

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

5. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

<i>Dinî İlimler Serisi</i>	: 7
<i>Kitabın Adı</i>	: EL-KEŞŞÂF 'AN HAKÂ'İKİ ĞAVÂMİDİ'T-TENZÎL VE 'UYÛNÎ'L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ'T-TE'VÎL Keşşâf Tefsiri 5. Cilt; (6 Cilt)
<i>Müellifi</i>	: Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
<i>Özgün Dili</i>	: Arapça
<i>Çeviri</i>	: Ahmet Alim [Kasas, Ankebût] Dr. Nedim Yılmaz [Rûm, Lokman] Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Secde, Zümer] Prof. Dr. Adil Bebek [Ahzâb, Sebe'] Dr. Öğr. Üy. Avnullah Enes Ateş [Fâtır, Yâsîn] Prof. Dr. Necdet Çağıl [Sâffâr] Doç. Dr. Aydın Temizer [Sâd] Doç. Dr. Nihat Uzun [Ğâfır, Fussilet, Şûrâ]
<i>Editör</i>	: Prof. Dr. Murat Sülün Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
<i>Yayın Hazırlık</i>	: Asiye Solmaz, Esra Tellioglu Ünver, Nimet İpek, Zeynep Altınar
<i>Yapım</i>	: Yüksel Yücel
<i>Baskı</i>	: Pasifik Ofset Ltd. Şti. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul Tel.: 0212 412 17 77 Sertifika No: 12027
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: İstanbul 2018
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî

el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-4196-7 (5. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF
‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL
KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

5. CİLT

ZEMAŞSERÎ
(ö. 1144)

Çeviri

Ahmet Alim - Nedim Yılmaz - Mehmet Erdoğan

Adil Bebek - Aynullah Enes Ateş - Necdet Çağıl

Aydın Temizer - Nihat Uzun

Editör

Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

KASAS SÛRESİ	8
ANKEBÛT SÛRESİ	122
RÛM SÛRESİ	196
LOKMAN SÛRESİ	260
SECDE SÛRESİ	304
AHZÂB SÛRESİ	334
SEBE' SÛRESİ	462
FÂTİR SÛRESİ	542
YÂSİN SÛRESİ	604
SÂFFÂT SÛRESİ	680
SÂD SÛRESİ	788
ZÜMER SÛRESİ	892
ĞÂFİR SÛRESİ	992
FUSSİLET SÛRESİ	1088
ŞÛRÂ SÛRESİ	1152
DİZİN	1221

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KÂSİM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HÂRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

KASAS SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, 88 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. TâSînMîm.

2. Bunlar, apaçık kitabın âyetleridir.

3. Mûsâ ile Firavun’a dair önemli haberlerin bir kısmını, iman eden bir toplum için sana doğru şekliyle anlatacağız.

[1] مِنْ نَّبَا مُوسَى وَفِرْعَوْنَ ifadesi تَلُّوا fiilinin mef’ûlüdür; mâna şöyledir: “Mûsâ ve Firavun’a dair önemli haberlerin bir kısmını iman edeceği ezeli ilmimizde daha evvel geçmiş bulunan bir toplum için” -zira bu tilâvet ve anlatım, başkalarına değil sadece bunlara fayda verir- “sana doğru şekliyle anlatacağız.” تَثْبُتُ بِالذَّهْنِ ifadesi “gerçeği söyleyerek” anlamında olup, (yağıyla birlikte biter / yetiştir.” [Mu’minûn 23/20]) ifadesi gibidir.¹

4. [Hz. Yûsuf’un Mısır’a ‘sultan’ oluşundan yaklaşık iki yüz yıl sonra] Firavun, ülkesinde iyice zorbalanmış ve ülke halkını gruplara bölerek, işlerinden bir zümreyi parya haline getirmişti; bunların oğullarını teker teker boğazlatıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Gerçekten bozuculardandı!..

[2] إِنَّ فِرْعَوْنَ ifadesi mücmeli tefsir etme kabilinden isti’nâf cümlesidir. Sanki biri “Mûsâ ve Firavun’un önemli haberleri nasıldır?” diye sormakta, Allah Teâlâ da akla gelen bu soruyu إِنَّ فِرْعَوْنَ... diyerek cevaplamaktadır. “Firavun”, arzda yani “ülkesi” olan Mısır topraklarında iyice zorbalanmış; taşkınlık ederek zulüm ve haksızlıkta gerçekten haddini aşmıştı, halkını tamamen kendisini destekleyecek, o ne isterse yapacak taraftarlar [شَيْعًا] haline getirmişti; hiçbiri Firavun’a karşı yan çizemiyordu. A’şâ şöyle demiştir:

Nice beldeler vardır ki geceleyin buradan geçenin

Bu korkunç yolculukta kendisine eşlik edecek yoldaşlar aradığını görürsün.

Ya da kendisine itaat konusunda milleti birbirini cesaretlendiren gruplar haline getirmişti. Veya istihdam konusunda halkı gruplara ayırmıştı; bir kısmını bina, inşaat ve bayındırlık hizmetlerinde, bir kısmını ziraat ve çiftçilikte, bir kısmını ise hafriyat, kazı benzeri işlerde çalıştırmaktaydı. Görev ve iş vermediklerine de vergi yükümlülüğü getirmişti. Yahut Firavun halkı gruplara bölerek

1 Zeytin ağacının muhtevasında yağ olduğu gibi Allah’ın anlatımı da daima hak ile beraberdir; doğrudur, gerçektir. / ed.

سورة القصص

مكية، وآياتها ٨٨

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿طَسَمَ﴾

٢- ﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

٣- ﴿تَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبَأِ مُوسَى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١] {عَلَيْكَ مِنْ نَبَأِ مُوسَى} مفعول {تَتْلُوا}، أي تتلو عليك بعض خبرهما {بِالْحَقِّ} محقين، كقوله {تَبَّتْ بِالدُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠]. {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} لمن سبق في علمنا أنه يؤمن؛ لأن التلاوة إنما تنفع هؤلاء دون غيرهم.

١٠ ٤- ﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾

[٢] {إِنَّ فِرْعَوْنَ} جملة مستأنفة كالتفسير للمجمل، كأن قائلًا قال: وكيف كان نبؤهما؟ فقال: إن فرعون {عَلَا فِي الْأَرْضِ}، يعني أرض مملكته، قد طغى فيها وجاوز الحد في الظلم والعسف. {شِيَعًا} فرقا يشيعونه على ما يريد ويطيعونه، لا يملك أحد منهم أن يلوي عنقه. قال الأعشى: ١٥

وَبَلَدَةٍ يَرْهَبُ الْجَوَابُ دُلَجَتَهَا ❦ حَتَّى تَرَاهُ عَلَيْهَا يَبْتَغِي الشَّيْعَا

أو يشيع بعضهم بعضًا في طاعته. أو أصنافًا في استخدامه يتسخر صنفًا في بناء وصنفًا في حرث وصنفًا في حفر، ومن لم يستعمله ضرب عليه الجزية. أو فرقًا مختلفة

aralarına düşmanlık sokmuştu ki bunlar İsrâiloğulları ve Kıptiler idi. Köleleştirilip ezilen grup da İsrâiloğulları idi.

[3] İsrâiloğullarının erkek çocuklarını boğazlamasının sebebi şu idi: Bir kâhin Firavun'a, "İsrâiloğullarından bir çocuk doğacak, senin mülk ve saltanatın bu çocuğun eliyle yok olup gidecek!" demişti. Bu, Firavun'un ne kadar kaba bir ahmak olduğunun açık delilidir; zira kâhin doğru söylemişse bu katliam, olacak olanı def ve bertaraf edemez; yalan söylemişse katliam yapmanın gerekçesi nedir?!

[4] **يَسْتَضِعُّ** fiili **جَعَلَ**'deki zamirden hal yahut **شَيْعًا** kelimesinin sıfatı veya yeni bir sözdür¹; **يُسْتَضِعُّ** fiilinden bedeldir. "Gerçekten bozuculardandı." ifadesi, haksız olarak çocukları boğazlayıp öldürmenin sadece bozucuların işi olduğunu göstermektedir; zira kâhin doğru da söylese, yalan da söylese bu öldürme faydasız idi.

5. Biz de arzu ediyorduk ki ülkenin paryalaştırılmış olanlarına iyilikte bulunalım; onları önder yapalım ve onları mirasçı kılalım...

[5] **Şayet** "وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ" ifadesinin **نَتَلَوُا** ve **يَسْتَضِعُّ** kelimelerinin üzerine atfedilmesi doğru olmaz; öyleyse bu söz nereye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu, **إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ** ifadesine ma'tûftur; zira bu ifade Mûsâ ve Firavun'un haberlerini tefsir ve beyan sadedinde **إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ** ifadesinin dengidir. **وَنُرِيدُ** (istiyorduk) ifadesi geçmiş hâlin hikâyesidir; **يَسْتَضِعُّ** fiilinden hal de olabilir; yani "Firavun onları köleleştirmek istiyor, Biz ise onlara iyilik etmek istiyorduk." **Şayet** "Bunların paryalaştırılmak istenmesiyle Allah'ın onlara iyilik murad etmesi nasıl bir arada mütalaa edilebilir? Oysa Allah bir şeyi gerçekleştirmek istediği zaman başka bir vakte muhtaç olmaksızın o iş olmaktadır." **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ'nın onları Firavun'dan kurtararak kendilerine yapacağı iyiliğin gerçekleşmesi yakın olunca, sanki Allah'ın onlara iyilik murad etmesi onların zavallılaştırılmaları ile berabermiş gibi kabul edilmiştir.

[6] Din ve dünya konusunda "önder" yapalım da diğer insanlar onların izini takip etsinler, artlarından yürüyüp gitsinler. İbn Abbas'tan (r.a.) hayırdan kendilerine uyulan önderler ve öncüler, Mücahid'den [v. 103/721] hayra davet edenler, Katâde'den [v. 117/735] de -tıpkı "Allah sizi bağımsızlaştırmış..." [Mâide 5/20] âyetindeki gibi- valiler, yöneticiler mânaları rivayet edilmiştir.

1 (i) Firavun, içlerinden bir zümreyi parya haline getirerek ülke halkını gruplara bölmüştü. (ii) Firavun, içlerinden bir zümreyi parya haline getirdiği ülke halkını gruplara bölmüştü. (iii) Firavun, ülke halkını gruplara bölmüştü. İçlerinden bir zümreyi parya haline getirmiş... / ed.

قد أغرى بينهم العداوة، وهم بنو إسرائيل والقبط. والطائفة المستضعفة بنو إسرائيل.

[٣] وسبب ذبح الأبناء أن كاهنًا قال له: يولد مولود في بني إسرائيل يذهب ملكك على يده. وفيه دليل بين على ثخانة حمق فرعون، فإنه إن صدق الكاهن لم يدفع القتل الكائن، وإن كذب فما وجه القتل؟

٥ [٤] و{يَسْتَضْعِفُ} حال من الضمير في {وَجَعَلَ}، أو صفة لـ{شَيْعًا}. أو كلام مستأنف. و{يُذَبِّحُ} بدل من {يَسْتَضْعِفُ}. وقوله: {إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ} بيان أن القتل ما كان إلا فعل المفسدين فحسب، لأنه فعل لا طائل تحته، صدق الكاهن أو كذب.

٥- «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ»

١٠ [٥] فإن قلت: علام عطف قوله {وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ}، وعطفه على {نَتْلُوا} [الآية: ٣] و{يَسْتَضْعِفُ} غير سديد؟ قلت: هي جملة معطوفة على قوله: {إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ} [الآية: ٤]، لأنها نظيرة «تلك» في وقوعها تفسيرًا لـ{نَبَا مُوسَى وَفِرْعَوْنَ} [الآية: ٣] واقتصاصًا له. {وَنُرِيدُ} حكاية حال ماضية. ويجوز أن يكون حالًا من {يَسْتَضْعِفُ}، أي يستضعفهم فرعون، ونحن نريد أن نمُنَّ عليهم. فإن قلت: كيف يجتمع استضعافهم وإرادة الله المنة عليهم؟ وإذا أراد الله شيئًا كان ولم يتوقف إلى وقت آخر، قلت: لما كانت منة الله بخلاصهم من فرعون قريبة الوقوع، جعلت إرادة وقوعها كأنها مقارنة لاستضعافهم.

[٦] {أَيُّمَّةً} مقدّمين في الدين والدنيا، يطأ الناس أعقابهم. وعن ابن عباس رضي الله عنه: قادة يقتدى بهم في الخير. وعن مجاهد رضي الله عنه: دعاة إلى الخير، وعن قتادة رضي الله عنه: ولادة، كقوله تعالى {وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا} [المائدة: ٢٠].

٢٠

[7] Onları Firavun ve kavminin mülküne ve sahip oldukları her şeye vâris kılalım.

6. Ve onları bölgeye egemen kılalım ve Firavun’a, Hâmân’a ve askerlerine onlardan yana çekinmekte oldukları şeyi gösterelim...

[8] *Mekkene le-hû* ifadesi; kişi, birine oturacağı yahut uyuyacağı bir yer yapıp, bu yeri ona hazırladığında kullanılır. Benzeri لَهُ أَرْضٌ (Onun için yurt kıldı.) ifadesidir. İsrâiloğullarının Mısır ve Suriye bölgesine egemen kılınmasının mânası, -*cebbar*ların¹ nüfuz ve tasarrufu altındaki dönemde olduğu gibi- o bölgede kendilerine yönelik herhangi bir fesat ve bozuculuğun olmaması, artık tamamen hür ve serbest olarak bölgeye hâkim ve egemen kılınmış olmalarıdır.

[9] وَنُرِي (Firavun’a... gösterelim) ifadesi) *ve yerâ...* (Firavun... görsün) şeklinde de okunmuştur; yani Firavun, Hâmân ve orduları İsrâiloğullarından yana çekinmekte oldukları şeyi, yani mülk ve saltanatlarının elden gidişini, İsrâiloğullarından doğacak bir çocuğun eliyle helâk oluşlarını görsünler...

7. Mûsâ’nın annesine “Onu emzirmeye devam et, onun hakkında iyice endişe ettiğinde ise onu o sazlı nehre bırak. Korkma, üzülme; Biz onu şüphesiz sana döndürecek ve elçiler[imiz]den kılacağız” diye vahyettik...

[10] الْيَمِّ deniz demektir; Mısır Nil’i² olduğu söylenmiştir.

[11] **Şayet** “İki korkudan murad nedir; Allah Teâlâ bunlardan birini gerekli görmüş, diğerini yasaklamıştır?” **dersen şöyle derim:** birinci korku, Mûsâ’nın öldürülmesi korkusudur; zira Mûsâ’nın annesi çocuk ağladığında komşuların iştirip çocuğun başına üşüşeceğinden korkuyordu. İkinci korku ise Mûsâ’nın atılacağı Nil nehrinde boğulacağı korkusu, bir de İsrâiloğullarına ait çocukları arama konusunda Firavun tarafından görevlendirilen, ülkenin her tarafına yayılmış olan casusların eline düşerek çocuğun zâyi olacağı korkusu vd. tehlike ve korkulardır.

[12] **Şayet** “Korku ile *hüzün* arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Korku, vukuu beklenen bir bela ve musibetten dolayı insana ârız olan bir gam ve kederdir. Üzüntü ise fiilen vâki olup gerçekleşen ve yaşanan bir olaydan dolayı insana ârız olan şeydir ki bu olay, annenin çocuğundan ayrılması ve onu tehlikeye atmasıdır. İşte, Mûsâ’nın annesi her iki halden (korku ve hüzün) de nehyedilmiş; kendisine vahiy ile güven verilmiştir. Ayrıca, onu teselli edecek, kalbini, gönlünü yatıştıracak, sevinç ve mutlulukla dolduracak şey kendisine vaat edilmiştir ki bu da Mûsâ’yı annesine iâde etme ve onu peygamberlerden biri yapma sözüdür.

1 Mâide 5/22’de قَوْمًا جَبَّارِينَ (güçlü - kuvvetli, zorba kavim) olarak sözü edilen Filistiler / ed.

2 Nil çeşitli bölgelerden gelip Mısır’da denize döküldüğünden, “Mısır Nil’i” tabiri kullanılmış olabilir. / ed.

[٧] {الْوَارِثِينَ} يرثون فرعون وقومه ملكهم وكل ما كان لهم.

٦- ﴿وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِي فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ﴾

[٨] مَكَّنَ له، إذا جعل له مكاناً يقعد عليه أو يرقد، فوطأه ومهده. ونظيره: أَرْضَ له. ومعنى التمكين لهم في الأرض وهي أرض مصر والشام، أن يجعلها بحيث لا تنبو بهم ولا تغث عليهم، كما كانت في أيام الجبابة، وينفذ أمرهم، ويطلق أيديهم ويسلطهم.

[٩] وقرئ «ويرى فرعون وهامان وجنودهما»، أي يرون {مِنْهُمْ مَا} حذروه، من ذهاب ملكهم وهلاكهم على يد مولود منهم.

٧- ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٠] اليم: البحر. قيل: هو نيل مصر.

[١١] فإن قلت: ما المراد بالخوفين حتى أوجب أحدهما ونهى عن الآخر؟ قلت: أما الأول فالخوف عليه من القتل؛ لأنه كان إذا صاح خافت أن يسمع الجيران صوته فينموا عليه. وأما الثاني، فالخوف عليه من الغرق ومن الضياع ومن الوقوع في يد بعض العيون المبتوثة من قبل فرعون في تطلب الولدان، وغير ذلك من المخاوف.

[١٢] فإن قلت: ما الفرق بين الخوف والحزن؟ قلت: الخوف غم يلحق الإنسان لمتوقع. والحزن غم يلحقه لواقع، وهو فراقه والإخطار به، فنهيت عنهما جميعاً، وأومت بالوحي إليها، ووعدت ما يسليها ويطامن قلبها ويملؤها غبطة وسروراً، وهو ردّه إليها وجعله من المرسلين.

[13] Rivayete göre; Firavun, Mûsâ'yı arayıp bulma ve boğazlama operasyonlarında 90 bin çocuk boğazlamış. Ve yine rivayete göre; Mûsâ'nın annesinin İsrâiloğullarından hamile kadınları takiple görevli bazı ebe ve hemşirelerle özel dostluğu varmış. Doğum vakti yaklaşp sancı başlayınca dostluğu olan ebeye “Bugün sevgi ve dostluğun bana fayda versin.” demiş. Ebe doğumu gerçekleştirip bebek dünyaya gelince bebeğin alnından ebeye bir nur parıltısı aksetmiş. Ebenin bütün mafsalları ve eklemleri bu nurdan titreyip ürpermiş ve bebeğin sevgisi ebenin kalbine girmiş. Ebe itiraf ederek şöyle demiş: “Ben sana bebeğin doğumunu gerçekleştirip Firavun’a haber vermek üzere geldim; fakat senin bebeğine eşine rastlamadığım bir sevgiyle bağlandım. Sen bebeğine mukayyet ol, onu koru!” Ebe hanım evden çıkınca hemen Firavun’un casusları eve gelmişler. Mûsâ'nın annesi büyük bir endişeye kapılarak bebeği kundaklayıp henüz yanmakta olan fırına atıvermiş; zira akli başından uçtundan ne yaptığının farkında değilmiş... Casuslar arayıp taramışlar, bir şey bulamadan çıkıp gitmişler. Anne de bebeği nereye koyduğunu bilememiş. Bir zaman sonra yanmakta olan fırından bebeğin ağlama sesini işitmiş. Ve hemen o tarafa seğırtmiş. Bir de ne görsün; Allah ateşi Mûsâ'ya serinlik ve esenlik yapmamış mı!.. Firavun yenidoğanlara yönelik operasyonları artırıp bunda ısrarlı olunca Allah Teâlâ anneye ilham etmiş; o da Mûsâ'yı nehre atmıştır. Rivayete göre; Mûsâ'nın annesi bebeği üç ay emzirmiş, sonra papirüs ağacından yapılmış ve içeriden zift ile sırlanmış bir sandık içinde nehre atmıştır.

8. Sonuçta, Firavun’un adamları onu buldular... ki, kendileri için bir düşman ve tasa kaynağı olsun... Firavun, Hâmân ve askerleri gerçekten yanlış yapmakta idiler.

[14] Burada لِيَكُونَ (olsun) ifadesindeki Lâm gerekçelendirme mânasında olan *key lâmi*'dir. Bu ifade senin birebir *ci'tuke li-tukrimenî* (Senin yanına bana değer veresin diye geldim.) sözün gibidir; ancak âyetteki gerekçelendirme mânası hakikat olmayıp mecazdır; zira onların Mûsâ'yı bulup almalarının gerçek sebebi onlara düşman ve tasa kaynağı olması değil, ona olan muhabbetleri ve onu evlat edinme arzularıdır. Ne var ki bu düşmanlık ve tasa onu bulup almalarının neticesi ve semeresi olunca, bu durum kişinin yaptığı işin gerekçe ve gayesine benzetilmiştir ki bu da misalimizde gelmenin sonucu olan değer verme, yani *ikram*'dır. Yine senin *darabtuhû li-yeteeddebe* (Ona, uslansın diye vurdum.) sözündeki vurmanın semeresi uslanmaktır. Bunun daha açık izahı şudur: *Esed* lafzı, aslana benzeyen kimse için isti'âre edildiği gibi bu Lâm da gerekçelendirmeye benzeyen şeyde isti'âre olarak kullanılmıştır. Bu Lâm'ın durumu ve hükmü *zeydun ke'l-esedi* (Zeyd aslan gibidir.) misalindeki *esed*'in durumu ve hükmü gibidir.

[١٣] وروي أنه ذبح في طلب موسى عليه السلام تسعون ألف وليد. وروي أنها حين أقربت وضربها الطلق وكانت بعض القوابل الموكلات بحبالى بني إسرائيل مصافية لها، فقالت لها: لينفني حبك اليوم، فعالجتها، فلما وقع إلى الأرض هالها نور بين عينيه، وارتعش كل مفصل منها، ودخل حبه قلبها، ثم قالت: ما جئتك إلا لأقبل مولودك وأخبر فرعون، ولكنني وجدت لابنك حبًا ما وجدت مثله فاحفظيه. °

فلما خرجت جاء عيون فرعون، فلفته في خرقة ووضعته في تنور مسجور لم تعلم ما تصنع لما طاش من عقلها، فطلبوا فلم يجدوا شيئًا، فخرجوا وهي لا تدري مكانه، فسمعت بكاءه من التنور، فانطلقت إليه وقد جعل الله النار عليه بردًا وسلامًا! فلما ألح فرعون في طلب الولدان أوحى الله إليها فألقته في اليم. وقد روي أنها أرضعته ثلاثة أشهر في تابوت من بردي مطلي بالقار من داخله. ١٠

٨- ﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا

كَانُوا خَاطِئِينَ﴾

[١٤] اللام في {لِيَكُونَ} هي لام كي التي معناها التعليل، كقولك: جئتك لتكرمني، سواء بسواء، ولكن معنى التعليل فيها وارد على طريق المجاز دون الحقيقة، لأنه لم يكن داعيهم إلى الالتقاط أن يكون لهم عدوًا وحزنًا، ولكن المحبة والتبني، غير أن ذلك لما كان نتيجة التقاطهم له وثمرته، شبه بالداعي الذي يفعل الفاعل الفعل لأجله، وهو الإكرام الذي هو نتيجة المجيء، والتأدب الذي هو ثمرة الضرب في قولك: ضربته ليتأدب. وتحريره: أن هذه اللام حكمها حكم الأسد، حيث استعيرت لما يشبه التعليل، كما يستعار الأسد لمن يشبه الأسد.

[15] وَحَزْنَا kelimesi وَحَزْنَا olarak da okunmuştur. الْعَدْمُ وَالْعَدْمُ kelimeleri gibi ki her iki okuyuş da aynı mânada iki ayrı sözcüktür.

[16] Onlar her konuda “yanlış yapmakta idiler,” kendi düşmanlarını besleyip büyötmeleri konusundaki hataları ilk ve yeni değildir. Yahut onlar 5 günahkârdılar, suçludurlar. Allah Teâlâ kendi düşmanlarını ve helâklerine sebep olacak kişiyi kendi elleriyle besletip büyöttürerek onları cezalandırmıştır. Bu kelime *hâtîne* şeklinde *hâtîne* ifadesinin hemzesizi olarak da okunmuştur. Ya da “doğrudan yanlış yürüyorlardı” anlamındadır.¹

9. Firavun’un karısı “[Â!.. Ne güzel bir bebek!] Benim için de senin için 10 de göz aydınlığı!.. Onu öldürmeyin; belki bize faydası dokunur ya da onu evlât ediniriz.” dedi... Farkında değillerdi...

[17] Rivayete göre; Firavun ailesi, Mûsâ’nın konulduğu sandığı bulduklarında onu açmak istemiş fakat açamamışlar. Bu sefer sandığı kırmak istemişler, bunu da başaramamışlar. Firavun’un eşi Âsiye sandığa yaklaşmış 15 ve içinde bir nur görmüş. Müdahale ederek sandığı açivermiş. Bir de ne görsünler, sandıktaki, alnında nur parlayan ve süt diye baş parmağını emen bir bebek değil mi! Bebeği sevmişler... Firavun’un alaca tenlilik hastalığına yakalanmış bir kızı varmış. Hekimler kızın iyileşmesinin Nil nehrinden olacağını, Nil’de bulunan insana benzer bir yaratığın tükürüğünün bu kızın hastalığına 20 deva olacağını söylemişler imiş. Firavun’un kızı bebeğin tükürüğünü tenindeki lekeli ve alaca olan yerlere sürünce iyileşivermiş. Hasta kızın bebeğin yüzüne baktığı ve böylece iyileştiği ve “Bu ne mübarek bir insandır.” dediği de söylenmiştir. Bu durum bebeği esirgeyip ona şefkat göstermelerinin sebeplerinden biriymiş. Firavun’un kavminden bazı azgınlar, “Bu bebek bizim hep 25 kendisinden endişe edip sakındığımız kişidir, izin ver de onu öldürelim!..” demişler. Firavun buna yeltenince Âsiye “Benim için de senin için de göz aydınlığı.” demiş; Firavun ise “Senin için göz aydınlığı, benim için değil!” diye tepki göstermiş. Bir hadis-i şerifte şöyle rivayet edilmiştir; “Şayet Firavun ‘Senin için olduğu gibi benim için de göz aydınlığıdır.’ deseydi Allah Teâlâ 30 Âsiye’ye hidayet ettiği gibi Firavun’a da hidayet ederdi.” Bu farazî bir durumdur; yani Âsiye gibi Firavun’un da inkâr ve küfür üzere kalbi mühürlenmemiş olsaydı, elbette o da Âsiye’nin dediği gibi der, Âsiye Müslüman olduğu gibi o da Müslüman olurdu. Şayet hadis sahih ise yorumu budur. Hadisin sıhhatini Allah bilir. Yine rivayete göre; Âsiye, Firavun’a “Belki de bu çocuk İsrâiloğullarından değil, diğer milletlerdendir.” demiş. 35

¹ Yani yanlış yapma anlamındaki *hata* kökünden değil, adım atmak anlamındaki *hata* kökünden. / ed.

[١٥] وقرئ «وحزنًا» وهما لغتان، كالغدم والعدم.

[١٦] { كَانُوا خَاطِئِينَ } في كل شيء، فليس خطؤهم في تربية عدوهم ببدع منهم. أو كانوا مذنبين مجرمين، فعاقبهم الله بأن ربي عدوهم ومن هو سبب هلاكهم على أيديهم. وقرئ «خاطين»، تخفيف خاطئين، أو خاطين الصواب إلى الخطأ. °

٩- ﴿وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرْتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٧] روي أنهم حين التقطوا التابوت عالجوا فتحه، فلم يقدرُوا عليه، فعالجوا كسره فأعياهم، فدنت آسية فرأت في جوف التابوت نورًا، فعالجته ففتحته، فإذا بصبي نوره بين عينيه وهو يمض إبهامه لبنًا فأحبوه. وكانت لفرعون بنت برصاء، وقالت له الأطباء: لا تبرأ إلا من قبل البحر، يوجد فيه شبه إنسان دواؤها ريقه، فلطخت البرصاء برصها بريقه فبرأت. وقيل لما نظرت إلى وجهه برأت، فقالت: إن هذه لنسمة مباركة، فهذا أحد ما عطفهم عليه، فقال الغواة من قومه: هو الصبي الذي نحذر منه، فأذن لنا في قتله! فهم بذلك فقالت آسية {قُرْتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ}، فقال فرعون: لك لا لي. وروي في حديث: "لو قال هو قرّة عين لي كما هو لك، لهدأه الله كما هداها." وهذا على سبيل الفرض والتقدير، أي لو كان غير مطبوع على قلبه كآسية لقال مثل قولها، ولأسلم كما أسلمت. هذا إن صح الحديث تأويله، والله أعلم بصحته. وروي أنها قالت له: لعله من قوم آخرين ليس من بني إسرائيل.

[18] فُرَّةٌ عَيْنٌ ifadesi mahzûf bir mübtedânın haberidir; bunun mübtedâ, فُرَّةٌ عَيْنٌ ifadesinin ise haber yapılması pek kuvvetli değildir. Şayet عَيْنٌ diye mansûb olsaydı daha kuvvetli olurdu. İbn Mes'ûd'un (r.a.) okuyuşu bunun haber olduğuna delildir ki o, *lâ taktulûhu kurrate 'aynin lâ ve le-ke* diye, فُرَّةٌ عَيْنٌ ifadesini öne alarak okumuştur.

[19] “Belki bize faydası dokunur.” Zira onda bereket görünümü ve ehline faydalı olacağının delilleri mevcuttur. Âsiye'nin bu kanaate varmasının sebebi çocukta gördüğü nur, çocuğun parmağından süt emmesi ve alaca tenlilik hastası olan kızın iyileşmesidir. Belki de Âsiye çocuğun simasında gelecekte faydalı birisi olacağını bildiren bir asalet ve fazilet müşahade etmişti. “Yahut onu evlat ediniz, zira o evlat edinmeye ve yine prens olmaya da lâyıktır.”

[20] **Şayet** “لَا يَشْعُرُونَ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ” ifadesi haldir, bunun zi'l-hâli nedir?” **dersen şöyle derim:** bunun zi'l-hâli أَلْ فِرْعَوْنَ ifadesidir. Kelâmın takdiri şöyledir: *Fe'takatahû âlu fir'avne li-yekûne le-hum 'aduvven ve hazenen ve kâleti'mra-etu fir'avne kezâ ve hum lâ yeş'urûne ennehum 'alâ hatain 'azîmin fi'l-tikâtihî ve recâi'n-nefi minhu ve tebennihî* şeklindedir; yani Firavun hanedanı onu kendisine düşman ve üzüntü kaynağı olsun diye bulup aldı. Firavun'un hanımı böyle dedi; fakat onlar onu almakta, ondan fayda ummakta ve onu evlat edinmekte büyük bir yanılğı üzere olduklarının farkında değillerdi! إِنَّ فِرْعَوْنَ ifadesi sonuna kadar onların hatalı oluşlarının mânasını teyid eden ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasında bir ara cümledir. *Nazım güzelliklerinden anlayan kişiye göre bu ifadenin dizilişi ne güzeldir!*

10. Bu arada, Mûsâ'nın annesinin yüreciği bütün düşüncelerden sıyrılmış, sadece onu düşünüyordu. İnananlardan olsun diye kalbini pekiştirmiş olmasaydı, az daha onu açığa vuracaktı!..

[21] Mâna şudur: Mûsâ'nın annesi oğlunun Firavun'un eline geçtiğini duyunca kendisine ansızın ârız olan korku ve dehşet karşısında aklı başından gitti. Allah Teâlâ'nın وَأَفْتَدَتْهُمْ هَوَاءٌ (“gönülleri başka her türlü düşünceden uzak, bomboş bir vaziyette”) [İbrahim 14/43] ifadesi de bunun gibidir; yani boş ve akılsızdılar. Şair Hassan b. Sâbit'in şu sözü de bu kabildendir ki bu beyitte henüz Müslüman olmamış olan Ebu Süfyan'ı hicvetmektedir:

Bak ey Ebû Süfyan! İşit ve bil ki sen kof birisin; yüreksizin, ödleğin tekisin!

Çünkü kalp aklın merkezidir. فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا (“... ki akledcek kalpleri olsun...”) [Hac 22/46] âyetine bakılabilir. Bunu *fezi'an* (korku dolu olarak) şeklinde okuyanın okuyuşu da buna delâlet eder. Kelime *kari'an* şeklinde de okunmuştur ki boş mânasındadır. Arapların şu sözlerinden alınmıştır:

[١٨] {قُرْتُ عَيْنٍ} خبر مبتدأ محذوف ولا يقوى أن تجعله مبتدأ و{لَا تَقْتُلُوهُ} خبرًا، ولو نصب لكان أقوى. وقراءة ابن مسعود عليه السلام دليل على أنه خبر، قرأ «لا تقتلوه قرّة عين لي ولك»، بتقديم {لَا تَقْتُلُوهُ}.

[١٩] {عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا} فَإِنَّ فِيهِ مَخَابِلَ الْيَمَنِ ودلائل النفع لأهله. وذلك لما عاينت من النور وارتضاع الإبهام وبرء البرصاء، ولعلها توسمت في سيماء النجاة ٥ المؤذنة بكونه نفاعًا. أو نتبناه، فإنه أهل للتبني، ولأن يكون ولدًا لبعض الملوك.

[٢٠] فَإِنْ قُلْتُ {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} حال، فما ذو حالها؟ قلت: ذو حالها {الْ فِرْعَوْنُ}. وتقدير الكلام: فالتقطه آل فرعون ليكون لهم عدوًا وحزنًا، وقالت امرأة فرعون كذا وهم لا يشعرون أنهم على خطأ عظيم في التقاطه ورجاء النفع منه وتبنيه. وقوله {إِنَّ فِرْعَوْنَ} الآية: جملة اعتراضية واقعة بين المعطوف والمعطوف عليه، ١٠ مؤكدة لمعنى خطئهم. وما أحسن نظم هذا الكلام عند المرتاض بعلم محاسن النظم!

١٠- «وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَى قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ»

[٢١] {فَارِغًا} صفرًا من العقل. والمعنى: أنها حين سمعت بوقوعه في يد فرعون ١٥ طار عقلها لما دهمها من فرط الجزع والدهش. ونحو قوله تعالى: {وَأَفْئَدَتْهُمْ هَوَاءَ} [إبراهيم: ٤٣]، أي جَوْف لا عقول فيها. ومنه بيت حسان:

أَلَا أَبْلُغُ أَبَا سُفْيَانَ عَنِّي ❁ فَأَنْتَ مُجَوَّفٌ نَخِبٌ هَوَاءٌ

وذلك أن القلوب مراكز العقول؛ ألا ترى إلى قوله {فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا} [الحج: ٤٦]. ويدل عليه قراءة من قرأ «فرغًا». وقرئ «قِرْعًا» أي خاليًا، من قولهم:

e'uzu bi'llâhi min safri'l-inâi ve kar'i'l-finâ (Kabin ve avlunun boş olmasından Allah'a sığınırım!) *Firğan* da okunmuştur ki bu da Arapların *dimâuhum beynehum firğun* (Kanları aralarında hederdir.) sözlerinden alınmıştır; yani Mûsâ'nın annesinin kalbi iptâl olmuş, akli gitmiş, başına gelen musibetin şiddetinden dolayı sanki kalpsiz kalmıştır. *لَتُبْدِيَ بِهِ* ifadesi “onu meydana çıkaracaktı” anlamında olup zamir, Mûsâ'ya râcidir. Bundan maksat da Mûsâ'nın durumu, kıssası ve onun kendi çocuğu olduğudur. “İnananlardan” Allah'ın vaadini tasdik edenlerden “olsun diye” sabır ilham ederek kaçan bir şey yerleşip sükûnet bulması için bağlandığı gibi “kalbini pekiştirmiş olmasaydık, az daha onu”n durumunu, kıssasını ve kendi çocuğu olduğunu “açığa vuracaktı!..” Allah'ın vaadi ise “Onu sana geri döndüreceğiz.” sözüdür.

[22] Bu [وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا] ifade[si], Mûsâ'nın annesi, Firavun'un bebeğe şefkat ve merhamet edip onu evlat edindiğini işitince gönlü tasadan boş oldu; içinde tasa namına bir şey kalmadı” demek de olabilir. Bu durumda, işittiği bu güzel haberden duyduğu sevinç ve mutluluktan ötürü kendine sahip olamayıp, az kalsın çocuğun kendisine ait olduğunu açığa vuracaktı. Şayet yaşadığı bu sevinç ve mutluluğun şiddetinden meydana gelen heyecan, sevinç ve kaygıdan dolayı biz, onun kalbine itminan ve sükûnet vermeseydik az kalsın durumu açığa vuracaktı. Böyle yaptık ki artık o, Firavun'un şefkat ve merhametine ve onu evlat edinmesine değil, Allah'ın vaadine inanıp güvenenlerden olsun.

[23] *موسى* Hemze ile *Mu'sâ* şeklinde de okunmuştur. Zamme Vav'ın komşusu olan Mim'e verilmiş, sanki Hemze'deymiş gibi kabul edilmiştir; tıpkı *وَجُوءَ* kelimesi[ndeki Vav] Hemze kılındığı gibi.

25 **11. Ablasına “Onu izle” dedi; o da kimse farkına varmadan uzaktan onu gözetlemeye başladı...**

[24] “Onun izini sür, haberini araştı.” *فَبَصُرَتْ* Sâd'ın kesresiyle *fe-basirat* diye de okunmuştur. *Basurtu bi-hî 'an cunubin ve 'an cenâbetin* denilir ki onu, uzaktan gördüm demektir. *عَنْ جُنُبٍ* ifadesi, *'an cânibin* ve *'an cenbin* şeklinde de okunmuştur ki *cenb cânib* ile aynı mânadadır. *Ka'ade ilâ cenbihî ve ilâ cânibihî* denilir; yanına oturdu demektir; yani Mûsâ'nın ablası ona, gizlice, farketirmeden ve hassasiyetle bakmıştır. Ancak onlar, bu kızın Mûsâ'nın ablası olduğunu anlamamışlardır. Adı Meryem'dir.

35 **12. Biz de tâ baştan itibaren ona başka memeleri haram kılmıştık [hiçbir sütanneden emmiyordu]... Bunun üzerine, ablası “Sizin nâmınıza ona bakacak ve onun iyiliğinden başka bir şey istemeyen bir aile gösterim mi size?” dedi.**

أعوذ بالله من صَفَرِ الإِنَاءِ وَقَرَعِ الفَنَاءِ. و«فِرْعَا»، من قولهم: دماؤهم بينهم فرغ، أي هدر. يعني: بطل قلبها وذهب، وبقيت لا قلب لها من شدة ما ورد عليها. {لَتُبْذِيَ بِهِ} لَتُصْحَرُ بِهِ. والضمير لموسى والمراد: بأمره وقصته، وأنه ولدها. {لَوْلَا أَن رَّبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهَا} بإلهام الصبر، كما يربط على الشيء المنفلت ليقَرَّ ويطمئن، {لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} من المصدقين بوعد الله، وهو قوله {إِنَّا رَأَوُوهُ إِلَٰهَكَ}.

[٢٢] ويجوز وأصبح فؤادها فارغاً من الهم، حين سمعت أن فرعون عطف عليه وتبناه، إن كادت لتبدي بأن ولدها؛ لأنها لم تملك نفسها فرحاً وسروراً بما سمعت، لولا أنا طمأننا قلبها وسكنا قلقه الذي حدث به من شدة الفرح والابتهاج، لتكون من المؤمنين الواقفين بوعد الله لا بتبني فرعون وتعطفه.

[٢٣] وقرئ «مؤسى»، بالهمزة؛ جعلت الضمة في جارة الواو، وهي الميم، كأنها فيها، فهمزت كما تهمز واو وجوه.

١١- ﴿وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيه فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[٢٤] {قُصِّيه} اتبعي أثره وتتبعي خبره. وقرئ «فبصرت»، بالكسر. يقال بصرت به عن جنب وعن جنابة، بمعنى: عن بعد. وقرئ «عن جانب»، «وعن جنب». والجنب: الجانب. يقال: قعد إلى جنبه وإلى جانبه، أي نظرت إليه مزورة متجانفة مخاتلة. {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} وهم لا يحسون بأنها أخته، وكان اسمها مريم.

١٢- ﴿وَحَرَمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ﴾

[25] Haram kılma tabiri menetmeden isti'âredir; çünkü birine bir şeyi haram eden onu o şeyden men etmiştir. Arapların مَحْظُورٌ ve حَجْرٌ kelimele-
 5 rine bakılabilir. Burada tahrim men ve yasaklama demektir; çünkü Allah Teâlâ Mûsâ'yı herhangi bir memeyi emmekten menetmiştir. Artık Mûsâ
 emziren hiçbir kadının memesini kabul etmiyordu. Tabî ki bu durum
 onları endişelendirdi. الْمَرَضِعُ kelimesi emziren kadın anlamındaki *murdi*'
 kelimesinin çoğuludur. Yahut *marda*' kelimesinin çoğuludur ki o da emme
 yeridir; bundan da maksat meme yahut emme işidir. "Biz de tâ baştan itiba-
 10 rên" ablası Mûsâ'nın izini takip etmeden önce "ona başka memeleri haram
 kılıştık." Rivayete göre; Mûsâ'nın ablası, onlara "onun iyiliğinden başka
 bir şey istemeyen" deyince Hâmân "Bu kadın çocuğu da çocuğun ailesini
 de tanıyor." dedi. Ablası ise "Ben onlar kralın iyiliğini düşünürler demek
 istedim." demiştir. النَّصِيحُ nasihat, ameli fesad şâibesinden kurtarmaktır.

**13. Böylece, onu annesine iâde ettik ki gözü aydın olsun; tasalanma-
 15 sın ve Allah'ın vaadinin gerçek olduğunu bilsin... Fakat çoğu bilmez.**

[26] Mûsâ'nın ablası onların emriyle annesine gitti ve onu getirdi. Ço-
 cuk emme isteğiyle ağlıyor, Firavun da onu şefkatle oyalıyordu. Annesinin
 kokusunu alınca hemen ünsiyet kurdu ve annesinin memesini alıverdi. Bu
 sefer Firavun "Bu çocuk hiçbir kadının memesini almadı, sadece senin me-
 20 meni aldı. Sen bunun nesi oluyorsun?" dedi. Annesi "Ben kokusu ve sütü hoş
 bir kadını. Bana verilen her çocuk benim mememi alır." dedi. Firavun ço-
 cuğu kadına verdi ve emzirmesine karşılık bir ücret tayin etti. Annesi Mûsâ'yı
 eve götürdü. Böylece Allah Teâlâ onu annesine iâde edeceğine dair vaadini
 yerine getirmiş oldu. Sonuçta, Mûsâ'nın ileride peygamber olacağı annesinin
 25 ilminde de yerleşmiş oldu. Bu, Allah Teâlâ'nın şu ifadesidir: "Ve Allah'ın vaa-
 dinin gerçek olduğunu bilsin." Yani bu konudaki ilmi sabit ve yerleşmiş olsun
 demektir. **Şayet** "Kendi çocuğunu emzirmeye karşı ücret alması nasıl helal
 oldu?" **dersen şöyle derim:** bunu emzirme ücreti olarak değil *harbîn* (küfür
 ülkesindeki kâfir) malının Müslümana helal oluşu gereğiyle almıştır.

[27] وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ifadesi Mûsâ'nın annesinin bilgisi dâhilin-
 dedir. Mâna şudur: (Annesi) Allah'ın vaadinin hak olduğunu bilsin diye
 Mûsâ'yı ona iâde ettik, ancak insanların çoğu onun hak olduğunu bilmez-
 30 ler de şüphe ederler. Bu ifade Mûsâ'nın haberini işittiği zaman kendisin-
 den [yani anneden] sâdır olan kusura yönelik bir tarize de benzemektedir ki
 35 bu durumda anne feryad etmiş ve kalbi bütün düşüncelerden sıyrılmış-
 tı. Rivayete göre; Mûsâ'nın annesi, Mûsâ'yı koyduğu sandığı nehre atınca

[٢٥] التحريم استعارة للمنع؛ لأنّ من حرم عليه الشيء فقد منعه. ألا ترى إلى قولهم: محظور وحجر. وذلك لأن الله منعه أن يرضع ثديًا، فكان لا يقبل ثدي مرضع قط، حتى أهمهم ذلك. والمراضع جمع مرضع، وهي المرأة التي ترضع، أو جمع مرضع، وهو موضع الرضاع، يعني الثدي أو الرضاع. {مِنْ قَبْلُ} من قبل قصصها أثره. روي أنها لما قالت {وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ} قال هامان: إنها لتعرفه وتعرف أهله، فقالت: إنما أردت وهم للملك ناصحون. والنصح: إخلاص العمل من شائب الفساد.

١٣- ﴿فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلِتَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

١٠ [٢٦] فانطلقت إلى أمها بأمرهم، فجاءت بها والصبي على يد فرعون يعلّله شفقة عليه وهو يبكي يطلب الرضاع، فحين وجد ريحها استأنس والتقم ثديها، فقال لها فرعون: ومن أنت منه فقد أبى كل ثدي إلا ثديك؟ قالت: إني امرأة طيبة الريح طيبة اللبن، لا أوتي بصبي إلا قبلني، فدفعه إليها وأجرى عليها، وذهبت به إلى بيتها، وأنجز الله وعده في الردّ، فعندها ثبت واستقرّ في علمها أن سيكون نبياً. وذلك قوله: {وَلِتَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ} يريد وليثبت علمها ويتمكن. فإن قلت: كيف حل لها أن تأخذ الأجر إلى إرضاع ولدها؟ قلت: ما كانت تأخذه على أنه أجر على الرضاع، ولكنه مال حربيّ كانت تأخذه على وجه الاستباحة.

[٢٧] وقوله: {وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} داخل تحت علمها. المعنى: لتعلم أن وعد الله حق ولكن أكثر الناس لا يعلمون أنه حق فيرتابون. ويشبه التعريض بما فرط منها حين سمعت بخبر موسى، فجزعت وأصبح فؤادها فارغاً. يروى أنها حين أَلقت التابوت في اليم ٢٠

şeytan gelip annesine “Ey Mûsâ’nın annesi! Firavun’un Mûsâ’yı öldürmesini hoş görmedin. Oysa bu senin için bir ecir ve sevap vesilesi olacaktı. Sonra gittin, öldürme işini bizzat kendin üstlendin.” dedi. Mûsâ’nın Firavun’un eline geçtiği haberi annesine gelince “Eyvah! Çocuğum düşman eline düştü!” dedi ve Allah’ın vaadini unuttu. وَلَعَلَّكُمْ ifadesi fiiline de bağlanabilir. Bu durumda mâna şöyle olur: Mûsâ’yı annesine îade etmek işbu dinî maksat içindir ki o da Mûsâ’nın annesinin Allah’ın vaadinin gerçek olduğunu bilmesidir; fakat *insanların çoğu* asıl maksadın bu olduğunu diğer göz aydınlığı ve hüznün gitmesi gibi hallerin ârizî şeyler olduğunu *bilmezler*.

14. Gençlik çağına gelip olgunlaştığında, kendisine hikmet ve ilim vermiştik. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.

[28] “Gençlik çağına gelip olgunlaştığında” mutedil ve müstahkem olup gelişimde ulaşılabilir son merhaleye ulaşınca “kendisine hikmet ve ilim vermiştik.” Lekîr şöyle demiştir:

Kararlı, sağlam birini başa geçirin; ihtiyarı, zayıfı değil.
Bunu başarabilirsanız bravo size!..

Bu itidal yaşı kırktır. Rivayete göre; bütün peygamberler kırk yaşında gönderilmiştir. Mûsâ’ya (a.s) verilen *ilim* Tevrat, *hüküm* ise sünnettir. Peygamberlerin hikmeti sünnetleridir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah’ın -evinizde okunan- âyetlerini ve hikmeti (yani, eşiniz Peygamberin bunlara yönelik pratiklerini) yâd edin.” [Ahzab 33/34] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Biz onu peygamber olarak göndermeden ona ilim ve hikmet sahiplerinin sîret, vakar ve sekînetini vermiştik; artık cahil görüleceği bir iş yapmıyordu.

15. Halkının haberi olmadığı bir sırada şehre girdi ve dövüşen iki adam gördü. Biri kendi tarafından, öbürü ise düşmanlarındandı. Kendi tarafından olan kişi, Mûsâ’dan kendisini düşmanından kurtarmasını istedi. Mûsâ da öbürünü şiddetle itip adamın işini bitirdi! [Ama yaptığına pişman oldu ve] “Bu, gerçekten şeytan işi bir davranış! Zira o, apaçık sapırtıcı bir düşmandır!” dedi.

16. “Ya Rabbi! Gerçekten kendime zulmettim; bağışla beni.” dedi... O da onu bağışladı. O’dur çünkü bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).

[29] Bu şehir Mısır’dır; ayrıca, [aşağı] Mısır’daki Memfis şehri olduğu da söylenmiştir. Halkın haberinin olmadığı zamanın, akşam yatsı arası yahut öğle uykusu ya da halkın eğlendiği bir bayram günü olduğu söylenmiştir.

جاءها الشيطان فقال لها: يا أم موسى، كرهت أن يقتل فرعون موسى فتؤجري، ثم ذهبت فتوليت قتله! فلما أتاها الخبر بأن فرعون أصابه قالت: وقع في يد العدو، فنسيت وعد الله. ويجوز أن يتعلق {وَلَكِنَّ} بقوله {وَلْيَتَلَعَّمْ}، ومعناه: أن الرد إنما كان لهذا الغرض الديني، وهو علمها بصدق وعد الله، ولكن الأكثر لا يعلمون بأن هذا هو الغرض الأصلي الذي ما سواه تبع له من قرة العين وذهاب الحزن.

١٤- ﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[٢٨] {وَاسْتَوَى} واعتدل وتم استحكامه، وبلغ المبلغ الذي لا يزداد عليه، كما قال لقيط:

واستحملوا أَمْرُكُمُ اللَّهُ دَرْكُكُمْ ❁ شَزَرَ الْمَرِيرَةَ لَا قَمَحًا وَلَا ضَرَعًا

١٠ وذلك أربعون سنة، ويروى: أنه لم يبعث نبي إلا على رأس أربعين سنة. العلم التوراة. والحكم السنة. وحكمة الأنبياء: سنتهم. قال الله تعالى: {وَأَذْكُرَنَّ مَا يَتْلَىٰ فِي يُثُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ} [الأحزاب: ٣٤]. وقيل: معناه آتيناه سيرة الحكماء العلماء، وسمتهم قبل البعث، فكان لا يفعل فعلاً يستجمل فيه.

١٥- ﴿وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَىٰ حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَٰذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهَٰذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَعَاثَ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ قَالَ هَٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾

١٦- ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٢٩] المدينة مصر. وقيل: مدينة منف من أرض مصر. وحين غفلتهم ما بين العشاءين. وقيل: وقت القائلة. وقيل: يوم عيد لهم، هم مشغلون فيه بلهوهم.

Yine Mûsâ (a.s) gençlik çağına ulaşır olayları idrak ettiğinde hakkı söyler ve onlara tepki gösterirdi, denilmiştir. Sonuçta Mûsâ'yı tehdit ettiler; artık gireceği yerleşim birimine halktan habersiz gireyordu.

[30] *فَاسْتَعَاثَ* (ondan kendisini kurtarmasını istedi) ifadesini
5 *feste'ânehû* (ondan yardım istedi) şeklinde okumuştur.

[31] “Kendi tarafından” yani İsrâiloğullarından Mûsâ'nın dini üzere “olan kişi” -bunun Sâmirî olduğu da söylenmiştir- “Mûsâ'dan kendisini düşmanından” yani Kıptilerden, Mûsâ'nın dinine muhalif olan kişiden -ki bu da Fatun'dur- “kurtarmasını istedi.” Bu Kıptî, İsrâilliyi Firavun'un mut-
10 fağına ücretsiz odun taşımaya zorluyormuş.

[32] *Vekz*, şamar ya da tokat atmaktır. İbn Mes'ûd bu ifadeyi *Lam ile fe-lekezehû* (göğsünden itti) şeklinde okumuştur. “Adamın işini bitirdi!” Yani adamı öldürdü. **Şayet** “Kâfiri öldürmek neden şeytanın işinden sayıldı ve Mûsâ bunu kendisine zulmetmek diye adlandırdı ve bundan dolayı af diledi?” **dersen şöyle derim:** Zira Mûsâ bu adamı bu konuda kendisine
15 izin verilmeden öldürdü. Böylece bu iş af dilenecek bir suç ve günah oldu. İbn Cüreyc [v. 150/767] şöyle demiştir: Hiçbir peygamberin, bir kişiyi emir almadan öldürme hakkı yoktur.

**17. “Ya Rabbi! Bana ihsân ettiğin nîmetlerin hakkı için! Bir daha
20 asla mücrimlere destek olmayacağım!” dedi.**

[33] “Ya Rabbi! Bana ihsân ettiğin nîmetlerin hakkı için!” Bu ifade cevabı mahzûf olan bir kase olabilir. Kelâmın takdiri şöyledir: “Beni mağfiret ederek bana iyilikte bulunmana yemin olsun ki ben de mutlaka tevbe edeceğim! Bir daha asla mücrimlere destek olmayacağım!” dedi. Yine bu ifade
25 Allah Teâlâ'dan lütuf ve merhamet dilemek de olabilir. Sanki şöyle demiştir: “Ya Rabbi! Bana ihsan ettiğin mağfiret nimeti hakkı için beni koru. Sen beni korursan, asla mücrimlere destek olmam!” Mücrimlere destek olmanın ya Firavun'la olan sohbet ve beraberliği, onun aile fertleri içinde olup adam sayısını çoğaltmayı -ki Mûsâ baba oğul misali Firavun'la aynı bineğe
30 binliyordu ve halk arasında kendisine Firavun'un oğlu denirdi- ya da helal olmayan bir *katle* sebep olan ‘İsrâilliyeye arka çıkış’ gibi suç ve günaha götüren bir desteği murad etmiştir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s), “*İnşâallah* (Allah dilerse) mücrimlere destek olmayacağım!” demediği için, bir kere daha böyle bir duruma müptela olmuştur. Bu ifade Allah
35 Teâlâ'nın “Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin.” [Hûd 11/113] kavli gibidir.

وقيل: لما شَبَّ وعقل أخذ يتكلم بالحق وينكر عليهم، فأخافوه، فلا يدخل قرية إلا على تغفل.

[٣٠] وقرأ سيبويه «فاستعانه». {مِنْ شَيْعَتِهِ} ممن شايعه على دينه من بني إسرائيل.

[٣١] وقيل: هو السامري {مِنْ عَدُوِّهِ} من مخالفه من القبط، وهو فاتون، وكان

يتسخر الإسرائيلي لحمل الحطب إلى مطبخ فرعون.

[٣٢] والوكز: الدفع بأطراف الأصابع. وقيل: بجمع الكف، وقرأ ابن مسعود

«فلكره»، باللام. {فَقَضَى عَلَيْهِ} فقتله. فإن قلت: لم جعل قتل الكافر من عمل الشيطان

وسماه ظلمًا لنفسه واستغفر منه؟ قلت: لأنه قتله قبل أن يؤذن له في القتل، فكان ذنبًا

يستغفر منه. وعن ابن جريج: ليس لنبي أن يقتل ما لم يؤمر.

١٧- ﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾

[٣٣] {بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ} يجوز أن يكون قسمًا جوابه محذوف، تقديره: أقسم

بإنعامك عليّ بالمغفرة لأتوبن {فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ}، وأن يكون استعطافًا،

كأنه قال: رب اعصمني بحق ما أنعمت عليّ من المغفرة، فلن أكون إن عصمتني

ظهيرًا للمجرمين. وأراد بمظاهرة المجرمين إما صحبة فرعون وانتظامه في جملته

وتكثيره سواده حيث كان يركب بركوبه كالولد مع الوالد، وكان يسمى ابن فرعون،

وإما مظاهرة من أدت مظاهرته إلى الجرم والإثم، كمظاهرة الإسرائيلي المؤدية إلى

القتل الذي لم يحل له. وعن ابن عباس: لم يستثن فابتلني به مرة أخرى. يعني لم

يقلفلن أكون إن شاء الله. وهذا نحو قوله: {وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [هود: ١١٣]

Atâ'dan [v. 114/732] rivayet edildiğine göre bir adam, Atâ'ya "Benim kardeşim kâtiplik yapıyor; ancak dar gelirlilikten bir türlü kurtulamıyor." dedi. Atâ "Kime kâtiplik yapıyor?" deyince adam, "Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye." dedi. Atâ, "Tamam da Mûsâ'nın sözü nerede kaldı?" dedi ve bu âyeti okudu.¹ Bir hadis-i şerifte şöyle buyurulmaktadır: "Kıyamet günü bir münadi 'Zalimler ve zalimlere benzeyenler ve zalimlere yardım edenler, hatta onlara kalem ve mürekkep temin edenler nerede!?' diye nida eder. Bunların hepsi demir bir sandıkta toplanır ve sandık cehenneme atılır!"

[34] Bu ifadenin "Allah'ım! Bana ihsan ettiğin kuvvet nimeti hakkı için ben artık bu kuvveti yalnız senin velilerine ve sana itaat edenlere ve ehl-i imana yardımda kullanacağım. Ve İsrâiloğullarına tahakküm eden hiçbir Kıptî'yi bırakmayacak, buna engel olacağım!" anlamında olduğu da söylenmiştir.

18. Şehirde korku içinde etrafı gözetleyerek sabahladı... Bir de ne görsün; dün kendisinden yardım isteyen kişi yine kendisinden imdat istemiyor mu! Mûsâ, ona "Sen, gerçekten azgının tekiymişsin!" dedi.

19. Her ikisinin de düşmanı olan kişiyi yakalamak için hamle yapınca, [adam, Mûsâ'nın, kendisinin üzerine geldiğini zannederek] "Ey Mûsâ, daha dün, bir cana kıydığın gibi beni de mi katletmek istiyorsun?! Senin tek muradın ülkede bir zorba olmak! Asayiş taraftarlarından olmak istemiyorsun sen!" dedi.

[35] "Şehirde korku içinde" kendisine kısas yapılması yahut hakkında söylenenler ve haberler konusunda "etrafı gözetleyerek sabahladı." İsrâilli olan şahsı azgın diye nitelemesi aynı kişinin daha dün bir adamın ölümüne sebep olup şimdi de bir başkasıyla dövüşüyor olmasındandır.

[36] Bu ifade Tâ'nın zammesiyle *en yebtuşe* şeklinde de okunmuştur. Her ikisinin de düşmanı olan kişi Kıptîdir; çünkü Kıptî onların dini üzere değildi. Kıptîler İsrâiloğullarına düşman idiler. *Cebbar*; zulmen ve sorumsuzca insanları döven, öldüren, işin sonunu düşünmeyen, kötülüğü en güzel metoduyla savmayan demektir. *Cebbarın*, Allah'ın emrine boyun eğmeyen, Allah'a ve insanlara karşı büyüklük taslayan demek olduğu da söylenmiştir. İsrâilli, Mûsâ'ya böyle deyince Mûsâ deşifre oldu ve haber şehirde yayıldı, Firavun'a ulaştı... Sonuçta Mûsâ'nın öldürülmesine karar verdiler.

1 126/743'te vefat eden el-Kasrî, Emevîlerin Irak ve Mekke valilerinden olup müfessir tarafından Firavun'a benzetilmektedir; yani "Bir daha asla mücrimlere destek olmayacağım!" diyen Mûsâ (a.s.) gibi, kardeşinin de bu zalimlere arka çıkmaması gerekiyordu; ona destek olmasaydı elbette eli bollaşirdi... / ed.

وعن عطاء: أنَّ رجلاً قال له: إنَّ أخي يضرب بقلمه ولا يعدو رزقه. قال: فمن الرأس، يعني من يكتب له؟ قال: خالد بن عبد الله القسري. قال: فأين قول موسى؟ وتلا هذه الآية. وفي الحديث: ”ينادي مناد يوم القيامة: أين الظلمة وأشباه الظلمة وأعوان الظلمة، حتى من لاق لهم دواة أو بري لهم قلمًا، فيجمعون في تابوت من حديد فيرمى به في جهنم!“

[٣٤] وقيل: معناه: بما أنعمت عليّ من القوة، فلن استعملها إلا في مظاهرة أوليائك وأهل طاعتك والإيمان بك، ولا أدع قبضيًا يغلب أحدًا من بني إسرائيل.

١٨- ﴿فَاصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِحُهُ قَالَ لَهُ مُوسَى إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ﴾

١٩- ﴿فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَى أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ وَمَا تُرِيدُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ﴾

[٣٥] {يَتَرَقَّبُ} المكروه وهو الاستقادة منه، أو الأخبار وما يقال فيه. ووصف الإسرائيلي بالغيّ لأنه كان سبب قتل رجل، وهو يقاتل آخر.

١٥ [٣٦] وقرئ «يبطش»، بالضم. والذي هو عدوُّ لهما القبطي؛ لأنه ليس على دينهما، ولأن القبط كانوا أعداء بني إسرائيل. والجبار: الذي يفعل ما يريد من الضرب والقتل بظلم، لا ينظر في العواقب ولا يدفع بالتي هي أحسن. وقيل: المتعظم الذي لا يتواضع لأمر الله، ولما قال هذا: أفشى على موسى، فانتشر الحديث في المدينة ورقى إلى فرعون، وهموا بقتله.

20. Bu arada, şehrin tâ öte başından koşa koşa bir adam geldi ve dedi ki: “Ey Mûsâ! Yetkililer seni öldürmek için aralarında görüşüyorlar; hemen çık git... İnan, ben senin iyiliğini isteyenlerdenim.”

[37] Bu ‘adam’ın Firavun’un amcaoğlu olup “Firavun hanedanının mümin”i¹ olduğu söylenmiştir. يَسْعَى ifadesi رَجُل kelimesinin sıfatı olarak takdirenen merfû olabilir. Ya da أَقْصَى الْمَدِينَةِ kavli ile vasıflanarak tahsisleşmiş nekire olduğu için يَسْعَى fiili رَجُل’dan hal de olabilir. [Hal nekire, zilhal ise ya ma’rife ya da tahsisleşmiş nekire olur.] مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ ifadesi doğrudan جَاء fiiline bağlanırsa bu durumda يَسْعَى fiili ancak sıfat olur, hal olamaz.

[38] *İ’timâr* nasıl hükmedileceği konusunda danışmak demektir. *er-Raculâni yeteâmerâni* ve *ye’temirâni* (iki kişi ne yapacakları konusunda birbirine danıştı) denir; zira müşavere eden iki kişiden her biri arkadaşına bir şey emretmekte ya da ona bir hususu işaret etmektedir. “Senin hakkında istişâre ediyorlar.” demektir.

[39] لَكَ ifadesi التَّاصِحِينَ kelimesinin sılası değil beyanı durumundadır.²

21. O da korku içinde etrafı gözetleyerek şehirden ayrıldı ve “Ya Rabbi! Beni, bu zalim kavimden kurtar” dedi.

[40] “O da korku içinde” yolda kendisine bir saldırı yapılması yahut kendisine yetiştirilmesi endişesiyle “etrafı gözetleyerek şehirden ayrıldı.”

22. Medyen tarafına yöneldiğinde de “Umarım, Rabbim bana doğru yolu gösterir.” dedi.

[41] Medyen, Şu‘ayb (a.s.)’ın memleketidir. İsmi Medyen b. İbrâhim’den almıştır. Bu şehir Firavun’un egemenliği altında değildi. Medyen ile Mısır arasında sekiz günlük mesafe vardı ve Mûsâ, Medyen yolunu bilmiyordu. İbn Abbas şöyle demiştir: “Mûsâ yolu bilmediği halde Rabbine hüsn-i zan ederek yola çıkmıştır.”

[42] سَوَاء السَّبِيل yolun ortası ve ana güzergahı demektir. Mûsâ’nın yalın ayak yola çıktığı ve ağaç yapraklarıyla hayata tutunduğu da söylenmiştir. Medyen’e ulaştığında ayağının derisi soyulmuş ve tabanı düşmüştü. Bir meleşin, at üzerinde, elinde bir değnekle gelip Mûsâ’yı Medyen’e götürdüğü de söylenmiştir.

1 Kur’ân’ın 40. sûresi Gâfir adıyla anıldığı gibi bu zata izâfeten Mû’mîn sûresi diye de anılır; kıssası için buraya bakılabilir. / ed.

2 Yani ‘Ben senin iyiliğini düşünenlerdenim.’ vurgusunda özellikle sözün muhatabını tespit ve tayin mevkindedir. / çev.

٢٠- ﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ﴾

[٣٧] قيل: الرجل مؤمن آل فرعون، وكان ابن عم فرعون. و{يَسْعَى} يجوز ارتفاعه وصفًا لرجل، وانتصابه حالًا عنه؛ لأنه قد تخصص بأن وصف بقوله {مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ} وإذا جعل صلة لـ{جَاءَ}، لم يجز في {يَسْعَى} إلا الوصف.

[٣٨] والائتمار: التشاور. يقال: الرجلان يتآمران ويتآمران، لأن كل واحد منهما يأمر صاحبه بشيء أو يشير عليه بأمر. والمعنى: يتشاورون بسببك.

[٣٩] {لَكَ} بيان، وليس بصلة {الناصحين}.

٢١- ﴿فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[٤٠] {يَتَرَقَّبُ} التعرّض له في الطريق، أو أن يلحق.

٢٢- ﴿وَلَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

[٤١] {تَلْقَاءَ مَدْيَنَ} قصدها ونحوها. ومدين: قرية شعيب عليه السلام، سميت بمدين بن إبراهيم، ولم تكن في سلطان فرعون، وبينها وبين مصر مسيرة ثمان، وكان موسى لا يعرف إليها الطريق. قال ابن عباس: خرج وليس له علم بالطريق إلا حسن ظنه بربه.

[٤٢] و{سَوَاءَ السَّبِيلِ} وسطه ومعظم نهجه. وقيل: خرج حافيًا لا يعيش إلا بورق الشجر، فما وصل حتى سقط خف قدمه. وقيل: جاءه ملك على فرس بيده عنزة، فانطلق به إلى مدين.

23. Medyen suyuna varınca, onun başında hayvan sulayan bir insan topluluğu gördü. Onlardan başka, hayvanlarını sudan men' eden iki kadın daha gördü ve onlara "Siz ne yapıyorsunuz böyle?" dedi. Onlar da "Önce çobanlar suvarıp çekilmedikçe biz suvaramayız; babamız da çok yaşlı..." dediler.

24. Bunun üzerine onlar namına suvarıverdi. Sonra da gölgeye çekilip "Ya Rabbi! Bana indireceğin her tür hayra öylesine muhtacım ki!" dedi.

[43] Su çektikleri "Medyen suyuna." ki rivayete göre bir kuyu idi. "Oraya varması" kuyunun yanına gelmesi, oraya ulaşmasıdır. Onun başında" üst kısmında, su çekilen yerde "hayvan sulayan", kalabalık, farklı "bir insan topluluğu gördü. Onlardan başka," daha aşağıda "hayvanlarını sudan meneden iki kadın daha gördü ve onlara "Siz ne yapıyorsunuz böyle?" dedi."

[44] الدَّوْدُ kovmak, defetmek demektir. Suyun başında bu kadınlardan daha kuvvetli birileri olduğu için bunlar sürülerini sulayamıyor, sudan uzak tutuyorlardı. Su başındaki izdihamdan hoşlanmadıkları da söylenmiştir. Yine koyunlarının başkalarının koyunlarıyla karışmaması için subaşından uzak tutuyorlardı, da denilmiştir. Bu kadınlar tesettürlü oldukları için yüzlerinden bakanın bakışını def ve bertaraf ediyorlardı da denilmiştir.

[45] "Siz ne yapıyorsunuz böyle?" Sürünüzü sudan ulaştırmaktaki *mah-tûbunuz* (gayeniz) nedir? "dedi." *Mâ şe'nuke* (Nasılsın, ne durumdasın?) sözünde *meş'ûn* yerine *şe'n* kelimesi kullanıldığı gibi burada da *mahtûb* yerine *hatb* denilmiştir. *Şeentu şe'nehû* denir ki *kasadtı kasdehû* (Ona yöneldim; onu kasdettim.) demektir. [لا نُسْقِي حَتَّى يُضْذَرِ الرِّعَاءُ] ifadesi] Nûn, Yâ ve Râ'nın zammesiyle *lâ nuskî hattâ yusdirâr-ru'âu* şeklinde de okunmuştur. *er-Ru'âu* tıpkı *ruhâl* (dişi kuzu) ve *sunâ* (deve yuları) kelimeleri gibi çoğul ismidir. Râ'nın kesresi ile *الرِّعَاءُ* kelimesi *sıyâm* ve *kıyâm* kelimeleri gibi kurallı cemidir.

[46] كبير (büyük), yani ileri yaşta.

[47] "Bunun üzerine, onlar namına" koyunlarını "suvarıverdi." Rivayete göre; diğer çobanlar, kuyunun ağzına ancak yedi, on, kırk ya da yüz kişinin kaldırabileceği büyük bir taş koyuyorlarmış. Mûsâ, bu taşı tek başına kaldırıp kuyunun ağzını açmış. Yine rivayete göre; Mûsâ, onlardan bir su kovası istemiş, onlar da kovalarını vermişler. Ve "Bu kovayla su çek." demişler. Bu kovayı ancak kırk kişi çekebiliyor-muş. Mûsâ kovayla su çekip havuza boşaltmış ve bereket duası etmiş.

٢٣- ﴿وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ
امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءَ وَأَبُونَا شَيْخٌ
كَبِيرٌ﴾

٢٤- ﴿فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ
فَقِيرٌ﴾ ٥

[٤٣] {مَاءَ مَدْيَنَ} ماءهم الذي يستقون منه، وكان بئرًا فيما روي. ووروده مجيئه
والوصول إليه. {وَجَدَ عَلَيْهِ} وجد فوق شفيره ومستفاه {أُمَّةٌ} جماعة كثيفة العدد
{مِنَ النَّاسِ} من أناس مختلفين {مِنْ دُونِهِمْ} في مكان أسفل من مكانهم.

[٤٤] والذود: الطرد والدفع وإنما كانتا تذودان؛ لأنَّ على الماء من هو أقوى منهما
١٠ فلا يتمكنان من السقي. وقيل: كانتا تكرهان المزامحة على الماء. وقيل: لثلا تختلط
أغنامهما بأغنامهم. وقيل: تذودان عن وجوههما نظر الناظر لتسترهما.

[٤٥] {مَا خَطْبُكُمَا} ما شأنكما؟ وحقيقته: ما مخطوبكما، أي مطلوبكما من الزيادة،
فسمى المخطوب خطبًا، كما سمي المشئون شأنًا في قولك: ما شأنك؟ يقال: شأنت
شأنه، أي قصدت قصده. وقرئ «لا نسقي» و«يُصدر»، و«الرِّعَاء»، بضم النون والياء
والراء. والرِّعَاء اسم جمع كالرخال والثناء. وأما الرعاء بالكسر فقياس، كصيام وقيام. ١٥

[٤٦] {كَبِيرٌ} كبير السن.

[٤٧] {فَسَقَى لَهُمَا} فسقى غنمهما لأجلهما. وروي أن الرعاة كانوا يضعون
على رأس البئر حجرًا لا يقله إلا سبعة رجال. وقيل: عشرة. وقيل: أربعون. وقيل:
مائة، فأقله وحده. وروي أنه سألهم دلوًا من ماء، فأعطوه دلوهم وقالوا: استق
٢٠ بها، وكانت لا ينزعها إلا أربعون، فاستقى بها وصبها في الحوض ودعا بالبركة،

Bu kadınların koyunlarını suvararak onları geri göndermiş. Rivayete göre; Mûsâ, diğer çobanları sudan uzaklaştırıp kadınların sürüsünü suvarmış. Orada, üzerinde büyük bir kaya bulunan başka bir kuyu olduğu da söylenmiştir.

5 [48] Mûsâ bütün bunları iyiliğe rağbetinden ve düşküne yardım olsun diye yapmıştır. Mâna şudur: Mûsâ, Medyen suyuna varınca, suyun başında kalabalık farklı bir insan topluluğunun izdihama sebep olduğunu gördü. Ayrıca, onların öte yanında kuzularıyla onların suyun başından çekilmesini bekleyen iki biçare kadın gördü. Mûsâ, aç, yorgun ve yalınayak yapmış
10 olduğu çileli, uzun yolculuktan dolayı ayağının derisi soyulmuş ve tabanı düşmüş olmasına rağmen Allah'ın dini konusundaki himmeti ona fırsatı kaçırtmadı; bu kadınlara merhamet ederek onlara yardım etti. O, kalbinin ve bileğinin kuvveti ve Yüce Allah'ın kendisine lutfettiği cilliyetle, fitratındaki metanet ve mukavemetle bunca izdihama rağmen onların sürüsünü suvardı. Mûsâ'nın kendi durumunu, kendisine verilen güç, kuvvet ve farkında olduğu diğer meziyetleri sergilemeyi istemesiyle beraber yapacağı işten sevap elde etme fırsatını değerlendirmiş olmasında hayra teşvik söz konusu olduğu gibi, bu konuda salihlere uymaya, onların örnek hayatlarını esas alarak onların yolunda gitmeye bir tavsiye vardır.

20 [49] **Şayet** “يَسْقُونَ ، تَذُودَانِ ، لَا نَسْقِيْ” fiillerinde mef'ûl neden zikredilmeyip terkedilmiş?” **dersen şöyle derim:** Burada asıl maksat mef'ûl değil fiildir. Dikkat edersen, diğer çobanlar su başında hayvanlarını suvarırken bu kadınlar koyunlarını oradan uzaklaştırdığı için Mûsâ onlara merhamet etmiştir. Bu, çobanların suvardıklarının deve, kadınların sürülerinin de koyun olmasından değildir. Yine kadınların “Önce çobanlar suvarıp çekilmedikçe biz suvaramayız!” sözlerinden maksat suvarılanlar değil suvarmadır. **Şayet** “Bu kadınların cevabı Mûsâ'nın sorusuna nasıl mutabık oluyor ki?” **dersen şöyle derim:** Mûsâ onlara koyunlarını neden suyun başından uzaklaştırdıklarını sordu, onlar da “Bunun sebebi şudur; biz zayıf, narin, mestûre kimseleriz. Erkeklerle kuyu başında su çekmek için kova yarıştırmaya ve bu izdihama muktedir değiliz, onlarla aşık atamayız. Onlar işlerini bitirip oradan uzaklaşınca kadar işimizi ertelemek zorundayız. Ailede bunu yapacak güçlü bir adam da yok. Babamız çok yaşlı, durumu bunu yapmaya müsait değil.” dediler. Kızlar koyunları gütmeye ve suvarma işini neden bizzat
35 üstlendiklerini böylece izah ettiler.

وروى غنمهما وأصدرهما. وروي أنه دفعهم عن الماء حتى سقى لهما. وقيل: كانت
بئراً أخرى عليها الصخرة.

[٤٨] وإنما فعل هذا رغبة في المعروف وإغاثة للملهوف. والمعنى: أنه وصل إلى
ذلك الماء وقد ازدحمت عليه أمة من أناس مختلفة متكاثفة العدد، ورأى الضعيفتين
من ورائهم مع غنيمتهما مترقبين لفراغهم، فما أخطأت همته في دين الله تلك
الفرصة، مع ما كان به من النصب وسقوط خف القدم والجوع، ولكنه رحمهما
فأغاثهما، وكفاهما أمر السقي في مثل تلك الزحمة بقوة قلبه وقوة ساعده، وما آتاه الله
من الفضل في متانة الفطرة ورصانة الجبلة. وفيه مع إرادة اقتصاص أمره وما أوتي من
البطش والقوة وما لم يغفل عنه، على ما كان به من انتهاز فرصة الاحتساب، ترغيب
في الخير، وانتهاز فرصه، وبعث على الاقتداء في ذلك بالصالحين والأخذ بسيرهم
ومذاهبهم.

[٤٩] فإن قلت: لم ترك المفعول غير مذكور في قوله {يَسْقُونَ} و{تَذُودَانِ}
{وَنَسْقِي}؟ قلت: لأن الغرض هو الفعل لا المفعول. ألا ترى أنه إنما رحمهما
لأنهما كانتا على الذياد وهم على السقي. ولم يرحمهما لأن مذودهما غنم ومسقيهم
إبل مثلاً، وكذلك قولهما {لَا نَسْقِي حَتَّى يُضْدِرَ الرِّعَاءُ} المقصود فيه السقي لا
المسقي. فإن قلت: كيف طابق جوابهما سؤاله؟ قلت: سألهما عن سبب الذود
فقالتا: السبب في ذلك أنا امرأتان ضعيفتان مستورتان، لا نقدر على مساجلة الرجال
ومزاحمتهم، فلا بد لنا من تأخير السقي إلى أن يفرغوا، وما لنا رجل يقوم بذلك،
وأبونا شيخ قد أضعفه الكبر فلا يصلح للقيام به. أبلتا إليه عذرهما في توليها
السقي بأنفسهما.

[50] **Şayet** “Bir peygamber olarak Şu‘ayb (a.s.), koyunlarını kızlarının suvarmasına nasıl razı olmuş?” **dersen şöyle derim:** Haddizatında bu işte bir sakınca yoktur; din buna engel değildir. Hâ, bu adamlığa (takvaya) yakışır mı derseniz; insanlar bu konuda farklı farklıdır, gelenekler de birbirinden ayrıdır. Hele, Arapların halleri bu konuda Arap olmayanlardan tamamen farklıdır. Yine çöl, sahra ve köyde yaşayanların hayat tarzları şehirde yerleşik hayat sürenlerin hayat tarzlarından farklıdır. Kaldı ki bu konuda bir zaruret ve zorunluluk da varsa ne denebilir ki?

[51] “Sonra da gölgeye çekilip Ya Rabbi! Bana indireceğin” az çok, değerli değersiz, “her tür hayra öylesine muhtacım ki!” dedi. فَقِيرٌ kelimesi “isteyen, dileyen” mânasını tazammun ettiği için Lâm ile müte‘addî olmuştur. Denildi ki Mûsâ, böyle niyazda bulundu, zira Mûsâ’nın Mısır’dan Medyen’e giderken yol boyu yediği ot, yaprak vesairenin yeşilliği açlık ve zayıflıktan karnında görünüyordu. Buna rağmen Allah’tan sadece bir öğün yemek istemiştir. Mûsâ şunu da kastetmiş olabilir: Allah’ım! Bana *indirdiğin din hayrı*¹ sebebiyle dünyalık bir ihtiyacım ortaya çıktı ki o da zalimlerden kurtulmaktır. Zira Mûsâ, Firavun’un yanında mülk ve servet içindeydi. Yüksek bedele razı olarak bundan duyduğu sevinç ve mutlulukla, Allah’a şükrederek böyle demiştir. Ayetteki “gölge”, semure ağacının gölgesidir.

25. Bir zaman sonra, o iki kızdan biri utana sıkıla yürüyerek yanına geldi; “Babam, bizim namımıza suvarıvermenin ücretini sana ödemek için seni davet ediyor.” dedi. Onun yanına gelince, başından geçenleri anlattı. O da “Korkma; o zalim kavimden kurtuldun artık!” dedi.

[52] عَلَى اسْتِخْيَاءِ ifadesi hal mevkiindedir; utanarak, çekinerek geldi demektir. Gömleğinin yenini sütre yaparak geldiği söylenmiştir. Rivayete göre; kızlar, koyunlarının karnı tok, memeleri süt dolu olarak diğer insanlardan önce babalarının yanına döndüklerinde Şu‘ayb (a.s) kızlarına “Ne çabuk geldiniz! Bu nasıl oldu?” diye sordu. Onlar da “İyi bir insana rastladık, bize acıyıp koyunlarımızı suvarıverdi.” dediler. Şu‘ayb (a.s.) kızlardan birine, “Git, onu bana çağır.” dedi. Mûsâ, kızı takiben yola koyuldu. Rüzgâr kızın fistanını üzerine yapıştırıp vücudunun şeklini ortaya çıkarınca Mûsâ, [takva ve vera’ ile] kıza “Sen arkamdan gel ve yolu bana tarif et.” dedi. Nihayet Şu‘ayb (a.s.)’ın yanına gelip başından geçenleri anlattı. Şu‘ayb (a.s.) ona “Korkma, Firavun’un bizim ülkemizde egemenliği yoktur.” dedi.

1 Böylece müfessir *nüzûl* kökünü; *dinin* peygambere indirilişini ifade eden temel bir kelime olarak tefsir etmektedir. Oysa bu kök, aslında o an *var* olmakla birlikte ilgili kimse tarafından bilinmeyen, -ona göre- ortada olmayan bir şeyin ilginç biçimde zuhur etmesini anlatmaktadır. Yani mutlaka dinî bir çerçeveye oturtulması gerekmez. / ed.

[٥٠] فإن قلت: كيف ساغ لنبي الله الذي هو شعيب عليه السلام أن يرضى لابنته بسقي الماشية؟ قلت: الأمر في نفسه ليس بمحظور، فالدين لا يأباه. وأما المروءة، فالناس مختلفون في ذلك، والعادات متباينة فيه، وأحوال العرب فيه خلاف أحوال العجم، ومذهب أهل البدو فيه غير مذهب أهل الحضرة، خصوصًا إذا كانت الحالة حالة ضرورة. ٥

[٥١] {إِنِّي} لأي شيء {أَنْزَلْتُ إِلَيْ} قليل أو كثير، غث أو سمين لـ {فَقِيرٌ} وإنما عُدي فقير باللام؛ لأنه ضمن معنى سائل وطالب. قيل: ذكر ذلك وإن خضرة البقل يتراءى في بطنه من الهزال، ما سأل الله إلا أكلة. ويحتمل أن يريد: إني فقير من الدنيا لأجل ما أنزلت إلي من خير الدين وهو النجاة من الظالمين، لأنه كان عند فرعون في ملك وثروة. قال ذلك رضا بالبدل السني، وفرحا به، وشكرًا له. وكان الظل ظل سمرة. ١٠

٢٥- ﴿فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[٥٢] {عَلَى اسْتِحْيَاءٍ} في موضع الحال، أي مستحيية متخففة. وقيل: قد استترت بكم درعها. روي أنهما لما رجعتا إلى أبيهما قبل الناس وأغنامهما حفل بطان، قال لهما: ما أعجلكما؟ قالتا: وجدنا رجلًا صالحًا رحمنًا فسقى لنا. فقال لإحدهما: اذهبي فادعيه لي، فابعها موسى فألزقت الريح ثوبها بجسدها فوصفته، فقال لها: امشي خلفي وانعتي لي الطريق. فلما قص عليه قصته قال له: لا تخف فلا سلطان لفرعون بأرضنا. ٢٠

[53] **Şayet** “Mûsâ’nın tek bir kadının sözüyle amel etmesi ve yabancı bir kadınla beraber yürümesi nasıl caiz oluyor?” **dersen şöyle derim:** Bir kadının sözüyle amel etmek hür - köle, erkek - kadın birinin verdiği haberle amel etmek gibidir. Burada da kadın, babasının ücret ödemek üzere kendisini davet ettiğini haber vermiştir. Yabancı bir kadınla beraber yürümesine gelince, bu denli ihtiyat ve takva ile bu gibi durumlarda bunda bir sakınca yoktur.

[54] **Şayet** “Yaptığı iyiliğe karşı ücret alması nasıl sahih olmuş?” **dersen şöyle derim:** Mûsâ (a.s.) bu işi Allah rızası için iyilik olsun diye yapmış olabilir. Yine Şu‘ayb’ın (a.s.) Mûsâ’nın karnını doyurması, ona izzetüikramda bulunması ücret alma kabilinden değil, yapılan iyiliğe karşı ikram kabilindendir. Hem nasıl ikram olmasın ki, Mûsâ (a.s.) başından geçenleri anlatmış ve kendisinin peygamberlik hanesinden, Yakub’un oğullarından¹ olduğunu da bildirmiştir. Böyle biri, özellikle Allah’ın peygamberlerinden bir peygamberin evinde de misafir olunca ikram edilmeye elbette çok daha lâyük olacaktır. Kaldı ki fakirlik ve ihtiyaç zorunluluğundan dolayı bu işi ücret karşılığında yapmış olması da yadırganamaz. Bu konuda her iki sözü de teyit eden rivayetler vardır. Rivayete göre; Şu‘ayb (a.s.)’ın kızı Mûsâ’ya “Babam sana ücretini ödemek istiyor.” deyince o bundan rahatsızlık duymuştur. Yine Şu‘ayb (a.s.) Mûsâ’ya yemeği takdim edince Mûsâ, yemeği yemekten imtina etmiş ve “Biz *ehl-i beyt*iz, peygamber ailesindeniz, dünya dolusu altın olsa dahi dinimizi satmayız, yaptığımız iyiliğin karşılığında para almayız!” demiş; Şu‘ayb (a.s.) da “Bizim bütün misafirlerimize karşı âdetimiz budur.” demiştir. Atâ b. Sâib’den rivayet edildiğine göre Mûsâ, “Ya Rabbi! Bana indireceğin her tür hayra öylesine muhtacım ki!” diye kızlara duyurmak için yüksek sesle dua etmişti. Kız da bundan dolayı “Suvarmanın ücretini sana ödemek için.” demiştir.

[55] التَّصَصُّصُ kelimesi *el-’alel* gibi mastardır. Burada *maksûs* (anlatılan) *kasas* (anlatı) olarak isimlendirilmiştir.

26. İki kızdan biri dedi ki: “Babacığım! Onu ücretle tut; çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir.”

[56] “İki kızdan biri” yani büyük olanı ki adı Safra² idi; küçüğünün adı ise Sufeyra’dır. Mûsâ’yı çağırmaya giden, babasından Mûsâ’yı ücretle tutmasını isteyen ve Mûsâ’nın evlendiği kız Safra’dır. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre

1 Hazret-i Mûsâ, Yakub’un (a.s.) oğullarından Levi’nin sülalesinden gelmekte idi. / ed.

2 Batı kültüründe “Tsippora”. / ed.

[٥٣] فإن قلت: كيف ساع لموسى أن يعمل بقول امرأة، وأن يمشي معها وهي أجنبية؟ قلت: أما العمل بقول امرأة فكما يعمل بقول الواحد حرًا كان أو عبدًا ذكرًا كان أو أنثى في الأخبار، وما كانت إلا مخبرة عن أبيها بأنه يدعوه ليجزيه. وأما مماشاته امرأة أجنبية فلا بأس بها في نظائر تلك الحال، مع ذلك الاحتياط والتورع. ٥

[٥٤] فإن قلت: كيف صح له أخذ الأجر على البرّ والمعروف؟ قلت: يجوز أن يكون قد فعل ذلك لوجه الله وعلى سبيل البرّ والمعروف. وقيل إطعام شعيب وإحسانه لا على سبيل أخذ الأجر، ولكن على سبيل التقبل لمعروف مبتدئ. كيف، وقد قص عليه قصصه وعرفه أنه من بيت النبوة من أولاد يعقوب؟ ومثله حقيق بأن يضيّف ويكرم خصوصًا في دار نبيّ من أنبياء الله، وليس بمنكر أن يفعل ذلك لاضطرار الفقر والفاقة طلبًا للأجر. وقد روي ما يعضد كلا القولين. روي أنها لما قالت {لِيَجْزِيَكَ}، كره ذلك، ولما قدّم إليه الطعام امتنع. وقال: إنا أهل بيت لا نبيع ديننا بطلاع الأرض ذهبًا، ولا نأخذ على المعروف ثمنًا، حتى قال شعيب: هذه عادتنا مع كل من ينزل بنا. وعن عطاء ابن السائب: رفع صوته بدعائه لسمعهم، فلذلك قيل له: {لِيَجْزِيَكَ أَجْرٌ مَا سَقَيْتَ}، أي جزاء سقيك. ١٥

[٥٥] والقصص: مصدر كالعلل، سمي به المقصوص.

٢٦- ﴿قَالَتْ اخْذِيهُمَا يَا أَبْتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ﴾

[٥٦] كبراهما: كانت تسمى صفراء، والصغرى: صفراء. وصفراء: هي التي ذهبت به وطلبت إلى أبيها أن يستأجره، وهي التي تزوجها. وعن ابن عباس:

Şu'ayb (a.s), kızını sahiplenme duygusuyla; "Onun kuvvetli ve güvenilir olduğunu nereden biliyorsun sen!?" diye sormuş. Kız da Mûsâ'nın tek başına o ağır taşı kuyunun ağzından kaldırdığını, yine ağır kovalayla tek başına su çektiğini, babasının davetini Mûsâ'ya arz ettiğinde başını yana çevirdiğini, yolda kendi-
sine arkasından yürümesini emrettiğini söylemiş.

[57] "Çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir." Bu söz pek hikmetli, manidar ve kapsamlı bir sözdür ki artık bundan öte bir şey söylenemez; zira iş vereceğin kimsede yeterlilik ve güven nitelikleri bulununca gönlün rahat, işin tamam olur. Kız darbimesel konumunda olan bu sözü söylemekle artık başka bir söz söylemeye hâcet duymamıştır. Bunun hikmeti, "Kuvvetli ve güvenilir olduğu için onu ücretle tut." demiş olmasıdır. **Şayet** "Burada nasıl اسْتَأْجَزَتْ خَيْرٍ مِنْ اِسْتَأْجَزَتْ ifadesi İnne'nin ismi ve الْقَوِيُّ الْأَمِينُ ifadesi İnne'nin haberi oldu?" **dersen şöyle derim:** Bu terkip Ebu's-Şağb el-Abesî'nin Sakîf kabilesinden YûsufYûsuf b. Amr'ın eline esir düşen Halid b. Abdullah el-Kasrî [v. 126/743] adına söylemiş olduğu şu şiir gibidir:

Bakın, insanların diri ya da ölü en hayırlısı
Sakîf kabilesinin zincire vurulan esiridir.¹

Âyette ve şiirde hayırlılık ve iyilik vurgusuna özen göstermek için haber makamında olmaya daha lââyık olan خَيْرٍ kelimesi isim olarak takdim edilmiştir. İleride olacak olan ücretle tutma işinin mazi kipiyle ifade edilmesi, bu işin tecrübe ile bilinen bir durum olduğunu göstermek içindir. Arapların, *ehvenu mâ a'melte lisânun mumihhun* (En kolay çalıştıracığın şey tatlı dildir.) sözü bu kabildendir. İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre insanların en ferasetlileri üçtür: Şu'ayb (a.s.)'ın kızı (Safra), YûsufYûsuf hakkında karısına "Ona iyi bak, ola ki bize faydası dokunur." [YûsufYûsuf 12/21] diyen Yûsuf'un efendisi (Potifar), Ömer'in (r.a.) halife seçilmesi konusunda Ebu Bekr (r.a.).

Rivayete göre; Şu'ayb, Mûsâ'yı Safra ile evlendirmiştir.

27. O da (Mûsâ'ya) şöyle dedi: "Sekiz yıl yanımda çalışmana karşılık, şu iki kızımdan birini sana nikâhlamak istiyorum; bunu ona tamamlarsan, o da senin lütfun olur. Ama sana zorluk çıkarmak istemem. Allah'ın izniyle, benim salihlerden olduğumu göreceksin."

1 İnne'nin ismi olan *hayr*, Lâm-ı tarifle ma'rife olan *en-nâsa* muzâf olmuş, İnne'nin haberi ise Lâm-ı tarifle ma'rife olandan daha kuvvetle ma'lûm bulunan meşhur *sakîf* kelimesine muzâf olmuştur; yani İnne'nin haberi isminden daha ma'rife durumdadır. / çev.

أن شعيباً أحفظته الغيرة فقال: وما علمك بقوّته وأمانته؟ فذكرت إقلال الحجر ونزع الدلو، وأنه صوّب رأسه حين بلغته رسالته وأمرها بالمشي خلفه.

[٥٧] وقولها: {إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ} كلام حكيم جامع لا يزداد عليه، لأنه إذا اجتمعت هاتان الخصلتان؛ أعني الكفاية والأمانة في القائم بأمرك فقد فرغ بالك وتم مرادك؛ وقد استغنت بإرسال هذا الكلام الذي سياقه سياق المثل، والحكمة أن تقول استأجره لقوّته وأمانته. فإن قلت: كيف جعل خير من استأجرت اسماً لأنّ والقويّ الأمين خبراً؟ قلت: هو مثل قوله:

أَلَا إِنَّ خَيْرَ النَّاسِ حَيًّا وَمَيِّتًا ❀ أَسِيرٌ ثَقِيفٌ عِنْدَهُمْ فِي السَّلَاسِلِ

في أن العناية هي سبب التقديم، وقد صدقت حتى جعل لها ما هو أحق بأن يكون خبراً اسماً. وورود الفعل بلفظ الماضي للدلالة على أنه أمر قد جرب وعرف. ومنه قولهم: أهون ما أعملت لسان مومخ. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: أفرس الناس ثلاثة: بنت شعيب، وصاحب يوسف، في قوله {عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا} [يوسف: ٢١]، وأبو بكر في عمر.

روي أنه أنكحه صفراء.

٧٢- ﴿قَالَ لِيْ اُرِيْدُ اَنْ اُنْكِحَكَ اِخْدَى ابْنَتِيْ هَاتَيْنِ عَلٰى اَنْ تَاْجُرْنِيْ ثَمَانِيْ حَبَبٍ فَاِنْ اَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَمَا اُرِيْدُ اَنْ اَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنِيْ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ مِنَ الصّٰلِحِيْنَ﴾

[58] Şu'ayb'ın (a.s) “Şu iki kızımдан birini” demesi, bu ikisinden başka da kızları olduğuna delildir. تَأْجُرْنِي ifadesi [i] *ecertuhû* kullanımından gelmektedir; kişiye işçi olduğun zaman böyle denilir. Bu ifade, birine baba olduğun zaman kullandığın *ebertuhû* sözün gibidir. حَجَّجَ ثَمَانِي ifadesi تَأْجُرْنِي nin zarfıdır.

5 [ii] Ya da *ecertuhû kezâ* (Ücret/ecir olarak ona şunu verdim.) kullanımından alınmıştır. Peygamber'in (s.a.) *ecerakumu'llâhu ve rahimekum* (Allah ecrinizi versin ve size merhamet eylesin!) taziye ifadesi de bu kabildendir. Bu tahlilde

حَجَّجَ ثَمَانِي mef'ûlun bih olmaktadır; “Bana sekiz yıl çobanlık yapmak üzere [kızımı sana verdim].” demektir. **Şayet** “Kızlardan hangisi olduğunu tayin etmek-

10 sizin nikâh nasıl sahih oldu?” **dersen şöyle derim:** Bu, nikâh akdi değildir; sadece bir sözleşme ve yapılacak işin niteliklerini beyan etmektir. Şayet nikâh akdi olsaydı “Sana nikâhlamak istiyorum.” demez; “Sana nikâhladım.” derdi. “**Peki**, Mûsâ'nın koyun çobanı olarak ücretle tutulması mehir olarak nasıl

15 sahih oldu? Oysa mehrin, teslimi mümkün olan bir mal olması gerekir. İşte Ebû Hanîfe evleneceği kadına edeceği bir yıllık hizmeti mehir saymak üzere yapılacak evliliği onaylamamış, ancak evlenecek kişinin, kölesini, evleneceği

kadına bir yıl hizmet ettirmesi ya da kadını bir yıl kocanın kendi evinde iskân etmesi şeklindeki mehirle olan evliliği onaylamıştır. zira birinci durumda kişi hizmet için kendini teslim etmektedir ve o mal değildir; ikinci durumda ise

20 bir mal teslim etmektedir ki bu köle yahut evdir.” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'a göre durum, dediğin gibidir. Şafi'î'ye gelince o, yapılacak iş yahut hizmet edilecek husus malum olmak şartıyla kişinin evleneceği

kadının mehrine mukabil bazı işlerini yapması yahut hizmetinde bulunması durumunda yapılan evliliği onaylamıştır. Belki de bu, Şu'ayb (a.s.)'ın şeriatında caiz idi. Mehrin başka bir şey olması da mümkündür. Şu'ayb (a.s.) sekiz ya

25 da on yıl koyunlarına Mûsâ'nın çobanlık yapmasını, ayrıca bu iki kızdan birini de kendisine nikâhlamak istediğini murad etmiş; böylece Mûsâ'ya iki isteğini arz etmiştir. Nikâhı, yapacağı çobanlığa bağlamasının mânası ise “Sen şunu yaparsan ben de bunu yaparım.” tarzında bir ahitleşmedir, akitleşme değildir.¹

30 Yine, Mûsâ'yı belli bir ücret karşılığında sekiz yıllığına çoban olarak tutmuş, ücretini ödemiş, kızı daha sonra nikâhlanmış da olabilir. Bu durumda, أَنْ تَأْجُرْنِي (sekiz yıl yanımda çalışmana karşılık) ifadesi aralarında geçen konuşmadan ibarettir. “Bunu ona tamamlarsan, o da senin lütfun olur.” Yani ben seni buna zorlamam; fakat sen böyle yaparsan o senin lütuf ve ikramındır.

35 Yapmazsan bir sorumluluğun yoktur. “Ama sana” iki süreden daha uzun olanı icbar etmekle “zorluk çıkarmak istemem.”

1 *Ahit*, öyle yapacağına dair söz vermek; *akit* ise anlaşma / sözleşme (imzalamak) demektir. / ed.

[٥٨] وقوله {هَاتَيْنِ} فيه دليل على أنه كانت له غيرهما. {تَأْجُرْنِي} من أجرته، إذا كنت له أجيّراً، كقولك: أبوته، إذا كنت له أباً. و{ثَمَانِي حَجَجَ} ظرفه. أو من أجرته كذا، إذا أثبته إياه. ومنه تعزية رسول الله ﷺ: «أَجْرَكُمُ اللَّهُ وَرَحْمَتُهُ». و{ثَمَانِي حَجَجَ} مفعول به، ومعناه: رعية ثمانى حجج. فإن قلت: كيف صح أن ينكحه إحدى ابنتيه من غير تمييز؟ قلت: لم يكن ذلك عقدًا للنكاح، ولكن مواعدة ومواصفة أمر قد عزم عليه، ولو كان عقدًا لقال: قد أنكحتك، ولم يقل: إني أريد أن أنكحك. فإن قلت: فكيف صح أن يمهرها إجارة نفسه في رعية الغنم، ولا بد من تسليم ما هو مال؟ ألا ترى إلى أبي حنيفة كيف منع أن يتزوج امرأة بأن يخدمها سنة، وجوّز أن يتزوجها بأن يخدمها عبده سنة، أو يسكنها داره سنة؛ لأنه في الأول: مسلم نفسه وليس بمال، وفي الثاني: هو مسلم مالاً، وهو العبد أو الدار. ١٠

قلت: الأمر على مذهب أبي حنيفة على ما ذكرت، وأما الشافعي، فقد جوّز التزوّج على الإجارة لبعض الأعمال والخدمة، إذا كان المستأجر له أو المخدم فيه أمراً معلوماً، ولعلّ ذلك كان جائزاً في تلك الشريعة. ويجوز أن يكون المهر شيئاً آخر، وإنما أراد أن يكون راعي غنمه هذه المدة، وأراد أن ينكحه ابنته، فذكر له المرادين، ١٥

وعلق الإنكاح بالرعية على معنى: إني أفعل هذا إذا فعلت ذاك، على وجه المعاهدة لا على وجه المعاقدة. ويجوز أن يستأجره لرعية ثمانى سنين بمبلغ معلوم ويوفيه إياه، ثم ينكحه ابنته به، ويجعل قوله {عَلَى أَنْ تَأْجُرْنِي ثَمَانِي حَجَجَ} عبارة عما جرى بينهما. {فَإِنْ أَتَمَمْتُ} عمل عشر حجج {فَمِنْ عِنْدِكَ} فإتمامه من عندك. ومعناه: فهو من عندك لا من عندي، يعني لا ألزمك ولا أحتمه عليك، ولكنك إن فعلته فهو منك تفضل وتبرع، وإلا فلا عليك. {وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ} بالزام أتم ٢٠

الأجلين وإيجابه.

[59] **Şayet** “Arapların *şakka* ‘aleyhi’l-emru (iş ona zor geldi) ve *şakaktu* ‘aleyhi (ona zorluk çıkardım) sözlerinin hakikati nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun hakikati şudur: Bir iş senin gözünde büyüyüp zorlaştığı zaman, sanki bu iş senin aklını ikiye böler¹; artık sen bazen “Buna gücüm yeter, yapabilirim.” bazen de “Yetmez, yapamam.” dersin. Yahut Şu‘ayb (a.s.) bu sözüyle Mûsâ’ya müsamahakâr ve hoşgörülü davranacağını vaat etmiş, koyun çobanlığı konusundaki işinde ona zorluk çıkarmayacağını, sürü sahibi diğer ağalar gibi; (işçisinin) vakitlere titizlikle riayet etmesi ve işini eksiksiz yapması konusunda ısrarcı olmayacağını, anlaşma şartları dışında birtakım angaryalar yüklemeyeceğini ifade etmiştir. İşte, bütün peygamberler insanlarla olan muamelelerinde toleranslı ve hoşgörülü olmuşlardır. Şu söz de bunu ifade eder: “Peygamber (s.a.) benim ortağımdı, çok iyi bir ortaktı. Asla kimseyi aldatmaz, kimseye haksız muamelede bulunmaz, kimseyle gereksiz tartışmaya girmezdi.”² [İbn Mâce, “Ticârât”, 63] “Allah’ın izniyle, benim salihlerden olduğumu göreceksin” ifadesi de buna delâlet etmektedir. Çünkü *salihlik* ile; güzel muamele, oturmuş derin bir ahlâk ve yumuşak huyluluğu kasetmektedir. Gerçi, *salihliğin* genel anlamını da murad etmiş olabilir ki güzel muamele de buna dâhildir. Şu‘ayb (a.s.)’ın Mûsâ’ya vaad etmiş olduğu iyiliği “Allah’ın dilemesi” şartına bağlamasından maksat, bu konuda Allah’ın ona yardım edeceğine ve onu muvaffak kılacağına güven duymasıdır. Yoksa “Allah dilerse iyi davranırım ama dilemezse kötü davranırım!” gibi bir şey değildir.

28. [Mûsâ] dedi ki: “Bu, seninle benim aramdadır; bu iki süreden hangisini tamamlarsam tamamlayayım, bana düşmanlık etmek yok! Allah da söylediklerimize Vekil’dir.”

[60] “Bu, seninle benim aramdadır.” ifadesi Şu‘ayb (a.s.)’ın yapmış olduğu anlaşmaya işaretler; yani karşılıklı konuşup şartlarını belirleyerek anlaşmışımız bu durum ikimizin arasında câridir ve bağlayıcıdır. Ne sen ne de ben hiçbirimiz şart ve taahhütlerimizin dışına çıkamayız. Sonra Mûsâ (a.s.) “Bu iki süreden” yani uzun olan on yıl yahut kısa olan sekiz yıldan “hangisini tamamlarsam tamamlayayım” fazla talepte bulunarak “bana düşmanlık etmek yok.” dedi. **Şayet** “Burada düşmanlık iki süreden yalnız kısa olanında, yani on yıla tamamlama isteğinde düşünülebilir. Düşmanlığı her iki süreye birden bağlamanın mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Benden on yıldan fazla çalışmamın istenmesi tartışmasız haksızlık olduğu gibi,

1 Müfessir bu açıklamasıyla, *şakke* kelimesinin kök anlamını yansıtmaktadır; şakk ikiye bölmek, inşikâk ise ikiye ayrılmak demektir. *Şüphe* anlamındaki *şekke* (الشك) de, zihnin herhangi bir konuda ikiye bölünmesi, iki tarafa da tam ağırlık verememesi, kani olamaması durumudur. / ed.

2 İfadenin sahibi, es-Sâib b. Ebu’s-Sâib’dır (r.a.) (Tıybî’den). / ed.

[٥٩] فإن قلت: ما حقيقة قولهم شققت عليه، وشق عليه الأمر؟ قلت: حقيقته أن الأمر إذا تعاضم فكأنه شق عليك ظنك باثنين، تقول تارة: أطيعه، وتارة: لا أطيعه. أو وعده المساهلة والمسامحة من نفسه، وأنه لا يشق عليه فيما استأجره له من رعي غنمه، ولا يفعل نحو ما يفعل المعاسرون من المسترعين، من المناقشة في مراعاة الأوقات، والمداقة في استيفاء الأعمال، وتكليف الرعاة أشغالاً خارجة عن حدّ الشرط، وهكذا كان الأنبياء عليهم السلام آخذين بالأسمح في معاملات الناس. ومنه الحديث: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ شَرِيكِي، فَكَانَ خَيْرَ شَرِيكِ؛ لَا يَدَارِي وَلَا يَشَارِي وَلَا يِمَارِي». وقوله {سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ} يدل على ذلك. يريد بالصلاح حسن المعاملة ووطأة الخلق ولين الجانب. ويجوز أن يريد بالصلاح على العموم؛ ويدخل تحته حسن المعاملة. والمراد باشتراط مشيئة الله بما وعد من الصلاح الاتكال على توفيقه فيه ومعاونته، لا أنه يستعمل الصلاح إن شاء الله، وإن شاء استعمل خلافه.

٢٨- ﴿قَالَ ذَلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَاللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾

[٦٠] {ذَلِكَ} مبتدأ، و{بَيْنِي وَبَيْنَكَ} خبره، وهو إشارة إلى ما عاهده عليه شعيب. يريد: ذلك الذي قلته وعاهدتني فيه وشارطتني عليه قائم بيننا جميعاً، لا نخرج كلانا عنه، لا أنا عما شرطت علي ولا أنت عما شرطت على نفسك. ثم قال: أي أجل من الأجلين قضيت؛ أطولهما الذي هو العشر، أو أقصرهما الذي هو الثمان {فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ}، أي لا يعتدى علي في طلب الزيادة عليه. فإن قلت: تصوّر العدوان إنما هو في أحد الأجلين الذي هو الأقصر، وهو المطالبة بتمة العشر، فما معنى تعليق العدوان بهما جميعاً؟ قلت: معناه كما أني إن طولبت بالزيادة على العشر كان عدواناً لا شك فيه،

aynı şekilde sekiz yıldan fazlası da haksızlıktır. Mûsâ bu sözyle muhayyerlik durumunu beyan ve teyit etmek istemiş; bu hakkının sabit ve saklı olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda iki süre de eşit olup artık bu iki süreden birini ya da diğerini tamamlama arasında fark yoktur. Süreyi on yıla tamamlama işi bana bağlıdır. İstersem yaparım; ama kimse beni buna zorlayamaz!

[61] Bu ifadenin “İki süreden hangisini tamamlarsam haddi aşmış olmam” anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu durumda, Mûsâ (a.s.) kendisinin düşmanlık yapmış olmayacağını ifade etmiş olur. Bu söz “Benim suçum günahım yok; sorumluluğum yok!” sözün gibidir. İbn Mes’ûd’un kıraatinde ifade, *eyye’l-eceleyni mâ kadaytu* şeklindedir. Ya’nın sükûnu ile *eymâ* şeklinde de okunmuştur. Bu ifade Ferazdak’ın [v. 114/732] şu sözü gibidir:

İki *simak*dan¹ hangisinin bulutları imdadıma gelip bana yağmur
yağdıracak diye bekledim durdum

[62] İbn Kutayb’dan [v. 120/737] Ayın’ın kesresiyle *‘idvâne* şeklinde rivayet edilmiştir. **Şayet** “Her iki kıraatte zâit olarak getirilen Mâ’nın konumları arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** *أَيُّمَا الْأَجَلَيْنِ* şeklindeki meşhur kıraatte *مَا* kelimesi *أَيِّ*’nin müphemliğini tekid için getirilmiş ve *أَيِّ*’nin yanına ziyade edilmiştir. *Eyye’l-eceleyni mâ kadaytu* şeklindeki şaz kıraatte ise işi yapmayı tekid için getirilmiştir; buna göre Mûsâ, adeta “İki süreden hangisini tamamlamaya karar verir, irademi hangisi yönünde kullanırsam, artık bana düşmanlık yok!” demektedir.

[63] *الْوَكِيل* için kendisine havale edildiği kişidir; ancak burada şahid, gören, gözeten, koruyan, işe mukayyet olan mânasında kullanıldığından *عَلَى* ile müte’addî olmuştur.

[64] Rivayete göre; Şu’ayb (a.s.)’in yanında peygamberlerin asâları vardı. Geceleyin Mûsâ’ya “Asaların bulunduğu mahzene gir ve asâlardan birini al.” dedi. Mûsâ da Âdem(a.s.)’in cennetten getirdiği asâyı aldı. Bütün peygamberler veraset yoluyla bu asâyı sahip olmuşlar; nihayet asâ Şu’ayb’a (a.s.) intikal etmişti. Şu’ayb (a.s.) âmâydı. Asâyı şöyle bir dokundu, bu asâyı esirgeyip vermek istemedi. Ve Mûsâ’ya “Git başka bir asâ al.” dedi. Mûsâ, mahzene yedi kere gidip geldi; her defasında kısmetine bu asâ düştü. Böylece Şu’ayb (a.s.) Mûsâ’nın itibarlı, özel ve önemli biri olduğunu anladı. Bu asâyı Âdem(a.s.)’in vefatından sonra Cebrâil(a.s.)’in aldığı ve hep onun yanında olduğu, nihayet bir gece onu Mûsâ’ya ulaştırdığı da söylenmiştir. Bu asâyı Şu’ayb’a (a.s.) insan suretinde bir meleğin emanet ettiği de söylenmiştir.

1 Bunlar evrenin 4. en parlak yıldızı olan *es-simâku’r-râmih* (Silahsız Simak; Arcturus) ile evrenin 15. en parlak yıldızı olan *es-simâku’l-a’zeldir* (Silahsız Simak; Azimech / Spica). / ed.

فكذلك إن طولبت بالزيادة على الثمان. أراد بذلك تقرير أمر الخيار، وأنه ثابت مستقرّ، وأن الأجلين على السواء؛ إما هذا وإما هذا من غير تفاوت بينهما في القضاء، وأما التتمة فموكولة إلى رأيي؛ إن شئت أتيت بها، وإلا لم أجبر عليها.

[٦١] وقيل: معناه فلا أكون متعدّيًا، وهو في نفي العدوان عن نفسه، كقولك: لا إثم عليّ، ولا تبعة عليّ. وفي قراءة ابن مسعود «أي الأجلين ما قضيت». وقرئ «أيما»، بسكون الياء، كقوله:

تَنْظَرْتُ نَصْرًا وَالسِّمَاقَيْنِ أَيُّهُمَا ۖ عَلَيَّ مِنَ الْغَيْثِ اسْتَهْلَتْ مَوَاطِرُهُ

[٦٢] وعن ابن قطيب «عدوان»، بالكسر. فإن قلت: ما الفرق بين موقعي {مَا} المزيدة في القراءتين؟ قلت: وقعت في المستفيضة مؤكدة لإبهام، أي زائدة في شياعها، وفي الشاذة تأكيدًا للقضاء، كأنه قال: أي الأجلين صممت على قضائه وجردت عزيمتي له.

[٦٣] الوكيل: الذي وكل إليه الأمر، ولما استعمل في موضع الشاهد والمهيمن والمقيت، عدي بعلى لذلك.

[٦٤] روي أن شعيبًا كانت عنده عصي الأنبياء، فقال لموسى بالليل: ادخل ذلك البيت فخذ عصا من تلك العصي. فأخذ عصا هبط بها آدم من الجنة، ولم يزل الأنبياء يتوارثونها حتى وقعت إلى شعيب؛ فمسها وكان مكفوفًا، فضنّ بها، فقال: غيرها، فما وقع في يده إلا هي سبع مرات، فعلم أن له شأنًا. وقيل: أخذها جبريل بعد موت آدم فكانت معه حتى لقي بها موسى ليلاً. وقيل: أودعها شعيبًا ملك في صورة رجل،

Şu'ayb (a.s.) kızına Mûsâ'ya bir asâ getirmesini emretti; kız da bu asâyı getirdi. Şu'ayb (a.s.) bu asâyı yedi kere reddedip, başkasını talep ettiği halde kızın eline hep bu asâ geldi. Sonunda Şu'ayb (a.s.) asâyı Mûsâ'ya verdi. Fakat bu bir emanet olduğu için pişman oldu. Hemen Mûsâ'yı takip edip asâ konusunda tartışmaya başladılar. İlk gelen kişinin hakemliğine razı oldular. Bir melek geldi; "İkiniz de asâyı yere atınız! Kim asâyı yerden alır kaldırırsa asâ onundur." dedi. Şu'ayb (a.s.) kaldırmaya çalıştı; fakat kaldıramadı. Mûsâ asâyı kaldırdı ve aldı. Hasan Basri'den rivayet edildiğine göre bu asâ, Mûsâ'nın ağaçtan yaptığı sıradan bir asâdır. Kelbi'den Mûsâ'ya Tûr'da [yani 10 Sinâ dağında] nida edilen ağacın Sincan dikenî ağacı olduğu ve Mûsâ'nın asâsının bu ağaçtan mâmul olduğu rivayet edilmiştir.

[65] Sabahleyin Şu'ayb (a.s.) Mûsâ'ya "Yol ayrımına vardığında ot ve yeşillik çok da olsa sağ tarafa gitme; zira orada bir canavar var, sana ve koyunlara zarar vermesinden korkuyorum!" dedi. Ancak koyunlar sağ tarafa gittiler, Mûsâ onları engelleyemedi, sürünün ardından gitti. Gerçekten, benzeri görülmemiş ot ve yeşillikler vardı. Mûsâ oracıkta uyuyakaldı. Birden canavar Mûsâ'ya yöneldi. Asâ canavarla savaşıp onu öldürdü ve kanlı olarak Mûsâ'nın yanına döndü. Mûsâ, asânın kanlı, canavarın da öldürülmüş olduğunu görünce rahatladı. Akşamleyin Şu'ayb (a.s.)'ın yanına dönünce Şu'ayb koyunlara dokunup karınlarının dolu, sütlerinin bol olduğunu gördü. Mûsâ yaşananları ona haber verdi. Şu'ayb (a.s.) bu duruma sevindi ve böylece Mûsâ'nın ve asânın önemini anladı. Ve Mûsâ'ya "Bu sene koyunlarımın yavrulayacağı erkek - dişi bütün *alaca*¹ kuzuları sana hibe ettim." dedi. Mûsâ'ya rüyasında asâsını koyunlarını suvardığı sulağa vurması ilham edildi. Mûsâ böyle yaptı ve koyunları suvardı. O sene koyunlar erkekli, dişili hep alaca yavruladı... Şu'ayb (a.s.) da şartını yerine getirdi.

29. Mûsâ süreyi tamamlayıp, ailesi ile birlikte yola çıktığında, Tûr tarafında bir ateş gördü. Ailesine dedi ki: "Şüphesiz, ben bir ateş gördüm; belki size ondan bir haber ya da ısınmanız için bir ateş koru getiririm."

[66] Peygamber'e (s.a.) Mûsâ'nın iki süreden hangisini tamamladığı sorulmuş. Peygamber "En uzak ve en gecikmeli olanını." buyurmuştur. Rivayete göre; yine Peygamberimiz (s.a.) "En tamam olanını icra etti ve kızlardan küçüğü ile evlendi." buyurmuş. Ancak bu, yukarıdaki rivayete aykırıdır.

[67] Cim'in üç harekesi ile de okunan الْجَذْوَةُ kelimesi, başında ateş olsun olmasın kalınca odun demektir. Kuseyyir [v. 105/723] şöyle demiştir:

1 Başları siyah, diğer yerleri ise farklı renklerde. / ed.

فأمر بنته أن تأتيه بعضا، فأنته بها فردها سبع مَرَّات فلم يقع في يدها غيرها، فدفعها إليه ثم ندم -لأنها وديعة- فتبعه، فاخصمما فيها، ورضيا أن يحكم بينهما أوّل طالع، فأتاها الملك فقال: ألقياها، فمن رفعها فهي له. فعالجها الشيخ فلم يطقها، ورفعها موسى. وعن الحسن: ما كانت إلا عصا من الشجر اعترضها اعتراضًا. وعن الكلبي: الشجرة التي منها نودي شجرة العوسج، ومنها كانت عصاه.

[٦٥] ولما أصبح قال له شعيب: إذا بلغت مفرق الطريق فلا تأخذ على يمينك، فإنّ الكلاً وإن كان بها أكثر، إلا أنّ فيها تيناً أخشاه عليك وعلى الغنم. فأخذت الغنم ذات اليمين ولم يقدر على كفها، فمشى على أثرها فإذا عشب وريف لم ير مثله، فنام فإذا بالتين قد أقبل، فحاربتة العصا حتى قتلتها وعادت إلى جنب موسى دامية. فلما أبصرها دامية والتين مقتولاً ارتاح لذلك. ولما رجع إلى شعيب مسّ الغنم، فوجدها ملأى البطون غزيرة اللبن، فأخبره موسى ففرح وعلم أنّ لموسى والعصا شأنًا، وقال له: إني وهبت لك من نتاج غنمي هذا العام كلّ أدرع ودرعاء، فأوحى إليه في المنام: أن اضرب بعصاك مستقى الغنم، ففعل؛ ثم سقى فما أخطأت واحدة إلا وضعت أدرع ودرعاء، فوفى له بشرطه.

٢٩- ﴿فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ﴾

[٦٦] سئل رسول الله ﷺ: أيّ الأجلين قضى موسى؟ فقال: «أبعدهما وأبطأهما». وروي أنه قال: «قضى أوفاهما، وتزوج صغراهما». وهذا خلاف الرواية التي سبقت.

[٦٧] الجذوة - باللغات الثلاث، وقرئ بهنّ جميعًا - العود الغليظ، كانت في رأسه

نار أو لم تكن. قال كثير:

Cariyeleri Leyla'ya ince, yaş ve yaramaz olmayan; kuru, kalın odunlar arayarak gecelediler.

Yine şöyle demiştir:

Ateşteki korun üzerine, ateşin sıcaklık ve alevini artıracak kocaman bir odun attı.

30. Oraya varınca, o mübarek bölgede yer alan vadinin sağ yamacındaki ağaç tarafından “Ey Mûsâ! Âlemlerin Rabbi Allah, şüphesiz Benim!” diye seslenildi.

31. Bir de “Asânı bırak” diye... Yere attığı asânın tıpkı kıvrak bir yılan gibi hareket ettiğini görünce, arkasına bile bakmadan dönüp kaçtı. [Denildi ki] “Ey Mûsâ! Korkma, beri gel; çünkü sen emniyette olanlardansın.”

[68] Burada birinci Min de ikinci Min de ibtidâ-i gâye içindir; yani vadinin yamacındaki ağaçtan Mûsâ'ya bir nida geldi. مِنْ الشَّجَرَةِ ifadesi مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ ifadesinden bedel-i ihtimaldir; zira ağaç o yamaçta bitmekteydi. Tıpkı لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُوتِيَهُمْ evlerinin tavanlarını ve basıp çıktıkları merdivenleri gümüşten kıldık.” [Zuhruf 43/33]) âyetindeki gibi.

[69] الْبَيْعَةِ kelimesi zamme ile de fetha ile de okunmuştur (*buk'a / bik'a*).

32. “Elini koynuna sok -da [abraş vb. bir] kusurdan kaynaklanmış olmaksızın bembeyaz çıksın- ve korkudan açılmış kolunu-kanadını da kendine çek [yani, elini kalbinin üzerine bastır]. Bu ikisi, Firavun ve kurmaylarına karşı senin Rabbinin iki kesin kanıtıdır. Şüphesiz, fâsık bir toplumlar!”

[70] الرَّهْبِ kelimesi; *er-raheb*, *er-ruhûb*, *er-rahb*, *er-ruhûb* şeklinde okunmuş olup korku demektir. Şayet “وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ” (ve korkudan açılmış kolunu-kanadını da kendine çek) ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun iki mânası olup birincisi şudur: [1] Allah Teâlâ asâyı yılanı çevirince Mûsâ (a.s.) endişe ve korkuyla sıçradı; bir şeyden korkan kişinin yaptığı gibi eliyle yilandan korunmaya çalıştı. Kendisine “Elinle korunmaya çalışman düşmanların nezdinde seni alçaltır. Asâyı yere attığında yılanı dönüştür dönüştürmez, elinle yilandan korunmaya çalışacağına elini pazunun altına sok, sonra da onu bembeyaz olarak çıkar! Böylelikle iki önemli iş birden hâsıl olur; hem senin için zillet olan bir durumdan kaçınmak ve hem de asâ dışındaki bir başka mu'cize daha göstermek.” İmdi, burada ‘kanat’tan maksat eldir;

بَاتَتْ حَوَاطِبُ لَيْلَى يَلْتَمِسْنَ لَهَا ❁ جَزَلَ الْجُدَى غَيْرَ خَوَّارٍ وَلَا دَعِرٍ

وقال:

وَأَلْقَى عَلَى قَبْشٍ مِنَ النَّارِ جَذْوَةً ❁ شَدِيدًا عَلَيْهِ حَرْهَا وَالتَّهَابُهَا

٣٠- ﴿فَلَمَّا آتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ
 ٥ أَنَا يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

٣١- ﴿وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تُهْتَزُّ كَانَهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا
 مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ﴾

[٦٨] {مِنْ} الأولى والثانية لابتداء الغاية، أي أتاه النداء من شاطئ الوادي من
 قبل الشجرة. و{مِنَ الشَّجَرَةِ} بدل من قوله من شاطئ الوادي بدل الاشتمال؛ لأنَّ
 الشجرة كانت نابتة على الشاطئ، كقوله تعالى: {لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ}
 ١٠ [الزخرف: ٣٣]

[٦٩] وقرئ {الْبُقْعَةِ} بالضم والفتح.

٣٢- ﴿أَسْلُكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءٌ مِنْ غَيْرِ سَوَاءٍ وَأَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ
 مِنَ الرَّهْبِ فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

١٥ [٧٠] والرهب - بفتحتين، وضميتين، وفتح وسكون، وضم وسكون - وهو الخوف.
 فإن قلت: ما معنى قوله {وَأَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ}؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما
 أنَّ موسى عليه السلام لما قلب الله العصا حية فزع واضطرب، فاتقاها بيده كما يفعل
 الخائف من الشيء، فقليل له: إِنَّ اتِّقَاءَكَ بِيَدِكَ فِيهِ غَضَاضَةٌ عِنْدَ الْأَعْدَاءِ، فإذا أَلْقَيْتَهَا،
 فكما تنقلب حية فأدخل يدك تحت عضدك مكان اتقائك بها، ثم أخرجها بيضاء ليحصل
 ٢٠ الأمان؛ اجتناب ما هو غضاضة عليك، وإظهار معجزة أخرى. والمراد بالجنح اليد،

zira insanın elleri/kolları kuşun kanatları mesabesindedir. Kişi sağ elini sol pazusunun altına sokunca ‘kanadını kendinde toplamış’ olur. [ii] İkinci mânâ ise kolunu kanadını kendine çekmesinden murad metanetli olması, kendini kontrol etmesi, asâ dönüştüğünde korkmaması ve panik yapmamasıdır; yani ifade kuşun yaptıklarından kinayedir; zira kuş korktuğunda kanatlarını yayar, salıverir. Yoksa kuşun kanatları toplu ve bir aradadır. Ömer b. Abdülaziz *Rahimehullâh*’dan [v. 101/720] aktarılan şu anekdot da bu kabildendir: Ömer b. Abdülaziz’in kâtibinden gayr-i ihtiyari bir yellenme sesi çıkmış, adamcağız kızarıp bozarmış ve kalkıp kalemini yere vurmuş... Ömer b. Abdülaziz “Kalemini al, kolunu kanadını kendine çek, sakın ol, rahatla; zira ben bu sesi hiç kimseden kendimden duyduğum kadar duymamışımdır!” demiş. مَنْ الرَّهْبُ “korkudan dolayı” anlamına gelmektedir; “Yılanı gördüğünde içine bir korku gelirse kolunu kanadını kendine çek.” demektir; ârız olan korku, ‘kolunu kanadını kendine çekme emrinin gerekçesi’ sayılmıştır. وَاضْمُ إِلَيْكَ اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ ifadesinin mânâsı ile -iki tefsirden birine göre- ifadesinin mânâsı aynıdır; ancak farklı iki ibare kullanılmıştır. Aynı mânâyı tekrarlamasının sebebi iki maksadın farklı olmasıdır; zira bu ifadelerden birinde maksat elin beyaz olarak çıkması, ikincisinde ise korkuyu gizlemektir. **Şayet** “Kol/kanat bir yerde ‘kendisi çekilen’ diğer yerde ise ‘kendisine çekilen’ olarak ifade edilmiş olup bunlar جَنَاحَكَ وَاضْمُ يَدِكَ إِلَى وَاضْمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ ve جَنَاحَكَ [TâHâ 20/22] ibareleridir. Bu iki ifade nasıl uzlaştırılabilir?” **dersen şöyle derim:** Çekilen ‘kol/kanat’tan kasıt sağ el, kendisine çekilen kol/kanat ise sol eldir. Sağ ve sol elden her biri kol/kanattır.

[71] الرَّهْبُ kelimesinin Himyer dilinde yen mânâsında olduğu bid‘at tefsirlerdendir. Himyerîler *a’tinî mimmâ fî rahbike* (Yeninde olanı bana ver.) derlermiş. *Keşke bunun dil bakımından doğru olup olmadığını bileydim! Acaba bu, Arapçalarına güvenilecek fasih ve sağlam kimselerden hiç duyuldu mu? Keşke bunun âyetteki mevkiini ve Kur’ân’ın diğer kelimeleri gibi bunun da detaylı uygulamasını bileydim!* Kaldı ki Mûsâ’nın (a.s.) Tanrı ile gizlice konuştuğu o gece, üzerinde yünden mamul *zürmânika*¹ denen bir elbise vardı ki bunun yeni yoktur.

[72] فَذَانِكَ kelimesi şeddesiz ve şeddeli okunmuştur; şeddesiz olan, *zâ-kenin*, şeddeolan ise *zâlikenin* tesniyesidir.

1 Çobanların giydiği yünden/keçeden mamul koruyucu giysi, kepenek. / ed.

لأنَّ يدي الإنسان بمنزلة جناحي الطائر. وإذا أدخل يده اليمنى تحت عضد يده اليسرى، فقد ضمَّ جناحه إليه. والثاني: أن يراد بضم جناحه إليه تجلُّده وضبطه نفسه، وتشدُّده عند انقلاب العصا حية حتى لا يضطرب ولا يهرب، استعارة من فعل الطائر؛ لأنه إذا خاف نشر جناحيه وأرخاهما، وإلا فجناحاه مضمومتان إليه مشمران. ومنه ما يحكى عن عمر بن عبد العزيز أنَّ كاتباً له كان يكتب بين يديه، فانفلتت منه فلتة ريح، فخبجل وانكسر، فقام وضرب بقلمه الأرض، فقال له عمر: خذ قلمك، واضمم إليك جناحك، وليفرخ روعك، فإني ما سمعتها من أحد أكثر مما سمعتها من نفسي. ومعنى قوله {مِنَ الرَّهْبِ} من أجل الرهب، أي إذا أصابك الرهب عند رؤية الحية فاضمم إليك جناحك. جعل الرهب الذي كان يصيبه سبباً وعلّة فيما أمر به من ضم جناحه إليه. ومعنى {وَأَضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ} وقوله {أَسْلُكُ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ} -على أحد التفسيرين- واحد، ولكن خولف بين العبارتين. وإنما كرّر المعنى الواحد لاختلاف الغرضين، وذلك أن الغرض في أحدهما خروج اليد بيضاء، وفي الثاني: إخفاء الرهب. فإن قلت: قد جعل الجناح وهو اليد في أحد الموضعين مضموماً وفي الآخر مضموماً إليه، وذلك قوله: {وَأَضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ} وقوله {وَأَضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ} [طه: ٢٢] فما التوفيق بينهما؟ قلت: المراد بالجناح المضموم هو اليد اليمنى، وبالمضموم إليه اليد اليسرى، وكلّ واحدة من يمنى اليدين ويسراهما جناح.

[٧١] ومن بدع التفاسير: أنَّ الرهب الكُم، بلغة حمير، وأنهم يقولون: أعطني مما في رهبك. وليت شعري كيف صحته في اللغة؟ وهل سمع من الأثبات الثقات الذين ترتضى عربيتهم؟ ثم ليت شعري كيف موقعه في الآية؟ وكيف تطبيقه المفصل كسائر كلمات التنزيل؟ على أن موسى عليه السلام ما كان عليه ليلة المناجاة إلا زُرْمانقة من صوف لا كمي لها!

[٧٢] {فَذَانِكَ} قرئ مخففاً ومشدداً، فالمخفف مثني "ذاك"، والمشدّد مثني "ذلك".

[73] برهانان yani açık, parlak iki delil. **Şayet** “Hüccete neden burhân denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Hüccet beyaz ve parlak olduğu içindir; Arapların beyaz kadına -ikinci ve üçüncü harfleri tekrarlayarak- *berahrehatun* demelerinden alınmıştır. *Burhândaki* Nûn’un zâit olduğunun delili ise 5 kişi burhan getirdiğinde Arapların *ebrahe’r-raculu* demeleridir ki bir benzeri, parlaklığından dolayı *burhana* -zeytinyağı demek olan *es-suleyt* kelimesinden- *sultânun* demeleridir.

33. Dedi ki: “Ya Rabbi! Ben onlardan birinin canına kıymıştım; korkarım ki beni öldürürler!”

10 **34. “Hem biraderim Hârûn dil bakımından benden daha fasihtir; dolayısıyla, onu benimle birlikte yardımcı gönder de beni tasdik etsin; beni yalanlamalarından korkuyorum.”**

[74] *Rade’uhû* denir ki ona yardım ettim demektir. *er-Rid’* kendisiyle yardım edilen şeyin adıdır. Burada *fi’lun* kipi mef’ûl mânasındadır. Aynı şekilde *ed-dif’* de kendisiyle ısınılan şeyin adıdır. Selame b. Cendel şöyle demiştir:

Benim yardımcım, bütün o beyaz *meşrefî* kılıçlarıdır; çok keskin ve kesici olup da, savaşlardan dolayı ağızlarında kırıklar, körelmeler olan...

[Neml 27/25’deki الْخَبْءُ kelimesi] *el-hıbu* olarak okunduğu gibi, bu kelime de *ri-den* şeklinde Hemze’siz okunmuştur. [رَدَّءًا يُصَدِّقُنِي ifadesindeki] يُصَدِّقُنِي fiili, muzari sıfat olarak merfû’, emirden sonra gizlenen İn’in cevabı olarak da meczum olabilir. Tıpkı وَلَيْئَا يَرْتُنِي [Meryem 19/5-6] ifadesindeki gibi.¹

[75] **Şayet** “Kardeşin tasdik etmesinin faydası nedir ki?” **dersen şöyle derim:** Maksat kardeşine, “doğru söyledin” yahut insanlara “Mûsâ doğru söylüyor.” demesi değildir; -etkili konuşan, ikna edici birinin yaptığı gibi- 25 hakkı özlü bir şekilde anlatıp sonra genişçe açıklaması ve kâfirlerle mücadele etmesidir. İşte bu, burhanla tasdik edilmiş bir söz gibi faydalı tasdik yerine geçer. Dikkat edilirse âyetle “Hem, biraderim Hârûn dil bakımından benden daha fasihtir; dolayısıyla, onu benimle birlikte yardımcı gönder.” buyrulmuştur. Üstün fesahat becerisine sözü tasdik için değil, bu maksat 30 için ihtiyaç duyulur; zira söylenen sözü doğrulama konusunda fasih olanla olmayan eşittir. [ii] Yahut “sözünün yanına açıklama eklesin ki yalanlamasından endişe edilenler onu tasdik etmiş olsunlar.” Mûsâ’nın (a.s) tasdikine Hârûn sebep olduğu için bu tasdik mecazî olarak Hârûn’a isnat edilmiştir.

1 *Yerisunî* şeklinde merfû’ okunduğunda, “Ya Rabbi! Bana *vâris olacak* bir velî/sahip hibe et.” anlamına gelirken, diğer ihtimalde “Ya Rabbi! Bana bir velî/sahip hibe et de bana vâris olsun.” [Yani hibe edersen, bana ve değerlerime o sahip çıkar.] anlamındadır. / ed.

[٧٣] {بُرْهَانَانِ} حجتان بينتان نيرتان. فإن قلت: لم سميت الحجة برهاناً؟ قلت: لبياضها وإنارتها، من قولهم للمرأة البيضاء: برهرة، بتكرير العين واللام معا. والدليل على زيادة النون قولهم: أبره الرجل، إذا جاء بالبرهان. ونظيره تسميتهم إياها سلطاناً من السليط، وهو الزيت، لإنارتها.

٥ - ٣٣- ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ﴾

٣٤- ﴿وَأَخِي هُزُونٌ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلَهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ﴾

[٧٤] يقال: ردأته، أعنته. والردء اسم ما يعان به، فعل بمعنى مفعول كما أن الدفء اسم لما يدفأ به. قال سلامة بن جندل:

١٠ وَرِدْنِي كُلُّ أَيْضٍ مَشْرِفِي * شَحِيدِ الْحَدِّ عَضْبِ ذِي فُلُولِ

وقرئ «ردأ» على التخفيف، كما قرئ «الخب». {رِدْءًا يُصَدِّقُنِي} بالرفع والجزم صفة وجواب، ونحو {وَلِيًّا يَرِثُنِي} [مريم: ٥-٦] سواء.

[٧٥] فإن قلت: تصديق أخيه ما الفائدة فيه؟ قلت: ليس الغرض بتصديقه أن يقول له: صدقت، أو يقول للناس: صدق موسى، وإنما هو أن يلخص بلسانه الحق، ويبسط القول فيه، ويجادل به الكفار، كما يفعل الرجل المنطيق ذو العارضة؛ فذلك ١٥ جار مجرى التصديق المفيد، كما يصدق القول بالبرهان. ألا ترى إلى قوله «وَأَخِي هُزُونٌ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلَهُ مَعِيَ». وفضل الفصاحة إنما يحتاج إليه لذلك، لا لقوله: صدقت، فإن سحبان وبقلاً يستويان فيه. أو يصل جناح كلامه بالبيان، حتى يصدق الذي يخاف تكذيبه، فأسند التصديق إلى هرون، لأنه السبب فيه إسناداً مجازياً.

İsnâd-ı mecazî şu demektir: Tasdik, tasdiki gerçekleştiren kişide hakikattir, dolayısıyla tasdiki ona isnat etmek de hakikattir; sebepte ise tasdik söz konusu değildir; ancak tasdike sebep olan kişi -tıpkı fâ'ilin işi bizzat gerçekleştirmesindeki ilişki gibi- tasdike sebep olmakla o fiille bir birlikteliliği olduğundan, tasdik mecazen, sebep olan kişiye isnat edilmiştir.¹ 5 **إِنِّي أَخَافُ أَنْ** (beni yalanlamalarından korkuyorum) ifadesi de **رَدِّءًا يُصَدِّقُونِي** (yardımcı olarak gönder de beni tasdik etsinler²) kıraati de buna delildir ki bu okuyuş **يُصَدِّقُونِي** fiilinin meczum okunuşunu takviye etmektedir.

35. “Senin gücünü kardeşinle artıracacağız” dedi; “İkinize öyle güçlü bir kanıt vereceğiz ki âyetlerimiz sayesinde size erişemeyecekler; siz ve size uyanlar galip geleceksiniz.” 10

[76] **عُضْدَ** pazı, elin dayanağı anlamındadır. Pazunun kuvvetli olmasıyla el kuvvetli olur. Tarafe şöyle demiştir:

Ey Lübeyna [adlı cariye]nin oğulları! Bir el (güç) ifade etmiyorsunuz
15 siz!.. Olsa olsa pazusuz bir el...

Hayır duada *şedda'llâhu 'adudeke* (Allah pazunu kuvvetlendirsın!), zıttında ise *fetta'llâhu fı 'adudike* (Allah pazunu kırsın!) denilir. “Senin gücünü kardeşinle artıraca[k seni kuvvetlendirecek ve sana yardım edece]ğiz.” Yani bu, ya kollar pazunun kuvvetiyle kuvvetlendiği ve bedeninin tamamı işleri kolların gücü sayesinde görebildiği içindir; ya da kişi, pazusunun kuvvetiyle kuvvet bulan kola benzetilmekte ve adeta kuvvetli pazuyla güçlenen bir kol kabul edilmektedir. 20

[77] **سُلْطَانِينَ** üstünlük ve egemenlik veya aşıkâr bir delil demektir. **بِآيَاتِنَا** ifadesi;

• **فِي تِسْعِ آيَاتٍ** [Neml 27/12] ifadesindeki *fînin* müteallakı gibi bir müteallaka bağlıdır; yani “Mu‘cizelerimizle gidin.” 25

• Yahut **وَنَجْعَلُ لَكُمْ سُلْطَانًا** ifadesine bağlı olup “Sizi mu‘cizelerimiz sayesinde egemen kılacağız.” demektir.

• Ya da **لَا يَصْلُونَ** ifadesine bağlıdır; yani “Kendinizi mu‘cizelerimiz sayesinde onlardan koruyacaksınız.”

30 • **الْغَالِبُونَ**’yi açıklamaktadır, onun sırası değildir; zira sılanın mevsûlden önce gelmesi imkânsızdır. -Sonraya kalsa sadece sıra olurdu.-

• Yahut bu yemin olup kendisinden önceki **لَا يَصْلُونَ** ifadesi cevabı olabilir.

• Yahut bu yemin lâfzen ya da takdiren cevabı olmayan bir yemindir.

1 Tasdik eden de tekzip eden de *-sebe-* Hârun’dan başkalarıdır. / ed.

2 Yani Mısırlılar, Hârun’un güzel ve etkili konuşmaları sayesinde beni tasdik etsinler. / ed.

ومعنى الإسناد المجازي: أن التصديق حقيقة في المصدق، فإسناده إليه حقيقة وليس في السبب تصديق، ولكن استعير له الإسناد لأنه لا بس التصديق بالتسبب، كما لا بسه الفاعل بالمباشرة. والدليل على هذا الوجه قوله {إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ}، وقراءة من قرأ «ردءا يصدقوني»؛ وفيها تقوية للقراءة بجزم {يُصَدِّقُنِي}.

٥ - ٣٥- ﴿قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ﴾

[٧٦] العضد: قوام اليد، وبشدتها تشتد. قال طرفة:

أَبْنِي لُبْنَى لَسْتُ بِبِيدٍ ❁ إِلَّا يَدًا لَيْسَتْ لَهَا عَضُدٌ

ويقال في دعاء الخير: شدَّ الله عضدك، وفي ضده: فت الله في عضدك. ومعنى {سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ} سنقويك به ونعينك، فإما أن يكون ذلك لأن اليد تشتد بشدة العضد، والجملة تقوى بشدة اليد على مزاولة الأمور، وإما لأنَّ الرجل شبه باليد في اشتدادها باشتداد العضد، فجعل كأنه يد مشتدة بعضد شديدة.

[٧٧] {سُلْطَانًا} غلبة وتسلطا، أو حجة واضحة. {بِآيَاتِنَا}

- متعلق بنحو ما تعلق به {فِي تَشْعِ آيَاتٍ} [النمل: ١٢]، أي اذهباً بآياتنا
- أو بـ {نَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا}، أي نسلطكما بآياتنا،
- أو بـ {لَا يَصِلُونَ}، أي تمتنعون منهم بآياتنا.
- أو هو بيان لـ {لِالْغَالِبِينَ} لا صلة، لامتناع تقدم الصلة على الموصول - ولو تأخر لم يكن إلا صلة له -.

• ويجوز أن يكون قسماً جوابه {لَا يَصِلُونَ}، مقدماً عليه

• أو من لغو القسم.

36. Mûsâ mu‘cizelerimizi onlara apaçık getirince “Bu, uydurulmuş bir büyüden başka bir şey değil! Biz, önceki atalarımızda böyle bir şey işitmemiştik!” dediler.

[78] “Bu, uydurulmuş bir büyüden başka bir şey değil!” [i] Bunu sen yapıyor, sonra da Allah’a iftira ediyorsun. [ii] Ya da iftira olduğu aşikâr olan bir büyüdür. [iii] Yahut diğer büyü çeşitleri gibi bu da iftira niteliğindedir; Allah katından gelmiş bir mu‘cize değildir.

[79] فِي آبَائِنَا (atalarımızda) ifadesi مَدَّ’dan hal olup mansûbdur; yani atalarımız zamanında olan bir şey değildir. Allah “Bunun onlar zamanında olduğu bize söylenmedi.” dediklerini söylemek istiyor. Oysa ya bu konuda yalancılardır -çünkü bunun benzerini işitmişlerdir, bilmektedirler- ya da bu sözleriyle büyüklük ve vahamette bunun benzerini işitmediklerini murad etmektedirler. Yahut da kâhinler Mûsâ’nın ortaya çıkacağını ve o getirdikleri ile geleceğini haber vermemişlerdir. Bu ifade onların mağlûb olduklarının, apışıp kaldıklarının ve kendilerine gelen mu‘cizeler için “Bunlar benzerini işitmediğimiz birer sihir ve bid‘attir!” deyip başlarından savmaktan başka çare bulamadıklarının delilidir.

37. Mûsâ dedi ki: “Benim Rabbim, katından kimin hidayet getirdiğini ve bu yurdun, sonunda kimin olacağını daha iyi bilir! Zalimler asla felâh bulamaz!”

[80] “Benim Rabbim büyük kurtuluşa ehliyetli gördüğü kişinin halini sizden daha iyi bilir; zira onu peygamber kılmış ve hidayetle göndermiştir. Ve güzel sonu ona vaat etmiştir.” diyor ki bu zat kendisidir; bununla kendisini kastetmektedir. Şayet sizin iddia ettiğiniz gibi yalancı, sihirbaz ve müfterî olsaydı Allah, onu bu vazifeye ehil kılmazdı; zira o, ganîdir ve hikmetli iş yapar. Yalancıları resul, sihirbazları nebî olarak göndermez. O’nun nezdinde zalimler iflâh olmaz!

[81] عَاقِبَةُ الدَّارِ güzel akıbetir. “İşte bunlar içindir bu yurdun (güzel) akıbeti! Yani, Adn Cennetleri...” [Ra’d 13/22-23] âyeti ile “Nankörce inkâr edenler bu yurdun sonuçta kimin olacağını yakında öğrenecekler!” [Ra’d 13/42] âyeti de buna delâlet etmektedir. الدَّارِ’den [yani yurttan] maksat dünyadır; *dârın* güzel akıbeti ise dünyanın insan için rahmet ve rıza ile sonlandırılması ve ölüm anında meleklerin onu müjde ile karşılamalarıdır. Şayet “İyi olsun kötü olsun her iki âkıbete de ‘yurdun sonu’ denilir; zira dünyanın sonu mutlaka ya hayırdır ya da şerdir. Niçin hayırla bitirilmesine ‘yurdun sonu’ denilmiştir de şerle bitirilmesine denilmemiştir?” **dersen şöyle derim:**

٣٦- ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرَى وَمَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ﴾

[٧٨] {سِحْرٌ مُفْتَرَى} سحر تعمله أنت ثم تفتريه على الله. أو سحر ظاهر افتراؤه. أو موصوف بالافتراء كسائر أنواع السحر وليس بمعجزة من عند الله.

٥ [٧٩] و{فِي آبَائِنَا} حال منصوبة عن {هَذَا}، أي كائناً في زمانهم وأيامهم. يريد: ما حدثنا بكونه فيهم، ولا يخلو من أن يكونوا كاذبين في ذلك، وقد سمعوا وعلموا بنحوه، أو يريدوا أنهم لم يسمعوا بمثله في فظاعته، أو ما كان الكهان يخبرون بظهور موسى ومجيئه بما جاء به. وهذا دليل على أنهم حُبَّوا وبُهِتوا، وما وجدوا ما يدفعون به ما جاءهم من الآيات إلا قولهم هذا سحر وبدعة لم يسمعوا بمثلها.

١٠ ٣٧- ﴿وَقَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى مِنْ عِنْدِهِ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

[٨٠] يقول {رَبِّي أَعْلَمُ} منكم بحال من أهله الله للصلاح الأعظم، حيث جعله نبياً وبعثه بالهدى، ووعد حسن العقبي - يعني نفسه - ولو كان كما تزعمون كاذباً ساحراً مفترياً لما أهله لذلك، لأنه غني حكيم لا يرسل الكاذبين، ولا ينبي الساحرين، ولا يفلح عنده الظالمون. ١٥

[٨١] و{عَاقِبَةُ الدَّارِ} هي العاقبة المحمودة. والدليل عليه قوله تعالى: {أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ جَنَّاتُ عَدْنٍ} [الرعد: ٢٢-٢٣]، وقوله: {وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ} [الرعد: ٤٢]. والمراد بالدار: الدنيا، وعاقبتها وعقبها أن يختم للعبد بالرحمة والرضوان وتلقي الملائكة بالبشرى عند الموت. فإن قلت: العاقبة المحمودة والمذمومة كلتاها يصح أن تسمى عاقبة الدار؛ لأن الدنيا إما أن تكون خاتمتها بخير أو بشر، فلم اختصت خاتمتها بالخير بهذه التسمية دون خاتمتها بالشر؟ قلت:

٥

١٠

١٥

٢٠

Elbette, Allah Teâlâ dünyayı ahirete geçiş yeri olarak planlamış, kullarının burada yalnız hayır ve iyilik yapmalarını murad etmiş ve onları sadece bunun için yaratmıştır. Böylece, kullar hayırlı ve sadakatli bir sonuç elde edeceklerdir. Her kim dünyada Allah Teâlâ'nın bu plan ve programı dışında iş yaparsa o kimse programı tahrif etmiş olur. Öyleyse dünyanın asıl sonucu hayırlı sonudur. Kötü sona itibar edilmez; çünkü bu, günahkârların tahrifatlarının sonucudur.

[82] İbn Kesîr [v. 120/738] bu âyeti Mekkelilerin mushaflarında olduğu gibi قَالَ مُوسَى şeklinde Vav'sız okumuştur. Bu güzel bir okuyuştur; çünkü getirilen bu açık mu'cizelere onların 'uydurulmuş sihir' demelerine mukabil, bu bağlam, Mûsâ'nın onlara ne cevap verdiğinin sorulup araştırıldığı yerdir.¹ Vav'lı okuyuşun açıklaması ise "Onlar şöyle dediler, Mûsâ da böyle dedi." şeklindedir; iyi gözlem yapan biri bu sözle diğer söz arasında bir mukayese yapar; birinin doğru, diğerinin yanlış olduğunu kavrar.

Zıtlarıyla anlaşılır zira, varlıklar.

[83] تَكُونُ ifadesi hem Yâ hem de Tâ'lı okunmuştur.²

38. Firavun da "Beyler!" dedi; "Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum! Ey Hâmân! Haydi, sen de benim için bir ocak yakıp balçığı pişir ve bana bir kule yap; belki böylece Mûsâ'nın tanrısına yükselir, hakkında bilgi sahibi olurum. Şüphesiz, onun yalancılardan olduğu kanaatindeyim!"

[84] Rivayete göre; Firavun, veziri Hâmân'a kule yapmasını emredince Hâmân amele ve işçi sınıfı dışında 50 bin mimar, mühendis vd. teknik eleman topladı. Ocak kurularak tuğla, kiremit ve kireç üretmelerini emretti. Ahşabı ustaca işleyip sütun ve direkler yerleştirdi. Nihayet öyle bir kule inşa ettiler ki Allah'ın yarattıklarından hiçbirinin binasının ulaşamayacağı bir yapıya ulaştı. Artık usta, kulenin tepesinde binayı yükseltmek için durabileceği bir yer bulamıyordu. Allah Teâlâ günbatımında Cebrâîl'i (a.s.) gönderdi. Cebrâîl (a.s.) kuleye bir kanat vurdu ve kuleyi üçe böldü. Bir parça Firavun'un askerî birliğine, kışla ve karargâha düştü ve bir milyon kişinin ölümüne sebep oldu. Bir parça denize düştü. Bir parça da batı tarafına düştü. Sonuçta, kulenin yapımına katkı sağlayan kimse kalmadı. Hepsî öldü.

1 Bu tür merak ve istifham yerlerinde ise bağlaçsız istinaf cümleleri kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, istinaf cümlelerinde, önceki ibareden zihne takılan hususlar bağlaçsız olarak cevaplanır. / ed.

2 Çünkü ismi olan 'âkıbet kelimesi hakiki müennes değildir. / ed.

قد وضع الله سبحانه الدنيا مجازاً إلى الآخرة وأراد بعباده أن لا يعملوا فيها إلا الخير، وما خلقهم إلا لأجله ليتلقوا خاتمة الخير وعاقبة الصدق، ومن عمل فيها خلاف ما وضعها الله فقد حرف؛ فإذا عاقبتها الأصلية هي عاقبة الخير. وأما عاقبة السوء فلا اعتداد بها؛ لأنها من نتائج تحريف الفجار.

٥ [٨٢] وقرأ ابن كثير «قال موسى» بغير واو، على ما في مصاحف أهل مكة، وهي قراءة حسنة؛ لأنّ الموضوع موضع سؤال وبحث عما أجابهم به موسى عليه السلام عند تسميتهم مثل تلك الآيات الباهرة سحرًا مفترى. ووجه الأخرى: أنهم قالوا ذلك، وقال موسى عليه السلام هذا، ليوافق الناظر بين القول والمقول، ويتبصر فساد أحدهما وصحة الآخر؛

١٠ وَيُضِدِّهَا تَبَيَّنَ الْأَشْيَاءُ ❁

[٨٣] وقرئ «تكون»، بالياء والتاء.

٣٨- ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

١٥ [٨٤] روى أنه لما أمر ببناء الصرح، جمع هامان العمال حتى اجتمع خمسون ألف بناء سوى الأتباع والأجراء، وأمر بطبخ الأجر والجص ونجر الخشب وضرب المسامير، فشيده حتى بلغ ما لم يبلغه بنیان أحد من الخلق، فكان الباني لا يقدر أن يقف على رأسه يميني، فبعث الله تعالى جبريل عليه السلام عند غروب الشمس، فضربه بجناحه فقطعه ثلاث قطع؛ وقعت قطعة على عسكر فرعون فقتلت ألف رجل، ووقعت قطعة في البحر وقطعة في المغرب، ولم يبق أحد من عماله إلا قد هلك. ٢٠

Bu kıssada şöyle bir rivayet daha vardır: Firavun kuleye çıkıp göğe doğru bir ok attı. Allah Teâlâ onları sınamak için oku kana bulanmış olarak geri döndürdü. Bu sefer Firavun “İşte Mûsâ’nın ilâhını öldürdüm!” dedi. Sonra Allah kuleyi yıkmak için Cebrâil’i (a.s.) gönderdi. Bunun doğruluğunu Allah bilir!

- 5 [85] Firavun ‘başka bir ilâh bilmediği’ni ifade etmekle, başka bir ilâhın varlığını reddetmek istemiş olup mâna, şudur: “Sizin benden başka ilâhınız yok!” [A‘râf 7/59] Tıpkı “De ki: Siz, göklerde ve yerde *kendisinin bilmediği* bir şeyi mi Allah’a bildiriyorsunuz?!” [Yûnus 10/18] âyetindeki gibi ki göklerde ve yerde olmayan şeyleri mi [bildiriyorsunuz?!] demektir; zira ilim ma‘lûma
- 10 tâbidir ve ‘varlık’a o her ne hal üzere ise o şekilde taalluk eder. O varlık ‘yok’ ise mevcut [ilim] ona taalluk etmez. İşbu sebeple, ‘başka bir ilâhın varlığını bilmemesi’ o olmadığı içindir; onun olmaması, ‘varlığını bilmemek’ olarak ifade edilmiştir. Gerçi, Firavun’un bu ifadesi zâhir anlamı üzere de olabilir; yani başka bir ilâhın varlığı Firavun tarafından bilinmemektedir; ancak bu
- 15 konuda bir *zann* mevcuttur; nitekim وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ (Şüphesiz, onun yalancılardan olduğu kanaatindeyim!) ifadesi de bunu göstermektedir. Firavun, Mûsâ’nın bir başka ilâhın varlığını iddia ederken yalancı olduğunu *zannedip*, Mûsâ’yı (a.s.) yalancı olarak nitelediğine göre, varlık âleminde kendisinden başka bir ilâh olduğunu da *zannediyor* demektir. Şayet bu alçak herif yakînî
- 20 bir *zanna* sahip olmasaydı, hatta Mûsâ’nın sözünün doğru olduğunu biliyor olmasaydı -zira Mûsâ (a.s.) ona, “Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun.” [İsra 17/102] demişti- böyle büyük kuleler yapma külfetine girmez, bu konuda çektiği zahmet ve yorgunluğu çekmezdi. Güya bununla Mûsâ’nın ilâhına
- 25 ulaşacak! Oysa Mûsâ’nın ilâhının zatı ve nitelikleri konusunda son derece cahildir; çünkü kendisi bir mekânda olduğu gibi ‘o’nun da mekânda olduğunu sanmaktadır. Tahtına oturduğunda kendisine ulaşıldığı gibi ‘o’na da ulaşılacağını, kendisi yerde sultan olduğu gibi ‘o’nun da gökte hakan olduğunu zannetmektedir. Firavun’un da kurmaylarının da ne kadar cahil ve anlayışı kıt
- 30 olduklarını, kule yapmak suretiyle göklerin esbabına ulaşmak istemelerinden daha iyi ispat edecek bir delil göremezsin. [Yalnız] Firavun bunlarla ülke halkının kafasını karıştırıp algı operasyonu mu yapıyor yoksa anlayışı kıt, hayvanlara benzeyen bu akılsız herif gerçekten bu kadar kavrayışsız mıdır merak ediyorum. Şayet “kuleden atılan okun kana bulanmış olarak geri döndüğü”
- 35 hikâyesi doğru ise Kur’ân’daki; benzeri diğer kâfirlere yönelik sözlü alaylar gibi burada da fiilî bir alay söz konusu olmaktadır. Birinci görüşe [yani başka bir ilâhın varlığını bilmemekten kasıt onun varlığını reddetmektrik şeklindeki mânaya] göre *zann*, kesin bilgi ile tefsir edilebilir. Şairin şu sözü gibi:

ويروى في هذه القصة أنّ فرعون ارتقى فوقه فرمى بنشابة نحو السماء، فأراد الله أن يفتنهم فردّت إليه وهي ملطوخة بالدم؛ فقال: قد قتلت إله موسى! فعندها بعث الله جبريل عليه السلام لهدمه. والله أعلم بصحته!

[٨٥] قصد بنفي علمه بإله غيره نفّي وجوده، معناه: {مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ} {الأعراف:

٩٥]، كما قال الله تعالى: {قُلْ أَتَنْبِؤُنَّ اللَّهُ بِمَا لَا يَغْلُمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ}

{يونس: ١٨} معناه بما ليس فيهن، وذلك لأنّ العلم تابع للمعلوم، لا يتعلق به إلا على ما هو عليه، فإذا كان الشيء معدومًا لم يتعلق به موجود. فمن ثمة كان انتفاء العلم بوجوده لا انتفاء وجوده. وعبر عن انتفاء وجوده بانتفاء العلم بوجوده. ويجوز أن يكون على ظاهره، وأنّ إلها غيره غير معلوم عنده، ولكنه مظنون بدليل قوله: {وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ}، وإذا ظنّ موسى عليه السلام كاذبًا في إثباته إلها غيره ولم يعلمه كاذبًا، فقد

ظنّ أن في الوجود إلها غيره، ولو لم يكن المخدول ظنًا ظنًا كاليقين، بل عالمًا بصحة قول موسى عليه السلام لقول موسى له {لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرٌ} {الإسراء: ١٠٢} لما تكلف ذلك البنيان العظيم، ولما تعب في بناءه ما تعب. لعله يطلع بزعمه إلى إله موسى عليه السلام، وإن كان جاهلاً مفرط الجهل به وبصفاته، حيث حسب أنه في مكان كما كان هو في مكان، وأنه يطلع إليه كما كان يُطلع إليه إذا قعد في عليّته، وأنه ملك السماء كما أنه ملك الأرض. ولا ترى بينة أثبت شهادة

على إفراط جهله وغبوته وجهل ملئه وغبوتهم من أنهم راموا نيل أسباب السّموات بصرح بينونه، وليت شعري أكان يلبس على أهل بلاده ويضحك من عقولهم، حيث صادفهم أغبى الناس وأخلاهم من الفطن وأشبههم بالبهايم بذلك؟ أم كان في نفسه بتلك الصفة؟ وإن صحّ ما حكى من رجوع النشابة إليه ملطوخة بالدم، فتهكم به بالفعل،

كما جاء التهكم بالقول في غير موضع من كتاب الله بنظرائه من الكفرة. ويجوز أن يفسر الظن على القول الأوّل باليقين، كقوله:

Ben de şöyle dedim kendilerine: Bilin ki, pürsilâh ikibin yiğit bekliyor sizi!”

Bununla birlikte, kule yapma işi kesin bilgi ve yakine ulaşma iddiasıyla çelişmektedir. Fakat bu durum -kavrayışsız ve ahmak- kavmine gizli kalmıştır. Yahut gizli kalmamıştır da, herkes kendisi hakkında Firavun’un kırbacından ve kılıcından korkmaktadır!..

[86] Firavun, “Ey Hâmân! Bana tuğla, kerpiç pişir!” demedi de “benim için *bir ocak yakıp* balçığı pişir!” dedi; zira Firavun tuğla ve kerpiç yapan ilk kişidir; böylece bir zanaat öğretmiş oluyordu. Ayrıca bu, Kur’ân’ın fesahatine ve yüksek belâgatına uygunluk açısından daha güzeldir; zorba ve zalimlerin sözlerine de daha fazla benzerlik arz etmektedir. Hem veziri hem de vekili olan Hâmân’a sözün ortasında Yâ [Ey!] diyerek ve ismiyle seslenerek ocağı tutuşturmasını emretmesi, kibir ve zorbalığının delillerinden biridir. Hz. Ömer’den (r.a.) rivayet edildiğine göre kendisi Şam’a sefer tertip edip tuğla ve kerpiçten yapılmış kasırları görünce, “Ben Firavun’dan başka kimsenin tuğla ve kerpiçle bina yaptığını bilmiyordum.” demiştir.

[87] *et-Tulû’* ve *el-ittılâ’* yükseğe çıkmak, tırmanmak demektir; *tal-e’al-cebele* ve *ittale’a* denilir ki ikisi de aynı mânadadır.

39. O ve ordusu, ülkelerinde kendilerini haksız yere büyük görüyor ve Bize hiç döndürülmeyeceklerini zannediyorlardı.

40. Biz de onu ve ordusunu tutup deryaya atıverdik! Bak, zalimlerin sonu nice oldu!..

[88] Haklı kibirlenme sadece Allah’a aittir; çünkü gerçek *mütekebbir* -yani şanınin yüceliğinde sınır olmayan tek varlık- O’dur. Peygamber (s.a.) Rabbinden aktararak şöyle buyurmuştur: “Büyüklik ve azamet Benim ridâ ve izârımdır¹ [Müslim, “Birr ve Sıla”, 136]; bunlardan birinde benimle münakaşa edeni ateşe atarım!” Allah’tan başka kim kibirlenirse kibirlensin *haksızdır*.

[89] *يُرْجَعُونَ* ifadesi [“döndürülmeyeceklerini” / “dönmeyeceklerini” mealinde] zamme ve fetha ile okunmuştur.

[90] “Biz de onu ve ordusunu tutup deryaya atıverdik!” ifadesi Allah Teâlâ’nın şanınin azametine, saltanatının büyüklüğüne delâlet eden büyük sözlerdendir. Sayıca çok çok fazla, büyük kalabalıklar halinde iseler de Allah Teâlâ onları küçümseyip azımsayarak bir kimsenin avucuna alıp deryaya attığı çakıl taşlarına benzetmektedir.

1 Sadece Bana ait alt ve üst giysilerdir; yani zamanımızdaki pantolon ve cekete benzetebileceğimiz bu giysileri Allah’dan başkası giyemez, kuşanamaz. / ed.

فَقُلْتُ لَهُمْ ظُنُّوا بِالْفِي مَدَجَجِ ﴿٨٦﴾

ويكون بناء الصرح مناقضة لما ادعاه من العلم واليقين، وقد خفيت على قومه لغباوتهم وبلههم. أولم تخف عليهم، ولكن كلا كان يخاف على نفسه سوطه، وسيفه،

[٨٦] وإنما قال: {فَأَوْقَدْ لِي يَاهَامَانُ عَلَى الطِّينِ}، ولم يقل: اطنخ لي الآجر واتخذة، لأنه أول من عمل الآجر، فهو يعلمه الصنعة، ولأن هذه العبارة أحسن طباقاً لفصاحة القرآن وعلو طبقته وأشبه بكلام الجابرة. وأمر هامان وهو وزيره ورديفه بالإيقاد على الطين منادى باسمه بـ{يا} في وسط الكلام دليل التعظيم والتجبر. وعن عمر رضي الله عنه أنه حين سافر إلى الشام ورأى القصور المشيدة بالآجر فقال: ما علمت أن أحداً بنى بالآجر غير فرعون.

[٨٧] والطلوع والإطلاع: الصعود. يقال: طلع الجبل واطلع، بمعنى.

٣٩- ﴿وَاسْتَكْبَرُ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا أَنَّهُم إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ﴾

٤٠- ﴿فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَانَظَرُ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾

[٨٨] الاستكبار بالحق إنما هو لله تعالى، وهو المتكبر على الحقيقة، أي المتبالغ في كبرياء الشأن. قال رسول الله ﷺ فيما حكى عن ربه: «الكبرياء ردائي والعظمة إزاري، فمن نازعني واحداً منهما ألقيته في النار!» وكل مستكبر سواه فاستكباره بغير الحق.

[٨٩] {يرجعون} بالضم والفتح.

[٩٠] {فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ} من الكلام الفخم الذي دل به على عظمة شأنه وكبرياء سلطانه؛ شبههم استحقاقاً لهم واستقلالاً لعددهم، وإن كانوا الكثر الكثير والجم الغفير، بخصيات أخذهن أخذ في كفه فطرحهن في البحر.

“Oraya, çakılı uludağlar yerleştirip...” [Murselât 77/27], “Arz ve dağlar yerlerinden kaldırılıp tek bir çarpma ile paramparça olduklarında...” [Hâkka 69/14], “Buna rağmen, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz’ın tamamı O’nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O’nun ‘sağ eli’nde dürülmüş olacaktır.” [Zümer 39/67] âyetleri de bunun gibidir. Bütün bunlar Allah Teâlâ’nın kudret ve iktidarına dair birtakım tasvir ve temsillerdir. O’nun kudreti yanında her şey ne kadar ulu ve büyük olsa da küçüktür.

41. Onları, [insanları felâha götürüyorum diye] ateşe davet eden önderler kılmıştık... Kıyamet günü de yardım alamazlar.

42. Peşlerine bu dünyada bir lânet taktık; ama asıl Kıyamet günü kabahatli görülenlerden olacaklar!..

[91] **Şayet** “Onları, ateşe davet eden önderler kılmıştık.” ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Mâna, “Biz onları ‘cehennem davetçilerinin öncüleri’ olarak çağırarak [yani adlandırarak] ‘Bunlar cehenneme davet eden öncülerdir!’ dedik.” şeklindedir. Gerçek halifeler de cennet davetçileri olarak öncüdürler. Bu ifade, biri diğerini “cimri ve fâsık” diye çağırdığında kullanılan *ce‘alehû bahîlen ve fâsıkan* ifadesinden alınmıştır ki “onu cimri ve fasık saydı” demektir. Yine Dilciler *fessakahû* ve *bahbhalehû* ifadelerini “Onu cimri ve fasık saydı.” şeklinde tefsir ederler.¹ وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا نَاثًا [Zuhuf 43/19] âyeti de bu kabildendir. Bunların insanları cehenneme davet etmelerinin mânası ise onları insanı cehenneme götüren inkâr ve masıyetlere çağırmasıdır. “Kıyamet günü de yardım alamazlar.” Oysa Cennet davetçilerinin öncülerine yardım edilecektir. Bu, “Onlara yardım etmedik, onlar da sonunda küfrün öncüleri oldular!” anlamında da olabilir. Yardımsız bırakmanın [yani *hızlâmın*] mânası, lütuf ve ihsanda bulunmamaktır. Ve Allah bunları ilahî lütfunun fayda vermeyeceğini bildiği kimselerden esirgemektedir. Yani küfür ve inkârda ısrarlı ve kararlı olup da, âyet/mu‘cize ve uyarıların fayda vermediği kimselerden. Bu ifade kinaye makamındadır; çünkü ihsanın esirgenmesi inkârda kararlı olmanın ardından gelen bir şeydir. Bundan maksat, inkâr kararlılığının ta kendisidir. Adeta, inkârcılıkta kararlı olmuşlar, hatta inkârcılıkta öncü olup inkârcılığa ve bunun kötü akıbetine davetçi olmuşlardır.

1 Tef’il babı, diğer mânalarının yanında, kişiyi ilgili fiile nispet etmeyi de anlatır; sözgelimi *kefferahû* “onu inkârcılığa nispet etti; *tekfir* etti.” demektir. / ed.

ونحو ذلك قوله: {وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ} [المرسلات: ٢٧]، {وَحُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً} [الحاقة: ١٤]، {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} [الزمر: ٦٧]. وما هي إلا تصويرات وتمثيلات لاقتداره، وأن كل مقدور وإن عظم وجل، فهو مستصغر إلى جنب قدرته.

٤١- {وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ لَا يُنصَرُونَ}

٤٢- {وَاتَّبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ}

[٩١] فإن قلت: ما معنى قوله {وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ}؟ قلت: معناه ودعوناهم أئمة دعاة إلى النار، وقلنا: إنهم أئمة دعاة إلى النار، كما يدعي خلفاء الحق أئمة دعاة إلى الجنة. وهو من قولك: جعله بخيلاً وفاسقاً، إذا دعاه وقال: إنه بخيل وفاسق. ويقول أهل اللغة في تفسير فسقه وبخله: جعله بخيلاً وفاسقاً. ومنه قوله تعالى: {وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا} [الزخرف: ١٩] ومعنى دعوتهم إلى النار دعوتهم إلى موجباتها من الكفر والمعاصي. {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ} كما ينصر الأئمة الدعاة إلى الجنة. ويجوز خذلناهم حتى كانوا أئمة الكفر. ومعنى الخذلان منع الألفاظ، وإنما يمنعها من علم أنها لا تنفع فيه، وهو المصمم على الكفر الذي لا تغني عنه الآيات والنذر. ومجره مجرى الكناية؛ لأنّ منع الألفاظ يردف التصميم، والغرض بذكره: التصميم نفسه، فكأنه قيل: صمموا على الكفر حتى كانوا أئمة فيه دعاة إليه وإلى سوء عاقبته.

[92] “Peki, *merdûfu* (öncüyü) bırakıp *râdifî* (artçıyı) zikretmenin anlamı nedir?”¹ **dersen şöyle derim:** Artçının zikredilmesi öncünün varlığına delâlet eder; varlığını gösteren delille birlikte, öncünün varlığı bilinmiş olur ve sonuçta bu durum, öncünün varlığını ispat etmekte onu bizzat zikretmekten daha kuvvetli olur. Dikkat edersen, şöyle dersin: Şayet o inkârcılıkta kararlı olup hükmü kesinleşmiş olmasaydı Allah’ın lütuf ve ihsanı ondan sirgenmezdi. Allah’ın lütuf ve ihsanının engellendiğini zikretmekle onun inkârcılıkta kararlı olduğu bilgisi, hatta daha fazlası hâsıl olmaktadır ki bu da onun inkârcılıkta kararlı olduğuna hüccetin sabit oluşudur. “Kıyamet günü de yardım alamazlar.” ifadesi de bu yorumu teyit etmektedir; adeta şöyle denmektedir: “Biz onları dünyada yardımsız bıraktık, kıyamet günü de yardımsız kalacaklar!” Nitekim şöyle buyurmaktadır: “Peşlerine bu dünyada” huzurdan kovmak ve rahmetten uzaklaştırmakla “bir lânet taktık; ama asıl Kıyamet günü kabahatli görülenlerden” huzurdan kovulan ve rahmetten uzaklaştırılanlardan “olacaklar!..”

43. İşte, bu ilk nesilleri helâk ettikten sonra, Mûsâ’ya o kitabı insanlar için aydınlatıcı bir kaynak, kılavuz ve rahmet vesîlesi olarak verdik ki daha önce yaşadıklarından ibret alabilsinler.

[93] بِصَائرِ ifadesi hal olarak mansûbdur. *Basîret*, kişinin sayesinde basiretli davranabildiği kalp nurudur. Nitekim *basar* da kişinin sayesinde görebildiği göz nurudur. Allah Teâlâ şunu murad etmektedir: Biz gönüllere nur olarak ona Tevrat’ı verdik; zira gönüller kördürler, basiretli değildirler, hakkı batıldan ayıramazlar. Ve doğru yolu göstermek için -zira sapıklıkta bocalayıp duruyorlardı- ve “rahmet vesilesi olarak verdik” -onunla amel ettikleri takdirde rahmete nail olabileceklerdi- “ki daha önce yaşadıklarından ibret alabilsinler.” Yani ibret almalarını irade ettiğimiz için... Burada *irade* ummaya benzetilmiş ve [*le’allede*deki] umma, irade için isti’âre edilmiştir. Mûsâ’nın (a.s.), kavminin ibret almasını umması şeklinde bir mâna da murad edilmiş olabilir; tıpkı “Belki düşünüp ders çıkarır.” [TâHâ 20/44] âyetindeki gibi.

44. [Resulüm!] Biz, o buyruğumuzu Mûsâ’ya bildirirken, sen [Tûr-i Sînâ’nın] batı yönünde bulunmuyordun; olayın tanıklarından da değildin.

[94] بِالْعَرَبِيِّ batı yakasında olan yer olup Sînâ dağında Mûsâ’nın (a.s.) Allah ile olan mîkâtının gerçekleştiği yerdir. Allah Teâlâ burada Tevrat levhalarını Mûsâ’ya (a.s.) yazılı olarak arz etmiştir. Mûsâ’ya (a.s.) bildirilen buyruk kendisine yapılan vahiydir. Hitap Peygamberimiz’edir (s.a.).

1 Yani neden *merdûfu* (insanları, kişiyi cehenneme götüren inkârcılığa ve masiyete davet etmeyi) terketti de *râdifeyi* (insanları cehenneme davet etmeyi) zikretti? / ed.

[٩٢] فإن قلت: فأني فائدة في ترك المردوف إلى الرادفة؟ قلت: ذكر الرادفة يدل على وجود المردوف فيعلم وجود المردوف مع الدليل الشاهد بوجوده، فيكون أقوى لإثباته من ذكره. ألا ترى أنك تقول: لولا أنه مصمم على الكفر مقطوع أمره مثبت حكمه لما منعت منه الألفاظ، فبذكر منع الألفاظ يحصل العلم بوجود التصميم على الكفر وزيادة، وهو قيام الحجة على وجوده. وينصر هذا الوجه قوله {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ}، كأنه قيل: وخذلناهم في الدنيا وهم يوم القيامة مخذولون. كما قال: {وَاتَّبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً} أي طردًا وإبعادًا عن الرحمة {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ} أي من المطرودين المبعدين.

٤٣- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[٩٣] {بَصَائِرَ} نصب على الحال. والبصيرة نور القلب الذي يستبصر به، كما أن البصر نور العين الذي تبصر به. يريد: آتيناه التوراة أنوارًا للقلوب، لأنها كانت عمياء لا تستبصر ولا تعرف حقًا من باطل، وإرشادًا؛ لأنهم كانوا يخطئون في ضلال، {وَرَحْمَةً} لأنهم لو عملوا بها وصلوا إلى نيل الرحمة. {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} إرادة أن يتذكروا؛ شبهت الإرادة بالترجي فاستعير لها. ويجوز أن يراد به ترجي موسى عليه السلام لتذكرهم، كقوله تعالى: {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ} [طه: ٤٤].

٤٤- ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَى مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

[٩٤] {الْغَرْبِيُّ} المكان الواقع في شق الغرب، وهو المكان الذي وقع فيه ميقات موسى عليه السلام من الطور وكتب الله له في الألواح. والأمر المقضي إلى موسى عليه السلام الوحي الذي أوحى إليه. والخطاب لرسول الله ﷺ.

Allah Teâlâ buyurmaktadır ki: Ey Muhammed! Sen bizim Mûsâ'ya vah-yettiğimiz mekânda hâzır değildin. Ona ettiğimiz vahye şahit olanlardan değildin; ya da ona ettiğimiz vahyin gözlemcilerinden değildin; bunlar Mûsâ'nın mîkât için seçtiği temsilcilerdir. Evet, sen orada bulunmuyordun
 5 ki Mûsâ'nın mîkâtında yaşananlara ve Mûsâ'ya Tevrat'ın yazılı olarak arz edilmesine ve diğer hususlara müşahade yoluyla vâkıf olasın.

45. Aksine Biz [bu arada] nice nesiller meydana getirdik ve ömürleri uzadıkça uzadı... Medyenlilerin arasında kalıp da âyetlerimizi onlar-dan okumuş da değildin... Aksine, [bu bilgileri sana vahyedip seni insanlara] gönderen Biziz.

[95] **Şayet** “وَلَكِنَّا أَنشَأْنَا قُرُونًا” ifadesi bir önceki ifadeye nasıl bağlanıyor ve hangi cihetten *aksine* [ve lâkin] buyruluyor?” **dersen şöyle derim:** Bunun bir önceki ifade ile bağlantısı ve ona istidrak olması bu ifadenin mânâsının şu şekilde oluşudur: Aksine, Mûsâ'ya vahyetmemizden senin zamanına kadar
 15 nice nesiller meydana getirdik. [Getirdik] de onların ömürleri senin bulunduğun asra kadar uzadı; -el-‘umûr vahyin kesilme süresi demektir- ve ilimler silindi gitti. Artık onlara elçi olarak seni göndermemiz gerekli oldu. Nihayet biz de seni elçi olarak gönderdik ve seni peygamberlerin kıssalarına, özellikle Mûsâ'nın kıssasına dair bilgiyle donattık. Allah Teâlâ adeta şöyle buyurmaktadır: Sen Mûsâ'ya ve onun yaşadıklarına şahit değildin. Fakat onu sana biz vahyettik. Böylece Allah, *fetretin* uzaması olan vahyin sebebini zikretti ve az ve öz anlatma âdeti üzere, bununla müsebbebe delâlet etti. O halde burada istidrak bundan sonraki iki istidrâkin benzeridir: “Medyenlilerin” yani Şu‘ayb ve ona inananların “arasında kalıp da âyetlerimizi onlardan” öğrenmek mak-sadıyla “okumuş da değildin...” *Âyetler* derken Şu‘ayb (a.s.) ve kavminin kıssa-sını beyan eden âyetleri murad etmektedir. Aksine, biz seni onlara göndererek
 20 bu kıssayı sana biz haber verdik ve onu sana biz öğrettik.

46. Evet, Biz seslendiğimizde Tûr'un yanında değildin; fakat Rabbi-nin bir rahmeti olarak... Ta ki senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarasın da onlar da düşünüp ders çıkarsınlar.

[96] “Evet, Biz seslendiğimizde” münâcât ve Mûsâ (a.s.) ile konuşma gecesinde “Tûr'un yanında değildin; fakat Rabbinin bir rahmeti olarak” sana öğrettik. [رَحْمَةً] *rahmetun* şeklinde merfû‘ olarak da okunmuştur. “... Ta ki senden önce” fetret zamanında seninle Îsâ (a.s.) arasında “kendi-lerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarasın da onlar da düşünüp ders çıkarsınlar.” Bu süre beş yüz elli senedir. Tıpkı “Ataları uyarılmadığı için
 35 gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye...” [YâSîn 36/6] âyetindeki gibi.

يقول: وما كنت حاضرًا المكان الذي أوحينا فيه إلى موسى عليه السلام، ولا كنت {من} جملة {الشَّاهِدِينَ} للوحي إليه، أو على الوحي إليه؛ وهم نقبأوه الذين اختارهم للميقات، حتى تقف من جهة المشاهدة على ما جرى من أمر موسى عليه السلام في ميقاته، وكتبة التوراة له في الألواح، وغير ذلك.

٥ - ﴿وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ﴾

[٩٥] فإن قلت: كيف يتصل قوله: {وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا} بهذا الكلام، ومن أي وجه يكون استدراكًا له؟ قلت: اتصاله به وكونه استدراكًا له، من حيث أن معناه: ولكننا أنشأنا بعد عهد الوحي إلى عهدك قرونًا كثيرة {فَتَطَاوَلَ} على آخرهم - وهو القرن الذي أنت فيهم - {الْعُمُرُ}، أي أمد انقطاع الوحي واندرست العلوم، فوجب إرسالك إليهم، فأرسلناك وكسبناك العلم بقصص الأنبياء وقصة موسى عليهم السلام. كأنه قال: وما كنت شاهدًا لموسى وما جرى عليه، ولكننا أوحينا إليك. فذكر سبب الوحي الذي هو إطالة الفترة؛ ودلّ به على المسبب على عادة الله عز وجل في اختصاراته؛ فإذا هذا الاستدراك شبيه الاستدراكين بعده. {وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًا} أي مقيمًا {فِي أَهْلِ مَدْيَنَ} وهم شعيب والمؤمنون به {تَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا} تقرأها عليهم تعلمًا منهم، يريد: الآيات التي فيها قصة شعيب وقومه، ولكننا أرسلناك وأخبرناك بها وعلمناكها.

٦ - ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَلَكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مِمَّا أَتَيْتَهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[٩٦] {إِذْ نَادَيْنَا} يريد مناداة موسى عليه السلام ليلة المناجاة وتكليمه، و{لَكِنْ} علمناك {رَحْمَةً}. وقرئ «رحمة»، بالرفع، أي هي رحمة. {مِمَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ} في زمان الفترة بينك وبين عيسى، وهي خمسمائة وخمسون سنة. ونحوه قوله {لِتُنْذِرَ قَوْمًا مِمَّا أُنْذِرَ آبَاؤَهُمْ} [يس: ٦].

47. Ayrıca, -kendi yapıp ettikleri yüzünden başlarına bir bela geldiğinde- “Ya Rabbi! Bize bir peygamber gönderseydin de Senin âyetlerine uyarak müminlerden olsaydık!” diyecekleri için... [gönderildin.]

[97] Birinci لَوْلَا imtinâ'yye olup cevabı, mahzuftur. İkinci لَوْلَا ise tahdidiyyedir. İki Fâ'dan biri atuf Fâ'sıdır. Emir fiilin yapılmasına sebep olduğundan, لَوْلَا da emir hükmünde olup ikinci Fâ لَوْلَا'nın cevabıdır. İşin yapılmasına sebep olanla işin yapılmasını teşvik eden aynı konumdadır. Mâna şöyledir: Şayet daha evvel gerçekleştirdikleri şirk ve günahlar sebebiyle cezalandırıldıklarında “Bize de peygamber gönderseydin!” diyerek bununla, aleyhimize delil *getirecek olmasalardı*, peygamber olarak seni onlara göndermezdik; yani onlara peygamber göndermemiz bizim onlar üzerinde bir hüccetimiz olsun, onların bizim üzerimizde bir hüccetleri olmasın, diyedir. Bu ifade “Elçilerden sonra insanların Allah'a karşı mazeretleri kalmasin.” [Nisâ 4/165] ve “Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!”¹ [Mâide 5/19] ifadeleri gibidir. **Şayet** “Bu mâna nasıl doğru oluyor? Oysa elçi göndermenin sebebi söz değil, cezalandırılacak olmalarıdır; zira imtinâ' harfi söz üzerine değil ceza üzerine dâhil olmuştur **اَوْ لَوْلَا اَنْ تُصِيبَهُمْ مُّصِيبَةٌ**.” **dersen şöyle derim:** Peygamber göndermeye sebep olacak şeyden maksat sözdür; ancak ceza, bu sözle sebep olup sözün varlığı da cezanın varlığına bağlı olunca, sanki söz vasıtasıyla peygamber göndermeye sebep olan şey, ceza imiş gibi kabul edilmiş ve imtinâ' harfi ceza üzerine getirilmiştir. Söz ise sebebiyet mânası veren Fâ ile cezaya ma'tûf olarak getirilmiştir. Bu, “Kendilerine musibet geldiği zaman böyle diyecek olmasalardı, seni peygamber olarak göndermezdik.” demeye gelir. Ancak ifadede bu tarzın tercih edilmesinde şöyle bir nükte vardır: Şayet kendilerini yakînî bilgiye ulaştıracak *mücbir* bir sebep görüp -sözgelimi- inkârlarından dolayı azaba dâhil olmasalardı “Bize bir peygamber gönderseydin!” demezlerdi. Bu sözü söylemelerinin tek sebebi cezalandırılmalarıdır, başka bir şey değildir; [meselâ] yaratıcılarına imanı kaçırmış olduklarından dolayı öfkelenip üzülmeleri değildir. Çünkü inkârcılıklarının iyice muhkemleştiği, içlerinde yerleşip derinleştiği konusunda açık şahit vardır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Geri döndürülselerdi, yine kendilerine yasaklanan şeylere dönerlerdi!” [En'âm 6/28]

[98] Çoğu işler ellerle yapıldığı için, yapılan iş kalbî amellere de olsa, her iş ellerin teşebbüs, takdim ve müdahalesi ile yapılmış olarak tabir edilmektedir. Bu, ‘söz’de genişlik, serbestliktir, mecazî bir anlatımdır; kezâ, azı çoğa tâbi kılma, çoğu aza egemen kılma kabîlindendir.

1 İfadenin tamamı şöyledir: “Ey Ehl-i Kitap! Evet, size Resûlümüz geldi... Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde gerçekleri size açıklıyor ki ‘Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!’ demeyesiniz. Çünkü size gerçek bir müjdeci ve uyarıcı gelmiş bulunuyor. Allah her şeye kadirdir.” Burada, her ne kadar muhataplar Araplar değil ise de mazeret mekanizmaları aynıdır; bize peygamber gönderseydin, bu azaba dâhil olmazdık!.. Aslında, En'âm 6/155-157 makama daha uygun gözükmektedir. / ed.

٤٧- ﴿وَلَوْلَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيَهُمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٩٧] {لَوْلَا} الأولى امتناعية وجوابها محذوف، والثاني تحضيضية. وإحدى الفاءين للعطف، والأخرى جواب لولا، لكونها في حكم الأمر، من قبل أن الأمر باعث على الفعل، والباعث والمحضض من واد واحد. والمعنى: ولولا أنهم قائلون إذا عوقبوا بما قدّموا من الشرك والمعاصي "هلا أرسلت إلينا رسولاً" محتجين علينا بذلك لما أرسلنا إليهم. يعني أن إرسال الرسول إليهم إنما هو ليُلزَموا الحجة ولا يلزموها. كقوله: {لَيْتَلَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ} [النساء: ١٦٥]، {أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ} [المائدة: ١٩]. فإن قلت: كيف استقام هذا المعنى وقد جعلت العقوبة هي السبب في الإرسال لا القول، لدخول حرف الامتناع عليها ١٠ دونها؟ قلت: القول هو المقصود بأن يكون سبباً لإرسال الرسل، ولكن العقوبة لما كانت هي السبب للقول وكان وجوده بوجودها، جعلت العقوبة كأنها سبب الإرسال بواسطة القول، فأدخلت عليها لولا، وجيء بالقول معطوفاً عليها بالفاء المعطية معنى السببية، ويؤول معناه إلى قولك: ولولا قولهم هذا إذا أصابتهم مصيبة لما أرسلنا. ولكن اختيرت هذه الطريقة لنكتة، وهي أنهم لو لم يعاقبوا مثلاً على كفرهم وقد عاينوا ١٥ ما ألجئوا به إلى العلم اليقين لم يقولوا {لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا}، وإنما السبب في قولهم هذا هو العقاب لا غير؛ لا التأسف على ما فاتهم من الإيمان بخالقهم. وفي هذا من الشهادة القوية على استحكام كفرهم ورسوخه فيهم ما لا يخفى، كقوله تعالى: {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} [الأنعام: ٢٨].

[٩٨] ولما كانت أكثر الأعمال تراول بالأيدي جعل كل عمل معبراً عنه باجتراح ٢٠ الأيدي وتقدم الأيدي وإن كان من أعمال القلوب، وهذا من الاتساع في الكلام وتصيير الأقل تابعاً للأكثر وتغليب الأكثر على الأقل.

48. Ama bu gerçek katımızdan kendilerine gelince, “Mûsâ’ya verilen [mu’cize]ler gibi ona da verilse ya?!” demeye başladılar! Daha önce “Birbirini destekleyen iki büyü! İkisini de inkâr ediyoruz!” diyerek Mûsâ’ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!

[99] “Ama bu gerçek” diğer mu’cizelerle beraber mu’ciz kitabı tasdik eden elçi “katımızdan kendilerine gelince,” mazeretleri kesilip hüccet yolları kapanınca, kitabın toptan indirilmesi, asânın yılana dönüşmesi, denizin yarılması ve “Mûsâ’ya verilen” diğer “(mu’cize)ler gibi ona da verilse ya?!” demeye başladılar!“ Sonuçta; hakkı kabul etmeme ve inat üzerine bina edilen “Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?” [Hûd 11/12] gibi birtakım talep ve tekliflerde bulundular. “Peki, Mûsâ’ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!” Bunlar, Müşriklerin ebnâ-i cinsleridir; gidişat ve inatları onlar gibi olan Mûsâ döneminin kâfirleridir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s) zamanında Arapların inkâr ve inat bakımından bir kökleri [yani inkârcı ataları] vardı. Buna göre mâna, “Bunların ataları da inkâr etmediler mi?” şeklinde olur.

[100] Mûsâ ve Hârûn (a.s.) hakkında “Bunlar birbirini destekleyen” yani aralarında yardımlaşan “sihir [sahibi] iki zâttır.” dediler. تَطَاهَرَا ifadesi, idgamlı olarak izzâherâ şeklinde de okunmuştur. سِحْرَانِ okuyuşu, “büyü sahibi iki kişi” anlamındadır. Yahut onları büyü ile nitelemekte mübalağa için böyle demişlerdir. Ya da “iki çeşit büyü” murad etmişlerdir. بَكْل ifadesi, “ikisini de” anlamındadır. “Peki, bu tefsirde مِنْ قَبْلِ ifadesini nereye bağlıyorsun?” **dersen şöyle derim:** أَوْلَمْ يَكْفُرُوا ifadesine bağlıyorum; ancak أَوْتِي ifadesine de bağlayabilirim. O zaman mâna şöyle olur: Bu sözü söyleyen Mekkeliler, Muhammed’i (a.s.) ve Kur’ân’ı inkâr ettikleri gibi Mûsâ’yı ve Tevrat’ı da inkâr etmişlerdir. Hazret-i Mûsâ ve Muhammed (a.s.) hakkında “Bunlar birbirini destekleyen iki büyücüdürler.” ya da iki kitap (Tevrat ve Kur’ân) hakkında “Birbirini destekleyen iki büyüdür.” demişlerdir. Şöyle ki: Mekkeliler Medine’deki Yahudi reislerine bir heyet göndererek onlara, Muhammed hakkında birtakım sorular sordular. Yahudi reisleri onlara Muhammed’in nitelik ve özelliklerinin aynen kendi kitapları olan Tevrat’taki gibi olduğunu söylediler. Heyet Kureyş’e dönüp Yahudilerin sözünü onlara haber verince, “Bu ikisi, birbirini destekleyen iki büyücüdür.” dediler.¹

1 İlk tefsire göre: “Birbirini destekleyen iki büyü! İkisini de inkâr ediyoruz!” diyerek daha önce Mûsâ’ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!” İkinci tefsire göre: “Daha önce, ‘Birbirini destekleyen iki büyücü! İkisini de inkâr ediyoruz!’ diyerek Mûsâ’ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!” Nüzul ortamına uygun olan, ikinci anlamdır. / ed.

٤٨- ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى أَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا وَقَالُوا إِنَّا بِكُلِّ كَافِرُونَ﴾

[٩٩] {فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ} وهو الرسول المصدق بالكتاب المعجز مع سائر المعجزات وقطعت معاذيرهم وسدّ طريق احتجاجهم {قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى} من الكتاب المنزل جملة واحدة، ومن قلب العصا حية وفلق البحر وغيرهما من الآيات؛ فجاءوا بالافتراحت المبنية على التعنت والعناد، كما قالوا: {لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ كُتْرٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ}، وما أشبه ذلك {أَوَلَمْ يَكْفُرُوا} يعني أبناء جنسهم ومن مذهبهم مذهبهم وعنادهم عنادهم، وهم الكفرة في زمن موسى عليه السلام. {بِمَا أُوتِيَ مُوسَى}. وعن الحسن رحمه الله: قد كان للعرب أصل في أيام موسى عليه السلام. فمعناه على هذا: أو لم يكفر آبائهم.

[١٠٠] {قَالُوا} في موسى وهرون {سِحْرَانِ تَظَاهَرَا}، أي تعاونا. وقرئ «إِظَاهَرَا»، على الإدغام. و«سحران» بمعنى ذوا سحر. أو جعلوهما سحرين مبالغة في وصفهما بالسحر. أو أرادوا: نوعان من السحر. {بِكُلِّ} بكل واحد منهما. فإن قلت: بم علقت قوله {مِنْ قَبْلُ} في هذا التفسير؟ قلت: بـ {أَوَلَمْ يَكْفُرُوا}؛ ولي أن أعلقه بـ {أُوتِيَ}، فينقلب المعنى إلى أن أهل مكة الذين قالوا هذه المقالة كما كفروا بمحمد ﷺ وبالقرآن فقد كفروا بموسى عليه السلام وبالتوراة، وقالوا في موسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام: ساحران تظاهرا، أو في الكتابين: سحران تظاهرا. وذلك حين بعثوا الرهط إلى رؤساء اليهود بالمدينة يسألونهم عن محمد ﷺ، فأخبروهم أنه نعتة وصفته، وأنه في كتابهم، فرجع الرهط إلى قريش فأخبروهم بقول اليهود، فقالوا عند ذلك: ساحران تظاهرا.

49. De ki: Doğru söylüyorsanız, Allah katından bu ikisinden daha iyi kılavuzluk eden bir kitap getirin de ben ona uyayım!

[101] “De ki: Doğru söylüyorsanız, Allah katından bu ikisinden” yani Mûsâ’ya (a.s) ve bana indirilenden “daha iyi kılavuzluk eden bir kitap getirin de ben ona uyayım!” [Şu‘arâ 26/51’in tefsirinde] zikrettiğim gibi, bu şart kesin olan bir iş ve hükmün sıhhatine delâlet eden bir şarttır; çünkü bu iki kitaptan daha iyi kılavuzluk eden bir kitap getirmelerinin mümkün olmadığı hiçbir şüpheyi mahal vermeyen, kesin olarak bilinen bir şeydir. Burada şüphe ifade eden bir harf getirilerek onlarla alay etmek kastedilmiş de olabilir.

50. Sana cevap vermezlerse, bil ki kendi arzu ve ihtiraslarına uymaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Allah’tan gelen bir kılavuzluk olmaksızın kendi arzu ve ihtiraslarına uyandan daha iyi yolda olan var mıdır? Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

[102] **Şayet** “Âyetteki *isticâbet* fiiliyle Kâ’b b. Sa’d el-Ğanevî’nin;

Nice davetçiler cömertlik ve ikrama davet etti de bu davete icabet etmedi hiç kimse.

ifadesi arasında ne fark vardır? Zira aynı fiil burada Lâm’sız müte’addî olmuştur.” **dersen şöyle derim:** Bu fiil *duaya* doğrudan, *dua eden kişiye* ise Lâm ile müte’addî olur. Ve dua edene müte’addî olduğunda dua hazfedilir. Sözelimi *istecâba’llâhu du’âehû* (Allah onun duasını kabul etti.) ya da *istecâbe le-hû* (Allah ona icabet etti.) denilir; neredeyse hiç *istecâbe le-hû du’âehû* denmez. Mısranın mânası muzâfın hazfiyle, *fe-lem yestecib du’âehû* (Onun çağrısına icabet etmedi.) şeklindedir. **Şayet** “*İsticâbet* duayı gerektirir, oysa burada dua yok.” **dersen şöyle derim:** فَاتُوا بِكِتَابٍ [bir kitap getirin] ifadesi getirme emridir. Emir ise bir işe sebep ve çağrıdır; Allah adeta şöyle demektedir: Senin daha iyi kılavuzluk edecek kitabı getirmeleri için yapmış olduğun çağrıya icabet etmezlerse, bil ki mağlup olmuşlardır; kendi ‘akıl’larına uymaktan başka hüccetleri kalmamıştır. Sonra da şöyle buyurmaktadır: Dininde “Allah’tan gelen bir kılavuzluk olmaksızın” yani ilâhî lütuflardan mahrum kalmış, kalbi mühürlenmiş olarak, yalnızca ‘akl’ına uyandan “daha dalâlette olanı var mıdır!?” Kendilerine lütuf ve ihsanda bulunan birinin abesle iştigal etmiş sayılacağı, zulmü¹ sabit ve daimî olan bir topluluğa Allah lütuf ve ihsanda bulunmaz! بَعِثْ هُدًى ifadesi hal yerinde olup “yüzüstü bırakılmış olarak, kendisiyle ‘akl’ının arasına [lütuf] girilmeyerek” demektir.

1 Hukukî mânadaki *zulüm*den ziyade, *hikmetin* tersine “işleri yerli yerinde ve gerektiği gibi yapmamak” anlamında bir *zulüm*, itikatta ve amelde zulüm. / ed.

٤٩- ﴿قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١٠١] {هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا} مما أنزل على موسى عليه السلام ومما أنزل عليّ. هذا الشرط من نحو ما ذكرت أنه شرط المدل بالأمر المتحقق لصحته؛ لأن امتناع الإتيان بكتاب أهدى من الكتابين أمر معلوم متحقق لا مجال فيه للشك. ويجوز أن يقصد بحرف الشك التهكم بهم. ٥

٥٠- ﴿فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٢] فإن قلت: ما الفرق بين فعل الاستجابة في الآية، وبينه في قوله:

فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَلِكَ مُجِيبٌ ❁

١٠ حيث عدّى بغير اللام؟ قلت: هذا الفعل يتعدّى إلى الدعاء بنفسه وإلى الداعي باللام، ويحذف الدعاء إذا عدّى إلى الداعي في الغالب، فيقال: استجاب الله دعاءه، أو استجاب له، ولا يكاد يقال: استجاب له دعاءه. وأما البيت فمعناه: فلم يستجب دعاءه، على حذف المضاف. فإن قلت: فالاستجابة تقتضي دعاء ولا دعاء ههنا. قلت: قوله {فَأْتُوا بِكِتَابٍ} أمر بالإتيان والأمر بعث على الفعل ودعاء إليه، فكأنه قال: فإن لم يستجيبوا دعاءك إلى الإتيان بالكتاب الأهدى، فاعلم أنهم قد ألزموا ولم تبق لهم حجة إلا اتباع الهوى. ثم قال: {وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ} لا يتبع في دينه إلا {هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنْ اللَّهِ}، أي مطبوعاً على قلبه ممنوع الألفاظ. {إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي}، أي لا يلفظ بالقوم الثابتين على الظلم، الذين اللاطف بهم عابث. وقوله {بِغَيْرِ هُدًى} في موضع الحال، يعني مخذولاً مخلى بينه وبين هواه.

51. Gerçek şu ki; düşünüp ders çıkarsınlar diye, o [evrensel ilâhî] sözü kendilerine art arda getirmekteyiz.

[103] وَصَلْنَا kelimesi şeddeli de şeddesiz de okunmuştur. Mâna şöyledir; düşünmeleri, ibret ve öğüt olarak kurtulmaları için Kur’ân onlara vaat, tehdit, kıssa, ibretler, öğütler ve nasihatler olarak ardı ardına gelmiştir. Ya da Kur’ân onlara ardı ardına kesintisiz olarak gelmiştir. Tıpkı “Onlara Rahman’dan ne zaman yeni bir öğüt gelse, ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir!” [Şu’arâ 26/5] âyetindeki gibi.

52. Bundan evvel kitap verdiklerimiz buna [da] iman etmekteler.

53. Kendilerine Kur’ân okunduğunda “Buna iman ettik, çünkü Rabbimizden gelen gerçektir o... Şüphesiz biz ondan önce [de aynı gerçeğe] teslimiyet gösteren kişiler idik.” demekteler.

54. İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir; çünkü sabretmişlerdir; kötülüğü iyilikle savmakta ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak etmektedirler.

[104] Bu âyetler, Ehl-i Kitab’ın müminleri hakkında nâzil olmuştur. Rifâ’a b. Karaza’nın “Âyet benim de içlerinde bulunduğum on kişi hakkındadır inmişti.” dediği rivayet edilmiştir. İncil ehli Müslümanlarından kırk kişi hakkında indiği de söylenmiştir ki bunlardan otuz iki tanesi Ca’fer b. Ebu Tâlib (r.a.) ile Habeşistan’dan, sekizi de Şam’dan gelmiştir. مِنْ قَبْلِهِ ifadesindeki zamir Kur’ân’a râcidir.

[105] **Şayet** “Burada إِنَّهُ ve إِنَّ ile yapılan iki isti’naf arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Birinci isti’naf Kur’ân’a iman etmenin gerekçesini bildirir; zira Kur’ân Allah tarafından hak bir kitap olduğu için inanılmaya lâyıktır. İkinci isti’naf ise اَمَّا بِهٖ ifadesini beyan mâhiyetindedir; çünkü bu iman zamanı yakın veya uzak olabilir. Bu ifade ile onların Kur’ân’a inanmalarının eski olduğu haber verilmiş olmaktadır; zira onların ataları önceki kitaplarda Kur’ân bahsini okumuşlar; onlardan sonra oğulları da bunu okumuştur. “Şüphesiz biz ondan” Kur’ân’ın varlığından ve inişinden “önce [de] İslâm dini üzere olup “aynı gerçeğe” teslimiyet gösteren kişiler idik demekteler.” Zira İslâm [yani Hakk’a teslimiyet], vahyi tasdik eden bütün muvahhitlerin özelliğidir.

٥١- ﴿وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[١٠٣] قرئ {وَصَّلْنَا} بالتشديد والتخفيف، والمعنى: أن القرآن أتاهاهم متتابعاً متواصلًا، وعدًا ووعدًا، وقصصًا وعبرًا، ومواعظ ونصائح، إرادة أن يتذكروا فيفلحوا. أو نزل عليهم نزولًا متصلًا بعضه في أثر بعض. كقوله {وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرِ مِنْ الرُّحْمَنِ مُحَدِّثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ} [الشعراء: ٥]

٥٢- ﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ﴾

٥٣- ﴿وَإِذَا يَتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا أَمَّا بِهِنَّ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ﴾

٥٤- ﴿أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾

١٠ [١٠٤] نزلت في مؤمني أهل الكتاب. وعن رفاعة بن قُرَظَة: نزلت في عشرة أنا أحدهم. وقيل: في أربعين من مسلمي أهل الإنجيل؛ اثنان وثلاثون جاؤوا مع جعفر من أرض الحبشة، وثمانية من الشام. والضمير في {مِنْ قَبْلِهِ} للقرآن.

[١٠٥] فإن قلت: أي فرق بين الاستئنافين {إِنَّهُ} و{إِنَّا}؟ قلت: الأول تعليل للإيمان به، لأن كونه حقًا من الله حقيق بأن يؤمن به. والثاني: بيان لقوله {أَمَّا بِهِنَّ}، لأنه يحتمل أن يكون إيمانًا قريب العهد وبعيده، فأخبروا أن إيمانهم به متقدم؛ لأن آباءهم القدماء قرؤوا في الكتب الأول ذكره وأبناءهم من بعدهم. {مِنْ قَبْلِهِ} من قبل وجوده ونزوله {مُسْلِمِينَ} كائنين على دين الإسلام؛ لأن الإسلام صفة كل موحد مصدق للوحي.

- [106] “İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir; çünkü” Tevrat’a da Kur’ân’a da iman etmeye, ya da inmeden önce ve indikten sonra Kur’ân’a, yahut hem Müşriklerin hem de Ehl-i Kitab’ın ezasına “sabretmişlerdir; kötülüğü iyilikle” yani geçmiş mâsiyeti itaatle ya da eziyeti hoşgörü ile “savmakta ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak etmektedirler.” Tıpkı “... size rahmetini iki kat versin.”¹ [Hadid 57/28] âyetindeki gibi.

55. Boş söz işittiklerinde de (o lâkırdının sahiplerine); “Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir; selâmetle!.. Bizim cahillerle işimiz yok!” diyerek ondan yüz çevirirler.

- [107] سَلَامٌ عَلَيْكُمْ (selâmetle) ifadesi, bir veda ve mütârekedir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] rivayet edildiğine göre bu ifade, müminlerden bir hoşgörü ifadesidir. “Bizim cahillerle işimiz yok!” Yani onlara karışmayı ve onlarla sohbet etmeyi istemeyiz. **Şayet** “Müslümanlar وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ (sizin amelleriniz size aittir) ifadesiyle kime hitap etmektedirler?” **dersen şöyle derim:** “Boş söz işittiklerinde” kavlinin delâlet ettiği boş söz ve lakırdı edenlere hitap etmektedirler.

56. Şüphesiz, sen sevdiklerini doğru yola getiremezsin; ama Allah (o engin hikmeti ile) dilediklerini doğru yola getiriyor; doğru yolda gidenleri en iyi bilen O’dur.

- [108] “Şüphesiz, sen” gerek kendi kavminden gerekse başkalarından İslâm’a girmesini istediğin herkesi İslâm’a sokmaya muktedir değilsin; zira bir kul olarak sen, kalbi mühürlenmiş olanı ve olmayanı bilemezsin; “sevdiklerini doğru yola getiremezsin; ama Allah”ın ilminde kalbi mühürlenmemiş olana O’nun lütuf ve ihsanları fayda verir. Allah da lütuf ve ihsanlarını ona yaklaştırır; bu lütuf ve ihsanlar onu İslâm’ı kabule sevk eder de “[o engin hikmeti ile] dilediklerini” İslâm’a sokarak “doğru yola getirir; doğru yolda gidenleri” İslâm’ı kabul edenleri ve etmeyenleri “en iyi bilen O’dur.”

- [109] Zeccac [v. 311/923] şöyle demiştir: Müslümanlar bu âyetin Peygamber’in (s.a.) amcası Ebû Tâlip hakkında indiği konusunda ittifak etmişlerdir. Şöyle ki: Ebû Tâlip vefat edeceği zaman, “Ey Hâşimoğulları! Muhammed’e itaat edin ve onu tasdik edin ki doğru yolu bulup kurtulasınız!” dedi. Bu sefer Peygamber (s.a.) “Amcacığım! İnsanlara nasihat ediyor, kendini terk ediyorsun.” dedi. Ebû Tâlip; “Peki yeğenim, ne istiyorsun?” dedi.

1 İlgili âyetle her ne kadar “Ey iman edenler!” hitabıyla başlıyorsa da muhataplar, Ehl-i Kitab Yahudilerdir; Mûsâ’ya (a.s.) iman ettiğiniz gibi Muhammed’e (a.s.) de iman edin ki Allah, ecrinize ecir katsın, buyrulmaktadır. / ed.

[١٠٦] {بِمَا صَبَرُوا} بصبرهم على الإيمان بالتوراة والإيمان بالقرآن، أو بصبرهم على الإيمان بالقرآن قبل نزوله وبعد نزوله، أو بصبرهم على أذى المشركين وأهل الكتاب. ونحوه {يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ} [الحديد: ٢٨]. {بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ}، بالطاعة المعصية المتقدمة، أو بالحلم الأذى.

٥ - ﴿وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ﴾

[١٠٧] {سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} توديع ومتاركة. وعن الحسن عليه السلام: كلمة حلم من المؤمنين. {لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ} لا نريد مخالطتهم وصحبهم. فإن قلت: من خاطبوا بقولهم {وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ}؟ قلت: اللاغين الذين دل عليهم قوله {وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ}.

١٠ - ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٠٨] {لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ}، لا تقدر أن تدخل في الإسلام كل من أحببت أن يدخل فيه من قومك وغيرهم؛ لأنك عبد لا تعلم المطبوع على قلبه من غيره؛ {وَلَكِنَّ اللَّهَ} يدخل في الإسلام {مَنْ يَشَاءُ}، وهو الذي علم أنه غير مطبوع على قلبه، وأن الألفاظ تنفع فيه؛ فيقرن به ألفافه حتى تدعوه إلى القبول. {وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ}، ١٥ بالقابليين من الذين لا يقبلون.

[١٠٩] قال الزجاج: أجمع المسلمون أنها نزلت في أبي طالب. وذلك أن أبا طالب قال عند موته: “يا معشر بني هاشم! أطيعوا محمداً وصدِّقوه تفلحوا وترشدوا.” فقال النبي ﷺ: تأمرهم بالنصيحة لأنفسهم وتدعها لنفسك؟! قال: فما تريد يا ابن أخي؟

Peygamberimiz (s.a.) “Senden dünya günlerinin sonu olan şu günde tek bir kelime istiyorum; لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (Allah’dan başka tanrı yok!) de ki bu kelime ile Allah katında sana şahitlik edeyim!” dedi. Ebu Tâlip, “Yeğenim! Elbet ben senin doğru olduğunu biliyorum; fakat ben “Ölüm ânında korktu, tırstı, bunadı!” demelerini istemem. Sana ve soyuna bir nakîsa ve benden sonra bir âr gelecek olmasaydı, elbette bu sözü söyledim; şu ayrılık anında seni sevindirir, mutlu ederdim; zira senin bu işe çok arzulu - istekli olduğunu, bütün bunları benim iyiliğim için söylediğini biliyorum. Fakat ben atalarım Abdülmuttalip, Hâşim ve Abdümenaf’ın dini üzere öleceğim.”

57. (Müşrikler): “Seninle beraber biz de bu yola girecek olursak, yerimizden-yurdumuzdan sökülüp atılırız! [Civar kabileler nezdindeki prestijimiz bu putlara bağlı!]” dediler... Peki, katımızdan bir nasip olarak ‘her şey’in mahsulünün (yani sıra, çeşitli ticarî metâların) derilip getirildiği güvenilir bir hareme onları Biz yerleştirmedik mi?! Ama çoğu bilmez!..

[110] “... dediler.” Yani Kureyş kabilesi. Bunu söyleyenin, Hâris b. Osman b. Nevfel b. Abdümenaf olduğu da söylenmiştir: “Tamam, senin hak üzere olduğunu biliyoruz; ancak biz “bir baş yiyenler”iz; yani genel Arap nüfusuna oranla azınlık durumdayız. Sana tâbi olur, Araplara muhalefet edersek, bizi yerimizden - yurdumuzdan söküp atarlar!” İşte Allah Teâlâ, kendisini de sakinlerini de Beytullah’ın saygınlığı sayesinde güvenli kıldığı bu *harem* bölgesine onları kendisinin yerleştirdiğini belirterek bu sözlerini ağızlarına tı kayıverdi. Oysa çevrelerinde cahiliye Arapları birbirlerini yağmıyor, boğazlıyor; Kureyş ise haremlerinde gayet güvenli bir şekilde korkusuz yaşıyordu. Yine, ekinsiz çorak bir vadide Kâbe hürmetine ikamet edebiliyorlar; meyveler, sebzeler, bilumum erzak ve gıda ürünleri her taraftan toplanıp kendilerine geliyordu. Kâfir ve putperest oldukları halde, yalnız Kâbe hürmetine Allah onlara bu rızık ve güven nimetini ihsan etmişse Kâbe’nin saygınlığına bir de İslâm’ın saygınlığını kattıklarında yerlerinden yurtlarından sökülüp atılacakları ve bu güvenin kaybolacağı gerekçesi nasıl doğru olabilir?!

[111] ‘Güven’in Harem ehline isnadı hakikat, Harem’e isnadı ise mecazdır.

[112] يُجْبَى إِلَيْهِ (derilip getirildiği) ifadesi Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur. Yine *el-ceny* kökünden *tucnâ* (kopartılıp getirildiği) şeklinde de okunmuştur. Fiilin İlâ ile müte‘addî oluşu, *yecnî ileyye fi-hi* (Orada bana meyve devşirir.) ve *yecnî ile’l-hâfeti* (Balı peteğinden çıkarıp sağlar.) ifadeleri gibidir. ثَمَرَاتُ kelimesi *sümürât* ve *sümrrât* diye de okunmuştur. “Her şey”in derken, çokluk kastedilmektedir; tıpkı “her şeyden kendisine bir miktar verilmiş” [Neml 27/23] ifadesi gibi.

قال: أريد منك كلمة واحدة؛ فإنك في آخر يوم من أيام الدنيا أن تقول لا إله إلا الله أشهد لك بها عند الله. قال: يا ابن أخي؛ قد علمت إنك لصادق؛ ولكنني أكره أن يقال: خرج عند الموت. ولولا أن تكون عليك وعلى بني أبيك غضاضة ومسبة بعدي لقلتها، ولأقررت بها عينك عند الفراق؛ لما أرى من شدة وجدك ونصيحتك، ولكنني سوف أموت على ملة الأشياخ؛ عبد المطلب وهاشم وعبد مناف.

٥٧- ﴿وَقَالُوا إِن نَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ تُخْطَفُ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجَبِّي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١١٠] قالت قريش. وقيل: إن القائل الحرث بن عثمان بن نوفل بن عبد مناف؛ نحن نعلم أنك على الحق، ولكننا نخاف إن اتبعناك وخالفنا العرب بذلك وإنما نحن أكلة رأس، أي قليلون، أن يتخطفونا من أرضنا! فألقمهم الله الحجر بأنه مكن لهم في الحرم الذي آمنه بحرمة البيت وآمن قُطَّانُه بحرمته. وكانت العرب في الجاهلية حولهم يتغاورون ويتناحرون، وهم آمنون في حرمهم لا يخافون، وبحرمة البيت هم قارّون بواد غير ذي زرع، والثمرات والأرزاق تجبى إليهم من كل أوب؛ فإذا حوّلهم الله ما حوّلهم من الأمن والرزق بحرمة البيت وحدها - وهم كفرة عبدة أصنام - فكيف يستقيم أن يعرضهم للتخوّف والتخطف، ويسلبهم الأمن إذا ضموا إلى حرمة البيت حرمة الإسلام؟

[١١١] وإسناد الأمن إلى أهل الحرم حقيقة، وإلى الحرم مجاز.

[١١٢] {يُجَبِّي إِلَيْهِ} تجلب وتجمع، قرئ بالياء والتاء. وقرئ «تجني»، بالنون، من الجني. وتعديته بإلى كقوله: يجني إليّ فيه، ويجني إلى الخافة. و«ثمرات»، بضمّتين وبضمة وسكون. ومعنى الكلية: الكثرة، كقوله {وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} [النمل: ٢٣].

[113] أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ifadesi لَدُنَّا kavline mütealliktir¹; ancak bunun Allah katından gelen bir nasip olduğunu çok azı ikrar eder; çoğu cahildir, bunu bilmez ve anlamazlar. Bu nasibin Allah tarafından olduğunu bilselerdi, korku ve güvenin de Allah'tan olduğunu bilirlerdi; Allah'a inanıp o 'ortaklar'dan sıyrıldıklarında, yerlerinden - yurtlarından sökülüp atılmaktan da korkmazlardı.

[114] **Şayet** “رَزُقًا kelimesi ne ile mansüb oldu?” **dersen şöyle derim:** Mef'ûl-i mutlak yaparsan öncesindeki fiilin mânasıyla mansüb olur; çünkü يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ (her şeyin mahsulünün derilip getirildiği [harem]) ile *jur-zeku semerâti külli şey'in* (her şeyin mahsulü ile rızıklandırılan [harem]) ifadelelerinin mânası birdir. -*Mef'ûlun leh* de olabilir.- رَزُقًا kelimesine *merzûk* mânası verersen, bu sefer izâfetle özellik kazanan ثَمَرَاتُ kelimesinden hal olur. Sıfatla tahsisleşen nekire kelimedden *hâl* olduğunda mansüb olduğu gibi.

58. Biz nimet ve refahıyla şıarmış nice şehirleri yok etmişizdir... -İşte yerleşkeleri!.. Kendilerinden sonra çok az oturulabilmiş!..- [Buralar] hep Biz vâris olmuşuzdur.

[115] Burada Mekkeliler aynen kendileri gibi olan bir topluluğun kötü akıbetine düşmekten korkutulmaktadır. Allah Teâlâ, güven içinde uyumaları ve rahat bir hayat sürmeleri konusunda o topluluğa da ihsanda bulunmuştu; ancak bu nimete şirretlik ve şımarıklıkla mukabele ederek nankörlük etmişler, Allah da onları helâk etmiş, ülkelerini yerle bir etmişti.

[116] مَعِيشَتَهَا ifadesi;

• ya وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ (Mûsâ da kavminden [70 temsilci] seçti.” [A'râf 7/155]) ifadesinde olduğu gibi hazf u îsâl kaidesiyle,

• ya zeydun zannî mukîmun (Kanaatimce zeyd ayakta.) sözünde olduğu gibi doğrudan zarf olarak, veya muzâf ve mahzûf olan zaman takdiri ile zarf olarak -ki ibarenin aslı, baturat eyyâme ma'îšetihâ (yaşadıkları günlerde şıarmışlar) şeklindedir; tıpkı [yıldızın kaybolma ve hacıların gelme zamanlarının anlatıldığı] hufûku'n-necm ve makdemu'l-hâcc tabirlerindeki gibi,

• ya da بَطَرْتُ kelimesi, “inkâr etti” ve “nimeti görmedi” anlamındaki keferat ve gâmmetat mânalarını tazmin etmiş olarak mansûptur.

1 Yani, bu Bizim tarafımızdandır, ancak bunu çok azı bilir! / ed.

2 Yani harf-i ceri hazfedip, müte'allakın mânasını mecrûra ulaştırarak... Nasıl قومه [mot-a-mot: *kavmini*] kelimesi, aslında *min kavmihi* (kavminden) anlamında ise, مَعِيشَتَهَا kelimesi de *min ma'îšetihâ* (geçimlerinden dolayı) anlamındadır. / ed.

[١١٣] {وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} متعلق بقوله {مِنْ لَدُنَّا}، أي قليل منهم يقرون بأن ذلك رزق من عند الله، وأكثرهم جهلة لا يعلمون ذلك ولا يفتنون له، ولو علموا أنه من عند الله لعلموا أن الخوف والأمن من عنده، ولما خافوا التخطف إذا آمنوا به وخلعوا أنداده.

٥ [١١٤] فإن قلت: بم انتصب {رِزْقًا}؟ قلت: إن جعلته مصدرًا جاز أن ينتصب بمعنى ما قبله؛ لأن معنى {يُجِبِّي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ} {وَيُرْزَقُ ثَمَرَاتِ كُلِّ شَيْءٍ} واحد؛ وأن يكون مفعولًا له. وإن جعلته بمعنى مرزوق، كان حالًا من الثمرات، لتخصصها بالإضافة، كما تنتصب عن النكرة المتخصصة بالصفة.

١٠ ٥٨- ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتِلْكَ مَسَاكِينُهُمْ لَمْ تَسْكُنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ﴾

[١١٥] هذا تخويف لأهل مكة من سوء عاقبة قوم كانوا في مثل حالهم من إنعام الله عليهم بالرقود في ظلال الأمن وخفض العيش، فغمطوا النعمة وقابلوها بالأشر والبطر، فدمرهم الله وخرّب ديارهم.

[١١٦] وانتصب {مَعِيشَتَهَا}

١٥ • إمّا بحذف الجار وإيصال الفعل، كقوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]

• وإمّا على الظرف بنفسها، كقولك: زيد ظني مقيم، أو بتقدير حذف الزمان

المضاف، أصله: بطرت أيام معيشتها، كخفوق النجم، ومقدم الحاج،

• وإمّا بتضمين {بَطَرَتْ} معنى كفرت وغمطت.

[117] Söylenmiştir ki *betar* (şımarıklık), zenginliği taşıyamamak demektir; bu da Allah'ın hakkının korunmaması suretiyle gerçekleşir.

[118] “Çok az” yani yerleşenlerden ‘çok azının oturabildiği...’ İbn Abbas demiştir ki: Orada misafir yahut transit yolcu gibi bir gün ya da bir saat oturmuşlardır. Mâna şöyle de olabilir: Helâk edilenlerin masiyetlerinin uğursuzluk izi o memleketlerde kalmış olup, onların ardından oraya yerleşenler ‘çok az kalabilmişlerdir.’

[119] وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ “Biz vâris olmuşuzdur.” yani o diyarların sakinlerini bertaraf etmiş, oraları hiç kimsenin oturamayacağı bir halde bırakmışlardır. Ya da orayı harap ederek yerle bir etmişizdir!

[Bina, ağaç vs.] eserler sahiplerinden sonra bir süre geride kalır; Ama sahiplerinin ardından yokluk gelip onları da bulur!

59. Senin Rabbin, âyetlerimizi okuyacak bir peygamberi anaşehrine göndermedikçe şehirleri helâk edecek değildir. Halkı zalim olan şehirlerden başkasını helâk etmiş ve edecek değilizdir Biz.

[120] İman etmeyeceklerini bildiği halde mazeretlerini ortadan kaldırmak ve delillerle susturmak için kentlerin “ana”sına -yani bağlı kasaba ve köylerin aslı/merkezi olan, ortalarındaki kente- elçi göndermeden şehirleri helâk etmek Allah Teâlâ'nın hiçbir zaman yapmadığı bir şeydir. Yahut Allah'ın hükmünde ve önceden almış olduğu kararda, şehirlerin anakenti olan Mekke'ye elçi göndermeden şehirleri helâk etmesi söz konusu değildir ki bu elçi peygamberlerin sonuncusu Muhammed'dir (s.a).

[121] أُمِّهَا Hemze'nin zammesiyle okunduğu gibi, cerre tâbi olarak Hemze'nin kesresiyle de okunmuştur.

[122] Bu ifade, Allah Teâlâ'nın adaletini ve zulümden münezzeh olduğunu beyan etmektedir; zira şunu haber veriyor ki Allah insanları, kendi zulümleri sebebiyle helâke müstahak olmaksızın helâk etmemektedir; zalim oldukları takdirde bile, peygamber göndererek aleyhlerine kanıt koyup bununla onları ilzâm etmeden yine helâk etmemektedir. Ayrıca, Allah Teâlâ zalim değillerken onları helâk etmekten de zatını tenzih etmiştir. Şöyle buyurur: “Yoksa [hem kendilerini hem de başkalarını] ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir.”[Hûd 11/117] يَظْلِمُ (zulmederek) ifadesinde şunu net biçimde belirtmiştir ki şayet ıslah edici oldukları halde onları helâk etmiş olsaydı, bu Allah'tan bir zulüm olacaktı!..

[١١٧] وقيل: البطر سوء احتمال الغنى، وهو أن لا يحفظ حق الله فيه.

[١١٨] {إِلَّا قَلِيلًا} من السكنى. قال ابن عباس رضي الله عنه: لم يسكنها إلا المسافر وماز الطريق يوماً أو ساعة. ويحتمل أن شؤم معاصي المهلكين بقي أثره في ديارهم، فكل من سكنها من أعقابهم لم يبق فيها إلا قليلاً.

[١١٩] {وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ} لتلك المساكن من ساكنيها، أي تركناها على حال لا يسكنها أحد، أو حرّبتها وسوّيناها بالأرض.

تَتَخَلَّفُ الْآثَارُ عَنْ أَصْحَابِهَا * حِينًا وَيُذَرُّهَا الْفَنَاءُ فَتَبْعُ

٥٩- ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ﴾

١٠ [١٢٠] وما كانت عادة ربك أن يهلك القرى في كل وقت {حَتَّى يَبْعَثَ فِي} القرية التي هي {أُمَمًا}، أي أصلها وقصبتها التي هي أعمالها وتوابعها {رَسُولًا} للإلزام الحجة وقطع المَعذرة، مع علمه أنهم لا يؤمنون. أو وما كان في حكم الله وسابق قضائه أن يهلك القرى في الأرض {حتى يبعث في أم القرى يعني مكة، رسولاً وهو محمد ﷺ خاتم الأنبياء.

١٥ [١٢١] وقرئ «أمها»، بضم الهمزة وكسرهما لاتباع الجز.

[١٢٢] وهذا بيان لعدله وتقديسه عن الظلم، حيث أخبر بأنه لا يهلكهم إلا إذا استحقوا الهلاك بظلمهم، ولا يهلكهم مع كونهم ظالمين إلا بعد تأكيد الحجة والإلزام ببعثة الرسل، ولا يجعل علمه بأحوالهم حجة عليهم، ونزه ذاته أن يهلكهم وهم غير ظالمين، كما قال تعالى: {وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ} [هود: ١٧١]. فنص في قوله {بِظُلْمٍ} أنه لو أهلكهم وهم مصلحون لكان ذلك ظلماً منه،

Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacının olmaması ve *hikmeti*, zulmetmesine aykırıdır. Olumsuzlama harfinin, **وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ** ("Allah, [eski kibleye yönelik] imanınızı da elbette zayi edecek değildir." [Bakara 2/143]) âyetindeki gibi nefy Lâ'm'ı ile birlikte getirilmesi bu mânaya delâlet eder.

5 **60. Size verilmiş olan her şey dünya hayatının zevki ve süsüdür; Allah katındaki ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?**

[123] "Size verilmiş" olan dünya esbabından elde ettiğiniz "her şey" geçici "dünya hayatının" birkaç günlük "zevki ve süsüdür; Allah katındaki" sevap "ise" haddi zatında bundan "daha hayırlı ve daha kalıcıdır." Çünkü o, daimî ve ebedidir.

[124] Fiil, **يَعْقِلُونَ** şeklinde ["Hâlâ, akıllarını başlarına almayacaklar mı?" mealinde] de okunmuş olup öğüt açısından daha etkilidir.

[125] İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ dünyayı yaratmış ve dünya halkını üç sınıf yapmıştır; müminler, münafıklar ve kâfirler. Mümin [son gün için] azık edinir, münafık süs ve ihtişam peşinde koşar, kâfir ise zevkusafa içindedir.

20 **61. Şimdi; kendisine güzel bir vaatte bulunduğumuz kimse -ki o buna mutlaka kavuşacaktır- kendisine dünya metâ'ı verdiğimiz, fakat sonra Kıyamet günü yaka-paça huzura getirilecek biri gibi olur mu?**

[126] Bu âyet bir önceki âyetin açıklamasıdır. Güzel vaat sevaptır; çünkü sevap, kişinin hak ettiği, onu yüceltecek daimi menfaatlerdir.¹ Bu menfaatlerden daha 'güzel' ne olabilir ki? Nitekim Allah Teâlâ cenneti *el-hüsna* (en güzel) diye isimlendirmiştir.

25 [127] **لَاقِيهِ** ifadesi "...ve yüzlerini ağartıp neşelendirecek şeylerle karşılaştırdı onları." [İnsan 76/11] ifadesi gibidir. "Ama yakında görecekler bu azgınlıklarının karşılığını!" [Meryem 19/59] ifadesi ise bunun tersidir.

[128] "Yaka-paça huzura getirilecek" yani cehenneme götürülecek "biri...". Tıpkı "Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de yaka-paça derdest edilip oraya atılanlardan olacaktım." [Sâffât 37/57] ve "Fakat onu yalanladılar... Bu sebeple, yaka-paça derdest edilip getirildiler!" [Sâffât 37/127] ifadeleri gibi.

1 Bu kayıtlı müfessir, kişiyi yüceltmeyecek -yani aşama aşama helâke götürecektir- güzel dünyevî karşılıklardan (*istidrac*ları) hariç tutmak istemektedir. "Hak ettiği" diyerek de o güzel karşılıkları -yine Allah'ın ilgili vaatlerine dayalı olarak- aldığını belirtmektedir ki Allah'ın *lutfen* ihsan edeceklerini de kapsar. / ed.

وأنّ حاله في غناه وحكمته منافية للظلم، دلّ على ذلك بحرف النفي مع لامه، كما قال الله تعالى {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ} [البقرة: ١٤٣].

٦٠- ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

٥ [١٢٣] وأي شيء أصبتموه من أسباب الدنيا فما هو إلا تمتع وزينة أيامًا قلائل، وهي مدة الحياة المتقضية، {وَمَا عِنْدَ اللَّهِ} وهو ثوابه {خَيْرٌ} في نفسه من ذلك {وَأَبْقَى}، لأنّ بقاءه دائم سرمد.

[١٢٤] وقرئ «يعقلون»، بالياء، وهو أبلغ في الموعظة.

[١٢٥] وعن ابن عباس رضي الله عنه أن الله خلق الدنيا وجعل أهلها ثلاثة أصناف؛ المؤمن، والمنافق، والكافر؛ فالمؤمن يتزود، والمنافق يتزين، والكافر يتمتع.

١٠ ٦١- ﴿أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَمَةِ مِنَ الْمُخْضَرِينَ﴾

[١٢٦] هذه الآية تقرير وإيضاح للتي قبلها. والوعد الحسن الثواب؛ لأنه منافع دائمة على وجه التعظيم والاستحقاق، وأي شيء أحسن منها، ولذلك سمى الله الجنة بالحسنى.

[١٢٧] و{لَاقِيهِ} كقوله تعالى: {وَلَقَّيْهُمْ نَصْرَهُ وَسُرُورًا} [الانسان: ١١]، وعكسه {فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا} [مريم: ٥٩].

[١٢٨] {مِنَ الْمُخْضَرِينَ} من الذين أحضروا النار. ونحوه: {لَكُنْتُ مِنَ الْمُخْضَرِينَ} [الصافات: ٥٧]، {فَكَذَّبُوهُ فَأَنَّهُمْ لَمُخْضَرُونَ} [الصافات: ١٢٧].

[129] Söylendiğine göre bu âyet, Peygamber (s.a.) ve Ebû Cehil hakkında nâzil olmuştur. Hazret-i Ali (k.v.), Hamza (r.a.) ve Ebû Cehil hakkında indiği de Ammar b. Yâsir ile Velid b. Muğîre hakkında indiği de söylenmiştir.

[130] **Şayet** “[أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ]” iki Fâ’yı ve *sümmeyi* bana açıkla ve ibaredeki konumlarını bildir.” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bundan önceki âyette dünya hayatının metâ’ı ile Allah katında olanı ve bu ikisi aralarındaki farkı zikretti. Ardından وَأَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ ifadesini getirdi ki mâna şudur: Bu açık farka rağmen dünyacılar ile ahiretçiler eşit tutulabilir mi? Birinci Fâ’nın mânası ve farkı budur. İkinci Fâ ise sebebiyet içindir; zira vaat edilen şeye kavuşmak, bu hayrın garantörü olan ilahî vaadin sonucudur. *Sümmeye* gelince, yaka-paça derdest edilme [*ihdâr*] **halinin** dünya metâ’ı verilme halinden sonra olduğunu belirtmek içindir, yoksa *ihdâr vaktinin* dünya metâ’ından faydalandırma vaktinden sonra olduğunu ifade etmek için değildir; çünkü bu zaten açıktır.

[131] ثَمَّ هُوَ ifadesi; tıpkı [Kehf 18/51’deki] عَصْبُ kelimesi ‘*addun* okunusunda olduğu gibi, [iki] ayrı kelime bitişik bir kelimeye benzetilerek Hâ’nın sükûnu ile *sümme’*hve okunmuştur. فَهُوَ، وَهُوَ، لَهُوَ kelimelerinde Hâ’nın harekesiz okunması güzeldir; çünkü tek bir harf¹ yalnız başına telaffuz edilemeyeceği için bitişik kelime gibi olmaktadır.

62. (Allah’ın) “Nerede o, Benim ortağım olduğunu iddia ettikleriniz?!” diye onlara sesleneceği gün...

[132] شُرَكَائِي (Benim ortağım) ifadesi onların yanlış inancına mebnidir. Burada onlarla alay edilmektedir. **Şayet** “Şairin;

[Ey Ümmü Malik! Yaşayan ölü.]

Bu hükümden senin azade olacağını da sanmıyorum!

sözünde olduğu gibi زَعَمَ fiili iki mef’ûl alır. Peki, âyette bu mef’ûller nerededir?” **dersen şöyle derim:** Mef’ûllerin ikisi de mahzuftur; ifadenin takdiri *ellezîne küntüm tez’umûnehum şûrakâi* (ortaklarım olduklarını iddia edip durduğunuz şeyler) şeklindedir. [*Ef’âl-i kulûb* olarak bilinen] *zanentu* babında iki mef’ûlun birden hazfî caizdir; yalnızca biri ile yetinmek doğru olmaz.

63. (Dünyada iken, tanrılaştırılıp da Cehennemlik olduklarına dair ilâhî) hükmün aleyhlerine gerçekleştiği kimseler, “Ya Rabbi! Şu azdırdığımız kimseler... kendimiz nasıl azmışsak onları da işte öyle azdırdık. Onlardan Sana teberrî ederiz [uzak olduğumuzu bildirir, Sana sığınızrız]! Onlar bize tapmıyorlardı.” derler.

1 Yani -örneğinizde- *fehve*, *vehve* ve *lehve* kelimelerinin başındaki Fâ, Vav ve Lâm. / ed.

[١٢٩] قيل: نزلت في رسول الله ﷺ وأبي جهل. وقيل: في علي وحمزة وأبي جهل. وقيل: في عمار بن ياسر والوليد بن المغيرة.

[١٣٠] فإن قلت: فسر لي الفاءين وثم، وأخبرني عن مواقعها. قلت: قد ذكر في الآية التي قبلها متاع الحياة الدنيا وما عند الله وتفاوتهما، ثم عقبه بقوله {أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ} على معنى أبعد هذا التفاوت الظاهر يسوي بين أبناء الآخرة وأبناء الدنيا، فهذا معنى الفاء الأولى وبيان موقعها. وأما الثانية فللتسريب؛ لأن لقاء الموعود مسبب عن الوعد الذي هو الضمان في الخير. وأما {ثُمَّ} فلتراخي حال الإحضار عن حال التمتع، لا لتراخي وقته عن وقته.

[١٣١] وقرئ «ثم هو» بسكون الهاء، كما قيل عضد في عضد [الكهف: ٥١] تشبيهاً للمنفصل بالمتصل. وسكون الهاء في فهو، وهو، ولهو أحسن؛ لأن الحرف الواحد لا ينطق به وحده فهو كالمتصل.

٦٢- ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

[١٣٢] {شُرَكَائِيَ} مبني على زعمهم، وفيه تهكم. فإن قلت: زعم يطلب مفعولين، كقوله:

وَلَمْ أَزْعُمِكَ عَنْ ذَاكَ مَعْزِلًا ❁ ١٥

فأين هما؟ قلت: محذوفان، تقديره: الذين كنتم تزعمونهم شركائي. ويجوز حذف المفعولين في باب ظننت، ولا يصح الاختصار على أحدهما.

٦٣- ﴿قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ﴾

[133] “Hükmün” muktezâsının “aleyhlerine gerçekleştiği” vacip ve sabit olduğu “kimseler” şeytanlar ya da küfrün öncüleri olup bunu gerektiren [muk-tazî] hüküm de “Şüphesiz Ben Cehennem’i insan ve cin ile dolduracağım!”

[Hûd 12/119; Secde 32/13] kavlidir. هُوَ لَا أَعُوْنَنَا onun sıfatıdır.¹

- 5 Mevsüle râci olan râbıt hazfedilmiştir. أَغْوَيْنَاهُمْ ifadesi haber, Kâf mahzuf mas-darın sıfatıdır. İfadenin takdiri şöyledir: *Āğveynâhum fe-ğavev ġayyen misle mâ ġaveynâ*; yani onları azdırdık, onlar da tıpkı bizim azdığımız gibi bir azgınlık ile azdılar! Bununla şunu kastetmektedirler: Bizler, üzerimizdeki azdırıcı güç-
10 lerin baskı ve zorlamasıyla -yahut bu güçler bizi azgınlığa çağırarak, bunu bize cazip gösterdikleri için- değil, kendi tercihimizle azdık. İşte bunlar da böyle kendi tercihleriyle azdılar; çünkü bizim onları azdırmamız yalnız bir vesvese ve yaldızlamadan ibaretti; cebir ve zorlama değildi. Öyle ise onların azmasıyla bizim azmamız arasında bir fark yoktur. Her ne kadar bizim süsleyip yaldız-
15 lamamız onları küfür ve inkâra çağırıcı olmuşsa da buna mukabil Allah da ortaya koyduğu akli delillerle, gönderdiği peygamberlerle, vaat, tehdit, öğüt ve nasihatlerle, kötülüğü engelleyici hükümlerle dopdolu kitaplar indirerek onları imana çağırmıştır; bunlarla seni küfürden alıkoyup imana davet et-
20 miştir. Allah’ın şeytanın ağzından aktararak açıkladığı şu gerçek sana yeter: “Nihaî karar verili[p de herkesin gideceği yer belli olu]nca, Şeytan şöyle der: Aslın-
25 da, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu; ben de size vaatte bulundum, fa-
kat sizi kandırdım... Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu; sizi sadece çağırdım, siz de geliverdiniz. O halde, beni kınamayın, kendinizi kınayın!”
[İbrâhim 14/22]. Allah bu mânayı tâ önceden, her şeyin başında² belirterek, İblis’e şöyle buyurmuştu: “Şüphesiz, Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir
otoriten olamaz! Sana uyan azgınlık hariç...” [Hicr 15/42]

[134] “Onlardan Sana teberri ederiz.” Yani onlardan da bizim baskı, otorite ve zorlamamız olmaksızın hakka kızarak batıla meyledip bizzat tercih etmiş oldukları inkârcılıktan da berîyiz, sana sığınıyoruz! “Onlar bize tapmıyorlar-
dı;” ‘akıl’larına tapıyor, şehvetlerine itaat ediyorlardı. Her iki cümlemin de atıf-
30 sız getirilmesi, birinci cümlemin mânasını takrir edici olmalarından dolayıdır.

64. (Bunlara tapmış olan kimselere) “Çağırın şu ortaklarınızı!” de-nir... Çağırırlar; ama kendilerine icabet edemezler, azabı görmüşlerdir. Keşke zamanında doğru yolda gidiyor olsalardı!..

1 Yani “Bunlar bizim azdırdığımız kimselerdir.” değil de “Bu azdırdığımız kimseler...” / ed.

2 Yani insanoglu yaratılırken. / ed.

[١٣٣] {الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} الشياطين أو أئمة الكفر ورؤوسه. ومعنى {حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} وجب عليهم مقتضاه وثبت، وهو قوله: {لَا مَلَكَ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ} [هود: ١١٩؛ السجدة: ١٣]. و{هَؤُلَاءِ} مبتدأ، و{الَّذِينَ أَعْوَيْنَا} صفتة، والراجع إلى الموصول محذوف، و{أَعْوَيْنَاهُمْ} الخبر، والكاف صفة مصدر محذوف، تقديره: أغويناهم فغوا غيًّا مثل ما غوينا، يعنون أنا لم نغو إلا باختيارنا، لا أن فوقنا مغوين أغوينا بقسر منهم وإلجاء أو دعونا إلى الغي وسؤلوه لنا، فهؤلاء كذلك غوا باختيارهم؛ لأن إغواءنا لهم لم يكن إلا وسوسة وتسويلاً لا قسراً وإلجاء، فلا فرق إذاً بين غينا وغيهم. وإن كان تسويلنا داعياً لهم إلى الكفر، فقد كان في مقابلته دعاء الله لهم إلى الإيمان بما وضع فيهم من أدلة العقل، وما بعث إليهم من الرسل وأنزل عليهم من الكتب المشحونة بالوعد والوعيد والمواعظ والزواجر. وناهيك بذلك صارفاً عن الكفر وداعياً إلى الإيمان، وهذا معنى ما حكاه الله عن الشيطان، {إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ} [إبراهيم: ٢٢]. والله تعالى قدّم هذا المعنى أوّل شيء، حيث قال لإبليس: {إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ} [الحجر: ٤٢].

[١٣٤] {تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ} منهم وما اختاروه من الكفر بأنفسهم هوى منهم للباطل ومقتاً للحق، لا بقوة منا على استكراههم ولا سلطان؛ {مَا كَانُوا إِتَانًا يَغْبُدُونَ} إنما كانوا يعبدون أهواءهم ويطيعون شهواتهم. وإخلاء الجملتين من العاطف، لكونهما مقرّرتين لمعنى الجملة الأولى.

٦٤- ﴿وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُم فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأَوُا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ﴾

65. Yine, onlara “Peygamberlere ne cevap verdiniz?” diye sesleneceği gün,

[135] لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ Yani “Keşke bir yolunu bulup azabı savuşturabil-selerdi.” Veya “Hidayet üzere giden müminler olsaydılar, azabı görmezlerdi.”

5 Yahut “Ah, keşke hidayet üzere olsaydık!” diye temenni ederler.” Ya da “Azabı gördüklerinde dehşet ve şaşkınlık içinde kalakalırlar; gidecek yol bulamazlar.”

[136] Allah, ilkin kendisine ortak koşmalarından dolayı onları kınadığı-nı aktardı; sonra şeytanların -yahut önderlerinin- bunları kınayan sözlerini aktardı; çünkü bunlar birtakım ‘ilâh’lara kulluk etmeleri sebebiyle kınanın-ca, kendilerini şeytanların azgınlığa sevk ettiğini, ‘ilâh’lara kulluğu süsle-yip püsleyip cazip gösterdiklerini söyleyerek özür beyan etmişlerdi. Sonra ‘ilâh’lardan yardım istediklerini, putların ise bunları yüz üstü bıraktığını, yardım edemeyip âciz kaldıklarını *şamata* ederek anlattı.¹ Sonra da aleyh-lerine kanıt olacak şekilde ‘onlara elçiler gönderip mazeretlerini ortadan kaldırdığı’ndan ibaret olan azarlamasını yaptı.

66. Kendilerine karşı bütün haberler körelecek [verdikleri hiçbir cevap ve sığındıkları hiçbir mazeret işe yaramayacak]; birbirlerine de bir şey soramayacaklardır.

[137] “Bütün haberler kendilerine körelmiş gibi oldu” yani onlara göre haberler bir *kör* gibiydi; hiçbir haber onlara ulaşmıyordu; -insanların müşkillerini birbirlerine sordukları gibi- birbirlerine bir şey soramıyorlardı; çünkü haberlerin kendilerine körelmesinde ve cevaptan âciz olmakta tama-mı eşitti. *فَعَمِيَتْ* fiili *fe-‘ummiyet* olarak da okunmuştur. *Nebe*’den maksat, kendilerine peygamber gönderilenlerin peygamberlere ne cevap verdikleri-ne dair *haber*dir.² -Tıpkı “Allah peygamberleri topladığı gün ‘Size ne cevap verildi?’ dediğinde, ‘Bizim bir bilgimiz yok; doğrusu, bütün gaypları hak-kıyla bilen yalnızca Sensin’ derler.” [Mâide 5/109] ifadesindeki gibi, o günün dehşet ve şiddeti yüzünden, böyle bir sorunun cevabında peygamberler bile yalpalıyor ve işi Allah’ın ilmine havale ediyorlarsa, ümmetlerinin dalâlette olanlarının o gün halleri nice olacak varın siz düşünün!

67. Dönüş yaparak iman edip salih amel işleyenler ise muhtemelen felâha erenlerden olacaklardır.

1 Türkçede “gürültü, patırtı” anlamında kullanılan *şamata* (*şemâte*) Arapçada, başkalarının / düşmanların başına gelenler sebebiyle sevinmek demektir. Burada; adeta, putların putperestleri yüzüstü bırakması sevi-nerek anlatılmış olmaktadır. / ed.

2 *Nebe*’in *haber*den farkı ilkinin, Kur’ân, Kıyamet gibi çok önemli konularla ilgili olmasıdır. Peygamberler de insanın kurtuluş ve saadetini sağlayacak son derece önemli haberler (*enbâ*) getirdiklerinden, *nebi* olarak nitelenirler. / ed.

٦٥- ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٣٥] {لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ} لوجه من وجوه الحيل يدفعون به العذاب. أو لو أنهم كانوا مهتدين مؤمنين، لما رأوه. أو تمنوا لو كانوا مهتدين. أو تحيروا عند رؤيته وسدروا فلا يهتدون طريقا.

[١٣٦] حكى أولا ما يوبخهم به من اتخاذهم له شركاء، ثم ما يقوله الشياطين أو أئمتهم عند توبيخهم، لأنهم إذا وبخوا بعبادة الآلهة اعتذروا بأن الشياطين هم الذي استغوهم وزينوا لهم عبادتها، ثم ما يشبه السماتة بهم من استغاثتهم آلهتهم وخذلانهم لهم وعجزهم عن نصرتهم، ثم ما ييكتون به من الاحتجاج عليهم بإرسال الرسل وإزاحة العلل.

٦٦- ﴿فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ﴾

[١٣٧] {فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ} فصارت الأنباء كالعمى عليهم جميعا لا تهتدي إليهم {فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ} لا يسأل بعضهم بعضا، كما يتساءل الناس في المشكلات؛ لأنهم يتساوون جميعا في عمى الأنباء عليهم والعجز عن الجواب. وقرئ «فعميت». والمراد بالنبا الخبر عما أجاب به المرسل إليه رسوله. وإذا كانت الأنبياء لهول ذلك اليوم يتتعتعون في الجواب عن مثل هذا السؤال، ويفوضون الأمر إلى علم الله- وذلك قوله تعالى: {يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} [المائدة: ١٠٩] - فما ظنك بالضلال من أمهم؟! ١٥

٦٧- ﴿فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾

[138] Şirkten “dönüş yaparak iman edip salih amel işleyen” [Müşrik] “İse” Allah indinde “felâha erenlerden olacaklardır.” عَسَى fiili büyüklerden sadır olduğunda kesinlik ifade eder.¹ [...muhtemelen ...olacaklardır” ifadesinde] dönüş yapanın ümit ve arzusu kastediliyor da olabilir; buna göre adeta
5 Allah Teâlâ, “Dönüş yapan kurtulmayı arzulasın!” buyurmuş olmaktadır.

68. Senin Rabbin dilediğini yaratıyor ve seçiyor; seçim hakkı onlara ait değil! Allah bunların koştuğu ortaklardan münezzehtir, yücedir.

[139] *et-Tıyara* kelimesi *tetayyur*dan geldiği gibi *el-hıyera* kelimesi de *tahayyur*dan gelmektedir. Kelime, masdar *-tahayyur-* mânasında kullanıldığı
10 gibi, *Muhammedun hıyeratu'llâhi min halkıhi* (Muhammed Allah'ın yaratıklarının en seçkinidir.) sözlerindeki gibi [ism-i mefûl] *mutehayyer* mânasında da kullanılır. مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ (Seçim hakkı onlara ait değil!) ifadesi, يَخْتَارُ fiilinin beyanıdır; çünkü “Allah *dilediğini* seçiyor.” anlamındadır; bu sebeple cümleye atıf harfî dâhil olmamıştır. Mâna şudur: Bütün işlerinde
15 tercih hakkı Allah'a aittir; işlerindeki hikmet yönlerini en iyi kendisi bilir. Yaratıklarından hiç kimsenin Allah'ın üstünde bir seçim yapma hakkı yoktur. Söylendiğine göre âyetin inmesine sebep, Velid b. Muğîre'nin “Bu Kur'an'ın, o iki şehirden (yani Mekke ve Tâif'ten) büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?” [Zuhruf 43/31] sözüdür. Demek istiyor ki Allah,
20 kendisine peygamber gönderilen kimselerin tercihine göre peygamber göndermez. Mânanın “Allah onlar için hayırlı olanı seçer.” şeklinde olduğu da söylenmiştir; yani Allah kullarının hayrına ve maslahatına olan şeyi seçer; kullarının maslahatlarını onlardan daha iyi bilir. Bu ifade, Arapların iki iş konusunda söyledikleri *leyse fi-himâ hıyeratun li-muhtârin* sözünden alınmış olup, tercih eden için bunların ikisinde de bir hayır ve tercih sebebi
25 yoktur, demektir.

[140] **Şayet** “Burada Mâ'yı mevsûle yapıyorsan, sılada *mevsûle* râci olacak zamir ve râbıt nerededir?” **dersen şöyle derim:** Sözün aslı مَا كَانَ الْخِيَرَةُ مَا كَانَ (Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.” [Lokman 31/17]) âyetinde *minhu* ifadesi hafzedildiği gibi burada da *fi-hi* râbıt zamiri hafzedilmiştir; çünkü zaten anlaşılmaktadır.

[141] “Allah onların ortak koşmasından”, Allah'a karşı böyle cür'etkâr, saygısız tavırlarından, Allah'ın seçmediğini Allah'a rağmen seçmelerinden “münezzehtir, yücedir!”

1 Nitekim Hasan-ı Basrî'ye göre Allah hakkında kullanılan عَسَى (muhtemelen) fiilleri, ihtimal ve beklenti değil, gereklilik / kesinlik ifade eder (عَسَى مِنَ اللَّهِ وَاجِبٌ) / ed.

[١٣٨] {فَأَمَّا مَنْ تَابَ} من المشركين من الشرك، وجمع بين الإيمان والعمل الصالح {فَعَسَى أَنْ يَفْلَحَ عِنْدَ اللَّهِ، وَعَسَى مِنْ الْكِرَامِ تَحْقِيقٌ. وَيَجُوزُ أَنْ يَرَادَ: تَرْجِي التَّائِبَ وَطَمَعَهُ، وَكَأَنَّهُ قَالَ: فَلْيُطْمَعِ أَنْ يَفْلَحَ.

٦٨- ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٣٩] الخيرة من التخير، كالطيرة من التطير؛ تستعمل بمعنى المصدر هو التخير، وبمعنى المتخير كقولهم: محمد خيرة الله من خلقه. {مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ} بيان لقوله {وَيَخْتَارُ}، لَأَنَّ معناه: ويختار ما يشاء، ولهذا لم يدخل العاطف. والمعنى: أَنَّ الخيرة لله تعالى في أفعاله، وهو أعلم بوجوه الحكمة فيها، ليس لأحد من خلقه أن يختار عليه. قيل: السبب فيه قول الوليد بن المغيرة: {لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقُرَيْيَيْنِ عَظِيمٍ} [الزخرف: ٣١]. يعني لا يبعث الله الرسل باختيار المرسل إليهم. وقيل: معناه ويختار الذي لهم فيه الخيرة، أي يختار للعباد ما هو خير لهم وأصلح، وهو أعلم بمصالحهم من أنفسهم، من قولهم في الأمرين: ليس فيهما خيرة لمختار.

١٥ [١٤٠] فَإِنْ قُلْتَ: فأين الراجع من الصلة إلى الموصول إذا جعلت ما موصولة؟ قلت: أصل الكلام: ما كان لهم فيه الخيرة، فحذف "فيه" كما حذف "منه" في قوله {إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [لقمان: ١٧]، لأنه مفهوم.

[١٤١] {سُبْحَانَ اللَّهِ}، أي الله بريء من إشراكهم وما يحملهم عليه من الجراءة على الله واختيارهم عليه ما لا يختار.

69. Bunların içlerinde gizlediklerini de açığa vurduklarını da senin Rabbin bilmektedir!

[142] “Bunların içlerinde gizlediklerini” Allah Resulüne düşmanlık ve çekememezliklerini “de açığa vurdukları” ayıplamaları ve ‘peygamberliğe ondan başkası seçilmeli değil miydi’ diye konuşmalarını “da senin Rabbin bilmektedir!”

70. Allah’tır O... O’ndan başka tanrı yoktur. Önünde de sonunda da hamd O’na aittir. Hüküm de sadece O’na aittir; mutlaka O’na döndürüleceksiniz.

[143] “Allah’tır O...” Bir tek Allah’tır O, ilâhlık yalnız O’na mahsustur; “O’ndan başka tanrı yoktur.” Bu ifade bir öncesini takrir ve beyan olup, *el-Kâ’betu el-kıbletu* (Kible yalnız Kâbe’dir, başka kible yoktur.) sözün gibidir. **Şayet** “Dünyada hamd bellidir, peki ahiretteki hamd nedir?” **dersen şöyle derim:** Cennet ehlinin “Allah’a hamdolsun ki gamı-kederi bizden giderdi!..” [Fâtır 35/34], “Bize ettiği vaadi gerçekleştiren ve bizi bu topraklara mirasçı kılan Allah’a hamdolsun!” [Zümer 39/74] ve “Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!”¹ [Zümer 39/75] şeklindeki sözleridir. Tabîî, orada hamdetmek külfet değil lezzet tarzındadır. Hadiste “Kendilerine tesbih ve takdis ilham olunur.” buyrulmaktadır [Müslim, “el-Cennetu ve sıfetü ni’amihâ”, 18].

[144] Kulları arasında “hüküm” vermek “de sadece O’na aittir.”

71. De ki: Ne dersiniz? Şayet Allah, Kıyamet gününe kadar geceyi üzerinizde daimi kılsa, sizin için bir ışık meydana getirecek Allah’tan başka bir tanrı var mı? Hâlâ kulak vermeyecek misiniz?

72. De ki: Ne dersiniz? Şayet Allah Kıyamet gününe kadar gündüzü üzerinizde daimî kılsa, sizin için dinleneceğiniz bir gece meydana getirecek Allah’tan başka bir tanrı var mı? Hâlâ görmeyecek misiniz?

73. Rahmeti sayesinde, dinlenmeniz için geceyi ve lutfettiği rızkı aramanız için gündüzü sizin için O var etmiştir... ki şükredesiniz.

[145] *أَرَأَيْتُمْ* kelimesi Hemze’nin hazfî ile *eraytum* şeklinde de okunmuştur; ancak bu kurallı bir hazif değildir. Mânası, buna kimin gücü yeter söyleyin, demektir. *سَرْمَدٌ* kesintisiz, devamlı demektir. Bir şeyin art arda gelmesi mânasında *serâ* kökünden alınmıştır.

1 Âyet, “Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!” denilmiştir.” şeklinde olmakla birlikte -ki metinde de bu şekildedir- ibarenin başındaki *kavlubum* ifadesine göre, “denilmiştir” kısmı ortada kalmaktadır. / ed.

٦٩- ﴿وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُغْلِنُونَ﴾

[١٤٢] {مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ} من عداوة رسول الله وحسده، {وَمَا يُغْلِنُونَ} من مطاعنهم فيه، وقولهم: هلا اختير عليه غيره في النبوة.

٧٠- ﴿وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ

تُرْجَعُونَ﴾

[١٤٣] {وَهُوَ اللَّهُ} وهو المستأثر بالإلهية المختص بها، و{لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} تقرير لذلك، كقولك: الكعبة القبلة، لا قبله إلا هي. فإن قلت: الحمد في الدنيا ظاهر فما الحمد في الآخرة؟ قلت: هو قولهم: {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ} [فاطر: ٣٤]، {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ} [الزمر: ٧٤]، {وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الزمر: ٥٧]. والتحميد هناك على وجه اللذة لا الكلفة. وفي الحديث: «يُلْهَمُونَ التَّسْبِيحَ والتَّحْمِيدَ». والتقدير: «يُلْهَمُونَ التَّسْبِيحَ والتَّحْمِيدَ».

[١٤٤] {وَلَهُ الْحُكْمُ} القضاء بين عباده.

٧١- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَضِيَاءٌ أَفَلَا تَسْمَعُونَ﴾

٧٢- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَلِيلٌ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾

٧٣- ﴿وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[١٤٥] {أَرَأَيْتُمْ} وقرئ «أريتم»، بحذف الهمزة، وليس بحذف قياسي. ومعناه: أخبروني من يقدر على هذا؟ والسرمد: الدائم المتصل، من السرد، وهو المتابعة.

Haram aylar hakkında Arapların, *selâsetun serdun ve vâhidun ferdun* (üçü bitişiktir, biri ayrı¹) sözleri de bu mânadadır. سَرْمَدْ kelimesinin Mim'i zait olup kelime, *fa'melun* veznindedir. دَلَامَصْ (berrak, parlak) kelimesinin دَلَامَصْ'dan gelişi de buna benzer.

- 5 [146] **Şayet** “بَلَّيْلٌ تَتَّصِفُونَ فِيهِ” (dinleneceğiniz bir gece) dendiği gibi بِنَهَارٍ (dinleneceğiniz bir gündüz) de denmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Güneşin ışığıyla ilgili faydalar çok fazladır; yalnız maişet için çalışmaktan ibaret değildir. Bu sebeple Allah Teâlâ güneşin ışığını zikretmiştir. Oysa karanlık böyle değildir. Bundan dolayı, ışıkla birlikte أَفَلَا تَسْمَعُونَ (Hâla kulak vermeyecek misiniz?) ifadesini getirmiştir; çünkü gündüz ışığının sağladığı menfaat ve faydaların beyan ve niteliklerine dair gözün idrak edemeyeceği şeyleri kulak idrak eder. Geceyle birlikte de أَفَلَا تُبْصِرُونَ (Hâla görmeyecek misiniz?) ifadesini getirmiştir; çünkü gecenin menfaatlerini, sağladığı huzur vd. halleri sen gördüğün gibi başkası da görmektedir.

- 15 [147] Allah, gece ile gündüzü “rahmeti sayesinde” üç maksat için eşleştirmiştir; bu ikisinden birinde -yani geceleyin- dinlenmeniz için, diğerinde -yani gündüzün- Allah'ın fazluckeremini aramanız için, bir de Allah'a şükredesiniz diye.

74. [Allah'ın] “Nerede o, Benim ortağım olduğunu iddia ettikleriniz?!” diye onlara sesleneceği gün...

- 20 [148] Âyette *leffüneşir* metodu izlenmiş; Allah'a ortak koşmaları sebebiyle tekrar tekrar kınanarak, 'Allah rızasını elde etme konusunda O'nu 'bir'lemekten daha etkili hiçbir şey olmadığı gibi, Allah'ın gazabına mâruz kalma konusunda da O'na ortak koşmaktan daha kötü bir şey olmadığı' belirtilmiştir. Allah'ım! Bizi tevhid ehline² dâhil kıldığın gibi tehdit ve azabından kurtulanlar zümresine de ilhâk eyle.

75. Her ümmetten bir şahit çıkartarak, “Getirin kanıtınızı!” deriz. İşte o zaman, gerçeğin Allah'a ait olduğunu ve uydurup durdukları şeylerin zihinlerinden kaybolup gittiğini anlarlar.

- 30 [149] “Her ümmetten bir şahit çıkartarak” -ki bu şahit onların peygamberleridir; zira peygamberler ümmetlerinin şahitleridir ve bulundukları hal üzere onlara şahitlik ederler- ümmete şirk üzere bulunmanız ve peygambere muhalefet etmeniz konusunda “Getirin kanıtınızı!” deriz. İşte o zaman, gerçeğin kendilerine ve şeytanlarına değil “Allah'a” ve Resulüne “ait olduğunu

1 Haram aylardan üçü, yani 11. sıradaki Zilka'de, 12. sıradaki Zilhicce ve 1. sıradaki Muharrem ayları art arda gelirken, 7. sıradaki Recep ayı sonraki bir zamana aittir. / ed.

2 Müfessir, burada tek kelime ile hem *muvaḥhid* bir Müslüman olduğunu hem de Ehl-i 'Adl ve't- *Tevhid*'e mensup olduğunu göstermektedir. / ed.

ومنه قولهم في الأشهر الحرم: ثلاثة سرد، وواحد فرد. والميم مزيدة، ووزنه فعلل. ونظيره ذَلَامِص، من الدَلَامِص.

[١٤٦] فَإِنْ قُلْتَ: هَلَا قِيلَ: بنهار تتصرفون فيه، كما قيل {بَلِيلٍ تَسْكُونُونَ فِيهِ؟} قلت: ذكر الضياء، وهو ضوء الشمس، لأن المنافع التي تتعلق به متكاثرة، ليس التصرف في المعاش وحده، والظلام ليس بتلك المنزلة. ومن ثمة قرن بالضياء {أَفَلَا تَسْمَعُونَ؟}، لأنَّ السمع يدرك ما لا يدركه البصر من ذكر منافعه ووصف فوائده؛ وقرن بالليل {أَفَلَا تُبْصِرُونَ؟}، لأنَّ غيرك يبصر من منفعة الظلام ما تبصره أنت من السكون ونحوه.

[١٤٧] {وَمِنْ رَحْمَتِهِ} زواج بين الليل والنهار لأغراض ثلاثة؛ لتسكنوا في أحدهما وهو الليل، ولتبتغوا من فضل الله في الآخر وهو النهار، ولإرادة شكركم.

٧٤- ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

[١٤٨] وقد سُلكت بهذه الآية طريقة اللف؛ في تكرير التوبيخ باتخاذ الشركاء إيذاناً بأن لا شيء أجلب لغضب الله من الإشراك به، كما لا شيء أدخل في مرضاته من توحيده. اللهم فكما أدخلتنا في أهل توحيدك، فأدخلنا في الناجين من وعيدك.

١٥- ٧٥- ﴿وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٤٩] {وَنَزَعْنَا} وأخرجنا {مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا} وهو نبيهم؛ لأن أنبياء الأمم شهداء عليهم، يشهدون بما كانوا عليه {فَقُلْنَا} للامة {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} فيما كنتم عليه من الشرك ومخالفة الرسول {فَعَلِمُوا} حينئذٍ {أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ} ولرسوله، لا لهم ولشياطينهم

ve uydurup durdukları” yalan ve bâtil “şeylerin” kaybolan şeyin yokluğu gibi “zihinlerinden kaybolup gittiğini anlarlar.”

76. Şüphesiz, Kârûn, Mûsâ'nın kavmindendi; ama onlara karşı azdı. Anahtarlarını güçlü bir topluluğun zar-zor taşıdığı hazineler vermiştik kendisine... Hani kavmi ona şöyle demişti: “Şımarma, çünkü Allah şımarıkları sevmez.”

[150] قَارُون kelimesi *Hârûn* gibi yabancı bir isimdir. Yabancı ve **ma'ri-fe** bir kelime olduğu için gayr-i munsariftir. Şayet *karane* kökünden *fâ'ül* vezninde Arapça bir isim olsaydı munsarif olurdu. Kârûn'un Mûsâ'nın kavminden oluşunun, ona iman etmesi anlamında olduğu söylenmiştir. Yine, İsrailî olup Mûsâ'nın amcaoğlu olduğu da söylenmiştir. Bu adam Kârûn b. Yesher b. Kâhes b. Lâvî b. Ya'kûb'dur. Mûsâ ise Mûsâ b. 'İmran b. Kâhes'tir. Mûsâ'nın Kârûn'un kardeşinin oğlu olduğu da söylenmiştir. Kârûn, parlak ve güzel yüzlü olduğu için kendisine aydın denirdi. İsrâiloğulları içinde Tevrat'ı en iyi *okuyan* kişiydi; fakat Sâmirî gibi o da münafık olmuş ve “Peygamberlik makamı Mûsâ'nın, mezbah ve kurban Hârûn'a ait, peki bana ne düşüyor?!” demiştir. Rivayete göre; Mûsâ, onları denizden karşıya geçirince Hârûn'a risalet ve hahamlık görevleri verildi. Kurban işlerini organize ediyor ve yönetiyordu. Bu kurban işleri aslında Mûsâ'nın sorumluluğunda idi; ancak Mûsâ bu işi kardeşi Hârûn'a devretmişti. Kârûn buna öfkelenip Mûsâ ve Hârûn'a haset etti ve Mûsâ'ya “Bütün yetki ve tasarruf sizin ikinizde, benim hiçbir şeyim yok. Böyle nereye kadar sabredeceğim!?” dedi. Mûsâ “Bu Allah'ın işidir.” deyince Kârûn, “Vallahi, bu konuda bir mu'cize getirmeden seni tasdik etmeyeceğim!” dedi. Mûsâ, İsrâiloğullarının kabile başkanlarına asâlarını getirmelerini emretti. Onları bir araya toplayıp kendisine vahyin indiği çadıra koydu. Burada geceleri asâlarını gözetliyorlardı. Sabahleyin bir de ne görsünler! Mûsâ'nın asâsı, üzerinde yeşil yaprak olduğu halde hareket etmiyor mu!.. Bu asâ badem ağacından yapılmıştı. Kârûn durumu görünce “Bu, yapmakta olduğun büyüden daha ilginç değildir.” dedi.

[151] فَبَغَىٰ عَلَيْهِمْ ifadesi zulmetmek anlamındaki *bağy* kökündendir. Söylendiğine göre, Firavun Kârûn'u İsrâiloğullarına kral olarak atamış; fakat Kârûn onlara zulmetmiş... Kelimenin kibirlenmek, böbürlenmek mânâsında olan *bağy*den geldiği de söylenir. Nitekim Kârûn, mal ve evlâdının çokluğuyla onlara karşı büyülenmekte idi; kibrinden dolayı elbisesini bir karış uzun tuttuğu da söylenmektedir.

{وَضَلَّ عَنْهُمْ} وغاب عنهم غيبة الشيء الضائع {مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} من الكذب والباطل.

٧٦- ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُتُوبِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوتُ بِالْعِصْبَةِ أُولِيَ الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾

٥ [١٥٠] قارون اسم أعجمي مثل هرون، ولم ينصرف للعجمة والتعريف، ولو كان فاعولاً من قرن لانصرف. وقيل: معنى كونه من قومه أنه آمن به. وقيل: كان إسرائيلياً ابن عم موسى. هو قارون بن يَصْهَر بن قَاهْث بن لاوي بن يعقوب. وموسى بن عمران بن قاهث. وقيل: كان موسى ابن أخيه، وكان يسمى المنور لحسن صورته، وكان أقرأ بني إسرائيل للتوراة، ولكنه نافق كما نافق السامري وقال: إذا كانت النبوة لموسى عليه السلام، والمذبح والقربان إلى هرون فمالي؟ وروي أنه لما جاوز بهم موسى البحر وصارت الرسالة والحبورة لهرون يقرب القربان ويكون رأساً فيهم، وكان القربان إلى موسى فجعله موسى إلى أخيه وجد قارون في نفسه وحسدهما، فقال لموسى: الأمر لكما ولست على شيء، إلى متى أصبر؟ قال موسى: هذا صنع الله، قال: والله، لا أصدق حتى تأتي بآية! فأمر رؤساء بني إسرائيل أن يجيء كل واحد بعصاه، فحزمها وألقاها في القبة التي كان الوحي ينزل عليه فيها، وكانوا يحرسون عصيهم بالليل، فأصبحوا وإذا بعصا هرون تهتز ولها ورق أخضر، وكانت من شجر اللوز، فقال قارون: ما هو بأعجب مما تصنع من السحر!

[١٥١] {فَبَغَى عَلَيْهِمْ} من البغي وهو الظلم. قيل: ملكه فرعون على بني إسرائيل فظلمهم. وقيل: من البغي وهو الكبر والبذخ؛ تبذخ عليهم بكثرة ماله وولده. وقيل: زاد عليهم في الثياب شبراً.

[152] الْمَفَاتِيحُ kelimesi, -kesre ile- *miftah*ın çoğulu olup anahtar demektir. Hazine-ler anlamında olduğu da söylenmiştir. Müfredinin kuralı fethalı *meftah* şeklinde gelmesidir. Kişiye yük ağır gelip onun belini büktüğü zaman *nâe bi-hi'l-himlu* denir. الغُضْبَةُ kalabalık topluluk demektir; العِصَابَةُ de onun gibidir. اِعْصَوْ صُبُورًا toplandılar anlamındadır.

[153] Hazineslerinin anahtarlarını altmış katırın taşıdığı söylenir. Her hazinenin bir anahtarı vardır. Anahtar da deriden ve parmak büyüklüğündedir. Ebu Rezîn¹, “Bir anahtar Kûfe’ye yeter.” demiştir. Burada “hazine-ler”, “anahtarlar”, “zar zor taşıma”, “güçlü-kuvvetli” ve “topluluk” kelimele-
rinin zikriyle mübalağa yapılmıştır.

[154] Büzeyl b. Meysere Yâ ile *le-yenûu* şeklinde okumuştur. Bunun açıklaması, *mefâtih*in (“anahtarlar”ın) *hazâin* (hazineseler) diye tefsir edilmesi ve -bitişik ve birlikte olduklarından dolayı- ona muzâfun ileyhın hükmünün verilmesidir ki muzâf, muzâfun ileyh olan müzekker zamirden müzekkerlik kazanmaktadır. Bu, senin *zehebet ehlu'l-yemâme* (Yemameliler gitti.) sözün gibidir; burada da muzâf muzâfun ileyhten müenneslik kazanmıştır. ذِ kelimesinin mahalli تَوَّء fiili ile mansûbdur.

[155] لَا تَفْرَحْ ifadesi, “Tâ ki kaybettiklerinize üzülmeyesiniz ve size verdikleriyle şımarımayasınız... Övünen, kurumlanan hiç kimseyi Allah sevmez.” [Hadid 57/23] âyetindeki gibidir. Şairin şu sözü de bu mânadadır:

Zaman beni sevindirdiğinde şımaran biri değilimdir!

Bunun izahı şudur: Dünya ile ancak dünya hayatına rıza gösterip onunla tatmin olanlar sevinip şımarır. Kalbi ahirete yönelik olup sahip olduğu şeylerden çok yakın bir gelecekte ayrılacağını bilen kimseye gelince, onun içinden sevinip şımararak geçmez. Şu sözü söyleyen ne güzel söylemiştir!

Bana göre en büyük tasa kaynağı, o mutluluktur ki;
sahibi ondan ayrılacağını kesin olarak bilmektedir

77. “Tamam dünyadaki nasibini unutma; ama Allah’ın sana verdiği şeylerde Âhiret yurdunun da peşine düş; Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de [ihtiyaç sahiplerine] ihsanda bulun. Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma; çünkü bozucuları Allah sevmez.”

¹ Ukayl kabilesinden Lakîb b. Âmir adlı sahibi. / çev.

[١٥٢] المفاتيح جمع مفتاح بالكسر، وهو ما يفتح به. وقيل هي الخزائن، وقياس واحدها: مفتاح بالفتح. ويقال: ناء به الحمل، إذا أثقله حتى أماله. والعصبة: الجماعة الكثيرة. والعصابة: مثلها. واعصوبوا: اجتمعوا.

[١٥٣] وقيل: كانت تحمل مفاتيح خزائنه ستون بغلاً، لكل خزانة مفتاح، ولا يزيد المفتاح على أصبع. وكانت من جلود. قال أبو رزين يكفي الكوفة مفتاح. وقد بولغ في ذكر ذلك بلفظ الكنوز، والمفاتيح، والنوء، والعصبة، وأولى القوة.

[١٥٤] وقرأ بديل بن ميسرة: «لِينُوءٌ»، بالياء. ووجهه أن يفسر المفاتيح بالخزائن، ويعطيها حكم ما أضيفت إليه للملابسة والاتصال، كقولك ذهبت أهل اليمامة. ومحل إذ منصوب بـ {تَنُوءٌ}.

[١٥٥] {لَا تَفْرَحْ} كقوله {وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَيْكُمُ} [الحديد: ٢٣]، وقول القائل:

وَلَسْتُ بِمِفْرَاحٍ إِذَا الدَّهْرُ سَرَّنِي ❁

وذلك أنه لا يفرح بالدنيا إلا من رضي بها واطمأن. وأما من قلبه إلى الآخرة ويعلم أنه مفارق ما فيه عن قريب، لم تحدّثه نفسه بالفرح. وما أحسن ما قال القائل:

أَشَدُّ الْغَمِّ عِنْدِي فِي سُرُورٍ ❁ تَيَقَّنَ عَنْهُ صَاحِبُهُ انْتِقَالًا

٧٧- ﴿وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾

[156] “Tamam” sana yetecek ve seni ıslah edecek olan “dünyadaki nasibini unutma ama Allah’ın sana verdiği” zenginlik ve servet gibi “şeylerde” vacip ve mendup sınıfından hayır işleri yaparak ve bunu ahiret azığı edinenek “Âhiret yurdunun da peşine düş; Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de” Allah’ın kulları olan “[ihtiyaç sahiplerine] ihsanda bulun.” Ya da Allah sana iyilik ettiği gibi sen de Allah’a şükür ve itaatle iyilik et. “Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma; çünkü bozucuları Allah sevmez.” Kârûn’un içinde bulunduğu zulüm ve azgınlık, yeryüzünde fesat çıkarmasıdır. Bu sözün Mûsâ’ya (a.s.) ait olduğu da söylenmiştir. وَابْتَغِ (peşine düş, ara) kelimesi *ve’ttebi’* (uy, tâbi ol) şeklinde de okunmuştur.

78. [Peki bu çağrıya ne cevap verdi?] “Bu (zenginlik) bana tamamen bendeki bir bilgidен ötürü verildi!..” dedi.. Bilmiyor muydu ki Allah, daha önce kendisinden daha güçlü ve daha zengin nice nesilleri yok etmiştir?! Ki o zaman [zaten bilindiği için] mücrimlere günahları sorulmazdı...

[157] “Bu [zenginlik] bana tamamen bendeki” diğer insanlardan üstün olduğum “bir bilgidен ötürü” lâıyk olduğum, bana verilmesi *gerekli* bir hak olarak “verildi!..”æ dedi. Zira [i] Kârûn İsrâiloğulları içerisinde Tevrat’ı en iyi bilen kişiydi. [ii] Bu ilmin Kimya olduğu da söylenmiştir. Sa’îd b. Müseyyeb’den [v. 94/713] rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s.), Kimya ilmini biliyordu. Bu ilmin üçte birini Yûşa‘ b. Nûn’a, üçte birini Kâlep b. Yüfennâ’ya, üçte birini de Kârûn’a öğretmişti. Kârûn hile ile onların ilmini de kendi ilmine kattı; artık kaly ve bakırı işleyerek altın ürettiyordu. Söylendiğine göre Allah, Kimya ilmini Mûsâ’ya öğretmiş; Mûsâ kızkardeşine, kızkardeşi de Kârûn’a öğretmişti. [iii] Bu ilmin, çeşitli ticaret yollarını, sanat ve zanaat bilgilerini ve mal-mülk ve servet edinme ve diğer kazanç yollarını görmesi ve bilmesi olduğu da söylenmiştir.

[158] عِنْدِي ifadesinin, “Benim zannıma göre böyledir.” anlamında olduğu söylenmiştir. Bu, senin *el-emru ‘indî kezâ* (Bana göre bu iş böyledir.) demen gibidir. Adeta, “Bu bana kendi bilgidен dolayı verilmiştir.” demektedir. -Tıpkı “Sonra, katımızdan ona bir nimet bahsettiğimizde; ‘Bu bana tamamen kendi bilgidен dolayı verilmiştir’ der.” [Zümer 39/49] âyetindeki gibi.- عِنْدِي ifadesini daha sonra eklemiştir; yani bu, benim zan ve görüşüme göre böyledir.

[159] [Bilmiyor muydu ki...] Bu ifade, [i] önceki nesillerden kendisinden daha güçlü, daha zengin nicelerini Allah’ın helâk ettiğini bildiğinin ispatı olabilir; çünkü Kârûn, bunu Tevrat’tan okumuş, Mûsâ da bunu ona haber vermiştir. Ayrıca kendisi de bunu tarihçilerden işitmiştir.

[١٥٦] {وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ} من الغنى والثروة {الدَّارَ الْآخِرَةَ} بأن تفعل فيه أفعال الخير من أصناف الواجب والمندوب إليه، وتجعله زادك إلى الآخرة {وَلَا تَسْ نَصِيبَكَ}، وهو أن تأخذ منه ما يكفيك ويصلحك، {وَأَحْسِنْ} إلى عباد الله {كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ}؛ أو أحسن بشرك وطاعتك لله كما أحسن إليك. والفساد في الأرض: ما كان عليه من الظلم والبغي. وقيل: إن القائل موسى عليه السلام. وقرئ «واتبع».

٧٨- ﴿قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَم أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَأَكْثَرُ جَمْعًا وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ﴾

[١٥٧] {عَلَىٰ عِلْمٍ} أي على استحقاق واستيجاب، لما في من العلم الذي فضّلت به الناس. وذلك أنه كان أعلم بني إسرائيل بالتوراة. وقيل: هو علم الكيمياء. عن سعيد بن المسيب: كان موسى عليه السلام يعلم علم الكيمياء، فأفاد يوشع بن نون ثلثه، وكالب بن يوفنا ثلثه، وقارون ثلثه، فخدعهما قارون حتى أضاف علمهما إلى علمه فكان يأخذ الرصاص والنحاس فيجعلهما ذهباً. وقيل: علم الله موسى علم الكيمياء، فعلمه موسى أخته، فعلمته أخته قارون. وقيل: هو بصره بأنواع التجارة والدهقنة وسائر المكاسب.

[١٥٨] وقيل: {عِنْدِي} معناه: في ظني، كما تقول: الأمر عندي كذا، كأنه قال: إنما أُوتيته على علم - كقوله تعالى {ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ} [الزمر: ٤٩] - ثم زاد {عِنْدِي} أي هو في ظني ورأيي هكذا.

[١٥٩] يجوز أن يكون إثباتاً لعلمه بأن الله قد أهلك من القرون قبله من هو أقوى منه وأغنى، لأنه قد قرأه في التوراة، وأخبر به موسى، وسمعه من حفاظ التواريخ والأيام.

Sanki şöyle denmektedir: Bu kadar bilgisine rağmen bunu bilmiyor muydu ki malının çokluğuna ve gücüne - kuvvetine aldanmasın. [ii] Bu ifade, bu konuda ilminin olmadığını ispat etmiş de olabilir; çünkü o “Bendeki bir bilgiden ötürü verildi!..” diyerek, bilgisiyle kibirlenip büyüklük taslayınca ona şöyle denilmiştir: O iddia ettiği ilme sahip olup bu sayede kendisini her nimete müstahak görüyor da kendisini helâk olanların helâk oldukları noktalardan koruyacak bu faydalı ilmi bilmiyor!

[160] أَكْثَرَ جَمْعًا yani daha çok mal biriktirmiş... Ya da cemaat ve sayıca daha fazla...

[161] **Şayet** “وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ” (Ki o zaman mücrimlere günahları sorulmazdı.) ifadesinin, öncesi ile bağlantısı nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ Kârûn’a önceki nesillerden kendisinden daha güçlü ve daha zengin nicelerinin helâk olduğunu hatırlatıp tehdit olarak şöyle buyurmuştur: Allah mücrimlerin günahlarından haberdardır! Onları sorup irdelemeye muhtaç değildir. Allah onları cezalandırmaya kâdirdir. Bu ifade, “Yaptıklarınızdan Allah haberdardır.” [Âl-i ‘İmrân 3/153], “Yaptıklarınızı Allah biliyor!” [Bakara 2/283], “Yaptıklarınızı bilmekteyim!” [Mu’minûn 23/51] vb. âyetler gibidir.

79. Bir gün, bütün debdebesiyle kavminin karşısına çıkmıştı. Dünya hayatını arzulayanlar, “Keşke şu Kârûn’a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı. Gerçekten, muazzam bir varlık sahibiymiş!” dediler.

[162] Hasan-ı Basrî, “Kırmızılı sarılı ziynetler içerisinde çıktı.” demiştir. Üzerinde erguvan bulunan altın eğerli simsiyah bir katır üzerinde, kendisi gibi ihtişamlı dört bin üniformalı adamıyla çıktığı da söylenmiştir. Yine, sağında kendileri ve atları kırmızı ipekli üç yüz hizmetçi, solunda üzerlerinde ipek ve ziynetler olan üç yüz beyaz cariye ile çıktığı da söylenmiştir. Kızıla çalan giysiler giymiş doksan bin kişi ile çıktığı da söylenmiştir ki o gün, kızıla çalan bir kıyafetin görüldüğü ilk gün imiş.

[163] Böyle bir varlığa sahip olmayı temenni edenler Müslüman bir topluluk idi ve bunu beşerin âdeti olduğu üzere, zenginlik ve ihtiyaçsızlığa olan rağbetlerinden dolayı temenni etmişlerdi. Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre bunu, Allah’a yaklaşmak ve hayır yolunda infak etmek üzere arzu etmişler imiş. Bunu temenni edenlerin kâfir bir topluluk olduğu da söylenmiştir.

كأنه قيل: {أَوْ لَمْ يَعْلَمْ} في جملة ما عنده من العلم هذا، حتى لا يغتر بكثرة ماله وقوته. ويجوز أن يكون نفيًا لعلمه بذلك؛ لأنه لما قال: {أَوْتِيَتْهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي}، فتنفج بالعلم وتعظم به، قيل: أعنده مثل ذلك العلم الذي ادعاه ورأى نفسه به مستوجة لكل نعمة، ولم يعلم هذا العلم النافع حتى يقي به نفسه مصارع الهالكين؟!

٥ [١٦٠] {وَأَكْثَرَ جَمْعًا} للمال، أو أكثر جماعة وعدداً.

[١٦١] فَإِنْ قُلْتَ: ما وجه اتصال قوله {وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ} بما قبله؟ قلت: لما ذكر قارون من أهلك من قبله من القرون الذي كانوا أقوى منه وأغنى، قال على سبيل التهديد له: والله مطلع على ذنوب المجرمين، لا يحتاج إلى سؤالهم عنها واستعلامهم. وهو قادر على أن يعاقبهم عليها، كقوله تعالى: {وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} {آل عمران: ١٥٣} وغيرها، {وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} [البقرة: ٢٨٣]، {إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} [المؤمنون: ٥١] وما أشبه ذلك.

٧٩- ﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾

[١٦٢] {فِي زِينَتِهِ} قال الحسن: في الحمرة والصفرة. وقيل: خرج على بغلة شهباء عليها الأرجوان وعليها سرج من ذهب، ومعه أربعة آلاف على زيه. وقيل: عليهم وعلى خيولهم الديباج الأحمر، وعن يمينه ثلثمائة غلام، وعن يساره ثلثمائة جارية، بيض عليهنّ الحلي والديباج. وقيل: في تسعين ألفاً عليهم المعصفرات، وهو أول يوم رؤي فيه المعصفر.

[١٦٣] كان المتمنون قوماً مسلمين، وإنما تمنوه على سبيل الرغبة في اليسار والاستغناء كما هو عادة البشر. وعن قتادة: تمنوه ليتقربوا به إلى الله وينفقوه في سبل الخير. وقيل: كانوا قوماً كفاراً.

٥

١٠

١٥

٢٠

[164] *Gıpta* eden, arkadaşının sahip olduğu nimetin benzerini -onun elinden çıkmaksızın- temenni eden kişidir. *Hased* eden ise arkadaşının sahip olduğu nimetin elinden çıkarak kendisine verilmesini isteyendir. “Keşke şu Kârûn’a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı!” ifadesi gıpta kabilinden; 5 “Allah’ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri *temenni* etmeyin!” [Nisâ 4/32] ifadesi[ndeki *temenni*] ise haset cinsindendir. Peygamber’e (s.a.), “Gıptanın zararı var mıdır?” diye sorulunca, “Hayır; ancak değnekle dikenli ağaca vurmak kadar bir zararı olur.” buyurmuşlardır.

[165] حَظٌّ kelimesi جَدَّ ile aynıdır ki bu da baht ve devlet demektir. 10 Kârûn’u çok nasipli, talihli biri olarak nitelediler. *Fulânun zû-hazzin*, *hazî-zun* ve *mahzûzun* denilir ki “Falanca nasipli biridir.” demektir. Zaten dünya haz, baht ve devlettir.

80. Kendilerine bilgi verilmiş olanlar ise dediler ki: “Yazıklar olsun size!.. İman edip salih amel işleyenler için Allah’ın vereceği karşılık 15 daha hayırlıdır. Buna da ancak sabredenler kavuşturulur.”

81. Nihayet, onu ve sarayını öyle bir yerin dibine geçirdik ki!.. O sırada Allah karşısında kendisine yardım edecek bir cemaati olmadığı gibi, kendi gücüyle kurtulabilecek gibi de değildi.

[166] وَيْلَكَ (Yazıklar olsun!) ifadesinin aslı kişinin helâkı için edilen bed- 20 duadır. Sonra, rıza ve memnuniyetin olmadığı şeyleri terk etme, bunları engelleyip yasaklama anlamında kullanılır olmuştur. Tıpkı *lâ eba lek* ifade- sindeki gibi ki bu ifadenin aslı da işe teşvik konusunda kişiyi ayıplayarak ona beddua etmektir.¹

[167] وَلَا يَلْقَاهَا ifadesindeki zamir, âlimlerin anlattıkları şeye veya karşılığa 25 -ki uhrevî sevap ya da cennettir- yahut âlimlerin sîret ve *tarikat*larına yani iman ve salih amele râcidir; “buna da ancak” taatler[deki meşakkat]e, şehevî arzulara ve Allah’ın kendisine az-çok taksim ettiklerine “sabredenler [kavuşturulur].”

[168] Kârûn her zaman Allah Resûlü Mûsâ’ya eziyet ederdi. Mûsâ ise akrabalık bağından dolayı ona müsamaha ederdi. Zekât âyeti nâzil olun- 30 ca, bin dirhemde bir dirhem, bin dinarda bir dinar zekât vermek üzere anlaşılar. Kârûn zekât hesabını yaptı. Tabîî, toplamda belli bir yekûn tutunca Kârûn bunu çok buldu, cimrilik etti. İsrâiloğullarını topladı

1 Yani, muhataba “babasızlık” isnat etmek değildir. / ed.

[١٦٤] الغابط: هو الذي يتمنى مثل نعمة صاحبه من غير أن تزول عنه. والحاسد: هو الذي يتمنى أن تكون نعمة صاحبه له دونه؛ فمن الغبطة قوله تعالى {يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ}، ومن الحسد قوله: {وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ} [النساء: ٣٢]. وقيل لرسول الله ﷺ: هل يضر الغبط؟ فقال: «لا، إلا كما يضر العضاء الخبط».

[١٦٥] والحظ: الجدّ، وهو البخت والدولة. وصفوه بأنه رجل مجدود مبخوت، يقال: فلان ذو حظ، وحظيظ، ومحظوظ؛ وما الدنيا إلا أحاطٍ وجدودٌ.

٨٠- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلَكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلْقِيهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ﴾

٨١- ﴿فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ﴾

[١٦٦] ويلك: أصله الدعاء بالهلاك، ثم استعمل في الزجر والردع والبعث على ترك ما لا يرتضى، كما استعمل "لا أبا لك!" وأصله الدعاء على الرجل بالإقراف في الحث على الفعل.

[١٦٧] والراجع في {وَلَا يُلْقِيهَا} للكلمة التي تكلم بها العلماء، أو للثواب، لأنه في معنى المثوبة أو الجنة، أو للسيرة والطريقة، وهي الإيمان والعمل الصالح. {الصَّابِرُونَ} على الطاعات وعن الشهوات وعلى ما قسم الله من القليل عن الكثير.

[١٦٨] كان قارون يؤذي نبي الله موسى عليه السلام كل وقت، وهو يداريه للقرابة التي بينهما، حتى نزلت الزكاة فصالحه عن كل ألف دينار على دينار، وعن كل ألف درهم على درهم؛ فحسبه فاستكثره فشحت به نفسه، فجمع بني إسرائيل

ve onlara, “Mûsâ sizin her şeyinize kastetmekte! Şimdide mallarınızı almak istiyor!” dedi. Onlar da “Sen bizim büyüğümüzsün, efendimizsin; istediğini emret.” dediler. Kârûn “Falanca fahişeye rüşvet verelim; Mûsâ’ya kendisiyle zina yaptığı iftirası atsin, İsrâiloğulları da onu terketsinler!” dedi ve kadına bin altın tahsis etti. -Bu rüşvetin altın bir tas olduğu ya da içi altın dolu bir altın tas olduğu yahut da Kârûn’un, kadını kendi malı üzerinde yetkili kılıp ne isterse alabileceğini söylediği de rivayet edilmiştir.- Bayram günü Mûsâ halka hitaben, “Ey İsrâiloğulları! Hırsızlık yapanın elini keseriz. İftira edene had cezası vururuz. Muhsan olmayan (bekâr) biri zina ederse ona da had vururuz. Muhsan biri zina ederse onu recm ederiz!” dedi. Bu sefer Kârûn, “Bu zina eden sen olsan da mı?” dedi. Mûsâ “Evet, ben de olsam muhsan olarak zina edenin cezası recm edilmektir!” dedi. Kârûn, “İsrâiloğulları senin falan kadınla zina ettiğini iddia ediyorlar.” dedi ve kadın huzura getirildi. Mûsâ kadına Denizi yaran, Tevrat’ı indiren Allah adına yemin verdirerek doğru söylemesini emretti. Allah kadına son anda doğru konuşmayı ilham etti ve kadın, “Bunlar yalan söylüyorlar. Bilakis Kârûn sana iftira etmem için bana rüşvet verdi!” dedi. Mûsâ ağlayarak secdeye kapandı ve “Ya Rabbi! Şayet ben senin peygamberin isem benim için Kârûn’a gazab et!” dedi. Allah Teâlâ da Mûsâ’ya “Ne istersen, yere emret; sana itaat edecek.” diye vahyetti. Mûsâ “Ey İsrâiloğulları! Allah beni Firavun’a gönderdiği gibi Kârûn’a da gönderdi. Kim Kârûn’dan yanaysa yerinde dursun. Kim de benimle beraberse ondan ayrılısın!” dedi. İki kişi dışında herkes Kârûn’un yanından ayrıldı. Sonra Mûsâ, “Ey yer bunları yut!” dedi. Yer onları dizlerine kadar yutuverdi. Sonra yine “Yut şunları!” dedi. Yer onları bellerine kadar yuttu. Sonra tekrar “Yut şunları!” dedi. Yer onları boyunlarına kadar yuttu. Kârûn ve yandaşları Mûsâ’ya yalvarıyor, Allah ve akrabalık hukuku adına ona yemin veriyorlardı. Mûsâ çok öfkelenmişti için onlara hiç iltifat etmiyordu. Sonra Mûsâ “Yut bunları!” dedi. Sonuçta yer onları tamamen yuttu ve üzerlerini kapattı. Allah Teâlâ, Mûsâ’ya “Ne kadar sertsin! Kaç kere senden yardım istediler, onlara hiç merhamet etmedin. İzzet ve celâlim hakkı için, şayet bana bir kere dua etselerdi elbette beni kendilerine yakın ve icabet edici bulurlardı.” buyurdu. Bu sefer İsrâiloğulları “Mûsâ, Kârûn’un saray ve hazinelerine el koymak için ona beddua etti.” demeye başladılar. Mûsâ da Allah’a dua etti ve sonunda Allah, Kârûn’un sarayını ve malını da yere batırdı.

[169] “O sırada Allah karşısında kendisine yardım edecek bir cemaati olmadığı gibi, kendi gücüyle” Allah’ın azabından “kurtulabilecek” ya da Mûsâ (a.s.)’dan intikam alabilecek “gibi de değildi.” *Nasarahû min ‘aduvvihil fe’ntesara* (O, düşmanına karşı ona yardım etti; o da zafere ulaştı.) denilir ki düşmanın on bir şey etmesini engelledi, o da ondan korunmuş oldu, anlamındadır.

وقال: إِنَّ موسى أرادكم على كل شيء، وهو يريد أن يأخذ أموالكم! فقالوا: أنت كبيرنا وسيدنا، فمر بما شئت. قال: نبرطل فلانة البغي حتى ترميه بنفسها فيرفضه بنو إسرائيل، فجعل لها ألف دينار. وقيل: طسًا من ذهب. وقيل: طسًا من ذهب مملوءة ذهبًا. وقيل: حكمها فلما كان يوم عيد قام موسى فقال: يا بني إسرائيل، من سرق قطعناه، ومن افترى جلدناه، ومن زنى وهو غير محصن جلدناه، وإن أحصن رجمناه! فقال قارون: وإن كنت أنت؟ قال: وإن كنت أنا. قال: فإن بني إسرائيل يزعمون أنك فجرت بفلانة. فأحضرت، فناشدها موسى بالذي فلق البحر، وأنزل التوراة أن تصدق، فتداركها الله فقالت: كذبوا، بل جعل لي قارون جعلًا على أن أؤذيك لنفسى، فخر موسى ساجدًا يبكي وقال: يا رب، إن كنت رسولك فاغضب لي. فأوحى إليه: أن مر الأرض بما شئت، فإنها مطيعة لك. فقال: يا بني إسرائيل، إِنَّ الله بعثني إلى قارون كما بعثني إلى فرعون، فمن كان معه فليلزم مكانه، ومن كان معي فليعتزل. فاعتزلوا جميعًا غير رجلين. ثم قال: يا أرض خذيهم، فأخذتهم إلى الركب، ثم قال: خذيهم، فأخذتهم إلى الأوساط، ثم قال: خذيهم، فأخذتهم إلى الأعناق. وقارون وأصحابه يتضرعون إلى موسى عليه السلام ويناشدونه بالله والرحم، وموسى لا يلتفت إليهم لشدة غضبه، ثم قال: خذيهم، فانطبقت عليهم. وأوحى الله إلى موسى: ما أفضك! استغاثوا بك مرارًا فلم ترحمهم، أما وعزتي لو إياي دعوا مرة واحدة لوجدوني قريبًا مجيبًا. فأصبحت بنو إسرائيل يتناجون بينهم: إنما دعا موسى على قارون ليستبد بداره وكنوزه، فدعا الله حتى خسف بداره وأمواله.

[١٦٩] {مَنْ الْمُتَّصِرِينَ} من المنتقمين من موسى عليه السلام، أو من الممتنعين

من عذاب الله. يقال: نصره من عدوه فانتصر، أي منعه منه فامتنع.

82. Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler, “Vay bel.. Demek ki Allah dilediği kullarının rızkını genişletmekteymiş, daraltmaktaymış! Allah bize lûtfetmemiş olsaydı, bizi de yerin dibine geçirecekti... Vay bel.. Demek ki inkârcı nankörler asla felâh bulamıyormuş!” demeye başladılar.

- 5 [170] “Daha dün...” Bazen الْأَمْسِ ifadesi zikredilir; ancak bundan içinde bulunduğun günden bir önceki gün -yani dün- murat edilmez; isti‘âre yoluyla yakın bir zaman dilimi kastedilir. “... onun yerinde” dünyadaki mevki ve konumunda “olmayı isteyenler; ‘Vay bel.. Demek ki Allah, dilediği kullarının rızkını genişletmekte ve daraltmaktaymış!’...” Keennesiz olarak *vey* lâfzı, kişinin hatasını fark edip pişmanlık duyduğunu anlatan bir kelimedir. Mâna şudur: Millet gerek bu temennilerinde gerekse “Keşke şu Kârûn’a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı!” sözlerinde hata ettiklerini anlayıp pişman oldular ve daha sonra, “Vay bel.. Demek ki inkârcı nankörler asla felâh bulamıyormuş!” dediler; yani Kârûn’un bu hali, ne kadar da kâfirlerin felâh bulamamaları haline benziyor! Bu, Halil [v. 175/791] ve Sîbeveyhi’nin görüşüdür. Şair şöyle demiştir:

Vay bel.. Meğer varlıklı kimseler sevilmiyormuş!..
Yoksullar fakr u zaruret içinde yaşıyormuş!..

- 20 Ferrâ’nın [v. 227/822] aktardığına göre bedevî bir kadın, eşine “Oğlun nerede?” diye sormuş. Adam “وَيْ كَأَنَّهُ وَرَاءَ الْبَيْتِ” (Hâ, galiba evin arkasında.) demiş. Kûfelilere göre *veyke* kelimesi *veyleke* anlamında olup, “Kâfirlerin asla felâh bulamadığını bilmiyor musun!” demektir. Kâf’ın *vey* kelimesine katılmış hitap Kâf’ı olması da mümkündür. Şair şöyle demiştir:

Haydi Antere! Atıl!..

- 25 Bu durumda لِيْ-ennehû ifadesi *li-ennehû* mânasında olmaktadır. وَيْلَكَ'deki Lâm bu sözün kimin için söylendiğini beyan eder; zira وَيْ (vay be, vah) denilince, “Kime?” diye sorulmakta; muhatap da “Sana dedi.” demektedir. Ya da bu ifade “Kâfirler felâh bulamaz, bu böyledir; işte Kârûn yere batırılmış!..” demektir. [Kisâi gibi] bazıları وَيْ üzerinde vakfedip كَأَنَّهُ'dan başlarken, [Ebû ‘Amr gibi,] وَيْ üzerinde vakfedenler de vardır. A’muş [v. 148/765] *levlâ mennu’llâhi ‘aleyâ* (Allah’ın üzerimizdeki lûtfu olmasaydı) şeklinde okumuştur. [*Le-husif* *bi-nâ* (kesin yerin dibine batırıldık!) ifadesi]¹ لَخَسَفَ بِنَا şeklinde malum olarak da okunmuştur ki zamir, Allâh’a râcidir. İfade, *le’nhasefe bi-nâ* (kesin yerin dibine batırıldık!) şeklinde de okunmuştur ki *unkuti’a bi-hî* demen gibidir.²
- 35 Yine *le-tuhsefu bi-nâ* (yer, bizimle birlikte çökerdi!) şeklinde de okunmuştur.

1 Hafs ve Ya’kûb dışındaki bütün kurrânın kıraati budur; müfessirin bu kıraati tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed.

2 Yani harf-i cerli kelimenin nâib-i fâ’il olması bakımından. / ed.

٨٢- ﴿وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَآئُ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بَنَّا وَيَكَآئُهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾

[١٧٠] قد يذكر الأمس ولا يراد به اليوم الذي قبل يومك، ولكن الوقت المستقرب على طريق الاستعارة. {مَكَانُهُ} منزلته من الدنيا. وي مفصولة عن كأن، وهي كلمة تنبيه على الخطأ وتندم. ومعناه: أن القوم قد تنبهوا على خطئهم في تمنيههم وقولهم {يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ} وتندموا، ثم قالوا: {وَيَكَآئُهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ} أي ما أشبه الحال بأن الكافرين لا ينالون الفلاح، وهو مذهب الخليل وسيبويه. قال:

١٠ وَيَكَآئُ مَنْ يَكُنْ لَهُ نَشَبٌ يُحَرِّمُ بَبٌ وَمَنْ يَفْتَقِرَ يَعْشَ عَيْشَ ضَرٍّ

وحكى الفراء أن أعرابية قالت لزوجها: أين ابنك؟ فقال: وي كأنه وراء البيت. وعند الكوفيين أن ويك بمعنى ويلك، وأن المعنى: ألم تعلم أنه لا يفلح الكافرون. ويجوز أن تكون الكاف كاف الخطاب مضمومة إلى وي، كقوله:

... وَيَكْ عَنَّتْ أَقْدِمُ ❁

١٥ و{أَنَّهُ} بمعنى لأنه، واللام لبيان المقول لأجله هذا القول، أو لأنه لا يفلح الكافرون كان ذلك، وهو الخسف بقارون. ومن الناس من يقف على {وَيَ} ويبتدئ {كَآئُهُ}. ومنهم من يقف على {وَيَكْ}. وقرأ الأعمش «لولا من الله علينا». وقرئ {لَخَسَفَ بَنَّا}، وفيه ضمير الله، و«لَا تُخَسَفُ بَنَّا»، كقولك: انقطع به، و«لَتُخَسَفُ بَنَّا».

83. Biz o Âhiret yurdunu, yeryüzünde zorbalaşma ve bozuculuk arzusu bulunmayan kimselere veririz. Âkıbet muttakîlerindir.

[171] بَلَّكَ (o) ifadesi ahireti ve onun şan ve itibarını yüceltmektedir. İşte o ahiret; bahsini işittiğin, vasıf ve niteliği sana ulaşmış olan şeydir. Allah Teâlâ, ahiret yurdunu böbürlenmeyi ve bozuculuğu terketmeye değil, bilakis bunları irade etmenin, kalbin bunlara meylinin terkedilmesine bağlamıştır. Şöyle buyuruyor: “Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin; yoksa size de dokunur o ateş!” [Hûd 11/113] Burada da tehdidi az da olsa zulme meyletmeye bağlamıştır. Ali’nin (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: İnsan, kendi ayakkabı bağcığının arkadaşının ayakkabı bağcığından daha güzel olmasından hoşlanır. Ve bu âyetin hükmü altına girer. Fudayl’dan [v. 187/803] rivayet edildiğine göre o, bu âyeti okumuş, sonra da “Artık burada bütün emel ve kuruntular kaybolup gitti.” demiştir. Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] ile ilgili rivayete göre ise o, ölünceye kadar bu âyeti tekrarlayıp durmuştur. Tamahkârlardan¹ biri, “Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmıştı!” [Kasas 28/4] ve “Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma” [Kasas 28/77] ifadelerini hüccet kabul ederek zorbalaşmayı Firavun’a, bozuculuğu da Kârûn’a tahsis etmiş ve “Kim Firavun ve Kârûn gibi değilse, ona ahiret yurdu vardır.” demiştir. Bu adam, “Âkıbet muttakîlerindir.” âyetini Hazret-i Ali’nin, Fudayl [v. 187/803] ve Ömer b. Abdulaziz’in düşündüğü gibi derin derin düşünmemektedir!..

84. Kim bir iyilik getirirse, ona daha hayırlısı verilir; kim de bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, sadece kendi yaptıklarının karşılığını alacaklardır!

[172] فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ (o kötülükleri işleyenler... karşılığını alırlar) ifadesi[nde zamir yeterli olup], فَلَا يَجْزُونَ (karşılığını alırlar) demektir; yani الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ifadesi zamir yerine konulmuştur; çünkü kötülük yapma işini tekraren onlara nispet etmekte, onların halini daha da çirkin göstermek ve dinleyenlerin kalplerinde kötülüğe karşı nefreti artırmak gibi bir durum söz konusudur.

[173] “Sadece kendi yaptıklarının...” Yani sadece kendi yaptıklarının dengi bir karşılık... Allah Teâlâ fazlukereminin büyüklük ve enginliğinden dolayı kötülüğe sadece misliyle mukabele ederken, iyiliğe on misliyle -veya yedi yüz misliyle- mukabele etmektedir. “Ona daha hayırlısı verilir.” ifadesinin mânası budur.

1 Yani iman ile amelin bağımsız iki ayrı kategori olduğu, dolayısıyla ‘bütün’ iman sahiplerinin cennete gideceği kanaatinde olanlardan... Oysa İmam Mâtürîdî’nin Te’vilâtul-Kur’ân’da Kehf 18/2’nin tefsirinde belirttiği gibi, Kur’ân’da ilahî rıza ve cennet ancak “iman ile salih ameli birleştiren”lere vaat edilmektedir. / ed.

٨٣- ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

[١٧١] { تِلْكَ } تعظيم لها وتفخيم لشأنها، يعني تلك التي سمعت بذكرها وبلغك وصفها. لم يعلق الموعد بترك العلو والفساد، ولكن بترك إرادتهما وميل القلوب إليهما، كما قال: { وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا } [هود: ١١٣]، فعلق الوعيد بالركون. وعن علي رضي الله عنه: إن الرجل ليعجبه أن يكون شراك نعله أجود من شراك نعل صاحبه، فيدخل تحتها! وعن الفضيل أنه قرأها ثم قال: ذهبت الأماني ههنا. وعن عمر بن عبد العزيز أنه كان يرددها حتى قبض. ومن الطُّمَّاع من يجعل العلو لفرعون، والفساد لقارون، متعلقًا بقوله { إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ } [القصص: ٤]، { وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ } [القصص: ٧٧] ويقول: من لم يكن مثل فرعون وقارون فله تلك الدار الآخرة، ولا يتدبر قوله { وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ } كما تدبره علي والفضيل وعمر.

٨٤- ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٢] معناه: فلا يجزون، فوضع { الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ } موضع الضمير؛ لأن في إسناد عمل السيئة إليهم مكرراً فضل تهجين لحالهم، وزيادة تبغض للسيئة إلى قلوب السامعين.

[١٧٣] { إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ } إلا مثل ما كانوا يعملون. وهذا من فضله العظيم وكرمه الواسع أن لا يجزي السيئة إلا بمثلها، ويجزي الحسنة بعشر أمثالها وبسبعمائة. وهو معنى قوله: { فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا }.

85. Kur'ân'ı [insanlara iletmeyi] sana farz kılan, seni elbet bir sonuca (yani dünyada, senin hükmedeceğin özgür bir vatana, Âhirette de nihâî mutluluk yurduna) vardıracak! De ki: Kimin doğru yolu gösteren kılavuzu getirdiğini, kimin de apaçık bir sapma içinde bulunduğunu en iyi bilen benim Rabbimdir.

[174] “Kur'ân'ı” okumayı, tebliğ etmeyi ve muhtevasıyla amel etmeyi “sana farz kılan, seni elbet *bir* sonuca vardıracak!” Hem öyle bir sonuç ki... Öldükten sonra hiçbir beşere nasip olmayan muazzam ve mükemmel *bir* sonuç! مَعَادِ kelimesinin nekire yapılması işbu mâna içindir. Şu da söylenmiştir: [“Varılacak sonuç” anlamındaki] *me'âddan* maksat Mekke'dir. Şöyle ki: Mekke fethedildiği gün, Allah Teâlâ onu Mekke'ye ulaştırmış olacaktır¹; مَعَادِ kelimesi nekire gelmiştir; çünkü o sırada Mekke varılacak anlamlı *bir* sonuç ve dönülecek önemli *bir* yer idi. Zira bu, Peygamber'in (s.a.) Mekke'ye egemen olup ora halkını itaat altına aldığını, İslâm'ın ve Müslümanların izzete erdiğini, şirkin ve şirk birliğinin ise zillete düştüğünü gösteriyor olacaktır!.. Sûre hicretten önce Mekke'de nâzil olmuştur; Allah Teâlâ adeta Peygamber (s.a.) Mekke'de Mekkelilerin baskı ve işkencesi altında iken onu oradan hicret ettirip tekrar muzaffer ve egemen bir şekilde Mekke'ye döndüreceğini vaat etmektedir. Bu âyetin, Peygamber (s.a.) hicret ederken Cuhfe'ye² ulaştığı sırada nâzil olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.), kendisinin ve atalarının doğduğu memleketini ve İbrahim(a.s.)'in haremi olan Mekke'yi özlemeye başladı. Cebrâil (a.s.) gelip “Mekke'yi mi özölüyorsun?” dedi. Peygamber (s.a.) “Evet” deyince, işbu âyeti vahyetti.

[175] **Şayet** “En iyi bilen benim Rabbimdir” ifadesinin, öncesiyle bağlantısı nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, peygamberine onu varacağı iyi bir sonuca ulaştıracağını vaat edince “Ey Muhammed! Müşriklere de ki kimin doğru yolu gösteren kılavuzu getirdiğini en iyi bilen benim Rabbimdir.” buyurdu ki bununla bizzat Peygamber'i (s.a.) ve ulaşacağı sonuçta layık olduğu mükâfatı kastediyordu; “kimin de apaçık bir sapma içinde bulunduğunu” derken de onları ve varacakları sonuçta müstehak oldukları cezayı kastediyordu.

86. Sana bu kitabın verileceğini sen de ummuyordun. Tamamen Rabbinin bir rahmeti olarak... Öyleyse, sakın inkârcı nankörlere ark çıkma.

1 Devamındaki ibarede şu soru cevaplanıyor: “O halde, herkesin malumu olan bir kent neden nekire getirilmiş olsun; o zaman, *ile'l-me'âd* denmesi gerekmez miydi?!” / ed.

2 Kızıldeniz sahiline 9 km. mesafede; Mağrip, Mısır ve Suriye'den karayoluyla hacca gelenlerin mikât yeri. Mekke'ye yaklaşık 180 km. mesafede. / ed.

٨٥- ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

[١٧٤] {فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ} أوجب عليك تلاوته وتبليغه والعمل بما فيه، يعني أن الذي حملك صعوبة هذا التكليف لمثيبك عليها ثوابًا لا يحيط به الوصف، و{لَرَادُّكَ} بعد الموت {إِلَىٰ مَعَادٍ}، أي معاد ليس لغيرك من البشر. ٥ وتنكير المعاد لذلك. وقيل: المراد به مكة. ووجهه أن يراد رده إليها يوم الفتح، ووجه تنكيره أنها كانت في ذلك اليوم معادًا له شأن، ومرجعًا له اعتداد؛ لغلبة رسول الله ﷺ عليها، وقهره لأهلها، ولظهور عز الإسلام وأهله وذل الشرك وحزبه. والسورة مكية، فكأن الله وعده وهو بمكة في أذى وغلبة من أهلها: أنه ١٠ يهاجر به منها، ويعيده إليها ظاهرًا ظافرًا. وقيل: نزلت عليه حين بلغ الجحفة في مهاجره. وقد اشتاق إلى مولده ومولد آبائه وحرَم إبراهيم، فنزل جبريل فقال له: أتشتاق إلى مكة؟ قال: نعم، فأوحاها إليه.

[١٧٥] فَإِنْ قُلْتَ: كيف اتصل قوله تعالى: {قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ} بما قبله؟ قلت: لما وعد رسوله الردّ إلى معاد، قال: قل للمشرّكين {رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَى}، يعني نفسه وما يستحقه من الثواب في معاده، {وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ} يعينهم وما يستحقونه من العقاب في معادهم.

٨٦- ﴿وَمَا كُنْتُمْ تَرْجَوْنَ أَنْ يُلْقَىٰ إِلَيْكُمُ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونُوا ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ﴾

[176] **Şayet** “إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ” ifadesinde istisnanın¹ izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu söz, mânaya hamledilmiş olup adeta şöyle denmektedir: Sana kitap tamamen Rabbinden bir rahmet olarak verilmiştir. إِلَّا ‘aksine ve ama’ anlamı veren *lâkinne* mânasında da olabilir; yani [evet, sen ummuyordun] ama bu kitap sana Rabbinden bir rahmet olarak indirildi.

87. Allah’ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni onlardan alıkoymasınlar (Müşrikler). Rabbine davet et ve sakın müşriklerden olma.

[177] وَلَا يَضُدُّكَ [ifadesi] *saddehû* mânasındaki *esaddehûdan yusiddenne-ke* şeklinde de okunmuştur ki Kelb kabilesi lügatine göredir. Şair şöyle demiştir:

Kılıçla bertaraf ettiler insanları üzerlerinden
hayvan suvaran çobanlar yabancı develeri engelleyip kovduğu gibi...

[178] بَعْدَ إِذْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ ifadesi, “âyetler indirildikten sonra” demektir; yani senin *yevmeizin*, *hîneizin*, *leyleteizin* sözlerinde olduğu gibi, *îl*’e zaman isimleri muzâf olmaktadır. Böyle kâfirlere arka çıkma vb. durumların yasaklanması, -yukarılarda geçtiği üzere- heyecan ve coşku vermek içindir.²

88. Allah’la birlikte bir başka ‘tanrı’ya daha dua etme; çünkü O’ndan başka tanrı yok! O’nun zatından başka her şey helâk olmaktadır; hüküm tamamen O’na aittir ve mutlaka O’na döndürüleceksiniz.

[179] إِلَّا وَجْهَهُ ifadesi, “O³ hariç” demektir; *وَجْهٌ* kelimesiyle bizzat ilgili kişi ifade edilir.

[180] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: Her kim TâSînMîm-i Kasas sûresini okursa ona Mûsâ’yı tasdik ve tekzip edenler sayısınca ecir ve sevap verilir. “Allah’ın zatı hariç her şeyin helâk olacağını, hükmün yalnızca O’na ait olduğunu ve herkesin sonunda O’na döndürüleceğini” tasdik ettiğine Kıyamet günü şahitlik etmeyen ne göklerde ne de yerde bir tek melek bile kalmaz.

1 Mot-a-mot; “Rabbinin rahmeti olarak verilmesi şıkkı hariç, sen de bu kitabın sana verileceğini ummuyordun.” Bu durumda, sanki Peygamber, “kendisine Allah’ın rahmetiyle kitap verilebileceğini umuyormuş” gibi -metinde olmayan- bir anlam ortaya çıkmaktadır. Müfessir bunu açıklamaya çalışıyor. / ed.

2 Yani Peygamber kâfirlere destek oluyormuş da bu, kendisine yasaklanıyormuş gibi anlaşılmalıdır. / ed.

3 Mot-a-mot; “O’nun yüzü hariç.” / ed.

[١٧٦] فإن قلت: قوله {إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} ما وجه الاستثناء فيه؟ قلت: هذا كلام محمول على المعنى، كأنه قيل: وما ألقى عليك الكتاب إلا رحمة من ربك. ويجوز أن يكون إلا بمعنى لكن للاستدراك، أي ولكن لرحمة من ربك ألقى إليك.

٨٧- ﴿وَلَا يَصُدُّنْكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ وَأَدْعُ إِلَى رَبِّكَ وَلَا

تَكُونَنَّ مِنَ الْمَشْرِكِينَ﴾

[١٧٧] وقرئ «يُصِدُّنْكَ»، من أصدّه بمعنى صدّه، وهي في لغة كلب. وقال:

أُنَاسٌ أَصَدُّوا النَّاسَ بِالسَّيْفِ عَنْهُمْ ۖ صُدُّوا السَّوَاقِي عَنْ أَنْوَافِ الْحَوَائِمِ

[١٧٨] {بَعْدَ إِذْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ} بعد وقت إنزاله وإذ تضاف إليه أسماء الزمان، كقولك: حينئذٍ ولبتئذٍ ويومئذٍ وما أشبه ذلك. والنهي عن مظاهرة الكافرين ونحو ذلك من باب التهيج الذي سبق ذكره.

٨٨- ﴿وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ

الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٧٩] {إِلَّا وَجْهَهُ} إلا إياه. والوجه يعبر به عن الذات.

[١٨٠] قال رسول الله ﷺ: مَنْ قَرَأَ طَاسِمَ الْقَصَصِ كَانَ لَهُ الْأَجْرُ بِعَدَدِ مَنْ صَدَّقَ

١٥ موسى وكذّب به، ولم يبق ملكٌ في السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا شَهِدَ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنَّهُ كَانَ صَادِقًا أَنْ كُلَّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ، لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.

ANKEBÛT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 69 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm. 2. Yoksa insanlar hiç denenmeden; sadece “iman ettik” demekle bırakılıvereceklerini mi sanmışlardı?

[181] *Hisbân* (sanma) fiilini tekil kelimelerin mânalarına bağlamak doğru olmaz; cümle muhtevalarına bağlanır. Dikkat edilirse, “Zeyd'i sandım.”, “Atı sandım.” desen bir şey söylemiş olmazsın; ancak “Zeyd'i âlim sandım.”, “Atı soylu sandım.” dersin bu bir hüküm ifade eder; çünkü “Zeyd âlimdir.”, “At soyludur.” şeklindeki sözlerin mânalı ifadelerdir. Bu mânayı kesin değil de *zan* şeklinde haber vermek istediğinde, mânanın -sana göre- bu şekilde sabit ve kesin olduğunu ifade etmek için, cümlenin her iki tarafına da *hisbân* fiili getirerek zikretmen gerekir ki maksadın hâsıl olsun. **Şayet** “Ayette *hisbân*ın gerektirdiği mazmuna delâlet eden ifade hangisidir?” **dersen şöyle derim:** *أَنْ يَتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ* [Yoksa hiç denenmeden; sadece ‘iman ettik’ demekle bırakılıvereceklerini] ifadesidir; çünkü ifade *e-hasibû terkehum ğayra meftûnîne li-kavlihim âmennâ* (Sadece ‘İman ettik.’ demekle, hiç sınanmadan bırakılıvereceklerini mi sandılar!) şeklinde takdir edilir. *Terk*, *حسب*’nin birinci mef’ûlüdür; *آمَنَّا* haber; *وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ* da *terk* mefhumunun tamamlayıcısıdır; çünkü o, *tasyîr* (yani intikal, oluşum ve dönüşüm) anlamındaki *terktir*. Şair şöyle demiştir:

Ben de parçasınlar diye yırtıcılara bıraktım o [koyu]nu!

[182] Dikkat edersen, *hisbân* fiilini getirmeden önce, -Lâm’dan evvel *hâsıl* ve *müstakarr* kelimelerini takdir ederek- *terkuhum ğayra meftûnîne [hâsılun / müstakarrun] li-kavlihim âmennâ* (Bunların sınanmadan bırakılıvermesi ‘İman ettik.’ şeklindeki sözlerinden dolayı[gerçekleşmiş]tir.) ifadesini var sayıyorsun. **Şayet** *أَنْ يَقُولُوا* [demekle] ifadesi sınanmadan bırakılıvermeyeceklerinin gerekçesidir; nasıl, bir mübtedanın haberi olur?” **dersen şöyle derim:** Bu, “Onun çıkıp gidişi kötülükten korktuğu içindir.” ve “Dövmesi terbiye etmek içindir.” demen gibidir ki; [başlarına bir fiil getirerek] “Kötülükten korktuğum için *çıkıp gittim*.” ve “Onu terbiye etmek için *dövdüm*.” dediğinde, terbiye etme ve korkma fiillerinden her biri, yapılan işin gerekçesi olmaktadır.

سورة العنكبوت

مكية، وآياتها ٦٩

بسم الله الرحمن الرحيم

١ - ﴿الْم﴾

٢ - ﴿أَحْسِبِ النَّاسَ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ﴾

[١٨١] الحسبان لا يصح تعليقه بمعاني المفردات، ولكن بمضامين الجمل. ألا ترى أنك لو قلت: حسبت زيدا وظننت الفرس، لم يكن شيئا. حتى تقول: حسبت زيدا عالما، وظننت الفرس جوادا. لأن قولك: زيد عالم، أو الفرس جواد، كلام دال على مضمون، فأردت الإخبار عن ذلك المضمون ثابتا عندك على وجه الظن لا اليقين؛ فلم تجد بدا في العبارة عن ثباته عندك على ذلك الوجه من ذكر شطري الجملة مدخلا عليهما فعل الحسبان، حتى يتم لك غرضك. فإن قلت: فأين الكلام الدال على المضمون الذي يقتضيه الحسبان في الآية؟ قلت: هو في قوله {أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ}. وذلك أن تقديره: أحسبوا تركهم غير مفتونين لقولهم آمنا. فالترك أول مفعولي حسب؛ و«لقولهم آمنا» هو الخبر. وأما «غير مفتونين» فتتممة الترك؛ لأنه من الترك الذي هو بمعنى التصيير، كقوله:

فَتَرَكْتُهُ جَزَرَ السَّبَاعِ يُشْنُهُ ❁

[١٨٢] ألا ترى أنك قبل المجيء بالحسبان، تقدر أن تقول: تركهم غير مفتونين لقولهم آمنا، على تقدير: حاصل ومستقر، قبل اللام. فإن قلت {أَنْ يَقُولُوا} هو علة تركهم غير مفتونين، فكيف يصح أن يقع خبر مبتدأ؟ قلت: كما تقول: خروجه لمخافة الشر، وضربه للتأديب. وقد كان التأديب والمخافة في قولك خرجت مخافة الشر، وضربته تأديبا تعليلين.

İşte, “Kötülükten korktuğu için çıkıp gittiğini sandım.” ve “Terbiye etmek için dövdüğünü sandım.” da diyebilir; onları mübteda ve haber yaptığın gibi mef’ûl de yapabilirsin.

3. Gerçek şu ki; Biz onlardan öncekileri de denemiştik... Elbette Allah, doğru olanları da bilecektir; yalancıları da bilecektir...

[183] *Fitne*¹; yerinden yurdundan ayrılmak, düşmanla cebelleşmek, bazı ağır ibadet ve taatleri yerine getirip nefsanî zevkleri, arzu ve istekleri terketmek gibi ağır yükümlülüklerle denenmek; mallarda ve canlarda yaşanabilecek çeşitli belâ ve musibetlerle, fakirlik ve kıtlıkla sınanmaktır; [özellikle] kâfirlerin baskı ve işkencelerine, tuzak niteliğindeki stratejilerine, verecekleri zarara kararlılıkla direnme imtihanıdır. Mâna şudur: Diliyle kelime-i şehâdet getirip mümin olduklarını söyleyenler sırf bu iman ve ikrarlarından dolayı böylece bırakılıp sıkıntılarla imtihan edilmeyeceklerini mi sandılar!? Hayır, bilakis Allah Teâlâ onları çeşitli sıkıntılarla imtihan ederek sabır ve sebatlarını, inançlarının sağlamlığını, niyetlerinin halis olup olmadığını sınayacak ve samimi olanla olmayan, dinde sabit olanla mütereddit ve kaygan olan, dinde sağlam temel üzerinde muhkem olanla iğreti olan belli olup birbirinden ayrılmış olacaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse Müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir.” [Âl-i İmrân 3/186]

[184] Rivayete göre; bu âyet Müşriklerin eziyet ve işkenceleri karşısında feryad ü figan eden bazı sahabiler hakkında nâzil olmuştur. Âyetin; Allah yolunda işkenceye mâruz kalan Ammar b. Yâsir hakkında indiği, ayrıca, Mekkede Müslüman olan bazıları hakkında indiği de söylenmiştir ki muhacirler bunlara “Hicret etmediğiniz sürece Müslümanlığınız kabul edilmez.” diye mektup yazmışlardı. Onlar da hicret etmek üzere yola çıktılar. Müşrikler ise onları takip edip geri çevirdiler. Bu âyet nâzil olunca, muhacirler âyeti yazıp onlara gönderdiler. Onlar da hicret etmek üzere tekrar yola koyuldular. Müşrikler takip edip onlara saldırdılar -ki bu saldırıda bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı kurtulmuştu.- Yine, âyetin Hazret-i Ömer’in (r.a.) azadlısı Mihca’ b. Abdullah hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Mihca’ Bedir’de ilk şehit olan sahabidir; Âmir b. Hadramî onu okla şehit etmiştir. Peygamber (s.a.) “Mihca’ şehitlerin efendisidir. O bu ümmetten cennetin kapısına ilk çağrılacak kişidir.” [Hadis kaynaklarında nakledilmemiştir.] buyurmuştur; zira Mihca’ın şehit olmasına ana babası ve eşi çok üzüldü feryat etmişlerdi.

1 Burada; *fitne*nin masdar anlamı aktarılmaktadır; yani baskı ve işkenceler sebebiyle insanların sınanıp, gerçek hallerinin, içyüzlerinin ortaya çıkartılması. Dini terminolojideki baskı, işkence, anarşi ve hukuksuzluk anlamı ise aslında *fitne* (ne idüğünü ortaya çıkartmak için ayartma) eyleminin araçlarıdır. / ed.

وتقول أيضًا: حسبت خروجه لمخافة الشر، وظننت ضربه للتأديب، فتجعلهما مفعولين كما جعلتهما مبتدأ وخبرًا.

٣- ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٨٣] والفتنة: الامتحان بشدائد التكليف من مفارقة الأوطان، ومجاهدة الأعداء، وسائر الطاعات الشاقة، وهجر الشهوات والملاذ؛ وبالفقر، والقحط، وأنواع المصائب في الأنفس والأموال؛ وبمصابرة الكفار على أذاهم وكيدهم وضرارهم. والمعنى: أحسب الذين أجروا كلمة الشهادة على ألسنتهم وأظهروا القول بالإيمان أنهم يتركون بذلك غير ممتحنين؟ بل يمتحنهم الله بضروب المحن حتى يبلو صبرهم وثبات أقدامهم وصحة عقائدهم ونصوح نياتهم، ليميز المخلص من غير المخلص، والراسخ في الدين من المضطرب، وال متمكن من العابد على حرف، كما قال: {لَتُبْلَوْنَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [آل عمران: ١٨٦].

[١٨٤] وروي أنها نزلت في ناس من أصحاب رسول الله ﷺ قد جزعوا من أذى المشركين. وقيل: في عمار بن ياسر؛ وكان يعذب في الله. وقيل: في ناس أسلموا بمكة، فكتب إليهم المهاجرون: لا يقبل منكم إسلامكم حتى تهاجروا، فخرجوا فتبعهم المشركون فردّوهم. فلما نزلت كتبوا بها إليهم؛ فخرجوا فاتبعهم المشركون فقاتلوهم، فمنهم من قتل ومنهم من نجا. وقيل: في مهجع بن عبد الله مولى عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وهو أول قتيل من المسلمين يوم بدر، رماه عامر بن الحضرمي. فقال رسول الله ﷺ: "سيد الشهداء مهجع، وهو أول من يدعى إلى باب الجنة من هذه الأمة". فجزع عليه أبواه وامراته.

[185] وَلَقَدْ فَتَنَّا [Gerçek şu ki; Biz sınadık] ifadesi أَحَسِبَ yahut لَا يَفْتَنُونَ ifadesine bağlıdır. Bu ifade senin “Falanca sınanmayacak mı? ki, ondan daha hayırlı olan sınanmıştır.” sözün gibidir; yani onlardan önceki peygamberlerin ümmetlerine bunlara isabet eden -hatta daha çetin- bela ve musibetler isabet etmiş ve onlar sabretmişlerdi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Nice peygamber, beraberinde pek çok alperen olduğu halde savaşılmıştır; Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı yılmamışlar ve boyun eğmemişlerdir” [Âl-i ‘İmrân 3/146]. Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: “Sizden önceki ümmetlerden bir kişi yakalanır, testere dikey olarak başının ortasına konulur ve bedeni ortadan ikiye ayrılırdı! Ve bu işkence onu dininden döndürmezdi. Yine, demir taraklarla taranır; eti, kemiği, kas ve sinirleri ayrılıp lime lime edilirdi! Ve bu da onu dininden döndürmezdi.” [Buhârî, Menâkıbü’l-ensâr, 30.]

[186] “Elbette Allah,” sınavarak, imanda “doğru olanları da bilecektir; yalancıları da bilecektir.” **Şayet** “Nasıl olur, Allah Teâlâ bunu zaten ezeli olarak bilmektedir?” **dersen şöyle derim:** Evet, ezelde bunu ‘yok’ olarak bilir; ‘var’ halini ise var olduktan sonra bilir. Âyet “İnsanlardan sadık ve samimi olan ile yalancı olan belirgin hale gelsin diye...” anlamındadır. İfadenin bir vaat ve tehdit olması da mümkündür; adeta şöyle buyurmaktadır: Elbette Allah sadıkları ödüllendirecek ve yalancıları cezalandıracaktır! Ali (r.a.) ve Zührî [v. 124/742] *i’lâmdan ve le-yu’limenne* şeklinde okumuşlardır; yani Allah onların kimler olduğunu elbette insanlara bildirecektir. Ya da onları -yüzlerinin ak yahut kara oluşu, gözlerinin sürmeli ya da mavi oluşu gibi- tanınacakları bir âlâmetle nişanlayıp damgalayacaktır.

4. Yoksa bu (müminlerin ayartılmasına yol açan) kötülükleri işleyen (zalim)ler, Bizi geç(ip azabımızdan kurtul)abileceklerini mi sandılar?! Ne kötü hüküm veriyorlar!

[187] أَن يَسْبِقُونَا (Bizi geçeceklerini) ifadesi, “elimizden kaçıp kurtulacaklarını” anlamındadır; yani ceza mutlaka onları bulacaktır; bunda şüphe yoktur! Aslında bunlar kaçıp kurtulmaya yönelik bir tamah içinde değillerdi, böyle bir düşünceleri bile yoktu; ama gaffetlerinden, işin sonunu düşünmeyip günahı ısrar etmekten dolayı, kaçıp kurtulmayı düşünüyormuş, buna tamah ediyorlarmış gibi değerlendirilmişlerdir. “O’nu ne yerde âciz bırakabilirsiniz ne de gökte!” [Ankebût 29/22] ve “Nankörce inkâr edenler sakın Bizi geçtiklerini (onları yakalayamayacağımızı); Bizi âciz bırakacaklarını sanmasınlar.” [Enfâl 8/59] âyetleri de bu âyete benzemektedir.

[١٨٥] {وَلَقَدْ فَتَنَّا} موصول بـ{أَحْسِبْ} أو بـ{لَا يُفْتَنُونَ}. كقولك: ألا يمتحن فلان وقد امتحن من هو خير منه؟ يعني أن أتباع الأنبياء عليهم السلام قبلهم، قد أصابهم من الفتن والمحن نحو ما أصابهم. أو ما هو أشد منه فصبروا. كما قال: {وَكَايْنِ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلْ مَعَهُ رِثْيُونٌ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا...} الآية [آل عمران: ١٤٦]. وعن النبي ﷺ: "قد كان من قبلكم فيوضع المنشار على رأسه فيفرق فرقتين، وما يصرفه ذلك عن دينه؛ ويمشط بأمشاط الحديد ما دون عظمه من لحم وعصب، ما يصرفه ذلك عن دينه".

[١٨٦] {فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ} بالامتحان {الَّذِينَ صَدَقُوا} في الإيمان {وَلْيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ} فيه. فإن قلت: كيف وهو عالم بذلك فيما لم يزل؟ قلت: لم يزل يعلمه معدوماً، ولا يعلمه موجوداً إلا إذا وجد. والمعنى: وليتميزن الصادق منهم من الكاذب. ويجوز أن يكون وعداً ووعداً، كأنه قال: وليثبئن الذين صدقوا وليعاقبن الكاذبين. وقرأ علي رضي الله عنه والزهري «وليعلمن»، من الإعلام، أي وليعرفهم الله الناس من هم. أو ليسمئهم بعلامة يعرفون بها من بياض الوجوه وسوادها، وكحل العيون وزرقتها.

٤- «أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ»

[١٨٧] {أَنْ يَسْبِقُونَا} أي يفوتونا. يعني أن الجزاء يلحقهم لا محالة. وهم لم يطمعوا في الفوت، ولم يحدثوا به نفوسهم، ولكنهم لغفلتهم وقلة فكرهم في العاقبة وإصرارهم على المعاصي، في صورة من يقدر ذلك ويطمع فيه. ونظيره {وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ} [العنكبوت: ٢٢]، {وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ} [الأنفال: ٥٩].

[188] **Şayet** “*Hasibenin* mefûlleri nerededir?” **dersen şöyle derim:** Tıpkı *اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ* [Cennet’e girivereceğinizi mi sanmıştınız? [Bakara 2/214] âyetindeki gibi, *اِنْ*’ın sılasının *müsned* ve *müsnedün ileyhe*¹ şâmil olması iki mefûl yerine geçmiştir. Ancak *hasibenin kaddera* anlamında olması da mümkündür ki bu durumda zaten bir mefûl yeterli olmaktadır. *اَمْ* (‘yoksa’ anlamındadır, yani) *munkatı’*adır. Bu ‘yoksa’nın anlamı, *hisbânın* önceki *hisbândan* çok daha *bâtıl*/boş olmasıdır; çünkü önceki, imanından dolayı imtihan edilmeyeceğini düşünmekte idi; bu ise günahlarından dolayı cezalandırılmayacağını sanmaktadır! “Ne kötü hüküm veriyorlar!” Bu hüküm, bunların verdiği ne kötü bir hükümdür! Ya da bunların verdiği bir hüküm olarak bu hüküm ne kötü bir hükümdür! Yani, ifadede yerilen şey (*mahsûs bi’z-zemm*) hazfedilmiştir.

5. Kim Allah’la karşı karşıya geleceğini umuyorsa, Allah’ın verdiği süre mutlaka gelecektir. O iştir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî’, Âlîm).

[189] “Allah’la karşı karşıya gelme” ifadesi; ölüm meleğiyle, yeniden dirilişle, hesap ve ceza ile karşılaşma gibi nihaî âkıbete ulaşmanın temsilidir. Bu, uzun bir aradan sonra efendisinin huzuruna çıkan öyle bir kölenin haline benzetilmiştir ki efendisi onun bütün yapıp ettiklerinden haberdardır ve yaptıklarından memnun olduğu için, onu güler yüzle ve hoşnutlukla karşılayacak ya da yaptıklarından dolayı ona kızdığı için onu -aksine- hışım ve hiddetle karşılayacaktır. İşte, *مَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ اللَّهِ* ifadesinin anlamı, kim böyle bir durumla karşı karşıya gelme *emeline* ise ve orada Allah’ın ikram ve müjdesi² ile karşılaşmayı umuyorsa, “Allah’ın verdiği süre” yani ölüm “mutlaka gelecektir;” bunda şüphe yoktur; o halde, umudunu doğrulayacak, emelini gerçekleştirecek ve kendisini iyice Allah’a yaklaştıracak *salih amelî* yapmaya baksın. “O iştir; ‘mutlak ilim sahibi’dir.” Kullarının söylediği ve yaptığı hiçbir şey O’na gizli kalmaz; dolayısıyla çekinilmeye, saygı duyulmaya lâyıktır.

[190] *يَخَافُ* kelimesinin *يَرْجُو* [korkar] anlamında olduğu da söylenmiştir. Hüzeli [v. 28/649] petekten bal sağan kişiyi şöyle tasvir etmektedir:

Arı sürüsü kendisini sokarken, sokmalarından korkmuyordu.

1 بِسَبْقُونَا yani “Bizi” “geçebileceklerini...” / ed.

2 Müfessirler ve meal sahipleri, dikkatleri *recânın* sürekli olumlu anlamına çekiyorlarsa da, aslında “Allah’la karşı karşıya gelme” kavramı, hep ‘müjdeye konu’ olacak sonuçlar vermez; kişi O’nunla karşı karşıya geldiğinde, pekâlâ azabıyla da karşılaşabilir. Dolayısıyla, *recâ* âyetlerinde; O’nun azabından korkma ve rahmetini umma anlamı birlikte düşünülmelidir. -Nitekim aşağıda *نَلَّ* diye nakledilen görüşte, *recânın* korkma anlamı üzerinde durulmuştur.- Sonuç olarak; ifadenin meali “Kim Allah’la karşı karşıya geleceğine dair bir ümit ve korku taşıyorsa...” şeklinde olmalıdır. / ed.

[١٨٨] فإن قلت: أين مفعولا حسب؟ قلت: اشتمال صلة "أن" على مسند ومسند إليه سدّ مسدّ المفعولين. كقوله تعالى {أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ} [البقرة: ٢١٤]. ويجوز أن يضمن حسب معنى قدر وأم منقطعة. ومعنى الإضراب فيها أن هذا الحساب أبطل من الحساب الأول، لأن ذاك يقدر أنه لا يمتحن لإيمانه، وهذا يظن أنه لا يجازى بمساويه. {سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ} بئس الذي يحكمونه حكمهم هذا. هـ
أو بئس حكماً يحكمونه حكمهم هذا؛ فحذف المخصوص بالذم.

هـ- ﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٨٩] لقاء الله مثل للوصول إلى العاقبة، من تلقي ملك الموت، والبعث، والحساب، والجزاء؛ مثلت تلك الحال بحال عبد قدم على سيده بعد عهد طويل، وقد اطلع مولاه على ما كان يأتي ويذر، فإما أن يلقاه ببشر وترحيب لما رضي من أفعاله، أو بضد ذلك لما سخطه منها. فمعنى قوله {مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ} من كان يأمل تلك الحال وأن يلقى فيها الكرامة من الله والبشر {فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ} وهو الموت {لَآتٍ} لا محالة؛ فليبادر العمل الصالح الذي يصدق رجاءه، ويحقق أمله، ويكتسب به القرية عند الله والزلفى. {وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} الذي لا يخفى عليه شيء مما يقوله عباده ومما يفعلونه؛ فهو حقيق بالتقوى والخشية. ١٥

[١٩٠] وقيل: {يَرْجُو} يخاف من قول الهذلي في صفة عسال:

إِذَا لَسَعَتْهُ الدَّبْرُ لَمْ يَرْجُ لَسَعَهَا ❁

[191] **Şayet** “فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ (Allah’ın verdiği süre mutlaka gelecektir.) ifadesi şarta nasıl cevap oluyor?” **dersen şöyle derim:** Allah ile karşı karşıya gelme ifadesiyle ‘temsildeki hâlin’ kastedildiği ve bu durumun gerçekleşeceği vaktin ölüm için belirlenmiş olan *ecel* olduğu bilinince, şöyle buyrulmuş oldu:

- 5 Kim Allah ile karşılaşmayı umuyorsa, işte Allah ile karşılaşma vakti yakındır; çünkü bu karşılaşmanın gerçekleşeceği *ecel* kesindir. Nitekim -hükümdarın cuma günü gelip halka hitap ettiği bilindiği takdirde- “Kim hükümdarla karşı karşıya gelmeyi umuyorsa, cuma günü elbette yakındır.” dersin.

10 **6. Kim (bu uğurda) cihad ederse, tamamen kendisi için cihad etmiş olur; zira Allah âlemlerden müstağnîdir.**

[192] Kim *nefs*inin emrettiği kötülöklere mâni olma konusunda onunla *mücâhede* eder ve onu şiddetle reddettiği konulara yönlendirirse bunun faydası kendisine döner. Allah bu emir ve yasakları sırf kullarına acıyıp onları sevdiği için koymuştur; yoksa O’nun ne kullarına ne de onların itaatlerine 15 ihtiyacı vardır.

7. İman edip salih amel işleyenlerin kötölüklerini mutlaka örteriz; onları yapıp ettiklerinden daha güzeli ile mükâfatlandırırız.

[193] Allah Teâlâ burada bazı işlerinde kötü davranmış; kötölükleri iyilikleriyle kuşatılmış Müslüman ve salih bir topluluğu murad etmektedir. 20 Allah bu iyilikleri kötölöklere kefaret sayar; yani kötölüklerin cezasını iyiliklerinin sevabı ile düşürür ve onları yapmakta olduklarının en güzeli ile ödüllendirir. Ya da Allah Teâlâ müşrik iken imana gelip salih ameller yapan bir toplumu murad etmektedir. Allah bunların da günahlarını siler ve geçmişte yaptıkları inkâr ve masiyetlerin cezasını düşürüp İslam’da yaptıkları 25 işlerin en güzeli ile onları ödüllendirir.

8. Biz insana; ana-babası hakkında güzellik tavsiye ettik... Ama şayet o ikisi, hakkında ‘bilgi’n olmayan bir şeyi Bana ortak koşman için seni zorlarlarsa, onlara itaat etme; çünkü dönüşünüz Banadır; yaptıklarınızı Ben size bir bir haber veririm.

30 [194] وَصَّى (tavsiye etti) kelimesinin hükmü hem mâna hem de tasarruf açısından *emera* (emretti) fiilinin hükmü gibidir. Mesela “Zeyd’e iyilik yapmasını emrettim.” dediğin gibi “Zeyd’e iyilik yapmasını tavsiye ettim.” denilir. İbnü’s-Sikkît’in *İslâhu’l Mantık* kitabındaki şu beyit de bu kabildendir:

35 Zübyan’lı kadın oğullarına kadifeleri ve nar kabuğu ile tabaklanmış deri kapları yağmalamalarını *tavsiye* etti.

[١٩١] فَإِنْ قُلْتَ {فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ} كيف وقع جواباً للشرط؟ قلت: إذا علم أن لقاء الله غُيِّبَ به تلك الحال الممثلة والوقت الذي تقع فيه تلك الحال هو الأجل المضروب للموت، فكأنه قال: من كان يرجو لقاء الله فإن لقاء الله لآت، لأن الأجل واقع فيه اللقاء. كما تقول: من كان يرجو لقاء الملك فإن يوم الجمعة قريب؛ إذا علم أنه يقعد للناس يوم الجمعة.

٦- ﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

[١٩٢] {وَمَنْ جَاهَدَ} نفسه في منعها ما تأمر به وحملها على ما تأباه {فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ} لها، لأن منفعة ذلك راجعة إليها، وإنما أمر الله عز وجل ونهى رحمة لعباده، وهو الغني عنهم وعن طاعتهم.

٧- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٩٣] إما أن يريد قومًا مسلمين صالحين قد أساءوا في بعض أعمالهم وسيئاتهم مغمورة بحسناتهم، فهو يكفرها عنهم، أي يسقط عقابها بثواب الحسنات ويجزيهم {أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ}، أي أحسن جزاء أعمالهم؛ وإما قومًا مشركين آمنوا وعملوا الصالحات، فالله عز وجل يكفر سيئاتهم بأن يسقط عقاب ما تقدم لهم من الكفر والمعاصي ويجزيهم أحسن جزاء أعمالهم في الإسلام.

٨- ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٩٤] وصى حكمه حكم أمر في معناه وتصرفه. يقال: وصيت زيدًا بأن يفعل خيرًا، كما تقول: أمرته بأن يفعل. ومنه بيت الإصلاح:

وَدُيَّائِيَّةٌ وَصَّتْ بَنِيهَا ❁ بِأَنْ كَذَبَ الْقَرَاطِفُ وَالْقُرُوفُ

[195] Bu, şairin “Kadın oğullarına bunları yağmalamalarını emretti.” demekle aynıdır. وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ (“İbrahim de bunu oğullarına emretti Yakup da...” [Bakara 2/132]) -yani onlara *kelime-i tevhid*¹ tavsiye ve emretti-âyeti de bu kabildendir. Yine, “Zeyd’e Amr’ı tavsiye ettim.” sözünün mânası
 5 “Ona Amr’ın sorumluluğunu üstlenmesini, onu görüp gözetmesi vb. şeyleri tavsiye ettim.” demektir. “Biz insana; ana-babası hakkında güzellik *tavsiye* ettik...” ifadesinin mânası da aynen böyledir; yani biz insana ana babasına iyilik etmesini; [onlara vermesini ve gerektiğinde onların bakımını üstlenmesini] ya da ana babasına iyi davranmasını *emrettik*. Buna göre, حَسَنًا (güzellik) kelimesi, ‘gü-
 10 zelliği olan bir davranış’ ya da ‘çok güzel olduğu için güzelliğin ta kendisi olan davranış’ anlamında kullanılmış olur. Tıpkı وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا [“İnsanlara *güzel söz*² söyleyin.” [Bakara 2/83] âyetindeki gibi. Bu kelime *husnen* ve *ihsânen* şeklinde okunmuştur ki *husnen* ifadesini, kişinin Zeyd’e vurmaya hazırlandığını gördüğünde, bir *ıdrib* (döv) takdir ederek [ama bu fiili kullanmadan, direkt] *Zey-*
 15 *den* demen kabilinden düşünebilirsin. Buna göre *husnen* kelimesini, *evlihimâ* (Onlara [güzel] sahip çık) ya da *if’al bi-himâ* (Onlara [güzellik] yap.) fiillerini gizleyerek nasbetmiş olursun; zira onlar hakkındaki tavsiye buna delâlet eder. İfadenin devamı da buna mutabık olacaktır; adeta “Onlara iyi davran; ama seni şirke zorlarlarsa şirk konusunda onlara itaat etme!” buyurmuştur. Bu tefsire göre, kişi بوالديه kelimesinde durur ve حَسَنًا kelimesinden başlayarak okursa vakfı güzel [yani *vakf-ı hasen*] yapmış olur. Birinci tefsire göre ise bir *söyleme* fiili gerekir ve mâna şöyle olur: “*Dedik* ki: Ey insan! Şayet onlar, hakkında” yani ilâh olduğuna dair “*bilgin* olmayan bir şeyi Bana ortak koşman için seni zorlarlarsa..!” *Bilgin*in olmamasından maksat ise bilinenin olmadığıdır³; adeta
 25 “İlah olması sahih ve müstakim olmayan, ilâh olamayacak bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa onlara itaat etme.” buyrulmaktadır.

[196] Allah Teâlâ ana baba hakkında insana tavsiyede bulunup onlara iyi davranılmasını emretti. Sonra; beyan ettiği veçhile, ana baba onu şirke zorlamak istediklerinde, onlara itaat etmemesi ve Allah hakkı yanında her hakkın -ne kadar büyük olursa olsun- sâkıt olduğu ve *yaratıcıya isyan noktasında yaratılana itaat edilemeyeceğine* dikkat çekti. Sonra; “İman edenlerinizin de şirk koşanlarınızın da dönüşü yalnız banadır. Ve ben hak ettiğiniz karşılığı size tam olarak vereceğim.” buyurdu. Burada iki yorum vardır. Birincisi; cezalandırma işi tabii ki bana aittir. Öyleyse annen ve baban şirk koştukları için onlara kaba davranmak ve karşı gelmek gibi bir şeyi aklına getirme.
 35

1 İslâmiyeti, yani Hakk’a teslimiyeti... / ed.

2 İnsanlar hakkında ‘güzel’ konuşun; onları küçümsemeyin; ötekileştirip şeytanlaştırmayın. / ed.

3 Allah’dan başka tapılan “tanrılar” bilginin konusu değildir; çünkü yokturlar; yok’a ise ilim taalluk etmez. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur’ân Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz*, İstanbul, 2015, s. 405-427. / ed.

[١٩٥] كما لو قال: أمرتهم بأن يتتهبوا. ومنه قوله تعالى {وَوَضَىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمَ
بَنِيهِ} [البقرة: ١٣٢]، أي وصاهم بكلمة التوحيد وأمرهم بها. وقولك: وصيت
زيداً بعمرو، معناه: وصيته بتعهد عمرو ومراعاته ونحو ذلك. وكذلك معنى قوله
{وَوَضَّيْنَا لِلنَّاسِ الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا} وصيناه بإيتاء والديه حسناً، أو بإيلاء والديه
حسناً، أي فعلاً ذا حسن، أو ما هو في ذاته حسنٌ لفرط حسنه. كقوله تعالى
{وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا} [البقرة: ٨٣]. وقرئ «حسناً»، و«إحساناً». ويجوز أن
تجعل «حسناً» من باب قولك: زيداً، بإضمار اضرب، إذا رأيته متهيباً للضرب،
فتنصبه بإضمار أولهما، أو أفعل بهما، لأن التوصية بهما دالة عليه، وما بعده
مطابق له، كأنه قال: ”قلنا أولهما معروفاً ولا تُطْعهُمَا في الشرك إذا حملاك
عليه“. وعلى هذا التفسير إن وقف على {بِوَالِدَيْهِ} وابتدأ {حُسْنًا} حسن الوقف؛
وعلى التفسير الأول لا بد من إضمار القول. معناه: وقلنا إن جاهدك أيها الإنسان
{مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ} أي لا علم لك بالهيته. والمراد بنفي العلم نفي المعلوم،
كأنه قال: لتشرك بي شيئاً لا يصح أن يكون إلهاً ولا يستقيم.

[١٩٦] وضاء بوالديه وأمره بالإحسان إليهما، ثم نبه بنهيه عن طاعتهما
إذا أراداه على ما ذكره، على أن كل حق - وإن عظم - ساقطٌ إذا جاء
حق الله، وأنه لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق. ثم قال: إليّ مرجع
من آمن منكم ومن أشرك، فأجازيكم حق جزائكم. وفيه شيثان؛ أحدهما
أن الجزاء إليّ، فلا تحدث نفسك بجفوة والديك وعقوقهما لشركهما،

Dünyada iyiliğinden ve iyi geçinme nimetinden onları mahrum etme. Kaldı ki, ben de rızkımdan onları mahrum bırakmıyorum. İkincisi; dönüş yerini ve tehdidi zikretmekle şirkte onlara uymaktan sakındırmaya, dinde sebat ve istikamete teşvik vardır.

- 5 [197] Rivayete göre; Sa'd b. Ebu Vakkās ez-Zühri (r.a.) Müslüman olduğunda annesi Hamne bint-i Ebu Süfyan b. Ümeyye b. Abdişems şöyle dedi: "Ey Sa'd! Duyduğuma göre dinden çıkmışsın! Allah'a ant içerim ki, Muhammed'i inkâr etmedikçe hiçbir evin çatısı beni güneşin hararetinden ve rüzgârın sıcaklığından gölgelemeyecek! Yeme içme de bana haram olacak!.." 10 -Hamne'nin en çok sevdiği çocuğu o idi.- Sa'd bu teklifi reddetti; dinden dönmek istemedi. Annesi de öylece üç gün bekledi. Sa'd sonra peygambere gelerek durumdan şikâyet etti. Gerek bu âyet gerekse Lokman ve Ahkâf âyetleri¹ bu konu hakkında nâzil olmuştur. Bu sefer, Peygamber (s.a.) Sa'd'a annesine daha hoşgörülü ve müsamahakâr davranmasını, ona iyilik ederek 15 rızasını almasını emretti. [*Müslim*, "Fedâilü's-sahâbe", 43. (Benzer lafızlarla.)]

- [198] Ayetin 'Ayyaş b. Ebu Rebî'a el-Mahzûmî [v. 15/636] hakkında nâzil olduğu da rivayet edilmiştir. Şöyle ki; 'Ayyaş, Ömer b. Hattâb (r.a.) ile birlikte hicret edip Medine'ye gelmişti. 'Ayyaş'ın Temimoğullarından Hanzalaoğullarına mensup bir kadın olan Esmâ bint-i Mahrem'den dolayı ana-bir kardeşleri olan Ebû Cehl b. Hişam ve Hâris b. Hişam çıkıp 'Ayyaş'ın yanına gittiler. 20 Ve ona; "Muhammed'in dininde *sıla-i rahim* var; ana babaya iyilik etmek var. Hâlbuki sen anneni, seni görünceye kadar yemez içmez ve hiçbir evde barınmaz vaziyette bıraktın! Kaldı ki, o seni bizden daha çok sever. Bizimle beraber dön gel." dediler. Ona güya çok şefkatli davranıp, ağzından girdiler, burnundan çıktılar, sonunda ayartıp kandırdılar. 'Ayyaş Ömer (r.a.) ile istişare etti. 25 Ömer (r.a.) "Bunlar sana tuzak kuruyorlar! Ben malımı seninle paylaşabilirim, gitme." dediyse de, adamlar çok ısrarcı olunca Ömer (r.a.)'ı dinlemeyip onlara itaat etti. Bu sefer Ömer (r.a.) "Madem beni dinlemedin, onlarla gidiyorsun, bari şu devemi al da onunla git; zira ona yetişebilecek deve yoktur; onlardan 30 şüpheli bir davranış sezersen hemen geri dönersin." dedi... Beyda mevkiine varınca Ebu Cehl Ayyaş'a; "Benim devem yoruldu, beni de bineğine al." dedi. Ayyaş da "Peki, olur." dedi. Kendisi ve Ebu Cehl'in beraber binmeleri için devesinden indi. Ebu Cehl ve Hâris 'Ayyaş'ı yakalayıp sıkıca bağladılar. Her biri yüzer değnek vurup bir güzel dövdüler. Böylece alıp annesine götürdüler. 35 Annesi de "Sen Muhammed'i inkâr etmediğin sürece hep böyle işkence göreceksin!" dedi.² İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu.

1 Lokman 31/14; Ahkâf 46/15.

2 Ayrıca bkz. *Keşşâf Tefsiri*, Nisa 4/92-93 hk. / ed.

ولا تحرمهما برك ومعروفك في الدنيا، كما أني لا أمنعهما رزقي. والثاني: التحذير من متابعتهم على الشرك، والحث على الثبات والاستقامة في الدين بذكر المرجع والوعيد.

[١٩٧] روي أن سعد بن أبي وقاص الزهري رضي الله عنه حين أسلم قالت أمه وهي حمنة بنت أبي سفيان بن أمية بن عبد شمس: يا سعد، بلغني أنك قد صبأت، فوالله لا يظلني سقف بيت من الضح والريح؛ وإن الطعام والشراب عليّ حرام حتى تكفر بمحمد! وكان أحبّ ولدها إليها. فأبى سعد وبقيت ثلاث أيام كذلك، فجاء سعد إلى رسول الله ﷺ وشكا إليه، فنزلت هذه الآية والتي في لقمان والتي في الأحقاف، فأمره رسول الله ﷺ أن يداريها ويترضاها بالاحسان.

[١٩٨] وروي أنها نزلت في عياش بن أبي ربيعة المخزومي، وذلك: أنه هاجر مع عمر بن الخطاب رضي الله عنه مترافقين حتى نزلا المدينة، فخرج أبو جهل بن هشام والحرث بن هشام أخواه لأمه أسماء بنت مخزومة - امرأة من بني تميم من بني حنظلة - فنزلا بعياش وقالوا له: إن من دين محمد صلة الأرحام وبر الوالدين، وقد تركت أمك لا تطعم ولا تشرب ولا تأوي بيتًا حتى تراك، وهي أشدّ حبًا لك منا فاخرج معنا؛ وفتلا منه في الذروة والغارب. فاستشار عمر رضي الله عنه فقال: هما يخدعانك، ولك عليّ أن أقسم مالي بيني وبينك. فما زال به حتى أطاعهما وعصى عمر، فقال له عمر: أما إذ عصيتني فخذ ناقتي، فليس في الدنيا بغير يلحقها، فإن رابك منهما ريب فارجع. فلما انتهوا إلى البداء قال أبو جهل: إن ناقتي قد كلت فاحملني معك. قال: نعم، فنزل ليوطى لنفسه وله، فأخذه وشده وثاقًا، وجلده كل واحد منهما مائة جلدة، وذهبا به إلى أمه فقالت: لا تزال في عذاب حتى ترجع عن دين محمد، فنزلت.

9. İman edip salih amel işleyenleri mutlaka salihlerin arasına sokacağız.

[199] (“Salihlere” anlamındaki في الصالحين ifadesi) salihlerin arasına demektir. *Salâh* müminlerin en önemli niteliklerinden olup, Allah resullerinin çok arzu ettikleri bir erdemdir; Allah Teâlâ Süleyman (a.s.)’ın “Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!” [Neml 27/19] dediğini aktarmakta; İbrahim (a.s.) hakkında da “Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o...” [Bakara 2/130; Nahl 16/122; Ankebut 29/27] buyurmaktadır. Ya da mâna “salih kulların gireceği yere” şeklindedir ki burası da cennettir. Tıpkı “Kim Allah ve Resulüne itaat ederse, işte bunlar; Allah’ın nimet verip ihsanda bulunduğu peygamberlerle, siddîklarla, şehitlerle (yani ilâhî gerçeklere, sadece sözlü olarak değil, varını-yoğunu ortaya koyarak şahitlik edenlerle) ve salihlerle beraberdir.” [Nisa 4/69] âyetindeki gibi.

10. Öyle insanlar var ki; “Allah’a iman ettik” derler; fakat Allah uğrunda bir eziyete uğratılınca, insanların işkencesini Allah’ın azabı ile bir tutarlar! Senin Rabbinden bir yardım gelecek olsa; “Biz de sizinle beraberdik” derler (yani kendilerine zaferden pay çıkarırlar). Peki, herkesin zihninde neler bulunduğunu (insanların hangi niyet ve saiklerle hareket ettiğini) en iyi bilen, Allah değil mi?

11. Elbette; Allah, iman edenleri de bilecektir, münafıkları da bilecektir.

[200] Bunlar sözde iman etmiş kimselerdir. Kâfirlerden kendilerine bir eziyet dokunduğunda -ki [surenin başında] ‘insanların *fitneye* düşürülmesi’nden murad bu idi- Allah’ın azabı müminleri inkârcılıktan alıkoyduğu gibi yahut Allah’ın azabı inkârcılığı engelleyici olduğu gibi, kâfirlerin eziyeti de bunları imandan alıkoyuyor, döndürüyordu. Allah Teâlâ müminlere zafer ve ganimet nasip ettiği zaman da müminlerin karşısına çıkıp “Biz de sizinle beraberdik!”; yani “Dininizde biz sizinle beraber olup sizin gibi sebat etmekteyiz. Hiç kimsenin gücü bizi *fitneye* düşürmeye ve ayartmaya, ayaklarımızı kaydırmaya yetmez. Öyleyse ganimetten bizim hakkımızı da verin!” diyorlardı.

[201] Sonra Allah herkesin zihninde neler olduğunu en iyi bilen kendisi olduğunu haber verip şöyle buyurmuştur: “Peki, herkesin zihninde neler bulunduğunu en iyi bilen, Allah değil mi?” Ki bunların, zihinlerinde gizledikleri nifak da buna dâhildir. Bu ifade, münafıkların gizlemekte olduğu nifaktan müminleri haberdar etmektedir. Daha sonra Allah müminlere vaatte bulunarak, münafıkları tehdit etmiştir.

٩- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ﴾

[١٩٩] { فِي الصَّالِحِينَ } في جملتهم. والصلاح من أبلغ صفات المؤمنين، وهو متمنى أنبياء الله؛ قال الله تعالى حكاية عن سليمان عليه السلام {وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ} [النمل: ١٩]، وقال في إبراهيم عليه السلام {وَأَنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [البقرة: ١٣٠؛ النحل: ١٢٢؛ العنكبوت: ٢٧]. أو في مدخل الصالحين، وهي الجنة. وهذا نحو قوله تعالى {وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ} [النساء: ٦٩].

١٠ ١٠- ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ﴾

١١- ﴿وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ﴾

[٢٠٠] هم ناس كانوا يؤمنون بألسنتهم، فإذا مسهم أذى من الكفار، وهو المراد بفتنة الناس، كان ذلك صارفاً لهم عن الإيمان، كما أن عذاب الله صارف للمؤمنين عن الكفر، أو كما يجب أن يكون عذاب الله صارفاً. وإذا نصر الله المؤمنين وغنمهم اعترضوهم وقالوا {إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ}، أي مشايعين لكم في دينكم، ثابتين عليه ثباتكم، ما قدر أحد أن يفتننا، فأعطونا نصيبنا من المغنم.

[٢٠١] ثم أخبر سبحانه أنه أعلم {بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ} من العالمين بما في صدورهم، ومن ذلك ما تكن صدور هؤلاء من النفاق. وهذا إطلاع منه للمؤمنين على ما أبطنوه. ثم وعد المؤمنين وأوعد المنافقين.

[202] لَيَقُولَنَّ ifadesi Lâ'm'ın fethasıyla لَيَقُولَنَّ diye de okunmuştur.¹

12. Nankörce inkâr edenler iman edenlere; “Siz bizim yolumuza uyun; biz sizin günahlarınızı taşıyoruz.” dediler. Oysa onların günahlarından hiçbirini yüklenecek değiller! Tamamen yalan söylemekteler!

5 [203] Kâfirler müminlere kendi yollarına -yani dinlerinde üzerinde bulundukları yola- uymalarını emretmekte; birbirlerine² de müminlerin günahlarını taşımalarını emretmektedirler. Burada emir [ولنحمل] emir [اتبعوا] üzerine atfedilmiş; “Bizim yolumuza uymamız”, “bizim de sizin günahlarınızı üstlenmemiz” den ibaret olan iki işin bir araya toplanmasını murad etmişlerdir. Bu
10 nun mânası günahlarını üstlenmeyi yollarına uyma şartına bağlamaktır.

[204] Bu Kureyş ileri gelenlerinin ifadesi olup, içlerinden iman edenlere; “Ne biz diriltileceğiz ne de siz diriltileceksiniz! Şayet böyle bir şey olursa biz sizin günahlarınızı taşıyoruz.” diyorlardı. Bugün biz Müslümanların arasında da bunların yoluna uyup arkadaşını bazı büyük günahları işlemeye karşı cesaretlendirenler “Sen bunu yap; günahı benim boynuma!” diyenleri görmekteyiz. Cahil avam tabakasında iman ve iradesi zayıf olan niceleri böyle bir kefalet
15 aldılmaktadır. Şu anekdot da bu kabildendir: Haşviyye’den³ biri Ebu Ca’fer el-Mansûr’a [v. 158-775]⁴ bazı ihtiyaçlarını arz etmiş; o da bunları yerine getirmişti... Adam; “Ey müminlerin emîri! En büyük ihtiyaç geride kaldı!” dedi.
20 Ebu Ca’fer “Neymiş o?” deyince, “Kıyamet günü bize şefaet etmen!” dedi. Bu sefer ‘Amr b. ‘Ubeyd *Rahimehu’llâh* [v. 144/761] Ebu Ca’fer’e; “Bunlardan uzak dur. Bunlar güpegündüz adam soymaya çalışan eşkıyalardır!” dedi.

[205] **Şayet** “Bunlar yerine getiremeyeceklerini Allah’ın bildiği bir şeye kefil olmuşlar. Allah onları nasıl *yalancı* diye isimlendirmiş ki? Oysa
25 kefâlet ve kefâletten âciz olma sırasında bunu yerine getiremeyeceğini bilmeyen birine *yalancı* denmez; çünkü o her iki halde de yalancının tarifine dâhil değildir; *yalancı* ‘bir şeyi olduğu halden başka bir şekilde haber veren’dir.” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bunların durumunu, söyledikleri hakikate aykırı olan yalancılara benzetmiştir; zira bunların kefil oldukları şeyin ifasına yol ve imkân olmadığı bilinmektedir. Hal böyle
30 olunca, bunların kefâleti kefil oldukları şey üzerinde gerçekleşmemektedir.

1 Mâna değişmez; ilk kıraatte مَنْ’in çoğul olan anlam yönü, ikinci kıraatte ise مَنْ’in tekil lâfzı esas alınmıştır. / ed.

2 *Enfus* kelimesinin “kendilerine” diye çevrilmesi anlamı yansıtmamaktadır; çünkü toplumda binlerce insan vardır ve imanla mücadele adına büyük müşrikler dindaşlarına [yani birbirlerine] böyle akıl vermektedirler. / ed.

3 Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle *teşbih* ve *tecşime* [Allah’ı cisimleştirmeye, mahlûklara benzetmeye] kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad. (*DİA*) / ed.

4 754-775 yılları arasında hüküm süren meşhur Abbasi halifesi. / ed.

[٢٠٢] وقرئ «ليقولن»، بفتح اللام.

١٢- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

[٢٠٣] أمروهم باتباع سبيلهم، وهي طريقتهم التي كانوا عليها في دينهم، وأمروا أنفسهم بحمل خطاياهم، فعطف الأمر على الأمر، وأرادوا: ليجتمع هذان الأمران في الحصول أن تتبعوا سبيلنا وأن نحمل خطاياكم. والمعنى: تعليق الحمل بالإتباع.

[٢٠٤] وهذا قول صناديد قريش؛ كانوا يقولون لمن آمن منهم: لا نبعث نحن ولا أنتم، فإن عسى كان ذلك فلنا نتحمل عنكم الإثم. ونرى في المتسمين بالإسلام من يستنّ بأولئك فيقول لصاحبه - إذا أراد أن يشجعه على ارتكاب بعض العظائم: افعل هذا وإثمه في عنقي. وكم من مغرور بمثل هذا الضمان من ضعفة العامة وجهلتهم! - ومنه ما يحكى أنّ أبا جعفر المنصور رفع إليه بعض أهل الحشو حوائجه، فلما قضاها قال: يا أمير المؤمنين، بقيت الحاجة العظمى. قال: وما هي؟ قال شفاعتك يوم القيامة. فقال له عمرو بن عبيد رحمه الله: إياك وهؤلاء، فإنهم قطاع الطريق في المأمن.

[٢٠٥] فإن قلت: كيف سماهم كاذبين، وإنما ضمنوا شيئاً علم الله أنهم لا يقدرّون على الوفاء به، وضامن ما لا يعلم اقتداره على الوفاء به لا يسمى كاذباً، لا حين ضمن ولا حين عجز، لأنه في الحالين لا يدخل تحت حدّ الكاذب، وهو المخبر عن الشيء لا على ما هو عليه؟ قلت: شبه الله حالهم حيث علم أن ما ضمنوه لا طريق لهم إلى أن يفوا به، فكان ضمانهم عنده لا على ما عليه المضمون بالكاذبين الذين خبرهم لا على ما عليه المخبر، عنه.

Allah Teâlâ bunları; içinde cayma fikri olduğu halde insanlara söz veren yalancılar gibi yalancı kabul etmiş de olabilir; çünkü kalpleri söylediklerine terstir.

13. Kendi yüklerini elbette taşıyacaklar; ama kendi yüklerinin yanı sıra, daha nice yükler yüklenecekler! Ve Kıyamet günü, o uydurup durdukları şeylerden dolayı mutlaka sorguya çekilecekler!

[206] Yani müminler için üstlenmeye kefil oldukları günahlardan başka, sapmalarına sebep oldukları kimselerin yüklerini de yükleneceklerdir. “O uydurup durdukları şeylerden” yalan ve bâtıllardan “dolayı mutlaka sorguya çekilecekler” ve azarlanacaklardır!

[207] مِنْ خَطِيئَتِهِمْ مِنْ خَطَايَاهُمْ ifadesi مِنْ خَطِيئَتِهِمْ şeklinde de okunmuştur.

14. Gerçek şu ki; Nuh’u kavmine Biz gönderdik ve -50 yıl hariç-tam bin yıl aralarında kaldı... Sonunda, tufan onları zulmederlerken yakalayiverdi!..

[208] Nuh (a.s.)’ın ömrü 1050 sene idi; 40 yaşında peygamber olarak gönderilmiş; kavmi arasında davet ve tebliğ için 950 sene kalmış; tufandan sonra da 60 sene yaşamıştır. Vehb’den rivayet edildiğine göre ise 1400 sene yaşamış.

[209] **Şayet** “Direkt ‘950 sene’ denseydi ya?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ’nın ifade buyurduğu daha sağlamdır; çünkü dediğin gibi ifade edilseydi, bu sayının bundan daha çoğu için de kullanılmış olabileceği vehmedilebilirdi. Böyle “1000 sene” denilip “50 yıl”ın istisna edilmesi tarzında ise bu vehim ortadan kalkmıştır. Sanki “Net bir sayı olarak tastamam dokuz yüz elli sene kaldı.” denmiş olmuştur; ancak âyetin şu anki şekli hem lafız olarak bundan daha kısa ve daha hoş hem de anlamca daha ihâtalıdır. Burada şöyle bir nükte daha vardır. Kıssa, Peygamber (s.a.)’in sebat ve metanetini artırmak, onu teselli etmek için Nuh (a.s.)’ın ümmetinden dolayı başına gelen bela ve sıkıntıları, onların vermiş oldukları sıkıntılara bunca zaman göğüs gerip katlandığını anlatmak üzere aktarılmaktadır. Bu durumda, sayı başlarının -daha büyüğü olmayan- en büyüğü¹ zikretmek, daha etkilidir ve maksada, yani dinleyicinin “Nuh’un sabretme süresini çok uzun bulması” amacına daha ulaştırıcıdır.

1 “Bin” sayısını kastediyor; Araplar “milyon” demek için *elfuelf* diyorlardı. / ed.

ويجوز أن يريد أنهم كاذبون، لأنهم قالوا ذلك وقلوبهم على خلافه، كالكاذبين الذين يعدون الشيء وفي قلوبهم نية الخلف.

١٣- ﴿وَلِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ وَلَيَسْئَلُنَّ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٥ [٢٠٦] {وَلِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ} أي أثقال أنفسهم {وَأَثْقَالًا} يعني أثقالا آخر غير الخطايا التي ضمنوا للمؤمنين حملها، وهي أثقال الذين كانوا سببًا في ضلالهم. {وَلَيَسْئَلُنَّ} سؤال تقريع {عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ}، أي يختلقون من الأكاذيب والأباطيل.

[٢٠٧] وقرئ «من خطيأتهم».

١٠ ١٤- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ﴾

[٢٠٨] كان عمر نوح عليه السلام ألفًا وخمسين سنة، بعث على رأس أربعين، ولبث في قومه تسعمائة وخمسين، وعاش بعد الطوفان ستين. وعن وهب: أنه عاش ألفًا وأربعمائة سنة.

١٥ [٢٠٩] فإن قلت: هلا قيل: تسعمائة وخمسين سنة؟ قلت: ما أورده الله أحكم. لأنه لو قيل كما قلت، لجاز أن يتوهم إطلاق هذا العدد على أكثره، وهذا التوهم زائل مع مجيئه كذلك، وكأنه قيل: تسعمائة وخمسين سنة كاملة وافية العدد؛ إلا أن ذلك أخصر وأعذب لفظاً وأملاً بالفائدة. وفيه نكتة أخرى: وهي أن القصة مسوقة لذكر ما ابتلي به نوح عليه السلام من أمته وما كابده من طول المصابرة، تسلياً لرسول الله ﷺ وتثبيتاً له، فكان ذكر رأس العدد الذي لا رأس أكثر منه أوقع وأوصل إلى الغرض من استطالة السامع مدة صبره.

[210] **Şayet** “Temyiz neden önce *sene* sonra ‘âm lâfzıyla geldi?” **dersen şöyle derim:** Belâgat bakımından; aynı ifadenin içinde *bir lâfzı aynı kelimelerle tekrar etmekten* kaçınmak gerekli bir şeydir; ancak konuşanın tazim, uyarı, övgü vb. maksatlara yönelik olarak yanaşabileceği tekrarlar olabilir.¹
 5 *Tûfan*; çokça ve baskın biçimde kuşatan sel, gece karanlığı vb. şeylerdir. ‘Accâc [v. 97/716] şöyle demiştir:

Kaplamış ağaçları karanlık tufanı

15. Sonuçta; onu da gemidekileri de Biz kurtardık ve bunu âlemlere ibret kıldık.

10 [211] “Gemidekiler” yarısı erkek, yarısı kadın 78 kişiydiler. Nuh (a.s.)’ın Ham, Sam, Yâfes isimli evlâtları da eşleriyle beraber gemideydiler. İbn İshak [v. 151/768] gemidekilerin 5 erkek 5 kadın olmak üzere toplam 10 kişi olduklarını söyler. Peygamber (s.a.)’den gelen rivayet ise gemidekilerin 8 kişi olduğu yönündedir; bunlar da Nuh (a.s.), hanımı ve 3 oğlu [ile hanımları]dır.

15 [212] وَجَعَلْنَاهَا (bunu kıldık) ifadesinde zamir *sefineye*, hâdise ya da kıs-saya râcidir.

16. İbrahim’i de... Hani, kavmine demişti ki; “Allah’a kulluk edin ve O’ndan sakının. Bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.”

20 **17. “Siz Allah’tan başka, birtakım putlara tapıyor; asılsız şeyler uyduruyorsunuz! Allah’tan başka taptıklarınızın kesinlikle size bir nasip verme gücü yoktur; öyleyse, nasibi sadece Allah katında arayın; sadece O’na kulluk edip O’na şükredin; çünkü O’na döndürüleceksiniz.”**

[213] وإبراهيم [İbrahim’i de...] kelimesi *uzkur* filinin takdiri ile mansûb olup *iz* bedel-i iştimal olarak İbrahim’den bedeldir; zira zaman kendi bünyesinde olan şeylere şamildir. Ya da İbrahim kelimesi yukarıdaki نُوحًا (Nuh’u) kelimesine ma’tûf; *iz* de أَرْسَلْنَا (gönderdik) kelimesinin zarfıdır; yani İbrahim, kavmine öğüt, nasihat verecek, onlara hakkı arz edecek ve onlara ibadet ve takvayı emredekcek bir yaş ve ilme ulaştığında, İbrahim’i peygamber olarak gönderdik. İbrahim en-Naha’î [v. 96/714] ve Ebû Hanîfe *Rahimehumallâh* [v. 150/767] “İbrahim de gönderilenlerdendir.” anlamında merfû‘ olarak *ve ibrahîmu* şeklinde okumuşlardır.

1 Ayrıca, *sene* zor ve skinitli yılları, ‘âm ise normal yılları ifade etmektedir. / ed.

[٢١٠] فإن قلت: فلم جاء المميز أولاً بالسنة وثانياً بالعام؟ قلت: لأن تكرير اللفظ الواحد في الكلام الواحد حقيق بالاجتناب في البلاغة، إلا إذا وقع ذلك لأجل غرض ينتحيه المتكلم من تفخيم أو تهويل أو تنويه أو نحو ذلك. و{الطوفان} ما أطف وأحاط بكثرة وغلبة، من سيل أو ظلام ليل أو نحوهما. قال العجاج:

وَعَمَّ طُوفَانُ الظَّلَامِ الْأَثَابَا ❁

١٥- ﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ﴾

[٢١١] {وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ} كانوا ثمانية وسبعين نفساً: نصفهم ذكور، ونصفهم إناث، منهم أولاد نوح عليه السلام: سام، وحام، ويافث، ونسأؤهم. وعن محمد بن إسحق: كانوا عشرة. خمسة رجال وخمس نسوة. وقد روي عن النبي ﷺ: كانوا ثمانية؛ نوح وأهله وبنوه الثلاثة.

[٢١٢] والضمير في {وَجَعَلْنَاهَا} للسفينة أو للحادثة والقصة.

١٦- ﴿وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

١٥- ١٧- ﴿إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[٢١٣] نصب {إِبْرَاهِيمَ} بإضمار اذكر، وأبدل عنه {إِذْ} بدل الاشتمال؛ لأنَّ الأحيان تشتمل على ما فيها. أو هو معطوف على {نُوحًا} و{إِذْ} ظرف لـ{أَرْسَلْنَا}، يعني أرسلناه حين بلغ من السن والعلم مبلغاً صلح فيه لأن يعظ قومه وينصحهم ويعرض عليهم الحق ويأمرهم بالعبادة والتقوى. وقرأ إبراهيم النخعي وأبو حنيفة رحمهما الله «وإبراهيم»، بالرفع على معنى: ومن المرسلين إبراهيم.

[214] كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ [214] İyani sizin için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bil-
seniz, ya da cahilane, körü körüne bir bakışla değil de dirayet, feraset ve
basiretle baksanız bunun sizin için hayırlı olduğunu bilirdiniz.

[215] تَخْلُقُونَ (uyduruyorsunuz) ifadesi *halekanın* teksiri olan *halekadan*
5 *tuhalliküne* (tamamen uyduruyorsunuz); yalancılık ve zorlama tahmin an-
lamında *tehallekadan tehalleküne* (zorlama yoluyla uyduruyorsunuz) şeklin-
de de okunmuştur. اِفْكًا de *efiken* şeklinde okunmuştur; bu iki şekilde açık-
lanabilir: Ya *efiken* kelimesi *kezibun* ve *le'ibun* kelimeleri gibi bir masdardır
ve *ifk* kelimesi, *kizb* ve *la'b* kelimelerinin, asıllarından tahfif edilmesi gibi
10 *efiken* kelimesinin hafifletilmiş olur ya da *fe'ilun* vezninde sıfat olur. [Ayette]
halkan ifken yani iftiralı ve bâtıllı bir uyduruş anlamındadır. "Uydurmaları"
da putlara ilâh demeleri ve onları Allah'a ortak ve 'O'nun nezdinde şefaatchi
kabul etmeleridir. Yahut putlar *ifk* (uyduruk) diye; ağaçları ve taşları yonta-
rak put yapmaları da *halk* (uydurma) olarak isimlendirilmiştir.

15 [216] **Şayet** "Allah Teâlâ *rızkı* neden önce nekire sonra ma'rife yapmış?"
dersen şöyle derim: Çünkü şu mânayı murad etmektedir: Onlar size her-
hangi bir rızık veremezler. Öyleyse siz bütün rızık Allah katından isteyin;
rızık size veren sadece Odur, başkası değil!

[217] "O'na döndürüleceksiniz." - (تَرْجَعُونَ) Tâ'nın fethasıyla *terci'üne* (dö-
20 neceksiniz) şeklinde de okunmuştur.- O halde, O'na kavuşmaya; O'na kul-
luk ederek ve nimetlerine karşı O'na şükrederek hazırlanın! Beni yalanlarsa-
nız, bu yalanlamanızla bana zarar veremezsiniz; zira benden önceki elçileri de
ümmetleri yalanlamıştı; ama onlara değil, sadece kendilerine zarar verdiler;
çünkü elçileri yalanlamaları sebebiyle başlarına gelen geldi! Elçiye gelince,
25 şüphenin ortadan kalktığı açık bir duyuru yapmakla onun işi bitti ki bu da,
duyurunun Allah'ın âyetleri ve mu'cizeleriyle beraber oluşudur. Şayet ben de
sizin aranızda yalanlanmış biri isem, işte benim diğer peygamberlerde beni
teselli edecek modellerim var; zira onlar da yalanlanmışlardı. Elçiye düşen
iletmeştir; tasdik veya tezkib edilmesi onun sorumluluğunda değildir.

30 **18. Şayet yalanlıyorsanız, sizden önce de birtakım toplumlar yalan-
lamıştı... Elçiye düşen, açık-seçik iletmekten ibaret!**

**19. Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, görmediler mi? Daha sonra,
onu tekrar gerçekleştirecektir işte... Allah için bu gerçekten kolaydır.**

[٢١٤] {إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} يعني إن كان فيكم علم بما هو خير لكم مما هو شر لكم، أو إن نظرتهم بعين الدراية المبصرة دون عين الجهل العمياء علمتم أنه خير لكم.

[٢١٥] وقرئ «تخلقون»، من خلق بمعنى التكاثر في خلق. و«تَخْلُقُونَ»، من تخلق، بمعنى تكذب وتخرص. وقرئ «أفكًا»، وفيه وجهان؛ أن يكون مصدرًا، نحو كَذِبَ وَلَعِبَ. والإفك مخفف منه، كالكَذِبِ واللَّعِبِ من أصلهما، وأن يكون صفة على فَعْلٍ؛ أي خلقًا إفكًا، أي ذا إفك وباطل. واختلاقهم الإفك: تسميتهم الأوثان آلهة وشركاء لله، أو شفعاء إليه. أو سمى الأصنام إفكًا، وعملهم لها ونحتهم خلقًا للإفك.

[٢١٦] فَإِنْ قُلْتَ: لم نكر الرزق ثم عرفه؟ قلت: لأنه أراد لا يستطيعون أن يرزقوكم شيئًا من الرزق، فابتغوا عند الله الرزق كله، فإنه هو الرزاق وحده لا يرزق غيره.

[٢١٧] {إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} وقرئ بفتح التاء، فاستعدوا للقاءه بعبادته والشكر له على أنعمه. وإن تكذبوني فلا تضروني بتكذيبكم، فإنَّ الرسل قبلي قد كذبتهم أممهم، وما ضرَّوهم وإنما ضرَّوهم أنفسهم، حيث حلَّ بهم ما حلَّ بسبب تكذيب الرسل. وأما الرسول فقد تم أمره حين بلغ البلاغ المبين الذي زال معه الشكّ، وهو اقتترانه بآيات الله ومعجزاته. أو وإن كنت مكذبًا فيما بينكم فلي في سائر الأنبياء أسوة وسلوة حيث كذبوا، وعلى الرسول أن يبلغ، وما عليه أن يصدق ولا يكذب.

١٨- ﴿وَأَنْ تَكْذِبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

١٩- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾

20. De ki: Yeryüzünde gezin de Allah yaratmaya nasıl başlamış, görün. ‘Allah’ Âhret yaratılışını da yaratacaktır işte... Şüphesiz, Allah her şeye kadirdir.

21. O; dilediğine azap ediyor, dilediğine merhamet ediyor... ki siz de O’na döndürüleceksiniz.

22. Ne yerde âciz bırakabilirsiniz [O’nu] ne de gökte! Allah’tan başka da ne bir velîiniz ne de bir yardımcınız olacak!

23. Allah’ın âyetlerini ve O’nunla karşı karşıya geleceğini nankörce inkâr edenler, bunlardır işte Benim rahmetimden ümit kesenler! Can yakıcı azap da bunların hakkıdır işte!..

[218] Bu âyetten “Sonuçta, kavminin ona verdiği cevap...” [24] âyetine kadarki kısım [yani 18-23. âyetler], Hazret-i İbrahim’in, kavmine söylediklerinin devamı olabileceği gibi, Peygamber (s.a.)’le Kureyş arasında geçenlerin konu alındığı -İbrahim kıssasının başı ile sonu arasında geçen- bir ara cümle de olabilir. **Şayet** “Bu âyetler İbrahim’in kavmine olan sözlerinden ise ondan önceki ümmetlerden murat nedir?” **dersen şöyle derim:** Şît, İdris, Nuh *‘Aleyhimusselâm* ve diğer peygamberlerin kavimleridir. Zaten, ‘yalanlayan kalabalık *ümme*tler anlamında bir *ümme*t’ olarak Nuh’un kavmi yeter. İdris (a.s.) da göğe kaldırılıncaya kadar kavmi arasında 1000 yıl yaşamış ve kendisine yaşadığı yıllar sayısınca yalnızca 1000 kişi iman etmiş; bunların nesilleri de hep inkâr üzere olmuştur. **Şayet** “De ki: Yeryüzünde gezin de...” ifadesini ne yapacaksın?” **dersen şöyle derim:** Burada İbrahim (a.s.)’ın anlattıkları aktarılmaktadır; tıpkı bizim peygamberimizin, Kur’ân’ın çoğu yerinde Allah kelâmını bize bu şekilde aktarması gibi. **Şayet** “Kureyş’e hitap ediliyorsa, bunun İbrahim kıssasının arasında getirilmesinin gerekçesi ne? Oysa itirazî cümle ya da cümlelerin ara cümle olarak bulundukları durumla bir bağlantıları olması gerekir. Dikkat edersen, ‘Mekke -ki Zeyd’in babası ayaktadır- Tanrı beldelerinin en hayırlısıdır.’ gibi bir cümle kurmazsın.” **dersen şöyle derim:** Burada İbrahim kıssasının getirilmesi, Peygamber (s.a.)’i rahatlatmak, onu teselli etmek ve ona bir çıkış yolu göstermek içindir; zira atası İbrahim Halîlullah da aynen Peygamber (s.a.) gibi, kavminin putlara taparak Allah’a şirk koşmaları konusunda sınanmış; aynı badirelerden o da geçmişti. “Şayet yalanlıyorsanız” ifadesi “Ey Kureyş! Muhammed’i yalanlıyorsanız, İbrahim’i de kavmi yalanlamıştı! Evet, her ümmet peygamberini yalanlamıştı!..” anlamında bir ara cümle olarak getirilmiştir;

٢٠- ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٢١- ﴿يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ﴾

٢٢- ﴿وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ ٥

٢٣- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَكُونُ مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٢١٨] وهذه الآية والآيات التي بعدها إلى قوله {فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ} محتملة أن تكون من جملة قول إبراهيم صلوات الله عليه لقومه، وأن تكون آيات وقعت معترضة في شأن رسول الله ﷺ وشأن قريش بين أول قصة إبراهيم وآخرها. فإن قلت: إذا كانت من قول إبراهيم فما المراد بالأمم قبله؟ قلت: قوم شيث وإدريس ونوح وغيرهم، وكفى بقوم نوح أمة في معنى أمم جمعة مكذبة، ولقد عاش إدريس ونوح وغيرهم، وكفى بقوم نوح أمة في معنى أمم جمعة مكذبة. ولقد عاش إدريس ألف سنة في قومه إلى أن رفع إلى السماء، وآمن به ألف إنسان منهم على عدد سنيه، وأعقابهم على التكذيب. ١٥
فإن قلت: فما تصنع بقوله {قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ}؟ قلت: هي حكاية كلام حكاة إبراهيم عليه السلام لقومه، كما يحكي رسولنا ﷺ كلام الله على هذا المنهاج في أكثر القرآن. فإن قلت: فإذا كانت خطاباً لقريش فما وجه توسطهما بين طرفي قصة إبراهيم؛ والجملة أو الجمل الاعتراضية لا بد لها من اتصال بما وقعت معترضة فيه. ألا تراك لا تقول: مكة وزيد أبوه قائم خير بلاد الله. قلت: إيراد قصة إبراهيم ليس إلا إرادة للتنفيس عن رسول الله ﷺ، وأن تكون مسلاة له ومتفرجاً بأن أباه إبراهيم خليل الله كان ممنواً ٢٠
بنحو ما مني به من شرك قومه وعبادتهم الأوثان، فاعترض بقوله {وَأَنْ تُكَذِّبُوا}، على معنى إنكم يا معشر قريش إن تكذبوا محمداً فقد كذب إبراهيم قومه وكل أمة نبيها.

zira “Sizden önce de birtakım toplumlar yalanlamıştı.” ifadesi İbrahim’in üm-metini de içerir. Gördüğün gibi bu [18. âyet], konunun başı ve sonu ile irtibatlı bir ara ifadedir; bunun ardından getirilenler [19-23] de, söz konusu ara ifadenin tâbi ve mütemmimleri olmuştur; çünkü tevhidi ve delilini ortaya koymakta, 5 şirkin temellerini zayıflatıp onu yıkmakta, Allah’ın hüccet ve burhânının ayan beyan olduğunu, kudret ve saltanatının niteliğini ortaya koymaktadırlar.

[219] *أَوَلَمْ يَرَوْا* ifadesi [“görmediniz mi” / “görmediler mi” şeklinde] Tâ ile de Yâ ile de okunmuş; *يُبْدِئُ* (başlatır) da *yebdeu* (başlar) şeklinde okunmuştur. *ثُمَّ يُعِيدُهُ* ifadesi *يُبْدِئُ*’ya ma’tûf değildir; yani görme hükmü *i’âde* hükmünü 10 kapsamamaktadır; sadece, yaratmayı başlatmaya paralel olarak, öldükten sonra tekrar diriltme (*i’âde*) durumundan haber verilmektedir.¹ *فَانظُرُوا كَيْفَ* *بَدَأَ الْخَلْقَ* ثُمَّ *اللَّهُ يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ* ifadesinde de *nazar*, yaratmaya başlamayı kap-sar; inşâyı değil...² *Mâ ziltu ûsirû fulânen ve estahlifuhû ‘alâ men uhallifuh* (Falancayı hep tercih *etmişimdir*. Ardımda bıraktıklarım için yerime onu 15 *bırakırım*.) sözün de bunun gibidir. **Şayet** “İfade, atıf harfiyle atfedilmiş; ona atfedildiği bir şey lâzım; o nedir?” **dersen şöyle derim:** *أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ* *اللَّهُ الْخَلْقَ* (Allah’ın yaratmayı nasıl başlattığını, görmediler mi?) cümlesidir; *estahlifuhû* (yerime onu *bırakırım*) ifadesi de aynı şekilde *mâ ziltu ûsirû fulânen* (Falancayı hep tercih *etmişimdir*) ifadesinin tamamına ma’tûftur.

[220] “Bu”nun³ işaret ettiği şey; “O’nun için *bu* çok basittir.” [Rum 30/27] âyetindeki *هُوَ*’nin mercii olan “i’âde eder”deki mânadır.⁴ *النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ* (Âhiret yaratılışı) ifadesi birinci ve ikinci her iki yaratmanın da, aralarında fark olmaksızın, birer inşâ -yani ilk yaratış, yoktan var etme ve icat- olduğuna delâlet etmektedir; şu kadarı var ki âhiret yaratılışı benzer bir yaratılıştan 25 sonradır, oysa ilki [dünyadaki] böyle değildi.

[221] *النَّشْأَةَ* kelimesi *en-neş’ete* ve *en-neşâete* şeklinde okunmuştur; tıpkı *ra’fet* ve *reâfet* gibi. **Şayet** *كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ* ifadesinde Allah zamirle ifade edildiği halde, *ثُمَّ اللَّهُ* ifadesinde neden lâfza-i celâl -açıkça hem de başlangıç ifadesi [yani *mübteda*] olarak- getirilmiştir. Oysa normal, *كَيْفَ بَدَأَ اللَّهُ الْخَلْقَ* 30 *؟* *يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ* şeklinde ifade edilmesidir. Bunun mânası nedir?” **dersen**

1 Yanlış mâna: “Allah’ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra da onu nasıl tekrar gerçekleştirdiğini görmediler mi?” Doğru mâna: “Allah’ın yaratmayı nasıl başlattığını, görmediler mi? Daha sonra, onu tekrar gerçekleştirecektir işte...” / ed.

2 Yanlış mâna: “Yeryüzünde gezin de Allah yaratmaya nasıl başlamış, Âhiret hayatını nasıl yaratacak görün.” Doğru mâna: “Yeryüzünde gezin de Allah yaratmaya nasıl başlamış, görün/inceleyn. İşte, Allah Âhiret hayatını da yaratacaktır.” / ed.

3 Yani “Allah için *bu* gerçekten kolaydır.” ifadesindeki “bu”. / ed.

4 Yani “bu” tekrar yaratış. / ed.

لأن قوله {فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ} لا بد من تناوله لأمه إبراهيم. وهو كما ترى اعترض واقع متصل، ثم سائر الآيات الواطئة عقبها من أذيالها وتوابعها، لكونها ناطقة بالتوحيد ودلائله، وهدم الشرك وتوهين قواعده، وصفة قدرة الله وسلطانه، ووضوح حجته وبرهانه.

٥ [٢١٩] قرئ {يَرَوْا} بالياء والتاء. و«يبدئ»، و«يبدأ». وقوله {ثُمَّ يُعِيدُهُ} ليس بمعطوف على {يُبْدِئُ}، وليست الرؤية واقعة عليه، وإنما هو إخبار على حياله بالإعادة بعد الموت، كما وقع النظر في قوله تعالى {فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ} على البدء دون الإنشاء. ونحوه قولك: ما زلت أؤثر فلاناً وأستخلفه على من أخلفه. فإن قلت: هو معطوف بحرف العطف، فلا بد له من معطوف عليه، فما هو؟ قلت: هو جملة قوله {أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ} وكذلك وأستخلفه معطوف على جملة قوله: ما زلت أؤثر فلاناً.

[٢٢٠] {ذَلِكَ} يرجع إلى ما يرجع إليه {هُوَ} في قوله {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} [الروم: ٢٧] من معنى يعيد. دل بقوله {النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ} على أنهما نشأتان؛ وأن كل واحدة منهما إنشاء، أي ابتداء واختراع، وإخراج من العدم إلى الوجود، لا تفاوت بينهما إلا ١٥ أن الآخر إنشاء بعد إنشاء مثله، والأولى ليست كذلك.

[٢٢١] وقرئ «النشأة» و«النشأة»، كالرأفة والرفقة. فإن قلت: ما معنى الإفصاح باسمه مع إيقاعه مبتدأ في قوله {ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ} بعد إضمماره في قوله {كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ}، وكان القياس أن يقال: كيف بدأ الله الخلق ثم ينشئ النشأة الآخرة؟

şöyle derim: Mekkelilerle tartışılan, yeniden yaratma konusu idi. -Ki dizler bu konuda hep zangırdamıştır!¹ - İşte, Allah Teâlâ ilk yaratılışın kendisi tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koyunca, tekrar yaratmanın da aynen ilk yaratma gibi olduğunu onlara bir kanıt olarak sunmuştur. Hiçbir şeyin âciz bırakamayacağı
 5 Allah'ı ilk yaratma âciz bırakmadığı gibi, yeniden yaratma da âciz bırakamaz! Adeta “Sonra durum şu ki; ilk *icad*ı gerçekleştiren kim ise, tekrar yaratmayı gerçekleştirecek olan da odur.” buyurmaktadır. İşbu mânaya delâlet ve tembih için ism-i celâlini açıkça zikretmiş ve bunu ifadeye başlangıç kılmıştır.²

[222] “O” *azap etmeyi* “*dilediğine* azap ediyor”, merhamet etmeyi “*dilediğine* merhamet ediyor.” Dileme fiilinin ilgili olduğu merciler, Kur’ân’ın birçok yerinde tefsir ve beyan edilmiştir. Bu da azap ya da merhameti [tutum ve davranışlarıyla] kendilerine vâcip kılanlardır; yani -tövbe etmedikleri takdirde- kâfir ve fasık ile masum ve tevbekâr.

[223] “Ki siz de O’na döndürüleceksiniz.” -*Kalb*, red ve ircâ anlamındadır.- Rabbinizi hüküm ve kazasından kaçarak “ne” şu geniş “yeryüzünde ne de” orada olduğunuz varsayımıyla uçsuz bucaksız “gökte âciz bırakabilirsiniz!” Tıpkı “Ey cin ve insan toplumu! Göklerin ve yerin sınırlarını delip geçin, gücünüz yeterse... Ama güçlü bir araç olmadan delip geçemezsiniz kesinlikle!” [Rahman 55/33] âyetindeki gibi. Mânanın; “ne de göktekiler [âciz bırakabilir]” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Hassan [v. 60/680] şöyle demiştir:

İçinizden Allah Resulü’nü karalayanla
 onu övüp ona yardım eden bir olur mu hiç!?³

[224] Şu da murad ediliyor olabilir: Ne kadar yerin altına ve derinliklerine inseniz ya da yüksek burçlara ve göğe doğru yükselen kalelere tırmanıp
 25 yükseklere çıksanız, yine Allah'ı âciz bırakamazsınız. Tıpkı “Nerede olursanız olun, ölüm sizi bulacaktır; isterseniz sağlam kaleler içinde bulunun...” [Nisa 4/78] âyetindeki gibi. Yahut Allah'ın gökte ve yerde cari olan emrini âciz bırakamazsınız. O, üzerinizde emrini icra eder ve yerden gelen ya da gökten inen bir bela mutlaka sizi bulur!

1 Yeniden diriliş Kur’ân’ın en kalbi konusu olup ayakların kaydığı son derece çetrefil, tamamen imanî bir konudur. Ve kâfirler bir yana, Müslümanlar arasında bile hâlâ Kelâmcı, sufisi, filozofu -mezhep ve meşrebine göre- bu konuda farklı yaklaşımlar sergilemektedir. / ed.

2 *Allah*’dan zamirle bahsedilebilecek bazı yerlerde lâfza-i celâlin açıkça zikredilmesi, “*Allah olan* böyle yapar!” anlamında olup Allah kavramına dikkat çekilmektedir. Örneği: “Sen” diye Allah’a seslenilen bir duanın bitiş kısmında, “*Sen* vaadinden caymazsın!” demek yerine, *إن الله لا يخلف الميعاد* [Âl-i ‘İmrân 3/9] buyrulmasında, “*Allah olan* vaadinden caymaz!” mealinde bir incelik gözetilmektedir. / ed.

3 Yani şiirde *من* tekrarlanmadığı için, tek gruptan bahsediliyor gibiyse de, iki ayrı grubun söz konusu olduğu aşîkârdır. / ed.

قلت: الكلام معهم كان واقعاً في الإعادة، وفيها كانت تصطك الركب، فلما قرّهم في الإبداء بأنه من الله، احتج عليهم بأن الإعادة إنشاء مثل الإبداء، فإذا كان الله الذي لا يعجزه شيء هو الذي لم يعجزه الإبداء، فهو الذي وجب أن لا تعجزه الإعادة، فكأنه قال: ثم ذاك الذي أنشأ النشأة الأولى هو الذي ينشئ النشأة الآخرة، فللدلالة والتنبية على هذا المعنى أبرز اسمه وأوقعه مبتدأً.

[٢٢٢] {يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ} تعذيبه {وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ} رحمته. ومتعلق المشيئين مفسر مبين في مواضع من القرآن، وهو من يستوجبهما من الكافر والفاسق إذا لم يتوبا، ومن المعصوم والتائب.

[٢٢٣] {تُقَلَّبُونَ} تردون وترجعون. {وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ} بكم، أي لا تفوتونه إن هربتم من حكمه وقضائه {فِي الْأَرْضِ} الفسيحة، {وَلَا فِي السَّمَاءِ} التي هي أفسح منها وأبسط لو كنتم فيها، كقوله تعالى {إِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا} [الرحمن: ٣٣]. وقيل: ولا من في السماء، كما قال حسان رحمه الله:

أَمَنْ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ ❁ وَيَمْدَحُهُ وَيَنْصُرُهُ سِوَاهُ؟

[٢٢٤] ويحتمل أن يراد: لا تعجزونه كيفما هبطتم في مهاوي الأرض وأعماقها، أو علوتم في البروج والقلاع الذاهبة في السماء. كقوله تعالى {وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ} [النساء: ٧٨]. أو لا تعجزون أمره الجاري في السماء والأرض أن يجري عليكم، فيصيبكم ببلاء يظهر من الأرض أو ينزل من السماء.

[225] “Allah’ın âyetlerini” yani O’nun birliğinin göstergelerini, O’nun kitap ve mu’cizelerini, O’nunla karşı karşıya geleceğini ve yeniden dirilişi. *يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْغَيْثِ* ifadesi tehdit olup, Kıyamet günü O’nun rahmetinden yana umutları olmayacaktır, demektir. Tıpkı “(Kıyamet) saat(i) gelip çatdığı gün, mücrimler ümitsizliğe düşerler.” [Rum 30/12] âyetindeki gibidir. Ya da onların hali vasfedilmektedir; zira mümin ümit ve korku içinde iken ümit ve korku kâfirin aklına bile gelmez. Yahut ilâhi rahmetten uzak olmaları rahmetten ümit kesenlerin durumuna benzetilmiştir. Nitekim Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre; Allah “Bunlardır işte Benim rahmetimden ümit kesenler! Can yakıcı azap da bunların hakkıdır işte!..” diyerek, kendisine değersiz gelen bir topluluğu yermekte; [Ya’küb (a.s.)’dan naklen de] şöyle buyurmaktadır: “Evlâtlarım! Gidin de Yûsuf’u ve kardeşini arayın. Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin; zira inkârcı nankör bir kavimden başkası Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.” [YûsufYûsuf 12/87] İşte, mümin Allah’ın revh u rahmetinden asla ümit kesmemeli, azabından yana emin olmamalıdır; daima Allah’ın rahmetini ummalı ve hep azabından korkmalıdır.

24. Sonuçta, kavminin ona verdiği cevap “Onu öldürün!” ya da “Onu cayır cayır yakın!” demek oldu. Ama Allah o ateşten onu korudu. İman edenler için elbette bunda âyetler vardır.

[226] *جَوَابَ قَوْمِهِ* ifadesi mansûb olarak da, merfû‘ olarak da okunmuştur.

[227] “Dediler ki:” yani ‘İbrahim’in kavmi birbirlerine şöyle dedi. Ya da içlerinden yalnız biri söyledi, diğerleri de buna rıza gösterdiği için hepsi bunu söylemiş sayıldılar.

[228] Rivayete göre; o gün, yani İbrahim (a.s.)’ın ateşe atıldığı gün, ateşten faydalanamamışlar; çünkü ateşin yakıcılık özelliği gitmiş.

25. O demişti ki: “Siz Allah’ı bırakıp bu putları tanrı edinmişsiniz; bunlar sayesinde şu dünya hayatında birbirinize karşı sevgi ve bağlılık gösteriyorsunuz. Fakat daha sonra; Kıyamet günü, birbirinizi lânetleyerek birbirinizi inkâr edeceksiniz. Sığınağınız Ateş olacak, bir koruyucunuz da olmayacak!”

[229] *مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ* ifadesi izâfetli ve izâfetsiz olarak mansûb da merfû‘ da okunmuştur. [i] Mansûb okunuşunun iki açıklaması vardır. Biri; *meveddet* kelimesinin mef’ûl-i leh olmasıdır; yani aranızda sevgi ve bağlılık peyda olması için Allah’tan başka tanrılar edinmişsiniz! Çünkü -insanlar bir mezhepte ittifak ettiği gibi- siz de bu tanrılara tapınmak üzere toplanıyor, onlar sayesinde kaynaşıyorsunuz. Bu, onların birbirini sevmelerine, dostluk, sadakat ve samimiyetlerine vesile oluyordu.

[٢٢٥] {بَايَاتِ اللَّهِ} بدلائله على وحدانيته؛ وكتبه ومعجزاته ولقائه والبعث. {يَسْأَلُوا مِنْ رَحْمَتِي} وعيد، أي يياسون يوم القيامة، كقوله {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ} [الروم: ١٢]. أو هو وصف لحالهم؛ لأنّ المؤمن إنما يكون راجياً خاشعاً، فأما الكافر فلا يخطر بباله رجاء ولا خوف. أو شبه حالهم في انتفاء الرحمة عنهم بحال من يس من الرحمة. وعن قتادة رضي الله عنه: إن الله ذمّ قومًا هانوا عليه، فقال {أُولَئِكَ يَسْأَلُوا مِنْ رَحْمَتِي}، وقال {إِنَّهُ لَا يَأْتِسُّ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} [يوسف: ٨٧]. فينبغي للمؤمن أن لا يياس من روح الله ولا من رحمته، وأن لا يأمن عذابه وعقابه؛ صفة المؤمن أن يكون راجياً لله عز وجل خائفاً.

٢٤- ﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجِيَهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[٢٢٦] قرئ «جواب قومه» بالنصب والرفع.

[٢٢٧] {قَالُوا} قال بعضهم لبعض، أو قاله واحد منهم وكان الباقون راضين، فكانوا جميعاً في حكم القائلين.

[٢٢٨] وروي أنه لم ينتفع في ذلك اليوم بالنار، يعني يوم ألقى إبراهيم في النار، وذلك لذهاب حرّها.

٢٥- ﴿وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَبَلَغُنَّ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَمَأْوِيكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[٢٢٩] قرئ على النصب بغير إضافة وإضافة، وعلى الرفع كذلك. فالنصب على وجهين؛ على التعليل، أي لتوادوا بينكم وتتواصلوا، لاجتماعكم على عبادتها واتفاقكم عليها واتتلافكم، كما يتفق الناس على مذهب فيكون ذلك سبب تحابهم وتصادقهم.

Diğer açıklama; *meveddet* kelimesinin, اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوَاهُ [Furkân 25/43; Câsiye 45/23] âyetindeki gibi¹, ikinci mef'ûl olmasıdır; bu durumda mâna muzâfın hazfedildiği takdir edilerek; “Tanrıları aranızda *meveddet sebebi* edinmişsiniz!” ya da “Tanrıları aranızda *meveddet* -yani *mevdûdet* [sevilen varlıklar]- edinmişsiniz!” şeklindedir. Tıpkı “Öyle insanlar var ki, Allah’tan başka birtakım şeyleri O’na denk kabul eder ve onları Allah’ı sever gibi severler!” [Bakara 2/165] âyetindeki gibi. [ii] *Meveddet* kelimesinin merfû‘ okunuşu da iki şekilde açıklanabilir: *Meveddet* kelimesi [مَإِئِمَّة]daki Mâ mevsûle kabul edilerek, İnne’nin haberi olur. Veya mahzûf bir mübtedanın haberi olur.

10 Anlam şöyledir: Tanrılar aranızda bir *meveddet* -yani sevilen şeydir- ya da *meveddet* sebebidir.

[230] (بينكم kelimesini izâfetli olduğu halde) Âsım’ın [Ebu Bekr rivayetinde] fetha okuduğu rivayet edilmiştir ki, لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ [En’âm 6/94] âyetinde de *beynekum* fâ’il olduğu halde fetha okunmuştur. İbn Mes’ûd (r.a.) *evsânen*

15 *innemâ meveddetu beynikum fi’l-hayâti’d-dünyâ* şeklinde okumuştur; yani dünya hayatında tanrılar sayesinde birbirinizi seviyorsunuz ya da tanrıları seviyorsunuz. “Sonra” kıyamet günü ise aranızda lânetleşme, nefretle birbirinden kaçma ve düşmanlık cari olacak; hem putperestler birbirini lânetleyecek hem de putlarla putperestler birbirlerini lânetleyecektir!.. Tıpkı “Ve

20 [ilâhları] onların aleyhine dönecek!” [Meryem 19/82] âyetindeki gibi.

26. Ve kendisine sadece Lût iman edip bağlandı. (İbrahim) ayrıca; “Ben, Rabbime hicret edeceğim. Şüphesiz O’dur ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (Azîz, Hakîm)” dedi.

[231] -Allah ikisine de selâm etsin!- Lût, İbrahim’in kız kardeşinin oğlu

25 -yeğeni- idi. Ateşin İbrahim’i yakmadığını görünce ona ilk iman eden Lût idi.

[232] وقال yani İbrahim “dedi ki: Ben hicret edeceğim.” Kûfe banliyölerinden olan Kûsâdan Harran’a, oradan da Filistin’e... İşbu sebeple, ‘Her peygamberin bir hicreti var; ama İbrahim (a.s.)’ın iki hicreti var.’ denilmiştir. İbrahim (a.s.)’ın hicretinde eşi Sare ile birlikte Lût da kendisi ile

30 beraberdi. İbrahim hicret sırasında yetmiş beş yaşında idi. “Rabbime” yani O’nun gitmemi emrettiği yere... “Şüphesiz O’dur” beni düşmanlarımdan koruyan “mutlak izzet sahibi,” bana ancak benim yararına olan şeyleri emreden “mutlak hikmet sahibi (Allah).”

1 “İlâhını hevâsı (yani aşkla bağlı olduğu bir şey) olarak benimseyen...” anlamında. / ed.

وأن يكون مفعولاً ثانياً، كقوله {اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوِيَّه} [الفرقان: ٤٣؛ الجاثية: ٢٣] أي اتخذتم الأوثان سبب المودة بينكم، على تقدير حذف المضاف. أو اتخذتموها مودةً بينكم، بمعنى مودودة بينكم. كقوله تعالى {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ} [البقرة: ١٦٥]. وفي الرفع وجهان؛ أن يكون خبراً لأن على أن ما موصولة، وأن يكون خبر مبتدأ محذوف. والمعنى: أنَّ الأوثان مودةً بينكم، أي مودودة، أو سبب مودة.

[٢٣٠] وعن عاصم «مودةً بينكم»، بفتح بينكم مع الإضافة، كما قرئ {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤] ففتح وهو فاعل. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه: «أوثناً إنما مودةً بينكم في الحياة الدنيا»، أي إنما تتوآدون عليها، أو تودونها في الحياة الدنيا. {ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَمَةِ} يقوم بينكم التلاعن والتباغض والتعادي؛ يتلاعن العبد، ويتلاعن العبد والأصنام. كقوله تعالى {وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ صِدًّا} [مريم: ٨٢].

٢٦- ﴿فَأَمَّنْ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٢٣١] كان لوط ابن أخت إبراهيم عليهما السلام، وهو أول من آمن له حين رأى النار لم تحرقه.

[٢٣٢] {وَقَالَ} يعني إبراهيم {إِنِّي مُهَاجِرٌ} من كوثي، وهي من سواد الكوفة، إلى حرّان ثم منها إلى فلسطين. ومن ثمة قالوا: لكل نبي هجرة ولإبراهيم هجرتان. وكان معه في هجرته لوط، وامراته سارة. وهاجر وهو ابن خمس وسبعين سنة. {إِلَىٰ رَبِّي} إلى حيث أمرني بالهجرة إليه {إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} الذي يمنعني من أعدائي {الْحَكِيمُ} الذي لا يأمرني إلا بما هو مصلحتي.

27. Biz de kendisine İshak'ı -ve (onun oğlu) Yakub'u- hibe ettik, kitabı ve peygamberliği onun nesline verdik... Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik; ama o Âhirette de salihlerdendir.

[233] “Ona daha dünyada iken mükâfatını” güzel övgü, kıyamete kadar salât ve dua, tertemiz bir nesil ve peygamberliği “verdik”. Ayrıca bütün milletler İbrahim’i sever, bağrına basar.

[234] **Şayet** “İshak ve onun nesli konu edildiği halde neden İsmail’den bir bahis yoktur?” **dersen şöyle derim:** “Kitabı ve peygamberliği onun nesline verdik.” ifadesi ile buna delâlet etti. İsmail’in kadri pek yüce olup âlice-naplığı da meşhur olunca artık bu delil yeterli oldu.

[235] **Şayet** “Kitaptan murat edilen nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada kitap cinsi murat edilmiştir. Artık bu sözün muhtevasına İbrahim’in nesline verilen şu dört kitap da dâhil olmuştur: Tevrat, Zebur, İncil ve Kur’ân.

28. Lût'u da... Hani, kavmine demişti ki: “Siz öyle yüz kızartıcı bir suç işliyorsunuz ki, dünyada sizden önce hiç kimse bunu yapmamıştı!

29. “Şimdi siz gerçekten, yol keserek erkeklere yanaşıyor ve böylesine yadırgatıcı bir şeyi kulübünüzde alenen işliyorsunuz hâ?!” Kavminin ona cevabı; “Doğru söylüyorsan, getir bize Allah’ın azabını!” demek oldu.

30. “Ya Rabbi! Bu bozuculara karşı bana yardım et.” dedi.

[236] Lût'u da...” ifadesi “İbrahim’i de” ifadesi üzerine ya da İbrahim’in de ma’tûf olduğu “Nuh’u” kelimesi üzerine atfedilmiştir. *Fâhişe* lâfzı çirkinliğin dibi anlamına gelir. مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ (Dünyada sizden önce hiç kimse bunu yapmamıştı!) cümlesi yapılan işin çirkinliğini ortaya koyan bir başlangıç cümlesidir. Sanki biri; “Bu iş (yani *livâta*) neden kötüdür?” diye soruyor da, ona şöyle deniliyor: Bu, çok çirkin olduğundan insanlar tabiatları gereği bundan iğrenip nefret ettikleri için bu işe bunlardan önce hiç kimse teşebbüs etmemiştir. Tabiatları pis; tıynet, huy ve karakterleri habîs olduğu için bu işe bir tek Lût kavmi cür’et etmiştir. Âlimler demişlerdir ki: Lût kavminden önce hiçbir erkek hiçbir erkeğe şehvetle yanaşmamıştır!

[237] إِنَّكُمْ ifadesi ilkinde istifhamsız, ikincisinde istifhamlı okunmuştur. Ebu Ubeyde [v. 209/824] der ki: “Ben bu kelimeyi *imam*¹ *mushafta* Yâ olmaksızın tek harfli olarak; ikincisini ise Yâ ve Nun’lu olarak iki harfli [أَيْنَكُمْ] gördüm.”

1 İmam Mushaf, Hazret-i Osman’ın Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir komisyona hazırlattığı; ana merkezlere göndermek üzere istinsah ettirdiği ve “Bundan böyle eldeki bütün *şahsî* mushaflar buna uyacak; uymayanlar yakılacak!” dediği resmi mushaftır. Kur’ân vahiylerinin kitaplaşma seyri hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur’ân Kılavuzu*, özellikle, s. 106-117. / ed.

٢٧- ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٢٣٣] {أَجْرُهُ} الثناء الحسن، والصلاة عليه آخر الدهر والذرية الطيبة والنبوة، وأن أهل الملل كلهم يتولونه.

٥ [٢٣٤] فإن قلت: ما بال إسماعيل عليه السلام لم يذكر، وذكر إسحق عقبه؟ قلت: قد دلّ عليه في قوله {وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ}. وكفى الدليل لشهرة أمره وعلوّ قدره.

[٢٣٥] فإن قلت: ما المراد بالكتاب؟ قلت: قصد به جنس الكتاب، حتى دخل تحته ما نزل على ذريته من الكتب الأربعة التي هي التوراة والزبور والإنجيل والقرآن.

١٠ ٢٨- ﴿وَلَوْ طَا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَأَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

٢٩- ﴿إِنَّكُمْ لَأَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيَكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٣٠- ﴿قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ﴾

١٥ [٢٣٦] {وَلَوْ طَا} معطوف على {إبراهيم} [١٦]، أو على ما عطف عليه. والفاحشة: الفعلة البالغة في القبح. و{مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ} جملة مستأنفة مقررة لفحاشة تلك الفعلة. كأن قائلًا قال: لم كانت فاحشة؟ ف قيل له: لأن أحدًا قبلهم لم يقدم عليها اشمئزازًا منها في طباعهم لإفراط قبحها، حتى أقدم عليها قوم لوط لخبث طبيعتهم وقدر طباعهم. قالوا: لم ينز ذكر على ذكر قبل قوم لوط قط.

٢٠ [٢٣٧] وقرئ «إنكم»، بغير استفهام في الأول دون الثاني. قال أبو عبيدة: وجدته في الإمام بحرف واحد بغير ياء، ورأيت الثاني بحرفين الياء والنون.

[238] “Yol kesmek” yol kesen [harami ve eşkıya]ların yaptığı cana kıyma ve mal yağmalama gibi şeylerdir; ancak buradaki yol kesmenin, yoldan gelip geçenlere malum ahlâksızlığı teklif edip onları yollarından alıkoymak olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre ise “yol kesmek”
5 insanlara nesil ve dölleme intaç etmeyecek yerden yaşarak nesli kesmektir.

[239] İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre “yadırgatıcı şey” (*münker*); insanlara taş, saçma ve kurşun atmak, parmak çıtlatmak, sakız çiğnemek, insanların içinde misvak kullanmak, pantolon çözmek, insanlara sövmek, ahlâksız şakalar yapmaktır. Âişe (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre; Lût kavmi insanların
10 içinde uluorta yellenirmiş. *Münker*; yoldan gelip geçenlerle alay etmeleridir yahut da yaptıkları o ahlâksızlığı kulüplerinde alenen anlatmalarındır, denilmiştir. Bir günahın teşhir ve ilan edilerek açıkça işlenmesi, gizli yapılmasından daha çirkindir. Bundan dolayı “Hayâ perdesi yırtılanın *gybeti* olmaz.” denmiştir.

[240] Bir mecliste insanlar olduğu sürece oraya *nâdî* (kulüp) denilir;
15 insanlar oradan kalkıp gidince artık *nâdî* denmez.

[241] “Doğru söylüyorsan” yani bize azabın gelip çatacağı konusundaki tehdidinde doğru isen.

[242] Bunlar diğer insanları -gönüllü ya da gönülsüz- kendilerinin işlediği masiyet ve ahlâksızlıklara teşvik ederek *ifsat* ediyorlardı. Ayrıca, bu
20 ahlâksızlığı bunlar icat etmiş ve sonrakilere kötü bir çığır açmışlardır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanların azabına azap katmışsındır; bozuculuk edip durduklarından dolayı!” [Nahl 16/88] İşte Lût (a.s.) Allah’ın bunlara gazabının sert olmasını istemiş; bu yüzden de, duasında “bozuculuk” sıfatlarını zikretmiştir.

25 **31. (O arada) elçilerimiz, (bir evlâdı olacağına dair) müjdeyi İbrahim’e getirdiklerinde; “Biz şu şehrin halkını yok edeceğiz! Çünkü oranın ahalisi gerçekten zalimdir.” demişlerdi...**

32. “Ama Lût da orada?!” dedi. “Biz orada kimin bulunduğunu çok iyi biliyoruz; onu ve onun tüm ehlini kurtaracağız; ancak karısı hariç, çünkü o da geride kalacaklar arasında...” dediler.
30

[243] “Müjdeyi” bir evlâd ve torun müjdesini... ki bunlar İshak ve Yakup’tur. مُهْلِكُو ifadesinin izâfeti, *izâfet-i manevîyye* değil, *lâfzîyye*dir; istikbal anlamındadır. “Şehir” de, “Sodom kadısından daha zalim!” deyiminde geçen Sodom’dur. “Oranın ahalisi gerçekten zalimdir.” ifadesinin anlamı şudur: *Zulüm*¹; bunların geçmiş dönemlerde sürekli *icad* ettikleri bir şey olup hâlâ zulümde ısrar etmekte. Bu zulümleri de inkârcılıkları ve çeşitli masiyetleridir.
35

1 Hukukî haksızlık anlamında değil, -*hikmetin* tersi olarak- “yaptığını yanlış yapmak” anlamında. / ed.

[٢٣٨] وقطع السبيل: عمل قطاع الطريق، من قتل الأنفس وأخذ الأموال. وقيل: اعتراضهم السابلة بالفاحشة. وعن الحسن: قطع النسل بإتيان ما ليس بحرث.

[٢٣٩] والمنكر: عن ابن عباس رضي الله عنه هو الخذف بالحصي، والرمي بالبندق، والفرقة، ومضغ العلك، والسواك بين الناس، وحل الأزرار، والسباب، والفحش في المزاح. وعن عائشة رضي الله عنها: كانوا يتحابقون. وقيل: السخرية بمن مرّ بهم. وقيل: المجاهرة في ناديم بذلك العمل، وكل معصية فإظهارها أقبح من سترها. ولذلك جاء: من خرق جلباب الحياء فلا غيبة له.

[٢٤٠] ولا يقال للمجلس ناد، إلا ما دام فيه أهله، فإذا قاموا عنه لم يبق ناديمًا.

[٢٤١] {إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ} فيما تعدناه من نزول العذاب.

[٢٤٢] كانوا يفسدون الناس بحملهم على ما كانوا عليه من المعاصي والفواحش طوعًا وكرهًا، ولأنهم ابتدعوا الفاحشة وسنوها فيمن بعدهم. وقال الله تعالى {الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٨٨]، فأراد لوط عليه السلام أن يشتد غضب الله عليهم، فذكر لذلك صفة المفسدين في دعائه.

٣١- ﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّا أَهْلُهَا كَانُوا ظَالِمِينَ﴾ ١٥

٣٢- ﴿قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا بِمَنْ فِيهَا وَاهْلَكِ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

[٢٤٣] {بِالْبُشْرَى} هي البشارة بالولد والنافلة، وهما إسحق ويعقوب. وإضافة {مُهْلِكُوا} إضافة تخفيف لا تعريف، والمعنى الاستقبال. والقرية: سدوم التي قيل فيها: أجور من قاضي سدوم! {كَانُوا ظَالِمِينَ} معناه أن الظلم قد استمر منهم إيجاداه في الأيام السالفة، وهم عليه مصرون، وظلمهم: كفرهم وألوان معاصيهم.

[244] “Ama Lût da orada?!” Bu ifade meleklere Lût’un orada olduğunu haber vermek değil, bilakis Lût hakkında onlarla tartışmaya girmektir; çünkü elçiler helâke şehir halkının zulmünü gerekçe gösterince, İbrahim (a.s.); “Ama orada, onların zulmünden berî olan biri var!” diye itiraz etmiştir. Bu tartışma ile o, Lût’a olan şefkatini göstermek; müminin mümin kardeşi için üzülmemesinin, onu destekleyip himaye etmesi, ona herhangi bir sıkıntı ya da zarar dokunmasından endişe etmesi gerektiğini ortaya koymak istemiştir. Katâde [v. 117/735] der ki; “Bir mümin mümin kardeşinin yardımsız ve himayesiz kaldığını göremez.” Yani mümine mümin kardeşini yardımsız bırakmak yakışmaz. Dikkat edilirse, elçiler İbrahim (a.s.)’a “Lût’un orada olduğunu kendisinden daha iyi bildikleri”ni belirterek cevap vermişler ve şunu söylemek istemişlerdir: Biz Lût’un ve kavminin halini; Lût’un onlardan tamamen ayrı ve farklı olduğunu, onların müstehak olduğu şeye Lût’un müstehak olmadığını çok iyi biliyoruz! Bu bakımdan, sen rahat ol.

15 لُتُّنَ إِفَادESİ ŞEDDELI VE ŞEDDESİZ OKUNMUŞTUR; مُنْجُوكَ de aynıdır.¹

33. İşte, elçilerimiz Lût’a gelir gelmez onlar adına kaygılandı ve canı sıkıldı... Dediler ki: “Korkma, tasalanma! Seni ve tüm ehlini kurtaracağız; ancak karın hariç, çünkü o da geride kalacaklar arasında...”

[245] وَلَمَّا أَن جَاءَتْ (gelir gelmez) ifadesindeki أَن ; iki fiilden birinin, aralarında fasıla olmayan mücavir iki vakitte diğeri üzerine terettüp etmiş olarak varlığını pekiştirmek için getirilmiştir; öyle ki, sanki bu fiillerden her biri, zamanın aynı cüzünde bulunmaktadır. Adeta şöyle buyrulmuştur: Lût onların geldiğini anlar anlamaz, kavminin onlara kötülük edeceğinden endişe ederek anında kaygılanmaya başladı.

[246] “Kaygılandı ve canı sıkıldı...” ذَرَعَا ifadesi, elçiler ve onlarla ilgili alacağı tedbir hususunda zer’i daraldı -yani takati kesildi- demektir. Araplar *zirâ’* ve *zer’in* darlığını güçsüzlük saymışlardır. Bir şeye güç ve takat olunca da *rahbu’z-zirâ’i bi-kezâ* (Buna gücü yeter) demişlerdir. Asıl anlam şudur: Kolu [*zirâ’i*] uzun olan biri, kolu kısa olanın ulaşamayacağı şeylere ulaşabilir. Zamanla bu durum, herhangi bir konuda âciz ya da kudretli olmayı deyimsel olarak ifade etmeye başlamıştır.

34. “Bu şehrin halkına da; şüphesiz, fâsıklık edip durdukları için gökten pis bir azap indireceğiz!”

1 مُنْجُوكَ ve لُتُّنَ kıraatleri, tef’îl sıygasında olup kurtarma fiilinin kesin ve tam olacağına delâlet etmektedir. / ed.

[٢٤٤] {إِنَّ فِيهَا لُوطًا} ليس إخبارًا لهم بكونه فيها، وإنما هو جدال في شأنه، لأنهم لما عللوا إهلاك أهلها بظلمهم اعترض عليهم بأن فيها من هو بريء من الظلم. وأراد بالجدال: إظهار الشفقة عليهم، وما يجب للمؤمن من التحزن لأخيه، والتشمر في نصرته وحياطته، والخوف من أن يمسه أذى أو يلحقه ضرر. قال قتادة: لا يرى المؤمن ألا يحوط المؤمن. ألا ترى إلى جوابهم بأنهم أعلم منه {بِمَنْ فِيهَا}. يعنون: نحن أعلم منك وأخبر بحال لوط وحال قومه، وامتنازه منهم الامتياز البين، وأنه لا يستأهل ما يستأهلون، فخفض على نفسك وهون عليك الخطب. وقرئ {بِمَنْ فِيهَا} بالتشديد والتخفيف، وكذلك {مُنْجُوكٌ}.

٣٣- ﴿وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنْجُوكَ وَاهْلَكَ إِلَّا امْرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾ ١٠

[٢٤٥] {أَنْ} صلة أكدت وجود الفعلين مترتبًا أحدهما على الآخر في وقتين متجاورين لا فاصل بينهما؛ كأنهما وجدا في جزء واحد من الزمان. كأنه قيل: كما أحس بمجيئهم فاجأته المساءة من غير ريث، خيفة عليهم من قومه.

[٢٤٦] {وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا} وضاق بشأنهم وبتدبير أمرهم ذرعه، أي طاقته. وقد جعلت العرب ضيق الذراع والذرع عبارة عن فقد الطاقة، كما قالوا: رحب الذراع بكذا، إذا كان مطيقًا له. والأصل فيه أن الرجل إذا طالت ذراعه نال ما لا يناله القصير الذراع، فضرَب ذلك مثلاً في العجز والقدرة.

٣٤- ﴿إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

35. Gerçek şu ki; akleden bir toplum için Biz ondan apaçık bir ibret bırakmışızdır. (Altı üstüne getirilen bu bölgenin uğradığı azabın izleri hala gözler önündedir.)

[247] *Ricz* ve *rics* kelimeleri azap demektir; azaba uğrayan kişi yaşadığı stres ve çalkantılardan dolayı yapılabayınca kullanılan *irteceze* ve *irtecese* fiillerinden gelmektedir. مَرْتَضٍ ifadesi şeddeli ve şeddesiz okunmuştur.

[248] "Ondan" yani o şehirden. "Apaçık bir ibret" harap olan yurtlarının izleridir. Bunun; taş kalıntılar yahut yeryüzünde kalan kara su veya bunlara yapılanlara dair haber olduğu da söylenmiştir. "Bir toplum için" ifadesi "bırakmışızdır" veya "apaçık" lâfzı ile bağlantılıdır.

36. Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı... "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; 'Son Gün'ü umutla ve korkuyla bekleyin; bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın." dedi.

37. Ama onu yalanladılar. Bunun üzerine, kendilerini şiddetli bir sarsıntı yakalayiverdi de yurtlarında çökekaldılar diz üstü!..

[249] وَأَرْجُوا "Âkıbetine bel bağlayabileceğiniz şeyler yapın!" demektir. Yani, sonuç sebep yerine getirilmiştir. Ya da 'ummak'la memurdurlar; ancak bundan akıbeti ummayı sağlayacak olan iman şartı murat edilmektedir. Aynı şekilde iman şartıyla kâfire de şer'î hükümler emredilmektedir. İfadenin korku anlamındaki *recâdan* olduğu da söylenmiştir. *Racfe* kelimesi şiddetli depresyon demektir. Dahhâkten [v. 105/723] *racfenin* Cebail (a.s.)'ın gümbürtüsü olduğu rivayet edilmiştir; zira kalpler bu gümbürtüden sarsılır! "Yurtlarında" ifadesi, 'belde'lerinde, 'toprak'larında demektir; ya da kendi 'diyar'larında demektir; ancak karışıklık ihtimali olmadığı için müfret ile yetinilmiştir.¹

[250] جَائِمِينَ yani ölü vaziyette diz üstü çökekalmışlardır.

38. Âd'ı da... Semûd'u da... (helâk ettik) Bunu oturdıkları yerlerden de anlarsınız. Yaptıkları şeyleri kendilerine şeytan cazip göstermiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştu. Oysa bunu öngörebilecek kişilerdi.

[251] عَادًا **kelimesi** أَهْلَكْنَا (**helâk ettik**) takdiriyle **mansûptur**; zira **helâk** etmek anlamında olan "kendilerini şiddetli bir sarsıntı yakalayiverdi" ifadesi buna delâlet etmektedir. "Bunu" yani size anlatılan helâk hadisesini, oturdıkları yerlerden geçip giderken dikkatlice baktığınızda da "anlarsınız." Mekkeliler seyahatlerinde buralara uğrar, bunları görürlerdi ve akıllı insanlar olarak bunu öngörmeye ve düşünmeye muktedirdiler;

1 Yani *diyârihim* yerine, دَارِهِمْ buyrulmuştur. / ed.

٣٥- ﴿وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٢٤٧] الرجز والرجس: العذاب، من قولهم: ارتجز وارتجس، إذا اضطرب لما يلحق المعذب من القلق والاضطراب. وقرئ {مُنْزِلُونَ} مخففاً ومشدداً.

[٢٤٨] {مِنْهَا} من القرية {آيَةً بَيِّنَةً} هي آثار منازلهم الخربة. وقيل: بقية الحجارة. وقيل: الماء الأسود على وجه الأرض. وقيل: الخبر عما صنع بهم. {لِقَوْمٍ} متعلق بـ{تَرَكْنَا} أو بـ{بَيِّنَةً}.

٣٦- ﴿وَالِي مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

٣٧- ﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

[٢٤٩] {وَارْجُوا} وافعلوا ما ترجون به العاقبة؛ فأقيم المسبب مقام السبب. أو أمروا بالرجاء، والمراد اشتراط ما يسوّغه من الإيمان؛ كما يؤمر الكافر بالشرعيات على إرادة الشرط. وقيل: هو من الرجاء بمعنى الخوف. والرجفة: الزلزلة الشديدة. وعن الضحاك: صيحة جبريل عليه السلام؛ لأنّ القلوب رجفت لها. {فِي دَارِهِمْ} في بلدهم وأرضهم، أو في ديارهم؛ فاكتفى بالواحد لأنه لا يلبس.

[٢٥٠] {جَاثِمِينَ} باركين على الركب ميتين.

٣٨- ﴿وَعَادًا وَثَمُودًا وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ﴾

[٢٥١] {وَعَادًا} منصوب بإضمار أهلكنّا، لأن قوله {فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ} يدل عليه، لأنه في معنى الإهلاك. {وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ} ذلك، يعني ما وصفه من إهلاكهم {مِنْ} جهة {مَسَاكِينِهِمْ} إذا نظرتم إليها عند مروركم بها. وكان أهل مكة يمرون عليها في أسفارهم فيبصرونها. {وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ} عقلاء متمكنين من النظر والافتكار؛

fakat bunu yapmadılar. Ya da onlar kendilerine azabın ineceğinin farkındaydılar; zira Allah Teâlâ elçilerin diliyle bunu onlara beyan etmişti; fakat [küfür ve isyanda] ısrar ettiler ve sonunda helâk oldular.

5 **39. Kârun'u, Firavun'u ve Hâmân'ı da... Aslında, Musa kendilerine apaçık deliller getirmişti; fakat onlar kendi ülkelerinde büyüklük tasladılar... Oysa (Bizi) geç(ip azabımızdan kurtul)abilecek değillerdi.**

10 **40. Her birini kendi günahı ile yakaladık; Kiminin başına taş yağdırdık; kimini sarsıntı yakaladı; kimini yerin dibine geçirdik; kimini de suda boğduk... Allah onlara zulmetmiyordu, aksine, kendi kendilerine zulmediyorlardı.**

[252] “(Bizi) geçebilecek” yani azabımızdan kurtulabilecek [değillerdi]; Allah'ın (azap) emri bunları bulmuş ve azaptan kaçıp kurtulamamışlardır.

15 [253] *Hâsıb* -yani taş yağdıran fırtına- Lût kavmi ile ilgili olup, içinde çakıl taşı olan kuvvetli bir fırtınadır. *Hâsıbın* onlara taş atan bir melek olduğu da söylenmiştir. *Sayha* yani gümbürtü Medyen halkı ve Semud kavmiyle; *hasef* yani yerin dibine batırma Kârun'la; *ğark* -suda boğma- ise Nuh kavmi ve Firavun'la ilgilidir.

20 **41. Allah'tan başka velî edinenlerin durumu; (ördüğü o gevşek ağ) ev edinen örümceğin durumu gibidir. Şüphesiz, evlerin en dayanıksız örümcek ağıdır. Keşke bilselerdi!..**

42. Allah; kendisinden başka dua ettikleri şeyleri elbette bilmekte! O, 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

25 [254] Bu temsilden maksat inkârcıların dinlerinde sığınak ve dayanak edinip Allah'tan başka velî tuttukları nesneleri gevşeklik ve zayıflıkta insanlar nezdinde darb-ı mesel olan bir şeye benzetmektir ki o da örümcek ağıdır. Teşbihin kesişme noktasına bakıldığında bu görülür. “Şüphesiz, evlerin en dayanıksız örümcek ağıdır.” ifadesi de buna delâlet emektedir. **Şayet** “Örümcek ağının en zayıf şey olduğunu herkes bilir; o halde, ‘Keşke bilselerdi!..’ demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle**
30 **derim:** Bunun mânası; “Keşke durumlarının bu olduğunu ve dinlerinin bu kadar gevşek, zayıf ve tutarsız olduğunu bilselerdi!” şeklindedir. Bir başka yorum da şudur: Bunların dindeki dayanaklarının örümcek ağına benzetilmesi doğru olunca, evlerin en zayıfının örümcek ağı olduğu da doğru olunca, sonuçta; dinlerinin ‘dinlerin en zayıfı’ olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır; keşke bilselerdi!.. Ya da Allah Teâlâ evet sahih bir teşbih
35 yaptıktan sonra ifadeyi mecaz olarak kurmuş ve sanki şöyle buyurmuştur:

ولكنهم لم يفعلوا. أو كانوا متبينين أن العذاب نازل بهم؛ لأن الله تعالى قد بين لهم على السنة الرسل عليهم السلام، ولكنهم لجوا حتى هلكوا.

٣٩- ﴿وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ﴾

٥- ٤٠- ﴿فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذَنْبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنَا وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[٢٥٢] { سَابِقِينَ } فائتين، أدركهم أمر الله فلم يفوتوه.

[٢٥٣] الحاصب لقوم لوط، وهي ريح عاصف فيها حصباء. وقيل: ملك كان

يرميهم. والصيحة: لمدين وثمرود. والخسف: لقارون. والغرق: لقوم نوح وفرعون. ١٠

٤١- ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

٤٢- ﴿إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٢٥٤] الغرض تشبيه ما اتخذه متكلاً ومعتمداً في دينهم وتولوه من دون

الله بما هو مثل عند الناس في الوهن وضعف القوة، وهو نسج العنكبوت. ألا ١٥

ترى إلى مقطع التشبيه، وهو قوله {وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ}؟ فإن

قلت: ما معنى قوله {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} وكل أحد يعلم وهن بيت العنكبوت؟

قلت: معناه لو كانوا يعلمون أن هذا مثلهم، وأن أمر دينهم بالغ هذه الغاية

من الوهن! ووجه آخر: وهو أنه إذا صح تشبيه ما اعتمدوه في دينهم ببيت

العنكبوت، وقد صح أن أوهن البيوت بيت العنكبوت، فقد تبين أن دينهم أوهن ٢٠

الأديان، لو كانوا يعملون! أو أخرج الكلام بعد تصحيح التشبيه مخرج المجاز،

Dinde dayanılabilecek en zayıf şey putlara kulluk etmektir. Keşke bilselerdi!.. Birinin şunu söylemesi de mümkündür: “Allah” a kulluk eden mümine kıyasla putlara tapınan müşrikin durumu; kendine kerpiçten, kireçten ya da kayaları yontarak ev yapan biri ile kendisine ev yapan örümceğin durumudur. İşte, nasıl ki ev ev araştırıldığında evlerin en zayıfı örümcek evi olduğu gibi, din din araştırıldığında dinlerin en zayıfı da puta tapınmaktır. Keşke bilselerdi!..

[255] يَدْعُونَ ifadesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur (başka dua ettikleri / başka dua ettiğiniz). Bu, yukarıdaki benzetmeyi pekiştirmekte ve ona bir ilavede bulunmaktadır; zira Allah Teâlâ onların taptıklarını bir “varlık” olarak değerlendirmemiştir. “O, mutlak izzet ve hikmet sahibidir.” Burada Müşriklerin cahil olduğu belirtilmektedir; çünkü “varlığı” olmayan bir şeye tapmaktadırlar; zira taptıkları, cansız şeyler olup asla ilim ve kudret sahibi değillerdir. Yine, Müşrikler her yaptığını hikmet ve tedbirle yapan hikmetli ve ezici gücüyle her şeye kadir olan Allah’a kulluğu terketmişlerdir.

43. Bizim insanlara verdiğimiz bu temsilleri, sadece bilenler anlar.

[256] Kureyş’in birtakım cahil ve beyinsizleri; “Muhammed’in Rabbi sineği, örümceği misal veriyor!”¹ deyip buna gülüyorlardı. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ “Sadece bilenler anlar.” buyurdu; yani bu temsil ve teşbihlerin doğruluk, güzellik ve faydasını ancak bunlar anlarlar; zira temsil ve teşbihler birtakım gizli ve gizemli mânalara ulaştırır yollardır. Nitekim bu teşbih müşrikle muvahhit arasındaki farkı ortaya koyduğu gibi, temsil ve teşbihler de birtakım kapalı mânaları ortaya çıkarıp onların hicap ve örtülerini kaldırarak o mânaları zihne tasvir ederler.² Peygamber (s.a.)’den rivayet edildiğine göre; kendileri bu âyeti okuyup şöyle buyurmuşlardır: “Gerçek âlim Allah[tan sadır olanlar] hakkında kafasını çalıştırıp O’na itaat eden ve O’nun hoşlanmadığı şeylerden uzak duran kimsedir.”

44. Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır. Müminler için bunda elbette bir âyet vardır.

[257] بِالْحَقِّ yani *bâtıl* değil, *hak* olan bir gaye ile yaratmıştır ki bu gaye de göklerin ve yerin Allah’ın kullarına *mesken* olması, ibret alanlara ibret, Allah’ın kudretinin yüceliğine delil olmasıdır. “Müminler için bunda elbette bir âyet vardır.” ifadesine dikkat edilmelidir. Yine “Biz; göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık.” [Sâd 38/27] ifadesi de bunun gibidir ki devamında “Bu³, nankörce inkâr edenlerin zannıdır.” [Sâd 38/27] buyurmaktadır.

1 Yani, “Koskoca Tanrı’nın sinekle, sivrisinekle ne işi var!?” / ed.

2 Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *41 Temsil ile Kur’ân Gerçeği*, İstanbul, 2017.

3 Yani evrenin, insanın gayesiz yaratıldığı vehmetmek. / ed.

فكأنه قال: وإن أوهن ما يعتمد عليه في الدين عبادة الأوثان، لو كانوا يعلمون! ولقائل أن يقول: مثل المشرك الذي يعبد الوثن بالقياس إلى المؤمن الذي يعبد الله مثل عنكبوت يتخذ بيتاً، بالإضافة إلى رجل يبنّي بيتاً بآجر وجص أو ينحته من صخر، وكما أن أوهن البيوت إذا استقرتها بيتاً بيتاً بيت العنكبوت، كذلك أضعف الأديان إذا استقرتها ديناً ديناً عبادة الأوثان، لو كانوا يعلمون!

[٢٥٥] قرئ «تدعون» بالتاء والياء. وهذا تأكيد للمثل وزيادة عليه، حيث لم يجعل ما يدعونه شيئاً. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} فيه تجهيل لهم حيث عبدوا ما ليس بشيء؛ لأنه جماد ليس معه مصحح العلم والقدرة أصلاً، وتركوا عبادة القادر القاهر على كل شيء، الحكيم الذي لا يفعل شيئاً إلا بحكمة وتدبير.

٤٣- ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾

[٢٥٦] كان الجهلة والسفهاء من قريش يقولون: "إن ربّ محمد يضرب المثل بالذباب والعنكبوت!" ويضحكون من ذلك، فلذلك قال: {وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ}، أي لا يعقل صحتها وحسنها وفائدتها إلا هم، لأنّ الأمثال والتشبيهات إنما هي الطرق إلى المعاني المحتجبة في الأستار حتى تبرزها وتكشف عنها وتصورها للأفهام، كما صور هذا التشبيه الفرق بين حال المشرك وحال الموحد. وعن النبي ﷺ أنه تلا هذه الآية فقال: العالم من عقل عن الله فعلم بطاعته واجتنب سخطه.

٤٤- ﴿خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾

[٢٥٧] {بِالْحَقِّ} أي بالغرض الصحيح الذي هو حق لا باطل، وهو أن تكونا مساكن عباده وعبرة للمعتبرين منهم، ودلائل على عظم قدرته. ألا ترى إلى قوله {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ}. ونحوه قوله تعالى {وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا} [ص: ٢٧]. ثم قال: {ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا} [ص: ٢٧].

**45. Kitaptan sana vahyolunanı oku ve namazı dosdoğru kıl. Böyle bir namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden kesinlikle alıko-
yar. (Namazda) Allah'ı zikretmek elbette daha büyüktür. Allah o güzel-
ce yaptıklarınızı bilmektedir.**

- 5 [258] Namaz masiyetlerin terkinde etkili olunca, bir nev-'i 'masiyetler-
den alıkoyucu' kabul edilmiştir. **Şayet** "Nice namaz kılan var ve hep masi-
yet irtikâp etmektedir; namazı hiç de onu masiyetten alıkoymamaktadır!?"
dersen şöyle derim: Allah katında değer ve karşılığı olan namaz; [i] *nasûh* l
bir tevbe ve takva ile kılınan namazdır -zira "Allah, ancak müttakilerden ka-
bul eder." [Mâide 5/27] buyrulmuştur- [ii] kişinin kalbiyle ve tüm organlarıyla
10 tam bir huşû içinde kıldığı namazdır ki Hâtem'in "Namazda ayaklarımın
sırat [köprüsü] üzerinde, cennetin sağumda, cehennemim solumda, ölüm me-
leğinin de üstümde olduğunu mülâhaza ediyor ve korku ile ümit arasında
namaz kılıyorum." dediği rivayet edilmiştir; [iii] kişi namazı bu minval üzere
15 kılmalı, bu hali [namazın dışında da] korumalı ve onu boşa çıkartmamalıdır.
İşte insanı yüz kızartıcı suçlardan ve yadırgatıcı işlerden mutlaka alıkoyacak
olan namaz budur. İbn Abbas'ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kime
namazı iyiliği emretmiyor, kötülükten alıkoymuyorsa, bu namazıyla Allah'tan
uzaklaşmaktan başka bir şey yapmıyor demektir!" Hasan-ı Basrî'nin de şöyle
20 dediği rivayet edilir: "Her kimin namazı kendisinin yüz kızartıcı suçlardan ve
yadırgatıcı işlerden alıkoymuyorsa, onun namazı namaz değildir! Bu namaz
onun üzerine bir vebaldır." Denmiştir ki: Her kim erkânına, âdâbına riayet-
le namaz kılsa, bu namaz onu bir gün mutlaka kötülüklerden vazgeçme
noktasına götürür. Rivayete göre; Peygamber (s.a.)'e "Falanca kişi gündüz-
25 leri namaz kılıyor; geceleri hırsızlık yapıyor!" denildi. Peygamber (s.a.) "Na-
mazı onu kötülükten mutlaka alıkoyacaktır." buyurdu. Yine rivayete göre;
ensârdan bir genç namazları Peygamber'le beraber kılıyordu; ama her türlü
yüz kızartıcı işi yapıyordu. Bu durum Peygamber (s.a.)'e anlatılınca "Nama-
zı onu mutlaka kötülükten alıkoyar." buyurdu. Çok geçmeden genç dönüş
30 yaptı. Öyle ya da böyle, namazı erkân ve âdâbına riayetle kılan, bunlara ri-
ayet etmeyene göre ahlâksızlık ve kötülüklerden daha uzak olmalıdır. Kaldı
ki; namazlarının hayâsızlık ve ahlâksızlıktan alıkoyduğu nice namaz kılan
vardır. İfade [yani "Namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden mutlaka alıkoyar."
hükmü], namaz kılan hiç kimsenin, bu hükmün kapsamı dışında kalmayaca-
35 gını gerektirmez. Bu; "Zeyd mutlaka kötülükten alıkoyar." demene benzer;

1 *Tevbe-i Nasûh*; "kabahatlerden, başka bir sebeple değil sırf çirkinlikleri, yani Allah rızasına ters düşen bir kabahat oldukları için, vicdanında pişmanlık duyarak işlemekten dolayı şiddetli üzüntü hissederek ve bir daha çirkinlik yapmamaya azmedip vazgeçmek, nefsinin buna alıştırdığı hiçbir sebep ve engel karşısında dönmeye karar vermekle olur." Elmalılı, *HDKD*, Tahrir 66/8 hk.

٤٥- ﴿أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ﴾

[٢٥٨] الصلاة تكون لطفًا في ترك المعاصي، فكأنها ناهية عنها. فإن قلت: كم من مصل يرتكب ولا تنهيه صلاته؟ قلت: الصلاة التي هي الصلاة عند الله المستحق بها الثواب: أن يدخل فيها مقدمًا للتوبة النصوح، متقيًا؛ لقوله تعالى ٥ {إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ} [المائدة: ٢٧]، ويصليها خاشعًا بالقلب والجوارح. فقد روي عن حاتم: كأن رجلي على الصراط والجنة عن يميني والنار عن يساري وملك الموت من فوق، وأصلي بين الخوف والرجاء. ثم يحوطها بعد أن يصليها فلا يحبطها؛ فهي الصلاة التي تنهى عن الفحشاء والمنكر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من لم تأمره صلاته بالمعروف وتنهه عن المنكر لم يزد بصلاته من الله إلا بعدًا! وعن الحسن رحمه الله: من لم تنهه صلاته عن الفحشاء والمنكر، فليست صلاته بصلاة، وهي وبال عليه! وقيل: من كان مراعيًا للصلاة جرّه ذلك إلى أن ينتهي عن السيئات يومًا ما. فقد روي أنه قيل لرسول الله ﷺ إن فلانًا يصلي بالنهار ويسرق بالليل. فقال: إن صلاته لتردعه. وروي ١٥ أن فتى من الأنصار كان يصلي معه الصلوات، ولا يدع شيئًا من الفواحش إلا ركبها، فوصف له فقال: إن صلاته ستنهاه. فلم يلبث أن تاب. وعلى كل حال إن المراعي للصلاة لا بد أن يكون أبعد من الفحشاء والمنكر ممن لا يراعيها. وأيضًا فكم من مصلين تنهاهم الصلاة عن الفحشاء والمنكر، واللفظ لا يقتضي أن لا يخرج واحد من المصلين عن قضيتها. كما تقول: إن زيدًا ينهى عن المنكر؛

bundan kastın elbette Zeyd'in bütün kötülüklerden alıkoyduğu değildir; sadece bu hasletin -genelleme gerektirmeksizin- Zeyd'de var olduğunu murad etmesidir.

[259] وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ifadesinde Allah Teâlâ namaz elbette diğer taatlerden daha büyüktür, demek istemekte ve namazı “Allah’ı zikretme” olarak isimlendirmektedir. Nitekim “Allah’ı zikretmeye koşun.” [Cum’a 62/9] buyurmuştur. “Elbette Allah’ı zikretmek” buyurarak, gerekçeyi müstakil olarak belirtmiş ve adeta; “Elbette namaz daha büyüktür; çünkü o Allah’ı zikretmektir.” demiştir. Ya da “Yüz kızartıcı ve yadırgatıcı işler yaparken Allah’ı anmak, O’nun bunları yasakladığını ve bunlara dair tehditte bulunduğunu hatırlamak daha büyüktür.” anlamındadır ki bu, namazdaki lütuftan [yani taate yaklaştıran masiyetten uzaklaştırma niteliğinden] daha evlâdır. İbn Abbas’tan da şöyle bir mâna rivayet edilmiştir: Allah’ın sizi rahmetiyle yademesi (zikr), sizin O’nu taatle yadetmenizden daha büyüktür.

[260] “Allah, o güzelce yaptıklarınızı” yani hayır ve taatleri “bilmektedir” ve sizi sevabın en güzeli ile ödüllendirecektir.

46. Zulmedenleri hariç, Ehl-i Kitap ile en güzel yolla mücadele edip deyin ki; “Bizler; bize indirilene de size indirilene de iman ettik. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz (tanrılaştırılan şahsiyetlere ve din adamlarımıza değil) yalnızca O’na teslimiyet gösteren kimseleriz.”

[261] “En güzel yolla...” yani güzel hasletle; sertlik ve kabalığa karşı yumuşaklık ve nezaketle, öfkeye karşı yutkunmakla, şiddet ve hiddete karşı sükûnet ve teenni ile mukabele etmektir. Nitekim “Sen, kötülüğü en güzel ile savmaya bak” [Mü’minûn 23/96] buyrulmuştur. “Zulmedenleri hariç,” yani haddi aşmada ve inatta ifrat derecesinde ileri gidip nasihat kabul etmeyen, yumuşaklık ve nezaketin fayda vermediği kimseler hariç. Bunlarla mücadele etmekte kaba ve katı davranabilirsiniz. “Zulmedenler”in Peygamber (s.a.)’e eziyet edenler olduğu da, Allah’a ortak ve evlâd isnat edenler olduğu da, [Hâşa!] “Allah’ın eli bağlıdır!” [Mâide 5/64] diyenler olduğu da söylenmiştir. Mânânın; “Cizyesini ödeyip *zimmete* dâhil olanlarla en güzel yolla mücadele ediniz, ancak zulmedip zimmeti bırakan ve cizye vermeyenler hariç... Zira bunlarla mücadele kılıçla olacaktır!” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre; bu âyet “Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmeyenlerle savaşın!” [Tevbe 9/29] âyetiyle neshedilmiştir; zira kılıçtan daha sert¹ bir mücadele aracı yoktur!

1 Yani ‘daha güzel...’ / ed.

فليس غرضك أنه ينهى عن جميع المناكير، وإنما تريد أن هذه الخصلة موجودة فيه وحاصلة منه من غير اقتضاء للعموم.

[٢٥٩] {وَلَذِكُرِ اللَّهَ أَكْبَرُ} يريد: وللصلاة أكبر من غيرها من الطاعات، وسماها بذكر الله كما قال: {فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ} [الجمعة: ٩]. وإنما قال: ولذكر الله ليستقلّ بالتعليل، كأنه قال: وللصلاة أكبر، لأنها ذكر الله. أو ولذكر الله عند الفحشاء والمنكر وذكر نهيه عنهما ووعيده عليهما أكبر، فكان أولى بأن ينهى من اللطف الذي في الصلاة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ولذكر الله إياكم برحمته أكبر من ذكركم إياه بطاعته.

[٢٦٠] {وَاللَّهُ يَغْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ} من الخير والطاعة، فيثيبكم أحسن الثواب.

١٠-٤٦ ﴿وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمُ وَالْهُنَا وَالْهُكُمُ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

[٢٦١] {بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} بالخصلة التي هي أحسن، وهي مقابلة الخشونة باللين، والغضب بالكظم، والسورة بالأناة، كما قال: {إِذْفَعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} [المؤمنون: ٩٦]. {إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا} فأفرطوا في الاعتداء والعناد، ولم يقبلوا النصيح ولم ينفع فيهم الرفق، فاستعملوا معهم الغلظة. وقيل: إلا الذين آذوا رسول الله ﷺ. وقيل: إلا الذين أثبتوا الولد والشريك، وقالوا {يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤]. وقيل: معناه ولا تجادلوا الداخلين في الذمة المؤدّين للجزية إلا بالتي هي أحسن، إلا الذين ظلموا فنبذوا الذمة ومنعوا الجزية، فإن أولئك مجادلهم بالسيف. وعن قتادة: الآية منسوخة بقوله تعالى {قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ

٢٠ الأخر} [التوبة: ٢٩] ولا مجادلة أشد من السيف!

[262] “Bizler; bize indirilene de size indirilene de iman ettik.” ifadesi de, onlarla en güzel yolla edilen mücadele kabilindendir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmektedir: “Ehl-i Kitab’ın size verdiği haberler konusunda onları ne tasdik ne de tekzip edin. Sadece; biz Allah’a, onun kitaplarına ve peygamberlerine inandık, deyin. Şayet söyledikleri bâtil ise onları tasdik etmemiş, hak ise de onları tekzip etmemiş olursunuz.” [Ahmed b. Hanbel, XX-VIII, 460, benzer lafızlarla.]

47. İşte, bu kitabı da aynı şekilde sana indirdik; kendilerine kitap verdiklerimiz ona bu sebeple iman ederler; şunlardan da ona iman edenler vardır. Bizim âyetlerimizi sadece, inkârcı nankörler bile bile reddediyor!

[263] “İşte, bu kitabı da aynı şekilde sana biz indirdik”; yani bu kitabı sana diğer semavi kitapları tasdik edici olarak indirdik. Böylece ifade, “Bizler; bize indirilene de size indirilene de iman ettik.” sözünün gerçekliğini ortaya koymaktadır. Bunun; senden öncekilere kitaplar indirdiğimiz gibi sana da işbu kitabı indirdik, demek olduğu da söylenmiştir. “Kendilerine kitap verdiklerimiz” Abdullah b. Selâm ve onunla beraber iman edenlerdir. “Şunlardan” yani Mekkelilerden. “Kendilerine kitap verilenler”den Peygamber (s.a.)’den önce yaşamış olan Ehl-i Kitab’ın; “şunlar”dan da Peygamber (s.a.)’in çağdaşı olan Ehl-i Kitab’ın kastedildiği de söylenmiştir. “Bizim âyetlerimizi” bunca açık seçikliğine ve şüphe götürmezliğine rağmen, “sadece” iyice inkâra dalmış kararlı kâfirler “bile bile reddediyor!” Ki bunların Kâ’b b. Eşref ve onun gibiler olduğu söylenmiştir.

48. Sen daha önce kitap da okumuyordun; (yazı namına) sağ elinle bir çizgi de çekmiyordun. Öyle olsaydı, bu bâtil taraftarları mutlaka şüphelenirlerdi!

[264] Ey Muhammed! Sen ümmî bir peygambersin. Hiç kimse senin herhangi bir kitap okuduğunu ve yazı yazdığını bilmez. “Öyle olsaydı, bu bâtil taraftarları mutlaka şüphelenirlerdi!” ‘Bizim, kitaplarımızda niteliklerini bulduğumuz son peygamber okuma yazma bilmeyen ümmî biridir; bu değildir!’ derlerdi. Ya da Mekke Müşrikleri iyice şüpheye düşer ve “Muhammed bunu birinden öğrendi yahut kendi eliyle yazdı” derlerdi. Şayet “Allah Teâlâ bunları neden ‘bâtil taraftarları’ diye isimlendirdi? Peygamber ümmî olmasaydı ve onlar da ‘Bu adam bizim kitaplarımızda bulduğumuz biri değildir.’ deselerdi, haklı olarak doğru söylemiş olurlardı. Yine, Mekkeliler de ‘Belki de bu Kur’ân’ı birinden öğrendi ya da kendi yazdı; zira bu kişi okuryazar biridir!’ sözlerinde haklı olurlardı.” **dersen şöyle derim:**

[٢٦٢] وقوله {وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا} من جنس المجادلة بالتي هي أحسن. وعن النبي ﷺ: ما حدثكم أهل الكتاب فلا تصدقوهم ولا تكذبوهم، وقولوا آمنا بالله وكتبه ورسله، فإن كان باطلاً لم تصدقوهم، وإن كان حقاً لم تكذبوهم.

٤٧- ﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ﴾

[٢٦٣] ومثل ذلك الإنزال {أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ} أي أنزلناه مصدقاً لسائر الكتب السماوية، تحقيقاً لقوله {آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ} [العنكبوت: ٤٦]. وقيل: كما أنزلنا الكتب إلى من كان قبلك أنزلنا إليك الكتاب. {فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} هم عبد الله بن سلام ومن آمن معه {وَمِنْ هَؤُلَاءِ} من أهل مكة. وقيل: أراد بالذين أوتوا الكتاب الذين تقدموا عهد رسول الله ﷺ من أهل الكتاب؛ ومن هؤلاء ممن في عهده منهم. {وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا} مع ظهورها وزوال الشبهة عنها، إلا المتوغلون في الكفر المصممون عليه. وقيل: هم كعب بن الأشرف وأصحابه.

٤٨- ﴿وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّ بِيَمِينِكَ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ﴾

[٢٦٤] وأنت أمي ما عرفك أحد قط بتلاوة كتاب ولا خط؛ {إِذَا} لو كان شيء من ذلك، أي من التلاوة والخط {لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ} من أهل الكتاب، وقالوا: الذي نجده في كتبنا أمي لا يكتب ولا يقرأ، وليس به. أو لارتاب مشركو مكة، وقالوا: لعله تعلمه أو كتبه بيده. فإن قلت: لم سماهم مبطلين، ولو لم يكن أمياً وقالوا: ليس بالذي نجده في كتبنا لكانوا صادقين محقين؟ ولكان أهل مكة أيضاً على حق في قولهم: لعله تعلمه أو كتبه فإنه رجل قارئ كاتب؟ قلت:

Peygamber (s.a.) şüpheden uzak ümmî olduğu halde onu inkâr ettikleri için, Allah onları bâtil taraftarı diye isimlendirmiş ve adeta şöyle buyurmuştur: Peygamberi inkâr etmekle bâtil taraftarı olan bu Müşrikler, Peygamber ümmî olmasaydı daha kuvvetli bir şekilde şüpheyi düşeceklerdi. Peygamber okuma - yazması olmayan ümmî biri olduğuna göre, onun peygamberliğinden şüphe etmenin haklı bir gerekçesi yoktur. Bu konuda bir açıklama da şudur: Diğer peygamberler ümmî değillerdi; ancak -hakim olan Allah tarafından mu'cizelerle doğrulandıkları için- onlara ve getirdikleri kitaba iman etmek vâcip olmuştur. Diyelim ki; Peygamber'in okuma - yazması vardır; bu Ehl-i Kitab'a ne oluyor ki Musa (a.s.)'a ve İsa (a.s.)'a inandıkları gerekçe ile bu peygambere inanmıyorlar!?'¹ Kaldı ki, Musa'ya ve İsa'ya indirilen Tevrat ve İncil mu'cize değilken Kur'ân mu'cizedir. Bu durumda, Ehl-i Kitab bu ümmî peygambere inanmadıkları için de bâtil taraftarı olmaktadır; ümmî olmasa dahi ona inanmadıkları takdirde yine bâtil taraftarı olmaktadır!

[265] **Şayet** "Sağ elinle' demenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada yazının kendisi ile yazıldığı organ olan sağ elin zikredilmesi Peygamber (s.a.)'in okur - yazar olmadığını daha fazla tasvir etmektedir. Dikkat edersen, ispat konusunda "Ben emirin, bu mektubu sağ eliyle yazdığını gördüm." dediğin zaman, bu söz emirin bu mektubu bizzat eliyle yazdığını ispat noktasında daha kuvvetli bir delil olur. İşte, bunun aksi de böyledir; yani bu ifade peygamberin hiçbir şekilde okur - yazar olmadığını ispat sadedinde daha kuvvetli bir delildir.

49. Aksine o, kendilerine ilim verilenlerin zihninde bulunan apaçık âyetlerdir. Bizim âyetlerimizi sadece, zalimler bile bile reddediyor!

[266] "Aksine o" -Kur'ân- "hafız ve âlimlerin "zihninde bulunan apaçık âyetlerdir." Bu ikisi; yani Kur'ân âyetlerinin mu'cizeliğinin aşikâr olması ve -ümmetten birçok kişinin Kur'ân'ı ezbere okuması sebebiyle- zihinlerde korumaya altına alınmış olması, Kur'ân'ın özelliklerindendir. Diğer kitaplar ise böyle değildir; hem mu'cize değillerdir hem de sadece kitap yapraklarından okunabilmektedirler. Ümmet-i Muhammed hakkında söylenen "Onların *inci*leri zihinleridir." ifadesi de bu anlamdadır.²

1 -Peygamber (s.a.)'in okuma yazma bilmesi durumunda- aynı vasfa sahip bu iki zata peygamber olarak inanıyorlar da, ona neden inanmıyorlar!?' / ed.

2 "Kur'ân âyetlerinin ilim sahiplerinin zihninde olması" aslında, Ehl-i Kitab âlimleri tarafından biliniyor olması demektir. Bunlar, Kur'ân mazmunlarına aşina idiler. [Ayrıca bkz. Şu'arâ 26/196-197] Konunun Kur'ân hafızlarının zihnindeki âyetlerle alâkası ancak dolaylı bir şekilde kabul edilebilir; nüzul anındaki reel/mantûkî anlamı itibarıyla değil. / ed.

سماهم مبطلين، لأنهم كفروا به وهو أمي بعيد من الريب، فكأنه قال: هؤلاء المبطلون في كفرهم به لو لم يكن أميًا لارتابوا أشد الريب، فحين كان ليس بقارئ كاتب فلا وجه لارتيابهم. وشيء آخر: وهو أن سائر الأنبياء عليهم السلام لم يكونوا أميين، ووجب الإيمان بهم وبما جاؤوا به، لكونهم مصدقين من جهة الحكيم بالمعجزات، فهب أنه قارئ كاتب فما لهم لم يؤمنوا به من الوجه الذي آمنوا منه بموسى وعيسى عليهما السلام؟ على أن المنزلين ليسا بمعجزين، وهذا المنزل معجز؛ فإذا هم مبطلون حيث لم يؤمنوا به وهو أمي، ومبطلون لو لم يؤمنوا به وهو غير أمي.

[٢٦٥] فإن قلت: ما فائدة قوله {يَمِينُكَ}؟ قلت: ذكر اليمين، وهي الجارحة التي يزاوُل بها الخط زيادة تصوير لما نفى عنه من كونه كاتبًا. ألا ترى أنك إذا قلت في الإثبات: رأيت الأمير يخط هذا الكتاب بيمينه، كان أشد لإثباتك أنه تولى كتبه، فكذلك النفي.

٤٩- ﴿بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ﴾

[٢٦٦] {بَلْ} القرآن {آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ} العلماء به وحفاظه. وهما من خصائص القرآن: كون آياته بينات الإعجاز، وكونه محفوظاً في الصدور يتلوه أكثر الأمة ظاهراً بخلاف سائر الكتب، فإنها لم تكن معجزات، وما كانت تقرأ إلا من المصاحف. ومنه ما جاء في صفة هذه الأمة: صدورهم أناجيلهم.

[267] “Bizim” açık “âyetlerimizi sadece,” zulümde haddi aşan *mükâbereci*¹ “zalimler bile bile reddediyor!”

50. “Rabbinden ona birtakım mu‘cizeler indirilse ya?!” dediler. De ki: mu‘cizeler tamamen Allah’ın katındadır; ben sadece apaçık bir uyarıcıyım.

51. Kendilerine okunan bu kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmiyor mu? İman eden bir toplum için bunda elbette bir rahmet ve öğüt vardır.

52. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Göklerde ve yerde ne varsa O hepsini bilir. Allah’ı nankörce inkâr edip de bâtıla iman edenler, bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[268] آیات ifadesi *âyetun* şeklinde de okunmuştur. İnkârcılar bu sözleriyle Muhammed (s.a.)’e Salih (a.s.)’ın devesi ve İsa (a.s.)’ın sofrası gibi mu‘cizeler indirilmeli değil mi, demek istemişlerdir. “Mu‘cizeler tamamen Allah’ın katındadır.” Allah istediği mu‘cizeyi indirir; sizin istediğiniz mu‘cizeyi indirmek istese elbette onu da yapar. “Ben sadece apaçık bir uyarıcıyım;” uyarmak ve bu uyarıyı bana verilen âyetlerle açıkça yapmakla mükellefim. Benim Allah’a karşı O’nun mu‘cizeleri konusunda bir tercih yapma ve “Bana şu mu‘cizeyi indir, bunu indirme!” deme lüksüm yok. Kaldı ki; ben mu‘cizelerden maksadın [peygamberliğe] delâletin sabit olması olduğunu da biliyorum. Bu konuda ise bütün mu‘cizeler tek bir mu‘cize hükmündedir.

[269] Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Kendilerine okunan bu kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmiyor mu?” Kibirle inat etmeden hakka talip iseler her yerde ve her zaman tilâveti devam eden, diğer mu‘cizelere ihtiyaç bırakmayacak bir mu‘cize olarak bu Kur’ân onlara yetmez mi? Ki o, hiçbir zeval ve izmihlâlâ mâruz kalmadan sabit ve daimi bir mu‘cize olarak hep onlarla beraberdir. Hâlbuki diğer mu‘cizeler zail olur gider; bir yerde olur, diğer yerde olmazlar. “İman eden bir toplum için bunda” yani zamanın sonuna kadar her yerde ve her dem var olan bu mu‘cizede, “elbette bir rahmet” şükrü eda edilemeyecek büyük bir nimet “ve öğüt vardır.” Bu ifadenin; “senin ve dininin niteliklerine dair ellerindeki bilgilerin doğruluğunu araştırmaları için kendilerine okunan bir kitap indirmiş olmamız onlara -yani Yahudilere- yetmiyor mu?” anlamında olduğu da söylenmiştir.

1 *Mükâbere*; münazaralarda deliller, taraflardan birinin savunduklarının tam aksini gösterdiği halde, o tarafın yenildiğini inatla ve kibirle kabul etmemesi demektir. “Bile bile reddetme” anlamındaki *cahd* kökünün kullanılmış olması da bunu göstermektedir. / ed.

[٢٦٧] {وَمَا يَجْحَدُ} بآيات الله الواضحة، إلا المتوغلون في الظلم المكابرون.

٥٠- ﴿وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٥١- ﴿أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُثْلَى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

٥٢- ﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[٢٦٨] قرئ «آية» و«آيات». أرادوا: هلا أنزل عليه آية مثل ناقة صالح ومائدة عيسى عليهما السلام ونحو ذلك. {إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ} ينزل أيتها شاء؛ ولو شاء أن ينزل ما تقترحونه لفعل. {وَأِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ} كلفت الإنذار وإبانه بما أعطيت من الآيات، وليس لي أن أتخير على الله آياته فأقول: أنزل علي آية كذا دون آية كذا، مع علمي أن الغرض من الآية ثبوت الدلالة، والآيات كلها في حكم آية واحدة في ذلك.

[٢٦٩] ثم قال: {أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ} آية مغنية عن سائر الآيات - إن كانوا طالبين للحق غير متعتين - هذا القرآن الذي تدوم تلاوته عليهم في كل مكان وزمان، فلا يزال معهم آية ثابتة لا تزول ولا تضحل. كما تزول كل آية بعد كونها، وتكون في مكان دون مكان. إن في مثل هذه الآية الموجودة في كل مكان وزمان إلى آخر الدهر {لَرَحْمَةً} لنعمة عظيمة لا تشكر وتذكر {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ}. وقيل: أولم يكفهم، يعني اليهود أننا أنزلنا عليك الكتاب يتلى عليهم بتحقيق ما في أيديهم من نعتك ونعت دينك.

Şu da söylenmiştir: Müslümanlardan bir grup Yahudilerin bazı sözlerini, yazdıkları bir kürek kemiği ile Peygamber (s.a.)’e getirmişlerdi. Peygamber (s.a.) ona bakar bakmaz elinden atarak şöyle buyurdu: “Peygamberlerinin kendilerine getirdiklerinden yüz çevirip, peygamberlerinden başkasının getirdiği şeylere rağbet etmeleri bir topluluğa ahmaklık ve sapıklık olarak yeter!” İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu. Ancak en münasip olan, ilk başta verdiğimiz mânadır.

[270] Benim, birlikte gönderildiğim şeyleri [Yani Kur’ân âyetlerini] size ilettiğim ve sizi uyardığım; sizin ise bana inkâr ve tekziple karşılık verdiğiniz konusunda “Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Göklerde ve yerde ne varsa O hepsini bilir;” benim durumuma da, sizin durumunuza da muttallidir; benim dâvamın hak, sizinkinin bâtıl olduğunu bilmektedir. “Allah’ı” ve âyetlerini “nankörce inkâr edip de bâtıla” -ki Allah’tan başka taptıklarınızdır- “iman edenler”iniz, “bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!” Yani alışverişlerinde aldananlar. Çünkü imana mukabil inkârı satın almışlardır. Ancak söz insaf mevkiinde gelmiştir. Tıpkı “Bizim mi yoksa sizin mi; kimin doğru yolda, kimin de dalâlette olduğu...” [Sebe’ 34/24] âyetinde ve Hassan b. Sâbit’in [v. 60/680] şu sözünde olduğu gibi:

[Dengi olmadığın halde onu hiciv mi ediyorsun?!]

Kötü olanınız iyi olanınıza feda olsun!

[271] Rivayete göre; Kâ’b b. Eşref ve arkadaşları ‘Ey Muhammed! Senin Allah’ın elçisi olduğuna kim şahitlik eder?’ demişlerdi. İşte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.

53. Senden azabı hemen istiyorlar!.. Belirlenmiş bir süre olmasaydı, o azap onlara çoktan gelmişti! Oysa o kendilerine, hiç farkında değillerken ansızın gelecek.

54-55. Senden azabı hemen istiyorlar! Oysa üzerlerinden ve ayaklarının altından azabın kendilerini kapladığı ve “Tadın, kendi yaptıklarınızın karşılığını!” dediği gün Cehennem inkârcı nankörleri kuşatmış olacaktır.

[272] Azabı hemen istemeleri bir alay ve yalanlama mahiyetindedir. İşte [Şu’ayb (a.s.)’ın kavmi olan] Eykelilerin; “Doğru söyleyenlerden sen, üzerimize gökten taş yağdır!” [Şu’arâ 26/187] dedikleri gibi, Nadr b. Hâris de “Ey Allah! Bu (Kur’ân) gerçekten Senin katındansa, üzerimize gökten taş yağdır ya da bize can yakıcı bir azap getir!” [Enfal 8/32] demiştir. Azapları için Allah Teâlâ’nın Levh-i Mahfuz’da adını koyup açıkladığı ve hikmetin de belli bir zamana kadar ertelenmesini gerektirdiği “belirlenmiş bir süre olmasaydı, o azap onlara çoktan gelmişti!”

وقيل: إِنَّ نَاسًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَتَوْا رَسُولَ اللَّهِ ﷺ بكَتِفٍ قَدْ كَتَبُوا فِيهَا بَعْضُ مَا يَقُولُ الْيَهُودُ، فَلَمَّا أَنْ نَظَرَ إِلَيْهَا أَلْقَاهَا، وَقَالَ: كَفَىٰ بِهَا حِمَاقَةً قَوْمٍ أَوْ ضَلَالَةً قَوْمٍ أَنْ يَرْغَبُوا عَمَّا جَاءَهُمْ بِهِ نَبِيَّهُمْ إِلَىٰ مَا جَاءَ بِهِ غَيْرَ نَبِيَّهُمْ، فَتَزَلَّتْ. وَالْوَجْهَ مَا ذَكَرْنَاهُ.

[٢٧٠] { كَفَىٰ بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا } أَنِّي قَدْ بَلَغْتُكُمْ مَا أَرْسَلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَأَنْذَرْتُكُمْ، وَأَنْتُمْ قَابِلْتُمُونِي بِالْجَحْدِ وَالتَّكْذِيبِ. { يَغْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ } فهو مطلع على أمري وأمركم، وعالم بحقي وباطلكم. { وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ } مِنْكُمْ وهو ما تعبدون من دون الله، { وَكَفَرُوا بِاللَّهِ } وآياته { أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ } الْمَغْبُونُونَ فِي صَفَقَتِهِمْ حَيْثُ اشْتَرَوْا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ. إِلَّا أَنْ الْكَلَامَ وَرَدَ مُورِدَ الْإِنْصَافِ، كَقَوْلِهِ { وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ } [سبأ: ٢٤] وكقول حسان:

فَشَرُّكُمَْا لِخَيْرِكُمَا الْفِدَاءُ ❁ ١٠

[٢٧١] وروي أَنَّ كَعْبَ بْنَ الْأَشْرَفِ وَأَصْحَابَهُ قَالُوا: يَا مُحَمَّدُ، مَنْ يَشْهَدُ لَكَ بِأَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ؟ فَتَزَلَّتْ.

٥٣- ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ مُّسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْةٌ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

٥٤- ﴿يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ ٥٥- ﴿يَوْمَ يَغْشِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُقُوا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٧٢] كَانَ اسْتَعْجَالُ الْعَذَابِ اسْتِهْزَاءً مِنْهُمْ وَتَكْذِيبًا، وَالنَّضْرُ بْنُ الْحَرِثِ هُوَ الَّذِي قَالَ: اللَّهُمَّ أَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ، كَمَا قَالَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ { فَاسْقِطْ عَلَيْنَا كِسْفًا مِنْ السَّمَاءِ } [الشعراء: ١٨٧]. { وَلَوْ لَا أَجَلٌ } قَدْ سَمَاهُ اللَّهُ وَبَيَّنَّهُ فِي اللَّوْحِ لِعَذَابِهِمْ، وَأَوْجِبَتْ الْحِكْمَةُ تَأْخِيرَهُ إِلَىٰ ذَلِكَ الْأَجَلِ الْمُسَمًّى { لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ } عَاجِلًا. ٢٠

Ecelden maksat âhirettir; zira rivayete göre Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)’e kavmine dünyada azap etmeyeceği, köklerini kurutmayacağı, cezalarını kıyamet gününe erteleyeceği sözünü vermiştir. Belirlenmiş günün Bedir günü ya da kendi ecelleriyle ölecekleri gün olduğu da söylenmiştir.

- 5 [273] “Kuşatmıştır” yani kuşatmış olacaktır. Yahut cehennem onları dünyada kuşatmıştır; zira mutlaka cehennemi sonuç verecek masiyetler onları kuşatmış durumdadır. Ya da cehennem nihai durakları olunca, şimdi-
den onları kuşatmış sayılmıştır. Ancak bu durumda, *يَوْمَ يُغْشَاهُمْ* (kendilerini kapladığı gün) ifadesi gizli bir fiil ile mansüb olur.¹ Mâna “Azap onları
10 kuşattığı gün şöyle şöyle olur.” şeklindedir. Tıpkı “Hem üzerlerinde hem de altlarında Ateşten tabakalar olacaktır. Allah, kullarını bununla korkutmaktadır. Ey kullarım! Benden sakının!” [Zümer 39/16] âyetindeki gibi. *وَيَقُولُ* ifadesi Nun ile de, Yâ ile de okunmuştur [“dediğimiz gün”, “dediği gün”]. “Kendi yaptıklarınızı!” Yani kendi yaptıklarınızın karşılığını...

- 15 **56. Ey Benim iman eden kullarım! Şüphesiz, Benim Arz’ım geniştir. O halde (can güvenliğiniz ve ‘kendi’niz olarak var olma adına, özgür bir vatana hicret edin ve) sadece Bana kulluk edin.**

- [274] Ayetin mânası şudur: Bir mümin yaşadığı belde Allah’a kulluk etme imkânı bulamıyor, dinini istediği gibi serbestçe yaşayamıyorsa, dinini
20 daha doğru yaşayabileceği, kulluğu daha iyi gerçekleştirebileceği, kalben daha salim, gönlünün daha huzurlu olacağını düşündüğü başka bir beldeye hicret etsin. Hayatım üzerine and içerim ki; ülke ve beldeler bu konuda farklı farklıdır. Bunu biz de tecrübe ettik, bizden öncekiler de tecrübe etmişlerdir. Biz ve öncekiler gezip dolaştığımız beldelerde nefsi ve şehvet isyanını kahretmeye
25 daha çok yardımcı, sağa sola meyleden dağınık gönlü daha toplayıcı, her yana yayılmış olan arzu ve istekleri bir noktaya odaklayıcı, yine *kanâ’ati* teşvik edici, şeytanı kovucu, birçok fitneden uzak, genel olarak din işinde daha mazbut ve derleyici toplayıcı olarak Allah’ın *haremine* yerleşmekten ve Beytullah’a komşu olmaktan daha iyisini bulamadık. Allah Teâlâ’ya hamdüsenalar olsun ki bunu
30 bize nasip etti; bizi bu ikametimizde sabırla rızıklandırıp şükür ihsan etti. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Kim dini sebebiyle bir karış bile olsa bir yerden bir yere giderse cenneti hak eder ve Hazret-i İbrahim ve Muhammed’in dostu olur.” Bu âyetin, “Allah’ın Arz’ı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya?!” [Nisa 4/97] ifadesinin haklarında nâzil olduğu Mekke’deki gariban Müslümanlar hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Neden böyledir? Çünkü onların dinî işleri kâfirlerin arasında hiç de düzgün yürümüyordu.

1 İlk ihtimalde ise, mealde yansıtıldığı üzere, “gün” “kuşatma” ile alakalıdır. / ed.

والمراد بالأجل: الآخرة، لما روي أَنَّ الله تعالى وعد رسول الله ﷺ أَن لا يعذب قومه ولا يستأصلهم، وأن يؤخر عذابهم إلى يوم القيامة. وقيل: يوم بدر. وقيل: وقت فنائهم بأجلهم.

[٢٧٣] {لَمُحِيطَةٌ} أي ستحيط بهم {يَوْمَ يَغْشِيهِمُ الْعَذَابُ} أو هي محيطة بهم في الدنيا: لأنَّ المعاصي التي توجبها محيطة بهم. أو لأنها مآلهم ومرجعهم لا محالة، فكأنها الساعة محيطة بهم؛ و{يَوْمَ يَغْشِيهِمُ} على هذا منصوب بمضمر، أي يوم يغشاهم العذاب كان كيت وكيت. {مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ} كقوله تعالى {لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ} [الزمر: ١٦]، {وَيَقُولُ} قرئ بالنون والياء. {مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} أي جزاءه.

٥٦- ﴿يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةً فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾

[٢٧٤] معنى الآية: أَنَّ المؤمن إذا لم يتسهل له العبادة في بلد هو فيه ولم يتمش له أمر دينه كما يحب فليهاجر عنه إلى بلد يقدر أنه فيه أسلم قلبًا وأصح دينًا وأكثر عبادة وأحسن خشوعًا. ولعمري إن البقاع تتفاوت في ذلك التفاوت الكثير، ولقد جربنا وجزّب أولونا، فلم نجد فيما درنا وداروا أعون على قهر النفس وعصيان الشهوة وأجمع للقلب المتلفت وأضم للههم المنتشر وأحث على القناعة وأطرد للشيطان وأبعد من كثير من الفتن وأضبط للأمر الديني في الجملة من سكنى حرم الله وجوار بيت الله، فله الحمد على ما سهل من ذلك وقرب، ورزق من الصبر وأوزع من الشكر. وعن النبي ﷺ: مَنْ فَرَّ بدينه من أرض إلى أرض وإن كان شبرًا من الأرض؛ استوجب الجنة وكان رفيق إبراهيم ومحمد. وقيل: هي في المستضعفين بمكة الذين نزل فيهم {أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} [النساء: ٩٧]. وإنما كان ذلك لأنَّ أمر دينهم ما كان يستتب لهم بين ظهرائي الكفرة.

[275] Mütekellim için فَاِتَّيَا فَاَعْبُدُوْنَ (Sadece Bana kulluk edin.) denmesi, gaib için *ıyyâhu darabtuhû* (Sadece ona vurdum.), muhatap için ise *ıyyâke 'addatke* (Savaş sadece sana zor geldi.) denmesi gibidir. İbarenin takdiri فَاِتَّيَا فَاَعْبُدُوْنَ فَاَعْبُدُوا فَاَعْبُدُوْنَ şeklinde¹ **Şayet** “فَاَعْبُدُوْنَ” ifadesinde Fâ kullanılmasının ve mef'ûlün öne alınmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Fâ mahzûf bir şartın cevabıdır; zira mâna şöyledir: Benim Arz'ım gerçekten geniştir; bir yerde bana ihlâsla kulluk edemiyorsanız, *o halde* bunu başka bir yerde yapın. Sonra şart hazf edilip, onun yerine mef'ûl takdim edilmiştir; mef'ûlün öne alınması ayrıca *ihtisâs* [sadece] ve *ihlâs* (katışıksız) mânası ifade eder.

57. Herkes ölümü tadacak ve sonunda Bize döndürüleceksiniz.

[276] Allah Teâlâ kullarına; halisane kulluk için ne kadar uzak olursa olsun en uygun beldeleri arayıp bulmak pahasına *ibadete* düşkün olmayı ve buna sadakatle özen göstermeyi emredince, bunun peşinden “Herkes ölümü tadacak” -kişi yemeğin tadını aldığı gibi ölümün de zorluk ve acısını bulacak- ifadesini eklemiştir. Mâna şudur: Mutlaka ölecek ve yaptığınızı amellerin karşılığını göreceksiniz. Akıbeti böyle olan biri de bu akıbeta azık hazırlamaktan ve bütün gücüyle buna hazırlanmaktan uzak kalamaz.

58. İman edip de salih amel işleyenleri, Cennette; altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları has odalara mutlaka yerleştireceğiz. Ne güzeldir çalışanların mükâfatı!..

59. Onlar ki; sabretmişlerdir ve sadece Rablerine güvenip dayanmaktadırlar.

[277] “Onları mutlaka yerleştireceğiz” yani onları “cennette” en yüksek kısımlarda ağır layacağız. لَنُيَوِّضَهُمْ kelimesi, ikamet etmek için konaklamak anlamındaki *sevâ* kökünden *le-nusevviyennehum* şeklinde de okunmuştur. *Sevâ fi'l-menzil* [Evde konakladı], *esvâ huve* ve *esvâ ğayrahû* [Kendisi konakladı ve başkasını konaklattı.] denilir. *Sevâ* müteaddi değildir; nakil Hemze'si eklenerek müteaddi olduğunda ise yalnız bir mef'ûl alır. Tıpkı *zehebe* (gitti) ve *ezhebtuhû* (onu götürdüm) gibi. Burada hem müminlere râci هُمْ zamirini hem de غُرَفًا kelimesini mef'ûl almasının sebebi ise, ya *nusevviyennehum* ifadesini *le-nunzilennehum* (onları mutlaka ağır layacağız) ve *le-nubevviyennehum* (onları mutlaka yerleştireceğiz) ifadeleri gibi kullanmak ya *hazf ü îsâl* kuralı gereğince [ikinci mef'ûldeki] ‘harf-i cer hazfedilip, mânası mansûb konumunda mecrûra ulaştırılmış’ kabul edilmesi ya da sınırlı *zarf-ı mekân* olan *ğuraf* kelimesi belirsiz *zarf-ı mekâna* teşbih edilerek, harf-i cerin ‘hazfedilmiş’ kabul edilmesidir.

1 Yani fiil mütekellim zahirinde amel ettiği için, فَاِتَّيَا ifadesinde amel edemez; dolayısıyla, فَاِتَّيَا'de âmil olacak bir fiil gerekir ki o da فَاَعْبُدُوا'dur (Tıybî'den). / çev.

[٢٧٥] {فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ} في المتكلم، نحو "إياه ضربته" في الغائب، و"إياك عضتكَ" في المخاطب. والتقدير: إياي فاعبدوا فاعبدون. فإن قلت: ما معنى الفاء في {فَاعْبُدُونِ} وتقديم المفعول؟ قلت: الفاء جواب شرط محذوف؛ لأنَّ المعنى: إنَّ أرضي واسعة، فإن لم تخلصوا العبادة لي في أرض فأخلصوها لي في غيرها. ثم حذف الشرط وعوّض من حذفه تقديم المفعول، مع إفادة تقديمه معنى الاختصاص والإخلاص.

٥٧- ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾

[٢٧٦] لما أمر عباده بالحرص على العبادة وصدق الاهتمام بها حتى يتطلبوا لها أوفق البلاد وإن شسعت، أتبعه قوله {كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ} أي واجدة مرارته وكربه كما يجد الذائق طعم المذوق. ومعناه: إنكم ميتون فواصلون إلى الجزاء، ومن كانت هذه عاقبته لم يكن له بد من التزود لها والاستعداد بجهده.

٥٨- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعَمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾
٥٩- ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

[٢٧٧] {لَنُبَوِّئَنَّهُمْ} لننزلهم {مِنَ الْجَنَّةِ} علالي. وقرئ «لثوئتهم»، من الثواء، وهو النزول للإقامة. يقال: ثوى في المنزل، وأثوى هو، وأثوى غيره. وثوى غير متعد، فإذا تعدى بزيادة همزة النقل لم يتجاوز مفعولاً واحداً، نحو: ذهب، وأذهبت. والوجه في تعديته إلى ضمير المؤمنين وإلى الغرف إما إجراؤه مجرى لنزلهم ونبوئهم، أو حذف الجار وإيصال الفعل، أو تشبيه الظرف المؤقت بالمبهم.

[278] Yahya b. Vessâb [v. 103/721] Fâ ziyadesiyle فَنِعْمَ şeklinde okumuştur.

[279] “Onlar ki;” din için hicret edip vatanlarından ayrılmaya, müşrik işkencelerine, bu yolda her türlü mihnet, meşakkat ve musibete; taatleri ifa ve masiyetlerden uzaklaşmaya “sabretmişlerdir” ve bütün bu konularda yalnız Allah’a tevekkül etmişlerdir.

60. Nice canlı vardır ki rızkını kendisi taşımaz; onları -ve sizleri- Allah rızıklandırır. O iştirmektedir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî’, Alîm).

[280] Peygamber (s.a.) Mekke’de Müslüman olanlara *hicreti* emredince Müslümanlar fakirlikten ve yitip gitmekten yana endişelenmişlerdi. Bazıları; “Hiçbir gelir ve geçimliğim olmayan şehre nasıl giderim ben!?” diyordu. İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[281] Akıllı olsun olmasın yeryüzünde hareket eden her canlı *dâbbedir*.

[282] “... kendisi taşımaz” yani rızkını taşıyamayacak kadar zayıf olduğu için taşıyamaz; “onları” o zayıf ve güçsüz canlıları “ve sizleri” yalnız “Allah rızıklandırır.” Ey güçlüler! Siz rızkınızı taşıyıp kazanabiliyorsanız da, sizi rızıklandıran da Allah’tır; zira O size kuvvet vermeyip kazanç sebeplerini de takdir etmeseydi, rızık taşıyamaya bu canlılardan daha âciz olurdunuz!

[283] Hasan-ı Basrî’nin “Rızkını kendisi taşımaz.” ifadesini onu stoklamaz ve saklamaz; ancak sabah olunca Allah onu rızıklandırır, diye yorumladığı rivayet edilmiştir. Süfyan b. ‘Uyeyne’den [v. 198/814] rivayet edildiğine göre de insan, karınca ve fareden başka hiçbir canlı rızık stoklamamış. Bazıları “Ben bülbülün koltuğuyla böğrü arasında rızık biriktirdiğini gördüm.” demiştir. Saksâğanın da, bazı *zulalara* yiyecek sakladığı, ancak daha sonra bunu unuttuğu söylenir. Sizin ‘Fakirlikten ve geçinemeyeceğimizden endişe ediyoruz!’ sözünüzü “O iştirmektedir; ‘mutlak ilim sahibi’dir;” kalplerinizde olanları bilir!

61. Gerçek şu ki; onlara; “Gökleri ve yeri kim yarattı, Güneş’e ve Ay’a kim boyun eğdirdi?” diye sorsan, kesinlikle “Allah” derler. O halde, nasıl ters-yüz ediliyorlar?!

62. Allah, kullarından dilediklerinin rızkını genişletiyor, daraltıyor. Allah gerçekten her şeyi bilmektedir.

[284] “Gerçek şu ki; onlara;” yani Mekkelilere “Gökleri ve yeri kim yarattı, Güneş’e ve Ay’a kim boyun eğdirdi?” diye sorsan, kesinlikle ‘Allah’ derler. O halde,” gökleri ve yeri yaratanın Allah olduğunu ikrar ettikleri halde, Allah’a ortak koşmayıp O’nu *birlemek*ten “nasıl ters-yüz ediliyorlar?!”

[٢٧٨] وقرأ يحيى بن وثاب «فنعمة»، بزيادة الفاء.

[٢٧٩] { الَّذِينَ صَبَرُوا } على مفارقة الأوطان والهجرة لأجل الدين، وعلى أذى المشركين، وعلى المحن والمصائب، وعلى الطاعات، وعن المعاصي، ولم يتوكلوا في جميع ذلك إلا على الله تعالى.

٥ - ٦٠ ﴿وَكَايْنٍ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٢٨٠] لما أمر رسول الله ﷺ من أسلم بمكة بالهجرة، خافوا الفقر والضيعة. فكان يقول الرجل منهم: كيف أقدم بلدة ليس لي فيها معيشة؟! فنزلت.

[٢٨١] والدابة: كل نفس دبت على وجه الأرض، عقلت أو لم تعقل.

[٢٨٢] { تَحْمِلُ رِزْقَهَا } لا تطيق أن تحمله لضعفها على حمله. { اللَّهُ يَرْزُقُهَا

١٠ { وَإِيَّاكُمْ } أي لا يرزق تلك الدواب الضعاف إلا الله، ولا يرزقكم أيضاً أيها الأقوياء إلا هو؛ وإن كنتم مطيقين لحمل أرزاقكم وكسبها. لأنه لو لم يقدركم ولم يقدر لكم أسباب الكسب، لكنتم أعجز من الدواب التي لا تحمل.

[٢٨٣] وعن الحسن { لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا } لا تدخره، إنما تصبح فيرزقها الله. وعن

ابن عينة: ليس شيء يخبأ إلا الإنسان والنملة والفأرة. وعن بعضهم: رأيت البلبل

١٥ يحتكر في حُصْنِهِ. ويقال: للعقوق مخابئ، إلا أنه ينسأها. { وَهُوَ السَّمِيعُ } لقولكم:

نخشى الفقر والضيعة، { الْعَلِيمُ } بما في ضمائرهم!

٦١ - ﴿وَلَيْنِ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ

لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾

٦٢ - ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٢٠ [٢٨٤] الضمير في { سَأَلْتَهُمْ } لأهل مكة. { فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ } فكيف يصرفون عن

توحيد الله وأن لا يشركوا به، مع إقرارهم بأنه خالق السموات والأرض.

[285] *Kaderâr-rızka* ve *katerâr-rızka* ifadeleri aynı mânadadır; Allah rızkı daralttığına kullanılırlar. **Şayet** “مَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ لَهُ” ifadesindeki zamirin mercii مَنْ ifadesindeki *mendir*; sanki rızkın genişletilip daraltılması aynı şahıs için yapılmış olmaktadır.” **dersen şöyle derim:** Bu üslup iki anlamı da taşıyabilir; çünkü Allah Teâlâ zamir yerine مَنْ يَشَاءُ ifadesini getirerek, ‘kullarından *dilediklerinin* rızkını *daraltıyor*’ buyurmuş olabilir; çünkü “*diledikleri*” belli olmayıp müphem olduğu için, zamir de müphem olabilir. Ya da maslahat gereği, her iki durumun -yani rızkın genişletilmesinin ve daraltılmasının- da art arda aynı kişiye gelmesini murad etmiş de olabilir. “Allah gerçekten her şeyi bilmektedir.” O, kullarına fayda sağlayacak şeyleri de onları bozacak şeyi de bilir.

63. Gerçek şu ki; onlara; “Kim gökten su indirip onunla -ölü vaziyetteki- toprağı diriltmekte?” diye sorsan, kesinlikle; “Allah derler. “Hamdolsun Allah’a!” de... Ama çoğu akletmez!

[286] Peygamber (s.a.), Müşriklerin ikrar ettiği bu gerçeği ikrar edenlerden olduğu -fakat- bu ikrar kendisine Allah’ı *birleme* ve ortakları red gibi bir fayda sağladığı için, yani Peygamber’in ikrarı Müşriklerin ikrarı gibi âtil bir ikrar olmadığı için; ayrıca, Müşrikler kendi aleyhlerine olan bir şeyi ikrar ettikleri için Peygamber’den Allah’a hamdetmesi istenmiştir; çünkü onlar nimeti Allah’tan biliyor, fakat kulluğu putlara yapıyorlardı. Daha sonra da şöyle buyrulmuştur: “Ama çoğu” bu söyledikleri üzerinde; yani bunun, tevhidin hak ve doğru, şirkin ise bâtil olduğuna delil olduğu üzerinde düşünüp “akletmez!” Ya da senin “Hamdolsun Allah’a!” derken ne demek istediğin üzerinde kafa yormaz; onların sözleri üzerine Allah’a neden hamdettiğini anlamazlar.

64. Şu dünya hayatı tamamen bir eğlence ve oyundur. Asıl canlı olan, elbette Âhiret yurduudur. Keşke bilselerdi!..

[287] “Şu” derken dünya küçümsenmekte, basit ve değersiz olduğu ifade edilmektedir. Nasıl küçümsenmesin ki dünya Allah nezdinde sivrisineğin kanadına bile denk değildir! Yani dünyanın çabucak elden çıkması ve dünyadakilerin ölüp giderek dünyadan ayrılması, çocukların bir saat oynayıp sonra dağılıp gitmeleri gibidir.

[288] “Asıl canlı olan, elbette Âhiret yurduudur.” Yani âhirette sadece; daimî, kalıcı, ebedî bir hayat vardır, ölüm yoktur; dolayısıyla, adeta hayatın kendisidir. *Hayevân* kelimesi *hayiyenin* masdarıdır; normal *hayeyân* şeklinde gelmesi idi; fakat ikinci Yâ Vav’a kalbedilmiştir. Nitekim erkek ismi olarak da *Hayve* kullanılmıştır. Yine, hayat sahibi olana da *hayevân* denilmiştir.

[٢٨٥] قدر الرزق وقتره بمعنى؛ إذا ضيقه. فإن قلت: الذي رجع إليه الضمير في قوله {وَيَقْدِرُ لَهُ} هو {مَنْ يَشَاءُ}، فكأن بسط الرزق وقدره جعلاً لواحد؟ قلت: يحتمل الوجهين جميعاً؛ أن يريد: ويقدر لمن يشاء، فوضع الضمير موضع من يشاء، لأن {مَنْ يَشَاءُ} مبهم غير معين، فكان الضمير مبهماً مثله، وأن يريد تعاقب الأمرين على واحد على حسب المصلحة. {إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} يعلم ما يصلح العباد وما يفسدهم.

٦٣- ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾

[٢٨٦] استحمد رسول الله ﷺ على أنه ممن أقر بنحو ما أقرأ به؛ ثم نفعه ذلك في توحيد الله ونفي الأنداد والشركاء عنه، ولم يكن إقراراً عاطلاً كإقرار المشركين؛ وعلى أنهم أقرأ بما هو حجة عليهم حيث نسبوا النعمة إلى الله وقد جعلوا العبادة للصنم. ثم قال: {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} ما يقولون وما فيه من الدلالة على بطلان الشرك وصحة التوحيد؛ أو لا يعقلون ما تريد بقولك الحمد لله، ولا يفتنون لم حمدت الله عند مقالتهن.

٦٤- ﴿وَمَا هَذِهِ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوةُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

[٢٨٧] {هَذِهِ} فيها ازدراء للدنيا وتصغير لأمرها. وكيف لا يصغرها، وهي لا تزن عنده جناح بعوضة! يريد: ما هي لسرعة زوالها عن أهلها وموتهم عنها إلا كما يلعب الصبيان ساعة ثم يتفرقون.

[٢٨٨] {وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوةُ} أي ليس فيها إلا حياة مستمرة دائمة خالدة لا موت فيها، فكأنها في ذاتها حياة. والحيوان: مصدر حي، وقياسه حيوان، فقلبت الياء الثانية واواً، كما قالوا: حيوة، في اسم رجل. وبه سمي ما فيه حياة حيوانا.

İşteri mine'l-mevetâni ve lâ teşteri mine'l-hayevân [Ölüsünden satın al, canlısından alma.]¹ derler. *Hayevân* kelimesi mânâ bakımından hayat kelimesinden daha zengindir; zira *nezevân* [deve, boğa, koç gibi hayvanların dişilerine yaklaşması], *ne-ğasân* [silkelemek], *lehebân* [tutuşmak] ve benzerleri gibi *fe'alân* vezninde olan *hayevân* kelimesinde de hareket, canlılık ve aktivite vardır. Hayat hareket iken ölüm sükûnettir. Hayatın hareket mânasına delâlet eden bir kalıp üzere gelmesi hayatın anlamında bir mübalağadır. Bundan dolayı, mübalağa mânasını gerektiren *hayevân* kelimesi *hayât* kelimesine tercih edilmiştir.

[289] “Keşke bilselerdi!..” O zaman dünya hayatını âhîret hayatına tercih etmezlerdi.

65. Ama gemiye bindiklerinde, dini tamamen Allah’a özgü kılarak sadece O’na dua ederler; O, kendilerini sağ-salim karaya çıkardığında ise, O’na şirk koşmaya başlarlar!

[290] **Şayet** “فَادِّا رَكِبُوا” (Ama [gemiye] bindiklerinde) ifadesi nereye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ’nın onları niteleyip hallerini beyan ettiği mahzuf bir ibareye bağlıdır ki mânası şudur: İşte bunlar bahsi geçen şirk ve inat üzeredirler; ama “gemiye bindiklerinde” dini tamamen Allah’a özgü kılan² müminler portresinde olarak “dini tamamen Allah’a özgü kılarak sadece O’na dua ederler;” zira bu durumda iken yalnızca Allah’ı hatırlar, başka bir ilâha dua etmezler; -Müşrikler hakkında “dini tamamen Allah’a özgü kılarlar” denilmesinde onlarla bir çeşit alay etme söz konusudur.- “Ama O, kendilerini sağ-salim karaya çıkarınca” ve kendilerini güvende hissedince, şirk haline geri dönerler.

66. Kendilerine verdiklerimizi nankörce inkâr etsinler ve yaşasınlar bakalım... Yakında görecekler!

[291] [i] لِيَكْفُرُوا ifadesindeki Lâ m da, وَلِيَتَمَنَّوْا ifadesindeki -Lâm’ı kesre okuyana göre- Lâ m da Lâ m-ı Key olabilir. Mânâ şöyledir: Müşrikler sağ salim karaya çıktıklarında yine şirklerine dönerler *ki* bu dönüşleriyle, konfor içinde yaşayıp zevk u safa sürmekten başka amaçları olmasın ve kurtuluş nimetine *nankör-lük etsinler!*.. Gerçekten ihlâslı olan müminlerin hali ise böyle değildir; çünkü onların âdeti Allah’ın kendilerini kurtarma nimetine karşılık şükretmektir;

1 Yani arsa, arazi, ev, daire, dükkân gibi gayrimenkul satın al; köle, cariye ve hayvan satın alma. / çev.

2 Dini tamamen Allah’a özgü kılmak, yani art duygular ve varlıklar olmaksızın yegâne Rab olarak Allah’ı benimsemek demektir. Kur’ân’da sıkça vurgulanan bu tema, sadece O’nun kararlarını geçerli kabul etmek ve yapılan *her* şeyin sadece O gözetilerek, O’nun emir ve yasakları çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Nahl 16/52’deki *ve le-hu’d-dînu vâsiben* ifadesinde de buna dikkat çekilmektedir. Bu tabirin, Bakara 2/193 ve Enfal 8/39’da geçen “din tamamen Allah’ın oluncaya kadar” ifadesiyle bağlantısı aşîkârdır; zira *dîn* tek başına kullanıldığında hakkı ifade etmeyebilmektedir. Kişi, *dînin* bir kısmını Allah’a, diğer kısmını ise *tâğut*, *nefs* vb. bir şeye ait kıldığında kendisinden isteneni gerçekleştirmiş olmaz. Zümer 39/4’de belirtildiği gibi, Allah’a *hâlis* (katışıksız) din yakışır. Yarısı O’na, yarısı O’nun düşmanına ait bir dine ‘gerçek din’ denmez. Hatta Nisa 4/150’de ihtar edildiği gibi, iman bağlamında düşünülecek olursa bu tam anlamıyla küfürdür! / ed.

قالوا: اشتر من الموتان ولا تشتري من الحيوان. وفي بناء الحيوان زيادة معنى ليس في بناء الحياة، وهي ما في بناء فعلا من معنى الحركة والاضطراب، كالزوان والنغصان واللهبان، وما أشبه ذلك. والحياة حركة، كما أن الموت سكون، فمجيئه على بناء دال على معنى الحركة مبالغة في معنى الحياة؛ ولذلك اختيرت على الحياة في هذا الموضوع المقتضي للمبالغة. °

[٢٨٩] {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} فلم يؤثروا الحياة الدنيا عليها.

٦٥- ﴿فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِّ دَعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّيَهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ﴾

[٢٩٠] فَإِنْ قُلْتَ: بِمِ اتَّصَلَ قَوْلُهُ {فَإِذَا رَكِبُوا}؟ قُلْتَ: بِمَحْذُوفٍ دَلَّ عَلَيْهِ مَا وَصَفَهُمْ بِهِ وَشَرَحَ مِنْ أَمْرِهِمْ، مَعْنَاهُ: هُمْ عَلَى مَا وَصَفُوا بِهِ مِنَ الشِّرْكِ وَالْعِنَادِ؛ {فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِّ دَعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} كَاتِبِينَ فِي صُورَةٍ مِنْ يَخْلُصُ الدِّينَ لِلَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، حَيْثُ لَا يَذْكُرُونَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا يَدْعُونَ مَعَهُ إِلَهًا آخَرَ؛ وَفِي تَسْمِيَتِهِمْ مُخْلِصِينَ ضَرْبٌ مِنَ التَّهْكُمِ. {فَلَمَّا نَجَّيَهُمْ إِلَى الْبَرِّ} وَأَمِنُوا عَادُوا إِلَى حَالِ الشِّرْكِ.

٦٦- ﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[٢٩١] وَاللَّامُ فِي {لِيَكْفُرُوا} مُحْتَمَلَةٌ أَنْ تَكُونَ لَامَ كِيٍّ، وَكَذَلِكَ فِي {وَلِيَتَمَتَّعُوا} فَيَمِنْ قَرَأَهَا بِالْكَسْرِ. وَالْمَعْنَى: أَنَّهُمْ يَعُودُونَ إِلَى شِرْكِهِمْ لِيَكُونُوا - بِالْعُودِ إِلَى شِرْكِهِمْ - كَافِرِينَ بِنِعْمَةِ النِّجَاةِ، قَاصِدِينَ التَّمَتُّعَ بِهَا وَالتَّلَذُّدَ لَا غَيْرَ، عَلَى خِلَافِ مَا هُوَ عَادَةُ الْمُؤْمِنِينَ الْمُخْلِصِينَ عَلَى الْحَقِيقَةِ؛ إِذَا أَنْجَاهُمُ اللَّهُ أَنْ يَشْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ فِي إِنْجَائِهِمْ،

onlar kurtarılma nimetini zevk u safayı artırmaya değil ibadet ve taatleri artırmaya vesile kılarlar. [ii] وَلَيَمَّتُّعُوا ifadesindeki Lâm emir Lâm'ı da olabilir ki, ifadeyi Lâm'ın sükûnuyla وَلَيَمَّتُّعُوا okuyanın okuyuşu buna şahitlik etmektedir. "Dilediğinizi yapın! Ama O, yaptıklarınızı gerçekten görmekte!.."

5 [Fussilet 41/40] ifadesi de bunun gibidir.

[292] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın, inkârı ve asilerin dilediklerini yapabileceklerini emretmesi nasıl caiz olur? Hâlbuki Allah Teâlâ bunu yasaklamakta ve azapla tehdit etmektedir!" **dersen şöyle derim:** Bu, onların kendi hallerine bırakılmalarından ve kendileriyle bu berbat hal arasına [ilahi tevfile] girilme-
10 yeceğini; içinde bulundukları halin son derece 'ilahi hışmı çekici' bir durum olduğunu anlatan mecazî bir sözdür. Bunun bir örneği şudur: Mesela sen, birinin sana göre yanlış olan bir işte kararlı olduğunu ve bu işin o kimseyi büyük bir zarara götüreceğini biliyor; onu bu işten vazgeçirmek için gayret ediyor, elinden geleni yapıyorsun; ama sonunda, adamın bu işi yapmakta kararlı ol-
15 duğunu görünce ona kızıp "Ne halin varsa gör, n'âparsan yap!" diyorsun. Bu sözünle elbette adamın o işi yapmasını kastetmiyorsun. Nasıl kastetmiş olabilirsin ki, bir şeyi emreden onu istiyor demektir!? Hâlbuki sen bu işe tepkili ve üzgünsün; adama adeta sadece şunu söylüyorsun: Mademki nasihat kabul etmiyorsun, o zaman sen, sana şöyle denilmesini hak ediyorsun demektir. Di-
20 lediğini yap, ne halin varsa gör! Yap ki -yaptığında- sana nasihat edenin görüşünün doğruluğu, kendi görüşünün ise yanlışlığı iyice ortaya çıkmış olsun!

**67. Peki, çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken, (kendile-
ri için) güvenli bir harem meydana getirdiğimizi görmediler mi bunlar?!
Yoksa, bâtıla iman edip Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar nankörce?!**

[293] Mekke civarındaki Araplar hep birbirleriyle savaşıyor ve birbirle-
rini yağma ve talan ediyorlardı. Mekke halkı ise Mekke'de güvenli ve istik-
rarlı bir hayat sürüyordu; diğer Araplara göre azınlıkta olmalarına rağmen
Mekkelilerle savaşılmıyor, yağma ve talan edilmiyorlardı. İşte, Allah Teâlâ
onlara kendilerine özgü bu nimeti hatırlatmakta, bâtıla inanmaları ve bu
30 hali ısrarla sürdürmelerinden dolayı da kendilerini kınamaktadır. Allah'dan başkasının gücünün yetmeyeceği bu kadar açık ve belirgin olan bir nimete ve daha nice nimete Mekkeliler nankörlük etmişlerdir.

**68. Kendi uydurduklarını Allah'a mal edenden veya gerçek kendisi-
ne gelmişken onu yalanlayandan daha zalimi olabilir mi? İnkârcı nan-
körlere yer mi yok Cehennem'de?!**

35

ويجعلوا نعمة النجاة ذريعة إلى ازدياد الطاعة، لا إلى التمتع والتلذذ؛ وأن تكون لام الأمر. وقراءة من قرأ وليتمتعوا بالسكون تشهد له. ونحوه قوله تعالى ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ [فصلت: ٤١].

[٢٩٢] فإن قلت: كيف جاز أن يأمر الله تعالى بالكفر وبأن يعمل العصاة ما شاءوا، وهو ناهٍ عن ذلك ومتوعد عليه؟ قلت: هو مجاز عن الخذلان والتخلية، وأن ذلك الأمر متسخط إلى غاية. ومثاله: أن ترى الرجل قد عزم على أمر، وعندك أن ذلك الأمر خطأ، وأنه يؤدي إلى ضرر عظيم، فتبالغ في نصحه واستنزاله عن رأيه، فإذا لم تر منه إلا الإباء والتصميم، حردت عليه وقلت: أنت وشأنك! وافعل ما شئت! فلا تريد بهذا حقيقة الأمر. وكيف، والأمر بالشيء مريد له، وأنت شديد الكراهة متحسر؛ ولكنك كأنك تقول له: فإذا قد أبيت قبول النصيحة، فأنت أهل ليقال لك: افعل ما شئت وتبعث عليه، ليتبين لك - إذا فعلت - صحة رأي الناصح وفساد رأيك.

٦٧- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَسْخَطُفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَقْبَالَ بَاطِلٍ يُؤْمِنُونَ وَيَنْعَمُ اللَّهُ يَكْفُرُونَ﴾

[٢٩٣] كانت العرب حول مكة يغزو بعضهم بعضاً، ويتغاورون، ويتناهبون، وأهل مكة قارون آمنون فيها، لا يغزون ولا يُغار عليهم مع قلتهم وكثرة العرب، فذكرهم الله هذه النعمة الخاصة عليهم، ووبخهم بأنهم يؤمنون بالباطل الذي هم عليه، ومثل هذه النعمة المكشوفة الظاهرة وغيرها من النعم التي لا يقدر عليها إلا الله وحده مكفورة عندهم.

٦٨- ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ﴾

[294] “Müşriklerin Allah hakkında attıkları iftira” Allah’ın ortağı olduğunu iddia etmeleri; “kendilerine gelen gerçeği yalanlamaları” ise, Peygamber’i ve kitabı inkâr etmeleridir. “Gerçek kendisine gelmişken” ifadesi onları ahmaklık ve beyinsizliğe nispet etmektedir; yani gerçeği işittikleri zaman onu hiç düşünmeden, anında yalanlamışlardır! İş ve kararlarında üstün akıl sahiplerinin yaptıkları gibi yapmamışlardır. Bu âkil insanlar gelen habere kulak verirler; o konuda akıl, fikir, dirayet ve iradelerini kullanırlar; haberin doğruluğu ya da yanlışlığı konusunda teenni ve sükûnetle hareket ederler.

[295] أَلَيْسَ [mi yok] ifadesi onların yerlerinin cehennem olduğunu ortaya koymakta ve açıklamaktadır. Yine bu ifade şair [Cerir (v. 110/728)]’in [Abdumelik b. Mervan hakkındaki] şu ifadesi gibidir:

[Ey Emeviler!] Siz değil misiniz en iyi at binenler
[ve insanların eli en açık olanları]?!

[296] Bazıları demişlerdir ki; bu ifade bir soru olsaydı, Cerir’e 100 tane deve vermezdi.¹ Doğrusu buradaki Hemze olumsuzluk bildirmek için gelen *inkâr* [yadırgama] Hemze’sidir. Böyle olunca, ifade takrir mânasına dönüşmüş olmaktadır.² Âyetteki ve kasidedeki istifhamlar iki şekilde izah edilebilir. Biri: “Bunlar; Allah hakkında böyle yalanlar uydurmakta iken, kendilerine gelen gerçeği böyle yalanlamakta iken, cehennemde konaklamayacak olurlar mı; orada konaklamayı hak etmiyor olurlar mı!?” şeklindedir. İkincisi: “Bunlara; cehennemde nankör kâfirler için yer olduğu sağlam bir bilgiyle ulaşmadı mı ki böyle yalan ve iftiralara cüret edebiliyorlar?! ” şeklindedir.

69. Bizim (rızamız) için mücadele edenleri Biz elbette yollarımıza iletiriz. Allah elbette ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir.

[297] Kendileriyle uğraşılması/savaşılması (*mücâhede*) gereken şeytan, din düşmanları ve *nefs-i emmâre* gibi her şeye şamil olması için, Allah *mücâhede* fiilini mutlak olarak zikretmiş, bir mef’ûl ile kayıtlamamıştır. فِينَا yani Bizim hakkımızda, Bizden dolayı, Bizim rızamız için samimi olarak “mücâhede edenleri Biz” hidayet, hayır ve başarılarını artırarak “elbette yollarımıza iletiriz.” Tıpkı “Buna karşılık O, doğru yolda gidenlerin hidayetini artırmakta ve onlara takvalarını vermektedir.” [Muhammed 47/17] âyetindeki gibi.

1 Rivayete göre; Abdumelik b. Mervan [v. 86/705] şiir okunurken, bir yere yaslanmış vaziyetteymiş. Cerir, kasidesinin bu bölümüne ulaştığında sevinçle kalkıp doğrulmuş ve “Bizi öven işte böyle övsün!..” diyerek Cerir’e 100 deve vermiş. -Abdumelik, Emevîlerin 685-705 yılları arasında hüküm süren devlet başkanlarıdır.- / çev.

2 “Kâfirlere Cehennemde yer mi yok?!” Burada “Kâfirlere Cehennem’de yer yok mu?” diye soru sorulmuyor, “Tabii ki var!.. Burada herkese yer var; çünkü *cehennem* envâ-i çeşit azapla dolu uçsuz - bucaksız bir vadi, buyruluyor. / ed.

[٢٩٤] افتراؤهم على الله كذباً زعمهم أن الله شريكاً. وتكذيبهم بما جاءهم من الحق كفرهم بالرسول والكتاب. وفي قوله {لَمَّا جَاءَهُ} تسفيهٌ لهم، يعني لم يتلعموا في تكذيبه وقت سماعه، ولم يفعلوا كما يفعل المراجيح العقول المثبتون في الأمور؛ يسمعون الخبر فيستعملون فيه الروية والفكر. ويستأنسون إلى أن يصح لهم صدقه
 هـ أو كذبه.

[٢٩٥] {الْيَسْ} تقرير لثوائهم في جهنم، كقوله:

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا ❁

[٢٩٦] قال بعضهم: ولو كان استفهاماً ما أعطاه الخليفة مائة من الإبل. وحقيقته: أن الهمزة همزة الإنكار دخلت على النفي، فرجع إلى معنى التقرير، فهما وجهان؛ أحدهما ألا يثبوتون في جهنم، وألا يستوجبون الثواء فيها، وقد افتروا مثل هذا الكذب
 ١٠ على الله، وكذبوا بالحق هذا التكذيب. والثاني: ألم يصح عندهم أن في جهنم مثوى للكافرين، حتى اجترؤوا مثل هذه الجرأة؟

٦٩- ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٢٩٧] أطلق المجاهدة ولم يقيدها بمفعول ليتناول كل ما يجب مجاهدته من النفس الأمارة بالسوء والشيطان وأعداء الدين. {فِينَا} في حقنا ومن أجلنا ولوجهنا
 ١٥ خالصاً {لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا} لنزيدنهم هداية إلى سبل الخير وتوفيقاً، كقوله تعالى {وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى} [محمد: ١٧].

[298] Ebu Süleyman ed-Dârânî'den [v. 215/830]; “Bildiği konularda *mücahede* eden kimseleri Biz bilmediklerine iletiriz.” şeklinde bir mâna rivayet edilmiştir. Yine bazılarından “Kim bildikleri ile amel ederse bilmediklerini öğrenmeye muvaffak kılınır.” rivayeti gelmiştir. Yine “Bizde gördüğün cehalet ve bilgisizlik, bildiklerimizle amel etmememiz kusurundandır.” denilmiştir.

[299] “Allah elbette ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir;” onlara mutlaka yardım edecek, onları zafere ulaştıracaktır.

[300] Peygamber (s.a.)’in “Kim Ankebut suresini okursa bütün mümin ve münafıkların sayısının on katı sevap alır.” dediği rivayet edilir.

[٢٩٨] وعن أبي سليمان الداراني: والذين جاهدوا فيما علموا لنهدينهم إلى ما لم يعلموا. وعن بعضهم: من عمل بما يعلم وفق لما لا يعلم. وقيل: إن الذي نرى من جهلنا بما لا نعلم، إنما هو من تقصيرنا فيما نعلم.

[٢٩٩] {لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ} لناصرهم ومعينهم.

هـ [٣٠٠] وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة العنكبوت كان له من الأجر عشر حسنات بعدد كل المؤمنين والمنافقين.

RÛM SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 60 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mim.

5 2. Rumlar (Perslere) yenildiler.

3. (Araplara) en yakın topraklar(ın)da.

Ama galip gelecekler bu yenilgiden sonra;

4- birkaç yıl içinde... -ki öncekinde de, sonrakinde de buyruk Allah'ındır.- O gün müminler de sevinecekler;

10 5. Allah'ın yardımı ile... O, dilediğine yardım ediyor; mutlak izzet sahibidir, merhametlidir (Azîz, Rahîm).

[301] Genelde okunan meşhur kıraatte; غلبت Gayın'ın zammesi ile; سيعلبون da Ya'nın fethasıyla okunmuştur. *Ard* (topraklar) Arabistan topraklarıdır; çünkü "toprak" denilince Arapların aklına kendi toprakları gelir. Buna göre mâna şöyle olur: Romalılar, kendilerine en yakın Arap topraklarında, yani Suriye bölgesinin uç noktalarında mağlup oldular. Veya (*ard* kelimesinin başındaki) Lâm'ın *muẓāfun ileyh* yerine kullanılmasıyla Romalıların toprakları الأرض - أرضهم kastedilmiştir; yani Romalılar, topraklarının düşmana en yakın yerinde mağlup oldular. Mücahid [v. 103/721]; "*Ard*, Cezîre¹ topraklarıdır; burası Roma topraklarının Fars'a en yakın olduğu yerdir." derken, İbn Abbas'dan rivayet edildiğine göre *ard* Ürdün ve Filistin'dir. ["En yakın topraklarda" anlamındaki] فِي أَدْنَى الْأَرْضِ ifadesi, *fî edâni'l-ard* (toprakların en yakın yerlerinde) şeklinde de okunmuştur. Asma'î'den [v. 216/831] rivayet edildiğine göre *bud'* kelimesi üç ile on arası miktarı ifade eder.

25 [302] Denilmiştir ki: Romalılar ve Persler, Ezri'ât ve Busra arasındaki bölgede savaştılar. Savaşın sonunda Persler Romalıları yendi. Haber Mekke'ye ulaşınca bu durum, Peygamber (s.a.)'in ve Müminlerin çok zoruna gitti; çünkü Persler ateşe tapıyorlardı, kitapları yoktu. Romalılar ise Ehl-i Kitap idi. Müşrikler buna sevinip alay ettiler; "Siz ve Hıristiyanlar kitap sahibisiniz; biz ve Persler ise *ümmîyiz*. Kardeşlerimiz sizin kardeşlerini-
30 zi yendi, biz de sizi yeneceğiz!" dediler. Bunun üzerine bu âyetler indi.

1 el-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur (*DİA*). *Cezîre* ada anlamında olup, yukarı Mezopotamya için kullanılmaktadır. Bu bölgeler bugün "kara" olmakla birlikte, sularla kaplı olduğu zamandan kalma adıyla "ada" ismiyle- anılmaya devam etmektedir. / ed.

سورة الروم

مكية، وآياتها ٦٠

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿الْم﴾

٢- ﴿غُلِبَتِ الرُّومُ﴾

٣- ﴿فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ﴾

٤- ﴿فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ﴾

٥- ﴿يَنْصُرِ اللَّهُ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[٣٠١] القراءة المشهورة الكثيرة {غُلِبَتِ}، بضم الغين، و{سَيَغْلِبُونَ}، بفتح الياء.

والأرض أرض العرب، لأن الأرض المعهودة عند العرب أرضهم. والمعنى: غلبوا في

أدنى أرض العرب منهم، وهي أطراف الشام. أو أراد أرضهم، على إنابة اللام مناب

المضاف إليه، أي في أدنى أرضهم إلى عدوهم. قال مجاهد: هي أرض الجزيرة، وهي

أدنى أرض الروم إلى فارس. وعن ابن عباس رضي الله عنه: الأردن وفلسطين. وقرئ «في أداني

الأرض». والبضع ما بين الثلاث إلى العشر عن الأصمعي.

[٣٠٢] وقيل: احتربت الروم وفارس بين أذرعات وبصرى، فغلبت فارس الروم،

فبلغ الخبر مكة فشق على النبي ﷺ والمسلمين؛ لأن فارس مجوس لا كتاب لهم،

والروم أهل الكتاب. وفرح المشركون وشمّتوا، وقالوا: أنتم والنصارى أهل الكتاب،

ونحن وفارس أميون. وقد ظهر إخواننا على إخوانكم، ولنظهرنّ نحن عليكم! فنزلت.

Ebu Bekr (r.a.) de onlara; “Allah size gün yüzü göstermesin! Allah’a ant içerim ki, Romalılar Persleri birkaç yıl sonra kesin bir yenilgiye uğratacaklardır!” dedi. Bunun üzerine Übeyy b. Halef, Ebu Bekr (r.a.)’a; “Yalan söyledin ey Ebu Fasıl! Aramızda bir süre belirle, seninle o süre için bahse gireyim!” dedi. -*Münâhabe*: Bahse girmek, bahse tutuşmak demektir.- Ebu Bekr (r.a.) Übeyy ile her biri diğerine on *deve*¹ vermek üzere bahse girdi; süreyi de üç yıl olarak belirlediler. Ebu Bekr (r.a.) bunu Peygamber (s.a.)’e haber verince; “*Bıd*’ üçten dokuza kadar olan miktardır; sen bahsin miktarını artır ve süresini uzat.” buyurdu. Bunun üzerine, bahsi “dokuz seneye kadar yüz deve”ye çevirdiler. Übeyy, Peygamber (s.a.)’in onu (Uhud’da) yaralaması sonucu (Mekke yolunda) öldü ve Romalılar Hudeybiye günü Persleri yendi. Bu, yedinci yılın başında olmuştu. -Bu zaferin Romalılar ve Müslümanlar için Bedir günü gerçekleştiği de söylenmiştir.- Ebu Bekr (r.a.) yüz deveyi Übeyy’in çocuklarından aldı ve Peygamber’e götürdü. Peygamber (s.a.) de; “Bunları sadaka olarak dağıt.” buyurdu.

[303] Bu *âyet*; nübüvvetin sıhhatini ve Kur’ân’ın Allah tarafından geldiğini gösteren açık *kanıtlar*dandır; çünkü burada, Allah’tan başkasının bilemeyeceği gayb ilminden haber verilmektedir.

[304] *غَلِبَهُمْ* kelimesi Lâm’ın sükûnu ile de okunmuştur; *ğalb* ve *ğaleb* iki mastardır. Tıpkı *celb* - *celeb* (kendine doğru çekmek) ve *halb* - *haleb* (hayvan sağlamak) gibi. غلبت الروم Gayın’ın fethasıyla; سِغْلِبُون da Yâ’nın zammesi ile de okunmuştur. Bu durumda mâna; “Romalılar Suriye’nin kırsal bölgelerinde galip geldiler; ama Müslümanlar onları birkaç yıl içerisinde yenecekler.” şeklinde olur. Gerçekten de, bu ‘süre’ sona erdiğinde Müslümanlar Romalılarla cihada başlamışlardır. *غَلِبَهُمْ* isim tamlaması, farklı iki okuyuşa göre farklı anlamlara gelir; birinde mastarın mef’ûlüne muzâf olması, ikincisinde fâ’iline muzâf olması söz konusudur. Tıpkı إِخْرَاجُهُمْ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ [Bakara 2/85] ve وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ [Hac 22/47] âyetlerindeki² gibi.

[305] **Şayet** “Bahse girmek tamamen kumar olduğu halde, nasıl sahih olmuş?” **dersen şöyle derim:** Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre olay, kumar haram kılınmadan önce olmuş. Ebû Hanîfe Hanîfe ve Muhammed’in mezhebine göre Müslümanlarla kâfirler arasındaki *riba* vd. fâsit akitler *dâr-ı harb*de caizdir. İki imam bunun sahih olduğuna Ebu Bekr (r.a.)’ın Übeyy b. Halef ile yaptığı akitle delil getirmişlerdir.

1 *Kalûs*: Boylu poslu genç deve demektir. / ed.

2 İlk âyette; (i) fâ’iline muzâf: “Oysa onları [yurtlarından] çıkartmanız size haram kılınmıştı...” mef’ûlüne muzâf: “Oysa onların [yurtlarından] çıkartılması size haram kılınmıştı...” İkinci âyette; (i) fâ’iline muzâf: “Allah asla vaadinden caymayacağı halde...” (ii) Mef’ûlüne muzâf: “Allah vaat ettiğinden asla caymayacağı halde...” / ed.

فقال لهم أبو بكر رضي الله عنه: لا يقرر الله أعينكم! فوالله، لتظهرن الروم على فارس بعد بضع سنين! فقال له أبي بن خلف: كذبت يا أبا فضيل، اجعل بيننا أجلاً أناحبك عليه. - والمناحبة المراهنة - فناحبه على عشر قلائص من كل واحد منهما، وجعل الأجل ثلاث سنين. فأخبر أبو بكر رضي الله عنه رسول الله ﷺ فقال: البضع ما بين الثلاث إلى التسع، فزايدة في الخطر ومادة في الأجل. فجعلها مائة قلووس إلى تسع سنين. ومات أبي من جرح رسول الله، وظهرت الروم على فارس يوم الحديبية، وذلك عند رأس سبع سنين. - وقيل: كان النصر يوم بدر للفريقين. - فأخذ أبو بكر الخطر من ذرية أبي، وجاء به إلى رسول الله ﷺ، فقال: تصدق به.

[٣٠٣] وهذه الآية من الآيات البينة الشاهدة على صحة النبوة، وأن القرآن من عند الله؛ لأنها إنباء عن علم الغيب الذي لا يعلمه إلا الله. ١٠

[٣٠٤] وقرئ «غلبهم»، بسكون اللام؛ والغلب والغلب مصدران كالجلب والجلب، والحب والحلب. وقرئ «غلبت الروم»، بالفتح، و«سيغلبون»، بالضم. ومعناه أن الروم غلبوا على ريف الشام وسيغلبهم المسلمون في بضع سنين. وعند انقضاء هذه المدة أخذ المسلمون في جهاد الروم. وإضافة غلبهم تختلف باختلاف القراءتين، فهي في إحداها إضافة المصدر إلى المفعول، وفي الثانية إضافته إلى الفاعل. ومثالهما {مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ} [البقرة: ٨٥]، {وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ} [الحج: ٤٧]. ١٥

[٣٠٥] فإن قلت: كيف صحت المناحبة وإنما هي قمار؟ قلت: عن قتادة رحمه الله تعالى أنه كان ذلك قبل تحريم القمار. ومن مذهب أبي حنيفة ومحمد أن العقود الفاسدة من عقود الربا وغيرها جائزة في دار الحرب بين المسلمين والكفار. وقد احتجاً على صحة ذلك بما عقده أبو بكر بينه وبين أبي بن خلف. ٢٠

[306] “Öncekinde de, sonrakinde de...” Yani bu iki vaktin başında da, sonunda da... Mağlup olduklarında da, galip geldiklerinde de... Adeta şöyle buyrulmaktadır: Galip geldikleri zamanın öncesinde de -ki mağlup oldukları zamandır- ve mağlup oldukları zamanın sonrasında da... -ki galip geldikleri zamandır;- yani önce mağlup olup sonra galip gelmeleri tamamen Allah’ın buyruğu ve hükmü [*kadâ*] ileidir. “Bu (zafer ve hezimet) günleri(ni); Biz insanlar arasında döndürür dururuz...” [Âl-i İmrân 3/140] مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ ifadesi, *muzâfun ileyh* takdir edilmeden ve izâfetten kesilerek, *min kablin ve min ba’din* şeklinde mecrûr da okunmuştur. Bu durumda “önce ve sonra” anlamında *kablen ve ba’den* denmiş gibi olur. “O gün” yani Romalıların Perslere galip geldiği ve Allah Teâlâ’nın, onların galip geleceğine dair vaadinin gerçekleştiği gün, “müminler de Allah’ın yardımı” ve Allah’ın, kitap sahiplerini kitapsızlara galip getirmesiyle ve şamata yaparak onlarla dalga geçen Mekke kâfirlerini öfkeliendirmesi “ile sevinecekler.”

[307] “Allah’ın yardımı”nın, müminlerin Romalıların galip geleceğine dair Müşriklere verdikleri haberde Allah’ın onları doğrulaması olduğu da söylenmiştir. “Allah’ın yardımı”nın, zalimlerin bazısının bazısına sırt çevirmesini sağlamak, aralarına tefrika düşürerek fikir birliğine varmalarını engellemek olduğu da söylenmiştir ki bunun sonucunda birbirlerini eksiltmişler, eriyip yok olmuşlar; birbirlerinin gücünü kırıp zayıf düşmüşlerdir; bu da İslâm’ı güçlendirmiştir. Ebu Sa’îd el-Hudrî’nin [v. 74/694] “Allah’ın bu yardımı Bedir gününe denk gelmiş; o gün müminler de zafere ulaşmışlardır.” dediği rivayet edilmiştir. “O, mutlak izzet sahibidir, merhametlidir.” Kâh size karşı başkasına yardım eder kâh size yardım eder.

6. Allah’ın vaadi olarak.... Allah asla vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bilmez;

7. sadece dünya hayatının bir dış yüzünü bilirler; Âhiretten tamamen gafil olanlar da sadece bunlardır.

[308] *وعد الله*’daki *va’d*, fiilin mânasını tekit eden mastardır; tıpkı *le-ke ‘aleyye elfu dirhem*in ‘urfen sözün gibi ki; *a’terifu le-ke bi-hâ i’tirâfen* (İtiraf ediyorum; senin benden bin dirhem alacağın var.) demektir; işte *وعد الله* da *va’ada’llâhu zâlike va’den* (Allah onu gerçekten vaat etmiştir.) anlamındadır; zira daha önce anlatılanlar “Allah vaat etmiştir.” anlamında [olup âyetteki *وعد* mastarı bu fiili pekiştirmekte]dir.

[309] Allah Teâlâ bunları; “dünya işlerinde becerikli, ama din işinde *alûk*” diye zemmetti; çünkü ticareti ve kazanmayı bilen insanlardı. Hasan-ı Basrî’nin şöyle dediği rivayet edilir: “Maharetleri o dereceye varmıştı ki, madenî gümüş parayı ellerine alıp parmaklarıyla inceleyerek gerçek olup olmadığını anlardı.”

[٣٠٦] { مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ } أي في أوّل الوقتين وفي آخرهما حين غلبوا وحين يغلبون، كأنه قيل: من قبل كونهم غالبين - وهو وقت كونهم مغلوبين - ومن بعد كونهم مغلوبين - وهو وقت كونهم غالبين -؛ يعني أن كونهم مغلوبين أوّلًا وغالبين آخرًا ليس إلا بأمر الله وقضائه. { وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ } [آل عمران: ١٤٠].
 ٥ وقرئ «من قبل ومن بعد»، على الجزّ من غير تقدير مضاف إليه واقتطاعه. كأنه قيل: قبلًا وبعْدًا، بمعنى أوّلًا وآخرًا { وَيَوْمَئِذٍ } ويوم تغلب الروم على فارس ويحل ما وعده الله عزّ وجل من غلبتهم.

[٣٠٧] { يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ } وتغلبه من له كتاب على من لا كتاب له، وغيظ من شمت بهم من كفار مكة. وقيل: نصر الله هو إظهار صدق المؤمنين فيما أخبروا به المشركين من غلبة الروم. وقيل: نصر الله أنه ولي بعض الظالمين بعضًا وفرق بين كلمهم حتى تفانوا وتناقصوا، وفلّ هؤلاء شوكة هؤلاء، وفي ذلك قوّة للإسلام. وعن أبي سعيد الخدري: وافق ذلك يوم بدر، وفي هذا اليوم نصر المؤمنين. { وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ } ينصر عليكم تارة وينصركم أخرى.

٦- ﴿وَعَدَ اللَّهُ لَا يَخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٧- ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾

[٣٠٨] { وَعَدَ اللَّهُ } مصدر مؤكد، كقولك: لك عليّ ألف درهم عرفًا، لأنّ معناه: اعترف لك بها اعترافًا، ووعد الله ذلك وعدًا؛ لأنّ ما سبقه في معنى وعد.

[٣٠٩] ذمهم الله عزّ وجل بأنهم عقلاء في أمور الدنيا، بله في أمر الدين، وذلك أنهم كانوا أصحاب تجارات ومكاسب. وعن الحسن: بلغ من حذق أحدهم أنه يأخذ الدرهم فينقره بإصبعه، فيعلم أرديء أم جيد.

٥

١٠

١٥

٢٠

[310] “Bilirler” ifadesi, önceki âyette geçen “bilmezler” sözünün karşılığıdır. Bu şekilde bedel getirmekte şöyle bir nükte vardır: Allah Teâlâ sana, cehalet demek olan *bilgisizlik* ile dünyadan öteye geçmeyen *bilgi* arasında fark olmadığını öğretmek için “bilirler” ifadesini “bilmezler” ifadesinin karşılığı kılmış; bunu onun makamına getirerek onun yerine koymuştur.

[311] “Dünya hayatının dış yüzü” ifadesi, dünyanın bir zahiri, bir de batını olduğunu gösterir. Dünyanın zahiri, onun geçici süs ve zevklerinden faydalanmak ve lezzetleriyle nimetlenmek gibi, cahillerin aşına olduğu yüzüdür. Dünyanın bâtın ve hakikati ise, onun Âhirete bir geçiş yeri olmasıdır. Öyle bir geçiş yeri ki, taat ve salih amellerle âhirete orada azık hazırlanır. *Zâhir* kelimesinin nekire getirilmesinde ise şu mâna vardır: Onlar, dünyanın dış yüzleri toplamından sadece bir tek yüz bilirler.

[312] وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ [Âhiretten tamamen gafil olanlar da *sadece* bunlardır.] ifadesinde) ikinci هُمْ’un mübteda, غافلون’un haber olması ve bunlardan oluşan cümlelerin ilk هُمْ’un haberi olması da; ikinci هُمْ’un birincisinin tekidi ve غافلون’un ilk هُمْ’un haberi olması da caizdir. Hangisi olursa olsun, bu *hasır* üslubu onların; ‘ahiretten gafil olma’nın kaynağı, merkezi ve simgesi olduklarını ve gafletin onlardan kaynaklanıp yine onlara döndüğünü her-kese ilan etmektedir.

8. Peki, bunlar hiç kendileri(nin doğup büyüüp sonunda öldüklerinden hareketle, şu)nu düşünmediler mi ki; Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa hepsini tamamen hak ile1 ve belirli bir süre için yaratmıştır? Buna rağmen, insanların çoğu Rableri ile karşı karşıya geleceklerini nankörce inkâr etmektedir!

[313] (“Kendilerinde” anlamındaki فِي أَنْفُسِهِمْ ifadesinin (i) zarf olma ihtimali vardır. O zaman şöyle denilmiş gibi olur: “Kendilerinde, -yani içinde düşünce namına bir şey bulunmayan- kalplerinde bir tefekkür meydana getirmediler mi?” *Tefekkür* zaten kalplerde olur; fakat bu, mütefekkirlerin halini daha ziyade tasvir etmektedir. Senin şu sözüne benzer: “Ona kalbinle inan.” ve “Onu içinde sakla.” (ii) *Tefekkür* fiilinin mef’ûl-i bihi olma ihtimali de vardır; tıpkı “O konuda düşündü ve fikrini onun üzerinde dolaştırdı.” sözünde olduğu gibi. [Buna göre mâna; “Kendilerini düşünmediler mi?” olur.]

1 Kur’ân’da sık sık yer verilen bu tabir, iki anlam barındırmaktadır: (i) “Gerçek olarak” ve (ii) “Gerçek bir gaye ile.” Sözgelimi Bakara 2/119’da Peygamber’in “hak ile” gönderilmesi, Bakara 2/176’da kitabın “hak ile” indirilmesi... Kur’ân-ı Kerim’in “hak ile” inzâl edilmesi, onun gerçeğin ta kendisi olarak herhangi bir nefsanî/şeytani müdahale olmadan, gerçek bir gaye ile inzal edildiğini, yani iş olsun diye değil, büyük amaçlarla gönderildiğini ifade eder. Bu, evrenin yaratılması hakkında da söz konusudur; evren de gerçek bir gaye ile yaratılmıştır; ancak burada ikinci bir anlam daha vardır ki o da evrenin “gerçek” olduğudur; nitekim Akâid’de evrenin hayal, vehim, yansıma, gölge vs. olduğu reddedilmiştir (حقائق الأشياء ثابتة). / ed.

[٣١٠] وقوله {يَعْلَمُونَ} بدل من قوله {لَا يَعْلَمُونَ} وفي هذا الإبدال من النكتة أنه أبدله منه، وجعله بحيث يقوم مقامه ويسد مسدّه، ليعلمك أنه لا فرق بين عدم العلم الذي هو الجهل، وبين وجود العلم الذي لا يتجاوز الدنيا.

[٣١١] وقوله {ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} يفيد أن للدنيا ظاهرًا وباطنًا، فظاهرها ما يعرفه الجهال من التمتع بزخارفها والتنعيم بملاذّها، وباطنها وحقيقتها أنها مجاز إلى الآخرة؛ يتزود منها إليها بالطاعة والأعمال الصالحة. وفي تنكير الظاهر أنهم لا يعلمون إلا ظاهرًا واحدًا من جملة الظواهر.

[٣١٢] و«هم» الثانية يجوز أن يكون مبتدأ و{غَافِلُونَ} خبره، والجملة خبر «هم» الأولى؛ وأن يكون تكريرًا للأولى، و{غَافِلُونَ} خبر الأولى. وأية كانت فذكرها منادٍ على أنهم معدن الغفلة عن الآخرة ومقرّها ومعلمها، وأنها منهم تنبع وإليهم ترجع.

٨- ﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ﴾

[٣١٣] {فِي أَنفُسِهِمْ} يحتمل أن يكون ظرفًا، كأنه قيل: أولم يحدثوا التفكير في أنفسهم، أي في قلوبهم الفارغة من الفكر، والتفكير لا يكون إلا في القلوب، ولكنه زيادة تصوير لحال المتفكرين، كقولك: اعتقده في قلبك، وأضمّره في نفسك؛ وأن يكون صلة للتفكير، كقولك: تفكر في الأمر وأجال فيه فكره.

“Yaratmamıştır.” ifadesi, mahzuf bir *kavil* (söyleme) fiili ile alâkalı olup mânası şudur: Düşünüp de bu ifadeyi (yani “Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa...” sözünü) söylemediler mi? أو لم يتفكروا ifadesinin, “[Düşünüp de] bilmediler mi?” anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü sözde buna dair delil vardır [Zira bilme, düşünenin neticesidir].

[314] “Tamamen *hak ile* ve belirli bir süre için yaratmıştır.” Sahih bir amaç ve derin bir hikmet taşımadan iş olsun diye, boşu boşuna yaratmadığı gibi, ebedi kalsın diye de yaratmamıştır; bütün bunları *hakla* ve hikmetle birlikte, mutlaka varmaları gereken belirli bir süre takdir ederek yaratmıştır. Takdir edilen süre de, kıyametin kopması ve hesap, sevap ve ceza vaktidir. “Yoksa sizi boşu boşuna yarattığımızı ve bize hiç döndürülmeyeceğinizi mi sanmıştınız!?” [Mu’minûn, 23/115] âyetine dikkat edilirse Allah, onları kendisine dönmekten bırakmayı “boşu boşuna yaratma” diye isimlendirmiştir. الإلّا بِالْحَقِّ (hak ile) ifadesindeki Bâ senin; *dehaltu ‘aleyhi bi-siyâbi’s-sefer* (Huzuruna, yolculuk elbisesiyle girdim.), *iştera’l-ferese bi-sercihi ve licâmih* (Atı, eğiyle ve ‘gem’iyle birlikte satın aldı) sözlerindeki Bâ gibidir. Bu sözünle şunu kast ediyorsun: Atı, üzerindeki eğer ve gem ile birlikte, at onlardan ayrılmaksızın satın aldı. İşte âyetteki mâna da böyledir: Allah bütün bunları ancak *hakla* beraber ve *hakla* birlikte yaratmıştır.

[315] **Şayet** “أَنْفُسِهِمْ ifadesini tefekkürle irtibatlı (mef’ûl-i bih) kıldığında mâna nasıl oluyor?” **dersen şöyle derim:** Onlar, kendilerine diğer mahlûkattan daha yakın olan ve başkalarının durumundan daha iyi bilip haberdar oldukları *kendilerini* düşünüp de, Allah’ın kendilerine zahiri ve batını olarak yerleştiği, ihmalsiz bir organizasyona delâlet eden eşsiz hikmetler üzerinde fikir yürütmediler mi ve sonunda mutlaka varacakları bir vakit olduğunu ve o zaman, bunların işini düzenleyen Hakîm-i Zülcelâl’in, ‘iyiliğe iyilik - kötülüğe kötülük’ olmak üzere tüm yaptıklarının karşılığını vereceğini düşünmediler mi? *Ki sonuç olarak*, diğer varlıkların durumunun da aynı olduğunu, onların işinin de belli bir plan ve program dâhilinde hikmetle yürüdüğünü ve onların da sonunda mutlaka varacakları bir vakit olduğunu *öğrenebilsinler...*

[316] “Rableri ile karşı karşıya gelmek”ten maksat, o belirlenmiş süredir.

9. Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Onlar, kendilerinden daha güçlü idiler: toprağın altını üstüne getirmişler ve yeryüzünü kendilerinin imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Peygamberleri onlara açık deliller getirmiş (fakat reddederek azabı hak etmiş) lerd. Bu esnada Allah onlara zulmetmiyordu; asıl onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı.

و{مَا خَلَقَ} متعلق بالقول المحذوف، معناه: أولم يتفكروا فيقولوا هذا القول. وقيل: معناه: فيعلموا، لأن في الكلام دليلاً عليه.

[٣١٤] {إِلَّا بِالْحَقِّ وَاجِلٍ مُّسَمًّى}، أي ما خلقها باطلاً وعبثاً بغير غرض صحيح وحكمة بالغة، ولا لتبقى خالدة؛ إنما خلقها مقرونة بالحق مصحوبة بالحكمة، وبتقدير أجل مسمى لا بد لها من أن تنتهي إليه، وهو قيام الساعة ووقت الحساب والثواب والعقاب. ألا ترى إلى قوله تعالى {أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ} [المؤمنون: ١١٥] كيف سمى تركهم غير راجعين إليه عبثاً. والباء في قوله {إِلَّا بِالْحَقِّ} مثلها في قولك: دخلت عليه بثياب السفر، واشترى الفرس بسرجه ولجامه. تريد: اشتراه وهو ملتبس بالسرج واللجام، غير منفك عنهما. وكذلك المعنى: ما خلقها إلا وهي ملتبسة بالحق مقترنة به.

[٣١٥] فَإِنْ قُلْتَ: إِذَا جَعَلْتَ {فِي أَنْفُسِهِمْ} صلة للتفكر، فما معناه؟ قلت: معناه أولم يتفكروا في أنفسهم التي هي أقرب إليهم من غيرها من المخلوقات، وهم أعلم وأخبر بأحوالها منهم بأحوال ما عداها، فتدبروا ما أودعها الله ظاهراً وباطناً من غرائب الحكم الدالة على التدبير دون الإهمال، وأنه لا بد لها من انتهاء إلى وقت يجازيها فيه الحكيم الذي دبر أمرها على الإحسان إحساناً وعلى الإساءة مثلها، حتى يعلموا عند ذلك أن سائر الخلائق كذلك أمرها جار على الحكمة والتدبير وأنه لا بد لها من الانتهاء إلى ذلك الوقت.

[٣١٦] والمراد ببقاء ربهم الأجل المسمى.

٩- ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[317] “Yeryüzünde gezip de... bakmadılar mı?” Bu âyet, onların ülkelerde gezdiklerini ve yerle bir edilen küstah milletlerden Âd, Semûd ve benzerlerinin geride bıraktıkları eserlere bakıp bunları gördüklerini anlatmaktadır. Sonra Allah Mekkelilere bunların durumunu anlatmaya başlıyor: “Onlar
5 bunlardan daha güçlü idiler; toprağın altını üstüne getirmişler” ve onu ekip biçmişler “idi.” Allah Teâlâ “Boyunduruğa koşulup tarla sürmemiş...” [Bakara 2/71] buyuruyor. Toprağı sürme işinde kullanılan sığra *musîra* denir. Derler ki; bu hayvana toprağı *isâre* ettiği -yani altını üstüne getirdiği- için *sevr*; toprağı *bakrettiği* -yani yardığı- için de *bakar* denmiştir. “Onlar”, o yerle bir
10 edilenler “toprağı, bunların yani Mekkelilerin imar ettiğinden daha çok imar etmişlerdi.” Mekke halkı, ekime elverişli olmayan bir vadide yaşıyorlardı; aslında ne yer sürmekle ne de yeri imar etmekle bir âlâkalı vardı. Bu bakımdan, bunların yeri imar ettiğini söylemek, bunlarla ve dünya işlerindeki zayıflıklarıyla alay etmekten başka bir şey değildir; çünkü dünyadakilerin,
15 desteğine en çok başvurdukları ve kendisiyle gurur duydukları şey tarımdır. Bunlar ayrıca, zayıf insanlardı. Nitekim Âd, Semud ve benzerleri “bunlardan daha güçlü idi” ifadesi de bu kabilden (olup onlarla alay etmekte)dir. Bu, “Onları yaratan Allah’ın, kendilerinden daha güçlü olduğunu görmüyorlar mıydı?” [Fussilet 41/15] âyeti gibidir; bu âyet alay konusunda daha belîğ olsa
20 da... Çünkü ‘güçlerin de, kuvvetlerin de yaratıcısı’ Allah’tır. [İnsanla nasıl mukayese edilebilir!?] Dolayısıyla, Allah Teâlâ’nın onları yerle bir etmesi, onlara yapılmış bir zulüm değildir; zira Allah’ın durumu zulümle bağdaşamaz; ama onlar helâk edilmelerini gerektiren işler yapmakla kendilerine zulmetmiş oldular.

10. Kötü davranışları sergileyenlerin âkıbeti, Allah’ın âyetlerini yalanladıkları için -ki üstelik bunlarla dalga geçiyorlardı!- daha kötü oldu.

[318] عَائِبَةٌ kelimesi mansûb olarak da, merfû‘ olarak da okunmuştur; السُّوْأَى “en kötü, daha kötü” anlamına gelen *el-esve* kelimesinin müennesidir. Nitekim *el-hüsna* da *el-ahsen* (en güzel, daha güzel) kelimesinin müennesidir. Mâna şudur: “Onlar dünyada yerle-bir edilmekle cezalandırıldılar; ama daha
30 sonra akıbetleri *daha kötü* oldu.” Ancak Allah Teâlâ âyette, [“akıbetleri” şeklinde] zamir yerine, zahir isim kullanarak, “kötü davranışlar sergileyenlerin akıbeti” buyurmuştur; yani cezaların en kötüsü olan ceza, âhirettedir; o da kâfirler için hazırlanmış olan cehennemdir. Buna göre; اَنْ كَذَّبُوا daki En, *li-en* (yalanladıkları için) anlamındadır; *ey* (diye) anlamında olması da caizdir. Çünkü kötü davranışta bulunmak; yalanlama ve alay etme ile *tefsir* edilince, tıpkı “seslendi”,
35 “yazdı” vb. fiillerdeki gibi, burada da bir *kavil* (söyleme) söz konusu olur.

[٣١٧] {أَوَلَمْ يَسِيرُوا} تقرير لسيرهم في البلاد ونظرهم إلى آثار المدمرين من عاد وثمود وغيرهم من الأمم العاتية، ثم أخذ يصف لهم أحوالهم وأنهم {كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآتَارُوا الْأَرْضَ} وحرثوها. قال الله تعالى {لَا ذُلُّ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ} [البقرة: ٧١]. وقيل لبقر الحرث: المثيرة. وقالوا: سمي ثورًا لإثارته الأرض، وبقرة لأنها تبقرها، أي تشقها. {وَعَمَرُوهَا} يعني أولئك المدمرون {أَكْثَرُ مِمَّا عَمَرُوهَا} من عمارة أهل مكة. وأهل مكة: أهل واد غير ذي زرع، ما لهم إثارة الأرض أصلاً ولا عمارة لها رأساً. فما هو إلا تهكم بهم، وبضعف حالهم في دنياهم؛ لأنَّ معظم ما يستظهر به أهل الدنيا ويتباهون به أمر الدهقنة. وهم أيضاً ضعاف القوى، فقله {كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً}، أي عاد وثمود وأضرابهم من هذا القبيل. كقله {أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً} [فصلت: ١٥]. وإن كان هذا أبلغ، لأنه خالق القوى والقدر، فما كان تدميره إياهم ظلماً لهم، لأنَّ حاله منافية للظلم، ولكنهم ظلّموا أنفسهم حيث عملوا ما أوجب تدميرهم.

١٠- ﴿ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّوْأَىٰ أَن كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[٣١٨] قرئ «عاقبة» بالنصب والرفع. و{السُّوْأَى} تأنيث الأسوأ وهو الأفبح، كما أنَّ الحسنى تأنيث الأحسن. والمعنى: أنهم عوقبوا في الدنيا بالدمار، ثم كانت عاقبتهم سوأى؛ إلا أنه وضع المظهر موضع المضمّر، أي العقوبة التي هي أسوأ العقوبات في الآخرة، وهي جهنم التي أعدت للكافرين. و{أَن كَذَّبُوا} بمعنى لأن كذبوا. ويجوز أن يكون أن بمعنى أي، لأنه إذا كان تفسير الإساءة التكذيب والاستهزاء كانت في معنى القول، نحو: نادى. وكتب، وما أشبه ذلك.

Bir başka izah şekli de, أَسَاؤُ السَّوْأَى ifadesinin, “günahların en kötüsü olan günahı işlediler; yani yalanladılar” anlamında onun atf-ı beyanı olur. Bu durumda, كَانْ'nin haberi; Lemmâ ve Lev'in cevapları bazen hazfedildiği gibi, bütün ihtimalleri düşündürmek amacıyla hazfedilmiş¹ olur.²

5 **11. Allah yaratmayı başlatır ve daha sonra onu tekrarlar; sonunda O'na döndürüleceksiniz.**

[319] “Sonunda O'na”, O'nun sevabına ve cezasına “döndürüleceksiniz.” ثَرْجَعُونَ fiili, Yâ ile de, Tâ ile de okunmuştur [“döndürülecekler” - “döndürüleceksiniz”].

10 **12. (Kıyamet) saat(i) gelip çatdığı gün, mücrimler ümitsizliğe düşerler. 13. (Allah'a attettikleri o) ortaklarından hiçbir şefaathçi yoktur ve onlar bu ortaklarını inkâr etmektedirler.**

[320] *İblâs* ümitsiz, sessiz ve şaşkın kalmaktır. Muhatabın, karşında tek kelime konuşamayıp delil getirmekten âciz kaldığında, *nâzartuhû fe-eblese* (Onunla münâzara ettim; tek kelime edemedi.) dersin. Böğüremeyen deveye *miblâs* denmesi de bundandır. Biri diğerini susturduğu zaman kullanılan *eblesehû* ifadesinden olmak üzere, Lâm'ın fethası ile *yublesu* (susturulurlar) şeklinde de okunmuştur.

[321] “Ortaklarından” yani Allah'dan başka taptıkları ‘varlık’lardan “hiçbir şefaathçi yoktur ve ortaklarını inkâr etmektedirler.” Yani ilâhlarını inkâr etmekte, reddetmektedirler. Veya dünyada onlar sebebiyle kâfir olmuşlardır.

[322] شَفَعُوا (şefaathçiler) kelimesi Mushafta عِلْمُوا بَنَى إِسْرَائِيلَ (İsrail oğulları âlimleri) [Şu'arâ 26/197] ifadesindeki gibi, Elif'ten önce Vav ile yazılmıştır. Aynı şekilde 10 السَّوْأَى kelimesi de, Hemze'yi harekesini aldığı harfin suretinde ispat etmek için Ya'dan önce Elif'le yazılmıştır.

25 **14. (Kıyamet) saat(i) gelip çatdığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışır.**

15. İman edip salih amel işleyenler, mutena bir bahçede nimetlere boğulup sevindirilirler.

1 “Kötü davranışları sergileyenlerin, yani Allah'ın ayetlerini yalanlayanların akıbeti -ki üstelik bunlarla dalga geçiyorlardı!- [gerçekten berbat] oldu.” / ed.

2 Âyette; “Bu kötülükleri işleyenlerin, Allah'ın ayetlerini tezkîb etmek gibi daha kötü' bir sonları olmuştur; çünkü onları ciddiye almıyorlardı!” şeklinde bir anlam da söz konusudur. “Âyetleri sadece fâsıkların inkâr edeceği” [Bakara 2/99] ve Allah'ın günah işlemekten uzak durmayanları Allah'ın tabii ki doğruya ve gerçeğe iletmeyeceğini, çünkü Allah'ın sapırtmasının kişinin kendi sapıklığından ileri geldiğini belirten âyet de [Saf 61/5] bu anlamı pekiştirmektedir. Yani kişi; zâhîrî zevklerle dolu fâsıkâne bir hayat süre süre kalbinde oluşan kara benekler hızla artıp, nihayet kalbini tamamen kuşatmakta [Mutaffifin 83/14] Kur'an'ın “kalbin mühürlenmesi” olarak tavsif ettiği duruma düşmektedir. İşte *Allâhu a'lem* âyetin anlatmak istediği bu olmalıdır. / ed.

ووجه آخر: وهو أن يكون {آسَأُوا السَّوْأَى} بمعنى اقترفوا الخطيئة التي هي أسوأ الخطايا، و{أَنْ كَذَّبُوا} عطف بيان لها، وخبر كان محذوف كما يحذف جواب لما ولو، إرادة الإبهام.

١١- ﴿اللَّهُ يَبْدُوَ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[٣١٩] {ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} أي إلى ثوابه وعقابه. وقرئ بالتاء والياء.

١٢- ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ﴾

١٣- ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءُ وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ﴾

[٣٢٠] الإبلّاس أن يبقى بائساً ساكناً متحيراً. يقال: ناظرته فأبلّس. إذا لم ينبس، وبئس من أن يحتجّ. ومنه الناقة المبلّاس التي لا ترغو. وقرئ «يبلس»، بفتح اللام، من أبلّسه إذا أسكته.

[٣٢١] {مِنْ شُرَكَائِهِمْ} من الذين عبدوهم من دون الله، {وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ}، أي يكفرون بآلهتهم ويحسدونها، أو وكانوا في الدنيا كافرين بسببهم.

[٣٢٢] وكتب {شُفَعَاءُ} في المصحف بواو قبل الألف، كما كتب {عَلَّمُوا بَنِي إِسْرَءِيلَ} [الشعراء: ١٩٧] وكذلك كتبت {السَّوْأَى} بألف قبل الياء إثباتاً للهمزة على صورة الحرف الذي منه حركتها.

١٤- ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ﴾

١٥- ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ أُمِنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾

16. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi ve Âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar ise daimi azaptadırlar.

[323] “O gün birbirlerinden ayrışırılar” cümlesindeki zamir, daha sonra gelen cümlelerin delâletiyle Müslümanlara ve kâfirlere aittir. Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre: “Bu ayrışma, Müslümanlarla kâfirlerin ayrışmasıdır; berikiler İlliyyîn’de, ötekiler Esfelesâfilîn’de¹ olacaklardır.” Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre ise “Bu, bir daha asla bir araya gelinmesi söz konusu olmayan bir ayrılımdır.”

[324] *في روضة* bir bostanda, yani cennette. Kelimenin (mutena *bir* bahçe) diye nekire söylenmesi, durumunu kapalı göstermek ve büyüklüğünü ifade etmek içindir. Yeşilliği ve suyu olan her çeşit arazi Araplar için *rawdâ*dır. Arap deyimlerinden biri de *ahsenu min beyda fî rauda* (Ravzadaki yumurtadan daha güzel) ifadesi olup, devekuşu yumurtasını kastetmektedirler. “Sevindirirler.” Bir kimse birisini yüzünde gülücükler açacak ve sevinç eseri görülecek şekilde sevindirdiği zaman *haberahu* (yüzünü neşeyle parlattı) denir. Bu kelime bütün sevinç şekillerini taşıyabileceği için, daha sonraları bununla ilgili farklı sözler söylenmiştir. Mücahid’in [v. 103/721], ikram görürler; Katâde’nin [v. 117/735], nimetlendirilirler; Tâvus b. Keysan’ın [v. 106/725], kendilerine takılar takılır; Ebubekir b. Ayyaş’ın [v. 193/809], başlarındaki taçlar; Vekî’in [v. 197/812], Cennette [musiki] dinlemek şeklinde açıkladıkları rivayet edilmiştir. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) cenneti ve oradaki nimetleri anlatmıştı. Topluluğun arka kısmında da bir bedevi vardı; dedi ki: “Ey Allah’ın Rasulü! Cennette [musiki] dinlemek de var mı?” Peygamber (s.a.): “Evet, ey bedevi! Cennette öyle bir nehir var ki, iki kıyısında yumuşaklık ve incelikte hurma yaprağı gibi pırıl pırıl bakireler var. Bunlar öyle seslerle müzik icra ederler ki yaratılmışlar benzerini işitmemişlerdir; cennet nimetlerinin en iyisi budur.” buyurdu. Ravi diyor ki: Ebudderda (r.a.)’a [v. 32/652], “Müzik icra ederken ne söylerler?” diye sordum. “*Sübhânallâh* diye tesbih ederler...” cevabını verdi. Yine rivayete göre; Cennette üzerlerinde gümüşten çanlar bulunan bazı ağaçlar varmış; Cennettekiler müzik dinlemek istediklerinde, Allah Arş’ın altından bir rüzgâr gönderir; rüzgâr bu ağaçlara doğru eser ve çanları öyle seslerle harekete geçirir ki bu sesleri dünyadakiler işitse coşkudan ölüverirmiş.

[325] *محضرون* ifadesi, ne azaptan uzak kalırlar ne de azapları hafifletilir (yani “daimi azaptadırlar”) anlamındadır. Tıpkı “Ama o ateşten çıkacak değiller!” [Maide 5/37] ve “Azaplarına ara verilmez!” [Zuhuf 43/75] âyetlerindeki gibi.

1 *Esfelesâfilîn* tabiri, *ahsen-i takvîmin* [Tîn 95/4-5] karşıtı olarak “insanın hem fiziken hem de manen düşebileceği en aşağılık durum”u ifade eder. Bunun mukabili *A’lâ-yı illiyyîn* olup, *İlliyyîn* tabiri Mutaffifin 83/18-21’de “Allah’ın gözde kullarının görebileceği iri harflerle yazılmış bir kitap” şeklinde tanıtılmaktadır. / ed.

١٦- ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُخَضَّرُونَ﴾

[٣٢٣] الضمير في {يَتَفَرَّقُونَ} للمسلمين والكافرين، لدلالة ما بعده عليه. وعن الحسن عليه السلام: هو تفرق المسلمين والكافرين؛ هؤلاء في عليين، وهؤلاء في أسفل السافلين. وعن قتادة عليه السلام: فرقة لا اجتماع بعدها.

[٣٢٤] {فِي رَوْضَةٍ} في بستان، وهي الجنة. والتنكير لإبهام أمرها وتفخيمه. والروضة عند العرب: كل أرض ذات نبات وماء. وفي أمثالهم: أحسن من بيضة في روضة. يريدون: بيضة النعامة. {يُحْبَرُونَ} يُسْرُونَ. يقال: حبره، إذا سرّه سرورًا تهلل له وجهه وظهر فيه أثره. ثم اختلفت فيه الأقاويل لاحتماله وجوه جميع المسار؛ فعن مجاهد عليه السلام: يكرمون، وعن قتادة: ينعمون، وعن ابن كيسان: يحلون، وعن أبي بكر بن عياش: التيجان على رؤوسهم، وعن وكيع: السماع في الجنة. وعن النبي صلى الله عليه وسلم: أنه ذكر الجنة وما فيها من النعيم، وفي آخر القوم أعرابي، فقال: يا رسول الله، هل في الجنة من سماع؟ قال: نعم يا أعرابي، إنّ في الجنة لنهراً حافتاه الأبكار من كلّ بيضاء خوصانية، يتغنين بأصواتٍ لم تسمع الخلائق بمثله قط، فذلك أفضل نعم الجنة. قال الراوي: فسألت أبا الدرداء: بم يتغنين؟ قال: بالتسبيح. وروى: إنّ في الجنة لأشجاراً عليها أجراس من فضة، فإذا أراد أهل الجنة السماع بعث الله ريحاً من تحت العرش فتقع في تلك الأشجار، فتحرك تلك الأجراس بأصوات لو سمعها أهل الدنيا لماتوا طرباً.

[٣٢٥] {مُخَضَّرُونَ} لا يغيبون عنه ولا يخفف عنهم، كقوله {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ

مِنْهَا} [المائدة: ٣٧]، {لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ} [الزخرف: ٧٥].

17. O halde, Allah'ı tenzih ve takdis edin: akşama girdiğinizde ve sabaha erdiğinizde.

18. Ki göklerde ve yerde (yarattığı bunca nimete karşılık) hamd sadece O'na aittir. Yine akşamüstü ve öğleyin o güçlü ışığı idrak ettiğinizde.

5 [326] Allah Teâlâ vaat ve tehdidi zikredince, ardından vaade ulaştıran ve tehditten kurtaran şeyleri zikretti.

Tesbihten maksat onun ilk anda akla gelen (*zâhir*) anlamıdır ki, o da bu vakitlerde Allah'ı kötülükten tenzih ve O'nu hayırla sena etmektir; çünkü bu vakitlerde Allah'ın görünen nimetleri yenilenmektedir. *Tesbihten* maksadın
10 namaz olduğu da söylenmiştir. İbn Abbas'a; "Kur'an'da *beş vakit* namazı bulabiliyor musun?" diye sormuşlardı; "Evet." diyerek bu âyeti okudu.

[327] "Akşama girdiğinizde..." yani akşam ve yatsı namazlarında, "sabaha erdiğinizde" sabah namazında, "akşamüstü olduğunda" ikinci namazı, "öğleyin o güçlü ışığı idrak ettiğinizde" öğle namazında. *عَشِيًّا* (akşamüstü)
15 ifadesi "akşama girdiğinizde" ifadesine bitişiktir; "Göklerde ve yerde hamd sadece O'na aittir." ifadesi bu ikisi arasında bir ara cümledir. Âyetin anlamı şudur: Göklerde ve yerde bulunanlardan temyiz gücüne sahip olanların O'na hamd etmesi gerekir.

[328] **Şayet** "Hasan-ı Basrî neden bu âyetin medeni olduğu görüşüne varmış?" **dersen şöyle derim:** "Çünkü o, beş vakit namazın Medine'de farz olduğu; Mekke'de vâcip olanın ise -belli bir vakti olmamakla beraber- iki rekât namaz olduğu görüşünde idi. Daha ziyade kabul edilen görüş ise, beş vakit namazın Mekke'de farz kılındığıdır." [Bkz. *Buhârî*, "Tevhid", 37; *Müslim*, "İman", 263]. Âişe (r.anhâ)'dan rivayet edildiğine göre, namaz önce iki
25 rekat olarak farz kılınmıştı. Peygamber (s.a.) Medine'ye gelince yolculuk namazı aynen bırakıldı; ikamet halindeki namaz artırıldı [Bkz. *Buhârî*, "Salât", 1; *Müslim*, "Salâtü'l-Müsâfirin", 1-3]. Yine, Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kendisine en dolgun ölçekle pay verilmesi kimi sevin-dirirse, 'O halde Allah'ı tenzih ve takdis edin: akşama girdiğinizde ve sabaha erdiğinizde...' âyetini okusun." Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki;
30 kim sabaha erdiğinde, "O halde Allah'ı tenzih ve takdis edin: akşama girdiğinizde ve sabaha erdiğinizde..." âyetini "Siz de böyle çıkarılacaksınız." âyetinin sonuna kadar okursa, o gün elinden kaçırdıklarına kavuşur. Kim akşama erdiğinde bunları okursa, o gece elinden kaçırdıklarını elde eder
35 [*Ebû Dâvûd*, "Edeb", Bab 110].

١٧- ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ﴾

١٨- ﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ﴾

[٣٢٦] لما ذكر الوعد والوعيد، أتبعه ذكر ما يوصل إلى الوعد وينجي من الوعيد. والمراد بالتسبيح ظاهره الذي هو تنزيه الله من السوء والثناء عليه بالخير . في هذه الأوقات، لما يتجدد فيها من نعمة الله الظاهرة. وقيل: الصلاة. وقيل لابن عباس رضي الله عنه: هل تجد الصلوات الخمس في القرآن؟ قال: نعم، وتلا هذه الآية.

[٣٢٧] {تُمْسُونَ} صلاتا المغرب والعشاء، {تُصْبِحُونَ} صلاة الفجر، {وَعَشِيًّا} صلاة العصر، و{تُظْهِرُونَ} صلاة الظهر. وقوله {وَعَشِيًّا} متصل بقوله {حِينَ تُمْسُونَ}. وقوله {وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} اعتراض بينهما. ومعناه: إنَّ على المميزين كلهم من أهل السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أن يحمده.

[٣٢٨] فإن قلت: لم ذهب الحسن رحمه الله إلى أنَّ هذه الآية مدنية؟ قلت: لأنه كان يقول: فرضت الصلوات الخمس بالمدينة، وكان الواجب بمكة ركعتين في غير وقت معلوم. والقول الأكثر أنَّ الخمس إنما فرضت بمكة. وعن عائشة رضي الله عنها: فرضت الصلاة ركعتين، فلما قدم رسول الله ﷺ المدينة أقرت صلاة السفر، وزيد في صلاة الحضر. وعن رسول الله ﷺ: من سرَّه أن يكال له بالقفيز الأوفى فليقل {فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ...} الآية. وعنه عليه السلام: من قال حين يصبح {فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ} إلى قوله {وَكَذَلِكَ تُخْرِجُونَ} أدرك ما فاته في يومه. ومن قالها حين يمسي أدرك ما فاته في ليلته.

[329] İfade, İkrime'nin kıraatinde *hinen tumsûne ve hinen tusbihûne* şeklindedir. Buna göre âyet; “girdiğiniz akşam vaktinde ve erdiğiniz sabah vaktinde” anlamında olur. Tıpkı “Öyle bir günden sakının ki, o gün kim-
5 senin kimseye faydası olmaz” [Bakara, 2/48] âyetindeki gibi. Burada da “o günün içinde” mânasıdır.

19. Ölüden diriye, diriden ölüyü O çıkarır, ölü vaziyetteki yeryüzünü O canlandırır. Ki siz de böyle çıkarılacaksınız.

[330] “Ölüden diriye” yani [sözelimi] yumurtadan kuşu, “diriden ölüyü” yani kuştan yumurtayı “O çıkarır.” Yeryüzünü canlandırmak, ondan bitki
10 çıkarmak demektir. “İşte siz de” bu çıkarma gibi, kabirlerden “çıkarıl”ıp ye-
niden canlandırıl“acaksınız.” Bu şu demektir: Diriden ölüyü, ölüden diriye çıkarmak, ölüyü diriltmek ve diriye öldürmek gibi karışt şeyleri yapmaya gücü yeten Allah'ın kudretinde, ilk baştan yaratmak da, yeniden yaratmak (diriltmek) da birdir. *el-Meyt* kelimesi şeddeli ve تُخْرَجُونَ Tâ'nın fethasıyla
15 da okunmuştur (“çıkacaksınız”).

20. O'nun sizi topraktan yaratması ve daha sonra sizin birdenbire (tenasül ederek dünyanın dört bir yanına) yayılan bir beşer haline gelmeniz O'nun (varlığının, birliğinin) âyetlerindendir.

21. Kendileriyle huzur bulasınız diye size kendinizden eşler yaratarak aranızda sevgi ve merhamet peydah etmesi de O'nun âyetlerindendir. Düşünen bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[331] “Sizi *topraktan* yaratması...” Çünkü insanların *aslı* [olan ilk insa]nı topraktan yaratmıştır. اِذْ (birdenbire) kelimesi, olayın ansızın olduğunu ifade etmek içindir. Takdiri şöyledir: “Sonra bir de bakarsınız ki, yeryüzün-
25 de yayılıveren insanlar oluvermişsiniz!” Tıpkı “Bu ikisinden (yeryüzüne) birçok erkek ve kadın yaydı.” [Nisa 4/1] âyetindeki gibi.

[332] “Size *kendinizden* eşler yaratarak...” Zira Havva, Âdem (a.s)'in kaburga kemiğinden yaratılmış¹; ondan sonraki kadınlar da erkeklerin [yani babalarının] sulplerinden yaratılmıştır. Veya “kendinizden” demek, “başka
30 bir cinsten değil kendi cinsinizden ve kendi şeklinizden” demektir; çünkü aynı cinsten olan iki şey arasında ülfet ve huzur bulunur; farklı iki cins arasında ise uyumsuzluk ve iticilik bulunur.

1 Yani menşei Tevrat olan genel inanişâ göre. / ed.

[٣٢٩] وفي قراءة عكرمة «حِينَ تَمْسُونَ وَحِينَ تَصْبَحُونَ». والمعنى: تَمْسُونَ فيه وتَصْبَحُونَ فيه. كقوله {يَوْمًا لَا تَعْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا} [البقرة: ٤٨] بمعنى فيه.

١٩- ﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُخْيِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ﴾

٥ [٣٣٠] {الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} الطائر من البيضة، و{الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ} البيضة من الطائر. وإحياء الأرض: إخراج النبات منها. {وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ} ومثل ذلك الإخراج تخرجون من القبور وتبعثون. والمعنى: أن الإبداء والإعادة متساويان في قدرة من هو قادر على الطرد والعكس من إخراج الميت من الحي وإخراج الحي من الميت وإحياء الميت وإماتة الحي. وقرئ «الميت»، بالتشديد، «وتخرجون»، بفتح التاء. ١٠

٢٠- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾

٢١- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[٣٣١] {خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ}، لأنه خلق أصلهم منه. و{إِذَا} للمفاجأة. وتقديره: ١٥ ثم فاجأتهم وقت كونكم بشرًا منتشرين في الأرض. كقوله {وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً} [النساء: ١].

[٣٣٢] {مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا} لأنَّ حواء خلقت من ضلع آدم عليه السلام، والنساء بعدها خلقتن من أصلاب الرجال. أو من شكل أنفسكم وجنسها، لا من جنس آخر؛ وذلك لما بين الاثنين من جنس واحد من الإلف والسكون، وما بين ٢٠ الجنسين المختلفين من التنافر.

[333] Daha önce aranızda herhangi bir tanışma, görüşme veya birbirinize sevgi beslemeyi gerektirecek hısımlık ve akrabalık gibi bir şey yokken evlilik bağıyla “aranızda sevgi ve merhamet”, birbirinizi sevmeye ve birbirinize merhamet etme duyguları “peydah etmesi...” Hasan-ı Basrî’den rivayet edilmiştir ki; *meveddet* (sevgi) cinsel ilişkiden, *rahmet* de çocuktan kinayedir. Nitekim “Onu (İsa’yı) tarafımızdan bir rahmet kılacağız.” [Meryem 19/21] ve “Rabbinin, kulu Zekerîyya’ya rahmetinin (yani Yahya’nın) anılışı.” [Meryem 19/2] buyurmuştur.

[334] Bir kimse birine meylettğinde *sekene ileyh* denir. Bu, *inkata’a ileyh* (bütün ilgisini ona verdi) ve *itmeenne ileyh* (onunla huzur buldu) sözlerine benzer. “Huzur bulduğun can dostu” anlamındaki *-fe’alun* kalıbında ve mef’ûl (*meskûn*) anlamında bir kelime olan- *seken* de bundandır.

[335] Sevgi ve merhametin Allah’tan, eşlerden birinin diğerine buğz etmesi ise şeytandan geldiği söylenmiştir.

22. Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun âyetlerindendir. Bilenler için elbette bunda âyetler vardır.

[336] *el-Elsine* diller demektir. Veya konuşma cins ve şekilleridir. Allah Teâlâ bu konuşma şekillerini o kadar birbirinden farklı yaratmıştır ki, ne bir fısıltı halinde ne duyulacak kadar yüksek sesle konuşmada, ne keskinlikte ne gevşeklikte, ne fasih konuşmada ne tutuk konuşmada, ne nazımda ne üslûpta ve ne de başka konuşma sıfat ve hallerinde birbirinin aynı iki söyleyiş biçimi (*diksiyon*) işitebilirsin. Suretler ve bunların hat ve çizgilerini belirlemek, renkleri ve bunların çeşitlerini ortaya koymak da bunun gibidir. İşte, insanların birbirlerini tanıması, bu farklılıktan dolayı gerçekleşmiştir. Yoksa bütün bunlar birbirlerinin aynı olsa, tamamen aynı şekilde olsalar ve hepsi tek bir çeşit olsa; birbirini tanımama ve karıştırma durumu ortaya çıkar ve insan yararına olan nice şey işlemez hale gelirdi. Bazen suret ve hilkatçe birbirine benzeyen iki ikiz görürsün de bunları birbirinden ayırmada hataya düşersin. Böylece, Allah’ın farklı suret ve hilkatler yaratmasındaki hikmetini anlarsın. Bunda apaçık bir âyet vardır; zira insanlar bir tek babadan doğmuş ve bir tek kökten dallara ayrılmışlardır; ancak -Allah’tan başkasının bilemeyeceği kadar- çok olmalarına rağmen birbirlerinden farklıdırlar.

[337] *الْعَالَمِينَ* kelimesi Lâ’m’ın fethasıyla da, kesresiyle de (“âlemler” ve “âlimler”) okunmuştur. “Bu temsilleri sadece *bilenler* anlar.” [Ankebut 29/43] âyeti kesreli okuyuşa şahitlik etmektedir.

[٣٣٣] {وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ} التوادّ والتراحم بعصمة الزواج، بعد أن لم تكن بينكم سابقة معرفة، ولا لقاء، ولا سبب يوجب التعاطف من قرابة أو رحم. وعن الحسن عليه السلام: المودة كناية عن الجماع، والرحمة عن الولد، كما قال: {وَرَحْمَةٌ مِنَّا} [مريم: ٢١] وقال {ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ} [مريم: ٢].

٥ [٣٣٤] ويقال: سكن إليه، إذا مال إليه، كقولهم: انقطع إليه، واطمأن إليه؛ ومنه السكن، وهو الإلف المسكون إليه؛ فعل بمعنى مفعول.

[٣٣٥] وقيل: إن المودة والرحمة من قبل الله، وإن الفرق من قبل الشيطان.

٢٢- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافَ اللَّسْتِكُمْ وَالْوَاكُمِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ﴾

١٠ [٣٣٦] الألسنة: اللغات، أو أجناس النطق وأشكاله. خالف عزّ وعلا بين هذه الأشياء حتى لا تكاد تسمع منطقيين متفقين في همس واحد، ولا جهارة، ولا حدة، ولا رخاوة، ولا فصاحة، ولا لكنة، ولا نظم، ولا أسلوب، ولا غير ذلك من صفات النطق وأحواله، وكذلك الصور وتخطيطها، والألوان وتنويعها، واختلاف ذلك وقع التعارف؛ وإلا فلو اتفقت وتشاكلت وكانت ضرباً واحداً لوقع التجاهل والالتباس، ولتعطلت مصالح كثيرة. وربما رأيت توأمين يشتبهان في الحلية، فيعروك الخطأ في التمييز بينهما، وتعرف حكمة الله في المخالفة بين الحليّ وفي ذلك آية بينة حيث ولدوا من أب واحد، وفرعوا من أصل فذ، وهم على الكثرة التي لا يعلمها إلا الله مختلفون متفاوتون.

[٣٣٧] وقرئ «للعالمين»، بفتح اللام وكسرهما، ويشهد للكسر قوله تعالى {وَمَا

٢٠ يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ} [العنكبوت: ٤٣].

23. Geceleyin uyumanız, gündüzün de O'nun lütfundan (rızk) aramanız yine O'nun âyetlerindendir. Kulak veren bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[338] Bu, *leffüneşir*¹ kabilindendir; bunun tertipli şekli şöyledir: وَمِنْ 5 أَيَّاتِهِ مَنَافِعُكُمْ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ (“Geceleyin uyumanız, gündüzün de O’nun lütfundan [rızk] aramanız da O’nun âyetlerindendir.”) Ancak Allah Teâlâ, *leff* (toplama) grubunda birlikte bulunan ilk iki kelime ile (“uyumanız” - “aramanız”) birlikte bulunan son iki kelimenin (“geceleyin” - “gündüzün”) arasını açmış (ve sırasız *leffüneşir* olmuş)tur; çünkü ‘gece’ ve ‘gündüz’ 10 zaman ifade eden kelimelerdir ve zaman da, zamanın içindeki de, tek bir şey gibidir. Kaldı ki, *leff* birleşmeye yardımcı olmaktadır.² Âyette “geceleyin ve gündüzün uyumanız” ve “bu iki zamanda O’nun lütfundan aramanız” mânasının kastedilmesi de caizdir. Açık olan, Kur’ân’da tekrarlandığı için, ilkidir³; çünkü en isabetli ve doğru mânâ, Müslümanların dikkatli ve bil- 15 linçli kulaklarla dinledikleri Kur’ân’ın⁴ delâlet ettiği mânadır.

24. Yine O, âyetlerinden olarak -kâh korkuyla kâh umutla- size şimşegi göstermekte, gökten Peyderpey su indirip ölü vaziyetteki yeryüzünü onunla canlandırmaktadır. Akleden bir toplum için bunda elbette âyetler vardır.

[339] يُرِيكُمْ (size göstermektedir) ifadesinde iki vecih vardır: (i) Başında gizli bir En bulunması (size göstermesidir). (ii) Fiilin mastar yerine konulması. Şu atasözü de bu iki şekilde açıklanmıştır:

Mu‘aydi’yi ışıtmı, onu görmenden hayırlıdır.⁵

Şairin şu ifadesi de böyle açıklanmıştır:

25 “Ne istiyorsun?” dediler. Dedim ki:
“Her şeyden önce sabaha kadar eğlenmek.”

[340] Yıldırımdan -veya cayaçağından⁶ yana- “korkuyla” ve yağmur “umuduyla...” ya da yolcu için “korkuyla,” mukim için “umutla [şimşegi göstermektedir].” خَوْفًا وَطَمَعًا kelimeleri, *mefûlün leh* olmak üzere mansûptur.

1 Bu sanat iki türdür; mürettep ve gayrimürettep, yani sıralı *leffüneşir* ve sırasız *leffüneşir*. İlkinde; 4 kelimeden ilk zikredilen 2’si son zikredilen 2 kelime ile [sırasıyla, yani 1., 3. ile, 2. de 4. ile] irtibatlı iken, diğerinde sıra gözletmez. / ed.

2 Zira ilk iki kelime, dinleyicinin bunlarla ilgili olan diğer iki kelimeyi bulmasına ve bunları birleştirmesine yardımcı olmaktadır. / cev.

3 “Geceleyin uyuma, gündüzün de O’nun lütfundan (rızk) arama...” / ed.

4 Örneği: Kasas 28/73; Gâfir 40/61. / ed.

5 İnsanlar arasında nam salmış, fakat kendisiyle karşı karşıya geldiğinizde, tipiyle, tutum ve davranışıyla küçümsediğiniz kişi/ler hakkında bir deyim. *Tesme’u* aslında *en tesme’adır*. / ed.

6 Yani yağmurun insanlara yağacakmış gibi umut verip, yağmaktan vazgeçeceğinden. / ed.

٢٣- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾

[٣٣٨] هذا من باب اللف، وترتيبه: ومن آياته منامكم وابتغائكم من فضله بالليل والنهار، إلا أنه فصل بين القرنيين الأولين بالقرنيين الآخرين. لأنهما زمانان، والزمان والواقع فيه كشيء واحد، مع إعانة اللف على الاتحاد. ويجوز أن يراد: منامكم في الزمانين وابتغائكم فيهما. والظاهر هو الأول، لتكرره في القرآن، وأسد المعاني ما دل عليه القرآن يسمعون بالآذان الواعية.

٢٤- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُخْجِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٣٣٩] في {يُرِيكُمُ} وجهان؛ إضماران، وإنزال الفعل منزلة المصدر، وبهما فسر المثل:

تسمع بالمعْيِدِي خيرٌ من أن تراه،

وقول القائل:

وَقَالُوا مَا تَشَاءُ فَقُلْتُ أَلَّهُو ۖ إِلَى الْإِصْبَاحِ آثَرُ ذِي أَثِيرِ

[٣٤٠] {خَوْفًا} من الصاعقة أو من الإخلاف، {وَطَمَعًا} في الغيث. وقيل: خوفًا للمسافر، وطمعًا للحاضر. وهما منصوبان على المفعول له.

Şayet “*Mefûlün lehin* hakkı, gerekçelendirilen fiilin fâ‘iline ait bir fiil ol-
maktır; ama خَوْفًا وَطَمَعًا böyle değil.”¹ **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde
açıklanabilir: Biri, buradaki mefûllerin mâna bakımından fâ‘il olmasıdır;
çünkü görenler onlardır. Adeta şöyle denmektedir: “O sizi; şimşeği kâh kor-
kuyula kâh umutla gören kimseler yapmaktadır.” Diğer; bunların başında
bulunan bir muzâfın hazfinin takdir edilmiş olmasıdır; yani “O size şimşe-
ği; sizin korkmanızı *isteyerek*, umutlanmanızı *isteyerek* göstermektedir.” Bu
durumda, muzâf hazfedilmiş; *muzâfun ileyh* onun yerine getirilmiş olur. Bu
iki kelimenin hal olması da caizdir; yani korkarak ve ümit ederek...

[341] يَنْزِلُ ifadesi (“peyderpey indirip” anlamında) şeddeli olarak da
okunmuştur.²

**25. Göğün ve yerin, O’nun emri ile ayakta durması da O’nun âyetle-
rindendir. Sonra sizi topraktan bir çağırış çağırdığında, bir de bakmış-
sınız çıkıveriyorsunuz.**

**26. Göklerde ve yerde kim varsa hepsi O’na ait; her biri gönüllü
olarak O’na boyun eğmekte.**

[342] Göklerin ve yerin ayakta durması ve direksiz olarak sabit kalma-
ları O’nun emriyle, “ayakta durun” demesi ile. Allah’ın gökleri ve yeri
ayakta tutmasından maksat, onların ‘yok olmadan ayakta durma’ sıfatı üze-
re bulunmalarını istemesidir.

[343] “Sizi bir çağırış çağırdığında” ifadesi, cümleyi mânada tek bir ke-
lime yerine koymak konusunda يُرِيكُمْ (size göstermektedir) âyeti gibidir;
adeta şöyle buyurmaktadır: Göklerin ve yerin ayakta durması, sonra: “Ey
kabirdekiler! Kalkın!..” diye onları tek bir çağırış çağırdığında ölülerin ka-
birlerden çıkması O’nun âyetlerindendir. Kastedilen; kendisine davette bu-
lunulan kimsenin, sözleri muteber davetçiye icabet ettiği gibi; duraksama-
dan ve oyalanmadan süratle bu işin olmasıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

Öyle bir çağırış çağırdım ki Küleyb’i (anında icabet etti bana); sanki
dağ(a seslenmişim de on)dan gelen yankıyı çağırılmışım. Hatta ondan da hızlı

İbnu’t-tavd derken “ses”i veya dağdan yuvarlana yuvarlana hızla inen “taş”ı
kastediyor.

1 Bunların fâ‘iliyle يُرِيكُمْ (gösterme) fiilinin fâ‘ili aynı değildir; “gösteren” Allah iken, “korkan - uman” insan-
lardır. Oysa belirttiği gibi, *mefûlün leh* konumundaki mastarın fâ‘ili ile gerekçelendirilen (baştaki) fiilin
fâ‘ili aynı olmalıdır. / çev.

2 Müfessirin, *yunzilu* (indirip) kıraatini esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

فإن قلت: من حق المفعول له أن يكون فعلاً لفاعل الفعل المعلن؛ والخوف والطمع ليسا كذلك. قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن المفعولين فاعلون في المعنى، لأنهم راءون، فكأنه قيل: يجعلكم رائين البرق خوفاً وطمعاً. والثاني: أن يكون على تقدير حذف المضاف، أي إرادة خوف وإرادة طمع، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. ويجوز أن يكون حالين؛ أي خائفين وطماعين.

[٣٤١] وقرئ «ينزل»، بالتشديد.

٢٥- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ﴾

٢٦- ﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَه قَانِثُونَ﴾

١٠ [٣٤٢] {وَمِنْ آيَاتِهِ} قيام السموات والأرض واستمساكهما بغير عمد {بِأَمْرِهِ} أي بقوله: كونا قائمتين. والمراد بإقامته لهما: إرادته لكونهما على صفة القيام دون الزوال.

[٣٤٣] وقوله {إِذَا دَعَاكُمْ} بمنزلة قوله: يريكم، في إيقاع الجملة موقع المفرد على المعنى، كأنه قال: ومن آياته قيام السموات والأرض، ثم خروج الموتى من القبور إذا دعاهم دعوة واحدة: يا أهل القبور اخرجوا. والمراد سرعة وجود ذلك من غير توقف ولا تلبث، كما يجيب الداعي المطاع مدعوّه، كما قال القائل:

دَعَوْتُ كَلْبِيًّا دَعْوَةً فَكَأَنَّمَا ۞ دَعَوْتُ بِهِ ابْنَ الطُّودِ أَوْ هُوَ أَسْرَعُ

يريد بابن الطود الصدى، أو الحجر إذا تدهدى.

[344] “Sizi bir çağırış çağırdığında” ifadesinin “göklerin ve yerin ayakta durması” ifadesi üzerine ثُمَّ (sonra) ile atfedilmesi, olacak olan bu işin büyüklüğünü ve böyle bir işi yapmanın Allah Teâlâ’nın gücü dâhilinde olduğunu beyan etmek içindir. Bu da Allah’ın: “Ey kabirdekiler! Kalkın.” buyurmasıdır; artık öncekilerden ve sonrakilerden hiç kimse kalmaz ki kalkıp bakıyor olmasın. Nitekim “Sonra bir kez daha üflenir, bir de bakarsın ki (diriltip) kalkmış, bakınıyorlar.” [Zümer 39/68] buyrulmuştur. “Onu falan yerden çağırdım” sözündeki “yer”, senin yerin olabileceği gibi, çağırdığın arkadaşının yeri de olabilir. “Zeyd’i dağın zirvesinden çağırdım, o da yanıma indi; onu vadinin dibinden çağırdım, o da yanıma çıktı.” dersin.

[345] **Şayet** “مِنَ الْأَرْضِ (yerden) ifadesi ne ile bağlantılıdır? دعا (çağırdı) fiili ile mi, دعوة (çağırma) mastarı ile mi?” **dersen şöyle derim:** “[Fiil varken mastarla irtibatlı olması] ne kadar uzak!.. *Tanrı ırmağı geldi mi Ma’kıl’ ırmağı’nın hükmü kalmaz.* **Şayet** “إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ” ifadesinde] iki إِذَا arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Birincisi şart, ikincisi ‘birden-bire’ anlamı vermektedir. Bu ikincisi şartın cevabındaki Fâ’nın yerine geçer.

[346] تَخْرُجُونَ fiili, Tâ’nın zammesi ile de fethası ile de okunmuştur (“çıkarılıveriyorsunuz” - “çıktırılıyorsunuz”).

[347] “O’na boyun eğmektedirler.” O’nun, kendileri üzerindeki fiillerinin varlığına, O’na karşı bir hoşnutsuzluk göstermeden boyun eğler.

27. Evet, yaratmayı başlatıp daha sonra onu tekrarlayacak olan O’dur. Ve (ilk yaratmaya nazaran) bu, O’nun için daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O’nunkidir. O, mutlak izzet ve hikmet sahibidir (Aziz, Hakîm).

[348] “Bu” yeniden yaratma; sizce gerekli olan, küllî kaidelerinizle kıyas edilebilen, idrakinizin de gerekli bulduğu şeylere göre “O’nun için daha kolaydır;” çünkü herhangi biriniz yaptığı bir işi tekrar yaptığında, bu iş ona ilk defa inşa etmekten daha kolay ve basit gelir. Siz, bir sanatkâr ilk defa yaptığı bir işte hata yapmakla itham edildiği zaman, “İlk deneme başarısız olur.” diyerek onun için mazeret beyan edersiniz; sanatında usta olan kimseyi de, bu işi tekrar tekrar yaptığını ve sonunda ona eli yatkın olduğunu, bu işin artık ona çok kolay geldiğini kastederek “alışkın/tecrübeli” diye isimlendirirsiniz.

1 Ma’kıl b. Yesâr el-Müzenî [v. 59/679]. Ma’kıl, Hz. Ömer döneminde kurulan Basra’ya ilk yerleşenlerden olup bu şehrin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. 18/639 yılında, Hz. Ömer’in Ma’kıl’i burada bir sulama kanalı açmak üzere görevlendirdiği, onun da Basra yakınlarında kendi adıyla anılan (Nehr-i Ma’kıl) kanalı açtığı rivayet edilir (DİA). Yani Allah’ın yarattığı doğal nehirler varken, Ma’kıl’in açtığı kanalın esâmesi okunur mu? / ed.

[٣٤٤] وإنما عطف هذا على قيام السَّمَوَاتِ والأَرْضِ بـ {ثُمَّ}، بيّناً لعظم ما يكون من ذلك الأمر واقتداره على مثله. وهو أن يقول: يا أهل القبور! قوموا. فلا تبقى نسمة من الأولين والآخرين إلا قامت تنظر. كما قال تعالى {ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ} [الزمر: ٦٨]. قولك: دعوته من مكان كذا، كما يجوز أن يكون مكانك يجوز أن يكون مكان صاحبك. تقول: دعوت زيدا من أعلى الجبل فتزل عليّ، ودعوته من أسفل الوادي فطلع إليّ.

[٣٤٥] فإن قلت: بم تعلق {مِنَ الْأَرْضِ} بأبالفعل أم بالمصدر؟ قلت: هيهات! إذا جاء نهر الله بطل نهر معقل! فإن قلت: ما الفرق بين إذا وإذا؟ قلت: الأولى للشرط، والثانية للمفاجأة، وهي تنوب مناب الفاء في جواب الشرط.

[٣٤٦] وقرئ «تخرجون» بضم التاء وفتحها. ١٠

[٣٤٧] {قَاتِلُونَ} منقادون لوجود أفعاله فيهم لا يمتنعون عليه.

٢٧- ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٣٤٨] {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} فيما يجب عندكم وينقاس على أصولكم ويقتضيه معقولكم؛ لأنّ من أعاد منكم صنعة شيء كانت أسهل عليه وأهون من إنشائها، وتعتذرون للصانع إذا خطئ في بعض ما ينشئه بقولكم: أوّل الغزو أخرج، وتسمون الماهر في صناعته معاوذاً، تعنون أنه عاودها كرهة بعد أخرى؛ حتى مرّن عليها وهانت عليه. ١٥

[349] **Şayet** “Bu, O’nun için daha kolaydır.” âyetindeki هو (bu) zamiri niçin müzekker getirildi? Halbuki ondan maksat, (müennes) *i’âdedir*.” **dersen şöyle derim:** İfade, *ve en yu’idehû...* (onu i’âde etmek...) anlamındadır. **Şayet** “هُوَ عَلَيَّ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ” âyetinde mef’ûlü niçin (أَهْوَنُ şibh-i fiilinden) sonra getirildi de, هُوَ عَلَيَّ هَيْتَ (Bu, benim için çok basit.” [Meryem 19/9]) âyetinde, önce getirildi?” **dersen şöyle derim:** Orada bu işin sadece Allah’a mahsus olduğu kastedilmiştir. Bu tam da onun kullanılacağı yerdir. Bundan dolayı “Size göre yaşlı bir adamdan ve kısır bir kadından çocuk doğması ne kadar zor görünürse görünsün, bu benim için çok basittir.” denilmiştir. Bu âyette ise özel bir vurgulama yapmanın anlamı yoktur. Nasıl olsun ki, burada konu [yani yeniden yaratma], insanların “Tekrar yapmak ilk defa yapmaktan daha kolaydır.” şeklindeki mantığına dayanmaktadır; (vurgu maksadıyla) mef’ûl öne alınsaydı mâna bozulurdu.¹ “Peki, ‘sonra sizi bir çağırış çağırdığında’ ifadesinde muazzam bir şey olarak gösterilen, hatta göklerin ve yerin O’nun emriyle ayakta durmasından da üstün tutulan ‘yeniden yaratma’, daha sonra burada hangi gerekçe ile basitleştirilmiş?” **dersen şöyle derim:** Yeniden yaratma aslında muazzam bir olaydır; fakat ilk defa yaratmaya kıyasla basitleştirilmiştir.

[350] عليه (ona göre) ifadesindeki zamirin *halka* (yani yaratılmışlara) râci olduğu da söylenmiştir ki buna göre mâna şöyle olur: Ölülerin diriltilmesi, mahlûkata ilk defa yaratmaktan daha kolay görünür; çünkü daha önce yaratılmış birini sağlam ve kâmil hale getirmek ona bu seviyeye gelinceye kadar halden hale geçip, derece derece olgunlaşmaktan daha kolay, yorgunluk ve zahmeti daha az gelir. Nitekim أَهْوَنُ (daha kolay) kelimesinin *heyyn* (kolay) anlamında olduğu da söylenmiştir. Bir başka yorum da şudur: İlk defa meydana getirmek, yapacak olanın yapmakla yapmamak arasında serbest olduğu bir lütuf kabilindendir. Yeniden yaratmak ise, yapılması mutlaka gerekli olan vâcip kabilindendir; çünkü yeniden yaratmak, amellerin karşılığını vermek içindir. Amellerin karşılığını vermek de vâciptir. Şöyle ki; fiiller [i] **ya muhaldir** -muhal, kapasite ve imkân dışı, yapılması asla mümkün olmayan şeydir- [ii] **ya** bilgeyi (*hakîmi*) onu yapmaktan alıkoyan bir niteliği olan fiillerdir; -bu nitelik de o fiilin çirkin olmasıdır. Bu fiiller, *muhâlîn* yedeği olan, onunla aynı kategoriye giren fiillerdir; çünkü *muhâllik* nasıl o fiilin yapılmasına engel olursa, bu fiillerde bulunan engelleyici nitelik de onun meydana gelmesine engel olur- [iii] **ya bir lütuf** ve ihsan olmak üzere yapılan fiillerdir; -Bu, normal bir durumdur; yapacak olanın bunları yapmak ve yapmamak yetkisi vardır.- [vi] **ya da** mutlaka yapılması gereken, terkedilmesine bir yol bulunmayan vâcip fiillerdir.

1 “Yeniden yaratmak -Bana göre- daha kolaydır.” denseydi, bunun, başka bir varlığa göre de “kolay” olduğu gibi bir anlam çıkardı. / ed.

[٣٤٩] فإن قلت: لم ذكر الضمير في قوله {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} والمراد به الإعادة؟ قلت: معناه وأن يعيده أهون عليه. فإن قلت: لم أخرت الصلة في قوله {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} وقدمت في قوله {هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ} [مريم: ٢١]؟ قلت: هناك قصد الاختصاص وهو محزه، فقليل: هو عليّ هين، وإن كان مستصعباً عندكم أن يولد بين همّ وعاقرة؛ وأما ههنا فلا معنى للاختصاص. كيف، والأمر مبني على ما يعقلون من أن الإعادة أسهل من الابتداء؛ فلو قدمت الصلة لتغير المعنى. فإن قلت: ما بال الإعادة استُعْظِمت في قوله {ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ} حتى كأنها فضلت على قيام السَّمَوَاتِ والأَرْضِ بأمره، ثم هَوّنت بعد ذلك؟ قلت: الإعادة في نفسها عظيمة، ولكنها هَوّنت بالقياس إلى الإنشاء.

١٠ [٣٥٠] وقيل الضمير في عليه للخلق. ومعناه: أن البعث أهون على الخلق من الإنشاء، لأن تكوينه في حدّ الاستحكام، والتمام أهون عليه وأقلّ تعباً وكبدًا من أن يتنقل في أحوال ويندرج فيها إلى أن يبلغ ذلك الحدّ. وقيل: الأهون بمعنى الهين. ووجه آخر: وهو أن الإنشاء من قبيل التفضل الذي يتخير فيه الفاعل بين أن يفعله وأن لا يفعله، والإعادة من قبيل الواجب الذي لا بدّ له من فعله؛ لأنه لجزاء الأعمال وجزاؤها واجب. والأفعال إما ١٥ محال -والمحال ممتنع أصلاً خارج عن المقدور- وإما ما يصرف الحكيم عن فعله صارف وهو القبيح -وهو رديف المحال؛ لأنّ الصارف يمنع وجود الفعل كما تمنعه الإحالة- وإما تفضل -والتفضل حالة بين بين؛ للفاعل أن يفعله وأن لا يفعله- وإما واجب لا بدّ من فعله، ولا سبيل إلى الإخلال به.

İmdi; yapılması vâcib olan fiiller, muhâllikten en uzak ve meydana gelmeye en yakın olan fiillerdir. (Amellerin karşılığını vermek üzere) insanları tekrar diriltmek vâcib kabilinden olunca bu, muhâllikten en uzak fiil olmuştur; muhâllikten en uzak fiil olunca, teenni ve kolaylık kapsamına en iyi şekilde dâhil olmuş ve böylece en kolay fiillerden sayılmıştır; en kolay fiillerden olunca da ilk defa yaratmaktan daha kolay görülmüştür.

[351] “Göklerde ve yerde en yüce *durum*”, yani başkasında benzeri bulunmayan en yüce sıfat “O’nunkidir.” O bu vasıfla tanınmış; mahlûkatın ve delillerin lisanıyla, göklerde ve yerde böyle nitelenmiştir. Bu vasıf da O’nun; ilk defa yaratmaktan, tekrar yaratmaktan veya bunların dışında -kudrete konu olan- her hangi bir şeyi yapmaktan âciz olmayan bir *kudret sahibi* olmasıdır. Allah Teâlâ’nın şu ifadesi de buna delâlet eder: “O”, takdir edilen her şeye karşı, önünde durulmaz bir gücü olan “mutlak izzet ve” her işi hikmet ve ilminin gereklerine göre yürüten “mutlak hikmet sahibidir.”

[352] Mücahid’den [v. 103/721] rivayet edildiğine göre; “en yüce durum”, *lâ ilâhe illallâh* sözüdür. Bu şu demektir: En yüce vasıf, yani *vahdaniyetle* vasfı “O’nundur.” [Aşağıdaki] “O size kendinize dair bir temsil getirmekte...” [Rum 30/28] âyeti de bu mânayı desteklemektedir. Zeccac [v. 311/923] da demiştir ki: “Göklerde ve yerde en yüce durum O’nunkidir.” ifadesinden maksat, “Bu, O’nun için daha kolaydır.” hükmüdür; Allah Teâlâ bunu sizin için zor ve kolay olan şeylerde size bir temsil olarak getirmiştir. Zeccac ilk tefsiri¹ kastediyor.

28. O size, kendinize dair bir temsil getirmekte: “Şimdi kendi köleleriniz içinde, size nasip ettiğimiz şeylerde size ortak olup da sizinle aynı yetkiye sahip-birbirinizden çekindiğiniz gibi çekindiğiniz-biri olabilir mi? (İşte bizim de kullarımızdan böyle ortaklarımız yoktur.)” Akleden bir toplum için Biz, âyetleri işte böyle açık-seçik bildiririz.

[353] **Şayet** “مِنْ شُرَكَاءِ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ، مِنْ أَنْفُسِكُمْ” ifadelerinde geçen birinci, ikinci ve üçüncü Min arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Birincisi “başlangıç” içindir; adeta şöyle buyurmaktadır: O size bir mesel getirdi ve onu size en yakın şeyden yani kendinizden çıkardı, uzağa gitmedi. İkincisi, kısımlık anlamı vermek için; üçüncüsü ise olumsuzluk mecrasında kullanılan soruyu pekiştirmekte olup zâid olarak getirilmiştir. Buna göre mâna şöyledir:

1 Yani Allah’ın, kudrete konu olabilen her şeye kadir olduğunu. / ed.

فكان الواجب أبعد الأفعال من الامتناع وأقربها من الحصول. فلما كانت الإعادة من قبيل الواجب كانت أبعد الأفعال من الامتناع؛ وإذا كانت أبعدا من الامتناع كانت أدخلها في التآني والتسهل، فكانت أهون منها؛ وإذا كانت أهون منها كانت أهون من الإنشاء.

٥ [٣٥١] {وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى} أي الوصف الأعلى الذي ليس لغيره مثله قد عرف به، ووصف في السَّمَوَاتِ والأَرْضِ على ألسنة الخلائق وألسنة الدلائل؛ وهو أنه القادر الذي لا يعجز عن شيء من إنشاء وإعادة وغيرهما من المقدورات. ويدل عليه قوله تعالى {وَهُوَ الْعَزِيزُ} أي القاهر لكل مقدور، {الْحَكِيمُ} الذي يجري كل فعل على قضايها حكمته وعلمه.

١٠ [٣٥٢] وعن مجاهد {الْمَثَلُ الْأَعْلَى} قول لا إله إلا الله، ومعناه: وله الوصف الأعلى الذي هو الوصف بالوحدانية. ويعضده قوله تعالى {ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [الروم: ٢٨]. وقال الزجاج {وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} أي قوله تعالى {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} قد ضربه لكم مثلاً فيما يصعب ويسهل. يريد: التفسير الأول.

١٥ ٢٨- ﴿ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

٢٠ [٣٥٣] فإن قلت: أي فرق بين الأولى والثانية والثالثة في قوله تعالى {مِنْ أَنْفُسِكُمْ}، {مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ}، {مِنْ شُرَكَاءَ}؟ قلت: الأولى للابتداء، كأنه قال: أخذ مثلاً وانتزعه من أقرب شيء منكم، وهي أنفسكم ولم يبعد؛ والثانية للتبعيض، والثالثة مزيدة لتأكيد الاستفهام الجاري مجرى النفي. ومعناه:

Köleleriniz de sizin gibi olduğu, yani sizin gibi beşer ve sizin gibi Allah kulu oldukları halde, size verdiğimiz mallarda ve diğer şeylerde onlardan bazısının size ortak olmasına, yani size verdiğimiz şeylerde hür ve köle arasında bir üstünlük olmadan siz ve onların eşit seviyede olmanıza; özgür ortakların birbirinden çekindikleri gibi, onlar olmadan bağımsızca hareket etmekten ve onların görüşlerini almadan bir iş yapmaktan çekinir halde olmaya razı olur musunuz?¹ Kendiniz için buna razı olmuyorsunuz da, özgürlerin de, kölelerin de yegâne mâliki olan efendiler efendisi Allah Teâlâ'ya O'nun bazı kullarını ortak kılmaya nasıl razı oluyorsunuz!? “İşte böyle,” bu yaptığımız açıklama gibi, “ayetleri açık-seçik bildirir,” onları beyan ede“rız”; çünkü temsil, mânalardaki kapalılığı gideren ve onları açıklığa kavuşturan şeylerdendir. Zira temsil, mânalara suret ve şekil vermek gibidir. Bak, Allah Teâlâ burada şirki, nasıl çirkin bir surette tasvir etti.

29. Hayır! Zulmedenler bilgisizce arzu ve ihtiraslarına uymaktalar. Allah'ın saptırdığı birini kim doğru yola getirebilir ki? Hiç yardımcıları da yoktur bunların.

[354] “Zulmedenler,” yani Allah'a ortak koşanlardır. Tıpkı “Çünkü şirk, gerçekten büyük bir zulümdür” [Lokman 31/13] âyetindeki gibi. “Bilgisizce,” yani cahilce heveslerine uymaktalar; çünkü âlim, heva ve hevesine uyduğunda ilmi onu engelleyip vazgeçirebilir; cahil ise davar gibi avare avare dolaşır, hiçbir şey ona engel olmaz. “Allah'ın saptırdığı,” yani ilâhî lütfâ nail olamayacaklardan olduğunu bildiği için yardımsız, kendi haline bıraktığı; lütuf ve ihsanda bulunmadığı “birini,” evet böyle birini “kim doğru yola getirebilir ki!?” “Yardımcıları da yoktur bunların.” ifadesi, saptırmaktan maksadın, yardımsız kendi haline bırakmak olduğuna delildir.

30. Öyleyse yüzünü, samimi bir muvahhit olarak dine, yani Allah'ın insanları sonraki gelişmelere açık olarak yaratmış olduğu ilâhî fitrata yönelt; çünkü (çağlar değişse de) Allah'ın yaratışında değişme olmaz; doğru din budur. Ama insanların çoğu bilmez.

31. Hep birlikte O'na yönelerek O'ndan sakının. Namazı dosdoğru kılın ve Müşriklerden olmayın.

32; yani o kimselerden ki, dinlerini parçalayıp fırka fırka olmuşlardır ve her grup kendi elindekinden gayet memnundur.

1 Elbette olmazsınız; kim kendi mülkünde kölesiyle eşitlenmek ister!? / ed.

هل ترضون لأنفسكم -وعبيدكم أمثالكم بشر كبشر وعبيد كعبيد- أن يشارككم بعضهم {فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ} من الأموال وغيرها ما تكونون أنتم وهم فيه على السواء من غير تفضلة بين حرّ وعبد؛ تهابون أن تستبدّوا بتصرف دونهم، وأن تفتاتوا بتدبير عليهم كما يهاب بعضكم بعضاً من الأحرار؟! فإذا لم ترضوا بذلك لأنفسكم، فكيف ترضون لرب الأرباب ومالك الأحرار والعبيد أن تجعلوا بعض عبيده له شركاء؟! {كَذَلِكَ} أي مثل هذا التفصيل {نُفَصِّلُ الْآيَاتِ} أي نبينها؛ لأن التمثيل مما يكشف المعاني ويوضحها؛ لأنه بمنزلة التصوير والتشكيل لها. ألا ترى كيف صوّر الشرك بالصورة المشوّهة؟

٢٩- ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾ ١٠

[٣٥٤] {الَّذِينَ ظَلَمُوا} أي أشركوا، كقوله تعالى {إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]. {بِغَيْرِ عِلْمٍ} أي اتبعوا أهواءهم جاهلين، لأنّ العالم إذا ركب هواه ربما ردعه علمه وكفّه. وأما الجاهل فيهم على وجهه كالبهيمة لا يكفه شيء. {مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ} من خذله ولم يلطف به، لعلمه أنه ممن لا لطف له، فمن يقدر على هداية مثله؟ وقوله {وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ} دليل على أن المراد بالإضلال الخذلان. ١٥

٣٠- ﴿فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٣١- ﴿مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

٣٢- ﴿مِنَ الَّذِينَ فُوقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾

[355] “Öyleyse yüzünü dine yönelt” ona doğrult; dini bırakıp sağa sola dönmekten ona çevir. Bu, dine gelmek, dinde ikamet üzere olmak, sebat etmek ve (dinin) sebeplerine önem vermek anlamında bir temsildir; çünkü bir şeye önem veren, gözünü ondan ayırmaz, bakışını ona sabitler ve tam bir yönelişle yüzünü ona doğrultur.

[356] حَنِيفًا (muvaahhit olarak) ifadesi, [yüzünü çevirmesi] emredilen kişinin veya “din”in *hâlî*dir.

[357] فِطْرَةَ اللَّهِ (ilâhî fitrata), yani Allah’ın fitratına sarılın veya Allah’ın fitratına sarılmanız gerekir. Burada fiili, *-ilzemû* [sarılın] fiilindeki zamirden hal olan- مُنْبِئِينَ [hep birlikte ona yönelerek] kelimesinden dolayı çoğul muhatap zamiriyle getirdim. Nitekim “Ondan sakının; namazı dosdoğru kılın; Müşriklerden olmayın.” emirleri işbu zamirin bulunduğu cümle üzerine atfedilmişlerdir.

[358] “Allah’ın yaratışında değişme olmaz.” sözüne dikkat edersen, *fitrat* ‘yaratılış’tır. Bu demektir ki; Allah insanları *tevhiidi* ve *İslâm dinini* kabul edecek nitelikte, ondan uzak kalmayacak ve onu inkâr etmeyecek şekilde yaratmıştır; çünkü İslâm dini akla uygun, doğru düşünce ve anlayışla uyumlu bir dindir. O kadar ki, insanlar kendi hallerine bırakılsalardı, başka bir dini İslâm’a tercih etmezlerdi. İnsanlardan yanlışa sapanlar [varsa da, bunlar] insan ve cin şeytanlarının aldatmasıyla sapmaktadırlar. Peygamber (s.a.)’ın [Rabbinden naklettiği] “Ben bütün kullarımı *hanif* olarak yarattım. Onları dinlerinden şeytanlar çevirdi; başkasını bana ortak koşmalarını onlara şeytanlar emretti!” [*Müslim*, “Cennet”, 63] hadisi ile, “Doğan her bebek fitrat üzere doğar ve onu Yahudileştiren ve Hıristiyanlaştıran, bizzat kendi ana babası oluncaya kadar (da *fitrat* üzere devam eder).” [*Buhârî*, “Cenâiz”, 80; *Müslim*, “Kader”, 22-25] hadisi bu âyetle aynı çerçevededir.

[359] “Allah’ın yaratışında değişme olmaz,” bu fitratın değiştirilmesi veya bozulması yakışık almaz.

[360] **Şayet** “Muhatap neden önce tekil, sonra çoğul yapılmış?” **dersen şöyle derim:** Önce (“Yüzünü dine yönelt.” diye) Peygamber (s.a.)’e hitap edilmiştir. *Resûlü* muhatap almak, onun ümmetini muhatap almak demektir -bu üslupta ayrıca lider/imam yüceltilmiş olmaktadır-; sonra bu hitabın ardından, daha da netleştirmek ve özetlemek için muhatap çoğul yapılmıştır.

[٣٥٥] {فَاقِمِ وَجْهَكَ لِلدِّينِ} فَقَوْمٌ وَجْهَكَ لَهُ وَعَدْلَهُ غَيْرَ مُلْتَفِتٍ عَنْهُ يَمِينًا وَلَا شِمَالًا. وهو تمثيل لإقباله على الدين، واستقامته عليه، وثباته، واهتمامه بأسبابه؛ فَإِنَّ مَنْ اهْتَمَّ بِالشَّيْءِ عَقَدَ عَلَيْهِ طَرَفَهُ، وَسَدَّدَ إِلَيْهِ نَظْرَهُ، وَقَوْمٌ لَهُ وَجْهَهُ، مُقْبِلًا بِهِ عَلَيْهِ.

٥. [٣٥٦] و{حَنِيفًا} حال من المأمور، أو من الدين.

[٣٥٧] {فَطَرَتِ اللَّهُ} أي الزموا فطرة الله، أو عليكم فطرة الله. وإنما أضمرته على خطاب الجماعة، لقوله {فُتِّبِينَ إِلَيْهِ}. ومنيين حال من الضمير في الزموا؛ وقوله {وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ} معطوف على هذا الضمير.

[٣٥٨] والفطرة: الخلقة. ألا ترى إلى قوله {لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ} والمعنى: أنه خلقهم قابلين للتوحيد ودين الإسلام، غير نائين عنه ولا منكبين له؛ لكونه مجاوبًا للعقل، مساوقًا للنظر الصحيح، حتى لو تركوا لما اختاروا عليه دينًا آخر. ومن غوى منهم فبإغواء شياطين الإنس والجن. ومنه قوله ﷺ: كل عبادي خلقت حنفاء فاجتالهم الشياطين عن دينهم، وأمروهم أن يشركوا بي غيري. وقوله عليه السلام: كل مولود يولد على الفطرة، حتى يكون أبواه هما اللذان يهودانه وينصرانه. ١٥

[٣٥٩] {لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ} أي ما ينبغي أن تبدل تلك الفطرة، أو تغير.

[٣٦٠] فَإِنْ قُلْتَ: لم وحد الخطاب أولًا، ثم جمع؟ قلت: خوطب رسول الله ﷺ أولًا، وخطاب الرسول خطاب لأئمة مع ما فيه من التعظيم للإمام، ثم جمع بعد ذلك للبيان والتلخيص.

[361] “Yani o kimselerden ki” -Müşriklerden bedeldir- “dinleri” olan İslâm dini “ni terketmişlerdir.” *Fârakû*¹ fiili, şeddeli [فَرَقُوا] olarak da okunmuştur; o zaman mâna şöyle olur: Heva ve heveslerinden dolayı *dini* farklı dinler haline getirdiler “ve fırka fırka oldular.” Her fırka, kendisini sap-
 5 tıran lidere taraftar oldu. Onlardan “her grup kendi elindekinden” yani hak zannederek gittiği bâtil yoldan “gayet memnundur.” “O kimselerden” âyetinin, kendinden önceki âyetten kopuk olması da caizdir; o zaman mâna şöyle olur: *Mine’llezîne fârakû dînehum kullu hizbin ferihine bi-mâ ledeyhim* (Kendi elindekinden gayet memnun olmak üzere her grup, *dini* terkederek
 10 birbirinden ayrılan kimselerdendir). Ancak bu durumda, فَرَحُونَ kelimesi كَلْ kelimesinin sıfatı olarak merfû‘ olmuş olur.² Şairin şu sözünde olduğu gibi:

[Dostuna karşı] nefsaniyetini kırmayan her dost

[lâyıktır kendisinden uzaklaşıp yüz çevrilmeye!]³

33. İnsanlara bir zarar dokunduğunda, tamamen Rablerine yönelerek O’na yalvarırlar. Sonra O, katından kendilerine bir rahmet tattırınca, bir de bakarsınız ki, içlerinden bir grup, Rablerine şirk koşturmuş!

34. Böylece, kendilerine bizim verdiğimiz şeyleri nankörce inkâr ederler. Yaşayın bakalım! Yakında göreceksiniz!..

[362] *ed-Durr* zayıflık, hastalık, kıtlık veya buna benzer türden zorluklardır. *Rahmet* zorluklardan kurtulmaktır. لِيَكْفُرُوا fiilinin başındaki Lâm mecaz-
 20 dır.⁴ Bunun bir örneği de “Sonuçta Firavun’un adamları onu buldular... ki kendileri için bir düşman ve tasa kaynağı *olsun*” [Kasas 28/8] âyetidir. “Yaşayın bakalım!” ifadesi, “dilediğinizi yapın” [Fussilet 41/40] âyetine benzer.

[363] Bu şekilde yaşamamanızın kötü sonuçlarını “yakında göreceksiniz!..”

[364] فَتَمَتُّعُوا ifadesini İbn Mes‘ûd, *ve li-yetemette’û* [‘Yaşasınlar’ bakalım!] şeklinde okumuştur.

35. Yoksa biz bunlara güçlü bir kanıt indirmişiz de O’na ortak koşmalarını o mu söylüyor?

1 Âyet فَرَقُوا şeklindedir. Müfessirin esas aldığı *fârakû* ifadesi müfâ‘ale babından olmak hasebiyle, din ve mezhep sahiplerinin ‘din ve mezheplerini karşılıklı olarak birbirinden ayırdıklarını’ ifade ederken, كِرَااتِي kıraati, ‘dini paramparça etmelerini’ ifade etmektedir. Bu kalıptaki *teksir*, aslında tek olan dinin -yani İslâmiyet’in [Hakk’a teslimiyetin]- çoğaltıldığı, musevilik, işevilik vb. parçalara ayrıldığı anlamını vermektedir. Müfessir, *fârakû* kıraatini esas almakta ise de ibarenin devamındaki “Ve fırka fırka oldular.” tabiri كِرَااتِي kıraatini destekler mahiyettedir. / ed.

2 Müfessir, فَرَحُونَ kelimesini ibarede mansûp takdir ettiği halde ayette neden merfû‘ olabileceğini açıklıyor. Ancak kelimenin كَلْ’un sıfatı olabilmesi için ma‘rife olması gerekmiyor mu? / ed.

3 فَخِيرٌ haber değil, فَخْرٌ’un sıfatı olarak merfû‘dur; haber خَبِيرٌ kelimesidir. / ed.

4 Çünkü nankörlük etmek için Rablerine şirk koşturmuş değillerdir; aksine O’na şirk koştukları ‘varlıkların kendilerine şefaathçi olmaları için koşturmuşlar; bu da onları nankörlüğe götürmüştür. / çev.

[٣٦١] {مِنَ الَّذِينَ} - بدل من المشركين - «فارقوا دينهم»، تركوا دين الإسلام. وقرئ «فَرَّقُوا دينهم» بالتشديد، أي جعلوه أدياناً مختلفة لاختلاف أهوائهم، {وَكَانُوا شِيْعًا} فرقاً، كل واحدة تشايع إمامها الذي أضلها. {كُلُّ حِزْبٍ} منهم فرح بمذهبه مسرور، يحسب باطله حقاً. ويجوز أن يكون {مِنَ الَّذِينَ} منقطعاً مما قبله، ومعناه: من المفارقين دينهم كل حزب فرحين بما لديهم، ولكنه رفع فرحون على الوصف لكل، كقوله:

وَكُلُّ خَلِيلٍ غَيْرُ هَاضِمٍ نَفْسِهِ ﴿٣٦٢﴾ [فَبَالَصَدِّ وَالْإِعْرَاضِ عَنْهُ جَدِيرًا]

٣٣- ﴿وَإِذَا مَسَّ النَّاسُ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا آذَاهُمْ مِنْهُ رَحْمَةٌ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ﴾

٣٤- ﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[٣٦٢] الضر: الشدة من هزال أو مرض أو قحط أو غير ذلك. والرحمة: الخلاص من الشدة. واللام في {لِيَكْفُرُوا} مجاز مثلها في {لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا} [القصص: ٨]. {فَتَمَتَّعُوا} نظير {إِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ} [فصلت: ٤٠].

[٣٦٣] {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} وبال تمتعكم.

[٣٦٤] وقرأ ابن مسعود «وليتمتعوا».

٣٥- ﴿أَمْ أَنْزَلْنَاهُ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ﴾

[365] *Sultân* güçlü kanıt demektir. Bu kanıtın konuşması mecazdır. Nitekim “Onun kitabı bunu söyler.” veya “Bu, Kur’ân’ın dile getirdiği şeylerdendir.” dersin. Bu, delâlet ve şahitlik etmek anlamındadır; âdeta şöyle buyurmaktadır: “Onların şirk koşmalarına ve bunun doğru olduğuna şahitlik eden [bir kitap]..!”

- 5 [366] بِمَا كَانُوا ifadesindeki Mâ, mastariyye olup “Allah’a şirk koşmalarını” mânası verir. Mâ’nın mevsûle olması ve ب’deki zamirin Mâ’ya râci olması da caizdir; o zaman mâna şöyle olur: “Kendisi sebebiyle şirke düştükleri şeyi o mu söylüyor!?” Mânanın şöyle olma ihtimali de vardır: “Yoksa biz bunlara *bir güçlü kanıt sahibi* -yani elinde kanıt bulunan bir melek- indirmişiz
- 10 de, kendisi sebebiyle şirke düştükleri delili bunlara o melek mi söylüyor?!”

36. Evet, ne zaman insanlara bir rahmet tattırdıysak, onunla sevinmişlerdir; ama kendi yapıp ettiklerinden dolayı başlarına bir kötülük gelse, ümitsizliğe düşüverirler!

- 15 **37. Görmezler mi ki Allah, rızkı dilediklerine bol bol vermekte ve kısmaktadır. İman eden bir toplum için bunda elbette âyetler var.**

[367] İnsanlara “ne zaman”, yağmur veya bolluk veya sağlık gibi bir nimet; “bir rahmet tattırdıysak, onunla sevinmişlerdir. Ama başlarına” kuraklık veya darlık veya hastalık türünden bir bela; “bir kötülük gelse” -ki bunun sebebi, kendi masiyetlerinin uğursuzluğudur- “ümitsizliğe düşüverir”,

20 rahmetten ümit kesiverir “ler!”

[368] Sonra Allah Teâlâ “Bol bol verenin de, kısanın da Allah olduğunu bildikleri halde hangi gerekçe ile O’nun rahmetinden ümit kesiyorlar!? Niçin, sıkıntılarla cezalandırılmalarına sebep olan masiyetlerden tevbe ederek O’na dönmüyorlar... ki onları tekrar rahmetine kavuştursun” diyerek yaptıklarını yadırgamış ve kınamıştır.

25

38. O halde akrabaya, düşküne ve yolda kalmışa hak ettiğini ver. Allah rızasını arzu edenler için bu daha hayırlıdır. Felaha erecekler de bunlardır.

- [369] Akribanın hakkı, *sıla-i rahim*dir; düşkünün ve yolda kalmışın hakkı kendileri için belirlenen zekâtta alacakları paydır. Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*, kazanmaktan âciz, muhtaç durumda oldukları takdirde, (nesep yoluyla) nikâhı haram olanlara nafaka vermenin vâcip olduğuna bu âyetle delil getirmiştir. Şâfi’î *Rahimehullâh*’a göre ise “Akribalık sebebiyle sadece çocuğa ve ana-babaya nafaka verilir.” Şâfi’î, diğer yakınlıkları amcaoğluna kıyas etmiştir;
- 30
- 35 çünkü amca (ve dayı) çocukları arasında nikâh haramlığı yoktur.¹

1 Bunlara zekât verilebileceği için nafaka vermek gerekmez. / çev.

[٣٦٥] السلطان: الحجة، وتكلمه مجاز، كما تقول: كتابه ناطق بكذا، وهذا مما نطق به القرآن. ومعناه الدلالة والشهادة، كأنه قال: فهو يشهد بشركهم وبصحته!

[٣٦٦] وما في {بِمَا كَانُوا} مصدرية، أي بكونهم بالله يشركون. ويجوز أن تكون موصولة ويرجع الضمير إليها؛ ومعناه: فهو يتكلم بالأمر الذي بسببه يشركون. ويحتمل أن يكون المعنى: أم أنزلنا عليهم ذا سلطان، أي ملكاً معه برهان فذلك الملك يتكلم بالبرهان الذي بسببه يشركون.

٣٦- ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾

٣٧- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[٣٦٧] {وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً}، أي نعمة من مطر أو سعة أو صحة {فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ}، أي بلاء من جذب أو ضيق أو مرض - والسبب فيها شؤم معاصيهم - قنطوا من الرحمة.

[٣٦٨] ثم أنكر عليهم بأنهم قد علموا أنه هو الباسط القابض، فما لهم يقنطون من رحمته، وما لهم لا يرجعون إليه تائبين من المعاصي التي عوقبوا بالشدة من أجلها، حتى يعيد إليهم رحمته.

٣٨- ﴿فَإِنَّ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقُّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[٣٦٩] حق ذي القربى صلة الرحم. وحق المسكين وابن السبيل نصيهما من الصدقة المسماة لهما. وقد احتج أبو حنيفة رحمه الله بهذه الآية في وجوب النفقة للمحارم إذا كانوا محتاجين عاجزين عن الكسب. وعند الشافعي رحمه الله لا نفقة بالقرابة إلا على الولد والوالدين؛ قاس سائر القرابات على ابن العم، لأنه لا ولاد بينهم.

[370] **Şayet** “O halde akrabaya hak ettiğini ver” âyetinin kendinden önceki kısımla nasıl bir alâkası var ki Fâ (O halde) ile getirildi?” **dersen şöyle derim:** Başlarına kendi yapıp ettiklerinden dolayı kötülük geldiği anlatılınca, ardından yapılması gereken şeylerle terkedilmesi gereken şeyleri anlatmış oldu.¹

- 5 [371] **يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ** âyetinde *vech* ile Allah Teâlâ'nın zatı veya O'nun yönü/yanı kastedilmiş olabilir; yani “Yaptıkları iyilikle sadece O'nu ve O'nun hakkını gözetlenler için...” Tıpkı “Sırf yüce Rabbinin rızasını kazanmak için...” [Leyl 92/20] âyetindeki gibi. Veya “Başka herhangi bir ciheti değil, sadece Allah'a yaklaşma cihetini kastedenler için...” Bu iki mânâ birbirine yakındır ama bu mânaya ulaşılan yol farklıdır.

39. İnsanların malları içinde artsın diye faize verdiğiniz şey, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını arzu ederek (benliğinizi ve malınızı) arındırmak için verdiklerinize gelince, bunlardır işte, (Allah'tan alacaklarını) kat kat artıranlar.

- 15 [372] Bu âyet “Allah faizi mahveder ve sadakaları nemalandırır.” [Bakara 2/276] âyeti ile tıpatıp aynı mânâda olup, şunu kasdetmektedir: Ey fâiz yiyenler! İnsanların malları içinde artsın ve çoğalsın diye faize verdiğiniz şey Allah katında artmaz ve bereketlenmez. Başka herhangi bir mükâfat beklemeden, görsünler ve duysunlar demeden, sırf Allah rızası için verdiğiniz zekât ve sadakaya gelince; “işte bunlar[ı verenler]dir, o yaptıkları iyilikleri kat kat artıranlar.” *el-Mud'if* kelimesi, “kuvvetli” anlamına gelen *el-mukvî* ve “varlıklı” anlamına gelen *el-mûsir* kelimelerine benzer. Kelime, Ayın'ın fethası ile de okunmuştur [kendilerine kat kat verilenler].

- 25 [373] Bu âyetin faizcilik yapan Sakîf kabilesi hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Şu da söylenmiştir ki burada kastedilen, bir kimsenin başka bir kimseye, yaptığı bağıştan veya verdiği hediyeden daha fazlasını kendisine versin diye bağışta bulunması veya hediye vermesidir. Bu fazlalık haram değildir; fakat aldığına karşılık fazlasını veren kimseye bu fazlalıktan dolayı sevap verilmez.

- 30 [374] Demişlerdir ki: İki türlü *ribâ* vardır. (i) Haram olan: Verdiğinden daha fazlası alınan veya bir menfaat sağlayan her türlü borç verıştır. (ii) Haram olmayan: Kişinin yaptığı bağış veya verdiği hediye ile bunlardan daha fazlasını beklemesidir. Hadiste şöyle buyrulmuştur: “Verdiğinden fazlasını bekleyene, yaptığı o hibeden dolayı mükâfat verilir.”

1 “O halde” bağlacının getirilme sebebi, bir önceki ayette dile getirildiği gibi Allah'ın, rızıkı kimine bol bol, kimine ölçü biçmiş olmasıdır; yani mademki dünyada fakirler de var, o halde muhtaçların, düşkün ve fakirlerin gözetilmesi şarttır. / ed.

[٣٧٠] فإن قلت: كيف تعلق قوله {فَاتِذَا الْقُرْىٰى} بما قبله حتى جيء بالفاء؟ قلت: لما ذكر أن السيئة أصابتهم بما قدمت أيديهم، أتبعه ذكر ما يجب أن يفعل وما يجب أن يترك.

[٣٧١] {يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ} يحتمل أن يراد بوجهه ذاته أو جهته وجانبه، أي يقصدون بمعروفهم إياه خالصاً وحقه، كقوله تعالى {إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى} (الليل: ٢٠) أو يقصدون جهة التقرب إلى الله لا جهة أخرى، والمعنيان متقاربان، ولكن الطريقة مختلفة.

٣٩- ﴿وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبٍّ لَّيْزُبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَزُبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾

[٣٧٢] هذه الآية في معنى قوله تعالى {يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ} (البقرة: ٢٧٨) سواء بسواء، يريد: وما أعطيتكم أكلة الربا {مِنْ رَبٍّ لَّيْزُبُوا فِي} أموالهم ليزيد ويزكو في أموالهم، فلا يزكو عند الله ولا يبارك فيه. {وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ}، أي صدقة تبتغون به وجهه خالصاً، لا تطلبون به مكافأة ولا رياء وسمعة {فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ} ذوو الإضعاف من الحسنات. ونظير المضعف: المقوى والموسر، لذي القوة واليسار. وقرئ بفتح العين.

[٣٧٣] وقيل نزلت في ثقيف، وكانوا يربون. وقيل: المراد أن يهب الرجل للرجل أو يهدي له ليعوّضه أكثر مما وهب أو أهدي؛ فليست تلك الزيادة بحرام، ولكن المعوّض لا يثاب على تلك الزيادة.

[٣٧٤] وقالوا: الربا ربوان؛ فالحرام كل قرض يؤخذ فيه أكثر منه، أو يجزّ منفعة. والذي ليس بحرام أن يستدعي بهبته أو بهديته أكثر منها. وفي الحديث: المستغزر يثاب من هبته.

[375] وَمَا آتَيْنُم مِّن رَّبٍّ (faize verdiğiniz şey) ifadesi, “daldığınız ya da bulduğunuz [yani işlediğiniz] faiz verme işi” anlamına gelen *ve mâ eteytum min riben* şeklinde de okunmuştur. لِيَرْبُو (artsın diye) ifadesi, وَيَرْبِي الصَّدَقَاتِ (“Allah sadakaları artırır.” [Bakara 2/276]) âyetindeki gibi, “artırmak” anlamında *li-turbû* (mallarınızı artırmak için) şeklinde de okunmuştur.

[376] “Bunlardır işte, kat kat artıranlar!” ifadesinde güzel bir *iltifat* [muhataptan gaibe dönüş] sanatı vardır; adeta Allah, meleklerine ve yarattığı has kullarına *dönerek* şöyle demektedir: “Verdikleri sadaka ve zekâtlarla Allah rızası peşinde koşanlar, bunlardır işte sevaplarını kat kat artıranlar!” Bu onlar hakkında¹; “Sizlersiniz işte, sevaplarını kat kat artıranlar!” demekten daha güzel bir medihdir. الْمُضْعِفُونَ kelimesi, *el-mud’ifûne bi-hi* (onu kat kat artıranlar) anlamındadır; çünkü burada ما’a ait bir zamirin bulunması zaruridir. Bir başka açıklama² da; فَاُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ ifadesinin, *fe-mu’tûhu ulâike humu’l-mud’ifûne* (Bunu verenler, işte onlardır kat kat artıranlar!) takdirinde olmasıdır. Burada-
daki hazif, ifadede onu gösteren bir delil bulunduğu için yapılmıştır. [Arap dilinde mübteda çok hafz edildiği için] bu daha kolay bulunan bir açıklama; birincisi ise [çok ince bir *iltifattan* dolayı] daha fayda dolu bir açıklamadır.

40. Sizi yaratıp sonra rızıklandıran, sonra sizi öldürecek ve daha sonra diriltecek olan, Allah’tır. Sizin “ortak”larınız arasında bunlardan birini yapabilen var mı? Allah, koştukları ortaklardan münezzehtir, aşkındır.

[377] اللّٰه lâfzı mübteda olup haberi “sizi yaratıp...”dır; yani kendisinden başka hiç kimsenin yapamayacağı [yaratma, rızık verme, öldürme - diriltme gibi] bu özel işleri yapan, Allah’tır. Sonra; “O’na denk saydığınız putlar vd. ortaklarınız arasında bunlardan herhangi birini yapabilecek biri var mı ki vardığınız görüş sahih olsun!” buyurmakta; sonra da [“Allah, koştukları ortaklardan münezzehtir.” buyurarak] kendi durumunun ortaklarının durumundan çok farklı olduğunu belirtmektedir.

[378] “Sizi yaratıp” ifadesinin, mübtedanın sıfatı, “Ortaklarınız arasında kimse var mı?” ifadesinin haber, “bunlardan” ifadesinin de haber cümlesini mübtedaya bağlayan bağ olması da caizdir; çünkü “bunlardan” demek “Allah’ın bu fiillerinden” demektir. Birinci, ikinci ve üçüncü Min’den her biri, onların ortaklarının âciz ve taptıkları varlıkların hiçbir şey bilmez olduklarını göstermek için gelen ayrı ayrı tekitlerdir.

41. Karadaki ve denizdeki bozulma, insanların işlediği şeyler yüzünden ortaya çıkmıştır. Böylece Allah, (yanlışlarından) dönsünler diye onlara yaptıklarının bir kısmını tattırmış oluyor!

1 Yani ibarenin iltifatsız normal akışına göre... / ed.

2 Yani neden muhataptan gaibe dönüldüğü hakkında. / ed.

[٣٧٥] وقرئ «وما أتيتم من ربا» بمعنى: وما غشيتموه أو رهقتموه من إعطاء ربا. وقرئ «لتزبوا»، أي لتزيدوا في أموالهم، كقوله تعالى {وَيُزَيِّبِ الصَّدَقَاتِ}، أي يزيدها.

[٣٧٦] وقوله تعالى {فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ} النفات حسن، كأنه قال لملائكته وخواص خلقه؛ فأولئك الذين يريدون وجه الله بصدقاتهم هم المضعفون. فهو أمدح لهم من أن يقول: فأنتم المضعفون. والمعنى: المضعفون به، لأنه لا بد من ضمير يرجع إلى {مَا}. ووجه آخر وهو أن يكون تقديره: فمؤتوه أولئك هم المضعفون. والحذف لما في الكلام من الدليل عليه، وهذا أسهل مأخذًا، والأول أَمَلًا بالفائدة.

١٠ - ٤٠ - ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَُمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٣٧٧] {اللَّهُ} مبتدأ وخبره {الَّذِي خَلَقَكُمْ}، أي الله هو فاعل هذه الأفعال الخاصة التي لا يقدر على شيء منها أحد غيره؛ ثم قال: {هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ} الذين اتخذتموهم أندادًا له من الأصنام وغيرها {مَنْ يَفْعَلُ} شيئًا قط من تلك الأفعال حتى يصح ما ذهبتم إليه؟! ثم استبعد حاله من حال شركائهم.

[٣٧٨] ويجوز أن يكون {الَّذِي خَلَقَكُمْ} صفة للمبتدأ، والخبر {هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ}، وقوله {مِنْ ذَلِكَُمْ} هو الذي ربط الجملة بالمبتدأ، لأن معناه: من أفعاله؛ ومن الأولى والثانية والثالثة كل واحدة منهنّ مستقلة بتأكيد، لتعجيز شركائهم، وتجهيل عبدتهم.

٢٠ - ٤١ - ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

42. De ki: Yeryüzünde gezin de öncekilerin âkıbetinin nice olduğuna bir bakın!.. Ki çoğu müşrikti.

[379] “Karadaki ve denizdeki bozulma;” kuraklık, kıtlık, tarımda verimsizlik, ticarete kârsızlık, insanlar ve hayvanlarda salgın ölümler, yangınların ve suda boğulma felaketlerinin çokluğu, avcıların ve inci avcılarının gittikleri avlardan eli boş dönmeleri, her şeyden bereketin kalkması, özetle; menfaatlerin azalıp zararların çoğalması gibi felaketlerdir. İbn Abbas’ın; “Toprak kuruyup verimsizleşti; deniz ürünleri tükendi.” dediği rivayet edilir. Araplar “Yağmur kesilince, denizdeki hayvanlar körelir.” derler.

[380] Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre; “deniz”den maksat, deniz kıyısında bulunan deniz şehirleri ve köyleridir. İkrime’nin; “Araplar büyük şehirlere deniz derler.” dediği rivayet edilmiştir.¹

[381] فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ifadesi] *fi’l-berri ve’l-buhûr* (karada ve denizlerde) şeklinde de okunmuştur.

[382] “... insanların işlediği şeyler yüzünden ortaya çıkmıştır.” Tıpkı “Başınıza her ne musibet gelirse, tamamen kendi ellerinizin kazandığı yüzündendir.” [Şûra 42/30] âyetindeki gibi. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre karadaki bozulma Âdem’in oğlunun, kardeşini öldürmesi yüzünden; denizdeki bozulma da (Umman Meliki) Cülendâ’nın bütün sağlam gemileri gasp ederek alması yüzünden ortaya çıkmıştır. Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre; karadaki ve denizdeki bozulma *bi’setten* önce idi. Peygamber (s.a.) gönderilince sapıklık ve zulümden dönenler dönmüştür. Allah Teâlâ’nın bu âyetle, insanların bu yaptıklarıyla karada ve denizde kötülük ve masiyetlerin ortaya çıktığını kastediyor olması da caizdir.

[383] **Şayet** “لِيَذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ” (Belki dönerler diye, yaptıklarının bir kısmını onlara tattırmak **için**) ifadesiyle kastedilen nedir?” **dersen şöyle derim:** İlk tefsire göre mâna açıktır: Allah âhirette onları bütün yaptıklarıyla cezalandırmadan önce yaptıkları bazı şeylerin kötü sonuçlarını onlara daha dünyada *tattırmak için* yaşarkenki geçim yollarını ve ilişkilerini bozmuştur ki içinde bulundukları şeyden dönsünler. İkinci tefsire göre ise Lâm [için/diye] mecazî olup mâna şöyledir: Kötülüklerin onlar yüzünden ortaya çıkması, Allah’ın, ‘dönsünler diye, yaptıklarının vebalini kendilerine tattırmasını gerektiren’ şeylerden biridir.² Sanki sırf bunun için fesat çıkartıp yeryüzünde masiyetlerin yayılmasına sebep olmuşlarmış gibi.

1 Nitekim Medine için *buhayra* tabiri kullanılmıştır [Bkz. *Buhârî*, “Mardâ”, 15 ve *Müslim*, “Cihad”, 116]. / çev.

2 Tamam, onlar bu kötülükleri, Allah bunların vebalini kendilerine *tattırsın diye* yapmış değillerdi; ama adeta bunu kendi üzerlerine kendileri çektiler! / ed.

٤٢- ﴿قُلْ هَيِّرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ﴾

[٣٧٩] الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ نَحْوُ الْجَدْبِ، وَالْقَحْطُ، وَقِلَّةُ الرِّيعِ فِي الزَّرَاعَاتِ وَالرِّيحِ فِي التِّجَارَاتِ، وَوُقُوعُ الْمَوْتَانِ فِي النَّاسِ وَالِدَوَابِّ، وَكَثْرُ الْحَرَقِ وَالْغَرَقِ، وَإِخْفَاقُ الصَّيَادِينَ وَالْغَاصَةِ، وَمَحَقُّ الْبَرَكَاتِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، وَقِلَّةُ الْمَنَافِعِ فِي الْجُمْلَةِ وَكَثْرَةُ الْمَضَارِّ. وَعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَجْدَبَتِ الْأَرْضُ وَانْقَطَعَتِ مَادَّةُ الْبَحْرِ. وَقَالُوا: إِذَا انْقَطَعَ الْقَطَرُ عَمِيتِ دَوَابُّ الْبَحْرِ.

[٣٨٠] وَعَنْ الْحَسَنِ أَنَّ الْمُرَادَ بِالْبَحْرِ مَدَنُ الْبَحْرِ وَقَرَاهُ الَّتِي عَلَى شَاطِئِهِ. وَعَنْ عِكْرَمَةَ: الْعَرَبُ تَسْمِي الْأَمْصَارَ الْبَحَارَ.

[٣٨١] وَفَرَى «فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ».

[٣٨٢] {بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ} بِسَبَبِ مَعَاصِيهِمْ وَذُنُوبِهِمْ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى {وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشورى: ٣٠]. وَعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ {ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ} بِقَتْلِ ابْنِ آدَمَ أَخَاهُ؛ وَفِي الْبَحْرِ أَنَّ جُلُنْدِي كَانَ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَضَبًا. وَعَنْ قَتَادَةَ: كَانَ ذَلِكَ قَبْلَ الْبَعْثَةِ، فَلَمَّا بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ رَجَعَ رَاجِعُونَ عَنِ الضَّلَالِ وَالظُّلْمِ. وَيَجُوزُ أَنْ يَرِيدَ ظُهُورَ الشَّرِّ وَالْمَعَاصِي بِكَسْبِ النَّاسِ ذَلِكَ.

[٣٨٣] فَإِنْ قُلْتُ: مَا مَعْنَى قَوْلِهِ {لِيَذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ}؟ قُلْتُ أَمَّا عَلَى التَّفْسِيرِ الْأَوَّلِ فَظَاهِرٌ، وَهُوَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَفْسَدَ أَسْبَابَ دُنْيَاهُمْ، وَمَحَقَّهَا لِيَذِيقَهُمْ وَبَالَ بَعْضِهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِي الدُّنْيَا قَبْلَ أَنْ يَعَاقِبَهُمْ بِجَمِيعِهَا فِي الْآخِرَةِ، لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ عَمَّا هُمْ عَلَيْهِ. وَأَمَّا عَلَى الثَّانِي فَالْإِلَامُ مُجَازٌ، عَلَى مَعْنَى أَنَّ ظُهُورَ الشَّرِّ بِسَبَبِهِمْ مِمَّا اسْتَوْجَبُوا بِهِ أَنْ يَذِيقَهُمُ اللَّهُ وَبَالَ أَعْمَالِهِمْ إِرَادَةَ الرَّجُوعِ، فَكَأَنَّهُمْ إِنَّمَا أَفْسَدُوا وَتَسَبَّبُوا لِفَشْوِ الْمَعَاصِي فِي الْأَرْضِ لِأَجْلِ ذَلِكَ.

[384] İfade Nun ile *li-nuzûkahum* (onlara tattıralım diye) şeklinde de okunmuştur.

[385] Daha sonra Allah; öfkelenmesine ve ibretlik cezalar vermesine masiyetlerin sebep olduğunu vurgulamış; Mekkelilere yeryüzünde gezip
5 Allah'ın o ümmetleri nasıl helâk ettiğine ve masiyetleri yüzünden onlara nasıl kötü bir azap tattırdığına bakmalarını emretmiştir. Ayrıca, “Ki çoğu müşriktili..” sözüyle, onları helâk etmesinin sebebinin sadece şirk olmadığını, bunun altındaki masiyetlerin de helâke sebep olduğunu göstermiştir.¹

43. Allah'tan, geri çevrilmesi söz konusu olmayan bir gün gelmeden, yüzünü o dosdoğru dine yönelt. Ki o gün bölük bölük olacaklar:

44. Kim nankörce inkâr etmişse inkârı kendi aleyhine olacak; kim de salih amel işlemişse sadece kendileri için, yatacak yer düzlemiş (yani iyi bir hazırlık yapmış) olacaklar.

45. Böylece iman edip salih amel işleyenleri, Allah lütfuyla mükâfatlandıracaktır. O, inkârcı nankörleri elbette sevmez.

[386] *el-Kayyim* hiçbir eğrilik bulunmayan, dosdoğru demektir. “Al-lahtan” ifadesi ya gelme fiiliyle alâkalıdır -ki o zaman mâna; “Kimsenin geri çeviremeyeceği bir gün Allah tarafından gelmeden önce” şeklinde olur. Tıpkı “onu geri çeviremezler.” [Enbiya 21/40] âyetindeki gibi- ya da geri çevrilme
20 mastarıyla alâkalıdır; o zaman da mâna şöyle olur: Allah bir kere onu getirecek olduktan sonra bir daha geri çevirmez; Allah tarafından geri çevirme diye bir şey söz konusu olmaz. *Meradd* geri çevirmek anlamında mastardır.

[387] *يَضُدُّونَ* ifadesinin aslı *yetasadde'ûnedir*; “birbirlerinden ayrışacaklar” anlamındadır. Tıpkı “(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün
25 birbirlerinden ayrışır.” [Rum 30/14] âyetindeki gibi.

[388] “İnkârı kendi aleyhinedir!” ifadesi, kelimeleri az, fakat çok anlamlı, derin bir cümledir; çünkü bundan daha öte bir zarar yoktur; zira inkârcılığının zarar verdiği birini her türlü zarar kuşatmış demektir.

[389] “Sadece kendileri için yatacak yer düzlemiş olacaklar.” Yatacağı
30 yeri *mehd* eden, yani hazırlayan kişinin, orada kendisini rahatsız edecek, yatağı çekilmez kılacak: çıkıntılı yerler, çakıl taşları veya yatana rahatsız edecek başka bir şey olmasın diye yaptığı düzeltme ve döşemeyi bunlar kendileri için [Cennette yerleşmek üzere, dünyada iken] yapmış olacaklar. Bu ifade ile “Kendileri için kaygılanırlar.” mânasını kastetmiş olması da caizdir. Tıpkı Arapların; şefkatli kişi hakkında kullandıkları *ummun feraşet fe-enâmet* (Şefkatle
35 uyutan bir ana) sözlerindeki gibi.

1 Kur'an'a göre helâkin sebebi *zulûm*dür; sadece inançta değil *amel* ve her tür icraatta yanlışlar yapmak. / ed.

[٣٨٤] وقرئ «لنذيقهم»، بالنون.

[٣٨٥] ثم أكد تسبب المعاصي لغضب الله ونكاله، حيث أمرهم بأن يسيروا في الأرض فينظروا كيف أهلك الله الأمم وأذاقهم سوء العاقبة لمعاصيهم، ودل بقوله {كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ} على أنّ الشرك وحده لم يكن سبب تدميرهم، وأنّ ما دونه من المعاصي يكون سبباً لذلك. ٥

٤٣- ﴿فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ﴾

٤٤- ﴿مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾

٤٥- ﴿لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾ ١٠

[٣٨٦] القيم: البليغ الاستقامة الذي لا يتأتى فيه عوج {مِنْ اللَّهِ} إمّا أن يتعلق بـ{يَأْتِي}، فيكون المعنى: من قبل أن يأتي من الله يوم لا يردّه أحد؛ كقوله تعالى {فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا} [الأنبياء: ٤٠] أو بمرّد، على معنى: لا يردّه هو بعد أن يجيء به، ولا ردّ له من جهته. والمرّد: مصدر بمعنى الردّ.

[٣٨٧] {يَصَدِّعُونَ} يتصدّعون، أي ينفردون، كقوله تعالى {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُ يَتَفَرَّقُونَ} [الروم: ١٤]. ١٥

[٣٨٨] {فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ} كلمة جامعة لما لا غاية وراءه من المضار؛ لأنّ من كان ضارّه كفره فقد أحاطت به كلّ مضرة!

[٣٨٩] {فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ} أي يسوّون لأنفسهم ما يسوّيه لنفسه الذي يمهّد فراشه ويوطئه، لئلا يصيبه في مضجعه ما ينيبه عليه وينغص عليه مرقده من نتوء أو قفض أو بعض ما يؤذي الراقد. ويجوز أن يريد: فعلى أنفسهم يشفقون، من قولهم في المشفق: أمّ فرشت فأنامت. ٢٠

[390] İki yerde (“inkârı kendi aleyhine” ve “sadece kendilerine” âyetlerinde) zarfın öne alınması, küfrün zararının sadece kâfire ait olup ondan öte geçmeyeceğini, imanın ve salih amelin faydasının da sadece mümine dönüp başkasına geçmeyeceğini göstermek içindir.

- 5 [391] يَمْهَدُونَ لِيَجْزَى kelimesi fiiliyle alâkalı olup, onun niçin yapıldığını gösterir. مِنْ فَضْلِهِ yani onlara verilmesi gereken sevap ve karşılığı tam olarak verdikten sonra *fazladan* vererek. Bu ifade, kinayeye benzemektedir; çünkü fazlalık, asıl sevaba tâbidir. Dolayısıyla bu ancak, tâbi olduğu sevap hâsıl olduktan sonra olur. Veya Allah bununla, sevabı demek olan bağış ve ihsanını (*atâsını*) kastetmiştir; çünkü Araplara göre *füzûl* ve *fevâzıl*, bağış ve ihsanlar anlamındadır.

- 10 [392] “İman edip salih amel işleyenler” ifadesinin, (daha önce geçtiği halde) yerine zamir kullanılmayarak sarih isim halinde tekrar edilmesi, *salih müminden* başkasının Allah katında felâh bulamayacağını iyice anlatmak içindir. “O, inkârcı nankörleri elbette sevmez!” sözü, *mefhûm-i muhâlif*le-
15 riyle biri diğerinin anlamını gösteren sözleri karşılıklı kullanmak (*tard ve aks*) suretiyle, tekrar tekrar anlatmak içindir.

46. O’nun âyetlerinden biri de rüzgârları müjdeci olarak göndermesidir; böylece, size rahmetinden tattırmış olur; gemiler O’nun emriyle aheste aheste gider de lütfundan (rızık) ararsınız ve belki şükredersiniz.

- 20 [393] “Rüzgârlar”dan maksat güney, kuzey ve saba rüzgârlarıdır; bunlar rahmet rüzgârlarıdır. Batı rüzgârına (*debûr*) gelince bu, azap rüzgârıdır. Peygamber (s.a.)’in “Allah’ım! Onu rahmet rüzgârları yap, azap rüzgârı yapma!” buyurması bundandır.

- 25 [394] Allah Teâlâ rüzgârları göndermesindeki amaçları saymış ve bunları (i) yağmurun geleceğini müjdelemek için ve (ii) rahmetini tattırmak için gönderdiğini belirtmiştir. Bu rahmet; yağmurun inmesi ve onun ardından gelen bolluk ve rüzgârların esmesiyle yerin temizlenmesine bağlı olarak oluşan serinliktir. Peygamber (s.a.); “Değişik yönlerden esen rüzgârlar çoğalınca yeryüzü temizlenir.” buyurmuştur. Diğer rahmetler; havadaki kokunun
30 giderilmesi, tohumların savrulması ve benzeri rahmetlerdir. (iii) Gemilerin, rüzgâr eserken denizde aheste aheste gitmeleri için... Allah Teâlâ burada “emriyle” sözünü ilave etmiştir; zira bazen rüzgâr eser, ama elverişli olmaz; o zaman gemileri demirlemek ve bir yerde tutmak için çare aramak gerekir. Bazen de rüzgâr sert esip gemileri batırabilir. (iv) Lütfundan rızık aramanız,
35 yani denizcilik için. (v) Allah’ın rüzgâr nimetine şükretmeniz için.

[٣٩٠] وتقديم الظرف في الموضعين للدلالة على أنّ ضرر الكفر لا يعود إلا على الكافر لا يتعداه؛ ومنفعة الإيمان والعمل الصالح ترجع إلى المؤمن لا تتجاوزه.

[٣٩١] {لِيَجْزِيَ} متعلق بـ{يَمْهَدُونَ}، تعليل له. {مِنْ فَضْلِهِ} مما يتفضل عليهم بعد توفية الواجب من الثواب. وهذا يشبه الكناية، لأن الفضل تبع للثواب، فلا يكون إلا بعد حصول ما هو تبع له. أو أراد: من عطائه -وهو ثوابه- لأن الفضول والفواضل هي الأ عطية عند العرب.

[٣٩٢] وتكرير {الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} وترك الضمير إلى الصريح لتقرير أنه لا يفلح عنده إلا المؤمن الصالح. وقوله {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ} تقرير بعده تقرير، على الطرد والعكس.

١٠ -٤٦- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُزِيلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِتَجْرِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٣٩٣] {الرِّيحَ} هي الجنوب والشمال والصبأ، وهي رياح الرحمة. وأما الدُّبور، فريح العذاب. ومنه قوله ﷺ: اللَّهُمَّ اجعلها رياحًا ولا تجعلها ريحًا!

[٣٩٤] وقد عدد الأغراض في إرسالها، وأنه أرسلها للبشارة بالغيث ولإذاعة الرحمة، وهي نزول المطر وحصول الخصب الذي يتبعه، والروح الذي مع هبوب الريح وزكاء الأرض. قال رسول الله ﷺ: إذا كثرت المؤتفكات زكت الأرض. وإزالة العفونة من الهواء، وتذرية الحبوب، وغير ذل. {وَلِتَجْرِيَ الْفُلُكُ} في البحر عند هبوبها. وإنما زاده {بِأَمْرِهِ}، لأن الريح قد تهب ولا تكون مؤاتية، فلا بد من إرساء السفن والاحتياط لحبسها، وربما عصفت فأغرقتها. {وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ} يريد تجارة البحر؛ ولتشكروا نعمة الله فيها. ٢٠

[395] **Şayet** “Size tattırmak için” ifadesi ne ile alâkalıdır?” **dersen şöyle derim:** Bunda iki vecih vardır. Biri, mâna bakımından “müjdecî olarak” kelimesine atfedilmiş olmasıdır ki “Sizi müjdelemek ve size tattırmak için.” buyrulmuş olur. İkincisi, mahzûf bir fiille alâkalı olmasıdır ki takdiri şöyledir: Size tattırmak için ve şöyle şöyle olsun diye o rüzgârları *gönderdik*.

47. Gerçek şu ki; Biz, senden önce kendi kavimlerine nice peygamberler göndermişizdir. Onlara açık deliller getirmişler ve sonuçta, mücrimlere hak ettikleri cezayı vermişizdir; çünkü müminlere yardım etmek boynumuza borçtur Bizim.

[396] Allah Teâlâ maksadına kısa yoldan giderek, [yalanlayanlardan ve tasdik edenlerden oluşan] iki fırkayı; mücrimlere hak ettikleri cezayı verdiğini, müminlere ise mutlaka yardım ettiğini anlatarak durumu özetledi. Oysa daha evvel o toplumların mücrim mi mümin mi olduğundan söz etmemiştir.

[397] “Müminlere yardım etmek boynumuza borçtur Bizim.” ifadesi müminleri yüceltmekte, makam ve mevkilerini yükseltmekte, büyük bir saygınlığa ehil olduklarını ifade etmekte ve onların fazilet ve meziyette önde olduklarını göstermektedir; zira onları, Allah’ın yardımını hak etmiş, üstün kılınıp zafere ulaştırılması gereken kişiler konumuna getirmiştir.

[398] حَقًّا kelimesi üzerinde de durulabilir ki o zaman; “Bunların cezalandırıldığı gerçektir.” dedikten sonra; “Bize müminlere yardım etmek düşer.” diye yeni cümleye başlamış olacaktır.

[399] Rivayete göre Peygamber (s.a.); “Kardeşinin şeref ve onuruna gelecek bir kötülüğü geri çeviren hiçbir Müslüman yoktur ki, kıyamet günü cehennem ateşini ondan geri çevirmek Allah’a hak olmasın.” demiş ve daha sonra “Müminlere yardım etmek boynumuza borçtur Bizim.” âyetini okumuştur [*Tirmizî*, “Birr”, 20; *Ahmed bin Hanbel*, VI, 449-450].

48. Rüzgarları gönderen de Allah’tır; ki rüzgâr bir bulut kaldırır ve O, onu küme küme yaparak gökte dilediği yere yayar; sen de yağmurun bunların arasından çıktığını görürsün. O bunu, kullarından dilediğine isabet ettirdiği zaman, sevinip şenlenirler.

49. Oysa daha evvel; bunun üzerlerine yağdırılmasından önce, tam bir ümitsizlik içinde idiler.

[٣٩٥] فَإِنْ قُلْتَ: بِمِ يَتَعَلَّقُ {وَلِيَذِيقَكُمْ}؟ قُلْتَ: فِيهِ وَجْهَانِ؛ أَنْ يَكُونَ مَعْطُوفًا عَلَى {مُبَشِّرَاتٍ} عَلَى الْمَعْنَى، كَأَنَّهُ قِيلَ: لِيُشْرِكُمْ وَلِيَذِيقَكُمْ؛ وَأَنْ يَتَعَلَّقَ بِمَحْذُوفٍ تَقْدِيرُهُ: وَلِيَذِيقَكُمْ، وَلِيَكُونَ كَذَا وَكَذَا أَرْسَلْنَاهَا.

٤٧- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاَنْتَقَمْنَا مِنْ الَّذِينَ أَجْرَمُوا وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٣٩٦] اختصر الطريق إلى الغرض بأن أدرج تحت ذكر الانتصار والنصر ذكر الفريقين، وقد أخلى الكلام أولاً عن ذكرهما.

[٣٩٧] وقوله {وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ} تعظيم للمؤمنين، ورفع من شأنهم، وتأهيل لكرامة سنية، وإظهار لفضل سابقة ومزية، حيث جعلهم مستحقين على الله أن ينصرهم، مستوجبين عليه أن يظهرهم ويظفرهم.

[٣٩٨] وقد يوقف على {حَقًّا}، ومعناه: وكان الانتقام منهم حقًا، ثم يبتدأ {عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ}.

[٣٩٩] وعن النبي ﷺ: ما من امرئ مسلم يردّ عن عرض أخيه إلا كان حقًا على الله أن يردّ عنه نار جهنم يوم القيامة. ثم تلا قوله تعالى {وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ}.

٤٨- ﴿اللَّهُ الَّذِي يُزِيلُ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَيَجْعَلُهُ كِسْفًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ فَإِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

٤٩- ﴿وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنْزَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ﴾

[400] “Onu” bir kez aralıksız “yayar,” bir kez de “parça parça”, bölük bölük “yapar.” Her iki defasında da “bulutun arasından yağmurun çıktığını görürsün.” “Gök”ten maksat, gökyüzünün semti ve tarafıdır. Tıpkı “... ve dalları gökte...” [İbrahim, 14/24] âyetindeki gibi. “Kullara isabet ettirmesi”n-
 5 den maksat, kulların şehirlerine ve arazilerine isabet ettirmesidir. Tıpkı “So-
 nuçta her ikisinin âkıbeti de ateşte yanmak olmuştur; içinde temelli kalmak üzere.” [Haşr 59/17] âyetinde¹ olduğu gibi, burada da من قبلها ifadesi tekrarla-
 ma ve pekiştirme babındandır. Bu tekidin mânası, onlara yağmurun gelme
 zamanı iyice uzamış ve uzaklaşmış; böylece sıkıntıları muhkemleşmiş ve
 10 ümitsizlikleri uzayıp gitmiştir. Ve yağmurun gelişine sevinip şenlenmeleri,
 onunla ilgili gam ve tasalarına paralel seviyede olmuştur.²

50. Allah’ın rahmetinin izlerine bak; ölü vaziyetteki toprağı nasıl canlandırıyor? O, elbette ölüleri de diriltecektir, O’nun her şeye gücü yeter.

51. Ama Biz şiddetli bir rüzgâr göndersek de onun (o rahmet eserinin)
 15 **sarardığını görseler, onun ardından nankörce inkâr etmeye başlarlar.**

**52. Dolayısıyla sen, bu çağırışı ne ölülere iştirebilirsin ne de sağır-
 lara iştirebilirsin arkalarını dönüp kaçtıklarında!**

**53. Körleri de gittikleri yanlış yoldan çevirip doğru yola getiremez-
 sin. Sen sadece, âyetlerimize iman ederek teslimiyet gösterenlere iştire-
 20 rebilirsin.**

[401] Tekil ve çoğul olarak *eser* (iz) ve *âsâr* (izler) şeklinde okunmuştur. Ebu Hayve [v. 203/818] ve başkaları, “Bak rahmet nasıl canlandırıyor?” anlamında *keyfe tuhyi* şeklinde okumuşlardır. “O” ölümünden sonra toprağa canlılık veren, “elbette ölü”mlerinden sonra insan“ları da diriltecektir. O’nun,”
 25 kudrete konu olabilen³ “her şeyi yapmaya gücü yeter.” Bu (diriltme) de -ilk defa yaratmış olma delili ile- kudret dâhilindeki şeyler cümlesindendir.

[402] “Onu” yani Allah’ın rahmetinin eserini [sararmış] “görseler.” Çünkü Allah’ın rahmeti yağmur, yağmurun *eseri* de bitkidir. Kelimeyi çoğul okuyan, buradaki [müzekker] zamiri onun mânasına göndermiş olur; çünkü “rahmet eserleri” demek, *nebât* demektir. *Nebât* kelimesi hem azı hem de çoğu ifade etmekte kullanılır; çünkü o, yerden biten şeylere isim olmuş bir mastardır.

1 İfadeinde, في النار خالدين فيها ifadesinde, şeytanın da, kandırıklarının da ateşte olacakları في harfi tekrarlanarak, vurgulu biçimde ifade edilmiştir. / ed.

2 Yağmur yağmazken ne kadar tasalanmışlarsa, yağınca da o kadar sevinmişlerdir. / ed

3 “Allah her şeye kadirdir.” İfadeleri, imkân dâhilinde olan her şeye... şeklinde anlaşılmalıdır; zira *mubâl* (imkânsız) olan şeylere *kudret* taalluk etmemektedir. “Allah için imkânsız yoktur!” denilemez; çünkü *kudret* fiilinin gereği budur. / ed.

[٤٠٠] {فَيَبْشُطُهُ} متصلاً تارة {وَيَجْعَلُهُ كَسْفًا}، أي قطعاً تارة {فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ} في التارتين جميعاً. والمراد بالسماء سمت السماء وشقتها، كقوله تعالى {وَفَزَعُهَا فِي السَّمَاءِ} [إبراهيم: ٢٤]، وبإصابة العباد إصابة بلادهم وأراضيهم. {مِنْ قَبْلِهِ} من باب التكرير والتوكيد، كقوله تعالى {فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا} [الحشر: ١٧]. ومعنى التوكيد فيه الدلالة على أن عهدهم بالمطر قد تطاول وبعُد، فاستحكم بأسهم وتمادى إبلاسهم، فكان الاستبشار على قدر اغتمامهم بذلك.

٥٠- «فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُخْيِ الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»

٥١- «وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ»

٥٢- «فَإِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلُوا مَدْبِرِينَ»

٥٣- «وَمَا أَنْتَ بِهَادِ الْعُمِّي عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنَّ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ»

[٤٠١] قرئ «أثر»، و«آثار» على الوحدة والجمع. وقرأ أبو حيوه وغيره «كيف تحيي»، أي الرحمة. {إِنَّ ذَلِكَ} يعني إِنَّ ذَلِكَ القادر الذي يحيي الأرض بعد موتها هو الذي يحيي الناس بعد موتهم {وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} من المقدورات قادرٌ، وهذا من جملة المقدورات بدليل الإنشاء.

[٤٠٢] {فَرَأَوْهُ} فرأوا أثر رحمة الله؛ لأنَّ رحمة الله هي الغيث، وأثرها: النبات. ومن قرأ بالجمع رجع الضمير إلى معناه؛ لأنَّ معنى آثار الرحمة النبات، واسم النبات يقع على القليل والكثير، لأنه مصدر سمي به ما ينبت.

[403] وَلَيْسَ'deki Lâm, şart edatının başına gelen ve daha sonra gelecek olan cevabın, şartın değil de mukadder bir yeminin cevabı olduğunu gösteren Lâm'dır. لَظَلُّوا yeminin cevabı olup yemine ve şarta cevap olmak üzere iki cevabın yerini doldurmuştur; “Mutlaka başlarlar” demektir.

- 5 [404] Allah Teâlâ, yağmuru kesip kendilerine yağmur yağdırmadığı zaman O'nun rahmetinden ümit kestikleri ve tamamen ümitsiz bir halde başlarını korkuyla öne eğdikleri; rahmetini onlara isabet ettirip yağmurunu gönderdiği zaman sevindirik oldukları ve sert bir rüzgâr gönderip de ekinlerini sararttığına ise sabır gösteremeyerek Allah'ın nimetine nankörlük
- 10 ettikleri için onları yermektedir. Yani onlar bütün bu hallerde yergiye konu olan bir sıfat üzere bulunmaktadır: Allah'a ve O'nun lütfuna tevekkül etmeleri gerekirken ümitsizliğe kapılmışlar; Allah'ın nimetine şükretmeleri ve bu nimetlerden dolayı O'na hamdetmeleri gerekirken, şımarıp sevindirik olmaktan başka bir şey yapmamışlar; Allah'ın verdiği belaya sabretmeleri
- 15 gerekirken de nankörce inkâr etmişlerdir.

[405] Bitkilerin solmasına sebep olan rüzgâr, sıcak veya soğuk rüzgâr olabilir; çünkü her iki rüzgâr da bitkilerin kurummasına ve saman gibi olmasına sebep olan şeylerdendir.

- 20 [406] Allah Teâlâ مُضْمَرًا (sararmış) buyurdu; çünkü bu, sonradan olma bir sarılıktır. Bazıları da demişlerdir ki; onlar *bulutu* sararmış görmüşlerdir; çünkü bulut böyle olunca yağmur yağdırmaz.

- 25 **54. Sizi güçsüz olarak yaratıp güçsüzlükten sonra güç-kuvvet meydana getiren, sonra güç-kuvvetin ardından güçsüzlük ve yaşlılık meydana getiren, O'dur. O, dilediğini yaratır. O'dur “mutlak ilim ve kudret sahibi” (Alîm, Kadîr).**

- [407] ضَعِيف Dat'ın fethasıyla da, zammesiyle de okunmuş olup, bunlar aynı kelimenin iki farklı telaffuzudur. Zamme daha güçlüdür; çünkü rivayete göre İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: “Ben bunu Peygamber (s.a.)'e مِنْ ضَعِيف şeklinde okumuştum da bana *min du'fin* şeklinde okutmuştu.”
- 30 [Tirmizî, “Kırâât”, 4]

[408] (“Allah sizi *zaaftan* yarattı.” anlamındaymış gibi gözüken) خَلَقَكُمْ ifadesi, مِنْ ضَعِيف خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَل (İnsan aceleci yaratılmıştır.) [Enbiya 21/37] ifadesi gibidir. Yani sizin durumunuzun esası; yaratılış ve yapınızın üzerine oturduğu temel, zayıflıktır. “Çünkü insanoğlu güçsüz yaratılmıştır.”

[٤٠٣] {وَلَيْتَ} هي اللام الموطئة للقسم، دخلت على حرف الشرط. و{لَظَلُّوا} جواب القسم سدّ مسدّ الجوابين. أعني جواب القسم وجواب الشرط، ومعناه: ليظلمنّ.

[٤٠٤] ذمّهم الله تعالى بأنه إذا حبس عنهم القطر قنطوا من رحمته وضربوا أذقانهم على صدورهم مبلسين، فإذا أصابهم برحمته ورزقهم المطر استبشروا وابتهجوا. فإذا أرسل ريحاً فضرب زروعهم بالصفار، ضجوا وكفروا بنعمة الله. فهم في جميع هذه الأحوال على الصفة المذمومة، كان عليهم أن يتوكلوا على الله وفضله، فقنطوا؛ وأن يشكروا نعمته ويحمدوه عليها، فلم يزيدوا على الفرح والاستبشار؛ وأن يصبروا على بلائه، فكفروا.

[٤٠٥] والريح التي اصفرّ لها النبات يجوز أن تكون حروراً وحرجفاً، فكلتاها مما يصوح له النبات ويصبح هشيماً.

[٤٠٦] وقال {مُضَفَّرًا}، لأنّ تلك صفرة حادثة. وقيل: فرأوا السحاب مصفراً، لأنه إذا كان كذلك لم يمطر.

٥٤- ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعِفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعِفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ﴾ ١٥

[٤٠٧] قرئ بفتح الضاد وضمها، وهما لغتان. والضم أقوى في القراءة، لما روى ابن عمر رضي الله عنهما قال: قرأناها على رسول الله ﷺ «من ضَعَف»، فأقرأني «من ضَعِف».

[٤٠٨] وقوله {خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعِفٍ} كقوله {خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} [الأنبياء: ٣٧]، يعني أنّ أساس أركانكم وما عليه جبلتكم وبنيتكم الضعف. {وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا}

[Nisa 4/28] Demek istiyor ki; sizi ilk önce zayıf varlıklar olarak yaratmışızdır -bu dönem bebeklik ve gelişme çağı ile buluş ve gençlik çağına varıncaya kadarki zamandır-; bu çağlardan -güçlülük hali olan- orta yaşlılık ve olgunluk çağına [30-50 yaş arası] kadar ulaşmakta; daha sonra ise, yine asıl halinize çevrilmektesiniz ki bu da yaşlılık ve elden ayaktan kesilme sebebiyle oluşan zayıflık dönemidir.

[409] مِنْ ضَعِيفٍ ifadesinin “*nutfeden*” demek olduğu da söylenmiştir. Tıpkı “değersiz bir sudan” [Murselât 77/20] âyetindeki gibi.

[410] Bu halden hale çevirme, bir biçimden başka bir biçime, bir sıfat-tan başka bir sığata döndürme, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten Sanat-kâr'ın varlığına en açık delil ve en âdil şahittir.

55. (Kıyamet) saat(i) gelip çatdığı gün, mücrimler “(ölümlelerinden o ana kadar) bir saatten fazla kalmadıklarına” yemin ederler. Bunlar, (dünyada da) böyle döndürölüyorlardı işte!..

[411] “Saat” Kıyamet demektir. Dünya saatlelerinden son saatte gerçekleşeceği için veya ani ve beklenmedik bir anda vuku bulacağı için *saat* diye isimlendirilmiştir. Nitekim çabuk olmasını istediğin bir kimseye *fî sâ'atin!* (Hemen; şimdi!) dersin. *Necm* kelimesi Ülker'e, *kevkeb* kelimesi de Venüs'e özel isim olduğu gibi, *sâ'at* de Kıyamet'e özel isim olarak kullanılır olmuştur.¹

[412] Mücrimler, “bir saatten fazla kalmadık” sözleriyle; dünyada veya kabirlerde ya da dünyanın sonu ile tekrar diriltirme arasındaki kalışlarını kastetmektedirler. Hadiste şöyle buyrulmuştur: “Dünyanın sonu ile tekrar diriltirme vakti arasındaki süre kırktır.” [*Buhârî*, “Tefsîru'l-Kur'ân”, Sure 78/1; *Müslim*, “Fiten”, 141] Âlimler demişlerdir ki: Bundan maksat kırk sene midir yoksa kırk bin sene midir, bilinmez. Bu, onların yok oldukları ve azaplarının kesildiği vakittir. Onlar kaldıkları bu vakti, ya kısa gördükleri için bu şekilde takdir ediyorlar ya ne kadar kaldıklarını unutuyorlar ya yalan söylüyorlar ya da tahminde bulunuyorlar.

[413] “Böyle” yani bu döndürölme gibi, dünyada da doğruluktan ve gerçeği araştırmaktan “döndürölüyorlardı işte!..” İşlerini işte böyle hakka aykırı olarak kuruyorlardı. Veya -sadece bir saatten ibaret olduğunu şu anda anladıkları- dünya hayatına aldanarak, işte böyle haktan döndürölüyorlardı!

¹ Aslında 3'ü de genel/cins isimdir; ama artık bu özel anlamlarda kullanılmaktadırlar. /ed.

[النساء: ٢٨]، أي ابتدأناكم في أول الأمر ضعافاً، وذلك حال الطفولة والنشء حتى بلغتكم وقت الاحتلام والشبيبة - وتلك حال القوة - إلى الاكتهال وبلوغ الأشد، ثم رددتم إلى أصل حالكم، وهو الضعف بالشيخوخة والهرم.

[٤٠٩] وقيل: من ضعف من النطف، كقوله تعالى {مِنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ} [المرسلات:

٥. [٠٢].

[٤١٠] وهذا التردد في الأحوال المختلفة، والتغيير من هيئة إلى هيئة وصفة إلى صفة أظهر دليل وأعدل شاهد على الصانع العليم القادر.

٥٥- ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ﴾

١٠ [٤١١] {السَّاعَةُ} القيامة، سميت بذلك لأنها تقوم في آخر ساعة من ساعة الدنيا، أو لأنها تقع بغتة وبديهة. كما تقول "في ساعة!" لمن تستعجله. وجرت علماً لها كالنجم للشريا، والكوكب للزهرة.

[٤١٢] وأرادوا لبثهم في الدنيا، أو في القبور، أو فيما بين فناء الدنيا إلى البعث. وفي الحديث: ما بين فناء الدنيا إلى وقت البعث أربعون. قالوا: لا نعلم أهي أربعون سنة أم أربعون ألف سنة؟ وذلك وقت يفنون فيه وينقطع عذابهم، وإنما يقَدِّرون وقت لبثهم بذلك على وجه استقصارهم له، أو ينسون أو يكذبون أو يخمنون.

[٤١٣] {كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ} أي مثل ذلك الصرف كانوا يصرفون عن الصدق والتحقيق في الدنيا، وهكذا كانوا يبنون أمرهم على خلاف الحق. أو مثل ذلك الإفك كانوا يؤفكون في الاغترار بما تبين لهم الآن أنه ما كان إلا ساعة.

56. Kendilerine ilim ve iman verilenler ise şöyle derler: Gerçek şu ki siz, Allah'ın kitabında bildirilen yeniden diriliş gününe kadar kaldınız. İşte yeniden diriliş günü budur, ama siz bilmezsiniz [doğru]!..

[414] Bu sözleri söyleyenler; melekler, peygamberler ve müminlerdir. “Allah'ın kitabında” yani Levh-i Mahfuz'da veya Allah'ın ilim ve *kazâsı*nda ya da Allah'ın hikmetiyle yazıp vâcip kıldığı şeyde. Bunları söyleyenler, mücrimlerin yemin ederek söylediklerini reddetmekte ve onlara hakikatı bildirmektedirler. Hemen ardından da, -öldükten sonra diriltilmeyi inkâr ettiklerinden için- şu sözleriyle onları paylamaktadırlar: “İşte yeniden diriliş günü budur! Ama siz” hakkı talep etmekte ve ona uymakta ihmalkâr davranışınız için bu günün hak olduğunu “bilmezsiniz [doğru]!”¹

[415] **Şayet** “Bu Fâ (فَا) nedir? Bunun aslı ve hakikatı nedir?” **dersen söyle derim:** Bu, şairin:

[“Dediler ki; Horasan bizim için istenen en uzak yerdir;
15 Sonra şu zincirler!..] İşte geldik Horasan'a!..” / ed.

sözündeki Fâ'dır. Bunun hakikatı şudur: Bu Fâ, kelâmın delâlet ettiği bir şartın cevabı olup adeta şöyle demektedir: *Eğer* sizin, Horasan'ın gitmemiz istenen en uzak yer olduğu sözünüz doğruysa, işte biz Horasan'a geldik ve artık kurtulma zamanımız geldi. İşte âyette de böyledir: Eğer siz öldükten sonra diriltilmeyi inkâr ediyor idiyse, işte o diriliş günü budur; yani sözünüzün bâtıl olduğu ortaya çıkmıştır.

[416] Hasan-ı Basrî, Ayın'ın fethasıyla *yevmu'l-ba'as* şeklinde okumuştur.

57. İşte o gün, zulmedenlere, mazeret beyan etmeleri fayda vermez, onlardan (Rablerini) razı etmeleri de istenmez.

[417] لَا يَنْفَع [aynı anlamda] Yâ ve Tâ ile okumuştur. يُسْتَعْتَبُونَ “Onlardan Rablerini razı etmeleri de istenmez” sözü; فَاعْتَبِنِي فَلَانَ فَاعْتَبِنِي Falan, benim kendisinden hoşnut olmamı istedi, ben de onun gönlünü aldım” yani, “benim kendisinden razı olmamı istedi ben de onu razı ettim” sözündendir. Sen bu sözü, ona karşı bir suç işlemiş olduğun zaman söylersin. Burada اَعْتَبِنِي nun gerçek anlamı; “Ona olan sitemi yok ettim, bıraktım” demektir. Bak şair ne diyor:

Nisar günü Âmir (oğulları) öldürüldü diye öfkeleni Temimliler
Ama bu öfke ve kınamalarına son verildi keskin kılıçlarımızla!

1 “Ama siz *bilmezsiniz!*” ifadesi Müşriklerle kendi iddialarını hatırlatmaktadır. Tıpkı şu ayetteki gibi: “Allah'ın vaadi haktır; (Kıyamet) saat(i) hakkında şüphe yoktur.” denildiği zaman; ‘Nereden bilebiliriz ki o saat nedir?! (Böyle bir şey hakkında) sadece zan besleyebiliriz; yakinen söyleyemeyiz!’ diyordunuz öyle mi?!” [Câsiye 45/32] / ed.

٥٦- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ
الْبُعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبُعْثِ وَلَكِنَّا كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

[٤١٤] الفائلون: هم الملائكة، والأنبياء، والمؤمنون. {فِي كِتَابِ اللَّهِ} في اللوح،
أو في علم الله وقضائه، أو فيما كتبه، أي أوجبه بحكمته. ردّوا ما قالوه وحلفوا عليه،
وأطلعوهم على الحقيقة ثم وصلوا ذلك بتفريعهم على إنكار البعث بقولهم {فَهَذَا يَوْمُ
الْبُعْثِ وَلَكِنَّا كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} أنه حق لتفريطكم في طلب الحق واتّباعه.

[٤١٥] فإن قلت: ما هذه الفاء، وما حقيقتها؟ قلت: هي التي في قوله:

قَالُوا خُرَاسَانُ أَفْصَى مَا يُرَادُ بِنَا ❀ ثُمَّ الْقُفُولُ فَقَدْ جِئْنَا خُرَاسَانًا

وحقيقتها: أنها جواب شرط يدل عليه الكلام، كأنه قال: إن صح ما قلتم من أن
خراسان أقصى ما يراد بنا فقد جئنا خراسان، وآن لنا أن نخلص، وكذلك إن كنتم
منكرين البعث فهذا يوم البعث، أي فقد تبين بطلان قولكم.

[٤١٦] وقرأ الحسن «يوم البعث»، بالتحريك.

٥٧- ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾

[٤١٧] {لَا يَنْفَعُ} قرئ بالياء والتاء. {يُسْتَعْتَبُونَ} من قولك: استعتبني فلان
فأعتبته، أي استرضاني فأرضيته، وذلك إذا كنت جانباً عليه. وحقيقة أعتبته: أزلت
عتبه. ألا ترى إلى قوله:

غَضِبْتُ تَمِيمٌ أَنْ تُقَتِّلَ عَامِرٌ ❀ يَوْمَ النَّسَارِ فَأَعْتَبُوا بِالصَّيْلَمِ

Şair bu sözüyle Temim oğullarını nasıl öfkeli yapıyor da, sonra *fe-u'tibû* (öfkeleri giderildi) diyor? Burada *gazap* işlediği bir suçtan dolayı birisine sitem etmek, kınamak, ayıplamak (*ateb*) mânasınadır. Buna göre âyetin mânası şöyle olmaktadır: Bu zalimlere; “Tevbe ederek ve taatte bulunarak Rabbinizi razı edin.” denmez. Tıpkı “Böylece, o gün ne dışarı çıkarılırlar ne de kendilerine [Allah'ı razı etmek için] bir başka şans verilir.” [Câsiye 45/35] âyetindeki gibi.

[418] **Şayet** “Nasıl oluyor da bu zalimlerden bazı âyetlerde *غَيْرَ مُسْتَعْتَبِينَ* diye söz ediliyor da bir âyette [Fussilet 41/24] *غَيْرَ مُعْتَبَرِينَ* diye söz ediliyor?” **dersen şöyle derim:** *غَيْرَ مُسْتَعْتَبِينَ* olmaları anlattığımız mânadadır [Yani onlardan Rablerini razı etmeleri istenmez.] *غَيْرَ مُعْتَبَرِينَ* olmaları ise “İçinde bulundukları duruma razı olmayacaklar.” demektir. Buna göre onların durumu, kendilerine karşı suç işlenen bir topluluğun durumuna benzetilmiş olmaktadır; bu topluluk suçluyu kınamakta, ondan razı olmamaktadır. Allah'tan *isti'tâb* etseler, yani içinde bulundukları durumun giderilmesini isteseler, onlar, bu durum giderilerek kendilerine icabet edilecek kimselerden olmayacaklardır.

58. Gerçek şu ki, biz bu Kur'an'da insanlara her türlü temsili vermekteyiz; ama sen onlara bir âyet getirsen, “Siz tamamen boş şeylerle uğraşıyorsunuz” derler nankörce inkâr edenler!

59. İşte Allah, bilmeyenlerin kalplerini böyle mühürler.

60. Dolayısıyla sen sabret; Allah'ın vaadi kesinlikle gerçektir! Sakın direncini kırmасыn senin, yakinen iman etmeyenler.

[419] “Gerçek şu ki” Kıyamet günü yeniden diriltilemlerin durum ve kıssalarından, eşsizlikte *darb-ı mesel* gibi olan her bir durumu ve ilginç nitelikli her bir kıssayı; o yeniden diriltilemlerin neler dediklerini, onlara neler söylendiğini, onların fayda vermeyen mazeretlerini, dinlenilmeyen hoşnut edilme isteklerini biz bu insanlara anlatmaktayız. Ama onlar -kalplerinin katılığı yüzünden ve kulakları âhiretle ilgili anlatılanları bir taraftan alıp öbür taraftan attıkları için- sen onlara Kur'an âyetlerinden bir âyet getirdiğin zaman, “Sen bize yalan ve asılsız şeyler getirdin!” demekteler.

[420] “İşte Allah bilmeyenlerin kalplerini böyle mühürler.” Allah'ın kalpleri mühürlemesi demek, zihinlerinin açılıp hakkı kabul edecek kıvama gelmesi gibi lütufların onlardan esirgenmesi demektir. Allah böyle duyguları, sadece, bunların kendisine fayda ve yarar sağlamayacağını bildiği kimselerden esirger. Tıpkı öğüdün boş ve faydasız olacağını bildiği kimseye vâizin öğüt vermemesi gibi.

كيف جعلهم غضابًا، ثم قال: فأعْتَبُوا، أي أزيل غضبهم. والغضب في معنى العتب. والمعنى: لا يقال لهم أرضوا ربكم بتوبة وطاعة. ومثله قوله تعالى {لَا يُخْرِجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ} [الجاثية: ٣٥].

[٤١٨] فإن قلت: كيف جعلوا غير مستعتبين في بعض الآيات، وغير معتبين في بعضها، وهو قوله {وَإِنْ يُسْتَعْتَبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ} [فصلت: ٢٤]؟ قلت: أما كونهم غير مستعتبين فهذا معناه، وأما كونهم غير معتبين فمعناه أنهم غير راضين بما هم فيه؛ فشبهت حالهم بحال قوم جنى عليهم، فهم عاتبون على الجاني غير راضين عنه؛ فإن يستعتبوا الله، أي يسألوه إزالة ما هم فيه، فما هم من المجابين إلى إزالته.

١٠ - ٥٨- ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَيَقُولُنَّ الدَّيْنُ كَفَرُوا إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ﴾

٥٩- ﴿كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ٦٠- ﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾

[٤١٩] {وَلَقَدْ} وصفنا لهم كل صفة كأنها مثلٌ في غرابتها، وقصصنا عليهم كل قصة عجيبة الشأن، كصفة المبعوثين يوم القيامة وقصتهم، وما يقولون وما يقال لهم، وما لا ينفع من اعتذارهم ولا يُسمع من استعتابهم، ولكنهم - لقسوة قلوبهم ومج أسماعهم حديث الآخرة - إذا جئتهم بآية من آيات القرآن قالوا: جئتنا بزور وباطل.

[٤٢٠] ثم قال: مثل ذلك الطبع يطبع الله على قلوب الجهلة. ومعنى طبع الله منع الألفاظ التي يشرح لها الصدور حتى تقبل الحق، وإنما يمنعها من علم أنها لا تجدي عليه ولا تغني عنه، كما يمنع الواعظ الموعظة من يتبين له أنَّ الموعظة تلغو ولا تنجع فيه؛

Yani kalbin mühürlenmesi; kalbin katılığından, kalbi kir ve pas kaplamasından kinayedir.¹ Adeta şöyle buyurmaktadır: Cahillerin kalpleri işte böyle böyle katılaşıp paslanır. O kadar ki, gerçeği dillendirenlere “boş konuşan, geveze” ismini verirler. Hâlbuki bu sıfatın en çok kök saldığı, derinleştiği yaratıklar kendileridir!

[421] “Dolayısıyla sen” onların düşmanlığına “sabret. Allah’ın” seni zafere ulaştırma ve senin dinini bütün dinlerden daha parlak kılma vaadi “kesinlikle gerçektir;” mutlaka gerçekleştirilecek ve yerine getirilecektir. O “yakinen iman etmeyenler,” sakın söyledikleri ve yaptıklarıyla “seni” ümitsizliğe düşürerek “gevşekliğe” ve tedirginliğe “sevk etmesinler.” Çünkü onlar şüphelidirler, dalâlettedirler. Bu, onlardan beklenmeyecek [garip] bir şey de değildir.

[422] *يَسْخَرُونَكَ* ifadesi, Nun’u şeddesiz olarak da okunmuştur. İbn Ebu İshak ve Ya’küb ise *yestehikkanneke* (*يَسْتَحِقُّكَ*) şeklinde okumuşlardır ki o zaman mâna şöyle olur: Asla senin aklını çelmesinler; yoksa seni kontrolleri altına alırlar ve sana müminlerden daha yakın ve yaraşır olurlar.

[423] Peygamber (s.a.)’den rivayet edilmiştir: “Kim Rum suresini okursa, gök ile yer arasında Allah’ı tesbih eden bütün melekler sayısınca on hasene ecir alır; okuduğu gün veya gece, kaybettiklerine ulaşır.”

1 “Kalbin mühürlenmesi” hk. tatminkâr açıklamalar için bkz. *Keşşâf Tefsiri*, I, 166-171 (Bakara 2/7 hk.) / ed.

فوقع ذلك كناية عن قسوة قلوبهم وركوب الصدا والرین إياها، فكأنه قال: كذلك تقسو وتصدأ قلوب الجهلة، حتى يسموا المحقين مبطلين، وهم أعرق خلق الله في تلك الصفة.

[٤٢١] {فَاضِرٍ} على عداوتهم {إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ} بنصرتك وإظهار دينك على الدين
 ٥ كله {حَقٌّ} لا بد من إنجازه والوفاء به؛ ولا يحملنك على الخفة والقلق جزعاً مما يقولون ويفعلون، فإنهم قوم شاكون ضالون، لا يستبعد منهم ذلك.

[٤٢٢] وقرئ بتخفيف النون. وقرأ ابن أبي إسحاق ويعقوب «ولا يستحقنك»، أي لا يفتننك فيملكوك ويكونوا أحق بك من المؤمنين.

[٤٢٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الروم كان له من الأجر عشر حسنات
 ١٠ بعدد كل ملك سبح لله بين السماء والأرض وأدرك ما ضيع في يومه وليلته.

LOKMAN SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur. 34 âyettir. 33 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mim.

5 2. Bunlar hikmetli kitabın âyetleridir.

3. İhsan üzere hareket edenler için hidayet ve rahmet olarak (indirilmiştir).

4. Onlar ki, namazı dosdoğru kılarlar ve zekâtı verirler; Âhirete yakînen iman edenler de sadece onlardır.

10 5. Bunlardır işte, Rablerinden gelen kılavuzu izleyenler... ki felâha erecekler de bunlardır.

[424] “Hikmetli kitap” hikmet içeren, içinde hikmet bulunan kitap demektir. Veya kitap mecazî isnatla Allah’ın [el-Hakîm] sıfatıyla sıfatlanmıştır. Ayrıca, *hakîm* ifadesinin *el-hakîmi kâiluhû* (söyleyeni hakîm olan [kitabın âyetleri]) şeklinde olması da caizdir; yani muzâf (*kâil*) hazfedilmiş ve yerine muzâfun 15 ileyh (*hû*) getirilmiştir. Bu muzâfun ileyh, mecrûr iken merfû‘ a dönüşmekle (yani fâ‘il durumuna gelmekle) sıfat-ı müşebbehede (الحكيم) gizlenebilmiştir.

[425] “Hidayet ve rahmet olarak” ifadesi “âyetler”den hal olmak üzere mansûbtur. Nasbedilmelerindeki âmil, تِلْكَ’deki işaret mânasıdır. Haberden sonra haber veya mahzuf bir mübtedanın haberi olmak üzere merfû‘ da olabilirler. 20

[426] Güzel işler yapan “*muhsin*ler için.” Bu güzel ameller namaz kılmak, zekât vermek, âhirete yakînen iman etmek gibi Allah’ın zikredeceği amellerdir. Tıpkı Evs’in şu sözündeki gibi:

[Cömertlik, yardımseverlik, yiğitlik ve takvayı kendinde toplayan] ferasetli kişi: 25 adeta görmüş ve işitmiş gibi kanaate sahip olandır senin hakkında.

Anlatıldığına göre el-Asma‘î’ye [v. 216/831] ferasetli kişinin kim olduğu sorulunca, bu beyti okumuş; başka da bir şey söylememiş.¹ Veya “ihsan üzere hareket edenler için” demek, bütün güzel amelleri yapanlar için, demektir. Allah daha sonra bunlardan o üç ameli yapanları, bu amellere verilen özel 30 anlam dolayısıyla ayrıca zikretmiştir.

1 Yani “ihsan üzere hareket edenler” -sadece- burada sayılan amellere sahip olanlardır: *ikâme-i salât, itâ-i zekât ve âhirete ikân*. Ki bunlar münferit özel ritüeller olmaktan ziyade, amellerin tamamını ifade eden küllî kavramlardır; âhirete yakînen inanarak sözde değil özde dindar olmak, arınmak amacıyla vermek. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, “Kur’ân’da Salâtın (صلوة) Kavramsal Çerçevesi”, *Namaz ve Cami*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, 17-46; a.mlf., “Kur’ân’da Arınma Amaçlı Verişlerin (زكوة) Kavramsal Çerçevesi”, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur’ân’da Zekât*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, 46-77.

سورة لقمان

مكية، وآياتها ٣٤؛ وقيل: ٣٣

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- اَلَمْ

٢- ﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾

٣- ﴿هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ﴾

٤- ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

٥- ﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[٤٢٤] {الْكِتَابِ الْحَكِيمِ} ذي الحكمة، أو وصف بصفة الله تعالى على الإسناد

المجازي. ويجوز أن يكون الأصل الحكيم قائله، فحذف المضاف وأقيم المضاف

إليه مقامه، فبانقلابه مرفوعاً بعد الجر استكن في الصفة المشبهة.

[٤٢٥] {هُدًى وَرَحْمَةً} بالنصب على الحال عن الآيات، والعامل فيها ما في

{تِلْكَ} من معنى الإشارة. وبالرفع على أنه خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف.

[٤٢٦] {لِّلْمُحْسِنِينَ} للذين يعملون الحسنات، وهي التي ذكرها من إقامة الصلاة،

وإيتاء الزكاة، والإيقان بالآخرة. ونظيره قول أوس:

الْأَلْمَعِيُّ الَّذِي يَطْنُ بِكَ الظَّنُّ ❀ نَ كَانَ قَدْ رَأَى وَقَدْ سَمِعَا

حكي عن الأصمعي أنه سئل عن الألمعي فأنشده ولم يزد. أو للذين يعملون جميع ما

يحسن من الأعمال، ثم خص منهم القائمين بهذه الثلاث، بفضل الاعتداد بها.

6. Öyle insanlar var ki, hiçbir bilgiye dayanmaksızın Allah yolundan saptırmak ve onu eğlence konusu haline getirmek için lâf eğlencesi satın alıyorlar. Alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!

7. Bizim âyetlerimiz kendisine okunduğunda, sanki kulaklarında ağırlık varmış da işitemiyormuş gibi büyüklük taslayarak sırtını dönüyor. Can yakıcı bir azapla müjdele bunu!

[427] *Lehv* hayırdan ve esas ilgilenmen gereken şeylerden alıkoyan bâtil her şeydir. *Lehve'l hadis* (lâf eğlencesi) ise geceyi aslı olmayan masal, efsane ve dedikodularla, hurafeler, komiklikler, boş sözler ve bir varmış bir yokmuş türünden gereksiz şeyler anlatarak geçirmek, şarkı söylemek, müzik öğrenmek vb. şeylerdir.

[428] Denilmiştir ki: Bu âyet Nadr b. Hâris hakkında inmiştir. Nadr ticaret için Pers diyarına gider, Acem kitaplarını satın alıp onları Kureyşlilere anlatır ve “Muhammed size Âd’ın, Semûd’un haberlerini anlatıyorsa, ben de Rüstem’in, Behram’ın, kisraların ve Hîre krallarının haberlerini anlatıyorum!” derdi. Kureyşliler de onun anlattıklarından hoşlanır, Kur’ân dinlemeyi bırakırlardı. Şu da söylenmiştir: Nadr şarkıcı kadınlar tutardı. Müslüman olmak isteyen birini gördüğünde, onu şarkıcı cariyesine götürür ve “Bunu yedir, içir; ona şarkı söyle!” derdi. Adama da; “Bu, Muhammed’in seni çağırdığı namazdan, oruçtan ve onun önünde savaşmandan daha hayırlıdır!”¹ derdi.

[429] Peygamber (s.a.)’den gelen bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Şarkıcı kadınları ne satmak, ne satın almak, ne onların ticaretini yapmak ne de paralarını yemek helâldir.” [*Tirmizî*, “Büyü”, 51; *İbn Mâce*, “Ticârât”, 11] Yine Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Şarkı söyleyerek sesini yükselten hiç kimse yoktur ki Allah ona iki şeytan göndermesin; biri bu omzunda öbürü şu omzunda durur, adam sesini kesinceye kadar ayaklarıyla ona vurmaya devam ederler.” Denilmiştir ki; şarkı söylemek malın tükenmesine, Rabbin hışmına ve kalbin bozulmasına sebep olur.

[430] **Şayet** “*Lehv*in hadîse [yani eğlencenin söze] izafe edilmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı [muzâfı] beyan etmek olup, Min mânalı² bir izâfettir. Bu izâfet, *-suffetu hazzin* (ipek örtü), *bâbu sâcin* (tahta³ kapı) sözleri gibi- bir şeyin, kendisinden mamul olduğu şeye muzâf olmasıdır.

1 Sure Mekkî olduğuna göre namazın, orucun ve savaşın söz konusu olmadığı bir dönemde Nadr’ın bu şekilde konuşmuş olması zordur; ancak din uğrunda, yani hak-hakikat ve insan hakları uğrunda sabredilmesi gereken çeşitli zorlukları başka şekillerde ifade etmiş olabilir. “Ye, iç, eğlen; ölümlü dünya... Yaşamaya bak; bırak bu din işlerini, başını belâya sokma!” mealinde... / ed.

2 Yani muzâf ile muzâfın ileyh arasında Min’in var kabul edildiği izâfet türü. / çev.

3 Metinde geçen *sâc* tik ağacı, hint ardıcı anlamına gelmektedir. / çev.

٦- «وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهُوَ الْحَدِيثَ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ»

٧- «وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّى مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَن فِي أُذُنِهِ وَقْرًا فَبَسَّضَهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»

٥ [٤٢٧] اللّهُو كل باطل ألهمى عن الخير وعمّا يعني، ولّهو الحديث نحو السمر بالأساطير والأحاديث التي لا أصل لها، والتحدث بالخرافات والمصاحيك وفضول الكلام، وما لا ينبغي من كان وكان، ونحو الغناء وتعلم الموسيقى، وما أشبه ذلك.

[٤٢٨] وقيل: نزلت في النضر بن الحرث، وكان يتّجر إلى فارس، فيشتري كتب الأعاجم فيحدث بها قريشاً، ويقول: إن كان محمد يحدثكم بحديث عاد وثمود فأنا أحدثكم بأحاديث رستم وبهرام والأكاسرة وملوك الحيرة. فيستملحون حديثه ١٠ ويتركون استماع القرآن. وقيل: كان يشتري المغنيات، فلا يظفر بأحد يريد الإسلام إلا انطلق به إلى قينته فيقول: أطعميه واسقيه وغنيه، ويقول: هذا خير مما يدعوك إليه محمد من الصلاة والصيام وأن تقاتل بين يديه.

[٤٢٩] وفي حديث النبي ﷺ: لا يحل بيع المغنيات ولا شراؤهن ولا التجارة ١٥ فيهن ولا أثمانهن. وعنه ﷺ: ما من رجل يرفع صوته بالغناء إلا بعث الله عليه شيطانين؛ أحدهما على هذا المنكب والآخر على هذا المنكب، فلا يزالان يضربانه بأرجلهما حتى يكون هو الذي يسكت وقيل: الغناء منفدة للمال، مسخطة للرب، مفسدة للقلب.

[٤٣٠] فإن قلت: ما معنى إضافة اللّهُو إلى الحديث؟ قلت: معناها التبیین، وهي الإضافة بمعنى من، وأن يضاف الشيء إلى ما هو منه، كقولك: صفة خز وباب ساج. ٢٠

Buna göre mâna, *men yeşterî el-lehve mine'l-hadis* (lâftan ibaret bir eğlence satın alan) şeklinde olur; zira eğlence lâftan da olur, başka şeyden de olur; işte 'lâf' diyerek beyan edilmiştir. Lâftan maksat da dînen hoş görülme-
 5 yediği gibi, iyi amelleri yer.” Bu izâfetin “bazı” anlamını ifade eden Min anlamında olması da caizdir. Sanki şöyle denilmiş olur: “İnsanlardan öylesi de var ki bazı lâflar satın alır; eğlence de bu lâflardandır.”

[431] يَشْتَرِي fiili, ya Nadr'ın yaptığı rivayet edilen “Acem kitapları satın almak” veya “şarkıcı cariyeler tutmak” sözlerindeki gibi “satın almak” fi-
 10 lindendir ya da “İmana karşılık küfrü satın alanlar” [Âl-i İmrân 3/177], yani “imanı küfürle değiştirenler, küfrü imana tercih edenler” âyetindeki gibidir. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre “Lâf eğlencesi satın almak” bâtil ifadeyi hak söze tercih ederek onu sevmek demektir.

[432] لِيُضِلَّ Ya'nın zammesiyle de, fethasıyla da okunmuştur. “Allah
 15 yolu” İslam dini veya Kur'ân demektir. **Şayet** “Zamme (yani لِيُضِلَّ [saptırmak için]) kıraatında mâna açıktır; çünkü Nadr'ın lâf eğlencesi satın almaktan amacı, insanları İslâm'a girmekten ve Kur'ân dinlemekten döndürmek ve onları bundan saptırmak idi. Fetha ile (yani لِيُضِلَّ [sapmak için]) okumanın mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Fetha ile okumada iki mâna vardır.
 20 Birincisi: Daha önce üzerinde bulunduğu sapıklıkta sebat etmek, ondan uzaklaşmamak, sapıklığı artırmak ve uzatmak için. Çünkü Allah tarafından yardımsız bırakılan kişi, din düşmanlığında ve insanları dinden çevirme konusunda boyun eğmez derecede kibirlidir. İkincisi: Başkasını sapıklığa düşürenin mutlaka kendisinin de sapık olacağı cihetle, *li-yadılleenin* لِيُضِلَّ
 25 yerine konulmasıdır. Böylece, eyerin arkasında oturan söylenmek suretiyle önde oturana işaret edilmiş olmaktadır.

[433] **Şayet** “Hiçbir bilgiye dayanmaksızın” demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, Nadr'ı Kur'ân'a karşılık lâf eğlencesini sa-
 30 tın alan kimse konumuna getirince buyurmuştur ki; o, ticareti bilmeden, ticaret konusunda bir ileri görüşü olmadan satın alıyor; çünkü hidayeti verip dalâleti, hakkı verip bâtili alıyor! Tıpkı “(Bunlar, hidayet karşılığı dalâleti satın alan kimselerdir.) Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır.” [Bakara 2/16] âyetindeki gibi.

والمعنى: من يشتري اللّهُو من الحديث؛ لأنّ اللّهُو يكون من الحديث ومن غيره، فيبيّن بالحديث. والمراد بالحديث الحديث المنكر، كما جاء في الحديث: الحديث في المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهيمة الحشيش. ويجوز أن تكون الإضافة بمعنى من التبعية، كأنه قيل: ومن الناس من يشتري بعض الحديث الذي هو اللّهُو منه. ٥

[٤٣١] وقوله {يَشْتَرِي} إما من الشراء، على ما روى عن النضر من شراء كتب الأعاجم، أو من شراء القيان، وإما من قوله {اشْتَرَوْا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ} [آل عمران: ١٧٧]، أي استبدلوه منه واختاروه عليه. وعن قتادة: اشتراؤه استحبابه، يختار حديث الباطل على حديث الحق.

[٤٣٢] وقرئ «لِيُضِلَّ» بضم الياء وفتحها. و{سَبِيلِ اللَّهِ} دين الإسلام أو القرآن. فإن قلت: القراءة بالضم بينة، لأن النضر كان غرضه باشتراء اللّهُو أن يصدّ الناس عن الدخول في الإسلام واستماع القرآن ويضلّهم عنه، فما معنى القراءة بالفتح؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما: ليثبت على ضلاله الذي كان عليه، ولا يصدف عنه، ويزيد فيه ويمدّه. فإن المخذول كان شديد الشكيمة في عداوة الدين وصدّ الناس عنه. والثاني: أن يوضع لِيُضِلَّ موضع لِيُضِلَّ، من قبل أن من أضلّ كان ضالًّا لا محالة، فدلّ بالرديف على المردوف. ١٥

[٤٣٣] فإن قلت: ما معنى قوله {بِغَيْرِ عِلْمٍ}؟ قلت: لما جعله مشتريًا لهو الحديث بالقرآن قال: يشتري بغير علم بالتجارة وبغير بصيرة بها، حيث يستبدل الضلال بالهدى والباطل بالحق. ونحوه قوله تعالى {فَمَا رَبَّحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} [البقرة:

٦١]، أي وما كانوا مهتدين للتجارة بصراء بها. ٢٠

[434] وَيَتَّخِذَهَا ifadesi لِيُضِلَّ üzerine atfedilerek nasb ile; يَسْتَرِي üzerine atfedilerek de ref ile okunmuştur.¹ يَتَّخِذُ filinin sonundaki zamir, *sebil* kelimesine aittir; çünkü *sebil* وَتَبْعُونَهَا عِوَجًا inananları Allah'ın yolundan alıkoymak (için) 5 yol başlarını tutmayın..." [A'râf 7/86]) âyetinde olduğu gibi müennestir.

[435] Hiçbir ağırlık olmadığı halde "sanki kulaklarında ağırlık varmış da işitemiyormuş gibi" okunan âyetlerimize aldırmadan, kafasını bile kaldırmadan "büyüklük taslayarak" burnu havada "sırtını dönüyor!" Onun bu esnadaki hâli, âyetlerimizi pekâlâ işittiği halde onlara kulak vermeyen 10 birinin durumuna benziyor!

[436] فِي اَذُنَيْهِ ifadesi) Zel'in sükûnu ile de okunmuştur.

[437] **Şayet Keenne** ile başlayan iki cümlelerin i'râbdan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Birincisi cümle, مُسْتَكْبِرًا den; ikinci cümle, لَمْ يَسْمَعْهَا dan haldir. Sözü kesip yeni bir söze başlama (isti'nafiyye) cümleleri olmaları da caizdir.

[438] Şeddesiz كَأَنَّ'nın aslı *keennehû* olup; zamir, şan zamiridir. 15

8. İman edip salih amel işleyenler için ise nimet dolu cennetler vardır şüphesiz.

9. Temelli olarak... Allah'ın gerçek vaadi olarak... Ki O'dur mutlak izzet ve hikmet sahibi (Azîz, Hakîm).

10. O; gökleri, gördüğünüz direkler olmaksızın yükseltmiş, sizi sar-sar diye arza çakılı dağlar yerleştirmiş ve orada her türlü canlıyı yay-mıştır. Gökten su indirip her tür değerli bitkiyi yetiştirmektedir orada. 20

11. İşte Allah'ın yarattıkları... Haydi, siz gösterin bakalım bana O'nun dışındakilerin yarattıklarını! (Bir şey gösteremezler) ama apaçık bir sapma içindedirler zalimler! 25

[439] وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا (Allah'ın gerçek vaadi olarak) ifadeleri tekit edici iki mastardır; birincisi kendi (fili)ni, ikincisi başkasını tekit etmektedir; çünkü "on-lar için cennetler vardır" sözü, Allah onlara cennetler vaad etti, anlamındadır. حَقًّا mastarı ise "sebat" mânasına delâlet etmektedir; onunla da "vaad" mânası 30 tekit edilmiş ve "onlar için cennetler vardır" ifadesi her ikisiyle tekit edilmiştir.

1 (i) Allah yolundan saptırmak ve onu eğlence konusu haline getirmek için lâf eğlencesi satın alıyor! (ii) Allah yolundan saptırmak için lâf eğlencesi satın alıyor ve Allah yolunu eğlence konusu haline getiriyor! / ed.

[٤٣٤] وقرئ «وَيَتَّخِذَهَا» بالنصب والرفع عطفاً على {يَشْتَرِي} أو {لِيُضِلَّ}. والضمير للسبيل؛ لأنها مؤنثة، كقوله تعالى {وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا} [الأعراف: ٨٦].

[٤٣٥] {وَلِيَّ مُسْتَكْبِرًا} زاماً لا يعبأ بها ولا يرفع بها رأساً؛ تشبه حاله في ذلك حال من لم يسمعها وهو سامع {كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا}، أي ثقلاً ولا وقر فيهما. هـ

[٤٣٦] وقرئ بسكون الذال.

[٤٣٧] فإن قلت: ما محل الجملتين المصدرتين بكأن؟ قلت: الأولى حال من {مُسْتَكْبِرًا} والثانية من {لَمْ يَسْمَعْهَا} ويجوز أن تكونا استئنافين.

[٤٣٨] والأصل في كأن المخففة كأنه، والضمير ضمير الشأن.

١٠ - ٨ ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ﴾

٩ - ﴿خَالِدِينَ فِيهَا وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

١٠ - ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾

١١ - ﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ

مُبِينٍ﴾

١٥

[٤٣٩] {وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا} مصدران مؤكدان؛ الأول مؤكد لنفسه، والثاني مؤكد لغيره؛ لأن قوله {لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ} في معنى وعدهم الله جنات النعيم، فأكد معنى الوعد بالوعد. وأما {حَقًّا} فدال على معنى الثبات؛ أكد به معنى الوعد، ومؤكدهما جميعاً قوله {لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ}.

[440] “O” öyle “mutlak bir izzet sahibidir” ki, O’nu hiçbir şey mağlup edemez, âciz bırakamaz. O’nun bir şeye de, o şeyin zıddını yapmaya da gücü yeter; dilediğine nimet verir, dilediğine de sıkıntı. Ama O, öyle “mutlak bir hikmet sahibidir” ki, hikmet ve adalet neyi gerektirirse onu diler.

5 [441] “Onları görüyorsunuz.” Zamir, “gökler”e aittir. Bu, insanların gökyüzünü direksiz görmelerini, “direkler olmaksızın” sözüne delil getirmektir. Nitekim sen, arkadaşına; “Beni görüyorsun, ne kılıcım ne mızrağım var!” dersin. **Şayet** “تَرَوْنَهَا” (Onları görüyorsunuz) ifadesinin i’râbdan mahalli nedir? **dersen şöyle derim:** Onun i’râbdan mahalli yoktur; çünkü isti’nâf cümlesidir.¹ Veya عَمَد kelimesinin sıfatı olarak mahallen mecrûr olup, “görülen direkler olmaksızın” yani “Allah Teâlâ o gökleri görülmeyen direklerle dikti.” demektir. Bu, Allah Teâlâ gökleri kudretiyle tutuyor, demektir.

[442] “İşte” kelimesi, zikredilen² mahlûkâta işaretidir; خَلْق mahlûk anlamındadır. “O’nun dışındakiler” yani taptıkları ilâhlar.

15 [443] Böylece, “Bu büyük şeyler, Allah’ın yarattığı ve inşa ettiği şeylerdendir; haydi siz gösterin bakalım bana, ilâhlarınız neler yaratmış da, sizce tapılmayı hak etmişler?” buyurarak onları susturmuş; sonra da susturmayı bırakıp ötesinde daha başka bir sapıklığın olamayacağı bir sapıklığa batmış olduklarını kayda geçirmiştir.

20 **12. Gerçek şu ki Biz Lokman’a hikmeti “Allah’a şükret” diye verdik; her kim şükrederse tamamen kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörce inkâr ederse Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; bizatihî hamde lâyıktır (Ganî, Hamîd.)**

[444] O, Eyyüb (as.)’ın kızkardeşinin veya teyzesinin oğlu Lokman b. Bâ’ûr’dır. Âzer’in çocuklarından olduğu da söylenir. Bin sene yaşamış, Davud (a.s.)’a yetişmiş ve ondan ilim almıştır. Davud (a.s) peygamber olarak gönderilmeden önce fetva veriyormuş; o peygamber olarak gönderilince fetva vermeyi bırakmış. Bunun sebebi sorulunca, “Bana *yeter* denildiğinde yetinmese miydim?” demiş. Lokman’ın, İsrail oğulları içinde bir kadı olduğu da söylenmiştir. Onun hakkında en çok söylenen, bilge bir zat olduğu, peygamber olmadığıdır. İbn Abbas (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre, “Lokman ne bir peygamber ne de bir kraldı; sadece zenci bir çobandı. Allah ona azat edilmeyi nasip etti. Sözünden ve vasiyetinden hoşnut oldu ve onun vasiyetini tutmanız için durumunu Kur’ân’da anlattı.” İkrime ve Şa’bi ise onun peygamber olduğunu söylemişlerdir. Yine denilmiştir ki; kendisine peygamberlikle bilgelik arasında tercihte bulunma hakkı verilmiş, o bilgeliği tercih etmiştir.

1 “İşte siz de görüyorsunuz.” mealinde. / ed.

2 *Mâ zükire* diyerek ism-i işaretin neden müzekker olduğunu açıklıyor. / ed.

[٤٤٠] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} الذي لا يغلبه شيء ولا يعجزه، يقدر على الشيء وضده، فيعطي النعيم من شاء والبؤس من شاء، وهو {الْحَكِيمُ} لا يشاء إلا ما توجبه الحكمة والعدل.

[٤٤١] {تَرَوْنَهَا} الضمير فيه للسموات، وهو استشهاد برؤيتهم لها، غير معمودة على قوله {بِغَيْرِ عَمَدٍ} كما تقول لصاحبك: أنا بلا سيف ولا رمح تراني. فإن قلت: ما محلها من الإعراب؟ قلت: لا محل لها، لأنها مستأنفة. أو هي في محل الجر صفة للعمد، أي بغير عمد مرئية، يعني أنه عمدها بعمد لا ترى، وهي إمساكها بقدرته.

[٤٤٢] {هَذَا} إشارة إلى ما ذكر من مخلوقاته؛ والخلق بمعنى المخلوق. و{الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ} آلهتهم.

[٤٤٣] بكتهم بأن هذه الأشياء العظيمة مما خلقه الله وأنشأه، فأروني ماذا خلقته آلهتكم حتى استوجبوا عندكم العبادة؟! ثم أضرب عن تبكيتهم إلى التسجيل عليهم بالتورط في ضلال ليس بعده ضلال.

١٢- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[٤٤٤] هو لقمان بن باعورا ابن أخت أيوب أو ابن خالته. وقيل: كان من أولاد آزر. وعاش ألف سنة، وأدرك داود عليه السلام وأخذ منه العلم، وكان يفتي قبل مبعث داود عليه السلام، فلما بعث قطع الفتوى، ف قيل له، فقال: ألا أكتفي إذا كفيت؟ وقيل: كان قاضياً في بني إسرائيل. وأكثر الأقاويل أنه كان حكيماً ولم يكن نبياً. وعن ابن عباس رضي الله عنه: لقمان لم يكن نبياً ولا ملكاً، ولكن كان راعياً أسود، فرزقه الله العتق، ورضي قوله ووصيته، فقص أمره في القرآن لتمسكوا بوصيته. وقال عكرمة والشعبي: كان نبياً. وقيل: خيّر بين النبوة والحكمة فاختر الحكمة.

[445] İbnü'l-Müseyyeb'den [v. 94/713] rivayet edildiğine göre o Mısır zencilerinden bir zenci ve bir terzi imiş. Mücahid'den [v. 103/721] rivayet edildiğine göre, kalın dudaklı, yarık ayaklı zenci bir köle imiş. Onun bir marangoz olduğu, bir çoban olduğu, her gün efendisine bir demet odun topladığı da söylenmiştir. Mücahid'in rivayetine göre Lokman, kendisine [istihfafla] bakan birine şöyle demiş: "Beni kalın dudaklı görüyorsan, bil ki onların arasından çok ince sözler çıkar. Beni siyah görüyor olsan da kalbim bembeyazdır."

[446] Rivayete göre bir kişi, onun meclisinde karşısına dikilip "Sen falan yerde benimle beraber çobanlık yapan kişi değil misin?" demiş. Lokman "Evet, ben o kişiyim." deyince, adam "Gördüğüm bu makama seni ne ulaştırdı?" demiş. Lokman: "Doğru konuşmak ve beni ilgilendirmeyen konularda susmak." diye cevap vermiş.

[447] Rivayete göre Lokman, zırh örmekte olan Davud (a.s.)'ın huzuruna girmiş. -Allah onun için demiri çamur gibi yumuşatmıştı.- Ne yaptığını sormak istemiş ise de birden, hikmet ona yetmiş ve susmuş. Davud (a.s) zırh örmeyi bitirince onu giyerek; "Sen, savaş elbisesisin!" demiş. Bunun üzerine Lokman: "Susmak hikmettir; ama onu yapan azdır!" demiş. Davud (a.s) da ona: "Sana *hakim* ismi çok yerinde verilmiş!" demiş.

[448] Yine rivayete göre efendisi ona bir koyun kesmesini ve onun en güzel iki parçasını çıkarmasını emretmiş. Lokman da dilini ve kalbini çıkarmış. Günler sonra yine aynı şeyi emrederek en kötü iki parçasını çıkarmasını istemiş. Lokman yine dili ve kalbi çıkarmış. Efendisi ona bunu(n hikmetini) sorunca: "Bu ikisi, güzel oldukları zaman, vücutta bulunan şeylerin en güzeli; kötü oldukları zaman da en kötüsü olurlar." demiş.

[449] Sa'id b. el-Müseyyeb'den rivayet edildiğine göre bir zenciye şöyle demiş: "Üzülme! Çünkü zencilerden üçü, en hayırlı insanlardan idi: Bilal, Ömer'in kölesi Mihca' ve Lokman."

[450] أن müfessire olan En'dir; çünkü hikmet vermek "söylemek" anlamındadır. Allah Teâlâ şuna dikkat çekmektedir ki asıl hikmet ve gerçek ilim, bu ikisi ile amel etmek, Allah'a kulluk etmek ve O'na şükretmektir; zira hikmet vermeyi şükre teşvik etmek olarak açıklamaktadır.

[451] غنيّ yani şükre ihtiyacı yoktur; حميدٌ yani hiç kimse O'na hamd etmese de "bizatihî hamde lâyıktır."

[٤٤٥] وعن ابن المسيب: كان أسود من سودان مصر خياطاً. وعن مجاهد: كان عبداً أسود غليظ الشفتين متشقق القدمين. وقيل: كان نجاراً. وقيل: كان راعياً. وقيل: كان يحتطب لمولاه كل يوم حزمة. وعنه أنه قال لرجل ينظر إليه: إن كنت تراني غليظ الشفتين فإنه يخرج من بينهما كلام رقيق، وإن كنت تراني أسود فقلبي أبيض.

[٤٤٦] وروي أن رجلاً وقف عليه في مجلسه فقال: ألسنت الذي ترعى معي في مكان كذا؟ قال: بلى. قال ما بلغ بك ما أرى؟ قال: صدق الحديث والصمت عما لا يعنيني.

[٤٤٧] وروي أنه دخل على داود عليه السلام وهو يسرد الدرع - وقد لئن الله له الحديد كالطين - فأراد أن يسأله فأدركته الحكمة فسكت. فلما أتمها لبسها، وقال: نعم لبوس الحرب أنت! فقال: الصمت حكمة وقليل فاعله. فقال له داود: بحق ما سميت حكيماً.

[٤٤٨] وروي أن مولاه أمره بذبح شاة وبأن يخرج منها أطيب مضغتين، فأخرج اللسان والقلب، ثم أمره بمثل ذلك بعد أيام وأن يخرج أخبث مضغتين فأخرج اللسان والقلب، فسأله عن ذلك، فقال: هما أطيب ما فيها إذا طابا، وأخبث ما فيها إذا خبثا.

[٤٤٩] وعن سعيد بن المسيب أنه قال للأسود: لا تحزن، فإنه كان من خير الناس ثلاثة من السودان؛ بلال ومهجع مولى عمر، ولقمان.

[٤٥٠] { أَن } هي المفسرة، لأنَّ إيتاء الحكمة في معنى القول، وقد نبه الله سبحانه على أنَّ الحكمة الأصلية والعلم الحقيقي هو العمل بهما، وعبادة الله والشكر له، حيث فسر إيتاء الحكمة بالبعث على الشكر.

[٤٥١] { غَنِيَّ } غير محتاج إلى الشكر، { حَمِيدٌ } حقيق بأن يحمد وإن لم يحمده أحد.

٥

١٠

١٥

٢٠

13. Hani Lokman, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: “Yavrum! Allah’a şirk koşma; çünkü şirk, gerçekten büyük bir zulümdür.”

[452] Denilmiştir ki; oğlunun ismi En‘am idi. Kelbî ise “Eşkem idi.” demiştir. Söylendiğine göre, oğlu ve karısı kâfir imiş; Müslüman oluncaya kadar onları bırakmamış.

[453] “Şirk gerçekten büyük bir zulümdür”; zira bütün nimetlerin sadece kendisinden geldiği Zat’ı, kendisinden hiçbir nimet gelmemiş olan -ve gelmesi de tasavvur edilemeyen- biriyle eşit tutmak, künhüne varılamayacak vahamette bir *zulümdür*.

14. Biz: “Bana ve ana babana şükret. Yalnız banadır çünkü son dönüş.” diyerek insana, ana-babasına iyi davranmasını emrettik; çünkü anası, onu zayıflık üstüne zayıflıkla taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl zarfındadır.

15. Şayet o ikisi, hakkında bilgi sahibi olmadığın (asılsız) şeyleri Bana şirk koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme! Dünya işlerinde onlarla iyi geçin. Ama asıl, Bana yönelenlerin yolunu izle. Sonuçta dönüşünüz yalnızca Banadır. O zaman Ben size, yaptıklarınızı bir bir haber veririm.

[454] *حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا* ifadesi *hamelethu ummuhû tehinu vehnen* (Anası onu zayıflık üstüne zayıflık çekerek taşımıştır.) anlamındadır; “tekrar başa döndü” anlamındaki *race‘a* ‘*avden* ‘*alâ bed’in* sözüne benzer. İfade, hal yerinde olup “zayıflık üstüne zayıflık katarak” yani “zayıflığı artarak ve katlanarak” anlamındadır; çünkü hamilelik artıp cenin büyüdükçe annenin ağırlığı ve zayıflığı artmaktadır. Ebû ‘Amr’dan [v. 154/771] gelen bir rivayette Hâ’nın harekelenmesiyle *vehenen* ‘*alâ vehenin* şeklinde okunmuştur. [“Zayıf ve yorgun düştü” anlamında] *vehine* - *yevhenu* da, *vehene* - *yehinu* da denebilir. [فصاله] (sütten ayrılması) ifadesi] *fashuhû* (ayrılması) şeklinde de okunmuştur.

[455] “Şükret diye” ifadesi, “emrettik” sözünün tefsiridir.

[456] “Hakkında bilgi sahibi olmadığın şey” derken o şeyin hiç olmadığını kastetmektedir; yani putları kastederek, “Şu yok hükmündeki şeyleri bana ortak koşma!” buyurmuştur. Tıpkı “Allah’tan başka dua ettikleri, hiçbir şey değildir!” [Ankebut 29/42] âyetindeki gibi.¹

1 Ra’d 13/33 ve Yunus 10/18’de geçtiği üzere, bir şeyin ilâhi ilme konu olmaması onun yok olduğunun / var olmadığının kanıtıdır. Bu âyetler; putperestin zihin dünyasını tamamen işgal eden putlar ve tanrı/çalları Allah’ın, *ma’dûmu* “bilmediği”ni söyleyerek O’nun bilgi alanı dışında kabul etmiştir ki ilmin *ma’lûma* bağlı oluşunu açıklar niteliktedir: Allah tanrı/çalları bilmemektedir, çünkü böyle bir şey yoktur; olsaydı, O bilirdi. Müfessirin *ويعلم* (biliyor) fiilini vermeden atıf yaptığı Ankebut 29/42’ye gelince burada aslında “Allah; kendisinden başka dua ettikleri şeyleri elbette bilmekte!” buyrulmaktadır; yani Allah putları tanımakta; bunların, âbitlerine ne zarar ne de fayda verebileceğini bilmektedir. / ed.

١٣- ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَنُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾

[٤٥٢] قيل: كان اسم ابنه أنعم. وقال الكلبي: أشكم. وقيل: كان ابنه وامرأته كافرين، فما زال بهما حتى أسلما.

٥ [٤٥٣] {لَظُلْمٌ عَظِيمٌ}، لأنَّ التسوية بين من لا نعمة إلا هي منه، ومن لا نعمة منه البتة - ولا يتصور أن تكون منه - ظلم لا يكتنه عظمه.

١٤- ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾

١٠ ١٥- ﴿وَإِنْ جَاهِدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٤٥٤] أي {حَمَلَتْهُ} تَهَن {وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ} كقولك: رجع عودًا على بدء، بمعنى؛ يعود عودًا على بدء. وهو في موضع الحال. والمعنى: أنها تضعف ضعفًا فوق ضعف، أي يتزايد ضعفها ويتضاعف؛ لأنَّ الحمل كلما ازداد وعظم ازدادت ثقلًا وضعفًا. ١٥ وقرئ «وهنا على وهن»، بالتحريك عن أبي عمرو. يقال: وَهِنَ يَوْهَنُ، وَوَهَنَ يَهِنُ. وقرئ «وفصله».

[٤٥٥] {أَنِ اشْكُرْ} تفسير لـ {وَصَّيْنَا}.

[٤٥٦] {مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ} أراد بنفي العلم به نفيه، أي لا تشرك بي ما ليس بشيء، يريد الأصنام، كقوله تعالى {مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ} [العنكبوت:

[457] معروفًا kelimesi birliktelik bakımından veya kendisiyle birlikte olunan kişi olarak demektir; güzel ahlâk, yumuşak huyluluk, eziyetlerine katlanmak, iyilik yapmak, *sıla-i rahim* gibi güzel davranışlarda bulunmak ve alicenaplık ve yiğitliğin gerektirdiği şeyleri yapmak suretiyle “onlarla iyi geçin. [Ama asıl] bana yönelenlerin yolunu izle.” Bununla şunu kastediyor: Dininde müminlerin yolunu izle. Her ne kadar sana dünyada onlarla iyi geçinmek emredilmiş olsa da, din işinde onların yolundan gitme. Çünkü sonunda senin de, onların da dönüşü sadece banadır. Sana imanının karşılığını, onlara da küfürlerinin karşılığını vereceğim.

[458] Allah Teâlâ bu âyetle, insanın dünyada anne ve babasıyla sohbetinde ve onlarla sosyal ilişkilerinde yapması gereken; ana-babalık haklarına riayet ve bu hakka saygı göstermek gibi davranışların ve onlara karşı, çiğnenmesi caiz olmayan ahlâki zorunluluk ve görevlerin hükmünü bildirmiş; sonra bu ikisi ile ilgili âhiretteki hükümleri ve bunların durumunu beyan etmiştir.

[459] Rivayete göre bu âyet Sa’d b. Ebu Vakkâs ile annesi hakkında inmiştir... Olay şöyle anlatılmaktadır: Sa’d’ın annesi, [oğlu Müslüman olunca] bir şey yemeden, içmeden üç gün durmuş. Nihayet ağzını aç[ıp yemek yedir]mek için çeneleri arasına tahta parçası (çubuk) sokmuşlar. Rivayete göre Sa’d: “Onun yetmiş canı olsa ve tamamı çıksa yine de küfre dönmezdim!” dermiş.

[460] **Şayet** “Bu ifade, Lokman’ın vasiyeti sırasında nasıl yer alabilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, asıl konudan olmayıp yeri gelmişken söylenen sözler (*istitrât*) kabilinden olmak üzere vârit olan bir ara cümledir. Lokman’ın vasiyetinde bulunan “şirkten nehyetme” hususunu tekit için söylenmiştir.

[461] **Şayet** “Çünkü anası onu zayıflık üstüne zayıflıkla taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl zarfındadır.” âyeti, tefsir edilen ile tefsir eden arasında nasıl bir ara cümle olarak yer almıştır?” **dersen şöyle derim:** Allah, ana-babaya iyi davranmayı emredince, annenin o kadar uzun süre çocuğu karnında taşıması ve süttten kesmesi sırasında çektiği sıkıntılar ve katlandığı zorlukları zikretmiş; bunu, özellikle anaya iyi davranmak gerektiğini göstermek ve onun büyük hakkını müstakil olarak zikretmek için yapmıştır.

[462] İşte bu yüzden Peygamber (s.a.), “Kime iyi davranayım?” diyen adama: “Annene,” “Sonra?” “Annene,” “Sonra?” “Annene” buyurmuş; bu sözlerinin ardından: “Sonra babana.” demiştir.” [Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 1; Ebu Davud, “Edeb”, 129]

[٤٥٧] {مَغْرُوفًا} صحابًا، أو مصاحبًا معروفًا حسنًا بخلق جميل وحلم واحتمال وبر وصلّة، وما يقتضيه الكرم والمروءة. {وَاتَّبَعَ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ} يريد: واتبع سبيل المؤمنين في دينك ولا تتبع سبيلهما فيه - وإن كنت مأمورًا بحسن مصاحبتهم في الدنيا -؛ ثم إليّ مرجعك ومرجعهم، فأجازيك على إيمانك وأجازيهم على كفرهما. ٥

[٤٥٨] علم بذلك حكم الدنيا وما يجب على الإنسان في صحبتها ومعاشرتها من مراعاة حق الأبوة وتعظيمه، وما لهما من المواجه التي لا يسوغ الإخلال بها، ثم بين حكمهما وحالهما في الآخرة.

[٤٥٩] وروي أنها نزلت في سعد ابن أبي وقاص وأمه. وفي القصة: أنها مكثت ثلاثًا لا تطعم ولا تشرب حتى شجروا فاهًا بعود. وروي أنه قال: لو كانت لها سبعون نفسًا فخرجت، لما ارتددت إلى الكفر! ١٠

[٤٦٠] فإن قلت: هذا الكلام كيف وقع في أثناء وصية لقمان؟ قلت: هو كلام اعترض به على سبيل الاستطراد، تأكيدًا لما في وصية لقمان من النهي عن الشرك.

[٤٦١] فإن قلت: فقلوه {حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَمَيْنِ} كيف اعترض به بين المفسر والمفسر؟ قلت: لما وصى بالوالدين ذكر ما تكابده الأم وتعبه من المشاق والمتاعب في حمله وفصاله هذه المدة المتطاوله، إيجابًا للتوصية بالوالدة خصوصًا، وتذكيرًا بحقها العظيم مفردًا. ١٥

[٤٦٢] ومن ثم قال رسول الله ﷺ لمن قال له: من أبر؟ أمك ثم أمك ثم أمك. ثم قال بعد ذلك: ثم أباك.

[463] Araplardan birinin, kendi kendine şu sözleri söyleyerek annesini sırtında hacca götürdüğü rivayet edilir:

Anamı sırtımda taşıyorum; o ki [beni karnında] taşıdıkça taşımış,
son damlasına kadar bol bol emzirmiştir beni.

5 Yaptıklarının karşılığı ödenemez hiçbir ana babaya!

[464] **Şayet** “Sütten kesilmenin vaktini iki yıl ile belirlemenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Onun vaktini bu süre ile belirlemek demek; bu süre, geçilmeyecek son süre demektir. İki yılın altındaki sürelerde iş, annenin içtiğine kadar bırakılır. Anne, çocuğu sütten kesebileceğini [yani çocuğun buna dayanabileceğini] bilirse çocuğu sütten kesebilir. “Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir.” [Bakara 2/233] âyeti de buna delildir. Şafi‘î *Rahimehullâh*, emzirme süresinin iki yıl olduğuna, iki yıl bittikten sonra emzirme yoluyla haramlığın sabit olmaya-
cağına bu âyeti şahit göstermiştir. Ebû Yûsuf ve Muhammed’in görüşü de
böyledir. Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*’a göre ise emzirme süresi otuz aydır.
Ebû Hanîfe’den rivayet edildiğine göre: Eğer anne çocuğu iki yıldan önce
sütten keser, çocuk da yediği yemek sayesinde emmeye ihtiyaç duymazsa,
daha sonra anne onu tekrar emzirirse bu artık [haramiyet gerektiren] emzirme
olmaz; ama çocuk emmeye ihtiyaç duyacak kadar az yemek yer de, sonra
20 annesi onu emzirirse bu, evlenme haramlığı doğuran bir emzirme olur.

16. Yavrum! O (amel) bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde ya da yerin derinliklerinde bulunsa Allah onu getirir. Allah, bütün inceliklere nüfuz eder, her şeyden haberdardır (Latîf, Habîr).

[465] مِثْقَالِ حَبَّةٍ (tane ağırlığınca) ifadesi mansûb ve merfû‘ olarak okunmuştur. Mansûb okuyana göre zamir, iyilik veya kötülükten ibaret olan “şey”e râcidir; âyetin mânası da şöyledir: Eğer o şey, *küçüklük* ve *değersizlik*-te hardal tanesi gibi sembolik bir şey olsa ve bunca küçüklüğüyle beraber, kayanın içi gibi en gizli ve en korumalı bir yerde bulunsa veya ulvî ya da süflî âlemdeki bir yerde bulunsa, kıyamet günü “Allah onu mutlaka getirir” ve yapanı onunla hesaba çeker. Çünkü “Allah, bütün inceliklere nüfuz eder,” O’nun ilmi bütün gizli şeylere ulaşır; “her şeyden haberdardır,” gizli her şeyin kühnünü ve özünü bilir. Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre, onu çıkarmasını bilir, bulunduğu yerden haberdardır. مِثْقَالِ حَبَّةٍ ifadesi-
ni merfû‘ okuyana göre ise ٱ’nin sonundaki zamir, zamir-i kıssa olur. مِثْقَالِ حَبَّةٍ kelimesi حَبَّة’ye muzâf olarak getirildiği için, müennes yapılmıştır. Şairin şu sözünde [sadr kelimesinin müennes] olduğu gibi:

[٤٦٣] وعن بعض العرب أنه حمل أمه إلى الحج على ظهره وهو يقول في حدائه

بنفسه:

أَحْمِلُ أُمِّي وَهِيَ الْحَمَّالَةُ * تُرْضِعُنِي الدَّرَّةَ وَالْعُلَّالَةَ *
وَلَا يُجَازَى وَالِدٌ فَعَالَهُ *

[٤٦٤] فإن قلت: ما معنى توقيت الفصال بالعامين؟ قلت: المعنى في توقيته بهذه

المدة أنها الغاية التي لا تتجاوز، والأمر فيما دون العامين موكول إلى اجتهد الأم؛ إن علمت أنه يقوى على الفطام فلها أن تפטّمه، ويدل عليه قوله تعالى {وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ} [البقرة: ٢٣٣]. وبه استشهد الشافعي رحمه الله على أن مدة الرضاع ستان، لا تثبت حرمة الرضاع بعد انقضائهما. وهو مذهب أبي يوسف ومحمد؛ وأما عند أبي حنيفة رحمه الله فمدة الرضاع ثلاثون شهراً. وعن أبي حنيفة: إن فطمته قبل العامين فاستغنى بالطعام ثم أرضعته لم يكن رضاعاً؛ وإن أكل أكلاً ضعيفاً لم يستغن به عن الرضاع ثم أرضعته فهو رضاع محرم.

١٦- ﴿يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خُزْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾

[٤٦٥] قرئ «مِثْقَالَ حَبَّةٍ» بالنصب والرفع، فمن نصب كان الضمير للهنة من الإساءة أو الإحسان، أي إن كانت مثلاً في الصغر والقماءة كحبة الخردل، فكانت مع صغرها في أخفى موضع وأحرزه كجوف الصخرة أو حيث كانت في العالم العلوي أو السفلي {يَأْتِ بِهَا اللَّهُ} يوم القيامة فيحاسب بها عاملها. {إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ} يتوصل علمه إلى كل خفي {خَبِيرٌ} عالم بكنهه. وعن قتادة: لطيف باستخراجها، خبير بمستقرها. ومن قرأ بالرفع كان ضمير القصة، وإنما أنت المثلقال لإضافته إلى الحبة، كما قال:

[Etrafı aydınlatırsın yaydığın sözle] mızrağın ucu kandan parladığı gibi!

[466] Rivayete göre, oğlu Lokman'a: "Denizin dibinde bulunan tane hakkında ne düşünüyorsun? Allah onu da bilir mi?" demişti. Lokman şu cevabı verdi: Şüphesiz ki Allah en gizli yerlerdeki en küçük şeyi bilir; çünkü
5 kayanın içindeki tane, suyun dibindeki taneden daha gizlidir.

[467] Denilmiştir ki; *sahre* yerin altında bulunan, kâfirlerin amellerinin yazılı olduğu Siccîn'dir.

[468] فَتَكُنْ kelimesi, "Kuş, gece kaldığı yer olan yuvasına yerleşti." anlamına gelen vekene -yekinu fiilinden, Kâf'ın kesresiyle *fe-tekin* şeklinde de
10 okunmuştur.

17. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl, iyiliği emret, kötülüğü önle, başına gelene sabret. Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.

[469] "Başına gelene sabret." Bu sabrın, başa gelen her sıkıntı hakkında genel olması da, -kötülüklerini kınayarak hayra teşvik ettiği kimselerden
15 gördüğü eziyetler gibi- iyiliği emredip, kötülükten nehyederken başına gelen sıkıntılar hakkında özel olması da caizdir. Bunlar, Allah'ın kesin olarak emrettiği işlerden, yani zorlama ve mecbur etme yoluyla, yapılmasını kesin olarak istediği şeylerdendir. "Oruca geceden kesin olarak karar ver-
20 yen -yani onu niyetle kesinleştirmeyen- kimsenin orucu yoktur." [Tirmizî, "Savm", 33; Ebu Davud, "Savm", 71; İbn Mace, "Sıyam", 26] hadisi de bu mânadandır. Peygamber (s.a.)'in: "Fecirden önce oruca geceden niyet etmeyen kim-
senin orucu yoktur." [Nesâî, "Sıyam", 68; Dârimî "Savm", 10] sözüne dikkat edin. Şu hadis de bu mânadandır: "Şüphesiz Allah, azimetlerinin benimsenip yapılmasını sevdiği gibi, ruhsatlarının da benimsenip yapılmasını sever."
25 Arapların; *'azmetun min 'azemâti Rabbinâ* (Rabbimizin kesin emirlerinden bir emir) sözü de, *'azemâtu'l-melik* (kralın kesin buyrukları) tabiri de bundandır. Şöyle ki; kral, emri altındakilerden birine "Sana kesin emrettim. Yapmazsan şöyle şöyle olur!" der. O böyle dediği zaman bu emri alanın artık onu yapmaktan başka ne bir çaresi, ne de terketme seçeneği olabilir.
30 Gerçekte *'azm* kelimesi ism-i mef'ûlün masterla isimlendirilmesidir; yani *عَزَمَ الْأُمُورَ* ifadesinin aslı *min ma'zûmâti'l-umûr* -yani karara bağlanmış, farz kılınmış işlerdendir- demektir. Bunun, ism-i fâ'il anlamında master olması da caizdir. O zaman; "Bunlar, kesinlik kazanan işlerdendir." anlamında olur. Tıpkı *فَإِذَا عَزَمَ الْأُمُورَ* ("İş ciddiye bindiğinde" [Muhammed 47/21])
35 âyetindeki ve "İş ciddileşti, savaşın aslı çıktı." demen gibi.

كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاءِ مِنَ الدَّمِ ❁

[٤٦٦] وروي أن ابن لقمان قال له: رأيت الحبة تكون في مقل البحر، أي في مغاصه، يعلمها الله؟ فقال: إن الله يعلم أصغر الأشياء في أخفى الأمكنة، لأن الحبة في الصخرة أخفى منها في الماء.

[٤٦٧] وقيل: الصخرة هي التي تحت الأرض، وهي السجين يكتب فيها أعمال الكفار.

[٤٦٨] وقرئ «فتكين» بكسر الكاف. من وكن الطائر يكن، إذا استقر في وكنه -وهي مقره- ليلاً.

١٧- ﴿يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾

[٤٦٩] {وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ} يجوز أن يكون عامًّا في كل ما يصيبه من المحن، وأن يكون خاصًّا بما يصيبه فيما أمر به من الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من أذى من يبعثهم على الخير وينكر عليهم الشر. {إِنَّ ذَلِكَ} مما عزمه الله من الأمور، أي قطعه قطع إيجاب وإلزام. ومنه الحديث: لا صيام لمن لم يعزم الصيام من الليل، أي لم يقطعه بالنية. ألا ترى إلى قوله عليه السلام: لمن لم يبيت الصيام. ومنه: إن الله يحب أن يؤخذ برخصه كما يحب أن يؤخذ بعزائمه. وقولهم: عزمة من عزمات ربنا. ومنه: عزمات الملوك. وذلك أن يقول الملك لبعض من تحت يده: عزمت عليك إلا فعلت كذا، إذا قال ذلك لم يكن للمعزوم عليه بد من فعله ولا مندوحة في تركه. وحقيقته: أنه من تسمية المفعول بالمصدر، وأصله من معزومات الأمور، أي مقطوعاتها ومفروضاتها. ويجوز أن يكون مصدرًا في معنى الفاعل، أصله: من عازمات الأمور، من قوله تعالى ٢٠ {فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ} [محمد: ٢١]. كقولك: جد الأمر، وصدق القتال.

[470] Bu âyet, bu taatlerin öteden beri var olduğunu, diğer ümmetlere de emredilmiş olduğunu; *salâtın*¹ şanının daima yüce ve diğer ibadetlere karşı önceliği bulunduğunu ve bütün dinlerde emredilmiş olduğunu bildirir hususunda sana yeter.

5 **18. İnsanlara karşı şışınme (onları küçümseme), yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Kendini beğenip böbürlenene hiç kimseyi Allah sevmez.**

19. Yürüyüşünde orta yolu tut, sesini alçalt, şüphesiz seslerin en çirkini eşek sesidir.

[471] [تَصَعَّرَ, تُصَعَّرُ] şeddeli - şeddesiz [تَصَعَّرَ, تُصَعَّرُ] ve *tusâ'ir* şeklinde okunmuştur. “Kibirden yanağını eğdi.” anlamında *as'ara haddehû*, *sa'ara haddehû* ve *sâ'ara haddehû* denir. Bu, “onu yükseltti” anlamında *a'lâhu*, *'allâhu* ve *'âlâhu* demen gibidir. *Sa'ar* ve *sayed*; deveye isabet eden bir hastalık olup bu yüzden deve boynunu büker. Âyetin mânası şöyledir: Alçakgönüllü davranarak yüzünü insanlara döndür; kibirlilerin yaptığı gibi onlara yanağını veya yüzünün yarısını çevirme.²

[472] Kasdettiği şudur: *Lâ temşi temrabu merahan* (Böbürlene böbürlene yürüme!) Veya *merahan* mastarını, “böbürlenene” anlamında olmak üzere hâl yerine koyarak bu mânayı kastetmiştir. “Böbürlenmek ve şımarıklık yapmak için yürüme” mânasını da kastetmiş olabilir; yani yürümekteki maksadın çalım satmak ve şımarıklık olmasın. Nitekim insanlardan birçoğu, dinî - dünyevî önemli bir ihtiyacı karşılamak için değil de bu maksatla yürürler. Tıpkı “Yurtlarından çalım satarak ve insanlara gösteriş yaparak çıkanlar gibi olmayın!” [Enfal 8/47] âyetindeki gibi.

[473] *مختال* (kendini beğenen) çalımılı çalımılı yürüyene karşılık; *فخور* (böbürlenene) ise kibirden dolayı yanağını çevirene karşılık getirilmiştir.³

1 *Salât* her ne kadar geçtiği her ayette “namaz” diye anlaşılıyorsa da, “farklı dinlere göre farklı bir hareketler bütünüyle icra edilen dua ve ayin”leri ifade etmektedir. Bu dua ve âyinlere devam etmek, aynı zamanda kişinin dindarlığının göstergesi olup, *salât* dindarlığı da ifade etmektedir. Müşrikler dâhil, her din mensubu kendini dindar addettiğinden, Kur'ân'da *ikâme-i salât* emredilmiş; dua, ayin ve ibadetlerin hayata yansması gerektiği, dindarlığın şekil ve merasimde bırakılmaması gerektiği vurgulanmış; bu tür dindarlar kınanmıştır (Mâ'ûn 107/4-7. Ayrıca, Meryem 19/59 [فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ]). Hâsılı *salât* namazdan ibaret değildir; namazda temsil edilen bir dindarlıktır ve sahtesi de söz konusudur. Burada Lokman (a.s.), oğluna; sözde değil, özde/gerçek bir dindar olmasını öğütlemiş olmaktadır. Bakara vb. surelerdeki Yahudilere yönelik *أَقِيمُوا الصَّلَاةَ* emirleri de aynı anlamdadır. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, “Kur'ân'da Salâtın (صَلَاة) Kavramsal Çerçevesi”, s. 17-46. / ed.

2 Yani Hazret-i Peygamber gibi, konuştuğun kişiye tam yönel. / ed.

3 Leff u neşir mürettep. / ed.

[٤٧٠] وناهيك بهذه الآية مؤذنة بقدّم هذه الطاعات، وأنها كانت مأمورًا بها في سائر الأمم، وأنّ الصلاة لم تزل عظيمة الشأن، سابقة القدم على ما سواها، موصى بها في الأديان كلها.

١٨- ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ
كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾

١٩- ﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ
الْحَمِيرِ﴾

[٤٧١] «تصاعر» و«تصعر»، بالتشديد والتخفيف. يقال: أصعر خده، وصعره، وصاعره؛ كقولك أعلاه وعلاه وعالاه، بمعنى. والصعر والصيد داء يصيب البعير يلوي منه عنقه. والمعنى: أقبل على الناس بوجهك تواضعًا، ولا تولهم شق وجهك وصفحته، كما يفعل المتكبرون.

[٤٧٢] أراد {وَلَا تَمْشِ} تمرح {مَرَحًا}. أو أوقع المصدر موقع الحال بمعنى مرحا. ويجوز أن يريد: ولا تمش لأجل المرح والأشر، أي لا يكن غرضك في المشي البطالة والأشر كما يمشي كثير من الناس لذلك، لا لكفاية مهم ديني أو دنيوي. ونحوه قوله تعالى {وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ} [الأنفال: ٤٧].

[٤٧٣] والمختال: مقابل للماشي مرحًا؛ وكذلك الفخور للمصعر خده كثيرًا.

[474] “Yürüyüşünde orta yolu tut.” Yürüyüşünde ortayı bul, ta ki iki yürüyüş arasında bir yürüyüş olsun; ne pîr-i fâniler gibi yavaş yavaş yürü, ne de külhanbeyi gibi adeta uçarak yürü! Peygamber (s.a.); “Hızlı yürümek müminin değerini düşürür.” buyurmuştur. Âişe (r.a.)’nın Hz. Ömer hakkında söylediği: “Yürüdüğü zaman hızlı yürürdü.” sözüne gelince, bu sözyle o, ölü gibi yürüyenlerin yürüyüşünden yüksek bir hızlılığı kastetmiş olmalıdır.

[475] وَأَفْصَدُ ifadesi Hemze-i katı‘ ile *ve aksıd* şeklinde de okunmuştur ki bu, avcı okunu avına doğrulttuğu zaman kullanılan *aksade’r-râmi* sözünden alınarak “yürüyüşünü doğrult” anlamına gelir.

[476] “Sesini alçalt”, kıs ve kontrol altına al. Bu, bir kimse bir başkasını kusurlu gördüğü ve derecesini düşürdüğü zaman söylenen *fulânun yeğuddu min fulânin* sözündendir.

[477] “Seslerin en çirkini” yani en yabanisi. أَنْكَر kelimesi; insan psikolojisi bir şeyi yadırgayıp ona ısınmadığı ve ondan nefret ettiği zaman kullanılan *şey’un nekirun* (yadırgatıcı şey) sözündendir. Eşek, aşırı yergi ve kötülemede mesel olmuştur; anırması da böyledir. Eşek ismini soyut olarak zikretmeyi iğrenç gördükleri ve ismini kullanmaktan sakındıkları için insanlar onun ismini kinayeli söylerler, açıkça söylemek istemezler; “uzun kulaklı” derler. Nitekim iğrenç ve kötü sayılan şeyler de kinayeli söylenir. Şahsiyetli kişilerden oluşan bir topluluğun meclisinde eşek adının geçmesi edepsizlik sayılmıştır. Bazı Araplar, yürümek kendilerini yorsa da tenezzül etmedikleri için eşeğe binmezler.

[478] Bu sebeple, sesini yükseltenler eşeğe, sesleri de anırmaya benzetilerek, ayrıca teşbih lafızları kullanmadan kelâm isti’âreli şekilde söylenerek bunların “eşek”, seslerinin de “anıрма” diye ifade edilmesi yerme ve ayıplamada şiddetli mübalağa; üst perdeden konuşmaya engel olmak ve bundan son derece nefret etmek ve bunun, Allah’ın sevmediği bir konumda bulunduğu dikkat çekmek içindir.

[479] **Şayet** “Eşeklerin sesi neden tekil söylendi de çoğul yapılmadı?”¹ **dersen şöyle derim:** Maksat, bu cinsin bireylerinden her birinin sesini söylemek değildir ki çoğul yapılsın. Maksat, ses çıkaran canlı cinslerinden her birinin kendine ait bir sesi olduğu; bu cinsler içinde sesi en çirkin olanın ise işbu cinsin [eşegin] sesi olduğudur. Dolayısıyla, tekil söylenmesi gerekmiştir.

1 Yani *himâr* (eşek) الحِمِير (eşekler) diye çoğul getirildiği halde, صوت neden *asvât* şeklinde çoğul getirilmedi? / ed.

[٤٧٤] {وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ} واعدل فيه حتى يكون مشيا بين مشيين؛ لا تدب ديبب المتماوتين، ولا تثب وثيب الشطار. قال رسول الله ﷺ: سرعة المشي تذهب بهاء المؤمن. وأما قول عائشة في عمر رضي الله عنه: كان إذا مشى أسرع؛ فإنما أرادت السرعة المرتفعة عن ديبب المتماوت.

٥ [٤٧٥] وقرئ «وأقصد» بقطع الهمزة، أي سدّد في مشيك، من أقصد الرامي، إذا سدّد سهمه نحو الرمية.

[٤٧٦] {وَأَغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ} وانقص منه واقصر؛ من ق ولك: فلان يغض من فلان، إذا قصر به ووضع منه.

[٤٧٧] {أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ} أوحشها، من قولك: شيء نكر، إذا أنكرته النفوس واستوحشت منه ونفرت. والحمار مثل في الذم البليغ والشتيمة، وكذلك نهاقه. ومن استفحاشهم لذكره مجرّداً وتفاديهم من اسمه أنهم يكونون عنه ويرغبون عن التصريح به، فيقولون: الطويل الأذنين، كما يكنى عن الأشياء المستقذرة. وقد عدّ في مساوئ الآداب أن يجري ذكر الحمار في مجلس قوم من أولى المروءة. ومن العرب من لا يركب الحمار استنكافاً، وإن بلغت منه الرحلة.

١٥ [٤٧٨] فتشبيه الرافعين أصواتهم بالحمير، وتمثيل أصواتهم بالنهاق، ثم إخلاء الكلام من لفظ التشبيه وإخراجه مخرج الاستعارة - وأن جعلوا حميراً وصوتهم نهاقاً - مبالغة شديدة في الذم والتهمين وإفراط في التشبیط عن رفع الصوت والترغيب عنه، وتنبية على أنه من كراهة الله بمكان.

[٤٧٩] فإن قلت: لم وحد صوت الحمير ولم يجمع؟ قلت: ليس المراد أن يذكر صوت كل واحد من أحاد هذا الجنس حتى يجمع. وإنما المراد أن كل جنس من الحيوان الناطق له صوت، وأنكر أصوات هذه الأجناس صوت هذا الجنس، فوجب توحيده.

٥

١٠

١٥

٢٠

20. Görmez misiniz ki; Allah, göklerde ve yerde ne varsa hepsini size âmâde kılmış; nimetlerini gizli ve açık olarak size bolca vermiş? Fakat öyle insanlar var ki; hiçbir bilgileri, hiçbir rehberleri ve aydınlatıcı kitapları olmadığı halde Allah hakkında tartışıyorlar?

5 [480] “Göklerde bulunan şeyler” Güneş, Ay, yıldızlar, bulutlar ve başka şeylerdir. “Yerde bulunanlar” denizler, nehirler, madenler, hayvanlar ve daha sayılamayacak kadar çok şeylerdir.

[481] “Bolca vermiş.” أَسْنَعَ kelimesi Sîn’le de, Sâd’la da okunmuştur. Gayın, Hâ ve Kâf ile birlikte bulunan bütün Sîn’ler böyle okunabilir: سَلَخَ (sıyırdı) fiilinde سَقَرٌ , صَلَخَ (Cehennem) kelimesinde صَقَرٌ ve سَالَخَ (sıyıran) kelimesinde صَالَخَ diyebilirsiniz.

[482] نِعْمَتُهُ (nimetlerini) kelimesi *ni’meten* (bir nimet) ve *ni’metehû* (nimetini) şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “Nimet nedir?” **dersen şöyle derim:** 15 Nimet, kendisiyle iyilik kastedilen her faydadır. Allah Teâlâ bütün âlemi nimet olarak yaratmıştır; çünkü evrendekiler, ya canlıdır ya cansızdır. Canlı olmayanlar, canlılar için nimettir. Canlılar da nimettir; şu itibarla ki, onun canlı olarak var edilmesi diğer canlı için bir nimettir. Eğer canlı olarak yaratılmasaydı, ondan faydalanmak söz konusu olmazdı. Faydalanmaya yol açan ve faydalanmayı sahih kılan her şey nimettir. “Peki âlemin yaratılması 20 neden iyilik kastıyla olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah sadece bir maksada binaen yaratır; bunun aksi *abes* [yani bir şeyi boşu boşuna yapmak] olur ve O’nun hakkında *abes* caiz değildir. Kendisine dönen bir fayda amacıyla yaratması da caiz olmaz; çünkü O, hiçbir faydaya ihtiyacı olmayan mutlak zengindir. Geriye, canlılara ait bir maksatla yaratmış olmaktan baş- 25 ka bir şey kalmamaktadır ki, o maksat da canlıların faydalanmasıdır.

[483] **Şayet** “Açık ve gizli” ne demektir?” **dersen şöyle derim:** “Açık” müşahede ile bilinen her şeydir. “Gizli” ise delil olmadan bilinmeyen veya hiç bilinmeyen şeydir. İnsan bedeninde nice nimet vardır ki, insan onları ne bilebilir ne de bilmeye yol bulabilir. Âlimler bu kelimeler üze- 30 rinde çok konuşmuşlardır. Mücahid’den [v. 103/721]; “açık” İslâm’ın üstün gelmesi ve düşmanlara karşı zafer; “gizli” meleklerin yardım etmesidir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728]; “açık” İslâm, “gizli” (ayıpları) örtmektir. Dahhâk’ten [v. 105/723]; “açık” suret güzelliği, uzun boyluluk ve uzuvların düzgünlüğü, “gizli” ma’rifettir. Yine denilmiştir ki; “açık” göz, kulak, dil

٢٠- ﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾

[٤٨٠] {مَا فِي السَّمُوتِ} الشمس والقمر والنجوم والسحاب وغير ذلك {وَمَا

° فِي الْأَرْضِ} البحار والأنهار والمعادن والدواب وما لا يحصى.

[٤٨١] {وَأَسْبَغَ}، وقرئ بالسين والصاد، وهكذا كل سين اجتمع معه الغين والخاء

والقاف؛ تقول في سلخ صلخ، وفي سقر صقر، وفي سالغ صالغ.

[٤٨٢] وقرئ «نعمه»، «نعمه»، و«نعمته». فإن قلت: ما النعمة؟ قلت: كل نفع قصد

به الإحسان. والله تعالى خلق العالم كله نعمة؛ لأنه إما حيوان، وإما غير حيوان. فما

ليس بحيوان نعمة على الحيوان، والحيوان نعمة من حيث أن إيجاده حيًا نعمة عليه، ١٠

لأنه لولا إيجاده حيًا لما صح منه الانتفاع، وكل ما أدى إلى الانتفاع وصححه فهو

نعمة. فإن قلت: لم كان خلق العالم مقصودًا به الإحسان؟ قلت: لأنه لا يخلقه إلا

لغرض، وإلا كان عبثًا، والعبث لا يجوز عليه ولا يجوز أن يكون لغرض راجع إليه

من نفع؛ لأنه غني غير محتاج إلى المنافع، فلم يبق إلا أن يكون لغرض يرجع إلى

١٥ الحيوان، وهو نفعه.

[٤٨٣] فإن قلت: فما معنى الظاهرة والباطنة؟ قلت: الظاهرة كل ما يعلم بالمشاهدة،

والباطنة ما لا يعلم إلا بدليل، أو لا يعلم أصلًا. فكم في بدن الإنسان من نعمة لا

يعلمها ولا يهتدي إلى العلم بها. وقد أكثروا في ذلك؛ فعن مجاهد: الظاهرة ظهور

الإسلام والنصرة على الأعداء. والباطنة: الإمداد من الملائكة. وعن الحسن عليه السلام:

٢٠ الظاهرة الإسلام. والباطنة الستر. وعن الضحاك: الظاهرة حسن الصورة، وامتداد

القامة، وتسوية الأعضاء. والباطنة: المعرفة. وقيل: الظاهرة البصر، والسمع، واللسان،

ve diğer görünen uzuvlar; “gizli” kalp, akıl, anlayış ve bunlara benzer şeylerdir. Rivayete göre Musa (a.s); “Allah’ım! Bana kullarının üzerindeki en gizli nimetini göster.” demiş; Allah da “Onlar üzerindeki en gizli nimetim, nefes alıp vermeleridir.” buyurmuş. Cehennem ehlinin, kendisi sebebiyle azap gördükleri en basit şeyin, nefes almak olduğu rivayet edilir.

21. Bunlara; “Allah’ın indirdiklerine uyun” denildiği zaman, “Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız” diyorlar. Peki, ya şeytan kendilerini çılgın ateş azabına çağırıyorsa?!

[484] Bu şu demektir: Şeytan onları azaba çağırıyor olsa da, yani şeytan onları azaba çağırır iken de mi, atalarının izinden gidecekler?

22. Kim varlığını en güzel şekilde Allah’a teslim ederse, şüphesiz en sağlam kulpa yapışmış olur. İşlerin âkıbeti de Allah’a aittir.

[485] Hazret-i Ali (r.a.) şedde ile *ve men yusellim* okumuştur. “İşini Allah’a bırak.” anlamında, *eslim emrake ilâ’llâh* da, *sellim emrake ilâ’llâh* da denir. **Şayet** “Bu fiil, ‘Hayır! Her kim varlığını en güzel şekilde Allah’a teslim ederse...’ [Bakara 2/112] âyetinde Lâm ile geçişli yapıldığı halde burada neden İlâ ile geçişli yapılmış?” **dersen şöyle derim:** Lâm ile kullanıldığında mânası şudur: “Kişi yüzünü, ki bundan maksat zatı ve nefsidir, Allah’a ait kıldı.” İlâ ile kullanıldığında ise mâna şöyledir: “Bir mal birisine verildiği zaman ona teslim edildiği gibi, o da nefsinin bu şekilde Allah’a teslim etti.” Maksat Allah’a tevekkül ve işleri O’na havale etmektir.

[486] “En sağlam kulpa yapışmış olur.” ifadesi temsil babındandır. Tevekkül edenin durumu, yüksek bir yerden aşağı inmek isteyip de, en sağlam kulpa, yani kopmayacağına güvenilen sağlam bir ipe tutunarak kendisi için önlem alan bir kimsenin durumuna benzetilmiştir.

[487] “İşlerin akıbeti Allah’a ait” olup sonunda bütün işler O’na varacaktır.

23. Kim de inkâr ederse, onun inkârı seni üzmesin; çünkü son dönüştürülen Bizdir. O zaman, yaptıklarını kendilerine bir haber veririz. Allah, elbette sinelerin özünü bilir.

24. Onları az bir süre yaşatıp sonra da sert, ağır bir azaba sürükleriz.

وسائر الجوارح الظاهرة. والباطنة: القلب، والعقل، والفهم، وما أشبه ذلك. ويروى في دعاء موسى عليه السلام: إلهي، دلني على أخفى نعمتك على عبادك؛ فقال: أخفى نعمتي عليهم النفس. ويروى: أن أيسر ما يعذب به أهل النار: الأخذ بالأنفاس.

٢١- ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾

[٤٨٤] معناه {١} يتبعونهم {وَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ} أي في حال دعاء الشيطان إياهم إلى العذاب.

٢٢- ﴿وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾

١٠ [٤٨٥] قرأ علي بن أبي طالب عليه السلام «ومن يسلم» بالتشديد. يقال: أسلم أمرك وسلم أمرك إلى الله. فإن قلت: ماله عدي بإلى، وقد عدي باللام في قوله {بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} [البقرة: ١١٢]؟ قلت: معناه مع اللام: أنه جعل وجهه - وهو ذاته ونفسه - سالماً لله، أي خالصاً له. ومعناه مع إلى: أنه سلم إليه نفسه كما يسلم المتاع إلى الرجل إذا دفع إليه. والمراد: التوكل عليه والتفويض إليه.

١٥ [٤٨٦] {فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى} من باب التمثيل؛ مثلت حال المتوكل بحال من أراد أن يتدلى من شاهق، فاحتاط لنفسه بأن استمسك بأوثق عروة من جبل متين مأمون انقطاعه.

[٤٨٧] {وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ}، أي هي صائرة إليه.

٢٣- ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَخْزِنُكَ كُفْرُهُ إِنَّا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

٢٠

٢٤- ﴿نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

[488] فلا يحزنك [seni üzmesin] ifadesi) *hazene* ve *ahzene* fiillerinden, *fe-lâ yahzunke* de, *fe-lâ yuhzinke* de okunmuştur. Bu fiilin yaygın kullanılışı; [mazide, ifâlden] *ahzenehû*, [muzaride ise sülâsiden] *yahzunuhû* şeklindedir. Mâna şudur: Nankörce inkâr edenin inkârı ve İslâm’a tuzak kurması sakın seni kederlendirmesin. Mutlak izzet ve celâl sahibi Allah, onun tuzağını kursağında bırakacak, ona hak ettiği cezayı mutlaka verecek ve yaptığına karşılık onu cezalandıracaktır. Allah elbette kullarının sinelerinde bulunanları bilir ve onlara yapacağını buna göre yapar.

[489] Biz “onları” dünyalarında “az bir süre faydalandırır, sonra” onları “ağır bir azaba mecbur bırakırız.” Allah Teâlâ, onların azaba mecbur bırakılmalarını ve ona zorlanmalarını, ayrılmak istese de ayrılmayacağı bir şeye mecbur bırakılan birinin zorunluluk haline benzetmiştir.

[490] *Gılaz* (sertlik ve ağırlık) iri varlıklar için kullanılmakla birlikte, *isti’âre* yoluyla azap çeken kişinin üzerindeki şiddet ve ağırlık anlamında kullanılmıştır.

25. Aslında, onlara “gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorsan, kesinlikle, “Allah” derler. “Elhamdülillah” de. Ama çoğu bilmez.

26. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’a aittir. Yalnızca Allah’tır hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, bizatihi hamde lâıyk (Ganî, Hamîd).

[491] “*Elhamdülillâh*, de.” Bu, gökleri ve yeri yaratanın tek başına Allah olduğunu, hamd ve şükrün sadece O’na yapılması ve O’nunla beraber bir başkasına kulluk edilmemesi gerektiğini ikrar etmeye onları mecbur bırakmaktır. Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ama çoğu” bunun kendilerine gerekli olduğunu “bilmez” ve buna dikkatleri çekildiği zaman uyanmazlar.

[492] “Yalnızca Allah’tır” hamd edenlerin hamdine “ihtiyacı olmayan;” O’na hamd etmeseler de “bizatihi hamde lâıyk (olan).”

27. Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsa ve deniz de, kendisinden sonra yedi denizle birlikte, mürekkep olsa, Allah’ın kelimeleri yine de tükenmez. Şüphesiz Allah, mutlak izzet ve hikmet sahibidir (Azîz, Hakîm).

[493] وَالْبَحْر (deniz) kelimesi اَلْnin ismi üzerine atfedilerek nasb ile; “Ağaçların kalem olması sabit olsa ve denizin de yedi denizle desteklenmesi sabit olsa” anlamına gelmek üzere, اَلْ ve ma’mûlünün mahalline atfedilerek de ref ile okunmuştur. Veya başındaki Vav hâliyye olmak üzere mübteda olarak ref ile okunmuştur. Bu durumda da mâna, “Deniz, yedi denizle desteklenmiş olduğu halde ağaçlar kalem olsa” şeklinde olur.

[٤٨٨] قرئ «يحزنك»، و«يحزنك»، من حزن وأحزن. والذي عليه الاستعمال المستفيض أحزنه، ويحزنه. والمعنى: لا يهتمك كفر من كفر وكيدك للإسلام، فإن الله عز وجل دافع كيدك في نحره، ومنتقم منه، ومعاقبه على عمله. {إِنَّ اللَّهَ} يعلم ما في صدور عباده، فيفعل بهم على حسبه.

[٤٨٩] {نُمَتِّعُهُمْ} زمانًا {قَلِيلًا} بدنيهم، {ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ} شبه إلزامهم التعذيب وإرهاقهم إياه باضطرار المضطر إلى الشيء الذي لا يقدر على الانفكاك منه.

[٤٩٠] والغِلْظُ مستعار من الأجرام الغليظة، والمراد الشدة والثقل على المعذب.

٢٥- ﴿وَلَمَّا سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ١٠

٢٦- ﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَمِيدُ﴾

[٤٩١] {قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ} إلزام لهم على إقرارهم بأنّ الذي خلق السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ هو الله وحده، وأنه يجب أن يكون له الحمد والشكر، وأن لا يعبد معه غيره، ثم قال: {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} أنّ ذلك يلزمهم، وإذا نَبَّهوا عليه لم يتنبهوا.

[٤٩٢] {إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَزِيزُ} عن حمد الحامدين المستحق للحمد، وإن لم يحمده.

٢٧- ﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامَ وَالْبَحْرِ يَمْدُهِ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[٤٩٣] قرئ «البحر»، بالنصب عطفاً على اسم أن، وبالرفع عطفاً على محل أن ومعمولها على معنى: ولو ثبت كون الأشجار أقلاماً، وثبت كون البحر ممدوداً بسبعة أبحر. أو على الابتداء والواو للحال، على معنى: ولو أنّ الأشجار أقلام في حال كون البحر ممدوداً.

[494] İbn Mes'ûd kıraatında, nekire olarak *bahrûn yemudduhû* şeklinde okunmuştur ki bu kıraatin, [ref' vecihlerinden] ilk veche yorumlanması gerekir. يَمُدُّ fiili, Tâ ve Yâ ile [ifâlden ve sülâsiden] *yumidduhû* - *tumidduhû* ve *yemudduhû* - *temudduhû* şeklinde okunmuştur.

- 5 [495] **Şayet** "Sözün gereği, 'ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa' denilmesi [değil mi] idi?" **dersen şöyle derim:** يَمُدُّ ifadesi, mürekkep kelimesini zikretmeye ihtiyaç bırakmamıştır; çünkü bu söz, senin "Hokkaya mürekkep koydu." sözündendir. Allah Teâlâ, en büyük denizi hokka yerine koymuş ve yedi denizi mürekkeple dolu yapmıştır; bu denizler de o en büyük denize hiç kesilmeksizin ebediyen mürekkeplerini dökmektedir. Buna göre âyetin mânası şöyle olur: Yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa, deniz de yedi denizle mürekkep doldurulsa ve bu kalem ve mürekkeplerle Allah'ın kelimeleri yazılmış olsa kalemler de mürekkepler de biter; ama Allah'ın kelimeleri bitmezdi. Tıpkı "De ki: Benim Rabbimin 'kelime'lerini yazmak için denizler mürekkep olsa -bir o kadarını daha katsak bile- Rabbimin kelimeleri tükenmeden denizler tükenirdi." [Kehf 18/109] âyetindeki gibi.

[496] **Şayet** "*Bahr* kelimesinin ref' ile okunduğu iki vecihten birinde, bu kelime ile başlayan cümlelerin hal olduğunu iddia etmiştin. Oysa bu cümlede *zi'lhâl*e ait bir zamir yok?" **dersen şöyle derim:** Bu, şairin:

- 20 Bazen, sabahleyin daha kuşlar yuvalarında iken çıkarım [ava].
sözünde ve "Askerler sıra sıra dizilmiş haldelerken geldim." vb. hükümleri zarf hükmü gibi olan *hallerde* olduğu gibidir. Mânanın, "*Onun* denizi" şeklinde olması da caizdir; o zaman zamir, [zi'lhâl olan] *Arz'a* ait olur.

- 25 [497] **Şayet** "Niçin tekil olarak *şecere* denildi de cins ismi olan *şecer* denilmedi?" **dersen şöyle derim:** Bununla ağaçların ayrıntısı ve ağaç ağaç iyice araştırılması kastedilmiştir ki ne ağaç cinsinden ne de herhangi bir tek ağaçtan kalem yapılmadık bir şey kalmasın.

- 30 [498] **Şayet** "*Kelimât* azlık bildiren bir çoğuldur; oysa yer, azlık değil çokluk gösterme yeridir. Bu durumda, *kelimullâh* (Allah'ın kelimeleri) denmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın *kelimâtı*, denizlerin onları yazmasıyla bitmez. O'nun *kelimi* nasıl bitsin!

- 35 [499] İbn Abbas (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre âyet, Yahudilerin, "Bize, içinde bütün hikmetlerin bulunduğu Tevrat verilmiştir [sen ne diyorsun]!" demeleri üzerine, onlara cevap olarak nâzil olmuştur. Şu da söylenmiştir: Müşrikler vahyi kastederek: "Bu, yakında bitecek olan bir kelâmdır!" dediler.

[٤٩٤] وفي قراءة ابن مسعود: «وبحرٌ يمدّه» على التنكير، ويجب أن يحمل هذا على الوجه الأول. وقرئ «تمدّه»، و«يمدّه»، بالتاء والياء.

[٤٩٥] فإن قلت: كان مقتضى الكلام أن يقال: ولو أن الشجر أقلام، والبحر مداد. قلت: أغنى عن ذكر المداد قوله: يمدّه، لأنه من قولك: مدّ الدواء وأمدّها، جعل البحر الأعظم بمنزلة الدواء، وجعل الأبحر السبعة مملوءة مدادًا، فهي تصب فيه مدادًا أبدًا صبا لا ينقطع. والمعنى: ولو أن أشجار الأرض أقلام، والبحر ممدود بسبعة أبحر. وكتبت بتلك الأقلام وبذلك المداد كلمات الله، لما نفذت كلماته ونفذت الأقلام والمداد، كقوله تعالى {قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَاتُ رَبِّي} [الكهف: ١٠٩].

[٤٩٦] فإن قلت: زعمت أن قوله {وَالْبَحْرُ يُمُدُّهُ} حال في أحد وجهي الرفع، وليس فيه ضمير راجع إلى ذي الحال؟ قلت: هو كقوله:

وَقَدْ أَعْتَدِي وَالطَّيْرُ فِي وَكُنَاتِهَا ❁

وجئت والجيش مصطفً، وما أشبه ذلك من الأحوال التي حكمها حكم الظروف. ويجوز أن يكون المعنى: وبحرها، والضمير للأرض.

[٤٩٧] فإن قلت: لم قيل: {مِنْ شَجَرَةٍ} على التوحيد دون اسم الجنس الذي هو شجر؟ قلت: أريد تفصيل الشجر وتقصيصها شجرة شجرة، حتى لا يبقى من جنس الشجر ولا واحدة إلا قد برت أقلامًا.

[٤٩٨] فإن قلت: الكلمات جمع قلة، والموضع موضع التكثير لا التقليل. فهلا قيل: كلم الله؟ قلت: معناه أن كلماته لا تفي بكتبتها البحار، فكيف بكلمه؟

[٤٩٩] وعن ابن عباس رضي الله عنه: أنها نزلت جوابًا لليهود لما قالوا «قد أوتينا التوراة وفيها كل الحكمة» وقيل: إن المشركين قالوا: إن هذا - يعنون الوحي - كلام سينفذ،

Allah Teâlâ da kelâmının bitmeyeceğini bildirdi. Bazılarına göre, âyet Me-denîdir ve hicretten sonra inmiştir. Mekkî olduğu da söylenir; Yahudiler Kureyş heyetine, Muhammed'e "Sen, sana indirilenler içinde; *'Bize Tevrat verildi ve onda her şeyin ilmi var.'*" diye okumuyor muydun?" demelerini telkin etmişlerdi.

[500] "Allah mutlak izzet sahibidir"; hiçbir şey O'nu âciz bırakamaz, "mutlak hikmet sahibidir"; hiçbir şey O'nun ilim ve hikmetinden dışarıda kalamaz. Böyle bir varlığın kelimeleri de, hikmetleri de tükenmez.

28. Sizin tamamınızın yaratılması ve yeniden diriltilmesi, tek bir kişinininki gibidir. Allah gerçekten işitir, görür (Semi', Basîr).

[501] إِلَّا كُنْهٍ وَاحِدَةٍ (tek bir kişinininki gibidir) yani bir tek kişinin yaratılması ve yeniden diriltilmesi gibidir; O'nun kudretinde az ve çok, tek kişi ve topluluk birdir; farklılık göstermez. Herhangi bir durumda bulunmak başka bir durumda bulunmaktan ve bir şeyi yapmak başka bir şeyi yapmaktan O'nu meşgul etmiş olsaydı ancak o zaman tek kişi ile çok sayıda kişi farklılık gösterirdi. Oysa Allah bundan uzak ve yücedir.

[502] "Allah" her sesi aynı halde "işitir ve" görülen her şeyi aynı halde "görür"; bir kısmını algılamak diğer kısmını algılamaktan O'nu meşgul edemez. İşte yaratmak ve yeniden diriltmek de böyledir.

29. Görmez misin ki, Allah geceyi gündüze sokuyor, gündüzü geceye sokuyor. Güneş'i ve Ay'ı emrinize boyun eğdirmiş, her biri belli bir süreye kadar akıp gitmekte. Yaptıklarınızdan da Allah haberdar!

30. Bu Allah'ın "mutlak gerçek" olmasına karşılık, O'ndan başka yalvardıklarının sahte olması ve yüce, büyüğün (Aliyy, Kebîr) sadece Allah olması sebebiyledir.

[503] Ay ve güneşten her biri, yörüngesinde akıp gitmekte ve belli bir vakte kadar; güneş yıl sonuna, ay da ay sonuna kadar yol almaktadır. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre; "belli süre" Kıyamet günüdür; çünkü bu ikisinin hareketi ancak o zaman kesilir.

[504] Allah Teâlâ aynı şekilde, gece ve gündüzü, bunların birbirlerini takip etmelerini, artıp eksilmelerini, Güneş ve Ay'ın kendi yörüngelerinde akıp gitmelerini -ki bunların hepsi bir takdir ve hesaba göredir- ve mahlûkatın bütün işlerini bilmesini kudret ve hikmetinin büyüklüğüne delil getirdi.

فأعلم الله أن كلامه لا ينفد. وهذه الآية عند بعضهم مدنية، وأنها نزلت بعد الهجرة، وقيل هي مكية، وإنما أمر اليهود وفد قريش أن يقولوا لرسول الله ﷺ: أأنت تتلو فيما أنزل عليك: أنا قد أوتينا التوراة وفيها علم كل شيء.

[٥٠٠] {إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ} لا يعجزه شيء، {حَكِيمٌ} لا يخرج من علمه وحكمته شيء؛ ومثله لا تنفذ كلماته وحكمه. ٥

٢٨- ﴿مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

[٥٠١] {إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ} إلا كخلقها وبعثها، أي سواء في قدرته القليل والكثير، والواحد والجمع، لا يتفاوت. وذلك أنه إنما كانت تتفاوت النفس الواحدة والنفوس الكثيرة العدد أن لو شغله شأن عن شأن وفعل عن فعل، وقد تعالى عن ذلك.

[٥٠٢] {إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ} يسمع كل صوت ويبصر كل مبصر في حالة واحدة، لا يشغله إدراك بعضها عن إدراك بعض، فكذلك الخلق والبعث. ١٠

٢٩- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

٣٠- ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ ١٥

[٥٠٣] كل واحد من الشمس والقمر يجري في فلكه، ويقطعه إلى وقت معلوم؛ الشمس إلى آخر السنة، والقمر إلى آخر الشهر. وعن الحسن: الأجل المسمى يوم القيامة، لأنه لا ينقطع جريهما إلا حينئذ.

[٥٠٤] دَلَّ أيضًا بالليل والنهار وتعاقبهما وزيادتهما ونقصانهما وجرى التَّيَرين في فلكيهما كل ذلك على تقدير وحساب، وبإحاطته بجميع أعمال الخلق على عظم قدرته وحكمته. ٢٠

[505] **Şayet** “يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى ve يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى” ifadeleri iki harfin nöbetleşe aynı anlamda kullanılması mıdır?” **dersen şöyle derim:** Asla! Bu yola ancak aptal yaratılışlı ve kısır görüşlü olanlar girer; aksine iki mâna, yani “bir yere varmak” ve “has olmak”tan her biri maksadın sıhhatine uygundur; 5 çünkü يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى demek “Belli bir süreye ulaşır, varır.” demektir; يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى sözünle ise, “belli bir süreye yetişmek için akıp gider” mânasını kasteder ve bu “akıp gidiş”i belli bir süreye yetişmekle sınırlandırmış olursun. Dikkat edersen, Güneş’in gidişi yıl sonu ile, Ay’ın gidişi de ay sonuyla sınırlandırılmaktadır. Hâsılı, her iki mâna da kullanıldığı makama uygundur.

10 [506] “Bu” anlatılanlar, yani Allah’ın ilginç kudret ve hikmetleri -ki kudret ve ilim sahibi canlılar bile bunlardan âcizken Allah’la birlikte taptıkları cansız şeyler nasıl âciz kalmasın- “Allah’ın” ilâhlığı sabit “mutlak gerçek olması,” O’nun dışındaki ‘ilâh’ların sahte olması “ve” şanı “yüce,” otoritesi “büyük olanın sadece Allah olması sebebiyledir.” Veya Allah’ın sana vahyettiği “bu” âyetler, “Allah’ın mutlak gerçek olması” ve O’nun dışındaki bütün 15 ‘ilâh’ların sahte olması “sebebiyledir. Ve Allah” kendisine şirk koşulamayacak kadar “yücedir, büyüktür.”

31. Görmez misin ki gemiler denizde Allah’ın nimetiyle aheste aheste gitmekte? Böylece O size âyetlerinden bir kısmını göstermiş oluyor. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, elbette bunda âyetler var.

[507] الفلك (gemiler) kelimesi, Lâm’ın zammesiyle de okunmuştur. *Fu’lün* kalıbındaki bütün kelimeler *fu’ulün* şeklinde okunabilir. Nitekim biri diğerini telafi etmek düşüncesine göre, *fu’ulün* kalıbındaki her kelimenin de *fu’lün* şeklinde okunması caizdir. بِنِعْمَاتِ اللَّهِ (Allah’ın nimetleriyle) 25 ifadesi de Ayn’ın sükûnu ile okunmuştur. *Fi’lâtun* kalıbındaki kelimelerin ‘ayn’ını¹ fetha, kesra ve sükûn ile okumak caizdir. “Allah’ın nimetiyle” demek, O’nun ihsan ve rahmetiyle demektir.

[508] Allah’ın verdiği belalara “gerçekten sabreden” ve sunduğu nimetlere “gerektiği gibi şükreden” sıfatları, müminin sıfatlarıdır. Adeta; “Elbette 30 bunda bütün müminler için âyetler var.” buyurmaktadır.

32. Bununla birlikte, dalgalar onları birer gölgelik gibi kapladığında (tam bir muvahhid edasıyla) dini tamamen Allah’a özgü kılarak sadece O’na yalvarırlar. Onları sağ salim karaya çıkardığında ise yalnızca bir kısmı orta yolda sebat eder. Bizim âyetlerimizi, güvenilirmez, nankör inkârcılardan başkası bile bile reddetmiyor.

1 Yani غلات kalıbında Ayn’a tekabül eden ortadaki harfi. / ed.

[٥٠٥] فإن قلت: "يجري لأجل مسمى" و"يجري إلى أجل مسمى" أهو من تعاقب الحرفين؟ قلت: كلا، ولا يسلك هذه الطريقة إلا بليد الطبع ضيق العطن؛ ولكن المعنيين، أعني الانتهاء والاختصاص، كل واحد منهما ملائم لصحة الغرض؛ لأن قولك "يجري إلى أجل مسمى" معناه: يبلغه وينتهي إليه، وقولك "يجري لأجل مسمى" تريد يجري لإدراك أجل مسمى، تجعل الجري مختصاً بإدراك أجل مسمى. ٥
ألا ترى أن جري الشمس مختص بآخر السنة، وجري القمر مختص بآخر الشهر. فكلا المعنيين غير ناب به موضعه.

[٥٠٦] { ذَلِكَ } الذي وصف من عجائب قدرته وحكمته التي يعجز عنها الأحياء القادرون العالمون - فكيف بالجماد الذي تدعونه من دون الله - إنما هو بسبب أنه هو الحق الثابت إلهيته، وأنّ من دونه باطل الإلهية { وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ } الشأن { الْكَبِيرُ } السلطان. أو ذلك الذي أوحى إليك من هذه الآيات بسبب بيان أنّ الله هو الحق، وأنّ إلها غيره باطل، وأنّ الله هو العليّ الكبير عن أن يشرك به. ١٠

٣١- ﴿الَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

[٥٠٧] قرئ «الفلک»، بضم اللام. وكل فُعل يجوز فيه فعل، كما يجوز في كل فعل فعل، على مذهب التعويض. و«بنعمات الله»، بسكون العين. وعين فعلات يجوز فيها الفتح والكسر والسكون. { بِنِعْمَتِ اللَّهِ } بإحسانه ورحمته. ١٥

[٥٠٨] { صَبَّارٍ } على بلائه، { شَكُورٍ } لنعمائه؛ وهما صفتا المؤمن، فكأنه قال: إنّ في ذلك لآيات لكل مؤمن. ٢٠

٣٢- ﴿وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّيَهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ﴾ ٢٠

[509] Dalga yükselir, üst üste biner ve sonunda gölgelik gibi olur. *Zulle* seni gölgelendiren dağ, bulut vb. her şeydir. [الظَّلُّ kelimesi] *zullenin* çoğulu olarak *zılâl* şeklinde de okunmuştur; tıpkı *kulle* (testi, tepe) kelimesinin çoğulunun *kılâl* olması gibi.

5 [510] “Bir kısmı orta yolda sebat eder.” Küfür ve zulümde aşırıya kaçmaz, taşkınlıklarını azaltır ve kendisine biraz çeki düzen verir. Veya denizde iken gösterdiği ihlâsta orta yolu tutar; yani korku halinde iken ortaya çıkan o ihlâs, asla hiç kimsede aynen kalmaz; orta yolu tutan az ve nadirdir. Denilmiştir ki; orta yolda sebat edenden maksat, denizde iken Allah’a verdiği sözde sebat eden mümindir.

[511] *Hatr* aşırı vefasızlık, üç kâğıtçılık, dolandırıcılık demektir. Arapların: “Sen bize ne zaman bir karış vefasızlık uzatırsan biz de sana bir kulaç *hatr*/aşırı vefasızlık uzatırız!” ifadesi bundandır. Şair diyor ki:

Ebu Umeyr’i görmüş olsaydın,

15 Vefasızlık ve hainlikle doldururdun ellerini!¹

33. Ey insanlar! Rabbinize karşı saygılı olun ve hiçbir ana-babanın, oğlu adına; hiçbir oğlun da ana-babası adına hiçbir şey ödeyemeyeceği günden sakının. Şüphesiz, Allah’ın vaadi gerçektir. Öyleyse sakın sizi aldatmasın dünya hayatı! Allah(ın affediciliği ve bağışlayıcılığı) ile sakın sizi aldatmasın bu aldatıcı!

[512] “Onun adına ödeyemeyecek,” yani onun adına bir şey yapamayacak. Alacağını vereceğine karşı tutan (takas eden) kişiye, [âyetteki kelime ile aynı kökten] *mütecâzi* denilmesi bundandır. “Ebû Bürde b. Niyar’ın oğlağı” hadisinde şöyle buyrulmuştur: “Bu oğlak senin adına yeter, senden sonra hiç kimse adına yetmez.”² [*Müslim*, “Edâhî”, 5, 8; *Tirmizî*, “Edâhî”, 12] İfade, “İhtiyacını gidermez.” anlamında *lâ yucziu* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *ecze’u ‘anke mec-zee fulânin* (Seni falancanın vereceği şeye muhtaç bırakmadım.) denir. لَا يُجْزِي ifadesi “o gün ödeyemeyecek” anlamında olup *fî-hi* (o gün) hazfedilmiştir.

[513] *Ğarûr* Şeytandır. “Dünya” olduğu da söylenmiştir. Şu da söylenmiştir: “*Ğarûr* masiyet işlerken mağfîret temenni etmenizdir.” Sa’îd b. Cübeyr’den rivayet edildiğine göre, Allah(ın affediciliği) ile aldanmak; kişinin, Allah’tan bağışlanma temenni ederek masiyete devam etmesidir.

1 Bir kimsenin hasletlerini parmaklarıyla sayan kişi, her haslette bir parmağını kapatır. On’a ulaşınca, bütün parmaklarını kapatmış olur; yani Ebu Umeyr’i gören onda on tane kötü huy sayar; -kinaye yoluyla ellerini bu huylarla doldurmuş olur. / çev.

2 Bkz. *Keşşâf Tefsiri*, Bakara 2/47 hk.

[٥٠٩] يرتفع الموج ويتراكب، فيعود مثل الظلل. والظلة: كل ما أظلك من جبل أو سحاب أو غيرهما. وقرئ «كالظلال»، جمع ظلة، كقلة وقلال.

[٥١٠] {فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ} متوسط في الكفر والظلم، خفض من غلوائه، وانزجر بعض الانزجار. أو مقتصد في الإخلاص الذي كان عليه في البحر، يعني أن ذلك الإخلاص الحادث عن الخوف لا يبقى لأحد قط، والمقتصد قليل نادر. وقيل: مؤمن قد ثبت على ما عاهد عليه الله في البحر.

[٥١١] والختر: أشد الغدر. ومنه قولهم: إنك لا تمدّ لنا شبرًا من غدر إلا مددنا لك باعًا من ختر. قال:

وَإِنَّكَ لَوْ رَأَيْتَ أَبَا عُمَيْرٍ ❦ مَلَأَتْ يَدَيْكَ مِنْ غَدْرِ وَخْتَرٍ

١٠ -٣٣- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرُّكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرُّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ﴾

[٥١٢] {لَا يَجْزِي} لا يقضي عنه شيئًا. ومنه قيل للمتقاضي: المتجازي. وفي الحديث في جذعة بن نيار: تجزي عنك ولا تجزي عن أحدٍ بعدك. وقرئ «لا يجزئ»، لا يغني. يقال: أجزأت عنك مجزأً فلان. والمعنى: لا يجزى فيه، فحذف.

[٥١٣] {الْغُرُورُ} الشيطان، وقيل: الدنيا، وقيل: تمنيك في المعصية المغفرة. وعن سعيد بن جبیر رضي الله عنه: الغرة بالله أن يتمادى الرجل في المعصية ويتمنى على الله المغفرة.

“İyiliklerini anıp kötülüklerini unutman, aldanmaktır.” da denmiştir. *Ğarûr*, *ğarra* (aldattı) filinin mastarı olarak, Gayın’ın zammesiyle (*ğurûr*) de okunmuş ve *ğurûr* (aldatmak) mastarı, *ğârr* (aldatıcı) anlamında kullanılmıştır. Nitekim *cedde cidduhû*¹ denir. Veya *ğarûr* kelimesiyle dünya ziyneti kastedilmiştir; çünkü dünya ziyneti de aldaticıdır.

[514] **Şayet** “وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٌ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا” (Hiçbir oğul *da* ana-babası adına hiçbir şey ödeyemez!) ifadesi, tekit yoluyla gelmiş olup kendisine ma‘tûf olduğu ifade² bu şekilde vurgulu gelmemiştir.” **dersen şöyle derim:** Doğru; çünkü isim cümlesi fiil cümlesinden daha vurguludur. Üstelik هو ve مولود kelimeleri eklen[erek vurgu güçlendiril]miştir. Cümlelerin bu şekilde getirilmesinin sebebi şudur: Hitap müminlere ve onların ulularınadır. Bunların ataları ise Cahiliye dini ve inkârcılık üzere ölmüşlerdi. İşte bunların ve diğer insanların, daha önce ölmüş ataları hakkındaki “Âhirette onlara fayda verecekleri, şefaat edecekleri, onları Allah’tan gelecek bir şeyden kurtaracakları” yönündeki umut ve arzularının kırılması istenmiş; o nedenle bu ifadeler, en güçlü tekit yoluyla getirilmiştir. مولود lâfzındaki tekidin anlamı da şudur: Bunlardan biri, bırakın önceki ninelerine-dedelerine şefaatçi olmayı, kendisinden doğduğu en yakın ana-babası için şefaatçi olsa bu şefaati bile kabul edilmeyecektir. Çünkü *veled* kelimesi hem oğul hem de oğlun oğlu için kullanılır. Ama *mevlûd* böyle değildir; o, bizzat senden doğan çocuk için kullanılır.

34. (Kıyamet) saat (in)e dair bilgi, tamamen Allah katındadır. Yağmuru o indirir, rahimlerde bulunanı O bilir; hiç kimse yarın ne kazanacağını bilmez, hiç kimse nerede öleceğini bilmez. Allah gerçekten mutlak ilim sahibidir, her şeyden haberdardır (Alîm, Habîr).

[515] Rivayete göre (Fihri’nin bir kabilesi olan) Muhârib’den bir adam -Hâris b. Amr b. Hârise- Peygamber (s.a.)’e geldi ve: “Ya Rasûlâllâh! Bana bildir; Kıyamet ne zaman kopacak? Tohumlarımı yere serptim, bize yağmurun yağması gecikti, yağmur ne zaman yağacak? Karımdan haber ver, karnında çocuk var: Erkek mi yoksa dişi mi? Dün ne yaptığımı biliyorum, peki yarın ne yapacağım? İşte doğumum; onun ne zaman olduğunu öğrendim, peki ne zaman öleceğim?” demişti. Âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[516] Peygamber (s.a.)’in “Gaybın anahtarları beştir.” buyurup bu âyeti okuduğu rivayet edilmiştir [*Buhârî*, “Tefsîru Sûre 6/1, 31/2”]. İbn Abbas (r.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Kim bu beş şeyi bildiğini iddia ederse yalan söylemiş olur. Kâhinlikten sakının, çünkü kâhinlik şirke sebep olur.

1 “Çalışası geldi” anlamında olup, ciddiyet kişide gerçekleştiği halde masdara isnat edilmiştir. / ed.

2 Yani وَلَدٌ هُوَ جَارٌ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا (Hiçbir ana-baba oğlu adına hiçbir şey ödeyemez!). / ed.

وقيل: ذكرك لحسناتك ونسيانك لسيئاتك غرة. وقرئ بضم الغين، وهو مصدر غره غرورًا، وجعل الغرور غارًا، كما قيل: جدّ جدّه. أو أريد زينة الدنيا، لأنها غرور.

[٥١٤] فإن قلت: قوله {وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا} وارد على طريق من التوكيد لم يرد عليه ما هو معطوف عليه. قلت: الأمر كذلك؛ لأنّ الجملة الإسمية أكد من الفعلية، وقد انضم إلى ذلك قوله {هُوَ} وقوله {مَوْلُودٌ}. والسبب في مجيئه على هذا السنن أنّ الخطاب للمؤمنين وعليتهم؛ قبض آباؤهم على الكفر وعلى الدين الجاهلي، فأريد حسم أطماعهم وأطماع الناس فيهم أن ينفعوا آباءهم في الآخرة، وأن يشفعوا لهم، وأن يغنوا عنهم من الله شيئًا؛ فلذلك جيء به على الطريق الأكّد. ومعنى التوكيد في لفظ المولود أن الواحد منهم لو شفع للأب الأدنى الذي ولد منه لم تقبل شفاعته، فضلًا أن يشفع لمن فوقه من أجداده؛ لأنّ الولد يقع على الولد وولد الولد؛ بخلاف المولود، فإنه لمن ولد منك.

٤-٣ ﴿إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾

[٥١٥] روي أنّ رجلاً من محارب، وهو الحارث بن عمرو بن حارثة، أتى النبي ﷺ فقال: يا رسول الله، أخبرني عن الساعة متى قيامها، وإنّي قد ألقيت حباتي في الأرض وقد أبطأت عنا السماء، فمتى تمطر؟ وأخبرني عن امرأتي فقد اشملت ما في بطنها، أذكر أم أنثى؟ وإنّي علمت ما علمت أمس، فما أعمل غداً؟ وهذا مولدي قد عرفته، فأين أموت؟ فنزلت.

[٥١٦] وعن النبي ﷺ: مفاتيح الغيب خمس؛ وتلا هذه الآية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من ادعى علم هذه الخمسة فقد كذب! إياكم والكهانة، فإن الكهانة تدعو إلى الشرك،

Şirk de, şirkin sahibi de Ateş'tedir!" Yine rivayete göre ne kadar ömrü kaldığını öğrenmek [Halife] Mansûr'un [v. 158/775] aklına aklına takılmış, zihnini meşgul etmişti. Rüyasında, bir siluetin denizden elini çıkartıp, ona parmaklarıyla beş işareti yaptığını gördü ve bu konuda âlimlerden görüş almak istedi. Âlimler bunu beş sene, beş ay ve daha başka şeylere yorumladılar. Sonunda Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*; "Bunun yorumu şudur: Gaybın anahtarları beştir, onları Allah'tan başkası bilmez. Öğrenmek istediğin şeyi bulmana imkân yok." dedi.

[517] "Kıyamet(in ne zaman kopacağını)a dair bilgi tamamen Allah katındadır. Yağmuru," öne çekmeden, sona bırakmadan tam vaktinde ve başka bir yere geçmeden, tam yağacağı yere "O indirir. Rahimlerde bulunanları" n erkek mi yoksa dişi mi, tam mı yoksa eksik mi olduğunu "O bilir;" onların diğer durumlarını bilmek de böyledir. Allah'a itaatkâr veya günahkâr "hiçbir kimse, yarın" hayır veya şer namına "ne kazanacağını bilmez." Hayırlı bir işe azmedebilir de bakarsın şer işler; şerre azmeder, fakat hayır yapar. "Hiç kimse nerede öleceğini bilmez." Bazen bir yerde ikamet eder, oraya iyice yerleşir ve "Kabre sokuluncaya kadar buradan ayrılmayacağım!" der. Ama kader ona oklarını öyle fırlatır ki, hiç aklından geçirmedeği, hiç zan ve tahmin etmediği bir yerde ölülerir. Rivayete göre bir gün ölüm meleği Süleyman (a.s)'a uğramış; bakışını hiç ayırmadan onun meclisinde bulunan bir adama dik dik bakmağa başlamış. Adam; "Bu kim?" diye sorunca, Süleyman (a.s); "Ölüm meleği." demiş. Adam; "Benim canımı almak istiyor sanki!" demiş ve Süleyman (a.s)'dan kendisini rüzgâr üzerinde taşıyıp Hint ülkesine bırakmasını istemiş. Süleyman (a.s) da bunu yapmış. Sonra ölüm meleği Süleyman (a.s)'a: "Onun durumuna şaşıtığım için devamlı ona bakıyordum; çünkü bana onun canını Hint'te almam emredilmişti; o ise senin yanında bulunuyordu!" demiş.¹

[518] Âyette *ilim* Allah'a, *dirâyet* ise kula ait gösterilmiştir; çünkü dirâyette oyun ve hile mânası vardır. Mâna şudur: Kul bütün hilelere başvurup çareler arasa da kendisinde bulunan, ona mahsus, kendisinin dışına çıkma-
yan özellikleri [dahi] bilemez. İnsana kendi kazanç, eylem ve akıbetinden daha özgü hiçbir şey yoktur. Bunları bilmeye yol ve imkânı olmayınca, bunların dışındakileri bilmek daha uzak olacaktır.

1 Hazret-i Süleyman'ın rüzgâra hükmedişini avamileştiren bu vb. menkıbeler Enbiyâ 21/81; Sebe' 34/12 ve Sâd 38/36'daki ifadelerin çağın olağanüstücü anlayışları doğrultusunda icra edilmiş tevillere dayanmaktadır. Oysa bu ayetlerde, Hazret-i Süleyman'ın gerek ticarî gerekse savaş gemilerinin yelkenlerini rüzgârla doldurup götürdüğü anlatılmaktadır. Bugün için son derece doğal, normal bir mazhariyet, Allah'ın yaklaşık üç bin yıl evvel bu kral-peygambere ilginç bir lütfu olarak lanse edilmektedir ki Kur'an-ı Kerim'in gemi ve denizcilik kavramlarına hiç de aşina olmayan ilk muhatapları açısından dikkat çekici bir temadır. / ed.

والشرك وأهله في النار. وعن المنصور أنه أهمه معرفة مدّة عمره، فرأى في منامه كأن خيالاً أخرج يده من البحر وأشار إليه بالأصابع الخمس، فاستفتى العلماء في ذلك، فتأولوها بخمس سنين، وبخمس أشهر، وبغير ذلك، حتى قال أبو حنيفة رحمه الله: تأويلها أنّ مفاتيح الغيب خمس لا يعلمها إلا الله، وأن ما طلبت معرفته لا سبيل لك إليه. ٥

[٥١٧] {عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ} أيان مرساها، {وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ} في إبانه من غير تقديم ولا تأخير، وفي بلد لا يتجاوزه به، {وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ} أذكر أم أنثى، أتم أم ناقص، وكذلك ما سوى ذلك من الأحوال. {وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِرَّةٍ أَوْ فَاجِرَةٍ} {مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا} من خير أو شر، وربما كانت عازمة على خير فعملت شراً، وعازمة على شر فعملت خيراً. {وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيْنَ تَمُوتُ}، وربما أقامت بأرض وضربت أوتادها وقالت: لا أبرحها وأقبر فيها، فترمي بها مرامي القدر حتى تموت في مكان لم يخطر ببالها، ولا حدّتها به ظنونها. وروي أنّ ملك الموت مرّ على سليمان فجعل ينظر إلى رجل من جلسائه يديم النظر إليه، فقال الرجل من هذا؟ قال: ملك الموت، فقال: كأنه يريدني. وسأل سليمان أن يحمله على الريح ويلقيه ببلاد الهند، ففعل. ثم قال ملك الموت لسليمان: كان دوام نظري إليه تعجباً منه، لأنني أمرت أن أقبض روحه بالهند وهو عندك. ١٥

[٥١٨] وجعل العلم لله والدراية للعبد، لما في الدراية من معنى الختل والحيلة. والمعنى: أنها لا تعرف - وإن أعملت حيلها - ما يلصق بها ويختص ولا يتخطاها، ولا شيء أخص بالإنسان من كسبه وعاقبته، فإذا لم يكن له طريق إلى معرفتهما كان من معرفة ما عداهما أبعد. ٢٠

[519] بِأَيِّ أَرْضٍ ifadesi] *bi-eyyeti ardin* şeklinde de okunmuştur. Sîbeveyhi [v. 180/796] *eyyu* kelimesinin müennes yapılmasını, *küll* kelimesinin, Arapların *külletühünne* (bütün kadınlar) sözünde müennes yapılmasına benzetmiştir.

- [520] Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Kim
 5 Lokman suresini okursa Lokman *Aleyhisselâm* Kıyamet günü ona yoldaş olur. Ve ona, iyiliği [emretmekle kalmayıp bizzat] yapan ve kötülüğü yasaklayan kimseler sayısınca onar onar sevap verilir.”

[٥١٩] وقرئ «بأية أرض». وشبهه سيبويه تأنيث «أي» بتأنيث كل في قولهم: كلّتهن.

[٥٢٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة لقمان كان له لقمان رفيقاً يوم القيامة وأُعطي من الحسناتِ عشرًا عشرًا بعدد من عمل بالمعروفِ ونهَى عن المنكر.

SECDE SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur. 30 âyettir. 29 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm.

2. İşbu şüphe götürmez kitap, Âlemlerin Rabbi tarafından indiril-
mektedir.

3. Yoksa “Onu kendisi uydurmakta!” mı diyorlar? Asla! O, senden
evvel kendilerine uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarasın da onlar da
doğru yola gelsinler diye senin Rabbinden gelen gerçeğin ta kendisidir.

[521] Elif, Lâm, Mîm, surenin ismi olması halinde mübtedadır; haberi
ise تَنْزِيلُ الْكِتَابِ dir. Harflerin ayrı ayrı sayılması halinde تَنْزِيلُ الْكِتَابِ mahzûf bir
mübtedanın haberi olmak üzere merfû‘ mahallinde olur. Yahut o mübteda,
haberi ise لَا رَيْبَ فِيهِ tir. Uygun olanı, mübteda olmak üzere merfû‘ olması; ha-
berinin de لَا رَيْبَ فِيهِ olmasıdır. لَا رَيْبَ فِيهِ ise i’râbdan mahalli olmayan bir
ara cümle olur. فِيهِ’deki zamir cümlemin içeriğine gider. Sanki şöyle denilmiş
gibi: Lâ raybe fi zâlike, yani onun âlemlerin Rabbi’nden indirilmiş olduğunda
herhangi bir kuşku yoktur. Bu izah şeklinin daha uygun oluşuna أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ
(Yoksa “Onu kendisi uydurmakta!” mı diyorlar?) ifadesi de tanıklık etmekte-
dir; çünkü onların “Bu bir düzmededir!” sözleri, onun âlemlerin Rabbinden
indirilme olduğunun inkârıdır. بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ (Asla! O, senin Rabbinden
gelen gerçeğin ta kendisidir.) ifadesi ve onun Allah’tan olduğunu ortaya koyan
diğer beyanlar da aynı şekilde o izahın yerindeliğine tanıklık eder.

[522] Bu, yerinde ve güçlü bir üsluptur. Şöyle ki: Önce onun indirilişi-
nin âlemlerin Rabbinden olduğunu ve bunda asla kuşkuya mahal bulun-
madığını ortaya koymuş; sonra da أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ (Yoksa “Onu kendisi uy-
durmakta!” mı diyorlar?) ifadesine dönmüştür; çünkü أَمْ harfi, bel (bilakis)
ve soru Hemze’si anlamında olan *em-i munkatı’*adır. Bunda, onların belîğ-
lerinin üç âyet olsun bir benzerini getirmekten âciz kalmalarının ortaya çık-
ması sebebiyle sözlerini inkâr ve onları şaşkınlığa düşürme anlamı vardır.
Sonra bu inkârdan onun Rabbinden gelen hak olduğunun ispatına yönel-
miştir. Bunun benzeri, âlimin bir meseleyi her türlü ihtimali dikkate alarak
onları dışarıda bırakıcı sahih ve kapsamlı bir illetle gerekçelendirmesidir.

سورة السجدة

مكية، وآياتها ٣٠؛ وقيل: ٢٩

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿الْم﴾

٢- ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٣- ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مِمَّا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[٥٢١] {الْم} على أنها اسم السورة مبتدأ خبره. {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} وإن جعلتها تعديداً للحروف ارتفع {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} بأنه خبر مبتدأ محذوف، أو هو مبتدأ خبره {لَا رَيْبَ فِيهِ}. والوجه أن يرتفع بالابتداء، وخبره {مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ}، و{لَا رَيْبَ فِيهِ} اعتراض لا محل له. والضمير في {فِيهِ} راجع إلى مضمون الجملة، كأنه قيل: لا ريب في ذلك، أي في كونه منزلاً من رب العالمين ويشهد لوجهاته. قوله {أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ}، لأن قولهم: هذا مفترى إنكار لأن يكون من رب العالمين. وكذلك قوله {بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} وما فيه من تقدير أنه من الله.

[٥٢٢] وهذا أسلوب صحيح محكم؛ أثبت أولاً أن تنزيهه من رب العالمين، وأن ذلك ما لا ريب فيه، ثم أضرب عن ذلك إلى قوله {أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ}، لأن أم هي المنقطعة الكائنة بمعنى بل والهمزة، إنكاراً لقولهم وتعجباً منه لظهور أمره في عجز بلغائهم عن مثل ثلاث آيات منه. ثم أضرب عن الإنكار إلى إثبات أنه الحق من ربك. ونظيره أن يعلل العالم في المسألة بعلّة صحيحة جامعة، قد احترز فيها أنواع الاحتراز.

Kelâmcıların şöyle demesi gibi: Nazar¹ hiçbir mükellefin vücûbundan hariç kalamayacağı ve herhangi bir kayıttan azade olarak herkes için vâcip olan fiillerin ilkidir. Sonra o mesele hakkında kapsam dışında kalmasını istediği bir takım neviler karşısına çıkar da onları kendisinin onları kapsam dışı tuttuğunu ifade ile reddeder. Sonra döner ve sözünün ortaya konulmasına ve işlev görmesine çalışır.

[523] **Şayet** “Nasıl ‘Kur’ân’ın Allah katından olduğu konusunda kuşku yok’ denmiştir? Oysa Allah kuşkudan daha büyük olanı ispat etmiş bulunmaktadır ki o da افْتَرَاهُ [“Onu kendisi uydurmakta!”] ifadesidir?” **dersen şöyle derim:** لَا رَيْبَ فِيهِ [Onda kuşku yok] ifadesinin anlamı, onun Allah’ın indirmesi olduğunda şüpheyi mahal olmadığıdır; çünkü kuşkuyu ortadan kaldıran ve onu yok eden özellik onun ayrılmaz vasfıdır ki o da insanlık için onun mu’ciz [yani dengini ortaya koymaktan acze düşürücü] oluşudur. Bu özellikte olan bir şey kuşkudan en uzak durumdadır. افْتَرَاهُ [“Onu kendisi uydurmakta!”] sözlerine gelince, bu ya onun apaçık i’câzı sebebiyle Allah katından olduğunu bilen bir inatçının sözüdür ya da bunun cahili olan ve onu üzerinde düşünmeden, tefekkür etmeden, insanların öyle dediklerini duyduğu için kendisi de öyle söylemiş olan bir cahilin sözüdür.

[524] “Senden evvel kendilerine uyarıcı gelmemiş...” ifadesi, “Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye...” [Yâsîn 36/6] âyeti gibidir; çünkü Kureyş, Hazret-i Muhammed (s.a.)’den önce kendilerine peygamber gönderilmemiş olan bir kavimdir. **Şayet**, “Mademki onlara uyarıcı gelmemiş, öyle ise onlar aleyhine kanıt getirilmiş olmaz.”² **dersen şöyle derim:** Ancak peygamberler vasıtasıyla bilinebilecek şer’î yükümlülüklerle ilzâm etme anlamında bir kanıt getirme kastediliyorsa elbette hayır; ama Allah’ı, O’nun vahdaniyet ve hikmetini bilmek [ma’rifetullâh] anlamında ise o zaman evet; çünkü kendilerini bu sonuca ulaştıracak akli deliller her zaman kendileri ile birlikte.

[525] لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (Belki hidayet bulurlar) ifadesi ile ilgili iki açıklama vardır: Birincisi, bunun Hazret-i Peygamber (s.a.)’in umması olmasıdır ki aynen لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ (“Belki ders çıkartır.” [TâHâ 20/44]) ifadesinin Hazret-i Musa ve Harun’a ait bir umma olması gibidir. Umma ifadesi isti’âre olarak irâde anlamında kullanılmış da olabilir [yani “hidayet bulmalarını isteyerek”].

4. Allah; gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ‘altı gün’de yaratıp sonra da Arş’ına kurulandır. Sizin O’ndan başka ne veliniz ne de şefaatçiniz vardır. Hâlâ, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

1 Bakıp incelemeye, deney - gözleme dayalı derin tefekkür. / ed.

2 Yani uyarıcı gelmemişse, cehennemlik olmaları da söz konusu değildir. / ed.

كقول المتكلمين: النظر أول الأفعال الواجبة على الإطلاق التي لا يعرى عن وجوبها مكلف، ثم يعترض عليه فيها ببعض ما وقع احترازه منه، فيرده بتلخيص أنه احترز من ذلك، ثم يعود إلى تقرير كلامه وتمشيته.

[٥٢٣] فإن قلت: كيف نفى أن يرتاب في أنه من الله، وقد أثبت ما هو أطم من الريب، وهو قولهم {أَفْتَرِيهِ؟} قلت: معنى {لَا رَيْبَ فِيهِ} أن لا مدخل للريب في أنه تنزيل الله، لأن نافي الريب ومميظه معه لا ينفك عنه وهو كونه معجزاً للبشر، ومثله أبعد شيء من الريب. وأما قولهم {أَفْتَرِيهِ} فإما قول متعنت مع علمه أنه من الله لظهور الإعجاز له، أو جاهلٍ يقوله قبل التأمل والنظر، لأنه سمع الناس يقولونه.

[٥٢٤] {مَا آتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ} كقوله {مَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ} [يس: ٦]. وذلك أن أن قريشاً لم يبعث الله إليهم رسولاً قبل محمد ﷺ. فإن قلت: فإذا لم يأتهم نذير لم تقم عليهم حجة. قلت: أما قيام الحجة بالشرائع التي لا يدرك علمها إلا بالرسول فلا، وأما قيامها بمعرفة الله وتوحيده وحكمته فنعم؛ لأن أدلة العقل الموصلة إلى ذلك معهم في كل زمان.

[٥٢٥] {لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} فيه وجهان؛ أن يكون على الترجي من رسول الله ﷺ كما كان {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ} [طه: ٤٤] على الترجي من موسى وهرون عليهما السلام، وأن يستعار لفظ الترجي للإرادة.

٤- ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ﴾

[526] **Şayet** “مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ” (Sizin O’ndan başka ne veliniz ne de şefaatchiniz vardır.) ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** İki mânası vardır; birincisi: Eğer siz onun rızasını öte aşarsanız o takdirde kendiniz için bir velî -yani size yardım edecek bir yardımcı- ve size şefaath edecek bir şefaatchi bulamazsınız. İkincisi; şüphesiz Allah, sizin her türlü maslahatınızı üstlenen veliniz ve şefaatchinizdir; yani mecaz yoluyla sizin yardımcınızdır anlamındadır; çünkü şefaatchi, şefaath ettiği kimseye yardım etmektedir. Tıpkı şu âyetteki gibi: وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (“Ve sizin için Allah’tan başka bir velî ve yardımcı yoktur.” [Bakara 2/107]) Ve O sizi yüz üstü bırakırsa o takdirde sizin için ne velî ne de yardımcı kalacaktır.

5. O her işi gökten yeryüzüne [doğru] düzenler; sonra bu işler, sizin saydıklarınızdan bin yıl tutan bir ‘gün’de O’na yükselir.

[527] الْأَمْرُ (her işi) ifadesi “emredilen” yani taatlara ve salih amellere ilişkin emrolunmuş olan hususlar anlamında olup, Allah Teâlâ bunları “gökten yeryüzüne” tedbir edilmiş olarak indirmektedir. Ne var ki onunla amel edilmiyor ve emrolunan bu şey hâlisâne bir şekilde O’nun katına, bizzat O’nun irade ettiği ve razı olduğu şekilde yükselemiyor. Bu ancak uzun zaman içinde olabiliyor; çünkü Allah için çabalayan, halis kullar nadir olduğu gibi, O’na yükselen ameller de az oluyor; zira O’nun katına yükselmekle sadece hâlis ameller tavsif edilebilir¹; ardından gelen “Ne de az şükrediyorsunuz!” [Secde 32/9] ifadesi de buna delâlet etmektedir. Yahut dünya işlerinin tümünü gökten yere tedvir eder ve bu tedvir işi her biri bin sene olan “Allah günleri”nde yapılır. Nitekim bunu şöyle ifade buyurmuştur: “Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.” [Hac 22/47]

[528] “Sonra, O’na yükselir;” yani O’na varır, O’nun yanında karar kılar ve bu sürenin her bir anında sözü edilen emirden yükselen ve varlık alanına çıkan her bir şey meleklerin [kayıt aldığı] amel defterlerinde yazılır ve bu süre son buluncaya kadar böyle devam eder. Sonra diğer gün için tedbirde bulunur ve kıyamet kopana kadar bu böyle devam eder gider.

[529] Denilmiştir ki; vahyi Cebrail Aleyhisselâm ile birlikte gökten yere indirir; sonra Cebrail ile birlikte vahyin kabul ya da reddine dair olup bitenler O’na döner. Bu aslında bin yıl olan bir vakit içinde gerçekleşir; çünkü aradaki mesafe iniş çıkış itibariyle bin yıllık bir yoldur; çünkü gök ile yer arasında beş yüz yıllık bir yol vardır. Bu süre, Cebrail’in hızı sebebiyle sizin günlerinizden bir gün kadardır; zira o, bin senelik yolu tek bir günde almaktadır.

1 Fâtır 35/10’a telmih. / ed.

[٥٢٦] فإن قلت: ما معنى قوله {مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ}؟ قلت: هو على معنيين؛ أحدهما: أنكم إذا جاوزتم رضاه لم تجدوا لأنفسكم وليًا، أي ناصرًا ينصركم، ولا شفيعًا يشفع لكم. والثاني: أن الله وليكم الذي يتولى مصالحكم وشفيعكم، أي ناصركم على سبيل المجاز، لأن الشفيع ينصر المشفوع له. فهو كقوله تعالى {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ} [البقرة: ١٠٧] فإذا خذلكم لم يبق لكم ولي ولا نصير.

٥- ﴿يَذَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَغْرِجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾

[٥٢٧] {الْأَمْرُ} المأمور به من الطاعات والأعمال الصالحة ينزله مدبرًا {مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ} ثم لا يعمل به ولا يصعد إليه ذلك المأمور به خالصًا كما يريده ويرتضيه إلا في مدة متطاولة؛ لقلة عمال الله والخلص من عباده وقلة الأعمال الصاعدة، لأنه لا يوصف بالصعود إلا الخالص. ودل عليه قوله على أثره {قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ}. أو يدبر أمر الدنيا كلها من السماء إلى الأرض؛ لكل يوم من أيام الله وهو ألف سنة، كما قال: {وَأَنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ} [الحج: ٤٧].

[٥٢٨] {ثُمَّ يَغْرِجُ إِلَيْهِ} أي يصير إليه، ويثبت عنده، ويكتب في صحف ملائكته كل وقت من أوقات هذه المدة ما يرتفع من ذلك الأمر ويدخل تحت الوجود إلى أن تبلغ المدة آخرها، ثم يدبر أيضًا ليوم آخر، وهلم جرا إلى أن تقوم الساعة.

[٥٢٩] وقيل: ينزل الوحي مع جبريل عليه السلام من السماء إلى الأرض، ثم يرجع إليه ما كان من قبول الوحي أو رده مع جبريل. وذلك في وقت هو في الحقيقة ألف سنة؛ لأن المسافة مسيرة ألف سنة في الهبوط والصعود، لأن ما بين السماء والأرض مسيرة خمسمائة سنة، وهو يوم من أيامكم لسرعة جبريل، لأنه يقطع مسيرة ألف سنة في يوم واحد.

Şu da söylenmiştir: Allah, dünya işini gökten yeryüzüne doğru kıyametin kopmasına kadar tedvir eder ve sonra, yapılması *emrolunan* şeylerin tümü “bin yıl tutan bir günde” yani kıyamet günü ”O’na yükselir”, yani hükmetmesi için O’na varır.

- 5 [530] İbn Ebî ‘Able [v. 151/768] meçhul kipiyle *yu‘racu* (çıkartılır) şeklinde okumuştur. *Ye‘uddûne*¹ fiili de Tâ’lı ve Yâ’lı okunmuştur [saydıkları-saydığınız].

6. O, gaybı da bilir aşikârı da; ‘mutlak izzet sahibi’dir, merhametlidir (Azîz, Rahîm);

- 10 **7. yarattığı her şeyi güzel yapar; insanı yaratmaya da çamurdan başlamıştır.**

8. Sonra, onun neslini ‘değersiz bir sudan süzölmüş bir öz’den meydana getirmiştir.

9. Sonra, onu tamamlayıp ruhundan ona üflemiş; size de kulak, göz ve gönül vermiştir. Ne de az şükrediyorsunuz!

- 15 [531] أَحْسَنَ كُلِّ شَيْءٍ (Her şeyi güzel yapar) ifadesinde *ihsân*, *tahsîn* anlamındadır; çünkü Allah’ın yarattığı hiçbir şey yoktur ki, hikmet ve maslahatın gerektirdiği bir şey olmasın. Buna göre; yaratılmış olan şeyler güzelden daha güzele doğru dereceleri farklı olsa da tamamı güzeldir. Nitekim şöyle buyurmuştur: “Biz; insanı gerçekten *en* güzel biçimde yarattık.” [Tîn 95/4]
- 20 Denilmiştir ki bu ifade “Onu nasıl yaratacağını iyi bilir.” anlamında olup, *kiymetu’l-mer’i mâ yuhassinu[hû]* (Kişinin değerini, güzel yaptığı şey gösterir.) sözünden alınmadır; bu ifadenin hakikati ise *yuhassinu mâ’rifetehû*, yani “güzel -gerçek ve sağlam- bir marifetle bildiği şeydir” şeklindedir.

- 25 [532] خَلَقَهُ ifadesi “her şeyi -yani onun yaratılışını- güzel yapmıştır” anlamında bedel olmak üzere *halkahû* şeklinde de, “yarattığı her şeyi güzel yapmıştır” anlamında sıfat olmak üzere *halekahû* şeklinde de okunmuştur.

- [533] Zürriyet *nesl* olarak isimlendirilmiştir; çünkü ondan *nesletmektedir*, yani onun sulbünden ayrılıp çıkmaktadır. Çocuk için *selil* ve *necl* denilmesi de buna benzer. لَافِزِي أَحْسَنَ تَقْوِيمٍ (“en güzel biçimde...” [Tîn 95/4]) âyetinde olduğu gibi *takvîm* [kıvamında yaratmak, düzgün kılmak] anlamındadır. Allah Teâlâ’nın رُوحِهِ şeklinde ruhu kendi zatına nispet etmesi, onun künhünü ancak kendisinin bileceği hayret verici bir varlık olduğunu göstermek içindir.²

1 Müfessirin Yâ’lı kıraati esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

2 “Allah’ın ruhu” tabiri; bazı sufilere -ve onların etkisiyle genel kitlenin- sandığı gibi, “Allah’ın da ruhu var; insana işte bu ruhtan bir nev-i ilâhîlik yüklemiştir.” şeklinde anlaşılmamalıdır. / ed.

وقيل: يدبر أمر الدنيا من السماء إلى الأرض إلى أن تقوم الساعة، ثم يعرج إليه ذلك الأمر كله؛ أي يصير إليه ليحكم فيه {فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ} وهو يوم القيامة.

[٥٣٠] وقرأ ابن أبي عبلة «يعرج»، على البناء للمفعول. وقرئ «يعدون» بالتاء

٥ والياء.

٦- ﴿ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

٧- ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾

٨- ﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾

٩- ﴿ثُمَّ سَوَّيْنَاهُ وَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَا لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا

مَا تَشْكُرُونَ﴾

١٠

[٥٣١] {أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ} حسنه، لأنه ما من شيء خلقه إلا وهو مرتب على

ما اقتضته الحكمة وأوجبه المصلحة؛ فجميع المخلوقات حسنة وإن تفاوتت من حسن وأحسن، كما قال: {لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التين: ٤]. وقيل: علم كيف يخلقه، من قوله: قيمة المرء ما يحسن. وحقيقته: يحسن معرفته، أي

يعرفه معرفة حسنة بتحقيق وإتقان. ١٥

[٥٣٢] وقرئ «خلقه»، على البدل، أي أحسن فقد خلق كل شيء. و{خَلَقَهُ}

على الوصف، أي كل شيء خلقه فقد أحسنه.

[٥٣٣] سميت الذرية نسلًا لأنها تنسل منه، أي تنفصل منه وتخرج من صلبه.

ونحوه قولهم للولد: سليل ونجل. و{سَوَّيْنَاهُ} قومه، كقوله تعالى {فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ}

[التين: ٤]. ودل بإضافة الروح إلى ذاته على أنه خلق عجيب لا يعلم كنهه إلا هو،

٢٠

“Sana ruhu soruyorlar; de ki: Ruh, benim Rabbimin ‘emr’indendir. Bu konuda size çok az bilgi verilmiştir.” [İsrâ 17/85] âyetindeki gibi. Adeta “Ona, varlığı ve bilgisi tamamen kendisine özgü olan şeyi üfledi.” buyurmaktadır:

10. “Toprağa karışıp kaybolduğumuzda yeniden mi yaratılacakmısınız?” demekteler! Aslında bunlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerini inkâr etmekte nankörce!

[534] “Demekteler!” denilmiştir; ama aslında bunu söyleyen Übeyy b. Halef’tir; diğerleri onun bu sözüne rıza gösterdikleri için, fiil çoğul kipiyle hepsine birden isnad edilmiştir.

[535] ضَلَّلْنَا şeklinde istifhamlı ve اِنَّا şeklinde istifhamsız okunmuştur. ضَلَّلْنَا ifadesi toprak olduğumuzda ve toprağa karıştığımızda, aynen suyun süt içinde karışıp yok olması gibi ondan ayrılmaz bir hal aldığımızda; yahut gömülme suretiyle toprakta kaybolduğumuzda demektir. Şu örnekte olduğu gibi:

Onu toprağa gömenler net bir haberle döndüler...

[536] Hazret-i Ali ve İbn Abbas *Radıyallahu Anhuma* Lâ’m’ın kesresi ile *dalilnâ* şeklinde okumuşlardır; nitekim fiil *dalle - yadillu* ve *dalle - yadallü* şeklinde kullanılmaktadır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise “Et bozuldu” anlamındaki *salle’l-lahmu* ve *asalle’l-lâhmu* fiilinden olmak üzere *salelnâ* şeklinde okumuştur. Bunun; “*Salle* -yani toprak- cinsinden olduğumuzda mı?” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[537] **Şayet** “إِذَا ضَلَّلْنَا ifadesindeki zarf ne ile mansüb olmuştur?” **dersen söyle derim:** إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ (“Toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?” [Ra’d 13/5]) âyetinin delâlet ettiği şeyle, yani *nub’asu* (diriltilecekmişiz) ya da *yuceddedu halkunâ* (yeniden yaratılacakmışız) kelimeleri ile mansübtür.

[538] “Rableri ile karşı karşıya gelmek”ten maksat, ölüm meleği ile karşılaşım arkasından yaşanacak olanlarla ‘nihaî son’a ulaşmak demektir.

11. De ki: Size vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak, sonra da Rabbinize döndürüleceksiniz.

[539] Onların yeni bir yaratılışı inkâr ettiklerinden söz edince, inkârcılıkta ondan daha ileri bir duruma -yani sadece yeniden yaratılmayı değil, âkıbette olacak her şeyi inkâr ediyor olmalarına- intikal etmiştir. Dikkat edersen, ‘ölüm meleğinin kendilerini öldüreceği ve ondan sonra hesap vermek ve her şeyin karşılığını almak üzere yeniden diriltilerek Rablerine dönecekleri’ hitabına muhatap olmuşlardır. Zikrettiğimiz üzere, Allah ile karşılaşmanın mânası da budur.

كقوله {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ} الآية [الإسراء: ٨٥]. كأنه قال: ونفخ فيه من الشيء الذي اختص هو به وبمعرفة.

١٠- ﴿وَقَالُوا إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾

٥ [٥٣٤] {وَقَالُوا} قيل: القائل أبي بن خلف، ولرضاهم بقوله أسند إليهم جميعاً.
[٥٣٥] وقرئ «أئنا»، و«أنا»، على الاستفهام وتركه. {ضَلَلْنَا} صرنا تراباً، وذهبنا مختلطين بتراب الأرض، لا نتميز منه، كما يضل الماء في اللبن، أو غبنا {فِي الْأَرْضِ} بالدفن فيها. من قوله:

وَأَب مُضِلُّهُ بِعَيْنٍ جَلِيَّةٍ ❁

١٠ وقرأ علي وابن عباس رضي الله عنهما «ضللنا» بكسر اللام. يقال: ضل يضل وضل يضل. وقرأ الحسن رضي الله عنه «صللنا»، من صل اللحم وأصل، إذا أتن. وقيل: صرنا من جنس الصلة، وهي الأرض.

[٥٣٦] فَإِنْ قُلْتَ: بِمِ انتصب الظرف في {إِذَا ضَلَلْنَا}؟ قلت: بما يدل عليه {لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ}، وهو نبعث، أو يجدد خلقنا.

١٥ [٥٣٧] لقاء ربهم: هو الوصول إلى العاقبة، من تلقي ملك الموت وما وراءه.

١١- ﴿قُلْ يَتَوَفَّيْكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾

[٥٣٨] فلما ذكر كفرهم بالإنشاء أضرب عنه إلى ما هو أبلغ في الكفر، وهو أنهم كفرون بجميع ما يكون في العاقبة، لا بالإنشاء وحده. ألا ترى كيف خوطبوا بتوفي ملك الموت وبالرجوع إلى ربهم بعد ذلك مبعوثين للحساب والجزاء. وهذا معنى لقاء الله على ما ذكرنا. ٢٠

[539] *Teveffî* canın -yani ruhun- alınmasıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ (“Allah; ‘ruh’ları almakta...” [Zümer 39/42]) ve أخرجوا أنفسكم (“Çıkarıp verin canlarınızı!” [En‘âm 6/93]) *Teveffî*, canın geride hiçbir şey bırakmaksızın tamamının alınmasıdır. Nitekim hakkını eksiksiz, tam olarak aldığı anda, *teveffeytü hakkı min fülânin ve’steveffeytühû* (Falancadan hakkımı tam olarak aldım.) dersin. *Tefe‘ul* ve *istif‘âl* babları *tekassaytuhû ve’stak-saytuhû; ta‘accltühû ve’sta‘ccltühû* gibi bazı yerlerde buluşurlar.¹ Mücahid’in [v. 103/721]; “Ölüm meleği için yeryüzü dürülür ve önünde tas gibi bir hale getirilir. O da onun içinden dilediğini alır.” dediği rivayet edilir. Katâde’den [v. 117/735] de şöyle nakledilmiştir: “Onların canını beraberinde yardımcı melekler olduğu halde alır.”² Denilmiştir ki; ölüm meleği ruhları çağırır, onlar da çağrıya icabet ederler. Sonra yardımcılarına onları almalarını emreder.

12. Âh, sen bu mücrimleri Rablerinin huzurunda başları öne eğik vaziyette; “Ya Rabbi! Gerçekten gördük ve işittik; haydi artık bizi dünyaya döndür de salih amel işleyelim! Gerçekten yakînen iman ettik.” derlerken görecektin!

13. İsteseydik, elbette herkesi doğru yola getirirdik; fakat Benim; “Cehennem”i tamamen cinlerle ve insanlarla dolduracağım!” şeklindeki sözüm kesinleşmiş bulunuyor.

14. Öyleyse tadın, bu gününüzle karşı karşıya gelmeyi göz ardı etmenin cezasını! Biz de sizi nisyana terkettik! Yapıp durduklarınıza karşılık tadın şu sürekli azabı!

[540] وَلَوْ تَرَى [Âh, sen görecektin...] Bu hitabın Hazret-i Peygamber (s.a.)’e yönelik olması mümkündür. Bu durumda iki şekilde izah edilebilir: [i] *Temennî* anlamının kastedilmiş olması. Sanki *ve leyteke terâ* (Keşke görseydin!) der gibi. Tıpkı Hazret-i Peygamber (s.a.)’in Mugîre’ye *lev nazarte ileyhâ* (Keşke o [talip olduğun kadı]na bir baksaydın!) demesi gibi. Peygamber’in *temennîsi*³ de, لعلهم يهتدون (“Belki yola gelirler.” [Secde 32/3]) ifade-sindeki *teraccînin* Peygamber (s.a.)’e ait olması gibidir; çünkü Peygamber (s.a.) onlardan çok çekmiş, düşmanlıklarından, davranışlarından çok zarar görmüştü. Buna mukabil, Allah Teâlâ onları bu son derecede utanç verici, rezil, kederli ve korkunç halleri üzere görmeyi onun için *temennî* kılmıştır ki böylece onların bu haline bakarak biraz olsun rahatlasın, sevin-sin. [ii]

1 Yani bu iki babın anlam çatıları farklı olsa da bazı fiillerde aynı anlamda birleşebilirler; *te‘acce* de, *ista‘cele* de “bir şeyi normalden daha erken yapmak” anlamında kullanılabilir. *Tekassâ* ve *istaksâ* da “uzaklaştı” / “sonuna kadar araştırdı” anlamında birleşmektedir. / ed.

2 Dünyada ‘aynı anda’ gerçekleşen çok sayıda vefat bu yardımcı melekler sayesinde gerçekleşmektedir. / ed.

3 *Temennî* olması mümkün olmayan şeylerin, *teraccî* ise olabilecek şeylerin istenmesidir. / çev.

[٥٣٩] والتوفي: استيفاء النفس، وهي الروح. قال الله تعالى {اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ} [الزمر: ٤٢] وقال {أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ} [الأنعام: ٩٣]، وهو أن يقبض كلها لا يترك منها شيء. من قولك: توفيت حقي من فلان، واستوفيته، إذا أخذته وافياً كاملاً من غير نقصان. والتفعل والاستفعال يلتقيان في مواضع؛ منها: تقصيته واستقصيته، وتعجلته واستعجلته. وعن مجاهد رضي الله عنه: حويت لملك الموت الأرض، وجعلت له مثل الطست، يتناول منها حيث يشاء. وعن قتادة: يتوفاهم ومعه أعوان من الملائكة. وقيل: ملك الموت يدعو الأرواح فتجيبه، ثم يأمر أعوانه بقبضها.

١٢- ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ﴾

١٣- ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

١٤- ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٥٤٠] {وَلَوْ تَرَىٰ} يجوز أن يكون خطاباً لرسول الله ﷺ. وفيه وجهان؛ أن يراد به التمني، كأنه قال: وليتك ترى. كقوله ﷺ للمغيرة: "لو نظرت إليها." والتمني لرسول الله ﷺ، كما كان الترجي له في {لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} [السجدة: ٣]، لأنه تجرع منهم الغصص ومن عداوتهم وضرارهم، فجعل الله له تمني أن يراهم على تلك الصفة الفظيعة من الحياء والخزي والغم ليشمت بهم.

Lev'in, cevabı hazfedilmiş *lev-i imtinâ'yye* olması da mümkündür; cevap da "Korkunç bir durum görmüş olurdun!" ya da "Görebileceğin en kötü şeyi görmüş olurdun!" şeklinde olur.

[541] ["Âh, sen görecektin!" ifadesinde] herkesin kastedilmiş olması da mümkündür; "Falanca alçağın tekidir; ona değer verirsen seni aşağılar, ona iyilik yaparsan sana kötülükle karşılık verir!" demen gibi. Bu durumda, belli bir muhatabı kastedmiş olmazsın; adeta "Ona değer verildiğinde, iyilik yapıldığında" demiş gibi olursun.

[542] *Lev* ve *İz* her ikisi de mazi içindir. Böyle olması da mümkündür, çünkü Allah'ın, olacağını belirttiği şey, gerçekleşmesi kesin olan varlık me-sabesindedir. ترى fiili için mef'ûl takdiri yoluna gidilmez. Sanki *ve lev tekû-nu minke'r-ru'yetu* denilmiş gibidir. ذی onun zarfıdır.

[543] "Ya Rabbi! Gerçekten, gördük ve işittik." sözleriyle imdat isterler, ama imdatlarına koşulmaz; yani senin vaat ve tehditlerinin doğru olduğunu gördük, senden resulünün tasdikini işittik. Yahut biz kör ve sağır idik, şimdi ise gördük ve duyduk. "Bizi döndür." Bu, dünyaya dönüş olmaktadır.

[544] "(İsteseydik) elbette herkesi doğru yola getirirdik..." Bunu, mecbur etme ve zorlama yoluyla yapabildik; ancak biz işi zor kullanma değil gönüllülük esası üzerine kurduk; ama onlar hidayete mukabil körlüğü benimsediler. Sonuç olarak da azap tehdidi bakıp görenlere değil körlük sahipleri üzerinde gerçekleşti. Dikkat edersen, onun peşinden "Öyleyse tadın, göz ardı etmenin cezasını!" ifadesini getirdi ve azabın tadılmasını onların âkıbeti unutup hesaba katmamak, üzerinde yeterince düşünmemek ve onun için hazırlık tedarikinde bulunmamak gibi fiillerinin sonucu kıldı.

[545] *Nisyan*dan maksat hatırlamanın zıttıdır; yani şehvanî şeyler içinde yuvarlanmak sizin aklınızı başınızdan aldı ve sonucu düşünmekten sizi oyaladı; onun unutulmasını sizin başınıza sardı. Sonra buna karşılık verme kabilinden şöyle buyurdu: "Biz de sizi unuttuk!" Aslında mâna unutmanıza karşılık sizi cezalandırdık, şeklindedir. Buradaki *nisyan*ın terk anlamında olduğu da söylenmiştir; yani siz akıbet hakkında düşünmeyi terkettiniz, Biz de size merhamet etmeyi bıraktık. إنا نسيناكم ifadesinin yeni bir cümle olması ve fiilin İnne ile isminin üzerine getirilmesi, onlara verilecek cezanın çok sert olacağını ifade eder.

وأن تكون لو الامتناعية قد حذف جوابها، وهو: لرأيت أمرًا فظيعةً، أو لرأيت أسوأ حال ترى.

[٥٤١] ويجوز: أن يخاطب به كل أحد، كما تقول: فلان لئيم، إن أكرمته أهانك، وإن أحسنت إليه أساء إليك، فلا تريد به مخاطبًا بعينه، فكأنك قلت: إن أكرم وإن أحسن إليه. ٥

[٥٤٢] ولو وإذ كلاهما للمضي، وإنما جاز ذلك؛ لأن المترقب من الله بمنزلة الوجود المقطوع به في تحققه، ولا يقدر لنرى ما يتناوله، كأنه قيل: ولو تكون منكم الرؤية، وإذ ظرف له.

[٥٤٣] يستغيثون بقولهم {رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا} فلا يغاثون، يعني أبصرنا صدق وعدك ووعيدك وسمعنا منك تصديق رسلك. أو كنا عميًا وصمًا فأبصرنا وسمعنا {فَارْجِعْنَا} هي الرجعة إلى الدنيا. ١٠

[٥٤٤] {لَا تَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُذِيهَا} على طريق الإلجاء والقسر، ولكننا بنينا الأمر على الاختيار دون الاضطرار، فاستحبوا العمى على الهدى، فحقت كلمة العذاب على أهل العمى دون البصراء ألا ترى إلى ما عقبه به من قوله {فَدُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ}، فجعل ذوق العذاب نتيجة فعلهم من نسيان العاقبة، وقلة الفكر فيها، وترك الاستعداد لها. ١٥

[٥٤٥] والمراد بالنسيان خلاف التذكر، يعني أن الانهماك في الشهوات أذهلكم وألهاكم عن تذكر العاقبة وسلط عليكم نسيانها. ثم قال: {إِنَّا نَسِينَاكُمْ} على المقابلة، أي جازيناكم جزاء نسيانكم. وقيل: هو بمعنى الترك، أي تركتم الفكر في العاقبة، فتركناكم من الرحمة. وفي استئناف قوله {إِنَّا نَسِينَاكُمْ}، وبناء الفعل على إن واسمها تشديد في الانتقام منهم. ٢٠

[546] Mâna şöyledir: Bunu -yani âhiret buluşmasını unutmanız yüzünden içinde bulunduğunuz ‘rezillik, rüsvaylık, başınızın yere eğik olması ve tasa’ şeklindeki azabı- tadın! İşlemiş olduğunuz masiyetler ve helâk edici büyük günahlar sebebiyle tadın cehennemin ebedi azabını!

5 **15-16. Bizim âyetlerimize ancak o kimseler iman ederler ki; âyetler kendilerine hatırlatıldığında büyüklük taslamadan secdeye kapanırlar; Rablerini hamd ile tenzih ve takdis ederler; yanları yataklarından uzak durur; korkuyla ve ümitle Rablerine dua ederler; kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden de infak ederler.**

10 **17. Yapmış oldukları amellere karşılık kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez.**

[547] “Âyetler kendilerine hatırlatıldığında” yani onlarla kendilerine öğüt verildiğinde tevazu ve huşu ile secdeye kapanırlar; Allah’ın kendilerine lütfettiği İslam nimetinden dolayı şükrederler. Allah Teâlâ’yı her türlü çirkinlikten tenzih ederler ve O’na hamd ederek övgüde bulunurlar. “Sanki [kulaklarında ağırlık varmış da] işitemiyormuş gibi büyüklük taslayarak” [Bkz. Lokman 31/7] inkârcılıkta ısrar edenler gibi “büyüklük taslamadan Rablerini hamd ile tenzih ve takdis ederler.” Tıpkı şu âyetteki gibi: “Bundan önce kendilerine ilim verilenler, o kendilerine okunduğunda, yüz üstü secdeye kapanıyorlar. ‘Rabbimizi tenzih ederiz; Rabbimizin vaadi elbette yerine gelecekti!’ diyorlar. [İsrâ 17/107-108]

[548] “... yataklarından” ve uyudukları yerlerden kalkar; “uzak durur.” Rablerinin gazabından korkmaları ve rahmetini ummaları sebebiyle O’na dua eder, kullukta bulunurlar. Bunlar teheccüd namazı kılanlardır. Peygamber (s.a.)’in buranın tefsirinde; “Kulun geceleyin [teheccüde] kalkmasıdır.” buyurduğu nakledilmiştir [Ahmed b. Hanbel, XXXVI, 418]. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] de bunun teheccüd olduğu açıklaması nakledilmiştir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ kıyamet gününde öncekileri ve sonrakileri bir araya topladığı zaman bir münadi gelir ve bütün mahlûkatın işiteceği bir sesle şöyle seslenir: ‘Bugün bu mahşer halkı ikrama kimin layık olduğunu bileceklerdir.’ Sonra döner ve ünler: ‘Yanları [sırtları ve böğürleri] yataklardan uzak duranlar kalsın!’ Onlar kalkarlar; ama ‘az’dırlar. Sonra yine ünler: ‘Sıkıntılı anlarda ve zor zamanlarda Allah’a hamd edenler kalsın!’ Onlar da kalkarlar; ama azdırlar. Onlar topluca doğru cennete seçtirirler. Sonra; diğerleri hesaba çekilir.” [Ahmed b. Hanbel, XVIII, 195, 249, benzer lafızlarla.]

[٥٤٦] والمعنى: فذوقوا هذا، أي ما أنتم فيه من نكس الرؤوس والخزي والغم بسبب نسيان اللقاء، وذوقوا العذاب المخلد في جهنم بسبب ما عملتم من المعاصي والكبائر الموبقة.

١٥- ﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾

١٦- ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾

١٧- ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٥٤٧] {إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا} أي وعظوا، سجدوا تواضعًا لله وخشوعًا، وشكروا على ما رزقهم من الإسلام، {وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ} ونزهوا الله من نسبة القبائح إليه، وأثنوا عليه حامدين له {وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ} كما يفعل من يصر مستكبرًا كأن لم يسمعها، ومثله قوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا} [الإسراء: ١٠٨-١٠٧].

[٥٤٨] {تَتَجَافَى} ترتفع وتنحى {عَنِ الْمَضَاجِعِ} عن الفرش ومواقع النوم، داعين ربهم عابدين له؛ لأجل خوفهم من سخطه وطمعهم في رحمته، وهم المتعبدون. وعن رسول الله ﷺ في تفسيرها: قيام العبد من الليل. وعن الحسن ﷺ: أنه التهجد. وعن رسول الله ﷺ: إذا جمع الله الأولين والآخرين يوم القيامة جاء مناد ينادي بصوت يسمع الخلائق كلهم: "سيعلم أهل الجمع اليوم من أولى بالكرم". ثم يرجع فينادي: "ليقم الذين كانت تتجافى جنوبهم عن المضاجع"؛ فيقومون وهم قليل، ثم يرجع فينادي: "ليقم الذين كانوا يحمدون الله في البأساء والضراء"، فيقومون وهم قليل، فيسرحون جميعًا إلى الجنة، ثم يحاسب سائر الناس.

Enes b. Mâlik *Radıyallahu anh*'dan nakledilmiştir ki; Peygamber (s.a.)'in ashabından birtakım kimseler akşam namazından itibaren son yatsı vaktine kadar devamlı namaz kılarlardı [*Ebü Dâvûd*, "Salât", 311; benzer lafızlarla]. Âyet onlar hakkında inmiştir. Şu da söylenmiştir: Bunlar uyuyakalıp kaçırmadan yatsı namazını kılanlardır.

[549] مَا أُخْفِيَ لَهُمْ (kendileri için saklanmış bulunan) ifadesi meçhul [fiil-i mazi] kipindedir. *Mâ ahfâ le-hum* (Allah'ın, kendileri için saklamış olduğu) şeklinde ma'lûm olarak da okunmuştur; bu durumda özne Allah olur. *Mâ uhfi le-hum* (kendileri için sakladığım), *mâ nuhfi le-hum* (kendileri için sakladığımı) ve *mâ ahfeytu le-hum* (kendileri için saklamış olduğum) şeklinde, birinci şahıs kipiyle de okunmuştur ve özne yine Allah'tır. مَا *ellezî* ya da *eyyu* anlamındadır. قُرَّةَ أَعْيُنٍ (mutluluk vesilesi) ve *kurrâti a'yun* (mutluluk vesileleri) şeklinde okunmuştur.

[550] Mâna şöyledir: Kişiler -yani kişilerin tamamı, kişilerden herhangi biri, hatta mukarreb bir melek ve gönderilmiş bir resul- bile, Allah'ın onlar için hazırlamış olduğu ve bilgisini bütün mahlûkatından gizlediği muazzam sevap nev'ini bilemez; onların gözünü aydın edecek o sevabı sadece O bilir. Bu hazırlığın üzerinde herhangi bir *ziyâde*¹ de söz konusu değildir; onun ötesinde bir başka beklenti de olamaz. Sonra "Yapmış oldukları amellere karşılık" buyurdu ve böylece kuru temennîcilerin² tamahlarını kursaklarında bıraktı; onların umutlarını kökünden kesti.

[551] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki; "Allah Teâlâ 'Ben kularıma öyle bir hazırlık yaptım ki, böylesini hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak işitmemiş; hiç kimsenin aklının ucundan bile geçmemiştir; bırakınız hakkıyla kavramayı...' buyurdu [*Buhârî*, "Bed'i'l-halk, 8; *Müslim*, "Kitabül-cenne", 2]. Dilerseniz, şu âyeti okuyun: *Kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez.*" Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edilmiştir: "Bir topluluk dünyada iken birtakım amellerini gizledi; Allah da onlar için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği mükâfatlar gizledi."

18. Mümin, fâsık gibi olur mu hiç? Bir olmazlar...

19. İman edip salih amel işleyenler için, yaptıkları amellere karşılık cömertçe ağırlanacakları Me'vâ [Barınak] Cennetleri vardır.

1 Yûnus 10/26'daki يُخْفِي ifadesinin -cennete ve Allah rızasına *ek* olarak- *cemalullahın* görülmesi şeklinde yorumlanmasına reddiye gibi. / ed.

2 Mürcie'den itibaren, Müslümanların genelini esir alan "Biz Cehennemde yanmayız; yansak da mutlaka çıkarız!" şeklindeki inanışa telmih gibi. / ed.

وعن أنس بن مالك رضي الله عنه: كان أناس من أصحاب رسول الله ﷺ يصلون من صلاة المغرب إلى صلاة العشاء الآخرة، فنزلت فيهم. وقيل: هم الذين يصلون صلاة العتمة لا ينامون عنها.

[٥٤٩] {مَا أُخْفِيَ لَهُمْ} على البناء للمفعول، «ما أخفى لهم»، على البناء للفاعل، وهو الله سبحانه، و«ما أخفي لهم»، و«ما تُخفي لهم»، و«ما أخفيت لهم»، الثلاثة للمتكلم، وهو الله سبحانه. و{مَا} بمعنى الذي، أو بمعنى أي. وقرئ «من قرة أعين»، و«قرات أعين».

[٥٥٠] والمعنى: لا تعلم النفوس - كلهنّ ولا نفس واحدة منهنّ لا ملك مقرب ولا نبي مرسل - أي نوع عظيم من الثواب ادخر الله لأولئك وأخفاه من جميع خلائقه، لا يعلمه إلا هو مما تقرّ به عيونهم، ولا مزيد على هذه العدة ولا مطمح وراءها. ثم قال: {جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} فحسم أطماع المتمنين.

[٥٥١] وعن النبي ﷺ: يقول الله تعالى: أعددت لعبادي الصالحين ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر؛ بله ما أطلعتهم عليه. اقرؤوا إن شئتم: فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين. وعن الحسن رضي الله عنه: أخفى القوم أعمالاً في الدنيا، فأخفى الله لهم ما لا عين رأت ولا أذن سمعت.

١٨- ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ﴾

١٩- ﴿أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

20. Fâsıklara gelince, onların sığınağı ise Ateş'tir; oradan her çıkmak istediklerinde geri çevrilirler ve kendilerine; "Tadın bakalım şu yalanlayıp durduğunuz Ateş azabını!" denir.

21. Bu en büyük azaptan önce, (dünyada uğrayacakları) daha yakın azaptan da kendilerine mutlaka tattıracağız ki dönsünler!

[552] كَانَ فَاسِقًا ve كَانَ مُؤْمِنًا ifadeleri *Men*'in lâfzına riayetle [tekil] olmuş; أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا ise mânaya itibarla çoğul kılınmıştır. Bunun delili de أَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْمَعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ [Bunların içinde, seni dinleyen de var... Hatta, yanından çıktıklarında...] [Muhammed 47/16]

[553] جَنَّاتِ الْمَأْوَى Cennetlerden bir türdür. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Gerçek şu ki; o, onu bir başka inişinde daha görmüştür: (*Sid-retü'l-Müntehâ* diye bilinen) sınır ağacının yanında... ki Me'vâ Cenneti de onun yanında." [Necm 53/13-15] Bu şekilde isimlendirilmesi İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre şehitlerin ruhlarının orayı mekân tutması sebebiyledir. Söylendiğine göre, Arş'ın sağ tarafında imiş. *Cennetu'l-me'vâ* (Me'vâ cenneti) şeklinde tekil olarak da okunmuştur.

[554] Amellerine karşılık "bir bağış/ikram olarak." *Nüzül*, konuğa yapılan ikram iken daha sonra genel bir anlam kazanmıştır. "Onların barınağı ise Ateş'tir." Yani barınakları ve ağırılanacakları yer ateştir. *Fe-cennetü me'vâ-humu'n-nâru* şeklinde bir yorum da mümkün olup, o takdirde mâna; 'Nasıl müminler için Me'vâ cenneti varsa, bunlar için de ateş cenneti var!' şeklinde olur. Bu ifade, "Can yakıcı bir azapla *müjdele* onları! [Âl-i İmrân 3/21; Tevbe 9/34; İnşikâk 84/24] ifadesinde olduğu gibi [istihza için]dir.

[555] الْعَذَابِ الْأَذْنَى (daha yakın azap); öldürülmek, esir edilmek, yedi yıl boyunca kılığa maruz kalmak gibi dünya azaplarıdır. Mücahid'den [v. 103/721] "Bu, kabir azabıdır." şeklinde bir açıklama nakledilmiştir. "En büyük azap" âhiret azabıdır; yani onlara, henüz âhirete varmadan dünyada iken dünya azabını tattırırız ki inkârcılıklarından *tevbe* etsinler. Ya da tekrar dünyaya dönmeyi dilerler ve onu isterler. Tıpkı "Bizi dünyaya döndür de salih amel işleyelim." [12] ifadesinde olduğu gibi.

[556] Dönme istekleri *dönme* olarak isimlendirilmiştir. Nitekim إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ [Mâide 5/6] ifadesinde, namaza kalkma isteği de 'bizzat kalkma' şeklinde anlatılmıştır.¹ Meçhul kipiyle *jurce'ûn* (döndürülsünler) şeklinde okunuyor olması da buna delâlet etmektedir.

1 Mealen "Namaza kalktığınızda abdest alın." demek, aslında "Namaz kılmak istediğinizde, namaza karar verdiğinizde..." demektir. / ed.

٢٠- ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوِيَهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ دُوفُوا عَذَابِ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

٢١- ﴿وَلَنَذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[٥٥٢] {كَانَ مُؤْمِنًا} و{كَانَ فَاسِقًا} محمولان على لفظ من، و{لَا يَسْتَوْنَ} محمول على المعنى، بدليل قوله تعالى {أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا}، {وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا}. ونحوه قوله تعالى {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّىٰ إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ} [محمد: ١٦].

[٥٥٣] و{جَنَّاتُ الْمَأْوَى} نوع من الجنان؛ قال الله تعالى {وَلَقَدْ رَأَهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ} [النجم: ١٥]. سميت بذلك لما روي عن ابن عباس رضي الله عنه قال: تأوي إليها أرواح الشهداء. وقيل: هي عن يمين العرش. وقرئ «جنة المأوى»، على التوحيد. ١٠

[٥٥٤] {نُزُلًا} عطاء بأعمالهم. والنزل: عطاء النازل، ثم صار عامًا. {فَمَأْوِيَهُمُ النَّارُ}، أي ملجؤهم ومنزلهم. ويجوز أن يراد: فجنة مأواهم النار، أي النار لهم مكان جنة المأوى للمؤمنين؛ كقوله {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١]، [التوبة: ٣٤]، [الانشقاق: ٢٤].

[٥٥٥] العذاب الأدنى عذاب الدنيا من القتل والأسر، وما محنوا به من السنة سبع سنين. وعن مجاهد رضي الله عنه: عذاب القبر. و{الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ} عذاب الآخرة، أي نذيقهم عذاب الدنيا قبل أن يصلوا إلى الآخرة. {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} أي يتوبون عن الكفر. أو لعلمهم يريدون الرجوع ويطلبونه؛ كقوله تعالى {فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا} [السجدة: ١٢].

[٥٥٦] وسميت إرادة الرجوع رجوعًا، كما سميت إرادة القيام قيامًا في قوله تعالى {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} [المائدة: ٦]؛ ويدل عليه قراءة من قرأ «يُرجعون» على البناء للمفعول. ٢٠

[557] **Şayet** “Nasıl oluyor da, dönme *tevbe* olarak yorumlanabiliyor? *Le’alle* (belki) kelimesi Allah hakkında kullanıldığında, umma değil isteme anlamı taşır. Allah bir şeyi istediği zaman, ‘ol’ur; imkândışı olmaz. Oysa bunların tevbe etmesi olacak şey değildir. Dikkat edersen, bunların tevbesi söz konusu olsaydı, o büyük azabı tadan kimseler olmayacaklardı.¹” **dersen, şöyle derim:** Allah’ın isteği kendi fiillerine de kullarının fiillerine de taalluk eder. Kendi fiillerinden bir şeyi istediği zaman(mutlak) iktidarı ve sâiklerden bağımsızlığı sebebiyle o mutlaka olur; asla olmazlık edemez. Kullarının fiillerine gelince, Allah bunları ‘kullar ihtiyar sahibi oldukları halde’ murat etmiş olabilir ya da zorlaması ve mecbur etmesi sebebiyle işlemeye mecbur oldukları fiilleri kabilinden olabilir; Allah bunları ‘kullarını onlara zorlamış olarak’ isterse, bu durumda onların hükmü kendi fiillerinin hükmü gibidir. Yok, onların ihtiyar sahibi olmalarını dileyerek -fakat- ‘onların o fiilleri işleyemeyeceklerini bilerek’ istemiş olursa, bu durum onun iktidarına herhangi bir hâlel getirmeyecektir. Nitekim bir kölen olsa ve onun sana itaat etmesini istesen, ama o sana itaati tercih etmese, bu durum senin iktidarına hâlel getirmez; çünkü onun tercihi senin kudretine taalluk etmemektedir. Senin kudretine taalluk etmeyince, onun itaat etmemesi senin aczinin delili olmaz.

[558] Âyetin; Bedir günü Hazret-i Ali *Radıyallahu anh* ile Ukbe b. Ebi Muayt’ın oğlu Velid arasında gerçekleşen atışma üzerine nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Velid, Hazret-i Ali’ye “Sus! Çünkü sen daha çocuksun! Ben senden daha çevik, daha güçlüyüm; dilim daha etkin, mızrağım daha keskin, senden daha yürekli ve zırhımın içinde senden daha cüsseliyim!” dedi. Hazret-i Ali ona “[Asıl] sen sus! Çünkü sen fâsığın tekisin!” dedi. Bunun üzerine, tüm mümin ve fâsıklar kapsayacak şekilde nâzil oldu; hem bu ikisini hem de onların durumunda olanları içine almış oldu. Hazret-i Ali’nin oğlu Hasan’ın -*Radıyallahu anhumâ*- Velid’e şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Sen nasıl Ali hakkında ileri geri konuşabiliyorsun!? Oysa Allah onu on âyette *mümin* olarak isimlendirmiş, seni ise *fâsik*² olarak nitelemiştir.”

22. Rabbinin âyetleri kendisine hatırlatılıp da onlardan yüz çeviren birinden daha zalimi var mıdır? Biz mücrimlere hak ettikleri cezayı mutlaka veririz!

1 Oysa âyetten anlaşılan, “en büyük azabı da, yakın azabı da mutlaka tadacakları”dır; yani dönüş yapamayacakları aşîkârdır; o halde, “ki dönsünler” ifadesi, “ki tevbe etsinler”, diye anlaşılmamalı değil mi? / ed.

2 Geniş bilgi için bkz. *Keşşâf Tefsiri*, Hucurât 49/8 hk. / ed.

[٥٥٧] فإن قلت: من أين صح تفسير الرجوع بالتوبة؟ و«لعل» من الله إرادة، وإذا أراد الله شيئاً كان ولم يمتنع، وتوبتهم مما لا يكون. ألا ترى أنها لو كانت مما يكون لم يكونوا ذائقين العذاب الأكبر؟ قلت: إرادة الله تتعلق بأفعاله وأفعال عباده، فإذا أراد شيئاً من أفعاله كان ولم يمتنع، للاقتدار وخلوص الداعي. وأما أفعال عباده فإما أن يريدوها وهم مختارون لها، أو مضطرون إليها بقسره وإلجائه؛ فإن أرادها وقد قسرها عليها فحكمها حكم أفعالها، وإن أرادها على أن يختاروها وهو عالم أنهم لا يختارونها لم يقدح ذلك في اقتداره، كما لا يقدح في اقتدارك إرادتك أن يختار عبدك طاعتك وهو لا يختارها، لأنّ اختياره لا يتعلق بقدرتك، وإذا لم يتعلق بقدرتك لم يكن فقده دالاً على عجزك.

١٠ [٥٥٨] وروي في نزولها أنه شجر بين علي بن أبي طالب عليه السلام والوليد بن عقبة بن أبي معيط يوم بدر كلام، فقال له الوليد: اسكت فإنك صبيّ! أنا أشبّ منك شباباً، وأجلد منك جلداً، وأدرب منك لساناً، وأحدّ منك سناناً، وأشجع منك جناناً، وأملأ منك حشواً في الكتبية! فقال له علي عليه السلام: اسكت، فإنك فاسق! فنزلت عامة للمؤمنين والفاسقين، فتناولتهما وكل من كان في مثل حالهما. وعن الحسن بن علي عليه السلام أنه قال للوليد: كيف تشتم عليّاً وقد سماه الله مؤمناً في عشر آيات، ١٥ وسماك فاسقاً؟

٢٢- ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ دُكِّرَ بَيِّنَاتٍ مِنْ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ﴾

[559] ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا ifadesindeki *sümme* istib'ad yani uzak görme anlamı vermektedir. Mâna şöyledir: Açıklığı, aydınlatıcılığı ve doğru yola iletmesi, üzerinde düşünme sonucu büyük mutluluğu elde etme başarısı söz konusu olan Allah'ın âyetlerinden yüz çevirme hem akıl ham de hakkaniyet [*'adl*] 5 açısından asla olmayacak akıl almaz bir şeydir. Bu arkadaşına şöyle demen gibidir: “Böyle bir fırsat elde ettin de, *sonra* onu değerlendirmeyip teptin hâ?!” Burada ‘sonra’yı, adamın fırsatı tepmesini akıl almaz bulduğunu ifade etmek için kullanırsın. [Ca’fer b. Ulbe el-Hârisî’nin] Hamase [kahramanlık] bey-tinde geçen şu *sümme* de aynı türdendir:

10 Bürüyen felaketi soylu kişiden başkası açamaz. O ki;
Ölüm emarelerini görür de, *sonra* [hâlâ] üstüne üstüne gider!

Şair, ölümün dehşet anlarını ve korkularını görüp, kesin bilgi sahibi olarak duruma vâkıf olduktan sonra, isteyerek onlara atılmayı akıl almaz bir durum olarak görmekte ve *sümmeyi* bu yüzden kullanmaktadır.

15 [560] **Şayet** “İnnâ minhu müntekimûn buyrulmalı¹ değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Onu ‘zalimlerin zalimi’² kılıp, sonra da bütün *mücrimleri* cezalandıracağı tehdidinde bulununca, bu cezadan en fazla pay alacak olanın bu en zalim kişi olduğu anlaşılmıştır. Bunu zamirle ifade etseydi bu nükte hâsıl olmazdı.

20 **23. Gerçek şu ki; kitabı Musa’ya Biz vermiştik ve onu İsrailoğullarına kılavuz kılmıştık. Dolayısıyla, sen de onunla karşılaştığından şüphe etme.**

24. Sabrettikleri sürece de içlerinden emrimizle yol gösteren önderler çıkarmıştık; ki bunlar Bizim âyetlerimize yakînen iman ederlerdi.

25. Anlaşmazlığa düştükleri (itikadî ve amelî) hususlarda, Kıyamet günü aralarında nihai hükmü verecek olan da şüphesiz senin Rabbindir.

25 [561] الْكِتَابِ kitap cinsi anlamındadır; “ve onu” ifadesindeki zamir kitaba aittir. Mâna şöyledir: Gerçek şu ki; Biz Musa *Aleyhisselâm*’ı da seni buluşturduğumuz kitap cinsinden benzer bir kitapla buluşturmuş; sana telkin ettiğimiz vahyin benzerini ona da telkin etmiştik. Bu itibarla, sen onun karşılaştığı şeyin misli ve benzeri ile karşılaşmış olman konusun- 30 da asla kuşku içinde olma. Tıpkı şu âyette olduğu gibi: “Sana indirdiklerimizden şüphe ediyorsan, senden önce indirdiğimiz kitapları okuyanlara sor.” [Yunus 10/94] مِنْ لِقَائِهِ [onunla karşılaştığından] ifadesinin benzeri de

1 Yani “Biz *mücrimlere* hak ettikleri cezayı mutlaka veririz!” demek yerine zamirle “Biz *ona* hak ettiği cezayı mutlaka veririz!” buyrulmalı... / ed.

2 Burada, en zalim kimsenin “Rabbinin âyetleri kendisine hatırlatılıp da onlardan yüz çeviren” kişi olduğu belirtilmekle birlikte, Kur’ân’da ومن أظلم [...den **daha zalimi** var mıdır?!] kalıbı, bağlamına göre, farklı karakterler hakkında kullanılmıştır. Bkz. M.F. Abdalbaki, “-l-m-” md., *el-Mu’cemu’l-müfreh li-el-fâzı’l-Kur’âni’l-kerim*. / ed.

[٥٥٩] ثم في قوله {ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا} للاستبعاد. والمعنى: أن الإعراض عن مثل آيات الله في وضوحها وإنارتها وإرشادها إلى سواء السبيل، والفوز بالسعادة العظمى بعد التذكير بها مستبعد في العقل والعدل. كما تقول لصاحبك: "وجدت مثل تلك الفرصة ثم لم تنتهزها!؟" استبعادًا لتركه الانتهاز. ومنه ثم في بيت الحماسة:

لَا يَكْشِفُ الْغُمَاءَ إِلَّا ابْنُ حُرَّةٍ ❁ يَرَى غَمَرَاتِ الْمَوْتِ ثُمَّ يَزُورُهَا

استبعد أن يزور غمرات الموت بعد أن رآها واستيقنها واطلع على شدتها.

[٥٦٠] فإن قلت: هلا قيل: إنا منه منتقمون؟ قلت: لما جعله أظلم كل ظالم ثم توعد المجرمين عامة بالانتقام منهم، فقد دلّ على إصابة الأظلم النصيب الأوفر من الانتقام. ولو قاله بالضمير لم يفد هذه الفائدة.

٢٣- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَءِيلَ﴾

٢٤- ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾

٢٥- ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[٥٦١] {الْكِتَابَ} للجنس والضمير في {لِقَائِهِ} له. ومعناه: إنا آتينا موسى عليه السلام مثل ما آتيناك من الكتاب، ولقيناك مثل ما لقيناك من الوحي، فلا تك في شك من أنك لقيت مثله ولقيت نظيره. كقوله تعالى {فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْأَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ} [يونس: ٩٤]. ونحو قوله {مِنْ لِقَائِهِ}

“Şüphesiz bu Kur’ân, ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’ katından seninle buluşturulmaktadır.” [Neml 27/6] ve “Kıyamet günü, önüne ‘açılmış olarak karşılaşılaçağı’ bir kitap çıkartırız!” [İsrâ 17/13] âyetleridir.

[562] Musa (a.s.)’a indirilen kitabı kavmine kılavuz kılmış; “içlerinden emrimizle yol gösteren önderler çıkarmıştık.” Bunlar, sabırları ve âyetlere olan kesin inançları sebebiyle insanlara kılavuzluk ediyorlar ve onları Allah’ın Tevrat’taki dinine ve şeriatına çağırıyorlardı. İşte, sana indirilen kitabı da hidayet ve nur kılacağız ve elbette senin ümmetinden de, dine yardımda sabır göstermeleri ve yakın üzere sebat etmeleri sebebiyle, aynen onlar gibi yol gösterici önderler kılacağız.

[563] Şu da söylenmiştir: İsrâ gecesi ya da kıyamet günü Musa (a.s.) ile buluşacağından... Yine, denilmiştir ki: Musa (a.s.)’ın kitap ile buluşturulduğundan, yani onu rıza ve hüsn-i kabul ile karşılayıp aldığından [şüphe etme].

[564] لَمَّا صَبَرُوا şeklinde de *li-mâ saberrû* -yani sabretmeleri sebebiyle- şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: Dünyaya karşı sabır ve sebat gösterdikleri için...”

[565] Allah’ın Tevrat’ı sadece İsrail oğullarına kılavuz kıldığı, İsmail oğullarını Tevrat’ın içeriğiyle sorumlu tutmadığı da söylenmiştir.

[566] يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ yani aralarında hükmedip dininde hak olanı bâtıl olan-
dan ayıracak olan...

26. Şu anda yurtlarında gezip dolaştıkları kendilerinden önceki nice nesilleri helâk etmiş olmamız, bunları doğru yola getirmedir mi?! Bunda, elbette âyetler var. Hâlâ kulak vermeyecekler mi?

[567] أَوَلَمْ يَهْدِ (doğru yola getirmedir mi) ifadesindeki Vav atıf içindir; ma’tûfun aleyhi ise, ma’tûfun cinsinden var sayılan bir kelimedir. لَهُمْ [bunları] ifadesindeki zamir Mekke halkına aittir. Nûn ile de Yâ ile de okunmuştur.¹ Fâ’ile أَهْلَكْنَا كَمْ ifadesi delâlet etmektedir; çünkü Kem fâ’il olarak bulunamaz. *Câenî kem raculun* denmez. Bu durumda takdiri şöyledir: *E-ve-lem yehdi le-hum kesretü ihlâkine’l-kurûne* [Önceki nesilleri helâk edişimizin çokluğu onları yola getirmedir mi?!] Ya da mâna ve içeriği ile bu kelâmın kendisidir; “*Lâ ilâhe illâllâh* kanları ve malları korur.” ifadesi gibidir. *Nûn* ile okunma şeklinin de delâleti ile fâ’ilin Allah’a râci bir zamir olması da mümkündür. الْقُرُونِ ‘Âd, Semûd ve Lût kavimleridir.

1 “... doğru yola getirmedik mi?!” - “... doğru yola getirmedir mi?!” / ed.

قوله {وَإِنَّكَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ} [النمل: ٦]، وقوله {وَنُخْرِجْ لَهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا} [الإسراء: ١٣].

[٥٦٢] وجعلنا الكتاب المنزل على موسى عليه السلام {هُدًى} لقومه {وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ} الناس ويدعونهم إلى ما في التوراة من دين الله وشرائعه، لصبرهم وإيقانهم بالآيات. وكذلك لنجعل الكتاب المنزل إليك هدى ونوراً، ولنجعل من أمتك أئمة يهدون مثل تلك الهداية لما صبروا عليه من نصره الدين وثبتوا عليه من اليقين.

[٥٦٣] وقيل: من لقائك موسى عليه السلام ليلة الإسراء أو يوم القيامة. وقيل: من لقاء موسى عليه السلام الكتاب، أي من تلقيه له بالرضا والقبول.

[٥٦٤] وقرئ «لَمَّا صَبَرُوا»، و«لَمَّا صَبَرُوا» أي لصبرهم. وعن الحسن عليه السلام: صبروا عن الدنيا. ١٠

[٥٦٥] وقيل: إنما جعل الله التوراة هدى لبني إسرائيل خاصة، ولم يتعبد بما فيها ولد إسماعيل عليه السلام.

[٥٦٦] {يُفْصَلُ بَيْنَهُمْ} يقضي، فيميز المحق في دينه من المبطل.

٢٦- «أَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ» ١٥

[٥٦٧] الواو في {أَوَلَمْ يَهْدِ} للعطف على معطوف عليه منوي من جنس المعطوف، والضمير في {لَهُمْ} لأهل مكة. وقرئ بالنون والياء، والفاعل ما دل عليه {كَمْ أَهْلَكْنَا} لأنَّ كم لا تقع فاعلة، لا يقال: جاءني كم رجل، تقديره: أو لم يهد لهم كثرة إهلاكنا القرون. أو هذا الكلام كما هو بضمضمونه ومعناه، كقولك: يعصم لا إله إلا الله الدماء والأموال. ويجوز أن يكون فيه ضمير الله بدلالة القراءة بالنون. ٢٠
و{الْقُرُونِ} عاد وشمود وقوم لوط.

[568] يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ (Yurtlarında gezip dolaşıyorlar.) Yani Mekkeliler. Onlar ticaretleri için sözü edilen kavimlerin yurtlarına uğrar; oralandan geçerlerdi. Fiil, şeddeli olarak *yumeşşûne*¹ şeklinde de okunmuştur.

27. Görmediler mi ki; Biz kupkuru toprağa suyu gönderip onunla hayvanlarının ve kendilerinin yedikleri ekinleri çıkarıyoruz? Hâlâ görmeyecekler mi?

[569] بِالنَّجْرِ bitki örtüsü ya suyun bulunmaması ya da yayılmış ve yok edilmiş olması sebebiyle kesilmiş arazi demektir. Çorak arazi gibi bitek olmayan toprağa *curuz* denmez. Bunun delili de زُرْعًا بِهِ فَتُخْرَجُ [onunla ekinleri çıkarıyoruz] ifadesidir. İbn Abbas'dan oranın Yemen arazisi olduğu rivayet edilmiştir. Mücahid'den [v. 103/721; buranın Yemen'deki] Ebyen olduğu nakledilmiştir.

[570] “Onunla” yani suyla. “Hayvanlarının” samanından, “kendilerinin” de tahılından olmak üzere “kendisinden yedikleri...” [كُلُّ fiili] Yâ ile *ye'kulu* şeklinde de okunmuştur.

28. “Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu fetih?!” diyorlar!

29. De ki: Nankörce inkâr edenlere, fetih günü edecekleri iman fayda vermeyecek; kendilerine mühlet de verilmeyecek!

30. Bırak bunları ve bekle... Zaten onlar da beklemekte!

[571] *Fetih* zafer demektir. Ya da رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا (“Ya Rabbi! Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmet (bizim mi yoksa kavmimizin mi haklı olduğunu ortaya çıkar).” [A'râf 7/89]) âyetinde olduğu gibi hükûmetle hallüfasl etmektir. Müslümanlar “Şüphesiz Allah Müşriklere karşı bize fetih müyesser edecek!” ya da “Allah bizimle onların arasını *hallüfasl* edecek!” diyorlardı. Müşrikler bunu işitince, “ne zaman gerçekleşecekmiş bu *fetih*?!” demeye başladılar. Eğer onun gerçekleşeceği konusunda “doğru söylüyorsanız...”

[572] “Fetih günü” Kıyamet günüdür; bu gün, müminlerle düşmanlarının arasının kesin olarak ayrılacağı ve onlara karşı zafer elde edecekleri gündür. Bedir günü olduğu da söylenmiştir. Mücahid [v. 103/721] ve Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *Radıyallahu anhumâ*'ın onu Mekke'nin fethi günü diye yorumladıkları nakledilmiştir.

1 Tef'il sıygısı ya fiilde ya fâ'ilde veya mef'ilde çokluk ifade eder; bu kıraatte 'gezip dolaştıkları yerlerin çokluğu' veya 'çok gidip geldikleri' anlatılmış olmaktadır. / ed.

[٥٦٨] {يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ} يعني أهل مكة، يمرون في متاجرهم على ديارهم وبلادهم. وقرئ «يمشون»، بالتشديد.

٢٧- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرْزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ﴾

[٥٦٩] {الْجُرْزِ} الأرض التي جرز نباتها أي قطع؛ إما لعدم الماء، وإما لأنه رعي وأزيل. ولا يقال للتي لا تنبت كالسباخ جرز. ويدل عليه قوله {فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا}. وعن ابن عباس رضي الله عنه: إنها أرض اليمن. وعن مجاهد رضي الله عنه: هي أبين.

[٥٧٠] {بِهِ} بالماء. {تَأْكُلُ} من الزرع؛ {أَنْعَامُهُمْ} من عصفه {وَأَنْفُسُهُمْ} من حبه. وقرئ «يأكل»، بالياء.

٢٨- ﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٢٩- ﴿قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيْمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

٣٠- ﴿فَاعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرِ إِنَّهُمْ مُنْتَضِرُونَ﴾

[٥٧١] الفتح: النصر، أو الفصل بالحكومة، من قوله {رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا} [الأعراف: ٨٩] وكان المسلمون يقولون إِنَّ اللَّهَ سَيَفْتَحُ لَنَا عَلَى الْمَشْرِكِينَ. ويفتح بيننا وبينهم، فإذا سمع المشركون قالوا: {مَتَى هَذَا الْفَتْحُ} أي في أي وقت يكون {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في أنه كائن.

[٥٧٢] و{يَوْمَ الْفَتْحِ} يوم القيامة، وهو يوم الفصل بين المؤمنين وأعدائهم، ويوم نصرهم عليهم، وقيل: هو يوم بدر. وعن مجاهد والحسن رضي الله عنه: يوم فتح مكة.

[573] **Şayet** “Onlar fetih vaktini sormuşlardı. Bu ifade onların sorusuna cevap olarak nasıl uygun düşebilir ki?” **dersen şöyle derim:** Fetih gününü sormaktan maksatları, yalanlama ve alay etme yollu bir acelecilikti. Bu itibarla kendilerine sorularındaki maksada uygun olarak cevap verilmiş ve
5 denilmiştir ki: Bu konuda acele etmeyin; bunu alay konusu da etmeyin. Çünkü ben acele ettiğiniz şeyi o gün elde ettiğinizi, iman ettiğinizi ama imanınızın hiçbir fayda vermediğini, azabın size erişmemesi için mühlet istediğinizi ama mühlet verilmediğini görür gibi oluyorum!

[574] **Şayet** “[Mekke’nin] fetih günü yahut Bedir günü diye yorumlayan
10 kimselerin açıklamaları esas alınır, o takdirde bu tefsirde ‘onlara imanlarının fayda vermeyeceği’ nasıl doğru olabilir ki? Oysa Mekke fethedildiği gün serbest kılınan *tulekân*ın imanlarının kendilerine fayda sağlamış olduğunu biliyoruz. Keza, Bedir günü de birtakım insanlara imanları fayda sağlamıştı.” **dersen şöyle derim:** Murad şudur: Boğulma anında iman etmiş olan
15 Firavun’a imanı fayda vermediği gibi, bunların *orada öldürülmüş olanlarına* da imanları fayda vermemiştir.

[575] Onlara karşı yardımı ve onların helâk edilişini “bekle. Onlar da” size karşı galip gelmeyi ve sizin helâk olmanızı “bekliyorlar.” Tıpkı şu âyetteki gibi: “Öyleyse, bekleyin bakalım! Şüphesiz biz de sizinle beraber beklemedeyiz!” [Tevbe 9/52] İbnü’s-Semeyfa‘ [v.215/830] Zâ’nın fethi ile *muntezarûn* şeklinde okumuştur ki mâna şöyledir: Sen onların helâklerini bekle; çünkü onlar helâkleri beklenmeye müstahak kimselerdir; yani helâk olmaya mahkûmdurlar. Ya da: Bunu bekle, çünkü melekler de gökte bunu beklemektedir.

[576] Hazret-i Peygamber (s.a.)’den nakledilmiştir ki; “Her kim Elif-Lâm-Mîm-i Tenzîl ve بَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ surelerini okursa ona sanki Kadir gecesini ihya etmiş gibi sevap verilir.” “Kim Elif-Lâm-Mîm-i Tenzîl suresini evinde okursa, o eve üç gün şeytan giremez.”

[٥٧٣] فإن قلت: قد سألوا عن وقت الفتح، فكيف ينطبق هذا الكلام جواباً على سؤالهم. قلت: كان غرضهم في السؤال عن وقت الفتح استعجالاً منهم عن وجه التكذيب والاستهزاء، فأجيبوا على حسب ما عرف من غرضهم في سؤالهم فقيل لهم: لا تستعجلوا به ولا تستهزئوا، فكأنني بكم وقد حصلت في ذلك اليوم، وآمنت فلم ينفعكم الإيمان، واستنظرت في إدراك العذاب فلم تنظروا.

[٥٧٤] فإن قلت: فمن فسر يوم الفتح أو يوم بدر كيف يستقيم على تفسيره أن لا ينفعهم الإيمان، وقد نفع الطلقاء يوم فتح مكة وناساً يوم بدر. قلت: المراد أن المقتولين منهم لا ينفعهم إيمانهم في حال القتل، كما لم ينفع فرعون إيمانه عند إدراك الغرق.

[٥٧٥] {وَأَنْتَظِرُ} النصرَةَ عليهم وهلاكهم {إِنَّهُمْ مُنْتَظِرُونَ} الغلبة عليكم وهلاككم. كقوله تعالى {فَتَرْبِضُوا إِنَّا مَعَكُمْ مُتْرَبِّضُونَ} [التوبة: ٥٢] وقرأ ابن السمين رحمه الله «منتظرون»، بفتح الظاء. ومعناه: وانتظر هلاكهم فإنهم أحق بأن ينتظر هلاكهم، يعني أنهم هالكون لا محالة. أو وانتظر ذلك؛ فإن الملائكة في السماء ينتظرونه.

[٥٧٦] عن رسول الله ﷺ: مَنْ قرأ الم تنزيل وتبارك الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ، أُعْطِيَ مِنَ الْأَجْرِ كَأَنَّمَا أَحْيَا لَيْلَةَ الْقَدْرِ. وقال: مَنْ قرأ الم تنزيل في بيته لم يدخل الشيطان بيته ثلاثة أيام.

AHZÂB SÛRESİ

Medine’de nâzil olmuştur. 73 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Ey Peygamber! Allah’tan sakın; inkârcı nankörlere ve münafıklara boyun eğme. Allah gerçekten ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

2. Rabbinden sana ne vahyediliyorsa (kimseden çekinmeden, olduğun gibi ilet ve) ona uy. Yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır.

3. Ve Allah’a güvenip dayan; vekil olarak Allah yeter.

[577] Zirr [b. Hubeyş]’in¹ şöyle dediği nakledilmiştir: Übeyy b. Kâ’b bana “Siz Ahzâb suresini kaç âyet olarak kabul ediyorsunuz?” diye sordu. Ben “yetmiş üç âyet.” diye cevap verince şöyle dedi: “Übeyy b. Kâ’b’ın yemin ettiği Allah’a and içerim ki, bu sûre Bakara sûresi kadar veya daha uzun bir sûre idi; [şu] *recm* âyetini de bu sûrede okurduk: *Evli erkek ve evli kadın zina ettiklerinde, Allah tarafından ibretlik bir ceza olarak ikisini de taşılayarak katledin! Allah mutlak izzet ve hikmet sahibidir.*” [Nesâî, “Recm”, 4] Übeyy (r.a.) bu ifadeyle, bunların Kur’ân’ın mensuh âyetlerinden olduğunu dile getirmiş oluyordu. Bazı kimselerin “Bu kısmın Hazret-i Âişe’nin evindeki mecmuada bulunduğu ve keçinin onu yediği!” şeklindeki rivayetleri ise mülhid ve Râfizîlerin uydurmalarından ibarettir!

[578] Allah Teâlâ peygamberlerine, “Ey Âdem!” [Bakara 2/33], “Ey Musa!” [Bakara 2/55], “Ey İsa!” [Âl-i İmrân 3/55] ve “Ey Davud!” [Sâd 38/26] diye adlarıyla hitap ettiği halde, Hazret-i Muhammed’i yüceltmek, şerefini göstermek, fazilet ve değerine dikkat çekmek için ona “Ey Nebî! Allah’tan sakın”, “Ey Resûl! Niçin ... haram ediyorsun ki!?” [Tahrîm 66/1] ve “Ey Resûl! Sana indirileni tebliğ et.” [Mâide 5/67] diyerek, adıyla değil de *nebi* ve *resûl* lafızlarıyla² hitap etmiştir.

1 Kurrânın önde gelenlerinden ve İbn Mes’ûd’un meşhur öğrencilerinden; Kûfeli [v. 83/702]. / çev.

2 Müstakil bir kitap ve şeriata sahip peygamberler *resûl*, bu özelliği taşımayan peygamberler *nebi* sayılmaktadır. Bu iki kelimenin Hac 22/52’de birbirine atfedilerek kullanılmış olması da bunu destekler niteliktedir; ancak Kur’ân’da bu ayrımı haksız çıkaracak kullanışlar da vardır. Burada en sâlim yol, iki kelimenin kök anlamlarından hareket etmektir. Buna göre, aynı şahıs bir itibarla *nebi*, bir itibarla *resûl* olabilir. ‘Yücelik ve şeref’ (جَلال) sahibi ya da ‘önemli bir mesaj’ (بَرَاءَة) getiren kişi olması hasebiyle *nebi* olarak anılan kişi, bu mesajı kavmine götürmekle memur olduğu, yani ‘gönderildiği’ (رِسَالَة) için *resûl* /mursel sıfatını hâiz olmaktadır. Nitekim bizzat Hazret-i Muhammed için bazı ayetlerde *nebi*, bazı ayetlerde *resûl* denirken, A’râf 7/157-158’de “nebi resûl” dendiği görülmektedir. / ed.

سورة الأحزاب

مدنية، وهي ٧٣ آية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا

حَكِيمًا﴾ ٥

٢- ﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

٣- ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

[٥٧٧] عن زرّ قال: قال لي أبيّ بن كعب رضي الله عنه: كم تعدّون سورة الأحزاب؟ قلت:

ثلاثًا وسبعين آية. قال: فوالذي يحلف به أبيّ بن كعب، إن كانت لتعدل سورة البقرة

أو أطول. ولقد قرأنا منها آية الرجم: الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتّة نكالا ١٠

من الله والله عزيز حكيم. أراد أبيّ رضي الله عنه أنّ ذلك من جملة ما نسخ من القرآن. وأمّا

ما يحكى: أن تلك الزيادة كانت في صحيفة في بيت عائشة رضي الله عنها، فأكلتها الداجن،

فمن تأليفات الملاحدة والروافض!

[٥٧٨] جعل نداءه بالنبّي والرسول في قوله {يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ} {يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ

تُحَرِّمُ} [التحریم: ١]، {يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ} [المائدة: ٦٧] وترك نداء ١٥

باسمه - كما قال: {يَا أَدَمُ} [البقرة: ٣٣]، {يَا مُوسَى} [البقرة: ٥٥]، {يَا عِيسَى} [آل

عمران: ٥٥]، {يَا دَاوُدُ} [ص: ٢٦] - كرامة له وتشريفًا، وربّئًا بمحلّه وتنويهاً بفضلّه.

Şayet “Allah Teâlâ’nın Hazret-i Peygamber’e adıyla hitap etmediğini söylüyorsun. Oysa “Muhammed Allah’ın elçisidir.”¹ [Fetih 48/29] ve “Muhammed ancak bir elçidir.” [Âl-i İmrân 3/144] âyetlerinde olduğu gibi, haberî ifadelerde onu adıyla anmıştır?” **dersen şöyle derim:** Bu âyetlerde insanlara Hazret-i Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğunu öğretmek ve onların Hazret-i Peygamber’e bu ismi verip ona bu şekilde hitap etmelerini telkin etmek için öyle hitap etmiştir. Dolayısıyla, nida ile haber arasında herhangi bir zıtlık yoktur. Nitekim Allah Teâlâ nida âyetlerinde olduğu gibi, öğretme ve telkin murat etmediği [aşağıdakine benzer] haberî âyetlerde de onu sıfatıyla zikretmiştir:

- “Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir resûl geldi.” [Tevbe 10/128],
- “Resûl dedi ki: Ya Rabbi!” [Furkân 25/30],
- “Gerçek şu ki; sizin için, -yani, Allah’a ve ‘Son gün’e yönelik endişe ve ümitleri bulunanlar ve Allah’ı çokça zikredenler için- Allah Resûlünde güzel bir örneklik vardır.” [Ahzab 33/21],
- “Asıl, Allah ve Resûlünü razı etmeleri gerekirdi...” [Tevbe 10/62],
- “Nebî, müminlere birbirlerinden daha yakındır.” [Ahzab 33/6],
- “Şüphesiz Nebî’yi Allah da desteklemektedir, melekleri de...” [Ahzab 33/56],
- “Allah’a ve Nebî’ye iman etmiş olsalardı...” [Mâide 5/81]

[579] “Allah’tan sakın!” Bulunduğun takva üzere devam ve sebat et; bu halini ziyadeleştir; çünkü takva sonuna varılamayan bir yoldur. “İnkârcı nankörlere ve münafıklara boyun eğme!” Hiçbir şeyde onlara yardım etme, onların hiçbir görüşünü kabul etme. Onlardan uzaklaş; çünkü onlar Allah’ın ve müminlerin düşmanlarıdır. Onlar için zarar ve zıtlıktan başka bir şey istemezler.

[580] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber Medine’ye hicret edince, Yahudi Kurayza, Nadîr ve Kaynukâ‘ kabilelerinin Müslüman olmalarını arzu ediyordu ve onlardan bazıları da zahiren İslâm’a girmişlerdi. Peygamber, bunun için yumuşak davranıyor, küçüklerine, büyüklerine değer veriyordu. Yanlış bir şey yapacak olsalar onu görmezden geliyordu. Hazret-i Peygamber Medine Yahudilerinin sözlerini önemsiyordu. Bu âyet işte böyle bir ortamda nâzil olmuştur. Yine, rivayete göre

1 Hazret-i Muhammed için; gerek bu âyette gerekse öncesindeki 2 ayette, yani peşpeşe 3 kez *resûl* vurgusu yapılmıştır; zira Hudeybiye antlaşmasının imzalanmasına tekaddüm eden o çalkantılı süreçte, Müslümanlarda bu yönde bir tereddüt ve rahatsızlık oluşmuş; “Sen peygamber değil misin!” diye Peygamber’in elçiliğini sorgulayanlar bile olmuştu. / ed.

فإن قلت: إن لم يوقع اسمه في النداء فقد أوقعه في الإخبار في قوله {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ} [الفتح: ٢٩]، {وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ} [آل عمران: ١٤٤]. قلت: ذاك لتعليم الناس بأنه رسول الله، وتلقيّن لهم أن يسموه بذلك ويدعوه به؛ فلا تفاوت بين النداء والإخبار. ألا ترى إلى ما لم يقصد به التعليم والتلقيّن من الأخبار كيف ذكره بنحو ما ذكره في النداء: ٥

{لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]،

{وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ} [الفرقان: ٣٠]،

{لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]،

{وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ} [التوبة: ٦٢]،

{الَنْبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ} [الأحزاب: ٦]. ١٠

{إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ} [الأحزاب: ٥٦]،

{وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ} [المائدة: ٨١].

[٥٧٩] {اتَّقِ اللَّهَ} واضطرب على ما أنت عليه من التقوى، واثبت عليه، وازدد منه؛

وذلك لأن التقوى باب لا يبلغ آخره. {وَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ} لا تساعدهم

على شيء، ولا تقبل لهم رأياً ولا مشورة، وجانبهم واحترس منهم، فإنهم أعداء الله ١٥

وأعداء المؤمنين، لا يريدون إلا المضاربة والمضادة.

[٥٨٠] وروي أن النبي ﷺ لما هاجر إلى المدينة وكان يحب إسلام اليهود؛ قريظة

والنضير وبني قينقاع. وقد بايعه أناس منهم على النفاق، فكان يلين لهم جانبه ويكرم

صغيرهم وكبيرهم، وإذا أتى منهم قبيح تجاوز عنه، وكان يسمع منهم، فنزلت. وروي

Ebu Süfyan b. Harb, İkrime b. Ebu Cehl ve Ebü'l-A'ver es-Sülemî mütareke esnasında Hazret-i Peygamber'in yanına gelmişlerdi. Yanlarında Abdullah b. Übeyy, Mu'attib b. Kuşeyr ve Cedd b. Kays olduğu halde ona şöyle dediler: "Sen tanrılarımız hakkında konuşmayı bırak; onların *şefa'at* edeceğini ve insanlara fayda sağlayacağını söyle. Biz de seni ve Rabbini rahat bırakalım!" Bu söz Hazret-i Peygamber ve müminlerin gücüne gitti ve onları öldürmek istediler. Bu âyet bu olay üzerine nâzil oldu; yani Hazret-i Peygamber'e "Sözden dönme ve antlaşmayı bozma hususunda *Allah'tan sakın; inkârcı nankörlere ve münafıklara boyun eğme*; Mekkeli kâfirlerin ve Medinelî münafıkların senden istediklerini kabul etme!" denildi. Bir rivayete göre de Mekkeliler Hazret-i Peygamber'den, dinini terketmesini istemiş ve buna karşı mallarının bir bölümünü ona vermeyi vaat etmişti; Şeybe b. Rebî'a da ona kızını verme teklifinde bulunmuştu. Medine münafıkları ise dininden dönmemesi halinde onu öldüreceklerini söylemişlerdi. İşte âyet bu olaylar üzerine nâzil oldu.

[581] "Allah gerçekten mutlak ilim sahibidir;" bir şeyin doğru mu yanlış mı, yararlı mı zararlı mı olduğunu bilir; "mutlak hikmet sahibidir;" yaptığı her şeyi ve emrettiği her şeyi mutlaka hikmete göre yapıp emreder.

[582] Kâfirlere ve münafıklara itaat etmeme vb. konularda "Rabbin-den sana ne vahyediliyorsa ona uy. Sana vahyeden "Allah, yaptıklarınızdan gerçekten haberdardır." Dolayısıyla O, sana amellerinizi düzelterek şeyleri bildirir. Sizin, kâfirlerin görüşüne ihtiyacınız yoktur. [تعملون kelimesi] *ya'melû-ne* şeklinde de okunmuştur; yani münafıkların size karşı taşıdıkları kin ve hakkınızda tasarladıkları oyunlardan [haberdardır].

[583] "Ve Allah'a güvenip dayan." İşini O'na daya ve O'nun plânına - programına güven. "Vekil olarak" yani her şeyi koruyan, her işin kendisine bırakılacağı kişi olarak...

4. (İmdi) Allah hiç kimsenin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır. (İşte bunun gibi) 'zihar' yaptığınız* eşlerinizi de anneleriniz kılmamış; ayrıca, evlâtlıklarınızı öz-oğullarınız haline getirmemiştir. Bunlar, dilinize doladığınız kendi (asılsız) sözlerinizdir. Allah ise doğru yolu göstererek gerçek neyse onu söyler.

5. Onları babalarına nispet ederek çağırın (meselâ Zeyd b. Muhammed değil; Zeyd b. Hârise deyin); Allah katında en doğrusu budur. Babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, o takdirde, bunlar sizin (yine öz-oğullarınız değil) din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Yanlışlıkla yaptığınız nispet etmelerde üzerinize bir vebal yoktur; fakat kalbinizin bilerek-isteyerek yaptıkları başka... Allah yine de bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

أن أبا سفيان بن حرب وعكرمة بن أبي جهل وأبا الأعور السلمي قدموا عليه في المودعة التي كانت بينه وبينهم، وقام معهم عبد الله بن أبي معتب بن قشير والجد بن قيس، فقالوا للنبي ﷺ: ارفض ذكر آلهتنا وقل إنها تشفع وتنفع، وندعك وربك! فشق ذلك على رسول الله ﷺ وعلى المؤمنين وهموا بقتلهم، فنزلت؛ أي {اتق الله} في نقض العهد ونبذ المودعة، {وَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ} من أهل مكة والمنافقين من أهل المدينة فيما طلبوا إليك. وروي أن أهل مكة دعوا رسول الله ﷺ إلى أن يرجع عن دينه ويعطوه شطر أموالهم، وأن يزوجه شيبه بن ربيعة بنته، وخوفه منافقو المدينة أنهم يقتلونه إن لم يرجع، فنزلت.

[٥٨١] {إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا} بالصواب من الخطأ، والمصلحة من المفسدة

١٠ {حَكِيمًا} لا يفعل شيئًا ولا يأمر به إلا بداعي الحكمة.

[٥٨٢] {وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ} في ترك طاعة الكافرين والمنافقين وغير ذلك {إِنَّ اللَّهَ} الذي يوحى إليك {خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} فموج إليك ما يصلح به أعمالكم، فلا حاجة بكم إلى الاستماع من الكفرة. وقرئ «يعملون» بالياء، أي بما يعمل المنافقون، من كيدهم لكم ومكرهم بكم.

١٥ [٥٨٣] {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} وأسند أمرك إليه وكله إلى تدبيره. {وَكَيْلًا} حافظًا موكولًا إليه كل أمر.

٤- ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِيْ جَوْفِهِ وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ الَّتِي تَظَاهَرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾

٥- ﴿أَدْعُوهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[584] “Allah bir göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır.” Yani bir kadında hem eş hem anne olma ve bir erkekte hem evlât hem de evlâtlık olma durumunu bir arada bulundurmamıştır. Allah Teâlâ bir insana iki kalp vermeyi hikmetine uygun bulmamıştır; çünkü o takdirde insan ya bir kalple yaptığı işin aynısını diğeriyle de yapacaktır -ki bu durumda iki kalpten biri ihtiyaç duyulmayan lüzumsuz bir organ olur- ya da o iki kalpten biriyle, diğeriyle yapmadığı başka bir şey yapacaktır. Bu durum da insanın bir anda hem isteyen hem istemeyen, hem bilen hem zanneden, hem kesin bilgi sahibi hem de şüphe içinde olması sonucunu doğuracaktır. İşte bunun gibi, Allah Teâlâ bir kadının bir erkeğin hem annesi hem de eşi olmasını hikmetine uygun görmemiştir; çünkü anne kendisine hizmet ve hürmet edilen bir kişidir. Eş ise, tıpkı cariye gibi; hizmet eden, cinsellik ve diğer konularda kendisinden hizmet istenen kişidir. Bu iki durum ise birbirine zıttır. Yine, Allah Teâlâ bir adamın aynı zamanda bir kimsenin hem evlâtlığı hem de evlâdı olmasını da hikmetine aykırı görmüştür; zira evlât olmak nesepte asıldır ve ırkı oluşturur. Evlâtlık olma ise, bir ifadeden ibaret olan ârızı bir durumdan başka bir şey değildir. Bir şey aynı zamanda hem asıl hem ârızı olamaz.

[585] Bu; Allah’ın Zeyd b. Hârise ile ilgili olarak getirdiği bir temsildir. Bu zat, Kelb kabilesinden olup çocuk yaşta iken esir düşmüştür. Araplar Cahiliye döneminde sık sık birbirlerine saldırır, karşı taraftan birilerini esir alırlardı. İşte, Hakîm b. Hizâm Zeyd’i halası Hazret-i Hatice için satın almıştı. Peygamber Hatice ile evlenince, Hatice onu Peygamber’e hediye etti. Daha sonra babası ve amcası gelip onu Peygamber’den istediler; meseleyi Zeyd’in tercihinin bıraktı. O da Peygamber’i tercih etti, Peygamber de onu azad etti. Halk ona Zeyd b. Muhammed [Muhammed’in oğlu] derlerdi. İşte bunun üzerine bu âyetle “Muhammed sizin adamlarınızdan herhangi birinin öz babası değildir” [Ahzâb 33/40] âyeti nâzil oldu [*Buhârî*, “Nikah”, 16].

[586] Şu da söylenmiştir: O dönemde Ebû Ma’mer adında biri vardı; Arapların hafızası en kuvvetli ve en çok rivayette bulunanı idi. Bazılarına göre ise, âyetle sözü edilen kişi Cemil b. Esed el-Fihri idi; bu zat iki kalbi olduğunu ve bir tek kalbiyle Hazret-i Peygamber’den daha fazla anladığını iddia ediyordu. Rivayete göre Bedir savaşında hezimete uğramıştı. Çarığının biri elinde, öbürü ayağında Ebu Süfyan’la karşılaştı. Ebu Süfyan¹ “İnsanlar ne yaptılar?” diye sordu. Cemil “Kimi öldü, kimi kaçtı!” diye cevap verdi. Bunun üzerine Ebu Süfyan “Neden çarığının biri elinde, diğeri ayağında?” diye sorunca, “Ben ikisinin de ayağımda olduğunu sanıyordum yahu!” diye cevap verdi.

1 Bedir savaşı sırasında Mekkelilerin kervanını kurtarmakla ilgilendiğinden, savaşa dair malumatı yoktu. / ed.

[٥٨٤] ما جمع الله قلبين في جوف؛ ولا زوجية وأمومة في امرأة، ولا بنوة ودعوة في رجل. والمعنى: أن الله سبحانه كما لم ير في حكمته أن يجعل للإنسان قلبين، - لأنه لا يخلو إما أن يفعل بأحدهما مثل ما يفعل بالآخر من أفعال القلوب فأحدهما فضلة غير محتاج إليها، وإما أن يفعل بهذا غير ما يفعل بذاك، فذلك يؤدي إلى اتصاف الجملة بكونه مريدًا كارهاً، عالمًا ظاناً، موقناً شاكاً في حالة واحدة - لم ير أيضاً أن تكون المرأة الواحدة أمًا لرجل زوجًا له؛ لأن الأم مخدومة مخفوض لها جناح الذل، والزوجة مستخدمة متصرف فيها بالاستفراش وغيره كالمملوكة، وهما حالتان متنافيتان، وأن يكون الرجل الواحد دعياً لرجل وابناً له؛ لأنّ البنوة أصالة في النسب وعراققة فيه. والدعوة إلصاق عارض بالتسمية لا غير، ولا يجتمع في الشيء الواحد أن يكون أصيلاً غير أصيل. ١٠

[٥٨٥] وهذا مثل ضربه الله في زيد بن حارثة، وهو رجل من كلب سبي صغيراً. وكانت العرب في جاهليتها يتغاورون ويتسابون. فاشترى حكيم بن حزام لعمته خديجة، فلما تزوجها رسول الله ﷺ وهبته له، وطلبه أبوه وعمه، فخير فاختار رسول الله ﷺ، فأعتقه. وكانوا يقولون: زيد بن محمد، فأنزل الله عز وجل هذه الآية. وقوله {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ} [الأحزاب: ٤٠]. ١٥

[٥٨٦] وقيل: كان أبو معمر رجلاً من أحفظ العرب وأرواهم، فقيل له: ذو القلبين. وقيل: هو جميل بن أسد الفهري؛ وكان يقول: إن لي قلبين، أفهم بأحدهما أكثر مما يفهم محمد؛ فروي أنه انهزم يوم بدر، فمرّ بأبي سفيان وهو معلق إحدى نعليه بيده والأخرى في رجله، فقال له: ما فعل الناس؟ فقال: هم ما بين مقتول وهارب. فقال له: ما بال إحدى نعليك في رجلك والأخرى في يدك؟ فقال: ما ظننت إلا أنهما في رجلتي! ٢٠

Allah Teâlâ böylece onun ve diğer insanların iddialarının yalan olduğunu göstermiş oldu ve onu *zıhar* ve evlât edinme konusunda bir misal haline getirdi. İbn Abbas ise “Münafıklar ‘Muhammed’in iki kalbi vardır.’ derlerdi. Allah bu âyetle onların yalan söylediklerini bildirdi.” demiştir. Yine, rivayete göre bir defasında Hazret-i Peygamber namazda yanılmıştı. Bunun üzerine Yahudiler “Muhammed’in iki kalbi var; biri ashabıyla, diğeri sizinle beraberdir.” dediler. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] de demiştir ki: Bu âyet “Bir yanım emrediyor, bir yanım ise nehyediyor!” diyen biri hakkında nâzil olmuştur.

[587] رجل kelimesinin nekire, قلبين kelimesinin de başında istiğrak ifade eden من edatı ile kullanılmış olması kastedilen mânâyı pekiştiren iki tekittir. Sanki “Allah Teâlâ ne genel olarak erkek milletin ne de onlardan herhangi [özel] birinin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır.” buyrulmaktadır.

[588] **Şayet** “[Âyette] boşluk kelimesine yer verilmesinde hangi faydalar vardır?” **dersen şöyle derim:** Buradaki fayda “göğüslerdeki kalpler” [Hac 22/46] âyetindeki faydadır; yani bu ifadeyi işiten kimsenin delâlet edilen mâna hususunda ziyade bir tasavvur ve tecelliye mazhar olmasıdır; çünkü insan bu âyeti işitince göğsünde iki kalbin olduğunu tasavvur eder ve o anda böyle bir şeyin olamayacağına hükmeder.

[589] [الذاني kelimesi] kesreli Yâ ve Hemze ile *ellâyî* ve kesreli Hemze’den sonra sakın bir Yâ ile *vellâî* şeklinde okunmuştur. [تَظَاهَرُونَ kelimesi] *zâhera*-dan *tuzâhirûne*, *tezâhera* anlamındaki *izzâheradan* *tezzâherûne*, *tezahhere* anlamındaki *izzahheradan* *tezzahherûne*, -tıpkı ‘*âkade* anlamındaki ‘*akkade*¹ gibi- *zâhera* anlamındaki *zahheradan* *tuzahhirûne* ve *fe’ale* kalıbında *zuhûr* anlamında olan *zaheradan* *tazherûne* şeklinde okunmuştur.

[590] *Zâhera mini’mraetihi* [Karısına *zıhar* yaptı.] demek ona “Sen benim için annemin sırtı gibisin!” demektir. Bunun benzeri, ihramlı kişinin *lebbeyk* dediği zaman “telbiye etti” fiilinin, *öff* dediğinde “öfledi” fiilinin -vb.- kullanılmasıdır.

[591] **Şayet** “Bu gibi ifadeler neden Min ile geçişli hale getiriliyor?” **dersen şöyle derim:** “Zıhar, Cahiliye döneminde boşama olarak kabul ediliyordu. O dönemde Araplar, zıhar yapılmış kadından, boşanmış bir kadından -cinsel olarak- uzak durdukları gibi uzak duruyorlardı.

1 Bkz. *Keşşâf Tefsiri*, Mâide 5/89’daki اَلَّذِيْنَ يُوَاجِدُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ ifadesi hk. / ed.

فأكذب الله قوله وقولهم، وضربه مثلاً في الظهار والتبني. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كان المنافقون يقولون: لمحمد قلبان؛ فأكذبهم الله. وقيل: سها في صلاته، فقالت اليهود: له قلبان؛ قلب مع أصحابه، وقلب معكم. وعن الحسن: نزلت في أن الواحد يقول: نفس تأمرني ونفس تنهاني.

٥ [٥٨٧] والتذكير في {رَجُلٌ}، وإدخال من الاستغرافية على {قَلْبَيْنِ} تأكيد لما قصد من المعنى. كأنه قال: ما جعل الله لأمة الرجال ولا لواحد منهم قلبين البتة في جوفه.

[٥٨٨] فإن قلت: أي فائدة في ذكر الجوف؟ قلت: الفائدة فيه كالفائدة في قوله {الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ} [الحج: ٤٦] وذلك ما يحصل للسامع من زيادة التصور والتجلي للمدلول عليه، لأنه إذا سمع به صور لنفسه جوفاً يشتمل على قلبين، فكان أسرع إلى الإنكار.

[٥٨٩] وقرئ «اللائي»، بياء وهمزة مكسورتين، و«اللائي» بياء ساكنة بعد الهمزة. و«تُظَاهَرُونَ»، من ظاهر، و«تُظَاهَرُونَ»، من اظاهر بمعنى تظاهر، و«تُظَهَّرُونَ» من اظهر بمعنى تظهر، و«تُظَهَّرُونَ» من ظهّر بمعنى ظاهر، كعقد بمعنى عاقد، و«تُظَهَّرُونَ» من ظهر، بلفظ فعل من الظهور.

[٥٩٠] ومعنى ظاهر من امرأته: قال لها «أنت عليّ كظهر أمي». ونحوه في العبارة عن اللفظ: لبي المحرم، إذا قال لبيك. وأفف الرجل، إذا قال: أف، وأخوات لهنّ.

[٥٩١] فإن قلت: فما وجه تعديته وأخواته بمن؟ قلت: كان الظهار طلاقاً عند أهل الجاهلية. فكانوا يتجنبون المرأة المظاهر منها كما يتجنبون المطلقة،

Dolayısıyla, *tezâhera minhâ* “zihar yoluyla ondan uzaklaştı”, *tezahhera minhâ* “ondan sakındı”, *zâhera minhâ* “ona karşı dikkatli oldu”, *zahhera minhâ* “ona yabancılaştı” ve *zahera minhâ* “ondan kurtuldu” anlamındadır. *Âlâ mini'mraetihî* [hanımına *ilâ*¹ yaptı] cümlesindeki *âlâ* fiili de kadından uzaklaşma anlamı içerdiği için, Min edatıyla geçişli kılınmıştır. Aksi halde *âlâ* fiili *halefe* ve *akseme* [yemin etti] anlamındaki *aslında* bu hükme tâbi değildir.

[592] **Şayet** “Bir kimsenin eşine ‘Sen benim annemin sırtı gibisin.’ demesi ne anlama geliyor?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, sen bana annemin karnı gibi haramsın demektir. Burada sırt, kadının cinsel aygıtını zikretme anlamına gelen karnını zikretmemek için, karından kinaye olarak kullanılmaktadır. Sırtın karından kinaye olması ise onun karnın duvarı olması sebebiyledir. Nitekim Hazret-i Ömer “Sizden biriniz karnının duvarında getirir.” derken “sırtında getirir” demek istemiş ve söz konusu kinayeyi yapmıştır. Başka bir açıklama da şöyledir: Araplar sırtı semaya doğru iken kadınla cinsel teması haram sayarlardı. Medineliler “Yüzükoyun bir halde iken kadınla birlikte olunursa çocuk şaşı olur.” derlerdi. İşte, karısını boşayan bir Arap, onun kendisine ne denli haram olduğunu ifade etmek için onu önce sırta benzetmiş, sonra da bununla yetinmeyerek bu sırtı annenin sırtına benzetmiş, mübalâğa adına hiçbir şeyi ihmal etmemiş olmaktadır!

[593] **Şayet** “دَعِيَ kelimesi mef’ûl anlamında fa’îl kalıbında olup “evlât diye çağrılan kişi” demektir. Peki, çoğulu neden *efilâ* şeklinde yapılmıştır? Bu kalıp, *takıyy* / *etkîyâ*’ ve *şakıyy* / *eşkıyâ*’ gibi fâ’îl anlamında olanlar içindir ve bu, *ramıyy* ve *semiyy* gibi kelimelerde geçerli değildir.” **dersen şöyle derim:** Burada görülen kıyasa aykırılık, *kutelâ*’ ve *üserâ*’ kelimelerinin kıyasa aykırılığı gibidir. Bu gibi hallerde takip edilen yol, teşbîh-i lâfzîdir.

[594] “Bunlar” yani nesep [telakkiniz] “dilinize doladığınız (kendi) asılsız sözlerinizdir.” Yani doğruluk ve gerçekliğine inanmaksızın söylenmiş olan “bu benim oğlumdur” demenizden başka bir şey değildir. “Allah ise” ancak zahiriyle, batınıyla hak olan bir şeyi söyler; O sadece hak yolu gösterir. Nitekim bu ifadelerden sonra hak olanı söylemekte, hak olanı göstermekte, “siz onları babalarına nispet edin,” buyurarak onları babalarına nispet etmenin adalet ve ölçüye en uygun olan şey olduğunu beyan etmektedir. Bu cümlelerin atıf harfleriyle birbirine bağlanması ve gerektiğinde araya ayırıcı cümlecikler yerleştirilmesindeki güzellik ve fesahat, ifade usullerini bilen kimseler için apaçık bir derecededir. Katâde [v. 117/735] *ve huve’llezî yehdi’s-sebîle* (Doğru yolu gösteren sadece O’dur.) şeklinde okumuştur.

1 *Îlâ*; kişinin, eşine yaklaşmayacağına dair yemin etmesidir. Bkz. *Keşşâf Tefsiri*, Bakara 2/226 hk.

فكان قولهم: تظاهر منها تباعد منها بجهة الظهار، وتظهر منها: تحرز منها. وظاهر منها: حاذر منها، وظهر منها: وحش منها. وظهر منها: خلص منها. ونظيره: آلى من امرأته، لما ضمن معنى التباعد منها عدّي بمن، وإلا فآلى في أصله الذي هو بمعنى: حلف وأقسم، ليس هذا بحكمه.

٥ [٥٩٢] فإن قلت: ما معنى قولهم: أنت عليّ كظهر أمي؟ قلت: أرادوا أن يقولوا: أنت عليّ حرام كبطن أمي. فكنوا عن البطن بالظهر، لئلا يذكروا البطن الذي ذكره يقارب ذكر الفرج، وإنما جعلوا الكناية عن البطن بالظهر لأنه عمود البطن. ومنه حديث عمر رضي الله عنه: يجيء به أحدهم على عمود بطنه، أراد على ظهره. ووجه آخر: وهو أن إتيان المرأة وظهرها إلى السماء كان محرّمًا عندهم محظورًا. وكان أهل المدينة يقولون: إذا أتيت المرأة ووجهها إلى الأرض جاء الولد أحول؛ فلقصص المطّلقي منهم إلى التغليظ في تحريم امرأته عليه، شبهها بالظهر، ثم لم يقنع بذلك حتى جعله ظهر أمه فلم يترك.

١٠ [٥٩٣] فإن قلت: الدعويّ فاعيل بمعنى مفعول، وهو الذي يُدعى ولدًا، فما له جمع على أفعلاء، وبابه: ما كان منه بمعنى فاعل، كتقيّ وأتقياء، وشقيّ وأشقياء، ولا يكون ذلك في نحو رميّ وسميّ. قلت: إن شذوذه عن القياس كشذوذ قتلاء وأسراء، والطريق في مثل ذلك التشبيه اللفظي.

٢٠ [٥٩٤] {ذِكْكُمْ} النسب هو {قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ} "هذا ابني" لا غير من غير أن يواطئه اعتقاد لصحته وكونه حقًا. والله عز وجل لا يقول إلا ما هو حق ظاهره وباطنه، ولا يهدي إلا سبيل الحق. ثم قال ما هو الحق وهدى إلى ما هو سبيل الحق - وهو قوله {أُدْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ} - وبين أن دعاءهم لآبائهم هو أدخل الأمرين في القسط والعدل. وفي فصل هذه الجمل ووصلها من الحسن والفصاحة ما لا يغيب على عالم بطرق النظم. وقرأ قتادة «وهو الذي يهدي السبيل».

[595] Söylendiğine göre, Cahiliye döneminde bir şahıs birini güç kuvvet ve zekâ bakımından beğendiği zaman onu kendi ailesi içine alır, ona mirasında bir erkek evlâdı payı verirdi. Bundan sonra da o kişi artık o adama nispet edilir ve “falan oğlu filan” denirdi.

5 [596] Kendilerini nispet edeceğiniz babalarını “bilmiyorsanız, o takdirde” bunlar “sizin din kardeşlerinizdir” ve dinde dostlarınızdır. Dolayısıyla, onlara din kardeşliği ve dostluğunu kastederek “Bu benim kardeşimdir, dostumdur. Kardeşim! Dostum!” deyin.

[597] *ما تَعَمَّدَتْ* kelimesi, *ما أَخْطَأْتُمْ* kelimesine atıfla mahallen mecrûrdur. Kendisi mübteda ve haberi de mahzuf olup *ve lâkin ma te’ammedet kulûbüküm fî-hi’l-cunâhu* (Fakat kalbinizin bilerek-isteyerek yaptıklarında günah vardır.) şeklinde mukadder olarak merfû‘ da olabilir ki buna göre mâna “Yasak gelmeden önce, hata ile ve bilmeden yaptığınız bu fiilleriniz sebebiyle size günah yoktur; ancak yasaktan sonra bile yaptığınızda günah vardır.” veya “Başkasının çocuğuna yanlışlık ve alışkanlıkla, dil sürçmesiyle ‘evlâdım’ dediğinizde günah işlemiş olmazsınız; ancak bunu kasten söyler-seniz günah işlemiş olursunuz!” şeklinde olur. Ayrıca, buradaki afla bir genelleme mahiyetinde, kasten değil de hataen işlenen yanlışın affedilmesi de murat edilmiş olabilir. Nitekim Hazret-i Peygamber “Sizin hataen yap-manızdan değil, kasıtlı yapmanızdan korkarım.” [*Ahmed b. Hanbel*, XIII, 440] ve “Hataen ve unutarak, ayrıca zorla yaptırılan işlerin [sorumluluğu] benim ümmetimden kaldırılmıştır.” [*Ibn Mâce*, “Talâk”, 16] buyurmuştur. Bu, umum ifade ettiğinden, daha sonra, yanlışlıkla veya kasten evlât edinmeyi de içerir.

[598] **Şayet** “Evlât edinme söz konusu olduğunda bunun hükmü nedir?” **dersen şöyle derim:** Evlât edinilen kişi, nesebi bilinmeyen ve evlât edinenden yaşça daha küçük biri ise, onun nesebinden olur. Eğer onun kölesi ise nesebinin sabit olmasına ilave olarak âzat da olmuş olur. Yok, aralarında evlât - baba ilişkisi söz konusu olamayacak bir yaş aralığında iseler, nesep sabit olmamakla birlikte Ebû Hanîfe’ye göre âzat olurken, talebeleri Ebu Yûsuf ve Muhammed’e göre âzat olmaz. Şayet evlâtılık, soyu sopy bi-linen biri ise evlât edinilmekle evlât edinen kişinin nesebine girmiş olmaz. Bununla birlikte, köle ise âzat olur.

[599] “Allah” hatayı da, -kasten yapan kişi tevbe ettiği takdirde- kasdî davranışı da affettiği için “bağışlayıcıdır, merhametlidir.”

[٥٩٥] وقيل: كان الرجل في الجاهلية إذا أعجبه جلد الرجل وظرفه ضمه إلى نفسه وجعل له مثل نصيب الذكر من أولاده من ميراثه، وكان ينسب إليه، فيقال: فلان ابن فلان.

[٥٩٦] {فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا} لهم آباء تنسبونهم إليهم {فهم} {إِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ} وأولياؤكم في الدين، فقولوا: هذا أخي، وهذا مولاي، ويا أخي، ويا مولاي. يريد الأخوة في الدين والولاية فيه.

[٥٩٧] {مَا تَعَمَّدَتْ} في محل الجرّ عطفاً على {مَا أَخْطَأْتُمْ}. ويجوز أن يكون مرتفعاً على الابتداء، والخبر محذوف، تقديره: ولكن ما تعمدت قلوبكم فيه الجناح. والمعنى: لا إثم عليكم فيما فعلتموه من ذلك مخطئين جاهلين قبل ورود النهي، ولكن الإثم فيما تعمدتموه بعد النهي. أو لا إثم عليكم إذا قلتم لولد غيركم "يا بني" على سبيل الخطأ وسبق اللسان، ولكن إذا قلتموه متعمدين. ويجوز أن يراد العفو عن الخطأ دون العمد، على طريق العموم، كقوله عليه الصلاة والسلام: ما أخشى عليكم الخطأ، ولكن أخشى عليكم العمد. وقوله عليه الصلاة والسلام: وضع عن أمتي الخطأ والنسيان وما أكرهوا عليه. ثم تناول لعمومه خطأ التبني وعمده.

[٥٩٨] فَإِنْ قُلْتَ: فإذا وجد التبني فما حكمه؟ قلت: إذا كان المتبني مجهول النسب وأصغر سناً من المتبني ثبت نسبه منه، وإن كان عبداً له عتق مع ثبوت النسب، وإن كان لا يولد مثله لمثله لم يثبت النسب، ولكنه يعتق عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى؛ وعند صاحبيه لا يعتق. وأما المعروف النسب فلا يثبت نسبه بالتبني، وإن كان عبداً عتق.

[٥٩٩] {وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا} لعفوه عن الخطأ، وعن العمد إذا تاب العامد.

6. Peygamber (manevî babaları olarak) müminlere birbirlerinden daha yakındır; onun eşleri de onların anneleridir. Ayrıca, Allah'ın kitabına göre, akrabalar birbirlerine mirasçı olmaya diğer müminlerden -hatta muhacirlerden bile- daha lâyıktır. Ancak, dostlarınıza uygun bir vasiyette bulunabilirsiniz. Bu, kitapta yazılı bulunmaktadır.

[600] “Peygamber” bütün din ve dünya meselelerinde “müminlere birbirlerinden daha yakındır.” [*Buhârî*, “Tefsir”, 33] Bu sebeptendir ki, konu mutlak olarak ifade edilmiş ve herhangi bir şekilde kayıtlanmamıştır. Dolayısıyla, onu birbirlerinden daha çok sevmeleri, onun verdiği hükmün kendi verdikleri hükümlerden daha etkili olması, onun hakkının kendi haklarından daha öncelikli, ona olan şefkatlerinin kendilerine şefkatlerinden daha önde olması, başı sıkıştığında varlarını - yoklarını ortaya koymaları, savaş kızıştığında canlarını onun uğrunda feda etmeleri, nefislerinin kendilerine olan çağrısına ve engel çıkarmasına değil, onun davet ve uyarısına dikkat etmeleri gerekir; çünkü onun davet ettiği her şey onları kurtuluşa ve iki cihan saadetine nailiyete götürürken, vazgeçirmeye çalıştığı her şey ebedi mutsuzluğa ve Ateş azabına düşmesinler diye kollarından kanatlarından tutup onları kurtarma niteliğindedir. Veya “Müminlere karşı şefkatli ve merhametlidir.” [Tevbe 9/128] âyetindeki gibi, “O, müminlere daha yakındır;” yani onlara birbirlerinden daha şefkatli, daha merhametli ve daha faydalıdır.

[601] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: “Hiçbir mümin yoktur ki, dünyada ve âhirette ben kendisine [herkesten] daha yakın olmayayım. -İsterseniz ‘Peygamber müminlere birbirlerinden daha yakındır.’ âyetini okuyun.- Dolayısıyla, herhangi bir mümin ölür de geriye mal bırakırsa, mirasçıları her kim ise o mala vâris olsunlar. Yok, geride borç veya bakıma muhtaç kimseler bırakacak olursa bunlar da bana aittir.” [*Buhârî*, “İstikrâr”, 11] buyurmuştur.

[602] İbn Mes‘ûd kıraatında bu âyet, *en-nebiyyu evlâ bi'l-mu'minîne min enfusihim ve huve ebun le-hum* (Peygamber [manevî] babaları olarak müminlere birbirlerinden daha yakındır.) şeklindedir. Mücahid [v. 103/721] de demiştir ki; her peygamber ümmetinin babasıdır. Müminler işbu sebeple birbirlerinin kardeşidir; zira peygamber onların dinde babalarıdır.

[603] “Eşleri de onların anneleridir.” Burada ezvâc-ı tâhîrât, bazı hükümler açısından annelere benzetilmektedir ki bunlar, onlarla evlenmenin haram olması, onlara tazim ve hürmet gösterilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ “Ondan sonra onun eşleriyle evlenmeniz de haram kılınmıştır.” [Ahzab 33/53] buyurmaktadır. Peygamber’in hanımları bu hükümler dışında diğer kadınlar gibidirler.

٦- ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ
بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ
أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾

[٦٠٠] {النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ} في كل شيء من أمور الدين والدنيا {مِنْ أَنفُسِهِمْ}

٥ - ولهذا أطلق ولم يقيد - فيجب عليهم أن يكون أحب إليهم من أنفسهم، وحكمه
أنفذ عليهم من حكمها، وحقه أثر لديهم من حقوقها، وشفقتهم عليه أقدم من شفقتهم
عليها، وأن يبذلوها دونه ويجعلوها فداءه إذا أعضل خطب، ووقاه إذا لقت حرب،
وأن لا يتبعوا ما تدعوهم إليه نفوسهم ولا ما تصرفهم عنه، ويتبعوا كل ما دعاهم
إليه رسول الله ﷺ وصرفهم عنه، لأن كل ما دعا إليه فهو إرشاد لهم إلى نيل النجاة
والظفر بسعادة الدارين؛ وما صرفهم عنه فأخذ بحجزهم لئلا يتهافتوا فيما يرمي بهم
إلى الشقاوة وعذاب النار. أو هو أولى بهم، على معنى أنه أرأف بهم وأعطف عليهم
وأنفع لهم، كقوله تعالى {بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ} [التوبة: ١٢٨]

[٦٠١] وعن النبي ﷺ: ما من مؤمن إلا أنا أولى به في الدنيا والآخرة. اقرؤوا إن

شئتم {النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ}؛ فأيا ما مؤمن هلك وترك مالا فليرثه عصبته
١٥ من كانوا، وإن ترك ديناً أو ضياعاً فالإي.

[٦٠٢] وفي قراءة ابن مسعود «النبي أولى بالمؤمنين من أنفسهم وهو أب لهم».

وقال مجاهد: كل نبي فهو أبو أمته. ولذلك صار المؤمنون إخوة؛ لأن النبي ﷺ أبوهم
في الدين.

[٦٠٣] {وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ} تشبيه لهنّ بالأمهات في بعض الأحكام، وهو

٢٠ وجوب تعظيمهنّ واحترامهنّ، وتحريم نكاحهن: قال الله تعالى {وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا
أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا} [الأحزاب: ٥٣] وهنّ فيما وراء ذلك بمنزلة الأجنبية،

Nitekim Hazret-i Âişe; “Biz, kadınların annesi değiliz.” -yani sadece erkeklerin annesiyiz- demiştir; çünkü onlar erkeklere anneleri gibi haramdırlar. Kaldı ki, bu haramlık onların kızlarına da sirayet etmemiştir. Keza, Peygamber kadınları diğer annelere ait hükümlere sahip değildirler.

5 [604] İslâmiyet’in ilk dönemlerinde Müslümanlar akrabalık sebebiyle değil, dinî velâyet ve hicret sebebiyle birbirlerine mirasçı oluyorlardı. Yine, bazı kimselere zekâtta pay verilmek sûretiyle kalpleri İslâm’a ısındırılmaya çalışılmakta idi. Daha sonra, İslâmiyet güçlenip taraftarları artınca, bu âyet neshedilmiş ve miras da akrabalığa bağlanmıştır.

10 [605] “Allah’ın kitabında” yani, Levh’te. Veya Allah’ın, peygamberine ettiği vahiyde ki o da bu âyettir. Ya da miras âyetinde. Yahut كتاب الله عليكم (“Allah’ın sizin hakkınızdaki hükmü olarak...” [Nisâ 4/24]) âyetinde olduğu gibi, Allah’ın verdiği hükümde.

15 [606] “Müminlerden ve muhacirlerden” ifadesi, *ülül’-erhâm* ifadesini beyan etmek için kullanılmış olabilir; yani onlardan akraba olanlar birbirlerine mirasçı olma hususunda yabancılardan daha öncedirler. Ayrıca, bu tabir gayenin başlangıcı olarak zikredilmiş de olabilir; yani akrabalık sebebiyle birbirine yakın olanlar, miras konusunda din sebebiyle birbirinin velisi olanlardan ve hicret hakkıyla muhacir olanlardan daha önceliklidirler.

20 [607] **Şayet** “أن تَعْمَلُوا” ifadesi neden istisna edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Menfaat ve ihsan konusunda en umumi olandan istisnadır. Nitekim Araplar *el-karibu evlâ mine’l-ecnebiyyi illâ fi’l-vasıyyeti* [Yakın olan kimse, vasiyet hariç, yabancından daha önceliklidir.] derler; yani akraba vasiyet dışında kalan miras, hibe, hediye, sadaka vb. bütün menfaat konularında yabancından daha öncedir. “Ma’rûf olanı işlemek”ten murat ise vasiyettir; çünkü vârise vasiyet sözü konusu değildir. *Tefalû* kelimesi *ilâ* edatıyla müteaddi yapılmıştır; çünkü bu kelime burada vermek anlamındadır. “Dostlar”dan maksat ise, dindeki dostluktan ötürü müminler ve muhacirlerdir. “Bu” her iki âyette de zikredilen hususa işarettir. *Kitabın* tefsiri yukarıda geçtiği şekildedir. Cümle, zikredilen hükümler için bir hâtime mahiyetinde olup yeni ve müstakil bir cümledir.

35 **7-8. Hani, Biz peygamberlerden; -özellikle de senden, Nuh’tan, İbrahim’den, Musa’dan ve Meryemoğlu İsa’dan- ahitlerini almıştık... Evet, bu dürüst kişilerden sapasağlam bir söz aldık ki Allah doğrulara doğruluklarını sorsun... Nitekim inkârcı nankörlere, can yakıcı bir azap hazırlamıştır.**

ولذلك قالت عائشة رضي الله عنها: لسنّا أمهات النساء. تعني أنهنّ إنما كنّ أمهات الرجال، لكونهنّ محرّمات عليهم كتحرّيم أمهاتهم. والدليل على ذلك: أنّ هذا التحريم لم يتعد إلى بناتهنّ، وكذلك لم يثبت لهنّ سائر أحكام الأمهات.

[٦٠٤] كان المسلمون في صدر الإسلام يتوارثون بالولاية في الدين وبالهجرة لا بالقرابة، كما كانت تتألف قلوب قوم بإسهام لهم في الصدقات، ثم نسخ ذلك لما دجا الإسلام وعزّ أهلّه، وجعل التوارث بحق القرابة.

[٦٠٥] {فِي كِتَابِ اللَّهِ} في اللوح، أو فيما أوحى الله إلى نبيه وهو هذه الآية، أو في آية الموارث، أو فيما فرض الله كقوله {كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ} [النساء: ٢٤].

[٦٠٦] {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ} يجوز أن يكون بياناً لأولى الأرحام، أي الأقرباء من هؤلاء بعضهم أولى بأن يرث بعضاً من الأجانب. ويجوز أن يكون لابتداء الغاية. أي أولو الأرحام بحق القرابة أولى بالميراث من المؤمنين بحق الولاية في الدين، ومن المهاجرين بحق الهجرة.

[٦٠٧] فإن قلت: مم استثنى {أَنْ تَفْعَلُوا}؟ قلت: من أعم العام في معنى النفع والإحسان، كما تقول: القريب أولى من الأجنبي إلا في الوصية، تريد: أنه أحق منه في كل نفع من ميراث وهدية وصدقة وغير ذلك، إلا في الوصية. والمراد بفعل المعروف: التوصية لأنه لا وصية لوارث وعدى تفعلوا بالي، لأنه في معنى: تسدوا وتزلوا والمراد بالأولياء: المؤمنون والمهاجرون للولاية في الدين {ذَلِكَ} إشارة إلى ما ذكر في الآيتين جميعاً. وتفسير الكتاب: ما مر آنفاً، والجملة مستأنفة كالخاتمة لما ذكر من الأحكام.

٧- ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾

٨- ﴿لِيَسْئَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[608] Bütün peygamberlerden, “özellikle de senden, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa’dan” risaleti tebliğ edeceklerine ve dosdoğru dine davet edeceklerine dair “sapasağlam bir söz (almıştık.)” aldığımız zamanı hatırla. Bunu yaptık ki şahitler sustuğunda Allah, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” [deyince] ‘Elbette’ dediler.” [A’râf /172] âyetindeki, kendileri hakkında şahit tuttuğu kimselerden verdiği sözde durup onu yerine getiren müminlere “doğruluklarını” yani verdikleri sözleri ve ettikleri şahitliği “sorsun...” Buna göre peygamberler, onların sözlerine ve şahitliklerine sadık kaldıklarına ve mümin olduklarına şahitlik etmiş olurlar. Veya peygamberleri tasdik edenlere ‘tasdik edip etmediklerini’ sorsun diye... Çünkü doğru birine “Doğru söyledin.” diyen kişi, o sözünde sadık olmuş olur. Yahut peygamberlere ‘ümmetleri onlara nasıl cevap verdiklerini’ sorsun diye.

[609] Peygamberlerin ‘sorgulanması’ onları inkâr edenleri susturmak içindir, şeklinde tevil edilebilir. Tıpkı “Sen insanlara ‘Beni ve anamı Allah’tan başka iki tanrı edinin’ dedin mi [ey İsa]?” [Mâide 5/116] âyetinde ifade edildiği gibi.

[610] **Şayet** “Hazret-i Peygamber neden Nuh ve ondan sonraki peygamberlerden önce zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu atıf, meşhur ve belli başlı peygamberlerin faziletlerini beyan etmek için yapılmıştır. Hazret-i Peygamber de önde gelen peygamberlerin en faziletlisi olduğu için, onlardan daha faziletli olduğunu ifade etmek üzere onlardan önce zikredilmiştir. Böyle bir mülâhaza olmasaydı, zaman bakımından daha önce zikredilirdi. “Ama bu âyetin benzeri olan ‘O; Nûh’a emrettiği -sana vahyettiğimiz...’¹ [Şûra 42/13] âyetinde Nuh Hazret-i Peygamber’den önce, kendisi de daha sonra diğer peygamberlerden önce zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu âyetin vârit olduğu yer o âyetinkinden farklıdır; çünkü Allah Teâlâ bu âyeti İslâm dinini *asalet ve istikâmet* ile nitelemek için² inzâl etmiştir. Adeta şöyle buyurmaktadır: Allah sizin için kadim dönemde Nuh ile gönderdiği, yeni dönemde ise peygamberlerin sonuncusu olan Muhammed’i ve bu iki peygamber arasında meşhur peygamberleri gönderdiği asil dini gönderdi.

1 “O; Nûh’a emrettiği -sana vahyettiğimiz; İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya emrettiğimiz- ‘Dini dimdik ayakta tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin’ ilkesini, evrensel dine ait bir yasa olarak sizler için de yasalaştırmıştır. Kendilerini davet ettiğin ilke, müşriklere ağır geliyor; ama Allah, dilediklerini bunun için seçmekte ve kendisine yönelenleri ona iletmektedir.” / ed.

2 Yani Kur’ân’da getirilen İslâmiyet’in, Hazret-i Muhammed tarafından ihdas edilen bir *bid’at* olmadığı, kökü ta ilk çağlara uzanan asil ve dosdoğru bir dinî sistem olduğunu belirtmek için... / ed.

[٦٠٨] واذكر حين {أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ} جميعاً {مِيثَاقَهُمْ} بتبليغ الرسالة والدعاء إلى الدين القيم، {وَمِنْكَ} خصوصاً {وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى}. وإنما فعلنا ذلك {لِيَسْئَلَ} الله يوم القيامة عند توافف الأَشْهاد المؤمنين الذين صدقوا عهدهم ووفوا به؛ من جملة من {أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ} قَالُوا بَلَى {[الأعراف: ١٧٢]} {عَنْ صِدْقِهِمْ} عهدهم وشهادتهم، فيشهد لهم الأنبياء بأنهم صدقوا عهدهم وشهادتهم وكانوا مؤمنين. أو ليسأل المصدقين للأنبياء عن تصديقهم، لأن من قال للصادق: صدقت، كان صادقاً في قوله. أو ليسأل الأنبياء ما الذي أجابتهم به أممهم.

[٦٠٩] وتأويل مسألة الرسل تبكيت الكافرين بهم، كقوله {ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُوتِي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [المائدة: ١١٦]. ١٠

[٦١٠] فإن قلت: لم قدم رسول الله ﷺ على نوح فمن بعده؟ قلت: هذا العطف لبيان فضيلة الأنبياء الذين هم مشاهيرهم وذرائعهم، فلما كان محمد ﷺ أفضل هؤلاء المفضلين قدم عليهم لبيان أنه أفضلهم، ولولا ذلك لقدم من قدمه زمانه. فإن قلت: فقد قدم عليه نوح عليه السلام في الآية التي هي أخت هذه الآية، وهي قوله {شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} [الشورى: ١٣] ثم قدم على غيره. قلت: مورد هذه الآية على طريقة خلاف طريقة تلك، وذلك أَنَّ الله تعالى إنما أوردتها لوصف دين الإسلام بالأصالة والاستقامة؛ فكأنه قال: شرع لكم الدين الأصيل الذي بعث عليه نوح في العهد القديم، وبعث عليه محمد خاتم الأنبياء في العهد الحديث، وبعث عليه من توسط بينهما من الأنبياء المشاهير. ١٥

[611] **Şayet** “Sapasağlam söz ile ne murat edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** O sözün kendisini murat etmiştir; çünkü bunun anlamı “Biz onlardan o söz ile sapasağlam bir söz aldık.” demektir. Sapasağlamlık, *cirimleri* vasfetmekle birlikte, isti‘âre yoluyla [*ahd ü misâk* anlamında] kullanılmıştır ki bununla, alınan sözün büyüklüğü ve kendi alanındaki önemi murat edilmektedir. Sapasağlam sözün, ‘kendilerine yüklenen görevi yerine getireceklerine dair Allah’a yemin etmeleri’ olduğu da söylenmiştir.

[612] **Şayet** “Kâfirler için hazırlamıştır.” cümlesi neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu cümle “peygamberlerden aldık” cümlesine atfedilmiştir; çünkü mâna “Allah, *müminleri ödüllendirmek için* peygamberlerden dinine davet edeceklerine dair sapasağlam söz almış ve *kâfirler için can yakıcı bir azap hazırlamıştır.*” şeklindedir. Veya “doğruluklarını sorsun diye” cümlesinin delâlet ettiği şeye atfedilmiştir; adeta “Bunun üzerine¹, müminleri ödüllendirmiş ve kâfirlere can yakıcı bir azap hazırlamıştır.” denilmektedir.

9. Ey iman edenler! Allah’ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani, üzerinize ordular gelmişti de Biz, kasırganın yanı sıra, görmediğiniz ordular göndermiştik üzerlerine! Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

10. Hani, onlar size hem üstünüzden hem de altınızdakı gelmişlerdi... Hani, gözler(iniz) kaymış, yürekler(iniz) ağızlar(ınız)a gelmişti... Allah hakkında çeşitli suizanlarda bulunuyordunuz!

[613] Ahzab [o birlikler] yani Hendek savaşında Allah’ın size ettiği lütufları “hatırlayın: Hani üzerinize ordular” yani o birlikler [*ahzâb*] “gelmişti” de, Allah onların üzerilerine saba rüzgârını göndermişti. Hazret-i Peygamber “Ben, tanyeli (*sabâ*) ile muzaffer kıldım. Âd kavmi ise kıbleyeli (*debûr*) ile helâk edildi!” [*Buhârî*, “*İstiskâ*”, 24] buyurmuştur. “Görmediğiniz ordular” melekler olup bin tane idiler. Allah Teâlâ soğuk bir gecede, üzerlerine soğuk bir kasırga göndermişti; bu kasırga yüzlerine kum saçmakta, parmaklarını dondurmakta idi. Allah Teâlâ meleklerle emretmiş, onlar da çadırların kazıklarını sökmüş, iplerini koparmış, ateşlerini söndürmüş, kazanlarını devirmiş, atları ürkütmüş, kalplerine korku düşürmüştü; [Müşrik] karargâhının dört bir yanında tekbirler getiriyorlardı. Bunun üzerine Tuleyha b. Huveylid el-Esedî [v. 21/642]² “Muhammed size sihir yapmaya başladı. Kaçın, kaçın!” diyerek Müşrikleri uyarmıştı. Böylece, Müşrikler savaşmadan yenilgiye uğradılar.

1 Yani peygamberlerin verdiği cevap üzerine... / ed.

2 Daha sonra, Hazret-i Peygamber henüz sağ iken, peygamberlik iddiasında bulunacaktır! / ed.

[٦١١] فإن قلت: فما المراد بالميثاق الغليظ؟ قلت: أراد به ذلك الميثاق بعينه. معناه: وأخذنا منهم بذلك الميثاق ميثاقاً غليظاً. والغلظ: استعارة من وصف الأجرام، والمراد: عظم الميثاق وجلالة شأنه في بابه. وقيل الميثاق الغليظ: اليمين بالله على الوفاء بما حملوا.

٥ [٦١٢] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ}؟ قلت: على {أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ}، لأن المعنى: أن الله أكد على الأنبياء الدعوة إلى دينه لأجل إثابة المؤمنين وأعد للكافرين عذاباً أليماً. أو على ما دل عليه {لَيَسْتَلَّ الضَّادِقِينَ}، كأنه قال: فأثاب المؤمنين وأعد للكافرين.

٩- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾ ١٠
١٠- ﴿إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا﴾

[٦١٣] {اذْكُرُوا} ما أنعم الله به عليكم يوم الأحزاب، وهو يوم الخندق {إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ} وهم الأحزاب، فأرسل الله عليهم ريح الصبا. قال رسول الله ﷺ: نصرت بالصبا وأهلك عاد بالدبور. {وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا} وهم الملائكة وكانوا ألفاً، بعث الله عليهم صبا باردة في ليلة شاتية، فأخصرتهم وسفت التراب في وجوههم، وأمر الملائكة فقلعت الأوتاد، وقطعت الأطناب، وأطفأت النيران، وأكفأت القدور، وماجت الخيل بعضها في بعض، وقذف في قلوبهم الرعب، وكبرت الملائكة في جوانب عسكرهم، فقال طليحة بن خويلد الأسدي: أما محمد فقد بدأكم بالسحر، فالنجاء النجاء! فانهزموا من غير قتال. ٢٠

[614] Hazret-i Peygamber Müşriklerin [Medine'ye] saldıracaklarını duyunca şehrin etrafına hendek kazdırdı. Bunu ona Selman-ı Farsî (r.a.) önermişti. Daha sonra üç bin kişilik bir ordu hazırladı ve karargâhını [Medine'nin dışına] kurdu. Hendek kendisiyle Müşrikler arasındaydı. Hazret-i Peygamber emretti; kadın ve çocuklar yüksek evlere taşındılar. Korku iyice arttı; 5 müminler her tür [olumsuz] düşünceye kapıldılar ve münafıkların nifakları açığa çıkmaya başladı. Hatta Mu'attib b. Kuşeyr; "Muhammed bir de bize kisanın, kayserin hazinelerini vaat ediyordu! Şuna bakın, tuvalete dahi gidemiyoruz!" diyordu. Kureyşliler çöldeki kabilelerden, Kinaneoğullarından 10 ve Tihâmelilerden topladıkları on bin kişilik Ebu Süfyan'ın kumandasında bir orduyla gelmişlerdi. Gatafan ve onlarla birlik olan Necidliler de bin kişiyle gelmişlerdi. Bunların komutanları ise Uyeyne b. Hısn [v. 30/650] ve Hevâzin kabilesinden Âmir b. Tufeyl [v. 11/632] idi; Kurayza ve Nadir yahudileri de onlarla beraber hareket ediyorlardı.¹ Aradan iki ay geçti ve karşılıklı ok ve taş atmalar dışında iki taraf arasında kayda değer bir çarpışma 15 olmadı. Sonunda Allah Teâlâ yardımını gönderdi.

[615] تعملون ifadesi Ya ve Ta ile okunmuştur.²

[616] "Üstünüzden" yani vadinin üst tarafı olan doğu tarafından Gatafanoğulları, "altınızdan" vadinin aşağı tarafı batı cihetinden Kureyş gelip 20 birleştiler. "Birlik olalım da, şu Muhammed'i yok edelim!" diyorlardı.

[617] "Gözleriniz kaymış;" şaşkınlıktan, yolundan ve bakış düzeyinden sapmış. Bir anlayışa göre de korkunun şiddetinden her şeyi bir yana bırakmış ve yalnızca düşmana doğru bakmış. [Hanâcîrin müfredi olan] *hancere*, gırtlığın başı ve *hulkûm*un sonudur. *Hulkûm* ise, yenen ve içilen şeylerin 25 içinden geçtiği borudur. Derler ki; kişinin korku, öfke ve üzüntüsü şiddetli olduğu zaman akciğer şişer ve yukarıya doğru yükselir ve onun yükselmesiyle kalp de gırtlığa doğru yükselir. Bunun içindir ki, korkaklar için "Akciğeri şişmiş [ödlek]!" denir. Bu ifade, *kalp* gerçekten boğaza kadar gelmese de, onun sarsıldığı ve hızlı hızlı attığı anlamında bir temsil de olabilir.

[618] "Allah hakkında çeşitli zanlarda bulunuyordunuz!" Bu, 'iman edenler'e hitap olup bunların arasında kalp ve ayakları sağlam olanlar, kalbi zayıf olup da 'iki arada bir derede' bulunanlar ve yalnızca dilleriyle iman eden münafıklar vardı. Birinci gruptakiler Allah'la ilgili olarak; O'nun kendilerini bir musibetle imtihan ettiğini düşünerek, yanlış bir 35 şey yapma ve ona tahammülde zaaf gösterme endişesine kapılmışlardı.

1 Böylece, Müslümanlarla aynı vatani paylaştıkları halde, düşmanla işbirliği yapmış oluyorlardı. / ed.

2 Yani "onların yaptıklarını" - "sizin yaptıklarınızı". / ed.

[٦١٤] وحين سمع رسول الله ﷺ بإقبالهم ضرب الخندق على المدينة، أشار عليه بذلك سلمان الفارسي رضي الله عنه، ثم خرج في ثلاثة آلاف من المسلمين فضرب معسكره والخندق بينه وبين القوم، وأمر بالذراري والنساء فرفعوا في الآطام واشتدّ الخوف، وظن المؤمنون كل ظن، ونجم النفاق من المنافقين حتى قال معتب بن قشير: كان محمد يعدنا كنوز كسرى وقيصر، ولا نقدر أن نذهب إلى الغائط! وكانت قريش قد أقبلت في عشرة آلاف من الأحابيش وبني كنانة وأهل تهامة، وقائدهم أبو سفيان. وخرج غطفان في ألف ومن تابعهم من أهل نجد، وقائدهم عيينة بن حصن، وعامر بن الطفيل في هوازن، وضامتهم اليهود من قريظة والنضير، ومضى على الفريقين قريب من شهر لا حرب بينهم إلا الترامي بالنبل والحجارة، حتى أنزل الله النصر.

[٦١٥] {تَعْمَلُونَ} قرئ بالتاء والياء.

[٦١٦] {مِنْ فَوْقِكُمْ} من أعلى الوادي من قبل المشرق بنو غطفان، {وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ} من أسفل الوادي من قبل المغرب قريش تحزبوا، وقالوا: سنكون جملة واحدة حتى نستأصل محمدًا!

[٦١٧] {زَاغَتِ الْأَبْصَارُ} مالت عن سننها ومستوى نظرها حيرة وشخوصًا. وقيل: عدلت عن كل شيء فلم تلتفت إلا إلى عدوها لشدة الروع. الحنجرة: رأس الغلصمة وهي منتهى الحلقوم. والحلقوم: مدخل الطعام والشراب، قالوا: إذا انتفخت الرئة من شدة الفزع أو الغضب أو الغم الشديد: ربت وارتفع القلب بارتفاعها إلى رأس الحنجرة، ومن ثمة قيل للجبان: انتفخ سحره. ويجوز أن يكون ذلك مثلاً في اضطراب القلوب ووجيها وإن لم تبلغ الحناجر حقيقة.

[٦١٨] {وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا} خطاب للذين آمنوا. ومنهم الثبت القلوب والأقدام، والضعاف القلوب الذين هم على حرف، والمنافقون الذين لم يوجد منهم الإيمان إلا بالسنتهم؛ فظن الأولون بالله أنه يتليهم ويفتنهم، فخافوا الزلل وضعف الاحتمال.

Son gruptakiler ise Allah'ın kendileri hakkında aktardığı zanlarda bulunuyorlardı. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] demiştir ki: [O gün insanlar] çeşitli düşünceler taşımakta idiler; münafıklar artık Müslümanların kökünün kazınacağını, müminler de kendilerinin imtihan edildiklerini düşünüyorlardı.

- 5 [619] [الظنونا] hem durma hem de geçme hallerinde Elif'siz olarak *ez-zunûne* şeklinde de okunmuştur ki kıyas bunu gerektirir. Durma halinde âyetin sonuna eklenen bir Elif'le de okunmuştur.

Ey kınayıp duran hatun! Kınamayı da azalt, ayıplamayı da...

[İsabetli isem 'Gerçekten isabet etmiş.' diyebil yani.]

- 10 diyen [Cerir] de bu beytinde kafiye gereği olarak Elif eklemiştir. Nitekim *er-resûlâ* ve *es-sebilâ* [Ahzab 33/66-67] kelimelerinde de Elif ziyade edilmiştir. الظنونا âyet sonunda durmayıp geçildiği zaman durma haline uyarak yine Elif'li okunmuştur. Ebu Ubeyd [v. 224/838; Hazret-i Osman'ca hazırlanan] *imam mushafta* bu tür kelimelerin tamamının Elif'li olduklarını söylemiştir.

- 15 **11. O sırada, müminler (kimin kaç kırat olduğunu kendisine gösterecek muazzam) bir belâ ile sınanmış; şiddetli bir sarsıntıyla sarsılmışlardı.**

[620] Ebu Amr'ın [v. 154/771] زُلُّوا ifadesinin Zâ'sını *işmam* ile okuduğu rivayet edilmiştir. زلزالاً kelimesi de fetha ile *zelzâlen* şeklinde okunmuştur.

- 20 Mâna şudur: Korku onları son derece sarsmıştı.

12. Hani, münafıklar ile kalplerinde hastalık bulunanlar; "Allah ve Resulü bize sadece boş vaatlerde bulunmuş meğer!" diyorlardı.

- 25 **13. Hani, içlerinden bir grup; "Ey Yesripliler! Burada sizin için tutunacak bir yer yok; o halde, (ordugâhı terk edip Medine'ye) ricat edin!" demişti... Bunlardan bir grup da "Evlerimiz gerçekten korumasız!" diyerek Peygamberden izin istemişti. Oysa hiç de korumasız değildi; sadece, firar etmek istiyorlardı!**

- 30 **14. Dört bir yandan yurtlarına girilip de (savaşta / dinden dönmek üzere) ayartılmak istenselerdi, anında bunu yerine getirirlerdi! Evet, birazı hariç bundan geri durmazlardı!**

[621] "Sadece boş vaatler..." Rivayete göre; bu ifadeyi Mu'attib b. Kuşeyr o birlikleri gördüğü zaman söylemiş; "Muhammed bize Pers ve Roma'nın fethini vaat ediyor! Oysa biz bugün korkudan evin az ilerisindeki helâya gidemiyoruz. Bunlar tamamen boş vaatler!" demişti.

وأما الآخرون فظنوا بالله ما حكى عنهم. وعن الحسن: ظنوا ظنوناً مختلفة؛ ظن المنافقون أنّ المسلمين يستأصلون، وظنّ المؤمنون أنهم يبتلون.

[٦١٩] وقرئ «الظنون»، بغير ألف في الوصل والوقف، وهو القياس، وبزيادة ألف في الوقف؛ زادوها في الفاصلة، كما زادها في القافية من قال:

أَقْلِي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَا ❁

وكذلك {الرَّسُولَا} و{السَّيْلَا}. وقرئ بزيادتها في الوصل أيضاً، إجراء له مجرى الوقف. قال أبو عبيد: وهنّ كلهنّ في الإمام بألف.

١١- ﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا﴾

[٦٢٠] وعن أبي عمرو وإشمام زاي زلزلوا. وقرئ «زلزالاً»، بالفتح. والمعنى: أنّ الخوف أزعجهم أشد الإزعاج.

١٢- ﴿وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا﴾

١٣- ﴿وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا﴾

١٤- ﴿وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَاتَوَّاهَا وَمَا تَلَبَّثُوا فِيهَا إِلَّا يَسِيرًا﴾

[٦٢١] {إِلَّا غُرُورًا} قيل قائله: معتب بن قشير حين رأى الأحزاب قال: يعدنا محمد فتح فارس والروم، وأحدنا لا يقدر أن يتبرز فرقا، ما هذا إلا وعد غرور!

[622] “İçlerinden bir grup” yani Evs b. Kayzî ve onunla aynı görüşte olanlar. Süddî’den [v. 127/745], bu şahsın Abdullah b. Übey ve adamları olduğu nakledilmiştir. Yesrib ise Medine’nin adıdır; onun, Medine’nin de içinde bulunduğu bölgenin adı olduğu da söylenmiştir. [مَقَامٌ لَكُمْ] ifadesindeki
 5 *mukâme*] Mim’in fethasıyla [makâme] da okunmuştur; yani burada sizin kalacağınız bir yer, ikamet edeceğiniz veya ayakta duracağınız bir mekân yok! “O halde, (ordugâhı¹ terkedip)” Medine’ye “ricat edin!” Bu vb. ifadelerle onların Hazret-i Peygamber’in ordugâhından firar etmelerini istiyorlardı. Şu da söylenmiştir: [Ensâri Medinelilere] “İslamiyet’i bırakıp eski inancınıza
 10 dönün ve Muhammed’i bize teslim edin. Aksi halde, Yesrib diye bir yurdunuz kalmayacak!” demişlerdir.

[623] عورة kelimesi hem sâkin [‘avretün] hem de mecrûr bir Vav’la [‘aviretün] okunmuştur; ‘avret boşluk; ‘aviret ise, ‘boşluğu olan’ demektir. Nitekim bir mekânda düşman ve hırsızın içeri girmesinden korkulan bir boşluk ve aralık
 15 ortaya çıktığı zaman, ‘avirâl-mekânı ‘averan denir. ‘Avret ‘aviretin hafifletilmiş hali de olabilir. Münafıklar, evlerinin korumasız ve güvensiz olduğu için, düşman ve hırsızların içeri girmesine müsait oluşunu bahane ediyor ve gidip onları tahkim ettikten sonra geri dönmek üzere Hazret-i Peygamber’den izin istiyorlardı. Allah da onların aslında bundan korkmadıklarını ilan ederek ya-
 20 lan söylediklerini, asıl niyetlerinin firar etmek olduğunu bildirmiştir.

[624] Dört bir yandan Medine’ye (girilip...) -bazılarına göre ise *dehaltü ‘alâ fulânin dârahû* [falanın yanına, evine girdim] sözünden hareketle- “evlerine girilip...” Yani korkup firar ettikleri bu birleşik ordu, dört bir yandan şehirlerine ve evlerine girip de yağmalama ve esir alma amacıyla kadınlarına
 25 ve çocuklarına saldıracak olsaydı da o dehşet ve sarsılma anında “ayartılmak istenselerdi” yani İslamiyet’i bırakıp küfre dönmeleri ve Müslümanlarla savaşmaları istenseydi, *le-etevhâ*² yani bunu anında yaparlar, yerine getirirlerdi! İfade لَا تَوَهَا şeklinde de okunmuştur ki “o [istedikleri]ni hemen verirlerdi” anlamına gelir. وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا (Pek az bir vakit hariç hiç
 30 duraksamazlardı) yani istediklerini vermekte gecikmezlerdi; çünkü istek ve cevap duraksama olmaksızın peşpeşedir. Veya irtidat ettikten sonra Medine’de duramazlardı; çünkü Allah onları helâk ederdi!

[625] Mâna şöyledir: Münafıklar evlerinin korumasız olduğunu bahane edip Peygamber’e ve müminlere yardım edeceklerine kaçıp, içlerini korku ve
 35 dehşetle dolduran birleşik ordunun saflarına katılmak için çareler arıyorlar ya,

1 Ordugâh, Medine’ye bir miktar uzaklıkta, hendek yakınında bulunuyordu. / ed.

2 Müfessir; Nâfi’ ve İbn Kesir’in *le-etevhâ* kıraatini esas almaktadır ki *etâ*, fe’ale [yaptı] anlamındadır. / ed.

[٦٢٢] {طَائِفَةٌ مِنْهُمْ} هم أوس بن قيطي ومن وافقه على رأيه. وعن السدي عبد الله بن أبي وأصحابه. ويثرب: اسم المدينة. وقيل: أرض وقعت المدينة في ناحية منها {لَا مُقَامَ لَكُمْ} قرئ بضم الميم وفتحها، أي لا قرار لكم ههنا، ولا مكان تقيمون فيه أو تقومون. {فَارْجِعُوا} إلى المدينة: أمروهم بالهرب من عسكر رسول الله ﷺ، وقيل: قالوا لهم ارجعوا كفارًا وأسلموا محمدًا، وإلا فليست يثرب لكم بمكان.

[٦٢٣] قرئ «عورة»، بسكون الواو وكسرهما، فالعورة الخلل، والعورة ذات العورة. يقال: عور المكان عورًا، إذا بدا فيه خلل يخاف منه العدو والسارق. ويجوز أن تكون {عَوْرَةٌ} تخفيف: عورة. اعتدروا أن بيوتهم معترضة للعدو ممكنة للسراق لأنها غير محرزة ولا محصنة، فاستأذنوه وليحصنوها ثم يرجعوا إليه، فأكذبهم الله بأنهم لا يخافون ذلك، وإنما يريدون الفرار.

[٦٢٤] {وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمُ} المدينة. وقيل: بيوتهم، من قولك: دخلت على فلان داره، {مِنْ أَقْطَارِهَا} من جوانبها. يريد: ولو دخلت هذه العساكر المتحيزة التي يفرون خوفًا منها مدينتهم وبيوتهم من نواحيها كلها وانثالت على أهاليهم وأولادهم ناهيين سابين، ثم سئلوا عند ذلك الفزع وتلك الرجفة {الْفِتْنَةُ} أي الردة والرجعة إلى الكفر ومقاتلة المسلمين «لَأَتَوْهَا»، لجأوها وفعلوها. وقرئ {لَأَتَوْهَا}، لأعطوها. {وَمَا تَبَثُّوا بِهَا} وما ألْبثوا إعطاءها {إِلَّا يَسِيرًا} ريثما يكون السؤال والجواب من غير توقف. أو وما لبثوا بالمدينة بعد ارتدادهم إلا يسيرًا، فإن الله يهلكهم.

[٦٢٥] والمعنى: أنهم يتعللون بإعوار بيوتهم، ويتمحلون ليفروا عن نصره رسول الله ﷺ والمؤمنين، وعن مصافة الأحزاب الذين ملؤوهم هولًا ورعبًا؛

bu birleşik ordu onlara saldırıp topraklarını ve yurtlarını ellerinden alsa ve küfre dönmeleri istense ve onlara “Müslümanların karşısına geçin!” dense, o zaman hiçbir bahane ileri sürmeden koşa koşa bunu yerine getirirlerdi! Bu ise, İslam’a karşı olmalarından, Müslümanlardan şiddetle nefret etmelerinden, küfrü sevip inkâr taraftarlarıyla birlikte olmaya can atmalarından kaynaklanmaktadır.

15. Oysa gerçek şu ki; daha önce, arkalarını dönüp kaçmayacaklarına dair Allah’a söz vermişlerdi... ki Allah’la yapılan ahit mutlaka sorulur.

16. De ki: Firar etmek size hiçbir yarar sağlamayacaktır; şayet ölümden veya öldürülmekten kaçtığınızı düşünüyorsanız, bu takdirde bile hayatta kalabileceğiniz süre çok az olacaktır!

[626] İbn Abbas Akabe gecesinde Medinelilerin, kendilerini korudukları her şeyden Hazret-i Peygamber’i de koruyacaklarına dair söz verdiklerini nakletmiştir. Bunların, Bedir savaşında bulunmayan ve daha sonra “İleride Allah bize bir savaş gösterirse elbette savaşırız!” diyenler oldukları da söylenmiştir. İbn İshak [v. 151/768] da bunların Uhud savaşında yaşanan sıkıntıdan sonra bir daha asla firar etmeyeceklerine dair söz verenler olduğunu rivayet etmiştir.

[627] “Sorulur” gereğinin yerine getirilmesi istenir ve icap eder.

[628] “Firar etmek” mutlaka başınıza gelecek olan ölme veya öldürülme konusunda “size hiçbir yarar sağlamayacaktır.” Firar -farazâ- bir yarar sağlayacak olsa da ölümünüz ertelense bile, bu erteleme ancak çok az bir zaman için olacaktır. Rivayete göre, Mervanilerden biri eğik bir duvarın yanından hızlı bir şekilde geçmiş. Kendisine bu âyet okununca da “İşte biz de o az zamanı istiyoruz!” demiş.

17. De ki: Allah sizin için bir kötülük murad etse, O’na karşı sizi kim koruyabilir? -Ya da bir rahmet murad etse (bunu kim engelleyebilir)?- Allah’tan başka ne bir velî ne de bir yardımcı bulabilirler.

[629] **Şayet** “Rahmet nasıl korumada kötülükle bir tutulmuştur. Oysa koruma sadece kötülük için söz konusu olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu, “Size bir rahmet murat eder de başınıza bir kötülük gelirse” demektir. Dolayısıyla, şairin

[Savaşa eşini gördüm] kılıç ve kargı kuşanmış vaziyette...

وهؤلاء الأحزاب كما هم لو كبسوا عليهم أرضهم وديارهم وعرض عليهم الكفر وقيل لهم كونوا على المسلمين، لسارعوا إليه وما تعللوا بشيء، وما ذاك إلا لمقتهم الإسلام. وشدة بغضهم لأهله، وحبهم الكفر وتهالكهم على حزبه.

١٥- ﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدِّبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا﴾

١٦- ﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

[٦٢٦] عن ابن عباس: عاهدوا رسول الله ﷺ ليلة العقبة أن يمنعه مما يمنعون منه أنفسهم. وقيل: هم قوم غابوا عن بدر فقالوا: لئن أشهدنا الله قتالاً لنقاتلن! وعن محمد بن إسحق عاهدوا يوم أحد أن لا يفروا بعد ما نزل فيهم ما نزل.

[٦٢٧] {مَسْئُولًا} مطلوبًا مقتضى حتى يوفى به.

[٦٢٨] {لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ} مما لا بد لكم من نزوله بكم من حتف أنف أو قتل. وإن نفعكم الفرار مثلاً فمنعتم بالتأخير لم يكن ذلك التمتع إلا زماناً قليلاً. وعن بعض المروانية أنه مرّ بحائط مائل فأسرع، فتليت له هذه الآية فقال: ذلك القليل نطلب.

١٧- ﴿قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سَوْءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

[٦٢٩] فإن قلت: كيف جعلت الرحمة قرينة السوء في العصمة، ولا عصمة إلا من السوء؟ قلت: معناه أو يصيبكم بسوء إن أراد بكم رحمة، فاختصر الكلام وأجرى مجرى قوله:

مُتَقَلِّدًا سَيِّئًا وَرُمَحًا ❁

beytinde olduğu gibi ifadede ihtisar yapılmıştır.¹ Veya korumada engelleme anlamı bulunduğu için, ikinci ifade birinciye hamledilmiştir.²

18. Allah, içinizden kimlerin, yandaşlarına; “Haydi yanımıza gelin!” diyerek insanları (vatan savunmasından) alıkoymaya çalıştığını çok iyi biliyor! Az bir çıkış hariç savaşa gelmezler!

[630] “Alıkoyanlar” Hazret-i Peygamber’den uzaklaştıranlar ki münafıklardır. Hazret-i Peygamber’in Ensârından Medinelî “yandaşlarına” şöyle diyorlardı: Muhammed ve adamları bir kellenin doyurabileceği az sayıda insandır; çok olsalar bile Ebu Süfyan ile adamları onların işini bitirirler! Haydi bırakın şunları da bizim yanımıza gelin! Yani kendinizi bize yaklaştırın. إِلَيْنَا هَلُمُّ kullanımı, *helümmeyi* müfred ve cemi hallerinde aynı şekilde telaffuz eden Hicazlıların kullanımıdır. Temim kabilesi ise, *helümme ya racül* ve *helümmü ya ricâl* derler. Helümme; *uhdur* ve *karrib* gibi müteaddî bir fiilin adlandırıldığı bir ‘sestir. [Örneği:] قُلْ هَلُمُّ شُهَدَاءَكُمْ (“De ki: Şahitlerinizi getirin!” [En’âm 6/150])

[631] إِلَّا قَلِيلًا yani “az bir çıkış hariç” müminlerle beraber çıkmazlar. Onlarla birlikte oldukları hissini verirler ama, “çok az savaşırlar” [Ahzab 33/20] âyetinde ifade edildiği gibi, mecbur kaldıkları nadir zamanlar dışında savaş meydanına çıkıp savaştıklarını göremezsin.

19. (Geldiklerinde de) size karşı kıskançlık ederek (gelirler)... Korutucu bir durum ortaya çıktığında, ölmek üzere olan biri gibi baygın baygın sana baktıklarını görürsün. Tehlike geçtiği zaman ise ganimet hırsıyla o sivri ve keskin dillerini size batırmaya başlarlar. Bunlar, iman etmiş değillerdir. Allah da yaptıklarını boşa çıkarmıştır... ki bu, Allah için çok kolaydır.

[632] “Size karşı kıskançlık ederek...” Yani savaş zamanında sizi esirgeyerek; kişinin, korku anlarında kendisini savunup kendisi uğrunda savaşan birine yaptığı gibi şefkatle etrafınızda dolaşırlar. Ve tıpkı ölüm sarhoşluğundan kurtulmak için veya zaaf göstererek ya da senin arkana saklanarak ölüm baygını gibi “sana bakarlar. Tehlike geçtiği” ve ganimet taksimine geçildiği “zaman ise” o esirgeme, koruma ve etrafınızda dönmenin yerini menfaat-yani mal ve ganimet- alır da o eski [ezik/korkak] hali unuttur ve karşınıza geçerek; “Bize payımızı verin! Biz de aynı saftaydık; sizinle birlikte biz de savaştık. Düşmanı sayemizde yendiniz; zaferi sayemizde kazandınız!” diye ileri geri konuşmaya başlar.

1 Kılıç için kullanılan *taklîd* [takınma] fiili kargı için de kullanılmıştır; oysa onun fiili ayrıdır. / ed.

2 Yani hayrın esirgenmesi/verilmemesi koruma fiili ile ifade edilmiştir. / ed.

أو حمل الثاني على الأول لما في العصمة من معنى المنع.

١٨- ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ
النَّاسَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

[٦٣٠] {الْمُعَوِّقِينَ} المشبطين عن رسول الله ﷺ، وهم المنافقون؛ كانوا يقولون
{لِإِخْوَانِهِمْ} من ساكني المدينة من أنصار رسول الله ﷺ: ما محمد وأصحابه إلا أكلة
رأس، ولو كانوا لحمًا لالتهمهم أبو سفيان وأصحابه، فخلوهم و{هَلُمَّ إِلَيْنَا} أي قربوا
أنفسكم إلينا. وهي لغة أهل الحجاز: يسوون فيه بين الواحد والجماعة. وأما تميم
فيقولون: هلم يا رجل، وهلموا يا رجال. وهو صوت سمي به فعل متعد مثل احضر
وقرب. {قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ} [الأنعام: ١٥]

١٠ [٦٣١] {إِلَّا قَلِيلًا} إلا اتيانًا قليلًا يخرجون مع المؤمنين يوهمونهم أنهم معهم،
ولا تراهم يبارزون ويقاتلون إلا شيئًا قليلًا إذا اضطروا إليه، كقوله {مَا قَاتَلُوا إِلَّا
قَلِيلًا} [الأحزاب: ٢٠].

١٩- ﴿أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يُنْظَرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ
كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِالنِّسَةِ جَدَادٍ أَشِحَّةً
عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَخْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا﴾

[٦٣٢] {أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ} في وقت الحرب أضناء بكم، يترففون عليكم كما يفعل
الرجل بالذباب عنه المناضل دونه عند الخوف. {يُنْظَرُونَ إِلَيْكَ} في تلك الحالة
كما ينظر المغشي عليه من معالجة سكرات الموت حذرًا أو خورًا ولو أذا بك. فإذا
ذهب الخوف وحيزت الغنائم ووقعت القسمة نقلوا ذلك الشخ وتلك الضنة والرفرفة
٢٠ عليكم إلى الخير - وهو المال والغنيمة - ونسوا تلك الحالة الأولى، واجترأوا عليكم
وضربوكم بالسستهم، وقالوا: وفروا قسمتنا، فإننا قد شاهدناكم وقاتلنا معكم، وبمكاننا
غلبتم عدوكم وبنا نصرتم عليهم!

[633] أَشْحَهُ kelimesi hal olduğu için veya zem ifade etmek üzere mansûb olmuştur. Tâ merfû‘ olarak eşihhatün şeklinde de okunmuştur. سلقوكم kelimesi de [Sâd ile] salekûküm okunmuştur.

[634] **Şayet** “Münafığın ameli mi vardır ki boşa gitmiş olsun?” **dersen şöyle derim:** “Hayır, fakat bazı kimselerin kalbin onayı olmasa da sadece dile iman etmenin iman sayılabileceğini ve münafığın yaptığı amellerin onun için değerlendirilebileceğini düşünme ihtimaline binaen eğitim amacıyla böyle bir ifadede bulunulmuş ve onun dille imanının geçerli olmadığı ve işlediği amellerin bir değer taşımadığı beyan edilmiştir. Burada, mükellef işin temelini sağlam yapmaya yani, sahih imana yöneltilmekte ve sahih bir ma‘rifet olmaksızın yapılan pek çok amelin temelsiz bir bina gibi olduğu ve Allah katında yok hükmünde olduğu ihtar edilmektedir.

[635] “Peki, ‘Bu, Allah için çok kolaydır.’ ne demek? Allah için her şey kolay değil mi?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Amelleri boşa gitmeye lâyıktır; çünkü bunların boşa gitmesi için gerektirici sebepler bulunmaktadır; bunu engelleyecek bir mani de yoktur.

20. Düşman birliklerinin henüz gitmediğini zannediyorlardı. Bu birlikler yeniden gelecek olsa, çöle çekilip (sizi) insanlara sorarak bedevîlerle birlikte kalmayı tercih ederlerdi! Zaten, aranızda bulunsalar da pek azı dışında vuruşmazlardı.

[636] [Münafıklar] “düşman birliklerinin” hezimeye uğramadığını “zannediyorlardı;” oysa darmadağın olmuşlardı! Şiddetli korkuları ve aşırı korkaklıkları yüzünden hendeği terketmiş Medine’ye doğru yola revan olmuşlardı. “Bu birlikler” bir kez daha “gelecek olsa” bu defa başlarına gelenlerden korktukları için, çöle çıkarak, kendilerinden olup da Medine tarafından gelen herkese sizinle ilgili haberleri, başınızdan geçenleri “sorarak” orada bedevîler arasında olmayı temenni ederlerdi. “Zaten” Medine’ye dönmeyip, “aranızda bulunsalar da” bir çarpışma meydana gelseydi, canla başla değil riyakârca ve şan şöhrat olsun için savaşırlardı!

[637] [بادون] *gâzin-guzzen* örneğinde olduğu gibi, *bâdin* kelimesinin cem’i olarak *fu‘al* kalıbında *büdden* şeklinde de okunmuştur. el-İklîd müellifinin rivayetine göre, *adiyy* vezninde *bediyyen* şeklinde de okunmuştur.

[٦٣٣] ونصب {أَشْحَةً} على الحال أو على الذم. وقرئ «أشحة»، بالرفع. و«صلقوكم»، بالصاد.

[٦٣٤] فإن قلت: هل ثبت للمنافق عمل حتى يرد عليه الإحباط؟ قلت: لا، ولكنه تعليم لمن عسى يظن أنَّ الإيمان باللسان وإيمان وإن لم يوطئه القلب، وأن ما يعمل المنافق من الأعمال يجدي عليه، فيبين أنَّ إيمانه ليس بإيمان، وأنَّ كل عمل يوجد منه باطل. وفيه بعث على إتقان المكلف أساس أمره وهو الإيمان الصحيح، وتنبيه على أن الأعمال الكثيرة من غير تصحيح المعرفة كالبناء على غير أساس، وأنها مما يذهب عند الله هباءً منثورًا.

[٦٣٥] فإن قلت: ما معنى قوله {وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا} وكل شيء عليه يسير؟ قلت: معناه أن أعمالهم حقيقة بالإحباط، تدعو إليه الدواعي، ولا يصرف عنه صارف.

٢٠- ﴿يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَتْبَائِهِمْ وَلَوْ كَانَُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا﴾

[٦٣٦] {يَحْسَبُونَ} أنَّ الأحزاب لم ينهزموا، وقد انهزموا؛ فانصرفوا عن الخندق إلى المدينة راجعين لما نزل بهم من الخوف الشديد ودخلهم من الجبن المفرط. {وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ} كَرَّةً ثانية تمنوا لخوفهم مما منوا به هذه الكَرَّة أنهم خارجون إلى البدو حاصلون بين الأعراب {يَسْأَلُونَ} كل قادم منهم من جانب المدينة عن أخباركم وعما جرى عليكم. {وَلَوْ كَانَُوا فِيكُمْ} ولم يرجعوا إلى المدينة وكان قتال لم يقاتلوا إلا تَعَلَّةً رياءً وسمعة.

[٦٣٧] وقرئ «بدى»، على فُعْل جمع باد، كغاز وغزى؛ وفي رواية صاحب الإقليد

٢٠ «بدى»، بوزن عدى.

[638] يَسْأَلُونَ [sorarlar] ifadesi) *yettesâelûne* [birbirlerine sorarlar] anlamında *yessâelûne* okunmuştur; yani “Ne duydun?” “Sana ne haber geldi?” diye birbirlerine -veya bedevilere- sorarlar. Tıpkı “Ay’ı gördüm” anlamında *raey-tûl-bilâle* ve *terâceynâhu* denilmesi gibi.

5 **21. Gerçek şu ki; sizin için, -yani, Allah’a ve o ‘Son Gün’e yönelik endişe ve ümitleri bulunanlar ve Allah’ı çokça zikredenler için- Allah Resulünde güzel bir örneklik vardır.**

[639] Kendinize Hazret-i Peygamber’i örnek almanız, ona yardım edip kendisiyle birlikte sebat etmeniz gerekirdi. Nitekim o, cihada sabretme ve savaş meydanında sebat gösterme konusunda size örnek olmuştu; öyle ki Uhud savaşında küçük azı diş kırılmış ve yüzü yaralanmıştı.

[640] **Şayet** “لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ” ifadesinin hakikati nedir? [İsve] *üsve* şeklinde de okunmaktadır.”¹ **dersen şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, Peygamber’in zatında güzel bir örnek -yani liderlik- olmasıdır; o örnek alınan yani kendisine uyulan bir kişidir. Nitekim *fi’l-beydati işrûne mennan hadîdin* [Yumurtada yirmi men demir vardır.] dersin; haddizatında yumurtadaki demir bu kadardır. İkincisi ise, Peygamber’de örnek alınmaya, tâbi olunmaya lâîk bir haslet olmasıdır ki bu da, onun örnek alınmasıdır.

[641] “Allah’a yönelik ümit ve korkuları bulunanlar” ifadesi “sizin için” ifadesinden bedeldir. Tıpkı “Zayıf görülenler yani onlardan iman edenler için” [A’râf 7/75] âyetindeki gibi. “Allah’a ve Son Gün’e yönelik ümidi olanlar” ibaresi *racevtü Zeyden ve fadlehû* yani “Zeyd’in ikramını ümit ettim.” tabiri gibidir. Veya Allah’ın günlerinden, özellikle de ‘son gün’den yana ümit ve korkusu olanlar anlamındadır; recâ ümit veya korku anlamındadır.

[642] “Ve Allah’ı çokça zikredenler...” Allah Teâlâ burada *recâyı* çokça tâat ve salih amelleri bolca yapmayla birlikte zikretmiştir ki, Peygamber (s.a.)’i örnek alan, böyle olmalı demektir.

30 **22. Müminler ise o birlikleri gördüklerinde; “İşte Allah ve Resulünün bize vaat ettiği şey budur! Allah ve Resulü doğru söylemiş!” dediler ve bu, onların sadece iman ve teslimiyetini artırdı.**

1 Yani *üsve* kıraatine göre “Allah Resulünde sizin için ‘örnek’ var.” denmiş olmaktadır; oysa örnek Peygamber’in bizzat kendisidir, onda olan bir şey değildir; aksine onda örneklik (*isve*) bulunmaktadır. / ed.

[٦٣٨] و«يساءلون»، أي يتساءلون. ومعناه: يقول بعضهم لبعض: ماذا سمعت؟ ماذا بلغك؟ أو يتساءلون الأعراب. كما تقول: رأيت الهلال وتراءيناه.

٢١- ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ
الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾

٥ [٦٣٩] كان عليكم أن تواسوا رسول الله ﷺ بأنفسكم فتوازروه وتثبتوا معه، كما آساكم بنفسه في الصبر على الجهاد والثبات في مرعى الحرب، حتى كسرت رباعيته يوم أحد وشجّ وجهه.

[٦٤٠] فإن قلت: فما حقيقة قوله {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ}، وقرئ «أسوة» بالضم؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنه في نفسه أسوة حسنة، أي قدوة، وهو الموتى أي المقتدى به، كما تقول: في البيضة عشرون منا حديد، أي هي في نفسها هذا المبلغ من الحديد. والثاني: أن فيه خصلة من حقها أن يؤتسى بها وتتبع، وهي المواساة بنفسه.

[٦٤١] {لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ} بدل من {لكم}، كقوله {لِّلَّذِينَ اسْتِزْعِفُوا لِّمَنَ أَمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥] يرجو الله واليوم الآخر. من قولك رجوت زيداً وفضله، أي فضل زيد، أو يرجو أيام الله واليوم الآخر خصوصاً. والرجاء بمعنى الأمل أو الخوف. ١٥ [٦٤٢] {وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا} وقرن الرجاء بالطاعات الكثيرة والتوفّر على الأعمال الصالحة، والمؤتسى برسول الله ﷺ من كان كذلك.

٢٢- ﴿وَلَمَّا رَأَ الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾

[643] “Yoksa siz, sizden öncekilerin benzeri sizin de başınıza gelmeden Cennet’e girivereceğinizi mi sanmıştınız?!” [Bakara 2/214] âyetinde Allah Teâlâ, Müslümanlara ileride çok sıkıntılı zamanlar geleceğini, öyle ki kendisinden imdat ve yardım isteyeceklerini vaat etmişti. Bu birlikler gelip de sarsıldıkları o şiddetli korku ve telaşa kapıldıklarında, “İşte Allah ve Resulünün bize vaat ettiği şey budur!” dediler ve cennete ve zafere yakinen inandılar. İbn Abbas’dan rivayet edildiğine göre, Hazret-i Peygamber onlara düşman birliklerinin dokuz veya on günde -yani dokuz veya on günün sonunda- geleceğini söylemişti. Ashab, onların söz konusu vakitte geldiklerini görünce, bu ifadeyi söylediler. هذا (bu) ifadesi, *hatb* veya *belâ* [gibi müzekker bir kelimeye] işarettir.¹

[644] Allah’a ve vaatlerine “imanlarını” ve O’nun kaza ve kaderine “teslimiyetlerini.”

23. Müminlerden öyle ‘er’ler vardır ki; Allah’la yaptıkları ahde sadakat göstermişler; hiçbir şekilde değiştirmemişlerdir. -Bir kısmı bu uğurda canını vermiştir; bir kısmı ise (vermeyi) beklemektedir.-

24. Böylece, Allah doğruları doğruluklarıyla mükâfatlandırarak; münafıklara da dilerse azap edecek ya da tevbelerin kabul edecektir. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[645] Ashaptan bazıları -ki bunlar Osman b. Affan, Sa’id b. Zeyd, Hamza, Mus’ab b. Umeyr ve diğer bazı kimselerdi- ileride Hazret-i Peygamber’le birlikte bir savaşa katılacak olurlarsa sebat gösterecekleri ve şehit oluncaya kadar savaşıacaklarına ahdetmişlerdi. “Bir kısmı” yani Hamza ve Mus’ab “bu uğurda canını vermiştir. Bir kısmı” yani Osman ve Talha “ise (vermeyi) beklemektedir.” Bir rivayette Hazret-i Peygamber “Yeryüzünde dolaşan bir şehide bakmak isteyen, Talha’ya baksın!” [*Ebü Dâvûd*, “Menâkıb”, 22] buyurmuştur.

[646] **Şayet** “*Kadâ’u’n-nahb* (borç ödeme) ne demektir?” **dersen şöyle derim:** Bu ibare ölümü ifade etmektedir; çünkü her canlı mutlaka ölmektedir. Dolayısıyla, ölüm insanın boynunda bir borç gibidir. Kişi öldüğü zaman borcunu ödemiş, yani adağını yerine getirmiş olur. “Bir kısmı bu uğurda canını vermiştir” ifadesi şehit olarak ölme anlamına geldiği gibi, Hazret-i Peygamber’le beraber [savaş meydanında] sebat etme sözünü yerine getirme anlamına da gelir.

1 Yani “bu” dert ve bela, “Allah ve Resulünün bize vaat ettiği şeydir.” / ed.

[٦٤٣] وعدهم الله أن يزلزلوا حتى يستغيثوه، ويستنصروه في قوله {أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ} [البقرة: ٢١٤] فلما جاء الأحزاب وشخص بهم واضطربوا ورعبوا الرعب الشديد قالوا: {هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ}، وأيقنوا بالجنة والنصر. وعن ابن عباس رضي الله عنه قال: قال النبي ﷺ لأصحابه: ٥ إن الأحزاب سائرون إليكم تسعاً أو عشراً، أي في آخر تسع ليال أو عشر، فلما رأوهم قد أقبلوا للميعاد قالوا ذلك. وهذا إشارة إلى الخطب أو البلاء.

[٦٤٤] {إِيمَانًا} بالله وبمواعيده {وَتَسْلِيمًا} لقضاياه وأقداره ٢٣

٢٣- {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهُ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا}

٢٤- {لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا}

[٦٤٥] نذر رجال من الصحابة أنهم إذا لقوا حرباً مع رسول الله ﷺ ثبتوا وقاتلوا حتى يستشهدوا. وهم عثمان بن عفان، وطلحة بن عبيد الله، وسعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، وحمزة، ومصعب بن عمير، وغيرهم رضي الله عنهم. {فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ} يعني حمزة ومصعباً، {وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ} يعني عثمان وطلحة. وفي الحديث: ١٥ من أحب أن ينظر إلى شهيد يمشي على وجه الأرض فليُنظر إلى طلحة.

[٦٤٦] فَإِنْ قُلْتَ: ما قضاء النحب؟ قلت: وقع عبارة عن الموت؛ لأن كل حي لا بد له من أن يموت، فكأنه نذرٌ لازم في رقبته، فإذا مات فقد قضى نَحْبَهُ، أي نذره. وقوله {فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ} يحتمل موته شهيداً، ويحتمل وفاءه بنذره من الثبات مع رسول الله ﷺ. ٢٠

[647] **Şayet** “صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ (Allah’la yaptıkları ahde doğru söylemişler.)” ifadesinin hakikati nedir?” **dersen şöyle derim:** Biri doğru ve yalan söylediği zaman *sadekanî ahûke ve kezebenî* [‘Kardeşin bana doğru söyledi’; ‘... yalan söyledi.’] denir. Keza *sadekanî fî sinni bekrihî* [Elindeki yavru devenin 5 yaşı hakkında bana doğru söyledi.] anlamında *sadekanî sinne bekrihî* şeklinde bir tabir vardır ki burada harf-i cer atılmış ve fiille mef’ûl bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla, صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ cümlesi, ya [hazf u îsâl yapılan] *sinne* durumunda olacak veya üzerinde muâhede olunan şeye mecazen doğru söylenmiş olacak. Üzerinde sözleşilen şeye adeta “Seni yerine getireceğiz.” 10 demişler de onu yerine getirmiş ve ona doğru söylemişler gibi. Sözlerinde durmamış olsalardı, ona yalan söylemiş olacaktı.

[648] Şehit olanlar da, şehit olmayı bekleyenler de ahitlerini “değiştirmediler;” tağyir etmediler. Nitekim Talha Uhud Savaşında Hazret-i Peygamber’in yanında sebat etmiş ve elinden yaralanmıştı da, Hazret-i Peygamber onun hakkında *evcebe Talhatü* [Talha cenneti hak etti!] buyurmuştu. 15

[649] Burada, ahdini bozan münafıklarla kalbinde hastalık bulunan [zayıf imanlı]lara tariz vardır. (ليجعل... [“Böylece...”]) Münafıklar sanki kötü sonu istemiş ve ahitlerini bozmak sûretiyle onu tercih etmiş, ahdine sadakat gösterenler de bu hareketleriyle doğruluğun sonucunu murat etmişlerdir; 20 çünkü her iki taraf da davranışının sevap ve ikap şeklindeki sonucuna doğru sevk edilmişlerdir. Sanki her ikisi de sonucu isteme ve o doğrultuda davranma hususunda eşit durumdadırlar.

[650] Ve “isterse” -yani tevbe etmezlerse- onlara azap eder “veya” tevbe ederlerse de “tevbelerini kabul eder.”

25 **25. Sonuçta; nankörce inkâr edenleri Allah bir hayra nail olamadan kinleriyle geri çevirmiş; Allah müminlerin savaşmasına gerek bırakmamıştır. Allah kuvvetlidir, ‘mutlak izzet sahibi’dir (Kavî, Aziz).**

30 **26. Ehl-i Kitap’tan bunlara destek verenleri de kalplerine korku salarak kalelerinden indirdi... ki (bunları ‘vatana ihanet’ suçundan yargılayıp) kimini öldürüyor, kimini ise esir alıyordunuz.**

27. Ve onların yerlerine-yurtlarına, mallarına ve ayak basmadığınız topraklara sizi vâris kıldı. Allah her şeye kadirdir.

[٦٤٧] فإن قلت: فما حقيقة قوله {صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ}؟ قلت: يقال: صدقني أخوك وكذبني، إذا قال لك الصدق والكذب. وأما المثل: صدقني سنُّ بكره، فمعناه: صدقني في سنِّ بكره، بطرح الجار وإيصال الفعل. فلا يخلو {مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ} إما أن يكون بمنزلة السنِّ في طرح الجار، وإما أن يجعل المعاهد عليه مصدوقًا على المجاز، كأنهم قالوا للمعاهد عليه: سنني بك، وهم وافون به فقد صدقوه، ولو كانوا ناكثين لكذبوه ولكان مكذوبًا.

[٦٤٨] {وَمَا بَدَّلُوا} العهد ولا غيره، لا المستشهد ولا من ينتظر الشهادة. ولقد ثبت طلحة مع رسول الله ﷺ يوم أحد حتى أصيبت يده، فقال رسول الله ﷺ: أوجب طلحة!

[٦٤٩] وفيه تعريض بمن بدلوا من أهل النفاق ومرض القلوب؛ جعل المنافقون كأنهم قصدوا عاقبة السوء وأرادوها بتبديلهم، كما قصد الصادقون عاقبة الصدق بوفائهم؛ لأن كلا الفريقين مسوق إلى عاقبته من الثواب والعقاب، فكأنهما استويا في طلبهما والسعي لتحصيلهما.

[٦٥٠] ويعذبهم {إن شاء} إذا لم يتوبوا، {أو يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} إذا تابوا.

١٥ - ٢٥- ﴿وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا﴾

٢٦- ﴿وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًا﴾

٢٧- ﴿وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ وَأَرْضًا لَمْ تَطَّوْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾ ٢٠

[651] “Allah nankörce inkâr edenleri” yani düşman birliklerini “kinleriyle” yani تَنَبَّطُ بِالذُّهْنِ (“yağıyla birlikte biter / yetişir.” [Mu’minûn 23/20]) âyetinde olduğu gibi- kinli olarak, “bir hayra nail olamadan” yani bir zafer elde edemeden “geri çevirmiştir.” Bu iki ifade tedâhül veya te’âkub sûretiyle haldir.¹ Ayrıca, ikinci cümle birinciyi açıklamak için olabileceği gibi, isti’naf da olabilir.

[652] “Allah” rüzgârla ve meleklerle “müminlerin savaşmasına gerek bırakmamıştır.”

[653] “Allah” Ehl-i Kitap’tan, birleşik orduya yardım edenleri *sîsyye*lerinden yani “kalelerinden indirdi.” *Sîsyyetun* [çğl. *sayâstyyu*] kendisiyle korunulan binadır. Nitekim boğa ve geyiğin boynuzuna ve horozun bacağındaki pençeye *sîsyyetun* denir; çünkü bunlarla korunulmaktadır.

[654] Rivayete göre, düşman ordularının hezimete uğradığı ve Müslümanların Medine’ye dönüp silahlarını bıraktıkları gecenin sabahında Cibrail, yüzü ve eğeri tozlu vaziyetteki atı Hayzum’un üzerinde Peygamber’in yanına gelmişti. Hazret-i Peygamber “Nedir bu hal?” deyince, “Kureyş’i takipten geliyorum!” diye cevap vermişti. Hazret-i Peygamber atın yüzündeki ve eğerindeki tozları silmeye başlamıştı. Cibrail devamla; “Ya Rasûlâllah! Melekler silah bırakmadılar. Allah, Kurayzaoğullarının üzerine gitmeni emrediyor. Ben de onlara gitmekteyim. Allah onların hesabını görecektir! Onlar sizin nasibinizdir!” demişti... İşte Peygamber bunun üzerine tellal çıkartıp “Allah ve Resulünün emrini işitip itaat eden herkes Kurayzaoğulları [yurdu]na varmadan ikinci namazını kılmamasın!” diye ilan ettirmişti; pek çok sahabe de ikinci namazını ancak yatsı vaktinde kılabilmişlerdi. Hazret-i Peygamber Kurayzaoğullarını yirmi beş gün kuşatma altında tuttu. Kurayzaoğulları sonunda teslim oldular. Hazret-i Peygamber “Hakkınızda benim vereceğim hükme göre teslim olun!” diye teklif etti, fakat kabul etmediler. “Sa’d b. Mu’âz’ın hükmüne göre teslim olun o halde!” dedi. Buna razı oldular. Sa’d da “Onlar hakkında; savaşanlarının öldürülmesi, çocuk ve kadınlarının esir alınmasına hükmediyorum!” deyince Hazret-i Peygamber tekbir getirdi ve “Yedi kat göklerin üstünden, Allah’ın hükmüyle hükmettin!” dedi. Hazret-i Peygamber daha sonra onları kalelerinden indirdi; Medine pazarında bir kanal kazdırdı

1 Yani “kinleriyle birlikte” ve “bir hayra nail olamadan” ifadeleri, içiçe hal olabilecekleri gibi, peşpeşe iki farklı hal de olabilir. / ed.

[٦٥١] {وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} الأحزاب {بِغَيْظِهِمْ} مغيطين، كقوله {تَبْتُ بِالْذُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠]. {لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا} غير ظافرين، وهما حالان بتداخل أو تعاقب. ويجوز أن تكون الثانية بياناً للأولى أو استثناءً؟

[٦٥٢] {وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ} بالريح والملائكة.

[٦٥٣] {وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوا الْأَحْزَابَ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ {مِنْ صَيَاصِيهِمْ} من حصونهم. والصيصية ما تحصن به. يقال لقرن الثور والظبي: صيصية، ولشوكه الديك، وهي مخلبه التي في ساقه، لأنه يتحصن بها.

[٦٥٤] روي أَنَّ جبريل عليه السلام أتى رسول الله ﷺ - صبيحة الليلة التي انهزم فيها الأحزاب ورجع المسلمون إلى المدينة ووضعوا سلاحهم - على فرسه الحيزوم، والغبار على وجه الفرس وعلى السرج، فقال: ما هَذَا يا جبريل؟ قال: من متابعة قريش! فجعل رسول الله ﷺ يمسح الغبار عن وجه الفرس وعن السرج، فقال: يا رسول الله، إن الملائكة لم تضع السلاح، إن الله يأمرك بالسير إلى بني قريظة وأنا عامد إليهم، فإن الله داقهم دق البيض على الصفا، وإنهم لكم طعمة. فأذن في الناس: أَنَّ مَنْ كَانَ سَامِعًا مَطِيعًا فَلَا يَصْلِي الْعَصْرَ إِلَّا فِي بَنِي قَرِظَةَ. فما صلى كثير من الناس العصر إلا بعد العشاء الآخرة، لقول رسول الله ﷺ؛ فحاصرهم خمسًا وعشرين ليلة حتى جهدهم الحصار، فقال لهم رسول الله ﷺ: تنزلون على حكمي؟ فأبوا، فقال: على حكم سعد بن معاذ؟ فرضوا به. فقال سعد: حكمت فيهم أن تقتل مقاتلهم وتسبي ذرائعهم ونساؤهم. فكبر النبي ﷺ وقال: لقد حكمت بحكم الله من فوق سبعة أرقعة! ثم استنزلهم وخندق في سوق المدينة خندقًا،

ve kendilerini oraya götürüp boyunlarını vurdurdu.¹ Sayıları sekiz yüz-dokuz yüz civarındaydı. Altı yüz savaşçı ve yedi yüz esir oldukları da söylenmiştir.

[655] الرغب Ayın'ı merfû' olarak ru'ub şeklinde, تأسرون de merfû' Sin ile te'sürüne şeklinde okunmuştur.

- 5 [656] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber Kurayzalıların gayrimenkullerini Ensâr'a değil, Muhacirlere dağıtmıştı; onların bundan rahatsız olmaları üzerine "Sizzaten kendi evinizdesiniz." buyurmuştu. Hazret-i Ömer'in "Ya Rasûlâllah! Bunları da Bedir savaşındaki gibi beşe bölseniz!" demesi üzerine; "Hayır; bu, diğer insanlara değil, yalnızca bana hediye edilmiştir." demişti.
- 10 Hazret-i Ömer "Allah ve Resulünün hükmüne razıyız!" diye karşılık vermişti.

- [657] "Ve ayak basmadığınız topraklara" Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunun Pers ve Roma olduğunu söylerken, Katâde'nin [v. 117/735] "Biz buranın Mekte olduğunu söyledik." dediği; Mukâtil [b. Süleyman]'ın "Hayber", İkrime'nin ise "Kıyamete kadar fethedilecek her yer" dedikleri rivayet edilmiştir. Bunun,
- 15 Kurayza kadınları olduğu² iddiası ise Tefsire sokulan bid'atlere dendir.

28. Ey peygamber! Eşlerine de ki: Eğer dünya hayatını ve süsünü murad ediyorsanız, gelin, size bağışta bulunayım ve sizi (boşayıp) güzellikle salıvereyim.

- 29. Yok, Allah'ı, Resulünü ve Âhiret yurdunu murad ediyorsanız, 20 içinizden ihsan üzere hareket edenlere Allah elbette büyük bir mükâfat hazırlamıştır.**

- [658] Rivayete göre, Hazret-i Peygamber'in hanımları bir ara giyim kuşam ve daha iyi beslenme gibi dünyevi şeyler istemeye başlamışlardı ve birbirlerini kıskanmakta idiler. Bu durum Peygamber (s.a.)'i üzüyordu. İşte 25 âyet bunun üzerine nâzil oldu. Peygamber (s.a.) ilk önce, en çok sevdiği eşi olan Hazret-i Âişe ile görüşerek, kendisine bu âyeti okudu ve onu [boşanmak ve hanımı olarak devam etmek arasında] muhayyer bıraktı. Hazret-i Âişe de 'Allah ve Resûlü ile âhiret yurdunu' tercih etti. -Hazret-i Peygamber'in, bunun üzerine yüzünde bir sevinç hali görülmüştür.- Daha sonra,

1 Vatana ihanet eden Kurayzaoğulları kendi hukuklarına göre cezalandırılmışlardır! Tevrat'ta şöyle denmektedir: "Bir kente saldırmadan önce, kent halkına barış önerin. Barış önerinizi benimser, kapılarını size açarlarsa, kente yaşayanların tümü sizin için angaryasına çalışacak, size hizmet edecekler. Ama barış önerinizi geri çevirir, sizinle savaşmak isterlerse, kenti kuşatın. Tanrınız RAB kenti elinize teslim edince, orada yaşayan bütün erkekleri kılıçtan geçirin. Kadınları, çocukları, hayvanları ve kentteki her şeyi yağmalayabilirsiniz. Tanrınız RABB'in size verdiği düşman malını kullanabilirsiniz. Yakınızdaki uluslara ait olmayan sizden çok uzak kentlerin tümüne böyle davranacaksınız. Ancak Tanrınız RABB'in miras olarak size vereceği bu halkların kentlerinde soluk alan hiçbir canlıyı yaksatmayacaksınız. Tanrınız RABB'in size buyurduğu gibi, onları -Hitit, Amor, Kenan, Periz, Hiv ve Yevus [Yébus?] halklarını- tümüyle yok edeceksiniz. Öyle ki, ilahlarına taparken yaptıkları iğrençliklere uymayı size öğretmesinler, siz de Tanrınız RABB'a karşı günah işlemeyiniz. [Tesniye, 20/10-18]. / ed.

2 Yani kadın arza yani toprağa / tarlaya benzetilip, var' köküdeki "cinsel ilişki" anlamı öne alınarak... / ed.

وقدمهم فضرب أعناقهم؛ وهم من ثمانمائة إلى تسعمائة. وقيل: كانوا ستمائة مقاتل وسبعمائة أسير.

[٦٥٥] وقرئ «الرعب»، بسكون العين وضمها. و«تأسرون»، بضم السين.

[٦٥٦] وروي أن النبي ﷺ جعل عقارهم للمهاجرين دون الأنصار، فقالت الأنصار في ذلك، فقال: إنكم في منازلكم! وقال عمر رضي الله عنه: أما تخمس كما خمست يوم بدر؟ قال: لا، إنما جعلت هذه لي طعمة دون الناس. قال: رضينا بما صنع الله ورسوله.

[٦٥٧] {وَأَرْضًا} عن الحسن رضي الله عنه: فارس والروم. وعن قتادة رضي الله عنه: كنا نحدث أنها مكة. وعن مقاتل رضي الله عنه: هي خير. وعن عكرمة: كل أرض تفتح إلى يوم القيامة. ومن بدع التفاسير: أنه أراد نساءهم.

٢٨- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ إِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾

[٦٥٨] أردن شيئاً من الدنيا من ثياب وزيادة نفقة وتغايير، فغم ذلك رسول الله ﷺ فنزلت. فبدأ بعائشة رضي الله عنها - وكانت أحبهن إليه - فخيرها وقرأ عليها القرآن، فاختارت الله ورسوله والدار الآخرة، فروي الفرح في وجه رسول الله ﷺ، ثم

Peygamber'in diğer hanımları da aynı tercihte bulundular. Bunun üzerine, Allah Teâlâ Peygamber hanımlarını övdü ve "Bundan başka kadınlar (ı nikâhlamak) da, bunları başka eşlerle değiştirmek de sana helâl değil!" [Ahzâb 33/52] âyetini indirdi.¹

- 5 [659] Yine, rivayete göre, Hazret-i Peygamber Âişe'ye "Sana bir şey söyleyeceğim. Bu konuda acele etme, annene babana danış, ondan sonra karar ver" [*Buhârî; Müslim*] demiş ve bu âyeti okumuştur. Hazret-i Âişe şöyle cevap verdi: "Bu konuda mı anneme babama danışacağım? Tabii ki, Allah ve Resulü ile âhiret yurdunu tercih ediyorum!" Bir rivayete göre Hazret-i
- 10 Âişe Peygamber'e "Benim seni tercih ettiğimi diğer hanımlarına söyleme" demiş; Hazret-i Peygamber ise "Allah beni zorluk çıkartan biri olarak değil, sadece tebliğci olarak gönderdi." [*Tirmizî, "Tefsir", 65*] buyurmuştur.

- [660] **Şayet** "Boşanma konusunda muhayyer bırakmanın hükmü nedir?" **dersen şöyle derim:** Bir erkek eşine "tercihte bulun" der ve kadın da "kendimi tercih ettim" diye cevap verir veya erkek "kendini tercih et" der ve kadın da "ettim" derse, burada muhayyer bırakan erkeğin de, muhayyer bırakılan kadının da cümle içinde "kendi" kelimesini zikretmeleri gerekir. Bu durumda [cevabın, teklifin yapıldığı] meclis terkedilmeden veya teklifi dikkate almamaya delâlet eden bir şeyle meşgul olmadan verilmesini şart koşan Ebû Hanîfe ve talebelerine göre bir *bâin* talâk gerçekleşmiş olur. Cevabın ânında verilmesini şart koşan Şafiî'ye göre ise, *ric'î* bir talâk vâki olur. Hazret-i Ömer ve İbn Mes'ûd'un görüşü de budur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], Katâde [v. 117/735] ve Zührî [v. 124/742] ise şöyle demişlerdir: Bu durumda kadın muhayyerdir; ister o mecliste isterse başka bir ortamda olsun. Kocasını tercih ederse [bütün] şehir
- 25 hukukçularının icmâ'ıyla herhangi bir talâk vâki olmaz. Bu konuda Hazret-i Âişe "Peygamber (s.a.) bizi muhayyer bıraktı; biz de onu tercih ettik ve Peygamber bunu bir talâk olarak kabul etmedi." [*Müslim, "Talâk", 27*] -bir rivayette ise- "Boşama oldu mu?" derken, Hazret-i Ali "Bu durumda kadın kocasını tercih ederse bir *ric'î*, kendisini tercih ederse bir *bâin* talâk vâki olur." -bir
- 30 başka rivayette ise- "kocasını tercih ederse bir şey vâki olmaz" demiştir.

- [661] **تَعَال** [Gelin] kelimesi aslında, yüksek bir yerdekinin aşağıdakine söylediği bir sözdür; ama zamanla çok kullanılır olmuş ve her mekânda söylenmeye başlamıştır. **تَعَالَيْنَ** "*iradenizle gelin, iki husustan birini tercih edin*" demektir. Bununla, hanımlarının Peygamber'e 'bizzat gelmeleri' murat edilmemiştir. Tıpkı *akbele yuhâsimunî* [benimle kavga etmeye yöneldi], *zehebe yühellimunî* [benimle konuşmaya geçti] ve *kâme yüheddidünî* [beni tehdit etmeye kalktı] cümlelerinde olduğu gibi.
- 35

1 Bu âyette, Peygamber (s.a.)'in artık bu hanımlarından başkasıyla evlenemeyeceği değil, Ahzâb 33/50'de sayılan "dört grup" kadın dışındaki kadınlarla -meselâ Yahudi ve Hristiyanlarla- evlenemeyeceği anlatılmaktadır. / ed.

اختارت جميعهن اختيارها، فشكر لهن الله ذلك فأنزل {لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ
وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ} [الأحزاب: ٥٢].

[٦٥٩] روي أنه قال لعائشة: إني ذاك لك أمراً، ولا عليك أن لا تعجلي فيه حتى
تستأمرني أبوك. ثم قرأ عليها القرآن فقالت: أفي هذا أستمروا أبوي؟! فإني أريد الله
ورسوله والدار الآخرة. وروي أنها قالت: لا تخبر أزواجك أنني اخترتك، فقال: إنما
بعثني الله مبلغاً ولم يبعثني متعتاً.

[٦٦٠] فإن قلت: ما حكم التخيير في الطلاق؟ قلت: إذا قال لها اختاري، فقالت:
اخترت نفسي، أو قال: اختاري نفسك، فقالت: اخترت، لا بد من ذكر النفس في قول
المخير أو المخيرة - وقعت طلاقاً بئنة عند أبي حنيفة وأصحابه. واعتبروا أن يكون
ذلك في المجلس قبل القيام أو الاشتغال بما يدل على الإعراض. واعتبر الشافعي
اختيارها على الفور، وهي عنده طلاق رجعية؛ وهو مذهب عمر وابن مسعود. وعن
الحسن وقادة والزهري رضي الله عنهم: أمرها بيدها، في ذلك المجلس وفي غيره؛
وإذا اختارت زوجها لم يقع شيء بإجماع فقهاء الأمصار. وعن عائشة رضي الله عنها: خيرنا
رسول الله ﷺ فاختارناه ولم يعده طلاقاً. وروي: أفكان طلاقاً؟! وعن علي رضي الله عنه: إذا
اختارت زوجها فواحدة رجعية، وإن اختارت نفسها فواحدة بئنة. وروي عنه أيضاً
أنها إن اختارت زوجها فليس بشيء.

[٦٦١] أصل تعال أن يقوله من في المكان المرتفع لمن في المكان المستوطى، ثم
كثر حتى استوت في استعماله الأمكنة. ومعنى {تَعَالَيْنِ} أقبلن بإرادتكن واختياركن
لأحد أمرين، ولم يرد نهوضهن إليه بأنفسهن. كما تقول: أقبل يخاصمني، وذهب
يكلمني، وقام يهددني.

[662] “(Gelin) size bağışta bulunayım.” Yani size boşanma malı vereyim. **Şayet** “Boşamada bir mal verilmesi zorunlu mudur, değil midir?” **dersen şöyle le derim:** Cinsel ilişkiye girilmemiş ve [nikâh akdinde bir] mehir takdir edilmiş bir kadına, bu halde iken boşandığında Ebû Hanîfe ve talebelerine göre 5 mehir verilmesi gerekir. Bu durumda olmayan kadınlar boşandığı zaman bir miktar mal verilmesi ise müstehaptır. Zührî şöyle demiştir: “Kadının iki mal hakkı vardır; birinci mala, eşyle ilişkiye girmeden ve mehir tayin etmeden boşayan kişi aleyhine kadı hükmeder. İkincisi ise, hanımı için bir mehir belirleyip, onunla ilişkiye girdikten sonra onu boşayan her müttaki müminin 10 ödeyeceği bir haktır. Bir kadının böyle bir dâvayla Kadı Şüreyh’e müracaat etmesi üzerine kocasına “Müttaki isen ona bir mal ver.” demiş ve onu bu hususta mecbur etmemiştir. Ayrıca, Sa’îd b. Cübeyr [v. 94/713] “Mehir muayyen bir haktır.”, Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise “*Hulu’* ve *mülâ’ane* yapılan kadın hariç, boşanan her kadının bir mal hakkı vardır.” demişlerdir.

15 [663] [Âyette *mür’a* diye ifade edilen] mehir, kocanın mali gücü oranında evde giyilen bir elbise, başörtüsü ve yorgandır; ancak kadının mehrinin yarısı bundan daha az ise, bu takdirde hakkı o az miktar olur. Bu miktar beş dirhemden az olamaz; çünkü mehrin en azı on dirhemdir. Dolayısıyla, bu kadına verilecek olan boşanma mehri en az mehrin yarısından az olamaz.

20 [664] **Şayet** “[أَمْتَعْنِ وَأَسْرَحْنِ] kelimelerinin] *ümetti’ukünne ve üserrihukünne* şeklinde merfû‘ okunmalarının açıklaması nedir?” **dersen** “Yeni, müstakil bir cümle diye açıklanabilirler.” **derim.**

[665] “Güzellikle salıverme” Sünnete uygun bir talâkla, yani herhangi bir zarara meydan vermeden boşamak demektir.

25 **30. Ey Peygamber kadınları! İçinizden her kim yüz kızartıcı apaçık bir suç işlerse, onun azabı ikiye katlanır... ki bu, Allah için çok kolaydır.**

31. İçinizden her kim de Allah ve Resulüne gönülden boyun eğip salih amel işlerse, ona da mükâfatını iki kat veririz ve kendisine değerli bir nasip hazırlarız.

30 [666] “İçinizden” anlamındaki مَن تَبِئُكُم *teb’iz*/kısmîlik değil, açıklama içindir. *Fâhişe* aşırı derecede kötü anlamına gelmektedir ve büyük günah demektir. *Mübeyyine* ise ‘kötülüğü açık’ anlamında olup bununla Peygamber kadınlarının işledikleri büyük günah murat edilmektedir.

[٦٦٢] {أَمْتَعَكُنَّ} أعطكن متعة الطلاق. فإن قلت: المتعة في الطلاق واجبة أم لا؟ قلت: المطلقة التي لم يدخل بها ولم يفرض لها في العقد متعتها واجبة عند أبي حنيفة وأصحابه، وأما سائر المطلقات فمتعهن مستحبة. وعن الزهري رحمته الله: متعتان؛ إحداهما يقضي بها السلطان من طلق قبل أن يفرض ويدخل بها. والثانية: حق على المتقين من طلق بعد ما يفرض ويدخل. وخاصمت امرأة إلى شريح في المتعة فقال: متعها إن كنت من المتقين، ولم يجبره. وعن سعيد بن جبير رحمته الله: المتعة حق مفروض. وعن الحسن رحمته الله: لكل مطلقة متعة إلا المختلعة والملاعنة.

[٦٦٣] والمتعة: درع وخمار وملحفة على حسب السعة والإقتار، إلا أن يكون نصف مهرها أقل من ذلك، فيجب لها الأقل منهما. ولا تنقص من خمسة دراهم؛ لأن أقل المهر عشرة دراهم فلا ينقص من نصفها. ١٠

[٦٦٤] فإن قلت: ما وجه قراءة من قرأ «أَمْتَعَكُنَّ وَأَسْرَحُكُنَّ» بالرفع؟ قلت: وجهه الاستئناف.

[٦٦٥] {سَرَّاحًا جَمِيلاً} من غير ضرار، طلاقاً بالسنة.

٢٩- «وَأَنْ كُتِبَتْ تُرْدَنَّ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالْأَخِرَةُ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا» ١٥

٣٠- «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا»

٣١- «وَمَنْ يَفْضُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعَمَلْ صَالِحًا نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا»

[٦٦٦] {مِنْكُنَّ} للبيان، لا للتبعيض. الفاحشة: السيئة البليغة في القبح، وهي الكبيرة. والميمنة: الظاهرة فحشها. والمراد كل ما اقترفن من الكبائر. ٢٠

Bu günahın, Peygamber kadınlarının ona karşı gelmesi, ona karşı olumsuz harekette bulunması ve onun zorlanacağı veya sıkıntıya girip üzüleceği şeyleri ondan istemesi olduğu da, zina fiili olduğu da söylenmiştir. Ancak, Allah Teâlâ peygamberini ifk olayında geçtiği üzere, bundan korumuştur.

- 5 [667] Peygamber kadınlarının azabının kat kat verilmesi, diğer hanımların işlediği çirkin bir fiil, onlar tarafından işlendiği zaman kat kat çirkin olmasından dolayıdır; çünkü bir günahın çirkinliği onu işleyenin değer ve derecesine ve kendisine karşı gelinenin âsılık edene sağladığı nimetin azlık ve çokluğuna bağlıdır. Hiçbir kadın Peygamber kadınları kadar değerli olmadığı gibi, Allah
10 hiçbir kadına onlara verdiği kadar nimet vermemiştir. Karşılık, işlenen fiile, karşılığın cezaya dönüşmesi ise işlenen fiilin çirkin bir fiil olmasına bağlıdır. Bir fiil ne kadar çirkin olursa cezası da o kadar şiddetli olur. Bunun içindir ki, insanlar âlim bir günahkârı cahil bir günahkârdan daha fazla kınarlar; çünkü âlim birinin işlediği günah daha çirkindir. Bundan dolayıdır ki, hür insanların
15 cezaları kölelerin cezalarından daha fazla takdir edilmiştir. Hatta Ebû Hanîfe ve talebeleri kâfir birinin *recmedilemeyeceğini* söylemişlerdir.

- [668] “Ki bu, Allah için çok kolaydır.” Bu cümle ile onların Peygamber kadını olmalarının onlara hiçbir fayda sağlamayacağını, hatta azaplarının kat kat olmasına sebep olacağını ifade etmektedir. Bu bakımdan, bu ko-
20 numları, ceza almalarını önlemek şöyle dursun, azaplarının kat kat olmasına sebep teşkil etmektedir!

- [669] يأت Yâ’lı ve Ta’lı olarak, مبينة *tebeyyene* anlamındaki *beyyeneden* gelmek üzere, Yâ’sı fethalı ve kesreli olarak; يضاعف *yudâ’af* (onun azabı ikiye katlanır) ve *yuda’af* (her birinin azabı ikiye katlanır) şeklinde meçhul
25 olarak, ayrıca *yudâ’if* (onun azabını ikiye katlarız) ve *nuda’if* (her birinin azabını ikiye katlarız) şeklinde; يفتن *taknüt*, عمل *ya’mel*, نؤتها (veririz) ise *yü’tihâ* (O verir) şeklinde okunmuştur.

- [670] Peygamber kadınlarının mükâfatının kat kat verilmesi ise, onların güzel ahlâk, güzel davranış ve kanaatleriyle Hazret-i Peygamber’in rızasını
30 kazanmak istemeleri ve Allah’a çok çok ibadet etmeleri ve takvaları sebebiyledir.

32. Ey peygamber kadınları! Siz, herhangi bir kadın gibi değilsiniz; sakınmaktaysanız, edalı-işveli konuşmayın; normal bir şekilde konuşun. -Aksi takdirde, kalbinde hastalık bulunanlar (size) tamah ederler!-

وقيل: هي عصيانهن رسول الله ﷺ ونشوزهن، وطلبهن منه ما يشق عليه أو ما يضيق به ذرعه، ويغتم لأجله. وقيل: الزنا. والله عاصم رسوله من ذلك، كما مرّ في حديث الإفك.

[٦٦٧] وإنما ضوعف عذابهنّ، لأن ما قبح من سائر النساء كان أقبح منهنّ وأقبح؛

١٠ لأن زيادة قبح المعصية تتبع زيادة الفضل والمرتبة وزيادة النعمة على العاصي من المعصي، وليس لأحد من النساء مثل فضل نساء النبي ﷺ ولا على أحد منهنّ مثل ما لله عليهن من النعمة. والجزاء يتبع الفعل، وكون الجزاء عقاباً يتبع كون الفعل قبيحاً، فمتى ازداد قبحاً ازداد عقابه شدة. ولذلك كان ذم العقلاء للعاصي العالم أشدّ منه للعاصي الجاهل؛ لأن المعصية من العالم أقبح، ولذلك فضل حدّ الأحرار على حدّ العبيد، حتى أن أبا حنيفة وأصحابه لا يرون الرجم على الكافر.

[٦٦٨] {وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا} إيدان بأن كونهن نساء النبي ﷺ ليس بمغني

عنهن شيئاً. وكيف يغني عنهن وهو سبب مضاعفة العذاب، فكان داعياً إلى تشديد الأمر عليهنّ غير صارف عنه.

[٦٦٩] قرئ «يأت»، بالتاء والياء. «مبيّنة»، بفتح الياء وكسرها، من بين بمعنى تبين.

١٥ «يضاعف»، و«يضعّف» على البناء للمفعول، و«يضاعف» و«نضعّف»، بالياء والنون. وقرئ «تقنت» و«تعمل» بالتاء والياء. و«نوّتها» بالياء والنون. والقنوت: الطاعة.

[٦٧٠] وإنما ضوعف أجرهنّ لطلبهنّ رضا رسول الله ﷺ بحسن الخلق، وطيب

المعاشرة والقناعة، وتوفرنّ على عبادة الله والتقوى.

٣٢- ﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ

فَيُطَمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾

[671] *Ehad*ın aslı *vehad* olup *vâhid* [bir] anlamındadır. Kelime, daha sonra müzekker, müennes ve diğer bütün formlarda aynı şekilde genel olumsuzluk anlamında kullanılır olmuştur. “Siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz.” demek, herhangi bir kadın grubu gibi değilsiniz, yani kadın taifesi grup grup araştırıldığında, değer ve öncelik bakımından size denk bir grup bulunamaz. Bunun benzeri, “Allah’a ve peygamberlerine iman eden ve onlardan hiçbirini diğerinden ayırmayanlar...” [Nisâ’ 4/152] âyeti olup *بين أحد* derken, peygamberlerin aynı apaçık hakikat üzere olduklarını kabul etme bağlamında *beyne cemâ’atin vâhidetin minhum* [onlardan hiçbirini] anlamı murat edilmektedir.

[672] “Sakınmaktaysanız” yani muradınız takva ise, müttaki iseniz, “edalı-işveli konuşmayın.” Edalı-işveli konuşarak cevap vermeyin; yani yumuşak ve kadınsı bir sesle, ahlâksız kadınlar gibi. “Aksi takdirde, kalbinde hastalık” yani ahlâksızlık ve kötülük “bulunanlar (size) tamah ederler.” *فيطمع* kelimesi, kadınların edalı-işveli konuşmaktan, kalbi hasta olanların da kötü düşüncelere kapılmaktan menedildiği düşüncesiyle nehiy filinin mahalline atıfla meczum olarak da okunmuştur. Adeta, “siz edalı-işveli konuşmayın ki onlar da yanlış düşüncelere kapılmasınlar” buyrulmaktadır. İbn Muhay-sın’ın [v. 123/741] *فَيُطْمِعُ* kelimesini Ya merfû‘, Mim kesreli olarak, fiili de kavle isnat eden bir takdirle, *fe-yutmi‘al-kavlü’l-müribu* [bu iç gıcıklayıcı söz tamah uyandırır] takdiriyle *fe-yutmi‘a* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[673] “Normal bir şekilde konuşun” Kötü düşünceli birinin yanlış bir ümide kapılmasına yol açmayacak bir ciddiyet ve sertlikle, kadınsılık katmadan. Veya sert, ama güzel bir sözle.

33. Evlerinizde oturun da, ilk Câhiliye devrinde yapıldığı gibi, bedeninizin (bির burç misâli) öne çıkan noktalarını sergilemeyin; namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah ve Resulüne itaat edin. Ey (Peygamber ve onun) hane halkı! Şüphesiz, Allah’ın muradı, sizden şâibeyi gidererek sizi tertemiz temizlemektir.¹

34. Allah’ın evinizde okunan âyetlerini ve hikmeti (yani, eşiniz Peygamberin bunlara yönelik pratiklerini) yâd edin. Şüphesiz, Allah bütün inceliklere nüfuz eder, ‘her şeyden haberdar’dır (Latîf, Habîr).

1 İmam Maturidî’nin dediği gibi, Kur’ân’daki vaat ve tehditler o hal kişide devam ettiği sürece geçerlidir. Ahzâb 33/32-34’te Peygamber eşlerine yönelik emir ve yasaklardan biri de “valide sultanlar olarak evlerinden çıkmamaları, eğitim-öğretim faaliyetleri ile meşgul olmaları” idi. Aişe Vâlidemiz bizzat kendisini -nerede ise ismen- muhatap alan bu mucizevî emre riâyet edememiştir. Şayet diğerleri gibi o da ‘evinde oturarak Kur’an ve Sünnet dersleriyle iştigal etse’ ve bir valide sultan edasıyla siyasete karışmamış olsa idi, binlerce mâsumun hayatına mal olan Cemel savaşı gibi bir facia yaşanmayacak; *tulekâdan* olan Mu’âviye de Hazret-i Ali’ye karşı çıkma cüretini gösteremeyecekti. İç savaşlardan yaklaşık 30 sene evvel nâzil olan bu ilahi buyruk Kur’an’ın büyük gaybî mucizelerinden biridir. / ed.

[٦٧١] أحد في الأصل بمعنى وحد، وهو الواحد، ثم وضع في النفي العام مستويًا فيه المذكر والمؤنث والواحد وما وراءه. ومعنى قوله {لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ} لستين كجماعة واحدة من جماعات النساء، أي إذا تقصيت أمة النساء جماعة جماعة لم توجد منهن جماعة واحدة تساويكن في الفضل والسابقة. ومثله قوله تعالى {وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ} [النساء: ١٥٢]، يريد بين جماعة واحدة منهم، تسوية بين جميعهم في أنهم على الحق المبين.

[٦٧٢] {إِنْ اتَّقَيْتُنَّ} إن أردتن التقوى، وإن كنتن متقيات {فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ} فلا تجبن بقولكن خاضعًا، أي لينا خنتا مثل كلام المريبات والمومسات، {فَيَطْمَعَ} الذي في قلبه مَرَضٌ، أي ريبة وفجور. وقرئ بالجزم، عطفاً على محل فعل النهي، على أنهن نهين عن الخضوع بالقول. ونهى المريض القلب عن الطمع، كأنه قيل: لا تخضعن فلا يطمع. وعن ابن محيصة أنه قرأ بكسر الميم؛ وسبيله ضم الياء مع كسرهما وإسناد الفعل إلى ضمير القول، أي فيطمع القول المريب.

[٦٧٣] {قَوْلًا مَعْرُوفًا} بعيداً من طمع المريب بجد وخشونة من غير تخنث، أو قولاً حسناً مع كونه خشناً.

١٥ ٣٣- ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾

٣٤- ﴿وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا﴾

[674] قَرْن ifadesi Kâf kesreli olarak *kurne* şeklinde okunmuştur ki bu durumda *vekara - yekiru - vakâran* veya *karra - yekırru* babından gelmiş olur. [İkinci ihtimale göre] *ıkrirne*de bulunan iki Râdan birincisi hazfedilmiş, sonra, daha önce sahip olduğu kesresi Kâf'a nakledilmiştir; *zılnede* olduğu gibi. Kelime ayrıca Kâf fethalı olarak قُرْن şeklinde de okunmuştur. Bu durumda kelimenin aslı *ıkrarne* olup fethalı Râ hazfedilmiş ve ona ait olan fetha bir öncesindeki harfe nakledilmiştir; *zılnede* olduğu gibi. Bu arada Ebü'l-Feth el-Hemedanî *et-Tibyan* adlı eserinde bir başka ihtimalden söz ederek şöyle demiştir: Bu kelime *kâra-yekârı* kökünden olup toplanma anlamındadır. Nitekim bir arada bulunduğu için kıtaya da *el-kârre* denilmiştir. Keza Adal ve Deyş kabileleri de *ıctemi'û fe-kûnû kârraten* [toplanın ve bir arada olun] diyerek kelimeyi bu anlamda kullanmışlardır.

[675] “İlk câhiliye” *el-câhiliyetü'l-cehlâ* [zifiri cahiliye] denilen eski câhiliye olup Hazret-i İbrahim'in doğduğu dönemdir. O dönemde kadın inciden yapılmış ev elbisesini giyer ve sokağa çıkıp yürüyerek kendini erkeklere sunarmış. Bazı âlimler bu dönemin Hazret-i Âdem'le Nuh arasındaki dönem, bazıları Hazret-i İdris'le Nuh arasındaki dönem, diğer bazıları da Hazret-i Davut'la Süleyman arasındaki dönem olduğunu ileri sürmüşlerdir. Son câhiliye ise Hazret-i İsa ve Hazret-i Muhammed arasındaki dönemdir. Ayrıca, ilk câhiliye İslam'dan önceki küfür câhiliyesi; son câhiliye ise İslam dönemindeki fiskufücür câhiliyesi olması da mümkündür. Âdetâ “İslâm döneminde kendinizi sergilemek sûretiyle küfür dönemi câhiliyesine benzeyen bir câhiliye çıkarmayın!” anlamındadır. Şu rivayet de bu mânâyı destekler: Bir defasında Hazret-i Peygamber Ebüdderdâ'ya [v. 32/652] “Sende gerçekten câhiliye var!” demişti. Ebüdderda “Küfür câhiliyesi mi, İslâm câhiliyesi mi?” diye sordu. Bunun üzerine Peygamber “Küfür câhiliyesi küfür!” diye cevap verdi [*Buhârî*, “İmân”, 20; benzer lafızlarla].

[676] Allah Teâlâ Peygamber kadınlarına önce özel olarak namaz kılıp zekât vermelerini emretmekte, sonra bütün tâatleri içine alan bir emir vermektedir; çünkü bu iki malî ve bedenî tâat diğer tâatlerin esasıdır. Bu iki tâat, kendilerine hakkıyla önem veren kimseleri diğer ibadetlere sevkeder. Allah daha sonra onlara bu emir, nehiy ve nasihatleri Peygamber'in hane halkının günahlara bulaşmaması ve takva sayesinde onlardan korunmaları için yaptığını beyan etmektedir. Burada gûnahtan isti'âre olarak pislik [şaibe], takvadan isti'âre olarak da temizlik kullanılmıştır; çünkü çirkin bulunan fiilleri irtikâp eden kimsenin şerefi, pisliklerle bedeninin kirlenip pislendiği gibi kirlenip pisenir. Güzel bulunan şeyler ise, insanın şerefi onlarla beraber temiz bir elbise gibi korunmuş olur. Bu isti'âre ile akıl sahibi kimseler Allah'ın, kullarının yapmasını çirkin bulup yasakladığı şeylerden sakındırılmakta ve razı olup emrettiği şeylere teşvik edilmektedir.

[٦٧٤] «وَقِرْنَ»، بكسر القاف، من وقَر يقر وقارًا، أو من قرَّ يقرّ، حذفت الأولى من رائي اقرُرن، ونقلت كسرتها إلى القاف، كما تقول: ظَلَن؛ و{قَزَن}، بفتحها، وأصله: اقرُرن، فحذفت الراء وألقيت فتحها على ما قبلها، كقولك: ظَلَن. وذكر أبو الفتح الهمداني في كتاب التبيان وجهًا آخر، قال: قار يقار، إذا اجتمع. ومنه القارة، لاجتماعها. ألا ترى إلى قول عضل والديش: اجتمعوا فكونوا قارة.

[٦٧٥] والجاهلية الأولى هي القديمة التي يقال لها الجاهلية الجاهلاء، وهي الزمن الذي ولد فيه إبراهيم عليه السلام. كانت المرأة تلبس الدرع من اللؤلؤ فتمشى وسط الطريق تعرض نفسها على الرجال. وقيل: ما بين آدم ونوح. وقيل: بين إدريس ونوح. وقيل: زمن داود وسليمان. والجاهلية الأخرى ما بين عيسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام. ويجوز أن تكون الجاهلية الأولى جاهلية الكفر قبل الإسلام، والجاهلية الأخرى جاهلية الفسوق والفجور في الإسلام. فكأن المعنى: ولا تحدثن بالتبرج جاهلية في الإسلام تشبهن بها أهل الجاهلية الكفر. ويعضده ما روي أن رسول الله ﷺ قال لأبي الدرداء رضي الله عنه: إن فيك جاهلية! قال جاهلية كفر أم إسلام؟ فقال: بل جاهلية كفر!

[٦٧٦] أمرهن أمرًا خاصًا بالصلاة والزكاة، ثم جاء به عامًا في جميع الطاعات؛ لأن هاتين الطاعتين البدنية والمالية هما أصل سائر الطاعات. من اعتنى بهما حق اعتنائه جزّاه إلى ما وراءهما. ثم بين أنه إنما نهاهن وأمرهن، ووعظهن، لئلا يُقارَف أهل بيت رسول الله ﷺ المآثم، وليتصوّنوا عنها بالتقوى. واستعار للذنوب الرجس، وللتقوى الطهر؛ لأنّ عرض المقترِف للمقبحات يتلوّث بها ويتدنس، كما يتلوّث بدنه بالأرجاس. وأما المحسنات، فالعرض معها نقي مصون كالثوب الطاهر. وفي هذه الاستعارة ما ينفر أولي الألباب عما كرهه الله لعباده ونهاهم عنه، ويرغبهم فيما رضى لهم وأمرهم به.

[677] أَهْلَ الْبَيْتِ [hane halkı] ifadesi nida veya medih olarak mansûbdur. Bu ifade Hazret-i Peygamber'in hanımlarının da Ehl-i Beyt'e dâhil olduklarına delâlet etmektedir.¹

[678] Allah daha sonra Peygamber kadınlarına, evlerinin vahyin indiği yerler olduğunu hatırlatmakta ve hanelerinde şu iki özelliği, yani (i) peygamberlik iddiasının gerçekliğine delâlet eden -çünkü nazmıyla mu'cize-dir- apaçık âyetlerle (ii) hikmet, ilim ve ilâhî yasaları barındıran kitaptan evlerinde okunan âyetleri unutmamalarını emretmektedir.

[679] “Şüphesiz, Allah bütün inceliklere nüfuz eder, ‘her şeyden haberdar’dır.” Çünkü size yarayan ve dinî hayatınızı düzeltecek olan şeyleri bilmekte ve onları size inzal etmektedir. Veya kimin peygamber olmaya, kimin Peygamber'in Ehl-i Beyt'i olmaya lâayık olduğunu bilmektedir. Ya da tek bir kelâmı² bu iki hususu da içinde barındıran bir özelliği sahip kılmıştır.

35. Teslimiyet gösteren erkek ve kadınlar, mümin erkek ve kadınlar, gönülden itaat eden erkek ve kadınlar, dürüst erkek ve kadınlar, sabırlı erkek ve kadınlar, alçakgönüllü erkek ve kadınlar, sadaka veren erkek ve kadınlar, oruç tutan erkek ve kadınlar, ırzlarını koruyan erkek ve kadınlar, Allah'ı çokça zikreden erkek ve kadınlar, işte bunlar için Allah büyük bir mükâfat ve mağfiret hazırlamıştır.

[680] Rivayete göre, Hazret-i Peygamber'in hanımları bir defasında “Ya Rasûlâllah, Allah Teâlâ Kur'an'da erkekler hakkında hayırlı şeyler zikretmektedir. Bizim zikredilecek bir hayrımız yok mu? Biz, işlediğimiz tâatlerin kabul edilmemesinden endişe ediyoruz!” demişlerdi [*Nesâî*, “Tefsir”, 33; benzer lafızlarla]. Soruyu soranın Ümmü Seleme olduğu söylenir. Bir başka rivayete göre ise, Peygamber kadınları hakkında bazı âyetler nâzil olunca, bazı Müslümanların hanımları “Bizim hakkımızda [neden] bir şey nâzil olmuyor!” demişler; âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.

[681] *Müslim* savaştan sonra barışan, inat etmeyip itaat eden, işini Allah'a bırakan ve O'na tevekkül eden kimse demektir. Kelime, *esleme vecchê lillâhi* [Kendini Allah'a teslim etti.] sözünden gelir. *Mü'min* Allah ve Resulünü ve tasdik edilmesi gereken şeyleri tasdik eden; *kānit* tâat üzere olan ve tâatte daim olan; *sâdık* niyet, söz ve ameline doğru olan; *sâbir* tâat işlemeye ve masiyetten kaçınmaya sabreden; *hâşî'*

1 Bu tabirin Kur'an'daki kullanımı ve sonraki dönüşümü hk. geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'an Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz*, İstanbul, 2015, s. 265-289 (Ehl-i Beyt: Peygamber Hanedanı).

2 Kur'an'ın *lâtîfen habîran* ifadesiyle belirtilen iki ana özelliği; ilahî âyetler ve hikmet oluşu. / ed.

[٦٧٧] و{أَهْلَ الْبَيْتِ} نصب على النداء أو على المدح. وفي هذا دليل بين على أن نساء النبي ﷺ من أهل بيته.

[٦٧٨] ثم ذكرهنّ أن بيوتهن مهابط الوحي، وأمرهنّ أن لا ينسين ما يتلى فيها من الكتاب الجامع بين أمرين؛ هو آيات بينات تدلّ على صدق النبوة، - لأنه معجزة بنظمه - وهو حكمة وعلوم وشرائع. ٥

[٦٧٩] {إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا} حين علم ما ينفعكم ويصلحكم في دينكم فأنزله عليكم، أو علم من يصلح لنبوته من يصلح لأن يكونوا أهل بيته؛ أو حيث جعل الكلام الواحد جامعاً بين الغرضين.

٣٥- ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾ ١٠

[٦٨٠] يروى أن أزواج النبي ﷺ قلن: يا رسول الله، ذكر الله الرجال في القرآن بخير، أفما فينا خير نذكر به؟ إنا نخاف أن لا تقبل منا طاعة. وقيل: السائلة أم سلمة. ١٥ وروى أنه لما نزل في نساء النبي ﷺ ما نزل، قال نساء المسلمين: فما نزل فينا شيء؛ فنزلت. ٢٠

[٦٨١] والمسلم: الداخل في السلم بعد الحرب، المنقاد الذي لا يعاند، أو المفوض أمره إلى الله المتوكل عليه من أسلم وجهه إلى الله. والمؤمن: المصدق بالله ورسوله وبما يجب أن يصدق به. والقانت: القائم بالطاعة الدائم عليها. والصادق: الذي يصدق في نيته وقوله وعمله. والصابر: الذي يصبر على الطاعات وعن المعاصي. والخاشع: ٢٠

kalbi ve bütün uzuvlarıyla Allah karşısında tevazu içinde olan, bazılarına göre ise, namaz kılarak sağında, solunda kim var bilmeyen; *mütesaddık* malının zekâtını veren ve sadakayı ihmal etmeyen demektir. “Haftada bir dirhem ta-sadduk eden *el-mütesaddık*, her ay ak günlerde oruç tutan da *sâimdir*.” denmiş-
 5 tir. *ez-Zâkirullâhe kesîran* kalbiyle veya diliyle ya da her ikisiyle zikrerek nere-deyse Allah’ı zikretmediği bir zaman olmayan kişi demektir. Kur’ân okuma ve ilim de Allah’ı zikretme kapsamındadır. Hazret-i Peygamber “Bir erkek gece uyanır, hanımını da uyandırır ve birlikte iki rekât namaz kılarlarsa Allah’ı çok zikredenlerden olarak yazılırlar.” [*İbn Mâce*, “İkâmetü’s-salât”, 175, 176] buyurmuş-
 10 tur. *ve’l-Hâfızâtî ve’z-zâkirâtî* kelimelerinin aslı *ve’l-hâfızâtihâ ve’z-zâkirâtihî* şeklindedir; [zamirler] zâhir onlara delâlet ettiği için hazfedilmişlerdir.

[682] **Şayet** “İki atıf arasında, yani müenneslerin müzekkerlere ve ‘eş’le-rin ‘eş’lere atfı arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Birinci atıf, ثِيَابٍ وَأَبْكَارًا (“dul ve bekâr olarak” [Tahrim 66/5]) âyetinde olduğu gibi, iki farklı
 15 cinsin aynı hükümde müşterek olmaları halinde aralarına bir atıf harfinin girmesi şeklindedir. İkinci atıf ise, bir sıfatın bir başka sıfatla cem’i için olan bir atıfla atfedilmesi türündendir. Ve mâna; “Bütün bu tâatleri cem eden erkek ve kadınlar, işte Allah onlar için [...] hazırlamıştır.” şeklindedir.

36. Allah ve Resulü herhangi bir hususta hüküm verdiklerinde, mü-min bir erkek ve kadının, kendileriyle ilgili o hususta tercih hakları yoktur. Kim Allah ve Resulüne karşı gelirse, şüphesiz, apaçık bir sapışla sapmış olur.

[683] Hazret-i Peygamber, halası Ümeyme bint Abdulmuttalib’in kızı Zeyneb’i azatlı kölesi olan Zeyd b. Hârise’ye istemiş, fakat hem kız hem de
 25 kardeşi Abdullah bunu kabul etmemişti. Âyet bu olay üzerine nâzil oldu ve Abdullah “Biz razı olduk Ya Rasûlallah!” dedi. Bunun üzerine Zeyneb’i Zeyd’e nikâhlayan Hazret-i Peygamber, kız evine mehir olarak altmış dir-hem para, bir örtü, bir yorgan, bir ev giysisi, bir etek, elli ölçek buğday ve otuz ölçek de hurma gönderdi. [Söz konusu kadının] Ukbe bin Ebû Muayt’ın¹
 30 kızı Ümmügülsüm olduğu da söylenmiştir. ‘İlk kadın muhacir’ olan bu ha-nım, kendisini Peygamber’e hibe etmiş, o da “kabul ettim” dedikten sonra Zeyd’le evlendirmişti. Kadın ve kardeşi buna kızmış; “Biz Allah Resûlünü istiyoruz, o bizi azatlı kölesiyle evlendiriyor!” demişlerdi.

1 Mekke’de Peygamber’in en azılı düşmanlarından biriydi; insanları Müslümanlara karşı kıskırttığı Bedir’de esir edilmiş ve tüm esirler bir şekilde serbest bırakılırken, İslâm ve Peygamber aleyhindeki aşırı tezvirat ve işgaları sebebiyle yoldaşı Nadr ile birlikte öldürülmüştür. / ed.

المتواضع لله بقلبه وجوارحه. وقيل: الذي إذا صَلَّى لم يعرف من عن يمينه وشماله. والمتصدق: الذي يزكي ماله ولا يخل بالنوافل. وقيل: من تصدَّق في أسبوع بدرهم فهو من المتصدقين. ومن صام البيض من كل شهر فهو من الصائمين. والذاكر الله كثيرًا: من لا يكاد يخلو من ذكر الله بقلبه أو لسانه أو بهما. وقراءة القرآن والاشتغال بالعلم من الذكر. وقال رسول الله ﷺ: من استيقظ من نومه وأيقظ امرأته فصلًا جميعًا ركعتين كتبا في {وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ}. والمعنى: والحافظاتها والذاكراته، فحذف؛ لأنَّ الظاهر يدلُّ عليه.

[٦٨٢] فإن قلت: أي فرق بين العطفين، أعني عطف الإناث على الذكور وعطف الزوجين على الزوجين؟ قلت: العطف الأول نحو قوله تعالى {تَبَيَّنَاتٍ وَأَبْكَارًا} [التحریم: ٥] في أنهما جنسان مختلفان، إذا اشتركا في حكم لم يكن بدَّ من توسيط العاطف بينهما. وأما العطف الثاني فمن عطف الصفة على الصفة بحرف الجمع، فكأن معناه: إنَّ الجامعين والجامعات لهذه الطاعات أعدَّ الله لهم.

٣٦- ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا﴾

[٦٨٣] خطب رسول الله ﷺ زينب بنت جحش بنت عمته أميمة بنت عبد المطلب على مولاه زيد بن حارثة، فأبت وأبى أخوها عبد الله، فنزلت، فقال: رضينا يا رسول الله! فأنكحها إياه وساق عنه إليها مهرها ستين درهمًا وخميرًا وملحفة ودرعًا وإزارًا وخمسين مدًا من طعام وثلاثين صاعًا من تمر. وقيل: هي أم كلثوم بنت عقبة بن أبي معيط - وهي أول من هاجر من النساء - وهبت نفسها للنبي ﷺ فقال: قد قبلت، وزوجها زيدًا. فسخطت هي وأخوها وقالوا: إنما أردنا رسول الله ﷺ، فزوجنا عبده!

[684] Mâna şöyledir: “Allah ve Resulü” -[bu tabir] Resûlullah demektir; yahut Peygamber’in hükmü, Allah’ın hükmü demek olduğu için böyle ifade edilmiştir- “hüküm verdiğinde, mümin kadın ve erkek için doğru olmaz.” şeklindedir. Yani kendilerini ilgilendiren herhangi “bir hususta” kendi dilediklerini tercih etme hakları yoktur. Aksine, onlara düşen; görüşlerini Hazret-i Peygamber’in görüşüne uydurmak ve onun tercihi doğrultusunda tercihte bulunmaktır.

[685] **Şayet** “[مهل] kelimesindeki çoğul] zamirin, *mâ câenî min raculin ve leimraetin illâ kâne min ş’enihi kezâ* sözünde olduğu gibi, tekil olması gerekmiyor muydu?” **dersen şöyle derim:** Evet, ancak ilgili kelimeler nefy olarak zikredilmiş ve kadın - erkek bütün müminlere şâmil olmuş, dolayısıyla zamir lâfza değil, mânaya göre getirilmiştir. أن يكون Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. *el-Hıyeratü* muhayyer olma demektir.

37. (İmdi) hani sen, Allah’ın da nimetlendirdiği, senin de nimetlendirdiğin kişiye (Hârise’nin oğlu Zeyd’e); “Allah’tan kork da eşini elinde tut!” diyordun; Allah’ın eninde-sonunda açığa vuracağı şeyi insanlardan çekinerek içinde saklıyordun. Oysa Allah senin kendisinden çekinmeni daha çok hak etmektedir! İşte, Zeyd eşi ile (nikâh ve gönül) bağını tamamen koparınca, onu senin eşin kıldık ki, evlâtlıklarının kesin olarak ayrıldıkları eşlerini nikâhlamakta müminler için bir sakınca olma(dığı net olarak anlaşıl)sın. Allah’ın emri mutlaka yerine getirilir.

[686] “Allah’ın da” nimetlerin en büyüğü olan Müslümanlığı bahşetmesi ve seni onu azat etmeye, sevmeye ve yanında tutmaya muvaffak kılması sûretiyle “nimetlendirdiği, senin de” Allah’ın seni onda muvaffak kıldığı şeylerle “nimetlendirdiğin” kişi, yani Zeyd b. Hârise ki Allah ve Resulünün nimetleri içinde yüzen biridir.

[687] “Eşin” Zeyneb’i elinde tut (boşama).” Hazret-i Peygamber kendisini Zeyd’e nikâhladıktan sonra Zeyneb’i görmüş, gönlü ona kaymıştı ve bu durum karşısında *sübhânallâhi mukallibi’l-kulûb* (Ne yücedir kalpleri döndüren Allah!) demişti; çünkü daha önce gönlünde ona karşı herhangi bir şey hissetmiyor, onu arzulamıyordu. Bir şeyler hissetmiş olsaydı ona talip olurdu. Zeynep Hazret-i Peygamber’in *sübhânallah* sözünü işitince bunu Zeyd’e söylemişti. Zeyd durumu anlamış ve artık eşiyile birlikte olmaktan hoşlanmaz olmuş; Peygamber için ondan vazgeçmeyi düşünmeye başlamıştı. Bir ara gidip Hazret-i Peygamber’e “Eşimden ayrılmak istiyorum.” dedi.

[٦٨٤] والمعنى: وما صحَّ لرجل ولا امرأة من المؤمنين {إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ} أي رسول الله، أو لأن قضاء رسول الله هو قضاء الله. {أَمْرًا} من الأمور أن يختاروا من أمرهم ما شاءوا، بل من حقهم أن يجعلوا رأيهم تبعًا لرأيه، واختيارهم تلوا لاختياره.

٥ [٦٨٥] فَإِنْ قُلْتَ: كان من حق الضمير أن يوحد كما تقول: ما جاءني من رجل ولا امرأة إلا كان من شأنه كذا. قلت: نعم ولكنهما وقعا تحت النفي، فعما كل مؤمن ومؤمنة، فرجع الضمير على المعنى، لا على اللفظ. وقرئ «يكون» بالناء والياء. الخَيْرَةُ: ما يتخير.

١٠ ٣٧- ﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا﴾

[٦٨٦] {لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ} بالإسلام الذي هو أجل النعم، وبتوفيقك لعتقه ومحبه واختصاصه، {وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ} بما وفقك الله فيه؛ فهو متقلب في نعمة الله ونعمة رسوله ﷺ، وهو زيد بن حارثة. ١٥

[٦٨٧] {أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ} يعني زينب بنت جحش ﷺ. وذلك أن رسول الله ﷺ أبصرها بعدما أنكحها إياه، فوقعت في نفسه، فقال: سبحان الله مقلَّب القلوب! وذلك أن نفسه كانت تجفو عنها قبل ذلك لا تريدها، ولو أرادتها لاختطبها. وسمعت زينب بالتسبيحة فذكرتها لزيد، ففطن وألقى الله في نفسه كراهة صحبتها والرغبة عنها لرسول الله ﷺ، فقال لرسول الله ﷺ: إني أريد أن أفارق صاحبتي، ٢٠

Hazret-i Peygamber “Neyin var? Seni kuşkulandıran bir şey mi yaptı?” diye sordu. Zeyd “Hayır, vallahi ondan güzellikten başka bir şey görmedim; ancak o şeref ve itibarı ile adeta beni eziyor, rahatsız ediyor.” diye cevap verdi. Peygamber; “Eşini boşama, Allah’tan kork!” diyerek ona nasihatte bulundu.

5 Zeyd, buna rağmen bir süre sonra eşini boşadı. Kadın iddet süresini doldurunca Hazret-i Peygamber Zeyd’e “Senden daha fazla güvendiğim bir kimse yok; Zeyneb’i bana iste!” dedi. Zeyd, hikâyenin bundan sonrasını şöyle anlatır: “Kalkıp, Zeyneb’in yanına gittim. Hamur yoğuruyordu. Onu görünce duygulandım ve Peygamber’in onun hakkında söylediklerinden

10 dolayı yüzüne dahi bakamadım. Ona sırtımı dönerek “Zeyneb! Müjde! Hazret-i Peygamber seni istiyor.” dedim. Bunu duyunca sevindi ve “Ben Rabbime danışmadan bir şey yapmam!” dedi ve kalkıp seccadesinin başına geçti. Bunun üzerine “Onu senin eşin kıldık.” âyeti nâzil oldu. Bunun üzerine, Hazret-i Peygamber Zeyneb’le evlendi ve onun düğün yemeğinde

15 hiçbir eşinin düğününde vermediği ziyafeti verdi; bir koç kesti ve gün boyu insanlara ekmek ve et ikram etti [Müslim, “Nikâh”, 89; benzer lafızlarla].

[688] **Şayet** “Hazret-i Peygamber ‘Allah’tan kork!’ sözüyle neyi murat etmiştir?” **dersen şöyle derim:** Hazret-i Peygamber bu sözüyle “Allah’tan kork ve onu boşama.” demek istemiş; bununla haram değil, tenzih ifade eden bir nehiy murat etmiştir; çünkü en iyisi boşamamaktır. “Allah’tan

20 kork da, kocasını incitme ve kibir gibi şeyleri nispet ederek onu kötüleme!” demek istediği de söylenmiştir.

[689] **Şayet** “Peygamber’in, içinde gizlediği şey nedir?” **dersen şöyle derim:** Gönlünün ona kaymasıdır. -Zeyd’in ondan ayrılmasını arzu etmesi olduğu da söylenmiştir.- Yine, “Zeyd’in onu boşayacağını ve ileride kendisinin onunla evleneceğini bilmesi” olduğu da söylenmiştir; çünkü Allah Teâlâ bunu kendisine bildirmişti. Hazret-i Âişe de “Hazret-i Peygamber kendisine nâzil olan herhangi bir vahyi gizleyecek olsaydı bu âyeti gizlerdi.” demiştir. [Müslim, “İmân”, 287, benzer lafızlarla]

[690] **Şayet** “Zeyd Hazret-i Peygamber’e ‘Zeyneb’den ayrılmak istiyorum.’ dediği zaman, ona ‘Ayrıl, zaten ben de onunla evlenmek istiyordum!’ demesi çirkin bir şey olduğuna göre, Allah Teâlâ Peygamber’in ne demesini istemiştir?” **dersen şöyle derim:** “Muhtemelen, içinde olanla dışa vurduğu çelişmesin diye ondan susmasını veya ona

35 “Sen kendi durumunu daha iyi bilirsin.” demesini istemiştir; çünkü Allah Teâlâ peygamberlerinden içlerinin ve dışlarının bir olmasını, her hal ve şartta onun gereğine uygun davranma, tutarlılık ve sağlam irade ister.

فقال: ما لك؛ أراك منها شيء؟ قال: لا والله؛ ما رأيت منها إلا خيرًا، ولكنها تتعظم عليّ لشرفها وتؤذيني. فقال له: أمسك عليك زوجك واتق الله. ثم طلقها بعد، فلما اعتدت قال رسول الله ﷺ: ما أجد أحدًا أوثق في نفسي منك، اخطب عليّ زينب. قال زيد: فانطلقت فإذا هي تخمر عجيتها، فلما رأيتها عظمت في صدري حتى ما أستطيع أن أنظر إليها، حين علمت أن رسول الله ﷺ ذكرها، فوليتها ظهري وقلت: يا زينب، أبشري، إن رسول الله ﷺ يخطبك، ففرحت وقالت: ما أنا بصانع شئًا حتى أوامر ربي. فقامت إلى مسجدها، ونزل القرآن {زَوْجَنَاهَا} فتزوجها رسول الله ﷺ ودخل بها، وما أولم على امرأة من نسائه ما أولم عليها؛ ذبح شاة وأطعم الناس الخبز واللحم حتى امتد النهار.

١٠ [٦٨٨] فإن قلت: ما أراد بقوله {وَاتَّقِ اللَّهَ}؟ قلت: أراد واتق الله فلا تطلقها. وقصد نهى تنزيه لا تحريم، لأن الأولى أن لا يطلق. وقيل: أراد واتق الله فلا تدمها بالنسبة إلى الكبر وأذى الزوج.

١٥ [٦٨٩] فإن قلت: ما الذي أخفى في نفسه؟ قلت: تعلق قلبه بها. وقيل: مودة مفارقة زيد إياها. وقيل: علمه بأن زيدًا سيطلقها وسينكحها، لأن الله قد أعلمه بذلك. وعن عائشة رضي الله عنها: لو كنتم رسول الله ﷺ شيئًا مما أوحى إليه لكنتم هذه الآية.

[٦٩٠] فإن قلت: فماذا أراد الله منه أن يقوله حين قال له زيد: أريد مفارقتها، وكان من الهجنة أن يقول له: افعل، فإني أريد نكاحها؟ قلت: كأن الذي أراد منه عز وجل أن يصمت عند ذلك، أو يقول له: أنت أعلم بشأنك، حتى لا يخالف سره في ذلك علانيته؛ لأن الله يريد من الأنبياء تساوي الظاهر والباطن، والتصلب في الأمور، والتجاوب في الأحوال والاستمرار على طريقة مستتبّة.

٢٠

Nitekim Hazret-i Peygamber'in, Abdullah b. Ebu Serh'in öldürülmesini murat ettiği ve Hazret-i Osman'ın da onun affı için ricacı olduğu olay anlatılırken, Hazret-i Ömer'in; "Peygamber'le göz göze geldik. Bir işarette bulunsaydı onu öldürecekim! Fakat o, "Peygamberler işaret etmezler; onların içi dışı birdir!" buyurdu." dediği rivayet edilmiştir.¹

[691] "O zaman, açıkça söylenmesi çirkin olan bir şeyi Peygamber söylemedi diye Allah Teâlâ neden ona serzenişte bulunmuş olsun ki? Oysa Peygamber (s.a.) bizzat çirkin olmayan bir şeyi ifade etmeyi çirkin bulmaz. İnsanların ileri geri konuşmaları ise ancak akıl ve örf açısından çirkin olan şeylerde söz konusudur. Allah Teâlâ neden ona bu taaşşuk olayının kendisi için serzenişte bulunmamış; Zeyneb'e dönük duygusuna son vermesini ve nefsinin bu yol-daki temayülüne mani olup kadından uzak durmasını emretmemiş; neden peygamberini kendisi için çirkin bulunarak hakkında ileri geri konuşulacak bir durumdan korumamış?" **dersen şöyle derim:** Nice şeyler vardır ki -had-dizatında mübah ve helâl olduğu halde, insanlarca tenkit edilmediği ve Allah nezdinde ayıp sayıldığı halde- insan ondan utanır, başkalarının ona muttali olmasını istemez; hatta o mübah şeye atılan adım, dinî sonucu büyük olan ve muazzam sevaplar getirecek bazı farzların yaşanmasına basamak teşkil eder. Ondandır kaçınmasa -erdem, ilim, dinî seviye ve kabuğa değil öze/hakikate bakabilme meziyeti olan kimseler hariç- birçokları ona dil uzatır. Nitekim bazı kimseler Hazret-i Peygamber'in evinde yemekler yedikleri zamanlarda onun meclisinin sürekli müdavimleri, onun sohbetlerinin takipçisi idiler. Ancak onların, hanesinde uzun uzun oturmaları Peygamber'i rahatsız ediyor, konuştukları onu daraltıyordu. Bununla birlikte utancından onlara dağılma-larını söyleyemiyordu. Bunun üzerine, "Bu, gerçekten Peygamber'i rahatsız ediyor. Hayâsından size bir şey söyleyemiyor, ama Allah gerçeği açıklamak-tan çekinmez!" [Ahzâb 33/53] âyeti nâzil olmuştu. Şayet Hazret-i Peygamber içindeki gizli duyguları açıklayarak onların dağılmasını isteseydi, bu durum ağırlarına gider ve bazı dedikodulara sebebiyet verilmiş olurdu. İşte bu da o kabildendir; çünkü bir insanın kalbî duyguları; kadın gibi arzu edilecek bir şeyi arzu etmesi, ne aklen ve ne de dinen çirkin görülebilecek bir şeydir;

1 Hazret-i Peygamber Mekke'yi fethettiğinde, Müslümanlarla savaşmayan Müşriklerle dokunulmamasını emrederken, Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh ve benzerlerinin, "girenin güvende olduğu" Kâbe'nin astarına tutunmuş vaziyette yalvarıp yakarsalar bile katledilmesini emretmişti. Osman b. 'Affan ise, kendisine sığınan sütkardeşi Abdullah'ı idamdan kurtarmak için gizlemiş, ortalık yatışınca da Peygamber'in huzuruna getirerek ona 'şefaat' etmişti; Peygamber "oradaki adamlarından biri bunu kendiliğinden katletsin diye" herhangi bir cevap vermeden uzunca bir süre beklemiş; fakat kimsenin bunu yapmaması üzerine affetmek zorunda kalmıştı. Nitekim Osman oradan ayrıldıktan sonra bunu açıkça dile getirdi. Ensâfîlerden biri "Keşke, bir işaret etseydiniz ya Rasûlâllâh!" deyince de, "Peygamber [hainlere mahsus] bu tip ima ve işaretlerle iş görmez!" buyurdu. Bkz. İbn Hişâm, *Sîret* [www.al-mostafa.com], s. 667 vd.

كُما جاء في حديث إرادة رسول الله ﷺ قتل عبد الله بن أبي سرح واعتراض عثمان بشفاعته له: أن عمر قال له: لقد كان عيني إلى عينك، هل تشير إليّ فأقتله، فقال: إن الأنبياء لا تومض؛ ظاهرهم وباطنهم واحد.

[٦٩١] فإن قلت: كيف عاتبه الله في ستر ما استهجن التصريح به، ولا يستهجن

النبي ﷺ التصريح بشيء إلا الشيء في نفسه مستهجن، وقالة الناس لا تتعلق

إلا بما يستقبح في العقول والعادات؟ وما له لم يعاتبه في نفس الأمر، ولم يأمره

بقمع الشهوة وكف النفس عن أن تنازع إلى زينب وتبعها؟ ولم يعصم نبيه ﷺ

عن تعلق الهجنة به وما يعرضه للقاله؟ قلت: كم من شيء يتحفظ منه الإنسان

ويستحي من اطلاع الناس عليه، وهو في نفسه مباح متسع، وحلال مطلق،

لا مقال فيه ولا عيب عند الله. وربما كان الدخول في ذلك المباح سلماً إلى

حصول واجبات يعظم أثرها في الدين ويجلّ ثوابها، ولو لم يتحفظ منه لأطلق

كثير من الناس فيه ألسنتهم إلا من أوتي فضلاً وعلماً ودينًا ونظرًا في حقائق

الأمور ولبوبها دون قشورها. ألا ترى أنهم كانوا إذا طعموا في بيوت رسول الله

ﷺ بقوا مرتكزين في مجالسهم لا يريمون مستأنسين بالحديث، وكان رسول الله

ﷺ يؤذيه قعودهم ويضيق صدره حديثهم، والحياء يصدّه أن يأمرهم بالانتشار،

حتى نزلت {إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ}

[الأحزاب: ٥٣]. ولو أبرز رسول الله ﷺ مكنون ضميره وأمرهم أن ينتشروا لشقّ

عليهم، ولكان بعض المقالة. فهذا من ذاك القبيل؛ لأن طموح قلب الإنسان إلى

بعض مشتهياته من امرأة أو غيرها غير موصوف بالقبح في العقل ولا في الشرع،

zira o, insanın kendi fiili olmadığı gibi, iradesiyle meydana gelmiş de değildir. Keza, mübah olan bir şeyi meşru bir yolla elde etmek de çirkin bir şey değildir; yani Hazret-i Peygamber'in, -Zeyd'den [karısını] boşamasını istemek, yani kendisine gömlek düğmesinden daha yakın olan birinden 'kendisi adına eşinden vazgeçmesini talep etmek' gibi bir şey söz konusu olmaksızın-Zeyneb'e talip olup onunla evlenmesi işte böyle bir şeydir. Kaldı ki, Zeyd'in Zeyneb'den soğuduğu, ondan rahatsız olduğu, Peygamber'in ise ona gönül verdiği açık bir şekilde bilinmektedir. O dönemde [Araplara göre] bir insanın, arkadaşı için eşini bırakması yadırganacak ve o takdirde diğerinin o kadınla evlenmesi utanılacak bir şey değildi; çünkü muhacirler Medine'ye gelince Ensâriiler her şeyleriyle onlara destek olmuşlardı. Hatta iki hanımı olanın, birini boşayıp muhacire nikâhladığı oluyordu. Mesele her açıdan mübah olduğu gibi herhangi bir yönüyle çirkin ve kötü de değildi; ne Zeyd'e ne de başkasına zararı vardı. Aksine, bunda birçok maslahat söz konusuydu. Örneği: Hazret-i Peygamber'in halakızı [Zeynep] dulluktan ve yitip gitmekten kurtulmuş; bu evlilikle müminlerin annelerinden biri olmuştu. Bunda "evlâtlıklarının kesin olarak ayrıldıkları eşlerini nikâhlamakta müminler için bir sakınca olma(dığı net olarak anlaşıl)sın" [Ahzâb 33/37] âyetinde zikredilenler dâhil daha pek çok kamu yararı bulunuyordu. Bu bakımdan, Allah Teâlâ'nın, meseleyi içinde gizleyip bu hususta biraz da aşırıya giderek Zeyd'e "Eşini elinde tut ve Allah'tan kork!" diyen Peygamber'e sitem etmesi ve resûlünün içinin, dışının bir olmasından, hakta sebat etmesinden başka bir şeye razı olmaması normaldir. Ta ki, müminler ona tâbi olsunlar ve mücadelelerinde -acı da olsa- hakta sebat etmekten utanmasınlar.

[692] **Şayet** "وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهَ أَحَقُّ" ifadelerindeki Vav'lar ne Vav'ıdır?" **dersen şöyle derim:** Hal Vav'dır; yani "Sen Zeyd'e içinde 'onu elinde tutmamasını' gizlediğin halde 'eşini elinde tut' diyordun. İnsanların dedikodu etmesinden korkarak bu durumu gizliyor, bu hususta Allah'tan korkman gerekirken insanlardan korkuyordun." Bunlar atıf Vav'ı da olabilirler. Adeta "Hani bir yandan 'eşini elinde tut' diyor; öte yandan içinde bunun aksini taşıyor ve insanlardan korkuyordun. Oysa Allah senin kendisinden çekinmeni daha çok hak etmektedir ki böyle bir şey yapmayasın!" denilmektedir.

[693] Bir kimse bir şeyi elde etmede arzu ettiği dereceye ulaştığında *kadâ minhu vatarahû* denir; yani Zeyd'in Zeyneb'e herhangi bir ihtiyacı kalmayıp ondan beklentisi tamamen tükenince ve kendi isteğiyle onu boşayıp iddeti de bitince "seni onunla evlendirdik." Ehl-i Beyt bu kelimeyi *zevvektükeahâ* (onu senin eşin kıldım) şeklinde okumuştur.

لأنه ليس بفعل الإنسان ولا وجوده باختياره. وتناول المباح بالطريق الشرعي ليس بقبيح أيضًا، وهو خطبة زينب ونكاحها من غير استئصال زيد عنها، ولا طلب إليه - وهو أقرب منه من زَرَّ قميصه - أن يواسيه بمفارقة لها، مع قوة العلم بأن نفس زيد لم تكن من التعلق بها في شيء، بل كانت تجفو عنها، ونفس رسول الله ﷺ متعلقة بها. ولم يكن مستنكرًا عندهم أن ينزل الرجل عن امرأته لصديقه، ولا مستهجنًا إذا نزل عنها أن ينكحها الآخر. فإنَّ المهاجرين حين دخلوا المدينة استهم الأنصار بكل شيء، حتى إن الرجل منهم إذا كانت له امرأتان نزل عن إحداهما وأنكحها المهاجر. وإذا كان الأمر مباحًا من جميع جهاته ولم يكن فيه وجه من وجوه القبح، ولا مفسدة ولا مضرة بزيد ولا بأحد، بل كان مستجراً مصالح، ناهيك بواحدة منها أن بنت عمه رسول الله ﷺ أمنت الأئمة والضيعة ونالت الشرف وعادت أُمًا من أمهات المسلمين، إلى ما ذكر الله عزَّ وجلَّ من المصلحة العامة في قوله {لَكِنِّي لَا يَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا}. فبالحري أن يعاتب الله رسوله حين كتبه وبالع في كتبه بقوله {أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ} وأن لا يرضى له إلا اتحاد الضمير والظاهر، والثبات في مواطن الحق، حتى يقتدي به المؤمنون، فلا يستحيوا من المكافحة بالحق وإن كان مرًا.

[٦٩٢] فإن قلت: الواو في {وَتُخْفَى فِي نَفْسِكَ... وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهَ أَحَقُّ} ما هي؟ قلت: واو الحال، أي تقول لزيد: أمسك عليك زوجك مخفياً في نفسك إرادة أن لا يمسكها، وتخفي خاشياً قاله الناس وتخشى الناس، حقيقةً في ذلك بأن تخشى الله. أو واو العطف، كأنه قيل: وإذا تجمع بين قولك: أمسك، وإخفاء خلافه، وخشية الناس؛ والله أحق أن تخشاه، حتى لا تفعل مثل ذلك.

[٦٩٣] إذا بلغ البالغ حاجته من شيء له فيه همة قيل: قضى منه وطره. والمعنى: فلما لم يبق لزيد فيها حاجة، وتقاصرت عنها همته، وطابت عنها نفسه، وطلقها، وانقضت عدتها {زَوَّجْنَاكَهَا} وقراءة أهل البيت «زَوَّجْتُكَهَا».

Nitekim Ca'fer b. Muhammed'e (r.anhumâ) "Bunu başka türlü okuyamaz mısın?" diye sorulduğunda şöyle demiştir: "Kendisinden başka tanrı olmayan Allah'a yemin ederim ki hayır! Ben bunu babama sadece bu şekilde okudum. Hasan b. Ali de babasına sadece aynı şekilde okurdu. Ali b. Ebu Tâlib de onu Hazret-i Peygamber'e ancak bu şekilde okumuştur."

[694] "Allah'ın emri mutlaka yerine getirilir." Bu bir ara cümledir; yani Allah'ın olmasını istediği bir şey mutlaka olur. Bu ifade, Allah Teâlâ'nın murat ettiği şey; yani Zeyneb'i Peygamber'e eş kılacağını ve müminlerin, evlâtlıklarının eşlerini, aralarındaki karı koca bağlarının tamamen bitmesinden sonra öz-evlâtlarının eşleri gibi mahrem görmemeleri gerektiğini anlatan bir meseldir. "Allah'ın emri" ile mükevven [var] da kastedilmiş olabilir; çünkü var olan bir şey kün [ol] emri ile var olmaktadır.

38. Allah'ın kendisine farz kıldığı hususlarda Peygamber açısından bir sıkıntı olmamalıdır. Allah'ın öncekiler hakkındaki uygulaması olarak... Hem, Allah'ın emri, ölçülüp biçilmiş kesin bir hükümdür.

39. (Peygamberler) Allah'ın mesajlarını iletenler ve Allah'tan sakınıp O'ndan başka hiç kimseden korkmayan kimseler(dir)... ki hesaba çekici olarak Allah yeter.

[695] "Allah'ın kendisine farz kıldığı" yani onun için ayırdığı ve kesin yaptığı. Bu kelime, *furida li-fulânin fi'd-divâni kezâ* [Falanca için divanda şöyle kararlaştırıldı.] tabirinden gelmektedir. Askerlerin maaşlarına *furûdu'l-asker* denilmesi de bu ifadeden gelir.

[696] "Allah'ın öncekiler hakkındaki" yani eski peygamberler hakkındaki "uygulaması olarak..." Sünnet kelimesi, *türben* ve *cendelen* [kaybetme ve alçalma] sözleri gibi, masdar yerine konulan bir isim olup "Peygamber açısından bir sıkıntı olmamalıdır." ifadesini tekit etmektedir. Sanki "Allah bunu, geçmiş peygamberler hakkında onların kendileri için mübah kıldığı evlenme vs. meselelerde onlara kolaylık gösterdiği şeylere uygun hareket etmeleri halinde bir sorumluluk doğmaması gibi bir uygulama halinde yürütmektedir" denilmektedir. Nitekim eski çağlarda onların çok sayıda nikâhlı hanımları ve cariyeleri olmuştur. Hazret-i Davud'un yüz eşi ve üç yüz de cariyesi; Hazret-i Süleyman'ın ise üç yüz eşi ve yedi yüz cariyesi varmış.

وقيل لجعفر بن محمد عليه السلام: أليس تقرأ على غير ذلك، فقال: لا والذي لا إله إلا هو، ما قرأتها على أبي إلا كذلك، ولا قرأها الحسن بن عليّ على أبيه إلا كذلك، ولا قرأها علي بن أبي طالب على النبي صلى الله عليه وآله إلا كذلك.

[٦٩٤] {وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا} جملة اعتراضية، يعني وكان أمر الله الذي يريد أن يكونه مفعولاً مكوّناً لا محالة. وهو مثل لما أراد كونه من تزويج رسول الله صلى الله عليه وآله زينب، ومن نفي الحرج عن المؤمنين في إجراء أزواج المتبتّئين مجرى أزواج البنين في تحريمهن عليهم بعد انقطاع علائق الزواج بينهم وبينهن. ويجوز أن يراد بأمر الله المكوّن، لأنه مفعول بـ“كن”، وهو أمر الله.

٣٨- ﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا﴾
١٠
٣٩- ﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾

[٦٩٥] {فَرَضَ اللَّهُ لَهُ} قسم له وأوجب. من قولهم: فرض لفلان في الديوان كذا. ومنه فروض العسكر، لرزقاتهم.

١٥ [٦٩٦] {سُنَّةَ اللَّهِ} اسم موضوع موضع المصدر، كقولهم: تربا، وجندلا؛ مؤكداً لقوله تعالى {مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ}. كأنه قيل: سنّ الله ذلك سنة في الأنبياء الماضين، وهو أن لا يخرج عليهم في الإقدام على ما أباح لهم ووسع عليهم في باب النكاح وغيره. وقد كانت تحتهم المهائر والسراري، وكانت لداود عليه السلام مائة امرأة وثلاثمائة سرية، ولسليمان عليه السلام ثلاثمائة وسبعمائة. {فِي الَّذِينَ خَلَوْا} في الأنبياء الذين مضوا. ٢٠

[697] الذين يَبْلُغُونَ (Allah'ın mesajlarını iletenler) ifadesinde üç i'rab da muhtemeldir; peygamberlerin¹ sıfatı olarak mecrûr, “Onlar tebliğ ederler.” anlamında merfû' ve “Tebliğ edenleri kastediyorum.” anlamında fethalı olabilir.

[698] رسالات الله [Allah'ın mesajları] ifadesi) *risâlete'llâhi* (Allah'ın mesajı) şeklinde de okunmuştur.

[699] “Ölçülüp biçilmiş” yani verilmiş “kesin bir hüküm.”

[700] Peygamberlerin Allah'tan başkasından korkmayan kimseler olarak nitelenmesi “İnsanlardan çekiniyorsun. Oysa Allah senin kendisinden çekinmeni daha çok hak etmektedir!” [Ahzâb 33/37] âyetinde açıkça ifade edildikten sonra yapılmış bir tarizdir.

[701] “Allah” korkulan hususlarda yeter veya küçük büyük her yanıştan dolayı “hesaba çekici olarak Allah yeter.” Dolayısıyla, kendisinden korkma önceliğinin böyle bir varlığa verilmesi gerekir.

40. Muhammed sizin adamlarınızdan herhangi birinin öz babası değildir; aksine Allah Resulüdür; son peygamberdir. Allah da her şeyi bilmektedir.

[702] “Muhammed sizin adamlarınızdan herhangi birinin öz babası değildir.” Yani sizden birinin öz-babası değildir ki kendisiyle onun arasında babayla evlât arasındaki gibi bir sıhriyet ve nikâh yaşağı olsun. “Aksine Allah resulüdür.” Aslında her peygamber, ümmetinin babasıdır; ancak bu, onların peygambere karşı itaat ve saygı yükümlülükleri ve peygamberin onlara karşı şefkat ve nasihat yükümlülüğü anlamındadır; baba ile oğulları arasındaki diğer hükümlerle alâkalı değildir. Zeyd de, onun gerçek evlâdı olmayan sizlerden herhangi biridir. Dolayısıyla, onun [Peygamber'le ilgili] hukukî yönü sizinki gibidir. Bu bakımdan, ona [Muhammed'in oğlu Zeyd] diye seslenme ve ona oğulluk nispet etme bir özellik ve yakınlık ifade etmekten öte bir şey değildir.

[703] “Ve son peygamberdir.” Yani şayet Muhammed'in bülûğa ermiş erkek bir oğlu olsaydı, ondan sonra o peygamber olurdu ve Muhammed son peygamber olmazdı. Nitekim rivayete göre, Hazret-i Peygamber, oğlu İbrahim vefat edince “yaşasaydı peygamber olurdu” demiştir. [Ahmed b. Hanbel, XXX, 458; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 53; her iki kaynakta da hadis dipnotta zikredilmiştir].

1 Yukarıda *enbiyâ* geçmemekle birlikte, gerek الذين خلوا من قبل gerekse النبي ifadeleri peygamberleri ifade etmektedir ve her ikisi de mecrurdur. / ed.

[٦٩٧] {الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ} يحتمل وجوه الإعراب: الجزر، على الوصف للأنبياء، والرفع والنصب، على المدح على هم الذين يبلغون، أو على: أعني الذين يبلغون.
[٦٩٨] وقرئ «رسالة الله».

[٦٩٩] قدرًا مقدورًا: قضاء مقضيًا، وحكمًا مبدئيًا.

[٧٠٠] ووصف الأنبياء بأنهم لا يخشون إلا الله: تعريض بعد التصريح في قوله تعالى {وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ} [الأحزاب: ٣٧].

[٧٠١] {حَسِبًا} كافيًا للمخاوف، أو محاسبًا على الصغيرة والكبيرة، فيجب أن يكون حق الخشية من مثله.

٤٠- ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ

اللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ ١٠

[٧٠٢] {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ}، أي لم يكن أبا رجل منكم على الحقيقة، حتى يثبت بينه وبينه ما يثبت بين الأب وولده من حرمة الصهر والنكاح، {وَلَكِنْ} كان {رَسُولَ اللَّهِ}، وكل رسول أبو أمته فيما يرجع إلى وجوب التوقير والتعظيم له عليهم، ووجوب الشفقة والنصيحة لهم عليه، لا في سائر الأحكام الثابتة بين الآباء والأبناء. وزيد واحد من رجالكم الذين ليسوا بأولاده حقيقة، فكان حكمه حكمكم، والادعاء والتبني من باب الاختصاص والتقريب لا غير.

[٧٠٣] {و} كان {خَاتَمَ النَّبِيِّينَ} يعني أنه لو كان له ولد بالغ مبلغ الرجال لكان نبيًا ولم يكن هو خاتم الأنبياء، كما يروى أنه قال في إبراهيم حين توفي: لو عاش لكان نبيًا.

[704] **Şayet** “Hazret-i Peygamber Tâhir, Tayyib, Kasım ve İbrahim’in babası değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Onlar iki açıdan “sizin adamlarınızdan biri” tabiriyle bu nefy hükmünün kapsamından çıkmışlardır. Birincisi, onlar adam denecek yaşa kadar yaşamamışlardır. İkincisi, adam olma onlara nispet edilmiş, Peygamber’in oğulları ise onların değil, onun adamlarıdır. “Peki, Hazret-i Peygamber Hasan ile Hüseyin’in babası değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Evet, ancak onlar o zaman henüz adam değillerdi. Ayrıca onlar da Hazret-i Peygamber’in adamları idiler; onların adamları değil. Öte yandan, Allah Teâlâ bu lafızla onun kendi evlâdını kastetmiştir, evlâdının evlâdını değil; zira “ve son peygamberdir” buyurmaktadır. Oysa Hasan ve Hüseyin birincisi kırk küsur, ikincisi de elli küsur sene yaşamışlardır.¹

[705] *لكن رسول الله* ifadesi *أبا أحد* ifadesine atıfla mansûb olarak da, *ve lâkin huve rasûlüllâhi* takdiriyle merfû‘ olarak da okunmuştur. *Ve lâkin* de *ve lâkinne* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur. Bu durumda haber mahzûf olup cümle *ve lâkinne rasûlüllâhi men ‘araftümûhu* [Aksine, Allah’ın resulü bildiğiniz kimsedir.] -yani onun erkek evlâtları yaşamamıştır- şeklinde takdir edilir.

[706] *وخاتم* kelimesi fethalı Tâ ile okunmuş olup mühür anlamındadır. Kelime ayrıca *ve hâtîme* şeklinde Tâ kesreli olarak da okunmuştur ki, mühürleyen ve mühür basan anlamındadır. İbn Mes’ûd’un *ve lâkin nebiyyen hâtîme’n-nebiyyîne* (aksine nebîleri sonlandıran bir nebîdir) şeklindeki kıratı de bu mânâyı destekler.

[707] **Şayet** “Hazret-i İsa âhir zamanda nüzûl edeceğine göre, Hazret-i Peygamber nasıl peygamberlerin sonuncusu olabilir?” **dersen şöyle derim:** Hazret-i Muhammed’in son peygamber olması, ondan sonra kimsenin peygamber kılınmayacağı anlamındadır. Hazret-i İsa ondan önce peygamber kılınmıştı; âhir zamanda indiğinde ise Hazret-i Peygamber’in diniyle amel edecek ve onun ümmetinden herhangi biri gibi onun kıblesine dönerek namaz kılacaktır.

41. Ey iman edenler! Allah’ı çokça zikredin;

42. O’nu sabah-akşam tenzih ve takdis edin.

¹ Bu iki zat, Peygamber’den sonra, “peygamber olabilecek kadar” uzunca bir süre yaşamışlardır; oysa ayette Hazret-i Muhammed için “son peygamber” buyrulmaktadır. Yani gerçek oğulları olsalardı, peygamber olmaları gerekirdi... / ed.

[٧٠٤] فإن قلت: أما كان أبا للطاهر والطيب والقاسم وإبراهيم؟ قلت: قد أخرجوا من حكم النفي بقوله {مِنْ رِجَالِكُمْ} من وجهين؛ أحدهما أن هؤلاء لم يبلغوا مبلغ الرجال. والثاني: أنه قد أضاف الرجال إليهم، وهؤلاء رجاله لا رجالهم. فإن قلت: أما كان أبا للحسن والحسين؟ قلت: بلى، ولكنهما لم يكونا رجلين حينئذ، وهما أيضاً من رجاله لا من رجالهم. وشيء آخر، وهو أنه إنما قصد ولده خاصة، لا ولد ولده؛ لقوله تعالى {وَحَاتَمَ النَّبِيِّنَ}. ألا ترى أن الحسن والحسين قد عاشا إلى أن نيف أحدهما على الأربعين والآخر على الخمسين.

[٧٠٥] قرئ «ولكن رسول الله» بالنصب، عطفاً على {أَبَا أَحَدٍ}، وبالرفع على: ولكن هو رسول الله، و«لكن» بالتشديد على حذف الخبر، تقديره: ولكن رسول الله من عرفتموه، أي لم يعيش له ولد ذكر.

[٧٠٦] و{خاتم} بفتح التاء بمعنى الطابع، وبكسرهما بمعنى الطابع وفاعل الختم. وتقويته قراءة ابن مسعود: ولكن نبياً ختم النبيين.

[٧٠٧] فإن قلت: كيف كان آخر الأنبياء وعيسى ينزل في آخر الزمان؟ قلت: معنى كونه آخر الأنبياء أنه لا ينبا أحد بعده، وعيسى ممن نبى قبله، وحين ينزل ينزل عاملاً على شريعة محمد صلى الله عليه وسلم، مصلياً إلى قبلته، كأنه بعض أمته.

٤١- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾

٤٢- ﴿وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾

[708] “Allah’ı zikredin.” Yani takdîs, tahmîd, tehlîl ve tekbîr¹ gibi çeşitli övgü ifadeleriyle ve lâıyk olduğu şeylerle övün ve bunu çok çok yapın. “Sabah akşam” yani her vakit. Nitekim Hazret-i Peygamber “Allah’ı zikir her Müslümanın ağzındadır”, bir rivayete göre de “her Müslümanın kalbinde” buyurmuştur. Katâde’nin [v. 117/735]; yani *sübhânallâhi ve’l-hamdü li’llâhi ve lâ ilâhe illâllâhu vallâhu ekber ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh*² deyin”, Mücahid’in [v. 103/721] de “Bunlar temiz ve cünûp herkesin söyleyebileceği kelimelerdir.” dedikleri rivayet edilmiştir.

[709] اذكروا ve سبحوا fiilleri sabah ve akşam kelimelerine dönüktür. *Sum ve salli yevme’l-cum’ati* [Cuma günü oruç tut ve namaz kıl] demek gibi. Tesbih ise, zikir nevindendir. Allah Teâlâ’nın, melekler içinde Cebrail ve Mikail’i³ özel olarak zikrettiği gibi, zikir türü içinden tesbihi ayrıca ifade etmesi onun diğer zikirlerden üstün olduğunu açıklamak içindir; çünkü *tesbih*, Allah’ı hakkında caiz olmayan sıfat ve fiillerden tenzih ve çirkinliklerden ibra etmek anlamındadır.⁴ Dolayısıyla, tesbihin diğer zikirlere üstünlüğü, kişinin ‘masiyet kirlerinden ve günah pisliklerinden temiz’ olarak nitelenmesinin, ‘çok namaz kılma, oruç tutma, ibadet etme, ilim sahibi olma ve çeşitli faziletlerle şöret bulma’ ile nitelenmesine olan üstünlüğü gibidir. “Zikir ve onu çokça yapma” ile Allah, çokça tâat etmeyi ve ibadete yönelmeyi de murat etmiş olabilir; çünkü her tâat ve her hayır *zikir* cümlesindendir. Sonra bu zikir içinden, namazı bütün vakitlerinde kılmak demek olan “akşam sabah tesbih”e özel olarak yer vermiştir; çünkü namaz diğer ibadetlerden üstündür. Yahut “akşam sabah namaz” ifadesi sabah, akşam ve yatsı namazları anlamındadır; zira bu vakitlerde namaz kılmak daha zor ve bunlara riayet daha ağırdır.

43. Size rahmetiyle muamele eden, O ve melekleridir. Böylece, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmıştır. O, müminlere karşı hep merhametli olmuştur.

44. Kendisi ile karşı karşıya geldikleri gün karşılanacakları sağlık dilekleri “Selâm!”dır (Yani o esnada, onları her tür korku ve hüzünden uzak kılacaktır). Ayrıca, onlara değerli bir mükâfat hazırlamıştır.

1 *Sübhânallâh. el-Hamdü li’llâh. Lâ ilâhe illâllâh. Allâhu ekber.* / ed.

2 Meali: Allah her tür eksik ve kusurdan uzaktır. Allah’a hamdüsenâlar olsun! Allah’tan başka ilâh yoktur. Allah her şeyden daha büyüktür; güç ve kuvvetimiz tamamen, yüce, ulu Allah’ın sâyesindedir. / ed.

3 Yani Bakara 2/98’de. / ed.

4 *Tesbihin* geniş anlamı için bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihul-gayb*, el-Hadîd 57/1 hk. / ed.

[٧٠٨] {اذْكُرُوا اللَّهَ} أثنوا عليه بضروب الثناء من التقديس والتحميد والتهليل والتكبير وما هو أهله، وأكثروا ذلك. {بُكْرَةً وَأَصِيلًا} أي في كافة الأوقات. قال رسول الله ﷺ: ذكر الله على فم كل مسلم؛ وروي: "في قلب كل مسلم". وعن قتادة: قولوا سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم. وعن مجاهد: هذه كلمات يقولها الطاهر والجنب.

[٧٠٩] والفعلان، أعني {اذْكُرُوا} و{سَبِّحُوا} موجهان إلى البكرة والأصيل، كقولك: صم وصل يوم الجمعة. والتسبيح من جملة الذكر، وإنما اختصه من بين أنواعه اختصاص جبريل وميكائيل من بين الملائكة، لبيان فضله على سائر الأذكار، لأن معناه تنزيه ذاته عما لا يجوز عليه من الصفات والأفعال، وتبرئته من القبائح. ومثال فضله على غيره من الأذكار فضل وصف العبد بالنزاهة من أذناس المعاصي، والطهر من أرجاس المآثم، على سائر أوصافه من كثرة الصلاة والصيام، والتوفر على الطاعات كلها، والاشتغال على العلوم، والاشتغال بالفضائل. ويجوز أن يريد بالذكر وإكثاره تكثير الطاعات، والإقبال على العبادات؛ فإن كل طاعة وكل خير من جملة الذكر، ثم خَصَّ من ذلك التسبيح بكرة وأصيلًا، وهي الصلاة في جميع أوقاتها لفضل الصلاة على غيرها. أو صلاة الفجر والعشاءين؛ لأنَّ أداءها أشق ومراعاتها أشد.

٤٣- ﴿هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾

٤٤- ﴿تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا﴾

[710] Namaz kılan [*salât* sahibi] kişi rükû ve secdede eğildiği için, [*salân* ism-i fâ'ili olan] *musallî* kelimesi; -merhametinden dolayı hasta ziyaretinde bulunan ve evlâdına şefkat gösteren kadın gibi- şefkat ve merhametinden dolayı birinin üzerine eğilen [yani onun üzerinde titreyen] biri için isti'âre olarak kullanılmıştır. Salât daha sonra genişleyerek merhamet ve şefkat anlamında kullanılmıştır. *Sallâllâhu aleyke!* ifadesi de buradan gelmektedir ki “Allah sana rahmet ve şefkatiyle muamele etsin!” demektir. **Şayet** “هو الذي يصلي عليكم” cümlesine ‘size rahmet ve şefkatiyle muamele eden O’dur.’ mânasını verirken ‘ve melekleri’ kelimesini ne yapacaksınız? Onların salâtının mânası ne olacak?” **dersen şöyle derim:** Meleklerin salâtının mânası onların “Allah’ım! Müminlere rahmetinle muamele eyle!” diye dua etmeleridir. Melekler, duası makbul varlıklar oldukları için, merhamet ve şefkatle muamele eden kimseler gibi takdim edilmiş olmaktadır. Bunun benzeri, *hayyâkâllâh!* (Allah sana hayat versin ve seni daim eylesin) ve *hayyeytüke* (Allah’ın sana hayat vermesi yolunda senin için dua ettim) ifadesidir; çünkü duanın kabul edileceğine olan itimadından ötürü, ona gerçek mânada hayatı sen veriyormuşsun gibi. *‘Ammerakâllâh!* (Allah sana ömür versin) ve *‘ammertüke* (sana ömür verilmesi için dua ettim) ve *sekâkâllâh!* (Allah susuzluğunu gidersin) ve *sekaytüke* (susuzluğun gitsin diye çalıştım) sözleri de aynı türdendir. *إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ* [Ahzâb 33/56] yani “... siz de ona rahmetiyle muamele etmesi için Allah’a dua edin.” âyeti de bu anlamdadır.

[711] Mâna şöyledir: Sizi hayra davet edip size zikir, namaz ve tâatlere devamı emrederek size rahmet ve şefkatiyle muamele eden O’dur. Böylece, “sizi” mâsiyet karanlıklarından tâat aydınlığına “çıkarmıştır.” “O, müminlere karşı hep merhametli olmuştur” ifadesi, salâtla rahmet murat edildiğine delildir.

[712] Rivayete göre, *إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ* [Ahzâb 33/56] âyeti nâzil olunca Hazret-i Ebu Bekr’in “Ya Rasûlâllah! Allah sana özel olarak hangi şerefi bahsettiyse ona bizi de ortak ediyor.” demesi üzerine *تحيتهم* âyeti nâzil olmuş.

[713] *تحيتهم* ifadesi masdarın, mef’ûlüne muzâf olması kabilindendir; yani O’nunla karşılaştıkları gün kendilerine selâmet dileğinde bulunulur. Buna göre terkip, “Allah, onlara başka birtakım tazimlerde bulunduğu gibi, selâmiyla da tazimde bulunur.” anlamında olabileceği gibi, tefsir ettiğimiz üzere, buluşma anlamında bir mesel de olabilir. Bunun; [i] ölüm meleşti ve beraberindeki meleklerin [ölmek üzere olan kişiyi] selâm ve cennetle müjdelemeleri; [ii] kişiyi kabirden çıktığı anda selâmlamaları,

[٧١٠] لما كان من شأن المصلي أن ينعطف في ركوعه وسجوده استعير لمن ينعطف على غيره حنوًّا عليه ترؤفًا، كعائد المريض في انعطافه عليه، والمرأة في حنوِّها على ولدها، ثم كثر حتى استعمل في الرحمة والترؤف. ومنه قولهم: صَلَّى اللهُ عَلَيْكَ، أي تَرَحَّمْ عَلَيْكَ وترأف. فَإِنْ قُلْتَ: قَوْلُهُ {هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ} إِنْ فُسِّرَتْه بِيَتَرَحَّمْ عَلَيْكُمْ وَيَتَرَأَفْ، فَمَا تَصْنَعُ بِقَوْلِهِ {وَمَلَأْكَتُهُ}، وَمَا مَعْنَى صَلَاتِهِمْ؟ قُلْتَ: هِيَ قَوْلُهُمُ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ. جَعَلُوا لَكُمْهُمْ مُسْتَجَابِي الدَّعْوَةِ كَأَنَّهُمْ فَاعِلُونَ الرَّحْمَةَ وَالرَّأْفَةَ. وَنَظِيرُهُ قَوْلُهُ: حَيَّاكَ اللهُ، أَيِ حَيَّاكَ وَأَبْقَاكَ؛ وَحَيِّتَكَ، أَيِ دَعَوْتَ لَكَ بِأَنْ يَحْيِيكَ اللهُ؛ لِأَنَّكَ لَا تَكَالِكُ عَلَى إِجَابَةِ دَعْوَتِكَ كَأَنَّكَ تَبْقِيهِ عَلَى الْحَقِيقَةِ، وَكَذَلِكَ: عَمَّرَكَ اللهُ، وَعَمَّرْتَكَ، وَسَقَاكَ اللهُ، وَسَقَيْتَكَ. وَعَلَيْهِ قَوْلُهُ تَعَالَى {إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٥٦]. أَيِ ادْعُوا اللَّهَ بِأَنْ يُصَلِّيَ عَلَيْهِ.

[٧١١] والمعنى: هو الذي يترحم عليكم ويتأف حيث يدعوكم إلى الخير، ويأمركم بإكثار الذكر والتوفر على الصلاة والطاعة. {لِيُخْرِجَكُمْ} من ظلمات المعصية إلى نور الطاعة. {وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا} دليل على أنَّ المراد بالصلاة الرحمة.

[٧١٢] ويروى أنه لما نزل قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ} [الأحزاب: ٥٦] قال أبو بكر رضي الله عنه: ما خصك يا رسول الله بشرف إلا وقد أشركنا فيه، فأُنزلت.

[٧١٣] {تَحِيَّتُهُمْ} من إضافة المصدر إلى المفعول، أي يحيون يوم لقائه بسلام، فيجوز أن يعظمهم الله بسلامه عليهم، كما يفعل بهم سائر أنواع التعظيم، وأن يكون مثلاً كاللقاء على ما فسرنا. وقيل: هو سلام ملك الموت والملائكة معه عليهم وبشارتهم بالجنة. وقيل: سلام الملائكة عند الخروج من القبور.

[iii] “Melekler de bütün kapılardan yanlarına girmektedir; (sabretmenize karşılık) selâm olsun size!” [Ra’d 13/23-24] âyetlerinde ifade edildiği gibi, cennete girerlerken selâmlamaları olduğu da söylenmiştir.

[714] “Değerli mükâfat” cennettir.

5 **45-46. Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, müjdeci ve uyarıcı olarak; kendisinin emriyle Allah’a çağırın aydınlatıcı bir ‘kandil’ olarak gönderdik.**

[715] “Şahit olarak...” Gönderildikleri kişiler hakkında; bunların kendisini tekzip mi tasdik mi ettiklerine dair... Yani tıpkı âdil bir şahidin sözünün mahkemede makbul oluşu gibi, sözleri Allah katında onların lehine ve aleyhine makbul olarak.

[716] **Şayet** “Hazret-i Peygamber elçi olarak gönderildiğinde¹ nasıl şahit olabilir ki? Olsa olsa ya şahitlik görevi kendisine verildiği veya onu eda ettiği zaman şahit olabilir.” **dersen şöyle derim:** [Sibeveyhi’nin yazdığı] *el-Kitâb*’da yer verilen *merartü bi-raculin ma’ahû sakrun sâiden bi-hi ğâden* [Yanında yarın avlanacağı bir şahin bulunan bir adama rastladım.] örneğinde olduğu gibi, burada mukadder bir hal vardır; “yarın kendisiyle avlanmayı tasarladığı bir şahin...” demektir.

[717] **Şayet** “Seni davetçi olarak gönderdik.” ifadesinden Peygamber’in davet etme iznine sahip olduğu zaten anlaşılmaktadır. O halde ‘izniyle’ demenin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah bununla gerçek izni murat etmemiş; izni kolaylaştırma için isti’âre etmiştir; çünkü bir mâlikin mülküne girilmez. Bu ancak kendisinin izni olduğunda mümkün olur. İzin neredeyse imkânsız olan bir şeyi kolaylaştırdığı için kolaylaştırma yerine kullanılmıştır. Zira müşrikleri, o câhiliye insanını tevhide ve dinî hayata davet etmek son derece zor, hatta neredeyse imkânsız bir şeydir. Dolayısıyla, “izniyle” denilmesi, bu işin zor olup ancak Allah’ın kolaylaştırması halinde yapılabileceğini ifade içindir. Cimri biri hakkında “O, harcama konusunda mezun değildir.” Yani “harcaması kolaylaştırılmış biri değildir” denilmesi de bu nevidendir; para harcamak onun için çok zor olduğu için imkânsız hükmünde olduğu ifade edilmiştir.

1 Bunu, gramerde *hâl* olan ifadelerin fiille eş zamanlı olması gereğine binaen soruyor: Yaptığı tefsire göre, Peygamber çok çok sonra -ahirette- şahitlik edecektir. Oysa âyetle, “peygamber gönderilirken şahit olarak gönderildiği” belirtiliyor. / ed.

وقيل: عند دخول الجنة، كما قال: {وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} [الرعد: ٢٣-٢٤].

[٧١٤] والأجر الكريم: الجنة.

٥- «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا»

٥- «وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا»

[٧١٥] {شَاهِدًا} على من بعث إليهم، وعلى تكذيبهم وتصديقهم، أي مقبولاً قولك عند الله لهم وعليهم، كما يقبل قول الشاهد العدل في الحكم.

[٧١٦] فإن قلت: وكيف كان شاهداً وقت الإرسال، وإنما يكون شاهداً عند تحمل الشهادة أو عند أدائها؟ قلت: هي حال مقدرة كمسألة الكتاب: مررت برجل معه صقر صائداً به غداً، أي مقدراً به الصيد غداً.

[٧١٧] فإن قلت: قد فهم من قوله "إنا أرسلناك داعياً" أنه مأذون له في الدعاء، فما فائدة قوله {بِإِذْنِهِ}؟ قلت: لم يرد به حقيقة الإذن، وإنما جعل الإذن مستعاراً للتسهيل والتيسير؛ لأن الدخول في حق المالك متعذر، فإذا صودف الإذن تسهيل وتيسر، فلما كان الإذن تسهياً لما تعذر من ذلك وضع موضعه. وذلك أن دعاء أهل الشرك والجاهلية إلى التوحيد والشرائع أمر في غاية الصعوبة والتعذر، فقليل {بِإِذْنِهِ}، للإيدان بأن الأمر صعب لا يتأتى ولا يستطيع إلا إذا سهله الله ويسره. ومنه قولهم في الشحيح: أنه غير مأذون له في الإنفاق، أي غير مسهل له الإنفاق، لكونه شاقاً عليه داخلاً في حكم التعذر.

[718] Şirk karanlıkları onun [Muhammed] sayesinde dağılmış, sapıtanlar doğru yolu onunla bulmuşlardır. Tıpkı gecenin karanlığı “ışık saçan kandil”-le dağıldığı ve yol bulunduğu gibi. Veya tıpkı kandil ışığıyla gözlerin nuru desteklendiği gibi, Allah kalplerin nurunu onun nübüvvet nuruyla güçlendirmiştir. Allah Teâlâ kandili aydınlatıcı diye nitelemiştir; çünkü bazı kandiller yağsı az ve fitili kısa olunca ışık vermemektedir. Nitekim şöyle denmiştir: “Üç şeye katlanılamaz: Ağır ağır giden elçi, aydınlatmayan kandil ve gelecek birinin beklenildiği sofrası.” Birine insanı ürküten iki şey sorulmuş, o da “Her tarafı örten bir karanlık ve sönmüş bir kandil” demiş. [سراجاً منيراً] “Aydınlatan kandilin sahibi olarak” veya “Aydınlatıcı bir kandil okuyan...” diye de tefsir edilmiştir ki bu tefsire göre, أَرْسَلْنَاKâf’ına ma‘tûf olması caizdir.¹

47. Allah tarafından gelecek büyük bir lutfun kendilerini beklediğini müminlere müjdele.

[719] *Fadl* (lütuf), Allah’ın normal mükâfata ek olarak ihsanda bulunduğu şeydir. Allah Teâlâ lutfettiği şeyi zikredip onun için ‘büyük’ dediğine göre varın mükâfatını siz düşünün. Ayrıca, lutufla sevabı murat etmiş olması da mümkün olduğu gibi -nitekim maaşlara *fudûl* ve *fevâdıl* [mfr. *fadl*] denir- onların diğer ümmetlere karşı büyük bir üstünlükleri olduğu da kastedilmiş olabilir; ki bu üstünlük Allah tarafından verilmiştir; diğer ümmetlerden üstün olacakları şeyi² onlara O vermiştir.

48. İnkârcı nankörlere ve münafıklara itaat etme, onların eziyetine aldırma, Allah’a güvenip dayan; vekil olarak Allah yeter.

[720] “İnkârcı nankörlere itaat etme.” Bu, Peygamber’in zaten içinde bulunduğu durumda devam ve sebat etmesini sağlamaktır. Veya bu konuda heyecanlandırmaktır. *أَذَاهُمْ* terkinde *ezâ* fâ‘ile ve mef‘ûle muzâf olabilir; yani zarar vermek veya öldürmek sûretiyle onlara eziyet vermeyi bırak, onların zahîrî hallerini esas al, bâtınlarındakinden dolayı onları hesaba çekmek Allah’a mahsustur. Veya sana verdikleri eziyete aldırma; sana emredinceye kadar bundan dolayı onları cezalandırma. İbn Abbas bu âyetin kılıç âyetiyle³ mensuh olduğunu söylemiştir. “Allah’a güvenip dayan;” çünkü “vekil olarak” yani işlerin kendisine bırakıldığı varlık olarak “sana O yeter.”

1 Çünkü سراجاً منيراً Peygamber’in bir hali değil, bizzat Peygamber olmaktır. / ed.

2 Müfessirin kastı nedir bilinmez, ama şu âyette Müslümanların üstünlük sebebi açıkça anlatılmaktadır: “(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; çünkü mârufu emreder, münkeri yasaklarsınız ve Allah’a iman edersiniz.” [Âl-i ‘İmrân 3/110] / ed.

3 Yani Tevbe 9/5 ile. / ed.

[٧١٨] جلي به ظلمات الشرك واهتدى به الضالون، كما يجلى ظلام الليل بالسراج المنير ويهتدى به. أو أمد الله بنور نبوته نور البصائر، كما يمد بنور السراج نور الأبصار. وصفه بالإنارة لأن من السراج ما لا يضيء إذا قل سليطه، ودقت فتيلته. وفي كلام بعضهم: ثلاثة تضني؛ رسول بطيء، وسراج لا يضيء، ومائدة ينتظر لها من يجيء. وسئل بعضهم عن الموحشين؟ فقال: ظلام سائر، وسراج فاطر. وقيل: وإذا سراج منير، أو وتالياً سراجاً منيراً. ويجوز على هذا التفسير أن يعطف على كاف {أَرْسَلْنَاكَ}.

٤٧- ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾

[٧١٩] الفضل: ما يتفضل به عليهم زيادة على الثواب، وإذا ذكر المتفضل به وكبره فما ظنك بالثواب. ويجوز أن يريد بالفضل الثواب، من قولهم للعطايا: فضول وفواضل، وأن يريد أن لهم {فَضْلًا كَبِيرًا} على سائر الأمم؛ وذلك الفضل من جهة الله، وأنه آتاهم ما فضلوههم به.

٤٨- ﴿وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعْ أَذْيَهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

[٧٢٠] {وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ} معناه: الدوام والثبات على ما كان عليه، أو التهييج. {أَذْيَهُمْ} يحتمل إضافته إلى الفاعل والمفعول، يعني ودع أن تؤذيهم بضرر أو قتل، وخذ بظواهرهم، وحسابهم على الله في باطنهم. أو ودع ما يؤذونك به ولا تجازهم عليه حتى تؤمر. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هي منسوخة بآية السيف. {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} فإنه يكفيهم [وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا]، وكفى به مفضلاً إليه.

[721] İsteyen, burada şöyle bir şey söyleyebilir: Allah Teâlâ'nın bu âyette Hazret-i Peygamber'i önce beş vasıfla nitelediğini, sonra da bunlardan her birine münasip bir hitapla mukabelede bulunduğunu söyleyebilir: Şahit vasfına "ve müminleri müjdele" [Ahzâb 33/47] diyerek mukabele etmiştir; 5 çünkü Hazret-i Peygamber kendi ümmeti hakkında, onlar da diğer ümmetler hakkında şahit olacaklardır ki bu da "büyük bir lutuf"tur. Müjdeleyici vasfına "inkârcılardan ve münafıklardan yüz çevir" diyerek mukabelede bulunmuştur; çünkü onlardan yüz çevirdiğinde bütünyle müminlere yönelecektir ki bu da müjdelenmeye münasip bir durumdur. Uyarıcı vasfına 10 "eziyetlerini bırak" diyerek mukabelede bulunmuştur; çünkü bu dünyada [kendisine yaptıklarına karşılık] onlara eziyet etmeyi bıraktığı zaman, -oysa eziyet dünyada veya âhirette bir cezayı gerektirir- âhirette verilecek bir ceza ile uyarılmış olurlar. Allah'a O'nun kolaylaştırmasıyla davet eden vasfına "Allah'a güvenip dayan" ifadesi ile mukabele etmiştir; çünkü Allah'a güvenip 15 dayanana bütün zorlar kolay olur. Aydınlatıcı bir kandil vasfına da "O'na güvenip dayanma" ile mukabele etmektedir; çünkü Allah Teâlâ'nın bütün mahlûkatına kanıt olarak gönderip kendisiyle aydınlattığı bir kişinin, bütün mahlûkata karşı O'nunla yetinmesi gerekir.

49. Ey iman edenler! Mümin kadınları nikâhlayıp da kendilerine (cinsel) temasta bulunmadan önce onları boşadığınızda, normalde saydığınız iddet kadar onlara iddet bekletmeye hakkınız yoktur. O halde, onlara bağışta bulunarak memnun edip kendilerini güzellikle serbest bırakın. 20

[722] *Nikâh* cinsel ilişkide bulunmak demektir. Akde *nikâh* denilmesi ikisi arasındaki birliktelik sebebiyledir; çünkü akit, cinsel ilişkiye götüren 25 yoldur. Bunun benzeri, günahın sebebi olduğu için şaraba 'günah' denmesidir. Beyan ilminde bunun benzeri ise *recez* bahrindeki;

Develerin, bulutundaki hörgüçler

[bulutundan uçuşan yağmurda göründü]

beytidir. Şair, develerin semirmesi ve hörgüçlerinin yükselmesine sebep olduğu için suya "deve hörgücü" demektedir. *Nikâh* kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de sadece akit anlamında kullanılmıştır; çünkü o açıkça söylenecek 30 olursa cinsel ilişki anlamındadır. Ancak cinsel ilişki için; "dokunma", "temas", "yaklaşma", "sarıp sarmalama" ve "yapma" kelimelerinin kullanılması Kur'ân'ın âdâbındandır.

[٧٢١] ولقائل أن يقول: وصفه الله بخمسة أوصاف، وقابل كلاً منها بخطاب مناسب له؛ قابل الشاهد بقوله {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ}، لأنه يكون شاهداً على أمته وهم يكونون شهداء على سائر الأمم، وهو الفضل الكبير؛ والمبشّر بالإعراض عن الكافرين والمنافقين، لأنه إذا أعرض عنهم أقبل جميع إقباله على المؤمنين، وهو مناسب للبشارة؛ والنذير بـ{دَعِ أَذَاهُمْ}، لأنه إذا ترك أذاهم في الحاضر - والأذى لا بدّ له من عقاب عاجل أو آجل - كانوا منذرين به في المستقبل؛ والداعي إلى الله بتيسيره بقوله {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} لأنّ من توكل على الله يسر عليه كل عسير؛ والسراج المنير بالاكْتِفَاء به وكيلاً، لأنّ من أناره الله برهاناً على جميع خلقه كان جديراً بأن يكتفي به عن جميع خلقه.

١٠ ٤٩- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَعَّغُوهُنَّ وَسَرَخُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾

[٧٢٢] النكاح: الوطء، وتسمية العقد نكاحاً لملاسته له، من حيث أنه طريق إليه. ونظيره تسميتهم الخمر إثمًا، لأنها سبب في اقتراف الإثم. ونحوه في علم البيان قول الراجز:

١٥ أَسْنِمَةُ الْآبَالِ فِي سَحَابِهِ ❁

سمى الماء بأسنمة الآبال؛ لأنه سبب سمن المال وارتفاع أسنمته. ولم يرد لفظ النكاح في كتاب الله إلّا في معنى العقد؛ لأنه في معنى الوطء من باب التصريح به. ومن آداب القرآن الكناية عنه بلفظ الملامسة والمماسّة والقربان والتغشي والإتيان.

[723] **Şayet** “Âyetin bahsettiği hükümde mümin kadınlarla kitabî kadınlar eşit olduğu halde, neden özellikle mümin kadınlardan bahsedilmiş?”

dersen şöyle derim: Bu konuda özel olarak mümin kadınların zikredilmesi, asıl ve evlâ olanın, mümin bir erkeğin, *nutfesi* için tercihte bulunarak¹,
5 sadece mümin ve namuslu bir kadınla evlenmesi ve kâfir biri şöyle dursun günahkâr bir kadınla bile evlenmekten sakınması olduğuna ve Allah düşmanı bir kadınla Allah dostunun aynı yorganın altına giremeyeceğine dikkat çekmek içindir. Dolayısıyla, Mâide sûresin[in 5. Âyetin]deki ifade Ehl-i Kitap’tan *muhsan* olan kadınlarla evlenmenin haram değil, caiz olduğunu
10 gösterirken, bu âyet bir mümin için evlâ olanın mümin bir kadınla evlenmek olduğunu öğretmektedir.

[724] **Şayet** “Sonra onları boşadığınızda’ ibaresinde sonra kelimesinin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, bazılarının, bir kadını nikâhtan az sonra boşama durumuyla uzun sayılacak bir süre karı koca
15 olarak yaşadıktan sonra boşama durumunda hükmün farklı olabileceğini düşünmeleri ihtimalini ortadan kaldırmaktır.

[725] **Şayet** “Erkekle kadının nikâhtan sonra cinsel ilişkiye imkân veren bir süre baş başa kalmaları cinsel ilişki yerine geçer mi?” **dersen şöyle derim:** Evet, Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre gerçek anlamda baş başa
20 kalmak [yani halvet-i sahiha], cinsel ilişki hükmündedir.

[726] “Normalde saydığınız iddet kadar onlara iddet bekletmeye hakkınız yoktur.” cümlesi, iddetin erkeklerin kadınlar üzerindeki zorunlu bir hakkı olduğuna delildir. *تَعْتَدُونَهَا* sayısını tamamladığınız demektir; *‘aded-tü’d-derâhime fa’teddehâ* [Dirhemleri ben de saydım, o da saydı.] kullanımından
25 alınmıştır. *Kiltühû fe’ktâlehû* [Onu ben de ölçtüm, o da ölçtü.] ve *vezintühû fe’ttezenehû* [Onu ben de tarttım, o da tarttı.] demek gibi. *تَعْتَدُونَهَا* ifadesi, Dal şeddesiz olarak *ta’tedûnehâ* şeklinde de okunmuştur ki *ta’tedûne fi-hâ* [onların hakkına girerek] anlamındadır. Tıpkı

[Süleym ve Âmir’i] gördüğümüz gün...²

30 ifadesindeki gibi. Burada *i’tidâddan* maksat, *وَلَا تُنْسَكُوهُنَّ ضَرَارًا لِّتَعْتَدُوا* (“*Haddinizi aşarak* onlara zarar vermek için onları tutmayın.” [Bakara 2/231]) âyetindeki haddi aşmadır.

1 Yani ekeceği tohum için sağlıklı, verimli, güzel bir ‘tarla’ arayarak... Müfessir bu mealdeki bir hadise telmihte bulunmaktadır. / ed.

2 Normalde *ve yevmin şehidnâhu* değil, *ve yevmin şehidnâ fi-bi* olmalıydı. / ed.

[٧٢٣] فإن قلت: لم خصّ المؤمنات والحكم الذي نطقت به الآية تستوي فيه المؤمنات والكتابات؟ قلت: في اختصاصهنّ تنبيه على أن أصل أمر المؤمن والأولى به أن يتخير لنطقته، وأن لا ينكح إلا مؤمنة عفيفة، ويتنزّه عن مزاجية الفواسق فما بال الكوافر، ويستنكف أن يدخل تحت لحاف واحدة عدوّ الله ووليه، فالتّي في سورة المائدة تعليم ما هو جائز غير محرّم من نكاح المحصنات من الذين أوتوا الكتاب، وهذه فيها تعليم ما هو الأولى بالمؤمنين من نكاح المؤمنات.

[٧٢٤] فإن قلت: ما فائدة ثم في قوله {ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ}؟ قلت: فائدته نفي التوهم عمن عسى يتوهم تفاوت الحكم؛ بين أن يطلقها وهي قريبة العهد من النكاح، وبين أن يبعد عهدها بالنكاح ويتراخى بها المدة في حباله الزواج ثم يطلقها.

[٧٢٥] فإن قلت: إذا خلا بها خلوة يمكنه معها المساس، هل يقوم ذلك مقام المساس؟ قلت: نعم، عند أبي حنيفة وأصحابه حكم الخلوة الصحيحة حكم المساس.

[٧٢٦] وقوله {فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ} دليل على أن العدة حق واجب على النساء للرجال {تَعْتَدُونَهَا} تستوفون عددها، من قولك: عددت الدراهم فاعتدها، كقولك: كلته فاكتاله، ووزنته فاتزنه. وقرئ «تعتدونها»، مخففاً؛ أي تعتدون فيها، كقوله:

وَيَوْمَ شَهِدْنَاهُ ❁

والمراد بالاعتداد ما في قوله تعالى {وَلَا تُنْسِكُوهُنَّ ضِرَازًا لِتَعْتَدُوا} [البقرة: ٢٣١].

[727] **Şayet** “Onlara bağışta bulunmanın hükmü nedir, vâcip mi mendup mu?” **dersen şöyle derim:** Eğer kadına bir mehir belirlenmemişse buradaki bağış vâcip olur. Kadına böyle bir bağış, Ebû Hanîfe’ye göre boşanan başka hiçbir hanım için değil, sadece bu durumda¹ boşanan kadın için vâciptir. Eğer kadına nikâh sırasında bir mehir belirlemiş ise, daha sonra bu şekilde boşanan bir kadın için bir bağışın vâcip olup olmayacağı husunda ihtilâf vardır. Aralarında Ebû Hanîfe’nin de bulunduğu bazı âlimler bunu mendup ve müstehap sayarken, bazıları da vâcip saymışlardır.

[728] “Güzel bir serbest bırakma” yani herhangi bir zarar vermeden, bir engelleme ve zorlama olmaksızın.

50. Ey Peygamber! Mehirleri verdiğin eşlerini; elinin altında bulunan -Allah’ın sana fey olarak verdiği- cariyeleri; seninle birlikte hicret eden amcakızlarını, halakızlarını, dayıkızlarını, teyzekızlarını sana helâl kıldık. Şayet mümin bir kadın kendisini Peygambere hibe eder, Peygamber de onunla evlenmeyi arzu ederse onu da... Müminlere değil, sadece sana has olmak üzere... -Biz, müminlerin eşleri ve ellerinin altındaki cariyeler hakkında neye hükmettiğimizi biliriz-. Sırf, sana zorluk olmasın diye... Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[729] أجورهن mehirlerini demektir; çünkü mehir ‘kadının cinsel aygıtı’nın karşılığı olan bir ücrettir. Bunun “verilmesi” ise ya baştan verilmesidir veya akit sırasında belirlen[ip daha sonra öden]mesidir.

[730] **Şayet** “Neden ‘mehirlerini verdiğin’, ‘Allah’ın sana fey olarak verdiği’ ve ‘seninle beraber hicret edenler’ denilmiş? Bu özel ifadelerin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada Allah Teâlâ, resulüne bazı özel hususiyet ve ayrıcalıklarla muamele ettiği gibi, onun için evlâ ve efdal olanı tercih etmiş ve hoş ve tertemiz olanı murat etmişti; çünkü akit sırasında mehri belirleme, akit vaki ve geçerli olsa da belirlememeden daha efdaldır. Öyle bir durumda aktin geçerli olmasının yanında erkek, kadınla cinsel ilişkiye girebilir ve o takdirde de eşine *mehr-i misil*² ödemesi gerekir; ilişkiye girmeden onu boşaması halinde ise ona bağışta bulunması gerekir. Mehrin baştan ödenmesi, onu belirleyip ödemeyi ertelemekten daha evlâdır. Mehri baştan ödemek ilk Müslüman neslin yoludur; onların başka türlü davrandıkları bilinmemektedir.

1 Kendilerine cinsel temasta bulunmadan önce boşanan kadınlar. / ed.

2 Dengi bir kadın için takdir edilip ödenen mehir. / ed.

[٧٢٧] فإن قلت: ما هذا التمتع أوجب أو مندوب إليه؟ قلت: إن كانت غير مفروض لها كانت المتعة واجبة، ولا تجب المتعة عند أبي حنيفة إلا لها وحدها دون سائر المطلقات، وإن كان مفروضاً لها؛ فالمتعة مختلف فيها: فبعض على الندب والاستحباب، ومنهم أبو حنيفة. وبعض على الوجوب.

٥ [٧٢٨] {سَرَّاحًا جَمِيلًا} من غير ضرار ولا منع واجب.

٥٠- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ الَّتِي أَتَيْتَ أَجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا آفَاءَ اللَّهِ عَلَيْكَ وَبَنَاتٍ عَمَّكَ وَبَنَاتٍ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتٍ خَالَكِ وَبَنَاتٍ خَالَاتِكَ الَّتِي هَاجَزْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

١٠

[٧٢٩] {أُجُورَهُنَّ} مهورهنّ، لأنّ المهر أجر على البضع. وإيتاؤها إما إعطاؤها عاجلاً، وإما فرضها وتسميتها في العقد.

[٧٣٠] فإن قلت: لم قال: {الَّتِي أَتَيْتَ أَجُورَهُنَّ} و{مِمَّا آفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ} و{الَّتِي هَاجَزْنَ مَعَكَ} وما فائدة هذه التخصيصات؟ قلت: قد اختار الله لرسوله الأفضل الأولى، واستحبه بالأطيب الأزكى، كما اختصه بغيرها من الخصائص، وآثره بما سواها من الأثر. وذلك أن تسمية المهر في العقد أولى وأفضل من ترك التسمية، وإن وقع العقد جائزاً؛ وله أن يماسها وعليه مهر المثل إن دخل بها، والمتعة إن لم يدخل بها. وسوق المهر إليها عاجلاً أفضل من أن يسميه ويؤجله. وكان التعجيل ديدن السلف وستهم، وما لا يعرف بينهم غيره.

١٥

Öte yandan, cariye eğer ‘efendisinin bizzat kendi kılıç ve mızrağıyla ele geçir-diği, Allah’ın kendisine dâru’l-harpten *feý*¹ olarak lütfettiği’ bir cariye² ise, bu durum onun ‘[avrat pazarında satılan] bir celep malı’ olmasından daha helâl ve iyidir. Esir iki çeşittir: *Tayyib* ve *habis*.³ Tayyip esir ehl-i harpten [kılıç hakkı ola-
 5 rak] alınan esirdir. Antlaşmalı kimselerden alınan esir ise, *habis* esirdir. “Allah’ın sana *feý* olarak verdiklerinden” ifadesi de buna delâlet etmektedir; çünkü “Al-lah’ın verdiği *feý*” tabiri *habis* olan için değil, *tayyip* olan esir için kullanılır. Nitekim “Allah’ın verdiği rızık” tabirinin de haram değil, helâl rızıklar için kullanılması gerekir. Keza, Hazret-i Peygamber için, kendisiyle beraber hicret
 10 eden -ve mahremi olmayan⁴- kadın akrabaları, onunla beraber hicret etme-yenlerden daha efdaldır. Rivayete göre, Ebu Tâlib’in kızı Ümmühânî şöyle de-miştir: “Hazret-i Peygamber (s.a.) benimle evlenmek istemişti; fakat ben özür beyan ettim; o da özrümü kabul etti. Daha sonra bu âyet nâzil oldu ve ona helâl kılınmamış oldum; çünkü onunla beraber hicret etmemiştim; *tulekâdan*
 15 [Mekke fethedilince, azat edilip salıverilen kimselerden] idim.” [*Ebü Dâvûd*, “Tefsir”, 34]

[731] “Mehir istemeden kendini sana bağışlayan bir mümin kadın olursa, onu da sana helâl kıldık.” Burada “böyle bir şey olursa” anlamı bu-lunduğundan, ifade nekire kullanılmıştır. Böyle bir durumun yaşanıp ya-şanmadığında ihtilâfa düşülmüştür; İbn Abbas Peygamber kadınları içinde
 20 kendisini ona bağışlamış biri olmadığını söylemiştir. Ancak Peygamber ka-dınları içinde kendini ona bağışlamış dört kadın bulunduğu ve bunların; Meymûne bint Hâris [v. 51/671], -çalışamayacak durumdaki- fakirlere analık eden Ensârî Zeyneb bint Huzeyme, Ümmü Şerîk [Guzeyye] bint Câbir ve Havle bint Hakîm olduğu da söylenmiştir.

[732] [ان وهبت ifadesi] şart olmak üzere *in vehebet* [hibe ederse] şeklinde okun-muş; Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise mahzuf bir Lâm takdiriyle, gerekçelendir-me anlamında *en vehebet* (hibe ettiği için) şeklinde fethalî okumuştur. Bu *En* zaman ifade eden kelimenin mahzuf olduğu bir masdar da olabilir. Tıpkı *iclis vakte devâmî zeydin câlisen* [Zeyd oturmaya devam ettiği sürece otur..] anlamında *ic-lis mâ dâme zeydün câlisen* demek gibi ki âyet de *vakte hibetihâ nefsehâ* [kendini
 30 hibe ettiği vakit] şeklinde takdir edilir. İbn Mes’ûd ۱’ siz⁵ okumuştur.

1 Ganimet savaşta bizzat savaşarak alınan, *feý* ise yine savaşta fakat bir çarpışma olmaksızın alınan düşma-na ait eşyadır; köle-cariye, mal-mülk vs. / ed.

2 Normalde olması gerektiği gibi, tamamen Allah yolunda ve sırf *i’lâ-yı kelimetullah* için savaşırken, canını ortaya koyarak aldığı bir cariye ise. / ed.

3 *Tayyib*, gönül rahatlığıyla alınabilecek helâluhoş, tertemiz demektir. *Habis* ise bu evsafı olmayan, insanın içinde bir burukluk ve tiksinti bırakan şeydir. Kadınların Avratpazarı’nda zenginlere satılması... Ve bu insanların satılmak için esir edilmeleri, bu amaçla savaş yapılması da ayrı ayrı sorunlardır. / ed.

4 *Mahrem* evlenilmesi yasak olan kadın demektir. Yani Peygamber’le evlenmelerinde dinî sakınca olmayan... / ed.

5 Nekire kelimeden sonra gelen fiil sıfat olduğundan bu kıraatte ifade, “kendisini peygambere hibe eden kadın” anlamına gelmektedir. / ed.

وكذلك الجارية إذا كانت سبية مالکها، وخطبة سيفه ورمحه، ومما غنمه الله من دار الحرب أحلّ وأطيب مما يشتري من شقّ الجلب. والسبي على ضربين؛ سبي طيبة، وسبي خبيثة، فسبي الطيبة ما سبي من أهل الحرب. وأما من كان له عهد فالمسبي منهم سبي خبيثة. ويدلّ عليه قوله تعالى {مِمَّا آفَاءَ اللَّهِ عَلَيْكَ}، لأنّ فيء الله لا يطلق إلّا على الطيب دون الخبيث، كما أنّ رزق الله يجب إطلاقه على الحلال دون الحرام. وكذلك اللاتي هاجرن مع رسول الله ﷺ من قرائبه غير المحارم أفضل من غير المهاجرات معه. وعن أم هانئ بنت أبي طالب: خطبني رسول الله ﷺ فاعتذرت إليه فعذرني، ثم أنزل الله هذه الآية، فلم أحلّ له؛ لأنني لم أهاجر معه، كنت من الطلقاء.

١٠ [٧٣١] وأحللنا لك من وقع لها أن تهب لك نفسها ولا تطلب مهرًا من النساء المؤمنات إن اتفق ذلك، ولذلك نكرها. واختلف في اتفاق ذلك، فعن ابن عباس رضي الله عنهما: لم يكن عند رسول الله ﷺ أحد منهنّ بالهبة. وقيل: الموهبات أربع: ميمونة بنت الحارث، وزينب بنت خزيمة أمّ المساكين الأنصارية، وأمّ شريك بنت جابر، وخولة بنت حكيم رضي الله عنهنّ.

١٥ [٧٣٢] قرئ {إِنْ وَهَبْتَ} على الشرط. وقرأ الحسن رضي الله عنه «أن»، بالفتح على التعليل، بتقدير حذف اللام. ويجوز أن يكون مصدرًا محذوفًا معه الزمان، كقولك: اجلس ما دام زيد جالسًا، بمعنى دوامه جالسًا، ووقت هبتها نفسها. وقرأ ابن مسعود بغير أن.

[733] **Şayet** “Birinci şart cümlesi ile birlikte ikincinin anlamı nedir?”

dersen şöyle derim: Bu, birinci şart cümlesinin kayıdır; Allah kadını helâl kılmak için hibeyi şart koşarken, hibenin sahih olabilmesi için de Peygamber’in onunla evlenmeyi kabul etmesini şart koşturmakta ve âdeti “Kadın kendisini sana hibe eder ve sen de onunla evlenmek istersen onu sana helâl kıldık.” buyurmaktadır; çünkü Peygamber’in onu arzu etmesi, bu hibeyi kabul etmesinin ve hibenin tekemmül etmesinin şartıdır.

[734] **Şayet** “[Peygamber için] daha evvel muhatap sıygası kullanılırken, ‘Kendisini Peygamber’e hibe eder, Peygamber de onunla evlenmeyi arzu ederse’ cümlesinde neden gaibe dönülmüş?” **dersen şöyle derim:** Bu, hükmün özel olarak sadece Hazret-i Peygamber’e ait olduğunu ifade etmek içindir. Dönüşün “peygamber” lâfzı kullanılarak yapılması ise bu özel hükümlerin kendisine, peygamberliğinden dolayı ikram edildiğini göstermek içindir; “peygamber” lâfzının tekrar kullanılması ise onu yüceltmek içindir; böylece, sözkonusu ikramı peygamber olduğu için hak ettiği iyice ortaya konmuş olmaktadır.

[735] Hazret-i Peygamber’in onu nikâhlamak istemesi; onunla evlenmeyi arzu edip istemesidir. Ebû Hanîfe hibe lâfzıyla nikâh akdinin caiz olacağına bu âyetle delil getirmiştir; çünkü Hazret-i Peygamber ve ümmeti -delille ona mahsus olduğu sabit olanlar hariç- hükümlerde aynındırlar. Şafi’î ise, hibe lâfzıyla nikâh akdinin caiz olmayacağını söylemiştir. Ona göre, buradaki hibe hem lafız hem de mâna olarak Peygamber’e özgüdür; çünkü lafız mânaya tâbidir. Lafızda bir ortaklık bulunduğunu iddia edenin [bunu ispat edeceği] bir delile ihtiyacı vardır. Ebû'l-Hasan el-Kerhî [v. 340/952] de, *الَّتِي آتَيْنَ أَجُورَهُنَّ* (ecirlerini -yani mehirlerini- verdiği kadınlar) cümlesine dayanarak, nikâh akdinin icâre lâfzıyla da caiz olacağını söylerken, Ebu Bekr er-Râzî [el-Cassâs; v. 370/981], icârenin muvakkat, nikâh akdinin ise müebbet olduğu, yani bunların birbirine zıt şeyler olduğu gerekçesiyle icâre lâfzıyla nikâhın caiz olamayacağını söylemiştir.

[736] (“Sana has olmak üzere” anlamındaki *خالصة* kelimesi, tıpkı *وَعَدَ* الله (“Allah’ın vaadi olarak...” [Rum 30/6]) ve *صِبْغَةَ* الله (“Allah’ın boyası olarak...” [Bakara 2/138]) terkiplerinde olduğu gibi, pekiştirici bir masdardır; yani *hullisa le-ke ihlâlu mâ ahlelnâ le-ke hâlisaten* (Sana özgü olarak helâl kıldığımız şeyler tamamen sana mahsustur.) *Hâlis* kelimesi *hulûs* anlamındadır. Masdar anlamındaki fâ’il ve fâ’ile sıygaları hiç de az değildir; *hâric*, *kâid*, *âfiyet*, *kâzibe* gibi.¹ Bu ifadenin, Peygamber’e mahsus dört helâl kadının grubunun peşinden bunları tekit etmek için vârit olduğunun² delili,

1 Sırasıyla: Çıkmak, oturmak, afiyet ve yalan. / ed.

2 Yani, sadece 4. grup kadınlarla ilgili olmayıp, 4 grubun tamamıyla da ilgili olduğunu. / ed.

[٧٣٣] فإن قلت: ما معنى الشرط الثاني مع الأول؟ قلت: هو تقييد له، شرط في الإحلال هبتها نفسها، وفي الهبة إرادة استنكاح رسول الله ﷺ. كأنه قال: أحللناها لك إن وهبت لك نفسها، وأنت تريد أن تستنكحها؛ لأن إرادته هي قبول الهبة وما به تتم.

[٧٣٤] فإن قلت: لم عدل عن الخطاب إلى الغيبة في قوله تعالى {نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ} ثم رجع إلى الخطاب؟ قلت: للإيدان بأنه مما خص به وأوثر. ومجيئه على لفظ النبي للدلالة على أن الاختصاص تكرمة له لأجل النبوة، وتكريره تفخيم له وتقرير لاستحقاقه الكرامة لنبوته.

[٧٣٥] واستنكاحها: طلب نكاحها والرغبة فيه. وقد استشهد به أبو حنيفة على جواز عقد النكاح بلفظ الهبة؛ لأن رسول الله ﷺ وأُمته سواء في الأحكام إلا فيما خصه الدليل. وقال الشافعي: لا يصح، وقد خص رسول الله ﷺ بمعنى الهبة ولفظها جميعاً؛ لأن اللفظ تابع للمعنى، والمدعي للاشتراك في اللفظ يحتاج إلى دليل. وقال أبو الحسن الكرخي: إن عقد النكاح بلفظ الإجارة جائز، لقوله تعالى {الَّتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ}. وقال أبو بكر الرازي: لا يصح، لأن الإجارة عقد مؤقت، وعقد النكاح مؤبد، فهما متنافيان.

[٧٣٦] {خَالِصَةً} مصدر مؤكد، ك{وَعَدَ اللَّهُ} [الروم: ٦]، و{صِبْغَةَ اللَّهِ} [البقرة: ١٣٨]، أي خلص لك إحلال ما أحللنا لك خالصةً، بمعنى خلوصاً، والفاعل والفاعلة في المصادر غير عزيزين، كالخارج والقاعد، والعافية والكاذبة. والدليل على أنها وردت في إثر الإحالات الأربع مخصوصة برسول الله ﷺ على سبيل التوكيد لها

“müminlerden ayrı olarak” dedikten sonra “Biz, müminlerin eşleri ve onların altındaki cariyeler hakkında neye hükmettiğimizi biliriz.” demesidir. “Müminlerden ayrı olarak” cümlesi ara cümledir. “Sana zorluk olmasın diye” cümlesi “müminlere değil, sadece sana has olmak üzere” cümlesine bitişiktir. Bu ara cümleinin mânası şudur: Allah mümin erkeklere, kadınlar ve cariyeler hakkında nelerin farz kılınması gerektiğini ve bunları hangi ölçüde ve ne şekilde yerine getirmeleri gerektiğini çok iyi bilmekte ve bunu ona göre hükme bağlamaktadır; Peygamber’ine mahsus kıldığı şeylerdeki maslahatı da çok iyi bilmekte ve buna göre hüküm vermektedir. “Sana bir zorluk olmasın diye.” ifadesi, seni tenzih ve evlâ ve efdal olanı tercih ile sana özgü uygulamalar koyduk ki dinî hayatın açısından sana bir sıkıntı olmasın; nikâhlanabilecek kadınlara ilâveten, kendini sana hibe eden kadınla evlenmeni de helâl kıldık ki dünyevî hayatın açısından da sıkıntıya düşmeysin. Kelime *hâlisatün* şeklinde ref ile de okunmuştur; “Bu durum sana mahsus ve müminlerden ayrı olarak sana özgüdür.” demektir. *Hâlisaten* kelimesini امرأة (kadın)ın sıfatı kabul edenin görüşüne göre ise mâna, “Bu kadın diğer müminlere değil, sadece sana helâldir.” demektir.

[737] “Allah” günaha giren kişiyi, tevbe ettiği takdirde “bağışlayıcıdır;” kullarına karşı lütufkâr davranmak sûretiyle “merhametlidir.”

51. Onlardan dilediğini bekletir, dilediğini yanında alıkoyabilirsin. (Baştan) uzak durduklarından, arzu ettiklerini (daha sonra) almanda da senin için bir sakınca yoktur. Gözlerinin aydın olması, üzülmemele-ri ve kendilerine verdiği şeylere tamamının razı olması için, bu daha elverişlidir. Allah kalplerinizde olanı bilir. Allah ‘mutlak ilim sahibi’dir (Alîm), Halîm’dir.

[738] Rivayete göre, müminlerin anneleri [sayılan Peygamber kadınları], birbirini kıskanıp, ayrıca Peygamber’den daha bol bir maişet talep ederek onu öfkeliendirdiklerinde, hanımlarını bir ay terketmişti -ki tahyîr âyeti¹ bunun üzerine nâzil olmuştur- bu durum karşısında, onun kendilerini boşamasından korkarak “Ya Rasûlallah! Gerek nefsinden gerekse malından kendi istediğin kadarını bize verebilirsin.”² [*Müslim*, “Talâk”, 29; benzer lafızlarla] demişlerdi. Rivayete göre Hazret-i Âişe de [kıskançlık krizine girerek]; “Ya Rasûlallah! Bakıyorum da Rabbin senin arzun yerine gelsin diye koşturuyor!” [*Buhârî*, “Nikâh”, 29] demişti.

1 Ahzâb 33/28-29. / ed.

2 Yani gerek nefsinle gerekse konforlu yaşamla ilgili hak iddia etmeyeceğiz. Daha evvel, hepsine eşit gün takdir edildiği anlaşıyor. / ed.

قوله {قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ} بعد قوله {مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} وهي جملة اعتراضية. وقوله {لَكَيْلًا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ} متصل بـ {خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ}. ومعنى هذه الجملة الاعتراضية أَنَّ الله قد علم ما يجب فرضه على المؤمنين في الأزواج والإماء، وعلى أي حدّ وصفه يجب أن يفرض عليهم ففرضه، وعلم المصلحة في اختصاص رسول الله ﷺ بما اختصّه به ففعل. ومعنى {لَكَيْلًا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ}: لئلا يكون عليك ضيق في دينك، حيث اختصاصك بالتنزيه واختيار ما هو أولى وأفضل، وفي دنياك حيث أحللتنا لك أجناس المنكوحات وزدنا لك الواهبة نفسها. وقرئ «خالصة» بالرفع، أي ذاك خلوص لك وخصوص من دون المؤمنين. ومن جعل {خَالِصَةً} نعتاً للمرأة فعلى مذهبه: هذه المرأة خالصة لك من دونهم. ١٠

[٧٣٧] {وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا} للواقع في الحرج إذا تاب {رَحِيمًا} بالتوسعة على عباده.

٥١- ﴿تُزْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَتُتْرَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنْ ابْتِغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقْرَءَ عَنِتُّهُمْ وَلَا يُخْزَنَ وَيُؤْضِينَ بِمَا أُتِيَتْهُمْ كُلُّهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا﴾ ١٥

[٧٣٨] روي أن أمهات المؤمنين حين تغايرن وابتغين زيادة النفقة وغظن رسول الله ﷺ هجرهن شهراً، ونزل التحخير، فأشفقن أن يطلقهن، فقلن: يا رسول الله، افرض لنا من نفسك ومالك ما شئت. وروي أن عائشة رضي الله عنها قالت: يا رسول الله إني أرى ربك يسارع في هواك!

[739] [“Bekletirsin” anlamındaki *ترجي* kelimesi Hemzeli ve Hemzesiz okunmuştur; *وتؤوي* yani “yanında alıkoyabilirsin”; yani kadınlarından dilediğinle yatmayı bırakır, dilediğinle yatarsın. Veya dilediğini boşar, dilediğini yanında tutarsın. Yahut dilediğine -eşlerin arasında- gece payı verir, dilediğine vermezsin. Ya da ümmetinin kadınlarından dilediğinle evlenmez, dilediğinle evlenirsin. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] “Hazret-i Peygamber bir kadınla evlenmek istediği zaman, kendisi kadından vazgeçmediği sürece kimse o kadına talip olamazdı.” demiştir.

[740] Bu, maksadı kapsayan bir taksimdir; çünkü Hazret-i Peygamber ya boşayacaktır ya da yanında tutacaktır. Yanında tuttuğunda, onunla ya yatacak ya da yatmayacaktır; ona ya bir gece ayıracak ya da ayırmayacaktır. Boşadığı ve uzak durduğunda ise uzak durduğunu ya hiç ziyaret etmeyecektir veya edecektir. Rivayete göre; hanımlarından Sevde [v. 23/644], Cüveyriye [v. 56/676], Safiyye [v. 50/670], Meymûne [v. 51/671] ve Ümmühabîbe’ye [v. 44/664] belli bir sıra vermemiştir. Bunlara dilediği zaman uğramaktaydı. Kendisi için alıkoyduğu hanımları Âişe [v. 58/678], Hafsa [v. 45/665], Ümmüseleme [v. 62/681] ve Zeyneb [v. 20/641] idi. Böylece, beşini kendi haline terketmiş, dördünü yanında alıkoymuş oluyordu. Rivayete göre; kendisi için serbest kılınıp muhayyer bırakıldığı hanımlarına, Sevde hariç, eşit muamele ediyordu. Sevde, kendi gece hakkını Âişe’ye vermiş ve “Ya Rasûlâllah! Beni boşama. Kıyamet günü hanımlarından biri olarak haşrolunayım [bu bana yeter]!” demişti.

[741] “Bu” senin iradene bırakma, onların hepsinin mutlu olmalarına, üzüntülerin az olmasına ve razı olmalarına “daha yakındır”; çünkü Peygamber onları kendisi için alıkoyma, belirsiz yapma, azletme ve isteme bakımından eşit tutup da aralarında farklılık kalmayınca, her kadın diğerlerinin sahip olduğu şeylere sahip olunca ve işi Peygamber’e bırakmanın Allah’ın vahyi ile olduğu bilinince gönülleri rahatladı, aralarındaki kıskançlık ve yarış sona erdi, rıza hâsıl oldu; gözler ışıdı, kalpler huzura erdi.

[742] “Allah kalplerinizde olanı bilir!” ifadesi, Peygamber kadınlarından Allah Teâlâ’nın bu tasarrufuna ve meseleyi Peygamber’in iradesine bırakmasına rıza göstermeyecek olanlara dönük bir tehdit; kalplerinin yatışması, aralarında bir arınmanın meydana gelmesi ve Peygamber’in rıza ve hoşnutluğunu istemeleri yönünde bir teşvik içermektedir.

[٧٣٩] {تُزْجِي} بهمز وغير همز: تؤخر، {وَتُتْقِي} تضم، يعني تترك مضاجعة من تشاء منهن، وتضاجع من تشاء، أو تطلق من تشاء، وتمسك من تشاء، أو تقسم لأيتهن شئت، وتقسم لمن شئت، أو تترك تزوج من شئت من نساء أمتك، وتزوج من شئت. وعن الحسن عليه السلام: كان النبي ﷺ إذا خطب امرأة لم يكن لأحد أن يخطبها حتى يدعها. ٥

[٧٤٠] وهذه قسمة جامعة لما هو الغرض؛ لأنه إما أن يطلق وإما أن يمسك؛ فإذا أمسك ضاجع أو ترك، وقسم أو لم يقسم؛ وإذا طلق وعزل فإما أن تخلي المعزولة لا يبتغيها أو يبتغيها. روي أنه أرجى منهن سودة وجويرية وصفية وميمونة وأم حبيبة، فكان يقسم لهنّ ما شاء كما شاء. وكانت ممن آوى إليه: عائشة وحفصة وأم سلمة وزينب رضي الله عنهنّ. أرجى خمسة وآوى أربعة. وروي أنه كان يسوّي مع ما أطلق له وخير فيه إلّا سودة، فإنها وهبت ليلتها لعائشة. وقالت: لا تطلقني حتى أحشر في زمرة نساءك. ١٠

[٧٤١] {ذَلِكَ} التفويض إلى مشيئتك {أَذْنِي} إلى قرّة عيونهن وقلّة حزنهن ورضاهن جميعاً؛ لأنه إذا سوّى بينهن في الإيواء والإرجاء والعزل والابتغاء، وارتفع التفاضل، ولم يكن لإحدهنّ مما تريد ومما لا تريد إلّا مثل ما للأخرى، وعلمن أنّ هذا التفويض من عند الله بوحيه اطمأنت نفوسهن وذهب التنافس والتغاير، وحصل الرضا، وقرّت العيون، وسلت القلوب. ١٥

[٧٤٢] {وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ} فيه وعيد لمن لم ترض منهنّ بما دبر الله من ذلك، وفوض إلى مشيئة رسول الله ﷺ، وبعث على تواطؤ قلوبهنّ والتصافي بينهن والتوافق على طلب رضا رسول الله ﷺ وما فيه طيب نفسه. ٢٠

[743] تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ (gözlerinin aydın olması) terkibi; Tâ merfû‘, *a’yunuhunne* de mansûb olarak *tukırra a’yunehunne* (senin onların gözünü aydın etmen) şeklinde, ayrıca fiil meçhul olarak ve *tukarra a’yunuhunne* şeklinde de okunmuştur.

- 5 [744] “Allah” kalplerdekini “bilir; Halim’dir” cezalandırmakta acele etmez; dolayısıyla, sakınılmayı, çekinilmeyi hak etmektedir.

[745] كَلَّهُنَّ kelimesi وَيَرْضَيْنَ’nin Nûn’unu [yani fâ’ili] tekit etmektedir. İbn Mes’ûd bunu öne alarak *ve yerdayne küllehunne bi-mâ âteytechunne* (her birine verdikleriyle hoşnut olsunlar) şeklinde okumuştur ki *küllehunne* ifadesini *âteytechunne*deki *hunne* zamirinin tekidi olarak okumuş olmaktadır.

52. Ancak; -le geçireceğin cariyeler hâriç- bundan sonra sana, ne bir kadın almak ne de eşlerinden herhangi birini başkalarıyla değiştirmek helâldir; güzellikleri çok hoşuna gitse de... Allah her şey üzerinde gözcü bulunuyor!

15 [746] *Lâ tehillu* (helâl değildir) ifadesi müzekker olarak (لَا يَحِلُّ) da okunmuştur; çünkü çoğulluktan doğan müenneslik gerçek bir müenneslik değildir. وَقَالَ نِسْوَةٌ [Yûsuf 12/30] âyetinde olduğu gibi [fiille fâ’il arasında] bir fasıl olmadığı halde caiz olduğuna göre, böyle fasıl olduğu takdirde daha caiz olacaktır.

20 [747] “Bundan sonra” yani bu dokuz kadından sonra; çünkü ‘dört’ ümmetinin eş nisâbı olduğu gibi ‘dokuz’ da Hazret-i Peygamber’in eş nisâbıdır. Dolayısıyla o nisâbı aşması helâl değildir.

[748] “Bunları başka kadınlarla değiştirmen de...” Bu dokuz kadının tamamını veya bazılarını başka kadınlarla değiştirmen de.

25 [749] Allah Teâlâ, eşlerinin Hazret-i Peygamber’i tercih edip ona razı olmaları sebebiyle, onlara bir değer ve ödül takdir etmiş ve Peygamber’in yalnızca kendileriyle evli olabileceğine hükmetmiştir. Peygamber’in bu dokuz hanımı Âişe bint Ebu Bekir, Hafsa bint Ömer, Ümmühabîbe bint Ebu Süfyan, Sevde bint Zem’a, Ümmüseleme bint Ebu Ümeyye, Hayberli Sa-
30 fiyye bint Huyey, Hilâl kabilesinden Meymûne bint Haris, Esed kabilesinden Zeyneb bint Cahş ve Mustalikoğulları’ndan Cüveyriye bint Hâris’dir.

[750] مِنْ أَزْوَاجٍ ifadesindeki *min* nefyi te’kid etmektedir; faydası ise haramlığın bütün kadın cinsini kapsamasıdır.

[٧٤٣] وقرئ «تُقَرَّ أعْيَنَهُنَّ»، بضم التاء ونصب الأعين. و«تُقَرَّ أعْيَنَهُنَّ»، على البناء للمفعول.

[٧٤٤] {وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا} بذات الصدور {حَلِيمًا} لا يعاجل بالعقاب، فهو حقيق بأن يتقى ويحذر.

٥ [٧٤٥] {كُلُّهُنَّ} تأكيد لنون {يُزَوِّجُنَّ}. وقرأ ابن مسعود «ويرضين كلهن بما آتيتهن»، على التقديم؛ وقرأ «كلهن»، تأكيد لـ«هن» في {آتيتهن}.

٥٢- ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَغْبَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا﴾

[٧٤٦] «لَا تَحِلُّ»؛ وقرئ بالتذكير، لأن تأنيث الجمع غير حقيقي، وإذا جاز غير فصل في قوله تعالى {وَقَالَ نِسْوَةٌ} [يوسف: ٣٠] كان مع الفصل أجوز.

[٧٤٧] {مِنْ بَعْدُ} من بعد التسع، لأن التسع نصاب رسول الله ﷺ من الأزواج، كما أن الأربع نصاب أمته منهن، فلا يحل له أن يتجاوز النصاب.

[٧٤٨] {وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ} ولا أن تستبدل بهؤلاء التسع أزواجاً آخر بكلهن أو بعضهن.

١٥ [٧٤٩] أراد الله لهن كرامة وجزاء على ما اخترن ورضين، فقصر النبي ﷺ عليهن، وهي التسع اللاتي مات عنهن؛ عائشة بنت أبي بكر، حفصة بنت عمر، أم حبيبة بنت أبي سفيان، سودة بنت زمعة، أم سلمة بنت أبي أمية، صفية بنت حيي الخيرية، ميمونة بنت الحارث الهلالية، زينب بنت جحش الأسدية، وجويرية بنت الحارث المصطلقية، رضي الله عنهن.

٢٠ [٧٥٠] من في {مِنْ أَزْوَاجٍ} لتأكيد النفي، وفائدته استغراق جنس الأزواج بالتحريم.

[751] Âyetin “[50. âyette] sana helâl oldukları ifade edilen dört grup kadından sonra, başka kadınlar -yani bedevî, kitabî ve yabancı kadınlar ile nikâhlı cariyeler- sana helâl değildir.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[752] Değiştirmenin¹ haram kılınması konusunda ise şöyle denilmiştir: Bu [kavram] câhiliye dönemindeki *bedel* kelimesinden gelmektedir. O dönemde bir erkek bir başka erkeğe “Sen eşini bana ver, ben de eşimi sana vereyim!” der; bunun üzerine her biri kendi eşini öbür kişi için boşardı. Rivayete göre, bir gün ‘Uyeyne b. Hısn [v. 30/650] Hazret-i Peygamber’in odasına, Hazret-i Âişe de orada iken izinsiz girmişti. Hazret-i Peygamber “Ey Uyeyne! İzin almak yok mu?” demiş, o da “Ya Rasûlâllah! Ben kendimi bildim bileli kimseden izin almamışımdır!” dedikten sonra, “Kim bu yanındaki güzel?” diye sormuştu. “Müminlerin *annes*i Âişe.” deyince, “İstersen ona karşılık senin için mahlûkatın en güzelini [yani karımı] boşayabilirim!” demiş. Peygamber ise “Allah onunla evlenilmesini kesin bir şekilde yasakladı.” buyurmuştu. Daha sonra adam dışarı çıkınca Hazret-i Âişe’nin “Kim bu ya Rasûlâllah?” diye sorması üzerine de “Ahmağın teki, ama sözü dinleniyor! Gördüğün gibi, kavminin efendisi...” diye cevap vermişti.

[753] Hazret-i Âişe’den; “Peygamber vefat etmeden önce kadınların kendisine helâl kılındığı, yani bu âyetin neshedildiği” rivayet edilmiştir ki âyetin neshi ya sünnetle veya “Biz sana eşlerini... helâl kıldık.” [Ahzâb 33/50] âyetiyle olmuştur [Tirmizi, “Tefsir”, 34]. Âyetlerin iniş sırası Mushaftaki sıraya göre değildir.

[754] “Güzellikleri çok hoşuna gitse de...” ifadesi, mef’ûlden yani من أزواج kelimesinden değil, tebeddeledeki fâ’il zamirinden haldir; çünkü من أزواج ileri derecede nekiredir. Cümle, *mefrûdan i’câbuke bi-hinne* (kendilerinden hoşlanacağın farz edilerek) şeklinde düşünülebilir. Bir rivayete göre bu kadın, Ca’fer b. Ebu Tâlib’in hanımı olan Esmâ bint Umeyy el-Has’amiyye’dır [v. 40/661]. Bu ifade ile bu kadının Hazret-i Peygamber’in hoşuna giden hanımlardan [biri] olduğu murat edilmiştir.

[755] Cariyeler “Peygamber’e haram kılınan kadınlar”dan istisna edilmiştir.

[756] “Allah her şey üzerinde gözcü bulunuyor!” yani koruyucu ve kontrol edici. Bu tabir Allah’ın sınırlarını aşma ve helâlini geçip harama yönelme hususunda bir uyarıdır.

1 “Değiştirme” normalde; *nisâbı* hep aynı bırakmak üzere, kadınlardan birini boşayarak onun yerine başkasını almak demektir. Aşağıda bahsedeceği cahili “değiştirme” biraz ağır kaçmaktır. / ed.

[٧٥١] وقيل معناه: لا تحلّ لك النساء من بعد النساء اللاتي نصّ إحلالهنّ لك من الأجناس الأربعة من الأعرايات والغرائب، أو من الكتابيات، أو من الإماء بالنكاح.

[٧٥٢] وقيل في تحريم التبذل: هو من البذل الذي كان في الجاهلية كان يقول الرجل للرجل: بادلني بامرأتك وأبادلك بامرأتي، فينزل كل واحد منهما عن امرأته

لصاحبه. ويحكى أنّ عيينة بن حصن دخل على النبي ﷺ وعنده عائشة من غير استئذان، فقال رسول الله ﷺ: يا عيينة، أين الاستئذان؟! قال: يا رسول الله، ما استأذنت على رجل قط ممن مضى منذ أدركت؛ ثم قال: من هذه الجميلة إلى جنبك؟ فقال ﷺ: هذه عائشة أم المؤمنين. قال عيينة: أفلا أنزل لك عن أحسن الخلق؟ فقال ﷺ: إنّ الله قد حرّم ذلك. فلما خرج قالت عائشة ﷺ: من هذا يا رسول الله؟ قال: أحرق مطاع، وإنه - على ما ترين - لسيد قومه!

[٧٥٣] وعن عائشة ﷺ: ما مات رسول الله ﷺ حتى أحلّ له النساء، يعني أنّ الآية قد نسخت. ولا يخلو نسخها إما أن يكون بالسنة، وإما بقوله تعالى {إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ}؛ وترتيب النزول ليس على ترتيب المصحف.

[٧٥٤] {وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ} في موضع الحال من الفاعل، وهو الضمير في {تَبَدَّلَ}، لا من المفعول الذي هو {مِنْ أَزْوَاجٍ}؛ لأنه موغل في التنكير. وتقديره: مفروضاً إعجابك بهنّ. وقيل: هي أسماء بنت عميس الخثعمية، امرأة جعفر بن أبي طالب. والمراد أنها ممن أعجبه حسنهنّ.

[٧٥٥] واستثنى ممن حرم عليه الإماء.

[٧٥٦] {رَقِيبًا} حافظاً مهمماً، وهو تحذير عن مجاوزة حدوده وتخطي حلاله

إلى حرامه.

53. Ey iman edenler! Yemek için size izin verilmeden Peygamber'in hanesine girmeyin! (İçeride) yemeğin hazırlanmasını bekleyerek de değil... Aksine içeriye, tam çağrıldığınızda girin. Karnınızı doyurur doyurmaz lâfa dalmadan dağılın; çünkü bu, gerçekten Peygamberi rahatsız ediyor. Hayâsından size bir şey söyleyemiyor, ama Allah gerçeği açıklamaktan çekinmez. Peygamber kadınlarından bir şey isteyecek olursanız, onu da perde arkasından isteyin. Bu, hem sizin gönlünüz hem de onların gönülleri açısından daha nezihdir. Kaldı ki, size Allah Resulüne eziyet etmek yakışmadığı gibi, onun vefatından sonra hanımlarını nikâhlamak da yakışmaz. Böyle bir şey Allah katında gerçekten büyük (bir saygısızlık)tır.

54. Bir şeyi açıktan da yapsanız, gizli de yapsanız, Allah elbette her şeyi bilir!

[757] “Size izin verilmedikçe...” Bu ibare zarf anlamındadır; yani size izin verildiği zamana kadar. غير ناظرين (beklemeksizin) ifadesi ise لا تدخلوا (girmeyin) cümlesinden haldir. İstisna hem zaman hem de hal için vaki olmuştur. Adeta “Peygamber'in evine ancak izin verildiği zamanda girin. Ve oraya içeride beklemeksizin girin.” denilmiştir. Bunlar Peygamber'in vereceği yemeğin vaktini kollayarak, içeri girip oturan ve yemeği kaçırmamak için bekleyen bir topluluktur. Yani ey yemek vaktini kollayanlar! [Peygamber'in evine] size yemek için izin verilmedikçe girmeyin, verildiğinde de [içeride] yemeğin hazırlanmasını bekleyerek değil... Aksi halde, eğer bu yasak sadece bunlara dönük olmasaydı, hiç kimse kendisine özel bir izin; yani yalnızca yemek yeme izni verilmedikçe Peygamber'in evine giremezdi.

[758] İbn Ebu Able'nin [v. 151/768] طعام kelimesinin sıfatı olduğu için kelimeyi gayri nâzirîne şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ancak bu, pek uygun değildir; çünkü kendine ait olmayan bir şeyde cereyan etmiş olacaktır¹; bu durumda ait olduğu şeyin zamirinin hakkı lâfza dönüşmesi; gayri nâzirîne inâhu entüm denilmesi gerekirdi. Hindün Zeydün dâribetühû hiye [Hind, Zeyd'e vurandır o] demek gibi.

[759] İne't-taâmi “yemeğin hazır olması” demektir; kalâhu kilen denildiği gibi ene't-taâmu inen denir. حميم آن [Rahmân 53/44] yani “son derecede ısınmış/sıcak” buyrulmuştur. إنه kelimesinin “yemeğin vakti” anlamında olduğu da söylenmiştir; yani yemeğin vaktini, yeme saatini beklemeksizin.

1 “Bekleme” fiili yemeğin değil, insanların sıfatı olabilir. / ed.

٥٣- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاطِرِينَ إِنِّيهِ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا﴾

٥٤- ﴿إِنْ تُبْدُوا شَيْئًا أَوْ تُخْفُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾

[٧٥٧] {أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ} في معنى الظرف، تقديره: وقت أن يؤذن لكم. و{غَيْرِ نَاطِرِينَ} حال من {لَا تَدْخُلُوا}. وقع الاستثناء على الوقت والحال معًا. كأنه قيل: لا تدخلوا بيوت النبي ﷺ إلا وقت الإذن، ولا تدخلوها إلا غير ناظرين. وهؤلاء قوم كانوا يتحينون طعام رسول الله، فيدخلون ويقعدون منتظرين لإدراكه. ومعناه: لا تدخلوا يا هؤلاء المتحينون للطعام، إلا أن يؤذن لكم إلى طعام غير ناظرين إنا، وإلا فلو لم يكن لهؤلاء خصوصًا، لما جاز لأحد أن يدخل بيوت النبي ﷺ إلا أن يؤذن له إذنًا خاصًا، وهو الإذن إلى الطعام فحسب.

[٧٥٨] وعن ابن أبي عبيدة أنه قرأ «غير ناظرين»، مجرورًا صفة لطعام، وليس بالوجه؛ لأنه جرى على غير ما هو له، فمن حق ضمير ما هو له أن يبرز إلى اللفظ، فيقال: غير ناظرين إنا، أنتم، كقولك: هند زيد ضاربتة هي.

[٧٥٩] وإني الطعام: إدراكه. يقال: أنى الطعام إنى، كقولك: قلاه قلى. ومنه قوله {وَبَيْنَ حَمِيمٍ أَنْ} [الرحمن: ٤٤] بالغ إنا. وقيل: «إنا» وقته، أي غير ناظرين وقت الطعام وساعة أكله.

[760] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber Zeyneb'le evlendiğinde hurma, çorba ve etten oluşan bir düğün yemeği hazırlatmış, Enes'e de herkesi davet etmesini emretmişti. Bunun üzerine insanlar gruplar halinde gelmişler; bir grup içeri girip yemeğini yemiş ve dışarı çıktıktan sonra diğeri içeriye girmiş. Sonunda Enes; “Ya Rasûlâllah! Herkesi davet ettim. Davet edecek kimse kalmadı.” deyince Hazret-i Peygamber “Sofrayı kaldırın.” diye emretmiş; bunun üzerine içeride lafa dalmış üç kişi müstesna, herkes kalkıp gitmişti. Bunların lafı uzayınca Hazret-i Peygamber “birazdan çıkıp giderler” diyerek, kalkıp Hazret-i Âişe'nin odasına girmiş ve “*es-Selâmu aleyküm* ey hane halkı!” diye selam vermiş, onlar da “*ve aleyke's-selâm* ya Rasûlâllah” diyerek selâmını almışlar; “Yeni hanımını nasıl buldun?” diye soru etmişler, Hazret-i Peygamber bütün eşlerinin odalarını tek tek ziyaret etmiş ve kendilerine selâm vermiş, onlar da selâmını almışlardı. Peygamber, sonunda misafirlerin yanına geri dönmüş. O üçü hâlâ oturmuş, laflamaya devam ediyorlarmış. Son derece hayalî bir insan olan Hazret-i Peygamber onlara bir şey demeden dışarı çıkmış. O üç kişi Peygamber'i o şekilde görünce odadan çıkmışlar. Hazret-i Peygamber de içeriye geri dönmüştü. İşte âyet bu olay üzerine nâzil olmuştur [*Buhârî*, “Tefsir”, 33].

[761] “Lâfa dalmadan...” Yani birbirinizin anlatacağı şeyleri dinleyeceğim diye veya hane halkının konuşmalarını dinlemek için oturmayı uzatmayın. *İstînâsü'l-hadîs* kulak misafiri olmaktır. [مستأنين kelimesi] ناظرين'ye ma'tûf ve dolayısıyla mecrûrdur; ancak *lâ tedhulûhâ müste'nisine* şeklinde [hal] olduğu gerekçesiyle mansûb olduğu da söylenmiştir.

[762] *فيستحيي منكم* [o sizden utanıyor] cümlesinde, “Allah ise haktan utanmaz” cümlesinin delâletiyle, “sizi *çıkarmaktan*” şeklinde bir muzâf takdir edilmesi gerekir; yani evden çıkartılmanız haktır, bundan dolayı utanmak da gerekmez. Utanma, haya sahibini bazı işleri yapmaktan alıkoyduğu için “[Allah] haktan¹ utanmaz.” denilmiştir; yani içindeki hayalî birinin yaptığı gibi ondan vazgeçmez ve onu terketmez. Bu, insanlara zahmet veren kim-selere Allah'ın öğrettiği bir edeptir. Hazret-i Âişe'nin “Zahmet verenlere Allah'ın dahi tahammül edemeyerek, “Yemeği yeyince dağılın!” buyurması bu tipler hakkında sana yeter.” dediği rivayet edilmiştir.

[763] [لا يستحيي ifadesi] tek Ya ile *lâ yestahî* şeklinde de okunmuştur.

1 Yani hakkı söylemekten, icra etmekten... / ed.

[٧٦٠] وروي أن رسول الله ﷺ أولم على زينب بتمر وسويق وشاة، وأمر أنسا أن يدعو بالناس، فترادفوا أفواجا يأكل فوج فيخرج، ثم يدخل فوج إلى أن قال: يا رسول الله، دعوت حتى ما أجد أحدا أدعوه، فقال: ارفعوا طعامكم. وتفرق الناس، وبقي ثلاثة نفر يتحدثون فأطالوا؛ فقال رسول الله ﷺ ليخرجوا، فانطلق إلى حجرة عائشة رضي الله عنها فقال: السلام عليكم أهل البيت! فقالوا: عليك السلام يا رسول الله، كيف وجدت أهلك؟ وطاف في الحجرات فسلم عليهن ودعون له؛ ورجع فإذا الثلاثة جلوس يتحدثون. وكان رسول الله ﷺ شديد الحياء، فتولى، فلما رأوه متوليا خرجوا، فرجع ونزلت.

[٧٦١] {وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ} نهوا عن أن يطيلوا الجلوس يستأنس بعضهم ببعض لأجل حديث يحدثه به، أو عن أن يستأنسوا حديث أهل البيت. واستأنسه: سمعه وتوجسه. وهو مجرور معطوف على {نَاطِرِينَ}. وقيل: هو منصوب على: ولا تدخلوها مستأنسين.

[٧٦٢] لا بد في قوله {فَيَسْتَحِي مِنْكُمْ} من تقدير المضاف، أي من إخراجكم، بدليل قوله {وَاللَّهُ لَا يَسْتَحِي مِنَ الْحَقِّ} يعني أن إخراجكم حق ما ينبغي أن يستحيا منه. ولما كان الحياء مما يمنع الحيي من بعض الأفعال، قيل: {لَا يَسْتَحِي مِنَ الْحَقِّ}، بمعنى لا يمتنع منه ولا يتركه ترك الحيي منكم، وهذا أدب أدب الله به الثقلاء. وعن عائشة رضي الله عنها: حسبك في الثقلاء أن الله تعالى لم يحتملهم وقال: فإذا طعمتم فانتشروا.

[٧٦٣] وقرئ «لا يستحي»، بياء واحدة.

[764] سَأَلْتُمُوهُنَّ (onlardan istediğiniz [zaman]) ifadesindeki zamir Peygamber kadınlarına râcidir. Halin ifade etmesi sebebiyle isim olarak zikredilmemişlerdir. مَتَاعَا “ihtiyaç duyduğunuz bir şey...” demektir. “Onu” yani o ihtiyaç duyduğunuz şeyi “isteyin.”

- 5 [765] Söylendiğine göre, Hazret-i Ömer Peygamber kadınların örtünmesini arzu ediyor, bunu sık sık dile getiriyormuş. Bu konuda âyet inmesini istiyor ve “Bu hususta sözüm dinlense sizi hiçbir göz görmez!” diyormuş. “Ya Rasûlâllah! Evinize iyi kötü herkes giriyor. Müminlerin annelerine emretseniz de perde arkasına çekilseler.” diye de tavsiyede bulunuyormuş. Âyet
- 10 bunun üzerine nâzil olmuştur [*Buhârî*, “Tefsir”, 2]. Yine rivayete göre, Hazret-i Ömer bir defasında Hazret-i Peygamber’in hanesine uğramış, onun eşlerinin mescitte bazı kadınlarla birlikte olduklarını görmüş ve kendilerine “Örtünseydiniz diğer kadınlara karşı bir üstünlüğünüz olurdu... Nitekim kocanız da diğer erkeklerden üstündür.” demiş; bunun üzerine, Hazret-i
- 15 Zeyneb “Ey Hattab’ın oğlu! Sen bizi insanlardan kıskanıyorsun; ama bizim evimizde vahiy nâzil oluyor.”¹ demişti. Çok geçmeden bu âyet nâzil oldu.

[766] Yine denmiştir ki Hazret-i Peygamber bir defasında ashabıyla yemek yiyordu. Misafirlerden birinin eli Hazret-i Âişe’nin eline değince Peygamber’in bundan rahatsız olması üzerine bu âyet nâzil oldu.

- 20 [767] Anlatıldığına göre, ashaptan biri; “Amcalarımızın kızlarıyla ancak perde arkasından mı konuşabileceğiz!? Vallahi, Muhammed öldüğünde falanca [Âişe] ile evleneceğim!” deyince Allah Teâlâ, bunun haram olduğunu peygamberine bildirmiştir.

- 25 [768] وَمَا كَانَ لَكُمْ “Size yakışmaz; doğru değildir.” Yani Peygamber’e rahatsızlık vermeniz ve onun vefatından sonra hanımlarıyla evlenmeniz. Allah Teâlâ’nın, Peygamber’in vefatından sonra, eşleriyle evlenilmesini kendi katında büyük bir saygısızlık olarak nitelemesi, peygamberine verdiği değer ve ölü olsun diri olsun ona hürmet etmek gerektiğini ifade etmektedir. Böylece Allah, resûlünün gönlünü hoş ve kalbini mesrur edecek, şükrünü
- 30 arttıracak bir şeyi bildirmiş olmaktadır; çünkü böyle şeyler, insanın içinden geçirdiği, zihninden atamadığı şeylerdendir. Nitekim öyle insanlar vardır ki aşırı kıskançlıktan, kendisinden sonra bir başkasıyla evlenemesin diye, hanımının kendisinden önce ölmesini ister! Genç biri hakkında şöyle bir olay anlatılmıştır: Bu gencin bir cariyesi varmış; ona olan aşkından ve aşırı düşkünlüğünden gözü dünyayı görmüyormuş. Bir gün ona bakmış; iç geçirmiş
- 35

1 “Burası kutsal, mübarek bir mekân; buraya gelen insanlar hakkında kötü düşünmemek lazım.” / ed.

[٧٦٤] الضمير في {سَأَلْتُمُوهُنَّ} لنساء النبي ﷺ، ولم يذكرن لأنّ الحال ناطقة بذكرهن. {مَتَاعًا} حاجة، {فَسَأَلُوهُنَّ} المتاع.

[٧٦٥] قيل: إن عمر رضي الله عنه كان يحب ضرب الحجاب عليهن محبة شديدة، وكان يذكره كثيرًا، ويريد أن ينزل فيه، وكان يقول: لو أطاع فيكن ما رأيتن عين. وقال: يا رسول الله، يدخل عليك البر والفاجر، فلو أمرت أمهات المؤمنين بالحجاب، ° فتزلت. وروي أنه مر عليهن وهن مع النساء في المسجد، فقال: لئن احتجبتن، فإن لكن على النساء فضلًا، كما أن لزوجكن على الرجال الفضل. فقالت زينب رضي الله عنها: يا ابن الخطاب، إنك لتغار علينا والوحي ينزل في بيوتنا. فلم يلبثوا إلا يسيرًا حتى نزلت.

١٠ [٧٦٦] وقيل: إنّ رسول الله ﷺ كان يطعم ومعه بعض أصحابه، فأصابته يد رجل منهم يد عائشة، فكره النبي ﷺ ذلك، فنزلت آية الحجاب.

[٧٦٧] وذكر أنّ بعضهم قال: أنهى أن نكلم بنات عمنا إلا من وراء حجاب! لئن مات محمد لأتزوجن فلانة! فأعلم الله أن ذلك محرم.

[٧٦٨] {وَمَا كَانَ لَكُمْ} وما صحّ لكم إيذاء رسول الله ﷺ ولا نكاح أزواجه من بعده. وسمى نكاحهن بعده عظيمًا عنده، وهو من أعلام تعظيم الله لرسوله وإيجاب ١٥ حرمة حيًا وميتًا، وإعلامه بذلك مما طيب به نفسه وسر قلبه واستغزر شكره. فإن نحو هذا مما يحدث الرجل به نفسه ولا يخلي منه فكره. ومن الناس من تفرط غيرته على حرمة حتى يتمنى لها الموت لئلا تنكح من بعده. وعن بعض الفتيان أنه كانت له جارية لا يرى الدنيا بها شغفًا واستهتارًا، فنظر إليها ذات يوم فتنفس الصعداء،

ve kendisini bu şekilde düşündüren şeyden dolayı sıkı bir öksürüğe yakalanmış. Bu duygu ve hal içinde devam edip giderken, kendisinden sonra yaşayıp nihayet bir başkasının eline geçeceği ihtimalini düşünerek cariyesini öldürmüş! Fakihlerden birinin de; “Üç talâkı¹ ortadan kaldırmak için ortaya konulan ikinci koca [hülle] uygulaması bir ceza hükmündedir. İşte bunun için, Hazret-i Peygamber bunu akla getiren şeyden korunmuştur.” dediği nakledilmiştir.

[769] “Bir şeyi açıktan da yapsanız” yani kadınlarla² evleneceğinizi dininizle de söyleyiniz, “gizli de yapsanız” yani içinde de tutsanız, “Allah elbette” onu “bilir” ve sizi o yüzden cezalandırır! Kadınlarla evlenme ve diğer her şeyi kapsama almak için Allah Teâlâ burada, yukarıdaki açıklamalarının ardından, açıktan ve gizlice iş yapan herkesi kapsayacak umumi bir ifade kullanmıştır. Ayrıca böyle bir ifade, daha etkili olacaktır.

55. Peygamber eşleri için; babaları, oğulları, kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, (mümin) kadınları ve ellerinin altındaki (köle ve cariye)lerden dolayı vebal yoktur (onlarla perde ardından konuşmaları gerekmez). Yine de Allah’tan sakının; Allah elbette her şeye şahittir!

[770] Rivayete göre, hicap âyeti nâzil olunca baba, oğul ve diğer akrabaların; “Ya Rasûlâllah, biz de mi onlarla perde ardından konuşacağız?” diye sorması üzerine bu âyet nâzil olmuştur. “Onlar için bir vebal yoktur.” Yani bunlardan saklanmamalarında bir günah yoktur. Amca ve dayı, baba hükmünde oldukları için zikredilmemiştir. Nitekim Allah Teâlâ “Ataların İbrahim, İsmail ve İshak” [Bakara 2/133] âyetinde amcaı baba olarak zikretmiştir; çünkü Hazret-i İsmail, Hazret-i Ya’kûb’un amcası idi. Ancak amca ve dayıların, [yeğenleri olan kadınları] kendi oğullarına anlatacakları mülâhazasıyla onlardan saklanmaya riayet etmemek mekruh görülmüştür; çünkü amca çocukları ve dayı çocukları *mahrem* değildir.

[771] Sonra gaibden hitaba geçilmiş -ki bu geçişte ilave bir katılıvardır- ve “Allah’tan sakının!” buyrulmuştur. Yani emrolunduğunuz perde ardına geçme ve hakkında vahiy nâzil olan örtünme hususunda, bu konuda ve yapılan istisnalar mevzuunda gücünüz yettiğince ihtiyatlı olun; bunların sınırlarını koruyun; bu hususta takva yolunu tercih edin; örtülü iken yaptığınız ameller, örtülü olmadığınız zamanki amellerinizden daha güzel olsun, gizli hayatınız aleni olandan daha erdemli olsun. “Allah elbette her şeye”, yani gizliye de, açığa da, örtünün içine de, dışına da “şahittir;” O’nun ilmi açısından hiçbir hal fark etmez.

1 Yani üç talâkın karyıyla koca arasında meydana getirdiği ebedi haramlığı. / ed.

2 Peygamber vefat ettikten sonra, onun dul kalmış genç hanımlarıyla... / ed.

وانتخب فعلا نحيبه مما ذهب به فكره هذا المذهب، فلم يزل به ذلك حتى قتلها
تصورًا لما عسى يتفق من بقائها بعده وحصولها تحت يد غير. وعن بعض الفقهاء
أن الزوج الثاني في هدم الثلاث مما يجري مجرى العقوبة؛ فصين رسول الله ﷺ عما
يلاحظ ذلك.

٥ [٧٦٩] {إِنْ تُبْدُوا شَيْئًا} من نكاحهن على ألسنتكم {أَوْ تُخْفُوهُ} في صدوركم
{فَإِنَّ اللَّهَ} يعلم ذلك فيعاقبكم به، وإنما جاء به على أثر ذلك عامًا لكل باد وخاف،
ليدخل تحته نكاحهن وغيره، ولأنه على هذه الطريقة أهول وأجزل.

٥٥- ﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا ابْنَاتِهِنَّ وَلَا أَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نِسَائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ وَاتَّقِينَ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى
كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾ ١٠

[٧٧٠] روي أنه لما نزلت آية الحجاب قال الآباء والأبناء والأقارب: يا رسول
الله، أَوْنَحْنُ أيضًا نكلمهن من وراء الحجاب؟! فنزلت {لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ}، أي لا إثم
عليهم في أن لا يحتجبن من هؤلاء. ولم يذكر العم والخال، لأنهما يجريان مجرى
الوالدين، وقد جاءت تسمية العم أبا؛ قال الله تعالى {وَاللهُ أَبَاكَ إِبْرَاهِيمَ وَاسْمَعِيلَ
وَإِسْحَاقَ} [البقرة: ١٣٣]، وإسماعيل عم يعقوب. وقيل: كره ترك الاحتجاب عنهما،
لأنهما يصفانها لأبنائهما، وأبنائهما غير محارم.

[٧٧١] ثم نقل الكلام من الغيبة إلى الخطاب - وفي هذا النقل ما يدل على فضل
تشديد - فقليل: {وَاتَّقِينَ اللَّهَ} فيما أمرتن به من الاحتجاب وأنزل فيه الوحي من
الاستتار، واحتطن فيه، وفيما استثنى منه ما قدرتن، واحفظن حدودهما واسلكن طريق
التقوى في حفظهما؛ وليكن عملكن في الحجب أحسن مما كان وأنتن غير محجبات،
٢٠ ليفضل سركن علنكن. {إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ} من السر والعلن وظاهر الحجاب
وباطنه {شَهِيدًا} لا تتفاوت في علمه الأحوال.

**56. Şüphesiz Peygamber'e Allah da salât etmektedir melekleri de...
Ey iman edenler! Siz de O'na salâtüselâm edin.**

[772] [وملائكته kelimesi] *inne* ve isminin mahalline atıfla merfû' olarak *ve melâiketuhû* şeklinde de okunmuştur. Küfelilere göre bu açık bir durumdur. Basralılara göre ise, *yusallûne* kelimesi kendisine delâlet ettiği için haber mahzuftur.

[773] “O’na salâtüselâm edin.” Yani *es-salâtu ale’r-rasûli ve’s-selâmu* (Peygamber’e salâtüselâm olsun!) deyin. Bu; Allah’ın, ona rahmetiyle muamele etmesi ve onu selâmette kılması için dua etmek anlamındadır. **Şayet** “Hazret-i Peygamber’e salavat getirmek vâcip midir, mendup mudur?” **dersen şöyle derim:** Evet, vaciptir; ancak hangi hallerde vâcip olduğu hususunda ulema ihtilâf etmiştir. Bazıları, adının geçtiği her defasında bunun vâcip olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bir hadiste “Yanında benden bahsedildiği zaman salavat getirmeyen kimse cehenneme girer ve Allah onu rahmetinden uzaklaştırır!” buyrulmuştur. Rivayete göre, “Ya Rasûlâllah, ‘Şüphesiz Peygamber’e Allah da *salât* etmektedir melekleri de...’ âyeti hakkında ne dersiniz?” diye sorulması üzerine Peygamber (s.a.), “Bu, gizli ilimdendir. Şayet sormasaydınız size onu söylemezdim. Allah yanıma iki melek görevlendirdi. Ne zaman bir Müslümanın yanında benden bahsedilse ve o da bana salavat getirse, bu iki melek ‘Allah seni bağışlasın!’ diye onun için dua ederler, Allah ve melekleri de o iki meleğin duasına ‘Âmin!’ derler. Eğer benim adım birinin yanında anılır da bana salavat getirmezse o iki melek ‘Allah seni bağışlamasın!’ derler. Allah ve melekleri de o iki meleğe ‘Âmin!’ diyerek iştirak ederler.” diye cevap vermiştir. Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: İsim kaç kere söylenirse söylensin, bir mecliste sadece bir kere salavat getirilmesi vâciptir. Secde âyeti ve hapsirme konusunda, her duanın başında ve sonunda (sadece bir kez) salavat getirilmesi gerektiği söylendiği gibi. Bazıları da demişlerdir ki: Hayatta bir kez salavat getirmek vâciptir. Kelime-i şehadeti alenen söylemek gibi. Ancak [bize göre] ihtiyatlı olan, rivayetleri dikkate alarak, her zikredildiğinde salavat getirmektir.

[774] **Şayet** “Namazda salavat okumak namazın sahih olması için şart mıdır, değil midir?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre şart değildir. İbrahim en-Nahâ’î [v. 96/714] sahabe-i kiramın *et-tahiyyât*taki *es-selâmu aleyke eyyühe’n-nebiyyu* ifadesiyle yetindiklerini nakletmiştir. Şâfi’î ise [namazda] salavat getirmeyi şart koşar.

٥٦- ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

[٧٧٢] قرئ «وملائكته»، بالرفع، عطفاً على محل إن واسمها. وهو ظاهر على مذهب الكوفيين، ووجهه عند البصريين، أن يحذف الخبر لدلالة {يُصَلُّونَ عَلَى}.

[٧٧٣] {صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا} أي قولوا الصلاة على الرسول والسلام. ومعناه:

الدعاء بأن يترحم عليه الله ويسلم. فإن قلت: الصلاة على رسول الله ﷺ واجبة أم مندوب إليها؟ قلت: بل واجبة، وقد اختلفوا في حال وجوبها. فمنهم من أوجبها كلما جرى ذكره. وفي الحديث: ”مَنْ ذَكَرْتُ عَنْده فَلَمْ يَصَلِّ عَلَيَّ فَدَخَلَ النَّارَ فَأَبْعَدَهُ اللَّهُ“، ويروى: أنه قيل: يا رسول الله، أرأيت قول الله تعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى

النَّبِيِّ﴾ فقال ﷺ: ”هذا من العلم المكنون ولولا أنكم سألتُموني عنه ما أخبرتُكم به، إِنَّ اللَّهَ وَكُلَّ بِيْ مَلَكٍ فَلَا أَذْكَرَ عَبْدٍ مُسْلِمٍ فِيصَلِّي عَلَيَّ إِلَّا قَالَ ذَانِكَ الْمَلَكَانِ: غُفِرَ اللَّهُ لَكَ، وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَمَلَائِكَتُهُ جَوَابًا لَّذِينَكَ الْمَلَكَيْنِ: آمِينَ، وَلَا أَذْكَرَ عَبْدٍ مُسْلِمٍ فَلَا يَصَلِّي عَلَيَّ إِلَّا قَالَ ذَانِكَ الْمَلَكَانِ: لَا غُفَرَ اللَّهُ لَكَ، وَقَالَ اللَّهُ وَمَلَائِكَتُهُ لَّذِينَكَ الْمَلَكَيْنِ: آمِينَ.“ ومنهم من قال: تجب في كل مجلس مرة، وإن تكرر ذكره، كما قيل في آية السجدة وتشميت العاطس، وكذلك في كل دعاء في أوله وآخره. ومنهم من أوجبها في العمر مرة، وكذا قال في إظهار الشهادتين. والذي يقتضيه الاحتياط الصلاة عليه عند كل ذكر، لما ورد من الأخبار.

[٧٧٤] فإن قلت: فالصلاة عليه في الصلاة، أهى شرط في جوازها أم لا؟ قلت:

أبو حنيفة وأصحابه لا يرونها شرطاً، وعن إبراهيم النخعي: كانوا يكتفون عن ذلك - يعني الصحابة - بالتشهد، وهو السلام عليك أيها النبي، وأما الشافعي رحمه الله فقد جعلها شرطاً.

[775] **Şayet** “Peygamber’den başkasına salavat getirme konusundaki görüşün ne?” **dersen şöyle derim:** Kıyas, bütün müminlere salavat getirmeyi gerektirir; çünkü “Size *salât* eden O’dur.” [Ahzâb 33/43] ve “Onlar için *dua* et; çünkü senin duân onlara huzur verir.” [Tevbe 9/103] buyrulmuştur.¹ Nitekim Hazret-i Peygamber de “Allahım, İbn Ebu Evfâ ailesine *salât* et.” [*Müslim*, “Zekât”, 176] buyurmuştur; ancak ulema bu hususta tafsilat cihetine gitmiştir. Yani Peygamber’e salavatla birlikte *sallâllâhu ale’n-nebiyyi ve âlihi* denilmesi halinde bunda bir beis olmadığını söylemişler; ancak Ehl-i Beyt ve diğer herhangi birine, Peygamber’e tek başına salavat getirildiği gibi salavat getirilmesi ise mekruh saymışlardır. Çünkü salavat Peygamber’in adının geçmesi halinde söylenen bir şiar olmuştur ve ondan başka Ehl-i Beyt’e [müstakil olarak] salavat getirmek, kişinin râfızilikle itham edilmesine sebep olur. Nitekim Hazret-i Peygamber “Allah’a ve âhiret gününe iman eden, kendisini töhmet altında bırakacak şeylerden uzak dursun!” buyurmuştur.

57. Allah ve Resulünü incitenleri Allah dünyada da Âhirette de lânetlemiş; onlar için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.

58. Mümin erkek ve kadınları, işlemedikleri bir şeyle incitenler kesinlikle bir iftira ve apaçık bir vebal yüklenmiş olurlar!

[776] “Allah ve Resulünü incitenler.” Burada iki ihtimal vardır: Birincisi Allah ve Resulünü incitme derken, mecaz yoluyla onların hoşlanmayacağı ve razı olmayacağı küfür, mâsiyet, peygamberliği inkâr, dinî hükümlere muhalefet etme ve Hazret-i Peygamber’e çeşitli yollarla verdikleri rahatsızlık gibi fiillerin murat edilmesidir. İncitme fiili Hazret-i Peygamber hakkında *hakikat* olduğu halde, Allah ve Resulünün her ikisinin incitilmesini de *mecaz* diyerek açıklamam, aynı ibareye hem hakikat hem de mecaz mânasını vermeyeyim diyedir. İkincisi ise, [“Allah ve Resulünü...” derken] “*Allah Resûlünü* incitenler” mânasının kastedilmesidir. Bununla birlikte, Allah’ın incitilmesinin; Yahudi, Hıristiyan ve Müşriklerin O’nun hakkında “Allah’ın eli sıkıdır!” [Mâide 5/64], “Allah için üçüncüsüdür!” [Mâide 5/73] ve “Mesih, Allah’ın oğludur.” [Tevbe 9/30], “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” ve “Putlar Allah’ın ortaklarıdır.” demeleri ile ilgili olduğu da, Allah’ın zat ve sıfatlarını başka anlamlara çekenlerin iddiaları olduğu da ileri sürülmüştür. Peygamber’in Allah’tan naklettiği bir [kudsî] hadiste şöyle denilmektedir: “Âdemoğlu bana iftira etti; oysa bana iftira etmemesi gerekirdi; o, beni incitti, oysa beni incitmemesi gerekirdi.

1 Yani *salât* sadece Peygamber’e yönelik bir şey değildir. / ed.

[٧٧٥] فإن قلت: فما تقول في الصلاة على غيره؟ قلت: القياس جواز الصلاة على كل مؤمن، لقوله تعالى {هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكَ} [الأحزاب: ٤٣] وقوله تعالى {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ} [التوبة: ١٠٣] وقوله ﷺ: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى آل أبي أوفى؛ ولكن للعلماء تفصيلاً في ذلك: وهو أنها إن كانت على سبيل التبع كقولك: صلى الله على النبي وآله، فلا كلام فيها. وأما إذا أفرد غيره من أهل البيت بالصلاة كما يفرد هو، فمكروه، لأن ذلك صار شعاراً لذكر رسول الله ﷺ، ولأنه يؤدي إلى الاتهام بالرفض. وقال رسول الله ﷺ: ”من كان يؤمن بالله وباليوم الآخر فلا يقفن موافق التهم“.

٥٧- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ

عَذَابًا مُهِينًا﴾

٥٨- ﴿وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدْ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا

وَأِثْمًا مُّبِينًا﴾

[٧٧٦] {يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يعبر بإيذاءهما عن فعل ما

يكرهانه، ولا يرضيانه من الكفر والمعاصي، وإنكار النبوة، ومخالفة الشريعة، وما كانوا

يصيبون به رسول الله ﷺ من أنواع المكروه، على سبيل المجاز. وإنما جعلته مجازاً

فيهما جميعاً - وحقيقة الإيذاء صحيحة في رسول الله ﷺ - لئلا أجعل العبارة الواحدة

معطية معنى المجاز والحقيقة. والثاني: أن يراد يؤذون رسول الله ﷺ. وقيل في أذى

الله: هو قول اليهود والنصارى والمشركين {يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤] و{ثَالِثُ

ثَلَاثَةٍ} [المائدة: ٧٣] و{الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ} [التوبة: ٣٠]، والملائكة بنات الله، والأصنام

شركاؤه. وقيل: قول الذين يلحدون في أسمائه وصفاته. وعن رسول الله ﷺ فيما

حكى عن ربه: شتمني ابن آدم ولم ينبغ له أن يشتمني، وآذاني ولم ينبغ له أن يؤذي،

Bana iftirası, benim evlât sahibi olduğumu söylemesi; beni incitmesi ise ‘Allah beni yarattı, ama öldükten sonra tekrar diriltmeyecektir!’ demesidir.” [Buhârî, “Bed’u’l-halk”, 1] İkrime [Allah’ı incitmenin] resim yapanların, Allah’ın yarattığına benzer bir varlık meydana getirmek amacıyla yaptıkları iş olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Peygamber’in incitilmesinin, Müşriklerin onun hakkında “sihirbaz, şair, kâhin ve mecnun” demeleri olduğu, Uhut savaşında yüzünün yaralanması ve küçük azı dişinin kırılması olduğu, onun Safiyye bint Huyey’le yaptığı evlilik hususunda tenkit edilmesi olduğu da ileri sürülmüştür.

[777] Allah Teâlâ, kendisinin ve resûlünün incitilmesini mutlak olarak ifade ederken mümin kadın ve erkeklerin incitilmesi hususunu mukayyet olarak zikretmiştir; çünkü Allah ve Resulünün incitilmesi daima yalnızca haksız olarak söz konusu olduğu halde, mümin kadın ve erkeklerin incitilmesi bazen haklı, bazen de haksız bir şekilde olur. “İşlemedikleri bir şeyle” yani, incitilmeyi hak etmedikleri ve bir suçları olmadığı halde. Rivayete göre, âyet Hazret-i Ali’yi inciten ve onun hakkında ileri geri konuşan bir grup münafıkla ilgili nâzil olmuştur. Hazret-i Âişe’ye iftira edenler hakkında indiği de, kadınları taciz eden bir grup zinakâr [zanpara] hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Fudayl [v. 187/803] bu konuda “Bir köpeğe veya domuza dahi haksız yere rahatsızlık vermek caiz değildir; o halde [Allah ve Resulü ile mümin kadın ve erkekleri incitmek] nice olur [varın siz düşünün]!” demiştir. Rivayete göre; İbn Avn [v. 151/768] da, yılbaşında sahibini inciteceği endişesiyle sadece zimmîlere dükkân kiralarmış.¹

59. Ey peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle de (başörtülerinin üstünden) üzerlerine bir dışgiysi alsınlar. Tanınıp, incitilmemeleri için bu daha elverişlidir. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[778] *Cilbâb* başörtüsünden daha geniş, şaldan ise daha küçük bir kıyafet olup kadın onu başına koyar ve kenarlarını göğüslerinin üzerine sarar. İbn Abbas, onun baştan aşağıya bütün vücudu örten bir üst giysi [*ridâ*] olduğunu söylemiştir. Üst elbise ve kendisiyle örtünülen fistan vb. her şey olduğu da söylenmiştir. Nitekim Ebu Zübeyd [v. 62/682] şöyle der:

Gecenin karanlığından bir elbise ile örtünmüş [misafir, hoş geldin!]

1 Yani zimmî statüsündeki biri, destek alacağı birileri olmadığından, gerekli ödeme ve artışı sorun çıkartmadan hemen yaptığı için... Oysa normal bir vatandaş ödemede sorun çıkartabilir veya kira artışında pazarlık eder; bu da ikisi arasında eziyete yol açabilir. / ed.

فأما شتمه إياي فقلوه: إِنِّي اتَّخَذْتُ وَلَدًا. وأما أذاه فقلوه: إِنَّ اللَّهَ لَا يَعِيدُنِي بَعْدَ أَنْ
بَدَأْنِي. وعن عكرمة: فعل أصحاب التصاوير الذين يرمون تكوين خلق مثل خلق
الله. وقيل في أذى رسول الله ﷺ: قولهم ساحر، شاعر، كاهن، مجنون. وقيل: كسر
رباعيته وشج وجهه يوم أحد. وقيل: طعنهم عليه في نكاح صفية بنت حبي.

٥ [٧٧٧] وأطلق إيذاء الله ورسوله، وقيد إيذاء المؤمنين والمؤمنات؛ لأن أذى
الله ورسوله لا يكون إلا غير حق أبدًا. وأما أذى المؤمنين والمؤمنات، فمنه ومنه.
ومعنى {بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا} بغير جناية واستحقاق للأذى. وقيل: نزلت في ناس من
المنافقين يؤذون عليًا رضي الله عنه ويسمعونه. وقيل: في الذين أفكوا على عائشة رضي الله عنها. وقيل:
في زناة كانوا يتبعون النساء وهن كارهات. وعن الفضيل: لا يحل لك أن تؤذي كلبًا
أو خنزيرًا بغير حق، فكيف؟! وكان ابن عون لا يكره الحوانيت إلا من أهل الذمة،
١٠ لما فيه من الروعة عند كثر الحول.

٥٩- ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ
جَلَابِيسِهِنَّ ذَلِكَ أَذْنَى أَنْ يُعْرِفْنَ فَلَا يُؤْذِينَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٧٧٨] الجلباب: ثوب واسع أوسع من الخمار ودون الرداء، تلويه المرأة على
رأسها وتبقى منه ما ترسله على صدرها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الرداء الذي يستر
١٥ من فوق إلى أسفل. وقيل: الملحفة، وكل ما يستتر به من كساء أو غيره. قال أبو
زبيد:

مُجَلَّبٌ مِنْ سَوَادِ اللَّيْلِ جَلْبَابًا ❁

[779] “Üzerlerine bir dış giysi alsınlar.” Yani onu üzerlerine alıp, onunla yüzlerini ve koltuklarını örtsünler. Kadının peçesi yüzünden düştüğü zaman *ednî sevbeki ‘alâ vechiki* [peçeni yüzüne al] denir; çünkü kadınlar İslam’ın ilk yıllarında câhiliye dönemi alışkanlıkları üzere, açık idiler. Kadın, üzerinde bir ev kıyafeti ve başında bir örtü ile dışarı çıkardı; hür bir kadınla köle kadın arasındaki fark buydu. Ahlâksız gençler ve zanparalar *kazâ-i bâcet* için hurmalık ve boş alanlara çıkan cariyelere ilişirlerdi. Muhtemelen, cariye sandıkları hür kadınları da “Cariye sandık!” diyerek taciz ediyorlardı. Bunun üzerine, Müslüman hür kadınlara rida ve şal takarak başlarını ve yüzlerini örtmek sûretiyle cariyelerden farklı bir şekilde giyinmeleri emredildi ki, kendilerine değer verilsin ve herhangi biri onlarla ilgili ümide kapılmasın. “Tanınıp incitilmemeleri için bu daha elverişlidir.” cümlesi de bunu ifade etmektedir; yani tanınıp bu sayede bir tacize maruz kalmamaları ve hoşlanmadıkları bir şeyle karşılaşmamaları için daha uygundur.

[780] **Şayet** “من جلايبهن” ifadesindeki *min* ne mânadadır?” **dersen şöyle derim:** Kısmılık ifade eder; ancak bu kısmılık şu iki mânadan birine gelebilir. Birincisi, dış giysilerinden biriyle örtünmeleridir ki bununla hür kadının, evinde üzerinde iki üç parçadan ibaret bir iç kıyafet ve örtü içindeki cariye ve hizmetçi gibi korunmasız bir şekilde *olmaması* murat edilmektedir. İkincisi ise, kadının dış giysisinin bir kısmını üzerine alması ve diğer kısmını yüzüne doğru indirip cariyeden tefrik edilmesi için yüzünü örtmesidir. İbn Sîrîn [v. 110/729] bu konuyu Abîde es-Selmânî’ye [v. 72/691] sorduğunu, onun da “Başörtüsünü kaşlarının üzerine koyması, sonra onu dolandırıp burnuna kadar indirmesidir.” dediğini nakletmiştir. Süddî’nin [v. 127/745] de bunu, kadının iki gözünden birini ve alnı ile bir gözü dışında diğer tarafını örtmesi olarak tarif ettiği; Kisâî’nin [v. 189/805] ise, başörtülerini üzerlerini bürüyecek şekilde örtünmeleri dediği, *idnâ* kelimesini bürünme anlamında anladığı rivayet edilmiştir.

[781] “Allah” [örtü konusunda] kadınlardan sadır olan kusurlu davranışları, tevbe ettikleri takdirde “bağışlayıcıdır.” Çünkü bu, akılla bilinmesi mümkün olan bir şeydir.

60. Gerçek şu ki; münafıklar, kalplerinde hastalık bulunanlar ve Medine’de sansasyonel yalan haber yayanlar buna bir son vermezlerse, seni bunlara karşı kıskırtırız ve -çok az bir süre dışında- orada barınamazlar!

[٧٧٩] ومعنى {يُذْنِبْنَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيهِنَّ} يرخينها عليهن، ويغطين بها وجوههن وأعطافهن. يقال: إذا زل الثوب عن وجه المرأة: أذني ثوبك على وجهك! وذلك أن النساء كنّ في أول الإسلام على هجيراهنّ في الجاهلية متبذلات، تبرز المرأة في درع وخمار فصل بين الحرّة والأمة، وكان الفتيان وأهل الشطارة يتعرّضون إذا خرجن بالليل إلى مقاضي حوائجهنّ من النخيل والغيطان للإماء، وربما تعرّضوا للحرّة بعلّة الأمة، يقولون: حسبناها أمة! فأمرن أن يخالفن بزيهنّ عن زي الأماء الأردنية والملاحف وستر الرؤوس والوجوه، ليحتشمن ويُهْنن فلا يطمع فيهن طامع. وذلك قوله {ذَلِكَ أَذْنَى أَنْ يُعْرِفْنَ}، أي أولى وأجدر بأن يعرفن فلا يتعرّض لهن ولا يلقين ما يكرهن.

[٧٨٠] فإن قلت: ما معنى من في {مِنْ جَلَابِيهِنَّ}؟ قلت: هو للتبويض، إلا أن معنى التبويض محتمل وجهين؛ أحدهما أن يتجلبن ببعض ما لهنّ من الجلابيب، والمراد أن لا تكون الحرّة متبذلة في درع وخمار، كالأمة والماهنة؛ ولها جلبابان فصاعدًا في بيتها. والثاني: أن ترخي المرأة بعض جلبابها وفضله على وجهها تتقنع حتى تتميز من الأمة. وعن ابن سيرين: سألت عبيدة السلماني عن ذلك فقال: أن تضع رداءها فوق الحاجب ثم تديره حتى تضعه على أنفها. وعن السديّ: تغطي إحدى عينيها وجهتها، والشق الآخر إلا العين. وعن الكسائي: يتقنعن بملاحفهنّ منضمة عليهنّ، أراد بالانضمام معنى الإدناء.

[٧٨١] {وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا} لما سلف منهن من التفریط، مع التوبة؛ لأنّ هذا مما يمكن معرفته بالعقل.

٦٠- ﴿لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا﴾

61. (Kimsenin yüzüne bakmadığı) birer mel'ûn olarak... Ele geçirildikleri yerde teker teker öldürülürler!

62. Allah'ın öncekiler hakkındaki uygulaması budur. Allah'ın uygulamasında da değişme bulamazsın.

5 [782] “Kalplerinde hastalık bulunanlar” iman zaafı olan ve imanda sebat azlığı bulunan bazı kimselerdir. Bazıları da bunların, “kalbinde hastalık olanlar (size) tamah ederler” [Ahzâb 33/32] âyetinde zikredilen zinakâr ve fâsık kimseler olduğunu söylemişlerdir.

10 [783] “Sansasyonel yalan haberler yayanlar” ise Hazret-i Peygamber’in seriyeleri ile ilgili kötü haber yayan, “Bozguna uğramışlar, öldürülmüşler; başlarına şöyle şöyle şeyler gelmiş!” diyerek müminlerin moralini bozan kimselerdir. Kişi birine asılsız bir haber verdiğinde, sarsma anlamındaki *re-cfe* kökünden *ercefe bi-kezâ* [Şunu sarstı.] denir.

15 [784] Yani eğer münafıklar düşmanlıklarına ve size [Müslümanlara] tuzak kurmaya; fâsıklar günahlarına, sansasyonel yalan haber yayanlar da bu sarsıcı haberlerine son vermezlerse, sana bunlara ağır gelecek, onları üzecek şeyler yapmanı; onları Medine’yi terketmeye ve “az bir süre hariç” -yani ancak göçecek ve kendilerini ve ailelerini toparlayacak kadar- orada seninle beraber oturmamaya zorlamayı emredeceğiz! Bu olaya mecazen saldırtma anlamında *iğrâ* [kışkırtma] denilmiştir.

25 [785] [“Birer mel'ûn olarak” anlamındaki ملعونين kelimesi hakaret veya hal olmak üzere mansûbdur; yani seninle beraber ancak mel'ûn¹ olarak kalabilirler. İstisna edatı إِنَّهُ غَيْرَ نَاطِرِينَ إِيَّاهُ (“Yemek için size izin verilmeden Peygamber’in hanesine girmeyin! [Içeride] yemeğin hazırlanmasını bekleyerek de değil...” [Ahzâb 33/53]) âyetinde olduğu gibi, zarfa ve hale birlikte girmiştir. Bu kelimenin أَخَذُوا dan dolayı mansûb olması doğru değildir; çünkü şart kelimesinden sonraki bir ifade öncesindeki üzerinde amel etmez. قَلِيلًا kelimesinin de hal olarak mansûb olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna; “Onlar seninle beraber ancak azınlık olarak, aşağılık ve mel'ûn olarak yaşayabilirler!” şeklinde olur.

[786] **Şayet** لَا يَجَاوِرُونَكَ cümlesinin i‘râbdaki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** لَا يَجَاوِرُونَكَ ifadesi، لَنْتَغَرَّبَنَّ ye ma’tûftur; çünkü kaseme onunla da cevap verilebilir. Nitekim, *le-in lem yentehû la yücâvirûneke* cümlesi Arap dili grameri açısından doğrudur. “Peki لَا يَجَاوِرُونَكَ’nin hakkı Fâ ile atfedilmesi

1 Bir tür *persona non grata*. / ed.

٦١- ﴿مَلْعُونِينَ أَيْنَ مَا تُقَفُّوا أُخِذُوا وَقُتِلُوا تَقْتِيلًا﴾

٦٢- ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾

[٧٨٢] {وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} قوم كان فيهم ضعف إيمان وقلة ثبات عليه. وقيل: هم الزناة وأهل الفجور، من قوله تعالى {فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ} [الأحزاب: ٣٢].

[٧٨٣] {وَالْمُزْجِئُونَ} ناس كانوا يرجفون بأخبار السوء عن سرايا رسول الله ﷺ، فيقولون: هزموا وقتلوا، وجرى عليهم كيت وكيت؛ فيكسرون بذلك قلوب المؤمنين. يقال: أرجف بكذا، إذا أخبر به على غير حقيقة، لكونه خبراً متزلزلاً غير ثابت، من الرجفة، وهي الزلزلة.

[٧٨٤] والمعنى: لئن لم ينته المنافقون عن عداوتهم وكيدكم، والفسقة عن فجورهم، والمرجفون عما يؤلفون من أخبار السوء لأنمرنك بأن تفعل بهم الأفاعيل التي تسوءهم وتنوءهم، ثم بأن تضطرهم إلى طلب الجلاء عن المدينة، وإلى أن لا يسكنوك فيها {إلا} زمنًا {قليلًا} ريثما يرتحلون ويلتقطون أنفسهم وعيالاتهم. فسمى ذلك إغراء، وهو التحريش على سبيل المجاز.

[٧٨٥] {مَلْعُونِينَ} نصب على الشتم أو الحال، أي لا يجاورونك إلا ملعونين. دخل حرف الاستثناء على الظرف والحال معاً، كما مر في قوله {إلا أن يؤذن لكم إلى طعام غير ناظرين إني} [الأحزاب: ٥٣]. ولا يصح أن ينتصب عن {أخذوا}، لأن ما بعد كلمة الشرط لا يعمل فيما قبلها. وقيل: في {قليلًا} وهو منصوب على الحال أيضاً. ومعناه: لا يجاورونك إلا أقلاء أذلاء ملعونين.

[٧٨٦] فإن قلت: ما موقع {لا يجاورونك}؟ قلت: لا يجاورونك عطف على {لنُعْرِيتْكَ}، لأنه يجوز أن يجاب به القسم. ألا ترى إلى صحة قولك: لئن لم ينتهوا لا يجاورونك. فإن قلت: أما كان من حق {لا يجاورونك} أن يعطف بالفاء،

ve *le-nuğriyenneke bi-him fe-lâ yücâvirûneke* denilmesi değil miydi?” **dersen şöyle derim:** İkincisi birincinin sonucu olsaydı, dediğin gibi olurdu; ancak ikincisi kasemin birinci cevabına ma’tûf ve ikinci bir cevap yapılmıştır. Ve cümle *sonra* kelimesi ile atfedilmiştir; çünkü vatanlarından sürülmek onlar için en ağır ceza ve başlarına gelebilecek en büyük felakettir. Bundan dolayı, atfolunduğu cümleinkine göre bunun durumu daha *sonra ve uzaktır*.

[787] سَنَةُ الله pekiştirici masdar konumunda olup “Allah peygamberlerine münafıklık edenlerin bulundukları yerde öldürülmesini sürekli başvurduğu bir uygulama kılmıştır.” anlamındadır. Mukâtil [v. 150/767] “Tıpkı Bedir savaşına katılanlar öldürüldüğü ve esir alındığı gibi...” demiştir.

63. İnsanlar sana (Kıyamet) saat(in)i soruyorlar. De ki: Onun bilgisi tamamen Allah katındadır. Ancak, o saat belki de yakındır; nereden bilebilirsin ki?

[788] Müşrikler alay etmek için, bir an önce olmasını isteyen bir eda ile, Yahudiler de Allah Teâlâ Tevrat ve diğer kutsal kitaplarda zamanını gizli tuttuğu için imtihan etmek üzere, Hazret-i Peygamber’e kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlardı. Bunun üzerine, Allah Teâlâ önce Peygamber’e onlara buna dair bilginin tamamen Allah katında olduğu ve o bilginin ne bir melek ne de bir peygambere verilmediği şeklinde cevap vermesini emretti, sonra da acele edenleri tehdit edip, imtihan edenleri susturmak için, ona kıyametin kopmasının yakın olduğunu açıkladı.

[789] “Yakın”dır; yani yakın bir şeydir; çünkü *es-sâ’atü* gün veya yakın zaman anlamındadır.¹

64-65. Şüphesiz, Allah inkârcı nankörleri lânetlemiş ve onlara, -içinde ebediyen kalacakları ve ne bir velî ne de bir yardımcı bulabilecekleri- çılgın bir ateş hazırlamıştır

66. Yüzlerinin Ateş’te çevrildiği gün; “Ah, keşke Allah’a itaat etseydik! Şu Peygambere itaat etseydik keşke!” derler.

[790] السعير şiddetli bir şekilde yanan alevli ateştir.

[791] [تقلب] meçhul olarak *tukallebu*, -*tetekallebu* anlamında- *tekal-lebu*, “Bizim çevirdiğimiz...” anlamında *nukallibu*, ve fiil السعير [çılgın ateş]e isnat edilmek sûretiyle *tukallibu* şeklinde okunmuştur. Yüzlerin çevrilmesi, çeşitli yönlere döndürülmesi demektir. Tıpkı tencereye konan şey suyun kaynamasıyla bir o yana bir bu yana yuvarlandığı gibi.

¹ قريب kelimesi bu sebeple müzekker kılınmıştır. / ed.

[٧٨٧] وأن يقال: لنغرينك بهم فلا يجاورونك؟ قلت: لو جعل الثاني مسبباً عن الأول لكان الأمر كما قلت؛ ولكنه جعل جواباً آخر للقسم معطوفاً على الأول. وإنما عطف بهم، لأن الجلاء عن الأوطان كان أعظم عليهم وأعظم من جميع ما أصيبوا به، فتراخت حاله عن حال المعطوف عليه.

٥ [٧٨٨] {سُئِلَ اللَّهُ} في موضع مؤكد، أي سَأَلَ الله في الذين ينافقون الأنبياء أن يقتلوا حيثما ثقفوا. وعن مقاتل: يعني كما قتل أهل بدر وأسروا.

٦٣- ﴿يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُذِيرُكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا﴾

[٧٨٩] كان المشركون يسألون رسول الله ﷺ عن وقت قيام الساعة استعجالاً على سبيل الهزء، واليهود يسألونه امتحاناً؛ لأن الله تعالى عمى وقتها في التوراة وفي كل كتاب، فأمر رسول الله ﷺ بأن يجيبهم بأنه علم قد استأثر الله به، لم يُطلع عليه ملكاً ولا نبياً. ثم بين لرسوله أنها قريبة الوقوع، تهديداً للمستعجلين وإسكناً للممتحنين.

{قَرِيبًا} شيئاً قريباً، أو لأن الساعة في معنى اليوم، أو في زمان قريب.

٦٤- ﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا﴾

١٥- ٦٥- ﴿خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

٦٦- ﴿يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ﴾

[٧٩٠] السعير: النار المسعورة الشديدة الإيقاد.

[٧٩١] وقرئ {تُقَلَّبُ}، على البناء للمفعول؛ و«تَقَلَّبُ» بمعنى تتقلب؛ و«نقلب»

أي نقلب نحن؛ و«نقلب» على أن الفعل للسعير. ومعنى تقلبيها: تصرفها في الجهات، كما ترى البضعة تدور في القدر إذا غلت فترامى بها الغليان من جهة إلى جهة.

٥

١٠

١٥

٢٠

Veya yüzlerin hallerinin değiştirilmesi ve şekillerinin tahvil edilmesi yahut insanların cehenneme başaşağı, yüzükoyun atılmasıdır. Burada özel olarak yüzlerin zikredilmesi, yüzün insan bedenindeki en değerli uzuv olması hasebiyledir. Ayrıca, yüzün bütün vücudu temsilen ifade edilmiş olması da muhtemeldir.

5 Zarfı nasbeden, يَقُولُونَ cümlesidir veya *iizkür* şeklinde [mukadder] olup hazfedilmiştir. Zarfın mahzûf bir [âmille] mansûb olması halinde يَقُولُونَ hal olacaktır.

67. Yine, derler ki: “Ya Rabbi! Şüphesiz, biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik; bizi onlar yoldan saptırdılar!”

68. “Ya Rabbi! Onlara bu azabın iki katını ver ve onları büyük bir lânetle lânetle.”

[792] İfade; سَادَاتِنَا ve *sâdâtinâ* şeklinde okunmuştur; insanlara inkârcılığı telkin eden ve onu onlar için allayıp pullayan küfrün ileri gelenleridir. *Dal-le’s-sebîle ve edallehû* [“Yolunu kaybetti.” ve “Ona yolunu kaybettirdi.”] denir. Kelimenin sonuna ses uyumu için konmuş olan Elif, âyetlerin sonlarını şiirdeki kafiyeeye benzetmektedir; orada durulduğuna, sözün bittiğine ve peşinden yeni bir söz başlayacağına delâlet etme gibi yararları vardır.

[793] [خُبْرَاء] lânetlenenlerin sayısını çoğaltmak için *kesîran* ve lânetin en şiddetlisi ve en büyüğüne delâlet etmek üzere de *kebîran* şeklinde de okunmuştur. “İki katını...” Bir kat kendisi saptığı, bir kat da başkasını saptırdığı için.

[794] Günahlarını itiraf edecekler, yardım isteyecekler, çeşitli kuruntular geliştireceklerdir¹; ancak bunların hiçbirisi onlara bir yarar sağlamayacaktır.²

69. Ey iman edenler! Siz de Musa’yı incitenler gibi olmayın; (hani onu incitmişlerdi de) Allah onların söylediklerinden onu ibra etmişti. O, Allah katında hep itibarlı olmuştur.

[795] “Musa’yı incitenler gibi olmayın.” Âyetin Zeyd - Zeyneb meselesi hakkında ve bazı insanların bu konudaki dedikoduları üzerine nâzil olduğu söylenmektedir. Hazret-i Musa’nın incitilmesi konusunun da; Kârûn’un “benimle ilişkiye girdi” diye ona iftira etmesini istediği ahlâksız kadın olayı ile ilgili olduğu söylendiği gibi, Yahudilerin Hazret-i Musa’yı Harun’u öldürmekle itham etmeleriyle ilgili olduğu da söylenmiştir.

1 Yani “Bir kez daha dünyaya dönebilir miyiz acaba?” diye... / ed.

2 Bu âyetlerin Mekke Müşrikleri ile irtibatlandırılması sorunlu gözükmemektedir. Âyetler; Peygamber’i ve inananları bilhassa kadın konularında inciten Münafık ve Yahudilerle, yani Medine’de sansasyonel yalan haberler yayarak Müslümanlar aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalışanlarla ilgili gibi durmaktadır; çünkü bir âyet evvel “bu yaptıklarından, yani iftiralarından, anti-propaganda ve tezviratlarından vazgeçmedikleri takdirde teker teker öldürülecekleri!” konusunda tehdit edilmişlerdir... İşte âyet bunların يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ (Peki bunun vakti, saati ne zamanmış?) diye müstehziyane sormalarını konu almaktadır; *Allâhu a’lem.* / ed.

أو تغييرها عن أحوالها وتحويلها عن هيئاتها. أو طرحها في النار مقلوبين منكوسين. وخصت الوجوه بالذكر، لأنّ الوجه أكرم موضع على الإنسان من جسده. ويجوز أن يكون الوجه عبارة عن الجملة، وناصب الطرف {يَقُولُونَ} أو محذوف، وهو «اذكر» وإذا نصب بالمحذوف كان {يَقُولُونَ} حالاً.

٥ - ﴿وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا﴾

٦٨ - ﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنُتُمْ لَعْنَا كَبِيرَا﴾

[٧٩٢] وقرئ {سادتنا}، و«سادتنا». وهم رؤساء الكفر الذين لقنوهم الكفر وزينوه لهم. يقال: ضلّ السبيل وأضله إياه. وزيادة الألف لإطلاق الصوت؛ جعلت فواصل الآي كقوافي الشعر. وفائدتها الوقف والدلالة على أن الكلام قد انقطع، وأن ما بعده مستأنف. ١٠

[٧٩٣] وقرئ «كثيراً» تكثيراً لإعداد اللعائن، و«كبيراً»، ليدل على أشدّ اللعن وأعظمه.

[٧٩٤] {ضِعْفَيْنِ} ضعفاً لضلاله وضعفاً لإضلاله. يعترفون، ويستغيثون، ويتمنون، ولا ينفعهم شيء من ذلك.

١٥ - ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّاهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا

وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهَاً﴾

[٧٩٥] {لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى} قيل: نزلت في شأن زيد وزينب، وما سمع فيه من قالة بعض الناس. وقيل: في أذى موسى عليه السلام: هو حديث المومسة التي أرادها قارون على قذفه بنفسها. وقيل: اتهمهم إياه بقتل هارون،

Rivayete göre; Hazret-i Harun Musa ile beraber dağa çıkmış ve orada ölmüştü. İşte, melekler onu taşıyıp halkın yanına ölü olarak götürmüşler; onlar da gözleriyle görüp onun öldürülmemiş olduğunu anlamışlardı. -Allah Teâlâ'nın onu dirilttiği ve onun Hazret-i Musa'nın suçsuz olduğunu belirttiği de söylenmiştir.- Şu da söylenmiştir: Yahudiler Hazret-i Musa'yı bedeninde alaca, debelik gibi bir kusur olmakla itham etmişler, bunun üzerine Allah Teâlâ onun böyle bir kusurunun olmadığını onlara göstermişti.

[796] وجيها (itibarlı) yani O'nun katında câh ve makam sahibi. Allah Teâlâ, tıpkı bir kralın, nezdinde yakınlığı ve itibarı olan birine yaptığı gibi, Musa'ya bir kusur ve nakisa bulaşmasın diye, ona yöneltilen suçlamaları bertaraf etmiş, onu rahatsız edecek şeyleri ondan uzaklaştırarak onu korumuştur. İbn Mes'ûd, A'meş [v. 148/765] ve Ebu Hayve [v. 203/818] *ve kâne abden li'llâhi vecîhen* [Allah'ın itibarlı bir kuluydu] şeklinde okumuşlardır. İbn Hâleveyhi [v. 370/980], bir ramazan ayında İbn Şenebûz'un [v. 328/939] arkasında namaz kıldığını ve onun bu âyeti böyle okuduğunu işittiğini söylemiştir. Ancak, umum kurrânın [عد] kıraati daha uygundur; çünkü Hazret-i Musa'nın Allah nezdindeki değerini ifade etmektedir. "Arş sahibinin nezdinde itibarlı." [Tekvir 81/20] âyetinde olduğu gibi. İkinci kıraat [عد] ise öyle değildir.

[797] **Şayet** "مما قالوا" ifadesi ya 'söylemelerinden' anlamındadır ya da 'sözlerinden' anlamında; çünkü *mâ* ya masdâriye ya da mevsûledir; hangisi olursa olsun ondan berî olmak¹ nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Söyleme veya söylenen sözden murat, onun doğuracağı sonuç ve taşıdığı mânâdır ki, burada ayıplanan bir haldir. Nitekim Araplar hakarete dedikodu derler. Dedikodu ise söyleme anlamındadır.

25 **70-71. Ey iman edenler! Allah'tan sakınıp doğru söz söyleyin ki, O da amellerinizi düzeltsin ve günahlarınızı size bağışlasın. Allah ve Resulüne itaat eden, gerçekten büyük bir başarı elde etmiş olur.**

[798] "Doğru" yani hakka götüren "söz söyleyin." *Sedâd* hakka yönelmek ve ölçülü söz söylemek demektir. Kişi okuyla hedefinden sapmadığı zaman, *sedde's-sehme nahve'r-remiyyeti* [Oku hedefe tutturdu.] denir. Tıpkı *sehmün kâsıdun* [hedefini bulan ok] denildiği gibi. Bu ifadedeyle, bazılarınin, sözlerinde bir ölçü ve doğruluk olmadan Hazret-i Zeyneb'le ilgili konuda ileri geri konuşmaktan nehyedilmeleri ve sözlerini daima doğruluğa yöneltmeleri murat edilmiştir; çünkü dili koruma ve doğru sözlülük her hayrın başıdır.

1 Musa Aleyhisselâm, kavminin "söylediklerinden" de, "sözlerinden" de uzak değildir; yani bu iftiralara ona pekâlâ atmışlardır. Ve bu sözlerinin -yani onun hakkındaki suçlamalarının- boş ve asılsız olduğu ispat edilmiştir. / ed.

وكان قد خرج معه الجبل فمات هناك، فحملته الملائكة ومَرَّوا به عليهم ميتًا، فأبصروه حتى عرفوا أنه غير مقتول. وقيل: أحياء الله فأخبرهم ببراءة موسى عليه السلام. وقيل: قرفوه بعيب في جسده من برص أو أدرة، فأطلعهم الله على أنه برىء منه.

[٧٩٦] {وَجِيهًا} ذا جاه ومنزلة عنده، فلذلك كان يميظ عنه التهم، ويدفع الأذى، ويحافظ عليه، لئلا يلحقه وصم ولا يوصف بنقيصة، كما يفعل الملك بمن له عنده قربة ووجاهة. وقرأ ابن مسعود والأعمش وأبو حيوة «وكان عبدًا لله وجيهاً». قال ابن خالويه: صليت خلف ابن شُبَّوْذ في شهر رمضان، فسمعتة يقرؤها. وقرأ العامة أوجه، لأنها مفصحة عن وجاهته عند الله، كقوله تعالى {عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ} (التكوير: ٢٠) وهذه ليست كذلك.

[٧٩٧] فَإِنْ قُلْتَ: قوله {مِمَّا قَالُوا} معناه «من قولهم»، أو «من مقولهم»؛ لأنَّ ما إما مصدرية أو موصولة، وأيهما كان فكيف تصحَّ البراءة منه؟ قلت: المراد بالقول أو المقول: مؤداه ومضمونه، وهو الأمر المعيب. ألا ترى أنهم سموا السبَّ بالقالة، والقالة بمعنى القول؟

٧٠- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾

٧١- ﴿يُضْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

[٧٩٨] {قَوْلًا سَدِيدًا} قاصداً إلى الحق. والسدادُ القصد إلى الحق، والقول بالعدل. يقال: سدَّد السهم نحو الرمية، إذا لم يعدل به عن سمتها، كما قالوا: سهم قاصد. والمراد: نهيههم عما خاضوا فيه من حديث زينب من غير قصد وعدل في القول، والبعث على أن يسد قولهم في كل باب؛ لأنَّ حفظ اللسان وسداد القول رأس الخير كله.

Buna göre âyetin mânası şöyledir: Dillerinizi koruma ve sözlerinizi doğru söyleme hususunda Allah'ın her şeyden haberdar olduğunu unutmayın! Çünkü bunu yaparsanız, Allah hasenâtınızı kabul etme ve iyilikleriniz karşılığında sizi ödüllendirme, günahlarınızı bağışlayıp örtme gibi en yüce istekleri size verir. Allah'ın amelleri düzeltmesinin, onları yararlı ve razı olunacak şekilde yapmaya kişiyi muvaffak kılması anlamına geldiği de söylenmiştir.

[799] Bu âyet, bir öncekini tamamlamaktadır. Hem emir hem nehiy ile muhatap olmaları için, önceki âyet Hazret-i Peygamber'i incitecek şeyden nehyetme, bu ise dili koruma hususunda "Allah'tan korkma" ile emretme üzerine bina edilmişlerdir. Buna ilâveten, nehyin peşinden tehdit içeren Hazret-i Musa kıssasına ve emrin akabinde de tatminkâr bir vaade yer verilmiş, böylece incitmeden alıkoyan ve onu bırakmaya sevkeden unsur güçlendirilmiştir.

72. Şüphesiz, Biz bu emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk da hakkını veremeyiz kaygısıyla onu üzerlerinde tutmaktan şiddetle kaçındılar (yani tam bir inkıyat ile eda ettiler). İnsan ise onu eda edemedi; çünkü o çok cahildir, zalimdir.

[800] Allah Teâlâ "Allah ve Resulüne itaat eden" buyurup itaat edene büyük bir başarı vaat edince peşinden "Şüphesiz biz emaneti sunduk." buyurdu ki, emanet taat demektir, böylece taatin ne kadar önemli ve değerli olduğunu ifade etti.

[801] Bu iki şekilde açıklanabilir. [i] Birincisi gökler, yer ve dağlar gibi şu muazzam cisimler, kendilerine uygun biçimde Allah'ın emrine boyun eğmişlerdir -ki bu da cansız varlıklarda görülen işleyiştir- kendilerinden ortaya çıkabilecek, yapılarına uygun biçimde O'na itaat etmişlerdir; zira O'nun yaratma, var etme ve muhtelif hal ve çeşitli şekillerde yapılandırma tarzındaki irade ve meşîetine karşı direnmemektedirler. Tıpkı "İkisi de 'İsteyerek geldik!' dediler." [Fussilet 41/11] âyetinde ifadeki gibi. İnsan ise hali, yapması doğru ve mümkün olan taatleri ve kendisine yakışan ilâhî emir ve yasaklara boyun eğme hususunda akıllı, mükellefiyet için de elverişli olmasına rağmen, yapması doğru ve mümkün olan ve kendisine yakışan boyun eğme ve geri durmama konusunda cansız varlıklara benzememektedir. Emanetten murat taattir; çünkü emanet edanın ayrılmaz özelliği olduğu gibi, taat de varlığın olmazsa olmazıdır. Emaneti cansız varlıklara sunma ve onların da geri durup çekinmesi mecazdır. Emaneti yüklenmeye gelince o, *fulânün hâmilün li'l-emâneti ve muhtemilün le-hâ* "[Falanca, emaneti üzerine almış; onu hâla üzerinde taşımakta!]

والمعنى: راقبوا الله في حفظ ألسنتكم، وتسديد قولكم، فإنكم إن فعلتم ذلك أعطاكم الله ما هو غاية الطلبة من تقبل حسناتكم والإثابة عليها، ومن مغفرة سيئاتكم وتكفيرها. وقيل: إصلاح الأعمال التوفيق في المجيء بها صالحة مرضية.

[٧٩٩] وهذه الآية مقررة للتي قبلها؛ بنيت تلك على النهي عما يؤدي رسول الله ﷺ، وهذه على الأمر باتقاء الله تعالى في حفظ اللسان؛ ليرادف عليهم النهي والأمر، مع اتباع النهي ما يتضمن الوعيد من قصة موسى عليه السلام، وإتباع الأمر الوعد البليغ فيقوى الصارف عن الأذى والداعي إلى تركه.

٧٢- ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾

[٨٠٠] لما قال: {وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ} وعلق بالطاعة الفوز العظيم، أتبعه قوله {إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ} وهو يريد بالأمانة الطاعة، فعظم أمرها وفخم شأنها.

[٨٠١] وفيه وجهان؛ أحدهما أن هذه الأجرام العظام من السموات والأرض والجبال قد انقادت لأمر الله عزّ وعلا انقياد مثلها - وهو ما يتأتى من الجمادات - وأطاعت له الطاعة التي تصحّ منها وتليق بها. حيث لم تمتنع على مشيئته وإرادته إيجاباً وتكويناً وتسوية على هيئات مختلفة وأشكال متنوعة، كما قال: {قَالَتَا أَتَيْنَا

طَائِعِينَ} [فصلت: ١١] وأما الإنسان فلم تكن حاله - فيما يصحّ منه من الطاعات ويليق به من الانقياد لأوامر الله ونواهيه، وهو حيوان عاقل صالح للتكليف - مثل حال تلك الجمادات فيما يصحّ منها ويليق بها من الانقياد وعدم الامتناع، والمراد بالأمانة:

الطاعة؛ لأنها لازمة الوجود، كما أن الأمانة لازمة الأداء. وعرضها على الجمادات وإبائها وإشفاقها: مجاز. وأما حمل الأمانة فمن قولك: فلان حامل للأمانة ومحتمل لها،

Yani emaneti sahibine vermemekte; ki sorumluluk alanından çıkıp boynunda kalmasın!” sözünden gelmektedir; çünkü emanet sanki kendisine verildiği kişiye binmekte ve o da onu taşımaktadır. Nitekim *rekibethu'd-düyûnu* [Borçlar onun üstüne bindi.] ve *lî aleyhi hakkun* [Benim onun üstünde hakkım vardır.] denir.

5 Kişi borcunu ödediği zaman o, kişiye binmekten, kişi de onu taşımaktan kurtulmuş olur. Bunu benzeri, *lâ yemlikü mevlen li-mevlen nasran* sözüdür; yani o, ona bol miktarda yardım eder ve ona yardım bahşeder, terkeden biri gibi yardımını esirgemez. Nitekim şair (Kutâmî [v. 101/720]) şöyle demiştir:

10 Senin ‘kardeş’in; *nefsinin*, acıma duygusunu ele geçiremediği
öfkelenirici şeyler olduğunda kızgınlığını terkeden kişidir.

Yani, elindeki kışkıran bir sahip gibi şefkat ve sevgisini saklamayan, aksine onları bol bol veren ve sunandır. Arapların *ebğid hakka ahike* [Kardeşinin hakkına kız!] sözleri de bu türdendir; çünkü onun hakkını sevdiği zaman onu çıkarıp da kardeşine vermez, ona buğzettiği zaman ise onu çıkarıp verir. Buna göre, *فَأَيُّنَ* 15 *أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ* ifadesinin anlamı; “Onlar emaneti eda etmemekten şiddetle kaçınırken, insan onu üzerinde taşımakta ve eda etmekten şiddetle kaçınmaktadır.” şeklindedir. Allah Teâlâ insanı; emaneti eda etmeyi terkedeceği için zulümle; mutlu olacağı şeyi -yani onu edayı- kendisi için pekâlâ mümkünken kaçıracağı için de cehaletle tavsif etmiştir.

20 [802] [ii] İkincisi ise, insanın mükellef kılındığı şey o derece önemli ve taşınması ağır bir şeydir ki, Allah Teâlâ onu yarattığı varlıkların en büyüğü ve en kuvvetlisine sunup ondan onu taşımasını ve ona sahip olmasını istemiş; ancak o, bunu taşımaktan ve ona sahip olmaktan kaçınmış, çekinmiştir. Zayıflığına ve gücünün azlığına rağmen onu insan yüklenmiştir. “Çünkü o çok cahildir, zalimdir!” Zira önce onu yüklenmiş, sonra da görevini yerine getirememiştir; önce onu borçlanmış, sonra da borcunu yerine getirememiştir. Arap dilinde buna benzer sözler çoktur. Kur’ân da Arap üslup ve belâgatine uygun şekilde nâzil olmuştur. Mesela Araplar “İç yağına ‘Nereye gidiyorsun?’ dense ‘Eğriyi düzeltereğim’ der.” derler. Arap dilinde hayvanların ve cemâdâtın dilinden¹ buna benzer daha nice sözler vardır. İç yağının konuştuğunu tasavvur etmek ise muhaldir. Bununla hayvanda bulunan yağın onun çirkin yanlarını güzelleştireceği murat edilmektedir. Nitekim zayıflık da onun güzel tarafını çirkinleştirmektedir. Bundan dolayı, yağın hayvandaki etkisi işitenin zihninde daha etkili olacak, onun alışık olduğu, 30 daha rahat kabul edebileceği ve onun hakikatini daha iyi anlayacağı şekilde tasvir edilmiştir. Keza, emanetin büyüklüğünün, zorluğunun, taşınmasının ve ona sadık kalmanın ağırlığının tasviri de bu minval üzere olmuştur.

1 Cansız ve akılsız varlıkların şahıslştırılıp konuşturulmasını konu alan *intâk* ve *teşhîs* sanatlarıyla söylenmiş. / ed.

تريد أنه لا يؤديها إلى صاحبها حتى تزول عن ذمته ويخرج عن عهدها؛ لأن الأمانة كأنها راكبة للمؤمن عليها وهو حاملها، ألا تراهم يقولون: ركبته الديون، ولي عليه حق، فإذا أداها لم تبقى راكبة له ولا هو حاملًا لها. ونحوه قولهم، لا يملك مولى لمولى نصرًا. يريدون: أنه يبذل النصرة له ويسامحه بها، ولا يمسكها كما يمسكها الخاذل، ومنه قول القائل:

أَحْوَكُ الَّذِي لَا تَمْلِكُ الْحِسَّ نَفْسُهُ ❀ وَتَرْفُضُ عِنْدَ الْمُحْفَظَاتِ الْكَتَائِفُ

أي لا يمسك الرقة والعطف إمساك المالك الضنين ما في يده، بل يبذل ذلك ويسمح به. ومنه قولهم: أبغض حق أخيك؛ لأنه إذا أحبه لم يخرج به إلى أخيه ولم يؤده، وإذا أبغضه أخرجه وأداه. فمعنى {فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلَهَا} {وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ}، فأبين إلا أن يؤديها، وأبى الإنسان إلا أن يكون محتملاً لها لا يؤديها. ثم وصفه بالظلم لكونه تاركًا لأداء الأمانة، وبالجهل لإخطائه ما يسعده مع تمكنه منه وهو أداؤها.

[٨٠٢] والثاني: أن ما كلفه الإنسان بلغ من عظمه وثقل محمله: أنه عرض على أعظم ما خلق الله من الأجرام وأقواه وأشدّه؛ أن يتحمّله ويستقل به، فأبى حمّله والاستقلال به وأشفق منه، وحمله الإنسان على ضعفه ورخاوة قوّته، {إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا} حيث حمل الأمانة ثم لم يف بها، وضمنها ثم خاس بضمانه فيها. ونحو هذا من الكلام كثير في لسان العرب، وما جاء القرآن إلا على طرقهم وأساليبهم. من ذلك قولهم: لو قيل للشحم: أين تذهب؟ لقال: أسوي العوج. وكم وكم لهم من أمثال على ألسنة البهائم والجمادات. وتصوّر مقابلة الشحم محال، ولكن الغرض أن السمن في الحيوان مما يحسن قبيحه، كما أن العجف مما يقبح حسنه؛ فصوّر أثر السمن فيه تصويرًا هو أوقع في نفس السامع، وهي به آنس وله أقبل، وعلى حقيقته أوقف.

وكذلك تصوير عظم الأمانة وصعوبة أمرها وثقل محملها والوفاء بها.

[803] **Şayet** “İnsanların bir görüşte karar kılamayan biri için söyledikleri ‘görüyorum ki bir ayağını ileri atarken öbürünü geri atıyorsun’ sözündeki temsil ciheti bilinmektedir; zira o kişinin iki görüş arasında birinden ötekine meyil ve tercihte bulunma ve birine karar verememe hali, bir tarafa doğru gitme durumunda karar veremeyip iki ayağını da ileriye doğru gitmede kullanamayan kimsenin haline benzetilmektedir. Burada benzetilen ve kendisine benzetilenden her biri sıhhat ve bilgi altına giren doğru bir şeydir. Ancak, âyetteki durum böyle değildir; çünkü emaneti cansız bir şeye sunmak ve onun bu hususta kaygı duyması haddizatında muhaldir ve doğru bir ifade değildir. Burada temsilin bir muhal üzerine bina edilmesi nasıl mümkün olmaktadır? Bu, bir şeyi makul olmayan bir başka şeye benzetme örneğinden başka bir şey değildir.” **dersen şöyle derim:** Bu âyetle ve hayvanın bedensel yağına “Nereye gidiyorsun?” denilmesi ve benzeri ifadelerde misal verilen şey farazîdir. Farazî şeyler ise, gerçek şeyler gibi zihinde canlandırılırlar. Burada mükellefiyet hali, zorluk ve taşınmasındaki ağırlık bakımından, onun farazî olarak göklere, yere ve dağlara sunulup onların da kaygıya kapılarak onu yüklenmekten kaçınmalarına benzetilmiştir.

73. Ta ki Allah, münafık erkek ve kadınlar ile müşrik erkek ve kadınlara azap etsin; mümin erkek ve kadınların ise tevbelerini kabul edecektir. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[804] **لِيُعَذِّبَ** (azap etsin)’deki Lâm mecazî bir gerekçelendirmedi; çünkü *darabtühû li’t-te’dibi* [Ona tedip için vurdum.] cümlesinde tedip vurmanın neticesi olduğu gibi, azap da *haml-i emânetin*¹ neticesidir. A‘meş [v. 148/765] illeti [yani azabı], emaneti üzerine alanın fiiliyle sınırlandırmak için *ve yetûbu* okumuş; *ve yetûbullahu* diye başlamıştır. Diğer umum kurrânın kıraatine göre mâna “Ta ki, Allah emaneti üzerine alana azap etsin; üzerinde taşımay[ıp ifa ed]en diğerlerinin tevbesini de kabul etsin.” şeklindedir; çünkü emanete riayet edenin tevbesi kabul edilince bu, hıyanet eden için bir çeşit azap olmaktadır.

[805] Hazret-i Peygamber “Bir kimse Ahzab sûresini okur, onu ailesine ve kölesine öğretirse kabir azabından emin kılınır.” buyurmuştur.

1 İlk görüşe göre; “emaneti eda etmeksizin üzerinde taşımının”; ikinci görüşe göre ise “üstlendiği halde yerine getirmemenin”... Ancak müfessirin ilk görüşü kasdettiği anlaşılıyor; çünkü ikinci görüşe göre, “emaneti yerine getirmeme” anlamı, salt *haml* köküyle değil *فأين* ifadesiyle -ayrıca- ifade edilmek durumundadır. / ed.

[٨٠٣] فإن قلت: قد علم وجه التمثيل في قولهم للذي لا يثبت على رأي واحد: أراك تقدم رجلاً وتؤخر أخرى؛ لأنه مثلت حاله - في تميله وترجحه بين الرأيين وتركه المضي على أحدهما - بحال من يتردد في ذهابه فلا يجمع رجليه للمضي في وجهه. وكل واحد من الممثل والممثل به شيء مستقيم داخل تحت الصحة والمعرفة. وليس كذلك ما في هذه الآية؛ فإن عرض الأمانة على الجماد وإبائه وإشفاقه محال في نفسه، غير مستقيم، فكيف صحّ بناء التمثيل على المحال، وما مقال هذا إلا أن تشبه شيئاً والمشبّه به غير معقول. قلت: الممثل به في الآية وفي قولهم "لو قيل للشحم أين تذهب؟"، وفي نظائره مفروض، والمفروضات تتخيل في الذهن كما المحققات؛ مثلت حال التكليف في صعوبته وثقل محمله بحاله المفروضة لو عرضت على السموات والأرض والجبال لأبين أن يحملنها وأشفقن منها. ١٠

٧٣- ﴿لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٨٠٤] واللام في {لِيُعَذِّبَ} لام التعليل على طريق المجاز، لأنّ التعذيب نتيجة حمل الأمانة، كما أن التأديب في "ضربته للتأديب" نتيجة الضرب. وقرأ الأعمش «ويتوب»؛ ليجعل العلة قاصرة على فعل الحامل، ويتبدئ «ويتوب الله». ومعنى قراءة العامة: ليعذب الله حامل الأمانة ويتوب على غيره ممن لم يحملها، لأنه إذا تيب على الوافي كان ذلك نوعاً من عذاب الغادر، والله أعلم. ١٥

[٨٠٥] قال رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الأحزاب وعلمها أهله وما ملكت يمينه، أعطي الأمان من عذاب القبر.

SEBE' SÛRESİ

Mekke'de [hicretten önce] nâzil olmuştur, 54 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hamd o Allah'a mahsustur ki; göklerde ve yerde ne varsa hepsi
5 O'na aittir. Âhirette de hamd O'na aittir. O'dur 'mutlak hikmet sahibi',
'her şeyden haberdar' (Hakîm, Habîr).

2. Yere gireni, oradan çıkana, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir.
O'dur merhametli bağışlayıcı, (Rahîm, Gafûr).

[806] Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ın nimetidir. Dolayısıyla
10 Allah Teâlâ onlara karşılık hamdedilmeye ve onlardan dolayı övülmeye
layıktır. "Hamd Allah'a mahsustur." dedikten sonra, zatını bütün dünya
nimetlerini lütfeden bir varlık olarak tavsif ettiğine göre, bu [ifade] "O,
dünya nimetlerine karşılık hamdedilendir." anlamındadır. Nitekim *ihmed*
ehâke'llezî kesâke ve hameleke [Seni giydiren, sana binit sağlayan kardeşine hamdet.]
15 dersin ve bununla "Ona seni giydirmesi ve taşımasına mukabil hamdet"
demek istersin. "Âhirette de hamd O'na aittir." ifadesinden Allah Teâlâ'nın
-sevaptan ibaret- âhiretteki nimetlerine karşılık olarak da hamdedileceği
anlaşılmaktadır.

[807] **Şayet** "Bu iki hamd arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:**
20 Dünyadaki hamd vaciptir. Çünkü o, lütfedilen bir nimete mukabildir ve
âhiret nimetini, yani sevabı kazanmanın aracıdır. Âhiretteki hamd ise, vacip
değildir. Zira o, kendisini hak edene verilmesi vacip olan bir nimete karşı
edilmektedir; müminlerin sevinçlerinin bir tamamlayıcısı, ferahlarının zir-
ve yapmasından başka bir şey değildir. Müminler onunla, susamış birinin
25 soğuk suyla mutlu olduğu gibi, mutlu olurlar. "O'dur 'mutlak hikmet sa-
hibi'", dünya ve âhiret işlerini en güzel şekilde yürüten ve hikmetiyle idare
eden; olmakta olan her şeyden "haberdar."

[808] Allah Teâlâ sonra ilminin neleri içine aldığını anlatmaya geç-
ti: "Yere giren" yağmuru. "Onu topraktaki kaynaklara akıtıyor." [Zü-
30 mer 39/21] âyetinde ifade edildiği gibi ki hazineler, defineler, ölümler ve

سورة سبأ

مكية، وآياتها ٥٤

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي
الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾

٢- ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَخْرُجُ
فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ﴾

[٨٠٦] ما في السَّمَوَاتِ والأَرْضِ كله نعمة من الله، وهو الحقيق بأن يحمد
ويثنى عليه من أجله. ولما قال: {الْحَمْدُ لِلَّهِ} ثم وصف ذاته بالإنعام بجميع النعم
الدنيوية، كان معناه: أنه المحمود على نعم الدنيا، كما تقول: احمد أخاك الذي
كسأك وحملك، تريد: احمده على كسوته وحملانه. ولما قال: {وَلَهُ الْحَمْدُ فِي
الْآخِرَةِ} علم أنه المحمود على نعم الآخرة، وهو الثواب.

[٨٠٧] فإن قلت: ما الفرق بين الحمدين؟ قلت: أما الحمد في الدنيا فواجب،
لأنه على نعمة متفضل بها، وهو الطريق إلى تحصيل نعمة الآخرة، وهي الثواب.
وأما الحمد في الآخرة فليس بواجب، لأنه على نعمة واجبة الإيصال إلى مستحقها،
وإنما هو تتممة سرور المؤمنين وتكملة اغتباطهم؛ يلتذون به كما يلتذ العطاش بالماء
البارد. { وَهُوَ الْحَكِيمُ } الذي أحكم أمور الدارين ودبرها بحكمته { الْخَبِيرُ } بكل
كائن يكون.

[٨٠٨] ثم ذكرها مما يحيط به علماً { مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ } من الغيث كقوله
{ فَسَلَكَهُ يَنَابِيعُ فِي الْأَرْضِ } [الزمر: ٢١] ومن الكنوز والدفائن والأموات،

oraya dönen her şey [bu kabildendir.] “Oradan çıkana;” ağaçlar, bitkiler, kaynak suları, madenler, canlılar vb. varlıklar [bu kabildendir]. “Gökten ineni;” yağmur, kar, dolu, gök gürültüsü, rızık, melek, çeşitli bereketler ve kader gibi. Tıpkı “Rızkınız da göktedir, size vaat edilenler de...” [Zâriyât 51/22] âyetindeki gibi.

5 “Oraya yükseleni;” melekleri ve kulların amellerini. “O” nimetlerinin çokluğu ve lütfunun bolluğuna ilave olarak, -nimetlerinin şükrünün gereği olan vazifeleri eda etmekte kusurlu davrananlar için- “merhametlidir, bağışlayıcıdır.”

[809] ينزل (ineni) kelimesini Hazret-i Ali Nun’la ve Zâ şeddeli olarak *nunezzilu* (indirdiklerimizi) şeklinde okumuştur.

10 **3. Nankörce inkâr edenler; “(Kıyamet) saat(i) bize gelmez.” dediler. De ki: Elbette... Gaybı bilen Rabbime yemin ederim ki o saat kesinlikle size gelecektir. Göklerde ve yerde zerre ağırlığınca bir şey bile O’nun ilmi dışında kalmaz; bundan daha küçüğü de daha büyüğü de apaçık bir kitaptadır.**

4. Böylece, iman edip salih amel işleyenleri mükâfatlandıracaktır; bunlara mağfiret ve değerli bir nasip vardır.

15 [810] [Müşriklerin] “(Kıyamet) saat(i) bize gelmez” ifadeleri, yeniden dirilişi olumsuzlamakta ve kıyametin kopacağını inkâr etmektedir. Veya tıpkı “Ne zamanmış bu vaat?” [Yunus 10/48] demeleri gibi, kıyametin kopacağına dair ilâhi tehditlerle eğlenip alay etme maksadıyla onu geç bulmaktadır. İşte bu olumsuz ifadeden sonra, بلى (elbette) buyrularak “Onun için gerçekleşmekten başka seçenek yoktur!” anlamında olumlamaya geçilmiş ve ardından bu olumlama; pekiştirme ve vurgulamada son nokta olan *Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes’e yemin* gibi vurgulu bir ifadeyle pekiştirilmiş olarak tekrarlanmış; daha sonra, bu yeminli tekit لَيَجْزِي (Böylece, mükâfatlandıracaktır.) kelimesine kadar, adına yemin edilenin vasıflandığı şeyle vasfedilerek desteklenmiştir. Çünkü kendisine yemin edilenin azameti hakkında yemin edilenin gücüne, onun gerçeklik ve doğruluğunun şiddetine işaretler; zira o, meseleye delil getirme anlamındadır. Zira şahit gösterilen şey ne kadar yüce, erdemli ve itibarlı olursa şahitlik de o derece kuvvetli ve kesin (olur); hakkında şahitlik edilen şey de o derece sabit ve sağlam olur.

30 [811] **Şayet** “Kendisine yemin edilen zatın vasfedildiği sıfatın¹ bu mânaya herhangi bir hususiyeti söz konusu mudur?” **dersen şöyle derim:** Evet, söz konusudur; çünkü kıyametin kopması gaybın meşhurlarından, en gizli olanı

1 Yani “Rabb”ın “gaybı bilen” oluşunun... / ed.

وجميع ما هي له كفات {وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا} من الشجر والنبات، وماء العيون، والغلة والدواب، وغير ذلك. {وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ} من الأمطار والثلوج والبرد والصواعق والأرزاق والملائكة وأنواع البركات والمقادير، كما قال تعالى {وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ} [الذاريات: ٢٢]. {وَمَا يَخْرُجُ فِيهَا} من الملائكة وأعمال العباد {وَهُوَ} مع كثرة نعمه وسبوغ فضله {الرَّحِيمُ الْغَفُورُ} للمفرطين في أداء مواجب شكرها. ٥

[٨٠٩] وقرأ علي بن أبي طالب عليه السلام «نزل»، بالنون والتشديد.

٣- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

٤- ﴿لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

[٨١٠] قولهم {لَا تَأْتِيَنَّ السَّاعَةُ} نفي للبعث وإنكار لمجيء الساعة، أو استبطاء

لما قد وعدوه من قيامها على سبيل الهزء والسخرية، كقولهم {مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدِ}

[يونس: ٤٨]. أوجب ما بعد النفي بـ {بَلَىٰ} على المعنى: أن ليس الأمر إلا إتيانها، ثم

أعيد إيجابه مؤكداً بما هو الغاية في التوكيد والتشديد، وهو التوكيد باليمين بالله عزَّ

وجلّ. ثم أمد التوكيد القسمي إمداداً بما أتبع المقسم به من الوصف بما وصف به، ١٥

إلى قوله {لِيَجْزِيَ} لأنَّ عظمة حال المقسم به تؤذن بقوة حال المقسم عليه وشدة

ثباته واستقامته، لأنه بمنزلة الاستشهاد على الأمر، وكلما كان المستشهد به أعلى كعباً

وأبين فضلاً وأرفع منزلة، كانت الشهادة أقوى وأكد، والمستشهد عليه أثبت وأرسخ.

[٨١١] فإن قلت: هل للوصف الذي وصف به المقسم به وجه اختصاص بهذا

المعنى؟ قلت: نعم، وذلك أن قيام الساعة من مشاهير الغيوب، وأدخلها في الخفية، ٢٠

ve “gaybı bilen” denildiği zaman insanın aklına ilk gelen şeydir. Dolayısıyla, kıyametin kopacağına ve onun mutlaka meydana geleceğine dair Allah’ın ismiyle yemin edildikten sonra O’nun gaybı bilmeyi, hiçbir gizli şeyin O’nun ilmi haricinde olmadığını ve kıyametin kopma zamanını içine almasının da bu çerçevede olduğunu ifade eden bir vasıfla vasıflandırılması, bu hususiyeti açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

[812] **Şayet** “İnsanlar kıyametin kopacağını inkâr ediyorlardı. Bu durumda, kendilerine diyelim ki en galiz ve etkili bir şekilde yemin etti; -onlara göre- Allah’a iftira edip O’nun adına yalan söyleyen birinin [Hazret-i Muhammed’in] yemini, inkâr ettikleri şeyi nasıl ispat edebilir ki?” **dersen şöyle derim:** Eğer sadece yeminle yetinip ardından ‘mükâfatlandırıcaktır’ ifadesiyle ortaya konan kesin delil sunulmasaydı [bu itiraz yerinde olabilirdi]. Allah Teâlâ insan aklına ve güdülerine mükâfatın kesin olarak gerçekleşmesi gerektiği, iyi amel işleyene sevap, kötü işler yapana da mutlaka ceza verilmesi icap ettiği gerçeğini koymuştur.

[813] لَتَأْتِيَنَّكُمْ (Böylece, mükâfatlandırıcaktır.) ifadesi kesinlikle size gelecektir ifadesiyle onu gerektelendirmek için bitişmiştir. (لَتَأْتِيَنَّكُمْ) Yâ ile de, Tâ ile de okunmuştur; Yâ’lı okuyuşta zamir *yeum* (gün) anlamında olmak üzere *sâ’ate* râcidir veya “O’nun emri mutlaka size gelecek.” anlamında olmak üzere “gaybı bilen”e isnat edilmiştir. Tıpkı “Galiba bunlar, kendilerine meleklerin gelmesini ya da bizzat senin Rabbinin gelmesini bekliyorlar!?” [En’âm 6/158] ve “ya da Rabbinin emrinin gelmesini” [Nahl 16/33] âyetlerinde olduğu gibi. عالم الغيب (Gaybı bilen) ifadesi; ورّبي kelimesinin sıfatı olarak *âlimi’l-ğaybi* ve *‘allâmi’l-ğaybi* şeklinde Mim mecrûr olarak okunduğu gibi, medih¹ ifade etmek üzere mim merfû‘ olarak *‘âlimu’l-ğaybi* ve *‘allâmu’l-ğaybi* şeklinde de okunmuştur. لا يعزّب ifadesi de uzaklık anlamına gelen *‘uzûbdan* olmak üzere ze mecrûr olarak *lâ ya’zibu* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *ravdun azîbun* [uzak bahçe] denir. “Zerre kadar” yani en küçük bir karınca kadar. “Bu” kelimesi “zerre kadar”a işarettir. (“Bundan daha küçüğü de, daha büyüğü de” anlamında olan ولا أكبر ولا أصغر من ذلك ifadesinde, râ’lar cinsi nefyetmek üzere bu şekilde okunduğu gibi), cümle başı olmak üzere *ve lâ aşgaru min zâlike* ve *lâ ekberu* şeklinde merfû‘ olarak da okunmuştur. Tıpkı لا حول ولا قوة إلا بالله ifadesin[deki حول ve قوة kelimelerin]in merfû‘ ve mansûb okunması gibi. O zaman ifade, öncesinden ayrı yeni bir söz olur.

1 “Rabbimin üzerine yemin ederim... ki odur Gaybı bilen.” - “Rabbimin üzerine yemin ederim... ki odur tüm Gaybları bilen.”

وأولها مسارعة إلى القلب. إذا قيل: {عَالِمِ الْغَيْبِ}، فحين أقسم باسمه على إثبات قيام الساعة، وأنه كائن لا محالة، ثم وصف بما يرجع إلى علم الغيب، وأنه لا يفوت علمه شيء من الخفيات، واندرج تحته إحاطته بوقت قيام الساعة، فجاء ما تطلبه من وجه الاختصاص مجيئاً واضحاً.

٥ [٨١٢] فإن قلت: الناس قد أنكروا إتيان الساعة وجحدوه، فهب أنه حلف لهم بأغلظ الأيمان وأقسم عليهم جهد القسم، فيمين من هو في معتقدهم مفتر على الله كذباً كيف تكون مصححة لما أنكروه؟ قلت: هذا لو اقتصر على اليمين ولم يتبعها الحجة القاطعة البينة الساطعة، وهي قوله {لِيُجْزِيَ} فقد وضع الله في العقول وركب في الغرائز وجوب الجزاء، وأن المحسن لا بد له من ثواب، والمسيء لا بد له من عقاب. ١٠

[٨١٣] وقوله {لِيُجْزِيَ} متصل بقوله {لَتَأْتِيَنَّكُمْ} تعليلاً له. قرئ «لتأتينكم» بالتاء والياء. ووجه من قرأ بالياء أن يكون ضميره للساعة بمعنى اليوم، أو يسند عالم الغيب، أي ليأتينكم أمره كما قال تعالى {هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} [الأنعام: ١٥٨] وقال {أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ} [النحل: ٣٣]. وقرئ «عالم الغيب»، و«علام الغيب»، بالجر، صفة لـ {رَبِّي}. و«عالم الغيب»، و«علام الغيوب»، بالرفع على المدح. «ولا يعزب»، بالضم والكسر في الزاي، من العزوب، وهو البعد. يقال: روض عزيز، بعيد من الناس. {مِثْقَالُ ذَرَّةٍ} مقدار أصغر نملة {ذَلِكَ} إشارة إلى {مِثْقَالُ ذَرَّةٍ}. وقرئ «ولا أصغر من ذلك ولا أكبر»، بالرفع على أصل الابتداء، وبالفتح على نفي الجنس، كقولك: لا حول ولا قوة إلا بالله، بالرفع والنصب. وهو كلام منقطع عما قبله. ٢٠

[814] **Şayet** “Merfû‘ okunması halinde bu kelimelerin مثقال ذرة (zerre ağırlığınca) ifadesine atfı doğru olur mu? Ki, bu durumda adeta “Zerre ağırlığınca; daha küçüğü ve daha büyüğü O’nun ilmi dışında olmaz” denilmiş olacak; لا’lar [ziyade olarak] olumsuzluğu tekit etmeyeceklerdir. Ayrıca, 5 gayr-i munsarîf oldukları için aslında mecrûr olmakla beraber fethalî olmaları hasebiyle ذرة kelimesine atfedilip fethalî kabul edilmeleri ve bir nevi “Ne zerre ağırlığınca bir şey ne daha küçüğü ne de daha büyüğü O’nun ilmi dışında kalır.” denilmiş olması mümkün müdür?” **dersen şöyle derim:** İstisna edatı buna izin vermez. Bu ancak عنه’daki zamiri gayba gönderip, 10 gaybı da “Levh-i Mahfuz’a yazılmadan önceki gizlilikler”e isim yapman halinde mümkün olabilir. Zira onları Levh’te bulundurmamak, bir nevi bir perde arkasından ortaya çıkmaları demektir. [Bu durumda âyet] “Gayptan ayrılan ve kopan her şey mutlaka Levh’te yazılı olarak meydana gelir.” anlamında olur.

5. Bizi âciz bırakacakları zannıyla âyetlerimizi geçersiz kılmak için 15 koşturanlara gelince, bunlara da can yakıcı pis bir azap vardır!

6. Kendilerine ilim verilmiş olanlar; sana Rabbinden indirilenin 20 gerçek olduğunu ve ‘mutlak izzet sahibi’nin, ‘bizatihi hamde lâıyık’ın (Azîz, Hamîd Allah’ın) dosdoğru yoluna ilettiğini görürler (yani bu görüştendirler).

[815] (معاجزين kelimesi) Ayın fethalî ve Cim şeddeli ve kesreli olarak 20 mu‘accizîne şeklinde de okunmuştur; الميم ise mim hem merfû‘ hem de mecrûr olarak okunmuştur.¹ Katâde’nin [v. 117/735] riczin azabın kötüsü olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

[816] ويرى (görürler) ifadesi mahallen merfû‘ dur; yani “ilim sahipleri 25 -Peygamber (s.a.)’in ashâbı ve ümmetinden onların peşinden gidenler- veya Müslüman olan Kâ’bu’l-ahbâr [v. 32/653] ve Abdullah b. Selâm [v. 43/664] gibi Ehl-i Kitap âlimleri bilirler.” demektir. الحق الذي أنزل إليك ... الحق يرى fiilinin iki mef’ûlüdür; هو ise fasıl içindir. الحق diye merfû‘ okuyan ise هو’yi müpteda, الحق’yu haber ve [bu ikisinden oluşan] cümleyi ikinci mef’ûl yapmış 30 olur. يرى kelimesinin mahallen mansûb ve ليجزي kelimesine ma’tûf olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna “İlim sahipleri kıyamet vakti geldiği zaman, daha ilerisi olmayan yakînî bir ilimle onun hak olduğunu bilir ve yalanlayıp yüz çevirenler karşı onunla istidlâl ederler.” şeklindedir. Ayrıca, “Böylece, iman etmeyen Ehl-i Kitap âlimleri de onun hak olduğunu bilir ve 35 böylece üzüntü ve kederleri artar!” mânası murat edilmiş de olabilir.

1 Mecrur okunuşta riczin, merfû‘ okuyuşta ‘azâbın sıfatıdır; “can yakıcı pis bir azap” - “pis, can yakıcı bir azap” / ed.

[٨١٤] فإن قلت: هل يصحّ عطف المرفوع على {مَثْقَال ذَرَّةٍ}، كأنه قيل: لا يعزب عنه مثقال ذرة وأصغر وأكبر وزيادة، لا لتأكيد النفي؛ وعطف المفتوح على {ذَرَّةٍ} بأنه فتح في موضع الجرّ لامتناع الصرف، كأنه قيل: لا يعزب عنه مثقال ذرة ولا مثقال أصغر من ذلك ولا أكبر؟ قلت: يَأْبَى ذلك حرف الاستثناء، إلّا إذا جعلت الضمير في {عَنْهُ} للغيب، وجعلت {الْغَيْبِ} اسمًا للخفيات قبل أن تكتب في اللوح، لأنّ إثباتها في اللوح من البروز عن الحجاب، على معنى أنه لا ينفصل عن الغيب شيء، ولا يزل عنه إلّا مسطورًا في اللوح.

٥- ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رَجْزِ آيِمٍ﴾

٦- ﴿وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى

صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾

[٨١٥] وقرئ «معجزين». فـ{آيِمٍ} بالرفع والجرّ. وعن قتادة: الرجز: سوء العذاب. و{يَرَى} في موضع الرفع، أي ويعلم أولو العلم، يعني أصحاب رسول الله ﷺ، ومن يطأ أعقابهم من أمته. أو علماء أهل الكتاب الذين أسلموا مثل كعب الأحبار وعبد الله ابن سلام رضي الله عنه.

[٨١٦] {الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ... الْحَقُّ} هما مفعولان لـ{وَيَرَى}. و{هُوَ} فصل؛ من

قرأ «الحق»، بالرفع جعله مبتدأ، و«الحق» خبرًا، والجملة في موضع المفعول الثاني.

وقيل: {وَيَرَى} في موضع النصب معطوف على {لِيَجْزِيَ}، أي وليعلم أولو العلم عند مجيء الساعة أنه الحق علمًا لا يزداد عليه في الإيقان، ويحتجوا به على الذين كذبوا وتولوا. ويجوز أن يريد: وليعلم من لم يؤمن من الأحبار أنه الحق فيزدادوا

حسرة وغمًا.

7. Ama nankörce inkâr edenler dediler ki: “Her birinize; tamamen parçalanıp dağıldığınızda yeni bir yaratılışa gireceğinizi haber veren bir adam gösterelim mi size?!”

8. “Artık, kendi uydurduklarını mı Allah’a isnat ediyordur, yoksa cinlenmiş midir nedir (bilemiyoruz)?!” Asıl, Âhirete iman etmeyenler azaptadır, derin bir sapmadadır!

[817] “Nankörce inkâr edenler” yani Kureyşliler. Peygamber *Aleyhis-salâtü Vesselâm*’ı kastederek, birbirlerine¹ ‘Size bir adam gösterelim mi?!’ şöyle diyorlardı; ‘Size acayip şaşıracığınız bir şey anlatacak; çürüyüp toprak olduktan, toprak bedenlerinizi tamamen *temzîk* -yani un ufak- ettikten sonra tekrar diriltip yeniden yaratılacağınızı söyleyecek...’, Allah’a nispet ettiği bu sözde O’nun adına yalan söyleyen bir müfteri midir yoksa içinde bir cin var da, bunları kendisine o mu ilham edip söyletiyor [bilemiyoruz]!..

[818] Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmaktadır: “Muhammed’in iftira etmesi ve cinlenmesi söz konusu değil; o bunlardan tamamen uzaktır. Aksine, âhireti inkâr eden bu iddiacılar, haktan sapmalarına sebep olan bu düşüncelerinden dolayı cehennem azabına maruz kalacaklar! Ve bundan yana gaffet içindeler! Bu ise, cinlenmenin en ileri durumu olup akıllarını tamamen kaplamıştır.” Müşriklerin azaba duçar olmaları sapıklığa düşmeleri ile yan yana, sanki aynı anda olmuş gibi zikredilmiştir; çünkü azap sapıklığın gereklerinden ve sonuçlarındandır. Bundan dolayı da gerçekten birbirine bitişik gibi zikredilmişlerdir.

[819] Zeyd b. Ali [r.a.; v. 122/740, *يَتَّبِعُ* kelimesini] *yunbiukum* şeklinde okumuştur.²

[820] **Şayet** “Sen *مَمْرُقٌ* kelimesini şairin;

Benim kafiyeleri salıverip de, onları unuttuğumu
Ve geri toplamadığımı bilmez misin?

beytinde *müserrah* kelimesini yaptığı gibi masdar olarak değerlendirdin; sence bu, mekân zarfı da olabilir mi?” **dersen şöyle derim:** Evet, olabilir. Bu durumda mâna; “kuşların ve yırtıcı hayvanların karınlarındaki ölmüş varlıklar, sellerin bütünüyle alıp götürdüğü şeyler ve rüzgârların sürükleyip oraya buraya savurduğu nesneler” şeklinde olur.

1 Yani civar bölgelerden ve komşu kabilelerden hac vb. amaçlarla Mekke’ye gelenlere. / ed.

2 Tefilden “her birinize haber veren” - ifâlden “size haber veren.” / ed.

٧- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُنْبِئُكُمْ إِذَا مُزِقْتُمْ كُلٌّ مِّمَّزِقٍ
إِنْكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

٨- ﴿أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ
وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ﴾

٥ [٨١٧] {الَّذِينَ كَفَرُوا} قریش. قال بعضهم لبعض: {هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ} يعنون
محمدًا ﷺ؛ يحدثكم بأعجوبة من الأعاجيب: أنكم تبعثون وتشتئون خلقًا جديدًا، بعد
أن تكونوا رفاتًا وترابًا، ويمزق أجسادكم البلى كل ممزق، أي يفرقكم ويبدد أجزاءكم
كل تبديد؛ أهو مفتر على الله كذبًا فيما ينسب إليه من ذلك، أم به جنون يوهمه ذلك
ويلقيه على لسانه؟!

١٠ [٨١٨] ثم قال سبحانه ليس محمد من الافتراء والجنون في شيء، وهو مبرأ
منهما؛ بل هؤلاء القائلون الكافرون بالبعث واقعون في عذاب النار فيما يؤديهم إليه
من الضلال عن الحق، وهم غافلون عن ذلك. وذلك أجحّ الجنون وأشدّه إطباقًا
على عقولهم؛ جعل وقوعهم في العذاب رسيلاً لوقوعهم في الضلال، كأنهما كائنان
في وقت واحد، لأنّ الضلال لما كان العذاب من لوازمه وموجباته جعلاً كأنهما في
١٥ الحقيقة مقترنان.

[٨١٩] وقرأ زيد بن عليّ رضي الله عنه «ينبئكم».

[٨٢٠] فإن قلت: فقد جعلت الممزق مصدرًا، كبيت الكتاب:

أَلَمْ تَعْلَمْ مُسَرَّحِي الْقَوَافِي ❁ فَلَا عِيَا بِهِنَّ وَلَا اجْتِلَابَا

فهل يجوز أن يكون مكاناً؟ قلت: نعم؛ ومعناه ما حصل من الأموات في بطون الطير
والسباع، وما مرّت به السيول فذهبت به كل مذهب، وما سفته الرياح فطرحته كل مطرح. ٢٠

[821] **Şayet** “İn’ın âmili nedir?” **dersen şöyle derim:** Onun âmili, *إنکم لفي خلق جديد* (yeni bir yaratılışa gireceksiniz) cümlesinin delâlet ettiği şeydir ki, bunun benzeri daha önce geçmiştir. **Şayet** “Fe’îl veznindeki *cedîd* kelimesi fâ’il anlamında mıdır mef’ûl anlamında mı?” **dersen şöyle derim:**

- 5 Basralılara göre fâ’il anlamındadır; tıpkı *hadde fe-huve hadîd* [keskin oldu; artık keskindir] ve *kalle fe-huve kalîl* [azaldı, artık azdır] dediğin gibi¹ *cedde fe-huve cedîd* [yeni oldu, artık yenidir] dersin. Kûfelilere göre ise “onu kesti” anlamındaki *ceddehû* fiilinden mef’ûldür [kesik/kopuk]. Onlar diyorlar ki; “*Cedîd*, dokumacının şu an² elbise olarak kestiği şeydir; ancak kelimenin kullanımı
10 daha sonra yaygınlaşmış; *milhafetün cedîdün* (yeni [kesilmiş] çarşaf) ifadesi işbu anlama binaen söylenmiştir. Basralılara göre ise kelime “Allah’ın rahmeti yakındır.” [A’râf 7/56] âyetindeki *karîbun* (yakın) vb. kelimeler gibidir.

- [822] **Şayet** “Her ikisi de vasıl Hemzesi oldukları halde, Hemze *السیحر* (Sihir mi?) kelimesinde korunmasına karşılık *أفترى*’da neden düşürülmüş-
15 tür?” **dersen şöyle derim:** Kıyas orada da düşmesini gerektiriyordu; fakat *السیحر* ve benzeri kelimelerde bir şey onun düşürülmemesine yol açmıştır ki, o da kelimenin istifham için mi, haber için mi olduğunun bilinmemesidir. Zira vasıl Hemzesi de istifham Hemzesi gibi fethalıdır.

- [823] **Şayet** “Sapmanın uzak olmakla nitelenmesinin anlamı nedir?”
20 **dersen şöyle derim:** Bu mecazî isnad türündendir. Çünkü uzak kelimesi yoldan uzaklaşan sapmışın sıfatıdır. O, yoldan ne kadar çok uzaklaşırsa o kadar çok sapmış olur.

- [824] **Şayet** “Hazret-i Peygamber Kureyşlilerin bildiği, tanınmış bir kimseydi; âhiret hayatı için tekrar dirilmeye dair verdiği haberi de pekâla
25 biliyorlardı. Buna rağmen, ‘Her birinize ... haber veren bir adam gösterelim mi size!’ diyerek, onu tanınmayan biri gibi göstermeleri ve sanki bilinmeyen bir meselede, meçhul biri gösterilecekmiş gibi davranarak onu göstermeyi teklif etmelerinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade ile onu alaya almak ve küçümsemek istiyorlardı. Bu sebeple ona, durumu
30 bilmezden gelinerek eğlenilecek ve alay edilecek biri gibi muamele ettiler.³

1 Yani bu kelimelerin ism-i fâ’illeri, fe’îl sıygasında geldiği gibi. / ed.

2 Yani daha evvel elinde kesilmiş halde bulunmuyorken, o an [yeni]. / ed.

3 Müfessirin ortaya koyarak cevapladığı bu soruya şöyle cevap verilebilir: İnkârcılar Peygamber (s.a.) hakkında böyle konuşarak -akıllarınca- onu bilmeyenlere tanıtıyorlardı; çünkü dışarıdan Mekke’ye gelen turistler ve işadamları onu merak ediyor; Mekkelilere, yani hemşehrilerine, akraba ve komşularına soruyorlardı. Yabancılar Muhammed (s.a.)’in tevhide, insan haklarına, adalete ve muhtaçları kalkındırmaya yönelik mesajlarını ve Mekke’de bu yüzden meydana gelen kargaşaya yönelik söylentileri işitmişler, Peygamber hakkında bilgi almaya çalışıyorlardı; Müşrikler ise Muhammedî mesajın kabulü en imkânsız gördükleri “yeniden diriliş” kısmını öne sürerek, zihinleri bulandırmaya, insanları onun fikriyatından uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. / ed.

[٨٢١] فإن قلت: ما العامل في {إِذَا}؟ قلت: ما دلّ عليه {إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ}، وقد سبق نظيره. فإن قلت: الجديد فعيل بمعنى فاعل أم مفعول؟ قلت: هو عند البصريين بمعنى فاعل، تقول: جد فهو جديد، كحدّ فهو حديد، وقلّ فهو قليل. وعند الكوفيين بمعنى مفعول، من جدّه، إذا قطعه. وقالوا: هو الذي جده الناسج الساعة في الثوب؛ ثم شاع. ويقولون: ولهذا قالوا ملحفة جديدة. وهي عند البصريين كقوله تعالى {إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ} [الأعراف: ٥٦] ونحو ذلك.

[٨٢٢] فإن قلت: لم أسقطت الهمزة في قوله {أَفْتَرَى} دون قوله "الْيَسْحَرُ"، وكتاهما همزة وصل؟ قلت: القياس الطرح، ولكون أمرًا اضطرّهم إلى ترك إسقاطها في نحو "الْيَسْحَرُ"، وهو خوف التباس الاستفهام بالخبر، لكون همزة الوصل مفتوحة كهمزة الاستفهام.

[٨٢٣] فإن قلت: ما معنى وصف الضلال بالبعد؟ قلت: هو من الإسناد المجازي؛ لأنّ البعيد صفة الضال إذا بعد عن الجادة، وكلما ازداد عنها بعدًا كان أضلّ.

[٨٢٤] فإن قلت: كان رسول الله ﷺ مشهورًا علمًا في قريش، وكان إنبأؤه بالبعث شائعًا عندهم، فما معنى قوله {هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُنْبِئُكُمْ} فنكروه لهم، وعرضوا عليهم الدلالة عليه كما يدلّ على مجهول في أمر مجهول. قلت: كانوا يقصدون بذلك الطنز والسخرية، فأخرجوه مخرج التحلي ببعض الأحاجي التي يتحاجى بها للضحك والتلهي متجاهلين به وبأمره.

9. Gerek gökten gerekse yerden önlerinde ve arkalarında bulunan şeyleri görmüyorlar mı? Dilesek, onları yerin dibine geçirir ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz! (Allah'a) yönelen her kul için bunda elbette bir âyet vardır.

5 [825] Kör mü oldular da, göğe, yere ve bunların, nerede olurlarsa olsunlar, nereye giderlerse gitsinler, önlerinden ve arkalarından kendilerini kuşattığını, bunların sınırlarını aşamadıklarını ve içinde bulundukları Tanrı mülkünün dışına çıkamadıklarını görmüyorlar; Allah'ın, âyetlerini inkâr etmeleri ve Peygamberini ve getirdiklerini reddetmeleri sebebiyle, Kârûn'a
10 ve Eykelilere yaptığı gibi, kendilerini de yerin dibine geçirmesinden veya gökten üzerlerine parçalar yağdırmasından korkmuyorlar mı?

[826] “Bunda” yani göğe ve yere bakıp, bunlar üzerinde ve delâlet ettikleri ilâhi kudret hususunda düşünmelerinde, “yönelen her kul için elbette bir âyet” ve delâlet “vardır.” *Münîb*; Rabbine dönen ve O'na itaat eden
15 demektir; çünkü dönen kimse Allah'ın âhîret için yeniden diriltme ve kendisini inkâr edenleri cezalandırma vb.gibi her şeye kadir olduğuna dair âyet [ve kevnî belge]leri üzerinde mutlaka tefekkür eder.

[827] نَسَقَطُ ve نَشَأُ kelimeleri “Artık, kendi uydurduklarını mı Allah'a isnat ediyor...?” [Sebe' 34/8] âyetine uygun olarak Yâ ile *yeşe'*, *yahsîf*,
20 *yuskî* [Dilese ... yerin dibine geçirir ... düşürür] şeklinde de okunmuştur. Nun ile okunması ise وَلَقَدْ آتَيْنَا (“Biz verdik” [Sebe' 34/10]) ifadesine uygun düşmektedir. Sin'in fethasıyla da, sükûnuyla da (*kisefên* - *kisfen*) okunmuştur. Kisâî [v. 189/805] de idgamla *yahsîbbihim* şeklinde okumuşsa da kuvvetli bir kıraat değildir.

25 **10-11. Gerçek şu ki; “Ey dağlar! Davud'la birlikte siz de tenzih ve takdis edin kuşlar da...” diyerek Davud'a katımızdan bir lütuf ihsan ettik; “Uzun - geniş zırhlar yap ve dokurken iyice ölçüp biç de (belli aralıklarda olsunlar)” diyerek kendisine demiri yumuşattık: “(Yararlı) salih amel işleyin; şüphesiz, Ben yapmakta olduğunuz şeyleri görmekteyim.”**

30 [828] “Ey dağlar!” ifadesi ya “lütuf”tan veya “ihsan ettik”ten bedeldir. İfade “*ey dağlar* sözümüz” veya “*Ey dağlar* dedik.” şeklinde takdir edilir. *Tevîb* [döndürme] ve *evb* [dönme] kelimelerinden olmak üzere *أَوْبِي* ve *evbî* şeklinde okunmuştur; “Tesbihi onunla birlikte tekrarlar” veya “o tesbihe her döndüğünde sen de dön” anlamındadır. Çünkü o döndüğünde o da döner.

٩- ﴿أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ نَسْفًا نَحْصِفُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ﴾

[٨٢٥] أَعْمُوا فلم ينظروا إلى السماء والأرض، وأنهما حيثما كانوا وأيضا ساروا أمامهم وخلفهم محيطتان بهم، لا يقدر أن ينفذوا من أقطارهما وأن يخرجوا عما هم فيه من ملكوت الله عز وجل، ولم يخافوا أن يخسف الله بهم أو يسقط عليهم كسفاً، لتكذيبهم الآيات وكفرهم بالرسول ﷺ وبما جاء به، كما فعل بقارون وأصحاب الأيكة.

[٨٢٦] {إِنَّ فِي ذَلِكَ} النظر إلى السماء والأرض والفكر فيهما وما يدلان عليه من قدرة الله {لَآيَةً} ودلالة {لِّكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ}، وهو الراجع إلى ربه المطيع له؛ لأنَّ المنيب لا يخلو من النظر في آيات الله على أنه قادر على كل شيء من البعث ومن عقاب من يكفر به.

[٨٢٧] قرئ «يشأ، ويخسف، ويسقط»: بالياء؛ لقوله تعالى {أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا} [الأنعام: ٩٣] وبالنون لقوله {وَلَقَدْ آتَيْنَا} و{كِسْفًا} بفتح السين وسكونه. وقرأ الكسائي «يخسفهم»، بالإدغام وليست بقوية.

١٠- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَآلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ﴾

١١- ﴿أَنْ اغْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ

بَصِيرٌ﴾

[٨٢٨] {يَا جِبَالُ} إما أن يكون بدلاً من {فَضْلًا}، وإما من {آتَيْنَا}، بتقدير: قولنا يا جبال، أو "قلنا يا جبال". وقرئ «أَوِّبِي»، و«أَوِّبِي» من التأويب، والأوب؛ أي رجعي معه التسبيح، أو ارجعي معه في التسبيح كلما رجع فيه؛ لأنه إذا رجعه فقد رجع فيه.

Dağların teşbihi, Allah Teâlâ'nın ağaçta¹ konuşma yaratması gibi onlarda tesbihi yaratması, böylece tesbih eden birinden duyulan şeyin Davud (a.s.)'ın bir mucizesi olarak ondan duyulması anlamındadır. Hazret-i Davud'un işlediği bir kusura mukabil hüznün ve inilti şeklinde ağlayıp feryat ettiği, dağların onun ardından yankı yaparak, kuşların da öterek onu teselli ettikleri de söylenmiştir.

[829] الطير kelimesi جبال'in lâfzı ve mahalline atıfla merfû' ve mansûb olarak okunduğu gibi, *mefûlün ma'ah* olmak ve فضلا'e ma'tûf olmak üzere mansûb olması da caiz görülmüştür. Buna göre mâna; "Kuşları da ona *mü-sahhar* kıldık (yani ona râm ettik)." şeklinde olur.

[830] **Şayet** "Âyetin nazmı ile 'Davud'a kendimizden bir lütuf; dağların ve kuşların onunla birlikte tekrarlamasını ihsan ettik.' denilmesi arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Bu iki ifade arasında çok fark vardır. Nitekim âyetin ifadesinde Allah'ın rubûbiyetinin yüceliğine ve ulûhiyetinin büyüklüğüne delâlet etme gibi açık bir üstünlük vardır. Bu üslupta dağlar; canlı - cansız, konuşan - konuşmayan her varlığın mutlaka Allah'ın iradesine boyun eğdiğini, O'nun iradesine karşı gelmediğini ifade etmek üzere, emrettiğinde itaat edip boyun eğen, kendilerini davet ettiğinde dinleyip icabet eden akıllı varlıklar konumuna getirilmişlerdir.

[831] "Kendisine demiri yumuşattık." Demiri onun için çamur, hamur ve mum gibi ateşsiz ve çekiçle vurmaksızın eliyle istediği gibi şekillendirebileceği tarzda yumuşak kıldık. Bu ifadenin, kendisine büyük bir kuvvet ihsan edildiği için demirin elinde yumuşaması anlamında olduğu da söylenmiştir.

[832] صابغات kelimesi صابغات şeklinde de okunmuştur; vücudun her yanını örten uzun - geniş zırhlar demektir. Bu tür [örgülü] zırhı ilk yapan Hazret-i Davud'dur; zırhlar daha önce plakalar halinde idi. Rivayete göre, Davud Alaeyhisselam bir zırhı dört bine satar, kazandığı parayı kendi ihtiyaçları ve ailesi için harcar; fukaraya tasadduk edermiş. Başka bir rivayete göre, Hazret-i Davud İsrailoğullarını idare ettiği dönemde bazen tebdil-i kıyafet edip dolaşır, halka kendisini sorarak, "Davud hakkında ne dersiniz?" der; onlar da onu överlermiş. Bir defasında Allah Teâlâ bir meleği insan suretinde ona göndermiş. Hazret-i Davud âdeti üzere ona da aynı soruyu sormuş. Adam "Bir huyu olmasa, iyi adamdır." demiş. Bunun üzerine telaşlanan Hazret-i Davud o huyun ne olduğunu sormuş. O da "Ailesine hazineden harcaması." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hazret-i Davud Rabbinden hazineye muhtaç olmaya-çağı bir fırsat lütfetmesi için dua etmiş. Allah da ona zırh yapmayı öğretmiş.

1 Yani Musa (a.s.)'a Sina'da ilk seslendiğinde... / ed.

ومعنى تسييح الجبال: أَنَّ الله سبحانه وتعالى يخلق فيها تسييحًا كما خلق الكلام في الشجرة، فيسمع منها ما يسمع من المسبح معجزة لداود. وقيل: كان ينوح على ذنبه بترجيع وتحزين، وكانت الجبال تسعده على نوحه بأصداؤها، والطير بأصواتها. [٨٢٩] وقرئ «والطير» رفعًا ونصبًا، وعطفًا على لفظ الجبال ومحلها. وجوزوا أن ينتصب مفعولاً معه، وأن يعطف على {فَضْلًا}، بمعنى وسخرنا له الطير. ٥

[٨٣٠] فإن قلت: أي فرق بين هذا النظم وبين أن يقال: آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا تأويب الجبال معه والطير؟ قلت: كم بينهما. ألا ترى إلى ما فيه من الفخامة التي لا تخفى، من الدلالة على عزة الربوبية وكبرياء الإلهية، حيث جعلت الجبال منزلة منزلة العقلاء الذين إذا أمرهم أطاعوا وأذعنوا، وإذا دعاهم سمعوا وأجابوا، إشعارًا بأنه ما من حيوان وجماد وناطق وصامت إلا وهو متقاد لمشيئته، غير ممتنع على إرادته. ١٠

[٨٣١] {وَالنَّارُ لَهُ الْخَديدُ} وجعلناه له لينًا كالطين والعجين والشمع، يصرفه بيده كيف يشاء من غير نار ولا ضرب بمطرقة. وقيل: لأن الحديد في يده لما أوتي من شدة القوة.

[٨٣٢] وقرئ «صابغات»، وهي الدروع الواسعة الضافية. وهو أول من اتخذها، وكانت قبل صفائح. وقيل: كان يبيع الدرع بأربعة آلاف فينفق منها على نفسه وعياله، ويتصدق على الفقراء. وقيل: كان يخرج حين ملك بني إسرائيل متكرًا، فيسأل الناس عن نفسه، ويقول لهم: ما تقولون في داود؟ فيثنون عليه، فيفيض الله له ملكًا في صورة آدمي فسأله على عادته، فقال: نعم الرجل لولا خصلة فيه، فريح داود، فسأله؟ فقال: لولا أنه يطعم عياله من بيت المال، فسأل عند ذلك ربه أن يسبب له ما يستغني به عن بيت المال، فعلمه صنعة الدروع. ٢٠

[833] “Dokurken ölçüp biç de...” Yani telleri ince yapma oynar, kalın da yapma halkaları kırar. *Serd* zırh dokumak demektir.

[834] “Yapın”daki zamir Davud ve hanedanına râcidir.

12. Süleyman’ın emrine de; -sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık mesafe kat’eden- rüzgârı verdik ve onun için bakır eriyiğinden ‘pınar’ akıttık. Cinlerden de Rabbinin izniyle önünde çalışan kimseler vardı; onlardan her kim Bizim emrimizden çıksa, ona Çılgın Ateş azabından tattırırdık.

13. Ona dilediği her şeyi; mabetler, heykeller, sarnıç misâli leğenler, yerinden oynatılamayan kazanlar (vs.) yaparlardı. “Ey Davud hanedanı! Siz de (bütün bunlara) şükrederek çalışın; kullarımdan pek azı şükredicidir çünkü!”

[835] [الريح]in] mansûb okunuşuna göre “Süleyman’a da rüzgârı” müсахhar kıldık; merfû‘ okuyana göre ise *ve li-suleymâne’r-rihu musehharatun* [Süleyman’a da rüzgâr müсахhar kılınmıştı] şeklindedir; bu takdir, *er-riyâh*ın merfû‘ okunması halinde de söz konusudur.

[836] “Sabahleyin bir aylık” sabah gidişi bir aylık mesafe, akşam gidişi de aynı. [رواحها و غدوها] kelimeleri *ğadvetuhâ* ve *ravhatuhâ* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] “Hazret-i Süleyman sabahleyin yola çıkar ve Istahr’da öğlen vakti dinlenir, sonra tekrar yola koyulur ve akşama Kâbil’de olurdu.” dediği rivayet edilir. Rivayete göre, birileri Dicle nehrinin kenarında Hazret-i Süleyman’ın adamlarından biri tarafından yazılmış bir yazı bulmuşlar. Kâğıtta; “Burada konakladık; burayı biz inşa etmedik, hazır bulduk. Sabahleyin Istahr’dan yola çıktık ve öğle vakti burada konakladık. Biraz sonra yola çıkacak ve inşaallah akşam vakti Şam’da konaklayacağız.” yazıyormuş.

[837] القطر katran gibi eritilmiş bakır demektir. **Şayet** “Bakır eriyiğinden pınar” tabiriyle ne murat edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bu ifade ile bakır madenini murat etmiştir; ancak Hazret-i Davud için demiri yumuşattığı gibi bakırı da akıtmıştır. Pınardan su kaynayıp aktığı gibi bakır da kaynayıp çıkmıştır. Bunun içindir ki, “Rüyamda, kendimi *şarap sıkarken* görüyorum.” [Yûsuf 12/36] âyetinde olduğu gibi, madene ileride alacağı ismi vererek ‘bakır eriyiğinden pınar’ ismini vermiştir. [Bu eriyiğin] her ay üç gün aktığı söylenmiştir.

[838] “Rabbinin izniyle” yani emriyle.

[٨٣٣] {وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ} لا تجعل المسامير دقاقًا فتقلق، ولا غلاظًا فتفصم الحلق. والسرد: نسج الدروع.

[٨٣٤] {وَأَعْمَلُوا} الضمير لدواد وأهله.

٥ -١٢- ﴿وَلِسْلَيْمَنْ الرِّيحَ غُدُوَهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنْ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ﴾

١٣- ﴿يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ إِعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾

[٨٣٥] {و} سخرنا {لِسْلَيْمَنْ الرِّيحَ} فيمن نصب؛ "ولسليمان الريح مسخرة"

١٠ فيمن رفع، وكذلك فيمن قرأ «الرياح»، بالرفع.

[٨٣٦] {غُدُوَهَا شَهْرٌ} جريها بالغداة مسيرة شهر، وجريها بالعشي كذلك. وقرئ

«غدوتها وروحتها». وعن الحسن عليه السلام: كان يغدو فيقيل بإصطخر، ثم يروح فيكون رواجه بكابل. ويحكى أنَّ بعضهم رأى مكتوبًا في منزل بناحية دجلة كتبه بعض أصحاب سليمان: نحن نزلناه وما بنيناه ومبنيًا وجدناه، غدونا من اصطخر فقلناه،

١٥ ونحن رائحون منه فبائتون بالشام إن شاء الله.

[٨٣٧] القطر: النحاس المذاب من القطران. فإن قلت: ماذا أراد بـ{عَيْنَ الْقِطْرِ}؟

قلت: أراد بها معدن النحاس، ولكنه أساله كما ألان الحديد لداود، فنبع كما ينبع الماء من العين؛ فلذلك سماه عين القطر باسم ما آل إليه، كما قال: {إِنِّي أُرِيَّتِي أَغْصُرُ خَمْرًا} [يوسف: ٣٦]. وقيل: كان يسبل في الشهر ثلاثة أيام.

[٨٣٨] {بِإِذْنِ رَبِّهِ} بأمره.

[839] “Onlardan kim” ‘Süleyman’a itaat edin’ tarzında emrettiğimiz “emrimizden saparsa” yani dönerse. [تَغ] *ezâğahûdan yuziğ* şeklinde de okunmuştur. “Çılgın ateş azabı” âhiret azabıdır. İbn Abbas ve Süddî’nin “Hazret-i Süleyman’ın yanında elinde ateşten bir kırbaç olan bir melek vardı. Cinler ona karşı gelmek istediklerinde, onlar görmeden onlara o kırbaçla vururdu!” dedikleri rivayet edilmiştir.

[840] المحارب kelimesi bayağı hallerden korunan kutsal mekân ve meskenler demektir. Bunlara *mehârib* denilmesi oralar savunulduğu ve korunduğu içindir. Kelimenin mabetler anlamında olduğu da söylenmiştir. 10 *Temâsîl* (heykeller) ise meleklerin, peygamber ve salihlerin suretleridir. Bunlar bakır, tunç, cam ve mermerden yapıp insanlar görsünler de onlar gibi ibadet etsinler diye mabetlerde sergilenirlerdi.

[841] **Şayet** “Süleyman (a.s.) resim yapılmasına nasıl cevaz verebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu, dinî hükmün farklı olabileceği bir meseledir; çünkü zulüm ve yalan gibi aklın çirkin bulacağı şeylerden değildir. Ebû’l-Âliye 15 [v. 90/709] “O zaman resim yapmak ve bulundurmak haram değildi.” demiştir. Ayrıca, bunlar ağaç ve benzeri cansız varlıkların resimleri de olabilir; çünkü *timsâl* canlı olsun cansız olsun, başkasının suretine benzer bir suretle çizilen şey demektir. Yahut başsız da olabilirler. Rivayete göre, Hazret-i Süleyman için tahtının ayakucunda duran iki aslan ve başucunda da iki kartal 20 heykeli yapıp koymuşlar; Süleyman *Aleyhisselâm* ayağa kalkmak istediğinde aslanlar ayaklarını önüne seriyor, oturduğunda ise kartallar kanatlarıyla ona gölge yapıyorlarmış.

[842] *el-Cevâbî* büyük sarnıçlar anlamındadır:

25 Âl-i Muhallık’a bir çömlek gelir.
Iraklı *beyin* dolup taşan sarnıcı gibi.

Çünkü su orada *ceby* olmakta, yani toplanmaktadır. Fiil ona mecazen nispet edilmiş olup, *dâbbe* (canlı) gibi galip sıfatlardandır.¹ Rivayete göre, bir kazanın etrafında bin kişi oturabiliyormuş. يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ (“davet edenin davet ettiği gün” [Kamer 54/6]) âyetinde² olduğu gibi, (كَالْجَوَابِ ifadesinde de) kesre ile yetinilerek, Yâ mahzuf olarak okunmuştur.

1 Sarnıçlara “suyu *ceby* eden / toplayan” anlamında *cevâbî* denmesi mecazdır; çünkü o *meccbiyyun-ı fih* (yani içinde suyun toplandığı yer)dir. / ed.

2 يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ ifadesi, aslında يَوْمَ يَدْعُو الدَّاعِي olmakla birlikte, cem’ devrinde, “kelimenin telaffuzu karşılması yeterli görüldüğünden” bu şekilde yazılmıştır. / ed.

[٨٣٩] {وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ} ومن يعدل {عَنْ أَمْرِنَا} الذي أمرناه به من طاعة سليمان. وقرئ «يُزِغ»، من أزاغه. و{عَذَابِ السَّعِيرِ} عذاب الآخرة. عن ابن عباس رضي الله عنه وعن السدي: كان معه ملك بيده سوط من نار، كلما استعصى عليه ضربه من حيث لا يراه الجني.

٥ [٨٤٠] المحاريب: المساكن والمجالس الشريفة المصونة عن الابتذال، سميت محاريبَ لأنه يحامى عليها ويذب عنها. وقيل: هي المساجد. والتماثيل: صور الملائكة والنبيين والصالحين، كانت تعمل في المساجد من نحاس وصفر وزجاج ورخام ليراها الناس فيعبدوا نحو عبادتهم.

[٨٤١] فإن قلت: كيف استجاز سليمان عليه السلام عمل التصاوير؟ قلت: هذا مما يجوز أن تختلف في الشرائع، لأنه ليس من مقبحات العقل كالظلم والكذب. وعن أبي العالية: لم يكن اتخاذ الصور إذ ذاك محرّمًا. ويجوز أن يكون غير صور الحيوان، كصور الأشجار وغيرها؛ لأنّ التمثال كل ما صوّر على مثل صورة غيره من حيوان وغير حيوان. أو تصوّر محدوفة الرؤوس. وروي أنهم عملوا له أسدين في أسفل كرسيه، ونسرين فوقه، فإذا أراد أن يصعد بسط الأسدان له ذراعيهما، وإذا قعد أظله النسran بأجنحتهما.

[٨٤٢] والجوابي: الحياض الكبار، قال:

تَرَوْحُ عَلَى آلِ الْمُحَلِّقِ جَفْنَةً ❀ كَجَابِيَةِ الشَّيْخِ الْعِرَاقِيِّ تَفْهَقُ

لأنّ الماء يجبى فيها، أي يجمع. جعل الفعل لها مجازًا، وهي من الصفات الغالية، كالدابة. وقيل: كان يقعد على الجفنة ألف رجل. وقرئ بحذف الياء اكتفاء بالكسرة، كقوله تعالى {يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ} [القمر: ٦].

[843] *Râsiyât*; yani sacayakları üzerinde sabit, büyüklüğünden dolayı yerinden oynatılmayan.

[844] “Ey Davud Hanedanı! Siz de şükredin.” ifadesi, Davud Hanedanına söylenen sözün hikâyesidir. شَكَرًا *mefûlün leh* olduğu için mansûbdur; yani Allah için iş yapın, nimetlerinden dolayı O’na şükretmek üzere ibadet edin. Bu ifade, ibadetin şükür düşüncesiyle yapılması gerektiğine delâlet etmektedir. Veya *şükrederek* anlamında hal olarak yahut *üşkürû şükran* [şükredin şükür!] takdiriyle mansûbdur; çünkü اَعْمَلُوا (çalışın) kelimesinde “şükredin” anlamı vardır. Zira nimeti veren için bir iş yapmak ona şükretmektir. Kelime, اَعْمَلُوا’nun mefûlün bihi olarak da mansûb olabilir. Bu durumda mâna “İstediğiniz şeyleri yapan cinleri size Biz müsahhar kıldık; artık siz de bir karşılık olarak bize şükredin.” şeklinde olur.

[845] الشُّكُور yani şükür vazifesini eda etme hususunda ileri gidip elinden geleni yapan; vaktinin çoğunu kalbini, dilini ve diğer organlarını itikat, itiraf ve davranışlarla meşgul eden kimse. İbn Abbas “her halükârda şükreden kimse”; Süddî ise, “şükrettiği için şükreden kimse” demişlerdir. الشُّكُور’un “kendisini şükretmekten âciz gören kimse” olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Davud’un günün saatlerini ailesine taksim ettiği ve her saat aile efradından birilerinin mutlaka ibadet edip namaz kıldığı rivayet edilmiştir. Rivayete göre, Hazret-i Ömer bir adamın; “Allah’ım! Beni azlardan eyle!” diye dua ettiğini işitmiş ve “Bu nasıl bir dua?” diye sormuş; adamın; “Ben, Allah Teâlâ’nın ‘Kullarımdan *şekûr* olanlar azdır.’ buyurduğunu işittim; İşte, beni de o azlardan eylemesi için dua ediyorum” demesi üzerine “Herkes Ömer’den daha çok şey biliyor yahu!” demiş.

14. Onun ölümünü gerçekleştirdiğimizde de bunu onlara, (yani, o gaybı bildiğini iddia ettiğiniz cinlere, Süleyman’ın) bastonunu içten içe kemiren ağaç kurdundan başkası göstermemiştii... Yere kapaklanınca, ortaya çıktı ki; şayet cinler gaybı biliyor olsalardı, o alçaltıcı azabın içerisinde kalmazlardı!..

[846] (فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ) *fe-lemmâ kudîye ‘aleyhi’l-mevtu* (ölümü gerçekleştiginde) şeklinde de okunmuştur. *Dâbbetü’l-ard* sürfe denilen küçük bir hayvan olup ağaçkurdu demektir. *Ard* bunun fiili olup, kendisine nispet edilmiştir. Nitekim ağaçkurdu keresteyi yediğinde *uridati’l-haşebetü ardan* denir. أَرْضَ kelimesi *ekeleti’l-kavâdihu’l-esnâne eklen ekilet ekelen* [kurtlar1 dişleri yedi; onlar da yenildi] demen gibi *fa’altühû fe-fa’île* babından olan *eridati’l-haşebetü aradan* babından olmak üzere *arad* şeklinde Ra fethalı olarak da okunmuştur.

[٨٤٣] {رَاسِيَاتٍ} ثابتات على الأثافي، لا تنزل عنها لعظمها.

[٨٤٤] {اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ} حكاية ما قيل لآل داود. وانتصب {شُكْرًا} على أنه مفعول له، أي اعملوا لله واعبدوه على وجه الشكر لنعمائه. وفيه دليل على أن العبادة يجب أن تؤدّى على طريق الشكر، أو على الحال، أي شاكرين؛ أو على تقدير: اشكروا شكرًا، لأن {اعْمَلُوا} فيه معنى اشكروا، من حيث إنّ العمل للمنعم شكر له. ويجوز أن ينتصب بـ{اعْمَلُوا} مفعولاً به. ومعناه: إنا سخرنا لكم الجنّ يعملون لكم ما شئتم، فاعملوا أنتم شكرًا على طريق المشاكلة.

[٨٤٥] و{شُكْرًا} المتوفر على أداء الشكر، البازل وسعه فيه؛ قد شغل به قلبه ولسانه وجوارحه، اعتقادًا واعترافًا وكدحًا، وأكثر أوقاته. وعن ابن عباس رضي الله عنه؛ من يشكر على أحواله كلها. وعن السدي: من يشكر على الشكر. وقيل: من يرى عجزه عن الشكر. وعن داود أنه جزأ ساعات الليل والنهار على أهله، فلم تكن تأتي ساعة من الساعات إلا وإنسان من آل داود قائم يصلي. وعن عمر رضي الله عنه أنه سمع رجلاً يقول: اللهم اجعلني من القليل! فقال عمر ما هذا الدعاء؟ فقال الرجل: إني سمعت الله يقول {وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ}، فأنا أدعوه أن يجعلني من ذلك القليل. فقال عمر: كل الناس أعلم من عمر.

١٤- ﴿فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَاتَهُ فَلَمَّا خَرَ تَبَيَّنَتِ الْجُنُّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ﴾

[٨٤٦] قرئ «فلما قضيت عليه الموت». ودابة الأرض: الأرضة، وهي الدويبة التي يقال لها السرفة، والأرض فعلها، فأضيفت إليه. يقال: أرضت الخشبة أرضًا، إذا أكلتها الأرضة. وقرئ بفتح الراء، من أرضت الخشبة أرضًا، وهو من باب فعلته ففعل، كقولك: أكلت القوادح الأسنان أكلاً، فأكلت أكلاً.

[847] منسأة değnek demektir. Kendisiyle [hayvanlar] *nes'* edildiği, yani uzaklaştırılıp geriye çekildiği için ona bu ad verilmiştir. Kelime ayrıca aslındaki bir harfin hafzedilmesi ve başka bir harfe çevrilmesi suretiyle Mim fethalı ve Hemze hafif olarak *mensât* şeklinde de okunmuştur; ancak bu her
 5 iki okuyuş da kıyasî değildir. Kıyasî olan, Hemzeyi sakinle fetha arası bir şekilde okumaktır. Bu kelime keza مِيضَاء kelimesinin مِيضَاء şeklinde okunması gibi *mifâletun* vezninden منسأة olarak; ayrıca isti'âre kabilinden, yayıncu diye isimlendirilmek suretiyle “sopasının ucunun bir kısmını” anlamında olmak üzere *minseetihî* şeklinde de okunmuştur. Kelimenin *kaha*
 10 ve *kıha* kelimelerinde olduğu gibi iki lügatı vardır. (تأكل منسأته) ifadesi) *ekele minseeteh* şeklinde de okunmuştur.

[848] تبينت الجن (ortaya çıktı ki...) ifadesi “açık ve ayan beyan oldu ki...” anlamına gelen *tebeyyneş-şey'ü* ifadesi kabilindendir. أن de, sırası ile birlikte الجن'den bedel-i iştimaldır. *Tebeyyne zeydün cehlühû* [Zeyd, yani cahilliği ortaya
 15 çıktı.] demen gibi. Burada zahir olma, mâna bakımından ona [cahilliğe] aittir; “Cinlerin, şayet gaybı biliyor olsalardı, o alçaltıcı azabın içinde kalmayacakları ortaya çıktı.” demektir. Veya cinlerin geneli ve zayıf olanları için durumun karmaşık olması ve ileri gelenlerinin gaybı bilme iddialarında doğru olduklarını kabul etmelerine rağmen, bütün cinler kesin bir şekilde anladılar veya
 20 onlardan gaybı bildiklerini iddia edenler -her ne kadar daha önce kendi hallerinden biliyor idiyse de- bundan âciz olduklarını ve aslında gaybı bilmediklerini anladılar demektir. Bu ifade ile onlarla eğlenmek murat edilmiş olur. Delili çürütülen ve görüşünün batıl olduğu ortaya çıkan bir batıl iddiasıyla; “Görüşünün yanlış olduğunu anladın mı?” diyerek eğlenmen
 25 gibi. Ortaya çıkan şeyin, bedel olduğu için, أن ve sırası olduğu anlamında olmak üzere تبينت الجن ifadesi *tubuyyineti'l-cinnu* şeklinde mechul olarak da okunmuştur. Bu ifadeyi Übeyy *tebeyyenetî'l-insu* (insanlar açıkça anladı ki) Dahhâk [v. 105/723] ise “insanlar aralarında bilip anladılar ki” anlamında *tebâyenetî'l-insu* şeklinde okumuştur. كانوا'daki [çoğul] zamir “Cinlerden
 30 de Rabbinin izniyle önünde çalışan kimseler vardı” [Cin 34/12] ifadesindeki ‘cinler’e aittir; yani insanlar, ‘cinler kendilerine ima ettikleri gaybı bilme hususunda doğru olsalardı öyle devam etmeyeceklerini’ anladılar. İbn Mes'ûd ise bu ifadeyi *tebeyyenetî'l-insu enne'l-cinne lev kânû ya'lemûne'l-ğaybe* [insanlar anladılar ki şayet cinler gaybı biliyor olsalardı...] şeklinde okumuştur.

[٨٤٧] والمنسأة: العصا. لأنه ينسأ بها، أي يطرد ويؤخر. وقرئ بفتح الميم وبتخفيف الهمزة قلبًا وحذفًا. وكلاهما ليس بقياس، ولكن إخراج الهمزة بين بين هو التخفيف القياسي. و«منسأته»، على مفعالة، كما يقال في الميضاء ميضاء. و«من سأته»، أي من طرف عصاه، سميت بسأة القوس على الاستعارة. وفيها لغتان، كقولهم: قحة وقحة. وقرئ «أكلت منسأته».

[٨٤٨] {تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ} من تبين الشيء، إذا ظهر وتجلّى. و{أَنَّ} مع صلتها بدل من {الْجِنَّ} بدل الاشتمال، كقولك: تبين زيد جهله. والظهور له في المعنى، أي ظهر أَنَّ الجن {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ}. أو علم الجن كلهم علمًا بيّنًا - بعد التباس الأمر على عاقبتهم وضعفتهم وتوهمهم - أَنَّ كبارهم يصدّقون في ادعائهم علم الغيب. أو علم المدّعون علم الغيب منهم عجزهم، وأنهم لا يعلمون الغيب وإن كانوا عالمين قبل ذلك بحالهم. وإنما أريد التهمك بهم كما تتهمك بمدّعي الباطل إذا دحضت حجته وظهر إبطاله بقولك: هل تبينت أنك مبطل. وأنت تعلم أنه لم يزل كذلك متبينًا. وقرئ «تُبَيَّنَتِ الْجِنُّ» على البناء للمفعول، على أَنَّ المتبين في المعنى هو {أَنَّ} مع ما في صلتها، لأنه بدل. وفي قراءة أبي: «تبينت الإنس». وعن الضحاك: تابنت الأنس بمعنى تعارفت وتعالمت. والضمير في {كَانُوا} للجن في قوله {وَمَنْ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ}، أي علمت الإنس أن لو كان الجن يصدّقون فيما يوهمونهم من علمهم الغيب ما لبثوا. وفي قراءة ابن مسعود عليه السلام «تبينت الإنس أَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ».

[849] Rivayete göre, Süleyman (a.s.)'in bir âdeti vardı; uzun süreler halinde Beyt-i Makdis mescidinde ibadete çekilirdi. Eceline yakın bir zamanda her sabah uyandığında hücresinde bitmiş bir ağaç görüyor ve ona neye yaradığını soruyordu; o da “Ben şu işe yararım.” diye cevap veriyordu. Bir sabah kalktığında, harnup (keçiboynuzu) ağacı gördü ve ona neye yaradığını sordu. Ağaç da “Ben bu camiye yıkmak için yaratıldım.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Hazret-i Süleyman “Ben hayatta olduğum sürece Allah onun harap edilmesine izin vermez. Demek, sen benim ölümüne ve Beyt-i Makdis'in yıkılmasına sebep olacaksın!” diye söylendi ve onu oradan söküp kendisine ait bir bahçeye dikti. Süleyman (a.s.) bunun ardından “Allah'ım! Öldüğümü cinlerden gizle ki, insanlar onların gaybı bilmediklerini öğrensiner.” diye dua etti. Cinler gökleri gizlice dinlemek suretiyle bilgi hırsızlığı yapıyor ve insanlara gaybı bildiklerini iddia ediyorlardı. Hazret-i Süleyman ölüm meleğine “Benim canımı almakla emrolunduğun zaman bana bildir.” dedi. Melek de “Senin canını almakla emrolunmuş bulunuyorum. Şu anda bir saat ömrün var.” dedi. Bunun üzerine Hazret-i Süleyman cinleri çağırdı ve onlar da [isteği üzerine] onun üzerine camdan, kapısı olmayan bir oda yaptılar. Hazret-i Süleyman onun içinde esasına yaslanmış olarak ayakta namaz kılmaya başladı. Bir süre sonra da ona yaslanmış bir halde canını teslim etti. Hazret-i Süleyman nerede namaz kılacak olsa, cinler onun namaz kıldığı yerin etrafında toplanırlardı. O, namazdayken kendisine bakan cin mutlaka yanardı. Bir ara cinin biri kulübenin yanından geçti ama onun sesini duymadı. Sonra dönüp tekrar oradan geçti, yine bir şey duymadı. Cin, Hazret-i Süleyman'a bir kez daha baktığı bir sırada Süleyman (a.s.) ölmüş olarak yere düştü. Kulübeyi açıp onu çıkardılar; ne görsünler kurtlar asayı yememişler mi!.. Ne zaman öldüğünü anlamak isteyerek kurtu asanın üzerine koydular. Kurt, asanın her gün bir miktarını yiyordu. Bundan, onun bir yıl önce vefat etmiş olduğunu hesap ettiler. Oysa onlar bir yıldır onun sağ olduğunu sanarak çalışmış durmuşlardı! Bunun sonunda insanlar, “Cinler gaybı bilselerdi, bir yıldır böyle çalışmazlardı!” diyerek onların gaybı bilmediğini anlamış oldular.

[850] Rivayete göre; Davud (a.s.) Beyt-i Makdis'in temelini Hazret-i Musa'nın çadırını kurduğu yerde atmış; fakat tamamlayamadan vefat etmişti. Hazret-i Davud, ölümünden önce Hazret-i Süleyman'a mescidi tamamlamasını vasiyet etti. O da cinleri onu yapıp tamamlamakla görevlendirdi. Ölümüne bir yıl kala Allah'a dua ederek mescidin yapımını tamamlamaları ve gaybı bildikleri şeklindeki iddialarının asılsız olduğunun anlaşılması için ölümünü onlardan gizlemesini istedi. Yine rivayete göre, Feridun¹ Hazret-i Süleyman'ın tahtına oturmak üzere gelip, ona yaklaşınca iki aslan onun bacağına vurup kıldılar. Bundan sonra kimse ona yaklaşmaya cesaret edemedi.

1 Efsanevi Pers kralı Efridun. / ed.

[٨٤٩] روي أنه كان من عادة سليمان عليه السلام أن يعتكف في مسجد بيت

المقدس المدد الطوال، فلما دنا أجله لم يصبح إلا رأى في محرابه شجرة نابتة قد

أنطقها الله، فيسألها: لأي شيء أنت؟ فتقول لكذا، حتى أصبح ذات يوم فرأى الخروبة،

فسألها، فقالت: نبت لخراب هذا المسجد. فقال: ما كان الله ليخربه وأنا حي، أنت

التي على وجهك هلاكي وخراب بيت المقدس، فنزعها وغرسها في حائط له، وقال:

اللهم عم عن الجن موتي، حتى يعلم الناس أنهم لا يعلمون الغيب، لأنهم كانوا

يسترقون السمع ويموّهون على الإنس أنهم يعلمون الغيب؛ وقال لملك الموت: إذا

أمرت بي فأعلمني، فقال: أمرت بك وقد بقيت من عمرك ساعة؛ فدعا الشياطين فبنوا

عليه صرحًا من قوارير ليس له باب، فقام يصلي متكئًا على عصاه، فقبض روحه وهو

متكئ عليها؛ وكانت الشياطين تجتمع حول محرابه أينما صلّى، فلم يكن شيطان ينظر

إليه في صلاته إلا احترق فمرّ به شيطان فلم يسمع صوته، ثم رجع فلم يسمع، فنظر

فإذا سليمان قد خرّ ميتًا، ففتحوا عنه، فإذا العصا قد أكلتها الأرضة، فأرادوا أن يعرفوا

وقت موته، فوضعوا الأرضة على العصا فأكلت منها في يوم وليلة مقدارًا، فحسبوا

على ذلك النحو فوجدوه قد مات منذ سنة، وكانوا يعملون بين يديه ويحسبونه حيًا،

فأيقن الناس أنهم لو علموا الغيب لما لبثوا في العذاب سنة.

[٨٥٠] وروي أنّ داود عليه السلام أسس بناء بيت المقدس في موضع فسطاط

موسى عليه السلام، فمات قبل أن يتمه، فوصى به إلى سليمان، فأمر الشياطين بإتمامه،

فلما بقي من عمره سنة سأل أن يعمى عليهم موته حتى يفرغوا منه، ليبطل دعواهم

علم الغيب. روي أن أفريدون جاء ليصعد كرسیه، فلما دنا ضرب الأسدان ساقه

فكسراها؛ فلم يجسر أحد بعد أن يدنوا منه.

[851] Hazret-i Süleyman vefat ettiği zaman 53 yaşındaydı. 13 yaşında tahta çıkmış ve 40 yıl saltanat sürmüştü. Beyt-i Makdis'i inşa etmeye krallığının üzerinden 4 yıl geçtikten sonra başladı.

5 **15. Gerçek şu ki; Sebe'liler için yurtlarında bir âyet vardı; (baraja göre) biri sağda diğeri solda iki muhteşem bahçe (ki ikisi de lisan-ı hâlleri ile) “Rabbinizin rızkından yiye ve O’na şükredin. Güzelim bir belde ve bağışlayıcı bir Rab(be sahipsiniz!)” (diyordu).**

[852] لِسْبَا kelimesi munsarif [*li-sebein*]ve gayr-i munsarif [*li-sebee*] olarak, ayrıca Hemze'nin Elif'e kalbedilmesi şeklinde [*li-sebâ*] okunmuştur. Kâf'ın fetha ve kesresiyle okunan مَسْكَنُهُمْ Sebelilerin yaşadıkları yer, ikamet ettikleri 10 ülke ve topraklar veya her birinin oturduğu evdir; nitekim مَسَاكِنُهُمْ (meskenleri) şeklinde de okunmuştur. جَنَّاتِ kelimesi آيَةٍ'den bedel veya mahzuf bir mübtedanın haberidir; takdiri ise الْآيَةِ جَنَّاتِ (bu âyet de iki bahçedir) şeklindedir. Kelimenin merfû' okunmasında medih anlamı vardır ki جَنَّاتِ 15 linde medih üzere mansûb okuyanın okuyuşu da buna delâlet etmektedir.

[853] **Şayet** “Bu iki bahçenin âyet olmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** O iki bahçenin bizzat kendileri birer âyet değildir. Onların hikâyeleri ve sahiplerinin onlardan dolayı Allah'a şükretmekten kaçınmaları üzerine Allah'ın onları harap etmesi ve yerine onlara acı ılığın ağacı ve 20 buruk yemiş vermesi ibret alıp ders çıkarmaları ve için de bulundukları inkâr ve nimetlere karşı nankörlük etmemeleri için bir âyet kılınmıştır. O bahçelerin bizzat kendilerini âyet olarak kabul etmek de mümkündür; yani Allah'ın varlığına, kudret ve ihsanına ve kendisine şükretmek gerektiğine delâlet eden bir alâmet.

25 [854] **Şayet** “O zaman Irak'ta istediğin kadar bahçelerle çevrili birçok irili ufaklı köy vardı. Buna rağmen, Allah Teâlâ Sebelilerin o iki bahçesini neden öyle büyüttmüş ve bir alâmet olarak göstermiş ki?” **dersen şöyle derim:** Yüce Allah burada sadece iki muayyen bahçeyi değil, iki bahçe grubunu; ülkelerinin sağında Dihlem'de ve ülkenin sol tarafında yer alan, her 30 biri birbirine yakınlık ve bitişiklik bakımından bir nevi tek bahçe gibi olan her iki grup bahçeyi murat etmiştir. Banliyöler ve oralardaki bahçeler gibi. Ayrıca, ora halkının evlerinin her iki yanında sağlıklı sollu yer alan bahçeler de murat edilmiş olabilir. “Onlardan birine iki üzüm bağı yapıp...” [Kehf 18/32] âyetinde olduğu gibi.

[٨٥١] وكان عمر سليمان ثلاثاً وخمسين سنة؛ ملك وهو ابن ثلاث عشرة سنة، فبقي في ملكه أربعين سنة، وابتدأ بناء بيت المقدس لأربع مضي من ملكه.

١٥- ﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ﴾

٥ [٨٥٢] قرئ {لِسَبَإٍ} بالصرف ومنعه، وقلب الهمزة ألفاً. و{مَسْكَنِهِمْ}، بفتح الكاف وكسرها، وهو موضع سكناهم، وهو بلدهم وأرضهم التي كانوا مقيمين فيها، أو مسكن كل واحد منهم، وقرئ «مساكنهم». و{جَنَّتَانِ} بدل من {آيَةٌ}، أو خبر مبتدأ محذوف، تقديره: الآية جنتان. وفي الرفع معنى المدح، تدلّ عليه قراءة من قرأ «جنتين»، بالنصب على المدح.

١٠ [٨٥٣] فإن قلت: ما معنى كونهما آية؟ قلت: لم يجعل الجنتين في أنفسهما آية، وإنما جعل قصتهما، وأنّ أهلها أعرضوا عن شكر الله تعالى عليهما فخر بهما، وأبدلهم عنهما الخمط والأثل آية وعبرة لهم، ليعتبروا ويتعظوا فلا يعودوا إلى ما كانوا عليه من الكفر وغمط النعم. ويجوز أن تجعلهما آية، أي علامة دالة على الله، وعلى قدرته وإحسانه ووجوب شكره.

١٥ [٨٥٤] فإن قلت: كيف عظم الله جنتي أهل سبأ وجعلهما آية، ورب قرية من قريات العراق يحتف بها من الجنان ما شئت؟ قلت: لم يرد بستانين اثنين فحسب، وإنما أراد جماعتين من البساتين؛ جماعة عن يمين بلدهم، وأخرى عن شمالها، وكل واحد من الجماعتين في تقاربها وتضامها كأنها جنة واحدة، كما تكون بلاد الريف العامرة وبساتينها. أو أراد بستانين كل رجل منهم عن يمين مسكنه وشماله، كما قال:

٢٠ {جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ} [الكهف: ٣٢]

[855] “Rabbinizin rızkından yiyin.” ifadesi, ya kendilerine gönderilen peygamberlerin veya lisân-ı hâlin¹ onlara söylediği sözün hikâye edilmesi-
 5 dir ya da onlar kendilerine böyle denmesini hak etmişlerdir anlamındadır. Allah Teâlâ “Rabbinizin rızkından yiyin ve O’na şükredin!” buyurduktan
 sonra akabinde, “Güzelim bir belde ve bağışlayıcı bir Rab” buyurarak de-
 vam etti; yani içinde rızkınızın bulunduğu bu belde güzel bir belde, rızkı-
 nızı veren ve sizden şükür isteyen Rabbiniz ise kendisine şükredenlere karşı
 bağışlayıcı bir Rabdir. İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: Sebe bölgesinin
 en verimli ve en güzel beldesiydi. Başında zembil olan bir kadın evden çıkıp
 10 bahçeye girer, elleriyle iş yaparak ilerleyip bahçenin öbür tarafından çıktı-
 ğında ağaçlardan düşen meyvelerle zembil dolardı.

[856] “Güzelim” yani çorak değil. Bunun, kendisinde sivrisinek, kara-
 sinek, pire, akrep ve yılan olmayan anlamında olduğu da söylenmiştir. İfa-
 de, medih kastedilerek *beldeten tayyibeten ve rabben ğafûran* şeklinde fethalı
 15 olarak da okunmuştur. Sa’leb’in [v. 291/904], bu okunuşun *üskûn va’bud*
 takdiriyle² olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

**16. Ama onlar yüz çevirdiler... Biz de Arim selini üzerlerine gön-
 der(erek kurdukları barajı yık)tık ve sahip oldukları iki (verimli) bah-
 20 çeyi yenemeyecek kadar acı yemişlerle, ılgın ağaçlarıyla ve bir miktar da
 Arabistan kirazı ile dolu iki (çorak) bahçeye çevirdik!..**

[857] *العرم* “seti delen fare/köstebek” demektir. Kraliçe Belkis Sebeliler
 için iki dağ arasına taş ve topraklarla bir set inşa etmiş, dere ve yağmur
 sularını arkasında tutmuştu. Sulama işlerini yapabilmeleri için sette bazı
 delikler bırakılmıştı. Sebeliler azgınlaşınca -rivayete göre- Allah Teâlâ on-
 25 ları Allah’a davet etmek ve O’nun nimetlerini hatırlatmak üzere 13 tane
 peygamber göndermiş, onlar ise peygamberleri yalanlayarak, “Biz Allah’ın
 nimeti diye bir şey bilmiyoruz!” demişlerdi. Bunun üzerine, onlara bir kös-
 tebek musallat etti; o da seti alttan alttan delerek halkın boğulmasına sebep
 oldu. *Arimin* üst üste yığılmış taş anlamına gelen *‘arimenin* çoğulu olduğu
 30 söylenmiş; kümelenmiş yemeğe *‘arime* dendiği de ileri sürülmüştür. Kaste-
 dilen, örülen settir. Keza, *‘arimin* set yapılan vadinin adı olduğu söylendiği
 gibi, şiddetli yağmur mânasına geldiği de ileri sürülmüştür. Kelime Râ’nın
 sükûnuyla *el-’armi* şeklinde de okunmuştur.

1 Ülkenin mamur ve müreffehliğinin, nimetlerin lisan-ı halleriyle söyledikleri... / ed

2 *Üskûn beldeten tayyibeten va’bud rabben ğafûran* [Şu güzelim ülkede otur ve bağışlayıcı Rabb’a kulluk et.] / ed.

[٨٥٥] {كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ} إما حكاية لما قال لهم أنبياء الله المبعوثون إليهم، أو لما قال لهم لسان الحال، أو هم أحقاء بأن يقال لهم ذلك. ولما قال: {كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ} أتبعه قوله {بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ}، يعني: هذه البلدة التي فيها رزقكم بلدة طيبة، وربكم الذي رزقكم وطلب شكركم رب غفور لمن شكره. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كانت أخصب البلاد وأطيبها؛ تخرج المرأة وعلى رأسها المكتل فتعمل بيدها وتسير بين تلك الشجر، فيمتلئ المكتل بما يتساقط فيه من الثمر.

[٨٥٦] {طَيِّبَةٌ} لم تكن سبخة. وقيل: لم يكن فيها بعوض ولا ذباب ولا برغوث ولا عقرب ولا حية. وقرئ «بلدة طيبة ورباً غفوراً»، بالنصب على المدح. وعن ثعلب: معناه اسكن واعبد.

١٦- ﴿فَاغْرُضُوا فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَيْنِ أُكُلِ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ﴾

[٨٥٧] {الْعَرِمُ} الجرد الذي نقب عليهم السكر. ضربت لهم بلقيس الملكة بسد ما بين الجبلين بالصخر والقار، فحققت به ماء العيون والأمطار، وتركت فيه خروفاً على مقدار ما يحتاجون إليه من سقيهم. فلما طغوا - قيل - بعث الله إليهم ثلاثة عشر نبياً يدعونهم إلى الله ويذكرونهم نعمته عليهم، فكذبوهم وقالوا: ما نعرف الله نعمة! سلط الله على سدهم الخلد فنقبه من أسفله فغرقهم. وقيل: العرم جمع عرمة، وهي الحجارة المركومة. ويقال للكدس من الطعام: عرمة. والمراد: المسناة التي عقدوها سكرًا. وقيل: العرم اسم الوادي. وقيل: العرم المطر الشديد. وقرئ «العرم»، بسكون الراء.

[858] Dahhâk'in [v. 105/723], Sebelilerin Hazret-i İsa ile Hazret-i Muhammed arasındaki dönemde yaşadıklarını söylediği rivayet edilmiştir.

[859] أَكُلْ kelimesi; hem tenvinli hem de izâfetli olarak zammeli ve sâkin okunmuştur¹; yemiş anlamına gelmektedir. خَمَطْ misvak ağacıdır; Ebu Ubeyde [v. 209/824] "bütün dikenli ağaçlar" derken, Zeccac [v. 311/923] "yenmeyecek derecede acı olan bütün ağaçlar" demiştir. أَثْلْ ise ilgin ağacına benzeyen, ondan daha büyük ve gövdesi daha kaliteli bir ağaçtır. Tenvinli (ükûlin hamtın) okuyanlara göre ibare, zevâtey ükûlin üküli hamtın şeklinde olup muzâf hazfedilmiş ve muzâfun ileyh onun yerine konulmuştur. Veya yeme acılıkla vafedilmiş ve sanki zevâtey ükûlin beşi'in [acı veren yemeleri olan] denilmiştir. Kelimeyi muzâf olarak okuyan -ki sadece Ebu Amr'dır [v. 154/771]- bir nevi 'siyah meyveleri olan' denilmiş gibi misvak ağacı meyvesini siyah meyve anlamında anlamıştır. أَثْلْ ve سدر kelimeleri خَمَطْ'a değil, أَكُلْ'e ma'tûfturlar; çünkü أَثْلْ'in (yani ilgin ağacının) meyvesi yoktur. أَثْلْ kelimesi ayrıca جنتین kelimesine atıfla ve eslen ve şey'en şeklinde mansûb olarak da okunmuştur. 'Bunlara bedel olarak daha sonra verilen'e müşâkele² metoduyla iki bahçe denmiştir ki bir nevi alay anlamı içermektedir. Hasan-ı Basrî, [v. 110/728] Arabistan kirazının az diye ifade edilmesini, önceki nimetlerin yerine verilenlerin en iyisi olmasından dolayı olduğunu söylemiştir.

17. Bu cezayı, nankörce inkâr etmiş oldukları için vermiştik... Biz hiç, nankörce inkâr edenlerden başkasını cezalandırır mıyız?!

[860] Fiil; ve hel yucâzâ (cezalandırılır mı); Nun ile وهل نجازي (cezalandırır mıyız), fâ'il Allah olacak şekilde ve hel yucâzî ve ve hel yeczî (cezalandırılır mı) şeklinde okunmuştur ki bu, dünyadaki cezadır. "Müminin günahları sevaplarıyla örtülür; inkâr edenin ise salih amelleri hükümsüz kılınır ve işlediği bütün günahlardan dolayı cezalandırılır." da denmiştir. Şu da söylenmiştir: Cezâ kelimesi her türlü karşılığı kapsayan genel bir kavram olup bazen cezalandırma, bazen de ödüllendirme anlamında kullanılmaktadır. Kelime, "nankörce inkâr etmelerinden dolayı onları cezalandırdık" ifadesinde "inkârlarından dolayı onlara azap ettik" anlamında cezalandırmak anlamında kullanılınca "Nankörce inkâr edenden başkası azaba uğratılır mı?" anlamında "... cezalandırılır mı?" denmiştir. Doğru görüş de budur.

1 Ükûlin hamtın ve üküli hamtın - Ükûlin hamtın ve üküli hamtın. / ed.

2 İki unsurlu bir cümlede, ifadenin, sözün diğer kısmında geçen kelime kullanılarak anlatılması. Örneği: ومكروا ومكر الله ["Onlar (İsa'ya) bir oyun oynamışlardı... Ama Allah da onlara oyun oynadı!.."] [Âl-i 'İmrân 3/54] Allah'ın enteresan bir şekilde cezalandırması, cümlemin diğer kısmında geçen mekr (oyun oynamak) tabiriyle ifade edilmiştir. / ed.

[٨٥٨] وعن الضحاك: كانوا في الفترة التي بين عيسى ومحمد ﷺ.

[٨٥٩] وقرئ «أكل» بالضم والسكون، وبالتنوين والإضافة. والأكل الثمر. والخمط شجر الأراك. وعن أبي عبيدة: كل شجر ذي شوك. وقال الزجاج: كل نبت أخذ طعمًا من مرارة، حتى لا يمكن أكله. والأثل: شجر يشبه الطرفاء أعظم منه وأجود عودًا. ووجه من نون أن أصله ذواتي أكل أكل خمط. فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. أو وصف الأكل بالخمط، كأنه قيل: ذواتي أكل بشع. ومن أضاف، وهو أبو عمر وحده، فلأن أكل الخمط في معنى البرير، كأنه قيل: ذواتي برير. والأثل والسدر: معطوفان على أكل، لا على خمط لأن الأثل لا أكل له. وقرئ «وأثلاً وشيثاً»، بالنصب عطفاً على {جَنَّتَيْنِ}. وتسمية البذل جنتين، لأجل المشاكلة وفيه ضرب من التهكم. وعن الحسن رحمه الله: قلل السدر، لأنه أكرم ما بدلوا.

١٧- ﴿ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ﴾

[٨٦٠] وقرئ «وهل يجازي»، و«هل نجازي» بالنون، و«هل يجازي» والفاعل الله وحده، و«هل يجزي». والمعنى: أن مثل هذا الجزاء لا يستحقه إلا الكافر، وهو العقاب العاجل. وقيل: المؤمن تكفر سيئاته بحسناته، والكافر يحبط عمله فيجازي بجميع ما عمله من السوء. ووجه آخر وهو أن الجزاء عام لكل مكافأة، يستعمل تارة في معنى المعاقبة، وأخرى في معنى الإثابة، فلما استعمل في معنى المعاقبة في قوله {جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا} بمعنى: عاقبناهم بكفرهم، قيل: {وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ}، بمعنى: وهل يعاقب؟ وهو الوجه الصحيح؛

Bu noktada birilerinin; “*Cezâyı* nankörce inkâr edenlere mahsus kılarak nasıl; ‘*Nankörce inkâr edenden başkası cezalandırılır mı?*’ diyebilmiş ki; oysa *cezâ*¹ inkâr edenleri de iman edenleri de kapsayan bir kavramdır?” deme hakkı yoktur; çünkü âyette [karşılık verme anlamındaki] genel *cezâ* değil, azap anlamındaki özel *cezâ* kastedilmiştir. Hatta burada kelimenin genel mânasının murat edilmesi caiz değildir; zira bağlam buna müsaade etmez. Dikkat edersen, “İnkârlarından dolayı onları cezalandırdık! İman edenden ve inkâr edenden başkası cezalandırılır mı?” desen sahih ve doğru bir söz olmaz. Dolayısıyla, bu kurgusal soru kendiliğinden ortadan kalkar. Kendisinden başkası mümkün olmayan sahih mâna, *batılın kendisine ne önünden ne de arkasından yaklaşabildiği* Allah kelâmının ifade ettiği anlamdır.

18. Bereket verdiğimiz (Suriye ve Irak bölgelerindeki) şehirlerle kendilerinininkinin arasında, kolayca görebilecekleri şehirler yerleştirmiş; (Hadramut ile Eyle arasında yetmiş konağın sıralandığı) bu güzergâhta gidip-gelmelerini takdir etmiş ve “Haydi, gece-gündüz güvenlik içinde seyrüsefer edin burada!” demiştik.

[861] “Bereket verdiğimiz şehirlerde,” yani Şam bölgesi şehirlerinde. “Kolayca görebilecekleri şehirler” yani birbirine bitişik, aralarındaki mesafe yakın olduğu için birinden ötekine görüldüğü, dolayısıyla bakanların görebileceği kadar açık veya yol üzerinde; yoldan geçenlerin görebildiği, yoldan uzak olmadığı için görmemeleri söz konusu olmayan şehirler.

[862] “Bu güzergâhta gidip-gelmelerini takdir etmiştik.” Söylenmesine göre; bu şehirlerden birinden sabahleyin yola çıkan bir yolcu öğlen vakti diğer şehre varıp orada istirahat edebilir, öğleden sonra yola çıkan akşam olduğunda bir diğer şehre varıp orada konaklardı. Bu şekilde Şam’a varınca-ya kadar yolculuğunu sürdürür; açlık, susuzluk ve düşman endişesi taşımaz; yanında azık ve su taşıma ihtiyacı duymazdı.

[863] “Haydi burada seyrüsefer edin.” Yani onlara “Seyrüsefer edin!” dedik. Aslında söyleme söz konusu olmadığı halde seyrüsefer etmelerine imkân hazırlanıp şartlar elverişli hale getirilmiş olduğu için, kendilerine seyrüsefer etmeleri emredilmiş ve buna izin verilmiş gibi [bir üslup takip edilmiştir.]

[864] **Şayet** “Gece-gündüz” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen söyle derim:** Bu ifade, “Orada dilerseñiz gece, dilerseñiz gündüz yolculuk yapabilirsiniz; çünkü oradaki güvenlik bir vakitten diğerine değişmez.”

1 Arap dilinde *cezâ*, “yapılan işin karşılığını vermek” demektir; iş kötü ise “cezalandırma”, iyi ise “ödüllendirme” anlamına gelir. / ed.

وليس لقائل أن يقول: لم قيل ”وهل يجازى إلا الكفور“ على اختصاص الكفور بالجزاء، والجزاء عام للكافر والمؤمن، لأنه لم يرد الجزاء العام، وإنما أراد الخاص وهو العقاب، بل لا يجوز أن يراد العموم، وليس بموضعه. ألا ترى أنك لو قلت: ”جزيناهم بما كفروا، وهل يجازى إلا الكافر والمؤمن؟“ لم يصحّ ولم يسد كلاماً، فتبين أن ما يتخيل من السؤال مضمحل، وأن الصحيح الذي لا يجوز غيره ما جاء عليه كلام الله الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه.

١٨- ﴿وَجَعَلْنَا بَيْنَهُم وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سَيْرُوا فِيهَا ذَلِيلًا وَإِيَّامًا أَمِينًا﴾

[٨٦١] {الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا} وهي قرى الشام {قُرًى ظَاهِرَةً} متواصلة؛ يرى بعضها من بعض لتقاربها، فهي ظاهرة لأعين الناظرين. أو راکبة متن الطريق، ظاهرة للسابلة؛ لم تبعد عن مسالكهم حتى تخفى عليهم.

[٨٦٢] {وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ} قيل: كان الغادي منهم يقيّل في قرية، والرائح يبيت في قرية إلى أن يبلغ الشام لا يخاف جوعاً ولا عطشاً ولا عدوّاً، ولا يحتاج إلى حمل زاد ولا ماء.

١٥ [٨٦٣] {سَيَّرُوا فِيهَا} وقلنا لهم: سيروا؛ ولا قول ثم، ولكنهم لما مكنوا من السير وسويت لهم أسبابه كأنهم أمروا بذلك وأذن لهم فيه.

[٨٦٤] فإن قلت: ما معنى قوله {ذَلِيلًا وَإِيَّامًا} قلت: معناه سيروا فيها إن شتم بالليل وإن شتم بالنهار، فإن الأمن فيها لا يختلف باختلاف الأوقات.

Veya “Orada yolculuk süreniz günler, geceler boyunca sürecek şekilde uzun bir süre devam etse dahi güvenlik içinde, korkusuzca seyrüsefer edin.” Yahut “Orada ömrünüz boyunca, geceler ve gündüzler sürecek şekilde yolculuk yapabilirsiniz; zira orada hiçbir zaman güvenlik dışında bir şeyle karşılaşmazsınız.”

5 **19. Fakat onlar (nankörlük ve tenbellik ederek); “Ya Rabbi! Şu seferlerimizin arasını aç!” dediler ve kendilerine zulmettiler... Biz de onları ağızdan ağza dolaşan birer masala çevirdik ve darmadağın ettik. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, elbette burada âyetler vardır.**

10 [865] İfade, “Ey Rabbimiz!” şeklinde dua formunda رَبُّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا ve بِعَدْ [bir bir uzaklaştır] diye de okunmuştur. Kendilerine bahşedilen nimetlerle şımarmışlar; içinde bulundukları nimetlerden ötürü bozulmuşlar, konfor-
dan usanmışlardı. [Yani rahat batmıştı!] Sonunda, İsrailoğullarının bıldırcın ve kudret helvası yerine soğan, sarımsak istemesi gibi, sıkıntı ve yorgunluk
15 istediler! “Bahçelerimizin olgunlaşıp toplama süresi ne kadar uzun olursa onları o kadar özleriz!” demiş; Allah’ın Şam’la aralarına çöller koymasını, bineklerine binip yanlarına azık alarak yolculuk etmeyi temenni etmişlerdi. Bunun üzerine, Allah da dileklerini yerine getirdi!..

[866] Âyet ayrıca nida ile ve fiil -kendisiyle merfû‘ olan- *beyn* kelimesine
20 isnad edilerek, *rabbenâ be’ude beynu esfârinâ* (Ya Rabbi! Seferlerimizin arası açılmış!) ve [*rabbenâ*] *bu’ide beynu esfârinâ* ([Ya Rabbi!] Seferlerimizin arası ne çok açılmış!) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *sıra fersahâni* [İki fersah gidildi.] dendiği gibi. Keza, *bû’ide beyne esfârinâ* şeklinde de okunmuştur. Yine, رَبَّنَا mübteda olmak üzere merfû‘ olarak *rabbunâ bâ’ade beyne esfârinâ* (Rabbimiz,
25 seferlerimizin arasını açmış!) ve ... *beyne seferinâ* (yolculuk mesafemizi...) ve *bâ’ade...* (... ne çok uzatmış) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna, öncekinden farklı olur; insanların içinde bulundukları nimet ve rahattan dolayı Rablerine karşı nazlanmak ve O’nu üzme istercesine, yolculukları kısa ve yakın olmasına rağmen uzunmuş gibi telakki etmeleri anlamında.

30 [867] “Birer masal.” Onları insanların bahsettiği, hallerine hayret ederek, darb-ı mesel edindikleri bir şekilde darmadağın ettik. Araplar *zehebû eydî sebe’* [Sebe’nin kolları darmadağın oldu!] ve *teferrekû eyadî sebe’* [Oraya buraya dağıldılar.] derler. Nitekim Küseyyir [v. 105/703];

Ey Azze! Sebe’nın kolları gibi darmadağın oldum senden sonra.

35 Artık gözüme güzel görünen bir şey kalmadı!

أو سيروا فيها آمنين لا تخافون وإن تطاولت مدة سفركم وامتدت أيامًا وليالي. أو سيروا فيها ليااليكم وأيامكم مدة أعماركم، فإنكم في كل حين وزمان لا تلقون فيها إلا الأمن.

١٩- ﴿فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَمَزَّقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

[٨٦٥] وقرئ «ربنا باعد بين أسفارنا» و«بعّد»، ويا ربنا، على الدعاء. بطروا النعمة، وبشموا من طيب العيش، وملوا العافية، فطلبوا الكد والتعب كما طلب بنو إسرائيل البصل والثوم مكان المنّ والسلوى، وقالوا: لو كان جنى جناننا أبعد كان أجدر أن نشتهي، وتمنوا أن يجعل الله بينهم وبين الشام مفاوز ليركبوا الرواحل فيها ويتزودوا الأزواد، فجعل الله لهم الإجابة. ١٠

[٨٦٦] وقرئ «رَبَّنَا بَعْدُ بَيْنَ أَسْفَارِنَا» و«بُعْدُ بَيْنَ أَسْفَارِنَا» على النداء، وإسناد الفعل إلى بين ورفع به، كما تقول: سير فرسخان؛ و«بوعد بين أسفارنا». وقرئ «رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا» و«بين سفارنا» و«بعّد»، برفع ربنا على الابتداء، والمعنى خلاف الأول؛ وهو استبعاد مسائرهم على قصرها ودنوّها لفرط تنعمهم وترفّهم، كأنهم كانوا يتشاجون على ربهم ويتحازنون عليه. ١٥

[٨٦٧] {أَحَادِيثُ} يتحدث الناس بهم، ويتعجبون من أحوالهم، وفرقناهم تفريقًا اتخذها الناس مثلًا مضروبًا، يقولون: ذهبوا أيدي سبًا، وتفرقوا أيادي سبًا. قال كثير:

أَيَادِي سَبَا يَا عَزَّ مَا كُنْتُ بَعْدَكُمْ ❁ فَلَمْ يَحُلْ بِالْعَيْنَيْنِ بَعْدَكَ مَنظَرُ

demıştır. Bu olaydan sonra Gassan kabilesi Şam'a, Enmar Yesrib'e, Cüzam Tiham'e, Ezd de Umman'a göç etmişlerdir.

[868] Masiyetlere¹ “gerçekten sabreden,” nimetlere “gerektiği gibi şükreden.”

20. Gerçek şu ki; İblis, onlar hakkındaki kanaatinde doğru çıkmış; -bir grup, yani müminler hariç- ona uymuşlardı.

21. Oysa onun kendileri üzerinde hiçbir hâkimiyeti yoktu. Sırf, Âhirete iman edenlerle ondan yana şüphede olanları belirleyelim diye... Senin Rabbin her şey üzerinde bekçidir (Hafız).

[869] إِبْلِيسُ صدق ifadesi صدق şeddeli ve şeddesiz olarak, [i] إِبْلِيسُ merfû' ve ظنه mansûb olarak okunmuştur. Şeddeli okuma *hakkaka 'aleyhim zannehû* (onlar hakkındaki kanaatini gerçekleştirdi) veya *vecedehû sâdikan* (onu doğru buldu); şeddesiz okuma ise *sadeka fi zannihî* (kanaatinde doğru çıktı) veya *fe'altehu cehdeke* (elinden geleni yaptın) demek gibi *sadeka yezunnu zannen* (o zanda bulunurken doğru oldu) anlamındadır. [ii] إِبْلِيسُ mansûb ve ظن merfû' olarak da okunmuştur. Bu durumda صدق kelimesi şeddeli olursa *vecedehû zannuhû sâdikan* (zannı onu doğru buldu), şeddesiz olursa da *sadekake zannuke* (zannın sana doğru etti) demen gibi, *kâle le-hû zannuhu's-sıdka hîne hayyelehu iğvâehum* (onları azdırmayı aklına getirdiği zaman zannı ona doğru söylemişti) anlamındadır. [iii] İfade “İblis'in onlar hakkındaki zannı doğru çıktı.” anlamında olmak üzere, صدق şeddesiz, إِبْلِيس ve ظن ise merfû' olarak da okunmuştur. [iv] Her iki kelime de merfû' ve صدق şeddeli okunursa, bu durumda صدق'da mubalağa edilmiş olur. Şair [Ebü'l-gül et-Tahrî'n]in dediği gibi:

Haklarındaki kanaatlerimin beni hiç yanıltmadığı

[süvarilere feda olsun canım ve malım-mülküm!]

[870] Mâna şöyledir: İblis Hazret-i Âdem'in kararsızlığını ve vesvesesine kulak verdiğini görünce, “Bunun soyundan gelecek olanlar kendisinden daha zayıf olurlar!” diye düşündü ve kendisine tâbi olacakları kanaatine vararak; “Bunları mutlaka yoldan çıkartırım!” [Nisa 4/119] ve “Bunları kesin azdırırım!” [Sâd 38/82] dedi. İblis'in bu kanaate, Allah Teâlâ meleklerle “dünyada fesat çıkarcak bir varlık yaratacağını” [Bakara 2/30] bildirdiği zaman vardı da söylenmiştir.

[871] مَتَّبِعُوهُ daki zamir ya Sebe'lilere veya Âdem oğluna aittir. Âyet-te “bir grup hariç” denilmek suretiyle müminlerin az olacaklarının ifade edilmesi onların kâfirlere oranla az olmaları sebebiyledir. [İblis'ten naklen] “Pek azı müstesna, onun neslini tamamen avucumun içine alacağım!” [İsra 17/62] ve “Onların çoğunu minnettar bulamayacaksınız!” [A'râf 7/17] âyetlerindeki gibi.

1 Masiyete sabretmek, yani nefse hoş gelen günahları işlememekte dirençli olmak. / ed.

لحق غسان بالشام، وأنمار بيثرب، وجدام بتهامة، والأزد بعمان.

[٨٦٨] {صَبَّارٌ} عن المعاصي {شَكُورٌ} للنعم.

٢٠- «وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ»

٢١- «وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُوْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيزٌ»

[٨٦٩] قرئ «صدق» بالتشديد والتخفيف، ورفع إبليس ونصب الظن؛ فمن شدد فعلى: حقق عليهم ظنه، أو وجده صادقاً؛ ومن خفف فعلى: صدق في ظنه، أو صدق يظن ظناً، نحو فعلته جهلك؛ وبنصب إبليس ورفع الظن؛ فمن شدد فعلى: وجد ظنه صادقاً؛ ومن خفف فعلى: قال له ظنه الصدق حين خيله إغواءهم. يقولون: صدقك ظنك. وبالتخفيف ورفعهما على: صدق عليهم ظن إبليس. ولو قرئ بالتشديد مع رفعهما لكان على المبالغة في صدق، كقوله:

[فدث نفسي وما ملكث يميني فوارس] صدقت فيهم ظنوني

[٨٧٠] ومعناه: أنه حين وجد آدم ضعيف العزم قد أصغى إلى وسوسته قال: إِنَّ ذَرِيَّتَهُ أَوْعَفُ عَزْماً مِنْهُ، فظن بهم اتباعه وقال {لَا ضِلَّتُهُمْ} [النساء: ١١٩] {لَا غَوَيْتُهُمْ} [ص: ٨٢]. وقيل: ظن ذلك عند إخبار الله تعالى الملائكة أنه يجعل فيها من يفسد فيها.

[٨٧١] والضمير في {عَلَيْهِمْ} و{اتَّبَعُوهُ} إما لأهل سبأ، أو لبني آدم. وقلل المؤمنين بقوله {إِلَّا فَرِيقًا}، لأنهم قليل بالإضافة إلى الكفار، كما قال: {لَا خَتِئَكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا} [الإسراء: ٦٢]، وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ [الأعراف: ١٧].

[872] “Oysa onun onlar üzerinde [bir otoritesi] yoktur;” yani onlara karşı kendisine verilen vesvese ve yoldan çıkarma işi, tamamen doğru bir maksat ve açık bir hikmetten dolayıdır ki, o da âhirete iman eden ile o hususta şüphesi olanın birbirinden tefrik edilmesidir. Musallat kılma, “bilme” amacına bağlanmış; ancak bilmenin taalluk ettiği şey¹ murat edilmiştir. [لنعلم ifadesi] *li-yu'leme* (öğrenilsin diye) şeklinde meçhul olarak da okunmuştur.² حفظ kelimesi *muhâfızun 'aleyh* (üzerinde bekçi) anlamındadır. Zira *fe'il* ve *müfâ'il* [kalıpları] kardeşir.

22. De ki: Allah'tan başka tanrı olduğunu iddia ettiğiniz şeyleri çağır(p onlara dua edi)n! (Göreceksiniz ki) bunların; göklerde ve yerde zerre kadar bir şeyleri yoktur, bu ikisin(in plânlanmasında, yaratılmasında ve yönetilmesin)de herhangi bir ortaklıkları yoktur. O'nun bunlardan herhangi bir destekçisi olmamıştır.

[873] Kavminin müşriklerine “de ki: [...] çağır(p onlara dua edi)n!” Allah'a dua ettiğiniz gibi O'nun ismini verip O'ndan başka kendilerine ibadet ettiğiniz put ve melekleri çağırıp dua edin ve başınıza gelen sıkıntılı hallerde Allah'a sığındığınız gibi onlara sığınınız; Allah'ın dualarınıza cevap vermesini ve size rahmetiyle muamele etmesini beklediğiniz gibi, onların da duanıza karşılık vermesini ve size merhamet etmesini bekleyin! Allah Teâlâ sonra müşriklere şöyle buyurarak devam etti: “Onların” göklerde ve yerde olan hayır, şer, fayda ve zarardan “zerre kadar bir şeyleri yoktur”, onların bu iki tür şeyde yaratma ve sahip olma anlamında hiçbir ortaklıkları mevcut değildir. “Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur.” [Kehf 18/51] âyetinde de ifade edildiği gibi. O'nun onlardan yarattıklarını yönetme hususunda O'na yardım eden hiçbir yardımcısı yoktur; yani onlar bu denli âciz ve Rablıktan uzak olmalarına rağmen, Allah'a dua edildiği gibi kendilerine dua edilmesi ve O'ndan ümit edildiği gibi onlardan da edilmesi nasıl söz konusu olabilir?!

[874] **Şayet** “زعم”nin mefûlleri nerede?” **dersen şöyle derim:** Bu kelimenin iki mefûlünden biri ism-i mevsûle râci olan mahzuf zamirdir. İkinci mefûl ise ya *دون الله* veya *لا يملكون*’dır ya da mahzuftur. Birincisi olamaz; çünkü *هم دون الله* doğru bir cümle olmaz. İkincisi de olamaz;

1 Yani kimin mümin kimin kâfir olduğu belli olup, sonunda her ikisine de hak ettiği karşılığın verilmesi. / ed.

2 Allah Teâlâ'ya sonradan hâsıl olan bir bilginin / öğrenmenin isnat edildiği bu tür ifadelerin tefsiri için bkz. Murat Sülün, *Kur'an Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul, 2015, s. 405-427. / ed.

[٨٧٢] {وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ} من تسليط واستيلاء بالوسوسة والاستغواء إلا لغرض صحيح وحكمة بينة، وذلك أن يتميز المؤمن بالآخرة من الشاك فيها. وعلل التسليط بالعلم والمراد ما تعلق به العلم. وقرئ «ليعلم»، على البناء للمفعول. {حَفِيطٌ} محافظ عليه، وفعل ومفاعل متآخيان.

٥ ٢٢- ﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شِرْكٍَ وَمَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِيرٍ﴾

[٨٧٣] {قُلِ} لمشركي قومك {ادْعُوا الَّذِينَ} عبدتموهم من دون الله من الأصنام والملائكة، وسميتهم باسمه كما تدعون الله والتجئوا إليهم فيما يعروكم كما تلتجئون إليه، وانتظروا استجابتهم لدعائكم ورحمتهم كما تنتظرون وأن يستجيب لكم ويرحمكم. ثم أجاب عنهم بقوله {لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ} من خير أو شر، أو نفع أو ضرر {فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ} في هذين الجنسيتين من شركة في الخلق ولا في الملك، كقوله تعالى {مَا أَشْهَدُهُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} [الكهف: ٥١]. وماله منهم من عوين يعينه على تدبير خلقه. يريد: أنهم على هذه الصفة من العجز والبعد عن أحوال الربوبية، فكيف يصح أن يُدعوا كما يدعى ١٥ ويُرجوا كما يرجى؟! ١٥

[٨٧٤] فإن قلت: أين مفعولا زعم؟ قلت: أحدهما الضمير المحذوف الراجع منه إلى الموصول. وأما الثاني فلا يخلو إما أن يكون {مِنْ دُونِ اللَّهِ} أو {لَا يَمْلِكُونَ}، أو محذوفاً؛ فلا يصح الأول، لأن قولك: هم من دون الله، لا يلتزم كلاماً، ولا الثاني،

çünkü onlar öyle¹ iddia etmiyorlardı. Dolayısıyla, kendi aleyhlerine delil mahiyetindeki ve söylemeleri halinde hakikati ve tevhidi söylemiş olacakları bir ifadesi söylemiş olmaları söz konusu olamaz. O halde, ikinci mef'ûl *ze'am-tümûhum âliheten min dūnillâh* (Allah'tan başka ilâh diye iddia ettiğiniz) şeklinde takdir edilen mahzuf bir kelimedir. İbarede *أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا* [Allah'ın peygamber gönderdiği bu muymuş!?" [Furkân 25/41] âyetinde olduğu gibi, ism-i mevsûl ile sılanın arasının uzun olması sebebiyle gerekli hale gelen ism-i mevsûle râci zamir² hazfedilmiştir. Ardından, *âliheten* de hazfedilmiştir; çünkü bu kelime *من دون الله* sıfatıyla mevsûftur ve anlaşılabilir bir durumsa, mevsûfun hazfedilip sıfatın onun yerine geçirilmesi mümkündür. Dolayısıyla, *ze'amenin* iki mef'ûlü de farklı iki sebepten dolayı hazfedilmiştir.

23. O'nun katında şefaât kâr etmez; sadece O'nun izin verdiklerine... Nihayet, kalplerindeki korku giderilince (şefaât umanlar, kendilerinden şefaât umdukları kişilere); "Rabbiniz ne buyurdu?" derler; onlar da "Hak neyse onu" derler. O'dur çünkü yüce, büyük (Aliyy, Kebîr).

[875] *[لا لمن أذن له] el-Keramu li-zeydin* (Cömertlik Zeyd'e aittir.) dediğin gibi, *eş-şefâ'atü li-zeydin* (şefaât yetkisi Zeyd'e aittir) dersin ki "şefaât eden" anlamındadır. Yine, *el-kıyâmu li-zeydin* [Zeyd için ayağa kalkılır.] dediğin gibi, *eş-şefâ'atu li-zeydin* de dersin ki "şefaât edilen" anlamındadır. Dolayısıyla, *وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ* ifadesi her iki anlama da geliyor olabilir; yani [i] şefaât ancak *şefaât etmesine* izni verilenler hakkında söz konusudur [ii] veya şefaât ancak *şefaât edilmesine* izin verilenlere fayda sağlayabilir.³ Yahut Lââm *üzine li-zeydin li-'amrin* [Zeyd'e Amr için izin verildi.] sözündeki ikinci Lââm olup "onun için" anlamındadır. ["sadece O'nun izin verdiklerine..." derken] adeta; "sadece şefaâtçının şefaât etmesine izin verilen kişilere..." buyrulmuştur. Bu, ince bir bakıştır ve doğru olan da budur.

[876] Böylece, "Bunlar bizim Allah katındaki şefaâtçilerimizdir!" [Yunus 10/18] şeklindeki iddiaları yalanlanmış olmaktadır.

[877] **Şayet** "Nihayet kalplerindeki korku giderilince" ifadesi ne ile alâkalı ve 'nihayet' kelimesi neyi sınırlamaktadır?" **dersen şöyle derim:** İfade, bu sözden anlaşılan şeyle yani gerek şefaât umanlar gerekse şefaât edecek olanlar cihetinden 'izin'e dönük bir bekleyiş, beklenti, mühlet ve endişe ile alâkalıdır: Acaba, kendileri için izin verilecek midir verilmeyecek midir? Ayrıca ["nihayet" derken],

1 Yani ilahlaştırdıkları şeylerin zerre kadar bir güce sahip olmadığını [لا يملكون] / ed.

2 Yani *بَعَثَ اللَّهُ*'daki hazfedildiği gibi *زَعَمْتُمْ*'daki de... / ed.

3 Şefaât yetkisi ancak Allah Teâlâ'dan *ahit* almış [Meryem 19/87], konuşmasından Allah'ın razı olacağı [TâHâ 20/109], doğruyu söyleyecek [Nebe' 78/38] yani kesin bilgiyle gerçeğe şahitlik edecek [Zuhruf 43/86] olanlara verecektir. Ve sadece; İlahî haşyetle son derece dikkatli yaşayan [Enbiyâ 21/28], Allah'ın "razı olduğu [Necm 53/26] kimselere şefaât edilebilecektir. / ed.

لأنهم ما كانوا يزعمون ذلك، فكيف يتكلمون بما هو حجة عليهم؛ وبما لو قالوه قالوا ما هو حق وتوحيد. فبقي أن يكون محذوفاً تقديره: زعمتموهم آلهة من دون الله، فحذف الراجع إلى الموصول كما حذف في قوله {أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا} [الفرقان: ٤١] استخفافاً، لطول الموصول لصلته؛ وحذف آلهة لأنه موصوف صفته {مِنْ دُونِ اللَّهِ} والموصوف يجوز حذفه وإقامة الصفة مقامه إذا كان مفهوماً. فإذا مفعولا زعم محذوفان جميعاً بسببين مختلفين.

٢٣- ﴿وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ حَتَّىٰ إِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾

[٨٧٥] تقول: الشفاعة لزيد، على معنى أنه الشافع، كما تقول: الكرم لزيد. وعلى معنى أنه المشفوع له، كما تقول: القيام لزيد، فاحتمل قوله {وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ} أن يكون على أحد هذين الوجهين؛ أي لا تنفع الشفاعة إلا كائنة لمن أذن له من الشافعين ومطلقة له، أو لا تنفع الشفاعة إلا كائنة لمن أذن له، أي لشفيعه. أو هي اللام الثانية في قولك: أذن لزيد لعمرو، أي لأجله، كأنه قيل: إلا لمن وقع الأذن للشفيع لأجله، وهذا وجه لطيف وهو الوجه.

[٨٧٦] وهذا تكذيب لقولهم: {هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ} [يونس: ١٨].

[٨٧٧] فإن قلت: بما اتصل قوله {حَتَّىٰ إِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ}، ولأي شيء وقعت حتى غاية؟ قلت: بما فهم من هذا الكلام من أن ثم انتظاراً للإذن وتوقعاً وتمهلاً وفرغاً من الراجين للشفاعة والشفعاء، هل يؤذن لهم أو لا يؤذن، وأنه

iznin ancak uzun bir vakitten ve beklemeden sonra verileceği bildirilmektedir. Nitekim “Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbinin... Rahman’ın (‘vergisi olarak) ki, Ruh’un ve meleklerin, (huzurunda) saf durdukları gün; hiç kimse O’na hitap edemez; Rahman’ın izin verdiği; doğruyu söyleyenler hariç konuşamazlar...” [Nebe’ 78/37-38] âyetleri de buna delâlet etmektedir. Adeta “bir süre endişe içinde bekleyip dururlar” denmektedir. “Nihayet kalplerindeki korku giderilince,” yani şefaata edecek ve edilecek olanların kalplerindeki korku Allah’ın o konuda izin verdiğine dönük açıklaması ile giderilince harekete geçerler ve birbirlerine; “Rabbimiz ne dedi?” diye sorarlar; Rabbimiz “hakki” yani, hak olan ifadesi “söyledi, derler” ki bu söz, razı olduğu kimseler için verdiği şefaata iznidir. İbn Abbas Hazret-i Peygamber’in “Şefaata etmesine izin verilen kimseye izin verilince, o şefaata onun içindeki korkuyu giderir.” buyurduğunu rivayet etmiştir.

[878] اذن له ifadesi “Allah’ın izin verdiği” anlamında *ezine le-hû* şeklinde okunduğu gibi, “kendisi için izin verilen” anlamında *üzine le-hû* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], فزع ile aynı mânada olmak üzere *fuzi’a* şeklinde şeddesiz okumuştur. *Fezza’a* şeklinde ma’lûm olarak da okunmuştur; bu durumda fâ’il sadece Allah’tır. *Furriğa* da okunmuştur; “kalplerindeki korku onlardan alınıp yok edilince” demek olup, Arapların içinde hiçbir şey kalmadığı zaman kullandıkları *fereğa’z-zâdu* (azık [çıkını] boşaldı) ifadesinden gelmektedir. Sonra korkudan söz etmekten vazgeçilmiş ve fiil câr ve mecrûra isnat edilmiştir. Ne verildiği bilindiği zaman [ilgili kelimeyi hazfederek] *düfi’a ilâ zeydin* [Zeyd’e verildi] demen gibi. Bazen [*furiğa* şeklinde] şeddesiz de okunur ki, “kalpten korku gitti” anlamındaki *ferağa’r-vecelu ‘anhâ* ifadesinden gelmektedir. Sonra fâ’il hazfedilmiş ve fiil câr ve mecrûra isnat edilmiştir. Ayrıca, “onların kalplerinden uzaklaştırıldı” anlamında *ufrunki’a ‘an kulûbihim* şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre, bir keresinde Ebu ‘Alkame kendinden geçmiş ve insanlar başına üşüşmüşler; ayılıp da onları görünce “Sizin neyiniz var ki, böyle cin çarpmış birinin etrafında toplandığınız gibi başımda toplanmışsınız?! Gidin başımdan!”¹ demiştir. افرنقا bir Ayın ziyadesiyle *mufârakâ*-nın harflerinden oluşmaktadır. Tıpkı *ikmetarra* (toplandı) bir Râ ziyadesiyle, (bağlama anlamındaki) قمت’nin harflerinden oluştuğu gibi.

[879] الحق kelimesi, *makûluhu’l-hakku* (söylediği hakkın ta kendisidir) anlamında merfû‘ olarak da okunmuştur.

1 Ebu ‘Alkame en-Nümeirî. İnsanların pek bilmediği garip - nadir kelimeler kullanmasıyla meşhur Gramerci. Örneği: *Mâ le-kum teke’ke’um ‘aleyke teke’kuekum ‘alâ zî-cinnetin ifrankû ‘anni! / ed.*

لا يطلق الإذن إلا بعد مليّ من الزمان، وطول من التربص. ومثل هذه الحال دلّ عليه قوله عزّ وجلّ {رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا} [النبا: ٣٧-٣٨]. كأنه قيل: يتربصون ويتوقفون كليًا فزعين وهلين {حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ}، أي كشف الفزع عن قلوب الشافعين والمشفوع لهم بكلمة يتكلم بها رب العزة في إطلاق الإذن: تباشروا بذلك وسأل بضعهم بعضًا {مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا}: قال: {الْحَقُّ} أي القول الحق، وهو الإذن بالشفاعة لمن ارتضى. وعن ابن عباس رضي الله عنه عن النبي ﷺ: فإذا أذن لمن أذن أن يشفع فزعتة الشفاعة.

١٠ [٨٧٨] وقرئ «أذن له»، أي أذن له الله، و«أذن له»، على البناء للمفعول. وقرأ الحسن «فزع» مخفّفًا، بمعنى فزع. وقرئ «فزع»، على البناء للفاعل، وهو الله وحده، و«فرغ»، أي نفى الوجل عنها وأفنى، من قولهم: فرغ الزاد، إذا لم يبق منه شيء. ثم ترك ذكر الوجل وأسند إلى الجار والمجرور، كما تقول: دفع إلى زيد، إذا علم ما المدفوع. وقد تخفف، وأصله: فرغ الوجل عنها، أي انتفى عنها وفني. ثم حذف الفاعل وأسند إلى الجار والمجرور. وقرئ «افرنقع عن قلوبهم»، بمعنى: انكشف عنها. وعن أبي علقمة أنه هاج به المزار فالتف عليه الناس، فلما أفاق قال: ما لكم تكأكم عليّ تكأكم على ذي جنة، افرنقعوا عني! والكلمة مركبة من حروف المفارقة مع زيادة العين، كما ركب اقمطر من حروف القمط، مع زيادة الراء.

٢٠ [٨٧٩] وقرئ «الحق» بالرفع، أي مقوله الحق.

[880] “O’dur çünkü yüce, büyük!” Yani yücelik ve büyüklük sahibi!.. O gün; kendisinin izni olmadan ne bir meleğin ne de peygamberin konuşabileceği; şefaatin, ancak kendisinin razı olarak izin verdiklerine kâr edeceği...

24. “Göklerden ve yerden sizi rızıklandıran kim?” de... “Allah’tır.” de... Bu durumda, biz mi yoksa siz mi; kim doğru yolda, kim dalâlette?!

[881] Allah Teâlâ Hazret-i Peygamber’e “sizi rızıklandıran” ifadesiyle önce müşriklere ikrar ettirmesini emretmiş, sonra “Sizi Allah rızıklandırıyor” diyerek onlar adına cevap vermesini buyurmuştur. Allah Teâlâ bu âyet-i kerime ile müşriklerin aslında kalpleriyle kendisinin varlığını kabul ettiklerini ancak kalplerindeki inat ve şirk takıntısının doğru olduğunu bildikleri halde hakkı söylemelerine mani olduğu için ve Allah’ın kendilerinin rızıkını verdiğini itiraf etmeleri halinde kendilerine “Neden size rızık verene ibadet etmiyor da, rızık verme gücü olmayanı O’na tercih ediyorsunuz?!” deneceği için bunu söylemediklerine işaret etmektedir. Nitekim “De ki: Sizi gökten ve yerden kim nasiplendiriyor? Kulaklara ve gözlere kim hükmediyor? (...) İşleri kim plânlıyor?” buyurduktan sonra “Allah diyecekler...” diye ifade etmiş, en sonunda da “haktan sonra dalâletten başka ne vardır?” [Yûnus 10/31-32] buyurmuştur. Bütün bunlardan da onların bazen dilleriyle itiraf ettikleri, bazen de inatlarından ve kötü niyetlerinden, ilzam edilmiş olma endişesiyle ikrara yanaşmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim “Göklerin ve yerin Rabbi kim?” de... ‘Allah’tır’ de. Yoksa kendilerine bile fayda ve zararı olmayan veliler mi edindiniz O’ndan başka?!’ de.” [Ra’d 13/16] âyeti de bu hususu ifade etmektedir. Allah Teâlâ, dille itirafı sağlamanın ötesine geçmese dahi ikrar etmelerini sağlama hususunda yetersiz kalmayacak deliller serdettikten sonra onlara; “Bu durumda, biz mi yoksa siz mi; kim doğru yolda, kim dalâlette?” demesini elçisine emretmiştir; yani göklerde ve yerde rızıkları verenin bir tek Allah olduğunu yalnızca O’na ibadet ederek kabul edenlerle, bir kudret sahibi olmakla nitelenemeyen cansız varlıklara ibadet etmek suretiyle O’na şirk koşanlardan birisi mutlaka hidayet ve ya dalâletten biri üzeredir. Bu ise, taraftar olsun karşıt bulunsun, işiten insaflı herkesin onunla muhatap olan kişiye “adam sana karşı insaflı davrandı” diyeceği bir sözdür. Daha önce etkili bir ifadede bulunduktan sonra bu cümleye yer verilmesinde, iki gruptan birinin hidayet, diğerinin ise apaçık bir dalâlet üzere olduğuna sarıh bir delil vardır; ancak tariz ve *tevriye* bir konuda mücadele eden kişiyi hedefine daha çabuk ulaştırır

[٨٨٠] {وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ} ذو العلو والكبرياء، ليس لملك ولا نبي أن يتكلم ذلك اليوم إلا بإذنه، وأن يشفع إلا لمن ارتضى.

٢٤- ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

٥ [٨٨١] أمره بأن يقرهم بقوله {مَنْ يَرْزُقُكُمْ}، ثم أمره بأن يتولى الإجابة والإقرار عنهم بقوله: يرزقكم الله. وذلك بالإشعار بأنهم مقرّون به بقلوبهم، إلّا أنهم ربما أبوا أن يتكلموا به؛ لأن الذي تمكن في صدورهم من العناد وحب الشرك قد ألجم أفواههم عن النطق بالحق مع علمهم بصحته، ولأنهم إن تفوّهوا بأن الله رازقهم لزمهم أن يقال لهم: فما لكم لا تعبدون من يرزقكم وتؤثرون عليه من لا يقدر على الرزق؟! ألا ترى إلى قوله {قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ} - حتى قال- {فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ} - ثم قال- {فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ} [يونس: ٣١-٣٢]؛ فكأنهم كانوا يقرّون بألستهم مرّة، ومرّة كانوا يتلعثمون عنادًا وضرارًا وحادارًا من إلزام الحجة. ونحوه قوله عزّ وجلّ {قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا} [الرعد: ١٦]. وأمره أن يقول لهم بعد الإلزام والإلجام الذي إن لم يزد على إقرارهم بألستهم لم يتقاصر عنه {وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ} ومعناه: وإن أحد الفريقين من الذين يوحدون الرازق من السّموات والأرض بالعبادة ومن الذين يشركون به الجماد الذي لا يوصف بالقدرة، لعلى أحد الأمرين من الهدى والضلال. وهذا من الكلام المنصف الذي كل من سمعه من موال أو مناف قال لمن خوطب به: قد أنصفك صاحبك، وفي درجة بعد تقدّمه ما قدم من التقرير البليغ: دلالة غير خفية على من هو من الفريقين على الهدى ومن هو في الضلال المبين، ولكن التعريض والتورية أنضل بالمجادل إلى الغرض،

١٠

١٥

٢٠

ve hasmını daha çok mağlup ettirir. Ayrıca yumuşak sözlerle hasmın gürültüsü azalır ve direnci zayıflar. Bu, insanın karşısındakine; “Allah ikimizden birinin doğru söylediğini ve diğerinin yalancı olduğunu biliyor!” demesi gibidir. Hasan b. Sabit’in [v. 60/680] şu beyti de bu türden bir üslup taşımaktadır:

- 5 Dengi olmadığın halde onu hiciv mi ediyorsun?!
Kötü olanınız iyi olanınıza feda olsun!

[882] **Şayet** “ضلال والحق” kelimelerinde harf-i cerler neden farklı?” **dersen şöyle derim:** Çünkü hak üzere olan, bir tür cins atın üzerindedir ve onu istediği yana koşturmaktadır; dalâlet içinde olan ise karanlıklara dalmış, ona iyice bulaşmış da ne yana gideceğini bilmemektedir!

[883] Übeyy b. Ka'b ve innâ ev iyyâkum immâ 'alâ huden ev fî dalâlin mubîn¹ şeklinde okumuştur.

25. De ki: Bizim işlediğimiz suçlar (!) size, sizin işlediğiniz suçlar da bize sorulacak değil!

15 **26. De ki: Rabbimiz nasılsa hepimizi bir araya getirip, sonra gerçeği ortaya koyarak aramızda hakemlik edecek! O'dur çünkü 'haklıyı-haksızı ortaya çıkaran' 'mutlak ilim sahibi' (Fettah, Alîm).**

27. De ki: O'na ortak olarak iliştiirdiklerinizi gösterin bana! Hâşa!.. Aksine, sadece Allah'tır 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

20 [884] Suçun konuşana, amelin ise muhataba isnat edildiği bu ifade, bir öncekinden daha tarafsız ve daha insafıdır. Suçla her müminde mutlaka bulunan zelle ve küçük günahlar, *amelle* de inkâr ve büyük günahlar murat edilmiş olsa bile...

[885] “Allah'ın, aralarını *fethetmesi*” tabiri, gerçeği ortaya koyarak aralarında hakemlik etmesi demek olup, birini cennete, öbürünü cehenneme koyması demektir.

[886] **Şayet** “Allah onları görüp bildiği halde ‘gösterin bana’ demenin anlamı nedir?”² **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bu ifadeyle kendisine ortak iliştiirmenin ne kadar vahim bir hata olduğunu onlara göstermek ve kendisiyle herhangi bir şeyi kıyaslayıp ortak saymanın imkânsızlığını göstermek için kendi zatıyla putları nazarlarında kıyaslamak istemiştir. “Hâşa!” (هَاشَا) ifadesi, bir mukayesenin söz konusu olamayacağını belirttikten sonra, onları görüşlerinden menetme anlamına gelmektedir. İbrahim (a.s.)’in kendilerine güçlü deliller getirdikten sonra “Öf! Sizden de bıktım, Allah'ı bırakıp tapıklarınızdan da...” [Enbiyâ 21/67] demesi gibi.

1 “Biz veya siz; ya doğru yoldayız ya da dalâlette!..” / ed.

2 Müfessir soruyu, Allah'a göre kurgulamakta ise de, “Gösterin bana!” diyen, Allah değil Peygamber'dir; Allah bunu, resulüne söyletmektedir. / ed.

وأهجم به على الغلبة، مع قلة شغب الخصم وفلّ شوكته بالهويناء. ونحوه قول الرجل لصاحبه: علم الله الصادق مني ومنك، وإن ألدنا لكاذب. ومنه بيت حسان:

أَتَهْجُوهُ وَلَسْتَ لَهُ بِكُفٍّ ❁ فَشَرُّكُمْ لَخَيْرُكُمَْا الْفِدَاءُ

[٨٨٢] فإن قلت: كيف خولف بين حرفي الجرّ الداخلين على الحق والضلال؟

قلت: لأن صاحب الحق كأنه مستعل على فرس جواد يركضه حيث شاء، والضال كأنه منغمس في ظلام مرتبك فيه لا يدري أن يتوجه.

[٨٨٣] وفي قراءة أبيّ «وإنا أو أياكم إما على هدى أو في ضلال مبين».

٢٥- ﴿قُلْ لَا تَسْأَلُونَنَا عَمَّا أَجْرَمْنَا وَلَا نُسْأَلُ عَمَّا نَعْمَلُونَ﴾

٢٦- ﴿قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾

٢٧- ﴿قُلْ أَزُوقِي الَّذِينَ أَحَقُّنَا بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْغَزِيْزُ الْحَكِيمُ﴾

[٨٨٤] هذا أدخل في الإنصاف، أبلغ فيه من الأوّل، حيث أسند الإجماع إلى المخاطبين والعمل إلى المخاطبين، وإن أراد بالإجماع الصغائر والزلات التي لا يخلو منها مؤمن، وبالعَمَل الكفر والمعاصي العظام.

[٨٨٥] وفتح الله بينهم وهو حكمه وفصله: أنه يدخل هؤلاء الجنة وأولئك النار.

[٨٨٦] فإن قلت: ما معنى قوله {أزُوقِي} وكان يراهم ويعرفهم؟ قلت: أراد

بذلك أن يريهم الخطأ العظيم في إلحاق الشركاء بالله، وأن يقايس على أعينهم بينه وبين أصنامهم ليطلعهم على إحالة القياس إليه والإشراك به. و{كَلَّا} ردع لهم عن مذهبهم بعد ما كسده بإبطال المقايسة، كما قال إبراهيم عليه الصلاة والسلام: {أَفْ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [الأنبياء: ٦٧] بعد ما حجهم،

“Sadece Allah’tır mutlak izzet ve hikmet sahibi” buyurarak, kendisini tam olarak takdir edemeseler de, zatına karşı işledikleri bu son derece vahim hata hususunda onları uyarmış ve bir nevi “Allah’ın yanına iliştirdiğiniz ortaklar nerede, bu sıfatlar nerede!” demiştir. هر zamiri ‘sadece Allah’a aittir. Veya
5 “De ki: O Allah’tır, tektir.” [İhlâs 112/1] âyetinde olduğu gibi şan zamiridir.

28. Biz seni bütün insanlara sadece müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bilmez

29. ve derler ki; “Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!”

30. De ki: Size öyle bir randevu günü verilmiştir ki, ondan ne geri kalabilirsiniz ne de öne geçebilirsiniz!

[887] “Bütün insanlara” yani tamamını içine alıp hepsini kapsayacak bir gönderişle... Zira onun peygamberliği tüm insanlığı kapsadığında, içlerinden başka birinin çıkmasına ihtiyaç bırakmayacaktır.¹ Zeccac [v. 311/923], ifadenin
15 “Biz seni tebliğ ve uyarı noktasında bütün insanları kapsayacak şekilde gönderdik.” anlamında olduğunu söylemiş ve [كافة kelimesini] ك muhatap zamirinden hal kabul etmiştir. Buna göre [كافة]’deki Tâ’nın hakkı, râviyetün (kıssacı) ve al-lâmetün kelimelerindeki Tâ gibi mübalağa için olmaktadır. Bu kelimeyi mecrûr [ناس]’dan hal kabul edenler hata etmişlerdir; zira mecrûrun halinin kendinden
20 önce gelmesi mecrûrun cârdan önce gelmesi kadar muhaldir. Hata ederek bunu yapıp, sonra bununla da yetinmeyerek Lâm’ın İlâ anlamında olduğunu iddia etme hatasına düşen nicelerini görürsün! Çünkü ikinci hatayı irtikâp etmeden birinci yapılamamakta; iki hatayı birden yapmak zorunda kalmaktadır.

[888] Terkip; ميعاد يوم (randevu günü), mî’âdun yevmun (randevu yani
25 gün) ve mî’âdun yevmen (Randevu [derken] günü kastediyorum) şeklinde okunmuştur. Mî’âd mekân veya zaman olarak vaadin gerçekleşeceği çerçeve [zarf] olup, burada zaman zarfıdır. Bedel yaparak mî’âdun yevmun şeklinde okuyanın okuyuşu buna delildir. Şayet “ميعاد”ı يوم’e muzâf yapmanın veya yevmen diye mansûb okumanın izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Muzâf olarak okuma halinde, izâfet açıklama izâfetidir. Sahku sevin [elbisenin eskimesi] ve ba’îru saniyetin [sulama devesi] demen gibi. Mansûb okuma ise, le-küm mî’âdün a’nî yevmen -veya ürîdü yevmen- min şifetihi keyte ve keyte [Sizin için bir randevu var; yani şöyle şöyle özellikleri olan bir günü kast -veya murat- ediyorum.] şeklinde takdir edilen gizli bir fiil yoluyla günün vahametini göstermekten dolayıdır. Ayrıca,
30 kelime aynı yaklaşımla² günün vahametini göstermek için merfû‘ da olabilir.

1 Keffethum ifadesiyle كافة ile ilgili olarak aşağıda yapacağı açıklamaya zemin hazırlamaktadır. / ed.

2 هذا “Bu öyle bir gündür ki” anlamında... / ed.

وقد نبه على تفاحش غلطهم وإن لم يقدرُوا حق الله قدره بقوله: {هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ}. كأنه قال: أين الذين ألحقتم به شركاء من هذه الصفات. و{هُوَ} راجع إلى الله وحده، أو ضمير الشأن، كما في قوله تعالى {قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ} [الإخلاص: ١].

٥ - ٢٨- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٢٩- ﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٠- ﴿قُلْ لَكُمْ مِيعَادُ يَوْمٍ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ﴾

[٨٨٧] {إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ} إلا رسالة عامة لهم محيطه بهم؛ لأنها إذا شملتهم فقد كفتهم أن يخرج منها أحد منهم. وقال الزجاج: المعنى أرسلناك جامعاً للناس في الإنذار والإبلاغ؛ فجعله حالاً من الكافر وحق التاء على هذا أن تكون للمبالغة، كناء الراوية والعلامة. ومن جعله حالاً من المجرور متقدماً عليه فقد أخطأ؛ لأنَّ تقدم حال المجرور عليه في الإحالة بمنزلة تقدم المجرور على الجار. وكم ترى ممن يرتكب هذا بالخطأ ثم لا يقنع به حتى يضم إليه أن يجعل اللام بمعنى إلى؛ لأنه لا يستوي له الخطأ الأول إلا الخطأ الثاني، فلا بدَّ له من ارتكاب الخطأين.

١٥ - [٨٨٨] قرئ «مِيعَادُ يَوْمٍ»، و«مِيعَادُ يَوْمٍ»، و«مِيعَادُ يَوْمًا». والمِيعَادُ: ظرف الوعد من مكان أو زمان، وهو ههنا الزمان، والدليل عليه قراءة من قرأ «مِيعَادُ يَوْمٍ»، فأبدل منه اليوم. فإن قلت: فما تأويل من أضافه إلى يوم، أو نصب يومًا؟ قلت: أما الإضافة فإضافة تبين، كما تقول: سحق ثوب، وبغير سانية. وأما نصب اليوم فعلى التعظيم بإضمار فعل تقديره: لكم مِيعَادُ، أعني يومًا - أو أريد يومًا - من صفته كيت وكيت. ويجوز أن يكون الرفع على «هذا»، أعني التعظيم. ٢٠

[889] **Şayet** “Bu, onların sorularına¹ nasıl uygun bir cevap olabilmiş?” **dersen şöyle derim:** Onlar aslında sorularını onu inkâr ettikleri için sormuyorlardı; hakikati bulmak için değil, inatları yüzünden soruyorlardı. Bundan dolayı da cevap, sorunun inkâr ve inat saikiyle sorulmasına uygun olarak tehdit şeklinde ve *onları hiç beklemedikleri, öncesine veya sonrasına kaçmaları söz konusu olmayan bir günün beklediği* tarzında geldi.

31. Nankörce inkâr edenler; “Biz bu Kur’ân’a da, onun önündekilere (yani Terat vb.lerine) de asla iman etmeyeceğiz!” dediler... Sen bu zalimleri, yaka-paça Rablerinin huzuruna çıkarıldıklarında suçlu birbirlerine atarken görseydin!.. O zaman, güçsüz görülenler, kendilerini büyük göstermiş olanlara; “Siz olmasaydınız biz kesin mümin olurduk!” derler.

[890] “Onun önündekiler” Kur’an’dan önce nâzil olmuş olan ilâhi kitaplardır. Rivayete göre, Mekkeli inkârcılar Ehl-i Kitab’a sormuşlar ve onların, Hazret-i Peygamber’in vasıflarını kitaplarında bulduklarını söylemesi üzerine öfkelenmişler ve daha önce nâzil olan bütün ilâhi kitaplara aynı şekilde muamele edip hepsini inkâr etmişlerdir. “Onun önündeki” tabirinin Kıyamet günü anlamında olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre mâna “Onlar Kur’an’ın Allah tarafından gönderildiğini de inkâr ettiler, Kur’an’ın delâlet ettiği *[dünyadaki her şeyin] karşılığını almak üzere tekrar diriltilmeyi* de inkâr ettiler!” şeklindedir.

[891] Sonra Allah onlara âhirette hallerinin nice olacağını bildirmek üzere resûlüne (s.a.) -veya muhataba- “Görseydin...” buyurmuştur. Yani “Âhirette, birbirlerini suçlayıp birbirlerine düştükleri zamanki hallerini görseydin hayretler içinde kalırdın.” Demek ki cevap hazfedilmiş.

[892] “Güçsüz görülenler” tâbi olanlar, “kendilerini büyük göstermiş olanlar” ise reisler ve ileri gelenlerdir.

32. Kendilerini büyük göstermiş olanlar da güçsüz görülenlere; “O kılavuz size geldikten sonra sizi ondan biz mi vazgeçirdik?! Yoo?! Siz kendiniz suçlu idiniz!” derler.

33. Güçsüz görülenler de kendilerini büyük göstermiş olanlara; “Haydi oradan!.. Gece-gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı!.. Bize Allah’ı nankörce inkâr etmemizi ve O’na birtakım denk varlıklar yakıştırmamızı emredip duruyordunuz!” derler... O azabı gördüklerinde, için için yanacaklardır! Bu sırada, nankörce inkâr edenlerin boyunlarına demir halkalar geçirilmiş oluruz. Kendi yaptıklarından başkasının karşılığını mı alacaklardı?!

1 Yani 29. âyetteki “Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?” sorusu. / ed.

[٨٨٩] فإن قلت: كيف انطبق هذا جوابًا على سؤالهم؟ قلت: ما سألوا عن ذلك وهم منكرون له إلا تعتنا، ولا استرشادًا، فجاء الجواب على طريق التهديد مطابقًا لمجيء السؤال على سبيل الإنكار والتعنت، وأنهم مرصدون ليوم يفاجئهم، فلا يستطيعون تأخرًا عنه ولا تقدمًا عليه.

٥ **٣١- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ﴾**

[٨٩٠] {الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ} ما نزل قبل القرآن من كتب الله. يروى: أن كفار مكة سألوا أهل الكتاب فأخبروهم أنهم يجدون صفة رسول الله ﷺ في كتبهم، فأغضبهم ذلك وقرنوا إلى القرآن جميع ما تقدمه من كتب الله عز وجل في الكفر، فكفروا بها جميعًا. وقيل: {الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ} يوم القيامة، والمعنى: أنهم جحدوا أن يكون القرآن من الله تعالى، وأن يكون لما دل عليه من الإعادة للجزء حقيقة.

[٨٩١] ثم أخبر عن عاقبة أمرهم ومآلهم في الآخرة فقال لرسوله عليه الصلاة والسلام - أو للمخاطب - {وَلَوْ تَرَى} في الآخرة موقفهم وهم يتجادبون أطراف المحادثة ويتراجعونها بينهم، لرأيت العجيب، فحذف الجواب.

[٨٩٢] والمستضعفون: هم الأتباع، والمستكبرون: هم الرؤوس والمقدمون.

١٥ **٣٢- ﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا أَنْخُنْ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدَى بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُعْجِرِينَ﴾**

٢٠ **٣٣- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾**

[893] İsimden, yani نحن'dan önce inkâr [anlamındaki istifham edatı]na yer verilmiştir; çünkü maksat, onların iman etmesine mani olduklarını reddetmek ve kendiliklerinden, isteyerek iman etmediklerini ispat etmektir. Adeta şöyle derler: “Size geldikten” yani imana girmeye kesin karar verip onu ihtiyar etmeye samimi bir niyet ettikten “sonra, sizi biz mi zorladık; özgür iradenizle iman etmenize biz mi mani olduk?” Aksine, ona ulaşmayı siz kendiniz engellediniz; dalâleti hidayete kendiniz tercih ettiniz; akıl âmirine değil, şehvet âmirine itaat ederek günahkâr ve inkârcı oldunuz; ama biz dedik ve sizi yönlendirdik diye değil, kendi ihtiyarınızla!..

- 10 [894] **Şayet** “ذٰلِ ve ٰلِ daima zarf oldukları halde, burada ذٰلِ neden muzâfun ileyh olarak vâki olmuş?” **dersen şöyle derim:** Başkasında hoş görül-meyen şey *zamanda* hoş görülmüş ve zaman ذٰلِ'e izâfe edilmiştir. Nitekim zaman zarfı *ci'tûke ba'de iz câe Zeydün* [Sana, Zeyd geldikten sonra geldim.], *hî-neizin* [o zaman], *yevmeizin* [o gün], *kâne zâlike evanê'l-Haccâcu emîrun* [Bu, Haccac'ın emir olduğu zamanlardı.] ve *hîne harace Zeydün* [Zeyd çıktığı¹ zaman.] ifadelerinde cümleye muzâf edilmiştir.

- [895] Kendilerini büyük göstermiş olanların; “Sizi ondan biz mi vazgeçirdik?” diyerek kendilerinin güçsüz görülenlerin inkârına sebep olduklarını inkâr edip de “Yoo!? Siz kendiniz suçlu idiniz!..” diyerek, onların kendi ihtiyar ve eylemleriyle inkâr ettiklerini söylemeleri üzerine, zayıf görülenler “Haydi oradan! Gece-gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı!..” diyerek onlara karşı harekete geçer ve onların itirazlarını kendi itirazlarıyla bertaraf ederler. Adeta “Bu suç, bizim kendiliğimizden yaptığımız bir şey değil, aksine sizin gece gündüz, sürekli olarak bize karşı kurduğunuz tuzaklar, bizi şirke ve Allah'a ortak koşmaya teşvik etmeniz sonucu idi!..” derler. مكر الليل والنهار (gece - gündüz tuzağı) ifadesi “gecelerde ve gündüzlerde kurduğunuz tuzaklar” anlamındadır; zarf, mef'ûlün bih olarak kullanılıp *mekr* kendisine izâfe edilerek genişçe kullanılmıştır. Yahut mecazî bir isnâdla, [bizzat onlar değil de] onların gece ve gündüzleri ‘tuzak kurmuş’ olarak ifade edilmiştir. İfade, *bel mekruni'l-leyle ve'n-nehâra* şeklinde, tenvinli ve zarfları mansûb okunduğu gibi, *me-kerru'l-leylî ve'n-nehârî*² ve *mekerra'l-leylî ve'n-nehârî* şeklinde de okunmuş-tur; yani en ufak ara vermeden kesintisiz bir saptırma saldırısı yapıyordunuz! “Peki, [*Mekerr* kelimesinin] merfû' ve mansûb oluşunun izahı nedir?” **dersen**

1 Ya da “Zeyd b. Ali huruç (yani zalim idareye isyan) ettiği sırada.” / ed.

2 *Mekr* değil de, *kerr* kökünden ism-i mekân olarak. / ed.

[٨٩٣] أولى الاسم، أعني {نَحْنُ} حرف الإنكار؛ لأنَّ الغرض إنكار أن يكونوا هم الصادقون لهم عن الإيمان، وإثبات أنهم هم الذين صدّوا بأنفسهم عنه، وأنهم أتوا من قبل اختيارهم؛ كأنهم قالوا: أنحن أجبرناكم وحلنا بينكم وبين كونكم ممكنين مختارين {بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ} بعد أن صمتم على الدخول في الإيمان وصحّت نياتكم في اختياره؟! بل أنتم منعمت أنفسكم حظها وآثرتم الضلال على الهدى، وأطعتم أمر الشهوة دون أمر النهي، فكنتم مجرمين كافرين لاختياركم، لا لقولنا وتسويلنا.

[٨٩٤] فإن قلت: إذ وإذا من الظروف اللازمة للظرفية، فلم وقعت إذ مضافاً إليها؟ قلت: قد اتسع في الزمان ما لم يتسع في غيره، فإضيف إليها الزمان، كما أضيف إلى الجمل في قولك: جئتك بعد إذ جاء زيد، وحيث، ويومئذ، وكان ذلك أوان الحجاج أمير، وحين خرج زيد.

[٨٩٥] لما أنكر المستكبرون بقولهم {أَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ} أن يكونوا هم السبب في كفر المستضعفين وأثبتوا بقولهم {بَلْ كُنتُمْ مُجْرِمِينَ} أن ذلك بكسبهم واختيارهم، كثر عليهم المستضعفون بقولهم {بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ}، فأبطلوا بإضرابهم، كأنهم قالوا: ما كان الإجرام من جهتنا، بل من جهة مكرهم لنا دائماً ليلاً ونهاراً، وحملكم إيانا على الشرك واتخاذ الأنداد. ومعنى {مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} مكرهم في الليل والنهار، فاتسع في الظرف بإجرائه مجرى المفعول به وإضافة المكر إليه. أو جعل ليلهم ونهارهم ماكرين على الإسناد المجازي. وقرئ «بل مكر الليل والنهار»، بالتنوين ونصب الظرفين. و«بل مكر الليل والنهار»، بالرفع والنصب، أي تكرون الإغواء مكرًا دائماً لا تفترون عنه. فإن قلت: ما وجه الرفع والنصب؟

şöyle derim: Merfû‘ oluşu, *bel sebebu zâlike mekrukum ev mekerruküm* (Aksine, bunun sebebi tuzağınız veya aralıksız saldırınızdır!) yahut *bel mekrukum ev mekerruküm sebebu zâlike* (Tuzağınız veya aralıksız saldırınızdır bunun sebebi!) anlamında olmak üzere mübteda veya haber olmasıyla; mansûb olması ise *bel tukirrûne'l-iğvâe mekerra'l-leyli ve'n-nehâr* (Aksine, gece gündüz saldırısı halinde saptırmaya çalışıyordunuz!) şeklinde bir mâna ile izah edilir.

[896] **Şayet** “Neden استكبروا (Kendilerini büyük göstermiş olan dediler ki) ifadesinde atıf harfine yer verilmediği halde, وَقَالَ الَّذِينَ اسْتَضعفوا (Ve zayıf görülenler dediler ki) ifadesinde yer verilmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü zayıf görülenlerin sözleri daha önce geçtiği için, cevabı atıfsız yeni bir cümle halinde zikredilmiş, ardından yine onlara ait bir söze yer verilmiş ve bu söz de önceki sözlerine atfedilmiştir.

[897] **Şayet** “وأسروا (gizlediler) ifadesindeki zamir kime râcidir?” **dersen şöyle derim:** Bu zamir ‘kendini büyük gösteren’ ve ‘zayıf görülen’ her iki grubu da içine alan; “Sen bu zalimleri, yaka-paça Rablerinin huzuruna çıkarıldıklarında...” [Sebe' 34/31] âyetinde ifade edilen *zalimlere* râcidir; kendini büyük gösterenler saptıkları ve başkalarını saptırdıkları için, zayıf görülenler ise saptıkları ve saptıranlara tâbi oldukları için pişman olacaklardır.

[898] “İnkâr edenlerin boyunlarında.” Aslında ‘onların boyunlarında’ [denilebilirdi; ancak] kötülenmekte olduklarını ifade etmek ve o zincirleri kendisi yüzünden hak ettikleri şeye işaret etmek üzere *inkâr* kelimesine özellik-
le yer verilmiştir. Katâde [v. 117/735], أسروا’nun “[pişmanlıklarını] gizlerler” anlamında olduğunu söylemiştir. أسروا’nun “[pişmanlık] gösterirler” anlamında; zıt anlamlı kelimelerden olduğu da ileri sürülmüştür.

25 **34. Biz herhangi bir şehre bir uyarıcı gönderdiğimiz zaman oranın kodamanları mutlaka; “Biz, sizin gönderildiğiniz şeyi inkâr etmekteyiz!” demişlerdir.**

35. Yine demişlerdir ki: “Mal ve evlât bakımından biz sizden daha çoğuz; azaba uğrayacak da değiliz!”

30 [899] Bu âyet; Peygamber (a.s.)’ın kavminin kendisine reva gördüğü; getirdiği dini ret ve inkâr, kendi mal ve evlâtlarının çokluğuyla, bunların aldatıcı güzellikleriyle avunmaları, müminlere karşı böbürlenmeleri, bunlara bakarak müminleri küçümsemeleri ve “Bu iki gruptan hangisi (yani, Kur’ân’a iman edenler ve onu reddedenler olarak hangimiz) makam bakımından daha iyi, sosyal statü açısından daha yüksek?” [Meryem 19/73] demeleri sebebiyle duyduğu üzüntüden dolayı,

قلت: هو مبتدأ أو خبر، على معنى: بل سبب مكرهم أو مكركم، أو مكرهم أو مكركم سبب ذلك. والنصب على: بل تكرون الإغواء مكرّ الليل والنهار.

[٨٩٦] فإن قلت: لم قيل: {قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا}، بغير عاطف؛ وقيل: {وَقَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا}؟ قلت: لأن الذين استضعفوا مرّ أولاً كلامهم، فجاء بالجواب محذوف العاطف على طريقة الاستئناف، ثم جيء بكلام آخر للمستضعفين، فعطف على كلامهم الأول.

[٨٩٧] فإن قلت: من صاحب الضمير في {وَأَسْرُوا}؟ قلت: الجنس المشتمل على النوعين من المستكبرين والمستضعفين، وهم الظالمون في قوله {إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ} [سبأ: ٣١] يندم المستكبرون على ضلالهم وإضلالهم، والمستضعفون على ضلالهم واتباعهم المضلين.

[٨٩٨] {فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا}، أي في أعناقهم، فجاء بالصرح للتنويه بدمهم، وللدلالة على ما استحقوا به الأغلال. وعن قتاده: أسروا الكلام بذلك بينهم. وقيل: أسروا الندامة، أظهروها، وهو من الأضداد.

٣٤- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

٣٥- ﴿وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ﴾

[٨٩٩] هذه تسليية لرسول الله ﷺ مما مُنِيَ به من قومه من التكذيب والكفر بما جاء به، والمنافسة بكثرة الأموال والأولاد، والمفاخرة وزخارفها، والتكبر بذلك على المؤمنين، والاستهانة بهم من أجله، وقولهم {أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا} [مريم: ٧٣]،

herhangi bir memlekete gönderilen her peygambere Mekkelilerin söylediği sözlerin mutlaka söylendiği, ona reva görülen tuzakların onlara da reva görüldüğü, onların da kendilerine göre kurgulayıp şekillendirdikleri âhiret meselelerini dünyadakilere kıyasladıkları, Allah nezdinde değerli kimseler ol-
 5 masalar kendilerine bu şekilde rızık verilmeyeceği ve şayet müminler O'nun nezdinde itibarsız olmasa, onları bu tür nimetlerden mahrum etmeyeceği şeklindeki iddialarına karşı Peygamber'i teselli etmektedir. Müşrikler bu tür karşılaştırmalarının bir devamı olarak "bize azap edilmeyecek" de dediler ve bununla kendilerinin dünyadaki durumlarına nazaran Allah katında onlara
 10 azap etmeyecek kadar değerli olduklarını iddia ettiler.

36. De ki: Benim Rabbim dilediklerinin rızkını genişletiyor ve daraltıyor; ama insanların çoğu bilmez!

[900] Allah Teâlâ rızkın, gördüğü maslahatlara göre dilediği gibi paylaştırdığı bir lütuftan ibaret olduğunu, icabında asi birine bol rızık verip itaatkâr
 15 olanın rızkını daralttığını, bazen tamamen bunun aksini yaptığını, bazen her iki gruba da bol bol verdiği gibi bazen her iki kesime de dar tuttuğunu, dolayısıyla hak etme esasına dayanan ödüllendirme işinin¹ buna kıyaslanamayacağını belirterek Müşrik iddialarının boş olduğunu ifade etmektedir. Rızıkı *kadretmek* onu dar tutmak demektir. Nitekim *وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ* ("Rızıkı kendisine az verilmiş olan" [Talâk 69/7]) buyurmuştur; fiil şeddeli ve şeddesiz olarak *يُقَدَّرُ* ve *يُقَدِّرُ* şeklinde okunmuştur.

37. Oysa katımızda sizi Bize yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır. İman edip salih amel işleyenler hariç... Yaptıklarına karşılık, bunlara; -has odalarda emniyet içinde oldukları halde- kat kat artırılmış bir mükâfat vardır.
 25

38. Bizi âciz bırakacakları zannıyla âyetlerimizi geçersiz kılmak için koşturanlara gelince, bunlar da yaka-paça derdest edilip azaba atılırlar!..

[901] *Ve mâ cemâ'atu emvâlikum ve lâ cemâ'atu evlâdikum bi'lletî tu-karribukum*² demek istiyor; çünkü kırık cem'in âkil olanı da, gayr-ı âkil olanı da müenneslik bakımından aynıdır. *النّٰى*'nin *takvâ* olması da caizdir ki Allah katında yaklaşıtrıcı sadece odur; yani mal ve evlâtlarınız, işte *bu yaklaşıtrıcı* değildir.³ Mallar ve evlâtlar cemaatler olduğundan, Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *النّٰى* *ellâtî* şeklinde çoğul okumuştur.

1 Yani uhrevî ceza ve sevap işinin. / ed.

2 *النّٰى*'nin neden müennes olduğunu açıklamaya çalışıyor. / ed.

3 Yani Allah katında tek yaklaşıtrıcı *takvâ*dır; o mallarınız ve evlâtlarınız *takvâ* değildir ki sizi O'na yaklaştırsınlar. *Takvâ* müennes bir kelimedir. / ed.

وأنه لم يرسل قط إلى أهل قرية من نذير إلا قالوا له مثل ما قال لرسول الله ﷺ أهل مكة، وكادوه بنحو ما كادوه به، وقاسوا أمر الآخرة الموهومة أو المفروضة عندهم على أمر الدنيا، واعتقدوا أنهم لو لم يكرموا على الله لما رزقهم، ولولا أن المؤمنين هانوا عليه لما حرمهم؛ فعلى قياسهم ذلك قالوا: {وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ}، أرادوا أنهم أكرم على الله من أن يعذبهم، نظرًا إلى أحوالهم في الدنيا.

٣٦- ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[٩٠٠] وقد أبطل الله تعالى حسابهم بأن الرزق فضل من الله يقسمه كما يشاء على حسب ما يراه من المصالح، وربما وسّع على العاصي وضيق على المطيع، وربما عكس، وربما وسع عليهما وضيق عليهما، فلا ينقاس عليه أمر الثواب الذي مبناه على الاستحقاق. وقدّر الرزق تضيقه. قال تعالى {وَمَنْ قُدِّرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ} [الطلاق: ٧] وقرئ «ويقدّر» بالتشديد والتخفيف.

٣٧- ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِندَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعِيفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ﴾

٣٨- ﴿وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ﴾

[٩٠١] أراد: وما جماعة أموالكم ولا جماعة أولادكم بالتي تقربكم، وذلك أن الجمع المكسر عقلاؤه وغير عقلائه سواء في حكم التأنيث. ويجوز أن يكون التي هي التقوى، وهي المقربة عند الله زلفى وحدها، أي ليست أموالكم بتلك الموضوعه للتقريب. وقرأ الحسن: باللاتي تقربكم؛ لأنها جماعات.

İfade *bi'llezî yukarribukum* şeklinde de okunmuştur ki *bi'-şey'i'llezî yukarribukum* (yaklaştıracak şey) demektir. *Zülfâ* ve *zülfe'tun* kelimeleri *kûrbâ* ve *kûrbetun* gibi olup mahallen mansûbdur; أنبتكم من الارض نباتا ("Sizi yerden bitki misali bitirdi." [Nuh 71/17]) âyetinde olduğu gibi *tukarribukum kurbeten* (sizi yakınlaştırma ile yakınlaştırır) takdirindedir.

[902] "İman edip salih amel işleyenler hariç" ifadesi, "sizi yaklaştırmaz"-daki "sizi"den istisna olup, mallar, onu Allah yolunda harcayan salih mümin hariç, kimseyi [Allah'a] yaklaştırmaz. Evlâtlar da onlara hayrı öğretip dini kavratır ve onları iyilik ve taat için hazırlayan hariç, kimseyi [O'na] yakın etmez anlamındadır.

[903] جزاء الضعف terkibi masdarın mef'ûle izâfeti kabilindendir; asıl olarak birinci derecede *le-hum en yücâzu'd-dı'fe*, sonra *cezâûni'd-dı'fe* ve daha sonra *cezâû'd-dı'fi* şeklinde ifade edilmiştir. جزاء الضعف (kat kat karşılık) ise hasenatlarının karşılığının bire on şeklinde kat kat verilmesi anlamındadır. İfade, "Onlar karşılık olarak kat kat mükâfat alacak kimselerdir." anlamında *cezâeni'd-dı'f* ve "kendilerine kat kat karşılık verileceği" anlamında *cezâuni'd-dı'f* şeklinde de okunmuştur. Her ikisi de merfû' olarak *cezâûni'd-dı'f* şeklindeki okuyuşta الضعف kelimesi جزاء'dan bedeldir. في العرفات (has odalarda) ifadesi de Râ fethalı ve sakın olarak *fi'l-ğurafâti* ve *fi'l-ğurfâti* şeklinde, ayrıca *fi'l-ğurfeti* şeklinde okunmuştur.

39. De ki: (Evet) benim Rabbim kullarından dilediklerinin rızkını genişletiyor ve daraltıyor. Her ne infak ederseniz, O onun yerine başkasını getirir; nasiplendirenlerin en hayırlısı O'dur.

[904] فهو يخلفه yani onun yerine başkasını getirir; O'ndan başka ivaz/bedel veren yoktur; bu ivazı da ya bu dünyada, mal olarak veya 'bitmez tükenmez bir hazine olan kanaat' olarak ya da âhirette, onun dışındaki her ivazın ondan değersiz olduğu bir mükâfat olarak verir. Mücahid'in [v. 103/721] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kendisine yetecek kadar malı olan iktisatlı davransın; çünkü rızık sınırlı bir şekilde pay edilmiştir. Onun payına ayrılan az bir miktar olabilir. Bu durumda, o payı kendisine zenginlik verilmiş biri gibi harcarsa elinde olanın tamamını harcar ve sonra bir ömür boyu fakirlik içinde yaşar! "Her ne harcarsanız, O onun yerine başkasını getirir." âyeti ["her harcananın yerine dünyada başkası verilir" şeklinde] tevîl edilmelidir; çünkü bu [yani, yerine başkasının verilmesi] âhirette olacaktır. Âyetin mânası ise "harcananın karşılığı olarak verilen şey O'ndandır" şeklindedir. "Nasiplendirenlerin en hayırlısı" ve en yücresi izzet sahibi olan Allah'tır;

وقرئ «بالذي يقربكم»، أي بالشيء الذي يقربكم. والزلفى والزلفة: كالكرى والكربة، ومحلها النصب، أي تقربكم قربة، كقوله تعالى {أَتَبْتَكَم مِّنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا} [نوح: ١٧].

[٩٠٢] {إِلَّا مَن أَمَنَ} استثناء من {كُنتُمْ} في {تُقَرَّبُكُمْ}، والمعنى: أنَّ الأموال لا تقرب أحدًا إلا المؤمن الصالح الذي ينفقها في سبيل الله، والأولاد لا تقرب أحدًا إلا من علمهم الخير وفقهم في الدين ورشحهم للصالح والطاعة.

[٩٠٣] {جَزَاءُ الضَّعْفِ} من إضافة المصدر إلى المفعول، أصله: فأولئك لهم أن يجازوا الضعف، ثم جزاء الضعف، ثم جزاء الضعف. ومعنى جزاء الضعف: أن تضاعف لهم حسناتهم، الواحدة عشرًا. وقرئ «جزاء الضعف»، على: فأولئك لهم الضعف جزاء، و«جزاء الضعف»، على: أن يجازوا الضعف، و«جزاء الضعف» مرفوعان: الضعف بدل من جزاء. وقرئ {فِي الْعُرَفَاتِ} بضم الراء وفتحها وسكونها. و«في الغرفة».

٣٩- ﴿قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾

[٩٠٤] {فَهُوَ يُخْلِفُهُ} فهو يعوضه لا معوض سواه؛ إما عاجلاً بالمال، أو القناعة التي هي كنز لا ينفد، وإما آجلاً بالثواب الذي كل خلف دونه. وعن مجاهد: من كان عنده من هذا المال ما يقيمه فليقتصد، فإنَّ الرزق مقسوم، ولعل ما قسم له قليل وهو ينفق نفقة الموسع عليه، فينفق جميع ما في يده، ثم يبقى طول عمره في فقر. ولا يتأولنَّ {وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ}، فإن هذا في الآخرة. ومعنى الآية: وما كان من خلف فهو منه {خَيْرُ الرَّازِقِينَ} وأعلاهم رب العزة،

çünkü O'nun dışında hükümdarın askerine, efendinin kölesine veya bir erkeğin ailesine sağladığı rızık, Allah'ın yaratıp onlar vasıtasıyla ulaştırdığı bir rızıktır; rızıkı yaratan, rızka nail olanın kendisi vasıtasıyla onu elde ettiği sebepleri yaratan O'dur. Bir zat şöyle demiştir: Bana bulduran ve beni arzu edebilenlerden kılan Allah'a hamdolsun! Zira nice arzu eden vardır ki bulamaz, nice bulan da vardır ki arzu edemez.

40. Onların tamamını topladığı ve meleklere; “Bunlar size mi tapıyordul?” dediği gün,

41. derler ki; “Hâşa! Bizim velîmiz onlar değil, sadece Sensin. Hayır! Bunlar cinlere tapıyorlardı; çoğu, onların mümini idi!..”

[905] Bu söz meleklere hitap olmakla birlikte inkârcılara bir sitem olup meşhur:

[Hoş kokulu hür birine âşık oldu]

Seni kastediyorum seni... işit ey komşum!

darb-ı meseli nev'indendir. “(Mahşer günü) Allah şöyle der: ‘Ey Meryemoğlu İsa! Sen insanlara: ‘Beni ve anamı Allah’tan başka iki tanrı edinin’ dedin mi?!” [Maide 6/116] âyeti de buna benzer. Aslında Allah Teâlâ meleklerin ve Hazret-i İsa'nın, kendilerine takrir yoluyla sorulan bu sorudan münezzeh ve berî olduklarını biliyordu. Maksat, Allah'ın onlara söylemesi, onların da Allah'a söylemesi, O'nun sorması, onların cevap vermesi, böylece onlara dönük sitemin daha şiddetli, kınamanın daha etkili ve dolayısıyla mahcubiyetin daha büyük olması, küçüklük ve basitliklerinin daha yapışıcı [ayrılmaz bir vasıf] olması, bunun anlatılmasının duyanlar için lütuf, kendisine anlatılanlar için de daha caydırıcı olması içindir.

[906] (أَنْتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْ) [Bizim velîmiz onlar değil, sadece Sensin]) Yakınlık anlamındaki *velî*’nin müfâ‘ale babı olan *müvâlât* kelimesi *mu‘âdât*ın zıttıdır; tıpkı *Allâhumme vâli men vâlâhu ve ‘âdi men ‘âdâhu* [Allah'im! Ona sahip çıkanın velisi Sen ol! Ona düşmanlık edenin düşmanı Sen ol!]¹ hadisindeki gibi [Ahmed b. Hanbel, II, 262]. *Mu‘âdât* (düşmanlık) da, uzaklık anlamına gelen *‘advâ*’dan gelmektedir. *Velî* ‘yakın olan’ için de, ‘kendisine yakın olunan’ kişi için de kullanılabilir. İfade “Yakın olduğumuz Sensin; bizimle onların arasında herhangi bir yakınlık yok!” anlamındadır. Böylece, melekler Allah'a yakın ve inkârcılara uzak olduklarını ifade etmek suretiyle, onların kendilerine ibadet etmelerine rızalarının olmadığını belirtmektedirler; çünkü böyle bir sıfatı olan birinin hali buna zıt olur. “Hayır, bunlar cinlere tapıyorlardı!” ifadeleriyle de şeytanları kastetmektedirler;

1 Hazret-i Ali hakkında. / ed.

بأن كل ما رزق غيره من سلطان يرزق جنده، أو سيد يرزق عبده أو رجل يرزق عياله فهو من رزق الله، أجراه على أيدي هؤلاء، وهو خالق الرزق وخالق الأسباب التي بها ينتفع المرزوق بالرزق. وعن بعضهم: الحمد لله الذي أوجدني وجعلني ممن يشتهي؛ فكم من مشته لا يجد، وواجد لا يشتهي.

٤٠- ﴿وَيَوْمَ يَخْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهَؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾
٤١- ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ﴾

[٩٠٥] هذا الكلام خطاب للملائكة وتقريع للكفار، وارد على المثل السائر:

إِيَّاكَ أَغْنِي وَاسْمِعِي يَا جَارَةَ ❁

١٠ ونحوه قوله تعالى {ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُتَمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [المائدة: ١١٦] وقد علم سبحانه كون الملائكة وعيسى منزهين برآء مما وجه عليهم من السؤال الوارد على طريق التقرير. والغرض أن يقول ويقولوا، ويسأل ويجيبوا؛ فيكون تقريعهم أشد، وتعيرهم أبلغ، وخجلهم أعظم؛ وهوانهم ألزم، ويكون اقتصاص ذلك لطفًا لمن سمعه، وزاجرًا لمن اقتص عليه.

١٥ [٩٠٦] والموالاتة: خلاف المعاداة. ومنها: اللهم وال من والاه، وعاد من عاداه. وهي مفاعلة من الولي وهو القرب، كما أن المعاداة من العداء، وهي البعد. والولي يقع على الموالى والموالى جميعًا. والمعنى: أنت الذي نواله من دونهم، إذ لا موالاتة بيننا وبينهم؛ فبينوا بإثبات موالاتة الله ومعاداة الكفار براءتهم من الرضا بعبادتهم لهم؛ لأن من كان على هذه الصفة كانت حاله منافية لذلك. {بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ} يريدون الشياطين،

zira müşrikler Allah'tan başkasına ibadet ederken bunlara itaat etmekte idiler. Ayrıca şeytanların onlara bir cin grubunun suretlerini gösterip “Bunlar meleklerin suretleridir. Onlara ibadet edin!” dedikleri de ileri sürülmüştür. Keza, cinlerin putlara ibadet edilirken onların içine girdikleri ve onlara tapılmak suretiyle kendilerine de ibadet edildiği de iddia edilmiştir. يحشرهم ve يقول fiilleri Nunlu olarak da, Yâ'lı olarak da okunmuşlardır.¹

42. İşte o gün; birbirinize ne fayda ne de zarar verme gücüne sahip olursunuz... Zulmetmiş olanlara ise; “Tadın şu yalanladığınız Ateş'in azabını!” deriz.

[907] O gün hâkimiyet yalnızca Allah'a aittir; kimse kimseye ne fayda sağlayabilir ne de zarar verebilir; çünkü orası sevap ve ceza yeridir ve sevap veren, cezalandıran yalnızca Allah'tır. Dolayısıyla, âhîret yurdunun şartları mükellefiyet yeri olan dünyadakinden farklıdır. Dünyada insanlar kendi aralarında serbest bırakılmışlardır; birbirlerine zarar da verebilirler, fayda da. Bu ifadeyle, “O gün bir tek Allah'tan başka hiçbir kimse ne zarar verebilir ve ne de fayda sağlayabilir.” denilmek istenmektedir. Daha sonra, Allah Teâlâ لا بملك (sahip olmaz) fiiline ma'tûf olan “zulmetmiş olanlara da *deriz ki*” buyurmak suretiyle zalimlere ceza vereceğini zikretmektedir.

43. Âyetlerimiz kendilerine (kendi dilleri ile) apaçık okunduğunda; “Bu (Muhammed), sizi atalarınızın tapageldiği şeylerden alıkoymak isteyen bir adamdan başka bir şey değil!” demişlerdi!.. Yine demişlerdi ki: “Bu (Kur'ân) da tamamen uydurmadır!” Evet, gerçek kendilerine geldiğinde; “Bu, basbayağı bir büyüdür!” demişlerdi nankör kâfirler!

[908] İlk işaret Hazret-i Peygamber'e, ikinci işaret Kur'an'a, üçüncü ise hakka aittir. *Hak*, bütünüyle nübüvvet meselesi ve İslâm'ın kendisidir. وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا (demişlerdi nankörce inkâr edenler) ifadesinde -yani *kâlû*² denmemesinde-; لِّلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ (gerçek kendilerine geldiğinde) buyrulmasında ve [الذين ve الحق kelimelerindeki] iki Lâm'da; ifadesi söyleyenlerde ve 'sözün söylendiği konu'da ve *lemmâ*daki *mübâdebede*³ bu ilâhî sözün, büyük bir yadırgamadan, şiddetli bir öfkeden ve durumlarının ne kadar hayret verici olduğunu gösterme isteğinden kaynaklandığına dair bir delil vardır. Adeta şöyle buyurmaktadır:

1 “... topladığımız ve... dediğimiz gün...” - “... topladığı ve... dediği gün...” / ed.

2 Yani ibarenin akışı âyetteki iki قالوا'nun peşinden yine *kâlû* (demişlerdi) denmesini gerektirirken, sözü söyleyenlerin “nankör kâfirler” olduğu belirtilerek, açıkça قال الذين كفروا (demişlerdi nankör kâfirler!) denmesinde. / ed.

3 Yani gerçek kendilerine gelir gelmez, -önünü ardını düşünmeden- inkâr ediverdiklerinin belirtilmesinde. /ed.

حيث أطاعوهم في عبادة غير الله. وقيل: صوّرت لهم الشياطين صور قوم من الجن، وقالوا: هذه صور الملائكة فاعبدوها. وقيل: كانوا يدخلون في أجواف الأصنام إذا عُبدت، فيعبدون بعبادتها. وقرئ «نحشرهم» و«نقول»، بالنون والياء.

٤٢- ﴿فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُم لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾

[٩٠٧] الأمر في ذلك اليوم لله وحده، لا يملك فيه أحد منفعة ولا مضرة لأحد؛ لأنّ الدار دار ثواب وعقاب، والمثيب والمعاقب هو الله، فكانت حالها خلاف حال الدنيا التي هي دار تكليف، والناس فيها مخلى بينهم، يتضارّون ويتنافعون. والمراد: أنه لا ضارّ ولا نافع يومئذ إلا هو وحده، ثم ذكر معاقبته الظالمين بقوله {وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا} معطوفاً على {لَا يَمْلِكُ}.

٤٣- ﴿وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُكُمْ وَقَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِفْكٌ مُفْتَرًى وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[٩٠٨] الإشارة الأولى إلى النبي ﷺ، والثانية إلى القرآن، والثالثة إلى الحق. والحق أمر النبوة كله ودين الإسلام كما هو. وفي قوله {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا}، وفي أن لم يقل "وقالوا"، وفي قوله {لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ}، وما في اللامين من الإشارة إلى القائلين والمقول فيه، وما في "لما" من المبادهة بالكفر دليل على صدور الكلام عن إنكار عظيم وغضب شديد، وتعجيب من أمرهم بليغ، كأنه قال:

Bu inatçı nankör kâfirler, böylesine parlak bir hakikat hakkında, daha onu tatmadan, Allah'a karşı büyük bir cüretle "Bu, basbayağı bir büyüdür!" demişlerdi! Önce, Kur'an'ın büyü olduğuna, sonra da bunun [güya] 'apaçık' olduğuna, yani düşünen her akıl sahibinin ona büyü diyeceğine kesin bir şekilde hükmetmişlerdi!..

44. Oysa Biz kendilerine, okuyacakları kitaplar vermemiştik; senden önce bir uyarıcı da göndermemiştik.

45. Bunlardan öncekiler de Benim resullerimi yalanlamışlardı -ki (Araplar) onlara verdiklerimizin onda birine bile ulaşamamışlardır (yani Araplardan çok daha güçlü ve zengin idiler)-; ama nasılmış Benim o berbat azabım!

[909] "Yoksa Biz, ortak koştukları şeyleri haklı kılan güçlü bir kanıt mı indirmişiz bunlara?!" [Rum 30/35] âyetinde ifade edildiği gibi, kendilerine; şirk koşmanın doğru olduğuna delâlet eden okudukları kitaplar vermedik; 'şirk *koşmadıkları* takdirde azaba maruz kalacaklarına' dair bir uyarıcı da göndermedik. Yahut "Yoksa Biz kendilerine bundan önce bir kitap vermişiz de ona mı tutunuyorlar?!" [Zuhruf 43/21] âyetindeki gibi, Allah Teâlâ onları ilâhi dini olmayan, kendilerine kitap indirilmemiş, elçi de gönderilmemiş, câhiliye halkı, ümmî bir toplum olarak tavsif etmekte; dolayısıyla Ehl-i Kitab'ın -batıl üzere olsalar dahi- "Biz kitap ve şeriatı olan, Tanrı elçilerinden bir elçiye dayanan kimseleriz!" demesi gibi, peygamberi yalanla itham etmek için ne tutunacakları bir bakış açısına ne de ilâhî bir gerekçeyle sahip olduklarını beyan etmekte; ardından, bu yalanlamalarına karşı kendilerini şöyle tehdit etmektedir: Bunlardan önce yaşamış olan; [Arapların] kendilerine sağladığımız imkânların yani verdiğimiz uzun ömür, bedenî kuvvet ve malın az bir miktarına bile nail olamadıkları milletler de peygamberlerini yalanlamışlardı; ama onları bile yerle bir edip köklerini kazımıştık da, o medet umdukları şeylerden yardım istemelerinin kendilerine bir faydası olmamıştı!.. Bunlar [Araplar] kim ki!..

[910] (يَدْرُسُونَهَا) dersi tekrarlama anlamındaki *tadrîs*ten veya *derrase'l-kitâbe* [kitap okudu] ve *derrase'l-kütübe* [kitapları okuttu] kullanımından gelmiş olarak, *yüdderrisûnehâ* şeklinde; Dal şeddeli olarak, "kitaplardaki dersleri alırlar" anlamında *yedderisûnehâ* şeklinde de okunmuştur. معشار kelimesi *mirbâ'* gibidir; "onda bir" ve "dörtte bir" anlamındadırlar.

وقال أولئك الكفرة المتمردون بجراعتهم على الله ومكابرتهم لمثل ذلك الحق النير قبل أن يذوقوه: {إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ}؛ فبتوا القضاء على أنه سحر، ثم بتوه على أنه بين ظاهر كل عاقل تأمله سماه سحرًا!

٤٤- ﴿وَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ﴾

٥- ﴿وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا بَلَّغُوا مِغْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

[٩٠٩] وما آتيناهم كتبًا يدرسونها، فيها برهان على صحة الشرك، ولا أرسلنا إليهم نذيرًا ينذرهم بالعقاب إن لم يشركوا، كما قال عز وجل {أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ} [الروم: ٣٥]. أو وصفهم بأنهم قوم أميون أهل جاهلية لا ملة لهم، وليس لهم عهد بإنزال كتاب ولا بعثة رسول، كما قال: ١٠ {أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ} [الزخرف: ٢١]؛ فليس لتكذيبهم وجه متشبه، ولا شبهة متعلق، كما يقول أهل الكتاب وإن كانوا مبطلين: نحن أهل كتب وشرائع، ومستندون إلى رسل ومن رسل الله، ثم توعدهم على تكذيبهم بقوله {وَكَذَّبَ الَّذِينَ} تقدموهم من الأمم والقرون الخالية كما كذبوا، وما بلغ هؤلاء بعض ما آتينا أولئك من طول الأعمار وقوة الأجرام وكثرة الأموال، فحين كذبوا ١٥ رسلهم جاءهم إنكارى بالتدمير والاستئصال، ولم يغن عنهم استظهارهم بما هم به مستظهرون، فما بال هؤلاء؟

[٩١٠] وقرئ «يُدْرُسُونَهَا» من التدريس وهو تكرير الدرس؛ أو من درّس الكتاب، ودرّس الكتب؛ و«يُدْرُسُونَهَا» بتشديد الدال، يفتعلون من الدرس. والمعشار كالمرباع، ٢٠ وهما العشر، والرّبع.

[911] **Şayet** “Bunlardan öncekiler de yalanlamışlardı” ifadesi aynı anlamı dile getirdiği halde tekrar “peygamberlerimi yalanladılar” denmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** “Bunlardan öncekiler de yalanlamışlardı” ifadesi “Bunlardan öncekiler yalanlama fiilini işlemiş ve ona teşebbüs etmişlerdi” anlamında olduğu için, bu ifadeyle peygamberleri yalanlamalarının ondan kaynaklandığını açıklamış olmaktadır. Bu, birinin; “Falanca, inkâra teşebbüs etti ve Hazret-i Muhammed’i inkâr etti.” demesine benzer. Ayrıca, وما بلغوا ibaresine atfedilmiş de olabilir. Tıpkı *mâ beleğâ Zeydün mişâra fadli Amrin fe-tefaddale aleyhi* [Zeyd, Amr’daki faziletin onda birine ulaşmadı; o ondan daha üstündür] demen gibi.

[912] “Ama nasılmış Benim” daha önce yalanlayanları çarptırdığım “o berbat azabım!” Yani bunun benzerinden sakınsınlar.

46. De ki: Ben size tek bir şey öğütlerim: O da Allah için, ikişer ikişer ya da teker teker kalkmanız ve sonra da iyice düşünmenizdir. Arkadaşınızda cinnet yoktur; O sadece, şiddetli bir azap öncesinde size (gönderilmiş) bir uyarıcıdır.

[913] “Tek bir şey” yani tek bir haslet. Allah Teâlâ bu hasleti, *atf-ı beyanı* olan “kalkmanız” ifadesiyle açıklamaktadır ki “kalkmaları” ile ya Hazret-i Peygamber’in meclisinden kalkarak, onun yanındaki toplantıyı terk edip dağılmaları veya iki ayağın üzerine dikilmeyi değil, mesele hakkında gayret edip onu önemsemeyi murat etmektedir. Mâna, “Ben size tek bir şey öğütlerim”; onu yaparsanız hakikati elde eder, kurtulursunuz: Samimi bir şekilde Allah için ikişer ikişer ve teker teker hareket edip sonra Muhammed ve getirdiği din üzerinde “düşünmeniz.” Böylece, iki kişi düşünürler ve her biri düşünmesi sonunda elde ettiği neticeyi diğeriyle paylaşır; iki dost ve insafî kişi olarak onu değerlendirirler, kişisel arzuları onları saptırmaz, tarafgirlik ve asabiyet damarları kabarmaz; böylece doğru düşünme ve hak yolu bulma imkânı elde etmiş olurlar. Keza, teker teker hareket ettiklerinde, her biri inatlaşmaya girmeden adalet ve akl-ı selimle tefekkür eder ve vardığı sonucu aklına ve zihnine, akıllı insanların bilip benimsediği yöntem ve hallere arz eder. İnsanların ikişerli ve tek tek farklı görüşlere sahip olmalarının sebebi, toplu hareketin zihinleri karıştırmaması, gözleri kör etmesi, işin sonunu düşünmeye mani olması, tutarsız konuşmaya sevk etmesi, ayrıca bu durumda tarafsızlığın az, yoldan çıkmanın çok olması, taassup tozlarının havaya kalkması ve insanların kendi mezhep ve kabullerine destek vermekten başka bir şey yapmamalarıdır.

[٩١١] فإن قلت: فما معنى {فَكَذَّبُوا رُسُلِي} وهو مستغنى عنه بقوله {وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ}؟ قلت: لما كان معنى {وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} وفعل الذين من قبلهم التكذيب، وأقدموا عليه، جعل تكذيب الرسل مسبباً عنه. ونظيره أن يقول القائل: أقدم فلان على الكفر فكفر بمحمد ﷺ. ويجوز أن ينعطف على قوله {وَمَا بَلَّغُوا}، كقولك: ما بلغ زيد معشار فضل عمرو فتفضل عليه.

[٩١٢] {فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ}، أي للمكذبين الأولين، فليحذروا من مثله.

٤٦- ﴿قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَ ثَمَرٍ مُطَهَّرٍ وَفِرَادَى ثَمَرٍ مُتَفَكَّرٍ مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾

[٩١٣] {بِوَاحِدَةٍ} بخصلة واحدة، وقد فسرنا بقوله {أَنْ تَقُومُوا} على أنه عطف بيان بها، وأراد بقيامهم إما القيام على مجلس رسول الله ﷺ وتفرقهم عن مجتمعهم عنده، وإما القيام الذي لا يراد به المثل على القدمين، ولكن الانتصاب في الأمر والنهوض فيه بالهمة. والمعنى: إنما أعظكم بواحدة إن فعلتموها أصبتم الحق وتخلصتم، وهي: أن تقوموا لوجه الله خالصاً متفرقين اثنين اثنين، وواحدًا واحدًا، {ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا} في أمر محمد ﷺ وما جاء به. أما الإثنان: فيتفكران ويعرض كل واحد منهما محصول فكره على صاحبه، وينظران فيه متصادقين متناصفين، لا يميل بهما اتباع هوى ولا ينبض لهما عرق عصبية، حتى يهجم بهما الفكر الصالح والنظر على جادة الحق وسننه، وكذلك الفرد يفكر في نفسه بعدل ونصفة من غير أن يكابرهما ويعرض فكره على عقله وذهنه وما استقر عنده من عادات العقلاء ومجاري أحوالهم. والذي أوجب تفرقهم مثنى وفردى: أن الاجتماع مما يشوش الخواطر، ويعمي البصائر، ويمنع من الروية، ويخلط القول؛ ومع ذلك يقل الإنصاف، ويكثر الاعتساف، ويثور عجاج التعصب، ولا يسمع إلا نصرة المذهب،

“Arkadaşınızda cinnet yoktur!” sözüyle *nübüvvetin*; altında dünya ve âhiret mülkünün bulunduğu muazzam bir şey olduğunu ve böyle bir konuda ancak iki [tip] insanın iddiaya kalkışabileceğini göstermektedir: Kendisinden delil istenip de bundan âciz kaldığında düşeceği rüsvalığı önemsemeyen, hatta rüsvalık ve sonunda rezil olma diye bir şey bilmeyen bir *deli* ile ileri düzeyde akıllı olup da peygamberliğe lâyık insanlar arasından tercih edilmiş bir kişi. Böyle biri de ancak kesin delile dayanarak böyle bir iddiada bulunabilir. Aksi halde, akıllı biri, hakkında kesin delili olmayan bir hususta iddiaya kalkışmaz. Oysa siz de, Muhammed’in deli olmadığını, aksine Kureyş’in en akıllı, en ciddi ve keskin zekâlı, görüşü en isabetli, en doğru sözlü, en yüce şahsiyetli ve insanların teşekkür edilip övüldükleri şeylere en çok sahip olan kişisi olduğunu kesinlikle biliyorsunuz. Ki bunlar onun hakkında olumlu düşünmenizi ve onun yalan söyleme ihtimaline karşılık doğru söylediği şıkkını tercih etmenizi sağlayabilecek şeylerdir. Bu yönde hareket ettiğinizde ise, kendisinden size bir delil sunmasını istemeniz size yetecektir. O bu delili ortaya koyduğunda da, onun apaçık bir uyarıcı olduğu açıkça ortaya çıkmış olacaktır.

[914] **Şayet** “Arkadaşınızda yoktur” cümlesi neye müteallıktır?” **dersen şöyle derim:** Bu, Allah Teâlâ’nın, Peygamber’in durumu üzerinde nasıl düşünüp değerlendirme yapacakları hususunda kendilerini uyarmak üzere söylediği yeni bir ifade olabileceği gibi, “sonra düşünmeniz ve arkadaşınızda herhangi bir delilik olmadığını bilmeniz” anlamında da olabilir. Ayrıca, *مَا*’nın istifham edatı olabileceğini söyleyen de olmuştur.

[915] “Şiddetli bir azap öncesinde” ifadesi, Peygamber (a.s.)’in; “Ben kıyamet nesli içinde gönderildim.” ifadesi gibidir.

47. De ki: Benim sizden istediğim tek ücret, yine tamamen sizin içindir; benim ücretimi vermek Allah’a düşer. O, her şeye şahittir.

[916] “Tamamen sizin içindir” [ifadesi] “benim sizden istediğim tek ücret” cümlesinin cezasıdır ve *مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ* (“İnsanlara Allah’ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur.” [Fâtır 35/2]) âyetindeki gibi, “Sizden ücret olarak istediğim şey sizin içindir.” şeklinde düşünülmelidir. İfade iki mânaya gelmektedir: Birincisi, bir ücret istemenin asla söz konusu olmadığını ifade etmektir; arkadaşının kendisine bir şey vermediğini bildiği halde kişinin, -onun kendisine bir şey vermediğini belirtmek amacıyla- alma fiilini olmayan bir şeye bağlayarak in a’taytenî şey’ en fe-huzhu [Bana bir şey verdiysen onu al!] demesi gibi.

وأراهم بقوله {مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ} أن هذا الأمر عظيم، الذي تحته ملك الدنيا والآخرة جميعاً، لا يتصدى لادعاء مثله إلا رجلاً؛ إمّا مجنون لا يبالي بافتضاحه إذا طولب بالبرهان فعجز، بل لا يدري ما الافتضاح وما رقبة العواقب، وإمّا عاقل راجح العقل مرشح للنبوّة، مختار من أهل الدنيا، لا يدعيه إلا بعد صحته عنده بحجته وبرهانه، وإلا فما يجدي على العاقل دعوى شيء لا بينة له عليه. وقد علمتم أنّ محمداً ﷺ ما به من جنة، بل علمتموه أرجح قريش عقلاً، وأرزنهم حلماً وأثقبهم ذهنًا وأصلهم رأياً، وأصدقهم قولاً، وأنزههم نفساً، وأجمعهم لما يحمد عليه الرجال ويمدحون به؛ فكان مظنةً لأن تظنوا به الخير، وترجعوا فيه جانب الصدق على الكذب؛ وإذا فعلتم ذلك كفاكم أن تطالبوه بأن يأتيكم بآية، فإذا أتى بها تبين أنه نذير مبين.

[٩١٤] فإن قلت {مَا بِصَاحِبِكُمْ} بم يتعلق؟ قلت: يجوز أن يكون كلاماً مستأنفاً تنبيهاً من الله عزّ وجلّ على طريقة النظر في أمر رسول الله ﷺ. ويجوز أن يكون المعنى: ثم تتفكروا فتعلموا ما بصاحبكم من جنة. وقد جَوَز بعضهم أن تكون ما استفهامية.

[٩١٥] {يَبَيِّنْ يَدَيَّ عَذَابٍ شَدِيدٍ} كقوله عليه الصلاة والسلام «بعثت في نسمة الساعة».

٤٧- «قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ»

[٩١٦] {فَهُوَ لَكُمْ} جزاء الشرط الذي هو قوله {مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ}؛ تقديره: أي شيء سألتكم من أجر فهو لكم، كقوله تعالى {مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ} [فاطر: ٢]. وفيه معنيان؛ أحدهما نفى مسألة الأجر رأساً، كما يقول الرجل لصاحبه: إن أعطيتني شيئاً فخذ، وهو يعلم أنه لم يعطه شيئاً ولكنه يريد به البت؛ لتعليقه الأخذ بما لم يكن.

İkincisi ise, “De ki: Buna karşılık, sizden -dileyenin, kendi Rabbine götüren bir yol benimsemesi dışında- hiçbir mükâfat istemiyorum!” [Furkân 25/57] ve “De ki: Ben buna karşılık, sizden, akrabanız olarak benimle gönül birliği etmeniz dışında hiçbir şey istemiyorum” [Şûra 42/23] âyetlerinde ifade edilen ‘ücret’in murat edilmiş olmasıdır; çünkü Allah’a götüren yolu benimsemek onların nasibi ve menfaatlerine olan bir şeydir. Akrabalık sebebiyle gönül birliği etmek de böyledir; zira akrabalık hem onu hem de onları içine alan bir şeydir.

[917] “O, her şeye şahittir;” koruyan ve hükmedip yönetendir, size nasihat etmek ve sizi O’na çağırarak karşılığında sizden bir ücret istemediğimi ve bir şey beklemediğimi bilir!

48. De ki: Benim Rabbim hakkı atar; bütün gaybları hakkıyla bilir (Allâmu’l-guyûb).

[918] Kazf ve remy ok vb. bir şeyi kuvvetli bir şekilde atmak olup, bazen hakiki mânadan alınıp isti’âre yapılmak suretiyle koymak anlamında kullanılırlar. وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ (“Kalplerine korku attı/saldı” [Ahzab 33/26; Haşr 59/2]) ve أَنْ أَقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ (“onu sandığa at/koy” [Taha 20/39]) âyetlerinde de bu anlamdadır. “Hakkı atar” ifadesi “onu peygamberlerine ulaştırır ve gönderir” veya “onunla batılı def eder ve yok eder” anlamındadır. غَلَّامُ الْغُيُوبِ (bütün gaybları hakkıyla bilir) ifadesi, إِنَّ ve isminin mahalline veya 20 غَلَّامُ الْغُيُوبِ’da gizli zamire ma’tûf olarak yahut mahzûf bir mübtedanın haberi olarak merfû‘ dur. Ayrıca, ربي kelimesinin sıfatı ya da medih olarak ‘allâme’l-guyûb şeklinde mansûb da okunmuştur. الْغُيُوبِ kelimesi ise, her üç hareke ile de okunmuştur; ğiyûb biyût gibidir; ğayûb ise sabûr gibi olup “gaip olan ve son derece gizli olan” demektir.

49. De ki: Hak gelmiştir; artık bâtil, yeni bir şey ortaya koyamaya-cağı gibi, bir şeyi de geri getiremez.

[919] Canlı bir varlık bir fiili ya ilk defa yapıyordur veya tekraren yapıyordur. Öldüğünde ise, artık ne baştan yapması ne de tekraren yapması söz konusudur. Bundan dolayıdır ki, *lâ yûbdiu ve lâ yu’idu* sözlerini Araplar yok 30 olmak anlamında mesel olarak kullanmışlardır. Abîd [b. el-Abras]’ın şu sözü de bu kabil bir ifadedir.

Abid, ailesinden ayrıldı ve yok oldu.

Artık bugün ne baştan bir şey var edebilir ne de tekraren.

والثاني: أن يريد بالأجر ما أراد في قوله تعالى {قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا} [الفرقان: ٥٧]، وفي قوله {قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ} [الشورى: ٢٣]، لأنَّ اتخاذ السبيل إلى الله نصيبهم وما فيه نفعهم، وكذلك المودة في القرابة، لأنَّ القرابة قد انتظمتها وإياهم.

٥ [٩١٧] {عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} حفيظ مهيمن، يعلم أني لا أطلب الأجر على نصيحتكم ودعائكم إليه إلا منه، ولا أطمع منكم في شيء.

٤٨- ﴿قُلْ إِنْ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَٰمُ الْغُيُوبِ﴾

[٩١٨] القذف والرمي تزجية السهم ونحوه بدفع واعتماد، ويستعاران من حقيقتهما لمعنى الإلقاء، ومنه قوله تعالى {وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ} [الأحزاب: ٦٢، الحشر: ٢]، {أَنْ أَقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ} [طه: ٣٩]. ومعنى {يَقْذِفُ بِالْحَقِّ} ١٠ يلقيه وينزله إلى أنبيائه، أو يرمي به الباطل فيدمغه ويزهقه. {عَلَامُ الْغُيُوبِ} رفع محمول على محل إن واسمها، أو على المستكن في {يَقْذِفُ}، أو هو خبر مبتدأ محذوف. وقرئ بالنصب صفة لـ {رَبِّي}، أو على المدح. وقرئ «الغيوب» بالحركات الثلاث، فالغيوب كالبيوت، والغيوب كالصبور، وهو الأمر الذي غاب ١٥ وخفي جدًا.

٤٩- ﴿قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِيُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ﴾

[٩١٩] والحيِّ إمَّا أن يبتدئ فعلاً أو يعيده، فإذا هلك لم يبق له إبداء ولا إعادة، فجعلوا قولهم "لا يبدئ ولا يعيد" مثلاً في الهلاك. ومنه قول عبيد:

أَفْقَرُ مِنْ أَهْلِهِ عَبِيدٌ ❀ فَالْيَوْمَ لَا يُبْدِي وَلَا يُعِيدُ

[920] Mâna; “Artık hak geldi, batıl öldü.” şeklindedir. Tıpkı “Hak geldi batıl can çekişmekte!” [İsra 17/81] âyetinde olduğu gibi. Nitekim İbn Mes’ûd’un şöyle dediği nakledilmiştir: Hazret-i Peygamber Mekke’ye girdi; Kâbe’nin etrafında 360 put vardı; onları kayın ağacından yapılmış bir sopayla deviriyor ve “Artık hak geldi, batıl öldü! Çünkü batıl yok olup gitmeye mahkûmdur!..” diyordu. [Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 87] “Hak gelmiştir; artık bâtil, yeni bir şey ortaya koyamayacağı gibi, bir şeyi de geri getiremez.” [âyetinde] *hak* Kur’an anlamındadır; *hakkın* İslam olduğu da, kılıç olduğu da söylenmiştir. *Bâtıl* ise Allah’ın belâsı İblis’tir; yani o baştan da yaratamaz, tekraren de yaratamaz. *Baas* edecek olan, sadece Allah’tır. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728], “O, adamlarına; hayrı ne baştan verebilir ne de tekraren verebilir; yani onlara ne dünyada ne de âhirette yarar sağlayabilir!” dediği rivayet edilmiştir. Zeccac [v. 311/923] ise, م’yi istifham kabul ederek, “İblis neyi baştan ve tekraren var edebilir ki?” anlamında olduğunu söylemiştir. Şeytan’a *bâtıl* denmesi ise, batıl sahibi -veya helâke mahkûm- olduğu içindir. Nitekim ona, bir şey helâk olduğu zaman kullanılan *heleke* ile aynı anlama gelen *şâta* fiilinden gelmek üzere *şeytân* [helâk olan] denmektedir.

50. De ki: Şayet sapmışsam, kendi aleyhime sapmışımdır; yok, doğru yoldaysam, bu da Rabbimin bana vahyettikleri sayesinde. O, gerçekten işitir, yakındır (Semî’, Karîb)

[921] Orta harf [Dât] birincide fethalı, ikincide kesreli olarak ...ضَلَّتْ şeklinde ve Dât ilkinde kesreli, ikincisinde fethalı olarak *daliltu...* *edal-lu* şeklinde de okunmuştur ki bu, iki lügattır. Tıpkı *zaleltü - ezillü* ve *zaliltü - ezallü* kullanımlarındaki gibi. Ayrıca [ضَلَّ da] Hemze kesreli, Dat da fethalı olarak *idallu* şeklinde de okunmuştur.

[922] **Şayet** “Sapmışsam kendi aleyhime sapmışımdır.” ifadesi ile “Rabbimin bana vahyettikleri sayesinde.” ifadesi arasında karşılıklık nerede? [Bu iki ifade arasında tekabül olması için] ‘Sapmışsam kendi aleyhime sapmışımdır, yok doğru yoldaysam ancak kendim için doğru yoldayımdır.’ denilmeliydi. Tıpkı ‘Kim salih amel işlerse, kendi lehinedir; kim kötülük yaparsa, o da kendi aleyhinedir.’ [Fussilet 41/46] ve ‘Artık kim doğru yola gelirse, kendi lehinedir; kim de saparsa, yine kendi aleyhine sapmış olur!’ [Zümer 39/41] âyetlerinde olduğu gibi. Veya ‘Ben sadece kendi yüzümden sapmışımdır.’ buyrulmalı değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Bu iki ifade mâna bakımından birbirlerinin karşılığıdır; çünkü nefsin aleyhine olan her şey kendisi sebebiyledir; yani onun için vebal teşkil eden ve zararlı olan her şey kendisi sebebiyle olmaktadır.

[٩٢٠] والمعنى: جاء الحق وهلك الباطل، كقوله تعالى {جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ} [الإسراء: ٨١]. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: دخل النبي ﷺ مكة وحول الكعبة ثلثمائة وستون صنمًا، فجعل يطعنها بعود نبعة ويقول: {جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا} [الإسراء: ٨١]. {جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ}. والحق: القرآن. وقيل: الإسلام، وقيل: السيف. وقيل: الباطل: إبليس لعنه الله، أي ما ينشئ خلقًا ولا يعيده، المنشئ والباعث: هو الله تعالى. وعن الحسن: لا يبدئ لأهله خيرًا ولا يعيده، أي لا ينفعهم في الدنيا والآخرة. وقال الزجاج: أي شيء ينشئ إبليس ويعيده؟ فجعله للاستفهام. وقيل للشيطان الباطل، لأنه صاحب الباطل، أو لأنه هالك. كما قيل له: الشيطان، من شاط إذا هلك.

١٠ ٥٠- ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنْ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾

[٩٢١] قرئ «ضللت... أضلّ» بفتح العين مع كسرهما. و «ضللت... أضلّ»، بكسرهما مع فتحها، وهما لغتان، نحو: ظَلَلْتُ أَظِلُّ وظَلِلْتُ أَظِلُّ. وقرئ «إضلّ» بكسر الهمزة مع فتح العين.

١٥ [٩٢٢] فإن قلت: أين التقابل بين قوله {فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي} وقوله {يُوحِي إِلَيَّ رَبِّ}، وإنما كان يستقيم أن يقال: فإنما أضل على نفسي، وإن اهتديت فإنما أهتدي لها؛ كقوله تعالى {مَنْ عَمِلْ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا} [فصلت: ٤٦]، {فَمَنْ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا} [الزمر: ٤١]. أو يقال: فإنما أضل بنفسي. قلت: هما متقابلان من جهة المعنى؛ لأن النفس كل ما عليها فهو بها،

- İnsanın lehine olan ve ona yarar sağlayan her fiil ise Rabbinin hidayet ve tevfiği ile ve bu, bütün mükellefleri kapsayan genel bir hükümdür. Allah Teâlâ resûlüne, -kendisi katındaki yüksek konumuna ve doğru yolda olmasına rağmen- 'sapma'yı kendisinden bilmesini emretmiştir. Dolayısıyla, diğer insanlar bu kapsama evleviyetle dâhildirler.

[923] “O, gerçekten iştir, yakındır.” Sapıtan ve hidayette olan herkesin söz ve fiilini idrak eder, onlardan hiçbir şey O'na gizli kalmaz.

51. Âh, sen bunları (azaba) ansızın yakalandıkları için dehşete düşüp de kaçacak delik bulamadıkları zaman görecektin!..

- [924] ولو ترى (görseydin) cümlesinin cevabı mahzup olup, “büyük bir şey ve korkunç bir hal görürdün!” şeklinde düşünülebilir. , لو , إذا , فزعوا , حيل بينهم ve اخذوا fiillerinin tamamı aslında mazi ifade etmelerine rağmen burada istikbal murat edilmektedir; zira Allah'ın gelecekte yapacağı şey, gerçeklik bakımından olmuş bitmiş bir şey gibidir.

- [925] Dehşete düşme vakti diriliş ve kıyamet vaktidir. Bunun ölüm olduğu da, Bedir gazvesi olduğu da ileri sürülmüştür. Yine, İbn Abbas'dan, âyetin Beydâ'nın yere batması hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Buna göre, seksen bin kişilik bir ordu Kâbe'yi yıkmak için hücum edeceklerdi, fakat Beydâ'ya vardıklarında bir yer sarsıntısıyla yere batmışlardır.

- [926] “Kaçacak delik bulamadıkları” yani Allah'ın hükmünün dışına çıkamadıkları [zaman]. فلا فوت ifadesi *fe-lâ fevtun* şeklide de okunmuştur. “Yakın bir mekânda yakalanma” [i] diriltildikleri zaman mahşer yerinden cehenneme giden yolda veya [ii] öldükleri zaman yerin üzerinden içine doğru girdiklerinde ya da [iii] Bedir çölünden o ‘kör kuyu’ya vardıklarında yahut [iv] yere batırıldıkları zaman ayaklarının altından yakalanmalarıdır.

- [927] **Şayet** “وأخذوا” kelimesi neye ma'tûftur? **dersen şöyle derim:** Ya “dehşete kapıldıkları kaçacak yer bulamadıkları, dolayısıyla kendileri için kaçacak bir yerin olmadığı” anlamında olmak üzere فزعوا kelimesine veya “dehşete kapılıp kaçacak bir yer bulamadıkları ve yakalandıkları zaman” anlamında olmak üzere لا فوت 'nin mahalline ma'tûf olarak, “Orada kaçış yoktur; yakalanma vardır orada!” anlamında olmak üzere *ve ahzun* şeklinde de okunmuştur.

52. “Ona iman ettik” derler... Ama bu kadar uzak bir yerden onu nasıl elde edecekler ki?!

أعني: أن كل ما هو وبال عليها وضارّ لها فهو بها وبسببها، لأنّ الأمانة بالسوء، وما لها مما ينفعها فبهداية ربها وتوفيقه؛ وهذا حكم عامّ لكل مكلف. وإنما أمر رسوله ﷺ أن يسنده إلى نفسه، لأن الرسول إذا دخل تحته مع جلالة محلّه وسداد طريقته كان غيره أولى به.

٥ [٩٢٣] {إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ} يدرك قول كل ضالّ ومهتد، وفعله لا يخفى عليه منهما شيء.

٥١- ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ﴾

[٩٢٤] {وَلَوْ تَرَىٰ} جوابه محذوف، يعني لرأيت امرأة عظيماً وحالاً هائلة. و{لو} و{إذ} والأفعال التي هي {فَزِعُوا} و{أُخِذُوا} و{حِيلَ بَيْنَهُمْ} كلها للمضي، والمراد بها الاستقبال؛ لأن ما الله فاعله في المستقبل بمنزلة ما قد كان ووجد، لتحقيقه.

١٠ [٩٢٥] ووقت الفزع: وقت البعث وقيام الساعة. وقيل: وقت الموت. وقيل: يوم بدر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: نزلت في خسف البيداء، وذلك أن ثمانين ألفاً يغزون الكعبة ليخربوها، فإذا دخلوا البيداء خسف بهم.

[٩٢٦] {فَلَا فَوْتَ} فلا يفوتون الله ولا يسبقونه. وقرئ «فلا فوت». والأخذ من مكان قريب: من الموقف إلى النار إذا بعثوا، أو من ظهر الأرض إلى بطنها إذا ماتوا. ١٥ أو من صحراء بدر إلى القلب، أو من تحت أقدامهم إذا خسف بهم.

[٩٢٧] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأُخِذُوا}؟ قلت: فيه وجهان؛ العطف على {فَزِعُوا}، أي فزعوا وأخذوا فلا فوت لهم. أو على {لَا فَوْتَ}، على معنى: إذا فزعوا فلم يفوتوا وأخذوا. وقرئ «وأخذ» وهو معطوف على محل {لَا فَوْتَ}، ومعناه: فلا فوت هناك، وهناك أخذ.

٥٢- ﴿وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَإِنَّا لَهِمُ التَّنَافُسِ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ﴾

53. Çünkü daha önce onu inkâr etmişlerdi; gayb hakkında uzaktan uzağa atıp tutuyorlardı!

[928] “Artık ona” yani Muhammed (a.s.)’a “iman ettik.” Çünkü “Arkadaşınızda cinnet yoktur.” [Sebe’ 34/46] âyetinde ondan bahsedilmişti. تناوش *tenâvül* ile aynı mânada olmakla birlikte, yakındaki bir şeyi kolayca elde etme anlamına gelir; [müte’addi olarak] *nâveşehû yünâvişuhû* ve *tenâveşehu’l-kavmu* dendiği gibi, *nâşe ba’duhum ba’dan* (savaşta birbirlerini talep ettiler) anlamında *tenâveşû fi’l-harbi* da denir. Bu kelime onların olmayacak bir şeyi talep ettiklerini, yani müminlere imanları dünyada yarar sağladığı gibi onların da o zamanda imanlarının kendilerine yarar temin etmesini istemelerini bir benzetme ile ifade etmektedir. Onların durumu, bir kimsenin bir şeyi bir arşın mesafeden yorulmaksızın kolayca elde etmesine bakarak, bir ok atımı mesafeden de elde etmek istemesine benzetilmiştir. تناوش kelimesi *ec’üh* ve *ed’ür* kelimeleri gibi zammeli bir Hemze ile تناؤش şeklinde de okunmuştur. Ebu Amr’ın [v. 154/771] kelimeyi *tenâüüş* şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki, *tenâüüş* Hemzeli bir kelime olup, kişinin yavaş hareket edip geç kaldığında *neştü* demesinden gelir. Şu beyit de bundandır;

Arkadaşım sonunda bana itaat etmiş olmayı temenni etti.

[*Köprü’nün altından çok sular aktı* çünkü!.. (Nasihat ve görüşlerimin isabetli olduğu ortaya çıktı.)]

[*neîşen*] “sonunda” demektir.

[929] “Gayb hakkında atıp tutuyorlardı!” ifadesi, [i] geçmişteki hallerini hikâye eden “inkâr etmişlerdi” ifadesine ma’tûftur; yani “gayb” hakkında konuşuyorlar ve bunu “uzaktan uzağa” yapıyorlardı ki bu sözleri, Hazret-i Peygamber hakkındaki ‘yalancı!’ ve ‘büyücü!’ iddialarıdır. Zira bu iddia vâkıf olunamayan bir durum ve gayb hakkında konuşmaktır; çünkü Hazret-i Peygamber’in ne büyü yaptığını ne şiir ne de yalan söylediğini görmüşlerdi. Ve bu gayba Hazret-i Muhammed’in gerçek durumuna uymayan bir şekilde temas ediyorlardı; çünkü onun getirdiği dine en uzak şey şiir ve büyü idi; bildikleri, gözlemedikleri üzere, [el-Emîn dedikleri] Muhammed’in en uzak olduğu şey de yalan söylemek ve aldatmak idi.

[930] Fiil, *yukzefûne bi’l-gayb* (gayb kendilerine atılıp duruyordu!) şeklinde meçhul olarak da okunmuştur. Bu durumda, “Bu iddiaları onlara şeytanları getirip, telkin ediyordu!” anlamında olur. [ii] İstersen, “ona iman ettik dediler” cümlesine de atfedebilirsin ki bu durumda onların, dünyada etmedikleri imanı, âhirette ‘Artık iman ettik!’ demek suretiyle akla aykırı bir şekilde elde etmek istemeleri, uzaklığı sebebiyle düşmesi istenen yere ulaşması düşünülemez bir şeyi akılsızca atan birinin bunu isteyişine benzetilmiş olur.

٥٣- ﴿وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَيَقْذِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾

[٩٢٨] {أَمَنَّا بِهِ} بمحمد ﷺ لمرور ذكره في قوله {مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ}: والتناوش والتناول: أخوان؛ إِلَّا أَنَّ التناوش تناول سهل لشيء قريب، يقال ناشه ينوشه، وتناوشه القوم. ويقال: تناوشوا في الحرب: ناش بعضهم بعضاً. وهذا تمثيل لطلبهم ما لا يكون، وهو أن ينفعهم إيمانهم في ذلك الوقت، كما ينفع المؤمنين إيمانهم في الدنيا: مثلت حالهم بحال من يريد أن يتناول الشيء من غلوة، كما يتناوله الآخر من قيس [مقدار] ذراع تناولاً سهلاً لا تعب فيه. وقرئ «التناوش»، همزت الواو المضمومة كما همزت في أجوّه وأدوّر. وعن أبي عمرو «التناوش»، بالهمز التناول من بعد، من قولهم: ناشت إذا أبطأت وتأخرت. ومنه البيت:

تَمَنَّى نَيْشًا أَنْ يَكُونَ أَطَاعَنِي ❁ [وقد حدثت بعد الأمور أموراً]

١٠ أي أخيراً.

[٩٢٩] {وَيَقْذِفُونَ} معطوف على {قَدْ كَفَرُوا}، على حكاية الحال الماضية، يعني وكانوا يتكلمون {بِالْغَيْبِ} ويأتون به {مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ} وهو قولهم في رسول الله ﷺ شاعر، ساحر، كذاب. وهذا تكلم بالغيب والأمر الخفي، لأنهم لم يشاهدوا منه سحراً ولا شعراً ولا كذباً؛ وقد أتوا بهذا الغيب من جهة بعيدة من حاله، لأن أبعد شيء مما جاء به الشعر والسحر، وأبعد شيء من عاداته التي عرفت بينهم وجربت الكذب والزور.

[٩٣٠] قرئ «ويقذفون بالغيب»، على البناء للمفعول، أي يأتيهم به شياطينهم ويلقنوههم إياه. وإن شئت فعلقه بقوله {وَقَالُوا أَمَنَّا بِهِ} على أنه مثلهم في طلبهم تحصيل ما عطلوه من الإيمان في الدنيا بقولهم آمنا في الآخرة، وذلك مطلب مستبعد بمن يقذف شيئاً من مكان بعيد لا مجال للظن في لحوقه، حيث يريد أن يقع فيه لكونه غائباً عنه شاحطاً.

٢٠

[931] Burada *gayb* “gaip olan şey” anlamındadır. Gayb derken, “şiddetli bir azap öncesinde” [Sebe’ 34/46] âyetinde ifade edilen şiddetli azabın kas-tediliyor olması da mümkündür; çünkü “Azaba uğrayacak değiliz!” [Sebe’ 34/35] diyerek, âhiret şartlarını dünyadakine kıyaslıyor ve “Şayet sizin dedi-
5ğiniz gibi kıyamet kopacak, ceza ve mükâfat olacak olursa, biz Allah’ın bizi azaba duçar etmeyeceği kadar değerliyizdir O’nun katında!” diyorlardı. İşte onların uzaktan atıp tuttukları şey bu idi. Ve bu, âhiret şartları yükümlülük yurdu olan [dünya] ile kıyaslanamayacağı için, gaybdır; uzaktan atmadır.

**54. Şimdi kendileri ile o arzu ettikleri şeyin arasına set çekildi. Tıp-
10 kı daha önce benzerlerine yapıldığı gibi... Öyle ya, ‘kaygı verici bir şüp-
he’ içinde idiler!..**

[932] “Arzu ettikleri” yani o gün imanın bir fayda vermesi ve onunla cehennemden kurtulup cennete girecekleri veya “Bizi geri gönder de, sa-
lih amel işleyelim!” [Secde 32/12] âyetinde ifade edildiği gibi, dünyaya geri
15 dönecekleri şeklindeki arzuları. “Benzerlerine” yani benzerleri olan diğer ümmetlerin inkârcılarına ve kendileri gibi bir inanca sahip olanlara.

[933] مريب kelimesi “sanık durumuna düşürdü; töhmet altına soktu” anlamındaki *erâbehûdan* veya “kişi şüphe sahibi oldu; şüpheyi düşürdü” anla-
mındaki *erâbe’r-raculü* ifadesinden gelmektedir ki ikisi de mecazdır¹; ancak
20 bu ikisi arasında şöyle bir nüans vardır: *Mürîb*; ilkinde *irâbenin* kendisi hakkında doğru olacağı *zat*lardan *ma’nâya* nakledilmiş²; ikincide ise *şek-kin* sahibinden *şekke* nakledilmiştir.³ Tıpkı *şî’run şâ’irun* (*şairâne* bir şiir) demen gibi.

Hazret-i Peygamber’in “Her kim Sebe’ suresini okursa, kıyamet günü onun yoldaşı olmayan ve kendisiyle musafaha etmeyen ne bir resul kalır ne de bir
25 nebi!” buyurduğu rivayet edilmiştir.

1 Yani *irâbe* fiili *şekk* kelimesinin sıfatı olmakla birlikte, kişiyi töhmete / şekke düşüren, *şek* değildir. / ed.

2 Kişi [zat] değil de, *şekkin* kendisi [ma’nâ] töhmete düşürmüş oluyor. / ed.

3 Yani *irâbenin* sahibi, şüpheyi düşen kişi iken, *irâbe* [şüpheyi düşme] *şekkin* sıfatı yapılmıştır. “Kuşkucu bir şüphe!..” / ed.

[٩٣١] والغيب: الشيء الغائب، ويجوز أن يكون الضمير للعذاب الشديد في قوله {بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} [سبأ: ٤٦]، وكانوا يقولون: {وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ} [سبأ: ٣٥]، إن كان الأمر كما تصفون من قيام الساعة والعقاب والثواب، ونحن أكرم على الله من أن يعذبنا، قائلين أمر الآخرة على أمر الدنيا؛ فهذا كان قد فهم بالغيب، وهو غيب ومقذوف به من جهة بعيدة؛ لأن دار الجزاء لا تنفاس على دار التكليف.

٥٤- ﴿وَجِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ﴾

[٩٣٢] {مَا يَشْتَهُونَ} من نفع الإيمان يومئذ والنجاة به من النار والفوز بالجنة، أو من الرد إلى الدنيا، كما حكى عنهم {إِزْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا} [السجدة: ١٢]. {بِأَشْيَاعِهِمْ} بأشباههم من كفره الأمم ومن كان مذهبه مذهبهم. {مُرِيبٍ} إما من أرابه، إذا أوقعه في الريبة والتهمة، أو من أراب الرجل، إذا صار ذا ريبة ودخل فيها. وكلاهما مجاز؛ إلا أن بينهما فُرْقًا، وهو أن المريب من الأول منقول ممن يصح أن يكون مريبًا من الأعيان إلى المعنى، والمريب من الثاني منقول من صاحب الشك إلى الشك، كما تقول: شعر شاعر.

١٥ [٩٣٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة سبأ لم يبق رسول ولا نبي إلا كان له يوم القيامة رفيقا ومصافحا.

FÂTİR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 45 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

- 5 **1. Hamd; gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah'a mahsustur. -O, yaratmada dilediği kadar artırır.- Şüphesiz, Allah her şeye kadirdir.**

[934] فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ onları yaratmaya başlayan, eşsiz yaratan anlamındadır. Mücâhid'den nakledildiğine göre, İbn Abbas şöyle demiştir: “فَاطِرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ âyetinin ne anlama geldiğini bilmiyordum; ta ki iki bedevi bir kuyu hakkındaki davalarını bana arz ederlerken biri; “Onu ilk ben yaptım!” anlamında *ene fatartühâ* deyinceye kadar...”

[935] Ayet; *ellezî fatarâs-semâvâti ve'l-arda ve ce'ale'l-melâikete* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca methetme anlamına hamledilerek; *câ'ilu'l-melâiketi* şeklinde ref edilerek de okunmuştur. رُسُلًا de Sîn'in hem zammeli hem de sakın haliyle (*rusülen - ruslen*) okunmuştur.

[936] أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ “kanatlı” anlamındadır. أُولُو kelimesi, ذُو (sahip) kelimesinin çoğul ismidir; nitekim *ulâi* de ذَا (bu) kelimesinin çoğul ismidir. Bunların i'râb alan kelimelerdeki benzeri الْمَخَاضُ ve الْخَلِيفَةُ isimleridir.¹

[937] مَثْنَىٰ وَثُلَّةَ وَرُبَاعَ (ikişer, üçer, dörder) kelimeleri *ecniha* (kanatlar) isminin sıfatıdır. Bu kelimelerin munsarîf olmamasının sebebi, bunlarda birden çok sıyga değişikliği gerçekleşmesindendir. Çünkü bu kelimeler, *'umer 'âmirdan*, *hazâmi* de *hâzimetunden* dönüştürüldüğü gibi, sayı lafızlarından; birtakım sıygalarından farklı başka sıygalara aktarılmış, tekrar edile edile tekrar edilmez hale gelmişlerdir.² Vasfiyet özelliğine gelince, kendisinden dönüştürülen kalıp ile dönüştürüldüğü kalıp arasında durum değişmez. Dikkat edersen, bir yolcu *merartü bi-nisvetin erba'in ve bi-ricâlin selâsetin* (Dört kadının, üç erkeğin yanından geçtim.) dediğinde buna bakılmıyor. Anlam şöyledir: Öyle melekler vardır ki kanatları iki tanedir, yani her biri iki kanatlıdır; öyle melekler vardır ki kanatları üç tanedir; öyle melekler vardır ki kanatları dört tanedir.

1 أَلْمَخَاضُ “hâmile develer” demek olup, müfredi الْخَلِيفَةُ'dir; yani çoğul, müfredle aynı kökten olmaksızın gelmiştir (Tıybî'den). / ed.

2 *Selâse selâse* (üç üç) diye tekrarlanırken, *sülâseye* (‘üçer’e) dönmüş; *erba'a erba'a* (dört dört) diye tekrarlanırken, *rubâ'aya* (‘dörder’e) dönmüştür. / ed.

سورة فاطر

مكية، وهي ٤٥ آية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ مِّثْنَىٰ وَثُلْثَ وَرُبَاعٍ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٩٣٤] { فَاطِرِ السَّمَوَاتِ } مبتدئها ومبتدعها. وعن مجاهد، عن ابن عباس رضي الله عنه: ما كنت أدري ما فاطر السَّمَوَاتِ والأرض، حتى اختصم إليَّ أعرابيان في بئر، فقال أحدهما: أنا فطرتها، أي ابتدأتها.

[٩٣٥] وقرئ «الذي فطر السَّمَوَاتِ والأرض وجعل الملائكة». وقرئ «جاعل الملائكة»، بالرفع على المدح. {رُسُلًا} بضم السين وسكونها.

[٩٣٦] {أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ} أصحاب أجنحة، وأولوا: اسم جمع لذوو، كما أن أولاء اسم جمع لذا. ونظيرهما في المتمكنة المخاض والخلفة.

[٩٣٧] {مِثْنَىٰ وَثُلْثَ وَرُبَاعٍ} صفات لـ{أَجْنَحَةٍ}، وإنما لم تنصرف لتكرر العدل فيها، وذلك أنها عدلت عن ألفاظ الأعداد عن صيغ إلى صيغ آخر، كما عدل عمر عن عامر، وحذام عن حاذمة، وعن تكرير إلى غير تكرير، وأما الوصفية ١٥ فلا يفترق الحال فيما بين المعدولة والمعدول عنها. ألا تراك تقول: مررت بنسوة أربع، وبرجال ثلاثة، فلا يعرج عليها. والمعنى: أن من الملائكة خلقًا أجنحتهم اثنان اثنان، أي لكل واحد منهم جناحان، وخلقًا أجنحتهم ثلاثة ثلاثة، وخلقًا أجنحتهم أربعة أربعة.

[938] “O, yaratmada dilediği kadar arttırır.” Kanat yaratma ve diğer hususlarda irade ve hikmetinin gerektirdiği şekilde arttırır. Aslolan, iki kanattır; çünkü onlar iki el mesabesindedir. Üç ve dört kanat *asla* ziyadedir. Bu da uçuş konusunda daha çok kuvvet veren ve uçmaya daha çok yardımcı olan bir durumdur.

[939] **Şayet** “Çift sayılı kanatların taksimi her bir tarafta sayının yarısı kadar kanat olmak suretiyledir. Peki, üç kanatın sureti nasıl olacak?” **dersen şöyle derim:** Belki de üçüncüsü iki kanat arasında sırtta bulunuyor ve o iki kanadı kuvvetle destekliyordur. Belki de o uçuş dışında bir şey içindir. Nitekim bazı kitaplarda meleklerden bir sınıfın altı kanadı olduğu; iki kanatla bedenlerini sardıkları, ikisiyle Allah’ın emirlerinden birini yerine getirmek için uçtukları ve diğer ikisiyle de Allah’tan hayâ ettiklerinden yüzlerini kapattıkları geçmiştir. Peygamber (s.a.)’in de miraç gecesi Cibrîl’i 600 kanatlı olarak gördüğü nakledilmiştir [*Buhârî*, “Bed’u’l-halk”, 7]. Ayrıca rivayete göre, Peygamber (s.a.) Cibrîl’den kendi suretinde görünmesini istemiş; Cibrîl “Buna dayanamazsın.” deyince, “Yapmanı istiyorum” demiş... Dolunaylı bir gecede dışarı çıktığında Cibrîl ona kendi suretinde gelmiş ve Peygamber bundan dolayı bayılmış. Uyandığında Cibrîl onu, bir eli göğsünde, diğeri de iki omuzu arasında olacak şekilde tutmakta imiş. Peygamber (s.a.); “*Sübhânallâh!* Ben hiç böyle bir varlık görmemiştim!” demiş. Cibrîl de demiş ki: “İsrâfil’i görseydin nasıl olurdu acaba?! Onun on iki kanadı var; biri doğu diğeri batıda olup Arş da sırtındadır. Ama bazı zamanlar Allah’ın azametinden, küçüle küçüle küçük bir serçe haline gelir.”

Peygamber (s.a.)’den, “O, yaratmada dilediğini arttırır.” ifadesi hakkında şu rivayet edilmiştir: “O; güzel yüz, güzel ses ve güzel saçtır.” “Güzel yazı” da denilmiştir. Katâde’den [v. 117/735] de bunun “gözlerdeki güzellik” olduğu nakledilmiştir. Âyet mutlak olup uzun boy, ideal görünüm, âzâ tamlığı, beden kuvveti, akıl gücü, isabetli düşünce, kalpte cesaret, hoşgörü, akıcı ve tatlı konuşma, işleri kolaylıkla becerme ve buna benzer anlatılamayacak daha nice *yaratılış ekstrasını* kapsar.

2. İnsanlara Allah’ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur; O’nun tuttuğunu da O’ndan sonra salıverecek yoktur. O’dur ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (Azîz, Hakîm).

[٩٣٨] {يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ}، أي يزيد في خلق الأجنحة وفي غيره ما تقتضيه مشيئته وحكمته. والأصل الجناحان؛ لأنهما بمنزلة اليدين، ثم الثالث والرابع زيادة على الأصل، وذلك أقوى للطيران وأعون عليه.

[٩٣٩] فإن قلت: قياس الشفع من الأجنحة أن يكون في كل شق نصفه، فما صورة الثلاثة؟ قلت: لعل الثالث يكون في وسط الظهر بين الجناحين يمدّهما بقوة، أو لعله لغير الطيران؛ فقد مرّ في بعض الكتب أن صنفاً من الملائكة لهم ستة أجنحة، فجناحان يلفون بها أجسادهم، وجناحان يطيران بهما في الأمر من أمور الله، وجناحان مرخيان على وجوههم حياء من الله. وعن رسول الله ﷺ أنه رأى جبريل عليه السلام ليلة المعراج وله ستمائة جناح. وروي أنه سأل جبريل عليه السلام أن يترأى له في صورته، فقال: إنك لن تطيق ذلك. قال: إني أحب أن تفعل. فخرج رسول الله ﷺ في ليلة مقمرة، فأتاه جبريل في صورته، فغشي على النبي ﷺ ثم أفاق وجبريل عليه السلام مسنده وإحدى يديه على صدره والأخرى بين كتفيه، فقال: سبحان الله، ما كنت أرى أن شيئاً من الخلق هكذا! فقال جبريل: فكيف لو رأيت إسرافيل؛ له اثنا عشر جناحاً، جناح منها بالمشرق، وجناح بالمغرب، وإن العرش على كاهله، وإنه ليتضاءل الأحايين لعظمة الله حتى يعود مثل الوصع -وهو العصفور الصغير-. وروي عن رسول الله ﷺ في قوله تعالى {يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ}؛ هو الوجه الحسن، والصوت الحسن، والشعر الحسن. وقيل: الحظ الحسن. وعن قتادة: الملاحظة في العينين. والآية مطلقة تتناول كل زيادة في الخلق من طول قامته، واعتدال صورة، وتمام في الأعضاء، وقوة في البطش، وحصافة في العقل، وجزالة في الرأي، وجراءة في القلب، وسماحة في النفس، وذلاقة في اللسان ولباقة في التكلم، وحسن تأنّ في مزاوله الأمور، وما أشبه ذلك مما لا يحيط به الوصف.

٢- ﴿مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُزِيلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[940] “Açmak” gönderme ve serbest bırakma anlamlarında isti‘âre olarak kullanılmıştır. Dikkat edersen, *lâ fâtîha le-hû* (Onu açacak yoktur.) diyeceği yerde *فَلَا مُؤَسِّلَ لَهُ* demiştir. Bu ise Allah’ın gönderdiği her türlü rahmeti; nimet, rızık, yağmur, sağlık, güven ve bunların dışında Allah’ın sayılamayacak kadar çok olan nimetlerinin sınıflarını ifade eder. *Rahmetin* nekre yapılması (tüm nimetleri) kapsatmak ve (her hangi bir tür belirtmemek adına) müphem kılmak içindir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Gökte ve yerde hangi rahmet olursa olsun hiç kimsenin onu tutmaya ve engellemeye gücü yetmez. Allah’ın tuttuğu herhangi bir şeyi de salmaya kimsenin gücü yetmez.

[941] **Şayet** “Neden zamiri önce *مَمْسُوكَ لَهَا* şeklinde] müennes yapıp sonra da *مُرْسَلٍ لَهُ* şeklinde] müzekker yaptı? Hâlbuki o her iki durumda da şart anlamı içeren isme dönmektedir?” **dersen şöyle derim:** Bunlar mânaya ve lâfza hamletme şeklinde iki kullanımdır; mütekellim bunlardan hangisini kullanacağına muhayyerdir. Rahmet anlamı gözetilerek müennes, kendisine dönülen lafızda müenneslik olmamasına göre de müzekker yapılmıştır; çünkü ilki *مِنْ رَحْمَةٍ* buyrulur [buyrulur] *rahmetle* tefsir edilmiş; bundan dolayı da zaminin tefsire uyması güzel olmuştur. İkincisi tefsir edilmediğinden, müzekkerlik aslı üzerine bırakılmıştır. Kaldı ki, *فَلَا مُؤَسِّلَ لَهَا* şeklinde de okunmuştur.

[942] **Şayet** “İkincisi için de bir tefsir gereklidir. O hâlde nedir bunun tefsiri?” **dersen şöyle derim:** Muhtemelen, bunun tefsiri de ilkinin tefsiri gibidir, ancak ilki ona delâlet ettiğinden terkedilmiştir. Ya da Allah’ın tuttuğu gazap ve rahmete dair her şey için mutlak bir anlamı olabilir. Rahmetinin gazabının önünde olduğuna delâlet etmesi için de ikinci değil de sadece ilki tefsir edilmiştir.”

[943] **Şayet** “Rahmeti tevbe ile tefsir eden ve bunu İbn Abbas’a dayandıran kimse için ne dersin?” **dersen şöyle derim:** Şayet tevbe ile tevbeye hidayet edilmeyi ve bu konuda muvaffak kılınmayı kastetmişse -ki İbn Abbas’ın, bunu söylemişse, kastettiği budur- o halde makbuldür; ancak Allah günahkâr kimsenin tevbesini kabul etmek isterse kabul eder, istemezse etmez, anlamını kastetmişse bu reddedilir; çünkü Allah tevbeleri kabul etmeyi her zaman diler. Bunu dilememesi O’nun için caiz olmaz.

[944] *مِنْ بَعْدِهِ* (O’ndan sonra) ifadesi, “O tuttuktan sonra” demektir. Tıpkı *فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ* (“Allah’tan sonra ona kim hidayet edecek?” [Câsiye 45/23]), *فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ* (“Allah’tan sonra hangi söze inanacaklar bunlar!?” [Câsiye 45/6]) âyetlerinde, *min ba’di hidâyetihî* (O’nun hidâyetinden sonra) ve *ba’de âyâtihî* (O’nun âyetlerinden sonra) anlamları kastedilmiştir.

[٩٤٠] استعير الفتح للإطلاق والإرسال. ألا ترى إلى قوله {فَلَا مُزْسَلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ} مكان "لا فاتح له". يعني أي شيء يطلق الله من رحمة، أي من نعمة رزق أو مطر أو صحة أو أمن أو غير ذلك من صنوف نعمائه التي لا يحاط بعددها. وتنكير الرحمة للإشاعة والإبهام، كأنه قال: من أية رحمة كانت سماوية أو أرضية، فلا أحد يقدر على إمساكها وحبسها، وأي شيء يمسك الله فلا أحد يقدر على إطلاقه. ٥

[٩٤١] فإن قلت: لم أنت الضمير أولاً، ثم ذكر آخرًا، وهو راجع في الحالين إلى الاسم المتضمن معنى الشرط؟ قلت: هما لغتان؛ الحمل على المعنى وعلى اللفظ، والمتكلم على الخيرة فيهما، فأنت على معنى الرحمة، وذكر على أن لفظ المرجوع إليه لا تأنيث فيه، ولأن الأول فسر بالرحمة، فحسن اتباع الضمير التفسير، ولم يفسر الثاني فترك على أصل التذكير وقرئ «فلا مرسل لها». ١٠

[٩٤٢] فإن قلت: لا بدّ للثاني من تفسير، فما تفسيره؟ قلت: يحتمل أن يكون تفسيره مثل تفسير الأول، ولكنه ترك لدلالته عليه، وأن يكون مطلقًا في كل ما يمسكه من غضبه ورحمته. وإنما فسر الأول دون الثاني للدلالة على أن رحمته سبقت غضبه.

[٩٤٣] فإن قلت: فما تقول فيمن فسر الرحمة بالتوبة وعزاه إلى ابن عباس رضي الله عنه؟ قلت: إن أراد بالتوبة الهداية لها والتوفيق فيها - وهو الذي أراده ابن عباس رضي الله عنه - إن قاله - فمقبول؛ وإن أراد أنه إن شاء أن يتوب العاصي تاب، وإن لم يشأ لم يتب؛ فمردود؛ لأن الله تعالى يشاء التوبة أبدًا، ولا يجوز عليه أن لا يشاءها. ١٥

[٩٤٤] {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد إمساكه، كقوله تعالى {فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ} [الجاثية: ٢٣]، {فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ} [الجاثية: ٦]، أي من بعد هدايته وبعد آياته. ٢٠

[945] وَهُوَ الْغَزِيرُ (O'dur mutlak izzet sahibi.) yani gönderme ve tutma konusunda galip ve kadir olan, “mutlak hikmet sahibi” yani gönderilmesini ve tutulmasını hikmetinin gerektirdiği şeyleri gönderen ve tutan.

3. Ey insanlar! Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün; Allah'tan başka gökten ve yerden sizi rızıklandıran bir yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yok... O halde, nasıl ters-yüz ediliyorsunuz?!

[946] Nimetin zikredilmesinden kasıt yalnızca dil ile zikretmek değildir; aksine hem dil ile hem de kalp ile nimeti zikretmek, bu nimetleri nankörlükten ve küçümsemekten korumak, nimetin hakkını bilip tanımak ve gönderene itaatte bulunmakla nimete şükretmektir. Bir adamın iyilikte bulunduğu kimseye *üzkur eyâdiyye indek* (Sana olan iyiliklerimi hatırla!) ifadesi bundandır. Bununla iyiliklerini korumasını, onlara teşekkür etmesini ve onların gereğince amel etmesini kastetmektedir. Âyetteki hitap herkesi kapsar; çünkü insanların tümü Allah'ın nimetine gark olmuşlardır. İbn Ab-basradıya'llâhu anhumâ'nın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bu âyette Allah şunu söylemek istemektedir: Ey Mekkeliler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın! Sizi *haremine* yerleştirdi ve sizi dışarıdan gelecek tüm baskınlardan korudu; hâlbuki sizin etrafınızda insanlar kaçırılıp götürülmekteydi!” Yine, “Allah'ın nimeti afiyettir.” ifadesi de ondan nakledilmiştir.

[947] غَيْرِ اللَّهِ ifadesi üç hareke ile de okunmuştur; (*ğayrillâh* ve *ğayrullâh* şeklindeki) cer ve ref' (okunuşları) lâfzen ve mahallen sıfat, nasb okuyuşu ise istisna kabul edilmek suretiyledir.

[948] **Şayet** “يَزُفُّكُمْ” ifadesinin mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunu مِنْ خَالِقٍ'in sıfatı yaparsan mahalli olması muhtemel olduğu gibi, مِنْ خَالِقٍ ifadesinin mahallini gizli bir يَزُفُّكُمْ ile ref' edip, (metindeki) يَزُفُّكُمْ ifadesini bunun tefsiri yaparsan ya da مِنْ خَالِقٍ هَلْ cümlesinden sonra onu bir başlangıç cümlesi kabul edersen (يَزُفُّكُمْ'un) mahalli olmaması da muhtemeldir.

[949] **Şayet** “Burada, *hâlık* kelimesinin Allah'tan başkası için kullanılamayacağına dair bir delil var mı?” **dersen şöyle derim:** Evet. Şayet يَزُفُّكُمْ ifadesini başlangıç cümlesi kabul edersen vardır ki bu, (yukarıdaki) üç i'râb takdirinin üçüncüsüdür. Diğer iki veche göre ise -ki bunlar يَزُفُّكُمْ'un sıfat ve tefsir olarak takdir edilmesidir- *hâlık*, gökten ve yerden rızıklandırma özelliği ile kayıtlanmakta ve böylece mutlaklıktan çıkmaktadır. Bu durumda, Allah'ın mutlak *hâlık* oluşuna bu âyetle nasıl istişhâd edilebilir ki?¹

1 İlkinde; “Allah'tan başka *hâlık* var mı?! Sizi o rızıklandırıyor...” buyrulmuş olacağından, hâlıkıyyet Allah'a has olmaktadır. Diğerlerinde ise, “Allah'tan başka sizi rızıklandıran bir *hâlık* var mı?!” buyrulmuş olmaktadır. Bu, akla, “demek ki *rızıklandırmayan bir hâlık* da var!” gibi bir anlam getirmektedir. / ed.

[٩٤٥] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} الغالب القادر على الإرسال والإمساك {الْحَكِيمُ} الذي يرسل ويمسك ما تقتضي الحكمة إرساله وإمساكه.

٣- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنْ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنْتُمْ تُفَكُّونَ﴾

[٩٤٦] ليس المراد بذكر النعمة ذكرها باللسان فقط، ولكن به وبالقلب، وحفظها من الكفران والغمط، وشكرها بمعرفة حقها والاعتراف بها وطاعة موليتها. ومنه قول الرجل لمن أنعم عليه: اذكر أياديّ عندك، يريد حفظها وشكرها والعمل على موجبها. والخطاب عام للجميع، لأنّ جميعهم مغمورون في نعمة الله. وعن ابن عباس رضي الله عنه: يريد: يا أهل مكة اذكروا نعمة الله عليكم، حيث أسكنكم حرمة، ومنعكم من جميع العالم، والناس يتخطفون من حولكم. وعنه: نعمة الله العافية.

[٩٤٧] وقرئ {غَيْرُ اللَّهِ} بالحركات الثلاث؛ فالجرّ والرفع على الوصف لفظاً ومحلاً، والنصب على الاستثناء.

[٩٤٨] فإن قلت: ما محل {يَرْزُقُكُمْ}؟ قلت: يحتمل أن يكون له محل إذا أوقعته صفة لـ {خَالِقٍ} وأن لا يكون له محل إذا رفعت محل {مِنْ خَالِقٍ} بإضمار "يرزقكم"، وأوقعت {يَرْزُقُكُمْ} تفسيراً له، أو جعلته كلاماً مبتدأ بعد قوله {هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ}.

[٩٤٩] فإن قلت: هل فيه دليل على أنّ الخالق لا يطلق على غير الله تعالى؟ قلت: نعم، إن جعلت {يَرْزُقُكُمْ} كلاماً مبتدأ - وهو الوجه الثالث من الأوجه الثلاثة - وإمّا على الوجهين الآخرين - وهما الوصف والتفسير - فقد يقيد فيهما بالرزق من السماء والأرض، وخرج من الإطلاق؛ فكيف يستشهد به على اختصاصه، بالإطلاق؟

[950] Gökten gelen rızık yağmur, yerden gelen rızık ise bitkilerdir. لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ (O'ndan başka tanrı yok) ifadesi önceki cümleden anlam ve i'râb bakımından ayrılmış yeni bir cümledir; i'râbda mahalli yoktur. Tıpkı üçüncü vecihteki يَرْزُقُكُمْ gibi. Bu cümleyi, يَرْزُقُكُمْ cümlesini öncesine bağladığın gibi bağlarsan anlam buna müsaade etmez; çünkü "Sadece bu *hâlık*ın ilâh olduğu Allah'tan başka *hâlık* var mı?" demen isabetli olmayacaktır. Zira "Allah'tan başka *hâlık* var mı?" sözün Allah'ı ispat içindir. Sen tutar da bunu söylersen ispattan sonra nefiy ile bunu bozmuş olursun.

[951] "O halde, nasıl ters-yüz ediliyorsunuz?!" Tevhitten sonra şirke hangi sebepten dolayı çevriliyorsunuz?!

4. Seni yalanlıyorsa, senden önce de birtakım peygamberler yalanlanmıştı... İşler yalnızca Allah'a döndürülür.

[952] Bu âyetle Allah Teâlâ, Kureyş'in Allah'ın âyetlerini yadırgayıp yalanlamalarını kınamakta; resulünü de, önceki peygamberlerde kendisi için güzel bir örnek olduğunu bildirerek teselli etmektedir. Sonrasında ise *işlerin sonunda kendi hükmüne döneceği ve yalanlayanlara da, yalanlananlara da hak ettikleri karşılığın verileceği* gibi vaat ve tehdit içeren ifadeler getirmiştir.

[953] Tâ zammeli olarak تَزْجُعْ şeklinde okunduğu gibi (تَزْجُعْ şeklinde) fethalı da okunmuştur.

[954] **Şayet** "Şartın *cezâsının* bu şekilde getirilmesi nasıl sahih olabilir miş? Burada *cezâ* şarttan önce gelmiş; oysa *cezânın* hakkı şartı izlemektir." **dersen şöyle derim:** âyet; *ve in yukezzibûke fe-teeşe*... "Seni yalanlıyorsa, senden önceki peygamberlerin yalanlanmasını kendine örnek al (ve sabret)." anlamındadır. Bu durumda, فَقَدْ كَذَّبْتُ رَسُولَ مِنْ قَبْلِكَ ifadesi, sebeple yetinilip sonuçtan müstağni kalmak suretiyle -yani 'yalanlama' zikredildiği için, 'örnek alma'ya gerek duyulmayarak- *fe-teeşe* (örnek al) ifadesinin yerine konmuş olmaktadır.

[955] **Şayet** "رَسُولُ kelimesindeki nekrelüğün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu; mucize ve uyarı sahibi, uzun ömürlü, sabırlı, azimli vb. nitelikte nice peygamberler yalanlandı, anlamındadır. Ve bu, Peygamber (s.a.) için daha teselli edici ve *musâbereye*¹ daha çok teşvik edicidir.

5. Ey insanlar! Şüphesiz, Allah'ın vaadi haktır. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın, Allah'(ın affediciliği ve bağışlayıcılığı) ile sakın sizi de aldatmasın o aldatıcı!

1 *Musâbere*: Karşıdakinden daha sabırlı olmaya çalışmak; müşriklerle sabır yarışına girmek. / ed.

[٩٥٠] والرزق من السماء المطر، ومن الأرض النبات. {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} جملة مفصولة لا محل لها، مثل: {يَزُوقُكُمْ} في الوجه الثالث. ولو وصلت كما وصلت {يَزُوقُكُمْ} لم يساعد عليه المعنى؛ لأن قولك "هل من خالق آخر سوى الله لا إله إلا ذلك الخالق" غير مستقيم، لأن قولك: هل من خالق سوى الله إثبات لله، فلو ذهبت تقول ذلك كنت مناقضاً بالنفي بعد الإثبات.

[٩٥١] {فَأَنَّى تُؤْفِكُونَ}، فمن أي وجه تصرفون عن التوحيد إلى الشرك؟!

٤- ﴿وَأَن يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِن قَبْلِكَ وَآلَى اللَّهُ تَزْجَعُ الْأُمُورُ﴾

[٩٥٢] نعى به على قريش سوء تلقيهم لآيات الله وتكذيبهم بها، وسلى رسوله ﷺ بأن له في الأنبياء قبله أسوة حسنة؛ ثم جاء بما يشتمل على الوعد والوعيد من رجوع الأمور إلى حكمه ومجازاة المكذب والمكذب بما يستحقه.

[٩٥٣] وقرئ «ترجع»، بضم التاء وفتحها.

[٩٥٤] فإن قلت: ما وجه صحة جزاء الشرط؟ ومن حق الجزاء أن يتعقب الشرط، وهذا سابق له. قلت: معناه: وإن يكذبوك فتأس بتكذيب الرسل من قبلك؛ فوضع {فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِن قَبْلِكَ} موضع فتأس، استغناء بالسبب عن المسبب، أعني بالتكذيب عن التأسى.

[٩٥٥] فإن قلت: ما معنى التنكير في {رُسُلٌ}؟ قلت: معناه فقد كذبت رسل أي رسل ذوو عدد كثير، وأولوا آيات ونذر، وأهل أعمار طوال، وأصحاب صبر وعزم، وما أشبه ذلك. وهذا أسلى له، وأحث على المصابرة.

٥- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ﴾

6. Şüphesiz, şeytan sizin düşmanınızdır; siz de onu düşman edinin. O, taraftarlarını ancak Çılgın Ateş'in sahiplerinden olmaya çağırır.

7. Nankörce inkâr edenlere şiddetli bir azap; iman edip salih amel işleyenlere ise mağfiret ve büyük ecir vardır.

5 [956] “Allah’ın vaadi” sevap ve ceza ile karşılık vermesidir. “Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın!” Yani dünya hayatının faydalarıyla zevklenmeniz sizi âhiret için çalışmaktan ve Allah katındakileri talep etmekten alıkoymasın. “Allah ile sakın sizi de aldatmasın o aldatıcı!” Size sakın şöyle demesin: “Dilediğinizi yapın! Nasılsa Allah bağışlayıcıdır; bütün büyük günahları bağışlar, her hatayı affeder.” *Ğarûr* (o aldatıcı), şeytandır; çünkü aldatmak onun işidir! الغرور *ğarrahû* (onu aldattı) fiilinin mastarı olarak (*ğurûr* şeklinde) zammeli de okunmuştur; *lüzûm* ve *nühûk* gibi. Veya (ism-i fâ’il olan) *ğârrun* kelimesinin çoğulu da olabilir. *Kâ’id*in *ku’ûd* şeklinde çoğul yapılması gibi.

15 [957] Allah Teâlâ bize; şeytanın bize apaçık düşman olduğunu haber vermiş; bize onun kıssasını, atamız Adem (a.s)’a ne yaptığını ve biz insan cinsine daha var edilmeden ve var edildikten sonra nasıl düşmanlığa kalkıştığını bildirmiştir. Biz buna rağmen onu velî edinmekte ve helâkimize yol açacak şeyleri bizden istediğinde ona itaat etmekteyiz. Bu sebeple, Allah bize şöyle öğüt vermiştir: Düşmanlıkta daha azılsı olmayan düşmanınızı 20 bildiğiniz gibi -hâlbuki siz bununla, hakkında hiçbir bilgisi olmayan biri gibi muamelede bulunuyorsunuz!- “siz de onu düşman edinin!” İnandıklarınızda ve yaptıklarınızda onu düşman edinin. Gizli ve âşikar durumlarınızda sizde sadece ona düşmanlık ve onunla mücadeleye dair şeyler bulunsun. Sonra; şeytanın iç yüzünü ve ona tâbi olanların yanlışını şöyle özetlemiştir: 25 Şeytanın, yandaşlarını ve izinden gidenleri davet ederken güttüğü tek hedef, onları bedbahtlığa ve helâke sürüklemek, onların da cehennemlik olmasını istemektir.¹ Daha sonra Allah; boş umutları ve yalan kuruntuları² söküp atmak için perdeyi kaldırarak, açık bir şekilde ortaya koymuş; akabinde, işin tamamını³ iman ve amel ile bu ikisini terk etme üzerine bina etmiştir.

30 **8. Kötü ameli kendisine süslendiği için onu güzel gören kimse, bunun gibi olabilir mi? Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor; öyleyse, bunlara yanıp durarak için gitmesin! Onların o ustaca yaptıkları şeyleri Allah elbette bilmektedir!**

1 Hac 22/4’te belirtildiği üzere *şeytanın yazılımı*, kendisini velî / sahip edinenleri yoldan çıkartarak o Çılgın Ateş’in sahibi kılmaktır [عَذَابُ الشَّيْطَانِ إِلَى عَذَابِ الشَّيْطَانِ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ الشَّيْطَانِ]. / ed.

2 Mürcie vb.lerinin insanlara pompaladığı... / ed.

3 Yani cennetlik ve cehennemlik olmayı. / ed.

٦- ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾

٧- ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ﴾

٥ [٩٥٦] وعد الله الجزاء بالثواب والعقاب. {فَلَا تَعُرُّنَكُمْ} فلا تخذعنكم {الدُّنْيَا} ولا يذهبنكم التمتع بها والتلذذ بمنافعها عن العمل للآخرة وطلب ما عند الله، {وَلَا يَعُرُّنَكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ} لا يقولن لكم: اعملوا ما شئتم، فإن الله غفور يغفر كل كبيرة ويعفو عن كل خطيئة. والغرور الشيطان، لأن ذلك ديدنه. وقرئ بالضم، وهو مصدر غره، كاللزوم والنهوك؛ أو جمع غار، كقاعد وقعود.

١٠ [٩٥٧] أخبرنا الله عز وجل أن الشيطان لنا عدو مبين، واقتصص علينا قصته وما فعل بأبينا آدم عليه السلام، وكيف انتدب لعداوة جنسنا من قبل وجوده وبعده، ونحن على ذلك نتولاه ونطيعه فيما يريد منا مما فيه هلاكنا، فوعظنا عز وجل بأنه كما علمتم عدوكم الذي لا عدو أعرق في العداوة منه، وأنتم تعاملونه معاملة من لا علم له بحاله، {فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا} في عقائدكم وأفعالكم، ولا يوجدن منكم إلا ما يدل على معاداته ومناصبته في سركم وجهركم. ثم لخص سر أمره وخطأ من اتبعه بأن غرضه الذي يؤمه في دعوة شيعته ومتبعي خطواته هو أن يوردهم مورد الشقوة والهلاك، وأن يكونوا من أصحاب السعير. ثم كشف الغطاء وقشر اللحاء، ليقطع الأطماع الفارغة والأمانى الكاذبة، فبنى الأمر كله على الإيمان والعمل وتركهما.

٨- ﴿أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ شَرُّهُ عَمِلَ فَرَّاهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾

[958] İman eden ve inkâr eden iki fırkayı zikrettikten sonra resûlüne şöyle demiştir: “Kötü ameli kendisine süslendiği için onu güzel gören kimse...” Yani bu iki fırkadan kötü ameli kendisine cazip gösterilen, cazip gösterilmeyen gibi olur mu hiç?! Peygamber (s.a.) de sanki “Hayır” demiş ve bunun üzerine Allah şöyle buyurmuştur: “Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor; öyleyse, bunlara yanarak kendini yiyip bitirme!” Amelin cazip gösterilmesi ile dalâlete sokma aynı anlamdadır. Bu da isyan edenin, iyi ve güzel şeylerin kendisine fayda vermeyecek bir sıfat üzerinde olması ve böylece Allah’ın yardımsız ve başıboş bırakmasını hak etmesidir. Böyle olunca, dalâlette dolaşp durur; nehyi emreden serbest bırakır, heveslerine itaati kucaklar ve sonunda, aklını kaybetmiş, temyiz melekesi elinden alınmışçasına çirkini güzel, güzeli çirkin görmeye başlar ve Ebu Nüvâs’ın [v. 198/813], şu sözünde anlattığı gibi oturup kalır!

Çirkini güzel görmeye başladığımı görene kadar içir bana!

[959] Allah Teâlâ inkârda ısrar edenleri yardımsız, kendi halleriyle başbaşa bıraktığında Peygamber (s.a.)’e düşen, Allah’ın bu tip kimseleri yalnız ve yardımsız bırakması şeklindeki sünnetine tâbi olarak, bunların durumunu önemsememesi, onları kafasına takmaması, onlara üzülp yanmamasıdır.

[960] Zeccac [v. 311/923] ifadenin; “Kötülükleri kendisine hoş gösterilip de, kendisi için üzülp kendini parladığın biri...” şeklinde olduğunu, فَلَا تَذْهَبْ... (Öyleyse, bunlara yanıp durarak için gitmesin!) sözünün delâletinden dolayı bunun hazfedildiğini söylemiştir. İfade “Yaptıkları kendisine cazip gösterilen biri Allah’ın hidayete erdirdiği kişi gibi olabilir mi?!” şeklinde de takdir edilebilir; buradaki hazif ise “Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor.” âyetinin bu anlama delâlet etmesindendir.

[961] حَسْرَاتِ kelimesi *mef’ûlün lehtir*; ifade “Bunlara yanarak kendini yiyip bitirme!” anlamındadır. تَذْهَبْ عَلَيْهِ fiilinin sılasıdır (o fiile bağlıdır). Nitekim şöyle dersin: *Heleke ‘aleyhi hubben* “ona olan sevgisinden helâk oldu”, *mâte ‘aleyhi huznen* “ona üzüntüsünden öldü.” Ya da عَلَيْهِمْ üzerine yanılan kimseyi beyan etmektedir¹; حَسْرَاتِ’a dönmesi caiz değildir; çünkü mastarların sılası mastarın önüne geçemez. Bunun dışında حَسْرَاتِ kelimesi, aşırı üzüntüsünden tüm bedeni [baştan ayağa] hasrete dönmüşçesine hal olarak da kabul edilebilir. Tıpkı Cerîr’in [v. 110/728] dediği gibi;

Güneşin altında ve geceleri yolculuk etmeleri eritti etlerini;

bir deri bir kemik kaldılar!

1 Gizli bir *lâ tetehasser* (yanma) fiiline dönmekte, açtıkları *haserât* da bunu açıklamaktadır. / çev.

[٩٥٨] لما ذكر الفريقين الذين كفروا والذين آمنوا، قال لنبية: {أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سَوْءُ عَمَلِهِ فَرَاهُ حَسَنًا}، يعني أفمن زين له سوء عمله من هذين الفريقين، كمن لم يزين له، فكان رسول الله ﷺ قال: لا، فقال: {فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ}. ومعنى تزيين العمل والإضلال واحد، وهو أن يكون العاصي على صفة لا تجدي عليه المصالح، حتى يستوجب بذلك خذلان الله تعالى وتخليته وشأنه، فعند ذلك يهيم في الضلال ويطلق أمر النهي، ويعتق طاعة الهوى، حتى يرى القبيح حسناً والحسن قبيحاً، كأنما غلب على عقله وسلب تمييزه، ويقعد تحت قول أبي نواس:

اسقِنِي حَتَّى تَرَانِي * حَسَنًا عِنْدِي الْقَبِيحُ

[٩٥٩] وإذا خذل الله المصممين على الكفر وخلاهم وشأنهم، فإن على الرسول أن لا يهتم بأمرهم ولا يلقي بالاً إلى ذكرهم، ولا يحزن ولا يتحسر عليهم اقتداء بسنة الله تعالى في خذلانهم وتخليتهم.

[٩٦٠] وذكر الزجاج أن المعنى: أفمن زين له سوء عمله ذهبت نفسك عليهم حسرة، فحذف الجواب لدلالة {فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ} عليه. أو أفمن زين له سوء عمله كمن هداه الله، فحذف لدلالة {فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ} عليه.

[٩٦١] {حَسْرَاتٍ} مفعول له، يعني فلا تهلك نفسك للحسرات. و{عَلَيْهِمْ} صلة تذهب، كما تقول: هلك عليه حباً، ومات عليه حزناً. أو هو بيان للمتحسر عليه. ولا يجوز أن يتعلق بـ{حَسْرَاتٍ}، لأن المصدر لا يتقدم عليه صلتته. ويجوز أن يكون حالاً، كأن كلها صارت حسرات، لفرط التحسر، كما قال جرير:

مَشَقَّ الْهَوَا جِرْ لِحَمَّهِنَّ مَعَ السُّرَى * حَتَّى ذَهَبْنَ كَلَاكِلاً وَصُدُورًا

Bununla, *race'ne kelâkilen ve sudûrâ* ('bir deri bir kemik' geri döndüler) -yani yanları ve göğüsleri dışında bir şeyleri kalmadan- demek istiyor. Cerîr'in şu ifadesi de bu kabildendir:

Onların ardından hasretle yavaş yavaş gitti içim.

5 Onları anmak, hastalıktır artık benim için!..

[*fe-lâ tüzhib nefseke* (iç geçirme) şeklinde de okunmuştur.

[962] "Onların o ustaca yaptıkları şeyleri Allah elbette bilmektedir." Bu ifade, yaptıkları kötü işlere karşılık cezalanacaklarına dair bir tehdittir.

9. Allah O'dur ki; rüzgârları göndermekte -bulutları onlar kaldırıyor- Biz de onu ölü bir memlekete sevk edip ölü vaziyetteki toprağı onunla diriltmekteyiz. İşte, yeniden diriliş de böyledir.

10

[963] [*أُرْسِلَ الرِّيحَ* ifadesi] *ersele'r-rîha* (rüzgârı göndermekte) şeklinde de okunmuştur. Şayet "ثُمَّ" fiili neden, öncesindeki ve sonrasındaki aksine muzari olarak geldi?" dersin şöyle derim: Rüzgârların bulutları harekete geçirmesinin gerçekleştiği hali hikâye etmek ve Allah'ın kudretini gösteren bu eşsiz portrenin zihinlerde canlanmasını sağlamak için. Araplar, ayrıcalık ve hususiyet atfettikleri fiillerde böyle yaparlar; fiili ya garipsenecek bir durumda getirirler ya da muhatabı ilgilendirecek bir anlamı ifade ederler. Nitekim Teebbetaşerran [v. 540m.] şöyle demiştir:

20

[Canavarın varlığını kimse inkâr edemez;]

çünkü yaprak gibi düz bir çölde, aşağıya *inerken* karşılaştım onunla ben;

hiç korkmadan *vuruyordum* ona! Kolları ve boynu üzerine cansız devrildi o da!..

25

Şair burada kavmine, -iddiasına göre- canavarı öldürürken kahramanca davrandığı durumu tasvir etmekte; adeta canavarı onlara gösteriyor ve mahiyetini gözlerinin önüne seriyormuş gibi anlatmaktadır ki, her tür korku anında cesur olabildiğine şaşırıp onu beğensinler. İşte, 'bulutların ölü bir beldeye sevk edilerek toprağın ölü iken yeniden canlanması' da böyledir; [ayrıca] bu ikisi, açık bir kudrete delâlet ettiğinden, gaip sıyga bırakılıp daha etkili ve özen ifade eden mütekellim sıygasıyla *suknâ* ve *ahyeynâ* [sevk edip diriltmekteyiz] buyrulmuştur. كَذَلِكَ'teki Kâf ref konumunda olup; "ölüleri yeniden diriltmek, toprağı diriltmek gibidir" anlamındadır.

30

يريد: رجعن كلاكلاً وصدوراً، أي لم يبق إلا كلاكلها وصدورها. ومنه قوله:

فَعَلَىٰ إِثْرِهِمْ تَسَاقَطُ نَفْسِي ❁ حَسْرَاتٍ وَذِكْرُهُمْ لِي سَقَامٌ

وقرئ «فلا تُذهِبْ نَفْسَكَ».

[٩٦٢] {إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ} وعيد لهم بالعقاب على سوء صنيعهم.

٥ - ﴿وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فُسْقَنَاهُ إِلَىٰ بَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَخَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ﴾

[٩٦٣] وقرئ «أرسل الريح». فإن قلت: لم جاء {فَتُثِيرُ} على المضارعة دون

ما قبله، وما بعده؟ قلت: ليحكى الحال التي تقع فيها إثارة الرياح السحاب، وتستحضر تلك الصورة البديعة الدالة على القدرة الربانية. وهكذا يفعلون بفعل فيه نوع تمييز وخصوصية، بحال تستغرب أو تهّم المخاطب، أو غير ذلك، كما قال تَابُطُ شَرًّا:

بِأَنِّي قَدْ لَقِيتُ الْغُولَ تَهْوِي ❁ بَسْهَبٍ كَالصَّحِيفَةِ صَحْصَحَانَ

فَأَضْرِبُهَا بِلَا دَهْشٍ فَخَرَّتْ ❁ صَرِيْعًا لِلْيَدَيْنِ وَلِلْجِرَانِ

١٥ لأنه قصد أن يصوّر لقومه الحالة التي تشجع فيها -بزعمه- على ضرب الغول، وكأنه يبصرهم إياها ويطلّعهم على كنهها، مشاهدة للتعجب من جرأته على كل هول وثباته عند كلّ شدة. وكذلك سوق السحاب إلى البلد الميت، وإحياء الأرض بالمطر بعد موتها لما كانا من الدلائل على القدرة الباهرة قيل {فُسْقَنَاهُ}، و{أَخَيْنَا}؛ معدولاً بهما عن لفظ الغيبة إلى ما هو أدخل في الاختصاص وأدّل عليه. والكاف في {كَذَلِكَ} في محلّ الرفع، أي مثل إحياء الموات نشور الأموات.

[964] Peygamber (s.a.)’e; “Allah ölüleri nasıl diriltecek? Yarattıkları içerisinde bunun delili nedir?” diye sorulduğu, onun da şöyle cevap verdiği rivayet edilmiştir: “Sen hiç kendi insanlarına ait bir vadiden, çorakken daha sonra yeşermiş olduğu halde geçmedin mi?” Soran kişi; “Evet” deyince;
5 “İşte Allah ölüleri de böyle diriltecek. Yarattıklarında gösterdiği delil budur.” buyurmuştur.

[965] Allah’ın, mahlûkatı Arş’ın altından göndereceği erkek menisine benzer bir suyla dirilteceği; cesetlerin [topraktan] işbu suyla biteceği söylenmiştir.

10 **10. İzzeti kim murad ediyorsa, izzet tamamen Allah’a aittir. Bu talebi içeren güzel sözler, yalnızca O’na yükselir; bunu yükselten de salih ameldir. O kötülükleri gizlice tasarlayanları şiddetli bir azap bekliyor! Kaldı ki, mahvolup gitmeğe mahkûmdur bunların kurduğu tuzak!**

[966] Kâfirler “Kendileri için izzete vesile olsun diye Allah’tan başka bir takım tanrılar edindiler!” [Meryem 19/81] buyrulduğu gibi putlarıyla; kalplerine yerleşmeden sadece dilleriyle iman edenler ise -“Onlar ki; müminleri bırakıp inkârcı nankörleri velî edinirler... İzzeti (yani, şan-şeref ve gücü) bunların yanında mı arıyor bunlar?! Doğrusu izzet, tamamen Allah’ındır.” [Nisâ 4/139] buyrulduğu gibi- müşriklerle birlikte olmakla izzet kazanacaklarını sanıyorlardı! Allah Teâlâ, “Oysa güç şan ve şeref yalnızca Allah’a, Resûlüne ve müminlere aittir!” [Münâfikûn 63/8] buyurarak, izzetin sadece Allah’a ve velîlerine ait olduğunu beyan etmiştir.

[967] Mâna; “Bu izzeti Allah’ın yanında arasın!” şeklindedir; فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا (izzet tamamen Allah’a aittir) ifadesi buna delâlet ettiği ve kendisiyle
25 bundan müstağni kalınabildiği için, onun yerine koyulmuştur; çünkü bir şey ancak ona sahip ve mâlik olanın yanında aranır. Bunun benzeri, “Kim nasihat istiyorsa o, ‘iyi’lerin yanındadır.” demendir; bu sözünle “Onların yanında arasın.” demek istiyor; ama bunun yerine kendisine delâlet eden bir şey getiriyorsundur. “İzzet tamamen Allah’a aittir.” ifadesinin anlamı şudur: İzzet tamamen Allah’a özgüdür; dünyadaki izzet de, âhiretteki izzet de.
30

[968] Sonra izzetin kendisi ile talep edileceği şeyin iman ve salih amel olduğunu şu sözlerle tarif etmiştir: “Bu talebi içeren güzel sözler, yalnızca O’na yükselir; onu yükselten de salih ameldir.” *Kelim-i tayyibin* “Allah’tan başka ilâh yok!” [*Lâ ilâhe illâllâh*] ifadesi olduğu İbn Abbas’tan (ra) rivayet edilmiştir.

[٩٦٤] وروي أنه قيل لرسول الله ﷺ: كيف يحيي الله الموتى؟ وما آية ذلك في خلقه؟ فقال: هل مررت بوادي أهلك محلاً، ثم مررت به يهترّ خضرًا؟ قال: نعم. قال: فكَذَلِكَ يحيي الله الموتى، وتلك آيته في خلقه.

[٩٦٥] وقيل: يحيي الله الخلق بماء يرسله من تحت العرش كمني الرجال، تنبت منه أجساد الخلق. ٥

١٠- ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُولَئِكَ هُوَ يَبُورُ﴾

[٩٦٦] كان الكافرون يتعززون بالأصنام، كما قال عز وجل {وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا} [مريم: ٨١]، والذين آمنوا بالسنتهم من غير مواطاة قلوبهم كانوا يتعززون بالمشركين، كما قال تعالى {الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِيتُّعُونَ عَنْهُمْ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا} [النساء: ١٣٩]، فبين أن لا عزة إلا لله ولأوليائه. وقال: {وَاللَّهُ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ} [المنافقون: ٨].

[٩٦٧] والمعنى فليطلبها عند الله، فوضع قوله {فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا} موضعه، استغناء به عنه لدلالته عليه؛ لأن الشيء لا يطلب إلا عند صاحبه ومالكه. ونظيره قولك: من أراد النصيحة فهي عند الأبرار، تريد: فليطلبها عندهم؛ إلا أنك أقمت ما يدل عليه مقامه. ومعنى {فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا} أَنَّ الْعِزَّةَ كُلَّهَا مَخْتَصَةٌ بِاللَّهِ؛ عِزَّةُ الدُّنْيَا وَعِزَّةُ الْآخِرَةِ.

[٩٦٨] ثم عرف أن ما تُطلب به العزة هو الإيمان والعمل الصالح بقوله {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ}. والكلم الطيب: لا إله إلا الله، عن ابن عباس رضي الله عنهما؛

[969] Yani [i] sözlerin kabul edilip gökyüzüne yükselmesi ve “Doğru-
su; ‘iyi’lerin amel defteri İlliyyîn’dedir.” [Mutaaffîn 83/18] buyrulduğu gibi,
makbul amellerin yazıldığı yere yazılması, ancak o sözlerle, sözleri ‘ger-
çek’leştiren ve tasdik eden salih amel bir araya geldiğinde olur. Buna göre,
5 o sözler amel kaldırıp yükseltmektedir. [ii] Yükseltenin sözler, yükselenin
ameller olduğu; çünkü amelin ancak muvahhitten kabul edileceği¹ de
söylenmiştir. [iii] Yükseltenin Allah, yükselenin amel olduğu da söylen-
miştir. Nakledildiğine göre, âyetteki güzel söz *tekbir, tesbih, tehlîl*², Kur’ân
okuma, dua ve istiğfar ve diğer tüm zikirlerdir. Peygamber (s.a.)’in şöyle
10 dediği rivayet edilmiştir: “Bu, kişinin *sübhânallâhi ve’l-hamdü li’llâhi ve
lâ ilâhe illâllâhu vallâhu ekber*³ demesidir. Kul bunu söylediğinde melek
bu sözleri göğe yükseltir; bununla Rahman’ın zatını selamlar. Salih amel
yoksa o kişiden bu sözler kabul edilmez.” Bir başka hadiste de şöyle geç-
mektedir: “Allah hiçbir sözü amelsiz kabul etmez; hiçbir söz ve ameli de
15 niyetsiz kabul etmez; hiçbir söz, amel ve niyeti de sünnete uygun olma-
dıkça kabul etmez.” İbnü’l-Mukaffa’ın [v. 142/759] şöyle dediği nakledil-
miştir: “Amelsiz söz yağsız tiride, yağmursuz buluta, oksuz yaya benzer.”

[970] İfade, *ileyhi yus’adu’l-kelimu’t-tayyibu* (güzel sözler yalnızca O’na
yükseltilir) şeklinde meçhul sıygayla; ayrıca ifâlden *ileyhi yus’idu’l-keli-*
20 *me’t-tayyibe* (güzel sözleri yalnızca O’na yükseltir) şeklinde ma’lûm sıy-
gayla da okunmuştur ki yükselten, amelin sahibidir; yani o, güzel sözleri
Allah’a yükseltmekte, güzel söz de Allah’a yükselmektedir. العمل kelimesi
naspedilerek *ve’l-‘amele’s-sâliha yerfe’uhu* (salih ameli de o yükseltir) şek-
linde de okunmuştur ki yükselten, ya sözlerdir ya da Allah’tır.

[971] **Şayet** “*Mekera* fiili geçişsiz olduğundan, *mekera fulânun ‘amelehû*
denemez. Peki, *seyyiât* kelimesi ne ile nasbedilmiştir?” **dersen şöyle derim:**
السيّات kelimesi; tıpkı بِالْهَيْلِ إِلَّا بِأَهْلِهِ (“Oysa tuzak dönüp dolaşıp
sahibini bulur.” [Fâtır 35/43]) ifadesinde olduğu gibi, mastarın ya da mastar
hükmünde olanın sıfatıdır. Aslında cümle, *ve’llezîne mekeru’l-mekerâti’s-sey-*
30 *yiâti* (o kötü tuzakları kuranlar) şeklindedir; *asnâfe’l-mekri’s-seyyiâti* (o kötü
tuzak çeşitlerini) şeklinde de olabilir. Bunlarla Kureyşlilerin Dârunned-
ve’de toplanıp Peygamber (s.a.)’e kurmayı planladıkları ve bunun için is-
tişare ettikleri üç tuzak kastedilmektedir: Onu ya hapsedmek ya öldürmek

1 *Tevhid* esasına imanı olmayan bir kişinin amellerinin Allah katunda kabul görmeyeceği. / ed.

2 *Allâhu ekber. Sübhânallâh. Lâ ilâhe illâllâh.* / ed.

3 Meali: Allah her tür eksik ve kusurdan uzaktır. Allah’a hamdüsenâlar olsun! Allah’tan başka ilâh yoktur. Allah her şeyden daha büyüktür. / ed.

[٩٦٩] يعني أنّ هذه الكلم لا تقبل ولا تصعد إلى السماء فتكتب حيث تكتب الأعمال المقبولة، كما قال عزّ وجلّ {إِنَّ كِتَابَ الْأَنْبِيَاءِ لَفِي غَلِيظٍ} [المطففين: ١٨] إلّا إذا اقترن بها العمل الصالح الذي يحققها ويصدقها فرفعها وأصعدها. وقيل: الرفع الكلم، والمرفوع العمل؛ لأنه لا يقبل عمل إلّا من موحد. وقيل: الرفع هو الله تعالى، والمرفوع العمل. وقيل: الكلم الطيب: كل ذكر من تكبير وتسييح وتهليل وقراءة قرآن ودعاء واستغفار وغير ذلك. وعن النبي ﷺ "هو قول الرجل سبحان الله والحمد لله ولا إله إلّا الله والله أكبر؛ إذا قالها العبد عرج بها الملك إلى السماء فحيا بها وجه الرحمن، فإذا لم يكن عمل صالح لم يقبل منه! وفي الحديث: ولا يقبل الله قولاً إلّا بعمل، ولا يقبل قولاً ولا عملاً إلّا بنية، ولا يقبل قولاً وعملاً ونية إلّا بإصابة السنة. وعن ابن المقفع: قول بلا عمل كثريد بلا دسم، وسحاب بلا مطر، وقوس بلا وتر.

[٩٧٠] وقرئ «إِلَيْهِ يُصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ»، على البناء للمفعول، و«إِلَيْهِ يُصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ»، على تسمية الفاعل، من أصعد؛ والمُصْعَد هو الرجل، أي يصعد إلى الله عزّ وجلّ الكلم الطيب، وإليه يصعد الكلام الطيب. وقرئ «والعمل الصالح يَرْفَعُهُ»، بنصب العمل، والرفع الكلم، أو الله عزّ وجلّ.

[٩٧١] فإن قلت: مكر فعل غير متعدّ؛ لا يقال: مكر فلان عمله، فبم نصب {السَّيِّئَاتِ}؟ قلت: هذه صفة للمصدر، أو لما في حكمه، كقوله تعالى {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ} [فاطر: ٤٣] أصله والذين مكروا والمكرات السيئات. أو أصناف المكر السيئات، وعنى بهن مكرات قريش حين اجتمعوا في دار الندوة وتداولوا الرأي في إحدى ثلاث مكرات يمكرونها برسول الله ﷺ: إما إثباته، أو قتله،

ya da yurdundan sürmek. Nitekim şöyle buyurmuştur: “(Resûlüm!) Hani, nankörce inkâr edenler; seni hapse atmak yahut öldürmek veya (Mekke’den sürüp) çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı...” [Enfâl 8/30]; “mahvolup gitmeğe mahkûmdur bunların kurduğu tuzak!” Özellikle bu üç tuzağı kuranların tuzağı boşa gidecek, akâmete uğrayacaktır. Ama Allah’ın; onları Mekke’den çıkartıp öldürme ve o kör Bedir kuyularına doldurma planı pekâlâ gerçekleşmiştir! Kendi tuzaklarının hepsini Allah başlarına geçirmiş; “Onlar sana tuzak kuruyorlardı, ama Allah da ‘tuzak’ kuruyordu! Tuzak kuranların en hayırlısı Allah’tır.” [Enfâl 8/30] âyetinde belirttiği gibi yapmıştır; çünkü

10 “Kötü tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur!” [Fâtır 35/43]

11. Allah sizi topraktan, sonra nutfeden yaratmış; sonra da sizi eşler haline getirmiştir. Hiçbir dişi, O’nun bilgisi olmadan hamile kalmıyor ve yükünü bırakmıyor. Kendisine ömür verilen herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi veya ömrünün azaltılması mutlaka bir kitapta kayıtlıdır. Bu, Allah için gerçekten kolaydır.

15

[972] أَزْوَاجًا sınıflar ya da “... kızlı - oğlanlı olarak iki cinsten de veriyor...” [Şûrâ 42/50] âyetinde olduğu gibi erkek ve dişiler demektir. Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre ise bir kısmınızı diğeriyle evlendiriyor anlamındadır. يَعْلَمُ ifadesi hal konumunda ve “O’na malum olduğu halde” demektir.

20

[973] **Şayet** “وَمَا يُعْمَرُ مِنْ مُّعَمَّرٍ (Kendisine ömür verilen herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi) ne demektir?¹” **dersen şöyle derim:** Bu, *ve mâ yu’ammeru min ehadin* (herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi) anlamında olup, ileride *mu’ammer* (uzun ömürlü) olacağı için *mu’ammer* demıştır.

25

[974] **Şayet** “İnsan ya *mu’ammer* yani uzun ömürlüdür ya da *ömrü eksik* yani kısa ömürlüdür; ancak o kişide hem ömrün uzatılmasının hem de bunun tersinin art arda gerçekleşmesi ise, muhâldir. O halde “Kendisine ömür verilen herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi veya ömrünün azaltılması” [ifadesi] nasıl doğru olabilir?” **dersen şöyle derim:** Böyle bir kullanım, muhatapların algılarında doğru anlaşılacağına güvenildiği için müsamaha gösterilen bir kullanım kabul edilir. Zira muhataplar, tek bir ömürde hem uzama hem de kısalmanın olmayacağını anlarlar; bu onlara karışık gelmez. İnsanların yaygın olarak söylediği şu ifadeler de buna benzer: “Allah bir kulu ancak *hak ile*² ödüllendirir ve cezalandırır.” “Refah içinde yaşadığım ya da sıkıntı çektiğim hiçbir yer yoktur ki, orada kalışım az olmasın.” Bunun bir açıklaması

30

35 **daha vardır: İnsan ömrünün uzaması ya da kısalması mutlaka bir kitaptadır.**

1 Yani, “zaten ömür verilmiş olan birine ömür verilmesi”nde bir tekrar yok mudur? / ed.

2 Gerçek bir mesnede dayanarak ve gerçek bir gaye ile. / ed.

أو إخراجهم كما حكي الله سبحانه عنهم {وَأَذِ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ} {الأنفال: ٣٠}. {وَمَكُرُ أَوْلَئِكَ هُوَ يُبْورُ} يعني مكر أولئك الذين مكروا تلك المكرات الثلاث هو خاصة يبور، أي يكسد ويفسد، دون مكر الله بهم حين أخرجهم من مكة وقتلهم وأثبتهم في قلب بدر، فجمع عليهم مكراتهم جميعاً وحقق فيهم قوله {وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ} {الأنفال: ٣٠} وقوله {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ}.

١١- ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَمَا يُعَمِّرُ مِنْ مَعْمَرٍ وَلَا يَنْقُصُ مِنْ عُمرَةٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾

١٠ [٩٧٢] {أَزْوَاجًا} أصنافاً، أو ذكرانا وإناثاً، كقوله تعالى {أَوْ يَزْوَاجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا} {الشورى: ٥٠} وعن قتادة رضي الله عنه: زوج بعضهم بعضاً {بِعِلْمِهِ} في موضع الحال، أي إلا معلومة له.

[٩٧٣] فإن قلت: ما معنى قوله {وَمَا يُعَمِّرُ مِنْ مَعْمَرٍ}؟ قلت: معناه وما يعمر من أحد، وإنما سماه معمرًا بما هو صائر إليه.

١٥ [٩٧٤] فإن قلت: الإنسان إما معمر، أي طويل العمر، أو منقوص العمر، أي قصيره. فأما أن يتعاقب عليه التعمير وخلافه فمحال، فكيف صحّ قوله {وَمَا يُعَمِّرُ مِنْ مَعْمَرٍ وَلَا يَنْقُصُ مِنْ عُمرَةٍ}؟ قلت: هذا من الكلام المتسامح فيه، ثقة في تأويله بأفهام السامعين، واتكالا على تسديد معناه بقولهم، وأنه لا يلتبس عليهم إحالة الطول والقصر في عمر واحد. وعليه كلام الناس المستفيض. يقولون: لا يثيب الله عبداً، ولا يعاقبه إلا بحق. وما تنعمت بلداً ولا اجتويته إلا قل فيه ثوائي. وفيه تأويل آخر: هو أنه لا يطول عمر إنسان ولا يقصر إلا في كتاب.

Bu da Levh-i Mahfuz'a; "Eğer falanca; hacceder *veya* cihada çıkarsa ömrü 40 senedir; hacceder *ve* cihada çıkarsa 60 senedir." şeklinde yazılmasıdır. İkisini bir arada yapınca, ömrü 60'a uzayarak, uzun ömürlü olmakta; sadece birini yapınca 40'ı geçememiş ve son yaşı olan 60 kısaltılmış olmaktadır. Peygamber (s.a.) buna şöyle işaret etmiştir: "Sadaka ve *sıla-i rahim* diyarları mamur, ömürleri uzun kılar." [Ahmed b. Hanbel, XLII, 153] Ömer (r.a.) bıçaklandığında Kâ'bu'l-ahbâr'ın [v. 32/653], "Ömer Allah'a dua etseydi, Allah onun ömrünü uzatırdı!" dediği; "Allah Teâlâ; 'Ecelleri gelince, ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne geçebilirler.' [Yûnus 10/49] buyurmadı mı?" denilince de, "Allah 'kendisine ömür verilen herhangi bir canlı' da buyurmuş." dediği rivayet edilir. İnsanların dilinde de 'Allah ömrünü uzatsın! Vaktini genişletsin!' gibi sözler yaygınlaşmıştır. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] de şöyle dediği söylenmiştir: "Sayfaya falancanın ömrü şu kadar senedir, diye yazılır; sayfanın altına da 'bir gün gitti', 'iki gün gitti' diye yazılır. Ömrü son buluncaya kadar bu böyle devam edip gider." Katâde'ye [v. 117/735] göre ise, ömrü uzatılan kişi, 60 yaşına ulaşan, ömrü kısaltılan ise 60 yaşından önce ölerdir.

[975] "Kitap" Levh-i Mahfuz'dur. İbn Abbas radiyallâhu anhumâdan rivayet edildiğine göre, Allah'ın kitabı ile Allah'ın ilminin kastedilmesi de mümkündür. İnsanın kendi kader sayfası da olabilir.

[976] (ولا ينقص [ömrünün azaltılması] ifadesi) *ve lâ yenkusu* (ömrünü azaltması) şeklinde ma'lûm sıyga ile de okunmuştur. Ayrıca (من عُمره) *de min 'umrihi* şeklinde Mim sâkin olarak da okunmuştur.

12. (Allah'ın kudretine dair ilginç bir emaredir: Aynı görünüme sahip iki su kaynağı bir olmuyor; biri tatlıdır, susuzluğu keser, içimi kolaydır, diğeri ise tuzludur, acıdır... Her ikisinden de taze et yersiniz ve takınacağınız süs eşyaları çıkartırsınız. (Bir başka âyet olarak) gemilerin denizde suyu yara yara gittiğini görürsün; böylece Allah'ın lütfunu ararsınız ve (denizcilikten kazandıklarınızdan dolayı) belki minnettar kalırsınız.

[977] Allah Teâlâ tatlı ve tuzlu iki denizi, müminler ve kâfirler için örnek getirmiştir. Sonra ara cümle olarak iki denizin vasıflarını ve onlarla alâkalı nimet ve bağışlarını ifade etmiştir. وَمِنْ كُلِّ ifadesi, o ikisinin her birinden anlamındadır. "Taze et" yani balık "yersiniz ve takınacağınız süs eşyaları" -inci ve mercan- "çıkartırsınız. Gemilerin, denizde" her ikisinde de, aheste aheste giderek suyu "yardığını görürsün." *Maharati's-sefinetü'l-mâe* (gemi suyu yardı) denilir;

وصورته: أن يكتب في اللوح ”إن حجّ فلان أو غزا فعمره أربعون سنة، وإن حجّ وغزا فعمره ستون سنة“. فإذا جمع بينهما فبلغ الستين، فقد عمّر؛ وإذا أفرد أحدهما فلم يتجاوز به الأربعون، فقد نقص من عمره الذي هو الغاية، وهو الستون. وإليه أشار رسول الله ﷺ في قوله: إن الصدقة والصلة تعمّران الديار وتزيدان في الأعمار. وعن كعب أنه قال حين طعن عمر رضي الله عنه: لو أن عمر دعا الله لأخر في أجله. فقيل لكعب: ليس قد قال الله {إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ} [يونس: ٤٩] قال: فقد قال الله {وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ}. وقد استفاض على الألسنة: أطال الله بقاءك، وفسح في مدتك وما أشبهه. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: يكتب في الصحيفة عمره كذا وكذا سنة، ثم يكتب في أسفل ذلك ”ذهب يوم“، ”ذهب يومان“، حتى يأتي على آخره. وعن قتادة رضي الله عنه: المعمر من بلغ الستين سنة، والمنقوص من عمره من يموت قبل ستين سنة.

[٩٧٥] والكتاب: اللوح. عن ابن عباس رضي الله عنهما: ويجوز أن يراد بكتاب الله علم الله، أو صحيفة الإنسان.

[٩٧٦] وقرئ «ولا ينقص»، على تسمية الفاعل، «من عمره»، بالتخفيف.

١٢- ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَمِنْ كُلٍّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاجِرَ لِيَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٩٧٧] ضرب البحرين العذب والمالح مثلين للمؤمن والكافر، ثم قال على سبيل الاستطراد في صفة البحرين وما علق بهما من نعمته وعطائه. {وَمِنْ كُلٍّ} أي ومن كل واحد منهما {تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا} وهو السمك {وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً} وهي اللؤلؤ والمرجان. {وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ} في كل {مَوَاجِرَ} شواق للماء بجريها. يقال: معرت السفينة الماء،

bulutlar için de *benâtü mahrin* (ince beyaz bulutlar) denir; çünkü havayı yarmaktadırlar. *Sefinenin* türediği *sefn* de *mahrın*kine yakın bir anlamdadır; çünkü gemiler suyu yarar gibi *sefnet*mekte, yani yarmaktadırlar.

[978] “O’nun lütfunu” ifadesi Allah’ın lütfunu demektir; Allah’tan -bir önceki âyette bahsedilmiş- burada bahsedilmemiştir; ancak bahsedilmemiş olsa bile, Allah’ın kastedildiğinde sorun yoktur, çünkü bu mânadan anlaşıl-
maktadır. Recâ harfi (لعل) ise isteme anlamı için isti‘âre edilmiştir. Dikkat edilirse kendisine, -sanki “talep edesiniz diye”, “şükredesiniz diye” deniyor-
muşçasına- gerekçelendirme Lâm’ının fonksiyonu icra ettirilmiştir.

[979] *Furât* susuzluğu kıran; *sâiğ* ise tatlı olduğu için rahatça yutula-
bilen su demektir. (سائغ) *seyyid* vezninde *seyyiğün* şeklinde de, ortası sakın
olarak *seyğün* şeklinde de okunmuştur; *milhun* da fe‘il vezninde *melihun*
okunmuştur. *Ücâc* ise tuzluluğu sebebiyle yakıcı olan şeydir.

[980] Bu özelliklerin, müminle kâfirin karşılaştırıldığı temsilde -ara
cümle olarak- verilmiş olma ihtimali dışında bir ihtimal daha söz konu-
sudur; o da, (mümin kâfir) iki cinsin iki denize benzetilmesi ve sonra, acı
denizin kâfire üstün tutulmasıdır; çünkü acı denizin balık, inci ve gemile-
rin suyu yarması gibi faydalı işlerde tatlı suyla ortaklığı vardır; kâfirde ise
hiçbir fayda yoktur! Yani tıpkı şu âyetteki metodla: “Sonra bunun ardından
kalpleriniz öyle katılaştı ki, taş gibi hatta daha da katı!..” buyurmuş; sonra
şöyle demiştir: “Zira öyle taşlar vardır ki, ondan ırmaklar fışkırır; öyleleri
vardır ki, yarıp ondan su çıkar; öylesi de vardır ki, Allah korkusundan
yuvarlanır.” [Bakara 2/74].

**13. O, geceyi gündüze sokar; gündüzü geceye sokar; Güneş’i ve Ay’ı
emrine ram etmiştir; ikisi de aheste aheste belli bir ecele doğru gitmekte-
dir... İşte, Rabbiniz Allah budur; mülk yalnızca O’nundur. O’ndan başka
dua ettikleriniz ise hurma çekirdeğinin zarına bile malik değillerdir.**

**14. Onlara dua etseniz, duanızı işitmezler. Diyelim ki işittiler, size
icabet edemezler. Kıyamet günü de kendilerini Allah’a ortak koşmanı-
zı inkâr edecekler! Hiç kimse, ‘her şeyden haberdar’ olan (Habîr) gibi
haber veremez sana.**

[981] ذِكُّكُمْ mübteda, اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ ise müteradif haberlerdir. Ya da اللَّهُ
وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ cümlesi ise
ذِكُّكُمْ iki ayrı haberdur; اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ cümlesi ise
ذِكُّكُمْ cümlesine yakın bir başlangıç cümlesidir. Mâna reddetmiş olmasaydı,
الله lâfzını ism-i işaretin sıfatı ya da atf-ı beyanı, رَبُّكُمْ sözünü de haber yap-
mak i‘râb hükmünce caiz olurdu.

ويقال للسحاب: بنات مخر، لأنها تمخر الهواء. والسفن الذي اشتقت منه السفينة قريب من المخر، لأنها تسفن الماء، كأنها تقشره كما تمخره.

[٩٧٨] {مِنْ فَضْلِهِ} من فضل الله، ولم يجز له ذكر في الآية، ولكن فيما قبلها، ولو لم يجز لم يشكل، لدلالة المعنى عليه. وحرف الرجاء مستعار لمعنى الإرادة. ألا ترى كيف سلك به مسلك لام التعليل، كأنما قيل: لتبتغوا ولتشكروا.

[٩٧٩] والفرات: الذي يكسر العطش. والسائق: المريء السهل الانحدار لعذوبته. وقرئ «سيع»، بوزن سيد، و«سيع» بالتخفيف، و«ملح»، على فعل. والأجاج: الذي يحرق بملوحته.

[٩٨٠] ويحتمل غير طريقة الاستطراد؛ وهو أن يشبه الجنسين بالبحرين، ثم يفضل البحر الأجاج على الكافر؛ بأنه قد شارك العذب في منافع من السمك واللؤلؤ، وجرى الفلك فيه والكافر خلو من النفع، فهو في طريقة قوله تعالى {ثُمَّ قَسَتْ فُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً} [البقرة: ٧٤] ثم قال: {وَأَنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَأَنَّ مِنْهَا لَمَّا يَشْقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَأَنَّ مِنْهَا لَمَّا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ} [البقرة: ٧٤].

١٣- ﴿يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى ذَلِكَ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ﴾

١٤- ﴿إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ يَكْفُرُونَ بَشْرِكَكُمْ وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ﴾

[٩٨١] {ذَلِكُمْ} مبتدأ، و{اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ} أخبار مترادفة، أو {اللَّهُ رَبُّكُمْ} خبران، و{لَهُ الْمُلْكُ} جملة مبتدأة واقعة في قران قوله {وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ}. ويجوز في حكم الإعراب إيقاع اسم الله صفة لاسم الإشارة، أو عطف بيان. و{ربكم} خبراً، لولا أن المعنى ياباه.

[982] قَطْمِير çekirdeğin lifi; yani çekirdeği çevreleyip saran ince kabuk.

[983] Putlara dua etseniz, “duanızı işitmezler;” çünkü cansızdırlar. Farz-ı muhal ve temsil kabilinden “işitseler bile size icabet edemezler!” Zira sizin onlar için iddia ettiğiniz ilâhlığı iddia etmemekte ve bu yakıştırmadan kaçınmaktadırlar. İfadenin, “Size fayda veremezler” anlamına geldiği de söylenmiştir. “Kendilerini Allah’a ortak koşmanızı inkâr edeceklerdir.” Yani “Siz bize tapmıyordunuz ki!” [Yunus 10/28] diyerek, kendilerini Allah’a ortak koştuğunuzu ve onlara taptığınızı reddedeceklerdir!¹ “Ve hiç kimse, ‘her şeyden haberdar’ olan gibi haber veremez sana.” Bir işi sana hiçbir haberci, o işi iyi bilen ve tüm detayıyla ondan haberdar olan gibi haber veremez. Kast ettiği şudur: Sana hakikati ancak, işlerin tümünden sadece kendisi haberdar olan zat haber verir; diğer haber vericiler değil. Mâna olarak; size haberini vermiş olduğum putların durumu hakikattir; çünkü ben haber verdiğim şey konusunda uzmanımdır.

[984] تَدْعُونَ ifadesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur.²

15. Ey insanlar! Allah’a muhtaç olan sizlersiniz; sadece O’dur hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, ‘bizatihi hamde lâıyk’ (Ganî, Hamîd).

16. İstese, sizi ortadan kaldırıp yeni bir halk getirir.

17. Bu, Allah’a göre hiç de imkânsız değildir.

[985] **Şayet** “الْفُقَرَاءُ” kelimesini neden ma‘rife yapmış?” **dersen şöyle derim:** Bununla onlara, kendisine şiddetle muhtaç olmaları sebebiyle *fukarâ* cinsinden olduklarını göstermek istemiştir. Her ne kadar insanlar ve diğer tüm canlılar da O’na muhtaçsalar da insanı özellikle zikretmiştir; çünkü muhtaçlık zafiyeti takip eder; muhtaç ne kadar zayıf olursa ihtiyacı o kadar artar. Allah da “İnsan zayıf yaratılmıştır.” [Nisâ 4/28] buyurarak ve “Sizi güçsüz olarak yaratıp...”³ [Rûm 30/54] buyurarak insanın zayıf olduğuna şahitlik etmiştir. Kelime nekire yapılsaydı anlam; siz muhtaçların bir kısmısınız, şeklinde olurdu.⁴

1 Gülnuş Valide Sultan Ktp. nüshasından eklenmiştir. / ed.

2 “Dua ettikleriniz” - “dua ettikleri”. / ed.

3 “... güçsüzlükten sonra güç-kuvvet meydana getiren, sonra güç-kuvvetin ardından güçsüzlük ve yaşlılık meydana getiren, O’dur.” / ed.

4 Allah insanlara değil, insanlar Allah’a muhtaçtır. Muhtaç denilecek varlık, Allah değil, insandır. Allah derken, resûlü ve dini de işin içine katılmalıdır; yani bu resul/din sana muhtaç değil, sen o resule/dine muhtaçsın. / ed

[٩٨٢] والقطمير: لفافة النواة، وهي القشرة الرقيقة الملتفة عليها.

[٩٨٣] إن تدعوا الأوثان {لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ} لأنهم جماد {وَلَوْ سَمِعُوا} على سبيل الفرض والتمثيل ل{مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ}، لأنهم لا يدعون ما تدعون لهم من الإلهية، ويتبرؤون منها. وقيل: ما نفعوكم. {يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ} بإشراككم لهم وعبادتكم إياهم يقولون: {مَا كُنْتُمْ إِلَّا نَا تَعْبُدُونَ} [يونس: ٢٨] {وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ} ولا يخبرك بالأمر مخبر هو مثل خبير عالم به. ويريد: أن الخبير بالأمر وحده، هو الذي يخبرك بالحقيقة دون سائر المخبرين به. والمعنى: أن هذا الذي أخبرتكم به من حال الأوثان هو الحق، لأنني خبير بما أخبرت به.

[٩٨٤] وقرئ «يدعون»، بالياء والتاء.

١٠ - ١٥- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

١٦- ﴿إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

١٧- ﴿وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ﴾

[٩٨٥] فإن قلت: لم عرف {الْفُقَرَاءُ}؟ قلت: قصد بذلك أن يريهم أنهم لشدة افتقارهم إليه هم جنس الفقراء، وإن كانت الخلائق كلهم مفتقرين إليه من الناس وغيرهم؛ لأن الفقر مما يتبع الضعف، وكلما كان الفقير أضعف كان أفقر، وقد شهد الله سبحانه على الإنسان بالضعف في قوله {وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا} [النساء: ٢٨]، وقال سبحانه وتعالى {اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ} [الروم: ٥٤] ولو نكر لكان المعنى أنتم بعض الفقراء.

[986] **Şayet** “Fakir’e karşılık ‘zengin’ getirildi; peki *hamîd* (bizzat övülen) kelimesi ne anlatmaktadır?” **dersen şöyle derim:** İnsanların *muhtaç*, kendisinin ise onlardan müstağnî olduğunu belirtince -ki her zengin zenginliğinden fayda sağlamaz, ancak cömert olup ikram ederse, ikram edilenler onu över ve onlar tarafından övülmeye müstahak olur- *hamîd* (bizzat övülen) olduğunu da zikretti; böylece, zengin olmakla kalmayıp bu zenginliğiyle yarattıklarına fayda da sağladığını, onlara cömert davranıp nimet verdiğini ve bu nimetle övgülerini hak ettiğini anlatmış oldu. الْحَمِيدُ yani müminlerinin diliyle hamdedilen.

[987] بَغِيرِزْ imkânsız demektir. Bu, kendisine ortak koştukları ve âyetlerini inkâr edip günaha daldıkları için onlara gazaptır. Nitekim “Siz yüz çevirerseniz, sizin yerinize bir başka toplum getirir!..” [Muhammed 47/38] buyurmuştur. İbn Abbastan rivayet edildiğine göre âyetin anlamı; “Sizden sonra, hiçbir şeyi kendisine ortak koşmadan ibadet edecek kimseler yaratır!” şeklindedir.

18. Kendi üzerinde yük bulunan hiç kimse bir başkasının yükünü çekemez. Ağır bir yük altında ezilmiş biri, bir başkasını onu taşımaya çağırır -akrabası bile olsa- kendisine ondan bir şey yüklenmez. Sen ancak; Rablerinden gayben korkanları ve namazı dosdoğru kılanları uyarabilirsin. Kendini arındıran da sadece kendi hesabına arındırmış olur... Yalnız Allah’adır çünkü nihaî dönüş!

[988] *Vizr* ile *vıkr* (yük, ağırlık) eş anlamlı kelimelerdir. Bir kişi bir şeyi yüklendiğinde *vezera’s-şey’e* denilir. *el-Vâziratü* nefsin sıfatıdır. Bu ifadenin zikredilmesiyle, kıyamette her nefsin sadece kendi işlediği günah yüklerini taşıyacağını ifade edilmektedir. Hiçbir nefis bir başkasının günahından hesaba çekilmez. Dünyadaki zorbaların, dostu ya da komşusu olması yüzünden masumları cezalandırdığı gibi olmaz.

[989] **Şayet** “Hiçbir *nefs* diğerinin yükünü taşımaz’ deseydi ya! Neden وازرة (üzerinde yük bulunan) dedi ki?” **dersen şöyle derim:** Çünkü mâna şöyledir: Yük taşıyan nefislerden her biri başkasının yükünü değil, sadece kendi yükünü taşıırken görülecektir. **Şayet** “Bununla ‘Kendi ağırlıklarını ve bunların yanında bir de diğerlerinin yüklerini mutlaka taşıyacaklar.’ [Ankebût 29/13]âyetini nasıl bağdaştıracaksın?” **dersen şöyle derim:** O âyet, sapanlar ve aynı zamanda saptıranlar içindir. Onlar kendi sapmalarının ağırlığıyla birlikte insanları saptırmanın da ağırlıklarını taşıyacaklar. Bu ise tümüyle kendi yükleridir. Bunların içerisinde başkasının işlediği günahlar yoktur.

[٩٨٦] فإن قلت: قد قوبل {الْفُقَرَاءُ} بـ{الْعَنِيِّ}، فما فائدة {الْحَمِيدُ}؟ قلت: لما أثبت فقرهم إليه وغناه عنهم، وليس كل غني نافعًا بغناه إلا إذا كان الغني جوادًا منعمًا، فإذا جاد وأنعم حمده المنعم عليهم واستحق عليهم الحمد ذكر {الْحَمِيدُ}، ليدل به على أنه الغني النافع بغناه خلقه الجواد المنعم عليهم، المستحق بإنعامه عليهم أن يحمده. {الْحَمِيدُ} على ألسنه مؤمنهم.

[٩٨٧] {يَعَزِّيزُ} بممتنع، وهذا غضب عليهم لاتخاذهم له أندادًا، وكفرهم بآياته ومعاصيهم، كما قال: {وَأَنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ} [محمد: ٣٨]. وعن ابن عباس رضي الله عنه: يخلق بعدكم من يعبدكم لا يشرك به شيئًا.

١٨- ﴿وَلَا تَزِرْ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جِمْلِهَا لَا يَحْمِلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَمَنْ تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾

[٩٨٨] الوزر والوقر أخوان؛ ووزر الشيء، إذا حملة. والوازة صفة للنفس. والمعنى: أن كل نفس يوم القيامة لا تحمل إلا وزرها الذي اقترفته، لا تؤخذ نفس بذنب نفس، كما تأخذ جابرة الدنيا؛ الولي بالولي، والجار بالجار.

١٥ [٩٨٩] فإن قلت: هلا قيل "ولا تزر نفس وزر أخرى"، ولم قيل وازرة؟ قلت: لأن المعنى أن النفوس الوزرات لا ترى منهن واحدة إلا حاملة وزرها، لا وزر غيرها. فإن قلت: كيف توفق بين هذا وبين قوله {وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ} [العنكبوت: ١٣]؟ قلت: تلك الآية في الضالين المضلين، وأنهم يحملون أثقال إضلال الناس مع أثقال ضلالهم، وذلك كله أوزارهم ما فيها شيء من وزر غيرهم.

“Siz bizim yolumuza uyun; biz sizin günahlarınızı taşıyoruz!” [Ankebût 29/12] şeklindeki sözlerini Allah Teâlâ’nın; “Oysa onların günahlarından hiçbirini yüklenecek değiller!” [Ankebût 29/12] sözüyle nasıl yalanladığına dikkat et.

[990] **Şayet** “Üzerinde yük bulunan hiç kimse başkasının yükünü taşımaz’ âyetiyle, ‘Ağır bir yük altında ezilmiş biri, bir başkasını onu taşımaya çağırırsa kendisine ondan bir şey yüklenmez’ âyeti arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** İlki Allah’ın hükmündeki adaletiyle ilgilidir. Allah hiç kimseyi başkasının günahından sorguya çekmez. İkinci ise o gün yardım talep eden kimseye hiçbir yardımcının olmayacağını ifade etmektedir. Hatta 10 kişinin günah yükleri kendisini ezse ve biraz yükünün hafifletilmesini istese bile ona yardım edilmeyeceğini, çağırdığı kişi baba, oğul, kardeş gibi akraba da olsa bunu yapamayacağı söylenmektedir.

[991] **Şayet** “وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى (akraba bile olsa) ifadesindeki كَانَ fiili kime isnat edilmektedir?” **dersen şöyle derim:** “وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ (ağır bir yük altında ezilmiş biri çağırırsa) sözünden anlaşılan, ‘yük’ü taşımaya çağırılan kişiye. **Şayet** “Çağırılan neden açıkça zikredilmemiştir?” **dersen,** “Çağırılacak herkesi içine alsın diye.” **derim.** **Şayet** “Âmm [genel anlamlı] bir lâfzın gizlenmesi nasıl doğru kabul edilebilir? Halbuki *âmm* ağır yük altında ezilenin akrabası olamaz.” **dersen şöyle derim:** Bu, bedel yoluyla gerçekleşen *âmm* lafızlardandır. “Peki, كَانَ fiilini ‘tam’ kabul ederek دُوْ عُشْرَةٍ (‘Eli darda olan bir borçlu varsa’ [Bakara 2/280]) âyetinde olduğu gibi *zû kurbâ* şeklinde okuyan hakkında ne dersin?” **dersen şöyle derim:** Kur’ân’ın nazmı fiilin ‘nâkıs’ kabul edilmesine daha uygundur; çünkü anlam, “Ağır yük altında olan kişi yükleri taşısın diye çağırırsa kendisinden bu yükler alınmaz, çağırdığı akrabası da olsa.” şeklindedir ve bu doğru, uygun bir mânadır. Ama tutar da, 25 “akrabası bulunursa” dersin, âyetin mâna ve siyakı bozulur, dağılır. Ayrıca burada fiilin zamirinin gizlenmesine izin veren bir durum da mevcuttur. Senin delil olarak getirdiğin âyette ise bu durum söz konusu değildir.

[992] بِالْغَيْبِ (gayben) kelimesi fâ’ilin ya da mef’ûlün halidir. “Rablerinden, azabını görmedikleri halde çekinirler” anlamındadır. “Rableri onlara gözükmeyişi halde ondan çekinirler” anlamında da olabilir; “gizli, kimse- 30 nin olmadığı yerlerde” anlamında olduğu da söylenmiştir.¹

1 İlkinde gayb olan Allah iken, ikincide insanın kendisidir. Bu iki anlam, Bakara 2/2’deki بِالْغَيْبِ için de söz konusu edilmiştir. İlk mâna aşikârdır; ikinci mâna ise iman - nifak bağlamında değerlendirilmektedir; yani Kur’ân’ın uyarı ve kılavuzluğundan yararlanabilecek kişiler öyle kimselerdir ki, müminlerle beraber iken de, onlardan *gaipte* iken de iman etmektedirler; münafıklar gibi inananlardan uzakta (gaypta) iken

ألا ترى كيف كذبهم الله تعالى في قولهم {اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ} [العنكبوت: ١٢] بقوله تعالى {وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ} [العنكبوت: ١٢].

[٩٩٠] فإن قلت: ما الفرق بين معنى قوله {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى} وبين معنى {وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يَحْمِلْ مِنْهُ شَيْءٌ}؟ قلت: الأول في الدلالة على عدل الله تعالى في حكمه، وأنه تعالى لا يؤاخذ نفساً بغير ذنبها، والثاني: في أن لا غياث يومئذ لمن استغاث، حتى أن نفساً قد أثقلتها الأوزار وبهظتها، لو دعت إلى أن يخفف بعض وقرها لم تجب ولم تغث، وإن كان المدعو بعض قرابتها من أب أو ولد أو أخ.

[٩٩١] فإن قلت: إلام أسند كان في {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى}؟ قلت: إلى المدعو المفهوم من قوله {وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ}. فإن قلت: فلم ترك ذكر المدعو؟ قلت: ليعم، ويشمل كل مدعو. فإن قلت: كيف استقام إضمار العام؟ ولا يصح أن يكون العام ذا قرى للمثقلة؟ قلت: هو من العموم الكائن على طريق البدل. فإن قلت: ما تقول فيمن قرأ «ولو كان ذو قرى»، على كان التامة، كقوله تعالى {وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} [البقرة: ٢٩٠]؟ قلت: نظم الكلام أحسن ملائمة للناقصة؛ لأن المعنى على أن المثقلة إن دعت أحداً إلى حملها لا يحمل منه شيء وإن كان مدعوها ذا قرى، وهو معنى صحيح ملتئم، ولو قلت: ولو وجد ذو قرى، لتفكك وخرج من اتساقه والتثامه، على أن ههنا ما ساع أن يستتر له ضمير في الفعل بخلاف ما أوردته.

[٩٩٢] {بِالْغَيْبِ} حال من الفاعل أو المفعول، أي يخشون ربهم غائبين عن عذابه، أو يخشون عذابه غائباً عنهم. وقيل: {بِالْغَيْبِ} في السر.

[993] Bu, Peygamber (s.a.) ile birlikte olan ashabın niteliğidir. Onların sürekli sahip oldukları durum Allah'tan korku ve çekinme haliydi. Onlar namazı dosdoğru kılmışlar ve onu dikilmiş bir minare ve yüksek bir nişan olarak bırakmışlardır. Kastedilen mâna şudur: Sen inatçıları değil, ancak bu
5 vasıfları sayılanları uyatabilirsin; yani uyarının sadece bunlara fayda verdiğini görebilirsin.

[994] وَمَنْ تَزَكَّى (Her kim temizlenirse) ifadesi, ibadetleri yapıp günahları terk ederek arınırsa, anlamındadır; *ve meni'zzekkâ fe-innemâ yezzekkâ li-nefsih* şeklinde de okunmuştur. Bu cümle, onların huşu içerisinde olduklarını
10 ve namazı dosdoğru kıldıklarını pekiştiren bir ara cümledir; çünkü ikisi de temizlenmenin içindedir. “Dönüş ancak Allah’adır” ifadesi temizlenenlere yönelik bir sevap vaadidir.

[995] **Şayet** “إِنَّمَا تُنذِرُ” ifadesi öncesiyle nasıl bitmişti?” **dersen şöyle derim:** “Dilese sizi götürür!” sözünde onlara kızınca, ardından kıyamet günü ve zorluklarına karşı uyarın ifadeyi getirmiştir; sonra, sanki Peygamber (s.a.)
15 bunu onlara işittirmiş de, bu onlara hiç fayda vermemiş gibi “Sen ancak ... uyarırsın.” demiştir. “Sen ancak ... uyarırsın.” âyeti bunun üzerine inmiştir. Ya da Allah, onların durumunu bildiğini Resulüne (s.a.) haber vermektedir.

19. Yine, kör ile gören de eşit olmuyor.

20 **20. Karanlıklarla aydınlık da...**

21. Gölgeyle sıcaklık da...

22. Evet, dirilerle ölümler de bir olmuyor. Allah elbette dilediklerine işittiriyor; (manen) kabirde olanlara işittiremezsin.

23. Sen sadece bir uyarıcısın.

[996] Ayetteki kör ve sağır, [12. ayetteki] “iki deniz” örneğinde olduğu
25 gibi kâfir ve mümin için birer misaldir; putlarla Allah Teâlâ karşılaştırılmış da olabilir. Karanlıklar ve nur, gölge ve sıcak kelimeleri de hak ve batıl için ve bunlara uyanlara verilecek sevap ve ceza için getirilmiş iki örnektir. Diriler ve ölümler de İslam’a girenlerle girmeyip de küfürde ısrar edenler için getirilmiş örneklerdir. *Harûr* kelimesi sıcaklık anlamına gelen *semûm* gibidir;
30 ancak *semûm* gündüz olur, *harûr* ise hem gündüz hem de gece. Bir görüşe göre de sadece gece olur.

[٩٩٣] وهذه صفة الذين كانوا مع رسول الله ﷺ من أصحابه، فكانت عاداتهم المستمرة أن يخشوا الله. وهم الذين أقاموا الصلاة وتركوها منارًا منصوبًا وعلمًا مرفوعًا. يعني إنما تقدر على إنذار هؤلاء وتحذيرهم من قومك، وعلى تحصيل منفعة الإنذار فيهم دون متمرديهم وأهل عنادهم.

[٩٩٤] {وَمَنْ تَزَكَّى} ومن تطهر بفعل الطاعات وترك المعاصي. وقرئ «من أَرَكَّى فإنما يَزَكَّى»، وهو اعتراض مؤكد لخشيتهم وإقامتهم الصلاة، لأنهما من جملة التزكي. {وَالَى اللَّهُ الْمَصِيرُ} وعد للمتزين بالثواب.

[٩٩٥] فإن قلت: كيف اتصل قوله {إِنَّمَا تُنذِرُ} بما قبله؟ قلت: لما غضب عليهم في قوله {إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} أتبعه الإنذار بيوم القيامة وذكر أهوالها، ثم قال: إنما تنذر، كأن رسول الله ﷺ أسمعهم ذلك، فلم ينفع، فنزل {إِنَّمَا تُنذِرُ}. أو أخبره الله تعالى بعلمه فيهم.

١٩- ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ﴾

٢٠- ﴿وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ﴾

٢١- ﴿وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ﴾

٢٢- ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ﴾

٢٣- ﴿إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ﴾

[٩٩٦] {الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ} مثل للكافر والمؤمن، كما ضرب البحرين مثالاً لهما، أو للصنم والله عز وجل. والظلمات والنور، والظل والحرور مثالان للحق والباطل، وما يؤديان إليه من الثواب والعقاب. والأحياء والأموات مثل للذين دخلوا في الإسلام، والذين لم يدخلوا فيه وأصروا على الكفر. والحرور: السموم، إلا أن السموم يكون بالنهار، والحرور بالليل والنهار. وقيل: بالليل خاصة.

[997] **Şayet** “Atıf Vav’ıyla gelen bu Lâm nedir?” **dersen şöyle derim:** Nefiy cümlesinde Vav olduğunda bu Lâm ile gelir ve olumsuzluk anlamını pekiştirir. “Bu Vav’lar arasında fark var mı?” **dersen şöyle derim:** Bazısı iki kelimeyi iki kelimeye, bazısı da tek kelimeyi tek kelimeye atfeder.

- 5 [998] إِنَّ اللَّهَ يُسَمِعُ مَنْ يَشَاءُ (Allah elbette dilediğine işittiriyor.) Kimin İslam’a girip kimin girmeyeceğini mutlak olarak bildiğinden, hidayetini kendisine fayda vereceğini bildiğine hidayet ediyor; fayda vermeyeceğini bildiğini ise yardımsız bırakıyor. Sen ise onların bu durumlarını bilemediğinden, yardımsız bırakılmış bir topluluğu İslam’a getirmek için çabalıyor, kendini paralıyorsun. Senin bu durumun, kabirdekilere işittirip onları uyarmak isteyenlerin durumuna benzemekte! Halbuki bu imkânsızdır. Bu ifadelerin sonrasında “Sen sadece bir uyarıcısın.” buyurarak sana düşen tebliğ edip uyarmaktır, uyarılan kişi uyarıyı dinleyenlerdense fayda verir ama ısrar edenlerdense fayda vermez. Bunlar seni bağlamaz, anlamını kastetmiştir.
- 10 15 Allah’ın dilediğine işittirmesinden maksat; kalbi mühürlü olan kimseyi zorla, olmayanı da hidayet ve tevfiğ ile hidayete erdirebileceğini ifade etmek de olabilir. Ama senin, ölü hükmünde olan kalbi mühürlülere ulaşmanın imkânı yoktur, denilmek istenmiştir.

- 20 **24. Şüphesiz, Biz seni gerçekten, gerçek bir gaye ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Hiçbir toplum yoktur ki, orada bir uyarıcı gelmiş olmasın.**

- [999] بِالْحَقِّ ifadesi iki zamirden birinin halidir; anlamı da hak olduğun -ya da olduğumuz- halde şeklindedir. بِالْحَقِّ mastarın sıfatı da olabilir ki bu durumda anlam; hak ile birlikte bulunan bir göndermeyle, olur. Bir diğer
- 25 ihtimal ise *beşîr* ve *nezîr* kelimelerine müteallık olmasıdır. Bu takdirde; gerçek olan bir vaat ile uyarıcı, gerçek olan bir azap ile korkutan biri olarak, anlamında olur.

- [1000] *Ümmet*; kalabalık topluluklara denilir. وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ (“Orada [hayvan sulayan] bir insan topluluğu gördü.” [Kasas 28/23]) âyeti buna
- 30 bir örnektir. Ayrıca her asrın insanlarına da *ümme* denilmektedir. Kelâm âlimlerinin tarifine göre ise *ümme*; “kendilerine gönderilmiş olmayan *resul*”ü tasdik edenler¹ olup, *icmâ*na itibar edilenler de bunlardır. Kasıt, aynı çağda yaşayan toplumlardır.

1 Sözelimi Hazret-i Muhammed’le çağdaş olmadıkları halde ona inanan *sonraki* nesiller; yani Peygamber’in kendilerine direkt gönderilmediği, aralarında zuhur etmediği mümin toplumlar. / ed.

[٩٩٧] فإن قلت: لا المقرونة بواو العطف ما هي؟ قلت: إذا وقعت الواو في النفي قرنت بها لتأكيد معنى النفي. فإن قلت: هل من فرق بين هذه الواوات؟ قلت: بعضها ضمت شفعا إلى شفع، وبعضها وترا إلى وتر.

[٩٩٨] {إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ} يعني أنه قد علم من يدخل في الإسلام ممن لا يدخل فيه، فيهدي الذي قد علم أن الهداية تنفع فيه، ويخذل من علم أنها لا تنفع فيه. وأما أنت فخفي عليك أمرهم، فلذلك تحرص وتهالك على إسلام قوم من المخذولين. ومثلك في ذلك مثل من لا يريد أن يسمع المقبورين وينذر، وذلك ما لا سبيل إليه. ثم قال: {إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ}، أي ما عليك إلا أن تبلغ وتنذر، فإن كان المنذر ممن يسمع الإنذار نفع، وإن كان من المصرين فلا عليك. ويحتمل أن الله يسمع من يشاء وأنه قادر على أن يهدي المطبوع على قلوبهم على وجه القسر والإلجاء، وغيرهم على وجه الهداية والتوفيق، وأما أنت فلا حيلة لك في المطبوع على قلوبهم الذين هم بمنزلة الموتى.

٢٤- ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ﴾

[٩٩٩] {بِالْحَقِّ} حال من أحد الضميرين، يعني محققا أو محققين، أو صفة للمصدر، أي إرسالا مصحوبا بالحق، أو صلة لبشير ونذير على: بشيرا بالوعد الحق، ونذيرا بالوعيد الحق.

[١٠٠٠] والأمة الجماعة الكثيرة. قال الله تعالى {وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ} [القصص: ٢٣]، ويقال لأهل كل عصر: أمة. وفي حدود المتكلمين: الأمة هم المصدقون بالرسول دون المبعوث إليهم، وهم الذين يعتبر إجماعهم. والمراد ههنا: أهل العصر.

[1001] **Şayet** “İsa (a.s.) ile Muhammed (s.a.) arasındaki dönemde nice ümmetler geçti; bu dönemde neden bir uyarıcı gelmedi?” **dersen şöyle derim:** Uyarının izleri kaldığı sürece orada uyarıcı var sayılır. İsa (a.s.)’ın uyarısının etkileri silinince Allah Muhammed (s.a.)’i gönderdi.

5 [1002] **Şayet** “Nasıl olur da başta her ikisini de zikrettikten sonra âyetin sonunda *uyarıcı* vasfıyla yetinildi?” **dersen şöyle derim:** Uyarı kaçınılmaz olarak müjde ile bir çift oluşturduğundan, tek başına zikredilmesi onun da zikredilmiş gibi olmasına delâlet eder. Özellikle de âyet her ikisini içerdiğinden bu doğaldır.

10 **25. Seni yalanlıyorlarsa (bırak yalanlasınlar!), onlardan öncekiler de yalanlamıştı... Peygamberleri onlara açık deliller, sahifeler ve aydınlatıcı bir kitap getirmişti.**

26. Sonra Ben, o nankörce inkâr edenleri yakalayiverdim! Nasılmış benim o misli görülmemiş azabım!..

15 [1003] *Beyyînât*; peygamberliğin doğruluğuna tanıklık eden deliller, yani mucizelerdir. *Zübur* ise sahifeler anlamındadır. “Aydınlatıcı bir kitap” ile Tevrat, İncil ve Zebur gibi kitaplar kastedilmiştir. Her ne kadar bir kısmı -yani açık deliller- tüm peygamberlerde, bir kısmı -yani kitap ve sahifeler- bazılarında bulunuyorsa da, bu zikredilenler *peygamber* cinsine ait olduğundan, peygamberlerin tümüne mutlak olarak isnat edilmişlerdir.

20 [1004] Bu âyette Peygamber (s.a.) teselli edilmektedir.

25 **27-28. Görmüyor musun ki gökten suyu Allah indirmekte; Biz de onunla çeşitli renklerde meyveler çıkartmaktayız? Dağların arasında muhtelif renklerde; bembeyaz, kırmızı yollar ve siyah sarp kayalıklar olduğu gibi, insanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da böyle çeşit çeşit renkte olanlar vardır. Kulları içinde, Allah’a karşı ancak bilgileri saygılı olur. Şüphesiz, Allah ‘mutlak izzet sahibi’dir, bağışlayıcıdır (Azîz, Gafûr).**

30 [1005] *Elvân* (renkler)den kasıt; sayılamayacak derecede olan nar, elma, incir, üzüm gibi farklı cinslerdir. Ya da kırmızı, sarı, yeşil ve benzer renklere sahip olan şeylerdir. *Cüded* yollar ve çizgilerdir. *Lebîd* [v. 41/661] şöyle demiştir:

Ya da altın döşenmiştir levhaları üzerindeki yollara

[١٠٠١] فإن قلت: كم من أمة في الفترة بين عيسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام ولم يخل فيها نذير؟ قلت: إذا كانت آثار النذارة باقية لم تخل من نذير إلى أن تندرس، وحين اندرست آثار نذارة عيسى بعث الله محمدًا ﷺ.

[١٠٠٢] فإن قلت: كيف اكتفى بذكر النذير عن البشير في آخر الآية بعد ذكرهما؟
هـ قلت: لما كانت النذارة مشفوعة بالبشارة لا محالة، دلّ ذكرها على ذكرها، لا سيما قد اشتملت الآية على ذكرهما.

٢٥- ﴿وَأَنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالزُّبُرِ وَبِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ﴾

٢٦- ﴿ثُمَّ أَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

١٠ [١٠٠٣] {بِالْبَيِّنَاتِ} بالشواهد على صحة النبوة، وهي المعجزات، {وَبِالزُّبُرِ} وبالصحف، {وَبِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ} نحو التوراة والإنجيل والزبور. لما كانت هذه الأشياء في جنسهم أسند المجيء بها إليهم إسنادًا مطلقًا، وإن كان بعضها في جميعهم، وهي البينات، وبعضها في بعضهم، وهي الزبور والكتاب.

[١٠٠٤] وفيه مسلاة لرسول الله ﷺ.

١٥ ٢٧- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيَضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ﴾

٢٨- ﴿وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ﴾

[١٠٠٥] {أَلْوَانُهَا} أجناسها من الرمان والتفاح والتين والعنب وغيرها مما لا يحصر
٢٠ أو هيأتها من الحمرة والصفرة والخضرة ونحوها. والجدد: الخطط والطرائق. قال لبيد:

أَوْ مُذْهَبٌ جُدَدٌ عَلَى الْوَاَحِ ۞

[1006] Eşeğin sırtındaki siyah çizgiye *cüddetu'l-hımâr* denilir; ceylanın sırtındaki ve karnındaki iki farklı renk arasını ayıran çizgiye de bu isim verilmiştir. غرايبب kelimesi يبيض kelimesine ya da جدد kelimesine atfedilmiş; adeta dağların kimisi çizgili yollara sahip olup kimisi de tek, koyu bir renge sahiptir, denilmiştir. İkrime'den rivayet edildiğine göre bu, siyah ve uzun dağlardır.

[1007] **Şayet** “*Ğırbîb* kelimesi siyah rengi pekiştiren bir şeydir. *Esvedü ğırbîb / hulkûk* denilerek bununla siyahlıkta son noktaya ulaştığı vurgulanır. Kargaya da bundan dolayı *ğurâb* denmiştir. *Asfaru fâkı'un* (sapsarı) *ebyadu yefekun* (bembeyaz) denildiği gibi tekit edenin, tekit ettiği şeye uyması gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Burada tekitten önce müekked gizli kabul edilerek daha sonra zikredilenin tefsiri mahiyetinde olduğu söylenebilir. Nâbiğa'nın [v. 604];

Sığınan kuşları himayesine alana yemin olsun!

sözünde olduğu gibi. Bu, tekidi pekiştirmek için yapılmaktadır; çünkü aynı anlama iki yolla; hem açıkça hem de gizli olarak delâlet etmektedir. Bu durumda, وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَّدٌ ifadesinde, “beyazlı, kızılı, karalı yolları olan dağlar vardır” anlamında bir muzâfın hazfedilmiş olduğu varsayılmalıdır ki, mine'l-cibâli muhtelifun elvânuhû (farklı farklı renklerde dağlar vardır) ifadesiyle aynı noktaya gelsin. Tıpkı semerâtin muhtelifen elvânuhâ (farklı farklı renklerdeki ürünler) ifadesi gibi.

[1008] “İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da böyle çeşit çeşit renkte olanlar vardır.” *Elvânuhâ* şeklinde de okunmuştur. Zührî [v. 124/742] de yol anlamındaki *cedîdenin* çoğulu olarak *cüddüd* şeklinde okumuştur. *Cedîdenin* çoğulu *cüded* ve *cedâid* gelir. Nitekim *sefine* de *süfün* ve *sefâin* şeklinde yapılmaktadır. Ebû Züeyb'in [v. 287649] yaban eşeğini tasvir ettiği şu sözleri de yol anlamı ile açıklanmıştır:

Sırtı siyah, kurumuş dört memesi olan...

Zührî'nin *ceded* şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. Bu, üzerinde yolculuk yapılan geniş yoldur. Birbirinden ayrı bulunan farklı yol ve çizgileri kastetmektedir. (الدواب) *ed-devâbi* şeklinde şeddesiz olarak da okunmuştur. Benzeri *ve le'd-dae'llîn* şeklinde okuyanın okuyuşudur; her ikisinde de iki sakın harfin bir araya gelmesinden kaçınılmış olmaktadır. O, ilk sakın harfi harekelemiş, bu ise ikinci sakın harfi hazfetmiştir.

[١٠٠٦] ويقال: جدة الحمار للخطئة السوداء على ظهره، وقد يكون للظبي جدتان مسكيتان تفصلان بين لوني ظهره وبطنه. {وَعَرَّابِيبُ} معطوف على {بَيْضُ} أو على {جُدَّدُ}، كأنه قيل: ومن الجبال مخطط ذو جدد، ومنها ما هو على لون واحد غرايب. وعن عكرمة رحمته الله: هي الجبال الطوال السود.

[١٠٠٧] فإن قلت: الغريب تأكيد للأسود. يقال: أسود غريب، وأسود حلكوك. وهو الذي أبعد في السواد وأغرب فيه. ومنه الغراب: ومن حق التأكيد أن يتبع المؤكد كقولك: أصفر فاقع، وأبيض يقق وما أشبه ذلك. قلت: وجهه أن يضمّر المؤكد قبله ويكون الذي بعده تفسيراً لما أضمر، كقول النابغة:

وَالْمُؤْمِنِ الْعَائِدَاتِ الطَّيْرِ ❁

وإنما يفعل ذلك لزيادة التوكيد، حيث يدلّ على المعنى الواحد من طريقي الإظهار والإضمار جميعاً، ولا بدّ من تقدير حذف المضاف في قوله تعالى {وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَّدٌ} بمعنى: ومن الجبال ذو جدد بيض وحمرة وسود، حتى يؤول إلى قولك: ومن الجبال مختلف ألوانه. كما قال: ثمرات مختلفاً ألوانها.

[١٠٠٨] {وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ} يعني ومنهم بعض مختلف ألوانه. وقرئ «ألوانها». وقرأ الزهري «جدد»، بالضم، جمع جديدة، وهي الجدة. يقال: جديدة وجدد وجدائد، كسفينة وسفن وسفائن. وقد فسر بها قول أبي ذؤيب يصف حمار وحش:

جُونُ السَّرَاةِ لَهُ جَدَائِدُ أَرْبَعٍ ❁

وروي عنه جدّد، بفتحيتين، وهو الطريق الواضح المسفر وضعه موضع الطرائق والخطوط الواضحة المنفصل بعضها من بعض. وقرئ «والدَّوَابِّ»، مخففاً. ونظير هذا التخفيف قراءة من قرأ «وَلَا الضَّالِّينَ»، لأنّ كل واحد منهما فرار من التقاء الساكنين، فحرك ذاك أوّلهما، وحذف هذا آخرهما.

[1009] *Kezâlike* (böyle); yani meyveler, dağlar nasıl farklı farklıysa...

[1010] “Âlimler”den maksat Allah’ı sıfatlarıyla; bilhassa *adliyle*, *tevhidiyle*¹, hakkında caiz olan ve olmayan şeylerle bilerek ululayan, O’nu hakkıyla tanıyan ve korkup çekinen âlimlerdir. İlmi artanın O’ndan korkusu da artar; O’na dair bilgisi az olan kendini daha fazla güvende hisseder. Bir hadiste şöyle denilmiştir: “Allah’ı en iyi tanıyanınız ve O’ndan en çok korkanınız benim Mesrûk’un [v. 63/683] şöyle dediği nakledilmiştir: “Korkması kişiye ilim olarak yeter; ilmiyle böbürlenmesi de cehalet olarak kişiye yeter.” Bir adam Şa’bî’ye [v. 104/722]; “Bana fetva ver ey âlim!” dediğinde, “Âlim Allah’tan korkan kimsedir.” demiştir. Söylendiğine göre bu âyet, Ebû Bekr es-Siddîk (r.a.) hakkında inmiştir; bu zatta *haşyet* etkisi açıldı ve bu yönüyle tanınmakta idi.

[1011] **Şayet** “Burada mef’ûlün öne alınması ya da sonra getirilmesiyle anlam değişir mi?” **dersen şöyle derim:** Mutlaka değişir; çünkü *Allâh* lâfzını öne getirip âlimleri sonra getirdiğinde, kulları arasında Allah’tan sadece âlimler korkmuş olmaktadır. Tersini yaptığındaysa anlam değişip; âlimlerin sadece Allah’tan korktuğu anlamı çıkmaktadır. Bu iki anlam da birbirinden farklıdır.

[1012] **Şayet** “Bu cümlelerin öncesiyle bağlantısı nedir?” **dersen şöyle derim:** Önceki âyette, bilir gibi görmedin mi deyip Allah’ın delillerini, kudretinin nişanelerini, sanatının izlerini, cinsleri farklı olarak yarattığı birçok farklı varlığı ve Allah’ın varlığına ve sıfatlarına delil olarak getirilen şeyleri sayınca, ardından bu âyeti getirdi ki; Allah’tan ancak senin gibi ve senin sahip olduğun niteliklere sahip olup Allah’ı hakkıyla tanıyan ve O’nu derin bir ilimle bilen kimseler korkar, anlamı ifade edilebilsin. Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Allah’ı en iyi bileniniz ve O’ndan en çok korkanınız olmayı umuyorum.” [Mâlik, *Muvatta’*, III, 415 (A’zamî tahkiki)]

[1013] **Şayet** “*Innemâ yahşâ’llâhu min ‘ibâdihîl-‘ulemâe* (Allah ancak kulları arasında âlim olanlardan haşyet duyar.) kıraati için ne diyeceksin? Bu kıraat Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] ve Ebû Hanîfe’ye [v. 150/767] nispet edilmiştir.” **dersen şöyle derim:** Bu okuyuşta *haşyet* kelimesinde isti’âre bulunmakta olup; “Allah onları yüceltir, ulular.” anlamına gelir. Nitekim heybet duyulan ve korkulan kimseler, insanlar içerisinde, Allah’ın bütün kulları arasında yüceltilmektedir.

1 Müfessir Ehl-i ‘Adl ve’t-Tevhid’e, yani Allah’ın bu iki vasfına büyük önem atfeden Mu’tezile’ye telmihte bulunuyor. / ed.

[١٠٠٩] وقوله {كَذَلِكَ} أي كاختلاف الثمرات والجبال.

[١٠١٠] والمراد: العلماء به الذين علموه بصفاته وعدله وتوحيده، وما يجوز عليه وما لا يجوز، فعظموه وقدروه حق قدره، وخشوه حق خشيته، ومن ازداد به علمًا ازداد منه خوفًا، ومن كان علمه به أقل كان آمن. وفي الحديث: أعلمكم بالله أشدكم له خشية. وعن مسروق: كفى بالمرء علمًا أن يخشى، وكفى بالمرء جهلًا أن يُعجب بعلمه! وقال رجل للشعبي: أفتني أيها العالم، فقال: العالم من خشي الله. وقيل: نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه، وقد ظهرت عليه الخشية حتى عرفت فيه.

[١٠١١] فإن قلت: هل يختلف المعنى إذا قَدِمَ المفعول في هذا الكلام أو آخر؟ قلت: لا بدّ من ذلك، فإنك إذا قدمت اسم الله وأخرت العلماء كان المعنى: أنّ الذين يخشون الله من بين عباده هم العلماء دون غيرهم، وإذا عملت على العكس انقلب المعنى إلى أنهم لا يخشون إلا الله، كقوله تعالى {وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ} [الأحزاب: ٣٩]. وهما معنيان مختلفان.

[١٠١٢] فإن قلت: ما وجه اتصال هذا الكلام بما قبله؟ قلت: لما قال: {أَلَمْ تَرَ} بمعنى ألم تعلم أن الله أنزل من السماء ماء، وعدد آيات الله وأعلام قدرته وآثار صنعته وما خلق من الفطر المختلفة الأجناس وما يستدلّ به عليه وعلى صفاته، أتبع ذلك {إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ} كأنه قال: إنما يخشاه مثلك ومن على صفتك؛ ممن عرفه حق معرفته وعلمه كنه علمه. وعن النبي ﷺ: أنا أرجو أن أكون أتقاكم لله وأعلمكم به.

[١٠١٣] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»، وهو عمر بن عبد العزيز ويحكي عن أبي حنيفة؟ قلت: الخشية في هذه القراءة استعارة، والمعنى: إنما يجعلهم ويعظمهم، كما يجعل المهيب المخشي من الرجال بين الناس ومن بين جميع عباده.

[1014] “Şüphesiz, Allah ‘mutlak izzet sahibi’dir, bağışlayıcıdır.” Bu ifadeler, asilerin cezalandırılıp kahredileceğine, itaatkârların ise sevaba nail olup bağışlanacağına delâlet ettiği için, *haşyetin* neden gerekli olduğunu göstermektedir. Gerçek cezalandırıcı ve tek mükâfatlandırıcıdan korkulması gerekir yani!..

5 **29. Allah’ın kitabını okuyup izleyenler, namazı dosdoğru kılanlar ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden gizli-açık infak edenler, elbette, bitmez tükenmez bir ticaret umabilirler.**

10 **30. Allah, yaptıklarının karşılığını eksiksiz ödeyeceği gibi kendi fazl ü kereminden bunu daha da artıracaktır. O gerçekten bağışlayıcıdır, hiçbir iyiliği karşılıksız bırakmaz (Gafûr, Şekûr).**

[1015] “Allah’ın kitabını okuyup izleyenler” tilâvetine devam edenler, tilâvet yaşam biçimi olanlar demektir. Mutarrif bu âyetin kurraların âyeti olduğunu söylemiştir. Kelbî’den nakledildiğine göre tilâvetten kasıt içindkilerle amel etmektir. Ayrıca Kur’ân’da olanları bilen ve amel edenler anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu kimselerin Peygamber (s.a.)’in ashâbı (r.anhum) olduğu Süddî’den rivayet edilmiş, Atâ ise bunların mümin kimseler olduğunu söylemiştir.

[1016] يرجون (umabilirler) ifadesi إن’nin haberidir. “Ticaret”le, yapılan itaatin sevabını talep etmek kastedilmiştir. لِيُؤْفِقَهُمْ ifadesi لَنْ تَبُورَ fiiline müteallıktır; yani bu kimseler, hiç kesâda uğramayacak ve Allah katında makbul olacak bir ticareti umabilirler; çünkü Allah o ticareti kabul ettiğinden, onlara karşılığını tam olarak verecektir. Onların ücretleri, hak ettikleri sevaptır. Ayrıca Allah onlara lütfundan, hak ettiklerinden fazlasını ikram edecektir. Dilersen, يرجون ifadesini hal de kabul edebilirsin; yani onlar tüm bu tilâvet, namaz ve Allah yolundaki infak amellerini Allah’ın kendilerine mükâfatlarını tam olarak vereceğini umarak yaparlar. Bu durumda, إن’nin haberi, إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ cümlesindeki şey; yani Allah’ın onları bağışlayıp amellerine minnettar kalacağıdır. “Minnettar kalma (şükür)” mükâfat vermenin mecazî bir ifadesidir.

30 **31. Önündekileri tasdik edici olarak sana vahyettiğimiz kitap gerçeğin ta kendisidir. Allah, elbette kullarından haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).**

[1017] “Kitap” yani Kur’ân. [من الكتاب] Min açıklama içindir ya da cins anlamı vermekte ve Min kısmilik ifade etmektedir.¹ مَصْدَقًا (tasdik edici olarak) ise pekiştirme anlamı taşıyan bir haldir; çünkü hak asla tasdik etme özelliğinden ayrılmaz. لَمَّا بَيْنَ يَدَيْهِ (önündekileri) ifadesi önceki kitapları ifade eder.

1 Açıklama: “Sana vahyettiğimiz şey, yani şu kitap...” Cins ve kısmilik: “Semavi kitaplardan biri olarak sana vahyettiklerimiz...” / ed.

[١٠١٤] {إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ} تعليل لوجوب الخشية، لدلالته على عقوبة العصاة وقهرهم، وإثابة أهل الطاعة والعفو عنهم. والمعاقب المثيب حقه أن يُخَشَى.

٢٩- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّن تَبُورَ﴾

٣٠- ﴿لِيُؤْفِقَهُمُ أَجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾

[١٠١٥] {يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ} يداومون على تلاوته، وهي شأنهم وديينهم. وعن مطرف رحمه الله: هي آية القراء. عن الكلبي رحمه الله: يأخذون بما فيه. وقيل: يعلمون ما فيه ويعملون به. وعن السدي رحمه الله: هم أصحاب رسول الله ﷺ ورضي عنهم. وعن عطاء: هم المؤمنون.

١٠ [١٠١٦] {يَرْجُونَ} خبر إن. والتجارة: طلب الثواب بالطاعة. و{لِيُؤْفِقَهُمُ} متعلق ب{لَّن تَبُورَ}، أي تجارة ينتفي عنها الكساد وتنفق عند الله ليوفيهم عنده {أَجُورَهُمُ}، وهي ما استحقوه من الثواب؛ {وَيَزِيدَهُمُ} من التفضل على المستحق. وإن شئت جعلت {يَرْجُونَ} في موضع الحال على: وأنفقوا راجين ليوفيهم، أي فعلوا جميع ذلك من التلاوة وإقامة الصلاة والإنفاق في سبيل الله لهذا الغرض. وخبر إن في قوله {إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ} على معنى: غفور لهم، شكور لأعمالهم. والشكر مجاز عن الإثابة.

٣١- ﴿وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾

[١٠١٧] {الْكِتَابِ} القرآن. ومن للتبيين أو الجنس، أو للتبعض {مُصَدِّقًا} حال مؤكدة؛ لأن الحق لا ينفك عن هذا التصديق {لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} لما تقدّمه من الكتب،

“Allah, elbette kullarından haberdardır, onları görmektedir.” İşte, senden de haberdar olmuş, senin durumunu görmüş ve tüm diğer kitaplar için kriter olan böyle bir mucize kitabı vahyetmeye seni ehil görmüştür.

32. Daha sonra Biz, seçtiğimiz kullarımızı (yani peygamber ümmetlerini) ‘kitab’a mirasçı kıldık; içlerinden kimi nefesine zulmetmekte, kimi orta karar, kimi ise Allah’ın izni ile hayırda önde gitmektedir... Ki büyük üstünlük budur.

33. Adn Cennetleri... Oraya girerler ve orada altın bilezikler ve inciler takınırlar; oradaki elbiseleri de ipektir.

[1018] **Şayet** “Daha sonra Biz, ‘kitab’a mirasçı kıldık, âyetinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi; “Biz sana Kur’ân’ı vahyettik, sonra da senden sonrakilere miras bıraktık; yani miras bırakılmasına hükmettik.” anlamında olabilir veya “mirasçı kıldık” sözü, Allah’ın [istikbale dair] haber verdiği durumlarda olduğu üzere “bırakıyoruz” / “bırakacağız” anlamındadır. “Seçtiğimiz kullarımızı” ifadesi ise Peygamber (s.a.)’in ümmetinden olan Sahabileri, Tâbi’îleri, onların izinden gidenleri ve bunların ardından kıyamete kadar gelecekleri kapsamaktadır. Çünkü Allah onları diğer ümmetlere tercih etmiş, insanlara model olsunlar diye örnek bir ümmet kılmış; peygamberlerin en faziletisine intisap etme ve kitapların en üstününü taşıma şerefini onlara vermiştir. Sonra bu kimseleri, nefesine zulmeden mücrim -ki durumları Allah’a kalmıştır-, orta karar -yani salih amellerine kötülük karıştıranlar- ve hayırda önde gelenler olarak sınıflandırmıştır. İkincisi; Allah Teâlâ önce her ümmete bir resul gönderdiğini ve o ümmetlerin kendilerine açık delillerle, sahifelerle ve aydınlatıcı kitapla gelen resulleri yalanladıklarını belirttikten sonra, “Allah’ın kitabını okuyup izleyenler” âyetiyle, kitaplarını okuyup uygulayanları şeriatını yalanlayan diğer ümmetler arasında övmüştür. Arada “Sana vahyettiğimiz kitap haklıdır.” buyurup ardından; “Daha sonra, seçtiğimiz kullarımızı ‘kitab’a mirasçı kıldık.” buyurmuştur; yani bu zikredilenlerden sonra bunu yaptık demiştir. “Seçtiği kullar”la hanif din mensuplarını kastetmektedir.

[1019] **Şayet** “جَنَاتٍ عَدْنٍ (Adn cennetleri), ‘hayırda önde olma’yı ifade eden ve ‘bu’ diye işaret edilen الفضل الكبير’den nasıl bedel yapılabilmiş?” **dersen şöyle derim:** Hayırda önde gelmek sevaba erişmeye vesile olduğundan, sanki sevabın bizzat kendisiymiş gibi sonucun yerine konulmuş; جَنَاتٍ عَدْنٍ ifadesi ondan bedel yapılmıştır.

{لَحَبِيرٌ بَصِيرٌ}، يعني أنه خبرك وأبصر أحوالك، فرآك أهلاً لأن يوحى إليك مثل هذا الكتاب المعجز الذي هو عيار على سائر الكتب.

٣٢- ﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذْنِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾

٣٣- ﴿جَنَّاتٌ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾

[١٠١٨] فإن قلت: ما معنى قوله {ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما إنا أوحينا إليك القرآن ثم أورثنا من بعدك، أي حكمنا بتوريثه. أو قال: أورثناه وهو يريد "نورته"، لما عليه أخبار الله. {الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا} وهم أئمة من الصحابة والتابعين وتابعيهم ومن بعدهم إلى يوم القيامة؛ لأن الله اصطفاهم على سائر الأمم، وجعلهم أمة وسطاً ليكونوا شهداء على الناس، واختصهم بكرامة الانتماء إلى أفضل رسل الله، وحمل الكتاب الذي هو أفضل كتب الله، ثم قسمهم إلى ظالم لنفسه مجرم -وهو المُرْجَأُ لأمر الله- ومقتصد -هو الذي خلط عملاً صالحاً وآخر سيئاً- وسابق من السابقين. والوجه الثاني: أنه قدم إرساله في كل أمة رسولاً وأنهم كذبوا برسلمهم وقد جاؤهم بالبينات والزبر والكتاب المنير، ثم قال: إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ، فأثنى على التالين لكتبه العاملين بشرائعه من بين المكذبين بها من سائر الأمم واعترض بقوله {وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ} ثم قال: {ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا}، أي من بعد أولئك المذكورين. يريد بالمصطفين من عباده؛ أهل الملة الحنيفية.

[١٠١٩] فإن قلت: فكيف جعلت {جَنَّاتٌ عَدْنٍ} بدلاً من {الْفَضْلُ الْكَبِيرُ} الذي هو السبق بالخيرات المشار إليه بـ{ذَلِكَ}؟ قلت: لما كان السبب في نيل الثواب، نزل منزلة المسبب، كأنه هو الثواب، فأبدلت عنه جنات عدن.

[1020] [Yukarıdaki üçlü] taksimden sonra, hayırda önde gelenlerin sevabını özellikle zikredip diğer iki gurubun âkıbetini belirtmemesi bunların sakınmaları gerektiğini ifade etmektedir. Orta karar olan sakınsın; nefesine zulmeden adeta sakınmaktan helâk olsun; bu iki grup kendilerini Allah'ın azabından kurtaracak bir tevbeyle sarılsınlar; sakın ola Hazret-i Ömer'in Peygamber (s.a.)'den rivayet ettiği; "Bizim hayırda önde olanlarımız (âhîrette de) öndedir, orta karar olanlarımız kurtulacaklardır; zalimlerimiz de başıslanacaktır." hadisine aldanmasınlar. Çünkü bunun şartı sahih tevbedir. Bu da "Umulur ki Allah onların tevbesini kabul buyurur." [Tevbe 9/102] âyeti ile "Onlara ya azap eder ya da tevbelerini kabul buyurur." [Tevbe 9/106] âyetinde belirtilmiştir. Kur'ân bunları pek çok yerde söylemiştir. Araştıran, gerçeği görür, aldatıcı gerekçelerle kendini kandırmaz.

[1021] سابق kelimesi *sebbâk* (en önde gelen) şeklinde de okunmuştur. *Bi-izni'llâh*, Allah'ın kolaylaştırması ve başarıya ulaştırmasıyla demektir.

[1022] **Şayet** "Niye önce zalim sonra orta karar sonra da önde geleni zikretti?" **dersen şöyle derim:** Fasıkların çok ve diğerlerine galebe çaldığını, orta karar olanların zalimlere nazaran az olduğunu ve önde gelenlerin azın da azı olduğunu anlatmak için.

[1023] *Cennetü 'adnin* şeklinde müfret de okunmuş ve bununla sanki önde gelenlere has bir cennet olduğu anlatılmıştır. Ayrıca *cennâti 'adnin* şeklinde nasbedilerek de okunmuştur. Bu da, يدخلونها fiilinin tefsir ettiği gizli bir fiille olmaktadır; yani *yedhulûne cennâti 'adnin yedhulûnehâ* şeklindeymiş gibi düşünerek... Meçhul olarak *yudhalûnehâ* şeklinde de okunmuştur. يُحَلَّوْنَ ifadesi 'kadın süslendi' anlamına gelen *haliyeti'l-mer'etü* kullanımından olmak üzere, *yahlevne* şeklinde de okunmuştur; bu durumda hal olur.

[1024] *Lül'üen* ifadesinin mansüb oluşu من أساور sözünün mahalline atfedildiği içindir. Buradaki Min kısmîlik ifade eder; yani birtakım altın bileziklerle süslenirler. Bir kısmı sanki daha önce verilmiştir. Altın bileziklerle süslenenler diğerlerinden önde oldukları gibi, sanki bazı bileziklerin de diğerlerine önceliği vardır. Söylendiğine göre bu altın inci saflığında imiş. *Lül'üen* şeklinde ilk Hemze Vav'a dönüştürülerek de okunmuştur.

34. Derler ki: "Allah'a hamdolsun ki gamı-kederi bizden giderdi!.. Bizim Rabbimiz gerçekten hiçbir iyiliği karşılıksız bırakmayan bir bağışlayıcı (Gafûr, Şekûr) imiş!"

35. "Kalıcı olduğumuz bu yurda bizleri kendi lütfuyla soka da O... Artık burada, bize ne yorgunluk dokunur ne de bıkkınlık."

[١٠٢٠] وفي اختصاص السابقين بعد التقسيم بذكر ثوابهم والسكوت عن الآخرين ما فيه من وجوب الحذر، فليحذر المقتصد، وذلك الظالم لنفسه حذرًا؛ وعليهما بالتوبة النصوح المخلصة من عذاب الله، ولا يغترا بما رواه عمر رضي الله عنه عن رسول الله ﷺ: سابقنا سابق، ومقتصدنا ناج، وظالمنا مغفور له. فإن شرط ذلك صحة التوبة لقوله تعالى {عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ١٠٢] وقوله {وَأَمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَأَمَّا يُتُوبَ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ١٠٦] ولقد نطق القرآن ذلك في مواضع؛ من استقرأها اطلع على حقيقة الأمر، ولم يعلل نفسه بالخدع.

[١٠٢١] وقرئ «سباق». ومعنى {بِإِذْنِ اللَّهِ} بتيسيره وتوفيقه.

[١٠٢٢] فإن قلت: لم قدم الظالم، ثم المقتصد ثم السابق؟ قلت: للإيذان بكثرة الفاسقين وغلبتهم، وأن المقتصدين قليل بالإضافة إليهم والسابقون أقل من القليل.

[١٠٢٣] وقرئ «جنة عدن» على الأفراد، كأنها جنة مختصة بالسابقين. و«جنات عدن»، بالنصب على إضمار فعل يفسره الظاهر، أي يدخلون جنات عدن يدخلونها. و«يُدْخِلُونَهَا»، على البناء للمفعول. و«يُحْلَوْنَ» من حليت المرأة، فهي حال.

[١٠٢٤] {وَلَوْلُوا} معطوف على محل {مِنْ أَسَاوِرَ}، ومن داخله للتبعيض، أي يحلون بعض أساور من ذهب، كأنه بعض سابق لسائر الأبعاض، كما سبق المسورون به غيرهم. وقيل: إن ذلك الذهب في صفاء اللؤلؤ. وقرئ «ولولوا»، بتخفيف الهمزة الأولى.

٣٤- ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾

٣٥- ﴿الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمَقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نُصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا

لُعُوبٌ ٢٠

[1025] (*Hazen*) *hüzün* şeklinde okunmuştur. Burada müttakilerin gamı-kederi kastedilmekte olup, kötü sona dair müttakileri endişelendiren şeylerdir. “Bundan önce, kendi insanlarımızın arasında iken (Rabbimizin azabından) kaygılanırdık. Allah bize lütfetti de bizi, o ‘insanın içine işleyen azap’tan korudu.” [Tür 52/26-27]. İbn Abbas radiyallâhu anhumâdan rivayet edildiğine göre, burada kastedilen hüznün, değişim ve felakettir. Ondan gelen bir başka rivayette ise ölüme dair hüznün olduğu söylenmiştir. Dahhâk [v. 105/723] ise İblis ve vesvesesine dair bir hüznün olduğunu söyler. Bunun, geçim kaygısı olduğu da, eldeki nimetin bitip tükenmesi olduğu da söylenmiş, hatta ev kirası olduğunu söyleyenler bile olmuştur. Aslında mâna; din ve dünyaya dair hüznün veren her şeyin -hatta bunun bile- Allah tarafından giderilmesidir. Peygamber (s.a.)’ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “*Lâ ilâhe illâllâh* diyenlere ne kabirde ne mahşerde ne de gidecekleri yerde yalnızlık vardır. *Lâ ilâhe illâllâh* diyenin kabirlerinden çıktığını, yüzlerinden toprağı sildiklerini ve ‘Bizden hüznü gideren Allah’a hamdolsun’ dediklerini görür gibiyim.”

[1026] شكور (minnettar) lâfzının zikredilmesi bu nimetlere kavuşanların çok iyilik yaptıklarını göstermektedir.

[1027] *Mukâmetun* “ikamet etmek” anlamındadır. *Ekamtü ikâmeten / mekâmen / mukâmeten* denilebilmektedir. من فضله “bağış ve ihsanlarından” demektir. *li-fulânin ‘ale’l-kavmi fudûlun ve fevâdilu* (Falancanın kavim üzerinde iyilikleri bulunur.) sözünde geçen *fadl* kelimesi gibidir; (hak etmeden verilen) iyilik anlamına gelmez; çünkü *sevap*, hak etmeden verilen *teberru* gibi değil, hak edilen *ücret* gibidir.

[1028] (لُغُوبٌ) *lağûb* şeklinde fethalı da okunmuştur. Kendisinden dolayı ârız olan ağırlıktır; bize bizi yoracak ameller yükleme, demektir. *Kabûl, velûğ* gibi mastar da olabilir. Ayrıca mastarın sıfatı olarak; *luğûbun leğûbun* (ağırlık veren ağırlık) şeklinde de düşünülebilir. Aynı; *mevtun mâitun* (ölümcül ölüm) denildiği gibi. “Peki, *luğûb* ile *nasab* arasındaki fark ne?” **dersen şöyle derim:** *Nasab* bir iş için yorulan ve o işe kalkışan kimseye gelen yorgunluk ve meşakkattir. *Luğûb* ise yorgunluğun ardından kişide ortaya çıkan bitkinliktir. *Nasab* yorgunluk ve külfetin kendisi iken, *luğûb* neticesi ve bu neticeden hâsıl olan durgunluk ve bıkkınlıktır.

36. Nankörce inkâr edenlere gelince, onlara da Cehennem ateşi vardır; ne işleri bitirilir ki öl(üp kurtul)sunlar, ne de çekecekleri azap hafifletilir. Bütün inkârcı nankörleri böyle cezalandırırız işte!

[١٠٢٥] وقرئ «الحزن». والمراد: حزن المتقين، وهو ما أهمهم من خوف سوء العاقبة، كقوله تعالى {إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا وَوَقَيْنَا عَذَابَ السُّمُومِ} [الطور: ٢٦-٢٧]. وعن ابن عباس رضي الله عنه: حزن الأعراض والآفات. وعنه: حزن الموت. وعن الضحاك: حزن إبليس ووسوسته. وقيل: همّ المعاش. وقيل: حزن زوال النعم. وقد أكثروا حتى قال بعضهم: كراء الدار. ومعناه: أنه يعمّ كل حزن من أحزان الدين والدنيا، حتى هذا. وعن رسول الله ﷺ: ليس على أهل لا إله إلا الله وحشة في قبورهم ولا في محشرهم ولا في مسيرهم؛ وكأنني بأهل لا إله إلا الله يخرجون من قبورهم وهم ينفضون التراب عن رؤوسهم ويقولون الحمد لله الذي أذهب عنا الحزن!

١٠ [١٠٢٦] وذكر الشكور دليل على أن القوم كثيرو الحسنات.

[١٠٢٧] المقامة بمعنى الإقامة، يقال: أقمت إقامة ومقامًا ومقامة. {مِنْ فَضْلِهِ} من عطائه وإفضاله، من قولهم: لفلان فضول على قومه وفواضل، وليس من الفضل الذي هو التفضل؛ لأنّ الثواب بمنزلة الأجر المستحق، والتفضل كالتبرع. وقرئ «لغوب» بالفتح: وهو اسم ما يلغب منه، أي لا تتكلف عملاً يلغبنا: أو مصدر كالقبول والولوج، أو صفة للمصدر، كأنه لغوب لغوب، كقولك: موتٌ مائتٌ. فإن ١٥ قلت: ما الفرق بين النصب واللغوب؟ قلت: النصب التعب والمشقة التي تصيب المنتصب للأمر المزاول له، وأما اللغوب فما يلحقه من الفتور بسبب النصب؛ فالنصب نفس المشقة والكلفة، واللغوب نتيجه وما يحدث منه من الكلال والفترة.

٣٦- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ﴾

37. Burada; “Ya Rabbi! Bizi çıkar da yaptıklarımızdan bambaşka, salih bir amel işleyelim!” diye bağırırlar... Biz sizi; ‘ders çıkaracak birinin ders çıkarabileceği kadar’ yaşatmadık mı? Kaldı ki, size uyarıcı da gelmişti!.. Öyleyse tadın (azabı); çünkü zalimlerin yardımcısı yoktur!..

- 5 [1029] *nefyin* cevabıdır ve gizli bir En ile mansübdür. *فِي* fi-line atfedilip *fe-yemûtûne* şeklinde okunarak nefiy hükmüne sokulmuş ve bununla; onlar için ölüm hükmü verilmez ve bundan dolayı onlar ölmeyecekler, anlamı da kastedilmiş olabilir.¹ *وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ* (“Onlara izin verilmez; mazeret beyan edemezler.” [Murselât 77/36] âyetinde olduğu gibi.
- 10 “İşte böyle” yani bu cezayı verdiğimiz gibi cezalandırırlar!² Fiil *yücâzâ*³ ve Nun ile *neccî kulle kefür* (Bütün inkârcı nankörleri cezalandırırız!) şeklinde de okunmuştur. *يَصْطَرَّخُونَ* ifadesi *yetesârahûne* (karşılıklı bağırıp çağırırlar) demektir. Şiddetli ve avazı çıktığı kadar bağırıp çağırma anlamındaki *surâhın* ifti’âl formudur. Şair şöyle demiştir:

- 15 Halkının terkettiği bir hâmilenin bağırıp çağırması gibi

Bu kelime, avazı çıktığı kadar bağırıldığı için “İmdat!” diyen kimseler için kullanılır.

- [1030] **Şayet** “Bizi döndür de, salih amel işleyelim!” [Secde 32/12] âyetindeki gibi, ‘salih’ demekle yetinseydi ya. ‘Yaptıklarımızdan bambaşka’ ifadesini eklemenin faydası ne? Kaldı ki bu, dünyada işledikleri [güya] *salih* amellerin dışında bir salih amel işlemek istedikleri gibi bir mâna çağırıştır-maktadır!” **dersen şöyle derim:** Bu ilavenin faydası, işledikleri -ve bizzat itiraf ettikleri- o salih olmayan [yaramaz] amellerine yanmalarını daha da artırmaktır. Çağırışım yaptırdığı hususa gelince bu, inkârcılıkları ve işlemiş oldukları günahlar aşikâr olduğundan, zail olmaktadır. Ayrıca “İyi bir şey yaptıklarını sanarak...” [Kehf 18/104] âyetinde buyrulduğu gibi, kendilerini iyi bir yaşantıda sanmakta idiler. Bu yüzden; “Bizi çıkar da, yararlı sandığımız amellerin dışında gerçekten yararlı işler yapalım!” derler.

- [1031] “Yaşatmadık mı” ifadesi Allah’tan bir kınama olup “Onlara diyeceğiz ki” anlamındadır. İdğâmlı olarak *mâ yezzekkeru fi-hi illâ meni’zzekkerâ* şeklinde de okunmuştur. Ömrü kısa olsa bile, bir mükellefin, durumunu düzelterebileceği her ömrü içine alır; ancak ömrü uzun olan kimse için ise bu kınama daha büyüktür. Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir:

1 Bu iki mâna şöyle yansıtılabilir: [i] “Haklarında kesin karar verilmez ki ölüp gitsinler.” [ii] “Haklarında kesin karar verilmez ve ölmezler.” / ed.

2 Müfessir *yucâzâ* kıraatini esas almaktadır. / ed.

3 *Yucâzâ kullu kefür*; yani “Bütün inkârcı nankörlere müstahak oldukları karşılık verilir.” / ed.

٣٧- ﴿وَهُمْ يَصْطَرِّخُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ
أَوَلَمْ نَعْمَرْكُمْ مَا يُتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرْ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ
نَصِيرٍ﴾

[١٠٢٨] {فَيَمُوتُوا} جواب النفي. ونصبه بإضمار أن. وقرئ «فيموتون»،
عطفًا على {يَقْضَى} وإدخالاً له في حكم النفي، أي لا يقضى عليهم الموت فلا
يموتون. كقوله تعالى {وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ} [المرسلات: ٣٦]. {كَذَلِكَ} مثل
ذلك الجزاء يُجْزَى. وقرئ «يجازى»، و«نجزي كل كفور»، بالنون. {يَصْطَرِّخُونَ}
يتصارخون؛ يفتعلون من الصراخ، وهو الصياح بجهد وشدة. قال:

كصرخة حبلى أسلمتها قبيلها ❁

١٠ واستعمل في الاستغاثة، لجهد المستغيث صوته.

[١٠٢٩] فإن قلت: هلا اكتفى بـ{صَالِحًا} كما اكتفى به في قوله تعالى: {فَارْجِعْنَا
نَعْمَلْ صَالِحًا} [السجدة: ١٢] وما فائدة زيادة {غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ}؟ على أنه يؤذن
أنهم يعلمون صالحاً آخر غير الصالح الذي عملوه؟ قلت: فائدة زيادته التحسر على
ما عملوه من غير الصالح مع الاعتراف به. وأما الوهم فزائل لظهور حالهم في
الكفر وركوب المعاصي، لأنهم كانوا يحسبون أنهم على سيرة صالحة كما قال الله
تعالى {وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا} [الكهف: ١٠٤] فقالوا: أخرجنا نعمل
صالحاً غير الذي كنا نحياه صالحاً فنعمله!

[١٠٣٠] {أَوَلَمْ نَعْمَرْكُمْ} توبيخ من الله، يعني: فنقول لهم. وقرئ «ما
يَذَكَّرُ فيه من اذْكَر»، على الإدغام. وهو متناول لكل عمر تمكن فيه المكلف
من إصلاح شأنه وإن قصر؛ إلا أن التوبيخ في المتناول أعظم. وعن النبي ﷺ:

٢٠

“Allah’ın âdemoğlundan ömrü kaldıracağı ömür 60 senedir.” Mücâhid’den bunun 20 ile 60 arası olduğu nakledilmiştir. 18 veya 17 olduğu da söylenmiştir.

[1032] *Nezîr* (uyarıcı) Peygamber (s.a.)’dir. *Nezîrin* “saçın, sakalın ağarması” olduğu da söylenmiştir. *Ve câetkümü’n-nuzur* şeklinde de okunmuştur. “Peki, *ve câetkümü’n-nezîr* neye atfedilmiştir?” **dersen**, أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم (biz size ömür vermedik mi) ifadesinin anlamına, **derim**; çünkü bunun lâfzı haber almak isteme şeklinde ise de, anlamı haber vermedir. Dolayısıyla, adeta; “size ömür verdik ve size uyarıcı geldi” buyrulmaktadır.

38. Allah elbette göklerin ve yerin gaybını bilir; O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1033] إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (O, sinelerin özünü bilir.) cümlesi bir nev-i gerekçelendirir; çünkü sinelerin özünü bilince -ki o olabilecek en gizli şeydir- âlemdeki her gaybı bilmiş olur. ذَاتِ الصُّدُور “sinelerde gizlenenler” dir. *Zâtu* kelimesi, Hazret-i Ebu Bekr’in; *zû batni hâricete câriyetun* (Hârice’nin karnındaki [ceninler] devam edip gidiyor [mâşallah!]) ve

Kabının içinde ne varsa tamamını uzaklaştır benden

sözlerindeki *zûnun* müennesidir. Bunların anlamı; “karnındaki cenin” ve “kaptaki içecek” tir; çünkü cenin karınla, içecek de kabla birlikte bulunur. Arapların; “cenini onunla birlikte” sözüne dikkat et. İşte, gizlilikler de *göğüslerle*¹ birlikte bulunur. *Zû* birliktelik anlamı için vaz’edilmiştir.

39. Sizi yeryüzünün şu anki sahipleri kılan O’dur. Artık kim inkâr ederse, inkârı kendi aleyhinedir. İnkârcı nankörlerin nankörce inkârı, Rableri katında sadece hışmı artırır. Evet, hüsrandan başka bir şeyi artırmaz inkârcı nankörlerin nankörce inkârı!

[1034] Geride bırakılmak istenen kimseye *halîfe* ya da *halîf* denilir. *Halîfenin* çoğulu *halâîf* şeklinde, *halîf*inki ise *hulefâ* şeklinde gelir. Âyetin mânası; O sizi yeryüzünde kendisinin halifeleri yaptı; oradaki tasarruf anahtarlarına sizi mâlik etti; sizi orada bulunanlar üzerine sevketti ve oranın faydalı şeylerini sizin için mübah kıldı ki O’na tevhit ve taatle şükredesiniz. “Artık” sizden “kim inkâr ederse;” bu gibi bir değerli nimeti küçümserse, inkârının vebali kendisine dönecektir ki bu, ötesinde daha büyük bir utanç ve küçüklüğün olmadığı Allah’ın hışmı ve sonrasında daha büyük bir hüsranın olmadığı âhiretteki hüsrandır!

1 Yani zihinlerle. *Sadr*, müste’âr olarak “herhangi bir şeyin ön kısmı, başı, evveli” demek olup, Türkçeye de baş, başkan, *sadr-ı a’zam* sözcüğünün kısaltılmışı vb. şekillerde girmiştir. *Sadru’l-kanâti* mızrağın ön kısmı, *sadru’l-kitâbi* kitabın önü / başı, *sadru’-nebhâri* gündüzün başı anlamında kullanılır. Şerh-i sadr zihninin [îmana] açılmasını ifade eder. / ed.

[١٠٣١] العمر الذي أعذر الله فيه إلى ابن آدم ستون سنة. وعن مجاهد: ما بين العشرين إلى الستين. وقيل: ثماني عشرة وسبع عشرة.

[١٠٣٢] والنذير: الرسول ﷺ. وقيل: الشيب. وقرئ «وجاءتكم النذر». فإن قلت: علام عطف {وَجَاءَكُمْ النَّذِيرُ}؟ قلت: على معنى {أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم}؛ لأن لفظه لفظ استخبار، ومعناه معنى إخبار. كأنه قيل: قد عمرناكم وجاءكم النذير

٣٨- ﴿إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٠٣٣] {إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} كالتعليل، لأنه إذا علم ما في الصدور، وهو أخفى ما يكون فقد علم كل غيب في العالم. وذات الصدور: مضمراتها، وهي تأنيث ذو في نحو قول أبي بكر رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: "ذو بطن خارجة جارية"، وقوله:

لَتُغْنِي عَنِّي ذَا إِنَائِكَ أَجْمَعًا ١٠

المعنى ما في بطنها من الحبل، وما في إنائك من الشراب؛ لأن الحبل والشراب يصحبان البطن والإناء. ألا ترى إلى قولهم: معها حبل. وكذلك المضمرات تصحب الصدور، وهي معها. وذو: موضوع لمعنى الصحبة.

٣٩- ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا﴾ ١٥

[١٠٣٤] يقال للمستخلف خليفة؛ فالخليفة تجمع خلائف، والخليف خلفاء. والمعنى أنه جعلكم خلفاء في أرضه، قد ملككم مقاليد التصريف فيها وسلطكم على ما فيها وأباح لكم منافعها لشكروه بالتوحيد والطاعة. {فَمَنْ كَفَرَ} منكم وغمط مثل هذه النعمة السنية فوبال كفره راجع عليه، وهو مقت الله الذي ليس وراءه خزي وصغار، وخسارة الآخرة الذي ما بقي بعده خسارة. ٢٠

[1035] مَفْتٍ öfkenin en şiddetlisidir; babasının eşiyle¹ evlenen kimse için, herkesin hışımla baktığı biri olmasından dolayı *maktiyyun* (nefretlik herif) denilmiştir.

[1036] Burada tüm insanlara hitap edilmektedir; Peygamber (s.a.)’in gönderildiği kimselere hitap edildiği de söylenmiştir. Âyetin anlamı; sizi öncekilerin yerine geçen ve seleften ibret alınması gerekenleri iyi gözlemleyip gören bir ümmet kıldık. Artık içinizden her kim inkâr ederse inkârının cezası -yani Allah’ın hışmı ve âhiretteki hüsrân- kendisini bulur! Nitekim sizden öncekilerin hükmü de buydu.

40. De ki: Gelin şu Allah’ın ortağı olduğunu iddia ettiğiniz şeyleri bir düşünün: Yeryüzünde ne yaratmışlar bunlar gösterin bana!.. Yoksa göklerde mi ortaklıkları var!? Yoksa Biz onlara kitap vermişiz de bundan apaçık bir delile mi dayanıyorlar!? Yoo!.. Birbirlerine tamamen aldatıcı şeyler vaat ediyorlar zalimler!

[1037] اَرَأَيْتُمْ (bir düşünün)den bedeldir; çünkü اَرَأَيْتُمْ’un mânası “Ne dersiniz, bana haber verin bakalım!” dır. Sanki şöyle buyurmaktadır: “Gösterin bana şu ortak (koştuk)larınızı ve bunların, ilâhlık ve ortaklığı neyle hak ettiğini! Gösterin bana, Allah dışında sadece bunların yaratıp yönettiği bir tek toprak parçası! Yoksa bunların, göklerin yaratılışında Allah ile bir ortaklıkları mı var?! Yoksa yanlarında ‘kendilerinin Allah’ın ortağı olduğunu’ söyleyen, Allah katından gelen bir kitap mı var ki müşrikler de o kitaptan dolayı kesin bir delil ve hüccet üzere bulunuyorlar?!” اَتَيْنَاهُمْ daki zamir; “Yoksa Biz, güçlü bir kanıt mı indirmişiz bunlara?!” [Rûm 30/35] âyetindeki gibi müşriklere ait de olabilir; yani “Yoksa onlara” bu(Kur’a)ndan önce “bir kitap mı verdik?! Yoo!.. Aksine” bir kısmı -yani liderler- “bir kısmına” -yani tâbilerine- “tamamen aldatıcı şeyler vaat ediyorlar!” O da; “Bunlar Allah katında bizim şefaâtçilerimizdir.” [Yûnus 10/18] demeleridir. [(Apaçık bir delil) anlamındaki بَيِّنَةٌ kelimesi] *beyyinâtin* (apaçık deliller) şeklinde de okunmuştur.

41. (Düzenleri bozulup) zeval bulmasınlar diye gökleri ve yeri kesinlikle Allah tutmaktadır. Bunları O’ndan başka herhangi biri tutmuş olsaydı, mutlaka zeval bulurlardı!.. O, gerçekten Halîm’dir, bağışlayıcıdır.

1 “Babanın karısı” yani oğulun, anası dışındaki bir kadın. Bu rezalet nikahı aktedenler kadını ya babası tarafından boşandığında ya da babasının vefatıyla geride kaldığında nikâhlamakta idi. Bkz. Nisâ 4/19. / ed.

[١٠٣٥] والمقت أشد البغض. ومنه قيل لمن ينكح امرأت أبيه مقتي، لكونه ممقوتا في كل قلب.

[١٠٣٦] وهو خطاب للناس. وقيل: خطاب لمن بعث إليهم رسول الله ﷺ، أي جعلكم أمة خلفت من قبلها، ورأت وشاهدت فيمن سلف ما ينبغي أن تعتبر به، فمن كفر منكم فعليه جزاء كفره من مقت الله وخسار الآخرة، كما أن ذلك حكم من قبلكم.

٤٠- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَوَاتِ أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَتٍ مِنْهُ بَلْ إِنَّ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا﴾

١٠ [١٠٣٧] {أَرُونِي} بدل من {أَرَأَيْتُمْ}، لأن المعنى: أَرَأَيْتُمْ أخبروني، كأنه قال: أخبروني عن هؤلاء الشركاء وعما استحقوا به الإلهية والشركة؛ أَرُونِي أي جزء من أجزاء الأرض استبدوا بخلقه دون الله! أم لهم مع الله شركة في خلق السَّمَوَاتِ أم معهم كتاب من عند الله ينطق بأنهم شركاؤه، فهم على حجة وبرهان من ذلك الكتاب. أو يكون الضمير في {أَتَيْنَاهُمْ} للمشركين، كقوله تعالى {أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا} [الروم: ٣٥]. {أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا} من قبله {بَلْ إِنَّ يَعِدُ} بعضهم -وهم الرؤوساء- بعضا -وهم الأتباع- {إِلَّا غُرُورًا}، وهو قولهم: {هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ} [يونس: ١٨] وقرئ «بينات».

٤١- ﴿إِنَّ اللَّهَ يُفْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا﴾

- [1038] أَنْ تَزُولَا (zeval bulmasınlar diye) ifadesi, “zeval bulmalarını istemediği için” veya “zeval bulmalarını O engellemekte” şeklinde tevil edilmektedir; çünkü *imsâk*, engellemektir. “O, gerçekten Halîm’dir, bağışlayıcıdır.” Cezalandırmada aceleci değildir. Bu sebeple gökleri ve yeri tutmaktadır.
- 5 Yoksa şirk sözlerinin büyüklüğünden dolayı onların çökmesi gerekirdi! Nitekim şöyle buyurmuştur: “[Öyle çirkin bir iş yapmaktasınız ki) o yüzden neredeyse gökler parçalanacak, Arz ikiye ayrılacak!” [Meryem 19/90]. İfade, *ve lev zâletâ* (zâil olacak olsalardı) şeklinde de okunmuştur. *إِنْ أَمْسَكَهُمَا* ifadesi, *وَلَيْتَ زَالًا*’da bulunan kasemin cevabıdır; iki cevabın yerine geçmiştir. İlk *مِنْ* olumsuzluğu
- 10 iyice pekiştirmek için; ikincisi ise ibtidâ içindir. *مِنْ بَعْدِهِ* (Allah’dan sonra) ifadesi aslında *min ba’di imsâkih* (Allah’ın tutmasından sonra) şeklindedir. İbn Abbas (r.a.)’ın Şâm’dan gelen birine; “Orada kiminle karşılaştın?” diye sorunca, “Kâ’b[u’l-Ahbâr] ile” dediği, “Ne söylerken duydun onu?” sorusuna adamın; “‘Gökler meleğin omuzundadır.’ dediğini duydum.” demesi üzerine,
- 15 rine, “Yalan söylüyor Kâ’b! Hâlâ yahudiliğini bırakmadı mı bu?!” deyip, sonra bu âyeti okuduğu rivayet edilmiştir.

42. “Kendilerine bir uyarıcı gelecek olursa, herhangi bir ümmetten kesinlikle daha doğru yolda olacaklarına” dair olanca güçleriyle Allah adına and içmişlerdi... Fakat kendilerine uyarıcı gelince bu, onların sadece nefretle kaçışlarını artırdı!..

20

43. Yani, yeryüzünde büyüklük taslamalarını ve tuzak kurmalarını... Oysa tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur. Bunlar galiba öncekilerin başına gelen (helâk) uygulamalar(ın)dan başka bir şey beklemiyorlar!? Allah’ın uygulamasında değişim bulamazsın. Allah’ın uygulamasında başkalaşma da bulamazsın.

25

44. Bunlar hiç, yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Üstelik onlar kendilerinden daha kuvvetli idi... Göklerde ve yerde Allah’ı âciz bırakacak hiçbir şey yoktur. O; ‘mutlak ilim sahibi’dir, kudretlidir (Alîm, Kadîr).

- [1039] Peygamber (s.a.)’e peygamberlik verilmeden önce, Kureyş’e Ehl-i Kitab’ın, peygamberlerini yalanladıkları haberi ulaşmış ve onlar da şöyle demişlerdi: “Allah Yahudi ve Hristiyanlara lânet etsin! Kendilerine peygamberler gelmiş, fakat peygamberlerini yalanlamışlar! Vallahi, bize bir peygamber gelecek olursa bu ümmetlerin birinden mutlaka daha doğru yolda olurduk!” Ancak Hazret-i Muhammed (s.a.)’e peygamberlik verilince onu yalanladılar.
- 30
- 35

[١٠٣٨] {أَنْ تَزُولَا} كراهة أن تزولا، أو يمنعهما من أن تزولا؛ لأن الإمساك منع. {إِنَّه كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا} غير معاجل بالعقوبة حيث يمسكها؛ وكانتا جديرتين بأن تهذا هدا لعظم كلمة الشرك كما قال: {تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ} [مريم: ٩٠]. وقرئ «ولو زالتا». و{إِنْ أَمْسَكَهُمَا} جواب القسم في {وَلَئِنْ زَالَتَا} سد مسد الجوابين. ومن الأولى مزيدة لتأكيد النفي، والثانية للإبتداء. و{مِنْ بَعْدِهِ} من بعد إمساكه. وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه قال لرجل مقبل من الشام: من لقيت به؟ قال: كعبا. قال: وما سمعته يقول؟ قال: سمعته يقول: إن السَّمَوَاتِ عَلَى مَنْكَبِ مَلِكٍ. قال: كذب كعب! أما ترك يهوديته بعد؟! ثم قرأ هذه الآية.

١٠ - ٤٢- ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ أَهْدَى مِنْ إِحْدَى الْأُمَمِ فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا﴾

٤٣- ﴿اسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَكْرُ السَّيِّئِ وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا﴾

١٥ - ٤٤- ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَكَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا﴾

[١٠٣٩] بلغ قريشا قبل مبعث رسول الله ﷺ أن أهل الكتاب كذبوا رسلهم، فقالوا: لعن الله اليهود والنصارى، اتهم الرسل فكذبوهم! فوالله، لئن أتانا رسول لنكوننَّ أهدي من إحدى الأمم! فلما بعث رسول الله ﷺ كذبوه.

[1040] إحدى الأمم ifadesinde iki vecih vardır: İlki; “ümmetlerin bir kısmından; yani Yahudi, Hristiyan veya bunlar dışındaki ümmetlerden herhangi birinden [daha doğru yolda]” anlamında olmasıdır. İkincisi ise; “ümmetler içinde tek olan” anlamında olmasıdır ki bu, hidayet ve istikamet bakımından diğer ümmetlerden üstün tutmayı ifade eder.

[1041] ما زادهم (bu, [onların nefretle kaçışlarından başka bir şeyi] artırmadı) ifadesinde mecâzî bir isnat bulunmaktadır; çünkü uyarıcının gelmesi, onların haktan kaçmada ve uzaklaşmada ileri gitmelerine sebebiyet vermiştir. Tıpkı ([İnen âyetler] pisliklerine pislik katmıştır!) [Tevbe 9/125]) âyetinde olduğu gibi.

[1042] استكباراً kelimesi, نُفُورًا'dan bedeldir. “Yeryüzünde büyüklenip kibirlenmek için nefretle kaçmalarını arttırmıştır.” anlamında mef’ûlün leh de olabilir; “Allah Resulüne ve müminlere karşı kibirlenip tuzak kurarak” anlamında hâl de olabilir. مَكْرُ السَّيِّئِ de نُفُورًا a ma’tûf olabilir. “Peki, مَكْرُ السَّيِّئِ ifadesinin i’râb yönü nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Aslı; *el-mekra’s-seyyie* (kötü tuzak) anlamında *ve en mekeru’s-seyyie* şeklindeydi. Sonra *ve mekran es-seyyie* oldu, sonra da *ve mekra’s-seyyi*’i halini aldı. Bunun delili de لَا يَحِقُّ وَلَا يَحِقُّ (Oysa tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur.) ifadesidir.

[1043] يَحِقُّ ‘nun anlamı kuşatmak ve inmektir. “Allah kötü tuzacı indirmez.” anlamında *ve lâ yuhîku’l-mekra’s-seyyie* şeklinde de okunmuştur. Nitekim Allah, Bedir Savaşı’nda onları kuşatmıştı!..

[1044] Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Tuzak kurmayın, tuzak kurana yardım da etmeyin; çünkü Allah Teâlâ ‘Tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur!’ buyuruyor. Haddinizi aşmayın, haddini aşana yardım da etmeyin; çünkü Allah Teâlâ ‘Hadsizliğiniz tamamen kendi aleyhinizedir!’ [Yûnus 10/23] buyuruyor.” Kâ’bu’l-ahbâr’ın İbn Abbas radiyallâhu anhumâya; “Tevrat’ta; ‘Kim bir çukur kazarsa oraya kendisi düşer!’ diye yazdığını okudum.” dediği, İbn Abbas radiyallâhu anhumânın da; “Ben bunu Allah’ın kitabında (Kur’an’da) da görüyorum.” dediği ve bu (tefsir edilen) âyeti okuduğu nakledilmiştir. “Kim kardeşinin kuyusunu kazarsa oraya baş aşağı kendisi düşer!” şeklinde bir Arap atasözü vardır.

[1045] Hamza [v. 156/773] Hemze’yi sâkin yaparak مَكْرُ السَّيِّئِ şeklinde okumuştur ki, Yâ ve Hemze’de harekeyi ağır görmesindendir. Belki de *ihtilâs* yapmıştı (yani kesrenin harekesini sesi kısararak okumuştur), ama bu sâkin zannedildi. Ya da kısa bir vakfe yapmış ve sonra لَا يَحِقُّ âyetine başlamıştı? İbn Mes’ûd ise *ve mekran seyyien* (kötü tuzak) şeklinde okumuştur.

[١٠٤٠] وفي {إِخْدَى الْأُمَمِ} وجهان؛ أحدهما من بعض الأمم، ومن واحدة من الأمم من اليهود والنصارى وغيرهم. والثاني: من الأمة التي يقال لها {إِخْدَى الْأُمَمِ} تفضيلاً لها على غيرها في الهدى والاستقامة.

[١٠٤١] {مَا زَادَهُمْ} اسناد مجازي، لأنه هو لسبب في أن زادوا أنفسهم نفوراً عن الحق وابتعاداً عنه. كقوله تعالى {فَزَادْنَاهُمْ رَجْسًا إِلَى رَجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥].

[١٠٤٢] {إِسْتِكْبَارًا} بدل من {نُفُورًا} أو مفعول له على معنى: فما زادهم إلا أن نفروا استكباراً وعلوا {فِي الْأَرْضِ}. أو حال بمعنى: مستكبرين وماكرين برسول الله ﷺ والمؤمنين. ويجوز أن يكون {وَمَكْرَ السَّيِّئِ} معطوفاً على {نُفُورًا}. فإن قلت: فما وجه قوله {وَمَكْرَ السَّيِّئِ}؟ قلت: أصله وأن مكروا السيئ، أي المكر السيئ، ثم ومكروا السيئ، ثم ومكر السيئ. والدليل عليه قوله تعالى {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ}. [١٠٤٣] ومعنى يحيق: يحيط وينزل. وقرئ «وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ»، أي لا يحيق الله. ولقد حاق بهم يوم بدر.

[١٠٤٤] وعن النبي ﷺ: لا تمكروا ولا تعينوا مكرًا؛ فإن الله تعالى يقول {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ}، ولا تبغوا ولا تعينوا باغياً؛ يقول الله تعالى {إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ} [يونس: ٢٣]. وعن كعب أنه قال لابن عباس رضى الله عنهما: قرأت في التوراة "من حفر مغواة وقع فيها". قال: أنا وجدت ذلك في كتاب الله، وقرأ الآية. وفي أمثال العرب: من حفر لأخيه جبا وقع فيه منكبا.

[١٠٤٥] وقرأ حمزة «ومكر السيئ»، بإسكان الهمزة؛ وذلك لاستقلاله الحركات مع الياء والهمزة، ولعله اختلس فظن سكونا، أو وقف وقفة خفيفة ثم ابتدئ {وَلَا يَحِيقُ}. وقرأ ابن مسعود «ومكراً سيئاً».

[1046] سُنَّتِ الْأَوَّلِينَ (öncekilerin başına gelen uygulamalar) ifadesi; peygamberlerini yalanlayan önceki ümmetlere azap indirilmesidir. Karşılaşacakları azabı onların bir beklentisiymiş gibi değerlendirmiş ve ‘resullerini yalanlayanları mutlaka cezalandırma’ âdetini değiştirmeyeceğini, bunun, Allah tarafından mutlaka yapılacak, kaçınılmaz bir âdet olduğunu beyan etmiş; Suriye’ye, Irak’a ve Yemen’e yaptıkları ticaret ve gezi amaçlı yolculuklarda müşahade etmiş oldukları öncekilerin izlerini, helâk ve yok edilme alâmetlerini onlara delil getirmiştir.

[1047] لِيُعْجِزَهُ (O’nu âciz bırakacak) ifadesi; “O’nu geçip, O’ndan kaçabilecek” anlamındadır.

45. Allah; işledikleri (hatalar) yüzünden insanları anında yakalayabilecek olsaydı, sırtında tek bir canlı bırakmazdı... Fakat O, onları adı konulmuş bir ecele kadar ertelemektedir. Ecelleri geldiğinde (gerekten yapılır); Allah, elbette kullarını görmektedir!

[1048] بِمَا كَسَبُوا (işledikleri yüzünden) ifadesi, kesbetmiş oldukları günahlar sebebiyle anlamında; عَلَى ظَهْرَهَا (sırtında) ifadesi “yeryüzünde” demektir. “Tek bir canlı” ise yeryüzünde hareket eden tüm varlıklardır. Burada âdemoğlunu kastetmiştir; ancak “Günahlarının uğursuzluğu yüzünden hem âdemoğlunu hem de diğer canlıları bırakmazdı” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1049] İbn Mes‘ûd’un şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Ademoğlunun günahı yüzünden, neredeyse bokböceğine bile deliğinde azap edilecek!” Enes (r.a)’ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Âdemoğlunun günahı yüzünden kertenkele¹ deliğinde açlıktan ölecek!” Âyetin “Allah yağmuru tutar ve her şey helâk olur!” anlamına geldiği de söylenmiştir. إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى (adı konulmuş bir ecele kadar) ifadesi, “kıyamet gününe dek” anlamındadır. “Allah, elbette kullarını görmektedir!” âyeti cezaya dair bir tehdittir.

[1050] Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Her kim Melâike (Fâtır) sûresini okursa sekiz cennet kapısı; ‘İstediğin kapıdan gir!’ diye onu davet eder.

1 Açlık ve susuzluğa en dayanıklı hayvanlardan olan kertenkele bile...” / ed.

[١٠٤٦] {سُتَّتِ الْأَوَّلِينَ} إنزال العذاب على الذين كذبوا برسولهم من الأمم قبلهم. وجعل استقبالهم لذلك انتظاراً له منهم، وبَيَّن أن عادته التي هي الانتقام من مكذبي الرسل عادة لا يبدلها ولا يحولها، أي لا يغيرها وأن ذلك مفعول له لا محالة. واستشهد عليهم بما كانوا يشاهدونه في مسائرهم ومتاجرهم في رحلهم إلى الشام والعراق واليمن: من آثار الماضين وعلامات هلاكهم ودمارهم. ٥

[١٠٤٧] ” ليعجزه ” ليسبقه ويفوته.

٤٥- ﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا﴾

[١٠٤٨] {بِمَا كَسَبُوا} بما اقترفوا من معاصيهم {عَلَى ظَهْرِهَا} على ظهر الأرض {مِنْ دَابَّةٍ} من نسمة تدب عليها، يريد بني آدم؛ وقيل: ما ترك بني آدم وغيرهم من سائر الدواب بشؤم ذنوبهم. ١٠

[١٠٤٩] وعن ابن مسعود: كاد الجعل يعذب في جحره بذنب ابن آدم! ثم تلا هذه الآية. وعن أنس: إن الضب ليموت هزلاً في جحره بذنب ابن آدم. وقيل: يحبس المطر فيهلك كل شيء. {إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى} إلى يوم القيامة. {كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا} وعيدٌ بالجزاء. ١٥

[١٠٥٠] من قرأ سورة الملائكة دعته ثمانية أبواب الجنة: أن ادخل من أي باب

شئت!

YÂSÎN SÛRESİ

Mekke'de [hicretten önce] nâzil olmuştur, 83 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Yâ, Sîn.

5 2. Hikmetli Kur'ân'a yemin ederim ki;

3-4. şüphesiz, sen (de) dosdoğru bir yol üzere gönderilenlerdensin;

5. o 'mutlak izzet sahibi'nin, o merhametlinin (Azîz, Rahîm) pey-
derpey indirdikleri ile...

6. Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye...

10 [1051] (Nûn) fethalı olarak *Yâsîne* şeklinde de okunmuştur. *Eyne* ve *key-*
fede olduğu gibi. Ya da *ütlü yâsîne* (Yâsîn'i oku) anlamına göre nasb edilerek
okunmuş da olabilir. *Ceyride* olduğu gibi aslı üzere¹ kesreli de okunmuştur.
Hâzihî Yâsînü (Bu Yâsîn'dir) takdirine göre merfû' kılınarak ya da *haysüde*
olduğu gibi zamme üzere (mebnî kabul edilerek) de okunmuştur. (Yâ'daki)
15 Elif hem *tefhîm* (kalınlaştırma) hem de *imâle* ile okunmuştur. İbn Abbasın
şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Yâsîn'in anlamı Tayy lehçesinde *yâ insân* (Ey
İnsan)dır." Bunun sıhhatini Allah bilir; şayet sahihse yorumu şöyle olma-
lıdır: Aslı *yâ üneysîn* (Ey insancık)dır; dillerinde bununla nidâ çoğalınca,
yarısını kullanarak kısaltma yapmışlardır. Nitekim *eymünüllâh* kaseminde
20 *mullâh* demişlerdir.

[1052] *الْحَكِيم* kelimesi *zü'l-hikme* (hikmetli) anlamındadır. Ya da
(Kur'ân'a *hakîm* denmesi) canlı biri gibi hikmetle konuşan bir delil oldu-
ğu içindir. Veya el-Hakîm'in kelâmı olduğundandır. Bu durumda (Kur'ân)
kendisiyle konuşanın sıfatıyla nitelenmiş olur.

25 [1053] *عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* ifadesi, ("sen de gönderilenlerdensin" şeklindeki)
haberden sonra gelen bir haberdir. Ya da "gönderilenler" in sılasıdır.² **Şayet**
"Haber olsun, sıra olsun, bu ifadeye duyulan ihtiyaç nedir; peygamberlerin
sırât-ı müstakîm üzere oldukları zaten bilinmektedir." **dersen şöyle derim:** Bu-
nun zikredilmesindeki amaç, senin düşündüğün gibi; *sırât-ı müstakîm* üzere
30 gönderilenle bu nitelikte olmayanların ayrıştırılması değildir. Burada amaç,
peygamberin ve şeriat olarak getirdiklerinin özelliklerinin söylenmesidir.

1 Yani sâkin harfin harekelenmesinde kesreyle harekelenme kuralına göre. / çev.

2 Yani "sen de 'dosdoğru bir yol üzere gönderilen'lerdensin. / ed.

سورة يس

مكية، و آياتها ٨٣

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿يَسْ﴾

٢- ﴿وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ﴾

٣- ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

٤- ﴿عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٥- ﴿تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾

٦- ﴿لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ﴾

١٠ [١٠٥١] قرئ «ياسين»، بالفتح كأين وكيف. أو بالنصب على: اتل يس، وبالكسر على الأصل كجبر، وبالرفع على هذه ياسين، أو بالضم كحيث. وفخمت الألف وأميلت. وعن ابن عباس رضي الله عنه: معناه يا إنسان في لغة طييء. والله أعلم بصحته، وإن صح فوجهه أن يكون أصله “يا أنيسين”؛ فكثر النداء به على ألسنتهم حتى اقتصروا على شطره كما قالوا في القسم: “م الله” في أيمن الله.

١٥ [١٠٥٢] {الْحَكِيمِ} ذي الحكمة، أو لأنه دليل ناطق بالحكمة كالحي، أو لأنه كلام حكيم فوصف بصفة المتكلم به.

[١٠٥٣] {عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} خبر بعد خبر أو صلة للمرسلين. فإن قلت: أي حاجة إليه خبرا كان أو صلة، وقد علم المرسلين لا يكونون إلا على صراط مستقيم؟ قلت: ليس الغرض بذكره ما ذهب إليه من تمييز من أرسل على صراط مستقيم عن غيره ممن ليس على صفته، وإنما الغرض وصفه ووصف ما جاء به من الشريعة؛

Böylece, bir tek sözle iki vasıflandırma birden yapılmakta; adeta şöyle buyrulmaktadır: “Şüphesiz sen de, sabit bir yol üzerinde olan sabit peygamberlerdensin.” Ayrıca *sırâtın* kelimesinin nekre olması, Peygamber (s.a.)’in, birçok *müstakim* yol arasında, vasıfları tam kavranamayan [muazzam] bir *müstakim* yol üzere gönderildiğine delâlet eder.

[1054] *Tenzilü’l-‘azîzi’r-rahîm* şeklinde, gizli bir mübtedânın haberi kabul edilerek merfû‘ da okunmuştur. Mansûb okuyuş, (gizli bir) *a’nî* (şunu demek istiyorum ki) takdir edilerek olmaktadır. *القرآن*’den bedel yapılmak sûretiyle de mecrûr okunmuştur.

[1055] *قَوْمًا مَا أَنْذَرَ آبَاءَهُمْ* ifadesinde *mâ* (nefiy kabul edilip *kavmen* kelimesine) sıfat yapıldığında “ataları uyarılmamış bir kavim” anlamına gelir. Bu anlamın benzeri Allah Teâlâ’nın şu sözleridir: “Senden önce kendilerine herhangi bir uyarıcının gelmediği bir topluluğu uyarman için...” [Kasas 28/46]; “Senden önce onlara herhangi bir uyarıcı göndermedik.” [Sebe’ 34/44]. Ancak *مَا أَنْذَرَ آبَاءَهُمْ* ifadesi uyarmanın gerçekleştiği yönünde de tefsir edilmiştir. Bu tefsir, *mâyı* masdar edatı yapmakla olur. “Ataları uyarılmış bir kavmi uyarman için” anlamında. Ya da *mâyı* ism-i mevsûl ve ikinci mef’ûl olarak mansûb yapmakla olur. “Bir kavmi, atalarının uyarılmış olduğu azaptan uyarman için” anlamında. Tıpkı “Şüphesiz ki Biz sizi yakın bir azaptan uyar mıştık.” [Nebe’, 40] âyetindeki gibi.

[1056] **Şayet** “Bu iki [zıt] tefsire göre, *فَهُمْ غَافِلُونَ* ifadesinin bağlantıları arasında nasıl bir fark olur?” **dersen şöyle derim:** İlk tefsire göre nefye müteallıktır; uyarılmamalarının gafletlerinin sebebi olduğu takdir edilerek, “uyarılmadılar; işte bu sebeple de gafiller” anlamında. İkinci tefsire göre ise “sen de gönderilenlerdensin” (ifadesi ile alâkalı olarak) “uyarasın diye” ifadesine müteallıktır. Adeta “Seni falancaya gönderdim ki onu uyarasın; çünkü o gafil!”¹ denmektedir. **Şayet** “(Ataları) uyarılmadığı halde nasıl uyarılmış oluyorlar? Çünkü diğer âyetlerde bulunanlarla bunun arasında çelişki bulunmaktadır.” **dersen şöyle derim:** Çelişki yoktur; çünkü diğer âyetler atalarının uyarılmadığı konusunda değil, bu kimselerin uyarılmadığı konusundadır. Kadim ataları İsmail (a.s)’ın soyundandır ki onların içerisinde uyarı gerçekleşmiştir. **Şayet** “İki tefsirden birine göre ataları uyarılmamıştır. Zâhir olan budur. Buna ne diyeceksin?” **dersen**, “Uzak ataları değil; yakın ataları kastediliyor.” **derim.**²

1 Önce *fe-innehû ġâfil* (çünkü gerçekten gafil!) dedikten sonra tekrar *fe-huve ġâfil* demesi; âyetteki *فَهُمْ غَافِلُونَ* sıygasına benzerliği sağlamak içindir. / ed.

2 Âyette, “ataları uyarılmamış ve bu sebeple gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye” buyrulduğu anlaşılmaktadır; yani isabetli olan ilk tefsirdir. Çünkü burada, Fâtır 35/24’teki gibi “herhangi bir uyarıcı, vaiz” kast edilmemektedir; Arapların arasında da Kuss b. Sâ’ide, Ümeyye b. Ebu’s-salt gibi hanif uyarıcılar vardı. Hatta Hâlid b. Sinan adlı bir Arap peygamberden söz edilmektedir. Burada kastedilen, Yahudi ve Hristiyan dinleri gibi,

فجمع بين الوصفين في نظام واحد، كأنه قال: إنك لمن المرسلين الثابتين على طريق ثابت. وأيضاً فإن التنكير فيه دلالة على أنه أرسل من بين الصراط المستقيمة لا يكتنه وصفه.

[١٠٥٤] وقرئ «تَنْزِيلُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ»، بالرفع على أنه خبر مبتدأ محذوف، وبالنصب على: أعني، وبالجر على البدل من {الْقُرْآنِ}.

[١٠٥٥] {قَوْمًا مَّا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ} قوما غير منذر آبائهم، على الوصف. ونحوه قوله تعالى {لِنُنْذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ} [القصص: ٤٦]، {وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ} [سبأ: ٤٤]، وقد فسر {مَّا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ} على إثبات الإنذار؛ ووجه ذلك أن تجعل ما مصدرية؛ لتنذر قوما إنذار آبائهم، أو موصولة منصوبة على المفعول الثاني؛ لتنذر قوما ما أنذره آبائهم من العذاب، كقوله تعالى {إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} [النبا: ٤].

[١٠٥٦] {فَإِنْ قُلْتَ: أَيُفَرْقُ بَيْنَ تَعْلَقِي قَوْلِهِ {فَهُمْ غَافِلُونَ} عَلَى التفسيرين؟ قلت: هو على الأول متعلق بالنفي، أي لم ينذروا فهم غافلون، على أن عدم إنذارهم هو سبب غفلتهم؛ وعلى الثاني بقوله {إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} لتنذر. كما تقول: أرسلتك إلى فلان لتنذره فإنه غافل، أو فهو غافل. فإن قلت: كيف يكونون منذرين غير منذرين لمناقضة هذا ما في الآي الأخر؟ قلت: لا مناقضة، لأن الآي في نفي إنذارهم لا في نفي إنذار آبائهم، وآبائهم القدماء من ولد إسماعيل وكانت النذارة فيهم. فإن قلت: في أحد التفسيرين أن آبائهم لم ينذروا وهو الظاهر فما تصنع به؟ قلت: أريد آبائهم الأذنون دون الأباعد.

7. Gerçek şu ki; bunların çoğu hakkında (azap) söz(ü) tahakkuk etmiştir; artık iman etmezler.

8. Bunların boynuna çenelerine kadar varan (manevi) zincirler takmışsınız; bu yüzden yukarı kalkıktır o başları!..

9. Önlerinden bir set, arkalarından bir set çekmiş ve gözlerini perdelemişsiniz; bu yüzden göremezler.

[1057] القول (o söz), “Andolsun ki Cehennem’i tamamen cinlerle ve insanlarla dolduracağım!” [Secde 32/13] âyetidir. İnkâr üzere ölecekleri bilinenlerden oldukları için, bu söz onlara tealluk etmiş, aleyhlerinde kesinleşmiştir.

[1058] [7-9. âyetler] inkârcılıktaki ısrarlarının ve asla geri dönemeyecek olmalarının temsil ile anlatılmasıdır; hakka iltifat etmemeleri, boyunlarını o tarafa çevirmemeleri, hakka baş eğmemeleri bakımından, boynuna halka geçirilip de başı yukarı dikilen kimselere benzetilmektedirler. Yine, düşünmemeleri, görmeye çalışmamaları ve Allah’ın âyetleri hakkında kör gibi davranmaları konusunda da, iki set arasında kalıp da önünü arkasını göremeyen kimseler gibi yapılmışlardır.

[1059] **Şayet** “Çenelerine varan’ sözünün anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Zincirler çenelerine ulaşmakta, oraya yapışmaktadır. Bu da zincirlenen kimsenin boynundaki zincirin tasmaşının, çenenin altındaki iki ucunun birleştiği yerde olan halkadaki en üst zincirin halkadan çeneye doğru çıkmış olması şeklindedir. Bundan dolayı zincir bu kimsenin başını oynatmasına izin vermediği gibi sağa-sola çevirmesine de imkân tanımamakta; bu yüzden, başları yukarı kalkık olmaya devam etmektedir. *el-Mukmah* başını kaldıran ve gözünü kısan kimsedir. Suya kanıp da başını kaldıran deve için *kameha’l-ba’î-ru fe-huve kâmihun* denilir; *şehrâ kımâhin* terkibi bu anlamdan gelmektedir; çünkü develer, iki Kânûn ayında¹ su soğuk olduğundan, su içtikten sonra başlarını kaldırmaktadırlar. Yine *iktehamtü’s-sevik* (kavutu başım hafif kalkık vaziyette ağızma atıp yuvarladım) ifadesi buradan gelmektedir.

kutsal kitabı olan müesses, sistematik bir dinin / uyarının, Araplar için söz konusu olmadığı, bunu Peygamber’in sağlayacağıdır. Nitekim 13. âyetten itibaren verilen “2 elçi ve onları destekleyen 3. elçi” *temsil* ile de Hazret-i Musa, İsa Mesih ve Muhammed (s.a.)’in aynı *srât-ı müstakim*in yolcuları oldukları ve sonrakinin öncekileri desteklediği anlatılmaktadır. İlk 2 elçi, birbirlerinden ayrılmadan verilmektedir, çünkü Muhammed (s.a.)’e göre tarihte kalmış, aynı noktada birleşmişlerdir; onları destekleyen Peygamber (s.a.) ise onlardan ayrı, [âyetin nâzil olduğu dönem itibariyle] el’ân yaşamakta olan bir şahsiyettir. / ed.

1 Bunlar Aralık ve Ocak aylarıdır; Kânûn-i Evvel, Kânûn-i Sâni. / ed.

٧- ﴿لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

٨- ﴿إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ﴾

٩- ﴿وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾

٥. [١٠٥٧] { الْقَوْلُ } قوله تعالى { لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ } [السجدة: ١٣]، يعني تعلق بهم هذا القول وثبت عليهم ووجب، لأنهم ممن علم أنهم يموتون على الكفر.

[١٠٥٨] ثم مثل تصميمهم على الكفر وأنه لا سبيل إلى ارعوائهم، بأن جعلهم كالمغلولين المقمحين في أنهم لا يلتفتون إلى الحق ولا يعطفون أعناقهم نحوه ولا يطأطئون رؤوسهم له، وكالحاصلين بين سدين لا يبصرون ما قدامهم ولا ما خلفهم ١٠ في أن لا تأمل لهم ولا تبصر، وأنهم متعامون عن النظر في آيات الله.

[١٠٥٩] فإن قلت: ما معنى قوله { فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ }؟ قلت: معناه فالأغلال واصلة إلى الأذقان ملزوزة إليها. وذلك أن طوق الغل الذي في عنق المغلول يكون ملتقى طرفيه تحت الذقن حلقة فيها رأس العمود نادرا من الحلقة إلى الذقن؛ فلا تخليه يطأطئ رأسه ويوطئ قذاله فلا يزال مقمحا. والمقمح: الذي ١٥ يرفع رأسه ويغض بصره. يقال: قمح البعير فهو قامح، إذا روي فرفع رأسه. ومنه شهرا قامح، لأن الإبل ترفع رؤوسها عن الماء لبرده فيهما، وهما الكانونان. ومنه: اقمحت السوق.

[1060] **Şayet** “فَهِم مَقْمَحُونَ”daki) zamirin ‘eller’e ait olduğunu söyleyen ve zincirin el ve boynu birleştirici olmasından -ki ona bu sebeple *câmi’a* denmektedir- boyunların zikredilmesinin ellerin zikrine delâlet ettiğini iddia eden kişi hakkında görüşün nedir?” **dersen şöyle derim:** Doğru olan sana anlattığımdır. Bunun delili de “Bu yüzden yukarı kalkıktır başları!” sözüdür. Dikkat edersen, yukarıya doğru kalkık olma durumunu “zincirler çenelerine kadardır” sözünün neticesi yapmaktadır. Eğer zamir “ellere” ait olsaydı “yukarı kalkık olma durumu” için sonuç anlamı aşikâr olmayacaktı. Buna rağmen zamiri böyle takdir etmek; zorlama bir yorum olacak, ‘mâna-
nın kendisine çağırıldığı zahiri terkedip uzaklaştığı bâtına gitmek’ ve ‘parıl parıl parlayan hakkı terkedip geveleyen batıla gitmek’ anlamına gelecektir. **Şayet** “İbn Abbas *fi eydihim* şeklinde, İbn Mes’ûd da *fi eymânihim* şeklinde okumuştur.¹ Bu iki okuyuşa göre, zamirin *eydî* veya *eymân* kelimesine ait olabileceğini kabul eder misin?” **dersen şöyle derim:** O zorlama zamir takdiri olsa da, dediğim gibi zamirin zincirlere râci oluşunun açık, anlamın da bu şekilde düzgün olması bunu reddetmektedir.

[1061] سَدًّا kelimesi hem fethalı hem de zammeli (*südden*) okunmuştur. İnsanların yaptıkları (set ve engel) fethalı; Allah’ın yarattığı (dağ vs.) zammelidir, denilmiştir.

[1062] فَأَعَشَيْنَاهُم (gözlerini perdeledik); yani gözlerini örtüp üzerine görülene bakmayı engelleyen bir perde koyduk. Mücâhid’in; “فَأَعَشَيْنَاهُم” ifadesi, ‘gözlerine perde çektik’ anlamındadır.” dediği nakledilmiştir. Fiil ‘aşvden türetilerek, (*a’şeynâhum* şeklinde) Ayın’la da okunmuştur.

[1063] Âyetin Benî Mahzûm hakkında indiği söylenmiştir. Şöyle ki: [Mahzum oğullarından] Ebû Cehl, “Muhammed’i namaz kılariken görürse başını ezeceğine!” dair yemin etmiş; sonra, elinde başına vurmak için taşıdığı bir taşla namaz kılariken onun yanına gelmiş. Elini kaldırınca, eli boynu hizasında sabitlenmiş ve taş eline yapışmış. Hatta taşı elinden zar zor çekip alabilmişler. Bunun üzerine, kavmine dönüp olanları anlatmış. Bu sefer, bir başka Mahzûmlu; “Onu şu taşla ben öldüreceğim!” demiş ve gitmiş. Allah da onun gözünü kör etmiş!..

10. Bunları uyarsan da uyarmasan da onlar açısından fark etmez; iman etmezler.

11. Sen ancak; bu öğüde uyan ve Rahman’a karşı gayben saygılı olanı uyatabilirsin. O halde, mağfiretle ve değerli bir nasiple müjdele onu.

1 Yani “boyunlarına” anlamındaki أَعْشَاهُمْ ifadesini, “ellerine” ve “sağ ellerine” anlamında *fi eydihim* ve *fi eymânihim* şeklinde... / ed.

[١٠٦٠] فإن قلت: فما قولك فيمن جعل الضمير للأيدي، وزعم أن الغل لما كان جامعا لليد والعنق -وبذلك يسمى جامعة- كان ذكر الأعناق دالاً على ذكر الأيدي؟ قلت: الوجه ما ذكرت لك، والدليل عليه قوله {فَهُمْ مُقَمَّحُونَ}. ألا ترى كيف جعل الإقماح نتيجة قوله {فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ}؟ ولو كان الضمير للأيدي لم يكن معنى التسبب في الإقماح ظاهراً، على أن هذا الإضمار فيه ضرب من التعسف وترك الظاهر الذي يدعوه المعنى إلى نفسه إلى الباطن الذي يجفو عنه ترك للحق الأبلج إلى الباطل اللجلج. فإن قلت: فقد قرأ ابن عباس رضي الله عنه «في أيديهم»، وابن مسعود «في أيماهم»، فهل تجوز على هاتين القراءتين أن يجعل الضمير للأيدي أو للإيمان؟ قلت: يأبى ذلك -وإن ذهب الإضمار المتعسف- ظهور كون الضمير للأغلال وسداد المعنى عليه كما ذكرت. ١٠

[١٠٦١] وقرئ «سُدا»، بالفتح والضم. وقيل: ما كان من عمل الناس فبالفتح، وما كان من خلق الله فالضم.

[١٠٦٢] {فَأَغْشَيْنَاهُمْ} فأغشنا أبصارهم، أي غطيناها وجعلنا عليها غشاوة عن أن تطمح إلى مرئي. وعن مجاهد {فَأَغْشَيْنَاهُمْ} فألبسنا أبصارهم غشاوة. وقرئ بالعين من العشا. ١٥

[١٠٦٣] وقيل: نزلت في بني مخزوم، وذلك أن أبا جهل حلف "لئن رأى محمدا يصلي ليرضخن رأسه!" فأتاه وهو يصلي، ومعه حجر ليدمغه به. فلما رفع يده أثبتت إلى عنقه ولزق الحجر بيده حتى فكوه عنها بجهد، فرجع إلى قومه فأخبرهم، فقال مخزومي آخر: "أنا أقتله بهذا الحجر!" فذهب فأعمى الله عينيه.

١٠- ﴿وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

١١- ﴿إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْغَيْبَ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ

كَرِيمٍ﴾

12. Ölülere hayat vereceğiz. Önden gönderdiklerini de, geride bıraktıklarını da yazmaktayız! Biz her şeyi apaçık bir ana-kütükte saymıszdır.

[1064] **Şayet** “Allah Teâlâ [yukarıda] uyarma gerçekleştiği halde iman etmediklerini gösteren şeyler söyledi; sonra da اِنَّمَا (Sen ancak...) buyurdu. Hâlbuki bunun getirilmesi uyarmanın gerçekleşmemesi durumunda geçerli olur.” **dersen şöyle derim:** Doğru. Söylediğin gibi; ancak bu, uyarma olduğu halde iman edilmediğini göstermekte olup anlamı uyar-may-la hedeflenenin gerçekleşmemesi olunca -ki o da imandır- “sen ancak ... uyarabilirsin” denmiş ve şu kastedilmiştir: Senin uyarınla, bu uyarılanların dışındakiler -bu *zikre*, yani Kur’an’a ya da öğüde tâbi olan ve rablerinden *haşyet* duyanlar- için hedef gerçekleşmiştir.

[1065] “Ölülere hayat vereceğiz.” ifadesi, onları ölümlemlerden sonra tekrar dirilteceğiz anlamındadır. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728]; “Allah’ın onlara *hayat vermesi*, şirkten imana çıkartmasıdır.” dediği nakledilmiştir.

[1066] “Yazmaktayız;” yani gerçekleştirdikleri salih ve kötü amelleri; [i] öğrettikleri ilim, tasnif ettikleri kitap, vakfettikleri vakıf, inşâ ettikleri mescit, kervansaray, köprü ve benzeri geride bıraktıkları güzel eserleri de, [ii] bazı zalim yöneticilerin Müslümanlar aleyhine verdikleri görevler, onları zarara uğratacak züüf akçeler basmak, Allah’ın zikrinden alıkoyacak oyun ve eğlenceler ihdâs etmek gibi kötü amelleri de yazmaktayız. Ayrıca, ihdas edilip de başkalarının izlenen bütün iyi ve kötü yollar da yazılmaktadır. Bunun benzeri “O gün insana yaptıkları ve geride bıraktıkları” -yani yaptığı ameller ve geride bıraktığı eserler- “haber verilecek.” [Kıyâme 75/13] âyetidir. Bu eserlerin, mescitlere çokça yürüyen kimselerin ayak izleri olduğu da söylenmiştir. Câbir (r.a.)’ın [v. 78/697] şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Mescide yakın bir yere taşınmak istedik; etrafı boştu. Bu durum Peygamber (s.a.)’e intikal etti. Bunun üzerine bizim yurtlarımızın olduğu yere geldi ve ‘Ey Seleme oğulları! Mescide taşınmak istiyormuşsunuz?’ dedi. Biz de ‘Evet, mescit bize uzak; etrafı da boş.’ dedik. Bunun üzerine ‘Yurtlarınızda kalın! Şüphesiz ayak izleriniz yazılmakta.’ dedi. Peygamber (s.a.)’in bu sözünden dolayı bir daha mescide yakın bir yere taşınmayı istemedik.” [Müslim, “Salât”, 280; benzer lafızlarla]. Ömer b. Abdülaziz’in [v. 101/720] de şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Allah Teâlâ bir şeyi ihmal edecek olsaydı rüzgârların sildiği izleri ihmal ederdi.”

١٢- ﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ﴾

[١٠٦٤] فإن قلت: قد ذكر ما دل على انتفاء إيمانهم مع ثبوت الإنذار، ثم قفاه بقوله {إِنَّمَا تُنذِرُ}؛ وإنما كانت تصح هذه التقفية لو كان الإنذار منفيًا. قلت: هو كما قلت، ولكن لما كان ذلك نفيًا للإيمان مع وجود الإنذار وكان معناه أن البغية المرومة بالإنذار غير حاصلة - وهي الإيمان - قفى بقوله {إِنَّمَا تُنذِرُ} على معنى: إنما تحصل البغية بإنذارك من غير هؤلاء المنذرين، وهم المتبعون للذكر - وهو القرآن أو الوعظ - الخاشعون ربهم.

[١٠٦٥] {نُحْيِي الْمَوْتَىٰ} نبعثهم بعد مماتهم. وعن الحسن: إحياءهم أن يخرجهم من الشرك إلى الإيمان. ١٠

[١٠٦٦] {وَنَكْتُبُ مَا} أسلفوا من الأعمال الصالحة وغيرها وما هلكوا عنه من أثر حسن، كعلم علموه، أو كتاب صنفوه، أو حيس حبسوه، أو بناء بنوه من مسجد أو رباط أو قنطرة أو نحو ذلك؛ أو سيئ كوظيفة وظفها بعض الظلام على المسلمين، وسكة أحدث فيها تخسيرهم، وشيء أحدث فيه صدّ عن ذكر الله من ألحان وملا، وكذلك كل سنة حسنة أو سيئة يستن بها. ونحوه قوله تعالى {يُتَبَّأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ} [القيامة: ١٣]، أي قدّم من أعماله، وأخّر من آثاره. وقيل: هي آثار المشائين إلى المساجد. وعن جابر: أردنا النقلة إلى المسجد والبقاع حوله خالية، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فأتانا في ديارنا، وقال: يا بني سلمة! بلغني أنكم تريدون النقلة إلى المسجد، فقلنا: نعم، بعد علينا المسجد والبقاع حوله خالية، فقال: عليكم دياركم! فإنما تكتب آثاركم. قال: فما وددنا حضرة المسجد لما قال رسول الله ﷺ. وعن عمر بن عبد العزيز: لو كان الله مغفلًا شيئًا لأغفل هذه الآثار التي تعفيها الرياح. ٢٠

[1067] *İmâm* (ana-kütük) Levh-i Mahfuz'dur. Âyet, meçhul sıyga ile *ve yuktebu mâ kaddemû ve âsârûhum* (Önden gönderdikleri de, geride bıraktıkları da yazılmaktadır!) şeklinde de okunmuştur. Ayrıca *ve küllü şey'in* şeklinde (merfû') da okunmuştur.¹

5 **13. Onlara şu şehir halkını temsil getir; hani, oraya elçiler gelmişlerdi.**

14. Hani, kendilerine iki elçi göndermiştik de onları yalanlamışlardı... Biz de bir üçüncü ile desteklemiştik; "Size gönderilmiş elçileriz biz!" demişlerdi.

10 **15. "Siz de bizim gibi insansınız! Rahman'ın bir şey indirdiği yok!.. Tamamen yalan söylüyorsunuz!" dediler.**

16. Dediler ki: "Rabbimiz biliyor ki; biz kesinlikle size gönderilmiş elçileriz."

17. "Bize düşen, açık-seçik iletmekten ibarettir."

[1068] *وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا* ifadesi, "Bir *temsil*le onlara anlat" demektir. Bu, Arapların *'indî min hâze'd-darbi kezâ* yani "Yanımda bu *darptan* -yani örnekten- şu kadar var" ve *hâzihi'l-eşyâu 'alâ darbin vâhidin* "Bu eşyalar tek bir *darb* -yani örnek- üzeredir" sözlerinden gelmektedir. Mâna; onlara kasaba ehlinin durumunu temsil getir; o kasabalıların durumunu ilginç bir kıssa olarak onlara anlat, şeklindedir. İkinci *misallik durum*² ilkinin açıklamasıdır. *إِذْ*'in mansûb oluşu *أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ* den bedel olmasındandır. Bu kasaba ise Antakya'dır. "Elçiler" İsa (a.s)'ın Antakyalılara gönderdiği elçilerdir; onları hak davetçisi olarak göndermişti. Çünkü halk putlara tapıyordu. Onlara iki elçi gönderdi; şehre yaklaştıklarında kuzularını otlatan yaşlı bir adam gördüler. *Sâhibu Yâsîn*³ denilen Habîb-i Neccâr'dı bu. Elçilere sorular sordu, onlar da durumlarını haber verdiler. Bunun üzerine, "Elinizde bir kanıt var mı?" dedi. Onlar "Hastaya şifa verir, kötürüm ve alacalıyı iyileştiririz." dediler. Habîb'in iki senedir hasta olan bir çocuğu vardı. Onu *mesh*ettiler ve çocuk bunun üzerine ayağa kalktı. Habîb de iman etti. Sonrasında bu haber yayıldı ve elçilerin eliyle birçok kişi şifa buldu. Krala bunların durumu iletildi. Kral o ikisine; "[Ne yani] ilâhlarımız dışında başka bir ilâhımız mı var?!" diye sordu. Onlar "Evet, seni de, ilâhlarını da yoktan var eden!" dediler. Bunun üzerine kral; "Dediklerinizi biraz düşüneyim." dedi; [ama] insanlar onların peşine düşüp onları darp ettiler; -hapsedildikleri de söylenmiştir-. Sonra İsa (a.s) Şem'ûn'u gönderdi. Kimliğini gizleyerek şehre girdi.

1 Yani *izmâr alâ şerîtati't-tefsîr* yerine, mübteda - haber cümlesi şeklinde. / ed

2 Yani *vâ'drib le-hum meselen mesele ashâbi'l-karyeti* ifadesindeki ikinci *mesel*. / ed.

3 YâSîn suresinde anlatılan. / ed.

[١٠٦٧] والإمام اللوح. وقرئ «ويكتب ما قدموا وآثارهم» على البناء للمفعول، «وكل شيء» بالرفع.

١٣- «واضرب لهم مثلاً أصحاب القرية إذ جاءها المرسلون»

١٤- «إذ أرسلنا إليهم اثنين فكذبوهما فعززنا بثالث فقالوا إنا إليكم مرسلون»

١٥- «قالوا ما أنتم إلا بشر مثلنا وما أنزل الرحمن من شيء إن أنتم إلا تكذبون»

١٦- «قالوا ربنا يعلم إنا إليكم لمرسلون»

١٧- «وما علينا إلا البلاغ المبين»

[١٠٦٨] {واضرب لهم مثلاً} ومثل لهم مثلاً، من قولهم: عندي من هذا

الضرب كذا، أي من هذا المثال، وهذه الأشياء على ضرب واحد، أي على مثال ١٠

واحد. والمعنى: واضرب لهم مثلاً مثل أصحاب القرية، أي اذكر لهم قصة عجيبة

قصة أصحاب القرية؛ والمثل الثاني بيان للأول. وانتصاب {إذ} بأنه بدل من

{أصحاب القرية}. والقرية أنطاكية. والمرسلون رسل عيسى عليه السلام إلى

أهلها، بعثهم دعاة إلى الحق وكانوا عبدة أوثان. أرسل إليهم اثنين، فلما قربا من

المدينة رأيا شيخاً يرعى غنيمات له وهو حبيب النجار صاحب يس، فسألهما ١٥

فأخبراه، فقال: أمعكما آية؟ فقالا: نشفي المريض ونبرئ الأكمه والأبرص،

وكان له ولد مريض من سنتين فمسحاه، فقام، فأمن حبيب؛ وفشا الخبر، فشفي

على أيديهما خلق كثير، ورقى حديثهما إلى الملك، وقال لهما: ألنا إله سوى

آلهتنا؟ قالوا: نعم من أوجدك وآلهتك. فقال: حتى أنظر في أمركما، فتبعهما الناس

وضربوهما. -وقيل: حبسا-. ثم بعث عيسى عليه السلام شمعون؛ فدخل متنكراً ٢٠

Kralın yakınındakilerle arkadaşlık kurdu. Sonunda onu iyice sevdiler ve krala ondan bahsettiler. Kral da onu sevdi. Bir gün krala “İki adam hapsedmişsin; ne dediklerini dinledin mi?” diye sordu. Kral “Hayır, öfkem benimle onları dinlemem arasına girdi.” dedi. Sonra da o ikisini çağırttı. Şem‘ûn onlara “Sizi kim gönderdi?” diye sordu. Onlar “Her şeyi yaratan ve hiçbir ortağı olmayan Allah.” dediler. Bunun üzerine “Onu anlatın ama kısa tutun.” dedi. Onlar “O, dilediğini yapıyor; murad ettiğine hükmediyor.” dediler. Şem‘ûn krala “Ne dersin, sen de ilâhından O’nun yaptığıının benzerini yapmasını istesen ve böylece senin ve onun için bir şeref olsa!” dedi. Kral “Senden sakladığım hiçbir sırrım yok. Bizim ilâhımız görmez, duymaz, zarar ve fayda vermez.” dedi. Şem‘ûn onlarla birlikte putların yanına girer; duâ eder, yakarıştta bulunurdu; onlar da onun kendilerinden olduğunu sanırlardı. Sonra (Şem‘ûn iki elçiye) “İlâhınız ölüyü diriltebilirse ona iman ederiz.” dedi. Bunun üzerine yedi gün önce ölmüş bir çocuğun getirilmesini istedi. Çocuk (dirilip) ayağa kalktı ve “Ben ateşten yedi vadi içerisine sokuldum ve sizi içinizde bulunduğunuz durumdan uyarıyorum; iman edin!” ve “Göğün kapıları açıldı ve güzel yüzlü bir gencin bu üçü için şefaati ettiğini gördüm.” diyerek ekledi. Kral “Kim onlar?” diye sordu. Çocuk “Şem‘ûn ve bu ikisi.” diye cevap verdi. Bunun üzerine kral hayret etti. Şem‘ûn kendi sözünün krala tesir ettiğini görünce, ona nasihat etti ve kral da halkı da iman ettiler. İman etmeyenler ise Cibril’in attığı bir çığlıkla [büyük bir gümbürtüyle] helâk oldular.

[1069] فَعَزَّزْنَا “takviye ettik” anlamındadır. Yağmur toprağı sertleştirip sıkıttığı zaman *el-mataru yu‘azzizü’l-arda* denilir. Aynı anlamda *te‘azzeze lahmü’n-nâkati* (devenin eti sıkılaştı) denilir. Birinin diğerine galip gelmesi durumunda kullanılan ‘*azzehû* - *ye‘uzzühû*dan şeddesiz olarak (*‘azeznâ*) da okunmuştur; üçüncüleriyle galip geldik, onlara hâkim olduk, demektir ki üçüncüleri Şem‘ûn’dur. **Şayet** “Mef‘ûlün bih neden terkedildi?”¹ **dersen şöyle derim:** Çünkü maksat kiminle desteklendiğinin zikredilmesidir ki o da Şem‘ûn ve izlemiş olduğu ince tedbirlerdir. Bu sayede hak galip gelmiş ve batıl zelil olmuştur. Kelam, herhangi bir maksatla kurulduğunda siyaki ona göre yapılır ve o maksada yönelinir. Sanki onun dışında kalanlar atılmış ve reddedilmiş gibi. Bu benzeri; ‘Bugün sultan hak ile hüküm verdi’ demendir. Cümlelerin kuruluş maksadı burada senin ‘hak ile’ sözündür. Bu sebeple lehinde ve aleyhinde hüküm verilenleri zikretmeyi terk ettin.”

1 Yani neden “*Bu ikisini destekledik.*” (فَعَزَّزْنَا) denmedi. / ed.

وعاشر حاشية الملك حتى استأنسوا به، ورفعوا خبره إلى الملك فأنس به، فقال له ذات يوم: بلغني أنك حبست رجلين فهل سمعت ما يقولانه؟ فقال: لا، حال الغضب بيني وبين ذلك؛ فدعاهما، فقال شمعون: من أرسلكما؟ قال: الله الذي خلق كل شيء وليس له شريك. فقال: صفاه وأوجزا. قال: يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد. قال: وما آيتكما؟ قال: ما يتمنى الملك، فدعا بسلام مطموس العينين، فدعوا الله حتى انشق له بصر، وأخذنا بندقتين فوضعاهما في حدقتيه فكانتا مقلتين ينظر بهما. فقال له شمعون: أرايت لو سألت إلهك حتى يضع مثل هذا فيكون لك وله الشرف. قال: ليس لي عنك سر؛ إن إلهنا لا يبصر ولا يسمع ولا يضرب ولا ينفع. وكان شمعون يدخل معهم على الصنم فيصلي ويتضرع ويحسبون أنه منهم. ثم قال: إن قدر إلهكما على إحياء ميت آمنّا به، فدعوا بسلام مات من سبعة أيام فقام. وقال: إني أدخلت في سبعة أودية من النار، وأنا أحذرکم ما أنتم فيه فآمنوا. وقال: فتحت أبواب السماء فرأيت شاباً حسن الوجه يشفع لهؤلاء الثلاثة، قال الملك: ومن هم؟ قال: شمعون وهذان. فتعجب الملك. فلما رأى شمعون أن قوله قد أثر فيه نصحه فأمن وأمن معه قوم، ومن لن يؤمن صاح عليهم جبريل عليه السلام صيحة فهلكوا.

١٥ [١٠٦٩] {فَعَزَّزْنَا} ففوّينا. يقال: المطر يعزز الأرض، إذا لبدّها وشدّها، وتعزز لحم الناقة. وقرئ بالتخفيف من عزّه يعزّه، إذا غلبه، أي فغلبنا وقهرنا {بِثَالِثٍ} وهو شمعون. فإن قلت: لم ترك ذكر المفعول به؟ قلت: لأنّ الغرض ذكر المعزّز به، وهو شمعون؛ وما لطف فيه من التدبير حتى عزّ الحقّ وذلّ الباطل، وإذا كان الكلام منصّباً إلى غرض من الأغراض جعل سياقه له وتوجهه إليه، كأن ما سواه مرفوض مطرح. ونظيره قولك: حكم السلطان اليوم بالحق، الغرض المسوق إليه: قولك بالحق، ٢٠ فلذلك رفضت ذكر المحكوم له والمحكوم عليه.

[1070] بَشَرًا kelimesinin burada merfû, مَا هَذَا بَشَرًا (“Bu insan olamaz!” [Yûsuf 12/31]) âyetinde ise mansûb kılınması لَا'nın nefyi bozması sebebiyledir. Bu durumda artık *leyse*ye benzeyen *mân*ın benzerliği kalmamış olur ve amel etmez.

5 [1071] **Şayet** “Neden önce اِنَّا اِلَيْكُمْ مُّرْسَلُونَ (“Size gönderilmiş elçileriz biz.”) sonra اِنَّا اِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ (biz kesinlikle size gönderilmiş elçileriz.) denildi?” **dersen şöyle derim:** “İlkinde, haber kipli bir cümle ilk defa söylenmektedir; ikinci cümle ise inkârdan dolayı cevaptır.¹

[1072] رَبُّنَا يَعْلَمُ (Rabbimiz biliyor ki) ifadesi tekitte yemin yerine geçer. 10 Arapların *şehidallâhu* (Allah şâhit ki), *‘alimallâhu* (Allah biliyor ki) şeklindeki sözleri de böyledir. Elçilerden kesinlik ve pekiştirme yollu gelen bu cevap, ancak “Bize düşen -doğruluğumuza şahitlik eden aşikâr belge ve kanıtlarla- açık-seçik iletmekten ibarettir.” sözleriyle beraber güzel olmuştur. Yoksa iddia sahibi “Vallâhi, iddia ettiğim şeyde doğru söylüyorum!” dese 15 de, açık bir delil getiremse, bu çirkin olur.

18. Dediler ki: “Zaten sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık. Vazgeçmezseniz, inanın sizi taşıyacağız ve tarafımızdan size can yakıcı bir azap dokunacak!”

20 **19. Dediler ki: “Uğursuzluğunuz sizinledir. (Uğursuzluk dediğiniz şey) size öğüt verildi diye mi (gerçekleşti)?! Aksine, siz ileri giden bir toplumsunuz (da o yüzden gerçekleşti)!..”**

[1073] Elçilerin dinini sevmedikleri ve nefisleri ondan kaçtığı için “uğursuzluğa uğradık” dediler. Zaten cahillerin âdeti; meylettikleri, arzu ve tercih ettikleri, tabiatlarının kabul ettiği her şeyi uğurlu saymak; kaçtıkları, hoşlanmadıkları şeyleri ise uğursuz saymaktır. Kendilerine bir nimet ya da belâ geldiğinde “Bunun berekâtıyla...” ya da “Bunun uğursuzluğundan!” derler. 25 Tıpkı -Kıptilerden naklen- “Başlarına bir kötülük gelse, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi.” [A'râf 7/131] âyeti ile -Mekke müşriklerinden naklen- “[Bunlara bir iyilik gelse, 'Allah'ın sayesinde.' derler]; bir kötülük erişse, o zaman da '(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!' derler.” [Nisâ 4/78] 30 âyetinde olduğu gibi. Denildiğine göre, bunu yağmurları kesilince söylemişlerdir.² Katâde'nin [v. 117/735] “Başımıza bir şey gelirse sizdendir.” diye tefsir ettiği nakledilmiştir.

1 Ve inkârın dozu arttıkça tekidin şiddeti de artırılmaktadır. / ed.

2 Bu ifadeler Mekke Müşriklerine değil, Medineli münafıklara aittir ve Uhud hezimetini üzerine söylenmiştir. Dedikleri şudur: Savaşı senin yüzünden kaybettik; sahraya çıkmayıp savunma savaşı yapsaydık bu bela başımıza gelmeyecekti!” / ed.

[١٠٧٠] إنما رفع {بَشِّرْ} هنا ونصب في قوله {مَا هَذَا بَشَرًا} [يوسف: ٣١] لأنَّ
إلا تنقض النفي، فلا يبقى لما المشبهة بليس شبه، فلا يبقى له عمل.

[١٠٧١] فإن قلت: لم قيل: {إِنَّا إِلَيْكُمْ مُّسْئِلُونَ} أولاً، و{إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُّسْئِلُونَ}
آخرًا؟ قلت: لأنَّ الأوّل ابتداء إخبار، والثاني جواب عن إنكار.

٥ [١٠٧٢] وقوله {رَبُّنَا يَعْلَمُ} جارٍ مجرى القسم في التوكيد، وكذلك قولهم: شهد
الله، وعلم الله. وإنما حسن منهم هذا الجواب الوارد على طريق التوكيد والتحقيق
مع قولهم {وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ}، أي الظاهر المكشوف بالآيات الشاهدة
لصحته؛ وإلا فلو قال المدعي: والله إني لصادق فيما أدعي، ولم يحضر البينة كان
قبيحًا.

١٠ ١٨- ﴿قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ
أَلِيمٌ﴾

١٩- ﴿قَالُوا طَائِفُكُمْ مَعَكُمْ أَيْنَ ذُكِّرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّشْرِقُونَ﴾

[١٠٧٣] {تَطَيَّرْنَا بِكُمْ} تشاء منا بكم. وذلك أنهم كرهوا دينهم ونفرت منهم
نفوسهم؛ وعادة الجاهل أن يتيمنوا بكل شيء مالوا إليه واشتهوه وآثروه وقبلته
١٥ طباعهم، ويتشاءموا بما نفروا عنه وكرهوه؛ فإن أصابهم نعمة أو بلاء قالوا ببركة هذا
وبشوؤم هذا، كما حكى الله عن القبط {وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ}
[الأعراف: ١٣١]، وعن مشركي مكة {وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ}
[النساء: ٧٨]. وقيل: حبس عنهم القطر فقالوا ذلك. وعن قتادة: إن أصابنا شيء
كان من أجلكم.

[1074] طَائِرُكُمْ kelimesi *tayrukum* şeklinde okunmuştur. Bu, “uğursuzluğunuzun sebebi sizinledir” anlamındadır ki o da inkâr etmeleridir. Ya da “uğursuzluğunuzun sebepleri sizinledir” anlamında olup, inkâr etmeleri ve isyanlarıdır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], *tetayyurukumdan* dönüştürülmüş olarak *ittayyurukum* şeklinde okumuştur. *أِنْ ذَكَرْتُمْ* ifadesi [*e-in* şeklinde] istifham Hemzesi ve şart harfi bir arada okunmuştur. Ayrıca araya bir Elif getirilerek *â-in zükkirtüm* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta âyet; “Size öğüt verilse uğursuzluğa uğradığınızı mı söyleyeceksiniz?” anlamındadır. istifham Hemzesi ve nasb edici *en* edatıyla; *e-en zükkirtüm* şeklinde de okunmuştur; “Size öğüt verildi diye uğursuzluğa uğradığınızı mı söylüyorsunuz?” anlamındadır. İstifham edatı olmaksızın; *ihbârî* cümle anlamında *en* ve *in* şeklinde de okunmuştur. Bu iki durumda “Size öğüt verildi diye uğursuzluğa uğradığınızı söylediniz.” ve “Size öğüt verilecek olsa uğursuzluğa uğradığınızı söylersiniz.” anlamlarında olmaktadır. Bir başka okuyuş da tahfif üzere (şeddesiz) *eyne zükkirtüm* okuyuşudur. Anlamı ise “Sizden bahsedilen her yerde uğursuzluğunuz sizinledir.” şeklindedir. Bunlardan söz edildiğinde uğursuz olan mekân, oraya girdiklerinde daha da uğursuz olacaktır!

[1075] “Aksine, siz isyanda ileri giden bir toplum olduğunuzdan”, size uğursuzluk geliyor! Yoksa Allah elçileri ve onların size öğüt vermesi sebebiyle değil. Ya da âyetin anlamı; aksine, siz dalâlette ileri giden, azgınlıkta ısrar eden bir toplumsunuz. Öyle ki; kendilerinden bereket umulacak olan Allah’ın elçilerini uğursuz görüyorsunuz!

20. Şehrin ötebaşından bir adam koşarak gelip şöyle dedi: “Ey kavim! Bu elçilere uyun.”

25 **21. “Doğru yolda gidip de (sizi oraya getirmek için) sizden hiçbir ücret istemeyen bu insanlara uyun.”**

22. “Hem, benim ‘ne’ m var ki beni yaradana kulluk etmeyecekmişim?! Siz de sonunda O’na döndürüleceksiniz.”

30 **23. “Hiç, O’ndan başka birtakım tanrılar edinir miyim ben?! Rahman bana zarar vermek istese, onların şefaati bana kâr etmez; beni kurtarmazlar.”**

24. “O takdirde, gerçekten apaçık bir sapma içerisindeyim demektir.”

25. “Şüphesiz ben, sizin Rabbinize iman ettim; gelin bana kulak verin.”

[١٠٧٤] وقرئ «طيركم»، أي سبب شؤمكم معكم، وهو كفرهم؛ أو أسباب شؤمكم معكم، وهي كفرهم ومعاصيهم. وقرأ الحسن «اطيّرُكم»، أي تطيركم. وقرئ {أَيْنَ ذُكِرْتُمْ}، بهمزة الاستفهام وحرف الشرط، و«آئن»، بألف بينهما، بمعنى: أطيرون إن ذكرتم؟ وقرئ «أأن ذكرتم»، بهمزة الاستفهام وأن الناصبة، يعني أطيّرتم لأن ذكرتم؟ وقرئ «أن»، و«إن» بغير استفهام لمعنى الإخبار، أي تطيرتم لأن ذكرتم، أو إن ذكرتم تطيرتم. وقرئ «أين ذكرتم»، على التخفيف، أي شؤمكم معكم حيث جرى ذكركم! وإذا شئ المكان بذكرهم كان بحلولهم فيه أشأم.

[١٠٧٥] {بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ} في العصيان، ومن ثم أتاكم الشؤم، لا من قبل رسل الله وتذكيرهم. أو {بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ} في ضلالكم متمادون في غيكم، حيث تتشاءمون بمن يجب التبرك به من رسل الله.

٢٠- ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ﴾

٢١- ﴿اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْتَلْكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُّهْتَدُونَ﴾

٢٢- ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

٢٣- ﴿ءَاتَخِذْ مِنْ ذُوْنِهٖ إِلَهَةً إِنَّ يُرِْدَنَّ الرَّحْمٰنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِي عَنْهُمْ شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقِذُوْنَ﴾

٢٤- ﴿إِنِّي إِذَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

٢٥- ﴿إِنِّي أَمِنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ﴾

[1076] رَجُلٌ يَسْعَى (Bir adam koşarak...) ifadesinde bahsedilen Habîb b. İsrâîl en-Neccâr'dır. Put oyardı. Aralarında altı yüz sene olmasına rağmen Peygamber (s.a.)'e iman edenlerdendi. Tıpkı Büyük Tübbâ', Varaka b. Nevfel ve benzerleri iman ettiği gibi. Hiç kimse bir peygambere zuhurundan önce
 5 iman etmemiştir hâlbuki. Habîb'in Allah'a ibadet ettiği bir mağarada iken, elçilerin haberi kulağına gelince onların yanına gidip dinini açıkladığı ve kâfirlerle konuştuğu, bunun üzerine kâfirlerin; "Dinimize muhalefet mi ediyorsun?" dedikleri ve üzerine atlayarak onu öldürdükleri söylenmiştir. Bağıracağı arkasından çıkana dek onu ayaklarıyla ezdikleri de dile getirilmiştir. Bir başka
 10 rivayete göre ise "Allah'ım kavmime hidâyet et!" derken onu taşıyarak öldürmüşlerdir. Kabri Antakya çarşısındadır. Öldürüldüğünde, Allah onlara buğz etmiş ve Cebrail (a.s.)'in bir çılgılığıyla helâk edilmişlerdir. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ümmetlerin önde gelenleri üçtür; bunlar Allah'ı göz açıp kapayıncaya kadar bile inkâr etmemişlerdir. Bunlar; Ali b. Ebu
 15 Tâlib, YâSîn'de zikredilen kişi ve Firavun hanedanından iman eden kişidir."

[1077] "Doğru yolda gidip de sizden hiçbir ücret istemeyen bu insanlara" ifadesi, elçilere uymayı teşvik eden veciz bir sözdür; onlarla birlikte dünyanızda hiçbir şekilde hüsrana uğramayacak, dininizin doğruluğu noktasında da kâr edeceksiniz. Böylece dünya ve âhiret hayrı sizin için bir araya gelecek anlamındadır. Habib, daha sonra sözü, onlara nasihati kastettiği halde kendisine nasihat ediyormuş gibi devam ettirmiştir. Bunu, onlar hakkındaki ince düşünce ve anlayışından yapmıştır; çünkü bu tür bir tavır nasihatın işlemesi bakımından daha etkilidir. Öyle ki; onlar için sadece kendisi için istediklerini istemekte; "Sizin 'ne'niz var ki sizi yoktan yaratana kulluk etmiyorsunuz?!" demek yerine
 25 "Hem, benim 'ne'm var ki beni yaratana kulluk etmeyecekmişim?!" demektedir. "Siz de sonunda O'na döndürüleceksiniz." ifadesine dikkat et; işaret ettiği-miz anlamı kastetmemiş olsaydı "Beni yaratana..." ve "sonunda O'na döneceğim." derdi. Aynı üslubu "Şüphesiz ben, sizin Rabbinize iman ettim; gelin bana kulak verin." sözüne kadar sürdürmüş ve bu sözünü şunu söylemek istemiştir:
 30 Sözümlü dinleyin ve bana itaat edin. Size alternatifi olmayan gerçeği göstermek-teyim: Kulluk ancak başınızın kendisinden geldiği, sonunuzun da kendisine gideceği [yani size hayat bahşeden ve sonunda ölüp kendisine döneceğiniz] zata yapılabilir. Akıllarınız ne kadar da kıt ve ne kadar berbat! Çünkü O'na kulluk etmek yerine başka şeylere kulluğu tercih ediyorsunuz. Hâlbuki O size bir zarar vermek istese
 35 ve kulluk ettikleriniz size şefa'at etmeye kalksa şefa'atleri kâr etmeyecek, O'nun yanında şefa'atçi olmalarına bile imkân verilmeyecek; sizi kurtarmaya hiçbir şekilde güçleri yetmeyecektir. Siz bu tercihinizde akıl ve temyiz sahibi kimseye gizli kalmayacak kadar aşikâr bir dalâlete düşüyorsunuz.

[١٠٧٦] {رَجُلٌ يَسْغَى} هو حبيب بن إسرائيل النجار، وكان ينحت الأصنام، وهو ممن آمن برسول الله ﷺ، وبينهما ستمائة سنة كما آمن به تبع الأكبر وورقة بن نوفل وغيرهما، ولم يؤمن بنبي أحد إلا بعد ظهوره. وقيل: كان في غار يعبد الله، فلما بلغه خبر الرسل أتاهم وأظهر دينه وقاويل الكفرة، فقالوا: أوأنت تخالف ديننا، فوثبوا عليه فقتلوه. وقيل: توطئوه بأرجلهم حتى خرج قصبه من دبره. وقيل: رجموه وهو يقول: اللهم اهد قومي! وقبره في سوق أنطاكية. فلما قتل غضب الله عليهم فأهلكوا بصيحة جبريل عليه السلام. وعن رسول الله ﷺ: سُبَّاقُ الأُمَمِ ثلاثة؛ لم يكفروا بالله طرفة عين: علي بن أبي طالب، وصاحب ياس، ومؤمن آل فرعون.

[١٠٧٧] {مَنْ لَا يَسْتَأْذِنُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ} كلمة جامعة في الترغيب فيهم، أي لا تخسرون معهم شيئاً من ديناكم وتربحون صحة دينكم فينتظم لكم خير الدنيا وخير الآخرة. ثم أبرز الكلام في معرض المناصحة لنفسه وهو يريد مناصحتهم ليتلطف بهم ويداريهم، ولأنه أدخل في إحاض النصح حيث لا يريد لهم إلا ما يريد لروحه. ولقد وضع قوله {وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي} مكان قوله "وما لكم لا تعبدون الذي فطركم". ألا ترى إلى قوله {وَالَيْهِ تُزْجَعُونَ}؟ ولولا أنه قصد ذلك لقال: الذي فطرنى وإليه أرجع. وقد ساقه ذلك المساق إلى أن قال: {أَمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ}. يريد فاسمعوا قولي وأطيعوني، فقد نهتكم على الصحيح الذي لا معدل عنه؛ أن العباد لا تصح إلا لمن منه مبتدؤكم وإليه مرجعكم، وما أدفع العقول وأنكرها لأن تستحبوا على عبادته عبادة أشياء إن أرادكم هو بضرّ وشفع لكم هؤلاء لم تنفع شفاعتهم ولم يمكنوا من أن يكونوا شفعاء عنده؛ ولم يقدروا على إنقاذكم منه بوجه من الوجوه؛ إنكم في هذا الاستحباب لواقعون في ضلال ظاهر بين لا يخفى على ذي عقل وتميز.

[1078] Şu da söylenmiştir: Onlara nasihat ettikten sonra onu taşlamaya başlamışlar; o da öldürülmeden önce hızla elçilere doğru giderek, onlara; “Şüphesiz ben, sizin Rabbinize iman ettim; gelin bana kulak verin!”, yani “imanımı duyun ki benim için şahit olasınız” demiştir.

5 [1079] *În yeridni’r-Rahmânu bi-durrin* şeklinde de okunmuştur ki *in yûridni durran* anlamındadır; yani “Rahman beni zarar getiren yere götürürse.”

26. (Sonuçta, adamı şehit ettiler; Allah tarafından kendisine:) “Cennet’e gir” denildi... Dedi ki: “Keşke kavmim de bilmiş olsaydı;”

10 **27. “Rabbimin beni neden bağışladığını ve beni, niçin, değer verdiği kimselerden kıldığını.”**

[1080] Öldürüldüğünde kendisine “Cennet’e gir denildi.” Katâde’nin [v. 117/735] şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Allah onu Cennet’e koymuştur; orada yaşamakta ve nasiplendirilmektedir.” Bununla şu âyeti kastetmektedir: “Aksine, diridirler; mutlu mutlu Rableri katında rızıklandırılıyorlar.”
15 [Âl-i İmrân 3/169]. Âyetin mânâsının, bu kimsenin Cennet’e gireceğine ve oranın ehlerinden olacağına dair bir müjde olduğu da söylenmiştir.

[1081] **Şayet** “Bu ifade Beyân ilmine göre nasıl açıklanabilir?” **dersen şöyle derim:** *İsti’naft* olarak açıklanabilir; çünkü bu, rabbiyle karşılaştığında durumunun sorulması düşünülecek yerlerdendir. Sanki birisi “Dinine yardım uğruna çektiği bu zorluklardan ve rabbinin rızası uğruna canını cömertçe verdikten sonra rabbiyle karşılaşması nasıl oldu?” demekte ve ona “Cennet’e gir, denildi” diye cevap verilmektedir. Ayrıca, “*Kendisine* denildi.” de buyrulmamıştır; çünkü amaç, kime söylendiği üzerine değil söylenen söz ve bunun yüceliği üzerine kurulmuştur. Kaldı ki, kime söylendiği malumdur. “Keşke kavmim de bilmiş olsaydı” ifadesi de böyledir. Bu büyük kurtuluş esnasında bu zatın ne dediğine dair birinin soru sorduğu takdir edilerek söylenmiştir. Adeta, Habib kavminin halinden haberdar olmasını temenni etmektedir; çünkü bunu bilmeleri kendileri hakkında da benzer bir durumu, yani inkârcılıktan dönerek -her Cennet’e götürecek olan- imana ve salih amele girişi kazanmalarına sebep olacaktır. Merfû bir hadiste şöyle geçmektedir: “Habib, kavmine hem diriyken hem de ölüyken nasihat etti.”
30

[1082] Burada, öfkeyi yutup cahillere yumuşak davranmanın, kendini şerirler ve zalimler sürüsüne sokanlara acımanın, onları kurtarmak için paçayı sıvamanın, bu konuda hassas düşünmenin ve böylece bu kimselerin kötü durumlarına sevinmekten ve onlara bedduâ etmekten kendini uzak tutmanın gerekliliğine dair büyük bir uyarı bulunmaktadır.
35

1 Yani geriyle anlamca bağlantılı bir başlangıç cümlesi olarak. / çev.

[١٠٧٨] وقيل: لما نصح قومه أخذوا يرمونه فأسرع نحو الرسل قبل أن يقتل، فقال لهم: {إِنِّي أَمِنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ}، أي اسمعوا إيماني تشهدوا لي به.

[١٠٧٩] وقرئ «إِنْ يَرِدْنِي الرَّحْمَنُ بَضْرًا» بمعنى: أن يوردني ضرًا، أي يجعلني موردًا للضرر.

٥ - ٢٦- ﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ﴾

٢٧- ﴿بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾

[١٠٨٠] أي لما قتل {قِيلَ} له: {ادْخُلِ الْجَنَّةَ}. وعن قتادة: أدخله الله الجنة وهو فيها حيّ يرزق. أراد قوله تعالى {بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ} [آل عمران: ١٦٩-١٧٠] وقيل: معناه البشرى بدخول الجنة وأنه من أهلها.

١٠ [١٠٨١] فَإِنْ قُلْتَ: كيف مخرج هذا القول في علم البيان؟ قلت: مخرجه مخرج الاستئناف، لأنّ هذا من مظان المسألة عن حاله عند لقاء ربه، كأنّ قائلاً قال: كيف كان لقاء ربه بعد ذلك التصلب في نصرة دينه والتسخي لوجهه بروحه؟ ف قيل: {قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ}. ولم يقل: "قيل له" لانصباب الغرض إلى المقول وعظمه، لا إلى القول له مع كونه معلوماً. وكذلك {قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ} مرتب على تقدير سؤال سائل عما وجد من قوله عند ذلك الفوز العظيم، وإنما تمنى علم قومه بحاله ليكون علمهم بها سبباً لاكتساب مثلها لأنفسهم، بالتوبة عن الكفر والدخول في الإيمان والعمل الصالح المفضيين بأهلها إلى الجنة. وفي حديث مرفوع: نصح قومه حيّاً وميتاً.

[١٠٨٢] وفيه تنبيه عظيم على وجوب كظم الغيظ، والحلم عن أهل الجهل، والترؤف على من أدخل نفسه في غمار الأشرار وأهل البغي، والتشمر في تخليصه والتلطف في افتدائه، والاشتغال بذلك عن الشماتة به والدعاء عليه.

٢٠

Dikkat edersen, başına çorap örüp kendisini katledenlere, putperest birer kâfir olmalarına rağmen hayır talep etmiştir. Yalnız, bunu kendisi hakkında çok büyük bir hata içerisinde olduklarını, kendisinin doğru yolda, samimi ve şefkatli olduğunu, düşmanlıklarının kendisine sadece kazanç sağlayıp mutluluk getirdiğini öğrenmeleri için söylemiş de olabilir; çünkü bu sayede kendisine daha fazla gıpta edilmiş olacak, zevki ve mutluluğu katlanacaktır. Ancak ilk yorum daha isabetlidir.

[1083] (المَكْرَمِينَ ifadesi) *el-mükerramîn* şeklinde de okunmuştur.

[1084] **Şayet** “بِمَا عَفَّرَ لِي رَبِّي” ifadesindeki *mâ*, *mâ*lardan hangisidir?” **dersen şöyle derim:** Masdariyye¹ veya “Rabbimin günahlarımdan neleri bağışladığını” anlamında mevsüledir. İstifhâmiyye de olabilir ki bu durumda “Rabbimin beni hangi şeyle bağışladığını” anlamına gelir. Bununla, öldürülünceye kadar dini yüceltmek adına göstermiş olduğu sabır ve direnci kastetmektedir. Ancak [*bi-mâ* şeklinde] ispatı caiz olmakla birlikte Elif atılarak, *bi-me gâfera lî* denmesi daha güzeldir. *Kad ‘alimtü bi-mâ sana’te hâzâ* (Bunu hangi saikle yaptığını çok iyi biliyorum!) denebileceği gibi, *bi-me sana’te* de denebilir.

28. Kendisinden sonra, kavminin üzerine gökten bir ordu indirmedik; indirecek de değildik.

29. Sadece, bir tek gümbürtü!.. Ânında sönüp gittiler.

[1085] Ayette kastedilen anlam; Allah’ın kâfirlerin işini bir meleğin bir çığılığıyla görmesi, onları helâk etmek için Bedir ve Hendek savaşlarında olduğu gibi gök ordularından bir ordu indirmemesidir.

[1086] **Şayet** “وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ” ifadesi ne anlamdadır?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı; Habîb’in kavmini helâk etmek için gökten bir ordu indirmemiz hikmetimize göre doğru olmazdı, şeklindedir; çünkü Allah Teâlâ her kavmin helâkını farklı şekillerde icra etmiştir. Bu da hikmetinin gerektirdiği ve maslahatın zorunlu kıldığı bir şeydir. Dikkat edersen, “Kiminin başına taş yağdırdık; kimini sarsıntı yakaladı; kimini yerin dibine geçirdik; kimini de suda boğduk...” [Ankebût 29/40] buyrulmuştur. “Peki, Bedir ve Hendek savaşlarında neden gökten ordular indirdi? Çünkü Allah Teâlâ;

1 “Rabbimin beni bağışladığını [bilselerdi].” anlamında. / ed.

ألا ترى كيف تمنى الخير لقتلته والباغين له الغوائل، وهم كفرٌ عبدة أصنام. ويجوز أن يتمنى ذلك ليعلموا أنهم كانوا على خطأ عظيم في أمره، وأنه كان على صواب ونصيحة وشفقة، وأن عداوتهم لم تكسبه إلا فوزاً ولم تعقبه إلا سعادة، لأنّ في ذلك زيادة غبطة له وتضاعف لذة وسرور. والأوّل أوجه.

٥ [١٠٨٣] وقرئ «المكرمين».

[١٠٨٤] فإن قلت {مَا} في قوله تعالى {بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي} أي المآت هي؟ قلت: المصدرية، أو الموصولة، أي بالذي غفره لي من الذنوب. ويحتمل أن تكون استفهامية، يعني بأي شيء غفر لي ربي؛ يريد به ما كان منه معهم من المصابرة لإعزاز الدين حتى قتل، إلا أنّ قولك «بم غفر لي» بطرح الألف أجود، وإن كان إثباتها جائزاً. يقال: قد علمت بما صنعت هذا، أي بأي شيء صنعت، وبم صنعت.

٢٨- ﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ﴾

٢٩- ﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ﴾

[١٠٨٥] المعنى: أن الله كفى أمرهم بصيحة ملك، ولم ينزل لإهلاكهم جنداً من جنود السماء، كما فعل يوم بدر والخندق.

١٥ [١٠٨٦] فإن قلت: وما معنى قوله {وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ}؟ قلت: معناه وما كان يصح في حكمتنا أن ننزل في إهلاك قوم حبيب جنداً من السماء. وذلك لأن الله تعالى أجرى هلاك كل قوم على بعض الوجوه دون البعض، وما ذلك إلا بناء على ما اقتضته الحكمة وأوجبه المصلحة. ألا ترى إلى قوله تعالى {فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنَا} [العنكبوت:

٢٠ ٠٤]. فإن قلت: فلم أنزل الجنود من السماء يوم بدر والخندق؟ قال تعالى

• Onların üzerine bir rüzgâr ve görmediğiniz ordular gönderdik. [Ahzâb 33/9],

• (Ben sizi) peşi sıra gelen bin meleklerle (destekleyeceğim.) [Enfâl 8/9],

5 • İndirilecek üç bin meleklerle (rabbinizin sizi desteklemesi size yetmeyecek mi?!) [Âl-i İmrân 3/124],

• Nişaneli beş bin meleklerle (rabbiniz sizi destekler' [Âl-i İmrân 3/125]

buyurmuştur.” **dersen şöyle derim:** Bir melek dahi yetecekti. Nitekim Lut (a.s)’ın şehirleri Cebail (a.s)’ın kanadının bir tüyüyle, Semûd şehri ve Salih (a.s)’ın kavmi ise onun çılgılığıyla helâk edilmişti; ancak Allah Teâlâ Muhammed (a.s)’ı her şeyde büyük nebilere ve *ülül’azim* peygamberlere üstün tutmuştur. Nerede kaldı Habîb en-Neccâr?! Allah Teâlâ kimseye vermediği izzet ve ikramı Muhammed (s.a.)’e vermiştir ki, gökten ordu indirmesi de bunlardandır. “İndirmedik... indirecek de değildik.” sözleriyle adeta, ordu indirme ancak senin gibi birine lâıyk yüce işlerdendir; bunu senden başkası 15 için yapacak değiliz, anlamına işaret etmektedir.

[1087] *إِن كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً* ifadesinde; ‘bu yakalama’ ya da ‘bu ceza’ ancak bir çılgılıktan ibaret oldu, anlamı vardır. Ebû Ca’fer el-Medenî [v. 130/748] *kâne-yi* tam fiil kabul ederek (*sayhatün* şeklinde) merfû’ okumuştur. Bu durumda, “Sadece bir çılgılık oldu!” anlamı ortaya çıkar. Ancak kıyas ve kullanım fiilin bu 20 durumda müzekker kılınmasıdır; çünkü burada cümle *mâ vaka’a şeyün illâ sayhatün* anlamında olur. Ancak lâfzın zahirine ve *sayhanın* fiilin fâ’ili oluşuna bakmış (fiili müennes yapmış)tır. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] *فَأَضْبَحُوا لَا تَرَى إِلَّا مَسَاكِنَهُمْ* (“Ama sonunda, öyle bir hâle geldiler ki, oturdukları yerlerden başka bir şey görülmez oldu.” ¹[Ahkâf 46/25]) şeklindeki kıraati de böyledir. Ayrıca 25 Zür-Rumme’nin [v. 117/735] şu beytinde de benzer bir kullanım vardır:

Geriye sadece etrafı şişmiş kaburgalar kaldı

İbn Mes’ûd ise *illâ zakyeten vâhideten* şeklinde okumuştur; bu, kuş öttüğünde kullanılan *zekâ - yezkû / yezki* fiilinden alınmıştır. *Eskalu min’e-z-zevâkî* (horozlardan daha ağır) deyiimi de bundandır.²

30 [1088] *اَتَشِينُ سَوْنُپُ كُؤِلهُ دُونُشْمِه* ateşin sönüp küle dönüşmesi gibi söndüler! Tıpkı Le-bîd’in [v. 41/661] dediği gibi:

İnsan tamamen bir alev, ve aydınlığı gibidir;

küle döner bir süre parıladıktan sonra!

1 *اَتَشِينُ سَوْنُپُ كُؤِلهُ دُونُشْمِه* ifadesi, genelde *اَتَشِينُ سَوْنُپُ كُؤِلهُ دُونُشْمِه* şeklinde müzekker okunmaktadır. / ed.

2 Araplar gece uzun uzun sohbet eder, horozların gecenin sonlarındaki ötüşünü de sabahı haber verdiğinden dolayı ağır bulurlardı. Horozların ötmesi Araplara bu anlamda ağır gelen işlerdendi. Herhangi zor bir işi nitelerken de bu deyimle işin zorluğunu ifade ederlerdi. / çev.

- {فَارْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا} [الأحزاب: 9]،
- {بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدَفِينَ} [الأنفال: 9]،
- {بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنْزَلِينَ} [آل عمران: 124]،
- {بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ} [آل عمران: 125]؛

٥ قلت: إنما كان يكفي ملك واحد، فقد أهلك مدائن قوم لوط بريشة من جناح جبريل، وبلاد ثمود وقوم صالح بصيحة منه، ولكن الله فضل محمداً ﷺ بكل شيء على كبار الأنبياء وأولي العزم من الرسل، فضلاً عن حبيب النجار، وأولاه من أسباب الكرامة والإعزاز ما لم يوله أحداً؛ فمن ذلك أنه أنزل له جنوداً من السماء. وكأنه أشار بقوله {وَمَا أَنْزَلْنَاهُ... وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ} إلى أن إنزال الجنود من عظام الأمور التي لا يؤهل لها إلا مثلك، وما كنا نفعله بغيرك.

[١٠٨٧] {إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً} إن كانت الأخذة أو العقوبة إلا صيحة واحدة. وقرأ أبو جعفر المدني بالرفع على كان التامة، أي ما وقعت إلا صيحة. والقياس والاستعمال على تذكير الفعل؛ لأن المعنى: ما وقع شيء إلا صيحة، ولكنه نظر إلى ظاهر اللفظ وأن الصيحة في حكم فاعل الفعل، ومثلها قراءة الحسن «فَأَضْبَحُوا لَا تَرَى إِلَّا مَسَاكِينَهُمْ»، وبيت ذي الرمة:

وَمَا بَقِيَتْ إِلَّا الضُّلُوعُ الْجَرَّاشُعُ ❁

وقرأ ابن مسعود «الْأَرْقِيَّةَ واحدة»، من زقا الطائر يزقو ويزقي، إذا صاح. ومنه المثل: أثقل من الزواقي.

[١٠٨٨] {خَامِدُونَ} خمدوا كما تخدم النار، فتعود رماداً، كما قال لبيد:

وَمَا الْمَرْءُ إِلَّا كَالشَّهَابِ وَضُوءُهُ *** يَحُورُ رَمَادًا بَعْدَ إِذْ هُوَ سَاطِعُ

30. Ey yangı¹ (neredesin?) Gel şu kullara... Onlar ki; kendilerine bir peygamber geldiğinde onunla hep eğlenirlerdi!..

[1089] يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ (Ey yangı...) ifadesi, yangılarına bir sesleniştir; onlara adeta şöyle denmektedir: “Ey yangı gel gel!.. Senin gelmen gereken durumlardan biridir çünkü bu!..” O da, onların elçilerle alay ettikleri durumdur. Bu ifadenin anlamı ise için için yananların üzüleceği, çaresizlerin çaresiz kalacağı bir durumu hak ettikleridir. Veya onlar meleklerle mümin insan ve cinlerin kendilerine üzüleceği kimselerdir. Bu yangının Allah tarafından olduğu da düşünülebilir; ancak bu isti‘âre yoluyla², onların kendilerine işledikleri ve başlarını soktukları şeyin büyüklüğü ve Allah’ın bu durumu ne denli yadırgadığı ve buna ne kadar şaşırdığı anlamında olabilir. *Yâ hasretâh* şeklinde okuyanın kıraati de bu yorumu destekler; çünkü bu aslında *yâ hasretîdir* (Ey benim yangım!). *Yâ hasrate’l-‘ibâdi* (Ey kulların yangısı!) şeklinde, üzüntü kullara ait olduğundan onlara izâfet edilerek de okunmuştur. Sonuçta yangı onlara tevcih edilmektedir. İfade ayrıca vasıl, vakıf gibi icrâ edilerek³ *yâ hasrah ‘ale’l-‘ibâd* şeklinde de okunmuştur.

31. Görmediler mi ki, kendilerinden önce nice nesilleri helâk etmişiz, artık kendilerine dönemiyorlar;

32. Tamamı derdest edilip istisnasız huzurumuza getirilmiş!?

[1090] أَلَمْ يَرَوْا (Görmediler mi ki) ifadesi “bilmediler mi ki” anlamında olup *kemde* ameli ta‘lîk edilmiştir⁴; çünkü ister soru ister haber anlamında olsun *kemden* önceki âmil onda amel edemez; zira *kem* aslen soru edatıdır ve *e-lem yerav inne zeyden le-muntalikun* (Zeyd’in ayrıldığını görmediler mi?) cümlesinde olduğu gibi [âmil] lâfzında amel etmese de *kemin* anlamı cümleye nüfuz etmektedir. أَتَنْهَمُ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ (artık kendilerine dönemiyorlar) cümlesi, lâfzan değil mâna olarak كَمْ أَهْلَكْنَا cümlesinden bedeldir. Takdir şöyledir: “Kendilerinden önceki nesilleri helâk edip durmamızın, onların kendilerine geri dönemeyecek olduklarına delâlet ettiğini görmediler mi?” (u’nehm) Hasan-ı Basrî’nin yeni bir cümle başlangıcı olarak *inne* şeklinde kesreli okuduğu rivayet edilmiştir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde ise *e-lem yerav men ehleknâ* (Helâk ettiğimiz kimseleri görmediler mi?) şeklinde geçmektedir. Bu okuyuşta bedel, bedel-i iştimâl olur.⁵

1 Yani ey ‘yazık’lar, ‘ah ahlar’, ‘vahvah’lar, ‘keşkeler’! Neredesiniz? Gelin! Yetişin!.. / ed.

2 Çünkü Allah’ın bir şeye yanması söz konusu değildir. / ed.

3 Yani vakfedeki *yâ hasrah* şeklindeki okuyuş, durmadan geçildiğinde de devam ettirilerek. / ed.

4 Yani *kemi* değil, *kem* ve sonrasını mef‘ûl alarak mahallen nasbetmiştir. / ed.

5 Bedel أَتَنْهَمُ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ (artık kendilerine dönemiyorlar) ifadesidir. “Helâk edilenlerin görülmesi”, “onların geri dönemediğinin görülmesini” kapsamaktadır. / ed.

٣٠- ﴿يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[١٠٨٩] {يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ} نداء للحسرة عليهم، كأنما قيل لها: تعالي يا حسرة فهذه من أحوالك التي حقك أن تحضري فيها، وهي حال استهزائهم بالرسول. والمعنى: أنهم أحقاء بأن يتحسر عليهم المتحسرون، ويتلهف على حالهم المتلهفون. أو هم متحسرون عليهم من جهة الملائكة والمؤمنين من الثقلين. ويجوز أن يكون من الله تعالى على سبيل الاستعارة في معنى تعظيم ما جنوه على أنفسهم ومحنوها به، وفرط إنكاره له وتعجيبه منه، وقراءة من قرأ «يا حسرتاه» تعضد هذا الوجه؛ لأن المعنى: يا حسرتي. وقرئ «يا حسرة العباد»، على الإضافة إليهم لاختصاصها بهم؛ من حيث أنها موجهة إليهم. و«يا حسره على العباد»، على إجراء الوصل مجرى الوقف. ١٠

٣١- ﴿الَّذِينَ يَرَوْنَ كَمَ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾

٣٢- ﴿وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾

[١٠٩٠] {الَّذِينَ يَرَوْنَ} ألم يعلموا، وهو معلق عن العمل في {كَمَ}، لأن كم لا يعمل فيها عامل قبلها، كانت للاستفهام أو للخبر؛ لأن أصلها الاستفهام، إلا أن معناه نافذ في الجملة - كما نفذ في قولك: ألم يروا إن زيذاً لمنطلق - وإن لم يعمل في لفظه. و{أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ} بدل من {كَمَ أَهْلَكْنَا} على المعنى، لا على اللفظ. تقديره: ألم يروا كثرة إهلاكنا القرون من قبلهم كونهم غير راجعين إليهم. وعن الحسن: كسر إن على الاستئناف. وفي قراءة ابن مسعود «ألم يروا مَنْ أَهْلَكْنَا»؛ والبدل على هذه القراءة بدل اشتمال. ١٥

[1091] Bu âyet *rec'ate*¹ inananların görüşünü reddeden delillerdendir. Rivayete göre; İbn Abbasa “Bir güruh Hazret-i Ali’nin kıyamet gününden önce gönderileceğini iddia ediyor!” denmiş de şöyle cevap vermiş: “O halde, biz ne kötü bir toplulukmuşuz ki, onun kadınlarını nikâhladık ve mirasını taksim ettik!”

5 [1092] (لَمَّا وَانْ كَلَّ لَمَّا) *le-mâ* şeklinde şeddesiz de okunmuştur. Bu, in’in şeddesiz olması ve mânın sıra kabul edilmesiyle olur. Bu durumda in’in (haberinin) Lâmlı olarak gelmesi kaçınılmazdır. Şeddeli okunduğunda ise *illâ* anlamında olur. (Sîbeveyhi’nin meşhur el-Kitâb’ındaki meselede olduğu gibi: *Neşedtrûke bi’llâhi lemmâ fe’alte* (Allah aşkına senden sadece bunu yapmanı istiyorum!). *În* olumsuzluk edatıdır. كَلَّ’daki tenvin ise tıpkı *merartü bi-küllin kâimen* (Hepsinin yanından ayakta [oldukları halde?] geçtim.) örneğindeki gibi muzâfun ileyh yerine gelmiştir; yani Kıyamet günü istisnasız tamamı hesap için haşredilecek, toplanıp huzura getirilecektir. 10 مُخَضَّرُونَ kelimesinin “azap görecekler” anlamında olduğu da söylenmiştir.

15 [1093] **Şayet** “Mânaları aynı olmasına rağmen, *cemî* nasıl *küllün* haberi olabilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bunlar aynı değildir; çünkü *küll* ihâta anlamını vermekte, hiçbirinin kaçamayacağını ifade etmektedir. *Cemî* ise toplanma anlamında olup, mahşerin onları toplayacağını belirtmektedir. *Cemî* ayrıca *fa’il* vezninde, *mef’ûl* anlamındadır. *Hayyun cemî’un* (toplanı- 20 lan mahalle) ve *câû cemî’an* (toplu halde geldiler) denmektedir.

33. Şu ölü toprak onlar için âyettir; Biz, onu diriltip ondan taneler çıkarmaktayız ve kendileri ondan yemekteler.

34. Yine, orada hurmalıklar ve üzüm bağları var etmişiz; orada pınarlar fişkırtmışız

25 **35. ki toprak mahsüllerinden ve kendi el emeklerinden yesinler... Hâlâ şükretmeyecekler mi?!**

[1094] Kelimenin² *el-meytetu* şeklinde şeddesiz okunması daha yaygındır; çünkü dile daha akıcı gelmektedir. أَحْيَيْنَاهَا (onu diriltip) cümlesi, ölü toprağın âyet oluşunu açıklamak için söylenmiş bir başlangıç cümlesidir. [37. Âyetteki] 30 نَسْلَخُ (sıyrıp çıkartırız) ifadesi de böyledir. Ayrıca *arz* ve *leylenin* bu fiillerle nitelenmiş olması da muhtemeldir;³ çünkü bunlarla, herhangi bir yer ya da gece değil, mutlak olarak iki cins kastedilmiştir. Bu sebeple bunlar, fiille nitelenmeleri konusunda nekreler gibi muamele görmüştür.⁴ Benzer bir kullanım da şudur:

1 “Vefat etmiş bazı önemli şahsiyetlerin tekrar dünyaya *döneceği*” şeklindeki doktrin. *Tenâsub* (ruhgöçü) ile karıştırılmamalıdır. Her ikisi de batıldır. / ed.

2 Kelime aslında *el-meyyitetudur*. / ed.

3 “Dirilttiğimiz toprak” - “sıyrıp çıkardığımız gece” şeklinde. / ed.

4 Ma’rife olduklarından, normalde hal olmaları gerekir. / ed.

[١٠٩١] وهذا مما يردّ قول أهل الرجعة. ويحكي عن ابن عباس رضي الله عنه أنه قيل له: إن قومًا يزعمون أنّ عليًا مبعوث قبل يوم القيامة. فقال: بئس القوم نحن إذن؛ نكحنا نساءه وقسمنا ميراثه!

[١٠٩٢] {لَمَّا} قرئ «لما» بالتخفيف، على أن ما صلة للتأكيد. و{إِنْ} مخففة من الثقيلة، وهي متلقة باللام لا محالة؛ و{لَمَّا} بالتشديد، بمعنى: إلا، كالتي في مسألة الكتاب: نشدتك بالله لما فعلت؛ وإن نافية. والتنوين في {كُلُّ} هو الذي يقع عوضًا من المضاف إليه، كقولك: مررت بكلِّ قائمًا. والمعنى: أن كلهم محشورون مجموعون محضرون للحساب يوم القيامة. وقيل: {مُخَضَّرُونَ} معذبون.

[١٠٩٣] فإن قلت: كيف أخبر عن {كُلُّ} بـ{جَمِيعٍ} ومعناها واحد؟ قلت: ليس بواحد، لأنّ كلاً يفيد معنى الإحاطة، وأن لا ينفلت منهم أحد، والجميع: معناه الاجتماع، وأن المحشر يجمعهم. والجميع: فعيل بمعنى مفعول، يقال: حي جميع، وجاؤا جميعًا.

٣٣- ﴿وَايَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيِّتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ﴾

٣٤- ﴿وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَجِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجَزْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ﴾

٣٥- ﴿لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾

[١٠٩٤] القراءة بالميتة على الخفة أشيع؛ لسلسها على اللسان. و{أَحْيَيْنَاهَا}: استئناف بيان لكون الأرض الميتة آية، وكذلك {تَسْلَخُ} [الآية: ٣٧]، ويجوز أن توصف الأرض والليل بالفعل؛ لأنه أريد بهما الجنسان مطلقين لا أرض وليل بأعيانهما، فعوملا معاملة النكرات في وصفهما بالأفعال، ونحوه:

Hakkımda ileri geri konuşan *bir çirkefin* yanından geçtiğimde

[yoluma devam eder ve şöyle derim: ‘Umurumda değil! Ben değilim çünkü kastettiği!]

[1095] فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ (ondan yemektedir) sözünde zarf öne alınmıştır. Bu ise dânenin, yaşamın çoğunun kendisiyle ilgili, insanların yaşayabilmele-

5

[1096] وَفَجَّرْنَا hem şeddeli hem de şeddesiz (*fecernâ*) okunmuştur. *Fecr* ve *tefcîr* hem lafız hem de mâna olarak *feth* ve *teftih* gibidir. فَمْرِهِ sözü iki fethalı

10 (semerihî), iki zammeli (sümürihî) ve zammeli ve sükûnlu (sümrihî) okunmuştur. Zamir Allah’a râcidir. Anlamı; “Allah’ın” yarattığı “mahsüllerinden ve” ekme, sulama, aşılama ve mahsül son haline, yenilecek hale gelinceye kadar yapılan işler gibi “kendi el emeklerinden yesinler diye” şeklindedir; yani mahsül aslında Allah’ın fiili ve O’nun yarattığıdır; ama bu fiilde Âdemoğlu’nun da emeği vardır.

15 [34. âyette] وَجَعَلْنَا (yaptık) ve فَجَّرْنَا (fişkırttık) buyrulduğu gibi *semerihî* kelimesinin de aslında *semerinâ* (mahsülümüzden) olması gerekirdi; ancak *iltifât* yoluyla *tekellüm* [ben ve biz] sıygasından gâib [o] sıygasına nakledildi. [Semerihîdeki zamirin] “hurma”ya döndüğü ve -üzüm, mahsulünün yenilmesi konusunda hurma hük-

20 münde olduğu malum olduğu için- “üzümler”in, kendisine zamir gönderilmek-sizin bırakıldığı da düşünülebilir. Ayrıca *zikredilenin*, yani bahçe mahsullerinin¹ kastedilmiş olması da muhtemeldir. Ru’be’nin [v. 97/716]dediği gibi:

Üzerinde siyah - beyaz hatlar var;

Sanki deride alaca hastalığı iz bırakmış gibi

Kendisine [zamiri neden tekil getirdiği] sorulunca; “*Ke-enne zâke* (Sanki onlar)

25 anlamını kastettim.” demiştir. Mahsüllerin Allah’ın yaratması olduğunu, insanların ellerinin bunu yapmadığını ve insanların bunu yapamayacağını düşünerek (مَا عَمَلَتْهُ أَيْدِيهِمْ)deki Mâ’yı nefiy de kabul edebilirsiniz. İfade, ilk yoruma göre (ism-i mevsûle) râci zamir olmaksızın *ve mâ ‘amilet* şeklinde de okunmuştur. Kûfelilerin mushaflarında bu şekildedir. Haremeyn, Basra

30 ve Şâm mushaflarında ise zamirlidir.

36. Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir ‘yerin bitirdiklerinden, kendilerinden ve bilmedikleri daha başka şeylerden bütün eşleri yaratan’.

1 Zamir “zikredilen”e gönderildiğinde, *mâ zükire* ifadesi her ne kadar müfred müzekker ise de فَمْرِهِ “üzüm dâhil, tüm bahçe mahsullerini” kapsayan genel bir ifade olacaktır. / ed.

وَلَقَدْ أَمَرُ عَلَى اللَّثِيمِ يُسْبِي * ❦

[١٠٩٥] وقوله {فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ} بتقديم الظرف للدلالة على أن الحب هو الشيء الذي يتعلق به معظم العيش، ويقوم بالارتزاق منه صلاح الإنس، وإذا قل جاء القحط ووقع الضرر، وإذا فقد جاء الهلاك ونزل البلاء.

٥ [١٠٩٦] وقرئ {وَفَجَّرْنَا} بالتخفيف والتثقيل، والفجر والتفجير، كالفتح والتفتيح لفظاً ومعنى. وقرئ {ثَمَرِهِ} بفتحيتين وضميتين وضممة وسكون، والضمير لله تعالى. والمعنى: ليأكلوا مما خلقه الله من الثمر ومن {مَا عَمَلْتُهُ أَيْدِيهِمْ} من الغرس والسقي والآبار، وغير ذلك من الأعمال إلى أن بلغ الثمر منتهاه وإبان أكله. يعني أن الثمر في نفسه فعل الله وخلق، وفيه آثار من كد بني آدم. وأصله من ثمرنا، كما قال: {وَجَعَلْنَا... وَفَجَّرْنَا}، فنقل الكلام من التكلم إلى الغيبة على طريقة الالتفات. ويجوز أن يرجع إلى النخيل، وتترك الأعناب غير مرجوع إليها؛ لأنه علم أنها في حكم النخيل فيما علق به من أكل ثمره. ويجوز أن يراد من ثمر المذكور، وهو الجنات، كما قال رؤبه:

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ بَيَاضٍ وَبَلَقَ ❦ كَأَنَّهُ فِي الْجِلْدِ تَوَلَّيعُ الْبَهَقِ

١٥ فقل له، فقال: أردت "كأن ذاك". ولك أن تجعل {مَا} نافية على أَنَّ الثمر خلق الله ولم تعمله أيدي الناس ولا يقدرّون عليه. وقرئ على الوجه الأول: {وَمَا عَمَلْتُ} من غير راجع، وهي في مصاحف أهل الكوفة كذلك، وفي مصاحف أهل الحرمين والبصرة والشام مع الضمير.

٣٦- ﴿شُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا

لَا يَعْلَمُونَ﴾

[1097] *el-Ezvâc* cinsler ve sınıflardır; “bilmedikleri daha başka şeylerden” yani Allah’ın kendilerini muttali kılmadığı, ilmin yollarından herhangi biriyle bilgisine ulaşamadıkları cinslerdir. Allah’ın, insanlara bilme imkânı vermediği canlı-cansız mahlûkları yaratmış olması uzak bir ihtimal değildir; çünkü insanların bu gibi şeyleri bilmeye dinî ve dünyevi işlerinde ihtiyaçları yoktur; bu gibi şeyleri bilmeye ihtiyaçları olsaydı, bilmedikleri şeylerin var olduğunu onlara bildirdiği gibi bu varlıkları da onlara bildirirdi. İbn Abbasın “İsimlendirmedeği şeyler” şeklinde yorumladığı nakledilmiştir. Hadiste de şöyle geçmektedir: “Sizlere, sizi muttali kıldıklarımı bırakın, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir insanın aklına gelmeyen şeyler [hazırladım]!” [*Buhârî*, “Bed’u’l-halk”, 8] Bizlere bunların var olduğunu ve hazırlandığını bildirmekte, ancak ne olduğunu bildirmemektedir. Bunun benzeri “Kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez.” [Secde 32/17] âyetidir. Bildikleri ve bilmedikleri onca şeyi yarattığını bildirmesinde, kendisinin muazzam kudretine veengin saltanatına delâlet eden bir yön vardır.

37. Gece de onlar için bir âyettir; gündüzü ondan sıyırıp çıkarırsınız da karanlıkta kalıverirler.

38. Güneş kendi yörüngesinde aheste aheste gider. Bu, ‘mutlak izzet ve ilim sahibi’nin (Azîz, Alîm) takdiridir.

39. Ay için birtakım konaklar belirlemişiz; sonunda şeklen eski hurma dalına döner.

40. Ne Ay’a yetişmek Güneş’in kârıdır ne de gece gündüzü geçebilir. Hepsi (kendilerine ait) bir yörüngede yüzerler.

[1098] Koyunun derisini soyup çıkardığında *seleha cildeş-şâti* denilir. Yılanın çıkardığı derisi / gömleği için *silhu’l-hayyeti* denmesi de bundandır. Gecenin mekânından ve gölgesinin kavuşum yerinden aydınlığın giderilmesi veya kaldırılması için [bu fiille] isti’âre yapılmıştır. مُظْلَمُونَ geceye girerler anlamındadır. *A’temnâ* ve *edceynâ* dediğin gibi (gece vaktine girildiğinde) *azlemnâ* da denilir.

[1099] لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا yani güneşin, yıl sonu varacağı belirli ve zamanlı sınırında; yörüngesinde. Buna göre (*müstekarr*), [i] yol kateden yolcunun varıp durduğu yere benzetilmiştir. [ii] Yahut doğduğu yerlerin ve battığı yerlerin son sınırında. Çünkü güneş farklı yerlerden doğa doğa, farklı yerlerden bata bata, nihayet bunların en uç noktasına ulaşmakta; sonra da [aynı şekilde] geri dönmektedir.

[١٠٩٧] {الْأَزْوَاجُ} الأجناس والأصناف {وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ} ومن أزواج لم يطلعهم الله عليها ولا توصلوا إلى معرفتها بطريق من طرق العلم. ولا يبعد أن يخلق الله تعالى من الخلائق الحيوان والجماد ما لم يجعل للبشر طريقاً إلى العلم به، لأنه لا حاجة بهم في دينهم ودنياهم إلى ذلك العلم، ولو كانت بهم إليه حاجة لأعلمهم بما لا يعلمون، كما أعلمهم بوجود ما لا يعلمون. وعن ابن عباس رضي الله عنه: لم يسمهم. وفي الحديث: ”ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر، بله ما أطلعتهم عليه.“ فأعلمنا بوجوده وإعداده ولم يعلمنا به ما هو. ونحوه {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ} [السجدة: ١٧] وفي الإعلام بكثرة ما خلق مما علموه ومما جهلوه ما دلّ على عظم قدرته واتساع ملكه.

١٠- ٣٧- ﴿وَايَةٌ لَهُمُ الْيَلُّ نَسَلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ﴾

٣٨- ﴿وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

٣٩- ﴿وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ﴾

٤٠- ﴿لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا الْيَلُّ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾

[١٠٩٨] سلخ جلد الشاة: إذا كشطه عنها وأزاله. ومنه: سلخ الحية لخرشائها، فاستعير لإزالة الضوء أو كشفه عن مكان الليل وملقى ظله. {مُظْلِمُونَ} داخلون في الظلام، يقال: أظلمنا، كما تقول: أعتمنا وأدجينا.

[١٠٩٩] {لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا} لحدّ لها مؤقت مقدّر تنتهي إليه من فلكها في آخر السنة، شبه بمستقرّ المسافرين إذا قطع مسيره. أو لمتهى لها من المشارق والمغرب؛ لأنها تتقصاها مشرقاً ومغرباً حتى تبلغ أقصاها، ثم ترجع

İşte onun sınırı, yörüngesi budur, onu aşamaz. [iii] Ya da güneşin her gün gözlerimizle gördüğümüz seyri ile alâkalı sınırında... ki bu da battığı yerdir. [iv] Şöyle de denilmiştir: Güneşin *müstekarrı*, Allah'ın, akıp gidişi için belirlediği süre olup, bu süre üzere karar kılmıştır ki o da yılsonudur. [v] Güneş'in *müstekarrını*, akışının kesilip duracağı Kıyamet günü olarak değerlendirenler de olmuştur. Nitekim *tecîrî ilâ müstekarrin le-hâ* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca İbn Mes'ûd 'hiç durmaz; akar gider' anlamında *lâ müstekarra le-hâ* şeklinde okumuştur. *Lâ* Leyse anlamında, *lâ müstekarrunle-hâ* (duruşu/kararı olmaksızın) şeklinde de okunmuştur.

[1100] Çok zekilerin bile kavrayamadığı, anlama konusunda zihinlerin şaşkınlığa düştüğü bu dakik hesaplı, plânlı programlı akış sadece ve sadece kudretiyle her şeye galip olan ve ilmiyle her şeyi kuşatan Zat'ın takdireidir.

[1101] [والقمر] mübtedâ olarak ya da [YâSîn 36/37'deki] *el-leylhıye* ma'tûf olarak *ve'l-kameru* şeklinde merfû' da okunmuştur -ki *ve min âyâtihî'l-kameru* (Ay da O'nun âyetlerindendir.) anlamındadır- قَدْزَنَا sözünün tefsir ettiği gizli bir fiille mansûb da okunmuştur. قَدْزَنَا مَنَازِلَ cümlesinde mutlaka bir muzâf takdir edilmesi gerekir; çünkü Ay'ın kendisi için menzil takdir etmenin anlamı yoktur. Bu sebeple, âyet "Ayın *seyri için* menziller takdir ettik." anlamındadır. Bu menziller 28 tanedir; Ay her gece değişmez dosdoğru bir takdir üzere bunların birinden iner; onu ne aşar ne de geri kalır. Hilal gece-sinden 28. geceye kadar seyrine devam eder. Sonra iki -ya da ay kısaldığında- bir gece kaybolur. Bu menziller "yıldız mevkileri" olup, Araplar yağmur bekledikleri Ay menzillerini bunlara nispet ediyorlardı. Bunlar; şeretân, butayn, süreyyâ, deberân, hak'a, hen'a, zirâ', nesra, tarf, cebhe, zübra, sarfe, 'avvâ, simâk, gâfr, zübânâ, iklîl, kalb, şevle, ne'âim, belde, sa'dü'z-zâbih, sa'dü bûlâ', sa'düs-sü'ûd, sa'dü'l-ahbiye, ferğu'd-delvî'l-mukaddem, ferğu'd-delvî'l-muahhar ve rişâdır.¹ Ay bu menzillerin sonuna geldiğinde,

1 Ay'ın menzillerinin adları ve bunların bulundukları burçlar şunlardır: *eş-şeretân* "koçun boynuzları" (arietis); *el-butayn* "koçun karnı" (arietis); *es-süreyyâ* "süreyya" (pleiades); *ed-deberân* "eldeberân" (tauri ve hyades = ahavât-i hamse); *el-hak'a el-cebbâr* "Orionis'in başındaki üç küçük yıldız" (orionis); *el-hen'a* "ez-zir ve el-maysan yıldızları" (geminorum); *ez-zirâ'* "aslan pençesi" (geminorum); *en-nesre* "aslanın burun yarığı veya yemlik ile eşik" (cancri); *et-tarf* "aslanın gözü" (cancri-Leonis); *el-cebhe* "aslanın alnı" (leonis); *ez-zübre* "aslan yeleşi" (leonis); *es-sarfe* "hava değişikliği" (leonis); *el-âvvâ* "havlayan / köpek" (virginis); *es-simâk* "yüksek" veya *es-simâkü'l-a'zel* "silâhsız simak" (virginis); *el-gâfr* "örtü" (virginis); *ez-zübânâ* "akrep kısıkağı" (librae); *el-iklîl* "taç" (librae); *el-kalb* "akrep kalbi" (antares [scorpii]); *eş-şevle* "akrep kuyruğu" (scorpii); *en-ne'âim* "deve kuşları; kavis burcundaki sekiz yıldız" (sagittarii); *el-belde* "şehir; yay burcunda yıldızsız bir alan" (sagittarii); *sa'dü'z-zâbih* "kurban kesenin saadeti" (capricorni); *sa'dü bûlâ'* "yutanın saadeti" (aquarii); *sa'düs-sü'ûd* "en yüksek saadet" (aquarii); *sa'dü'l-ahbiye* "çadırlar saadeti" (aquarii); *el-ferğu'l-evvel* "kovanın ön deliği" (pegasi); *el-ferğu's-sânî* "kovanın art deliği" (andromedae-pegasi); *batmül-hût* / *er-rişâ* "balık karnı" (andromedae). (DİÂ'dan). / ed.

فذلك حدّها ومستقرّها؛ لأنها لا تعدوه. أو لحدّها من مسيرها كل يوم في مرأى عيوننا، وهو المغرب. وقيل: مستقرّها أجلها الذي أقرّ الله عليه أمرها في جريها، فاستقرّت عليه وهو آخر السنة. وقيل: الوقت الذي تستقرّ فيه وينقطع جريها، وهو يوم القيامة. وقرئ «تَجْرِي إِلَى مُسْتَقَرِّ لَهَا». وقرأ ابن مسعود «لَا مُسْتَقَرَّ لَهَا»، أي لا تزال تجري لا تستقر. وقرئ «لا مستقرّ لها» على أن لا بمعنى ليس.

[١١٠٠] {ذَلِكَ} الجري على ذلك التقدير والحساب الدقيق الذي تكل الفطن عن استخراجهِ وتتحير الأفهام في استنباطه، ما هو إلا تقدير الغالب بقدرته على كل مقدور، المحيط علماً بكل معلوم.

[١١٠١] قرئ «والقمر»، رفعاً على الابتداء، أو عطفاً على {الْبَلْ} -يريد: ومن آياته القمر- ونصباً بفعل يفسره {قَدَرْنَاهُ}. ولا بدّ في {قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ} من تقدير مضاف، لأنه لا معنى لتقدير نفس القمر منازل. والمعنى: قدرنا مسيره منازل؛ وهي ثمانية وعشرون منزلاً، ينزل القمر كلّ ليلة في واحد منها لا يتخطاه ولا يتقاصر عنه، على تقدير مستوٍ لا يتفاوت، يسير فيها كل ليلة من المستهل إلى الثامنة والعشرين، ثم يستتر ليلتين أو ليلة إذا نقص الشهر. وهذه المنازل هي مواقع النجوم التي نسبت إليها العرب الأنواء المستمطرة، وهي: الشرطان، البطين، الثريا، الدبران، الهقعة، الهنعة، الذراع، النثرة، الطرف، الجبهة، الزبرة، الصرفة، العواء، السماك، الغفر، الزباني، الإكليل، القلب، الشولة، النعائم، البلدة، سعد الذابح، سعد بلع، سعد السعود، سعد الأخبية، فرغ الدلو المقدم، فرغ الدلو المؤخر، الرشا. فإذا كان في آخر منازلها

“(şeklen) eski hurma dalına döner.” - ‘*Urcûn* hurma ağacının salkımıyla topraktan çıktığı yer arasında bulunan hurma dalıdır.- Zeccac [v. 311/923] şöyle demiştir: “*Urcûn*, *in’irâc* fiilinin *fu’lûn* kalıbındadır ki bu da eğrilme demektir.” *Fircevn* vezninde ‘*ircevn* de okunmuştur. *Büzzyûn* - *bizyevn* kelimelerinde olduğu gibi ki iki lehçedir. *Kadim* eski, yıllanmış demektir; ay *eskidiğinde*, inceler, eğrilir ve sararır ki eski hurma dalına işbu üç yönüyle benzetilmektedir. Denilmiştir ki; bir şeyi kadim diye nitelemenin en az müddeti bir yıldır. Bir adam “Sahip olduğum tüm *kadim* [eski] köleler özgürdür.” dese ya da bunu vasiyetine yazsa, bir yıl ve daha fazla süredir köle olanlar âzâd edilmiş olur.

[1102] سَابِقُ النَّهَارِ ifadesi) aslı üzere [yani izâfetsiz] *sâbikuni*’n-*nehâra* şeklinde de okunmuştur.¹ Anlam şöyledir: Allah Teâlâ gece ile gündüz ve bunların alâmetleri için bir zaman aralığı belirlemiş; bunlara bilinen sınırlar çizmiş ve düzenlerini ‘birbirlerini takip etme’ esası üzerine kurmuştur. Bu sebeple, yani -aya ve güneşe kendi bulundukları yerde bir güç verilmiş olsa bile- bu iki aydınlatıcıya ‘birbirinin peşinden gelmeleri takdir edildiği’nden dolayı, güneş için “aya yetişmek”; onunla aynı vakitte bir araya gelmek, onun bulunduğu, saltanat sürdüğü zamanda ona müdahale edip nurunu gidermek yakışmadığı, yaraşmadığı ve doğru olmadığı gibi gece de gündüzü geçemez; yani gece alâmeti gündüz alâmetini geçemez; her ikisi de aydınlatıcıdır. Allah kurmuş olduğu düzeni iptal edinceye, oluşturduğu sistemi bozup Güneş ile Ay’ı birleştirip Güneş’i batıdan doğuruncaya kadar bu düzen devam edip gidecektir.

[1103] **Şayet** “Neden güneş ‘yetişemez’ kılındı da Ay ‘geçemez’ kılındı?” **dersen şöyle derim:** Çünkü güneş yörüngesini ancak bir yılda, Ay ise bir ayda tamamlıyor. Bu sebeple Güneş’in yavaş yol almasından dolayı ‘yetişme’ vasfıyla nitelenmesi, Ay’ın da hızlı yol almasından dolayı ‘geçme’ vasfıyla nitelenmesi daha uygun oldu.

[1104] كُـلُّ’deki tenvin muzâfun ileyhin yerine geçmiştir. Aslı *küllühüm*² şeklindedir; zamir ile yukarıda geçtiği mânada güneşler ve aylar kastedilmiştir.

41. Zürriyetlerini (Nuh’un) o tıka basa dolu gemi(sin)e yüklemiş olmamız da onlar için bir âyettir.

42. Kendileri için, binecekleri bunun gibi daha nice şeyler yaratmışsınız.

1 سَابِقُ النَّهَارِ ifadesi “gündüzü geçecek” anlamında, *sâbikuni*’n-*nehâr* ise “gündüzü geçmekte” anlamındadır. / ed.

2 Allâhu a’lem, *küllü vâbidin minhumâ* [Ay ile güneşten her biri]. / ed.

دَقَّ واستقوس و{عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ}، وهو عود العذق، ما بين شماريخه إلى منبته من النخلة. وقال الزجاج: هو فعلون من الانعراج وهو الانعطاف. وقرئ «العِرْجُون» بوزن الفرجون؛ وهما لغتان، كالبريون والبريون. والقديم المحول، وإذا قدم دق فانحنى واصفر، فشبه به من ثلاثة أوجه. وقيل: أقل مدّة الموصوف بالقدم الحول، فلو أنّ رجلاً قال: كل مملوك لي قديم فهو حرّ. أو كتب ذلك في وصيته: عتق منهم من مضى له حول أو أكثر.

[١١٠٢] وقرئ «سابق النهار». على الأصل، والمعنى: أنّ الله تعالى قسم لكل واحد من الليل والنهار وآيتهما قسمًا من الزمان، وضرب له حدًا معلومًا، ودبر أمرهما على التعاقب، فلا ينبغي للشمس أي لا يتسهل لها ولا يصحّ ولا يستقيم لوقوع التدبير على المعاقبة، وإن جعل لكل واحد من النيرين سلطان على حياله {أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ} فتجتمع معه في وقت واحد وتداخله في سلطانه فتطمس نوره، ولا يسبق الليل النهار، يعني آية الليل آية النهار وهما النيران، ولا يزال الأمر على هذا الترتيب إلى أن يبطل الله ما دبر من ذلك، وينقض ما ألف فيجمع بين الشمس والقمر، ويُطلع الشمس من مغربها.

[١١٠٣] فإن قلت: لم جعلت الشمس غير مدركة، والقمر غير سابق؟ قلت: لأنّ الشمس لا تقطع فلکها إلا في سنة، والقمر يقطع فلکه في شهر، فكانت الشمس جديرة بأن توصف بالإدراك لتباطؤ سيرها عن سير القمر، والقمر خليقًا بأن يوصف بالسبق لسرعة سيره.

[١١٠٤] {وَكُلٌّ} التنوين فيه عوض عن المضاف إليه، والمعنى: وكلهم، والضمير للشموس والأقمار على ما سبق ذكره.

٤١- «وَايَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ»

٤٢- «وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ»

[1105] ذُرِّيَّتُهُمْ ifadesi evlâtları ve taşınması kendilerini ilgilendiren kimseler anlamındadır. *Zürriyetin* kadınlar için kullanıldığı da söylenmiştir; çünkü onlar zürriyet tarlalarıdır. Bir hadiste; Peygamber (s.a.) *zürriyetlerin*, yani kadınların öldürülmesini yasaklamıştır.

- 5 [1106] “Bu” gemi “gibi” yani binecekleri develer... Çünkü develer, kara *gemileridir*. “Tıka basa dolu gemi”nin Nuh’un gemisi olduğu da söylenmiştir; ‘zürriyetlerini Allah’ın bu gemide taşıması’ ise geçmişteki atalarını, kendileri ve zürriyetleri onların sulbündeyken taşıması anlamındadır. Sadece zürriyetlerini zikretmesi, onlara nimetlerini hatırlatmada daha etkili, kıyamete kadar artlarından gelecek kimseleri Nuh’un gemisinde taşıma noktasındaki kudretine dikkat çekmede daha etkileyici olmasındandır. “Bunun gibi” ifadesi de bu gemiye benzer vapur ve tekneler demektir.

43. Dilesek, onları suda boğardık da ne ‘İmdat!’ diyecekleri biri olurdu ne de kurtarırlardı.

- 15 **44. Katımızdan bir rahmet ve bir süreliğine yaşatmak başka...**

[1107] ضَرِيحٌ yardım edecek kimse veya yardım anlamındadır ki *etâhümûs-sarîhu* (Onlar yardım/cı geldi) denilir. “Ne de” boğularak ölmekten “kurtarırlardı! Katımızdan bir rahmet”ten dolayı “ve hayat vererek onları bir süreliğine yaşatmak” için kurtarırsak “başka.” Yani boğularak ölmekten kurtulduktan sonra, ölecekleri o kaçınılmaz ecel vaktine kadar. Şu dizelerin sahibi ne güzel söylemiş:

Kalıcı olmak için iyileşmiş değilim!

Bu hastalıktan bir başka hastalığa yakalanmak için iyileştim.

- 25 [1108] نُغَرِّقُهُمْ ifadesini) Hasan-ı Basrî, *nuğarrikhum* (onları teker teker boğardık)¹ şeklinde okumuştur.

45. Onlara; “Önünüzdekilerden ve arkanızdakilerden sakının; belki size merhamet edilir” dendiğinde

46. ve Rablerinin âyetlerinden kendilerine bir âyet geldiğinde, mutlaka ondan yüz çevirmişlerdir.

- 30 [1109] “Önünüzdekilerden ve arkanızdakilerden sakının” ifadesi “Gökte ve yerde; önlerinde ve arkalarında bulunanlara bakmadılar mı?” [Sebe’ 34/9] âyeti gibidir. Mücâhid’in [v. 103/721] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Yani önceden yaptığınız ve sonradan yapacak olduğunuz günahlarınız.

1 نُغَرِّقُهُمْ kıraati, “onları boğardık”; *nuğarrikhum* ise “onları teker teker boğardık” anlamındadır. / ed.

[١١٠٥] {ذُرِّيَّتُهُمْ} أولادهم ومن يهتمهم حملة. وقيل: اسم الذرية يقع على النساء، لأنهنّ مزارعها وفي الحديث: أنه نهى عن قتل الذراري، يعني النساء.

[١١٠٦] {مِنْ مِثْلِهِ} من مثل الفلك {مَا يَزْكَبُونَ} من الإبل، وهي سفائن البر. وقيل: أَلْفُلُكُ الْمَشْحُونُ سفينة نوح، ومعنى حمل الله ذرياتهم فيها: أنه حمل فيها آباءهم الأقدمين، وفي أصلا بهم هم وذرياتهم، وإنما ذكر ذرياتهم دونهم، لأنه أبلغ في الامتنان عليهم، وأدخل في التعجب من قدرته، في حمل أعقابهم إلى يوم القيامة في سفينة نوح. و{مِنْ مِثْلِهِ} من مثل ذلك الفلك ما يركبون من السفن والزوارق.

٤٣- ﴿وَأَنْ نَّشَأُ نَغْرِقَهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَدُونَ﴾

٤٤- ﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ﴾

[١١٠٧] {فَلَا صَرِيخَ} لا مغيث، أو لا إغاثة. يقال: أتاها الصريخ. {وَلَا هُمْ يُنْقَدُونَ} لا ينجون من الموت بالغرق. {إِلَّا رَحْمَةً} الا لرحمة منا ولتمتع بالحياة {إِلَىٰ حِينٍ}، إلى أجل يموتون فيه لا بدّ لهم منه بعد النجاة من موت الغرق. ولقد أحسن من قال:

وَلَمْ أَسْلَمْ لِكَيْ أَبْقَىٰ وَلَكِنْ سَلِمْتُ مِنَ الْحِمَامِ إِلَىٰ الْحِمَامِ

[١١٠٨] وقرأ الحسن عليه السلام «نغرقهم».

٤٥- ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

٤٦- ﴿وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾

[١١٠٩] {اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ} كقوله تعالى {أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ} [سبأ: ٩]. وعن مجاهد: ما تقدّم من ذنوبكم وما تأخر.

Katâde'den [v. 117/735] ise; “Önünüzdekiler ‘geçmiş olaylar, yani peygamberlerini yalanlayan ümmetlerin imtihan edildikleri olayların benzeri olaylar’ anlamında arkanızdakiler ise ‘kıyamet saati’ anlamındadır.

[1110] “Belki size merhamet edilir” yani siz Allah’ın rahmetini umabilesiniz diye.

[1111] *Îzânın* cevabı hazfedilmiştir ve “mutlaka ondan yüz çevirmişlerdir” ifadesi ona delâlet etmektedir. Sanki şöyle denilmiştir: “Onlara ‘Sakının’ denildiğinde yüz çevirmişlerdir.” Sonra da “Onların, bütün mucize ve nasihatler karşısındaki alışkanlığı yüz çevirmektir.” demiştir.

10 **47. Onlara; “Size Allah’ın nasip ettiği şeylerden infak edin” dendiğinde, nankörce inkâr edenler, iman edenler için; “Dilediği takdirde Allah’ın kendi doyuracağı kimseleri biz mi doyuracaktıymışız?! Siz, açık bir sapma içindesiniz!” dediler.**

[1112] Müşriklerin içindeki *zındıklar*; müminlerin, “Allah dileseydi falancayı zengin ederdi; dileseydi filancayı aziz ederdi; dileseydi şöyle şöyle olurdu.” diyerek Allah’ın fiillerini O’nun dilemesine bağladıklarını duymuşlardı. İşte bunu müminlerle ve onların, işleri Allah’ın *meşîetine* bağlayan sözleriyle alay etmek maksadıyla söylüyorlardı. Bunun mânası; “Kendisi hakkında aranızda bu sözün söylendiği¹ kişiyi biz mi doyuracaktıymışız?!”
20 şeklidir. Bu ise zenginliğin de, fakirliğin de Allah’tan olduğunu reddediyor olmalarındandır; çünkü onlar yaratıcıya inanmayan, [yani] âtil bırakan² kimselerdir. İbn Abbasın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Mekke’de zındıklar vardı; garibanlara sadaka vermeleri istenince, “Hayır vallahi! Allah birini fakir yapacak, biz de onu doyuracağız, öyle mi?!” dediler. Denilmiştir
25 ki; “Allah’ın doyurabileceği halde doyurmayı dilemediği birine bunu yapmaya biz daha fazla hak sahibiyiz!” şeklinde bir vehim uyandırıyorlardı.

[1113] Âyet, ashabın fakir olanları; “Bize, Allah’a ait olduğunu iddia ettiğiniz mallarınızdan verin!” dediklerinde -ki bununla “(Müşrikler) Allah’ın yarattığı ekin ve davarlardan O’nun için bir pay ayırarak...” [En’âm 6/136]
30 âyetini kastediyorlar- kendilerine bir şey vermeyen ve “Allah dileseydi sizi kendisi doyururdu!” diyen Kureyş müşrikleri hakkında inmiştir.

[1114] “Siz, açık bir sapma içindesiniz!” ifadesi, Allah’ın onlara söylemiş olduğu bir sözdür. Veya müminlerin onlara söylediklerinin aktarılmasıdır. Ya da müşriklerin müminlere söylediği sözlerin içerisinde.

1 Yani, Allah’ın fakir bırakıp doyurmadığını bizzat kabul ettiğiniz adamları... / ed.

2 Muattıla “Allah’ın zaunı sıfatsız olarak kabul edenler.” / ed.

وعن قتادة: ما بين أيديكم من الوقائع التي خلت، يعني من مثل الوقائع التي ابتليت بها الأمم المكذبة بأنبيائها، وما خلفكم من أمر الساعة.

[١١١٠] {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ}: لتكونوا على رجاء رحمة الله.

[١١١١] وجواب إذا محذوف مدلول عليه بقوله {إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ}. فكأنه

قال: وإذا قيل لهم اتقوا أعرضوا. ثم قال: ودأبهم الإعراض عند كل آية وموعظة.

٤٧- ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

[١١١٢] كانت الزناذقة منهم يسمعون المؤمنين يعلقون أفعال الله تعالى بمشيئته

فيقولون: لو شاء الله لأغنى فلاناً، ولو شاء لأعزّه، ولو شاء لكان كذا؛ فأخرجوا هذا

الجواب مخرج الاستهزاء بالمؤمنين وبما كانوا يقولونه من تعليق الأمور بمشيئة الله.

ومعناه: أنطعم المقول فيه هذا القول بينكم، وذلك أنهم كانوا دافعين أن يكون الغنى

والفقر من الله؛ لأنهم معطلة لا يؤمنون بالصانع. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كان بمكة

زنادقة، فإذا أمروا بالصدقة على المساكين قالوا: لا والله، أي فقره الله ونطعمه نحن؟!

وقيل: كانوا يوهمون أن الله تعالى لما كان قادراً على إطعامه ولا يشاء إطعامه فنحن

أحق بذلك.

[١١١٣] نزلت في مشركي قريش حين قال فقراء أصحاب رسول الله ﷺ: أعطونا

مما زعمتم من أموالكم أنها لله، يعنون قوله: {وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ

نَصِيبًا} [الأنعام: ١٣٦]، فحرموهم، وقالوا: لو شاء الله لأطعمكم.

[١١١٤] {إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ} قول الله لهم، أو هو من جملة جوابهم

للمؤمنين.

48. “Doğru söylüyorsanız, ne zamanmış bu tehdit?!” deyip duruyorlar.

49. Oysa (Resul ile) çekişip dururlarken, kendilerini ansızın yakalayabilecek bir tek gümbürtüden başka bir şey beklemiyorlar!

50. O zaman, ne vasiyet etme ne de ailelerine dönme imkânı bulabilirler.

[1115] (يَحْتَضِمُونَ fiili) Hâ fethalı veya kesreli kılınıp, Tâ da Sâd’a idğam edilerek *yahassımûn* ve *yahıssımûn* şeklinde de okunmuştur. Yine Yâ Hâ’ya tâbî kılınarak (*yihıssımûn*) da okunmuştur. Ayrıca aslı üzere يَحْتَضِمُونَ ve [“onunla tartıştı” anlamındaki] *hasamehûdan* *yahsımûn* şeklinde de okunmuştur. [İfti’âl okuyuşlarına göre] mâna; “Onlar o gümbürtüye karşı güven ve gaflet içerisindeyken, onu akıllarına getirmezlerken ve ticaretlerinde, muamelelerinde ve diğer birbirleriyle çekişip tartıştıkları husumetlerle meşgul olurlarken gümbürtü onları ansızın yakalar!” şeklindedir. *Yahsımûn* okuyuşuna göre ise anlam; “Birbirleriyle tartışırken” şeklindedir. Şöyle de denilmiştir: Onlar kendi içlerinde diriltilmeyeceklerine dair hüccet hakkında tartışırken gümbürtü onları yakalar!

[1116] İşleri konusunda hiçbir şey vasiyet edemezler; evlerine ve ailelerine dönmeye de güçleri yetmez, bilakis gümbürtü kendilerini ansızın yakaladığı için oracıkta ölürlər!

51-52. Sûr’a üflenir... Bir de bakmışsınız, “Yazıklar olsun bize!.. Kim kaldırdı bizi yatağımızdan?!” diyerek serî ve kısa adımlarla kabirlerinden Rablerine gidiyorlar... Rahman’ın va’dettiği ve peygamberlerin doğru söylediği, budur işte!..

[1117] (الصور) Vav sâkin olduğu halde *sûr* şeklinde okunmuştur ki boy-nuz anlamındadır. Veya *sûretin* çoğuludur; nitekim bazıları Vav’ı hareketlemiştir. الْأَجْدَاث kabirler, demektir; Fâ ile (*ecdâf* şeklinde) de okunmuştur. Sin’in kesra ve zammesiyle يَنْسِلُونَ ve *yensülüne* şeklinde okunmuştur; aşarlar¹ demektir. Bu, ikinci nefhadır.

[1118] (يَا وَيْلَنَا âyeti) *yâ veyletenâ* şeklinde de okunmuştur. (من يعثنا ifadesini) İbn Mes’ûd’un *men ehebbenâ* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki, “Uykusundan kalktı” anlamındaki *hebbe min nevmihî* ifadesinden “Başkasını kaldırdı” anlamındaki *ehebbe ğayrahû* sözünden gelmektedir. *Men hebbenâ* şeklinde de okunmuştur ki *ehebbenâ* anlamındadır. Birinin bunu şöyle yorumladığı da rivayet edilmiştir: Bu okuyuşta *men hebbe bi-nâ* anlamı kastedilmiştir;

¹ يَنْسِلُونَ ifadesi, “Kurt yürüyüşüyle; kısa ve serî adımlarla koşarlar.” anlamındadır. / ed.

٤٨- «وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»

٤٩- «مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ»

٥٠- «فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَى أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ»

[١١١٥] قرئ «يَخِصِّمُونَ» بإدغام التاء في الصاد مع فتح الخاء وكسرها، وإتباع الياء الخاء في الكسر، و{يَخِصِّمُونَ}، على الأصل. و«يَخِصِّمُونَ»، من خصمه. والمعنى: أنها تبغتهم وهم في أمنهم وغفلتهم عنها، لا يخطرونها ببالهم مشغولين بخصوماتهم في متاجرهم ومعاملاتهم وسائر ما يتخاصمون فيه ويتشاجرون. ومعنى يخاصمون: يخصم بعضهم بعضاً. وقيل: تأخذهم وهم عند أنفسهم يخاصمون في الحجة في أنهم لا يعثون.

١٠ [١١١٦] {فَلَا يَسْتَطِيعُونَ} أن يوصوا في شيء من أمورهم {تَوْصِيَةً} ولا يقدرون على الرجوع إلى منازلهم وأهاليهم، بل يموتون حيث تفجؤهم الصيحة.

٥١- «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ»

٥٢- «قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ»

١٥ [١١١٧] قرئ «الصور»، بسكون الواو وهو القرن، أو جمع صورة، وحركها بعضهم. و{الْأَجْدَاثُ} القبور. وقرئ بالفاء. {يَنْسِلُونَ} يعدون؛ بكسر السين وضمها، وهي النفخة الثانية.

[١١١٨] وقرئ «يا ويلتنا». عن ابن مسعود رضي الله عنه «من أهبنا»، من هب من نومه، إذا انتبه، وأهبه غيره. وقرئ «من هبنا» بمعنى أهبنا. وعن بعضهم: أراد هب بنا،

daha sonra harf-i cer atılmış ve fiille bitştirilmiştir. *Min ba'sinâ* ve *min hebbinâ* şeklinde de okunmuştur. Burada *Min* harf-i cer, sonrasındaki isim ise mastar kabul edilmektedir.

[1119] مَا وَعَدَ mübtedâ, haberî; mâ ise ya masdariyye ya da mevsûledir; مَا وَعَدَ'nın *merkadın* sıfatı olması da mümkündür. Bu durumda مَا وَعَدَ ya hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olur ve “Bu Rahman’ın vaadidir.” şeklinde bir anlam verilir ya da haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olur ve “*Rahman’ın vaad ettiği ve peygamberlerin doğru söylediği şey* gerçekmiş!” anlamı verilir. Mücâhid’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Kâfirlerin, uyku tadını alacakları bir uyuklamaları olacak; kabirdekilere seslenildiğinde de ‘Kim kaldırdı bizi [yatağımızdan]!’ diyeceklerdir. ‘Bu Rahman’ın vaadidir.’ sözüne gelince o, meleklerin sözüdür.” İbn Abbas ve Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre ise bu müttakilerin sözüdür. Kâfirlerin sözü olduğuna dair de bir rivayet vardır; peygamberlerden işittikleri şeyleri hatırlayacaklar ve bununla bizzat kendilerine ya da birbirlerine cevap vereceklerdir.

[1120] **Şayet** “*Mâyı* masdariyye yaptığında, ‘vaat edilen şey’in vaat, ‘hakkında doğru söylenen şey’in de doğruluk diye isimlendirilmesiyle; ‘Bu Rahman’ın vaadi ve peygamberlerin doğruluğudur.’ şeklinde oluyor. Peki *mâyı* mevsûle yaptığında وَصَدَّقَ الْمُرْسَلُونَ ifadesi nasıl açıklanacak?” **dersen şöyle derim:** Bunun takdiri *hâzâ mâ va’adehu’r-Rahmânu ve’lllezî sadeka-hu’l-murselûne* yani ...*ve’lllezî sadeka fi-hi’l-murselûne* (peygamberlerin hakkında doğru söylediği şey) anlamındadır. Bu, *sadekühumûl-hadise ve’l-kitâle* (Onlara söz ve savaşta doğruluklarını gösterdiler) kabilinden olup, *sadekanî sinne bekrihî* (Elindeki yavru devenin yaşı konusunda bana doğru söyledi.) ifadesi de bu kullanımdandır.¹

[1121] **Şayet** “Kim kaldırdı bizi yatağımızdan!?” ifadesi kaldıranın kim olduğuna dair bir sualdir. Buna rağmen, devamındaki ifade buna cevap olabilmış?” **dersen şöyle derim:** Mâna; “Sizi, size diriltileceğinizi vaat eden Rahman diriltti ve size bunu peygamberler bildirdi.” şeklindedir. Ne var ki cevap, içlerini karartacak, acıklı durumlarını kendilerine gösterip nankörlük ve yalanlamalarını hatırlatacak şekilde getirilmiş ve uyarıldıkları şeyin gerçekleştiği haber verilerek adeta şöyle buyrulmuştur: Bu, uyuyanın yatağından kalkması anlamına gelen bir kalkış değildir ki sizi, ‘kaldıran’ ilgilendirsin. Bu, korku ve sıkıntı içeren büyük kalkıştır ki o da, Allah’ın *inzal ettiği* kitaplarında sadık elçilerinin dilleriyle vaat ettiği diriliştir!

1 Yani *el-hadis* ve *sinn* kelimelerinden evvel *fî* takdir edilecektir. / ed.

فحذف الجار وأوصل الفعل. وقرئ «من بعثنا»، و«من هبنا»، على من الجارة والمصدر.

[١١١٩] و{هَذَا} مبتدأ، و{مَا وَعَدَ} خبره، وما مصدرية أو موصولة. ويجوز أن يكون {هَذَا} صفة للمرقد، و{مَا وَعَدَ} خبر مبتدأ محذوف، أي هذا وعد الرحمن. ه أو مبتدأ محذوف الخبر، أي ما وعد {الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ} حق. وعن مجاهد: للكفار هجعة يجدون فيها طعم النوم، فإذا صبح بأهل القبور قالوا: من بعثنا؟ وأما {هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ} فكلام الملائكة. عن ابن عباس وعن الحسن: كلام المتقين. وقيل: كلام الكافرين يتذكرون ما سمعوه من الرسل فيجيبون به أنفسهم، أو بعضهم بعضاً.

١٠ [١١٢٠] فَإِنْ قُلْتَ: إِذَا جَعَلْتَ {مَا} مصدرية كان المعنى: هذا وعدُ الرحمن وصدق المرسلين، على تسمية الموعود والمصدق فيه بالوعد والصدق، فما وجه قوله {وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ} إِذَا جَعَلْتُهَا موصولة؟ قلت: تقديره هذا الذي وعده الرحمن والذي صدقه المرسلون، بمعنى: والذي صدق فيه المرسلون، من قولهم: صدقوهم الحديث في القتال. ومنه صدقني سن بكره.

١٥ [١١٢١] فَإِنْ قُلْتَ {مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا}؟ سؤال عن الباعث، فكيف طابقه ذلك جواباً؟ قلت: معناه بعثكم الرحمن الذي وعدكم البعث وأنبأكم به الرسل؛ إلا أنه جيء به على طريقة سيئت بها قلوبهم، ونعيت إليهم أحوالهم، وذكروا كفرهم وتكذيبهم، وأخبروا بوقوع ما أنذروا به. وكأنه قيل لهم: ليس بالبعث الذي عرفتموه، وهو بعث النائم من مرقده، حتى يهتمكم السؤال عن الباعث، إن هذا هو البعث الأكبر ذو الأهوال والأفراع، وهو الذي وعده الله في كتبه المنزلة على السنة ٢٠ رسله الصادقين.

53. Sadece, bir tek gümbürtü!.. Bir de bakmışsınız, tamamı derdest edilip huzurumuza getirilmiş!..

54. Bugün hiç kimseye haksızlık edilmez; siz de kendi yaptıklarınızdan başkasıyla cezalandırılmazsınız.

5 **55. Şüphesiz bugün, Cennet sahipleri zevkli bir meşgale içinde eğlenmektedir.**

56. (Cennette verilen) eşleri ile birlikte yaslanmışlardır gölgeliklerde koltuklara.

10 **57. Birtakım meyvelerin yanı sıra, istedikleri her şeyi elde etmektedirler orada.**

[1122] إِلَّا صَبِيحَةٌ وَاحِدَةٌ (Sadece, bir tek gümbürtü!..) ifadesi hem mansûb hem de merfû‘ (*illâ sayhatün vâhidetün*) okunmuştur.

[1123] “Bugün hiç kimseye haksızlık edilmez” ve “Şüphesiz bugün, Cennet sahipleri zevkli bir meşgale içinde eğlenmektedir.” sözleri, o gün
15 söylenecek olanların aktarılmasıdır. Ve bu aktarımla; vaat edilen şey iyice tasvir edilmekte, gönüllere daha fazla yerleştirilmekte, buna ve bunu kazandıracak olan şeylere hırs göstermeye daha fazla teşvik edilmektedir.

[1124] فِي شُغْلٍ ifadesi “nice meşgaleler, tarif edilemez meşguliyetler içinde” demektir. Şaşkınlıktan, sorumluluk meşakkatinden, takva ve haşyetin
20 doğurduğu darlıktan sıyrıldıktan, korkuları, tehlikeleri ve sıratı aştıktan, asilerin karşılaşacağı azabı ayan beyan gördükten sonra müttakilerin yurdu olan cennetle saadete kavuşan, bu gıpta edilecek dereceyi, büyük saltanat ve kalıcı nimetleri elde eden, amellerine bir karşılık olarak Allah’ın, razı olduğu kullarına şeref ve tazimle hazırladığı bu lezzet yurduna varanların
25 meşgaleleri hakkında zannın ne olabilir ki?!

[1125] İbn Abbâs’tan bu meşgalenin “bakire eşlerle cinsel ilişki” olduğuna dair bir nakil bulunmaktadır. Kendisinden nakledilen bir diğer görüş ise telli sazlar çalmak olduğuna dairdir. İbn Keysân’ın [v. 320/932] bunu; “karşılıklı ziyaretler” şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir. Allah’ın misafirliğinde olacaklarına dair bir rivayet de bulunmaktadır. Hasan-ı Basrî’den ise “İçinde bulundukları şeylerle nimetlenmek onları Cehennemliklerin yaşadığı sıkıntılardan meşgul edecektir.” yorumu nakledilmiştir. “Onlar cehennemlik olan ailelerinden (uzakta) meşguliyet içerisinde olacaklar; onların durumları kendilerini ilgilendirmeyecek, onları anmayacaklar ki kavuştukları nimetler içerisinde kendilerine sıkıntı gelmesin.” şeklinde bir yorum da Kelbî’den [v. 146/763] nakledilmiştir. (فِي شُغْلٍ ifadesi) iki zammeye (*şuğulin*), zamme ve sükûnla (*şuğlin*), iki fethayla (*şağalin*) ve fetha ve sükûnla (*şağlin*) okunmuştur.
35

٥٣- ﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾

٥٤- ﴿فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٥٥- ﴿إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهُونَ﴾

٥٦- ﴿هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكِئُونَ﴾

٥٧- ﴿لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُمْ مَا يَدْعُونَ﴾

[١١٢٢] «إلا صيحة واحدة» قرئت منصوبة ومرفوعة.

[١١٢٣] { فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا... إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ } حكاية ما يقال لهم في ذلك اليوم. وفي مثل هذه الحكاية زيادة تصوير للموعود، وتمكين له في النفوس، وترغيب في الحرص عليه وعلى ما يثمره.

[١١٢٤] { فِي شُغْلٍ } في أي شغل وفي شغل لا يوصف؛ وما ظنك بشغل من سُدَّ بدخول الجنة التي هي دار المتقين، ووصل إلى نيل تلك الغبطة، وذلك الملك الكبير والنعيم المقيم، ووقع في تلك الملاذ التي أعدّها الله للمرتضين من عباده، ثواباً لهم على أعمالهم مع كرامة وتعظيم، وذلك بعد الوله والصبابة، والتفصي من مشاق التكليف ومضايق التقوى والخشية، وتخطي الأهوال، وتجاوز الأخطار وجواز الصراط، ومعاينة ما لقي العصاة من العذاب.

[١١٢٥] وعن ابن عباس: في افتضاض الأبكار. وعنه: في ضرب الأوتار. وعن ابن كيسان: في التزاور. وقيل: في ضيافة الله. وعن الحسن: شغلهم عما فيه أهل النار التنعم بما هم فيه. وعن الكلبي: هم في شغل عن أهاليهم من أهل النار، لا يهتمهم أمرهم ولا يذكرونهم، لئلا يدخل عليهم تنغيص في نعيمهم. قرئ «في شغل»، بضميتين، وضمّة وسكون، وفتحيتين، وفتحة وسكون.

[1126] *Fâkih* ve *fekih* kendisiyle nimetlenilen, lezzet alınan? demektir. *Fâkihe* (meyve) de buradan gelir; çünkü lezzet alınan şeylerdendir. Yine, mizah anlamındaki *fûkâhe* de bundandır. Kâf'ın kesre ve zammesiyle *fâkihûne*, *fekihûne* ve *fekuhûne* şeklinde okunmuştur. *Raculun hadisün /*
 5 *hadüsün* (konuşkan) *natisün - natusün* (pimpirikli) sözleri gibi. Ayrıca *fâkihûne* ve *fekihûne* şeklinde hâl olarak da okunmuş, zarf ise müstekar kabul edilmiştir.¹ *هم*'ün mübtedâ olması da, *في شغل* veya *فاكهون* kelimelerindeki zamirin tekidi olması da mümkündür. Bu da, mezkûr meşgalede, lezzette ve gölgeler altında koltuklara yaslanmada eşlerinin kendilerine iştirak et-
 10 tiği düşünöldüğündendir.

[1127] *zulelin* (ظلال) şeklinde de okunmuştur. *Erîke* gelin evindeki ya-
 tak veya döşektir. İbn Mes'ûd *müttekiûne* şeklinde okumuştur. *يَدْعُونَ* fiili, *du'ânın* iftî'âl babı olup, kendileri için istedikleri vardır, anlamındadır. Bu, biri kendisine et kızartıp yağın erittiğinde (iftî'âlden) *iştevâ ve'cemele*
 15 demen gibidir. Lebîd [v. 41/661] şöyle demiştir:

Ve böylece rüzgârlı gecede kızarttı ve en iyi yerini yedi

[يَدْعُونَ ifadesinin] “Onu birbirlerine attılar.” anlamındaki *irtemevhu - terâmevhu* örneğindeki gibi “birbirleri için istedikleri” (*yetedâ'avnehû*) anlamında olması da mümkündür.² Ayrıca, “temenni ettikleri” anlamında olduğu da söylen-
 20 miştir. Bu, Arapların *iddé'i 'aleyye mâ şî'te* (Dile benden ne dilersen!); *fulânun fî hayri me'dde'â* (Falanca temenni ettiği en hayırlı hal içerisinde) şeklinde sözlerinden gelir. Zeccac [v. 311/923] dua anlamından geldiğini söylemiş ve “Cennetliklerin temenni ederek istedikleri şeyler kendilerine gelir” demiştir.

**58. Merhametli bir Rab tarafından verilen bir hükümle tam bir selâ-
 25 met içindedirler.**

[1128] *سَلَامٌ* ifadesi *ما يدعون* (istedikleri her şey)den bedeldir. Ade-
 ta, “Merhametli bir rab tarafından söylenmiş bir söz olarak söylenen bir *selâm* vardır kendilerine.” denmektedir. Mâna şöyledir: Allah onları me-
 lekler vasıtasıyla -veya onları yüceltmek adına doğrudan- *selâmlayacaktır*
 30 ki arzuladıkları da budur; buna mutlaka kavuşacaklar, bundan mahrum bırakılmayacaklardır. İbn Abbas demiştir ki; “İşte melekler onların ya-
 nına, âlemlerin rabbinden bir *selâm* ile geleceklerdir.” Yine, *ما يدعون* 'nin mübtedâ, *سَلَام* 'ın haber olduğu da söylenmiştir ki buna göre anlam

1 *Fâkihûne* ya da *fekihûne* dendiğinde bunların *fî şuğulin* ifadesiyle taalluk ilişkisi gittiğinden, *fî şuğulin* için müteallak takdir etmek gerekmiş ve “zarf-ı müstekar” demek suretiyle müteallakın genel mânalı fiiller [ef'âl-i 'âmme] olduğu sezdirilmiştir. / çev.

2 Yani iftî'âl kalıbı tefâ'ul anlamında kullanılmış olabilir. / ed.

[١١٢٦] والفاكهة والفكه: المتنعم والمتلذذ، ومنه الفاكهة؛ لأنها مما يتلذذ به. وكذلك الفكاهة، وهي المزاح. وقرئ {فَاكِهُونَ}، و«فكهون»، بكسر الكاف وضمها، كقولهم: رجل حدث وحدث، ونطس ونطس. وقرئ «فاكهين» و«فكهين»، على أنه حال والظرف مستقر. {هُم} يحتمل أن يكون مبتدأ وأن يكون تأكيداً للضمير في {في شُغْلٍ} وفي {فَاكِهُونَ}؛ على أن أزواجهم يشاركونهم في ذلك الشغل والتفكه والاتكاء على الأرائك تحت الظلال.

[١١٢٧] وقرئ «في ظلل». والأريكة: السرير في الحجلة. وقيل: الفراش فيها. وقرأ ابن مسعود «متكئين». {يَدْعُونَ} يفتعلون من الدعاء، أي يدعون به لأنفسهم، كقولك: اشتوى واجتمل، إذا شوى وجمل لنفسه. قال لبيد:

فَاشْتَوَى لَيْلَةَ رِيحٍ وَاجْتَمَلَ ❁

١٠

ويجوز أن يكون بمعنى يتداعونه، كقولك: ارتموه، وتراموه. وقيل: يتمنون، من قولهم: ادّع عليّ ما شئت، بمعنى تمنه عليّ، وفلان في خير ما ادعى، أي في خير ما تمنى. قال الزجاج: وهو من الدعاء، أي ما يدعو به أهل الجنة بأنفسهم.

٥٨- ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ﴾

[١١٢٨] و{سَلَامٌ} بدل مـ {مَا يَدْعُونَ}، كأنه قال لهم: سلام يقال لهم {قَوْلًا مِنْ} جهة {رَبِّ رَحِيمٍ}. والمعنى: أن الله يسلم عليهم بواسطة الملائكة، أو بغير واسطة، مبالغة في تعظيمهم، وذلك متمناهم، ولهم ذلك لا يمنعونهم. قال ابن عباس: فالملائكة يدخلون عليهم بالتحية من رب العالمين. وقيل: {مَا يَدْعُونَ}، مبتدأ وخبره {سَلَامٌ}، بمعنى:

١٥

“İstedikleri her şey, halistir, katışıksızdır, tamamen kendilerindir.” şeklinde olur ve وَلَهُمْ قَوْلًا kelimesi, “merhametli bir rabbın vaadi olarak” anlamında وَلَهُمْ مَّا يَدْعُونَ سَلَامٌ (İstedikleri her şey, halistir...) ifadesini pekiştiren bir masdar olur. (Kavlen kelimesinin i‘râbı ile ilgili) en uygun görüş, ihtisas üzere naspedilmesi olup, bu da onun mecazî bir kullanımıdır.¹ *silmun* şeklinde de okunmuştur ki, *selâmın* iki anlamını da ihtiva eder. İbn Mes‘ûd’un hâl olarak *selâmen* şeklinde mansûb okuduğu da rivayet edilmiştir; “Onların muratları *halisane* gerçekleşecektir.” anlamındadır.

59. Bu arada (mücrimlere şöyle denmiştir:) Ayrılın bugün, ey mücrimler!

[1129] “Ayrılın” ifadesi, müminlerden ayrılın ve tek bir grup olun, anlamındadır. Bu, müminlerin haşredilip âlâ-yı vâla ile cennete buyur edildikleri vakittir. Bunun benzeri “(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışır. İman edip salih amel işleyenler, mutena bir bahçede nimetlere boğulup sevindirilirler. Nankörce inkâr edip...”² [Rûm 14-16] âyetleridir. *Mâzehû fe’nmâze ve’mâtâze* (onu ayırdı; o da ayrıldı, ayrıştı) denilir. Katâde’nin [v. 117/735] “Her türlü hayırdan uzaklaşın!” şeklinde yorumladığı nakledilmiştir. Dahhâk’e [v. 105/723] göre ise her kâfirin, içinde olacağı ateşten bir ev bulunur; ne dışarıyı görür ne de dışarıdan görülür. İşte onların birbirinden ayrılması budur!

60. Ey Adem’in oğulları! Ben size and vermemiş miydim; şeytana tapmayın; şüphesiz o sizin apaçık düşmanınızdır, diye;

61. Bana kulluk edin; bu dosdoğru bir yoldur, diye...

62. Gerçek şu ki; o, içinizden birçok nesilleri saptırdı. Akletmiyor muydunuz hiç?!

63. İşte, size vaat edilen Cehennem!

64. (Dün; dünyada iken) inkâr edip durduğunuz için girin bugün buraya!..

[1130] *Ahd* vasiyettir; biri diğerine vasiyet ettiğinde ‘*ahide ileyhi*’ denilir. Allah’ın onlara ahdi ise içlerine yerleştirdiği akıl delilleri ile onlara indirdiği *sem‘î* (vahye dayalı) delillerdir. Şeytana tapmaları ise onlara vesvese verdiği ve cazip gösterdiği konularda ona itaat etmeleridir.

1 Yani gizli bir fiilin amel ettiği bir masdar olmaktan ziyade, “Âlemlerin rabbı tarafından verilmiş / söylenmiş bir hüküm olarak” cümleinin diğer unsurlarından bağımsızca ifade edilmiş olması. / ed.

2 “... âyetlerimizi ve Âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar ise daimi azaptadırlar.” / ed.

ولهم ما يدعون سالم خالص لا شوب فيه؛ و{قَوْلًا} مصدر مؤكد لقوله تعالى {وَلَهُمْ مَا يَدْعُونَ سَلَامٌ}، أي عدة من رب رحيم. والأوجه: أن ينتصب على الاختصاص، وهو من مجازه. وقرئ «سلم»، وهو بمعنى السلام في المعنيين. وعن ابن مسعود «سلامًا»، نصب على الحال، أي لهم مرادهم خالصًا.

٥٩- ﴿وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ﴾

[١١٢٩] {وَامْتَازُوا} وانفردوا عن المؤمنين، وكونوا على حدة. وذلك حين يحشر المؤمنون ويسار بهم إلى الجنة. ونحوه قوله تعالى {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُومِئِدُ يَتَفَرَّقُونَ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا} الآية [الروم: ١٦-١٤]. يقال: مازه فانماز وامتاز. وعن قتادة: اعتزلوا عن كل خير. وعن الضحاك: لكل كافر بيت من النار يكون فيه، لا يرى ولا يرى. ومعناه: أن بعضهم يمتاز من بعض.

٦٠- ﴿الَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِي اٰدَمَ اَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾

٦١- ﴿وَإِنْ اَعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

٦٢- ﴿وَلَقَدْ اَضَلُّ مِنْكُمْ جِبَلًا كَثِيرًا اَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ﴾

٦٣- ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾

٦٤- ﴿اَضَلُّوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

[١١٣٠] العهد: الوصية، وعهد إليه، إذا وصاه. وعهد الله إليهم: ما ركز فيهم من أدلة العقل وأنزل عليهم من دلائل السمع. وعبادة الشيطان: طاعته فيما يوسوس به إليهم ويزينه لهم.

[1131] (أعهد kelimesi) Hemze'nin kesresiyle *i'hed* şeklinde de okunmuştur. *Fa'ile* babında gelen tüm fiillerin Yâ dışındaki muzâra'at harflerinde kesre caizdir. He kesrelenerek *a'hid* şeklinde de okunmuştur. Zeccac [v. 311/923] bu fiilin *na'ime yen'im* ve *darabe yadribu* bablarından (yani altıncı ve ikinci babdan) kullanımını caiz görmüştür. Hâ ile أَحَدٌ ve أَحَدٌ şeklinde de okunmuştur ki Temîm lehçesidir; دَحًا مَحًا sözleri de bu kabildendir.¹

[1132] هَذَا (bu), şeytana isyan ve Rahmân'a itaate dair onlara vasiyetlere işaretler; çünkü bundan daha doğru yol yoktur. Buradaki nekrelîğin benzeri Küseyyir'in [v. 105/723] şu sözünde de bulunmaktadır:

10 Şayet (hatunun) dişlerinin serinliği benden daha fakir birine veriliyorsa ben de çok fakirim yani!

“Ben fakirliği ileri düzeyde olan biriyim ve fakirliğin şartları bende tamamıyla bulunduğu için bu sıfatla nitelenmeye lâyığım!” demek istiyor. Yoksa beytin mânası düzgün olmazdı. هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (bu dosdoğru bir yoldur) ifadesi de böyledir; yani kendi babında dosdoğru, son derece istikametli, taşıması gereken tüm şartları hâiz bir yoldur. Ayrıca, insanların kendilerini dalâlete ve tehlikeye götüren eğri yoldan kaçınması gibi bu [dosdoğru] yoldan dönmelelerini, oraya girmekten kaçınmalarını kınamak için “Bu dosdoğru yollardan biridir.” demiş olması da caizdir. Adeta, “En doğru yolun asgarî şartı, o yolda, *girenin sapmayacağı yolda inanıldığı gibi* inanılmasıdır.” denmektedir. Tıpkı birinin; çocuğuna son derece etkili bir nasihatle bulunduktan sonra, nasihatlerinden yüz çevirmesini kınamak için; “Zannımca bu faydalı, zararsız bir sözdür!” demesi gibi.

[1133] (جَبَلًا kelimesi) iki zammeyle *cübülen* şeklinde, zamme ve sükûnla (*cüblen*), şeddeyle birlikte iki zammeyle (*cübüllen*), iki kesreyle (*cibilen*), kesre ve sükûnla (*ciblen*), şeddeyle birlikte iki kesreyle (*cibillen*) şeklinde okunmuştur. Bu okuyuşlar halk anlamındadır. *Fıtar* ve *hılak* kelimelerinde olduğu gibi *cibletün* kelimesinin çoğulu olarak *cibelen* şeklinde de okunmuştur. Hazret-i Ali'nin kıraatinde *ecyâlin* tekili olarak *cilen* (nice nesiller) 30 şeklindedir.

65. O gün, ağzlarını mühürleriz; Bizimle elleri konuşur ve işlemiş oldukları şeylere ayakları şahitlik eder.

1 Aslı دَعَاهَا مَعَهَا (Onu ona bırak) şeklindedir. / ed.

[١١٣١] وقرئ «إعهد»، بكسر الهمزة. وباب «فعل» كله يجوز في حروف مضارعة الكسر، إلا في الياء. و«أعهد»، بكسر الهاء. وقد جوز الزجاج أن يكون من باب نعم ينعم وضرب يضرب. و«أعهد»، بالحاء، و«أحد»، وهي لغة تميم. ومنه قولهم: دحًا محًا.

٥ [١١٣٢] {هَذَا} إشارة إلى ما عهد إليهم من معصية الشيطان وطاعة الرحمن، إذ لا صراط أقوم منه. ونحو التنكير فيه ما في قول كثير:

لَنْ كَانَ يُهْدَى بَرْدُ أَنْيَابِهَا الْعُلَى ❁ لَا فَقَرَ مَنِّي إِنِّي لَفَقِيرُ

أراد: إنني لفقير بليغ الفقر، حقيق بأن أوصف به لكمال شرائطه في؛ وإلا لم يستقم معنى البيت. وكذلك قوله {هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ} يريد: صراط بليغ في بابه، بليغ في استقامته، جامع لكل شرط يجب أن يكون عليه. ويجوز أن يراد: هذا بعض الصراط المستقيمة، توبيخاً لهم على العدول عنه، والتفادي عن سلوكه، كما يتفادى الناس عن الطريق المعوج الذي يؤدي إلى الضلالة والتهلكة، كأنه قيل: أقل أحوال الطريق الذي هو أقوم الطرق: أن يعتقد فيه كما يعتقد في الطريق الذي لا يضل السالك، كما يقول الرجل لولده وقد نصحه النصيح البالغ الذي ليس بعده: هذا فيما أظنّ قول نافع غير ضار، توبيخاً له عن الإعراض عن نصائحه.

[١١٣٣] قرئ «جبالاً»، بضمّتين، وضمّة وسكون، وضمّتين وتشديد، وكسرتين، وكسرة وسكون، وكسرتين وتشديد. وهذه اللغات في معنى الخلق. وقرئ «جبالاً» جمع جبلة، كفطر وخلق، وفي قراءة علي عليه السلام: واحد الأجيال «جبالاً».

٦٥- ﴿الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ ٢٠

[1134] Rivayet edilmiştir ki; inkâr ve münakaşa edecekler, bunun üzerine komşuları, aileleri ve aşiretleri onlar aleyhine şahitlik yapacak, onlar da müşrik olmadıklarına dair yemin edecekler; fakat o anda ağızlarına mühür vurulup elleri ve ayakları konuşacaktır. Hadiste şöyle geçmektedir: “Kıyamet günü kul; ‘Ben, kendimden başkasının bana şahitlik etmesine onay vermiyorum!’ der. Bunun üzerine ağzına mühür vurulur ve azalarına ‘Konuş!’ denilir. Onlar da, yapmış olduğu amelleri anlatırlar. Sonra, o kişinin konuşmasına izin verilir; o da ‘Lânet olsun size! Yok olasınız! Sizin için mücadele ediyordum ben!..’ der.” [Müslim, “Zühd”, 17]

[1135] (عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ) *yuhtemu ‘alâ efvâhibihim ve tetekellimu eydihim* (ağızları mühürlenir ve elleri konuşur) şeklinde de okunmuştur. Yine *li-tükellimenâ eydihim ve teşhede* (Bizimle elleri konuşsun [ve ayakları] şahitlik etsin diye) şeklinde *Key Lâm*’ı ile ve mansûb olarak da okunmuştur ki, “Ağızlarına işbu sebeple mühür vuruyoruz.” anlamındadır. Allah’ın organlarına konuşma ve şahitlik yapma emri vermesi anlamında emir *Lâm*’ıyla ve meczûm olarak *ve’tükellimnâ eydihim ve’tişhed* ([mühürleriz ki] bizimle elleri konuşsun [ve ayakları] şahitlik etsin) şeklinde de okunmuştur.

66. Dileseydik, gözlerini tamamen kör ederdik; o yola yarışarlardı, ama nasıl görsünler!

67. Dileseydik, onların şeklini oldukları yerde değiştirdik; ne ileri gidebilirlerdi ne de geri dönebilirlerdi!

[1136] فَاسْتَبَقُوا gözü’n çukurunu adeta silinmişçesine kapatmaktır. فَاسْتَبَقُوا ifadesi aslında *fe’s-tebekû ile’s-sırât* (o yola yarışarlardı) olup, ya cer edatı hazfedilerek fiilin anlamı doğrudan mef’ûle ulaştırılmış, ya fiile [ilâ olmasızın kullanılan] *ibtederû* (ânında [yola] koştular) fiilinin anlamı yüklenmiş, ya yol ‘kendisine yarışılan’ değil de ‘yarışılıp geçilen’ anlamında kabul edilmiştir; ya da zarf olarak mansûbtur (*yolda* yarışmak). Mâna şöyledir: Dileseydi, onların gözlerini silerdi de, aşına oldukları maksatlara ve meskenlerine ulaşmak için sürekli gidip geldikleri -yani dünya işlerinde, çeşitli tasarruflarında yarıştıkları, giriverdikleri- o işlek yola girmek isteseler buna bile giremezlerdi; başka yolları bırakın, bu malum yola bile girecek yönü göremez, bilemezlerdi. Mâna şöyle de olabilir: Dileseydi, onları kör ederdi de, -sürekli yaptıkları gibi- yarışarak o bildikleri yola girmek isteselerdi bunu bile yapamazlardı. Ya da dileseydi onları kör ederdi de, üzerinde yürümeye alıştıkları yolu geride bırakmak isteseler, bundan âciz kalırlardı;

[١١٣٤] يروى أنهم يجحدون ويخاصمون؛ فتشهد عليهم جيرانهم وأهاليهم وعشائهم، فيحلفون ما كانوا مشركين، فحينئذ يختم على أفواههم وتكلم أيديهم وأرجلهم. وفي الحديث: يقول العبد يوم القيامة: إني لا أجيز عليّ شاهداً إلا من نفسي، فيختم على فيه، ويقال لأركانه: انطقي فتنتطق بأعماله، ثم يخلى بينه وبين الكلام فيقول: بعداً لكنّ وسحقاً! فعنكن كنت أناضل!

[١١٣٥] وقرئ «يختم على أفواههم وتكلم أيديهم». وقرئ «ولتكلمنا أيديهم وتشهد»، بلام كي والنصب، على معنى: ولذلك نختم على أفواههم. وقرئ «ولتكلمنا أيديهم ولتشهد» بلام الأمر والجزم، على أنّ الله يأمر الأعضاء بالكلام والشهادة.

٦٦- ﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّى يُبْصِرُونَ﴾

٦٧- ﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَىٰ مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا يَرْجِعُونَ﴾

[١١٣٦] الطمس: تعفية شق العين حتى تعود ممسوحة. {فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ}

لا يخلو من أن يكون على حذف الجار وإيصال الفعل؛ والأصل: فاستبقوا إلى الصراط، أو يضمن معنى ابتدروا، أو يجعل الصراط مسبوقة لا مسبوقة إليه، أو ينتصب على الظرف. والمعنى أنه لو شاء لمسح أعينهم، فلو راموا أن

يستبقوا إلى الطريق المهيّج الذي اعتادوا سلوكه إلى مساكنهم وإلى مقاصدهم

المألوفة التي تردّوا إليها كثيراً - كما كانوا يستبقون إليه ساعين في متصرفاتهم

موضعين في أمور دنياهم - لم يقدروا، وتعابى عليهم أن يبصروا ويعلموا

جهة السلوك، فضلاً عن غيره. أو لو شاء لأعماهم، فلوا أرادوا أن يمشوا

مستبقين في الطريق المألوف - كما كان ذلك هجّيراهم - لم يستطيعوا. أو لو

شاء لأعماهم، فلو طلبوا أن يخلّفوا الصراط الذي اعتادوا المشي فيه لعجزوا

herhangi bir yol bulamazlardı. Yani nasıl, kör bir kimseyi başka yolda değil de ihtiyaçlarını gidermek için alıştığı, aşına olduğu yolda giderken görürsün, işte bunlar da başka yollara değil ancak aşına oldukları yola girebilirler!..

[1137] (عَلَى مَكَانَتِهِمْ) [oldukları yerde] ifadesi ‘*alâ mekânâtihim* [oldukları yerlerde] şeklinde de okunmuştur. *Mekân* ve *mekâne* aynıdır; *makâm* ve *makâme* gibi. Mâna şöyledir: Dileseydik onları, oldukları mekânda donduran; ne ileri ne geri ne öne ne de arkaya hareket etmeye güç yetiremeyecekleri bir değiştirmeyele değiştirirdik! “Şekil değiştirmenin” ne idüğü konusunda ihtilâf edilmiştir. İbn Abbastan “Onları maymuna ve domuza çevirirdik!” anlamı rivayet edilmiştir. “Taşa dönüştürürdük” de denilmiştir. Katâde’den [v. 117/735] ise “Ayakları üzerine onları oturttururduk ve onları kötürüm yapardık!” mânası nakledilmiştir.

[1138] مَضِيًّا kelimesi üç hareke ile de okunmuştur; *mudıyy* ve *midıyy* okuyuşları ‘*utiyy* ve ‘*itiyy* gibi; *madiyy* ise *sabiyy* gibidir.

68. Biz kime uzun ömür veriyorsak, onun yaratılışını tersine çeviriyoruz. Hâlâ akletmeyecekler mi?

[1139] *Nenküşu*...¹ yani yaratılış bakımından onu çevirir; önceden yarattığımızın aksi bir şekle sokarız. Ki bu da şöyle olur: Onu akıl ve ilimden yoksun zayıf bir bedende yarattık; sonra halden hale sokarak olgunluk çağına ulaşınca, kuvvetini tamamlayınca, lehinde ve aleyhinde olanları akl edip bilinceye kadar derece derece yükselen bir şekilde artırdık. Bu tamamlanınca, onun yaratılışını, tıpkı “İçinizden kimi de ömrünün en rezil çağına kadar götürülüyor ve böylece, bir zamanlar bilirken hiçbir şey bilmez hâle geliyor.” [Hac 22/5], “Sonra onu tekrar aşağıların aşağısına indirdik!” [Tîn 95/5] âyetlerindeki gibi, tersine çevirdik; okun tersyüz edilip üstünün altına getirilmesi gibi, beden zayıflığı, akıl azlığı ve ilimden yoksunluk bakımından çocukluk haline benzer bir hale geri dönünceye kadar eksilen bir kıvama getirdik. İşte bu; kendilerini -bunun aksi ve ters bir yöne naklettikten sonra- gençlikten düşkünlüğe, kuvvetten zaafa, aklın seçiciliğinden aklın bozulup temyiz kabiliyetinin azalmasına, bilgiden cehalete çeviren Zat’ın, onların göz [yer]lerini silmeye, onların şeklini oldukları yerde değiştirmeye ve onlara dilediği, arzu ettiği her şeyi yapmaya kadir olduğuna delâlet etmektedir.

1 Mufessirin, شَكَّشَهُ kıraatini esas almadığı anlaşılmaktadır. / ed.

ولم يعرفوا طريقاً. يعني أنهم لا يقدرّون إلا على سلوك الطريق المعتاد دون ما وراءه من سائر الطرق والمسالك، كما ترى العميان يهتدون فيما ألفوا وضروا به من المقاصد دون غيرها.

[١١٣٧] {عَلَى مَكَاتِبِهِمْ} وقرئ «على مكاناتهم». والمكانة والمكان واحد، كالقامة والمقام؛ أي لمسخناهم مسخاً يجمدهم مكانهم لا يقدرّون أن يبرحوه بإقبال ولا إدبار ولا مضي ولا رجوع. واختلف في المسخ، فعن ابن عباس: لمسخناهم قردة وخنازير. وقيل: حجارة. عن قتادة: لأقعدناهم على أرجلهم وأزمناهم.

[١١٣٨] وقرئ {مُضِيًّا} بالحركات الثلاث، فالْمُضِيّ والمُضِيّ كالْعَتِيّ والعَتِيّ، والمُضِيّ كالصَبِيّ.

٦٨- ﴿وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ﴾

[١١٣٩] {نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ} نقلبه فيه فنخلقه على عكس ما خلقناه من قبل. وذلك أنا خلقناه على ضعف في جسده، وخلو من عقل وعلم، ثم جعلناه يتزايد وينتقل من حال إلى حال ويرتقي من درجة إلى درجة، إلى أن يبلغ أشده ويستكمل قوته، ويعقل ويعلم ما له وما عليه، فإذا انتهى نكّسناه في الخلق فجعلناه يتناقص، حتى يرجع في حال شبيهة بحال الصبي في ضعف جسده وقلة عقله وخلوه من العلم، كما ينكس السهم فيجعل أعلاه أسفله. قال عز وجل {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا} [الحج: ٥]، {ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ} [التين: ٥]. وهذه دلالة على أنّ من ينقلهم من الشباب إلى الهرم، ومن القوّة إلى الضعف، ومن رجاحة العقل إلى الخرف وقلة التمييز، ومن العلم إلى الجهل -بعد ما نقلهم خلاف هذا النقل وعكسه- قادر على أن يطمس على أعينهم ويمسحهم على مكانتهم ويفعل بهم ما شاء وأراد.

[1140] İfade; Kâf'ın kesresiyle tef'îl ve if'âl baplarından *nünekkishu* ve *nünkishu* şeklinde de okunmuştur.

[1141] أَفَلَا يَعْقِلُونَ ifadesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur.¹

5 **69. Biz ona şiir öğretmedik... Zaten bu, onun durumuna uymamaktadır; çünkü o sadece bir öğüttür; apaçık bir Kur'an'dır.**

70. Ta ki, (manen) diri olanları uyarsın ve böylece inkârcı nankörler hakkında o (azap) söz(ü) kesinleşmiş olsun... (Kimsenin Allah'a karşı bir mazereti kalmamasın.)

10 [1142] Müşrikler Peygamber (s.a.)'e şair diyorlardı; bunu söyleyenin 'Ukbe b. Ebu Mu'ayt olduğu rivayet edilmiştir; bunun üzerine "Biz Kur'an'ı ona öğretmekle şiir öğretmiş olmadık." buyrulmuştur. Yani Kur'an şiir de değildir, şiirle alâkası da yoktur, O neredê, şiir nerede?! Şiir bir anlama delâlet eden vezinli, kafiyeleli sözdür. Kur'anî anlamlar nerede [şiirdeki] vezin nerede, kafiye nerede, şairlerin uydurduğu mânalar nerede?! Kur'an nazmı ve
15 üslûpları nerede, bunların sözündeki nazım nerede?! O halde, iyice tahkik edecek olursan, Kur'an lafzının da, şiir lâfzının da Arapça olmasından başka bununla onun arasında hiçbir münasebet bulamazsın.

[1143] وَمَا يَنْبَغِي لَهُ yani, bu Muhammed için doğru olamaz; yapmayı denese de yapamazdı zaten. Yani biz onu, hüccetimiz daha sağlam ve şüpheleri
20 ri daha zayıf olsun diye 'çizgi dahi çekmemiş bir ümmi' kıldığımız gibi, aynı şekilde onu şiir üretmek istese dahi yapamayacak ve kendisi için bu işin kolay olmayacağı bir yaratılıştaki kıldık. Halil b. Ahmed'in [v. 175/791] "Şiir Peygamber (s.a.)'e birçok sözden daha sevimli geliyordu²; ancak o bunu yapamıyordu." dediği nakledilmiştir.

25 [1144] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in;

Yalan yok, ben nebîyim. Abdülmuttalib'in oğluyum ben!

ve

Sen sadece kanayan bir parmakısın,
karşılaştığın şey tamamen Allah uğrunda?!

30 sözlerine ne diyeceksin?" **dersen şöyle derim:** Bunlar onun, zorlama ve yapmacıklık olmaksızın doğal selikasıyla söylediği sözleri cinsindendir

1 "Hâlâ akletmeyecek misiniz?" - "Hâlâ akletmeyecekler mi?" / ed.

2 Nitekim "Şiirde gerçekten *hikmet* var; açık seçik ifade etmekte de büyüleyicilik!" buyurmuştu. / ed.

[١١٤٠] وقرئ بكسر الكاف «وننكسه» و«ننكسه» من التنكيس والإنكاس.

[١١٤١] {أَفَلَا يَعْقِلُونَ} بالياء والتاء.

٦٩- ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ﴾

٧٠- ﴿لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

[١١٤٢] كانوا يقولون لرسول الله ﷺ: شاعر، وروى أن القائل: عقبة بن أبي معيط،

ف قيل {وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ}، أي وما علمناه بتعليم القرآن الشعر، على معنى: أن القرآن

ليس بشعر، وما هو من الشعر في شيء. وأين هو عن الشعر، والشعر إنما هو كلام

موزون مقفى، يدل على معنى. فأين الوزن، وأين التقفية وأين المعاني التي ينتحيتها

الشعراء عن معانيه؛ وأين نظم كلامهم من نظمه وأساليبه؛ فإذا لا مناسبة بينه وبين

الشعر إذا حققت، اللهم إلا أن هذا لفظه عربي، كما أن ذاك كذلك.

[١١٤٣] {وَمَا يَنْبَغِي لَهُ} وما يصح له ولا يتطلب لو طلبه، أي جعلناه بحيث لو

أراد قرض الشعر لم يتأت له ولم يتسهل، كما جعلناه أميًا لا يتهدى للخط ولا يحسنه،

تكون الحجة أثبت والشبهة أدهض. وعن الخليل: كان الشعر أحب إلى رسول الله

ﷺ من كثير من الكلام، ولكن كان لا يتأتى له.

[١١٤٤] فإن قلت: فقله:

أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبَ أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلَبِ

وقوله:

هَلْ أَنْتَ إِلَّا أَصْبُعُ دُمِيتَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ مَا لَقِيتَ

قلت: ما هو إلا كلام من جنس كلامه الذي كان يرمي به على السليقة، من غير صنعة ولا تكلف،

ve kasıtlı olmaksızın bu şekilde vezinli gelmiştir. Nitekim insanların hutbelerinde, risalelerinde ve diyaloglarında inşa ettikleri cümlelerin birçoğunda kendiliğinden vezinli, hiç kimsenin şiir diye isimlendirmedeği ve ne konuşanın ne de işitenin aklına onun şiir olduğuna dair bir düşüncenin gelmediği
5 birçok vezinli şeyler olmaktadır. Bu gibi sözlerin tamamını incelediğinde, aruz bahirleri üzere gelenlerin kıymetli olmadığını göreceksin. Kaldı ki, Halil [v. 175/791] *recezin* şatırlı olanını¹ şiir saymamaktadır.

[1145] Allah Teâlâ Kur'an'ın şiir cinsinden olmadığını belirttikten sonra, *إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ* yani “o ancak insanlara ve cinlere Allah tarafından
10 verilmiş bir öğüttür!” buyurmuştur. Nitekim “O, âlemler için bir öğütten başka bir şey değildir!” [Tekvîr 81/27] de buyurmuştur. O; mihraplarda okunan, ibadetlerde tilâvet edilen öyle bir semavi kitap ve Kur'an'dır ki iki cihan kurtuluşu onun tilâvet edilip hayata tatbik edilmesiyle elde edilir. Şeytanın dürtülerinden olan şiirle Kur'an arasındaki mesafe ne kadar uzaktır!

[1146] “Ta ki diri olanları” yani derin derin düşünen akıllıları -çünkü
15 gafiller ölü gibidir- ya da iman edip bu imanla hayat bulacağı Allah tarafından bilinen kişileri, Kur'an veya elçi “uyarsın. Ve böylece,” derin düşünmeyen, iman etmeleri de beklenmeyen “inkârcı nankörler” hakkında azap “söz”ü “kesinleşmiş olsun.” *لَيَنْزِرَنَّ* fiili) Tâ ile *li-tünzira* (Ta ki uyarasın) şeklinde ve biri bir şeyi öğrendiğinde kullanılan *nezira bi-hî* fiilinden *li-yenzera*
20 (ta ki öğrensin) şeklinde de okunmuştur.

71. Görmediler mi ki; Biz kendi 'el'lerimizin ürünü olarak kendileri için ehli birtakım hayvanlar yaratmışız da onları kolayca zapt edebiliyorlar?

25 **72. Ayrıca, onları kendilerine râm eylemişiz; bir kısmını binek olarak kullanmakta, bir kısmını da yemektedir.**

73. Onlarda kendileri için daha nice faydalar; özellikle, içecekler var. Hâlâ şükretmeyecekler mi?

[1147] “El'lerimizin ürünü” yani ihdâsını bizzat üstlendiğimiz; bizden başkasının üstlenemeyeceği şeylerden “olarak.” Bunu, hayvanlarda ancak kendisinin gücünün yetmesinin sahih olacağı eşsiz yaratılış güzelliklerinden ve hikmetlerden dolayı söylemiştir. “El'erin ürünü” ifadesi

1 Yani mısraı olmayan tek satırlı doğaçlama söylenen vezinli sözleri. / çev.

إلا أنه اتفق ذلك من غير قصد إلى ذلك ولا التفات منه إليه إن جاء موزوناً، كما يتفق في كثير من إنشآت الناس في خطبهم ورسائلهم ومحاوراتهم أشياء موزونة لا يسميها أحد شعراً ولا يخطر ببال المتكلم ولا السامع أنها شعر. وإذا فتشت في كل كلام عن نحو ذلك وجدت الواقع في أوزان البحور غير عزيز، على أن الخليل ما كان يعدّ المشطور من الرجز شعراً. ٥

[١١٤٥] ولما نفى أن يكون القرآن من جنس الشعر قال: {إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ}، يعني ما هو إلا ذكر من الله تعالى يوعظ به الإنس والجنّ، كما قال: {إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ} [التكوير: ٢٧] وما هو إلا قرآن كتاب سماوي، يقرأ في المحارب، ويتلى في المتعبدات، وينال بتلاوته والعمل بما فيه فوز الدارين. فكم بينه وبين الشعر الذي هو من همزات الشياطين! ١٠

[١١٤٦] {لِيُنْذِرَ} القرآن أو الرسول؛ وقرئ «لتنذر»، بالتاء، و«لينذر»، من نذر به، إذا علمه. ١٥

[١١٤٧] {مَنْ كَانَ حَيًّا}، أي عاقلاً متأملاً -لأن الغافل كال ميت- أو معلوماً منه أنه يؤمن فيحيا بالإيمان؛ {وَيَحَقِّقُ الْقَوْلُ} وتجب كلمة العذاب {عَلَى الْكَافِرِينَ} الذين لا يتأملون ولا يتوقع منهم الإيمان. ١٥

٧١- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ﴾

٧٢- ﴿وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ﴾

٧٣- ﴿وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَمَشَارِبُ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾

[١١٤٨] {مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا} مما تولينا نحن إحداثه ولم يقدر على توليه غيرنا. وإنما قال ذلك لبدائع الفطرة والحكمة فيها، التي لا يصح أن يقدر عليها إلا هو. وعمل الأيدي ٢٠

5 elle üretenlerin ürettiklerinden isti'âredir. فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ ifadesi; bunları onlar için yarattık ve onlara mülk olarak verdik; onlar da bu hayvanlar üzerinde maliklerin tasarrufu gibi tasarrufta bulunmaktadır ve onlardan faydalanma hususunda hak sahibidirler; bu noktada sıkıntıya uğratılmazlar, demektir. Ya da onlar o hayvanları zaptedip yönetebilmektedirler, anlamındadır. Bu anlam şairin şu sözünden gelmektedir:

Artık silah taşıyamaz -ve serkeşlik yaptığında- deveyi zaptedemez oldum.

10 Bu şiirde de zapt edemez oldum, anlamında kullanılmıştır. Bu Allah'ın zahirî nimetleri cümlesindendir. Allah'ın o hayvanları elverişi ve insanın emrine amade kılması olmasaydı kim onları zaptedip yönetebilirdi?! Nitekim şair şöyle demiştir:

Bir çocuk onu¹ her yöne çeviriyor ve bir yular onu yere mihliyor,
Bir kız çocuğu ona değnekle vuruyor ama onda ne bir değişim ne de yadırgama oluyor.

15 [1148] İşbu sebeple, Allah Teâlâ hayvanlara binenlere bu nimete şükretmelerini ve “Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir şunu emrimize amade kılan!.. Yoksa, bizim buna gücümüz yetmezdi.” [Zuhuf 43/13] diyerek tespihte bulunmalarını gerekli kılmıştır.

20 [1149] رُكُوبُهُمْ şeklinde okunduğu gibi *rakûbetuhum* şeklinde de okunmuştur; ikisi de binilen şey demektir. Tıpkı *halûb - halûbe* gibi. -*Rakûbe*-nin çoğul olduğu da söylenmiştir.- *Rukûbuhum* şeklinde de okunmuştur ki; *zû-rukûbihim* (binebiliyor olmaları) veya *min menâfi'ihâ rukûbuhum* (onun faydalarından biri de ona binmeleridir) anlamındadır.

25 [1150] مَنَافِعْ sözüyle derileri, kılırları, yünleri ve diğer faydaları, مَشَارِبْ sözüyle ise sütleri kastedilmiştir. Bunları mücmel olarak zikretmiş; “Ve sizin için hayvanların derilerinden evler...” [Nahl 16/80] âyetiyle de tafsilatlandırmıştır. *Meşârib* ifadesi *meşrab* isminin çoğulu olup içme yeri veya içmek anlamındadır.

74. Kendilerine yardım etsinler diye Allah'tan başka birtakım tanrılar edinmişler.

30 **75. Oysa onlara yardım edemezler. Asıl, kendileri onlar için 'emre hazır askerler'dir.**

76. Söyledikleri seni üzmesin; çünkü Biz onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da çok iyi biliyoruz!

1 Yani koskoca hayvanı. / ed.

استعارة من عمل من يعملون بالأيدي. {فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ}، أي خلقناها لأجلهم فملكتها إياهم، فهم متصرفون فيها تصرف الملاك، مختصون بالانتفاع فيها لا يزاحمون. أو فهم لها ضابطون قاهرون، من قوله:

أَصْبَحْتُ لَا أَحْمِلُ السِّلَاحَ وَلَا أَمْلِكُ رَأْسَ الْبَعِيرِ إِنْ نَفَرَا

° أي لا أضبطه، وهو من جملة النعم الظاهرة، وإلا فمن كان يقدر عليها لولا تذليله وتسخييره لها، كما قال القائل:

يُصْرِفُهُ الصَّبِيُّ بِكُلِّ وَجْهِ وَيَحْبِسُهُ عَلَى الْخَسْفِ الْجَرِيرُ

وَنَضْرِبُهُ الْوَلِيدَةُ بِالْهَرَاوِي * فَلَا غَيْرَ لَدَيْهِ وَلَا نَكِيرُ

ولهذا ألزم الله سبحانه الراكب أن يشكر هذه النعمة ويسبح بقوله {سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ} [الزخرف: ١٣].

[١١٤٩] وقرئ «ركوبهم»، وركوبتهم. وهما ما يركب، كالحلوب والحلوبة. وقيل: الركوبة جمع. وقرئ «رُكوبهم» أي ذو ركوبهم، أو فمن منافعها ركوبهم.

[١١٥٠] {مَنَافِعُ} من الجلود والأوبار والأصواف وغير ذلك، {وَمَشَارِبُ} من اللبن. ذكرها مجملة، وقد فصلها في قوله تعالى {وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا} [النحل: ٨٠] الآية. والمشارب: جمع مشرب وهو موضع الشرب، أو الشرب.

٧٤- ﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَّعَلَّهُمْ يُنْصَرُونَ﴾

٧٥- ﴿لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُّحَضَّرُونَ﴾

٧٦- ﴿فَلَا يَخْزُنَكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُغْلِنُونَ﴾

[1151] Müşrikler ‘ilâh’ları, kendileriyle korunmak, onların konumundan destek almak umuduyla edinmekte idiler. Hâlbuki iş, onların takdir ettiklerinin aksinedir; çünkü kendileri ilâhları için “emre hazır askerlerdir;” onlara hizmet ederler, korurlar ve onlar için [muvahhitlere] öfkelenirler.

5 İlâhların ise ne yetileri ne de yardıma kudretleri vardır. Ya da onları Allah katında kendilerine yardım etsin, şefaathçi olsunlar diye ilâh edinmekte idiler; ancak iş bunların vehmettiğinin aksinedir; çünkü onlar kıyamet günü Müşrikler için hazırlanmış, onların azabı için getirilmiş *askerler* olacaktır; zira [ilâhlar] Ateşin *yakıtı* olacaklardır.

10 [1152] فَلَا يَحْزَنُ ifadesi, *hazeneden* Yâ’nın fethasıyla okunduğu gibi *ahzeneden* Yâ’nın zammesiyle de okunmuştur. Mâna şöyledir: Onların yalanlamaları, eza ve cefaları seni dertlendirmesin; çünkü biz onların gizlemiş oldukları düşmanlıkları da, açığa vurduklarını da biliyoruz ve onlara bunların karşılığını vereceğiz! Senin gibi birine düşen, bu tehditle teselli bulmak,

15 tasanın kalkması ve hüznün daraltmaması için hem kendisinin hem de onların âhiretteki hâlinin suretini zihninde canlandırmaktır.

[1153] **Şayet** “Biri fetha ile *ennâ na’lemu* şeklinde okusa namazı bozulur mu? Bu mânaya itikat etse küfre düşer mi?”¹ **dersen şöyle derim:** Burada iki vecih vardır. Birincisi, (gerekçe belirten Lâm’ın hafzedilmiş olmasıdır ki

20 bu Kur’an’da, şiirde, standart kelâm ve kıyasta çokça geçen bir kullanımdır. O halde, bunun mânasıyla kesreli okumanın mânası aynıdır. Peygamber (s.a.)’in اِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ şeklindeki telbiyesi de bu şekildedir; ifadeyi Ebû Hanîfe kesre ile okurken, Şâfi’î fethalı okumuştur; ama ikisi de gerekçelendirme anlamındadır.² İkincisi ise (*ennâ na’lemunun*) قَوْلُهُمْ’den bedel olmasıdır;

25 adeta “[Söyledikleri, yani] Bizim onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da biliyor olmamız, seni üzmesin.” denmektedir. Bu, kesreli okuyuşta *inne* ile başlayan cümleyi *kavlin* mef’ûlü yapman durumunda da olan bir mânadır. Böylece üzülmenin, Allah’ın biliyor olmasıyla ilişkili olup olmamasının *inneyi* kesre veya fetha okumanın etrafında dönmediği, senin nasıl takdir edeceğinin etrafında döndüğü ortaya çıkmış oldu; fethaladığında, gerekçe anlamını takdir edip bedel anlamını takdir etmeyebileceğin gibi, kesrelediğinde de gerekçe anlamını takdir edip mef’ûl olma anlamını takdir etmeyebilirsin.

30

1 Yani vakfe yapılması gerektiğini belirtmek için mushafa konulan ‘i dikkate almadan “Biz onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da çok iyi biliyoruz!” demeleri, seni üzmesin.” anlamına gelecek şekilde okursa... Ancak hiçbir okuyucunun böyle bir anlam kasdetmeyeceği açıktır. / ed.

2 *Lebbeyk allâhumme lebbeyke...* (Buyur Allah’ım, buyur! Senin ortağın yoktur, buyur! Zira *hamd de nimet de mülk de tamamen sana aittir*; ortağın yoktur!) / ed.

[١١٥١] اتخذوا الآلهة طمعاً في أن يتقوّوا بهم ويتعضدوا بمكانهم، والأمر على عكس ما قدّروا حيث هم جند لآلهتهم معدّون. {مُخَضَّرُونَ} يخدمونهم ويذّبون عنهم، ويغضبون لهم؛ والآلهة لا استطاعة بهم ولا قدرة على النصر. أو اتخذوهم لينصروهم عند الله ويشفعوا لهم، والأمر على خلاف ما توهموا حيث هم يوم القيامة جند معدّون لهم محضرون لعذابهم؛ لأنهم يجعلون وقوداً للنار. ٥

[١١٥٢] وقرئ «فلا يحزنك» بفتح الياء وضمها، من حزنه وأحزنه. والمعنى: فلا يهمنك تكذبيهم وأذاهم وجفائهم، فإننا عالمون بما يسرون لك من عداوتهم {وَمَا يُغْلِبُونَ} وإنا مجازوهم عليه، فحقّ مثلك أن يتسلى بهذا الوعيد ويستحضر في نفسه صورة حاله وحالهم في الآخرة حتى ينقشع عنه الهم ولا يرهقه الحزن.

[١١٥٣] فإن قلت: ما تقول فيمن يقول: إن قرأ قارئ «أنا نعلم»، بالفتح؛ انتقضت صلاته، وإن اعتقد ما يعطيه من المعنى: كفر؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون على حذف لام التعليل، وهو كثير في القرآن وفي الشعر، وفي كل كلام وقياس مطرد، وهذا معناه ومعنى الكسر سواء، وعليه تلبية رسول الله ﷺ: «إِنَّ الْحَمْدَ وَالنَّعْمَةَ لَكَ»، كسر أبو حنيفة وفتح الشافعي، وكلاهما تعليل. والثاني: أن يكون بدلاً من {قَوْلُهُمْ}، كأنه قيل: فلا يحزنك، أنا نعلم ما يسرون وما يعلنون. وهذا المعنى قائم مع المكسورة إذا جعلتها مفعولة للقول. فقد تبين أن تعلق الحزن بكون الله عالمًا وعدم تعلقه لا يدوران على كسر إن وفتحها، وأنما يدوران على تقديرك، فتفصل إن فتحت بأن تقدّر معنى التعليل ولا تقدّر البذل، كما أن تفصل بتقدير معنى التعليل إذا كسرت ولا تقدّر معنى المفعولية. ١٥

[1154] Ayrıca, bu soruyu soran kişinin durumu büyüttüğü üzere cümleyi, kesreleyerek ya da fethalayarak takdir etsen de bu durumda sadece Peygamber (s.a.)'in, onların sırlarını ve açığa vurduklarını Allah'ın biliyor olmasına üzülmekten nehyedilmesi söz konusu olur. Bu nehiy de herhangi bir sakınca doğurmaz. “Öyleyse, sakın inkârcı nankörlere arka çıkma! (...) Sakın müşriklerden olma! Ve Allah'la birlikte bir başka ‘tanrı’ya daha dua etme!” [Kasas 28/86-88] âyetlerine dikkat et.

77. İnsan; Bizim kendisini nutfeden yarattığımızı görmedi mi ki, birdenbire apaçık bir hasım kesildi?!

78. Kendi (yoktan) yaratılışını unutarak “Şu çürüyüp un-ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir?!” diye Bize temsil getirmeye kalktı!

79. De ki: Onları; ilk defa kim yarattıysa, O diriltecek! O, her türlü yaratmayı bilir.

80. Nitekim size yemyeşil ağaçtan bir ateş çıkartmakta; siz de onunla tutuşturuvermektesiniz.

[1155] Allah Teâlâ, yeniden dirilişi inkâr etmelerini daha etkilisini ve şaşırtıcısını göremeyeceğin bir şekilde kınamakta; insanı yaratmış olduğu unsurun en bayağı ve aşağılık şey -yani necaset kanalı olan mesaneden çıkan çürümüş embriyo- olduğunu takrir ederek, insanın küfürdeki ısrarını, nimeti inkâr ve ihsana başkaldırıdaki aşırılığını, alçaklığa batmışlığını, utanmazlık-taki adiliğini göstermektedir. Sonra, böyle birinin, aslının bayağılığına ve başlangıcının düşüklüğüne rağmen *Cebbar* Allah'a karşı hasmane davranmaya kalkışmasının, onunla mücadeleye soyunmasının, batılın sırtına atlayıp “Kemikleri çürüyüp un-ufak olmuş bir ölüyü kim diriltebilir?!” diye gevelemesinin ne kadar hayretamiz olduğunu belirtmiştir. Üstelik, mücadeleye giriştiği husus kendisinin en lüzumlu ve ayrılmaz vasfıdır: *yokluktan* inşa edilmiş olması. Ama *yokluktan* inşa edildiğini de inkâr etmektedir! Bu, ardında hiçbir umudun bulunmadığı bir inat ve büyüklenmedir.

[1156] Rivayete göre Übeyy b. Halef el-Cumahî, Ebû Cehl, Âsî b. Vâil ve Velîd b. Muğîre'nin de içlerinde bulunduğu bir grup Kureyş kâfiri bu konuda konuşurlarken Übeyy; “Muhammed'in ‘Allah ölüleri diriltecek’ sözü hakkında ne düşünüyorsunuz? Lât ve Uzzâ'ya yemin ederim ki ben onun yanına varıp kendisiyle tartışacağım!” demiş ve eline çürümüş bir kemik alarak; “Ey Muhammed! Allah'ın şu çürümüş kemiği dirilteceğini mi düşünüyorsun?!” demişti; bir yandan da kemiği ufalıyordu. Hazret-i Peygamber (s.a.); “Evet... Seni de diriltecek ve cehenneme atacak!” dedi.

[١١٥٤] ثم إن قدرته كاسراً أو فاتحاً على ما عظم فيه الخطب ذلك القائل، فما فيه إلا نهى رسول الله ﷺ عن الحزن على كون الله عالماً بسرهم وعلايتهم، وليس النهي عن ذلك مما يوجب شيئاً. ألا ترى إلى قوله تعالى { فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيراً لِلْكَافِرِينَ... وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهاً آخَرَ } [القصص: ٨٦-٨٨].

٥ - ٧٧- «أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ»

٧٨- «وَضَرَبَ لَنَا مَثَلاً وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ»

٧٩- «قُلْ يُخَبِّئُهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ»

٨٠- «الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ»

[١١٥٥] قبح الله عز وجل إنكارهم البعث تقييماً لا ترى أعجب منه وأبلغ، ودلّ على تمادي كفر الإنسان وإفراطه في جحود النعم وعقوق الأيادي، وتوغله في الخسة وتغلغله في القحة، حيث قرره بأن عنصره الذي خلقه منه هو أحسن شيء وأمهنة، وهو النطفة المذرة الخارجة من الإحليل الذي هو قناة النجاسة، ثم عجب من حاله بأن يتصدى مثله على مهانة أصله ودناءة أوله لمخاصمة الجبار، وشرز صفحته لمجادلته، ويركب متن الباطل ويلج، ويمحك ويقول: من يقدر على إحياء الميت بعد ما رمت عظامه؟! ثم يكون خصامه في ألزم وصف له وألصقه به، وهو كونه منشأ من موات، وهو ينكر إنشاءه من موات، وهي المكابرة التي لا مطمح وراءها.

[١١٥٦] وروى: أن جماعة من كفار قريش منهم أبي بن خلف الجمحي وأبو جهل والعاصي بن وائل والوليد بن المغيرة تكلموا في ذلك، فقال لهم أبي: ألا ترون إلى ما يقول محمد "إن الله يبعث الأموات"، ثم قال: واللوات والعزى لأصيرن إليه ولأخصمنه! وأخذ عظمًا باليًا فجعل يفته بيده وهو يقول: يا محمد، أترى الله يحيي

هذا بعد ما قد رم؟ قال ﷺ: نعم، ويبعثك ويدخلك جهنم!

[1157] Denilmiştir ki; فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ yani önceden değersiz bir *su* iken sonra akıllı, mümeyyiz, konuşkan, tartışabilen biri oluverdi! مُّبِينٌ içindekileri net bir şekilde anlatabilen demektir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “[Kızlarını hunharca gömüyorlar!] Öyle ya, ‘(para harcanıp) süs-püs içinde yetiştirilecek ve kavgada bir şey ifade etmeyecek biri’ söz konusudur...” [Zuhuruf 43/18]

[1158] **Şayet** “Allah Teâlâ bu adamın ‘Şu çürüyüp un-ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir?!” sözünü neden *mesel* diye isimlendirdi?” **dersen şöyle derim:** Mesele benzeyen ilginç bir anlatıma delâlet ettiği için... Ki o da Allah’ın ölüleri diriltme kudretini inkâr etmesidir. Ya da bu sözde teşbih bulunduğu içindir; çünkü inkâr edilen şey ilk diriltme deliliyle Allah’ın kadir olarak nitelendiği şeylerdendir. Bunun Allah’ın kadir olarak nitelendiği şeylerden olduğunu inkâr eder tarzda “Kim diriltecekmiş şu kemikleri!?” dendiğinde bu, Allah’a acziyet isnat etmek ve O’nu -kudretlerinin olmaması noktasında- yaratıklarına benzetmek demektir.

[1159] رَمِيمٌ *rimme* ve *rufât* gibi çürümüş kemiklere verilen bir isimdir; sıfat değildir. Bu sebeple, “Müennese haber olduğu halde neden müennes yapılmamış?” denilemez. Fâ’il ya da mef’ûl anlamında olan *fâ’il* vezninden de değildir.

[1160] Kemiklerde canlılık bulunduğunu iddia ederek ‘ölünün kemikleri necistir’ diyenler bu âyeti delil getirmiş; “hayat kemiğe geçtiğinden, ölüm kemiği de etkilemektedir” demişlerdir. Ebû Hanîfe’nin arkadaşlarına göre ise, kemikler temizdir; kollar ve sinirler de öyle. Onlar, hayatın kemiğe geçmediğini iddia etmekte ve bu sebeple ölümün de ona tesiri olmadığını söylemektedirler. Onlara göre; “kemiğe hayat verilmesi”nden maksat, kemiğin his sahibi canlı bir bedende eski yaş ve sağlam haline döndürülmesidir.

[1161] “Her türlü yaratmayı” yani nasıl yaratacağını “bilir”; ilk defa inşa edileceklerin veya yeniden yaratılacakların yaratılması, bunların cins, tür, büyüklük ve incelikleri gibi hiçbir şey ona zor gelmez.

[1162] Daha sonra, yaratmasındaki eşsizliğe örnek olarak yeşil ağaçtan ateşin parlamasını zikretti. Hâlbuki su ile ateş zıt şeylerdir ve ateş su ile söner. Buradaki “ateş” bedevilerin ateş yaktıkları çaktır. Genelde Merh ve Afâr ağaçlarından elde edilir. Arapların *fî külli şecerin nâr v’estemcedel-merhu ve’l-afâr* (Ateş her ağaçta var; ama asıl¹ Merh ve Afâr) şeklinde bir deyim vardır. Kişi bu ağaçlardan misvak büyüklüğünde yemyeşil iki dal keser; bunlardan su damlamaktadır. Erkek olan Merh, dişi olan Afâr üzerine çakılır

1 İstemcede “bir şeye olabildiğince sahip olmak” anlamındadır. / ed.

[١١٥٧] وقيل: معنى قوله {فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ} فإذا هو بعد ما كان ماء مهينًا رجل مميز منطيق قادر على الخصام، {مُّبِينٌ} معرب عما في نفسه فصيح، كما قال تعالى {أَوْ مَنْ يَنْشُؤْا فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ} [الزخرف: ١٨].

[١١٥٨] فإن قلت: لم سمى قوله {مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ} مثلاً؟ قلت: لما دل عليه من قصة عجيبة شبيهة بالمثل، وهي إنكار قدرة الله تعالى على إحياء الموتى. أو لما فيه من التشبيه، لأن ما أنكر من قبيل ما يوصف الله بالقدرة عليه، بدليل النشأة الأولى، فإذا قيل: من يحيي العظام على طريق الإنكار لأن يكون ذلك مما يوصف الله تعالى بكونه قادراً عليه، كان تعجيزاً لله وتشبيهاً له بخلقه في أنهم غير موصوفين بالقدرة عليه. [١١٥٩] والرميم: اسم لما يلي من العظام، غير صفة، كالرمة والرؤفات -فلا يقال: لم لم يؤنث وقد وقع خبر المؤنث؟- ولا هو فعيل بمعنى فاعل أو مفعول.

[١١٦٠] ولقد استشهد بهذه الآية من يثبت الحياة في العظام، ويقول: إن عظام الميتة نجسة، لأن الموت يؤثر فيها من قبل أن الحياة تحلها. وأما أصحاب أبي حنيفة فهي عندهم طاهرة، وكذلك الشعر والعصب، ويزعمون أن الحياة لا تحلها فلا يؤثر فيها الموت. ويقولون: المراد بإحياء العظام في الآية ردها إلى ما كانت عليه غضة رطبة في بدن حي حساس.

[١١٦١] {وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ} يعلم كيف يخلق، لا يتعاضمه شيء من خلق المنشآت والمعادات ومن أجناسها وأنواعها وجلالها ودقاتها.

[١١٦٢] ثم ذكر من بدائع خلقه انقذاح النار من الشجر الأخضر، مع مضادة النار الماء وانطفائها به. وهي الزناد التي يوري بها الأعراب، وأكثرها من المرخ والعفار. وفي أمثالهم: في كل شجر نار، واستمجد المرخ والعفار. يقطع الرجل منهما غصنين مثل السواكين وهما خضراوان، يفطر منهما الماء فيسحق المرخ هو ذكر، على العفار وهي أنثى

ve Allah'ın izniyle ateş yanar. İbn Abbas'ın "İğde ağacı hariç, içinde ateş olmayan hiçbir ağaç yoktur." dediği rivayet edilmiştir). Nitekim derler ki: "İşbu sebeple, bez ağartıcı çırpıcıların [elbiseyi üzerinde dövdükleri] *kuzeynik* aleti iğde ağacından yapılır."

- 5 [1163] Lâfza bakılarak الْأَخْضَرُ; mânaya bakılarak ise *el-hadrâ* şeklinde okunmuştur. Benzeri مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ ("Zakkum ağacından!.. Karınlarınızı doldurup duracaksınız da ondan. Üs-tüne içeceksiniz o kaynar sudan!")¹ [Vâkı'a 56/52-54])

10 **81. Gökleri ve yeri yaratan, hiç, o (insa)nların benzerini yaratamaz olur mu?! Elbette... 'Her türlü yaratabilen', 'mutlak ilim sahibi' O'dur.**

82. O'nun -bir şey murad ettiği zaman- durumu, ona "Ol!" demesi-dir. Ânında olmaya başlar.

83. Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir 'her şeyin hükümlerliğini elinde tutan' ki, sonunda siz de O'na döndürüleceksiniz...

- 15 [1164] Muazzam büyüklüklerine rağmen gökleri ve yeri yaratabilmiş olan, insanları yaratmaya elbette daha fazla kadirdir. Nitekim "Göklerin ve yerin yaratılması, elbette insanların yaratılmasından daha büyüktür." [Ğâfir 40/57] âyetinde de bu mânâ vardır.

- 20 [1165] [بقادر ifadesi2] *yakdiru* şeklinde de okunmuştur. اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ iki mânaya gelebilir: Göklere ve yere nispetle küçük ve basit olmada *benzerle-rini* yaratması veya bizzat onları *yeniden* yaratması. Çünkü³ yeniden yaratılan, ilk defa yaratılanın *aynı* değil *benzeridir*.

[1166] الْخَالِقُ "yaratığı⁴ çok", الْعَلِيمُ "bildiği çok" anlamındadır; *el-hâlıkü* şeklinde de okunmuştur.

- 25 [1167] "O'nun *emri*" yani durumu "şudur: Bir şey murad ettiği" yani hikmetinin gerekliliği, bir şeyi var etmesini gerektirdiğinde, herhangi bir *mâni* de olmadığında, "ona ol demesi" varlık sahnesine çıkarması"dır." Bek-lemeksizin, "ânında olmaya başlar;" o artık vardır, olmuştur, kaçıışı yoktur. **Şayet** اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ sözünün *hakikat* anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:**
30 Bu mecazî, temsili bir sözdür: Varlıklar içinde hiçbir şey O'na karşı gelemmez

1 Mercileri aynı (*zakkûm*) olan عليه ve منها ifadelerindeki iki farklı zamire dikkat. / ed.

2 Resm-i Osmanide harflerde nokta olmadığı ve mushafta Elif'siz (بقدر) yazıldığı için, بقدر da okunabilmiştir. Mâna aynı olmakla birlikte, mevcut okuyuş daha güçlü ve etkilidir; çünkü kesintisiz bir devamlılık ifade etmektedir. / ed.

3 Peki, onları aynen yeniden yaratınca, nasıl *mişini* (*gibisini*) yaratmış oluyor; çünkü... / ed.

4 Yaratıklarının çokluğundan ziyade, farklı farklı yaratışlara sahip, her türlü yaratabilen. / ed.

فتنقذ النار بإذن الله. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ليس من شجرة إلا وفيها النار إلا العناب. قالوا: ولذلك تتخذ منه كذيقات القصارين.

[١١٦٣] قرئ «الأخضر» على اللفظ. وقرئ «الخضراء» على المعنى: ونحوه قوله تعالى {مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَسَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ} [الواقعة: ٥٢-٥٤].

٨١- «أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَى وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ»

٨٢- «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ»

٨٣- «فُسَبِّحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»

١٠ [١١٦٤] من قدر على خلق السموات والأرض مع عظم شأنهما فهو على خلق الأناسي أقدر، وفي معناه قوله تعالى {لَخَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ} [غافر: ٥٧].

[١١٦٥] وقرئ «يقدر». وقوله {أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ} يحتمل معنيين؛ أن يخلق مثلهم في الصغر والقماء بالإضافة إلى السموات والأرض، أو أن يعيدهم؛ لأن المعاد مثل للمبتدأ وليس به. ١٥

[١١٦٦] {وَهُوَ الْخَلَّاقُ} الكثير المخلوقات {الْعَلِيمُ} الكثير المعلومات. وقرئ «الخالق».

[١١٦٧] {إِنَّمَا أَمْرُهُ} إنما شأنه {إِذَا أَرَادَ شَيْئًا} إذا دعاه داعي حكمة إلى تكوينه ولا صارف {أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ} أن يكونه من غير توقف {فَيَكُونُ} فيحدث، أي فهو كائن موجود لا محالة. فإن قلت: ما حقيقة قوله {أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ}؟ قلت: هو مجاز من الكلام وتمثيل، لأنه لا يمتنع عليه شيء من المكونات، ٢٠

ve bütün varlıklar, itaat edilen bir âminin emrine itaat eden itaatkâr memurlar konumundadırlar. “Peki, فَيَكُونُ ifadesindeki iki kıraat nasıl yorumlanmalı?”

dersen şöyle derim: Merfû‘ okuyuşta ifade mübteda ve haberden oluşan bir cümledir; çünkü cümlelerin takdiri *fe-huve yekûnu* şeklinde olup, kendisi gibi bir cümleye atfedilmiştir; yani *emruhû en yekûle le-hû kun* ifadesine. Nasb okuyuşu ise *yekûle* ifadesine atfedildiği içindir.¹ Bu durumda anlam şöyle olur: (“Ol” denilen) şeyin diğer cisimler gibi olması düşünülemez; diğer cisimler güçlerinin yettiği bir şeyi yaptıklarında doğrudan kudretin mahalliyle temas ediyorlar, belli aletler kullanıyorlar ve neticede meşakkat, yorgunluk ve zorluk ortaya çıkıyor. Allah’ın durumu ise -ki O, her şeye *bizzat*² gücü yeten ve her şeyi *bizzat* bilendir- sebebi fiille buluşturmasıdır. O fiil, bunun akabinde oluşur. Böyle biri kudret dâhilindeki bir şeyi yapmaktan nasıl âciz kalabilir; hele hele [ilk başta âciz olmadığı bir şeyi] ‘yeniden yapmak’tan...?!

[1168] فَسُبْحَانَ (Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir) ifadesi, müşriklerin vasıflandırdığı şeylerden Allah’ı tenzih etme ifadesidir. Ayrıca O’nun hakkında söylemiş oldukları şeyleri söylemelerinin şaşılacak bir şey olduğunu ifade eder. “Her şeyin hükümlanlığını elinde tutan” sözü, her şeyin maliki ve bunlar üzerinde hikmetinin ve iradesinin gerektirdiğine göre tasarruf sahibi demektir. İfade, *memleketü külli şey’in* ve *mülkü külli şey’in* şeklinde de okunmuştur; anlamları birdir.

[1169] تَرْجِعُونَ fiili Ta’nın zammesiyle de, fethasıyla da okunmuştur.³

[1170] İbn Abbas’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “YâSîn suresinin ve okunmasının faziletleri hakkındaki fazilet ifadelerinin neden bu sureye özgü kılındığı hakkında bilgim yoktu. Bunun sebebi meğerse bu (son) âyetmiş.”

[1171] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur:

- Her şeyin bir kalbi var; Kur’an’ın *kalbi*⁴ de YâSîn suresidir [Tirmizî, “Fedâilü’l-Kur’an”, 7].

1 Mâna şöyle olur. “O’nun -bir şey murad ettiği zaman- durumu, ona “Ol!” demesi, onun da ânında olmaya başlamasıdır.” / ed.

2 Yani bağımsız sıfatlarla değil, *bizzat*... kendisi olarak... / ed.

3 “... döndürüleceksiniz” - “... döneceksiniz” / ed.

4 Bu sûrenin kalp/beyin diye nitelenmesi, onun Kur’an’ın en temel iddiası olan *ba’as* [yeniden diriliş] ile ilgisinden kaynaklanıyor olmalıdır. Böylece, dinin *makâsıd*, asıl ve ilkeleri kanı vücuda ileten damarlara benzetilmiş olmaktadır. Bu damarları besleyen merkez ise yeniden diriliş inancıdır, yani yaptıklarının hesabını mutlaka verecek olmak. Kur’an’a göre; Hak Teâlâ her tür yaratabilir (مُخَلِّقٌ) ve istese, şu anki yaratıklarını tamamen yok edip yerküre üzerinde yeni ve farklı bir canlı silsilesi meydana getirebilir [Nisâ 4/133; En’âm 6/133; İbrâhîm 14/19; Fâur 35/16]. İşbu anlaum YâSîn’e de yansımıştır. 12. ayette; genel bir ifade ile “Ölüleri kesinlikle dirilteceğiz.” buyrulduktan sonra, 33-37. ayetlerde yeniden diriliş dünyevi örnekler verilmiş; 51-53. ayetlerde yeniden diriliş detaylandırılmış; diriltilecek mümin ve mücrimlerin durumları özetlendikten sonra, 76-82. ayetlerde konuya tekrar dönülerek nihai ve kesin hüküm verilmiştir. / ed.

وأنه بمنزلة المأمور المطيع إذا ورد عليه أمر الأمر المطاع. فإن قلت: فما وجه القراءتين في {فَيَكُونُ}؟ قلت: أما الرفع فلأنها جملة من مبتدأ وخبر؛ لأن تقديرها "فهو يكون" معطوفة على مثلها، وهي "أمره أن يقول له كن". وأما النصب فللعطف على {يَقُولُ}. والمعنى أنه لا يجوز عليه شيء مما يجوز على الأجسام إذا فعلت شيئاً مما تقدر عليه من المباشرة بمحال القدرة، واستعمال الآلات، وما يتبع ذلك من المشقة والتعب واللغوب. إنما أمره -وهو القادر العالم لذاته- أن يخلص داعيه إلى الفعل، فيتكون، فمثله كيف يعجز عن مقدور حتى يعجز عن الإعادة؟

[١١٦٨] {فَسُبْحَانَ} تنزيه له مما وصفه به المشركون، وتعجيب من أن يقولوا فيه ما قالوا. {بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ} هو مالك كل شيء والمتصرف فيه بمواجب مشيئته وقضايا حكمته. وقرئ «مملكة كل شيء»، و«ملك كل شيء»، والمعنى واحد.

[١١٦٩] {تُزْجَعُونَ} بضم التاء وفتحها.

[١١٧٠] وعن ابن عباس رضي الله عنه: كنت لا أعلم ما روي في فضائل يس وقراءتها كيف خصت بذلك، فإذا أنه لهذه الآية.

[١١٧١] قال رسول الله ﷺ:

• إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبًا، وَإِنْ لِقَلْبِ الْقُرْآنِ يَاسَ.

- Her kim Allah rızasını gözeterek YâSîn okursa Allah onu bağışlar ve ona Kur'an'ı 22 kez okumuş gibi sevap verilir.
- Herhangi bir Müslümanın yanında -ölüm meleği geldiği sırada- YâSîn suresi okunursa, her harfine karşılık 10 melek iner ve onun önünde saf olarak ona dua ederler, bağışlanmasını dilerler, gasledilmesini izlerler, cenazesini takip ederler, namazını kılarlar ve defnine katılırlar.¹
- *Sekerâtu'l-mevt* halinde [yani ölüm sarhoşluğunu yaşarken] hangi Müslüman YâSîn suresini okursa, yatağında cennet bekçisi Rıdvan elinde cennet şerbetini içmesi için kendisine sunmadan ölüm meleği o kimsenin canını almaz. Ardından, ölüm meleği onun canını alır; o sırada suya kanmış vaziyettedir, kabrinde de suya kanmış halde kalır. Peygamber havuzlarından herhangi bir havuza ihtiyaç duymaz. Cennete girene kadar suya kanmış bir vaziyette olur.
- Yine, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: Kur'an'da, okuyanına şefaati kabul edilecek, dinleyeni de bağışlanacak bir sure vardır: YâSîn suresi.

¹ Bu hadislerden, YâSîn'in "kişi öldükten sonra ona gönderilecek bir hediye" olarak değil, ölmezden evvel *kelime-i şehâdet* getirmesine yardımcı olacak bir destek olarak görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. / ed.

- من قرأ يس يريد بها وجه الله، غفر الله تعالى له، وأعطى من الأجر كأنما قرأ القرآن اثنتين وعشرين مرة.
- وأيما مسلم قرئ عنده -إذا نزل به ملك الموت- سورة يس نزل بكل حرف منها عشرة أملاك يقومون بين يديه صفوفًا يصلون عليه ويستغفرون له، ويشهدون غسله ويتبعون جنازته ويصلون عليه ويشهدون دفنه.
- وأيما مسلم قرأ يس وهو في سكرات الموت لم يقبض ملك الموت روحه حتى يحْيِيَه رضوان خازن الجنة بشربة من شراب الجنة يشربها وهو على فراشه، فيقبض ملك الموت روحه وهو ريان، ويمكث في قبره وهو ريان، ولا يحتاج إلى حوض من حياض الأنبياء حتى يدخل الجنة وهو ريان.
- وقال عليه الصلاة والسلام: إن في القرآن سورة يشفع لقارئها ويغفر لمستمعها، ألا وهي سورة يس.

٥

١٠

SÂFFÂT SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, 181 âyettir. 182 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

Rahman Rahim Allah’ın adıyla...

- 5 **1. Sıra sıra dizilenlere,**
- 2. zorla sürenlere,**
- 3. mesaj iletenlere (okuyanlara) yemin ederim ki;**
- 4. Tanrınız tektir sizin:**
- 5. Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir O;**
- 10 **doğuların Rabbi...**

[1172] Allah Teâlâ (i) melek bölüklerine veya (ii) namazda ayaklarını düzene sokan meleklerin kendisine yahut (iii) “Şüphesiz, biz de sıra sıra diziliyizdir.” [Sâffât 37/1659] âyetindeki gibi, Allah’ın emirlerine nâzır şekilde *havada* saf tutan meleklerin kanatlarına yemin etmektedir. Bulutları sevke-
15 dip “zorla sürenlere...” Allah’ın indirilen kitaplardan ve diğerlerinden oluş-
an kelâmını okuyup “mesajı iletenlere...” Yalnız, “sıra sıra dizilenler”den maksadın, tıpkı الطيرُ صَفَاتٍ (“özellikle de saf saf dizilerek uçan kuşlar...”
[Nur 24/41] âyetindeki gibi, kuşlar olabileceği de söylenmiştir. O zaman,
20 Allah’a karşı işlenen isyanlardan vazgeçiren her şey; التاليات ise Al-
lah’ın kitabını okuyan herkes demek olur. Teheccüd vd. namazlarda saf tu-
tan ‘ilmiyle âmil’ ulemanın kendisine ve cemaat saflarına; öğüt ve nasihatle
caydırınlara; Allah’ın âyetlerini ve şeriat derslerini okuyan âlimlerin kendi-
sine yemin edilmesi de caizdir. Burada Allah yolunda savaşıyor, orduyu saf
saf tanzim eden, atları cihat için sevkeden ve bütün bu meşgalelere rağmen
25 Allah’ı zikretmekten geri durmayan serdarlara yemin ediliyor olması da ca-
izdir. Nitekim Hazret-i Ali’nin böyle olduğu anlatılır.

[1173] **Şayet** “(Âyetteki) sıfatları birbirine Fâ ile atfetmenin hükmü ne-
dir?” **dersen, şöyle derim:** Bu, ya şair [İbn Zeyyâbe et-Teymî’n]in;

30 Vah babam Zeyyâbe’ye! Sabah sabah baskın verip, ganimet alarak
geri dönen (ve bu şekilde bana kahramanlık taslayan şu adamı, yani)
Hâris’i duysa kahrolurdu!

سورة الصفات

مكية، وهي ١٨١ آية، وقيل: ١٨٢

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿وَالصَّافَّاتِ صَفًّا﴾

٥ ٢- ﴿فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا﴾

٣- ﴿فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا﴾

٤- ﴿إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ﴾

٥- ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا رَبُّ الْمَشَارِقِ﴾

[١١٧٢] أقسم الله سبحانه بطوائف الملائكة، أو بنفوسهم الصفات أقدامها في الصلاة، من قوله تعالى {وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ} [الصفات: ١٦٥]، أو أجنحتها في الهواء واقفة منتظرة لأمر الله. {فَالزَّاجِرَاتِ} السحاب سوقاً. {فَالتَّالِيَاتِ} لكلام الله من الكتب المنزلة وغيرها. وقيل: الصفات الطير، من قوله تعالى {وَالطَّيْرُ صَافَّاتٌ} [النور: ٤١]. والزاجرات: كل ما زجر عن معاصي الله. والتاليات: كل من تلا كتاب الله. ويجوز أن يقسم بنفوس العلماء العمال الصفات أقدامها في التهجد وسائر الصلوات وصفوف الجماعات، فالزاجرات بالمواعظ والنصائح، فالتاليات آيات الله والدراسات شرائعه. أو بنفوس قواد الغزاة في سبيل الله التي تصف الصفوف وتزجر الخيل للجهاد، وتتلو الذكر مع ذلك لا تشغلها عنه تلك الشواغل؛ كما يحكى عن علي بن أبي طالب عليه السلام.

[١١٧٣] فإن قلت: ما حكم الفاء إذا جاءت عاطفة في الصفات؟ قلت: إما أن تدلّ

على ترتب معانيها في الوجود، كقوله:

يَا لَهْفَ زِيَابَةٍ لِلْحَارِثِ ❁ الصَّابِحِ فَالْغَانِمِ فَلَايِبِ

demesi ve bunun *ellezî sabeha fe-ğanime fe-âbe* (sabah baskın yapıp ganimet alıp dönen) anlamına gelmesindeki gibi, o sıfatların varlık sahnesine sırayla çıktığına delâlet etmektedir. Ya *buzi'l-efdale fe'l-ekmele va'meli'l-absene fe'l-ecmele*¹ demen gibi, o sıfatlar bazı yönlerden farklı olduğu için Fâ ile getirilmişlerdir. Ya da *rahima'llâhu'l-muhallikîne fe'l-mukassırîne* (Allah, (hac merasimleri bağlamında) saçını sifra vuranlara rahmet eylesin... kısaltanlara da!)² sözündeki gibi, sıfat mevsûflarının farklılığına terettüp etmektedir. İşte âyetteki sıfatlarda da atıf edatı olan Fâ, bu 3 kurala göre art arda sevk edilmiş olmaktadır. “Peki, sen şimdi bu kurallardan hangisinin sadedin-

10 desin?” **dersen, şöyle derim:** Mevsûfu tek kabul edersen³, (Fâ) üstünlüğün paylaşılması hususunda sıfatların rütbe farklılığına delâlet eder. Şayet mevsûfu üçlersen, bu sefer mevsûfların rütbe farklılığına delâlet eder. Şöyle açıklayayım: Bu sıfatları meleklere yüklersen, o takdirde onların Fâ ile atfedilmesi, sıfatların fazilet konusunda farklı mertebelerde olduğunu gösterir.

15 Buna göre fazilet ya önce sıra sıra dizilmeye, sonra zorla sürmeye, sonra da mesaj iletmeye aittir ya da sıralama (geriye doğru tam) tersidir. Âlimleri ve savaşçı serdarları kastettiğinde de durum böyledir. Eğer ilk sıfatı melek gruplarına, ikinci ve üçüncü sıfatları ise diğerlerine yüklersen, bu takdirde mevsûfların farklı fazilet mertebelerinde olduğunu kastetmiş olursun; yani

20 saf saf dizilmiş melek grupları faziletli, caydırıcılar daha faziletli, mesaj bırakanlar ise çok daha faziletli olur yahut (geriye doğru sıralanarak) aksi olur. “Saf saf dizilenler”le kuşları, “caydırıcılar”la her bir günahıtan caydırıcıları, “mesajı okuyup iletenler”le de mesajı okuyan herkesi kast edersen durum yine böyledir. Zira mevsûflar değişiktir.

25 [1174] Tâ Sâd’a, Ze’ye ve Zel’e idğâm ettirilerek de okunmuştur.⁴

[1175] “Göklerin... Rabbi” ifadesi, ikinci haber yahut hazfedilmiş bir müptedanın haberidir. “Doğular” 360 tanedir; batılar da böyledir. Güneş her gün bu doğuların birinden doğar ve batıların birinden batır; öyle ki, iki gün ne aynı yerden doğar ne de aynı yerden batır. “Peki (360 doğu ve batı varsa) Allah Teâlâ “O, iki doğunun ve iki batının Rabbi”dir.” [Rahman 55/17] sözünü neyi kastetmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Yaz ve kış mevsimlerindeki iki doğu ile iki batıyı kastetmektedir.

1 “Önce en faziletli olanı, sonra en eksiksiz olanı al!” “Önce en güzel olanla, sonra en şık olanla amel et!” / ed.

2 Peygamber (s.a.) “Allah’ım! Saçını kazıtanlara rahmet et!” deyince, sahabiler “Peki kısaltanlara ya Rasûlâlah?” demişler; o yine “Allah’ım! Saçını kazıtanlara rahmet et!” demiş. Tekrar “Kısaltanlara?” diye sorunca, “Saçını kısaltanlara da...” buyurmuştur [*Buhârî*, “Hac”, 127; *Müslim*, “Hac”, 316]. Metindeki ibare, bu hadisten iktibastır.

3 Yani “saf tutma”, “zorlama/caydırma” ve “okuma/mesaj iletme” aynı varlığın sıfatıysa. / ed.

4 *Ve’s-sâffâ’s-saffan fe’z-zâcîrâ’z-zecran fe’t-tâliyâ’z-zikran.* / ed.

كأنه قيل: الذي صبح فغنم فآب؛ وإما على ترتبها في التفاوت من بعض الوجوه، كقولك: خذ الأفضل فالأكمل، واعمل الأحسن فالأجمل؛ وإما على ترتيب موصوفاتها في ذلك، كقوله صلى اله عليه وسلّم: رحم الله المحلقين فالمقصرين. فعلى هذه القوانين الثلاثة ينساق أمر الفاء العاطفة في الصفات. فإن قلت: فعلى أي هذه القوانين هي فيما أنت بصدد؟ قلت: إن وحدت الموصوف كانت للدلالة على أن ترتب الصفات في التفاضل، وإن ثلثته فهي للدلالة على ترتيب الموصوفات فيه. بيان ذلك: إنك إذا أجريت هذه الأوصاف على الملائكة، وجعلتهم جامعين لها، فعطفها بالفاء يفيد ترتباً لها في الفضل؛ إما أن يكون الفضل للصف ثم للزجر ثم للتلاوة، وإما على العكس، وكذلك إن أردت العلماء وقواد الغزاة. وإن أجريت الصفة الأولى على طوائف، والثانية والثالثة على آخر، فقد أفادت ترتيب الموصوفات في الفضل، أعني أن الطوائف الصافات ذوات فضل والزاجرات أفضل، والتاليات أبهر فضلاً؛ أو على العكس. وكذلك إذا أردت بالصافات الطير، وبالزاجرات كل ما يزجر عن معصية، وبالتاليات كل نفس تتلو الذكر فإن الموصوفات مختلفة.

١٥ [١١٧٤] وقرئ بإدغام التاء في الصاد والزاي والذال.

[١١٧٥] {رَبُّ السَّمَوَاتِ} خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف. والمشارك ثلثمائة وستون مشرقاً. وكذلك المغارب؛ تشرق الشمس كل يوم في مشرق وتغرب في مغرب، ولا تطلع ولا تغرب في واحد يومين. فإن قلت: فماذا أراد بقوله {رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ} [الرحمن: ١٧]؟ قلت: أراد مشرقي الصيف والشتاء ومغربيهما.

6. Şüphesiz Biz en yakın göğü bir süsle; yıldızlarla süsledik.

7. Ve onu bütün inatçı ‘şeytan’lardan koruduk.

8. Artık Mele-i Âlâ’yı dinlemeye çalışamazlar; dört bir yandan ateş altındadırlar;

5 **9. kovulup dururlar; daimî bir azap içindedirler.**

10. Ancak, bir şeyler kapan olursa, onun peşine de derhal delici bir alev topu düşer.

[1176] “En yakın” yani size en yakın olan. *Ziynet* tıpkı *nisbet* gibi bir mastar ve (ayrıca) kendisiyle süslenilen şeyin ismidir; tıpkı divitin kendisiyle bulunduğuşeye (aynı kalıpla) *likatun* denmesi gibi. بِرِيَّةِ الْكَوَاقِبِ (bir süsle; yıldızlarla) ifadesi her iki ihtimali de barındırmaktadır. (i) Eğer **mastar** mânasını kastedersen, bu ya fâ‘iline muzâf kılınması şeklinde olur ve “Yıldızların göğü süslemesiyle...” demek olur ki bunun aslı, *bi-ziynetini’l-kevâkibi* (bir süsle; yıldızlarla) şeklindedir. Ya da mef’ûlüne muzâf kılınması şeklinde olur ki bu da “Allah’ın yıldızları süslemesi ve güzelleştirmesiyle...” demek olur; çünkü yıldızlar bizzat güzel olmaları sebebiyle göğü süslemiş olmaktadır ki, bunun aslı da *bi-ziyneti’l-kevâkibe* (yıldızları süslemesiyle) şeklindedir. Bu; Ebu Bekr (b. Şu‘be), A‘meş ve İbn Vessâb’ın kıraatidir. (ii) Şayet **isim** mânasını kastedersen, bu takdirde izafetin iki yorumu vardır: Ya الكَوَاقِبِ kelimesi زينة’in açıklaması olarak vâki olmuştur -çünkü *ziynetin* yıldızlar hakkında mı süsleyecek başka şeyler hakkında mı kullanıldığı belirsizdir- ya da yıldızların kendisiyle süslenildiği şey (ışık) kastedilmiştir. Nitekim “yıldızlarla süsledik” ifadesini İbn Abbas’ın “yıldızların ışıyla (süsledik)” anlamında yorumladığı rivayet edilmiştir. Bununla Ülker/Süreyya, Büyükayı, İkizler gibi *yıldız şekillerinin*, yıldızların doğuş yerlerinin ve seyir alanlarının kastedilmiş olması da caizdir. İşbu mâna esas alınarak bedel kılınmak üzere زينة’in tenvini ve الكَوَاقِبِ’in kesresiyle *bi-ziynetini’l-kevâkibi* (bir süsle; yıldızlarla) şeklinde de okunmuştur. زينة’in mahalinden bedel olmak üzere *el-kevâkibe* şeklinde *mansûb* olması da caizdir.

[1177] حَفَظَّا ifadesi mânaya hamledilen türdendir; çünkü mâna: “Biz yıldızları göğü süslemek ve şeytanlardan korumak için yarattık.” şeklindedir. Nitekim “Gerçek şu ki; Biz, en yakın göğü ‘kandil’lerle donattık ve onları ‘şeytan’lara atılan mermiler haline getirdik.” [Mülk 67/5] buyrulmuştur. Sebep bildiren bir fiilin takdir edilmesi (yani حَفَظَّا mastarının *mef’ûlün leh* olarak nasbedilmesi) de caizdir; adeta “Bütün inatçı şeytanlardan korumak için, göğü yıldızlarla donattık.” denmektedir. (Mef’ûl-i Mutlak / pekiştirme tümleci olarak) *ve hafiznâhâ hıfzan* (Göğü öyle bir koruduk ki!) şeklinde bir cümle takdirinden de bahsedilmiştir.

٦- ﴿إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ﴾

٧- ﴿وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ﴾

٨- ﴿لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذَّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ﴾

٩- ﴿دُخُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ﴾

١٠- ﴿إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ﴾

[١١٧٦] {الدُّنْيَا} القربى منكم. والزينة: مصدر كالنسبة، واسم لما يزان به الشيء، كالليقة اسم لما تلاق به الدواة. ويحتملها قوله {بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ}. فإن أردت المصدر، فعلى إضافته إلى الفاعل، أي بأن زانتها الكواكب. وأصله: بزينة الكواكب. أو على إضافته إلى المفعول، أي بأن زان الله الكواكب وحسنها، لأنها إنما زينت السماء لحسنها في أنفسها، وأصله: بزينة الكواكب. وهي قراءة أبي بكر والأعمش وابن وثاب. وإن أردت الاسم فلإضافة وجهان؛ أن تقع الكواكب بياناً للزينة، لأن الزينة مبهمة في الكواكب وغيرها مما يزان به، وأن يراد ما زينت به الكواكب. وجاء عن ابن عباس رضي الله عنه: بزينة الكواكب: بضوء الكواكب. ويجوز أن يراد أشكالها المختلفة، كشكل الثريا وبنات نعش والجوزاء، وغير ذلك، ومطالعها ومساييرها. وقرئ على هذا المعنى «بزينة الكواكب» بتنوين زينة وجر الكواكب على الإبدال. ويجوز في نصب الكواكب: أن يكون بدلاً من محل بزينة.

[١١٧٧] {وَحِفْظًا} مما حمل على المعنى؛ لأنَّ المعنى: إنا خلقنا الكواكب زينة للسماء، وحفظاً من الشياطين، كما قال تعالى {وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ} [الملك: ٥]. ويجوز أن يقدر الفعل المعقل، كأنه قيل: ﴿وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ﴾ زيناها بالكواكب. وقيل: وحفظناها حفظاً.

[1178] *Mârid* (Şeytanın sıfatı olarak) itaatten büsbütün sıyrılıp çıkan demektir.

[1179] لَا يَسْمَعُونَ fiilindeki zamir “her bir inatçı şeytan”a aittir; çünkü bu, “şeytanlar” anlamındadır. Fiil şeddesiz ve şeddeli olarak okunmuştur. يَسْمَعُونَ’nin aslı *yetesemme’üne* olup, *tesemmu* “dinlemeye çalışmak” demektir. Nitekim *tesemma’a fe-semi’a* (dinlemeye çalıştı ve dinledi) veya *tesemma’a fe-lem yesma’* (dinlemeye çalıştı; ama dinlemedi) denir. İbn Abbaştan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre, şeytanlar ısrarla dinlemek istiyorlar, fakat dinleymiyorlardı. Bu yüzden, şeddesiz kıraat şeddelisine göre daha çok destek bulmuştur.¹

[1180] “Peki, ‘Artık dinleyemezler’ ifadesinin öncesiyle irtibatı nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun öncesiyle irtibatı, ya “her bir şeytan” ifadesinin sıfatı olmak ya da başlangıç cümlesi olmaktır; başkası olamaz. Gelgelelim, sıfat olması sağlıklı değildir; çünkü (göğü;) dinlemeyen ve dinleme talebi olmayan şeytanlardan korumanın anlaşılır bir yanı yoktur. Başlangıç cümlesi olması da böyledir; zira birileri: “Gök niçin şeytanlardan korunacaktır?” diye soracak olsa ve buna; “Dinleyemedikleri (veya dinlemeye çalışmadıkları) için” şeklinde cevap verilecek olsa, bu doğru olmayacaktır. O hâlde, geriye sadece bunun öncesinden kopuk yeni bir cümle olması ihtimali kalmaktadır ki bu da kulak hırsızlığı yapanların durumunu izlemek içindir; yani şeytanların meleklerin sözüne kulak kabartamayacaklarını -veya dinlemeye çalışamayacaklarını- zira alev topları ile vurulup, oradan uzaklaştırılacaklarını; ancak mühlet tanınıp da bir bilgi kısıntısı kapabilmek için bir kulak hırsızlığı yapacak olanların bundan hariç olduğunu, o hırsızlık anında da delip geçen bir alev topunun onun helâkini çabuklaştıracığını...²

[1181] **Şayet** “يَسْمَعُونَ”nin aslının *li-ellâ yessemme’û* (dinlemeye çalışmaları için) şeklinde olduğunu; *ci’tuke [li-jen tukrimeni* (Sana, bana ikram edesin diye geldim.) demendeki gibi Lâm hafzedilip, *en-lâ yessemme’û* şeklinde kaldığını ve tıpkı Tarafe’nin [v. 564] şu şiirindeki gibi En’in hafzedilip amelinin de iptal edildiğini iddia eden kişinin görüşü doğru mu?” **dersen**

Be hey benim savaş meydanına çıkmamı engelleyen!

1 Müfessir, *lâ yesma’üne* (Artık dinleyemezler.) şeklindeki kıraatin لَا يَسْمَعُونَ (Artık dinlemeye çalışmazlar.) kıraatinden daha güçlü olduğu kanaatindedir. “Artık dinleyemezler.” kıraatinde, “şeytanların göklerden hâlâ bilgi çalmaya, kulak hırsızlığı yapmaya çalıştıkları, fakat Mele-i Âlâyı dinleyemedikleri, çünkü kendilerine yıldızlarla ateş edildiği ve kovuldukları” anlatılırken, “Artık dinlemeye çalışmazlar.” kıraatinde, “şeytanların, göğün koruma altına alındığını gördükleri; yani Cin 72/8-9’da belirtildiği üzere göğü defalarca yoklayıp, bunun işe yaramadığını anladıkları” mânası bulunmaktadır. Yani ilkinde; *hâlâ bunu anlamadıkları, göğü dinlemeye çalıştıkları, fakat yıldızlar mermi gibi atıldığından dinleyemedikleri* anlatılmakta, ikincide ise *bundan ümidi kestikleri için, artık dinlemeye çalışmadıkları* anlatılmaktadır. Bu 2. Mâna daha anlamlı gözükmektedir; nitekim aşağıda İllâ’lı kullanımda fiilin anlamı; “kulak vermek / kulak kabartmak” yani dinlemeye çalışmak şeklinde verilmektedir. Hicr 15/17-18’de şöyle anlatılır: “Ve onu bütün kovulmuş şeytanlardan koruduk; ancak kulak hırsızlığı yapan olabilir... ki onun peşine de açıkça görülen bir ateştopu düşer.” / ed.

2 *İstidrâden*, yani *enter-parantez* bildirmektir. / ed.

[١١٧٨] والمارد: الخارج من الطاعة المتملس منها.

[١١٧٩] الضمير في «لا يسمعون» لـ {كُلِّ شَيْطَانٍ}، لأنه في معنى الشياطين. وقرئ بالتخفيف والتشديد، وأصله: يتسمعون. والتسمُّع: تطلب السماع. يقال: تسمع فسمع، أو فلم يسمع. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هم يتسمعون ولا يسمعون، وبهذا ينصر التخفيف على التشديد. ٥

[١١٨٠] فإن قلت: {لَا يَسْمَعُونَ} كيف اتصل بما قبله؟ قلت: لا يخلو من أن يتصل بما قبله على أن يكون صفة لـ {كُلِّ شَيْطَانٍ}، أو استئنافاً فلا تصح الصفة؛ لأنَّ الحفظ من شياطين لا يسمعون ولا يتسمعون لا معنى له. وكذلك الاستئناف؛ لأنَّ سائلاً لو سأل: لم تحفظ من الشياطين؟ فأجيب بأنهم لا يسمعون، لم يستقم؛ فبقي أن يكون كلاماً منقطعاً مبتدأً اقتصاصاً لما عليه حال المسترقة للسمع، وأنهم لا يقدر أن يسمعوا إلى كلام الملائكة، أو يتسمعوا وهم مقدوفون بالشهب مدحورون عن ذلك، إلا من أمهل حتى خطف خطفة واسترق استراقة؛ فعندها تعاجله الهلكة بإتباع الشهاب الثاقب. ١٠

[١١٨١] فإن قلت: هل يصح قول من زعم أن أصله «لثلا يسمعوا»، فحذفت اللام كما حذفت في قولك: جئتكَ أن تكرمني، فبقي «أن لا يسمعوا»، فحذفت أن وأهدر عملها، كما في قول القائل: ١٥

أَلَا أَيُّهَذَا الزَّاجِرِي أَحْضَرُ الْوَعَى ❁

şöyle derim: Bu iki haziften biri münferit olarak reddedilmez; fakat ‘ikisinin birlikte gerçekleşmiş’ olması [normalde bile] yadırganacak bir husustur; Kur’an [gibi bir şaheser]in elbette bu tür zorlamalardan korunması gerekir.

[1182] Şayet “*Semi’tu fulânen yetehaddesu ile semi’tu ileyhi yetehaddesu* arasında ve *Semi’tu hadîsehû ile semi’tu ilâ hadîsihî* arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Bizzat geçişli olanı (birinci ve sonuncu) anlamayı ifade ederken, İlâ harf-i ceriyle geçişli kılınan, anlamanın yanı sıra kulak kabartmayı da ifade eder.¹

[1183] *Mele-i A’lâ* (Üst Kurul) meleklerdir; çünkü onlar gökleri mesken tutmaktadırlar. İnsanlar ve cinler de *mele-i esfeldir*; çünkü yeryüzünün sakinleridirler. İbn Abbas’tan [v. 68/688] gelen bir rivayete göre *Mele-i A’lâ*, yazıcı meleklerdir; yine ondan gelen bir başka rivayete göre meleklerin eşrafıdır.

[1184] “Dört bir yandan” yani kulak hırsızlığı için hangi yönden göge çıkıyorlarsa o taraftan “taşlanıp dururlar [yani ateş altına alınırlar]!” *دحورا mefû-lün lehtir*; yani “kovulma” demek olan *دُحور* için taş tutulurlar. Yahut hâl olarak; “kovulmuş oldukları hâlde...” demektir. Veya “taşlanma” ve “tarde-dilme” yakın anlamlı olmak hasebiyle, bir nevi *yudharûne ev kazfen* (kovulurlar veya taşlanıp dururlar) denmektedir. Ebu Abdurrahman es-Sülemî [v. 73/692] Dâl’ın fethasıyla (*دُحورا*) okumuştur ki, bu da “kovulmuş, dışlanmış bir şekilde taş tutularak” yahut *kabûl* ve *velû* kalıbında gelmiş olmasına binaen “kovulmalı ve dışlamalı bir şekilde taşlanarak” anlamındadır.

[1185] *الواصب* devamlı demektir ki *vasabe’l-emru vusûben* (İş öyle bir devam etti ki!) ifadesinden alınmadır; yani dünyada alev toplarıyla taşlanırlarken, ahirette de onlar için kesilmeyen; devamlı bir azap türü hazırlanmıştır.

[1186] *مَنْ* ref mahallinde olup, *لا يسمعون* fiilinin Vav’ından bedeldir; yani “bir şeyler kapan” şeytanın dışındaki şeytanlar [göge] kulak veremezler! (*حَطَفَ*) Hâ ve Tâ’nın kesresi ve Tâ’nın şeddesiyle *hattıfe* ve yine Hâ’nın fethası ve Tâ’nın kesre ve şeddesiyle *hattıfe* şeklinde okunmuştur ki bunların aslı (ifti’alden) *ihetetafedir*. Yine, [“peşine düşer” anlamındaki *فَاتَّبَعَهُ* fiili] *فَاتَّبَعَهُ* ve *فَاتَّبَعَهُ* şeklinde okunmuştur.

11. O halde, sor bakalım onlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa (bu) yarattığımız kimselerinki mi? Şüphesiz onları sağlamca yapışan bir çamurdan yarattık!

1) 1) Konuşmakta olan falancıyı işittim; 2) Konuşurken ona kulak verdim, 3) Konuşmasını işittim, 4) Konuşmasına kulak verdim. / ed.

قلت: كل واحد من هذين الحذفين غير مردود على انفراده، فأما اجتماعهما فممنكر من المنكرات، على أن صون القرآن عن مثل هذا التعسف واجب.

[١١٨٢] فإن قلت: أي فرق بين "سمعت فلاناً يتحدث، وسمعت إليه يتحدث"، و "سمعت حديثه، وإلى حديثه؟" قلت: المعدى بنفسه يفيد الإدراك، والمعدى بإلى يفيد الإصغاء مع الإدراك. ٥

[١١٨٣] والملا الأعلى الملائكة؛ لأنهم يسكنون السموات، والإنس والجن هم الملا الأسفل؛ لأنهم سكان الأرض. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هم الكتبة من الملائكة. وعنه: أشراف الملائكة.

[١١٨٤] {مِنْ كُلِّ جَانِبٍ} من جميع جوانب السماء من أي جهة صعدوا للاستراق. ١٠
{دُحُورًا} مفعول له، أي ويقذفون للدحور، وهو الطرد. أو مدحورين على الحال. أو لأن القذف والطرد متقاربان في المعنى، فكأنه قيل: يدحرون أو قذفًا. وقرأ أبو عبد الرحمن السلمي بفتح الدال على: قذفًا دحورًا طرودًا. أو على أنه قد جاء مجيء القبول والولوع.

[١١٨٥] والواصب: الدائم، وصب الأمر وصوبًا، يعني أنهم في الدنيا مرجومون بالشهب، وقد أعد لهم في الآخرة نوع من العذاب دائم غير منقطع. ١٥

[١١٨٦] {مَنْ} في محل الرفع بدل من الواو في لا يسمعون، أي لا يسمع الشياطين إلا الشيطان الذي {خَطَفَ الْخَطْفَةَ} وقرئ «خطف» بكسر الخاء والطاء وتشديدها، وخطف بفتح الخاء وكسر الطاء وتشديدها، وأصلهما: اختطف. وقرئ «فأُتبعه» «وفأُتبعه».

١١- ﴿فَاسْتَفْتَيْهِمْ هُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ﴾

[1187] (“Kendilerinininki mi” [أَهُمْ] ifadesinde) Hemze her ne kadar soru olmaktan çıkıp, takrir mânasıyla buluşsa da, aslına binaen soru mânasındadır. Bu yüzden “sor bakalım onlara”; yani haber almaya çalış bakalım onlardan “kendilerinin yaratılışı mı daha zor...” denmiş; “onlara takrir et”¹ denmemiştir. “Onlara” zamiri Mekke müşriklerine aittir. Âyetin Ebu’l-Eşed b. Kelede hakkında indiği de söylenmiştir ki bu lâkabı, yakalayış ve gücünün şiddetinden ötürü almıştır.

[1188] “Yoksa (ilk) yarattığımız kimseler mi?” ifadesiyle (daha önce) zikrettiği yaratıklarını kastetmektedir ki, onlar da melekler, gökler, Arz, doğular, gezegenler, delici meteorlar ve inatçı şeytanlardır; akıl sahiplerini diğerlerine baskın kılarak مَنْ خَلَقْنَا (yarattığımız kimseler) demiştir. Bunun delili de bunları saymasının ardından, takip edatı olan Fâ getirerek فَاسْتَفْتِهِمْ فَاسْتَفْتِهِمْ (O halde, sor bakalım onlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa [bu] yarattığımız kimseler mi?) buyurmuş olmasıdır. Herhangi bir açıklama kaydına yer vermeden mutlak olarak “yoksa yarattığımız kimseler mi” demesi, bundan önce geçenleri açıklamakla yetindiği içindir. Adeta “Biz şöyle şöyle acayip ve tuhaf mahlûklar yaratmışız. Şimdi sor bakalım şunlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa şu (saydığım) yaratıklarımızıninki mi?” buyurmaktadır. Nitekim şeddesiz *em men ‘adednâ* (yoksa şu saydıklarımız mı?) ve şeddeli *em men ‘addednâ* (yoksa şu tek tek saydıklarımız mı?) şeklinde okuyanın kıraati bu anlamı kesinleştirmektedir.

[1189] أَشَدُّ خَلْقًا ifadesi, [i] Arapların *şedîdu’l-halk* (hilkati kuvvetli) ve *fi halkihî şiddetun* (hilkatinde kuvvetlilik var) sözünden alınma olarak “kendilerinin yaratılışı mı daha kuvvetli?” anlamına muhtemel olduğu gibi, [ii] dirilmeyi ve ikinci yaratılışı inkârlarının reddedilmesi ve şu azametli mahlukatı yaratmanın kendisine kolay gelip, bunları yoktan var etmek kendisine zor gelmeyeceğine insanı yaratmanın çok daha kolay geleceğinden ötürü “kendilerinin yaratılışı mı daha zor; daha külfetli?” anlamına da muhtemeldir. “Sağlamca yapışan bir çamurdan” yaratılmaları; ya -çamurdan mamul bir şey katılık ve kuvvet sıfatı taşımayacağından dolayı- onların zayıflık ve yumuşaklığına dair bir tanıklıktır ya da yaratıldıkları çamurun da bir tür toprak olduğuna dair aleyhlerine hüccet getirmektir. O hâlde, “Toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?!” [Ra’d 13/5] derken, bunun gibi bir topraktan yaratılacaklarını nasıl inkâr ediyorlar!? Dirilmeyi inkâr etmelerinin anlatıldığı müteakip âyetler de bu mânayı desteklemektedir.

1 Yani durumun elbette böyle olduğunu bildir. / ed.

[١١٨٧] الهمزة وإن خرجت إلى معنى التقرير فهي بمعنى الاستفهام في أصلها،
فلذلك قيل: {فَاسْتَفْتَيْهِمْ} أي استخبرهم {أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا}، ولم يقل: فقرّهم.
والضمير لمشركي مكة. قيل: نزلت في أبي الأشد بن كلدّة، وكني بذلك لشدة
بطشه وقوّته.

٥ [١١٨٨] {أَمْ مَنْ خَلَقْنَا} يريد: ما ذكر من خلائقه من الملائكة، والسّموات
والأرض، والمشارق، والكواكب، والشهب الثواقب، والشياطين المردة. وغلب
أولي العقل على غيرهم، فقال {مَنْ خَلَقْنَا}، والدليل عليه قوله بعد عدّ هذه الأشياء
{فَاسْتَفْتَيْهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا} بالفاء المعقبة. وقوله {أَمْ مَنْ خَلَقْنَا} مطلقاً
من غير تقييد بالبيان، اكتفاء ببيان ما تقدّمه، كأنه قال: خلقنا كذا وكذا من عجائب
١٠ الخلق وبدائعه، {فَاسْتَفْتَيْهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ} الذي {خَلَقْنَاهُ} من ذلك؟ ويقطع به
قراءة من قرأ «أَمْ من عددنا» بالتخفيف والتشديد.

[١١٨٩] و{أَشَدُّ خَلْقًا} يحتمل أقوى خلقاً، من قولهم: شديد الخلق، وفي خلقه
شدة؛ وأصعب خلقاً وأشقّه، على معنى الردّ لإنكارهم البعث والنشأة الأخرى، وأنّ
من هان عليه خلق هذه الخلائق العظيمة ولم يصعب عليه اختراعها كان خلق البشر
١٥ عليه أهون. وخلقهم {مِنْ طِينٍ لَّازِبٍ} إما شهادة عليهم بالضعف والرخاوة، لأنّ
ما يصنع من الطين غير موصوف بالصلاية والقوّة، أو احتجاج عليهم بأن الطين
اللازب الذي خلقوا منه تراب، فمن أين استنكروا أن يخلقوا من تراب مثله حيث
قالوا: {إِذَا كُنَّا تُرَابًا} [الرعد: ٥]؟! وهذا المعنى يعضده ما يتلوه من ذكر إنكارهم
البعث.

[1190] Mânanın; “(O halde, sor bakalım onlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa) yarattığımız geçmiş ümmetlerinki mi?” şeklinde olduğu da söylenmiş¹ ise de, bu anlam pek uygun değildir.

[1191] (لازب) *lâzibin* ve *lâtibin* şeklinde okunmuş olup, mâna aynıdır. 5 *es-Sâkıbu* “aydınlatması kuvvetli olan” demektir.

12. Ama, sen hayranlık duyarken, onlar alay ediyorlar!

13. Kendilerine öğüt verildiğinde kulak asmıyorlar.

14. Bir mucize gördüklerinde, onunla dalga geçiyorlar.

15. Ve şöyle diyorlar: “Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değil!”

[1192] بل عجب! yani “sen” Allah’ın bu muazzam mahlûkat üzerindeki 10 kudretinden ötürü “hayranlık duyarken, onlar” seninle de, senin hayranlığınla da, senin onlara göstermekte olduğun Allah’ın kudret eserleriyle de “dalga geçiyorlar!” Yahut sen onların dirilmeyi inkâr etmelerine şaşarken, onlar dirilme işiyle dalga geçiyorlar! Tâ’nın zammesiyle (*‘acibtu*) da okun- 15 muştur ki, buna göre mâna “Delillerimin büyüklüğü ve mahlûkatımın çokluğu benim bile taaccüp edeceğim bir seviyeye ulaşmışken, kullarımın hâli nice olmalıdır? Ama bunlar, cehalet ve inatları yüzünden benim delillerimle eğleniyorlar! Yahut böyle fiilleri olan birinin [*yani Ben Allah’ın*] diriltebileceğini inkâr etmelerinden ötürü taaccüp etmekteyim. Ama bunlar, Allah’ı 20 “ba’sa kadar” olarak nitelendirenlerle eğleniyorlar!

[1193] “Peki, *taaccübün* [*yani şaşkınlık ve hayranlığın*] Allah’a isnat edilmesi nasıl caiz olabilir? Zira o, ancak insana bir şeyi gözünde büyüttüğünde ârız olan bir beğenme duygusudur ki böyle bir duygu Allah Teâlâ hakkında caiz olmaz.” **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, *taaccübün* 25 “büyütme” anlamı için soyutlanmış olmasıdır; ikincisi ise hayalî bir imgeleme ve varsayma olarak değerlendirilmesidir. Nitekim bir hadiste; “Rabbimiz sizin feryadınıza, ümitsizliğinize ve size süratle icabet edişine şaşmaktadır.” şeklinde geçer [Kâdî] Şüreyh [v. 80/699] fetha ile ([“hayranlık duyarsın” anlamında] عجب! okur ve “Allah hiçbir şeye taaccüp etmez; ancak bilmeyen biri taaccüp eder.” dermiş. Bunun üzerine İbrahim en-Naha’î [v. 96/714] “Şüreyh, ilmini 30 çok beğenirdi; oysa Abdullah -İbn Mes’ûd’u kastediyor- ondan daha âlimdi ve (عجب! şeklinde) zamme okurdu” demiş. Zammeli kıraatin; “Ey Muhammed! ‘Ben şaşarım!’ de.” anlamına geldiği de söylenmiştir.

1 Buna göre; karşılaştırma ilk insanlarla şu anki müşrikler arasında yapılmış olmaktadır; yani şu an insanları belli bir üreme mekanizmasıyla erkek ve dişiden yaratmaktayız. -Ayetin devamında da belirtildiği üzere- onları ise yoktan, yani insan diye bir şey yokken, yaratmıştık. Sizininki gibi nispeten kolay bir yaratışı bırakın, çamurdan bile insan yaratabilen BİZ, sizi öldükten sonra elbette yeniden yaratabiliriz! / ed.

[١١٩٠] وقيل: {مَنْ خَلَقْنَا} من الأمم الماضية، وليس هذا القول بملائم.

[١١٩١] وقرئ «لازب» و«لاتب»، والمعنى واحد، والثاقب: الشديد الإضاءة.

١٢- ﴿بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ﴾

١٣- ﴿وَإِذَا دُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَ﴾

١٤- ﴿وَإِذَا رَأَوْا آيَةً يَسْتَسْخِرُونَ﴾

١٥- ﴿وَقَالُوا إِن هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ﴾

[١١٩٢] {بَلْ عَجِبْتَ} من قدرة الله على هذه الخلائق العظيمة {و} هم {يَسْخَرُونَ} منك ومن تعجبك وما تُريهم من آثار قدرة الله؛ أو من إنكارهم البعث وهم يسخرون من أمر البعث. وقرئ بضم التاء، أي بلغ من عظم آياتي وكثرة خلائقي أنني عجبت منها، فكيف بعبادي؟ وهؤلاء بجهلهم وعنادهم يسخرون من آياتي! أو عجبت من أن ينكروا البعث ممن هذه أفعاله، وهم يسخرون ممن يصف الله بالقدرة عليه.

[١١٩٣] فإن قلت: كيف يجوز العجب على الله تعالى، وإنما هو روعة تعتري الإنسان عند استعظامه الشيء، والله تعالى لا يجوز عليه الروعة؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يجرد العجب لمعنى الاستعظام. والثاني: أن يتخيل العجب ويفرض. وقد جاء في الحديث: عجب ربكم من ألكم وقنوطكم وسرعة إجابته إياكم. وكان شريح يقرأ بالفتح، ويقول: إنّ الله لا يعجب من شيء، وإنما يعجب من لا يعلم. فقال إبراهيم النخعي: إنّ شريحاً كان يعجبه علمه وعبد الله أعلم - يريد عبد الله بن مسعود - وكان يقرأ بالضم. وقيل: معناه قل يا محمد "بل عجبْتُ".

[1194] “Kendilerine öğüt verildiğinde...” Âdetleri, kendilerine bir şey hakkında öğüt verildiğinde o öğüdü kabullenmemektir. Allah’ın Ay’ın yarılması vb. açık mucizelerinden “bir mucize gördüklerinde onunla” çok fena “dalga geçiyorlar!” Yahut birbirlerinden o mucize ile dalga geçmesini istiyorlar.

5 **16. “Şimdi Biz, toprağa karışıp çürümüş kemiğe dönuştükten sonra tekrar mı diriltilecekmışiz?”**

17. “Peki ya ilk atalarımız?!”

18. De ki: Evet... hor ve hakir olarak (diriltileceksiniz)!

[1195] أَوِ آبَاؤُنَا الْأُولُونَ (Peki ya ilk atalarımız?) ifadesi [bâ]daki İnn ve isminin mahalline ya da مَبْعُوثُونَ (diriltilecekmışiz) ifadesindeki zamire ma‘tûftur; مَبْعُوثُونَ’a atfını caiz kılan şey ise istifham Hemze’si ile ayrılmış olmasıdır ki, -daha da uzak bularak- *e-yub’asu eydan âbâunâ* (Atalarımız da mı diriltilecekmışiz?) anlamındadır. “Onlar çok önce yaşamışlar; dolayısıyla dirilmeleri çok daha uzak ve boş bir iddiadır!” demek istiyorlar. İfade أَوِ آبَاؤُنَا şeklinde de okunmuştur.

[1196] (نَعَمْ) Ayın’ın kesresiyle de okunmuştur ki, bunlar iki lügattir. قَالَ نَعَمْ (Dedi ki: Evet...) şeklinde de okunmuştur; yani “Allah dedi ki” veya “Peygamber (s.a.) dedi ki.” Buna göre mâna şöyledir: “Evet; hor ve hakir olarak” yani küçölerek, boyun eğerek “diriltileceksiniz!”

[1197] فَإِنَّمَا gizli bir cevabın şartı olup, şu şekilde takdir edilir: Böyle olduğunda, “bu” ancak ve ancak “sert bir buyruğa bakar!” هٰىءِ nin ise mercii yoktur; o, haberi tarafından açıklanan müphem bir lâfızdır. Yalnız, bir merciinin olması da caizdir ki buna göre; “O diriliş, tek bir sert buyruğa bakar!” şeklinde takdir edilir; o da [Sür’a] ikinci üfürüştür. *ez-Zecratu* kelimesi, *zece-râr-râ’î el-ibile evi’l-ğaneme* (çoban develere -veya koyunlara- haykırdı) demenden alıntı olarak “haykırış” anlamındadır ki, (bu söz) çoban o develere -veya koyunlara- haykırıp, onlar da çobanın sesine yöneldiklerinde söylenir. Nâbiğa el-Ca’dî’nin [v. 65/685] şu şiiri de bu kabildendir:

(Tıpkı) Ebu Urve’nin, koyunlara karışmasından korktuğu yırtıcılara haykırıp onları caydırması gibi.

Şair adamın o yırtıcı hayvanlara seslenişini kastetmektedir.

19. Bu, tek bir sert buyruğa bakar... Bir de bakmışın ki, bakıyorlar!..

[١١٩٤] {وَإِذَا دُكِّرُوا} ودأبهم أنهم إذا وعظوا بشيء لا يتعظون به. {وَإِذَا رَأَوْا آيَةً} من آيات الله البينة كانشقاق القمر ونحوه {يَسْتَسْخِرُونَ} يبالغون في السخرية، أو يستدعي بعضهم من بعض أن يسخر منها.

١٦- ﴿إِذَا مِثْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ﴾

١٧- ﴿أَوَلَبَّأُونَا الْأُولُونَ﴾

١٨- ﴿قُلْ نَعَمْ وَأَنْتُمْ دَاخِرُونَ﴾

[١١٩٥] {أَوَلَبَّأُونَا} معطوف على محل {إِنْ} واسمها، أو على الضمير في {مَبْعُوثُونَ}. والذي جَوَزَ العطف عليه الفصلُ بهمزة الاستفهام. والمعنى: أبيعث أيضاً آبائنا، على زيادة الاستبعاد؛ يعنون أنهم أقدم، فبعثهم أبعد وأبطل. وقرئ «أَوْ آبَائُنَا».

[١١٩٦] {قُلْ نَعَمْ} وقرئ «نعم» بكسر العين، وهما لغتان. وقرئ «قال نعم»، أي الله تعالى، أو الرسول ﷺ. والمعنى: نعم تبعثون {وَأَنْتُمْ دَاخِرُونَ} صاغرون.

[١١٩٧] {فَإِنَّمَا} جواب شرط مقدر تقديره: إذا كان ذلك فما {هي} إلا {زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ}، وهي لا ترجع إلى شيء، إنما هي مبهمة موضحها خبرها. ويجوز: فإنما البعثة زجرة واحدة، وهي النفخة الثانية. والزجرة: الصيحة، من قولك: زجر الراعي الإبل أو الغنم، إذا صاح عليها فريعت لصوته. ومنه قوله:

زَجَرَ أَبِي عُرْوَةَ السَّبَاعَ إِذَا ۞ أَشْفَقَ أَنْ يَخْتَلِطَنَّ بِالْغَنَمِ

يريد تصويته بها.

١٩- ﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ﴾

20. Ve derler ki: “Yazıklar olsun bize! Yargılanma günü bu!”

21. Evet, yalanlayıp durduğunuz ayırışma günüdür bu!..

[1198] “Bir de bakmışın ki” görebilen canlılar olarak “bakıyorlar!”

[1199] “Yargılanma günü bu!” âyetinden itibaren, أَحْشُرُوا (“bir araya getirin” [Sâffât 37/22]) âyetine kadarki kısım, inkârcıların birbirlerine söylediği veya meleklerin inkârcılara söyledikleri sözler olabileceği gibi, “Yazıklar olsun bize! Yargılanma günü bu!” âyetinin, inkârcıların sözü; “Evet, yalanlayıp durduğunuz ayırdetme günüdür bu!..” âyetinin ise meleklerin onlara cevaben söyleyeceği sözlerin bir kısmı olması da muhtemeldir. “Yargılanma günü” derken, karşılık göreceğimiz; yani amellerimizin karşılığını bulacağımız günü kasetmektedirler. “Ayırışma günü” ise, nihaî hükmü vererek, hidayet ve dalâlet gruplarını ayırma günüdür.

22-23. Zulmedenleri ve ‘eş’lerini -Allah’tan başka- taptıkları ile birlikte bir araya getirin ve Cehennem’in yolunu gösterin onlara!

24. Durdurun onları; çünkü sorgulanacaklar!

[1200] “Bir araya getirin!” Bu, Allah’ın meleklerle yahut o inkârcıların birbirlerine hitabıdır. “Eşlerini” yani benzerlerini. Hazret-i Peygamber (s.a.)’den rivayet edildiğine göre ‘eş’ler; zinakârlar zinakârlarla, hırsızlar hırsızlarla beraber olacak şekilde, isyankârlardan oluşan denkleri ve benzerleridir. Bunların; şeytanî arkadaşları yahut kendi dinleri üzere olan karıları olduğu da söylenmiştir.

[1201] “Onlara gösterin!” Yani cehennem’in yolunu tarif edin de oraya girsinler!

25. ‘Ne’ niz var, neden yardımlaşmıyorsunuz?!

26. Ama bugün teslim bayrağını çekmişlerdir.

[1202] Bu ifade, birbirlerine yardım etmekten âciz olacakları bağlamında bir istihza ve azarlamadır; oysa dünyada birbirlerini desteklemekte ve yardım etmekteydiler! “Ama bugün teslim bayrağını çekmişlerdir.” Hepsi birbirine teslim olmuş ve âcizlikleri sebebiyle birbirlerini yüz üstü bırakmışlardır. Böylece, topu birden yardım görmeksizin teslim bayrağını çekmiştir!

٢٠- ﴿وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ﴾

٢١- ﴿هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

[١١٩٨] {فَإِذَا هُمْ} أحياء بصراء {يَنْظُرُونَ}.

[١١٩٩] يحتمل أن يكون {هَذَا يَوْمُ الدِّينِ} إلى قوله {أُحْشِرُوا} [الصفات: ٢٢]

من كلام الكفرة بعضهم مع بعض، وأن يكون من كلام الملائكة لهم، وأن يكون {يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ} كلام الكفرة، و{هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ} من كلام الملائكة جواباً لهم. ويوم الدين: اليوم الذي ندان فيه، أي نجازى بأعمالنا. ويوم الفصل: يوم القضاء، والفرق بين فرق الهدى والضلالة.

٢٢- ﴿أُحْشِرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾

٢٣- ﴿مَنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾

٢٤- ﴿وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ﴾

[١٢٠٠] {أُحْشِرُوا} خطاب الله للملائكة، أو خطاب بعضهم مع بعض.

{وَأَزْوَاجَهُمْ} وضرباءهم. عن النبي ﷺ: وهم نظراؤهم وأشباههم من العصاة؛ أهل الزنا مع أهل الزنا، وأهل السرقة مع أهل السرقة. وقيل: قرناؤهم من الشياطين. وقيل: نساؤهم اللاتي على دينهم.

[١٢٠١] {فَاهْدُوهُمْ} فعرفوهم طريق النار حتى يسلكوها!

٢٥- ﴿مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ﴾

٢٦- ﴿بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُتَسَلِّمُونَ﴾

[١٢٠٢] هذا تهكم بهم وتوبيخ لهم بالعجز عن التناصر بعد ما كانوا على خلاف

٢٠ ذلك في الدنيا متعاضدين متناصرين. {بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُتَسَلِّمُونَ} قد أسلم بعضهم بعضاً وخذله عن عجز، فكلهم مستسلم غير منتصر.

[1203] (لَا تَتَّصِرُونَ) ifadesi) *lâ tetenâsarûne* ve idğamla *lâ'ttenâsarûn* şeklinde de okunmuştur.

27. Birbirlerine dönerler ve (çekişerek) sorarlar;

28. (güçsüz görülenler liderlerine) derler ki: “Şüphesiz, siz bize sağdan gelirdiniz (suret-i haktan görünüp bizi kandırırdınız)!”

[1204] “Sağ” iki uzvun en şerefli ve en sağlamı olduğu için, yine Araplar onunla *meymenet* [uğur] umdukları, tokalaşmayı ve sözleşmeyi onunla yaptıkları, onunla verip onunla aldıkları, çoğu işleri onunla başardıkları ve solu uğursuz addettikleri için (zikredilmiştir); ki kardeşi olan sağ *yümnâ* (hayırlı, bereketli) diye isimlendirdikleri gibi, solu *şumâ* (şom / uğursuz) diye isimlendirmişler; insanın sol ön tarafından sağ ön tarafına geçen yabanî hayvanı uğurlu, sağdan sola doğru geçeni uğursuz saymışlar; solakları kusurlu saymışlardı; bunu şeriat da desteklemiş ve faziletli işlerin sağ elle, bayağı işlerinse sol elle görülmesini emretmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) de her şeye sağdan başlamayı severdi [*Ebü Dâvûd*, “Libâs”, 44]. Keza, sağ taraf iyilikleri yazan meleğe, sol taraf da kötülükleri yazan meleğe tahsis edilmiş; sevap işleyene amel defterinin sağından, günah işleyene de solundan verileceği vaat olunmuştur. İşbu sebeple “sağ”, hayır yönü ve tarafı için isti‘âre kılınarak; “Ona sağdan -yani hayır yönünden ve hayır tarafından- geldi de, onu hayırdan alıkoyup saptırdı!” denmektedir. Bir tefsirde şöyle vârit olmuştur: Şeytan kime sağından gelirse, ona din tarafından gelip gerçeği ona tersyüz eder. Kime solundan gelirse, nefsanî arzular tarafından gelir. Kime önünden gelirse, ona kıyamet gününü, sevap ve azabı yalanlatma tarafından gelir. Kime de arkasından gelirse, onu kendisinin ve kendinden sonra yerini alacak olanların aleyhine fakirlikle korkutur. Artık ne akraba ziyaret eder ne de zekât verir!¹

[1205] **Şayet** “Arapların: “O, ona hayır cihetinden ve tarafından geldi” demeleri kendi özünde bir mecazdır (zira hayrın belli bir yönü yoktur). Peki, (“o, ona sağdan geldi” derken) “sağ” nasıl mecazdan mecaz kılınmış olmaktadır?” **dersen, şöyle derim:** Hakikatler kategorisine katılacak derecede kullanımı yaygın olan şeyler de mecazdan sayılır. İşte bu da bu kabil-dendir. Sen bu sağ eli kuvvet ve ezici güç adına müstear kılabilirsin. Çünkü sağ el “kuvvet” sıfatı giyer ve yakalama da onun sayesinde gerçekleşir. Buna göre âyetin mânası: “Şüphesiz siz bize güç ve cebir tarafından yanaşır;

1 İblis’in A’râf 7/17’de nakledilen “Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından veollarından sokulacağım...” ifadesine atıf. / ed.

[١٢٠٣] وقرئ «لا تتناصرون»، و«لأتناصرون»، بالإدغام.

٢٧- ﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾

٢٨- ﴿قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ﴾

[١٢٠٤] اليمين لما كانت أشرف العضوين وأمتنهما وكانوا يتيمنون بها؛ فيها

٥ يصافحون ويماسحون ويناولون ويتناولون، ويزاولون أكثر الأمور، ويتشاءمون

بالشمال، ولذلك سموها: الشؤمي، كما سموا أختها اليمنى، وتيمنوا بالسانح،

وتطيروا بالبارح، وكان الأعسر معيياً عندهم. وعضدت الشريعة ذلك، فأمرت

بمباشرة أفاضل الأمور باليمين، وأراذلها بالشمال. وكان رسول الله ﷺ يحب

التيامن في كل شيء، وجعلت اليمين لكاتب الحسنات والشمال لكاتب السيئات،

١٠ ووعد المحسن أن يؤتى كتابه بيمينه، والمسيء أن يؤتاه بشماله، استعيرت لجهة

الخير وجانبه، فقليل: أتاه عن اليمين، أي من قبل الخير وناحيته، فصده عنه وأصله.

وجاء في بعض التفاسير: من أتاه الشيطان من جهة اليمين أتاه من قبل الدين فلبس

عليه الحق؛ ومن أتاه من جهة الشمال أتاه من قبل الشهوات؛ ومن أتاه من بين يديه

أتاه من قبل التكذيب بالقيامة وبالثواب والعقاب؛ ومن أتاه من خلفه خوَّفه الفقر

١٥ على نفسه وعلى من يخلف بعده، فلم يصل رحمًا ولم يؤد زكاة.

[١٢٠٥] فإن قلت: قولهم "أتاه من جهة الخير وناحيته" مجاز في نفسه، فكيف

جعلت اليمين مجازاً عن المجاز؟ قلت: من المجاز ما غلب في الاستعمال حتى

لحق بالحقائق، وهذا من ذاك. ولك أن تجعلها مستعارة للقوة والقهر، لأنَّ اليمين

موصوفة بالقوة، وبها يقع البطش. والمعنى: أنكم كنتم تأتوننا عن القوة والقهر،

[1206] saltanat ve galibiyet cihetiyle bizi hedeflerdiniz de, nihayet bizi sapkınlığa motive eder, ona zorlardınız!” şeklindedir. Bu, tebaa tabakasının kendi reislerine ve azgınların, kendi şeytanlarına (ağababalarına) hitap etmesi kabilindendir.

5 **29. Onlar da derler ki: “Yok ya!.. Asıl kendiniz mümin olmadınız!”**

30. “Sizin üzerinizde bizim bir otoritemiz yoktu; aksine siz azgın bir topluluk idiniz!”

31. “Rabbimizin hakkımızda verdiği “(azabı) mutlaka tadacağımıza dair” sözü işte bu yüzden gerçekleşti.”

10 **32. “Tamam sizi biz azdırdık; ama biz de azgındık.”**

[1207] “Yok ya!.. Asıl kendiniz mümin olmadınız!” Yani imandan kendiniz yüz çevirdiniz! İman etme imkânınız varken, imanı inkâra tercih etmediniz; oysa buna *mecbur* tutulmuş değildiniz! “Sizin üzerinizde bizim” iman imkânınızı ve seçme gücünüzü elinizden alacağımız bir otoritemiz
15 “yoktu; aksine siz” taşkınlığı tercih eden “bir topluluk idiniz! Rabbimizin, hakkımızda verdiği ‘(azabı) mutlaka tadacağımıza dair’ sözü” yani tehdidi “işte bu yüzden gerçekleşti;” yakamıza yapıştı! Çünkü O, durumumuzu ve bu durum sebebiyle *azaba müstahak* olduğumuzu biliyordu.

[1208] Allah burada tehdidi direkt bir ifadeyle aktarsaydı, *innehum le-zâikûn* (mutlaka tadacaksınız) derdi; fakat bu kipten birinci şahıs kipine
20 [ت] dönüş yaptı; çünkü onlar bunu kendileri hakkında konuşmaktadırlar. Bunun örneği Yezîd b. Cehm’in şu şiiridir:

(Zevcem olacak) Hevâzin, azıcık malım olduğunu iddia etmiş!

[Zaten infak ettiklerimin dışında ne malım olabilir ki?]

25 Şayet şair o kadının sözünü doğrudan aktarsaydı, *kalle mâluke* (senin azıcık malın var) derdi. Yine yemin ettirenin yemin edene: “*Vallahi çıkacağım* diye yemin et!” ve “*Vallahi çıkacağına* yemin et!” demesi de bu kabilindendir. [لاخرجن]’deki] Hemze, yemin edenin telâffuzunu hikâye etmeye; [لتخرجن]’deki] Tâ ise, yemin ettirenin yemin ettirilene (“Sen!” diye) yönelmesine mahsustur.

30 [1209] “Tamam, sizi biz azdırdık;” sizi isteneni hâsıl ettirecek bir çağırışla azgınlığa biz çağırdık -çünkü siz bunu kabullenerek, azgınlığı hidayete tercih etmişsiniz- ama “biz de azgındık;” sizi azdırmayı istedik ki, siz de bizim gibi olasınız.¹

1 Yani o zaman mahsus öyle davranmış değiliz; bugün bâtil olduğu iyice ortaya çıkmış bulunan o şirk akidesini ve putçu sistemi ihlâsla savunuyorduk yani... Sizi işbu sebeple canla başla o hak bildiğimiz inanca çekmeye çalışıyorduk!.. / ed.

[١٢٠٦] وتقصدوننا عن السلطان والغلبة حتى تحملونا على الضلال وتقسرونا عليه. وهذا من خطاب الأتباع لرؤسائهم، والغواة لشياطينهم.

٢٩- ﴿قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

٣٠- ﴿وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُم مِّنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنتُمْ قَوْمًا طَآغِينَ﴾

٣١- ﴿فَحَقُّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ﴾

٣٢- ﴿فَأَعْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ﴾

[١٢٠٧] {بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} بل أبيتم أنتم الإيمان وأعرضتم عنه، مع تمكنكم منه مختارين له على الكفر غير ملجئين إليه. {وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ} من تسلط نسلبكم به تمكنكم واختياركم، {بَلْ كُنتُمْ قَوْمًا} مختارين الطغيان؛ {فَحَقُّ عَلَيْنَا} فلزمتنا {قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ} يعني وعيد الله بأنا ذائقون لعذابه لا محالة، لعلمه بحالنا واستحقاقنا بها العقوبة!

[١٢٠٨] ولو حكى الوعيد كما هو لقال: إنكم لذائقون، لكنه عدل به إلى لفظ المتكلم؛ لأنهم متكلمون بذلك عن أنفسهم. ونحوه قول القائل:

لَقَدْ زَعَمْتَ هَوَازِنُ قَلِّ مَالِي ❁

١٥ ولو حكى قولها لقال: قل مالك. ومنه قول المحلف للحالف: احلف "لأخرجن"، ولتخرجن؛ الهمزة لحكاية لفظ الحالف، والتاء لإقبال المحلف على المحلف.

[١٢٠٩] {فَأَعْوَيْنَاكُمْ} فدعوناكم إلى الغي دعوة محصلة للبغية، لقبولكم لها واستحبابكم الغي على الرشد؛ {إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ} فأردنا إغواءكم لتكونوا أمثالنا.

33. Hâsılı; o gün azapta ortaklırlar.

34. Biz, mücrimlere mutlaka böyle yaparız!

35-36. Çünkü onlara; “Allah’tan başka tanrı yoktur” dendiğinde, büyüklük taslarlar ve şöyle derlerdi; “Cinli bir şair için mi tanrılarımızı terk edeceğiz?!”

37. Hayır!.. O; gerçeği getirmiştir ve peygamberleri tasdik etmektedir.

[1210] “Hâsılı;” uyanlar da kendisine uyulanlar da “o” kıyamet “gün”ü azaba hep birlikte ortak olacaklardır; tıpkı (dünyada) azgınlık ve sapıklıkta ortak oldukları gibi!

[1211] “Biz” her mücrime “böyle” yani tıpkı bu işlem gibi işlem “yaparız!” Demek istiyor ki; azabın sebebi *cürüm* işlemdir. Bu bakımdan, cürmü kim irtikâp ederse azabı hak eder! “Çünkü onlar” kelime-i tevhidi işittiklerinde nefretle kaçarlar veya büyüklük taslayarak, şirkten başkasına yanaşmazlardı.

[1212] “Cinli bir şair için mi!?” derken Muhammed (s.a.)’i kastediyorlardı.

[1213] “Hayır!.. O; gerçeği getirmiştir.” ifadesi, müşrikleri reddetmektedir. “Peygamberleri de tasdik etmektedir.” ifadesi ise, “önündeki (kitap) ları doğrulayıcı olarak” [Bakara 2/97] âyetine benzemektedir.

38. O can yakıcı azabı mutlaka tadacaksınız!

39. Kendi yapıp durduklarınızdan başkasının karşılığını almıyorsunuz!

[1214] Çoğul Nun’u takdir edilerek, nasb ile لَذَائِقُوا الْعَذَابَ şeklinde de okunmuştur. Tıpkı Ebu’l-Esved ed-Düeli’nin [v. 69/688] dediği gibi:

[Nihayet ona rastladım; azarlanmaya aldırmayan]

Ve Allah’ı neredeyse hiç anmayan biri olarak!¹

Ayrıca, aslı üzere *le-zâikûne’l-‘azâbe* şeklinde de okunmuştur.

[1215] “Kendi yapıp durduklarınızdan başkasının...” Kötü amele bedel, kötü bir karşılık olmak üzere kendi yaptıklarınızın denginden...

1 Yani tıpkı ذَاكِرِ Allah ifadesinde tenvinin hafzedilip mef’ûlün naspedilmesi gibi. / ed.

٣٣- ﴿فَأَنَّهُمْ يُؤْمِنُ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ﴾

٣٤- ﴿إِنَّا كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ﴾

٣٥- ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ﴾

٣٦- ﴿وَيَقُولُونَ إِنَّا لَنَارِكُوا إِلَهَئِنَّا لَشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ﴾

٣٧- ﴿بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٢١٠] {فَأَنَّهُمْ} فإن الأتباع والمتبوعين جميعاً {يُؤْمِنُ} يوم القيامة {مُشْتَرِكُونَ} في العذاب كما كانوا مشتركين في الغواية.

[١٢١١] {إِنَّا} مثل ذلك الفعل {نَفْعَلُ} بكل مجرم! يعني أن سبب العقوبة هو الإجرام، فمن ارتكبه استوجبها. {إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا} سمعوا بكلمة التوحيد نفروا أو استكبروا عنها وأبوا إلا الشرك. ١٠

[١٢١٢] {لَشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ} يعنون محمداً ﷺ.

[١٢١٣] {بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ} رد على المشركين، {وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ} كقوله {مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} [البقرة: ٩٧].

٣٨- ﴿إِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْأَلِيمِ﴾

٣٩- ﴿وَمَا تُحْزَنُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٢١٤] وقرئ «لذائقوا العذاب»، بالنصب على تقدير النون، كقوله:

وَلَا ذَاكِرًا لِلَّهِ إِلَّا قَلِيلًا ❁

بتقدير التنوين. وقرئ على الأصل «لذائقون العذاب».

[١٢١٥] {إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} إلا مثل ما عملتم، جزاء سيئاً بعمل سيئ.

40. Allah'ın (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulları müstesna...

41. Bunlar için malum bir nasip vardır;

42. meyveler... Kendilerine büyük değer verilir;

43. nimet dolu cennetlerde...

5 [1216] “Lâkin Allah'ın... kulları müstesna” ifadesi *istisnâ-i münkatı'* üzere gelmiştir.

[1217] “Malûm *nasip*” meyvelerle tefsir edilmiş olup, sırf lezzet elde edilen ve sağlığı koruma amacı taşımayan gıda nâmına her şey demektir; yani *rızıklarının* tamamı meyvelerden oluşur; ‘gıdalanarak sağlıklarını korumak’ gibi bir ihtiyaçları yoktur; zira onlar ebediyet için yaratılmış sağlam bünyelerdir; yiyecekleri her şeyi lezzet almak için yiyeceklerdir. “Malûm nasip”le; o rızkın yaratıldığı tat, koku ve lezzetin yanı sıra güzel görünüm özellikleriyle nitelenmiş olmanın kastedilmesi de caizdir. Bunun “vakti belirli olan rızık” olduğu da söylenmiştir. Nitekim “Orada kendileri için sabah-akşam rızık vardır.” [Meryem 19/62] âyetinde böyle geçmektedir. Katâ-
10 de'den rivayet edildiğine göre “malûm nasip” cennettir; fakat “Nimet dolu cennetlerde” âyeti (tekrarı gerektireceği için) bu mânaya uzak düşmektedir. “Kendilerine büyük değer verilir” âyeti, âlimlerin sevabın tanımıyla ilgili olarak övme ve tazim babından söyledikleri şeydir ki, o da himmet sahibi
15 şahsiyetlerin benlerinin müştak olması gereken büyük işlerdendir. Nitekim onların benlerinin kaçması gereken en büyük şeylerden biri de cehennem ehlinin zillet ve bayağılığıdır.¹

44. Tahtlar üzerinde, karşılıklı olarak...

25 **45. Kaynağından doldurulmuş bir kadehle pervane olunmaktadır etraflarında...**

46. (Öyle bir kaynak ki) berraktır, içenlere sadece zevk verir.

47. Ne sersemletir ne de sarhoş eder.

[1218] Karşılıklı oturmak sürur için daha tamamlayıcı ve daha ünsiyet kazandırıcıdır. Söylendiğine göre; cennetlikler birbirlerinin ensesine bak-
30 mayacaktır.

1 Müfessir *rızık* Türkçedeki gibi “yenip içilen şeyler”le sınırlıyor gibidir. Oysa devamındaki âyetlerde değer verilme (*ikrâm*), konfor-refahtan, 48-49. âyetlerde hurilerden söz edilmektedir. Kaldı ki, *rızık* bunlardan ibaret değildir; *ve'rzukenâ 'ilmen nâfi'an* -veya- *evlâden sâlihine* diye dua ettiğinizde, “Ya Rabbi! Bize faydalı ilim -veya- salih evlat *nasip* et!” demektesinizdir. / ed.

٤٠- ﴿إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

٤١- ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ﴾

٤٢- ﴿فَوَاكِهُ وَهُمْ مُكْرَمُونَ﴾

٤٣- ﴿فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

٥ [١٢١٦] {إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ} ولكن عباد الله، على الاستثناء المنقطع.

[١٢١٧] فسر الرزق المعلوم بالفواكه؛ وهي كل ما يتلذذ به ولا يتقوّت لحفظ الصحة، يعني أن رزقهم كله فواكه، لأنهم مستغنون عن حفظ الصحة بالأقوات بأنهم أجسام محكمة مخلوقة للأبد، فكل ما يأكلونه يأكلونه على سبيل التلذذ. ويجوز أن يراد: {رِزْقٌ مَّعْلُومٌ} منعوت بخصائص خلق عليها من طيب طعم، ورائحة، ولذة، وحسن منظر. وقيل: معلوم الوقت، كقوله {وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا} [مريم: ٦٢]. وعن قتادة: الرزق المعلوم الجنة. وقوله {فِي جَنَّاتٍ} ياباه. وقوله {وَهُمْ مُكْرَمُونَ} هو الذي يقوله. وعن العلماء في حدّ الثواب على سبيل المدح والتعظيم، وهو من أعظم ما يجب أن تتوق إليه نفوس ذوي الهمم، كما أنّ من أعظم ما يجب أن تنفر عنه نفوسهم هوان أهل النار وصغارهم.

١٥ ٤٤- ﴿عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ﴾

٤٥- ﴿يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَّعِينٍ﴾

٤٦- ﴿بَيْنَآءٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ﴾

٤٧- ﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ﴾

[١٢١٨] التقابل أتم للسُرور وأنس. وقيل: لا ينظر بعضهم إلى قفا بعض.

[1219] İçerisinde şarap olan kadehe *ke's* denir; A'sâ'nın şu şiirinde olduğu gibi, şaraba da *ke's* denir:

Zevkle içtiğim nice şaraplar vardır ki...

Ahfeş'ten [v. 215/830] rivayet edildiğine göre, Kur'an'da yer alan bütün *ke's*ler şarap anlamındadır. İbn Abbas'ın tefsiri de böyledir.

[1220] “Kaynağından” yani şarap -veya nehir- kaynağından... Bu şarap gözlerin görebileceği şekilde yer yüzeyinde akmaktadır ki, ‘su’yun vasfedildiği şekilde vasfedilmiştir; çünkü suyun aktığı gibi cennette su yataklarında akmaktadır. Nitekim “şarap ırmakları” [Muhammed 47/15] buyrulmuştur.

[1221] “Berrak” ifadesi kâsenin sıfatıdır. “Zevk verir.” لَذَّة ifadesi, ya lezzetin ta kendisiymiş gibi lezzetle sıfatlanmasıdır ya da *lezzun* lâfzının müennes kılınmasıdır. Nitekim *lezze's-şey'u fe-huve lezzun ve lezîzun* (o şey leziz oldu; o lezizdir; lezzetlidir) denir ki, bunun vezni de *fa'lundur*; tıpkı senin, *raculun tabbun* (bilgin adam) demen gibi. Şair de böyle demiştir:

Düşman yurdunda başıma geleceklerin endişesiyle,
Sarhad şarabı tadındaki nice zevkli uykuları terk etmişimdir!

Şair, [lezzin ifadesiyle] uykuyu kastetmektedir.

[1222] *el-Ğavl* kelimesi “birini tamamen bozup helâk ettiği” zaman kullanılan *ğâlehu - yeğûluhu - ğavlen* fiilinden alınmadır. Arap palavralarında yer alan *ğûl* [yabanî] de bu kabildendir. Nitekim *el-ğadabu ğûlu'l-bilmi* (Öfke, akli dumura uğratar!) şeklinde bir atasözü vardır.

[1223] يَنْزِفُونَ fiili edilgen sıyga üzere yapılanmış olup, *nuzife's-şâribu* ifadesinden alınmadır ki, bu da “aklı zâil oldu” demektir. Nitekim [aklı giden] sarhoşa *nezîf* ve *menzûf* denir. Mızrakla vurulup, kanının tamamı akan kişi için, *nuzife fe-mâte* (Suyu/kanı çekilip öldü!) denir. Yine *nezahtu'r-rakiyyete hattâ nezeftuhâ* denir ki, bunu “kuyuda hiç su bırakmadığında” söyler-sin. Yine *ecbenu mine'l-menzûfi daritan* (‘korkudan yellene yellene içi geçip ölen’den daha ödle) şeklinde bir atasözü mevcuttur. (Etken sıyga ile) *yun-zifûne* şeklinde de okunmuş olup, *enzefe's-şâribu* (içkici mest oldu; akli gitti) sözünden alınmadır ki, bu da içki içenin akli zâil olduğunda veya şarabı tükendiğinde söylenir. Şairin şu beytinde olduğu gibi:

Hayatıma and olsun ki, şarabınız tükenir ya da ayıırırsanız
berbat iştret arkadaşları olursunuz siz ey Ebcer sülâlesi!

[١٢١٩] ويقال للزجاجة فيها الخمر كأس، وتسمى الخمر نفسها كأساً، قال:

وَكَأْسٍ شَرِبْتُ عَلَى لَذَّةٍ ❀

وعن الأخفش: كل كأس في القرآن فهي الخمر، وكذا في تفسير ابن عباس.

[١٢٢٠] {مِنْ مَعِينٍ} من شراب معين، أو من نهر معين، وهو الجاري على وجه

الأرض، الظاهر للعيون. وصف بما يوصف به الماء، لأنه يجري في الجنة في أنهار

كما يجري الماء، قال الله تعالى {وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ} [محمد: ١٥].

[١٢٢١] {بَيْضَاءَ} صفة للكأس. {لَذَّةٌ} إمّا أن توصف باللذة كأنها نفس اللذة

وعينها، أو هي تأنيث اللذة، يقال: لذ الشيء فهو لذٌ ولذيذ. ووزنه: فعل، كقولك:

رجل طَبَّ. قال:

وَلَذِّ كَطْعَمِ الصَّرْخَدِيِّ تَرَكُّنُهُ ❀ بِأَرْضِ الْعِدَا مِنْ خَشْيَةِ الْحَدَثَانِ

١٠

يريد النوم.

[١٢٢٢] الغول: من غاله يغوله غولاً، إذا أهلكه وأفسده. ومنه: الغول الذي في

تكاذيب العرب. وفي أمثالهم: الغضب غول الحلم.

[١٢٢٣] و{يُنْزَفُونَ} على البناء للمفعول، من نزف الشارب، إذا ذهب عقله.

ويقال للسكران: نزيف ومنزوف. ويقال للمطعون: نُزِفَ فَمَاتَ، إذا خرج دمه كله.

ونزحت الركبة حتى نزفتها، إذا لم تترك فيها ماء. وفي أمثالهم: أجنب من المنزوف

ضرباً. وقرئ «ينزفون»، من أنزف الشارب، إذا ذهب عقله أو شرايه. قال:

لَعَمْرِي لَئِنْ أَنْزَفْتُمْ أَوْ صَحَوْتُمْ ❀ لَبَسَ النَّدَامَى كُتْمُو آلِ أَبَجْرَا

أَنْزُقُمْ “şarapsız kaldığınızda” demektir. Bu fiilin benzeri *akşe‘a’s-sehâbu* (bulut açılıp gitti); *kaşe‘athu’r-rîhu* (onu rüzgâr alıp götürdü); *ekbebb’er-raculu* (adam tökezledi) ve *kebebtuhû* (onu ben tökezlettim) ifadeleridir. Bu ikisinin gerçekliği “ikisi de açılıp gitmeye ve tökezlemeye dâhil oldular”¹ şeklindedir.

5 Talha b. Musarrıf [v. 112/730], [beşinci baptan] *karube - yakrubu* gibi *nezüfe - yenzüfü* kökünden gelmek üzere Ze’nın zammesiyle *yenzufüne* şeklinde okumuştur ki bu, kişi sarhoş olduğunda söylenir.

[1224] Âyetin mânası şöyledir: Şarap içerken vuku bulan karın ağrısı, baş ağrısı, sersemlik; arbede çıkarma; zırvalama, günaha sokma vb. fesat türlerinden hiçbirisi cennet şarabında yoktur; onlar *sarhoş* da olmazlar -ki bu o şarabın fesatlarının en büyüğüdür!- Bu yüzden Allah Teâlâ onu ayrıca zikretmiştir.

48. Eşlerinden başkasına bakmayan ahu gözlü dilberler vardır yanlarında;

49. gün yüzü görmemiş bir yumurta kadar beyaz...

15 [1225] “Eşlerinden başkasına bakmayan...” Gözlerini sırf eşlerine hasretmişlerdir; onlardan başkasına göz ucuyla bile bakmazlar. Tıpkı “(eşleriyle) yaşıt, sevgi dolu bakireler kılmışsızdır onları.” [Vâkı‘a 56/36-37] buyrulduğu gibi. *el-İnu*, “ahu gözlüler” demektir. Allah Teâlâ hurileri yuvalarında saklı devekuşu yumurtasına benzetmektedir. Araplar da onları yumurtaya benzeterek *benâtu’l-hudûr* (eldeğmemiş kızlar) derlerdi.²

50. İşte bu vaziyette iken, birbirlerine dönüp sorarlar.

51. İçlerinden söz sahibi biri der ki: Benim bir (inkârcı) dostum vardı;

52. Şöyle derdi: “Yoksa sen de mi (baası) tasdik edenlerdensin!?”

25 **53. “Biz, ölüp toprağa ve (çürümüş) kemiğe dönuştükten sonra gerçekten cezalandırılacaktıysanız hâ?”**

54. “Şu anda hâli nicedir, muttalî olan var mı içinizde?”

55. Daha sonra kendisi muttalî olur ve onu Cehennem’in ortasında görür.

30 [1226] Şayet “İşte bu vaziyette iken, birbirlerine dönüp sorarlar.” âyeti ne üzerine atfedilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** “(Kaynağından doldurulmuş bir kadehle) pervane olunmaktadır etraflarında...” âyetine atfedilmiştir ve mâna: “İçenlerin âdeti üzere içerler ve bu içme üzerine karşılıklı konuşurlar” şeklindedir. Ferezdak [v. 114/732] da böyle demiş:

1 İfâl babının Hemzesi köke bazan *dubûl* (girme) anlamı kazandırır. / ed.

2 “Yumurta gibi” ifadesinde *vech-i şebek* “akça, pakça, diri ve pürüzsüz olmak”tır; kadın söz konusu olduğunda buna “el değmemişlik” yani bekâret de eklenmektedir. / ed.

ومعناه: صار ذا نرف. ونظيره: أقشع السحاب، وقشعته الريح، وأكب الرجل وكبته. وحقيقتهما: دخلا في القشع والكب. وفي قراءة طلحة بن مصرف «ينزفون»، بضم الزاي، من نرف ينزف، كقرب يقرب، إذا سكر.

[١٢٢٤] والمعنى: لا فيها فساد قط من أنواع الفساد التي تكون في شرب الخمر من مغص أو صداع أو خمار أو عريضة أو لغو أو تأثيم أو غير ذلك. ولا هم يسكرون، وهو أعظم مفسدها فأفرزه وأفرده بالذكر.

٤٨- ﴿وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطُّرُفِ عَيْنٌ﴾

٤٩- ﴿كَانَّهُنَّ بَيَاضٌ مُكْنُونٌ﴾

[١٢٢٥] {قَاصِرَاتُ الطُّرُفِ} قصرن أبصارهنّ على أزواجهنّ، لا يمددن طرفاً إلى غيرهم، كقوله تعالى {عُرُبًا} [الواقعة: ٣٧]. والعين: النجل العيون. شبهنّ ببيض النعام المكنون في الأداحي، وبها تشبه العرب النساء وتسميهنّ ببيضات الخدور.

٥٠- ﴿فَاقْبَلْ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾

٥١- ﴿قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ﴾

٥٢- ﴿يَقُولُ أَتِنَّكَ لِمَنِ الْمُصَدِّقِينَ﴾

٥٣- ﴿إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إِنَّنَا لَمَدِينُونَ﴾ ١٥

٥٤- ﴿قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ﴾

٥٥- ﴿فَاطْلَعَ فَرَاهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ﴾

[١٢٢٦] فإن قلت: علام عطف قوله {فَاقْبَلْ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ}؟ قلت: على {يُطَافُ عَلَيْهِمْ}. والمعنى: يشربون فيتحدثون على الشراب كعادة الشرب. قال:

İşret zevkleri adına geriye kala kala bir tek şey kaldı:
Yarenlerin içki sohbetlerine dair (eski) rivayetler(i dinlemek)!

Böylece bazısı bazısına dönüp, dünyada iken lehlerinde ve aleyhlerinde cereyan etmiş olan şeyleri “birbirlerine sorarlar (يَقْبِلُ).” Şu kadar var ki, bu ifade
5 Allah’ın naklettiği haberlere dair kanunu¹ üzere mazi kiple (أَقْبَلُ) getirilmiştir.

[1227] *Tasdikten* مِنَ الْمُصَدِّقِينَ ve *tasadduktan*, Sâd şeddeli olarak *mi-ne’l-mussaddikıyne* (tasadduk edenlerden) şeklinde okunmuştur. Söylendiğine göre âyet, malını Allah rızası için bağışlayan bir kişi hakkında inmiştir. Bu kişi muhtaç duruma düşüp, bir kardeşinden bağış talebinde bulununca,
10 kardeşi: “Malın nerede?” diye sormuş; “Allah’ın ahirette bana onun yerine daha hayırlısını vermesi için bağışladım.” deyince; “Yoksa sen de mi yargı gününü tasdik edenlerdensin!? -Yahut “Sen de mi sevap talebiyle malını bağışlayanlardansın?- Vallahi, sana hiçbir şey vermem!” demiş.

[1228] لَمَدِيُونُ ifadesi, *le-mecziyyûne* (cezalandırılacakmışız) anlamında
15 olup, *ceza* (karşılık) anlamındaki *ed-dînden* alınmadır. Yahut “Yönetilecek, hâkimiyet altına alınacakmışız” demektir; *dânehû* “onu yönetti” anlamındadır. “Akıllı, kendini dizginleyen [ve ölüm ötesi için çalışan] kimsedir.” [*Tirmizî*, “Kıyamet”, 25; İbn Mâce, “Zühd”, 31] hadisi de bu kabildendir.

[1229] Cehenneme “muttali olan var mı içinizde” ki o dostu size göstereyim? -Bunu [51. âyetteki] kişi söylemektedir.- Söylendiğine göre; cennette küçük pencereler varmış; cennetlikler oralardan cehennemliklere bakacaklarmış. Yine söylendiğine göre; “söyleyecek olan” bizzat Allah Teâlâ imiş. Onun; “Cennetliklere [Cehennemliklerin durumuna] muttali olup, sizin mer-
20 tebenizle cehennemdekilerin derekesi arasındaki farkı öğrenmek ister misiniz?” diyen bazı melekler olduğu da söylenmiştir.

[1230] İfade; مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ şeklinde şeddeli ve mazi kipiyle okunduğu gibi, (*muttali’üne*) *fe-ettali’a* şeklinde şeddeli ve mansûb muzari kipiyle de okunmuştur. Yine (*ifâlden*) *mutli’üne fe-atle’a* şeklinde şeddesiz ve mazi kipiyle okunduğu gibi, (*mutli’üne*) *fe-utli’a* şeklinde şeddesiz ve mansûb muzari kipiyle de okunmuştur.² *Tale’a ‘aleynâ fulânun* (Falanca bize muttali oldu) denir; *ittale’a* ve *atle’a* da aynı mânadadır. Buna göre; “İçinizden bu
30 dostu muttali olan var mı; ben de muttali olayım” anlamında olur. Yahut muttali olma kendilerine arz edilir de onlar bu arz edilmeyi kabullenirler

1 Yani ileride gerçekleşecek şeyleri *tabakkuk-ı vukû*’una binaen “olmuş gibi” anlatması. / ed.

2 Bu farklı okuyuşların anlamı şöyledir:

“... muttali olan var mı içinizde?” [der ve] daha sonra kendisi muttali olur...” (*muttali’üne fe-ettali’a*);

“... [haber alıp] muttali kılacak biri var mı içinizde ki [beni de] muttali kılsın? [der]” (*mutli’üne fe-atle’a*);

“... [haber alıp] muttali kılacak biri var mı içinizde ki [ben de ondan haber alarak sizi] muttali kılayım? [der]” (*mutli’üne fe-utli’a*). / ed.

وَمَا بَقِيَتْ مِنَ اللَّذَاتِ إِلَّا ﴿١٢٢٧﴾ أَحَادِيثُ الْكَرَامِ عَلَى الْمُدَامِ

فيقبل بعضهم على بعض {يَسْأَلُونَ} عما جرى لهم وعليهم في الدنيا. إلا أنه جيء به ماضيًا على عادة الله في أخباره.

[١٢٢٧] قرئ {مِنَ الْمُصَدِّقِينَ}، من التصديق، و«مِنَ الْمُصَدِّقِينَ»، مشدد الصاد من التصديق. وقيل: نزلت في رجل تصدق بماله لوجه الله، فاحتاج فاستجدى بعض إخوانه؛ فقال: وأين مالك؟ قال: تصدقت به ليعوضني الله به في الآخرة خيرًا منه. فقال: أأنك لمن المصدقين بيوم الدين -أو من المتصدقين لطلب الثواب- والله، لا أعطيك شيئًا!

[١٢٢٨] {لَمَدِينُونَ} لمحزونون، من الدين وهو الجزاء؛ أو لمسوسون مربوبون. يقال: دانه، ساسه. ومنه الحديث: العاقل من دان نفسه.

[١٢٢٩] {قَالَ} يعني ذلك القائل: {هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلَعُونَ} إلى النار لأريكم ذلك القرين. قيل: إن في الجنة كوى ينظر أهلها منها إلى أهل النار. وقيل: القائل هو الله عز وجل. وقيل: بعض الملائكة يقول لأهل الجنة: هل تحبون أن تطلعوا فتعلموا أين منزلتكم من منزلة أهل النار.

[١٢٣٠] وقرئ {مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ}، و«فَاطَّلَعَ» بالتشديد، على لفظ الماضي والمضارع المنصوب، و«مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ» و«فَاطَّلَعَ»، بالتخفيف على لفظ الماضي والمضارع المنصوب. يقال: طلع علينا فلان، واطلع وأطلع بمعنى واحد. والمعنى: هل أنتم مطلعون إلى القرين فاطَّلَعَ أنا أيضًا. أو عرض عليه الاطلاع فاعترضوه،

ve böylece o kişi de muttali olur, demektir. Şayet *itlâ'ı*, *atle'ahû ğayruhû* (başkası onu muttali kıldı) ifadesinden sayarsan, mâna şöyledir: -Herhangi bir şeyi meclis arkadaşlarından bağımsız tek başına yapmamak meclis adabından olduğundan- o kişi onların muttali olmasını kendi muttali oluşuna şart koştuğunda, sanki onlar onu muttali kılmış gibi olmaktadırlar. Burada, melek-
5 lere hitap edildiği de söylenmiştir.¹ Nûn'un kesresiyle *mutli'ûni* şeklinde de okunmuş olup, buna göre o kişi *mutli'ûne iyyâye* (beni muttali kılacak) demek istemiş de, ayrı zamir yerine bitişik zamir kullanmış olur. Tıpkı şairin;

[Ortaya çıkacak sorunların vahametinden korktuklarında]

10 hayır yapıp duran ve bunu emreden kimselerdir onlar.

sözünde² olduğu gibi... Yahut aralarındaki benzerlik sebebiyle ism-i fâ'il bu konuda muzariye benzetilmiş de, *tutli'ûni* (beni muttali kılarırsınız) denmiş gibidir; fakat bu (gramer açısından) zayıf olup, ancak şiirde olabilir.

[1231] في سواء الجحيم “cehennemin tam ortasında” demektir. Nitekim
15 *ta'ibtu hattâ inkata'a sevâi* (O kadar yoruldum ki, sırtım koptu!) denir. İsa b. Ömer'in [v. 149/766] *küntü ektubu yâ Ebâ 'Ubeydete hattâ yenkatî'a sevâi* (Ey Ebû Ubeyde; orta yerim [sırtım] kopuncaya kadar yazar dururdum) dediği, Ebû Ubeyde'den [v. 209/824] rivayet edilmiştir.

20 **56. (Ve ona) şöyle der: “Vallahi, neredeyse beni de düşüreceklin (oraya)!”**

57. “Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de yaka-paça derdest edilip oraya atılanlardan olacaktım!”

[1232] [İn'deki] *În*, *Înne*'nin şeddesizi olup, *kânenin* başına geldiği gibi *kâdenin* de başına gelir. Bunun misali: *إِنْ كَادَ لَيُضِلَّنَا*... (“[Tanrılarımız üzerinde direnmeseydik,] bizi onlardan saptırmasına ramak kalmıştı!” [Furkân 25/42] âyetidir. Lâm ise bu *În* ile olumsuzluk edatı olan *În*'i birbirinden ayıran Lâm'dır. *İrdâ'* helâk etmek demektir. [beni de düşüreceklin] ifadesi) *İbn Mes'ûd* kıraatinde *le-tuğvîni* (beni de azdıracaktın) şeklindedir.

[1233] “Rabbimin nimeti” yani Allah'ın, sağlam İslâm kulbuna yapışma ve kötü dosttan uzak durma hususunda beni masum ve muvaffak kılışı olmasaydı -yahut sevap ihsan etmesi sayesinde cennete girmem söz konusu olmasaydı- sen ve senin gibiler yaka-paça derdest edildikleri gibi, ben de “yaka-paça derdest edilip azaba atılanlardan olacaktım!”

35 **58-59. (Sonra Cennet'teki arkadaşlarına dönerek) “İlk ölümümüz müstesna, bir daha ölmeyeceğiz değil mi biz; azâba da uğramayacağız?”**

1 Yani ey melekler! Bizi durumdan haberdar ederseniz biz de muttali olmuş oluruz. / ed.

2 Yani şairin *el-âmirûne bîh* yerine *el-âmirûnehû* demesinde. / ed.

فاطلع هو بعد ذلك. وإن جعلت الإطلاع من أطلعه غيره، فالمعنى: أنه لما شرط في اطلاعه اطلاعهم -وهو من آداب المجالسة أن لا يستبد بشيء دون جلسائه- فكأنهم مطلعوه. وقيل: الخطاب على هذا للملائكة. وقرئ «مطلعون»، بكسر النون. أراد: مطلقون إياي؛ فوضع المتصل موضع المنفصل، كقوله:

هُمُ الْفَاعِلُونَ الْخَيْرَ وَالْآمِرُونَ ❁

أو شبه اسم الفاعل في ذلك بالمضارع لتآخ بينهما، كأنه قال: تطلعون، وهو ضعيف لا يقع إلا في الشعر

[١٢٣١] {فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ} في وسطها، يقال: تعبت حتى انقطع سوائي، وعن أبي عبيدة: قال لي عيسى بن عمر: كنت أكتب يا أبا عبيدة حتى ينقطع سوائي.

١٠ -٥٦- ﴿قَالَ تَاللَّهِ إِنْ كِدْتَ لِتُزْدِينَ﴾

٥٧- ﴿وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾

[١٢٣٢] {إِنْ} مخففة من الثقيلة، وهي تدخل على كاد، كما تدخل على كان؛ {إِنْ} كَادَ لِيُضِلَّنَا {الفرقان: ٤٢}. واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. والإرداء: الإهلاك. وفي قراءة عبد الله «لَتَغْوِينَ».

١٥ [١٢٣٣] {نِعْمَةُ رَبِّي} هي العصمة والتوفيق في الاستمسك بعروة الإسلام، والبراءة من قرين السوء. أو إنعام الله بالثواب وكونه من أهل الجنة. {مِنَ الْمُحْضَرِينَ} من الذين أحضروا العذاب كما أحضرته أنت وأمثالك.

٥٨- ﴿أَفَمَا نَحْنُ بِمَسِيئِينَ﴾

٥٩- ﴿إِلَّا مَوْتَنَا الْأُولَى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ﴾

60. Büyük başarı budur gerçekten!

61. Bunun gibisi için çalışsın çalışacaklar!

[1234] (فَمَا'daki) Fâ'nın atfedildiği şey hazfedilmiş olup, mâna şöyledir: "Biz ebedî kılınıp nimetlere gark edileceğiz ve bir daha ölmeyecek, azap da görmeyeceğiz değil mi?" [بِمَيِّتِينَ ifadesi] *bi-mâitîn* şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Müminlerin durumu ve sıfatı şudur ki Allah, -onların amel-lerini bildiği için- "ilk ölümlerinden başka ölüm tatmayacaklarına" hükmetmiştir. İnkârcılar ise tersine, her an ölümü temenni edecekleri [berbat] bir hâldedirler. Bir bilgeye: "Ölümden beter olan şey nedir?" diye sormuşlar da, "Ölmenin temenni edileceği durum!" demiş.

[1235] O mümin bunları; Allah'ın nimetini yâd etmek ve dostunun işiteceği bir yerde kendi hâline imrenerek söyler ki bu, onun azabını artıracak bir kınama olsun; Allah'ın bunu onun dilinden aktarması da, bizim için lütuf ve caydırma olsun diyedir. Bunun hepsinin sözü olması da caizdir. O müminin; "Büyük başarı budur gerçekten -yani içinde bulunduğumuz durum-" demesi de bunun gibidir. Bunun, Allah'ın; cennetliklerin sözlerini doğrulayıp onaylamak için söylediği bir söz olduğu da söylenmiştir. İfade, *le-huvêr-rizku'l-'azîmu* (Büyük nasip budur gerçekten!) şeklinde de okunmuştur ki, o da onlara nasip edilen *sa'âdet*dir.

62. Şimdi, ziyafet olarak bu mu daha iyidir, yoksa zakkum ağacı mı?

[1236] Mümin kişiyle dostunun hikâyesinin tamamlanmasının ardından Allah Teâlâ o "malûm rızka [yani nasibe]"¹ dönüp, şöyle buyurmuştur: "Şimdi, ziyafet" yani hâsıla "olarak bu" rızık "mı daha iyidir, yoksa zakkum ağacı mı?" *Nüzûl* (ziyafet) tabirinin aslı yemekteki üstünlük ve kalitedir. Meselâ *ta'âmun kesîru'n-nüzli* (çok kaliteli yemek) denir. Böylece bu tabir bir şeyin hâsılası için isti'âre kılınmıştır. Rızkın hâsılası bellidir; zevk ve sevinç. Zakkum ağacının hâsılası ise elem ve kederdir. *Nuzulen* kelimesi temyiz olarak mansûbdur; ama *hâl* de kılabilirsin. Meselâ *e-semeru'n-nahleti hayrun belehan em rutaben* (Hurma koruk iken mi daha kalitelidir yoksa taze iken mi?) dersin. Yani "O malûm rızık cennetliklerin ziyafetidir; cehennemliklerin ziyafeti ise zakkum ağacıdır. Şimdi, ziyafet olma açısından bunların hangisi daha iyidir?" Tıpkı evde oturanlar için hazırlanan şeye *sükûn* denildiği gibi, bir yerde konaklamak için [bineğinden] inen kişiye hazırlanan şeye de *nüzûl* denir -nitekim ordu levâzımı için *enzâlu'l-cundi* denmektedir-.

1 Yani 41. âyette anlatılmaya başlayan... / ed.

٦٠- ﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

٦١- ﴿لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾

[١٢٣٤] الذي عطف عليه الفاء محذوف، معناه: {١} نحن مخلدون منعمون
 ﴿فَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ﴾ ولا معذبين. وقرئ «بماتين». والمعنى أنّ هذه حال المؤمنين
 وصفتهم وما قضى الله به لهم للعلم بأعمالهم أن لا يذوقوا إلا الموتة الأولى،
 بخلاف الكفار، فإنهم يتمنون فيه الموت كل ساعة. وقيل لبعض الحكماء: ما شر
 من الموت؟ قال: الذي يتمنى فيه الموت.

[١٢٣٥] يقوله المؤمن تحدثاً بنعمة الله واعتباطاً بحاله وبمسمع من قرينه، ليكون
 توبيخاً له يزيد به تعذباً، وليحكيه الله فيكون لنا لطفاً وزاجراً. ويجوز أن يكون
 قولهم جميعاً. وكذلك قوله {إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ}، أي إن هذا الأمر الذي
 نحن فيه. وقيل: هو من قول الله عز وجل تقريراً لقولهم وتصديقاً له. وقرئ «لهو
 الرزق العظيم»، وهو ما رزقوه من السعادة.

٦٢- ﴿أَذَلِكْ خَيْرٌ نَزْلًا أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ﴾

[١٢٣٦] تمت قصة المؤمن وقرينه، ثم رجع إلى ذكر الرزق المعلوم فقال {أَذَلِكْ
 الرزق {خَيْرٌ نَزْلًا} أي خير حاصلاً {أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ}. وأصل النزول الفضل والربح في
 الطعام. يقال: طعام كثير النزول، فاستعير للحاصل من الشيء، وحاصل الرزق المعلوم
 اللذة والسرور. وحاصل شجرة الزقوم الألم والغم. وانتصاب نزلاً على التمييز، ولك أن
 تجعله حالاً، كما تقول: أثمر النخلة خير بلحاً أم رطباً؟ يعني أنّ الرزق المعلوم نزل أهل
 الجنة، وأهل النار نزلهم شجرة الزقوم؛ فأيهما خير في كونه نزلاً؟ والنزل: ما يقام للنازل
 بالمكان من الرزق. ومنه أنزال الجند لأرزاقهم، كما يقال لما يقام لساكن الدار: السكن.

İlkinin (temyiz) anlamı şudur: O malûm rızka ait de bir *nüzûl* vardır, zakkum ağacına ait de bir *nüzûl* vardır; peki *nüzûl* olarak bu ikisinden hangisi daha iyidir? Malûmdur ki, zakkum ağacında hiçbir hayır yoktur. Lâkin müminler malûm rızka götüren şeyi, inkârcılar da zakkum ağacına götüren şeyi¹ seçtikleri için, onların kötü seçeneklerine binaen bir kınama olarak bu söz kendilerine söylenmiştir.

63. Biz onu zalimler için bir fitne kıldık.

64. O, Cehennem'in dibinde çıkan öyle bir ağaçtır

65. ki şeytan kafası gibidir tomurcukları!..

[1237] “Zalimler için” ahirette “bir fitne” yani mihnet ve azap... Yahut dünyada bir ayartılma vesilesi... Zira “Ateş, ağacı yaktığı halde bir *ağaç* nasıl cehennemde bulunabilir ki!” demiş ve bu yüzden [Kur’ân’ı] yalanlamışlardır!

[1238] (شجرة) *nâbitetun* (bir bitkidir ki) şeklinde de okunmuştur. “Cehennem dibinde...” Söylenişine göre; *zakkumun* bittiği yer cehennemin dibi iken, dalları cehennemin derin çukurlarına doğru boy vermektedir.

[1239] Aslında الطُّلُع (tomurcuk) tabiri hurmaya özgü iken, zakkum ağacının meyvesinden tomurcuklanan şey için isti’âre kılınmış olup, bu isti’âre de ya lâfız ya da mâna isti’âresidir. Bu tomurcuklar, son derece nâhoş ve çirkin oluştaki delâlet edecek şekilde şeytan kafalarına benzetilmiştir; zira insan doğasına göre şeytan en hoş gitmeyen, en çirkin şeydir.² Çünkü insanlar onun hayır namına hiçbir şey barındırmayan katıksız bir şer olduğu inancındadırlar ve bu yüzden çirkin surat hakkında: “Şeytan yüzü gibi! Şeytan kafası gibi!” demektedirler. Ressamlar da şeytanı, mümkün olabilecek en çirkin ve korkunç şekilde çizerler. Nitekim meleklerin de hiçbir şer şaibesi barındırmayan katıksız *hayır* oldukları inancını taşırlar ve onları son derece güzel çizerler. Nitekim [saray kadınlarının Hazret-i Yûsuf hakkındaki sözleri nakledilirken]: “Bu bir beşer olamaz... Hâşâ! Bu olsa olsa değerli bir melektir!” [Yûsuf 12/31] buyrulmuştur. Bu hayal gücüne dayalı bir teşbihtir. Buradaki şeytanın, çirkin görünümlü ve çok korkunç olan saçlı yılan (tüylü engerek) olduğu da söylenmiştir.³ Yine söylenişine göre; sert, çürük kokulu, acı ve çirkin şekilli esten ağacının yemişleri “şeytan kafası” diye isimlendirilmiş. Arapların bu yemışlere “şeytan kafası” demesi, iki teşbih türünden birini kastettikleri içindir; ancak o bu isimlendirmeden sonra bir şeyin kendisine benzetilebileceği üçüncü bir asla dönmüştür.

1 Yani müminlerin aksine, insan haklarına saygısız kâfirâne ve fasıkâne bir hayatı... / ed.

2 Bu yorumuyla müfessir, teşbihte “kendisine benzetilenin” ya hariçte ya da -gulyabani gibi- zihinde bir varlığının bulunması gerektiği itirazını hesaba katmış olmaktadır. / çev.

3 Son 2 ihtimalde, teşbih “ilkinde olduğu gibi tahyili” olmaktan çıkar; gerçek teşbihe döner. Çünkü zakkumun benzetildiği tüylü engerek veya *esten* ağacı gerçek hayatta mevcuttur. / ed.

ومعنى الأول: أنّ للرزق المعلوم نزلاً، ولشجر الزقوم نزلاً، فأيهما خير نزلاً. ومعلوم أنه لا خير في شجرة الزقوم، ولكن المؤمنين لما اختاروا ما أدى إلى الرزق المعلوم واختار الكافرون ما أدى إلى شجرة الزقوم قيل لهم ذلك توبيخاً على سوء اختيارهم.

٦٣- ﴿إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ﴾

٥ ٦٤- ﴿إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ﴾

٦٥- ﴿طَلَعَهَا كَأَنَّه رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ﴾

[١٢٣٧] {فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ} محنة وعذاباً لهم في الآخرة، أو ابتلاء لهم في الدنيا. وذلك أنهم قالوا "كيف يكون في النار شجرة، والنار تحرق الشجر!؟"، فكذبوا. وقرئ «نابتة» {فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ}. قيل: منبتها في قعر جهنم، وأغصانها ترتفع إلى دركاتھا. ١٠

[١٢٣٨] والطلع للنخلة، فاستعير لما طلع من شجرة الزقوم من حملها؛ إما استعارة لفظية أو معنوية. وشبه برؤوس الشياطين دلالة على تناهيه في الكراهية وقبح المنظر؛ لأنّ الشيطان مكروه مستقبح في طباع الناس، لاعتقادهم أنه شرّ محض لا يخلطه خير، فيقولون في القبيح الصورة: كأنه وجه شيطان، كأنه رأس شيطان! وإذا صوّره المصورون: جاؤا بصورته على أقبح ما يقدر وأهول؛ كما أنهم اعتقدوا في المَلَكِ أنه خير محض لا شرّ فيه، فشبهوا به الصورة الحسنة. قال الله تعالى {مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ} [يوسف: ٣١]. وهذا تشبيه تخيلي. وقيل: الشيطان حية عرفاء لها صورة قبيحة المنظر هائلة جداً. وقيل: إنّ شجراً يقال له الأستن خشناً منتناً مرّاً منكر الصورة، يسمى ثمره رؤوس الشياطين. وما سمت العرب هذا الثمر رؤوس الشياطين إلا قصداً إلى أحد التشبيهين، ولكنه بعد التسمية بذلك رجع أصلاً ثالثاً يشبه به. ٢٠

66. İşte, bundan yiyecekler ve karınlarını onunla dolduracaklar.

67. Sonra bunun üzerine bir de kaynar su karışımı vardır.

68. Sonra, nihai dönüşleri de cayır cayır yanan Ateş'tir!

[1240] “Bundan” ağaçtan; yani tomurcuklarından (yiyecek); şiddetli açlıkları sebebiyle “karınlarını onunla dolduracaklardır.” Yahut bir azap türü olsun diye, hoşlanmasalar bile onu yemeye zorlanacaklardır. Doyduklarında ise bu sefer susuzluk çekecek ve kendilerine *iğrenç akıntılar* veya *cerahat* içirilecektir.¹

[1241] *Şevb* karışım anlamında olup bu kaynar su karışımı, yüzlerini kavurup bağırsaklarını paramparça edecektir. Nitekim cennetliklerin içeceği vasedilirken, “Onun karışımı (en kaliteli Cennet içeceği olan) *tes-nîmdendir*.” [Mutaffîfîn 83/27] buyrulmuştur. Zamme ile *le-şûben* şeklinde de okunmuş olup, kendisiyle karışım yapılan şeyin ismidir (*katkı*). İlki (شَوْبًا / karışım) ise isim mastardır.

[1242] **Şayet** “Sonra bunun üzerine bir de [kaynar su] karışımı vardır!” ve ‘Sonra, nihai dönüşleri de [cayır cayır yanan Ateş’tir]’ âyetlerindeki *sonralığın* esprisi nedir?” **dersen, şöyle derim:** Birincisi iki şekilde açıklanabilir. 1) Karınlarını zakkum ağacından doldururlar; o bitki de sıcak olduğundan karınlarını yakar ve onları susatır. Susuzluk azabını çekmeleri için uzun bir müddet kendilerine su verilmez. *Sonra* çok daha sıcak olan bir su içirilir ki, o da kaynar su karışımlı bir içecektir. 2) Allah Teâlâ zakkum yemeğini nâhoş ve tiksiniç olarak anlattıktan sonra, içeceği daha tiksiniç ve iğrenç bir şekilde zikretmektedir; Bu bakımdan, içeceğin hâlinin yiyeceğinkinden *sonra* geldiğini ve içeceğin vasfının fazlalık itibarıyla yiyeceğinkinden farklı olduğunu göstersin diye *sonra* demiş olmaktadır. İkinci [âyetteki] *sonranın* mânası ise şudur: Bunlar cehennemdeki oturma ve konaklama yerlerinden -ki iskân edildikleri çukurlardır- alınıp zakkum ağacına götürülürler ve tıka-basa doyuncaya kadar yerler; ardından kendilerine (o kaynar su) içirilir; *sonra* tekrar derin çukurlarına dönerler! Burada sonralık mânası açıktır.

[1243] *Sümme inne munkalebehum le-ile'l-cahîm* (sonra devrilecekleri yer de cayır cayır yanan Ateş'tir); *sümme inne masîrahum...* (sonra dönüşecekleri yer de...) ve *sümme inne menfezehum...* (sonra girecekleri yer de...) şeklinde de okunmuştur.²

1 Sâd 38/57 ve Nebe' 78/25'teki *ğassâk* (cehennemliklerin bedenlerinden akan ifrâzât [iğrenç akıntılar]) ile İbrâhîm 14/16'daki *sâdide* (irin ve cerahat) işaretir. / ed.

2 Yani “Sonra, dönecekleri nihai yer de cayır cayır yanan Ateş'tir!” anlamındaki *إِلَىٰ مَرْجِعِهِمْ* ifadesi. / ed.

٦٦- «إِنَّهُمْ لَا يَكُونُونَ مِنْهَا فَمَا لَوْ أَنَّ مِنْهَا الْبُطُونُ»

٦٧- «ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ»

٦٨- «ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ»

[١٢٣٩] { مِنْهَا } من الشجرة، أي من طلعتها { فَمَا لَوْ أَنَّ مِنْهَا الْبُطُونُ } بطونهم، لما يغلبهم من الجوع الشديد. أو يقسرون على أكلها وإن كرهوها، ليكون بابًا من العذاب؛ فإذا شبعوا غلبهم العطش فيسقون شرابًا من غَسَاقٍ أو صديد.

[١٢٤٠] شوبه، أي مزاجه { مِنْ حَمِيمٍ } يشوي وجوههم ويقطع أمعاءهم كما قال في صفة شراب أهل الجنة: { وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ } [المطففين: ٢٧].

[١٢٤١] وقرئ «لَشَوْبًا»، بالضم، وهو اسم ما يشاب به، والأوّل تسمية بالمصدر.

[١٢٤٢] فإن قلت: ما معنى حرف التراخي في قوله { ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا } وفي قوله { ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ }؟ قلت: في الأوّل وجهان؛ أحدهما أنهم يملئون البطون من شجرة الزقوم، وهو حارّ يحرق بطونهم ويعطشهم، فلا يسقون إلا بعد ما ملئ تعذيبًا بذلك العطش، ثم يسقون ما هو أحرّ، وهو الشراب المشوب بالحميم. والثاني: أنه ذكر الطعام بتلك الكراهة والبشاعة، ثم ذكر الشراب بما هو أكره وأبشع، فجاء بثم للدلالة على تراخي حال الشراب عن حال الطعام، ومباينة صفته لصفته في الزيادة عليه. ومعنى الثاني: أنهم يذهب بهم عن مقارّهم ومنازلهم في الجحيم -وهي الدركات التي أسكنوها- إلى شجرة الزقوم، فيأكلون إلى أن يتملؤا، ويسقون بعد ذلك، ثم يرجعون إلى دركاتهم. ومعنى التراخي في ذلك بين.

[١٢٤٣] وقرئ «ثم إن منقلبهم»، «ثم إن مصيرهم»، «ثم إن منفذهم إلى

69. Çünkü atalarını yanlış yolda bulmuşlardı;

70. fakat yine de onların izinde gidiyorlardı büyük bir zevkle!

71. Aslında, kendilerinden önce gelip geçenlerin çoğu da yanlış yoldaydı...

5 **72. Aslında, Biz onlara uyarıcılar göndermiştik.**

73. Ama bak; uyarıl(ıp da kulak asmay)anların akıbeti nice oldu!..

74. Allah'ın (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulları müstesna.

[1244] Onların bütün bu şiddetli belâlara müstahak olmalarını, din konusunda ataları taklit etmeleriyle, sapıklıkta onlara uymalarıyla ve delilin izinden gitmeyi terk etmeleri ile gerekçelendirmiştir. *el-İhrâ'* “teşvik ediliyormuşçasına hızla koşmak [yani koşturmak]” demektir. Bunun, titremeye benzer bir koşturma¹ olduğu da söylenmiştir.

[1245] “Kendilerinden” yani senin kavmin olan Kureyş'ten “önce...”

15 [1246] “Uyarıcılar” yani kötü akıbetle karşı kendilerini sakındıran peygamberler.

[1247] “Uyarılanlar” uyarılıp sakındırılanlar; yani -iki kıraate göre- “Allah'ın” iman edip dini sırf Allah için yaşayan (*muhlis*²) yahut Allah'ın dini ihlâslı yaşamaya muvaffak kıldığı (*muhlas*³) “kulları müstesna” topyekûn helâk edildiler!

20 **75. Gerçek şu ki; Nuh Bize seslenmişti... Biz de gerçekten güzel icabet ederiz!**

76. Nitekim onu ve ehlini o büyük sıkıntıdan kurtardık.

77. Sadece onun neslini kalıcı kıldık.

78. Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

25 **79. Herkesçe selâmlanmaktadır şimdi Nüh!**

[1248] Allah Teâlâ geçmiş ümmetlere uyarıcılar gönderildiğini ve uyarılanların kötü akıbetini zikredince, ardı sıra Nuh'u ve kavmin-den ümit kestiği an O'na yakarışını söz konusu etmiştir. نَعْمَ (gerçekten güzel) fiilinin başındaki Lâm, hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır.

1 Yani “ilgili şeye kendinden geçmişçesine, zevk ve istekle koşmak...” Nitekim Hûd 11/78'de Lût'un homoseksüel kavminin, kasabaya genç oğlanlar geldiğini işitince onlara doğru koşuşmaları yine bu fiille tasvir edilmişti [وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ]. / ed.

2 İbn Keşir, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir ve Ya'küb'un *muhlisine* kıraatine göre. / ed.

3 Nâfi', Âsim, Hamza, Kisâi, Ebu Ca'fer ve Halef'in غُلصين kıraatine göre. / ed.

٦٩- ﴿إِنَّهُمْ أَلَفُوا أَبَاءَهُمْ ضَالِّينَ﴾

٧٠- ﴿فَهُمْ عَلَىٰ أَثَارِهِمْ يُهَرَّغُونَ﴾

٧١- ﴿وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ﴾

٧٢- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ﴾

٧٣- ﴿فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ﴾

٧٤- ﴿إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

[١٢٤٤] علل استحقاقهم للوقوع في تلك الشدائد كلها بتقليد الآباء في الدين، واتباعهم إياهم على الضلال، وترك اتباع الدليل. والإهراع: الإسراع الشديد، كأنهم يحثون حثًا. وقيل: إسراع فيه شبه بالرعدة.

[١٢٤٥] {وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ} قبل قومك قريش.

[١٢٤٦] {مُنْذِرِينَ} أنبياء حذروهم العواقب.

[١٢٤٧] {الْمُنْذَرِينَ} الذين أُنذروا وحذروا، أي أهلكوا جميعًا {إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ} الذين آمنوا منهم وأخلصوا دينهم لله، أو أخلصهم الله لدينه، على القراءتين.

٧٥- ﴿وَلَقَدْ نَادَيْنَا نُوْحًا فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ﴾

٧٦- ﴿وَنَجَّيْنَاهُ وَآهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾

٧٧- ﴿وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ﴾

٧٨- ﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ﴾

٧٩- ﴿سَلَامٌ عَلَىٰ نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ﴾

[١٢٤٨] لما ذكر إرسال المنذرين في الأمم الخالية وسوء عاقبة المنذرين أتبع ذلك

ذكر نوح ودعائه حين آيس من قومه. واللام الداخلة على نعم جواب قسم محذوف،

‘Methin tahsis edildiği’ hazfedilmiş olup, takdiri *fe-va’llâhi le-ni‘me’l-mucibûne nahnu* (Vallahi, güzel icabet ediciyizdir biz!) şeklindedir. Çoğul kip azamet ve büyüklüğün delilidir; mâna şöyledir: Biz ona en güzel şekilde ve düşmanlarına karşı yardım görmesi ve onları olabilecek en doygun biçimde cezalandırma adına onu muradına ve maksadına en iyi ulaştıracak şekilde icabet ettik.

[1249] هُمُ الْبَاقِينَ yani onların dışındakiler yok olup giderlerken kalıcı olanları bunlar [kıldık]. Nitekim rivayete göre; çocukları dışında, onunla birlikte gemide bulunanların hepsi ölmüştü. Yahut Kıyamete kadar nesilden nesile devam etmiş olanları bunlar [kıldık]. Katâde demiştir ki; bütün insanlar Nuh’un zürriyetindendir.

[1250] Nuh (a.s.)’ın üç çocuğu vardı; Sam, Ham, Yafes. Sam Arap, Fars ve Rumların; Ham doğudan batıya bütün siyahîlerin; Yafes de Türkler ve Ye’cûc-Me’cûc’un atasıdır.

[1251] “Sonraki” ümmet“ler arasında” şu kelimeyi, yani سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ [“Selâm olsun Nuh’a!”] kelimesini “bıraktık;” [ki bu ümmetler] onu kemâliyle selâmlamakta; ona hayır dua etmektedirler. Bu ifade, hikâye tarikiyle (dolaylı) aktarılan söz kabilindendir. Tıpkı سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا’yı okudum.” demen gibi.¹

[1252] **Şayet** “فِي الْعَالَمِينَ (herkeşe)’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, selâmlamanın insanların tamamı içerisinde sabitleşmesi ve hiç kimsenin bu selâmlamanın dışında kalmaması için dua etmektir. Adeta “Allah, Nuh’a selâmı sabit kılsın; melekler, insanlar ve cinlerin ta sonuncularına kadar ona yönelik selâmı daim eylesin!” denmektedir.

80. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.

81. Çünkü o gerçekten mümin kullarımızdandı.

82. Sonra... diğerlerini suda boğduk!

[1253] Nuh’un, yâdının kalıcı kılınıp, cümle âlemin son vakte dek ona selâm etmesi gibi yüce bir tazimle ödüllendirilmesini Allah Teâlâ, onun ih-san üzere hareket edici olmasıyla; ih-san üzere hareket edici olmasını da ‘mü-min’ bir ‘kul’ olmasıyla gerekçelendirmiştir ki imanın yüceliğini ve onun övgü ve tazim sıfatlarının zirvesinde olduğunu sana gösterip, seni onu elde etmeye ve artırmaya teşvik etsin.

1 Nûr sûresinin okunduğunu belirten bu ifadede, سُورَةُ kelimesi فَرَاتِ fiilinden dolayı mansûp olması gerekirken, Kur’ân’daki merfû’ şekliyle hikâye edildiği gibi, سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ ifadesi de تَرْكَا’nın mef’ûlû olmakla birlikte, merfû’ olabilmektedir. / ed.

والمخصوص بالمدح محذوف، تقديره: فوالله لنعم المجيبون نحن. والجمع دليل العظمة والكبرياء. والمعنى: إنا أجبناه أحسن الإجابة، وأوصلها إلى مراده وبغيته من نصرته على أعدائه والانتقام منهم بأبلغ ما يكون.

[١٢٤٩] {هُمُ الْبَاقِينَ} هم الذين بقوا وحدهم وقد فني غيرهم، فقد روي أنه مات كل من كان معه في السفينة غير ولده. أو هم الذين بقوا متناسلين إلى يوم القيامة. ٥

[١٢٥٠] قال قتادة: الناس كلهم من ذرية نوح. وكان لنوح عليه السلام ثلاثة أولاد؛ سام، وحام، ويافث. فسام أبو العرب، وفارس، والروم، وحام أبو السودان من المشرق إلى المغرب، ويافث أبو الترك ويأجوج ومأجوج.

[١٢٥١] {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ} من الأمم هذه الكلمة، وهي {سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ}، يعني يسلمون عليه تسليماً ويدعون له. وهو من الكلام المحكي، كقولك: ١٠ قرأت {سُورَةَ أَنْزَلْنَاهَا} [النور: ١]

[١٢٥٢] فَإِنْ قُلْتَ: فما معنى قوله {فِي الْعَالَمِينَ}؟ قلت: معناه الدعاء بثبوت هذه التحية فيهم جميعاً، وأن لا يخلو أحد منهم منها. كأنه قيل: ثبت الله التسليم على نوح وأدامه في الملائكة والثقلين يسلمون عليه عن آخرهم.

١٥ ٨٠- ﴿إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

٨١- ﴿إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

٨٢- ﴿ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِينَ﴾

[١٢٥٣] علل مجازاة نوح عليه السلام بتلك التكرمة السنية من تبقية ذكره وتسليم العالمين عليه إلى آخر الدهر بأنه كان محسناً؛ ثم علل كونه محسناً بأنه كان عبداً مؤمناً، ليريك جلالة محل الإيمان، وأنه القصارى من صفات المدح والتعظيم، ٢٠ ويرغبك في تحصيله والازدياد منه.

83. Şüphesiz, İbrahim de onun taraftarlarındandı.

84. Hani, Rabbine arı-duru bir kalp ile gelmişti.

[1254] "... onun taraftarlarındandı." İkisinin şeriatı farklılık arz etmiş olsa bile dinin aslî konularında yahut Allah'ın dini ve yalanlayanlara karşı 5 sabır yarıştırmada metanetli olma hususunda ona tâbi ve taraftar olanlardandı. O ikisinin şeriatları arasında ekseri şeylerde uyumluluk bulunması da caizdir. İbn Abbas'ın; "Onun dinini benimseyenlerden ve onun sünneti üzerine olanlardandı." şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. Hazret-i Nuh ve Hazret-i İbrahim arasında sadece iki peygamber vardır ki, onlar da Hûd 10 ve Sâlih'tir. Nuh ve İbrahim arasında iki bin altı yüz kırk (2640) sene vardır.

[1255] **Şayet** "(Hani) zarfı nereye müteallıktır?" **dersen, şöyle derim:** "Şî'a kelimesindeki "taraftarlık" anlamı taşıyan şeye müteallıktır ve "Şüphesiz İbrahim de, Rabbine arı-duru bir kalp ile geldiğinde onun dini ve takvası üzere ona tâbi ve taraftar olanlardandı." anlamındadır. Yahut hazfedilmiş 15 olan bir *uzkur* ("An!") emir fiiliyle ilintilidir.

[1256] Kalp afetlerinin¹ tamamından -bir söylentiye göre ise *şirkten* "arınmış bir kalp ile (gelmişti)." Kalbin 'ne'den *sâlim* olduğu konusunda özel bir şey belirtmenin anlamı yoktur; çünkü bu mutlak bir ifadedir. Ve afetler birbirinden *evlâ* değildir; dolayısıyla *selîmlik* kalp afetlerinin tamamını kapsar. 20

[1257] **Şayet** "Hazret-i İbrahim'in, 'kalbiyle Rabbine gelmesi'nin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, kalbini tamamen Allah'a tahsis ettiği anlamında olup, İbrahim bu yönüyle tanınmaktadır. İşte, "gelme" fiilini Allah bu anlam için bir darbimesel kılmıştır.

25 **85. Hani, babasına ve kavmine demişti ki: "Siz neye tapıyorsunuz?!"**

86. "Gerçeği ters-yüz ederek Allah'tan başka tanrılar mı murad ediyorsunuz?!"

[1258] أَفْكَأ (Gerçeği ters-yüz ederek) ifadesi, *mefûlun leh* (sebeple diren tümleç) olup, "Gerçeği ters-yüz etmek için Allah'tan başka tanrılar mı murad ediyorsunuz?" şeklinde takdir edilir. Mefûlün fiilden önce getirilmesinin tek sebebi bilhassa (şirkin eleştirilmesine) özen gösterilmesidir. *Mefûlün leh*in *mefûlün bihten* önce getirilmesinin sebebi ise, Hazret-i İbrahim'e göre en önemli olanın, koştukları şirkte iftira ve batıl üzere olma hâliyle onları yüzleştirmesi idi. "*İfken* lâfzının mefûl olması da caizdir. 30

1 Kibir, haset, ümitsizlik, acelecilik, oburluk, şehvet, korku vs. / ed.

٨٣- ﴿وَأَنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لِإِبْرَاهِيمَ﴾

٨٤- ﴿إِذْ جَاءَ رَبُّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾

[١٢٥٤] {مِنْ شِيعَتِهِ} ممن شايعه على أصول الدين وإن اختلفت شرائعهما، أو شايعه على التصلب في دين الله ومصابرة المكذبين. ويجوز أن يكون بين شريعتيهما اتفاق في أكثر الأشياء. وعن ابن عباس رضي الله عنه: من أهل دينه وعلى سنته. وما كان بين نوح وإبراهيم إلا نبيان؛ هود وصالح، وكان بين نوح وإبراهيم ألفان وستمائة وأربعون سنة.

[١٢٥٥] فإن قلت: بم تعلق الظرف؟ قلت: بما في الشيعة من معنى المشايعة، يعني وإن ممن شايعه على دينه وتقواه حين جاء ربه بقلب سليم لإبراهيم، أو بمحذوف وهو اذكر.

[١٢٥٦] {بِقَلْبٍ سَلِيمٍ} من جميع آفات القلوب. وقيل: من الشرك، ولا معنى للتخصيص لأنه مطلق، فليس بعض الآفات أولى من بعض فيتناولها كلها.

[١٢٥٧] فإن قلت: ما معنى المجيء بقلبه ربه؟ قلت: معناه أنه أخلص الله قلبه، وعرف ذلك منه، فضرب المجيء مثلاً لذلك.

٨٥- ﴿إِذْ قَالَ لِأَيِّهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ﴾

٨٦- ﴿أَتُنْفِكُوا إِلَهَةً دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ﴾

[١٢٥٨] {أَتُنْفِكُوا} مفعول له، تقديره: أتريدون آلهة من دون الله إفكاً. وإنما قدم المفعول على الفعل للعناية، وقدم المفعول له على المفعول به؛ لأنه كان الأهمّ عنده أن يكافحهم بأنهم على إفك وباطل في شركهم. ويجوز أن يكون {أَفْكَ} مفعولاً به،

- bu durumda anlam “O’nun hakkında bir iftira mı murat ediyorsunuz?” şeklinde olur; sonra Allah bu iftirayı “Allah’tan başka tanrılar” sözüyle açıklamış olacaktır ki, bunun dayanağı o ‘tanrı’ların haddizatında bir iftira olmalarıdır. İfadenin *e-turîdûne âlihетен min dûni’llâhi âfikîne* (Birer müfterî olarak Allah’tan başka tanrılar mı istiyorsunuz!?) anlamında hâl tümleci olması da caizdir.

87. “Peki, Âlemlerin Rabbi hakkındaki kanaatiniz nedir?” (Böyle yüce, eşsiz bir ‘varlık’a inanmak istemez misiniz?)

- [1259] “Peki,” kulluk edilmeye lâyık tek varlık “hakkındaki kanaatiniz nedir” ki, O’na kulluk etmek yerine putlara kulluk ediyorsunuz!? Zira [evrenin ve bütün] insanlığın, Rabbi kim ise O’na kulluk etmeleri gerekir. Mâna şöyledir: “O’na kulluk etmekten alıkoyabilecek bir varlığı ne vehim ne de zan barındırabilir.” Yahut mâna; “O’nun nesnelerden herhangi bir nesne olduğuna dair bir kanaatiniz mi var ki, putları O’na denk kılmaktasınız!” veya “Siz kendisinden başkasına kulluk ederken, O’nun sizin için ne tür bir muamele öngöreceğine ve size nasıl azap edeceğine dair kanaatiniz nedir?” şeklindedir.

88-89. Derken, yıldızlara bir bakış baktı ve “Ben (yarın) kesin hastayım!” dedi.

90. Bunun üzerine, arkalarını dönüp gittiler.

- [1260] “(Derken), yıldızlara” yani yıldız ilmine veya yıldız kitabına yahut yıldız ahkâmına “bir bakış baktı.” Rivayete göre, bir hükümdara arzusu sorulunca, “Yüzüne bakacağım bir sevgili; gözeteceğim bir muhtaç ve bakıp inceleyeceğim bir kitap.” diye cevap vermiş.

- [1261] Bunlar yıldızbilimci olduklarından, Hazret-i İbrahim onları ‘hasta olacağına dair yıldızbiliminde yer alan bir işareti delil getirdiği’ şeklinde bir yanılığa düşürmüştü de “Ben (yarın) kesin hastayım!” yani hasta olacağım “demişti.” Bu hastalık da vebaydı; tutuldukları hastalıkların en yaygın olanı buydu ve onlar bunun bulaşmasından korkuyorlardı; işte, Hazret-i İbrahim bu sözü, kendisinden uzak dursunlar diye söylemişti. Bunun üzerine yanından uzaklaşıp bayram yerlerine gittiler ve onu puthanede bıraktılar; beraberrinde kimse yoktu. O da böylece putlara yapacağını yaptı!..

[1262] **Şayet** “Hazret-i İbrahim’in yalan söylemesi nasıl caiz olmuş?” **dersen, şöyle derim:** Bazı insanlar; harp hilesi, *takiye*, eşleri razı etme, dâvalılar ve karşılıklı ilişki kesenlerin arasını düzeltmede bunu caiz görürler.

يعني أتريدون به إفكاً؛ ثم فسر الإفك بقوله {إِلَهَةٌ مِنْ دُونِ اللَّهِ} على أنها إفك في أنفسها. ويجوز أن يكون حالاً، بمعنى: أتريدون آلهة من دون الله آفكين.

٨٧- ﴿فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٢٥٩] {فَمَا ظَنُّكُمْ} بمن هو الحقيق بالعبادة، لأن من كان رباً للعالمين استحق عليهم أن يعبدوه، حتى تركتم عبادته إلى عبادة الأصنام. والمعنى: أنه لا يقدر في وهم ولا ظن ما يصد عن عبادته. أو فما ظنكم به أي شيء هو من الأشياء، حتى جعلتم الأصنام له أنداداً. أو فما ظنكم به ماذا يفعل بكم وكيف يعاقبكم وقد عبدتم غيره؟! ٥

٨٨- ﴿فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ﴾

٨٩- ﴿فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ﴾

٩٠- ﴿فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ﴾

[١٢٦٠] {فِي النُّجُومِ} في علم النجوم، أو في كتابها، أو في أحكامها. وعن بعض الملوك أنه سئل عن مشتهاه فقال: حبيب أنظر إليه، ومحتاج أنظر له، وكتاب أنظر فيه. ١٠

[١٢٦١] كان القوم نجامين، فأوهمهم أنه استدل بأمرة في علم النجوم على أنه يسقم، {فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ}، إني مشارف للسقم، وهو الطاعون، وكان أغلب الأسقام عليهم. وكانوا يخافون العدو ليتفرقوا عنه، فهربوا منه إلى عيدهم وتركوه في بيت الأصنام ليس معه أحد، ففعل بالأصنام ما فعل. ١٥

[١٢٦٢] فإن قلت: كيف جاز له أن يكذب؟ قلت: قد جوزه بعض الناس في

المكيدة في الحرب والتقية، وإرضاء الزوج والصلح بين المتخاصمين والمتهاجرين. ٢٠

Oysa doğru olan şudur ki, kişinin *tarizli* ve *tevriyeli* konuşması hariç, yalan haramdır. İbrahim (a.s.)'ın söylediği de söz namına bir tariz idi; bu sözüyle, kaderinde ölüm bulunan kimsenin bir tür hasta olduğu niyetini taşımaktaydı ki, “Dert olarak esenlik yeter!” deyimi de bu kabildendir. Nitekim Lebîd

5 [v. 41/661] şöyle demiştir:

[Mızrak misali kâmetim hiçbir yumruğa eğilmezken

Sabahların ve akşamların tekrarı eğip büktü onu!]

Rabbimden beni sağlıklı kılması için esenlik ister dururdum

A, bir de ne göreyim; meğer derdin ta kendisiymiş *esenlik*!

10 [1263] Yine, adamın biri ansızın ölünce insanlar üzerine üşüşmüş ve “Sapasıgılam öldü!..” demişler. Bunun üzerine bedevinin biri: “Ölümün ensesinde olduğu biri sapaşıgılam olur mu yahul?” demiş. [Ancak] Hazret-i İbrahim'in; “Sizin inkârınız sebebiyle, manen hastayım!” demek istemiş olduğu da söylenmiştir.

15 **91-92. (Ertesi gün) çaktırmadan usul usul ‘tanrı’larının yanına gelip şöyle dedi: “Yesenize! Neyiniz var; hiç konuşmuyorsunuz?!”**

[1264] “Çaktırmadan usul usul ‘tanrı’larının yanına gitti.” رَاغ fiili, tilkinin gizli ve dolambaçlı hareketinden alınmadır; yani bir gizlilik içerisinde onlara ‘tanrı’larına, yani onların asılsız inancına göre “tanrılar” olan putlarına gitti. Tıpkı “(Haklarında cepheleştiginiz o) ortaklarım(!) nerede hani?!”

20 [Nahl 16/27] âyetindeki gibi.

[1265] “Yesenize! Neyiniz var; hiç konuşmuyorsunuz?!” Bu, putlarla ve onların, kendilerine tapanlardan bile düşük seviyede oluşuyla dalga geçmektir.

93. Nihayet, usul usul üzerlerine yürüdü ve (en büyükleri hariç tamamına) vurdu güçlü sağ eliyle...

25 [1266] “Nihayet, usul usul üzerlerine yürüdü.” فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا ifadesi (i) *fe-darabe ‘aleyhim darben* (onlara öyle bir darbe indirdi ki!) demek gibidir; çünkü *râğa ‘aleyhim* “onlara darbe indirdi” anlamındadır. (ii) Yahut *fe-râğa ‘aleyhim yadribuhum darben* (Onlara bir darbe indirmek üzere gizlice üzerlerine yürüdü.) (iii) Veya (mastarın ismi fâ’il yerine konmasıyla) *fe-râğa ‘aleyhim dâriben* (Darbe indirici olarak gizlice onlara yöneldi.) anlamındadır. İfade, [*fe-râğa ‘aleyhim*] *saḥkan* ve [*fe-râğa ‘aleyhim*] *seḥkan* şeklinde de okunmuştur ki, her ikisi de “vurmak” anlamındadır.

35 [1267] ضَرْبًا بِالْيَمِينِ ifadesi, “sert, güçlü bir vuruşla vurdu” anlamındadır; çünkü “sağ el” iki organın en güçlü ve sert olanıdır. İfadenin, “kuvvet ve metanetle vurdu” anlamına geldiği de, “yemin ettiği için vurdu” anlamına geldiği de söylenmiştir ki, bu da (içinden); “Vallahi, siz arkanızı dönüp gittikten sonra putlarınıza öyle bir oyun oynayacağım ki!..” [Enbiyâ 21/57]demesi idi.

والصحيح: أن الكذب حرام، إلا إذا عَرَضَ وورى، والذي قاله إبراهيم عليه السلام معارض من الكلام، ولقد نوى به أن من في عنقه الموت سقيم. ومنه المثل: كفى بالسلامة داء. وقول لبيد:

فَدَعَوْتُ رَبِّي بِالسَّلَامَةِ جَاهِدًا ۖ لِيُصِحِّي فَإِذَا السَّلَامَةُ دَاءٌ

هـ [١٢٦٣] وقد مات رجل فجأة فالتف عليه الناس وقالوا: مات وهو صحيح، فقال أعرابي: أصحيح من الموت في عنقه؟! وقيل: أراد "إني سقيم النفس لكفركم".

٩١- ﴿فَرَاغَ إِلَى إِلَهِتِهِمْ فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ﴾

٩٢- ﴿مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ﴾

[١٢٦٤] {فَرَاغَ إِلَى إِلَهِتِهِمْ} فذهب إليها في خفية، من روعة الثعلب. {إِلَى إِلَهِتِهِمْ} إلى أصنامهم التي هي في زعمهم آلهة، كقوله تعالى {إِنِّ شُرَكَائِي} [النحل: ٢٧]. ١٠

[١٢٦٥] {أَلَا تَأْكُلُونَ مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ} استهزاء بها وبانحطاطها عن حال عبديتها.

٩٣- ﴿فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ﴾

[١٢٦٦] {فَرَاغَ عَلَيْهِمْ} فأقبل عليهم مستخفياً، كأنه قال: فضربهم {ضَرْبًا}، لأن راغ عليهم بمعنى ضربهم. أو فراغ عليهم يضربهم ضرباً. أو فراغ عليهم ضرباً بمعنى ضارباً. وقرئ «صفقا»، و«سفقا»، ومعناها: الضرب. ١٥

[١٢٦٧] ومعنى {ضَرْبًا بِالْيَمِينِ} ضرباً شديداً قوياً؛ لأن اليمين أقوى الجارحتين وأشدّهما. وقيل: بالقوة والمتانة. وقيل: بسبب الحلف، وهو قوله {تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ} [الأنبياء: ٥٧].

94. Bunun üzerine, hızla ve telaşla koşarak ona yöneldiler...

[1268] يَرْفُونَ fiili “koşarak” anlamında olup, *zeffî’u’n-ne‘âm* (deve kuşunun kanatlarını açmış vaziyette [yelve yelve; hızla ve telaşla] koşması) tabirinden alınmadır. *Yuziffûne* ise “koşma pozisyonuna geçti” anlamındaki *ezeffeden*-dir. Yahut “onu koşmaya motive etti” anlamındaki *ezeffehûdan* alınmadır; 5 yani birbirlerini koşmaya motive ederek. Mef’ûl kipiyle *yuzeffûne* şeklinde de gelmiştir ki, “koşmaya motive edilmiş olarak” anlamındadır. *Vezeze-yezifudan yezifûne* şeklinde de okunmuştur ki, “koştura koştura” anlamındadır. Keza *zefâhu* (onu güttü; sevk etti) kökünden gelmek üzere *yezifûne* şeklinde 10 de gelmiştir ki, buna göre adeta Hazret-i İbrahim’e doğru koşuşturmak için birbirlerini sevk ediyorlardı.

[1269] **Şayet** “Bunu tanrılarımıza kim yaptıysa, gerçekten zalimlerden- dir!” dediler. ‘İbrahim diye bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk, dediler.’ [Enbiyâ 21/59-60] âyetleri ile bu âyet arasında bir çelişki varmış gibi 15 duruyor; zira burada zikredildiğine göre, hastalık bulaşacağı korkusuyla Hazret-i İbrahim’e sırt dönüp uzaklaşmışlar, fakat onun putları kırdığını görünce onu tuzağa düşürüp engellemek için hızla ona doğru yönelmişler. O âyetlerde zikredildiğine göre ise kıranın kim olduğunu sormuşlar da, nihayet kendilerine; “İbrahim’in onları yediğini iştmişti; belki de kıran 20 odur!” denmişti. Buna göre, iki bağlamdan birinde onun putları kırdığına şahit olurlarken, diğerinde onun putları yermesini, kıranın o olabileceğine dair delil getirmiş oluyorlar.” **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklana- bilir: Birincisine göre onu görüp üzerine koşuşanlar, onların çoğunluğu ve büyükleri dışındaki bir gruptu. Vaktâki çoğunluk ve eşraf, bereketli olsun 25 diye putların yanına koydukları yemeği yemek üzere bayram yerlerinden puthaneye döndüler, işte putların kırıldığını o zaman gördüler ve küplere binerek putlara bunu kimin reva gördüğünü sormaya başladılar. O grup ise buna dair açık bir sır ifşa etme yerine, bazı mânialar sebebiyle tevriye ve tariz yollu; “Bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk!” dediler. İkinci- sine göre ise Hazret-i İbrahim o putları kırıp gitmiş ve hiç kimse bunun 30 farkına varmamıştır; onların koşarak ona yönelmesi, bayram yerlerinden dönüp kıranın kimliğini soruşturmalarından ve “O halde, onu insanların gözünün önüne getirin!” [Enbiyâ 21/61] demelerinden sonra olmuştur.

95. Dedi ki: “Kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?!”

35 **96. “Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmışken...”**

٩٤- ﴿فَاقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ﴾

[١٢٦٨] {يَزْفُونَ} يسرعون، من زفيف النعام؛ و«يَزْفُونَ»، من أزف، إذا دخل في الزفيف، أو من أزفه، إذا حمّله على الزفيف، أي يزف بعضهم بعضاً؛ و«يَزْفُونَ»، على البناء للمفعول، أي يحملون على الزفيف. و«يَزْفُونَ»، من وزف يزف، إذا أسرع؛ و«يَزْفُونَ»، من زفاه، إذا حداه كأن بعضهم يزفو بعضاً لتسارعهم إليه. ٥

[١٢٦٩] فإن قلت: بين هذا وبين قوله تعالى {قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ} [الأنبياء: ٥٩-٦٠] كالتناقض، حيث ذكر ههنا أنهم أدبروا عنه خيفة العدو، فلما أبصروه يكسرهم أقبلوا إليه متبادرين ليكفوه ويوقعوا به، وذكر ثم أنهم سألوا عن الكاسر، حتى قيل لهم: سمعنا إبراهيم يذمهم، فلعله هو الكاسر؛ ففي أحدهما أنهم شاهدوه يكسرها، وفي الآخر أنهم استدلوا بزمه على أنه الكاسر. قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون الذين أبصروه وزفوا إليه نفراً منهم دون جمهورهم وكبرائهم، فلما رجع الجمهور والعلية من عيدهم إلى بيت الأصنام ليأكلوا الطعام الذي وضعوه عندها لتبرك عليه ورأوها مكسورة اشمأزوا من ذلك، وسألوا: من فعل هذا بها؟! ثم لم ينم عليه أولئك النفر نميمة صريحة، ولكن على سبيل التورية والتعريض بقولهم: «سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ»، لبعض الصوارف. والثاني: أن يكسرها ويذهب ولا يشعر بذلك أحد، ويكون إقبالهم إليه يزفون بعد رجوعهم من عيدهم وسؤالهم عن الكاسر، وقولهم {فَاتُوا بِهِ عَلَىٰ عَيْنِ النَّاسِ} [الأنبياء: ٦١]. ١٥

٩٥- ﴿قَالَ اتَّعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ﴾

٩٦- ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾

[1270] “Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmışken...” Yani sizi de, yapmakta olduğunuz putlarınızı da O yaratmışken... Tıpkı: “Ne münasebet!.. Sizin Rabbiniz, göklerin ve yerin Rabbidir ki onları O yaratmıştır.” [Enbiyâ 21/56] âyetindeki gibi. Yani o putları da O yaratmıştır.

- 5 [1271] **Şayet** “*Aynı* şey nasıl hem Allah’ın mahlûku hem de insanların mâmulü olabiliyor!? Zira Allah kendi yaratmasını ve insanların işlemesini o eşyaya aynı anda etken kılmakta.” **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı “Marangoz kapıyı ve kürsüyü yaptı. Kuyumcu bilezik ve halhal yaptı.” denmesine benzer. Maksat, o nesnelerin aslî maddeleri değil, şekillerinin ve formlarının işlenmesidir. Putlar da aslî madde ve şekillerden oluşur; onların aslî maddesini yaratan Allah’tır, şekillerini işleyenlerse onların bazı parçalarını yontup kırarak istedikleri şekli düzgünce ortaya çıkarıp o putları şekillendirenlerdir.

- 15 [1272] **Şayet** “*ما*’nın bağlaç değil, mastar edatı olmasını ve mânânın, Mücbire’nin dediği gibi; ‘Sizi de, amellerinizi de Allah yaratmıştır.’ şeklinde olmasını yadırgamıyorsun demek.” **dersen, şöyle derim:** Aklın ve Kitab’ın delilleriyle batıl olmanın ötesinde, bu sualin hükümsüzlüğünü en iyi gösteren şey, âyetin mânâsının çok açık biçimde bununla bağdaşmaması ve açıkça bundan uzak olmasıdır. Çünkü Allah onlar aleyhine şunu hüccet getirmektedir: Tapan da tapılan da ikisi birlikte Allah’ın mahlûku olduğuna göre, mahlûk mahlûka nasıl tapacaktır!? Kaldı ki, tapılanın formunu ve şeklini meydana getiren bu iki mahlûktan biri, yani tapandır! O olmasaydı, tapılan [put] kendi kendini biçimlendirip şekillendiremeyecekti. Bu durumda, “Sizi de, amelini-
20 zi de Allah yarattı.” dersin, onların aleyhine hüccet getirmiş sayılmazsın ve sözünde bir uyum olmaz. Şu da var ki; Allah Teâlâ’nın *ما تعملون* (yapmakta olduklarınız) demesi, *mâ tenhîtûne* (yontmakta olduklarınız) demenin bir başka türüdür. *Mâ tenhîtûne*deki mânânın bağlaç olduğu da su götürmez. Dolayısıyla, bu edatı diğer kardeş edattan ayrı tutan biri, -Beyan ilmini dikkate almaksızın ve Kur’an’ın nazım dokusunu incelemeksizin- kendi mezhebine zorla yol bulmaya çalışan bir mutaassıptan başkası olamaz. **Şayet** “Ben bu
30 *ما* edatını, sana göre bağlayıcı olanın bana göre bağlayıcı olmayacağı teziyle pekâlâ bağlaç kılabilir ve; *ve mâ ta’melûnehû min a’mâlikum* ([Oysa sizi de yaptığınız amellerinizi de (Allah yaratmıştır)] anlamını kastedebilirim?” **dersen, şöyle derim:** Bilakis. Her iki bağlayıcılığın boyunduruğu yine boynunda olacaktır; bu iki boyunduruktan boynunu ancak gerçeğe boyun eğmen kurtarabilir. Zira
35 o edatı bağlaç kılıp onunla *amehî* kastettiğin takdirde, tıpkı onu mastar edatı kıldığındaki durum gibi müşrikler aleyhine hüccet getirmemiş olacaksın.

[١٢٧٠] {وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ} يعني خلقكم وخلق ما تعملونه من الأصنام، كقوله {بَلْ رُبُّكُمْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ} [الأنبياء: ٥٦]، أي فطر الأصنام.

[١٢٧١] فإن قلت: كيف يكون الشيء الواحد مخلوقاً لله معمولاً لهم، حيث أوقع خلقه وعملهم عليها جميعاً؟ قلت: هذا كما يقال: عمل النجار الباب والكرسي، وعمل الصائغ السوار والخلخال، والمراد عمل أشكال هذه الأشياء وصورها دون جواهرها، والأصنام جواهر وأشكال، فخالق جواهرها الله، وعاملوا أشكالها الذين يشكلونها بنحتهم وحذفهم بعض أجزائها، حتى يستوي التشكيل الذي يريدونه.

[١٢٧٢] فإن قلت: فما أنكرت أن تكون ما مصدرية لا موصولة، ويكون المعنى: والله خلقكم وعملكم، كما تقول المجبرة؟ قلت: أقرب ما يبطل به هذا السؤال بعد بطلانه بحجج العقل والكتاب أن معنى الآية يأباه إباء جلياً، وينبؤ عنه نبؤاً ظاهراً. وذلك أن الله عز وجل قد احتج عليهم بأن العابد والمعبود جميعاً خلق الله، فكيف يعبد المخلوق المخلوق؟! على أن العابد منهما هو الذي عمل صورة المعبود وشكله، ولولاه لما قدر أن يصور نفسه ويشكلها. ولو قلت: والله خلقكم وخلق عملكم، لم تكن محتجاً عليهم ولا كان لكلامك طباق. وشيء آخر، وهو أن قوله {وَمَا تَعْمَلُونَ} ترجمة عن قوله "ما تَنْحِتُونَ"؛ وما في "ما تَنْحِتُونَ" موصولة لا مقال فيها، فلا يعدل بها عن أختها إلا متعسف متعصب لمذهبه، من غير نظر في علم البيان، ولا تبصر لنظم القرآن. فإن قلت: أجعلها موصولة حتى لا يلزمني ما ألزمت، وأريد "وما تعملونه من أعمالكم". قلت: بل الإلزامان في عنقك لا يفكهما إلا الإذعان للحق. وذلك أنك جعلتها موصولة، فإنك في إرادتك بها العمل غير محتج على المشركين، كحالك وقد جعلتها مصدرية،

Bu mantıkla, “yapmakta olduklarınız” ve “yontmakta olduklarınız” ifadeleri arasındaki irtibatı da koparmış olacaksınız. Zira ikisiyle kastedilen anlamların arasına uyumsuzluk sokmuş olacaksınız; “yontmakta olduklarınız” ifadesiyle *cevherleri*, yani putları; “yapmakta olduklarınız” ifadesiyle de *amelleri*, yani mânalari kastetmiş olacaksınız! O ۞’yı master edatı kıldığın takdirde olacağı gibi burada da Kur’an nazımının çözülmesi ve ihlâli söz konusu olacak.

97. Dediler: “Haydi, şunun için bir bina yapın da onu cayır cayır yanan ateşe atın.”

98. Ona tuzak kurmak istemişlerdi... Ama asıl altta kalanları kendileri kıldık. (Ateş’ten sağ-salim kurtuldu...)

[1273] “Cayır cayır yanan ateşe” yani tutuşması şiddetli olan bir ateşe. Bütün ateşlerin fevkinde olan ateşe ve her korun fevkinde olan kora جحيم dendiği söylenmiştir.

[1274] Âyetin anlamı şudur: Allah İbrahim’i iki ortamda da onlara galip getirip, onun önünde onları zelil kılmıştı; (i) onlar Hazret-i İbrahim’e hüccetle (ve hile ile) galip gelmek istemişlerdi de, Allah ona moral aşlamış ve onlara [95 ve 96. âyetlerde geçtiği şekliyle *ilzam* tarikiyle] ağzının payını verecek şeyleri kendisine ilham edip onları perişan etmişti. (ii) Bunun üzerine, hileyle meyletmışler, Allah da onların hilesini boşa çıkarıp asla baş edemeyecekleri şekilde Hazret-i İbrahim’in önünde onları zelil kılmış ve alt etmişti.

99. Dedi ki: “Ben Rabbime gidiyorum; O bana yakında doğru yolu gösterecektir.”

[1275] “Rabbime gidiyorum” derken, bununla tıpkı “Ben, Rabbime (gitmemi emrettiği yere) hicret edeceğim.” [Ankebût 29/26] dediği gibi, Allah’ın ona emrettiği şekliyle Şam diyarına hicret etmeyi kastetmişti.

[1276] “O bana yakında doğru yolu gösterecektir.” Dinim konusunda salâhımı barındıran şeyi bana gösterecek ve beni koruyup muvaffak kılacaktır. Tıpkı Musa (a.s.)’in: “Hayır!” dedi; “Şüphesiz, Rabbim benimle birlikte; bana doğru yolu gösterecektir” [Şu’arâ 26/62] dediği gibi. Adeta Allah ona müjde vaat edip “Sana doğru yolu göstereceğim.” demektedir. Böylece Hazret-i İbrahim kendi sözünü Rabbinin müjde vaadi tarzı üzere yürütmüştür. Veya kendi hidayet ve irşadı konusunda Allah Teâlâ’nın ona yönelik muamelesindeki âdetine binaen bu sözü kurmuştur. Yahut bu sözle Allah’a tevekkülünü ve işini Allah’a havale edişini ortaya koymuştur. Şayet beklenti ve ümit amacı taşısaydı, Musa *Aleyhisselâm* gibi: “Umarım, Rabbim bana doğru yolu gösterir.” [Kasas 28/22] derdi.

وأيضًا فأنت قاطع بذلك الصلة بين {مَا تَعْمَلُونَ} و“ما تحتون”، حتى تخالف بين المرادين بهما؛ فتريد بـ“ما تحتون” الأعيان التي هي الأصنام، وبـ{وَمَا تَعْمَلُونَ} المعاني التي هي الأعمال. وفي ذلك فك النظم وتبتيه، كما إذا جعلتها مصدرية.

٩٧- ﴿قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ﴾

٩٨- ﴿فَارَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ﴾

[١٢٧٣] {الْجَحِيم} النار الشديدة الوقود، وقيل: كل نار على نار وجمر فوق جمر، فهي جحيم.

[١٢٧٤] والمعنى: أن الله تعالى غلبه عليهم في المقامين جميعًا، وأذلهم بين يديه؛ أرادوا أن يغلبوه بالحجة فلقنه الله وألهمه ما ألقمهم به الحجر، وقهرهم؛ فمالوا إلى المكر، فأبطل الله مكرهم وجعلهم الأذلين الأسفلين لم يقدرُوا عليه.

٩٩- ﴿وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيِّهْدِينِ﴾

[١٢٧٥] أراد بذهابه إلى ربه مهاجرته إلى حيث أمره بالمهاجرة إليه من أرض الشام؛ كما قال: {إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي} [العنكبوت: ٢٦]

[١٢٧٦] {سَيِّهْدِينِ} سيرشدني إلى ما فيه صلاح في ديني، ويعصمني ويوفقني؛ كما قال موسى عليه السلام {كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ} [الشعراء: ٦٢]. كأن الله وعده وقال له سأهديك، فأجرى كلامه على سنن موعد ربه. أو بناء على عادة الله تعالى معه في هدايته وإرشاده. أو أظهر بذلك توكله وتفويضه أمره إلى الله. ولو قصد الرجاء والطمع لقال كما قال موسى عليه السلام: {عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ} [القصص: ٢٢].

100. “Ya Rabbi! Bana salihlerden (olacak bir evlat) ihsan et.”**101. (diye yakarınca) Biz de onu ağırbaşlı bir oğulla müjdeledik.**

[1277] رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ derken, çocuk kastederek “Bana salih birini ihsan et.” diyordu. Çünkü “Biraderi Harun’u da peygamber olarak -rahmetimizden- kendisine hibe ettik.” [Meryem 19/53] âyetinde olduğu gibi, *hibe* (bağış) bazen kardeş hakkında gelmiş olsa bile, çocuk hakkındaki kullanımı baskındır. Nitekim “Ve ona İshak’ı ve Yakub’u hibe ettik.” [En’âm 6/83] ve “...kendisine Yahya’yı hibe etmiştik.” [Enbiyâ 21/90] buyurmuştur.

[1278] -Allah kendilerinden razı olsun- Ali b. Ebû Tâlib, İbn Abbas’ı oğlu Ali Ebu’l-emlâk’in¹ doğumu vesilesiyle kutlarken; “Sen hibe edene şükrettin; sana hibe edilenlere de bereket verilir inşallah.” demiştir. Bu yüzdendir ki, *hibetullâh*, *mevhûb*, *vehb* ve *mevheb* gibi isimler konulur.

[1279] Âyetteki müjdenin mündericatında üç şey bir arada bulunuyordu: Doğacak çocuğun erkek olacağı, ergenlik çağına yetişeceği ve uysal olacağı... Babası ona boğazlanmayı teklif ettiğinde; “İnşâallah, beni sabredenlerden bulacaksın!” deyip de buna teslimiyet gösteren birinin uysallığından daha büyüğü olabilir mi?

[1280] Söylendiğine göre; Allah peygamberleri “ağırbaşlılık” sıfatıyla methettiğinden daha çok azınlık arz eden hiçbir şeyle methetmemiştir. Bu da onun ender görülen bir özellik olması hasebiyledir. Nitekim İbrahim’i; “Şüphesiz İbrahim çok içli, ağırbaşlı biriydi.” [Tevbe 9/114] ve “Doğrusu İbrahim; ağırbaşlı, içli ve kendini Allah’a vermiş biriydi.” [Hûd 11/75] âyetlerinde bu vasıfla methetmiştir. Çünkü olay², ikisinin de uysallığına tanıklık etmiştir:

102. (İşbu müjde sonucu doğan) oğlu, kendisi ile birlikte koşturma çağına gelince, “Yavrum! Ben, rüyamda kendimi seni boğazlarken görüyorum. Bir düşün bakalım, ne diyeceksin?” dedi. “Babacığımı!” dedi; “sana ne emrediliyorsa, yap. Allah’ın izniyle, beni sabredenlerden bulacaksın.”

[1281] “Oğlu” babasının iş ve ihtiyaçlarında onunla beraber “koşturma çağına gelince...”

1 Müberred ve diğerlerinin bildirdiğine göre; İbn Abbas bebeğini Hazret-i Ali’ye getirince, “İsmini ne koydun?” demiş; “Sizden evvel nasıl isim verebilirim?” deyince, “İsmi benim ismim, künyesi de benim künyem olsun!” demiş: *Ali Ebu’l-emlâk*; yani Hükümdarlar babası Ali. Yaklaşık 100 yıl sonra başlayacak olan Abbasi devleti hükümdarlarının işbu ‘Ali’nin neslinden geleceği anlamında. / ed.

2 Oğlunu kurban etme hâdisesi. / ed.

١٠٠- ﴿رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

١٠١- ﴿فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ﴾

[١٢٧٧] { هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ } هب لي بعض الصالحين، يريد الولد، لأنَّ لفظ الهبة غلب في الولد وإن كان قد جاء في الأخ في قوله تعالى {وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا} [مريم: ٥٣]. قال عز وجل {وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ} [الأنعام: ٨٤]، {وَوَهَبْنَا لَهُ يُحْيَى} [الأنبياء: ٩٠].

[١٢٧٨] وقال علي بن أبي طالب لابن عباس رضي الله عنهم -حين هنأه بولده عليّ أبي الأملاك-: شكرت الواهب، وبورك لك في الموهوب. ولذلك وقعت التسمية بـ“هبة الله”، وبموهوب، ووهب وموهب.

١٠ [١٢٧٩] وقد انطوت البشارة على ثلاث؛ على أن الولد غلام ذكر، وأنه يبلغ أوان الحلم، وأنه يكون حليماً. وأيُّ حلم أعظم من حلمه حين عرض عليه أبوه الذبح، فقال: {سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ}، ثم استسلم لذلك.

[١٢٨٠] وقيل: ما نعت الله الأنبياء عليهم السلام بأقل مما نعتهم بالحلم، وذلك لعزة وجوده. ولقد نعت الله به إبراهيم في قوله {إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ} [التوبة: ١٤١]، {إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ} [هود: ٧٥] لأنَّ الحادثة شهدت بحلمهما جميعاً.

١٠٢- ﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ لَنِّي أَدْبُحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٢٨١] فلما بلغ أن يسعى مع أبيه في أشغاله وحوادثه.

[1282] **Şayet** “**معہ** (beraberinde) harf-i ceri neye taalluk etmektedir?” **dersen, şöyle derim:** Ya **بلغ** (çağına gelince) fiiline ya **السعي** (koşturma) mastarına ya da hazfedilmiş bir kelimeye taalluk etmenin dışında kalamaz. İmdi; bunun, baba ve oğulun birlikte koşturma çağına ulaşmalarını gerekti-
 5 receği için **بلغ** fiiline taalluk etmesi sağlıklı olmaz [çünkü **مع** çift taraflı birliktelik ifade eder]. **السعي** lâfzına taalluk etmesi de sağlıklı olmaz; zira mastarın sırası kendinden önce gelemaz. Şu hâlde geriye sadece bunun bir ekstra açıklama olma ihtimali kalmaktadır ki, buna göre Allah Teâlâ adeta “Oğul koştur-
 10 maya -yani koşturabileceği bir raddeye- gelince” buyurduğunda, “Kiminle beraber?” diye sorulmuş da; “babasıyla birlikte” diye cevap verilmiştir. Burada “baba”nın özel olarak zikredilmesi, onun çocuğa insanların en yumuşak davrananı ve en merhametlisi olması sebebiyledir. Zira babadan başkası çoğu kez kazanç talebinde çocuğa sert davranır da çocuk bunu çekemez. Çünkü ‘oğul’un gücü henüz kemale ermemiş, körpelikten yetişkinliğe geç-
 15 memiştir. O vakitler İsmail, on üç yaşındaydı.

[1283] Âyette kastedilen anlam şudur ki, o henüz erken yaşlarında ve gelişim çağına olmasına rağmen, onda kendisini bu büyük imtihanı yük-
 lenme ve bu hikmetli cevabı verme konusunda yüreklendirecek muhkem
 20 bir ağırbaşlılık ve mangal gibi bir yürek vardı. İbrahim’e rüyada “Oğlunu kurban et!” denmişti. Peygamberlerin rüyası uyanık hâlde gelen vahiy gibi bir tür vahiydir. Bu yüzden de “Rüyamda kendimi seni boğazlarken görü-
 yorum!” demişti. Böylece, sıkıntı içindeki birinin, rüyasında gemiye bindi-
 ğini görünce; “Rüyamda bu beladan kurtulduğumu gördüm.” demesi gibi,
 rüyanın nihaî anlamını [*te’vîlîni*] zikretmişti.¹

[1284] Söylendiğine göre; Hazret-i İbrahim’in *terviye*² gecesı gördüğü
 rüyada sanki birisi ona; “Allah sana şu oğlunun kurban edilmesini emre-
 diyor!” diyordu. Nihayet sabaha çıkınca, o gün sabaktan akşama dek bu
 rüyanın Allah’tan mı yoksa şeytandan mı olduğunu irdelemişti. İşte bundan
 25 dolayı bu güne *terviye* (tefekkür) günü denmiştir. Nihayet akşama girince
 (gece) aynı rüyayı gördü ve bunun Allah’tan olduğunu anladı. Bu güne de
 30 işbu sebeple *‘arefe* (anlama) günü denmiştir. Daha sonra aynı rüyayı üçüncü
 gece görünce, onu kurban etmeye niyetlendi ve bu güne de *nahr* (kurban)
 günü denmiştir.

1 Bu tefsire göre, Hazret-i İbrahim bu rüyadan “oğlunu kurban etme” nihaî emrini çıkartmış oluyor; yani “İbrahim rüyasında oğlunu kestiğini gördü ve bunu olduğu gibi / mot-a-mot anladı; aslında bunu ‘ta’bîr’ ederek, asıl emre ‘geçmesi’ gerekiyordu; asıl emir başka idi...” diyenlere cevap verilmiş oluyor. / ed.

2 Tefekkür etme gecesı; Zilhicce ayının sekizinci gecesı. / çev.

[١٢٨٢] فَإِنْ قُلْتَ {مَعَهُ} بِمَ يَتَعَلَّقُ؟ قُلْتَ: لَا يَخْلُو إِلَّا أَنْ يَتَعَلَّقَ بِبَلْغٍ، أَوْ بِالسَّعِيِّ، أَوْ بِمَحْذُوفٍ؛ فَلَا يَصِحُّ تَعَلُّقُهُ بِبَلْغٍ لِأَقْتَضَائِهِ بِلَوْغِهِمَا مَعًا حَدَّ السَّعِيِّ، وَلَا بِالسَّعِيِّ لِأَنَّ صَلَةَ الْمَصْدَرِ لَا تَتَقَدَّمُ عَلَيْهِ، فَبَقِيَ أَنْ يَكُونَ بَيِّنًا، كَأَنَّهُ لَمَّا قَالَ: فَلَمَّا بَلْغَ السَّعِيِّ، أَيِ الْحَدِّ الَّذِي يَقْدَرُ فِيهِ عَلَى السَّعِيِّ، قِيلَ: مَعَ مَنْ؟ فَقَالَ مَعَ أَبِيهِ. وَالْمَعْنَى هـ فِي اخْتِصَاصِ الْأَبِّ أَنَّهُ أَرَفَقَ النَّاسَ بِهِ، وَأَعْظَمَهُمْ عَلَيْهِ، وَغَيْرِهِ رُبَّمَا عَنَفَ بِهِ فِي الْإِسْتِسْعَاءِ فَلَا يَحْتَمِلُهُ؛ لِأَنَّهُ لَمْ تَسْتَحْكَمْ قُوَّتُهُ وَلَمْ يَصْلُبْ عَوْدَهُ. وَكَانَ إِذْ ذَاكَ ابْنُ ثَلَاثِ عَشْرَةَ سَنَةً.

[١٢٨٣] وَالْمُرَادُ أَنَّهُ عَلَى غَضَاضَةِ سَنَةِ وَتَقْلِبِهِ فِي حَدِّ الطُّفُولَةِ، كَانَ فِيهِ مِنْ رِصَانَةِ الْحَلَمِ وَفَسْحَةِ الصَّدْرِ مَا جَسَرَهُ عَلَى احْتِمَالِ تِلْكَ الْبَلِيَّةِ الْعَظِيمَةِ وَالْإِجَابَةِ ١٠ بِذَلِكَ الْجَوَابِ الْحَكِيمِ. أَتَى فِي الْمَنَامِ فَقِيلَ لَهُ: اذْبَحْ ابْنَكَ، وَرُؤْيَا الْأَنْبِيَاءِ وَحِي كَالْوَحْيِ فِي الْيَقِظَةِ، فَلِهَذَا قَالَ: {إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ}، فَذَكَرَ تَأْوِيلَ الرُّؤْيَا، كَمَا يَقُولُ الْمَمْتَحَنُ وَقَدْ رَأَى أَنَّهُ رَاكِبٌ فِي سَفِينَةٍ: رَأَيْتُ فِي الْمَنَامِ أَنِّي نَاجٍ مِنْ هَذِهِ الْمَحَنَةِ.

[١٢٨٤] وَقِيلَ: رَأَى لَيْلَةَ التَّرْوِيَةِ كَأَنَّ قَائِلًا يَقُولُ لَهُ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ بِذَبْحِ ابْنِكَ هَذَا. فَلَمَّا أَصْبَحَ رَوَّى فِي ذَلِكَ مِنَ الصَّبَاحِ إِلَى الرُّوْحِ، أَمَّنَ اللَّهُ هَذَا الْحَلَمَ أَوْ ١٥ مِنَ الشَّيْطَانِ؟ فَمَنْ ثُمَّ سَمِيَ يَوْمَ التَّرْوِيَةِ. فَلَمَّا أَمْسَى رَأَى مِثْلَ ذَلِكَ، فَعَرَفَ أَنَّهُ مِنَ اللَّهِ، فَمَنْ ثُمَّ سَمِيَ يَوْمَ عَرَفَةَ. ثُمَّ رَأَى مِثْلَهُ فِي اللَّيْلَةِ الثَّالِثَةِ، فَهَمَّ بِنَحْرِهِ فَسَمِيَ يَوْمَ النَّحْرِ.

[1285] Yine söylendiğine göre; melekler Hazret-i İbrahim'i ağırbaşlı bir çocukla müjdelediklerinde, o; "O halde, Allah'a kurban olsun!" demiş. Nihayet çocuk doğup da kendisiyle birlikte koşturma çağına gelince, kendisine; "Adağını yerine getir!" denmiş.

5 [1286] "Bir düşün bakalım, ne diyeceksin?" Bu ماذا ترى (Görüşün ne?) ifadesi, müşavere anlamına gelecek şekilde *re'y* kökünden alınmadır. (*If'âlden*) *mâzâ turî* şeklinde de okunmuştur ki, "Kendi re'yin adına (bana) ne gösteriyor ve ne açıklıyorsun?" demektir. Mef'ûl sıygasıyla *mâzâ turâ* şeklinde de okunmuş olup, yani "Nefsin görüş adına sana ne gösteriyor?" demektir.

10 [1287] افعل ما تؤمر (Sana ne emrediliyorsa, yap!) cümlesinin aslı (i) *if'al mâ tu'meru bih* (Sana emrediliyorsa onu yap) şeklinde olup, harf-i cer hazfedilmiştir. Tıpkı Abbas b. Mirdâs (r.a.)'ın şu şiirinde hazfedildiği gibi:

Sana hayrı emrettim; haydi, sana ne emrediliyorsa onu yap!

(ii) Ya da mastarın mef'ûle muzâf kılınması ve *emredilenin* "emir" diye isimlendirilmesi esasına göre "İşini (emredildiğin şeyi) yap." anlamındadır. Nitekim âyet, ... *mâ tu'meru bih* şeklinde de okunmuştur.

[1288] **Şayet** "Hazret-i İbrahim Allah katında kesinleşmiş bir hususta neden oğluna danışmış ki?" **dersen, şöyle derim:** Ona; danışarak onun görüşüne gelmek için danışmamıştı; sadece başına gelen 'ilahi imtihan'ı bilsin de, ayağını yere sağlam bastırsın ve âhuvâh ettiği takdirde ona sabır aşulasın; sabredip teslimiyet gösterdiği takdirde ise ayağının kaymayacağından emin olsun. Bunu oğluna bildiriyor ki çocuk iç âleminde bu fikre iyice alışsın ve kurban edilmek kendisine kolay gelsin; bu imtihanla, ona hazır / alışkın biriymiş gibi yüzleşsin de Allah'ın emrine -daha başa gelmeden önce- boyun eğmenin sevabını alsın... Kaldı ki, ansızın boğazlanmak çirkin addedilen uygulamalardandır. Bir de, müşavere hususunda bir gelenek olsun diye (danışmıştır). Nitekim denilmiştir ki; şayet Hazret-i Âdem o ağaçtan yeme konusunu meleklere danışsaydı, o hata kendisinden sadır olmazdı.

[1289] **Şayet** "Bu emir neden uyanıkken değil de uykuda vuku bulmuş olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı ebeveyninin ve kardeşlerinin Hazret-i Yûsuf'a secde edeceklerini -babasına vahyetmeksizin- kendisine uykuda göstermesi gibi... Tıpkı Peygamber (s.a.)'e Mescid-i Haram'a gireceğini rüyada vaat etmesi¹ ve bunun dışındaki peygamber rüyaları gibi. Ki bu, peygamberlerin 'doğrulanmış doğru' insanlar olduklarına dair delâleti güçlendirmek içindir; çünkü (vahyin geleceği) ortam ya uyanıklık ya da uyku hâli olabilir. Bu bakımdan, bu iki hâl doğruluğa dair birbirini desteklediğinde bu, o iki hâlden birinin münferit kalmasından daha kuvvetli bir delâlet oluşturur.

1 Bkz. Fetih 48/27.

[١٢٨٥] وقيل: إنّ الملائكة حين بشرته بغلام حليم قال: هو إذن ذبيح الله. فلما ولد وبلغ حدّ السعي معه قيل له: أوف بنذكرك.

[١٢٨٦] {فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى} من الرأي على وجه المشاورة. وقرئ «ماذا تُري»، أي ماذا تبصر من رأيك وتبديه، و«ماذا تُرى»، على البناء للمفعول، أي ماذا تريك نفسك من الرأي؟ ٥

[١٢٨٧] {افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ}، أي ما تؤمر به، فحذف الجار كما حذف من قوله:

أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَأَفْعَلْ مَا أُمِرْتُ بِهِ ❁

أو أَمَرَكَ، على إضافة المصدر إلى المفعول، وتسمية المأمور به أمراً. وقرئ «ما تؤمر به».

[١٢٨٨] فإن قلت: لم شاورة في أمر هو حتم من الله؟ قلت: لم يشاورة ليرجع إلى رأيه ومشورته، ولكن ليعلم ما عنده فيما نزل به من بلاء الله، فيثبت قدمه ويصبره إن جزع، ويأمن عليه الزلل إن صبر وسلم، وليعلمه حتى يراجع نفسه فيوطنها ويهون عليها، ويلقى البلاء وهو كالمستأنس به، ويكتسب المثوبة بالانقياد لأمر الله قبل نزوله؛ لأنّ المغافضة بالذبح مما يستمسح، وليكون سنة في المشاورة، فقد قيل: لو شاور آدم الملائكة في أكله من الشجرة لما فرط منه ذلك. ١٥

[١٢٨٩] فإن قلت: لم كان ذلك بالمنام دون اليقظة؟ قلت: كما أرى يوسف عليه السلام سجود أبويه وإخوته له في المنام من غير وحي إلى أبيه، وكما وعد رسول الله ﷺ دخول المسجد الحرام في المنام، وما سوى ذلك من منامات الأنبياء. وذلك لتقوية الدلالة على كونهم صادقين مصدوقين؛ لأنّ الحال إما حال يقظة أو حال منام، فإذا تظاهرت الحالتان على الصدق كان ذلك أقوى للدلالة من انفراد أحدهما. ٢٠

103-105. Her ikisi de teslimiyet gösterip, onu şakağı üzerine yatırınca ve Biz kendisine “İbrahim! Sen rüyanı doğruladın. Biz, ihsan üzere hareket edenleri (şiddetli ve kerih durumlardan) işte böyle (kurtarır; böyle) mükâfatlandırırız.” diye seslenince...

5 [1290] Kişi Allah’ın emrine ram olup boyun büktüğünde *selleme li-emrillâh* denir ki *-esleme* ve *istesleme* de aynı mânadadır. Nitekim bunların hepsiyle okunmuştur. Bunun aslı, senin *selime hâzâ li-fulânin* demenden alınmadır ki, kişi falancaya gönülden teslimiyet sergilediğinde söylenir. Bu da “O hususta kavga konusu edilmekten sâlim oldu.” anlamındadır. Arapların *selleme li-emrillâhi ve esleme le-hû* demesi de bundan alınmadır ki, her ikisinin gerçek anlamı “Benliğini kusursuz ve şaibesiz olarak; içtenlikle Allah’a adadı.” şeklindedir. *İstesleme* fiili de bunun gibi olup “Benliğini samimi olarak Allah’a adadı.” demektir.

15 [1291] “Her ikisi de teslimiyet gösterip” ifadesini Katâde “Bu (baba) oğlunu, o (oğul) da kendisini teslim edince.” şeklinde yorumlamıştır.

[1292] “Onu şakağı üzerine yatırınca,” yani şakağı üzere yere yıkıp iki şakağından biri yere gelince, Rahman’ı hoşnut kılmak, Şeytan’ı da rezil etmek için ikisi de büyük bir sabır ve metanet göstererek işle yüzleşmeyi gönülden kabullendiler.

20 [1293] Rivayete göre; bu mekân Mina’da bulunan bir taşın yanında imiş. Hasan-ı Basrî’den gelen rivayete göre Mina mescidine bakan yerdedir. Dahâk’ten gelen rivayette ise bugünkü kurban kesiminin yapıldığı alanda imiş.

[1294] **Şayet** “لَمَّا”nın cevabı nerede?” **dersen, şöyle derim:** Hazfedilmiştir; şöyle takdir edilebilir: Her ikisi de teslimiyet gösterip, İbrahim onu şakağı üzerine yatırınca ve biz de kendisine “İbrahim! Sen rüyanı doğruladın” diye nida edince, ikisinin birden gamdan kurtulup sevince garkolması; büyük bir imtihanın başa geldikten sonra böylece bertaraf edilmiş olması; gerek sevap ve mükâfat, gerekse -ötesinde başka bir matlubun olmadığı- Allah rızasından yana gönülleri kendisine ısındıracak türden katbekat kazandıkları (ecirler); akabinde ihsan ettiği bütün bu nimetlere mukabil Allah’a hamd ve şükürde bulunmaları ve bu esnada temaşa edilen tüm sahneler, ancak (lisân-ı) hâlin yansıtabileceği, ifadelerin yetersiz kalacağı şeylerdir!..

35 [1295] Allah Teâlâ’nın: “Biz, ihsan üzere hareket edenleri (şiddetli ve kerih durumlardan) işte böyle (kurtarır; böyle) mükâfatlandırırız!” buyurması da, şiddetin ardından sevince kavuşma ve ümitsizliğin ardından maksadını elde etme adına Allah’ın ikisine ihsan ettiği şeyleri neden zikrettiğini göstermektedir.

١٠٣- ﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ﴾

١٠٤- ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾

١٠٥- ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٢٩٠] يقال: سلم لأمر الله؛ وأسلم، واستسلم بمعنى واحد؛ وقد قرئ بهنّ جميعاً، إذا انقاد له، وخضع. وأصلها من قولك: سلم هذا لفلان، إذا خلص له. ومعناه: سلم من أن ينازع فيه. وقولهم: سلم لأمر الله، وأسلم له منقولان منه. وحقيقة معناه: أخلص نفسه لله وجعلها سالمة له خالصة. وكذلك معنى استسلم استخلص نفسه لله.

[١٢٩١] وعن قتادة في {أَسْلَمَا} أسلم هذا ابنه وهذا نفسه.

١٠ [١٢٩٢] {وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ} صرعه على شقه، فوق أحد جنبه على الأرض تواضعا على مباشرة الأمر بصبر وجلد، ليرضيا الرحمن ويخزيا الشيطان.

[١٢٩٣] وروي أن ذلك كان عند الصخرة التي بمنى. وعن الحسن: في الموضع المشرف على مسجد منى. وعن الضحاك: في المنحر الذي ينحر فيه اليوم.

[١٢٩٤] فإن قلت: أين جواب لما؟ قلت: هو محذوف تقديره: فلما أسلما وتله للجبين {وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا}، كان ما كان مما تنطق به الحال ولا يحيط به الوصف من استبشارهما واغتباطهما وحمدهما لله وشكرهما على ما أنعم به عليهما، من دفع البلاء العظيم بعد حلوله، وما اكتسبا في تضاعيفه بتوطين الأنفس عليه من الثواب والأعواض ورضوان الله الذي ليس وراءه مطلوب.

[١٢٩٥] وقوله {إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ} تعليل لتحويل ما خولهما من الفرج

٢٠ بعد الشدة، والظفر بالبغيّة بعد اليأس.

106. “Şüphesiz, bu, apaçık bir imtihandı.”

107. Ve büyük bir kurbanlık fidye vererek onu kurtardı.

108. Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

109. Selâm olsun İbrahim’e!..

5 [1296] “Apaçık bir imtihandı.” İhlâs sahiplerinin diğerlerinden ayrıldığı apaçık bir sınamaydı. Yahut kendisinden daha zor bir mihnetin olmadığı; zorluğu çok açık olan bir mihnetti. *Zibh* boğazlanacak olan demektir.

[1297] İbn Abbas’dan gelen rivayete göre; bu, Habil’in sunup da kendisinden kabul edilen koçmuş; İsmail için fidye kılınacağı ana dek cennette otlamaktaymış. Hasan-ı Basrî’den gelen rivayete göre ise (Mekke civarındaki) *Sebîr* dağından onun üzerine indirilen bir dağkeçisi fidye kılınmıştı. Yine İbn Abbas’dan rivayet edildiğine göre, şayet (Hazret-i İsmail ile ilgili) bu kurbanlık işi tamama ermiş olsaydı, geleneğe dönüşecekmış ve insanlar oğullarını kurban edeceklermiş!.

15 [1298] “Büyük;” iri cüsseli ve semiz (bir kurbanlık) ki kurbanlıklar hakkında sünnet olan da budur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kurbanlıklarınızı kaliteli seçip (ahirete doğru) uzaklardan onları gözetleyin! Zira onlar Sırat üzerinde sizin binitleriniz olacaklar!” denilmiştir; zira o kurbanlık, İbrahim’in çocuğunun yerini alan bir fidyedir. Rivayete göre; 20 [bu fidye kurbanlık, şimdiki] cemrenin yanında Hazret-i İbrahim’den kaçmış da yedi taş atarak onu yakalamış. Bu da taşlama konusunda bir sünnet olarak kalmış. Bir rivayete göre ise çocuğunu kurban etme teşebbüsü sırasında kendisine vesvese verdiğinde Şeytan’ı taşlamıştı.

[1299] Yine rivayete göre; Hazret-i İbrahim kurbanlık hayvanı boğazlarken, Cebrail; *Allāhu ekber! Allāhu ekber!* (Mutlak büyük Allah’tır! Mutlak büyük Allah’tır!) derken, çocuk *lâ ilâhe illâ’llāhu va’llāhu ekber!* (Allah’tan başka tanrı yok! Mutlak büyük Allah’tır!); İbrahim *aleyhisselâm* da *Allāhu ekber ve li’llāhi’l-hamd!* (Mutlak büyük Allah’tır ve hamd tamamen Allah’a aittir!) demişti ki bu sünnet olarak kalmıştır.

30 [1300] Kurbanlık çocuğun hikâyesi hakkında anlatılanlara göre; Hazret-i İbrahim onu kesmeyi amaçladığında, “Yavrum! İpi ve bıçağı al da vadiye odun toplamaya gidelim.” demiş. Nihayet Sebîr dağının vadisini yarıladiklarında ona kendisine emredileni haber vermiş; çocuk da “Bağımı kuvvetli vur da çırpınmayayım; elbiseni benden uzak tut ki, ona kanımdan bir şey sıçramasın da sevabım eksilmesin ve anam onu görüp üzülsün! Bıçağını bileyle 35 ve onu boğazıma hızlıca sür ki, işimi tez bitirsin de ölüm daha kolay olsun.

١٠٦- ﴿نَ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ﴾

١٠٧- ﴿وَقَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ﴾

١٠٨- ﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ﴾

١٠٩- ﴿سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ﴾

٥ [١٢٩٦] {الْبَلَاءُ الْمُبِينُ} الاختبار البين الذي يتميز فيه المخلصون من غيرهم، أو المحنة البينة الصعوبة التي لا محنة أصعب منها. الذبح: اسم ما يذبح.

[١٢٩٧] وعن ابن عباس رضي الله عنه: هو الكبش الذي قرّبه هابيل فقبل منه، وكان يرعى في الجنة حتى فدى به إسماعيل. وعن الحسن: فدى بوعل أهبط عليه من ثبير. وعن ابن عباس: لو تمت تلك الذبيحة لكانت سنة وذبح الناس أبناءهم.

١٠ [١٢٩٨] {عَظِيمٍ} ضخمة الجثة سمين، وهي السنة في الأضاحي. وقوله عليه السلام: استشرفوا ضحاياكم؛ فإنها على الصراط مطاياكم. وقيل: لأنه وقع فداء عن ولد إبراهيم. وروي أنه هرب من إبراهيم عليه السلام عند الجمرة، فرماه بسبع حصيات حتى أخذه، فبقيت سنة في الرمي. وروي أنه رمى الشيطان حين تعرض له بالسوسة عند ذبح ولده.

١٥ [١٢٩٩] وروي أنه لما ذبحه قال جبريل: الله أكبر الله أكبر! فقال الذبيح: لا إله إلا الله والله أكبر! فقال إبراهيم عليه السلام: الله أكبر والله الحمد! فبقي سنة.

[١٣٠٠] وحكي في قصة الذبيح أنه حين أراد ذبحه قال: يا بُني، خذ الحبل والمدية وانطلق بنا إلى الشعب نحتطب. فلما توسط شعب ثبير أخبره بما أمر. فقال له: اشد رباطي لا أضطرب، واكفف عني ثيابك لا يتضح عليها شيء من دمي فينقص أجري وتراه أمي فتحزن، واشحذ شفرتك وأسرع إمرارها على حلقي حتى تجهز عليّ، ليكون أهون؛

Zira ölüm zordur. Anama selâmımı söyle! Şayet gömleğimi anama geri götürmeyi düşündüysen bunu yap! Belki bu anama daha kolay gelir” demiş. İbrahim *aleyhisselâm* da: “Yavrum! Allah’ın emrine karşı sen bana ne güzel bir yardımcısin!” deyip onu kucaklayıp öpmüş. Her ikisi de ağlar vaziyetteyken onu
 5 bağlamış. Sonra bıçağı boğazına yerleştirmiş; fakat bıçak işlememiş. Çünkü Allah çocuğun boğazına bakırdan bir levha yerleştirmiş imiş. Bunun üzerine çocuk ona; “Beni yüzüstü çevir; çünkü yüzüme baktığında bana acırsın ve seninle Allah’ın emri arasına engel koyan bir şefkate kapılırsın!” demiş. Hazret-i İbrahim de bunu yapmış ve sonrasında bıçağı çocuğun ensesine yerleştirmiş;
 10 fakat bıçak tersyüz olmuş ve “İbrahim! Rüyanı doğruladın!” diye bir nida gelmiş. Bir de bakmış ki, Cebrail *aleyhisselâm* beraberinde boynuzlu ve alaca bir koçla duruyor!.. Cebrail, koç, Hazret-i İbrahim ve oğlu (hep birlikte) tekbir getirmişler. Hazret-i İbrahim Mina’daki kesim yerine gelip, koçu boğazlamış...

[1301] Denilmiştir ki; çocuğun secde âzâları yerle buluşunca gelmiş
 15 kurtuluş.

[1302] Ebû Hanîfe *Rahimehullâh* bu âyeti şahit getirerek, çocuğunu kesmeyi adayan kişinin bir koyun kesmesi gerektiğine hükmetmiştir.

[1303] **Şayet** “Hazret-i İbrahim’in iki çocuğundan kurbanlık olanı kimdir?” **dersen, şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiştir: (i) İbn Abbas, İbn Ömer, Muhammed b. Kâ’b el-Kurazî ve Tâbi’inden bir gruba göre İsmail’dir. Buna dair hüccetse, Peygamber (s.a.)’in: “Ben iki kurbanlığın oğluyum.” demesi ve bir bedevinin ona; “Ey iki kurbanlığın oğlu!” demesi üzerine tebessüm etmesidir. Bu kendisine sorulduğunda (Hazret-i Peygamber) şöyle demiştir: “Abdülmuttalib Zemzem kuyusunu kazdığı
 25 vakit, Allah bu kuyu işini ona kolaylaştırdığı takdirde çocuklarından birini mutlaka kurban edeceğine dair Allah için adakta bulunmuş. Derken, kura (babam) Abdullah’a çıkmış, fakat dayıları ona engel olup, kendisine; “Oğluna bedel yüz deve fidye ver!” demişler; o da ona bedel yüz deve fidye vermiş. İkinci kurbanlıksa (ceddim) İsmail’dir.” [Hâkim, Müstedrek, II, 604]
 30 Muhammed b. Kâ’b el-Kurazî’nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: İsrail oğullarının herhangi bir müçtehidini dua ettiğinde: “İbrahim’in, İsmail’in ve İsrail’in (Yakub’un) Tanrısı olan Allah’ım!” derdi. Bunun üzerine Musa *aleyhisselâm*: “Ya Rab! İsrail oğullarının herhangi bir müçtehidine ne oluyor da, dua ettiğinde, “İbrahim’in, İsmail’in ve İsrail’in Tanrısı olan Allah’ım!”
 35 diyor (da benim adımı anmıyor)!? Ben ki, onların arasında bulunuyorken sen bana kelâmını işittirdin ve peygamberliğiyle beni seçkin kıldın!” demiş.

فإنَّ الموت شديد، واقرأ على أمي سلامي، وإن رأيت أن تردّ قميصي على أمي فافعل، فإنه عسى أن يكون أسهل لها. فقال إبراهيم عليه السلام: نعم العون أنت يا بنيّ على أمر الله! ثم أقبل عليه يقلبه وقد ربطه، وهما يبكيان، ثم وضع السكين على حلقه فلم تعمل، لأنَّ الله ضرب صفيحة من نحاس على حلقه. فقال له: كبني على وجهي، فإنك إذا نظرت وجهي رحمتني وأدركتك رقة تحول بينك وبين أمر الله؛ ففعل. ثم وضع السكين على قفاه فانقلب السكين، ونودي: {يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا}، فنظر؛ فإذا جبريل عليه السلام معه كبش أقرن أملح، فكبر جبريل والكبش، وإبراهيم وابنه. وأتى المنحر من منى فذبحه.

[١٣٠١] وقيل: لما وصل موضع السجود منه إلى الأرض جاء الفرج.

١٠ [١٣٠٢] وقد استشهد أبو حنيفة رحمه الله بهذه الآية فيمن نذر ذبح ولده: أنه يلزمه ذبح شاة.

[١٣٠٣] فإن قلت: من كان الذبيح من ولديه؟ قلت: قد اختلف فيه؛ فعن ابن عباس وابن عمر ومحمد بن كعب القرظي وجماعة من التابعين أنه إسماعيل. والحجة فيه: أنَّ رسول الله ﷺ قال: أنا ابن الذبيحين. وقال له أعرابي: يا ابن الذبيحين، فتبسم، فسئل عن ذلك فقال: إنَّ عبد المطلب لما حفر بئر زمزم نذر لله "لئن سهل الله له أمرها ليذبحنَّ أحد ولده!" فخرج السهم على عبد الله، فمنعه أخواله وقالوا له افد ابنك بمائة من الإبل، ففداه بمائة من الإبل؛ والثاني إسماعيل. وعن محمد بن كعب القرظي قال: كان مجتهد بني إسرائيل يقول إذا دعا: اللهم إله إبراهيم وإسماعيل وإسرائيل، فقال موسى عليه السلام: يا رب، ما لمجتهد بني إسرائيل إذا دعا قال: اللهم إله إبراهيم وإسماعيل وإسرائيل، وأنا بين أظهرهم فقد أسمعني كلامك واصطفيتني برسالتك؟

Allah Teâlâ buyurmuş ki: “Ey Musa! Şimdiye dek hiç kimse İbrahim’in sevdiği gibi beni sevmemiştir! O, benimle her neyin arasında muhayyer bırakıldıysa mutlaka beni tercih etmiştir! İsmail ise kendi bedeninin kanıyla cömertlik etmiştir. İsrail (Yakub)’a gelince; o da başına gelen hiçbir şiddet
5 hususunda benim rahmetimden asla ümit kesmemiştir.” (Kurbanlığın İsmail olduğunun) bir delili de, Allah Teâlâ’nın kurbanlık kıssasını tamamlayınca, “Onu, -salih bir peygamber olacak- İshak’la da müjdeledik.” buyurmasıdır. Rivayete göre Muhammed b. Kâ’b, Ömer b. Abdulaziz’e: “O, İsmail’dir.” deyince, Ömer: “Bu, benim incelemeye gerek görmediğim bir şey; ben de
10 aynen senin dediğin görüşteyim.” demiş ve ardından, Müslüman olmuş bir Yahudiye haber salıp, bunu ona sormuş. O da: “Yahudiler bunun İsmail olduğunu kesinlikle biliyorlar. Ne var ki, ey Arap topluluğu, onlar sizi çekemiyorlar!” demiş. Bunun bir diğer delili de, o koçun iki boynuzunun Beytullah yanına dek İsmail oğullarının denetiminde Kâbe’de asılı olmasıydı. Yine
15 Asma’î [v. 831], [hocası] Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ya kurbanlık çocuğu sorduğunu ve onun; “Asmaî! Aklını mı kaçırdın? İshak ne zaman Mekke’de bulundu ki? Mekke’de sadece İsmail bulunmuştur; babasıyla birlikte Beytullah’ı bina eden de odur. Kurban kesim yeri de Mekke’dedir.” dediğini rivayet etmiştir. Buna dair bir başka delili de Allah Teâlâ’nın: “İsmail’e, İdris’e ve Zülkifl’e
20 de... Bunların her biri sabredenlerdendi.” [Enbiyâ 21/85] âyetinde, kardeşini değil de onu sabırla betimlemiş olmasıdır ki, bu da onun boğazlanmaya karşı sabretmesidir. Yine, “(Kitapta İsmail’i de an.) Gerçekten vaadine sadıktı...” [Meryem 19/54] âyetinde, onu sözünde durmakla betimlemesi de bunun delilidir; çünkü o (“İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın” diyerek) boğazlanmaya karşı sabredeceğine dair kendi adına babasına söz vermiş ve bunu
25 yerine getirmişti. Bir de “(Karısı ayakta idi...) Bunun üzerine (rahatlayıp) gülümsedi. Biz de ona İshak’ı, İshak’ın ardından da Yakub’u müjdeledik.” [Hûd 11/71] âyetinde, Allah onu İshak ve onun çocuğu olan Yakub’la müjdelemiştir. Şayet kurbanlık çocuk İshak olsaydı bu, Yakub’un vaat edilmesine aykırı düşmüş olurdu. (ii) Ali b. Ebu Tâlip, İbn Mes’ûd, Abbas, Atâ, İkrime ve Tâbi’inden bir gruba göre ise kurbanlık İshak’tır. Bu husustaki hüccet de şudur ki, Allah Teâlâ, Şam’a hicret eden dostu İbrahim’in kendisinden bir çocuk istediğini haber vermiş, sonra “ağırbaşlı bir çocuk” ifadesini bu müjdenin ardından getirmiş; sonra da İbrahim’in müjdelenen bu çocuğun
30 kurban edilmesine dair rüyasını anlatmıştır. Bir delil de Hazret-i Yakub’un Yûsuf’a gönderdiği “Allah dostu İbrahim’in oğlu *Allah kurbanı* İshak’ın oğlu *Allah kulu* Yakub’dan...” şeklindeki mektuptur.

قال: يا موسى، لم يحبني أحد حب إبراهيم قط، ولا خير بيني وبين شيء قط إلا اختارني. وأما إسماعيل فإنه جاد بدم نفسه. وأما إسرائيل، فإنه لم يأس من روعي في شدة نزلت به قط. ويدل عليه أن الله تعالى لما أتم قصة الذبيح قال: {وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا} [الصافات: ١١٢]. وعن محمد بن كعب أنه قال لعمر بن عبد العزيز:

هو إسماعيل، فقال عمر: إن هذا شيء ما كنت أنظر فيه، وإنني لأراه كما قلت، ثم أرسل إلى يهودي قد أسلم فسأله، فقال: إن اليهود لتعلم أنه إسماعيل، ولكنهم يحسدونكم معشر العرب. ويدل عليه أن قرني الكباش كانا منوطين في الكعبة في أيدي بني إسماعيل إلى أن احترق البيت. وعن الأصمعي قال: سألت أبا عمرو بن العلاء عن الذبيح، فقال: يا أصمعي، أين عزب عنك عقلك، ومتى كان إسحاق بمكة، وأنما كان إسماعيل بمكة. وهو الذي بنى البيت مع أبيه، والمنحر بمكة،

ومما يدل عليه أن الله تعالى وصفه بالصبر دون أخيه إسحاق في قوله {وَأَسْمِعِلْ وَادْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلِّ مِنَ الصَّابِرِينَ} [الأنبياء: ٨٥]. وهو صبره على الذبح، ووصفه بصدق الوعد في قوله {إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ} [مريم: ٥٤]؛ لأنه وعد أباه الصبر من نفسه على الذبح فوفى به، ولأن الله بشره بإسحاق وولده يعقوب في قوله {فَضَحِكْتَ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبُ} [هود: ٧١]. فلو

كان الذبيح إسحاق لكان خلفاً للموعد في يعقوب. وعن علي بن أبي طالب وابن مسعود والعباس وعطاء وعكرمة وجماعة من التابعين أنه إسحاق. والحجة فيه أن الله تعالى أخبر عن خليله إبراهيم حين هاجر إلى الشام بأنه استوهبه ولدًا، ثم أتبع ذلك البشارة بغلام حلیم، ثم ذكر رؤياه بذبح ذلك الغلام المبشر به. ويدل عليه كتاب يعقوب إلى يوسف: من يعقوب إسرائيل الله بن إسحاق ذبيح الله بن

إبراهيم خليل الله.

[1304] **Şayet** “İbrahim (a.s.)’a çocuğunu kurban etmesi rüyada vahye-
dildiği hâlde kurban etmemiş olup, kendisine “Rüyanı doğruladın.” den-
miştir. Oysa bu kurban etme işi ancak kendisi tarafından gerçekleştirildiği
takdirde rüyayı doğrulamış olacaktı. Hâlbuki bu gerçekleşmemiştir?” **der-**
5 **sen, şöyle derim:** İbrahim elinden geleni yapmıştır; boğazlayan birinin, şa-
kağının üzerine yere yatırma, bıçağı boğazına sürme gibi tüm yaptıklarını
yapmış; fakat Allah Teâlâ bıçağın o boğaza işlemesini engelleyen bir mânia
var etmiştir. Dolayısıyla bu, İbrahim (a.s.)’ın fiilinde bir kusur sayılmaz.
Dikkat edilirse, (yaptıklarından dolayı) asi ve kusurlu diye isimlendirilme-
10 mekte; aksine, “itaatkâr” ve - bıçağın boğaza işleyip, şahdamarlarını kesme-
si ve kan akıtması vâkiymiş gibi- “gayretkeş” diye isimlendirilmektedir. O
hâlde bu, emre konu olan şeyin, yapılmadan önce -veya herhangi bir şeyin
yapılma vaktinden önce- neshe uğraması kabilinden de değildir.¹ Nitekim
bu, bazı yanlış anlamalara ve uzun tartışmalara öncülük etmiştir.

[1305] **Şayet** “Allah Teâlâ, boğazlamayı emreden olması hasebiyle ‘ken-
disi adına fidye verilen’ iken, ‘Büyük bir kurbanlık fidye vererek onu kur-
tardık!’ buyurmasını intaç edecek şekilde nasıl ‘fidye veren’ olabilmıştır?”
dersen, şöyle derim: Fidye veren İbrahim *aleyhissalâtu vesselâm*’dır. Allah
ise ona fidye vermesi için bir koç bağışlamıştır. Allah Teâlâ’nın: “Fidye ver-
dik.” buyurmasının sebebi, fidye vermenin, bağışlayarak fidye imkânını
20 sağlayan sebebe (Allah Teâlâ’ya) dayandırılmasıdır.

[1306] **Şayet** “Hazret-i İbrahim’in yere yatırma ve bıçağı sürme adına or-
taya koyduğu şey ‘boğazlamak’ hükmünde olduğuna göre fidyenin anlamı
nedir? [Çocuğu kesmek için her şeyi yapmış]? Oysa fidye, bir bedel karşılığında
25 boğazlanmaktan kurtarmak demektir?” **dersen, şöyle derim:** Allah’ın engel-
lemesi sayesinde, şahdamarların kesilip kanın akıtılması adına hakikî bir bo-
ğazlama meydana gelmediği bilinmektedir. İşte Allah İbrahim’e koçu bağış-
lamıştır ki onu boğazlamayı bu hakikatin yerine ikame etsin ve (boğazlama)
hakikat(i) bizzat İsmail’de değil de, ona bedel koçta meydana gelmiş olsun.
30 “Peki, İbrahim’in yaptıklarının kusursuz bir boğazlama sayılması sebebiyle
kendisine ihtiyaç duyulmayan bu hakikatin elde edilmesinde ne fayda var
ki?” **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası, bedeli karşılığında engellenmiş
olan şeyin² meydana gelmesidir ki böylece İbrahim, adağını kâmilen yerine
getirmiş ve kendisine emredilen şeyi her açıdan gerçekleştirmiş olacaktır.

1 Bir hükmün henüz amele konu olmadan neshedilip edilemeyeceği meselesi. / çev.

2 Yani sırf Allah rızası için kurban kesmenin. / ed.

[١٣٠٤] فإن قلت: قد أوحى إلى إبراهيم صلوات الله عليه في المنام بأن يذبح ولده ولم يذبح، وقيل له {قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا}؛ وإنما كان يصدقها لو صحَّ منه الذبح، ولم يصحَّ؟ قلت: قد بذل وسعه وفعل ما يفعل الذابح من بطحه على شقه وإمرار الشفرة على حلقه، ولكن الله سبحانه جاء بما منع الشفرة أن تمضي فيه. وهذا لا يقدر في فعل إبراهيم عليه السلام. ألا ترى أنه لا يسمى عاصيًا ولا مفرطًا، بل يسمى مطيعًا ومجتهدًا، كما لو مضت فيه الشفرة وفرت الأوداج وأنهرت الدم. وليس هذا من ورود النسخ على المأمور به قبل الفعل، ولا قبل أوان الفعل في شيء، كما يسبق إلى بعض الأوهام حتى يشتغل بالكلام فيه.

[١٣٠٥] فإن قلت: الله تعالى هو المفتدى منه، لأنه الأمر بالذبح، فكيف يكون فاديًا حتى قال: {وَفَدَيْنَاهُ}؟ قلت: الفادي هو إبراهيم عليه الصلاة والسلام، والله عز وجل وهب له الكبش ليفدى به، وإنما قال: {وَفَدَيْنَاهُ} إسنادًا للفداء إلى السبب الذي هو الممكن من الفداء بهبته.

[١٣٠٦] فإن قلت: فإذا كان ما أتى به إبراهيم من البطح وإمرار الشفرة في حكم الذبح، فما معنى الفداء، والفداء إنما هو التخليص من الذبح ببدل؟ قلت: قد علم بمنع الله أن حقيقة الذبح لم تحصل من فرى الأوداج وإنهار الدم، فوهب الله له الكبش ليقم ذبحه مقام تلك الحقيقة حتى لا تحصل تلك الحقيقة في نفس إسماعيل، ولكن في نفس الكبش بدلًا منه. فإن قلت: فأى فائدة في تحصيل تلك الحقيقة، وقد استغنى عنها بقيام ما وجد من إبراهيم مقام الذبح من غير نقصان؟ قلت: الفائدة في ذلك أن يوجد ما منع منه في بدله حتى يكمل منه الوفاء بالمنذور وإيجاد المأمور به من كل وجه.

110. İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız işte.

111. O, gerçekten mümin kullarımızdandı.

112. Onu, -salih bir peygamber olacak- İshak'la da müjdeledik.

[1307] **Şayet** “Neden burada كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız işte) denilmiştir de, bunun dışındaki diğer kıssalarda كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (Biz, ihsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız!) denmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Bu kıssa içerisinde bundan önce “Biz, işte...” şeklinde (zamirle) geçtiği için, sanki bu zamirin atılmasıyla ikinci kez zikretme yerine bir kez zikretmekle yetinilerek (telâf-fuzda) hafiflik istenmiştir.

[1308] نَبِيًّا (bir peygamber olarak) ifadesi, tıpkı فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (“Temelli olarak girin buraya!” [Zümer 39/73]) âyetindeki gibi farazî bir hâl tümlecidir.¹ **Şayet** “Bununla فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ ifadesi arasında büyük bir fark var... Şöyle ki; girilecek yer girmenin varlığıyla birlikte mevcutken, ebedilik bu ikisiyle birlikte mevcut değildir. Bu yüzden, *mukadderine'l-hulûd* (ebedilik hesap ederek [girin oraya]) şeklinde bir cümle takdir edersin ve bu da doğru olur. Fakat müjdeye konu olan (İshak bebek) böyle değildir. Zira o, müjdelemenin vücut bulduğu vakitte henüz yoktu. Müjdeye konu olanın yokluğu ise, şüphesiz onun *hâlinin* de yokluğunu gerektirecektir; çünkü hâl bir donatmadır; donatma da ancak donatılanla kaim olur. İshak'ın kendisi olan o ‘müjdelenen’ mevcut olduğu vakit de, peygamberlik onun mevcudiyetiyle birlikte mevcut değildi. Aksine, ondan çok sonraya kalmıştı. Şu hâlde “bir peygamber olarak” ifadesi nasıl farazî bir hâl tümlecî kılınabilir? Zira hâl, etken veya edilgen bir fiilin mevcudiyetine mahal teşkil ettiğinde ya fâ'ilin ya da mef'ûlün sıfatı olur. Ebedilik ise her ne kadar cennete girme esnasında o cennetliklerin sıfatı olmasa bile, onun farazî kılınışı onların sıfatı olur. Çünkü mâna “Ebedilik hesap ederek...” şeklindedir. Hâlbuki peygamberlik böyle değildir; zira İshak'ın yokluğundan ötürü, İshak'ın müjdelenmesinin vücudu vaktinde o peygamberliğin mevcut veya farazî olmasının hiçbir yolu yoktur?” **dersen, şöyle derim:** Bu, oldukça çetrefil² bir sorudur. Bu problematiği çözecek olan şey, mutlaka hazfedilmiş (farazî) bir muzâf takdir edilmesidir ki, o da senin; *ve beşşarnâhu bi-vücûdi ishâka nebiyyen* (Onu, İshak'ın gelecekte bir peygamber olarak mevcudiyetiyle;) yani peygamberliği farz edilmiş vaziyette vücut bulmasıyla müjdeledik, demendir. Bu durumda hâl tümlecinin âmili *müjdeleme* fiili değil de “mevcut olma” olacaktır.

1 Elbette nebî olarak doğmadı; “sonradan nebî olacak bir evlât...” / ed.

2 Mot-a-mot: deliği dar, dizileceği yer de çok ince. / ed.

١١٠- ﴿كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

١١١- ﴿إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

١١٢- ﴿وَبَشِّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[١٣٠٧] فإن قلت: لم قيل ههنا {كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ} وفي غيرها من القصص {إِنَّا كَذَلِكَ...}؟ قلت: قد سبقه في هذه القصة {إِنَّا كَذَلِكَ}، فكأنما استخف بطرحه اكتفاء بذكره مرة عن ذكره ثانية.

[١٣٠٨] {نَبِيًّا} حال مقدّرة، كقوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣].
 فإن قلت: فرق بين هذا وبين قوله {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ}، وذلك أنّ المدخول موجود مع وجود الدخول، والخلود غير موجود معهما، فقدرت مقدرين الخلود، فكان مستقيماً، وليس كذلك المبشّر به، فإنه معدوم وقت وجود البشارة، وعدم المبشر به أوجب عدم حاله لا محالة؛ لأنّ الحال حلية، والحلية لا تقوم إلا بالمحلى، وهذا المبشر به الذي هو إسحاق حين وجد لم توجد النبوة أيضاً بوجوده، بل تراخت عنه مدّة متطاولة، فكيف يجعل {نَبِيًّا} حالاً مقدّرة، والحال صفة الفاعل أو المفعول عند وجود الفعل منه أو به؛ فالخلود وإن يكن صفتهم عند دخول الجنة، فتقديرها صفتهم؛ لأنّ المعنى مقدّرين الخلود، وليس كذلك النبوة؛ فإنه لا سبيل إلى أن تكون موجودة أو مقدّرة وقت وجود البشارة بإسحاق لعدم إسحاق. قلت: هذا سؤال دقيق السلك ضيق المسلك، والذي يحل الإشكال أنه لا بدّ من تقدير مضاف محذوف، وذلك قولك: وبشرناه بوجود إسحاق نبياً، أي بأن يوجد مقدّرة نبوّته؛ فالعامل في الحال الوجود لا فعل البشارة،

İşte böylelikle فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (Temelli olarak girin buraya!) [Zümer 39/73] âyetine benzer olmuş olacaktır. “Salihlerden (olarak)” ifadesi ikinci “hâl” tümleci olup, bu da sena ve övgü tarzında getirilmiştir; çünkü her peygamberin mutlaka salihlerden olması gerekir. Katâde’den rivayet edildiğine göre; 5 Allah, İbrahim’i, İshak’ı boğazlamakla imtihan etmesinin ardından peygamberliğiyle müjdelemiştir ki bu, “Kurbanlık İshak’tır.” görüşündeki kişinin, “Onu... İshak’la da müjdeledik.” âyetine tutunan arkadaşına cevabıdır.¹ Ancak [çocuğun İsmail olduğunu söyleyenler] demişlerdir ki; Allah’ın İbrahim’i İshak’ın hem doğumuyla hem de peygamberliğiyle birlikte müjdelemesi caiz 10 değildir; çünkü İbrahim’in, [oğlu] İshak’ın peygamber olacağına dair bilgisi mevcutken onu kurban etme imtihanı sahih olmayacaktır.

113. Ona ve İshak’a bereket verdik; ikisinin soyundan ihsan üzere hareket edenler de var, açıkça kendisine zulmedenler de...

[1309] وباركنا ifadesi) ve *berraknâ* şeklinde de okunmuştur; yani o ikisine 15 din ve dünyanın bereketlerini akıttık. Tıpkı “Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik. Şüphesiz o, ahirette de salih kimselerdendir.” [Ankebût 29/27] âyetinde olduğu gibi. Âyetin; “İbrahim’i çocukları hususunda mübarek kıldık; İshak’ı da İsrail oğulları peygamberlerini onun sulbünden çıkarmakla mübarek kıldık.” şeklinde yorumlandığı da söylenmiştir. “Açıkça kendisine 20 zulmedenler de...” âyetinin benzeri şu âyettir: “İbrahim; ‘Soyumdan da mı?’ deyince, ‘Benim ahdime zalimler nâil olamaz!’ buyurmuştu.” [Bakara 2/124] Bu ifadeden, murdarın ve temiz, ırk ve soya bağlı olmadığı; iyi insandan kötü, kötü insandan iyi insan çıkabileceği anlaşılmaktadır ki bu soy ve tabiatların [genetiğin] konumunu altüst eden bir şeydir. Yine bu ifadede, o ikisinin torun- 25 larında hâsıl olacak zalimliğin kendilerine bir ayıp ve nakîsa olarak dönmeyeceği; zira kişinin usul ve fûrûu tarafından meydana getirilen şeyler sebebiyle değil, ancak kendi kötü fiilleri sebebiyle kınanacağı ve yine bizzat işlediği kötülükler sebebiyle azarlanacağı gerçeği yatmaktadır.

114. Gerçek şu ki; Biz, Musa ve Harun’a da lütufta bulunduk.

115. İkisini kavimleri ile birlikte o büyük sıkıntıdan kurtardık.

116. Onlara yardım ettik de galip gelenler onlar oldu.

117. Her ikisine de o açık-seçik kitabı verdik.

1 Kurbanlığın Hazret-i İsmail olduğu görüşündekiler, İbrahim (a.s.)’ın İshak ile müjdenmesini konu alan âyetin ‘kurban hâdisesi’ anlatıldıktan sonra gelmiş olmasını delil getiriyorlar; İshak müjdesi kurban meselesi tamamlandıktan sonra verildiğine göre, demek ki kurbanlık İsmail idi, diyorlar. Karşıt görüşte olanlar ise, kendilerini zor durumda bıraka bu istidlâlâ “İshak’ın müjdenmesi, “doğumu”nun değil, “peygamber olacağı”nın müjdenmesidir, diyerek cevap vermeye çalışıyorlar. / ed.

وبذلك يرجع نظير قوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣] {مِنَ الصَّالِحِينَ} حال ثانية، وورودها على سبيل الثناء والتقريض؛ لأن كل نبي لا بد أن يكون من الصالحين. وعن قتادة: بشره الله بنبوة إسحاق بعد ما امتحنه بذبحه. وهذا جواب من يقول الذبيح إسحاق لصاحبه عن تعلقه لقوله {وَبَشِّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ}. قالوا: ولا يجوز أن يبشره الله بمولده ونبوته معاً؛ لأن الامتحان بذبحه لا يصح مع علمه بأنه سيكون نبياً.

١١٣- ﴿وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ مُبِينٌ﴾

[١٣٠٩] {وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ} وقرئ «وَبَرَكْنَا»، أي أفضنا عليهما بركات الدين والدنيا، كقوله {وَأَتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [العنكبوت: ٢٧]. وقيل: باركنا على إبراهيم في أولاده، وعلى إسحاق بأن أخرجنا أنبياء بني إسرائيل من صلبه. وقوله {وَوَظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ} نظيره {قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} [البقرة: ١٢٤]. وفيه تنبيه على أن الخبيث والطيب لا يجري أمرهما على العرق والعنصر، فقد يلد البر الفاجر، والفاجر البر. وهذا مما يهدم أمر الطبائع والعناصر، وعلى أن الظلم في أعقابهما لم يعد عليهما بعب ولا نقيصة، وأن المرء يعاب بسوء فعله ويعاتب على ما اجتاحت يده، لا على ما وجد من أصله أو فرعه.

١١٤- ﴿وَلَقَدْ مَنَّا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ﴾

١١٥- ﴿وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾

١١٦- ﴿وَنَصَّرْنَاهُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ﴾

١١٧- ﴿وَأَتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ﴾

118. Ve ikisini de doğru yola getirdik...

119. Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmelerini sağladık:

120. Selâm olsun Musa'ya da, Harun'a da!..

121. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.

5 **122. İkisi de gerçekten mümin kullarımızdandı.**

[1310] “O büyük sıkıntıdan...” (yani) boğulmaktan yahut Firavun ile kavminin sultasından ve zulmünden (kurtardık). “Onlara yardım ettik.” Zamir, “İkisini kavimleri ile birlikte (o büyük sıkıntıdan) kurtardık.” âyetinde yer aldığı şekliyle Hazret-i Musa, Hazret-i Harun ve kavimlerine aittir. “O açık seçik” yani açıklaması belîğ olan “kitabı...” ki o Tevrat’tır. Tıpkı “Şüphesiz, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat’ı Biz indirmiştik...” [Mâide 5/44] âyetinde olduğu gibi. Tevrat’ın Arapça bir kelime oluşunu caiz görenler, bunun *veryu’z-zend* (çakmakla kıvılcım çakmak) tabirinden türeme olduğunu söylemişlerdir ki, buna göre kelime *fev’âletun* kalıbından gelmekte olup, Tâ Vav’ın yerine getirilmiştir.¹ “Doğru yola...” yani ehl-i İslâm’ın² yoluna ki, o da Allah’ın nimet verdiklerinin; gazaba uğramamış ve sapmamışların yoludur.³

123. Şüphesiz, İlyas da peygamberlerdendi.

124. Hani, kavmine demişti ki: “Hâlâ, sakınmayacak mısınız?”

20 **125-126. “Sanatkârların en güzelini -yani sizin ve ilk atalarınızın Rabbi olan Allah’ı- bırakıp da Baal’e mi dua ediyorsunuz?!”**

[1311] إلیاس kelimesi Hemze’nin kesresiyle “*ve inne İlyâse*” şeklinde okunduğu gibi, vasil yapılarak “*ve inne’l-yâse*” diye de okunmuştur. İlyas’ın İdris Peygamber olduğu da söylenmektedir. Nitekim İbn Mes’ûd إلیاس yerine إِدْرِيسْ şeklinde okumuştur; kelime *İdrâse* diye de okunmuştur. Bu zatın Hazret-i Musa’nın biraderi Harun’un soyundan gelen İlyas b. Yasin olduğu da söylenmiştir.

[1312] “Baal’e mi dua ediyorsunuz?!” Yani Baal’e mi tapıyorsunuz?! Bu, -tıpkı *Menât* ve *Hubel* isimleri gibi- onlara ait bir putun özel ismidir.

1 Vevrayet / vevrât - Tivrât. / ed.

2 Kur’ân ve Sünnet çerçevesinde Hakk’a kayıtsız - şartsız ve bizzat teslimiyet gösterenlerin. / ed.

3 Allah’ın nimet verdikleri, peygamberler, siddık, şehit ve sâlihlerdir [Nisâ 4/69. Ayrıca Meryem 19/58]. Gazaba uğrayanlar Yahudiler, yoldan çıkanlar ise Hristiyanlardır. Sırât-ı Müstakim üzere olmak, lâfla gerçekleştirebilecek bir şey değildir; hak yolun kilometretaşları, yani ana ilke ve amelleri, En’âm 6/150-152’de ve İsrâ 17/23-40’ta belirtilmektedir. / ed.

١١٨- ﴿وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

١١٩- ﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْأَخْرَبِ﴾

١٢٠- ﴿سَلَامٌ عَلَى مُوسَى وَهَارُونَ﴾

١٢١- ﴿إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

١٢٢- ﴿إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٣١٠] {مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ} من الغرق، أو من سلطان فرعون وقومه وغشهم. {وَنَصَرْنَاهُمَا} الضمير لهما ولقومهما في قوله {وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا}. {الْكِتَابِ الْمُسْتَقِيمِ} البالغ في بيانه، وهو التوراة، كما قال: {إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ} [المائدة: ٤٤]. وقال: ومن جوز أن تكون التوراة عربية أن تشتق من "روي الزند"، فَوَعَلَهُ مِنْهُ، على أنَّ التاء مبدلة من واو. {الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} صراط أهل الإسلام، وهي صراط الذين أنعم الله عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين.

١٢٣- ﴿وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٢٤- ﴿إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ آلَا تَتَّقُونَ﴾

١٢٥- ﴿اتَّذِعُونَا بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ﴾

١٢٦- ﴿اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ﴾

[١٣١١] قرئ «إلياس»، بكسر الهمزة، و«إلياس» على لفظ الوصل. وقيل: هو إدريس النبي. وقرأ ابن مسعود «وإن إدريس»، في موضع إلياس. وقرئ «إدرايس». وقيل: هو إلياس بن ياسين، من ولد هارون أخي موسى.

[١٣١٢] {اتَّذِعُونَا بَعْلًا} أتعبدون بعلاً؟! وهو علم لصنم كان لهم، كمناة وهبل.

Onun altından mamul olduğu ve yirmi arşınlık boyda olup dört ayrı yüzünün bulunduğu söylenmiştir. Onlar bu puta kendilerini kaptırmış olup, ona tazimde bulunurlardı. Öylesine ki, dört yüz put bakıcısını onun hizmetine sunmuş ve bunları onun peygamberleri kılmışlardı. Şeytan onun

5 içine girip sapkın yasalarını deklare eder, onlar da bunu belleyip insanlara öğretirlerdi. Onlar Şam beldelerinden Baalbek'liler olup, medeniyetleri de bu isimle *baalbekke* diye anılırdı. Baal'in, Yemen dilinde "efendi (sahip)" anlamına geldiği de söylenmiştir. Sözelimi *men ba'lu hâzihi'd-dâr* denir ki "Bu hanenin sahibi kim?" anlamındadır. Âyetin anlamı "Bazı Baal'lere tapıp

10 da Allah'a tapmayı terk mi ediyorsunuz?!" şeklindedir.

[1313] الله ربكم و رب آبائكم... (الله) Lafza-i Celâl'i) mübteda olmak üzere merfû' okunduğu gibi, "bedel" olmak üzere mansûb da okunmuştur. Hamza geçiş yaparken mansûb, vakfederken de merfû' okumuş.

127. Fakat onu yalanladılar... Bu sebeple, yaka-paça derdest edilip getirildiler!

15

128. Allah'ın (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulları müstesna...

129. Onun, sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

130. Selâm olsun İlyâs'lara!

131. İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız işte Biz.

132. O, gerçekten mümin kullarımızdandı.

20

[1314] *İlyâs* ve *İdrîs* kelimelerinin farklı telaffuzlarına göre ifade *alâ İlyâsîne, İdrîsîne, İdrâsîne* ve *İdrîsîne* şeklinde okunmuştur. Muhtemelen, Süryancada Yâ ve Nûn harflerinin eklenmesinin bir anlamı bulunmaktadır. (Hemze düşürülerek) vasılla *'alêl-yâsîne* şeklinde de okunmuştur ki, bu da

25 *İlyâs* ve kavminin kastedildiği bir çoğul olma esasına dayanır. Tıpkı Arapların *el-Hubeybûne* (Hubeyb'ler)¹ ve *el-Muhellebûne* (Mühelleb'ler)² demesi gibi. **Şayet** "Hemze-i katı ile okunan *İlyâsîne* ve diğerlerini (*İdrîsîne, İdrâsîne* ve *İdrîsînî*) de buna hamletseydin olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar çoğul olsalardı Lâm-ı ta'rîf alırlardı. *Âli Yâsîne* şeklinde okuyana

30 gelince, onun dayanağı da "Yâsîn" in *İlyâs*'ın babasının ismi olup, *Âlîn* de buna muzâf kılınmasıdır.

133. Şüphesiz, Lût da peygamberlerdendi.

1 Hubeyb, Abdullah b. Zübeyr'in evlâdıdır. Onunla aynı görüşte olanlara Hubeybler denmektedir. / çev.

2 Mühelleb b. Ebû Suffre ve kavmi. / çev.

وقيل: كان من ذهب، وكان طوله عشرين ذراعاً، وله أربعة أوجه، فُتِنُوا به وعَظُمُوهُ حتى أخدموه أربعمئة سادن، وجعلوهم أنبياء، فكان الشيطان يدخل في جوف -بعل- ويتكلم بشريعة الضلالة، والسدنة يحفظونها ويعلمونها الناس. وهم أهل بَعْلَبَكَّ من بلاد الشام، وبه سميت مدينتهم بَعْلَبَكَّ. وقيل: البعل: الرب؛ بلغة اليمن، يقال: من بعل هذه الدار، أي من ربها؟ والمعنى: أتعبدون بعض البعول وتتركون عبادَةَ اللَّهِ.

[١٣١٣] {اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمْ} قرئ بالرفع على الابتداء، وبالنصب على البدل، وكان حمزة إذا وصل نصب، وإذا وقف رفع.

١٢٧- ﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَنَّهُمْ لَمُخَضَّرُونَ﴾

١٢٨- ﴿إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

١٢٩- ﴿وَنَزَعْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ﴾

١٣٠- ﴿سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ﴾

١٣١-١٣٢- ﴿إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٣١٤] وقرئ «على إلياسين» و«إدريسين»، و«إدراسين»، و«إدرسين»، على

١٥ أنها لغات في إلياس وإدريس. ولعل لزيادة الياء والنون في السريانية معنى. وقرئ «على الياسين» بالوصل، على أنه جمع يراد به إلياس وقومه، كقولهم: الحَيُّيُّونَ والمَهْلِيُّونَ. فإن قلت: فهلا حملت على هذا إلياسين -على القطع- وأخواته؟ قلت: لو كان جمعاً لعرف بالألف واللام. وأما من قرأ «على آل ياسين» فعلى أن ياسين اسم أبي إلياس، أضيف إليه الآل.

١٣٣- ﴿وَإِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

134-135. Hani, onu ve -geride toz toprak içinde helâk olanların arasında kalan bir bayan müstesna- bütün ehlini kurtarmıştık.

136. Sonra diğerlerini yerle bir etmiştik.

137. Doğrusu, siz (ey Mekkeliler! Ticaret amacı ile Suriye'ye giderken) onlara uğramaktasınız; sabahleyin

138. ve geceleyin... Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1315] مُصْحِحِينَ sabaha çıkarken demektir; yani Şam'a yaptığınız ticarî yolculuklarınızda gece-gündüz onların yurtlarına uğramaktasınız. Peki, ibret alacak bir aklınız yok mu sizin!?

139. Şüphesiz, Yunus da peygamberlerdendi.

140. Hani, o tıka basa dolu gemiyle kaçmıştı kaçak bir köle gibi...

141. Kur'a çekmişti de kaybedenlerden olmuştu.

142. Kendi kendini kınayıp dururken, balık kendisini yutmuştu.

[1316] Nûn'un zammsiyle ve kesresiyle (*Yûnuse* - *Yûnise*) okunmuştur. Rabbinin izni olmaksızın onun kendi kavminden kaçışı, mecaz tarzı üzere *ibâk* (kölenin firar etmesi) diye isimlendirilmiştir. *Müsâheme* kura çekme anlamındadır; topluluk kura çektiğinde *isteheme'l-kavmu* denir. الْمُذْحَضُ mağlup; vurgun yemiş anlamına gelir ki, gerçek anlamı başarı ve üstünlük makamı elinden alınmış kişidir.

[1317] Rivayete göre; Hazret-i Yunus gemiye bindiğinde gemi durmuş. Bunun üzerine (yolcular) "Burada efendisinden kaçmış bir köle var!.." demeye başlamışlar. Denizcilerin inancına göre, gemide firarî bir köle bulunduğunda gemi yüzmüyormuş. Nihayet kura çekmişler ve kura Hazret-i Yunus'a çıkınca, "O firarî köle benim!" diyerek kendisini suya atmış.

[1318] "Kendi kendini kınayıp dururken, balık kendisini yutmuştu." مُلِيمٌ "kınar vaziyette iken" demektir. *Rubbe lâ'imîn mulîmun* (Başkalarını kınayan nice insan var ki, asıl kınanmaya kendileri lâyıktır!) denir; yani kendisi kınanmayı daha çok hak etmekte iken başkalarını kınayıp durur. Mîm'in fethasıyla *melîmun* şeklinde de okunmuştur ki, bu da *lime fe-huve melîmun* (kınandı; bu yüzden kınanmış oldu) ifadesinden alınmadır. Tıpkı *şîbe* (yaşlandı) köküne dayalı olarak *meşûbun* (yaşlı) ifadesi yerine *meşîbun* denmesi gibi ki bunun benzeri *du'îye* (çağrıldı; ad verildi) köküne dayalı olarak *med'îyyun* denmesidir.

١٣٤- ﴿إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ﴾

١٣٥- ﴿إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ﴾

١٣٦- ﴿ثُمَّ دَمَرْنَا الْأَخْرِينَ﴾

١٣٧- ﴿وَأَنَّا لَنَمُوتُ عَلَيْهِمْ مُمْضِحِينَ﴾

١٣٨- ﴿وَبِالْأَيْلِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

[١٣١٥] {مُضْهِجِينَ} داخلين في الصباح، يعني تمرون على منازلهم في متاجرهم إلى الشام ليلاً ونهاراً، فما فيكم عقول تعتبرون بها!

١٣٩- ﴿وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٤٠- ﴿إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ﴾

١٤١- ﴿فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ﴾

١٤٢- ﴿فَالْتَقَمَهُ الْخُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ﴾

[١٣١٦] قرئ «يونس» بضم النون وكسرها. وسمي هربه من قومه بغير إذن ربه إباقاً على طريقة المجاز. والمساهمة المقارعة. ويقال: استهم القوم، إذا اقترعوا. والمدحض: المغلوب المقروع. وحقيقته: المزلق عن مقام الظفر والغلبة.

[١٣١٧] روي أنه حين ركب في السفينة وقفت، فقالوا: ههنا عبد أبق من سيده! وفيما يزعم البحّارون أنّ السفينة إذا كان فيها أبق لم تجر؛ فاقترعوا، فخرجت القرعة على يونس، فقال: أنا الأبق، وزجّ بنفسه في الماء.

[١٣١٨] {فَالْتَقَمَهُ الْخُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ} داخل في الملامة. يقال: رب لائم ملِيمٌ، أي يلوم غيره وهو أحقّ منه باللوم. وقرئ «مَلِيمٌ»، بفتح الميم، من ليم، فهو ملِيم. كما جاء: مشيب في مشوب، مبنياً على شيب. ونحوه: مدعي، بناء على دُعي.

143. (Allah'ın mağfiret sahibi olduğunu bilen) tenzihçilerden olmasaydı,

144. Tekrar diriltilecekleri güne kadar onun karnında kalacaktı öyle!..

[1319] “Tenzihçilerden...” Yani *tesbih* ve *takdis* ederek Allah'ı çokça zikredenlerden. Denilmiştir ki; bu tesbih, balığın karnında *Lâ ilâhe illâ ente subhâneke innî küntü mine'z-zâlimîn* (Senden başka tanrı yok! Seni tenzih ederim! Sahi; ben gerçekten zalimlerdenmişim!) şeklindeki sözüdür. “Tenzihçilerden...” ifadesinin “namaz kılanlardan” anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Abbas'dan rivayet edildiğine göre; Kur'an'daki bütün *tesbihler* duadır (*salât*). Katâde'den rivayet edildiğine göre de, Hazret-i Yunus rahat zamanlarında çokça namaz kılarmış. Yine Katâde demiştir ki; sahibi tökezlediğinde onu salih ameli kaldırır; düştüğünde de salih ameli ona tutamak olur. İşte bu, müminin Allah'ı O'nun hak ettiği şekilde zikretme, O'na kulluğa yönelme ve dar vakitte de, geniş vakitte de O'nun nimet [kuş]unu şükür [ipiy]le bağlamak için çokça çabalamak hususunda Allah Teâlâ'nın bir teşvikidir. Ta ki, sıkıntılı ve şiddetli anlarda bu hâli ona Allah Teâlâ katında fayda bahşetsin.

[1320] “Tekrar diriltilecekleri güne kadar onun karnında kalacaktı!..” Âyetin açık anlamı, onun balığın karnında canlı olarak dirilme gününe kadar kalacak olmasıdır. Katâde'den rivayet edildiğine göre (tenzihçilerden olmasaydı) balığın karnı onun için kıyamet gününe dek kabir olacaktı. Yine rivayete göre; balık onu yuttuğu vakit, Allah Teâlâ balığa; “Ben senin karnını onun için bir zindan kıldım; senin için bir yiyecek değil!” diye vahyetmişti. (Balığın karnında) ne kadar kaldığı ihtilafıdır; Kelbî'nin rivayetine göre kırk, Dahhâk'ın rivayetine göre yirmi, Atâ'nın rivayetine göre yedi, bazılarının rivayetine göre ise üç gün kalmıştır. Hasan-ı Basrî'nin rivayetine göre de o pek az bir süre kalmış; daha sonra da yutulduktan sonra balığın karnından çıkarılmıştı. Rivayete göre; balık Hazret-i Yunus'un içeride nefes alıp *tesbih* edebileceği şekilde başını kaldırarak gemiyle beraber seyretmiş ve onlardan ayrılmayıp, sonunda onlar karaya çıkınca onu hiçbir değişikliğe uğramaksızın ağzından atıvermiş ve herkes Müslüman olmuştur. Yine rivayete göre; balık onu Musul'un bir karyesinin sahiline atmış.

145. Nihayet onu, bitkin bir halde çıplak bir yere attık.

146. Ve üzerinde (gölge etsin diye) geniş yapraklı bir bitki bitirdik...

[1321] *el-Arâu*, insanı örtecek ağaç vb. hiçbir şeyin olmadığı boş yer, arazi demektir.

١٤٣- ﴿فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ﴾

١٤٤- ﴿لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

[١٣١٩] {مِنَ الْمُسَبِّحِينَ} من الذاكرين الله كثيراً بالتسبيح والتقديس. وقيل: هو قوله في بطن الحوت {لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ} [الأنبياء: ٨٧].
وقيل: من المصلين. وعن ابن عباس: كل تسبيح في القرآن فهو صلاة. وعن قتادة: كان كثير الصلاة في الرخاء. قال: وكان يقال: إن العمل الصالح يرفع صاحبه إذا عثر، وإذا صرع وجد متكأً. وهذا ترغيب من الله عز وجل في إكثار المؤمن من ذكره بما هو أهله، وإقباله على عبادته، وجمع همه لتقييد نعمته بالشكر في وقت المهلة والفسحة، لينفعه ذلك عنده تعالى في المضايق والشدائد.

[١٣٢٠] {لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ} الظاهر لبثه فيه حيًّا إلى يوم البعث. وعن قتادة: لكان بطن الحوت له قبرًا إلى يوم القيامة. وروي أنه حين ابتلعه أوحى الله إلى الحوت: إني جعلت بطنك له سجنًا، ولم أجعله لك طعامًا. واختلف في مقدار لبثه، فعن الكلبي: أربعون يومًا، وعن الضحَّاك: عشرون يومًا. وعن عطاء سبعة. وعن بعضهم: ثلاثة. وعن الحسن: لم يلبث إلا قليلًا، ثم أخرج من بطنه بعيد الوقت الذي التقم فيه. وروي أن الحوت سار مع السفينة رافعًا رأسه يتنفس فيه يونس ويسبح، ولم يفارقهم حتى انتهوا إلى البر، فلفظه سالمًا لم يتغير منه شيء، فأسلموا. وروي أن الحوت قذفه بساحل قرية من الموصل.

١٤٥- ﴿فَتَبَذْنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ﴾

١٤٦- ﴿وَأَنْبَثْنَاهُ عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ﴾

[١٣٢١] والعراء: المكان الخالي لا شجر فيه ولا شيء يغطيه.

١٠

١٥

٢٠

[1322] Başına gelenlere bağlı olarak “bitkin bir hâlde...” Rivayete göre Hazret-i Yunus’un bedeni, doğduğu vakitteki çocuğun bedenine dönmüştü.

[1323] **Şayet** “Ve üzerinde geniş yapraklı bir bitki bitirdik...” âyetinin anlamı nedir?” **dersen, şöyle derim:** Onun üzerinde bir bitki bitirdik ki ona gölgelik etsin; tıpkı evin insanı çatısı altında gölgelendirmesi gibi, anlamındadır.

[1324] اليقطين yerin üzerine yayılan ve bir gövde üzerine dikili olmayan; karpuz, hıyar ya da ebucehil karpuzu gibi bir bitkidir; *yefîlun* vezninde olup, *katane bi’l-mekâni* (mekân tuttu; mukim oldu) ifadesinden alınmadır. Onun kabak olduğu da söylenmiştir ki, kabağın faydası, yanında sineklerin barınamamasıdır. Peygamber (s.a.)’e; “Siz kabağı çok seviyorsunuz!” denilince; “Evet; o kardeşim Yunus’un bitkisidir.” diye cevap vermiştir. Onun incir veya (Hazret-i Yunus’un) yapraklarıyla örtüldüğü, dallarıyla gölgelendiği ve meyveleriyle orucunu açtığı muz ağacı olduğu da söylenmiştir. Söylentiye göre o, bitkiyle gölgelenir ve ara ara yanına gelen bir dağkeçisinin sütünden içermiş. Bir rivayete göre; bitkinin üzerinden hayli zaman geçip bitki kuruyunca, Hazret-i Yunus feryat edip ağlamış. Bunun üzerine Allah ona; “İnkârcının elinin altında bulunan yüz bin kişiye ağlamazken bir bitkiye ağladın öyle mi?!” diye vahyetmiş.¹

147. Onu yüz bin -veya daha fazla sayıda- insana elçi göndermiştik.

148. Nihayet, ona iman ettiler. Biz de onları bir süreliğine yaşattık.

[1325] “Onu yüz bin -veya daha fazla sayıda- insana elçi göndermiştik.” derken, onun kendi kavmine gönderilmesiyle ilgili daha önce geçen şey kastedilmektedir ki, o kavim Ninova halkıdır. Bunun, başına gelenlerden sonra yine kavmine veya başkalarına ikinci bir gönderiliş olduğu da söylenmiştir. Bir söylentiye göre de onlar Müslüman olmuşlar ve Yunus (a.s)’ın tekrar kendilerine dönmesini istemişler; fakat o kabule yanaşmamıştır. Çünkü bir peygamber kavmini bırakıp hicret ettiği zaman, -aralarında kalıp yaşayacak şekilde bir daha onların yanına dönmez, kendilerine; “Allah size başka bir peygamber gönderecek!” derdi.

[1326] “Veya daha fazla sayıda...” Bu, bakan kişinin görüşüne göredir; yani görebilen biri, bu topluluğu gördüğünde “yüz bin kişi veya biraz daha fazla” der. Maksat çokluğu betimlemektir.

¹ Benzer bir ifade için bkz. Kitab-ı Mukaddes, Yunus 4:10-11. / çev.

[١٣٢٢] {وَهُوَ سَقِيمٌ} اعتلّ مما حلّ به. وروي أنه عاد بدنه كبدن الصبي حين يولد.

[١٣٢٣] فإن قلت: ما معنى {وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً}؟ قلت: أنبتناها فوقه مظلة له؛ كما يطنب البيت على الإنسان.

[١٣٢٤] واليقطين: كل ما ينسرح على وجه الأرض ولا يقوم على ساق كشجر البطيخ والقثاء والحنظل، وهو يفعيل من قطن بالمكان، إذا قام به. وقيل: هو الدباء. وفائدة الدباء أن الذباب لا يجتمع عنده. وقيل لرسول الله ﷺ: إنك لتحب القرع. قال: أجل، هي شجرة أخي يونس. وقيل: هي التين. وقيل: شجرة الموز، تغطي بورقها واستظل بأغصانها، وأفطر على ثمارها. وقيل: كان يستظل بالشجرة وكانت وعلة تختلف إليه فيشرب من لبنها. وروي أنه مرّ زمان على الشجرة فبيست فبكي جزعاً، فأوحى الله إليه: بكيت على شجرة ولا تبكي على مائة ألف في يد الكافر!

١٤٧- ﴿وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ﴾

١٤٨- ﴿فَأَمَّا نُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ﴾

[١٣٢٥] {وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ} المراد به ما سبق من إرساله إلى قومه؛ وهم أهل نينوى. وقيل: هو إرسال ثان بعد ما جرى عليه إلى الأولين أو إلى غيرهم، وقيل: أسلموا فسألوه أن يرجع إليهم فأبى، لأنّ النبي إذا هاجر عن قومه لم يرجع إليهم مقيماً فيهم؛ وقال لهم: إن الله باعث إليكم نبياً.

[١٣٢٦] {أَوْ يَزِيدُونَ} في مرأى الناظر؛ أي إذا رآها الرائي قال: هي مائة ألف أو أكثر. والغرض الوصف بالكثرة.

[1327] إِلَى حِينَ “belirli bir vakte kadar” demektir. (أو يزيدون [veya daha fazla] yerine) Vav ile ويزيدون (ve daha fazla) şeklinde, yine إِلَى حِينَ yerine de *hattâ hîn* şeklinde okunmuştur.

149. Şunlara sor bakalım; kız çocukları Rabbinin de, oğlanlar onların, öyle mi?!

[1328] “Şunlara sor bakalım...” Bu ifade, aralarındaki mesafe uzun olmakla beraber sûrenin başlarında [11. âyette] yer alan benzer ifade üzerine atfedilmiştir. Allah Teâlâ, peygamberine önce dirilmeyi neden inkâr ettiklerini Kureyş’e sormasını emredip, sonra da sözü birbiriyle irtibatlı olarak sevketmiş; daha sonra ise onlara kalkıştıkları o insafsız taksimin¹ keyfiyetini kendilerine sormasını Hazret-i Peygamber’e emretmiştir. Şöyle ki; onlar kızları şiddetli bir şekilde yadırgadıkları, diri diri gömdükleri ve onların konusunun dahi geçmesinden utanç duyup çekindikleri halde; “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” diyerek, kızları Allah’a, erkekleri de kendilerine tahsis ediyorlardı.

[1329] Böylece bu konuda üç tür inkâr irtikâp ediyorlardı: Birincisi, Allah’a cisim biçimleridir. Zira çocuk sahibi olmak cisimlere özgüdür. İkincisi, iki cinsten en düşüğünü Allah’a, en yükseğini de kendilerine has kılmakla kendilerini Rablerinden üstün tutmalarındır. Tıpkı “*Bunlardan herhangi birine, kendisinin Rahman’a isnat ettiği (cinsten bir kız evlat) müjdelendiğinde, yüzü kapkara kesilir ve öfkeyle yutkunur. Öyle ya, (para harcanıp) süs-püs içinde yetiştirilecek ve kavgada bir şey ifade etmeyecek biri’ söz konusudur!..*” [Zuhruf 43/17-18] âyetindeki gibi. Üçüncüsü de melekleri dışı addederek Allah katında en değerli ve gözde varlıkları aşağılamış olmalarıdır. Şayet onların en çapsızına ve en ednâsına: “Sende dişilik emaresi var!” veya “Sen kadın kılıklısın!” denmiş olsaydı, bunu söyleyene kaplan postu giydirir [yani ona çok sert bir düşmanlık sergiler] ve göz kapakları tersine dönerdi [hışımlı bakardı] ki, bu onların hicivlerinde belli ve açıktır. Bu yüzden, Allah Teâlâ bu türlerin her çeşidini kitabında tekrar tekrar dile getirmiş ve bazı âyetlerde bunların şenaatini göstermiştir:

- “Rahman çocuk edindi” dediler!.. (Siz ey bu iddianın sahipleri!) Gerçekten, öylesine çirkin bir şey yaptınız ki... [Meryem 19/88-90]
- “Bir de; “Rahman çocuk edindi.” dediler... Hâşa!.. (O çocuk dedikleri; İsa Mesih, melekler vb.) aksine, öyle değerli kullardır.” [Enbiyâ 21/26]
- “Allah çocuk edindi.’ demekteler... Hâşa!.. Aksine, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’na aittir.” [Bakara 2/116]

1 Erkekleri kendilerine, dişileri (güya melekleri) Allah’a nispet ettikleri insafsız taksim [Bkz. Necm 53/21-22].

[١٣٢٧] {إِلَىٰ حِينٍ} إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى. وَقُرِئَ «ويزيدون» بالواو. وحتى حين.

١٤٩- ﴿فَاسْتَفْتِهِمَ الرِّبَّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ﴾

[١٣٢٨] {فَاسْتَفْتِهِمَ} معطوف على مثله في أول السورة، وإن تباعدت بينهما المسافة؛ أمر رسوله باستفتاء قريش عن وجه إنكار البعث أولاً، ثم ساق الكلام موصولاً بعضه ببعض، ثم أمره باستفتائهم عن وجه القسمة الضيزى التي قسموها، ٥ حيث جعلوا لله الإناث ولأنفسهم الذكور في قولهم: الملائكة بنات الله، مع كراهتهم الشديدة لهنّ، ووأدهم، واستنكافهم من ذكرهنّ.

[١٣٢٩] ولقد ارتكبوا في ذلك ثلاثة أنواع من الكفر؛ أحدها التجسيم، لأن الولادة مختصة بالأجسام. والثاني: تفضيل أنفسهم على ربهم حين جعلوا أوضاع الجنسين له وأرفعهما لهم، كما قال: {وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحُلِيِّ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ} [الزخرف: ١٧-١٨]. والثالث: أنهم استهانوا بأكرم خلق الله عليه وأقربهم إليه حيث أنثوهم. ولو قيل لأقلهم وأدناهم: فيك أنوثة، أو شكلك شكل النساء، للبس لقائله جلد النمر، ولانقلبت حماليقه وذلك في أهاجيهم بين مكشوف. فكرر الله سبحانه ١٥ الأنواع كلها في كتابه مرّات ودلّ على فظاعتها في آيات؛

- {وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا} [مريم: ٨٨ - ٨٩]،
- {وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ} [الأنبياء: ٢٦]،
- {وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} [البقرة: ١١٦]،

- “(O’dur) göklerin ve yerin ‘ön örnek’siz yaratıcısı... Bir hayat arkadaşı yokken, O’nun nasıl çocuğu olabilir?! [En‘âm 6/101]
- “Bakınız; kesinlikle gerçekleri ters-yüz ederek söylüyorlar; Allah’ın kızı / oğlu var.” diye... Oysa, kesinlikle yalancılar!.. [Sâffât 37/151-152]
- 5 • “Ama O’nun bazı kullarını kendisinin parçası kıldılar.” [Zuhruf 43/15]
- “Allah’a kız çocuğu isnat ederler! Hâşa!.. Ama işlerine gelen (oğlan çocukları) onlarındır...” [Nahl 16/57]
- “Yoksa oğlanlar sizin de kız evlâtlar mı O’nun?!” [Tür 52/39]
- “Evet, dilleri ‘en güzel’in kendilerinin olacağı yalanını söyleyip dururken, kendi işlerine gelmeyi Allah’a mal ediyorlar.” [Nahl 16/62]
- 10 • “Kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş ha?!” [Sâffât 37/153]
- “Yoksa Allah, yarattıkları arasından erkek çocukları size ayırdı da kızları kendisi mi aldı (ey inkârcı Araplar)?!” [Zuhruf 43/16]
- “Rahman’ın kulları olan melekleri dışı yapmaktalar!..” [Zuhruf 43/19]

15 **150. Yoksa, Biz, melekleri onların tanıklığında mı dışı yaratmışız?!**

[1330] “Yoksa, Biz melekleri onların tanıklığında mı dışı yaratmışız?!”
Şayet “Neden Allah Teâlâ: ‘Onların tanıklığında’ buyurarak, müşahede bilgisini özel olarak zikretti?” **dersen, şöyle derim:** Bu onlar hakkında bir istihza ve cahillik nispetinden başka bir şey değildir. Nitekim “Peki, onların yaratılışını görmüşler mi?!” [Zuhruf 43/19] âyeti de böyledir. Yine “Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur...” [Kehf 18/51] âyeti de buna örnektir. Bu şu demektir ki, onlar bunu müşahede metoduyla bilmedikleri gibi, ne Allah’ın onların gönüllerinde bunun bilgisini yaratmasıyla ne doğru sözlü birinin haber vermesiyle ne de istidlâl ve tefekkürle bilmişlerdir!

[1331] Âyetin anlamının; Onlar -aşırı cehaletlerinden dolayı- bunu, gönül huzuru ve iç rahatlığıyla konuşan birinin edâsıyla ve meleklerin yaratılışını izlemişçesine dile getiriyorlar.” şeklinde olması da caizdir.

15 **151. Bakınız; kesinlikle gerçekleri ters-yüz ederek söylüyorlar;**

30 **152. “Allah’ın kızı / oğlu var.” diye... Oysa, kesinlikle yalancılar!..**

[1332] [لَدِ اللَّهِ cümlesi] *veledullâhi* (Allah’ın çocuğu) şeklinde de okunmuştur ki “Melekler Allah’ın çocuklarıdır.” (diyorlar)” anlamındadır. *Veled* kelimesi *fe‘alun* vezninde olup tekil, çoğul, müzekker ve müennese şamil olacak şekilde mef‘ûl (mevlûd/doğmuş) mânasındadır. Meselâ *hâzihî veledî* (Şu kız benim çocuğumdur.) ve *hâulâi veledî* (Şunlar benim çocuklarımdır.) dersin.

- {بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنِّي يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً} [الأنعام: ١٠١]،
- {أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إَفْكِهَمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} [الصفات: ١٥١-١٥٢]،
- {وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا} [الزخرف: ١٥]،
- {وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ} [النحل: ٥٧]،
- {أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبُنُونَ} [الطور: ٣٩]،
- {وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكُذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى} [النحل: ٦٢]،
- {أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ} [الصفات: ١٥٣]،
- {أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفِيكُمْ بِالْبَنِينَ} [الزخرف: ١٦]،
- {وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاتًا} [الزخرف: ١٩].

١٥٠- ﴿أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاتًا وَهُمْ شَاهِدُونَ﴾

[١٣٣٠] {أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاتًا وَهُمْ شَاهِدُونَ}: فإن قلت: لم قال: {وَهُمْ شَاهِدُونَ} فخص علم المشاهدة؟ قلت: ما هو إلا استهزاء بهم وتجهيل لهم، وكذلك قوله {أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ} [الزخرف: ١٩] ونحوه قوله {مَا أَشْهَدُهُمْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلَقَ أَنْفُسَهُمْ} [الكهف: ٥١]. وذلك أنهم كما لم يعلموا ذلك بطريق المشاهدة لم يعلموه بخلق الله علمه في قلوبهم. ولا بإخبار صادق، ولا بطريق استدلال ونظر.

[١٣٣١] ويجوز أن يكون المعنى: أنهم يقولون ذلك كالقائل قولاً عن ثلج صدر وطمأنينة نفس لإفراط جهلهم، كأنهم قد شاهدوا خلقهم.

١٥١- ﴿أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إَفْكِهَمْ لَيَقُولُونَ﴾

١٥٢- ﴿وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

[١٣٣٢] وقرئ «ولد الله» أي الملائكة ولده. والولد فعل بمعنى مفعول، يقع على الواحد والجمع، والمذكر والمؤنث. تقول: هذه ولدي، وهؤلاء ولدي.

153. Kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş ha?!**154. (Bilgi-belge namına) ‘ne’niz var; nasıl böyle bir hüküm verebiliyorsunuz?!****155. Hâlâ, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?**

5 [1333] **Şayet** “Kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş ha?!” ifadesi, Hemze’nin fethasıyla yadırgama ve yakıştıramama tarzı üzere bir soru kipidir. Peki, Ebû Ca’fer’in Hemze’nin kesresiyle (“Allah kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş!” anlamına gelmek üzere) haber kipi üzere okuması nasıl sahih olmuştur?” **dersen, şöyle derim:** O bunu inkârcıların; “Allah’ın kızı / oğlu
10 var!” şeklindeki sözlerinden bedel kılmıştır. Nitekim Hamza ve A’mes *Ra-dıya’llâhu Anhumâ* da böyle okumuşlardır. Bu kıraatin mercii bu olmakla birlikte yine de zayıf olup, onu zayıf kılan şey, yadırgamanın bu cümle-yi iki tarafından da kuşatmış olmasıdır ki, bu iki taraf “Oysa, kesinlikle yalancılar!..” ve “(Bilgi-belge namına) ‘ne’niz var; nasıl böyle bir hüküm
15 verebiliyorsunuz?!” âyetleridir. Bu bakımdan, ifadeyi haber kipine tahsis eden kimse, bunu (Allah Teâlâ’ya çocuk nispet etme adına) iki *ne’sb*¹ arasına karıştırmış olacak (ve sanki inkârcıların ifadesi devam ediyormuş gibi, Kur’an’ın nazım dokusunu bozmuş olacak)tır.

[1334] *Zekera* kökünden gelmek üzere *tezkiürüne* şeklinde de okunmuştur.

156. Yoksa sizin apaçık bir güçlü kanıtınız mı var?**157. Doğru söylüyorsanız, getirin kitabınızı!**

[1335] “Yoksa sizin (apaçık) bir güçlü kanıtınız mı var?” Yani meleklerin Allah’ın kızları olduğuna dair gökten size bir hüccet ve haber mi geldi!? “O hâlde” buna dair size indirilmiş olan o “kitabınızı getirin bakalım!”
25 Tıpkı “Yoksa Biz, ortak koştukları şeyleri haklı kılan güçlü bir kanıt mı indirmişiz bunlara?!” [Rum 30/35] âyetindeki gibi.

[1336] Bu âyetler büyük bir öfkenin, aşırı bir yadırgamanın ve onların asılsız iddialarının son derece tuhaf karşılanmasının bir ürünüdür. Bunlara dair vârit olan üslup çeşitleri, bir istihza, dokundurma ve garipseme
30 ihtiva eder şekilde olup o “sağduyulu Kureyş aklı”nın beyinsizlikten ibaret olduğunu, kendilerinin cahil, akıllarının da tutuk olduğunu; böylesi bir düşüncenin, -bunu bir akide doktrini kılmak ve bir görüşe destek sağlamak şöyle dursun- hatıra gelmesinin ve içe doğmasının dahi tuhaf karşılanacağını ifade etmekten başka bir amaç gütmeyiz.

1 Yani birbiriyle uyumlu iki cümle arasına. / ed.

١٥٣- ﴿أَضْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾

١٥٤- ﴿مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾

١٥٥- ﴿أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٣٣] فإن قلت: {أَضْطَفَى الْبَنَاتِ} بفتح الهمزة استفهام على طريق الإنكار والاستبعاد، فكيف صَحَّت قراءة أبي جعفر بكسر الهمزة على الإثبات؟ قلت: جعله من كلام الكفرة بدلاً عن قولهم {وَلَدَ اللَّهُ} وقد قرأ بها حمزة والأعمش رحمهما الله. وهذه القراءة - وإن كان هذا محلها - فهي ضعيفة، والذي أضعفها أن الإنكار قد اكتنف هذه الجملة من جانبيها؛ وذلك قوله {وَأَنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ}، {مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ}؟ فمن جعلها للإثبات، فقد أوقعها دخيلة بين نسيين.

١٠ [١٣٣٤] وقرئ «تذكرون»، من ذكر.

١٥٦- ﴿أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُّبِينٌ﴾

١٥٧- ﴿فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١٣٣٥] {أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ}، أي حجة نزلت عليكم من السماء وخبر بأن الملائكة بنات الله. {فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ} الذي أنزل عليكم في ذلك، كقوله تعالى {أَمْ أَنزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ} [الروم: ٣٥].

[١٣٣٦] وهذه الآيات صادرة عن سخط عظيم، وإنكار فظيع، واستبعاد لأقوالهم شديد. وما الأساليب التي وردت عليها إلا ناطقة بتسفيه أحلام قريش، وتجهيل نفوسها، واستركاك عقولها، مع استهزاء وتهكم وتعجيب، من أن يخطر مخطر مثل ذلك على بالٍ ويحدّث به نفساً؛ فضلاً أن يجعله معتقداً ويتظاهر به مذهباً.

158. O'nunla görünmez varlıklar arasında bir nesep ilişkisidir uydurmuş gidiyorlar! Oysa gerçek şu ki; görünmez varlıklar da onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!

[1337] “Onlar” Allah ile görünmez varlıklar -yani melekler- arasında
5 “bir nesep ilişkisidir uydurmuş gidiyorlar!” Bu da onların, meleklerin Allah’ın kızları olduğu şeklindeki batıl iddialarıdır. Âyetin mânası şudur: Onlar söyledikleriyle Allah ile melekler arasında bir nesep ilişkisi ihdas edip, bu konuda Allah ile melekleri birleştiren bir cinsiyet ortaya koymuşlardı.

[1338] **Şayet** “Neden melekler ‘cin (الجنّة)’ diye isimlendirilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Bunların cinsinin aynı olduğunu söylemişlerdir. Ne var ki, cinlerden habisi, azgın ve şerir olanların tamamı *şeytân* iken, bunların pak olan, ibadet eden ve hayırlı olanlarının tamamı *melektir*. Allah Teâlâ bu meyanda onları alçaltıp, eksilterek *cins* isimleriyle zikretmiştir ki melekleri bu
10 (cin) ismiyle zikretmesinin tek sebebi, -haddizatında muazzam varlıklar olsalar da- Müşriklerin onlara nispet ettikleri ‘nesep ilişkisi mertebesine çıkartılmış’ olmalarıdır. Bunda da, gizlenme ve örtülü olma sıfatı bulunanın -ki, bu da cisimlerin sıfatlarındandır- hakkında bunun caiz olmadığı Zât’la nesep ortaklığı kurmaya elverişli olmayacağına bir işaret vardır. Bunun örneği, senin, kralla onun gözdeleri ve yakınlarından birisini bir tutmana binaen, kralın
15 sana: “Sen benimle kölemi bir mi tutuyorsun!?” demesidir. Onu bu ortamın dışında andığında ise ona tazimde bulunur ve onu künyesiyle isimlendirir.

[1339] “Onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!” ifadesinde zamir inkârcılara aittir. Âyetin anlamı; “Onlar melekler hakkında söyleyeceklerini söylüyorlar; oysa melekler onların bu konuda yalancı ve müfteri
25 olduklarını, ateşe derdest edileceklerini ve söyledikleri yüzünden azaba uğrayacaklarını bilmektedir!” şeklindedir. Maksat, onların mübalağa üslubuyla yalanlanmasıdır ki böylece onlar, bizzat nesep iddiasında bulundukları kimselerin bilgisine havale edilmektedirler. Bir söylentiye göre; onlar Allah’ın [hâşâ] cinlerle evlilik bağı kurduğunu ve bundan da meleklerin ortaya çıktığını
30 söylemişlerdir. Bir söylentiye göre de onlar Allah ile Şeytan’ın [hâşâ] iki kardeş olduklarını söylemişlerdir. Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre ise, onlar cinleri itaat hususunda Allah’a ortak tutuyorlardı. Cinlerin *şeytân*lar olarak yorumlanması hâlinde, “Onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!” ifadesindeki zamirin şeytanlara ait olması da caiz olup, buna göre mâna şöyle
35 olur: Şeytanlar, Allah’ın kendilerini cehenneme derdest edip azap edeceğini bilmektedirler. Eğer onların Allah ile nesep bağları olsaydı yahut itaatin gerekliliği hususunda O’na ortak olsalardı onlara azap etmezdi.

١٥٨- ﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسْبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ﴾

[١٣٣٧] {وَجَعَلُوا} بين الله وبين الجنة وأراد الملائكة، {نَسْبًا} وهو زعمهم أنهم بناته. والمعنى: جعلوا بما قالوا نسبة بين الله وبينهم، وأثبتوا له بذلك جنسية جامعة له وللملائكة.

٥ [١٣٣٨] فإن قلت: لم سمي الملائكة جنّة؟ قلت: قالوا "الجنس واحد"؛ ولكن من خبث من الجن ومرد وكان شرًا كله فهو شيطان، ومن طهر منهم ونسك وكان خيرًا كله فهو ملك. فذكرهم في هذا الموضع باسم جنسهم، وإنما ذكرهم بهذا الاسم وضعًا منهم وتقصيرًا بهم، وإن كانوا معظمين في أنفسهم أن يبلغوا منزلة المناسبة التي أضافوها إليهم. وفيه إشارة إلى أن من صفته الاجتنان والاستتار، وهو من صفات الأجرام لا يصلح أن يناسب من لا يجوز عليه ذلك. ومثاله: أن تسوّي بين الملك وبين بعض خواصه ومقرّبيه، فيقول لك: أتسوّي بيني وبين عبدي؟! وإذا ذكره في غير هذا المقام وقرّره وكناه.

[١٣٣٩] والضمير في {إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ} للكفرة، والمعنى: أنهم يقولون ما يقولون في الملائكة وقد علم الملائكة أنهم في ذلك كاذبون مفترّون، وأنهم محضرون النار معذبون بما يقولون. والمراد المبالغة في التكذيب، حيث أضيف إلى علم الذين ادّعوا لهم تلك النسبة. وقيل: قالوا إنّ الله صاهر الجن فخرجت الملائكة. وقيل: قالوا "إن الله والشيطان أخوان!" وعن الحسن: أشركوا الجن في طاعة الله. ويجوز إذا فسر الجنة بالشياطين أن يكون الضمير في {فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ} لهم؛ والمعنى أن الشياطين عالمون بأنّ الله يحضرهم النار ويعذبهم، ولو كانوا مناسبين له أو شركاء في وجوب الطاعة لما عذبهم.

٢٠

159. Allah, bunların nitelendirdiklerinden münezzehtir.

160. -Allah'ın, (ihlâsları sayesinde) kurtardığı kulları(nın O'na dair mecazî nitelendirmeleri) müstesna.-

[1340] ["Allah'ın ihlâslı kulları müstesna" cümlesi] محضرون 'dan munkatı' (onlara dâhil olmayan) bir istisnadır. Buna göre mâna şöyledir: Fakat ihlâs sahipleri kurtulacaklardır. سبحان الله (Allah münezzehtir.) kısmı ise sonuç kısmı [nesep iddiası sebebiyle derdest edilmeleri] ile istisna bölümü [إلا عباد الله âyet-i] arasında yer alan parantez içi bir cümle hükmündedir. İstisnanın يصفون fiilinin (faili olan) Vav'dan olması da caizdir; yani şunlar Allah'ı bu şekilde vasfediyorlar, ama ihlâs sahipleri O'nu bu şekilde vasfetmekten beridirler.

161. Çünkü ne siz ne de Allah'tan başka taptıklarınız,

162. evet sizler, hiç kimseyi ayartamazsınız.

[1341] عليه (O'na karşı) ifadesindeki zamir Allah Teâlâ'ya ait olup, mâna şöyledir: Siz de, mabutlarınız da; yani ne siz ne de onların topu; kötü amel-leri yüzünden o ateşi boylayacakları Allah'ın ezeli ilminde sabit olan cehen-nemlikler dışında hiç kimseyi Allah'a karşı ayartamazsınız.

[1342] "Peki, bunlar insanları Allah'a karşı nasıl ayartıyorlar?" **dersen, şöyle derim:** Onları Allah'a karşı azdırarak ve kendilerinden geçirerek ayartıyorlardı. Bu senin; *fetene fulânun 'alâ fulânin imraetehû* (Falan, falancanın karısını ayarttı!) demen kabilindendir ki, "O kadını o adama karşı fesada düşürüp, aldattı." demenle aynı anlamdadır. (ii) وما تعبدون (Tapmakta olduklarınız da...) ifadesindeki Vav'ın, Arapların *küllü raculin ve day'atehû* (Herkes kendi hüneriyle birlikte anılır.) şeklindeki sözlerinde yer aldığı gibi *ma'a* (birlikte) anlamına gelmesi de caizdir. Nasıl ki, *küllü raculin ve day'atehû* ve *inne külle raculin ve day'atehû* deyip, durmak caiz ise وَمَا فَائِكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ (Çünkü siz tapmakta olduklarınızla berabersiniz!) âyetinde de durmak caizdir. Çünkü وَمَا تَعْبُدُونَ (taptıklarınızla berabersiniz) kısmı haber yerine geçmektedir; zira "Çünkü siz taptıklarınızla berabersiniz." anlamına gelmektedir. Buna göre mâna; "Çünkü siz tanrılarınızla berabersiniz"; yani "tanrıların yakını ve arkadaşlarısınız; onlara tapmaya devam etmektesiniz." şeklinde olup, sonra şöyle buyrulmuştur: Siz; ona -yani taptığınız şeye- karşı, sizin gibi sapık olandan başkasını kandırıp saptıracak; yani sebep olacak veya fitne ve sapma yoluna güdüleyecek değilsiniz. (iii) Bu ifadenin, (Mu'âviye'yi Hazret-i Ali ile savaşmaya kışkırtan *fâsık* Velid b. Ukbe'nin) şu şiiri ile aynı üslupta olması da caizdir:

١٥٩- ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ﴾

١٦٠- ﴿إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

[١٣٤٠] {إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ} استثناء منقطع من المحضرين؛ معناه ولكن المخلصين ناجون. و{سُبْحَانَ اللَّهِ} اعتراض بين الاستثناء وبين ما وقع منه. ويجوز أن يقع الاستثناء من الواو في {يُصِفُونَ}، أي يصفه هؤلاء بذلك، ولكن المخلصون بَرَاء من أن يصفوه به.

١٦١- ﴿فَأَنكُم مَّا تَعْبُدُونَ﴾

١٦٢- ﴿مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ﴾

[١٣٤١] معناه: فإنكم ومعبودكم ما أنتم وهم جميعاً بفاتنين على الله إلا أصحاب النار الذين سبق في علمه أنهم لسوء أعمالهم يستوجبون أن يضلواها. ١٠

[١٣٤٢] فإن قلت: كيف يفتنونهم على الله؟ قلت: يفسدونهم عليه بإغوائهم واستهزائهم. من قولك: فتن فلان على فلان امرأته، كما تقول: أفسدها عليه وخبيها عليه. ويجوز أن يكون الواو في {وَمَا تَعْبُدُونَ} بمعنى مع، مثلها في قولهم "كل رجل وضيعته"؛ فكما جاز السكوت على "كل رجل وضيعته"، و"أن كل رجل وضيعته" جاز أن يسكت على قوله {فَأَنكُم مَّا تَعْبُدُونَ}، لأن قوله {وَمَا تَعْبُدُونَ} ١٥ ساد مسد الخبر؛ لأن معناه: فإنكم مع ما تعبدون. والمعنى: فإنكم مع آلهتكم، أي فإنكم قرناؤهم وأصحابهم لا تبرحون تعبدونها. ثم قال: {مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ}، أي على ما تعبدون {بِفَاتِنِينَ} بباعثين، أو حاملين على طريق الفتنة والإضلال. أو يكون في أسلوب قوله:

Şüphesiz sen de, [yola geleceğini umarak] Ali'ye gönderdiğin mektup da Çürümüş deriyi tabaklayan gibidir (emeğin beyhude)!¹

163. Tabîi, Cehennem'i boylayacak olanlar müstesna!

[1343] Hasan-ı Basrî, Lâm'ın zammesiyle **صَالُ الْجَحِيمِ** şeklinde okumuştur ki, üç şekilde açıklanabilir: **Birincisi**, bu çoğul olup, (çoğulluk ve fâ'il alâmeti olan) Vav'ın düşmesi iki sâkinin buluşması sebebiyledir ki, onlar da o Vav'ın kendisi ve Lâm-ı Tarîf'tir. **Şayet** “(Lâfız itibariyle tekil olan) مَنْ هُوَ ile birlikte çoğul nasıl doğru olur?” **dersen, şöyle derim: Menin** lâfzı tekil, mânası çoğuldur. Böylece *huve* onun lâfzına, *sâlûne* ise mânasına hamledilmiştir. Nitekim Kur'an'ın birçok yerinde de aynı âyet içerisinde *menin* lâfzına ve mânasına hamledilme söz konusudur. **İkincisi**, bunun aslı, “kalb” esasına göre *sâilun* olup, sonra *sâilun* yerine *sâlun* denmiştir; tıpkı *şâikûn* yerine *şâkûn* denmesi gibi. **Üçüncüsü** ise telâffuzu hafifletmek için **صَالٍ**'in son ve illetli olan harfinin hazfedilip, i'râbın ortadaki harfe icra olunmasıdır. Tıpkı Arapların, *mâ bâleytu bi-hî bâleten* (Ben onu hiç dikkate almamışımdır!) şeklindeki sözlerinde hazfedildiği gibi ki, aslı *bâlâdan* gelmek üzere *bâliyeten* şeklindedir; tıpkı *âfâdan* gelen *âfiyeten* gibi. Bunun benzeri, i'râbı orta harfe icra ederek; **وَجَنَى الْجَنَّةِ** (“Devşirilme vakti gelmiştir iki Cennetin de.” [Rahman 55/54]) ve **وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَأَتْ** (“O'nun sayesindedir o gemiler de...” [Rahman 55/24]) şeklinde okuyanın kıraatidir.

164. (Bu gizli varlıklar derler ki:) “Bizim her birimizin belli bir yeri vardır.”

165. “Şüphesiz, biz de sıra sıra diziliyizdir.”

166. “Şüphesiz, biz de (O'nu her tür eksiklikten) tenzih ve takdis etmekteyizdir.”

[1344] “Bizden” hiç kimse “yoktur ki, onun belli bir yeri olmasın.” Burada mevsûf hazfedilip sıfat onun yerine getirilmiştir. Tıpkı şairin,

Ben (yaptığını) açıktan yapan (dobra) biriyim;
tepleri süratle aşmayı bilirim (zor işler benden sorulur)!

Sarığı sardığım² vakit anlarsınız beni(m nasıl bir cengâver olduğumu)!

1 Yani tabaklayan bir “kişi” olduğu için, onun cümledeki karşılığı *fe-inneke* (“çünkü sen” yani Mu'âviye) dir; işte mektup (*ve'l-kitâbe*) nasıl onun aleti mesabesinde ise ve aslolan Mu'âviye ise, tanrılaştırılan putlar da müşriklerin insanları ayarttıkları birer araçtır; asıl ayartan, müşriklerdir! / ed.

2 “Sarik sarmak” silahını kuşanıp son olarak da miğferini başına almak (gibi). / ed.

فَإِنَّكَ وَالْكِتَابُ إِلَى عَلِيٍّ ❁ كَذَابَعَةٍ وَقَدْ حَلِمَ الْأَدِيمُ

١٦٣- ﴿إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ﴾

[١٣٤٣] {إِلَّا مَنْ هُوَ} صال مثلكم. وقرأ الحسن «صال الجحيم»، بضم اللام. وفيه ثلاثة أوجه؛ أحدها: أن يكون جمعاً وسقوط واوه لالتقاء الساكنين، هي ولام التعريف. فإن قلت: كيف استقام الجمع مع قوله {مَنْ هُوَ}؟ قلت: من موحد اللفظ مجموع المعنى، فحمل {هُوَ} على لفظه والصالون على معناه، كما حمل في مواضع من التنزيل على لفظ من ومعناه في آية واحدة. والثاني: أن يكون أصله صائل على القلب، ثم يقال صالٌّ في صائل، كقولهم شاك في شائك. والثالث: أن تحذف لام صال تخفيفاً ويجرى الإعراب على عينه، كما حذف من قولهم: ما باليت به بالة، وأصلها بالية، من بالى، كعافية من عافى. ونظيره قراءة من قرأ {وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ} [الرحمن: ٥٤]، {وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ} [الرحمن: ٢٤] بإجراء الإعراب على العين.

١٦٤- ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ﴾

١٦٥- ﴿وَأَنَا لَنَحْنُ الصَّافُونَ﴾

١٦٦- ﴿وَأَنَا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ﴾

[١٣٤٤] {وَمَا مِنَّا} أحد {إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ}، فحذف الموصوف وأقيمت الصفة

مقامه، كقوله:

أَنَا ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ الشَّيَا

ve (başka bir şairin) şu şiirinde olduğu gibi;¹

İnsanların en usta atıcılarından olan (bir şahs)ın avuçlarında güzelleşir (yay)!

[1345] “Belli bir yer” yani kullukta ve Allah’ın emrine nihaî teslimiyette, kendisine tayin edilmiş, onun ötesine geçemeyeceği bir makam. Nitekim “Onlardan bazıları belini doğrultmaksızın rükûda, bazıları da başını kaldırmaksızın secdededir.” şeklinde bir rivayet vardır.

[1346] “Şüphesiz, (biz de) sıra sıra diziliyizdir.” Namazda ayaklarımızı -yahut bize emredilecek olanı bekler vaziyette havada kanatlarımızı- hizaya sokarız. Âyetin “Müminler için dua ederek, Arş’ın etrafında sıra sıra kanatlarımızla diziliriz.” şeklinde yorumlandığı da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre; Müslümanlar ancak bu âyet indikten sonra namazda safa durmuşlardır. Müslümanların dışında hiçbir millet, namazlarında saf tutmamıştır.

[1347] “Tespîh etmekteyizdir.” Yani tenzih etmekteyizdir yahut namaz kılmaktayızdır. İsabetli olan; bu âyet ve öncesindeki “Allah, bunların nitelendirdiklerinden münezzehtir.” âyetinin meleklerin sözünden sayılmasıdır ki böylece, “Oysa gerçek şu ki; görünmez varlıklar da onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!” âyetinde onların konu edilmesiyle irtibatlı olacaktır. Bu takdirde anlam şöyle olur: “Oysa melekler Allah Teâlâ’ya nesep ortaklığı konusunda müşriklerin kendilerine iftira ettiklerini bilip buna şahitlik etmişler; *sübhânallâh* [Allah bundan ne kadar uzak]! diyerek O’nu bundan tenzih ve takdis etmişler ve Allah’ın ihlâslı kullarını bundan istisna tutup berî kılmışlardır. İnkârcılara ise şöyle demişlerdir: Siz bu iddianızı doğru sanıyorsanız, bilin ki Allah’ın yarattıklarından herhangi birini O’na karşı ayartmaya ne sizin ne de tanrılarınızın gücü yeter! Ancak, sizin gibi -Allah’ın bir takdir ve iradesi söz konusu olmaksızın- sadece kendi inkârları yüzünden cehennemlik oldukları ilm-i ilâhîde sabit olan kimseler hariç... Allah, [bunların cehennemlik oluşlarını kendi küfürlerine değil de O’nun takdir ve iradesine hamleden cebri] zalimlerin söylediklerinden çok uzaktır, yücedir! O hâlde, biz Allah Teâlâ ile nasıl nesep ortaklığı oluşturabiliriz? O’nunla nasıl aynı cinste buluşabiliriz? Biz ancak O’nun huzurunda boyun eğmiş kullarızdır; her birimizin bir itaat makamı vardır ki, O’nun azametine saygımız ve yüceliği karşısındaki mahviyetimizden ötürü hiçbirimiz o makamdan kıl kadar ayrılamayız! Bizler, kulların Rablerine karşı sergilemesi gerektiği gibi O’na kulluk için boyun eğerek, mütevazı vaziyette, tespih ve temcitte bulunarak² ayak ve kanatlarımızla saf tutarız.”

1 İlkinde *raculin* (bir adam), ikincisinde ise *şahsin* (bir şahsın) mevsûfları hazfedilmiştir. / çev.

2 O’nu tüm noksanlıklardan uzak bilip, ne şanlı - şerefli olduğunu haykırarak. / ed.

وكقوله:

بِكَفِّي كَانَ مِنْ أَرْمَى الْبَشَرِ

[١٣٤٥] {مَقَامٌ مَغْلُومٌ} في العبادة، والانتهاء إلى أمر الله مقصور عليه لا يتجاوزه، كما روي: فمنهم راعٍ لا يقيم صلبه، وساجد لا يرفع رأسه.

[١٣٤٦] {لَنَحْنُ الصَّافُونَ} نصف أقدامنا في الصلاة، أو أجنحتنا في الهواء. ٥
منتظرين ما نؤمر. وقيل: نصف أجنحتنا حول العرش داعين للمؤمنين. وقيل: إن المسلمين إنما اصطَفُوا في الصلاة منذ نزلت هذه الآية؛ وليس يصطف أحد من أهل الملل في صلاتهم غير المسلمين.

[١٣٤٧] {الْمُسِيحُونَ}، أي المنزهون أو المصلّون. والوجه أن يكون هذا وما ١٠
قبله من قوله {سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ} [الصفات: ١٥٩] من كلام الملائكة حتى يتصل بذكرهم في قوله {وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ} [الصفات: ١٥٨] كأنه قيل: ولقد علم الملائكة وشهدوا أن المشركين مفترون عليهم في مناسبة رب العزة، وقالوا: سبحان الله، فنزهوه عن ذلك، واستثنوا عباد الله المخلصين وبرؤهم منه، وقالوا للكفرة: فإذا صحَّ ذلك فإنكم وآلهتكم لا تقدرون أن تفتنوا على الله أحدًا من خلقه ١٥
وتصلّوه، إلّا من كان مثلكم ممن علم الله -لكفرهم، لا لتقديره وإرادته، تعالى الله عما يقول الظالمون علوًّا كبيرًا- أنهم من أهل النار، وكيف نكون مناسبين لرب العزة ويجمعنا وإياه جنسية واحدة؟ وما نحن إلّا عبيد أذلاء بين يديه، لكل منا مقام من الطاعة لا يستطيع أن يزل عنه ظفرًا، خشوعًا لعظمته وتواضعًا لجلاله، ونحن الصافون أقدامنا لعبادته وأجنحتنا، مدعنين خاضعين مسبحين ممجدين، ٢٠
وكما يجب على العباد لربهم.

[1348] Bunun Peygamber (s.a.)'in sözünden sayıldığı da söylenmiştir; yani Müslümanlardan her birinin, kıyamet günü kendi ameli miktarınca bilinen bir makamı olacaktır ki o da: “*Belki Rabbin seni bir makam-ı mahmuda gönderir.*” [İsrâ 17/79] âyetinden iktibastır. Hazret-i Peygamber sonra, Müslümanların amellerini ve namazda saf bağlayanların onlar olduğunu; Allah'ı tanımayanların -O'nun hakkında düşünülmesi mümkün olmayan- yakıştırmalarından O'nu tenzih ve takdis ettiklerini zikretmiştir.

167-169. (Müşrikler;) “Bize de evvelkiler gibi bir mesaj gelmiş olsaydı, biz de herhalde Allah'ın, (ihlâsları sayesinde) kurtardığı kullarından olurduk.” deyip duruyorlardı...

170. Şimdi ise onu inkâr ediyorlar... Ama yakında görecekler!

[1349] Bunlar Kureyş müşrikleri olup şöyle diyorlardı: “Bize de” kendilerine Tevrat ve İncil'in indiği “evvelkiler”in kitapları “gibi bir mesaj” kitap “gelmiş olsaydı,” Allah'tan başkasına tabii ki kulluk etmez, onlar gibi yalanlamaz, muhalefet etmezdik. İşte, onlara mesajlar mesajı ve kitaplar kitabı mu'cize bir kitap gelmiş; ama onlar bunu inkâr etmişlerdir. Tıpkı “*Fakat kendilerine uyarıcı gelince, bu onların sadece nefretle kaçışlarını artırdı!*” [Fâtır 35/42] âyetindeki gibi. Ama bu yalanlamalarının akıbetini ve ceza olarak başlarına ne geleceğini “yakında öğrenecekler!”

[1350] [167. âyetteki] إِنَّ İnne'nin şeddesizi olup, (لَيَقُولُنَّ'nin başındaki) Lâm da [tekit edatı olan إِنَّ'ı, olumsuzluk edatı olan لَيْد'den] ayırıp belirginleştiren bir edattır. Demek ki bunu ciddi ciddi söylüyorlardı; ama işlerinin önü ile sonu arasındaki farka bakın!..

171. Gerçek şu ki; peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında sözümüz önceden verilmiştir:

172. Muzaffer olacaklar, kesinlikle kendileridir;

173. galip gelecekler, mutlaka Bizim ordumuzdur.

[1351] *Kelime* (كَلِمَة) “Muzaffer olacaklar, kesinlikle kendileridir; galip gelecekler, mutlaka Bizim ordumuzdur!” ifadesi olup, bunlar birden çok kelime oldukları hâlde Allah Teâlâ'nın bunları *kelime* diye isimlendirmesi, sırf bir tek anlam dâhilinde düzen buldukları için tekil bir kelime hükmünde olmalarındandır. Nitekim (çoğul olarak) *kelimâtunâ* şeklinde de okunmuştur. Maksat, peygamberlerin dünyada cedelde ve savaş meydanlarında düşmanlarını yeneceğini, ahirette de düşmanlarına üstün geleceğini müjdelemektir.

[١٣٤٨] وقيل: هو من قول رسول الله ﷺ، يعني وما من المسلمين أحد إلا له مقام معلوم يوم القيامة على قدر عمله، من قوله {عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا} [الإسراء: ٧٩]، ثم ذكر أعمالهم وأنهم هم الذين يسطفون في الصلاة يسبحون الله وينزهونه مما يضيف إليه من لا يعرفه مما لا يجوز عليه.

٥ - ١٦٧- ﴿وَأَنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ﴾

١٦٨- ﴿لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ﴾

١٦٩- ﴿لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

١٧٠- ﴿فَكَفَرُوا بِهِ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[١٣٤٩] هم مشركو قريش، كانوا يقولون {لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا}، أي كتابًا {مِنْ} كتب {الْأَوَّلِينَ} الذين نزل عليهم التوراة والإنجيل لأخلصنا العبادة لله، ولما كذبنا كما كذبوا، ولما خالفنا كما خالفوا! فجاءهم الذكر الذي هو سيد الأذكار، والكتاب الذي هو معجز من بين الكتب {فَكَفَرُوا بِهِ}. ونحوه {فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا} [فاطر: ٤٢]. فسوف يعلمون مغبة تكذيبهم وما يحل بهم من الانتقام.

[١٣٥٠] وإن هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة. وفي ذلك أنهم كانوا يقولونه مؤكدين للقول جاذبين فيه؛ فكم بين أول أمرهم وآخره!

١٧١- ﴿وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُوسِلِينَ﴾

١٧٢- ﴿إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ﴾

١٧٣- ﴿وَأَنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ﴾

[١٣٥١] الكلمة قوله {إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ} وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ. وإنما سماها كلمة، وهي كلمات عدة، لأنها لما انتظمت في معنى واحد كانت في حكم كلمة مفردة. وقرئ «كلماتنا». والمراد الموعد بعلوهم على عدوهم في مقام الحجاج وملاحم القتال في الدنيا، وعلوهم عليهم في الآخرة،

١٠

١٥

٢٠

Tıpkı “*Oysa sakınanlar Kıyamet günü kesinlikle onların üstünde olacaklar!*” [Bakara 2/212] âyetindeki gibi. Peygamberlerin bazı savaş meydanlarında hezimete uğraması ve başlarından geçen öldürülmeler bağlayıcı değildir; zira galip gelme hem onlar hem de onlardan sonra gelecekler için *sonuç* itibarıyla riyledir. Peygamber (s.a.) ve raşit halifelerin hazır bulundukları savaşlar esas alınacak birer örnek ve ibret alınacak birer ders olarak yeterlidir! Hasan-ı Basrî *Rahimehullâh*’tan rivayet edildiğine göre; hiçbir peygamber herhangi bir savaşta ne mağlup edilmiş ne de öldürülmüştür. Ayrıca, peygamberler, esasen ve ekseriyetle, ilâhî yardıma ve zafere ulaşmışlardır; her ne kadar bazı durumlarda bir nebze sıkıntı ve bulanıklık olsa da- hüküm baskın olana göre verilmiştir. İbn Abbas’tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre; peygamberler dünyada yardım görmeseler bile, ahirette göreceklidir.¹

[1352] İbn Mes’ûd’un kıraatinde ‘*alâ ‘ibâdina* (kullarımız hakkında) şeklinde yer almış olup, bunun dayanağı da, سَبَقْتُ (önceden geçti) fiilinin, حَقَّقْتُ (gerçekleşti) anlamı içermesidir.²

174. (Resulüm!) Şimdilik onlardan yüz çevir.

175. Gözetle onları... Yakında görecekler!..

[1353] “Bir süreye kadar” az bir süreye kadar ki o da savaştan geri durma süresidir. Süddî’den rivayet edildiğine göre; Bedir gününe kadar “onlardan yüz çevir.” Yani onlardan yüz çevir ve eziyetlerini görmezden gel! Bunun; ölüme kadar olduğu da, kıyamet gününe kadar olduğu da söylenmiştir.

[1354] “Onları” ve onlar hakkında verilecek olan esirlik, öldürülme ve ahiretteki azap hükmünü “gözetle!” Onlar da seni ve sana verilecek yardım, destek ve nihaî mükâfat hükmünü yakında görecekler! Bunların vaat edilen ve beklenen durumlarını gözetlemeye dair emirle kastedilen şey, o durumun mutlak surette vuku bulacağını ve onun oluşmasının -sanki Hazret-i Peygamber’in gözünün önündeymiş gibi- yakın olduğunu göstermektir. Bunda da Hazret-i Peygamber için bir teselli ve rahatlatma vardır. “Yakında görecekler!” buyurması, daha önce de geçtiği gibi uzağa atma değil, tehdit içindir.

176. Bizim azabımızın hemen gelmesini mi istiyorlar?!

177. O, yurtlarına bir iner (ve helâk şartları gerçekleşir)se, uyarıl(-dıkları halde kulak asmay)anların sabahları çok kötü olur!

1 Eninde sonunda galip gelecekler; nâçiz bedenleri toprak olsa da, din ve mefkûreleri ilâ’ebet yaşayacaktır. / ed.

2 Genel kıraattteki Lâmin yerine ‘*alâ*, mef’ûlünü bu harfle alan *hakka* fiili sebebiyle kullanılmıştır. / ed.

كما قال: {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ} [البقرة: ٢١٢]. ولا يلزم انهزامهم في بعض المشاهد، وما جرى عليهم من القتل. فإن الغلبة كانت لهم ولمن بعدهم في العاقبة. وكفى بمشاهد رسول الله ﷺ والخلفاء الراشدين مثلاً يحتذى عليها وعبراً يعتبر بها. وعن الحسن رحمه الله: ما غلب نبي في حرب ولا قتل فيها. ولأن قاعدة أمرهم وأساسه والغالب منه الظفر والنصرة - وإن وقع في تضاعيف ذلك شوب من الابتلاء والمحنة -؛ والحكم للغالب. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إن لم يُنصروا في الدنيا نُصروا في الآخرة.

[١٣٥٢] وفي قراءة ابن مسعود «على عبادنا»، على تضمين {سَبَقْتُ} معنى حقت.

١٧٤- ﴿فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى جِئَ﴾

١٧٥- ﴿وَأَبْصَرُهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ﴾

[١٣٥٣] {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} فأعرض عنهم وأغض على أذاهم {حَتَّى جِئَ}، إلى مدة يسيرة، وهي مدة الكف عن القتال. وعن السدي: إلى يوم بدر. وقيل: الموت. وقيل: إلى يوم القيامة.

[١٣٥٤] {وَأَبْصَرُهُمْ} وما يقضى عليهم من الأسر والقتل والعذاب في الآخرة،

فسوف يبصرونك وما يقضى لك من النصرة والتأييد والثواب في العاقبة. والمراد بالأمر بإبصارهم على الحال المنتظرة الموعودة الدلالة على أنها كائنة واقعة لا محالة، وأن كينونتها قريبة كأنها قدام ناظريك. وفي ذلك تسلية له وتنفيس عنه. وقوله {فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ} للوعيد كما سلف، لا للتباعد.

١٧٦- ﴿أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ﴾

١٧٧- ﴿فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ﴾

[1355] Müşriklerin, uyarılara rağmen inkâr etmelerinin ardından başlarına inen azap; bir nasihatçinin, kavmini, düşman ordusunun hücumuna karşı uyarmasına rağmen onların bu uyarıyı dikkate almayıp silahlanmamaları ve kendilerini kurtaracak bir iş plânlamamaları sonucu o ordunun bunları kendi kışlarında ansızın basıp çökertmesi ve yağmayla köklerini kazıması örneği ile [temsili olarak] sunulmuştur. Araplarda; baskın yapıp yağmalayanların âdeti bunu sabahleyin yapmaları olduğu için “baskın” -başka bir vakitte gerçekleşse bile- *sabah* diye isimlendirilmiştir. Bu âyetin [üstün] fesahati; sana hissettirdiği haşyet ve o haşyetin tüm benlik ve tabiatına akın edip seni sarması ancak bu âyetin temsil tariki üzere gelmesiyle mümkündür.

[1356] İbn Mes‘ûd *fe-bi’sê sabâhu...* (... sabahları ne fena olmuştu!) şeklinde okumuştur. Fiilin harf-i cer ve mecrura isnat edilmesiyle [yani câr-mecrûrun nâib-i fâ’il kılınmasıyla] *nuzile bi-sâhatihim* (yurtları azabın menzili kılınınca...) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı; *zuhibe bi-Zeydin* (Zeyd götürüldü.) demen gibi. Yine *nuzzile’l-‘azâbu* (azap indirildi) takdiri üzere *nuzzile* şeklinde de okunmuştur.

[1357] Âyetin mânası; “Uyarılanların sabahı, sabahladıklarında çok kötü oldu!” şeklindedir. المنذرین çoğul kelimesindeki Lâm, uyarılanları belirlemede müphem bırakılmıştır; çünkü *sâe* ve *bi’sê* fiilleri bunu gerektirir.

[1358] Bu inişin, Peygamber (s.a.)’in Fetih günü Mekke’ye inmesi olduğu da söylenmiştir. Enes (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) Hayber’e geldiğinde, Hayberliler demir küreklerini yanlarına almış tarlalarına gitmekteydiler. [Onların geldiğini görünce] “İşte Muhammed ve beş bölükten oluşan ordusu!” deyip kalelerine geri döndüler. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber: “Allahu Ekber! Yıkıldı demektir Hayber! Biz bir kavmin yurduna indiğimizde, artık uyarılanların sabahı çok kötü oldu!” demiştir [Buhârî, “Salât”, 12]

178. Evet, şimdilik bunlardan uzak dur

179. ve gözetle onları... Yakında göreceklerr!..

[1359] “Şimdilik bunlardan uzak dur.” ifadesinin ikinci kez söylenmesi, ancak teselli üstüne teselli ve tehdidin iyice pekiştirilmesi içindir. Bunda [ikinci ayette] bir incelik daha vardır ki o da iki fiil birlikte zikredilip tek bir mef’ûlün takyîd edilmesidir. Bu şu anlama gelir: Peygamber saymakla bitmeyecek sevinçler, onlar da saymakla bitmeyecek hüznler göreceklerrdir.

[1360] Bunların birisiyle dünya azabının, diğeriyle ise ahiret azabının kastedildiği de söylenmiştir.

[١٣٥٥] مثل العذاب النازل بهم بعد ما أنذروه فأنكروه بجيش أنذر بهجومه قومه بعض نصائحهم فلم يلتفتوا إلى إنذاره، ولا أخذوا أهبتهم، ولا دبروا أمرهم تدييرًا ينجيهم، حتى أناخ بفنائهم بغتة، فشنّ عليهم الغارة وقطع دابّهم. وكانت عادة مغاويرهم أن يغيروا صباحًا، فسميت الغارة صباحًا وإن وقعت في وقت آخر. وما فصحت هذه الآية ولا كانت لها الروعة التي تحس بها ويروك موردها على نفسك وطبعك، إلا لمجيئها على طريقة التمثيل.

[١٣٥٦] قرأ ابن مسعود «فبئس صباح». وقرأ «نزل بساحتهم»، على إسناده إلى الجار والمجرور، كقولك: ذهب بزيد. و«نزل»، على ونزل العذاب.

[١٣٥٧] والمعنى: فساء صباح المنذرين صباحهم! واللام في {الْمُنذَرِينَ} مبهم في جنس من أنذروا، لأنّ ساء وبئس يقتضيان ذلك.

[١٣٥٨] وقيل: هو نزول رسول الله ﷺ يوم الفتح بمكة. وعن أنس رضي الله عنه: لما أتى رسول الله ﷺ خيبر -كانوا خارجين إلى مزارعهم ومعهم المساحي- قالوا: محمد والخميس، ورجعوا إلى حصنهم. فقال عليه الصلاة والسلام: الله أكبر! خربت خيبر! إنا إذا نزلنا بساحة قوم فساء صباح المنذرين!

١٥ - ١٧٨ - ﴿وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ﴾

١٧٩ - ﴿وَأَبْصُرْ فَسَوْفَ يَبْصُرُونَ﴾

[١٣٥٩] وإنما ثنى {وَتَوَلَّ عَنْهُمْ} ليكون تسلية على تسلية وتأكيّدًا لوقوع الميعاد إلى تأكيد. وفيه فائدة زائدة، وهي إطلاق الفعلين معًا عن التقيد بالمفعول وأنه يبصر وهم يبصرون ما لا يحيط به الذكر من صنوف المسرة وأنواع المساءة.

٢٠ [١٣٦٠] وقيل: أريد بأحدهما عذاب الدنيا، وبالأخر عذاب الآخرة.

180. Senin -o izzetin gerçek sahibi olan- Rabbin, bunların yakıştırdıklarından münezzehdir.

181. Selâm olsun O'nun peygamberlerine!

182. Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!

5 [1361] رَبِّ الْعِزَّة (izzetin gerçek sahibi) derken] *Rabbın izzete* izafe edilmesi, izzetin O'na özgü olmasındandır; adeta *zi'l-‘izzeti* (izzetli) denmektedir. Tıpkı senin, doğrulukla tanınması sebebiyle birisi için *sāhibu sıdkın* (doğruluk sahibi) demen gibi. Bununla “Hükümdarlardan veya başkalarından hiçbir kimsenin izzeti yoktur ki, o izzetin [asıl] sahip ve maliki Allah olmasın!” anlamının kastedilmesi de caizdir. Tıpkı “Dilediğini izzetli kılıyorsun...” [Âl-i İmrân 3/26] âyetindeki gibi.

[1362] Bu sure müşriklerin Allah hakkında söylediklerini, yine onların Allah'ın münezzeh olduğu şeyleri O'na nasıl nispet ettiklerini, peygamberlerin onlar yüzünden çektiği meşakkatleri ve de peygamberlerin kendilerine yönelik [vadedilmiş] yardıma mazhar olacaklarını ele almaktadır. Allah Teâlâ bu sûreyi, tüm bahsi geçen hususları bir araya getirir şekilde; müşriklerin yakıştırmalarından *Zât* ını *tenzih* ve peygamberlere de *selâm* ile noktalamıştır.

[1363] O müminler için takdir ettiği güzel akıbetlere binaen “Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!” Burada amaç, bunu söylemeleri, buna ara vermemeleri gerektiğini ve Kur'ân-ı Kerim'in içeriğinden ve ona yerleştirilmiş derin mânalardan gafil kalmamalarını müminlere öğretmektir. Hazret-i Ali *Radıya'llâhu Anh*'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kim kıyamet günü sevabı tam ölçikle almak istiyorsa, oturduğu yerden kalktığında son sözü şu olsun: *سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* (Senin o izzetin gerçek sahibi olan Rabbin, bunların yakıştırdıklarından münezzehdir. Selâm olsun O'nun peygamberlerine! Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!)

[1364] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Her kim *الصافات* suresini okursa, kendisine bütün cin ve şeytanlar sayısınca on sevap verilir; inatçı şeytanlar ondan uzaklaşır; şirkten kurtulur ve iki *yazıcı meleği* Kıyamet günü onun, peygamberlere inanmış biri olduğuna şahitlik ederler.

١٨٠- ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

١٨١- ﴿وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ﴾

١٨٢- ﴿وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٣٦١] أضيف الرب إلى العزة لاختصاصه بها، كأنه قيل: ذو العزة، كما تقول: صاحب صدق لاختصاصه بالصدق. ويجوز أن يراد أنه ما من عزة لأحد من الملوك وغيرهم إلا وهو ربها ومالكها. كقوله تعالى {تُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ} [آل عمران: ٢٦].

[١٣٦٢] اشتملت السورة على ذكر ما قاله المشركون في الله ونسبوا إليه مما هو منزله عنه، وما عاناه المرسلون من جهتهم، وما خولوه في العاقبة من النصرة عليهم؛ فختمها بجوامع ذلك من تنزيه ذاته عما وصفه به المشركون، والتسليم على المرسلين. ١٠

[١٣٦٣] {وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} على ما قِيضَ لهم من حسن العواقب؛ والغرض تعليم المؤمنين أن يقولوا ذلك ولا يخلوا به ولا يغفلوا عن مضمنات كتابه الكريم ومودعات قرآنه المجيد. وعن عليٍّ عليه السلام: «من أحب أن يكتال بالمكيال الأوفى من الأجر يوم القيامة، فليكن آخر كلامه إذا قام من مجلسه سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ». ١٥

[١٣٦٤] عن رسول الله ﷺ: من قرأ والصفات أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد كل جني وشيطان، وتباعدت عنه مردة الشياطين وبرئ من الشرك وشهد له حافظه يوم القيامة أنه كان مؤمناً بالمرسلين.

SÂD SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 88 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Sâd. 'Zikir'li' Kur'ân'a yemin olsun ki

5 2. asıl, nankörce inkâr edenlerdir gurur ve muhalefet içinde olanlar
[ona iman edenler değil!]..

[1365] ص vakfedilerek *sâd* şeklinde okunur; kırâatların çoğu böyledir. İki sâkin harfin (*Elif* ve *Dâl*) bir araya gelmesinden dolayı kesralı ve fethalı olarak da okunmuştur (*sâdi* - *sâde*). Fetha okunuşu şu iki hâl ile mümkündür: Kasem harfini hazfedip kasem fiiliyle ilişkilendirerek ki Arapların *allâbe le-efâlenne kezâ* (Vallahi şunu yapacağım!) sözleri böyledir. Ya da kasem harfini gizleyip, cer olması gereken yerde fetha ile -mecrur olarak- *allâhi le-efâlenne* sözlerinde olduğu gibi cer konumundadır. *Sâd*ın gayr-i munsarif olması, müennes ve ma'rife kabul edilmesindendir; çünkü o *sûre* mânasındadır. Bu harfi, *sâdin* şeklinde mecrûr ve tenvinli okuyan kişi, *kitâb* ve *tenzîl* mânasını esas alarak munsarif kabul etmiştir. *Sâd*ın sonunu kesre [*sâdi*] okuyanlar için ise şu değerlendirmeye yapılmıştır: *Sâdi* kelimesi, 'karşısında bulunma' ve 'karşılık gelme' anlamındaki *el-musâdât* kelimesindendir. Nitekim boş mekânlarda katı cisimlerin sesine karşılık gelen *sadâ* [yankı] kelimesi de *el-musâdât*tan türemedir. Buna göre mâna; "Amelini Kur'ân'la karşılaştı [*sâdi*]; onun emirlerini yerine getir ve yasaklarından kaçın!" şeklinde olmaktadır.

[1366] **Şayet** "*Sâd*. 'Zikir'li Kur'ân'a yemin olsun. Asıl, nankörce inkâr edenlerdir gurur ve muhalefet içinde olanlar!" âyeti görünüşte uyumsuz ve intizamsız bir sözdür. Bu ifadenin dizilişi nasıl açıklanabilir?" **dersen şöyle derim:** İki şekilde açıklanabilir. Birincisi: Allah Teâlâ'nın, Arap alfabesindeki bu harfin adını [*sâd*], -Kur'ân'ın başında [Bakara 2/1] geçtiği gibi-meydan okumak ve Kur'ân'ın i'câzına dikkat çekmek üzere zikretmesi²,

1 *Zikir*; hem öğüt, bahis hem de şan-şeref anlamlarına geldiği için, yani Kur'ân hem ilahi bir öğüt olduğu hem de müminlerine şan-şeref kazandırdığı için iki mânayı da içermesi bakımından kelimeyi aynen bırakmayı tercih ettik. / ed.

2 Bu harflerle Müşriklerle meydan okunmakta; Kur'ân'ın mu'cizeliği ortaya konulmaktadır: Siz ey Muhammed'in Kur'ân'ı kendi kafasından uydurduğunu iddia eden Müşrikler! Şayet dediğiniz doğruysa, siz de Kur'ân'a nazire teşkil edebilecek bir metin uydurabilmelisiniz; çünkü sizin konuştuğunuz dil de Kur'ân-ı Kerim de aynı harflerden; *Elif*, *Sâd*, *Kâf*, *Kef*, *Nûn* vs.den oluşuyor. Bu harflerden oluşan Kur'ân, arkadaşınız tarafından uydurulabilmişse, aynı harflerle konuşan siz büyük dil ustaları bundan daha iyisini ortaya koyabilirsiniz! Zira Muhammed'in şimdiye kadar bıraktığı böyle bir metin ortaya koymasını, okuma-yazması dahi yoktu; şiirle de, düzyazı ile de alâkası bulunmuyordu. Siz ise harflere, kelimelere adeta dans ettiren ve şiirleri Kâbe'nin duvarlarına asılan büyük şairlersiniz; haydi Kur'ân-ı Kerim gibi, onun parçalarından on tanesi gibi hatta bir tanesi gibi bir metin oluşturun da görelim! / ed.

سورة ص

مكية، وآياتها ٨٨

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ﴾

٢- ﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾

[١٣٦٥] {ص} على الوقف وهي أكثر القراءة. وقرئ بالكسر والفتح لالتقاء الساكنين. ويجوز أن ينتصب بحذف حرف القسم وإيصال فعله، كقولهم: الله لأفعلن كذا، بالنصب؛ أو بإضمار حرف القسم والفتح في موضع الجز، كقولهم: الله لأفعلن، بالجز. وامتناع الصرف للتعريف والتأنيث، لأنها بمعنى السورة. وقد صرفها من قرأ «ص»، بالجز والتنوين على تأويل الكتاب والتنزيل. وقيل ١٠ فيمن كسر: هو من المصاداة، وهي المعارضة والمعادلة. ومنها الصدى وهو ما يعارض الصوت في الأماكن الخالية من الأجسام الصلبة. ومعناه: عارض القرآن بعملك، فاعمل بأوامره وائته عن نواحيه.

[١٣٦٦] فإن قلت: قوله {ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ} كلام ظاهره متنافر غير منتظم، فما وجه انتظامه؟ قلت: فيه ١٥ وجهان؛ أحدهما أن يكون قد ذكر اسم هذا الحرف من حروف المعجم على سبيل التحدي والتنبيه على الإعجاز، كما مرّ في أول الكتاب،

sonra da kasemi, -meydan okuma kasemin cevabına yönelik bir işaret taşıdığı için- cevabı mahzûf olarak o harfin [ص] ardından getirmesidir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: “Zikirli Kur’ân’a yemin olsun ki o, mu’ciz bir sözdür.” İkinci: *Sâd* kelimesinin, bu sûrenin ismi kabul edilerek mahzûf bir mübtedânın haberi olmasıdır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Bu Sâd’dır; yani bu, Arapları âciz bırakan bir sûredir. Zikirli Kur’ân’a yemin olsun!” Nitekim sen şöyle dersin: “Bu Hâtem’dir, *vallâhi!*” Bununla şunu kastedersin: “Bu, cömertliğiyle meşhur olan o kişidir, *vallâhi!*” İşte Allah, *Sâd* kelimesiyle yemin ettiğinde de aynı durum geçerlidir; adeta şöyle buyrulmaktadır: “*Sâd* suresine ve zikirli Kur’ân’a yemin ederim ki, o bir mu’cizedir.” Sonra şöyle buyurmuştur: “Asıl, nankörce inkâr edenlerdir” bunu kabul ve gerçeği itiraf etme hususunda “gurur ve” Allah ve Resûlüne “muhalefet içinde olanlar!” *Sâd* kelimesini *muksemun-bih* kabul eder; وَالْقُرْآنَ ذِي الذِّكْرِ (Zikirli Kur’ân’a) ifadesini de ona atfedersen, الْقُرْآن ile indirilmiş bütün âyetleri de, bizzat Sâd suresini de kastetmen caiz olur; anlam da “Şu şerefli sureye; bu zikirli Kur’ân’a yemin olsun.” şeklinde olur. Nitekim “Cömert birine; o mübarek kişiye uğradım.” dersin ki, ‘kişi’yle o adamdan başkasını kastetmemektesindir.

[1367] *Zikr*, “şeref ve şöhrat” demek olup, *fulânün mezkûrun* (falanca, adından söz ettirir) denir. وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ “Bu Kur’ân senin ve kavmin için bir şereftir.” [Zuhuf 43/44] âyetinde de aynı mânadadır. Yahut ibret, öğüt anlamındadır. Yine din ile ilgili ihtiyaç duyulan hükümleri ve -peygamber kıssaları, müjde ve tehditler gibi- diğer konuları hatırlatmak demektir.

[1368] *عِزَّةٌ وَشِقَاقٌ* kelimelerindeki nehirelik, mânalarının şiddetini ve kötülüğünü göstermek içindir. فِي عِزَّةٍ ifadesi, “Düşünmeleri gereken şeylerden ve hakka uymaktan gafiller!” anlamında *fî gırratin* şeklinde de okunmuştur.

3. Kendilerinden önce nice nesilleri helâk ettik... Seslendiler! Ama kurtulma vakti değildi... (O vakit, çoktan geçmişti!)

[1369] “Nice nesilleri helâk ettik” ifadesi, gurura kapılan ve muhalefet edenlere yönelik bir tehdittir. “Seslendiler!” cümlesi, “yakarıшта bulundular ve yardım istediler” demektir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] “Tövbe ederek yakarıшта bulundular.” şeklinde rivayet edilmiştir.

[1370] *لَا ت* edatı, Leyse’ye benzeyen Lâ’dır. Sonuna -aynen *rubbe* ve *süm-meye* eklendiği gibi- tekit için müenneslik Tâ’sı eklenmiş ve bu sebeple hükmü değişmiştir; öyle ki, artık sadece zaman ifade eden zarfların başına gelmekte, bir cümlede onun ma’mûlû olan öğelerden yalnızca biri -ya ismi ya da haberi- zahir olarak bulunmakta, ikisinin birlikte zahiren bulunması mümkün olmamaktadır. Bu, Halil b. Ahmed [v. 175/791] ile Sibeveyhi’nin [v. 180/796] görüşüdür.

ثم أتبعه القسم محذوف الجواب لدلالة التحدي عليه، كأنه قال: وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ
 إنه لكلامٌ معجز. والثاني: أن يكون {ص} خبر مبتدأ محذوف، على أنها اسم للسورة،
 كأنه قال: هذه ص، يعني هذه السورة التي أعجزت العرب، وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ. كما
 تقول: هذا حاتم والله. تريد: هذا هو المشهور بالسخاء والله. وكذلك إذا أقسم بها كأنه
 قال: أقسمت بص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ إنه لمعجز. ثم قال: {بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ}
 واستكبارٍ عن الإذعان لذلك والاعتراف بالحق {وَشِقَاقٍ} لله ورسوله. وإذا جعلتها
 مقسمًا بها وعطفت عليها {وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ} جاز لك أن تريد بالقرآن التنزيل كله،
 وأن تريد السورة بعينها. ومعناه: أقسم بالسورة الشريفة وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ. كما تقول:
 مررت بالرجل الكريم وبالنسمة المباركة، ولا تريد بالنسمة غير الرجل.

١٠ [١٣٦٧] والذكر: الشرف والشهرة، من قولك: فلان مذكور، {وَأِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ
 وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤] أو الذكرى والموعظة، أو ذكر ما يحتاج إليه في الدين من
 الشرائع وغيرها، كأقاصيص الأنبياء والوعد والوعيد.

[١٣٦٨] والتذكير في {عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ} للدلالة على شدتهما وتفاقمهما. وقرئ «في
 غِزَّة»، أي في غفلة عما يجب عليهم من النظر واتباع الحق.

١٥ ٣- ﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَوْمٍ فَتَادُوا وَلَاتٍ حِينَ مَنَاصٍ﴾

[١٣٦٩] {كَمْ أَهْلَكْنَا} وعيد لذوي العِزَّة والشقاق. {فَتَادُوا} فدعوا واستغاثوا.
 وعن الحسن. فتادوا بالتوبة.

[١٣٧٠] {وَلَاتٍ} هي لا المشبهة بليس، زادت عليها تاء التأنيث كما زادت على
 رب، وثم للتوكيد، وتغير بذلك حكمها حيث لم تدخل إلا على الأحيان ولم يبرز إلا أحد
 مقتضيهما؛ إمَّا الاسم وإما الخبر، وامتنع بروزهما جميعًا. وهذا مذهب الخليل وسيبويه. ٢٠

Ahfeş [v. 215/830] ise, لَا edatının, sonuna Tâ eklenmiş *cinsini nefyeden Lâ* olduğu ve sadece zaman ifade eden zarfları nefyetmek üzere kullanıldığı görüşündedir. Sonrasında gelen حِينَ مَنَاصْ ifadesi onunla mansübdür. Sanki لَا حِينَ مَنَاصْ (Onlar için kurtulma vakti diye bir şey yoktu!) demişsin gibi. لَا edatından sonra gelen kısmın, gizli bir fiille mansüb olduğu görüşü de Ahfeş'ten nakledilmiştir. Bu durumda cümle, *ve lâ erâ hîne menâs* (hiçbir kurtulma vakti görmüyorum!) şeklinde olur. Söz konusu kısım, mübtedâ olarak merfû' da olabilir; yani cümle *ve lâ hîne menâsın kâinun le-hum* (Onlar için herhangi bir kurtulma vakti olmayacaktır!) tarzında kurulur. Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye göre; لَا edatından sonra gelen kısmın mansüb oluşu, *ve lâte'l-hînu hîne menâsın* yani *ve leys'e'l-hînu hîne menâsın* şeklinde; merfû' oluşu ise *ve lâte hînu menâsın hâsilenun le-hum* şeklindedir. İfade *hîni menâsın* şeklinde kesreli olarak da okunmuştur ki benzeri Ebû Zübeyd et-Tâî'nin [v. 62/682] şu beytinde geçer:

Bizden barış istediler. Halbuki zamanı değildi!

15 Biz de 'Hayatta bırakma zamanı değil!' diye cevap verdik.

[1371] “Peki, burada *evânin* kelimesinin kesre okunması nasıl açıklanabilir?” **dersen, şöyle derim:** *Ve ente izin sahibün* (O sıra sağlıklıydın!) cümlesindeki *izine* benzetilmiştir; çünkü *izin* kelimesi, muzâfun ileyhi hazfedilip yerine ‘ivaz tenvini konulmuş zaman zarfıdır; cümlelerin aslı da *ve lâte evâne sulhîn* (Halbuki barış zamanı değildi!) şeklindedir. “Bu durumda âyetteki; muzâfun ileyhi hazfedilmemiş حِينَ مَنَاصْ ifadesini nasıl açıklayacasın? **dersen şöyle derim:** مَنَاصْ'ın muzâfun ileyhinin hazfı -zira aslı *hîne menâsım* şeklindedir- حِينَ'den bir hazif olarak kabul edilmiş -muzâf ve muzâfun ileyhi bir bütün olduğundan, مَنَاصْ'ın tenvini hazfedilen zamire ‘ivaz yapılmıştır. Daha sonra حِينَ kelimesi, i'râb almayan bir isme [yani zami-

25 re] muzâf kabul edildiği için mebnî kılınmıştır.

[1372] لَا ifadesi, Tâ'nın kesra üzere mebnî kabul edilmesiyle, tıpkı *ceyrîde*¹ olduğu gibi *ve lâti* şeklinde de okunmuştur.

[1373] **Şayet** “Lâ üzerinde nasıl vakfedilir?” **dersen, şöyle derim:** Tıpkı sonuna müenneslik Tâ'sı bitişen fiilde vakfettiğin gibi *t* [sesi] ile vakfedilir; ancak Kisâî [v. 189], müennes isimlerde vakfettiği gibi *h* [sesi] ile vakfetmiştir.

[1374] Ebû 'Ubeyd'in [v. 224] “Tâ, حِينَ'ye dâhildir.”² sözünün bir geçerliliği yoktur. Buna; “İmam Mushaf'ta Tâ, حِينَ'ye bitişiktir.” şeklinde delil getirmesi de bağlayıcı değildir; zira Mushafta yazım kuralının dışına çıkan nice yazım şekilleri yer almıştır.

1 Gerçekten, kesinlikle anlamında. / ed.

2 Yani وَلَا تَحِينَ / ed.

وعند الأخفش أنها لا النافية للجنس زیدت علیها التاء، وخَصَّت بنفي الأحيان. و{حِينَ مَنَاصٍ} منصوب بها، كأنك قلت: ولا حين مناص لهم. وعنه أنَّ ما ينتصب بعده بفعل مضمر، أي ولا أرى حين مناص. ويرتفع بالابتداء، أي ولا حين مناص كائن لهم؛ وعندهما أن النصب على: ولات الحين حين مناص، أي وليس الحين حين مناص. والرفع على: ولات حين مناص حاصلاً لهم. وقرئ «حين مناص» بالكسر، ومثله قول أبي زيد الطائي:

طَلَبُوا صَلَحَنَا وَلَاتَ أَوَانٍ ۖ فَأَجَبْنَا أَنْ لَاتَ حِينَ بَقَاءِ

[١٣٧١] فإن قلت: ما وجه الكسر في أوان؟ قلت: شبه بإذ في قوله: وأنت إذ صحيح، في أنه زمان قطع منه المضاف إليه وعوض التنوين، لأنَّ الأصل: ولات أوان صلح. فإن قلت: فما تقول في حين مناص والمضاف إليه قائم؟ قلت: نزل قطع المضاف إليه من مناص؛ لأنَّ أصله حين مناصهم منزلة من قطعة من حين، لاتحاد المضاف والمضاف إليه، وجعل تنوينه عوضاً من الضمير المحذوف، ثم بني الحين لكونه مضافاً إلى غير متمكن.

[١٣٧٢] وقرئ «ولات» بكسر التاء على البناء، كجَيْرِ.

[١٣٧٣] فإن قلت: كيف يوقف على لات؟ قلت: يوقف عليها بالتاء، كما يوقف على الفعل الذي يتصل به تاء التأنيث. وأمّا الكسائي فيقف عليها بالهاء كما يقف على الأسماء المؤنثة.

[١٣٧٤] وأمّا قول أبي عبيد: إنَّ التاء داخلة على حين فلا وجه له. واستشهاده بأنَّ التاء ملترقة بحين في الإمام لا متشبه به، فكم وقعت في المصحف أشياء خارجة عن قياس الخط.

[1375] مناص kelimesi, “kurtulmak ve geçip gitmek” anlamındadır. Bir şey geçip gittiği zaman, *nâsahû - yenûsubû* denilir. *İstenâsa* da “kurtulmak istedi” anlamındadır. Hârise b. Bedr [v. 60] şöyle demiştir:

5 Emsallerinden hızlı olan şu atım, elimle gemine asıldığımda kaçmaya çalışır ve vahşi eşek gibi koşmak ister.

4. Kendi içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaşılar ve şöyle dedi nankörce inkâr edenleri: “Bu (Muhammed), yalancı bir büyücüdür!”

5. “Ne! Tanrıların bir tek tanrı olduğunu mu iddia etmiş?! Gerçekten şaşılacak bir şey bu!”

10 [1376] “Kendi içlerinden bir uyarıcı”, yani kendi cinslerinden bir elçi.

[1377] “Şöyle dedi nankörce inkâr edenler...” Nankör inkârcılara olan öfkesini göstermek ve böyle bir söze; haklarında “*Bunlardır işte, gerçek kâfirler!..*” [Nisâ 4/151] buyrulan, inkârcılığa saplanıp dalâlete batmış kimselerden başkasının cesaret edemeyeceğini göstermek içindir ki, “şöyle dediler” de-
15 me[kle yetinme]miştir.¹ Allah Teâlâ’nın vahyi ile tasdik ettiği bir kimseyi yalancılıkla karalamalarından, aksi düşünülemez bir gerçek olan tevhidi tuhaf karşılamalarından ve doğruluğu imkânsız bir batıl olan şirki garipselemelerinden daha ileri bir cehalet ve daha büyük bir inkârcılık düşünülebilir mi?!

[1378] Rivayete göre; Hazret-i Ömer’in müslüman oluşu müminle-
20 ri çok sevindirirken, Kureyş inkârcılarının zoruna gitmiş ve sabırlarını taşırıyordu. Bu sebeple, ileri gelenlerinden yirmi beş tanesi toplanıp Ebû Tâlib’e gittiler ve şöyle dediler: “Sen bizim büyüğümüz ve önde gelenimizsin. -İslâm’a katılanları kastederek- şu beyinsizlerin yaptıklarını biliyorsun! Yeğeninle aramızı bulman için sana geldik.” Bunun üzerine
25 Ebû Tâlib Hazret-i Peygamber’i çağırttı ve; “Yeğenim! Bu kavminin sana iki tarafı da memnun edecek bir teklifi var; onlardan tamamen yüz çevirme.” dedi. Hazret-i Peygamber; “Benden ne istiyorlar?” deyince, şöyle dediler: “Sen bizi ve ilâhlarımızı diline dolamaktan vazgeç, biz de sana ve ilâhına ilişmeyelim!” Hazret-i Peygamber şöyle karşılık verdi: “Size
30 istediğinizi verirsem karşılığında bana, bütün Arapları hâkimiyetinizle alacak ve Arap olmayanları size borçlu kılacak bir kelime vermeye ne dersiniz?!” Dediler ki: “Tabî ki!.. [Bu şeref için] on mislini bile veririz!”

1 Müfessir, mealen; “zamir kullanılacak yerde açıkça kelime kullanılmıştır; sebebi şudur...” dese de, burada aslında şöyle bir incelik vardır: İçlerinden birinin *peygamber* oluşuna şaşan, tüm Mekkeliyledir; ama bunların tamamı “Muhammed, yalancı bir büyücüdür!” dememektedir. Bunu söyleyen, sadece nankörce inkâr edenlerdir. Nitekim aşağıda “İleri gelenleri de harekete geçip...” buyurarak adeta genelden özele / aşağıdan yukarıya doğru tüm şirk toplumunu söz konusu etmiştir. / ed.

[١٣٧٥] والمناص: المنجا والفوت. يقال: ناصه ينوصه إذا فاته. واستناص: طلب المناص. قال حارثة بن بدر:

غَمُرَ الْجِرَاءِ إِذَا قَصَرْتُ عَنَانَهُ ❁ بِيَدِي اسْتَنَاصَ وَرَامَ جَرِي الْمُسْحِلِ

٥ -﴿وَعَجَبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ﴾

٥ -﴿أَجْعَلِ الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ﴾

[١٣٧٦] {مُنْذِرٌ مِنْهُمْ} رسول من أنفسهم. {وَقَالَ الْكَافِرُونَ}

[١٣٧٧] ولم يقل: "وقالوا"، إظهارًا للغضب عليهم، ودلالة على أنّ هذا القول

لا يجسر عليه إلا الكافرون المتوغلون في الكفر، المنهمكون في الغي، الذين قال فيهم {أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥١]. وهل ترى كفرًا أعظم وجهلاً أبلغ

١٠ من أن يسموا من صدّقه الله بوحيه كاذبًا، ويتعجبوا من التوحيد، وهو الحق الذي لا يصحّ غيره، ولا يتعجبوا من الشرك، وهو الباطل الذي لا وجه لصحته!

[١٣٧٨] روي أن إسلام عمر رضي الله تعالى عنه فرح به المؤمنون فرحًا شديدًا،

وشقّ على قريش وبلغ منهم، فاجتمع خمسة وعشرون نفسًا من صناديدهم ومشوا إلى

١٥ أبي طالب وقالوا: أنت شيخنا وكبيرنا، وقد علمت ما فعل هؤلاء السفهاء -يريدون

الذين دخلوا في الإسلام- وجئناك لتقضي بيننا وبين ابن أخيك. فاستحضر أبو

طالب رسول الله ﷺ وقال: يا ابن أخي، هؤلاء قومك يسألونك السّوء، فلا تمل

كل الميل على قومك. فقال رسول الله ﷺ: ماذا يسألونني؟ قالوا: ارفضنا وارفض

ذكر آلهتنا وندعك وإلهك. فقال عليه السلام: أرايتم إن أعطيتكم ما سألتكم أمعطي

٢٠ أنتم كلمة واحدة تملكون بها العرب وتدين لكم بها العجم؟ فقالوا: نعم وعشرًا،

-Yani istediğin kelime ile birlikte on kelime daha veririz.- Hazret-i Peygamber, “Öyleyse, *lâ ilâhe illallah* [Allah’tan başka tanrı yok!] deyin.” buyurdu. Bunun üzerine dönüp gittiler ve şöyle dediler: “*Ne! Tanrıların bir tek tanrı olduğunu mu iddia etti şimdi bu?!’*” [Sâd 38/5] [Tirmizî, “Tefsir”, 39 daha muhtasar]

5 [1379] عَجَاب kelimesi, “tuhaflıkta ileri derecede olan” demektir; مَكْرًا كِبَارًا [“*Muazzam tuzak!*” [Nüh 71/22)] âyetinde olduğu gibi *uccâb* şeklinde şeddeli de okunmuştur. Kelimenin şeddeli kullanımı, şeddesiz kullanımından daha belîğdir. Bunun benzeri, *kerîm*, *kürâm* ve *kürîrâm* kelimeleridir.

[1380] “Ne! Tanrıların bir tek tanrı olduğunu mu iddia etmiş?!” [Sâd 38/5] ifadesi, إِنَّا هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا (“*Rahman’ın kulları olan meleklerin dışı olduğunu iddia ettiler.*” [Zuhruf 43/19]) âyetine benzemektedir. Şöyle ki; her iki âyette geçen *ca’l* fiili, öyle olduğunu ileri sürüp bunu iddia ederek “söz itibarıyla başkalaştırmak” anlamındadır. Adeta “O; konuşmasında cemaatin bir kişi olduğunu mu iddia etti!?” denmektedir; çünkü söz konusu ‘değiştirme’ fiilen¹ mümkün değildir.

6. İleri gelenleri de harekete geçip (dediler ki); “Tanrılarınızda direnip yürüyün! Bu gerçekten arzu edilen bir şey!”

7. “Biz bunu son din (olan Hıristiyanlık)ta bile işitmedik! Tamamen uydurma!”

20 [1381] *Mele’*, Kureyş ileri gelenleri anlamındadır. Allah Teâlâ şu mânayı kastetmektedir: İleri gelen inkârcılar, Allah Resûlünün o hazır cevapla kendilerini alt etmesinden sonra birbirlerine “Yürüyün ve direnin! Muhammed’i engellemenin bir çaresi yok!” diyerek Ebû Tâlib’in huzurundan ayrıldılar.

25 [1382] إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ (Bu gerçekten arzu edilen bir şey!) Yani [i] Bu, Allah’ın dilediği ve gerçekleşmesine hükmettiği bir şeydir. Allah’ın gerçekleşmesini dilediği bir şey için de hiçbir engel yoktur ve bu hususta sabretmekten başka bir şey fayda sağlamaz. [ii] Bu iş, zamanın getirdiği bize yönelmiş bir musibettir; bundan kurtuluşumuz yok! [iii] İstenen sizin dininizdir; yani dininiz sizden alınarak ondan mahrum kalmanız istenmekte!..

30 [1383] أُنْ أُنْ ائْتُوا (Bu gerçekten arzu edilen bir şey!) Yani [i] Bu, Allah’ın dilediği ve gerçekleşmesine hükmettiği bir şeydir. Allah’ın gerçekleşmesini dilediği bir şey için de hiçbir engel yoktur ve bu hususta sabretmekten başka bir şey fayda sağlamaz. [ii] Bu iş, zamanın getirdiği bize yönelmiş bir musibettir; bundan kurtuluşumuz yok! [iii] İstenen sizin dininizdir; yani dininiz sizden alınarak ondan mahrum kalmanız istenmekte!..

1 Çünkü çok sayıda ilâh yoktur ki onları teke indirebilsin. / ed.

2 An lafzından sonra *konusma* veya bu anlamda bir *fiil* gerektiğinden, bu açıklamayı yapıyor. / ed.

أي نعطيكمها وعشر كلمات معها، فقال: ”قولوا: لا إله إلا الله! فقاموا وقالوا: {أَجْعَلْ
الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ}!

[١٣٧٩] {أَجْعَلْ الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ}، أي بليغ في العجب.
وقرئ «عجَاب»، بالتشديد، كقوله تعالى {مَكْرًا كِبَارًا} [نوح: ٢٢] وهو أبلغ من
المخفف. ونظيره: كريم وكرام وكرام.

[١٣٨٠] وقوله {أَجْعَلْ الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا} مثل قوله {وَجَعَلُوا الْمَلِئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ
عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا} [الزخرف: ١٩] في أن معنى الجعل التصيير في القول على سبيل
الدعوى والزعم؛ كأنه قال: أجعل الجماعة واحدًا في قوله؟! لأن ذلك في الفعل
محال.

١٠ -٦- ﴿وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ﴾

٧- ﴿مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمَلَّةِ الْآخِرَةِ إِنَّ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ﴾

[١٣٨١] {الْمَلَأُ} أشراف قريش. يريد: وانطلقوا عن مجلس أبي طالب بعد ما
بكتهم رسول الله ﷺ وسلم بالجواب العتيد، قائلين بعضهم لبعض أمشوا واصبروا،
فلا حيلة لكم في دفع أمر محمد.

١٥ [١٣٨٢] {إِنَّ هَذَا} الأمر {لَشَيْءٌ يُرَادُ}، أي يريده الله تعالى ويحكم بامضائه، وما
أراد الله كونه فلا مرد له ولا ينفع فيه إلا الصبر. أو إن هذا الأمر لشيء من نوائب
الدهر يراد بنا فلا انفكاك لنا منه. أو إن دينكم لشيء يراد، أي يطلب ليؤخذ منكم
وتغلبوا عليه.

[١٣٨٣] و {أَنْ} بمعنى أي، لأن المنطلقين عن مجلس التقاؤل لا بدّ لهم
٢٠ من أن يتكلموا ويتفاوضوا فيما جرى لهم، فكان انطلاقهم مضمناً معنى القول.

“Harekete geçme” ile yoğun bir konuşmaya dalmalarının kastedilmesi de mümkündür. Aynı şekilde, çoğalın ve toparlanın anlamında امشوا (yürüyün) demiş olmaları da mümkündür. Bu, kadın çok doğurduğunda söylenen *me-şeti’l-mer’etu* ifadesine dayanan bir anlamdır. Çoğalmaları umulduğundan
 5 [deve, inek ve gibi hayvanlar için kullanılan] *mâşiye* ifadesi de aynı şekildedir. Bu gibi hayvanlar için *fâşiye* tabiri de kullanılır. Nitekim Hazret-i Peygamber *dummu fevâşiyekum* (“Hayvanlarınızı salıvermeyin..” [Müslim, “Eşribe”, 98]) buyurmuştur.

[1384] “Tanrılarınızda direnin” yani onlara kullukta ve bağlılıkta sabre-
 10 din ki onları kaybetmeyesiniz.

[1385] *وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا* ifadesi) أن’siz olarak gizli bir ‘söyleme’ fiili bulunduğu düşünülerek *ve’ntaleka’l-meleü minhumu’müşû* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes’ûd’dan da *ve’ntaleka’l-meleü minhum yemşûne eni’sbirû* şeklinde bir kırâat rivayet edilmiştir.¹

[1386] *Millet-i âhira*; yani [i] “dinlerin sonuncusu olan Hazret-i İsa’nın dininde.” Zira Hristiyanlar, teslis inancını benimsedikleri ve muvahhid olmadıkları halde, bunu [dinlerinin son din olduğunu] iddia etmektedirler. [ii] “Babalarımızda gördüğümüz Kureyş dininde.” [iii] *فِي الْمَلَةِ الْأَخْرَةِ* ifadesi, هذا’nın mef’ûlünün hâli kabul edilerek ve yukarıdaki iki mânada olduğu
 15 gibi ilişkilendirilmeksizin, “Son dinde bulunan bu şeyi işittik.” Bu durumda anlam şöyle olmaktadır: Biz, son dinde Allah’ı tevhid ilkesinin yer alacağını ne Ehl-i Kitap’tan ne de kâhinlerden işittik.

[1387] *Mâ hâzâ illâ’htilâk*, yani tamamen düzmece ve yalandır.

**8. “Kur’ân aramızdan ona mı indirilmiş (bizler dururken)?!” As-
 25 lında, Benim mesajımdan yana şüphededirler! Ama, henüz tatmadılar Benim azabımı!**

[1388] Kureyş’in eşraf ve önderleri dururken peygamberlik şerefine Hazret-i Muhammed (s.a)’e verilmesini ve aralarından ona kitap indirilmesini hoş karşılamadılar. Nitekim “*Bu Kur’ân’ın, o iki şehirden (Mekke ve
 30 Tâif’ten) büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?*” [Zuhuf 43/31] diyorlardı. Bu hoşnutsuzluk, içlerinden [beklemedikleri] birisine peygamberlik şerefi verilmesi karşısında, kalplerini kavuran kıskançlığın ifadesidir.

1 (i) *Ve’ntaleka’l-meleü minhumu’müşû* (İleri gelenleri de harekete geçtiler: ‘Yürüyün!’) (ii) *Ve’ntaleka’l-meleü minhum yemşûne eni’sbirû* (İleri gelenleri de ‘Tanrılarınızda direnin!’ diyerek harekete geçtiler). / ed.

ويجوز أن يراد بالانطلاق الاندفاع في القول، وأنهم قالوا: امشوا، أي أكثروا واجتمعوا، من مشت المرأة، إذا كثرت ولادتها. ومنه الماشية، للتفاؤل، كما قيل لها: الفاشية. قال رسول الله ﷺ: ضموا فواشيكم.

[١٣٨٤] ومعنى {وَاصْبِرُوا عَلَى الْهَيْكُمِ} واصبروا على عبادتها والتمسك بها حتى لا تزالوا عنها. ٥

[١٣٨٥] وقرئ «وانطلق الملاء منهم امشوا» بغير {أَنْ} على إضمار القول. وعن ابن مسعود «وانطلق الملاء منهم يمشون أن اصبروا».

[١٣٨٦] {فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ} في ملة عيسى التي هي آخر الملل؛ لأنَّ النصراني يدعوونها وهم مثلثة غير موحدة. أو في ملة قريش التي أدركنا عليها آباءنا. أو ما سمعنا بهذا كائناً في الملة الآخرة، على أن يجعل {فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ} حالاً من {هَذَا} ولا تعلقه بـ{مَا سَمِعْنَا} كما في الوجهين. والمعنى: إنا لم نسمع من أهل الكتاب ولا من الكهان أنه يحدث في الملة الآخرة توحيد الله.

[١٣٨٧] ما {هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ}، أي افتعال وكذب.

٨- ﴿أَنْزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَنْذَرُوكَ

عَذَابٍ ١٥

[١٣٨٨] أنكروا أن يختص بالشرف من بين أشرافهم ورؤسائهم وينزل عليه الكتاب من بينهم كما قالوا: {لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ} [الزخرف: ٣١]. وهذا الإنكار ترجمة عما كانت تغلي به صدورهم من الحسد على ما أوتي من شرف النبوة من بينهم.

[1389] Aslında, Kur’ân’dan yana “şüphe içindedirler”; kendi aralarında “Ya... ya da...”¹ demektedirler:

[1390] İnkârcıların “*Bu tamamen uydurmadır!*” (Sâd 38/7) sözleri, kıskançlıkları uğruna dile getirdikleri inançlarına zıt bir sözdür.

5 [1391] “Ama henüz Benim azabımı tatmadılar!” Azabımı tattıklarında şüphe ve kıskançlıkları o zaman son bulacak!.. Yani Benim mesajımı, ancak azaba maruz kaldıklarında *mecburen* tasdik edecekler.

9. Yoksa senin ‘hibe ettikçe eden’ ‘mutlak izzet sahibi’ (Vehhâb, Azîz) Rabbinin rahmet hazineleri onların yanında mı?!

10 **10. Yoksa göklerin, yerin ve bu ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkiyeti onlara mı ait?! Öyleyse, yükselsinler göklerdeki yollarda!**

[1392] *أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ* ifadesinin anlamı şudur: Onlar rahmet hazinelerine sahip değiller ki, o hazinelerden istediklerini faydalandırıp istediklerini de mahrum bıraksınlar ve nübüvvet için liderlerinden birisini seçip bunu Hazret-i Muhammed’den uzak tutsunlar. Rahmete ve rahmet hazinelerine sahip bulunan; yarattıkları üzerinde hakim olan Azîz ve yerli yerinde bolca hibe eden, bu hibeleri hikmetinin ve adaletinin gerektirdiği biçimde dağıtan Vehhâb’dır. Nitekim “*Senin Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyor?! Oysa kendilerinin dünya hayatındaki geçim vasıtalarını Biz paylaştırdık.*” [Zuhuf 43/32] buyrulmuştur.

[1393] Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmak suretiyle yukarıdaki mânayı daha da genişletmiştir: “Yoksa göklerin ve yerin mülkiyeti onlara mı ait” ki, mutlak yücelik ve büyüklüğün sahibine özgü bulunan rubûbiyete ait işler ve ulûhiyete ait tedbirler hakkında konuşuyorlar!?

25 [1394] Allah Teâlâ sonra inkârcılarla iyice alay ederek şöyle buyurdu: Mahlûkatı düzene koymaya ve rahmeti taksim etmeye kabiliyetleri varsa, peygamberlik verilmeyi hak edenle hak etmeyi birbirinden ayırabilecekleri hikmete sahip iseler, “yükselsinler bakalım göklerdeki yollarda!” Yani, Arş’a götüren merdiven ve yollarda yükselsinler de, onun üzerine kurulup âlemin işlerini ve Allah’ın melekûtunu düzene koysunlar; vahyi kendi seçtikleri ve isabetli buldukları kimseye indirsinler.

1 “Saçma sapan rüyalar... Yok yok, onu kendisi uydurmuş! Yoo!.. Bir şairdir o...” [Enbiyâ 21/5] âyetinde belirtildiği gibi, Kur’ân hakkında ortak bir tavır alamıyor; kesin bir dille konuşamıyorlardı; kimi “şiir”, kimi “sihir”, kimi “rüya”, kimi “kehanet” diyordu Kur’ân âyetleri için. Ortak oldukları husus, onun vahiy olmadığı idi. Çünkü vahiy ve nübüvvet fikrine tamamen yabancı idiler. / ed.

[١٣٨٩] {بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ} من القرآن، يقولون في أنفسهم: إما وإما.

[١٣٩٠] وقولهم {إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ} كلام مخالف لاعتقادهم فيه يقولونه على سبيل الحسد.

[١٣٩١] {بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابٍ} بعد؛ فإذا ذاقوه زال عنهم ما بهم من الشك والحسد حينئذ. يعني أنهم لا يصدقون به إلا أن يمسهم العذاب مضطرين إلى تصديقه.

٩- ﴿أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ﴾

١٠- ﴿أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ﴾

[١٣٩٢] {أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ} يعني ما هم بمالكي خزائن الرحمة حتى يصيبوا بها من شأوا ويصرفوها عن شاءوا، ويتخيروا للنبوة بعض صناديدهم، وترفعوا بها عن محمد عليه الصلاة والسلام. وإنما الذي يملك الرحمة وخزائنها العزيز القاهر على خلقه، الوهاب الكثير المواهب المصيب بها مواقعها الذي يقسمها على ما تقتضيه حكمته وعدله، كما قال: {أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا} [الزخرف: ٣٢].

[١٣٩٣] ثم رشح هذا المعنى فقال {أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} حتى يتكلموا في الأمور الربانية والتدابير الإلهية التي يختص بها رب العزة والكبرياء! ١٥

[١٣٩٤] ثم تهكم بهم غاية التهكم فقال: وإن كانوا يصلحون لتدبير الخلائق والتصرف في قسمة الرحمة، وكانت عندهم الحكمة التي يميزون بها بين من هو حقيق بإيتاء النبوة دون من لا تحق له {فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ}، فليصعدوا في المعارج والطرق التي يتوصل بها إلى العرش، حتى يستوا عليه ويدبروا أمر العالم وملكوت الله، وينزلوا الوحي إلى من يختارون ويستصوبون. ٢٠

11. Sadece, uyumsuz birliklerden oluşturulmuş, yenilmeye mahkûm derme-çatma bir ordu orada!..

[1395] Allah daha sonra “Sadece, uyumsuz birliklerden oluşturulmuş, yenilmeye mahkûm derme-çatma bir ordu!..” sözüyle inkârcıları bu özelliklerden uzak tutarak aşağılamıştır. Bununla şunu murad etmektedir: “Onlar sadece, Allah Resûlüne karşı bir araya gelmiş inkârcılardan oluşan, yakın gelecekte yenilip dağılmaya mahkûm bir ordudan ibaret! Dolayısıyla onların söylediklerine aldırma ve ileri geri konuşmalarını dert etme.

[1396] وَحَدِيثٌ مَا زَايَتْهُ يُوْعَلِّتُهُ مَنَاسِيْرُهُ (Kısa olmasına rağmen ne büyük bir söz!) ifadesinde olduğu gibi. Yalnız şu farkla ki âyetle alay etmek üzere kullanılmıştır.

[1397] هُنَاكَ (orada) kelimesi, böylesine ulu bir sözü almaya ehil olmadıkları halde kendilerini koydukları konuma işaret olup, ehil olmadığı bir işe girişen kimseye Arapların söylediği *leste hünâlike*¹ sözünden gelmektedir.

12. Kendilerinden önce Nuh kavmi, Âd ve kazıklı firavun(lar) da yalanlamıştı.

13. Semud, Lût kavmi ve Eyke halkı da... Bunlar da aynı hizipler!

14. Hepsi peygamberleri yalanladı ve sonunda gerçekleşti Benim azabım!

[1398] “Kazıklı” ifadesi esasen “kazıklarıyla kurulmuş evin sağlamlığı” kullanımından alınmadır; şair şöyle demiştir:

Evler sadece direkler üzerine kurulur.

Ama kazıkları sağlam çakılmadığında ayakta duramaz hiçbir direk!

[1399] *Kazık* kelimesi, üstünlük, hâkimiyet ve işlerin yolunda gidişinin kalıcılığını anlatma maksadıyla *müste’âr* olarak kullanılmıştır. Nitekim el-Esved b. Ya’fer [v. 600 m.] şöyle demiştir:

Kazıkları [temelleri] sapasağlam bir hâkimiyetin gölgesinde...

[1400] Denilmiştir ki; Firavun, işkence edeceği kimseyi, her bir tarafı demirden kazığa tutturulmuş bir tahta direğe bağlı vaziyette dört tahta direk arasına gerer ve ölene kadar öylece bırakırmış. Şu da söylenmiştir: İşkence ettiği kimseyi yere çakılmış dört kazık arasına gerer, üzerine akrep ve yılanlar bırakırmış. Şöyle de denilmiştir: Onun kazık ve ipleri varmış; onlarla önünde oyunlar oynanırmış.²

1 “Orası senin yerin değil, yani bu iş senin kârın değil!” / ed.

2 “Kazık” Mısır medeniyetinin hemen her kente “çaktığı” piramitlerden vb. yapılardan kinayedir; فرعون da tek, özel bir şahsın adı değil, hakan, melik, kral gibi bir ünvandır. Mealen “Bunca muazzam binaları yapabilenler bile helâk oldu!” buyrulmaktadır. / ed.

١١- ﴿جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ﴾

[١٣٩٥] ثم خسأهم خساءة عن ذلك بقوله {جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ}، يريد ما هم إلا جيش من الكفار المتحزبين على رسل الله، مهزوم مكسور عما قريب؛ فلا تبال بما يقولون، ولا تكثرث لما به يهدون.

٥ [١٣٩٦] و{مَا} مزيدة، وفيها معنى الاستعظام، كما في قول امرئ القيس:

وَحَدِيثٌ مَا عَلَى قَصْرِهِ ❁

إلا أنه على سبيل الهزء.

[١٣٩٧] و{هُنَالِكَ} إشارة إلى حيث وضعوا فيه أنفسهم من الانتداب لمثل ذلك القول العظيم، من قولهم لمن ينتدب لأمر ليس من أهله: لست هنالك.

١٢- ﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ﴾

١٠

١٣- ﴿وَتَمُودُ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ لَيْكَةِ الْأَحْزَابِ﴾

١٤- ﴿إِنْ كُلِّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ﴾

[١٣٩٨] {ذُو الْأَوْتَادِ}: أصله من ثبات البيت المطنّب بأوتاده، قال:

وَالْبَيْتُ لَا يُبْتَنَى إِلَّا عَلَى عَمَدٍ ❁ وَلَا عِمَادَ إِذَا لَمْ تَرَسْ أَوْتَادُ

١٥ [١٣٩٩] فاستعير لثبات العز والملك واستقامة الأمر، كما قال الأسود:

فِي ظِلِّ مَلِكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ ❁

[١٤٠٠] وقيل: كان يشبح المعذب بين أربع سوار؛ كل طرف من أطرافه إلى سارية مضروب فيه وتد من حديد، ويتركه حتى يموت. وقيل: كان يمدّه بين أربعة أوتاد في الأرض ويرسل عليه العقارب والحيات. وقيل: كانت له أوتاد وحبال يلعب بها بين يديه.

٢٠

[1401] “*Bunlar* da aynı hizipler!” ifadesindeki işaretle, [11. âyetteki] yenil-meye mahkûm orduyu oluşturan toplulukların aynı hizip olduğu ve bunların da peygamberleri yalanladığı belirtilmek istenmiştir. Allah Teâlâ, onların ya-lanlamalarını önce kapalı bir üslupla haber cümlesinde zikretmiş; sonra istisnâ
5 cümlesi kullanmış ve söz konusu kapalılığı bu cümlede şöyle açıklamıştır: O topluluklardan her biri bütün peygamberleri yalanlamıştır; çünkü peygamber-lerden birini yalanladıkları zaman bütününü yalanlamış olmaktadırlar.

[1402] Yalanlamanın tekrarında; kapalı zikredildikten sonra açıkça söy-lenmesinde; tekrarının ilkin haber, ikinci olarak istisnâ cümlesiyle çeşit-lendirilmesinde; istisnâ cümlesinde vaz’î olarak bulunan te’kid ve tahsiste
10 hep inkârcıların en şiddetli ve cezayı hak ettiklerini tescil eden mübalağa çeşitlemeleri vardır.

[1403] Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmuştur: “Sonunda gerçekleşti Be-nim azabım!” Yani bu yaptıklarından dolayı, onları müstahak oldukları şe-
15 kilde cezalandırmam gerekli hale geldi!

15. İşte şunlar da asla dönüşü olmayan bir sayha bekliyorlar!

[1404] “Şunlar” ile Mekke halkı kastedilmiştir. Bu kelimenin [yalanlayan] bütün topluluklara işaret etmesi de mümkündür; çünkü kendilerinden söz edildiği için orada hazır gibidirler veya Allah’ın huzurunda gibidirler.

[1405] *Sayha* “üfleme/esmek” anlamındadır. فواق zammeli olarak da okunmuştur [füvâk]. O rüzgâr *fevâk* miktarı, yani kısa bir süre dahi gecik-mez. *Fevâk*, süt sağanın iki sağması ve emenin iki emmesi arasındaki süre-dir; yani “o rüzgâr, vakti geldiğinde bu süre miktarınca dahi gecikmez; tıpkı
20 “*Ecelleri geldiğinde bir an dahi geri kalmazlar.*” [Nahl 16/61] âyetindeki gibi. İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: “O rüzgârın ne geri dönmesi, ne de yinelenmesi mümkündür.” [Bu anlam] hasta sağlığına tekrar kavuştuğunda söylenen *efâka’l-marîdu* cümlesinden alınmadır. Sütün memeye geri dönme anına da *füvâku’n-nâkati* denir. Allah Teâlâ burada şunu kastetmiştir: “Bu tek bir rüzgârdır, o kadar. Ne bir ikincisi, ne de bir tekrarı vardır!”

16. Nitekim “Ya Rabbi! Bizim payımıza düşeni şu yargılanma gününden önce veriver!” dediler.

[1406] كُتْبٌ belirli bir şeyden elde edilen kısım/pay demektir; zira bu kısım o şeyden bir parçadır. Bu mânâ, birisi bir şeyi kestiğinde söylenen *kattabû* cümlesine dayanmaktadır. Bir kâğıt parçası olduğundan dolayı
35 ödül belgesine de *kıtt* denir. İlgili ifade her iki anlamla da tefsir edilmiştir;

[١٤٠١] {أُولَئِكَ الْأَحْزَابُ} قصد بهذه الإشارة الإعلام بأن الأحزاب الذين جعل الجند المهزوم منهم هم هم، وأنهم هم الذين وجد منهم التكذيب. ولقد ذكر تكذيبهم أولاً في الجملة الخبرية على وجه الإبهام، ثم جاء بالجملة الاستثنائية فأوضحه فيها بأن كل واحد من الأحزاب كذب جميع الرسل، لأنهم إذا كذبوا واحداً منهم فقد كذبوهم جميعاً. ٥

[١٤٠٢] وفي تكرير التكذيب وإيضاحه بعد إبهامه، والتنويع في تكريره بالجملة الخبرية أولاً وبالاستثنائية ثانياً، وما في الاستثنائية من الوضع على وجه التوكيد والتخصيص أنواع من المبالغة المسجلة عليهم باستحقاق أشد العقاب و أبلغه. [١٤٠٣] ثم قال: {فَحَقَّ عِقَابٌ}، أي فوجب لذلك أن أعاقبهم حق عقابهم.

١٥- ﴿وَمَا يَنْظُرُ هَؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ﴾

[١٤٠٤] {هَؤُلَاءِ} أهل مكة. ويجوز أن يكون إشارة إلى جميع الأحزاب لاستحضارهم بالذكر، أو لأنهم كالحضور عند الله.

[١٤٠٥] والصيحة النفخة. {مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ}، وقرئ بالضم. ما لها من توقف مقدار فواق، وهو ما بين حلبي الحالب ورضعتي الراضع. يعني إذا جاء وقتها لم تستأخر هذا القدر من الزمان. كقوله تعالى {فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً} [النحل: ٦١]. وعن ابن عباس: ما لها من رجوع وترداد، من أفاق المريض إذا رجع إلى الصحة. وفواق الناقة: ساعة ترجع الدرّ إلى ضرعها، يريد: أنها نفخة واحدة فحسب لا تتنى ولا تردد.

١٦- ﴿وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطْعًا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ﴾

[١٤٠٦] القط: القسط من الشيء؛ لأنه قطعة منه، من قطه، إذا قطعه. ويقال: لصحيفة الجائزة: قط، لأنها قطعة من القرطاس. وقد فسر بهما قوله تعالى {عَجِّلْ لَنَا قِطْعًا}، ٢٠

yani mâna “tehdit etmiş olduğun azaptan nasibimizi [gününden önce veriver!]” şeklindedir. Tıpkı “*Senden azabı hemen istiyorlar!*” [Hac 22/47] âyetindeki gibi. Denilmiştir ki; Hazret-i Peygamber, Allah Teâlâ’nın müminlere cenneti vaad ettiğini söyleyince, inkârcılar alaylı alaylı “Ondan bizim nasibimizi hemen getiriver!” demişlerdir. Yahut mâna “Amel defterimizi [belgemizi] hemen ver de, bir bakalım!” şeklindedir.

17. Sen bunların söylediklerine sabret ve güçlü kulumuz Davud’u yâd et; o, daima Allah’a yönelirdi.

[1407] **Şayet** “Âyetin ‘sen bunların söylediklerine sabret’ kısmı ile ‘kulumuz Davud’u yâd et’ kısmı arasında nasıl bir uyum var ki biri diğerine atfedilebilmiş?” **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ elçisine adeta şöyle buyurmaktadır: Sen bunların söylediklerine sabret ve Allah’a isyan etmenin ne büyük bir yanlış olduğunu Davud kıssasını anarak fark etmelerini sağla. Şöyle ki o, Allah’ın peygamberlerinden biriydi. Allah, katındaki değerinden ve yakınlığından dolayı kendisine peygamberlik ve hükümlerlik bahşetmişti. Sonra bir hata [*zelle*] işledi. Bu sebeple, içine düştüğü durumun farkına varsın diye Allah ona melekler gönderdi ve işlediği hatadan dolayı onu temsil ve tariz yollu kınadı. Bunun üzerine, Davud istiğfar etti ve Allah’a öyle bir yöneldi ki onun devamlı ağladığı, sürekli kederli olduğu ve -pişmanlığını taze tutsun diye- bu hatasını avucunun tam ortasına kazıdığı anlatılagelmıştır. Hal böyle iken, bu inkâr ve isyankârlığınızla sizin durumunuz nice olacak acaba?!” Yahut Allah Teâlâ elçisine şöyle buyurmaktadır: Sen bunların söylediklerine sabret. Kendini koru ve onlara karşı sabredip, eziyetlerine katlanma sorumluluğunda hata etmemesi için nefsini dizginle. Ve kardeşin Davud’u ve onun Allah katındaki değerini yâd et. O ufak hatayı [*zelle*] nasıl işlemişti de; hemen peşinden Allah Teâlâ’nın azarlamasına, onu zalimlikle suçlamasına ve haksızlığa bulaştığını söylemesine muhatap olmuştu.

[1408] **إِذْ الْأَيْدِ** ifadesi, din konusunda güçlü/kuvvetli; dinin zorluk ve sorumluluklarına güç yetirebilen demektir. Davud (a.s.), peygamberlik ve hükümdarlık yükünü taşımanın yanı sıra, bir gün oruç tutar, bir gün tutmazdı -ki en zor oruç şekli budur- ve gecenin yarısını ibadetle geçirirdi. Arapçada [güç yetirebilme anlamında] şu ifadeler kullanılır: *Fülânün eyyidün, zû eydin, zû âdin*. Bir şeyin *eyâdi*, “kendisiyle güç kazandığı unsur”dur.

[1409] **Evvâb**, çok tevbe eden ve sürekli Allah’ın rızasına yönelen anlamındadır.

أي نصيبنا من العذاب الذي وعدته. كقوله تعالى {وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ} [الحج: ٤٧]. وقيل: ذكر رسول الله ﷺ وعد الله المؤمنين بالجنة؛ فقالوا على سبيل الهزء: عجل لنا نصيبنا منها، أو عجل لنا صحيفة أعمالنا ننظر فيها.

١٧- ﴿اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾

٥ [١٤٠٧] فإن قلت: كيف تطابق قوله {اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ} وقوله {وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ} حتى عطف أحدهما على صاحبه؟ قلت: كأنه قال لنبيه عليه الصلاة والسلام: اصبر على ما يقولون، وعظم أمر معصية الله في أعينهم بذكر قصة داود، وهو أنه نبي من أنبياء الله تعالى قد أولاه ما أولاه من النبوة والملك، ولكرامته عليه وزلفته لديه، ثم زلّ زلّة فبعث إليه الملائكة، ووبّخه عليها على طريق التمثيل والتعريض، حتى فطن لما وقع فيه فاستغفر وأناب. ووجد منه ما يحكى من بكائه الدائم وغمّه الواصب، ونقش جنائته في بطن كفه حتى لا يزال يجدد النظر إليها والندم عليها؛ فما الظنّ بكم مع كفركم ومعاصيكم؟! أو قال له ﷺ: اصبر على ما يقولون، وصنّ نفسك وحافظ عليها أن تزل فيما كلفت من مصابرتهم وتحمل أذاهم، واذكر أخاك داود وكرامته على الله، كيف زلّ تلك الزلّة اليسيرة فلقي من توبيخ الله وتظليمه ونسبته إلى البغي ما لقي.

[١٤٠٨] {ذَا الْأَيْدِ} ذا القوة في الدين المضطلع بمشاqqه وتكاليفه، كان على نهوضه بأعباء النبوة والملك يصوم يومًا ويفطر يومًا وهو أشدّ الصوم، ويقوم نصف الليل. يقال: فلان أيد، وذو أيد، وذو آد. وأيد كل شيء ما يتقوى به.

[١٤٠٩] {أَوَّابٌ} تَوَّاب رجاء إلى مرضاة الله.

[1410] **Şayet** “*el-Eyd* kelimesinin din hususunda güçlülük mânası taşıdığını sana gösteren nedir?” **dersen şöyle derim:** “O daima Allah’a yönelirdi.” ifadesidir. Zira bu, *لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ* ifadesini açıklamaktadır.

18. Akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte Allah’ı tenzih ve takdis etsinler diye dağları râm etmiştik.

19. Etrafında toplanan kuşları da... Hepsi, ona yönelirdi.

[1411] *İşrāk* kelimesi, “işrāk vakti” demektir. Bu vakit, güneşin ışıldadığı, yani [ortalığı] tam aydınlattığı, ışığının berrak olduğu zamandır ve kuşluk vaktidir. [Güneşe izafe edilerek kullanılan] *şurûk* ise, “güneşin doğuşu” mânasına gelir; nitekim *şarakatiş-şemsü* (Güneş doğdu.) ve *lemmâ tuşrik* (Güneş henüz doğmadı.) denir.

[1412] Ümmü Hânî’den (r.a.) [v. 50] şöyle rivayet edilmiştir: Hazret-i Peygamber bizim evimize geldi; abdest için su istedi ve abdest aldı. Sonra kuşluk namazı kıldı ve “Ey Ümmü Hânî! Bu, işrāk namazıdır.” dedi.

[1413] Tāvûs b. Keysân’ın [v. 106] rivayet ettiğine göre İbn Abbas; “Kur’ân’da kuşluk namazının zikredildiğini görüyor musunuz?” deyince öğrencileri; “Hayır” demişler. Bunun üzerine, “*Akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte Allah’ı tenzih ve takdis etsinler diye dağları râm etmiştik.*” [Sâd 38/18] âyetini okuyarak, şöyle demiş: “O, Davud (a.s.)’ın kıldığı bir namazdı.” Yine İbn Abbas’ın; “Kuşluk namazı ancak bu âyet [Sâd 38/18] sayesinde öğrenildi.” dediği rivayet edilmiştir. İbn Abbas’ın şöyle dediği de rivayet edilmiştir: “Kuşluk namazı hakkında bir türlü ikna olamıyordum; sonunda şunu iyice bir araştırıyım dedim ve onu “*Akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte Allah’ı tenzih ve takdis etsinler diye dağları râm etmiştik.*” [Sâd 38/18] âyetinde buldum. İbn Abbas kuşluk namazı kılmazdı; ancak bundan sonra kılmaya başladı. Kâ’bu’l-Ahbâr’dan [v. 32] nakledildiğine göre o, İbn Abbas’a “İlahî kitaplarda, güneş doğduktan sonra kılınan herhangi bir namaz bulamıyorum.” demiş. Bunun üzerine İbn Abbas -bu âyeti kastederek- “Ben o namazı sana Allah’ın kitabında buldururum.” demiş.

[1414] *el-İşrāk* kelimesinin, bir topluluk ufukta doğan güneşin içindeymiş gibi görüldüğü zaman söylenen *eşraka’l-kavmu* cümlesindeki mânayı taşıması da muhtemeldir. Tıpkı *فَأَخَذْنَهُمُ الصُّبْحَةَ مُشْرِقِينَ* (“Güneş doğarken o sarsıntı onları yakalayiverdi!” [Hicr 15/73]) âyetindeki gibi. Cahiliye halkına ait şu sözde de aynı anlamı taşımaktadır: *Eşrik sebîru* (Parılda ey Sebîr! [Üzerinden doğsun da güneş!].) Yine, *el-İşrāk* kelimesiyle, -güneşin doğuşuyla sona eren- sabah namazı vaktinin kastedilmesi de muhtemeldir.

[١٤١٠] فإن قلت: ما ذلك على أنّ الأيد القوة في الدين؟ قلت: قوله تعالى {إِنَّهُ أَوَّابٌ}، لأنه تعليل لذي الأيد.

١٨- ﴿إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعِشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ﴾

١٩- ﴿وَالطُّيُورَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَّهِ أَوَّابٌ﴾

[١٤١١] {وَالْإِشْرَاقِ} وقت الإشراق، وهو حين تشرق الشمس، أي تضيء ويصفوا شعاعها، وهو وقت الضحى. وأما شروقها فطلوعها، يقال: شرقت الشمس، ولما تشرق.

[١٤١٢] وعن أم هانئ: دخل علينا رسول الله ﷺ فدعا بوضوء فتوضأ ثم صلى صلاة الضحى، وقال: يا أم هانئ، هذه صلاة الإشراق.

١٠ [١٤١٣] وعن طاووس، عن ابن عباس قال: هل تجدون ذكر صلاة الضحى في القرآن؟ قالوا: لا، فقرأ {إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعِشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ}. وقال: كانت صلاة يصليها داود عليه السلام. وعنه: ما عرفت صلاة الضحى إلا بهذه الآية. وعنه: لم يزل في نفسي من صلاة الضحى شيء حتى طلبتها فوجدتها في الآية {يُسَبِّحْنَ بِالْعِشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ} وكان لا يصلي صلاة الضحى، ثم صلاها بعد. وعن ١٥ كعب أنه قال لابن عباس: إني لا أجد في كتب الله صلاة بعد طلوع الشمس، فقال: أنا أوجدك ذلك في كتاب الله تعالى، يعني هذه الآية.

[١٤١٤] ويحتمل أن يكون من أشرق القوم إذا دخلوا في الشروق، ومنه قوله تعالى {فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ} [الحجر: ٧٣] وقول أهل الجاهلية: أشرق ثبير! ويراد وقت صلاة الفجر لانتهاؤه بالشروق.

[1415] يُسَبِّحُ fiili, hâl olmak üzere *müsebbihâtin* [tesbih ederek] anlamındadır. **Şayet** “يُسَبِّحُ ile *müsebbihâtin* arasında herhangi bir fark var mı?” **dersen, şöyle derim:** Evet var ve sadece bundan dolayı يُسَبِّحُ fiili *müsebbihâtin* [ism-i fâ’ili] yerine tercih edilmiştir. O fark, dağların Allah Teâlâ’yı tesbihinin peyderpey ve değişik hallerde [yinelenecek] gerçekleştiğine işarete bulunmaktadır. Sanki kulak veren biri, dağların tesbihini duyarak bu hâli müşahede etmektedir. Bunun benzeri A’sâ’nın şu sözüdür:

Tepede yanan ateşin ışığına...

Eğer bu sözde *tahrîku* yerine *muharrakatin* deseydi, belîğ bir ifade olmazdı.

[1416] [19. âyetteki محشورة ifadesi [18. âyetteki يُسَبِّحُ] nin karşılığıdır; ancak¹ arada şöyle bir fark bulunmaktadır: ‘Toplanmada, *tesbih*teki peyderpey gerçekleşme anlamına işaret kastı bulunmadığı için محشورة kelimesi fiil değil, isim olarak zikredilmiştir. Çünkü toplayanın Allah Teâlâ olmasına rağmen, “*haşrin*; toplayan kişinin peyderpey gerçekleştirdiği bir iş” oluşu anlamında وَسَحَرْنَا الطَّيْرَ يُحْشَرْنَ denmiş olsaydı bu, hatalı bir ifade olurdu. Zira Allah’ın *bir anda* toplaması, O’nun kudretine daha çok delâlet eder.

[1417] İbn Abbas’ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Davud (a.s.), Yüce Allah’ı tesbih ettiğinde, dağlar da tesbihe iştirak eder ve kuşlar yanında toplanıp tesbih ederlerdi... İşte onların *haşri* (toplanması) budur.

[1418] İfade ref ile *ve’t-tayru mahşûratün* (kuşlar toplanmış olarak) şeklinde de okunmuştur.

[1419] كُلُّ لَهُ أَوَابٌ (*Hepsi, ona yönelirdi.*) yani, dağlardan ve kuşlardan her biri Davud’dan dolayı -yani onun tesbihinden dolayı- tesbih etmekte idi; çünkü onun tesbihiyle birlikte tesbih etmekteydiler. Burada *tesbih eden* yerine أَوَابٌ (döndükçe dönen) kelimesinin kullanılması; ya tesbihi tekrar ettiklerinden dolayı -ki tekrar eden, sürekli geri döner; zira yaptığı işe tekrar tekrar dönmektedir- ya da *evvâbın* -yani Allah’a çokça yönelip O’nun rızasını isteyen ve sürekli tevbe eden kişinin- dâimî fiillerinden birinin Allah’ı çok zikretmesi, O’nu devamlı tesbih ve takdis etmesi olduğundan dolayıdır. [Hepsi, ‘o’na yönelirdi ifadesindeki] zamirin Allah’a râci olduğu da söylenmiştir; ki bu durumda anlam, “Davud, dağlar ve kuşlardan her biri, Allah’a yönelirdi; yani tesbihlerini tekrarlayarak O’nu tesbih etmekteydiler.” şeklinde olur.

1 O zaman, neden bu kelime *yuhşerne* şeklinde kullanılmadı? Müfessir “ancak” diyerek, bunu cevaplıyor. / ed.

[١٤١٥] و{يُسَبِّحْنَ} في معنى "ومسبحات"، على الحال. فإن قلت: هل من فرق بين يسبحن ومسبحات؟ قلت: نعم، وما اختير {يُسَبِّحْنَ} على مسبحات إلا لذلك؛ وهو الدلالة على حدوث التسبيح من الجبال شيئاً بعد شيء وحالاً بعد حال. كأن السامع محاضر تلك الحال يسمعها تسبح. ومثله قول الأعشى:

إِلَى ضَوْءِ نَارٍ فِي يَفَاعٍ تَحْرِقُ ❁

ولو قال: محرقة، لم يكن شيئاً.

[١٤١٦] وقوله {مَحْشُورَةٌ} في مقابلة {يُسَبِّحْنَ}؛ إلا أنه لما لم يكن في الحشر ما كان في التسبيح من إرادة الدلالة على الحدوث شيئاً بعد شيء، جيء به اسماً لا فعلاً. وذلك أنه لو قيل: وسخرنا الطير يُحْشَرْنَ - على أن الحشر يوجد من حشرها شيئاً شيئاً، والحاشر هو الله عز وجل - لكان خلفاً، لأن حشرها جملة واحدة أدل على القدرة.

[١٤١٧] وعن ابن عباس رضي الله عنه كان إذا سبح جاوبته الجبال بالتسبيح، واجتمعت إليه الطير فسبحت، فذلك حشرها.

[١٤١٨] وقرئ «والطيرُ محشورة»، بالرفع.

[١٤١٩] {كُلُّ لَهْ أَوَابٍ} كل واحد من الجبال والطير لأجل داود، أي لأجل تسبيحه مسبح، لأنها كانت تسبح بتسبيحه. ووضع الأواب موضع المسبح إما لأنها كانت ترجع التسبيح، والمرجع رجاء؛ لأنه يزجع إلى فعله رجوعاً بعد رجوع؛ وإما لأن الأواب - وهو التواب الكثير الرجوع إلى الله وطلب مرضاته - من عادته أن يكثر ذكر الله ويديم تسبيحه وتقديسه. وقيل: الضمير لله، أي كل من داود والجبال والطير لله أواب، أي مسبح مرجح للتسبيح.

20. Hükümrânlığını pekiştirmiş ve kendisine hakîmâne yönetme ve anlaşmazlıkları giderme kabiliyeti vermiştik.

[1420] وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ cümlesi, “onu güçlendirdik/destekledik” anlamındadır. Nitekim سَنَشُدُّ عَضُدَكَ (“*Senin gücünü artıracacağız*” [Kasas 28/35]) buyrulmuştur. 5 Mübâlağa ile *şeddednâ* şeklinde de okunmuştur. Söylendiğine göre; Hazret-i Davud’un mâbed-kalesinin çevresinde onu korumak üzere kırk bin zırhlı asker geceliyormuş. Yine, söylendiğine göre; Allah Teâlâ’nın Davud’un hâkimiyetini iyice güçlendirmesi ve kavminin kalbine onun heybetini yerleştirmesi şöyle gerçekleşmiş: Hazret-i Davud’un huzurunda adamın biri, ineğinden 10 dolayı başka birisini dâva etmişti; ancak delil gösteremedi. Bu olay üzerine uykusunda Davud’a, “Davalıyı öldür!” diye vahyedildi. Davud, “Rüyadır.” deyip geçiştirince aynı vahiy uyanıkken tekrar gönderildi. Davud bunu adama bildirince adam şunu söyledi: Allah Teâlâ bu günahımdan dolayı beni 15 sorumlu tutmaz; fakat bu adamın babasını kandırarak öldürmemden dolayı sorumlu tutar. Bunun üzerine Davud adamı öldürdü. Bunun üzerine halk dedi ki: “Birisi bir günah işlerse, Allah onu Davud’a bildirir ve Davud da onu öldürür!” İşte insanlar bu yüzden Davud’dan çekiniyorlardı.

[1421] *Hikmet*, ilahî yasaları bilme ve Zebûr anlamındadır. Şu da söylenmiştir: Hakka uygun bulunan her bir söz hikmettir. *Fasl*, “iki şeyi birbirinden ayırt etmek” demektir. “Apaçık söz”e de “açıkça söylenmiş (*mefsûl*)” 20 anlamında *fasl* denilmiştir; *darbül-emîr*¹ ifadesindeki gibi. Zira Araplar “Bu karmakarışık bir söz!” ve “Bunun söylediklerinde karışıklık var!” diyorlardı. *Mültebis* “karışık” demektir ki bunun zıddı olarak -açık seçik anlamında- *fasl* tabiri kullanılmıştır. *Faslül-hitâb* ise muhatabın karıştırmadan anlayabildiği 25 özlü, apaçık söz demektir. Söz sahibinin *fâsıl* ve *vasıl*² gerektiren yerlerde hata yapmaması da sözün apaçık ve özlü olmasının bir özelliğidir; meselâ ke-lime-i şehâdet getiren kişi, *müstesnâ minh* [ilâhe] üzerinde vakfedemez. Yine, “Yazıklar olsun bu dindarlara!” [Mâ’ün 105/4] âyetini ancak sonrasına birleştirerek okur. “Allah bilir ve siz” [Bakara 2/232] ifadesini “bilmezsiniz” [Bakara 2/232] cümlesiyle birleştirmeden okuyamaz vb. Atıf yapıp yapılmayacağı, 30 zamir mi ism-i zâhir mi kullanılacağı, *hazîf* yapılacak ve tekrara başvurulacak yerler de bunun gibidir. İstersen *fasl* kelimesini, *fâsıl* (ayırt eden) mânasına da alabilirsin; tıpkı *savm* ve *zevr* kelimelerinde [“oruç tutan” ve “ziyaret eden” anlamları] olduğu gibi. Bu durumda *faslu’l-hitâb* ile şu anlamı kastedersin:

1 “Emir baskısı” yani yöneticinin bastığı sikke/madeni para. *Darb madrûb* anlamında. / ed.

2 Hatibin, sözü nerede açarak, nerede birleştirerek kullanacağı mânasında bir Belâğat terimi. Kur’ân âyetlerinde nerede durulacağı nerede durmadan geçileceği anlamında kullanılan “vakıf ve ibtida” terimi ile de alakalı. / ed.

٢٠- ﴿وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَضَّلَ الْخِطَابَ﴾

[١٤٢٠] {وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ} قَوَّيْنَاهُ؛ قال تعالى {سَنَشُدُّ عَضُدَكَ} [القصص: ٣٥]

وقرئ «شَدَدْنَا»، على المبالغة. قيل: كان يبيت حول محرابه أربعون ألف مستلثم يحرسونه. وقيل: الذي شدَّ الله به ملكه وقذف في قلوب قومه الهيبة: أنَّ رجلاً ادَّعى عنده على آخر بقرة، وعجز عن إقامة البينة، فأوحى الله تعالى إليه في المنام أن اقتل المدَّعى عليه، فقال: هذا منام، فأعيد الوحي في اليقظة، فأعلم الرجل فقال: إنَّ الله عزَّ وجلَّ لم يأخذني بهذا الذنب، ولكن بأني قتلت أبا هذا غيلة؛ فقتله، فقال الناس: إن أذنب أحد ذنباً أظهره الله عليه، فقتله، فهابوه.

[١٤٢١] {الْحِكْمَةُ} الزبور وعلم الشرائع. وقيل: كل كلام وافق الحق فهو

١٠ حكمة. الفصل: التميز بين الشيئين. وقيل للكلام البين فصلٌ، بمعنى المفصول، كضرب الأمير، لأنهم قالوا: كلام ملتبس، وفي كلامه لبس. والملتبس: المختلط، فقيل في نقيضه: فصل، أي مفصول بعضه من بعض. فمعنى فصل الخطاب البين من الكلام الملخص الذي يتبينه من يخاطب به لا يلتبس عليه. ومن فصل الخطاب وملخصه أن لا يخطئ صاحبه مظانَّ الفصل والوصل، فلا يقف في كلمة الشهادة على المستثنى منه، ولا يتلو قوله {فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ} [الماعون: ٤] إلا موصولاً بما بعده، ولا {وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ} حتى يصله بقوله {لَا تَعْلَمُونَ} [البقرة: ٢٣٢] ونحو ذلك. وكذلك مظانَّ العطف وتركه، والإضمام والإظهار والحذف والتكرار. وإن شئت كان الفصل بمعنى الفاصل، كالصوم والزور، وأردت بفصل الخطاب:

Doğru ile yanlış, hak ile batılı, isabetli ile hatalıyı birbirinden ayırt eden bir konuşma kabiliyeti ki bu da Davud'un yönetim, hüküm verme, saltanat tedbirleri ve istişarelerindeki sözleridir. Hazret-i Ali'den nakledilmiştir ki bu, “*Dâvacının delil getirmesi, dâvalının ise yemin etme zorunluluğu vardır.*”
 5 ilkesidir. Bu da, hak ile batılı birbirinden ayırma kapsamındadır. Bazılarının; “Bu, *emmâ ba'du* (İmdi) sözüdür.” şeklindeki görüşleri de bu mânaya dâhildir; çünkü hatip önemli bir konuda konuştuğu zaman, konuşmasına Yüce Allah'ı anarak ve O'na hamdederek başlar; asıl maksadına gelmek istediği zaman ise kendi sözünü Allah'ı anmasını *emmâ ba'd* ifadesiyle ayırır.

10 [1422] *Hitâb* tabiriyle, anlamı bozacak bir kısalık ve insanı usandıracak bir uzatmanın bulunmadığı “özlü konuşma”nın kastedilmesi de mümkündür. Hazret-i Peygamber'in sözlerinin niteliğine dair şu rivayet de böyledir: *Faslün lâ nezerun ve lâ hezerun* (Hak ile batılı ayıran, anlaşılmayacak kadar kısa ve bıktırarak kadar uzun olmayan.” [Hâkim, *Müstedrek*, III, 10]

15 **21. Peki, o dâvacıların haberi sana gelmiş miydi? Hani, o mabed kaleye tırmanmışlardı... 22. Hani, Davud'un yanına girmişlerdi de o, kendilerinden ürkmüştü... Demişlerdi ki: “Korkma! Biz birbirinin hakkına tecavüz eden iki dâvacıyız. Aramızda âdilâne hükmet; haksızlık etme ve bize dosdoğru yolu göster.”**

20 [1423] Davud devrinde, bir kişi diğer bir kişinin hanımından hoşlandığında, “onunla evlenebilmek için kocasına, kendisi nâmına hanımından vazgeçmesi” teklifinde bulunurdu. Onların yardımlaşma kabilinden böyle bir âdetleri vardı. Nitekim bize de, ensârîlerin muhâcirlerle buna benzer şekilde yardım [teklif] ettikleri rivayet edilmiştir. İşte, ittifakla rivayet edildiğine göre; Davud'un gözü, Uriya denilen bir adamın karısında kalmıştı.
 25 Davud, o kadını sevmiş ve kendisi için ondan vazgeçmesini kocasından istemişti. Adam Davud'u reddetmekten utanmış ve dolayısıyla karısını boşanmış, Davud da o kadınla evlenmişti ki bu kadın Hazret-i Süleyman'ın annesidir [Betşeba]. Bunun üzerine Davud'a şöyle denildi: “Konumun büyük,
 30 merteben yüksek, şanın yüce ve nice hanımın olmasına rağmen, sadece bir tane hanımı bulunan adamdan ‘senin için karısından vazgeçmesini’ istemen sana yakışmadı! Aksine bu arzuna gem vurman, nefsine hâkim olman ve imtihan edildiğin şeye sabretmen gerekirdi.”

35 [1424] Şu da söylenmiştir: Söz konusu kadına önce Uriya evlilik teklifinde bulunmuş, sonra da Davud evlilik teklif etmiş; bu durumda kız tarafı Davud'u Uriya'ya tercih etmişlerdi. Davud'un hatası - çok hanımı olmasına rağmen-mümin kardeşinin evlilik teklif ettiği birine evlilik teklifinde bulunması idi.

الفاصل من الخطاب الذي يفصل بين الصحيح والفاسد، والحق والباطل، والصواب والخطأ، وهو كلامه في القضايا والحكومات، وتدابير الملك والمشورات. وعن علي بن أبي طالب عليه السلام قوله "البينة على المدعي واليمين على المدعى عليه". وهو من الفصل بين الحق والباطل. ويدخل فيه قول بعضهم: هو قوله "أما بعد"، لأنه يفتتح إذا تكلم في الأمر الذي له شأن بذكر الله وتحميده، فإذا أراد أن يخرج إلى الغرض المسوق إليه فصل بينه وبين ذكر الله بقول "أما بعد".

[١٤٢٢] ويجوز أن يراد بالخطاب القصد الذي ليس فيه اختصار مخل ولا إشباع ممل. ومنه ما جاء في صفة كلام رسول الله ﷺ: فصل لا نذر ولا هذر.

٢١- ﴿وَهَلْ آتَيْكَ نَبَأُ الْخَضَمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ﴾

٢٢- ﴿إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَضِمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاخْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ﴾

[١٤٢٣] كان أهل زمان داود عليه السلام يسأل بعضهم بعضاً أن ينزل له عن امرأته فيتزوجها إذا أعجبتة؛ وكانت لهم عادة في المواساة بذلك قد اعتادوها. وقد روي أن الأنصار كانوا يواسون المهاجرين بمثل ذلك. فاتفق أن عين داود وقعت على امرأة رجل يقال له أوريا، فأحبها فسأله النزول له عنها، فاستحيا أن يردّه ففعل، فتزوجها وهي أم سليمان؛ ف قيل له: إنك مع عظم منزلتك وارتفاع مرتبتك وكبر شأنك وكثرة نسائك لم يكن ينبغي لك أن تسأل رجلاً ليس له إلا امرأة واحدة النزول، بل كان الواجب عليك مغالبة هواك وقهر نفسك والصبر على ما أمّثنت به.

[١٤٢٤] وقيل: خطبها أوريا ثم خطبها داود، فأثره أهلها، فكان ذنبه أن خطب

٢٠ على خطبة أخيه المؤمن، مع كثرة نسائه.

[1425] Zikredilen şu hikâyeye gelince... Davud (a.s.) ataları İbrahim, İshak ve Yakup'un konumuna ulaşmak isteyip; "Ya Rab! Atalarım hayır namına ne varsa alıp götürmüştü!" deyince kendisine vahyedilmiş ki; "Ama onlar birtakım musibetlerle imtihan edilip bu musibetlere sabrettiler; İbrahim, Nemrut'la ve kendi oğlunu boğazlama ile; İshak boğazlanma¹ ve gözlerini kaybetmekle; Yakup, oğluna üzülmekle imtihan edilmişti." Bunun üzerine, Davud da imtihan edilmeyi istemiş ve ona şöyle vahyolunmuş: "Şöyle şöyle bir günde imtihan edileceksin; tedbirini al!" O gün gelince Davud mabedine girip kapısını kilitlemiş ve dua edip Zebur okumaya başlamış. Şeytan altın bir güvercin suretinde yanına gelmiş; o da küçük çocuğu için onu almak amacıyla elini uzatmış, ama güvercin uçmuş. Ona doğru uzanmış, ancak kuş uçmuş ve bir pencereye konmuş; Davud da onu takip etmiş ve orada dağıttığı saçları bedenini kaplamış olan güzel bir kadın görmüş. O kadın, Belkâ' yurdunun savaşçılarından Uriya'nın hanımıymış. Davud, Belkâ' elçilerinin önderi Eyyûb b. Sûriya'ya, Uriya'yı göndermesi ve onu kutsal ahit sandığının önünde konumlandırmasını emreden bir mektup yazmış. Ama kutsal ahit sandığının önünde konumlanan kişinin, Allah onun vesilesiyle bir fetih nasip edene veya şehit olana kadar geri dönmesi helâl değilmiş. Allah, Uriya vesilesiyle fetih nasip etmiş ve o da sağ salim geri dönmüş. Bunun üzerine Davud, ikinci ve üçüncü kez daha -Uriya ölene kadar- gönderilmesini emretmiş. Nihayet Uriya'nın ölüm haberi gelince, Davud diğer şehitlere üzüldüğü gibi üzülmemiş ve [dul kalan] karısıyla evlenmiş. İşte bu ve benzeri hikâyeler, peygamberlerin önde gelenlerinden birisi hakkında anlatılması şöyle dursun, normal Müslümanlardan salih olarak nitelenen herhangi biri hakkında bile anlatılması çirkin şeylerdendir! Nitekim Sa'îd b. Müseyyeb [v. 94] ve Hâris-i A'ver'den rivayet edildiğine göre Hazret-i Ali şöyle demiştir: "Kim size Davud kıssasını kıssacıların anlattığı şekilde anlatırsa, ona yüz altmış değnek sopa cezası veririm! Bir peygambere iftira atmanın şer'i cezası budur." Şu da rivayet edilmiştir: Yukarıdaki kıssa, yanında Ehl-i Adl ve t-Tevhid'den biri varken Ömer b. Abdülaziz'e anlatılmış; bu zat, anlatan kişiyi yalanlayarak, şöyle demiş: "Eğer anlattıkların Allah'ın kitabındakine uygunsa, o zaman bunun tersini arayıp onun peşine düşmek gereksizdir. -Bu hususta Kur'an'da geçenden başkasının söylenmesi ne büyük bir vebaldir!- Yok eğer kıssa senin söylediğine uygunsa ve Allah, nebisinden kaynaklanan bu olayı [Kur'an'da] gizlemişse, onun ortaya çıkarılması yine uygun olmaz!" Bunun üzerine Ömer dedi ki: "Böylesi bir cevabı duymak benim için, üzerine güneş doğan her şeyden daha değerlidir!"

1 Hazret-i İbrahim'in boğazlanmakla imtihan edilen çocuğunun İshak olduğu telakkisine göre. / ed.

[١٤٢٥] وأما ما يذكر من "أنّ داود عليه السلام تمنى منزلة آبائه إبراهيم وإسحاق

ويعقوب فقال: يا رب إنّ آبائي قد ذهبوا بالخير كله، فأوحى إليه: إنهم ابتلوا ببلايا فصبروا عليها؛ قد ابتلي إبراهيم بنمرود وذبح ولده، وإسحاق بذبحه وذهاب بصره، ويعقوب بالحزن على يوسف. فسأل الابتلاء فأوحى الله إليه: إنك لمبتلى في يوم

كذا وكذا، فاحترس. فلما حان ذلك اليوم دخل محرابه وأغلق بابه وجعل يصلي ٥

ويقرأ الزبور، فجاءه الشيطان في صورة حمامة من ذهب، فمدّ يده ليأخذها لابن

له صغير، فطارت، فامتدّ إليها، فطارت فوقعت في كوة، فتبعها؛ فأبصر امرأة جميلة

قد نقضت شعرها فغطى بدنّها، وهي امرأة أوريا -وهو من غزاة البلقاء-، فكتب

إلى أيوب بن سوريا -وهو صاحب بعث البلقاء- أن ابعث أوريا وقدمه على

التابوت، وكان من يتقدم على التابوت لا يحلّ له أن يرجع حتى يفتح الله على يده ١٠

أو يستشهد، ففتح الله على يده وسلم؛ فأمر برّدّه مرة أخرى، وثالثه، حتى قتل، فأثابه

خبر قتله فلم يحزن كما كان يحزن على الشهداء، وتزوج امرأته، "فهذا ونحوه

مما يقبح أن يحدث به عن بعض المتسمين بالصلاح من أئمة المسلمين، فضلاً

عن بعض أعلام الأنبياء. وعن سعيد بن المسيب والحاترث الأعور أنّ علي بن

أبي طالب عليه السلام قال: من حدثكم بحديث داود على ما يرويه القصاص جلدته مائة ١٥

وستين، وهو حدّ الفرية على الأنبياء. وروي أنه حدث بذلك عمر بن عبد العزيز

وعنده رجل من أهل الحق، فكذب المحدث به، وقال: إن كانت القصة على ما

في كتاب الله فما ينبغي أن يلتمس خلافها، وأعظم بأن يقال غير ذلك! وإن كانت

على ما ذكرت، وكف الله عنها سترًا على نبيه فما ينبغي إظهارها عليه. فقال عمر:

٢٠ لسماعي هذا الكلام أحبّ إليّ مما طلعت عليه الشمس.

[1426] Allah Teâlâ'nın, Davud hakkında temsil ve tariz yollu anlattıklarının tek gösterdiği; onun, söz konusu kadını boşamasını kocasından istemiş olduğudur; bu kadar!.. **Şayet** “Bu kıssa neden açıkça değil de, temsîlî ve imalî bir üslupla ifade edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Kınama hususunda böyle bir üslubun tercih edilmesinin sebebi, açıkça söylemeyecek ifade nezaketini gözetmiş bulunmanın yanı sıra, dolaylı ifadenin doğrudan söylemekten daha etkili olmasıdır. Şöyle ki; [ima ile] dile getirileni dikkatlice düşünmek, muhatabın asıl kastedilen konuyu farketmesini sağladığında, bu durumunun zihninde daha büyük etki bırakmış, kalbine iyice yerleşmiş ve onu fazlaca rahatsız etmiş, utandırmış ve yaptığı hatayı daha net fark ettirmiş olur. Dikkat edersen bilgiler, çocukta nâhoş bir davranış görülüyorsa çocuğun iyi idare [ve terbiye] edilmesi adına şunu önerirler: [i] Bu davranışının hoş karşılanmadığının, -açıkça söylenmeksizin- imalî bir dille ifade edilmesi. [ii] Onun davranışını resmeden -üzerinde dikkatlice düşündüğü zaman hikâye kahramanının ve dolayısıyla kendi durumunun çirkinliğinin farkına varacağı- bir hikâye anlatılması. Bu üslup çocuk için daha vazgeçiricidir; zira bunu kendi hali için bir örnek ve durumu için bir kıyas unsuru olarak görür ve kendisinden sadır olaan davranışın çirkinliğini net bir şekilde farkeder. Kaldı ki bu üslup, çocuk ile baba arasındaki hayâ perdesini daha iyi korur.

[1427] “Peki, bu olay neden Davud’un önünde mahkemeleşme üslûbuyla gerçekleşmiş?” **dersen şöyle derim:** Davud’un, “*Senin koyununu kendi koyunlarına katmayı istemekle sana zulmetmiş!*” [Sâd 38/24] âyetinde verdiği hükmü vermesi ve böylece, kendi aleyhine delil oluşturulup yaptığı yanlış bizzat itiraf etmesi için.

[1428] “Peki, o dâvacıların haberi sana gelmiş miydi?” cümlesi görünürde bir soru cümlesidir. Ancak anlam itibarıyla, söz konusu haberin, açığa çıkmayı ve kimseye gizli kalmamayı hak eden ilginç haberlerden olduğuna işaret eder ve onun ilgiyle dinlenmesini teşvik eder.

[1429] الحَضْمُ “dâvacılar” demektir; *ed-dayf* (misafirler) kelimesi gibi hem tekil hem de çoğul için kullanılır. Nitekim حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ (“İbrahim’in değerli misafirlerinin haberi” [Zâriyât 51/24]) buyrulmuştur. Zira حَضْمُ kelimesi aslen masdardır; *hasamehû hasmen* (ona öyle bir düşmanlık besledi ki) ve *dâfehû dayfen* (onu öyle bir ağırladı ki) dersin.

[١٤٢٦] والذي يدلّ عليه المثل الذي ضربه الله لقصته عليه السلام ليس إلّا طلبه إلى زوج المرأة أن ينزل له عنها فحسب. فإن قلت: لم جاءت على طريقة التمثيل والتعريض دون التصريح؟ قلت: لكونها أبلغ في التوبيخ، من قبل أن التأمل إذا أذاه إلى الشعور بالمعزّض به، كان أوقع في نفسه، وأشدّ تمكّنًا من قلبه، وأعظم أثرًا فيه، وأجلب لاحتمامه وحيائه، وأدعى إلى التنبه على الخطأ فيه من أن يبادره به صريحًا، مع مراعاة حسن الأدب بترك المجاهرة. ألا ترى إلى الحكماء كيف أوصوا في سياسة الولد إذا وجدت منه هنة منكرة بأن يعرض له بإنكارها عليه ولا يصرح. وأن تحكى له حكاية ملاحظة لحاله إذا تأملها استسمح حال صاحب الحكاية فاستسمح حال نفسه، وذلك أزجر له لأنه ينصب ذلك مثلاً لحاله ومقياساً لشأنه، فيتصور قبح ما وجد منه بصورة مكشوفة، مع أنه أصون لما بين الوالد والولد من حجاب الحشمة.

[١٤٢٧] فإن قلت: فلم كان ذلك على وجه التحاكم إليه؟ قلت: ليحكم بما حكم به من قوله {لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ} [ص: ٢٤] حتى يكون محجوجاً بحكمه ومعترفاً على نفسه بظلمه.

[١٤٢٨] {وَهَلْ آتَيْكَ نَبُؤُا الْخُضْمِ} ظاهره الاستفهام، ومعناه الدلالة على أنه من الأنباء العجيبة التي حقها أن تشيع ولا تخفى على أحد، والتشويق إلى استماعه.

[١٤٢٩] والخصم: الخصماء، وهو يقع على الواحد والجمع؛ كالضيف. قال الله تعالى {حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ} [الذاريات: ٢٤] لأنه مصدر في أصله، تقول: خصمه خصماً؛ كما تقول: ضافه ضيفاً.

- [1430] **Şayet** “خَضَمَانٌ çoğulken, خَضَمَانٌ ikildir. O halde bu yorum nasıl doğru olabilir?” **dersen şöyle derim:** خَضَمَانٌ ifadesi, *ferikâni hasmâni* (iki dâvalı grup) demektir. Bunun delili de, *hasmâni bağâ ba'duhum 'alâ ba'din* (birbirine haksızlık eden iki dâvalı grubuz) şeklinde okuyan¹ kimsenin kıraatidir
- 5 ki bir benzeri de² هَذَانِ خَضَمَانٍ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ (“*Bunlar³ Rableri hakkında tartışan iki hasım topluluğudur.*” [Hac 22/19]) ifadesidir. **Şayet**, “O zaman, ‘Şimdi; bu benim kardeşimdir...’ [Sâd 38/23] ifadesini ne yapacaksınız? Çünkü bu, ‘ikil’e delâlet etmektedir.” **dersen şöyle derim:** Bu, o topluluktan birinin sözüdür ve kastedilen anlam بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ (birbirimize) ifadesindeki mânadır. **Şayet**
- 10 “Rivayette Davud’a iki melek geldiği geçiyor?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı dâvalaşmanın *iki* kişi arasında olduğudur; ama bu, o iki meleğe başkalarının eşlik etmesini engellemez. **Şayet**, “Mahkemeleşme iki kişi arasında oldu ise, nasıl olmuş da ‘Dâvalıların haberi’ [Sâd 38/21] ve ‘Dâvalı iki grup’ [Sâd 38/22] ifadelerinde onların tamamı dâvalı olarak adlandırılmış?” **dersen**
- 15 **şöyle derim:** Dâvalılardan herhangi birine eşlik edenler de dâvalı görünümünde oldukları için onları da dâvalı olarak adlandırmak yanlış olmaz.

- [1431] **Şayet** “إِذْ ne ile mansûb olmuştur?” **dersen, şöyle derim:** يَا أَتَاكَ ile, ya نَبُؤًا ile, ya da mahzûf bir âmil ile mansûb olduğu düşünülebilir. Ancak أَتَاكَ ile mansûb olması câiz değildir; çünkü bu haberin Hazret-i Muhammed’e gelmesi, Hazret-i Davud zamanında değil, ancak onun kendi zamanında gerçekleşebilir. نَبُؤًا ile mansûb olması da câiz değildir; çünkü Hazret-i Davud zamanında gerçekleşen bir haberin Hazret-i Muhammed’le ilişkilendirilmesi doğru olmaz. نَبُؤًا kelimesiyle, bizzat anlatılan kıssayı kasetsen bile, نَبُؤًا yine nasbetmez. Şu halde geriye mahzûf bir âmil ile nasbedilme ihtimali kalmaktadır ki ibare, *hel etâke nebeu tehâkümi’l-hasım* (Peki, o dâvacıların *mahkemeleşme* haberi sana gelmiş miydi?) şeklinde takdir edilir. Yine إِذْ kelimesiyle de mansûb olabilir; çünkü bu kelimedeki fiil mânası vardır. İkinci إِذْ ise, birincisinden bedeldir.
- 20

- [1432] تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ yani mabed-kalenin duvarına çıkıp içine girdiler. **Sûr**, “yüksek duvar” demektir. Binalar hakkında benzer kullanım şöyledir: Biri binanın üstüne çıktığında *tesennemehû*, binanın zirvesine yükseldiğinde *tezerrâhu*⁴ denir.
- 30

[1433] Rivayet edilmiştir ki; Allah Teâlâ Davud (a.s.)’a insan suretinde iki melek göndermiş. Davud’un huzuruna çıkmak istemişler;

1 Yani خَضَمَانٌ بَعْضٌ عَلَى بَعْضٍ (birbirimize haksızlık eden iki dâvalı grubuz) ifadesini. / ed.

2 Yani mübtedanın ikil olmasına karşılık haberin/fiilin çoğul olması bağlamında... / ed.

3 (i) Kur’ân’a iman edenler ve [ii] Yahudi, Hristiyan, Sâbiî, Mecusi ve Müşrikler. / ed.

4 Yani nasıl *zirve* ve *sinâm* köklerinden *tesenneme* ve *tezerrâ* fiilleri kullanılmakta ise *sûr*dan da tesevvera fiili oluşturulmuştur. / ed.

[١٤٣٠] فإن قلت: هذا جمع. وقوله «خصمان» تشنية فكيف استقام ذلك؟ قلت: معنى خصمان: فريقان خصمان، والدليل عليه قراءة من قرأ: خصمان بغى بعضهم على بعض: ونحوه قوله تعالى {هَٰذَا خِطْمَانِ اخْتَصِمُوا فِي رَبِّهِمْ} [الحج: ١٩]. فإن قلت: فما تصنع بقوله {إِنَّ هَٰذَا أَخِي} [ص: ٢٣] وهو دليل على اثنين؟ قلت: هذا قول البعض المراد بقوله {بَعْضُنَا عَلَىٰ بَعْضٍ}. فإن قلت: فقد جاء في الرواية أنه بعث إليه ملكان. قلت: معناه أن التحاكم كان بين ملكين، ولا يمنع ذلك أن يصحبهما آخرون. فإن قلت: فإذا كان التحاكم بين اثنين كيف سماهم جميعاً خصماً في قوله {نَبِّئُوا الْخَصْمَ} و{خِطْمَانِ}؟ قلت: لما كان صاحب كل واحد من المتحاكمين في صورة الخصم صحت التسمية به.

١٠ [١٤٣١] فإن قلت: بم انتصب {إِذْ}؟ قلت: لا يخلو إما أن ينتصب بـ{أَتَيْكَ}، أو بالنبأ، أو بمحذوف فلا يسوغ انتصابه بـ{أَتَيْكَ}؛ لأنّ إتيان النبأ رسول الله ﷺ لا يقع إلا في عهده، لا في عهد داود؛ ولا بالنبأ، لأن النبأ الواقع في عهد داود لا يصحّ إتيانه رسول الله ﷺ. وإن أردت بالنبأ القصة في نفسها لم يكن ناصباً، فبقي أن ينتصب بمحذوف، وتقديره: وهل أتاك نبأ تحاكم الخصم. ويجوز أن ينتصب بـ{الْخَصْمَ} لما فيه من معنى الفعل. وأما {إِذْ} الثانية فبدل من الأولى.

[١٤٣٢] {تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ} تصعدوا سوره ونزلوا إليه؛ والسور الحائط المرتفع. ونظيره في الأبنية تسنّمه، إذا علا سنامه، وتذرّاه: إذا علا ذروته.

[١٤٣٣] روي أنّ الله تعالى بعث إليه ملكين في صورة إنسانين، فطلباً أن يدخل عليه،

ancak onu ibadet gününde bulmuşlar. Bu sebeple, bekçiler girmelerine engel olmuş. Onlar da bu yüzden mabed-kalenin duvarına tırmanmışlar. Hazret-i Davud, iki meleği ancak önüne oturdıkları zaman fark etmiş ve onlardan ürkmüş.

[1434] İbn Abbas şöyle demiştir: Hazret-i Davud zamanını dört kısıma ayırmıştı; bir günü ibadet için, bir günü [insanların problemleri hakkında] hüküm vermek için, bir günü özel işleri için ve bir günü de İsrail oğullarını toplayarak onlara [hissiyatlı] vaazlar verip göz yaşı döktürmeye ayırmış. Hal böyle iken, insan suretindeki melekler onun yanına hüküm verme günü dışında gelmişler; bu sebeple onlardan ürkmüş. Ayrıca onlar Davud'un yanına, bekçilerin kimseyi içeri sokmadığı uzlet gününde ve üst taraftan gelmişler.

[1435] خصمان [iki dâvalı] ifadesi, mahzup bir mübtedânın haberidir; anlam “biz dâvalı iki grubuz” şeklindedir. وَلَا تُشْطِطْ “haksızlık etme” anlamında olup, *ve lâ teştuṭ* şeklinde de okunmuştur ki “haktan uzaklaşma” demektir. Ayrıca *ve lâ tişâtıt* ve *ve lâ tişâtıt* da okunmuştur ki tamamı “çizgiyi aşmak” ve “hak gasbetmek” anlamına gelen *şatattan* gelmektedir. سَوَاءَ الصَّرَاطِ “yolun ortası ve düzü” demektir ki, gerçeği ve tam anlamıyla hak olanı anlatan bir temsildir.¹

23. “Şimdi; bu benim kardeşim... Kendisinin doksan dokuz koyunu, benimse bir tek koyunum var. Ama ‘Onu da bana ver!’ dedi ve beni alt edip istediğini zorla aldı.”

[1436] أَخِي kelimesi, هَذَا'dan bedeldir yahut إِنَّ'nin haberidir. [Kardeşlik-ten] kastedilen din kardeşliği veya arkadaşlık ve samimiyetten kaynaklanan kardeşlik; ya da ortaklık ve teşrîk-i mesaiye dayanan kardeşliktir ki dayanağı, “Doğrusu, bir arada yaşayanların çoğu...” [Sâd 38/24] âyetidir. Bu kardeşliklerden her biri, zulme ve düşmanlığa mâni bir hukuku ifade eder.

[1437] تَسْعَ وَتَسْعُونَ ifadesi Tâ'nın fethasıyla *tes'un ve tes'üne* şeklinde de okunmuştur. نَعَجَةٌ Nûn'un kesresiyle *ni'ceten* şeklinde de okunmuştur. Bu farklı okuyuş *nat'un - nit'un* ve *lakvetün - likvetün* kelimelerinde olduğu gibi, lehçe farklılıklarından kaynaklanmaktadır. أَكْفَأْنِيهَا yani onu benim mülkiyetime ver. İfadenin hakiki anlamı; “tıpkı sahip bulunduğum şeylerden sorumlu olduğum gibi, beni onun da sorumlusu yap” şeklindedir. عَزَّنِي “bana üstün geldi” demektir ki, *'azzehû - ye'uzzuhû* (ona üstün geldi/geliyor) denir. Şair şöyle demiştir:

1 Allah'ın emir-yasak ve tavsiyelerini benimsemek ‘doğru yolda gitme’; bunun tersi de ‘doğru yoldan sapma’ sembolü ile anlatılmaktadır. Zira gideceği binlerce kilometrelik mesafeyi çölün ortasında pusulasız kat etmek zorunda olan bir toplumun fertleri açısından, o güzergâhta gitmek (*hidayet*) ve oradan sapmak (*dalâlet*) hayatî önem taşımaktadır. Böylece, ‘insanı ebedi saadete götüren hayat’ da ‘yol’ temsili ile anlatılmış olmaktadır. Kur'an'ın ilk muhatapları olan Arapların zihni, ‘sapma’daki çirkinlik ve dehşeti, ‘doğru yolda gitme’deki güzellik ve rahatlığı çok iyi kavrayabilmektedir. Zaten dil, bu gibi sayısız perspektif ve kavrayışların oluşturduğu genel bir yapıdır. / ed.

فوجداه في يوم عبادته، فمنعهما الحرس فتسورا عليه المحراب، فلم يشعر إلا وهما بين يديه جالسان {فَفَزَعَ مِنْهُمَا}.

[١٤٣٤] قال ابن عباس: إن داود عليه السلام جزأ زمانه أربعة أجزاء؛ يوماً للعبادة، ويوماً للقضاء، ويوماً للاشتغال بخواص أموره، ويوماً يجمع بني إسرائيل فيعظهم ويبكيهم؛ فجاءوه في غير يوم القضاء {فَفَزَعَ مِنْهُمَا}، ولأنهم نزلوا عليه من فوق، وفي يوم الاحتجاب، والحرس حوله لا يتركون من يدخل عليه.

[١٤٣٥] {خَصْمَانِ} خبر مبتدأ محذوف، أي نحن خصمان. {وَلَا تُشْطِطُ} ولا تجر. وقرئ «ولا تشطط»، أي ولا تبعد عن الحق. وقرئ «ولا تشطط»، «ولا تشاطط»، وكلها من معنى الشطط، وهو مجاوزة الحد وتخطي الحق. و{سَوَاءِ الصِّبَاطِ} وسطه ومحجته؛ ضربه مثلاً لعين الحق ومحضه.

٢٣- ﴿إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةً وَاحِدَةً فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ﴾

[١٤٣٦] {أَخِي} بدل من {هَذَا} أو خبر لـ{إِنَّ}. والمراد أخوة الدين، أو أخوة الصداقة والألفة، وأخوة الشركة والخلطة لقوله تعالى {وَأَنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ} [ص: ٢٤]. كل واحدة من هذه الأخوات تدلي بحق مانع من الاعتداء والظلم.

[١٤٣٧] وقرئ «تسع وتسعون»، بفتح التاء. و«نعجة»، بكسر النون. وهذا من اختلاف اللغات، نحو نطع ونطع، وَلَقُوهُ وَلِقُوهُ. {أَكْفِلْنِيهَا} ملكيتها. وحقيقته اجعلني أكفلها كما أكفل ما تحت يدي. {وَعَزَّنِي} وغلبنى. يقال: عزّه يعزّه. قال:

Tuzağa düşmüş bir bağırtlak kuşu gibi [gönlüm]
geceyi, tuzağa kapılmış kanadını kurtarmaya çalışa çalışa geçirdi!

Dâvalı; “Bana, karşılık verip reddedemeyeceğim bahaneler getirdi!” demek istiyor. (عَارِ فِي الْخُطَابِ) *hitapla* “tartışarak delil getiren kimsenin hitabını”
5 yahut şunu kastetmiştir: O kadına ben de evlenme teklifinde bulundum¹; o da bulundu ve bu teklifte benimle yarıştı; yani beni alt etmeye çalıştı ve alt etti; çünkü kadınla ben değil, o evlendi!..

[1438] (وَعَزَّيْ) ifadesi mübalağa anlamı barındıran *el-mu‘âzze* masdarına dayanılarak وَعَزَّيْ şeklinde de okunmuştur ki, “üstün gelmeye çalışmak”
10 demektir. Ebû Hayye [v. 203/818] ise Ze’yi -rahat okunabilsin diye- hafifleterek *ve azenî* şeklinde okumuştur. Bu, tuhaf bir hafifletmedir; öyle anlaşılıyor ki, onu [aslı *zallet* ve *meset* olan] *zalet* ve *meset* gibi kelimelere kıyas etmiştir.

[1439] **Şayet** “Koyunun zikredilmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Onların mahkemeleşme ve konuşmaları haddizatında bir temsildir.
15 Çünkü temsilî anlatım hem yukarıda bahsettiğimiz hususlar bakımından hem de ortaya dökülmesi ahlâken uygun bulunmayan bir konuya dikkat çektiği için daha edebî bir kınama üslubudur. Böylece konu, açıkça ifade edilmesi çirkin görülen bir şey kinaye ile anlatıldığı gibi anlatılmış olur. Hazret-i Davud’un hatasını örtmek ve itibarını muhafaza etmek için de,
20 bu üslup daha etkili [ve münasip] olmuştur. Buradaki temsil² şöyledir: Uriya - Hazret-i Davud kıssası, “*sadece bir koyuna sahip bulunan bir adam*” ile “*doksan dokuz koyunu olduğu halde koyunlarının sayısını yüze tamamlamak isteyen, bu yüzden dostunun bir tanecik koyununa tamah edip onun mülkiyetini kendisine vermesini talep eden ve bu hususta dostuyla, emeline*
25 *ulaşmaya çalışan haris bir kimsenin tartıştığı gibi tartışan arkadaş*” kıssasıyla örneklendirilmiştir. “Doğrusu, ortakçıların çoğu...” [Sâd 38/24] ayeti de buna delâlet etmektedir. İşte kıssanın, sembolize edildiği aslı unsuruna has kılınması koyundan bahsedilmesiyle gerçekleşmiştir. **Şayet** “Temsil üslubu, الخطاب kelimesini tartışma anlamında tefsir edersen doğru
30 olur; ancak [‘evlilik teklifi’ mânasına gelen] *el-hitbenin* müfâ‘ale sıygasında tefsir edersen doğru olmaz!?” **dersen şöyle derim:** Bu tefsir, ‘koyun’un ‘kadın’ hakkında isti‘âre yapılarak kullanıldığını kabul ettiğim içindir.

1 Yani muhatabıyla konuşmak anlamındaki *hitâb*dan değil, kız isteme anlamındaki *hitbeden*. / ed.

2 Temsil; soyut bir gerçeği canlı, müşahhas örnekler eşliğinde sembol diliyle anlatmak demektir. Bir düşüncenin *hayalî* veya *cins* bir şey ile canlandırılması temsil olduğu gibi, gerçek kişi ve olaylarla canlandırılması da temsil kapsamında mütalaa edilebilir. Yeryüzünde yaşadığı sabit olan tarihî bir şahsiyetle nüzul çağındaki insanlar veya bir başka kişi, nesne veya durum temsil ediliyor da olabilir. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *41 Temsil ile Kur‘ân Gerçeği* (İstanbul: Çamlıca, 2018). / ed.

قَطَاةٌ عَزَّهَا شَرُّكَ فَبَاتَتْ ❁ يُجَاذِبُهُ وَقَدْ عَلِقَ الْجَنَاحُ

يريد: جاءني بحجاج لم أقدر أن أورد عليه ما أردّه به. وأراد بالخطاب: مخاطبة المحاج المجادل، أو أراد: خطبت المرأة وخطبها هو، فخاطبني خطاباً، أي؛ غالبني في الخطبة فغلبني، حيث زوّجها دوني.

٥ [١٤٣٨] وقرئ «وعازني»، من المعازة، وهي المغالبة. وقرأ أبو حيوة «وعزني» بتخفيف الزاي طلباً للخفة، وهو تخفيف غريب، وكأنه قاسه على نحو ظلت، ومست.

[١٤٣٩] فإن قلت: ما معنى ذكر النعاج؟ قلت: كان تحاكمهم في نفسه تمثيلاً وكلامهم تمثيلاً؛ لأنّ التمثيل أبلغ في التوبيخ لما ذكرنا، وللتنبية على أنه أمر يستحيا من كشفه، فيكنى عنه كما يكنى عما يستسمح الإفصاح به، وللستر على داود عليه السلام والاحتفاظ بحرمة. ووجه التمثيل فيه أن مثلت قصة أوريا مع داود بقصة رجل له نعجة واحدة ولخليطه تسع وتسعون، فأراد صاحبه تنمة المائة فطمع في نعجة خليطه وأراده على الخروج من ملكها إليه، وحاجه في ذلك محاجة حريص على بلوغ مراده، والدليل عليه قوله {وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ} [ص: ٢٤].

١٥ وإنما خصّ هذه القصة لما فيها من الرمز إلى الغرض بذكر النعجة. فإن قلت: إنما تستقيم طريقة التمثيل إذا فسرت الخطاب بالجدال، فإن فسرت بالمفاعلة من الخطبة لم يستقم. قلت: الوجه مع هذا التفسير أن أجعل النعجة استعارة عن المرأة،

Nitekim Araplar şu gibi sözlerinde isti'âre yaparak 'koyun'u¹ kadın hakkında kullanmışlardır:

Ey talihli sahibine helâl ol[up da, bana yasak olan] 'av koyunu'!

[Âh... Keşke yasaklanmamış olaydı bana!..]

- 5 [Sonunda, karanlık iyiden iyiye artınca]
'Koyun'undan vazgeçeceği anı gözlemeğe başladım [eşinin]!

Şu sözlerin sahibi de kadını koyuna benzetmektedir:

Yürüyorlar kuma saplanmış vahşi çöl koyunları gibi.

- [1440] Yalnız, الخطاء (ortaklar / bir arada bulunanlar) kelimesi buna
10 uymamaktadır. Bununla birlikte, Hazret-i Davud'un الخطاء kelimesini
mahkemeleşen kişiler ve onların hikâyeleri için müstakil bir misal olarak
kullandığı kabul edilirse bu çelişki ortadan kalkar.

- [1441] **Şayet** "Meleklerin (*aleyhimu's-selâm*) az ya da çok [hiçbir şekilde]
ilgili bulunmadıkları, konumlarına uymayan bir şeyi kendileri hakkında
15 haber vermeleri nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu bir betim-
leme ve farzetmedir; melekler söz konusu olayı kendileri hakkında 'insan-
mış gibi' tasvir etmişlerdir. Nitekim bir [fıkhi] meseleyi betimlerken, ikisini
göstererek "Zeyd'in kırk koyunu var. Amr'ın da kırk koyunu var. Bunlar,
koyunlarını birbirine katmışlar ve onların üzerinden bir yıl geçmiş. Bu ko-
20 yunlardan ne kadar zekât vermeleri gerekir?" dersin; oysa ne Zeyd'in ne de
Amr'ın böyle bir mülkiyeti vardır.² Yine benzer bir olayı tasvir ederken "Be-
nim de, senin de kırkar koyunumuz var ve biz bunları birbirine kattık..."
dersin, hâlbuki kırk koyundan ne dördüne ne de çeyreğine sahiptir.

- [1442] **Şayet** "İbn Mes'ûd'un *ve li-ye na'cetün ünsâ* (benim de dişi bir
25 koyunum var) kıraati nasıl anlaşılmalı?"³ **dersen şöyle derim:** Güzel kadın
için sana *imraetün ünsâ* dendiğinde, maksat onu dişiliğin sakinlik ve yu-
muşaklığında bulunan asaletle nitelemektir. Bu ifade, kadın için daha hoş
durmakta, onun kırılğanlığını ve dişiliğini daha iyi vurgulamaktadır. Dik-
kat edersen, Araplar kadını *kesûl* (yavaş) ve *miksâl* (yumuşak) kelimeleriyle
30 nitelerler. Şu söze bakabilirsin:

Sakin duruşlu, yumuşak sözlüdür.

1 نجة Türkçede güzel kadınları anlatan ceylan vb. kelimelerin ifade ettiği şeyi anlatmaktadır. Türkçede koyunun çağrışımları Arapçadaki gibi olumlu değildir. / ed.

2 Ve aslında, "Zeyd" de "Amr" da farazî isimler olup, iki [gerçek] kişiyi temsil etmektedirler. / ed.

3 Yani koyun zaten dişi, değil mi? / ed.

كما استعاروا لها الشاة في نحو قوله:

يَا شَاةَ مَا قَنَصَ لِمَنْ حَلَّتْ لَهُ...
... فَرَمَيْتُ غَفْلَةً عَيْنَهُ عَنْ شَاتِهِ

وشبهها بالنعجة من قال:

كَنَعَاجِ الْمَلَا تَعَسَّفَنَ رَمَلًا ❁

[١٤٤٠] لولا أَنَّ الخلطاء تأباه؛ إِلَّا أَنَّ يضرب داود الخلطاء ابتداءً مثلاً لهم ولقصتهم.

[١٤٤١] فَإِنْ قلت: الملائكة عليهم السلام كيف صحّ منهم أن يخبروا عن أنفسهم بما لم يلتبسوا منه بقليل ولا كثير ولا هو من شأنهم؟ قلت: هو تصوير للمسألة وفرض لها، فصوّروها في أنفسهم وكانوا في صورة الأناسي، كما تقول في تصوير المسائل: ١٠ زيد له أربعون شاة، وعمره له أربعون -وأنت تشير إليهما- فخلطاهما وحال عليه الحول، كم يجب فيها؟ وما لزيد وعمره سبب ولا لبد. وتقول أيضاً في تصويرها: لي أربعون شاة ولك أربعون، فخلطناها. ومالكما من الأربعين أربعة ولا ربعها.

[١٤٤٢] فَإِنْ قلت: ما وجه قراءة ابن مسعود «ولي نعجة أنثى»؟ قلت: يقال لك امرأة أنثى للحسنة الجميلة. والمعنى: وصفها بالعراقة في لين الأنوثة وفتورها، وذلك ١٥ أملح لها وأزيد في تكسرها وتثنيها. ألا ترى إلى وصفهم لها بالكسول والمكسال، وقوله:

فَتَوَرُّ الْقِيَامِ قَطِيعُ الْكَلَامِ

Şu söz de aynı şekildedir:

Neredeyse yere kurulurcasına yavaş yürür.

24. (Davud) dedi ki: “Senin koyununu kendi koyunlarına katmayı istemekle sana zulmetmiş! Doğrusu, ortakçıların çoğu birbirinin hakkına tecavüz eder. Ancak iman edip salih amel işleyenler müstesna; ama onlar da pek azdır.” Bununla birlikte, Davud kendisini ayartmış olduğumuzu anladı ve derhal Rabbinden mağfiret diledi; secdeye kapanarak Allah’a yöneldi.

25. Biz de o yaptığını kendisine bağışladık; şüphesiz kendisi için, nezdimizde ayrı bir yakınlık ve güzel bir akıbet vardır.

[1443] لقد ظلمك (sana zulmetmiş) cümlesi, hazfedilmiş bir kasemin cevabıdır. Burada bir arada yaşadığı kimsenin davranışından hoşlanmama ve onun tamahkârlığını ayıplama söz konusudur.

[1444] سؤال [تعجبك] kelimesi, tıpkı من دعاء الخير (“hayrı dilemekten...” [Fusilet 41/49]) âyetinde olduğu gibi, mef’ûlüne muzâf olmuş bir masdardır. Bu kullanıma *izâfe*¹ anlamı katılmış ve fiil bu anlamın müteaddiliği ile müteaddi yapılmıştır. Adeta senin koyununu istek ve talep yollu kendi koyunlarına katmakla (sana zulmetmiş) denmektedir.

[1445] **Şayet** “Hasımlardan birini nasıl hemen doğru buldu da, diğerinin sözünü dinlemeden onun zulmettiği kararına vardı?” **dersen şöyle derim:** Kararını, ancak diğer hasmın itirafından sonra vermiştir. Fakat bu, bilindiğinden dolayı Kur’ân’da [ayrıca] anlatılmamıştır. Diğer hasmın ise “Ondan o koyunu alıp, kendi koyunlarımı yüze tamamlamak istiyorum.” dediği rivayet edilir. Bunun üzerine Hazret-i Davud “Böyle bir istekte bulunursan, -alınına ve burnuna işaret ederek- seni şöyle şöyle cezalandırırız!” deyince, hasım şöyle karşılık vermiş: “Ey Davud!.. Sen bu şekilde cezalandırılmayı daha çok hak ediyorsun! Zira sen şöyle şöyle yaptın!..” Bu konuşmalardan sonra Davud etrafına bakınmış; fakat hiç kimseyi görememiş ve içinde bulunduğu durumun farkına varmıştır.

[1446] الخطاء “mallarını birbirine katan ortaklar” demektir. Tekili *halit* olup masdarı *hılta* (yani ortakçılık)dır. Ortakçılık, daha ziyade [davar] hayvanlar hakkında kullanılır. Şâfi’î (rh) ortakçılığa itibar eder; iki kişi, aralarında taksim edilmemiş bir hayvan sürüsünde ortak olduklarında yahut her biri yalnız başına birer sürüye sahip olmakla birlikte, bu sürülerin barınak, sulak, sağıldıkları yer, çoban ve köpekleri müşterek ve yavruları da karışık olduğunda,

1 Yani sözlükteki *katma*, *ekleme* anlamında; gramerdeki *izâfet terkibi* anlamında değil. / ed.

وقوله:

تَمْشِي رُويْدًا تَكَادُ تَنْغَرُفُ

٢٤- ﴿قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجَتِكَ إِلَىٰ نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتْنَاهُ فَاِسْتَعَفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ﴾

٢٥- ﴿فَعَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِندَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَّآبٍ﴾

[١٤٤٣] {لَقَدْ ظَلَمَكَ} جواب قسم محذوف. وفي ذلك استنكار لفعل خليطه وتهجين لطمعه.

[١٤٤٤] والسؤال: مصدر مضاف إلى المفعول، كقوله تعالى {مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ}

١٠ [فصلت: ٤٩]؛ وقد ضمن معنى الإضافة فعدي تعديتها، كأنه قيل: بإضافة نَعَجَتِكَ إلى نِعَاجِهِ، على وجه السؤال والطلب.

[١٤٤٥] فإن قلت: كيف سارع إلى تصديق أحد الخصمين حتى ظلم الآخر قبل استماع كلامه؟ قلت: ما قال ذلك إلا بعد اعتراف صاحبه، لكنه لم يحك في القرآن لأنه معلوم. ويروى أنه قال: أنا أريد أن آخذها منه وأكمل نعاجي مائة؛ فقال داود: إن رمت ذلك ضربنا منك هذا وهذا - وأشار إلى طرف الأنف والجبهة. فقال: يا داود! أنت أحق أن يضرب منك هذا وهذا، وأنت فعلت كيت وكيت! ثم نظر داود فلم ير أحداً، فعرف ما وقع فيه.

[١٤٤٦] و{الْخُلَطَاءِ} الشركاء الذين خلطوا أموالهم. الواحد خليط، وهي

الخلطة، وقد غلبت في الماشية. والشافعي رحمه الله يعتبرها، فإذا كان الرجلان

٢٠ خليطين في ماشية بينهما غير مقسومة، أو لكل واحد منهما ماشية على حدة إلا أن مراحمهما ومساقهما وموضع حلبهما والراعي والكلب واحد والفحولة مختلطة،

bu iki sürünün zekâtını tek bir sürünün zekâtı gibi hesaplar. Bu doğrultuda; iki şahsın kırk tane koyunu bulursa, ikisinin tek bir koyun vermeleri gerekir. Eğer bu şahıslar üç kişiye ve kırkardan yüz yirmi adet hayvanları varsa, - yüz yirmi adet hayvan tek bir şahsa ait bulunduğu olduğu gibi- bir hayvan vermeleri gerekir. Ebû Hanîfe'ye göre ise bu ortaklığa itibar edilmez; ortak ve tek şahıs aynı hükümdedir. Şöyle ki; iki ortağın sahip bulunduğu kırk koyun için -Ebû Hanîfe'ye göre- hiçbir koyun gerekmez.¹ Üç kişinin ortak olduğu yüz yirmi koyun için ise üç koyun vermek gerekir.

[1447] “Peki, bu [âyetteki] ortaklık² hakkında ne düşünüyorsun? **dersen şöyle derim:** Anlatılan iki şahsın [toplam] bir koyun zekât vermeleri gerekir. Şâfi'ye göre, tek koyun sahibinin, koyunun yüz parçasından birini vermesi³ gerekirken, Ebû Hanîfe'ye göre herhangi bir zekât vermesi gerekmez.

[1448] **Şayet** “Allah Teâlâ birlikte yaşayanların hâlini, bu bağlamda anlatmakla neyi kastetmiştir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, bu anlatımla şunları amaçlamıştır:

- Güzelce öğüt vermek ve -sayılarının az olduğuna hükmettiği- ‘salih iş ortakları’nın âdetini tercih etmeye yönlendirmek.
- Ortakların çoğunun işledikleri zulüm ve taşkınlığı -hâllerine teessüf de ederek- çirkin göstermek.
- Kendisinden önce, çoğu ortak arasında bu tür [olumsuz] olaylar yaşanabildiğini göstererek, ortağından gördüğü zulme karşı mazlûmu teselli etmek.

[1449] ليبيği ifadesi, hazfedilmiş bir Nûn takdir edilerek, *le-yebği* şeklinde okunmuştur. Tıpkı

Sıkıntıların sana ulaşacağı yolları tıka

ifadesinde olduğu gibi. ليبيği hazfedilmiş bir kasemin cevabıdır. Yine bu ifade, kesra ile yetinilerek Ya’nın hazfedilmesiyle *le-yebği* şeklinde de okunmuştur.

[1450] وَقَلِيلٌ مَا هُمْ ifadesindeki مَا kapalılık bildirir. Bununla salihlerin azlığına duyulan hayret dile getirilmektedir. مَا’nın mâna ve konumunu iyice anlamak istersen, İmrü’l-Kays’ın [v. 540]

Kısa olmasına rağmen ne büyük bir söz!

sözündeki مَا’yı çıkar ve bak bakalım geriye bir şey kalıyor mu?

1 Çünkü ikisinin de nisap miktarı -yani 40- adet koyunu yoktur; sadece 20’şer koyunları vardır. / ed.

2 Yani birinin tek, diğerinin 99 hayvanı olup da bunları birbirine katarak yetiştirdiklerinde... / ed.

3 Yani “yüz koyunluk sürünün zekâtı” olarak verilmesi gereken tek koyunun yüzde birlik kısmını üstlenmesi. Görüldüğü gibi, Şâfi’i, tek koyunu olan kişiyi de zekâta ortak ediyor. / ed.

فهما يزكيان زكاة الواحد؛ فإن كان لهما أربعون شاة فعليهما شاة، وإن كانوا ثلاثة ولهم مائة وعشرون لكل واحد أربعون، فعليهم واحدة كما لو كانت لواحد. وعند أبي حنيفة: لا تعتبر الخلطة، والخليط والمنفرد عنده واحد؛ ففي أربعين بين خليطين لا شيء عنده، وفي مائة وعشرين بين ثلاثة ثلاث شياء.

٥ [١٤٤٧] فإن قلت: فهذه الخلطة ما تقول فيها؟ قلت: عليهما شاة واحدة، فيجب على ذي النعجة أداء جزء من مائة جزء من الشاة عند الشافعي رحمه الله، وعند أبي حنيفة لا شيء عليه.

[١٤٤٨] فإن قلت: ماذا أراد بذكر حال الخطاء في ذلك المقام؟ قلت: قصد به

- الموعظة الحسنة والترغيب في إثارة عادة الخطاء الصالحاء الذين حكم لهم بالقلة،

١٠ - وأن يكره إليهم الظلم والاعتداء الذي عليه أكثرهم، مع التأسف على حالهم،

- وأن يسلي المظلوم عما جرى عليه من خليطه، وأن له في أكثر الخطاء أسوة.

[١٤٤٩] وقرئ «ليبغي»، بفتح الياء على تقدير النون الخفيفة، وحذفها كقوله:

اضْرِبْ عَنْكَ الِهُمُومَ طَارِقَهَا ❁

وهو جواب قسم محذوف. و«ليبغي»، بحذف الياء اكتفاء منها بالكسرة.

١٥ [١٤٥٠] وما في {وَقَلِيلٌ مَّا هُمْ} للإبهام. وفيه تعجب من قلتهم. وإن أردت أن

تتحقق فائدتها وموقعها فاطرحها، من قول امرئ القيس:

وَحَدِيثٌ مَّا عَلَى قِصْرِهِ ❁

وانظر هل بقي له معنى قط.

[1451] *Zann-ı galip* kesin bilgiye yakın olduğundan, *zan* kelimesi âyette isti'âre yoluyla bilgi yerine kullanılmıştır; (ظَنَّ) “Davud kesin olarak anladı; bildi.” demektir.

[1452] اِنَّمَا فَتَنَّاهُ (kendisini ayartmış olduğumuzu) ifadesi, “Bakalım sebat edebilecek mi, yoksa ayağı mı sürçecek diye, Davud’u Uriya’nın hanımıyla sınıadığımızı” demektir. فَتَّنَاهُ ifadesi, -mübalağa için- şeddelenerek *fetennâhu* (büyük bir sınamaya tâbi tuttuğumuzu) şeklinde de okunmuştur. Yine,

Aklımı başımdan aldıysa bu hatun, tuhaf karşılamam;
zira daha önce de almıştı aklımı başımdan!

sözündeki anlamıyla *eftennâhu* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, *fetenâhu* ve *fettenâhu* şekillerinde de okunmuştur ki bu fiillerde Elif, söz konusu iki meleğin yerine geçen zamirdir.

[1453] [“Rükû ederek” anlamındaki رَاكِعًا kelimesiyle “secde ederek” anlamı kastedilmiştir; zira rükû eden kişi, secde eden gibi eğilip boynunu aşağıya indirir. Ebû Hanîfe ve taraftarları, “tilâvet secdesinde rükûun secde yerine geçtiğini” böyle bir yorumla delillendirmişlerdir. Hasan Basrî’den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: Çünkü Hazret-i Davud rükû etmeden secde etmez. Öte yandan, Hazret-i Davud’un, günahından dolayı Allah’tan af dilemiş olması ve O’na yönelme ve tevbe amacıyla *Allâhu Ekber!* diyerek iki rekât nafîle namaza başlamış bulunması da mümkündür. Bu durumda anlam, “rükû ederek, yani namaz kılarak secde için yere kapandı” olur; zira rükû namaz olarak kabul edilir.

[1454] اُنَابَ yani tevbe edip günahından arınarak Allah’a döndü. Rivayete göre, Davud (a.s.) farz namazlar ve mübrem ihtiyaçlar dışında başını kaldırmaksızın geceli gündüzlü kırk gün secdede kalmış. Öyle ki, başı me-safesinde ot bitesiye gözünün yaşı dinmemiş. İçtiği suyun üçte biri gözyaşından oluşuyormuş. olanca gücüyle Allah’a istiğfar edip durmuş, neredeyse helâk olacak raddeye gelmiş. Bu yüzden hükümdarlığını da ihmal etmiş. O kadar ki, İşâ isimli oğlu onun hükümdarlığına göz koyup kendi adına propaganda yapmaya başlamış. İsrail oğullarının sapkın olanları İşâ’nın tarafında toplanmışlar. Hazret-i Davud Allah tarafından bağışlanınca, oğluy-la savaşıp onu mağlup etmiş. Yine rivayete göre, Hazret-i Davud işlediği hatayı unutmamak için onu avucunun içine kazıtmış imiş.

[1455] Şu da söylenmiştir: Bahsedilen iki dâvalı, insan idi ve aralarında gerçekten düşmanlık vâki olmuştu. Onlar, ya koyunlarında ortak idiler ya da birisi pek çok hür ve köle kadına sahip bir zengin iken,

[١٤٥١] لما كان الظنّ الغالب يداني العلم، استعير له. ومعناه: وعلم داود وأيقن.

[١٤٥٢] {أَنْمَا فَتْنَاهُ} أنا ابتليناه لا محالة بامرأة أوريا، هل يثبت أو يزل؟ وقرئ «فَتْنَاهُ»، بالتشديد للمبالغة. و«أَفْتَنَاهُ»، من قوله:

لَنْ فَتَنِّي لَهِيَ بِالْأَمْسِ أَفْتَنْتَ ❁

و«فَتْنَاهُ»، و«فَتْنَاهُ»، على أن الألف ضمير الملكين.

[١٤٥٣] وعبر بالراکع عن الساجد، لأنه ينحني ويخضع كالساجد. وبه استشهد أبو حنيفة وأصحابه في سجدة التلاوة، على أن الركوع يقوم مقام السجود. وعن الحسن: لأنه لا يكون ساجداً حتى يركع. ويجوز أن يكون قد استغفر الله لذنبه وأحرم بركعتي الاستغفار والإنابة، فيكون المعنى: وخزّ للسجود راكعاً، أي مصلياً؛ لأنّ الركوع يجعل عبارة عن الصلاة.

[١٤٥٤] {وَأَنَابَ} ورجع إلى الله تعالى بالتوبة والتنصل. وروي أنه بقي ساجداً أربعين يوماً ولىلة لا يرفع رأسه إلاّ لصلاة مكتوبة أو ما لا بدّ منه، ولا يرقأ دمه حتى نبت العشب من دمه إلى رأسه، ولم يشرب ماء إلاّ وثلثاه دمع، وجهد نفسه راغباً إلى الله تعالى في العفو عنه حتى كاد يهلك. واشتغل بذلك عن الملك حتى وثب ابن له يقال له إيشا على ملكه ودعا إلى نفسه، واجتمع إليه أهل الزیغ من بني إسرائيل، فلما غفر له حاربه فهزمه. وروي أنه نقش خطيئته في كفه حتى لا ينساها.

[١٤٥٥] وقيل: إنّ الخصمين كانا من الإنس، وكانت الخصومة على الحقيقة بينهما؛ إما كانا خليطين في الغنم، وإما كان أحدهما موسراً وله نسوان كثيرة من المهائز والسراري،

diğeri sadece bir tane kadına sahip fakir biriydi. Zengin olan fakirden, -kendisi için- tek hanımından vazgeçmesini istedi. Davud (a.s.), -huzuruna görev vakti dışında gelmelerinden dolayı- bu ikisinin suikastçı olmasından korktu. Davud'un hatası, birisini diğerine karşı tasdik etmek ve diğerini dinlemeden onun zulmettiğine hükmetmektir.

26. (Dedik ki:) “Ey Davud! Seni bu topraklarda halife kıldık (giden hükümdarların yerine sen hükmediyorsun artık); o halde insanlar arasında âdilâne hükmet, arzu ve ihtirasına uyma; çünkü bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Allah’ın yolundan sapanlara da şüphesiz şiddetli bir azap vardır, hesap verme gününü unuttuklarından dolayı!”

[1456] خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ yani -tıpkı bazı sultanların bir ülkeye tayin edip yönetimini kendilerine verdikleri kişi gibi- bu topraklarda hükmetmek üzere seni halife tayin ettik. -“Allah’ın Arz’daki halifeleri” tabiri de bu kabil-dendir.- Yahut senden önce hakkı ikame eden peygamberlerin yerine seni getirdik anlamındadır. Bu ifadede, Hazret-i Davud’un, tevbesinden sonraki [peygamberlik ve sultanlık] halinin değişmeyerek aynı kaldığına bir delil vardır.

[1457] “O halde insanlar arasında âdilâne hükmet” yani Allah’ın hük-müyle yönet; çünkü sen O’nun halifesisin. Din ve dünyayla ilgili yaptığın işlere dair verdiğin hükümlerde ve diğer hususlarda nefsinin arzularına uyma ki bu arzular seni Allah yolundan saptırmasın; yani Allah’ın akıllara yerleştir-miş olduğu delillerden ve vahiyle koyduğu kurallardan [vazgeçirmesin].

[1458] يوم الحساب zarfı, نسوا fiiline müteallık olup “hesap gününü unut-maları sebebiyle” anlamındadır. Yahut لهم ifadesiyle alâkalıdır ki, bu du-rumda anlam; “unutmalarından dolayı -ki unutma, Allah yolundan sapma-larıdır- onlar için kıyamet gününde şiddetli bir azap vardır” şeklinde olur.

[1459] Rivayete göre; *Mervan oğulları*¹ ‘halife’lerinden biri, Ömer b. Abdülaziz’e [v. 101/720] veya İbn Şihâb ez-Zühri’ye [v. 124/742] demiş ki: “Bize ulaşan haberi sen de işittin mi?” Ömer/Zühri “Neymiş ki o?” de-yince, halife “Bize, ‘halifenin yaptıklarının kaydedilmediği ve ona günah yazılmadığı’ bilgisi ulaştı!” Bunun üzerine Ömer/Zühri; “Ey müminlerin emiri! Halifeler mi daha üstündür peygamberler mi!?” demiş ve bu âyeti [Sâd 38/26] okumuş.

1 Emevi ‘halife’leri, Ebu Süfyan’a ve Mervan b. Hakem’e izafe ile *Süfyanîler* ve *Mervânîler* diye ikiye ayrılır. Mu’âviye ve devamındaki iki ‘halife’ Süfyanî, diğerleri Mervânîdir. / ed.

والثاني معسراً ما له إلا امرأة واحدة، فاستنزله عنها. إنما {فَرَعَ}، لدخولهما عليه في غير وقت الحكومة أن يكونا مغتالين، وما كان ذنب داود إلا أنه صدق أحدهما على الآخر وظلّمه قبل مسألته.

٢٦- ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾

[١٤٥٦] {خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ}، أي استخلفناك على الملك في الأرض، كمن يستخلفه بعض السلاطين على بعض البلاد ويملكه عليها. ومنه قولهم: خلفاء الله في أرضه. أو {جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً} ممن كان قبلك من الأنبياء القائمين بالحق. وفيه دليل على أنَّ حاله بعد التوبة بقيت على ما كانت عليه لم تتغير.

[١٤٥٧] {فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ}، أي بحكم الله تعالى إذ كنت خليفته؛ {وَلَا تَتَّبِعِ} هوى النفس في قضائك وغيره، مما تتصرف فيه من أسباب الدين والدنيا {فَيُضِلَّكَ} الهوى فيكون سبباً لضلالك {عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ} عن دلائله التي نصبها في العقول، وعن شرائعه التي شرعها وأوحى بها.

[١٤٥٨] و{يَوْمَ الْحِسَابِ} متعلق ب{نَسُوا}، أي بنسيانهم يوم الحساب، أو بقوله {لَهُمْ}، أي لهم عذاب يوم القيامة بسبب نسيانهم، وهو ضلالهم عن سبيل الله.

[١٤٥٩] وعن بعض خلفاء بني مروان أنه قال لعمر بن عبد العزيز، أو للزهري: هل سمعت ما بلغنا؟ قال: وما هو؟ قال: بلغنا أن الخليفة لا يجري عليه القلم ولا تكتب عليه معصية. فقال: يا أمير المؤمنين! الخلفاء أفضل من الأنبياء؟ ثم تلا هذه الآية.

27. Biz; göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık. Bu, nankörce inkâr edenlerin zannıdır. Ama ateşe girdiklerinde hâlleri haraptır nankörce inkâr edenlerin!..

[1460] بَاطِلًا (boşuna), yani doğru bir amaçla ve engin bir hikmetle değil
 5 de faydasız boş bir yaratışla (*halkan bâtilen*) veya bâtil işler peşinde koşarak, boş işlerle uğraşarak (*mubtilîne ‘âbisîne*)... Nitekim “Biz, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık; tamamen gerçek bir gaye ile yarattık.” [Duhân 44/38-39] buyrulmuştur. Anlam, takdiren *zevî bâtilin* (boş işlerle uğraşanlar olarak) ya da ‘*abesen* (boş yere) şeklindedir¹; sıfat olan هَنِئًا (âfiyetle)
 10 kelimesi masdar yerine konduğu gibi, بَاطِلًا de ‘*abesen* yerine konmuştur. Anlam şöyledir: Göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri oyun eğlence olsun diye değil, tersine, apaçık bir gerçekten dolayı yarattık. Bu gerçek, kendilerine akıl ve temyiz kabiliyeti verdiğimiz, çeşitli imkânlarla donatarak mazeretlerini geçersiz kıldığımız, sonra da yüklediğimiz mükellefiyetlere karşılık
 15 kendilerine büyük hayırlar sunduğumuz, işledikleri amellere göre kendileri için bir âkıbet ve karşılık hazırladığımız kimseler yaratmaktır.²

[1461] “Bu (ذَلِكَ)” yaratılışın bâtil olduğu düşüncesine işaret etmektedir; *zann* da “zannedilen” anlamındadır; yani “gök, yer ve arasındakilerin yaratılışı boşunadır, bir hikmetten dolayı değildir” düşüncesi inkârcıların kuruntusudur.

[1462] **Şayet** “Bunlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan, ‘Allah’ diyeceklerdir.” [Lokman 31/25] âyetinin delâlet ettiği üzere inkârcılar; Allah’ın gökler, yer ve bu ikisi arasındakilerin yaratıcısı olduğunu kabul ettikleri halde, neden O’nun bütün bunları bir hikmetle değil de boşuna yarattığını düşünen kimseler kabul edilmişlerdir?” **dersen şöyle derim:** Onların tekrar
 20 diriltilmeyi, hesap, mükâfat ve cezayı inkâr etmeleri, ‘Allah’ın varlığı yaratmasının boş ve batıl olduğu’ neticesine götürdüğü için, inkârcılar sanki ‘söz konusu düşünceye inanan ve bunu dillendiren’ kimseler olarak addedilmişlerdir. çünkü ‘karşılığını alma’ kâinatın yaratılışındaki hikmetin ta başından itibaren vardığı sonuçtur. O halde, bunu inkâr eden, aslında hikmeti inkâr etmiş olmaktadır. Kâinatın yaratılışındaki hikmeti inkâr eden de, yaratıcıyı
 25 -hâşâ- akılsızlıkla itham etmiş olur. Bundan da şu ortaya çıkar: İnkârcı, Yaratana hakkıyla tanınamakta ve O’nun kudretini *bihakkın* anlayamamaktadır. İnkârcının, -bu anlamda- ‘Allah’ın yaratıcı olduğunu kabul etmesi’ hiçbir şekilde kabul etmemesi ile eşdeğerdir.

1 بَاطِلًا kelimesinin مَا خَلَقْنَا ile ilişkisi sorunlu olduğundan, müfessir kelimeyi iki şekilde tevیل etmektedir. / ed.

2 Allah Teâla bu evreni, şu ölüm ve hayatı yaratmıştır ki, bakalım en iyi, en güzel ve en faydalı işlere kimler imza atacak... [Bkz. Müll 67/2] / ed.

٢٧- ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا
فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ﴾

[١٤٦٠] {بَاطِلًا} خلقًا باطلاً، لا لغرض صحيح وحكمة بالغة. أو مبطلين عابثين، كقوله تعالى {وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَا عَيْنٍ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ} [الدخان: ٤٠-٣٩] وتقديره: ذوي باطل أو عبثاً، فوضع {بَاطِلًا} موضعه، كما وضعوا هينئاً موضع المصدر، وهو صفة، أي ما خلقناها وما بينهما للعبث واللعب، ولكن للحق المبين؛ وهو أن خلقناها نفوساً أودعناها العقل والتمييز، ومنحناها التمكين، وأزحنا عللها ثم عرضناها للمنافع العظيمة بالتكليف، وأعدنا لها عاقبة جزاء على حسب أعمالهم.

[١٤٦١] و{ذَلِكَ} إشارة إلى خلقها باطلاً، والظن: بمعنى المظنون، أي خلقها للعبث لا للحكمة هو مظنون الذين كفروا.

[١٤٦٢] فإن قلت: إذا كانوا مقرّين بأن الله خالق السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا بدليل قوله {وَلَيْتُنَّ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ} [لقمان: ٢٥]؛ فبِم جُعِلُوا ظانين أنه خلقها للعبث لا للحكمة؟ قلت: لما كان إنكارهم للعبث والحساب والثواب والعقاب مؤدياً إلى أن خلقها عبث وباطل، جعلوا كأنهم يظنون ذلك ويقولونه. لأنّ الجزاء هو الذي سبقت إليه الحكمة في خلق العالم من رأسها، فمن جحدده فقد جحد الحكمة من أصلها، ومن جحد الحكمة في خلق العالم فقد سقّه الخالق. وظهر بذلك أنه لا يعرفه ولا يقدره حق قدره، فكان إقراره بكونه خالقاً كلا إقرار.

28. Yoksa Biz, iman edip salih amel işleyenleri yeryüzünde bozuculuk edenlerle bir mi tutacaktıyız?! Müttakileri günahkârlarla bir mi tutacaktıyız yoksa?!

[1463] أم munkatı' olup içerdiği istifhamın mânası da yadırgamadır. Kastedilen şudur: Eğer inkârcıların söylediği gibi, [dünyada yapılanlar için bir] karşılık *batıl* ise o zaman düzeltenler ile bozanların, takva sahipleri ile de günahkârların durumu Allah katında eşit olacaktır! Bu grupları eşit kabul eden biri de, ancak akılsızdır; bilge değildir.

29. (Bu) mübarek bir kitap(tır); onu sana indirmekteyiz ki âyetleri üzerinde derin derin tefekkür etsinler ve vicdan sahipleri de düşünüp ders çıkarsınlar...

[1464] [مُبَارَكٌ kelimesi] *mübâraken*, [لِيَذَّبُرُوا] da] aslı üzere *li-yetedeberû* ve muhatap sıygasıyla *li-teddeberû* (ki derin derin düşünesiniz) şeklinde de okunmuştur. Âyetleri *tedebbür* etmek; onlar üzerinde düşünmek ve onların -zahirlerinin *arkasına* gizlenmiş- güzel anlamlarına ve doğru yorumlarına ulaştıracak şekilde onları incelemektir. Zira okuduğu şeyin zahiriyle yetinen biri, ondan çok fazla hayır elde edemez. Böyle biri, bol süt veren bir devesi olup da onu sağmayan, doğurgan bir atı olup da ondan yavrular elde etmeyen kimse gibidir! Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: “Bu Kur’ân’ı, yorumunu bilmeyen köleler ve çocuklar okumuşlar; lafızlarını ezberlemişler, fakat anlamlarını zayı etmişlerdir. Öyle ki, onlardan biri çıkıp; ‘Vallâhi, Kur’ân’ı tek bir harfini bile eksik bırakmadan okudum!’ der. Oysa -Allah’a yemin ederim ki- Kur’ân’ın tamamını eksik okumaktadır! Zira ne ahlâkında ne de davranışlarında Kur’ân’a ait bir etki görülmektedir! Vallâhi, Kur’ân okumak; lafızlarını hıfzedip, anlamlarını kaybetmek değildir! Onlar ne bilgedirler ne de kötülüğü engelleyicidirler. Allah insanlar arasından böylelerini eksik eylesin! Allah’ım! Bizi düşünüp inceleyen âlimlerden eyle; gurura kapılan kurrâdan kuru bizleri.”

30. Davud’a Süleyman’ı da hibe etmiştik; ne güzel kuldu o!.. Daima Allah’a yönelirdi.

31. Hani, bir akşamüzeri o muhteşem duruşlu yarış atları kendisine sunulmuştu...

32. da, Süleyman şöyle demişti: “Bunlar öyle hoşuma gitti ki, güneş tamamen gözden kayboluncaya kadar Rabbimi zikretmekten beni alı-koydu.

33. “Onları bana tekrar getirin.” (deyip) bacaklarını ve boyunlarını vurmaya başladı.

٢٨- ﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾

[١٤٦٣] {أَمْ} منقطعة؛ ومعنى الاستفهام فيها الإنكار. والمراد: أنه لو بطل الجزاء كما يقول الكافرون لاستوت عند الله أحوال من أصلح وأفسد، واتقى وفجر. ومن سؤى بينهم كان سفيهاً ولم يكن حكيماً. ٥

٢٩- ﴿كَتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾

[١٤٦٤] وقرئ «مباركاً»، و«ليتدبروا»، على الأصل، و«لتدبروا»، على الخطاب. وتدبر الآيات التفكير فيها والتأمل الذي يؤدي إلى معرفة ما يدبر ظاهرها من التأويلات الصحيحة والمعاني الحسنة؛ لأن من اقتنع بظاهر المتلو لم يحل منه بكثير طائل، وكان مثله كمثل من له لقحة درور لا يحلبها، ومهرة نثور لا يستولدها. وعن الحسن: ١٠ قد قرأ هذا القرآن عبید وصبيان لا علم لهم بتأويله؛ حفظوا حروفه وضيعوا حدوده! حتى إن أحدهم ليقول: والله لقد قرأت القرآن، فما أسقطت منه حرفاً! وقد -والله- أسقطه كله! ما يرى للقرآن عليه أثر في خلق ولا عمل. والله، ما هو بحفظ حروفه وإضاعة حدوده. والله ما هؤلاء بالحكماء ولا الوزعة، لا كثر الله في الناس مثل هؤلاء! ١٥ اللهم اجعلنا من العلماء المتدبرين، وأعدنا من القراء المتكبرين.

٣٠- ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾

٣١- ﴿إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعِشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ﴾

٣٢- ﴿فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾

٣٣- ﴿رَدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ﴾

- [1465] نَعِمُ الْعَبْدُ cümlesi, aslına itibar edilerek *ne'ime'l-'abdü* şeklinde de okunmuştur; medhe konu olan kişi hazfedilmiştir. Süleyman (a.s.)'ın bu şekilde övülmesine sebep olarak, tövbe ile sürekli Allah'a dönen, O'na yönelen biri olması yahut tesbihi *te'vîb* eden, yani tekrar tekrar tesbih eden -zira her *mü'evvib evvâbtur*- bir kişi olması gösterilmiştir.

[1466] *Sâfin*, İmru'ül-Kays'ın [v. 25];

Bu at, sanki üç ayağı üzerinde duran o asil hayvanlardan biriymiş gibi, böyle durmaya alışmış. Diğer ayağı ise hâlâ kırık.

- sözünde anlattığıdır. Şu da söylenmiştir: Ön ya da arka ayak toynaklarından biri üzerinde duran¹ hayvana *mütehayyim* denir; *sâfin* ise [atılmak üzere] ön ayaklarını birleştiren demektir. Hazret-i Peygamber'den rivayet edilmiştir ki; “İnsanların kendisi karşısında el pençe divan durarak” yani zorbaların uşakları gibi “ayakta beklemesinden hoşlanan biri, ateşteki yerine hazırlansın!” [Tirmizî “Edeb”, 13].

- [1467] **Şayet** “Atların bu asil duruşla nitelenmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Ayakta bu şekilde durma, alelâde atlarda neredeyse hiç bulunmaz; ancak soylu atlarda bulunur. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ, beğenilen şu iki vasfın -yani asil duruş ve iyi koşma özelliklerinin- bu atlarda bir arada bulunduğunu belirtmek için onları hem asil duruşla hem de cins at oluşla nitelemiştir. Yani durduklarında yerlerinde sakın ve usluca durmakta; koştuklarında ise hızla ve rüzgâr gibi gitmektedirler.

- [1468] Rivayete göre; Süleyman (a.s.) Dimaşk ve Nusaybin halkı üzerine bir sefer düzenlemiş ve bin adet at ele geçirmişti. Şu da söylenmiştir: Âyette söz edilen atlar babasından miras kalmış; babası da onları Amâlika ülkesinden elde etmişti. “Atların kanatlı vaziyette denizden çıktıkları” da söylenmiştir. İşte, Süleyman (a.s.) öğle namazını kıldıktan sonra tahtına oturmuş ve güneş batana kadar atlar kendisine arz edilmişti. O sırada ikindi namazını yahut akşam vakitlerindeki *virâdını* kaçırdı. Çevresindekiler ondan çekindikleri için, durumu ona bildirememişler. Süleyman (a.s.) kaçırdığı ibadetten dolayı o kadar üzül-müş ki, atların tekrar getirilmesini istemiş ve onları Allah rızası için ayaklarını keserek katletmiş! Bunlardan geriye yüz tane at kalmış ki, şu an insanların sahip olduğu bütün atlar bunların soyundan geliyormuş. Şu da söylenmiştir: Süleyman (a.s.) atları ayaklarını keserek katledince, Allah kendisine bunların yerine daha hayırlısını, yani “kendisinin emriyle esen rüzgâr”ı vermiştir.

1 Yani diğer üç ayağı yere basmakla birlikte, ön / arka ayaklarından birini tam basmayıp toynağını hafif kırarak duran atılmaya hazır vaziyetteki asil duruşlu hayvan. / ed.

[١٤٦٥] وقرئ «نعم العبد»، على الأصل، والمخصوص بالمدح محذوف. وعلل كونه ممدوحًا بكونه أوابًا رجاءًا إليه بالتوبة، أو مسبحًا مؤوبًا للتسبيح مرجعًا له، لأن كل مؤوب أواب.

[١٤٦٦] والصابن الذي في قوله:

أَلْفَ الصَّفُونِ فَمَا يَزَالُ كَانَهُ ❀ مِمَّا يَقُومُ عَلَى الثَّلَاثِ كَسِيرًا

وقيل: الذي يقوم على طرف سنبك يد أو رجل هو المتخيم، وأما الصابن فالذي يجمع بين يديه. وعن النبي ﷺ: من سره أن يقوم الناس له صفونًا فليتبوأ مقعده من النار، أي واقفين كما خدم الجبابرة.

[١٤٦٧] فإن قلت: ما معنى وصفها بالصفون؟ قلت: الصفون لا يكاد يكون في

١٠ الهجن، وإنما هو في العراب الخالص. وقيل: وصفها بالصفون والجودة، ليجمع لها بين الوصفين المحمودين واقفة وجارية، يعني إذا وقفت كانت ساكنة مطمئنة في مواقعها، وإذا جرت كانت سراعًا خفافًا في جريها.

[١٤٦٨] وروي أن سليمان عليه السلام غزا أهل دمشق ونصيبين، فأصاب ألف

فرس. وقيل: ورثها من أبيه وأصابها أبوه من العمالقة. وقيل: خرجت من البحر لها أجنحة. فقعد يومًا بعد ما صلى الأولى على كرسيه واستعرضها، فلم تزل تعرض ١٥ عليه حتى غربت الشمس وغفل عن العصر أو عن ورد من الذكر كان له وقت العشي، وتهيؤه فلم يُعلموه، فاغتم لما فاتته، فاستردها وعقرها مقربًا لله، وبقي مائة، فما بقي في أيدي الناس من الجياد فمن نسلها. وقيل: لما عقرها أبدله الله خيرًا منها. وهي الريح تجري بأمره.

[1469] **Şayet** “أَحَبُّ حُبِّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** أَحَبُّ fiiline, ‘An harf-i ceri ile müteaddî olan fiilin anlamı katılmış ve adeta şöyle denmiştir: Rabbimi zikretmekten [uzaklaşp] nimet sevgisine yöneldim. Yahut nimete olan sevgimi, Rabbimi zikretmenin yerine geçecek veya beni bundan müstağni kılacak bir amel kıldım. Ebu’l-Feth el-Hemedânî *Tibyân* adlı eserinde şöyle demiştir: *Ahbebtü* “sımsıkı tut(und)um” demektir ki, bu anlam Arapların;

Hastalanmış da yere yığılmış [sımsıkı yapışmış] deve gibi sözüne dayanır. Ancak bu mâna burada geçerli değildir.

[1470] *el-Hayr* tıpkı “Eğer geriye bir mal bırakırsa...” [Bakara 2/180] âyeti ile “İnsanoğlu mala çok düşkündür!” (Âdiyât 100/8) âyetinde olduğu gibi “mal” demektir. Buradaki “mal” ise Hazret-i Süleyman’ı meşgul eden atlardır. Yahut “atlar” *hayır* ile alâkalarından dolayı, *hayrın* bizzat kendisi gibi *hayr* olarak adlandırılmışlardır. Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: “Hayır, kıyamete kadar atların perçemine düğümlenmiş [alnına bağlanmış] tır” [Müslim, “İmâre”, 96] Yine Peygamber, -bir heyetle huzuruna çıkıp müslüman olan- Zeyd-i Hayl¹ hakkında; “Şimdiye kadar, Zeyd-i Hayl hariç, bana methedilip de o methedildiği özellikleri gerçekten taşıyan hiç kimse görmedim.” demiş ve ona Zeyd-i Hayr [Hayırlı Zeyd] adını vermiştir. Adamın biri Bilâl (r.a.)’a, yarışan bir topluluk hakkında “Kazanan kim?” diye sordu; Bilâl “Hazret-i Peygamber.” deyince, adam, “Ben *hayl* (atı) kastetmiştim.” dedi. Hazret-i Bilal, “Ben de *hayr*ı kastettim.” dedi [Böylece, *hayl* kelimesini *hayr* anlamında, yani hayırlı kimse anlamında kullanmış oluyordu].

[1471] (“Perdenin arkasına gizlenme” anlamındaki) *et-tevâri bi’l-hicâb* ifadesi, güneşin batışını ifade eden bir mecaz olup, kralın gözlerden kaybolması anlamında kullanılır. Yahut örtüsünün altına gizlenen (güneş) demektir. (تَوَارَتْ) teki zamirin güneşe raci olduğunu gösteren, akşamdan söz edilmiş olmasıdır; nitekim zamirle ifade edilen kelimelerin, önceden zikredilmesi veya zikredildiğine dair bir delil bulunması gerekir. Şu da söylenmiştir: Zamir الصافات kelimesine raci olup, anlam “Atlar gecenin örtüsüyle -yani karanlığıyla- gözlerden kayboluncaya kadar.” şeklindedir.

[1472] “الحجاب” Kafdağı’nın ardında, bir senelik yürüme mesafesinde bulunan; güneşin arkasında battığı dağdır.” şeklindeki yorum ise tefsire sokulan bid’atlerdendir.

1 Zeyd b. Mühelhil; çok iyi at binmesinden dolayı Zeyd-i Hayl (Kısarak Zeyd) diye anılmakta imiş. / ed.

[١٤٦٩] فَإِنْ قُلْتَ: مَا مَعْنَى {أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي}؟ قُلْتَ: أَحْبَبْتُ مضمن معنى فعل يتعدى بعن، كأنه قيل: أنبت حب الخير عن ذكر ربي، أو جعلت حب الخير مجزياً أو مغنياً عن ذكر ربي. وذكر أبو الفتح الهمداني في كتاب التبيان: أن «أحببت» بمعنى: لزمت من قوله:

مِثْلُ بَعِيرِ السُّوءِ إِذْ أَحَبَّأ... ٥

وليس بذلك.

[١٤٧٠] والخير: المال، كقوله {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا} [البقرة: ١٨٠]، وقوله {وَأَنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ} [العاديات: ٨] والمال: الخيل التي شغلته. أو سمي الخيل خيراً كأنها نفس الخير لتعلق الخير بها. قال رسول الله ﷺ: الخيل معقود بنواصيها الخير إلى يوم القيامة. وقال في زيد الخيل حين وفد عليه وأسلم: ما وُصف لي رجل فرأيته إلا كان دون ما بلغني إلا زيد الخيل؛ وسماه زيد الخير. وسأل رجل بلالاً رضي الله عنه عن قوم يستبقون: من السابق؟ فقال: رسول الله ﷺ. فقال له الرجل: أردت الخيل. فقال: وأنا أردت الخير.

[١٤٧١] والتواري بالحجاب مجاز في غروب الشمس عن تواري الملك، أو المخبأة بحجابها. والذي دلّ على أن الضمير للشمس مرور ذكر العشي، ولا بد للمضمر من جري ذكر أو دليل ذكر. وقيل: الضمير للصافنات، أي حتى توارت بحجاب الليل يعني الظلام.

[١٤٧٢] ومن بدع التفاسير: أن الحجاب جبل دون قاف بمسيرة سنة تغرب الشمس من ورائه.

[1473] فَطَفِقَ مَسْحًا cümlesi, “dokunmaya, yani bacak ve boyunlarına kılıçla dokunmaya, yani [onları] kesmeye başladı” demektir. Nitekim; bir kimse diğerinin boynunu kestiğinde “onun başına/tepesine dokundu” ve ciltçi kılıçla/bıçakla kitabın uçlarını kestiğinde “ciltçi kitaba dokundu” ifadeleri kullanılır. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] *kesfu ‘arâkibihâ...* (Atların bacak sinirlerini kesmesi ve boyunlarını vurması) anlamı rivayet edilmiştir; *kesf* kelimesiyle “kesme” mânasını kastetmektedir. *el-Kesfu fî elkâbi’z-zihâf fi’l-‘arûd* (Aruz ilminde mef’ûlât kalıbının yedinci harfinin kesilmesi) ifadesindeki *kesf* de aynı anlamdadır: [مَسْحًا kelimesini] *Şın*’lı okuyan kimse hata yapmaktadır. [مَسْحًا için] şu da söylenmiştir: Hazret-i Süleyman atlardan hoşlandığı ve onları beğendiği için onları eliyle okşadı.

[1474] **Şayet**, “رُدُّوْهَا عَلَيَّ (tekrar getirin şunları bana) sözü ne ile ilişkilidir?” **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş bir fiille ilişkilidir ve takdiri قَالَ رُدُّوْهَا عَلَيَّ (Dedi ki: tekrar getirin şunları bana.) şeklindedir. Burada hem soru hem de cevabı gizlenmiştir; adeta biri; “Peki, Süleyman ne dedi?” diye sormuştur. Çünkü bağlam, böyle bir sorunun varlığını açıkça gerekli kılmaktadır. Zira Allah’ın peygamberlerinden biri, namaz vaktini geçirecek kadar dünya işleriyle meşgul olmuştur.

[1475] بالسوق ifadesi) aynen أدور kelimesi¹ gibi, Hemze’nin zammeyle harekelenmesinden dolayı Vav üzerine yazılarak *bi’s-sü’ûki* şeklinde de okunmuştur. Bunun benzeri, *ğâratî’s-şemsu* (güneş yaktı) cümlesindeki fiilin masdarı olan *el-gu’ûr* kelimesidir. *Bi’s-su’ki* şeklinde okuyan ise, bitişik olduklarından dolayı -zamme sanki Vav’daymış gibi- Sin’i zammelemiştir. Aynen [*Mûsâ* için] *Mu’sâ* denmesi gibi. *Sâk - sūk* kelimelerinin benzeri *esed - üsd* kelimeleridir; nitekim -karışıklık yaşanmayacağından emin olunduğu için- çoğul bırakılıp tekille yetinilerek *bi’s-sâk* şeklinde de okunmuştur.

34. Gerçek şu ki; Biz Süleyman’ı ayartmış ve tahtının üzerine bir ceset bırakmıştık... Sonra tekrar (Bize) yöneldi.

[1476] Söylendiğine göre; Hazret-i Süleyman yirmi yıl hükümdarlık yaptıktan sonra imtihan edilmiş, imtihandan sonra da yine yirmi yıl hükümdarlık yapmıştır. Şu hadise onun geçirdiği imtihanlardan biridir: Hazret-i Süleyman’ın bir oğlu dünyaya gelmişti. Bunun üzerine ‘şeytan’lar; “Bu çocuk yaşarsa, şu parya hayatından kurtulamayız; onu öldürmekten yahut delirtmekten başka çıkar yol yok!” dediler. Süleyman da bunu öğrendi ve oğlunu bir bulutun içerisinde yaşatmaya başladı.

1 *Dâr* (yer - yurt) kelimesinin çoğullarından biri. Yani *dûr* yerine *ed’ur* denildiği gibi. / ed.

[١٤٧٣] {فَطَفَّقَ مَسْحًا} فجعل يمسح يمسحًا، أي يمسح بالسيف بسوقها وأعناقها، يعني يقطعها. يقال: مسح علاوته، إذا ضرب عنقه، ومسح المسقر الكتاب، إذا قطع أطرافه بسيفه. وعن الحسن: كسَفُ عراقيبها وضرب أعناقها، أراد بالكسف القطع، ومنه الكسف في ألقاب الزحاف في العروض. ومن قاله بالشين المعجمة فمصحف. وقيل: مسحها بيده استحسانًا لها وإعجابًا بها. ٥

[١٤٧٤] فإن قلت: بم اتصل قوله {رُدُّوْهَا عَلَيَّ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: قال رُدُّوْهَا عَلَيَّ، فأضمر وأضمر ما هو جواب له، كأن قائلًا قال: فماذا قال سليمان؟ لأنه موضع مقتض للسؤال اقتضاء ظاهرًا، وهو اشتغال نبي من أنبياء الله بأمر الدنيا، حتى تفوته الصلاة عن وقتها.

١٠ [١٤٧٥] وقرئ «بالسؤوق» بهمز الواو لضميتها، كما في أدور. ونظيره: الغور، في مصدر غارت الشمس. وأما من قرأ «بالسؤوق» فقد جعل الضمة في السين كأنها في الواو للتلاصق، كما قيل: مؤسى. ونظير ساق وسوق أسد وأسد؛ وقرئ «بالساق»، اكتفاء بالواحد عن الجمع، لأمن الإلباس.

٣٤- ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ﴾

١٥ [١٤٧٦] قيل: فتن سليمان بعد ما ملك عشرين سنة، وملك بعد الفتنة عشرين سنة. وكان من فتنته: أنه ولد له ابن، فقالت الشياطين: إن عاش لم ننكح من السخرة، فسييلنا أن نقتله أو نخبله، فعلم ذلك، فكان يغدوه في السحابة

Bu sayede, oğlunun ölüsü, tahtının üzerine atılınca kadar bir korku yaşamadı! [Vaziyeti görünce] bu konuda Rabbine tevekkül etmemekle işlediği hatanın farkına vardı ve hemen Rabbine yönelerek kendisini bağışlamasını istedi.

[1477] Hazret-i Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: Süleyman; “Bu gece yetmiş kadınla birlikte olacağım ve onlardan her biri, Allah yolunda savaşıp bir süvari doğuracak!” dedi, ancak “*İnşâallah* (Allah'ın izniyle)!” demedi. Söz konusu kadınlarla birlikte oldu, fakat o kadınlardan sadece bir tanesi hamile kaldı ve yarım insan doğurdu. Muhammed'in canını elinde tutan [Allah'a] yemin olsun ki, *inşâallah* deseydi, [o çocuklar dünyaya gelir ve] hepsi birden Allah yolunda atlarıyla savaşırlardı [Buhârî, “el-Cihâd ve's-siyer, 23]. İşbu sebeple “Gerçek şu ki biz, Süleyman'ı ayartmıştık.” [Sâd 38/34] buyrulmuştur.

[1478] Bu ve benzeri hadislerde problem yoktur; ancak yüzük, şeytan ve Hazret-i Süleyman'ın evinde putlara kulluk edildiğine dair haberlerin sıhhat derecesini Allah bilir!

[1479] Şunu da anlatırlar: Bir adada bulunan Saydûn şehrinin ve orada çok üstün bir hükümdar bulunduğu, -krallığı denizle korunduğu için- bir türlü ele geçirilemediği bilgisi Süleyman'a ulaşınca, rüzgâra binerek söz konusu kralın ülkesine doğru yola çıkmış; cinler ve insanlardan oluşan ordusunu taşıyan rüzgârı orada durdurmuş. Hükümdarı öldürmüş ve onun -insanların yüzü en güzel olanlarından- Cerâde adlı kızını ganimet olarak alıp kendisine eş yapmış. Cerâde Müslüman olmuş ve Hazret-i Süleyman onu çok sevmiş. Ancak babasına duyduğu üzüntü ve özleminden dolayı Cerâde'nin gözyaşı bir türlü dinmiyormuş. Bunun üzerine Süleyman, Cerâde'nin babasının bir heykelini yapmalarını ‘şeytan’lara emretmiş. Heykele babasının elbisesi gibi bir elbise giydirmişler. Cerâde de, kızlarıyla birlikte sabah-akşam, aynen babasının krallığında yaptığı gibi, secde etmek için o heykelin yanına gidip gelmeye başlamış. Âsaf bunu Süleyman'a haber verince, Süleyman heykeli kırmış, Cerâde'yi de cezalandırmış. Daha sonra yalnız başına çöle çıkmış. Kumlar, önünde uzayıp gidiyormuş. Süleyman, Allah'a tevbe edip yalvararak kumların üzerine oturmuş. Süleyman'ın Emine adında kendisinden çocuğu olan bir cariyesi varmış. Temizlenmek için veya bir hanımıyla birlikte olmak için gittiğinde yüzüğünü Emine'nin yanında bırakmış. Süleyman'ın bütün hâkimiyeti de bu yüzüğünde gizli imiş. Yine bir gün yüzüğünü Emine'nin yanında bıraktığı sırada, denizcilik işlerine bakan ‘şeytan’ Hazret-i Süleyman'ın suretine girerek Emine'nin yanına gelmiş. Bu şeytan, Süleyman'a Beytü'l-Makdis'i inşa etmesi emredildiğinde ona matkap, keski vb. inşaat aletlerini gösteren kişi olup adı Sahr imiş. “Emine! Yüzüğümü ver.” demiş

فما راعه إلا أن ألقى على كرسیه ميتًا، فتنبه على خطئه في أن لم يتوكل فيه على ربه، فاستغفر ربه وتاب إليه.

[١٤٧٧] وروي عن النبي ﷺ: قال سليمان ”لأطوفنَّ الليلة على سبعين امرأة، كل واحدة تأتي بفارس يجاهد في سبيل الله!“ ولم يقل: إن شاء الله، فطاف عليهنَّ فلم يحمل إلا امرأة واحدة جاءت بشق رجل. والذي نفسي بيده، لو قال: إن شاء الله، لجاهدوا في سبيل الله فرسانًا أجمعون. فلذلك قوله تعالى {وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ}. ٥

[١٤٧٨] وهذا ونحوه مما لا بأس به. وأما ما يروى من حديث الخاتم والشيطان وعبادة الوثن في بيت سليمان، فالله أعلم بصحته!

[١٤٧٩] حكوا أن سليمان بلغه خبر صيدون -وهي مدينة في بعض الجزائر- وأن بها ملكًا عظيم الشأن لا يقوى عليه لتحصنه بالبحر، فخرج إليه تحمله الريح حتى أناخ بها بجنوده من الجن والإنس، فقتل ملكها وأصاب بتنا له اسمها جرادة من أحسن الناس وجهًا، فاصطفاه لنفسه وأسلمت وأحبها. وكانت لا يرقأ دمعها حزنًا على أبيها، فأمر الشياطين فمثّلوا لها صورة أبيها، فكستها مثل كسوته، وكانت تغدو إليها وتروح مع ولائها يسجدن له كعادتھن في ملكه. فأخبر آصف سليمان بذلك فكسر الصورة وعاقب المرأة. ثم خرج وحده إلى فلاة وفرش له الرماد، فجلس عليه تائبًا إلى الله متضرعًا، وكانت له أم ولد يقال لها أمينة، إذا دخل للطهارة أو لإصابة امرأة وضع خاتمه عندها، وكان ملكه في خاتمه، فوضعه عندها يومًا وأتاها الشيطان صاحب البحر -وهو الذي دلّ سليمان على الماس حين أمر ببناء بيت المقدس واسمه صخر- على صورة سليمان فقال: يا أمينة خاتمي! ١٥

ve yüzüğü takarak Süleyman'ın tahtına oturmuş. Kuşlar, cinler ve insanlar onun emrine girmişler. Akabinde, Hazret-i Süleyman'ın şeklini-şemâilini değiştirmiş. Süleyman yüzüğü istemek için Emine'nin yanına gelmiş, ama Emine onu tanıyamamış ve yanından kovmuş. Bunun üzerine Süleyman bu yaşadıklarının, işlediği hatadan dolayı başına geldiğini anlamış. Evlerin etrafında dilenerek dolanmaya başlamış; “Ben Süleyman'ım!” deyince, üzerine toprak atıyor ve ona küfrediyorlarmış. Sonra balıkçıların yanına gitmiş; onlara balık taşıyor, onlar da Süleyman'a her gün iki balık veriyorlarmış. Bu şekilde, -evinde puta kulluk edilen gün sayısınca- tam kırk gün geçirmiş. Bu arada, Âsaf ve İsrâil oğullarının ileri gelenleri o 'şeytan'ın yönetim tarzını yadırgamaya başlamışlar. Âsaf, Süleyman'ın hanımlarına şeytanı sorunca; “Âdet halinde olanımızdan uzak durmuyor ve cenabetken temizlenmiyor!” demişler. -Şu da söylenmiştir: “Aksine, bu 'şeytan'ın hükmü *Süleyman'ın hanımları hariç* her şeyde geçerli olmuştu.” - Daha sonra şeytan kaçıp gitmiş ve yüzüğü de denize atmış. Bir balık gelip yüzüğü yutmuş ve bu balık Süleyman'ın eline düşmüş. O da balığın karnını yarmış ki bir de ne görsün, kendi yüzüğü değil mi!.. Yüzüğünü hemen takmış, derhal Allah'a secde etmiş ve saltanatına tekrar kavuşmuş. Sahr için bir kaya oymuş ve onu bu kayanın içine koymuş, diğer bir kaya ile de bu kayanın ağzını kapatmış. Bu iki kayayı demir ve kurşunla birbirine bağlamış ve denize atmış. Yine anlatıldığına göre; Hazret-i Süleyman tâbi tutulduğu imtihanı geçemeyince, elindeki yüzük düşüvermiş; [taktığında] elinde durmuyormuş artık. Bunun üzerine Âsaf kendisine demiş ki: Hatandan dolayı imtihan ediliyorsun ve yüzük elinde durmuyor. Dolayısıyla Allah'a tevbe et!

[1480] Sağlamcı [muhakkık] âlimler bu hikâyeyi ittifakla reddetmiş ve şöyle demişlerdir: Bu, Yahudilerin uydurmalarındandır. 'Şeytan'lar bu anlatılan işleri yapacak güce sahip değildir.

[1481] Allah'ın, hükümleri değiştirebilecek kadar kullarına ve kendileriyle zina edebilecek kadar peygamber kadınlarına, şeytanları musallat etmesi çirkin bir şeydir! [Süleyman'ın] birtakım heykeller yaptırmasına gelince, bu konuda şeriatlar birbirinden farklı olabilir; nitekim “*Süleyman'a kaleler ve heykeller yapıyorlardı.*” [Sebe' 34/13] buyrulmuştur. Heykellere secde edilmesi konusuna gelince; Allah'ın elçisinin böyle bir şeye izin vermesi düşünülemez. Ama bilgisi haricinde böyle bir şey gerçekleşmişse, peygamberin bunda bir hatası yoktur. Kaldı ki, “*Ve tahtının üzerine bir ceset bırakmıştık.*” [Sâd 38/34] âyeti, “şeytanın Süleyman'ın yerine geçtiği” temasıyla açıkça uyusmamaktadır.

فتختم به وجلس على كرسي سليمان، وعكفت عليه الطير والجن والإنس. وغير سليمان عن هيئته فأتى أمانة لطلب الخاتم فأنكرته وطردته، فعرف أنّ الخطيئة قد أدركته، فكان يدور على البيوت يتكفف، فإذا قال: أنا سليمان حثوا عليه التراب وسبوه، ثم عمد إلى السماكين ينقل لهم السمك فيعطونه كلّ يوم سمكتين، فمكث على ذلك أربعين صباحاً عدد ما عُبد الوثن في بيته، فأنكر آصف وعظماء بني إسرائيل حكم الشيطان، وسأل آصف نساء سليمان فقلن: ما يدع امرأة منا في دمها ولا يغتسل من جنابة. -وقيل: بل نفذ حكمه في كل شيء إلا فيهنّ-. ثم طار الشيطان وقذف الخاتم في البحر، فابتلعه سمكة ووقعت السمكة في يد سليمان، فبقر بطنها فإذا هو بالخاتم! فتختم به ووقع ساجداً، ورجع إليه ملكه، وجاب صخرة لصخر فجعله فيها، وسدّ عليه بأخرى ثم أوثقهما بالحديد والرصاص وقذفه في البحر. وقيل: لما افتتن كان يسقط الخاتم من يده لا يتماسك فيها، فقال له آصف: إنك لمفتون بذنبك، والخاتم لا يقرّ في يدك، فتب إلى الله عز وجل.

[١٤٨٠] ولقد أبى العلماء المتقنون قبوله وقالوا: هذا من أباطيل اليهود، والشياطين لا يتمكنون من مثل هذه الأفاعيل.

[١٤٨١] وتسليط الله إياهم على عباده حتى يقعوا في تغيير الأحكام، وعلى نساء الأنبياء حتى يفجروا بهنّ قبيح. وأما اتخاذ التماثيل فيجوز أن تختلف فيه الشرائع. ألا ترى إلى قوله {مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ} [سبأ: ١٣]. وأما السجود للصورة فلا يظن بنبي الله أن يأذن فيه، وإذا كان بغير علمه فلا عليه. وقوله {وَالْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَداً} ناب عن إفادة معنى إنابة الشيطان منابه نبواً ظاهراً.

35. Dedi ki: “Ya Rabbi! Beni bağışla ve bana öyle bir hükümrانlık ver ki benden sonra hiç kimseye nasip olmasın. Şüphesiz Sensin, hibe ettikçe eden (Vehhâb).”

[1482] Süleyman (a.s.), Allah’tan hükümrانlık talebinde bulunmadan önce istiğfar etmiş ve böylece, din işlerini dünya işlerinden önde tutma hususunda peygamberlerin ve salihlerin âdetine uymuştur.

[1483] “Nasip olmasın” yani kolay olmasın, gerçekleşmesin. “Benden sonra” ifadesinin anlamı ‘benden başkadır. **Şayet** “Allah Teâlâ’dan başka hiç kimseye vermeyeceği bir şeyi istemek kıskançlığa ve nimeti tekeline alma konusunda hırs göstermeye benzemiyor mu?” **dersen şöyle derim:** Süleyman (a.s.) [zaten] hükümdarlık ve peygamberlik ocağında büyümüş ve bunlara vâris olmuştur. Rabbinden bir mu’cize istemeyi arzu edince, bunun diğer hükümdarlıkların çok çok üstünde; alışık olduğu hükümrانlığa göre harikulâde olan ve mu’cize derecesinde bulunan bir şey olmasını istemiştir ki bu mazhariyet, elçi olarak gönderildiği kimseler nezdinde karşı konulmaz bir nübüvvet delili olsun. “Benden sonra hiç kimseye nasip olmasın.” ifadesinin anlamı budur.

[1484] Şu da söylenmiştir: Bu çok büyük bir hükümdarlık olduğu için Süleyman (a.s.), birine böyle bir hükümdarlık verilir de, hükmederken Allah’ın belirlediği sınırları koruyamaz diye korkuyordu. Nitekim melekler de; “*Biz Seni, daima hamd ile tenzih ederken, yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!*” [Bakara 2/30] demişlerdi. Şöyle de denilmiştir: “Benim elimden alınmayacak ve benden başkasının hükmüne geçmeyecek bir hükümrانlık. Zira bir kere elimden alınmış ve yerime başkası geçmişti.”

[1485] Şu da söylenebilir: Allah Teâlâ, Hazret-i Süleyman’a özgü kıldığı bu büyük hükümrانlıktaki dinî maslahatları ve hükümdarlık yükünü ondan başkasının üstlenmeyeceğini bilmektedir. Hikmet, bu hükümrانlığa nâil olmayı istemesini gerektirmiş, dolayısıyla Allah Teâlâ Süleyman’a, onun kendisine hibe edilmesini istemesini emretmiş; Süleyman da, söz konusu hükümrانlığı -kendisinden başka hiçbir kulun bu hükümdarlığı yürütemeyeceğini Allah’ın biliyor oluşuna binâen- Allah’ın emrine uyararak istemiştir. Yahut Hazret-i Süleyman “benden sonra hiç kimseye nasip olmasın” ifadesini kullanırken ‘büyük bir hükümrانlık’ demek istemiş ve bu ifadeyle sadece ‘hükümrانlığın büyüklük ve genişliğini’ kastetmiştir. Nitekim -belki aynı mal ve üstünlüğe başkaları da sahipken- ‘Falanca, hiç kimsenin sahip olmadığı mala ve üstünlüğe sahip!’ dersin ve bununla onun sahip olduğu şeylerin büyüklüğünü ifade etmek istersin.

٣٥- ﴿قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾

[١٤٨٢] قَدْ أَسْتَغْفَرُ عَلَى اسْتِيْهَابِ الْمَلِكِ جَرِيًّا عَلَى عَادَةِ الْأَنْبِيَاءِ وَالصَّالِحِينَ
فِي تَقْدِيمِهِمْ أَمْرَ دِينِهِمْ عَلَى أُمُورِ دُنْيَاهُمْ.

٥ [١٤٨٣] {لَا يَنْبَغِي} لَا يَتَسَهَّلُ وَلَا يَكُونُ. وَمَعْنَى {مِنْ بَعْدِي} مَنْ دُونِي. فَإِنْ
قُلْتُ: أَمَا يَشْبَهُ الْحَسَدَ وَالْحِرْصَ عَلَى الْإِسْتِبْدَادِ بِالنِّعْمَةِ أَنْ يَسْتَعْطِيَ اللَّهُ مَا لَا يُعْطِيهِ
غَيْرُهُ؟ قُلْتُ: كَانَ سَلِيمَانُ عَلَيْهِ السَّلَامُ نَاشِئًا فِي بَيْتِ الْمَلِكِ وَالنَّبْوَةُ وَوَارِثًا لِهَمَّا،
فَأَرَادَ أَنْ يَطْلُبَ مِنْ رَبِّهِ مَعْجَزَةً، فَطَلَبَ عَلَى حَسَبِ أَلْفِهِ مُلْكًا زَائِدًا عَلَى الْمَمَالِكِ
زِيَادَةً خَارِقَةً لِلْعَادَةِ بِالْغَةِ حَدَّ الْإِعْجَازِ، لِيَكُونَ ذَلِكَ دَلِيلًا عَلَى نَبَوْتِهِ قَاهِرًا لِلْمَبْعُوثِ
إِلَيْهِمْ، وَأَنْ يَكُونَ مَعْجَزَةً حَتَّى يَخْرُقَ الْعَادَاتِ، فَذَلِكَ مَعْنَى قَوْلِهِ {لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ
مِنْ بَعْدِي}.

[١٤٨٤] وَقِيلَ: كَانَ مُلْكًا عَظِيمًا، فَخَافَ أَنْ يُعْطَى مِثْلُهُ أَحَدٌ فَلَا يُحَافِظُ عَلَى
حُدُودِ اللَّهِ فِيهِ، كَمَا قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ {أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ
نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ} [البقرة: ٣٠]. وَقِيلَ: مُلْكًا لَا أَسْلَبَهُ وَلَا يَقُومُ غَيْرِي فِيهِ
مَقَامِي، كَمَا سُلِبَتْهُ مَرَّةً وَأَقِيمَ مَقَامِي غَيْرِي.

[١٤٨٥] وَيَجُوزُ أَنْ يَقَالَ: عَلَّمَ اللَّهُ فِيهَا اخْتِصَاصَهُ بِهِ مِنْ ذَلِكَ الْمَلِكِ الْعَظِيمِ مُصَالِحًا
فِي الدِّينِ، وَعَلَّمَ أَنَّهُ لَا يُضْطَلَعُ بِأَعْبَائِهِ غَيْرُهُ، وَأَوْجَبَتِ الْحِكْمَةُ اسْتِيْهَابَهُ، فَأَمْرُهُ أَنْ
يَسْتَوْهَبَهُ إِيَّاهُ، فَاسْتَوْهَبَهُ بِأَمْرِ مِنَ اللَّهِ عَلَى الصِّفَةِ الَّتِي عَلَّمَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا يُضْطَبُّ عَلَيْهَا إِلَّا
هُوَ وَحْدَهُ دُونَ سَائِرِ عِبَادِهِ. أَوْ أَرَادَ أَنْ يَقُولَ مُلْكًا عَظِيمًا فَقَالَ {لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ
بَعْدِي}، وَلَمْ يَقْصِدْ بِذَلِكَ إِلَّا عَظَمَ الْمَلِكَ وَسَعَتَهُ، كَمَا تَقُولُ: لِفُلَانٍ مَا لَيْسَ لِأَحَدٍ
مِنَ الْفَضْلِ وَالْمَالِ، وَرَبَّمَا كَانَ لِلنَّاسِ أَمْثَالُ ذَلِكَ، وَلَكِنَّكَ تَرِيدُ تَعْظِيمَ مَا عِنْدَهُ.

[1486] Haccâc'dan [v. 95/714] rivayet edildiğine göre, kendisine; “Sen çok kıskanç birisin!” denilince, şu karşılığı vermiş: “*Bana öyle bir hükümranlık ver ki, benden sonra hiç kimseye nasip olmasın.*” diyen zat benden daha kıskanç! Haccâc'ın bu cevabı, onun Allah karşısındaki küstahlık ve şeytanlığının bir yansımasıdır. Onun şöyle dediği de anlatılır: “Bize itaat, Allah'a itaatten daha gereklidir; çünkü Allah, ‘*Gücünüz yettiği kadar Allah'tan sakının!*’ [Teğâbün 64/16] diyerek kendisine itaat hususunda kayıt koymuş; ‘*Sizden olan yöneticilere itaat edin!*’ [Nisâ 4/59] derken ise bize itaati kayıtsız olarak zikretmiştir.”

36. Biz de, emriyle istediği yere aheste aheste giden rüzgârı kendisine râm ettik.

37. İnşaat ustası ve dalgıç bütün ‘şeytan’ları...

38. Ve zincire vurulmuş diğerlerini (yani, angaryacı, cenkçi, cenk arabacısı ve süvarileri)...

39. “Bu Bizim, hesap edilemeyecek ölçüdeki ‘ver’gimizdir; artık ister ver, ister tut (diyerek...)”

40. Doğrusu, katımızda onun için bir yakınlık ve güzel bir sonuç vardır.

[1487] *İfade* الرِّيح şeklinde de, *er-riyâha* şeklinde de okunmuştur. رُخَاء sarsmayan, yumuşak ve hoş demektir. Ayrıca, *itaatli* ve *karşı gelmeyen* mânalarına geldiği de söylenmiştir. حيث أصاب “onun yöneldiği ve istediği şekilde” demektir. Asma’î [v. 216/831] Araplardan şu ifadeyi nakletmiştir: *Esâbe’s-savâbe fe-ahta’el-cevâbe* (Doğruyu istedi; ama yanlış cevap verdi.) Ru’be’den [v. 145/762] de şöyle rivayet edilmiştir: Dil âlimi iki kişi bu kelimeyi sormak için kendisine gelmişler. Onların yanına çıkıp *eyne tusibâni* (Ne istiyorsunuz?) deyince, o iki âlim: “İşte istediğimiz, buydu!” diyerek geri dönmüşler. Şöyle de denir: *Esâba’llâhu bi-ke hayran* (Allah senin hakkında hayır murat etsin!)

[1488] الشياطين kelimesi الرِّيح kelimesine ma’tûftur; كُلُّ بَنَاءِ terkihi الشياطين’dan bedeldir; كَلَّ آخِرِينَ kelimesine ma’tûf olup, bedel -yani *bedel-i küll minel-küll*- hükmündedir.

[1489] Bu ustalar Süleyman(a.s.)’in istediği binaları inşa ediyor ve dalgıçlar, onun için dalıp inciler çıkarıyorlardı. Süleyman (a.s.), denizden inci çıkaran ilk kişidir. O, azgın ‘şeytan’ları terbiye etmek ve kötülük yapmalarını engellemek için pranga ve zincirlerle birbirine bağlıyordu. Süddî’den [v. 127/745] rivayete göre,

[١٤٨٦] وعن الحجاج أنه قيل له: إنك حسود، فقال: أحسد مني من قال: {وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي}. وهذا من جرأته على الله وشيئته! كما حكى عنه: طاعتنا أوجب من طاعة الله، لأنه شرط من طاعته فقال {فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ} [التغابن: ١٦] وأطلق طاعتنا فقال {وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ} [النساء: ٥٩].

٥ - ٣٦- ﴿فَسَخَرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ﴾

٣٧- ﴿وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ﴾

٣٨- ﴿وَأَخْرَيْنَ مُفَقَّرَيْنِ فِي الْأَصْفَادِ﴾

٣٩- ﴿هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

٤٠- ﴿وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَآبٍ﴾

١٠ [١٤٨٧] قرئ «الريح»، و«الرياح». {رُخَاءً} لينة طيبة لا تزعزع. وقيل: طيبة له لا تمتنع عليه {حَيْثُ أَصَابَ} حيث قصد وأراد. حكى الأصمعي عن العرب: أصاب الصواب فأخطأ الجواب. وعن رؤبة أن رجلين من أهل اللغة قصدها ليسألاه عن هذه الكلمة، فخرج إليهما فقال: أين تصيبان؟ فقالا: هذه طلبتنا ورجعا. ويقال: أصاب الله بك خيرًا.

١٥ [١٤٨٨] {وَالشَّيَاطِينَ} عطف على الريح {كُلُّ بَنَّاءٍ} بدل من الشياطين. {وَأَخْرَيْنَ} عطف على كل داخل في حكم البذل، وهو بدل الكل من الكل.

[١٤٨٩] كانوا يبنون له ما شاء من الأبنية، ويغوصون له فيستخرجون اللؤلؤ، وهو أول من استخرج الدرّ من البحر، وكان يقرن مردة الشياطين بعضهم مع بعض في القيود والسلاسل للتأديب والكف عن الفساد. وعن السدي:

Süleyman (a.s.), azgın şeytanları elleri boyunlarına kelepçelenmiş halde toplama kamplarında tutuyormuş. *Safed* bağ demektir; *atâ* ('ver'gi/bahşiş) de bu kelimeyle adlandırılır; çünkü 'ver'gi verilen kişiyi [verene] bağlar. Hazret-i Ali'nin şu sözleri bu mânadadır: "Sana iyilik eden, esir ederken kendine seni. 5 Kötü ve kaba davranan, çözer iplerini!" Ve şu söz "Bir elin kelepçesini çözen, kendi kelepçesini vurur ona! Bir köleyi âzâd eden esir almıştır onu." Ebû Temmâm Habîb b. Evs [v. 231/846] *inne'l-'atâe isârun* (Vermek, esir etmektir.) demiştir. Mütenebbî [v. 354] de onu takip eder:

Bir iyiliği 'bağ'layıcı gören, bağlanır o iyilikle.

10 [1490] [Dilciler] bu iki fiili birbirinden ayırmışlar ve şöyle demişlerdir: *Safedehû* "onu bağladı"; *asfedehû* "ona iyilik etti" demektir. Tıpkı *va'adehû* (ona vaat etti) ve *ev'adehû* (onu tehdit etti) gibi.

[1491] [39. âyet] şu mânadadır: Sana verdiğimiz bu hükümrânlık, mal ve güç, Bizim hesaplanamayacak ölçüdeki ihsanımızdır; yani miktarına ve 15 tespitine neredeyse güç yetirilemeyecek ölçüde çoktur. فامئُ fiili, minnet kökünden türemedir ki, bu da "iyilik etmek" demektir; yani "o ihsanımızdan istediğin gibi ver ya da tut; o nimette tasarruf yetkisi tamamen sana verilmiştir. İbn Mes'ûd'un kırâatinde bu âyet şu şekildedir: *Hâzâ femnun ev emsik 'atâunâ bi-ğayri hisâbin* (Bu -sen onu ister ver, ister tut- Bizim, hesap edilemeyecek ölçüdeki 'ver'gimizdir.) Ya da âyet şu mânadadır: ('Şeytan'ları) 20 etki alanına alman Bizim ihsanımızdır; artık bu 'şeytan'lardan dilediklerini hesapsızca salıvererek, onlara iyilikte bulunabilir; hapsedmek istediklerini de tutabilirsin. Yani bu konuda sana hesap sorulmayacaktır.

25 **41. Kulumuz Eyyûb'u da yâd et. Hani, "Şeytan bana gerçekten yorgunluk ve eziyet verdi" diye Rabbine seslenmişti.**

42-43. "Ayağını yere vur... İşte yıkanılacak ve içilecek bir soğuk su." (dedik) ve tarafımızdan bir rahmet ve -vicdan sahipleri için- bir ibret olsun diye hem ailesini hem de onların bir mislini kendisine hibe ettik.

30 **44. "Eline bir demet sap alıp (eşine) onunla vur da yeminini bozmuş olma." (dedik.) Onu gerçekten sabırlı bulmuştuk. Ne iyi kuldu o! Da-ima Allah'a yönelirdi.**

[1492] *أَيُّوبُ* kelimesi *عَبْدُنَا*'nın atf-ı beyanıdır (yani "kulumuz Eyyûb'u..."). *إِذْ* (hani) ise *أَيُّوبُ*'dan bedel-i iştimâldir. *مَسْنِي* ifadesi "bana ilişmesinden dolayı" demek olup Hazret-i Eyyûb'un neden yakardığını ifade eden sözü aktarılmaktadır; aktarma olmasa idi, "ona ilişmesinden..." 35 derdi; zira Eyyûb bu anlatımda üçüncü şahıstır.

كان يجمع أيديهم إلى أعناقهم مغلّلين في الجوامع. والصفد القيد، وسمي به العطاء لأنه ارتباط للمنعم عليه، ومنه قول عليّ عليه السلام: من برك فقد أسرك، ومن جفاك فقد أطلقك. ومنه قول القائل: غلّ يداً مطلقها، وأرق رقبة معتقها. وقال حبيب: إنَّ العطاء إيسار؛ وتبعه من قال:

وَمَنْ وَجَدَ الْإِحْسَانَ قَيْدًا تَقَيَّدَا ❁

[١٤٩٠] وفرقوا بين الفعلين فقالوا: صفده قيده، وأصفده أعطاه، كوعده وأوعده.

[١٤٩١] أي {هَذَا} الذي أعطيناك من الملك والمال والبسطة {عَطَاؤُنَا} بغير حساب، يعني جمًّا كثيرًا لا يكاد يقدر على حسبه وحصره؛ {فَأَمْنُنْ} من المنة، وهي العطاء، أي فأعط منه ما شئت {أَوْ أَمْسِكْ} مفوضًا إليك التصرف فيه. وفي قراءة ابن مسعود: «هذا - فامنن أو أمسك - عطاؤنا بغير حساب»، أو هذا التسخير عطاؤنا، فامنن على من شئت من الشياطين بالإطلاق، وأمسك من شئت منهم في الوثاق بغير حساب، أي لا حساب عليك في ذلك.

٤١- ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسْنِي الشَّيْطَانُ يَنْصُبْ وَعَذَابٍ﴾

٤٢- ﴿أَرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ﴾

٤٣- ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَى لَأُولِي الْأَلْبَابِ﴾

٤٤- ﴿وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنَتْ إِنََّّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ

إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾

[١٤٩٢] {أَيُّوبُ} عطف بيان، و{إِذْ} بدل اشتغال منه. {أَنِّي مَسْنِي}، بأنني

مسنى؛ حكاية لكلامه الذي ناداه بسببه، ولو لم يحك لقال بأنه مسّه، لأنه غائب.

[1493] نصب kelimesi, -Sâd sâkin olmak kaydıyla- Nûn'un zammesiyle *nusb*, fethasıyla *nasb* şekillerinde okunmuştur. Ayrıca her ikisinin fethasıyla *nasab*, zammesiyle *nusub* şekillerinde de okunmuştur. *Nusb* - *nasab*, *rüşd* - *raşed* gibidir. *Nasb*, kelimenin masdarının asıl hâlidir. *Nusub* ise *nusbun* tahfif edilmemiş şeklindedir. Hepsinin anlamı birdir: yorgunluk ve zorluk. 5 عذاب “acı” anlamındadır. Hazret-i Eyyûb hastalığını ve hastalığında katlandığı çeşitli sıkıntıları kastetmektedir. Şöyle de denilmiştir: *Durr*¹ bedende; *azap* ise çoluk-çocuk ve mal kaybında söz konusudur.

[1494] **Şayet** “Hastalığını neden şeytana nispet etti? Hâlbuki Allah 10 Teâlâ'nın, peygamberlerine acı çektirmek ve onları zora koşmak için elinden geleni yapsın diye şeytanı onlara musallat etmesi olacak şey değildir. Şeytanın böyle bir şeye gücü yeterse, yoldan çıkartmadığı, helâk etmediği hiçbir salih kimse kalmaz. Kur'ân'da da, şeytanın etkisinin sadece vesveseyle olacağı tekrar tekrar dile getirilmiştir.”² **dersen, şöyle derim:** Allah'ın Ey- 15 yûb'u maruz bıraktığı yorgunluk ve acının sebebi, ‘şeytanın onu vesveselendir- dirmesi, onun bu vesveseye kulak vermesi’ olunca, hastalığı şeytana nispet etmiştir. Bu konuda edep sınırlarını da gözetmiştir; çünkü dua ederken hastalığını -ona veren ve söz konusu hastalığı vermeye gücü yeten sadece Allah olduğu hâlde- Allah'a nispet etmemiştir. Şöyle de denmiştir: Hazret-i 20 Eyyûb, başına gelen hastalık musibetinin büyüklüğüne dair şeytanın kendisine vesvese verdiğini ve hastalığı konusunda onu sabırsızlığa ve isyana teşvik ettiğini kastetmekte; musibeti gidererek ya da güzelce sabredip musibeti başından savma ve kurtulmaya muvaffak kılarak ona yardımcı olması hususunda Allah Teâlâ'ya sığınmaktadır.

[1495] Rivayete göre; Hazret-i Eyyûb'u üç mümin sürekli ziyaret edi- 25 yormuş. Onlardan birisi irtidat etmiş; Eyyûb (a.s.) onu sorunca, kendisine denilmiş ki; “Şeytan ona, ‘Allah’ın, peygamberleri ve salih kimseleri imti- han etmeyeceği’ vesvesesini verdi.”

[1496] Hazret-i Eyyûb'un imtihan sebebi hakkında anlatılanlar şunlar- 30 dır: Bir adam, zalime karşı Hazret-i Eyyûb'dan yardım istemiş; ama Eyyûb yardım etmemişti. Şu da söylenmiştir: Hazret-i Eyyûb'un hayvanları bir kâfir hükümdarın topraklarında bulunuyordu; o da bu sebeple kâfire müdâ- na ediyor, onunla savaşıyordu. “Malının çokluğunun, Hazret-i Eyyûb'un aklını başından almış” olduğu da söylenmiştir.

1 Nitekim Enbiya 21/83'te bu zatın başına gelen bela الضَّرّ (dert / engellilik) kelimesi ile de ifade edilmiştir. / ed.

2 Örneği: Nahl 16/99-100. Ayrıca, İbrahim 14/22. / ed.

[١٤٩٣] وقرئ «بنصب»، بضم النون وفتحها مع سكون الصاد، وبفتحهما، وضمهما، فالنصب والنصب كالرشد والرشد. والنَّصَب على أصل المصدر، والنُّصْب تثقيل نصب، والمعنى واحد، وهو التعب والمشقة. والعذاب: الألم، يريد مرضه وما كان يقاسي فيه من أنواع الوصب. وقيل: الضَّر في البدن، والعذاب في ذهاب الأهل والمال. ٥

[١٤٩٤] فإن قلت: لم نسبه إلى الشيطان، ولا يجوز أن يسلمه الله على أنبيائه ليقضي من إيتابهم وتعذيبهم وطره، ولو قدر على ذلك لم يدع صالحًا إلا وقد نكبه وأهلكه؛ وقد تكرر في القرآن أنه لا سلطان له إلا الوسوسة فحسب؟ قلت: لما كانت وسوسته إليه وطاعته له فيما وسوس سببًا فيما مسه الله به من النصب والعذاب، نسبه إليه. وقد راعى الأدب في ذلك حيث لم ينسبه إلى الله في دعائه، مع أنه فاعله ولا يقدر عليه إلا هو. وقيل: أراد ما كان يوسوس به إليه في مرضه من تعظيم ما نزل به من البلاء، ويغريه على الكراهة والجزع، فالتجأ إلى الله تعالى في أن يكفيه ذلك بكشف البلاء، أو بالتوفيق في دفعه ورده بالصبر الجميل. ١٠

[١٤٩٥] وروي أنه كان يعود ثلاثه من المؤمنين، فارتد أحدهم، فسأل عنه فقيل: ألقى إليه الشيطان: إن الله لا يبتلي الأنبياء والصالحين. ١٥

[١٤٩٦] وذكر في سبب بلائه أنَّ رجلاً استغاثه على ظالم فلم يغثه. وقيل: كانت مواشيه في ناحية ملك كافر، فداهنه ولم يغزه. وقيل: أعجب بكثرة ماله.

[1497] از كُضِّ بِرَجْلِكَ Hazret-i Eyyûb'un duasına verilen cevabı aktarmakta olup “Ayağınla yere vur!” anlamındadır. Katâde'den [v. 117/735] şöyle rivayet edilmiştir: Söz konusu yer, develer için su biriktirilen bir yerdi. Hazret-i Eyyûb yere vurunca, oradan bir su pınarı çıktı ve şöyle denildi:

5 “İşte yıkanılacak ve içilecek bir soğuk su.” Yani bu, yıkanacağın ve içeceğin bir sudur. Böylelikle için ve dışın korunmuş olur; seni rahatsız eden hastalık iyileşir. Şu da söylenmiştir: Hazret-i Eyyûb için iki su pınarı çıkmıştı; pınarların birisinden yıkandı, diğerinden su içti. Allah'ın izniyle içinde ve dışında bulunan hastalıklar iyileşti. Şöyle de denmiştir: Hazret-i Eyyûb sağ

10 ayağıyla yere vurdu, sıcak bir pınar çıktı ve bununla yıkandı. Sonra sol ayağıyla vurdu, soğuk bir pınar çıktı ve bundan da içti.

[1498] رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَى ifadeleri mef'ûlün leh olup mâna, “Bu hibe kendisine rahmet, akıl sahiplerine de öğüt olsun diye” şeklindedir; çünkü akıl sahipleri, sabrından dolayı Eyyûb (a.s.)'a verdiğimiz nimeti duydukları zaman bu onları musibetlere karşı sabretmeye, sabredenlerin akıbetine ve Allah Teâlâ'nın kendileri hakkında takdir ettiği şeylere teşvik etmiş olacaktır.

[1499] “Al” fiili, “vur”a ma'tûftur. ضَعْتُ “ot yahut reyhan bitkisi veya benzeri diğer şeylerden küçük bir demet” anlamındadır. İbn Abbas'dan şöyle rivayet edilmiştir: ضَعْتُ “bir tutam dal” anlamındadır. Hazret-i Eyyûb hasta

20 iken, eğer hastalığından kurtulursa hanımını -yüz kere vurarak- döveceğine dair yemin etmişti. Allah onun bu yeminini, hanımı onunla güzel geçindiği ve o da hanımından razı olduğu için, kendisi ve hanımına en hafif gelecek bir kefaretle yerine getirmiş oldu. Bu, kalıcı bir ruhsattır. Rivayete göre; Hazret-i Peygamber'e, bir cariye ile o murdar ilişkiye giren *kolu engelli*¹ biri getirilmişti.

25 Peygamber dedi ki: “İçinde yüz dal bulunan bir hurma salkımını alın ve şuna bir kez vurun!”² Bu vuruşta yüz daldan her biri -ya dik şekilde uçları ya da yatık şekilde yan parçaları- vurulana isabet etmelidir [Ahmed b. Hanbel, V, 222].

[1500] Hazret-i Eyyûb'un yemin etmesinin sebebi, bir ihtiyaç için giden hanımının gecikmesiydi. Bu sebepten Eyyûb (a.s.)'ın canı sıkılmıştı. Şu da söylenmiştir: Hanımı iki çörek karşılığında Eyyûb'un ayağa kalkarken tutunduğu iki zülfünü satmıştı. Şöyle de denilmiştir: Şeytan Eyyûb'un hanımına; “Bana bir defa secde et, malınızı ve çocuklarınızı size geri vereyim.” deyince, kadın secdeye teşebbüs etmişti. Neyse ki ilahi koruma yetmişti [de, secde etmedi].

1 Muhdee, “kolu eksik” anlamındadır; bazan küçücük de olsa insanda tam bir kol olabiliyor. / ed.

2 Yani zinanın Nur 24/2'de belirtilen cezası (100 sopa) yerine.

[١٤٩٧] {أَرْكُضْ بِرِجْلِكَ} حكاية ما أجيب به أيوب عليه السلام، أي اضرب برجلك الأرض. وعن قتادة: هي أرض الجابية فضربها، فنبعت عين فقيل: {هَذَا مُعْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ}، أي هذا ماء تغتسل به وتشرب منه، فيبرأ باطنك وظاهرك، وتقلب ما بك قلبه. وقيل: نبعت له عينان؛ فاغتسل من إحدهما وشرب من الأخرى، فذهب الداء من ظاهره وباطنه بإذن الله. وقيل: ضرب برجله اليمنى فنبعت عين حارة فاغتسل منها، ثم باليسرى فنبعت باردة فشرب منها.

[١٤٩٨] {رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَى} مفعول لهما. والمعنى: أَنَّ الهبة كانت للرحمة له ولتذكير أولى الألباب، لأنهم إذا سمعوا بما أنعمنا به عليه لصبره رغبهم في الصبر على البلاء وعاقبة الصابرين وما يفعل الله بهم.

[١٤٩٩] {وَحُذِّ} معطوف على {أَرْكُضْ}. والضغث: الحزمة من حشيش أو ريحان أو غير ذلك. وعن ابن عباس: قبضة من الشجر؛ كان حلف في مرضه ليضربنَّ امرأته مائة إذا برأ، فحلل الله يمينه بأهون شيء عليه وعليها، لحسن خدمتها إياه ورضاه عنها. وهذه الرخصة باقية. وعن النبي ﷺ: أنه أتى بمُخْدَجٍ، وقد خبث بأمة، فقال: خذوا عثكاً لا فيه مائة شمراخ فاضربوه بها ضربة. ويجب أن يصيب المضروب كل واحد من المائة، إمَّا أطرافها قائمة، وإمَّا أعراضها مبسوطة مع وجود صورة الضرب.

[١٥٠٠] وكان السبب في يمينه أنها أبطأت عليه ذاهبة في حاجة فخرج صدره. وقيل: باعت ذؤابتها برغيفين، وكانتا متعلق أيوب إذا قام. وقيل: قال لها الشيطان: اسجدي لي سجدة فأردّ عليكم مالكم وأولادكم، فهمت بذلك فأدركتها العصمة؛

Sonra olayı Eyyûb'a bildirdi. İşte söz konusu yemini Eyyûb (a.s.) o zaman etmiştir. Şu da söylenmiştir: Şeytan, Eyyûb'un hanımına 'Eğer Eyyûb şarap içerse hastalıktan kurtulur!' vesvesesini vermişti. Bunun üzerine, kadın Hazret-i Eyyûb'a şarap içmesini teklif etti. "Hanımının, Eyyûb'dan şeytan için bir kurban kesmesini istediği" de söylenmiştir.

[1501] "Onu sabırlı bulduk", yani onu sabırlı olarak bildik. **Şayet** "Başına gelen musibeti Allah'a şikâyet ettiği ve O'ndan merhamet dilediği halde, Allah Teâlâ onu nasıl sabırlı olarak bilmiş oluyor?" **dersen şöyle derim:** Allah'a şikâyet etmek, sabırsızlık olarak adlandırılmaz. Nitekim Yakup (a.s.) da "Ben üzüntü ve kederimi yalnızca Allah'a açarım!" [YûsufYûsuf 12/86] demişti. Aynı şekilde hastanın doktora şikâyeti de böyledir. İşte bu şekilde, musibete karşı en sabırlı insan bile şifa ummaktan, onu aramaktan geri durmaz. Sıhhat temenni etmesi ve afiyet istemesine rağmen birinin sabırlı olarak adlandırılması doğru oluyorsa, Allah'a sığınmasına ve doktorlara danışıp tedavi olmakla birlikte başına gelen musibetin giderilmesi duasında bulunmasına rağmen Hazret-i Eyyûb'un sabırlı olarak nitelendirilmesi de pekâlâ mümkündür. Kaldı ki Eyyûb Peygamber, kavminin fitnesinden çekindiği için şifa istiyordu. Zira şeytan, ona vesvese verdiği gibi kavmine de "Eyyûb, peygamber olsaydı bu şekilde imtihan edilmezdi." diye vesvese verebilirdi. Yine, Hazret-i Eyyûb gücü-kuvveti murat ederken bunları Allah'a itaat için istiyordu; çünkü hastalığı, kalbi ve dili hariç bütün bedenini kuşatmıştı.

[1502] Rivayete göre; Allah Teâlâ Eyyûb (a.s.)'ın hastalığını şu münacatı üzerine kaldırmıştır: "Allah'ım! Biliyorsun ki, benim dilim kalbime muhalefet etmez; aklım ve gönlüm gözümün peşinden gitmez;¹ malım-mülküm beni şımartmamıştır; karnımı doyururken yanımda mutlaka bir yetim bulunur; etrafımda bir aç-açık varken 'karnı tok-sırtı pek' gecelememişimdir hiç!"

45. Güçlü ve basiretli kullarımız İbrahim, İshak ve Yakup'u da yâd et.

[1503] "İbrahim, İshak ve Yakup'u" ifadesi عبادنا (kullarımız) kelimesine atf-ı beyandır; kelimeyi 'abdenâ şeklinde okuyan ise sadece *İbrahim*'i atf-ı beyan yapmış; sonra da neslini, yani İshak ve Yakup'u, 'abdenâ kelimesine atfetmiş olur. İbn Abbas'ın *ve ilâhe ebike İbrâhîme...* ("Senin ata[ları]n İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhına kulluk ederiz." [Bakara 2/133]) okuyuşu da böyledir.²

1 Yani *basiretim basarımdan* öncedir; görünüşe göre değil, aklıma/gönlüme göre hüküm veririm (?) / ed.

2 Genel kıraatte *ebike* (baban) kelimesi çoğuldur: قَالُوا تَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالآلَةَ آبَائِكَ وَإِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ. / ed.

فذكرت ذلك له، فحلف. وقيل: أوهمها الشيطان أن أيوب إذا شرب الخمر برأ،
فعرضت له بذلك. وقيل: سألته أن يقرب للشيطان بعناق.

[١٥٠١] {وَجَدْنَاهُ صَابِرًا}، علمناه صابرًا. فإن قلت: كيف وجده صابرًا وقد

شكا إليه ما به واسترحمه؟ قلت: الشكوى إلى الله عزّ وعلا لا تسمى جزعًا،
ولقد قال يعقوب عليه السلام {إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَخُزْنِي إِلَى اللَّهِ} [يوسف: ٨٦].

وكذلك شكوى العليل إلى الطبيب، وذلك أن أصبر الناس على البلاء لا يخلو
من تمني العافية وطلبها، فإذا صحّ أن يسمى صابرًا مع تمني العافية وطلب الشفاء

فليس صابرًا مع اللجأ إلى الله تعالى، والدعاء بكشف ما به ومع العلاج ومشاورة
الأطباء. على أن أيوب عليه السلام كان يطلب الشفاء خيفة على قومه من الفتنة،

حيث كان الشيطان يوسوس إليهم كما كان يوسوس إليه أنه لو كان نبيًا لما ابتلي
بمثل ما ابتلي به، وإرادة القوة على الطاعة فقد بلغ أمره إلى أن لم يبق منه إلا

القلب واللسان.

[١٥٠٢] ويروى أنه قال في مناجاته: إلهي، قد علمت أنه لم يخالف لساني

قلبي، ولم يتبع قلبي بصري، ولم يهني ما ملكت يميني، ولم آكل إلا ومعني يميني،

ولم أبت شعبان ولا كاسيًا ومعني جائع أو عريان؛ فكشف الله عنه.

٤٥- «وَأَذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ»

[١٥٠٣] {إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ} عطف بيان لـ {عِبَادَنَا}. ومن قرأ «عبدنا»

جعل إبراهيم وحده عطف بيان له، ثم عطف ذريته على عبدنا، وهي إسحاق

ويعقوب، كقراءة ابن عباس: وإله أبينا إبراهيم وإسماعيل وإسحاق [البقرة:

- [1504] İşlerin çoğu doğrudan el ile yapılıncı, tağlîb üslûbu uygulanmış-
tır; -her ne kadar doğrudan el ile müdahale gerektirmeyen bazı işler bulunsu
yahut işi yapanlar elsiz kötürüm kimseler olsa da- yapılan her bir iş hakkında
hâzâ mimma 'amilet eydihim (bu onların ellerinin yaptığı şeydir) denilmiştir.
5 İşte *أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ* ifadesi de bu üslupla gelmiştir. Allah Teâlâ bununla “iş
ve düşünce sahipleri” mânasını kastetmektedir. Âhirete yönelik ameller işle-
meyen, Allah için cihat etmeyen, dindarlar gibi düşünmeyen ve basiretli dav-
ranmayan kimseler, adeta uzuvlarını hareket ettiremeyen zayıf kişiler ve aklı
başından gitmiş basiretsiz kimseler gibidirler! Bu sözde, Allah için çalışmayan
10 ve O’nun dini hakkında basiretli davranmayan herkes iğnelenmekte; imkân-
ları olmasına rağmen gayret ve incelemeyi terkedendenler azarlanmaktadır. *أُولَى*
أُولَى الْأَيْدِي ifadesi, çoğulun çoğulu olarak *ûli l-eyâdi* şeklinde de okunmuştur. İbn
Mes’ûd’un kırâatinde ise Yâ atılmış ve kesrayla yetinilmiş halde *أُولَى الْأَيْدِ* şek-
lindedir. [Yalnız, bu kıratte] *أَلَيْدِ* kelimesinin *teyid* anlamındaki *el-eyd* ile tefsir
15 edilmesi sıkıntılıdır; yerli yerinde bir yorum değildir.

46. Biz onları samimiyetle o (Âhiret) yurdu(nu) düşünen kimseler kıldık.

- [1505] *أَخْلَصْنَاهُمْ* “onları kendimize özgü kıldık” demektir. *بِخَالِصَةٍ* yani içe-
risinde hiç kusur bulunmayan saf bir nitelikle. Daha sonra *بِخَالِصَةٍ* kelimesini
20 *دَارِ* ifadesiyle tefsir etmiştir ki bu, âhiret düşüncesinin samimi, saf ve
berrak olduğuna bir şهادettir. İfade, izâfet terkibiyle (*bi-hâlisati zikrâd-dâr*
şeklinde) de okunmuştur ki, “yalnızca ahiret yurdu düşüncesiyle” anlamın-
dadır; yani âhiret düşüncesine başka bir kaygıyı bulaştırmazlar; tek kaygıları
âhirettir. *دَارِ* ifadesi sürekli âhireti hatırlamaları ve ona yönelip dünyayı
25 hatırlamayı unutmaları yahut ahireti hatırlatmaları ve ona teşvik etmeleri,
dünyadan el-etek çektiirmeleri anlamındadır; nitekim peygamberlerin duru-
mu ve âdeti böyledir. Şöyle de denilmiştir: *دَارِ* dünyada güzel bir övgü
ve başkasına nasip olmayan bir doğru sözlülük (lutfetmek) anlamındadır.

- [1506] **Şayet** *أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ* demenin anlamı nedir?¹ **dersen şöyle**
30 **derim:** Bunun mânası, “Bu özellikleri sebebiyle ve bu özelliği taşıdıkları
için onları kendimize özgü kıldık.” veya “Bu özelliği onlara kazandırarak
ve bu özelliği onların seçmesine yardımcı olarak onları kendimize özgü kil-
dık.” şeklindedir. *Bi-hâlisatihim* şeklinde okuyanın kıraati ilk anlamı des-
teklemeektir.

1 Yani gereksiz bir tekrar var gibi. / ed.

[١٥٠٤] ولما كانت أكثر الأعمال تباشر بالأيدي غلبت، فقليل في كل عمل: هذا مما عملت أيديهم، وإن كان عملاً لا يتأتى فيه المباشرة بالأيدي، أو كان العمال جذماً لا أيدي لهم، وعلى ذلك ورد قوله عزّ وعلا {أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ}، يريد: أولي الأعمال والفكر؛ كأن الذين لا يعملون أعمال الآخرة، ولا يجاهدون في الله، ولا يفكرون أفكار ذوي الديانات ولا يستبصرون في حكم الزماني الذين لا يقدرّون على أعمال جوارحهم والمسلوبي العقول الذين لا استبصار بهم. وفيه تعريض بكل من لم يكن من عمال الله، ولا من المستبصرين في دين الله، وتوبيخ على تركهم المجاهدة والتأمل مع كونهم متمكنين منهما. وقرئ «أولى الأيادي»، على جمع الجمع. وفي قراءة ابن مسعود «أولي الأيدي»، على طرح الياء والاكتفاء بالكسرة. وتفسيره بالأيدي -من التأيد- قلّ غير متمكن.

٤٦- ﴿إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذَكَرَى الدَّارِ﴾

[١٥٠٥] {أَخْلَصْنَاهُمْ}، جعلناهم لنا خالصين {بِخَالِصَةٍ} بخصلة خالصة لا شوب فيها؛ ثم فسرها بـ{ذَكَرَى الدَّارِ}، شهادة لذكرى الدار بالخلوص والصفاء وانتفاء الكدورة عنها. وقرئ على الإضافة، والمعنى: بما خلص من ذكرى الدار، على أنهم لا يشوبون ذكرى الدار بهمّ آخر، إنما همهم ذكرى الدار لا غير. ومعنى {ذَكَرَى الدَّارِ} ذكراهم الآخرة دائباً، ونسيانهم إليها ذكر الدنيا؛ أو تذكيرهم الآخرة وترغيبهم فيها، وتزهيدهم في الدنيا؛ كما هو شأن الأنبياء وديدنهم. وقيل: ذكرى الدار الثناء الجميل في الدنيا ولسان الصدق الذي ليس لغيرهم.

[١٥٠٦] فإن قلت: ما معنى {أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ}؟ قلت: معناه أخلصناهم بسبب هذه الخصلة، وبأنهم من أهلها؛ أو أخلصناهم بتوفيقهم لها واللفظ بهم في اختيارها. وتعضد الأول قراءة من قرأ «بخالصتهم».

47. Şüphesiz onlar Bizim katımızda seçkin, hayırlı kimselerdendir.

[1507] المصطفين “hemcinsleri arasından seçilmiş kimseler” demektir. الأخیار *hayyir* yahut tahfif edilmiş hâliyle *hayr* kelimesinin çoğuludur. Aynen *meyyit* - *meyt* kelimelerinin çoğulu olan *el-emvât* gibi.

5 48. İsmail’i, Elyesâ’yı ve Zülkifl’i de yâd et; hepsi de hayırlı kimselerdendir.

[1508] أَلِيسَع kelimesinin başındaki Lâm sanki harf-i ta’rifdir. Aynı kelime *el-Leyse’a* şeklinde de okunmuştur. [Bu durumda] harf-i ta’rif, *el-les’* kökünden *feý’al* kalıbında olan *leysa’* kelimesinin başına gelmiş olur.

10 [1509] كَلْdeki tenvin, [hazfedilmiş] muzâfun ileyhın yerine geçmiştir; mâna “onların hepsi hayırlı kimselerdendir” şeklindedir.

49. Bu bir öğüttür; şüphesiz müttakîler için güzel bir sonuç vardır:

50. Kapıları kendileri için ardına kadar açılmış Adn Cennetleri...

15 51. Orada keyifle arkalarına yaslanmış vaziyette her türlü meyve ve içeceği isteyebilmektedirler.

52. Yanlarında, eşlerinden başkasına bakmayan yaşıt dilberler olduğu halde...

[1510] “Bu bir öğüttür.” Yani anlatımın/öğüdün bir kısmıdır ki, o da Kur’ân’dır. Allah Teâlâ, peygamberleri anlatıp bu anlatımı tamamlayınca
20 -ki bu, Kur’ân konularından bir konu ve fasıllarından bir fasıldır- arkasından diğer bir konuyu dile getirmek istedi -ki cennet ve cennetliklerin anlatımıdır- ve “Bu bir öğüttür.” buyurdu: Sonra da “Müttakîler için...” dedi. Nitekim Câhız [v. 255/869] eserlerinde *Fe hâzâ bâb* (Bu bir konudur.) der ve bir başka konuya geçer. Yazar kitabının bir bölümünü bitirince ve
25 başka bir bölüme geçmek isteyince şöyle der: *Hâzâ ve kad kâne keyte ve keyte* (Bu böyle... Şimdi şöyle şöyle.) Böyle bir anlam kastedildiğinin delili, Allah Teâlâ’nın cennetlikleri anlatmayı tamamlayınca ve arkasından cehennemlikleri anlatmak isteyince “İşte böyle... Azgınlık için...” [Sâd 38/55] buyurmasıdır. İfadenin şu anlamda olduğu da söylenmiştir: Bu, sayesinde peygamberlerin sürekli anılacağı bir şeref ve güzel bir anıdır.
30 İbn Abbas’dan; “Bu, geçmiş peygamberlere dair bir anlatımdır.” yorumu nakledilmiştir.

٤٧- ﴿وَأَنَّهُمْ عِندَنَا لَمِنَ الْمُضْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ﴾

[١٥٠٧] {الْمُضْطَفَيْنِ} أي المختارين من أبناء جنسهم. و{الْأَخْيَارِ} جمع خير، أو خير على التخفيف؛ كأموات في جمع ميت أو ميت.

٤٨- ﴿وَاذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ﴾

[١٥٠٨] {وَالْيَسَعَ} كأن حرف التعريف دخل على يسع. وقرئ «وَالْيَسَعَ»، كأن حرف التعريف دخل على يسع، فيعمل من اللسع.

[١٥٠٩] والتنوين في {وَكُلٌّ} عوض من المضاف إليه، ومعناه: وكلهم من الأخيار.

٤٩- ﴿هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ﴾

٥٠- ﴿جَنَّاتٍ عَذْنٍ مُمْتَحَةٍ لَهُمْ الْأَبْوَابُ﴾

٥١- ﴿مُتَّكِئِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ﴾

٥٢- ﴿وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطُّرُفِ أَتْرَابُ﴾

[١٥١٠] {هَذَا ذِكْرٌ} أي هذا نوع من الذكر، وهو القرآن. لما أجرى ذكر الأنبياء وأتمه، وهو باب من أبواب التنزيل، ونوع من أنواعه، وأراد أن يذكر على عقبه باباً آخر، وهو ذكر الجنة وأهلها. قال: {هَذَا ذِكْرٌ}، ثم قال: {وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ} كما يقول الجاحظ في كتبه: فهذا باب، ثم يشرع في باب آخر، ويقول الكاتب إذا فرغ من فصل من كتابه وأراد الشروع في آخر: هذا وقد كان كيت وكيت. والدليل عليه أنه لما أتم ذكر أهل الجنة وأراد أن يعقبه بذكر أهل النار قال: {هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ} [ص: ٥٥]. وقيل: معناه هذا شرف وذكر جميل ويذكرون به أبداً. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هذا ذكر من مضى من الأنبياء.

[1511] جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ جَنَّاتٍ عَدْنٍ ifadesi (*“Rahman’ın sözünü verdiği Adn Cennetleri”*) [Meryem 19/61] âyetinden dolayı ma’rifedir. Mansûb olması ise, مَابِ حُسْنِ ifadesine atf-ı beyân olması sebebiyledir. مُفْتَحَةٌ hâl olup, âmili الْكَلِمَاتِ kelimesinin fiil anlamıdır. Ayrıca مُفْتَحَةٌ de جَنَّاتٍ kelimesinin zamiri bulunmakta ve الْأَنْبَاءِ da bu zamirden bedel olmaktadır. Takdir, *müfettehaten hiye’l-ebvâbu* (Açılmış olarak ki o [açılan], kapılardır.) şeklindedir. Tıpkı *duribe zeydun el-yedu ve’r-riclu* (Zeyd’e vuruldu, el ve ayaklarına.) örneğindeki gibi. الْأَنْبَاءِ kelimesi bedel-i iştimâl türünden bir bedeldir. İfade; جَنَّاتٍ EBNÜ mübtedâ, مُفْتَحَةٌ haber olmak üzere veya her iki kelime de mahzûf bir mübtedânın haberi kabul edilerek *müfettehatün* şeklinde merfû’da okunmuştur. Bu durumda anlam, “O, Adn Cennetleridir ve müttakiler için kapıları açılmıştır.” şeklinde takdir edilir.

[1512] Öyle anlaşılıyor ki; akranlar *etrâb* diye adlandırılmışlardır; zira toprak (*turâb*) onlara aynı vakitte temas etmektedir. Aynı yaştakiler arasındaki sevgi daha sağlam olduğu için, cennet dilberleri hep aynı yaşta olarak yaratılmışlardır. Şu da söylenmiştir: O dilberler ‘eşlerinin akranı’dır; yaşları kocalarının yaşları gibidir.

53. Hesap günü için size vaad edilen işte budur.

54. Şüphesiz bu Bizim nasip ettiğimiz öyle bir şeydir ki, bitmek-tük-
kenmek söz konusu değildir onun için.

[1513] Fiil, Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur. ¹ لَيُومِ الْحِسَابِ “hesap günü için” demektir. Nitekim şöyle dersin: “Bu, hesap günü için” -yani herkese yaptıklarının karşılığının verileceği gün- “için biriktirdiklerinizdir.”

55. İşte böyle... Azgınlık için ise en kötü sonuç mevzuubahistir:

56. Dibini boylayacakları Cehennem... Ne kötü yatak!

[1514] هذا yani durum budur. Veya bu, anlatıldığı gibidir. “Ne kötü yatak!” cümlesi, “Onlar için (altlarında) Cehennemî bir yatak, üstlerinde de (Ateş’ten) örtüler vardır.” [A’râf 7/41] âyeti gibidir. Altlarındaki ateş, uyuyan kimsenin üzerine uzandığı yatağa benzetilmiştir.

57. İşte, kaynar su ve iğrenç ifrâzât!.. Tatsınlar bakalım bunu!

1 Tû’adûne (size vaad edilen) - yû’adûne (onlara vaad edilen). / ed.

[١٥١١] {جَنَّاتِ عَدْنٍ} معرفة لقوله {جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ} [مريم: ٦١]، وانتصابها على أنها عطف بيان لـ {حُسْنِ مَأْبٍ}. و{مُفْتَحَةً} حال، والعامل فيها ما في {لِلْمُتَّقِينَ} من معنى الفعل. وفي {مُفْتَحَةً} ضمير الجنات، و{الْأَبْوَابُ} بدل من الضمير، تقديره: مفتحة هي الأبواب، كقولهم: ضُرب زيد اليد والرجل، وهو من بدل الاشتمال. وقرئ «جَنَّاتُ عَدْنٍ مُفْتَحَةٌ» بالرفع، على أن جنات عدن مبتدأ، ومفتحة خبره. أو كلاهما خبر مبتدأ محذوف، أي هو جنات عدن هي مفتحة لهم.

[١٥١٢] كَانَ اللدات سُمِين أترابًا، لأن التراب مَسَّهَن في وقت واحد. وإنما جعلن على سنٍّ واحدة، لأنَّ التحابَّ بين الأقران أثبت. وقيل: هنَّ أتراب لأزواجهنَّ، أسنانهنَّ كأسنانهم.

٥٣- ﴿هَذَا مَا تُوْعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ﴾

٥٤- ﴿إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ﴾

[١٥١٣] قرئ «يوعدون»، بالتاء والياء، {لِيَوْمِ الْحِسَابِ} لأجل يوم الحساب، كما تقول: هذا ما تدخرونه ليوم الحساب، أي ليوم تجزى كل نفس ما عملت.

٥٥- ﴿هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَأْبٍ﴾

٥٦- ﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَيَسْسُ الْمِهَادُ﴾

[١٥١٤] {هَذَا} أي الأمر هذا، أو هذا كما ذكر. {فَيَسْسُ الْمِهَادُ}، كقوله {لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ} [الأعراف: ٤١]. شبه ما تحتهم من النار بالمهاد الذي يفرشه النائم.

٥٧- ﴿هَذَا فَلْيَذُقُوهُ حَمِيمٌ وَعَسَاقٌ﴾

[1515] Yani “İşte kaynar su! Tatsınlar bakalım bunu!” veya “Azap işte bu! Tatsınlar bakalım bunu!” Daha sonra Allah söze yeniden başlamış ve “İşte, kaynar su ve iğrenç ifrâzât!..” buyurmuştur. Yahut “Tatsınlar bakalım bunu!” ifadesi, “*Sadece benden korkun benden!*” [Bakara 2/40] âyeti gibidir;

5 yani bunu tatsınlar, bunu!

[1516] Şeddeli ve şeddesiz olarak غساق kelimesi “cehennemliklerden akan iğrenç ifrâzât” demektir. Nitekim gözyaşı aktığında *ğasekati’l-aynu* denir. Denmiştir ki; *hamîm* sıcaklığıyla yakar; *ğassâk* ise soğukluğuyla. Şöyle de denmiştir: “Eğer *gassâk*tan bir damla doğuya damlasaydı batıdaki canlıların burun deliklerini; batıya damlasaydı doğudaki canlıların burun deliklerini iğrenç kokusuyla kırardı!” Hasan-ı Basrî’den şöyle rivayet edilmiştir: *Ğassâk* Allah’tan başka kimsenin bilmediği bir azaptır. İnsanlar Allah’a gizlice itaat etmişler; Allah da onlar için “Yapmış oldukları amellere karşılık kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez!” [Secde 32/17] âyetindeki mükâfatı gizlemiştir; yine, insanlar gizli gizli günah işlemişler, Allah da onlara vereceği cezayı gizlemiştir.

58. Buna benzer daha başka azaplar...

[1517] *Ve uharu*¹ ifadesi, korkunçluk ve şiddet bakımından söz konusu azaba benzeyen ve aynı şekildeki diğer azaplardır. أزواج “cinsler” anlamındadır. *Ve âharu* şeklinde de okunmuştur ki “bir başka azap” veya “bir başka acı” anlamındadır. أزواج kelimesi *uharunun* sıfatıdır; zira “diğerleri”nde çeşitler anlamı olabilir. Yahut أزواج üçünün, yani اخر غساق، حميم، غساق kelimelerinin sıfatıdır. من شكله ifadesi, *min şiklihî* şeklinde de okunmuş olup (farklı) bir lehçedir. شكل kelimesi, “cilve yapmak” (*ganc*) anlamına geldiği zaman sadece kesreli okunur.

25 **59. (Kendi aralarında çekişirler:) “İşte, sizinle birlikte cehennem ateşine giren bir kalabalık! ‘Merhaba!’ yok bunlara... Çünkü mecbur, ateşi boylayacaklar!”**

[1518] هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَعَكُمْ yani “İşte, sizinle birlikte ateşe giren yoğun bir kalabalık!” Yani sizinle birlikte ve beraber ateşe girenler. *el-Iktihâm* sert bir şekilde atlamak/binmek ve ateşe girmektir. *el-Kuhme* şiddet anlamındadır.

[1519] Bu cümle, azgın kimselerin birbirleriyle olan konuşmalarını aktarmaktadır; “onlar bunu söylerler” demektir. *Fevc* kelimesiyle, azgınlarla birlikte sapkınlığa kalkışan ve sonunda onlarla birlikte azaba giren tâbileri kastedilmektedir.

1 Genel kıraat اخر olup, müfessir âharın çoğulu ile okunan uharu kıraatini esas almaktadır. / ed.

[١٥١٥] أي هذا حميم فليذوقوه، أو العذاب هذا فليذوقوه، ثم ابتداءً فقال: هو حَمِيمٌ وَعَسَاقٌ. أو هذا فليذوقوه بمنزلة {وَأَيَّايَ فَارْهَبُونِ} [البقرة: ٤٠]، أي ليدوقوا هذا فليذوقوه.

[١٥١٦] والغساق -بالتخفيف والتشديد- ما يغسق من صديد أهل النار، يقال: غسقت العين، إذا سال دمعها. وقيل: الحميم يحرق بحرّه، والغساق يحرق ببرده. وقيل: لو قطرت منه قطرة في المشرق لنتت أهل المغرب، ولو قطرت منه قطرة في المغرب لنتت أهل المشرق. وعن الحسن عليه السلام: الغساق عذاب لا يعلمه إلا الله تعالى؛ إن الناس أخفوا لله طاعة فأخفى لهم ثواباً في قوله {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ} [السجدة: ١٧]، وأخفوا معصية فأخفى لهم عقوبة.

٥٨- ﴿وَأَخْرَ مِنْ شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ﴾

[١٥١٧] «وأخر»، ومذوقات آخر من شكل هذا المذوق من مثله في الشدة والفظاعة {أَزْوَاجٌ} أجناس. وقرئ {وَأَخْرَ}، أي وعذاب آخر. أو مذوق آخر. وأزواج: صفة لأخر، لأنه يجوز أن يكون ضرورياً، أو صفة للثلاثة وهي حميم وغساق وآخر من شكله. وقرئ «من شكله» بالكسر وهي لغة. وأما الغنج فبالكسر لا غير.

٥٩- ﴿هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ﴾

[١٥١٨] {هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَعَكُمْ}، هذا جمع كثيف قد اقتحم معكم النار، أي دخل النار في صحبتكم وقرانكم. والاقتحام: ركوب الشدة والدخول فيها. والقحمة: الشدة.

[١٥١٩] وهذه حكاية كلام الطاغين بعضهم مع بعض، أي يقولون هذا. والمراد

بالفوج أتباعهم الذين اقتحموا معهم الضلالة، فيقتحمون معهم العذاب.

[1520] “*Merhaba* yok bunlara!” derken azgınlar, kendilerine uyanlara beddua etmektedirler. Hakkında iyilik dilediğin kişiye *merhaben* dersin ki, “Geldiğin belde ferah ve geniştir; dar ve sıkıntılı değil [Burada rahat edeceksin inşallah]!” veya “Beldelerin ferah ve geniş olsun!” demektir. Sonra kötü dilekte bulunurken bu sözünün başına *Lâ* getirirsin. ﷻ (bunlara!) ifadesi de haklarında kötü dilekte bulunulanları belirtmektedir.

[1521] “Çünkü mecbur, ateşi boylayacaklar!” cümlesi, azgınların tâbileri için neden beddua ettiklerini belirtmektedir. Bunun benzeri şu âyettir: “*Her ne zaman bir ümmet girse, yekdiğerini lânetler.*” [A’raf 7/38]

[1522] Şöyle de denilmiştir: “İşte, sizinle birlikte cehennem ateşine giren bir kalabalık!” cümlesi, Cehennem bekçilerinin, tâbileri içinde bulunan inkârcıların liderlerine söyledikleri bir sözdür. “*Merhaba* yok bunlara! Çünkü mecbur, ateşi boylayacaklar!” ifadesi, inkârcıların liderlerinin sözüdür.

[1523] Bütün bu sözlerin Cehennem bekçilerinin sözü olduğu da söylenmiştir.

60. Derler ki: “Hayır!.. Asıl size ‘Merhaba!’ yok be! Bize bunu siz takdim ettiniz! Ne kötü bir durakmış burası!”

[1524] “Derler ki” yani inkârcılara tâbi olanlar şöyle derler: “Hayır! Asıl size ‘Merhaba!’ yok be!..” Bu sözle, “bizim hakkımızda ettiğiniz bedduaya siz daha layıksınız” demek istemektedirler. Bunu da şu sözleriyle delillendirmişlerdir: “*Bize bunu siz takdim ettiniz!*” Zamir, azaba yahut inkârcıların cehennemi boylamalarına râcidir.

[1525] **Şayet** “Önderlerin, tâbilerine azabı takdim etmesi” ne anlama gelmektedir?” **dersen şöyle derim:** Takdim edilen, kötü amel işlemeleridir. Nitekim “*Tadın şu yangın azabını! Kendi takdim ettiklerinizin (yani kendi ellerinizle yaptıklarınızın) karşılığıdır bu.*” [Enfâl 8/50-51] buyrulmuştur. İnkârcı önderler kendilerine uyanları saptırmak suretiyle, bahsedilen kötü amelin işlenmesine sebep olunca ve azap, uyanların yaptıklarının karşılığı konumunda bulununca “*Bize bunu siz takdim ettiniz!*” denilmiştir. Böylelikle, önderler ‘takdim eden kimseler’, ceza da ‘takdim edilen şey’ olarak kabul edilmiş ve iki mecaz bir arada yapılmıştır; zira hakikatte [o feci akıbeti kendilerine] takdim edenler, önderler değil, bizzat kötü ameli işleyenlerdir; takdim edilen şey de kötü amel olup, onun cezası değildir.

[١٥٢٠] { لَا مَرْحَبًا بِهِمْ } دعاء منهم على أتباعهم. تقول لمن تدعو له: مرحبًا، أي أتيت رحبًا من البلاد لا ضيقًا. أو رحبت ببلادك رحبًا، ثم تدخل عليه «لا» في دعاء السوء. و{ بِهِمْ } بيان للمدعو عليهم.

[١٥٢١] { إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ } تعليل لاستيجابهم الدعاء عليهم. ونحوه قوله تعالى هـ { كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا } [الأعراف: ٣٨].

[١٥٢٢] وقيل: { هَذَا فَوْجٌ مُفْتَحِمٌ مَعَكُمْ } كلام الخزنة لرؤساء الكفرة في أتباعهم. و{ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ } كلام الرؤساء. [١٥٢٣] وقيل: هذا كله كلام الخزنة.

٦٠- ﴿قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنْتُمْ قَدْ مَتَّمُّوهُ لَنَا فَيُبْسَ الْقَرَارُ﴾

١٠ [١٥٢٤] و{ قَالُوا }، أي الأتباع { بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ } يريدون الدعاء الذي دعوتهم به علينا أنتم أحق به، وعللوا ذلك بقولهم { أَنْتُمْ قَدْ مَتَّمُّوهُ لَنَا } والضمير للعذاب أو لصليهم.

[١٥٢٥] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى تقديمهم العذاب لهم؟ قلت: المقدم هو عمل السوء. قال الله تعالى { وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَكُمْ } [الأنفال: ٥١-٥٥] ولكن الرؤساء لما كانوا السبب فيه بإغوائهم وكان العذاب جزاءهم عليه، قيل: أنتم قدمتموه لنا، فجعل الرؤساء هم المقدمين وجعل الجزاء هو المقدم، فجمع بين مجازين؛ لأن العاملين هم المقدمون في الحقيقة لا رؤساؤهم، والعمل هو المقدم لا جزاؤه.

[1526] **Şayet** “*Merhaba yok bunlara!*” ifadesini zebanilerin ifadesi kabul eden, *Asıl size merhaba yok be!*” ifadesine nasıl bir anlam vermektedir? Çünkü bu durumda muhataplar -yani inkârcıların önderleri- kendilerine bu cevabı gerektirecek bir şey söylememişlerdir ki...¹ **dersen şöyle derim:** Adeta şöyle denmektedir: Ey önderler! Bizi saptırdığınız ve içinde bulunduğumuz azaba sebep olduğunuz için zebanilerin bize söyledikleri bu kötü sözü, bizden çok siz hak ediyorsunuz! Bu, doğru bir cevaptır ki şuna benzer: Bir topluluk diğer topluluğa bazı kötülükleri güzel gösterse ve o topluluk da bu kötülükleri yapsa, kötülükleri güzel gösterenlere “Allah onları rezil etsin; yaptıkları şey ne kötüdür!” dense, kötülüğün güzel gösterildiği kimseler, kötülükleri güzel gösterenlere “Bilakis, siz rezil olmayı bizden çok hak ediyorsunuz; çünkü siz olmasaydınız biz bu kötülüğü işlemeyecektik!” diyebilirler.

61. Derler ki: “Ya Rabbi! Bizi buraya kim sürdüyse onun Ateş’teki azabını katmerli hale getir.”

[1527] “Derler ki” yani tâbiler. “Onun Ateş’teki azabını katmerli hale getir!” Yani ikiye katla. Bunun benzeri şu âyettir: “*Ya Rabbi! Bizi şunlar saptırdı; Sen de Ateş’ten bunlara katmerli bir azap ver!*” [A’râf 7/38] Bu, hak ettiği azabın misliyle artırılması ve sonuçta azabın iki misli olmasıdır. Tıpkı “*Ya Rabbi! Onlara bu azabın iki katını ver!*” [Ahzâb 33/68] âyetindeki gibi.

[1528] “Katmerli azab”ın yılanlar ve ejderhalar şeklinde tefsir edildiği rivayetler de vârit olmuştur.

62. Yine, derler ki: “Bizim kötülerden saydığımız birtakım adamlar vardı; onları niye (burada) görmüyoruz?”

63. “Onlarla boşu boşuna mı dalga geçmiştiz?! Yoksa (buradalar da) gözlerimiz kaydı mı onlardan?!”

[1529] “Derler ki” yani o azgın liderler... “Birtakım adamlar” derken önemsenmeyen fakir müslümanları kastetmektedirler. “Kötülerden” yani kendilerinde hiçbir hayır ve fayda bulunmayan rezil kimselerden... Çünkü müslümanlar, azgınların dini karşısında durmuşlar ve bu sebeple onlara göre kötü olmuşlardır.

[1530] *أَتَّخَذْنَاهُمْ*... ifadesi “kötülerden saydığımız” cümlesi gibi, “birtakım adamlar”ın sıfatı kabul edilerek, haberî cümle (*ittehaznâhüm*...) şeklinde de; azgınların, kendi kendilerini yalanlamaları ve [dünyada iken] müslümanlarla alay etmiş olmalarını çirkin görme anlamında istifham Hemze’siyle de okunmuştur.²

1 Kendilerine; “Asıl size merhaba yok be!” denilebilsin. / ed.

2 Yani (i) “kendilerini aşağılık saydığımız...” (ii) “Onları boşuna mı küçümsemiştiz yani?! Baksanıza adamlar

[١٥٢٦] فإن قلت: فالذي جعل قوله {لَا مَرْحَبًا بِهِمْ} من كلام الخزنة ما يصنع بقوله {بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ} والمخاطبون - أعني رؤسائهم - لم يتكلموا بما يكون هذا جواباً لهم؟ قلت: كأنه قيل: هذا الذي دعا به علينا الخزنة أنتم يا رؤساء أحق به منا لإغوائكم إيانا وتسبيكم فيما نحن فيه من العذاب. وهذا صحيح؛ كما لو زين قوم لقوم بعض المساوي فارتكبوه فليل للمزينين: أخزى الله هؤلاء، ما أسوأ فعلهم؟ فقال المزيّن لهم للمزيّنين: بل أنتم أولى بالخزي منا، فلولا أنتم لم نرتكب ذلك!

٦١- ﴿قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ﴾

[١٥٢٧] و{قَالُوا} هم الأتباع أيضًا {فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا} أي مضاعفًا، ومعناه: ذا ضعف. ونحوه قوله تعالى {رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَاتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا} [الأعراف: ٣٨]. وهو أن يزيد على عذابه مثله فيصير ضعفين، كقوله عز وجل {رَبَّنَا اتِّخِذْهُمْ فِي الْعَذَابِ} [الأحزاب: ٦٨].

[١٥٢٨] وجاء في التفسير {عَذَابًا ضِعْفًا} حیات وأفاعي.

٦٢- ﴿وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ﴾

٦٣- ﴿اتَّخَذْنَاَهُمْ سِخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ﴾

[١٥٢٩] و{قَالُوا} الضمير للطاغين. {رِجَالًا} يعنون فقراء المسلمين الذين لا يؤبه لهم. {مِنَ الْأَشْرَارِ} من الأراذل الذين لا خير فيهم ولا جدوى، ولأنهم كانوا على خلاف دينهم، فكانوا عندهم أشرارًا.

[١٥٣٠] {اتَّخَذْنَاَهُمْ سِخْرِيًّا} قرئ بلفظ الإخبار على أنه صفة لـ{رِجَالًا}، مثل قوله {كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ}، وبهمزة الاستفهام على أنه إنكار على أنفسهم وتأنيب لها في الاستخسار منهم.

[1531] “Yoksa (buradalar da) gözlerimiz kaydı mı onlardan?!” ifadesinin ilişkili bulunduğu cümle hakkında iki ihtimal söz konusudur. Birincisi; مَا لَنَا sözüyle ilişkili olmasıdır. Bu durumda anlam, “Bize n’oldu ki, onları cehennemde görmüyoruz!? Sanki cehennemde değiller. Yoksa aksine, gözlerimiz onlardan kaydı da, bu sebeple mi onları görmüyoruz cehennemde oldukları halde?!” şeklinde olur. Böylece, azgınlar müslümanların cennetlik ya da cehennemlik olabileceklerini düşünmüşlerse de, nerede bulunduklarını öğrenememiş olurlar. İkinci ihtimal اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا sözüyle ilişkili olmasıdır ki bu durumda أَمْ [i] ya muttasıl olur ki o zaman; “Biz onlar hakkında şu iki fiilden hangisini işlemişiz?! Onlarla dalga geçmek mi yoksa onları hakir görüp küçümsemek mi; yani gözlerimiz onların üzerinden aşmış da onları değersiz mi saymışız?!” anlamında olur ve bundan, azgınların her iki fiili de yadırgadıkları anlaşılır. -Nitekim Hasan-ı Basrî’den şöyle rivayet edilmiştir: “O fiillerin ikisini de işlemişlerdir: Müslümanlarla alay da etmişler; onlara hor bakmış, değer de vermemişlerdir!” - [ii] Ya da اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا cümlesiyle ifade son bulmuş kabul edilerek, haber veya soru anlamında munkatı‘ olur. Tıpkı “O deve sürüsüdür... Yok yok, koyun sürüsüdür.” ve “Yanıdaki Zeyd mi?.. Yoksa Amr mı yanındaki?” sözlerinde olduğu gibi. Bu durumda, -Hemze’siz okuyanın kıraatinde de- istifham Hemze’sini var kabul edebilirsin; çünkü أَمْ o Hemze’ye delâlet eder. Böylece, istifham Hemze’sini okuyan ve hafzeden iki kıraat de farklı olmamış olur.

[1532] Söylenmiştir ki; “derler ki” ifadesindeki zamir Ebu Cehl, Velid b. Mugîre vb. Kureyş liderlerine ait olup, “birtakım adamlar” da Ammar, Suheyb, Bilal ve benzerleridir.

[1533] سِخْرِيًّا lâfzı[ndaki Sin] hem zammeli hem de kesreli okunmuştur.

64. Ateş’tekilerin işbu çekişmesi mutlaka gerçekleşecektir!

[1534] إِنَّ ذَٰلِكَ (işbu) yani onlar hakkında anlattıklarımız. لَحَقَّ yani bu hususta konuşacakları kesindir. Sonra bu konuşmanın ne olduğunu açıklamış ve “Ateş’tekilerin çekişmesi” buyurmuştur. Bu ifade ذَٰلِكَ’nin sıfatı olarak (tehâsume şeklinde) mansûb da okunmuştur; zira işaret isimleri cins isimlerle sıfatlanır.

[1535] **Şayet** “Bu konuşmaya neden ‘çekişme’ denilmiş?” **dersen şöyle derim:** Onların konuşmaları ve aralarında geçen soru-cevap şeklindeki diyalog, düşmanlar arasında gerçekleşen konuşmaya benzetilmiştir;

cehennemde değiller bizim gibi!” / ed.

[١٥٣١] وقوله {أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ} له وجهان من الاتصال؛ أحدهما أن يتصل بقوله {مَا لَنَا}، أي ما لنا لا نراهم في النار؛ كأنهم ليسوا فيها، بل أزاحت عنهم أبصارنا، فلا نراهم وهم فيها؟! قسموا أمرهم بين أن يكونوا من أهل الجنة، وبين أن يكونوا من أهل النار؛ إلا أنه خفي عليهم مكانهم. والوجه الثاني: أن يتصل بـ {اتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا}، إما أن تكون أم متصلة، على معنى أي الفعلين فعلنا بهم؛ الاستسخر منهم أم الازدراء بهم والتحقير، وأن أبصارنا كانت تلو عنهم وتقتحمهم، على معنى إنكار الأمرين جميعاً على أنفسهم - وعن الحسن: كل ذلك قد فعلوا، اتخذوهم سخرياً وزاغت عنهم أبصارهم محقرة لهم - وإما أن تكون منقطعة بعد مضي {اتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا} على الخبر أو الاستفهام. كقولك: "إنها إبل... أم شاء؟"، و"أزيد عندك؟ أم عندك عمرو؟" ولك أن تقدّر همزة الاستفهام محذوفة فيمن قرأ بغير همزته، لأنَّ «أم» تدلّ عليها، فلا تفترق القراءتان؛ إثبات همزة الاستفهام وحذفها.

[١٥٣٢] وقيل: الضمير في {وَقَالُوا} لصناديد قريش كأبي جهل والوليد وأضرابهما، والرجال: عمار وصهيب وبلال وأشباههم.

[١٥٣٣] وقرئ «سخرياً» بالضم والكسر.

٦٤- ﴿إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ تَخَاضُّمُ أَهْلِ النَّارِ﴾

[١٥٣٤] {إِنَّ ذَلِكَ}، أي الذي حكينا عنهم {لَحَقٌّ} لا بد أن يتكلموا به، ثم بين ما هو فقال: هو {تَخَاضُّمُ أَهْلِ النَّارِ}. وقرئ بالنصب على أنه صفة لـ {ذَلِكَ}، لأن أسماء الإشارة توصف بأسماء الأجناس.

[١٥٣٥] فإن قلت: لم سمى ذلك تخاضماً؟ قلت: شبه تقاولهم وما يجري بينهم من السؤال والجواب بما يجري بين المتخاصمين من نحو ذلك،

zira önderlerin “*Merhaba yok bunlara!*” [Sâd 38/59] demesi, tâbilerin de “*Asıl size merhaba yok be!*” [Sâd 38/60] demeleri çekişme türü bir konuşmadır. Bu sebeple, konuşmanın bütününe -çekişmeyi de kapsadığı için- “çekişme” denmiştir.

5 **65. De ki: Ben sadece bir uyarıcıyım. ‘Yegâne ezici güce sahip’ ‘tek’ (Vâhid, Kahrâr) Allah’tan başka tanrı yoktur.**

66. O; göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir; ‘mutlak izzet sahibi’dir, bağışlayıcıdır (Azîz, Gafûr).

[1536] Ey Muhammed! Mekkeli müşriklere “de ki: Ben sadece bir uyarıcı” bir elçi “yim;” sizi Allah’ın, müşriklere edeceği azap hakkında uyarıyorum; size diyorum ki: Hak din, Allah’ı *her şeyin fevkinde yegâne ezici güce sahip, ortaksız-benzersiz tek* ilâh kabul etmek; O’ndan başka ilâh olmadığına ve evrenin mutlak hâkimiyetinin O’na ait olduğuna inanmaktır.

[1537] O öyle “mutlak izzet sahibi”dir ki isyankârları cezalandırdığı vakit mağlup edilemez. Bununla birlikte, kendisine sığınanın günahlarını “bağışlayıcıdır.” Yahut onlara de ki: Ben sadece bildiklerim hakkında sizi uyarıyorum. Yine sizi, sıfatı böyle olanın [c.c.] vereceği ceza hakkında uyarıyorum. O’nun gibi biri, vereceği cezadan korkulmayı da, vereceği mükâfat hakkında ümitli olmayı da hak eder.

67. De ki: Bu, muazzam bir mesajdır.

20 **68. Siz ise ondan yüz çevirmektesiniz!**

69. Mele-i Âlâ hakkında -hani tartışıyorlardı ya o zaman- kendiliğinden bir bilgi elde etmem mümkün değildir.

70. Bana sadece apaçık bir uyarıcı olduğum vahyolunmaktadır.

[1538] “Bu, muazzam bir mesajdır.” Yani size bildirdiğim ‘uyarıcı bir elçi oluşum ve Allah’ın ortaksız bir *tek* oluşu’ sadece ileri derece gaflette bulunanların yüz çevirebileceği muazzam bir haberdur.

[1539] Sonra Allah, *Mele-i Âlâ*’dan verdiği haberleri ve tartışıkları¹ konuları Peygamber (s.a.)’in kesinlikle daha önce bilmediğini, sonradan öğrendiğini, ancak öğrendiklerini insanların -bilmediklerini ilim ehlinde veya kitap okuyarak- öğrendiği gibi elde etmediğini belirterek onun nübüvvetini delillendirmiştir. Böylece, Hazret-i Peygamber’in bildirdiklerinin sadece Allah’tan gelen vahiyle elde edildiği anlaşılmış olmaktadır.

1 Yani Allah Teâlâ ve meleklerinin... Mele-i Âlâ aşağıda açıklanacaktır. / ed.

ولأنّ قول الرؤساء: لا مرحباً بهم [ص: ٥٩]، وقول أتباعهم: بل أنتم لا مرحباً بكم [ص: ٦٠]، من باب الخصومة، فسمي التقاؤل كله تخاصماً لأجل اشتماله على ذلك.

٦٥- ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنْذِرٌ وَمَا إِلَهُ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

٦٦- ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ﴾

٥ [١٥٣٦] {قُلْ} يا محمد لمشركي مكة: ما أنا إلا رسول {مُنْذِرٌ} أنذركم عذاب الله للمشركين، وأقول لكم: إنّ دين الحق توحيد الله وأن يعتقد أن لا إله إلا الله {الْوَاحِدُ} بلا ند ولا شريك {الْقَهَّارُ} لكل شيء، وأنّ الملك والربوبية له في العالم كله.

[١٥٣٧] {الْعَزِيزُ} الذي لا يغلب إذا عاقب العصاة، وهو مع ذلك {الْغَفَّارُ} لذنوب من التجأ إليه. أو قل لهم: ما أنا إلا منذر لكم ما أعلم، وأنا أنذركم عقوبة من هذه صفته؛ فإن مثله حقيق بأن يخاف عقابه كما هو حقيق بأن يرجى ثوابه. ١٠

٦٧- ﴿قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ﴾

٦٨- ﴿أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ﴾

٦٩- ﴿مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ﴾

٧٠- ﴿إِنْ يُوْحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنْتُمْ أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾

١٥ [١٥٣٨] {قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ}، أي هذا الذي أنبأتكم به من كوني رسولاً منذراً، وأن الله واحد لا شريك له {نَبَأٌ عَظِيمٌ} لا يعرض عن مثله إلا غافل شديد الغفلة.

[١٥٣٩] ثم احتج لصحة نبوته بأن ما ينبي به على الملأ الأعلى واختصامهم أمر ما كان له به من علم قط، ثم علمه ولم يسلك الطريق الذي يسلكه الناس في علم ما لم يعلموا، وهو الأخذ من أهل العلم وقراءة الكتب، فعلم أنّ ذلك لم يحصل إلا بالوحي من الله. ٢٠

[1540] **Şayet** إِذْ يَخْتَصِمُونَ (hani tartışıyorlardı ya) ifadesi neye müteallaktır?” **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş bir (şibh-i) fiile müteallaktır; çünkü mâna, ‘Tartıştıkları vakit Mele-i Âlâ’nın konuşmaları hakkında benim hiçbir bilgim yoktur.’ şeklindedir. [71. âyetteki] إِذْ قَالَ (Hani, demişti ki...) ifadesi de إِذْ يَخْتَصِمُونَ’dan bedeldir.

[1541] **Şayet** “Mele-i Âlâ ile ne kastedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Kısada geçen karakterler, yani melekler, Âdem ve İblis kastedilmiştir; çünkü onlar semada bulunuyorlardı ve konuşma onların arasında geçmişti. **Şayet** “Konuşma onların arasında değil, Allah ile onlar arasında geçmişti; çünkü onlarla konuşan Allah idi ve onlar da Allah’a cevap vermişlerdi. Senin için şu iki ihtimal söz konusudur: Ya ‘Mele-i Âlâ onlardır ve konuşma onlar arasında geçmiştir.’ diyeceksin -oysa konuşma [sadece] onlar arasında olmamıştır- ya da ‘Konuşma Allah ile onlar arasında geçmiştir.’ diyeceksin ki bu durumda Allah’ın da Mele-i Âlâ’dan olduğunu kabul etmen gerekecek.” **dersen, şöyle derim:** Allah’ın konuşması melek aracılığıyla olmuştur; gerçekte konuşan, aracı melektir. Dolayısıyla konuşmanın melekler, Âdem ve İblis arasında olması doğrudur; Mele-i Âlâ onlardır.

[1542] *İhtisâm* (tartışma) ile -daha önce de geçtiği üzere- ‘karşılıklı konuşma’ kastedilmiştir.

[1543] إِنَّ يُوْحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ ifadesi “sadece apaçık bir uyarıcı olduğum için” anlamında olup, mâna şöyledir: Bana sadece uyarmam için vahyolunuyor. Bu yüzden, (لَا أَنَّمَا) Lâm hazfedilmiş ve fiil kendisine katılarak mansûb olmuştur. İfade, “Bana sadece şu vahyolunuyor.” anlamında merfû‘ da olabilir ki buna göre, tek vahyolunan; uyarmam, iletmem ve bunu eksiksiz tam yapmamdır; yani ben sadece bununla memurum; bana bundan başkası vahyedilmiyor. أَنَّمَا ifadesi, direkt anlatımla¹ kesreli olarak da okunmuştur; yani sadece şu söz ki o söz de size; “Ben sadece açık bir uyarıcıyım; başka bir şey iddia etmiyorum!” dememdir.

[1544] “Muazzam mesaj”ın; Peygamber (s.a.)’in hiç kimseden duymaksızın Âdem (a.s.)’i anlatıp, ondan haber vermesi olduğu da söylenmiş; İbn Abbas’tan “Kur’ân” olduğu, Hasan-ı Basrî’den ise “Kıyamet günü” olduğu rivayet edilmiştir.

71. Hani, senin Rabbin meleklere demişti ki: “Ben çamurdan bir insan yaratmaktayım.”

1 Yani “Benim açık bir uyarıcı olduğum” şeklinde değil de, “Ben açık bir uyarıcıyım” şeklinde. / ed.

[١٥٤٠] فإن قلت: بم يتعلق {إِذْ يَخْتَصِمُونَ}؟ قلت: بمحذوف؛ لأن المعنى: ما كان لي من علم بكلام الملائ الأعلى وقت اختصامهم، و{إِذْ قَالَ} بدل من {إِذْ يَخْتَصِمُونَ}.

[١٥٤١] فإن قلت: ما المراد بـ{الملائ الأعلى}؟ قلت: أصحاب القصة؛ الملائكة وآدم وإبليس، لأنهم كانوا في السماء وكان التقاول بينهم. فإن قلت: ما كان التقاول بينهم، إنما كان بين الله تعالى وبينهم؛ لأن الله سبحانه وتعالى هو الذي قال لهم وقالوا له، فأنت بين أمرين؛ إما أن تقول الملائ الأعلى هؤلاء، وكان التقاول بينهم -ولم يكن التقاول بينهم- وإما أن تقول: التقاول كان بين الله وبينهم، فقد جعلته من الملائ الأعلى. قلت: كانت مقابلة الله سبحانه بواسطة ملك، فكان المقاول في الحقيقة هو الملك المتوسط، فصَحَّ أن التقاول كان بين الملائكة وآدم وإبليس، وهم الملائ الأعلى.

[١٥٤٢] والمراد بالاختصام التقاول على ما سبق.

[١٥٤٣] {إِنْ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ}، أي لأنما أنا نذير. ومعناه: ما يوحى إليّ إلا للإنذار، فحذف اللام وانتصب بإفشاء الفعل إليه. ويجوز أن يرتفع على معنى: ما يوحى إليّ إلا هذا، وهو أن أُنذر وأبلغ ولا أفرط في ذلك، أي ما أؤمر إلا بهذا الأمر وحده، وليس إليّ غير ذلك. وقرئ «إنما»، بالكسر على الحكاية، أي إلا هذا القول، وهو أن أقول لكم: إنما أنا نذير مبين، ولا أدعي شيئاً آخر.

[١٥٤٤] وقيل: النبأ العظيم: قصص آدم عليه السلام والإنباء به من غير سماع من أحد. وعن ابن عباس: القرآن. وعن الحسن: يوم القيامة.

٧١- ﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ﴾

72. “Onu ‘düzen’leyip ‘ruh’umdan kendisine üflediğimde derhal ona secde edin.”

73. Bunun üzerine, bütün melekler hep birlikte secde ettiler.

74. İblis müstesna... O, büyüklük tasladı ve inkârcı nankörlerden oldu.

5

[1545] **Şayet** “Melekler *beşer*in mahiyetini bilmedikleri ve onu daha evvel tanımadıkları hâlde Allah’ın onlara ‘Ben bir *beşer* yaratıyorum.’ demesi nasıl mümkün olur?” **dersen şöyle derim:** Allah’ın onlara “Ben, şöyle şöyle bazı nitelikleri bulunan bir varlık yaratıyorum.” demiş olması muhtemeldir; ancak bunu Kur’ân’da anlattığı zaman sadece *beşer* kelimesini zikretmekle yetinmiştir.

10

[1546] “Onu *tesviye* ettiğim” yani yaratılışını tamamladığım, onu adil biçimde düzenlediğim “ve ruh’umdan kendisine üflediğim” yani ona hayat verip, onu duyulara sahip, nefes alır hâle getirdiğim zaman... فَتَعَوَّا ifadesi, yere/secdeye kapanın anlamındadır. كُل (hepsi) kelimesi kuşatma, أَجْمَعُونَ ise bir arada bulunma mânâsını taşımaktadır. Bu doğrultuda iki kelime birlikte; bütün meleklerin secde ettiğini, geriye sedce etmeyen hiçbir melek kalmadığını ve hepsinin farklı vakitlerde değil, aynı vakitte secde ettiklerini ifade etmiş olur.

15

[1547] **Şayet** “Allah Teâlâ’dan başkasına secde etmek nasıl câiz olmuş?” **dersen şöyle derim:** Câiz olmayan, Allah’tan başkasına kulluk maksadıyla yapılan secdedir; ancak şanına ve şerefine işaret kastıyla yapılan secdeyi akıl reddetmez. Fakat Allah Teâlâ’nın bu secdede bir fesat görerek onu yasaklaması bunun dışındadır.

20

[1548] **Şayet**, “İblis *cin* olmasına rağmen nasıl meleklerden istisnâ edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Ona meleklerle birlikte secde etmesi emredilmiş ve “Bütün melekler secde etti.” sözüne tağlîb üslubuyla İblis de dâhil edilmiştir. Sonra da tek olan, bir gruptan muttasıl istisnâ ile istisnâ edildiği gibi, İblis de meleklerden istisnâ edilmiştir.

25

[1549] “Ve inkârcı nankörlerden oldu” sözüyle İblis’in, her ne kadar önceden kâfir olmasa da, o an inkârcı olduğu kastedilmiştir; çünkü كَانَ geçmiş zamanların bütün hepsinde kullanılır. Bu sebeple, dilediğin herhangi bir geçmiş zaman için kullanmaya elverişlidir. Şunun kastedilmesi de mümkündür: Allah’ın ilminde İblis, geçmiş zamanların tamamında kâfirdi.

30

٧٢- ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾

٧٣- ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾

٧٤- ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٥٤٥] فإن قلت: كيف صحَّ أن يقول لهم {إِنِّي خَالِقُ بَشَرًا} وما عرفوا ما البشر ولا عهدوا به قبل؟ قلت: وجهه أن يكون قد قال لهم: إِنِّي خَالِقُ خَلْقًا مِنْ صِفَتِهِ كَيْت وَكِيت، ولكنه حين حكاه اقتصر على الاسم.

[١٥٤٦] {فَإِذَا سَوَّيْتُهُ} فإذا أتممت خلقه وعدلته {وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي} وأحييته وجعلته حساسًا متنفسًا {فَقَعُوا} فخرّوا. كل للإحاطة، و{أَجْمَعُونَ} للاجتماع، فأفادا معًا أنهم سجدوا عن آخرهم ما بقي منهم ملك إلا سجد، وأنهم سجدوا جميعًا في وقت واحد غير متفرّقين في أوقات.

[١٥٤٧] فإن قلت: كيف ساغ السجود لغير الله؟ قلت: الذي لا يسوغ هو السجود لغير الله على وجه العبادة، فأما على وجه التكرمة والتبجيل فلا يأباه العقل، إلا أن يعلم الله فيه مفسدة فينهى عنه.

[١٥٤٨] فإن قلت: كيف استثنى إبليس من الملائكة وهو من الجنّ؟ قلت: قد أمر بالسجود معهم، فغلبوا عليه في قوله {فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ}، استثنى كما يستثنى الواحد منهم استثناء متصلًا.

[١٥٤٩] {وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ} أريد: وجود كفره ذلك الوقت وإن لم يكن قبله كافرًا؛ لأنَّ «كَانَ» مطلق في جنس الأوقات الماضية، فهو صالح لأيها شئت. ويجوز أن يراد: وكان من الكافرين في الأزمنة الماضية في علم الله.

75. “Ey İblis!” dedi; “Benim bizzat yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?! Kendinde büyüklük mü vehmediyorsun, yoksa sen de mi ‘yüceler’densin?”

76. Dedi ki: “Ben ondan daha hayırlıyım; çünkü beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın.”

[1550] **Şayet** “خَلَقْتُ بِيَدَيَّ (İki elimle yarattım)” cümlesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Daha önce gördüğümüz üzere, iki eli bulunan varlıklar, işlerinin çoğunu iki elleriyle yaparlar. Bu doğrultuda, iki el kullanılmaksızın bizzat yapılan işler de, tağlîb üslubuyla, iki elle yapılan işlerden sayılmıştır. 10 Öyle ki, kalbin yaptığı bir iş hakkında bile, “Bu kendi ellerinle yaptığın işlerdendir.” denilir. Dahası, iki eli bulunmayan birine; “Kendi ellerin bağladı; kendi ağzın üfledi!”¹ denilir. Netice itibarıyla “Bu, senin yaptığın işlerdendir.” ifadesiyle “Bu, senin ellerinin yaptığı işlerdendir.” ifadesi arasında hiçbir fark kalmamış olur. İşte, لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ (Benim bizzat yarattığım) ifadesi ile مِمَّا عَمِلْتُ 15 أَيْدِيَنَا (“Kendi ‘el’lerimizin ürünü olarak” [YâSin 36/71]) ifadesinin anlamı budur.

[1551] **Şayet** “مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ (Benim bizzat yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?!)” ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** İblis’in Âdem’e secde etmeyi yadırgaması ve secdeden uzak durmasının sebebi, bu secdenin bir mahlûk için yapılıyor olmasıdır. İblis böyle düşünmüş ve yapacağı secdenin Yaratıcıdan başkası için olmasını gururuna yedirememiştir. Bu düşüncesine, Âdem’in çamurdan, kendisinin ateşten yaratılmış bulunmasını da katmış ve ateşin çamurdan üstün olduğunu düşünmüştür. Bu sebeple, konum bakımından üstün olduğu bir mahlûka secde etmeyi gururuna yedirememiştir. İblis şu gerçeği fark edememiştir ki; Allah Teâlâ, kendisi için 20 en üstün ve kendisine İblis’ten daha yakın kullarına -meleklerle- söz konusu secdeyi emrettiği zaman, onlar basit bir insana tevazu göstermekten kaçınmaya ve ona secdeye yanaşmamaya başkalarından daha lâıyk olmalarına rağmen böyle davranmamışlardır; Allah’ın emrine uymuşlar, Âdem’i kendilerinden üstün tutmuşlar ve -Rablerinin emrini büyük ve hitabını yüce kabul ettikleri için- 30 secde eden ile secde edilen arasındaki farka aldırmamışlardır. Demek ki İblis, meleklerin bulunduğu konumdan indirilmiş olmasına rağmen onları örnek almalı, onların yaptıklarını yapmalı ve meleklerin kendilerinden daha alt mertebede bulunan bir varlığa Allah’ın emrinden dolayı secde ederek, Allah’a karşı Âdem’e secdenin ötesinde daha ileri derecede bir kulluk yaptıklarını bilmeliydi.

1 Sığınmak zorunda kaldığı bir adadan kurtulmak isteyen biri, tulumu şişirerek üzerine binmiş; denizin ortasına geldiğinde, işini sağlam yapmadığı için, tulum hava kaçırmaya başlamış; tam ölmek üzere iken yardım istediği biri kendisine şöyle demiş: “Kendi ellerin bağladı; kendi ağzın üfledi!” (Tıybî’den...) Türkçedeki “Kendin ettin, kendin buldu!” deyimini andırıyor. / ed.

٧٥- ﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيدِيَّ اسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ

مِنَ الْعَالِينَ﴾

٧٦- ﴿قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾

[١٥٥٠] فإن قلت: ما وجه قوله {خَلَقْتُ بِإِيدِيَّ}؟ قلت: قد سبق لنا أنَّ ذا اليمين

٥ يباشر أكثر أعماله بيديه، فغلبت العمل باليمين على سائر الأعمال التي تباشر

بغيرهما، حتى قيل في عمل القلب: هو مما عملت يداك، وحتى قيل لمن لا يدي

له: يداك أوكتا وفوك نفخ. وحتى لم يبق فرق بين قولك: هذا مما عملته، وهذا مما

عملته يداك. ومنه قوله {لِمَا خَلَقْتُ بِإِيدِيَّ} و{مِمَّا عَمَلْتُ أَيْدِينَا} [يس: ٧١]

[١٥٥١] فإن قلت: ما معنى قوله {مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيدِيَّ}؟

١٠ قلت: الوجه الذي استنكر له إبليس السجود لآدم، واستنكف منه أنه سجد

لمخلوق؛ فذهب بنفسه، وتكبر أن يكون سجوده لغير الخالق، وانضم إلى ذلك

أنَّ آدم مخلوق من طين وهو مخلوق من نار، ورأى للنار فضلاً على الطين؛

فاستعظم أن يسجد لمخلوق مع فضله عليه في المنصب، وزلَّ عنه أنَّ الله

سبحانه حين أمر به أعزَّ عبادته عليه وأقربهم منه زلفى -وهم الملائكة- وهم

١٥ أحقَّ بأن يذهبوا بأنفسهم عن التواضع للبشر الضئيل، ويستنكفوا من السجود

له من غيرهم، ثم لم يفعلوا وتبعوا أمر الله وجعلوه قدام أعينهم، ولم يلفتوا

إلى التفاوت بين الساجد والمسجود له تعظيماً لأمر ربهم وإجلالاً لخطابه،

كان هو مع انحطاطه عن مراتبهم حرَّى بأن يقتدي بهم ويقتفي أثرهم، ويعلم

أنهم في السجود لمن هو دونهم بأمر الله أوغل في عبادته منهم في السجود له،

Onlar bunu, üstünlüklerini bir kenara attıkları ve tevazu kanatlarını yere serdikleri için yapabilmişlerdir. Bu sebeple İblis'e denildi ki: "Benim bizzat yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?!" Yani bizzat yarattığım bir şeye karşı -ki o, dediğin gibi *mahlûktur* ve yaratılmış olduğunda şüphe yoktur- emrimi yerine getirmek ve isteğimin önemini vurgulamak için aynen meleklerin yaptığı gibi secde etmene engel olan nedir? Böylece, terkettiği secde -terketmesine bahane ettiği sebep zikredilerek- hatırlatılmıştır. Yine ona denilmiştir ki; bu sebep ortada iken ve secdeyi Allah sana emretmişken neden secdeyi terk ettin!? Yani sen bu sebebi değil, Allah'ın emrini önemsemeliydin!

Bunun örneği şöyledir: Hükümdar vezirine, maiyetinden bir düşkünün ziyaret etmesini emreder. Vezir, o kişinin düşkünlüğünü ön plana çıkararak bundan kaçınır. Hükümdar ona der ki; "Düşkün olduğunu bildiğim kişiye tevazu göstermene ne engel oldu?" Bu sözünü; "Benim emr u fermanıma önem verseydin de, onun düşkünlüğünü dikkate almasaydın olmaz mıydı!?" demek ister. Bu ifadede şu da vardır: Onu bizzat Ben yarattım; dolayısıyla onun hâlini Ben daha iyi bilirim. Bununla birlikte, meleklerle, Beni ona yönelten 'insanı yücelterek nimetlendirme ve melekleri sınama' hikmetinden ötürü ona secde etmelerini emrettim. Ben ona secdeyi emretmekten geri durmazken, sen kim oluyorsun da ona secde etmekten geri duruyorsun!?

[1552] İfadenin (لَمَّا خَلَقْتُ بَيْدِي), "vasitasız yarattığıma" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1553] *lafzı*, *bi-yedeyi* şeklinde de okunmuştur; tıpkı [İbrahim 14/22'deki *بِمُضَرِّحِي* kelimesinin] *bi-musrihiyyi* okunması gibi. *lafzı*, tek *Yâ* ile de (*bi-yedî*) okunmuştur.

[1554] "Yücelerden" yani yüce ve üstün¹ kimselerden... İblis de "Ben ondan daha hayırlıyım!" diyerek bu soruya yücelerden olduğu cevabını vermiştir. Kendisine "Sen şu anda mı kendinde büyüklük vehmettin yoksa varolduğundan beri kendini büyük mü görüyordun!?" denmiştir. *أستكبرت*'deki Hemze'nin mânası ikrardır.² İfade, soru harfi olan Hemze'nin *hazfıyle istekberte* şeklinde de okunmuştur; çünkü *أ* edatı buna delâlet etmektedir. Yahut söz konusu Hemze'nin mânası ihbardır [Evet, kendinde büyüklük vehmettin sen!].

1 İbare normalde, *mimmen 'alâ ve fâka* şeklinde olacakkken, *mimmen 'aleve ve fûke* olmuştur; bir nevi "yücelik ve üstünlük iddiasının İblis'le özdeşleştiğini" göstermek amacıyla, fiiller doğrudan İblis muhatap alınarak ifade edilmiştir. Hazret-i Ali'nin "Annemin aslan diye adlandırdığıym ben!" mazmununu, *en'lezi semmetni ummi hayderah* diye ifade etmesi gibi... Aslında *semmethu* olması gerekirken, cesaret ve şecaatin Ali (r.a.) ile özdeşleşmiş olmasından dolayı zamir gaip kılınmamıştır. (Tıybî'den) / ed.

2 "Kendinde büyüklük mü vehmediyorsun!?" derken soru sormamakta, "Kendinde büyüklük vehmediyorsun!" diye realiteyi ortaya koymaktadır. / ed.

لم فيه من طرح الكبرياء وخفض الجناح، فقل له {مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِدْيٍ}، أي ما منعك من السجود لشيء هو كما تقول مخلوق خلقته بيدي - لا شك في كونه مخلوقاً - امتثالاً لأمرى وإعظماً لخطابي كما فعلت الملائكة؛ فذكر له ما تركه من السجود مع ذكر العلة التي تشبث بها في تركه، وقيل له: لم تركته مع وجود هذه العلة، وقد أمرك الله به؟! يعني كان عليك أن تعتبر أمر الله ولا تعتبر هذه العلة. ومثاله: أن يأمر الملك وزيره أن يزور بعض سقاط الحشم فيمتنع اعتباراً لسقوطه، فيقول له: ما منعك أن تتواضع لمن لا يخفى عليّ سقوطه، يريد: هلا اعتبرت أمرى وخطابي وتركت اعتبار سقوطه. وفيه: أني خلقته بيدي، فأنا أعلم بحاله، ومع ذلك أمرت الملائكة بأن يسجدوا له لداعي حكمة دعاني إليه من إنعام عليه بالكرمة السنية وابتلاء للملائكة، فمن أنت حتى يصرفك عن السجود له ما لم يصرفني عن الأمر بالسجود له؟! ١٠

[١٥٥٢] وقيل: معنى {لِمَا خَلَقْتُ بِإِدْيٍ} لما خلقت بغير واسطة.

[١٥٥٣] وقرئ «بيدي»، كما قرئ «بمصرخي» [إبراهيم: ٢٢]. وقرئ «بيدي» على التوحيد.

[١٥٥٤] {مِنَ الْعَالِينَ} ممن علوت وفُتت، فأجاب بأنه من العالين حيث {قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ}. وقيل: أستكبرت الآن أم لم تزل منذ كنت من المستكبرين؟! ومعنى الهمزة التقرير. وقرئ «استكبرت»، بحذف حرف الاستفهام؛ لأن أم تدلّ عليه. أو بمعنى الإخبار.

[1555] İblis'in "Ben ondan daha hayırlıyım" cevabı, soruya daha uygunuyla cevap verme yöntemi üzere gelmiştir¹; bu cevabıyla şunu ifade etmiştir: O ateşten yaratılmış olsaydı da ona secde etmezdim; çünkü o benim bir benzerimdir. O halde, benden aşağıda bulunana nasıl secde ederim!?
 5 Çünkü o çamurdandır; oysa ateş çamurdan üstündür, onu yer-bitirir. Bu doğrultuda ikinci cümle atf-ı beyân olarak *ma'tûf aleyhi* açıklama ve izah amacıyla ilk cümleye -yani "Beni ateşten yarattın." cümlesine- atfedilmiştir.

77. Buyurdu ki: "O halde, çık oradan! Kovulmuş bir varlıksın artık!"

78. "Yargılanma gününe kadar da lânetim senin üzerinde!"

10 [1556] "Oradan" yani cennetten. Bunun "göklerden" anlamında olduğu da, "içinde bulunduğu yaratılıştan" anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü şeytan yaratılışı ile övünüyordu. Bunun üzerine Allah, onun yaratılışını değiştirdi; beyaz iken siyah, güzel iken çirkin ve nûrânî iken zulmânî oluverdi!

[1557] رجم kelimesi, ism-i mef'ûl (*mercûm*) anlamındadır; kovulmuş demektir. Nitekim şeytana, *medhûr* (itilmiş/püskürtülmüş) ve *mel'ûn* (lânetli) de denilmiştir. Çünkü kovulan kimse arkasından taşlanır[dı eskiden]. *Recm* de 'taş atmak' anlamındadır. Yahut şeytanlar alev toplarıyla kovalandıkları için...

[1558] **Şayet** "Yargılanma gününe kadar lânetim senin üzerinde!" âyeti-ne göre sanki İblis'e yapılan lânetin nihaî sınırı yargılanma günü imiş, aka-
 20 binde ise lânet son bulacakmış gibi?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ "*Aralarından gür sesli biri; Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!*" diye haykırır." [A'râf 7/44] buyurmuşken bu lânet nasıl son bulabilir ki!? Mâna şöyledir: Lânet dünyada Şeytan'ın üzerindedir; yargılanma günü gelince bu lânet ile -dünyadakini unutturacak- âhiret lâneti birleşecek ve böylelikle dünyadaki
 25 lânet kesintiye uğramış gibi olacaktır.

79. Dedi ki: "Ya Rabbi! Diriltilecekleri güne kadar bana süre tanı."

80-81. Buyurdu ki: "Şüphesiz, o malum vaktin gününe kadar süre tanınanlardansın!"

[1559] **Şayet** "يوم kelimesinin izâfe edildiği *ma'lûm vakit* nedir?" **dersen şöyle derim:** [Sûr'a] ilk üflemenin gerçekleşeceği vakittir. Bu vaktin *günü* de üflemenin, parçalarından bir parça² [içerisinde gerçekleşecek] olduğu gündür.

1 Çünkü cevabında, secde etmemesinin illetini de belirtmiştir. / ed.

2 Yani dünya gününe göre söylersek "saatlerinden bir saat..." Ancak *ma'lûm vaktin günü* tabirindeki gün âhiret günü olup, saatleri değil olduğu -mahiyeti belirsiz- "parçalar/dönemler" söz konusudur./ ed.

[١٥٥٥] هذا على سبيل الأولى، أي لو كان مخلوقاً من نار لما سجدت له، لأنه مخلوق مثلي، فكيف أسجد لمن هو دوني، لأنه من طين والنار تغلب الطين وتأكله. وقد جرت الجملة الثانية من الأولى -وهي {خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ}- مجرى المعطوف عطف البيان من المعطوف عليه في البيان والإيضاح.

٥ - ٧٧- ﴿قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ﴾

٧٨- ﴿وَأَنْ عَلَيْنِكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ﴾

[١٥٥٦] {مِنْهَا} من الجنة. وقيل: من السماء. وقيل: من الخلقة التي أنت فيها؛ لأنه كان يفتخر بخلقته فغير الله خلقة فاسودّ بعد ما كان أبيض وقبح بعد ما كان حسناً، وأظلم بعد ما كان نورانياً.

١٠ [١٥٥٧] والرجيم: المرجوم. ومعناه: المطرود، كما قيل له: المدحور والملعون؛ لأنّ من طرد رمي بالحجارة على أثره. والرجم: الرمي بالحجارة. أو لأنّ الشياطين يرحمون بالشهب.

[١٥٥٨] فإن قلت: قوله {لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ} كأن لعنة إبليس غايتها يوم الدين ثم تنقطع؟ قلت: كيف تنقطع وقد قال الله تعالى {فَإِذْ نُنَزِّلُ الْمُؤَذِّنَ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ} [الأعراف: ٤٤]. ولكن المعنى: أن عليه اللعنة في الدنيا، فإذا كان يوم الدين اقترن له باللعة ما ينسى عنده اللعنة، فكأنها انقطعت.

٧٩- ﴿قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

٨٠- ﴿قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾

٨١- ﴿إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ﴾

٢٠ [١٥٥٩] فإن قلت: ما الوقت المعلوم الذي أضيف إليه اليوم؟ قلت: الوقت الذي تقع فيه النفخة الأولى. ويومه اليوم الذي وقت النفخة جزء من أجزائه.

Ma'lûm ise, Allah katında bilinen, belirli olan, öne alınamayan ve ertelene-meyen demektir.

82. Dedi ki: “Senin izzetin üzerine yemin ederim ki, onların tama-mını azdıracağım!”

5 **83. “(İhlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna.”**

84. Şöyle buyurdu: “İşin gerçeği -ki Ben, gerçek neyse onu söylerim-:”

85. “Cehennem’i tamamen senden ve sana uyanlardan dolduracağım!”

[1560] “Senin izzetin üzerine yemin ederim ki” ifadesi, “Allah’ın yüceliği-ne yemin etme” anlamındadır. O’nun *izzeti*, mutlak otoritesi ve ezici gücüdür.

10 [1561] فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ kelimelerinin; [i] ikisi de mansûb okunmuştur ki bu okuyuşta ilk *hakk*, tıpkı

Allah’a yemin olsun ki, bîat etmek zorundasın!

ifadesindeki *Allāhe* lâfzı gibi *muksem bih* [kendisiyle yemin edilen şey]dir; cevabı ise “Mutlaka dolduracağım!” cümlesidir. أَقُولُ وَالْحَقُّ ise *muksem bih* ile *muk-sem ‘aleyh* (üzerine yemin edilen) arasına girmiş bir ara cümledir; “-ki Ben, gerçek neyse sadece onu söylerim-” anlamındadır. *Hak* ile de, ya “Allah’ın ‘aşikâr gerçek’ olduğunu” [Nûr 24/25] âyetindeki *el-Hakk* ism-i şerifi ya da batılın zıddı olan hak kastedilmektedir ve Allah *hakka* yemin ederek onu yüceltmektedir. [ii] فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ kelimeleri merfû‘ da okunmuştur ki bu du-rumda ilk *hakk*, لَعَمْرُكَ... (“Ömrüne yemin olsun ki...” [Hicr 15/72]) ifadesi gibi haberi hafzedilmiş bir mübtedâ olur; “Hakka yemin olsun ki, dolduraca-ğım!” demektir. أَقُولُ وَالْحَقُّ ise, “gerçeği söylüyorum” demektir. Şiirde geçen:

...hiçbirini yapmadım.¹

ifadesinde de benzer kullanım vardır. [iii] فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ kelimeleri mecrûr da okunmuştur. Bu durumda ilk *hakk*, tıpkı *allāhi le-efalenne* (Vallahi yapa-cağım!) sözündeki gibi, kasem harfi hafzedilmiş bir *muksem bih* [kendisiyle yemin edilen] olur. أَقُولُ وَالْحَقُّ ifadesi, *muksem bih* lafzını aktarma üslubuyla “sadece yemin ettiğim gerçeği söylüyorum” şeklinde tekit ve pekiştirme anla-mındadır ki bu anlam mansûb ve merfû‘ okuyuşlarda da geçerlidir. Bu gayet güzel, dakik bir anlamdır. [iv] فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ kelimeleri ikincisi mansûb olarak, birincisi merfû‘ ya da mecrûr da okunmuştur. Bu durumda i‘râb, daha önce zikrettiklerimizin aynısıdır.

1 *Kad asbahat ümmü’l-hıyârî tedde’i / ‘aleyye zenben külluhû lem asne’i* [Ümmü’l-hıyâr kalkmış, benim hakkımda; hiçbirini yapmadığım şeyleri iddia etmeye başlamış!] / ed.

ومعنى المعلوم: أنه معلوم عند الله معين، لا يستقدم ولا يستأخر.

٨٢- ﴿قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَا غَوِيَّتُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٨٣- ﴿إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ﴾

٨٤- ﴿قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ﴾

٨٥- ﴿لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٥٦٠] {فَبِعِزَّتِكَ} إقسام بعزة الله تعالى وهي سلطانه وقهره.

[١٥٦١] قرئ «فالحقُّ والحقُّ»، منصوبين على أن الأول مقسم به كالله في:

إن عليك الله أن تبايعا ❁

وجوابه {لَأَمْلَأَنَّ}. {وَالْحَقُّ أَقُولُ} اعتراض بين المقسم به والمقسم عليه، ومعناه:

١٠ ولا أقول إلا الحق. والمراد بالحق: إما اسمه عزّ وعلا الذي في قوله {أَنَّ اللَّهَ هُوَ

الْحَقُّ الْمُبِينُ} [النور: ٢٥] أو الحق الذي هو نقيض الباطل؛ عظمه الله بإقسامه به؛

ومرفوعين على أن الأول مبتدأ محذوف الخبر، كقوله: {لَعَمْرُكَ} [الحجر: ٧٢]، أي

فالحق قسمي لأملأنّ، والحق أقول، أي أقوله كقوله:

كلُّه لم أصنع

١٥ ومجرورين على أن الأول مقسم به قد أضمر حرف قسمه، كقولك: الله لأفعلنّ،

والحقّ أقول، أي ولا أقول إلا الحق، على حكاية لفظ المقسم به. ومعناه: التوكيد

والتشديد. وهذا الوجه جائز في المنصوب والمرفوع أيضاً. وهو وجه دقيق حسن.

وقرئ برفع الأول وجزه مع نصب الثاني؛ وتخريجه على ما ذكرنا.

[1562] منك (senden) yani senin cinsinden -ki bunlar şeytanlardır- “ve sana uyanlardan” yani Âdem’in soyundan. **Şayet** “أجمعين (tamamen) ke- limesi neyi pekiştiriyor?” **dersen şöyle derim:** Bununla مِنْهُمْ’daki zamirin yahut مِنْكَ’daki Kâf’ın مَنْ تَبِعَكَ ile beraber tekit edilmesi kaçınılmazdır. Bu
5 durumda mâna “Cehennemi liderlerin ve tâbilerinin tamamıyla dolduraca- ğım; hiçbirini dışarıda bırakmayacağım!” veya “Cehennemi şeytanların ve şeytanlara uyan insanların hepsiyle dolduracağım! Bu hususta -şeytanlara tâbi olduktan sonra- peygamber evlâtları ile diğer insanlar arasında hiçbir fark olmayacak!” şeklindedir.

10 **86. De ki: Ben, ne buna karşı sizden bir ücret istiyorum ne de ken- diliğinden konuşan [şarlatan]lardanım.**

87-88. Bu herkese açık öyle bir öğüttür ki, bir müddet sonra göre- ceksiniz haberlerini(n nasıl bir bir gerçekleştiğini)!

[1563] “Buna karşı bir ücret” ifadesinde zamir, Kur’ân’a ya da vahye
15 aittir. وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ yani ben, gerçek dışı davranan ve sahip bulunmadığı niteliklere sahipmiş gibi görünen kimselerden değilim. Siz hiçbir zaman beni, yapmacık davranan ve sahip bulunmadığı şeyler iddia eden bir kim- se olarak tanımadınız ki şimdi peygamberlik taslamış; Kur’ân’ı uydurmuş olayım!

20 [1564] Hazret-i Peygamber’den rivayet edilmiştir ki; “Yapmacık davra- nan [şarlatan]ların üç alâmeti vardır: Kendilerinden üsttekilerle çekişirler; sa- hip olmadıkları şeylere sahipmiş gibi davranırlar; bilmedikleri şeyi söylerler.”

[1565] “O ancak, herkes [insanlar ve cinler] için” Allah’tan gelmiş “bir öğüttür”; O bana vahyeyiyor; ben de onu tebliğ ediyorum.

25 [1566] وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ (verdiği haberi yakında öğreneceksiniz) yani ölürken veya kıyamet günü yahut İslâm üstün gelip yaygınlaştığında, başınıza ge- leceklerle dair Kur’ân’ın verdiği haberin doğruluğunu, onun gerçek ve hak olduğunu göreceksiniz. Bu ifadede tehdit vardır.

[1567] Hazret-i Peygamber’den rivayet edilmiştir ki; “Her kim Sâd su- resini okursa kendisine, Allah’ın Davud’a râm ettiği dağlar ölçüsünde ‘on’ar
30 sevap verilir. Bu sureyi okuyan kimseyi Allah küçük veya büyük günahlarda ısrar etmekten korur.”

[١٥٦٢] { مِنْكَ } من جنسك -وهم الشياطين- { وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ } من ذرية آدم. فإن قلت { أَجْمَعِينَ } تأكيد لماذا؟ قلت: لا يخلو أن يؤكد به الضمير في { مِنْهُمْ }، أو الكاف في { مِنْكَ } مع { مَنْ تَبِعَكَ }. ومعناه: لأملأن جهنم من المتبوعين والتابعين أجمعين، لا أترك منهم أحداً. أو لأملأنها من الشياطين وممن تبعهم من جميع الناس، لا تفاوت في ذلك بين ناس وناس بعد وجود الأتباع منهم من أولاد الأنبياء وغيرهم.

٨٦- ﴿قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ﴾

٨٧- ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

٨٨- ﴿وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ﴾

١٠ [١٥٦٣] { عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ } الضمير للقرآن أو للوحي. { وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ } من الذين يتصنعون ويتحلون بما ليسوا من أهله، وما عرفتموني قط متصنعاً ولا مدّعياً ما ليس عندي، حتى أنتحل النبوة وأتقول القرآن.

[١٥٦٤] وعن رسول الله ﷺ: للمتكلف ثلاث علامات؛ ينازع من فوقه، ويتعاطى ما لا ينال، ويقول ما لا يعلم.

١٥ [١٥٦٥] { إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ } من الله { لِلْعَالَمِينَ }، للثقلين؛ أوحى إليّ فأنا أبلغه.

[١٥٦٦] { وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ } أي ما يأتيكم عند الموت، أو يوم القيامة، أو عند ظهور الإسلام وفشوّه، من صحة خبره، وأنه الحق والصدق. وفيه تهديد.

[١٥٦٧] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة ص كان له بوزن كل جبل سحره الله لداود عشر حسنات؛ وعصمه أن يصّر على ذنب صغير أو كبير.

ZÜMER SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur. Guraf Sûresi diye de adlandırılır.
75 âyettir. 72 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

5 **1. Bu kitap; ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (Azîz, Hakîm) Allah tarafından indirilmektedir:**

2. Şüphesiz Biz, kitabı sana gerçek olarak indirdik. Öyleyse, dini Allah’a özgü kılarak (sadece) O’na kulluk et.

10 **3. Bakınız; Allah’a yalnızca (şirkten uzak) halis din yakışır. O’ndan başka velîler edinenler; “Biz bunlara, sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz.” (diyorlar!) Ama anlaşmazlığa düştükleri hususlarda Allah aralarında mutlaka hâkimlik edecek... İnkârcı, nankör bir yalancıyı Allah doğru yola getirmez.**

15 **4. Allah bir çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini seçerdi elbette... Hâşâ! O; ‘ezici güce sahip’ ‘tek’ (Vâhid, Kahrâr) Allah’tır.**

[1568] تَنْزِيلُ الْكِتَابِ ifadesinde *tenzîl* kelimesi mübteda olmak üzere merfû‘ okunmuş, zarfı da haberi kılınmıştır. Yahut mahzûf bir mübtedanın haberidir; *Min* harf-i ceri, *nezele min* ‘indillâh (Allah katından indi.) der gibi, *tenzîle* bağlıdır. Ya da *hâze’l-kitâbu min fulânin ilâ fulân* (Bu mektup falandan falancıyadır.) sözün gibi, bağlı değildir; buna göre, haber sonrası haber olur. Veya mahzûf bir mübtedanın haberi olup takdiri şöyledir: *Hâzâ tenzîlû’l-kitâb, hâzâ minallâh* (Bu, kitabın indirilişidir. Bu, Allah’tandır.) Yahut [من الله ifadesi] *tenzîlin* -işaret etme anlamının amel ettiği- *hâlidir*. “Oku”, “yapış” gibi bir fiil takdiri ile mansûb da okunmuştur
25 [Kitabın tenziline sarıl!]

[1569] “Peki, *kitabdan* maksat nedir?” **dersen şöyle derim:** Birinci izaha göre açık olan, onun Kur’an olmasıdır. İkinci izaha göre o sûredir.

[1570] مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ şirkten, riyadan arındırarak tevhitte ve *sırrın* tasfiyesiyle¹ “dini Allah’a özgü kılarak...” الدِّين merfû‘ da okunmuştur; merfû‘ okuyana düşen مخلصًا kelimesini Lâ’m’ın fethasıyla (*muhlâs*) okumasıdır ki
30

¹ Yani iç âlemi; ruhun derinliklerini arıtarak. / ed.

سورة الزمر

مكية، وتسمى سورة الغرغرة. وهي ٧٥ آية.

وقيل: ٧٢ آية.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾

٢- ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ بِالْحَقِّ فَاغْبِذْ اللَّهُ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ﴾

٣- ﴿أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ﴾

٤- ﴿لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

[١٥٦٨] {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} قرئ بالرفع على أنه مبتدأ أخبر عنه بالظرف، أو خبر مبتدأ محذوف، والجار صلة التنزيل، كما تقول: نزل من عند الله، أو غير صلة، كقولك: هذا الكتاب من فلان إلى فلان. فهو على هذا خبر بعد خبر. أو خبر مبتدأ محذوف، تقديره: هذا تنزيل الكتاب، هذا من الله، أو حال من التنزيل عمل فيها معنى الإشارة؛ وبالنصب على إضمار فعل، نحو اقرأ، والزم.

[١٥٦٩] فإن قلت: ما المراد بـ{الْكِتَابِ}؟ قلت: الظاهر على الوجه الأول أنه القرآن، وعلى الثاني: أنه السورة.

[١٥٧٠] {مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ} ممحضاً له الدين من الشرك والرياء بالتوحيد وتصفية السر. وقرئ «الدين» بالرفع؛ وحق من رفعه أن يقرأ مخلصاً -بفتح اللام-

15 *وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ* Allah'ın ifadesine uygun düşsün. Tıpkı *وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا اللَّهَ* *الدِّينَ الْخَالِصَ* (*"dinlerini Allah'a has kılanlar..."*) [Nisâ 4/146] âyetinde olduğu gibi. Böylece, *hâlis* ile *muhlâs* aynı şey olur. Aksi takdirde, *şî'run şâ'irun* (şairane şiir) sözünde olduğu gibi, *dîn* mecazî isnadla sahibinin sıfatıyla nitelenmiş olur.¹ *مُخْلِصًا* *kulluk edenin hâli* yapıp *الدِّينَ* *i* de mübteda - haber yapan, öyle bir *i'râb* yapmış olur ki söz şuna varır: *وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا اللَّهَ الدِّينَ الْخَالِصَ* [Din Allah'a aittir. Bakınız; halis din ancak Allah'a aittir].²

[1571] Yani taatin her tür şaibeden uzak olarak kendisine özgü kılınması gereken O'dur; çünkü O, gaybın cümlesine ve her türlü sırlara muttali-
10 dir; çünkü nimetinin bir karşılık beklentisi olmadığı için buna lâyık olan yegâne zat O'dur. Katâde'nin [v. 117/735] "Halis din, Allah'tan başka tanrı olmadığına yürekten tanıklık etmektir." dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise onu "İslâm" diye açıklamıştır.

[1572] *وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا* ifadesi iki ihtimale açıktır: "Edinenler" de olabilir -ki
15 o vakit maksat kâfirlerdir- "edinilenler" de olabilir³; o takdirde de maksat melekler, Hazret-i İsa, Lât ve Uzzâ'dır. -İbn Abbas'dan [v. 68/688] nakledilmiştir.-

[1573] *وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا*daki zamir birinciye göre *وَالَّذِينَ* ye; ikinciye göre ise Müşriklere aittir; bağlamdan anlaşıldığı için adlarını anmamıştır. *وَالَّذِينَ* ye râci zamir mahzuftur; *vellezîne'ttehzehümül-kâfirîne evliyâe* [Müşriklerin veli edindikleri kimseler...] anlamındadır. *وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا* mübteda olmak üzere merfû'dur. "Peki, haber nedir?"
20 **dersen şöyle derim:** İlk yoruma göre haber ya *إِنَّ اللَّهَ يَخْكُمُ بَيْنَهُمْ* [Allah aralarında mutlaka hâkimlik edecek...] cümlesidir ya da *مَا نَعْبُدُهُمْ* ifadesinden önce gizli olarak bulunan *kavldir* [Yani "şöyle demekteler: ..."]. İkinci yoruma göre ise *إِنَّ اللَّهَ يَخْكُمُ بَيْنَهُمْ* cümlesidir. **Şayet** "*إِنَّ اللَّهَ يَخْكُمُ بَيْنَهُمْ*" cümlesi haber ise o zaman gizli olan sözün *i'râb*daki yeri nedir?"
25 **dersen şöyle derim:** *Kâilîne zâlike* (şöyle diyerek) takdirinde hal olması mümkündür. Sıladan bedel olması da mümkündür; o takdirde *i'râbdan* mahalli olmaz. *Mübdel minh* [yani sıla] da aynı şekildedir. İbn Mes'ûd [v. 32/653] *kavli* açıkça okuyarak *قَالُوا مَا نَعْبُدُهُمْ* (Şöyle demekteler: Biz bunlara tapmıyoruz.) şeklinde kıraat etmiştir. Übeyy'in [v. 33/654] kıraati ise 'tanrı'larına seslenmelerinin aktarılması şeklinde muhatap sıygasıyla *mâ na'budukum illâ li-tukarribûnâ* (Size sadece bizi yaklaştırmamız için tapıyoruz.) şeklindedir. Nun *aynelfile*⁴ tâbi kılınarak *نُعْبُدُهُمْ* şeklinde zamme ile de okunmuştur. Nitekim emir sıygasında Hemze, *عَذَابِ اِزْكُضْ* ifadesinde⁵ de tenvin *aynelfile* tâbi olmaktadır.

1 Dinin *muhlâs* olması *hâlis* olması demektir, *muhlîs* olmasında ise "muhlîsâne din" mealinde mecaz vardır. / ed.

2 Bu okuyuş ibarede tekrara yol açmaktadır. Nitekim böyle bir kıraat yoktur. / ed.

3 (i) İttihâz edenler. (ii) İttihâz etikleri. / ed.

4 Sülasi fiillerde ortadaki harf. / ed.

5 *'Azâbinu'rkud* [Sâd 38/41-42]. / ed.

كقوله تعالى {وَاخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ} [النساء: ١٤٦] حتى يطابق قوله {أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ}. والخالص والمخلص واحد، إلا أن يصف الدين بصفة صاحبه على الإسناد المجازي، كقولهم: شعرٌ شاعر. وأما من جعل {مُخْلِصًا} حالاً من العابد، و{لَهُ الدِّينُ} مبتدأ وخبراً، فقد جاء بإعراب رجع به الكلام إلى قولك: "لله الدين، ألا لله الدين الخالص".

[١٥٧١] أي هو الذي وجب اختصاصه بأن تخلص له الطاعة من كل شائبة كدر، لاطلاعه على الغيوب والأسرار، ولأنه الحقيق بذلك، لخلوص نعمته عن استجرار المنفعة بها. وعن قتادة: الدين الخالص شهادة أن لا إله إلا الله. وعن الحسن: الإسلام. [١٥٧٢] {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا} يحتمل المتخذين وهم الكفرة، والمتخذين وهم الملائكة وعيسى واللات والعزى، عن ابن عباس رضي الله عنه.

[١٥٧٣] فالضمير في {اتَّخَذُوا} على الأول راجع إلى {الَّذِينَ}، وعلى الثاني إلى المشركين؛ ولم يجر ذكرهم لكونه مفهوماً، والراجع إلى {الَّذِينَ} محذوف، والمعنى: والذين اتخذهم المشركون أولياء. {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا} في موضع الرفع على الابتداء. فإن قلت: فالخبر ما هو؟ قلت: هو على الأول إما {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ}، أو ما أضمر من القول قبل قوله {مَا نَعْبُدُهُمْ}. وعلى الثاني {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ}. فإن قلت: فإذا كان {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ} الخبر فما موضع القول المضمر؟ قلت: يجوز أن يكون في موضع الحال، أي قائلين ذلك. ويجوز أن يكون بدلاً من الصلة فلا يكون له محل، كما أن المبدل منه كذلك. وقرأ ابن مسعود بإظهار القول «قالوا ما نعبدهم». وفي قراءة أبي «ما نعبدكم إلا لتقربونا»، على الخطاب، حكاية لما خاطبوا به آلهتهم. وقرئ «نُعْبُدُهُمْ» بضم النون اثباتاً للعين، كما تتبعها الهمزة في الأمر، والتنوين في {وَعَذَابٍ أَلْوَسٌ} [ص: ٤١-٤٢].

[1574] “Aralarında” (بَيْنَهُمْ) ifadesindeki zamir onlara ve velilerine râci olup, mâna şöyledir: Allah Teâlâ, aralarında; melekleri ve İsa’yı cennete sokmak, onları ise elleriyle yonttukları ve Allah’tan başka taptıkları taşlarla birlikte cehenneme sokmak şeklinde hükmedecektir; onlara bu taşları ve kendilerini ‘cehennem odunu’ yaparak azap edecektir! *İhtilâfları* [Melekler ve İsa gibi] taptıklarının muvahhit, kendilerinin ise müşrik olmaları, taptıklarının [ahirette] kendilerine düşmanlık edip lânette bulunmaları, hal böyle iken kendilerinin onlardan şefaât ummaları ve kendilerini Allah’a yaklaştıracakları beklentisinde olmalarıdır. Denilmiştir ki; Müslümanlar onlara “Gökleri ve yeri kim yarattı?” dedikleri zaman onlar ikrar ederler ve “Allah!” derlerdi. Onlara “Peki o zaman size ne oluyor da putlara tapıyorsunuz!?” dediklerinde de “Biz onlara ancak bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz!” derlerdi. Bu durumda, “aralarında” (بَيْنَهُمْ) ifadesindeki zamir kâfirlere ve Müslümanlara râci olur. Mâna şöyledir: Allah Teâlâ kıyamet gününde iki gruptan oluşan nizâlîlar arasında hüküm verecek!

[1575] “Allah’ın *hidayet* etmemesi”nden maksat; ‘Bunlara lutuf yok; bunlar Allah’ın ilminde helâk olanlardandır!’ diye durumu aleyhlerine tes-cilleyerek lutfunu engellemesidir.

[1576] [كاذب] *kezzâb* ve *kezûb* şeklinde de okunmuştur. Yalanlarından maksat, Allah’tan başka veli edindikleri şeylere “Allah’ın kızları” deme-le-ridir. O yüzdendir ki Allah Teâlâ onların aleyhine kanıt getirmek üzere, akabinde şöyle buyurmuştur: “Allah bir çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini seçerdi elbette...” Yani Allah’ın çocuk edinmek istemesi, ne mümkün ne de münasiptir; çünkü muhâldir. [Farzımuhâl isteyecek olsa] bu ancak bir kimsenin, çocuğunu kendisine has kılıp yakın etmesi gibi Allah’ın da kendi yarattıklarından bazılarını seçip, onları kendisine özgü kıl-ması ve yaklaştırması şeklinde olurdu. Bunu meleklerle yapmıştı ve siz bu sebeple fitneye düşmüştünüz de Allah’ın onları kendine özgü kılması sizi aldatmıştı; melekleri, Allah hakkındaki cehaletiniz ve O’nun, cisim ve araz-ların özelliklerine benzemeyen gerçekliğini idrak edemeyişiniz yüzünden “Allah’ın çocukları” sanmıştınız. Adeta şöyle buyurmaktadır: Eğer çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini -melekleri- seçmiş olmaktan farklı bir şey yapmayacaktı; ancak siz O’nun hakkındaki cehaletiniz yü-zünden O’nun onları seçmesini kendisine çocuk edinmesi sandınız. Sonra cehaletiniz ve beyinsizliğiniz üzere devam ettiniz ve onları üstelik de *kız* yaptınız. Böylece Allah’a ve meleklerle karşı büyük bir iftirada bulunan, kü-fürde haddi aşan yalancı ve inkârcılar oldunuz.

[١٥٧٤] والضمير في {بَيَّنَهُمْ} لهم ولأوليائهم. والمعنى أن الله يحكم بينهم بأنه يدخل الملائكة وعيسى الجنة، ويدخلهم النار مع الحجارة التي نحتوها وعبدوها من دون الله؛ يعذبهم بها حيث يجعلهم وإياها حصب جهنم. واختلافهم أن الذين يعبدون مَوْجِدُونَ وهم مشركون، وأولئك يعادونهم ويلعنونهم، وهم يرجون شفاعتهم وتقريبهم إلى الله زلفى. وقيل: كان المسلمون إذا قالوا لهم: من خلق السموات والأرض، أقروا وقالوا: الله، فإذا قالوا لهم: فما لكم تعبدون الأصنام؟ قالوا: {مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى}؛ فالضمير في {بَيَّنَهُمْ} عائد إليهم وإلى المسلمين. والمعنى: أن الله يحكم يوم القيامة بين المتنازعين من الفريقين.

[١٥٧٥] والمراد بمنع الهداية: منع اللطف تسجيلاً عليهم بأن لا لطف لهم، وأنهم في علم الله من الهالكين.

[١٥٧٦] وقرئ «كذاب»، و«كذوب». وكذبهم: قولهم في بعض من اتخذوا من دون الله أولياء «بنات الله». ولذلك عقبه محتجاً عليهم بقوله {لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفَى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ}، يعني لو أراد اتخاذ الولد لامتنع ولم يصح، لكونه محالاً؛ ولم يتأت إلا أن يصطفي من خلقه بعضه ويختصهم ويقربهم، كما يختص الرجل ولده ويقربه. وقد فعل ذلك بالملائكة فافتتنتم به وغرکم اختصاصه إياهم، فزعمتم أنهم أولاده، جهلاً منكم به وبحقيقته المخالفة لحقائق الأجسام والأعراض، كأنه قال: لو أراد اتخاذ الولد لم يزد على ما فعل من اصطفاء ما يشاء من خلقه وهم الملائكة، إلا أنكم لجهلكم به حسبتم اصطفاءهم اتخاذهم أولاداً، ثم تماديتم في جهلكم وسفهكم فجعلتموهم بنات، فكنتم كذابين كفارين متبالغين في الافتراء على الله وملائكته، غالين في الكفر.

[1577] Sonra Allah سُبحَّانَهُ (Hâşâ!) buyurarak, kendisine nispet ettikleri evlât ve velilerden herhangi birini edinmekten zatını tenzih eyledi ve bu nispetlerine karşı delil getirerek şunu ortaya koydu ki O *birdir* ve hayat arkadaşı olamaz; çünkü hayat arkadaşı olsaydı kendi cinsinden olurdu, oysa Allah'ın cinsi yoktur. Hayat arkadaşı olamadığına göre, çocuğu da olamaz. *“Bir hayat arkadaşı yokken, O'nun nasıl çocuğu olabilir?!”* [En'âm 6/101] âyetinin mânası da budur.

[1578] الْعَهَّار (ezici güce sahip) mutlak galip demektir; bunların 'ilâh'ları da şeylerdendir; bu durumda, Allah onlara da galiptir. Böyle iken nasıl olur da Allah'a velî ve ortak olurlar!

5. O, gökleri ve yeri gerçek (bir gaye) ile yaratmıştır. Geceyi gündüzün üzerine dolar, gündüzü gecenin üzerine dolar. Güneş'i ve Ay'ı müsahhar kılmıştır. Her biri belli bir süreliğine aheste aheste gider. Bakınız; O'dur 'mutlak izzet sahibi' 'bağışladıkça bağışlayan' (Azîz, Gaffâr).

[1579] Sonra gökleri ve yeri yaratmasını, gece ile gündüzden her birini diğerine dolamasını, ayı ve güneşi emrine amade kılışını ve onları belli bir vakte kadar yürüngelerinde yürütmesini, sayılarının çokluğuna rağmen bütün insanları aynı cinsten yaratıp yaymasını, hayvanları yaratmasını... evet bütün bunları kendisinin *bir* olduğuna ve ortağı olmadığına, galip gelinemez Kahrâr olduğuna delil kılmıştır.

[1580] *Tekvîr* dürmek, bürümek ve dolamak demektir. [“Sarığı başına sardı, doladı.” anlamında hem sülâsiden hem de tefîlden] *kâra'l-‘imâmete alâ re’sihî* ve *kevve-rehâ* denilir. Bunun izahında birkaç ihtimal vardır. [i] Gece ve gündüz birbirinin ardılı olarak yaratılmıştır; biri gider öteki gelip onun yerini kaplar. Gelen gidenin yerini kaplayınca, sanki Allah onu ona giydirmiş, üzerine dolamış gibi olur. Tıpkı elbisenin, giyenin üzerine dolanması gibi. Zü’r-Rümme’nin [v. 117/735] serabı tasvir ederken söyledikleri de buna bir örnektir:

Perdelerin evin kapılarına dolanması gibi,
tepeler de serabın eteklerini doluyor bellerine.

[ii] Bir diğer anlam; gece ile gündüzden her birinin, diğerinin üzerine geldiğinde onu görünmez kılmasıdır ki böylece, *gaib* kılmak bakımından ‘bir şeyi bürüdüğünde onu gözlerin bakışlarından nihân eyleyen zahir bir şey’e benzetilmiş olur. [iii] Bir diğeri; birinin ötekinin üzerine tekrar tekrar peşi sıra dolanmasıdır ki bu durum da, sarığın kıvrımlarının peşpeşe, art arda dolanmasına benzetilmiştir.

[١٥٧٧] ثم قال: {سُبْحَانَهُ} فتره ذاته عن أن يكون له أحد ما نسبوا إليه من الأولاد والأولياء، ودلّ على ذلك بما ينافيه، وهو أنه واحد، فلا يجوز أن يكون له صاحبة؛ لأنه لو كانت له صاحبة لكانت من جنسه، ولا جنس له؛ وإذا لم يتأت أن يكون له صاحبة لم يتأت أن يكون له ولد. وهو معنى قوله {أَنْتَى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً} [الأنعام: ١٠١].

[١٥٧٨] وقهار غلاب لكل شيء، ومن الأشياء آلهتهم، فهو يغلبهم، فكيف يكونون له أولياء وشركاء؟

٥- ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ﴾

[١٥٧٩] ثم دلّ بخلق السموات والأرض، وتكوين كل واحد من الملوك على الآخر، وتسخير النيران، وجريهما لأجل مسمى، وبث الناس على كثرة عددهم من نفس واحدة، وخلق الأنعام على أنه واحد لا يشارك، قهار لا يغالب.

[١٥٨٠] والتكوين: اللف واللي، يقال: كار العمامة على رأسه، وكورها. وفيه أوجه؛ منها أن الليل والنهار خلفه يذهب هذا ويغشى مكانه هذا، وإذا غشي مكانه فكأنما ألبسه ولف عليه كما يلف اللباس على اللابس. ومنه قول ذي الرمة في وصف السراب:

تَلْوِي الثَّنَايَا بِأَحْقِيهَا حَوَاشِيَهُ ❁ لَيَّ الْمَلَأِ بِأَبْوَابِ التَّقَارِيحِ

ومنها أن كل واحد منهما يغيب الآخر إذا طرأ عليه، فشبه في تغييبه إياه بشيء ظاهر لف عليه ما غيبه عن مطامح الأبصار. ومنها أن هذا يكر على هذا كروراً متتابعاً. فشبه ذلك بتتابع أكوار العمامة بعضها على أثر بعض.

[1581] “Bakınız; O’dur mutlak izzet sahibi.” Yani ısrarcıları cezalandırmaya kâdir olan [mutlak] galip; tevbekârların günahlarını ise “bağışladıkça bağışlayan.” Yahut onlara ânında azap edebilecekken *hilmî* ile muamele ederek, belli bir vakte kadar azabı erteleyen *mutlak galip*. Buna göre; onlara hilmîyle muamele etmesini *mağfîret* olarak isimlendirmiş olmaktadır.

6. O; sizi tek bir türden yaratmış, sonra eşini de ondan meydana getirmiştir; sizin için hayvanlardan sekiz eş (yani, dört çift) indirmiştir. Sizi, analarınızın karnında -üç karanlık içinde yaratılıştan yaratılışa geçirerek- O yaratmaktadır. İşte, Rabbiniz Allah budur; mutlak hükümlanlık O’na aittir, O’ndan başka tanrı yoktur. Böyleyken, nasıl döndürölüverirsiniz?!

[1582] **Şayet** “Sonra eşini de ondan meydana getirmiştir” ifadesinin ve sonralık anlamı veren *sümmenin* izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu iki husus -yani sayılamayacak çokluktaki insanı Âdem’in türünden yaratması, Havva’yı da onun en küçük ege kemiğinden halk etmesi- Allah Teâlâ’nın vahdaniyetine ve kudretine delil olarak getirdiği âyetlerden ikisidir. Ancak Allah bunlardan birini devam edegelen bir âdet kılmış, diğeri ise bir yaratma tarzı olarak devam etmemiş ve Havva’dan başka hiçbir kadın erkeğin ege kemiğinden yaratılmamıştır. Bu da onu daha etkin ve dinleyenin kulağında daha hayret uyandırıcı bir âyet kılmıştır. Dolayısıyla, bu âyetin birinci âyete [sonra anlamındaki] *sümme* ile atfî fazilet ve meziyet olarak ikinci âyetin birinciden farklı ve daha etkin bir âyet olduğunu göstermek içindir. Bu itibarla, söz konusu ‘sonralık’ vücut bulma bakımından değil hal ve mevki bakımındandır. Denilmiştir ki; *sümme*, *vâhidenin* mânasına bağlıdır; sanki şöyle denilmiş gibidir: Sizi tek kılınmış bir nefisten yarattı ve sonra onu bir eş ile çift haline getirdi. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ Âdem’in zürriyetini sırtından küçük kırmızı karıncalar halinde çıkarmış; sonra onun ardından Havva’yı yaratmıştır.

[1583] وَأَنْزَلَ لَكُمْ (sizin için *indirmiştir*), yani sizin için hükmetmiş ve size pay kılmıştır; çünkü Allah’ın hükmü ve pay ayırması, Levh-i Mahfuz’da olacak olan her şeyi yazmış bulunması itibarıyla “gökten indirme” diye nitelenebilmektedir. Denilmiştir ki hayvanlar ancak bitki ile yaşayabilir; bitki ise ancak su ile hayat bulur; işte Allah gökten yağmuru indirince sanki hayvanları indirmiş gibi olmuştur. Denilmiştir ki; Allah onları cennette yaratıp sonra indirmiştir.

[١٥٨١] {أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ} الغالب القادر على عقاب المصيرين {الْعَفَّارُ} لذنوب التائبين. أو الغالب الذي يقدر على أن يعاجلهم بالعقوبة، وهو يحلم عنهم ويؤخرهم إلى أجل مسمى، فسمى الحلم عنهم مغفرة.

٦- ﴿خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَانزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقْكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَى تُصْرَفُونَ﴾

[١٥٨٢] فإن قلت: ما وجه قوله {ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} وما يعطيه من معنى التراخي؟ قلت: هما آيتان من جملة الآيات التي عددها دالاً على وحدانيته وقدرته: تشعيب هذا الخلق الفئت للحصر من نفس آدم، وخلق حواء من قصيراه؛ إلا أن إحداهما جعلها الله عادة مستمرة، والأخرى لم تجريها العادة، ولم تخلق أنثى غير حواء من قصيرى رجل، فكانت أدخل في كونها آية، وأجلب لعجب السامع، فعطفها بثم على الآية الأولى، للدلالة على مبايبتها لها فضلاً ومزية، وتراخيها عنها فيما يرجع إلى زيادة كونها آية، فهو من التراخي في الحال والمنزلة، لا من التراخي في الوجود. وقيل: ثم متعلق بمعنى واحدة، كأنه قيل: خلقكم من نفس وحدث، ثم شفعها الله بزواج. وقيل: أخرج ذرية آدم من ظهره كالذر، ثم خلق بعد ذلك حواء.

[١٥٨٣] {وَإَنْزَلَ لَكُمْ} وقضى لكم وقسم؛ لأنّ قضاياه وقسمه موصوفة بالنزول من السماء، حيث كتب في اللوح: كل كائن يكون. وقيل: لا تعيش الأنعام إلا بالنبات، والنبات لا يقوم إلا بالماء، وقد أنزل الماء، فكأنه أنزلها. وقيل: خلقها في الجنة، ثم أنزلها.

[1584] “Sekiz eş (dört çift)” yani deve, sığır, koyun ve keçi olmak üzere her bir türden dişili erkekli. *Zevce* beraberinde diğeri bulunan eş demektir. Tek başına olduğu zaman *ferd* ve *vitr* adını alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?!” [Kıyâme 75/39]

5 [1585] “Yaratılıştan yaratılışa geçirerek.” Yani nutfeden sonra zigot¹, ondan bir çiğnem et, ondan henüz et giydirilmemiş kemik, ondan et giydirilmiş kemik ve ondan da eksiksiz tam bir canlı olmak üzere...

[1586] “Üç karanlık” karın, rahim ve plasentadır (*meşîme*). Sulb, rahim ve karın olduğu da söylenmiştir.

10 [1587] “İşte” filleri bunlar olan “Rabbimiz Allah budur... Böyleyken, nasıl döndürülürsünüz?!” Yani nasıl olur da, O’na ibadet etmeyi bırakıp başkalarına ibadet etmeye döndürölürsünüz!?

7. Nankörce inkâr ederseniz (bilin ki); Allah’ın sizin hiçbir şeyinize ihtiyacı yoktur! Ne var ki O, kullarının nankörce inkâr etmesine rıza göstermez. Şükrederseniz, bunun için sizden razı olur. Hiçbir yük sahibi de bir başkasının yükünü çekmez. Sonra, dönüşünüz tamamen Rabbinizedir; o zaman, yaptıklarınızı size bir bir haber verecektir. Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

15

[1588] “Allah’ın sizin hiçbir şeyinize ihtiyacı yoktur!” O’nun sizin iman etmenize ihtiyacı yoktur; O’na muhtaç olan sizsiniz; çünkü inkârcılık yüzünden zarar görecektir olan da, iman sayesinde yararlanacak olan da sizlersiniz.

20

[1589] “Ne var ki O, kulların” a merhametinden dolayı onların “ın nankörce inkâr etmesine rıza göstermez.” Çünkü inkâr onları helâke götürür. Şükrederseniz, bunun için sizden razı olur,” yani sizin şükretmiş olmanız O’nu hoşnut eder; çünkü şükür sizin kurtuluş ve felâha eriş sebebinizdir. Şu halde, sizin inkârınızı sevmemesi ve şükürünüzden hoşlanması kendisine yönelecek bir yarar için değil sırf sizin içindir ve sizin yararınıza olan bir durumdur; çünkü O, ihtiyaç duyması söz konusu olmayan Gani’dir.

25

[1590] Bazı azgınlara Allah Teâlâ’nın ‘bende yok’ dediği *kulların inkârına rıza göstermeyi* O’na isnat etmeye yeltenerek, şöyle demişlerdir: “Bu genel bir lafız olmakla birlikte, murat edilen özeldir; sadece “Şüphesiz Benim (*hâlis*) kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuz ve otoriten yoktur (*ey Şeytan*)!” [İsrâ 17/65] âyetinde kastedtiği *masum* -yani korunmuş- kullar murat edilmektedir.

30

1 *Alk* yapılmak, asılmak, sevgi, ilgi, kan emen kurtçuk anlamlarıyla irtibatlı olup, ilgili âyetlerde “aşılınmış yumurtanın ana rahminin iç cidârına asılı vaziyetinin (zigot)” kastedildiği anlaşılmaktadır. Ve bu bir kan pıhtısı görünümündedir. / ed.

[١٥٨٤] {تَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ} ذَكَرًا وَأُنْثَى مِنَ الْإِبِلِ وَالْبَقَرِ وَالضَّأْنِ وَالْمَعْزِ. والزوج: اسم لواحد معه آخر، فإذا انفرد فهو فرد ووتر. قال الله تعالى {فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [القيامة: ٣٩].

[١٥٨٥] {خَلَقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقِ} حيوانًا سويًا، من بعد عظام مكسوة لحماً، من بعد عظام عارية، من بعد مضغ، من بعد علق، من بعد نطف.

[١٥٨٦] والظلمات الثلاث: البطن والرحم والمشيمة. وقيل: الصلب والرحم والبطن.

[١٥٨٧] {ذَلِكُمْ} الذي هذه أفعاله هو {اللَّهُ رَبُّكُمْ ... فَأَنَّى تُصْرِفُونَ} فكيف يعدل بكم عن عبادته إلى عبادة غيره؟

١٠ - ﴿إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٥٨٨] {فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ} عن إيمانكم، وإنكم المحتاجون إليه، لاستضراركم بالكفر واستنفاعكم بالإيمان.

١٥ [١٥٨٩] {وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ} رحمة لهم؛ لأنه يوقعهم في الهلكة. {وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ} أي يرضى الشكر لكم، لأنه سبب فوزكم وفلاحكم؛ فإذا ما كره كفركم ولا رضي شكركم إلا لكم ولصالحكم، لا لأن منفعة ترجع إليه؛ لأنه الغني الذي لا يجوز عليه الحاجة.

٢٠ [١٥٩٠] ولقد تمحل بعض الغواة ليشبث لله تعالى ما نفاه عن ذاته من الرضا لعباده الكفر فقال: ”هذا من العام الذي أريد به الخاص، وما أراد إلا عباده الذين عناهم في قوله {إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} [الإسراء: ٦٥]. يريد المعصومين،

Tıpkı “Öyle bir pınardan (doldurulmuştur) ki; oradan Allah’ın kulları içer...” [İnsan 76/6] derken özel kullar kast edildiği gibi.” Hâşâ! Allah zalimlerin bu sözlerinden yücedir!

[1591] يَرْضَهُ fiili, geçişte ve duruşta *hâ* zammeli olarak da, sâkin olarak da okunmuştur.

8. İnsana bir sıkıntı dokunduğunda, Rabbine yönelerek sadece O’na yalvarır. Sonra O, kendi katından ona bir nimet bahşedince, önceden yalvarmış olduğu şeyi unutturur ve (insanları) Allah yolundan saptırmak için O’na birtakım denk varlıklar ihdas eder. De ki: Sen küfrünle biraz yaşayadur; şüphesiz, Ateş sahiplerindensin!

[1592] حَوْلَهُ “Ona bahşetti” demektir. Ebu’n-Necm demiştir ki:

[Misafiri ağırlamak için] verdi; cimrilik etmedi, cimri de görülmedi.

Bahşeden [Allah]ın malından iri hörgüçlü develeri...

Bunun iki izahı vardır: Birisi; onu malın kollayıcısı kıldı şeklindedir. Kişinin malı gözetmesi ve iyi idare etmesi halinde *huve hâilu mâlin* ve *hâlû mâlin* (O malın kollayıcısı, gözeticisidir.) denilmesi şeklindeki kullanımdan alınmıştır. Peygamber (s.a.)’den rivayet edilen şu hadiste de bu anlamda kullanılmıştır: “O, va‘zunasihat ederken ashabını kollardı [*yetehevvelu*].” [*Buhârî*, “İlim”, 11; benzer lafızlarla] İkincisi; böbürlendi, övündü anlamında olan *hâle - yehülû*-den olmak üzere *ce‘alehû yehülû* (onu böbürlü kıldı) anlamındadır. Araplar bu mânada şöyle derler:

Zenginin eteği yerlerde sürünür; salınarak yürür zenginler.

[1593] مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ yani Allah’tan kendisini kurtarmasını istediği *zor durumu* unuttur. Denilmiştir ki; yalvarıp yakardığı ve kendisine sığındığı *Rabbini* unuttur; *mâ* da الذَّكَرُ وَالْأُنْثَى (“Erkeği ve dişiye yaratan güce ki...” [Leyl 92/3] âyetinde olduğu gibi *men* anlamındadır.¹

[1594] يُضِلُّ kelimesi; Allah’a denk koşmasının neticesi Allah yolundan sapmasıdır anlamında Yâ’nın fethasıyla da, *saptırması*dır anlamında Yâ’nın zammesiyle de okunmuştur. Netice bazen filin amacı olur; bazen de amaç olmaksızın ortaya çıkar. [Bu durumda Lâm, Lâm-ı âkibet olur].

[1595] “Sen küfrünle biraz yaşayadur!” ifadesi yardımsız bırakmak (*hızlân*) ve kendi haline terketmek anlamındadır. Sanki ona şöyle denmektedir: Mademki emretmiş olduğum iman ve taate yanaşmadın, o zaman senin hakkın bundan böyle onunla emrolunmamak, bilakis terkiyle emrolunmaktır.

1 Yani cansız-akılsızları ifade eden *mâ* nasıl Allah Teâlâ hakkında kullanılmış olabiliyor; çünkü akıllıları ifade eden *men* anlamındadır. / ed.

كقوله تعالى {عَيْنَا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ} [الإنسان: ٦]. “تعالى الله عما يقول الظالمون!

[١٥٩١] وقرئ «يرضة»، بضم الهاء بوصل وبغير وصل، وبسكونها.

٨- ﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ﴾

[١٥٩٢] {خَوَّلَهُ} أعطاه. قال أبو النجم:

أَعْطَى فَلَمْ يَخْلُ وَلَمْ يُخَلَّ * كَوْمَ الذَّرَى مِنْ خَوَلِ الْمُخَوَّلِ

وفي حقيقته وجهان؛ أحدهما جعله خائل مال، من قولهم: هو خائل مال، وخال مال، إذا كان متعهداً له حسن القيام به. ومنه ما روي عن رسول الله ﷺ أنه كان يتخول أصحابه بالموعظة. والثاني: جعله يخول، من خال يخول، إذا اختال وافتخر، وفي معناه قول العرب:

إِنَّ الْغَنِيَّ طَوِيلُ الذَّبِيلِ مَيَّاسٌ *

[١٥٩٣] {مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ}، أي نسي الضر الذي كان يدعو الله إلى كشفه. وقيل: نسي ربه الذي كان يتضرع إليه ويبتهل إليه، و{مَا} بمعنى من، كقوله تعالى {وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى} [الليل: ٣]

[١٥٩٤] وقرئ «ليضل»، بفتح الياء وضمها، بمعنى أن نتيجة جعله لله أنداداً ضلاله عن سبيل الله أو إضلاله. والنتيجة قد تكون غرضاً في الفعل، وقد تكون غير غرض.

[١٥٩٥] وقوله {تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ} من باب الخذلان والتخلية، كأنه قيل له: إذ قد أبيت قبول ما أمرت به من الإيمان والطاعة، فمن حَقِّكَ ألا تؤمر به بعد ذلك، وتؤمر بتركه،

Bu, yardımsız bırakma ve kendi haline terketme konusunda mübalağalı bir üsluptur; çünkü yardımsız bırakma konusunda kişinin emrolunanın aksi yöne sevkinden daha mübalağalı bir durum yoktur. Bunun anlam bakımından benzeri şu âyettir: “Az bir zevk... Sonunda varacakları yer ise Cehennem!”

5 [Âl-i İmrân 3/197]

9. Şimdi; böyle biri mi daha hayırlıdır, yoksa hem Âhîret korkusuyla hem de Rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle gecenin bir saati gâh secdeye kapanarak gâh ayakta durarak Allah’a gönülden kulluk eden biri mi? De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak vicdanlılar düşünüp ders çıkarır.

10

[1596] أمن ifadesi, *menin* başına istifham Hemze’si girmiş haliyle şeddesiz, başında *Em* bulunarak şeddeli okunmuştur. *Men* mübtedadır, haberi mahzuf olup takdiri şöyledir: *Emmen hüve kânîtün ke-ğayrihi* (Allah’a gönülden kulluk eden, diğerleri gibi olur mu!?) Haber, öncesinde kâfirin durumu anlatılıp, ardından “De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” buyrulmasıyla sözün bağlamı delâlet ettiği için hafzedilmiştir. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: İki soru peşpeşe sorulmuş olarak “Gönülden kulluk eden mi daha üstündür yoksa nankörce inkâr eden mi?” veya “Bu mu daha üstündür yoksa Allah’a gönülden kulluk eden mi?”

20

[1597] *el-Kānit* gerekli taati yerine getiren demektir. Peygamber (s.a.)’in “Namazın en üstünü *kunûtu* uzun olanıdır.” [*Müslim*, “Salât”, 164] hadisindeki *kunût* da böyledir ve *kıyam* anlamındadır. Vitir namazındaki *kunût* da bu anlamdadır; çünkü namaz kılanın ayakta yaptığı dua demektir.

25

[1598] ساجِدًا (secdeye kapanarak) ifadesi haldir; haber ardından haber takdiri üzere *sâcidun ve kâimun* şeklinde de okunmuştur; aradaki Vav da iki sıfatı bir araya getirmek içindir. وَيَحْذُرُ الْآخِرَةَ [Âhîret korkusuyla] ifadesi *ve yahzeru ‘azâbel-âhirati* (Âhîret azabı korkusuyla) şeklinde de okunmuştur.

30

[1599] الَّذِينَ يَغْلُمُونَ (Bilenler) derken ilmiyle amel eden din âlimlerini kasdetmektedir ki âdeta, ilmiyle amel etmeyenleri âlim saymıyor gibidir. Burada; nice ilimler tahsil edip sonra Allah’a gönülden kulluk etmeyenlere, ilim erbabı oldukları halde dünyaya garkolanlara yönelik şiddetli bir horlama vardır. Bunlar, Allah katında cahilin ta kendisidir! Çünkü Allah, gönülden kulluk edenleri *âlim* saymaktadır. İfadenin teşbih yoluyla gelmesi de mümkündür; yani nasıl âlimlerle cahiller bir olamazsa, gönülden kulluk edenlerle günahkârlar da eşit olamaz.

35

مبالغة في خذلانه وتخليته وشأنه. لأنه لا مبالغة في الخذلان أشد من أن يبعث على عكس ما أمر به. ونظيره في المعنى قوله {مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ} [آل عمران: ١٩٧].

٩- ﴿أَمِنْ هُوَ قَانِتٌ أَنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْأَجْرَةَ وَيُزْجُوا رَحْمَةً رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾

[١٥٩٦] قرئ «أمن هو قانت»، بالتخفيف على إدخال همزة الاستفهام على من، وبالتشديد على إدخال أم عليه. ومن مبتدأ خبره محذوف، تقديره: أمن هو قانت كغيره؟ وإنما حذف لدلالة الكلام عليه، وهو جري ذكر الكافر قبله وقوله بعده {قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ}. وقيل: معناه "أمن هو قانت أفضل أمن هو كافر؟" أو "أهذا أفضل أمن هو قانت؟" على الاستفهام المتصل.

[١٥٩٧] والقانت: القائم بما يجب عليه من الطاعة. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: أفضل الصلاة طول القنوت؛ وهو القيام فيها. ومنه القنوت في الوتر؛ لأنه دعاء المصلي قائماً.

[١٥٩٨] {سَاجِدًا} حال. وقرئ «ساجدٌ وقائمٌ»، على أنه خبر بعد خبر، والواو للجمع بين الصفتين. وقرئ «ويحذر عذاب الآخرة».

[١٥٩٩] وأراد بـ{الَّذِينَ يَعْلَمُونَ} العاملين من علماء الديانة، كأنه جعل من لا يعمل غير عالم. وفيه ازدراء عظيم بالذين يقتنون العلوم، ثم لا يقتنون، ويُفْتَنُونَ فيها، ثم يُفْتَنُونَ بالدنيا؛ فهم عند الله جهلة، حيث جعل القانتين هم العلماء. ويجوز أن يرد على سبيل التشبيه، أي كما لا يستوي العالمون والجاهلون كذلك لا يستوي القانتون والعاصون.

[1600] Âyetin Ammâr b. Yâsir (r.a.) ile [kâfir] Ebu Huzeyfe b. el-Muğire el-Mahzûmî hakkında indiği de söylenmiştir.

[1601] Rivayete göre; Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] "Bir adam mütemadiyen günah işliyor; ama *recâ*¹ ediyor?" diye sormuşlar. "Bu (*recâ* değil) kuruntudur²; *recâ* Allah'ın şu kelâmıdır." demiş ve bu âyeti okumuş.

[1602] [*Yetezekkeru*] idgamlı olarak يَذْكُرْ şeklinde de okunmuştur.

10. De ki: Ey Benim iman eden kullarım! Rabbinizden sakının. Bu dünyada ihsan üzere hareket edenlere (akıbette) bir güzellik vardır. Allah'ın Arz'ı da geniştir. Sabredenlere, mükâfatları mutlaka hesapsız ödenir.

[1603] فِي هَذِهِ الدُّنْيَا (Bu dünyada) zarfı حَسَنَةً'ye değil اُحْسِنُوا'ya bağlıdır; mâna şudur: *Bu dünyada ihsan üzere hareket edenlere* (akıbette) bir güzellik vardır ki o da cennete girmektir; yani öyle bir güzellik ki künhüne ermek kâbil değil... Süddî [v. 127/745] ise zarfı حَسَنَةً'ye bağlamış ve حَسَنَةً'yi [dünyadaki] sağlık ve âfiyete yormuştur.

[1604] **Şayet** "Zarf اُحْسِنُوا'ya bağlı ise o takdirde i'râbı açıktır; حَسَنَةً'ye bağlı olduğunda mâna nedir? Daha önce geldiği için onun sıfatı olması mümkün değil?!" **dersen şöyle derim:** Sonra gelmesi halinde sıfatı olur; önce gelmesi halinde ise onun yerini açıklamış olur. Önce gelmesi, -gramatik olarak onun sıfatı olmasa bile- anlam bakımından ona bağlı olmasına hâlel getirmez. [Yani حَسَنَةً mübtada, فِي هَذِهِ الدُّنْيَا اُحْسِنُوا haberî olur ve حَسَنَةً'ye bağlı olur; sonra gelseydi sıfatı olurdu.]

[1605] "Allah'ın Arz'ı da geniştir;" yani *ihsan* üzere hareket konusunda gevşeklik gösterenler için hiçbir mazeret yoktur. Öyle ki, vatanlarını ve yurtlarını mazeret gösterip, orada ihsan üzere bir hayat sürme imkânı bulamadıklarını, sa'yugayretlerini ona yöneltmediklerini iddia ederlerse, kendilerine denir ki; Allah'ın Arz'ı geniştir, beldeleri çoktur. Bu itibarla, acziyet içerisinde yaşamaya mecbur değilsiniz, başka ülkelere gidin. İhsan üzere daha güzel yaşayabilmek, taatlerine taat katabilmek için başka memleketlere hicret konusunda peygamberlere ve salihlere uyun!

[1606] Denilmiştir ki; onlar Müşrik beldesinde olanlardı ve oradan hicret etmekle emrolunmuşlardı. Tıpkı "*Allah'ın Arz'ı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!*" [Nisâ 4/97] âyetindeki gibi. Yine denilmiştir ki; اَرْضُ cennet topraklarıdır.

1 Yani *imamın* yapıtaşlarından biri olan umudu (*recâ*) da var. / ed.

2 *Temenni* olmayacak şeyleri istemek, *recâ* ise olabilecek şeyleri istemektir. / çev.

[١٦٠٠] وقيل: ونزلت في عمار بن ياسر رضي الله عنه وأبي حذيفة بن المغيرة المخزومي.

[١٦٠١] وعن الحسن أنه سئل عن رجل يتمادى في المعاصي ويرجو، فقال: هذا تمنّ؛ وإنما الرجاء قوله [أَمَنْ هُوَ قَانِتٌ]، وتلا هذه الآية.

[١٦٠٢] وقرئ «إنما يذكّر» بالإدغام.

٥ - ١٠ ﴿قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٦٠٣] {فِي هَذِهِ الدُّنْيَا} متعلق بـ{أَحْسَنُوا} لا بـ{حَسَنَةٌ}، معناه: الذين أحسنوا في هذه الدنيا فلهم حسنة في الآخرة، وهي دخول الجنة؛ أي حسنة غير مكتنتها بالوصف. وقد علقه السدي بحسنة، ففسر بحسنة بالصحة والعافية.

١٠ [١٦٠٤] فَإِنْ قُلْتَ: إِذَا عُلِقَ الظَّرْفُ بـ{أَحْسَنُوا} فإِعْرَابُهُ ظَاهِرٌ، فَمَا مَعْنَى تَعْلِيْقِهِ بـ{حَسَنَةٌ}، وَلَا يَصِحُّ أَنْ يَقَعَ صِفَةٌ لَهَا لِتَقْدِمَهُ؟ قُلْتَ: هُوَ صِفَةٌ لَهَا إِذَا تَأَخَّرَ فَإِذَا تَقَدَّمَ كَانَ بَيَانًا لِمَكَانِهَا فَلَمْ يَخْلُ التَّقْدِمُ بِالتَّعْلُقِ، وَإِنْ لَمْ يَكُنِ التَّعْلُقُ وَصْفًا.

[١٦٠٥] وَمَعْنَى {وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ} أَنْ لَا عَذْرَ لِلْمُفْرَطِينَ فِي الْإِحْسَانِ الْبَتَّةَ؛ حَتَّى إِنْ اعْتَلَّوْا بِأَوْطَانِهِمْ وَبِلَادِهِمْ، وَأَنْهَمُ لَا يَتِمَكَّنُونَ فِيهَا مِنَ التَّوْفَرِّعِ عَلَى الْإِحْسَانِ، وَصَرَفَ الْهَمَمَ إِلَيْهِ قِيلَ لَهُمْ: فَإِنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ وَبِلَادُهُ كَثِيرَةٌ، فَلَا تَجْتَمِعُوا مَعَ الْعَجْزِ، وَتَحَوَّلُوا إِلَى بِلَادٍ أُخْرَى، وَاقْتَدُوا بِالْأَنْبِيَاءِ وَالصَّالِحِينَ فِي مِهَاجَرَتِهِمْ إِلَى غَيْرِ بِلَادِهِمْ لِيَزِدَادُوا إِحْسَانًا إِلَى إِحْسَانِهِمْ وَطَاعَةً إِلَى طَاعَتِهِمْ.

[١٦٠٦] وَقِيلَ: هُوَ لِلَّذِينَ كَانُوا فِي بِلَدِ الْمُشْرِكِينَ فَأَمَرُوا بِالمِهَاجَرَةِ عَنْهُ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى {لَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} [النساء: ٩٧]. وَقِيلَ: هِيَ أَرْضُ

[1607] الصَّابِرُونَ yani vatanlarından ve birlikte yaşadıkları topluluklardan ayrı düşme, meşakkat çekip tasalanma ve Allah’a taati ve hayrı artırma yolunda karşılaştıkları bela ve sıkıntılara katlanma gibi hususlarda “sabır gösterenler...”

- 5 [1608] بِغَيْرِ حِسَابٍ [hesapsız] yani verecekleri bir hesap olmaksızın. Denilmiştir ki; kendilerine ölçüsüz ve tartısız verilir de verilir. Bu tabir kesretten kinayedir. İbn Abbas’ın [v. 68/688] “Hesap yapanların hesabına sığmaz ve ölçüsü bilinmez.” dediği nakledilir. Hazret-i Peygamber’den de şöyle rivayet olunmuştur: “Allah Teâlâ kıyamet gününde teraziler kurar; namaz kılanlar
10 getirilir ve onlara ecirleri mizanlarla tartılıp verilir. Sadaka verenler getirilir, onlara da ecirleri mizanla ölçülür ve verilir. Hac yapanlar getirilir ve onlara da ecirleri ölçülerek verilir. Sonra bela ve musibete katlananlar getirilir, ama onlar için terazi kurulmaz; divan da açılmaz. Onların ecirleri tepelerinden üzerlerine boca edilir. Allah Teâlâ; “Sabredenlere, mükâfatları mutlaka hesapsız ödenir.” Buyurur. Dünyada âfiyette olanlar belâ ve musibetlere sabredenlerin elde ettiği sevaba bakarak ‘Âh! Keşke dünyada iken bedenlerimiz makaslarla lime lime edilseymiş!’ diye temennide bulunurlar.”

11. De ki: Bana, dini yalnızca Allah’a özgü kılarak (sadece) O’na kulluk etmem emrolundu.

- 20 **12. Bana, (O’na) teslimiyet gösterenlerin ilki olmam da emredildi.**

13. De ki: Rabbime karşı gelirim, büyük bir günün azabından korkarım.

- [1609] “De ki: Bana” dini halis kılman “emredildi” ve “bu bana, Müslümanların ilki olayım;” dünyada da, âhirette de onların önde gele-
25 ni ve öncüsü olayım “diye emredildi.” *İhlâsın dinde öncelik hakkı vardır; bu itibarla kim ihlâslı olursa o öncü olur*, anlamında. **Şayet** “أمرت” nasıl üzerine atfedilmiş; ikisi de aynı [değil mi]?” **dersen şöyle derim:** Değil; çünkü cihetleri farklı. Zira ihlâs ile emrolunmak ve onunla yükümlü tutulmak bir şey, onunla öncü olma emri ayrı şey. Aynı şey, iki yönü
30 ve sıfatı farklı olduğunda iki farklı şey gibi işlem görebilir. *Eradtu li-en ef’ale* şeklindeki kullanımlarda Lâm’ı *mezîd* (fazla) da kabul edebilirsin. Bu şekildeki kullanımda Lâm’ın *mezîd* olabilmesi için sarih isimle değil de mutlaka *En* ile kullanılması gerekir. Bu durumda Lâm, asıl biçimin¹ kullanılmaması sebebiyle onun yerine bir bedel olarak getirilmiş gibi olur.

1 Asıl dediği mef’ûlün normalde sarih isim olmasıdır. *En* ile müevvel masdar şeklinde gelmesi halinde, sanki aslın yerine bir bedel olsun diye Lâm getirilmiştir. / çev.

[١٦٠٧] و{الصَّابِرُونَ} الذين صبروا على مفارقة أوطانهم وعشائرتهم، وعلى غيرها من تجرّع الغصص واحتمال البلايا في طاعة الله وازدياد الخير.

[١٦٠٨] {بِغَيْرِ حِسَابٍ} لا يحاسبون عليه. وقيل: بغير مكيال وغير ميزان يغرف لهم غرفاً، وهو تمثيل للتكثير. وعن ابن عباس رضي الله عنه: لا يهتدى إليه حساب الحساب ولا يعرف. وعن النبي ﷺ: ”ينصب الله الموازين يوم القيامة فيؤتى بأهل الصلاة فيوفون أجورهم بالموازين، ويؤتى بأهل الصدقة فيوفون أجورهم بالموازين. ويؤتى بأهل الحج فيوفون أجورهم بالموازين، ويؤتى بأهل البلاء فلا ينصب لهم ميزان ولا ينشر لهم ديوان، ويصب عليهم الأجر صبّاً. قال الله تعالى {إِنَّمَا يُؤْفَى الصَّابِرُونَ أَجْرُهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ} حتى يتمنى أهل العافية في الدنيا أنّ أجسادهم تقرض بالمقاريض مما يذهب به أهل البلاء من الفضل.“ ١٠

١١- ﴿قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ﴾

١٢- ﴿وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ﴾

١٣- ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[١٦٠٩] {قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ} بإخلاص الدين، {وَأُمِرْتُ} بذلك {ل} أجل {أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ} أي مقدمهم وسابقتهم في الدنيا والآخرة. والمعنى: أنّ الإخلاص له السبقة في الدين، فمن أخلص كان سابقاً. فإن قلت كيف عطف {أُمِرْتُ} على {أُمِرْتُ} وهما واحد؟ قلت: ليسا بواحد لاختلاف جهتهما، وذلك أنّ الأمر بالإخلاص وتكليفه شيء، والأمر به ليحرز القائم به قصب السبق في الدين شيء، وإذا اختلف وجهها الشيء وصفاته ينزل بذلك منزلة شيئين مختلفين. ولك أن تجعل اللام مزيدة مثلها في ”أردت لأن أفعل“، ولا تتراد إلا مع أنّ خاصة دون الاسم الصريح، كأنها زیدت عوضاً من ترك الأصل إلى ما يقوم مقامه،

Tıpkı aslı *atve'a* olan kelimenin [*etâ'aya* dönüşünce], düşen Vav'dan bedel olmak üzere bir Sin getirilerek *estâ'a* şekline getirilmesi gibi. Bu izah şekline delil şu âyetlerde Lâ'm'sız gelmiş olmasıdır:

- وَأَمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ [Ben O'na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum.] [Yunus 10/72]
- وَأَمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ [Ben müminlerden olmakla memurum.] [Yunus 10/104]
- وَأَمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ [Ben teslimiyet gösterenlerin ilki olmakla memurum.] [En'âm 6/14]

[1610] İfadenin mânası hakkında çeşitli izahlar vardır: [i] Zamanımda ve kavmim içinde Müslüman olanların ilki olayım... -Çünkü atalarının dinine ilk muhalefet eden ve putlardan el çekip onları yok eden odur.- [ii] İslâm'a davet ettiklerimin ilki ben kendim olayım. Başkalarını davet ettiği şeye kendisini de davet edenlerin ilki ben olayım. [iii] Sözünde ve fiilinde kendisine uyulan biri olayım; benim durumum, kendi buyruklarına kendisi uymayan hükümdarlar gibi olmasın. [iv] Evvelki [peygamber ve salih]lerin amelleri gibi, öncelikli olmayı hak edecek ameller yapayım... Bütün bunlar, sebebin sonuca delâleti kabilindendir; yani Allah Teâlâ bana dinimi her tür şirk, riya ve şaibeden uzak bir halde kendisine *özgü* kılmamı [yani ihlâsı] akıl ve vahiy delili ile emretmiştir. Eğer ben bu iki delile muhalefetle Rabbime isyan edersem, o zaman O'nun azabını hak ederim! Dolayısıyla, O'na âsi gelmem ve sizin emrinize uymam. -Bu onu atalarının dinine çağırdıkları zamandı.-

14-15. De ki: Evet, ben dini Allah'a özgü kılarak yalnızca O'na kulluk ederim. Siz, O'ndan başka dilediklerinize tapın! De ki: Hüsrana uğrayanlar, kendilerini ve ehillerini (yani çoluk çocuklarını ve adamlarını) Kıyamet günü hüsrana uğratacak olanlardır. Bakınız; apaçık hüsrân budur!

[1611] **Şayet** “De ki: Bana, dini yalnızca Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na kulluk etmem emrolundu.” ifadesi ile “De ki: Evet, ben dini Allah'a özgü kılarak yalnızca O'na kulluk ederim.” ifadesi arasındaki tekrarın anlamı nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bu bir tekrar değildir; çünkü birincisi, kendisinin Allah tarafından sadece O'na kulluk etmekle ve ihlâsla memur olduğunu bildirmekte; ikincisi ise dinini başkasına değil sadece Allah'a özgü kılarak sırf O'na kulluk etmekte olduğunu bildirmektedir. Buna delâlet etmesi için (ikinci ifadede) *ma'bûdu* “kulluk etme” fiilinden önce zikretmiş;

كما عَوَّض السنين في اسطاع عوضًا من ترك الأصل الذي هو أطوع، والدليل على هذا الوجه مجيئه بغير لام في قوله:

• {وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} [يونس: 72]،

• {وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} [يونس: 104]،

• {أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ} [الأنعام: 14].

[١٦١٠] وفي معناه أوجه؛ أن أكون أول من أسلم في زمانى ومن قومي؛ لأنه أول من خالف دين آبائه وخلع الأصنام وحطمها. وأن أكون أول الذين دعوتهم إلى الإسلام إسلامًا. وأن أكون أول من دعا نفسه إلى ما دعا إليه غيره، لأكون مقتدى بي في قولى وفعلى جميعًا، ولا تكون صفتى صفة الملوك الذين يأمرؤن بما لا يفعلون، وأن أفعل ما أستحق به الأولىة من أعمال السابقين، دلالة على السبب بالمسبب. يعنى أن الله أمرنى أن أخلص له الدين من الشرك والرياء وكلّ شوب، بدليل العقل والوحي؛ فإن عصيت ربي بمخالفة الدليلين، استوجبت عذابه، فلا أعصيه ولا أتابع أمركم. -وذلك حين دعوه إلى دين آبائه-.

١٤- ﴿قُلِ اللَّهُ أَغْبَدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي﴾

١٥- ﴿فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ﴾

[١٦١١] فإن قلت: ما معنى التكرير فى قوله {قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَغْبَدَ اللَّهُ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ} وقوله {قُلِ اللَّهُ أَغْبَدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي}؟ قلت: ليس بتكرير؛ لأنّ الأول إخبار بأنّه مأمور من جهة الله بإحداث العبادة والإخلاص، والثانى: إخبار بأنّه يختص الله وحده دون غيره بعبادته مخلصًا له دينه. ولدلالته على ذلك قدّم المعبود على فعل العبادة

ilkinde ise (mutad olduğu şekilde) sonraya bırakmıştır. Buna göre, söz birincisinde bizzat fiilin kendisine ve onun ortaya konulmasına yönelik iken, ikincisinde fiilin uğruna işlendiği kimseye dikkat çekmek içindir. Bu yüzden ki “Siz, O’ndan başka dilediklerinize tapın!..” âyetini peşi sıra getirmiştir. Muhayyer bırakma yoluyla gelen bu emirden murat, -üzerinde iki kez¹ derinlemesine durduğum gibi- hızlân ve tahliye [yani lutfunu esirgeyerek kişiyi kendi haline bırakma] konusunda mübalağa ifade etmesidir.

[1612] De ki: Tam anlamıyla hüsrana uğrayanlar; onun her türlüünü ve gerekçelerini kendilerinde toplamış olanlar, “kendilerini” daha kötüsü olmayacak bir helâke düşürdükleri için hüsrana sürükleyenlerdir ve “çokluk çocuklarını ve adamlarını da” aynı şekilde “hüsrana sürüklemektedirler; çünkü çokluk çocukları ve adamları cehennemlik idiyeler kendilerini hüsrana uğrattıkları gibi onları da hüsrana uğratmışlar demektir; cennetlik idiyeler, artık ona bir daha asla dönemeyecek şekilde gitmişler ve onu kaybetmişlerdir. Şu da söylenmiştir: Onları hüsrana sürüklemişlerdir; çünkü cennette kendilerinin ehli olacak müminlerin tuttuğu yola girmemişlerdir; yani şayet iman etmiş olsalardı cennette kendilerinin olacak olan ehillerini kaybetmişlerdir. Allah: *أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ* (Bakınız; apaçık hüsrân budur!) buyurmakla, onların bu rüsvaylıklarını gayet korkunç bir biçimde ifade etmiştir; zira cümleyi başlangıç cümlesi yap(mak suretiyle vurgulamış ve *tenbih*/dikkat çekme harfi ile başlamış; mübteda ile haberin arasını fasıl zamiri ile ayırmış ve *hüsrân* ‘aşikâr’ sıfatı ile nitelemiştir.

16. Çünkü hem üzerlerinde hem de altlarında Ateş’ten gölgeler olacaktır. İşte Allah’ın, kullarını korkuttuğu budur. Ey kullarım! Sakının Benden!

[1613] “Ve altlarında” Ateş’ten tabakalar olacak ve bunlar diğerleri için “gölgeler” oluşturacaktır. Tehdit edildikleri bu azap var ya, “işte Allah’ın, kullarını” içine düşmekte oldukları şeylerden kaçınmaları için “korkuttuğu azap budur. Ey kullarım! Sakının Benden!”, gazabımı gerektirici şeylere yeltenmeyin. Bu, Allah Teâlâ’dan bir öğüt ve etkili bir nasihattir. (يا عباد) *yâ ‘ibâd* diye de okunmuştur.

17-18. Allah’a yönelerek tâğut(lardan, yani onlar)a tapmaktan kaçınanlara müjde vardır; Benim o kullarımı müjdele ki; sözü dinlerler ve ‘en güzel’ine uyarlar. Bunlardır işte, Allah’ın doğru yola getirdiği kimseler... Bunlardır işte vicdanlılar...

1 Bkz. Zümer 39/6; Kehf 18/29 hk. / çev.

وأخره في الأول؛ فالكلام أولاً واقع في الفعل نفسه وإيجاده، وثانياً فيمن يفعل الفعل لأجله. ولذلك رتب عليه قوله: {فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ}. والمراد بهذا الأمر الوارد على وجه التخيير المبالغة في الخذلان والتخلية، على ما حققت فيه القول مرتين.

[١٦١٢] قل إِنَّ الْكَامِلِينَ فِي الْخُسْرَانِ الْجَامِعِينَ لَوُجُوهُهُ وَأَسْبَابُهُ هُمُ {الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ} لوقوعها في هلكة لا هلكة بعدها، {و} {خَسِرُوا} {أَهْلِيهِمْ}، لأنهم إن كانوا من أهل النار فقد خسروهم كما خسروا أنفسهم، وإن كانوا من أهل الجنة فقد ذهبوا عنهم ذهاباً لا رجوع بعده إليهم. وقيل: وخسروهم، لأنهم لم يدخلوا مدخل المؤمنين الذين لهم أهل في الجنة، يعني وخسروا أهليهم الذين كانوا يكونون لهم لو آمنوا. ولقد وصف خسرانهم بغاية الفظاعة في قوله {أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ} حيث استأنف الجملة وصدرها بحرف التنبيه، ووسط الفصل بين المبتدأ والخبر، وعرف الخسران ونعته بـ{الْمُبِينُ}.

١٦- ﴿لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهَ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ﴾

[١٦١٣] {وَمِنْ تَحْتِهِمْ} أطباق من النار هي {ظُلَلٌ} لآخرين. {ذَلِكَ} العذاب هو الذي يتوعد الله {بِهِ عِبَادَهُ} ويخوِّفهم، ليجتنبوا ما يوقعهم فيه {يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ} فلا تتعرضوا لما يوجب سخطي! وهذه عظة من الله تعالى ونصيحة بالغة. وقرئ «يا عبادي».

١٧- ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فَبَشِّرْ عِبَادِ﴾

٢٠- ﴿الَّذِينَ يَسْمَعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾

[1614] طاعوت *tuğyândan fa'alût* veznindedir; *melekût* ve *rahamût* gibi. Ne var ki lâme'l-fil'in ayn'e'l-file takdimi yoluyla bir *kalb*¹ işlemine uğramıştır. Masdar olduğu için şeytan ya da şeytanlar için kullanılır. Burada çeşitli mübalağalar vardır ki bunlardan biri [i] masdarla adlandırılarak şeytanın mahza *tuğyan* [taşkınlık] imiş gibi değerlendirilmesidir. [ii] Bu kalıp mübalağa içindir; çünkü *rahamût* geniş rahmet, *melekût* da geniş mülk demektir. [iii] *Kalb* [yani sıyganın dönüştürülmesi] de ihtisas içindir; zira tâğut kelimesi şeytandan başkası için kullanılmamaktadır; burada ise maksat cem'dir [yani şeytanlar anlamındadır]. Nitekim *et-tavâğît* şeklinde de okunmuştur.

[1615] أَنْ يَغْبُوهَا ifadesi *tâğût*tan bedel-i istimaldir.² Tıpkı “*Dünya hayatında da Âhirette de müjde onların hakkıdır...*” [Yunus 10/64] âyetindeki gibi, “onlara” sevap “müjde”si “vardır.” Bununla Allah, onları elçilerinin dili üzere vahyi ile müjdelemektedir. Melekler ölümün geldiği anda ve haşrolunacakları sırada onları müjdeleyerek karşılarlar. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kadın-erkek bütün müminleri; önlerini ve sağlarını nurları hızla aydınlatırken gördüğün gün [verilir bu mükâfat... Ey hayır sahipleri!] İşte o gün, (altından ırmakların aktığı, içinde kalıcı olduğunuz) cennetlerle müjdelenirsiniz... (ki budur büyük başarı.)*” [Hadid 57/12]

[1616] “Sözü dinleyip en güzeline uyan” kulları ile Allah Teâlâ, günah-tan kaçınan ve tevbe ile Allah’a dönenleri murat etmektedir, başkalarını değil.. O bununla sadece, günah-tan kaçınma ve Allah’a dönme ile birlikte onların bu özellik üzere olmalarını murat etmiş; zamir yerine açık isim koymuştur ve dilemiştir ki din konusunda dikkatli/titiz olsunlar; güzel ile daha güzeli, üstün ile daha üstün olanı ayırt edebilsinler. Karşılarına biri *vâcip* biri *mendup* iki şey çıktığında vâcip olanı tercih etsinler. Mübah ve *mendûbun* karşılaşması durumunda da aynı şekilde [daha faziletli olan *mendûbu* tercih etsinler]. Allah’a en yakın ve sevabı en fazla olan şeyi elde etmeye çalışsınlar. Yine, bu âyetin altına *mezhepler* de girer; yani bunlardan, incelendiğinde en sabit ve güçlü olanının, delil ve emare bakımından en net olanının alınması... *Mezhebin* konusunda,

Bağlandığında boyun eğen kervan devesi gibi olma!

-mezhebine körü körüne bağlı kimseyi kastediyor- denilen kişi gibi olmayasın. Şöyle de denilmiştir: [Sözü dinleyip en güzeline uyanlar] Kur’ân’ı da, başka şeyleri de dinleyip Kur’ân’a uyanlardır. Yine denilmiştir ki; Allah’ın emirlerini dinleyip en güzeline uyanlardır; yani kısas, af, yardım, gözleri indirme,

1 Yani طاعی’da illetli harf sonda olmakla birlikte, ondan türetilen طاعوت’ta ortadaki harfin önüne alınmıştır. Normalde *tağayût* şeklinde olması beklenirdi. / ed.

2 *Tâğût*tan, yani onlara tapmaktan... / ed.

[١٦١٤] {الطَّاغُوتُ} فعلوت من الطغيان، كالملكوت والرحموت، إلا أن فيها قلبًا بتقديم اللام على العين؛ أطلقت على الشيطان أو الشياطين، لكونها مصدرًا. وفيها مبالغات، وهي التسمية بالمصدر، كأن عين الشيطان طغيان، وأن البناء بناء مبالغة، فإنَّ الرحموت الرحمة الواسعة، والملكوت الملك المبسوط. والقلب هو للاختصاص، إذ لا تطلق على غير الشيطان، والمراد بها ههنا الجمع. وقرئ «الطواغيت».

[١٦١٥] {أَنْ يَغْبُدُوهَا} بدل من {الطَّاغُوتُ} بدل الاشتمال. {لَهُمُ الْبُشْرَى} هي البشارة بالثواب، كقوله تعالى {لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ} [يونس: ٦٤]. الله عزَّ وجلَّ يبشرهم بذلك في وحيه على السنة رسله، وتلقاهم الملائكة عند حضور الموت مبشرين، وحين يحشرون. قال الله تعالى {يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ} [الحديد: ١٢].

[١٦١٦] وأراد بعباده {الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ} الذين اجتنبوا وأنابوا، لا غيرهم. وإنما أراد بهم أن يكونوا مع الاجتناب والإناابة على هذه الصفة، فوضع الظاهر موضع الضمير، وأراد أن يكونوا نقادًا في الدين يميزون بين الحسن والأحسن والفاضل والأفضل؛ فإذا اعترضهم أمران واجب وندب، اختاروا الواجب، وكذلك المباح والندب؛ حرَّاصًا على ما هو أقرب عند الله وأكثر ثوابًا. ويدخل تحته المذاهب واختيار أثبتها على السبك وأقواها عند السبر، وأبينها دليلًا أو أمارة، وأن لا تكون في مذهبك، كما قال القائل:

وَلَا تَكُنْ مِثْلَ غَيْرِ قَيْدٍ فَانْقَادًا ❁

يريد المقلد، وقيل: يستمعون القرآن وغيره فيتبعون القرآن. وقيل: يستمعون أوامر الله فيتبعون أحسنها، نحو: القصاص والعفو، والانتصار والإغضاء،

[ziynet yerlerini] açma, kapama vb. Bu bağlamda “*Ki bağışlamanız takvaya daha yakındır.*” [Bakara 2/237]; “*Ama muhtaçlara gizler de vererseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.*” [Bakara 2/271] buyrulmuştur. İbn Abbas’dan [v. 68/688] şöyle rivayet edilmiştir: “O; şu kimsedir ki bir toplulukla birlikte oturur, iyisiyle kötüsüyle konuşulanları dinler ve duyduklarının en güzel olanını anlatır, diğerlerini anlatmaya yanaşmaz.”

[1617] Vakıf [ve ibtidâ] âlimlerinden bir kısmı فبشر عبادي üzerinde durmakta; الذين يستمعون kısmını mübteda olarak ref’ ederek أولئك’yi haber yapmaktadır.¹

19. Ama, ya hakkında azap hükmü kesinleşenler? Ateş’in içindeki birini sen mi kurtaracaksın?!

[1618] [أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ] İfadenin aslı, şart cümlesiyle *e-men hakka ‘aleyhi kelimetü’l-azâbi fe-ente tünkızuhû* şeklinde olup başına inkâr Hemze’si gelmiştir; *fâ* ceza *fâsıd*ı; sonra, hitabın delâlet ettiği mahzup bir ifade üzerine atıf için baştaki *fâ* gelmiştir. Takdiri şöyledir: *E-ente mâliku emrihim; fe-men hakka ‘aleyhi’l-azâbu fe-ente tünkızuhû?* [Onların işi senin elinde mi ki? Sen mi kurtaracaksın azaba müstahak olan kimseyi!?] İkinci Hemze birincinin aynı olup yadırgama ve uzak bulma anlamını tekit için tekrar edilmiştir; zamir [onu] yerine مَنْ فِي النَّارِ (Ateş’in içindeki birini) ifadesine yer verilmiştir. Buna göre, âyet tek bir cümledir. Bir izah da şöyledir: Âyet iki cümledir; *e-fe-men hakka ‘aleyhi’l-azâbu fe-ente tuhallisuhû? E-fe-ente tünkızı men fi’n-nâr?*² (Kendisine azap hak olanı sen mi kurtaracaksın?! Sen mi kurtaracaksın ateşin içindeki birini?) Buna göre, *fe-ente tuhallisuhû* kısmı hazfedilmiştir; çünkü أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ (sen mi kurtaracaksın?!) ifadesi ona delâlet etmektedir.

[1619] Dünyada azabı hak etmiş olmaları, bizzat ateşe girmeleri gibi addolunmuş ve böylece, Peygamber (s.a.)’in onları imana davet etmedeki çabasının ve bu uğurda gayret etmesinin onların ateşten kurtarılması mesabesinde olduğu belirtilmek istenmiştir.

[1620] “Sen mi kurtaracaksın?!” ifadesi cehennemden kurtarmaya sadece Allah’ın kâdir olduğunu, O’ndan başka hiç kimsenin buna muktedir olmadığını belirtmek içindir. Yani; senin nasıl cehenneme gireni oradan kurtarmaya gücün yetmezse, azaba müstehak kimseleri de iman etmelerini sağlayarak bulundukları durumdan kurtaramazsın.

1 Bu durumda meal farklılaşır: “Benim [bâlis] kullarımı müjdele... Sözü dinleyip ‘en güzel’ine uyanlar, bunlardır işte Allah’ın doğru yola getirdiği kimseler...” / ed.

2 Bu kısım Tıyb’de *mine’n-nâr* olmakla birlikte, Gülnuş Valide Sultan yazmasında (vr. 305b) *men fi’n-nâr* şeklinde idi; oradan düzeltildi. / ed.

والإبداء والإخفاء لقوله تعالى {وَأَنْ تَغْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧]، {وَأَنْ تَخْشَوْهَا وَتُؤْتُوهَا الْفَقْرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} [البقرة: ٢٧١] وعن ابن عباس رضي الله عنه: هو الرجل يجلس مع القوم فيسمع الحديث فيه محاسن ومساو، فيحدث بأحسن ما سمع ويكف عما سواه.

٥ [١٦١٧] ومن الوقفة من يقف على قوله {فَبَشِّرْ عِبَادِ}، وبيتدئ {الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ}، يرفعه على الابتداء، وخبره {أُولَئِكَ}.

١٩- ﴿أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ﴾

[١٦١٨] أصل الكلام: أمن حق عليه كلمة العذاب فأنت تنقذه؟! جملة شرطية دخل عليها همزة الإنكار، والفاء فاء الجزاء؛ ثم دخلت الفاء التي في أولها للعطف على محذوف يدلّ عليه الخطاب، تقديره: أنت مالك أمرهم؛ فمن حقّ عليه العذاب فأنت تنقذه؟! والهمزة الثانية هي الأولى، كررت لتوكيد معنى الإنكار والاستبعاد، ووضع {مَنْ فِي النَّارِ} موضع الضمير، فالآية على هذا جملة واحدة. ووجه آخر: وهو أن تكون الآية جملتين؛ أفمن حق عليه العذاب فأنت تخلصه، أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ. وإنما جاز حذف "فأنت تخلصه"، لأن {أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ} يدل عليه.

١٥ [١٦١٩] نزل استحقاقهم العذاب وهم في الدنيا منزلة دخولهم النار، حتى نزل اجتهد رسول الله ﷺ وكده نفسه في دعائهم إلى الإيمان في منزلة إنقاذهم من النار.

[١٦٢٠] وقوله {أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ} يفيد أنّ الله تعالى هو الذي يقدر على الإنقاذ من النار وحده، لا يقدر على ذلك أحد غيره؛ فكما لا تقدر أنت أن تنقذ الداخل في النار من النار، لا تقدر أن تخلصه مما هو فيه من استحقاق العذاب بتحصيل الإيمان فيه. ٢٠

20. Fakat Rablerinden sakınanlar için, altından ırmakların aktığı kat kat inşa edilmiş has odalar vardır. Allah'ın vaadi olarak... ki Allah, verdiği sözden caymaz!

[1621] “Kat kat inşa edilmiş has odalar” yani üst üste yüksek katlar şeklinde. **Şayet** مَبْنِيَّةٌ [inşâ edilmiş] ifadesinin anlamı ne?” **dersen şöyle derim:** Bu; -*Allāhu a'lem*- düz zeminde inşa ve tesviye edilmiş evler gibi inşa edilmiştir, anlamındadır.

[1622] “Altından ırmakların aktığı” yani zemin kat evlerin altından aktığı gibi alt kat üst kat ayırımı olmaksızın altlarından ırmakların aktığı...

[1623] وَعْدُ اللَّهِ (Allah'ın vaadi olarak...) ifadesi tekit için getirilmiş masdardır [*me'fûl-i mutlak*]; çünkü “onlar için has odalar vardır” ifadesi “Allah onlara bunu vaad etmekte” anlamındadır “Ki Allah verdiği sözden caymaz.”

21. Görmüyor musun ki; Allah gökten su indirip onu topraktaki kaynaklara akıtıyor, sonra onunla farklı renklerde ekin çıkartıyor, sonra o ekin iyice güzelleşiyor, sonra tamamen kuruyor ve sapsarı sararmış olduğunu görüyorsun; sonunda, onu kupkuru bir çer çöp haline getiriyor?! Vicdanlılar için elbette bunda bir ders vardır.

[1624] “Allah gökten su” yağmur “indirdi.” Denilmiştir ki; yeryüzünde bulunan her tür su göktendir; oradan [Beyt-i Makdis'teki] *kayaya* iner; sonra Allah onu taksim eder. “Onu topraktaki kaynaklara akıt”ıp, yeryüzü kaynakları olarak düzenler; bedendeki kan damarları gibi menbalar, su yatakları ve suyolları şeklinde tanzim eder. “Farklı renklerde;” yeşil, kırmızı, sarı, beyaz vs. farklı farklı renklerde; buğday, arpa, susam vb. cinsleri farklı farklı ekinler çıkartır.

[1625] “Tamamen kuruyor;” kuruması tamam oluyor; bu Asma'î'den [v. 216/831] nakledilmiştir; çünkü (olgunlaşıp) tamamen kurduğunda, bittiği yerden kopup ayrılması, “kupkuru bir çer çöp” halinde un ufak olup gitmesi yaklaşmış olur.

[1626] “Vicdanlılar için elbette bunda bir ders;” yani bir hatırlatma; bunların, hikmet sahibi bir yaratıcısı olduğuna, bütün bu olanların -*ta'tîl*¹ ve *ihmal* ile değil- bir plân ve programın sonucu olduğuna dikkat çekme “vardır.”

1 Tanrı'nın yaratıp, artık yarattıklarına karışmaması inancı; Deizm. / çev.

٢٠- ﴿لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَعَدَ اللَّهُ لَا يَخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ﴾

[١٦٢١] {غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ} علالي بعضها فوق بعض. فإن قلت: ما معنى قوله {مَبْنِيَّةٌ}؟ قلت: معناه -والله أعلم- أنها بنيت بناء المنازل التي على الأرض وسويت تسويتها. ٥

[١٦٢٢] {تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ} كما تجري تحت المنازل من غير تفاوت بين العلو والسفل.

[١٦٢٣] {وَعَدَ اللَّهُ} مصدر مؤكد؛ لأن قوله {لَهُمْ غُرَفٌ} في معنى "وعدهم الله ذلك". {لَا يَخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ}.

١٠- ٢١- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعٌ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فِتْرِيهِ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾

[١٦٢٤] {أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً} هو المطر. وقيل: كل ماء في الأرض فهو من السماء ينزل منها إلى الصخرة، ثم يقسمه الله؛ {فَسَلَكَهُ} فأدخله ونظمه {يَنَابِيعٌ فِي الْأَرْضِ} عيوناً ومسالك ومجاري كالعروق في الأجساد. {مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ} هيئاته من خضرة وحمرة وصفرة وبياض وغير ذلك، وأصنافه من برّ وشعير وسمسم وغيرها. ١٥

[١٦٢٥] {يَهِيَجُ} يتم جفافه، عن الأصمعي؛ لأنه إذا تم جفافه حان له أن يثور عن منابته ويذهب، {حُطَامًا} فتاتاً ودريناً.

[١٦٢٦] {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا} لتذكيراً وتنبهاً على أنه لا بد من صانع حكيم، وأن ذلك كائن عن تقدير وتدبير، لا عن تعطيل وإهمال. ٢٠

[1627] Bunun; dünya hayatının anlatıldığı bir *temsîl* olması da mümkündür; tıpkı “*Dünya hayatının durumu...*” [Yunus 10/24] ve “*Dünya hayatının durumunu onlara şu temsille anlat...*” [Kehf 18/45] âyetlerinde olduğu gibi.

5 [1628] (“sapsarı” anlamındaki مُصْفَرًّا *musfârran* (tamamen sapsarı) şeklinde de okunmuştur.

22. Allah her kimin zihnini İslâm’a açmış da o, Rabbinden bir nur üzere ise... Allah’ın hatırlatılması karşısında, gönülleri hâlâ katı kalanların hali ise haraptır! Apaçık bir sapma içindedirler bunlar!

10 [1629] Allah’ın; lutfâ lâıyk olduğunu bilerek lutufta bulunup ‘göğsü’nü İslâm’a açtığı; kendisi de bunu arzu edip kabul eden biri, lutufta bulunulmayan yüreği sıkıntılı, kalbi katı biri gibi olabilir mi? Burada, Allah’ın nurundan maksat lutfudur. Hazret-i Peygamber bu âyeti okuduğunda, “Ya Rasûlâllah! ‘Göğsün’ açılması (*inşirâhu’s-sadr*¹) nasıl bir şeydir?” dendi. Bu-
15 yurdu ki: “Nur kalbe girdiği zaman (kalp) açılır ve genişler.” “Ya Rasûlâllah! Bunun alâmeti nedir?” denilince, dedi ki: “Sonsuzluk yurduna yönelmek (*inâbe*), yalan dünyadan uzaklaşmak ve ölüm gelmeden önce ölüm için hazırlıklı olmaktır.”

20 [1630] Bu âyet, haberin hazfî konusunda أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ [Zümer 39/9] âyetine benzer.²

[1631] “Allah’ın hatırlatılması karşısında” ifadesi Allah hatırlatıldığı için demektir; yani yanlarında Allah ya da âyetleri zikredildiğinde rahatsız olurlar ve kalplerinin katılığı artar. Tıpkı “*Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar.*” [Tevbe 9/125] âyetindeki gibi. İfade ‘*an zikri’llâh*’ şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “*Min* ile ‘*An* arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** *Kasâ kalbuhû min zikri’llâh* dersin mâna sözünü ettiğimiz gibi olur ve katılık hatırlatma yüzünden ve o sebeple olmuş olur. ‘*An zikri’llâh*’ dersin, o takdirde “katılaştı ve hatırlatmayı kabule yanaşmadı” anlamında olur. Bunun bir örneği de; *sekāhu mine’l-‘aymeti* ifadesinin “Ona susuz olduğu için su verdi.” anlamında olması; *sekāhu ‘ani’l-‘aymeti* ifadesinin ise “Onu susuzluktan uzaklaştıracak şekilde suya kandırdı.” anlamında olmasıdır.

1 *Şerh-i sadr* öncelikle, peygamber zihninin ‘o anın realitesine ters görünen mutlak *gaybî* gerçekleri’ alabilecek genişliğe getirilmesi; müminin zihin kalıplarının da bu imânî hakikatleri alacak şekilde genişletilmesi demektir. / ed.

2 Meali ve haziflerin açıklaması yukarıda geçmişti. / ed.

[١٦٢٧] ويجوز أن يكون مثلاً للدنيا، كقوله تعالى {إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...} [يونس: ٢٤]، {وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...} [الكهف: ٤٥].

[١٦٢٨] وقرئ «مُصْفَرًّا».

٢٢- ﴿أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ ٥

[١٦٢٩] {أَفَمَنْ} عرف الله أنه من أهل اللطف فلفظ به حتى انشرح صدره للإسلام، ورغب فيه وقبّله كمن لا لطف له فهو حرج الصدر قاسي القلب؟ ونور الله هو لطفه. وقرأ رسول الله ﷺ هذه الآية، فقيل: يا رسول الله، كيف انشرح الصدر؟ قال: إذا دخل النور القلب انشرح وانفسح، فقيل: يا رسول الله، فما علامة ذلك؟ قال: الإنابة إلى دار الخلود، والتجافي عن دار الغرور، والتأهب للموت ١٠ قبل نزول الموت.

[١٦٣٠] وهو نظير قوله {أَمَّنْ هُوَ قَانِثٌ} [الزمر: ٩] في حذف الخبر.

[١٦٣١] {مَنْ ذَكَرَ اللَّهَ} من أجل ذكره، أي إذا ذكر الله عندهم أو آياته اشمأزوا وازدادت قلوبهم قساوة، كقوله تعالى {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٥]. [٢٥١]. وقرئ «عن ذكر الله». فإن قلت: ما الفرق بين من وعن في هذا؟ قلت: إذا قلت «قسا قلبه من ذكر الله»، فالمعنى ما ذكرت من أن القسوة من أجل الذكر وبسببه، وإذا قلت «عن ذكر الله»، فالمعنى: غلظ عن قبول الذكر وجفا عنه. ونظيره: سقاه من العيمة، أي من أجل عطشه، وسقاه عن العيمة، إذا أرواه حتى أبعدته عن العطش.

23. Allah, sözün en güzelini; çift yönlü (karşılaştırmalı) ve içeriği birbirini andıran bir kitap olarak indirmektedir peyderpey. Öyle ki; Rablerinden korkanların, ondan ötürü tüyleri diken diken olur; sonra Allah'ı hatırlayınca derileri ve kalpleri yumuşar. Bu, Allah'ın hidayetidir; onunla dilediklerini doğru yola getiriyor... Kimi de Allah saptırıyorsa, bir daha onu yola getiren bulunmaz!

[1632] İbn Mesûd (r.a.)'dan [v. 32/653] rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.)'in ashabı biraz sıkılmışlardı. Ona “Bize anlat!” dediler ve âyet bunun üzerine indi.

- 10 [1633] *Allâh* ism-i celâli cümle başlangıcı, “indirmektedir peyderpey” ifadesinin de onun haberi kılınmasıyla ‘sözün en güzeli’ ululanmakta, şanı yüceltilmekte, güzelliğine tanıklık edilmekte, onun Allah’a dayandığı tekit edilmekte, Allah katından olduğu ortaya konulmakta; böylesinin, başka bir ihtimal olmaksızın ancak Allah’tan sadır olabileceği ve onun diğer sözlerden
15 tamamen başkamu’ciz ilâhî bir vahiy olduğu belirtilmektedir.

- [1634] كِتَابًا “sözün en güzeli”nden bedeldir; hâl olması da mümkündür. مُتَشَابِهًا birbirine benzerliği bakımından kayıtlanmamış demektir. Bu benzeşme, [Kur’ân’ın] mânalarının sıhhat ve sağlamlığı, hakkaniyet, doğruluk ve insanlık yararı üzerine bina edilmiş olması, kelimelerin isabetli, oturaklı ve
20 yerli yerinde seçilmiş olması; i’câzda ve hasmı susturmada nazım ve telifinin birbirinde karşılık bulması vb. hususlardaki benzeşmeleri içine alır.

- [1635] مَثَانِي (tekrar tekrar/ikişerli) kelimesi, müteşabihliğin beyanı da olabilir; çünkü tekrarlanan kıssalar mutlaka birbirine benzer. المَثَانِي *mes-nân*ın çoğuludur; tekrarlanan anlamındadır. Kıssaları, haberleri, ahkâmı, emir ve nehiyleri, vaad ve va’idi, mev’izeleri tekrarlandığı için böyle nitelenmiştir. Şu da söylenmiştir: [Kur’ân *mesânî*dir;] çünkü tilâvette terennüm edilir ve vafında belirtildiği gibi kıraatinden usanılmaz, tekrarından bıkmaz, devamlı üzerinde durulması sonucu eskimez. *Tesniyeden mefal* vezninde *mesnân*ın çoğulu da olabilir. O takdirde ise ikileme, tekrarlama anlamına gelir. Tıpkı اَرْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ [Mülk 67/4] âyetinde [gözünü ‘iki kere çevir’ ifadesinin] “tekrar tekrar bak” anlamında olması gibi ki, *lebbeyk*, *sa’deyk* ve *hanâneyk* cümleleri de öyledir.¹ “Tek olan nasıl çoğul ile vasıflanabilir?”
30 **dersen şöyle derim:** Kitap, içinde pek çok konu içeren bir bütün olduğu için bu doğru olur. Bir şeyin tafsilatı o şeyin bütünüdür, başka bir şey değil.

1 Yani tesniye kalıbında olsalar da çoğul anlamındadırlar. / ed.

٢٣- ﴿اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي تَقْشَعُرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

[١٦٣٢] عن ابن مسعود رضي الله عنه: أَنَّ أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ مَلُوا مِلَةً، فَقَالُوا لَهُ:

٥ حدثنا فنزلت.

[١٦٣٣] وإيقاع اسم الله مبتدأ وبناء {نَزَلَ} عليه فيه تفخيم لأحسن الحديث، ورفع منه، واستشهاد على حسنه، وتأکید لاستناده إلى الله وأنه من عنده، وأن مثله لا يجوز أن يصدر إلا عنه، وتنبیه على أنه وحي معجز مباین لسائر الأحاديث.

[١٦٣٤] و{كِتَابًا} بدل من {أَحْسَنَ الْحَدِيثِ}. ويحتمل أن يكون حالاً منه.

١٠ {مُتَشَابِهًا} مطلق في مشابهة بعضه بعضاً، فكان متناولاً لتشابه معانيه في الصحة والإحكام، والبناء على الحق والصدق ومنفعة الخلق، وتناسب ألفاظه وتناصفها في التخير والإصابة، وتجابوب نظمه وتأليفه في الإعجاز والتبكيث.

[١٦٣٥] ويجوز أن يكون {مَثَانِي} بياناً لكونه متشابهاً؛ لأن القصص المكررة لا

تكون إلا متشابهة. والمثاني: جمع مثني، بمعنى مردّد مكرّر، ولما ثنى من قصصه وأنبائه، وأحكامه، وأوامره ونواهيه، ووعدته ووعيده، ومواعظه. وقيل: لأنه يثنى في التلاوة، فلا يمل كما جاء في وصفه لا يتفه ولا يتشان ولا يخلق على كثرة الرد.

١٥ ويجوز أن يكون جمع مثني، مفعول من التثنية بمعنى التكرير والإعادة، كما كان قوله تعالى {ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ} [الملك: ٤] بمعنى كرّة بعد كرّة. وكذلك:

ليبك و سعديك، وحنانيك. فإن قلت: كيف وصف الواحد بالجمع؟ قلت: إنما صحّ ذلك لأنّ الكتاب جملة ذات تفاصيل، وتفاصيل الشيء هي جملة لا غير،

٢٠

Dikkat edersen, “Kur’ân *sübu*’lar, humuslar¹, sureler ve âyetlerdir.” dersin; aynı şekilde “Kur’ân, tekrarlanan kıssalardır, ahkâmdır, mev’izelerdir.” dersin. Benzeri “İnsan, kemikler, damarlar ve sinirlerdir.” sözündür; sadece, sıfat sebebiyle mevsûfu terketmiş olursun; aslı *kitâben müteşâbihen fusûlen* 5 *mesâniye* şeklindedir. İfadenin *burmetün a’şârun* (a’şâr kazanı) ve *sevbun ah-lâkun* (eski elbise) sözlerindeki [tekil mevsûfların çoğul sıfatlarla nitelenmesi] gibi olması da mümkündür. Yine, مثنائي kelimesi sıfat değil de متشابهاً’in temyizi olarak da mansûb olabilir; *ra’eytü racûlen hasenen şemâile* (Şekil - şemailce güzel bir adam gördüm.) sözünde olduğu gibi ki *müteşâbiheten mesânihî* 10 (*mesânisi* birbirine benzeyen) anlamında olur.

[1636] “Peki, ikilemenin ve tekrarlananın faydası nedir? **dersen şöyle derim:** *Nefis* vaaz ve nasihatten hiç mi hiç hazzetmez ve bu kabil sözler yeni baştan tekrar edilmedikçe nefiste yer etmez ve etkisini göstermez. Bu sebeptir ki, vaaz ettiği ve nasihatte bulunduğu sırada, sözlerini (muhataplarının) kalplerine 15 iyice yerleştirmek ve belleklerinde yer ettirmek için [kâh] üç kez ve [kâh] yedi kez tekrarlamak Peygamber (s.a.)’in âdeti olmuştu [*Buhârî*, “İlim”, 28; benzer lafızlarla]

[1637] اقشعر الجلد “Deri şiddetli bir şekilde büzüldü; tüyler diken diken oldu.” demektir. Terkibi kuru deri anlamındaki *el-kaşe* kelimesinden olup dördüncü bir harf -yani Râ- eklenmiş, böylece ziyade bir mânaya delâ- 20 let eden ruba’î [dördlü] fiil haline getirilmiştir. *İkşe’arra cilduhû minel-havf* [Korkudan derisi büzüldü ve saçları diken gibi kalktı.] denir. Bu, korkunun şiddetini anlatan bir meseldir ki Allah Teâlâ bu ifade ile onların aşırı derecede korkmalarını tasvir amaçlı bir temsil getirmek istemiş de olabilir, korkunun *hakikatini* ifade etmek istemiş de olabilir. Mâna şöyledir: Onlar Kur’ân’ı 25 ve tehdit âyetlerini duydukları zaman kendilerini öyle bir korku sarıyordu ki o yüzden derileri büzüşüyor(tüyleri diken diken oluyor)du; ama sonra Allah’ı ve O’nun rahmet ve mağfiret yollu cömertliğini hatırlayınca derileri gevşiyor, kalpleri yatışıyor ve kendilerinde hâsıl olan korku ve *deri kasılması* -yani ürperti- hali ortadan kalkıyordu.

[1638] **Şayet** “*Lâne* filinin İlâ ile geçişli kılınmasına ne dersin?” **dersen şöyle derim:** Kendisine *ilâ* ile müteaddî olan bir filin mânası yüklenmiş ve adeta şöyle denilmiştir: *Sekenet* veya *itm’e’nnet ilâ zik-ri’llâhî leyyineten gayra mütekabbıdatin râciyeten gayra hâşiyetin* [Allah’ı hatırlayarak; kasılmayıp yumuşayarak, korkmayıp umarak huzur veya sükûn bulur].

1 *Subu* 1/7, *humus* 1/5 anlamında olup, Kur’an’ın ayrıldığı parçaları ifade etmektedir. Kur’an’ın tamamının beş / altı / yedi parçaya bölünerek okunmasının kısmi bir rahatlık sağlayacağı aşîkârdır. Özellikle berkenar (sayfa tutar) Mushafların ortaya çıkmasıyla birlikte, Kur’an 30’a bölünerek, be her 20 sayfasına cüz denmekte; cüzlerin onar sayfalık iki parçası için hizib; ¼’lik parçası -yani *hizi*plerin yarısı- için de *rubû* kelimesi kullanılmaktadır. / ed.

ألا تراك تقول: القرآن أسباع وأخماس، وسور وآيات، وكذلك تقول: أقاصيص وأحكام ومواظم مكررات. ونظيره قولك: الإنسان عظام وعروق وأعصاب؛ إلا أنك تركت الموصوف إلى الصفة، وأصله: كتابًا متشابهًا فصولًا مثاني. ويجوز أن يكون كقولك: برمة أعشار، وثوب أخلاق. ويجوز أن لا يكون {مَثَانِي} صفة، ويكون منتصبًا على التمييز من {مُتَشَابِهًا}، كما تقول: رأيت رجلًا حسنًا شمائل، والمعنى: متشابهةً مثانيه.

[١٦٣٦] فإن قلت: ما فائدة التثنية والتكرير؟ قلت: النفوس أنفر شيء من حديث الوعظ والنصيحة، فما لم يكرر عليها عودًا عن بدء لم يرسخ فيها، ولم يعمل عمله. ومن ثم كانت عادة رسول الله ﷺ أن يكرر عليهم ما كان يعظ به وينصح ثلاث مرات وسبعًا، ليركزه في قلوبهم ويغرسه في صدورهم.

[١٦٣٧] اقشعر الجلد: إذا تقبّض تقبضًا شديدًا. وتركيبه من حروف القشع، وهو الأديم اليابس، مضمومًا إليها حرف رابع، وهو الراء، ليكون رباعيًا ودالًّا على معنى زائد. يقال: اقشعر جلده من الخوف وقفّ شعره. وهو مثل في شدة الخوف، فيجوز أن يريد به الله سبحانه التمثيل تصويرًا لإفراط خشيتهم، وأن يريد التحقيق. والمعنى: أنهم إذا سمعوا بالقرآن وبآيات وعيده أصابتهم خشية تقشعر منها جلودهم، ثم إذا ذكروا الله ورحمته وجوده بالمغفرة لانت جلودهم وقلوبهم، وزال عنها ما كان بها من الخشية والقشعريرة.

[١٦٣٨] فإن قلت: ما وجه تعدية لان بآلى؟ قلت: ضمن معنى فعل متعدّد بآلى، كأنه قيل: سكنت. أو اطمأنت إلى ذكر الله لينة غير متقبضة، راجية غير خاشية.

“Peki, neden rahmetten söz etmeden Allah’ı hatırlama ile yetinilmiş?”
dersen şöyle derim: Çünkü O’nun asıl itibariyle şanı rahmet ve şefkattir;
 O’nun rahmeti gadabından önce gelir; aslolan, rahmeti olduğu için Allah
 zikredildiği zaman sıfatlarından hatıra her şeyden önce sadece O’nun *şefkatli*
 5 ve *merhametli* oluşu gelir.

[1639] “Peki, önce neden sadece derileri zikretti de sonra ikinci olarak kalpleri onunla birlikte andı?” **dersen şöyle derim:** İçinde olan *haşyet* zikredilince kalpler de zikredilmiş oldu ve adeta şöyle buyrulmuş oldu: Va’id âyetlerinden derileri ürperir ve ilk anda kalplerine korku dolar. Allah’ı anıp da,
 10 esas itibariyle şanınin şefkat ve merhamet olduğunu hatırlayınca *haşyet*, yerini kalplerdeki umuda bırakır; derilerdeki kasılma/ürperme gevşemeye dönüşür.

[1640] “Bu” [yüce] kitap, Allah’ın kılavuzudur; “onunla dilediklerini” -ki kasdettiği müttakî kullarıdır- “hidayet ediyor”; yani *muvaffak* kılıyor. Nitekimonlar söz konusu korkuyu bu hidayet sayesinde hissediyor ve o umudu taşıyorlar. Tıpkı “*Kur’ân müttakilere kılavuzdur.*” [Bakara 2/2] âyetindeki gibi.
 15 “Kimi de Allah saptırıyorsa...” Yani fâsık ve fâcirlerden her kimi yarımsız bırakıyorsa “bir daha onu yola getiren bulunmaz!” Ya da “Bu” yani korku ve umuttan hâsıl olan şey “Allah’ın hidayetidir;” yani hidayetinin neticesidir ki o da lutfudur. Lutfunu *hüdâ* diye isimlendirmiştir çünkü o, hidayet sayesinde
 20 hâsıl olmuştur. O, “kullarından dilediğini” bu sonuç [lutuf] ile “doğru yola getiriyor”; yani her kim onlarla arkadaşlık eder ve onları korku ve umut içinde görürse bu, onların örnek hayatına uyma ve onların yoluna girme konusunda kendileri için bir teşvik oluşturuyor.¹ “Kimi de Allah saptırıyorsa...” Yani kalbinin katı olması ve *fiskufücûrda* ısrarı yüzünden kendisi üzerinde ilahî
 25 lutuflar etkin olmazsa “bir daha onu yola getiren bulunmaz!” Yani onun yola gelmesinde etkili olabilecek hiçbir şey kalmamıştır.

24. Zalimlere; “Kendi kazanmış olduğunuz şu cezayı tadın!” dendiğinde, Kıyamet günü o berbat azaptan yüzünü korumaya çalışan biri, hiç (azaptan emin olan gibi olabilir mi)?

[1641] “Birini kalkanı ile karşılayıp kendisini korudu.” anlamında *ittekâhu bi-derakatihî* denir; işte, *ittekâhu bi-yedihî* de “Yüzünü eliyle korumaya çalıştı.” demektir. İfadenin takdiri şöyledir: *E-fe men yettakî sûel-‘azâbi ke-men emine’l-azâbe* (O berbat azaptan yüzünü korumaya çalışan biri, hiç azaptan emin olan gibi olabilir mi?) Benzer yerlerde olduğu gibi
 30 burada da haber hazfedilmiştir.

1 Bu ikinci ihtimalde Allah müttakilerin örnek hayatıyla diğerlerine yol göstermiş oluyor. / ed.

فإن قلت: لم اقتصر على ذكر الله من غير ذكر الرحمة؟ قلت: لأن أصل أمره الرحمة والرافة، ورحمته هي سابقة غضبه فلاصاله رحمته إذا ذكر لم يخطر بالبال قبل كل شيء من صفاته إلا كونه رؤوفاً رحيماً.

[١٦٣٩] فإن قلت: لم ذكرت الجلود وحدها أولاً، ثم قرنت بها القلوب ثانياً؟ قلت: إذا ذكرت الخشية التي محلها القلوب، فقد ذكرت القلوب، فكأنه قيل: تقشعر جلودهم من آيات الوعيد، وتخشى قلوبهم في أول وهلة، فإذا ذكروا الله ومبنى أمره على الرأفة والرحمة استبدلوا بالخشية رجاء في قلوبهم، وبالقشعريرة ليناً في جلودهم.

[١٦٤٠] {ذَلِكَ} إشارة إلى الكتاب، وهو {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} وهو {يَهْدِي بِهِ} يوفق به من يشاء، يعني عباده المتقين، حتى يخشوا تلك الخشية ويرجوا ذلك الرجاء. كما قال: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} [البقرة: ٢]. {وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ} ومن يخذله من الفساق والفسحة {فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ}. أو ذلك الكائن من الخشية والرجاء هدى الله، أي أثر هداة -وهو لطفه- فسماه هدى لأنه حاصل بالهدى؛ {يَهْدِي بِهِ} بهذا الأثر {مَنْ يَشَاءُ} من عباده؛ يعني من سحب أولئك وآهم خاشين راجين، فكان ذلك مرغباً لهم في الاقتداء بسيرتهم وسلوك طريقتهم. {وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ} ومن لم يؤثر فيه أطفاه لقسوة قلبه وإصراره على فجوره {فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ} من مؤثر فيه بشيء قط.

٢٤- ﴿أَفَمَنْ يَتَّبِعِ بَوَاجِهَهُ سَوَاءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

[١٦٤١] يقال: اتقاه بدرقته، استقبله بها فوقها بها نفسه إياه، واتقاه بيده. وتقديره {أَفَمَنْ يَتَّبِعِ بَوَاجِهَهُ سَوَاءَ الْعَذَابِ} كمن أمن العذاب، فحذف كما حذف في نظائره.

[1642] *Sûû'l-azâb* azabın şiddeti demektir. Mânası şudur: İnsan korku veren bir durumla karşılaştığı zaman onu eliyle karşılar ve eliyle yüzünü korumaya çalışır; çünkü yüz organlar içinde en değerlisidir. Cehenneme atılan kişi ise elleri boynuna bağlanmış olarak atılacaktır. Dolayısıyla ateş-
 5 -ten korunmak için -normalde başka bir şeyle korumaya çalıştığı- yüzüyle kendisini korumaya çalışacaktır. *Yüzden* maksadın bütün beden olduğu da söylenmiştir. Denilmiştir ki; bu âyet Ebu Cehil hakkında inmiştir.

[1643] Cehennem bekçileri onlara diyecekler ki; “Tadın kendi kazanmış olduğunuz şeyi”n vebalini!

10 **25. Onlardan öncekiler de yalanlamıştı; fakat, hiç farkında olmadıkları bir yerden geliverdi azap!**

26. Ve Allah onlara, dünya hayatında rüsvaylığı tattırdı... Âhiret azabı ise elbette daha büyüktür. Keşke bilselerdi!

[1644] “Hiç farkında olmadıkları bir yerden” yani kendileri güven içinde iken ve müreffeh bir hayat yaşarken ansızın hiç hesaba katmadıkları, şerrin kendilerine dokunacağı akıllarının ucundan bile geçmediği bir cihetten
 15 [geliverdi azap!]

[1645] *el-Hızyu* Allah’ın çarptırdığı zillet, horluk, hakirlik, (maymuna ya da domuza) dönüşme, yerin dibine batırılma, öldürülme, sürgün vb.
 20 ibretlik cezalardır.

27. Gerçek şu ki; Biz bu Kur’ân’da insanlara her türlü temsili getirmekteyiz... ki düşünüp ders çıkarsınlar.

28. Hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur’ân olarak (indirmektediriz) ki (rahatlıkla anlayıp) sakınsınlar.

25 [1646] *قُرْآنًا عَرَبِيًّا* (Arapça bir Kur’ân olarak) ifadesi hâl-i müekkededir. *Câenî Zeydün racûlen sâlihan ve insânen âkilen* (Zeyd bana salih bir adam ve akıllı bir insan olarak geldi.) sözünde olduğu gibi. Medih [anlamında bir fiilin mef’ûlü olmak] üzere nasbedilmiş olması da mümkündür.

[1647] “Hiçbir eğriliği bulunmayan” yani her tür çelişkiden, uyuşmazlıktan uzak olarak ve düzgün biçimde. “Peki, bunu anlatmak üzere *müstakîmen* veya *ğayra mu’avvecin* denmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Bunda iki nükte vardır: Birisi onda asla eğrilik olmadığını ortaya koymaktır. “*Hamd o Allah’a mahsustur ki; kuluna bu kitabı hiçbir eğrilik bırakmadan dosdoğru bir şekilde indirmiştir.*” [Kehf 18/1] âyetinde olduğu gibi. İkincisi de

[١٦٤٢] و{سَوَاءُ الْعَذَابِ} شدته. ومعناه: أن الإنسان إذا لقي مخوفًا من المخاوف استقبله بيده، وطلب أن يقي بها وجهه، لأنه أعزّ أعضائه عليه. والذي يلقي في النار يلقي مغلوله يده إلى عنقه، فلا يتهيأ له أن يتقي النار إلا بوجهه الذي كان يتقي المخاوف بغيره، وقاية له ومحاماة عليه. وقيل: المراد بالوجه الجملة. وقيل: نزلت في أبي جهل.

[١٦٤٣] وقال لهم خزنة النار {ذُوقُوا} وبال {مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ}.

٢٥- ﴿كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَاتَّيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ﴾

٢٦- ﴿فَإِذَا قَهُمُ اللَّهُ الْحَزَنِي فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

١٠ [١٦٤٤] {مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ} من الجهة التي لا يحتسبون، ولا يخطر ببالهم أن الشر يأتيهم منها، بينا هم آمنون، رافهون إذ فوجئوا من مأمهم.

[١٦٤٥] والخزي: الذل والصغار، كالمسخ والخسف والقتل والجلاء، وما أشبه ذلك من نكال الله.

٢٧- ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

١٥ ٢٨- ﴿قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرِ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

[١٦٤٦] {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} حال مؤكدة كقولك: جاءني زيد رجلًا صالحًا وإنسانًا عاقلًا. ويجوز أن ينتصب على المدح.

[١٦٤٧] {غَيْرِ ذِي عِوَجٍ} مستقيمًا بريئًا من التناقض والاختلاف. فإن قلت: فهلا قيل: مستقيمًا أو غير معوج؟ قلت: فيه فائدتان؛ إحداهما نفي أن يكون فيه عوج قط، كما قال: {وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا} [الكهف: ١]، والثانية:

el-‘ivec lâfzının nesnelere değil mânalara ait bir eğriliği ifade etmesidir. Şu da söylenmiştir: *el-‘Iveden* maksat şek, şüphe ve birbirine karıştırmadır; şahidi de şu beyittir:

5 Sana şeksiz şüphesiz bir yakın
ve asla yalanlanamayan bir söz geldi Tanrı’dan.

29. (İşte) Allah size, (şirkin anlamsızlığını gösteren) bir temsil daha getiriyor: (‘Hangimiz iş yaptıracağız’ diye) birbiriyle çekişip duran birtakım efendileri bulunan bir adamcağız ile yalnız bir tek efendisi olan bir (başka) adam düşünün. Bu ikisinin durumu bir olur mu? (Biri, onca sahipten hangisine hizmet edeceğini bilemezken, öteki kime hizmet edeceğini bilmektedir. Böylesine güçlü bir kanıt sunan) Allah’a hamdolsun! Ama çoğu bilmez.

[1648] Kavmine bir temsil getir ve de ki: Ne dersiniz? Kölelerden biri, aralarında ihtilâf ve anlaşmazlık olan çok sayıda kimsenin boyunduruğu altında olsa, onlardan her biri onun kendi kölesi olduğunu iddia etse, kendi işlerinde kullanmak ve çeşitli meşgaleleri için koşuşturmak üzere onu aralarında bir türlü paylaşamasalar, hal böyle iken o köle şaşkın ve çaresiz kalsa, kaygıları kalbini paramparça etse, kafası allak bullak olsa, hizmeti ile hangisini hoşnut edeceğini, ihtiyacını karşılamak için hangisine dayanacağını bir türlü bilemese... Bir başka köle de tek bir sahibe ait olsa, onda başkasının hakkı olmasa, efendisine hizmet yolunda kendisine lazım geleni benimsemiş ve kendi yararına ihtiyaçları konusunda ona dayanmış, düşüncesi tek, kalbi bütünüyle ona bağlı olsa... Şimdi böylesine iki köleden hangisi daha iyi durumda ve daha güzel haldedir?! Murat; her biri kendisine kulluk etmesini bekleyen ve bu konuda birbirleriyle çekişmekte, birbirine galebe çalmaya çalışmakta olan çok sayıda ‘tanrı’ya tapınan kimsenin ve tuttuğu yolun gereği olarak yapmak durumunda olduğu şeyin halini ortaya koymaktır. Tıpkı “...birbiri üzerinde üstünlük kurmaya çalışırdı.”¹ [Mü’minûn 23/91] İşte böyle biri şaşkın ve zayı olmuş, hangisine kulluk edeceğini, onlardan hangisinin efendiliğine itimat edeceğini, rızkını hangisinden isteyeceğini, kimden aman dileyeceğini bilemez durumdadır. Akıllı fikri karma-karışık, kalbi darmadağın bir haldedir. Diğeri ise tek bir ilâha tapmakta; O’nun kendisine yüklediği görevleri yerine getirmektedir. O’nu razı edecek şeyleri de gazabını çekecek şeyleri de bilmektedir. Dünyada iken kendisine lutufta bulunulmakta, âhirete dair sevap umudu verilmektedir. [İşte böylesi iki kişinin hali kıyaslanmaktadır.]

1 “Allah çocuk edinmemiştir; O’ndan başka tanrı da yoktur!.. Olsaydı, o zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürür ve birbiri üzerinde üstünlük kurmaya çalışırdı. Allah onların nitelediklerinden münezzektir.” / çev.

أن لفظ العوج مختص بالمعاني دون الأعيان. وقيل: المراد بالعوج: الشكّ واللبس.
وأنشد:

وَقَدْ أَتَاكَ يَقِينٌ غَيْرُ ذِي عِوَجٍ ❁ مِنَ الْإِلَهِ وَقَوْلٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ

٢٩- ﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ
يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٤٨] واضرب لقومك مثلاً، وقل لهم: ما تقولون في رجل من المماليك
قد اشترك فيه شركاء بينهم اختلاف وتنازع؛ كل واحد منهم يدعي أنه عبده، فهم
يتجادبون ويتعاورونه في مِهْنٍ شتى ومشادة، وإذا عنت له حاجة تدافعوه، فهو
متحير في أمره سادر قد تشعبت الهموم قلبه وتوزعت أفكاره، لا يدري أيهم يرضى
بخدمته، وعلى أيهم يعتمد في حاجاته. وفي آخر: قد سلم لمالك واحد وخلص له،
فهو معتنق لما لزمه من خدمته، معتمد عليه فيما يصلحه، فهمّه واحد وقلبه مجتمع،
أي هذين العبدین أحسن حالاً وأجمل شأنًا؟ والمراد: تمثيل حال من يثبت آلهة
شتى، وما يلزمه على قضية مذهبه من أن يدعي كل واحد منهم عبوديته، ويتشاكسوا
في ذلك ويتغالبوا، كما قال تعالى {وَلَعَلَّا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ} [المؤمنون: ٩١]
ويبقى هو متحيراً ضائعاً لا يدري أيهم يعبد، وعلى ربوبية أيهم يعتمد، وممن يطلب
رزقه، وممن يلتمس رفقه؟ فهمه شعاع وقلبه أوزاع. وحال من لم يثبت إلا إلها
واحداً، فهو قائم بما كلفه، عارف بما أرضاه وما أسخطه، متفضل عليه في عاجله،
مؤمل للثواب من آجله.

[1649] فِيهِ *şurakânın* sılasıdır; *işterekû fi-hi* sözünde olduğu gibi. *Teşâküs* ve *teşâbus* ihtilâf demektir. Şöyle dersin: *Teşâkeset ahvâluhû ve teşâhasat es-nânuhû* [Halleri farklılaştı ve dışleri bozuldu.]

[1650] سَالِمًا لِرَجُل yani sadece bir kişiye ait olarak. İlk ve ikinci harfin fethasıyla *selemen* şeklinde¹; ilkinin fetha ve kesresi, ikincinin sükûnu ile *selmen* ve *silmen* şeklinde de okunmuştur. Bunlar *selime* fiilinin masdarlarıdır. Mâna; ortaklıktan azade olarak tek bir kişiye ait olmasıdır. *Selimet le-hu'd-day'atu* [Akar mahza ona ait oldu.] sözlerinden alınmıştır. Mübteda olmak üzere merfû' da okunmuştur; yani "Ve tek bir adam için başkasının ortaklığından azade bir adam vardır." *Raciülen* [adam] demesi erkeğin kendisini bedbaht ya da mutlu kılacak şeyi daha iyi akledebilmesi sebebiyledir; çünkü kadın ve çocuk bundan gafil halde olabilir.

[1651] "Şimdi, bu ikisinin durumu bir olur mu?" Yani bu ikisi sıfat itibariyle bir olur mu? مَثَلًا temyiz olmak üzere mansûbdur. Mâna şöyledir: Bu ikisinin sıfatları ve halleri bir olur mu? Temyizin tekil getirilmesi cinsi açıklama sebebiyledir. *Meseleyni* de okunmuştur; tıpkı أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا (kuvvet bakımından sizden daha yaman) ifadesi ile birlikte "…mallar ve evlâtlar bakımından daha çok idiler." [Tevbe 9/69]) buyrulması gibi.² *Meseleyn* okuyanlar için يَسْتَوِيَان fiilindeki zamirin *meseleyn* ifadesine râci olması mümkündür; çünkü takdir *mesele raculin ve mesele raculin* (Bir adamın durumu ile başka bir adamın durumu bakımından) şeklindedir. Mâna şöyledir: Niteliğe yönelik olan hususlarda o ikisi hiç bir olur mu?! *Kefâ bi-himâ racüleyni* (İki adam olarak o ikisi yeter!) sözünde olduğu gibi.

[1652] Allah'tan başka hiçbir ma'bûda değil, şeriki olmayan tek "Allah'a hamdolsun" yani hamdin ve kulluğun sadece O'na yönelik olması gerekir. Çünkü O'ndan başka ilâh olmadığı kesindir; "ama çoğu bilmez" ve O'na başkasını ortak koşar.

30. Şüphesiz, sen de öleceksin, onlar da ölecek...

31. Sonra, Kıyamet günü hepiniz Rabbinizin huzurunda çekeşceksiniz (ve nihaî hüküm o zaman verilecek).

[1653] (Müşrikler) Peygamber (s.a.)'in ölmesini bekliyorlardı. Allah Teâlâ haber verdi ki, ölüm herkes içindir; bu itibarla, onun ölümünü beklemenin ve kalanın, gidenin başına gelene sevinmesinin bir anlamı yoktur. Katâde'nin [v. 117/735] "Allah, peygamberine onun ölümlü olduğu haberini vermekte; size de sizin ölümlü olduğunuzu haber vermektedir." dediği rivayet edilmiştir.

1 Müfessirin *sâlimen* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. Genel kıraat (سَلَمًا) ise masdarın ifade ettiği mübalağa bakımından daha etkilidir. / ed.

2 Yani temyizin ilkinde tekil (تَمَيِّزًا), ikincisinde çoğul kılınması gibi. / ed.

[١٦٤٩] و{فِيهِ} صلة {شُرَكَاءُ}، كما تقول: اشتركوا فيه. والتشاكس والتشاخص الاختلاف، تقول: تشاكست أحواله، وتشاخست أسنانه.

[١٦٥٠] سالمًا لرجل خالصًا. وقرئ «سَلَمًا» بفتح الفاء والعين، وفتح الفاء وكسرهما مع سكون العين، وهي مصادر سلم. والمعنى: ذا سلامة لرجل، أي ذا خلوص له من الشركة، من قولهم: سلمت له الضيعة. وقرئ بالرفع على الابتداء، أي وهناك رجل سالم لرجل، وإنما جعله رجلًا ليكون أفطن لما شقي به أو سعد، فإن المرأة والصبي قد يغفلان عن ذلك.

[١٦٥١] {هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا} هل يستويان صفة على التمييز، والمعنى: هل يستوي صفتاهما وحالاهما، وإنما اقتصر في التمييز على الواحد لبيان الجنس. وقرئ «مثلين»، كقوله تعالى {وَكَثُرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا} مع قوله {أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً} [التوبة: ٦٩]. ويجوز فيمن قرأ «مثلين»، أن يكون الضمير في {يَسْتَوِيَانِ} للمثلين، لأن التقدير: مثل رجل ومثل رجل. والمعنى: هل يستويان فيما يرجع إلى الوصفية، كما تقول: كفى بهما رجلين.

[١٦٥٢] {الْحَمْدُ لِلَّهِ} الواحد الذي لا شريك له، دون كل معبود سواه، أي يجب أن يكون الحمد متوجهًا إليه وحده والعبادة، فقد ثبت أنه لا إله إلا هو. {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} فيشركون به غيره.

٣٠- ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾

٣١- ﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ﴾

[١٦٥٣] كانوا يتربصون برسول الله ﷺ موته، فأخبر أن الموت يعمهم، فلا معنى للتربص، وشماتة الباقي بالفاني. وعن قتادة: نعى إلى نبيه نفسه، ونعى إليكم أنفسكم.

İfade, *mâitün* ve *mâ'itüne* şeklinde de okunmuştur. *Meyyit* ile *mâit* arasındaki fark şudur: *Meyyit*, *seyyid* [efendi] gibi kalıcı bir özelliği ifade eder. *Mâit* ise vuku bulan bir özelliktir. *Zeydün mâitün gaden* dersin; aynı şekilde *sâidün gaden* dersin ki “Zeyd yarın ölecek; yarın efendi olacak” demektir. Ama *Zeydün meyyitün* (Zeyd öldüdür.) dediğin zaman zıddı için *Zeydün hayyün* (Zeyd canlıdır.) demiş gibi kalıcı ve sabit bir durumu ifade etmiş olursun. “Şüphesiz, sen de ölüsün, onlar da ölü...” demek şu demektir: Sen ve onlar, her ne kadar hayatta iseniz de aslında ölü sayılırsınız; çünkü olacak olan *olmuş* gibidir.

[1654] *لَكُمْ* yani “sonra sen ve onlar.” Muhatap zamiri gaib zamirine tağlip¹ edilmiştir. “Çekişeceksiniz.” Yani [i] sen onlara karşı tebliğde bulunduğunu, fakat onların seni tekzip ettiklerini, davet ederken elinden geleni yaptığını, fakat onların inat ettiklerini ileri süreceksin; onlar da ipe sapa gelmez şeylerle itiraz edecekler; tâbi konumunda olanlar “*Biz efendilerimize ve büyüklerimize tâbi olduk!*” [Ahzâb 33/67] derken, efendileri “Bizi şeytan ve önceki atalarımız azdırdı!” diyeceklerdir. [ii] Buradaki çekişme, herkesin birbiriyle çekişmesi şeklinde de yorumlanmıştır. Kâfirler birbiriyle çekişecek ve kendilerine “*Huzurumda çekişmeyin!*” [Kâf 50/28] denilecektir. Müminler kâfirlerle çekişecek ve kanıtlarla onları susturacaklardır. [iii] Ehl-i kible [yani Ümmet-i Muhammed] arasında da çekişme olacaktır. İbn Ömer [v. 73/692] demiştir ki; “Zamanımızda epey bir süre biz bu âyetin bizimle Ehl-i Kitap hakkında indiğini düşünürdük; çünkü derdik ki: Peygamberimiz bir, dinimiz bir, kitabımız bir iken nasıl olur da birbirimizle çekişiriz? Fakat sonunda, birbirinin yüzüne kılıç çalanları gördük! O zaman anladık ki, âyet bizim *hakkımızda*² inmiş.” Ebu Sa’îd el-Hudrî [v. 74/693-94] de demiştir ki; “Biz şöyle derdik: Rabbimiz bir, nebimiz bir, dinimiz bir; o takdirde bu çekişme (husumet) neyin nesidir? Sıffin vak’ası olup da birbirimize kılıç çekince ‘Evet, işte bu o!’ dedik.” İbrahim en-Naha’îden [v. 96/714] de şöyle rivayet olunmuştur: “Sahabe ‘Biz kardeş iken birbirimizle çekişmemiz de neyin nesidir?’ diyorlardı. Ne zaman ki Hazret-i Osman (r.a.) öldürüldü, ‘İşte bizim çekişmemiz bu!’ dediler.” Ebu’l-Âliye [v. 90/709] de bu âyetin Ehl-i kible hakkında indiğini söylemiştir. [Ancak] Allah kelâmının delâlet ettiği izah şekli ilk sunduğumuz yorumdur. Dikkat edersen, “*Allah adına yalan uydurandan daha zalimi olabilir mi?!*” ve “*Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler ise bunlardır işte...*” [Zümer 39/32-33] buyrulmaktadır ki bu ifadeler, aralarında çekişme olanların açıklama ve yorumundan başka bir şey değildir.

1 Yukarıda muhatap ve gaip zamirlerle ‘sen’ ve ‘onlar’ buyrulurken, burada muhatap zamir gaibe baskın kılınarak, onu da içerecek şekilde kullanılmıştır. / ed.

2 Sebeb-i nüzul sıygalarından olan “hakkında inmek” tabiri, âyetin bizzat o olay üzerine indiğini değil, onu da kapsayacak şekilde nâzil olduğu anlamındadır. / ed.

وقرئ «مات وماتون» والفرق بين الميت والمات: أنَّ الميت صفة لازمة كالسيد. وأما المات، فصفة حادثة تقول: زيد مات غداً، كما تقول: سائد غداً، أي سيموت وسيُسود. وإذا قلت: زيد ميت، فكما تقول: حي في نقيضه، فيما يرجع إلى اللزوم والثبوت. والمعنى في قوله {إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ} إنك وإياهم، وإن كنتم أحياء فأنتم في عداد الموتى؛ لأنَّ ما هو كائن فكأنَّ قد كان.

[١٦٥٤] {ثُمَّ إِنَّكُمْ} ثم إنك وإياهم، فغلب ضمير المخاطب على ضمير الغيب. {تَخْتَصِمُونَ} فتحتج أنت عليهم بأنك بلغت فكذبوا، فاجتهدت في الدعوة فلجؤا في العناد، ويعتذرون بما لا طائل تحته، تقول الأتباع {أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا} [الأحزاب: ٦٧]، وتقول السادات: أغوئنا الشياطين وآباؤنا الأقدمون. وقد حمل على اختصاص الجميع وأنَّ الكفار يخاصم بعضهم بعضاً، حتى يقال لهم {لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيْ} [ق: ٢٨]. والمؤمنون الكافرين ييكتونهم بالحجج. وأهل القبلة يكون بينهم الخصام؛ قال عبد الله بن عمر: لقد عشنا برهة من دهرنا وديننا، ونحن نرى أنَّ هذه الآية أنزلت فينا وفي أهل الكتاب. قلنا: كيف نختصم ونبينا واحد وديننا واحد وكتابنا واحد؟ حتى رأيت بعضنا يضرب وجوه بعض بالسيف، فعرفت أنها أنزلت فينا. وقال أبو سعيد الخدري: كنا نقول: ربنا واحد ونبينا واحد وديننا واحد، فما هذه الخصومة؟ فلما كان يوم صفين وشدَّ بعضنا على بعض بالسيف، قلنا: نعم هو هذا. وعن إبراهيم النخعي: قالت الصحابة: ما خصومتنا ونحن إخوان؟ فلما قتل عثمان رضي الله عنه قالوا: هذه خصومتنا. وعن أبي العالية: نزلت في أهل القبلة. والوجه الذي يدلُّ عليه كلام الله هو ما قدمت أولاً. ألا ترى إلى قوله تعالى: {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ} وقوله تعالى {وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ} [الزمر: ٢٠-٢٣٣٣]؛ وما هو إلا بيان وتفسير للذين يكون بينهم الخصومة.

32. Bu durumda, Allah hakkında yalan uyduran ve kendisine gelir gelmez o doğruyu yalanlayan birinden daha zalimi olabilir mi?! İnkârcı nankörlere yer mi yok Cehennem’de?

33. Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler ise bunlardır işte müttakiler.

[1655] “Allah hakkında yalan uyduran” yani çocuk isnat etmek ve ortak koşmak suretiyle O’na iftira eden. “Ve kendisine gelen doğruyu” doğruluğun ta kendisi olan şeyi -ki Hazret-i Muhammed (s.a.)’in getirdikleridir- “kendisine gelir gelmez yalanlayan” yani onu işittiğinde hak peşinde koşan insaflı kimselerin, işittikleri karşısında yaptıkları gibi aklını kullanmak ve hak ile bâtılı ayırmaya gerekli özeni göstermek yerine, duyar duymaz yalanlayan! “İnkârcı nankörlere” yani Allah’a iftira eden ve doğruyu tekzip edenler için “yer [mi yok Cehennem’de!?” لِّلْكَافِرِينَ deki Lââm-ı tarif onlara¹ işaretler.

[1656] “Doğruyu getiren ve onu tasdik eden” Hazret-i Peygamber’dir. O doğruyu getirmiş ve onu tasdik etmiştir. Allah Teâlâ ‘Peygamber’le hem kendisini hem de ona tâbi olan müminleri kastetmiştir. “Gerçek şu ki; o kitabı Musa’ya doğru yola gelsinler diye vermiştik.” [Mü’minûn 23/49] âyetinde Musa ile kendisini ve kavmini kastettiği gibi. O yüzdendir ki [çoğul kipiyle] “Bunlardır işte müttakiler.” buyurmuştur. Ne var ki bu nitelik; o [Musa örneği] ise isim üzerindendir. Allah Teâlâ’nın ‘Doğruyu getiren ve onu tasdik eden bölük ya da grup...’² anlamını murat etmesi de mümkündür; bu durumda doğruyu getiren Hazret-i Peygamber, onun getirdiği doğruyu tasdik eden de sahabesi olur. Nitekim İbn Mes’ûd’un [v. 32/653] kıraati *ve’llezîne câû bi’s-sıdkı ve sad-dekû bi-hî* (Doğruyu getirenler ve onu tasdik edenler...) şeklindedir.

[1657] Şeddesiz olarak *ve sadaka bi-hî* şeklinde de okunmuştur; yani Hazret-i Peygamber o konuda insanlara doğru söylemiş, onlara yalan söylememiştir; yani onu kendisine indiği gibi hiçbir tahrife uğratmaksızın tebliğ etmiştir. Yine, denilmiştir ki; “Peygamber onunla” yani o sebeple doğru oldu; çünkü Kur’ân mu’cizedir. Mu’cize de elinde gerçekleştiği kimsenin, yakışksız/çirkin iş yapmayan hikmetli [Rab] tarafından tasdik edilmesi demektir. Ve O ancak sadık olanı tasdik eder. Bu yüzden peygamber, mu’cize ile sadık olur. İfade *ve suddika bi-hî* (ve tasdik edilen) şeklinde de okunmuştur.

1 Yani ayette anlatılan kâfirlere. / ed.

2 المذبي müfret olduğu için, onu yine anlamca çoğul, lafızca müfret olan *ferik* ve *fevc* kelimeleriyle niteliyor. / ed.

٣٢- ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ﴾

٣٣- ﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

[١٦٥٥] {كَذَّبَ عَلَى اللَّهِ} افترى عليه بإضافة الولد والشريك إليه {وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ} بالأمر الذي هو الصدق بعينه، وهو ما جاء به محمد ﷺ. {إِذْ جَاءَهُ} فاجأه بالتكذيب لما سمع به من غير وقفة، لإعمال روية واهتمام بتمييز بين حق وباطل، كما يفعل أهل النِّصفة فيما يسمعون. {مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ} أي لهؤلاء الذين كذبوا على الله وكذبوا بالصدق. واللام في {لِّلْكَافِرِينَ} إشارة إليهم.

[١٦٥٦] {وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ} هو رسول الله ﷺ؛ جاء بالصدق وآمن به، وأراد به إياه ومن تبعه، كما أراد بموسى إياه وقومه في قوله {وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} [المؤمنون: ٤٩]. فلذلك قال: {أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ}. إلا أنَّ هذا في الصفة وذاك في الاسم. ويجوز أن يريد والفوج أو الفريق الذي جاء بالصدق وصدق به، وهم الرسول الذي جاء بالصدق، وصحابته الذين صدقوا به. وفي قراءة ابن مسعود «والذين جاؤوا بالصدق وصدقوا به».

[١٦٥٧] وقرئ «وصدق به»، بالتخفيف، أي صدق به الناس ولم يكذبهم به؛ يعني أداه إليهم كما نزل عليه من غير تحريف. وقيل: صار صادقاً به، أي بسببه؛ لأنَّ القرآن معجزة، والمعجزة تصديق من الحكيم الذي لا يفعل القبيح لمن يجربها على يده، ولا يجوز أن يصدق إلاَّ الصادق، فيصير لذلك صادقاً بالمعجزة، وقرئ «وَصَدَّقَ بِهِ».

34. Diledikleri her şey Rableri katında kendilerine verilecektir. İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatı budur.

35. Böylece Allah, yaptıkları en kötü şeyleri bile örtecek ve onları yaptıklarının en güzelini ölçü alarak mükâfatlandıracaktır.

- 5 [1658] **Şayet** “أَسْوَأَ (*en kötü*) ve أَحْسَنَ (*en güzel*) ifadelerinin işledikleri amellere izafe edilmesinin mânası nedir? Ve bunlardaki *üstünlük hiyerarşisi* ne anlama gelmektedir?” **dersen şöyle derim:** İzafet; ism-i tafdil sıygasının kendilerine üstün olduğu bir cümleye izâfeti kabilinden değildir; aksine herhangi bir üstün kılma arzusu olmaksızın o şeyi kendi cüzüne muzâf kılma şeklindedir. Tıpkı *el-eşeccü a’delü Benî Mervân* (Başı yaralı [Ömer b. Abdülaziz] Mervan oğullarının en âdilidir.) sözünde olduğu gibi. *Üstünlük hiyerarşisi* meselesine gelince, [mübalâğa için olup] şunu bildirmek içindir: Onların işledikleri küçük günahlar ve üstü örtülen sürçme şeklindeki zelle kabilinden kötülükleri, gözlerinde günah işlemeyi çok büyük gördüklerinden, en kötü şey olmaktadır.
- 10 Öte yandan, işlemiş oldukları güzel şeyler ise ihlâslarının güzelliği sebebiyle Allah katında en güzel şey sayılmaktadır. O yüzdendir ki Allah Teâlâ onların kötülüklerini [kendi nazarlarına nispetle] ‘en kötü’, onların güzel amellerini de [kendi ilâhî nazarıyla] ‘en güzel’ olarak zikretmiştir.

- 20 [1659] [أَسْوَأَ الَّذِي] *sü* kelimesinin çoğulu olarak *esvâe’llezî* (işledikleri kötülükleri) şeklinde de okunmuştur.

**36. Hiç, Allah, kuluna yetmez olur mu? (Putlarının seni çarpacağı-
nı vs. söyleyerek) seni O’nun dûnundakilerle korkutmaya çalışıyorlar.
Oysa Allah’ın saptırdığı birini doğru yola getirecek yoktur.**

- 25 [1660] “Hiç, Allah, kuluna yetmez olur mu?” Olumsuzluk ifade eden kelimenin başına inkâr Hemze’si getirilmiş ve böylece O’nun yeterli olduğu belirtilip iyice yerleştirilmiştir. İfade, بِكَافٍ عَبْدَه (kuluna...) şeklinde de okunmuştur -ki bu durumda kulundan maksat Peygamber (s.a.)’dir- *bi-kâfin ‘ibâdeh* (kullarına...) şeklinde de okunmuştur ki bu takdirde maksat peygamberlerdir.

- 30 [1661] Kureyş Hazret-i Peygamber (s.a.)’e; “İlâhlarımızın seni çarpmasından endişe ediyoruz. Ve biz onları ayıplaman yüzünden onların sana zarar vermesinden korkuyoruz.” demişlerdi. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Hazret-i Hâlid’i, kırması için Uzzâ putuna göndermişti. Bakıcısı; “Ey Hâlid! Bak, seni uyarıyorum!.. Onun öyle bir dehşeti vardır ki hiçbir şey ona karşı koyamaz!” dediyse de, Hâlid ona yönelip burnunu kopardı.

٣٤- ﴿لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاُ الْمُحْسِنِينَ﴾

٣٥- ﴿لِيَكْفُرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٦٥٨] فإن قلت: ما معنى إضافة الأسوأ والأحسن إلى الذي عملوا، وما معنى التفضيل فيهما؟ قلت: أما الإضافة فما هي من إضافة أفعل إلى الجملة التي يفضل عليها، ولكن من إضافة الشيء إلى ما هو بعضه من غير تفضيل، كقولك: الأشجّ أعدل بني مروان. وأما التفضيل فإيدان بأن السيء الذي يفرط منهم من الصغائر والزلات المكفّرة هو عندهم الأسوأ لاستعظامهم المعصية، والحسن الذي يعملونه هو عند الله الأحسن، لحسن إخلاصهم فيه؛ فلذلك ذكر سيئهم بالأسوأ وحسنهم بالأحسن. ١٠

[١٦٥٩] وقرئ «أسوأ الذي عملوا»، جمع سوء.

٣٦- ﴿الَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

[١٦٦٠] {الَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ} أدخلت همزة الإنكار على كلمة النفي، فأفيد معنى إثبات الكفاية وتقريرها. وقرئ «بكاف عبده»، وهو رسول الله ﷺ، و«بكاف عباده»، وهم الأنبياء. ١٥

[١٦٦١] وذلك أنّ قريشاً قالت لرسول الله ﷺ: إنا نخاف أن تخيلك آلهتنا، وإنا نخشى عليك معرفتها لعيبك إياها. ويروى أنه بعث خالداً إلى العزى ليكسرها، فقال له سادنها: أحذرکها يا خالد، إنّ لها لشدة لا يقوم لها شيء! فعمد خالد إليها فهشم أنفها. ٢٠

[1662] “Allah, her türlü kötülükten korumak ve korku anında ona ulaşabilecek her türlü belayı savmak konusunda nebisine yeterli değil midir?” buyurmaktadır ki bu ifadede onları alaya alma vardır; çünkü onlar onu hiçbir yarar ya da zararı olmayan şeylerle korkutuyorlardı. Ya da Allah, ne-
bîlerine kâfi değil midir? Onların ümmetleri de benzer şeyler söylemişlerdi
ve Allah onlara kâfi gelmişti. İşte Hud kavminin sözü: “Söyleyebileceğimiz
tek şey şu ki; ilâhlarımızdan biri seni fena çarpmış!” [Hud 11/54] Kulu ve kul-
ları mutlak olarak murat etmiş olması da mümkündür; çünkü Allah Teâlâ
şiddet anlarında onlara kâfidir ve maslahatlarına kefidir.

[1663] İzâfetle *bi-kâfi ‘ibâdihî* (kullarına yetecek) şeklinde de okunmuş-
tur; ve *yukâfi ‘ibâdehû* okuyuş şekli de vardır ki *yukâfi* fiili Hemze’siz *kifâye*
kökünden *müfâ’ale* babından gelmiş olabilir; *yeczîden yücâzî* gelmesi gibi.
Bu, *kefâdan* daha fazla mübalağa ifade eder; çünkü bu bab hem mübalağa
hem de yarışma mânası verir. Hemze’li olarak *mükâfat* vermek anlamındaki
mükâfeetten gelmiş de olabilir; çünkü daha öncesinde *وَيَجْزِيهِمْ أَجْرَهُمْ* [Zümer
39/35] ifadesi geçmişti.

[1664] “O’nun dunundakilerle” yani O’ndan başka tanrı edindikleri
putlarla.

**37. Kimi Allah doğru yola getiriyorsa, onu da saptıracak yoktur. Allah,
hak edenin cezasını mutlaka veren ‘mutlak izzet sahibi’ (Azîz) değil midir?**

[1665] “Mutlak izzet sahibi” yani üstün gelen ve engelleyen. “Hak
edenin cezasını mutlaka veren” yani düşmanlarını eninde sonunda ceza-
landıran. Bu ifadede onlardan müminlerin öcünü almak ve onlara karşı
müminlere yardım etmek suretiyle Kureyş için azap tehdidi, müminler için
de vaat söz konusudur.

**38. Gerçek şu ki; onlara: “Gökleri ve yeri yaratan kim?” diye sorsan,
muhakkak “Allah” diyeceklerdir... De ki: Peki, O’ndan başka taptıklar-
ınızı bir düşünün; Allah bana bir zarar vermek istese, O’nun vereceği
zararı giderebilirler mi bunlar? Ya da bana bir rahmet dilese, O’nun
vereceği rahmeti engelleyebilirler mi (ne dersiniz)? De ki: Bana Allah
yeter! Güvenip dayanacaklar da yalnız O’na güvenip dayansınlar.**

[1666] Asıl olması gerektiği şekliyle; tenvinli olarak *kâşifâtun dur-
rahû* ve *mümsikâtun rahmetehû* okunduğu gibi, dilde kolaylık olsun diye
izâfetle de okunmuştur. **Şayet** “Allah Teâlâ meseleyi neden onlar de-
ğil de peygamber¹ üzerinden kurdu?” **dersen şöyle derim:** Çünkü onlar

1 Yani neden “Allah size bir zarar vermek istese... ya da size bir rahmet dilese...” demedi de, “Allah bana
bir zarar vermek istese... ya da bana bir rahmet dilese...” buyurdu. / ed.

[١٦٦٢] فقال الله عز وجل: أليس الله بكاف عبده أن يعصمه من كل سوء ويدفع عنه كل بلاء في مواطن الخوف. وفي هذا تهكم بهم؛ لأنهم خَوْفَهُ ما لا يقدر على نفع ولا ضرر. أو أليس الله بكاف أنبياءه؛ ولقد قالت أمهم نحو ذلك، فكفاهم الله. وذلك قول قوم هود {إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرِكَ بَعْضُ إِلَهِنَا بِسَوْءٍ} [هود: ٤٥] ويجوز أن يريد: العبد والعباد على الإطلاق، لأنه كافهم في الشدائد وكافل مصالحتهم.

[١٦٦٣] وقرئ «بكافي عباده»، على الإضافة، و«يكافي عباده»؛ ويكافي يحتمل أن يكون غير مهموز مفاعلة من الكفاية، كقولك: يجازي في يجزى، وهو أبلغ من كفى، لبنائه على لفظ المبالغة والمباراة. وأن أن يكون مهموزاً من المكافأة، وهي المجازاة، لما تقدم من قوله {وَيَجْزِيهِمْ أَجْرُهُمْ} [الزمر: ٣٥]. ١٠

[١٦٦٤] {بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ} أراد الأوثان التي اتخذوها آلهة من دونه.

٣٧- ﴿وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انْتِقَامٍ﴾

[١٦٦٥] {بِعَزِيزٍ} بغالب منبع {ذِي انْتِقَامٍ} ينتقم من أعدائه. وفيه وعيد لقريش ووعد للمؤمنين بأنه ينتقم لهم منهم، وينصرهم عليهم.

٣٨- ﴿وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّيهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾ ١٥

[١٦٦٦] قرئ «كاشفاتُ ضُرِّه»، و«ممسكاتُ رحمتِّه»، بالتثنية على الأصل، وبالإضافة للتخفيف. فإن قلت: لم فرض المسألة في نفسه دونهم؟ قلت: لأنهم

[1667] peygamberi putların zarar vermesi ve çarpması ile korkutmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden, Allah önce kâinâtın yaratıcısının Allah olduğunu ikrar etmelerini istedi; sonra da bu itiraflarının ardından şöyle buyurdu: İtiraf ettiğiniz kâinâtın yaratıcısı olan Allah, başıma gelen hastalık, yoksulluk vb. kötü bir olayla bana zarar vermek istese ya da merhamet ederek sağlık, zenginlik vb. güzel şeylere beni garketmek istese, bana dokunacak o zararı şu beni korkutmaya çalıştığınız putlar mı giderebilecek ya da O'nun rahmetini engelleyebilecek!? Böylece, lâfı gedigine koyarak onları itiraza mecalsiz bırakıp, gıklarını bile çıkaramayacak hale getirmiştir. Demiştir ki; putlarınızın zararına karşı “Allah bana yeter. Güvenip dayanacaklar da yalnız O'na güvenip dayansınlar.” Bu ifadede alay vardır. Rivayete göre, Peygamber (s.a.) onlara [yukarıdaki soruyu] sorunca susmuşlardı. İşte, “De ki: Bana Allah yeter!” âyeti bunun üzerine indi.

[1668] **Şayet** “وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ” (seni O'nun dûnundakilerle korkutmaya çalışıyorlar. [39/36]) dedikten sonra neden *kâşifât* ve *mümsikât* kelimelerini müennes kullanmış?” **dersen şöyle derim:** Onları müennes kullandı; çünkü Lât, Uzzâ ve Menât [ismen] müennes idi. Nitekim “*Peki, ne dersiniz Lât ve Uzzâ hakkında? Ayrıca, üçüncüleri olan diğeri (yani) Menât hakkında? Erkekler sizin, dişiler O'nun, öyle mi?!*” [Necm 53/19-21] buyrulmuştur. Onları dişi olarak anması ayrıca, kendilerinden beklenen zararı giderme ve rahmete engel olma konusunda ziyadesiyle zayıf ve âciz olduklarını ifade etmek içindir; çünkü dişilikte yumuşaklık ve gevşeklik; erkeklikte ise şiddet ve katılık vardır. Sanki şöyle demiş gibidir: Şu dişiler -yani Lât, Uzzâ ve Menat- sizin onları çağırdığınız konuda daha da zayıf ve âcizdirler. Bu tabir de alay içermektedir.

25 **39-40. De ki: Ey kavmim! Şu anki gibi davranmaya devam edin; şüphesiz ben de yapacağım! Ve yakında öğreneceksiniz o rezil edici azabın kime geleceğini ve (bitip tükenmek bilmeyen) o sonsuz azabın kime ineceğini!**

[1669] عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ (Şu anki gibi) yani üzerinde bulunduğunuz haliniz ve ısrarla sürdürdüğünüz düşmanlık yönü üzere. *Mekânetun* mekân anlamındadır. Nesneler için kullanılırken burada isti'âre yoluyla mâna için kullanılmıştır. *Haysü* de zaman için isti'âre edilir. Asıl itibariyle her ikisi de mekân içindir. **Şayet** “Sözün hakkı *fe-innî 'âmilun 'alâ mekânetî* (Ben de şu anki gibi çalışacağım!) demekti, bu neden hafzedilmiş?” **dersen**

[١٦٦٧] خَوْفُهُ مَعْرَةُ الْأَوْثَانِ وَتَخْيِيلُهَا، فَأَمَرَ بِأَنْ يَقَرَّرَهُمْ أَوَّلًا بِأَنْ خَالَقَ الْعَالَمَ هُوَ اللَّهُ وَحْدَهُ، ثُمَّ يَقُولُ لَهُمْ بَعْدَ التَّقْرِيرِ: ”فَإِذَا أَرَادَنِي خَالِقَ الْعَالَمِ الَّذِي أَقَرَّرْتُمْ بِهِ، بَضُرَّ مِنْ مَرَضٍ أَوْ فَقَرَ أَوْ غَيْرَ ذَلِكَ مِنَ النَّوَازِلِ، أَوْ بِرَحْمَةٍ مِنْ صِحَّةٍ أَوْ غِنَى أَوْ نَحْوِهِمَا، هَلْ هَؤُلَاءِ اللَّاتِي خَوَّفْتُمُونِي إِيَّاهُنَّ كَاشِفَاتٍ عَنِّي ضَرَّهُ أَوْ مُمْسِكَاتٍ رَحْمَتِهِ؟!“ حَتَّى إِذَا أَلْقَمَهُمُ الْحَجَرَ وَقَطَعَهُمْ حَتَّى لَا يَحْيِرُوا بِنَتِ شَفَةِ. قَالَ: {حَسْبِيَ اللَّهُ} كَافِيًا لِمَعْرَةِ أَوْثَانِكُمْ {عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ} وَفِيهِ تَهَكُّمٌ. وَيُرْوَى أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ سَأَلَهُمْ فَسَكْتُوا، فَنَزَلَ {قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ}.

[١٦٦٨] فَإِنْ قُلْتُ: لَمْ قِيلَ: كَاشِفَاتٍ وَمُمْسِكَاتٍ عَلَى التَّأْنِيثِ بَعْدَ قَوْلِهِ تَعَالَى {وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ} [الْآيَةُ ٣٦]؟ قُلْتُ: أَتُنْهَنَ وَكُنَ إِنَاءً، وَهِنَّ اللَّاتُ وَالْعُزَّى وَمَنَاةٌ؛ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى {أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَى} [النَّجْمُ: ١٩ - ٢١] لِيُضْعِفَهَا وَيُعْجِزَهَا زِيَادَةَ تَضْعِيفٍ وَتَعْجِيزٍ عَمَّا طَالِبُهُمْ بِهِ مِنْ كَشْفِ الضَّرِّ وَإِمْسَاكِ الرَّحْمَةِ؛ لِأَنَّ الْأُنْثَى مِنْ بَابِ اللَّيْنِ وَالرَّخَاوَةِ، كَمَا أَنَّ الذَّكَورَةَ مِنْ بَابِ الشَّدَّةِ وَالصَّلَابَةِ. كَأَنَّهُ قَالَ: الْإِنَاثُ اللَّاتِي هُنَّ اللَّاتُ وَالْعُزَّى وَمَنَاةٌ أَضْعَفُ مِمَّا تَدْعُونَ لَهُنَّ وَأَعْجِزٌ. وَفِيهِ تَهَكُّمٌ أَيْضًا.

٣٩- ﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

٤٠- ﴿مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾

[١٦٦٩] {عَلَى مَكَانَتِكُمْ} عَلَى حَالِكُمْ الَّتِي أَنْتُمْ عَلَيْهَا وَجْهَتَكُمْ مِنَ الْعَدَاوَةِ الَّتِي تُمْكِنُكُمْ مِنْهَا. وَالْمَكَانَةُ بِمَعْنَى الْمَكَانِ، فَاسْتَعِيرَتْ عَنِ الْعَيْنِ لِلْمَعْنَى كَمَا يَسْتَعَارُ هُنَا؛ وَ”حَيْثُ“ لِلزَّمَانِ، وَهُمَا لِلْمَكَانِ. فَإِنْ قُلْتُ: حَقَّ الْكَلَامِ ”فَإِنِّي عَامِلٌ عَلَى مَكَانَتِي“ فَلَمْ حُذَفْ؟

şöyle derim: Daha veciz olsun diye ve daha fazla azap tehdidi içerdiği için. Ayrıca, peygamberin durumunun hep aynı kalmayacağını, yardımcısı ve destekçisi Allah olduğu için gücünün kuvvetinin günden güne artacağını, Allah'ın onu diğer bütün dinlere üstün kılacağını bildirmek için... Dikkat edersen “Ve yakında öğreneceksiniz o rezil edici azabın kime geleceğini!” buyurmuş ve onun dünyada ve âhirette kendilerine karşı muzaffer ve galip olacağını belirterek onları azapla tehdit etmiştir; çünkü rüsvaylık ve azap kendilerine geldiği zaman, bu aynı zamanda onun izzet ve galibiyeti olacaktır. Zira galibiyet, ancak O'nun dostlarından bir güçlünün izzetiyle ve düşmanlarından bir aşağılığın zilletiyle tamam olur. يُخْزِيهِ (rezil edici) ifadesi, “azab”ın sıfatı olarak vuku bulmada مَقِيم gibidir; yani onun için, kendisini rezil edecek bir azap -ki Bedir günüdür- ve daimi bir azap söz konusudur ki bu da cehennem azabıdır. (مَكَانَتِكُمْ) *mekânâtiküm* şeklinde de okunmuştur.

41. Şüphesiz Biz, insanlar için bu kitabı sana gerçek olarak indirdik. Artık kim doğru yola gelirse, kendi lehinedir; kim de saparsa, yine kendi aleyhine sapmış olur. Sen, onların üzerinde vekil değilsin.

[1670] للناس (insanlar için) yani (muhatap oldukları) müjde ve ikazlar sayesinde taati günaha tercih etme konusunda saikleri güçlensin diye onlar için, yani onların kitaba olan ihtiyaçlarından dolayı... Yoksa Benim (c.c.) buna ihtiyacım yok; Mutlak Zengin¹ benim! Hidayeti tercih eden kendine yarar sağlamış, sapıklığı tercih edense yine kendine zarar vermiş olur. Sen onları hidayete zorlayasın diye üzerlerine vekil kılınmadın; çünkü yükümlülük, zorlama değil gönüllülük esası üzerine kuruludur.

42. Allah; ‘kişi’leri öldükleri sırada, ölmeyenleri de uyurlarken almakta; ölmesine hükmettiklerini nezdinde alıkoyup diğerlerini belli süreliğine salıvermektedir. Bunda, önyargısız düşünen bir zümre için elbette âyetler vardır.

[1671] الْأَنْفُس ifadesi, olduğu gibi *bütünleri*² ifade etmektedir. Bircümle özlerin *vefât* ettirilmesi ise öldürülmeleridir ki o da -beden cüzleri sıhhatli ve sağlam olduğunda- sayesinde *duyulup algılanan* şeyin alınmasıdır; çünkü sıhhatin yok olması zatın yok olması gibidir.

1 Hiçbir varlığın hiçbir şeyine ihtiyaç duymayan. / ed.

2 Bir şeyin *nefsi* -ruh, ceset birlikte olmak üzere- onun ta kendisi (‘ayn’/özü) demektir. / ed.

قلت: للاختصار، ولما فيه من زيادة الوعيد، والإيدان بأنّ حاله لا تقف، وتزداد كل يوم قوّة وشدة، لأنّ الله ناصره ومعينه ومظهره على الدين كله. ألا ترى إلى قوله {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ} كيف توعدهم بكونه منصورًا عليهم غالبًا عليهم في الدنيا والآخرة، لأنهم إذا أتاهم الخزي والعذاب فذاك عزّه وغلّبه، من حيث إن الغلبة تتم له بعزّ عزيز من أوليائه، وبذل ذليل من أعدائه. {يُخْزِيهِ} مثل {مُقِيمٍ} في وقوعه صفة للعذاب، أي عذاب مخزٍ له وهو يوم بدر، وعذاب دائم وهو عذاب النار. وقرئ «مكاناتكم».

٤١- ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾

١٠ [١٦٧٠] {لِلنَّاسِ} لأجلهم ولأجل حاجتهم إليه؛ ليشروا ويندروا، فتقوى دواعيهم إلى اختيار الطاعة على المعصية. ولا حاجة إلى ذلك فأنا الغني، فمن اختار الهدى فقد نفع نفسه، ومن اختار الضلالة فقد ضرّها. وما وكلت عليهم لتجبرهم على الهدى، فإنّ التكليف مبني على الاختيار، دون الإجبار.

٤٢- ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٦٧١] {الْأَنفُسُ} الجُمْل كما هي. وتوفيها إماتتها، وهو أن تسلب ما هي به حية حساسة درّاة من صحة أجزائها وسلامتها؛ لأنها عند سلب الصحة كأن ذاتها قد سلبت.

[1672] “Ölmeyenleri de uyurlarken almakta...” Ölmeyen *bütünleri* de uykusunda almakta; yani onları uyuduğu anda ‘öldürmek’tedir; ancak, uyuyanlar ölümlere benzetilerek böyle denilmiştir. Nitekim “*Geceleyin sizi ‘vefat’ ettir(ip kendinizden geçir)en de O’dur.*” [En’âm 6/60] âyeti de, aynen 5 ölümler gibi ayırt etme yetisinden yoksun olmaları ve herhangi bir tasarrufta bulanamamaları hasebiyle bu kabildendir. Gerçek “ölümüne hükmettiklerini nezdinde alıkoyup” yani onu diri olarak vaktinde geri göndermeyip, “diğerlerini” yani uykuda olanları “belli süreliğine” yani ölümleri için belirlemiştir olduğu vakte kadar “salıvermektedir.”

10 [1673] Şu da söylenmiştir: يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ yani onları tam olarak alır ve kabzeder. Burada söz konusu edilen *nefis*, hayatı ve hareketi sağlayan *ruhtur*. “Ölmeyen” nefis“leri de uyurlarken almakta” dediği ise ayırt etme (*temyiz*) nefsidir. Diyorlar ki; uykuda iken alınan nefisler hayat nefsi değil *temyiz* nefsidir; çünkü hayat nefsi yok olduğu zaman bu nefis de onunla birlikte 15 gider. Oysa uyuyan *teneffüs* etmektedir.¹ İbn Abbas’dan [v. 68/688] rivayet etmişlerdir ki; “Âdemoğlunda bir nefis, bir de ruh vardır ve bunların arasında güneş ışınları [gibi bir alâka] vardır. Nefis, kendisiyle birlikte akıl ve *temyiz* yetisinin olduğu şey; ruh ise kendisiyle birlikte nefes ve hareketin olduğu şeydir. Kişi uyuduğu zaman Allah onun nefsini alır, ruhunu almaz.” Ancak 20 doğru olan, bizim ilk önce zikrettiğimiz izahtır; çünkü Allah öldürmeyi, ölümü ve uykuyu hep aynı nefislere bağlamıştır. Onların ‘hayat ve hareket nefsi’ ve ‘akıl ve *temyiz* nefsi’ derken kastettikleri şey, ölüm ve uyku ile nitelenmez. Bu itibarla, ölen de uyuyan da [ruh ve bedenden oluşan] *bütündür*.

[1674] “Bunda” yani *bütünlerin* öldürülürken ve uyurken alınıp tutulmasında ve bir süreye kadar salıverilmesinde “önyargısız düşünen” yani bu hususta *imal-i fikredip* ibret alan “bir zümre için, elbette” Allah’ın kudret ve ilmine delâlet eden “âyetler vardır.”² Meçhul sıygası ile *kudriye ‘aleyhe’l-mevtu* (ölmesine hükmedilen) şeklinde de okunmuştur.

43. Yoksa, Allah’tan başka şefaathçiler mi edinmişler?! De ki: Hiçbir şeyleri olmasa ve akıl erdiremez olsalar da mı?!

44. De ki: Şefaath tamamen Allah’a aittir. Göklerin ve yerin mülkü tamamen O’nundur. Sonra hepiniz O’na döndürüleceksiniz!

1 Yani sadece *temyiz* nefsi gitmiştir, hayat nefsi değil. / ed.

2 Bu âyetin yukarıdaki “(Resûlüm!) Sen de öleceksin, bunlar da ölecek!” ayetiyle irtibatlı olduğu anlaşılıyor. / ed.

[١٦٧٢] {وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا} يريد ويتوفي الأنفس التي لم تمت في منامها، أي يتوفاها حين تنام، تشبيهاً للنائمين بالموتى. ومنه قوله تعالى {وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ} [الأنعام: ٦٠] حيث لا يميزون ولا يتصرفون، كما أن الموتى كذلك {فَيَمْسِكُ} الأنفس {الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ} الحقيقي، أي لا يردّها في وقتها حية، {وَيُزِيلُ الْأُخْرَىٰ} النائمة {إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى}، إلى وقت ضربه لموتها. ٥

[١٦٧٣] وقيل: {يَتَوَفَّى الْأَنْفُسُ} يستوفيها ويقبضها، وهي الأنفس التي تكون معها الحياة والحركة، {وَو} يتوفى الأنفس {لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا}، وهي أنفس التمييز. قالوا: فالتى تتوفى في النوم هي نفس التمييز لا نفس الحياة؛ لأنّ نفس الحياة إذا زالت زال معها النفس، والنائم يتنفس. ورووا عن ابن عباس رضي الله عنهما: في ابن آدم نفس وروح بينهما مثل شعاع الشمس؛ فالنفس التي بها العقل والتمييز، والروح التي بها النفس والتحريك، فإذا نام العبد قبض الله نفسه ولم يقبض روحه، والصحيح ما ذكرت أولاً، لأنّ الله عزّ وعلا علق التوفي والموت والمنام جميعاً بالأنفس، وما عنوا بنفس الحياة والحركة ونفس العقل والتمييز غير متصف بالموت والنوم، وإنما الجملة هي التي تموت، وهي التي تنام. ١٠

[١٦٧٤] {إِنَّ فِي ذَلِكَ} إنّ في توفي الأنفس مائة وناائمة وإمساكها وإرسالها إلى أجل لايات على قدرة الله وعلمه {لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ}، لقوم يجيلون فيه أفكارهم ويعتبرون. وقرئ «قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتُ»، على البناء للمفعول. ١٥

٤٣- ﴿أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ﴾

٤٤- ﴿قُلْ لِلَّهِ الشُّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ ٢٠

[1675] “Yoksa Allah’tan başka” Allah’ın izni olmaksızın “şefaatchiler mi edinmiş” Kureyşliler“?!” Evet, edinmişler... -Hemze yadırgama anlamı vermektedir.- Onlar “*Bunlar Allah katında bizim şefaatchilerimizdir!*” [Yunus 10/18] demektedirler. Oysa O’nun katında O’nun izni olmadan hiç kimse şefaata edemez! Dikkat edersen, Allah Teâlâ “Şefaata tamamen Allah’a aittir.” diyor; yani şefaata yetkisinin tek sahibi O’dur. Hiç kimse şu iki şart olmadan şefaata edemez: Şefaata edilen kimse razı olunan biri olacak, şefaata eden de bu konuda izinli olacak. Burada bu iki şartın ikisi de bulunmamaktadır.

[1676] *أَوَلَوْ كَانُوا* ifadesi *e-yeşfe’üne ve lev kânû*... “hiçbir şeyleri olmasa ve akıl erdiremez olsalar da mı” şefaata edecekler?! anlamındadır; yani onlar bu özellikte olup hiçbir şeye sahip olmasalar ve akılları da olmasa, bu halde de mi şefaata edecekler!? “Göklerin ve yerin mülkü tamamen O’nundur.” Bu âyet, “Şefaata tamamen Allah’a aittir.” ifadesinin teyididir; çünkü hükümrânlık bütünüyle O’na ait olunca -ki şefaata de mülkün bir parçasıdır- onun maliki de O olmuş olur.

[1677] **Şayet** *ثُمَّ إِلَيْهِ تَرْجَعُونَ* (Sonra hepiniz O’na döndürüleceksiniz!) ifadesi ne ile bağlantılıdır? **dersen şöyle derim:** Arkasından gelenle. Mâna da şöyledir: Göklerin ve yerin hükümrânlığı *bugün* O’nundur; *sonra* kıyamet günü O’na döndürüleceksiniz. O gün hükümrânlık tamamen O’na ait olacaktır ki böylece, dünyadaki sahiplik de âhiretteki sahiplik de tamamen O’na ait olmaktadır.

45. (Tanrı olarak) sadece Allah’tan bahsedildiğinde, Âhirete iman etmeyenlerin canı sıkılır; ama O’ndan başkaları da anıldığı vakit hemen yüzleri güler.

[1678] Ayetin mânasının mihrî *وَخَذَهُ* kelimesidir; yani Allah tek başına zikredildiği ve O’nunla birlikte ‘tanrı’larından söz edilmediği zaman canları sıkılır; nefret ederler ve içleri daralır. “O’ndan başkaları” yani ‘tanrı’ları “da anıldığı vakit,” bu takdirde onlarla birlikte Allah anılrsa da anılmasa da bunlara meftun oluşları ve Allah’ın hakkını unutup kafalarının dikine gitmeleri sebebiyle içleri açılır; yüzleri gülmeye başlar! Denilmiştir ki; *lâ ilâhe illâllâhu vahdehû lâ şerîke leh* [Yoktur tapacak! Yegâne, ve şerîki olmayan Allah’tır ancak!] denildiği zaman nefret ederler; çünkü bu sözde tanrıların olmadığı belirtilmektedir. Şu da söylenmiştir: Yüzlerinin gülmesi, Peygamber (s.a.) Kâbe kapısında Necm sûresini okurken, gayriiradî olarak ağzından kaçan “tanrıları övücü” mahiyetteki sözleri¹ sebebiyledir. Nitekim sevinçlerinden, onunla birlikte secdeye varmışlardı.

1 Meşhur *ğarânik* meselesi. Gayr-ı iradî olarak ağzından çıktığı düşünülen sözler; *tilke’l-ğarâniku’l-’ulâ ve inne şefâ’atehunne le-turtecâ* (Bu yüce kuğular var ya bu yüce kuğular; bunların şefaathileri elbette umulur!) ifadesi imiş. Hac suresinin 52-53. âyetlerine göre, *şeytan* bütün peygamberlerin ülküsüne mutlaka bir şeyler katmaya çalışmış, hatta ilk anda buna muvaffak da olmuştur; ancak Hak Teâlâ bu tür düşünceleri elçisinin zihninden derhal kaldırmış ve âyetlerini sapasağlam korumuştur. / ed.

[١٦٧٥] { أَمْ اتَّخَذُوا } بل اتخذ قريش، والهمزة للإنكار { مِنْ دُونِ اللَّهِ } من دون إذنه { شُفَعَاءَ } حين قالوا: { هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ } [يونس: ١٨] ولا يشفع عنده أحد إلا بإذنه. ألا ترى إلى قوله تعالى { قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا }، أي هو مالکها، فلا يستطيع أحد شفاعته إلا بشرطين؛ أن يكون المشفوع له مرتضى، وأن يكون الشفيع مأذوناً له. ٥ وههنا الشرطان مفقودان جميعاً.

[١٦٧٦] { أَوَلَوْ كَانُوا } معناه: أيشفعون ولو كانوا { لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ }، أي ولو كانوا على هذه الصفة لا يملكون شيئاً قط، حتى يملكوا الشفاعة ولا عقل لهم. { لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ } تقرير لقوله تعالى { لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا }، لأنه إذا كان له الملك كله والشفاعة من الملك، كان مالکاً لها.

[١٦٧٧] { فَإِنْ قُلْتَ: بِمَ يَتَّصِلُ قَوْلُهُ { ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ } ؟ } قلت: بما يليه، معناه: له ملك السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ اليوم ثم إليه ترجعون يوم القيامة؛ فلا يكون الملك في ذلك اليوم إلا له، فله ملك الدنيا والآخرة. ١٠

٤٥- ﴿وَإِذَا ذَكَرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذَكَرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

[١٦٧٨] مدار المعنى على قوله { وَحْدَهُ }، أي إذا أفرد الله بالذكر ولم يذكر معه آلهتهم اشْمَأَزُوا، أي نفروا وانقبضوا؛ { وَإِذَا ذَكَرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ } - وهم آلهتهم - ذكر الله معهم أو لم يذكر استبشروا، لافتتانهم بها ونسيانهم حق الله إلى هواهم فيها. وقيل: إذا قيل لا إله إلا الله وحده لا شريك له نفروا؛ لأن فيه نفياً لآلهتهم. وقيل: أراد استبشارهم بما سبق إليه لسان رسول الله ﷺ من ذكر آلهتهم حين قرأ [سورة] وَالنَّجْم عند باب الكعبة، فسجدوا معه لفرحهم. ٢٠

[1679] *İstibşâr* (yüzün gülmesi) ile *ışmi'zâz* (yüzün kasılması) karşılıklı olarak kullanılmıştır; çünkü her iki kelime de kendi alanında en son noktayı ifade eder; zira *istibşâr* kişinin kalbinin sevinçle dolması, bunun sonunda yüzünün derisinin açılması ve güler bir hal almasıdır. *İşmi'zâz* ise kalbin, kasılmanın etkisi yüze yansıyacak kadar gam, keder ve öfke ile dolmasıdır.

[1680] **Şayet** “إِذَا دُئِیْ”deki âmil nedir? **dersen şöyle derim:** *İzâdaki âmil müfâce'dir. Takdiri de vakte zükira'llezîne min dûnihî fâceu vakte'l-istibşâr* [O'ndan başkası anılır anılmaz, yüzleri gülmeye başlar!] şeklindedir.

46. De ki: Ey benim gökleri ve yeri yaratan, gaybı da aşıkârı da bilen Allahum! Ayrılığa düştükleri şeyler hakkında kullarının arasında Sen hâkimlik edersin!

[1681] Hazret-i Peygamber Müşriklerden ve onların kibirle inkârcılıkta ayak diremeleri yüzünden iyice bunalmıştı. Kendisine denildi ki: Allah Teâlâ'ya yüce isimleriyle dua et ve şöyle de: “Benimle bunlar arasında hüküm vermeye sadece senin gücün yeter; onların bu tavırları karşısında başkalarının yapabileceği hiçbir şey yok!”

[1682] Bu ifadede onların halleri anlatıldığı gibi, Hazret-i Peygamber'i hoşgörme ve onu teselli etme, onlar için de azap tehdidi vardır. -Çok az konuşan- Rebî' b. Huseym'den rivayet olunmuştur ki Hazret-i Hüseyin'in -Allah ondan razı olsun ve onu öldürenleri de gazabına uğratsın!- öldürüldüğü haberi kendisine verildiğinde insanlar: “Şimdi konuşur artık.” demişler... O ise sadece bir “Âh!” çekmiş ve “Yaptılar hâ!?” demiş; başka da bir şey söylememiş ve bu âyeti okumuş. Bir rivayete göre ise, arkasından şöyle demiş: “Peygamber (s.a.)'in kucağına aldığı, koklayıp öptüğü kişi öldürüldü hâ!?”

47. Yeryüzündeki her şey bir misliyle birlikte o zalimlerin olsaydı, Kıyamet günü -hiç hesaba katmadıkları şeyler Allah tarafından kendilerince de açıkça görüleceğinden- o berbat azaptan kurtulmak için (ellerindekinin) tamamını feda ederlerdi.

48. Evet, işledikleri şeyin berbatlığı kendilerince de açıkça görülmüş ve alay edip durdukları şey kendilerini çepeçevre kuşatmış olduğu için...

[1683] وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ (Allah tarafından kendilerince de açıkça görülecek) ifadesi, onlara yönelik öyle bir azap tehdididir ki korkunçluğu ve şiddeti hakkında künhüne varılması mümkün değildir. Bu âyet vaat konusunda “Yapmış oldukları amellere karşılık kendileri için saklanmış bulunan göz aydınlıklarını hiç kimse bilmez.” [Secde 32/17] ayetine benzemektedir. Mâna şöyledir:

[١٦٧٩] ولقد تقابل الاستبشار والاشمئزاز، إذ كل واحد منهما غاية في بابه؛ لأن الاستبشار أن يمتلئ قلبه سرورًا حتى تنبسط له بشرة وجهه ويتهلل، والاشمئزاز أن يمتلئ غمًا وغيظًا حتى يظهر الانقباض في أديم وجهه.

[١٦٨٠] فإن قلت: ما العامل في {إِذَا ذُكِرَ}؟ قلت: العامل في إذا المفاجأة، تقديره وقت ذكر الذين من دونه فاجأوا وقت الاستبشار.

٥
٤٦- ﴿قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[١٦٨١] بعل رسول الله ﷺ بهم، وبشدة شكيمتهم في الكفر والعناد، فقليل له: ادع الله بأسمائه العظمى، وقل "أنت وحدك تقدر على الحكم بيني وبينهم"، ولا حيلة لغيرك فيهم.

١٠
[١٦٨٢] وفيه وصف لحالهم وإعذار لرسول الله ﷺ وتسلية له ووعد لهم. وعن الربيع بن خثيم -كان قليل الكلام- أنه أخبر بقتل الحسين -عليه السلام، وسخط على قاتله - وقالوا: الآن يتكلم، فما زاد على أن قال: آه أوقد فعلوا؟! وقرأ هذه الآية. وروي أنه قال على أثره: قتل من كان رسول الله ﷺ يجلسه في حجره، ويضع فاه على فيه.

١٥
٤٧- ﴿وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾

٢٠
٤٨- ﴿وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[١٦٨٣] {وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ} وعيد لهم لا كنه لفظاعته وشدته، وهو نظير قوله تعالى في الوعد {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ} [السجدة: ١٧]. والمعنى:

Onlara Allah'ın gazap ve azabından hiç hesap etmedikleri, akıllarının ucundan bile geçirmediği öyle dehşetli bir durum ortaya çıkar ki... Şöyle de denilmiştir: *İyi* sayarak birtakım ameller işlemişlerdi, bir de baktılar ki meğer hep *kötü* imiş! Rivayete göre, Süfyan-ı Sevrî [v. 161/778] bu âyeti okumuş ve “Riyakârlara yazıklar olsun! Yazıklar olsun riyakârlara!” demiştir. Muhammed b. el-Münekedir [v. 130/748] ölümü sırasında ürpermiş; kendisine ne olduğu sorulunca: “Allah'ın kitabındaki bir âyetten korkmaktayım!” demiş; bu âyeti okumuş ve “Ben Allah'ın huzurunda, önüme hiç hesap etmediğim birtakım şeyler çıkacağından korkuyorum!” demiştir.

[1684] “Evet, işledikleri şeyin berbatlığı kendilerince de açıkça görül-müş,” yani amel defterlerinin kendilerine açılması sırasında, daha önce ken-dilerine gizli kalan ettikleri amellerin kötülükleri ya da yaptıkları kötülükler ortaya çıkmıştır. Tıpkı “*Çünkü kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti.*” [Mücâdile 58/6] âyetindeki gibi. Ya da *seyyiât* ile işlemiş oldukları işlere karşılık olmak üzere görecekleli azapların çeşitleri de murat edilmiş olabilir; yani azap, “*Kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür.*” [Şûrâ 42/40] âyetinde olduğu gibi [*müşâkele* yoluyla] *seyyiât* olarak isimlendirilmiştir.

[1685] “Ve” alaylarının cezası olarak başlarına gelmiş ve “kendilerini çe-peçevre kuşatmış olduğu için...”

49. İnsana bir sıkıntı geldiğinde, sadece Bize yalvarır. Sonra, katımız-dan ona bir nimet bahsettiğimizde; “Bu bana tamamen kendi bilgimden dolayı verilmiştir!” der. Aslında, o bir denemedir, fakat çoğu bilmez!..

[1686] التَّخْوِيلُ “sadece lutuf olarak bahşedilen” anlamına özel bir keli-medir; birisi sana karşılıksız bir şey verirse *havvelenî* dersin. عَلَى عِلْمٍ yani bende bulunan birtakım üstünlük ve liyakatler sebebiyle bana verileceğine dair bende ki bilgiden dolayı. Yahut Allah'ın benim hakkımdaki, benim lâ-yık olduğuma dair bilgisinden dolayı. Yahut Kârun'un “[Bu zenginlik, bana] kendi bilgimden dolayı [verildi!]” [Kasas 28/78] demesi gibi, bende ki kazanç yollarına dair bilgi [ve beceri] sebebiyle.

[1687] **Şayet** “أَوْتَيْتُهُ”daki zamir نعمة’e râci olmasına rağmen neden mü-zekker olarak zikredilmiş?” **dersen, şöyle derim:** Mâna dikkate alınarak müennes zamir gönderilmiştir; çünkü نِعْمَةٌ مَّا demek, nimetlerden bir şey ve onlardan bir pay [*kısm*] demektir.¹ Şu da muhtemeldir: إِنَّمَا’daki Mâ, kâffe değil, ismi mevsûldür ve zamir ona râcidir; takdir şu şekildedir: *İnnellezî ûtîtühû ‘alâ ‘ilmin* [Bana verilen şey gerçek bir bilgi üzeredir].

1 Ve bunlar da müzekkerdir. / ed.

وظهر لهم من سخط الله وعذابه ما لم يكن قط في حسابهم ولم يحدثوا به نفوسهم. وقيل: عملوا أعمالاً حسبوها حسنات، فإذا هي سيئات. وعن سفيان الثوري أنه قرأها فقال: ويل لأهل الرياء، ويل لأهل الرياء! وجزع محمد بن المنكدر عند موته فقيل له، فقال: أخشى آية من كتاب الله -وتلاها- فأنا أخشى أن يبدو لي من الله ما لم أحاسبه. ٥

[١٦٨٤] {وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا}، أي سيئات أعمالهم التي كسبوها، أو سيئات كسبهم، حين تعرض صحائفهم، وكانت خافية عليهم، كقوله تعالى {أَخْصِيَهُ اللَّهُ نَسْوُهُ} [المجادلة: ٦]. وأراد بالسيئات أنواع العذاب التي يجازون بها على ما كسبوا، فسمها سيئات كما قال: {وَجَزَّوْا سَيِّئَةً سَيِّئَةً مِثْلَهَا} [الشورى: ٤٠].

[١٦٨٥] {وَحَاقَ بِهِمْ} ونزل بهم وأحاط جزاء هزئهم. ١٠

٤٩- ﴿فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٨٦] التحويل مختص بالفضل. ويقال: خولني، إذا أعطاك على غير جزاء. {عَلَىٰ عِلْمٍ}، أي على علم مني أنني سأعطاه، لما في من فضل واستحقاق. أو على علم من الله بي وباستحقاقي، أو على علم مني بوجوه الكسب، كما قال قارون {عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي} [القصص: ٧٨]. ١٥

[١٦٨٧] فإن قلت: لم ذكر الضمير في {أُوتِيتُهُ} وهو للنعمة؟ قلت: ذهاباً به إلى المعنى؛ لأن قوله {نِعْمَةً مِنَّا} شيئاً من النعم وقسماً منها. ويحتمل أن تكون ما في إنما موصولة لا كافة، فيرجع إليها الضمير. على معنى: إن الذي أُوتيته على علم.

[1688] “Aslında, o bir sınamadır.” Bununla onun sözü yadırganmakta, sanki şöyle denmektedir: Sana nimet olarak bahşettiğimiz şeyi bahsettiğin sebeple bahşetmedik; aksine o bir sınamadır; yani senin için bir deneme ve imtihanıdır; bakalım şükür mü edeceksin yoksa nankörce inkâr mı? **Şayet** “Zamiri nasıl önce müzekker sonra müennes kullanmış?” **dersen, şöyle derim:** Öncekinde mânayı, sonrakinde lâfzı esas alarak. Çünkü haber -yani *fitne* kelimesi- müennes olunca, onunla anlam bakımından uyum içinde olacağından mübtedanın da müennes olması caiz olur; tıpkı *mâ câ’et hâcetüke* (Senin ihtiyacına dair bir bilgi gelmedi.) sözünde olduğu gibi. [يٰۤاٰمَنُوۤا اٰتٰىتُهُ zamiri هي] ifadesine uygun olarak *bel* hüve *fitnetun* şeklinde de okunmuştur.

[1689] **Şayet** “Bu âyetin¹ *Fâ* ile, surenin başındaki benzer âyetin ise Vav ile atfedilmesinin sebebi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun sebebi şudur: Bu âyet *وَإِذَا دُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ* [(Tanrı olarak) sadece Allah’tan bahsedildiğinde, Âhirete iman etmeyenlerin canı sıkılır.] [Zümer 39/45] âyetinin sonucu olarak gelmiştir. 15 Şu mânada ki; Allah [tek] anıldığında içleri daralıyor; tanrıları anıldığında ise rahatlıyorlardı; ama herhangi birine bir zarar dokunduğunda, anıldığı zaman yüzünün güldüğü [putu]nu değil de anıldığında daraldığı [Allah’ı]nı çağırıyordu! Bu ikisinin arasındaki âyetler ise ara cümledir. **Şayet** “Ara cümle-
20 lenin hakkı, aralarına girdiği cümleleri teyit etmektir?” **dersen, şöyle derim:** Ara cümle babında gelen âyetlerde, -Hazret-i Peygamber’in Rabbinden gelen emirle O’na dua etmesi ve “Kullarının arasında Sen hâkimlik edersin.” demesi, sonra ardından büyük bir azap tehdidinde bulunması- içlerinin daralması, yüzlerinin gülmesi ve zor zamanlarda ‘tanrı’larını bırakıp Allah’a iltica etmeleri konusundaki tavırlarına vurgulu bir tepki vardır. Adeta şöyle denmektedir: 25 De ki: Ya Rabbi! Sana karşı böylesine küstahça cüret gösteren ve yadırganacak işler yapan şu inkârcı nankörlerle benim aramda senden başkası hâkimlik edemez! “Yeryüzündeki her şey bir misliyle birlikte o zalimlerin olsaydı...” [Zümer 39/47] ifadesi, mutlak olarak ele alınması halinde, hem onları hem de diğer bütün zalimleri içine alır. Veya bununla o malum kâfirleri kastedersen 30 sadece onları kapsar; adeta şöyle denmiş olur: Şayet yeryüzündeki her şey misliyle birlikte şu zalimlere ait olsaydı, onlara kötü azapla hükmedeceğim o an, hepsini feda ederlerdi! Bu sırları ve nükteleri ancak Nazım ilmi ortaya çıkarır. Aksi takdirde, katmanları arasında örtülü kalmaya devam eder. İlk² âyete gelince, o sonuç şeklinde gelmemiştir; sadece, kendinden önceki cümle-
35 ye uygun düşen bir cümledir ve o yüzden, ona Vav ile atfedilmiştir. *Kâme Zeydün ve ka’ade Amrun* (Zeyd kalktı ve Amr oturdu.) örneğinde olduğu gibi.

1 [٩٤] قَوْلًا مِّنَ الْإِنْسَانِ ضَرٌّ - [٨] وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضَرٌّ / ed.

2 Yani surenin 8. âyetine... / ed.

[١٦٨٨] {بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ} إنكار لقوله، كأنه قال: ما حَوْلَانَاكَ من حَوْلَانَاكَ من النعمة لما تقول، بل هي فتنة، أي ابتلاء وامتحان لك، أتشكر أم تكفر؟ فإن قلت: كيف ذكر الضمير ثم أنه؟ قلت: حملاً على المعنى أولاً، وعلى اللفظ آخرًا؛ ولأن الخبر لما كان مؤنثًا - أعني {فِتْنَةٌ} - ساغ تأنيث المبتدأ لأجله، لأنه في معناه، كقولهم: ما جاءت حاجتك. وقرئ «بل هو فتنة»، على وفق {إِنَّمَا أُوتِيتُهُ}.

[١٦٨٩] فإن قلت: ما السبب في عطف هذه الآية بالفاء وعطف مثلها في أول السورة بالواو؟ قلت: السبب في ذلك أن هذه وقعت مسببة عن قوله {وَإِذَا ذُكِّرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ} [الزمر: ٤٥] على معنى أنهم يشمئزون عن ذكر الله ويستبشرون بذكر الآلهة؛ فإذا مسَّ أحدهم ضرٌّ دعا من اشْمَأَزَّ من ذكره، دون من استبشر بذكره، وما بينهما من الآي اعتراض. فإن قلت: حق الاعتراض أن يؤكد المعارض بينه وبينه. قلت: ما في الاعتراض - من دعاء رسول الله ﷺ ربه بأمر منه وقوله {أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ} [الزمر: ٤٦] ثم ما عقبه من الوعيد العظيم - تأكيد لإنكار اشْمَأَزَّهُمْ واستبشارهم ورجوعهم إلى الله في الشدائد دون ألتهتهم، كأنه قيل: يا رب، لا يحكم بيني وبين هؤلاء الذين يجترئون عليك مثل هذه الجراءة، ويرتكبون مثل هذا المنكر إلا أنت. وقوله {وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا} [الزمر: ٤٧] متناول لهم ولكل ظالم إن جعل مطلقاً، وإياهم خاصة إن عنيتهم به، كأنه قيل: ولو أنَّ هؤلاء الظالمين ما في الأرض جميعاً ومثله معه لافتدوا به، حين أحكم عليهم بسوء العذاب! وهذه الأسرار والنكت لا يبرزها إلا علم النظم، وإلا بقيت محتجبة في أكمامها. وأما الآية الأولى فلم تقع مسببة، وما هي إلا جملة ناسبت جملة قبلها فعطفت عليها بالواو، كقولك: قام زيد وقعد عمرو.

“Peki, hangi cihetten sonuç olmuştur? Allah anıldığı için içlerinin daralması, O’na ilticalarını gerektirici olamaz; aksine O’ndan yüz çevirmelerinin gerektiricisi olur.” **dersen şöyle derim:** Bu sebep-sonuç konusunda bir incelik vardır ki şöyle açıklanabilir: *Zeydün mü’minün bi’llâhi fe-izâ messehû durrun iltecee ileyhi* (Zeyd Allah’a inanan biridir; *dolayısıyla*, başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır.) dediğin zaman burada açık bir sebep-sonuç ilişkisi vardır; kapalılık yoktur. Sonra *Zeydün kâfirun bi’llâhi fe-izâ messehû durrun iltecee ileyhi* (Zeyd Allah’ı nankörce inkâr eden biridir; *ama*¹ başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır!) dediğinde, orada getirdiğin gibi burada da *fâ* getirirsin; müminin sığındığı gibi Allah’a sığındığında kâfir, inkârını imanın yerine koymuş ve ilticaya sebep olması bakımından mümin gibi icra etmiş olur. Ve sen kâfirin aksettirdiği şeyi aktarmış olursun. Dikkat edersen, bu sözünle, onun yaptığına tepki göstermeyi ve taaccüp etmeyi kasetmektesindir.

50-51. Bunu onlardan öncekiler de söylemişlerdi; ama işledikleri şey kendilerine fayda vermemiş ve işledikleri şeyin berbatlığı başlarına gelmişti... İşte, bunların (yani, inkârcı Araplar) içindeki zalimlerin işlediklerinin berbatlığı da onların başına gelecek! (Allah’ı) âciz bırakacak değişiller...

52. Bilmiyorlar mı ki; Allah, rızkı dilediklerine genişletiyor ve daraltıyor?! İman edecek kimseler için bunda elbette âyetler vardır.

[1690] “Bunu (söylemişlerdi)” ifadesindeki zamir, “Bu bana tamamen kendi bilğimden dolayı verilmiştir!” [Zümer 39/49]] ifadesine râcidir; çünkü o, bir *kelime* ya da *cümle*dir. Merci *kavl*, *kelâm* ya da *zâlike* (bu) şeklinde takdir edilerek, *kad kâlehû* şeklinde de okunmuştur. “Onlardan öncekiler” “*Bu bana tamamen kendi bilğimden dolayı verilmiştir!*” [Kasas 28/78] diyen Kârûn ve kavmidir. Kavmi ondan hoşnut oldukları için onlar da aynı şeyi söylemiş sayılmışlardır. (Öncekiler) geçmişte helâk olmuş kavimlerden benzer şeyleri söyleyen başkaları da olabilir.

[1691] “İşledikleri şey” kazandıkları dünya metâi ve yığdıkları şeyler “kendilerine fayda vermemiş...”

[1692] Öncekilerin başına gelenlerin benzeri “bunların” yani senin kavminin Müşriklerinin de başına gelecek!” Nitekim ileri gelenleri Bedir’de öldürülmüştür; rızıkları kısılmış, yedi yıl süren kıtlığa maruz kalmışlar; sonra rızıkları açılmış ve yedi yıl bol yağmur yağmıştır. İşte, onlara; “Allah Teâlâ’dan başka rızkı bollaştıran ve daraltan bir varlık olmadığını *bilmiyorlar mı?!*” deniliyor.

1 İlk cümledeki “... *dolayısıyla*, başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır!” ifadesi, ikincide yadırgamayla ifade etmek bakımından “... *ama* başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır!” şeklinde düşünülmeli. / ed.

فإن قلت: من أي وجه وقعت مسببة، والاشتمزاز عن ذكر الله ليس بمقتض لالتجائهم إليه، بل هو مقتض لصدوفهم عنه؟ قلت: في هذا التسبيب لطف، وبيانه أنك تقول: "زيد مؤمن بالله، فإذا مسّه ضرّ التجأ إليه"، فهذا تسبيب ظاهر لا لبس فيه، ثم تقول: "زيد كافر بالله، فإذا مسّه ضرّ التجأ إليه"، فتجيء بالفاء مجيئك به ثمة، كأن الكافر حين التجأ إلى الله التجاء المؤمن إليه مقيم كفره مقام الإيمان، ومُجرّيه مجراه في جعله سبباً في الالتجاء، فأنت تحكي ما عكس فيه الكافر. ألا ترى أنك تقصد بهذا الكلام الإنكار والتعجب من فعله.

٥٠- ﴿قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

٥١- ﴿فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ

١٠ مَا كَسَبُوا وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

٥٢- ﴿أَوَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ

لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٦٩٠] الضمير في {قَالَهَا} راجع إلى قوله {إِنَّمَا أُوتِيَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ}، لأنها كلمة أو جملة من القول. وقرئ «قد قاله»، على معنى القول والكلام وذلك. و{الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} هم قارون وقومه، حيث قال: {إِنَّمَا أُوتِيَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي} [القصص: ٧٨] ١٥ وقومه راضون بها، فكأنهم قالوها. ويجوز أن يكون في الأمم الخالية آخرون قائلون مثلها.

[١٦٩١] {فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} من متاع الدنيا، ويجمعون منه.

[١٦٩٢] {مِنْ هَؤُلَاءِ} من مشركي قومك. {سَيُصِيبُهُمْ} مثل ما أصاب أولئك،

٢٠ فقتل صناديدهم بيدر، وحبس عنهم الرزق، فقحطوا سبع سنين، ثم بسط لهم فمطروا سبع سنين؛ ف قيل لهم {أَوَلَمْ يَعْلَمُوا} أنه لا قابض ولا باسط إلا الله عز وجل.

53. De ki: Ey Benim kendi aleyhlerine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin; -Allah bütün günahları bağışlayabilir. O'dur çünkü bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).-

[1693] “Kendi aleyhlerine aşırı gidenler” yani günahlara dalmada ölçüyü kaçırmak ve aşırılığa düşmek suretiyle kendi özlere karşı cürüm işlemiş olanlar “(Allah'ın rahmetinden) ümit kesmeyin!” [لا تنظروا] Nun'un fetha, kesre ve zammesi ile okunmuştur. “Çünkü Allah” tevbe şartıyla “bütün günahları bağışlayabilir.” Tevbe şartı Kur'an'ın pek çok yerinde tekrarlanmıştır. Bu itibarla anıldığı yerde zikredilmiş olması, anılmadığı yer için de aynen geçerlidir; çünkü Kur'an tek bir *kelâm* hükmündedir ve onda asla çelişki olmaz! İbn Abbas [v. 68/688] ve İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatlerinde *yağfiru'z-zünûbe cemi'an li-men yeşâu* (Bütün günahları dilediklerine bağışlar!) şeklinde okumuşlardır. Burada sözü edilen “dilediği kimse”den maksat tevbe edendir; çünkü Allah'ın meşîeti [dilemesi] mülküne ve ceberutuna değil, hikmet ve adaletine tâbidir. Hazret-i Peygamber ve Hazret-i Fâtıma'nın kıraati *yağfiru'z-zünûbe cemi'an ve lâ yubâli* (Bütün günahları bağışlar ve hiç aldırış etmez!) şeklindedir. Aldırmazlığı, “*Orayı cezalandırırken de (kimse-den) korkmuyordu!*” [Şems 91/15] âyetinde ifade edilen korkusuzluğu gibidir.

[1694] Söylendiğine göre; Mekke halkı “Muhammed iddia ediyor ki putlara tapan, Allah'ın haram kıldığı cana kıyan affolunmaz. Nasıl olur ki, biz hicret öncesinde putlara tapınmıştık; Allah'ın haram kıldığı cana kıymıştık.” demiş. Bu âyet işte bunun üzerine inmiş. Rivayete göre, Ayyaş b. Ebu Rebî'a, Velîd b. Velîd ve beraberlerinde bir grup Müslüman olmuştu. Sonra işkence görüp ayartılınca, dayanamayıp dinden döndüler. Biz onlar hakkında derdik ki: Allah onların bir daha ne tevbesini kabul eder ne de fidyesini! İşte âyet bunun üzerine inmiştir. Hazret-i Ömer bunu kendilerine bir mektupla bildirince, [tekrar] Müslüman oldular ve hicret ettiler. Bu âyetin, Hazret-i Hamza'nın katili Vahşi hakkında indiği de söylenmiştir.

[1695] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Bütün dünya ve içindekiler bu âyete karşılık benim olacak olsaydı istemezdim!” Bir adam dedi ki: “Ya Rasûlâllah! Şirk koşanları da mı?” Bir süre sustu. Sonra üç kez şöyle dedi: “Şirk koşanlar hariç!” [Ahmed b. Hanbel, XXXVII, 45]

54. Azap başınıza gelip de bir daha hiç kimseden yardım alamayacağınız dem gelmeden önce O'na yönelip dönüş yapın ve O'na kayıtsız-şartsız teslimiyet gösterin.

55. Azap, siz hiç farkında değilseniz başınıza gelmeden önce, Rabbinizden size indirilen en güzel vahye tâbi olun.

٥٣- ﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[١٦٩٣] {أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ} جنوا عليها بالإسراف في المعاصي والغلو فيها. {لَا تَقْنَطُوا} قرئ بفتح النون وكسرهما وضمها. {إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا}، يعني بشرط التوبة، وقد تكرر ذكر هذا الشرط في القرآن، فكان ذكره فيما ذكر فيه ذكرًا له فيما لم يذكر فيه؛ لأنَّ القرآن في حكم كلام واحد، ولا يجوز فيه التناقض. وفي قراءة ابن عباس وابن مسعود «يغفر الذنوب جميعًا لمن يشاء»؛ والمراد بمن يشاء: من تاب؛ لأنَّ مشيئة الله تابعة لحكمته وعدله، لا لملكه وجبروته. وقيل: في قراءة النبي ﷺ وفاطمة رضي الله عنهما «يغفر الذنوب جميعًا ولا يبالى». ونظير نفي المبالاة نفي الخوف في قوله تعالى {وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا} [الشمس: ١٥].

[١٦٩٤] وقيل: قال أهل مكة: يزعم محمد أنَّ من عبد الأوثان وقتل النفس التي حرم الله لم يغفر له، فكيف ولم نهاجر وقد عبدنا الأوثان وقتلنا النفس التي حرم الله، فنزلت. وروي أنه أسلم عياش بن أبي ربيعة والوليد ابن الوليد ونفر معهما، ثم فتنوا وعذبوا، فافتنوا، فكنا نقول: لا يقبل الله لهم صرفًا ولا عدلاً أبدًا، فنزلت. فكتب بها عمر رضي الله عنهما إليهم، فأسلموا وهاجروا. وقيل: نزلت في وحشي قاتل حمزة رضي الله عنه.

[١٦٩٥] وعن رسول الله ﷺ: ما أحبَّ أنَّ لي الدنيا وما فيها بهذه الآية. فقال رجل: يا رسول الله، ومن أشرك؟ فسكت ساعة، ثم قال: إلا من أشرك، ثلاث مرَّات.

٥٤- ﴿وَإِنِّي بَوَّأْتُ لَكُم مَّا تَدْرِكُونَ فَأَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ﴾

٥٥- ﴿وَإِتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً

وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

[1696] “Rabbimize yönelip dönüş yapın ve kayıtsız-şartsız teslimiyet gösterin.” Yaptığınızı sadece O’nun için yapın. Allah’a dönme (*inâbe*)nin *mağfiret*in ardından zikredilmesi, onun *tevbesiz* elde edilebileceğini uman birileri çıkmasın ve *inâbenin* gerçekleşebilmesi için tevbenin şart ve lâzım olduğuna, onun bunlar olmadan elde edilemeyeceğine delâlet etsin diyerdir.

[1697] “Rabbinizden size indirilen en güzel vahye tâbi olun.” Bu “*ki sözü dinlerler ve ‘en güzel’ine uyarlar*” [Zümer 39/18] âyeti gibidir.

[1698] “Siz hiç farkında değilken...” Yani aşırı gaffetiniz ve boşvermişliğiniz yüzünden hiçbir şeyden korkmaz bir vaziyette gaffet içinde iken ansızın başınıza gelmeden (önce...)

56. Kişinin; “Âh! Allah’a karşı ettiğim kusurlar için; ayrıca, o alaycılarının yanında yer aldığım için şimdi ne kadar pişmanım!” diyeceği gün gelmeden...

57. Ya da “Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı, elbette ben de müttakîlerden olurum!” diyeceği gün...

58. Yahut azabı gördüğü vakit; “Âh! Bana bir şans daha verilse de, ihsan üzere hareket edenlerden olsam!” diyeceği gün...

[1699] “Diyeyeceği gün [gelmeden]...” Yani “böyle demesini istemediği için...” takdirindedir. “Peki, (nefs) niye nekire getirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü ondan maksat bazı nefislerdir ki o da kâfir nefsidir. Ya da nefisler içinde temayüz etmiş bir nefis şeklinde murat edilmiş de olabilir. Bu da ya küfre şiddetli bir şekilde bulaşma yüzünden ya da büyük bir azap ile olabilir. Bununla *cem-i teksir* murad edilmesi de mümkündür. Nitekim A’şâ şöyle demiştir:

Nice mezarlıklar var ki oranın yiğitlerine seslensem, bana yapılanlara öfke dolu halde nice saygıdeğer insan başındaki toprakları silkeleyerek çıkar gelir!

O bu beyitte tek bir saygıdeğer insanı değil aksine bağlamın da delâlet ettiği üzere çok kimseyi kastetmektedir. Bunun benzeri,

“Nice beldeler dolaştım! Nice kahramanla vuruştum!”
ve bazan öyle gizli sokarım ki [mızrağımı]!

sözleri olup, sadece çokluk kastedilmektedir.

[١٦٩٦] {وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ} وتوبوا إليه {وَأَسْلُمُوا لَهُ} وأخلصوا له العمل. إنما ذكر الإنابة على أثر المغفرة لئلا يطمع طامع في حصولها بغير توبة، وللدلالة على أنها شرط فيها لازم لا تحصل بدونه.

[١٦٩٧] {وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ} مثل قوله {الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ} [الزمر: ١٨].

[١٦٩٨] {وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ}، أي يفجؤكم وأنتم غافلون، كأنكم لا تخشون شيئاً لفرط غفلتكم وسهوكم.

٥٦- ﴿أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَىٰ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاحِرِينَ﴾

٥٧- ﴿أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾ ١٠

٥٨- ﴿أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٦٩٩] {أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ} كراهة أن تقول. فإن قلت: لم نكرت؟ قلت: لأن المراد بها بعض الأنفس، وهي نفس الكافر. ويجوز أن يراد: نفس متميزة من الأنفس؛ إما بلجاج في الكفر شديد، أو بعذاب عظيم. ويجوز أن يراد التكثير، كما قال الأعشى: ١٥

وَرَبِّ بَقِيعٍ لَوْ هَتَفْتُ بِجَوِّهِ ❁ أَتَانِي كَرِيمٌ يُنْفِضُ الرَّأْسَ مُعْضَبًا

وهو يريد أفواجاً من الكرام ينصرونه، لا كريماً واحداً. ونظيره:

رَبِّ بِلْدٍ قَطَعْتَ، وَرَبِّ بَطْلٍ قَارَعْتَ. وقد اختلس الطعنة،

ولا يقصد إلا التكثير.

[1700] (يا حسرتي) aslı üzere *yâ hâsretî* şeklinde okunduğu gibi, bedel ile *mübdel-minh* bir araya getirilerek¹ *yâ hasretâye* şeklinde de okunmuştur. *el-Cenb, cânib* (yan) demektir. [Ben falanın yanındayım.” anlamında] *ene fi cen-bi fulân* ve *cânibihî* ve *nâhiyetihî* denir. *Fulânun leyyinü'l-cenbive'l-cânibi*
 5 [Falan, yanında rahat vakit geçirilen bir kişidir.] şeklinde kullanılır. Bir kimsenin hakkına riayet edilmediğini ifade etmek için *farrata fi cenbihî* ve *fi cânibihî* denilir. Sâbık el-Berberî şöyle demiştir:

Âşığın hakkında Allah'tan kork (ey hatun)?
 Senin için paramparça olmuş yüreği

- 10 Bu kinaye kabilindendir; çünkü sen bir durumu kişinin mekânında ve yerinde ispat ettin mi, onu onun için de ispat etmiş olursun. Dikkat edersen şair şöyle demiştir:

Cömertlik, şahsiyet ve alicenaplık
 İbnü'l-Haşrec adına kurulmuş bir kubbenin altındadır

- 15 [1701] İnsanların *li-mekânike fa'altü kezâ* demeleri de bu şekilde kinaye kabilindendir; bununla “Bunu senin için yaptım.” demek isterler. Hadiste de şöyle geçer: “Gizli şirkin bir çeşidi de adamın, bir başkasının hatırı için namaz kılmasıdır.” [*İbn Mâce*, “Zühd”, 21] Aynı şekilde, *fa'altü hâzâ min ciheti-ke* (Bunu senin yönünden yaptım.) denilir. Mekânın zikri ile terki arasında
 20 anlam bakımından bir fark olmadığı için *farrattu fi zâti'llâh* anlamında فَرَطْتُ فِي ذَاتِ اللَّهِ denilmiştir.

- [1702] **Şayet** “Senin bu anlattıklarının hülâsası; anlam bakımından *cen-bin* zikredilmesi ile zikredilmemesi birdir demek gibidir[zikredilmesi] sadece kinayenin güzelliği ve sözün belâgati açısından anlamlıdır. Buna göre sanki
 25 *farrattu fi'llâh* denilmiş gibidir. İyi de *farrattu fi'llâh* ne demektir?” dersin şöyle derim: Mânası için -cenb zikredilsin edilmesin- mutlaka mahzuf bir muzâf takdir edilmesi gerekir. Mâna: *Farrattu fi tâ'ati'llah* / ‘ibâdeti'llâh (Allah’a taat veya ibadet ya da benzeri bir durum konusunda gevşeklik gösterdim.) şeklindedir. İbn Mes’ûd ve Hafsa kıraatinde *fi zikrillâh* şeklindedir.
 30 *فَرَطْتُ*’daki Mâ masdariyyedir ve bir benzeri de بِمَا رَحِبْتُ (“Yeryüzü, bütün genişliğiyle...” [Tevbe 9/25,118]) ifadesindedir.

1 *Yâ hasretâ* ifadesinin aslı *yâ hasretîdir*; Elif bu Ya’nın yerine getirilmiştir; yâ hasretâye kıraatinde ise hem bedel hem de -tekrar- ‘yerine getirildiği şey’ birlikte zikredilmiş olmaktadır. / ed.

[١٧٠٠] وقرئ «يا حسرتي»، على الأصل. و«يا حسرتاي»، على الجمع بين العوض والمعوض منه. والجنب الجانب، يقال: أنا في جنب فلان وجانبه وناحيته، وفلان لين جنب والجانب، ثم قالوا: فرط في جنبه وفي جانبه، يريدون في حقه. قال سابق البربري:

أَمَّا تَتَّقِينَ اللَّهَ فِي جَنْبٍ وَامِقٍ ❁ لَهُ كَبِدٌ حَرَّى عَلَيْكَ تَقَطُّعٌ

وهذا من باب الكناية؛ لأنك إذا أثبت الأمر في مكان الرجل وحيزه، فقد أثبتته فيه. ألا ترى إلى قوله:

إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوءَةَ وَالنَّدَى ❁ فِي قُبَّةٍ ضُرِبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرِجِ

[١٧٠١] ومنه قول الناس: لمكانك فعلت كذا، يريدون: لأجلك. وفي الحديث: من الشرك الخفي أن يصلي الرجل لمكان الرجل. وكذلك: فعلت هذا من جهتك. فمن حيث لم يبق فرق فيما يرجع إلى أداء الغرض بين ذكر المكان وتركه، قيل {فَرَطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ} على معنى: فرطت في ذات الله.

[١٧٠٢] فإن قلت: فمرجع كلامك إلى أن ذكر الجنب كلا ذكر سوى ما يعطى من حسن الكناية وبلاغتها، فكأنه قيل: فرطت في الله. فما معنى فرطت في الله؟ قلت: لا بد من تقدير مضاف محذوف، سواء ذكر الجنب أو لم يذكر. والمعنى: فرطت في طاعة الله وعبادة الله، وما أشبه ذلك. وفي حرف عبد الله وحفصة: «في ذكر الله». وما في {مَا فَرَطْتُ} مصدرية مثلها في {بِمَا رَحُبْتُ} [التوبة: ٢٥، ١١٨].

[1703] “Ayrıca, o alaycılarının yanında yer aldığım için...” Katâde [v. 117/735] demiştir ki; ona Allah’a taati zayı etmesi yetmemiş, üstelik bir de taat ehli ile alay etmişti. وَإِنْ كُنْتُ’nün mahalli, hal olarak mansûbluktur; adeta şöyle demektedir: Alaycı bir halde (taatte) kusur ettim; yani alaycı alaycı haddi 5 aştım. Rivayete göre; İsrailoğullarında bir âlim varmış; ilmini terkedip yoldan çıkmış. İblis ona gelip “Dünyanın tadını çıkar, sonra tevbe edersin!” demiş; o da buna uymuş. Malını, mülkünü *fiskufûcur* yolunda harcamış. Tam en tatlı yerinde ölüm meleği gelmiş. İşte o zaman “Âh! Allah’a karşı ettiğim kusurlar için şimdi ne kadar pişmanım! Ömrüm şeytana itaat etmekle geçti. Rabbimi 10 kızdırdım!..” demeye başlamış. Pişmanlığın artık fayda vermediği zamanda pişman olmuş. İşte, Allah Teâlâ onun haberini Kur’an’da indirmektedir.

[1704] “Ya da Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı.” ifadesinde, (ilgili kişinin) *hidâyeti* ya zorlama ya lutuf ve ihsan ya da vahiy yoluyla istediği olabilir: *İlcâ* yani zorlama yolu hikmete uygun düşmez; lutuf ve ihsan ehlin- 15 den de değildi ki kendisine lutufta bulunulsun. Vahye gelince o vardı, lâkin o ondan yüz çevirdi ve ona uymadı ki bu yolla da hidayet bulsun. Demek ki bu sözü; içinde bulunduğu durum karşısındaki şaşkınlığından dolayı, fayda vermeyecek bir mazeret beyanı bağlamında söylemiştir. Nitekim onlardan bu şekilde, elebaşlarının ve *şeytan*larının iğvası sonucu saptıklarına 20 dair mazeret beyanları aktarılmıştır. Bunun bir benzeri “Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik!” [İbrahim 14/21] ifadesidir.

59. Hayır (olamazsın)! Çünkü Benim âyetlerim sana gelmişti; fakat sen büyüklük taslayarak onları yalanlamış ve inkârcı nankörlerden olmuşsun!

[1705] “Hayır (olamazsın)! Çünkü Benim âyetlerim sana gelmişti.” Bu 25 ona Allah’tan bir reddiyedir. Mânası: Evet, sana vahiy ile hidayet edilmişti; ama sen onu yalanladın ve böbürlenerek onu kabule yanaşmadın; küfrü imana, dalâleti hidayete tercih ettin! İfade, *nefs*e hitap şekliyle Tâ’nın kesresi ile (*câetki*...) de okunmuştur.

[1706] **Şayet** “Cevap (yani بَلَىٰ قَدْ جَاءَكَ آيَاتِي), kendisine cevap olduğu kı- 30 sım ile -yani لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي (Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı) ifadesiyle birlikte gelmeli ve araları bir âyet ile ayrılmamalı değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Burada şu ihtimaller vardır: Ya birlikte zikredildiği diğer üç husustan önce getirilip aralarının ayrılması ya da ortadakinin ardına atılması. Birinci- si güzel olmazdı; çünkü araları cemedileceğinden, oluşan nazm bozulurdu. 35 İkincisi ise, sıralamayı (i) *taatteki kusuru yüzünden geçmişe pişmanlık duyması*, (ii) *sonra bunu hidayetten yoksunlukla gerekçelendirme çabası*, (iii) *sonra da geri dönme temennisi* şeklinde yapmış olacağından, tertipte bir noksanlık içerirdi.

[١٧٠٣] {وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاحِرِينَ} قال قتادة: لم يكفه أن ضيع طاعة الله حتى سخر من أهلها. ومحل {وَإِنْ كُنْتُ} النصب على الحال، كأنه قال: فرطت وأنا ساحر، أي فرطت في حال سحريتي. وروى: أنه كان في بني إسرائيل عالم ترك علمه وفسق. وأتاه إبليس فقال له: تمتع من الدنيا ثم تب، فأطاعه، وكان له مال فأنفقه في الفجور فأتاه ملك الموت في الدُّ ما كان فقال: يا حسرتاه على ما فرطت في جنب الله، ذهب عمري في طاعة الشيطان، وأسخطت ربي فندم حين لم ينفعه الندم، فأنزل الله خبره في القرآن.

[١٧٠٤] {لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي} لا يخلو إما أن يريد به الهداية بالإلجاء أو بالإلطف أو بالوحي، فالإلجاء خارج عن الحكمة، ولم يكن من أهل الإلطف فليطف به. وأما الوحي فقد كان، ولكنه عرض ولن يتبعه حتى يهتدي، وإنما يقول هذا تحيرًا في أمره وتعللاً بما لا يجدي عليه، كما حكى عنهم التعلل بإغواء الرؤساء والشياطين ونحو ذلك ونحوه {لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ} [إبراهيم: ٢١].

٥٩- ﴿بَلَىٰ قَدْ جَاءَ تَكَ أَيْتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٧٠٥] وقوله {بَلَىٰ قَدْ جَاءَ تَكَ أَيْتِي} رد من الله عليه، معناه: بلى قد هديت بالوحي فكذبت به واستكبرت عن قبوله، وآثرت الكفر على الإيمان، والضلالة على الهدى. وقرئ بكسر التاء على مخاطبة النفس.

[١٧٠٦] فإن قلت: فهلا قرن الجواب بما هو جواب له وهو قوله {لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي} ولم يفصل بينهما بآية؟ قلت: لأنه لا يخلو: إما أن يقدم على أخرى القرائن الثلاث فيفرق بينهما، وإما أن تؤخر القرينة الوسطى؛ فلم يحسن الأول لما فيه من تبثير النظم بالجمع بين القرائن. وأما الثاني فلما فيه من نقص الترتيب -وهو التحسر على التفريط في الطاعة ثم التعلل بفقد الهداية، ثم تمنى الرجعة-

Bu itibarla doğru olan, şimdiki şekil olmaktadır. O da; *kişinin* sözlerinin şu anki tertip ve nazmı üzere aktarılıp, sonra da aralarında cevabı gerektiren kısma cevap verilmesidir. **Şayet** “لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي” (Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı.) ifadesinin anlamı “Doğru yolu göstermedi.” şeklinde olumsuzdur.

60. Kıyamet günü, Allah’a karşı yalan uyduranların yüzlerini kapkara görürsün... Cehennem’de kibirlilere yer mi yok?

[1707] “Allah’a karşı yalan uyduran” yani Allah’ı -aşkın olduğu halde- caiz olmayacak özelliklerle niteleyen; O’na çocuk ve ortak isnad edip “*Bunlar bizim şefaathçilerimizdir.*” [Yunus 10/18]; “*Rahman dileseydi bunlara ibadet etmezdik!*” [Zuhuruf 43/20] ve “*Bunu bize Allah emretti.*” [A’râf 7/28] diyenler... Allah Teâlâ için çirkin fiilleri de, amaçsız yaratmaları da caiz gören ve bu haliyle O’nu bir tür *sefih*likle niteleyen, durduk yere elem verebileceğini, takat getirilemeyecek şeylerle yükümlü kılabileceğini iddia ederek O’na zalimlik yakıştıran, görülen, gözlenen ve duyularla kavranan bir varlık ol(duğunu varsay)arak O’na cisim isnat eden, *bilâkeyf* perdesine sarılarak² O’na el, ayak, cenb (yan) isnat eden, O’nunla birlikte pek çok kadim ispatı ile O’na denk varlıklar ihdas eden bir topluluk³ da onlardan uzak değildir!

[1708] وجوههم مسودة (Yüzleri kapkaradır.) ifadesi, ترى gözle görmek (anlamında) ise hal cümlesi; kalp ile görmek -yani anlamak- ise ikinci mef’uldür.⁴

61. Bununla birlikte, Allah; müttakîleri -kurtuluşlarına sebep olan şeyle- kurtarır; onlara kötülük dokunmaz ve üzülmazler.

[1709] بِمَفَازِهِمْ (fiili) *yuneccî* ve *yuncî* şeklinde okunmuştur. yani kurtuluşları ile. *Mefâze* [i] kurtuluş demektir; kişi bir şeyle kurtulduğu ve muradına erdiği zaman *fâze bi-kezâ* denir. ‘Kurtuluş’ da; “onlara kötülük dokunmaz ve üzülmazler” ifadesi ile tefsir edilmiş olmaktadır. Sanki

1 *Ne’am, belâ, iy* ve *ecel* “evet” anlamında birleşiyorsa da, *ne’am* olumlu, *belâ* olumsuz sorulara evet denirken kullanılmaktadır. *Ne’am* -ki *ecel* de böyledir- soru cümlesini pekiştirerek, onun öyle olduğunu ortaya koyar; *belâ* sadece, “Değil mi?” şeklindeki olumsuz sorulara evet demek için kullanılır; “Elbette dediğiniz gibi.” demektir; çünkü “Değil mi?” sorusuna cevaben “Evet” demek, “Evet, değil!” şeklinde anlaşılabilecektir. *İy* ise kasemle birlikte kullanılır ve sorulan şeyin sabit/kesin olduğunu ifade eder. *İy* kasemden önce kullanılan, *belâ* [elbet / evet] mânasında bir isim olup, Kur’ân’da sadece Yunus 10/53’ta *لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* şeklinde geçer. / ed.

2 Yani, “Allah böyle ama, nasıllığını bilmeyiz!” diyerek. / ed.

3 Müşebbihe / Mücessime, Haşviyye başta olmak üzere, haberî sıfatları olduğu gibi alan Müslümanlar... / ed.

4 (i) “Allah’a karşı yalan uyduranları yüzleri kapkara vaziyette görürsün.” (ii) “Allah’a karşı yalan uyduranların yüzlerinin kapkara olduğunu anlarsın.” / ed.

فكان الصواب ما جاء عليه، وهو أنه حكى أقوال النفس على ترتيبها ونظمها، ثم أجاب من بينها عما اقتضى الجواب. فإن قلت: كيف صحّ أن تقع {بلى} جوابًا لغير منفي؟ قلت {لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي} فيه معنى ما هُديت.

٦٠- ﴿وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ﴾

[١٧٠٧] {كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ}، أي وصفوه بما لا يجوز عليه تعالى، وهو متعالٍ عنه، فأضافوا إليه الولد والشريك، وقالوا {هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا} [يونس: ١٨]، وقالوا {لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبْدْنَا هُمْ} [الزخرف: ٢٠]، وقالوا {وَاللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا} [الأعراف: ٢٨]. ولا يبعد عنهم قوم يسفّهونه بفعل القبائح، وتجوز أن يخلق خلقًا لا لغرض، ويؤلم لا لعوض، ويظلمونه بتكليف ما لا يطاق، ويجسّمونه بكونه مرئيًا معانيًا ١٠ مدرّكًا بالحاسة، ويثبتون له يدًا وقدمًا وجنبًا مستترين بالبلكفة، ويجعلون له أندادًا بإثباتهم معه قدماء!

[١٧٠٨] {وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ} جملة في موضع الحال إن كان {تَرَى} من رؤية البصر، ومفعول ثانٍ إن كان من رؤية القلب.

٦١- ﴿وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١٧٠٩] قرئ «ينجي»، و«ينجي». {بِمَفَازَتِهِمْ} بفلاحهم، يقال: فاز بكذا، إذا أفلح به وظفر بمراده منه. وتفسير المفازة قوله {لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ}؛ كأنه

“Kurtuluşları nedir?” denmekte ve cevap olarak “Onlara kötülük dokunmaz; yani Allah Teâlâ kötülüğü ve tasayı gidermek suretiyle onları kurtarır.” buyrulmaktadır. Ya da “Ettikleri ile sevinen ve kendi yapmadıkları şeylerle övülmek isteyenler’ zannetmeyesin ki, azaptan kurtulacaklar!” [Âl-i İmrân 3/188] âyetindeki gibi *necat yeri* anlamındadır; çünkü *necât* en büyük felâhtır. Necatlarının sebebi de amel-i salihdir. Bu yüzdendir ki İbn Abbas [v. 68/688] *mefâzeyi* güzel ameller olarak açıklamıştır. [ii] “Kurtuluşlarına sebep olan şeyle” şeklinde de yorumlanabilir; çünkü amel-i salih felâhın sebebidir; felâh da cennete girmektir. Bizzat amel-i salih de *mefâze* diye isimlendirilmiş olabilir; çünkü amel kurtuluşun sebebidir. ‘Her müttakînin kendine özgü bir kurtuluşu vardır.’ izahıyla ifade, *bi-mefâzâtihim* şeklinde de okunmuştur. “Peki, لَا يَمْسُهُمْ cümlesinin her iki tefsire göre i’râbı nedir?” **dersen, şöyle derim:** [*Mefâzenin kurtuluşa yorulduğu*] birinci izaha göre i’râbdan mahalli yoktur; çünkü söz başıdır. İkinci izaha göre ise hal olmak üzere mahallen mansûbdur.¹

62. Allah; her şeyin yaratıcısıdır ve O, her şeye vekildir.

63. Göklerin ve yerin kilit (ve anahtar)ları tamamen O’nundur. Allah’ın âyetlerini nankörce inkâr edenler, bunlardır işte, hüsrana uğrayacaklar!

[1710] “Göklerin ve yerin kilit (ve anahtar)ları tamamen O’nundur.” Yani evrenin malik ve koruyucusu O’dur. Bu, kinaye kabilinden bir ifadedir; çünkü hazinelerin koruyucusu ve idarecisi, onun kilitlerine sahip olan kişidir. *Fulânun elkaytü ileyhi mekâlîde’l-mülk* [Falancaya hükümdarlık mührünü verdim.] sözleri bu kabildendir ve kilitleri, anahtarları [verdim] anlamındadır. Bu kelimenin aynı lafızdan tekili yoktur. *Miklîd* olduğu söylenmiş; ayrıca, Farsça kökenli olup çoğulunun *iklîd* ve *ekâlîd* geldiği de söylenmiştir. **Şayet** “*Apaçık Arapça* olan kitabın Farsça ile işi ne?” **dersen şöyle derim:** Arapçalaştırma (*ta’rib*) kelimeyi Arapça yapmıştır. Nitekim kullanım da mühmel olan bir lâfzı mühmellikten çıkarır.

[1711] **Şayet** “وَالَّذِينَ كَفَرُوا (nankörce inkâr edenler) ifadesi ne ile bağlantılıdır?” **dersen şöyle derim:** وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا âyeti ile; yani Allah müttakileri kurtarır, kâfirler ise hüsrana uğrayanların ta kendileridir. Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğu, her şeye egemen olduğu ve bu itibarla oradaki (yani evrendeki) mükelleflerin fiillerinden hiçbir şeyin ve onlara ne karşılık verilmesi gerektiğinin O’na gizli kalmayacağı hususunun açıklanması hususu (i’tirâziyye olarak) bu iki ifade arasına girmiştir. Ardından gelen ile irtibatlandırılması da şöyledir:

1 Bu takdirde mâna şöyle olur: Allah; müttakileri amelleri sebebi ile, kendilerine kötülük ve tesa dokunmayacak şekilde kurtarır. / çev.

قيل: ما مفازتهم؟ فقيل: لا يمسه السوء، أي ينجيهم بنفي السوء والحزن عنهم. أو بسبب منجاتهم، من قوله تعالى {فَلَا تَحْسَبْنَهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} [آل عمران: ١٨٨]، أي بمنجاة منه؛ لأن النجاة من أعظم الفلاح، وسبب منجاتهم العمل الصالح، ولهذا فسر ابن عباس رضي الله عنه المفازة بالأعمال الحسنة. ويجوز: بسبب فلاحهم؛ لأن العمل الصالح سبب الفلاح، وهو دخول الجنة. ويجوز أن يسمى العمل الصالح في نفسه مفازة؛ لأنه سببها. وقرئ «بمفازاتهم» على أن لكل متق مفازة. فإن قلت {لَا يَمَسُّهُمْ} ما محله من الإعراب على التفسيرين؟ قلت: أما على التفسير الأول فلا محل له؛ لأنه كلام مستأنف. وأما على الثاني فمحله النصب على الحال.

٦٢- ﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾

٦٣- ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ

الْخَاسِرُونَ﴾

[١٧١٠] {لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ}، أي هو مالك أمرها وحافظها، وهو من باب الكناية؛ لأن حافظ الخزائن مدبر أمرها هو الذي الذي يملك مقاليدها. ومنه قولهم: فلان ألقيت إليه مقاليد الملك، وهي مفاتيح. ولا واحد لها من لفظها. وقيل: مقلید. ويقال: إقليد وأقاليد، والكلمة أصلها فارسية. فإن قلت: ما للكتاب العربي المبين وللفارسية؟ قلت: التعريب أحالها عربية، كما أخرج الاستعمال المهمل من كونه مهملاً.

[١٧١١] فإن قلت: بما اتصل قوله {وَالَّذِينَ كَفَرُوا}؟ قلت: بقوله {وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا}، أي ينجي الله المتقين بمفازتهم، والذين كفروا هم الخاسرون. واعتراض بينهما بأنه خالق الأشياء كلها. وهو مهيمن عليها فلا يخفى عليه شيء من أعمال المكلفين فيها وما يستحقون عليها من الجزاء، وقد جعل متصلاً بما يليه على

Göklerde ve yerde olan her ne varsa, onların yaratıcısı ve mutlak sahibi Allah'tır. Durumun böyle olduğunu inkâr edenler ise, işte kaybedenler de bunlardır. Rivayete göre; Hazret-i Osman Peygamber (s.a.)'e لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ âyetinin tefsirini sormuştu. Hazret-i Peygamber ona “Ey Osman! Bunu bana senden önce kimse sormamıştı; bunun tefsiri şudur buyurdu: *Lâ ilâhe illâllâhu va'llâhu ekber. Sübhânallâhi ve bi-hamdihî estağfirullâh. Ve-lâ havle ve-lâ kuvvete illâ bi'llâh. Huve'l-evvelü ve'l-âhiru ve'z-zâhirü ve'l-bâtın. Bi-yedihi'l-hayru juhyî ve yümmît. Ve hüve 'alâ küli şey'in kadîrun* [Allah'tan başka tanrı yok. Mutlak büyük Allah'tır. Her tür eksik sıfattan uzaktır Allah! Ben de O'na hamd ederim ve Allah'tan mağfiret dilerim. Ondan başkasıyla güç ve kudret kazanılmaz. İlk de O'dur Son da; zâhir de O'dur bâtın da. Hayır tamamen O'nun elinde. O diriltir, O öldürür; O her şeye kâdirdir].” Buna göre tevilî şöyledir: Allah'ın tevhid edilip yüceltildiği öyle kelimeler vardır ki onlar göklerdeki ve yerdeki hayırların anahtarlarıdır. Müttakilerden her kim onları okursa isabet eder, Allah'ın âyetlerini ve [bu gibi] *tevhid* ve *temcîd* kelimelerini inkâr edenler ise hüsrana uğrayıp kaybeder!

64. De ki: Be cahiller! Siz bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?

[1712] تَأْمُرُونِي أَفَعْتَرِ اللَّهَ (Allah'tan başkasına) ifadesi أَعْبُدُ fiiliyle mansûbdur. (emrediyorsunuz) ise ara cümledir. Mâna şöyledir: Sizin emrinizle Allah'tan başkasına mı tapacağım! Bu, Müşriklerin “Sen bizim bazı ilâhlarımızı selâmla, biz de senin ilâhına inanalım.” demeleri esnasında olmuştur. Ya da تَأْمُرُونِي أَغْبُدُ cümlesinin delâlet ettiği âmil ile mansûbtur; çünkü *tu'abbidûnenî ve tekûlûne lî u'bud* ('Kulluk et!' diyerek, beni [Allah'tan başkasına] kulluk ettirmeye mi çalışıyorsunuz!?) anlamındadır. Aslı *te'murûnenî en a'budedir. En* hazfedilmiş ve fiil merfû' olmuştur. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Behey savaşın o vahşi ortamına girmemi engellemeye çalışan!

Dikkat edersen; *e-feğayru'llâhi tekûlûne lî u'budhu* (Allah'tan başkasına kulluk et mi diyorsunuz bana!); *e-feğayru'llâhi tekûlûne lî a'budu* (Allah'tan başkasına kulluk edeyim mi diyorsunuz!?), aynı şekilde, (“Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz bana!?” anlamında) *e-feğayru'llâhi te'murûnenî en a'budehu* ve *e-feğayru'llâhi te'murûnenî en a'bude* diyebiliyorsa. Bu kullanımın caiz oluşunun delili kelimeyi mansûb (أَعْبُدُ) okuyanların kiraatidir. İfadenin aslı *te'murûnenî* olup, Nûn'un idğâmı ve hazfiyle *te'murûnnî* ve *te'murûnî* şeklinde de okunmuştur.

أن كل شيء في السَّمَوَاتِ والأَرْضِ فالله خالقه وفتاح بابه؛ والذين كفروا وجحدوا أن يكون الأمر كذلك أولئك هم الخاسرون. وقيل: سأل عثمان رضي الله عنه رسول الله ﷺ عن تفسير قوله تعالى {لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ}، فقال: يا عثمان، ما سألتني عنها أحد قبلك، تفسيرها: لا إله إلا الله والله أكبر، وسبحان الله وبحمده، وأستغفر الله ولا حول ولا قوة إلا بالله، هو الأول والآخر والظاهر والباطن بيده الخير يحيي ويميت وهو على كل شيء قدير. وتأويله على هذا؛ أن الله هذه الكلمات يوحد بها ويمجد، وهي مفاتيح خير السَّمَوَاتِ والأَرْضِ، من تكلم بها من المتقين أصابه، والذين كفروا بآيات الله وبكلمات توحيده وتمجيده، أولئك هم الخاسرون.

٦٤- ﴿قُلْ أَغْفِرِ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ﴾

[١٧١٢] {أَغْفِرِ اللَّهُ} منصوب بـ{أَعْبُدُ}. و{تَأْمُرُونِي} اعتراض. ومعناه: أغير الله أعبد بأمركم؟! وذلك حين قال له المشركون: استلم بعض آلهتنا ونؤمن بإلهك. أو ينصب بما يدل عليه جملة قوله {تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ}، لأنه في معنى تعبدوني وتقولون لي: اعبد. والأصل: تأمروني أن أعبد، فحذف أن ورفع الفعل، كما في قوله:

أَلَا أَيُّهَا الزَّاجِرِ أَحْضِرُ الْوَعَى ❁

ألا تراك تقول: -أغير الله تقولون لي اعبد، وأغير الله تقولون لي أعبد، فذلك أغير الله تأمروني أن أعبد، وأغير الله تأمروني أن أعبد. والدليل على صحة هذا الوجه قراءة من قرأ أعبد بالنصب. وقرئ «تأمروني» على الأصل. و«تأمروني»، على إدغام النون، وحذفها.

65. Gerçek şu ki; sana da, senden öncekilere de şu vahyedilmiştir: Şayet (Allah’a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider ve gerçekten hüsrana uğrayanlardan olursun.

[1713] لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ [amellerin kesinlikle boşa gider] ifadesi) meçhul sıygasıyla *le-yuhbatanne* (... boşa giderilir) şeklinde de okunmuştur. Nun ve Yâ ile *le-nuhbitanne* ve *le-yuhbitanne* şeklinde de okunmuştur ki mâna “[Amellerini] Allah ya da şirk boşa giderir!” şeklinde olur.

[1714] **Şayet** “Kendilerine vahyedilen kimseler çoğul olmasına rağmen neden لَئِنْ أَشْرَكْتَ (ortak koşarsan) tekil muhatap sıygasıyla gelmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu “Sana vahyedildi ki; eğer şirk koşarsan amelin boşa gider. Senden öncekilere de bu aynı şekilde vahyedilmiştir.” anlamındadır. Yahut “Sana ve onlardan her birine vahyedilmiştir ki; eğer şirk koşarsan...” takdirindedir. Bu aynen *kesânâ hulleten* (Bize kaftan giydirdi.) demen gibidir ki “her birimize ayrı bir kaftan giydirdi.” anlamındadır. “Peki, iki Lâm arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Birincisi mahzuf olan yemin için hazırlık Lâm’ı; ikincisi ise cevap Lâm’ıdır; bu cevap iki cevabın yerine geçmekte, yani hem yeminin hem de şartın cevabı olmaktadır. **Şayet** “Allah Teâlâ resullerinin şirk koşmayacağını ve amellerinin boşa çıkmayacağını bildiği halde böyle bir ifade nasıl sahih olmuş?” **dersen şöyle derim:** Bu farz-ı muhal kabilindendir. Muhal olan şeyler birtakım amaçlar için farzedilebilir. Bu böyle ise, muhal olmayanların farzedilmesi niye sahih olmasın? Bak Allah ne buyuruyor: “*Senin Rabbin dileseydi yeryüzündeki insanların tamamı*” zorla “*iman ederdi.*” [Yunus 12/99] Ancak bu, gerektiren bir sebep olmadığı ve böyle bir sonuca mani de bulunduğu için¹ asla olmayacaktır.

[1715] “Peki, ‘Gerçekten hüsrana uğrayanlardan olursun!’ ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Amellerin boşa gitmesi sebebiyle hüsrana uğrayanlardan olursun, şeklinde olabilir. Şu da mümkündür: Âhirette -eğer *riddet* üzere² ölürsen- o takdirde kendilerini hüsrana uğratanlar zümresinde sen de hüsrana uğrarsın! Şu da mümkündür: Allah’ın, resulüne gazabı daha şiddetli olur; *riddet*ten sonra ona mühlet tanımaz. Bak ne buyuruyor: “*Ama o zaman*”³, *Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin (yani, dünyevî ve uhrevî azabın) katmerlisini tattırırdık!*” [İsrâ 17/75]

66. Aksine, sadece Allah’a kulluk et ve şükredenlerden ol.

1 Çünkü yükümlülük ihtiyarîdir ve Allah Teâlâ her şeyi hikmetle yapar. / çev.

2 Gerisingeri dönerek, yani irtidatla din-i celil-i İslâm’ı terketmiş olarak. / ed.

3 Yani Müşriklerin müdâhene ve tekliflerine sıcak bakar, dediklerini yaparsan... / ed.

٦٥- ﴿وَلَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[١٧١٣] قرئ «ليحبطنَّ عملك» و«ليحبطنَّ»، على البناء للمفعول، و«لنحبطنَّ»، بالنون والياء، أي ليحبطنَّ الله، أو الشرك.

٥ [١٧١٤] فإن قلت: الموحى إليهم جماعة، فكيف قال: {لَئِنْ أَشْرَكْتَ} على التوحيد؟ قلت: معناه أوحى إليك: لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وإلى الذين من قبلك مثله. أو أوحى إليك وإلى كل واحد منهم: لئن أشركت... كما تقول: كسانا حلة، أي كل واحد منا. فإن قلت: ما الفرق بين اللامين؟ قلت: الأولى موطئة للقسم المحذوف، والثاني لام الجواب، وهذا الجواب ساذج الجوابين، أعني: جوابي القسم والشرط. فإن قلت: كيف صحَّ هذا الكلام مع علم الله أن رسله لا يشركون ولا تحبط أعمالهم؟ قلت: هو على سبيل الفرض، والمحالات يصحَّ فرضها لأغراض، فكيف بما ليس بمحال. ألا ترى إلى قوله {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا} [يونس: ٩٩]، يعني على سبيل الإلجاء، ولن يكون ذلك لامتناع الداعي إليه ووجود الصارف عنه.

١٥ [١٧١٥] فإن قلت: ما معنى قوله {وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ}؟ قلت: يحتمل ولتكونن من الخاسرين بسبب حبوط العمل. ويحتمل: ولتكونن في الآخرة من جملة الخاسرين الذين خسروا أنفسهم إن مت على الردة. ويجوز أن يكون غضب الله على الرسول أشدَّ، فلا يمهلهم بعد الردة؛ ألا ترى إلى قوله تعالى {إِذَا لَذَقْنَاكَ ضَعْفَ الْحَيَاةِ وَضَعْفَ الْمَمَاتِ} [الإسراء: ٧٥].

٦٦- ﴿بَلِ اللَّهِ فَاغْبَدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

[1716] “Aksine, sadece Allah’a kulluk et!” Burada onların, bazı ilâhlarını selâmlamasına yönelik talepleri reddedilmekte; adeta şöyle denmektedir: “Onların sana, tapınmanı emrettikleri şeylere tapma, aksine, eğer aklın varsa sadece Allah’a kulluk et!” Şart hazfedilmiş, bunun yerine mefûl öne alınmıştır. “Ve şükredenlerden ol!” Sana verdiği ‘Âdem oğullarının efendisi olma’ kabilinden nimetlere karşı Allah’a şükredenlerden ol!

[1717] Ferrâ [v. 207/822], [الله lâfzının] gizli bir fiille mansûb olmasını caiz görmüştür ki bu [فَاعْبُدْ] da onun üzerine atfedilmiş olur; takdir şöyledir: *Be-li’llâhe’bud fa’bud* (Aksine, sadece Allah’a kulluk et...).

67. Buna rağmen, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz’ın tamamı O’nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O’nun ‘sağ eli’nde dürülmüş olacaktır. O; bunların koştığı ortaklardan münezzektir, aşkındır.

[1718] İnsan azametli bir varlığı tam mânasıyla tanıyıp, içinden onu takdir ederek gerçek değerini anlasa, ona karşı gerçek anlamda saygısı artar; işte bu bağlantıyla; “Allah’ı hakkıyla *takdir* edememişlerdir.” buyrulmuştur.¹ “O’nu layıkı veçhile yüceltememişlerdir.” anlamında [*kadderû* şeklinde] şeddeli de okunmuştur.

[1719] Allah Teâlâ sonra kendi azametini, şanının yüceliğini bildirmek üzere dikkatlerini çekerek [muhatapların zihinlerinde canlandırabilecekleri bir üslûpla] şöyle buyurmuştur: “Oysa Kıyamet günü Arz’ın tamamı O’nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O’nun ‘sağ eli’nde dürülmüş olacaktır.” Bu ifadeyi -kabza, sağ el gibi zikredilen hususlara takılmadan, onların mecaz mı hakikat mı olduğu zehâbına kapılmadan - bir bütün olarak ele aldığı zaman, anlarsın ki gözetilen asıl maksat O’nun azametini tasvir etmek ve yüceliğinin kühüne vâkıf olmanın imkânsızlığını belirtmektir. Şu rivayetteki durum da aynıdır: Cebraîl² Peygamber (s.a.)’e gelip dedi ki: “Ya Ebe’l-Kâsım! Allah Teâlâ kıyamet günü gökleri bir parmağında, yerleri bir parmağında, dağları bir parmağında, ağaçları bir parmağında, toprağı bir parmağında, diğer mahlûkatı da bir parmağında tutar; sonra onları sarsar ve ‘Hükümdar benim, ben’ der.” [*Buhârî*, “Tefsir”, 40; benzer lafızlarla] Hazret-i Peygamber onun söylediklerine hayret ederek güldü ve sonra onu tasdik etme bağlamında “Buna rağmen, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir.” âyetini okudu.

1 *Takdir*, bir şeyin değişik açılardan miktarlarını ortaya koymak, yani ölçüp biçmek anlamında olduğu için böyle bir şey Allah Teâlâ açısından zaten mümkün değildir. O halde, Allah hakkında neden kullanılmıştır, müfessir bunu açıklıyor. / ed.

2 Rivayetlerde Cibril yerine bir Yahudi bilgini geçmektedir. [Ahmed, IV, 231; *Buhârî*, IX, 134].

[١٧١٦] {بَلِ اللّٰهُ فَاَعْبُدْ} رد لما أمروه به من استلام بعض آلهتهم، كأنه قال: لا تعبد ما أمرك بعبادته، بل إن كنت عاقلاً فاعبد الله؛ فحذف الشرط وجعل تقديم المفعول عوضاً منه. {بَلِ اللّٰهُ فَاَعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ} على ما أنعم به عليك من أن جعلك سيد ولد آدم.

٥ [١٧١٧] وجوّز الفراء نصبه بفعل مضمر هذا معطوف عليه، تقديره: بل الله اعبد فاعبد.

٦٧- ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٧١٨] لما كان العظيم من الأشياء إذا عرفه الإنسان حق معرفته وقدره في نفسه حقّ تقديره وعظمه حق تعظيمه قيل: {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ}. وقرئ بالتشديد على معنى: وما عظموه كنه تعظيمه.

[١٧١٩] ثم نبههم على عظمته وجلالة شأنه على طريقة التخييل فقال {وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} والغرض من هذا الكلام -إذا أخذته كما هو بجملته ومجموعه- تصوير عظمته والتوقيف على كنه جلاله لا غير، من غير ذهاب بالقبضة ولا باليمين إلى جهة حقيقة أو جهة مجاز، وكذلك حكم ما يروى: أن جبريل جاء إلى رسول الله ﷺ فقال: "يا أبا القاسم، إن الله يمسك السموات يوم القيامة على أصبع والأرضين على أصبع والجبال على أصبع والشجر على أصبع و الشرى على أصبع وسائر الخلق على أصبع، ثم يهزّهن فيقول أنا الملك!" فضحك رسول الله ﷺ تعجباً مما قال، ثم قرأ تصديقاً له {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ...} الآية.

١٠

١٥

[1720] Arabın en fasihinin (s.a.) gülmesi ve taaccüp etmesi tutmak, parmak, sarsmak ve benzeri unsurlardan hiçbirine takılmadan, sadece ve sadece Beyan ulemasının anlamış olduğu şeyi anlamış olmasındandı. Bu anlama da, başında ve sonunda sözün öz ve hülâsasına yönelik olmuştur; yani Allah'ın
 5 yüce kudretine ve idrak ve zihinlerin şaşkına düştüğü, muhayyilelerin künhüne eremediği büyük fiillerin O'na nispetle çok basit olduğunu gösteren sözün özüne yönelik olmuştur. Böylesi konuların işitenin kulağında yer edebilmesi için, işte bu kabil zihinde canlandırma [*tahyîl*] yollu anlatılması gerekmektedir. Beyan ilminde bu konudan daha dakik, daha ince ve latif başka bir konu gö-
 10 remezsin. Keza, Kur'an'da diğer semavî kitaplarda ve nebilerin kelâmlarında yer alan *müteşâbih*lerin tevili konusunda bundan daha yararlı ve yardımcı bir unsur bulamazsın; çünkü çoğu ve büyük kısmı tahyîlât (canlandırma) kabilindendir. Bu konuda, eskiden araştırma ve didik didik etme konusundaki özensizlikleri yüzünden bazılarının ayakları kaymıştı! Bu kabil ince ilimler
 15 arasında öyle bir ilim vardır ki, eğer onlar o ilme gerçekten vâkıf olsalardı, her ilmin ona muhtaç olduğunu ve onun çoluk-çocuğu¹ kabilinden olduğunu görürlerdi; zira onların kördüğümelerini ancak o ilim çözer, zincirlerini ancak o kırar. Nice Kur'an âyeti ve nice Peygamber hadisi vardır ki özensiz teviller ve olmadık yönlendirmelerle değerini kaybetmekte, basitleşmektedir; çünkü
 20 bu tevilleri yapanlar *kervanda da savaşta da yer almayan*² ve önünü arkasını tanımayan [hiçbir şeyden haberi olmayan] adamlardır!

[1721] *el-Arddan* maksat yedi kat yer olup iki şahit; yani *cemî'an* ve *ve's-semâvât* kelimeleri de buna delâlet etmektedir; ayrıca, bağlam işin anlam ve önemini ortaya koyma makamı olduğu için, mübalağa etmeyi gerektirmek-
 25 tedir. Çoğul sıygasına yönelmesi ve جميعا kelimesi ile pekiştirerek bu kelimeyi haber gelmeden önce tekit edici olarak getirmesi arkadan gelecek haberin, tek kat bir *yerle* değil aksine yerin tamamı ile ilgili olduğu bilinsin diyerir.

[1722] قَبْضَةٌ kelimesi *kabd* kökünden masdar binâ-yı merredir. Tıpkı
 30 20/96) âyetindeki gibi. Zamme ile *kubdatun* ise avuç ile kavranan miktardır. *A'tinî kabdaten min kezâ* [Bana şundan bir avuç ver.] denilir ki

1 Kişinin çoluk - çocuğu nasıl ona nispetle dal hükmünde ise, diğer disiplinler de bu ilme göre dal mesabesinde dir. / ed.

2 *Lâ fi'l-îri ve lâ fi'n-nefir* “Ne bizim kervana yardım etmekte ler ne de orduyla birlikte (Muhammed'e karşı) seferber olmaktadır!” demektir. Bu Ebu Süfyan'ın icat ettiği bir deyim imiş; bunu, Bedir savaşı öncesi yardım istediği Zühre oğullarının tarafsız kalması üzerine söylemiş. Bunlar, Hazret-i Peygamber'in vâlidesi Amine Hatun'un kabilesinden olduklarından bu şekilde davranmışlardı. Müfessir; ne o konuda, ne de bu konuda, hiçbir konuda tam bir yetkinlikleri yok, demek istiyor. / ed.

[١٧٢٠] وإنما ضحك أفصحُ العرب ﷺ وتعجب، لأنه لم يفهم منه إلا ما يفهمه علماء البيان من غير تصوّر إمساك ولا أصبع ولا هزّ ولا شيء من ذلك؛ ولكن فهمه وقع أوّل شيء وآخره على الزبدة والخلاصة التي هي الدلالة على القدرة الباهرة، وأن الأفعال العظام التي تتحير فيها الأفهام والأذهان ولا تكتنّوها الأوهام هينةٌ عليه هوائاً لا يوصل السامع إلى الوقوف عليه، إلا إجراء العبارة في مثل هذه الطريقة من التخيل. ولا ترى باباً في علم البيان أدقّ ولا أرقّ ولا ألطف من هذا الباب، ولا أنفع وأعون على تعاطي تأويل المشتبهات من كلام الله تعالى في القرآن وسائر الكتب السماوية وكلام الأنبياء، فإنّ أكثره وعليته تخيلات قد زلت فيها الأقدام قديماً، وما أوتي الزالّون إلا من قلة عنايتهم بالبحث والتنقير، حتى يعلموا أن في عداد العلوم الدقيقة علماً لو قدره حق قدره لما خفي عليهم أنّ العلوم كلها مفتقرة إليه وعيال عليه، إذ لا يحلّ عُقدها المورّبة ولا يفكّ قيودها المكربة إلا هو. وكم آية من آيات التنزيل وحديث من أحاديث الرسول، وقد ضيم وسيم الخسف بالتأويلات الغثّة، والوجوه الرثّة، لأنّ من تأول ليس من هذا العلم في غير ولا نفير، ولا يعرف قبلاً منه من دبير.

[١٧٢١] والمراد بالأرض الأرضون السبع، يشهد لذلك شاهدان؛ قوله {جَمِيعاً} وقوله {وَالسَّمَوَاتُ}، ولأنّ الموضع موضع تفخيم وتعظيم، فهو مقتض للمبالغة، ومع القصد إلى الجمع وتأكيده بالجميع اتبع الجميع مؤكدة قبل مجيء الخبر، ليعلم أوّل الأمر أن الخبر الذي يرد لا يقع عن أرض واحدة، ولكن عن الأراضي كلهن.

[١٧٢٢] والقبضة المرة من القبض؛ {فَقَبْضَتْ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرُّسُولِ} [طه: ٩٦]. والقبضة -بالضم- المقدار المقبوض بالكف. ويقال أيضاً: أعطني قبضة من كذا،

masdar ile ismin kastedilmesi kabilinden *kubdaten* demek istersin. Nitekim hadiste şöyle geçmektedir: *Nehâ ‘an hatfeti’s-sebu’i*¹ (Hazret-i Peygamber yırtıcı hayvanların avdan canlı canlı koparmış oldukları parçaların yenmesini yasakladı). Burada, her iki mâna da muhtemeldir. [Âyetteki] mâna şudur: Arzlar bütünüyle O’nun *kabzası*dır; yani O’nun kabzasının içindedir. Hepsini tek bir kabza ile kavrar; yani [yedi kat] yerlerin tamamı büyüklüğüne ve genişliğine rağmen O’nun avuçlarından sadece bir avuçluk yer tutar; adeta onları tek eliyle kavramış ve avucunun içine almış gibidir. Tıpkı “Deve, Lokman’ın² bir lokması, *kulle*³ bir yudumdur!” deyiminde olduğu gibi. Bu örnekte *ekletun* (bir kere yemek) derken kast edilen, yediği şey; bir yudum almaktan maksat da bir yudumda içilen şeydir. Bununla şunu demek istersin: Deve ve *kulle* onun lokmalarından tek bir lokma ve içtiklerinden de tek bir yudumdur ancak. Eğer *kubda* anlamı kastedilmişse durum açıktır; çünkü mâna ne kadar *yer* varsa hepsi Allah’ın tek bir elle avuçladığı şey kadardır, demek olur. “Peki, *kabdatehû* şeklinde nasb ile okuyanın kıraati nasıl açıklanabilir? **dersen şöyle derim:** Muvakkat olanın mübhem olana benzetilmesi yoluyla zarf kılınmıştır. *مَطْوِيَّاتٌ* “sermek, yaymak” anlamındaki *neşrin* zıddı olan *tayy* kökündendir. Nitekim *يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِلِ لِلْكَتُبِ* (“Gökyüzünü yazı tomarını rulo hâline getirircesine düreceğimiz gün...” [Enbiyâ 21/104]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. Yazı tomarlarını dürenlerin âdeti onları sağ elleriyle tutmalarındır.

[1723] Denilmiştir ki; *قَبْضَتَهُ* “onun tartışmasız ve rakipsiz mutlak mülkü”; *بِيَمِينِهِ* de “kudretinde” demektir. Şu da söylenmiştir: *يَمِينِي مَطْوِيَّاتٌ* *yemini* yüzünden fena bulup yok olmalarındır; çünkü O, onların yok olacağına yemin etmiştir.

[1724] Bizim şu ilmimizden bir nebze olsun tatmış birine bu yorum gösterilsin de, hem yoruma hem de onu söyleyene hayretle bakarak biraz eğlensin; sonra, oturup fesahati ile mu‘cize olan Allah kelâmının gayretini güderek, ona yapılan bu vb. suikastlere ağlasın! Ruha bundan daha ağır gelen, insanın içini yakan; âlimlerin, bu gibilerin sözlerini güzel bularak kitaplaştırmalar; ilim mahfillerinde aktararak, bu gibi şeylerle dinleyicileri coşturmaya çalışmalarındır.

[1725] Göklerin de *yer* hükmünde olduğunu; yani onların da Allah’ın avucunda olduğunu belirtmek üzere *matviyyâtın* diye de okunmuştur ki hal olmak üzere mansûbtur.

1 *Hatfe* (kapmak) masdar olmakla birlikte “koparılan parça (*hutfe*)” anlamında isim yerine kullanılmıştır. / çev.

2 Oburluğu ile darbimesel olan Lokman b. Âd. / çev.

3 Güçlü bir erkeğin taşıyabileceği su kabı; eski bir ölçü birimi. / çev.

تريد معنى القبضه تسمية بالمصدر، كما روى أنه نهى عن خطفه السبع؛ وكلا المعنيين محتمل. والمعنى: الأرضون جميعاً قبضته، أي ذوات قبضته يقبضهن قبضة واحدة، يعني أن الأرضين مع عظمهن وبسطهن لا يبلغن إلا قبضة واحدة من قبضاته، كأنه يقبضها قبضة بكف واحدة، كما تقول: الجزور أكلة لقمان والقلة جرعه، أي ذات أكلته وذات جرعه؛ تريد: أنهما لا يفيان إلا بأكلة فذة من أكلاته، وجرعة فردة من جرعاته. وإذا أريد معنى القبضه فظاهر، لأن المعنى: أن الأرضين بجملتها مقدار ما يقبضه بكف واحدة. فإن قلت: ما وجه قراءة من قرأ «قبضته» بالنصب؟ قلت: جعلها ظرفاً مشبهاً للمؤقت بالمبهم. {مَطْوِيَّاتٌ} من الطي الذي هو ضدّ النشر، كما قال تعالى {يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ} [الأنبياء: ١٠٤١] وعادة طاوي السجل أن يطويه يمينه.

[١٧٢٣] وقيل {قَبْضَتُهُ} ملكه بلا مدافع ولا منازع، و{بِيَمِينِهِ} بقدرته. وقيل {مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} مفتيات بقسمه؛ لأنه أقسم أن يفيها.

[١٧٢٤] ومن اهتم رائحة من علمنا هذا فليعرض عليه هذا التأويل ليتلهم بالتعجب منه ومن قائله، ثم يبكي حمية لكلام الله المعجز بفصاحته، وما مني به من أمثاله؛ وأثقل منه على الروح، وأصدع للكبد تدوين العلماء قوله، واستحسانهم له، وحكايته على فروع المنابر، واستجلاب الاهتزاز به من السامعين.

[١٧٢٥] وقرئ «مطويات»، على نظم السموات في حكم الأرض، ودخولها تحت القبضه؛ ونصب مطويات على الحال.

[1726] “O; bunların koştığı ortaklardan münezzehtir, aşkındır.” Ne uludur azamet ve kudreti böyle olan! Ne aşkındır bunların kendisine isnat ettikleri ortaklardan!

5 **68. Ayrıca Sûr’a üflenmiş olur... O sırada, Allah’ın diledikleri hâriç, göklerde ve yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır. Sonra ona bir kez daha üflenir, bir de bakarsın ki (diriltilip) kalkmışlar; bakınıyorlar...**

[1727] **Şayet** “أُخْرَى”nın i’râbdan mahalli nedir?” **dersen şöyle de-**
rim: Hem merfû‘ hem de mansûb olabilir. Merfû‘ olması, فَإِذَا تُفْعَى فِي الصُّورِ (‘İmdi, Sûr’a bir kez üfürülüp de...’ [Hâkka 69/13]) ifadesi üze-
 10 redir. Mansûb olması ise *nefhaten vâhideten* kıraatine göredir. Mâna şöy-
 ledir: “Sûr’a bir üfürülüş üflendi, sonra diğeri üflendi...” *Nefha-i vâhide*,
 أُخْرَى’nın delâleti ve birçok yerde zikredilmiş oluşundan biliniyor olması
 sebebiyle hafzedilmiştir.

[1728] قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ifadesi) *kıyâmen*... (ayağa kalkmış olarak) şeklinde
 15 de okunmuştur; dehşet anıyla birdenbire karşılaştıklarında şaşkın halleriyle
 bakışlarını dört bir yana çevireceklerdir. “Kendilerine ne yapılacağına ba-
 kacakları” da söylenmiştir. *Kıyâmın*, hayret ve şaşkınlıktan, olduğu yerde
 donakalma anlamında olduğu da söylenmiştir.

20 **69-70. Arz, Rabbinin nûru ile parlamaktadır. Kitap ortaya konur; peygamberler ve şahitler getirilir, hiç kimseye haksızlık edilmeksizin aralarında hakça hüküm verilir; ve herkese yaptıkları(nın karşılığı) tam olarak ödenir. -Zira onların neler yaptığını, O çok iyi bilmektedir.-**

[1729] Allah Teâlâ *nûr* kelimesini pek çok âyette isti‘âre yoluyla *hak*, *Kur’ân*
 ve *burhan* için kullanmıştır. Bu da onlardan biridir. Mâna şudur: Yeryüzü
 25 Allah’ın orada gerçekleştirdiği hak ve insaf ile hesaba çekilme, iyilik ve kötü-
 lüklerin tartılması esnasında ortaya koyduğu adaletle aydınlanmıştır. Allah
 bu isti‘âreye; nûrun kendi adına (*rabbe*) izâfetinin müstê‘âr oluşunu -çünkü
 O *hakkın* ve *adaletin* ta kendisidir- ve adının Arz’a izâfetini delil kılmıştır;
 zira *Rab* yeryüzünde adaletini yaymak, adalet terazisini dikmek ve yeryü-
 30 zündekiler arasında hakça hükmetmek suretiyle orayı tezyin etmektedir. Bir
 yer için adaletten daha güzelleştirici, daha bayındır kılıcı bir şey göremezsin.
 Bu izafet de Arz’ın Rab ve yaratıcısının orada adaletle hükmedici olduğunu,

[١٧٢٦] {سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى} ما أبعد من هذه قدرته وعظمته، وما أعلاه عما يضاف إليه من الشركاء!

٦٨- ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ﴾

٥ [١٧٢٧] فإن قلت {أُخْرَى} ما محلها من الإعراب؟ قلت: يحتمل الرفع والنصب؛ أما الرفع فعلى قوله {فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ} [الحاقة: ١٣] وأما النصب فعلى قراءة من قرأ «نَفْخَةٌ واحدة». والمعنى: ونفخ في الصور نفخة واحدة، ثم نفخ فيه أخرى. وإنما حذفت لدلالة {أُخْرَى} عليها، ولكونها معلومة بذكرها في غير مكان.

١٠ [١٧٢٨] وقرئ «قيامًا ينظرون»، يقلبون أبصارهم في الجهات نظر المبهوت إذا فاجأه خطب. وقيل: ينظرون ماذا يفعل بهم. ويجوز أن يكون القيام بمعنى الوقوف والجمود في مكان لتحيرهم.

٦٩- ﴿وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

١٥ ٧٠- ﴿وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾

[١٧٢٩] قد استعار الله عز وجل النور للحق والقرآن والبرهان في مواضع من التنزيل، وهذا من ذلك. والمعنى {وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ} بما يقيمه فيها من الحق والعدل، ويبسطه من القسط في الحساب ووزن الحسنات والسيئات. وينادي عليه بأنه مستعار إضافته إلى اسمه؛ لأنه هو الحق العدل، وإضافة اسمه إلى الأرض؛ لأنه يزينها حيث ينشر فيها عدله، وينصب فيها موازين قسطه، ويحكم بالحق بين أهلها. ولا ترى أزين للباق من العدل، ولا أعمر لها منه. وفي هذه الإضافة أن ربها وخالقها هو الذي يعدل فيها،

٢٠

onun Rabbi dışındakilerin ise orada zulmedeceklerini gösterir. Yeryüzünün aydınlanmasının ardından zikretmiş olduğu Kitab'ın (ortaya) konulması, nebi ve şahitlerin getirilmesi, hakça hükmedilmesi; bütün bunlar işte bu sözü edilen *nur* olmaktadır. Nitekim insanların, âdil hükümdar için *eşrakati'l-âfâku bi-'adlike ve adaeti'd-dünyâ bi-kıstike* (Dünyanın dört bucağı senin adaletinle ıdı; dünya senin adlinle aydınlandı.) dediklerini görürsün. Yine, *azlemeti'l-ardu bi-cevri fulânin* (Dünya falancanın zulmüyle karardı!) denir. Hazret-i Peygamber de “Zulüm, kıyamet günü karanlıklardır.” [*Buhârî*, “Mezâlim”, 9] buyurmuştur.

[1730] Allah Teâlâ âyete adaleti ispatla başlamış ve zulmü nefyederek son vermiştir.

[1731] *Şerikat bi'd-dav'i teşraku* (Işıkla doldu, ıdı.) fiilinden *ve uşrikat* şeklinde meçhul sıygasıyla da okunmuştur. *Eşrakah'allâhu* (Allah Arz'ı aydınlattı.) ifadesi “Yeryüzünü adaletle doldurdu, onu adaletle kapladı.” anlamındadır.

[1732] “Kitap”tan maksat amel defterleridir; ne var ki cins zikredilerek yetinilmiş [çoğul sıygası kullanmamış]tır. “Kitap”tan maksadın Levh-i Mahfuz olduğu da söylenmiştir. “Şahitler” ise ümmetlere lehte ve aleyhte tanıklık edecek hafaza melekleri ve salih kimselerdir. Allah yolunda şehit düşenler diye de yorumlanmıştır.

71. Nankörce inkâr edenler bölük bölük Cehennem'e sürülür... Nihayet oraya geldiklerinde, kapıları açılır ve bekçileri onlara derler ki: “Size, Rabbinizin âyetlerini okuyan ve böyle bir günle karşı karşıya geleceğiniz konusunda sizi uyaran kendi içinizden resuller gelmemiş miydi?!” Onlar da “Elbette!” derler... Ama iş işten geçmiş; inkârcı nankörler hakkındaki azap hükmü gerçekleşmiştir.

[1733] الزمر “Birbiri peşinden giden ayrı bölüklerdir.” *Tezemmera* toplanmak, yığılmak demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Sonunda bölük bölük yükseldiler
(yani sayıları ve tempoları arttı; develerin)

[1734] Denilmiştir ki; takva sahiplerinden oluşan bölükler farklı tabakalardan oluşur; zâhidler, âlimler, hafızlar ve diğerleri gibi. [“Kendi içinizden resuller” ifadesinin] *nûzurun minkum* (kendi içinizden uyarıcılar) şeklinde okunduğu da söylenmiştir. **Şayet** “*el-Yevm* kelimesi neden onlara izafe edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** *Likâe vaktiküm hâzâ* (böyle bir anla karşı karşıya geleceğiniz konusunda) demeyi murat etmişlerdir ki bu da kıyamet günü değil, cehenneme girecekleri vakittir. *el-Yevm* ve *el-eyyâm* kelimelerinin şiddet ve dehşet anlarını ifadede kullanımı yaygındır.

وإنما يجور فيها غيرُ ربها. ثم ما عطف على إشراق الأرض من وضع الكتاب والمحيي بالنبيين والشهداء والقضاء بالحق، وهو النور المذكور. وترى الناس يقولون للملك العادل: أشرقت الآفاق بعدلك، وأضاءت الدنيا بقسطك، كما تقول: أظلمت البلاد بجور فلان. قال رسول الله ﷺ: الظلم ظلمات يوم القيامة.

٥ [١٧٣٠] وكما فتح الآية بإثبات العدل، ختمها بنفي الظلم.

[١٧٣١] وقرئ «وأُشْرِقَتْ»، على البناء للمفعول، من شرقت بالضوء تشرق، إذا امتلأت به واغتصت. وأشرقها الله، كما تقول: ملأ الأرض عدلاً وطبقها عدلاً.

[١٧٣٢] و{الْكِتَابُ} صحائف الأعمال، ولكنها اكتفى باسم الجنس. وقيل: اللوح المحفوظ. و{الشُّهَدَاءُ} الذين يشهدون للأمم وعليهم من الحفظة والأخيار. وقيل: المستشهدون في سبيل الله.

٧١- ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا ۚ حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا قَالُوا بَلَىٰ وَلَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

[١٧٣٣] الزمر: الأفواج المتفرقة بعضها في أثر بعض، وقد تزمروا، قال:

حَتَّىٰ احْزَلْتُ زُمَرًا بَعْدَ زُمَرٍ ❁

[١٧٣٤] وقيل في زمر الذين اتقوا: هي الطبقات المختلفة؛ الشهداء، والزهاد، والعلماء، والقراء وغيرهم. وقرئ «نذَرٌ منكم». فإن قلت: لم أضيف إليهم اليوم؟ قلت: أرادوا «لقاء وقتكم هذا»، وهو وقت دخولهم النار لا يوم القيامة. وقد جاء استعمال اليوم والأيام مستفيضاً في أوقات الشدة.

[1735] “Dediler ki: Elbette” bize geldiler; bize okudular; ne var ki Allah’ın “*Yemin ederim; onlardan kim sana uyarsa, Cehennem’i tamamen sizlerle dolduracağım!*” [A‘râf 7/18] hükmü, kötü amellerimiz yüzünden bizim hakkımızda gerçekleşti. Nitekim benzer şekilde şöyle de demişlerdi: “*Bed-
5 bahtlığımız bizi alt etti ve yoldan çıkan bir kavim olduk!*” [Mü’minûn 23/106] Böylece, azap hükmünü gerektiren amellerini zikretmiş olmaktadır ki o da nankörce inkâr ve dalâlettir.

72. Onlara şöyle denilir: Temelli kalacağınız Cehennem’in kapılarından girin. Ne kötü, kibirlilerin varacağı yer!

[1736] الْمُتَكَبِّرِينَ’deki Lâm cins içindir; çünkü الْمُتَكَبِّرِينَ *Bi’senin fâ’i-
10 lidir. Bi’senin fâ’ili* ise cins ifade eden Lâm’la ma’rife bir kelimedir ya da bu gibi bir şeye muzâf olandır. *Zemmin mahsûsu* hazfedilmiştir; takdiri: “Ne kötüdür, kibirlilerin varacağı yer olarak *Cehennem!*” şeklindedir.

73. Rablerinden sakınanlar ise bölük bölük Cennet’e götürülürler... 15 Sonunda, oraya kapıları ardına kadar açılmış vaziyette gelirler. Oranın bekçileri de bunlara der ki: “Selâm olsun size! Gözünüz aydın! Artık, temelli olarak girin buraya.”

[1737] (*Sonunda* anlamındaki) حَتَّى kendinden sonra cümlelerin aktarıldığı *hattâ*dır. Burada, ardından aktarılan cümle şart cümlesidir; ancak cezası mahzuftur. Hazfedilmesi ise cennet ehlinin sevabını tavsif ediyor olması sebebiyledir. Bu hazifle Allah Teâlâ, Cennet ehlinin vasfının hiçbir şekilde nitelenemeyecek nitelikte olduğunu göstermek istemiştir. [Mukadder cezanın] olması gereken yer خالدين’den sonradır; إِذَا جَاؤَهَا’dan sonrası olduğu da söylenmiştir. Takdiri; “Sonunda oraya geldiklerinde, kapıları açılmış vaziyette geldiler oraya.” şeklindedir. Denilmiştir ki; Cehennem kapıları hep kapalıdır; sadece cehennemliklerin gireceği zaman açılır. Cennet kapıları ise daha onlar gelmeden açılmış olur. Bunun delili de “*Kapıları kendileri için ardına kadar açılmış Adn Cennetleri...*” [Sâd 38/50] âyetidir. O yüzden, (maiyyet için olan) Vav ile getirilmiştir. Sanki “Kapıları açılmış bir halde
25 iken oraya geldikleri zaman...” denmektedir.

[1738] **Şayet** “Her iki grubun gitmesi için de *sevk* kelimesinin kullanılması nasıl uygun olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Cehennem ehlinin sevkinden maksat, aynen esirlerin ve sultana karşı ayaklanmış isyankârların derdest edilip de hapse ya da ölüme sevkedilmeleri gibi
35 aşağılanarak ve ite kaka sürülmeleri demektir. Cennet ehlinin sevkinden maksat ise onların bineklerinin sürülmesidir; çünkü cennetlikler

[١٧٣٥] {قَالُوا بَلَىٰ} أتونا وتلوا علينا، ولكن وجبت علينا كلمة الله {لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ} [الأعراف: ١٨] لسوء أعمالنا. كما قالوا: {غَلَبْتُ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ} [المؤمنون: ١٠٦]. فذكروا عملهم الموجب لكلمة العذاب، وهو الكفر والضلال.

٧٢- ﴿قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾

[١٧٣٦] واللام في الْمُتَكَبِّرِينَ للجنس؛ لأنَّ {مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ} فاعل بئس، وبئس فاعلها اسم معرف بلام الجنس، أو مضاف إلى مثله، والمخصوص بالذم محذوف، تقديره: فبئس مَثْوَى المتكبرين جهنم!

٧٣- ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾

[١٧٣٧] {حَتَّىٰ} هي التي تحكى بعدها الجمل؛ والجملة المحكية بعدها هي الشرطية، إلّا أنَّ جزاءها محذوف، وإنما حذف لأنه صفة ثواب أهل الجنة، فدلّ بحذفه على أنه شيء لا يحيط به الوصف. وحق موقعه ما بعد {خَالِدِينَ}. وقيل: {حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا} جاؤوها وفتحت أبوابها، أي مع فتح أبوابها. وقيل: أبواب جهنم لا تفتح إلّا عند دخول أهلها فيها. وأما أبواب الجنة فمتقدم فتحها، بدليل قوله {جَنَّاتٍ عَدْنٍ مُّفْتَحَةٌ لَهُمْ الْأَبْوَابُ} [ص: ٥٠] فلذلك جيء بالواو، كأنه قيل: حتى إذا جاؤوها وقد فتحت أبوابها.

[١٧٣٨] فإن قلت: كيف عبر عن الذهاب بالفريقين جميعًا بلفظ السوق؟ قلت: المراد بسوق أهل النار: طردهم إليها بالهوان والعنف، كما يفعل بالأسارى والخارجين على السلطان إذا سيقوا إلى حبس أو قتل. والمراد بسوق أهل الجنة: سوق مراكبهم، لأنه

oraya ancak binekli halde giderler. Tıpkı hükümdarların huzuruna kabul edilmeleri ve ikram görmeleri için bazı heyetlerin hızlıca huzura alınmaları gibi cennetlikler de keramet ve rıdvan yurdu olan Cennete bir an evvel ulaşmaları için, binekleri sürülerek hızlandırılır. Bu itibarla her iki sevk arasında ne kadar fark var!

[1739] “Gözünüz aydın!” Günah kirlerinden temizlendiniz, hata pisliklerinden arındınız. “Artık girin buraya.” Cennete girişi, temizlik ve arınmışlığın sonucu kılmıştır ki oranın sadece temizlerin yurdu ve arınmışların barınağı olduğu anlaşılın; çünkü Cennet, Allah’ın her türlü pislikten temizlediği ve her türlü iğrençlikten arındırdığı özel bir yerdir. Bu itibarla, Cennete ancak oraya ait özelliklere sahip olanlar girebilir. Bizim hallerimiz bu özelliklere uygun olmaktan ne kadar uzak! Bu özellikleri kazanabilmek için verdiğimiz çaba ne kadar zayıf! Ama Vehhâb ve Kerîm olan Allah bize lutfeder de, özlerimizi günah kirlerinden arındıracak ve bu kalplerin paslarını giderecek *nasûh* bir tevbe yapabilirsek [ancak o zaman kurtulabiliriz].

[1740] خَالِدِينَ (Temelli olarak) yani orada kalıcı olmaları takdir edilmiş halde.

74. Onlar da şöyle derler: “Bize ettiği vaadi gerçekleştiren ve bizi bu topraklara mirasçı kılan Allah’a hamdolsun! Cennet’te, istediğimiz yerde oturabiliyoruz... Ne güzel, çalışanların mükâfatı!

[1741] الْأَرْضَ (bu topraklar) ikamet ettikleri ve kendilerine yerleşim yeri ve sığınak edindikleri yerden ibarettir. Oraya mirasçı (*vâris*) -yani sahip- kılınmış, oranın kralı olmuşlardır. Vâris nasıl mirasta dilediği gibi tasarruf eder, her tür harcamasında rahat davranırsa cennetlikler de -orada tasarruflarını her tür kayıttan azade olarak yapacakları için- vârislere benzetilmişlerdir.

[1742] **Şayet** حَيْثُ نَشَاءُ (istediğimiz yerde) deniyor. Peki, orada bir başkasının yerine yerleşme imkânı var mı ki?!” **dersen şöyle derim:** Her birinin kendine ait öyle bir cenneti olacaktır ki genişliği ve ihtiyacından fazla oluşu nitelenecek gibi değildir. Bu durumda o, kendi cennetinde istediği yerde oturur ve başkasının cennetine asla ihtiyaç duymaz.

75. Ayrıca görürsün ki; melekler de Arş’ın etrafını çepeçevre kuşatmışlar; Rablerini överek O’nu her tür noksanlıktan tenzih etmekte... Hâsılı; aralarında hakça hükmolunmuş ve ‘Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!’ denilmiştir.

لا يذهب بهم إلا راكبين، وحثها إسراعًا بهم إلى دار الكرامة والرضوان، كما يفعل بمن يشرف ويكرّم من الوافدين على بعض الملوك. فشتان ما بين السوقين!

[١٧٣٩] {طَبِّئْهُمْ} من دنس المعاصي، وطهرتهم من خبث الخطايا، {فَادْخُلُوهَا} جعل دخول الجنة مسيبًا عن الطيب والطهارة، فما هي إلا دار الطيبين ومثوى الطاهرين؛ لأنها دار طهرها الله من كل دنس، وطيبها من كل قدر، فلا يدخلها إلا مناسب لها موصوف بصفتها. فما أبعد أحوالنا من تلك المناسبة! وما أضعف سعينا في اكتساب تلك الصفة! إلا أن يهب لنا الوهاب الكريم توبة نصوحًا، تنقي أنفسنا من درن الذنوب، وتميط وضر هذه القلوب.

[١٧٤٠] {خَالِدِينَ} مقدّرين الخلود.

١٠- ٧٤- ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾

[١٧٤١] والأرض عبارة عن المكان الذي أقاموا فيه واتخذوا مقرًا ومتبوّأ. وقد أورثوها، أي ملكوها وجعلوا ملوكها، وأطلق تصرفهم فيها كما يشاؤون، تشبيهًا بحال الوارث وتصرفه فيما يرثه واتساعه فيه، وذهابه في إنفاقه طولًا وعرضًا.

١٥- [١٧٤٢] فإن قلت: ما معنى قوله {حَيْثُ نَشَاءُ} وهل يتبوّأ أحدهم مكان غيره؟ قلت: يكون لكل واحد منهم جنة لا توصف سعة وزيادة على الحاجة، فيتبوّأ من جنته حيث يشاء ولا يحتاج إلى جنة غيره.

٧٥- ﴿وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[1743] حَافِينَ yani “çepeçevre etrafını kuşatmış halde.” بِحَمْدِ رَبِّهِمْ (Rablerini överek) yani *sübhânallâhi ve'l-hamdu lillâhi* (Allah'ı her tür eksikten tenzih ederiz. Allah'a hamdolsun!) demekteler. Ve bunu bir ibadet olarak değil, zevk için yapmaktadırlar.¹

- 5 [1744] **Şayet** “يَتَّبِعُهُمُ (araları)ndaki zamir nereye râcidir? **dersen şöyle derim:** Bütün kullara râci olabilir; nitekim bazılarının cehenneme, bazıların da cennete girmesi mutlaka aralarında hakça ve adaletle hükmedildikten sonra olacaktır. Meleklerle de râci olabilir. Şu anlamda ki; her ne kadar tamamı masum ise de sevapları eşit değildir. Aksine, yaptıkları
- 10 işlerin durumuna göre mertebeleri farklı farklıdır. İşte, aralarında hakça hükmedilmesi budur.

- [1745] **Şayet** “وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ (ve ‘Allah’a hamdolsun!’ *denilmiştir.*) buyruluyor; bunu söyleyen kimdir?” **dersen şöyle derim:** Aralarında hükmedilenlerdir; onlar da ya bütün kullardır ya da meleklerdir. Adeta şöyle
- 15 denmektedir: Hâsılı; aralarında hakça hükmolundu ve dediler ki: Aramızda hakça hükmeden ve her birimizi hakkı olan yere koyan ‘Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!’

- [1746] Hazret-i Âişe *Radıyallahu anha*’dan şöyle rivayet olunmuştur: “Hazret-i Peygamber her gece Benî İsrail (İsra) ve Zümer surelerini
- 20 okurdu.”

1 Aslında, ibadet için veya bunu söylemekten zevk aldıkları için değil, ettiği bütün vaatleri gerçekleştirmiş olmasından yana duydukları memnuniyeti ifade etmek için... Zira *tesbih*, Allah'la ilgili akla gelen olumsuzlukların reddini de içerir. Ve bu âyetlerin nâzil olduğu devirde, Müslümanlar Allah'ın vaatleri hakkında bazı olumsuz düşüncelere kapılabiliyorlardı. / ed.

[١٧٤٣] {حَافِينَ} محدقين من حوله. {يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ} يقولون: سبحان الله والحمد لله، متلذذين لا متعبدين.

[١٧٤٤] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {بَيْنَهُمْ}؟ قلت: يجوز أن يرجع إلى العباد كلهم، وأن إدخال بعضهم النار وبعضهم الجنة لا يكون إلا قضاء بينهم بالحق والعدل؛ وأن يرجع إلى الملائكة، على أن ثوابهم - وإن كانوا معصومين جميعاً - لا يكون على سنن واحد، ولكن يفاضل بين مراتبهم على حسب تفاضلهم في أعمالهم، فهو القضاء بينهم بالحق.

[١٧٤٥] فإن قلت: قوله {وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ} من القائل ذلك؟ قلت: المقضي بينهم إما جميع العباد وإما الملائكة، كأنه قيل: وقضى بينهم بالحق، وقالوا: الحمد لله على قضائه بيننا بالحق، وإنزال كل منا منزلته التي هي حقه.

[١٧٤٦] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الزمر لم يقطع الله رجاءه يوم القيامة وأعطاه الله ثواب الخائفين الذي خافوا. وعن عائشة رضي الله عنها: أن رسول الله ﷺ كان يقرأ كل ليلة بني إسرائيل والزمر.

ĞÂFİR SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] sadece وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ âyetinin (55. âyet) medenî olduğunu söylemiştir; çünkü namaz Medine’de farz kılınmıştır. İbn Abbas ve İbnü’l-Hanefiyye’den
[v. 81/700] naklen Hâ-Mîm’lerin¹ tamamen mekkî olduğu da ifade edilmiştir.
85 âyettir. 82 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah’ın adıyla...

1. Hâ, Mîm.

2. Bu kitap; ‘mutlak izzet ve ilim sahibi’ (Azîz, Alîm) Allah tarafından indirilmektedir.

3. Günahları bağışlayan, tevbeleri kabul eden, cezası sert, lûtfu bol... Ki O’ndan başka tanrı yoktur... Yalnız O’nadır ayrıca, nihâî dönüş!

[1747] Hâ’nın Elif’i imâleyle de, tefhîmle de; Mîm sâkin olarak da, fet-ha ile de okunmuştur. Fetha yapılarak (*Hâmîme* şeklinde) okunmasının izahı şudur: Ya iki sâkin harf bir araya geldiği için harekelenmiş ve en hafif hareke tercih edilmiştir -ki bunun örneği *eyne* ve *keyfe* gibi kelimelerdir- ya da *ikra’* (oku) fiilinin gizlenmesi sebebiyle nasb halinde okunmaktadır. Bu kelime, ya müenneslik ve ma’rifelik sebebiyle yahut ma’rifelik ve yabancı dillerden Arapçaya geçmiş قَابِل ve هَابِل gibi bir kelimenin vezninde oluşu sebebiyle gayr-i munsariftir.

[1748] *Evb*, *nevb* ve *tevb* kökleri dönmek anlamında ortaktırlar. الطَّوْلُ fazlalık ve artma demektir. Şöyle denilir: *Li-fulânin ‘alâ fulânin tavlun* (Falan kişi falancadan üstündür). Kelime “ihsanda bulunmak” anlamına da gelir. Nitekim “Ona lütufta bulundu.” anlamında *tâle ‘aleyhi* ve *tetavvele* denilir.

[1749] **Şayet** “Mevsûf ma’rife olduğu ve bu sebeple sıfatın da ma’rife olması gerektiği halde, neden sıfatların bir kısmı ma’rife bir kısmı nekire olmuş?” **dersen şöyle derim:** غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ ifadelerine gelince bunlar ma’rifedir;

1 HâMîm harfleriyle başlayan 40/Ğâfir ilâ 46/Ahkâf arasındaki yedi sûreye Âl-i HâMîm veya Havâmîm denir. / ed.

سورة غافر

مكية؛ [قال الحسن: إِلَّا قوله {وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} {٥٥}]، لأن الصلوات
نزلت بالمدينة. وقد قيل في الحواميم كلها: إنها مكيات -عن ابن عباس وابن
الحنفية-].

وهي ٨٥ آية. وقيل ٨٢.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿حم﴾

٢- ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

٣- ﴿غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطُّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهِي

الْمَصِيرُ﴾

[١٧٤٧] قرئ بإمالة ألف {حا} وتفخيمها، وبتسكين الميم وفتحها. ووجه
الفتح: التحريك لالتقاء الساكنين، وإيثار أخف الحركات، نحو أين وكيف؛ أو
النصب بإضمار اقرأ. ومنع الصرف للتأنيث والتعريف، أو للتعريف وأنها على زنة
أعجمي نحو قابيل وهابيل.

[١٧٤٨] التوب والثوب والأوب أخوات في معنى الرجوع. والطول الفضل
والزيادة. يقال: لفلان على فلان طول، والإفضال. يقال: طال عليه وتطول، إذا
تفضل.

[١٧٤٩] فإن قلت: كيف اختلفت هذه الصفات تعريفاً وتنكيراً، والموصوف معرفة
يقتضي أن يكون مثله معارف؟ قلت: أما {غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ} فمعرفتان؛

çünkü Allah Teâlâ bu iki kelime ile (bağışlama ve kabul) fiillerinin sonradan oluşunu ve Allah'ın, günahları şimdi veya daha sonra bağışlayacağını; tevbeleri de şimdi veya daha sonra kabul edeceğini kastetmemiştir ki bu iki sıfat öncekilerden ayrı kabul edilsin ve bu iki sıfatın oluşturduğu izâfet hakiki olmayan
 5 bir izâfet olsun. Aksine, bu sıfatların sübut ve devamlılığı kastedilmiştir. Böyle olunca, izâfet tamlaması şeklindeki bu iki sıfatın hükmü, *İlâbu'l-halk* (yaratılmışların ilâhı) ve *Rabbu'l-arş* (Arş'ın sahibi) tamlamalarının hükmü gibi olmaktadır. Fakat شَدِيدُ الْعِقَابِ (cezalandırması sert) ifadesini açıklamak zordur¹; çünkü bu ifadenin takdiri, *şedîdin 'ikâbuhû* (cezalandırması sert) şeklindedir;
 10 başka bir takdir de yapılamaz. Zeccac [v. 311/923] bu ifadeyi bedel kabul etmiş; ama böyle sıfatlar arasında bir tek bedelin olması hiç uygun değildir. Bu durumun izahı şunu söylemektir: Bu bir tek nekire sıfat, böyle ma'rifelerin arasına denk gelince, bu nekire sıfat onların hepsinin sıfat değil de bedel olduğunu ilan etmiş olur. Bu durumun örneği, *tef'ileleri müstef'ilün* kalıbında gelen bir
 15 kasidenin *recez*² olduğuna hükmedilmesidir. Ama içinden tek bir parçası *mü-tefâ'ilün* kalıbında olursa o zaman *kâmi*³ olur.

[1750] Biri şöyle de diyebilir: شَدِيدُ kelimesi sıfattır; شَدِيدُ الْعِقَابِ ifadesindeki Elif-Lâm, lâfzen öncesi ve sonrasıyla uyumlu olsun diye hazfedilmiştir; zira Araplar uyum gerçekleşsin diye konuşmalarındaki kaideleri çokça değiştirmişlerdir. Mesela şöyle demişlerdir: *Mâ ya'rifu min suhâdileyhi min 'unâdileyhi* (Zekerini husyelerinden ayıramaz). Böyle diyerek, çift olan (husyeler)e uyması için tek olan (zeker)i de ikil şekline sokmuşlardır. Halil b. Ahmed [v. 175/791] Arapların, “Senin gibi bir adamın böyle yapması hoş değildir.” ve “Senden daha iyi bir adamın böyle yapması hoş değildir.” sözleriyle ilgili şöyle demiştir: “Araplar, bu ifadeyi
 25 (herkes) sözünü, başında Elif-Lâm var kabul ederek söylerler. Tıpkı *el-cemmâu'l-ğafir* (herkes) sözünü, başında Elif-Lâm yokmuş niyetiyle söyledikleri gibi. Bu ifadeyi kolayca böyle söylemelerinin sebebi, hem karışıklığı hem de mevsûf hakkındaki bilgisizliği ortadan kaldırmasıdır.” Şöyle denmesi de mümkündür: شَدِيدُ kelimesi, uyarı daha kuvvetli olsun diye sertliğin çokluğuna ve ondan hem daha vahim
 30 hem de daha acı bir şiddet olamayacağına delâlet etmesi için kasıtlı olarak nekire ve müphem bırakılmıştır. Şöyle de denebilir: (Nahiv'deki) ibdâl metodu benimsendiğinde, sıfat yerine bedelin tercih edilmesine sebep olan işte bu incelikler.

1 Burada ism-i fâ'il değil de sıfat-ı müşebbehe ma'mûlüne muzâf olduğu, sıfat-ı müşebbehe ism-i fâ'il gibi zamana delâlet etmediği ve bu durumda da tam bir izâfet gerçekleşmeyeceği için. / çev.

2 Halil b. Ahmed'in [v. 175/791] aruz sisteminde *müctelibe* denilen üçüncü dâiredaki üç bahirden (*bezece*, *receze*, *remel*) ikincisi. Genel sıralamada yedinci bahir. Tef'ileleri yedi harflidir. Müs - tef - 'ilün tef'ilesinin altı kez tekrarlanmasıyla meydana gelir. (DIA'dan) / ed.

3 Halil b. Ahmed'in aruz sisteminde *mütelife* denilen ikinci dâirenin ikinci bahri; genel sıralamada beşinci bahir. Bu bahrin, bir beyitte *müte - fâ - ilünün* 6 kez tekrarlanmasından oluşan tam / *müseddes* ve dört defa tekrarlanmasından meydana gelen meczû' / murabba' denilen şekilleri kullanılmıştır. (DIA'dan) / ed.

لأنه لم يرد بهما حدوث الفعلين، وأنه يغفر الذنب ويقبل التوب الآن، أو غداً حتى يكونا في تقدير الانفصال، فتكون إضافتهما غير حقيقية؛ وإنما أريد ثبوت ذلك ودوامه، فكان حكمهما حكم إله الخلق ورب العرش. وأما {شَدِيدُ الْعِقَابِ} فأمره مشكل، لأنه في تقدير "شديد عقابه" لا ينفك من هذا التقدير، وقد جعله الزجاج بدلاً. وفي كونه بدلاً وحده بين الصفات نبوّ ظاهر، والوجه أن يقال: لما صودف بين هؤلاء المعارف هذه النكرة الواحدة، فقد آذنت بأنّ كلها أبدال غير أوصاف. ومثال ذلك قصيدة جاءت تفاعيلها كلها على مستفعلن، فهي محكوم عليها بأنها من بحر الرجز، فإن وقع فيها جزء واحد على متفاعلن كانت من الكامل.

- ١٠ [١٧٥٠] ولقائل أن يقول: هي صفات، وإنما الألف واللام من {شَدِيدُ الْعِقَابِ} ليزاوج ما قبله وما بعده لفظاً، فقد غيروا كثيراً من كلامهم عن قوانينه لأجل الازدواج، حتى قالوا: ما يعرف سُحَادِلِيهِ من عُنَادِلِيهِ، فثَنُوا ما هو وتر لأجل ما هو شفع. على أنّ الخليل قال في قولهم ما يحسن بالرجل مثلك أن يفعل ذلك، وما يحسن بالرجل خير منك أن يفعل كذا، أنه على نية الألف واللام كما كان الجماء الغفير على نية طرح الألف واللام. ومما سهل ذلك الأمن من اللبس وجهالة الموصوف. ويجوز أن يقال: قد تعمد تنكيهه وإبهامه للدلالة على فرط الشدة، وعلى ما لا شيء أدهى منه وأمرّ لزيادة الإنذار. ويجوز أن يقال: هذه النكتة هي الداعية إلى اختيار البديل على الوصف إذا سلكت طريقة الإبدال.
- ١٥

[1751] **Şayet** “وَقَابِلِ التَّوْبِ” ifadesinin başındaki Vav orada niçin bulunmaktadır?” **dersen şöyle derim:** Burada çok mühim bir incelik vardır. Bu incelik, tevbe etmiş bir günahkâr için iki rahmetin; yani Allah’ın onun tevbesini kabul edip bu tevbeyle onun lehine bir itaat davranışı olarak yazması ve sonra o itaat davranışını kulun günahlarını sanki hiç günah işlememiş gibi tamamen silen bir vesileye dönüştürmesi şeklindeki iki rahmetin bir araya getirilmesidir; adeta “(Allah), günahları bağışlama ve tevbeleri kabul etme özelliğini bir arada bulundurandır.” denilmiş gibi olur.

[1752] Rivâyete göre, Hazret-i Ömer (r.a.), Şam’lılardan çok güçlü kuvvetli bir şahsiyeti arayıp bulamayınca, etraftan o şahsın kendisini içkiye verdiği söylenmişti. Bunun üzerine Hazret-i Ömer kâtibine şöyle bir mektup yazmasını emretti: “Ömer’den falancaya... Selâm senin üzerine olsun! Kendisinden başka tanrı olmayan Allah’a seninle beraber hamdediyorum. *Rahmân Rahîm Allah’ın adıyla... HâMîm... Yalnız O’nadır ayrıca, nihaî dönüş!*¹ mektubu mühürledi ve elçisine; “Bu mektubu ona ayık olduğu bir zamanda ver.” dedi. Ardından, yanındakilere o şahsın tevbe etmesi için dua etmelerini emretti. Mektup o kişiye ulaştığında, onu okuyup şöyle demeye başladı: “Allah beni affedeceğini ve cezasından uzaklaştıracağını vaad etmiş, (ne güzel!)” Hem bu ifadeyi tekrarlıyor hem de ağlıyordu. Sonra içkiyi bıraktı; bir daha içmedi ve güzelce tevbe etti. Onun bu durumu Hazret-i Ömer’e ulaştığı zaman, “İşte siz de böyle yapın! Bir kardeşinizin ayağının kaydığını gördüğünüzde, onu doğrultup ayağa kaldırın. Allah’ın ona tevbe etme imkânı vermesi için dua edin. Yoksa onun aleyhine çalışan şeytanların yardımcıları olmayın!” dedi.

4. Allah’ın âyetleri hakkında, nankörce inkâr edenlerden başkası cedelleşmiyor. O halde bunların şehir şehir dolaşmaları sakın seni aldatmasın.

[1753] Allah’ın âyetleri hakkında tartışanlara inkârcılık damgası vurulmuştur. “Tartışma / cedelleşme” ile kastedilen, bâtıl yollarla âyetleri karalamak, hakikati geçersiz kılmaya çalışmak ve Allah’ın nurunu söndürmek maksadıyla yapılan tartışmadır. “Hakkı bâtılla yok etmek için bâtıl (şüphe ve gerekçeler) yardımı ile cedelleşmişlerdi.” [Ğâfir 40/5] âyeti de buna delâlet etmektedir. Âyetlerin anlaşılmayan yerlerini izah etmek, müşkil kısımlarını çözüme kavuşturmak ve mânalarını ortaya çıkarmak için ilim ehliyle münakaşaya girmek ve yanlış itikat sahiplerini âyetlerden uzak tutmak maksadıyla yine âyetler vasıtasıyla cevaplar vermek için yapılan tartışmaya gelince bu, Allah yolundaki en büyük cihaddır.

1 Yani Ğâfir suresinin ilk 3 âyetini yazdırdı. / ed.

[١٧٥١] فإن قلت: ما بال الواو في قوله {وَقَابِلِ التَّوْبِ}؟ قلت: فيها نكتة جلييلة، وهي إفادة الجمع للمذنب التائب بين رحمتين؛ بين أن يقبل توبته فيكتبها له طاعة من الطاعات، وأن يجعلها محاة للذنوب، كأن لم يذنب. كأنه قال: جامع المغفرة والقبول.

٥ [١٧٥٢] وروى أنّ عمر رضي الله عنه افتقد رجلاً ذا بأس شديد من أهل الشام، فقبل له: تتابع في هذا الشراب، فقال عمر لكاتبه: اكتب، من عمر إلى فلان؛ سلام عليك، وأنا أحمد إليك الله الذي لا إله إلا هو. بسم الله الرحمن الرحيم حم إلى قوله إليه المصير. وختم الكتاب وقال لرسوله: لا تدفعه إليه حتى تجده صاحباً، ثم أمر من عنده بالدعاء له بالتوبة. فلما أتمته الصحيفة جعل يقرأها ويقول: قد وعدني الله أن يغفر لي، وحذرنى عقابه، فلم يبرح يردّها حتى بكى ثم نزع فأحسن النزوع وحسنت توبته. فلما بلغ عمر أمره قال: هكذا فاصنعوا، إذا رأيتم أخاكم قد زلّ زلّة فسددوه ووقفوه، وادعوا له الله أن يتوب عليه، ولا تكونوا أعواناً للشياطين عليه!

٤- ﴿مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْزُوكَ تَقْلُبُهُمْ فِي الْبِلَادِ﴾

١٥ [١٧٥٣] سجل على المجادلين في آيات الله بالكفر. والمراد الجدل بالباطل من الطعن فيها، والقصد إلى إدحاض الحق وإطفاء نور الله. وقد دلّ على ذلك في قوله {وَجَادِلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ}. فأما الجدل فيها لإيضاح ملتبسها وحلّ مشكلها، ومقادحة أهل العلم في استنباط معانيها ورد أهل الزيغ بها وعنها، فأعظم جهاد في سبيل الله.

Peygamber (s.a.)’in *inne cidâlen fi’l-Kur’âni küfrun* (Kur’ân hakkında yapılan *bir* tartışma küfürdür.) demesi [Ahmed b. Hanbel, Müsned, XII, 476]; yani *cidâl* kelimesini ma’rife değil de nekire olarak söylemiş olması, Peygamber (s.a.)’in iki tür tartışmayı birbirinden ayırdığını gösterir.

5 [1754] لَا يَغُرُّكَ kelimesi *lâ yeğurrake* şeklinde de okunmuştur.¹ **Şayet** “O halde, sakın seni aldatmasın” sözünün, öncesiyle sebep-sonuç ilişkisi nereden kaynaklanıyor?” **dersen şöyle derim:** İnkârcılıkları Allah tarafından tescil edilince -ki Allah indinde kâfirden daha bahtsız yoktur- bu hususu iyice idrak eden kimsenin bunların durumunu tercih etmemesi, o kâfirlerin
10 dünyada işlerinin yolunda gitmesinin, kazançlı ve kârlı ticaretler yaparak yeryüzünde dolaşmalarının o kimseyi aldatmaması gerekir. Nitekim Kureyşliler de böyle Şam ve Yemen ellerinde dolaşırlar; mallarıyla ticaret yapıp kâr elde ederlerdi. Fakat bu gidişatlarının varacağı yer ve netice yokluk olacaktır ve bunun ötesinde sonsuza kadar sürecek bir bedbahtlık vardır.

15 [1755] Bunun ardından Allah Teâlâ, onların elçileri yalanlamaları, onlara düşmanlık beslemeleri, bâtıl yollarla tartışmaları ve kendileri için biriktirdikleri kötü âkıbetle ilgili olarak, geçmiş ümmetlerde de benzeri yaşanmış olan, Allah’ın o ümmetleri nasıl cezalandırdığını, yurtlarını nasıl târumâr ederek haklarından geldiğini anlatan bir misal getirdi:

20 **5. Onlardan önce Nuh kavmi de yalanlamıştı, onların ardından gelen gruplar da... Her toplum kendi peygamberini yakalayıp cezalandırmaya yeltenmiş; hakkı bâtilla yok etmek için bâtıl (şüphe ve gerekçeler) yardımı ile cedelleşmişti. Ama sonunda, Ben onları yakaladım! Nasılmış Benim cezalandırışım?!**

25 [1756] Peygamberlere karşı grup oluşturan ve onlara savaş açan “gruplar” ki Âd, Semûd kavimleri, Firavun ve benzerleridir.

[1757] Hazret-i Nuh’un kavmi ve diğer grupların oluşturduğu “her toplum, kendi peygamberini” -(*oranın peygamberini* anlamında) *bi-rasûlihâ* şeklinde de okunmuştur- “yakalayıp cezalandırmaya” -esir edilen
30 kimse için *ahîz* (yakalanmış, ele geçirilmiş) denir- yani onun üzerinde baskı kurmaya, ona saldırmaya ve diledikleri şekilde işkence edip öldürmeye “yeltenmişlerdi!.. Ama Ben onları yakalayıp cezalandırdım.” Yani onlar peygamberi yakalayıp cezalandırmak istediler; Ben de onların bu, peygamberi yakalayıp cezalandırma isteklerinin karşılığı olarak onları yakalayıp cezalandırdım. “Nasılmış Benim cezalandırışım?!”
35

1 Bu cümle, aşağıdaki “... anlatan bir misal getirdi:” ifadesinden sonra olmakla birlikte buraya alınmıştır. / ed.

وقوله ﷺ "إِنَّ جَدَالًا فِي الْقُرْآنِ كُفْرٌ" وإيراده منكراً، وأن لم يقل "إِنَّ الْجَدَالَ" تمييز منه بين جدال وجدال.

[١٧٥٤] وقرئ «فَلَا يَغْرُكَ». فَإِنْ قُلْتَ: مَنْ أَيْنَ تَسْبِبُ لِقَوْلِهِ {فَلَا يَغْرُكَ} مَا قَبْلَهُ؟ قُلْتَ: مَنْ حَيْثُ إِنَّهُمْ لَمَّا كَانُوا مَشْهُودًا عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِ اللَّهِ بِالْكَفْرِ -وَالْكَافِر لَا أَحَدٌ أَشْقَى مِنْهُ عِنْدَ اللَّهِ- وَجِبَ عَلَى مَنْ تَحَقَّقَ ذَلِكَ أَنْ لَا تَرْجِحَ أَحْوَالَهُمْ فِي عَيْنِهِ، وَلَا يَغْرِهَ إِقْبَالُهُمْ فِي دُنْيَاهُمْ وَتَقْلِبُهُمْ فِي الْبِلَادِ بِالتَّجَارَاتِ النَّافِقَةِ وَالْمَكَاسِبِ الْمَرْبُوحَةِ؛ وَكَانَتْ قَرِيشٌ كَذَلِكَ يَتَقَلَّبُونَ فِي بِلَادِ الشَّامِ وَالْيَمَنِ، وَلَهُمْ الْأَمْوَالُ يَتَجَرَّوْنَ فِيهَا وَيَتَرَبَّحُونَ، فَإِنَّ مَصِيرَ ذَلِكَ وَعَاقِبَتَهُ إِلَى الزَّوَالِ، وَوَرَاءَهُ شَقَاوَةُ الْأَبَدِ.

[١٧٥٥] ثُمَّ ضَرَبَ لَتَكْذِيبِهِمْ وَعَدَاوَتِهِمْ لِلرَّسْلِ وَجْدَالِهِمْ بِالْبَاطِلِ وَمَا ادَّخَرَ لَهُمْ مِنْ سُوءِ الْعَاقِبَةِ مَثَلًا؛ مَا كَانَ مِنْ نَحْوِ ذَلِكَ مِنَ الْأُمَمِ، وَمَا أَخَذَهُمْ بِهِ مِنْ عِقَابِهِ وَأَحْلَهُ بِسَاحَتِهِمْ مِنْ انْتِقَامِهِ.

هـ- ﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ﴾

[١٧٥٦] {وَالْأَحْزَابُ} الَّذِينَ تَحَزَّبُوا عَلَى الرِّسْلِ وَنَاصَبُوهُمْ، وَهُمْ عَادُ وَثُمُودُ وَفِرْعَوْنُ وَغَيْرُهُمْ.

[١٧٥٧] {وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ} مِنْ هَذِهِ الْأُمَمِ الَّتِي هِيَ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابِ {بِرَسُولِهِمْ} -وَقَرِئَ «بِرَسُولِهَا»- {لِيَأْخُذُوهُ} لِيَتِمَكَّنُوا مِنْهُ، وَمِنْ الْإِيقَاعِ بِهِ وَإِصَابَتِهِ بِمَا أَرَادُوا مِنْ تَعْذِيبٍ أَوْ قَتْلِ. وَيُقَالُ لِلْأَسِيرِ أَخِيزْ؛ {فَأَخَذْتُهُمْ}، يَعْنِي أَنَّهُمْ قَصَدُوا أَخْذَهُ فَجَعَلْتُ جَزَاءَهُمْ عَلَى إِرَادَةِ أَخْذِهِ أَنْ أَخَذْتُهُمْ. {فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ}؟!

Siz onların topraklarından ve yurtlarından geçiyor ve cezalandırmamın izlerini görüyorsunuz. (Soru formundaki) bu ifade, hayrete düşürme anlamı barındıran bir bildirimdir.

6. Böylece, Rabbinin; ‘nankörce inkâr edenlerin Ateş halkı’ olacağına dair hükmü gerçekleşmiş oldu.

[1758] *كَلِمَةُ رَبِّكَ* (onların Ateş halkı olacağı) cümlesi, *أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ* (Rabbinin sözü)nden bedel olarak merfû‘ konumdadır; yani işbu vâcip oluş gibi, kâfirlerin Ateş halkı olacakları da onlar için vâcip olmuştur. Bunun anlamı şudur: O kâfirlerin dünyada, köklerini kurutan bir azapla helâk edilmeleri nasıl vâcip olmuşsa, aynı şekilde Âhirette ateş azabıyla helâk edilmeleri de öyle vâcip olmuştur. Yahut *أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ* cümlesi, başındaki gerekçe bildiren Lâ’m’ın düşürülmesi ve öncesinde yer alan *حَقَّتْ* (gerçekleşti) fiiline bağlanması sebebiyle mansûb konumdadır.

[1759] “Nankörce inkâr edenler” Kureyşlilerdir. Mâna şudur: Nasıl o geçmiş ümmetlerin helâki vâcip olmuşsa, işte bunların helâki de öyle vâcip-
tir; çünkü aynı gerekçe, onların hepsini Ateş halkı olmaları konusunda bir araya getirmektedir.

[1760] *كَلِمَةُ* [hükmü] kelimesi) *kelimâtu* (hükümleri) şeklinde de okunmuştur.

7. Arş’ı taşıyanlar ve Arş çevresindekiler, hamdederek Rablerini tenzih ve takdis ederler; O’na iman ederler; müminlerin bağışlanması için dua ederler: “Ya Rabbi! Sen, ilim ve rahmet açısından her şeyi kuşatmış bulunuyorsun. O halde, dönüş yaparak Senin yolunu izleyenleri bağışla, cayır cayır yanan Ateş’in azabından koru onları.”

8. “Ya Rabbi! Onları -atalarından, eşlerinden, nesillerinden salih olanlarla birlikte- kendilerine va’dettiğin Adn Cennetlerine sok. Sensin çünkü ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (Azîz, Hakîm).”

9. “(Kıyamet günü) onları kötülüklerden koru. O gün her kimi kötülüklerden korursan, şüphesiz ona acımışsındır ki en büyük başarı da budur.”

[1761] Rivayete göre, Arş’ı taşıyan meleklerin ayakları yerin en alt katmanında, başları da Arş’ı deecek şekilde yukarıdadır. Onlar huşû hâli içindedirler ve (saygıdan) gözlerini dahi kaldırmazlar. Hazret-i Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rabbinizin büyüklüğü hakkında düşünmeyin. Onun yarattığı melekler hakkında düşünün. O meleklerden birisi -ki ismi İsrâfil’dir-

فإنكم تمرون على بلادهم ومساكنهم فتعاینو أثر ذلك. وهذا تقرير فيه معنى التعجيب.

٦- ﴿وَكَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ﴾

[١٧٥٨] {أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ} في محل الرفع، بدل من {كَلِمَةُ رَبِّكَ}، أي مثل ذلك الوجوب وجب على الكفرة كونهم من أصحاب النار. ومعناه: كما وجب إهلاكهم في الدنيا بالعذاب المستأصل، كذلك وجب هلاكهم بعذاب النار في الآخرة، أو في محل النصب بحذف لام التعليل وإيصال الفعل.

[١٧٥٩] و{الَّذِينَ كَفَرُوا} قریش، ومعناه، كما وجب إهلاك أولئك الأمم، كذلك وجب إهلاك هؤلاء؛ لأن علة واحدة تجمعهم أنهم من أصحاب النار.

١٠ [١٧٦٠] وقرئ «كلمات».

٧- ﴿الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ﴾

٨- ﴿رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ ١٥

٩- ﴿وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٧٦١] روي أن حملة العرش أرجلهم في الأرض السفلى ورؤوسهم قد خرقت العرش وهم خشوع لا يرفعون طرفهم. وعن النبي ﷺ: لا تتفكروا في عظم ربكم، ولكن تفكروا فيما خلق الله من الملائكة، فإن خلقاً من الملائكة يقال له إسرافيل

Arş'in bir köşesini sırtına almıştır; ayakları da yerin en alt tabakasındadır. Başı yedi göğü delip geçmiştir. Ama Allah'ın azametinden dolayı öyle küçülmüştür ki sanki küçük bir kuş gibi olmuştur." Bir başka hadiste de şöyle geçer: "Allah Teâlâ, Arş'ı taşıyan melekleri diğerlerinden daha üstün tuttuğu için bütün meleklerle, onların önünden geçerken selâm vermelerini emretti." Şöyle denmiştir: "Allah Arş'ı yeşil bir cevherden yaratmıştır. Arş'in ayaklarından ikisinin arasında, hızlı bir kuşun uçuşuyla seksen bin yıllık bir mesafe vardır." Şöyle de denmiştir: "Arş'in etrafında, *lâ ilâhe illâllâh* ve *allâhu ekber* (Allah'tan başka tanrı yok! Mutlak büyük Allah'tır.) diyerek tavaf eden yetmiş bin saf melek vardır. Onların arkasında; ayakta duran, ellerini omuzlarına koymuş, yüksek sesle *allâhu ekber* ve *lâ ilâhe illâllâh* (Mutlak büyük Allah'tır. Allah'tan başka tanrı yok!) diyen yetmiş bin saf melek daha vardır. Onların ardında da sağ ellerini sol ellerinin üzerine bağlamış yüz bin saf melek vardır ki her biri Allah'ı, diğerinden farklı bir şekilde tesbih etmektedir."

[1762] İbn Abbas (r.a.) العرش'ı Ayın'ın zammesiyle *el-'Urş* diye okumuştur.

[1763] **Şayet** "Arş'ı taşıyan ve onun etrafında hamdederek Allah'ı tesbih eden meleklerin *mümin* olduklarını herkes bilirken, "O'na iman ederler." demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, imanın şeref ve faziletini ortaya koymak ve *imam* özendirmektir. Nitekim Allah Teâlâ, kitabının pek çok yerinde peygamberlerini bu sebeple *sâlihlik*le nitelmiştir. Yine, hayırlı amelleri zikrettikten sonra, "Ayrıca, iman edenlerden olmaktır." [Beled 90/17] buyurarak imanın faziletini vurgulamıştır. "O'na iman ederler." ifadesinin bir diğer anlamı da şu uyarıda bulunuyor olmasıdır: Şayet mesele (Allah'a mekân ve cisimiyet isnat eden) Mücessime'nin dediği gibi olsaydı, Arş'ı taşıyan ve onun etrafında bulunan melekler Allah'ı görür ve gözlemler; dolayısıyla *O'na iman etmekle* nitelenmezlerdi; çünkü ancak gâib bir varlık, *kendisine iman edilmekle* nitelenir. Melekler -övgü kabilinden- Allah'a *imanla* nitelenince, gerek onların gerek yeryüzündekilerin gerekse o makamdan uzakta bulunan herkesin -yani iman edebilecek herkesin- *imanının* akıl yürütme ve istidlâlden başka bir yolla gerçekleşmeyeceği noktasında birleştiği; Allah'ın cisimlere ait sıfatlardan münezzeh olması sebebiyle, ancak nazar ve istidlâl yoluyla bilinebileceği anlaşılmış olur.¹

1 Felsefi Kelâm devrinin kurucusu sayılan büyük müfessir Fahreddin er-Râzi'nin [v. 606/1209] dediği gibi, Zemahşeri'nin *Keşşâf Tefsiri*'nde şu incelikten başka hiçbir incelik olmasaydı, sadece bu nükte bile şeref olarak, övünme vesilesi olarak *Keşşâf'a* yeterdi (ورحم الله صاحب الكشف فلو لم يحصل في كتابه إلا هذه النكتة لكفاه فخرا وشرفا) ; çünkü yakaladığı bu incelik sayesinde "Yüce" Allah'a cisim atfeden Mücessime / Müşebbihe akımının Allah algısını kökünden sarsmıştır. (*Mefâtihul-ğayb*, Ğâfir 40/7 hk.) Yalnız, bu bizim imanımızın peygamber ve meleklerin imaniyle aynı kıratda / ayarda olduğu anlamına gelmez; aynılık, *imanın* kökü ve iman edilmesi gereken ilkeler bütünü / adedi için söz konusudur. Cebrail *Aleyhisselâm* da, Hazret-i Muhammed de Ebû Hanîfe *Rahimehullâh* da, biz de aynı iman ilkelerine aynı yolla iman etmekteyiz; ancak bu imanların kuvvetleri farklı farklıdır. / ed.

زاوية من زوايا العرش على كاهله وقدماه في الأرض السفلى، وقد مرق رأسه من
 سبع سماوات، وأنه ليتضاءل من عظمة الله حتى يصير كأنه الوصع. وفي الحديث:
 إن الله تعالى أمر جميع الملائكة أن يغدوا ويروحوا بالسلام على حملة العرش
 تفضيلاً لهم على سائر الملائكة. وقيل: خلق الله العرش من جوهرة خضراء، وبين
 القائمتين من قوائمه خفّاق الطير المسرع ثمانين ألف عام. وقيل: حول العرش
 سبعون ألف صف من الملائكة، يطوفون به مهّللين مكبرين، ومن ورائهم سبعون
 ألف صف قيام، قد وضعوا أيديهم على عواتقهم رافعين أصواتهم بالتهليل والتكبير،
 ومن ورائهم مائة ألف صف قد وضعوا الأيمان على الشمائل؛ ما منهم أحد إلا وهو
 يسبح بما لا يسبح به الآخر.

١٠ [١٧٦٢] وقرأ ابن عباس «العرش»، بضم العين.

[١٧٦٣] فإن قلت: ما فائدة قوله {وَيُؤْمِنُونَ بِهِ} ولا يخفى على أحد أنّ حملة
 العرش ومن حوله من الملائكة الذين يسبحون بحمد ربهم مؤمنون؟ قلت: فائدته
 إظهار شرف الإيمان وفضله، والترغيب فيه كما وصف الأنبياء في غير موضع من
 كتابه بالصلاح لذلك، وكما عقب أعمال الخير بقوله تعالى {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ
 آمَنُوا} [البلد: ١٧] فأبان بذلك فضل الإيمان. وفائدة أخرى: وهي التنبيه على أن
 الأمر لو كان كما تقول المجسمة، لكان حملة العرش ومن حوله مشاهدين معانين،
 ولما وُصفوا بالإيمان؛ لأنه إنما يوصف بالإيمان الغائب، فلما وُصفوا به على سبيل
 الثناء عليهم علم أنّ إيمانهم وإيمان من في الأرض وكل من غاب عن ذلك المقام
 سواء في أنّ إيمان الجميع بطريق النظر والاستدلال لا غير، وأنه لا طريق إلى
 معرفته إلّا هذا، وهو منزلة عن صفات الأجرام.

[1764] “O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanması için dua ederler.” sözünde münâsebet dikkate alınmıştır; adeta “Melekler Allah’a iman ederler ve kendi durum ve vasıflarına benzer haldekilerin bağışlanması için dua ederler.” denmektedir. Burada ayrıca şuna dikkat çekilmektedir: Allah’a imanda ortaklık, hem hayırhahlığa en çok çağıran şey olmalı hem de cinslerin farklı ve mekânların uzak oluşuna rağmen şefkati açıkça göstermeye en çok yönlendiren şey olmalıdır. Bilindiği gibi, melek ile insan arasında, gökteki ile yerdeki arasında hiçbir cins-birliği yoktur; fakat imanda müştereklik meydana geldiği zaman onunla birlikte küllî bir cins-birliği ve hakiki bir uyum meydana gelmekte; Arş’ın etrafındakiler yeryüzündekilerin bağışlanması için dua etmektedirler. Nitekim “Melekler yeryüzündekilerin bağışlanması için O’na dua ediyorlar.” [Şûrâ 42/5] buyrulmuştur.

[1765] رَبَّنَا yani “Ya Rabbi!” *derler*. Bu gizli fiilin, hem öncesinde geçen “bağışlanmaları için dua ederler” ifadesini açıklıyor olması -dolayısıyla onun gibi mahallen merfû‘ olması- hem de hâl¹ olması mümkündür.

[1766] **Şayet** “Allah mekândan münezzehtir; bu durumda, ‘O, her şeyi kuşatmıştır.’ demek nasıl doğru olabilir?” **dersen şöyle derim:** Mâna bakımından her şeyi kuşatan rahmet ve ilimdir; ifade de aslında “Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır.” şeklindedir. Fakat fiil rahmetin ve ilmin sahibine isnat edilerek; sonra da Allah’ın ilim ve rahmet ile nitelenmesinin daha da derinleştirilmesi için iki mansûb temyiz haline getirilerek sözün asli yapısı değiştirilmiştir. Adeta, O’nun zâtı, her şeyi kuşatan rahmet ve ilim imiş gibi...

[1767] **Şayet** “Burada *rahmet* ve *ilim* zikredilmiş. Bu durumda (فَاعْفِرْ kelimesinin başındaki) Fâ’dan sonra gelen ifadelerin bu iki vasıftan bahseder şekilde gelmesi gerekirdi; fakat sadece *ğufrândan* bahsediliyor?” **dersen şöyle derim:** Fâ’dan sonra gelen ifadenin anlamı “Tevbe ettiğini ve Sen’in yoluna tâbi olduğunu bildiğin kimseleri bağışla!” şeklindedir.” Allah’ın yolu ise, kulları için çizdiği ve kendisine çağırdığı hak yoldur.

[1768] “Sensin çünkü ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’.” Yani mağlup edilemeyen padişah sensin; mutlak bir hâkimiyet ve izzete sahip olmana rağmen, hikmetsiz hiçbir şey yapmazsın. Hikmetinin gereği de vaad ettiklerini yerine getirmendir.

1 “Ya Rabbi! diyerek, yeryüzündekilerin bağışlanması dua ederler.” mealinde. / ed.

[١٧٦٤] وقد روعي التناسب في قوله {وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا} كأنه قيل: ويؤمنون ويستغفرون لمن في مثل حالهم وصفتهم. وفيه تنبيه على أنَّ الاشتراك في الإيمان يجب أن يكون أدعى شيء إلى النصيحة، وأبعثه على إمحاض الشفقة وإن تفاوتت الأجناس وتباعدت الأماكن. فإنه لا تجالس بين ملك وإنسان، ولا بين سماوي وأرضي قط، ثم لما جاء الإيمان جاء معه التجانس الكلي ٥ والتناسب الحقيقي، حتى استغفر من حول العرش لمن فوق الأرض. قال الله تعالى {وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ} [الشورى: ٥].

[١٧٦٥] أي يقولون {رَبَّنَا} وهذا المضممر يحتمل أن يكون بياناً ليستغفرون مرفوع المحل مثله، وأن يكون حالاً.

[١٧٦٦] فإن قلت: تعالى الله عن المكان، فكيف صحَّ أن يقال: وسع كل شيء؟ ١٠ قلت: الرحمة والعلم هما اللذان وسعا كل شيء في المعنى. والأصل: وسع كل شيء رحمته وعلمه، ولكن أزيل الكلام عن أصله بأن أسند الفعل إلى صاحب الرحمة والعلم، وأخرجنا منصوبين على التمييز للإغراق في وصفه بالرحمة والعلم، كأن ذاته رحمة وعلم واسعان كل شيء.

[١٧٦٧] فإن قلت: قد ذكر الرحمة والعلم فوجب أن يكون ما بعد الفاء مشتملاً ١٥ على حديثهما جميعاً، وما ذكر إلا الغفران وحده؟ قلت: معناه {فَاغْفِرْ} للذين علمت منهم التوبة واتباع سبيلك. وسبيل الله: سبيل الحق التي نهجها لعباده ودعا إليها.

[١٧٦٨] {إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ}، أي الملك الذي لا يغلب، وأنت مع ٢٠ ملكك وعزتك لا تفعل شيئاً إلا بداعي الحكمة، وموجب حكمتك أن تفي بوعدك.

[1769] “Onları kötülüklerden” yani cezalardan yahut kötülüklerin kar-
şılığından “koru!” Bu durumda, buradaki kötülüklerin ya küçük günahlar
yahut tevbe edilmiş büyük günahlar olduğu kabulüyle muzâf hazfedilmiş
olur. Kötülüklerden korumak ise ya günahların üstünün örtülmesi yahut
5 onlar için yapılan tevbenin kabul edilmesidir.

[1770] **Şayet** “Müminler zaten tevbe eden, kendilerine bağışlanma sözü
verilmiş salih kimseler iken; Allah da verdiği sözden dönmeyeceğine göre, me-
leklerin müminlerin bağışlanması için dua etmesinin anlamı nedir?” **dersen**
şöyle derim: Bu, *şefaât*¹ gibidir; anlamı da ikrâmın ve sevabın artırılmasıdır.

[1771] (جَنَّاتٍ عَدْنٍ ifadesi) *cennete ‘adnin* (Adn cennetine) şeklinde; (صَلَحَ
10 da) *saluha* şeklinde okunmuştur; fakat Lâm’ın fetha okunuşu daha fasihtir.
Salehanın fâ’ili *sâlih*; *saluhanın* fâ’ili ise *salih*ti. (ذُرِّيَّاتِهِمْ de) *zürriyyetehum*
(zürriyetini) şeklinde okunmuştur.

**10. Nankörce inkâr edenlere ise şöyle seslenilir: Allah’ın hışmı, sizin
15 birbirinize karşı hıncınızdan elbette daha büyük! Çünkü siz, imana da-
vet edildiğiniz halde, nankörce inkâr ediyordunuz!..**

**11. “Ya Rabbi! (Biri ana rahmine düşmeden önceki ‘hayat’sız hâli-
miz,* diğeri ise hayâta gözlerimizi yumuşumuz olmak üzere) bizleri iki
kere öldürdün ve (biri ana rahminde kazandığımız dünyevî hayâtiyet
20 diğeri ise şu anki dirilişimiz olmak üzere) bize iki kere hayat verdin;
biz de suçlarımızı itiraf ettik. O halde, bir çıkış yolu yok mu?” derler.**

**12. (Yoktur!) Şu sebeple ki; siz yalnızca Allah’a çağrıldığında nan-
körce inkâr etmekte, O’na şirk koşulduğunda ise iman etmekteydiniz!
Artık hüküm; (koştuğunuz ortaklardan) aşkın, büyük Allah’ındır!
25 (‘Aliyy, Kebîr).**

[1772] Yani onlara Kıyamet günü seslenilir ve şöyle denilir: “Allah’ın
hışmı daha büyüktür.” Bu ifadenin takdiri şöyledir: “Allah’ın size olan hış-
mı, sizin birbirinize olan hışmınızdan daha büyüktür.” Dolayısıyla âyette
أَنْفُسَكُمْ (birbirinin) ifadesinin tekrarıdan kaçınılmıştır.

1 *Şefaât* tamamen Allah’a ait olup, ancak O’nun izin ve inisiyatifi ile gerçekleşebilir. Yüce Allah sadece; (i) Ken-
disinden ahit almış; konuşmasından razı olacağı, (ii) Doğruyu söyleyecek, (iii) Kesin bilgi ile gerçeğe şahitlik
edecek olanlara şefaât yetkisi verecektir. Bu şartlar, şefaât edilecek kimseler açısından da geçerlidir. Şefaâtçi; (i)
ilgili kimsenin gerçekten iyi olduğuna tanıklık edebilmelidir. -Bu da onu bizzat tanıyan olmayı gerektirir. - Sa-
dece, (i) Allah’ın “razı olduğu”, (ii) “İlahî haşyetle son derece dikkatli yaşayan” kimselere şefaât edilebilir. İşte,
meleklerin şefaati de ancak O’nun izniyle ve O’nun razı olduğu kimseler için söz konusu olabilir. Nitekim
Bedir’de Peygamber’e ve müminlere yardım etmişlerdir. Müşriklerin, kendilerine yardım edeceğini sandıkları
melekler; Allah’ın emriyle, İslâm ordusuna yardım etmişler, onlara *şefaât* ve *salât* eylemişlerdir. / ed.

[١٧٦٩] {وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ}، أي العقوبات، أو جزاء السيئات. فحذف المضاف على أن السيئات هي الصغائر أو الكبائر المتوب عنها. والوقاية منها التكفير أو قبول التوبة.

[١٧٧٠] فإن قلت: ما الفائدة في استغفارهم لهم وهم تائبون صالحون موعودون المغفرة، والله لا يخلف الميعاد؟ قلت: هذا بمنزلة الشفاعة، وفائدته زيادة الكرامة والثواب.

[١٧٧١] وقرئ «جنة عدن»، و«صلح»، بضم اللام، والفتح أفصح. يقال: صلح فهو صالح، وصلح فهو صليح، و«ذريتهم».

١٠- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لِمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ﴾ ١٠

١١- ﴿قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا ااثْنَيْنِ وَأُحْيَيْنَا ااثْنَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ﴾

١٢- ﴿ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَخَذَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكَ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ﴾

١٥ [١٧٧٢] أي ينادون يوم القيامة، فيقال لهم {لَمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ}. والتقدير: لمقت الله أنفسكم أكبر من مقتكم أنفسكم، فاستغنى بذكرها مرة.

[1773] إِذْ تُدْعَوْنَ (İmana çağrıldığınız vakit) ifadesi, ilk مَفَّتْ (hışım) kelimesi sebebiyle mansûb olup mâna şöyledir: Kıyamet günü onlara şöyle denecektir: Peygamberler sizi imana çağırdığı halde inatla onların çağrısına uymayıp inkârı tercih ettiğiniz o günlerde Allah Teâlâ, ateşin içinde olduğunuz şu günde, kötülüğü ve inkârı emredip duran, hevâsının peşinden gittiğiniz için sizi ateşe düşüren o *nefis*lerinize olan kızgınlığınızdan çok daha kızgın idi size! Hasan-ı Basrî'den şöyle rivayet edilmiştir: (Kâfirler) çirkin amellerini gördükleri zaman nefislerine karşı hışımla dolarlar; işte bunlara “Allah’ın hışmı...” diye o zaman seslenilecektir. Şöyle de denilmiştir: Allah’ın şu an size olan hışmı, sizin birbirinize olan hışmınızdan daha büyüktür. Bu, “Kıyamet günü, birbirinizi lânetleyerek birbirinizi inkâr edeceksiniz.” [Ankebût 29/25] âyetine benzer.

[1774] إِذْ تُدْعَوْنَ (İmana çağrıldığınız vakit) ifadesi ayrıca, öncesindeki mânayı gerekçelendirmektedir.

[1775] *Makt* kızgınlığın en ileri derecesidir ve burada, en ileri derecedeki inkârın karşılığı olarak yer almaktadır.

[1776] اِثْنَيْنِ (iki) kelimesi, iki kez öldürme ve iki kez diriltme yahut iki ölüm ve iki hayat demektir. Allah Teâlâ “iki kez öldürme” ile onları önce ‘ölü’ olarak yaratmasını, sonra da *ecelleri* geldiğinde onları öldürmesini kastetmiş; “iki kez diriltme” ile de ilk diriltmeyi (yani dünyaya gelişi) ve (Âhiretteki) yeniden diriltmeyi kastetmiştir. Şu âyet bu âyetin tefsiri olarak yeterlidir: “Birer ‘ölü’¹ iken size O hayat verdi; sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek...” [Bakara 2/28]. Nitekim İbn Abbas’tan da bu şekilde rivayet edilmiştir.

[1777] **Şayet “Ölü olarak yaratmak nasıl ‘onları öldürmek’ olarak isimlendirilebilir?” dersin şöyle derim:** Bu senin şu şekildeki doğru kullanımın gibidir: Sivrisineğin bedenini küçük, filin bedenini ise büyük yapan (Allah) her tür eksik sıfattan münezzehtir! Kuyu açan birine, “Kuyunun ağzını dar tut, aşağısını genişlet.” demen de böyledir. Bu kullanımlarda, büyüklükten küçüklüğe, küçüklükten büyüklüğe; darlıktan genişliğe ve genişlikten darlığa bir nakil söz konusu değildir. Sadece bu sıfatları kullanarak bir inşâ gerçekleştirmiş olursun. Bu sözün doğruluğunu sebebi şudur: Küçüklük ve büyüklüğün, -darlık ve genişlik de böyledir- tek bir mamül ile ilgili olması biri diğerine tercih edilmeksizin birlikte mümkün olan iki sıfattır. İş yapan bu mümkünlerden birini tercih ettiğinde -ki eşit derecede herhangi birisini seçme imkânı vardır- o mamulü, seçilmeyen *mümkinden* uzaklaştırmış olur.

1 Buna göre, dünya hayatına başlamadan evvelki hâlimiz de ‘ölüm’ olarak nitelenmiş olmaktadır. / ed.

[١٧٧٣] و{إِذْ تُدْعَوْنَ} منصوب بالمقت الأول. والمعنى: أنه يقال لهم يوم القيامة: كان الله يمقت أنفسكم الأمانة بالسوء والكفر حين كان الأنبياء يدعونكم إلى الإيمان، فتأبون قبوله وتختارون عليه الكفر أشد مما تمقتونهن اليوم وأنتم في النار إذا أوقعتم فيها باتباعكم هواهن. وعن الحسن: لما رأوا أعمالهم الخبيثة مقتوا أنفسهم، فنودوا {لَمَقْتُ اللَّهِ...} وقيل: معناه لمقت الله إياكم الآن أكبر من مقت بعضكم لبعض، كقوله تعالى {يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا} [العنكبوت: ٢٥]

[١٧٧٤] و{إِذْ تُدْعَوْنَ} تعليل.

[١٧٧٥] والمقت: أشدّ البغض، فوضع في موضع أبلغ الإنكار وأشدّه.

١٠ [١٧٧٦] {إِثْنَيْنِ} إِمَاتَيْنِ وإِحيَاءَتَيْنِ، أو موتتين وحياتين. وأراد بالإِمَاتَيْنِ خلقهم أمواتاً أولاً، وإِمَاتِهِمْ عند انقضاء آجالهم؛ وبالإِحيَاءَتَيْنِ الإِحياءة الأولى وإِحياءة البعث. وناهيك تفسيراً لذلك قوله تعالى {وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ} [البقرة: ٢٨]. وكذا عن ابن عباس رضي الله عنه.

[١٧٧٧] فإن قلت: كيف صحّ أن يسمى خلقهم أمواتاً إِمَاتَةً؟ قلت: كما صحّ أن تقول: سبحان من صغر جسم البعوضة وكبر جسم الفيل! وقولك للحفار: ضيق فم الركبة ووسع أسفلها. وليس ثم نقل من كبر إلى صغر ولا من صغر إلى كبر، ولا من ضيق إلى سعة، ولا من سعة إلى ضيق؛ وإنما أردت الإنشاء على تلك الصفات. والسبب في صحته أن الصغر والكبر جائزان معاً على المصنوع الواحد، من غير ترجح لأحدهما، وكذلك الضيق والسعة. فإذا اختار الصانع أحد الجائزين - وهو متمكن منهما على السواء - فقد صرف المصنوع عن الجائز الآخر،

٢٠

Bu durumda, o mümkünin uzaklaştırılması, o işten başka bir işe nakledilmesi gibi olur. Biri; iki öldürmeyi ‘dünya hayatının sonundaki öldürme’ ve ‘kabir hayatının sonundaki öldürme’ şeklinde açıklarsa, o zaman üç diriltme gerekir ki bu da Kur’ân’da zikredilene terstir. Ancak bu kişi alavere-dalave-reyle bu “öldürme”lerden birisini saymazsa yahut Allah’ın onları kabirlerde dirilteceğini, bu kabir hayatlarının devam edip onların bir daha ölmeyeceğini iddia edip o kimseleri “Allah’ın dilediği kimseler hariç.” [Neml 27/87] sözünde; ‘çarpılma [*nefhası*] sebebiyle ölecek kimselerden istisna edilenler’e dâhil ederse o zaman başka!..

- 10 [1778] **Şayet** “Âyetin bu bölümü ile sonrasındaki ‘Biz de suçlarımızı itiraf ettik.’ bölümü arasındaki sebep-sonuç ilişkisi nasıl gerçekleşiyor?” **dersen şöyle derim:** Onlar yeniden dirilmeyi inkâr ederek kâfir olmuşlar; bunun ardından da sayılamayacak kadar günah işlemişlerdir; çünkü *âkıbetten korkmayan günah işlemede sınırı aşar*. İşte bu yüzden, gühahkârlar öldürme ve diriltmenin onların başına tekrar tekrar geldiğini görünce Allah’ın *yaratmaya* kâdir olduğu gibi ‘yeniden yaratmaya’ da kâdir olduğunu anlamışlar ve işte o zaman, işlemiş oldukları ‘yeniden dirilişi inkâr’ vb. günahlarını itiraf etmişlerdir.

- 20 [1779] “O halde bir çıkış yolu yok mu?” Yani hızlı veya yavaş herhangi bir çıkış yolu yok mu? Yahut bu sözden önce ümitsizlik kesinleşmiştir; dolayısıyla, ne bir çıkış ne de çıkışa giden bir yol vardır. Bu, ümitsizlik ve yılgınlığın sarmaladığı kimselerin konuşmasıdır. Bu kimseler sırf özür beyan etmek ve şaşkınlık sebebiyle böyle konuşmaktadır. Bu sebeple, onlara verilecek cevap da aynı minvalde gelmiştir; yani “İşte bu” ifadesi. Bunun anlamı, “İşte içinde bulunduğunuz bu durum ve sizi çıkışa götürecek hiçbir yolun bulunmaması, Allah’ın *birliğini* inkâr edip O’na ortak koşmanız sebebiyledir.” şeklindedir. “Artık hüküm Allah’a aittir” ve O, hakkınızda ebedi azap hükmü vermiştir.

- 30 [1780] **الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ** (Yüce, Büyük) ifadesi, hem büyüklük ve azamete hem de O’nun gibi bir varlığın cezalandırmasının ancak böyle olacağına delâlet eder: O’nun cezalandırması büyüklüğüyle örtüşür, ezici kudretiyle uyum içindedir.

[1781] Harûrîler’in¹ *lâ hükme illâ li’llâh* sözlerini bu âyetten almış olabilecekleri söylenmiştir.²

1 “Evrende Allah’tan başkasının sözü geçmez.” anlamındaki *lâ hükme illâ li’llâh* ifadesini sloganlaştırarak, *tabkime* kendilerinin mecbur ettiği Hazret-i Ali vd. büyükleri “Allah’tan başkasını hakem kabul ettiler” diye ‘kâfir’ ilân eden Hâricîler. Hazret-i Ali, kendisine karşı bayraklaştırdıkları bu sözle ilgili olarak *kelimetu hakk uride bi-he’l-bâtıl* (Söz gerçek; ama batıl amaçla kullanılıyor)! demiş ve bunlarla kıyasıya mücadele etmişti. / ed.

2 Ayrıca bkz. Mâide 5/44, 45, 47 ve Yûsuf 12/40. / ed.

فجعل صرفه عنه كنقله منه، ومن جعل الإمامتين التي بعد حياة الدنيا والتي بعد حياة القبر لزمه ثلاث إثبات إحياءات، وهو خلاف ما في القرآن، إلا أن يتمحل فيجعل إحداها غير معتدّ بها، أو يزعم أن الله تعالى يحييهم في القبور، وتستمرّ بهم تلك الحياة فلا يموتون بعدها، ويعدّهم في المستثنين من الصعقة في قوله تعالى {إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ} [النمل: ٧٨].

[١٧٧٨] فإن قلت: كيف تسبب هذا لقوله تعالى {فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا}؟ قلت: قد أنكروا البعث فكفروا، وتبع ذلك من الذنوب ما لا يحصى؛ لأن من لم يخش العاقبة تخرق في المعاصي، فلما رأوا الإمامة والإحياء قد تكرر عليهم، علموا بأن الله قادر على الإعادة قدرته على الإنشاء، فاعترفوا بذنوبهم التي اقترفوها من إنكار البعث وما تبعه من معاصيهم.

[١٧٧٩] {فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ} أي إلى نوع من الخروج سريع أو بطيء {مِنْ سَبِيلٍ} قط، أم اليأس واقع دون ذلك، فلا خروج ولا سبيل إليه. وهذا كلام من غلب عليه اليأس والقنوط، وإنما يقولون ذلك تعللاً وتحيراً. ولهذا جاء الجواب على حسب ذلك، وهو قوله {ذَلِكُمْ} أي ذلكم الذي أنتم فيه، وأن لا سبيل لكم إلى خروج قط بسبب كفركم بتوحيد الله وإيمانكم بالإشراك به. {فَالْحُكْمُ لِلَّهِ} حيث حكم عليكم بالعذاب السرمد.

[١٧٨٠] وقوله {الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ} دلالة على الكبرياء والعظمة، وعلى أن عقاب مثله لا يكون إلا كذلك، وهو الذي يطابق كبريائه ويناسب جبروته.

[١٧٨١] وقيل: كأن الحرورية أخذوا قولهم ”لا حكم إلا لله“ من هذا.

13. Size âyetlerini gösteren ve sizin için gökten rızık indiren O'dur. O'na yönelenden başkası düşünüp ders çıkarmaz.

14. O halde, siz, dini Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na dua edin. İnkârcı nankörler istemese de...

5 **15. O; dereceleri yükseltendir; Arş'ın sahibidir ve 'emr'inden olan ruhunu kullarından dilediğine indirir ki karşılaşma gününe karşı (insanları) uyarsın...**

10 **16. Yani hiçbir şeyleri Allah'a gizli kalmayacak şekilde ortaya çıkacakları güne karşı... "Kimin, bugün hükümdarlık?" (diye sorulup da) "Ezici güce sahip, tek Allah'ın!" (denileceği güne karşı...)**

17. Bugün, herkese kendi kazandığının karşılığı verilir; bugün zulüm diye bir şey yoktur. Allah son derece hızlı hesap görür.

15 [1782] "Size" rüzgâr, bulut, gök gürültüsü, şimşek, yıldırımlar vb. "âyetlerini gösteren." Buradaki rızıkla yağmur kastedilmektedir; çünkü yağmur rızıkın sebebidir.

[1783] "O'na yönelenden başkası düşünüp ders çıkarmaz." Yani O'nun âyetlerinden, sadece şirki terkedip O'na dönen kimse hisse çıkarır ve onlar üzerine kafa yorar; çünkü inatçı kimsenin bunlar üzerine düşünüp ders çıkarması mümkün değildir. Ardından Allah Teâlâ kendisine yönelenlere şöyle buyurmuştur: "O halde Allah'a dua edin." Yani sizin dininizden olmayan düşmanlarınızı öfkelenirse de, siz "dini (şirkten arındırıp) O'na has kılarak" Allah'a kulluk edin.

25 [1784] "Dereceleri yükseltendir; Arş'ın sahibidir ve *ruhunu* indirir." Bu ifadede üç adet *haber* vardır. Bunlar "size gösteren" ifadesine bağlı olup "O'nun haberleridir. Yahut mahzuf bir mübtedanın haberleridirler. Ve bu haberlerin bazıları ma'rife bazısı nekiredir. رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ (dereceleri yükseltendir) ifadesi, medih üzere¹ *refi'a'd-deracât* şeklinde mansûb da okunmuştur. İfade, ذِي الْمَعَارِجِ ("Basamaklar sahibi" [Ma'âric 70/3]) gibi de olabilir ki *ma'â-ric* meleklerin Arş'a ulaşmak için kullandıkları merdivenlerdir ve bu², Allah'ın güç ve otoritesine delâlet eder. Sa'id b. Cübeyr'in [v. 94/713] "Her göğün üstünde bir gök vardır. En üstte de Arş yer alır." dediği nakledilmiştir.

1 Meal: "Hele o dereceleri yükselten... yok mu." / ed.

2 Yani Allah'a giden derecelerin yüksekliği... İlkinde "dereceleri yükselten", ikincide "kendisine giden derecelerin yüksek olduğu." İlgili âyetin bağlamı, Müşriklerin azap isteklerinin ve duaların Allah'a yavaş yavaş ulaştığı; çünkü O'na çıkan 'basamak'ların çok olduğudur. / ed.

١٣- ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ﴾

١٤- ﴿فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾

١٥- ﴿رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ﴾ ٥

١٦- ﴿يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾

١٧- ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٧٨٢] {يُرِيكُمْ آيَاتِهِ} من الريح والسحاب والرعد والبرق والصواعق ونحوها.

١٠ والرزق المطر، لأنه سببه.

[١٧٨٣] {وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ} وما يتعظ وما يعتبر بآيات الله إلا من يتوب

من الشرك ويرجع إلى الله، فإن المعاند لا سبيل إلى تذكّره واتّعاظه. ثم قال للمنيبين: {فَادْعُوا اللَّهَ} أي اعبدوه {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} من الشرك، وإن غاظ ذلك أعداءكم ممن ليس على دينكم.

[١٧٨٤] {رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ} ثلاثة أخبار، لقوله {هُوَ}

١٥ مترتبة على قوله {الَّذِي يُرِيكُمْ} أو أخبار مبتدأ محذوف، وهي مختلفة تعريفاً وتنكيراً. وقرئ «رفيع الدرجات»، بالنصب على المدح. و«رفيع الدرجات»، كقوله تعالى {ذِي الْمَعَارِجِ} [المعارج: ٣]، وهي مصاعد الملائكة إلى أن تبلغ العرش، وهي دليل على عزّته وملكوته. وعن ابن جبير: سماء فوق سماء؛ والعرش فوقهن.

Yine, ذُو الْعَرْشِ ifadesi nasıl Allah'ın otoritesini anlatıyorsa, bu ifade de O'nun şanının yüceliğini ve yüce saltanatını anlatıyor olabilir. "Dereceler" in, Allah'ın, cennette *velî*lerine¹ ikram edeceği mükâfat dereceleri olduğu da söylenmiştir.

[1785] "Emr'inden olan *ruhunu*." Yani hayatın sebebi olan ruhunu...
5 "Emr'inden olan" derken, hayrı emretmek ve hayra yöneltmek demek olan *vahyi* kasdetmektedir; *rubu vahiyden* isti'âre ederek kullanmıştır. Nitekim "Ölü iken hayat verdiğimiz bir kimse" [En'âm 6/122] buyurmuştur.²

[1786] "... ki uyarsın." Yani Allah, veya *ruh*'un kendisine indirildiği zat ki peygamber ya da ruhtur. İfade يُنذِرُ şeklinde müennes de okunmuştur; o
10 zaman "... ki ruh uyarsın" anlamına gelir; çünkü الرُّوح kelimesi müennes kabul edilmektedir. Yahut Hazret-i Peygamber'e hitaptır (... ki sen uyarsın). Meçhul sıygasıyla *li-yunzera yevmu't-telâk* (... ki karşılaşma günü hatırlatılsın) şeklinde de okunmuştur. "Karşılaşma günü" Kıyamet günüdür; çünkü mahlûkat o gün birbiriyle karşılaşacaktır. O gün, gök halkı ile yer
15 halkının birbirleriyle karşılaşacakları da söylenmiştir. Yine, kendisine kulluk edilenle, kulluk edenin karşılaşacağı da söylenmiştir.

[1787] "Ortaya çıkacakları gün" yani herhangi bir dağ, tepe yahut bina-
nın onları gizlemeyip, apaçık ortada olacakları gün... Çünkü o gün yeryüzü
20 bir ova gibi dümdüz ve çıplak olacak; insanların üzerinde elbise olmayacak; çıplak ve üzerleri açık olacaklardır. Nitekim hadiste şöyle geçmektedir: "O gün yalın-ayak, başı kabak ve sünnetsiz haşredileceksiniz." [Buhârî, "Rikâk", 45]

[1788] İşte "o gün, hiçbir şeyleri Allah'a gizli kalmaz." Yani amelleri ve halleriyle ilgili hiçbir şey. İbn Mes'ûd'un *lâ yahfâ 'aleyhi minhum şey'un* (Hiçbir şeyleri O'na gizli kalmaz.) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. **Şa-
25 yet** "O gün, hiçbir şeyleri Allah'a gizli kalmaz." sözü, onların apaçık ortada oluşlarını açıklamaktadır; fakat aslında açıkta olsalar da olmasalar da hiçbir şeyleri Allah'a zaten gizli kalmayacaktır. O halde, bu sözün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Onlar dünyada iken duvarların yahut perdelerin arkasına gizlendikleri takdirde Allah'ın
30 onları görmeyeceğini ve böylece (çirkin) amellerinin O'na gizli kalacağını sanıyorlardı. O gün ise apaçık bir biçimde ortada ve örtüsüz olmaları sebebiyle, artık dünyada iken yaptıkları şekilde zanda bulunamayacakları bir halin içine girmiş olacaklardır. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "Aksine, yaptıklarınızın birçoğunu Allah bilmiyor zannederdiniz." [Fussilet 41/22]

1 Her tür ilâhî, şeytanî, tâgutü ve bunlara kulluk edenleri reddederek Yüce Allah'a iman eden herkes O'nun velisidir. Yani böyle halis müminlerin sahibi Allah'tır. / ed.

2 Ki buna göre, şirk içinde olan "ölü"ler Kur'an vahyi ile diriltilmektedir.

ويجوز أن يكون عبارة عن رفعة شأنه وعلو سلطانه، كما أن ذا العرش عبارة عن ملكه. وقيل: هي درجات ثوابه التي ينزلها أولياءه في الجنة.

[١٧٨٥] {الْزُّوْحُ مِنْ أَمْرِهِ} الذي هو سبب الحياة؛ {مِنْ أَمْرِهِ} يريد: الوحي الذي هو أمر بالخير وبعث عليه، فاستعار له الروح، كما قال تعالى {أَوْ مَنْ كَانَ مِثْلًا فَأَحْيَيْنَاهُ} [الأنعام: ١٢٢]

[١٧٨٦] {لِيُنْذِرَ} الله، أو الملقى عليه، وهو الرسول أو الروح. وقرئ «لتنذر»، أي لتنذر الروح لأنها تؤنث، أو على خطاب الرسول. وقرئ «لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ»، على البناء للمفعول. {يَوْمَ التَّلَاقِ} يوم القيامة، لأن الخلائق تلتقي فيه. وقيل: يلتقي فيه أهل السماء وأهل الأرض. وقيل: المعبود والعباد.

[١٧٨٧] {يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ} ظاهرون لا يستترهم شيء من جبل أو أكمة أو بناء، لأن الأرض بارزة قاع صفصف، ولا عليهم ثياب، إنما هم عراة مكشوفون، كما جاء في الحديث: تحشرون عراة حفاة غرلاً.

[١٧٨٨] {لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ}، أي من أعمالهم وأحوالهم. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: لا يخفى عليه منهم شيء. فإن قلت: قوله {لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ} بيان وتقرير لبروزهم، والله تعالى لا يخفى عليه منهم شيء برزوا أو لم يبرزوا، فما معناه؟ قلت: معناه أنهم كانوا يتوهمون في الدنيا إذا استتروا بالحيطان والحجب أن الله لا يراهم ويخفى عليه أعمالهم، فهم اليوم صائرون من البروز والانكشاف إلى حال لا يتوهمون فيها مثل ما كانوا يتوهمونه. قال الله تعالى {وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ} [فصلت: ٢٢].

Yine şöyle buyrulmuştur: “İnsanlardan gizlemeye çalışırlar, ama Allah’tan gizlemek istemezler.” [Nisa 4/108] Böyle yaparlar; zira insanların onları gördüğünü bilirler, ama Allah’ın görmediğini zannederler. “Onların, ‘tek’ ‘ezici güce sahip’ Allah’ın huzuruna çıkacakları gün...” [İbrahim 14/48] sözünün anlamı işte budur.

[1789] “Kimin, bugün hükümdarlık? Ezici güce sahip, tek Allah’ın!” ifadesi, o gün sorulan ve cevabı verilen şeyin aktarımıdır; anlamı şudur: O gün birisi seslenerek şöyle sorar: Kimin, bugün hükümdarlık? Mahşer halkı cevap verir: “Ezici güce sahip, tek Allah’ın!” Şu da söylenmiştir: Kıyamet günü Allah bütün mahlûkatı yeryüzünün daha önce hiç Allah’a isyan edilmemiş, gümüş külçesine benzer beyaz bir bölgesindeki tek bir toprak parçası üzerinde bir araya toplar. Orada ilk konuşulan şey, bir münadinin “Kimin, bugün hükümdarlık? Ezici güce sahip, tek Allah’ın! Bugün, herkese kendi kazandığının karşılığı verilir!” demesidir ki bu, cevap verenin soruyu soran kişi olmasını gerekli kılmaktadır.

[1790] Allah Teâlâ o gün mülkün sadece kendisine ait olduğunu ifade edince, bunun sonuçlarını da saymıştır. Bu sonuçlar, herkese kendi kazandığının karşılığının verileceği, zulümden emin olunacağı -zira Allah kullarına asla zulmetmez- ve hesabın yavaş görülmeyeceği hususlarıdır; çünkü birisinin hesabını görmesi Allah’ı bir başkasının hesabını görmekten alıkoymaz; O, bütün yaratılmışların hesabını aynı anda görür. O, en hızlı hesap görendir. İbn Abbas’dan rivayet edildiğine göre; Allah Teâlâ insanların hesabını görmeye başlar başlamaz, cennetlikler cennette, cehennemlikler de cehennemde yerlerini alırlar.

18. (Resulüm!) Sen de bunları, yaklaşan güne karşı uyar. Hani, yürekler ağızlara gelecek de yutkunacaklar ya... Zalimler için ne candan bir dost ne de itaat edilecek bir şefaathçi olacak hani...

[1791] الْآزِفَةُ (vakti gelen, yaklaşan), yani Kıyamet. *Uzûf* ettiği, yani yaklaştığı için böyle isimlendirilmiştir. يَوْمَ الْآزِفَةِ (yaklaşanın günü) ifadesiyle Allah Teâlâ’nın, yaklaşan olayın vaktini kastetmiş olması mümkündür. O durum da cehennemliklerin ateşe girmeye iyice yaklaşmış olmalarıdır. İşte o anda canları boğazlarına dayanır; ama ne tamamen çıkar ki ölsünler ne de eski hâline döner ki soluklanıp rahatlasınlar. Tıpkı boğaza takılıp ne ileri ne geri giden lokma gibidir canları. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur.” [Mülk 67/27]

وقال تعالى {يَسْتَحْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَحْفُونَ مِنَ اللَّهِ} [النساء: ١٠٨]. وذلك لعلمهم أنّ الناس يبصرونهم، وظنهم أنّ الله لا يبصرهم، وهو معنى قوله {وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} [إبراهيم: ٤٨].

[١٧٨٩] {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} حكاية لما يسئل عنه في ذلك اليوم ولما يجاب به. ومعناه: أنه ينادي مناد فيقول: لمن الملك اليوم؟ فيجيبه أهل المحشر: لله الواحد القهار. وقيل: يجمع الله الخلائق يوم القيامة في صعيد واحد بأرض بيضاء كأنها سبيكة فضة لم يُغص الله فيها قط؛ فأول ما يتكلم به أن ينادي منادٍ {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ؟ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ...} الآية. فهذا يقتضي أن يكون المنادي هو المجيب.

[١٧٩٠] لما قرّر أن الملك لله وحده في ذلك اليوم عدّد نتائج ذلك، وهي أنّ كل نفس تجزى ما كسبت وأن الظلم مأمون- لأن الله ليس بظلام للعبيد- وأن الحساب لا يبطئ، لأن الله لا يشغله حساب على حساب، فيحاسب الخلق كله في وقت واحد وهو أسرع الحاسبين. وعن ابن عباس رضي الله عنه: إذا أخذ في حسابهم لم يقل أهل الجنة إلّا فيها ولا أهل النار إلّا فيها.

١٥- ﴿وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينٍ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ﴾

[١٧٩١] الآزفة: القيامة، سميت بذلك لأزوفها، أي لقربها. ويجوز أن يريد بيوم الآزفة وقت الخطة الآزفة، وهي مشارفتهم دخول النار، فعند ذلك ترتفع قلوبهم عن مقارّها فتلصق بحناجرهم، فلا هي تخرج فيموتوا، ولا ترجع إلى مواضعها فيتنفسوا ويتروّحوا، ولكنها معترضة كالشجاء، كما قال تعالى {فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧].

[1792] **Şayet** “كَاطِمِينَ kelimesini nasb eden nedir?” **dersen şöyle derim:**

Bu kelime, mâna bakımından kalp sahiplerinin hâli konumundadır; çünkü mâna şöyledir: “Hani, yürekleri onlar yutkunur vaziyette ağızlarına gelir ya...” Bu kelimenin, yüreklerin hâli olması da mümkündür. Bu durumda 5 yürekler, ağızlara gelerek gam ve endişeyi yutkunurlar. كَاطِمِينَ cem-‘i müzekker sâlim şeklinde getirilmiştir; zira Allah yürekleri akıl sahibi varlıkların fiilerinden olan “yutkunmak”la nitelemiştir ki benzer kullanım “Onları (onbir yıldız, Güneş ve Ay) bana secde ederlerken (سَاجِدِينَ) gördüm.” [Yûsuf 12/4] ve “Ona boyun eğip (خَاضِعِينَ) kalırlar.” [Şu‘arâ 26/4] âyetlerinde 10 de vardır. Kelimeyi *kâzımûne* şeklinde okuyanların kıraati de bunu desteklemektedir.¹ Yine, kelimenin, öncesinde geçen “Onları uyar!” ifadesinden hâl olması da mümkündür; yani “yutkunmaları mukadder olarak yahut yutkunmak üzerelerken onları uyar” demektir. Tıpkı “Artık, temelli olarak girin buraya!” [Zümer 39/73] âyetindeki gibi.²

15 [1793] *Hamîm* şefkatle severdir. “Kendisine itaat edilen” ifadesi, şefaât etme yetkisi verilenle ilgili bir *mecaz*dır; çünkü itaatın *hakikati*, emretmenin *hakikati* gibidir ve ikisi de sadece senden üsttekilere ait eylemlerdir.³

[1794] **Şayet**, “Ne de itaat edilecek bir şefaâtçi!” sözünün anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Buradaki olumsuzlamanın, şefaât ve itaati birlikte kapsıyor olması da, -şefaati değil- sadece itaati kapsıyor olması da muhtemeldir. Nitekim “Elimde satılacak kitap yok.” dersin; şimdi, bu sözde sadece satış olumsuzlanıyor olabilir; yani senin bir kitabın var ama onu satmıyorsun. Yahut hem kitabı hem de satmayı birlikte olumsuzluyor olabilirsin; yani sende ne bir kitap var, ne de o kitap satılık. Bunun benzeri şu mısradır:

25 Orada keleri göremezsın, yuvasına giren

Şair burada hem keleri hem de onun yuvasına girmesini olumsuzlamayı kastetmektedir (yani ortada ne keler vardır ne de yuvasına girmesi). **Şayet** “Anlamı, o iki ihtimalden hangisine hamletmek gerekir?” **dersen şöyle derim:** Her iki durumun da nefyine hamletmek gerekir. Öncelikle; şefaâtçiler 30 Allah’ın *velî* kullarıdır. Allah’ın velîleri ise ancak O’nun sevip razı olduklarını sever ve razı olurlar. Oysa Allah zalimleri sevmez; veliler de onları sevmez.

1 Çünkü kelime bu şekilde merfû’ okunduğu zaman öncesindeki اللُّوب kelimesinin haberi olmakta ve böylece “yutkunma” fiilinin “kalpler”le ilişkisi belirginleşmektedir. / çev.

2 Yani hâl-i mukaddera. *Hulûd* (temelli kalış) cennetliklerin oraya girerlerkenki hali değil, girdikten sonraki halleridir. İşte, *kâzm* (yutkunma) da şu anki değil, o zamanki halleri olacaktır. / ed.

3 Yani ‘emretme’ ve ‘itaat edilme’ üstteğine ait bir iştir; ‘Sözü dinlenen bir şefaâtçi yok!’ demek, bu hususta emredebilecek biri yok demektir. / ed.

[١٧٩٢] فَإِنْ قُلْتَ {كَاطِمِينَ} بما انتصب؟ قلت: هو حال عن أصحاب القلوب على المعنى، لأن المعنى: إذ قلوبهم لدى حناجرهم كاظمين عليها. ويجوز أن يكون حالاً عن القلوب، وأن القلوب كاظمة على غم وكرب فيها مع بلوغها الحناجر، وإنما جمع الكاظم جمع السلامة، لأنه وصفها بالكظم الذي هو من أفعال العقلاء، كما قال تعالى {رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ} [يوسف: ٤] وقال {فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ} [الشعراء: ٤] وتعضده قراءة من قرأ «كاظمون». ويجوز أن يكون حالاً عن قوله {وَأَنْذِرْهُمْ}، أي وأنذرهم مقدّرين أو مشارفين الكظم، كقوله تعالى {فَاذْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣].

[١٧٩٣] الحميم: المحب المشفق. والمطاع مجاز في المشفع، لأن حقيقة الطاعة نحو حقيقة الأمر في أنها لا تكون إلا لمن فوقك. ١٠

[١٧٩٤] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى قوله تعالى {وَلَا شَفِيعٌ يُطَاعُ}؟ قلت: يحتمل أن يتناول النفي الشفاعة والطاعة معاً، وأن يتناول الطاعة دون الشفاعة. كما تقول: ما عندي كتاب يباع، فهو محتمل نفي البيع وحده، وأن عندك كتاباً إلا أنك لا تبعه، ونفيهما جميعاً، وأن لا كتاب عندك، ولا كونه مبيعاً. ونحوه:

وَلَا تَرَى الضَّبَّ بِهَا يَنْجَحِرُ ١٥

يريد: نفي الضب وانجحاره. فإن قلت: فعلى أي الاحتمالين يجب حملة؟ قلت: على نفي الأمرين جميعاً، من قبل أن الشفعاء هم أولياء الله، وأولياء الله لا يحبون ولا يرضون إلا من أحبه الله ورضيه، وأن الله لا يحب الظالمين، فلا يحبونهم،

Sevmedikleri zaman da, onlara yardımcı olmaz ve şefa'at etmezler. Nitekim “Hiçbir yardımcıları yoktur zalimlerin!” [Bakara 2/270]; “Allah’ın razı olduklarından başkasına şefa'at etmezler.” [Enbiya 21/28] buyrulmuştur. Ayrıca, şefa'at ancak fazladan lütfetme konusunda olur. Hem lütfâ hem de onun artırılmasına mazhar olanlar da zaten sevap kazanmış kimselerdir. Bunun delili, “Onlara lütfuyla daha da artıracaktır.” [Nisa 4/173] âyetidir. Hasan-ı Basrî’nin de “Vallahi, onların asla bir şefa'atçisi olmayacak!” dediği rivayet edilmiştir. **Şayet** “Şefa'atçinin olmayacağı belirtilince maksat ifade edilmiş oluyor; peki bu (itaat) sıfatının ve onun bulunmadığını belirtmenin anlamı nedir?” **dersen şöyle** **derim:** Onun zikredilmesinin çok mühim bir anlamı vardır. O da, mevsûfun nefyinin, sıfatın nefyine şahit olanın yerine konulması için, ‘itaat edilme’ sıfatının şefa'atçiye eklenmiş olmasıdır; çünkü sıfat, mevsûfu olmadan var olamaz. Böylece bu, mevsûfun varlığının vehmedilmesini ortadan kaldırmış olur. Şöyle ki: Mesela geride kalıp savaşa katılmadığını için seni kınadıklarında şöyle dersin: “Benim ne binecek atım, ne de savaşıacak silahım var[dı]!” Bu durumda, atının ve silâhının olmamasını süvariliği ve savaşmayı engelleyen bir gerekçe kılmış olursun. Adeta şöyle demektesindir: “Ne atım ne de silahım varken, süvarilik ve savaşma benden nasıl hâsıl olsun!?” İşte “Ne de kendisine itaat edilecek bir şefa'atçi!” ifadesi de böyledir. Buna göre; “Herhangi bir şefa'atçi yokken şefa'at nasıl olacak ki!?” anlamında olur ve şefa'atten bahsedilip, ‘bir şefa'atçi olmadığı gerçeğinin şefa'atin de olmadığına delil kılınması’ şefa'atçiyi nefyetmenin *yadırganacak* değil, normal (*ma'rûf*) bir şey olarak değerlendirilmesi anlamına gelmiş olur ki [Allah hakkında] bunun aksi düşünülemez.

25 **19. Gözlerin hâin bakışlarını ve sinelerin (yani zihinlerin) neler gizlediğini O bilir!**

[1795] الْحَائِنَةُ (hain) kelimesi bakışın sıfatıdır. Yahut “şifa bulma” anlamındaki *âfiyet* kelimesi gibi hainlik anlamında mastardır. Maksat, şüphelerin yaptığı gibi, helâl olmayan şeylere çaktırmadan bakmaktır. Bizzat gözlerin hâin olduğunun söylenmesi uygun değildir; çünkü “ve sinelerin gizlediğini” ifadesi buna müsaade etmez.¹

[1796] **Şayet** “Gözlerin hâin bakışlarını bilir.” ifadesinin öncesiy-le bağlantısı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Bu söz, “Size âyetlerini gösteren O’dur.” cümlesindeki “O”nun haberlerinden biridir; tıpkı “Emrinden olan ruhu indirir.” haberi gibi. Fakat “ruhu indirir” ifadesi,

1 Çünkü “fasih konuşmada iki karine arasında nispet uyumunun gözetilmesi zorunludur” kuralından dolayı “sinelerin gizlemesi” ile “gözlerin bakması” arasında bir uyum olması gerekir. Oysa “hâin gözler” denildiğinde bu uyum bozulmaktadır. / çev.

وإذا لم يحبوهم لم ينصروهم ولم يشفعوا لهم. قال الله تعالى {وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ} [البقرة: ٢٧٠]، وقال {وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى} [الأنبياء: ٢٨]؛ ولأن الشفاعة لا تكون إلا في زيادة التفضل، وأهل التفضل وزيادته إنما هم أهل الثواب، بدليل قوله تعالى {وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ} [النساء: ١٧٤]. وعن الحسن عليه السلام: والله ما يكون لهم شفيع البتة! فإن قلت: الغرض حاصل بذكر الشفيع ونفيه، فما الفائدة في ذكر هذه الصفة ونفيها؟ قلت: في ذكرها فائدة جلية، وهي أنها ضمت إليه ليقام انتفاء الموصوف مقام الشاهد على انتفاء الصفة، لأن الصفة لا تتأتى بدون موصوفها، فيكون ذلك إزالة لتوهم وجود الموصوف. بيانه: أنك إذا عوتبت على القعود عن الغزو فقلت "ما لي فرس أركبه، ولا معي سلاح أحارب به"، فقد جعلت عدم الفرس وفقد السلاح علة مانعة من الركوب والمحاربة، كأنك تقول: كيف يتأتى مني الركوب والمحاربة ولا فرس لي ولا سلاح معي، فكذلك قوله {وَلَا شَفِيعٌ يُطَاعُ} معناه: كيف يتأتى التشفيع ولا شفيع؟! فكان ذكر التشفيع والاستشهاد على عدم تأتيه بعدم الشفيع وضعا لانتفاء الشفيع موضع الأمر المعروف غير المنكر الذي لا ينبغي أن يتوهم خلافه.

١٩- ﴿يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ﴾

[١٧٩٥] الخائنة: صفة للنظرة، أو مصدر بمعنى الخيانة، كالعافية بمعنى المعافاة. والمراد: استراق النظر إلى ما لا يحل، كما يفعل أهل الريب. ولا يحسن أن تراد الخائنة من الأعين، لأن قوله {وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ} لا يساعد عليه.

[١٧٩٦] فإن قلت: بم اتصل قوله {يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ}؟ قلت: هو خبر من أخبار {هُوَ} في قوله {هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ} [غافر: ١٣] مثل {يُلْقِي الرُّوحَ} ولكن يُلْقِي الرُّوحَ

“karşılaşma gününe karşı uyarısın diye” ifadesiyle gerekçelendirilmiş; sonra da “ne de kendisine itaat edilecek bir şefaathçi” ifadesine kadarki bölüm araya girmiş; böylece, bu haber cümlesi, öncesindeki haber cümlelerinden ayrı düşmüştür.

5 **20. Gerçek neyse Allah ona hükmeder. O’ndan başka taptıkları ise hiçbir şeye hükmedemez. Şüphesiz Allah’tır işiten, gören (Semi’, Basîr).**

[1797] “Gerçek neyse Allah onunla hükmeder.” Yani sıfatları ve halleri böyle olan bu Zat, zulümden müstağni olduğu için ancak gerçek ve adalet ile hükmeder; oysa sizin ‘ilâh’lar hiçbir şeye hükmedemezler! Bu, onların ilâhlarıyla alay etmedir; çünkü kudret sıfatıyla nitelemeyen bir şey hakkında “hükmeder” yahut “hükmetmez” denemez. “Şüphesiz Allah’tır işiten, gören.” ifadesi, hem öncesinde yer alan “Allah gözlerin hâin bakışlarını ve sinelerin gizlediğini bilir.” sözündeki anlamın dile getirilmesi hem Allah’ın, söylediklerini işitmesi, yaptıklarını görmesi ve bunlara uygun şekilde onları cezalandıracağı yönünde Müşriklerle bir tehdit, hem de o Müşriklerin Allah’tan başka taptıkları putlara ve onların ne işitip ne de görüyor olduğuna bir göndermedir.

[1798] (يَدْعُونَ [taptıkları] ifadesi) *ted’ûne* (taptığınız) şeklinde de okunmuştur.

20 **21. Bunlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin akıbeti nice olmuş baksınlar?! Onlar, bunlardan hem daha güçlüydüler hem de yeryüzünde kendilerinden daha sağlam eserler bırakmışlardı. Ama Allah günahları yüzünden onları yakalayiverdi! Allah’a karşı kendilerini koruyan da olmadı...**

25 **22; çünkü peygamberleri bunlara apaçık mu‘cizeler getirdiğinde nankörce inkâr etmişler; Allah da onları yakalayivermişti! Şüphesiz O; güçlüdür, cezalandırması şiddetlidir!**

[1799] *فَاسِلٌ زَامِرٍ* cümlesindeki *هُمْ* fasıl zamiridir. **Şayet** “Fasıl zamerinin hakkı, iki ma’rife arasında gelmektir, peki burada niçin bir ma’rife ile bir ma’rife olmayan -yani *أَشَدَّ مِنْهُمْ* ifadesi- arasında gelmiş?” **dersen şöyle derim:** Ma’rife olmayan dediğin o ifade, başına Elif-Lâm gelmemesi yönüyle ma’rifeye benzemiş¹, böylece onun yerine kaim olmuştur. İfade *مِنْكُمْ* şeklinde de okunmuştur ve bu Şamlıların mushafında yer almaktadır.

1 Yani *أَفْعَلٌ مِنْ كَذَا* kalıbına benzer şekilde gelmiş -ki bu kalıp ile ma’rife arasında mânâ bakımından çok güçlü bir benzerlik vardır. / çev.

قد علّل بقوله {لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ}؛ ثم استطرد ذكر أحوال يوم التلاق إلى قوله {وَلَا شَفِيعٌ يُطَاعُ} فبعد لذلك عن أخواته.

٢٠- ﴿وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

٥ [١٧٩٧] {والله يقضي بالحق} يعني والذي هذه صفاته وأحواله لا يقضي إلا بالحق والعدل، لاستغنائها عن الظلم. وآلهتكم {لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ}. وهذا تهكم بهم، لأن ما لا يوصف بالقدرة لا يقال فيه: يقضي أو لا يقضي. {إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ} تقرير لقوله {يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ} ووعد لهم بأنه يسمع ما يقولون ويبصر ما يعملون، وأنه يعاقبهم عليه؛ وتعرض بما يدعون من دون الله، وأنها لا تسمع ولا تبصر. ١٠

[١٧٩٨] وقرئ «يدعون»، بالتاء والياء.

٢١- ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ﴾

١٥ ٢٢- ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٧٩٩] هم في {كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ} فصل. فإن قلت: من حق الفصل أن لا يقع إلا بين معرفتين فما باله واقعا بين معرفة وغير معرفة، وهو {أَشَدَّ مِنْهُمْ}؟ قلت: قد ضارح المعرفة في أنه لا تدخله الألف واللام، فأجري مجراها. وقرئ «منكم» وهي في مصاحف أهل الشام. ٢٠

[1800] “Eserler bırakmışlardı.” Buradaki “eserler”le kaleleri, sarayları, aletlerini ve sağlam denebilecek diğer eserleri kastedilmektedir. Bununla; “nice eserler bırakmışlardı” anlamı kastedilmiş de olabilir. Nitekim bir şiirde şöyle geçer:

Kılıcını ve mızrağını boynuna asarak...¹

5 **23. Gerçek şu ki; Biz Musa’yı mu‘cizelerimizle ve apaçık güçlü bir kanıt ile gönderdik.**

24. Firavun’a, Hâmân’a ve Kârun’a... “Yalancı büyücü” dediler.

15 **25. O, kendilerine Bizim katımızdan gerçeği getirdiğinde, “Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın!” dediler. Oysa inkârcı nankörlerin yöntemleri mutlaka hedefinden şaşar.**

[1801] “Apaçık bir delil ile” yani mu‘cizelerle.

[1802] Bu, “yalancı büyücü!” dediler ve apaçık delili büyü ve yalan olarak isimlendirdiler.

[1803] “Onlara gerçeği” yani nübüvveti “getirdiğinde...” **Şayet** “Daha önce oğlan çocuklarının öldürölüp kız çocuklarının sağ bırakılması, *firavun* krallığını² sona erdireceği konusunda kâhinlerin uyardığı bir çocuğun doğumundan korkmaları sebebiyle değil miydi?”³ **dersen şöyle derim:** Bu bahsettiğin öldürme o zaman olardı. Buradaki ise başka bir öldürmedir. Nitekim İbn Abbas’ın, “İman edenlerin oğullarını öldürün!” sözünü, “Onları daha önce öldürdüğünüz gibi yine öldürün!” şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir. Bu açıklamasıyla o, buradaki öldürmenin ilk öldürmeden farklı olduğunu kasdetmektedir.

[1804] “Mutlaka hedefinden şaşar;” Firavun ve adamlarına hiçbir faydası dokunmayan bâtıl bir yöntem olarak boşa gider. Firavun ve adamları, inanların oğullarını daha önce de öldürmüşlerdi; fakat bu onlara hiçbir fayda sağlamadı; Allah’ın, o korktukları kişinin zuhur etmesini sağlayan hükmü yürürlüğe girdi. Dolayısıyla, bu ikinci katliam da onlara bir fayda vermeyecektir. Firavun aslında erkek çocukları öldürmeyi bırakmıştı; fakat Hazret-i Musa peygamber olarak gönderilip Firavun da korktuğunun başına geldiğini hissedince tekrar kinine ve öfkesine geri döndü. Firavun böyle yaparak İsrailoğullarının Hazret-i Musa’ya destek vermelerinin önüne geçebileceğini zannediyordu. Ama bu yönteminin iki seferde de fiyaskoyla sonuçlandığını anlamıyordu.

1 Aslında boyna asılan kılıçtır; mızrak ise ele alınır. Ama burada “mızrak” kelimesi “kılıç” kelimesine atıfla kullanılmıştır. Aynı şekilde, âyetteki “eserler” de “kuvvet”e atıfla kullanılmıştır. / çev.

2 *Firavun* krallığı tabiri, “malum tek bir kişinin hükümlanlığı” şeklinde anlaşılmalıdır; çünkü Musa’nın bebekliğindeki firavun ile peygamber gönderildiği firavun aynı kişi değildir; ama İbranileri paryalaştıran sistem aynıdır. / ed.

3 Yani Musa’nın bebekliğindeki katliâm uygulaması, âyette Musa Aleyhisselâm peygamber olduktan sonra gerçekleşmiş gibi anlatılıyor; bunu nasıl açıklayabilirsiniz? / ed.

[١٨٠٠] {وَأَثَارًا} يريد حصونهم وقصورهم وعُددهم، وما يوصف بالشدة من آثارهم. أو أراد: وأكثر آثارًا، كقوله:

مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمَحًا ❁

٢٣- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ﴾

٢٤- ﴿إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَقَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ﴾

٢٥- ﴿فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَاسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾

[١٨٠١] {وسلطانٍ مُبينٍ} وحجة ظاهرة، وهي المعجزات.

[١٨٠٢] {فَقَالُوا} هو {سَاحِرٌ كَذَّابٌ}، فسموا السلطان المبين سحرًا وكذبًا.

[١٨٠٣] {فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْحَقِّ}، بالنبوة. فإن قلت: أما كان قتل الأبناء واستحياء النساء من قبل خيفة أن يولد المولود الذي أنذرته الكهنة بظهوره وزوال ملكه على يده؟ قلت: قد كان ذلك القتل حينئذ، وهذا قتل آخر. وعن ابن عباس رضي الله عنه في قوله {قَالُوا اقْتُلُوا}، أعيدوا عليهم القتل كالذي كان أولاً، يريد: أن هذا قتل غير القتل الأول.

[١٨٠٤] {فِي ضَلَالٍ} في ضياع وذهاب، باطلاً لم يجد عليهم، يعني أنهم باشروا قتلهم أولاً فما أغنى عنهم، ونفذ قضاء الله بإظهار من خافوه، فما يغني عنهم هذا القتل الثاني، وكان فرعون قد كفَّ عن قتل الولدان، فلما بعث موسى وأحسَّ بأنه قد وقع أعاده عليهم غيظاً وحنقاً، وظناً منه أنه يصدهم بذلك عن مظاهره موسى، وما علم أن كيده ضائع في الكرتين جميعاً.

26. Firavun dedi ki: “Bırakın beni şu Musa’yı öldüreyim; Rabbine yalvarsın (bakalım, onu kurtarabilecek mi?)! Çünkü onun, ‘din’inizi değiştireceğinden veya ülkede fesat çıkaracağından endişe ediyorum.”

[1805] “Bırakın beni şu Musa’yı öldüreyim!” Firavun Hazret-i Musa’yı öldürmeye niyetlendiğinde adamları, “O gelmesinden korktuğun kişi değil. Bu ondan hem küçük hem daha zayıf. Olsa olsa bir büyücüdür bu! Bunun gibiler ancak kendisi gibi sihirbazlara karşı gelebilirler.” diyerek onu engellemişlerdi. Şöyle diyorlardı: Onu öldürürsen insanları şüpheye düşürürsün; senin Musa’ya delille karşılık vermekten âciz olduğunu düşünürler. Anlaşılan o ki -Allah’ın belâsı- Firavun Hazret-i Musa’nın bir peygamber olduğunu ve getirdiği şeylerin büyü değil mu’cize olduğunu anlamıştı; fakat sahtekâr düzenbazın tekiydi; en basit şey yüzünden çok sayıda insanı öldürebilen, çok kan döken bir adamdı. Böyle iken, tahtını devireceğini ve krallığını mahvedeceğini hissettiği birini öldürmez olur muydu! Fakat yine de onu öldürürse kendi helâkinin çabuklaşacağından korkuyordu. “Rabbine yalvarsın!” demesi de hem Musa’dan hem de onun Rabbine dua etmesinden ne kadar korktuğuna açıkça tanıklık etmektedir. Firavun’un “Bırakın beni şu Musa’yı öldüreyim!” sözü, kavmini şaşırtmaya ve kendisine onların mani olduğunu vehmettirmeye yöneliktir. Oysa onu bu işi gerçekten yapmaktan alıkoyan, içten içe hissettiği korkudan başka bir şey değildi.

[1806] “*Diminizi*” yani içinde bulunduğunuz durumu [statukoyu/sistemi] “değiştirmesinden.” Onlar hem Firavun’a hem de putlara tapıyorlardı. Bunun delili, “seni ve tanrılarını terketsinler diye...” [A’râf 127] âyetidir.

[1807] Yeryüzünde bozuculuk yapmak; güvenliği ortadan kaldıran, ziraatin, ticaretin ve geçimi sekteye uğratan, insanların öldürülüp itlâf edilerek helâk olduğu savaş ve kargaşa ortamı oluşturmak demektir. Bu durumda, Firavun adeta şöyle demektedir: Sizi kendi dinine çağırmak suretiyle dininizi bozmasından yahut kendisi sebebiyle fitne çıkacağından dolayı dünyanızı ifsat etmesinden endişe ediyorum.

[1808] [أَوْ أَنْ يَظْهَرَ] Hicaz bölgesi Mushaflarında *ve en yuzhira* (ve ülkede fesat çıkaracağından) şeklinde yazılıdır. Bu durumda mâna; “[Musa’nın] dininizi de, dünyanızı da bozacağından korkuyorum!” olur. İfade, if’âl babından يَظْهَرُ şeklinde de okunmuştur ki bu durumda الْقَسَادُ kelimesi mansûb okunur.¹ Bu durumda mâna, “Musa’nın yeryüzünde fesat çıkaracağından...” şeklinde olur. Yine kelime, *tezâhera* (uyuşma ve dayanışma) anlamındaki *tezahheradan yezzahhera* şeklinde de okunmuştur.²

1 Müfessirin, *ev en yazhera fi’l-ardi’l-fesâd* (ve ülkede fesat çıkacağından [korkuyorum]) şeklindeki okuyuşu esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

2 Bu durumda, “ülkede peşpeşe, üstüste fesat çıkacağı” anlatılmış olur. / ed.

٢٦- ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى وَلْيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ﴾

[١٨٠٥] {ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى} كانوا إذا هم بقتله كفّوه بقولهم: ليس بالذي تخافه، وهو أقل من ذلك وأضعف، وما هو إلا بعض السحرة، ومثله لا يقاوم إلا ساحراً مثله. ويقولون: إذا قتلته أدخلت الشبهة على الناس، واعتقدوا أنك قد عجزت عن معارضته بالحجة. والظاهر أنّ فرعون -لعنه الله- كان قد استيقن أنه نبيّ، وأن ما جاء به آيات وما هو بسحر، ولكن الرجل كان فيه خب وجريزة، وكان قتلاً سفاكاً للدماء في أهون شيء، فكيف لا يقتل من أحس منه بأنه هو الذي يثل عرشه ويهدم ملكه؛ ولكنه كان يخاف إن هم بقتله أن يعاجل بالهلاك. وقوله {وَلْيَدْعُ رَبَّهُ} شاهد صدق على فرط خوفه منه ومن دعوته ربه. وكان قوله {ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى} تمويهاً على قومه وإيهاماً أنهم هم الذين يكفونه، وما كان يكفه إلا ما في نفسه من هول الفزع.

[١٨٠٦] {أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ} أن يغير ما أنتم عليه. وكانوا يعبدونه ويعبدون الأصنام، بدليل قوله {وَيَذَرَكْ آلِهَتَكَ} [الأعراف: ١٢٧].

[١٨٠٧] والفساد في الأرض: التفاتن والتهارج الذي يذهب معه الأمن وتتعطل المزارع والمكاسب والمعاش، ويهلك الناس قتلاً وضياعاً. كأنه قال: إني أخاف أن يفسد عليكم دينكم بدعوتكم إلى دينه. أو يفسد عليكم دنياكم بما يظهر من الفتن بسببه. وفي مصاحف أهل الحجاز «وأن يظهر»، بالواو، ومعناه: إني أخاف فساد دينكم ودنياكم معاً.

[١٨٠٨] وقرئ «يُظْهِرُ» من أظهر، و«الفساد» منصوب، أي يظهر موسى الفساد. وقرئ «يُظْهِرُ»، بتشديد الظاء والهاء، من تظهر بمعنى تظاهر، أي تتابع وتعاون.

27. Musa da dedi ki: “Şüphesiz ben, yargılanma gününe iman etmeyen bütün kibirlilerden; benim de sizin de Rabbiniz olan (Allah)a sığınmış bulunuyorum!”

[1809] Hazret-i Musa, Firavun’un onu öldürme planını işitince kendi kavmine “Benim de, sizin de rabbiniz olan Allah’a sığınıyorum!” dedi. “Sizin de rabbiniz” sözünü; kendisine uymaları ve onun gibi Allah’a sığınmaları, yine onun gibi Allah’a güvenip dayanmaları hususunda kavmine gönderme yapmaktadır. “Bütün kibirlilerden” demesi, Allah’a sığınışı Firavun ve diğer zorbaları kapsasın dıyedir. Ayrıca *ta’rîz* (ima) ifade etmesi için de böyle söylemiş olabilir ki bu daha etkilidir. Allah Teâlâ, kibirlilikle hakka boyun eğme konusunda kibirlenmeyi kastetmektedir ki, kibrin en çirkini, sahibinin alçaklığını, aşağılık kişiliğini, yanlıştaki aşırılığını ve düşüncesizliğini en iyi gösteren bu kibirdir.

[1810] “Yargılama gününe iman etmeyen” buyurmuştur; çünkü bir insanda büyükleme, hesap gününü yalanlama ve âkıbetine pek aldıriş etme bir arada bulunuyorsa o kişide kalp katılığının ve Allah’a ve kullarına karşı cüretkârlığın bütün şartlarını tamamlamış; büyük günah namına ne varsa tamamını işlemiş demektir!

[1811] *عُذْتُ* (sığındım) kelimesi, *لُذْتُ* (arkasına saklandım) kelimesi ile kardeş olup, idğamla *عُتُّ* şeklinde de okunmuştur.

28. Firavun hanedanından olup da imanını gizleyen inanmış bir adam da şöyle dedi: “Bir adamı; sırf ‘Benim Rabim Allah’tır’ dedi diye öldüreceksiniz, öyle mi?! Hem de size Rabbinizden âyetler getirmişken?.. Yalancıysa, yalanı kendisine; ama doğru sözlü ise sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir. Şüphesiz, ‘yalancı aşırı’ları Allah doğru yola getirmez.”

[1812] “İnanmış bir adam...” *رَجُلٌ* kelimesi *raculun* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *عَضْدٌ* (pazu) kelimesi *عَضْدٌ* şeklinde de söylenir. Bu adam, Firavun’un amcaoğlu olup, Musa’ya gizlice iman etmiş bir Kıptî idi. İsrail oğullarından olduğu da söylenmiştir. Dolayısıyla “Firavun hanedanından” ifadesi [bu 2 farklı görüşe göre], ya “adam”ın sıfatıdır ya da “imanını Firavun hanedanından gizleyen” anlamında *يَكْتُمُ*’nun mef’ûlüdür. Adı Sim‘ân yahut Habîb idi; Hırbîl veya Hizbîl olduğu da söylenmiştir. Anlaşılan odur ki, Firavun hanedanındandır; çünkü İsrail oğullarından iman edenler az ve nadir değildi. Bunun delili Firavun’un “Onunla beraber iman edenlerin oğullarını” [Mü’min 50/25] sözüdür.

٢٧- ﴿وَقَالَ مُوسَى إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ﴾

[١٨٠٩] لما سمع موسى عليه السلام بما أجراه فرعون من حديث قتله قال لقومه {إِنِّي عُذْتُ بِاللَّهِ الَّذِي هُوَ رَبِّي} وربُّكم. وقوله {وَرَبِّكُمْ} فيه بعث لهم على أن يقتلوا به، فيعوذوا بالله عيادته، ويعتصموا بالتوكل عليه اعتصامه. وقال {مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ} لتشمل استعاضته فرعون وغيره من الجبابرة، وليكون على طريقة التعريض؛ فيكون أبلغ. وأراد بالتكبر: الاستكبار عن الإذعان للحق، وهو أقبح استكبار وأدله على دناءة صاحبه ومهانة نفسه، وعلى فرط ظلمه وعسفه.

[١٨١٠] وقال {لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ}، لأنه إذا اجتمع في الرجل التجبر والتكذيب بالجزاء وقلة المبالاة بالعاقبة، فقد استكمل أسباب القسوة والجرأة على الله وعباده، ولم يترك عظمة إلا ارتكبتها!

[١٨١١] وعذت ولذت أخوان. وقرئ «عُتُّ»، بالإدغام.

٢٨- ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ﴾

[١٨١٢] {رَجُلٌ مُؤْمِنٌ} وقرئ «رجل» بسكون الجيم، كما يقال: عضد، في عضد. وكان قبطيًا ابن عم لفرعون؛ آمن بموسى سرًا. وقيل: كان إسرائيليًا. و{مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ} صفة لـ {رَجُلٍ}، أو صلة لـ {يَكْتُمُ}، أي يكتُم إيمانه من آل فرعون. واسمه سمعان أو حبيب وقيل خربيل أو حزيل. والظاهر أنه كان من آل فرعون، فإن المؤمنين من بني إسرائيل لم يقلوا ولم يعزوا. والدليل عليه قول فرعون {أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ} [غافر: ٢٥]،

Bu inanmış adamın “Ama ya başımıza Allah’ın azabı gelirse, o zaman kim yar-
dım edecek bize?!” sözü, onun kendi kavmine nasihatte bulunduğu açık
bir delilidir.

[1813] اَنْ يَقُولَ “dedi diye” anlamındadır. Bu söz o inanmış adamdan sadır
5 olan büyük bir reddetme ve şiddetli bir ayıplamadır. Adeta şöyle demektedir:
“Siz, bir masumu katletmek demek olan bu çirkin fiili mi işliyorsunuz?! Bu
çirkin işi işlemenizin tek gerekçesi o insanın dile getirdiği ‘Rabbim Allah’tır.’
hak sözünden başkası değil! Hâlbuki o, bu sözünün sağlamasını yapmak için
kendisine rablık nispet ettiği zattan sadece bir tek delil değil, birçok delil
10 getirmiştir ki o zat sadece onun rabbi değil, sizin de rabbinizdir!” Bunlar, mu-
hatapları Hazret-i Musa’nın haklılığını itirafa ikna etmeye yönelik sözlerdir.
Böylece, öfkelerini yatıştırıp onları dizginlemek istemiştir. Buraya *vakte en
jekûle* (der demez) şeklinde mahzuf bir muzâf takdir etmen de mümkündür.
Bu durumda mâna şöyle olur: Onun durumu hakkında bir an bile düşünme-
15 den, ‘Rabbim Allah’tır.’ sözünü duyar duymaz onu öldürecek misiniz yani!?

[1814] بِالْبَيِّنَاتِ derken, onların bildikleri ve şahit oldukları büyük de-
lilleri kasdetmektedir. Sonra *taksim1* yöntemiyle, onları tartışmanın içine
çekmekte ve şöyle demektedir: Bu kimse ya yalancıdır ya da doğru söy-
lüyordur; “Yalancıysa, yalanı kendisine.” Yani yalanı kendisine döner ve
20 başkasına bir zararı olmaz. “Ama eğer doğru söylüyorsa” ona bulaştığınızda
sizi tehdit ettiği “şeylerin bir kısmı başınıza gelebilir!”

[1815] **Şayet** “Musa doğru söyleyen bir peygamber olduğu ve onları
tehdit ettiği şeylerin bir kısmının değil de tamamının onların başına gelme-
si gerektiği halde niçin ‘sizi tehdit ettiği şeylerin bazıları’ dedi?” **dersen şöyle**
25 **derim:** İnanmış adam, Hazret-i Musa’nın hasımları ile ve onu yadırgayan-
larla tartışırken onları punduna getirip bir şekilde ikna etmeye, onları insafli
konuşma yoluna sokmaya ve nasihat yöntemiyle onlara yaklaşmaya ihtiyaç
duymuştu. Bu sebeple, onların Hazret-i Musa’nın sözünü kabul edip onu
tasdik etmelerini en kolay ve en etkili biçimde sağlayacağını bildiği meto-
30 du ortaya koydu ve “Ama doğru sözlü ise sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı
başınıza gelebilir!” dedi. Bu, kendisini dinlesinler ve reddetmesinler diye,
sertlik yanlısı değil de yatımına konuşan bir kimsenin sözüdür; zira bu kişi,
Hazret-i Musa’nın doğru sözlü olduğunu varsaydığı zaman aslında onun
bütün tehditleri konusunda doğru sözlü olduğunu da ifade etmiş oluyordu.

1 Yani ele alınan konuyu çeşitli ihtimallere ayırarak her ihtimal üzerinde ayrı ayrı konuşma. / çev.

وقول المؤمن {فَمَنْ يُنْصِرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا} [غافر: ٢٩] دليل ظاهر على أنه يتنصّح لقومه.

[١٨١٣] {أَنْ يَقُولَ} لأن يقول. وهذا إنكار منه عظيم وتبكيته شديد. كأنه قال: أترتكبون الفعلة الشنعاء التي هي قتل نفس محرمة، وما لكم علة قط في ارتكابها إلا كلمة الحق التي نطق بها، وهي قوله {رَبِّيَ اللَّهُ} مع أنه لم يحضر لتصحيح قوله بينة واحدة، ولكن بينات عدّة من عند من نسب إليه الربوبية، وهو ربكم لا ربه وحده. وهو استدراج لهم إلى الاعتراف به، وليلين بذلك جماحهم ويكسر من سؤرتهم. ولك أن تقدر مضافاً محذوفاً، أي وقت أن يقول؛ والمعنى: أتقتلونه ساعة سمعتم منه هذا القول من غير روية ولا فكر في أمره.

[١٨١٤] وقوله {بِالْبَيِّنَاتِ} يريد: بالبينات العظيمة التي عهدتموها وشهدتموها. ثم أخذهم بالاحتجاج على طريقة التقسيم فقال: لا يخلو من أن يكون كاذباً أو صادقاً، {فَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ}، أي يعود عليه كذبه ولا يتخطاه ضرره، {وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ} ما يعدكم إن تعرّضتم له.

[١٨١٥] {فَإِنْ قُلْتَ: لَمْ قَالَ: {بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ} وهو نبي صادق، لا بد لما يعدهم أن يصيبهم كله، لا بعضه؟ قلت: لأنه احتاج في مقابلة خصوم موسى ومناكره إلى أن يلاوصهم ويداريهم، ويسلك معهم طريق الإنصاف في القول، ويأتيهم من وجهة المناصحة، فجاء بما علم أنه أقرب إلى تسليمهم لقوله، وأدخل في تصديقهم له وقبولهم منه فقال {وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ}. وهو كلام المنصف في مقاله غير المشتط فيه، ليسمعوا منه ولا يردّوا عليه، وذلك أنه حين فرضه صادقاً فقد أثبت أنه صادق في جميع ما يعد،

Fakat konuşmanın zahiri bakımından Hazret-i Musa'nın haklılığının bir kısmını içinde gizlemiş olmak için, sözüne “Sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir!” diyerek devam etti. Böylece, bu sözleri söyleyenin, Hazret-i Musa'yı savunmak yahut desteklemek şöyle dursun, onun hakkını bile tam teslim etmeyen bir kişinin sözleri olduğunu onlara göstermek istiyordu ki “yalancı”yı “doğru sözlü”den önce zikretmiş olması da aynı kabildendir; “Şüphesiz, ‘yalancı aşırı’ları Allah doğru yola getirmez” ifadesi de böyledir.

[1816] **Şayet** “Ebû Ubeyde ‘bazı’ kelimesini ‘bütün’ olarak tefsir etmiş ve bu tefsiri desteklemek için Lebîd’in [v. 41/661]

Hoşlanmadığım yerleri terkederim
Tâ ki ölüm bazı canlara ulaşınca dek¹

şeklindeki beytini delil getirmiştir.” **dersen şöyle derim:** Bu rivayet sahihse, *el-‘alkâ* meselesinde el-Mâzinî [v. 249/863] Ebu Ubeyde hakkında, “Sözümü anlayamayacak kadar anlayışsız biriydi!” demesinde haklı imiş demek ki.²

[1817] “Şüphesiz, ‘yalancı aşırı’ları Allah doğru yola getirmez.” Bu sözün muhtemel anlamı şudur: Şayet Musa yalancı, aşırı birisi ise Allah onu yalnız bırakır, helâk eder ve işini doğrultmaz. Öyle olunca muhalifleri de ondan kurtulmuş olurlar. Şu anlama da gelir: Şayet Musa yalancı, aşırı birisi olsaydı Allah ona nübüvvet vererek rehberlik etmez ve onu açık delillerle desteklemezdi.

[1818] Denilmiştir ki; Hazret-i Ebû Bekr’in Peygamber (s.a.)’i savunmak maksatlı üstlendiği görev bundan daha çetin idi. Şöyle ki; bir gün Hazret-i Peygamber Kâbe’yi tavaf ediyordu; işini bitirdikten sonra Mekkeliler onun yanına geldiler ve yakasına yapışarak; “Atalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engellemeye çalışan sensin öyle mi?!” dediler. Resûlullah “Evet, benim!” buyurdu. [Mübareği tartaklamaya başladılar...] O sırada Hazret-i Ebû Bekr ayağa kalktı ve Resûlullah’ın arkasına geçti;

1 Lebîd, bizim “bazı canlara” diye çevirdiğimiz yerde بعض النفوس ifadesini kullanmaktadır. Anlaşılan o ki Ebû Ubeyde’ye göre Lebîd buradaki *ba’z* kelimesiyle “bütün” anlamını kastedip, bu son mısrasında da Kıyamet Günü’nden, yani ölümün herkese ulaşacağı günden bahsetmektedir. Oysa bu yanlış bir anlamadır; çünkü Lebîd buradaki “bazı canlar” ile kendisini kastetmekte ve “herkesin tanıdığı, bildiği, meşhur kimseye, yani Lebîd’e ölüm ulaşınca dek” demek istemektedir. / çev.

2 العلقى “aşırı sıcak zamanlarda bile yeşil kalmaya devam eden bir ağaç türü”dür. Mesele şudur: Ebû Osmân el-Mâzinî [v. 249/863], bir gün öğrencisi el-Müberred’e [v. 286/900] şöyle der: Duydum ki Ebû Ubeyde [v. 209/824] şöyle diyor: “Bu Nahivciler, Bedeviler hakkında ne kadar yalan söylüyorlar! Onların iddiasına göre العلقى kelimesinin sonundaki Elif müenneslik içinmiş! Hâlbuki Arapların bu kelimenin müfredini ifade etmek için علقاء kelimesini kullandıklarını duydum.” Bunun üzerine el-Müberred, hocasına “Peki, bu meseleyi onunla konuşsaydın daha iyi olmaz mıydı?” diye sorunca el-Mâzinî, “Ebû Ubeyde sözümü anlayamayacak kadar anlayışsız biriydi!” diye cevap verir. İşte Zemahşeri bu meseleyi hatırlatarak, Ebû Ubeyde’nin âyetteki “bazı” kelimesini “bütün” diye tefsir etmesinin doğru olmadığını belirtmek istemiştir. / çev.

ولكنه أردفه {يُصِيبُكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ} ليهضمه بعض حقه في ظاهر الكلام، فيريهم أنه ليس بكلام من أعطاه حقه وافيًا، فضلًا أن يتعصب له، أو يرمي بالحصا من ورائه. وتقديم الكاذب على الصادق أيضًا من هذا القبيل، وكذلك قوله {إِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ}.

° [١٨١٦] فإن قلت: فعن أبي عبيدة أنه فسر البعض بالكل، وأنشد بيت لبید:

تَرَاكَ أُمْكِنَةً إِذَا لَمْ أَرْضَهَا ❀ أَوْ يَرْتَبِطُ بَعْضُ النُّفُوسِ حِمَامَهَا

قلت: إن صحت الرواية عنه، فقد حق فيه قول المازني في مسألة العلقي: كان أجفى من أن يفقه ما أقول له!

[١٨١٧] {إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ} يحتمل أنه إن كان مسرفًا كذابًا

١٠ خذله الله وأهلكه ولم يستقم له أمر، فيتخلصون منه، وأنه لو كان مسرفًا كذابًا لما هداه الله للنبوّة، ولما عضده بالبينات.

[١٨١٨] وقيل: ما تولى أبو بكر من رسول الله ﷺ كان أشد من ذلك؛ طاف ﷺ

بالبیت، فلقوه حين فرغ، فأخذوا بمجامع ردائه فقالوا له: أنت الذي تنهانا عما كان يعبد آباؤنا؟ فقال: أنا ذاك، فقام أبو بكر الصديق ﷺ فالتزمه من ورائه، وقال:

sesini yükselterek ve gözlerinden yaş aka aka; “Bir adamı; sırf ‘Benim Rab-bim Allah’tır’ dedi diye öldüreceksiniz, öyle mi?! Hem de size Rabbinizden âyetler getirmişken?!” dedi. Mekkeliler bunun üzerine Resûlullah’ı bıraktılar [Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 244]. Câfer-i Sâdık’ın [v. 148/765] şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Firavun hanedanı içindeki inanmış adam bu sözleri kendini gizleyerek söylemişti; oysa Hazret-i Ebû Bekr açık açık söyledi.”

29. “Ey kavmim! Bugün ülkenin güçlülere olarak hükümlerlik sizin elinizde; ama ya başımıza Allah’ın azabı gelirse, o zaman kim yardım edecek bize?” Firavun dedi ki: “Ben size kendi gördüğümünden başkasını göstermiyorum; size yalnızca aklın yolunu gösteriyorum.”

[1819] “Ülkenin güçlülere olarak” yani Mısır topraklarında İsrailoğullarına üstün gelmiş olarak. Şunu kastediyor: Mısır’ın yönetimini elinizde bulunduruyorsunuz; herkese üstün geldiniz, onlar üzerinde ezici bir güce sahipsiniz. Aman, zararınıza olacak şekilde işinizi bozmayın; Allah’ın, başınıza getireceği belaya ve azaba kendinizi maruz bırakmayın. O azap başınıza geldi mi hiçbir şey yapamazsınız, hiç kimse de onu savamaz.

[1820] İnanmış adam “bize yardım edecek” ve “başımıza gelirse” dedi, çünkü hitap ettiği kimselerle akrabalık bağı vardı. Ayrıca Hazret-i Musa konusunda onlara nasihatte bulunan kişi olarak kendisinin de onlarla aynı kaderi paylaştığını muhataplarına bildirmek istemiştir.

[1821] “Kendi gördüğümünden başkasını göstermiyorum,” yani size işaret ettiğim görüş, ancak onun öldürülmesine dair görüşümdür; onun öldürülmesinden başka bir görüşü tasvip etmiyorum. Ama siz bunun doğru olmadığını söylüyorsunuz. Fakat ben bu görüşle “size yalnızca aklın yolunu,” yani doğru ve uygun olan yolu “gösteriyorum.” Yahut “yalnızca doğru olduğunu bildiğim şeyi size bildiriyorum; içimde bu konuyla ilgili herhangi bir şey gizlemiyorum; dışımdan size ne söylüyorsam içimden ona zıt hiçbir şey düşünmüyorum.” Firavun söylediği hususta dilinin de kalbinin de hemfikir olduğunu anlatmak istiyorsa da, kesinlikle yalan söylemektedir; zira o, Hazret-i Musa’dan yana şiddetli bir korkuya kapıldığını hissetmişti; fakat bu korkusuyla yaşamaya çalışıyordu; böyle bir korku duymasaydı, kimseyle istişare etmez; mesele işarete¹ kalmazdı.

[1822] (الرَّشَاد) *reşşâd* şeklinde de okunmuştur. Bu, tıpkı *el-‘allâm* gibi *raşidenin* *fâ‘âl* veznindeki okunuşudur (çok doğru). Yahut *raşedenin* ‘*abbâd* gibi okunuşudur (doğruyu gösteren). Kelimenin, *cebbârın* *ecberadan* türemesi gibi, (‘sağlam irşat eden’ anlamında) *erşededen* geldiği de söylenmiştir; ama doğru değildir; çünkü *efaleden* türeyen *fâ‘âl* kalıbı, az sayıda kelime için kullanılır:

1 İstişare ve işaret aynı köktendir; yani adamlarının görüş bildirmesine gerek kalmadan Musa’yı katlederdi. / ed.

”أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ، وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ؟“ رافعاً صوته بذلك، وعيناه تسفحان، حتى أرسلوه. وعن جعفر الصادق: إِنَّ مَوْمِنَ آلِ فِرْعَوْنَ قَالَ ذَلِكَ سِرًّا، وَأَبُو بَكْرٍ قَالَه ظَاهِرًا.

٢٩- ﴿يَا قَوْمِ لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَىٰ وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾

[١٨١٩] {ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ} في أرض مصر، عالين فيها على بني إسرائيل. يعني أَنَّ لَكُمْ ملك مصر، وقد علوتم الناس وقهرتموهم، فلا تفسدوا أمركم على أنفسكم، ولا تتعرضوا لبأس الله وعذابه، فإنه لا قبل لكم به إن جاءكم، ولا يمنعكم منه أحد.

١٠ [١٨٢٠] وقال {يَنْصُرُنَا} و{جَاءَنَا}، لأنه منهم في القرابة، وليعلمهم بَأَنَّ الذي ينصحبهم به هو مساهم لهم فيه.

[١٨٢١] {مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَىٰ}، أي ما أشير عليكم برأيي إِلَّا بما أرى من قتله، يعني لا أستصوب إِلَّا قتله، وهذا الذي تقولونه غير صواب؛ {وَمَا أَهْدِيكُمْ} بهذا الرأي {إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ}. يريد: سبيل الصواب والصلاح، أو ما أعلمكم إِلَّا ما أعلم من الصواب، ولا أذكر منه شيئاً، ولا أسر عنكم خلاف ما أظهر. يعني أَنَّ لسانه وقلبه متواطئان على ما يقول، وقد كذب؛ فقد كان مستشعراً للخوف الشديد من جهة موسى، ولكنه كان يتجلد، ولولا استشعاره لم يستشر أحداً ولم يقف الأمر على الإشارة.

[١٨٢٢] وقرئ «الرَّشَاد» فعال من رشد بالكسر، كعلام، أو من رشد بالفتح كعباد. وقيل: هو من أرشد كجبار من أجبر، وليس بذلك؛ لأنَّ فعلاً من أفعل لم يجئ إِلَّا في عدة أحرف،

٥

١٠

١٥

٢٠

cebbâr, kassâr, se'âr (سَّار) ve *derrâk* gibi. Dolayısıyla, az sayıda örneği olan bir kullanıma kıyas etmek uygun olmaz. Kelimenin, *'avvâc* ve *bettât* kelimelerinde olduğu gibi, fiil kökü dikkate alınmaksızın *er-rüşde* nispet edilmesi de mümkündür.

5 **30. İnanmış adam dedi ki: “Ey kavmim! Doğrusu, ben sizin adınıza, peygamberlerini yalanlayan gruplarinkine benzer (azap dolu) bir günden endişe ediyorum.”**

31. “Yani, Nuh kavminin, Âd’ın, Semud’un ve onlardan sonrakilerin başına gelenler gibi... Allah, kullarına zulmetmek istemez.”

10 [1823] “Gruplarinkine benzer bir gün”den maksat onların günleri gibi günlerdir; çünkü *yevm* (gün) kelimesini “gruplar”a izafe edip, grupları da Nuh, Âd ve Semûd kavimleri olarak tefsir edince ve her bir grubun kendisine ait bir helâk günü olduğunu da açıkça belirtmeyince, çoğul (günler) yerine tekil (gün) kelimesiyle yetinmiş oldu; zira cümledeki muzâfun ileyh kelimenin
15 çoğul kullanılmasına gerek bırakmamıştır. Şair’in şu ifadesi de buna örnektir:

Mide[leri]nizin bir kısmını yemekle doldurun ki iyileşesiniz...

[1824] Zeccac [v. 311/923] da “tek tek her grubun günü gibi” demiştir.

[1825] “Yapageldikleri şey” ise sürekli sergiledikleri küfür, yalanlama vb. isyankâr tavırlar ve onların bu tavırları ara vermeksizin sürekli tekrar etmeleri demektir. *مِثْلُ ذَابْ* cümlesinde muzâfın hazfedilmesi gerekmiştir.¹ Bu ifadede
20 aslında *mişle cezâi de’bihim* (yapageldikleri şeylerin cezası) denmek istenmektedir. **Şayet**, “İkinci *مِثْلُ* ne ile nasbedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Birinci *مِثْلُ*’nin atf-ı beyânı olduğu için nasbedilmiştir; çünkü ikinci *مِثْلُ* ile yapılmış izafetin ikinci *muzâfun ileyhi* *قَوْمُ نُوح* ifadesidir. “Allah grupları helâk etti; yani Nuh kavmini, Âd’ı ve Semud’u” demiş olsaydın, o zaman ikinci *مِثْلُ* sadece,
25 özel isimlere *muzâf* olan *قَوْمُ*’in izâfetinin atf-ı beyânı olurdu ki bu, ikinci *مِثْلُ* ile yapılmış izâfetin ilk *muzâfun ileyhi* hakkında da geçerli olur.

[1826] “Allah kullarına zulmetmek istemez”, yani onların helâk edilmesi adalet ve hakkaniyete uygundu; çünkü onlar yaptıklarıyla bu durumu zorunlu hale getirdiler. Bu ifade, zulmü istemenin olumsuzlandığı “Senin Rabbin, hiç
30 de kullarına zulmedici değildir!” [Fussilet 41/46] sözünden daha etkilidir; çünkü zulmü istemeden uzak olan biri, zulmün kendisinden hepten uzak olacaktır.

1 Bu gerekliliğin açıklaması şudur: İkinci *مِثْلُ* birincinin atf-ı beyânıdır. Birincinin geçtiği yerde muzâf olan *مِثْلُ* zikredilmiştir ve bu da onların amellerinin karşılığı -yani helak- anlamına gelmektedir. Dolayısıyla burada tekrar zikredilmesine gerek kalmamıştır. / çev.

نحو: ذرّك وسار وقصار وحتبار، ولا يصحّ القياس على القليل. ويجوز أن يكون نسبة إلى الرشد، كعواج وبتات، غير منظور فيه إلى فعل.

٣٠- ﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ﴾

٣١- ﴿مِثْلَ ذَابِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلْمًا

لِلْعِبَادِ﴾

[١٨٢٣] {مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ} مثل أيامهم، لأنه لما أضافه إلى الأحزاب وفسرهم بـ{قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ}، ولم يلبس أنّ كلّ حزب منهم كان له يوم دمار، اقتصر على الواحد من الجمع؛ لأنّ المضاف إليه أغنى عن ذلك كقوله:

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمْو تَعْفُوا❦

[١٨٢٤] وقال الزجاج: مثل يوم حزب حزب.

[١٨٢٥] ودأب هؤلاء دؤبهم في عملهم من الكفر والتكذيب وسائر المعاصي، وكون ذلك دأباً دائماً منهم لا يفترون عنه، ولا بدّ من حذف مضاف، يريد: مثل جزاء دأبهم. فإن قلت: بم انتصب مثل الثاني؟ قلت: بأنه عطف بيان لمثل الأوّل؛ لأنّ آخر ما تناوله الإضافة قوم نوح، ولو قلت أهلك الله الأحزاب: قوم نوح وعاد وثمود، لم يكن إلّا عطف بيان لإضافة قوم إلى أعلام، فسرى ذلك الحكم إلى أوّل ما تناولته الإضافة.

[١٨٢٦] {وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلْمًا لِلْعِبَادِ} يعني أن تدميرهم كان عدلاً وقسطاً، لأنهم استوجبوه بأعمالهم. وهو أبلغ من قوله تعالى {وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} [فصلت: ٤٦] حيث جعل المنفى إرادة الظلم؛ لأنّ من كان عن أرادة الظلم بعيداً، كان عن الظلم أبعد.

Yine o sözde *zulmü* nekire getirerek adeta, kulları için zulmün hiçbir çeşidini dilemediğini göstermiştir. İfadenin, “O, kullarının inkâr etmesine rıza göstermez.” [Zümer 39/7] sözündeki gibi olması da mümkündür; yani Allah kullarının zulmetmesini istemiyor. Yani... Onları helâk etti; çünkü
5 zulmediyorlardı!..

32. “Ey kavmim! Doğrusu ben, sizin için o bağırsıp çağırma gününden endişe ediyorum.”

33. “Arkanızı dönüp kaçacağınız gün, sizi Allah’tan koruyan olmayacak... Allah’ın saptırdığı birini doğru yola getirecek yoktur.”

10 [1827] التَّادِي (bağırsıp çağırma) kelimesi, A’râf sûresindeki “Cennet-tekiler ateştekilere ... diye seslenirler.” [A’râf 7/44], “Ateştekiler cenettekilere... diye seslenirler” [A’râf 7/50] âyetlerinde anlattığı mânadadır. Âh u vâh ederek, feryâd u figân içinde bağırsırları anlamında olması da mümkündür. Kelime *et-tenâdd* şeklinde şeddeli de okunmuştur ki o zaman anlamı “bir-
15 birlerinden kaçıp uzaklaşacakları (gün)” şeklinde olur. Tıpkı “İşte o gün insan kaçacak kardeşinden...” [Abese 80/34] âyetindeki gibi. Dahhâk’ın [v. 105/723] de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ateşin homurtusunu işittiklerinde korkup kaçarlar; ama nereye giderlerse gitsinler karşılarında saf saf dizilmiş melekleri bulurlar. Böyle birbirlerinin üstüne yığılmışken birden
20 “Haydi hesap alanına!” diyen birinin çağrısını duyarlar.

[1828] “Arkanızı dönüp kaçacağınız gün.” Katâde’nin [v. 117/735], “hesap yerinden ayrılp cehenneme gideceksiniz” dediği nakledilmiştir. Mücâhid’in ise, “Cehennemden kaçacaksınız ama bunu başaramayacaksınız” dediği aktarılmıştır.

25 **34. “Gerçek şu ki; daha önce Yûsuf da size apaçık delillerle gelmişti. O zaman, onun size getirdiklerinden de şüphelenip durmuştunuz!.. Sonunda vefat edince; ‘Allah bundan sonra asla elçi göndermez!’ demiştiniz... ‘Şüpheci aşırı’ları Allah böyle saptırıyor işte!”**

30 **35. “Onlar ki; -kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde- Allah’ın âyetleri hakkında cedelleşirler... Bu, Allah katında da iman edenler nezdinde de büyük bir hışımla karşılanmaktadır. Büyüklük taslayan bütün zorbarların kalbini Allah böyle mühürler işte!”**

وحيث نكر الظلم، كأنه نفى أن يريد ظلماً ما لعباده. ويجوز أن يكون معناه كمعنى قوله تعالى {وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ} [الزمر: ٧]، أي لا يريد لهم أن يظلموا؛ يعني أنه دمرهم لأنهم كانوا ظالمين.

٣٢- ﴿وَيَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ﴾

٥- ٣٣- ﴿يَوْمَ تَوَلَّوْا مُذْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ

مِنْ هَادٍ﴾

[١٨٢٧] التنادي ما حكى الله تعالى في سورة الأعراف من قوله {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ} [الأعراف: ٤٤] {وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٥٠]. ويجوز أن يكون تصايحهم بالويل والثبور. وقرئ بالتشديد: وهو أن يندب بعضهم من بعض؛ كقوله تعالى {يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ} [عبس: ٣٤]. وعن الضحاك: إذا سمعوا زفير النار ندّوا هرباً، فلا يأتون قطراً من الأقطار إلا وجدوا ملائكة صفوفاً، فينبأهم يموح بعضهم في بعض، إذ سمعوا منادياً: أقبلوا إلى الحساب!

[١٨٢٨] {تَوَلَّوْا مُذْبِرِينَ} عن قتادة منصرفين عن موقف الحساب إلى النار.

١٥ وعن مجاهد: فارّين عن النار غير معجزين.

٣٤- ﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُزْتَابٌ﴾

٣٥- ﴿الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ

الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ﴾

٢٠

[1829] Yûsuf, Hazret-i Ya'kûb'un oğlu Hazret-i Yûsuf'tur. Yûsuf b. İbrâhîm b. Yûsuf b. Ya'kûb olduğu da söylenmiştir. Yûsuf onların arasında yirmi sene peygamber olarak kalmıştır. Musa zamanındaki firavunun, Yûsuf zamanındaki firavun olduğu; yani firavunun Musa'nın zamanına kadar yaşadığı da söylenmiştir. Başka bir firavun olduğu da ifade edilmiştir.¹

[1830] İnanmış adam, Mısırlıları şöyle azarlamaktadır: Daha önce Yûsuf da size mu'cizeler getirmişti; ama bunlar hakkında şüpheye düşmüş-tünüz. Hâla daha şüphe etmeye, hakikati inkâra devam ediyorsunuz! Ni-hayet “o vefat ettiğinde” herhangi bir kanıtınız olmadan; kendi kendinize hükmederek ve gelecek elçiye yalanlama azminizi daha o gelmeden ortaya koyarak, “Allah bundan sonra asla peygamber göndermez!” demiştiniz.” Size bir elçi gelince de, kendi kurguladığınız bâtil hükmünüze dayanarak onu bile bile inkâr edip yalanladınız!

[1831] Onların “Allah bundan sonra asla elçi göndermez!” sözleri, Yûsuf'un peygamberliğini tasdik ettikleri anlamına gelmez. Zaten, onun hak-kında şüpheye düşüp onu inkâr ettikleri halde, nasıl tasdik etmiş olabilirler ki!? Aksine, onun peygamberliğiyle birlikte ondan sonrakilerin peygamberli-ğini de yalanladıklarını gösterir. İlgili ifade, olumsuzluk harfinin başına soru Hemze'si getirilmek suretiyle *e-len yeb'asallâhu* (Allah [peygamber] gönderme-yecek, değil mi?) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda, tekrar peygamber gönderilmeyeceği konusunda adeta birbirlerini tasdik ediyor gibi olurlar.

[1832] Ardından, “Allah böyle saptırır işte!” buyurmuştur; yani tıpkı bu tamamen yüzüstü bırakma örneğindeki gibi, isyanda aşırı giden ve dini konusunda şüphede olan herkesi Allah yüzüstü bırakır!..

[1833] الَّذِينَ يُجَادِلُونَ (cedelleşenler) ifadesi, öncesindeki مَنْ هُوَ مُشْرِفٌ (aşırı giden)den bedeldir. **Şayet** “Sonraki ifade çoğul olduğu halde, önceki tekil ifadenin nasıl bedeli olabilir ki?” **dersen şöyle derim:** Olur; çünkü Allah Teâlâ bu ifadeyle sadece aşırı giden *bir* kişiyi kastetmiyor; adeta “bütün aşırı gidenler” diyor.

[1834] **Şayet** كَبُرَ (büyük oldu) fiilinin fâ'ili nedir?” **dersen şöyle derim:** “{مَنْ هُوَ مُشْرِفٌ}”deki (o) zamiridir. “Ama sen biraz önce o zamiri çoğul kabul edip, kendisinden sonra gelen “cedelleşenler” şeklindeki çoğul ifadeyi onun bedeli yapmamış mıydın?” **dersen şöyle derim:** Evet, anlamca çoğuldur;

1 Kur'an'da Yusuf zamanındaki Mısır hükümdarları hakkında *firavun* ifadesi kullanılmamakta; *el-melik* (hükümdar/kral) denmektedir (Bkz. Yûsuf suresi). Asya kökenli göçebe bir hanedan olan Hiksoslar, Mısır'dan m.ö. 1550'de çıkartıldığına göre, Yusuf Aleyhisselâm en azından m.ö. XVI. yüzyılda Mısır'da bulunuyordu demektir. Musa Aleyhisselâm'ın ise m.ö. 1300'lerde Mısır'da olduğu anlaşıldığından, bu iki peygamber arasında yaklaşık 150 - 200 yıl vardır. (Geniş bilgi için bkz. “Musa” ve “Yusuf” maddeleri, *DİA*) / ed.

[١٨٢٩] هو يوسف بن يعقوب عليهما السلام. وقيل: هو يوسف بن إبراهيم بن يوسف بن يعقوب؛ أقام فيهم نبياً عشرين سنة. وقيل: إن فرعون موسى هو فرعون يوسف، عمر إلى زمنه. وقيل: هو فرعون آخر.

[١٨٣٠] وبخهم بأن يوسف أتاكم بالمعجزات فشككتكم فيها ولم تزالوا شاكين كافرين، {حَتَّى إِذَا} قبض {قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا} حكماً من عند أنفسكم من غير برهان وتقدمة عزم منكم على تكذيب الرسل، فإذا جاءكم رسول جحدتم وكذبتهم بناء على حكمكم الباطل الذي أسستموه.

[١٨٣١] وليس قولهم {لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا} بتصديق لرسالة يوسف، وكيف وقد شكوا فيها وكفروا بها، وإنما هو تكذيب لرسالة من بعده مضموم إلى تكذيب رسالته. وقرئ «ألن يبعث الله»، على إدخال همزة الاستفهام على حرف النفي، كأن بعضهم يقرّر بعضاً بنفي البعث.

[١٨٣٢] ثم قال: {كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ}، أي مثل هذا الخذلان المبين يخذل الله كل مسرف في عصيانه مرتاب في دينه.

[١٨٣٣] {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ} بدل من {مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ} فإن قلت: كيف جاز إبداله منه وهو جمع وذاك موحد؟ قلت: لأنه لا يريد مسرفاً واحداً، فكأنه قال: كل مسرف.

[١٨٣٤] فإن قلت: فما فاعل {كَبُرَ}؟ قلت: ضمير {مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ}. فإن قلت: أما قلت هو جمع، ولهذا أبدلت منه {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ}؟ قلت: بلى هو جمع في المعنى،

fakat lâfızca tekildir. Dolayısıyla, bedel olma durumu onun anlamına hamledilmiştir; kendisine dönen zamir ise onun lâfzına döner. Bir şeyi, kelimenin kâh lâfzına kâh anlamına hamletmek türedi bir şey de değildir; örnekleri vardır. الَّذِينَ يُجَادِلُونَ (cedelleşenler) ifadesini mübteda makamında merfû‘
 5 okumak da mümkündür. Bu durumda كَبِيرٌ’daki zamirin kendisine döneceği bir muzâfın hazfedilmiş olması gerekir ki *cidâlu’llezîne yucâdilûne kebura makten* (Cedelleşenlerin tartışması büyük bir hışımla karşılanır.) şeklinde takdir edilir. الَّذِينَ يُجَادِلُونَ’nin mübteda, بَغِيرِ سُلْطَانٍ أَنِيهِمْ’un ise haber olması da mümkündür¹; o zaman كَبِيرٌ’nın fâ‘ili كَذَلِكَ olur; “Böyle bir tartışma büyük
 10 bir hışımla karşılanır!” anlamında. Buna göre, “Allah mühürler” ifadesi yeni başlayan bir cümle olur. “Tartışmaları, Allah katında büyük hışımla karşılanır!” diyen, fâ‘ili hazfetmiş olur; oysa fâ‘ilin hazfı doğru değildir. “Büyük bir hışımla karşılanır!” ifadesinde, onların cedelleşmesi karşısında bir tür şaşkınlık, olayı vahim görme ve yapılan işin büyük günah sınırlarını da aşır
 15 dışarı çıktığına bir şahitlik vardır.

[1835] (سُلْطَانٌ kelimesi) Lâm’ın ötresiyle *sulutân* şeklinde de okunmuştur. قَلْب de sonu tenvinlenerek *kalbin* şeklinde okunmuştur. Bu durumda, kibir ve zorbalıkla vasıflanan *kalp* olmuş olur; çünkü o, bu iki hâlin hem merkezi hem de kaynağıdır. Nitekim “göz gördü”, “kulak işitti” dersin. Tıpkı “[Şahitliği gizleyen kişinin] kalbi günâhkâr olur!” [Bakara 2/283] âyetindeki
 20 gibi ki aslında günâhkâr olan, *bütün varlığıyla* insandır. Bu ifadede muzâfın hazfedilmiş olması da mümkündür ki o zaman anlam *‘alâ külli zî-kalbin mütekebbirin* (kibirli kalp sahibinin tamamını) şeklinde olur ve “kibirlilik” kalbin değil kalp sahibinin sıfatı olmuş olur.

25 **36-37. Firavun da dedi ki: “Ey Hâman! Bana bir kule inşa et, belki o yollara -gökyollarına- ulaşır Musa’nın tanrısına muttâlî olurum!.. Doğrusu, ben onun yalancı olduğu kanaatindeyim!” Yaptığı kötü iş böylece Firavun’a güzel gösterilmiş ve o doğru yoldan alıkonulmuştu. Firavun’un numarası elbette boşa çıkacaktı...**

30 [1836] Denilmiştir ki; *sarh* uzakta bile olsa bakan kimselerin muhakkak görebildiği yüksek ve belirgin bina demektir. Araplar bu kelimeyi, “bir şey açıkça görünür oldu” anlamındaki *sarrahaş-şeyu* kullanımından türetmişlerdir. أسباب السماوات göklerin yolları, kapıları ve göklere ulaştıran vasıtalar
 35 dır. Nitekim seni bir şeye ulaştıran -kuyuya salınan kova ipi vb.- her şey ona götüren bir *sebeptir*.

1 “Allah’ın âyetleri hakkında cedelleşenler, bunu kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde yapmak-tadırlar.” mealinde. / ed.

وأما اللفظ فموحد، فحمل البدل على معناه، والضمير الراجع إليه على لفظه، وليس ببدع أن يحمل على اللفظ تارة وعلى المعنى أخرى، وله نظائر. ويجوز أن يرفع {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ} على الابتداء، ولا بدّ في هذا الوجه من حذف مضاف يرجع إليه الضمير في {كَبُرَ}، تقديره: جدال الذين يجادلون كبر مقتًا. ويحتمل أن يكون {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ} مبتدأ؛ و{بَغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ} خبرًا، وفاعل {كَبُرَ} قوله ٥ {كَذَلِكَ}، أي كبر مقتًا مثل ذلك الجدال؛ و{يَطْبَعُ اللَّهُ} كلام مستأنف، ومن قال: كبر مقتًا عند الله جدالهم، فقد حذف الفاعل، والفاعل لا يصحّ حذفه. وفي {كَبُرَ مَقْتًا} ضرب من التعجب والاستعظام لجدالهم، والشهادة على خروجه من حدّ إشكاله من الكبائر.

١٠ [١٨٣٥] وقرئ «سُلْطَانٍ»، بضم اللام. وقرئ «قلبٍ»، بالتنوين، ووصف القلب بالتكبر والتجبر، لأنه مركزهما ومنبعهما، كما تقول: رأيت العين، وسمعت الأذن. ونحوه قوله عزّ وجل {فَإِنَّهُ آتِمٌ قَلْبُهُ} [البقرة: ٢٨٣]. وإن كان الآثم هو الجملة. ويجوز أن يكون على حذف المضاف، أي على كل ذي قلبٍ متكبر، تجعل الصفة لصاحب القلب.

١٥ ٣٦- ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ﴾

٣٧- ﴿أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لأَظُنُّهُ كَاذِبًا وَكَذَلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ﴾

[١٨٣٦] قيل: الصرح البناء الظاهر الذي لا يخفى على الناظر وإن بعد، اشتقوه من صرح الشيء إذا ظهر، و{أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ} طرقها وأبوابها وما يؤدي إليها، وكل ما أداك إلى شيء فهو سبب إليه، كالرشاء ونحوه. ٢٠

[1837] **Şayet**, “أَسْبَابُ” kelimesinin tekrar edilmesinin anlamı nedir? ‘Belki göklerin yollarına ulaşırım!’ şeklinde bir defada söyleneceydi olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Bir şey önce müphem bırakılıp sonra açıklanınca, bu o şeyin önemini artırma anlamına gelir. Firavun ulaşmak istediği gökyollarının önemini artırmak isteyince, önce müphem olarak zikredip sonra açıklamıştır. Ayrıca, gökyollarına ulaşmak şaşırtıcı bir iş olduğu için konuşmanın devamını arzu içinde bekleyen kimseye bu şekilde söylemek istemiştir ki dinleyici bu şaşırtıcılığın hakkını versin (yani duyduğunda iyice şaşırmış olsun). Böylece, Hâmân söyleyeceklerini istekle beklesin diye önce müphem zikredip sonra da açıklamıştır.

[1838] فَأَطَّلِعَ mansüb olarak da okunmuştur ki bu durumda, *teraccîn*in cevabı olur ve *teraccî*, *temennî*ye benzetilmiş olur.¹

[1839] İşte, bazı şeyler bazılarına cazip gösterilerek bunlar doğru yoldan alıkonuldukları gibi, “Firavun’a da yaptığı kötü iş böyle güzel gösterilmiş ve o da alıkonulmuştu.” ‘Cazip gösteren’ ya vesvesesi yoluyla bizzat şeytandır -ki başka bir yerde şöyle buyrulmuştur: “Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine güzel göstermiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştu.” [Neml 27/24]; yahut şeytanı bu işe sebep kılma anlamında Allah’tır; çünkü bu hususta şeytana imkân ve mühlet veren O’dur. Bu durumun örneği de “[Âhirete iman etmeyenler ise] yaptıklarını kendilerine cazip gösterdiğimiz için bocalayıp durmaktadırlar!” [Neml 27/4] âyetidir. Bu ifade ma’lûm fiil kalıbıyla da okunmuştur. “Allah Firavun’a yaptığı kötü işi güzel gösterdi.”) Burada cümlemin fâ’ili *Allâh*tır. Bunun delili, cümlemin öncesinde geçen “Musa’nın tanrısına” sözüdür.

[1840] Sâd’ın fetha, zamme ve kesresiyle okunmuştur. Bu sonuncunun gerekçesi, tıpkı (فُتِلَ) dendiği gibi, fiilin aslının (yani ضِدِّnin) orta harfindeki hareketin ilk harfe nakledilmiş olmasıdır. التَّبَابُ hüsran ve helâk demektir. İfade *saddun* şeklinde de okunmuştur ki bu master olup, ifadesi üzerine atfedilmiştir. Yine *ve suddû* kıraatinde “doğru yoldan alıkonulanlar” Firavun ve kavmidir.

38. İnanan zat şöyle dedi: “Ey kavmim! Siz bana uyun ki ben de sizi doğru yola götüreyim.”

39. “Ey kavmim! Şu dünya hayatı, şüphesiz geçici bir yaşamdır; asıl karar kılınacak yurt Âhirettir.”

1 İfade, Âsım’ın ravisi Hafs dışında tüm kıraat imamları tarafından فَأَطَّلِعَ (umarım, [Musa’nın tanrısına] ulaşip muttali olurum) şeklinde merfû’ okunmuştur; müfessirin de bunu esas aldığı anlaşılmaktadır. Hafs’in فَأَطَّلِعَ (umarım, [Musa’nın tanrısına] ulaşırım; -olacak şey değil, ama- keşke ona muttali olsam!) demiş olmaktadır. / ed.

[١٨٣٧] فإن قلت: ما فائدة هذا التكرير؟ ولو قيل "لعلي أبلغ أسباب السَّمَوَاتِ"

لأجزأ؟ قلت: إذا أبهم الشيء ثم أوضح كان تفخيماً لشأنه؛ فلما أراد تفخيم ما أمل بلوغه من أسباب السَّمَوَاتِ أبهمها ثم أوضحها، ولأنه لما كان بلوغها أمراً عجبياً أراد أن يورده على نفس متشوفة إليه، ليعطيه السامع حقه من التعجب، فأبهمه ليشوف إليه نفس هامان، ثم أوضحه. ٥

[١٨٣٨] وقرئ «فأطلع»، بالنصب على جواب الترجي، تشبيهاً للترجي بالتمني.

[١٨٣٩] ومثل ذلك التزيين وذلك الصدّ {زَيَّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَصَدَّ عَنِ

السَّبِيلِ}. والمزَيْن إما الشيطان بوسوسته، كقوله تعالى {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ

أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ} [النمل: ٢٤]، أو الله تعالى على وجه التسييب، لأنه

مكن الشيطان وأمهله. ومثله {زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ} [النمل: ٤]. وقرئ

{وَزَيَّنَ لَهُمْ سُوءَ عَمَلِهِ}، على البناء للفاعل والفعل لله عزّ وجلّ؛ دلّ عليه قوله {إِلَى

إِلَهٍ مُّوسَى}

[١٨٤٠] و«صدّ»، بفتح الصاد وضمها وكسرهما، على نقل حركة العين إلى الفاء،

كما قيل "قيل". والتباب: الخسران والهلاك. و«صدّ»، مصدر معطوف على {سُوءَ

عَمَلِهِ}؛ و«صُدُّوا»، هو وقومه. ١٥

٣٨- ﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾

٣٩- ﴿يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ﴾

[1841] İnanan zat önce; "... ben de sizi doğru yola götüreyim." demek suretiyle ifadeyi mücmel bırakmış; ardından bu sözünü tefsir etmiş ve konuşmasına dünyayı zemmedip önemsiz göstererek başlamıştır; çünkü bütün kötülüklerin temeli ebedi kalacakmış gibi dünyaya yapışmaktır. Allah'ın gazabına sevk eden ve Âhiret hayatında mutsuz olmaya sebep olan bütün şeyler de bundan neş'et eder. İnanan zat; Âhiretin hakikatini, nihaî karargâhın ve asıl vatanın orası olduğunu tekraren zikrederek Âhiret'i yüceltmış; Firavun'un ortadan kaldıracağı şeye engel olmak ve kendisinin insanlara sunacağı şeyi daha güçlü hale getirmek için, amellerin kötüsünü - iyisini ve her ikisinin nihaî sonucunu dile getirmiştir. Ardından, iki çağrışı da tartıya koymuştur: Kendisinin, sonucu kurtuluş olan Allah'ın dinine çağrışı ve Firavunların ateşle sonuçlanacak puta tapma çağrışı... Hâsılı; uyarmış, korkutmuş, elinden geleni yapmıştır. Allah da bu kişiyi gerçekten Firavun hanedanından ayırmış, Firavun kavmi aleyhine bir hüccet ve ibret alabilecekler için ibret haline getirmiştir. Nitekim "Allah da kurmak istedikleri tuzakların fenalıklarından onu korudu ve Firavun'un adamlarını kötü azap kuşatıverdi!" buyurmuştur. Bu ifadede aynı zamanda o kişinin Firavun ailesine mensup olduğuna dair açık bir delil de vardır.

[1842] *Reşâd* [azgınlık anlamındaki] *ğayyın* zıttıdır. Bu ifadede, Firavun ve kavminin yolunun azgınlık yolu olduğuna dair, açıkça söylenmişçesine yapılmış bir ima vardır.

40. "Kim bir kötülük işlerse, sadece onun kadar ceza görür; kadın veya erkek her kim de mümin olarak salih amel işlerse, bunlar Cennet'e girerler ve orada hesapsız bir şekilde nasiplendirilirler."

[1843] "Sadece onun kadar" yani kötülük kadar "ceza görür"; çünkü kötülüğün karşılığından fazlasıyla ceza vermek çirkin bir şeydir, zira bu zulümdür. Fakat iyiliğin karşılığından fazlasıyla mukabelede bulunmak iyidir; çünkü bu lütuftur.

[1844] Fiil; ("girerler" anlamında) *يَدْخُلُونَ* ve ("sokulurlar" anlamında) *يُدْخَلُونَ* şeklinde okunmuştur. *بِغَيْرِ حِسَابٍ* (Hesapsız bir şekilde) ifadesi *إِلَّا مِثْلَهَا* (sadece onun kadar) ifadesinin karşısına getirilmiştir; yani kötülüğün karşılığı -sahibine müstehak olduğundan fazlası verilmesin diye- bir hesap ve ölçü ile- dir; ama salih amelin karşılığı için herhangi bir ölçü ve hesap yoktur. Aksine, hak ettiğinin üzerine fazlalık, çokluk ve bolluk olarak dilediğini ekleyebilirsin.

41. "Ey kavmim! Niçin, ben sizi kurtuluşa çağırırken, siz beni ateşe çağırıyorsunuz?!"

[١٨٤١] قال {أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ} فأجمل لهم، ثم فسر فافتتح بدم الدنيا وتصغير شأنها؛ لأنَّ الإخلاق إليها هو أصل الشرِّ كله، ومنه يتشعب جميع ما يؤدي إلى سخط الله ويجلب الشقاوة في العاقبة. وثنى بتعظيم الآخرة والاطلاع على حقيقتها، وأنها هي الوطن والمستقر. وذكر الأعمال سيئها وحسنها وعاقبة كل منهما، ليثبت عما يتلف وينشط لما يزلف، ثم وازن بين الدعوتين؛ دعوته إلى دين الله الذي ثمرته النجاة، ودعوتهم إلى اتخاذ الأنداد الذي عاقبته النار؛ وحذر، وأنذر، واجتهد في ذلك واحتشد، لا جرم أن الله استثناء من آل فرعون، وجعله حجة عليهم وعبرة للمعتبرين، وهو قوله تعالى {فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَّا مَكَّرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ}. وفي هذا أيضًا دليل بين على أن الرجل كان من آل فرعون.

[١٨٤٢] والرشاد نقيض الغي. وفيه تعريض شبيهه بالتصريح أنَّ ما عليه فرعون وقومه هو سبيل الغي.

٤٠- ﴿مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُزْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٨٤٣] {فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا}، لأنَّ الزيادة على مقدار جزاء السيئة قبيحة -لأنها ظلم- وأما الزيادة على مقدار جزاء الحسنة فحسنة؛ لأنها فضل.

[١٨٤٤] قرئ «يَدْخُلُونَ» و«يَدْخَلُونَ». {بِغَيْرِ حِسَابٍ} واقع في مقابلة {إِلَّا مِثْلَهَا}، يعني أن جزاء السيئة لها حساب وتقدير، لئلا يزيد على الاستحقاق، فأما جزاء العمل الصالح فبغير تقدير وحساب، بل ما شئت من الزيادة على الحق والكثرة والسعة.

٤١- ﴿وَيَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ﴾

**42. “Siz beni; Allah’ı nankörce inkâr etmeye ve haklarında hiçbir bil-
gim olmayan şeyleri O’na ortak koşmaya çağırıyorsunuz; ben ise sizi ‘mut-
lak izzet sahibi’ne, ‘bağışladıkça bağışlayan’a (Azîz, Gaffâr) çağırıyorum.”**

[1845] **Şayet** “Niçin bu kişinin kavmine nida edatıyla tekrar seslenilmiş-
tir ve niçin sadece üçüncü nidanın başında Vav vardır?” **dersen şöyle derim:**
Nidanın tekrar etmesinin sebebi, Firavun’un kavmini ziyadesiyle uyarıyor ve
aymazlıklarını sürdürmemeleri konusunda ikaz ediyor olmasıdır. Ayrıca
nida meselesinde şu da vardır: O kimseler bu mümin kişinin kavmi ve sula-
lesidir; fakat bu mümin kişinin çok tehlikeli gördüğü bir hal içindedirler. O,
onların bu durumdan nasıl kurtulacaklarını biliyor; dolayısıyla onlara nasihat
etmek boynunun borcudur. Onlar için üzüliyor ve şefkat hissediyor. İşte bu
da onları itham etmemesini gerektiriyor; çünkü onların sevinci bu kişinin
de sevincidir; onların üzüntüsü bunun da üzüntüsüdür. Böyle olunca onlar
da bu kişinin nasihatine itibar ederler. Nitekim İbrahim (a.s.) da babasına
nasihatte bulunurken “Babacığım!” [Meryem 19/42-45] sözünü tekrarlamıştı.
Üçüncü nidanın başındaki atıf Vav’ı meselesine gelince, bunun sebebi ikinci
[Vav’sız] nidanın, öncesindeki söze -mücmelin beyan ve tefsiri olarak- dâhil
oluşudur. Böylece o söz bu nidaya da kendi hükmünü uygulamış ve başına
Vav gelmesini engellemiştir; fakat üçüncü nida, bu şekilde olmayan bir söze
dâhildir. Mesela [“Onu bir şeye çağırıldı.” anlamında İlâ’lı ve Lâ’m’lı olarak] *de’âhu ilâ*
kezâ ve de’âhu le-hû denir. Tıpkı [“Birine yolu gösterdi.” anlamında *hedâhu*
ilet-tarîk ve hedâhu li’t-tarîk dediğin gibi.

[1846] “Hakkında” yani rubûbiyeti hakkında “hiçbir bilgim...” Bilgisi
olmadığını söylemekten kasıt bilgiye konu olan şeyin olmadığıdır. Adeta
şöyle demektedir: *İlâh* olmayan bir şeyi Allah’a ortak koşmamı istiyorsu-
nuz! İlâh olmayan bir şeyin, ilâh diye bilinmesi nasıl mümkün olabilir!?

**43. “Şüphesiz, sizin beni çağırdığınızın, ne bu dünyada ne de Âhi-
rette insanları kendisine çağırma kudreti vardır. Dönüşümüz de tama-
men Allah’adır; aşırı gidenler mutlaka ateşte yanacaktır!”**

**44. “Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben (elimden
geleni yaptım; artık) işimi Allah’a havale ediyorum. Allah, elbette kul-
larını görmektedir.”**

[1847] *لَا جَرَمَ* (Hiç şüphesiz, muhakkak ki). Basra dil okulunun temsilci-
lerine göre bu ifadenin bulunduğu bağlamda *lâ*, kavminin inanan zatı çağır-
dıkları şeyin reddedilmesi anlamına gelir. *جَرَمَ* kelimesi de “kesinleşti, gerçek
oldu” anlamında bir fiildir. Sonrasında gelen *أُ* ve cümlesi de bu fiilin fâ’ili
konumundadır; yani onu çağırdıkları şeyin bâtıllığı kesin ve gerçek olmuştur.

٤٢- ﴿تَدْعُونَنِي لِأَكْفُرَ بِاللَّهِ وَأُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ﴾

[١٨٤٥] فإن قلت: لم كرر نداء قومه؟ ولم جاء بالواو في النداء الثالث دون الثاني؟ قلت: أما تكرير النداء ففيه زيادة تنبيه لهم وإيقاظ عن سنة الغفلة. وفيه: أنهم قومه وعشيرته وهم فيما يوبقهم، وهو يعلم وجه خلاصهم، ونصيحتهم عليه واجبة، فهو يتحزن لهم ويتلطف بهم، ويستدعي بذلك أن لا يتهموه، فإن سرورهم سروره، وغمهم غمه، وينزلوا على تنصيحهم لهم، كما كرر إبراهيم عليه السلام في نصيحة أبيه {يَا أَبَتِ} [مريم: ٤٢-٤٥]. وأما المجيء بالواو العاطفة، فلأن الثاني داخل على كلام، وهو بيان للمجمل وتفسير له، فأعطى الداخل عليه حكمه في امتناع دخول الواو. وأما الثالث: فداخل على كلام ليس بتلك المثابة. يقال: دعاه إلى كذا ودعاه له، كما تقول: هداه إلى الطريق وهداه له.

[١٨٤٦] {مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ}، أي بربوبيته. والمراد بنفي العلم: نفي المعلوم، كأنه قال: وأشرك به ما ليس بإله، وما ليس بإله كيف يصح أن يعلم إلهًا؟

٤٣- ﴿لَا جَرَمَ أَنَّكَ تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ وَأَنْ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ﴾

٤٤- ﴿فَسْتَذْكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَأَفَؤْضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١٨٤٧] {لَا جَرَمَ} سياقه على مذهب البصريين أن يجعل لا ردًا لما دعاه إليه قومه. وجرم فعل بمعنى حق، و“أَنْ” مع ما في حيزه فاعله، أي حق ووجب بطلان دعوته.

Yahut fiil *kesebe* (hâsıl etti, kazandı) anlamındadır. Tıpkı “Sizi Mescid-i Haram’dan alıkoydukları için bir kavme duyduğunuz hınç, sakın sizde haddi aşma durumu hâsıl etmesin.” [Mâide 5/3] âyetindeki gibi; yani o şeylere yapılan çağrı, onların bâtil olması durumunu hâsıl etmiş, ortaya çıkarmıştır. Bir başka deyişle, o çağrıdan, onun bâtil bir çağrı oluşundan başka bir durum ortaya 5 çıkmaz. لَا جَرَمَ ifadesiyle ilgili olarak şöyle söylemek de mümkündür: *lâ budden* benzeridir; yani “kesmek” demek olan *cermden* gelip *fe’alun* kalıbına girmiştir. Nitekim *buddun* kelimesi de “ayırarak” demek olan *tebdidden* alınıp *fu’lun* kalıbına sokulmuştur. O zaman, ifadenin mânası; “Kaçınılmaz olarak 10 bunu yapacaksın; bunu yapmaman mümkün değil!” (*lâ bu’de...*) şeklinde olur. “Onlar için sadece ateş vardır!” [Nahl 16/62] ifadesi de böyledir; yani sürekli ateşte kalacaklardır. Bunun anlamı şudur: Ebedi olarak ateşi hak etmişlerdir ve sonsuza kadar (ateşte kalmak suretiyle) müstahak oldukları şeyi alacaklardır. Aynı şekilde, putlara çağrının da bâtil oluşunda bir kesinti yoktur; yani 15 o çağrı sonsuza dek bâtil olmaya devam edecek ve asla hakka dönüşmeyecektir. Arapların, “onu kesin yapacak” anlamında *lâ cürme ennebû yef’alu* dedikleri ve kelimeyi *budde* vezninde okudukları da rivayet edilmektedir. *Fe’alun* ve *fu’lun* vezinleri, tıpkı *rüşd* - *raşed* ve *’udm* - *’adem* örneklerindeki gibi gibi kardeşirler.

[1848] لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ ifadesinin anlamı şudur: Beni çağırduğunuz şeyin, kendisine çağırması kesinlikle mümkün değildir; yani kendisine itaate çağırma 20 hakkı sadece gerçek ma’bûdudur. Yine onun, kulları rablerine çağırıldığını göstererek kendisine itaate çağırma hakkı vardır.¹ Sizin beni kendisine ve kulluğuna çağırıldığınız ise böyle bir şey için çağrı yapmamakta ve rablik iddiasında bulunamamaktadır. Kaldı ki, düşünen bir canlı olsalardı, sizin çağrınıza 25 kızgınlıklarından dolayı bağırıp çağırırlardı!..

[1849] “Ne dünyada ne de âhirette.” Yani o şey dünyada iken cansız bir varlıktır, kimseyi bir şeye çağırmaya gücü yoktur. Âhirette Allah ona can verdiğinde ise dünyada iken kendisine çağırılardan ve tapanlardan uzak duracaktır.

[1850] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Ne dünyada ne de âhirette ‘fayda verici bir çağrı’ya cevap verme kudreti vardır. Yahut onun icabet edilecek 30 bir çağrısı yoktur. Bu durumda, kendisine hiç icabet edilmeyen ve bir fayda da sağlamayan çağrı, yok hükmünde olmuş olur. Veya icabet bizzat çağrının ismiyle isimlendirilmiş olur. Tıpkı Arapların *ke-mâ tedînu tudânu*² sözündeki gibi, karşılığı verilen fiilin, bizzat karşılık diye isimlendirilmesi gibidir.

1 Nitekim peygamberler “Allah’tan sakının ve bana itaat edin.” demişlerdir. [Âl-i ‘İmrân 3/50; Şu’arâ 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179; Zuhuruf 43/63]

2 “Çalma kapımı çalarlar kapımı!” Aslında mot-a-mot “Cezalandırdığın gibi cezalandırılırsın!” Normalde, cezalandırma fiili ikincisinde hakikattir; ilki ceza değil, bağ, saldırı vb. bir şeydir. / ed.

أو بمعنى كسب، من قوله تعالى {وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا} [المائدة: ٢]، أي كسب ذلك الدعاء إليه بطلان دعوته، على معنى أنه ما حصل من ذلك إلا ظهور بطلان دعوته. ويجوز أن يقال: أن لا جرم نظير لا بد، فعل من الجرم، وهو القطع، كما أن بدا فعل من التبديد وهو التفريق، فكما أن معنى لا بد أنك تفعل كذا، بمعنى: لا بعد لك من فعله، فكذلك لا جرم أن لهم النار، أي لا قطع لذلك، بمعنى أنهم أبداً يستحقون النار لا انقطاع لاستحقاقهم ولا قطع، لبطلان دعوة الأصنام، أي لا تزال باطلة لا ينقطع ذلك فينقلب حقاً. وروي عن العرب: لا جرم أنه يفعل، بضم الجيم وسكون الراء، بزنة بُد، وفعل وفعل أخوان، كرشد ورشد، وعدم وعدم.

١٠ [١٨٤٨] {لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ} معناه: أن ما تدعونني إليه ليس له دعوة إلى نفسه قط، أي من حق المعبود بالحق أن يدعو العباد إلى طاعته، ثم يدعو العباد إليها إظهاراً لدعوة ربهم وما تدعون إليه وإلى عبادته، لا يدعو هو إلى ذلك ولا يدعي الربوبية، ولو كان حيواناً ناطقاً لضجّ من دعائكم.

١٥ [١٨٤٩] وقوله {فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ} يعني أنه في الدنيا جماد لا يستطيع شيئاً من دعاء غيره، وفي الآخرة إذا أنشأه الله حيواناً تبرأ من الدعاة إليه ومن عبّده.

[١٨٥٠] وقيل: معناه ليس له استجابة دعوة تنفع في الدنيا ولا في الآخرة، أو دعوة مستجابة؛ جعلت الدعوة التي لا استجابة لها ولا منفعة فيها كالدعوة. أو سميت الاستجابة باسم الدعوة كما سمي الفعل المجازي عليه باسم الجزاء في قولهم: كما تدين تدان.

“Gerçekleşecek dua yalnızca O’na yapılır. O’ndan başka çağırdıkları şeyler, hiçbir şekilde kendilerine icabet etmez.” [Ra’d 13/14] buyrulmuştur.

[1851] *المسرفين* (aşırı gidenler) Katâde’den [v. 117/735] nakledildiğine göre Müşriklerdir. Mücâhid bunların, haksız yere çok kan dökenler olduğunu söylemiştir. “Aşırı gidenler”in, şerleri hayırlarına galip gelen kimseler olduğu da söylenmiştir.

[1852] *فَسْتَذْكُرُونَ* kelimesi, *fe-setuzekkirûne* şeklinde de okunmuştur ki mâna; “Birbirinize hatırlatacaksınız!” şeklinde olur.

[1853] “Ben işimi Allah’a havale ediyorum.” (İnanan zat böyle dedi) çünkü onu tehdit etmişlerdi.

45. Allah da kurmak istedikleri tuzakların fenalıklarından onu korudu ve Firavun’un adamlarını azâbın beteri kuşatıverdi!

46. Ateş... Sabah ve akşam vakitlerinde ona arz edilirler... (Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün ise “Ey Firavun’un adamları! Daha şiddetli azaba girin bakalım!” (denir ve oraya atılırlar...)

[1854] “Allah da kurmak istedikleri tuzakların fenalıklarından onu korudu.” Yani onların tuzaklarının belalarından ve kendilerine muhalefet edenlere uygulamayı düşündükleri her türlü işkenceden onu korudu. Bu zatın Hazret-i Musa ile birlikte kurtulduğu da söylenmiştir.

[1855] “Firavun’un adamlarını kuşatıverdi.” Yani Müslümanlara yapmak istedikleri işkenceler onları kuşattı; böylece kurdukları tuzaklar başlarına geçmiş oldu. *النار* (Ateş) öncesinde geçen *سوء العذاب* (azâbın beteri) ifadesinden bedeldir. Yahut mahzûf bir mübtedanın haberidir. Sanki biri; “Azâbın beteri nedir?” diye sormuş da ona, “O, ateştir!” diye cevap verilmiş gibi. Yahut *النار* mübtedâdır, haberi de *يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا* (sabah-akşam ona arz edilirler) ifadesidir. Bu izahta ateşin azameti gösterilmekte ve onun azabına karşı dehşete düşürülmektedir. O kimselerin ateşe arz edilmeleri ise, ateşte yakılmalarıdır. “Kılıçla onları öldürdü.” anlamında *‘aradâ’l-imâmu’l-esârâ ‘ale’s-seyf* denilir. *النار* mansûb olarak da okunmuştur ki, son izahı desteklemektedir. Bu durumda cümlemin takdiri, *yudhalûne’n-nâra...* (ateşe sokulurlar; ona arz edilirler) olur. *النار* kelimesinin, ihtisas uygulamasına binaen mansûb olması da mümkündür.¹

1 “Azabın beteri... Hele o Ateş!...” mealinde. / ed.

قال الله تعالى {لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ} [الرعد: ١٤].

[١٨٥١] {الْمُسْرِفِينَ} عن قتادة: المشركين. وعن مجاهد: السفاكين للدماء بغير حلها. وقيل: الذين غلب شرهم خيرهم هم المسرفون.

[١٨٥٢] وقرئ «فَسْتَذْكُرُونَ»، أي فسيذكر بعضكم بعضاً.

[١٨٥٣] {وَأَقْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ} لأنهم توعدوه.

٤٥- «فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكْرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ»

٤٦- «النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ

فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ»

[١٨٥٤] {فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكْرُوا} شذائد مكرهم وما هموا به من إلحاق أنواع

العذاب بمن خالفهم. وقيل: نجا مع موسى.

[١٨٥٥] {وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ} ما هموا به من تعذيب المسلمين، ورجع عليهم

كيدهم. {النَّارُ} بدل من {سُوءُ الْعَذَابِ}، أو خبر مبتدأ محذوف، كأن قائلًا قال:

ما سوء العذاب؟ فقيل: هو النار. أو مبتدأ خبره {يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا}. وفي هذا

الوجه تعظيم للنار وتهويل من عذابها. وعرضهم عليها إحراقهم بها. يقال: عرض

الإمام الأسارى على السيف، إذا قتلهم به. وقرئ «النار»، بالنصب، وهي تعضد

الوجه الأخير. وتقديره: يدخلون النار يعرضون عليها. ويجوز أن ينتصب على

الاختصاص.

[1856] “Sabah ve akşam vakitlerinde;” yani bu iki vakitte onlara ateşle azap edilir; arada kalan vakitlerde ne olacağını ise en iyi Allah bilir; ya başka bir tür azaba düçar olurlar ya da azaba ara verilir. “Sabah ve akşam vakitlerinde” ifadesinin süreklilik anlamına gelmesi de mümkündür. Bu süreklilik, dünya durdukça devam eden sürekliliktir. Kıyamet kopunca onlara “Ey Firavun’un adamları! Daha şiddetli bir azaba -yani Cehennem azabına- girin bakalım!” denilir. Bu ifade *edhîlû...1* (Firavun’un adamlarını oraya sokun!) -yani Cehennem bekçilerine “Onları oraya sokun!” denilir- şeklinde de okunmuştur.

[1857] **Şayet**, “Firavun’un adamlarını azabın beteri kuşatıverdi!” sözünün anlamı, tıpkı Arapların ‘Kardeşine kuyu kazan yüz üstü oraya düşer!’ sözünde olduğu gibi, Müslümanlar için düşündükleri tuzaklar onların başlarına geçiverdi şeklinde ise, ‘azabın beteri’ ifadesini Cehennem ateşi olarak tefsir ettiğimizde kendi tuzakları kendi başlarına geçmiş olmuyor; çünkü onlara bu dünyada Cehennem ile azap edilmemiştir. (Bu durumu nasıl izah edersin)?”

dersen şöyle derim: Birinin, bazı insanları suda *boğmak* istemesi ve sonra da kendisinin *yakılması* mümkündür. Buna حَيْقُ (ettiğini bulmak) denir; çünkü o onlara bir kötülük yapmaya niyetlenmişti; neticede onun başına da “kötülük” diye isimlendirilen bir şey gelmiş oldu. Bu tür mukabelelerde; başa gelenin, yapılan kötülüğün aynısı olması şart değildir. Firavun kötülüğe niyetlenince, Müslümanların ateşle korkutarak uyardığını ve inanan zatın “Aşırı gidenler mutlaka ateşte yanacaktır!” dediğini işitip Nemrud gibi Müslümanlara ateşle azap etmeyi planlaması; neticede de, yapmayı düşündüğü şeyin bizzat kendi başına gelmiş olması da mümkündür.

[1858] Kabir azabının varlığı bu âyetle delillendirilmektedir.

47. Hani ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, güçsüzler büyüklük taslayanlara; “Biz size uymuştuk; şimdi, Ateş’ten payımıza düşeni bizim üzerimizden savuşturabilecek misiniz?” diyecek ya!..

48. Büyüklük taslayanlar da “Hepimiz onun içindeyiz! (Kurtarabilirsek, herhalde kendimizi kurtarırdık!) Şüphesiz Allah, kulları arasında hükmünü vermiş bulunuyor (Ne yaparsak yapalım, durum değişmez!)” diyecek...

[1859] Tartışacakları vakti hatırla. تَبَا çoğul mânadaki *tubbâ’an* (tâbiler) ile aynıdır. Tıpkı *hâdimin* çoğulunun *hadem* gelmesi gibi. Veya زَبَا *zevî-teba’in* (bağlılık sahipleri; yani liderler) anlamına gelir. Yahut mastarın sıfat olarak (ism-i fâ’il yerine) kullanılmış halidir.

1 Mufessirin *udhîlû...* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٨٥٦] {عُدُّوْا وَعَشِيَّاتٍ} في هذين الوقتين يعذبون بالنار، وفيما بين ذلك الله أعلم بحالهم؛ فإنما أن يعذبوا بجنس آخر من العذاب، أو ينفس عنهم. ويجوز أن يكون {عُدُّوْا وَعَشِيَّاتٍ} عبارة عن الدوام، هذا ما دامت الدنيا، فإذا قامت الساعة قيل لهم أَدْخُلُوا يا {آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ} عذاب جهنم. وقرئ «أدخلوا آلَ فرعون»، أي يقال لخزنة جهنم: أدخلوهم.

[١٨٥٧] فإن قلت: قوله: {وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ} معناه: أنه رجع عليهم ما هموا به من المكر بالمسلمين، كقول العرب: من حفر لأخيه جُبًا وقع فيه منكبًا! فإذا فسر سوء العذاب بنار جهنم لم يكن مكرهم راجعًا عليهم، لأنهم لا يعذبون بجهنم. قلت: يجوز أن يهَمَّ الإنسان بأن يغرق قومًا فيحرق بالنار، ويسمى ذلك حيقًا؛ لأنه همّ بسوء فأصابه ما يقع عليه اسم السوء. ولا يشترط في الحيق أن يكون الحائق ذلك السوء بعينه، ويجوز أن يهَمَّ فرعون -لما سمع إنذار المسلمين بالنار، وقول المؤمن {وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ} [غافر: ٤٣]- فيفعل نحو ما فعل نمرود ويعذبهم بالنار، فحاق به مثل ما أضمره وهمّ بفعله.

[١٨٥٨] ويستدل بهذه الآية على إثبات عذاب القبر.

١٥ ٤٧- ﴿وَإِذْ يَتَحَاجُّونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَنُونَ عَلَيْنَا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ﴾

٤٨- ﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ﴾

[١٨٥٩] واذكر وقت يتحاجون. {تَبَعًا} تبعًا، كخدم في جمع خادم. أو ذوي تبع، أي أتباع، أو وصفًا بالمصدر.

[1860] [إِنَّا كُلُّ فِيهَا] ifadesindeki إِنَّ, كُلُّ'nin ma'rife olan isminin te'kidi olarak mansûb da okunmuştur. Sondaki tenvin de *muẓāfun ileyhin* yerine gelmiştir; yani *innâ küllünâ* veya *küllennâ* (hepimiz ateşin içindeyiz). **Şayet**, “*Küllen* kelimesinin hâl olması ve فِيهَا'nın onda amel etmesi mümkün müdür?” **dersen şöyle derim**: Hayır; çünkü zarf, kendisinden önce geçen hâl üzerinde amel etmez; ama öncesinde yer alan zarf üzerinde amel eder. Nitekim *külle yevmin le-ke sevbun* (sana her gün bir elbise var) dersin; ama (“Zeyd ayakta olduğu halde evdedir.” anlamında) *kāimen fi'd-dâri zeydun* diyemezsin.

[1861] “Allah kulları arasında hükmünü vermiş bulunuyor.” Yani onları yargılamış ve cennetlikleri cennete, cehennemlikleri de cehenneme sokmak suretiyle aralarında hükmünü vermiş bulunuyor.

49. Ateş'tekiler (yani her iki grup; son bir umutla) Cehennem bekçilerine; “Rabbimize yalvarın da hiç değilse bir gün azabımızı hafifletsin.” derler.

[1862] “Cehennem bekçilerine”, yani onlara azap etme işini ifa edecek olanlara. **Şayet**, “Ateştekiler, oranın bekçilerine...’ deseydi, daha güzel olmaz mıydı (yani cehennem kelimesini neden açıkça zikretti)?” **dersen şöyle derim**: *Cehennem* açıkça zikredilmiştir; zira onun zikredilmesinde korkutma ve dehşete düşürme vardır. Cehennem, ateşin en derin yeri olması da mümkündür; zira Araplar “çok derin kuyu” anlamında *bi'rûn cihinnâmun* derler.¹ Arapların (büyük şair) Nâbiğa ez-Zübyânî'ye *Cihinnâm* demeleri de aynı kelimeyle yapılan bir isimlendirmedir; çünkü onlar bu zatın, “intisap ettiği ilham perisi”nin diliyle şiir söylediğini iddia ediyorlardı; yani intisap ettiği ilham perisinin şiir bilgisi (dipsiz bir kuyu gibi) çok derindi. Nitekim Ebû Nüvâs [v. 198/813?], Halef b. Ahmed b. el-Ahmer hakkında şöyle demiştir:

Engin bir deniz; suyu bol ve hiç tükenmeyen bir kuyu.

[1863] *Cehennem*de kâfirlerin en küstahları ve en azgınları bulunur. Belki de bunlara azap etmekle görevli melekler, Allah'a daha yakın olmaları sebebiyle, dualarına en hızlı cevap verilecek olanlardır. Bu sebeple cehennemlikler özellikle onların dua etmelerini istemişlerdir.

50. Onlar da; “Size peygamberleriniz açık deliller getirmemiş miydi?!” derler. “Elbette” derler. Melekler “Öyleyse, yalvarın yalvarın!” derler. Ama inkârcı nankörlerin yalvarışı boşunadır elbette...

¹ Cehennem ateş dâhil, envâ-i çeşit azabın bulunduğu uçsuz - bucaksız derin vadi demektir. “Cehennem bekçileri” de -Ateş'i değil- burayı çekip çeviren görevli meleklerdir. / ed.

[١٨٦٠] وقرئ «كلا»، على التأكيد لاسم إن، وهو معرفة، والتنوين عوض من المضاف إليه، يريد: إنا كلنا، أو كلنا فيها. فإن قلت: هل يجوز أن يكون «كلاً» حالاً قد عمل فيها {فِيهَا}؟ قلت: لا؛ لأن الظرف لا يعمل في الحال متقدمة كما يعمل في الظرف متقدماً. تقول: كل يوم لك ثوب، ولا تقول: قائماً في الدار زيد.

° [١٨٦١] {قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ} قضى بينهم وفصل بأن أدخل أهل الجنة الجنة، وأهل النار النار.

٤٩- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُحَقِّقْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ﴾

[١٨٦٢] {لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ} للقوام بتعذيب أهلها. فإن قلت: هلا قيل: الذين في النار لخزنتها؟ قلت: لأن في ذكر جهنم تهويلاً وتفظيلاً. ويحتمل أن جهنم هي أبعد النار قعراً، من قولهم: بئر جهنم بعيدة القعر، وقولهم في النابغة: جهنم، تسمية بها، لزعمهم أنه يلقي الشعر على لسان المنتسب إليه، فهو بعيد الغور في علمه بالشعر، كما قال أبو نواس في خلف الأحمر:

قُلَيْدَمٌ مِّنَ الْعِيَالِ مِ الْخُسْفِ ❁

١٥ [١٨٦٣] وفيها أعتى الكفار وأطغاهم، فلعل الملائكة الموكلين بعذاب أولئك أجوب دعوة لزيادة قربهم من الله تعالى، فلهذا تعمدهم أهل النار بطلب الدعوة منهم.

٥٠- ﴿قَالُوا أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمُ رُسُلُكُم بِالنَّبَاتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾

[1864] “Size getirmemişler miydi?!” ifadesi hem delil ile alt etmek hem de azarlamaktır. Ayrıca cehennemliklerin dua ve yalvarma zamanlarını artık arkada bıraktıkları ve Allah’ın dualara kendileri vesilesiyle icabet ettiği sebepleri geçersiz kıldıkları anlamına da gelmektedir.

- 5 [1865] “*Öyleyse yalvarın yalvarın!*” Dediler.” Yalvarın; çünkü biz buna cesaret edemiyoruz ve ancak iki şartla size şefaât ederiz; kendisine şefaât edilecek kimsenin zalim olmaması ve vaktinin gözetilmesiyle birlikte şefaât izninin çıkmış olması. Şefaatin vakti de her iki grup (yani cennetlikler ve cehennemlikler) hakkında kesin hükmün verilmesinden öncedir. “Yalvarın yalvarın!” demeleri (cehennemlikler için) bir fayda ummak maksadıyla değil, aksine uğradıkları hüsrânı göstermek içindir; çünkü gözde bir meleğin bile duasına bile kulak verilmezken, bir *kâfirin* duası nasıl işitilecek!

- 15 **51-52. Biz; peygamberlerimize ve iman edenlere, hem dünya hayatında hem de şahitlerin şahitlik edeceği (o son) günde elbette yardım ederiz; yani zalimlere mazeretlerinin fayda vermeyeceği gün... Lânet de onlarıdır, yurdun kötüsü de!..**

- [1866] “Hem dünya hayatında hem de şahitlerin şahitlik edeceği (o son) günde.” Yani, dünya ve âhirette. Bu şu demektir: Allah Teâlâ, peygamberlerini her iki âlemde hem delil ile hem de muhaliflerine karşı zafer kazanmakla galip getirecektir. Bu dünyada kimi zaman Allah’ın bir imtihanı olarak yenilseler de, sonunda yine kazanacaklardır. Biraz geç de olsa Allah onlara, düşmanlarından öğ alacak kimseleri nasip edecektir.

- 25 [1867] *الأشهاد* *şâhidin* çoğuludur. Tıpkı *ashâb* - *sâhib* gibi. Burada Allah Teâlâ hafaza meleklerini, peygamberleri ve ümmet-i Muhammed’in müminlerini kastediyor. “Siz de insanlara şahit olabilirsiniz...” [Bakara 2/143]

- [1868] İkinci *yevm* (gün) kelimesi birinciden bedeldir. Muhtemelen, bir bahane ileri sürecekler, ama fayda vermeyecektir; çünkü o bahane geçersizdir. Gerçi gerçek bir mazeret ortaya koysalar da kabul edilmeyecektir; zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Onlara (o gün) izin de verilmeyecek ki bahane üretsinsinler.” [Murselât 76/36]

[1869] “Lânet” yani Allah’ın rahmetinden uzak olmak “da onlarıdır yurdun kötüsü de...” Yani âhiret yurdunun kötülüğü -azabı- da..

[1870] *يُنْفَعُ* ve *يَقُومُ* kelimeleri Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur.¹

1 Çünkü *الأشهاد* da معذرهم da gerçek müennes değildir. / ed.

[١٨٦٤] {أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمُ} إلزام للحجة وتوبيخ، وأنهم خلّفوا وراءهم أوقات الدعاء والتضرع، وعطلوا الأسباب التي يستجيب الله لها الدعوات.

[١٨٦٥] {قَالُوا فَادْعُوا} أنتم، فإننا لا نجترئ على ذلك ولا نشفع إلا بشرطين؛ كون المشفوع له غير ظالم، والإذن في الشفاعة مع مراعاة وقتها. وذلك قبل الحكم الفاصل بين الفريقين. وليس قولهم {فَادْعُوا} لرجاء المنفعة، ولكن للدلالة على الخيبة؛ فإن الملك المقرب إذا لم يسمع دعاؤه، فكيف يسمع دعاء الكافر؟

٥١- «إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ»

٥٢- «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ»

[١٨٦٦] {فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ}، أي في الدنيا والآخرة، يعني أنه يغلبهم في الدارين جميعًا بالحجة والظفر على مخالفهم، وإن غلبوا في الدنيا في بعض الأحيان امتحانًا من الله، فالعاقبة لهم، ويتيح الله من يقتص من أعدائهم ولو بعد حين.

[١٨٦٧] والأشهاد: جمع شاهد، كصاحب وأصحاب، يريد الحفظة من الملائكة والأنبياء والمؤمنين من أمة محمد ﷺ؛ {لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣].

[١٨٦٨] واليوم الثاني بدل من الأول. يحتمل أنهم يعتذرون بمعذرة، ولكنها لا تنفع لأنها باطلة، وأنهم لو جاؤوا بمعذرة لم تكن مقبولة، لقوله تعالى {وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ} [المرسلات: ٣٦].

[١٨٦٩] {وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ} البعد من رحمة الله، {وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ}، أي سوء دار الآخرة، وهو عذابها.

٢٠ [١٨٧٠] وقرئ «تقوم»، و«لا تنفع»، بالتاء والياء.

53. Gerçek şu ki Biz, (Firavun'dan kurtardığımız) Musa'ya o kılavuz vermiş ve İsrailoğullarını kitaba varis kılmıştık;

54. ki o, saf akıl sahipleri için bir kılavuz ve öğüttür.

[1871] الهدى ile Allah Teâlâ din hususunda Hazret-i Musa'ya verdiği mu'cizeleri, Tevrat ve kanunları kasdetmektedir.

[1872] “Vâris kılmıştık,” yani Musa'dan sonra kitabı yani Tevrat'ı İsrail oğullarına bırakmıştık. “Bir kılavuz ve öğüttür.” Yani bir rehberlik ve hatırlatmadır. Bu iki kelimenin mansûb halde bulunmaları ya *mef'ûl leh* ya da hâl oldukları içindir.

[1873] “Saf akıl sahipleri” kitaba iman eden ve içindekilerle amel edenlerdir.

55. (Muhammed!) Sen de sabret; Allah'ın vaadi kesinlikle gerçektir. Günahının bağışlanması için dua et; sabah-akşam hamdederek Rabbi-ni tenzih ve takdis et.

[1874] “Sen de sabret; Allah'ın vaadi kesinlikle gerçektir.” Yani elçilerine yardım etmek Allah'ın teminatı altındadır. Allah da verdiği teminattan caymaz. Allah Teâlâ Hazret-i Musa'yı ve Firavun ve ordusuna karşı ona verdiği kılavuzluk ve yardımı, ayrıca Musa'nın rehberliğinin etkilerini İsrail oğullarında baki kılmasını [ilahî yardıma] delil olarak göstermektedir; onlara nasıl yardım etmişse sana da öyle yardım edecektir; senin dinini bütün dinlere üstün kılacak, senin ümmetinin hâkimiyetini yeryüzünün doğu ve batı bölgelerine ulaştıracaktır. O halde, sen de kavminin sana çektiydiklerine sabret. Bil ki; güzel sonuç senin olacak! Yardımım ve senin adını yüceltmem konusunda sana daha önce yaptığım vaat haktır. Sen yeter ki, takvaya ve tevbe-i istiğfarla kusurlarını gidermeye yönel ve Rabbine kulluk etmeye ve O'nu övmeye devam et.

[1875] “Sabah-akşam...” Bunların, sabah ve ikinci namazları olduğu da söylenmiştir.

56. Kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenler; bunların göğüslerinde, asla ulaşamayacakları bir büyüklük (kompleksin)den başka bir şey yok! O halde, sen, Allah'a sığın. Şüphesiz O'dur işiten, gören (Semî, Basîr).

٥٣- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَأَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ﴾

٥٤- ﴿هُدًى وَذِكْرَى لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾

[١٨٧١] يريد بالهدى: جميع ما آتاه في باب الدين من المعجزات والتوراة والشرائع.

٥ [١٨٧٢] {وَأَوْرَثْنَا} وتركنا على بني إسرائيل من بعده {الْكِتَابَ} أي التوراة {هُدًى وَذِكْرَى} إرشادًا وتذكرة، وانتصابهما على المفعول له أو على الحال.

[١٨٧٣] وأولوا الألباب: المؤمنون به العاملون بما فيه.

٥٥- ﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعِشِيِّ وَالْإِبْكَارِ﴾

١٠ [١٨٧٤] {فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ} يعني أن نصرة الرسل في ضمان الله؛ وضمان الله لا يخلف، واستشهد بموسى وما آتاه من أسباب الهدى والنصرة على فرعون وجنوده، وإبقاء آثار هدايه في بني إسرائيل؛ والله ناصرهم كما نصرهم، ومظهرهم على الدين كله، ومبلغ ملك أمتك مشارق الأرض ومغاربها، فاصبر على ما يجرك قومك من الغصص؛ فإن العاقبة لك، وما سبق به وعدي من نصرتك وإعلاء كلمتك حق، وأقبل على التقوى واستدرك الفرطات بالاستغفار؛ ودم على ١٥ عبادة ربك والثناء عليه.

[١٨٧٥] {بِالْعِشِيِّ وَالْإِبْكَارِ}. وقيل: هما صلاتا العصر والفجر.

٥٦- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنَّ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرًا مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

[1876] “Bunların göğüslerinde, [asla ulaşamayacakları] büyüklükten” yani azamet ve büyüklük kompleksinden “başka bir şey yok!” Bu da öne geçme, başkan olma ve kendisinden yukarıda kimsenin bulunmaması arzusudur. Bu yüzden, senin onların önüne geçmenden ve onların senin elinin altında, emrinin altında olmalarından korktukları için sana düşmanlık edip getirdiğin âyetleri reddetmekte; çünkü bütün yetki ve başkanlıklar *nübüvvet* makamının altındadır. Yahut bu, kıskançlıkları ve azgınlıkları dolayısıyla peygamberliğin sana değil de kendilerine gelmesi isteğidir. “Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!” [Ahkâf 46/11] ifadesi de buna delâlet eder. Ve yahut bu, âyetleri gereksizce tartışarak reddetme arzusudur. “Asla ulaşamayacaklar” yani kibirlenmeyi gerektirecek olan şeye ulaşamayacaklar ki o da başkan ve peygamber olma yahut âyetleri reddetme ile ilgili istekleridir.

[1877] Şu da söylenmiştir: Bu cedelleşenler Yahudilerdir. Diyorlardı ki; “Adamımız Mesih b. Dâvûd -bununla Deccâl’i kastediyorlardı- çıkacak ve onun saltanatı karalara ve denizlere ulaşacak, nehirler onunla birlikte akacaktır. O Allah’ın âyetlerinden bir âyettir. İşte o zaman iktidar tekrar bize dönecektir.” Allah onların işbu kuruntularını *kibir* olarak isimlendirmekte ve umduklarına nail olamayacaklarını belirtmektedir.

[1878] “O halde sen Allah’a sığın.” Sana haset eden ve haddini bilmezlerin kurdukları tuzaklardan Allah’a sığın. Şüphe yok ki “O” senin söylediğini de, onların söylediklerini de “çok iyi işitmekte”; senin yaptıklarını da, onların yaptıklarını da “çok iyi görmekte”!.. O, bunlara karşı sana mutlaka yardım edecek ve seni onları şerrinden koruyacaktır.

57. Göklerin ve yerin yaratılması, elbette insanların yaratılmasından daha büyüktür; fakat insanların çoğu bilmez.

[1879] **Şayet** “Göklerin ve yerin yaratılması” sözünün öncesiyle ilişkisi nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Onların Allah’ın âyetleri hakkında cedelleşmesi, yeniden dirilmeyi inkâr etmeyi de kapsıyordu. Cedelleşmenin temeli ve mihveri bu idi. Dolayısıyla, onlara göklerin ve yerin yaratılışı ile delil getirildi; çünkü onlar, göklerin ve yerin yaratıcısının Allah olduğunu ve onların yaratılmasının, güç kudret yetirilemeyecek muazzam bir yaratma olduğunu ikrar ediyorlardı. İnsanın yaratılması ise onların yaratılmasına kıyasla daha küçük ve basittir. Bu durumda -bunca muaazzamlıklarına rağmen- gökleri ve yeri yaratmaya gücü yetenin, daha basit olduğu için insanı yaratmaya haydi haydi gücü yeter. Bu, delil olarak ‘insanın bir benzerinin yaratılmasını’ getirmekten daha etkilidir.

[١٨٧٦] {إِنْ فِي ضُدُورِهِمْ إِلَّا كِبَرٌ} إلا تكبر وتعظم، وهو إرادة التقدم والرياسة، وأن لا يكون أحد فوقهم. ولذلك عادوك ودفعوا آياتك خيفة أن تتقدمهم ويكونوا تحت يدك وأمرك ونهيك، لأن النبوة تحتها كل ملك ورياسة. أو إرادة أن تكون لهم النبوة دونك، حسداً وبغياً. ويدلّ عليه قوله تعالى {لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١]. أو إرادة دفع الآيات بالجدال. {مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ}، أي ببالغي موجب الكبر ومقتضيه، وهو متعلق إرادتهم من الرياسة أو النبوة أو دفع الآيات.

[١٨٧٧] وقيل: المجادلون هم اليهود، وكانوا يقولون: يخرج صاحبنا المسيح بن داود -يريدون الدجال- ويبلغ سلطانه البر والبحر، وتسير معه الأنهار، وهو آية من آيات الله فيرجع إلينا الملك. فسمى الله تمنيمهم ذلك كبراً، ونفى أن يبلغوا متمناها. ١٠

[١٨٧٨] {فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ} فالتجئ إليه من كيد من يحسدك ويبغي عليك، {إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ} لما تقول ويقولون، {الْبَصِيرُ} بما تعمل ويعملون، فهو ناصرهم عليهم وعاصمك من شرهم.

٥٧- ﴿لَخَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ١٥

[١٨٧٩] فإن قلت: كيف اتصل قوله {لَخَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} بما قبله؟ قلت: إن مجادلتهم في آيات الله كانت مشتملة على إنكار البعث، وهو أصل المجادلة ومدارها، فحُجّوا بخلق السموات والأرض، لأنهم كانوا مقرّين بأن الله خالقها وبأنها خلق عظيم لا يقادر قدره، وخلق الناس بالقياس إليه شيء قليل مهين، فمن قدر على خلقها مع عظمها كان على خلق الإنسان مع مهانته أقدر، وهو أبلغ من الاستشهاد بخلق مثله. ٢٠

[1880] “İnsanların çoğu bilmez,” çünkü gaffet kendilerini iyice kapladığı ve hevâlarının peşinden gittikleri için akıllarını kullanmaz ve düşünmezler.

58. Ne kör ile gören ne de iman edip salih amel işleyenler ile kötülük eden bir oluyor. Ne de az düşünüyorsunuz!

5 **59. (Kıyamet) saat(i) mutlaka gelecek! Bunda şüphe yok; ama insanların çoğu iman etmez.**

[1881] “Kör ile gören” iyilik yapan ile kötülük yapan kimsenin örneği olarak anlatılmıştır. تَذَكَّرُونَ fiili Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur; ancak Tâ’lı okunuşu daha yaygındır. “Bunda şüphe yok.” Yani geleceği kesin ve kaçınılmazdır; hakkında şüphe edilecek bir şey değildir; çünkü (yapılanlara) karşılık verilmesi gerekir. “İman etmezler.” Yani kıyametin geleceğini tasdik etmezler.

60. Rabbiniz; “Bana dua edin, Ben de size icabet edeyim. Bana kulluk etmeyi büyüklüğüne yediremeyenler, yakında küçülerek Cehennem’e girecekler!” demiştir.

15 [1882] “Bana dua” yani kulluk “edin.” *Du’ânın* Kur’ân’da ibâdet (kulluk etme) anlamında kullanımı çoktur. “Bana *kulluk* etmeyi büyüklüğüne yediremeyenler” ifadesi de buna delâlet etmektedir. *İcâbet* mükâfatlandırmak demektir. Mücâhid’in [v. 103/721] tefsirinde, “Bana kulluk edin, sizi mükâfatlandırayım.” şeklinde geçmektedir. Hasan-ı Basrî de -bu âyet sorulduğunda- şöyle demiştir: “Amel edin ve sevinin; çünkü iman edip salih ameller işleyenlere Allah mükâfat verecek ve mükâfatı lütfuyla artıracaktır.” Yine nakledildiğine göre, Süfyân-ı Sevri’ye [v. 161/778] “(Bizim için) Allah’a dua et.” denince, “Günahları terketmek duanın ta kendisidir.” demiş. [Kutsî] hadiste de şöyle geçer: “Bana itaat etmesi, kulumu dua etmekten alıkoyduğunda
20 ona, dua edenlere verdiğimden fazlasını veririm.” Nu’mân b. Beşîr (r.a.) [v. 64/684] da, Peygamber (s.a.)’ın “Dua ibadetin ta kendisidir.” [*Tirmizî*, “De’âvât”, 1; *İbn Mâce*, “Du’â”, 1] sözünü rivayet etmiş ve bu âyeti okumuştur. [ii] *Du’â* ve *icâbet*le, zahiri anlamlarının, “Bana kulluk etmek”le de “Bana dua etme”nin kastedilmiş olması da mümkündür; çünkü dua ibadet türlerinden hem de in
25 en faziletli ibadet türlerinden biridir. İbn Abbas’ın, “En faziletli ibadet duadır.” sözü de bunu doğrular. Ka’b[u’l-Ahbâr]’ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Allah Teâlâ bu ümmete, yalnızca peygamber olarak gönderdiklerine bahsettiği üç dostluk göstergesi vermiştir: O her peygambere, ‘Yarattıklarına karşı benim şahidim-sin.’ derdi; bu ümmete de ‘Siz de insanlara şahit olasınız...’ [Bakara 2/143] dedi.

[١٨٨٠] { لَا يَعْلَمُونَ } لأنهم لا ينظرون ولا يتأملون لغلبة الغفلة عليهم واتباعهم أهواءهم.

٥٨- ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ﴾

٥٩- ﴿إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٨٨١] ضرب الأعمى والبصير مثلاً للمحسن والمسيء. وقرئ «يتذكرون»، بالياء والتاء، والتاء أعم. { لَا رَيْبَ فِيهَا } لا بد من مجيئها ولا محالة، وليس بمرتاب فيها، لأنه لا بد من جزاء. { لَا يُؤْمِنُونَ } لا يصدقون بها.

٦٠- ﴿وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾

[١٨٨٢] { ادْعُونِي } اعبدوني. والدعاء بمعنى العبادة كثير في القرآن، ويدلّ عليه قوله تعالى { إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي }. والاستجابة الإثابة؛ وفي تفسير مجاهد: اعبدوني أثبكم. وعن الحسن -وقد سئل عنها- اعملوا وأبشروا، فإنه حق على الله أن يستجيب للذين آمنوا وعملوا الصالحات ويزيدهم من فضله. وعن الثوري أنه قيل له: ادع الله، فقال: إن ترك الذنوب هو الدعاء. وفي الحديث إذا شغل عبدي طاعتي عن الدعاء، أعطيته أفضل ما أعطي السائلين. وروي النعمان بن بشير رضي الله عنه، عن رسول الله ﷺ "الدعاء هو العبادة"، وقرأ هذه الآية. ويجوز أن يريد الدعاء والاستجابة على ظاهرهما، ويريد بـ{عِبَادَتِي} دعائي، لأن الدعاء باب من العبادة ومن أفضل أبوابها، يصدقه قول ابن عباس رضي الله عنه: أفضل العبادة الدعاء. وعن كعب: أعطى الله هذه الأمة ثلاث خلال لم يعطهن إلا نبياً مرسلًا؛ كان يقول لكل نبي: أنت شاهدي على خلقي، وقال لهذه الأمة {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣]؛

‘Sana herhangi bir zorluk yok.’ derdi; bize ise ‘Allah, size zorluk çıkarmak istemiyor.’ [Mâide 5/6] dedi. ‘Bana dua et, duana icabet edeyim.’ derdi; bize ise ‘Dua edin, duanıza icabet edeyim.’ buyurdu.” İbn Abbas’ın da “Beni *birleyin* (şirk koşmayın) sizi bağışlayayım.” şeklinde açıkladığı nakledilmiştir ki böylece, *du’âyı ibadetle, ibadeti de tevhid* ile tefsir etmiş olmaktadır.

[1883] دَاخِرِينَ “küçülerek” demektir.

61. Allah O’dur ki; sizin için, geceyi -dinlenesiniz diye- karanlık, gündüzü de (çalışasınız diye) aydınlık kılmıştır. Allah insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir; ama insanların çoğu şükretmez.

[1884] مُبْصِرًا (aydınlık [mot-a-mot görücü]) kelimesi, mecazî isnat kabilinden kullanılmıştır; çünkü ‘görmek’ gerçekte, (gündüzün değil) gündüz vak-tini yaşayanların özelliğidir. **Şayet** “Niçin *lejl* mef’ûlün leh ile *nehâr* ise hâl ile bitştirilmiş? Ayrıca, bunların her ikisi de hâl yahut *mef’ûlün leh* olsaydı da (gece ile gündüzü) karşılaştırmanın hakkı gözetilmiş bulunsaydı daha güzel olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Bu ikisi (*mef’ûlün leh* ve hâl) mâna bakımından denktir; çünkü her biri yekdiğerinin vazifesini görmektedir; (“görücü” yerine) “gündüz içinde görsünler diye” demiş olsaydı, mecazî isnattaki fesahat ıskalanmış olurdu. Yine (“dinlenesiniz diye” yerine) “dinlenen / sükûna ermiş” deseydi ki zaten “gece”yi hakiki anlamda da sükûn ile nitelemek mümkündür; nitekim Araplar “sükûna ermiş gece”, “rüzgârsız sâkin gece” ifadelerini kullanırlar- hakikat mecazdan ayrılamazdı.

[1885] **Şayet** “Lütuf sahibidir (لَذُو فَضْلٍ) yerine lütuf verendir yahut lütufta bulunandır deseydi, olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Böyle dedi; zira maksat فَضْل (lütuf) kelimesini nekire getirerek, başka hiçbir lütfun bu lütfâ denk olmadığını ifade etmektir. Bu da ancak (âyetteki gibi) izâfet tam-lamasıyla ifade edilebilir.

[1886] **Şayet** “*İnsanlar* kelimesini tekrar etmeyip ‘onların çoğu’ deseydi, olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Bu tekrarda hem nimete nankörlük etmenin insanoğluna tahsis edilmesi hem de insanların Allah’ın lütfuna nankörlük edip, şükretmedikleri vurgusu vardır. Tıpkı şu âyetlerde olduğu gibi: “İnsan gerçekten apaçık bir nankördür!” [Zuhuruf 43/15], “Rabbine karşı gerçekten nankördür insanoğlu!” [Âdiyât 100/6], “İnsan gerçekten zalimdir, gerçekten nankördür!” [İbrahim 14/34].

62. İşte Rabbiniz Allah... Her şeyin yaratıcısı... O’ndan başka tanrı yok. O halde, nasıl olup da ters-yüz ediliyorsunuz?!

63. Allah’ın âyetlerini bile bile reddedenler böyle döndürülürler işte...

وكان يقول: ما عليك من حرج، وقال لنا {مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ {
[المائدة: ٦]؛ وكان يقول: أدعني أستجب لك؛ وقال لنا {أُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ} .
وعن ابن عباس: وُحِدُونِي أَغْفِرْ لَكُمْ. وهذا تفسير للدعاء بالعبادة، ثم للعبادة بالتوحيد.
[١٨٨٣] {ذَاخِرِينَ} صاغرين.

٥ - ٦١- ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ
عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾

[١٨٨٤] {مُبْصِرًا} من الإسناد المجازي، لأن الإبصار في الحقيقة لأهل النهار.
فإن قلت: لم قرن الليل بالمفعول له، والنهار بالحال؟ وهلا كانا حالين أو مفعولاً
لهما فيراعي حق المقابلة؟ قلت: هما متقابلان من حيث المعنى، لأن كل واحد
منهما يؤدي مؤدى الآخر، لأنه لو قيل: لتبصروا فيه، فأت الفصاحة التي في الإسناد
١٠ المجازي، ولو قيل: ساكنًا -والليل يجوز أن يوصف بالسكون على الحقيقة، ألا
ترى إلى قولهم: ليل ساجٍ وساكنٍ لا ريح فيه- لم تتميز الحقيقة من المجاز.
[١٨٨٥] فإن قلت: فهلا قيل: لِمُفْضَل، أو لِمُتَفَضَّل؟ قلت: لأن الغرض تنكير
الفضل، وأن يجعل فضلاً لا يوازيه فضل، وذلك إنما يستوي بالإضافة.

١٥ [١٨٨٦] فإن قلت: فلو قيل: ولكن أكثرهم، فلا يتكرر ذكر الناس؟ قلت: في
هذا التكرير تخصيص لكفران النعمة بهم، وأنهم هم الذين يكفرون فضل الله ولا
يشكرونه، كقوله {إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ} [الزخرف: ١٥]، {إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ}
[العاديات: ٦]، {إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ} [إبراهيم: ٣٤].

٦٢- ﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾

٦٣- ﴿كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾

[1887] “İşte rabbiniz Allah... Her şeyin yaratıcısı... O’ndan başka tanrı yok.” Yani kendisinden başka hiç kimsenin yapamayacağı, kendine özgü fiilleriyle tanınan, bilinen zât. Bu cümlede peş peşe gelmiş haberler vardır; yani Allah Teâlâ ulûhiyet, rubûbiyet, her şeyi yaratma, kendisine hiçbir şeyin mani olamayacağı bir inşa ediş ve ikincisi olmamak anlamında vahdâniyet vasıflarını kendinde toplamıştır. O’nun açısından hiçbir şey imkânsız değildir. “O halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz!” Nasıl ve ne şekilde Allah’a kulluktan vazgeçirilip putlara tapmaya yönlendiriliyorsunuz!?”

[1888] Ardından Allah Teâlâ, âyetlerini hiç üzerinde düşünmeden bile bile reddeden, hakkı arama ve kötü akıbetten korunma niyeti olmayan herkesin, bunlar gibi döndürüleceğini zikretmiştir.

[1889] خَالِقُ ihtisas üzere¹ mansûb olarak *hâlika* şeklinde de okunmuştur. تَوَفَّكُونَ da Tâ’lı ve Yâ’lı olarak okunmuştur.

64. Allah O’dur ki; sizin için yeryüzünü karargâh, göğü ise bir bina (tavan) haline getirmiş; size suret vermiş -hem de çok güzel bir suret vermiş- ve sizi tertemiz şeylerden nasiplendirmiştir. İşte Rabbiniz Allah!.. Ne zengin ve cömerttir Âlemlerin Rabbi Allah!

[1890] Bu da Allah’ın, kendine has fiilleriyle tanındığının bir başka delilidir. Bu fiiller Allah’ın yeryüzünü sabit bir karargâh, “gökyüzünü de *binâ*” yani bir kubbe kılmasıdır. Arapların büyük çadırlarına da *binâ* denilir; çünkü gökyüzü, bakıldığında sanki yeryüzünün üstüne konmuş bir kubbe gibi görünür.

[1891] فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ (hem de çok güzel bir suret vermiş) ifadesinde Sâd kesre ile de okunmuştur ki mâna aynıdır. Allah’ın insandan daha güzel görünümlü bir canlı yaratmadığı söylenmiştir. Yine bunun, Allah’ın insanları hayvanlar gibi başı eğik şekilde yaratmadığı anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim “Biz insanı gerçekten en güzel biçimde yarattık.” [Tîn 95/4] buyrulmuştur.

65. Mutlak hayat sahibi O’dur; O’ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse, dini yalnızca kendisine özgü kılarak (sadece) O’na dua edin. “Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah’a!..” (diyerek...)

[1892] “Öyleyse” dini -yani itaati- şirkten ve gösteriştan arındırarak, “yalnızca kendisine özgü kılarak” ve “Âlemlerin rabbi Allah’a hamdolsun!” diyerek sadece “O’na kulluk edin.” İbn Abbas’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “*Lâ ilâhe illâllâh* (Allah’tan başka tanrı yok!) diyen kişi, peşinden *el-hamdü li’llâhi rabbi’l-âlemîn* (Âlemlerin rabbi Allah’a hamdolsun!) desin.”

¹ Yani *özellikle* her şeyin yaratıcısı... / ed.

[١٨٨٧] {ذَلِكُمْ} المعلوم المتميز بالأفعال الخاصة التي لا يشاركه فيها أحد هو {اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} أخبار مترادفة، أي هو الجامع لهذه الأوصاف من الإلهية والربوبية وخلق كل شيء، وإنشائه لا يمتنع عليه شيء، والوحدانية لا ثاني له. {فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ} فكيف ومن أي وجه تصرفون عن عبادته إلى عبادة الأوثان؟!

٥ [١٨٨٨] ثم ذكر أن كل من جحد بآيات الله ولم يتأملها ولم يكن فيه همة طلب الحق وخشية العاقبة أفك كما أفكوا.

[١٨٨٩] وقرئ «خالق كل شيء»، نصبًا على الاختصاص. و«تؤفكون»، بالتاء والياء.

٦٤- ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُم فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ وَزَرَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُم فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ ١٠

[١٨٩٠] هذه أيضًا دلالة أخرى على تميزه بأفعال خاصة، وهي أنه جعل الأرض مستقرًا {وَالسَّمَاءَ بِنَاءً}، أي قبة. ومنه أبنية العرب لمضاربهم؛ لأن السماء في منظر العين كقبة مضروبة على وجه الأرض.

[١٨٩١] {فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ}. وقرئ بكسر الصاد والمعنى واحد. قيل: لم يخلق حيوانًا أحسن صورة من الإنسان. وقيل: لم يخلقهم منكوسين كالبهائم، كقوله تعالى {فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التين: ٤]. ١٥

٦٥- ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٩٢] {فَادْعُوهُ} فاعبدوه {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ}، أي الطاعة من الشرك والرياء، قائلين {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ}. وعن ابن عباس رضي الله عنه: من قال لا إله إلا الله، فليقل على أثرها الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. ٢٠

66. De ki: Bana Rabbimden apaçık deliller geldiğinde, Allah'tan başka tapıklarınıza kulluk etmem bana yasaklandı ve bana, sadece Âlemlerin Rabbi'ne teslimiyet göstermem emredildi.

[1893] **Şayet** “Peygamber (s.a.)’in putlara tapması aklî delillerle yasaklanmamıştır ki ona Rabbinden açık vahiy delilleri (*beyyinât*) gelmiş?” **dersen şöyle derim:** Tabii ki aklî delillerle nehyedilmiştir; fakat bu açık vahiy delilleri aklî delilleri takviye ettiği, onları pekiştirdiği ve onların zikrini de ihtiva ettiği için -tıpkı ‘Kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?! Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmışken...’ [Saffât 37/95-96] âyeti ve benzerlerinde aklî delillerle uyarıda bulunduğu gibi- burada *beyyinât*ın zikredilmesi de, hem aklın hem de vahyin delillerinin birlikte zikredilmesi demek olmuştur. Burada her iki kanıt türüne birlikte delâlet eden bir kelime kullanılmıştır; çünkü her ne kadar aklî deliller tek başına yeterli ise de, akıl ve vahiy delillerinin bir arada bulunarak birbirine destek olması, muârizların görüşlerini geçersiz kılmakta daha etkilidir.

67. Sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra yapışkan bir maddeden (yani, döllenmiş yumurtadan) yaratan; sonra da sizi bebek olarak (ana rahminden) çıkaran O’dur. (Sonra Allah sizi hayatta bırakır da) böylece, zamanla erginlik çağına ulaşır, sonra da yaşlanırsınız -içinizden daha evvel vefat ettirilenler de olur-. (Allah Teâlâ böyle yapar ki) sonunda, adı konulmuş bir ecele erişesiniz. Ve belki akledersiniz...

[1894] **لَتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ** (Böylece, zamanla erginlik çağına ulaşırınsınız.) ifadesi, mahzûf bir fiile müteallik olup cümlemin takdiri, “Sonra sizi (hayatta) bırakır da böylece zamanla erginlik çağına ulaşırınsınız.” şeklindedir. **لَتَكُونُوا** (olursunuz) kelimesi de aynı şekildedir. **وَلَتَبْلُغُوا أَجَلَ مُّسَمًّى** ifadesine gelince, bunun anlamı şudur: “Allah Teâlâ böyle yapar ki adı konulmuş bir ecele erişesiniz.” O ecel ölüm vaktidir. Kıyamet Günü olduğu da söylenmiştir. (**شَيْوْحًا**) hem *şiyûhan* hem de tıpkı **طِفْلًا** [Hac 22/5] kelimesinde olduğu gibi¹, müfred olarak *şeyhan* şeklinde okunmuştur. Kelime müfred kullanılmış olsa da anlamı “her biriniz” demektir. Müfredle yetinilmiştir, zira burada amaç cinsi beyan etmektir. “Daha evvel” yani yaşlılıktan önce. Yahut düşük olup, bu sayılan (erginlik, yaşlılık gibi) halleri yaşamadan önce. “Ve belki akledersiniz,” yani bütün bunlardaki ibret ve delilleri iyice düşünürsünüz.

68. Dirilten de O’dur öldüren de... O bir şeye hükmetti mi, ona sadece “ol” der; anında olmaya başlar.

1 Arap mantığında normalde müfredde müfred, tesniyeye tesniye, çoğula çoğulla karşılık verildiği halde, **مُّ** يخرجكم طفلاً (sonra sizi [rahimlerden] *bebek* olarak çıkartır) ayetinde farklı bir şekilde çoğula karşılık müfred kelime getirilmiştir. / ed.

٦٦- ﴿قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أُعْبَدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٩٣] فإن قلت: أما نهى رسول الله ﷺ عن عبادة الأوثان بأدلة العقل حتى جاءت به البينات من ربه؟ قلت: بلى، ولكن البينات لما كانت مقوية لأدلة العقل ومؤكدة لها ومضمنة ذكرها -نحو قوله تعالى {أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ} [الصافات: ٩٥ - ٩٦] وأشبه ذلك من التنبيه على أدلة العقل - كان ذكر البينات ذكراً لأدلة العقل والسمع جميعاً. وإنما ذكر ما يدل على الأمرين جميعاً؛ لأن ذكر تناصر أدلة العقل وأدلة السمع أقوى في إبطال مذهبهم وإن كانت أدلة العقل وحدها كافية.

٦٧- ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يَتَوَفَّى مِنْ قَبْلٍ وَلِتَبْلُغُوا أَجْلاً مُسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٨٩٤] {لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ} متعلق بفعل محذوف تقديره: ثم يبيقيكم لتبلغوا. وكذلك {لِتَكُونُوا}. وأما {وَلِتَبْلُغُوا أَجْلاً مُسَمًّى} فمعناه: ونفعل ذلك لتبلغوا أجلاً مسمى، وهو وقت الموت، وقيل: يوم القيامة. وقرئ «شيوخاً»، بكسر الشين. و«شيخاً»، على التوحيد، كقوله {طِفْلاً} [الحج: ٥]. والمعنى: كل واحد منكم. أو اقتصر على الواحد؛ لأن الغرض بيان الجنس. {مَنْ قَبْلُ} من قبل الشيخوخة، أو من قبل هذه الأحوال إذا خرج سقطا. {وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} ما في ذلك في العبر والحجج.

٦٨- ﴿هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ فَإِذَا قُضِيَ أَمْرُ فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

١٠

١٥

٢٠

69. Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenlere bak; nasıl da vazgeçiriliyorlar?!

[1895] “O bir şeye hükmetti mi” onu herhangi bir zorluk ve sıkıntı olmaksızın kesinlikle vücuda getirir. Allah bu ifadeyi, kendisinin diriltme ve öldürme kudretinin; ayrıca herhangi bir yaratmanın kendisine imkânsız gelmeyeceğine delâlet eden diğer mezkûr fiillerinin bir neticesi olarak dile getirmiştir. Adeta şöyle demektedir: İşte bu yüzden Allah bir şeyi (yeniden) yapmayı dilediğinde bu onun için en basit ve en hızlı (yapılabilecek) bir şey olmuş olur.

70. Kitabı ve peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri yalanlayanlar, yakında öğrenecekler!..

71-72. Boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde kaynar suda yüzdürülürlerken, sonra da Ateş'te kızdırılırlarken...

73-74. Sonra kendilerine şöyle denir: “Nerede o, Allah'tan başka ortak koşup durduklarınız?!” Derler ki; “Kaybolup gittiler zihnimizden. Meğer biz, hiçbir şey'e ibadet etmiyormuşuz!” İnkârcı nankörleri Allah böyle yoldan saptırıyor işte!

[1896] “Kitabı” yani Kur’ân’ı. “Peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri” yani kitapları. **Şayet**, “فَسَوْفَ يَغْلَمُونَ إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَغْنَائِهِمْ” (Yakında öğrenecekler; boyunlarında demir halkalarla [yüzdürülüyorlardı ya!..] ifadesi, ‘Dün oruç tutacağım.’ demek gibi olmuyor mu?” **dersen şöyle derim:** Buradaki **إِذِ** *izâ* anlamındadır (yani “yüzdürülecekleri zaman” demektir); fakat gelecek ile ilgili durumlar Allah'ın verdiği haberlerde kesin ve olmuş bitmiş gibi verildiğinden, “meydana geldi, var oldu” gibi geçmiş zaman kalıplarıyla dile getirilir; ama gelecek anlamı ifade eder.

[1897] İbn Abbas'ın, *selâsil* mansûb, Yâ fethalî olarak *ve's-selâsile yeshabûne* şeklinde; fiil cümlesini öncesindeki isim cümlesine atfederek okuduğu rivayet edilmiştir. Yine İbn Abbas'ın *ve's-selâsili* şeklinde mecrûr okuduğu da rivayet edilmiştir ki bu okuyuşun açıklaması şudur: Şayet âyetteki gibi **إِذِ** *izâ* **الْأَغْلَالُ فِي أَغْنَائِهِمْ** (demir halkalar boyunlarında olduğunda) yerine, *iz a'nâ-kuhum fi'l-ağlâl* (boyunları demir halkalarda olduğunda) denmiş olsaydı mecrûr okunuş doğru ve isabetli olurdu; **الْأَغْلَالُ** ve **السَّلَاسِلُ** kelimeleri birbirini takip eden kelimeler olunca, **السَّلَاسِلُ** diğerine hamledilmiştir. Bunun benzeri, şu şiirdeki kullanımdır:

٦٩- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يَضُرُّونَ﴾

[١٨٩٥] {فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا} يَكُونُهُ مِنْ غَيْرِ كَلْفَةٍ وَلَا مَعَانَاةٍ. جَعَلَ هَذَا نَتِيجَةً مِنْ قُدْرَتِهِ عَلَى الْإِحْيَاءِ وَالْإِمَاتَةِ، وَسَائِرِ مَا ذَكَرَ مِنْ أَفْعَالِهِ الدَّالَّةِ عَلَى أَنَّ مَقْدُورًا لَا يَمْتَنِعُ عَلَيْهِ، كَأَنَّهُ قَالَ: فَلِذَلِكَ مِنَ الْإِقْتِدَارِ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا كَانَ أَهْوَنَ شَيْءٍ وَأَسْرَعَ.

٧٠- ﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

٧١- ﴿إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ﴾

٧٢- ﴿فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ﴾

٧٣- ﴿ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ تُشْرِكُونَ﴾

٧٤- ﴿مَنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُو مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ

اللَّهُ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٩٦] {بِالْكِتَابِ} بِالْقُرْآنِ. {وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا} مِنَ الْكُتُبِ. فَإِنْ قُلْتُ: وَهَلْ قَوْلُهُ {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ {إِلَّا مِثْلُ قَوْلِكَ: سَوْفَ أَصُومُ أَمْسَ؟ قُلْتُ: الْمَعْنَى عَلَى إِذَا: إِلَّا أَنَّ الْأُمُورَ الْمُسْتَقْبَلَةَ لَمَّا كَانَتْ فِي أَخْبَارِ اللَّهِ تَعَالَى مُتَيَقِّنَةً مَقْطُوعًا بِهَا عِبَرُهَا بِلَفْظِ مَا كَانَ وَوُجِدَ. وَالْمَعْنَى عَلَى الْإِسْتِقْبَالِ.

[١٨٩٧] وَعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ «وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ»، بِالنَّصْبِ وَفَتْحِ الْيَاءِ، عَلَى عَطْفِ الْجُمْلَةِ الْفَعْلِيَّةِ عَلَى الْإِسْمِيَّةِ. وَعَنْهُ «وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ»، بِجَرِّ السَّلَاسِلِ. وَوَجْهُهُ أَنَّهُ لَوْ قِيلَ: إِذْ أَعْنَاقُهُمْ فِي الْأَغْلَالِ مَكَانَ قَوْلِهِ {إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ} لَكَانَ صَحِيحًا مُسْتَقِيمًا، فَلَمَّا كَانَتَا عِبَارَتَيْنِ مُعْتَقِبَتَيْنِ حَمَلَ قَوْلُهُ {وَالسَّلَاسِلُ} عَلَى الْعِبَارَةِ الْأُخْرَى. وَنَظِيرُهُ:

Meymenetsizdirler; hiçbir akrabaları ile araları iyi değildir
[Ancak uzaklardan ‘gâk’lar kargaları da!..]

Muslihîne, yani *bi-muslihîne*.¹

[1898] İfade, بِالسَّلَاسِلِ يَشْحَبُونَ (zincirlerle yüzdürülürler) şeklinde de
5 okunmuştur.

[1899] يُسْجَرُونَ “tandırı yakacakla doldurdu” anlamındaki *secerat’ten-nûrdan* gelmektedir. *Secîr* (sıcak / samimi dost) kelimesi de aynı kökten gelir ve sanki içi sevgi ile dolu kimse demektir. Bu durumda فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ ifadesinin anlamı şudur: Ateş kendilerini çepeçevre kuşatmış olduğu haldе,
10 o yalanlayanlar ateşin içinde olacaklar ve karınları ateşle dolmuş olacaktır. Tıpkı “Allah’ın alev alev yanan öyle bir ateşi ki, gönüllerinin içine nüfuz etmekte” [Hümeze 104/6-7] ifadesi de aynı anlamdadır. Allah’ım! Sen bizi ateşinden koru! Senin komşuluğuna² sığmıyoruz!

[1900] “Kaybolup gittiler”, yani gözlerimizin önünden yitip gittiler; ne
15 görebiliyoruz ne de bir faydaları dokunuyor bize! **Şayet** “Şüphesiz, hem siz hem de Allah’tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz; oraya mutlaka gireceksiniz!” [Enbiyâ 21/98] âyetini tefsir ederken, ‘Onlar ilâhlarıyla birlikte- dir.’ dememiş miydin? İlahları kendilerinden kaybolup gittiyse nasıl birlikte oluyorlar?” **dersen şöyle derim:** Azarlanıp kınanınca onlardan uzaklaşıp
20 gitmiş olmaları mümkündür. O zaman tapanlara şöyle denir: “Size yardımcı olsun ve şefaât etsinler diye Allah’a ortak koştuğunuz o ilâhlarınız nerede hani?!” O ilâhların başka zamanlarda o tapanlarla birlikte olması, hatta her zaman birlikte olması da mümkündür; fakat kendilerine tapanlara bir faydaları dokunmayınca artık onlardan kaybolup gitmiş gibi olurlar.

[1901] “Meğer biz hiçbir ‘şey’e ibadet etmiyormuşuz!” Yani bizim için
25 iyice kesinleşti ki onlar hiçbir şey değillermiş (hiçbir anlamları yokmuş) ve onlara taparken aslında hiçbir şeye ibadet etmiyormuşuz! Bu, birisini deneyip de onda bir hayır görmediğin zaman söylediğin şu söz gibidir: Falancayı bir şey sanıyordum; ama baktım ki *hiçbir şey* değilmiş!

[1902] “İnkârcı nankörleri Allah böyle yoldan saptırıyor işte!” Tıpkı
30 ilâhları onlardan kaçtığı gibi onlar da ilâhlarından kaçarlardı. Öyle ki, onlar ilâhlarını arasa yahut ilâhlar onları arasa birbirlerine rastlamazlar.

1 Yani نَاعِب kelimesinin mecrûr oluşu, -başında bir Bâ harf-i ceri olduğu kabul edilen- *muslihîne*ye atıf sebebiyledir. Aksi takdirde, *ve lâ nâ’iben* olması gerekirdi. / ed.

2 “Cârullah” lâkaplı müfessir, Kâbe-i Müşerrefe’ye sığınışına telmihte bulunmakta gibidir. / ed.

مَشَائِمُ لَيْسُوا مُصْلِحِينَ عَشِيرَةً ﴿٧﴾ وَلَا نَاعِبٌ...

لأنه قيل: بمصلحين.

[١٨٩٨] وقرئ «وبالسلاسل يسحبون».

[١٨٩٩] {فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ} من سجر التنور إذا ملأه بالوقود. ومنه السجير،

ه كأنه سجر بالحب، أي ملئ. ومعناه: أنهم في النار فهي محيطة بهم، وهم

مسجورون بالنار مملوؤة بها أجوافهم. ومنه قوله تعالى {نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطْلُعُ

عَلَى الْأُفُودَةِ} [الهمزة: ٧]. اللهم أجربنا من نارك، فإننا عائذون بجوارك.

[١٩٠٠] {ضَلُّوا عَنَّا} غابوا عن عيوننا، فلا نراهم ولا ننتفع بهم. فإن قلت:

أما ذكرت في تفسير قوله تعالى {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصْبُ جَهَنَّمَ}

١٠ [الأنبياء: ٩٨]: أنهم مقرونون بآلهتهم، فكيف يكونون معهم وقد ضلوا عنهم؟ قلت:

يجوز أن يضلوا عنهم إذا وبخوا. وقيل لهم {أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ}

فيغيثوكم ويشفعوا لكم، وأن يكونوا معهم في سائر الأوقات، وأن يكونوا معهم في

جميع أوقاتهم؛ إلا أنهم لما لم ينفعوهم فكأنهم ضالون عنهم.

[١٩٠١] {بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا}، أي تبين لنا أنهم لم يكونوا شيئًا،

١٥ وما كنا نعبد بعبادتهم شيئًا. كما تقول: حسبت أن فلانًا شيء، فإذا هو ليس بشيء،

إذا خبرته فلم تر عنده خيرًا.

[١٩٠٢] {كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ} مثل ضلال آلهتهم عنهم يضلهم عن

آلهتهم، حتى لو طلبوا الآلهة أو طلبتهم الآلهة لم يتصادفوا.

75. Bu, yeryüzünde haksız yere şımarmanızdan, böbürlenip durmanızdan dolayıdır!

76. Girin Cehennem kapılarından; temelli kalıcı olarak... Ne kötüdür kibirlenenlerin varacağı yer!

[1903] “Bu” yoldan saptırma, sizin “haksız yere” yani şirke dalıp putlara taparak rahat davranmanız ve şımarıklığınız sebebiyledir. “Girin Cehennem kapılarından!” Yani sizin için ayrılmış yedi kapıdan! Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Onun yedi kapısı vardır ve onlardan her bir gruba ayrı bir kapı tahsis edilmiştir.” [Hicr 15/44] “Temelli kalıcı olarak” yani hakkınızda sonsuza kadar kalmak takdir edilmiş olduğu halde...

[1904] Sizin şu vardığınız yer yahut Cehennem “kibirlenenlerin varacağı yer” olarak “ne kötüdür!..” **Şayet** “Siyak ‘kibirlenenlerin varacağı yer (مَثْوًى)’ değil de ‘gireceği yer (مَدْخَل)’ denmesini gerektirmiyor mu?¹ Nitekim söyle dersin: ‘Beytullah’ı ziyaret et! Ne güzel bir ziyaretgâhtır orası!’ ‘Mes-cid-i Haram’da namaz kıl! Ne güzel bir namazgâhtır orası!” **dersen şöyle derim:** Temelli kalınacak bir yere girmek, oraya *varmak* (التَّوَي) demektir.

77. O halde, sabret; Allah’ın vaadi elbette gerçektir. Onları tehdit ettiğimiz şeyin bir kısmını sana göstersek de, seni (daha evvel) vefat ettirsek de, sonunda nasılsa Bize dönecekler!

[1905] فَإِنَّا نُرِيَنَّكَ (sana göstersek de) ifadesinin aslı فَاِنَّا نُرِيْكَ şeklindedir; mâ zâittir ve cümledeki şartın anlamını kuvvetlendirmek için gelmiştir. Bu sebeple, fiile Nun-i müşeddede bitişmiştir. Nitekim *in tukrimennî ukrimke* demezsin ama immâ tukrimennî ukrimke (Bana değer verirsen ben de sana değer veririm.) dersin.

[1906] **Şayet** “نَتَوَفِّيَنَّكَ ifadesini نُرِيَنَّكَ üzerine atfeder ve her ikisini bir tek cevap cümlesine -yani فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ (sonunda nasılsa Bize dönecekler!) cümlesine- ortak edersen, o zaman “Onları tehdit ettiğimiz şeyin bir kısmını sana göstersek de sonunda nasılsa Bize dönecekler!” şeklindeki sözün doğru olmaz. Eğer فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ifadesini atfedilene -yani نَتَوَفِّيَنَّكَ cümlesine- has kıalarsan, o zaman da kendisine atfedilen cevapsız kalacak.” **dersen şöyle derim:** فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ifadesi, نُرِيَنَّكَ fiiline bağlıdır; نُرِيَنَّكَ nin cevabı da mahzuftur ve takdiri şöyledir: “Onları tehdit ettiğimiz azabın bir kısmını -ki bu, Bedir günü öldürülmeleri yahut esir edilmeleridir- sana gösterirsek işte bu odur. Yahut Bedir gününden önce senin canını alırsak, bunlar nasılsa Kıyamet Günü Bize dönecekler; hak ettikleri cezayı onlara o zaman veririz!” Bu ifadenin benzeri şu âyettir:

1 Çünkü âyette, “Cehennem kapılarından *girin!*” buyrulmuştu. / ed.

٧٥- ﴿ذَلِكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنتُمْ تَمْرَحُونَ﴾

٧٦- ﴿ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبئسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾

[١٩٠٣] {ذَلِكُمْ} الإضلالُ بسبب ما كان لكم من الفرح والمرح {بِغَيْرِ الْحَقِّ}، وهو الشرك وعبادة الأوثان. {ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ} السبعة المقسومة لكم. قال الله تعالى {لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ} [الحجر: ٤٤]. {خَالِدِينَ} ٥ مقدرين الخلود

[١٩٠٤] {فَبئسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ} عن الحق المستخفين به مثواكم، أو جهنم. فإن قلت: أليس قياس النظم أن يقال: فبئس مدخل المتكبرين، كما تقول: زر بيت الله فنعم المزار، وصل في المسجد الحرام فنعم المصلى؟ قلت: الدخول المؤقت بالخلود في معنى الثواء. ١٠

٧٧- ﴿فَاضْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَإِمَّا نُرَبِّيكَ بِغُصٍّ نَدُوهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ﴾

[١٩٠٥] {فَإِمَّا نُرَبِّيكَ} أصله: فإن نُرِك. وما مزيدة لتأكيد معنى الشرط، ولذلك ألحقت النون بالفعل. ألا تراك لا تقول: إن تكرمني أكرمك، ولكن: إما تكرمني أكرمك. ١٥

[١٩٠٦] فإن قلت: لا يخلو إما أن تعطف {أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ} على {نُرَبِّيكَ} وتشركهما في جزاء واحد - وهو قوله تعالى {فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ} - فقولك "فَإِمَّا نُرَبِّيكَ بعض الذي نَعُدُّهم فإلينا يرجعون" غير صحيح، وإن جعلت {فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ} مختصاً بالمعطوف الذي هو نتوفينك، بقي المعطوف عليه بغير جزاء. قلت {فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ} متعلق بـ {نَتَوَفَّيَنَّكَ}، وجزاء {نُرَبِّيكَ} محذوف، تقديره: فإما نربيك بعض الذي نَعُدُّهم من العذاب - وهو القتل والأسر يوم بدر - فذاك؛ أو إن نتوفينك قبل يوم بدر فإلينا يرجعون يوم القيامة فننتقم منهم أشد الانتقام. ونحوه قوله تعالى ٢٠

“O halde, ya seni götürür (vefat ettirir)iz -ve bunların hak ettiğı cezayı mutlaka veririz- ya da onlara vaat ettiklerimizi sana da gösteririz... Bizim elbette onlara gücümüz yeter!” [Zuhuf 43/41-42]

5 **78. Gerçek şu ki; Biz senden önce de peygamberler gönderdik. Bunlardan sana anlattıklarımız var, anlatmadıklarımız var. Hiçbir peygamber, Allah’ın izni olmadan bir âyet getirmiş değildir. Allah’ın emri geldiğinde de âdilâne hükmedilmiştir. İşte o zaman hüsrana uğramıştır bâtıl taraftarları!..**

10 [1907] “Bunlardan sana anlatmadıklarımız da var.” Denilmiştir ki; Allah Teâlâ sekiz bin *nebi* göndermiştir. Bunlardan dört bini İsrail oğullarından, dört bini de diğer insanlardandır. Hazret-i Ali’nin şöyle dediğı nakledilmiştir: “Allah Teâlâ siyahi bir peygamber de göndermiştir. İşte o, Peygamber (s.a.)’e anlatmadıkları arasında yer alır.”

15 [1908] Bu âyet, Müşriklerin Peygamber (s.a.)’den inatla mu’cizevi kanıt istemeleriyle ilgilidir. Yani birçok elçi göndermişizdir; fakat hiçbirisi Allah’ın izni olmadan mu’cize getirememiştir. Bu durumda, ben kimim ki Allah’ın *meşîet* ve izni olmadan önerdiğiniz türden bir mu’cize getirebileyim!? “Allah’ın emri geldiğinde...” Bu ifade, Müşriklerin mu’cize taleplerinin ardından gelen hem bir tehdit hem de bir reddiyedir. “Allah’ın emri” Kıyamet demektir. “Bâtıl taraftarları” ise Peygamber (s.a.)’den mu’cize getirmesini isteyen inatçılarıdır; zira onlara aslında âyetler gelmiştir; ama onlar *sihir* di-

20 yerek âyetleri inkâr etmişlerdir.¹

79. Allah O’dur ki; bir kısmını binek olarak kullanasınız, bir kısmını da yiyesiniz diye sizin için hayvanlar yaratmıştır.

25 **80. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır; içinizdeki ihtiyaçları onlar sayesinde giderirsiniz; gerek onlarla gerekse gemilerle (bir yerden bir yere kolayca) taşınırsınız.**

30 [1909] “Hayvanlar” özellikle develerdir. **Şayet** “Allah Teâlâ niçin ‘Onlardan bir kısmına binersiniz’ ve ‘İhtiyaçları onlar sayesinde giderirsiniz.’ dedi de, ‘Onların bir kısmını yersiniz ve onlarla bazı faydalara ulaşırsınız.’ demedi? Yahut ‘Bir kısmına binersiniz, bir kısmını yersiniz ve ihtiyaçlarınızı onlar sayesinde giderirsiniz?’ deseydi daha güzel olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Binek olarak kullanma; hac ve savaş için söz konusudur. İhtiyaçları giderme ise dini yüceltme ve tahsil için bir yerden bir yere hicret için söz konusudur.

1 Bu ‘âyet’ler kutsal kitap cümlesi anlamında olmaktan ziyade, mu’cize olarak nitelediğimiz doğa olayları vd. kanıtlardır. / ed.

{فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ} [الزخرف: ٤١ - ٤٢].

٧٨- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ فُضِّي بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ﴾

[١٩٠٧] {وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ} قيل: بعث الله ثمانية آلاف نبي؛ أربعة آلاف من بني إسرائيل، وأربعة آلاف من سائر الناس. وعن علي عليه السلام: إن الله تعالى بعث نبياً أسود، فهو ممن لم يقصص عليه.

[١٩٠٨] وهذا في اقتراحهم الآيات على رسول الله عليه السلام عناداً، يعني: إنا قد أرسلنا كثيراً من الرسل، وما كان لواحد منهم {أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ}. فمن لي بأن آتي بآية مما تقترحونه إلا إن يشاء الله ويأذن في الإتيان بها. {فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ} وعيد ورد عقيب اقتراح الآيات. وأمر الله: القيامة. {الْمُبْطِلُونَ} هم المعاندون الذين اقترحوا الآيات وقد اتتهم الآيات فأنكروها وسموها سحراً.

٧٩- ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

٨٠- ﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾

[١٩٠٩] الأنعام الإبل خاصة. فإن قلت: لم قال: {لِتَرْكَبُوا مِنْهَا} {وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا}، ولم يقل: لتأكلوا منها ولتصلوا إلى منافع؟ أو هلا قال: منها تركبون ومنها تأكلون وتبلغون عليها حاجة في صدوركم؟ قلت في الركوب: الركوب في الحج والغزو، وفي بلوغ الحاجة: الهجرة من بلد إلى بلد لإقامة دين أو طلب علم،

Bunlar da dinî gayelerdir ve mutlak hikmetin sahibinin (c.c.) iradesinin taalluk ettiği vâcip yahut mendup türünden amaçlardır. Fakat yemek ve fayda temin etmek, Allah'ın iradesinin taalluk etmediği mübah cinsinden şeylerdir. “Gerek onlarla gerekse gemilerle taşınırsınız.” âyetinin anlamı şudur: Sadece hayvanlarla değil, hem onlarla hem de *gemilerle* karada ve denizde bir yerden bir yere taşınırsınız. **Şayet** “Her şeyden ikişer eş (yani birer çift), ... gemiye bindir (فِيهَا) dedik.” [Hüd 11/40] âyetinde olduğu gibi burada da ‘gemilerde (فِي الْفُلِّ)’ deseydi daha güzel olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** İçinde olma ve üzerinde olma (i‘â / فِي ve isti‘lâ / عَلَيَّ) mânalarının her ikisi de uygundur; çünkü gemi, içinde yük olarak bulunan ve geminin kendilerini içine alıp taşıdığı kimseler için bir kaptır. Dolayısıyla, iki anlam da uygun olunca, her iki ibareyi kullanmak da uygundur. Hem böylece, عَلَيَّ الْفُلِّ ifadesi, öncesindeki وَأَعْلَاهَا ifadesine uygun olmuş ve onunla birlik oluşturmuştur.

81. O size âyetlerini gösteriyor; Allah'ın âyetlerinden hangisini görmezden gelebilirsiniz?!

[1910] فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ (Allah'ın âyetlerinden hangisini) ifadesi, yaygın kullanıma göre böyle gelmiştir; *fe-eyyete âyâti'llâhi* kullanımı azdır; çünkü sıfatlarda değil de *-himârun* ve *himâratun* gibi- isimlerde müzekker - müennes ayrımı yapmak nadir bir uygulamadır; *eyyu* söz konusu olduğunda ise, kelime müphemlik barındırdığı için, bu tamamen alışılmadık bir durum olacaktır.

82. Bunlar yeryüzünde hiç gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin akıbeti nice olmuş baksınlar?! Onlar, hem kendilerinden daha fazla sayıda idiler hem daha güçlüydüler hem de yeryüzünde kendilerinden daha fazla eser bırakmışlardı. Ama onlara bir fayda sağlamadı bu yaptıkları!

83. Peygamberleri kendilerine açık delillerle geldiğinde, sahip oldukları bilgiye güvenip şımarmışlar ve alay edip durdukları şey kendilerini kuşatıvermişti...

[1911] “Eserler” yani saraylar ve muazzam yapılar. Bunun, iri cüsseli olmalarından dolayı ayaklarının yürürken bıraktıkları izler olduğu da söylenmiştir.

[1912] فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا ifadesinde ilk مَا, olumsuzluk ifade eder yahut soru anlamı içerir; mansûb konumdadır. İkinci مَا ise, ism-i mevsûl yahut mastarlık مَا'sıdır. Cümledeki konumu merfû'dur; yani “Kazanmaları yahut kazançları onlara ne fayda verdi!?”

وهذه أغراض دينية إما واجبة أو مندوب إليها مما يتعلق به إرادة الحكيم. وأما الأكل وإصابة المنافع: فمن جنس المباح الذي لا يتعلق به إرادته. ومعنى قوله {وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ} وعلى الأنعام وحدها لا تحملون، ولكن عليها وعلى الفلك في البر والبحر. فإن قلت: هلا قيل "وفي الفلك"، كما قال: {قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ}؟ [هود: ٤٠] قلت: معنى الإيعاء ومعنى الاستعلاء كلاهما مستقيم؛ لأنّ الفلك وعاء لمن يكون فيها حمولة له يستعليها، فلما صحّ المعنيان صحت العبارتان. وأيضًا فليطابق قوله {وَعَلَيْهَا} ويزاوجه.

٨١- ﴿وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ﴾

[١٩١٠] {فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ} جاءت على اللغة المستفيضة. وقولك: فأية آيات الله قليل، لأنّ التفرقة بين المذكر والمؤنث في الأسماء غير الصفات -نحو حمار وحمارة- غريب، وهي في أي أغرب لإبهامه.

٨٢- ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَأَثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

٨٣- ﴿فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾ ١٥

[١٩١١] {وَأَثَارًا} قصورهم ومصانعهم. وقيل: مشيهم بأرجلهم لعظم أجرامهم.

[١٩١٢] {فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ} ما نافية، أو مضمنة معنى الاستفهام، ومحلها النصب. والثانية موصولة أو مصدرية، ومحلها الرفع؛ يعني أي شيء أغنى عنهم مكسوبهم أو كسبهم.

[1913] “Sahip oldukları bilgiye güvenip şımarmışlar” ifadesi birkaç şekilde açıklanabilir: [i] Allah Teâlâ “bilgi”yi onlarla alay etmek maksadıyla kullanmıştır. Nitekim “Fakat âhiret hakkında bilgiler onlara art arda gelmektedir.” [Neml 27/66] âyetinde de böyledir; Âhiret hakkındaki bilgileri ise
 5 “Ne diriltileceğiz ne de azap göreceğiz!”. demeleridir: “(Kıyamet) saatin(in) gelip çatacağı kanaatinde değilim; ama olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O’nun nezdinde en güzeli yine benimdir!” der.” [Fussilet 41/50], “(Kıyamet) saatin(in) gelip çatacağı kanaatinde değilim; ama olur da Rabbime döndürülürsem, kesinlikle elimdekilerin daha iyileriyle değiştirilmiş
 10 olduğunu görürüm!” [Kehf 18/36]. Onlar işbu ‘bilgi’leriyle şımarıyorlar ve bununla apaçık delillere ve peygamberlerin bilgilerine karşı koyuyorlardı. “Her grup elindekinden gayet memnun!” [Rûm 30/32]

[1914] [ii] Allah Teâlâ “bilgi/ilim” ile Yunan filozoflarının ve Materyalistlerin bilgilerini kastediyor olabilir; çünkü onlar Allah’ın vahyini işittikleri zaman onu reddetmişler ve kendi bilgilerine dayanarak peygamberlerin bilgilerini küçümsemişlerdir. Sokrat hakkında nakledildiğine göre, o Hazret-i Musa’yı (a.s.) işitmiş; kendisine “Gidip ona katılsan güzel olmaz mı?” denildiğinde, “Biz zaten güzel ahlâka sahip bir topluluğuz; bizim ahlakımızı
 15 güzelleştirecek kimselere ihtiyacımız yok!” diye cevap vermiştir.

[1915] [iii] “Sahip oldukları bilgiye güvenip şımarmışlar” sözü -ki aslında hiçbir bilgileri yoktur- “kendilerine gelen ilme hiç sevinmediler” ifadesi yerine konulmuştur. Bunun sebebi, onların en yüksek derecede sevinip neşelenmeyi gerektiren vahye hiç sevinmediklerini abartılı biçimde ifade etmek ve bunun yanında ileri derecedeki cehaletleriyle ve bilginlerden yoksun oluşlarıyla dalga geçmektir.
 20 25

[1916] [iv] Onların, peygamberlerin sahip olduğu bilgilere gülüp onlarla alay ederek şımarıldıkları kastedilmektedir. Bu durumda adeta şöyle buyrulmaktadır: Onlar, peygamberlerin sahip olduğu apaçık delillerle ve getirdikleri vahiy bilgisiyle, şımarıkça dalga geçtiler. “Alay edip durdukları şey
 30 kendilerini kuşatıvermişti!” ifadesi de buna delildir.

[1917] [v] Âyetteki “sevinme” peygamberlere aittir. O zaman mâna şöyle olur: Peygamberler onların sürgit cehaletlerini ve hak ile alay etmelerini görüp, kötü âkibetlerini, cehalet ve alayları yüzünden karşılaşacakları cezayı öğrenince kendilerine verilen bu bilgi sebebiyle sevinmişler ve Allah’a şükretmişlerdir. Kâfirleri de cehaletlerinin ve alay ettikleri şeylerin cezası kuşatıvermiştir.
 35

[١٩١٣] {فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} فيه وجوه؛ منها أنه أراد العلم الوارد على طريق التهكم في قوله تعالى {بَلْ إِذْ أَرْكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ} [النمل: ٦٦]، وعلمهم في الآخرة أنهم كانوا يقولون: لا نبعث ولا نعذب؛ {وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لِلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠]، {وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَى رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا} [الكهف: ٣٦]. وكانوا يفرحون بذلك ويدفعون به البيئات وعلم الأنبياء، كما قال عز وجل {كُلَّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ} [الروم: ٣٢].

[١٩١٤] ومنها: أن يريد علم الفلاسفة والدهريين من بني يونان، وكانوا إذ سمعوا بوحى الله دفعوه وصغرّوا علم الأنبياء إلى علمهم. وعن سقراط: أنه سمع بموسى صلوات الله عليه وسلامه، وقيل له: لو هاجرت إليه فقال: نحن قوم مهذبون فلا حاجة بنا إلى من يهذبنا.

[١٩١٥] ومنها: أن يوضع قوله {فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} {غافر: ٨٣} - ولا علم عندهم البتة - موضع قوله: لم يفرحوا بما جاءهم من العلم، مبالغة في نفي فرحهم بالوحي الموجب لأقصى الفرح والمسرّة، مع تهكم بفرط جهلهم وخلوّهم من العلماء.

[١٩١٦] ومنها أن يراد: فرحوا بما عند الرسل من العلم فرح ضحك منه واستهزاء به، كأنه قال: استهزؤوا بالبيئات وبما جاؤوا به من علم الوحي فرحين مرحين. ويدلّ عليه قوله تعالى {وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ}.

[١٩١٧] ومنها: أن يجعل الفرح للرسل. ومعناه: أن الرسل لما رأوا جهلهم المتماذي واستهزائهم بالحق وعلموا سوء عاقبتهم وما يلحقهم من العقوبة على جهلهم واستهزائهم فرحوا بما أوتوا من العلم وشكروا الله عليه؛ وحاق بالكافرين جزاء جهلهم واستهزائهم.

[1918] (vi) “Sahip oldukları bilgiyle şımarma” ifadesiyle, dünya işlerine ve o işlerin çekip çevrilmesine dair bilgilerinin kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “Sadece dünya hayatının dış yüzünü bilirler; Âhiretten ise tamamen gafilirdirler.” [Rûm 30/7] “Erişebilecekleri bütün ‘bilgi’ budur.” [Necm 53/30] Peygamberler onlara din ile ilgili bilgiler getirince -ki bunlar, dünyayı terketmeye, arzu ve isteklerden el çekmeye yönelttiği için onların asla bilemeyecekleri şeylerdi- bu bilgilere iltifat etmediler; bunları küçümsediler, dalga geçtiler. Kendi bilgilerinden daha fayda verici ve menfaat temin edici bilgi olmadığına kanaat getirdiler ve böylece sevinip şımarıldılar.

84. Bizim sert azabımızı görünce, “Yalnızca Allah’a iman ediyoruz; O’na şirk koştuğumuz şeyleri ise inkâr ediyoruz!” derler.

85. Ama Bizim sert azabımızı görünce (ye’s hâlinde) iman etmeleri onlara fayda vermeyecekti. Allah’ın, kulları hakkında uygulayageldiği kanunu olarak (bu böyledir). İşte, o an hüsrana uğrar inkârcı nankörler!..

[1919] *el-Be’sü* azabın sertliğidir. بَعَذَابٍ بَئِيسٍ (“Çetin bir azapla...” [A’râf 7/165]) ifadesindeki gibi. **Şayet** فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ (ye’s hâlinde) iman etmeleri onlara fayda vermeyecekti) ifadesi ile فَلَمْ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ (imanları onlara fayda vermedi) ifadesi arasında ne fark var ki, âyetle ikincisi değil de ilki kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** مَا كَانَ كَلِمَةً كَلِمَةً كَلِمَةً (kelimesi *kânen*den gelmektedir; مَا كَانَ وَلَدٍ (Çocuk edinmek Allah için olacak şey değildir.” [Meryem 19/35]) sözündeki kullanımı da böyledir. كَلِمَةً olduğunda mâna şöyle olur: İmanları onlara fayda vermeyecekti; zaten bu isabetli de olmazdı.

[1920] **Şayet** “Âyetlerdeki bu *fâ* harfleri niçin böyle peş peşe gelmiştir?” **dersen şöyle derim:** “85] فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ sözünü sonucudur. 83] فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ ifadesi ise 85] فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ sözünün beyan ve tefsiri yerine kâimdir. Tıpkı “Zeyd’e nasip olarak zenginlik verildi; ama o iyilik yapmadı ; yani fakirlere ihsanda bulunmadı.” örneğindeki gibi. “Bizim sert azabımızı görünce” ifadesi, öncesindeki “Peygamberleri kendilerine açık delillerle geldiğinde” ifadesine tâbîdir. Adeta şöyle buyurmaktadır: “(Peygamberleri kendilerine açık delillerle geldiğinde, kendi sahip oldukları bilgiyle şımarıldılar ve) böylece küfre düştüler, şiddetli azabımızı görünce de iman ettiler.” Aynı şekilde, “imanları onlara hiçbir fayda sağlamadı” ifadesi de, Allah’ın sert azabını gördükleri zamanki imanlarıyla ilgilidir.

[١٩١٨] ويجوز أن يريد بما فرحوا به من العلم علمهم بأمور الدنيا ومعرفتهم بتدبيرها، كما قال تعالى {يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ} [الروم: ٧]، {ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِّنَ الْعِلْمِ} [النجم: ٣٠]. فلما جاءهم الرسل بعلوم الديانات -وهي أبعد شيء من علمهم لبعثها على رفض الدنيا والظلف عن الملاذ والشهوات- لم يلتفتوا إليها وصغروها واستهزؤا بها، واعتقدوا أنه لا علم أنفع وأجلب للفوائد من علمهم، ففرحوا به.

٨٤- ﴿فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ﴾
 ٨٥- ﴿فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ﴾

١٠ [١٩١٩] البأس: شدة العذاب. ومنه قوله تعالى {يُعَذِّبُ بَيِّسٍ} [الأعراف: ١٦٥]. فإن قلت: أي فرق بين قوله تعالى {فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ} وبينه لو قيل: فلم ينفعهم إيمانهم؟ قلت: هو من كان في نحو قوله {مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ} [مريم: ٣٥] والمعنى: فلم يصح ولم يستقم أن ينفعهم إيمانهم.

١٥ [١٩٢٠] فإن قلت: كيف ترادفت هذه الفآت؟ قلت: أما قوله تعالى {فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ} [غافر: ٨٢] فهو نتيجة قوله {كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ} [غافر: ٨٢] وأما قوله {فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ} [غافر: ٨٣] فجاء مجرى البيان والتفسير لقوله تعالى {فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ} [غافر: ٨٢]، كقولك: رُزِقَ زَيْدُ الْمَالِ فَمَنْعَ الْمَعْرُوفِ، فلم يحسن إلى الفقراء. وقوله {لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا} تابع لقوله {فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ} [غافر: ٨٣] كأنه قال: فكفروا فلما رأوا بأسنا آمنوا. وكذلك {فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ} تابع لإيمانهم لما رأوا بأس الله.

[1921] سَنَّةَ اللَّهِ (Allah'ın kanunu olarak...) ifadesi, وَعَدَ اللَّهُ ("Allah'ın vaadi olarak...") [Nisâ 4/122]) ve benzerleri gibi pekiştirici mastarlar mesabesinde-
dir.

5 [1922] هُنَالِكَ (işte o zaman) ifadesi mekân zarfı olmakla birlikte ödünç olarak zaman için kullanılmıştır; yani "O sert azabı gördükleri vakit hüsrana uğrarlar." Nitekim "Allah'ın emri geldiğinde de âdilâne hükmedilmiştir." sözünden sonra gelen "İşte o zaman hüsrana uğramıştır bâtıl taraftarları!" ifadesi de böyledir; yani "Allah'ın emri geldiği vakit" yahut "âdilâne hükmedildiği vakit" hüsrana uğrarlar.

10 [1923] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kim Mü'min sûresini okursa, ona dua etmeyen ve onun için istiğfarda bulunmayan hiçbir nebi, sıddık, şehid ve mümin ruhu kalmaz."

[١٩٢١] {سُنَّةَ اللَّهِ} بمنزلة {وَعَدَ اللَّهُ} [النساء: ١٢٢] وما أشبهه من المصادر

المؤكدّة.

[١٩٢٢] و{هُنَالِكَ} مكان مستعار للزمان، أي وخسروا وقت رؤية البأس. وكذلك

قوله {وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ} [غافر: ٧٨] بعد قوله {فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ}

° [غافر: ٧٨]، أي وخسروا وقت مجيء أمر الله، أو وقت القضاء بالحق.

[١٩٢٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المؤمن لم يبق روح نبي ولا صديق ولا

شهيد ولا مؤمن إلا صلى عليه واستغفر له.

FUSSİLET SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 54 âyettir. 53 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hâ, Mîm.

5 **2. (Bu kitap) mutlak merhamet sahibi, bilfiil merhamet eden (Rahman, Rahim) tarafından indirilmektedir;**

3-4. bilen bir toplum için Arapça bir Kur'ân olarak, müjdeleyici ve uyarıcı olarak âyetleri açık-seçik bildirilmiş bir kitaptır. Ama çoğu yüz çevirmiştir! İşitmezler artık...

10 [1924] حم'i sûrenin ismi kabul edersen, mübteda olur; تنزِيل de onun haberi olur. Ama حم'i harf tâdadı kabul edersen تنزِيل mahzuf bir mübtedânın haberi olur; كتاب da ya تنزِيل'den bedel yahut haberin peşine gelen başka bir haber yahut mahzuf bir mübtedânın haberi olur. Zeccac'a [v. 311/923] göre, تنزِيل mübteda, كتاب da onun haberi olabilir ki bunun açıklaması şöyledir:
15 تنزِيل kelimesi, sıfat (yani من الرحمن الرحيم) vasıtasıyla tahsis edilmiş; böylece mübtedâ olarak gelmesi mümkün olmuştur.

[1925] “Âyetleri açık-seçik bildirilmiş” yani ayrı ayrı anlatılmış ve hükümler, meseller, öğütler, vaad - tehdit vb. farklı farklı mânalarda tafsilatlandırılmıştır. (فُصِّلَتْ) ibaresi *fessalet* şeklinde de okunmuştur ki “hak ve
20 bâtılın arasını ayıran” veya “farklı mânaları sebebiyle bir kısmı bir kısmından ayrı, farklı olan” anlamındadır. Tıpkı *fesale mine'l-beled* (ülkeden ayrıldı) sözün gibi.

[1926] قُرْآنًا عَرَبِيًّا ifadesi, ihtisas ve medih üzere nasb konumundadır; yani bu tafsil edilmiş kitapla, şu şu özelliklere sahip Kur'ân kastedilmektedir.
25 قُرْآنًا عَرَبِيًّا ifadesinin, “âyetleri Arapça bir Kur'ân olarak açık seçik bildirilmiştir.” anlamında hâl olmak üzere mansûb olduğu da söylenmiştir.

[1927] “Bilen bir toplum için” yani kendilerine fasih Arapça ile açık seçik indirilen âyetlerin ne demek istediğini bilen; o âyetlerden hiçbirinin kendilerine karışık gelmediği Arap bir topluluk için. **Şayet** لِقَوْمٍ
30 يَغْلِبُونَ (bilen bir toplum için) sözünün müteallakı nedir?” **dersen söyle derim:** تنزِيل kelimesine de, فصلت kelimesine de müteallık olabilir;

سورة فصلت

مكية، وآياتها ٥٤. وقيل: ٥٣ آية.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿حم﴾

٢- ﴿تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

٣- ﴿كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

٤- ﴿بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾

[١٩٢٤] إن جعلت {حم} اسمًا للسورة كانت في موضع المبتدأ. و{تَنْزِيلٌ} خبره. وإن جعلتها تعديداً للحروف وكان {تَنْزِيلٌ} خبراً لمبتدأ محذوف و{كِتَابٌ} بدل من تنزيل، أو خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف. وجوز الزجاج أن يكون {تَنْزِيلٌ} مبتدأ، و{كِتَابٌ} خبره. ووجهه أن تنزيلاً تخصص بالصفة فساغ وقوعه مبتدأ.

[١٩٢٥] {فُصِّلَتْ آيَاتُهُ} ميزت وجعلت تفاصيل في معان مختلفة؛ من أحكام وأمثال ومواعظ، ووعد ووعيد، وغير ذلك. وقرئ «فصلت»، أي فرقت بين الحق والباطل، أو فصل بعضها من بعض باختلاف معانيها، من قولك: فصل من البلد.

[١٩٢٦] {قُرْءَانًا عَرَبِيًّا} نصب على الاختصاص والمدح، أي أريد بهذا الكتاب المفصل قرآنًا من صفته كيت وكيت. وقيل: هو نصب على الحال، أي فصلت آياته في حال كونه قرآنًا عربيًا.

[١٩٢٧] {لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ}، أي لقوم عرب يعلمون ما نزل عليهم من الآيات المفصلة المبيّنة بلسانهم العربي المبين، لا يلتبس عليهم شيء منه. فإن قلت: بم يتعلق قوله {لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ}؟ قلت: يجوز أن يتعلق ب{تَنْزِيلٌ} أو ب{فُصِّلَتْ}،

yani “Allah’tan onlar için indirilmiştir” yahut “Âyetleri onlara açık seçik bildirilmiştir.” Ama en güzeli, öncesindeki (عَرِيًّا) ve sonrasındaki (بَشِيرًا وَنَذِيرًا) gibi sıfat kabul edilmesidir; yani “Arap bir topluluk için (indirilmiş) olan Arapça bir Kur’ân...” Böylece hem sılaların¹ hem de sıfatların arası ayrılmamış olur.

5 [1928] [1928] بَشِيرًا وَنَذِيرًا öncesindeki كِتَاب kelimesinin sıfatı yahut mahzuf bir mübtedânın haberi olarak *beşîrun ve nezîrun* şeklinde de okunmuştur.

[1929] “İşitmezler artık...” yani kabul etmez, itaat etmezler. Tıpkı “Falanca dan aracılık etmesini istedim; ama sözümü işitmedi!” demen gibi; aslında sözünü işitmiştir; fakat o teklifi kabul etmeyip gereğini yapmadığı için sanki hiç işitmemiş gibi olmuştur.

5. Şöyle demektedirler: “Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır; kulaklarımızda da ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde var; sen çalış çalış, biz de çalışıyoruz!..”

[1930] الْاَلَمَّةُ örtü/perde anlamındaki *kinânın* çoğuludur. الْوَفْرُ bu (fethalı) okunuşuyla “ağırlık” demektir; kesreli olarak (*vikrun*) da okunmuştur. Bunlar birer temsil olup, kalplerinin, adeta hakikatin içeri nüfuz etmesini engelleyen kılıf ve örtüler içindeymiş gibi -ki “Bir de; “Bizim kalplerimiz perdelidir.” demekteler...” [Bakara 2/88] âyeti de bunu anlatır- hakikati kabalıdan ve ona inanmaktan uzaktırlar. Nitekim kulakları adeta hakikate sağırmış gibi onu işitmezden gelmesini ve nihayet sanki o Müşrikler ve inandıkları şey ile Peygamber ve inandığı şey arasında bir dağ veya benzeri bir perde, örtü, engel ve mânia varmış da hiçbir buluşma ve görüşme gerçekleşmiyormuş gibi, iki anlayış ve iki dinin birbirinden kesin bir şekilde ayrı olduklarını anlatmaktadır.

25 [1931] O zaman sen kendi dinine göre “amelini işle”, biz de kendi dinimize göre “amelimizi işleyeceğiz!” Yahut sen bizim işimizi geçersiz kılmak için çalış, biz de senin işini geçersiz kılmak için çalışacağız! اِنَّا عَامِلُونَ ifadesi, اِنَّا عَامِلُونَ şeklinde de okunmuştur.

[1932] **Şayet** “وَمِنْ بَيْنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ” sözündeki مِنْ’in bir anlamı var mıdır?” **dersen şöyle derim:** Evet; çünkü şayet وَبَيْنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ denseydi o zaman mâna, “İki tarafın tam ortasında bir engel yer aldı.” şeklinde olurdu. Ama مِنْ eklenince mâna şöyle olur: Engelin bir ucu bizim tarafımızda bir ucu da senin tarafında. Bu durumda seninle bizim ortamımızda kalan mesafe tamamen engelle kaplanmış ve hiç boşluk kalmamış durumda.

1 Yani bu ifadenin de içinde bulunduğu fiil cümlesindeki fiil ile *mefûlün lehin*. / çev.

أي تنزيل من الله لأجلهم، أو فصلت آياته لهم. والأجود أن يكون صفة مثل ما قبله وما بعده، أي قرآنًا عربيًا كائنًا لقوم عرب، لئلا يفرق بين الصلوات والصفات.

[١٩٢٨] وقرئ «بشير ونذير» صفة لـ {كِتَابٌ}، أو خبر مبتدأ محذوف.

[١٩٢٩] {فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ} لا يقبلون ولا يطيعون. من قولك: تشفعت إلى

فلان فلم يسمع قولي؛ ولقد سمعه ولكنه لما لم يقبله ولم يعمل بمقتضاه، فكأنه لم يسمعه.

هـ- ﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ فَاغْمِلْ إِنَّنَا غَامِلُونَ﴾

[١٩٣٠] والأكنة جمع كنان. وهو الغطاء. والوقر بالفتح الثقل. وقرئ بالكسر.

وهذه تمثيلات لنبو قلوبهم عن تقبل الحق واعتقاده، كأنها في غلف وأغطية تمنع من نفوذه فيها، كقوله تعالى {وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ} [البقرة: ٨٨] ومج أسماعهم له كأن بها صممًا عنه، ولتباعد المذهبيين والدينين كأن بينهم وما هم عليه وبين رسول الله ﷺ وما هو عليه حجابًا ساترًا وحاجزًا منيعًا من جبل أو نحوه، فلا تلاقي ولا ترائي.

١٥ [١٩٣١] {فَاغْمِلْ} على دينك {إِنَّا غَامِلُونَ} على ديننا. أو فاعمل في إبطال أمرنا، إننا عاملون في إبطال أمرك. وقرئ «إنا عاملون».

[١٩٣٢] فإن قلت: هل لزيادة {من} في قوله {وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ}

فائدة؟ قلت: نعم، لأنه لو قيل: وبيننا وبينك حجاب، لكان المعنى: أن حجابًا حاصل وسط الجهتين، وأما بزيادة {من} فالمعنى: أن حجابًا ابتدأ منا وابتدأ منك،

فالمسافة المتوسطة لجهتنا وجهتك مستوعبة بالحجاب لا فراغ فيها.

[1933] **Şayet** “Konuşma aynı tarzda devam etsin diye ‘kulaklarımızda ağırlıklar vardır’ sözünde olduğu gibi, ‘Kalplerimizde kılıflar/örtüler vardır.’ denseydi daha güzel olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Aslında konuşma aynı tarzdadır; çünkü mâna bakımından “kalplerimiz kılıfın içindedir” sözünle “kalplerimizde kılıf vardır” sözün arasında herhangi bir fark yoktur. Bunun delili “Kalplerinin üstüne kılıflar koyduk.” [Kehf 18/57] âyetidir. İfade, “Kalplerini kılıfların içine koyduk.” şeklinde olsaydı mânada farklılık olmazdı. Nitekim fasih Arapça konuşanların, sözün uyum ve hoşluğunu yalnızca mânada aradıklarını görürsün.

6-7. De ki: Ben de tamamen sizin gibi bir beşerim; yalnız, bana ‘Tanrınızın tek bir tanrı olduğu’ vahyediliyor. O halde, doğrudan O’na yönelin ve sizi bağışlaması için O’na dua edin. Şu Müşriklere yazıklar olsun ki vererek (benliklerini) arındırmazlar; Âhireti nankörce inkâr edenler de yalnızca onlardır.

[1934] **Şayet** “De ki: Ben de tamamen sizin gibi bir beşerim; şu farkla ki, bana vahyediliyor.” sözü, nasıl oluyor da Müşriklerin ‘kalplerimiz kılıflıdır’ sözünün cevabı oluyor?” **dersen şöyle derim:** Bu, Peygamber (s.a.) onlara şöyle demişti: Ben bir melek değilim, yalnızca sizin gibi bir beşerim; fakat sizden farklı olarak bana vahyediliyor. Bu sebeple, bir insan olduğum halde bana vahyedilmesiyle peygamberliğim gerçek olmuş oldu. Peygamberliğim gerçek olduğuna göre bana ittiba etmeniz gerekir. Bana gelen vahiyde ise ilâhınızın tek bir ilâh olduğu bildiriliyor. “O halde, doğrudan O’na yönelin.” Yani sağa sola sapmadan ve şeytanın size güzel gösterdiği ‘veli ve şefaatçi edinme’ işlerine iltifat etmeden, tevhide benimseyerek ve samimi bir kullukla yönünüzü O’na çevirin; önceki şirk halinizden dolayı tevbe edin ve “sizi bağışlaması için O’na dua edin.”

[1935] (قُلْ... [de ki...]) *kâle...* (“Ben de tamamen sizin gibi bir beşerim.’ dedi) şeklinde de okunmuştur.

[1936] **Şayet** “Allah Teâlâ niçin Müşriklerin sıfatları arasında Âhiret’i inkâra ilave olarak neden özellikle *zekât vermeyi reddetmelerini* zikretmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü insanın en çok sevdiği şey malıdır ve mal canın yongasıdır. İnsan malını Allah yolunda harcarsa, bu onun sağlamlığının, istikamet üzere oluşunun, halis niyetinin ve kalp temizliğinin en güçlü delili olur. Dikkat edersen, “Mallarını Allah rızasını kazanmak ve kalplerindekini sağlamlaştırmak için infak edenlerin durumu ise...” [Bakara 2/265] buyrulmuştur; yani benliklerini pekiştiriyorlar ve mallarından infak ederek de benliklerinin sağlam olduğunu gösteriyorlar.

[١٩٣٣] فَإِنْ قُلْتَ: هَلَا قِيلَ "عَلَى قُلُوبِنَا أَكْنَةٌ"، كَمَا قِيلَ {وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ}؛ لِيَكُونَ الكلام على نمط واحد؟ قلت: هو على نمط واحد؛ لأنه لا فرق في المعنى بين قولك: قلوبنا في أكْنَةٍ، وعلى قلوبنا أَكْنَةٌ. والدليل عليه قوله تعالى {إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً}. ولو قيل: إِنَّا جَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ فِي أَكْنَةٍ، لَمْ يَخْتَلَفِ الْمَعْنَى، وَتَرَى الْمَطَابِيعَ مِنْهُمْ لَا يَرَاعُونَ الطَّبَاقَ وَالْمَلَا حِظَةَ إِلَّا فِي الْمَعَانِي.

٦- ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَاستَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ﴾

٧- ﴿الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

[١٩٣٤] فَإِنْ قُلْتَ: مَنْ أَيْنَ كَانَ قَوْلُهُ {إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ} جَوَابًا لِقَوْلِهِمْ {قُلُوبُنَا فِي أَكْنَةٍ}؟ قلت: مَنْ حَيْثُ إِنَّهُ قَالَ لَهُمْ: إِنِّي لَسْتُ بِمَلِكٍ، وَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ، وَقَدْ أَوْحِيَ إِلَيَّ دُونَكُمْ؛ فَصَحَّتْ -بِالْوَحْيِ إِلَيَّ وَأَنَا بَشَرٌ- نَبَوْتِي، وَإِذَا صَحَّتْ نَبَوْتِي وَجِبَ عَلَيْكُمْ اتِّبَاعِي، وَفِيمَا يُوحَى إِلَيَّ أَنَّ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ؛ {فَاستَقِيمُوا إِلَيْهِ} فَاسْتَوُوا إِلَيْهِ بِالتَّوْحِيدِ وَإِخْلَاصِ الْعِبَادَةِ غَيْرِ ذَاهِبِينَ يَمِينًا وَشِمَالًا، وَلَا مَلْتَفَتِينَ إِلَى مَا يَسْئَلُ لَكُمْ الشَّيْطَانُ مِنْ اتِّخَاذِ الْأَوْلِيَاءِ وَالشَّفْعَاءِ، وَتَوَبُّوْا إِلَيْهِ مِمَّا سَبَقَ لَكُمْ مِنَ الشَّرْكِ، {وَاسْتَغْفِرُوهُ}.

[١٩٣٥] وَقُرِئَ «قَالَ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ».

[١٩٣٦] فَإِنْ قُلْتَ: لَمْ خَصَّ مِنْ بَيْنِ أَوْصَافِ الْمُشْرِكِينَ مَنَعَ الزَّكَاةَ مَقْرُونًا بِالْكَفْرِ بِالْآخِرَةِ؟ قلت: لِأَنَّ أَحَبَّ شَيْءٍ إِلَى الْإِنْسَانِ مَالُهُ، وَهُوَ شَقِيقُ رُوحِهِ، فَإِذَا بَذَلَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَذَلِكَ أَقْوَى دَلِيلٍ عَلَى ثَبَاتِهِ وَاسْتِقَامَتِهِ وَصَدَقَ نَيْتُهُ وَنَصُوعُ طَوِيلَتِهِ. أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ {وَمِثْلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَشْيِئًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ} [البقرة: ٢٦٥]، أَيِ يَثْبُتُونَ أَنْفُسَهُمْ وَيَدْلُونَ عَلَى ثَبَاتِهَا بِإِنْفَاقِ الْأَمْوَالِ،

Nitekim kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenen kimseler de ancak kendilerine bir parça dünyalık verilerek 'kandırılırlar'; taassupları kırılır, inatçılıkları geçer. Ayrıca Peygamber (s.a.)'in vefatından sonra dinden dönenler de sadece, *zekât* vermeyiz diye ortaya çıkmışlardı da kendilerine savaş açılıp cihad edilmişti. Yine bu ifadelerle müminler *zekât* vermeye teşvik edilmekte; *zekât* vermemekten de şiddetli bir şekilde korkutulmaktadırlar; zira *zekâtı* reddetmek Müşriklerin vasıfları arasında zikredilmiştir ve Âhiret'i inkârla yan yana getirilmiştir. [Bu ifadenin tefsiri sadedinde] Kureyş'in hacıları yedirip içirdiği, ama Peygamber (s.a.)'e iman edenleri bundan mahrum bıraktığı da söylenmiştir. Şöyle de denmiştir: Müşrikler, işledikleri zaman tertemiz birer masum haline gelecekleri şeyi yapmıyorlar ki o da iman etmektir.¹

8. İman edip salih amel işleyenlere şüphesiz, kesintisiz bir mükâfat vardır.

[1937] *Memnûn* "kesilmiş/tükenen" demektir. Şu da söylenmiştir: Verilen mükâfat onların başına kakılmaz; çünkü başa kakma sadece lütfen verilebilir; fakat buradaki mükâfat hak edilmiş bir ödemedir. Âyetin hastalar, iyileşmez hastalığa düşenler ve yaşlılar hakkında indiği de söylenmiştir; bu durumları sebebiyle ibadet ve taate güçleri yetmez olunca, sağlam vakitlerinde yaptıkları ameller gibi kendilerine mükâfat takdir olunmuştur.

9. De ki: Siz; Arz'ı iki günde yaratana nankörce inkâr edip O'na denk varlıklar ihdas ediyorsunuz, öyle mi?! İşte O'dur Âlemlerin Rabbi.

10. O; dört 'gün' içinde, Arz'a çakılı dağlar yerleştirmiş; orayı bereketlendirmiş ve onun azıklarını -istemeyi bilen herkes için eşit olarak takdir etmiştir.

[1938] اٰتٰنٰكُمْ hem iki Hemze ile -ki ikincisi Hemze ile Yâ arası bir seslendirmeye (*beyne beyne*) okunur- hem de iki Hemze arasında bir Elif getirilerek *âinne-kum* şeklinde okunur.

[1939] "İşte O'dur âlemlerin Rabbi!" Yani yeryüzünün iki günlük süre içinde yaratılmasını takdir eden Zât.

1 *Zekâtta* aslanan, "vererek arınma/gelişme"dir. *Zekât* hukukî bir vecibe olarak hicrî 2'de farz kılınmıştır; peygamberliğin ilk 15 yılı boyunca, *z-k-v* kökünden kelimelerle vurgulanan husus; ahlakî nitelikteki bir arınma ve kendini geliştirmedir; bu da daha ziyade "vererek" gerçekleşmektedir. Dinin insanoğlu için gösterdiği en büyük hedef insanların özgürleştirilmesi, güvenlik ve barışın tesisi ve karınlarının doyurulmasıdır. Arınma amaçlı verişler, *zekât* farz kılınmadan önce de farz idi; ama "arınmak için verme", "vererek benliğini arıtma, geliştirme" vb. anlamlarda. Yoksa bizdeki *zekât* terimi ile ilgilymiş gibi değil... Aksi takdirde, Kur'an'ın, müşrikleri neden suçladığı anlaşılır. Tıpkı Mâ'ûn suresindeki ... قَوْلٍ لِلْمُصَلِّينَ ifadesindeki gibi... "Dindarlığı şekle - merasime indirgeyen, gösteriş için verdikçe veren, ama tenhada muhtaça zırnık kokuhatmayan" şirk dindarlarına yazıklar olsun! / ed.

وما خدع المؤلفة قلوبهم إلا بلمظة من الدنيا فقّرت عصبيتهم ولانت شكيمتهم وأهل الردّة بعد رسول الله ﷺ ما تظاهروا إلا بمنع الزكاة، فنصبت لهم الحرب، وجاهدوا. وفيه بعث للمؤمنين على أداء الزكاة، وتخويف شديد من منعها، حيث جعل المنع من أوصاف المشركين، وقرن بالكفر بالآخرة. وقيل: كانت قريش يطعمون الحاج، ويحرمون من آمن منهم برسول الله ﷺ. وقيل: لا يفعلون ما يكونون به أزكيا، وهو الإيمان.

٨- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾

[١٩٣٧] الممنون: المقطوع. وقيل: لا يمنّ عليهم لأنه إنما يمن التفضل، فأما الأجر فحقّ أدائه. وقيل: نزلت في المرضى والزمنى والهرمى؛ إذا عجزوا عن الطاعة كتب لهم الأجر، كأصح ما كانوا يعملون. ١٠

٩- ﴿قُلْ أَنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠- ﴿وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِي مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِلنَّاسِ لِيَوْمِئِذٍ﴾

[١٩٣٨] «أَنْتُمْ»، بهمزين، والثانية بين بين. و«أَيْنَكُمْ»، بألف بين همزتين. ١٥

[١٩٣٩] {ذَلِكَ} الذي قدر على خلق الأرض في مدة يومين هو {رَبُّ العالمين}.

[1940] *رواسي* *sabit*/çakılı dağlar demektir. **Şayet**, “مِنْ فَوْقِهَا” (yeryüzünün üzerinde) ifadesinin anlamı nedir? Sadece *وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِي* (*onda* [yani Arz’ın içerisinde] *sabit* dağlar yarattı) ifadesiyle yetinilseydi olmaz mıydı? Nitekim “Oraya, çakılı uludağlar yerleştirdi.” [Murselât 77/27], “Arz’a da onları sarsar diye çakılı dağlar yerleştirdik.” [Enbiyâ 21/31], “... oraya çakılı dağlar yerleştiren...” [Neml 27/61] âyetlerinde böyledir.” **dersen şöyle derim:** Şayet dağlar yeryüzünün altında onu ayakta tutan birer sütun gibi yahut onun içine doğru çakılmış mihlar gibi olsaydı, yeryüzünün hareket etmesi engellenmiş olurdu. Ancak Allah Teâlâ, dağlardaki nimetler ihtiyacı olanlara sunulsun, arzu edenler onları hazır bulabilsin diye onları yeryüzünün üzerine dikmeyi tercih etmiştir. Yine, yeryüzünün ve dağların üst üste binmiş ağırlıklar olduğunu, hepsinin kendilerini (dağılmadan) tutacak bir tutucuya ihtiyaç duyduklarını ve o tutucunun da kudretiyle yeryüzünü ve dağları tutan Allah olduğunu göstermek için böyle söylemiştir.

[1941] “Orayı bereketlendirdi” yani hayrını çoğalttı ve artırdı. “Onun gıdalarını takdir etti;” üzerinde yaşayacak olanların rızıklarını, maişetlerini ve işlerini güzelce yapmalarına yarayacak şeyleri belirledi. İbn Mes’ûd kıratinde *ve kaseme fi-hâ akvâtehâ* (Onun gıdalarını taksim etti) şeklindedir.

[1942] “*Tam*¹ dört günde...” Bu ifade, yeryüzünün ve içindekilerin yaratılma müddetinin hülasasıdır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Bütün bunlar, eksiksiz fazlasız tam dört günde gerçekleşmiştir. -Yeryüzünün pazar ve pazartesi, içindekilerin ise salı ve çarşamba günlerinde yaratıldığı *söylenmiştir*.² - Zeccac [v. 311/923] “dört günde” ifadesini “dört günün bitiminde” diye açıklamıştır ki “bitiminde” ifadesiyle [ikinci] ‘iki gün’lük süreyi kasdetmektedir.

[1943] *سواء* üç şekilde de okunmuştur; yani öncesinin sıfatı olarak *mecrûr*, mahzûf bir *istevet* fiilinin *mef’ûl-i mutlakı* olarak mansûb -ki o zaman *سواء* *istivâen* şeklinde te’vil edilir- ve mahzûf bir mübtedanın haberi olarak merfû’.

[1944] **Şayet** “لِلْمَسَائِلِ” kelimesinin müteallakı nedir?” **dersen şöyle derim:** Müteallak mahzuftur; adeta “Bu kelimedeki *hasır* anlamı yeryüzünün ve içindekilerin ne kadar zamanda yaratıldığını *soranlar içindir*.” buyrulmaktadır. Yahut müteallak, öncesindeki *قَدْ* fiilidir; yani Allah yeryüzünde azıkları azıklananlar arasında isteyenler ve muhtaçlar için programlamıştır. Bu son izah, sadece Zeccac’ın tefsirine göre doğru olur.

1 Bu mâna, *سواء* kelimesi أيام ile ilişkilendirildiğinde ortaya çıkar; ancak للمسائل ile ilişkilendirildiğinde, “Dünyanın azıklar programlanırken istemesini bilen ‘herkese’ eşit olarak pay edilmiştir.” anlamına gelir. / ed.

2 Müfessirin görüşü zayıf bulduğunu ifade eden bir sıyga (*temrid*) kullanmasından da anlaşılacağı üzere, bu ‘gün’lerin, haftanın günleriyle tefsir edilmesi doğru değildir; “6 gün” evrenin muazzam oluşum aşamalarını ifade eder. / ed.

[١٩٤٠] {رَوَاسِي} جبلاً ثوابت. فإن قلت: ما معنى قوله {مِنْ فَوْقِهَا}، وهل اقتصر على قوله {وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِي} كقوله تعالى {وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِي شَامِخَاتٍ} [المرسلات: ٢٧]، {وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي} [الأنبياء: ٣١]، {وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِي} [النمل: ٦١]؟ قلت: لو كانت تحتها كالأساطين لها تستقر عليها، أو مركوزة فيها كالمسامير لمنعت من الميدان أيضاً، وإنما اختار إرساءها فوق الأرض، لتكون المنافع في الجبال معرضة لطالبيها، حاضرة محصلها، وليبصر أن الأرض والجبال أثقال على أثقال، كلها مفتقرة إلى ممسك لا بد لها منه، وهو ممسكها عزّ وعلا بقدرته.

[١٩٤١] {وَبَارَكَ فِيهَا} وأكثر خيرها وأنماها، {وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا} أرزاق أهلها ومعاشهم وما يصلحهم. وفي قراءة ابن مسعود «وقسم فيها أقواتها».

[١٩٤٢] «فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءٌ» فذلك لمدة خلق الله الأرض وما فيها. كأنه قال: كل ذلك في أربعة أيام كاملة مستوية بلا زيادة ولا نقصان. قيل: خلق الله الأرض في يوم الأحد ويوم الإثنين، وما فيها يوم الثلاثاء ويوم الأربعاء. وقال الزجاج {فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ} في تتمّة أربعة أيام، يريد بالتتمّة اليومين.

[١٩٤٣] وقرئ «سواء» بالحركات الثلاث؛ الجر على الوصف والنصب على: استوت سواء، أي استواء، والرفع على: هي سواء.

[١٩٤٤] فإن قلت: بم تعلق قوله {لِلسَّائِلِينَ}؟ قلت: بمحذوف، كأنه قيل: هذا الحصر لأجل من سأل؟ في كم خلقت الأرض وما فيها؟ أو يقدر: أي قدر فيها الأقوات لأجل الطالبين لها المحتاجين إليها من المقتاتين؟ وهذا الوجه الأخير لا يستقيم إلا على تفسير الزجاج.

[1945] “Peki, ‘iki günde’ deseydi daha güzel olmaz mıydı? (İkiyle ikiyi toplayıp ‘dört günde’ diye) yekûn olarak ifade etmenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Yeryüzünün iki günde yaratıldığını daha önce zikredip, sonra “dört günde” dediği zaman, yeryüzündekilerin -de- iki günde yaratıldığı anlaşılmış olur. Bu durumda geriye “iki günde” ve “dört günde” ifadelerinden birini tercih etmek kalır. İşte, “dört günde” ifadesi tercih edilmiştir; çünkü bu ifadeyle, “iki günde” ifadesinde bulunmayan bir anlam inceliği vardır. Bu da o günlerin, eksiksiz fazlasız tam günler olduğudur. “İki günde” demiş olsaydı -ki ‘iki günde’ ifadesi bazan o iki günlük zaman diliminin büyük bölümü için de kullanılır¹- ilk ve ikinci iki günlük sürenin çoğunluğunun kastedilmesi mümkün olurdu.²

11. Sonra, duman halindeki göğe yönelmiş; ona ve Arş’a; “Gönüllü ya da gönülsüz ikiniz de gelin.” demiştir... İkisi de (Allah’ın bu yaratma irâdesine boyun eğerek lisân-ı hâllerıyla) “Gönüllü geldik.” demişlerdir.

[1946] “Sonra göğe yöneldi.” Bu senin, “bir kimse başka herhangi bir şeye meyletmeden sadece bir yere doğru yöneldi” anlamında “falan mekâna yöneldi (اِسْتَوَى)” demen gibidir. *İstevâ* fiili; “eğrilik, yamukluk” anlamındaki *i’vicâc*ın zıddı olan *istivâ*’ mastarından gelmektedir. Araplar, *istekâme ileyhi* (doğruca ona yöneldi) ve *imtedde ileyhi* (ona uzandı) da derler. Nitekim [6. âyette] اِلَيْهِ فَاسْتَقِيمُوا (doğrudan O’na yönelin) buyrulmuştu. “Sonra göğe yöneldi” şu demektir: Hikmetin gerektirdiği şey, Allah’ı yeryüzünün ve içindekilerin yaratılmasından sonra, kendisini bundan vazgeçirecek herhangi bir şey olmaksızın doğrudan göğün yaratılmasına sevk etmiştir.

[1947] Söylendiğine göre; Allah’ın Arş’ı gökleri ve yeri yaratmadan önce ‘su’ üzerindeydi. Sonra sudan bir duman çıkarttı ve bu duman suyun üzerine yükselerek suyu kuruttu. Ardından o suyu tek bir yeryüzü haline getirdi. Sonra onu ikiye ayırıp iki yeryüzü oluşturdu. Daha sonra gökyüzünü de işte bu yükselmiş dumandan yarattı.

[1948] ‘Göğe ve yeryüzüne *gelmelerinin* emredilip, onların da bu emre *itaat* etmelerinin’ anlamı şudur: Allah Teâlâ onları yaratmayı dilemiş; onlar da O’nun bu dilemesine itaatsizlik etmemişler ve O onların nasıl olmasını dilediyse o halde bulunmuşlardır. Bu hususta onlar, kendisine itaat edilen âmirin fiili (emri) karşısındaki itaat eden memur gibidirler. Bu, *temsîl* denen mecaz kabildendir; ama *tahyîl* de olabilir.

1 Mesela “bir işi iki günde bitirdim” dendiği zaman, bazen bu iki günün az bir kısmında, bazen de çok kısmında bitirmek kastedilir. / çev.

2 Oysa âyette “dört günün bitiminde” denilerek bütün bu ihtimaller dışarıda bırakılmıştır. / çev.

3 Muhatabın hayalinde canlandırma. / çev.

[١٩٤٥] فإن قلت: هلا قيل في يومين؟ وأي فائدة في هذه الفذلكة؟ قلت: إذا قال في أربعة أيام وقد ذكر أن الأرض خلقت في يومين، علم أن ما فيها خلق في يومين، فبقيت المخايرة بين أن تقول في يومين وأن تقول في أربعة أيام سواء، فكانت في أربعة أيام سواء فائدة ليست في يومين، وهي الدلالة على أنها كانت أياماً كاملة بغير زيادة ولا نقصان. ولو قال: في يومين - وقد يطلق اليومان على أكثرهما - لكان يجوز أن يريد باليومين الأولين والآخرين أكثرهما.

١١- ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ﴾

[١٩٤٦] {ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ} من قولك: استوى إلى مكان كذا، إذا توجه إليه توجهاً لا يلوي على شيء، وهو من الاستواء الذي هو ضد الاعوجاج. ونحوه قولهم: استقام إليه، وامتد إليه. ومنه قوله تعالى {فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ} [فصلت: ٦]. والمعنى: ثم دعاه داعي الحكمة إلى خلق السماء بعد خلق الأرض وما فيها من غير صارف يصرفه عن ذلك.

[١٩٤٧] قيل: كان عرشه قبل خلق السموات والأرض على الماء، فأخرج من الماء دخاناً، فارتفع فوق الماء وعلا عليه، فأبیس الماء فجعله أرضاً واحدة، ثم فتقها فجعلها أرضين، ثم خلق السماء من الدخان المرتفع.

[١٩٤٨] ومعنى أمر السماء والأرض بالإتيان وامتثالهما: أنه أراد تكوينهما فلم يمتنعا عليه، ووجدتا كما أرادهما، وكانتا في ذلك كالمأمور المطيع إذا ورد عليه فعل الأمر المطاع. وهو من المجاز الذي يسمى التمثيل؛ ويجوز أن يكون تخيلاً،

Bu durumda mesele şöyle temellendirilir: Allah Teâlâ yeryüzü ve gökyüzüne konuşmuş ve “İster istemez / gönüllü gönülsüz gelin!” demiş; onlar da, “Gönülsüz değil isteyerek geldik” demişlerdir. Maksat ortada herhangi bir soru cevap olmaksızın, Allah’ın mahlûkat üzerindeki kudretini tasvir etmektir; baş-
 5 ka da bir şey değildir. Mesela insanların şöyle demesi de buna benzer: Duvar kazığa, “Beni niçin yarıyorsun?” demiş; kazık da “Bunu bana değil, sürekli bana vuran şu arkamdaki taş (balyoza) sor!” demiş.

[1949] **Şayet** “Yeryüzü gökyüzünden iki gün önce yaratıldığı halde, niçin yeryüzüyle gökyüzünü birlikte zikretmiş ve gelmelerine yönelik emir konusunda ikisini aynı seviyeye getirmiş?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ yeryüzünü önce, ‘hayata elverişli şekilde yaymaksızın’ sadece bir cisim olarak yaratmış; ardından gökyüzünü yarattıktan sonra yeryüzünü yaşamaya elverişli olacak şekilde yaymıştır. Nitekim “Bundan sonra da Arz’ı (hayata elverişli şekilde) yaymıştır.” [Nâzi’ât 79/30] buyurmuştur. Bu durumda “Gelin!” emrinin
 10 anlamı şu olur: “Şekil ve özellik bakımından nasıl olmanız gerekiyorsa o şekle girin: Ey yeryüzü! Sen üzerinde yaşayacak olanlar için yayılıp düzleştirilmiş, sabitleştirilmiş ve üzerinde istirahat etmeye uygun hâle getirilmiş bir şekle gir! Sen de ey gökyüzü, onlar için bir kubbe ve çatı şekline gir!” Yani “gelme”nin anlamı, meydana gelme ve vuku bulmadır. Nitekim (“Yaptığı hoşnutlukla karşılandı. Makbul bulundu.” anlamında) *etâ ‘ameluhû mardıyyen ve câe mabkûlen* dersin. [ii] “Gelin!” emri şu anlamda da olabilir: İkinizden her biri, Benim dilediğim -hikmet ve nizamın gerektirdiği şekilde- yani yeryüzünün gökyüzüne bir ikamet yeri, gökyüzünün de yeryüzüne bir çatı olacağı şekilde diğeriyle buluşsun! Nitekim أَتَيْنَا ve أَتَيْنَا kelimelerini, “karşılıklı olarak birbirine
 25 gelmek” yani uyumlu olmak/uygun düşmek kökünden gelen *âtiyâ* ve *âteynâ* şeklinde okuyan kıraat de bunu desteklemektedir. Bu kıraate göre anlam şöyle olur: “Her biriniz ‘kardeş’ine gelsin ve onunla tam uyumlu olsun!” deyince, dediler ki: “Tamam, birbirimize tam uyumlu olduk ve birbirimizi destekledik.” [iii] Anlamın, “emrime ve irademe muvafık davranın; emrimi göz ardı etmeyin” şeklinde olması da muhtemeldir.
 30

[1950] **Şayet** “Gönüllü ya da gönülsüz” ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, Allah’ın kudretinin onlar üzerindeki etkisinin kaçınılmazlığını ve onların Allah’ın kudretinin etkisi dışında kalmalarının imkânsız olduğunu dile getiren bir temsildir. Nitekim bir zorba, emri altındakilere şöyle der: “İstesenez de, istemesenez de bunu mutlaka yapacaksınız, gönüllü yahut gönülsüz onu muhakkak yapacaksınız!” Bu kelimelerin cümlede mansûb olarak bulunmaları, hâl olmaları sebebiyledir.
 35

ويبنى الأمر فيه على أن الله تعالى كلم السماء والأرض وقال لهما: ائتيا شئتما ذلك أو أبيئتما، فقالتا: آتينا على الطوع لا على الكره. والغرض تصوير أثر قدرته في المقدورات لا غير؛ من غير أن يحقق شيء من الخطاب والجواب. ونحوه قول القائل: قال الجدار للوتد: لم تشقني؟ قال الوتد: أسأل من يدقني؛ فلم يتركني ورائي الحجر الذي ورائي.

[١٩٤٩] فإن قلت: لم ذكر الأرض مع السماء وانتظمها في الأمر بالإتيان، والأرض مخلوقة قبل السماء بيومين؟ قلت: قد خلق جرم الأرض أولاً غير مدحوة، ثم دحاها بعد خلق السماء، كما قال تعالى {وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا} [النازعات: ٣٠]؛ فالمعنى: ائتيا على ما ينبغي أن تأتيا عليه من الشكل والوصف؛ ائتي يا أرض مدحوة قراراً ومهاداً لأهلك، وائتي يا سماء مقببة سقفاً لهم. ومعنى الإتيان: الحصول والوقوع، كما تقول: أتى عمله مرضياً، وجاء مقبولاً. ويجوز أن يكون المعنى: لتأت كل واحدة منكما صاحبتهما الإتيان الذي أريده وتقتضيه الحكمة والتدبير من كون الأرض قراراً للسماء، وكون السماء سقفاً للأرض. وتنصره قراءة من قرأ: «آتيا» و«آتيناً»، من المؤاتاة، وهي الموافقة، أي لتؤات كل واحدة أختها ولتوافقها. {قَالَتَا} واقفنا وساعدنا. ويحتمل: وإفقا أمري ومشيتي، ولا تمتنعا.

[١٩٥٠] فإن قلت: ما معنى {طَوْعًا أَوْ كَرْهًا}؟ قلت: هو مثل للزوم وتأثير قدرته فيهما، وأن امتناعهما من تأثير قدرته محال؛ كما يقول الجبار لمن تحت يده: لتفعلن هذا شئت أو أبيت، ولتفعلنه طوعاً أو كرهاً! وانتصابهما على الحال،

“itaatkâr olarak yahut isteksiz olarak” manasında. **Şayet** “Bu iki kelimenin (müfred müennes) lâfızları gözetilerek *tâi’ateyni* yahut (cem-’i müennes) mânaları gözetilerek *tâi’ât* denseydi daha güzel olmaz mıydı? Çünkü bunlar *semâlar* ve *arzlar*dır.” **dersen şöyle derim:** Bu iki varlık birer muhatap ve cevap verici kılınıp, (akıl sahipleri gibi) gönüllülük ve gönülsüzlükle tavsif edilince, tıpkı سَاجِدِينَ [onbir yıldız, Güneş ve Ay] secde ediyorlar” [Yûsuf 12/4] âyetinde olduğu gibi, cem-’i müennes sıygası olan *tâi’ât* yerine طَائِعِينَ kelimesi kullanılmıştır.

12. Böylece, iki ‘gün’ içinde yedi gök var edip her göğün işini kendisine vahyetmiş; dünya semasını lambalarla süslemiş ve tam olarak korumuşuz. Bu, ‘mutlak izzet ve ilim sahibi’nin (Azîz, Alîm) takdiridir.

[1951] فَقَضِيَهُ’deki zamirin طَائِعِينَ’de olduğu gibi mâna bakımından *semâya* dönmesi mümkündür. Bunun benzeri, أُعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ (“kökünden sökülmüş kof hurma kütükleri” [Hâkka 69/7] âyetidir. Bu zamirin, sonrasında gelen “yedi gök” ifadesiyle tefsir edilen mübhem bir zamir olması da mümkündür. Bu iki ihtimal arasındaki fark, ilkinde zamirin hâl olması, ikincisinde ise temyiz olmasıdır.

[1952] Denilmiştir ki; Allah Teâlâ gökleri ve içindekileri iki günde -Perşembe ve Cuma günlerinde- yarattı; yaratma işini Cuma gününün son vaktinde bitirerek Âdem’i yarattı. İşte, Kıyametin kopacağı zaman bu son vakittir. Bu görüşte; benim daha önce belirttiğim “Şayet Allah ‘tam dört günde’ yerine ‘iki günde’ deseydi, o iki günün iki tam gün mü yoksa eksik iki gün mü olduğu anlaşılmazdı” şeklindeki görüşüme bir delil vardır.

[1953] **Şayet** “Allah yeryüzünü iki tam günde yarattı ve orada yaşayacak canlıların azıklarını da iki tam günde takdir etti” denseydi yahut sonraki ‘iki gün’ün ardından ‘işte bunlar tam dört gün eder’ denseydi daha güzel olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Allah’ın zikrettiği şekil Kur’ân’daki; anlamak için kırk fırın ekmek yenmesi gereken, insanın dizlerini titreten ifade biçimlerine uygunluk bakımından en kısa, en fasih ve en güzel biçimdir. Böylece, ‘üstün’ ‘eksik’ten, ‘ileri’ ‘geri’den ayrılmakta¹; dereceler yükselerek mükâfatlar kat kat artmaktadır.

[1954] “Her göğün işini”, yani Allah’ın her gökte olmasını emredip planladığı meleklerin, parlak gökcisimlerinin yaratılması vd. şeyleri yahut her göğün durumunu ve ona uygun olacak şeyi kendisine bildirdi.

1 Yani Belâgat ilimlerinde... / ed.

بمعنى: طائعتين أو مكرهتين. فإن قلت: هلا قيل طائعتين على اللفظ، أو طائعات على المعنى، لأنها سماوات وأرضون؟ قلت: لما جعلن مخاطبات ومجيبات، ووصفن بالطوع والكره قيل: طائعين، في موضع: طائعات. نحو قوله {سَاجِدِينَ}.

١٢- ﴿فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأُوحِيَ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

[١٩٥١] {فَقَضَاهُنَّ} يجوز أن يرجع الضمير فيه إلى السماء على المعنى، كما قال: {طَائِعِينَ}. ونحوه {أَعْجَازُ نَحْلِ خَاوِيَةٍ} [الحاقة: ٧]. ويجوز أن يكون ضميرًا مبهمًا مفسرًا بسبع سماوات. والفرق بين النصيبين أن أحدهما على الحال، والثاني على التمييز.

١٠ [١٩٥٢] قيل: خلق الله السَّمَوَات وما فيها في يومين؛ في يوم الخميس والجمعة، وفرغ في آخر ساعة من يوم الجمعة، فخلق فيها آدم، وهي الساعة التي تقوم فيها القيامة. وفي هذا دليل على ما ذكرت لك من أنه لو قيل "في يومين" في موضع "أربعة أيام سواء"، لم يعلم أنهما يومان كاملان أو ناقصان.

[١٩٥٣] فإن قلت: فلو قيل "خلق الأرض في يومين كاملين، وقدر فيها أقواتها في يومين كاملين"، أو قيل بعد ذكر اليومين "تلك أربعة سواء"؟ قلت: الذي أورده سبحانه أخصر وأفصح وأحسن طباقًا لما عليه التنزيل من مغاصة القرائح ومِصَاكُ الرُّكْب، لتمييز الفاضل من الناقص، والمتقدم من الناقص، وترتفع الدرجات، ويتضاعف الثواب.

١٥ [١٩٥٤] {أَمْرَهَا} ما أمر به فيها ودبره من خلق الملائكة والنيرات وغير ذلك، أو شأنها وما يصلحها.

[1955] “Tam olarak korumuşuz.” جَفَّأَ kelimesi mukadder bir *hafiznâhâ* (gökleri koruduk) fiilinin *mefûl-i mutlakı*dır; yani onları hırsızlık yapmaya çalışan [şeytan]lardan, delici alevtoplarıyla tam anlamıyla korumuşuz. جَفَّأَ *mefûlün leh* de olabilir ki bu durumda adeta “Göklerdeki kandilleri birer süs ve muhafaza olsun diye yarattık.” denmiş olur.

13. Hal böyle iken, yüz çevirirlerse, de ki: Ben sizi, Âd ve Semud’u çarpan yıldırımlara benzer bir azapla uyarmaktayım!..

14. Hani, “Allah’tan başkasına kulluk etmeyin” diye önlerinden ve arkalarından bunlara peygamberler gelmişti de, “Rabbimiz (elçi göndermeyi) dileseydi, herhalde melek indirirdi! O halde, sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz!” demişlerdi...

[1956] “Yüz çevirirlerse.” Yani sen onlara Allah’ın vahdâniyet ve kudretine delâlet eden bu kuvvetli delilleri okuduktan sonra yüz çevirirlerse, o zaman onları kendilerine bir yıldırımın -yani yıldırım gibi şiddetle çarpacak bir azabın- isabet edeceğini söyleyerek uyar. İfade, *sa’katun misle sa’kati ‘âdin ve semûd* şeklinde de okunmuştur ki bu haliyle *es-sa’ku* yahut *es-sa’aku* kökünden (‘bir kez çarpma’ anlamında) *mastar binâ-i merra* olur. Nitekim şöyle denir: *sa’akathu’s-sâ’ikatu sa’kan fe-sa’ika sa’akan* (onu bir kez yıldırım çarptı; anında yere yıkıldı).¹ Bu, *fa’altuhû fe-fa’ile* (Bunu yaptım; yapıldı.) kalıbından gelmektedir.

[1957] “Önlerinden ve arkalarından” yani peygamberler onlara dört bir taraftan yönelmişler, onlar için çabalamışlar ve (hidayetleri için) ellerinden geleni yapmışlardı; fakat onlardan karşılık olarak sadece inatçılık ve yüz çevirme gördüler. Nitekim âyette, İblis’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım...” [A’râf 7/17]; yani onlara her yönden varacağım ve (saptırmak için) her türlü çareye başvuracağım. Sen de şöyle dersin: “Falancaya her yönden yaklaştım; ama onu bir türlü etkileyemedim.” Hasan-ı Basrî’nin şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamberler onları, kendilerinden önceki ümmetlerin başına gelenlerle ve Âhiret azabı ile korkutup uyarmışlardı; çünkü onları bu şekilde korkutunca hem geçmişte yaşayan kâfirlerin başına gelenleri anlatmak suretiyle geçmiş zaman açısından, hem de gelecekte (Kıyamet günü) yaşayacakları şeyleri anlatmak suretiyle gelecek zaman açısından onlara öğüt vermiş olmakta idiler.

[1958] Bu ifadenin, “onlara kendilerinden önce ve sonra peygamberler geldiğinde” anlamında olduğu da söylenmiştir. **Şayet** “Onlardan önce ve sonra gelen peygamberler, nasıl onlara gelmiş gibi anlatılır

1 Müteaddisinin masdarı *sa’kan*, lâzımının ki ise *sa’ikan* gelir, demek istiyor. / ed.

[١٩٥٥] {وَحِفْظًا} وحفظناها حفظاً، يعني من المسترقة، بالثواب. ويجوز أن يكون مفعولاً له على المعنى، كأنه قال: وخلقنا المصابيح زينة وحفظاً.

١٣- ﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثُمُودَ﴾

١٤- ﴿إِذْ جَاءَهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

[١٩٥٦] {فَإِنْ أَعْرَضُوا} بعد ما تتلو عليهم من هذه الحجج على وحدانيته وقدرته، فحذّرهم أن تصيبهم صاعقة، أي عذاب شديد الوقع كأنه صاعقة. وقرئ «صعقة مثل صعقة عاد وثمود»، وهي المرة من الصعق أو الصعق. يقال: صعقته الصاعقة صعقاً فصعق صعقاً، وهو من باب فعلته ففعل.

١٠ [١٩٥٧] {مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ}، أي أتوهم من كل جانب، واجتهدوا بهم وأعملوا فيهم كل حيلة، فلم يروا منهم إلا العتوّ والإعراض، كما حكى الله تعالى عن الشيطان {لَأَتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ} [الأعراف: ١٧]، يعني لآتينهم من كل جهة، ولأعملن فيهم كل حيلة. وتقول: استدرت بفلان من كل جانب، فلم يكن لي فيه حيلة. وعن الحسن: أنذروهم من وقائع الله فيمن قبلهم من الأمم وعذاب الآخرة؛ لأنهم إذا حذروهم ذلك فقد جاؤهم بالوعظ من جهة الزمن الماضي وما جرى فيه على الكفار، ومن جهة المستقبل وما سيجري عليهم.

[١٩٥٨] وقيل: معناه: إذ جاءتهم الرسل من قبلهم ومن بعدهم. فإن قلت: الرسل الذين من قبلهم ومن بعدهم كيف يوصفون بأنهم جاءوهم،

ve kendilerine peygamber gönderilenler nasıl ‘Sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz!’ diye onlara hitap etmiş olabilir?” **dersen şöyle derim:** Hûd ve Sâlih peygamberler insanları hem kendilerine hem de kavimlerinden önce ve sonra gelen peygamberlere iman etmeye çağırmışlardı. Bu durumda, sonra

5 gelen bütün peygamberler bu iki peygamberin kavmine gelmiş gibi olmaktadırlar. Onların “sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz” sözü, Hûd, Sâlih ve kendilerini imana çağırın diğer peygamberlere yönelttikleri bir hitaptır.

[1959] اَلْأَنْ تَعْبُدُوا daki اَنْ ya “yani” anlamındadır yahut اَنْ nin hafifletiril-
miş halidir. Bu durumda ifadenin aslı اِنَّهٗ لَا تَعْبُدُوْا yani durum ve size söyle-
10 necek sözümüz şudur ki, (Allah’tan başkasına) tapmayın! شاء (diledi) fiilinin mef’ûlü mahzuftur; yani “Şayet Rabbimiz” peygamber göndermek “iste-
seydi, herhalde melek indirirdi. O halde, sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz!” Bu da şu demektir: Siz insan olduğunuz ve melek olmadığınız için biz ne size ne de getirdiklerinize iman ederiz! “Gönderildiğiniz şeyler”
15 ifadesi, peygamberlerin Allah tarafından gönderildiklerini ikrar ettikleri anlamına gelmemektedir. Aksine bunu, peygamberlerin sözüne dayanarak söylemişlerdir. Hatta bu sözde bir alay mevcuttur. Nitekim Firavun da, “Size gönderilen ‘peygamber’iniz cinlinin teki!” [Şu’arâ 26/27] demişti.

[1960] Rivayete göre Ebû Cehl de, Kureyş’in ileri gelenlerinden bir gru-
20 ba şöyle demiştir: Muhammed’in durumu bizim kafamızı karıştırdı. Sizden şiiri, kâhinliği ve sihri bilen birisi çıkıp onunla konuşsa, sonra da gelip bize onun durumunu açıklasa iyi olur. Bunun üzerine Utbe b. Reb’â; “Vallahi ben, şiir de kâhinlik de sihir de dinlemişimdir; bunları iyi bilirim, benden bir şey kaçmaz!” diyerek, Peygamber (s.a.)’in yanına gitti ve ona, “Sen mi
25 -ey Muhammed- daha hayırlısın Hâşim mi? Sen mi daha hayırlısın Abdülmuttalip mi? Sen mi daha hayırlısın Abdullah mı? Niçin tanrılarımıza sataş-
şıp bizi sapıklıkla itham ediyorsun? Eğer başkanlık istiyorsan, sancağı sana verelim, başkanımız ol. Evlenmek istiyorsan, Kureyş’in dilediğin kızlarından on tanesini sana nikâhlayalım. Mal - mülk peşinde isen, sana bir daha
30 hiç ihtiyaç hissetmeyeceğin kadar mal toplayalım.” Peygamber (s.a.) bu sözlere bir süre cevap vermedi. Suskunluğu bitince *besmele* çekerek Fussilet sûresinin başından, *Âd ve Semûd’u çarpıp yere seren azaptan* bahseden âyete kadar okudu.¹ Tam buraya gelince, Utbe, “Allah aşkına sus artık sus!” diye-
rek eliyle Peygamber’in ağızını kapattı. Sonra da evine gitti. Ve Kureyşlilerin
35 yanına çıkmadı. Utbe böyle yapınca, “Kessin, Utbe de dinden çıktı!” dediler.

1 Ama o kadar içten, o kadar inanarak, âyetleri fiilen yaşayarak -hatta muhtemelen- ağlayarak okuyordu ki, “Semud’lulara gelince, onlara her iki yolu da gösterdik, ama körlüğü hidayete tercih ettiler ve sonuçta, -yaptıkları yüzünden- onları çarpıp yıkan o rezil edici azap kendilerini yakalayiverdi!” sözlerini işiten Utbe, onları yere seren azabın o an kendi başlarına da geleceğinden korktu ve... / ed.

وكيف يخاطبونهم بقولهم {إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ}؟ قلت: قد جاءهم هود وصالح داعيين إلى الإيمان بهما وبجميع الرسل ممن جاء من بين أيديهم -أي من قبلهم- وممن يجيء من خلفهم -أي من بعدهم- فكان الرسل جميعًا قد جاؤهم. وقولهم {إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ} خطاب منهم لهود وصالح ولسائر الأنبياء الذين دعوا إلى الإيمان بهم. ٥

[١٩٥٩] أن في {أَلَّا تَعْبُدُوا} بمعنى أي، أو مخففة من الثقيلة، أصله: بأنه لا تعبدوا، أي بأن الشأن والحديث قولنا لكم: لا تعبدوا. ومفعول شاء محذوف، أي {لَوْ شَاءَ رَبُّنَا} إرسال الرسل {لَأَنْزَلْ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ} معناه: فإذا أنتم بشر ولستم بملائكة، فإننا لا نؤمن بكم وبما جئتم به. وقولهم {أُرْسِلْتُمْ بِهِ} ليس بإقرار بالإرسال، وإنما هو على كلام الرسل، وفيه تهكم؛ كما قال فرعون {إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧]. ١٠

[١٩٦٠] روى أن أبا جهل قال في ملأ من قريش: قد التبس علينا أمر محمد، فلو التمسنا لنا رجالاً عالماً بالشعر والكهانة والسحر فكلّمه، ثم أتانا ببيان عن أمره. فقال عتبة بن ربيعة: والله، لقد سمعت الشعر والكهانة والسحر وعلمت من ذلك علماً، وما يخفى عليّ. فأتاه فقال: أنت يا محمد خير أم هاشم؟ أنت خير أم عبد المطلب؟ أنت خير أم عبد الله؟ فبم تشتم آلهتنا وتضلّلنا؟! فإن كنت تريد الرياسة عقدنا لك اللواء فكنت رئيسنا، وإن تك بك الباء زوجناك عشر نسوة تختار من أي بنات قريش شئت، وإن كان بك المال جمعنا لك من أموالنا ما تستغني به. ورسول الله ﷺ ساكت؛ فلما فرغ قال: بسم الله الرحمن الرحيم {حم} إلى قوله {صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثُمُودَ} [فصلت: ١٣] فأمسك عتبة على فيه وناشده بالرحم. ورجع إلى أهله ولم يخرج إلى قريش. فلما احتبس عنهم قالوا: ما نرى عتبة إلّا قد صبا! ٢٠

Sonra yanına gidip, “Ey Utbe! Yanımıza bir türlü gelmediğine göre demek ki sen de dinden çıktın!” dediler. Utbe bu söze sinirlendi ve Muhammed’le bir daha asla konuşmayacağına dair yemin etti. Sonra dedi ki: “Vallahi, kendisiyle konuştum ve bana bir sözle cevap verdi, Allah’a andolsun ki o ne şiirdi, ne kâhin sözüydü ne de sihirdi! *Âd ve Semûd’u çarparak yere seren azaba* gelince, [gayriihtiyarî] ağzını kapattım ve merhamet edip bizden elini çekmesini istedim. Siz de biliyorsunuz ki Muhammed konuştuğunda yalan söylemez. O sebeple, başımıza azap gelmesinden korktum.”

15. İmdi; Âd’lılar memlekette haksız yere büyüklük taslamakta ve “Var mı bizden daha kuvvetlisi?!” demekteydiler. -Kendilerini yaratan Allah’ın daha kuvvetli olduğunu görmüyorlar mıydı?- Ve âyetlerimizi bile bile inkâr ediyorlardı!..

16. Biz de o kara günlerde üzerlerine öyle şiddetli bir rüzgâr gönderdik ki!.. Böylece, o rezil azabı onlara daha dünya hayatında tattırmış olduk. Âhîret azabı tabîî ki daha da rezildir; onlara yardım da edilmez.

[1961] “Memlekette büyüklük tasladılar”, yani ülkede yaşayanlara karşı, hiç de hak etmedikleri halde, fizikî güç ve irilikleriyle kibirlenip övündüler. Yahut ülkede yönetimi ele geçirdiler ve hak etmedikleri halde oradaki insanların yöneticisi oldular.

[1962] “Var mı bizden daha kuvvetlisi?!” Âd’lılar uzun boylu ve sağlam yapılı insanlardı. Öyle kuvvetliydi ki mesela onlardan biri eliyle dağdan bir kayayı söker alırdı. **Şayet** “*Kuvvet*, bünyedeki şiddet ve sertlik demektir ve zayıflığı zıttıdır. *Kudret* ise kendisi sebebiyle fâ‘ilin fiil işlemesinin mümkün olduğu, zât itibarıyla yahut bünyenin sağlam oluşuyla başkalarından ayrılmak türünden bir şeydir ve ‘aczin zıttıdır. Allah ancak *kudret* anlamında *kuvvetle* vasıflanabilir. Bu durumda “Allah onlardan daha kuvvetlidir.” demek nasıl uygun olabilir? Bunun uygun olmasının tek yolu, *kuvvet* kelimesinin geçtiği her iki yerde de aynı anlamın kastedilmesidir.” **dersen şöyle derim:** İnsandaki *kudret*, bünye sağlamlığı, denge, kuvvet, şiddet ve bünyedeki sertlik demektir. Kuvvetin özü kudretin artmasıdır. Bu sebeple, nasıl “Allah onlardan daha kudretlidir.” demek uygunsa, “Allah onlardan daha kuvvetlidir.” de denebilir. O zaman, mâna şöyle olur: Allah, onların kudretlerinin artmasıyla dahi güç yetiremeyecekleri şeylere bizzât güç yetirebilmektedir.

فانطلقوا إليه وقالوا: يا عتبة، ما حبسك عنا إلا أنك قد صبأت؟! فغضب وأقسم لا يكلم محمداً أبداً، ثم قال: والله، لقد كلمته فأجابني بشيء -والله- ما هو بشعر ولا كهانة ولا سحراً! ولما بلغ صاعقة عاد وثمود أمسكت بفيه وناشدته بالرحم أن يكف. وقد علمتم أن محمداً إذا قال شيئاً لم يكذب، فخفضت أن ينزل بكم العذاب. ٥

١٥- ﴿فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ﴾
 ١٦- ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَىٰ وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ﴾

١٠ [١٩٦١] {فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ}، أي تعظموا فيها على أهلها بما لا يستحقون به التعظيم، وهو القوة وعظم الأجرام. أو استعلوا في الأرض واستولوا على أهلها بغير استحقاق للولاية.

[١٩٦٢] {مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً} كانوا ذوي أجسام طوال وخلق عظيم، وبلغ من قوتهم أن الرجل كان ينزع الصخرة من الجبل فيقتلعها بيده. فإن قلت: القوة هي الشدة والصلابة في البنية، وهي نقيضة الضعف. وأما القدرة فما لأجله يصح الفعل ١٥ من الفاعل من تميز بذات أو بصحة بنية، وهي نقيضة العجز، والله سبحانه وتعالى لا يوصف بالقوة إلا على معنى القدرة، فكيف صحّ قوله {هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً}؟ وإنما يصحّ إذا أريد بالقوة في الموضعين شيء واحد. قلت: القدرة في الإنسان هي صحة البنية والاعتدال والقوة والشدة والصلابة في البنية، وحقيقتها: زيادة القدرة، ٢٠ فكما صحّ أن يقال: الله أقدر منهم، جاز أن يقال: أقوى منهم، على معنى: أنه يقدر لذاته على ما لا يقدرون عليه بازدياد قدرهم.

[1963] “Bile bile inkâr ediyorlardı.” Âyetlerin hak olduğunu biliyorlardı; fakat tıpkı kendisine emanet bırakılan birinin emaneti inkâr etmesi gibi, bile bile reddediyorlardı. يَجْحَدُونَ kelimesi, فَاسْتَكْبَرُوا kelimesine ma’tûftur; yani hem kâfir hem de fâsık idiler.

- 5 [1964] صرصر eserken *tasarsur* eden, yani uğuldayan fırtınadır. Şu da söylenmiştir: صرصر soğğunun şiddeti sebebiyle yakan, donduran fırtınadır. صرصر’da *sarr* tekrarlanmaktadır ki bu sebeple, صرصر kelimesi *sarr* eden -yani bir araya toplayan, insanı ele geçiren- soğuk anlamına gelir.

- 10 [1965] نحسات Hâ’nın kesresiyle de, sükûnuyla da (*nehisâtin* - *nahsâtin*) okunmuştur. *Nahise* - *nahsen* kullanımı, sü’ide - sa’den (tamamen mutlu oldu) fiilinin zıttıdır.¹ Sıfat-ı müşebbehesi normalde *nahis* gelir; [bu kıraatteki] *nahs* ise ya *nahisin* hafifletilmiştir ya ضَحْمٌ ve benzerleri gibi *fa’lun* kalıbında bir sıfattır ya da mastar ile vafsetme kabilindendir.

- 15 [1966] لِنَذِيْقَهُمْ kelimesi; tattırma fiili rüzgâra yahut “kara günler”e ait olmak üzere *li-tuzîkahum* şeklinde de okunmuştur. Âyette; ‘rezilrüsâyılık’ azabın sıfatı olmak üzere, الْعَذَابُ kelimesi, zillet ve aşağılanma anlamına gelen الْعِزِّي’e izafe edilmiş ve adeta ‘*azâbun hizyun* (rezilürüsâ bir azap) demektedir. Nitekim “kötü fiil” anlamında *fi’lûs-sû* dersin. Bu kullanımın delili الْآخِرَةُ أَخْزَى (Âhîret azabı tabî ki daha rezildir!) ifadesidir. Bu, 20 mecazî isnad türünden bir kullanımdır. Azabı rezillikle vafsetmek, kâfirleri rezillikle vafsetmekten daha etkilidir. Nitekim “O şairdir.” ifadesi ile “Onun *şairane* şiirleri vardır.” ifadesi arasındaki derin farkı sen de görüyorsun.

- 25 **17. Semud’lulara gelince, onlara her iki yolu da gösterdik, ama körlüğü hidayete tercih ettiler ve sonuçta, -yaptıkları yüzünden- onları çarpıp yıkan o aşşâğılık azap kendilerini yakalayiverdi!**

18. Bununla birlikte, iman edip sakınanları kurtardık.

[1967] ثُمَّود kelimesi) ref’ ile de -tenvinli tenvinsiz- nasb ile de okunmuştur; ancak ibtidâ harfi olan ثَا’dan sonra geldiği için merfû’ okunması daha fasihtir. Ayrıca *Sumûdu* okunuşu da vardır.

- 30 [1968] “Onlara her iki yolu da” yani sapıklık ve akliselim yollarına nasıl girmiş olacaklarını “gösterdik.” Tıpkı “Ona her iki yolu da göstermedik mi?” [Beled 90/10] ifadesindeki gibi. “Ama körlüğü hidayete” yani sapkın yola girmeyi akliselim yoluna girmeye “tercih ettiler.”

1 Yani insanı kelimenin tam anlamıyla mutsuz eden kara günler... / ed.

[١٩٦٣] {يَجْحَدُونَ} كانوا يعرفون أنها حق، ولكنهم جحدوها كما يجحد المودع الوديع، وهو معطوف على {فَاسْتَكْبَرُوا}، أي كانوا كفره فسقة.

[١٩٦٤] الصرصر: العاصفة التي تصرصر، أي تصوت في هبوبها. وقيل: الباردة التي تحرق بشدة بردها؛ تكرير لبناء الصر، وهو البرد الذي يصر، أي يجمع ويقبض. ٥ [١٩٦٥] «نحسات»، قرئ بكسر الحاء وسكونها. ونحس نحسًا، نقيض سعد سعدًا، وهو نحس. وأما نحس فإما مخفف نحس، أو صفة على فعل كالضخم وشبهه، أو وصف بمصدر.

[١٩٦٦] وقرئ «لتذيقهم»، على أن الإذاقة للريح أو للأيام النحسات. وأضاف العذاب إلى الخزي -وهو الذل والاستكانة- على أنه وصف للعذاب، كأنه قال: عذاب خزي، كما تقول: فعل السوء، تريد: الفعل السيء، والدليل عليه قوله تعالى ١٠ {وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى} وهو من الإسناد المجازي، ووصف العذاب بالخزي: أبلغ من وصفهم به. ألا ترى إلى البون بين قوليك: هو شاعر، وله شعر شاعر.

١٧- «وَأَمَّا تُمُودٌ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»

١٨- «وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ» ١٥

[١٩٦٧] وقرئ «ثمود»، بالرفع والنصب منونًا وغير منون؛ والرفع أفصح لوقوعه بعد حرف الابتداء. وقرئ بضم الثاء.

[١٩٦٨] {فَهَدَيْنَاهُمْ} فدللناهم على طريق الضلالة والرشد، كقوله تعالى {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} [البلد: ١٠]. {فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى}، فاختاروا ٢٠ الدخول في الضلالة على الدخول في الرشd.

[1969] **Şayet** هديته (Ona *hidayet* ettim) ifadesinin anlamı ‘Onda doğru yola girme halini meydana getirdim.’ değil midir?¹ Nitekim senin ‘Ona hidayet ettim; o da hidayete erdi.’ sözün bunun delilidir ki bunun anlamı arzu edilen şeyi vücuda getirmek ve onun da vücut bulmuş olmasıdır. “Onu vazgeçirdim; o da vazgeçti.” sözün de bunun gibidir. Peki, bu durumda ‘Ona hidayet ettim.’ sözünün, (doğru yola getirme değil de) sadece yolu gösterme anlamında kullanılması nasıl mümkün olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, Allah Teâlâ’nın onlara imkân verdiği, gerekçelerini ortadan kaldırdığı ve onlara bir tek mazeret ve gerekçe bırakmadığı hususuna delâlet etsin diye kullanılmıştır. Bu durumda arzu edilen şeyi gerektiren hususları meydana getirmek suretiyle Allah, sanki onlarda arzu edilen şeyin bizzat kendisini meydana getirmiş gibi olmuştur.

[1970] “Çarpıp yıkan azap” yani felâket azabı, ansızın gelen azap. الَهْوَن de-ğersiz, adi ve düşük seviyede olmak demektir. Allah Teâlâ ‘azâbı bu kelimeyle mübalağa için nitelemiştir. Yahut bu kelimeyi azaptan bedel olarak getirmiştir.²

[1971] Şayet Kur’ân’da Kaderiyye’nin³ aleyhine -ki bunlar Peygamber (s.a.)’in tanıklığıyla ‘Bu ümmetin Mecusileridirler!’ ve şahit olarak bu bize yeter- bu âyetten başka bir delil bulunmasaydı, tek başına bu âyet⁴ bile yeterdi.

19. Allah düşmanları, Ateş’e haşredilecekleri gün düzenli birlikler halinde götürülürler.

20. Nihayet oraya gelince, kulakları, gözleri ve derileri, yapıp durdukları şeylere -kendi aleyhlerinde- şahitlik ederler.

21. Derilerine “Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?” derler; onlar da derler ki: “Bizi, her şeyi konuşturan Allah konuşturdu...” İşte sizi ilk seferinde O yaratmıştır; yine O’na döndürüleceksiniz.

[1972] (يَحْشُر) meçhul sıyga ile يُحْشَرُ (haşredilecekleri) şeklinde, birinci ço-ğul şahıs sıygasıyla *naḥşuru* ve *naḥşiru* (haşredeceğimiz) şeklinde ve fâ’ili *Allāh* olan ma’lûm fiille *yahşuru* şeklinde okunmuştur; yani Allah’ın haşredeceği gün.

[1973] “Allah düşmanları” önceki ve sonraki (bütün) kâfirlerdir. “Düzenli birlikler halinde götürülürler” yani geride kalanlar ön taraf-takilerle bir araya getirilir; arkada kalanlar da öncakilere yetişsin ve hep bir arada bulunsunlar diye grubun önünde gidenler durdurulur.

1 *Hidayet* kökü; ilgili kişiye göre farklılaşarak; “doğru yolu göstermek”, “doğru yola getirmek” ve “doğru yolda sabit kılmak” anlamlarında kullanılıyor olabilir. / ed.

2 (i) “Aşşâğılık azap” (ii) “Azap yani burunlarının sürtüldüğü...” / ed.

3 *Kaderiyye* tabiri kaderciler hakkında da, “Kul fiilinin yaratıcısıdır.” diyenler -yani kaderi reddedenler- hakkında da kullanılmaktadır. “Ümmetin mecusileri” benzetmesi, Allah’tan başka ikinci bir yaratıcı kabul edenlerle ilgili olsa gerektir; çünkü Mecusiler ikili tanrı anlayışına sahip idiler. / ed.

4 Çünkü mealen şöyle buyruluyor: Biz bunlara doğru yolu gösterdik; iman etmelerinin önündeki tüm engelleri kaldırarak, iman etme imkânı verdik; fakat körlüğü hidayete *kendileri* tercih ettiler! / ed.

[١٩٦٩] فإن قلت: أليس معنى "هَدَيْتَهُ" حصلت فيه الهدى، والدليل عليه قولك: هديته فاهتدى، بمعنى: تحصيل البغية وحصولها، كما تقول: ردعته فارتدع، فكيف ساغ استعماله في الدلالة المجردة؟ قلت: للدلالة على أنه مكنهم وأزاح عنهم ولم يُبق له عذراً ولا علة، فكأنه حصل البغية فيهم بتحصيل ما يوجبها ويقتضيها. ٥

[١٩٧٠] {صَاعِقَةُ الْعَذَابِ} داهية العذاب وقارعة العذاب. و{الْهُونُ} الهوان، وصف به العذاب مبالغة، أو أبدله منه.

[١٩٧١] ولو لم يكن في القرآن حجة على القدرية الذين هم مجوس هذه الأمة بشهادة نبيها ﷺ - وكفى به شاهداً - إلا هذه الآية، لكفى بها حجة.

١٩- ﴿وَيَوْمَ يُخْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾

٢٠- ﴿حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

٢١- ﴿وَقَالُوا لِمَ لُجُودُهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٩٧٢] قرئ «يخشر»، على البناء للمفعول، و«نحشر» بالنون وضم الشين وكسرهما، و«يَحْشَرُ» على البناء للفاعل، أي يحشر الله عز وجل.

[١٩٧٣] {أَعْدَاءُ اللَّهِ} الكفار من الأولين والآخرين. {يُوزَعُونَ} أي يحبس أولهم على آخرهم، أي يستوقف سوابقهم حتى يلحق بهم تواليهم.

[1974] Bu, Ateş'e atılacakların çokluğundan kinâyedir. Allah'tan, engin rahmetiyle bizi bu Ateş'ten korumasını niyaz ederiz.

[1975] **Şayet** “إِذَا مَا جَاءُوهَا” ifadesindeki مَا nedir?” **dersen şöyle derim:** Tekit amaçlı eklenmiş olup, buradaki tekidin anlamı şudur: Kâfirlerin Ateş'in yanına geldikleri vakit, aleyhlerinde mutlaka şahitlik yapılacak vaktidir; bu şahitliğin olmaması düşünülemez. Bunun benzeri أَنْتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ “Azap gerçekleştikten sonra mı ona iman ettiniz?!” [Yûnus 10/51]; yani imanların tam azabın gerçekleştiği vakitte gerçekleşmesi kaçınılmazdır.

[1976] Derilerin şahitliği, kişiyi haramlara yöneltecek ‘harama dokunma’ vb. şeylerle ilgilidir.

[1977] **Şayet** “Organlar insanın aleyhine nasıl şahitlik eder ve nasıl konuşur?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, tıpkı kendisinde konuşma melekesi yaratarak o ağacı¹ konuşturduğu gibi organları da konuşturur. Derilerden maksadın organlar olduğu da söylenmiş; tenâsül uzuvlarından kinâyeye olduğu da dile getirilmiştir. “Her şeyi...” derken tüm canlıları kasdetmektedir. Nitekim “Allah her şeye kâdirdir.” [Bakara 2/284] âyetinde de ‘kudret dâhilindeki her şey’i² kastetmiştir. Bu durumda, mâna şöyle olur: Biz [organ] ların konuşması; tüm canlıları konuşturmaya, sizi ilk örneksiz yaratmaya, öldükten sonra tekrar diriltmeye ve hesabıyla karşı karşıya getirmeye kâdir olan Allah'ın kudreti açısından şaşılacak bir şey değildir.

[1978] Kâfirler, kendi organlarına “Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?” derler; çünkü onların, aleyhlerindeki tanıklığı büyük bir vahamet olarak görünmekte ve çirkinliklerinin kendi organlarının diliyle ortaya dökülmesi onlara ağır gelmektedir.

22. Kulaklarınız, gözleriniz ve derileriniz, aleyhinize şahitlik eder diye hiç sakınmazdınız! Aksine, yaptıklarınızın birçoğunu Allah bilmez zannederdiniz.

23. İşte Rabbiniz hakkındaki bu zannınız sizi alçalttı ve böylece hüsrana uğrayanlardan oldunuz.

[1979] Mâna şudur: Yüz kızartıcı günahları işlerken duvarların ve perdelerin ardına gizleniyordunuz; ama böyle gizlenmenizin sebebi, organlarınızın sizin aleyhinize şahitlik edeceğinden korkmanız değildi; çünkü siz onların böyle bir şahitlik yapacağını bilmiyordunuz. Hatta yeniden dirilmeyi ve hesaba çekilmeyi temelinden inkâr ediyordunuz.

1 Hazret-i Musa'nın Sina dağında vahyi kendisinden işittiği mübarek ağaç. / ed.

2 Allah her mümkün şeye kâdirdir; kudret fiili, kime ait olursa olsun *muhâller*e taalluk etmez. / ed.

وهي عبارة عن كثرة أهل النار. نسأل الله أن يجيرنا منها بسعة رحمته.

[١٩٧٤] فإن قلت: {ما} في قوله {حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا} ما هي؟ قلت: مزيدة للتأكيد، ومعنى التأكيد فيها: أنَّ وقت مجيئهم النار لا محالة أن يكون وقت الشهادة عليهم، ولا وجه لأن يخلو منها. ومثله قوله تعالى {أَنْتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ أَمْنْتُمْ بِهِ} [يونس: ١٥]، أي لا بدّ لوقت وقوعه من أن يكون وقت إيمانهم به.

[١٩٧٥] شهادة الجلود بالملامسة للحرام، وما أشبه ذلك مما يفضي إليها من المحرمات.

[١٩٧٦] فإن قلت: كيف تشهد عليهم أعضاؤهم وكيف تنطق؟ قلت: الله عز وجل ينطقها كما أنطق الشجرة بأن يخلق فيها كلاماً. وقيل: المراد بالجلود الجوارح. وقيل: هي كناية عن الفروج، أراد بكل شيء كل شيء من الحيوان، كما أراد به في قوله تعالى {والله على كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} [البقرة: ٢٨٤] كل شيء من المقدورات. والمعنى: أن نطقنا ليس بعجب من قدرة الله الذي قدر على إنطاق كل حيوان، وعلى خلقكم وإنشائكم أول مرة، وعلى إعادتكم ورجعكم إلى جزائه.

[١٩٧٧] وإنما قالوا لهم {لَمْ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا} لما تعاضمهم من شهادتها وكبر عليهم من الافتضاح على السنة جوارحهم.

٢٢- ﴿وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَشِيرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

٢٣- ﴿وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[١٩٧٨] والمعنى: أنكم كنتم تستترون بالحيطان والحجب عند ارتكاب الفواحش، وما كان استتاركم ذلك خيفة أن يشهد عليكم جوارحكم -لأنكم كنتم غير عالمين بشهادتها عليكم- بل كنتم جاحدين بالبعث والجزاء أصلاً،

“Aksine, yaptıklarınızın birçoğunu” -yani gizli gizli yaptığınız işleri- “Allah bilmez!” zannetmeniz sebebiyle gizleniyordunuz. İşte bu zannınızdır sizi helâk eden!

[1980] Bu ifadelerde, mümin bir kulun, *‘Benim üzerimde Allah’ın hiç kapanmayan bir ‘göz’ü ve daimi bir gözetleyicisi var.’* düşüncesini aklından hiç çıkarmaması gerektiğine dair bir uyarı vardır. Böyle olmalıdır ki mümin, yalnız kaldığı vakitlerde Rabbinden daha fazla korksun, Rabbinin ihtişamını daha güzel hissetsin ve ileri gelen kimselerle beraber olduğundan daha fazla kayıt ve kontrol altında olduğunu bilsin de, böylece o yanlış zana sahip kimselere benzeyerek, kendisini kimsenin görmediği zamanlarda (Allah’ın da görmediğini zannederek) rahat davranmasın.

[1981] (وَ لَكِنْ ظَنَنْتُمْ) *ve lâkin ze‘amtum* (aksine [...] iddia ederdiniz) şeklinde de okunmuştur.

[1982] أُرْدِيكُمْ ظَنُّكُمْ mübtedâ ve merfûdur; ظَنُّكُمْ ve أُرْدِيكُمْ da onun haberleridir. 15 ظَنُّكُمْ kelimesinin أُرْدِيكُمْ’den bedel, أُرْدِيكُمْ kelimesinin ise haber olması da mümkündür.¹

24. Şimdi; sabretseler bile, Ateş’tir varacakları yer!.. (Tekrar dünyaya dönme hususunda) bir fırsat daha isteyecek olsalar da fırsat verilenlerden olmayacaklardır.

20 **25. Biz onların başına birtakım (şeytanî) yoldaşlar sardırdık da önlerindeki ve arkalarındaki onlara cazip gösterdiler. Böylece, kendilerinden önce gelmiş geçmiş bütün cin ve insan toplumlarına uygulanan ilâhî hüküm bunlar hakkında da kesinleşmiş oldu. Çünkü gerçekten hüsrana uğramışlardı...**

25 [1983] “Sabretseler bile” yani onlara sabır kâr etmez; sabretmeleri sebebiyle Ateş’te ikamet etmekten kurtulamazlar. وَإِنْ يَسْتَغِيثُوا *‘utbâ* isteseler -*‘utbâ* ahuvah ederek istedikleri ortama tekrar kavuşmaktır- kendilerine asla ikinci bir şans verilmeyecek; bu konuda muhatap bile alınmayacaklardır. Bunun benzeri, “Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez; bizim için kaçacak bir delik yok!” [İbrahim 14/21] âyetidir. İfade, meçhul sıygaıyla *ve in justa‘tebû fe-mâ hum minel-mu‘tibîn* şeklinde de okunmuştur ki anlamı şöyledir: “Rablerini razı etmeleri istense, bunu yapacak değillerdir.” Yani buna imkân bulamazlar.

1 Yani (i) “İşte bu, sizin zannınızdır; sizi alçaltmıştır.” (ii) “İşte bu zannınız sizi alçaltmıştır! / ed.

ولكنكم إنما استترتم لظنكم {أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِّمَّا} كنتم {تَعْمَلُونَ} وهو الخفيات من أعمالكم. وذلك الظن هو الذي أهلككم!

[١٩٧٩] وفي هذا تنبيه على أن من حق المؤمن أن لا يذهب عنه، ولا يزل عن ذهنه أن عليه من الله عينًا كاللثة ورقية مهيمًا، حتى يكون في أوقات خلواته من ربه أهيب وأحسن احتشامًا وأوفر تحفظًا وتصونًا منه مع الملاء، ولا يتبسط في سره مراقبة من التشبه بهؤلاء الظانين.

[١٩٨٠] وقرئ «ولكن زعمتم».

[١٩٨١] {وَذَلِكُمْ} رفع بالابتداء، و{ظَنُّكُمْ} و{أَزْدَاكُمْ} خبران، ويجوز أن يكون {ظَنُّكُمْ} بدلًا من {وَذَلِكُمْ}، و{أَرَادَكُمْ} الخبر.

١٠-٢٤ ﴿فَإِنْ يَضْبِرُوا قَالَتِ الْمَثُورَى لَهُمْ وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ﴾

٢٥-٢٥ ﴿وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ﴾

[١٩٨٢] {فَإِنْ يَضْبِرُوا} لم ينفعهم الصبر، ولم ينفكوا به من الشواء في النار،

{وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا} وإن يسألوا العتبي -وهي الرجوع لهم إلى ما يحبون جزعًا مما

١٥ هم فيه- لم يُعْتَبُوا، لم يعطوا العتبي ولم يجابوا إليها. ونحوه قوله عزّ وعلا

{أَجْزَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ} [إبراهيم: ٢١]. وقرئ «وإن يُسْتَعْتَبُوا فما

هم من المعتبين»، أي إن سئلوا أن يرضوا ربهم فما هم فاعلون، أي لا سبيل

لهم إلى ذلك.

[1984] “Onların başına sardırarak” yani Mekke Müşrikleri için programladık. İkisi birbirine denk olduğunda *hâzâni sevbâni kaydâni* (birbirine tamamen uygun iki elbise) denir. *Mukâyada* bir şeyin muâdilini vermek demektir. قُرْنَا (yoldaşlar) şeytanî akranlar anlamında olup, *karînin* çoğuludur. Tıpkı “Kim Rahman’ın öğüdüne gözünü kaparsa, başına bir şeytan sardırırız; ona yoldaş olur.” [Zuhruf 43/36] âyetindeki gibi. **Şayet** “Allah şeytanın adımlarını takip etmelerini kendisi yasaklamışken, nasıl onların başına şeytanî yoldaşlar sardırarak olabiliyor?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Allah Teâlâ küfürde ısrar etmeleri sebebiyle onları rahmetinden uzaklaştırmış ve yardımsız bırakmıştır ve böylece, şeytanlardan başka yoldaşları kalmamıştır. Bunun delili de “Kim Rahman’ın öğüdüne gözünü kaparsa, başına bir şeytan sardırırız.” [Zuhruf 43/36] âyetidir.

[1985] “Önlerindeki ve arkalarındaki”, yani daha önce işlediklerini ve hâlihazırda işlemeye devam ettiklerini. Yahut “önlerindeki” yani dünya işleri ve arzuların peşinden gitmeyi; “arkalarındaki” yani Âhiret’e dair işleri ve yeniden dirilme ve hesabın olmayacağı düşüncesini (cazip gösterdiler).

[1986] “Haklarındaki hüküm gerçekleşti”, yani azap göreceklere dair hüküm gerçekleşti. *فِي أُمِّ* ifadesi “(gelmiş geçmiş) bütün insan toplulukları” anlamına gelir. *فِي*’nin bu şekildeki kullanımının benzeri, şu şiirde yer almaktadır:

Şayet o en güzel üründen men edilmişsen
(Bilesin ki) *diğerleri de* men edilmişti ondan.

Şair demek istiyor ki; sen de diğerlerinin içinde yer alıyorsun, onlardan sayılıyorsun; bu konuda yalnız değilsin.

Şayet “*فِي أُمِّ*” ifadesinin i’rabdan mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Önce-
sindeki *عَلَيْهِمْ*’de yer alan zamirden hâl olarak nasb mahallindedir; yani (gelmiş geçmiş) bütün toplulukların içinde yer aldıkları halde onlar hakkında hüküm gerçekleşmiştir.

[1987] “Çünkü gerçekten hüsrana uğramışlardı” cümlesi, onların azabı hak etmelerinin gerekçesidir. Çoğul zamiri hem onlara hem de onlardan önce azabı hak eden bütün topluluklara gider.

26. Nankörce inkâr edenler; “Şu Kur’ân’ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın, belki bastırırsınız.” demekteler!

27. Ama nankörce inkâr edenlere kesinlikle şiddetli bir azap tattıracağız ve onları, yapmakta olduklarının en kötüsü ile cezalandıracağız kesinlikle!

[١٩٨٣] {وَقَيِّضْنَا لَهُمْ} وقدّرنا لهم، يعني لمشركي مكة. يقال: هذان ثوبان قيسان، إذا كانا متكافئين. والمقايضة: المعاوضة {قُرْءَاءُ} أخداناً من الشياطين؛ جمع قرين، كقوله تعالى {وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ} [الزخرف: ٣٦] فإن قلت: كيف جاز أن يقَيِّضَ لهم القرناء من الشياطين وهو ينهاهم عن اتباع خطواتهم؟ قلت: معناه أنه خذلهم ومنعهم التوفيق لتصميمهم على الكفر، فلم يبق لهم قرناء سوى الشياطين. والدليل عليه {وَمَنْ يَعْشُ... نُقَيِّضْ}.

[١٩٨٤] {مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ} ما تقدّم من أعمالهم وما هم عازمون عليها، أو {مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ} من أمر الدنيا واتباع الشهوات، {وَمَا خَلْفَهُمْ} من أمر العاقبة، وأن لا بعث ولا حساب.

[١٩٨٥] {وَحَقَّقَ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} يعني كلمة العذاب. {فِي أُمَمٍ} في جملة أمم. ومثل في هذه ما في قوله:

إِنَّ تَكُ عَنْ أَحْسَنِ الصَّنِيعَةِ مَا ۖ فُوكَا ۖ فِي آخِرِينَ قَدْ أَفُكُوا

يريد: فأنت في جملة آخرين، وأنت في عداد آخرين لست في ذلك بأوحد.

[١٩٨٦] {فَإِنْ قُلْتَ} {فِي أُمَمٍ} ما محله؟ قلت: محله النصب على الحال من الضمير في عليهم أي حق عليهم القول كاثنين في جملة أمم

[١٩٨٧] {إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ} تعليل لاستحقاقهم العذاب. والضمير لهم وللأمم.

٢٦- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٢٧- ﴿فَلَنَذِقَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَشْوَأَ الَّذِي كَانُوا

يَعْمَلُونَ﴾ ٢٠

28. Allah düşmanlarının cezası, işbu Ateş'tir!.. Âyetlerimizi bile bile reddedip durmalarının cezası olarak oradadır bunların ebedi yurdu.

[1988] (“Yaygara koparın” anlamındaki kelime) Gayın’ın fethasıyla da, zammesiyle de okunmuştur. Bu kelimenin vezni *leğîye* - *yelğâ* şeklinde de
5 *leğâ* - *yelğû* şeklinde de gelmektedir. *Lağv* “altında hiçbir fayda olmayan düşük söz” demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Lagaluga yapmaktan ve sin-kâflı konuşmaktan...

[1989] Âyetin anlamı şudur: Kur’ân okunurken onu dinlemeyin; yalan
yanlış, saçma sapan sloganvari şeyler okuyarak, okuyanın sesini bastırın ve
10 okuduklarını karıştırmasına yol açın! Kureyşliler birbirlerine böyle yapmalarını salık veriyorlardı.¹

[1990] “Ama nankörce inkâr edenlere kesinlikle... tattıracağız.” Allah’ın
“nankörce inkâr edenler”le Kur’ân okunurken gürültü yapan bu kimseleri,
özellikle de onlara böyle yapmalarını emredenleri kastediyor olması müm-
15 kün olduğu gibi, bunları da kapsayacak şekilde genel olarak bütün inkârcıları kastediyor olması da mümkündür.

[1991] *أَسْوَأُ* kelimesinin muzâf olması hususunu daha önce² anlattığımız için tekrarlamaya gerek görmüyoruz. İbn Abbas’dan nakledildiğine göre; “şiddetli azap” Bedir Savaşı, “yapmakta olduklarının en kötüsü” ise
20 Âhiret’te karşılaşacakları azaptır. *ذَٰلِكَ* işte bu “en kötü”ye işaret etmektedir. Bu durumda cümlemin takdiri, “yapmakta olduklarına verilecek en kötü ceza” şeklinde olmalıdır ki bu işaret yerini bulmuş olsun. *النَّارُ* (Ateş) *جزاء*’nın atf-ı beyânı yahut mahzuf bir mübtedanın haberidir.

[1992] “Peki, ‘O Ateş’tedir bunların ebedi yurdu.’ ne demektir?” **dersen**
25 **şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: (Onlar için) Ateş’in bizzat kendisi ebedi yurttur. Tıpkı “Gerçek şu ki sizin için Allah Resûlü’nde güzel bir örneklik vardır.” [Ahzâb 33/21] âyetindeki gibi. Yani aslında Allah Resûlü’nün bizzat kendisi güzel bir örnekliktir. Nitekim “Bu evde senin için bir sevinç yurdu var.” dersin ve aslında evin bizzat kendisini kastedersin.

[1993] “Âyetlerimizi bile bile reddedip durmalarının cezası olarak”,
yani âyetlerimizi bastırma çabalarının cezası olarak. Böylece, *lagaluga* yaparak âyetleri bastırma girişimlerinin sebebi olan “bile bile inkâr”ı zikretmiş
30 olmaktadır.

1 Müşrikler elbette kendi edebiyatlarını *lağv* olarak nitelemiş değillerdir; “Yalan yanlış, saçma sapan, sloganvari şeyler okuyun!” dememişlerdir. Bu *hikâye* tarzı Müşrik edebiyatı hakkında Kur’ân’ın yorumudur. Kur’ân’ın insanlığı kurtaracak son derece ciddi, önemli ilke ve hakikatlerine göre Müşrik edebiyatı çoluk - çocuk işidir; *lagaluga*dan öte gitmez. / ed.

2 Zümer 39/35’in tefsirinde. / çev.

٢٨- ﴿ذَلِكَ جَزَاءُ أَغْدَاءِ اللَّهِ النَّارِ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءُ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ﴾

[١٩٨٨] قرئ «والغوا فيه»، بفتح الغين وضمها. ويقال: لغى يلغى، ولغا يلغو؛ واللغو الساقط من الكلام الذي لا طائل تحته. قال:

من اللغا ورَفَثِ التكلم

[١٩٨٩] والمعنى: لا تسمعوا له إذا قرئ، وتشاغلوا عند قراءته برفع الأصوات بالخرافات والهذيان والرمل، وما أشبه ذلك، حتى تخطوا على القارئ وتشوشوا عليه وتغلبوه على قراءته. كانت قریش يوصي بذلك بعضهم بعضاً.

[١٩٩٠] {فَلَنُنْذِرَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} يجوز أن يريد بالذين كفروا هؤلاء اللاغين والأمين لهم باللغو خاصة، وأن يذكر الذين كفروا عامة لينطوا تحت ذكرهم.

[١٩٩١] قد ذكرنا إضافة {أَسْوَا} بما أغنى عن إعادته. وعن ابن عباس: {عَذَابًا شَدِيدًا} يوم بدر. و{أَسْوَا الذي كَانُوا يَعْمَلُونَ} في الآخرة. {ذلك} إشارة إلى الأسوأ، ويجب أن يكون التقدير: أسوأ جزاء الذين كانوا يعملون، حتى تستقيم هذه الإشارة. و{النار} عطف بيان للجزاء. أو خبر مبتدأ محذوف.

[١٩٩٢] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ}؟ قلت: معناه أن النار في نفسها دار الخلد، كقوله تعالى {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]، والمعنى: أن رسول الله ﷺ أسوة حسنة. وتقول لك في هذه الدار دار السرور، وأنت تعنى الدار بعينها.

[١٩٩٣] {جَزَاءُ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ}، أي جزاء بما كانوا يلغون فيها، فذكر الجحود الذي سبب اللغو.

29. Nankörce inkâr edenler derler ki: “Ya Rabbi! Cinlerden ve insanlardan bizi saptıran o ikisini bize göster; o ikisini ayaklarımızın altına alalım da (Ateş’in dibine gidip) en aşağıdakilerden olsunlar!”

[1994] “Cinlerden ve insanlardan bizi saptıran o ikisini”, yani bizi saptıran iki şeytam... Çünkü şeytamın cinnî ve insî olmak üzere iki türü vardır. Nitekim “İşte, bütün peygamberlere insanların ve cinlerin şeytanlarını düşman etik” [En’âm 6/112] ve “Gerek cinlerden gerekse insanlardan, insanların içine vesvese sokan(ların şerrinden Allah’a sığınırım...)” [Nâs 114/5-6] buyrulmuştur. Bu iki saptırıcının İblis ve Kâbil olduğu da söylenmiştir; çünkü inkârcılığı ve haksız yere cana kıymayı bir gelenek olarak bunlar başlatmıştır.

[1995] أَرِنَا (Bize göster) ifadesi, kesrenin dile ağır gelmesi sebebiyle *ernâ* şeklinde de okunmuştur. Nitekim Araplar فَحَذَّ kelimesini فَحَذَّ şeklinde telaffuz ederler. Bu okuyuşta anlamın; “Bizi saptıran o ikisini bize ver!” olduğu da söylenmiştir. Bu konuda Halîl b. Ahmed’in [v. 175/791] şöyle söylediği nakledilmiştir: Şayet kesre ile *erinî sevbeke* dersen “Benim elbiseni görmemi sağla.” anlamına gelir. Bunu [*ernî sevbeke* şeklinde] Râ cezimli olarak söylersen, o zaman elbiseyi istediğin anlamına gelir ve “Elbiseni bana ver.” demiş olursun. Bunun benzeri, aslında “getirmek” anlamında olan إِيْتَاء’ın, إعْطَاء (vermek) anlamındaki kullanımının meşhur olmasıdır.

30. “Bizim yegâne Rabbimiz Allah’tır” deyip sonra da istikamet üzere yaşayanların üzerine (ölüm esnasında) melekler in(ip onları şöyle teselli eder)ler: “Korkmayın, üzülmeysin; size va’dedilen Cennet’le neşelenin!”

31. “Dünya hayatında da Âhirette de sizin dostlarınız Biziz. Orada canınızın çektiği her şey sizindir! Evet, istediğiniz her şey sizindir orada.”

32. “Bir bağışlayıcının, bir merhametlinin (Gafûr, Rahîm) ikramı olarak...”

[1996] ثُمَّ (sonra) kelimesi, istikamet üzere olmanın, dil ile ikrardan zaman bakımından sonra geldiğini ve fakat fazilet bakımından daha üstün olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bunun benzeri “Ancak şu kimseler mümindir ki; Allah ve Resûlüne iman etmiş, sonra şüpheye düşmemiş...” [Hucurât 49/15] âyetidir. Dolayısıyla, ifade “sonra dil ile ikrarlarında ve bunun gerektirdiği hususlarda sebat ettiler” anlamına gelmiş olur. Hazret-i Ebû Bekr’in “Söylemlerinde nasıl istikamet üzere iseler, eylemlerinde de öyle istikamet üzere oldular.” dediği nakledilmiştir. Yine kendisinden nakledildiğine göre, bu âyeti okumuş ve “Bu ‘istikamet üzeredirler’ ifadesi hakkında ne dersiniz?” diye sormuş;

٢٩- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرَنَا الَّذِينَ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أَفْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ﴾

[١٩٩٤] {الَّذِينَ أَضَلَّانَا} أي الشيطانين اللذين أضلانا {مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ}؛ لأنَّ الشيطان على ضربين؛ جني وإنسي. قال الله تعالى {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنَّ} [الأنعام: ١١٢] وقال تعالى {الَّذِي يُوسِّسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ} [الناس: ٥-٦]. وقيل: هما إبليس وقابيل؛ لأنهما سبَّا الكفر والقتل بغير حق.

[١٩٩٥] وقرئ «أزنا»، بسكون الراء لثقل الكسرة، كما قالوا في فخذ فخذ. وقيل: معناه أعطنا اللذين أضلانا. وحكوا عن الخليل: أنك إذا قلت «أرني ثوبك» بالكسر، فالمعنى: بصرنيه. وإذا قلته بالسكون، فهو استعطاء، معناه: أعطني ثوبك. ونظيره: اشتهار الإيتاء في معنى الإعطاء. وأصله: الإحضار.

٣٠- ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾

٣١- ﴿نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ﴾

٣٢- ﴿نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ﴾

[١٩٩٦] {ثُمَّ} لتراخي الاستقامة عن الإقرار في المرتبة، وفضلها عليه؛ لأنَّ الاستقامة لها الشأن كله. ونحوه قوله تعالى {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَزَأْوا} [الحجرات: ١٥]. والمعنى: ثم ثبتوا على الإقرار ومقتضياته. وعن أبي بكر الصديق رضي الله عنه: استقاموا فعلاً كما استقاموا قولاً. وعنه: أنه تلاها ثم قال: ما تقولون فيها؟

muhatapları, “yani günah işlemezler” diye cevap verince, “Meseleyi en çetin şekline hamlettiniz.” demiş. “Peki, senin görüşün ne?” diye sorduklarında ise, “Bir daha putperestliğe dönmezler!” şeklinde cevap vermiştir. Hazret-i Ömer’in de şöyle dediği nakledilmiştir: “Yolda dosdoğru yürürler; tilki gibi 5 sağa sola saparak gitmezler.” Hazret-i Osman’ın “Amellerinde ihlaslıdır.”; Hazret-i Ali’nin ise “Farzları yerine getirirler.” dediği nakledilmiştir. Süfyân b. Abdullah es-Sekafî de şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.)’e dedim ki; ‘Ya Rasûlallah! Bana öyle bir şey söyle ki ona sımsıkı yapışayım.’ Peygamber buyurdu ki; ‘Rabbim Allah’tır de, sonra da dosdoğru ol!’ Sonra dedim ki, 10 ‘Benim hakkımda en çok endişelendiğin şey nedir?’ Peygamber kendi dilini göstererek, ‘İşte budur.’ dedi.” (Tirmizî, “Zühd”, 60.)

[1997] “Üzerlerine melekler inerler”, yani ölüm anında onları müjdelemek için inerler. Bu kimselere müjdenin üç yerde verildiği de söylenmiştir: Ölüm ânında, kabirde ve kabirden kalkıp tekrar dirildiklerinde. ألا تخافوا (Korkmayın 15 *diye!*) ifadesindeki اَنْ “diye” anlamındadır. Yahut اَنْ’nin hafifletilmiş halidir ve *bi-ennehû lâ tehâfû* şeklindedir; اَنْ’ye bitişik olan zamir şân zamiridir. İbn Mes’ûd kıraatinde, “*Korkmayın*, derler.” anlamında *lâ tehâfû* şeklindedir.

[1998] Korku, istenmeyen bir şey olacağı beklentisiyle insana ârız olan tasadır. *Hüzün* ise faydalı bir şeyin kaybı yahut zararlı bir şeyin meydana gel- 20 mesi gibi istenmeyen bir şeyin vuku bulmuş olması sebebiyle insana ârız olan tasadır. Bu durumda, “Korkmayın!” ifadesi, “Hiç şüphemiz olmasın ki Allah her türlü tasadan emin olacağınıza ve hiç tasalanmayacağınıza kesin olarak hükmetmiştir.” anlamında olur. İfadenin, “Varacağınız yer sebebiyle korkuya kapılmayın, geride bıraktıklarınız sebebiyle de üzülme- 25 yin!” anlamında olduğu da söylenmiştir. Nasıl ki şeytanlar, günahkârların yoldaş ve kardeşleri iseler, melekler de her iki cihanda müttakîlerin velîleri ve sevdikleridirler.

[1999] تَدْعُونَ “temenni ettiğiniz” demektir.

[2000] التَّزُّلُ misafire ikram edilen şeydir. Âyette nasb halinde bulunmasının sebebi hâl olmasıdır.

30 **33. Bu durumda, “Şüphesiz ben de (Allah’a) teslimiyet gösterenlerdenim” diyerek salih amel işleyen ve Allah’a davet eden kimseden daha güzel sözlüsü olabilir mi?**

[2001] “Allah’a davet eden kimseden...” İbn Abbas’tan nakledildiğine göre bu zat; insanları Allah’a davet eden; kendisiyle Rabbi arasındaki konular- 35 da “salih amel işleyen” ve din olarak İslâm’ı benimseyen Peygamber (s.a.)’dir.

قالوا: لم يذنبوا. قال حملتم الأمر على أشدّه. قالوا: فما تقول؟ قال: لم يرجعوا إلى عبادة الأوثان. وعن عمر رضي الله عنه: استقاموا على الطريقة لم يروغوا روغان الثعالب. وعن عثمان رضي الله عنه: أخلصوا العمل. وعن علي رضي الله عنه: أذوا الفرائض. وقال سفيان بن عبد الله الثقفي رضي الله عنه: قلت: يا رسول الله، أخبرني بأمر أعتصم به. قال: قل ربّي الله، ثم استقم. قال فقلت: ما أخوف ما تخاف عليّ؟ فأخذ رسول الله صلى الله عليه وآله بلسان نفسه فقال: هذا.

[١٩٩٧] {تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ} عند الموت بالبشرى. وقيل: البشرى في ثلاثة مواطن؛ عند الموت، وفي القبر، وإذا قاموا من قبورهم. {أَلَّا تَخَافُوا} أن بمعنى أي، أو مخففة من الثقيلة. وأصله: بأنه لا تخافوا، والهاء ضمير الشأن. وفي قراءة ابن مسعود رضي الله عنه «لا تخافوا»، أي يقولون: لا تخافوا.

[١٩٩٨] والخوف غمّ يلحق لتوقع المكروه، والحزن: غم يلحق لوقوعه من فوات نافع أو حصول ضارّ. والمعنى: أن الله كتب لكم الأمن من كل غمّ، فلن تذوقوه أبدًا. وقيل: لا تخافوا ما تقدمون عليه، ولا تحزنوا على ما خلفتم. كما أن الشياطين قرناء العصاة وإخوانهم، فكذلك الملائكة أولياء المتقين وأحبائهم في الدارين.

[١٩٩٩] {تَدْعُونَ} تتمنون.

[٢٠٠٠] والنزل: رزق النّزيل، وهو الضيف، وانتصابه على الحال.

٣٣- ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

[٢٠٠١] {مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ} عن ابن عباس رضي الله عنه: هو رسول الله صلى الله عليه وآله؛ دعا إلى الإسلام، {وَعَمِلَ صَالِحًا} فيما بينه وبين ربه، وجعل الإسلام نحلة له.

İbn Abbas'tan ; Allah'a davet edenlerin Peygamber'in dâva arkadaşları olduğu da nakledilmiştir. Hazret-i Âişe'nin de "Bu âyetin müezzinler¹ hakkında indiğinden şüphemiz yoktu." dediği rivayet edilmektedir. Ancak âyet, şu üç haslete sahip olan herkesi kapsar: Tevhid inancına sahip olup İslâm dinini benimsemek, hayırlı işler işlemek ve insanları hayra davet etmek. Bu özelliklere sahip olanlar da; Ehl-i Adl ve't-Tevhid'in [Mu'tezile'nin] *ilmîyle âmil olan ve Allah'ın dinine davet eden* âlimleridir.

[2002] "Şüphesiz ben de (Allah'a) teslimiyet gösterenlerdenim, *diyerek...*" ifadesinden maksat kişinin bizzat böyle söylediği değildir, aksine, İslâm dinini kendi yolu ve inancı olarak benimsemiş olduğu anlatılmaktadır. Nitekim "Bu, Ebû Hanîfe'nin *sözüdür.*" derken, onun görüşünü kastediyorsundur.

34. İyilik de kötülük de bir olmaz. Kötülüğü en iyi bir karşılıkla savuştur; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, adeta yakın bir dost oluvermiş.

35. Bu, sadece sabredenlere nasip edilir; evet, buna sadece büyük bir nasibi olanlar kavuşturulur.

[2003] Yani iyilik de, kötülük de kendi içlerinde farklı farklıdır. O halde, iki iyilikle karşılaştığında, 'daha iyi' olanını tercih et ve bir düşmanın-
dan sana yönelecek kötülüğü bununla savuştur. Yani diyelim ki; bir adam sana kötülük yapıyor. İyilik, senin onu affetmendir. İyilikten daha güzel olanı ise sana yaptığı kötülüğün karşılığında ona iyilik yapmandır. Mesela seni yeri yorsa onu övmendir; senin çocuğunu öldürdüyse, onun çocuğunu düşmanının elinden kurtarmandır; çünkü sen böyle yaptığın zaman, amansız düşmanın sınırsız bir dost gibi dürüst ve samimi biri haline gelir.

[2004] Sonra şöyle buyurmuştur: Bu karakter veya huy -yani kötülüğe iyilikle karşılık vermek- ancak sabredebilen kimselere verilir ve ancak hayırlı bir kişiye hayırdan büyük bir pay nasip edilir.

[2005] **Şayet** "[ادفع yerine] *fédfa'* kullanılsa daha iyi olmaz mıydı?"² **dersen şöyle derim:** Bu, "Peki nasıl yapayım?" diye soran biri var kabul edilip ona cevaben "Kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile savuştur." diyen [yeni] bir cümledir.

1 Çünkü ezân-ı muhammedî, İslâm'ın temel parola ve simgelerinden biridir. Ezanla, "mutlak büyüğün Allah olduğu, O'ndan başka ilâh bulunmadığı, Hazret-i Muhammed'in O'nun elçisi olduğu ve namazın insanın büyük kurtuluşundaki yeri" vurgulanmaktadır. Bu ilkeleri müezzin efendi ne kadar inanarak, hissederek ve güzel biçimde haykırırsa, Allah'ın izniyle ezanın etkisi o kadar artacaktır. / ed.

2 Çünkü Fâ başında bulunduğu cümleyi anlam ve tertip bakımından önceki cümleye bağlar. / çev.

وعنه: أنهم أصحاب رسول الله ﷺ. وعن عائشة رضي الله عنها: ما كنا نشك أن هذه الآية نزلت في المؤمنين. وهي عامة في كل من جمع بين هذه الثلاث؛ أن يكون موحدًا معتقدًا لدين الإسلام، عاملاً بالخير داعيًا إليه؛ وما هم إلا طبقة العاملين من أهل العدل والتوحيد الدعاة إلى دين الله.

٥ [٢٠٠٢] وقوله {وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ} ليس الغرض أنه تكلم بهذا الكلام، ولكن جعل دين الإسلام مذهبه ومعتقده، كما تقول: هذا قول أبي حنيفة، تريد مذهبه.

٣٤- ﴿وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾

٣٥- ﴿وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾

[٢٠٠٣] يعني أن الحسنة والسيئة متفاوتتان في أنفسهما، فخذ الحسنة التي هي أحسن من أختها -إذا اعترضتك حسنتان- فادفع بها السيئة التي ترد عليك من بعض أعدائك. ومثال ذلك: رجل أساء إليك إساءة، فالحسنة أن تغفو عنه، والتي هي أحسن أن تحسن إليه مكان إساءته إليك، مثل أن يذمك فتمدحه، ويقتل ولدك فتفتدي ولده من يد عدوه، فإنك إذا فعلت ذلك انقلب عدوك المُشاقَّ مثل الولي الحميم مصافاة لك.

[٢٠٠٤] ثم قال: وما يلقي هذه الخليفة أو السجية التي هي مقابلة الإساءة بالإحسان إلا أهل الصبر، وإلا رجلٌ خَيْرٌ وفق لحظ عظيم من الخير.

[٢٠٠٥] فإن قلت: فهلا قيل: فادفع بالتي هي أحسن؟ قلت: هو على تقدير قائل قال: فكيف أصنع؟ فقيل: ادفع بالتي هي أحسن.

[2006] وَلَا السَّيِّئَةَ) 'nın zait olduğu da söylenmiştir. Buna göre, “İyilikle kötülük bir olmaz.”¹ anlamına gelir. **Şayet** “O zaman, ‘Kötülüğü [daha iyisiyle değil de] iyi bir karşılıkla savuştur.’ denilmesi gerekirdi.” **der-sen şöyle derim:** Doğru, ama “en iyi” ifadesi, kötülüğü güzel bir karşılıkla savuşturmayı çok etkili bir şekilde ifade etmek için, “iyi”nin yerine konmuştur; çünkü kötülüğü daha iyi bir karşılıkla savuşturan, iyi bir karşılıkla savuşturmayla ilgilenmeyecektir. İbn Abbas’ın “en iyisiyle” ifadesini, “Kızgınlığı sabırla, cehaleti *hilimle* ve kötülüğü de görmezden gelerek.” şeklinde açıkladığı nakledilmiştir.

[2007] حَظَّ (nasip) kelimesi *sevap* olarak tefsir edilmiştir. Hasan-ı Basrî’nin “Vallahi, Cennetten daha büyük bir nasip yoktur!” dediği nakledilmiştir.

[2008] Âyetin Ebû Süfyan b. Harb *hakkında* indiği² de söylenmiştir; çünkü Peygamber (s.a.)’e eziyet eden bir düşman iken samimi bir dost haline dönüşmüştü.

36. Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa, hemen Allah’a sığın. O’dur çünkü gerçekten işiten; ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî’, Alîm).

[2009] *Nezğ* ve *nesğ* aynı anlamdadır; bu da *nahs* (dürtme, tahrik) kelimesinin anlamına benzer. Şeytan insanı gereksiz şeylere yönlendirmekle onu kışkırtıyormuşçasına dürtür. *Cedde cidduhû*³ örneğindeki gibi نَغ (kışkırtma) da *nâziğ* (bizzat kışkırtıcı) olarak ifade edilmiştir. Yahut Şeytan -veya ayartması- نَغ mastarıyla nitelenerek, “bir *dürtü* seni dürtecek olursa” denmiştir ki bu durumda mâna şöyle olur: Şeytan, sana verilen “kötülüğü en iyi karşılıkla savuşturma” tavsiyesinden seni uzaklaştırmak istediğinde, hemen onun şer-rinden “Allah’a sığın.” Kendi yoluna gitmeye devam et; ona tâbi olma.

37. Gece, gündüz, Güneş ve Ay O’nun âyetlerindendir. Güneş’e ve Ay’a secde etmeyin; bunları yaratan Allah’a secde edin; sadece O’na kulluk ediyorsanız...

38. Büyüklük tasarlarsa, (bilsinler ki) senin Rabbinin nezdindeki (yüce varlık)lar, gece-gündüz usanmaksızın O’nu tenzih ve takdis ediyorlar.

1 (i) “İyilik de kötülük de bir olmaz.” (ii) “İyilikle kötülük bir olmaz.” İlkinde, iyilikler ve kötülükler farklı farklıdır; iyi, daha iyi, en iyi... İkincide ise karşılaştırma sadece iyi ile kötü arasında yapılmış olmaktadır. / ed.

2 Bu âyetin Ebu Süfyan’ın Peygamber aleyhtarı tutumunu değiştirmesi üzerine inmesi söz konusu değildir; çünkü âyet mekkidir. Müfessirler, bir ayeti herhangi bir kişi veya olayla irtibatlandırmak istediklerinde, نَزَلَتْ الآية في كذا (Bu âyet falanca hakkında nâzil olmuştur) gibi ifadeler kullanabilirler; ancak bu *sebeb-i nüzul* anlamına gelmez; sadece bir irtibatlandırma olarak görülebilir. Ki bu durumda, Mekke’nin fethiyle teslim bayrağını çekerek gönüllü - gönülsüz tutum değiştiren bütün Peygamber karşıtlarını ilgilendirdiği söylenebilir. / ed.

3 Lafzen “ciddiyeti ciddi oldu” demektir. Aslında ciddi olan insan olduğu halde “ciddiyet” onun yerine kullanılmıştır. / çev.

[٢٠٠٦] وقيل: {لا} مزيدة، والمعنى: ولا تستوي الحسنة والسيئة. فإن قلت: فكان القياس على هذا التفسير أن يقال: ادفع بالتي هي حسنة. قلت: أجل، ولكن وضع التي هي أحسن موضع الحسنة، ليكون أبلغ في الدفع بالحسنة؛ لأن من دفع بالحسنى هان عليه الدفع بما هو دونها. وعن ابن عباس رضي الله عنه {بالتّي هي أحسن} الصبر عند الغضب، والحلم عند الجهل، والعفو عند الإساءة. ٥

[٢٠٠٧] وفسر الحظ بالثواب. وعن الحسن رحمه الله: والله ما عظم حظ دون الجنة.

[٢٠٠٨] وقيل: نزلت في أبي سفيان بن حرب وكان عدوًا مؤذيًا لرسول الله ﷺ، فصار وليًا مصافيًا.

١٠ - ٣٦- ﴿وَأِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نِزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٢٠٠٩] النزغ والنسغ بمعنى، وهو شبه النخس. والشيطان ينزغ الإنسان كأنه ينخسه بيعته على ما لا ينبغي. وجعل النزغ نازغًا، كما قيل: جد جدّه. أو أريد: وإما ينزغنك نازغ، وصفًا للشيطان بالمصدر، أو لتسويله. والمعنى: وإن صرفك الشيطان عما وصيت به من الدفع بالتي هي أحسن {فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ} من شرّه، وامض على شأنك ولا تطعه. ١٥

٣٧- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾

٣٨- ﴿فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ﴾

[2010] حَلَقَهُ'deki zamir gece, gündüz, Güneş ve Ay'a gider; çünkü akıl sahibi olmayan varlıklar topluluğunun hükmü *dîşi* veya *dîşiler* şeklindedir. Nitekim ("kalemleri açtım" anlamında) *el-aklâmu beraytuhâ* da, *beraytuhunne* de denilir. Yahut "O'nun âyetlerindendir." denince bunlar *âyet* anlamına gelmiş, böylece kendilerine çoğul müennes zamir (هِنَّ) gönderilebilmiştir.

[2011] **Şayet**, "Âyetle, tilâvet secdesinin yapılacağı yer neresidir?" **der-sen şöyle derim:** Şâfi'î *Rahimehullâh*'a göre âyetin sonundaki **إِنَّ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ** (O'na kulluk ediyorsanız.) ifadesidir. Bunu Mesrûk [v. 63/683] da, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Secde lâfzı bu ifadenin öncesinde zikredildiği için Şâfi'î böyle düşünmüştür. Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'a göre ise sonraki âyetin sonundaki **لَا يَسْأَمُونَ** (usanmaksızın) ifadesidir; çünkü anlam burada tamam olmaktadır. Bu görüş de İbn Abbas, İbn Ömer [v. 73/692] ve Sa'îd b. el-Müseyyeb'den [v. 94/713] nakledilmiştir.

[2012] Muhtemelen Müşrikler arasında, Sâbiiler gibi Güneş'e, Ay'a secde edenler vardı. Bunlar Güneş ve Ay'a secde etmekle -güya- Allah'a secde ediyorlardı. Bu sebeple, müminler böyle araçlar edinmekten menedildiler ve şayet sadece Allah'a tapıyor ve O'nu şirk koşmaksızın *birliyorlarsa*, secdelerini bizzat Allah'a yöneltmekle memur edildiler.

[2013] "Büyüklik tasarlarsa" ve kendilerine emredilene uymayıp aracı edinmekte diretirlerse, onları kendi haline bırak; çünkü Allah çok güçlüdür, kendisine samimiyetle kulluk edecek ve secdeye kapanacak kimselerden mahrum olmaz. O'nun gece-gündüz kendisini 'ortak'tan tenzih eden gözde kulları vardır.

[2014] "Rabbinin nezdindeki" ifadesi yakınlık, mevki ve yücelik anlamlarına gelir. **يَسْتَمُونَ** kelimesi *yis'emûn* şeklinde de okunmuştur.

39. O'nun âyetlerinden biri de; sen yeryüzünü boynu bükük, kupkuru görürken, üzerine suyu indirdiğimizde harekete geçip kabarmasıdır. Ona can veren, elbette ölüleri de diriltir. Şüphesiz, O her şeye kadirdir.

[2015] **الْخُسُوفُ** hor-hakir ve zelil gözükme; yeryüzünün hiç bitki bitirmediği kuraklıkta zamanındaki hali için isti'âre olarak kullanılmıştır. Nitekim **وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً** ("Yeryüzünü hareketsiz görüyorsun." [Hac 22/5]) âyetinde de yeryüzü sönük ve zayıf olmakla nitelendirilmiştir.

[٢٠١٠] الضمير في {خَلَقَهُنَّ} لليل والنهار والشمس والقمر؛ لأنَّ حكم جماعة ما لا يعقل حكم الأنثى أو الإناث. يقال: الأفلام بريتها وبريتهنَّ. أو لما قال: {وَمِنْ آيَاتِهِ} كن في معنى الآيات، فقليل: خلقهنَّ.

[٢٠١١] فإن قلت: أين موضع السجدة؟ قلت: عند الشافعي رحمه الله تعالى {تَعْبُدُونَ}، وهي رواية مسروق عن عبد الله لذكر لفظ السجدة قبلها. وعند أبي حنيفة رحمه الله {يَسْأَمُونَ}؛ لأنها تمام المعنى. وهي عن ابن عباس وابن عمر وسعيد بن المسيب.

[٢٠١٢] لعل ناسًا منهم كانوا يسجدون للشمس والقمر كالصابئين في عبادتهم الكواكب، ويزعمون أنهم يقصدون بالسجود لهما السجود لله، فنهوا عن هذه الوساطة، وأمروا أن يقصدوا بسجودهم وجه الله تعالى خالصًا، إن كانوا إياه يعبدون وكانوا موحدين غير مشركين.

[٢٠١٣] {فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا} ولم يمثلوا ما أمروا به وأبوا إلا الوساطة، فدغهم وشأنهم، فإن الله عز سلطانه لا يعدم عابدًا ولا ساجدًا بالإخلاص، وله العباد المقربون الذين ينزهونه بالليل والنهار عن الأنداد.

[٢٠١٤] وقوله {عِنْدَ رَبِّكَ} عبارة عن الزلفى والمكانة والكرامة وهم لا يسأمون. وقرئ «لا يسأمون»، بكسر الياء.

٣٩- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنَّكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُخْيِي الْمَوْتَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٢٠١٥] الخشوع: التذلل والتصاغر، فاستعير لحال الأرض إذا كانت قحطة لا نبات فيها، كما وصفها بالهمود في قوله تعالى {وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً} [الحج: ٥].

Bu, harekete geçmek ve kabarmak şeklindeki tavsifin zıttıdır. Yeryüzünün kabarması, üzerindeki bitkiler sebebiyle verimli hale gelip süslenmesidir. Bu haliyle yeryüzü, sanki süs - püs içinde şırmamış bir insan gibi olur. Bunun öncesinde yeryüzü sanki yırtık pırtık elbiseler giymiş kötü durumdaki zavallı biri gibidir.

[2016] رَبَّتْ kelimesi “yükseldi” anlamında *rabeet* şeklinde de okunmuştur; çünkü bitki ortaya çıkmak istediğinde toprak onun için yükselir.

40. Bizim âyetlerimizi yanlış yönlere çekenler, Bizim gizlimiz saklımız değiller!.. Peki, Ateş’e atılacak biri mi daha hayırlıdır, yoksa Kıyamet günü tam bir güven içinde gelen biri mi? Dilediğinizi yapın! Ama O, yaptıklarınızı gerçekten görmekte!..

[2017] Hayvan düz yoldan çıkıp yolun kenarına basınca *elhade'l-hâfiru* ve *lehadé* (toynak yoldan saptı) denir. Burada âyetleri doğru ve düzgün anlamından saptırarak te’vil etme konusunda isti’âre olarak kullanılmıştır. Fiil hem *يُجْدُونَ* hem de *yelhadûne* şeklinde okunmuştur.

[2018] “Bizim gizlimiz saklımız değiller!” ifadesi tahrifçilere¹ yönelik bir tehdittir.

41. (Ah şu) kendilerine (kendi dillerinde) öğüt gelince, onu nankörce inkâr edenler!.. Oysa o, öyle sağlam bir kitaptır

42. ki, ona ne önünden ne de arkasından bâtil bulaşabilir. ‘Mutlak hikmet sahibi’, ‘bizatihî hamde lâıyk’ (Hakîm, Hamîd) tarafından indirilmektedir.

[2019] **Şayet** “Kendilerine öğüt gelince onu nankörce inkâr edenler” ifadesi nereye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** Bu söz, öncesindeki “Bizim âyetlerimizi yanlış yönlere çekenler” [40] âyetinden bedeldir. “Öğüt” de Kur’ân’dır; çünkü onlar Kur’ân’ı inkâr ettikleri için ona dil uzatmakta ve onu yanlış te’vil etmekte idiler. “Oysa o sağlam bir kitaptır ki...” Yani tahrif edilmesi engellenmiş, Allah’ın koruması altında bulunan öyle bir kitaptır “ki, ona ne önünden ne de arkasından bâtil bulaşabilir.” Bu ifade, bir temsil olup, adeta bâtilin ona erişemeyeceği, herhangi bir yondan ona varmaya yol bulamayacağı ve böylelikle ona ulaşip tutunamayacağı ifade edilmiştir. **Şayet** “Böyle olmasına rağmen ona dil uzatanlar ve onu bâtil bir biçimde te’vil edenler yok mudur?” **dersen şöyle derim:** Evet!

1 Burada tahrifçilikten ziyade, Allah’ın âyetlerine büyü, kehanet, şiir vs. iftirasının atılması kınanmaktadır. Çünkü tahrif, o metne az - çok iman etmiş olmayı gerektirir. Oysa burada tehdit edilenler, Kur’ân’ı “Muhammed’in sözleri” kabul ederek reddeden Müşriklerdir. / ed.

وهو خلاف وصفها بالاهتزاز والربو - وهو الانتفاخ - إذا أخضبت وتزخرفت بالنبات كأنها بمنزلة المختال في زيه، وهي قبل ذلك كالذليل الكاسف البال في الأطمار الرثة.

[٢٠١٦] وقرئ «وربات»، أي ارتفعت؛ لأن النبت إذا هم أن يظهر ارتفعت له

الارض.

٤٠- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[٢٠١٧] يقال: ألحد الحافر ولحد، إذا مال عن الاستقامة، فحفر في شق، فاستعير للانحراف في تأويل آيات القرآن عن جهة الصحة والاستقامة. وقرئ «يلحدون ويلحدون»، على اللغتين.

[٢٠١٨] وقوله {لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا} وعيد لهم على التحريف.

٤١- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ﴾

٤٢- ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

[٢٠١٩] فإن قلت: بم اتصل قوله {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ}؟ قلت: هو

١٥ بدل من قوله {إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا} [فصلت: ٤٠]. والذكر القرآن،

لأنهم لكفرهم به طعنوا فيه وحرّفوا تأويله. {وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ} أي منيع

محمى بحماية الله تعالى. {لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ} مثل

كأن الباطل لا يتطرق إليه ولا يجد إليه سبيلاً من جهة من الجهات حتى يصل

إليه ويتعلق به. فإن قلت: أما طعن فيه الطاعنون، وتأوله المبطلون؟ قلت: بلى،

Ama Allah erken davranarak, kendileriyle mücadele ederek yanlış tevillerini iptal edip görüşlerini bozacak bir topluluğu bunların başına sarmak suretiyle Kur'an'ı kendisine bâtılın ilişmesinden korumuştur; böylece, saldıranın saldırısı püskürtülmüş, bâtıl taraftarının sözü tamamıyla zayıflatılmıştır. Bunun benzeri, “Gerçek şu ki; *öğüdü* hep Biz indirmektedir; Onun koruyucusu da elbet Biziz.” [Hicr 15/9] âyetidir.¹

43. Senin için söylenen her şey, senden önceki peygamberler için de mutlaka söylenmiştir. Senin Rabbin; şüphesiz hem mağfiret sahibidir hem de can yakıcı bir azap sahibidir!

[2020] “Senin için söylenen her şey” yani kavminin inkârcılarının sana söylediği şeyler, önceki peygamberlere kendi kavimlerinin inkârcılarının, inen vahiyler hakkında söyledikleri yaralayıcı ve karalayıcı sözlerin benzeridir. “Senin Rabbin” peygamberlerine karşı “şüphesiz mağfiret sahibidir” ve merhametlidir; onların düşmanlarına karşı ise “can yakıcı bir azap sahibidir!”

[2021] Anlam “Allah’ın sana söylediği, senden önceki peygamberlere söylediklerinin aynısıdır; şeklinde de olabilir ki o zaman, *‘söylenen’* “Senin Rabbin; şüphesiz hem mağfiret sahibidir, hem de can yakıcı bir azap sahibidir.” ifadesidir. Bu sebeple, itaat edenlerin Allah’tan ümitli olması, isyankârların da korkması Allah’ın hakkıdır; ama maksat, isyankârları korkutmaktır.

44. Biz onu yabancı dilde bir Kur'an kılseydik, hemen; “Âyetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi bunun?! Kitap yabancı dilde, ama muhatap Arap, öyle mi?” derlerdi... De ki: O, iman edenler için bir kılavuz ve şifadır; iman etmeyenlerin kulaklarında ise ağırlık vardır ve bu (öğüt), onlara kapalıdır. Bunlara, adeta uzak bir mesafeden seslenilmektedir!

[2022] İnatçılıkları sebebiyle, “Kur'an yabancı dilde inseydi ya!” diyorlardı. Bu sebeple denildi ki; “İstedikleri gibi olsaydı, itiraz ve inatçılığı yine bırakmayacaklar ve “Âyetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi bunun?!” diyeceklerdi; yani anlayacağımız bir dille açıklanmış, özetlenmiş olmalı değil miydi!? *عَجَبِي وَعَرَبِي* ifadesindeki Hemze yadığama anlamı verir; yani yadırgayarak “Kitap yabancı dilde ama peygamber Arap, öyle mi?” -yahut “...muhatap Arap, öyle mi!?”- derlerdi. *عَجَبِي* kelimesi *عَجَبِي* şeklinde de okunmuştur.

1 Bu meşhur âyetin delâleti hakkında yeni bir yaklaşım için bkz. Murat Sülün, “Kur'an-ı Kerim'in Korunması ile İlişkilendirilen el-Hicr 15/9'a (إِنَّا نَحْنُ رَبُّكَ الذِّكْرُ وَإِنَّا لَهُ لَحَاطِطُونَ) Farklı Bir Yaklaşım”, *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur'an Vahiyi*, ed. Murat Sülün, İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, Mart, 2018, s. 361-67.

ولكن الله قد تقدّم في حمايته عن تعلق الباطل به بأن قيض قومًا عارضوهم بإبطال تأويلهم وإفساد أقاويلهم، فلم يخلوا طعن طاعن إلا ممحوقًا، ولا قول مبطل إلا مضمحلًا. ونحوه قوله تعالى {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ} [الحجر: ٩].

٥ - ٤٣- ﴿مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ﴾

[٢٠٢٠] {مَا يُقَالُ لَكَ}، أي ما يقول لك كفار قومك إلا مثل ما قال للرسل كفار قومهم من الكلمات المؤذية والمطاعن في الكتب المنزلة. {إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ} ورحمة لأنبيائه {وَذُو عِقَابٍ} لأعدائهم. ويجوز أن يكون: ما يقول لك الله إلا مثل ما قال للرسل من قبلك. ١٠

[٢٠٢١] والمقول هو قوله تعالى {إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ}، فمن حقه أن يرجوه أهل طاعته ويخافه أهل معصيته. والغرض: تخويف العصاة.

١٥ - ٤٤- ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ أَعَجَبِيٌّ وَعَرَبِيٌّ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَٰئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾

[٢٠٢٢] كانوا لتعنتهم يقولون: هلا نزل القرآن بلغة العجم. فقيل: لو كان كما يقترحون لم يتركوا الاعتراض والتعنت وقالوا {لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ}، أي بينت ولخصت بلسان نفقهه؟! {ءَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ}، الهمزة همزة الإنكار، يعني لأنكروا وقالوا: أقرآن أعجمي ورسول عربي، أو مرسل إليه عربي؟! وقرئ «أعجمي».

أَعَجَبِي net konuşamayan ve ne konuştuğu anlaşılmayan kişidir. عَجَبِي ise yabancı toplumlara mensup kişidir. Hasan-ı Basrî, Kur'ân'ın yabancı dilde, peygamber yahut muhatabın ise Arap olduğunu haber vermek maksadıyla soru Hemze'si olmadan أَعَجَبِي okumuştur.

5 [2023] Mâna şöyledir: Bunlara Allah'ın âyetleri ne şekilde gelirse gelsin, inat edecek bir husus mutlaka bulurlar; çünkü gerçeğin peşinde değillerdir; sadece akıllarına uymaktadırlar. Hasan-ı Basrî'nin kıraatine göre âyeti şöyle anlamak da mümkündür: Âyetleri iyice açıklanıp bir kısmı yabancılara bir kısmı da Araplara yönelik bir beyan olsaydı daha güzel olmaz mıydı!?

10 [2024] **Şayet** “Kur'ân'ın muhatapları Arap toplumu olduğu halde, (tekil) عربي kelimesiyle bu (çoğul) muhataplar nasıl kastedilmiş olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu, yadırgayanın 'inkâr'ındaki kaçınılmaz duruma göre söylenmiştir; çünkü o, bir Arap topluluğuna gönderilmiş yabancı dilde bir mektup gördüğünde, “Muhatap Arap, mektup yabancı dilde hâl?” diyecektir. Zira yadırgama, muhatabın tek bir kişi yahut bir topluluk olup olmadığı üzerine değil mektup ile muhatap arasındaki uzaklık üzerine kurulmuştur. Bu sebeple عربي kelimesini sadece sözün bağlamındaki maksada has kılmak ve akla gelebilecek başka bir maksatla ilişkilendirmemek gerekir. Kaldı ki, sen de uzun elbise giymiş kısa boylu bir kadın gördüğünde, “Elbise uzun, giyen kısa!” dersin; ‘giyen kadın (kısa)’ deseydin, hem kekre hem de gereksiz bir kullanım tercih etmiş olacaktın; çünkü bu bağlamda söz, elbiseyi giyenin erkek yahut kadın oluşuyla değil, bunların ötesindeki bir maksatla ilgilidir.

[2025] “O” yani Kur'ân, “bir kılavuz ve şifadır.” Hakka götüren bir rehber ve kalplerdeki zan ve şüphe için bir şifadır.

25 [2026] **Şayet** “İman etmeyenlerin kulaklarında ise ağırlık vardır” sözü, öncesindeki Kur'ân'dan bahseden sözlerden ayrıdır. Bu durumda iki söz grubu arasındaki bağlantı nasıl kurulmaktadır?” **dersen şöyle derim:** Şu iki şeyden biri mutlaka söz konusudur; ya الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ (iman etmeyenler) ifadesi cer mahallindedir ve öncesindeki الَّذِينَ آمَنُوا (iman edenler için) sözüne atıftır. Bu durumda mâna şöyle olur: “O Kur'ân, iman edenler için bir kılavuz ve şifadır, iman etmeyenler içinse onların kulaklarındaki bir ağırlıktır.” Fakat bu durumda, -her ne kadar Ahfeş [v. 215/830] buna cevaz verse de- bir cümlede iki âmil üzerine atıf yapılmış olmaktadır. Ya da merfû'dur ve takdiri şöyledir: “İman etmeyenlerin kulaklarında o (Kur'ân) bir ağırlıktır.” Bu durumda mübteda hazfedilmiş olmaktadır. Veya “Kulaklarında bir ağırlık vardır; o (Kur'ân) bunlara tamamen kapalıdır!” şeklinde.

والأعجمي: الذي لا يفصح ولا يفهم كلامه من أي جنس كان. والعجمي: منسوب إلى أمة العجم. وفي قراءة الحسن «أعجمي» بغير همزة الاستفهام على الإخبار بأن القرآن أعجمي، والمرسل أو المرسل إليه عربي.

[٢٠٢٣] والمعنى: أن آيات الله على أي طريقة جاءتهم وجدوا فيها متعنتاً؛ لأن القوم غير طالبين للحق وإنما يتبعون أهواءهم. ويجوز في قراءة الحسن: هلا فصلت آياته تفصيلاً، فجعل بعضها بياناً للعجم، وبعضها بياناً للعرب.

[٢٠٢٤] فإن قلت: كيف يصح أن يراد بالعربي المرسل إليهم، وهم أمة العرب؟ قلت: هو على ما يجب أن يقع في إنكار المنكر لو رأى كتاباً أعجمياً كتب إلى قوم من العرب يقول: كتاب أعجمي ومكتوب إليه عربي. وذلك لأن مبنى الإنكار على تنافر حالتي الكتاب والمكتوب إليه، لا على أن المكتوب إليه واحد أو جماعة، فوجب أن يجرد لما سيق إليه من الغرض، ولا يوصل به ما يخل غرضاً آخر. ألا تراك تقول -وقد رأيت لباساً طويلاً على امرأة قصيرة- اللباس طويل واللباس قصير. ولو قلت: واللبسة قصيرة، جئت بما هو لكثرة وفضول قول؛ لأن الكلام لم يقع في ذكورة اللباس وأنوثته، إنما وقع في غرض وراءهما.

[٢٠٢٥] {هُوَ} أي القرآن {هُدًى وَشَفَاءٌ} إرشاد إلى الحق وشفاء {لِمَا فِي الصُّدُورِ} من الظن والشك.

[٢٠٢٦] فإن قلت {وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقُرْ} منقطع عن ذكر القرآن، فما وجه اتصاله به؟ قلت: لا يخلو إما أن يكون {الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ} في موضع الجر معطوفاً على قوله تعالى {لِلَّذِينَ آمَنُوا}، على معنى قولك "هو للذين آمنوا هدى وشفاء، وهو للذين لا يؤمنون في آذانهم وقُرْ"؛ إلا أن فيه عطفًا على عاملين؛ وإن كان الأخفش يجيزه. وإما أن يكون مرفوعاً على تقدير "والذين لا يؤمنون هو في آذانهم وقُرْ" على حذف المتبداً، أو "في آذانهم منه وقُر وهو عليهم عمى".

[2027] فَعَوَّيْتُ عَلَيْكُمْ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى ifadesi, عَمَ şeklinde de, [Hud 11/28]¹ âyetindeki gibi 'amiye şeklinde de okunmuştur.

[2028] “Bunlara, adeta uzak bir mesafeden seslenilmektedir!” Yani onlar Kur’ân’ı kabul etmiyorlar; ona kulak vermiyorlar. Onların bu durumu, sesin işitilemeyeceği kadar uzak bir mesafeden kendisine seslenilen ve bu mesafe sebebiyle o seslenişi işitemeyen kimsenin durumu gibidir.

45. Gerçek şu ki; Biz Musa’ya da kitap vermiştik ve onda da anlaşmazlığa düşülmüştü... Senin Rabbinin daha önce verilmiş bir sözü olmasaydı, aralarında çoktan hüküm verilmiş olurdu. Şüphesiz, ondan yana ‘kaygı verici bir şüphe’ içindeler!

[2029] “Anlaşmazlığa düşülmüştü” yani bazıları hak, bazıları bâtıl demişlerdi. “Daha önce verilmiş söz” Kıyamet gününün geleceğine ve dâvaların o gün çözüme kavuşturulacağına dair verilmiş sözdür. Bu söz olmasaydı, dâvaları daha dünyada hükme bağlanmış olurdu! Nitekim “Asıl randevuları (Kıyamet) saat(iyle)dir!..” [Kamer 54/46] ve “Fakat onları belli bir ecele kadar geciktirir.” [Nahl 16/61] buyrulmuştur.

46. Kim salih amel işlerse, kendi lehinedir; kim kötülük yaparsa, o da kendi aleyhinedir. Senin Rabbin, hiç de kullarına zulmedici değildir.

[2030] “Kendi lehinedir” yani onun sadece kendisine faydası olur. “Kendi aleyhinedir” yani yalnızca kendisine zarar verir. “Senin Rabbin, hiç de kullarına zulmedici değildir” ki kötülük yapandan başkasına azap etsin.

47. (Kıyamet) saat(in)e dair bilgi, tamamen O’na havale edilir. O’nun bilgisi dâhilinde olmaksızın hiçbir meyve, tomurcuğundan çıkmıyor; hiçbir dişi de hâmile kalıp doğurmuyor. Onlara; “Nerede Benim ‘ortak’larım?!” diye seslendiği gün; “İçimizden (buna dair) hiçbir şahit olmadığını Sana açıkça ilân ederiz.” derler.

48. Çünkü tapıp durdukları şeyler zihinlerinden kaybolup gitmiş; kaçacak delikleri olmadığını anlamışlardır!..

[2031] “(Kıyamet) saat(in)e dair bilgi, tamamen O’na havale edilir.” Yani Kıyamet vakti sorulduğunda, “Allah bilir.” yahut “Allah’tan başkası bunu bilmez.” denilir.

1 Nuh dedi ki: “Ey kavmim! Ne dersiniz; ya ben Rabbinimden (verilmiş) bir kanıt üzere isem; O, katından bana bir rahmet ihsan etmiş *de o size gizlenmişse?! İstemediğiniz halde bunu size zorla mı kabul ettireceğiz?!*” فَعَوَّيْتُ ifadesi, sülâsiden فَعَوَّيْتُ عَلَيْكُمْ şeklinde de okunmuştur; müfessir buna işaret etmektedir. / ed.

[٢٠٢٧] وقرئ «وهو عليهم عم»، و«عمي» كقوله تعالى {فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ} [هود: ٢٨].

[٢٠٢٨] {يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ}، يعني أنهم لا يقبلونه ولا يراعونه أسماعهم، فمثلهم في ذلك مثل من يصيح به من مسافة شاطئة لا يسمع من مثلها الصوت فلا يسمع النداء. ٥

٤٥- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ﴾

[٢٠٢٩] {فَاخْتُلِفَ فِيهِ} فقال بعضهم: هو حق، وقال بعضهم: هو باطل. والكلمة السابقة: هي العدة بالقيامة، وأن الخصومات تفصل في ذلك اليوم. ولولا ذلك لقضى بينهم في الدنيا. قال الله تعالى {بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ} [القمر: ٤٦]، {وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى} [النحل: ٦١]. ١٠

٤٦- ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

[٢٠٣٠] {فَلِنَفْسِهِ} فنفسه نفع، {فَعَلَيْهَا} فنفسه ضرر؛ {وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ} فيعذب غير المسيء. ١٥

٤٧- ﴿إِلَيْهِ يُرْدُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا آذْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ﴾

٤٨- ﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظَنَّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ﴾

[٢٠٣١] {إِلَيْهِ يُرْدُ عِلْمُ السَّاعَةِ}، أي إذا سئل عنها قيل: الله يعلم، أو لا يعلمها إلا الله. ٢٠

[2032] ثَمَرَاتٍ şeklinde (çoğul) da okunmuştur. Kâf'ın kesresiyle *el-kimm* hurma kabuğu gibi meyve kapçığı demektir; yani bir meyvenin kabuğunu yarıp çıkması, bir dişinin hamile kalması ve yavrusunu doğurması gibi hiçbir hadise vuku bulmaz ki Allah onu bilmesin! O, hamileliğin kaç gün ve kaç saat süreceğini; ayrıca erken mi yoksa tam vaktinde mi doğuracağı, bebeğin erkek mi dişi mi olacağı, güzel mi çirkin mi olacağı vb. hususları da önceden bilir.

[2033] “Nerede Benim ‘ortak’larım?!” Allah Teâlâ *ortak*ları o Müşriklerin boş iddialarına göre kendisine izafe etmiştir. Bunu “Nerede o, Benim ortağım olduğunu iddia ettikleriniz?!” [Kasas 28/62, 74] sözü de açıklamaktadır. Bu ifadede hem alay etme hem de azarlama vardır.

[2034] “İlan ederiz” yani bildiririz. “İçimizden (buna dair) hiçbir şahit olmadığını” yani [her şeyi] görüp işittiğimiz şu günde artık hiçbirimiz, onların senin ortağın olduğuna şahitlik etmeyiz! Yani bizim içimizden sadece muvahhitler çıkar! Yahut içimizde onlara şahitlik edecek hiç kimse yoktur!.. [Böyle derler,] çünkü onları terkedip gitmişlerdir. Azarı işittikleri vakit de ilâhlarını göremezler; zira onları ortadan kaybolmuşlardır.

[2035] Bu sözün ortaklara ait olduğu da söylenmiştir; yani içimizden onların bize izafe ettiği ortaklığa şahitlik edecek hiçbir şahit yoktur. Buna göre, ilâhların onları terk edip gitmesi onlara bir fayda vermeyecek olmalarıdır. Bu durumda, sanki ilâhlar onları terk edip gitmiş gibi olurlar.

[2036] “Anlamışlardır” yani [kaçacak delikleri olmadığını] kesin olarak öğrenmişlerdir. الْمَحِيضُ kaçacak yer demektir.

[2037] **Şayet** “أَذْنًاكُ” (ilan ederiz) ifadesi, onların daha önce yaptıkları rı ilanının haber verilmesidir; önceden bildirmişlerse neden tekrar sorguya çekiliyorlar?” **dersen şöyle derim:** “Ortaklarım neredel?” sorusunun kınamayı tekrarlamak maksadıyla onlara tekrar sorulmuş olması mümkündür. Bu sorunun hikâye etme tarzında Kur’ân’da tekrar edilmesi hikâye edilen ifadenin tekrar edilebileceğinin delilidir. Bu durumda mânanın “Sen şu an kalplerimizden ve inancımızdan biliyorsun ki biz böyle bâtıl bir şahitliğe girismeyiz.” şeklinde olması da mümkündür; çünkü Allah Teâlâ kalplerindekini bilince, sanki bunu Allah’a bildirmiş gibi olmuşlardır. Bu, daha önceki bir bildirimin haber verilmesi olmayıp yeni bir bildirme de olabilir. Tıpkı “Hükümdara bildir ki emir şöyle şöyle idi.” demen gibi.

[٢٠٣٢] وقرئ «من ثمرات من أكمامهن». والكم -بكسر الكاف- وعاء الثمرة، كجف الطلعة، أي وما يحدث شيء من خروج ثمرة ولا حمل حامل ولا وضع واضح إلا وهو عالم به؛ يعلم عدد أيام الحمل وساعاته وأحواله من الخداج والتمام، والذكورة والأنوثة، والحسن والقبح وغير ذلك.

٥ [٢٠٣٣] {أَيْنَ شُرَكَائِي} أضافهم إليه تعالى على زعمهم، وبيانه في قوله تعالى {أَيْنَ شُرَكَائِي الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ} [القصص: ٦٢، ٧٤]. وفيه تهكم وتقريع.

[٢٠٣٤] {أَذْنَاكَ} أعلمناك {مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ}، أي ما منا أحد اليوم -وقد أبصرنا وسمعنا- يشهد بأنهم شركاؤك، أي ما منا إلا من هو موحد لك. أو ما منا من أحد يشاهدهم؛ لأنهم ضلوا عنهم وضلت عنهم آلهتهم، لا يبصرونها في ساعة التوبيخ. ١٠

[٢٠٣٥] وقيل: هو كلام الشركاء، أي {مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ} يشهد بما أضافوا إلينا من الشركة. ومعنى ضلالهم عنهم على هذا التفسير: أنهم لا ينفعونهم، فكأنهم ضلوا عنهم.

[٢٠٣٦] {وَوَظُّوْا} وأيقنوا ما لهم من محيص. والمحيص: المهرب.

١٥ [٢٠٣٧] فَإِنْ قُلْتَ {أَذْنَاكَ} إخبار بإيذان كان منهم، فإذا قد آذنوا فلم سئلوا؟ قلت: يجوز أن يعاد عليهم {أَيْنَ شُرَكَائِي}؟ إعادة للتوبيخ، وإعادته في القرآن على سبيل الحكاية دليل على إعادة المحكي. ويجوز أن يكون المعنى: أنك علمت من قلوبنا وعقائدنا الآن أنا لا نشهد تلك الشهادة الباطلة، لأنه إذا علمه من نفوسهم فكأنهم أعلموه. ويجوز أن يكون إنشاء للإيذان ولا يكون إخبارًا بإيذان قد كان، كما تقول: أعلم الملك أنه كان من الأمر كيت وكيت. ٢٠

49. İnsan hayır istemekten usanmaz; ama başına bir kötülük gelince, birden ümitsiz bir karamsar kesilir...

50. Oysa başına gelen bir sıkıntıdan sonra tarafımızdan kendisine bir rahmet tattırsak, mutlaka; “Bu, zaten benim hakkımdı! (Kıyamet) saatin(in) gelip çatacağı kanaatinde değilim; ama olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O’nun nezdinde en güzeli yine benim olacaktır!” der. Fakat nankörce inkâr edenlere, yaptıklarını (o gün) kesinlikle bir bir haber vereceğiz; onlara mutlaka ağır bir azap tattıracağız!..

[2038] “Hayrı” yani mal ve nimet zenginliği “istemekten...” İbn Mes’ûd bu ifadeyi *min du’âin bi’l-hayri* şeklinde okumuştur. “Ama başına bir kötülük” yani darlık ve fakirlik “gelince, birden ümitsiz ve karamsar kesilir!” Burada iki şekilde; yani *fe’ûl* vezni kullanılarak ve *tekrar* edilerek¹ mübalağa yapılmıştır. *Kunût* kişinin üzerinde ümitsizlik belirtisinin ortaya çıkması ve acizyet içinde kalıp hayal kırıklığına uğramasıdır; yani kişi Allah’ın lütuf ve rahmetinden ümit keser. Bu, kâfirin sıfatı olup, delili de; “Zira inkârcı nankör bir kavimden başkası Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.” [Yûsuf 12/87] âyetidir.

[2039] Oysa Biz ona hastalıktan sonra sağlık yahut fakirlikten sonra zenginlik vererek kendisini rahatlatınca, “Bu benimdir!” der; yani bana ulaşmış bir haktır! Bunu bendeki hayır, üstünlük ve erdem davranışları sebebiyle hak etmişimdir. Yahut “Bu benimdir ve elimden gidecek değildir.” Bunun benzeri, “Onlara iyilik geldiğinde; ‘Bu, zaten bizim hakkımız!’ derlerdi” [A’râf 7/131] âyetidir.

[2040] “Kıyametin kopacağını sanmıyorum ya..!” [Kehf 18/36] ve “Nereden bilebiliriz ki o *saat* nedir?! (Böyle bir şey hakkında) sadece *zan* besleyebiliriz; yakînen söyleyemeyiz!” [Câsiye 45/32] âyetleri de buna benzemektedir; yani Âhiretin durumunu dünyanınkine kıyaslayarak şunu kastediyor: Âhiretin gerçekleşeceğini zannetmiyorum, ama *farz-ı muhal* gerçekleşirse, Allah katında itibar ve nimet yine ‘benim olacaktır!’

[2041] Bir âlimden nakledilmiştir ki; kâfirin iki kuruntusu² vardır. Dünyada iken, “... Ama olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O’nun nezdinde en güzeli yine benim olacaktır!” der. Âhirette ise “Keşke toprak olaydım!” [Nebe’ 78/40] der.

1 Yani karamsarlık ve ümitsizlik ifade eden iki kelime peşpeşe getirilerek. *Ye’s* ve *kunût* arasında ciddi bir fark yoksa da büyük günahların en büyüklerini sayan hadislerde “... Allah’ın rahmetinden ümit kesmek (*kunût*), Allah’ın ravhından ümitsizliğe düşmek (*ye’s* / *iyâs*)” şeklinde birbirine atfen kullanılmışlardır. Yûsuf 12/87’de “*Ye’se* ancak kâfirler düşer!” buyrulurken, Hicr 15/56’da *kunût* yoldan çıkmış olanlara izafe edilmiştir. / ed.

2 Umniyye/Kuruntu, olmayacak şeylerin hayalini kurmak. / ed.

٤٩- ﴿لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَئُوشَ قَنُوطٌ﴾

٥٠- ﴿وَلَيْتَنِي أَذِقْتَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضِرَاءٍ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَيْتَنِي رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لِلْحُسْنَى فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

٥ [٢٠٣٨] {مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ} من طلب السعة في المال والنعمة. وقرأ ابن مسعود «(من دعاء بالخير)». {وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ}، أي الضيقة والفقر {فَيَئُوشَ قَنُوطٌ}. بولغ فيه من طريقتين؛ من طريق بناء فعول، ومن طريق التكرير. والقنوط أن يظهر عليه أثر اليأس فيتضاءل وينكسر، أي يقطع الرجاء من فضل الله وروحه، وهذه صفة الكافر بدليل قوله تعالى {إِنَّهُ لَا يَنَاسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} [يوسف: ٨٧].

١٠ [٢٠٣٩] وإذا فرجنا عنه بصحة بعد مرض أو سعة بعد ضيق قال: {هَذَا لِي}، أي هذا حق وصل إلي؛ لأنني استوجبت به بما عندي من خير وفضل وأعمال برّ. أو هذا لي لا يزول عني، ونحوه قوله تعالى {فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ} [الأعراف: ١٣١].

[٢٠٤٠] ونحوه قوله تعالى {وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً} [الكهف: ٣٦]، {إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُستَيْقِينَ} [الجاثية: ٣٢] يريد: وما أظنها تكون، فإن كانت على طريق التوهم {أَنَّ لِي} عند الله الحالة الحسنی من الكرامة والنعمة، قائماً أمر الآخرة على أمر الدنيا.

[٢٠٤١] وعن بعضهم: للكافر أمنتان؛ يقول في الدنيا ”ولئن رجعت إلى ربي إن لي عنده للحسنى“، ويقول في الآخرة: يا ليتني كنت تراباً“.

[2042] Âyetin Velîd b. Muğîre hakkında indiği söylenmiştir.

[2043] Onlara, azabı gerektiren amellerinin hakikatini tam olarak haber vereceğiz ve o amelleri işlerken onlar sebebiyle Allah katında bir itibar ve yakınlığı hak ettiklerine dair inançlarının yanlışlığını mutlaka göstereceğiz: “Yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir!” [Furkân 25/23] Zira onlar insanlara gösteriş yapmak ve sadece övünç ve kibirlenme maksadıyla infak ediyorlardı. Sahip oldukları şeylerin zenginlik ve sağlık vesilesi olduğunu ve bunları hak ettiklerini zannediyorlardı.

51. İnsana nimet verdiğimizde, (şükredeceğine) yüz çevirip yan çizer. Başına bir kötülük geldiğinde ise yalvarır durur uzun uzun!..

[2044] Bu da insanın azgınlığının başka bir örneğidir. Allah ona bir nimet verdiği zaman bu nimet onu şımartır ve sanki daha önce hiç sıkıntıyla karşılaşmamış gibi nimeti vereni unuttur ve ona şükretmekten geri durur. “Yüz çevirip yan çizer,” yani burnunun dikine gider, kibirlenir ve büyüklenir. Zarara uğrayıp, fakirliğe düştüğünde ise duasına kaldığı yerden devam eder; yalvarıp yakarmaya başlar.

[2045] Cisimlere ait bir vasıf olan *genişlik* âyette, çok ve sürekli dua etme anlamından isti‘âre olarak kullanılmıştır. Yine, dua için “uzun” vasfı da kullanılır. Tıpkı şiddetli azap için “kalınlık, kabalık” ifadesinin isti‘âre olarak kullanıldığı gibi.

[2046] (وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ) Elif’i imâle etmek ve Nun’u da -buna bağlı olarak kesrelemek suretiyle *ve niî bi-cânibih* şeklinde de okunmuştur. Yine, tıpkı رَأَىٰ yerine رَاء dedikleri gibi, harflerin yeri değiştirilerek *nâe* şeklinde de okunmuştur.

[2047] **Şayet “وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ” sözünün anlamını tam olarak bana izah et.” dersin şöyle derim:** Bunun iki anlamı vardır: Birincisi, جَانِبِهِ (yanı / tarafı) kelimesini kişinin bizzat kendisi yerine koymaktır. Nitekim “Allah’a karşı işlediğim kusurlardan dolayı vay hâlime!” [Zümer 39/56] sözüyle ilgili olarak zikrettiğimiz gibi, bir şeyin yeri ve yönü o şeyin bizzat kendisi yerine kaim olabilir. Şairin şu ifadesi de böyledir:

ondan uzak tuttum kurdun durduğu yeri...

[٢٠٤٢] وقيل: نزلت في الوليد بن المغيرة.

[٢٠٤٣] فلنخبرنهم بحقيقة ما عملوا من الأعمال الموجبة للعذاب، ولنبرهنهم عكس ما اعتقدوا فيها أنهم يستوجبون عليها كرامة وقربة عند الله. {وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣]. وذلك أنهم كانوا ينفقون أموالهم رثاء الناس وطلبًا للافتخار والاستكبار لا غير، وكانوا يحسبون أن ما هم عليه سبب الغنى والصحة، وأنهم محققون بذلك.

٥١- ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَغْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ﴾

[٢٠٤٤] هذا أيضًا ضرب آخر من طغيان الإنسان إذا أصابه الله بنعمة أبطرتة النعمة، وكأنه لم يلق بؤسًا قط فنسى المنعم وأعرض عن شكره. {وَنَأَى بِجَانِبِهِ} أي ذهب بنفسه وتكبر وتعظم. وإن مسه الضر والفقر أقبل على دوام الدعاء وأخذ في الابتغال والتضرع.

[٢٠٤٥] وقد استعير العرض لكثرة الدعاء ودوامه وهو من صفة الأجرام؛ ويستعار له الطويل أيضًا كما استعير الغلظ بشدة العذاب.

١٥ [٢٠٤٦] وقرئ «ونأى بجانبه» بإمالة الألف وكسر النون للإتباع. و«ناء» على القلب، كما قالوا: راء، في رأي.

[٢٠٤٧] فإن قلت: حقق لي معنى قوله تعالى {وَنَأَى بِجَانِبِهِ}. قلت: فيه وجهان؛ أن يوضع جانبه موضع نفسه كما ذكرنا في قوله تعالى {عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ} [الزمر: ٥٦] أن مكان الشيء وجهته ينزل منزلة الشيء نفسه. ومنه قوله:

... وَنَفَيْتُ عَنْهُ مَقَامَ الذَّنْبِ ...

Yani kurdu ondan uzak tuttum. Yine, “Bir gün mutlaka Rabbinin huzuruna çıkacağından korkan kişiye...” [Rahmân 55/46] ifadesi de böyledir. Kâtiplerin, “falancanın huzuru ve meclisi..., falanın tarafına yazdım..., yüce tarafına / makamına” gibi ifadeleri de böyledir; bu sözleriyle bizzat o kişiyi kasted-
 5 derler. Bu durumda Allah Teâlâ sanki “Bizzat kendisi çeker gider!” demek istemiştir. Nitekim Araplar kibirli kimse için “Burnunun dikine gitti, iyiden iyiye kendini beğendi, kibrin rüzgârına kapıldı!” derler. İkincisi, جَانِبِهِ (yanı / tarafı) ifadesiyle *’itfinin* kastedilmesidir ki bu durumda, kişinin sapmasını ve tezviratını göstermiş olur. Nitekim Araplar aynı durumu ifade etmek için,
 10 *senâ* *’itfehû* ve *tevellâ bi-ruknihi* derler.¹

52. De ki: Peki, ya bu (Kur’ân), Allah tarafından geliyor; siz de buna rağmen onu nankörce inkâr ediyorsanız? O zaman, onunla derin bir ayrılık içinde bulunandan daha şaşkınlı olabilir mi?

[2048] أَرَأَيْتُمْ yani bana haber verin: “Ya bu” Kur’ân “Allah katından
 15 ise?!” Anlam şudur: Kur’ân’ı inkâr ve yalanlama hususundaki konumunuz, yakini olarak ve gönül rahatlığı içinde elde ettiğiniz kesin bir delilden kaynaklanan bir durum değildir. Aksine, tefekkür ve delile dayanmaktan uzak yoruma açık bir durumdur; yani Allah katından olabilir de, olmayabilir de. Siz bu konuyu ne derinlemesine düşündünüz ne de araştırma yaptınız; sa-
 20 dece onun gerçek olma ihtimalini yok saymakla kalmadınız, onu büsbütün inkâr ettiniz! O zaman, bana söyleyin bakayım, ona karşı etmediği düşmanlık kalmamış olan sizden daha şaşkınlı olabilir mi?! Belki *hak*tır... Haksı, o zaman kendi kendinizi helâk ettiniz demektir!

[2049] “Onunla derin bir ayrılık içinde bulunandan” ifadesi, “sizden”
 25 ifadesinin yerine zikredilmiştir ve inkârcıların durum ve özelliklerini açıklamaktadır.²

53. Gerçi Biz, bunun gerçek olduğu kendilerince iyice anlaşılın diye, yakında hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyet-lerimizi onlara göstereceğiz; ama, senin Rabbinin her şeye şahit olması yetmiyor mu?!

1 İlk deyim Hac 22/9’da “Gerdan kırarak / kasıla kasıla konuşma” anlamında, ikinci deyim Zâriyât 51/39’da “Fakat Firavun, gücüne ve otoritesine dayanarak yüz çevirmişti.” anlamında kullanılmıştır. / ed.
 2 Yani “sizden daha şaşkınlı olabilir mi?” yerine “onunla derin bir ayrılık içinde bulunandan daha şaşkınlı olabilir mi?” denilerek, muhatapların içinde bulundukları vahim durum resmedilmiştir. Buradaki bir incelik de müşriklerine kendilerini merkeze koyarak, Peygamber’i ve müminleri muhalif sayma tavırlarını reddedip, asıl muhalifin kendileri olduğunun belirtilmesidir. Yani kendinizi *ehlullah* olarak niteleyip muvahhit muhammedileri dinden çıkarmakla itham ediyorsunuz, ama asıl ayrılıkçılar sizlersiniz! Tıpkı Bakara 2/137’deki فَاِنَّمَا هُمْ شِقَاقِي ifadesiyle Ehl-i Kitab’ın da merkez dışına itilmesi gibi... Bu ilkelere yanaşmıyorsunuz, bili ki; Allah’ın tarih boyu gönderdiği *hak dinin* gerçek temsilcileri siz Yahudi ve Hristiyanlar değil, Müslümanlardır. / ed.

يريد: ونفيت عنه الذئب. ومنه {وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ} [الرحمن: ٤٦]. ومنه قول الكتاب "حضرة فلان ومجلسه، وكتبت إلى جهته وإلى جانبه العزيز"، يريدون نفسه وذاته. فكأنه قال: ونأى بنفسه، كقولهم في المتكبر ذهب بنفسه، وذهبت به الخيلاء كل مذهب، وعصفت به الخيلاء. وأن يراد بجانبه عطفه، ويكون عبارة عن الانحراف والازورار؛ كما قالوا: ثنى عطفه، وتولى بركنه.

٥٢- ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مِنْ أَضَلِّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ

بَعِيدٍ﴾

[٢٠٤٨] {أَرَأَيْتُمْ} أخبروني {إِنْ كَانَ} القرآن {مِنْ عِنْدِ اللَّهِ}، يعني أن ما أنتم عليه من إنكار القرآن وتكذيبه ليس بأمر صادر عن حجة قاطعة حصلت منها على اليقين وثلج الصدور، وإنما هو قبل النظر واتباع الدليل أمر متحمل؛ يجوز أن يكون من عند الله وأن لا يكون من عنده، وأنتم لم تنظروا ولم تفحصوا، فما أنكرتم أن يكون حقًا وقد كفرتم به. فأخبروني من أضلّ منكم وأنتم أبعدتم الشوط في مُشَاقَّتِهِ ومناصبته ولعله حق فأهلكتم أنفسكم؟

[٢٠٤٩] وقوله تعالى {مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ} موضوع موضع منكم، بيانا لحالهم وصفتهم.

٥٣- ﴿سَرَّيْهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

[2050] “Hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz.” Burada Allah Teâlâ’nın Peygamber (s.a.)’e, ondan sonra gelen halifelere ve dinine yardım edenlere nasip edeceği, genel olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde, doğu ve batı ülkelerinde, özel olarak da

5 Arap topraklarında daha önce yeryüzünde hüküm süren hükümdarların hiçbirine nasip olmamış fetihler, tiranlara ve kiralara karşı kazanılan zaferler, az sayıda müminin çok sayıda kâfire galip gelmesi, zayıflarının onların güçlülerine hükmeder hale gelmesi, müminlerin eliyle Allah’ın harikulade işler meydana getirmesi, İslâm çağrısının bilinen dünyanın dört

10 bir yanına ulaşması ve İslâm hâkimiyetinin dünyanın en uç noktalarına yayılması gibi hususları kastedilmektedir. Müslüman halkların savaşları ve yaşadıkları olaylar hakkında yazılmış kitaplardan ve anlatılan olaylardan hareketle kullanacağın bir tümevarım yöntemi, her biri tamamen Allah’tan bir âlâmet ve işaret niteliğinde olan, kişinin yakınıni güçlendiren,

15 imanını artıran şaşırtıcı olaylara muttali olmanı sağlayacaktır. Ve iyice anlaşılacaktır ki İslâmiyet, ancak derunî duygularına karşı kibirlenen ve kendi kendine insafsızlık edenlerin yüz çevireceği *hak dindir*. Nasıl ki, istikrarsızlık ve yalpalama yalanın, iftiranın özelliği ise, sebat ve istikamet de ancak hakkın ve sadakatin özelliğidir. Bâtılın da elbet bir rüzgârı vardır; bir uğultu çıkartır, ama sonra diner; bir hükümranlığı vardır, baştan galip gelir gibi olur, ama sonra hezimete uğrar!

[2051] *أَنَّ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ* ifadesi, *كَمَفًّى*’nın fâ’ili olmak üzere merfû’dur ve *كُلِّ* *أَنَّ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ* ifadesi onun bedelidir; anlam şöyle takdir edilir: Senin Rabbinin her şeye şahit olması onlara yetmiyor mu?!

25 [2052] Mâna şöyledir: İnanmayanlar Allah’ın, âyetlerini gerek dış dünyalarında gerekse kendilerinde ortaya çıkacağına dair sözünü görecekler, buna şahit olacaklardır. İşte buna şahit oldukları an da Kur’ân’ın “Her şeye şahit olan” *gayp âliminin* gönderdiği bir vahiy olduğunu kesin olarak anlayacaklardır. *Allah’ın her şeye şahit olması*; O’nun her şeyden

30 haberdar olduğu, her şeyi gözetliyor olduğu ve O’na göre bir şeyin gayb yahut şehadet âleminde bulunmasının herhangi bir farkının olmadığı anlamındadır. İşte bu da Kur’ân’ın hak olduğunun ve Allah katından geldiğinin bir delili olarak onlara yeter. Böyle olmasaydı, bu kadar güçlü olmazdı ve onu yüklenenler böyle zafer kazanamazlardı.

[٢٠٥٠] {سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ}، يعني ما يسّر الله عز وجل

لرسوله ﷺ وللخلفاء من بعده ونصار دينه في آفاق الدنيا وبلاد المشرق والمغرب
عمومًا، وفي باحة العرب خصوصًا من الفتوح التي لم يتيسر أمثالها لأحد من

خلفاء الأرض قبلهم، ومن الإظهار على الجابرة والأكاسرة، وتغليب قليلهم
على كثيرهم، وتسليط ضعافهم على أقويائهم، وإجرائه على أيديهم أمورًا خارجة

من المعهود خارقة للعادات؛ ونشر دعوة الإسلام في أقطار المعمورة، وبسط
دولته في أقاصيها، والاستقراء يطلعك في التواريخ والكتب المدونة في مشاهد

أهله وأيامهم على عجائب لا ترى وقعة من وقائعهم إلا علما من أعلام الله وآية
من آياته، يقوى معها اليقين، ويزداد بها الإيمان، ويتبين أن دين الإسلام هو دين

الحق الذي لا يحيد عنه إلا مكابر حسه مغالط نفسه؛ وما الثبات والاستقامة
إلا صفة الحق والصدق، كما أن الاضطراب والتزلزل صفة الفرية والزور؛ وأن

للباطل ربحًا تخفق ثم تسكن، ودولة تظهر ثم تضمحل.

[٢٠٥١] {يَرْبِّكَ} في موضع الرفع على أنه فاعل {كَفَى}. و{أَنَّهُ عَلَى كُلِّ

شَيْءٍ شَهِيدٌ} بدل منه، تقديره: أولم يكفهم أن ربك على كل شيء شهيد؟!

[٢٠٥٢] ومعناه: أن هذا الموعود من إظهار آيات الله في الآفاق وفي أنفسهم

سيرونه ويشاهدونه، فيتبينون عند ذلك أن القرآن تنزيل عالم الغيب الذي هو
على كل شيء شهيد، أي مطلع مهيمن يستوي عنده غيبه وشهادته، فيكفيهم ذلك

دليلاً على أنه حق وأنه من عنده، ولو لم يكن كذلك لما قوي هذه القوة ولما
نُصر حاملوه هذه النصر.

54. Bakınız; onlar Rablerine kavuşmaktan yana şüphedeler. Bakınız; O, zaten her şeyi çepeçevre kuşatmakta!..

[2053] مَرِيَّةٌ kelimesi zamme ile *muryetin* şeklinde de okunmuştur ki şüphe anlamına gelir. مُحِيطٌ bütün bir eşyayı, detaylarını, zahir ve batını-
5 nı bilen demektir. İnanmayanlara dair hiçbir şey O'na gizli kalmaz ve O, Rableriyle karşı karşıya gelme hususundaki inkârları ve şüpheleri sebebiyle onlara gereken karşılığı verecektir.

[2054] Peygamber (s.a.)'den nakledilmiştir ki; her kim Secde-i Fussilet sûresini okursa, Allah onun her harfine karşılık kendisine on sevap verir.

٥٤- ﴿أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ﴾

[٢٠٥٣] وقرئ «في مرية»، بالضم، وهي الشك. {مُحِيطٌ} عالم بجمل الأشياء وتفاصيلها وظواهرها وبواطنها، فلا تخفى عليه خافية منهم، وهو مجازيهم على كفرهم ومريتهم في لقاء ربهم.

هـ [٢٠٥٤] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة السجدة أعطاه الله بكل حرف عشر حسنات.

ŞÛRÂ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 53 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hâ, Mîm.

5 2. 'Ayn, Sîn, Kâf.

3. 'Mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm) Allah sana da, senden öncekilere de şöyle vahyeder:

4. Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. O'dur yüce, ulu (Aliyy, Azîm).

10 5. (O'nun yücelik ve azametinden) gökler nerede ise üstlerinden çatlayacak! Melekler de Rablerini hamd ile tenzih ve takdis ediyorlar ve yeryüzündekilerin bağışlanması için O'na dua ediyorlar; çünkü bakınız; Allah'tır gerçek bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).

[2055] İbn Mes'ûd ve İbn Abbas *Hâ, Mîm, Sîn, Kâf* şeklinde okumuştur.

15 [2056] "Allah sana da, senden önceki" diğer elçi "lere de böyle" bir vahiyle yahut böyle bir kitapla "vahyeder." Yani Allah Teâlâ bu sûrenin ihtiva ettiği mânaların benzerini başka sûrelerde sana vahyetmişti; aynı mânaları senden önceki elçilere de vahyetmişti. Demek ki; Allah, bütün kulları için önemli bir uyarı ve büyük bir lütuf içermeleri hasebiyle, bu mânaları hem 20 Kur'ân'da hem de bütün semavi kitaplarda tekrar etmiştir. Bu mânaların benzerini vahyetmenin kendisinin âdeti olduğuna delil olsun diye de meçhul sıygayla *أَوْحَى* (vahyedilmiştir) demeyip (süreklilik ifade eden) muzari sıygası [vahyeder] kullanmıştır.

25 [2057] *يُوحَىٰ إِلَيْكَ* ifadesi meçhul sıygayla *yûhâ ileyke* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Bu okuyuşa göre, cümledeki *Allah* ismini merfû' kılan nedir?" **dersen şöyle derim:** *يُوحَى* (vahyeder) ifadesinin delâlet ettiği şeydir. Âdeta (*yûhâ ileyke* [sana vahyedilir] ifadesini işiten) biri "Peki vahyeden kimdir?" diye sormuş da, kendisine "Allah'tır." cevabı verilmiştir. Bu, Sülemî'nin *وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِّكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءُهُمْ* [En'am 6/137] şeklinde hem fiili meçhul sıygayla okuduğu hem de *شُرَكَاءُهُمْ* ke- 30 limesini merfû' yaptığı kıraati gibidir. Bu kıraate göre mâna, "Çocuklarını öldürmeyi onlara 'ortak'ları süslü gösterdi." şeklinde olur.

سورة الشورى

مكية، وآياتها ٥٣.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿حَمَّ﴾

٢- ﴿عَسَقَ﴾

٣- ﴿كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٤- ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾

٥- ﴿تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِنْ اللَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٢٠٥٥] قرأ ابن عباس وابن مسعود رضي الله عنهما «حم سق».

[٢٠٥٦] {كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ} أي مثل ذلك الوحي، أو مثل ذلك الكتاب يوحى إليك وإلى الرسل. {مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ}، يعني أن ما تضمنته هذه السورة من المعاني قد أوحى الله إليك مثله في غيرها من السور، وأوحاه من قبلك إلى رسله، على معنى: أن الله تعالى كرر هذه المعاني في القرآن في جميع الكتب السماوية، لما فيها من التنبيه البليغ واللفظ المضارع، ليدل على أن إحياء مثله عادته.

[٢٠٥٧] وقرئ «يوحى إليك» على البناء للمفعول. فإن قلت: فما رافع اسم الله على هذه القراءة؟ قلت: ما دلّ عليه {يُوحِي}، كأن قائلًا قال: من الموحى؟ فقل: الله، كقراءة السلمي {وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ} [الأنعام: ١٣٧] على البناء للمفعول ورفع شركائهم، على معنى: زينه لهم شركائهم.

Şayet “Peki *nûhî* (vahyederiz) okuyuşuna göre *Allah* ismini ref’ eden nedir?” **dersen şöyle derim:** O zaman mübteda olmak üzere merfû‘, العَزِيز ve sonrasındaki kelime ise haber olur. Yahut العَزِيزُ الْحَكِيمُ (öncesindeki Allâh isminin) iki sıfatıdır. Bu durumda مِنْ قَبْلِكَ şeklindeki) zarf haber olur.

5 [2058] تَا ile de Yâ ile de okunmuş; (يَنْفُطِرْنَ de) *yetefattarne* ve *yenfâtirne* şeklinde okunmuştur. [Râvi] Yûnus, Ebû ‘Amr’dan [v. 154/771] *tetefattarne* şeklinde garîb¹ bir kıraat nakletmiştir. Bunun bir benzeri İbnü’l-A‘râbî’nin [v. 231/846] *Nevâdir* isimli eserinde nakledilen *el-ibilu teş-mumne* (develer kokluyorlar) şeklindeki nadir kullanımdır.

10 [2059] Âyetin anlamı şudur: Gökler Allah’ın şânının yücelik ve azame-tinden neredeyse çatlayıp yarılacak! Bu ifadenin, “O’dur yüce, ulu.” ifade-sinden sonra gelmesi de bu mânaya delâlet eder. Göklerin çatlayıp yarılacak olmasının sebebinin, Müşriklerin Allah’a çocuk isnat etmeleri olduğu da söylenmiştir. Tıpkı “Neredeyse gökler parçalanacak (Rahmân’a çocuk isnat ettikleri için)!” [Meryem 19/90] âyetindeki gibi.

[2060] **Şayet** “Niçin ‘üstlerinden’ dedi?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Al-lah Teâlâ’nın celâl ve azametinin en büyük işaret ve delili göklerin üstüdür ki orada Arş, Kürsî; Arş’in etrafında Allah’ı tesbih ve takdis ederek sallanan saf saf dizilmiş melekler ve aslını esasını sadece Allah’ın bildiği, O’nun yüce me-lekûtunun tezahürleri vardır. İşte bu sebeple “gökler üstlerinden çatlayacak” demıştır; yani çatlama işi göklerin üst tarafından başlayacaktır. Yahut inkâr ifadesi göklerin altında yaşayan kimselerden sadır olduğu için böyle söylen-miştir. Bu durumda mantıken “Gökler, küfür sözünün geldiği yön olan aşağı taraftan çatlayacak!” denmesi gerekirdi; fakat bu durum mübalağalı bir şe-
25 kilde anlatıldı ve küfür ifadesi (çok tehlikeli bir söz olduğu için) göklerin üst tarafını etkilemiş gibi söylendi. Âdetâ şöyle buyrulmuş oldu: (Bu küfür ifade-si o kadar tehlikeli ve yakışsızdır ki) bırakın göklerin alt tarafını, neredeyse üstlerinden çatlayacak gibi oldular! Bu mübalağanın bir benzeri, “Başlarının üstünden kaynar sular dökülür ve bununla karınlarındakiler de eritilir, deri-leri de...” [Hac 22/19-20] âyetinde vardır; başlarının üstünden dökülen kaynar su, iç organlarını da etkileyici kılınmıştır. “Üstlerinden” ifadesinin, yeryüzü-nün üst tarafından anlamına geldiği de söylenmiştir.

[2061] **Şayet** “İçlerinde Allah’ın düşmanı kâfirler olduğu halde, meleklerin yeryüzündekileri için istiğfardabulunmalarını nasıl uygun olabilir? Üstelik ‘Allah’ın, meleklerin... lâneti şüphesiz bunların üzerindedir!’ [Bakara 2/161] buyrulmuş.
35

1 Müfessirin bu okuyuşu tuhaf bulmasının sebebi, cem-‘i müennes gâib kelimelerin Tâ ile değil sadece Yâ ile gelmesidir. / çev.

فإن قلت: فما رافعه فيمن قرأ «نوحى» بالنون؟ قلت: يرتفع بالابتداء، و{الْعَزِيزُ} وما بعده أخبار، أو {الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان، والظرف خبر.

[٢٠٥٨] قرئ «تكاد» بالتاء والياء. و«ينفطرن»، و«يتفطرن». وروى يونس عن أبي عمرو قراءة غريبة «تتفطرن»، بتاءين مع النون، ونظيرها حرف نادر، روى في نوادر ابن الأعرابي: الإبل تشممن. ٥

[٢٠٥٩] ومعناه: يكدن ينفطرن من علو شأن الله وعظمته؛ يدل عليه مجيئه بعد {الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ}. وقيل: من دعائهم له ولدا، كقوله تعالى {تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ} [مريم: ٩٠].

[٢٠٦٠] فإن قلت: لم قال: {مِنْ فَوْقِهِنَّ}؟ قلت: لأن أعظم الآيات وأدلها على الجلال والعظمة فوق السَّمَوَاتِ، وهي العرش، والكرسي، وصفوف الملائكة المرتجة بالتسيح والتقديس حول العرش. وما لا يعلم كنهه إلا الله تعالى من آثار ملكوته العظمى، فلذلك قال: {يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ}، أي يبتدئ الانفطار من جهتهن الفوقانية. أو لأن كلمة الكفر جاءت من الذين تحت السَّمَوَاتِ، فكان القياس أن يقال: ينفطرن من تحتهن من الجهة التي جاءت منها الكلمة، ولكنه بولغ في ذلك، فجعلت مؤثرة في جهة الفوق. كأنه قيل: يكدن ينفطرن من الجهة التي فوقهن، دع الجهة التي تحتهن. ونظيره في المبالغة قوله عزّ وعلا {يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ} [الحج: ١٩-٢٠] فجعل الحميم مؤثرا في أجزائهم الباطنة. وقيل: {مِنْ فَوْقِهِنَّ} من فوق الأرضين.

[٢٠٦١] فإن قلت: كيف صح أن يستغفروا لمن في الأرض وفيهم الكفار أعداء الله؟ وقد قال الله تعالى {أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ} [البقرة: ١٦١] ٢٠

Onlara lanet edenler nasıl onlar için istiğfarda bulunacak?” **dersen şöyle derim:** “Yeryüzündekiler için” ifadesi yeryüzü halkı cinsine delâlet eder. Bu cins olma durumu da onların hem tümünü hem de bir kısmını kapsar. Bu durumda hem tümünün hem de bir kısmının kastedilmiş olması mümkündür. Meleklerin Allah’ın velîleri olan müminlerden başkası için istiğfarda bulunmayacaklarına dair delil de bulunduğu için burada Allah Teâlâ sadece müminleri kastetmiştir. Dikkat edersen, Ğâfir sûresinde “Müminlerin bağışlanması için dua ederler.” [Ğâfir 40/7] buyuruyor ve “Ya Rabbi! Dönüş yaparak Senin yolunu izleyenleri bağışla!” [Ğâfir 40/7] dediklerini aktarıyor! Bak, âyetle melekler kendileri için istiğfarda bulunulanları nasıl istiğfarın gerektirdiği şey [yani tevbe] ile tavsif ettiler ve istiğfarlarında, [tevbe ederek] dönüş yapmayan *tasdik* sahipleri¹ için bile bir açık kapı bırakmadılar! Bu durumda kâfirler için istiğfarda bulunmaları nasıl mümkün olabilir?! Meleklerin, istiğfar ile Allah Teâlâ’dan cezalandırmada acele etmeyecek tarzda yumuşak davranma ve bağışlama talep etmeyi kastetmiş olmaları da muhtemeldir. Nitekim şu âyetlerde bu anlam vardır: “(Düzenleri bozulup) zeval bulmasınlar diye gökleri ve yeri kesinlikle Allah tutmaktadır. Bunları O’ndan başka herhangi biri tutmuş olsaydı, mutlaka zeval bulurlardı! O, gerçekten Halim’dir, bağışlayıcıdır.” [Fâtır 35/41] “Senin Rabbin, zulmetmelerine rağmen insanlara karşı gerçekten ‘mağfiret sahibi’dir.” [Ra’d 13/6] Dolayısıyla, buradaki istiğfardan maksat Allah’ın insanlara yumuşak davranıp onları suçları sebebiyle hemen cezalandırmamasıdır. Bu durumda istiğfar umumi olur.

[2062] **Şayet** “Gökler neredeyse çatlayacak!” sözünü iki şekilde tefsir etmiştin; peki bu sözden sonraki [meleklerin tesbih ve istiğfarından bahseden] ifadelerin bu iki tefsirle uyumu nasıl olmaktadır?” **dersen şöyle derim:** İlk tefsire göre, sanki şöyle buyrulmuş olmaktadır: Allah’ın yüceliğine saygı duydukları ve O’nun mutlak büyüklüğünden çekindikleri için gökler çatlayacak gibi oldu! Yedi kat gökleri dolduran ve Arş’in etrafını saflar halinde çevirmiş olan melekler ise O’nun azameti karşısında boyun bükmüş bir şekilde kulluklarına, O’nu tesbih etmeye ve O’na hamd etmeye devam ediyorlar ve Allah’ın, yeryüzündeki kulları şiddetli cezalandırmasından korktukları için onlar namına istiğfarda bulunuyorlar. **İkinci** tefsire göre ise âdetâ şöyle buyrulmaktadır: Gökler, Müşriklerin o çirkin sözü söylemeye cüret etmeleri sebebiyle çatlayacak gibi oldu! Melekler ise Allah’ın kendilerine ikram ettiği lütuflara hamdederek -ki Allah meleklerin bu lütuflar sebebiyle, zorla değil de kendileri bizzat isteyerek günah işlemekten şiddetle uzak durduklarını bilir- Allah’ı *bir*liyor, cahillerin O’na izâfe ettikleri uygunsuz sıfatlardan Allah’ı tenzih ediyor

1 “Tasdik sahipleri” yani -genel kullanımda- müminler... Müfessir, her hal ve şartta imanına uygun davrananları ifade eden “mümin” kelimesinin herkes için kullanılamayacağı kanaatinde. / ed.

فكيف يكونون لاعنين مستغفرين لهم؟ قلت: قوله {لَمَنْ فِي الْأَرْضِ} يدل على جنس أهل الأرض، وهذه الجنسية قائمة في كلهم وفي بعضهم؛ فيجوز أن يراد به هذا وهذا. وقد دل الدليل على أن الملائكة لا يستغفرون إلا لأولياء الله - وهم المؤمنون - فما أراد الله إلا إياهم. ألا ترى إلى قوله تعالى في سورة المؤمن {وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا} [غافر: ٧] وحكايته عنهم {فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ} [غافر: ٧] كيف وصفوا المستغفر لهم بما يستوجب به الاستغفار، فما تركوا للذين لم يتوبوا من المصدقين طمعاً في استغفارهم، فكيف للكفرة؟! ويحتمل أن يقصدوا بالاستغفار طلب الحلم والغفران في قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ يُمِصُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا} إلى أن قال: {إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا} [فاطر: ٤١]، وقوله تعالى {وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ} [الرعد: ٦]. والمراد: الحلم عنهم وأن لا يعاجلهم بالانتقام فيكون عاماً.

[٢٠٦٢] فإن قلت: قد فسرت قوله تعالى {تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَنْفَطَرُونَ} بتفسيرين. فما وجه طباق ما بعده لهما؟ قلت: أما على أحدهما فكأنه قيل: تكاد السَّمَوَاتُ ينفطرن هيبة من جلاله واحتشاماً من كبريائه، والملائكة الذين هم ملء السبع الطباق وحاقون حول العرش صفوفاً بعد صفوف يداومون - خضوعاً لعظمته - على عبادته وتسبيحه وتحميده، ويستغفرون لمن في الأرض خوفاً عليهم من سطواته. وأما على الثاني فكأنه قيل: يكدن ينفطرن من إقدام أهل الشرك على تلك الكلمة الشنعاء، والملائكة يوحدون الله وينزهونه عما لا يجوز عليه من الصفات التي يضيفها إليه الجاهلون به، حامدين له على ما أولاهم من أطافه التي علم أنهم عندها يستعصمون، مختارين غير ملجئين،

ve o çirkin sözden ve onu söyleyenlerden uzak duran yeryüzündeki müminler için istiğfar ediyorlar. Yahut Rablerinden yeryüzündeki insanlara yumuşak davranmasını, cezayı hak ettikleri halde onları cezalandırmakta acele etmemesini istiyorlar. Böyle yapmalarının sebebi, insanları hemen cezalandırmayıp onlara mühlet verilmesinde gördükleri maslahat, insanlığın kurtuluşu ve yeryüzü halkı arasındaki kâfir ve fâsıkların [tevbe ederek] dönüş yapması için hissettikleri şiddetli arzu ve istektir.

6. O’ndan başka birtakım velîler edinenler üzerinde Allah daimî gözetleyicidir! Sen onların vekili değilsin!

[2063] “O’ndan başka birtakım velîler edinenler” yani Allah’a ortak ve denk varlıklar ihdas edenler “Allah onların üzerinde daimî gözetleyicidir!” Yani onların bütün durumlarını ve işlerini gözetlemektedir; bunlara dair hiçbir şey O’nun gözünden kaçmaz. Allah onları bu durumlarına ve amelilerine göre hesaba çekecek ve cezalandıracaktır. Onları Allah’tan başka bu şekilde gözetleyen hiç kimse yoktur. Ey Muhammed! Sen onlardan mes’ul “değilsin.” Onların ne durumları sana havale edilmiştir ne de imana mecbur tutulmaları sana bırakılmıştır! Sen sadece bir uyarıcısın... O kadar.

7. Sana da böyle Arapça bir Kur’ân vahyetmekteyiz ki, anaşehri ve çevresindekileri (anladıkları bir dille) uyarasın; asla şüphe edilmemesi gereken o toplanış (haşir) gününe karşı uyarasın: (O gün) bir fırka Cennet’te, bir fırka da Çılgın Ateş’tedir.

[2064] “Sana da” aynı şekilde “vahyetmekteyiz.” Bu, bir önceki âyetin “Allah’tır onları gözetleyen, sen gözetleyecek değilsin onları, sadece uyarıcısın sen.” şeklindeki anlamına işaretler; çünkü Allah Teâlâ bu mânâyı kitabının birçok yerinde tekrar etmektedir. Bu durumda [i] كَذَلِكَ’nin başındaki Kâf, أُوحِيَآ fiilinin *mefûlun bibid*dir. فَرَأَانَا عَزَبِيًّا de *mefûlun bibin* hâlidir; yani sana ne denildiğini anlayasın ve uyarı vazifenin sınırını aşmayasın diye, şüphe edeceğin hiçbir şey barındırmayan apaçık Arapça bir Kur’ân olmak üzere onu sana vahy ediyoruz. [ii] ذَلِكَ’nin, أُوحِيَآ fiilinin mastarına yönelik bir işaret olması da mümkündür; yani o açıkseçik ve anlaşılır olan vahyetmenin bir benzerini, senin dilinde Arapça bir Kur’ân olarak sana da vahy ediyoruz.

[2065] “Uyarasın diye.” Hem *enzertuhû kezâ* (Onu şuna karşı uyardım.) hem de *enzertuhû bi-kezâ* (Onu şu konuda uyardım.) denilir. İlkinde, yani لَتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَى ifadesinde fiil birinci mefûle müteaddi olmuş; ikincisi olan وَتُنذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ de ise ikinci mefûle müteaddi olmuştur. “Anaşehir”den mak-sat, anaşehrin halkıdır. Bu “Şehre sor!” [Yûsuf 12/82] ifadesi gibidir. “Çevresindekileri”, yani etraftaki bedevi toplulukları. (لَتُنذِرَ) *li-yunzira* (uyarsın diye) şeklinde de okunmuştur ki fâ’il Kur’ân’dır.

ويستغفرون لمؤمني أهل الأرض الذين تبرؤوا من تلك الكلمة ومن أهلها. أو يطلبون إلى ربهم أن يحلم عن أهل الأرض ولا يعاجلهم بالعقاب مع وجود ذلك فيهم، لما عرفوا في ذلك من المصالح، وحرصاً على نجاة الخلق، وطمعاً في توبة الكفار والفساق منهم.

٥ - ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيفٌ عَلَيْهِمْ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾

[٢٠٦٣] {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ} جعلوا له شركاء وأنداداً {اللَّهُ حَفِيفٌ عَلَيْهِمْ} رقيب على أحوالهم وأعمالهم لا يفوته منها شيء، وهو محاسبهم عليها ومعاقبهم لا رقيب عليهم إلا هو وحده. {وَمَا أَنْتَ} يا محمد بموكل بهم ولا مفوض إليك أمؤهم ولا قسرهم على الإيمان؛ إنما أنت منذر فحسب.

١٠ - ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾

[٢٠٦٤] ومثل ذلك {أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ}. وذلك إشارة إلى معنى الآية قبلها من أن الله تعالى هو الرقيب عليهم، وما أنت برقيب عليهم، ولكن نذير لهم؛ لأن هذا المعنى كرره الله في كتابه في مواضع جمّة، والكاف مفعول به لـ {أَوْحَيْنَا}. و {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} حال من المفعول به، أي أوحيناه إليك وهو قرآن عربي بين، لا لبس فيه عليك، لتفهم ما يقال لك، ولا تتجاوز حد الإنذار. ويجوز أن يكون {ذلك} إشارة إلى مصدر {أوحينا}، أي ومثل ذلك الإيحاء البين المفهم أوحينا إليك قرآنًا عربيًا بلسانك.

[٢٠٦٥] {لِتُنْذِرَ} يقال: أنذرته كذا وأنذرت به كذا. وقد عدى الأول، أعني {لِتُنْذِرَ} أُمَّ الْقُرَى، إلى المفعول الأول والثاني وهو قوله {وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ} إلى المفعول الثاني. {أُمَّ الْقُرَى} أهل أم القرى كقوله تعالى {وَسُئِلَ الْقُرَيْةُ} [يوسف: ٨٢]. {وَمَنْ حَوْلَهَا} من العرب. وقرئ «لينذر»، بالياء والفعل للقرآن.

[2066] “Toplanış günü” Kıyamet günüdür; çünkü bütün mahlûkat o gün bir araya getirilecektir. “Toplanma günü için sizi bir araya getireceği gün.” [Teğâbun 64/9] buyrulmuştur. Ruhların ve bedenlerin bir araya getirileceği de söylenmiştir. Yine her iş işleyen ile işlediği amelin bir araya getirileceği de söylenmiştir. لَا رَيْبَ فِيهِ ifadesi cümle-i mu‘terizadır ve i‘rabdan mahalli yoktur.

[2067] Her iki فَرِيقٌ de merfû‘ ve mansûb okunmuştur. Merfû‘ okuyuş, فَرِيقٌ مِنْهُمْ (onlardan bir grup) takdiri ileldir. Bu ifadedeki çoğul zamiri o gün toplananlara gitmektedir; çünkü mâna, “Mahlûkatın toplandığı gün, onlardan bir grup...” şeklindedir. Mansûb okuyuşun gerekçesi ise, bu iki kelimenin toplananların *hâlî* olmasıdır; yani ayrı ayrı gruplar halinde [toplayacağı gün]. Nitekim “(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışırlar.” [Rûm 30/14] âyetinde de bu husus anlatılmıştır. **“Peki, aynı anda nasıl hem bir araya gelip hem de ayrılmış oluyorlar?” dersene şöyle derim:** Onlar o gün cennetlik ve cehennemlik olarak ikiye ayrılmış bir şekilde topluca bir arada bulunurlar. Nitekim Cuma günü insanlar iki ayrı mescide *dağılmış* olarak *bir araya gelmiş* olmaktadır. Ama “toplanma” ile onların belli bir mekânda bir araya getirilmesi kastedilmişse, o zaman ifade “ayrılmak üzere olmaları” anlamındadır.

8. Allah dileseydi, onları tek bir ümmet yapardı. Ama O, rahmetine dilediklerini sokuyor. Zalimlere gelince, onlar için ne velî vardır ne de yardımcı...

[2068] “Onları tek bir ümmet yapardı”, yani hepsini zorla ve mecbur bırakarak mümin yapardı. Tıpkı “İsteseydik, elbette herkesi doğru yola getirirdik!” [Secde 32/13] ve “Senin Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi.” [Yûnus 10/99] âyetlerindeki gibi. [Burada] Âyetin anlamının iman etmeye zorlamak olduğunun delili, “O halde sen mi insanları mümin oluncaya kadar zorlayacaksın?!” [Yûnus 10/99] âyetidir ki, “sen mi zorlayacaksın?!” ifadesi -ifadenin başında, icbar edenin -filine değil- bizzat kendisine yönelik yadırgama anlamına gelen bir Hemze bulunması¹ sebebiyle- bu zorlamaya başkasının değil, yalnızca Allah’ın kâdir olduğunun delilidir. Bu durumda mâna şöyle olur: Şayet Rabbin, kudretiyle dileseydi onların hepsini iman etmeye zorlardı; fakat O hikmetiyle diledi ve böylece onları mükellef kılarak işlerini kendi tercihlerine bıraktı ki müminleri rahmetine dâhil etsin -çünkü âyetteki “dilediklerini” ifadesiyle kastedilen müminlerdir; zaten dikkat edersen müminleri “zâlimler”in karşısına konumlandırmış- ve zâlimleri de onlara yönelik azabı hususunda velîsiz ve yardımcısız bıraksın.

1 Yani âyette; “İnsanları zorlayacak mısın?!” değil, “İnsanları sen mi zorlayacaksın?!” buyrulması... / ed.

[٢٠٦٦] {يَوْمَ الْجُمُعِ} يوم القيامة، لأنّ الخلائق تجمع فيه. قال الله تعالى {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجُمُعِ} [التغابن: ٩] وقيل: يجمع بين الأرواح والأجساد. وقيل: يجمع بين كل عامل وعمله. و{لَا رَيْبَ فِيهِ} اعتراض لا محل له.

[٢٠٦٧] قرئ «فريق... وفريق»، بالرفع والنصب؛ فالرفع على: منهم فريق، ومنهم فريق. والضمير للمجموعين؛ لأن المعنى: يوم جمع الخلائق. والنصب على الحال منهم، أي متفرقين، كقوله تعالى {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفِقُونَ} [الروم: ١٤]. فإن قلت: كيف يكونون مجموعين متفرقين في حالة واحدة؟ قلت: هم مجموعون في ذلك اليوم مع افتراقهم في داري البؤس والنعيم، كما يجتمع الناس يوم الجمعة متفرقين في مسجدين. وإن أريد بالجمع جمعهم في الموقف، فالتفرق على معنى مشارفتهم للتفرق.

٨- ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يَدْخُلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾

[٢٠٦٨] {لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} أي مؤمنين كلهم على القسر والإكراه، كقوله تعالى {وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى} [السجدة: ١٣]، وقوله تعالى {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا} [يونس: ٩٩]. والدليل على أنّ المعنى هو الإلجاء إلى الإيمان قوله {أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} [يونس: ٩٩]؛ وقوله تعالى {أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ} بإدخال همزة الإنكار على المكروه دون فعله دليل على أنّ الله وحده هو القادر على هذا الإكراه دون غيره. والمعنى: ولو شاء ربك مشيئة قدرة لقسرهم جميعاً على الإيمان، ولكنه شاء مشيئة حكمة فكلفهم وبنى أمرهم على ما يختارون، ليدخل المؤمنين في رحمته - وهم المرادون بـ{مَنْ يَشَاءُ}، ألا ترى إلى وضعهم في مقابلة الظالمين - ويترك الظالمين بغير ولي ولا نصير في عذابه.

9. Yoksa bunlar O’ndan başka velîler mi edinmişler?! Asıl velî Allah’tır; ölüleri O diriltir. O her şeye kadirdir.

[2069] أم’in Hemzesi yadırgama anlamı vermektedir. “Asıl velî Allah’tır”, yani velî edinilmesi gereken, mevlâ ve efendi (sahip) olduğuna inanılması gereken yalnızca Allah’tır. فَالله هُوَ الْوَلِيُّ ifadesinin başında yer alan Fâ, mu-
 5 kadder bir şartın cevabıdır; âdeta Allah dışında herhangi bir velî bulunması imkânı reddedildikten sonra şöyle denmektedir: Eğer gerçekten bir veli istiyorlarsa hakiki veli bir tek Allah’tır, O’ndan başka da yoktur. “O ölüleri diriltir”, yani ölüleri diriltmek velînin bir vasfıdır; “O her şeye kadirdir”,
 10 yani velî edinilmeye en lâayık olan, herhangi bir şeye gücü yetmeyenler değil, sadece O’dur.

10. Anlaşmazlığa düştüğünüz herhangi bir hususta hüküm Allah’a aittir. İşte, benim Rabbim Allah! Ben, yalnızca O’na güvenip dayanmaktayım; yalnızca O’na yönelirim.

[2070] “Anlaşmazlığa düştüğünüz herhangi bir hususta...” Bu ifade, Peygamber (s.a.)’in müminlere söylediği sözün aktarılmasıdır; yani kâfir Ehl-i Kitap ve Müşriklerin size muhalefet ettiği, bu sebeple onlarla anlaşmazlığa düştüğünüz, dine dair herhangi bir hususta verilecek hüküm Allah’a kalmıştır; hakikate yapışan müminleri mükâfatlandıracak ve bâtıla yapışanları cezalandıracak O’dur. “İşte” aranızdaki hakem “benim Rabbim
 20 Allah’tır!” Din düşmanlarının kurduğu tuzakları boşa çıkarma hususunda “ben, yalnızca O’na güvenip dayanmaktayım” ve onların şerleriyle başa çıkma konusunda sadece “O’na yönelmekteyim.”

[2071] Şu da söylenmiştir: “Anlaşmazlığa düştüğünüz” ve nizâlaştığınız dâvalarda Peygamber (s.a.)’in hakemliğine başvurun ve başkasının hakemliğini onun hakemliğine tercih etmeyin. “Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resulüne arz edin.” [Nisa 4/59] âyeti de bunun delilidir.

[2072] Şöyle de denilmiştir: Herhangi bir âyetin te’vili hususunda anlaşmazlığa düşerseniz ve âyetin anlamı size karışık gelirse, onun açıklamasına ulaşmak için kitabullahın muhkem âyetlerine ve Peygamber (s.a.)’in sünnetinin açıkça anlaşılan kısımlarına müracaat edin.

٩- ﴿أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَالَ اللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٢٠٦٩] معنى الهمزة في {أَمْ} الإنكار، {قَالَ اللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ} هو الذي يجب أن يتولى وحده ويعتقد أنه المولى والسيد؛ فالفاء في قوله {قَالَ اللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ} جواب شرط مقدر، كأنه قيل بعد إنكار كل ولي سواه: إن أرادوا ولياً بحق فالله هو الولي بالحق، لا ولي سواه. {وَهُوَ يُحْيِي} أي ومن شأن هذا الولي أنه يحيي {الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}، فهو الحقيق بأن يتخذ ولياً دون من لا يقدر على شيء.

١٠- ﴿وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكَُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

١٠ [٢٠٧٠] {وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ} حكاية قول رسول الله ﷺ للمؤمنين، أي ما خالفكم فيه الكفار من أهل الكتاب والمشركين، فاختلغتم أنتم وهم فيه من أمر من أمور الدين، فحكم ذلك المختلف فيه مفوض إلى الله تعالى، وهو إثابة المحقين فيه من المؤمنين ومعاقبة المبطلين. {ذَلِكَُمُ} الحاكم بينكم هو {اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} في ردّ كيد أعداء الدين {وَإِلَيْهِ} أرجع في كفاية شرهم.

١٥ [٢٠٧١] وقيل: وما اختلفتم فيه وتنازعتم من شيء من الخصومات فتحاكموا فيه إلى رسول الله ﷺ، ولا تؤثروا على حكومته حكومة غيره، كقوله تعالى {فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ} [النساء: ٥٩].

[٢٠٧٢] وقيل: وما اختلفتم فيه من تأويل آية واشتبه عليكم فارجعوا في بيانه إلى المحكم من كتاب الله، والظاهر من سنة رسول الله ﷺ.

[2073] Şu da söylenmiştir: Sizin yükümlülüklerinizle ilgili olmayan ve bilmeye de imkânınızın olmadığı bazı bilgiler hususunda aranızda meydana gelen ihtilâflarda, “En iyisini Allah bilir.” deyin. Mesela *rûh* hakkındaki bilgi bu türdendir. Nitekim “Sana ruhu soruyorlar. De ki: Ruh, benim Rabbimin emrindendir...” [İsra 17/85] buyrulmuştur.

[2074] **Şayet** “(Âyetteki ihtilâfı) müçtehitlerin şer’î hükümler konusundaki ihtilâflarına hamletmek mümkün müdür?” **dersen şöyle derim:** Hayır, çünkü Peygamber (s.a.) yaşarken içtihat yapılması mümkün değildi.

11. [O’dur] gökleri ve yeri sonraki gelişmelere açık bir şekilde yaratan. O, size kendi cinsinizden eşler yaratmıştır. Ayrıca, hayvanlardan da eşler yaratmıştır. Sizi işbu plânla üretip çoğaltıyor. Böyle birinin benzeri olmaz! O’dur işiten, gören (Semî’, Basîr).

[2075] فَاطِرُ السَّمَوَاتِ hem merfû‘ hem de mecrûr okunmuştur. Merfû okunmasının sebebi, öncesindeki يَذْرُؤُكُمْ’un haberlerinden biri olması yahut mahzuf bir mübtedanın haberi olmasıdır. Mecrûr okunmasının sebebi ise öncesindeki لَافْزَاتُ اللّٰهِ’nin sıfatı olmasıdır; bu durumda, اَللّٰهُ رَبِّيْ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ and the like ifadesi sıfat ile mevsûfun arasına girmiş bir ara cümle olmaktadır.

[2076] “Size kendi” insan cinsi “nizden eşler yaratmıştır... Ayrıca, hayvanlardan da eşler yaratmıştır.” Yani hayvanlara da kendi cinslerinden eşler yaratmıştır. - جعل *haleka* anlamındadır. - يَذْرُؤُكُمْ yani sizi çoğaltıyor. *Zeraa’llâhu’l-halka* denir ki “Allah mahlûkatı yaydı, çoğalttı” demektir. *Zerr, zerv ve zer* (الذَّرء) kelimelerinin hepsi aynı anlamdadır. فيه “işbu plânla” demektir; yani Allah Teâlâ insanlar ve hayvanlar için eşler yaratmıştır ki onların erkekleri ile dişileri arasında nesil üretimi yoluyla çoğalma gerçekleşsin. يَذْرُؤُكُمْ fiilindeki çoğul zamiri hem muhataplara hem de hayvanlara gider. Burada *tağlîb* üslubuyla, akıl sahibi muhataplara hitap edilmiş, gaib durumda bulunan akılsız varlıklar da bu hitaba dâhil edilmiştir. Bu kullanım, iki illete sahip hükümler konusuyla ilgilidir.¹

[2077] **Şayet** “İşte bu plânda sizi yayıp çoğaltıyor.’ ne demektir? يَذْرُؤُكُمْ (‘İşte bu plânla) deseydi daha iyi olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bu plânı yayma ve çoğaltma için bir kaynak ve maden kılmıştır. Nitekim “Kısasta sizin için hayat vardır.” [Bakara 2/179] âyetindeki gibi, “Eşlerin yaratılmasında canlılar için bir çoğaltma vardır.” dersin.

1 Yani birbirinden ayrı olup biri diğerine dâhil olmayan iki hüküm. Biri; ifadenin, muhatap yahut gâip olmasından daha kapsamlı bir şekilde, akıllı varlıklara yönelik zamirin vasfı üzere gelmiş olmasıdır. Diğerisi ise, bunun ardından hitabın vasfı üzere gelmesidir. Bu durumda ilki akıllı, ikincisi ise hitabı kapsayıcı kılmak amaçlıdır. / çev.

[٢٠٧٣] وقيل: وما وقع بينكم الخلاف فيه من العلوم التي لا تتصل بتكليفكم ولا طريق لكم إلى علمه، فقولوا: الله أعلم، كعرفة الروح. قال الله تعالى {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي} [الإسراء: ٨٥]:

[٢٠٧٤] فإن قلت: هل يجوز حمله على اختلاف المجتهدين في أحكام الشريعة؟ قلت: لا، لأن الاجتهاد لا يجوز بحضرة رسول الله ﷺ.

١١- ﴿فَاطِرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

[٢٠٧٥] {فَاطِرُ السَّمَوَاتِ} قرئ بالرفع والجبر، فالرفع على أنه أحد أخبار ذلكم. أو خبر مبتدأ محذوف، والجبر على: فحكمه إلى الله فاطر السَّمَوَاتِ، و{ذِكُّكُمْ} إلى {أُنِيبُ} اعتراض بين الصفة والموصوف.

[٢٠٧٦] {جَعَلَ لَكُمْ} خلق لكم {مِنْ أَنْفُسِكُمْ} من جنسكم من الناس {أَزْوَاجًا} وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا، أي وخلق من الأنعام أزواجًا. ومعناه: وخلق للأنعام أيضًا من أنفسها أزواجًا. {يَذُرُّكُمْ} يكثركم، يقال: ذرأ الله الخلق: بثهم وكثرهم. والذر، والذرو، والذرة: أخوات. {فِيهِ} في هذا التدبير، وهو أن جعل للناس والأنعام أزواجًا، حتى كان بين ذكورهم وإناثهم التوالد والتناسل. والضمير في {يَذُرُّكُمْ} يرجع إلى المخاطبين والأنعام، مغلبًا فيه المخاطبون العقلاء على الغيب مما لا يعقل، وهي من الأحكام ذات العلتين.

[٢٠٧٧] فإن قلت: ما معنى يذرؤكم في هذا التدبير؟ وهلا قيل: يذرؤكم به؟ قلت: جعل هذا التدبير كالمنبع والمعدن للبث والتكثير؛ ألا تراك تقول: للحيوان في خلق الأزواج تكثير، كما قال تعالى {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ} [البقرة: ١٧٩]

١٠

١٥

٢٠

[2078] [ليس كمثل شيء] Araplar şöyle derler: “Senin gibi biri cimrilik yapmaz.” Böyle demekle aslında bizzat o kişiyi kastederek, cimriliği o şahıs gibiler için olumsuzlamış olurlar. Buradaki maksatları mübalağa yapmaktır; bu sebeple de kinâyeli söyleme yöntemine başvurmuşlardır; çünkü cimriliği onun 5 ayarındakiler ve ondan daha özel vasıflara sahip kimseler için olumsuzlayınca onun için de olumsuzlamış olurlar. Bunun benzeri, bir Arab’a, “Araplar verdikleri söze sadıktırlar” demendir. Böyle demen, “Sen verdiğin söze sadıksın.” demenden daha etkilidir. Yine Arapların “Akranları yetiştirdi, yaşatları bülûğa erdi.” gibi sözleri de böyledir. Bu sözlerle hitap edilen şahsın kendisinin genç 10 olduğu ve bülûğa erdiğini kastederek. (Hazret-i Peygamber’in dedesi) Abdülmuttalib’in yaptığı yağmur duasıyla ilgili Rukayka bnt. Sayfî’den aktarılan rivayette de şu söz yer alır: “Dikkat edin! Onların içinde akranları temiz ve pâk olan vardır.” Bu sözle, (henüz bülûğa ermiş bir delikanlı olan) Muhammed (s.a.)’in temiz ve pâk oluşu kastedilmektedir. Bu kullanımın kinâye olduğu 15 anlaşılınca, *leyse kâ’llâhi şey’un* (Allah gibi bir şey yoktur.) ifadesi ile ليس كمثل شيء (O’nun gibi bir şey yoktur.) ifadesi arasında, kinayenin kattığı anlam hariç, bir fark kalmamış olur. Bu iki ibare bir tek mânâyı ortaya koymaktadır ki o da herhangi bir şeyin Allah’a benzer olmasını O’nun zatından nefyetmektir. Bunun bir benzeri de “Hayır! O’nun iki eli de açıktır!” [Mâide 5/64] 20 âyetidir. Bunun anlamı şudur: Hayır, bilakis O, kendisi için herhangi bir el yahut onların açık olması tasavvur edilmeksizin çok cömerttir; çünkü bu söz dilde cömertlik anlamı için kullanılır ve Araplar bununla başka bir şeyi de kastetmezler. Hatta bu ifadeyi hiç eli olmayan birisi için bile kullanırlar. Yine bu ifade benzeri olan yahut olmayan kimseler için de kullanılmıştır.

[2079] “Allah gibisinin benzeri olmaz!” sözündeki iki teşbih ifadesinin, anlamı pekiştirmek için bir araya geldiğini de iddia edebilirsiniz. Tıpkı

Ocak taşlarının üzerine konmuş gibi kızarmışlar sanki.

diyen kişinin ve

‘Çiğnenmiş bir anız gibi’ye¹ döndü âdetâ!

30 diyen kişinin tekrarladığı gibi...

12. Göklerin ve yerin anahtarları O’nundur; rızık dilediklerine genişletmekte ve daraltmaktadır. O gerçekten her şeyi bilmektedir.

[2080] وَيُقَدِّرُ kelimesi *yukaddiru* şeklinde de okunmuştur.

1 ‘Çiğnenmiş bir anız gibi’ ifadesi Fil suresinde Ebrehe ordusunun helâk edildikten sonraki hâli bağlamında geçmektedir. / ed.

[٢٠٧٨] قالوا: مثلك لا يبخل، فنفوا البخل عن مثله، وهم يريدون نفيه عن ذاته، قصدوا المبالغة في ذلك فسلخوا به طريق الكناية؛ لأنهم إذا نفوه عن من يسد مسدّه وعمن هو على أخص أوصافه فقد نفوه عنه. ونظيره قولك للعربي: العرب لا تخفر الذمم، كان أبلغ من قولك: أنت لا تخفر. ومنه قولهم: قد أيفعت لداته وبلغت أترابه، يريدون: إيفاعه وبلوغه. وفي حديث رقيقة بنت صيفي في سقيا عبد المطلب: ألا وفيهم الطيب الطاهر لداته، والقصد إلى طهارته وطيبه. فإذا علم أنه من باب الكناية لم يقع فرق بين قوله: ليس كالله شيء، وبين قوله {لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ} إلا ما تعطيه الكناية من فائدتها، وكأنهما عبارتان معتقتان على معنى واحد، وهو نفي المماثلة عن ذاته. ونحوه قوله عز وجل {بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} [المائدة: ٤٦] فإن معناه: بل هو جواد من غير تصوّر يد ولا بسط لها، لأنها وقعت عبارة عن الجود لا يقصدون شيئاً آخر، حتى إنهم استعملوها فيمن لا يد له، فكذلك استعمل هذا فيمن له مثل ومن لا مثل له.

[٢٠٧٩] ولك أن تزعم أن كلمة التشبيه كُتبت للتأكيد، كما كررها من قال:

وَصَالِيَاتٍ كَكَمَا يُؤْتَفَيْنِ ❁

ومن قال: ١٥

فَأَصْبَحَتْ مِثْلَ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ ❁

١٢- ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ

شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[٢٠٨٠] وقرئ «ويقدّر».

[2081] “O gerçekten her şeyi bilmektedir.” Meselâ zenginliğin kul için daha hayırlı olduğunu bildiği için onu zenginleştirir, ama fakirlik daha hayırlıysa o zaman da fakirleştirir.

13. O, Nûh’a emrettiği -sana vahyettiğimiz; İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya emrettiğimiz- ‘Dini dimdik ayakta tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin’ ilkesini, evrensel dine ait bir yasa olarak sizler için de yasalaştırmıştır. Kendilerini davet ettiği ilke, Müşriklere ağır geliyor; ama Allah, dilediklerini bunun için seçmekte ve kendisine yönelenleri ona iletmektedir.

[2082] “Evrensel dine ait bir yasa olarak sizler için de yasalaştırmıştır.” Yani Nuh Aleyhisselâm, Muhammed (s.a.) ve ikisi arasındaki peygamberlerin dinine... Bunu söyledikten sonra, “Dini dimdik ayakta tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin!” diyerek, bu önde gelen peygamberlerin ortaklaşa muhatap olduğu, yasalaştırılan o ilkeyi açıklamıştır. Bu sözden maksat, *bir kişinin tam olarak yerine getirdiği takdirde Müslüman olacağı* Allah’ı birlemek, O’na itaat etmek, peygamberlerine, kitaplarına ve ceza gününe iman etmek vb. ilkelerdir. Allah Teâlâ bu sözle toplumların kendi durumları açısından maslahatlarına uygun olan yasaları kastetmemiştir; çünkü bunlar çeşitlilik ve farklılık arz eden şeylerdir. Nitekim “Her birinize bir şeriat (yasa) ve bir yol verdik.” [Mâide 5/48] buyurmuştur.

[2083] *أَفِئَمُوا* ifadesi ya nasb konumundadır -ki bu durumda *شَرَعَ* fiilinin mefûlünden ve onun üzerine atfedilen iki cümleden bedel olmuş olur- ya da isti’nâf cümlesi olmak üzere merfû konumundadır. Bu sonuncuya göre sanki “Bu yasa nedir?” diye sorulmuş da, “O, dini ayakta tutmaktır.” diye cevap verilmiş gibidir. Bu sözün anlam bakımından benzeri, “Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir.” [Enbiyâ 21/92] âyetidir.

[2084] “Kendilerini davet ettiği ilke” yani Allah’ın dinini ve tevhidi ikame etmek ilkesi “Müşriklere ağır” yani dayanılmaz ve sıkıntı verici “geliyor.”

[2085] “Allah, dilediklerini” yani yardımının fayda vereceği ve lütfunun ulaşacağı kimseleri “*bunun için seçer.*” Yani onu muvaffak kılıp doğrultarak *dine* yöneltir ve onun etrafında bir araya getirir. -Zamir dine gitmektedir.-

14. (Ehl-i Kitap) kendilerine ilim geldikten sonra sırf birbirlerini çekemedikleri için anlaşmazlığa düştüler. Senin Rabbinden; ‘adı konulmuş bir ecele kadar azap etmeyeceği’ne dair bir karar çıkmış olmasaydı, çoktan aralarında hükmedilmiş olurdu! Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar da ondan yana ‘kaygı verici bir şüphe’ içindedirler.

[٢٠٨١] { إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ } فإذا علم أَنَّ الغنى خير للعبد أغناه، وإلا أفقره.

١٣- ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ﴾

٥ [٢٠٨٢] { شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ } دين نوح ومحمد ومن بينهما من الأنبياء. ثم فسر المشروع الذي اشترك هؤلاء الأعلام من رسله فيه بقوله { أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ }. والمراد إقامة دين الإسلام الذي هو توحيد الله وطاعته، والإيمان برسله وكتبه، ويوم الجزاء، وسائر ما يكون الرجل بإقامته مسلمًا. ولم يرد الشرائع التي هي مصالح الأمم على حسب أحوالها، فإنها مختلفة متفاوتة؛ قال الله تعالى { لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرْعَةً وَمِنْهَا جَا } [المائدة: ٤٨].

[٢٠٨٣] ومحل { أَنْ أَقِيمُوا } إما نصب بدل من مفعول { شَرَعَ } والمعطوفين عليه، وإما رفع على الاستئناف، كأنه قيل: وما ذلك المشروع؟ ف قيل: هو إقامة الدين. ونحوه قوله تعالى { إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً } [الأنبياء: ٩٢].

[٢٠٨٤] { كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ } عظم عليهم وشقَّ عليهم { مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ } من إقامة دين الله والتوحيد. ١٥

[٢٠٨٥] { يَجْتَبِي إِلَيْهِ } يجتلب إليه ويجمع - والضمير للدين - بالتوفيق والتسديد { مَنْ يَشَاءُ } من ينفع فيهم توفيقه ويجرى عليهم لطفًا.

١٤- ﴿وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى لَفُضِّي بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٌ﴾ ٢٠

[2086] Ehl-i Kitap, kendilerine peygamberler geldikten sonradır ki anlaşmazlığa düştü; tefrikanın peygamberlerin diliyle sapkınlık ve fesat olduğunu, tehdide müstahak bir şey olduğunu anladıktan sonra ancak, anlaşmazlığa düştüler.

5 [2087] “Rabbinden bir karar” yani Kıyamet gününe kadar erteleme sözü “çıkılmış olmasaydı” tefrikaya düştükleri zaman hemen “aralarında hükmedilmiş olurdu.” Çünkü bu yaptıkları çok vahim bir şeydir!

[2088] “Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar” yani Peygamber (s.a.) dönemindeki Ehl-i Kitap, kendi kitaplarından yana “şüphe içindedirler;”
10 ona gerektiği gibi iman etmemektedirler.

[2089] Denilmiştir ki; Allah Teâlâ *tufanda* yeryüzündekilerin tamamını yok ettikten sonra (yaratılan) insanlar, iman sahibi tek bir topluluk hâlinde idiler. Ataları ölünce çocuklar aralarında anlaşmazlığa düştüler. Bu durum, Allah onlara müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler gönderdiği zaman vuku
15 buldu. Peygamberlerle birlikte onlara (iman üzere yaşamaya devam etmek için yeterli) bilgi de gelmişti; fakat aralarında meydana gelen kıskançlık sebebiyle anlaşmazlığa düştüler.

[2090] Şu da söylenmiştir: Ehl-i Kitap, ancak Muhammed (s.a.)’in *bi’seti*yle kendilerine bilgi geldikten sonra tefrikaya düştüler. Tıpkı “Oysa
20 kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine ilim geldikten sonra parçalanmışlardı...” [Beyyine 98/4] âyetinde belirtildiği gibi. Bu durumda, “Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar” Müşriklerdir; Ehl-i Kitap Tevrat ve İncil’e vâris kılındıktan sonra onlar da Kur’ân’a vâris kılınmışlardır.

[2091] أَوْرُثُوا kelimesi, *vurrisû* ve *vurisû* şeklinde de okunmuştur.

25 **15. O halde sen, yalnızca bundan dolayı davet et ve sana emredildiği gibi dosdoğru ol. Onların arzu ve ihtiraslarına uyma ve de ki: Ben, Allah’ın indirdiği her kitaba iman ettim; bana aranızda ayrım yapmamam emredildi. Allah bizim de Rabbimizdir, sizin de Rabbinizdir. Bizim amel-
30 lerimiz bize, sizin amelleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda bir tartışma yok; Allah hepimizi bir araya getirecektir; yalnız O’nadır nihâî dönüş.**

[2092] “Yalnızca bundan dolayı”, yani hem tefrika hem de bu tefrika sebebiyle küfrün gruplara ayrılmış olmasından dolayı, onları köklü *hanîf* dini üzerinde ittifak ve uyuşmaya “davet et.” Ayrıca, Allah’ın sana emrettiği gibi, hem bu din hem de ona davet etme konusunda “dosdoğru ol.” Onların o
35 farklı, gizli “arzu ve ihtiraslarına uyma!”

[٢٠٨٦] {وَمَا تَفَرَّقُوا} يعني أهل الكتاب بعد أنبيائهم {إِلَّا مِنْ بَعْدِ} أن علموا أن الفرقة ضلال وفساد، وأمر متوعد عليه على السنة الأنبياء.

[٢٠٨٧] {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ} وهي عدة التأخير إلى يوم القيامة {لَقَضَيْ بَيْنَهُمْ} حين افترقوا، لعظم ما اقترفوا.

[٢٠٨٨] {وَإِنَّ الَّذِينَ أَوْرَثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ} وهم أهل الكتاب الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ {لَقِيَ سَلَكٌ} من كتابهم، لا يؤمنون به حق الإيمان.

[٢٠٨٩] وقيل: كان الناس أمة واحدة مؤمنين بعد أن أهلك الله أهل الأرض أجمعين بالطوفان. فلما مات الآباء اختلف الأبناء فيما بينهم، وذلك حين بعث الله إليهم النبيين مبشرين ومنذرين وجاءهم العلم. وإنما اختلفوا للبغي بينهم.

[٢٠٩٠] وقيل: وما تفرّق أهل الكتاب إلا من بعد ما جاءهم العلم بمبعث رسول الله ﷺ، كقوله تعالى {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ} [البينة: ٤] {وَإِنَّ الَّذِينَ أَوْرَثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ} هم المشركون؛ أورثوا القرآن من بعد ما أورث أهل الكتاب التوراة والإنجيل.

[٢٠٩١] وقرئ «وُورثوا»، و«وُورثوا».

١٥ - ﴿فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾

[٢٠٩٢] {فَلِذَلِكَ} فلاجل التفرق، ولما حدث بسببه من تشعب الكفر شعباً {فَادْعُ} إلى الاتفاق والاتلاف على الملة الحنيفية القديمة، {وَاسْتَقِمْ} عليها وعلى الدعوة إليها كما أمرك الله، {وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ} المختلفة الباطنة.

[2093] “Allah’ın indirdiği” yani Allah’ın indirdiği kesin olan “her kitaba...” Bu sözle, indirilmiş bütün kitaplara imanı kastetmektedir; çünkü tefrikaya düşenler kitapların bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr etmekte idiler. Tıpkı “‘Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!’ diyenler... bunlardır işte gerçek inkârcılar, asıl nankörler!” [Nisâ 4/150-151] âyetinde belirtildiği gibi.

[2094] Birbirinizle mahkemelik olup dâvanızı bana getirdiğinizde, hüküm konusunda “aranızda ayırım yapmamam emredildi.”

[2095] “Bizimle sizin aranızda bir tartışma” yani herhangi bir husumet “yok”; çünkü hakikat ortaya çıkmıştır ve siz onun karşısında mağlupsunuz. Dolayısıyla, tartışmaya gerek yoktur. Kastedilen şudur: Aramızda karşılıklı delil ortaya koyma durumu yoktur; çünkü tartışan taraflardan her biri ortaya delilini koyar. “Allah hepimizi” Kıyamet günü “bir araya getirecek” ve sonra, sizin mi bizim mi hak olduğumuzu karara bağlayarak bize karşı tutumunuzdan dolayı sizi mutlaka cezalandıracaktır.

[2096] Bununla, delil ortaya konulup hakikat ortaya çıktıktan ve hasım mağlup edildikten sonra dâva sonlandırılmakta, tartışma bitirilmektedir. **Şayet** “Onların başına daha sonra; öldürülme, evlerinin tahrip edilmesi, hurma ağaçlarının sökülmesi ve sürgün gibi pek çok şey getirildikten sonra burada nasıl onlarla *mütâreke* yapılmış olabilir ki?” **dersen şöyle derim:** Burada kastedilen, onlarla sözlü tartışma konularındaki mütarekedir; yoksa savaş konusundaki mütâreke değildir.

16. Bu çağrı kabul edildikten sonra, Allah hakkında çekişenlerin delilleri Rableri katında geçersizdir; bunların üzerine gazap yağar; şiddetli azap da onların hakkıdır.

[2097] “Allah hakkında çekişenler,” yani *insanlar Allah’a icabet edip İslâm’a girdikten sonra*, onları tekrar *cahiliyye* dinine geri döndürmek için O’nun dini hakkında tartışanlar. Tıpkı “Ehl-i Kitap’tan birçoğu imanınızdan sonra sizi inkâra döndürmek ister.” [Bakara 2/109] âyetindeki gibi. Çünkü Yahudi ve Hıristiyanlar müminlere; “Kitabımız sizin kitabınızdan, peygamberimiz de sizin peygamberinizden öncedir. Biz sizden daha hayırlıyız ve hakka daha yakınız.” diyorlardı. [“Bu çağrı kabul edildikten sonra” ifadesi] “Allah Teâlâ’nın, peygamberinin duasına icabet edip Bedir’de onu zafere erdirmesinden ve İslâm dinini galip getirmesinden sonra” şeklinde de açıklanmıştır.

[2098] *داحضة* (geçersizdir) yani yok hükmündedir; kayıp gidecektir.

[٢٠٩٣] {يَمَا أُنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ}، أي كتاب صحَّ أَنَّ الله أنزله، يعني الإيمان بجميع الكتب المنزلة؛ لأنَّ المتفرقين آمنوا ببعض وكفروا ببعض، كقوله تعالى {وَيَقُولُونَ نُوْمُنُ بِبَعْضِ وَنَكْفُرُ بِبَعْضِ} [النساء: ١٥٠] إلى قوله {أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥١].

[٢٠٩٤] {لَأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ} في الحكم إذا تخاصمتم فتحاكمتم إليّ.

[٢٠٩٥] {لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ} أي لا خصومة، لأنَّ الحق قد ظهر وصرتم محجوجين به، فلا حاجة إلى المجاجة. ومعناه: لا إيراد حجة بيننا؛ لأنَّ المتحاجين يورد هذا حجته وهذا حجته. {اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا} يوم القيامة فيفصل بيننا وينتقم لنا منكم.

[٢٠٩٦] وهذه محاجزة ومتاركة بعد ظهور الحق وقيام الحجة والإلزام. فإن قلت: كيف حوجزوا وقد فعل بهم بعد ذلك ما فعل من القتل وتخريب البيوت وقطع النخيل والإجلاء؟ قلت: المراد محاجزتهم في مواقف المقاتلة لا المقاتلة.

١٦- {وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ}

[٢٠٩٧] {يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ} يخاصمون في دينه {مِنْ بَعْدِ} ما استجاب له الناس ودخلوا في الإسلام، ليردوهم إلى دين الجاهلية، كقوله تعالى {وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا} [البقرة: ١٠٩]؛ كان اليهود والنصارى يقولون للمؤمنين: كتابنا قبل كتابكم، ونبينا قبل نبيكم، ونحن خير منكم وأولى بالحق. وقيل: من بعد ما استجاب الله لرسوله ونصره يوم بدر وأظهر دين الإسلام.

[٢٠٩٨] {دَاحِضَةٌ} باطلة زالة.

17. Allah O'dur ki; kitabı ve mîzânı gerçek olarak indirmiştir. Ama ne bilirsin; (Kıyamet) saat(i) belki de yakındır?

18. Ona iman etmeyenler, onun hemen gelmesini istiyorlar! İman edenler ise onun gerçek olduğunu bilerek ondan yana kaygılanıyorlar. Bakınız; derin bir sapma içerisindedir o saat hakkında tartışıp duranlar!

[2099] “Kitabı” yani [ilahî/semavî] kitap cinsini; “mîzân” yani adalet ve eşitliği “indirmiştir.” *Adaleti indirmesinin* mânası, indirdiği kitaplarda adaletle yer vermiş olmasıdır. *Mîzânın*, kendisiyle ölçülen alet (yani terazi) anlamına geldiği de söylenmiştir. “Gerçek olarak” yani [i] hakka bitişik, hakla birlikte ve bâtıldan uzak olarak [ii] yahut hikmetin gerektirdiği gibi sahih bir maksatla [iii] veya helâl-haram vb. *haklarla* indirmiştir.

[2100] السَّاعَةُ kelimesi müennes olduğu halde, (haberi konumundaki) الْقُرْبُ in müzekker gelmesinin sebebi, ilk kelimenin الْبُعْثُ (yeniden diriliş) kelimesiyle te’vil edilmiş olmasıdır. *Le’alle mecî’e-s-sâ’ati karibun* (Belki de Kıyamet saatinin *gelişi* yakındır.) şeklinde te’vil edilmiş de olabilir.

[2101] **Şayet** “Kitap ve ölçünün indirilmesiyle Kıyamet saatinin yaklaşması nasıl bir arada zikredilebiliyor?” **dersen şöyle derim:** Bir araya getirilmiştir; çünkü Kıyamet saati hesap günü demektir; *mîzânın* konulması da adaletin tesisi içindir; âdeta şöyle denmektedir: Allah Teâlâ, sizi hesaba çekeceği, amellerinizi tartacağı, işini tam yapana tam (karşılık), eksik yapana eksik karşılık vereceği o gün aniden gelmeden önce adaleti ve eşitliği gözetmenizi ve *şeriat* kurallarına göre amel etmenizi emrediyor.

[2102] [Tartışma anlamındaki] *mumârâtın* anlamı sürekli çekişmek ve münakaşa etmektir; çünkü tartışanlardan her biri karşısındakinin fikrine inatla itiraz etmektedir.¹

[2103] Haktan “derin bir sapma içerisindedir.” Çünkü Kıyamet’in kopması Allah’ın kudretinin dışında bir şey değildir. Ayrıca mu’cize bir kitap (Kur’ân), onun kopacağına hiçbir şüphe olmadığına delâlet etmekte, akıllar da bir ceza (karşılık) yurdunun kaçınılmaz olduğuna şahitlik etmektedir.

19. Allah, kullarına karşı lütufkârdır; dilediklerini nasıplendiriyor. O’dur kuvvetli, ‘mutlak izzet sahibi’ (Kavî, Azîz).

1 *Mry* maddesinin kök anlamı süt sağlamak için hayvanın memelerini tutmaktır; müfâ’aleden *mümârât* fiili kullanıldığında, tartışanlardan her birinin, geliştirdiği itiraz ve sorularla -âdeta- hasmının fikirlerini ‘sağdışı’ belirtilmiş olmaktadır. / ed.

١٧- ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ﴾

١٨- ﴿يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا وَيَعْلَمُونَ أَنَّهَا الْحَقُّ أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ﴾

[٢٠٩٩] {أَنْزَلَ الْكِتَابَ} أي جنس الكتاب {وَالْمِيزَانَ} والعدل والتسوية. ومعنى إنزال العدل أنه أنزله في كتبه المنزلة. وقيل: الذي يوزن به. {بِالْحَقِّ} ملتبساً بالحق، مقترناً به، بعيداً من الباطل، أو بالعرض الصحيح كما اقتضته الحكمة، أو بالواجب من التحليل والتحریم وغير ذلك.

[٢١٠٠] {السَّاعَةَ} في تأويل البعث، فلذلك قيل: {قَرِيبٌ}. أو لعل مجيء الساعة قريب.

١٠ [٢١٠١] فَإِنْ قُلْتَ: كيف يوفق ذكر اقتراب الساعة مع إنزال الكتاب والميزان؟ قلت: لأنَّ الساعة يوم الحساب، ووضع الموازين للقسط، فكأنه قيل: أمركم الله بالعدل والتسوية والعمل بالشرائع قبل أن يفاجئكم اليوم الذي يحاسبكم فيه ويزن أعمالكم، ويوفي لمن أوفى ويطفف لمن طفف.

[٢١٠٢] الممارسة: الملاحة، لأنَّ كل واحد منهما يمرى ما عند صاحبه.

١٥ [٢١٠٣] {لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ} من الحق؛ لأنَّ قيام الساعة غير مستبعد من قدرة الله، ولدلالة الكتاب المعجز على أنها آتية لا ريب فيها، ولشهادة العقول على أنه لا بدَّ من دار الجزاء.

١٩- ﴿اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ﴾

[2104] “Kullarına karşı lütufkârdır” yani onlara karşı en yüksek derecede ihsan ve merhamet sahibidir ve O’nun ihsanı kullarından her birine ulaşmış; her birinden de onların akıllarının erişemeyeceği küllî ve cüz’î olan her şeye yayılmıştır. **Şayet** “Madem O’nun iyiliği kulların tamamına ulaşıyor, o halde ‘dilediklerini nasıplendiriyor’ demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** İyilik bütün kulları bulur; iyilik edilmedik kimse kalmaz. Fakat iyiliğin derece ve nitelikleri vardır. İyiliğin kullara taksimi ise ilahî hikmet ve plânın gereklerine göre farklılaşır; bu sebeple bazı kullara diğerlerine verilmeyen bir iyilik çeşidi nasip olur. Bu iyilik çeşidinde, diğer kullara verilmeyeceği bir iyilik vardır. İşte, diğerine verilmeyen bu nitelikteki iyiliği verdiği kişi o iyilikle nasiplenmiş demektir ki “dilediklerini nasıplendiriyor” sözüyle kastedilen kişi odur. Nitekim Allah iki kardeşten birine evlât verir, diğerine vermez; ama evlât vermediği kardeşe de, diğerinin nasiplenemediği başka nimetler ihsan eder.

[2105] “O’dur kuvvetli”, göz kamaştırıcı bir kudrete sahip olan ve her şeye güç yetiren; “mutlak izzet sahibi”, asla alt edilemeyecek bir gücün sahibi...

20. Kim Âhiret ekini isterse, kendisine oranın ekinini fazlasıyla veririz; kim de dünya ekini isterse, ona da bundan veririz; ancak onun Âhirette bir payı olmaz.

[2106] Allah Teâlâ, kişinin kendisiyle fayda ve gelişme arzuladığı ameli ni mecazen “ekin” olarak isimlendirdi ve onun iki türlü ameli ni birbirinden ayırdı. Buna göre kim Âhiret için çalışırsa neticede başarıya ulaştırılacak ve sevabı kat kat artırılacaktır. Kim de dünya için çalışırsa ona istediği ve arzuladığı değil, sadece dünyadan bir miktar verilecektir. Bu verilen de, onun için taksim edilmiş ve ayrılmış olan nasiptir. Ve Âhirette hiçbir nasibi olmayacaktır. Allah Teâlâ, dünyadan da bir payı bulunmasına ve kendisi için ayrılmış olan payın ona muhakkak ulaşacak olmasına rağmen, Âhiret için çalışan kişinin dünyadan da nasibi olduğuna dair âyette bir şey söylemedi. Bunun sebebi, Âhirette bu kişinin amelinin karşılığı olarak kazanacağı şeyin yanında, dünyadaki nasibinin Allah Teâlâ tarafından önemsiz görülmüş olmasıdır.

21. Yoksa bunların; Allah’ın izin vermediği şeyleri dinde kendilerine yasalaştıran ortakları mı var?! Şayet o ‘nihaî karar’ olmasaydı, aralarında derhal hükmedilirdi... Gerçekten can yakıcı bir azap vardır zalimler için!

[٢١٠٤] {لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ} بَرٌّ بليغ البرّ بهم، قد توصل برّه إلى جميعهم، وتوصل من كل واحد منهم إلى حيث لا يبلغه وهم أحد من كلياته وجزئياته. فإن قلت: فما معنى قوله {يَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ} بعد توصل برّه إلى جميعهم؟ قلت: كلهم مبرورون لا يخلو أحد من برّه، إلا أنّ البرّ أصناف، وله أوصاف. والقسمة بين العباد تتفاوت على حسب تفاوت قضايا الحكمة والتدبير، فيطير لبعض العباد صنف من البر لم يطر مثله لآخر، ويصيب هذا حظ له وصف ليس ذلك الوصف لحظ صاحبه؛ فمن قسم له منهم ما لا يقسم للآخر فقد رزقه، وهو الذي أراد بقوله {يَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ} كما يرزق أحد الأخوين ولدًا دون الآخر، على أنه أصابه بنعمة أخرى لم يرزقها صاحب الولد.

[٢١٠٥] {وَهُوَ الْقَوِيُّ} الباهر القدرة، الغالب على كل شيء {الْعَزِيزُ} المنيع الذي لا يُغلب.

٢٠- ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَزَنَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَزَنِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَزَنَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ﴾

[٢١٠٦] سُمِيَ ما يعملُه العامل مما يبغي به الفائدة والزكاء حرثًا على المجاز. وفرق بين عملي العاملين بأن من عمل للآخرة وفق في عمله وضوعفت حسناته، ومن كان عمله للدنيا أعطى شيئًا منها لا ما يريده ويبتغيه، وهو رزقه الذي قسم له وفرغ منه، وماله نصيب قط في الآخرة. ولم يذكر في معنى عامل الآخرة وله في الدنيا نصيب، على أن رزقه المقسوم له واصل إليه لا محالة، للاستهانة بذلك إلى جنب ما هو بصده من زكاء عمله وفوزه في المآب.

٢١- ﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَفُضِّي بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[2107] اَمْ'deki Hemze'nin anlamı hem konuyu ortaya koymak (*takrîr*) hem de muhatabı azarlamaktır. “Onların ortakları” kendilerine yeniden dirilişi inkâr etmeyi, şirki ve sadece dünya için çalışmayı güzel gösteren *şeytan*larıdır; çünkü şeytanlarından başkasını tanımıyorlardı. Bu şirk düzeni de *şeytan*ların tesis ettiği dindir; Allah böyle bir şeye izin vermekten ve onu emretmekten münezzehtir.

[2108] “Ortakları”nın putları olduğu da söylenmiştir. Ortakların onlara izafe edilmesi, putları Allah'ın ortakları kabul etmiş olmaları sebebiyledir. İşbu ilişkiden dolayı “ortaklar” bazen onlara bazen de Allah'a izafe edilmektedir. Bu ortaklar, o kimselerin yoldan sapmalarının ve fitneye düşmelerinin sebebi olduğu için küfür dininin müessisi olarak belirtilmişlerdir. Nitekim Hazret-i İbrahim de şöyle demiştir: “Ya Rabbi! Çünkü bu ‘tanrıça’lar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmış!” [İbrahim 14/36]

[2109] “Şayet o ‘nihaî karar’ olmasaydı...” Yani onların cezalarının er-teleneyeğine dair önceden verilmiş hüküm olmasaydı. Yahut nihaî kararın Kıyamet günü verileceğine dair vaat olmasaydı, “aralarında” yani kâfirlerle müminler arasında yahut müşrikler ve onların ortakları arasında “derhal hükmedilirdi.”

[2110] Müslim b. Cündüb [v. 106/724], [إِنَّ الظَّالِمِينَ] ifadesini كَلِمَةُ الْفَضْلِ ifade-sine atıf yaparak وَأَنَّ الظَّالِمِينَ şeklinde fethalı okumuştur. Bu durumda mâna şöyle olur: Şayet nihaî karar ve ‘zalimlere Âhirette azap edilecek’ şeklindeki plân-program olmasaydı, dünyada hemen aralarında hüküm verilirdi.

22. O zaman, bu [kendi yaptıklarının karşılığı] başlarına gelirken bu zalimlerin tir tir titrediğini göreceksin! İman edip salih amel işleyenler ise (o sırada) Cennet'in en mutena yerlerindedir. Rablerinin katında diledikleri her şey onlarındır... ki büyük lütuf budur.

[2111] Âhirette “bu” yani kendi yaptıklarının vebalı “başlarına gelirken bu zalimlerin, işledikleri” günahlar sebebiyle, kalplerini [titretip gözlerini] uykusuz bırakan şiddetli bir korkuya tutulmuş olduklarını göreceksin! İster korksunlar ister korkmasınlar, bu kaçınılmaz bir şeydir. Mü'minin içinde bulunacağı bahçe ise Cennetin en hoş ve mutena bölgesi gibidir. “Rablerinin katında” ifadesi, يَشَاءُونَ fiiliyle değil, zarf ile mansübdür.¹

¹ Yani “Rablerinin katında diledikleri...” değil, “Rablerinin katında,” dedikten sonra “diledikleri her şey onlarındır...” diye ayrılmaktadır. / ed.

[٢١٠٧] معنى الهمزة في {أَمْ} التقرير والتقريع. وشركاؤهم شياطينهم الذين زينوا لهم الشرك وإنكار البعث والعمل للدنيا؛ لأنهم لا يعلمون غيرها، وهو الدين الذي شرعت لهم الشياطين، وتعالى الله عن الإذن فيه والأمر به.

[٢١٠٨] وقيل: شركاؤهم أوثانهم؛ وإنما أضيفت إليهم لأنهم اتخذوها شركاء لله، فتارة تضاف إليهم لهذه الملابسة، وتارة إلى الله؛ ولما كانت سبباً لضلالتهم وافتتانهم جعلت شارعة لدين الكفر، كما قال إبراهيم صلوات الله عليه {أَضَلُّنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ} [إبراهيم: ٣٦].

[٢١٠٩] {وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفُضْلِ} أي القضاء السابق بتأجيل الجزاء؛ أو ولولا العدة بأن الفصل يكون يوم القيامة {لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ} أي بين الكافرين والمؤمنين، أو بين المشركين وشركائهم.

[٢١١٠] وقرأ مسلم بن جندب «وَأَنَّ الظَّالِمِينَ»، بالفتح عطفاً له على {كَلِمَةُ الْفُضْلِ}، يعني ولولا كلمة الفصل وتقدير تعذيب الظالمين في الآخرة لقضي بينهم في الدنيا.

٢٢- ﴿تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِّمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾

[٢١١١] {تَرَى الظَّالِمِينَ} في الآخرة {مُشْفِقِينَ} خائفين خوفاً شديداً أرق قلوبهم {مِّمَّا كَسَبُوا} من السيئات {وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ}. يريد: ووباله واقع بهم وواصل إليهم لا بدّ لهم منه، أشفقوا أو لم يشفقوا. كأن روضة جنة المؤمن أطيب بقعة فيها وأنزهها. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} منصوب بالظرف لا بد {يَشَاءُونَ}.

23. İşte, Allah'ın; iman edip salih amel işleyen kullarına müjdeledikleri! De ki: Ben buna karşılık, sizden, akrabanız olarak benimle gönül-birliği etmeniz dışında hiçbir şey istemiyorum. Her kim güzel bir davranış sergilerse, Biz ona daha güzeliyle karşılık veririz. Allah gerçekten
 5 **bağışlayıcıdır, iyiliklerin karşılığını mutlaka verir (Gafûr, Şekûr).**

[2112] يَبَشِّرُ fiili; *beşşerahûdan yubeşşiru, ebşerahûdan yubşiru ve beşerahûdan yebşuru* şeklinde okunmuştur. İfade aslında, *zâlike's-sevâbu'llezî yubeşşiru'llâhu bi-hî 'ibâdehû* (İşte, Allah'ın, kullarını kendisiyle müjdelediği *sevâp!*) şeklindedir; yani وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ (Musa kavminden... seçmişti." [A'râf 7/155]) âyetindeki gibi harf-i cer hazfedilmiştir. Ardından أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا (Bu muymuş Allah'ın elçi diye gönderdiği?" [Furkân 25/41]) âyetindeki gibi, ism-i mevsûle dönen âid zamiri [بعثه] de hazfedilmiştir. İfadenin aslı, *zâlike't-tebşîru'llezî yubeşşiruhu'llâhu 'ibâdehû* (İşte, Allah'ın kullarına verdiği müjde!) şeklinde de olabilir.¹

15 [2113] Rivayete göre Müşrikler kendilerine ait bir toplantı mekânında toplanmış; birbirlerine, "Muhammed, bu vadettiklerine karşılık bir ücret falan istiyor mu? Bu konuda bilgisi olan var mı?" diyorlarmış. Âyet bunun üzerine nâzil olmuş.

20 [2114] إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ifadesinin muttasıl istisna olması mümkündür; yani "sizden şundan başka bir ücret istemiyorum: Sadece, benimle akrabalık bağı olan kimseleri sevmeniz." Bu aslında bir ücret değildir; çünkü Peygamber (s.a.)'in akrabaları onların da akrabaları idi. Ve *mürûet* bakımından bu bağı korumaları gerekiyordu.² İfade munkatı' istisna da olabilir; yani sizden hiçbir ücret istemiyorum. Sadece sizin de akrabalarınız olan akrabalarımı sevmenizi ve onlara eziyet etmemenizi istiyorum.

30 [2115] **Şayet** "İllâ *meveddete'l-kurbâ* (sadece akrabalık sevgisi) yahut *il-le'l-meveddete li'l-kurbâ* لِلْقُرْبَى (sadece akrabaya sevgi) deseydi daha iyi olmaz mıydı? إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifadede akrabalar, 'sevginin yerleşip karar kıldığı yer' yapılmışlardır. Tıpkı *lî fî âli fulânin meveddetun ve liye fî-him heven ve hubbun şedîdun* (Falancanın hanedanına karşı sevgim vardır; onlara karşı zaafım ve derin bir muhabbetim vardır.) dediğin gibi ki bunu söylemekle, "onları seviyorum, onlar sevgimin mekânıdır" demek istersin.

1 Bu durumda da bir âid zamiri vardır ama harf-i cer yoktur. / çev.

2 Yani aralarındaki akrabalık bağı; *kabile üyelerinin desteklenmesini* vs. gerektiriyordu. Bu gibi esaslara riayet, adamlığın da şartı idi. / ed.

٢٣- ﴿ذَلِكَ الَّذِي يَبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ أَمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾

[٢١١٢] قرئ «يبشّر»، من بشره، و«يبشّر» من أبشره، و«يبشّر»، من بشره. والأصل: ذلك الثواب الذي يبشّر الله به عباده، فحذف الجار، كقوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]، ثم حذف الراجع إلى الموصول، كقوله تعالى {أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا} [الفرقان: ٤١]. أو ذلك التبشير الذي يبشّره الله عباده. [٢١١٣] روي أنه اجتمع المشركون في مجمع لهم فقال بعضهم لبعض: أترون محمداً يسأل على ما يتعاطاه أجراً؟ فنزلت الآية.

١٠ [٢١١٤] {إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى} يجوز أن يكون استثناء متصلًا، أي لا أسألكم أجراً إلا هذا، وهو أن تودوا أهل قرابتي؛ ولم يكن هذا أجراً في الحقيقة؛ لأنّ قرابته قرابتهم، فكانت صلتهم لازمة لهم في المروءة. ويجوز أن يكون منقطعاً، أي لا أسألكم أجراً قط، ولكنني أسألكم أن تودوا قرابتي الذين هم قرابتكم، ولا تؤذوهم.

١٥ [٢١١٥] فإن قلت: هلا قيل: إلا مودة القربى، أو إلا المودة للقربى؛ وما معنى قوله {إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى} [الشورى: ٢٣]؟ قلت: جعلوا مكاناً للمودة ومقرّاً لها، كقولك: لي في آل فلان مودة، ولي فيهم هوى وحب شديد، تريد: أحبهم وهم مكان حبي ومحله.

- [2116] *il-le'l-meveddete li'l-kurbâ* derken kullanacağın Lâ'm'ın *il-mu'dde*'le bağlantısı gibi değildir. Aksine *el-mâlu fi'l-kis* (para cüzdandadır) sözünde olduğu gibi, zarfın taalluk ettiği mahzûf bir müteallaka bağlıdır; sözün takdiri de şöyledir:
- 5 *Ille'l-meveddete sâbiteten fi'l-kurbâ ve mutemekkineten fi-hâ* (Sadece, akrabalar da bulunan, onları mekân edinmiş bir sevgi).

[2117] *el-Kurbâ* tıpkı *zülfa* ve *büşrâ* gibi mastardır; “akrabalık” anlamına gelir. Bu kelimeyle kastedilen, akrabalık bağına sahip olan kimselerdir. Rivayete göre, bu âyet indiğinde, “Ya Rasûlâllâh! Kendilerini sevmek vazifemiz olan akrabaların kimlerdir?” diye sorulmuş, Peygamber (s.a.) de, “Ali, Fâtıma ve onların iki oğludur.” buyurmuştur. Hazret-i Ali'den rivayet edilen şu söz de buna delâlet eder: “İnsanların bana olan kıskançlıklarını Peygamber (s.a.)’e şikâyet ettim; şöyle dedi: ‘Dördün dördüncüsü olmak istemez misin? Cennete ilk girecek olanlar; ben, sen ve Hasan ile Hüseyin’dir. Eşlerimiz sağ ve solumuzda olacak, torunlarımız (zürriyetimiz) de eşlerimizin arkasında yer alacak.’” Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği de rivayet edilmiştir: “Ehl-i Beyt’ime zulmedene ve kabilemin içinde bana eziyet edene Cennet haram kılınmıştır. Kim Abdülmuttalib’in çocuklarından birine kötülük eder ve kendisine bunun cezası verilmese, yarın Kıyamet günü karşıma çıktığında onun cezasını ben veririm!”

[2118] Rivayete göre, Ensar biraz övünerek “Şöyle yaptık, böyle yaptık.” demişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i Abbas -veya İbn Abbas- da “Biz sizden üstünüz.” diye karşılık verdi. Bu konuşma Peygamber (s.a.)’e intikal edince onların yanına geldi ve: “Ey Ensar topluluğu! Siz zayıf kimseler idiniz de Allah benimle sizi güçlendirmede mi?” diye sordu. Onlar, “Tabii ki öyle ya Rasûlâllâh.” dediler. Peygamber (s.a.) “Siz yolunuzu şaşırmış kimseler idiniz de Allah benimle size rehberlik etmedi mi?” diye sordu. Onlar, “Evet öyle ya Rasûlâllâh.” dediler. Peygamber (s.a.) “Peki, bana cevap vermeyecek misiniz?” diye sordu. “Ne diyelim ki ya Rasûlâllâh?” dediler. Peygamber (s.a.), “Şöyle demeyecek misiniz: Kavmin seni yurdundan çıkardığında seni biz sahiplenmedik mi? Onlar seni yalanlamışlardı da biz tasdik etmedik mi? Onlar seni terketmişlerdi de biz sana yardım etmedik mi?” dedi. Ravi diyor ki Peygamber (s.a.) bunları söyledikçe Ensar dizleri üzerine çökmeye başladılar ve şöyle dediler: “Malımız mülkümüz Allah ve Resulüne aittir.” İşte o zaman bu âyet indi.

[2119] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse şehit olmuştur. İyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse günahları affolunur; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse tevbe etmiş bir şekilde ölür;

[٢١١٦] وليست {في} بصلة للموَدَّة، كاللام إذا قلت: إلا الموَدَّة للقربى؛ إنما هي متعلقة بمحذوف تعلق الظرف به في قولك: المال في الكيس. وتقديره: إلا الموَدَّة ثابتة في القربى وتممكة فيها.

[٢١١٧] والقربى مصدر كالزلفى والبشرى، بمعنى قرابة. والمراد: في أهل القربى. وروى أنها لما نزلت قيل: يا رسول الله، من قرابتك هؤلاء الذين وجبت علينا موَدَّتْهم؟ قال: علي وفاطمة وابناهما. ويدل عليه ما روى عن علي عليه السلام: شكوت إلى رسول الله ﷺ حسد الناس لي. فقال: «أما ترضى أن تكون رابع أربعة؛ أوّل من يدخل الجنة أنا وأنت والحسن والحسين؛ وأزواجنا عن أيماننا وشمائنا، وذريتنا خلف أزواجنا. وعن النبي ﷺ: حرمت الجنة على من ظلم أهل بيتي وآذاني في عترتي. ومن اصطنع صنيعاً إلى أحد من ولد عبد المطلب ولم يجازه عليها فأنا أجازيه عليها غداً إذا لقيني يوم القيامة!

[٢١١٨] وروى أن الأنصار قالوا: فعلنا وفعلنا، كأنهم افتخروا، فقال عباس أو ابن عباس عليه السلام: لنا الفضل عليكم. فبلغ ذلك رسول الله ﷺ، فأتاهم في مجالسهم فقال: يا معشر الأنصار، ألم تكونوا أذلة فأعزكم الله بي؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: ألم تكونوا ضلّالاً فهداكم الله بي؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: «أفلا تجيبونني؟ قالوا: ما نقول يا رسول الله؟ قال: ألا تقولون: ألم يخرجك قومك فآويناك، أولم يكذبوك فصدقناك، أولم يخذلوك فنصرناك؟ قال: فما زال يقول حتى جثوا على الركب، وقالوا: أموالنا وما في أيدينا لله ولرسوله؛ فنزلت الآية.

[٢١١٩] وقال رسول الله ﷺ: من مات على حب آل محمد مات شهيداً. ألا ومن مات على حب آل محمد مات مغفوراً له. ألا ومن مات على حب آل محمد مات تائباً.

iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse imanını tam bir mümin olarak ölü; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse önce ölüm meleği, sonra da Münker ve Nekir ona cenneti müjdeliler; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse tıpkı damadın, zıfâf için gelinin odasına (mutlu bir şekilde) hızla yollandığı gibi Cennet'e yolcu edilir; 5 iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse kabrinde Cennet'e giden iki kapı açılır; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse Allah onun kabrini rahmet meleklerinin ziyaretgâhı yapar; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat*¹ olarak 10 ölmüş demektir. Şunu da iyi bilin ki kim Muhammed ailesine kin güderek ölürse Kıyamet günü iki gözünün arasında 'Allah'ın rahmetinden ümitsiz!' yazısı bulunduğu halde gelecektir; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine kin güderek ölürse kâfir olarak ölmüş demektir; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine kin güderek ölürse Cennet'in kokusunu alamayacaktır."

15 [2120] Şöyle de denmiştir: Kureys'in bütün boylarıyla Peygamber (s.a.) arasında akrabalık bağı vardır. Dolayısıyla, onu yalanlayıp ona biat etmeyi reddettikleri zaman bu âyet nâzil olmuştur. Bu durumda ifadenin anlamı; "sadece aramızdaki akrabalık için beni sevmenizi talep ediyorum" şeklinde olur. Bu da "akrabalık hakkı için yahut akrabalık sebebiyle" demek olur. 20 Nitekim "Allah için sevmek, Allah için buğz etmek" dersin ki; "Allah hakkı için yahut Allah sebebiyle" anlamındadır. Âyetteki ifadeyle şu kastedilmiş olur: "Siz benim kavmimsiniz ve bana en başta cevap verip itaat etmek size yakışır. Bunu reddediyorsanız, hiç olmazsa akrabalık hakkını gözetin; bana eziyet etmeyin ve [milleti] bana karşı kıskırtmayın."

25 [2121] Denilmiştir ki; Ensar topladıkları bir miktar malla Peygamber (s.a.)'ın yanına geldiler ve "Ya Rasûlâllah! Şu bir gerçek ki Allah seninle bizi hidayete ulaştırdı, sen bizim kız kardeşimizin [Âmine'nin] oğlusun, çeşitli sıkıntılarla karşılaşıyorsun ve dâvalarla uğraşıyorsun, ama zengin değilsin. O sebeple, şu malları aliver de sıkıntılarını gider." dediler. Bunun üzerine bu 30 âyet nâzil oldu ve Peygamber bu talebi geri çevirdi. (kaynaklarda nakledilmemiş) Şöyle de denilmiştir: *el-Kurbâ* Allah'a yaklaşmak demektir. Bu durumda ifade, "İtaat edip salih amel işleyerek Allah'a yaklaşmak hususunda Allah ve Resûlünü sevmeniz (dışında bir ücret istemiyorum)." anlamında olur. Nitekim ifade *إِلَّا مَوَدَّةً فِي الْقُرْبَى* şeklinde de okunmuştur.

1 Yani Peygamber (s.a.)'ın uygulamalarına ve Müslüman cemaate bağlı olarak... Zemahşeri, hâkim mezhep mensuplarını *sünnet* kelimesini istismar etmekle suçlar: *Gerçekten, öyle bir cemaat ki 'hevâlarına 'sünnet' demektedirler / Hayatım üzerine yemin ederim ki; semer vurulmuş eşekler cemaatidirler! / Çünkü Yüce Allah'ı yarattıklarına benzetmektedirler; ancak / bilâ-kefî örtüsüne bürünmektedirler, milletin saldırılarından korkarak. / ed.*

ألا ومن مات على حب آل محمد مات مؤمناً مستكمل الإيمان. ألا ومن مات على حب آل محمد بشره ملك الموت بالجنة، ثم منكر ونكير. ألا ومن مات على حب آل محمد يزف إلى الجنة كما تزف العروس إلى بيت زوجها. ألا ومن مات على حب آل محمد فتح له في قبره بابان إلى الجنة. ألا ومن مات على حب آل محمد جعل الله قبره مزار ملائكة الرحمة. ألا ومن مات على حب آل محمد مات على السنة والجماعة. ألا ومن مات على بغض آل محمد جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه "آيس من رحمة الله". ألا ومن مات على بغض آل محمد مات كافراً. ألا ومن مات على بغض آل محمد لم يشم رائحة الجنة!

[٢١٢٠] وقيل: لم يكن بطن من بطون قريش إلا وبين رسول الله ﷺ وبينهم قربي. فلما كذبوه وأبوا أن يبايعوه نزلت. والمعنى: إلا أن تودوني في القربي، أي في حق القربي أو من أجلها. كما تقول: الحب في الله والبغض في الله، بمعنى: في حقه ومن أجله. يعني أنكم قومي وأحق من أجابني وأطاعني، فإذا قد أبيتم ذلك فاحفظوا حق القربي ولا تؤذوني ولا تهيجوا علي.

[٢١٢١] وقيل: أتت الأنصار رسول الله ﷺ بمال جمعه وقالوا: يا رسول الله، قد هدانا الله بك وأنت ابن أختنا، وتعروك نوائب وحقوق وما لك سعة، فاستعن بهذا على ما ينوبك. فنزلت وردّه. وقيل: {الْقُرْبَى} التقرب إلى الله تعالى، أي إلا أن تحبوا الله ورسوله في تقربكم إليه بالطاعة والعمل الصالح. وقرئ «إلا مودة في القربي».

[2122] “Her kim güzel bir davranış sergilerse...” Süddî’den şöyle nakledilmiştir: “O güzel davranış, Peygamber ailesini sevmektir. Nitekim âyet de Hazret-i Ebû Bekr ve onun Peygamber ailesine duyduğu sevgi hakkında inmiştir.” Esasen, âyetin zahiri genel anlamda güzel davranışla ilgilidir; fakat akrabayı sevmek ifadesinin peşinden zikredildiği için bu durum [“güzel davranış”ın] öncelikle sevgiyi kapsadığına, diğer iyiliklerin de sanki sevginin ardından geldiğine delâlet eder.

[2123] *زِدْ* (artırırız) fiili *زَيَّ* yani “Allah artırır.” şeklinde de okunmuştur. Güzelliğin Allah tarafından artırılması da onun katlanarak artırılması demektir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “Kimdir o ki; Allah’a güzel bir borç verecek, Allah da onu kat kat fazlasıyla kendisine iâde edecek?” [Bakara 2/245]

[2124] *حُسْنًا* kelimesi *حُسْنَى* şeklinde de okunmuştur ki *el-buṣrâ* gibi bir mastardır. *Şekûr* kelimesinin Allah’ın sıfatı olarak kullanılması; kişinin itaatini kabul etmesi, sevabını tam olarak vermesi ve ilave lütufta bulunması anlamında mecazdır.

**24. Yoksa, “(Muhammed) Allah’a karşı yalan uydurmakta!” mı diyorlar?! Allah dilese senin kalbini mühürler ve bâtilı bizzat yok eder; kendi sözleriyle gerçeği gerçek olarak ortaya koyar. Şüphesiz O, sinele-
rin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).**

[2125] *أَمْ* edatı munkatı’dır ve başındaki Hemze azarlama ifade eder; âdeta şöyle buyrulmaktadır: Vahyin uydurma olduğunu hem de -iftiraların en vahim ve çirkin olarak- *Allah adına uydurulduğunu* söylemeye gerçekten güçleri yeter mi?!

[2126] “Allah dilese senin kalbini mühürler”, yani Allah dilese seni kalbi mühürlenmiş bir insana çevirir de Allah’a yalan şeyler isnat edersin. Şu kesin ki, Allah’a yalan isnat etmeye cür’et edecek kimse ancak bu Müşrikler gibi biri olabilir. Bu üslûbun amacı, Muhammed (s.a.) gibi birinin Allah’a iftira atmasının, tıpkı O’na şirk koşması ve kalbi mühürlenmiş kimseler sınıfına dâhil olması gibi imkânsız bir şey olduğunu ortaya koymaktır. Bu durum şuna benzer: Güvenilir bir kimseye ihanet edilir, o da bunun üzerine şöyle der: “Belki de Allah beni rahmetinden uzaklaştırdı ya da kalbim körleşti (ki başıma bu geldi).” Böyle demekle, gerçekten rahmetten uzaklaştırıldığını yahut kalbinin körleştiğini kastetmemekte; sadece, kendisi gibi birine ihanet edilmesinin mümkün olmadığını göstermeyi ve kendisine ihanet edilmesinin çok tehlikeli bir sonuç doğuracağına dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

[٢١٢٢] {وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً} عن السدي أنها المودة في آل رسول الله ﷺ. نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه ومودته فيهم. والظاهر العموم في أي حسنة كانت؛ إلا أنها لما ذكرت عقيب ذكر المودة في القربى دل ذلك على أنها تناولت المودة تناولاً أولياً، كأن سائر الحسنات لها توابع.

٥ [٢١٢٣] وقرئ «يزد» أي يزد الله. وزيادة حسناتها من جهة الله مضاعفتها، كقوله تعالى {مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً} [البقرة: ٢٤٥]

[٢١٢٤] وقرئ «حسنى»، وهي مصدر كال بشرى. الشكور في صفة الله مجاز للاعتداد بالطاعة، وتوفيه ثوابها، والتفضل على المثاب.

١٠ ٢٤- ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[٢١٢٥] {أَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيه التوبيخ، كأنه قيل: أيتماكون أن ينسبوا مثله إلى الافتراء، ثم إلى الافتراء على الله الذي هو أعظم الفرى وأفحشها.

[٢١٢٦] {فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ} فإن يشأ الله يجعلك من المختوم على قلوبهم، حتى تفتري عليه الكذب فإنه لا يجترئ على افتراء الكذب على الله إلا من كان في مثل حالهم. وهذا الأسلوب مؤداه استبعاد الافتراء من مثله، وأنه في البعد مثل الشرك بالله والدخول في جملة المختوم على قلوبهم. ومثال هذا: أن يخون بعض الأمناء فيقول لعل الله خذلني، لعل الله أعمى قلبي، وهو لا يريد إثبات الخذلان وعمى القلب، وإنما يريد استبعاد أن يخون مثله، والتنبيه على أنه ركب من تخوينه أمر عظيم.

٢٠

[2127] Ardından şöyle buyurmuştur: Bâtılı silmek ve hakkı “kelimele-riyle” yani vahyi yahut hükmü ile ortaya koymak Allah’ın her zaman için tekrar ettiği uygulamasıdır. Nitekim “Hakkı bâtılın tepesine öyle bir indiririz ki onun beynini parçalar!” [Enbiyâ 21/18] buyrulmuştur; yani şayet Muhammed (s.a.) sizin iddia ettiğiniz gibi iftiracı olsaydı Allah onun iftirasını açığa çıkarır, onu silip yok eder; hakikati onun uydurduğu bâtılın üzerine atar ve o da o bâtılın beynini parçalardı.

[2128] Âyetteki ifadelerin, Allah Teâlâ’nın Peygamber (s.a.)’e yönelik şöyle bir vaadi olması da mümkündür: Allah Müşriklerin içinde bulunduğu dalâlet ve yalanlamadan müteşekkil bâtılı silecek; senin üzerinde bulunduğun hakikati ise hem Kur’ân’la hem de ‘onlara karşı sana mutlaka yardım edeceği’ şeklindeki hükmüyle sabit kılacaktır. Hiç şüphe yok ki Allah hem senin hem de onların içinden geçenleri çok iyi bilmektedir ve meseleyi buna göre halledecektir.

[2129] Katâde’den [v. 117/735] nakledildiğine göre “senin kalbini mühürler” ifadesi, Kur’ân’ı sana unutturur ve vahiy göndermeyi keser demektir; yani Allah’a yalan isnat etmiş olsaydın kesinlikle bunu yapardı. “Kalbini mühürler” ifadesinin, “kalbini sabırla tahkim eder, böylece onların eziyetleri sana sıkıntı vermez” anlamına geldiği de söylenmiştir.

[2130] **Şayet** “يَمْحُ (Allah bâtılı siler) ifadesi, öncesindeki يَخْتِمُ (mühürler) fiiline atfedilmemiş yeni bir cümle ise, (meczum olmadığı halde) neden (يَمْحُ) sonunda Vav olmaksızın yazılmış?” **dersen şöyle derim:** تَيَدُّعُ (وَيَدُّعُ) [Isrâ 17/11], سَدُّعُ الرَّبَّانِيَّةِ [Alak 96/18] âyetlerinde Vav’sız yazıldığı gibi. Bazı Mushaflarda ise bu kelimelerde Vav bulunmaktadır.¹

25. Kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve sizin yaptıklarınızı bilen O’dur.

[2131] *Kabiltu minhuş-şey’e* ve *kabiltu ‘anhuş-şey’e* denir; ilki “O şeyi ondan aldım ve onu, kabulümün başlangıcı ve kaynağı kıldım.” anlamında iken ikincisi “O şeyi ondan ayırdım, uzaklaştırdım.” anlamındadır. Tevbe de, pişman olmak ve bir daha yapmamaya kesin karar vermek suretiyle, çirkin şeylerden ve ifası gereken şeyleri ihlâl etmekten vazgeçmektir; çünkü kendisinden vazgeçilen şey çirkindir ve yapılması zorunlu olan şeyin ihlâlidir. Ama üzerinde bir de kul hakkı varsa, münasip bir şekilde mutlaka bu hak[kı helâl ettirip vebalin]den kurtulmaya çalışılmalıdır.

¹ Hazret-i Osman devrinde Mushaf yazılırken, büyük ölçüde kelimelerin telaffuzlarının yazıya yansıtılması esası benimsenmişti. وَيَدُّعُ الْإِنْسَانُ ve سَدُّعُ الرَّبَّانِيَّةِ ifadelerinde Ayın’ı uzatacak bir telaffuz söz konusu olmadığı için fiiller Vav’sız yazılmıştır. / ed.

[٢١٢٧] ثم قال: ومن عادة الله أن يمحو الباطل ويثبت الحق {بِكَلِمَاتِهِ}، بوحيه أو بقضائه، كقوله تعالى {بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ} [الأنبياء: ١٨] يعني لو كان مفترياً كما تزعمون لكشف الله افتراءه ومَحَقَّه وقذف بالحق على باطله فدمغه.

٥ [٢١٢٨] ويجوز أن يكون عدة لرسول الله ﷺ بأنه يمحو الباطل الذي هم عليه من البهت والتكذيب، يثبت الحق الذي أنت عليه بالقرآن وبقضائه الذي لا مرد له من نصرتك عليهم؛ إِنَّ الله عليم بما في صدرك وصدورهم، فيجري الأمر على حسب ذلك.

١٠ [٢١٢٩] وعن قتادة {يُخْتِمُ عَلَى قَلْبِكَ}: يُنْسِكُ القرآنَ ويقطع عنك الوحي؛ يعني لو افترى على الله الكذب لفعل به ذلك. وقيل: {يُخْتِمُ عَلَى قَلْبِكَ} يربط عليه بالصبر، حتى لا يشق عليك أذاهم.

١٥ [٢١٣٠] فإن قلت: إن كان قوله {وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ} كلاماً مبتدأ غير معطوف على {يُخْتِمُ}، فما بال الواو ساقطة في الخط؟ قلت: كما سقطت في قوله تعالى {وَيَذِئُ الْإِنْسَانَ بِالشَّرِّ} [الإسراء: ١١]، وقوله تعالى {سَدَّ الرِّبَانِيَّةَ} [العلق: ١٨]. على أنها مثبتة في بعض المصاحف.

٢٥- ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ﴾

٢٠ [٢١٣١] يقال: قبلت منه الشيء، وقبلته عنه. فمعنى قبلته منه: أخذته منه وجعلته مبدأ قبولي ومنشأه. ومعنى قبلته عنه: عزلته وأبنته عنه. والتوبة: أن يرجع عن القبيح والإخلال بالواجب بالندم عليهما والعزم على أن لا يعاود؛ لأنَّ المرجوع عنه قبيح وإخلال بالواجب. وإن كان فيه لعبد حق لم يكن بد من التفصي على طريقته.

[2132] Hazret-i Câbir'in rivayetine göre, bir bedevi Mescid-i Nebvî'ye girdi ve "Allah'ım! Senden mağfîret diliyorum ve sana tevbe ediyorum!" dedi. Ardından, tekbir getirip namaza durdu. Namazını bitirince Hazret-i Ali ona şöyle dedi: Be adam! Bu kadar hızlı söyleyerek istiğfar etmek yalancılardan tevbesidir; görünen o ki senin tevbenin de tevbeye ihtiyacı var!" O zaman o adam, "Ey müminlerin emiri! Tevbe nedir peki?" diye sordu. Hazret-i Ali, "Tevbe, şu altı mâna[nın tümü] için kullanılan bir kelimedir: Geçmiş günahlara pişman olmak, tam olarak ifa edilmemiş farîzaları kaza etmek, ettiğin haksızlıkları sahiplerine iâde etmek, günahlarla kabarttığın *nefsi* itaatte eritmek, isyankârlığın zevkini tattırdığın nefse itaatın acılığını tattırmak ve bütün gülmelerinin karşılığı olarak ağlamak."

[2133] "Kötülükleri" yani tevbe edilmiş büyük günahları, büyük günahlardan sakınıldığında da küçük günahları "bağışlayan."

[2134] مَا تَعْمَلُونَ ifadesi Tâ ile de Yâ ile de (مَا تَعْمَلُونَ) okunmuştur; yani Allah işlediklerini[zi] bilir ve iyiliklerin[iz]e göre sevap verir, kötülüklerin[iz]e göre de cezalandırır.

26. İman edip salih amel işleyenlere lûtfundan fazla fazla vererek onlara icabet eden de O'dur. İnkârcı nankörlerin hakkı ise şiddetli bir azaptır!

[2135] وَيَسْتَجِيبُ لِلَّذِينَ آمَنُوا ifadesi aslında آمَنُوا وَيَسْتَجِيبُ alînâda şeklindedir; Lâm harf-i ceri hazfedilmiştir. Nitekim وَإِذَا كَالَهُمْ ("Ama kendileri onlara tartarlarken..." [Mutaffîfîn 83/3]) ifadesinde de böyledir (وَإِذَا كَالُوا لَهُمْ); yani onlara itaatlerinin karşılığı olan sevabı verir ve sevaplarını lûtfuyla daha da artırır. Yahut onlar dua ettiklerinde dualarını kabul eder; istediklerini(n tam karşılığını) verir ve daha fazlasını da ihsan eder.

[2136] Buradaki *icabetin*, müminlerin fiili olduğu da söylenmiştir; yani Allah onları çağırduğunda müminler itaat ederek O'nun çağırısına cevap verirler. Allah da onların sevabını "lûtfundan, fazlasıyla vererek artırır." Sa'îd b. Cübeyr'den şöyle nakledilmiştir: "Bu icabet müminlerin fiilidir; Allah onları çağırduğunda onlar çağrıya icabet ederler." Nakledildiğine göre İbrahim b. Edhem'e, "Niçin dualarımıza cevap verilmiyor?" diye sorulunca, "Çünkü O sizi çağırdı ama siz icabet etmediniz!" demiş ve şu âyetleri okumuştur: "Allah esenlik yurduna çağırır..." [Yûnus 10/25]; "İman edenler de [bu çağrıya] icabet eder..."¹

1 İbrahim b. Edhem'in iktibasına göre âyetin mânası bu şekilde değişiyor. / ed.

[٢١٣٢] وروى جابر أن أعرابياً دخل مسجد رسول الله ﷺ وقال: اللهم إني أستغفرك وأتوب إليك، وكبر، فلما فرغ من صلاته قال له علي رضي الله عنه: يا هذا، إن سرعة اللسان بالاستغفار توبة الكذابين، وتوبتك تحتاج إلى التوبة. فقال: يا أمير المؤمنين، وما التوبة؟ قال: اسم يقع على ستة معان؛ على الماضي من الذنوب الندامة، ولتضييع الفرائض الإعادة، وردّ المظالم، وإذابة النفس في الطاعة كما ربيتها في المعصية، وإذاقة النفس مرارة الطاعة كما أذقتها حلاوة المعصية، والبكاء بدل كل ضحك ضحكته.

[٢١٣٣] {وَيَغْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ} عن الكبائر إذا تيب عنها، وعن الصغائر إذا اجتنبت الكبائر.

[٢١٣٤] «ويعلم ما تفعلون» قرئ بالتاء والياء، أي يعلمه فيثيب على حسناته، ويعاقب على سيئاته.

٢٦- ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ﴾
وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ

[٢١٣٥] {وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا} أي يستجيب لهم، فحذف اللام كما حذف في قوله تعالى {وَإِذَا كَالُوهُمْ} [المطففين: ٣] أي يثيبهم على طاعتهم ويزيدهم على الثواب تفضلاً، أو إذا دعوه استجاب دعاءهم وأعطاهم ما طلبوا وزادهم على مطلوبهم.

[٢١٣٦] وقيل: الاستجابة: فعلهم، أي يستجيبون له بالطاعة إذا دعاهم إليها {وَيَزِيدُهُمْ} هو {مِنْ فَضْلِهِ} على ثوابهم. وعن سعيد بن جبير: هذا من فعلهم: يجيونه إذا دعاهم. وعن إبراهيم بن أدهم أنه قيل له: ما بالنا ندعو فلا نجاب؟ قال: لأنه دعاكم فلم تجيبوه، ثم قرأ {وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ} [يونس: ٢٥]، {وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا}.

27. Şayet Allah, kulları için rızık iyice yaysaydı, yeryüzünde kesinlikle azarlardı. Fakat O dilediği kadarını bir ölçü ile indirmektedir. O; kullarından gerçekten haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[2137] “Azarlardı” ifadesi, zulüm anlamındaki *bağy*den gelir; yani bu şuna, şu da buna zulmederdi; nitekim zenginlik şımarıklığa ve hoyratlığa zemin teşkil edebilir. Kârûn’un durumu bu hususta ibret almak için yeterlidir. Peygamber (s.a.) konuyla ilgili şöyle buyurmuştur: “Ümmetim için en çok korktuğum şey, dünya malının göz alıcılığı ve çokluğudur.” Bir Arap şairinden de şöyle nakledilir:

Yağmur bizimle Rûmân oğulları arasında
neb’ ve şevhat ağaçları bitirmeye başladı.

Yani (zenginlik, bolluk, yağmur... sebebiyle) canlanırlar ve [yeşeren ağaçlardan ok, yay vb. silahlar yaparak] birbirlerine zulmetmeye, birbirlerini fitneye düşürmeye başlarlar. Ya da [بَعَا fiili] gurur ve kibir anlamındaki *bağy*dendir; yani (Allah rızık bol verseydi) yeryüzünde kibre kapılırlar ve taşkınlık ve fesatçılık gibi kibirden kaynaklanan davranışlar sergilerlerdi.

[2138] Bu âyetin, bol rızık ve zenginlik dileyen Suffe ehlinde bazı [fakir] kimseler hakkında indiği de söylenmiştir. Habbâb b. el-Eret [v. 37/658] şöyle demiştir: “Bu âyet bizim hakkımızda indi; çünkü biz Benî Kurayza, Benî Nadîr ve Benî Kaynukâ’ın mallarını görünce bizim de böyle mallarımız olsun istemiştik.”¹

[2139] “Bir ölçü ile” yani bir belirleme ile. *Kaderahû kadran* da, *kaderahû kaderan* da denilebilir. “O kullarından gerçekten haberdardır; onları görmektedir.” Yani durumlarının nereye varacağını, ve işlerinin yolunda gitmesi için en uygun ve gerekli olanı takdir etmektedir. Böylece, rabbanî hikmetin gerektirdiği üzere kimini fakirleştirmekte kimini zengin kılmaktadır; bazılarını vermeyip bazılarını vermektedir; bazılarını az, bazılarını çok vermektedir. Herkesi zenginleştirmiş olsaydı şımarırlardı; hepsini fakir bıraksaydı o zaman da helâk olurlardı. “Ama görüyoruz ki insanlar birbirine zulmediyor; bu zulmedenlerin içlerinde bol rızık verilenler de var, fakir bırakılmışlar da. Şayet varlıklılar zulmediyorlarsa Allah niçin onları zenginleştirdi? Şayet fakirler zulmediyorlarsa o zaman zulüm bazen zenginlik olmanın da gerçekleşiyor demektir. Bu durumda Allah Teâlâ neden zenginliği zulmün şartı olarak ifade etmiştir?” **dersen şöyle derim:** Hiç şüphe yok ki

1 Ayetin genelde fakir olan Müslümanların zihnindeki “Neden biz *evrenin tek hâkimi olan Allah’ın kulları* yani Hak dinin müntesipleri olarak bu putperestlerden daha fakiriz?” sorunsalı ile ilgili olduğu muhakkaktır; ancak sure Mekki olduğu için, kıyaslama Yahudilerle değil, Mekke zenginleriyle ilgili olmalıdır. / ed.

٢٧- ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾

[٢١٣٧] {لَبَغَوْا} من البغي، وهو الظلم، أي لبغى هذا على ذاك، وذاك على هذا؛ لأن الغنى مبطرة مأسرة، وكفى بحال قارون عبدة. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: أخوف ما أخاف على أمتي زهرة الدنيا وكثرتها. ولبعض العرب:

وَقَدْ جَعَلَ الْوُسْمِيَّ يَنْبُتُ بَيْنَنَا ❀ وَبَيْنَ بَنِي رُومَانَ نَبْعًا وَشَوْحَطًا

يعني أنهم أحيوا فحدثوا أنفسهم بالبغي والتفان. أو من البغي، وهو البذخ والكبر، أي لتكبروا في الأرض، وفعلوا ما يتبع الكبر من العلو فيها والفساد.

[٢١٣٨] وقيل: نزلت في قوم من أهل الصفة تمنوا سعة الرزق والغنى. قال خباب بن الأرت: فينا نزلت، وذلك أنا نظرنا إلى أموال بني قريظة والنضير وبني قينقاع فتميناها.

[٢١٣٩] {بِقَدَرٍ} بتقدير. يقال قدره قدرًا وقدرًا. {خَبِيرٌ بَصِيرٌ} يعرف ما يؤول إليه أحوالهم، فيقدر لهم ما هو أصلح لهم وأقرب إلى جمع شملهم، فيفقر ويغنى، ويمنع ويعطي، ويقبض ويبسط كما توجه الحكمة الربانية. ولو أغناهم جميعًا لبغوا، ولو أفقرهم لهلكوا. فإن قلت: قد نرى الناس يبغى بعضهم على بعض، ومنهم مبسوط لهم، ومنهم مقبوض عنهم؛ فإن كان المبسوط لهم يبغون فلم بسط لهم؛ وإن كان المقبوض عنهم يبغون فقد يكون البغي بدون البسط، فلم شرطه؟ قلت: لا شبهة في

zulmün fakirlikle birlikte bulunması daha az, zenginlikle birlikte bulunması daha çoktur. Aslında her ikisi de zulme meyletmenin ve zulümden uzak durmanın zahiri sebepleridir. Şayet zenginlik yaygın olsaydı zulüm her yeri kaplardı ve neticede durum şu ankinin tersine dönerdi.

5 **28. (İnsanlar) ümit kestikten sonra, imdada yetişen yağmuru indirip rahmetini yayan da O'dur. 'Bizatihî hamde lâıyk' 'gerçek sahip' (Velî, Hamîd) de O'dur.**

[2140] فَيُنْزِلُ fiili Nun'un fethasıyla da, kesresiyle de okunmuştur. "Rahmetini" yani yağmurun bereketlerini, faydalarını ve onun getirdiği bolluğu
10 "yayan." Nakledildiğine göre Hazret-i Ömer'e "Şiddetli kıtlık var; insanlar ümitsizliğe düştüler!" denince, "O halde onlara yağmur yağdırılacak demektir!" demiş; bu sözüyle bu âyeti kastetmiştir. Allah Teâlâ'nın bu sözle her şeydeki rahmetini kastetmiş olması da mümkündür. Bu durumda âdetâ şöyle buyrulmaktadır: Allah o 'imdada yetişen yağmur'dan ibaret olan *rah-*
15 *metini* indirir, yağmur dışındaki engin rahmetini ise her yere yayar.

[2141] الولي (gerçek sahip) kullarını ihsanıyla koruyup kollayan demektir; الحميد (bizatihî hamde lâıyk) ise bu sebeple övülen, kendisine itaat edenlerin övdüğü zât demektir.

20 **29. Gökleri, yeri ve ikisinde yaydığı canlıları yaratması da O'nun âyetlerindendir. Her dilediğinde onları toplamaya da kadirdir O...**

[2142] وَمَا بَثَّ (yaydığı) ifadesi, merfû' da olabilir mecrûr da. Şayet وَمِنْ آيَاتِهِ مَا بَثَّ فِيهِمَا şeklinde olursa mecrûr; وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ... وَخَلْقُ مَا بَثَّ فِيهِمَا şeklinde kabul edilirse merfû' olur.¹

[2143] **Şayet** "Nasıl 'ikisindeki canlılar' diyebilir? Canlılar sadece yer-
25 yüzündedir." **dersen şöyle derim:** Bir şey, her ne kadar zikredilenlerin sadece bir kısmıyla ilişkili olsa da, onların tümüne isnat edilmesi mümkündür. Nitekim şöyle denilir: "Temîmoğullarının içinde seçkin bir şair yahut kahraman bir yiğit vardır." Hâlbuki bu kişi Temîmoğulları kabilesinin sadece bir boyundandır. "Falanoğulları şöyle yaptılar." da denir.
30 Hâlbuki onu içlerinden sadece birkaç kişi yapmıştır. Tıpkı "İkisinden de (tuzlu ve tatlı su) inci ve mercan çıkar" [Rahmân 55/22] âyetindeki gibi ki inci ve mercan sadece tuzlu sudan çıkmaktadır. Öte yandan, meleklerin uçmalarının yanında yürüyor olmaları da mümkündür. Bu durumda, insanlar gibi onlar da ayakları üzerinde hareket etmekle tavsif edilebilirler.

1 (i) Merfû' oluşuna göre anlam "Gökleri ve yeri yaratması ve bu ikisinde canlıları yayması da O'nun âyetlerindendir." şeklinde iken, mecrur oluşuna göre şöyle değişmektedir: (ii) "Gökleri, yeri ve ikisinde yaydığı canlıları yaratması da O'nun âyetlerindendir." / ed.

أنّ البغي مع الفقر أقل ومع البسط أكثر وأغلب، وكلاهما سبب ظاهر للإقدام على البغي والإحجام عنه، فلو عم البسط لغلب البغي حتى ينقلب الأمر إلى عكس ما عليه الآن.

٢٨- ﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ

الْحَمِيدُ﴾

[٢١٤٠] قرئ «قنطوا» بفتح النون وكسرها. {وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ} أي بركات الغيث ومنافعه وما يحصل به من الخصب. وعن عمر رضي الله عنه أنه قيل له: اشتد القحط وقط الناس، فقال: مطروا إذا. أراد هذه الآية. ويجوز أن يريد رحمته في كل شيء، كأنه قال: ينزل الرحمة التي هي الغيث، وينشر غيرها من رحمته الواسعة.

[٢١٤١] {الْوَلِيُّ} الذي يتولى عباده بإحسانه، {الْحَمِيدُ} المحمود على ذلك يحمد أهله طاعته.

٢٩- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا مِنْ دَابَّةٍ وَهُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ﴾

[٢١٤٢] {وَمَا بَيْنَهُمَا} يجوز أن يكون مرفوعاً ومجروراً؛ يحمل على المضاف إليه أو المضاف.

[٢١٤٣] فإن قلت: لم جاز {فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ} والدواب في الأرض وحدها؟ قلت: يجوز أن ينسب الشيء إلى جميع المذكور وإن كان ملتبساً ببعضه، كما يقال: بنو تميم فيهم شاعر مجيد، أو شجاع بطل؛ وإنما هو في فخذ من أفخاذهم أو فصيلة من فصائلهم. وبنو فلان فعلوا كذا، وإنما فعلوا نوبس منهم. ومنه قوله تعالى {يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} [الرحمن: ٢٢]، وإنما يخرج من الملح. ويجوز أن يكون للملائكة عليهم السلام مشي مع الطيران، فيوصفوا بالدبيب كما يوصف به الأناسي.

Ayrıca, tıpkı yeryüzünde yürüyen insanlar gibi, gökyüzünde yürüyen birtakım canlılar da yaratılmış olabilir. Bildiğimiz, bilmediğimiz nice mahlûkat yaratan [Allah] her türlü eksiklikten münezzehtir!

[2144] إِذَا mazi filin başına geldiği gibi muzarının başına da gelir. Nitekim 5 وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى (“Bürüyüp kaplıyorken geceye yemin olsun ki...” [Leyl 92/1]) buyrulmuştur. İşte إِذَا يَشَاءُ (her dilediğinde) ifadesi de böyledir. Şair şöyle demiştir:

Ürküp hızla kaçan bir ceylan gibi salıveririm devemi
gecenin sonunda ve her dilediğimde

30. Başınıza her ne musibet gelirse, tamamen kendi ellerinizin kazandığı yüzündendir; çoğunu da O affetmektedir.

[2145] Iraklıların mushafında ifade, başta Fâ olup فِيمَا كَسَبَتْ şeklinde, [مَا أَصَابَكُمْ ifadesindeki] مَا da şart anlamı ihtiva eder şekilde¹ yer almaktadır. Medinelilerin mushafında ise بِمَا كَسَبَتْ şeklinde olup, [مَا أَصَابَكُمْ'deki] مَا şart anlamı taşımaksızın² mübtedadır; فِيمَا كَسَبَتْ de o mübtedanın haberidir.

[2146] Bu âyet günahkârlara hitap etmektedir. Allah'ın bazı günahkârların cezasını eksiksiz verirken, bazılarını affetmesi mümkündür. Ama hiç günahı olmayan peygamberlerin, çocuk ve delilerin çektiği ıstıraplar, ya Âhirette karşılığı eksiksiz ödenecek bir bedel yahut bir maslahat sebebiyle başlarına gelmiştir. Rivayete göre, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kişinin damarının seğirmesi, bir ağaç dalının (bir yerini) çizmesi, ayağına taş takılması hep günahı yüzündendir. Allah'ın affettikleri ise daha çoktur.” Bir zattan da şöyle nakledilmiştir: Başına gelen sıkıntı ve musibetlerin kendi yaptıkları sebebiyle olduğunu, Mevlâ'sının affettiklerinin ise daha fazla olduğunu bilmeyen biri Rabbinin ona olan ihsanına karşı gereğince şükretmiyor demektir. Başka bir nakil de şöyledir: Kul her vakit günah işleme durumuyla karşı karşıyadır. İtaat hususundaki günahları ise isyankârlık hususundaki günahlarından daha fazladır; çünkü isyankârlık günahının tek yönü vardır; itaat konusundaki günah ise çok yönlüdür. Allah Kıyamet günü kulunun ağırlıkları hafiflesin diye, (dünyada başına getirdiği) çeşitli musibetlerle onun günahlarını temizler. Eğer Allah'ın af ve merhameti olmasaydı kul ilk işlediği günahta helâk olmuştu. Hazret-i Ali'nin Peygamber (s.a.)'e ref' ederek rivayet ettiğine göre; “Kim günahının cezasını dünyada çekmişse onun Âhiretteki cezası da kaldırılmıştır. Dünyada cezalandırılan, Âhiret'te bir kez daha cezalandırılmayacaktır.” [Ahmed b. Hanbel, II, 165; benzer lafızlarla] Hazret-i Ali'nin “İşte bu, Kur'an'da müminlere en çok ümit veren âyettir.” dediği de nakledilmiştir.

1 “Başınıza her ne musibet gelirse...” mealinde. / ed.

2 “Başınıza gelen musibet...” mealinde. / ed.

ولا يبعد أن يخلق في السَّمَوَاتِ حيوانًا يمشي فيها مشي الأناسي على الأرض.
سبحان الذي خلق ما نعلم وما لا نعلم من أصناف الخلق.

[٢١٤٤] {إِذَا} ومنه يدخل على المضارع كما يدخل على الماضي قال الله تعالى
{وَاللَّيْلُ إِذَا يَغْشَى} [الليل: ١]، {إِذَا يَشَاءُ}. وقال الشاعر:

وَإِذَا مَا أَشَاءَ أَبْعَثُ مِنْهَا * آخِرَ اللَّيْلِ نَاشِطًا مَذْعُورًا

٣٠- ﴿وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ﴾

[٢١٤٥] في مصاحف أهل العراق {فَبِمَا كَسَبَتْ} بإثبات الفاء على تضمين {مَا} معنى الشرط. وفي مصاحف أهل المدينة {بِمَا كَسَبَتْ} بغير فاء، على أن {مَا} مبتدأة، و{بِمَا كَسَبَتْ} خبرها من غير تضمين معنى الشرط.

[٢١٤٦] والآية مخصوصة بالمجرمين. ولا يمتنع أن يستوفي الله بعض عقاب المجرم ويعفو عن بعض. فأما من لا جرم له كالأنبياء والأطفال والمجانين، فهؤلاء إذا أصابهم شيء من ألم أو غيره فللعوض الموفى والمصلحة. وعن النبي ﷺ: ما من اختلاج عرق ولا خدش عود ولا نكبة حجر إلا بذنب، ولما يعفو الله عنه أكثر.

وعن بعضهم: من لم يعلم أن ما وصل إليه من الفتن والمصائب باكتسابه، وأن ما عفا عنه مولاه أكثر كان قليل النظر في إحسان ربه إليه. وعن آخر: العبد ملازم للجنايات في كل أوان؛ وجنایاته في طاعاته أكثر من جنایاته في معاصيه، لأنَّ جنایة المعصية من وجه وجنایة الطاعة من وجوه، والله يطهر عبده من جنایاته بأنواع من المصائب ليخفف عنه أثقاله في القيامة، ولولا عفوه ورحمته لهلك في أول خطوة. وعن علي رضي الله عنه: وقد رفعه: من عفي عنه في الدنيا عفي عنه في الآخرة، ومن عوقب في الدنيا لم

تشَّنَّ عليه العقوبة في الآخرة. وعنه رضي الله عنه: هذه أرجى آية للمؤمنين في القرآن.

31. Yeryüzünde O’nu âciz bırakacak değilsiniz; sizin Allah’a karşı ne bir veliniz vardır, ne de bir yardımcınız...

[2147] “Âciz bırakacak değilsiniz” yani sizin için takdir edilen musibetleri savuşturacak değilsiniz. “Ne bir veliniz” yani size merhamet edecek bir sahibiniz “vardır...”

32. Denizde aheste aheste giden ‘dağ’ gibi gemiler de O’nun âyetlerindendir.

33. Dilese, rüzgârı durdurur da deniz yüzeyinde hareketsiz kalakalırlar. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, elbette bunda âyetler vardır.

34. Yahut da onları işledikleri (günahlar) yüzünden helâk eder; -birçoğunu da affediyor-

[2148] الْجَوَارِ “gemiler” demektir; الْجَوَارِ şeklinde de okunmuştur. كَالْأَغْلَامِ “dağ gibi” demektir. Şair Hansâ’ [v. 24/645] şöyle demiştir:

yanardağ gibi âdeta

[2149] الرِّيحِ *er-riyâha* (rüzgârları) şeklinde, فَيُظَلَّلْنَ de *fe-yazlilne* şeklinde okunmuştur; zira [dalâlet] *dalle - yedıllu ve dalle - yedallu* şeklinde geldiği gibi, bu fiil de *zalle - yezallu ve zalle - yezıllu* şeklinde gelmiştir. رَوَاكِدَ yani hareketsiz, sabit bir şekilde. عَلَيَّ ظَهْرِهِ “deniz yüzeyinde” demektir. Allah’ın sınamalarına “gerçekten sabreden,” O’nun nimetlerine “gerektiği gibi şükreden herkes için (âyetler vardır).” Bunlar, samimi müminin iki vasfıdır. Allah Teâlâ bu vasıfları ‘samimi mümin’den kinâye olarak kullanmıştır; zira samimi mümin, gayretini Allah’ın âyetleri hakkında düşünmeye yöneltmiştir ve onlardan kendisi için ibretler çıkarmak ister.

[2150] أَوْ يُوبِقُهُنَّ ya da onları helâk eder; yani Allah Teâlâ dilerse denizde yolculuk yapanları işledikleri günahlar sebebiyle şu iki cezalandırma yöntemiyle; ya rüzgârı kesip gemileri deniz yüzeyinde hareketsiz kılarak, yolcuların gitmesini engelleyerek ya da bir fırtına gönderip onları denize batırarak helâk eder. Yine de günahlarının “birçoğunu affediyor.”

[2151] **Şayet** “يُوبِقُهُنَّ ne üzerine atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Öncesindeki يُسْكِنُ fiili üzerine atfedilmiştir; çünkü anlam şöyledir: Allah dilerse rüzgârı keser ve gemiler hareketsiz kalır yahut fırtına estirip gemileri batırır.

٣١- ﴿وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾

[٢١٤٧] {بِمُعْجِزِينَ} بفائتين ما قضي عليكم من المصائب. {مِنْ وَلِيٍّ} من متول بالرحمة.

٣٢- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَغْلَامِ﴾

٣٣- ﴿إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

٣٤- ﴿أَوْ يُوبِقْهُمْ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ﴾

[٢١٤٨] الْجَوَارِي السفن. وقرئ «الجوار». {كَالْأَغْلَامِ} كالجبال. قالت الخنساء:

كَأَنَّهُ عَلِمَ فِي رَأْسِهِ نَارٌ ❁

[٢١٤٩] وقرئ «الرياح»، «فيظللن» بفتح اللام وكسرها؛ من ظل يظل ويظل، نحو: ضل يضل ويضل. {رَوَاكِدَ} ثوابت لا تجري. {عَلَى ظَهْرِهِ} على ظهر البحر. {لِكُلِّ صَبَّارٍ} على بلاء الله {شَكُورٍ} لنعمائه؛ وهما صفتا المؤمن المخلص، فجعلهما كناية عنه، وهو الذي وكل همته بالنظر في آيات الله، فهو يستملي منها العبر.

[٢١٥٠] {يُوبِقْهُمْ} يهلكهن. والمعنى: أنه إن يشأ يبتلي المسافرين في البحر بإحدى بلتين؛ إما أن يسكن الريح فيركد الجواري على متن البحر ويمنعن من الجري، وإما أن يرسل الريح عاصفة فيهلكهن إغراقاً بسبب ما كسبوا من الذنوب. {وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ} منها.

[٢١٥١] فإن قلت: علام عطف {يُوبِقْهُمْ}؟ قلت: على {يُسْكِنِ}، لأنَّ المعنى: إن يشأ يسكن الريح فيركدن، أو يعصفها فيغرقن بعصفها.

Şayet “Kesin karar verilmiş helâk hükmünün içerisine af konusunu dâhil etmenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Yahut dilerse bazı insanları helâk eder, bazı insanları da *affetmek suretiyle* kurtarır. “Peki وَيَعْفُو şeklinde merfû‘ okuyan [niçin böyle okuyor]?” **dersen şöyle derim:**

5 O, bunu yeni bir cümle olarak kabul etmektedir.

35. Ta ki, Bizim âyetlerimiz hakkında tartışanlar, kendileri için kaçacak delik olmadığını öğrensinler...

[2152] **Şayet** “وَيَعْلَمْ kelimesinin üç farklı şekilde (mezcûm, merfû‘, mansûb) okunmasının gerekçeleri nelerdir?” **dersen şöyle derim:** Mezcûm

10 okunması öncesine atfedilmesi sebebiyledir. Merfû‘ okunmasının sebebi yeni cümle kabul edilmesidir. Mansûb okunmasının sebebi ise öncesindeki mahzûf bir *ta‘lile* atfedilmesidir ki takdiri *li-yentekıme minhum ve ya‘leme...* (Ta ki Allah onları cezalandırsın, onlar da... öğrensinler.) şeklindedir. Böyle, öncesindeki mahzûf bir *ta‘lile* atıf Kur’ân’da az değildir. Mesela وَلَنَجْعَلَنَّ

15 آيَةً لِلنَّاسِ (“Biz onu böylece insanlar için bir kanıt kılacağız.” [Meryem 19/21]) ve وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلَتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ (“Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile ve herkes kendi yaptığığın karşılığını alsın diye yaratmıştır.” [Câsiye 45/22]) âyetleri böyledir. Fakat bu konuda Zeccâc’ın “fiilin mansûb okunmasının sebebi başında gizli bir اُنْ bulunmasıdır, zira öncesinde (şartın) cevabı vardır. Nitekim *mâ tasna‘ asna‘ mislehu ve ukrimeke* (Bana ne yaparsan aynısını yaparım ve sana ikramda bulunurum.) dersin. İstersen *ve ene ukrimuke* takdiriyle *ve ukrimuke*; dilersen fiili mezcûm kılarak *ve ukrimke* de diyebilirsin.” şeklindeki görüşü tartışmaya açıktır; çünkü Sîbeveyhi *Kitâb*’ında şöyle demiştir: “Bil ki; *in tetinî âtike ve u‘treye* sözündeki

25 gibi fiili Fâ ve Vav ile nasp etmek zayıf bir uygulamadır. Bu, şairin;

Hicaz’a gidip istirahat edeceğim.

demesine benzer. Böyle demek mümkündür, fakat bu, dilde sabit, güzel bir konuşma biçimi değildir. Bununla birlikte, şartın cevabı olduğunda bir miktar güçlenmektedir; çünkü kişinin o fiili işleyeceği kesin değildir; ama

30 (yine de) öncesinde bir fiil (şart fiili) olur. Cevap fiili, istifham ve benzerleri gibi yerine getirilmesi zorunlu olmayan (inşâî) yapılara benzediği için, zayıf olmasına rağmen bu şekilde mansûb olmasını mümkün görmüşlerdir.” -Sîbeveyhi’nin ifadesi burada bitti.- Yine de yaygın kıraatin, dilde sabit ve güzel kabul edilmeyen, zayıf bir konuşma biçimine hamledilmesi uygun değildir.

35 Eğer hamledilebilir olsaydı Sîbeveyhi *Kitâb*’ında ona mutlaka yer verirdi. Çünkü benzeri [bütün] müşkil âyetleri zikretmiştir.

فإن قلت: فما معنى إدخال العفو في حكم الإيلاق حيث جزم جزمه؟ قلت: معناه أو إن يشأ يهلك ناسًا وينج ناسًا على طريق العفو عنهم. فإن قلت: فمن قرأ «ويعفو»؟ قلت: قد استأنف الكلام.

٣٥- ﴿وَيَعْلَمُ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَّجِيصٍ﴾

٥ [٢١٥٢] فإن قلت: فما وجوه القراءات الثلاث في {وَيَعْلَمُ}؟ قلت: أما الجزم فعلى ظاهر العطف. وأما الرفع فعلى الاستئناف. وأما النصب فللعطف على تعليل محذوف تقديره: لينتقم منهم ويعلم الذين يجادلون. ونحوه في العطف على التعليل المحذوف غير عزيز في القرآن. منه قوله تعالى {وَلَنَجْجِلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ} [مريم: ٢١]، وقوله تعالى {وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلَتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ} [الجاثية: ٢٢]. وأما قول الزجاج: «النصب على إضمار أن، لأن قبلها جزاء؛ تقول: ما تصنع أصنع مثله وأكرمك. وإن شئت وأكرمك، على: وأنا أكرمك. وإن شئت وأكرمك جزمًا». ففيه نظر لما أورده سيبويه في كتابه. قال: واعلم أن النصب بالفاء والواو في قوله: إن تأتني آتك وأعطيك: ضعيف، وهو نحو من قوله:

وَالْحَقُّ بِالْحِجَارِ فَاسْتَرِيحَا ❁

١٥ فهذا يجوز، وليس بحدّ الكلام ولا وجهه، إلا أنه في الجزاء صار أقوى قليلًا؛ لأنه ليس بواجب أنه يفعل، إلا أن يكون من الأول فعل. فلما ضارع الذي لا يوجبه كالاستفهام ونحوه أجازوا فيه هذا على ضعفه. اهـ. ولا يجوز أن تحمل القراءة المستفيضة على وجه ضعيف ليس بحدّ الكلام ولا وجهه، ولو كانت من هذا الباب لما أخلى سيبويه منها كتابه، وقد ذكر نظائرها من الآيات المشككة.

[2153] “Peki, يَغْلَمُ şeklinde meczûm okunduğunda mâna nasıl düzgün oluyor?” **dersen şöyle derim:** Bu durumda âdetâ şöyle buyrulmaktadır: Allah dilerse şu üç şeyi bir araya getirir: Bazı insanların helâk edilmesi, bazılarının kurtarılması ve diğerlerinin uyarılması.¹

5 [2154] مِنْ مَّحِيصٍ (kaçacak delik) yani Allah’ın cezasından kaçıp kurtulmak [yoktur].

36. Demek ki; size her ne verilmişse, tamamen dünya hayatına ait bir geçimliktir. İman ederek, yalnızca Rablerine güvenip dayananlar için, Allah katında olanlar hem daha hayırlı hem de daha kalıcıdır.

10 [2155] İlk مَا’da (فَمَا أَوْتِيتُمْ) şart anlamı vardır. Bu sebeple cevabının başında Fâ gelmiştir; ancak ikinci مَا böyle değildir.

[2156] Hazret-i Ali’den şöyle nakledilmiştir: “Hazret-i Ebû Bekr’in eline bir miktar para geçmişti. O bunun tamamını Allah yolunda ve hayır için tasadduk edince, Müslümanlar onu kınadılar; kâfirler de yanlış yaptığını

15 söylediler. Âyet bunun üzerine indi.”

37. Onlar ki; büyük günahlardan ve yüz kızartıcı suçlardan uzak dururlar, öfkelendiklerinde bağışlarlar.

[2157] وَالَّذِينَ آمَنُوا ifadesi, لِلَّذِينَ آمَنُوا üzerine atıftır ve âyetin devamı da böyledir.

20 [2158] “Büyük günahlar” demek, günah cinsinden büyük olan şeyler demektir. İfade كَبِيرَ الْإِثْمِ (günahın büyüğü) şeklinde de okunmuştur. İbn Abbas’dan nakledildiğine göre *günahın büyüğü* şıktır.

[2159] هُمْ يَغْفِرُونَ (onlar bağışlarlar) yani özellikle bu kimseler öfkelendiklerinde bağışlarlar. Öfke, diğer insanlara yaptığı gibi, onların hikmetli ve edepli davranmalarını engellemez. İşte “bağışlarlar” ifadesinden önce bir

25 ve zamirinin gelip mübteda konumunda olması ve “bağışlarlar” fiilinin ona isnat edilmesi bu anlamın ortaya çıkması içindir. هُمْ يَنْتَصِرُونَ (sadece onlar yardımlaşırlar [39]) ifadesi de buna benzer.

38. Onlar ki; Rablerine icabet ederler; namazı dosdoğru kılarlar; işleri, aralarında istişare ile ve kendilerine Bizim nasip ettiklerimizden infak ederler.

30 [2160] “Onlar ki; Rablerine icabet ederler” ifadesi Ensâr hakkında inmiştir. Allah Teâlâ onları kendisine iman ve itaate çağırılmış; onlar da O’na iman ve itaat etmek suretiyle çağırısına icabet etmişlerdir. “Namazı dosdoğru kılarlar”

1 يَغْلَمُ İN Şَيْئًا يَسْكُنُ وَيَعِثُ وَيَعْلَمُ şeklinde. Yani “O dilerse, (...) âyetlerimiz hakkında tartışanlar, kendileri için kaçacak delik olmadığını öğrenirler!.. / ed.

[٢١٥٣] فإن قلت: فكيف يصح المعنى على جزم {وَيَعْلَمَ}؟ قلت: كأنه قال: أو إن يشأ يجمع بين ثلاثة أمور؛ هلاك قوم ونجاة قوم وتحذير آخرين.

[٢١٥٤] {مِنْ مَّحِيصٍ} من محيد عن عقابه.

٣٦- ﴿فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

[٢١٥٥] {مَا} الأولى ضمنت معنى الشرط، فجاءت الفاء في جوابها بخلاف الثانية.

[٢١٥٦] عن علي رضي الله عنه: اجتمع لأبي بكر رضي الله عنه مال، فتصدق به كله في سبيل الله والخير، فلامه المسلمون وخطأه الكافرون، فنزلت.

٣٧- ﴿وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾

[٢١٥٧] {وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ} عطف على {الَّذِينَ آمَنُوا}، وكذلك ما بعده.

[٢١٥٨] ومعنى {كَبَائِرَ الْإِثْمِ} الكبائر من هذا الجنس. وقرئ «كبير الإثم»؛ عن ابن عباس رضي الله تعالى عنه: كبير الإثم هو الشرك.

[٢١٥٩] {هُمْ يَغْفِرُونَ} أي هم الأخصاء بالغفران في حال الغضب، لا يغول الغضب أحلامهم كما يغول حلوم الناس، والمجيء بـ{هم} وإيقاعه مبتدأ، وإسناد {يَغْفِرُونَ} إليه لهذه الفائدة. ومثله {هُمْ يَنْتَصِرُونَ} [الشورى: ٣٩].

٣٨- ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾

[٢١٦٠] {وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ} نزلت في الأنصار؛ دعاهم الله عز وجل

٢٠ للإيمان به وطاعته، فاستجابوا له بأن آمنوا به وأطاعوه. {وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ}

yani beş vakit namazı tam olarak eda ederler. Ensâr hem İslâm'dan önce hem de Peygamber (s.a.)'in Medine'ye gelişinden önce, aralarından bir mesele gündeme geldiğinde toplanıp istişare ederlerdi. İşte Allah onların bu durumunu övmektedir; yani onlar bir konuda tek başlarına hareket etmezler, mutlaka ortak karara varırlar. Hasan-ı Basrî'nin, "İstişare eden bir topluma sonunda en doğru görüş mutlaka gösterilir." dediği nakledilmiştir. *eş-Şûrâ* kelimesi *el-fütyâ* gibi mastardır ve müşâvere etmek anlamına gelir.

[2161] "İşleri, aralarında *şûradır*" demek istişare iledir demektir Tıpkı *terake... şûran* (Peygamber de, Hazret-i Ömer de hilâfeti *halife istişare ile seçilecek şekilde* devretmiştir.) ifadesindeki gibi.

39. Onlar ki; kendilerine saldırı vaki olunca, yardımlaşırlar.

[2162] Yani sadece, Allah'ın karşılarına çıkardığı sıkıntı hususunda yardımlaşıp o sıkıntıyı bertaraf etmekle uğraşırlar ve bu konuda sınırı aşmaları gitmezler. Naha'id den nakledildiğine göre o, bu âyeti okuyunca şöyle demiş: "[Yani] birbirlerini güçsüz düşürüp, kendilerini fâsıkların saldırısına açık hale getirmek istemezler."

[2163] **Şayet** "Yardımlaşmaları sebebiyle övülmekte midirler?" **dersen şöyle derim:** Evet; çünkü kim Allah'ın koyduğu sınırı aşmadan ve emrine muhalefet etmeden; kan talep hakkı olduğunda yahut bir kendinibilmeze karşılık verirken, [kısasen] öldürmede aşırıya kaçmaksızın, ırz ve namusunu korumak ve savunmak maksadıyla hakkını alırsa o itaatkâr bir kişidir ve bütün itaatkârlar övülürler.

40. Bununla birlikte, kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür. Kim de affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer. O, zalimleri elbette sevmez.

[2164] Her iki fiil de -yani ilk [saldırı] da, cezası da- kötüdür; zira *ceza* çarptırıldığı kişi için kötülük arz etmektedir. Başlarına gelen musibet ve belalar kastedilerek şöyle buyrulmuştur: "Onlara bir *kötülük* erişse, o zaman da: '(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!' derler." [Nisâ 4/78] Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: Bir kötülükle karşılaşıldığında ona misliyle mukabele edilmelidir, daha fazlasıyla değil. Eğer kişi "Allah seni rezil etsin!" demişse, ona sadece "Allah seni de rezil etsin!" denmelidir.

[2165] "Kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile def et; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, âdeta yakın bir dost oluvermiş." [Fussilet 41/34] buyrulduğu üzere, "Kim de affedip barışırsa" yani affederek ve göz yumarak hasmıyla arasını düzeltirse, "onun ecri Allah'a düşer", yani bu ecrin miktarı belli değildir ve büyüklüğü başka bir şeyle kıyaslanamaz.

وأتموا الصلوات الخمس. وكانوا قبل الإسلام وقبل مقدم رسول الله ﷺ المدينة إذا كان بهم أمر اجتمعوا وتشاوروا، فأثنى الله عليهم، أي لا ينفردون برأي حتى يجتمعوا عليه. وعن الحسن: ما تشاور قوم إلا هودوا لأرشد أمرهم. والشورى: مصدر كالفتيا، بمعنى التشاور.

٥ [٢١٦١] ومعنى قوله {وَأَمَرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ} أي ذو شورى، وكذلك قولهم: ترك رسول الله ﷺ وعمر بن الخطاب رضي الله عنهما الخلافة شورى.

٣٩- ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ﴾

[٢١٦٢] هو أن يقتصروا في الانتصار على ما جعله الله لهم ولا يعتدوا. وعن النخعي أنه كان إذا قرأها قال: كانوا يكرهون أن يذلوا أنفسهم فيجترئ عليهم الفساق. ١٠ [٢١٦٣] فإن قلت: أهم محمودون على الانتصار؟ قلت: نعم؛ لأن من أخذ حقه غير متعد حد الله وما أمر به فلم يسرف في القتل - إن كان ولي دم أو رد على سفيه - محاماة على عرضه وردعاً له، فهو مطيع؛ وكل مطيع محمود.

٤٠- ﴿وَجَزَّوْا سَيِّئَةً سَيِّئَةً مِّثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ

الظَّالِمِينَ﴾

١٥ [٢١٦٤] كلتا الفعلتين - الأولى وجزاؤها - سيئة، لأنها تسوء من تنزل به. قال الله تعالى {وَأَنْ تُصِيبَهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَأَنْ تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ} [النساء: ٧٨]؛ يريد ما يسوءهم من المصائب والبلايا. والمعنى: أنه يجب إذا قوبلت الإساءة أن تقابل بمثلها من غير زيادة، فإذا قال أخذك الله قال: أخذك الله.

[٢١٦٥] {فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ} بينه وبين خصمه بالعفو والإغضاء. كما قال تعالى {فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ} [فصلت: ٣٤]، {فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ} عدة ٢٠ مبهمة لا يقاس أمرها في العظم.

[2166] “O, zalimleri elbette sevmez.” ifadesi, canın yandığı ve öfkenin iyice kabardığı durumlar başta olmak üzere, el ele zulme karşılık verirken, ‘ileri gitmeme ve haddi aşmama’ garantisi olmadığına delâlet etmektedir; öyle ki, zulme karşı duran kişi de farkına varmadan zalimleşebilir!

5 [2167] Peygamber (s.a.)’den şöyle nakledilmiştir: “Kıyâmet Günü bir dellâl şöyle seslenir: ‘Kimin Allah’tan alacağı bir ecir varsa ayağa kalksın!’ Bazı kimseler ayağa kalkar. Onlara şöyle sorulur: ‘Allah’tan alacağınız ecir neyle ilgilidir?’ Derler ki, ‘Bize zulmedenleri bağışlayanlarız biz.’ O zaman onlara; ‘Girin Cennet’e Allah’ın izniyle!’ buyrulur.”

10 **41. Zulme uğradıktan sonra hakkını alan kimseler aleyhine elbette sorumluluk yoktur.**

42. Sorumluluk, ancak; insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere saldırganlık edenler içindir. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

15 [2168] بَعْدَ ظُلْمِهِ ifadesi, *ba’de mâ zulime* (zulme uğradıktan sonra) şeklinde okuyan kimsenin kıraatinden de anlaşılacağı üzere, mastarın mef’ûlüne izâfeti cinsinden bir ifadedir.¹ فَأُولَئِكَ (o kimseler) ifadesi, öncesindeki Men’in lâfzına değil anlamına işaret eden bir ism-i işarettir.

20 [2169] “Onlar aleyhine elbette sorumluluk yoktur”, yani ne cezalandıran için, ne de azarlayan ve ayıplayan için sorumluluk yoktur. “Sorumluluk, ancak; insanlara zulmedenler” yani zulmü başlatanlar ve “yeryüzünde haksız yere saldırganlık edenler” yani kibirlenip büyüklük taslayan ve bozgunculuk yapanlar içindir.

43. Kim de sabredip bağışlarsa... Bu da gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.

25 [2170] Kim de zulüm ve eziyete “sabreder ve bağışlarsa” yani zulmedenin hakkından gelmezse ve işini Allah’a havale ederse “işte bu” *ondan yana* “kararlılık isteyen şeylerdendir.” مِنْهُ ifadesi hazfedilmiştir; çünkü bu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Nitekim Arapların *es-semnu menevâni bi-dirhem* (iki batman yağ bir dirhemdir) demeleri de böyledir.²

30 [2171] Anlatıldığına göre Hasan-ı Basrî’nin meclisinde bir adam bir başka adama sövmüştü; kendisine sövülen adam ise susmuş, terlemiş; sonra terini silip ayağa kalkmış ve bu âyeti okumuştur. O zaman Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Allah’a yemin olsun ki, cahiller bu âyetin hiç farkında değillerken bu adam onu anlayıp gereğini yaptı.

1 Yani “Zulmettikten sonra” değil, “Zulme uğradıktan sonra.” / ed.

2 Aslında السَّمْنُ مَنَوَانٌ مِنْهُ بِدِرْهَمٍ şeklindedir; ama mesele anlaşıldığı için مِنْهُ ifadesi hazfedilmektedir. / cev.

[٢١٦٦] وقوله {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} دلالة على أن الانتصار لا يكاد يؤمن فيه تجاوز السيئة والاعتداء، خصوصاً في حال الحرد والتهاب الحمية فربما كان المجازي من الظالمين وهو لا يشعر.

[٢١٦٧] وعن النبي ﷺ: وإذا كان يوم القيامة نادى مناد: من كان له على الله أجر فليقم. -قال- فيقوم خلق، فيقال لهم: ما أكرمكم على الله؟ فيقولون: نحن الذين عفونا عمن ظلمنا، فيقال لهم: ادخلوا الجنة بإذن الله..

٤١- «وَلَمَنْ أَنْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ»

٤٢- «إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ»

[٢١٦٨] {بَعْدَ ظُلْمِهِ} من إضافة المصدر إلى المفعول، وتفسره قراءة من قرأ «بعد ما ظلم». {فَأُولَئِكَ} إشارة إلى معنى {مَنْ} دون لفظه.

[٢١٦٩] {مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ} للمعاقب ولا للعائب والعائب. {السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ} يبتدئونهم بالظلم، {وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ} يتكبرون فيها ويعلمون ويفسدون.

٣٤- «وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»

[٢١٧٠] {وَلَمَنْ صَبَرَ} على الظلم والأذى، {وَغَفَرَ} ولم ينتصر وفوض أمره إلى الله {إِنَّ ذَلِكَ} منه {لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ}. وحذف الراجع لأنه مفهوم، كما حذف من قولهم: السمن متوان بدرهم.

[٢١٧١] ويحكى أن رجلاً سب رجلاً في مجلس الحسن رحمه الله، فكان المسبوب يكظم، ويعرق فيمسح العرق، ثم قام فتلا هذه الآية، فقال الحسن: عقلها -والله- وفهمها إذ ضيعها الجاهلون.

[2172] Bazıları da demişlerdir ki, kendisine zulmedilen kimsenin zulmedenî bağışlaması mendup hükmündedir. Fakat bazı durumlarda iş tersine döner ve bağışlamamak mendup olur. Bu da aşırıya kaçan zulmü engellemek ve eziyeti sonlandırmak ihtiyacı hâsıl olduğunda böyledir. Peygamber (s.a.)’den nakledilen şu hâdis de buna delâlet eder: Bir keresinde Hazret-i Zeyneb, Peygamber’in huzurunda, Hazret-i Âişe’ye kötü söz söylemişti. Rasulullah Zeynep’ten bunu yapmamasını istedi, ama o devam etti. O zaman Rasulullah Hazret-i Âişe’ye, “Sen de karşılık ver!” dedi. [*Ibn Mâce*, “Nikâh”, 50]

44. Kimi Allah saptırıyorsa onun için artık bundan sonra hiçbir velî yoktur. Göreceksin ki bu zalimler, azabı gördüklerinde; “Yok mu, geri dönmenin bir yolu?” diyecekler.

[2173] “Kimi Allah saptırıyorsa” yani yüzüstü bırakıyorsa “onun için artık bundan sonra hiçbir velî yoktur” yani Allah’ın onu yüzüstü bırakmasından sonra ona sahip çıkacak hiç kimse olmayacaktır.

45. Göreceksin ki o azap kendilerine seyrettirilirken, burunları sürtülmüş vaziyette boyunlarını bükerek gözlerinin ucu ile bakacaklar. İman edenler ise “Hüsrana uğrayanlar; kendilerini de, ailelerini de Kıyamet günü hüsrana uğratanlardır.” diyecekler. Bakınız; temelli bir azap içindedir zalimler!

46. Allah’a karşı kendilerine yardım edecek bir velîleri de olmamıştır. Allah’ın saptırdığı biri için, artık (hedefe götüren doğru bir) yol yoktur.

[2174] “Boyunlarını bükerek” yani içinde bulundukları “zilletten” dolaşmayı küçülüp ufalarak. [Bu anlam *مِنَ الذَّلِّ* ifadesinin müteallakının *خَاشِعِينَ* olduğu kabulüne göredir; ama] *مِنَ الذَّلِّ*’nin *يَنْظُرُونَ* fiiline taalluk ettiği de söylenebilir; o zaman *خَاشِعِينَ* üzerinde vakfe yapılır.

[2175] “Gözlerinin ucu ile bakacaklar”; yani göz kapaklarını belli belirsiz güçsüzce hareket ettirerek âdeta hırsızlama bakacaklar. Tıpkı elleri-ayakları bağlanmış vaziyette boynunun vurulmasını bekleyen biri kılıca nasıl bakarsa öyle... Hoşa gitmeyen bir şeye bakanın bakışı da böyledir: Kişi tıpkı sevdiği şeye bakarken yaptığı gibi, göz kapaklarını iyice açarak o şeye dolu dolu bakamaz. Şöyle de denmiştir: “Kör olarak haşredilecekleri için sadece kalpleriyle bakacaklardır. İşte bu da göz ucuyla bakmaktır.” Fakat burada bir zorlama vardır.

[٢١٧٢] وقالوا: العفو مندوب إليه، ثم الأمر قد ينعكس في بعض الأحوال، فيرجع ترك العفو مندوباً إليه، وذلك إذا احتيج إلى كف زيادة البغي، وقطع مادة الأذى. وعن النبي ﷺ ما يدل عليه، وهو أن زينب أسمعت عائشة بحضرته، وكان ينهاها فلا تنتهي، فقال لعائشة: دونك فانتصري.

٥ -٤٤- ﴿وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ إِلَى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ﴾

[٢١٧٣] {وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ} ومن يخذله الله {فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ} فليس له من ناصر يتولاه من بعد خذلانه.

١٠ -٤٥- ﴿وَتَزَيِّهُمْ يُغَرِّضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُقِيمٍ﴾

٤٦- ﴿وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ أَوْلِيَاءٍ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ﴾

[٢١٧٤] {خَاشِعِينَ} متضائلين متقاصرين مما يلحقهم {مِنَ الدَّلِّ}. وقد يعلق {مِنَ الدَّلِّ} بـ {يَنْظُرُونَ}، ويوقف على {خَاشِعِينَ}.

[٢١٧٥] {يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ} أي يتدنى نظرهم من تحريك لأجفانهم ضعيف خفي بمسارقة، كما ترى المصبور ينظر إلى السيف. وهكذا نظر الناظر إلى المكاره؛ لا يقدر أن يفتح أجفانه عليها ويملاً عينيه منها، كما يفعل في نظره إلى المحاب. وقيل: يحشرون غمياً فلا ينظرون إلا بقلوبهم. وذلك نظر من طرف خفي، وفيه تعسف.

[2176] يَوْمَ الْقِيَامَةِ ifadesi ya öncesindeki حَسِرُوا fiiline taalluk eder ki o zaman müminlerin söyledikleri söz dünyada iken söylenmiş demektir ya da قَالْ fiiline taalluk eder; o zaman da “Müminler Kıyâmet Günü o kimseleri bu halde görünce böyle derler.” anlamına gelir.

- 5 **47. Asla geri çevrilmeyecek (azap dolu) bir gün Allah’tan gelmeden, Rabbinize icabet edin. Ki o gün, hiçbiriniz için sığınak yoktur, sizi (Allah’ın ‘göz’ünden kaçırarak; asi/mücrim olarak) tanınmanızı engelleyecek bir yer de yoktur!**

[2177] مِنْ اللَّهِ ifadesi, لَا مَرَدٍّ ye bağlıdır; yani Allah onu hükme bağladık-
tan sonra kararından dönmez. Yahut أَنْ يَأْتِي fiiline bağlıdır; yani Allah’tan
hiç kimsenin geri döndüremeyeceği bir gün gelmeden önce...

[2178] نَكِيرٍ inkâr demektir; yani sizin için azaptan kurtuluş yoktur. Yapıp durduğunuz; amel defterinizde kayıtlı şeyleri inkâr edemezsiniz!

- 15 **48. Yüz çevirirlerse (çevirsinler), Biz seni onların üzerine bekçi göndermedik ya! Sana düşen, sadece iletmeştir. Biz, insana katımızdan bir rahmet tattırdığımızda, bununla sevinir. Ama kendi elleriyle işledikleri yüzünden başlarına bir fenalık gelse, o zaman, gerçekten nankördür insanoğlu!**

[2179] “Başlarına bir fenalık gelse” ifadesinin de gösterdiği üzere “insan” ile tekil değil çoğul (yani bir kişi değil bütün insanlar) kastedilmiştir. Bu insanlarla da sadece günahkâr olanlar kastedilmektedir; çünkü kendi elleriyle işledikleri sebebiyle başlarına fenalık gelmesi ancak günahkârlara uygun bir haldir. *Rahmet*; sağlık, zenginlik ve emniyet gibi nimetlerdir. Fenalık ise hastalık, fakirlik ve korkulardır. *Kefûr* nankörce inkâr etmenin zirvesindeki kimsedir. Allah bu günahkâr insan cinsinin nimete nankörlükle damgalandığını tescil etmek için, “insan”dan zamir ile söz ederek “şüphesiz o nankördür” demedi (ve bunun yerine “Şüphesiz nankördür insanoğlu!” dedi). Nitekim başka âyetlerde de şöyle buyurmuştur: “İnsan gerçekten zalimdir, gerçekten nankördür.” [İbrahim 14/34]; “Rabbine karşı gerçekten nankördür insanoğlu!” [Âdiyât 100/6] Bu durumda mâna şöyle olur: Günahkâr insan belayı diline dolar; ama nimeti unuttur, küçümser.

- 49. Göklerin ve yerin mülkü tamamen Allah’ındır; dilediğini yaratıyor. Dilediğine kızlar bağışlıyor; dilediğine erkekler bağışlıyor.**

[٢١٧٦] {يَوْمَ الْقِيَمَةِ} إما أن يتعلق بـ{خَسِرُوا}، ويكون قول المؤمنين واقعاً في الدنيا، وإما أن يتعلق بـ{قَالَ}، أي يقولون يوم القيامة إذا رأوهم على تلك الصفة.

٤٧- ﴿إِسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ مَا لَكُم مِّنْ مَّلْجَأٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُم مِّنْ نَّكِيرٍ﴾

[٢١٧٧] {مِنَ اللَّهِ} من صلة {لَا مَرَدَّ}، أي لا يرده الله بعدما حكم به. أو من صلة {يَأْتِي}، أي من قبل أن يأتي من الله يوم لا يقدر أحد على رده.

[٢١٧٨] والنعير: الإنكار، أي ما لكم من مخلص من العذاب، ولا تقدر أن تنكروا شيئاً مما اقترتموه ودون في صحائف أعمالكم.

٤٨- ﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا إِلَّا الْبَلَاغُ وَإِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرَحَّ بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ﴾

[٢١٧٩] أراد بالإنسان الجمع لا الواحد، لقوله {وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ} ولم يرد إلا المجرمين؛ لأن إصابة السيئة بما قدمت أيديهم إنما تستقيم فيهم. والرحمة النعمة من الصحة والغني والأمن. والسيئة البلاء من المرض والفقر والمخاوف. والكفور: البليغ الكفران، ولم يقل: فإنه كفور؛ ليسجل على أن هذا الجنس موسوم بكفران النعم، كما قال: {إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ} [إبراهيم: ٣٤]، {إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ} [العاديات: ٦]. والمعنى: أنه يذكر البلاء وينسى النعم ويغمطها.

٤٩- ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَآثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ﴾

١٠

١٥

٢٠

50. Yahut erkekli-kızlı olarak iki cinsten de veriyor... Dilediğini de kısır bırakıyor. O ‘mutlak ilim sahibi’dir, kâdirdir (Âlîm, Kadîr).

[2180] Allah Teâlâ insana rahmet tattırma ve başına fenalık gelmesinden bahsedince, ardından mülkün tamamen kendisine ait olduğunu, nimeti ve belayı dilediği gibi paylaştırdığını, kullarına iradesinin gerektirdiği şekilde evlâtlar bahşettiğini; bazılarını kız, bazılarını erkek, bazılarını da her ikisini birden verdiğini, bir kısmını ise kısır bırakıp hiç evlât nasip etmediğini zikretti.

[2181] **Şayet** “Erkekler dişilerden önce geliyor olmasına rağmen, âyetten niçin önce ‘dişiler’i sonra ‘erkekler’i zikretti; ardından neden tekrar ‘erkekler’i öne aldı? Ayrıca niçin ‘erkekler’i ma’rife olarak zikretti de ‘dişiler’i nekre zikretti?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bir önceki âyetin sonunda (insanın başına gelen) fenalıktan ve Allah katından gelen rahmeti unutulması sebebiyle insanın nankörlüğünden bahsetmişti. Ardından mülkünden, iradesinden ve evlâtların paylaşılmasından söz ederek “dişiler”i önce zikretti; çünkü bağlam Allah’ın insanların istediklerini değil, kendi dilediğini yapacağıyla ilgilidir. Bu durumda, [o günkü] insanların [pek] istemediği şeylerden olan “dişiler”in önce zikredilmesi daha önemli olmaktadır. Daha önemli olanı öne almak ise vâciptir. Ayrıca Allah, Arapların mihnet olarak¹ gördüğü cins (kadın), fenalığın peşinden zikredilmiş olsun diye de böyle yapmış ve erkekleri sona bırakmıştır. Erkekleri bu sebeple sona bırakınca, onların sona bırakılmalarını telafi etmek için -çünkü onların [o günün paradigmasında] önceliği vardır- ma’rife olarak zikretti; çünkü bir kelimeyi ma’rife olarak zikretmek, hem övme hem de öne çıkarma anlamına gelir. Bu durumda âdetâ şöyle buyurmuş olmaktadır: Dilediğine de, herkesin göreceği anlı şanlı süvariler [yani savaşabilecek erkek çocukları] bahşeder. Bunun ardından, her iki cinsde de takdim - te’hirle ilgili haklarını vermiş ve “dişiler”in, öncelik hakkına sahip oldukları için değil başka bir gerekçeyle öne alınmış olduklarını öğreterek “erkekli-kızlı” demiştir. Nitekim “Şüphesiz Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık.” [Hucurât 49/13]; “İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?” [Kıyâme 75/39] buyurmuştur.

[2182] Bu âyetin, -Allah’ın *salâtuselâmı* üzerlerine olsun- bazı peygamberler hakkında indiği de söylenmiştir. Şöyle ki; Allah Teâlâ Hazret-i Şuayb ve Lût’a kız çocuk, Hazret-i İbrahim’e erkek çocuk, Hazret-i Muhammed’e erkek ve kız çocuklar vermiş; Hazret-i Yahyâ ve İsa’ya ise hiç çocuk vermemiştir.

[2183] Allah, kullarının menfaatine olacak şeyleri “bilir”, bunları yaratmaya da “kâdirdir.”

1 Yani savaş, yağma vb. sıkıntılı zamanlarda askerî açıdan pek işe yaramayıp, üstelik sürekli korunması gereken, namusu üzerinde titrenen savunmasız, narin varlıklar olarak... / ed.

٥٠- ﴿أَوْ يَزُوجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مِنْ يَشَاءٍ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾

[٢١٨٠] لما ذكر إذاقة الإنسان الرحمة وإصابته بضدّها أتبع ذلك أنّ له الملك وأنه يقسم النعمة والبلاء كيف أراد؛ ويهب لعباده من الأولاد ما تقتضيه مشيئته، فيخص بعضًا بالإناث وبعضًا بالذكور، وبعضًا بالصنفين جميعًا، ويعقم آخرين ٥ فلا يهب لهم ولدًا قط.

[٢١٨١] فإن قلت: لم قدّم الإناث أوّلًا على الذكور مع تقدّمهم عليهنّ، ثم رجع فقدّمهم؛ ولم عرف الذكور بعد ما نكر الإناث؟ قلت: لأنّه ذكر البلاء في آخر الآية الأولى وكفران الإنسان بنسيانه الرحمة السابقة عنده، ثم عقبه بذكر ملكه ومشيئته وذكر قسمة الأولاد؛ فقدم الإناث، لأنّ سياق الكلام أنّه فاعل ما يشاؤه، لا ما يشاؤه الإنسان، فكان ذكر الإناث اللاتي من جملة ما لا يشاؤه الإنسان أهم، والأهم واجب التقديم؛ وليلي الجنس الذي كانت العرب تعدّه بلاء ذكر البلاء وآخر الذكور. فلما أخرهم لذلك تدارك تأخيرهم وهم أحقّاء بالتقديم بتعريفهم؛ لأنّ التعريف تنويه وتشهير. كأنه قال: ويهب لمن يشاء الفرسان الأعلام المذكورين الذين لا يخفون عليكم. ثم أعطى بعد ذلك كلا الجنسين حقه من التقديم والتأخير، وعرف أنّ تقديمهنّ لم يكن لتقدمهنّ، ولكن لمقتض آخر، فقال {ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا}، كما قال: {إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى} [الحجرات: ١٣]، {فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [القيامة: ٣٩]. ١٠

[٢١٨٢] وقيل: نزلت في الأنبياء صلوات الله عليهم وسلامه، حيث وهب لشعيب ولوط إناثًا، ولإبراهيم ذكورًا، ولمحمد ذكورًا وإناثًا، وجعل يحيى وعيسى عقيمين. ٢٠

[٢١٨٣] {إِنَّهُ عَلِيمٌ} بمصالح العباد {قَدِيرٌ} على تكوين ما يصلحهم.

51. Ayrıca, bir beşer için Allah'ın kendisiyle konuşması olacak şey değildir. Sadece; vahyederek, perde arkasından ya da bir elçi gönderip de onun -kendi izni ile- dilediklerini vahyetmesi şeklinde; çünkü O, yücedir (beşerî kalıplar içinde konuşmaz), 'mutlak hikmet sahibi'dir (Aliyy, Hakîm).

[2184] “Bir beşer için olacak şey değildir” yani beşer cinsinden herhangi bir kimse için şu üç şekil dışında “Allah'ın, o kimseyle konuşması” mümkün değildir: [i] Ya vahiy yoluyla olur ki bu da ilham, kalbe bırakma [*ilkā*] veya rüya yoluyla olur. Nitekim hem Hazret-i Musa'nın annesine hem de oğlunu kurban etmesi konusunda Hazret-i İbrahim'e Allah böyle vahyetmiştir. Mücâhid'den nakledildiğine göre Allah Zebûr'u Dâvûd (a.s.)'ın kalbine vahyetmiştir. Ubeyd b. el-Abras şöyle demiştir:

“Ebû Evfâ'nın develerinin başına geçin!” diye

vahyetti bana Allah... Hemen işe koyuldum ben deYani bana ilham etti; bu fikri kalbime bıraktı... [ii] Ya da bazı cisimlerde yarattığı kelâmını o kişiye işittirmek suretiyle onunla konuşur. Bu durumda, konuşmayı işiten kişi konuşanı görmez; çünkü konuşan (Allah) zatı itibariyle *görülemez*. “Perde arkasından” ifadesi temsildir; yani Allah, tıpkı bazı özel adamlarıyla perde ardından konuşan hükümdar gibi konuşur; hükümdar perde arkasındadır; konuştuğu kişi onun sesini duyar ama kendisini göremez. Nitekim Hazret-i Musa ile böyle konuşmuştur. Meleklerle konuşması da böyledir. [iii] Yahut da o kimseye meleklerinden bir elçi gönderir ve melek ona vahyi iletir. Hazret-i Musa dışındaki peygamberlerle Allah böyle konuşmuştur. Şu da söylenmiştir: “Vahyederek” ifadesi, “melekler aracılığıyla peygamberlerine vahyettiği gibi vahyederek” anlamındadır. “Ya da bir elçi” yani peygamber “gönderip...” Nitekim (peygamber göndermek suretiyle) onların ümmetlerine kendi dillerinde hitap etmiştir. وَحْيًا ve أَنْ يُرْسِلَ ifadeleri hâl yerinde bulunan iki mastardır; çünkü ikincisi *irsâlen* (göndererek) anlamındadır. مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ifadesi de hâl konumunda bulunan zarftır; tıpkı وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ (“Yanları üstüne yatarak [tefekür ederler].” [Âl-i İmrân 3/191]) ifadesindeki gibi. Buna göre âyetin takdiri şöyledir: Allah'ın bir kişiyle; ancak ona vahyeden olarak, ona bir perdenin ardından sözünü işittiren olarak yahut elçi gönderen olarak konuşması mümkündür.

[2185] وَحْيًا kelimesinin *kelâmen* (konuşarak) anlamında olması da mümkündür; çünkü *vahiy* hızlıca gerçekleşen gizli bir konuşma biçimidir. Nitekim sen de, “onunla ancak açıktan ve ancak gizlice konuşurum” dersin; çünkü açıktan ve gizlice konuşmak iki konuşma biçimidir.

٥١- ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَأْذَنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ﴾

[٢١٨٤] {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ} وما صح لأحد من البشر {أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا} على ثلاثة أوجه؛ إما على طريق الوحي، وهو الإلهام والقذف في القلب أو المنام، كما أوحى إلى أم موسى وإلى إبراهيم عليه السلام في ذبح ولده. وعن مجاهد: أوحى الله الزبور إلى داود عليه السلام في صدره. قال عبيد بن الأبرص:

وَأَوْحَى إِلَيَّ اللَّهُ أَنْ قَدْ تَأَمَّرُوا ❁ بِإِبْلِ أَبِي أَوْفَى فَقُمْتُ عَلَى رِجْلِ

أي ألهمني وقذف في قلبي. وإما على أن يسمعه كلامه الذي يخلقه في بعض الأجرام، من غير أن يبصر السامع من يكلمه، لأنه في ذاته غير مرئي. وقوله {مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ} مثل، أي كما يكلم الملك المحتجب بعض خواصه وهو من وراء الحجاب، فيسمع صوته ولا يرى شخصه. وذلك كما كلم موسى، ويكلم الملائكة. وإما على أن يرسل إليه رسولاً من الملائكة فيوحى الملك إليه كما كلم الأنبياء غير موسى. وقيل: {وَحْيًا} كما أوحى إلى الرسل بواسطة الملائكة {أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا} أي نبياً كما كلم أمم الأنبياء على ألسنتهم. ووحيا، وأن يرسل مصدران واقعان موقع الحال؛ لأنَّ أن يرسل، في معنى إرسالاً. و{مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ} ظرف واقع موقع الحال أيضاً، كقوله تعالى {وَعَلَى جُنُوبِهِمْ} [آل عمران: ١٩١]. والتقدير: وما صح أن يكلم أحداً إلا موحياً، أو مسمعاً من وراء حجاب، أو مرسلًا.

[٢١٨٥] ويجوز أن يكون {وَحْيًا} موضوعاً موضع «كلاماً»؛ لأنَّ الوحي كلام خفي في سرعة، كما نقول: لا أكلمه إلا جهراً وإلا خفاتها؛ لأنَّ الجهر والخفات ضربان من الكلام.

İrsâlen de böyledir. Burada da elçinin dilindeki konuşma, vasıtasız konuşmanın yerine konulmuştur. Mesela senin yerine vekilin yahut elçin dediği halde, sen “Falancaya şöyle şöyle dedim.” dersin. “Yahut bir perde arkasından” sözü, yahut bir perdenin arkasından sözü işittirerek anlamındadır. وَحِيًّا kelimesini müevvel mastar (أَنْ يُوحِيَ) şeklinde anlayıp, sonrasındaki يُرْسِلُ fiilini, “Bir beşer ile Allah ancak ona vahyederek konuşur...” yani onunla vahyetmek yahut elçi göndermek suretiyle konuşur” anlamında يُوحِيَ üzerine atfeden kimsenin, “yahut bir perdenin ardından” ifadesini de önce geçen iki müevvel mastara uygun olacak şekilde takdir ederek “yahut bir perdenin ardından ona işittirerek (konuşur)” şeklinde takdir etmesi gerekir.

[2186] İfade, *ev yursilu rasûlen fe-yûhî* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuş, ya *ev hüve yursilu* takdirindedir ya da öncesindeki وَحِيًّا kelimesini *mûbiyen* (vahyeden olarak) anlamına alıp, bunu da *mursilen* (gönderen olarak) anlamında onun üzerine atfetmek takdirindedir.

[2187] Rivayete göre; Yahudiler Hazret-i Muhammed (s.a.)’e “Mademki peygambersin, Musa’nın yaptığı gibi sen de Allah’la *bizzat* konuşup O’na baksan al Bil ki bunu yapmadıkça sana iman etmeyeceğiz!” demişlerdi. Peygamber (s.a.), “Musa Allah’a hiç bakmadı ki!” buyurdu ve bunun üzerine bu âyet indi. Hazret-i Âişe’nin; “Kim Muhammed’in, Rabbini gördüğünü iddia ederse Allah’a büyük bir iftirada bulunmuştur!” dediği [*Müslim*, “İman”, 177] ve ardından, “Allah’ın şöyle dediğini duymadınız mı?” diyerek bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

[2188] O, yaratılmışların vasıflarından “yücedir”, yapıp etmeleri hikmetin gerektirdiği şekilde cereyan eden “mutlak hikmet sahibidir.” Bu sebeple, bazen insanlarla araçlar vasıtasıyla, bazen de aracısız konuşur. Bu da gerek ilham yoluyla gerekse de hitap yoluyla olur.

52. İşte sana da ‘emr’imizin ruhunu bu şekilde vahyetmekteyiz. Yoksa sen daha önce kitap nedir, iman nedir bilmiyordun. Fakat Biz o ruhu, dilediğimiz kulları doğruya ileteceğimiz bir nur kıldık. Sen gerçekten dosdoğru bir yolu gösteriyorsun.

53. Yani göklerde ve yerde ne varsa hepsinin kendisine ait olduğu Allah’ın yoluna... (O halde, başkalarının dediğine değil, Allah’ın şahitliğine itibar et.) Bakınız; yalnızca Allah’a döner çünkü bütün işler.

[2189] “Emr’imizin *ruhunu*” ifadesiyle, Peygamber (s.a.)’e vahyedilen şeyi kastetmektedir; çünkü nasıl ceset ruh sebebiyle canlılık kazanıyorsa, insanlar da dinlerinde vahiyle hayatîyet kazanır.

وكذلك: إرسالا، جعل الكلام على لسان الرسول بغير واسطة. تقول: قلت لفلان كذا، وإنما قاله وكيلك أو رسولك. وقوله {أَوْ مِنْ وَرَائِي حِجَابٍ} معناه: أو إسماعًا من وراء حجاب؛ ومن جعل {وَحْيًا} في معنى: أن يوحى، وعطف {يُزِيلَ عَلَيْهِ}، على معنى {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا} أي إلا بأن يوحى، أو بأن يرسل، فعليه أن يقدر قوله {أَوْ مِنْ وَرَائِي حِجَابٍ} تقديرًا يطابقهما عليه، نحو: أو أن يسمع من ورائي حجاب.

[٢١٨٦] وقرئ «أو يرسل رسولاً فيوحى»، بالرفع، على: أو هو يرسل، أو بمعنى «مرسلًا» عطفًا على {وَحْيًا} في معنى موحياً.

[٢١٨٧] وروى أن اليهود قالت للنبي ﷺ: ألا تكلم الله وتنظر إليه إن كنت نبيًا كما كلمه موسى ونظر إليه، فإننا لن نؤمن لك حتى تفعل ذلك! فقال: لم ينظر موسى إلى الله، فنزلت. وعن عائشة رضي الله عنها: من زعم أن محمدًا رأى ربه فقد أعظم على الله الفرية، ثم قالت: أو لم تسمعوا ربكم يقول... فتلت هذه الآية.

[٢١٨٨] {إِنَّهُ عَلِيُّ} عن صفات المخلوقين، {حَكِيمٌ} يجري أفعاله على موجب الحكمة، فيكلم تارة بواسطة، وأخرى بغير واسطة؛ إما إلهامًا، وإما خطابًا.

١٥-٥٢ ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٥٣-٥٣ ﴿صِرَاطُ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾

٢٠ [٢١٨٩] {رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا} يريد: ما أوحى إليه، لأن الخلق يحيون به في دينهم كما يحيى الجسد بالروح.

[2190] **Şayet** “Peygamber (s.a.)’in, kendisine Kur’ân inzal edilmeden önce onun ne olduğunu bilmemesi anlaşılır bir şeydir; fakat ‘iman nedir bilmiyordun’ ifadesinin anlamı nedir? Zira peygamberler akledip, fikir yürütme ve delillendirme yapabildiklerinde Allah’a iman etmemeleri ve O’nu *birlememeleri* mümkün değildir. Ayrıca peygamber olarak gönderilmelelerinden önce ve sonra hem büyük günah işlemekten hem de insanları kendilerinden uzaklaştıracak küçük günah işlemekten korunmuş olmaları gerekirken inkâr halinden nasıl korunmamış olabilirler?” **dersen şöyle derim:** İman, farklı şeyleri kapsayan bir kavramdır; bunların bir kısmına akıl ile bir kısmına da işitme (vahiy) ile ulaşılır. Âyette imanın akılla değil, vahiyle ulaşılan kısmı kastedilmektedir. Bu kısım ise Peygamber’in, vahiy almaksızın hakkında bilgi sahibi olamayacağı kısımdır. Dikkat edersen, “Allah *imanınızı* zayıf edecek değildir.” [Bakara 2/143] âyetindeki *iman* “namaz” olarak tefsir edilmiştir; çünkü namaz imanın kapsadığı hususlardan biridir.¹

[2191] “Dilediğimiz kulları”, yani lütufta bulunan kulları. Lutufta bulunulmayan kullara ise hiçbir rehberlik fayda vermez.²

[2192] صِرَاطِ اللَّهِ ifadesi (öncesindeki صِرَاط’tan) bedeldir. لَتَهْدِي (gösteriyorsun) kelimesi *le-tuhdâ* (sana gösteriliyor), yani “Sana Allah doğru yolu gösteriyor.” şeklinde de okunmuştur. Aynı kelime *le-ted’û* (çağırıyor) şeklinde de okunmuştur.

[2193] Peygamber (s.a.)’den şöyle nakledilmiştir: “Kim Hâ-Mîm-‘Ayn-Sîn-Kâf [yani Şûrâ] sûresini okursa, meleklerin dua ettiği, istiğfarda bulunup merhamet dilediği kimselerden olur.”

1 Namazın dinin direği ve fiili bir iman/tasdik olduğu aşikârdır. Âyetteki *iman* namazla tefsir edilirken kastedilen, kiblenin Kâbe’ye çevrilmesinden evvelki namazlardır. Ve bu namazlar, salt namaz değildir; Kudüs’e doğru kılınmış, yani “oraya doğru kılınması gerektiğine *iman* edilerek gerçekleştirilmiş” namazlardır. Âyette; kiblenin Kâbe’ye çevrilmesinden sonra, işbu namazların *ama aslında buraya dönülerek namaz kılınması gerektiğine inanmanın* boşa gitmiş olmadığı belirtilmektedir. / ed.

2 Allah herkese *hidayet* eder; yani doğruyu, hakkı - hakikati istisnasız herkese *gösterir*; ama bu, Allah’ın herkesi kolundan tutup *doğru yola getireceği* anlamına gelmez. O’nun “doğru yola getirmedikleri” diye ifade edilen kimseler, ilâhi lutuflara bîğâne kalanlardır; yani Allah’ın kendi yoluna diktığı onca trafik işaretine (*âyet*), akıl, vahiy, peygamber vb. lutuflarına kulak vermeyen, hevâsının peşinde gidip bu sebeple de yüzüstü bırakılanlardır. / ed.

[٢١٩٠] فَإِنْ قُلْتَ: قَدْ عَلِمَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ: مَا كَانَ يَدْرِي مَا الْقُرْآنُ قَبْلَ نَزْوِهِ عَلَيْهِ؛ فَمَا مَعْنَى قَوْلِهِ {وَلَا الْإِيمَانُ} وَالْأَنْبِيَاءُ لَا يَجُوزُ عَلَيْهِمْ إِذَا عَقَلُوا وَتَمَكَّنُوا مِنَ النَّظَرِ وَالِاسْتِدْلَالِ أَنْ يَخْطِئَهُمُ الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَتَوْحِيدِهِ، وَيَجِبُ أَنْ يَكُونُوا مَعْصُومِينَ مِنْ ارْتِكَابِ الْكِبَائِرِ وَمِنَ الصَّغَائِرِ الَّتِي فِيهَا تَنْفِيرٌ قَبْلَ الْمَبْعَثِ وَبَعْدَهُ؛ فَكَيْفَ لَا يَعْصُمُونَ مِنَ الْكُفْرِ؟ قُلْتَ: الْإِيمَانُ اسْمٌ يَتَنَاوَلُ أَشْيَاءَ؛ بَعْضُهَا الطَّرِيقُ إِلَيْهِ الْعَقْلُ، وَبَعْضُهَا الطَّرِيقُ إِلَيْهِ السَّمْعُ، فَعَنَى بِهِ مَا الطَّرِيقُ إِلَيْهِ السَّمْعُ دُونَ الْعَقْلِ؛ وَذَاكَ مَا كَانَ لَهُ فِيهِ عِلْمٌ حَتَّى كَسَبَهُ بِالْوَحْيِ. أَلَا تَرَى أَنَّهُ قَدْ فَسَّرَ الْإِيمَانُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيْمَانَكُمْ} [البقرة: ١٤٣] بِالصَّلَاةِ؛ لِأَنَّهَا بَعْضُ مَا يَتَنَاوَلُهُ الْإِيمَانُ.

[٢١٩١] {مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا} مَنْ لَهُ لَطْفٌ؛ وَمَنْ لَا لَطْفَ لَهُ فَلَا هِدَايَةَ تَجْدِي عَلَيْهِ.

[٢١٩٢] {صِرَاطِ اللَّهِ} بَدَل. وَقُرئ «لَتَهْدِي»، أَيَّ يَهْدِيكَ اللَّهُ. وَقُرئ «لَتَدْعُو».

[٢١٩٣] عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ: مَنْ قَرَأَ حَمْدَ عَسْقٍ كَانَ مِمَّنْ تَصَلِّيَ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ وَيَسْتَغْفِرُونَ لَهُ وَيَسْتَرْحَمُونَ لَهُ.

DİZİN

A

Abdullah b. Ebu Serh 396
Abdullah b. Selâm 172, 468
Abdullah b. Übeyy 338
Abdumelik b. Mervan 192
Abdûlmuttalib 662, 746, 1166,
1182
Abîd [b. el-Abras] 532
Abîde es-Selmânî 446
Accâc 142
Adal ve Deyş kabileleri 386
Âdem (a.s.) 878
Âdem ve İblis 878
Âd'lılar 1108
Adn Cennetleri 58, 586, 864, 866,
986
Âd ve Semûd 1036, 1106, 1108
Ahfeş 706, 792, 1136
Âhîret 104, 106, 116, 146, 148,
186, 376, 862, 906, 930,
1046, 1082, 1092, 1094,
1104, 1108, 1110, 1118,
1120, 1176, 1196
Âişe bint Ebu Bekir 428
Ali b. Ebu Tâlib 400, 622
Ali Ebu'l-emlâk 736
âlimler 216, 386, 418, 440, 582,
848, 984
Ali (r.a.) 126, 286, 884
Allah'ın âyetleri 120, 144, 608,
996, 1038, 1042, 1060,
1062, 1072, 1136, 1198
Allah'ın kitabı 564
Allah'ın vaadi 20, 200, 254, 256,
296, 422, 550, 552, 920,
1060, 1076, 1086

Allah'ı zikretmek 168, 170
Allah Resulü 150
Allah rızası 38, 236, 238, 710, 750,
840
Allah ve Resulü 358, 368, 378,
390, 392, 444
Allah yolu 264
Amâlika 840
A'meş 114, 454, 460, 684, 770
Âmir b. Hadramî 124
Âmir b. Tufeyl 356
Ammar 90, 124, 874
Ammar b. Yâsir 90, 124
Ammâr b. Yâsir 908
Amr b. 'Ubeyd 138
Antere 114
Arabistan 196, 490, 492
Araplar 72, 140, 160, 190, 210,
240, 282, 340, 342, 344,
350, 454, 458, 496, 526,
532, 556, 608, 628, 638,
698, 708, 768, 812, 826,
904, 958, 994, 1042, 1056,
1066, 1098, 1122, 1146,
1166
Asâ 48
Âsî b. Vâil 670
Âsiye 16, 18
Asma'î 196, 260, 748, 852, 920
A'sâ 8, 706, 810, 962
Atâ 28, 38, 748, 762
Atâ b. Sâib 38
Ay'ın yarılması 694
Ayyaş b. Ebu Rebî'a 134, 960
Ayyaş b. Ebu Rebî'a el-Mahzûmî
134

B

Baalbek'liler 758
 Bahse girmek 198
 bâin talâk 378
 başörtüsü 380
 Bedir günü 180, 198, 324, 330,
 332, 1076
 Behram 262
 Belkıs 490
 Benî Mahzûm 610
 Betşeba 814
 Beyt-i Makdis 486, 488, 920
 Beytullah 82, 180, 748, 1076
 Beytül-Makdis 846
 Busra 196
 Büyükeyi 684
 Büzeyl b. Meysere 104

C

Câbir (r.a) 612
 Ca'fer b. Ebu Tâlib 78, 430
 Ca'fer b. Muhammed 400
 Ca'fer b. Ulbe el-Hârisî 326
 Câfer-i Sâdık 1034
 Câhız 864
 Cebbar 28, 670
 Cebrâil 46, 60, 62, 118
 Cebrail'in hızı 308
 Cedd b. Kays 338
 Cehennem 92, 178, 190, 192, 284,
 286, 314, 590, 608, 654,
 696, 708, 716, 776, 866,
 870, 888, 906, 930, 938,
 968, 984, 986, 1054, 1056,
 1064, 1074, 1076
 Cemil b. Esed el-Fihri 340
 Cennetu'l-me'vâ 322
 Cerâde 846

Cerîr 192, 554, 556
 Cezîre 196
 Cibrîl 544, 616
 Cilbâb 444
 Cinler 480, 486
 cizye 170
 Cuhfe 118
 Cüveyriye 426, 428
 Cüveyriye bint Hâris 428
 Cüzam 498

D

Dahhâk 162, 284, 484, 492, 590,
 654, 742, 762, 1038
 Dârunnedve 560
 Davud Alaeyhisselam 476
 Davud Hanedanı 482
 Davud kıssası 824
 Deccâl 1062
 Dil âlimi 852
 Dimaşk ve Nusaybin halkı 840
 dirâyet 300

E

Ebu Abdurrahman es-Sülemî 688
 Ebu 'Alkame 504
 Ebu Amr 358, 492, 538
 Ebû 'Amr 114, 272, 720, 748, 1154
 Ebû 'Amr b. el-'Alâ 748
 Ebubekir b. Ayyaş 210
 Ebu Bekr (b. Şu'be) 684
 Ebu Bekr er-Râzî 422
 Ebu Bekr (r.a.) 40, 198
 Ebû Bürde b. Niyar 296
 Ebu Ca'fer el-Mansûr 138
 Ebû Cehl 90
 Ebû Cehl b. Hişam 134
 Ebudderda 210

- Ebû Hanîfe 42, 142, 234, 276,
 300, 346, 378, 380, 382,
 416, 418, 422, 440, 582,
 668, 672, 746, 830, 832,
 1002, 1126, 1130
 Ebu Hayve 248, 454
 Ebu Huzeyfe b. el-Muğîre el-Mah-
 zûmî 908
 Ebu'l-Esved ed-Düelî 702
 Ebu'l-Eşed b. Kelede 690
 Ebu'l-Feth el-Hemedânî 842
 Ebû Ma'mer 340
 Ebu'n-Necm 904
 Ebu Nüvâs 554
 Ebu Rezîn 104
 Ebu Sa'id el-Hudrî 200, 936
 Ebu Süfyan 18, 134, 338, 340,
 356, 364, 428, 834, 978,
 1128
 Ebu Süfyan b. Harb 338
 Ebu Süleyman ed-Dârânî 194
 Ebu's-Şağb el-Abesî 40
 Ebû Tâlib 736, 794, 796
 Ebu Tâlib'in kızı Ümmühânî 420
 Ebû Tâlip 80
 Ebû Temmâm Habîb b. Evs 854
 Ebu Ubeyd 358
 Ebu Ubeyde 156, 492, 1032
 Ebu Yûsuf 346
 Ebu Zübeyd 444
 Ebû Zübeyd et-Tâi 792
 Ebû Züeyb 580
 Ebü'l-Âliye 480
 Ebü'l-A'ver es-Sülemî 338
 Ebü'l-Feth el-Hemedânî 386
 Ebü'l-gûl et-Tahrî 498
 Ebü'l-Hasan el-Kerhî 422
 ecel 130, 642, 968, 1070
 Ehl-i 'Adl ve't-Tevhid 100, 582
 Ehl-i Adl ve't-Tevhid 816, 1126
 Ehl-i Beyt 388, 398, 442, 1182
 Ehl-i kible 936
 Ehl-i Kitab 78, 80, 172, 174, 512,
 526, 598, 1146
 Ehl-i Kitab'ın müminleri 78
 Ehl-i Kitap 72, 80, 170, 174, 196,
 372, 374, 416, 468, 798,
 936, 1162, 1168, 1170, 1172
 Ehl-i Kitap âlimleri 174, 468
 el-Asma'î 260
 el-Cassâs 422
 el-Esved b. Ya'fer 802
 el-Iklîd 366
 Elyesâ 864
 Emevîler 192
 Enes 320, 434, 602, 784
 Enmar 498
 Esfelesâfilîn 210
 Esmâ bint-i Mahreme 134
 Esmâ bint Umeys el-Has'amîyye
 430
 et-Tibyan 386
 evlât edinme 342
 Evs b. Kayzî 360
 Eyyûb 816, 854, 856, 858, 860
 Eyyûb b. Sûriya 816
 Ezd 498
 Ezri'ât 196
F
 Fâhişe 156, 380
 faizcilik 236
 fasih Arapça 1088, 1092
 Faslül-hıtab 812
 Fatun 26
 Ferazdak 46

Ferezdak 708
 Feridun 486
 Ferrâ 114, 976
 fey 418, 420, 864
 fitrat 230
 Fihir 298
 Firavun 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20,
 22, 24, 26, 28, 30, 36, 50,
 60, 62, 64, 102, 112, 116,
 164, 232, 332, 622, 756,
 802, 998, 1024, 1026, 1028,
 1034, 1042, 1044, 1046,
 1048, 1052, 1054, 1060,
 1106, 1146
 Firavun hanedanı 18, 1034
 Firavun'un casusları 14
 Firavun'un egemenliği 30
 fitne 124, 716, 774, 956, 1026
 Fudayl 116, 444

G

Gassan kabilesi 498
 Gatafanoğulları 356
 gayb 198, 406, 538, 540, 572,
 1148
 Gaybın anahtarları 298, 300
 Gıpta 110

H

Habeşistan 78
 Habîb b. İsrâîl en-Neccâr 622
 Habîb-i Neccâr 614
 Haccac 514
 Haccâc 852
 Hafsa bint Ömer 428
 Hakîm b. Hizâm 340
 Halef b. Ahmed b. el-Ahmer 1056
 Halid b. Abdullah el-Kasrî 28, 40

Halil 114, 662, 664, 790, 792, 994
 Halil b. Ahmed 662, 790, 792, 994
 Hâmân 12, 14, 22, 60, 64, 164,
 1024, 1044
 Hamne bint-i Ebu Süfyan 134
 Ham, Sam, Yâfes 142
 Hamza 90, 370, 600, 720, 730,
 758, 770, 960
 hanif 230, 586, 606, 1170
 Harem 82
 Hâris b. Amr b. Hârîse 298
 Hâris b. Hişam 134
 Hâris b. Osman b. Nevfel b. Abdü-
 menaf 82
 Hâris-i A'ver 816
 Harran 154
 Hârûn 54, 56, 102
 Hasan b. Ali 400
 Hasan Basrî 832
 Hasan-ı Basrî 74, 80, 96, 108, 158,
 168, 184, 200, 210, 212,
 216, 240, 254, 284, 292,
 312, 318, 320, 328, 330,
 342, 358, 376, 378, 380,
 420, 426, 478, 492, 504,
 518, 534, 612, 620, 628,
 630, 642, 648, 650, 742,
 744, 762, 772, 776, 782,
 790, 838, 844, 868, 874,
 878, 894, 908, 992, 1008,
 1020, 1064, 1104, 1128,
 1136, 1204, 1206
 Hasan ile Hüseyin 404, 1182
 Hased 110
 Hassan 18, 150, 178, 508
 Hassan b. Sâbit 18, 178
 Hâşimoğulları 80
 Haşviyye 138, 968

- Hâtem 168, 790
 Havle bint Hakîm 420
 Havva 214, 900
 Hayber 376, 784
 Hayzum 374
 Hazret-i Âişe 334, 350, 376, 378,
 394, 424, 430, 434, 436,
 444, 990, 1126, 1208, 1216
 Hazret-i Ali 90, 116, 286, 312,
 324, 378, 384, 444, 464,
 522, 632, 656, 680, 736,
 774, 786, 814, 816, 854,
 884, 1010, 1078, 1124,
 1182, 1190, 1196, 1202
 Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan 324
 Hazret-i Câbir 1190
 Hazret-i Davud 400, 476, 478,
 482, 486, 812, 820, 822,
 824, 826, 828, 832, 834
 Hazret-i Eyyûb 854, 856, 858, 860
 Hazret-i Fâtûma'nın kıraati 960
 Hazret-i Hâlid 940
 Hazret-i Hamza'nın katili Vahşi 960
 Hazret-i Hatice 340
 Hazret-i İbrahim 146, 180, 386,
 724, 726, 728, 730, 734,
 738, 740, 744, 746, 750,
 816, 1178, 1212, 1214
 Hazret-i İsmail 438, 744, 754
 Hazret-i Osman 156, 358, 396,
 936, 972, 1124, 1188
 Hazret-i Ömer 124, 344, 376, 378,
 396, 436, 482, 588, 794,
 960, 996, 1124, 1194, 1204
 Hazret-i Peygamber 280, 306, 314,
 332, 336, 338, 340, 342,
 346, 348, 352, 354, 356,
 360, 362, 364, 368, 370,
 372, 374, 376, 378, 382,
 386, 388, 390, 392, 394,
 396, 398, 400, 402, 404,
 406, 410, 414, 420, 422,
 426, 428, 430, 434, 436,
 438, 440, 442, 448, 450,
 456, 460, 472, 504, 506,
 512, 524, 528, 534, 538,
 540, 670, 696, 746, 766,
 780, 782, 784, 794, 796,
 798, 806, 808, 814, 840,
 842, 846, 858, 876, 890,
 910, 922, 938, 940, 952,
 956, 960, 972, 976, 978,
 980, 984, 990, 1000, 1014,
 1032, 1166
 Hazret-i Süleyman 300, 400, 478,
 480, 486, 488, 814, 842,
 844, 846, 848, 850
 Hazret-i Ya'kûb 438, 1040
 Hazret-i Yûsuf 716, 740, 1040
 Hazret-i Zeyneb 436, 454, 1208
 Hevâzin 356, 700
 Hristiyanlar 196, 798, 1146, 1172
 hızlân 904, 914
 Hicaz 1026, 1200
 hicret 118, 124, 134, 154, 180,
 184, 336, 350, 418, 420,
 734, 748, 764, 908, 960,
 1078
 Hikmet 812, 850
 Himyerîler 52
 Hint 300
 Horasan 254
 Hubel 756
 Hudeybiye 198, 336
 Hüzeli 128
 Hz. Yûsuf 8

I-İ

İslâhu'l Mantuk 130

İstahr 478

İblis 92, 498, 534, 590, 698, 878,
880, 882, 884, 886, 966,
1104, 1122İbn Abbas 10, 26, 30, 38, 86, 88,
158, 168, 170, 196, 212,
240, 268, 290, 298, 312,
322, 330, 342, 362, 370,
412, 420, 444, 480, 482,
490, 504, 536, 542, 546,
558, 564, 590, 598, 600,
610, 648, 650, 652, 674,
676, 684, 686, 688, 706,
724, 736, 744, 746, 762,
782, 804, 808, 810, 822,
858, 860, 864, 878, 894,
910, 918, 948, 960, 970,
992, 1002, 1008, 1016,
1024, 1064, 1066, 1068,
1072, 1120, 1124, 1126,
1128, 1130, 1152, 1182,
1202

İbn Avn 444

İbn Cüreyc 26

İbn Ebî 'Able 310

İbn Ebu Able 432

İbn Ebu İshak 258

İbn Hâleveyhi 454

İbn İshak 142, 362

İbn Kesîr 60, 720

İbn Keysân 650

İbn Kutayb 46

İbn Mes'ûd 18, 26, 40, 46, 154,
232, 290, 334, 348, 378,
404, 420, 428, 454, 484,
534, 600, 628, 630, 638,692, 712, 748, 756, 782,
784, 798, 826, 854, 862,
894, 938, 960, 964, 1014,
1096, 1124, 1130, 1142,
1152

İbn Muhaysın 384

İbn Ömer 250, 746, 936, 1130

İbn Sîrîn 446

İbn Şihâb ez-Zührî 834

İbnü'l-A'râbî 1154

İbnü'l-Mukaffa 560

İbnü'l-Müseyyeb 270

İbnü's-Sikkât 130

İbn Vessâb 684

İbn Zeyyâbe et-Teymî 680

İbrahim (a.s.) 136, 146, 152, 154,
160, 508, 728, 750, 754,
1048İbrahim en-Naha'î 142, 440, 692,
936

icâre 422

icmâ 378

İdris (a.s.) 146

İdris Peygamber 756

ihtiyar 324, 514

İkizler 684

İkrime 214, 240, 268, 338, 376,
444, 580, 748

İkrime b. Ebu Cehl 338

ilim 24, 62, 128, 132, 166, 174,
184, 250, 254, 268, 270,
292, 294, 298, 300, 318,
328, 334, 338, 388, 390,
396, 406, 424, 468, 508,
582, 598, 612, 636, 674,
704, 876, 906, 978, 980,
992, 996, 1000, 1004, 1082,
1102, 1128, 1168, 1170,

1212
 İlk câhiliye 386
 İlliyyîn 210, 560
 İlyas b. Yasin 756
 İmru'ül-Kays 802, 830, 840
 İncil ehli 78
 İsa (a.s.)'ın sofrası 176
 İslâm câhiliyesi 386
 İslâm dini 78, 232
 İslâmiyet 232, 350, 352, 1148
 İsra gecesi 328
 İsrâiloğulları 10, 102, 106, 112
 isti'âre 14, 68, 114, 288, 306, 354,
 386, 408, 410, 484, 532,
 546, 566, 582, 630, 636,
 698, 714, 716, 824, 826,
 832, 944, 982, 1014, 1130,
 1132, 1144

K

Kâ'b b. Eşref 172, 178
 Kâ'b b. Sa'd el-Ğanevî 76
 Kâbe 82, 98, 396, 534, 536, 748,
 788, 950, 1032, 1074, 1218
 Kâbil 478
 Kâ'bu'l-ahbâr 468, 600
 Kadı Şüreyh 380
 Kârûn 102, 106, 108, 110, 112,
 114, 116
 Kârûn b. Yeshar b. Kâhes b. Lâvî b.
 Ya'kûb 102
 Katâde 10, 108, 152, 160, 170,
 198, 210, 240, 264, 276,
 314, 344, 376, 378, 406,
 468, 516, 544, 562, 564,
 618, 624, 644, 654, 660,
 704, 722, 742, 754, 762,
 858, 894, 934, 966, 1038,

1052, 1188
 Kaynukâ 336, 1192
 Kelbî 48, 272, 584, 650, 762
 Kelb kabilesi 120
 kelime-i şehâdet 124, 678, 812
 Kıptiler 10, 28
 kıraat 454, 474, 582, 676, 686,
 868, 874, 894, 934, 1044,
 1100, 1154
 kısas 28, 916
 Kıyamet günü 28, 66, 68, 88, 120,
 138, 140, 152, 256, 302,
 326, 328, 426, 512, 566,
 632, 638, 658, 782, 786,
 878, 912, 928, 934, 952,
 968, 976, 1000, 1006, 1008,
 1016, 1104, 1132, 1172,
 1178, 1182, 1184, 1196,
 1208

Kıyamet saati 1174
 Kisâi 114, 446, 474, 720, 792
 Kitâb 410, 632, 1200
 Kûfe banliyölerinden olan Kûsâ 154
 Kur'an-ı Kerim 202, 300, 414, 786,
 788, 1134
 Kurayza 336, 356, 376, 1192
 Kurayzaoğulları 374, 376
 Kureyşliler 262, 356, 470, 950,
 998, 1120

Kuseyyir 48
 Küfür câhiliyesi 386
 Küleyb 220

L

Lât, Uzzâ ve Menat 944
 Lât ve Uzzâ 670, 894, 944
 Lebîd 578, 628, 652, 728, 1032
 Lehve'l hadîs 262

Levh-i Mahfuz 178, 254, 468, 564,
614, 900, 984
Lokman 96, 134, 228, 268, 270,
272, 274, 278, 280, 302,
318, 836, 980
Lût 154, 156, 158, 160, 164, 328,
720, 758, 802, 1212
Lut (a.s)'ın şehirleri 628
Lût kavmi 156, 158, 164, 802

M

Mahşer 522, 1016
Mansûr 138, 300
mecaz 164, 308, 442, 698, 760,
842, 870, 894, 976, 1098
Medyen 30, 32, 34, 36, 162, 164
Medyen b. İbrâhim 30
mehir 42, 380, 390, 418
mehr-i misil 418
Mekke 8, 28, 86, 96, 118, 122,
124, 146, 172, 180, 184,
190, 196, 198, 200, 206,
212, 260, 304, 328, 330,
332, 376, 390, 396, 420,
452, 462, 470, 472, 534,
542, 562, 604, 618, 644,
680, 690, 744, 748, 784,
798, 804, 892, 960, 1118,
1128, 1152, 1192
Melâike 602
Mele-i A'lâ 688
Mele-i Âlâ 684, 686, 876, 878
Melekler 374, 408, 410, 442, 766,
768, 880, 896, 916, 1002,
1004, 1056, 1152, 1156
Memfis 24
Merh ve Afâr 672
Mescid-i Nebevî 1190

Mesrûk 582, 1130
Me'vâ Cenneti 322
Meymûne 420, 426, 428
Meymûne bint Haris 428
Meymûne bint Hâris 420
Mısır 8, 12, 24, 30, 36, 118, 270,
802, 1034, 1040
Mısır Nil'i 12
Mihca' b. Abdullah 124
mizah 652
Mu'attib b. Kuşeyr 338, 356, 358
Mu'aydi 218
mu'cizeler 58, 176, 1022, 1040
Muhammed b. el-Münkedir 954
Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî 746
muhsan 112, 416
Mukâtil 376, 450
Mukâtil [b. Süleyman] 376
Musa 164, 174, 286, 306, 326,
328, 334, 350, 352, 452,
454, 456, 476, 486, 608,
618, 734, 746, 748, 754,
756, 938, 1024, 1026, 1028,
1030, 1032, 1034, 1040,
1042, 1044, 1052, 1060,
1082, 1114, 1138, 1168,
1180, 1214, 1216
Mûsâ (a.s) 26, 38, 74
Mus'ab b. Umeyr 370
Mûsâ b. 'İmran b. Kâhes 102
Mûsâ'nın ablası 20, 22
Mûsâ'nın annesi 12, 14, 18, 20, 22,
24
Mushaf 156, 792, 1188
musiki 210
Mustalikoğulları 428
Mu'tezile 582, 1126
Mücahid 10, 196, 210, 226, 270,

284, 314, 322, 330, 348,
406, 520
Münker 158, 1184
Münker ve Nekir 1184
Müşrikler 82, 120, 124, 166, 174,
186, 188, 196, 280, 290,
330, 354, 356, 450, 472,
518, 644, 662, 668, 780,
788, 820, 934, 1090, 1094,
1120, 1130, 1180, 1186
müt'a 380
Mütenebbî 854

N

Nâbiğa el-Ca'dî 694
Nadîr 336
Nadr b. Hâris 178, 262
Necidliler 356
Nevâdir 1154
Nikâh 394, 414, 424, 1208
Nuh (a.s.) 140, 142, 722
Nuh, İbrahim, Musa ve İsa 352
Nu'mân b. Beşîr 1064

O-Ö

Osman b. Affan 370
ölüm meleği 300, 312, 314, 408,
678, 966, 1184
Ömer b. Abdülaziz 52, 116, 582,
612, 816, 834, 940
Ömer b. Hattâb 134
Ömer'in (r.a.) 40

P

Persler 196
Pers ve Roma 358, 376
Peygamber'in seriiyeleri 448
Peygamber kadınları 350, 380, 382,

388, 420, 424

Peygamberlerin hikmeti 24

Peygamber (s.a.) 44, 64, 80, 90,
118, 120, 124, 126, 134,
140, 142, 146, 166, 168,
170, 172, 174, 178, 180,
184, 186, 194, 196, 198,
210, 212, 230, 240, 244,
246, 250, 258, 262, 274,
278, 282, 298, 302, 306,
314, 318, 320, 332, 368,
376, 378, 396, 420, 440,
468, 472, 544, 550, 554,
558, 560, 564, 574, 578,
582, 584, 586, 588, 590,
592, 594, 596, 598, 600,
602, 606, 608, 612, 622,
642, 662, 668, 670, 676,
678, 682, 694, 696, 698,
740, 744, 746, 764, 780,
782, 784, 786, 876, 878,
904, 906, 918, 924, 926,
934, 940, 944, 950, 952,
960, 972, 976, 998, 1032,
1064, 1070, 1078, 1086,
1092, 1094, 1106, 1112,
1124, 1128, 1148, 1150,
1162, 1164, 1170, 1180,
1182, 1184, 1188, 1192,
1196, 1204, 1206, 1208,
1216, 1218

Potifar 40

R

Rebî' b. Huseym 952
Recâ 566
rızık 82, 144, 184, 218, 238, 244,
420, 464, 506, 518, 520,

522, 546, 550, 704, 714,
1012, 1192
ribâ 236
Rifâ'a b. Karaza 78
Romalılar 196, 198
Ru'be 634, 852
Rumlar 196
Rüstem 262

S-Ş
Sa'd b. Ebu Vakkâs ez-Zührî 134
Sa'd b. Mu'âz 374
Safiyye 426, 428, 444
Safiyye bint Huyey 428, 444
Safra 38, 40
Sâhibu Yâsîn 614
Sa'id b. Cübeyr 296, 380, 1012,
1190
Sa'id b. Müseyyeb 106, 816
Sa'id b. Zeyd 370
Sakîf 40, 236
Salâh 136
Salih (a.s.)'ın devesi 176
Salih (a.s.)'ın kavmi 628
Sâmirî 26, 102
Sare 154
Sebe'liler 488
Sebeliler 490
Selman-ı Farsî 356
Semûd 162, 206, 262, 328, 628,
998, 1036, 1106, 1108
Sevde 426, 428
Sevde bint Zem'a 428
sıla-i rahim 134, 274, 564
Sîbeveyhi 26, 114, 302, 410, 632,
790, 792, 1200
Sîbeveyhi Kitâb 1200
Siccîn 278

Sidretü'l-Müntehâ 322
Sincan dikenî 48
Suheyb 874
Süddî 360, 446, 480, 482, 584,
782, 852, 908, 1186
Süfyan b. 'Uyeyne 184
Süfyan-ı Sevri 954
Süleyman (a.s.) 136, 480, 486, 840,
850, 852, 854
Süleyman'ın hanımları 848
Sünnet 384, 400, 756
Şa'bî 268
Şafi'î 42, 276, 378, 422, 668
Şâfi'î Rahimehullâh 234, 1130
Şam 64, 78, 478, 494, 496, 498,
734, 748, 758, 760, 996, 998
Şefaât 502, 504, 948, 950, 1006
şeriat 604, 680, 1168, 1174
Şeybe b. Rebî'a 338
Şeytanlar 772
Şu'ayb 30, 36, 38, 40, 42, 44, 46,
48, 70, 178
Şüreyh 380, 692

T

Tâhir, Tayyib, Kasım ve İbrahim
404
tahyîl 978, 1098
Tâif 96, 798
Talha 370, 372, 708
Tarafe 56, 686
Tâvus b. Keysan 210
Tâvûs b. Keysân 808
tebliğ 118, 140, 334, 352, 402,
510, 576, 890, 938
Teebbetaşerran 556
Temâsîl (heykeller) 480
temsîl 166, 226, 228, 280, 286,

356, 460, 568, 608, 614,
670, 784, 806, 818, 824,
826, 922, 926, 932, 1090,
1132
Tevbe 168, 170, 256, 322, 332,
336, 348, 412, 442, 588,
600, 736, 922, 934, 960,
964, 1004, 1188, 1190
revhid 100, 798, 972, 1066
Tevrat 24, 68, 70, 74, 80, 102,
106, 112, 156, 174, 214,
290, 292, 328, 376, 450,
578, 600, 756, 780, 1060,
1170
Tevrat, İncil ve Zebur 578
Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an 156
Tibyân 842
Tihame 498
Tüfan 142
Tuleyha b. Huveylid el-Esedî 354
Tür 48, 68, 70, 590, 768

U-Ü

Ubeyd b. el-Abras 1214
Ukbe b. Ebi Muayt'ın oğlu Velid
324
Ukbe bin Ebû Muayt 390
Umman 240, 498
Uriya 814, 816, 824, 832
Utbe b. Rebî'a 1106
Uyeyne b. Hısn 356, 430
Uzzâ 670, 894, 940, 944
Übeyy 198, 312, 334, 338, 484,
508, 670, 894
Übeyy b. Halef 198, 312, 670
Übeyy b. Halef el-Cumahî 670
Übeyy b. Kâ'b 334
Ülker/Süreyya 684

ülü'l-erhâm 350
Ümeyme bint Abdulmuttalib 390
ümme 146, 576, 586, 596, 722,
870, 1058, 1160, 1168
Ümme-i Muhammed 174, 412,
936
Ümmühabîbe 426, 428
Ümmühabîbe bint Ebu Süfyan 428
Ümmü Hânî 808
Ümmü Seleme 388
Ümmüseleme bint Ebu Ümeyye
428
Ümmü Şerîk [Guzeyye] bint Câbir
420
Ürdün ve Filistin 196

V

vahiy 12, 436, 438, 738, 800, 812,
912, 924, 966, 1070, 1082,
1148, 1188, 1214, 1218
Varaka b. Nevfel 622
vasiyet 350, 486, 646, 654
Vehb 140
Velid b. Muğîre 90, 96
Velîd b. Velîd 960

Y

Yahudiler 292, 342, 450, 454, 748,
756, 1216
Yahya 184, 216, 736
Yahya b. Vessâb 184
Ya'kûb 102, 114, 152, 258, 438,
720, 1040
Yemameliler 104
Yesripliler 358
Yezîd b. Cehm 700
Yûsâ' b. Nûn 106

Z

Zebûr 812, 1214

Zeccac 80, 226, 492, 510, 534,
554, 640, 652, 656, 994,
1036, 1088, 1096zekât 110, 234, 236, 260, 386,
698, 826, 830, 1092, 1094

Zekeriyya 216

Zeyd b. Ali 470, 514

Zeyd b. Hârise 338, 340, 390, 392

Zeyd-i Hayl 842

Zeyd - Zeyneb meselesi 452

Zeyneb 390, 392, 394, 396, 398,
400, 420, 426, 428, 434,
436, 452, 454, 1208

Zeyneb bint Cahş 428

Zeyneb bint Huzeyme 420

zıhar 338, 342, 344

Zirr [b. Hubeyş] 334

ziyâde 320

Zührî 126, 134, 378, 380, 580,
834

Zülkifl 748, 864

Zür-Rumme 628